

Times Higher Education
Impact Rankings

QS

WORLD
UNIVERSITY
RANKINGS
ASIA 2025

BUXORO
DAVLAT
UNIVERSITETI

“JAHON SIVILIZATSIYASIDA BUXORONING O‘RNI: BOY MEROS, BARQAROR RIVOJLANISH, YORQIN KELAJAK”

mavzusidagi xalqaro
ilmiy-amaliy konferensiya

MATERIALLARI

II

**9-10-sentabr
2025-yil**

Buxoro - 2025

 @buxdu_uz

 @buxdu1

 @buxdu1

 www.buxdu.uz

Tel.: (65) 221-29-14
Faks: (65) 221-27-07

E-mail: buxdu_rektor@buxdu.uz
Manzil: Buxoro shahar, M. Iqbol ko'chasi, 11-uy

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

**“JAHON SIVILIZATSIYASIDA BUXORONING O‘RNI: BOY
MEROS, BARQAROR RIVOJLANISH, YORQIN KELAJAK”**

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari

**“РОЛЬ БУХАРЫ В МИРОВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ: БОГАТОЕ
НАСЛЕДИЕ, УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ, СВЕТЛОЕ
БУДУЩЕЕ”**

Международная научно-практическая конференция

**“BUKHARA'S PLACE IN WORLD CIVILIZATION: RICH
HERITAGE, SUSTAINABLE DEVELOPMENT, BRIGHT
FUTURE”**

International Scientific and Practical Conference

II

Buxoro shahri, 9-10-sentabr, 2025-yil

Ilmiy-amaliy anjuman jahon sivilizatsiyasida Buxoroning tarixiy-madaniy va ilmiy-ma'rifiy merosini chuqur tadqiq etish, zamonaviy oliy ta'limda innovatsion yondashuvlar, fundamental va amaliy tadqiqotlar hamda xalqaro akademik hamkorlikni rivojlantirish orqali Buxoroning boy merosi bilan kelajak taraqqiyotini uyg'unlashtirishni ilmiy muhokama maydoniga aylantirishni maqsadida o'tkaziladi.

Ushbu to'plam keng ilmiy jamoatchilik, Buxoro va Buxoro davlat universitetining tarixi hamda turli soha ilmiy yo'nalishlari bo'yicha tadqiqotlar bilan qiziquvchilar, izlanuvchilar, magistrantlar va talaba-yoshlarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

O.X.Xamidov, Buxoro davlat universiteti rektori,
iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

Tahrir hay'ati va a'zolari :

K.A.Samiyev	– Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor, f.m.f.d., professor
D.Sh.Yavmutov	– Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor, i.f.d, professor
O'U. Rashidov	– Moliya - iqtisod ishlari bo'yicha prorektor
A.T.Jurayev	– Xalqaro hamkorlik bo'yicha prorektor, i.f.n, dotsent
R.G'. Jumayev	– O'quv ishlari bo'yicha prorektor, s.f.f.d., professor
O.S.Qahhorov	– Ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish departamenti boshlig'i, i.f.d, professor
G.T. Zaripov	– Ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish departamenti bosh mutaxassisi, t.f.n., professor
N.I. Gaybullayeva	– BuxDU Ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish departamenti bosh mutaxassisi, f.f.d., professor
N.Z. Sayfullayeva	– Tahririy-nashriyot bo'limi boshlig'i, p.f.f.d., dotsent
M.Sh. Shirinova	– Tahririy-nashriyot bo'limi muharriri, f.f.f.d., dotsent
A.A. Amonov	– Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat va ma'rifat bo'limi boshlig'i, s.f.f.d., dotsent
Z.S. Nurov	– Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi boshlig'i, i.f.f.d. dotsent
B.I. Adizov	– Rektor ijro apparati boshlig'i, i.f.f.d., dotsent
M.Z. Husenov	– Axborot texnologiyalari markazi direktori, p.f.f.d., dotsent
D.Z. Rajabov	– O'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, f.f.d., professor,
A.H. Hamrayev	– BuxDU tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi direktori
O.O. Jalolov	– Matbuot kotibi

To'plovchi va nashrga tayyorlovchi:

N.Z. Sayfullayeva	– Tahririy-nashriyot bo'limi boshlig'i, p.f.f.d., dotsent
M.Sh. Shirinova	– Tahririy-nashriyot bo'limi muharriri, f.f.f.d., dotsent
	BuxDU tayanch doktorant (PhD) va doktorantlar (DSc) – (filologiya vo'nalishlari)

Mazkur to'plam Buxoro davlat universiteti Ilmiy kengashining 2025-yil, 30-avgust 1-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

Ilmiy-amaliy anjuman materiallarida yoritilgan tarixiy jarayonlar, ma'lumotlar, chiqarilgan xulosalar, manba va adabiyotlar uchun mualliflarning o'zlari mas'ul va javobgardirlar.

4-SHO'BA
NEFT VA GAZ, EKOLOGIYA, KIMYO VA ENERGETIKA, QISHLOQ XO'JALIGIDA
QO'LLANILAYOTGAN ZAMONAVIY AGROTEXNOLOGIYALAR, BIOTEXNOLOGIYALAR
VA BIOLOGIYALAR VA SOHAGA OID MAVJUD MUAMMOLAR
(davomi)

СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕХАНИЗМЫ СТАБИЛИЗАЦИИ
БИОПОЛИМЕРНЫХ КОМПЛЕКСОВ ХИТОЗАНА С ИОНАМИ АЛЮМИНИЯ,
АСКОРБАТОМ И ТРИПОЛИФОСФАТОМ

Нургалиев Ильнар Накипович,
Институт химии и физики полимеров АН РУз, заведующий лабораторией,
доктор физико-математических наук, старший научный сотрудник,
e-mail: ilnarvodnik@gmail.com

Абилкасимов Акмал Бектурдиевич,
Международный университет КИМЁ, старший преподаватель
Бурханова Нилуфар Жалалиддиновна,
Институт химии и физики полимеров АН РУз, PhD
Пирниязов Кудрат Кадамбаевич,
Институт химии и физики полимеров АН РУз, PhD

Аннотация

В работе проведено комплексное молекулярное и электронное моделирование биополимерной системы на основе хитозана, аскорбата, ионов алюминия, сульфат-анионов и триполифосфата натрия. Установлено, что формирование трёхмерной сетчатой структуры обеспечивается координационными связями Al^{3+} с функциональными группами хитозана, аскорбата и TPP, водородными и электростатическими взаимодействиями с участием сульфат-анионов. Молекулярно-динамическое моделирование показало, что наличие сульфат-анионов снижает колебания радиуса гироксичности на 15–20 % и повышает стабильность комплекса. Проведённый молекулярный докинг с белком *Pseudomonas aeruginosa* выявил перспективные сайты связывания, среди которых карман C2 обладает наилучшей аффинностью (–7,6 ккал/моль). Полученные результаты указывают на потенциал системы для разработки гелевых и пленочных биоматериалов с антимикробными свойствами, включая антибактериальные покрытия и носители для контролируемой доставки лекарств.

Ключевые слова

хитозан; аскорбат; алюминий; триполифосфат; сульфат-анионы; молекулярное моделирование; молекулярная динамика; докинг; антимикробная активность; биополимерные комплексы.

Введение

Биополимерные системы на основе хитозана представляют особый интерес в разработке биосовместимых и биodeградируемых материалов, обладающих регулируемыми физико-химическими и биофункциональными свойствами. Хитозан, являющийся производным хитина, отличается высокой степенью биосовместимости, нетоксичностью, способностью к химической модификации и выраженными полифункциональными свойствами, что делает его востребованным в медицине, фармацевтике и биотехнологии. Комбинирование хитозана с различными низкомолекулярными ионными компонентами — ионами металлов, органическими кислотами и полифосфатными сшивающими агентами — открывает широкие возможности для получения гелевых и пленочных структур с заданными механическими, сорбционными и биологическими характеристиками [1–4].

Ранее в рамках экспериментальной части работы был синтезирован наноаскорбат хитозана *Bombux mori* с ионами алюминия путём варьирования соотношения исходных компонентов. Содержание аскорбиновой кислоты и ионов алюминия в образцах определяли методом аналитического титрования, что позволило установить выход продукта и степень связывания активных компонентов. Полученные данные показали, что при мольном соотношении хитозана, аскорбиновой кислоты и сульфата алюминия 4:1:0,5 достигается максимальный биоцидный эффект, выражающийся в наибольшей зоне подавления роста культуры *Fusarium oxysporum* по сравнению с исходным хитозаном и индивидуальными кислотами. Кроме того, введение ионов алюминия в

структуру наноаскорбата хитозана приводит к значительному усилению антимикробных и нематических свойств по сравнению с контрольными образцами. Данные результаты получены впервые, и они обуславливают актуальность проведения теоретического молекулярного и электронного моделирования, направленного на выявление механизмов стабилизации и структурной организации комплекса, что в дальнейшем позволит целенаправленно регулировать его функциональные свойства для медицинских и сельскохозяйственных применений.

В данной работе рассматривается модельная система, включающая хитозан, аскорбиновую кислоту (в форме аскорбата), сульфат алюминия $\text{Al}_2(\text{SO}_4)_3 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ и натриевый триполифосфат (TPP). Аскорбиновая кислота выполняет роль не только антиоксиданта и регулятора кислотности, но и потенциального модификатора структуры полимерной матрицы за счет образования водородных и ионных связей. Сульфат алюминия вносит трехвалентные катионы Al^{3+} , способные к образованию координационных комплексов с аминогруппами хитозана, изменяя его структурную упорядоченность и степень сшивания. Триполифосфат, являясь полиядерным анионным сшивающим агентом, обеспечивает образование ионно-сшитых сетей, влияя на морфологию и пористость материала.

Цель настоящего исследования заключается в выявлении механизмов межмолекулярного взаимодействия между компонентами системы, определении ключевых факторов, влияющих на самоорганизацию и структурную стабилизацию образующихся комплексов, а также в анализе особенностей их пространственной организации. Для этого применяются методы молекулярного и электронного моделирования, включая квантово-химические расчёты и молекулярную динамику, что позволяет оценить энергетические параметры взаимодействий, оптимальную конфигурацию комплексов, а также прогнозировать их функциональные свойства на основе полученных структурных моделей.

Материалы и методы

Для построения, оптимизации и анализа модельной биополимерной системы, включающей хитозан, аскорбиновую кислоту, сульфат алюминия и натриевый триполифосфат, использовался комплекс вычислительных подходов, направленных на изучение структурной организации и межмолекулярных взаимодействий компонентов.

Построение исходных трехмерных структур выполнялось с использованием программного обеспечения **Chem3D** (PerkinElmer Informatics). Модель включала два мономерных звена хитозана, содержащие аминогруппы ($-\text{NH}_2$) и гидроксильные группы ($-\text{OH}$), ионную форму аскорбиновой кислоты (аскорбат), а также ионы триполифосфата (TPP), сульфата (SO_4^{2-}) и алюминия (Al^{3+}). Пространственные координаты молекул оптимизировались методом механики молекул (MM2) с целью минимизации внутреннего напряжения системы и получения энергетически устойчивых конформаций.

Определение реакционноспособных центров проводилось на основе анализа распределения электронной плотности и локализации граничных молекулярных орбиталей (HOMO и LUMO). Для расчета электронных свойств использовались полуэмпирические методы квантовой химии (PM6) и методы теории функционала плотности (DFT, функционал B3LYP, базисный набор 6-31G(d,p)) в программном комплексе **Gaussian**. Особое внимание уделялось атомам кислорода и азота, способным к донорно-акцепторному взаимодействию с ионами металлов.

Моделирование кислотно-основного поведения системы проводилось с учетом протонирования аминогрупп хитозана при различных значениях pH, а также хелатирующей способности аскорбата и возможности образования алюминатных комплексов в присутствии Al^{3+} . Анализ проводился с использованием метода расчета pKa на основе гамильтониана PM6 и водной модели растворителя (PCM). Это позволило определить диапазоны pH, в которых формируются устойчивые координационные структуры и ионно-сшитые сетки.

Для изучения динамического поведения системы и стабильности сформированных комплексов проводилось молекулярно-динамическое моделирование (МД) с использованием пакета **GROMACS 2023**. Параметры силового поля были заданы на основе **OPLS-AA** для органических компонентов и **CLAYFF** для ионов металлов. Моделирование проводилось в изотермическо-изобарическом ансамбле (NPT) при температуре 300 К и давлении 1 атм с применением алгоритма Берендсена для термостатирования и баростатирования. Продолжительность расчетов составляла 50 нс с шагом интегрирования 2 фс.

Система помещалась в периодическую ячейку с кубической симметрией и заполнялась молекулами воды, описанными моделью **TIP3P**. Электростатические взаимодействия

рассчитывались методом частичных сумм Эвальда (PME) с отсечкой 1,2 нм. Перед основным запуском выполнялись этапы минимизации энергии и постепенного нагрева системы от 0 до 300 К.

Полученные траектории анализировались по показателям радиальных функций распределения (RDF), параметрам водородных связей, флуктуациям корневого среднего квадрата отклонений (RMSD) и колебаниям радиуса гирскости (Rg), что позволило оценить структурную стабильность и межмолекулярную организацию системы.

Результаты и обсуждение

Молекулярное моделирование показало, что ионы алюминия обладают высокой склонностью к координации с донорными центрами компонентов исследуемой системы. Наиболее прочные связи формируются с аминогруппами ($-\text{NH}_2$) хитозана за счет донорно-акцепторного механизма, в котором неподелённая электронная пара атома азота участвует в образовании координационной связи с катионом Al^{3+} . Дополнительно, Al^{3+} связывается с карбоксильными группами аскорбата и фосфатными группами TPP, формируя многоядерные комплексы с мостиковыми лигандами.

Анализ распределения заряда и карт электронной плотности (MESP) показал, что наиболее стабильные комплексы образуются в нейтральной и слабощелочной среде (pH 6,8–8,0), когда аминогруппы частично депротонированы, а фосфатные группы TPP находятся в полностью ионизированной форме. В этих условиях координационные связи $\text{Al}-\text{O}$ (фосфат) и $\text{Al}-\text{O}$ (карбоксил) характеризуются укороченной длиной связи (1,82–1,90 Å), что указывает на их высокую прочность.

Полученная пространственная организация компонентов может быть описана как трехмерная сетчатая структура, в которой алюминий играет роль узлового центра, связывающего полимерные и низкомолекулярные фрагменты. Подобные структуры, согласно литературным данным [1–4], обладают повышенной механической прочностью и устойчивостью к гидролитической деструкции.

Помимо координационных связей, значительный вклад в стабилизацию системы вносят водородные и электростатические взаимодействия. Между гидроксильными группами хитозана, гидроксильными и карбоксильными группами аскорбата, а также молекулами воды формируются стабильные водородные связи с длиной 1,75–2,05 Å. Эти связи играют ключевую роль в поддержании локальной упорядоченности и формировании гидратной оболочки вокруг макромолекул.

Сульфат-анионы (SO_4^{2-}) проявляют выраженную аффинность к протонированным аминогруппам хитозана ($-\text{NH}_3^+$), образуя ионные пары, которые, в свою очередь, могут служить дополнительными центрами сшивки между макромолекулами. Данный механизм сульфатной сшивки согласуется с ранее описанными для полисахаридных систем [5–7], где электростатические взаимодействия между многоосновными анионами и протонированными аминогруппами приводят к формированию физически сшитых гелей.

Молекулярно-динамическое моделирование показало, что суммарный вклад водородных и электростатических взаимодействий обеспечивает дополнительную стабилизацию комплексов, снижая колебания радиуса гирскости (Rg) на 15–20 % по сравнению с системами без сульфат-анионов. При этом наблюдается уменьшение подвижности макромолекулярных цепей, что может положительно сказываться на механических свойствах материала, но потенциально ограничивать его набухаемость.

Триполифосфат натрия (TPP) выполняет роль полианионного сшивающего агента, формируя ионные мостики между макромолекулами хитозана. При этом фосфатные группы TPP координируются как с аминогруппами полимера, так и с ионами Al^{3+} , образуя комбинированные координационно-ионные узлы. Такой механизм обеспечивает формирование более плотной трехмерной сетчатой структуры, увеличивая механическую прочность и устойчивость к набуханию в водной среде.

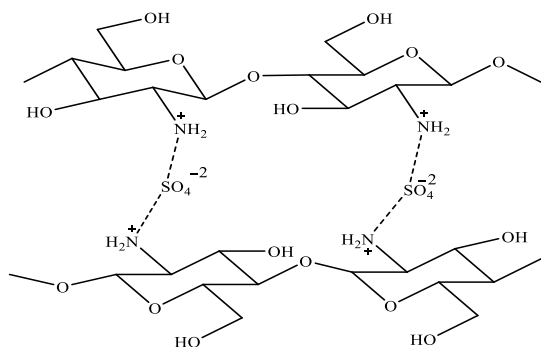

Рисунок 1. Сшивка сульфат-анионами макромолекул хитозана

Анализ распределения радиальных функций (RDF) показал наличие интенсивного пика при 0,29 нм для пар N(–NH₂)–O(P), что свидетельствует о стабильных взаимодействиях между аминогруппами хитозана и фосфатными группами TPP.

Анализ траекторий молекулярной динамики длиной 50 нс позволил выявить ряд ключевых параметров, характеризующих стабильность и организацию системы:

- **RMSD (Root Mean Square Deviation)** для основной цепи хитозана стабилизировалось на уровне ~1,45 Å после первых 10 нс моделирования, что указывает на быстрое достижение равновесного состояния.

- **Радиус гирсокопичности (R_g)** оставался в диапазоне 1,82–1,89 нм, демонстрируя умеренную компактность структуры при сохранении гидратной оболочки.

- **Количество водородных связей** между хитозаном и аскорбатом колебалось в пределах 5–7 в течение всего времени моделирования, а между хитозаном и TPP — 4–6, что подтверждает значительный вклад фосфатных групп в стабилизацию сетки.

- **Радиальные функции распределения (RDF)** показали выраженные пики для пар N(–NH₂)–O(P) при 0,29 нм и O(аскорбат)–Al³⁺ при 0,21 нм, что свидетельствует о стабильных координационных взаимодействиях.

Динамика системы указывает на то, что формируемая полимер-ионная сетка обладает высокой устойчивостью в водной среде и сохраняет пространственную упорядоченность в течение всего периода моделирования. Это согласуется с экспериментальными данными по стабильности гелей на основе хитозана и многоосновных анионов [8, 9].

Смоделированная структура комплекса демонстрирует многоуровневую стабилизацию, включающую:

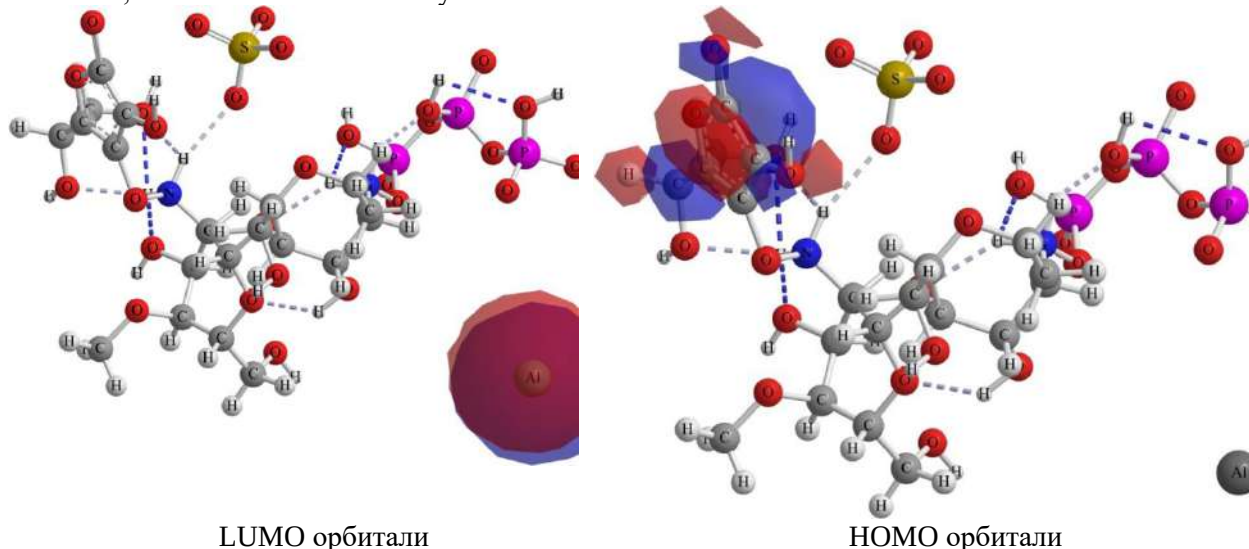
- **Координационные связи** между Al³⁺ и функциональными группами хитозана, аскорбата и TPP;

- **Водородные взаимодействия** между гидроксильными и карбоксильными группами;

- **Электростатические связи** между протонированными аминогруппами и многоосновными анионами;

- **Ионные мостики** за счет TPP.

Аскорбат участвует в связывании металлов через области локализации НОМО (высшая занятая молекулярная орбиталь), обеспечивая дополнительную фиксацию ионов Al³⁺ в структуре (Рис. 2). Полученная модель соответствует трехмерной сетчатой конфигурации, в которой ионы алюминия выполняют роль центральных координационных узлов, а TPP — дополнительных сшивающих элементов, что обеспечивает высокую стабильность системы.

LUMO орбитали

НОМО орбитали

Рисунок 2. Граничные молекулярные орбитали исследованной системы.

Также было проведено моделирование *in silico* (молекулярный докинг) связывания системы-лиганда (биополимеры) с молекулой-мишенью (белок *Pseudomonas aeruginosa*). Найдено оптимальное положение и ориентация молекулы-лиганда-биополимера в активном центре мишени и рассчитана их сила взаимодействия. Молекулярная стыковка с белком выявила прочное связывание за счёт водородных и гидрофильных взаимодействий, что указывает на активность против грамотрицательных бактерий.

Анализ данных, полученных с использованием программы CurPocket, показал, что наибольшая энергия связывания (наиболее отрицательное значение Vina score) наблюдается для кармана C2 (–7,6 ккал/моль), что свидетельствует о высокой прочности взаимодействия лиганда с данным участком. Карман C1 характеризуется несколько меньшей аффинностью (–7,2 ккал/моль), однако имеет наибольший объем полости (626 Å³), что потенциально делает его более пригодным для связывания громоздких молекул или комплексных соединений.

Карманы C5, C4 и C3 демонстрируют существенно меньшие значения аффинности (от –5,0 до –4,4 ккал/моль), что указывает на слабое взаимодействие по сравнению с C1 и C2. При этом объемы их полостей варьируют от 170 до 241 Å³, что также ограничивает возможности размещения крупных лигандов.

Таблица.

Параметры потенциальных сайтов связывания, определенные с использованием программы CurPocket

CurPocket ID	Vina score	Cavity volume (Å ³)	Center (x, y, z)	Docking size (x, y, z)
C2	-7.6	380	5, 19, -7	24, 24, 24
C1	-7.2	626	-1, 19, -17	24, 24, 24
C5	-5.0	170	1, 16, 15	24, 24, 24
C4	-4.9	206	4, 16, -39	24, 24, 24
C3	-4.4	241	-12, 12, -30	24, 24, 24

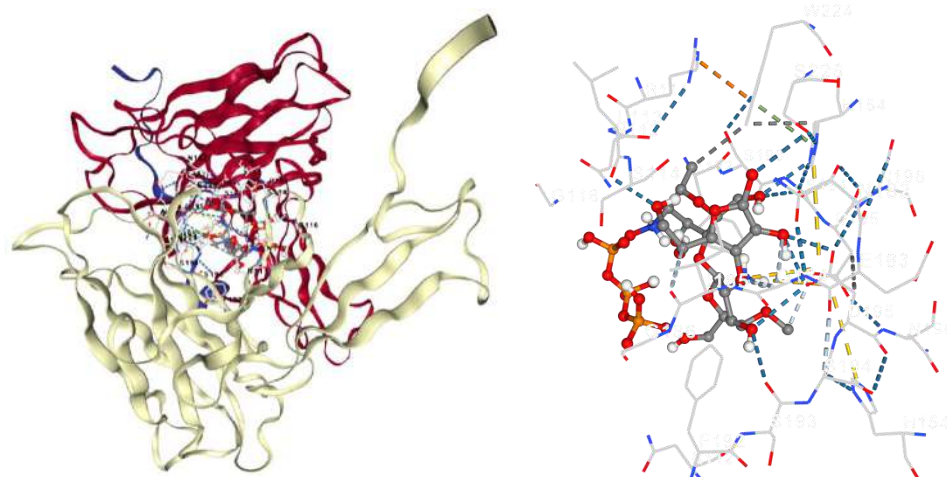

Рисунок 3. Молекулярная модель взаимодействия наноаскорбата хитозана с сульфатом алюминия с белком *Pseudomonas aeruginosa*.

Пространственное распределение центров карманов показывает, что C1 и C2 располагаются вблизи по оси y (~19 Å), что может указывать на их близкое расположение или частичное пересечение. Карманы C4 и C3 смещены в отрицательную область по оси z, в то время как C5 — в положительную, что предполагает их нахождение на противоположных участках структуры.

Таким образом, на основании комбинации параметров C2 можно рассматривать как наиболее перспективный сайт связывания благодаря оптимальному сочетанию аффинности и объема, в то время как C1 — как потенциальную мишень для более крупных молекул. Остальные карманы, вероятно, играют второстепенную роль и могут быть вовлечены в аллостерическую регуляцию или вторичные взаимодействия.

Заключение

Молекулярное моделирование системы хитозан–аскорбат–Al³⁺–сульфат–ТРР показало, что формирование трёхмерной сетчатой структуры обеспечивается координационными связями ионов алюминия с функциональными группами хитозана, аскорбата и ТРР, а также водородными и электростатическими взаимодействиями с участием сульфат-анионов. Такая комбинация связей повышает устойчивость структуры при pH 6,5–8,0, снижает подвижность макромолекулярных

сегментов и обеспечивает высокую механическую прочность и химическую стабильность материала.

Полученные результаты указывают на потенциал системы для создания гелевых и пленочных биоматериалов, пригодных для антибактериальных покрытий, иммобилизации биологически активных веществ и контролируемой доставки лекарств. В дальнейшем целесообразны исследования спектроскопическими, микроскопическими и реологическими методами, а также оценка биосовместимости и биodeградации в модельных средах.

Список литературы

1. Saberi-Zare, M., Bodaghifard, M.A. Acid-decorated chitosan-magnetic aluminum ferrite as a bionanocomposite catalyst for green synthesis of biologically active [4,3-d]pyrido[1,2-a]pyrimidin-6-ones. *Sci Rep* 15, 3408 (2025). <https://doi.org/10.1038/s41598-025-87779-x>
2. Abdel-Naby, A.S., Nabil, S., Aldulaijan, S., Ababutain, I.M., Alghamdi, A.I., Almubayedh, S., Khalil, K.D. Synthesis, Characterization of Chitosan–Aluminum Oxide Nanocomposite for Green Synthesis of Annulated Imidazopyrazol Thione Derivatives. *Polymers* 13, 1160 (2021). <https://doi.org/10.3390/polym13071160>
3. Sarvarkar, P.D., Jagtap, A.S., Vadanagekar, A.S., Kamble, S.S., Tibe, A.P., Sheikh, A.D., Vhatkar, R.S., Sharma, K.K.K. Multifunctional chitosan tailored γ -aluminum oxy-hydroxide monolith aerogels for sustained environmental remediation. *Environ. Sci.: Water Res. Technol.* 10, 3189–3205 (2024). <https://doi.org/10.1039/D4EW00697F>
4. Liu, J., Guo, S., Jin, Z., Zhao, K. Adjuvanted quaternized chitosan composite aluminum nanoparticles-based vaccine formulation promotes immune responses in chickens. *Vaccine* 41, 2982–2989 (2023). <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2023.03.067>
5. Al-Remawi, M.M. Properties of Chitosan Nanoparticles Formed Using Sulfate Anions as Crosslinking Bridges. *Am. J. Appl. Sci.* 9, 1091–1100 (2012). <https://doi.org/10.3844/AJASSP.2012.1091.1100>
6. Mezina, E.A., Lipatova, I.M. Formation of the dispersed phase in mixed solutions of chitosan and magnesium sulfate. *Russ. J. Appl. Chem.* 87, 830–835 (2014). <https://doi.org/10.1134/S1070427214060275>
7. Mezina, E.A., Lipatova, I.M. Effect of peroxide depolymerization of chitosan on properties of chitosan sulfate particles produced from this substance. *Russ. J. Appl. Chem.* 88, 1576–1581 (2015). <https://doi.org/10.1134/S1070427215100031>
8. Hong, F., Qiu, P., Wang, Y., Ren, P., Liu, J., Zhao, J., Gou, D. Chitosan-based hydrogels: From preparation to applications, a review. *Food Chemistry: X* 21, 101095 (2024). <https://doi.org/10.1016/j.fochx.2023.101095>
9. Blebea, N.-M., Pușcașu, C., Vlad, R.-A., Hancu, G. Chitosan-Based Gel Development: Extraction, Gelation Mechanisms, and Biomedical Applications. *Gels* 11, 275 (2025). <https://doi.org/10.3390/gels11040275>

ИЗУЧЕНИЕ РЕАКЦИИ КОНДЕНСАЦИИ ГЛИКОЗИЛИЗОТИОЦИАНАТА С НЕКОТОРЫХ ПРОИЗВОДНЫХ АМИНОПИРАЗОЛКАРБОНОВОЙ КИСЛОТЫ.

Рахматуллаев Изатулла

*Ферганский медицинский институт общественного здоровья
К. х. н., доцент. Почетный профессор ФМИОЗ*

Аннотация. В статье освещено разработка методов синтеза производных углеводов по гликозидному центру с целью получения практически ценных препаратов для нужд здравоохранения и сельского хозяйства. Изучены реакции взаимодействия гликозилизотиоцианата с рядом производных аминопиразолкарбонической кислоты.

Ключевые слова: Гликозилизотиоцианат, пирозол, аминопиразол, аминотиозол, аминакридин, изотиоцианат. пиридин, ацетонитрил.

Введение. Основная цель данного исследования заключалась в разработке методов синтеза углеводсодержащих гетероциклических соединений на основе гликозилизотиоцианатов [1] и бифункциональных соединений для использования продуктов реакций в здравоохранении и сельском хозяйстве. Одновременно решались задачи химической модификации биологически активных структур путём N- гликозилтиокарбамоилирования с образованием кислотно – устойчивой тиаомидной связи между биологически активным блоком и гликозидным центром [2].

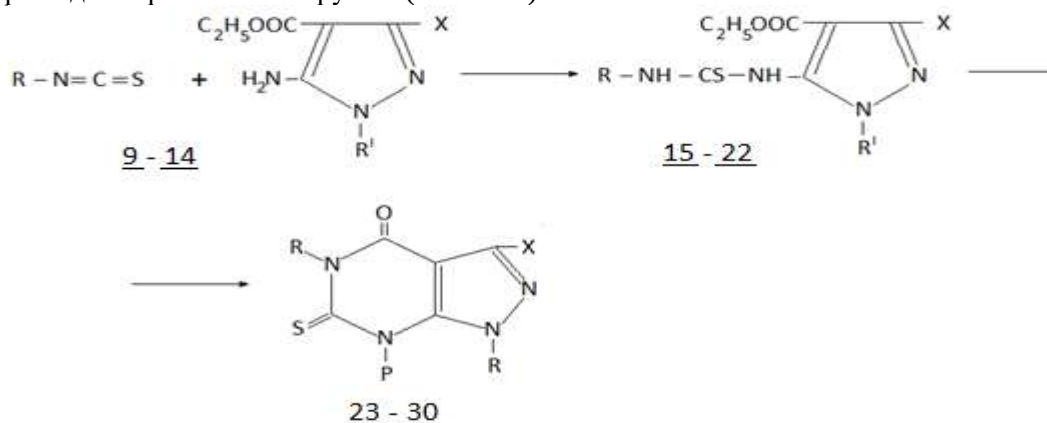
Литература и методология. В ряду бифункциональных соединений важное место занимают пиразольное кольцо который лежит в основе молекулярной структуры многих соединений, имеющих практическое значение [3].

В последние годы активно развивается научное направление по химической трансформации физиологически активных соединений при помощи сахаров и полисахаридов [4]. Введение углеводов в структуру биологически активных препаратов часто приводит к снижению общей токсичности и увеличению водной растворимости и избирательности действия. В связи с этим изыскание новых углеводсодержащих химических средств для использования в здравоохранении и сельском хозяйстве относится к числу актуальных направлений химии углеводов. В структуру большого числа лекарственных средств синтетического и природного происхождения входят разнообразные гетероциклические системы. Продолжается поиск новых гетероциклических структур с высокой биологической активностью, и одновременно развиваются исследования по модификации известных соединений с установленным спектром активности. В этом направлении актуальным является разработка способов гликозилирования азотсодержащих гетероциклов. Как правило, прямые методы N- гликозилирования азотсодержащих соединений мало эффективны, особенно при работе с малоосновными азотсодержащими соединениями. Использование изо(тио)цианатных функций позволяет повысить эффективность реакции по гликозидному центру и наметить новые пути конструирования гетероциклических N-агликонов разнообразной структуры.

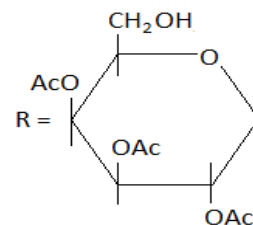
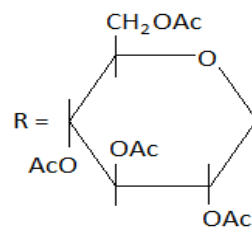
Однако, наибольший интерес представляет использование производных пиразола в медицине и сельском хозяйстве в качестве биологически активных веществ. Диапазон биологической активности этих соединений чрезвычайно широк – от антибактериальной и противоопухолевой (в медицине), до гербицидной и фунгицидной (в сельском хозяйстве). Поэтому изыскание новых препаратов медицинского или сельскохозяйственного значения в ряду углеводсодержащих производных пиразола представляет несомненный интерес.

Нами изучены реакции взаимодействия гликозилизотиоцианата 1 с рядом производных аминопиразолкарбоновой кислоты 9 – 14.

Результаты: Гликозилизотиоцианаты 1 и 9 легко взаимодействуют с производными 5 – аминопиразол – 4 – карбоновой кислоты при непродолжительном нагревании реакционной смеси в среде абсолютного пиридина либо при длительной выдержке при комнатной температуре с образованием продуктов присоединения аминогруппы к изотиоцианатной функции ², (табл.1). Характерными спектральными признаками продуктов присоединения являются (табл.2): сигналы сложноэфирной группы в виде триплета при 1,2 δ м.д. и квартета при 4,1 δ м.д., протонов H – N₁ и H – N₂ тиомочевинного фрагмента в спектрах ПМР. В ИК – спектрах обнаруживается поглощение, характерное для карбонильной группы (1755 см⁻¹).

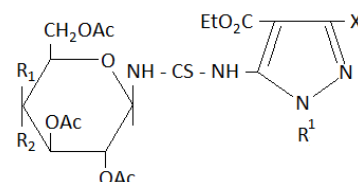
<u>9; 15; 23</u>	$R^I = H$
<u>10; 16; 24</u>	$R^I = CH_2CH_2OH; X = H$
<u>11; 17; 23</u>	$R^I = Ph; X = H$
<u>12; 18; 26</u>	$R^I = Me; X = H$
<u>13; 19; 27</u>	$R^I = H; X = NH_2$
<u>14; 20; 28</u>	$R^I = CH_2CH_2OH; X = NH_2$
<u>21, 29</u>	$R^I = H; X = NH_2$
<u>22, 30</u>	$R^I = CH_2CH_2OH; X = NH_2$

При более продолжительном нагревании в среде абс.пиридина по данным ТСХ наблюдается появление нового продукта, образующегося в результате внутримолекулярной циклизации (табл.3,4). Вторая стадия существенно ускоряется при добавлении безводного хлорида цинка. Также весьма эффективным было применение фторида калия, нанесённого на окись алюминия при проведении реакции в абс.ацетонитриле.

Обсуждение:

Табл.1. Физико – химические характеристики соединений: 15 – 22

Соединение	R ₁	R ₂	R ^I	x	t°с плавлен.		[α] 20 546 (C,ДМС O)	Rf (система)б*	Брутто формула	Вычислено,% найдено,%		
										C	H	N
<u>15</u>	H	OAc	H	H	131-132	89	-72,1 (1)	0,48	C ₂₁ H ₂₈ N ₄ O ₁₁ S	46,32 46,11	5,18 5,16	10,29 9,89
<u>16</u>	H	OAc	CH ₂ CH ₂ OH	H	154-156	91	-58,5(1,5)	0,20	C ₂₃ H ₃₂ N ₄ O ₁₂ S	46,93 46,44	5,48 5,31	9,52 9,04
<u>17</u>	H	OAc	Ph	H	190-191	90	-63,2(1,3)	0,49	C ₂₇ H ₃₂ N ₄ O ₁₁ S	52,25 52,09	5,20 5,00	9,03 9,00
<u>18</u>	H	OAc	Me	H	175-176	92	-94,1(1,8)	0,37	C ₂₂ H ₃₀ N ₄ O ₁₁ S	47,31 46,88	5,41 5,13	10,03 9,70
<u>19</u>	OAc	H	H	NH ₂	118-120	93	-72,3(1,9)	0,54	C ₂₁ H ₂₉ N ₅ O ₁₂ S	45,08 45,51	5,22 5,24	12,51 12,00
<u>20</u>	OAc	H	CH ₂ CH ₂ OH	NH ₂	146-148	96	-63,5(1,2)	0,23	C ₂₈ H ₃₃ N ₅ O ₁₂ S	45,77 44,71	5,51 5,53	11,60 11,11
<u>21</u>	OAc	H	H	NH ₂	124-125	94	70,0(1,3)	0,53	C ₂₁ H ₂₉ N ₅ O ₁₁ S	46,08 45,39	5,22 5,11	12,51 11,94
<u>22</u>	OAc	H	CH ₂ CH ₂ OH	NH ₂	143-144	96	-78,5(1,5)	0,29	C ₂₃ H ₃₃ N ₅ O ₁₂ S	45,77 45,71	5,51 5,50	11,60 11,56

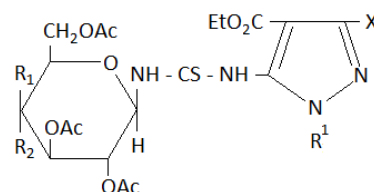
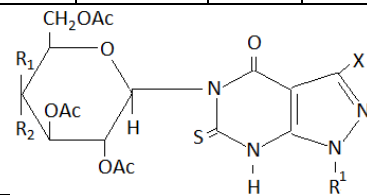

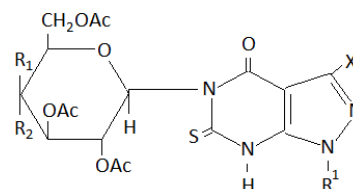
Табл. 2 Спектры ПМР и ИК соединений: 15 - 22

Соединение	R ₁	R ₂	R ¹	x	ИК спект, см ⁻¹			Спектры ПМР; (δ м.д.)				
					-C=O	-C-O	-C=S	OMe	Угл. цикл.	А г л и к о н		
										OC ₂ H ₅	N ₁ H	N ₂ H
<u>15</u>	H	OAc	H	H	1748	1232	1355	1,9-2,1	3,7-5,7	1,2 (CH ₃) 4,1 (CH ₂)	7,2	12,1
<u>16</u>	H	OAc	CH ₂ CH ₂ OH	H	1752	1235	1358	1,9-2,1	3,8-5,9	1,2 (CH ₃) 4,2 (CH ₂)	7,1	12,2
<u>17</u>	H	OAc	Ph	H	1750	1237	1355	1,9-2,1	3,7-5,9	1,1 (CH ₃) 4,1 (CH ₂)	7,1	12,3
<u>18</u>	H	OAc	Me	H	1748	1233	1355	1,9-2,1	3,9-5,9	1,1 (CH ₃) 4,3 (CH ₂)	7,2	12,2
<u>19</u>	H	OAc	H	NH ₂	1755	1237	1357	1,9-2,0	3,9-6,0	1,2 (CH ₃) 4,2 (CH ₂)	7,3	12,1
<u>20</u>	H	OAc	CH ₂ CH ₂ OH	NH ₂	1757	1233	1358	1,9-2,0	3,9-6,1	1,2 (CH ₃) 4,1 (CH ₂)	7,2	12,1
<u>21</u>	OAc	H	H	NH ₂	1755	1230	1360	1,9-2,1	3,8-6,0	1,2 (CH ₃) 4,1 (CH ₂)	7,2 7,2	12,1 12,0
<u>22</u>	OAc	H	CH ₂ CH ₂ OH	NH ₂	1758	1235	1357	1,9-2,0	3,8-6,0	1,2 (CH ₃) 4,2 (CH ₂)	7,2	12,2

Табл.3. Физико – химические характеристики соединений: 23 – 30.

Соединение	R ₁	R ₂	R ¹	x	t°с плавлен.	Выход %	[α] 20 546 (C, ДМСО)	Rf (система)*	Брутто формула	Вычислено, % найдено, %		
										C	H	N
<u>23</u>	H	OAc	H	H	158-159	88	-76,2 (1,8)		C ₁₉ H ₂₂ N ₄ O ₁₀ S	45,78 45,34	4,45 4,41	11,25 11,12
<u>24</u>	H	OAc	CH ₂ CH ₂ OH	H	170-171	79	-83,2 (1,6)		C ₂₁ H ₂₆ N ₄ O ₁₁ S	46,46 46,09	4,83 4,81	10,32 10,13
<u>25</u>	H	OAc	Ph	H	199-200	82	-42,5 (2,0)		C ₂₅ H ₂₆ N ₄ O ₁₀ S	52,26 52,25	4,56 4,31	9,75 9,11
<u>26</u>	H	OAc	Me	H	179-180	85	-44,6 (1,8)		C ₂₀ H ₂₄ N ₄ O ₁₀ S	46,87 46,81	4,72 4,51	10,93 9,92
<u>27</u>	H	OAc	H	NH ₂	148-149	76	-55,5 (1,6)	0,25(6)	C ₁₉ H ₂₃ N ₅ O ₁₀ S	44,44 44,01	4,51 4,53	13,63 13,23
<u>28</u>	H	OAc	CH ₂ CH ₂ OH		161-163	79	-89,3 (1,2)		C ₂₁ H ₂₇ N ₅ O ₁₁ S	45,24 45,19	4,88 4,11	12,56 12,43
<u>29</u>	OAc	H	H		138-139	73	-90,1 (1,2)		C ₁₉ H ₂₃ N ₅ O ₁₀ S	44,44 44,14	4,51 4,43	13,63 13,02
<u>30</u>	OAc	H	CH ₂ CH ₂ OH		153-155	70	-77,2 (1,3)		C ₂₁ H ₂₇ N ₅ O ₁₁ S	45,24 44,97	4,88 4,39	12,56 12,50

Табл.4. ИК – спектры соединений.
23 – 30.

Соединение	R ₁	R ₂	R ¹	X	Колебание углеводного фрагмента см ⁻¹			Колебание агликона см ⁻¹			
					цикл			N H	C = S	C = N	другие
<u>1</u>	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<u>23</u>	H	OAc	H	H	1745	1225	810;900	3280	1355	1640	
<u>24</u>	H	OAc	CH ₂ CH ₂ OH	H	1742	1224	812;902	3300*	1358	1642	3300 (OH)
<u>25</u>	H	OAc	Ph	H	1748	1228	808;910	3330	1354	1645	158-1600 (Ph)
<u>26</u>	H	OAc	Me	H	1750	1223	810;912	3320	1358	1642	
<u>27</u>	H	OAc	H	NH ₂	1748	1225	805;914	3320	1357	1643	
<u>28</u>	H	OAc	CH ₂ CH ₂ OH	NH ₂	1745	1226	810;908	3330*	1355	1648	3300 (OH)
<u>29</u>	OAc	H	H	NH ₂	1746	1223	808;908	3330	1354	1640	
<u>30</u>	OAc	H	CH ₂ CH ₂ OH	NH ₂	1752	1225	810;905	3330*	1350	1642	3300 (OH)

* Перекрывается с полосой ОН группы

Заключены: Таким образом, в результате исследований разработаны препаративные методы и найдены оптимальные условия синтеза ряда гликозилтиокарбамоил гетероциклов, а также ациклических и конденсированных производных N – гликозидов. Строение синтезированных соединений установлено при помощи ПМР и ИК спектров. Чистота доказана с ТСХ.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Рахматуллаев И., Ташпулатов О. А., Афанасьев В. А. Синтез ацетилированных гликозилтиокарбамоил гетероциклов. –ЖорХ, 1987, т XXIII, №2, с 454-455.
2. Афанасьев В.А., и др. Строение и реакционная способность N-гликозидов. Изд. «ИЛИМ» Фрунзе 1976.
3. Химиотерапия злокачественных опухолей / под ред. Н.Н. Блохина, М.: Медицина, 1977.

АЛЛОКСАН БИЛАН ИНДУЦИРЛАНГАН ҚАНДЛИ ДИАБЕТЛИ КАЛАМУШЛАРДА ГЛАБТАННИНГ ОКСИДАТИВ СТРЕССГА ҚАРШИ ФАОЛЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Рахмонова Гулнора Ғуломовна

ЎзР ФА Биоорганик кимё институти
кичик илмий ходим,

Баратов Қўзижон Раббим ўғли

ЎзР ФА Биоорганик кимё институти
биология фанлари номзоди (PhD), катта илмий ходим

Рахимов Рахматилла Нуриллаевич

ЎзР ФА Биоорганик кимё институти,
кимё фанлари номзоди (PhD), катта илмий ходим

Гайибов Улугбек Гаппаржанович

ЎзР ФА Биоорганик кимё институти,
биология фанлари номзоди (PhD), катта илмий ходим

Якубова Рана Абдримовна

ЎзР ФА Биоорганик кимё институти,
биология фанлари номзоди, катта илмий ходим

Абдулладжанова Нодира Гуломжановна

ЎзР ФА Биоорганик кимё институти,
кимё фанлари доктори, профессор

АННОТАЦИЯ. Ушбу тадқиқотда *Rhus glabra* L. ўсимлигидан олинган полифеноллар йиғиндисидан иборат – Глабтаннинг *in vivo* оксидатив стрессга қарши фаоллиги, каламушларда аллоксан орқали индуцирланган қандли диабет моделида баҳоланди. Диабетга чалинган каламушлар тасодифий танлаб олиниб, саккизта: манфий назорат (соғлом), мусбат назорат (даволанмаган) ва Глабтан ва қиёсий Рутан препаратининг 50, 100 ва 200 мг/кг дозаларда интрагастрал киритилган ҳайвонлар гуруҳидан иборат бўлди. Тадқиқот намуналари 14 кун давомида (мусбат назорат гуруҳига эквивалент ҳажмда дистилланган сув) киритилиб, 15-кун ҳайвонлар декапитация қилинди ва уларнинг саккизта аъзоси (бош мия, юрак, ўпка, жигар, буйрак, ошқозон ости бези, ингичка ичак ва мойяклар) гомогенатларида малондильдегид (МДА) концентрациясининг миқдори аниқланди. Натижаларга кўра, Глабтан ва Рутан препарати антиоксидант фаоллик намоён этиб, бу таъсир дозага боғлиқ бўлди ва энг юқори самара унинг 200 мг/кг дозасида кузатилди. МДА концентрацияси 200 мг/кг дозада деярли барча органлар гомогенатларида мусбат назорат гуруҳига нисбатан статистик аҳамиятли фарқлар билан камайди.

Калит сўзлар: аллоксан, Anacardiaceae, *Rhus glabra* L., Глабтан, Рутан, малондильдегид, полифенол бирикмалар, спектрофотометр.

КИРИШ. Ҳозирги кунда биологик фаол табиий бирикмаларни, хусусан, ўсимлик манбаларида учрайдиган полифенолларни ўрганиш, биология ва тиббиёт фанларининг устувор йўналишларидан бирига айланган. Полифенол бирикмалар ўсимликларда иккиламчи метаболитлар сифатида синтезланиб, антиоксидант, антибактериал, яллиғланишга, вирусларга ва саратонга қарши таъсир кўрсатади. Бу моддалар фаол кислород турларини нейтраллаш, редокс мувозанатни тартибга солиш, металл ионларини хелатлаш ва ферментлар фаоллигига таъсир қилиш орқали организмдаги муҳим биологик жараёнларда иштирок этади. Ўсимлик полифенолларининг яна муҳим хусусиятларидан бири, бу улар таъсир қила оладиган кенг қамровли ҳужайра ва ҳужайрадан ташқари нишонларнинг мавжудлигидир. Бу нафақат ўсимлик полифенолларининг турли хил тузилишга эгаллиги, шунингдек, ҳар хил фермент тизимларига таъсир қила олиши, биосигнализация ва ҳужайра ичида сигналнинг узатилишидаги иштироки билан ҳам боғлиқ. Организмда полифенолларнинг барча бирламчи молекуляр нишонларини специфик ёки носпецифик деб тавсифлаш мумкин. Полифенолларнинг биологик таъсири носпецифик турли нишонлар билан ўзаро таъсири орқали амалга оширилади ва асосий эътибор фаол кислород ва азот турлари билан ўсимлик полифеноллари орасидаги ўзаро таъсир натижаларига қаратилади. Энг муҳим таъсир нуқталаридан бири кислороднинг анион-радикали бўлиб, у ҳужайрадаги физиологик ва патологик жараёнларда муҳим рол ўйнайди. Бу асосан кислороднинг кучли оксидантларнинг ҳосил бўлишига олиб келадиган бир қатор эркин радикал реакцияларда иштирок этишга жалб қилиниши билан боғлиқдир. Бундан ташқари, супероксид ва унинг дисмутацияси натижасида ҳосил бўлган водород пероксиди ҳар хил сигнал узатиш йўлларида,

шу жумладан яллиғланишга қарши сигнал каскадларида сигнал молекулалари сифатида фаолият кўрсатади [1].

Супероксид анион радикали, H_2O_2 ва $-\text{OH}$ каби кислороднинг фаол шакллари (КФС) организм хужайраларига етказган зарари одамлардаги кўплаб касалликлар патогенези асосида ётади. Супероксид дисмутаза (СОД), каталаза, глутатион трансфераза ферментлари каби полифенол бирикмалар ҳам антиоксидант хусусиятга эгадир. Масалан, кверцетин ва кверцитрин молекулалари тузилишининг назарий моделида кислород атоми антиоксидант фаоллик (АОФ) намоён бўлишида ҳал қилувчи рол ўйнайди [2]. Бензофуранон ҳосил бўлиши билан биринчи навбатда катехол фрагменти оксидланади, натижада С-3 гидроксил гуруҳи кейинги оксидланиш ёки бошқа биокимёвий реакцияларда иштирок этолмайди. Кверцетиннинг алоҳида гидроксил гуруҳларининг ўзгариши унинг оксидланиш-қайтарилиш хусусиятларига, энг муҳими, антирадикал фаоллиги ва барқарорлигига сезиларли таъсир кўрсатади. АОФ даражаси гликозилланиш жараёнида пасайиб ўзгариши мумкин, бунда конъюгатнинг боғланиш жойи муҳим аҳамиятга эга [3,4].

Полифеноллар ўзининг антиоксидант фаоллигини ҳар хил йўллар билан намоён этадилар. Улар водород донорлари, КФСни қайта тикловчи, сўндирувчи ва баъзилари металлларни хелатлаш каби хусусиятларга эгадир [5]. Уларнинг эркин радикаллари сўндириш фаоллиги асосан водород атомини ёки электронни эркин радикалга бериши мумкин бўлган гидроксил гуруҳининг мавжудлиги билан боғлиқ. Улар ўзидаги водород атомларини радикалларга бериш орқали $\text{R}+\text{FOH}\rightarrow\text{RH}+\text{FO}\bullet$ липидлар ва бошқа биомолекулаларнинг оксидланишини олдини олади. Феноксил радикаллари бошқа эркин радикаллар билан реакцияга киришиб, занжир реакцияларининг кейинги ривожланишини ҳам тўхтатади $\text{FO}\bullet+\text{R}\bullet\rightarrow\text{FOR}$ [6]. Полифенолларнинг антиоксидант хусусиятларини намоён этишининг яна бир кўриниши – оғир металллар билан конъюгацияланиб, улар келтириб чиқарадиган эркин радикалларнинг шаклланишига тўсқинлик қилади, Fe^{+2} ва Cu^{+} каби оксидланиш-қайтарилиш ионлари H_2O_2 билан реакцияга киришиб, Fenton реакцияси орқали гидроксил радикаллари ҳосил қилади. Гидроксил радикали юқори реактивликка эга бўлиб, биомолекулаларни зарарлайди: Fe^{+2} ёки $\text{Cu}^{+} + \text{H}_2\text{O}_2 + \text{H}^{+}\rightarrow\text{Fe}^{+3}$ ёки $\text{Cu}^{+2} + \bullet\text{OH} + \text{H}_2\text{O}$. Катехолат ёки галлат гуруҳлари бўлган фенол бирикмалар Fe^{+2} билан мувофиқлашади ва унинг автоматик оксидланишини кучайтиради ёки Fe^{+2} ёки Cu^{+} билан фаол бўлмаган комплекслар ҳосил қилади [7].

Ўзбекистонда учрайдиган маҳаллий флора ўсимликлари сирасига кирувчи *Anacardiaceae* оиласининг *Rhus* туркумига мансуб ўсимликлар гулли ўсимликларнинг 250 дан ортиқ турини ўз ичига олади. Ушбу туркумга мансуб *Rhus glabra* L. ўсимлиги истикболли тадқиқот объекти сифатида қаралувчи биологик ресурслардан бири бўлиб, дунё халқ табобатида пўстлоғи ва илдизларидан шамоллаш, диарея, иситмалаш, томоқ ва оғиздаги оғриқлар, ректал қон кетишлар, сийдик пуфагининг яллиғланиши, дизентерия, куйишларга қарши ва тери тошмаларини даволашда фойдаланилиб келинган. Бизнинг тадқиқотларимизда эса *R. glabra* ўсимлиги хом ашёсидан полифеноллар йиғиндиси ажратиб олинган бўлиб, шартли равишда Глабтан деб номланди. Шунингдек, унинг оксидатив стрессга қарши фаоллиги каламушларда “Аллоксанли диабет” моделида тадқиқ қилиниб, МДА даражаси кўрсаткичларига таъсири баҳоланди.

МАТЕРИАЛЛАР ВА УСУЛЛАР. Тадқиқотлар тана вазни 180 ± 20 г бўлган, эркак жинсли, зотсиз оқ лаборатория каламушларида олиб борилди. Ҳайвонлар стандарт виварий шароитларида сақланиб, уларнинг одатий рациондаги овқатланиши ва эркин равишда сув истеъмоли таъминланди. Қандли диабет ҳайвонлар тана вазнига нисбатан аллоксан (*Lachema*, Чехия) препаратини бир маротаба 130 мг/кг дозада қорин бўшлиғига киритиш орқали чақирилди. Ҳайвонларда қандли диабет ҳосил бўлиши учун улар 24 соат овқатсиз қолдирилди. Тажриба давомида касалланган ҳайвонлар сони, уларнинг ўлими қайд этилиб, тана вазни ўлчаб борилди. Каламушлар саккизта тажриба гуруҳларига ажратилди ва ҳар бир гуруҳ учун 5тадан каламуш олинди. Ҳайвонларда қандли диабет 14 кун давомида ривожланди, 15-кундан бошлаб, Глабтан ва қиёсий Рутан препарати 14 кун давомида ҳар куни 50, 100 ва 200 мг/кг дозаларда ошқозонга махсус зонд ёрдамида киритилди. 15-куни ҳайвонлар декапитация қилиниб, ички органлари чиқариб олинди ва ҳар бир аъзонинг гомогенати тайёрланиб, спектрофотометрик усулда (UV-5100 UV-VIS Spectrophotometr, Shanghai Metash Instruments CO, LTD) 532 нм тўлқин узунлигида МДА даражаси (н/моль) ўлчанди. МДА тирик организмларда липидлар пероксидланишининг (ЛПО) асосий биомаркерларидан бири ҳисобланади. Гомогенатдаги МДА концентрацияси М. Uchiyama, М. Mihara нинг моляр экстинкция формуласи – $\text{C}_{\text{МДА}}=(\Delta\text{D}/0,156)\times 16$ бўйича ҳисобланди. Origin-6.1 (АҚШ) дастури бўйича олинган маълумотларнинг статистик ишлови ўтказилди. МДА ва ЛПО кўрсаткичи сифатида тиобарбитурат кислотаси (ТБК) реактив моддалари таҳлили Хит ва Пакер усулида баҳоланди. Тўқималар гомогенати пробиркаларга солиниб, устига 4 мл 20% учхлорсирка кислотаси, 0,5% ТБК ва ушбу

аралашма 95°C ҳароратда 30 дақ. давомида қиздирилди ва совутилиб, центрифугада 10000 тезликда 10 дақ. давомида айлантирилди. МДА ва ТБК комплекси спектрофотометрда 532 нм тўлқин узунлигида ўлчанди [8].

НАТИЖАЛАР ВА ТАҲЛИЛЛАР. Аллоксан киритилганидан кейин тажрибанинг 3-кунида ҳайвонларда сувга бўлган талабнинг ортиши, полифагия, полиурия, гипергликемия, жун тўкилиши каби диабетнинг илк белгилари пайдо бўлди. Тажрибанинг дастлабки уч кунда ҳайвонларда умумий 20% ўлим ҳолати қайд этилди. Улардан ташқари тажрибанинг ҳар хил босқичларида каламушлар оёқларида, оғиз ва кўз атрофларида яралар кузатилди. Даволашдан кейин 15- куни ҳайвонларнинг саккизта органида: бош мия, юрак, ўпкалар, жигар, буйрақлар, ошқозон ости беzi, ингичка ичак ва мойклар гомогенатларида МДА кўрсаткичлари аниқланди.

Олинган натижалар қуйидаги 1-жадвалда келтирилди.

1-жадвал

Каламушларнинг турли органлари гомогенатларида МДА концентрацияси кўрсаткичларига
Глабтан ва Рутаннинг таъсири, ($M \pm m$; $n=5$)

Орган-лар	Манфий назорат (соғлом)	Мусбат назорат (даволан-маган)	Глабтан 50 мг/кг	Глабтан 100 мг/кг	Глабтан 200 мг/кг	Рутан 50 мг/кг	Рутан 100 мг/кг	Рутан 200 мг/кг
бош мия	10,9±0,4 2	17,4±1,7	10,9±0,4 2 $p_1 < 0.01$	9,88±1,2 5 $p_1 < 0.01$	8,85±0,5 6 $p < 0.05$ $p_1 < 0.005$	9,45±0,6 $p_1 < 0.005$	9,4±0,7 $p_1 < 0.005$	8,6±0,69 $p < 0.05$ $p_1 < 0.005$
юрак	11,6±0,1 5	17,8±1,9	9,74±0,4 $p < 0,005$ $p_1 < 0,005$	9,06±0,4 5 $p < 0.005$ $p_1 < 0.005$	8,67±0,6 $p < 0.005$ $p_1 < 0.005$	13,4±1,3 6	10,7±0,75 $p_1 < 0,05$	8,7±0,56 $p < 0.005$ $p_1 < 0.005$
ўпкалар	9,19±0,3 6	18,5±1,4 2	11,8±0,8 $p_1 < 0.005$	11,04±0,6 $p_1 < 0.005$	8,8±1,47 $p_1 < 0.005$	8,95±1,2 $p_1 < 0.005$	9,0±1,3 $p_1 < 0.005$	9,2±0,98 $p_1 < 0.005$
жигар	11,6±0,1 5	17,8±1,5 8	12,2±0,4 4 $p_1 < 0,05$	12,3±0,7 2 $p_1 < 0,05$	9,3±0,61 $p < 0.01$ $p_1 < 0.005$	11,7±0,5 2 $p_1 < 0.01$	10,4±0,77 $p_1 < 0.005$	9,7±0,33 $p < 0.005$ $p_1 < 0.005$
буйрак	8,85±0,3 6	18,5±2,6 9	11,8±0,8 3 $p_1 < 0,05$	6,04±0,6 8 $p < 0.01$ $p_1 < 0.005$	5,1±0,80 $p < 0.005$ $p_1 < 0.005$	13,4±0,5 7	10,67±0,2 6 $p_1 < 0,05$	8,71±0,2 $p_1 < 0.01$
ошқозон ости беzi	8,44±0,4 1	17,3±1,8 8	11,5±0,4 8 $p_1 < 0,05$	8,06±0,8 7 $p_1 < 0.005$	6,75±0,3 3 $p < 0.01$ $p_1 < 0.005$	9,37±0,4 2 $p_1 < 0.005$	9,31±0,31 $p_1 < 0.005$	8,22±0,5 9 $p_1 < 0.005$
ингичка ичак	11,6±0,4 2	19,6±2,3 6	9,91±0,7 9 $p_1 < 0.005$	9,7±0,29 $p_1 < 0,01$	7,36±0,8 3 $p_1 < 0.005$	9,5±2,6 $p_1 < 0,05$	9,3±0,57 $p_1 < 0.005$	8,6±0,35 $p < 0.005$ $p_1 < 0.005$
мойклар	8,44±0,1 5	17,2±1,9 5	10,9±0,1 5 $p_1 < 0,05$	11,5±0,8 3 $p_1 < 0,05$	9,76±0,5 5 $p_1 < 0,01$	11,9±0,7 0 $p_1 < 0,05$	10,2±0,47 $p_1 < 0,05$	9,2±0,86 $p_1 < 0,01$

Изоҳ: p- манфий назоратга нисбатан; p_1 - мусбат назоратга нисбатан.

Глабтаннинг 50, 100 ва 200 мг/кг дозаларида бош мия гомогенатларида мусбат назорат гуруҳи (даволанмаган) ҳайвонларига нисбатан ($p < 0,01$; $p_1 < 0,01$ ва $p < 0,005$), унинг 200 мг/кг дозасида эса фақат манфий назорат гуруҳига нисбатан МДА миқдорининг пасайиши статистик аҳамиятли бўлди ($p < 0,05$). Тажриба ҳайвонларининг юрак гомогенатларида Глабтаннинг 50, 100 ва 200 мг/кг дозаларида МДА миқдорининг пасайиши мусбат ва манфий назоратга нисбатан статистик аҳамиятли

кўрсаткичларга эришди ($p < 0,005$; $p_1 < 0,005$). Ўпка гомогенатларида эса МДА концентрациясининг пасайиши фақат мусбат назоратга нисбатан статистик аҳамиятли бўлди ($p_1 < 0,005$). Жигар гомогенатида ушбу кўрсаткич Глабтаннинг 200 мг/кг дозасида ҳам манфий, ҳам мусбат назоратга нисбатан статистик ишонарли фарққа эришди, ($p < 0,01$; $p_1 < 0,005$). Глабтаннинг 50, 100 мг/кг дозаларида МДА концентрациясида манфий назоратга нисбатан статистик камайишлар кузатилмади, мусбат назорат гуруҳига нисбатан эса статистик аҳамиятли фарқлар билан камайди ($p_1 < 0,05$). Унинг 100 ва 200 мг/кг дозаларида буйрак гомогенатларида МДА миқдорида манфий ва мусбат назоратга нисбатан статистик аҳамиятли камайишлар кузатилди ($p < 0,01$, $p < 0,005$; $p_1 < 0,005$), 50 мг/кг дозада эса бу кўрсаткич мусбат назоратга нисбатан статистик аҳамиятли фарқ намоён қилди ($p_1 < 0,05$). Глабтаннинг 50 ва 100 мг/кг дозаларида каламушларнинг ошқозон ости беши гомогенатларида МДА кўрсаткичи мусбат назоратга нисбатан статистик аҳамиятли фарқ билан камайди ($p < 0,01$ ва $p < 0,005$), 200 мг/кг дозасида эса МДА миқдори ҳам манфий ҳам мусбат назоратга нисбатин статистик аҳамиятли фарққа эга бўлди ($p < 0,01$; $p_1 < 0,005$). Ингичка ичак гомогенатларида Глабтаннинг 50, 100 ва 200 мг/кг дозаларида мусбат назорат ҳайвонларига нисбатан МДА концентрациясининг статистик фарқ билан камайганлиги аниқланди ($p_1 < 0,005$, $p_1 < 0,01$). Каламуш мойклари гомогенатларида ҳам фақат мусбат назорат гуруҳи ҳайвонларига нисбатан статистик аҳамиятли кўрсаткич қайд этилди ($p_1 < 0,05$, $p_1 < 0,01$).

Рутаннинг 50 мг/кг дозасида бош мия, ўпка, жигар, ошқозон ости беши, ингичка ичак ва мойклар гомогенатларида МДА концентрациясининг камайиши фақат мусбат назорат гуруҳи ҳайвонларига нисбатан статистик аҳамиятли фарқларга эга бўлди ($p_1 < 0,005$, $p_1 < 0,01$, $p_1 < 0,05$). Унинг 100 мг/кг дозасида барча тадқиқ қилинган органлар гомогенатларида МДА концентрациясининг камайиши фақат мусбат назорат гуруҳи ҳайвонларига нисбатан статистик аҳамиятли фарқларга эга бўлди ($p_1 < 0,005$, $p_1 < 0,05$). Рутаннинг 200 мг/кг дозасида бош мия, юрак, жигар, ингичка ичак гомогенатларида МДА концентрациясининг камайиши мусбат ва манфий назоратга нисбатан статистик аҳамиятли кўрсаткичга эришди ($p < 0,05$, $p < 0,005$, $p < 0,01$; $p_1 < 0,005$), ўпкалар, буйраклар, ошқозон ости беши ва мойклар гомогенатларида МДА кўрсаткичи фақат мусбат назоратга нисбатан статистик аҳамиятли фарқларга эга бўлди ($p_1 < 0,005$, $p_1 < 0,01$).

Шундай қилиб, олинган натижалар Глабтан ва Рутан препарати тадқиқ қилинган органлар гомогенатларида МДА концентрациясини дозага боғлиқ ҳолда пасайтирганини кўрсатди. Глабтаннинг 50 мг/кг дозада юрак гомогенатида МДА концентрацияси манфий ва мусбат назорат гуруҳларига нисбатан статистик ишонарли камайган, Рутан эса ушбу дозада ҳар иккала назоратга нисбатан статистик фарқлар кўрсатмаган. Рутан фақат 200 мг/кг дозада ҳар иккала назоратга нисбатан статистик аҳамиятли камайишга эришиб, Глабтан билан деярли бир хил натижа кўрсатган. Бундан кўриниб турибдики, Глабтан нисбатан паст дозаларда ҳам аҳамиятли кўрсаткичга эришган. Буйраклар бўйича натижалар шуни кўрсатдики, 50 ва 100 мг/кг дозаларда манфий ва мусбат назоратга нисбатан МДА миқдори аҳамиятли кўрсаткичларгача камайган. Рутан 50 мг/кг дозада ҳар икки назоратга нисбатан ҳам аҳамиятли кўрсаткичга эришмаган, 100 мг/кг дозада МДА миқдорини фақат мусбат назоратга нисбатан аҳамиятли равишда камайтирган. Ошқозон ости беши гомогенатида Глабтан 200 мг/кг дозада МДА концентрациясини ҳар иккала назоратга нисбатан статистик аҳамиятли даражада пасайтирган. Рутан препарати 200 мг/кг дозада фақат мусбат назоратга нисбатан статистик ишонарли фарққа эришган. Ингичка ичак гомогенатида Глабтан 50, 100 ва 200 мг/кг дозаларда фақат мусбат назоратга ($p_1 < 0,005$; $p_1 < 0,01$), Рутан препарати 50 ва 100 мг/кг дозаларда мусбат назоратга ($p_1 < 0,05$ ва $p_1 < 0,005$), 200 мг/кг дозада манфий ҳамда мусбат назорат гуруҳларига нисбатан статистик аҳамиятли кўрсаткичларга эришган ($p < 0,005$; $p_1 < 0,005$). Мойклар гомогенатида Глабтан ва Рутаннинг тадқиқ қилинган барча дозаларида МДА миқдори мусбат назорат гуруҳига нисбатан статистик аҳамиятли бўлган ($p_1 < 0,05$, $p_1 < 0,01$).

Sabadashka, M ва ҳаммуаллифлар ишида табиий полифенол бирикмалар билан бойитилган қизил шароб концентратининг экспериментал қандли диабет чақирилган каламушларда гипогликемик ва антиоксидант таъсири, шунингдек, уларда периферик қоннинг асосий кўрсаткичлари тадқиқ қилинган. Полифенол бирикмалар билан бойитилган қизил шароб концентрати қандли диабетга чалинган каламушларга киритилганда қонда глюкозага толерантлик қисман тикланган, гликирланган гемоглабин даражаси меъёрлашган шунингдек, эритроцитлар миқдори ва гемоглабин концентрацияси ортган. Тажриба каламушларининг қон плазмасида ЛПО ва оксил маҳсулотлари, каталаза ва глутатионпероксидаза ферментлари ортган ва СОД фаоллиги пасайган. Тадқиқ қилинган қизил шароб концентрати юқорида келтирилган кўрсаткичларга коррекцияловчи таъсир кўрсатиб, қон плазмасида уларнинг миқдорини меъёрлаштирган. Табиий полифенол комплекслар билан бойитилган ушбу концентрат таркибидаги фенол кислоталар орасида

кафтар, глутар ва галл кислотаси, антоцианлар орасида малвидин-3-О-глюкозид ва петунидин-3-О-глюкозид энг кўп учраган. Полифенол бирикмаларининг антиоксидант хусусиятга эгаллиги *in vitro* ва *in vivo* исбот қилинган. Ҳайвонлар қон плазмасида ЛПО ва оқсиллар оксидланиш модификацияси ингибирланган, шунингдек, СОД фаоллиги ортган ва бир вақтнинг ўзида каталазалар, глутатионпероксидаза фаолликлари камайган. Ундан ташқари, стресс муҳитида полифенол бирикмалар ЛПОни ингибирлаган [9].

Қандли диабет бир қатор метаболик бузилишларни ўз ичига олиб, булар глюкоза ва ЛПОнинг биокимёвий ўзгаришлари билан боғлиқ бўлган гипергликемиянинг умумий кўринишини ташкил этади. Қандли диабетнинг патогенетик механизмини гипергликемия муҳитида КФШ ҳосил бўлиши билан ривожланувчи оксидатив стресс ҳисобланади. Липидларнинг эркин радикал оксидланиши инсон ва ҳайвонларнинг барча тўқималари ва органларида доимий равишда содир бўлади, бунда улар антиоксидант тизимнинг иш фаолияти туфайли радикаллардан зарарланмайди. Мувозанатнинг бузилиши ҳужайраларда узоқ муддатли ва реактив радикалларнинг пайдо бўлишига олиб келади ва улар турли хил ҳужайра ташқарисида ҳамда ичкарисида оқсиллар, нуклеин кислоталар ва липид компонентлари билан ўзаро таъсирлашиб, иккиламчи эркин радикал реакцияларини чақиради. Шунинг учун реакция маҳсулотларининг ҳосил бўлиши, ҳужайраларнинг иш фаолиятида бузилишларга олиб келади, ушбу маҳсулотларнинг идентификацияси ва концентрацияси содир бўлаётган реакциянинг тезлигини аниқловчи маркерлар бўлиб хизмат қилади. ЛПО маҳсулотларидан бири МДА ҳисобланади [10].

ХУЛОСА. Бизнинг *in vivo* тадқиқотларимиздан шуни хулоса қилиш мумкинки, аллоксан билан чақирилган 1- ва 2- аралаш тур қандли диабетли каламушлар Глабтан билан даволангандан кейин, уларнинг саккизта ички органи гомогенатларида МДА концентрациясининг сезиларли даражада камайганлиги кузатилган. Шунингдек, Глабтан ва Рутаннинг тадқиқ қилинган 50, 100 ва 200 мг/кг дозаларида МДА даражасининг ўзгариши дозага боғлиқ бўлди ва ҳар иккаласи ҳам мусбат назоратга нисбатан 200 мг/кг дозада энг юқори антиоксидант фаоллик намоён этди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Костюк В. А. Растительные полифенольные соединения как компоненты функционального питания //Труды Белорусского государственного университета. Серия: Физиологические, биохимические и молекулярные основы функционирования биосистем. 2016. Т. 11. № 1. С. 32-41.
2. Tang, J., Diao, P., Shu, X., Li, L., Xiong, L. Quercetin and quercitrin attenuates the inflammatory response and oxidative stress in LPS-induced RAW264. 7 cells: *In vitro* assessment and a theoretical model. *BioMed research international*, 2019 (1), 7039802, P.1-9.
3. Heřmáňková, E., Zatloukalová, M., Biler, M., Sokolová, R., Banceřová, M., Tzakos, A. G., Vacek, J. Redox properties of individual quercetin moieties //Free Radical Biology and Medicine. 2019. V. 143. P. 240-251.
4. Gonzalez-Alfonso, J. L., Peñalver, P., Ballesteros, A. O., Morales, J. C., Plou, F. J. Effect of α -glucosylation on the stability, antioxidant properties, toxicity, and neuroprotective activity of (–) -epigallocatechin gallate //Frontiers in Nutrition. – 2019. V. 6. P. 1-9.
5. Proestos C., Varzakas T. Aromatic plants: Antioxidant capacity and polyphenol characterisation //Foods. 2017. V. 6(4). P. 1-7.
6. Dai J., Mumper R. J. Plant phenolics: extraction, analysis and their antioxidant and anticancer properties //Molecules. 2010. V. 15(10). P. 7313-7352.
7. Birben, E., Sahiner, U. M., Sackesen, C., Erzurum, S., Kalayci, O. Oxidative stress and antioxidant defense. *World allergy organization journal*. 2012. V. 5, P. 9-19.
8. Seddigheh Sheikh Hosseini., Moje Khaleghi. The effects of the *Lactobacillus acidophilus* ATCC 4356 on the oxidative stress of reproductive system in diabetic male rats //International Journal of Reproductive BioMedicine 2019 Jul 31; Volume 17(7), P. 493-502.
9. Sabadashka M., Hertsyk D., Strugała-Danak P., Dudek A., Kanyuka O., Kucharska A. Z., Sybirna N. Anti-diabetic and antioxidant activities of red wine concentrate enriched with polyphenol compounds under experimental diabetes in rats. *Antioxidants*, 2021. V. 10(9), P. 1-24.
10. Фролова Ю. В. Малоновый диальдегид как биологический маркер окислительного стресса при сахарном диабете//Вопросы питания. 2018. Т. 87. №. 5. С.47.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЖАМАНСАЙ КЕНИ ДОЛОМИТИНИНГ ФИЗИК-КИМЁВИЙ ХОССАЛАРИ

Сайпов Абат Азатович

Стажёр-тадқиқотчи.,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ табиий

фанлар илмий-тадқиқот институти,

Ўзбекистон Республикаси, Нукус шаҳри

Абылова Амина Жанабаевна

Техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),

катта илмий ходим, Кимё лабораторияси мудири.,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ табиий

фанлар илмий-тадқиқот институти,

Ўзбекистон Республикаси, Нукус шаҳри

Бекбосынова Рысгул Жиемуратовна

Кичик илмий ходим.,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ табиий

фанлар илмий-тадқиқот институти,

Ўзбекистон Республикаси, Нукус шаҳри

Калилаев Тауасар Танатарович

Кичик илмий ходим.,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ табиий

фанлар илмий-тадқиқот институти,

Ўзбекистон Республикаси, Нукус шаҳри

Аннотация: Ушбу мақолада магнезиал боғловчи бўлган Жамансай кени доломит минералининг таркибининг рентген-флуоресцентлик таҳлил натижалари келтирилган. Тадқиқот натижаларига кўра, ўрганилаётган минерал намуналарининг етарли даражада тозалиги ва уларни боғловчи қурилиш материаллари ишлаб чиқаришда қўллаш учун яроқлилиги қайд этилди.

Калит сўзлар: магнезиал боғловчилар, доломит, боғловчи моддалар, Жамансай, магнезит, каустик доломит, минерал, спектр, карбонат.

КИРИШ: Магнезиал боғловчи моддаларга каустик магнезит ва каустик доломит киради. Биринчиси табиий магнезитдан, иккинчиси эса табиий доломитдан олинади. Магнезит - магний карбонат ($MgCO_3$), доломит - кальций ва магнийнинг қўш карбонат тузидан иборат булган минерал. Доломитнинг ранги кулранг-оқ, баъзида сарғиш, жигарранг ёки яшил рангга эга. Мосс шкаласи бўйича қаттиқлиги 3,5...4, зичлиги 2,8...2,9 г/см³. Магнезит ва доломит ўтга чидамли материал сифатида металлургияда ва бошқа баъзи саноат тармоқларида хомашё сифатида ишлатилади [1].

Доломит табиий норуда тоғ жинси сифатида таркибида темир бирикмалари, гил ва бошқа моддалар аралашмалари бўлганлиги учун одатда сариқ ва кўнғир рангда учрайди. Доломит - доломит уни ёки доломит куми деб аталадиган сарғиш-унсимон сочилувчан масса кўринишида ҳам бўлиши мумкин. Каустик доломит ишлаб чиқариш учун таркибида магний оксиди кўп бўлган хом ашёдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Аммо шу билан бирга доломитдан нефть қазиб олиш саноати, қурилиш ва юкори температурага чидамли материаллар ишлаб чиқариш каби соҳаларда фойдаланиш мумкин [2,3].

Республикаимизда фойдали қазилмаларнинг доломит конлари етарли даражада мавжуд. Маълумки, тахминан 40 та (уларнинг 10 таси кўриб чиқиладиган минтақада) таркибида углеводородлар бўлган доломитларнинг истиқболли ресурслари 20% дан ортиқ магний оксиди ҳисобланади [4].

Тадқиқот учун Қорақалпоғистон Республикасининг Жамансай кени доломитини асос қилдик. Жамансай кени Республикаимизнинг шимоли-ғарбида Қорақалпоғистон Республикаси Қораўзак туманининг Султон Увайс тоғ тизмалари (42°3' 34" ш.к., 60°32'48" ш.у.) ҳудудда жойлашган кон.

Ушбу ишнинг мақсади боғловчи қурилиш материалларини олиш учун Жамансай конидаги доломит минералининг кимёвий-минералогик таркибини урганиш. Доломит минералининг элемент

таркибининг микдорий таҳлили Rigaku NEX DE рентгенофлуоресцент анализаторида, EDXRF стол устидаги энергия дисперсион рентгенофлуоресцент асбобида амалга оширилди, у иккиламчи флуоресцент ўрганиш энергияси ва интенсивлигини ўлчайди, зонддаги элементлар ва микдорий таркибни аниқлайди (1-расм). Анализатор концентрацияларни мг/кг нинг ўндан бир улушларидан бошлаб фиксациялайди. Ушбу усул аниқланаётган микро ва макроэлементларнинг оптимал тўлқин узунлигини кўрсатади, бунда у максимал эмиссияга эга бўлади, рентгенофлуоресцентли таҳлил максимал чўққили доломит ($22=33,7^\circ$) ва кальций карбонат минераллари мавжудлигини кўрсатади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР: Тадқиқотларни ўтказишда физик-кимёвий таҳлилнинг замонавий рентген-флуоресцент усулларида фойдаланилди (1-жадвал).

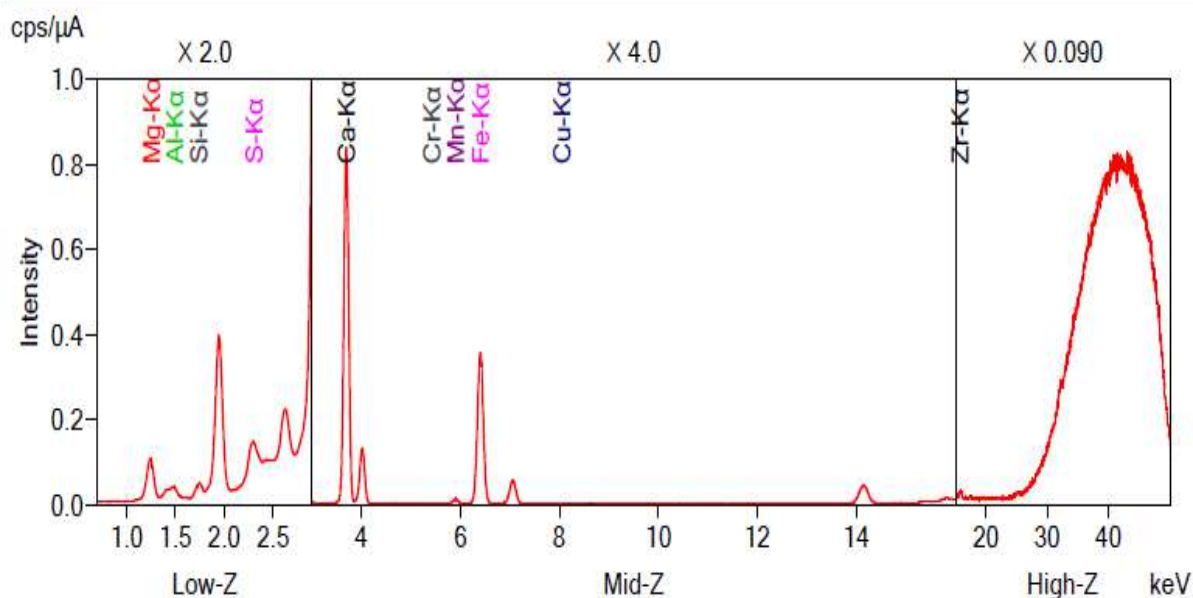
1-жадвал.

Жамансой кони доломит намуналарининг рентген-флуоресцент таҳлили

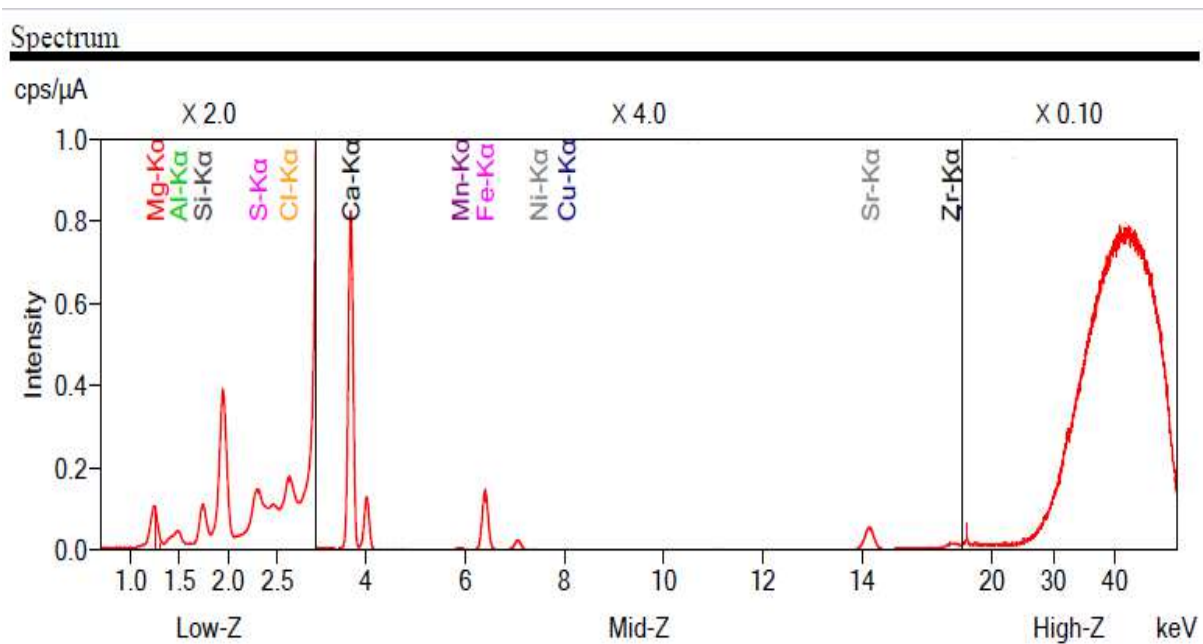
Намуна	Элемент микдори (%)								
	Mg	Ca	Fe	Al	Si	S	Cl	Mn	Σ
Натижа	19.4	68.5	8.86	1.92	0.665	0.193	0.123	0.404	
Намуна	Элемент оксиди микдори (%)								
	MgO	CaO	Fe ₂ O ₃	Al ₂ O ₃	SiO ₂	SO ₃	Cl	MnO	Σ
Натижа	30.4	67.9	2.38	3.60	2.57	0.340	0.0547	0.103	99,94

1-жадвал маълумотларидан кўрииб турибдики, намунадаги доломит микдори 99% ни ташкил этади, бу карбонат бирикмаларининг юқори микдорини кўрсатади. Доломитнинг элементар ва оксидли таҳлил таҳлилларидан таркибининг мос келишини кўришимиз мумкин.

Spectrum

a)

б)
1-расм. Жамансай хом доломитининг рентген-флуоресцент спектрлари. а) элементар; б) оксидли

ХУЛОСА: Шундай қилиб, келтирилган маълумотларга асосланиб, доломит минералининг таркибида карбонат бирикмаларининг миқдори юқори эканлигидан далолат беради деган хулосага келиш мумкин. Рентген-флуоресцентли таҳлил тадқиқотлари натижалари шуни кўрсатадики, ўрганилаётган доломит магний ва кальций карбонатларидан иборат ва улардан боғловчи қурилиш материаллари ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун яроқли.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ю.М.Бутт, М.М.Сычев, В.В.Тимашев. Химическая технология вяжущих материалов. М., Высшая школа, 1980. 472 с.
2. Асабаев Д.Х., Хамидов Р.А., Бадалов Ф.А. – Магнезиальное минеральное сырье: общие сведения, условия формирования, промышленные типы, требования промышленности к качеству //Геология и минеральные ресурсы. Ташкент. 2020. №1. С.55-63
3. Klein, Cornelis and Cornelius S. Hurlbut Jr., *Manual of Mineralogy*, Wiley, 20th ed., p. 339-340 ISBN 0-471-80580-7
4. Асабаев Д.Х., Бадалов Ф.А., Эргашов А.М. Оценка минерально-сырьевого потенциала магнезиальных пород и перспективы рационального его использования в западном Узбекистане (южный Тянь-Шань) //Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 2 P- 259-275.

БЕДА НАМУНАЛАРИНИНГ ПИЧАН МАҲСУЛДОРЛИГИ БЕЛГИСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Худойбердиев Нурали Худойберди ўғли.
Ўсимликлар генетик ресурслари илмий-тадқиқот
институтини “Техник экинлар генетик
ресурслари” бўлими мудири. Қ.х.ф.ф.д.

Аннотация. 2022-2024 йилги тадқиқотлар давомида пичан маҳсулдорлик белгиси бўйича йиллик кўрсаткичлар ўрганилган барча нав намуналардан к-6771, к-6640, к-6719, к-6200 кабилар ижобий бўлганлиги аниқланган.

Калит сўзлар: беда, пичан, кўк масса, намуна, маҳсулдорлик, озиқ-овқат таъминоти, бош поя баландлиги, дуккакли экинлар, нав, дурагай, тизма, селекция.

Кириш. Дунёда йилига ўртача “30 млн.га майдонда беда етиштирилади, 450 млн. тонна беда маҳсулотлари йиғиб олинади. Шундан 41% Шимолий Америка, 23% Жанубий Америка, 25% Европа

ва 8% қисми Осиё минтақаларида етиштирилади. Ҳозирги кунга келиб, энг кўп экиладиган беда тури (*Medicago sativa L.*) кўк беда ҳисобланади. Ушбу экин турли ҳил тупроқ шароитларида, яъни Ph микдори 6,5 дан, 7,5 гача тупроқларда ва одатда бу экин тури денгиз сатҳидан 4000 метргача бўлган жойларга мослаша олади”. Бедани маҳсулдор, баргдор ҳамда юқори ва сифатли ҳосил олиш бўйича қатор мамлакатларнинг жумладан, Россия, АҚШ, Канада, Италия ва Бразилия каби хорижий давлатлар олимлари томонидан янги бошланғич ашё ва навлар яратиш бўйича кўплаб тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бугунги кунда дунёда рўй бераётган сув танқислиги ва шўрланишга бардошли беда селекциясида турли ҳил усулларни қўллаган ҳолда юқори маҳсулдор навлар яратиш зарурият ҳисобланади.

А.Г.Сабиров ва бошқалар Пахта селекцияси уруғчилиги ва етиштириш агротехнологияси илмий тадқиқот институтида олиб борган тадқиқотларда [1]. сунъий инбридинг билан олинган намуналарнинг ўз-ўзидан чангланиш натижасида дурагайларнинг биринчи ва иккинчи авлодларидан бир ўсимликка нисбатан бўлган ҳосилли шохлар бирмунча камдир, лекин уч йиллик маълумотлар бўйича 2497, 2532 ва 2531 рақамли намуналар кўк масса ҳосили бўйича андоза Тошкент-1 навга нисбатан 1,2 фоиздан, 7,2 фоизгача юқори бўлган.

Х.А.Абдуллаев [2] ва М.А.Бурнашева [3] каби тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, кўп йиллик маълумотлар натижасида эрта кузда экилган беда биринчи кишдан чиққандан кейин, иккинчи йилдаёқ баҳорда экилган бедани иккинчи йилги ҳосили билан баробар ҳосил беради. Тажрибаларни ҳамма ўрганилган вариантларида биринчи ўримдан юқори уруғ ҳосили олиниб, кузда экилган бедани иккинчи йилги биринчи ўримдан 5,8 ц/га, иккинчи ўримдан 4,6 ц/га, мана шу давр ичида икки йиллик баҳорда экилган бедадан биринчи марта уруғликка фойдаланилганда биринчи ўримдан 6,6 ц/га, иккинчи ўримдан 6,4 ц/га уруғ ҳосили олинганлиги билан изоҳлашган.

Бедани кўп йиллик тажриба маълумотларини натижаларига кўра А.И.Иванов [4], Б.Ю.Юсупов [5] каби олимларнинг таъкидлашларича, беда селекциясида навлараро дурагайлаш яхши натижа берганлигини такидланган. Шу билан бирга улардан айримлари дурагай популяцияларида дурагайлаш ва йўналтирилган бир неча бор танлаш усули натижасида бир қатор юқори ҳосилли навлар яратилган.

Тадқиқот услуби. Тадқиқотларда беда коллекциясидан танлаб олинган намуналарнинг пичан маҳсулдорлиги кўрсаткичлари В.Р.Вилямс номидаги Бутуниттифок ем-хашак экинлари илмий-тадқиқот институти олимлари А.М.Константинов ва бошқалар услубида, математик статистик таҳлиллар Б.А.Доспехов услуби ҳамда Мс Эхсел дастури асосида амалга оширилган.

Натижалар ва мунозара. Маҳсулдорлик бир туп екиндан олинадиган ҳосил микдори бўлиб, у пичан, яшил масса ёки уруғ ҳосили билан белгиланади. Тажрибаларда барча қитъалардан келтирилган 45 та нав, намуналар ва андоза Тошкент-1 навини 2022-2024 йилларда пичан маҳсулдорлиги бўйича таҳлил олиб борилган (жадвал).

Бедада пичан маҳсулдорлиги беда экиндан олинадиган қуритилган пичан микдори ҳисобланади. Пичан маҳсулдорлиги беда экиш майдонининг бир гектаридан йиғиладиган қуруқ моддалар сифатида ўлчанади ва пичан маҳсулдорлиги юқори бўлишида тупроқ унумдорлиги, сув таъминоти ва иқлим шароитлари катта аҳамиятга эга. Беда гуллашнинг бошланиш даврида ўриб олинадиган бўлса, пичаннинг озукавий сифати юқори бўлади. Сифатли пичан олиш учун беда қуруқ ҳолда йиғилиб, намлиги 15–20% атрофида бўлиши керак. Пичаннинг таркибида хом оқсил: 16–18%, хом толалар 25–30% ва мойлар: 2–3% ни ташкил этади. Бедадан олинадиган пичан маҳсулдорлиги юқори бўлиши учун сифатли агротехник тадбирлар ўз муддатларида олиб борилиши зарур. Бедада ўртача 1 гектардан 100 центнер пичан олиш мумкин, бу эса чорвачиликда сифатли озуқа манбаи ҳисобланади. Пичан маҳсулдорлиги беданинг энг асосий белгиларидан биридир. Тадқиқотларда 45 та хорижий ва маҳаллий нав, намуналар ва андоза Тошкент-1 нави 2022-2024 йилларда пичан маҳсулдорлиги бўйича таҳлиллар олиб борилди.

Бедани пичан маҳсулдорлиги хорижий ва маҳаллий нав, намуналар ўртача ўсимликнинг кўк массасидан соя жойда 8 кун мобайнида пичан ҳосил бўлиши бўйича аниқланди. Тажрибаларнинг биринчи йилида 4-октябрь куни кўк масса ўлчаниб, қуритишга соя жойга қўйилди ва белгиланган 8 кун сояда қуритилгандан кейин 12-октябрь куни пичан массаси маҳсулдорлик улуши аниқланди. Пичан массасининг кўк массага нисбатидан пичан маҳсулдорлиги фоизда аниқланиб, олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида қуйидаги натижалар олинди. Ўрганилган андоза Тошкент-1 навнинг пичан ҳосил бўлиш фоизи 32% ни ташкил этиб, 68 фоиз масса кўк массадаги сувнинг парланишига тўғри келди. Бедани эколо-географик узоқ ва маҳаллий нав, намуналаридан к-6719 намунаси 45%, к-6200 намунаси 49%, к-6771 намунаси 49%, к-6662 намунаси 43%, к-6640 намунаси 46% кўрсаткични ташкил этиб, ўрганилган бошқа нав, намуналар ва андоза нави нисбатан пичан маҳсулдорлиги

юқори эканлиги аниқланди. Хорижий ва маҳаллий нав, намуналардан яхши натижаларни к-6105 намунаси 36%, к-6804 намунаси 35%, к-6204 намунаси 37%, к-6100 намунаси 35%, Маҳаллий-4 нави 35%, к-6649 намунаси 36%, к-6650 намунаси 35%, к-6643 намунаси 37%, к-6656 намунаси 35% ни ташкил этди. Ўрганилган андоза Тошкент-1 нави билан бир хил ва нисбатан яхши кўрсаткичларни Маҳаллий-1 намунаси 32%, Маҳаллий-2 намунаси 34%, Баренбург нави 33%, Эмилиана нави 33%, к-6197 намунаси 32%, к-6682 намунаси 34%, к-6571 намунаси 32%, к-6227 намунаси 34%, к-6756 намунаси 33% эканлиги аниқланди. Беда коллекциясидан олинган к-6194 намунаси 30%, к-6220 намунаси 30%, к-6171 намунаси 30%, к-6218 намунаси 31%, к-6172 намунаси 31%, к-6163 намунаси 31%, к-6637 намунаси 28%, к-6186 намунаси 30%, к-6181 намунаси 30%, к-6629 намунаси 27%, к-6219 намунаси 27%, к-6757 намунаси 30% каби намуналар андоза навига нисбатан пичан маҳсулдорлиги паст натижага эга бўлди. Пичан маҳсулдорлиги бўйича тадқиқотларни биринчи йилида 26% дан к-6224 намунаси 24%, к-6660 намунаси 22%, к-6638 намунаси 22%, к-6633 намунаси 23%, к-6753 намунаси 21% пичан ҳосил бўлишига эришган бўлса, 6750 намунаси 14% ва к-6735 намунаси ҳам 14 фоизни ташкил этди.

Тадқиқотларнинг иккинчи йилдаги ҳам пичан маҳсулдорлиги таҳлилларига кўра Тошкент-1 андоза навида пичан ҳосил бўлиши 34% га тенг бўлди. Ўрганилган хорижий ва маҳаллий нав, намуналардан к-6719 намунаси 43%, к-6200 намунаси 45%, к-6771 намунаси 41%, к-6662 намунаси 40%, к-6640 намунаси 41% кўрсаткичларга эга бўлиб бошқа нав, намуналар ва андоза навидан юқори бўлганлиги қайд этилди. Шунингдек яхши натижаларни Маҳаллий-4 намунаси 38%, к-6643 намунаси 38%, к-6204 намунаси 39% билан андоза навидан пичан ҳосил бўлиши юқорилиги аниқланди. Тажирибаларда андоза билан яқин ижобий ва салбий натижалар яъни 1% дан 4% гача бўлган фарқли намуналар жуда кўп бўлганлиги маълум бўлди. Ўта салбий 7% дан кам улушда пичан ҳосил к-6163 намунасида 27%, к-6660 намунасида 26%, к-6535 намунасида 25%, к-6638 намунасида 24%, к-6633 намунасида 25%, к-6753 намунасида 24% пичан ҳосил бўлган бўлса к-6735 намунасида бу кўрсаткич 16% ни ташкил этган ҳолда тажирибалардаги ушбу белги бўйича ўрганилган 45 та нав, намуналардан паст кўрсаткичга эга бўлди. Тажирибаларнинг учинчи йилида к-6105 намунаси 38%, к-6719 намунаси 42%, к-6200 намунаси 44%, к-6771 намунаси 44%, Маҳаллий-4 намунаси 38%, к-6650 намунаси 38%, к-6662 намунаси 41%, к-6640 намунаси 44% пичан маҳсулдорлиги юқори бўлди.

Тадқиқотларда 2022-2024 йиллар давомида пичан ҳосил бўлиш улуши ўртача андоза Тошкент-1 навида 33% ни ташкил этди. Уч йиллик тадқиқотлар давомида к-6735 намунасида 17%, к-6224 намунасида 25,3%, к-6750 намунасида 17%, к-6660 намунасида 24%, к-6535 намунасида 24%, к-6633 намунасида 24,3%, к-6753 намунасида 23,3% пичан ҳосил бўлган ҳолда энг салбий кўрсаткичларга эга бўлди. Хорижий ва маҳаллий нав, намуналардан пичан маҳсулдорлиги к-6719 намунаси 43,3%, к-6200 намунаси 46%, к-6771 намунаси 44,7%, к-6662 намунаси 41,3%, к-6640 намунаси 43,7% улуш билан андоза ва бошқа намуналардан яққол устунлик қилганлиги аниқланди.

жадвал

Беда намуналарининг пичан маҳсулдорлиги улуши кўрсаткичлари (%) (2022-2024 йй.)

Тартиб номери №	Намуналар номи	2022 йил (%)	2023 йил (%)	2024 йил (%)	2022-2024 йй. (%)
1	Маҳаллий-1	32	31	34	32,3±0,6
2	Маҳаллий-2	34	34	37	35,0±0,7
3	Маҳаллий-3	30	33	32	31,7±0,6
4	Баренбург	33	32	34	33,0±0,5
5	Банат	31	35	33	33,0±0,7
6	Эмилиана	33	33	31	32,3±0,6
7	к-6194	30	35	28	31,0±1,1
8	к-6220	30	32	31	31,0±0,6
9	к-6105	36	34	38	36,0±0,8
10	к-6197	32	32	34	32,7±0,7
11	к-6804	35	36	37	36,0±0,6
12	к-6719	45	43	42	43,3±0,7
13	к-6682	34	34	36	34,7±0,6
14	к-6204	37	39	34	36,7±0,9
15	к-6571	32	34	33	33,0±0,6

16	к-6100	35	34	34	34,3±0,4
17	к-6171	30	35	31	32,0±0,9
18	к-6735	14	16	21	17,0±1,3
19	к-6218	31	30	30	30,3±0,4
20	к-6172	31	33	34	32,7±0,7
21	к-6637	28	31	29	29,3±0,8
22	к-6163	31	27	27	28,3±0,9
23	к-6186	30	35	37	34,0±1,2
24	к-6224	24	24	28	25,3±0,9
25	к-6200	49	45	44	46,0±1,1
26	к-6750	14	18	19	17,0±1,1
27	к-6771	49	41	44	44,7±1,3
28	к-6660	22	26	24	24,0±0,8
29	к-6227	34	31	37	34,0±0,7
30	Маҳаллий-4	35	38	38	37,0±0,7
31	к-6181	30	32	33	31,7±0,7
32	к-6649	36	37	31	34,7±1,2
33	к-6629	27	29	29	28,3±0,6
34	к-6650	35	31	38	34,7±0,7
35	к-6219	27	29	29	28,3±0,5
36	к-6535	23	25	24	24,0±0,5
37	к-6662	43	40	41	41,3±0,7
38	к-6638	22	24	25	23,7±0,8
39	к-6643	37	38	34	36,3±1,1
40	к-6656	35	31	34	33,3±1,0
41	к-6633	23	25	25	24,3±0,7
42	к-6640	46	41	44	43,7±0,9
43	к-6756	33	34	31	32,7±0,8
44	к-6753	21	24	25	23,3±0,9
45	к-6757	30	31	35	32,0±1,0
46	Тошкент-1(St)	32	34	33	33,0±0,7
	ЭҚҲФ ₀₅				1,2

Хулоса. 2022-2024 йилларда олиб борилган тадқиқотларда тажрибалар давомида пичан маҳсулдорлик кўрсаткичи бўйича 3 йиллик ўрганилган барча намуналардан к-6771, к-6640, к-6719, к-6200 намуналар ижобий юқори бўлганлиги кузатилди ва ушбу қимматли белги бўйича кейинги селекция ишлари учун тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Сабилов А.Г., Рашидов Т.Р. , Сыдык-Ходжаев Р. Т.,Алликүлиев Б.Ж., Беда навларининг ўз ўзидан чанлиши натижасида олинган намуналарни ўрганиш// “Ўза, беда селекцияси ва уруғчилиги илмий ишлар тўплами. №28.(Г.С.Зайцев таваллудининг 120 йиллиги, А.Д.Дадабоев, Л.Г.Арутюнова ва Г.Я.Губановлар таваллудининг 100 йиллигига бағишланади). Тошкент,: 2009.-Б. 344-349
2. Абдуллаев Х.А.Урожайность люцерны при осеннем и весеннем севе.// Хлопководство.-Москва, 1969.№9.-С. 46-48
3. Бурнашева М.А.Вопросы селекции и семеноводства люцерны.Ташкент, 1977 й.-С. 120
4. Иванов А.И. Люцерна. М.: Колос, 1980.-С. 350.
5. Юсупов Б.Ю.проблемы селекции И семеноводства люцерны в низовьях Амударьи: Автореферат дисс докт. Ташкент,1995.-С. 49

NEFTNING ARALASHMALARINING FIZIK – TEXNIK XOSSALARI VA ULARNING TATBIQI

Xalilov Jamshid Akmal o'g'li

Texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD.

Rahmatullayev Fayzulla Nig'matullayevich

Toshkent davlat texnika universiteti dotsenti

jamshidxalilov885@gmail.com

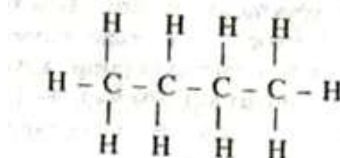
Annotatsiya. Ushbu maqolada neft va gaz aralashmalarining fizik – texnik xossalari va ularning tatbiqi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Neftning asfalten–smolali qismi tim qora rangdagi modda. U qisman benzinda eriydi Erigan qismi asfalten, erimagan qismi smola (qatron) deyiladi.

Kalit so'zlar. Neft, aralashma, uglevodorod, aromatik.

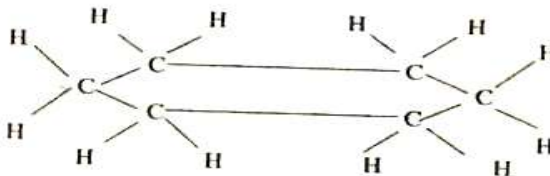
Kirish. Neft – qo'ng'ir rangli, yonuvchan, moysimon suyuqlik bo'lib, kimyoviy tarkibiga asosan ikki elementdan tuzilgan murakkab birikmadir, bular uglerod va vodoroddir. Bu birikmani biz oddiygina uglevodorodlar deb ataymiz. Uning tarkibida $C_5 - C_{36}$ gacha bo'lgan turli uglevodorodlar hamda kislorod oltingugurt birikmalari, azot va boshqa aralashmalardan tashqil topgan bo'ladi.

Neftning asosiy qismini uchta uglevodorodlar guruh tashkil etadi: metanli va aromatik.

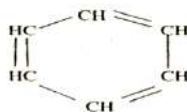
Metanli UV (alkanli yoki alkanlar) kimyoviy jihatdan ancha barqaror bo'lib, ular to'yingan UV tegishli va C_nH_{2n+2} formulaga ega. Ular qo'yidagi strukturaga ega:

Agar molekuladagi uglerod atomlari soni 1 dan 4 gacha bo'lsa ($CH_4 - C_4H_{10}$), u holda UV gaz holatda, agar 5 dan 16 gacha bo'lsa ($C_5H_{12} - C_{16}H_{34}$), UV suyuq holatda va 16 dan yuqori bo'lsa ($C_{17}H_{36}$ va h.k), qattiq holatda (masalan, parafin) bo'ladi. Neftenli (siklanli yoki alitsiklik) UV (C_nH_{2n}) bo'g'im-bo'g'im tuzilgan, shuning uchun bu yerda ham ular karbotsiklik birikmalari ham deyishadi.

Ko'rib turibmizki, uglerodning vodorod bilan hamma bog'lanishlari bu yerda ham to'yingan, shuning uchun neftenli neftlar ham barqaror xossalarga ega. Aromatik UV yoki arenlar (C_nH_n) tarkibida vodorod juda kam. Uning molekulasida uglerod bilan to'yinmagan bog'lanishli halqa ko'rinishiga ega shuning uchun ular to'yinmagan yoki cheklanmagan UV deyiladi. Shu sababli ularning kimyoviy jihatdan beqarorligi kelib chiqadi.

Neftning asfalten–smolali qismi tim qora rangdagi modda. U qisman benzinda eriydi. Erigan qismi asfalten, erimagan qismi smola (qatron) deyiladi. Neft tarkibidagi smolaning umumiy miqdorida 93 % gacha kislorod bo'ladi.

Porfirinlar–organik kelib chiqqa o'ziga xos azot birikmalaridir. Ular o'simliklarning xlorofinlaridan va hayvonlarning gemog-labinlaridan hosil bo'lgan deb hisoblanadi. Porfenlar 200–250°C haroratda parchalanadi. Oltingugurt neft va uglevodorodli gazlarda juda ko'p bo'lib, erkin holda, yoki birikma ko'rinishida (vodorod sulfid, merkaptanlar) bo'ladi. Uning miqdori 0,1 dan 5% gacha o'zgaradi. Zol (kul) qismi neft yondirilgandan keyin qolgan qoldiq. U turli mineral birikmalaridan, ko'proq temir, nikel, vannadiy, ba'zan natriy tuzidan iborat. Neftni tasniflashda asos qilib uning kimyoviy tarkibi olinadi. Neft ko'pincha undagi UV turiga qarab bo'linadi. Masalan, metanli neft (metanli UV 65% dan ko'p), naftenli neft (naftenli UV 66% dan ko'p), naftenli-metanli va aromatik neftlar mavjud. Neft undagi parafin, oltingugurt, asfalten va smolaga qarab ham tasnif qilinadi.

Neft bo'lmagan qatlamlarda yotuvchi uglevodorod gazlari, gazchilarning va neftchilarning atamasi bo'yicha, tabiiy gaz (erkin gaz), ularning konlari esa-gaz konlari deyiladi. Neftda erigan va neftni qazib olish jarayoida undan ajralib chiqadigan uglevodorod gazlar neftli gaz yoki yo'ldosh gaz deyiladi.

Gazkondensatli deb shunday gaz koniga aytiladiki, bosim kamaytirilganda undan chiqqan gazdan suyuq uglevodorod faza-kondensat ajralib chiqadi. Neft tarkibida uglerod 82 – 87% gacha va vodorod 11 – 14% gacha uchraydi. Neft tarkibida azot ayrim hollarda 40% gacha uchraydi.

Neft og'ir uglevorodlardan tuzilgan bo'lsa, uning tarkibida benzin va moy fraktsiyalari kamroq bo'ladi. Neft tarkibida parafin va smolalar ko'proq bo'lsa, uning tarkibida benzin va moy fraktsiyalari kamroq bo'ladi. Neft tarkibida parafin va smolalar ko'proq bo'lsa qovushqoqligini oshiradi va harakatlanishini kamaytiradi. Bunday hollarda neftni qazib olish va jo'natish uchun maxsus usullardan foydalanishga to'g'ri keladi.

Neft tarkibida oltingugurt birikmalari mavjud bo'lsa, uni qazib olish va uzatishda bir qancha muammollar tug'diradi.

Istalgan haroratdagi (t) absolyut zichlik ρ_t bilan belgilanadi va uni quyidagicha aniqlash mumkin:

$$\rho_t = \rho_{20} - \xi (t - 20)$$

Bu yerda ρ_{20} – neft va uning mahsulotining 20°C dagi zichligi, bu laboratoriya sharoitida aniqlanadi kg/m³. ξ – harorat koeffitsienti, kg/(m³°C)

$$\xi = 1,825 - 0,001315 \cdot \rho_{20}.$$

Suyuqlik yoki gazlarning bir bo'lagining ikkinchi bo'lagiga nisbatan siljishida ko'rsatadigan qarshiligi uning qovushqoqligi (ichki ishqalanishi) deyiladi.

Neft emulsiyalari quyidagi asosiy fizik – kimyoviy xossalari bilan harakterlanadilar: dispersiligi, qovushqoqligi, zichligi, elektr xususiyatlari.

Emulsiyalar dispersiligi.

Disperslilik emulsiyalarning xossalarini belgilovshi asosiy tavsifdir. Dispers faza tomchilari kattaligi 0,1 – 100 mk gacha bo'ladi. Bir xil diametrli tomchilardan tashkil topgan dispers tizimlar – monodispers, har xil diametrli tomchilardan tashkil topgan dispers tizimlar – polidispers tizimlar deyiladi. Neft emulsiyalari har xil o'lshamdagi zarrashalardan tashkil topganligi uchun polidispers tizimlar turiga kiradi.

Shu bilan birga u quyidagi asosiy omillarga bog'liq: neftning qovushqoqligiga; emulsiyani hosil qiladigan haroratga; neft tarkibidagi suvning miqdoriga; dispersion muhitdagi dispers faza tomchilarining diametriga.

Neft emulsiyalarining qovushqoqligini faqat laboratoriya sharoitida turli viskozimetrlar yordamida aniqlash mumkin.

Emulsiyalarning zichligi.

Emulsiyani tashkil qiluvshi neft va qatlam suvini zichligini va ularning foiz tarkibini bilgan holda emulsiyaning zichligini hisoblash mumkin.

$$\rho_s = \frac{1}{\frac{0,01q}{\rho_c} + \frac{1-0,01q}{\rho_H}}$$

Bu erda: ρ , ρ_c , ρ_H - emulsiya, suv, neftning zichliklari; q - emulsiyadagi suv va erigan tuzlarning tortilgan foizi; q - quyidagi formuladan aniqlanadi:

$$q = \frac{q_0}{1 - 0,01x}$$

q_0 - emulsiya tarkibidagi toza suv miqdori;

x - suv tarkibidagi erigan tuzlar miqdori, %;

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yuldashev T.R., Adizov B.Z. “Tabiiy gazlarni yangi komponentlar asosida tozalash texnologiyasi”. // Monografiya —“Интеллект” nashriyoti –2023. – 155 bet.

2. Yuldashev T.R. "Current Problems of Amine Treatment of Natural Gases and Ways to Solve Them". //International Journal of Advanced Research in Science Engineering and Technology – ISSN (Online): 2350—0328 –Of IJARSET, 19971-19973. -Volume 9, Issue 10, October 2022.

3. Юлдашев Т.Р. Научный анализ новых модифицированных сорбентов, используемых в абсорбционных процессах очистки углеводородов от кислых газов. // **QarDU Yuldashev T.R – №3 – 2023 – 104-110 betlar.**

4. Yuldashev T.R. Aktualniye problemi aminnogo ochildki prirodniy gazov i puti ix ispolzovaniya //Moskva – "Universum" texnichekiye nauki 4 (109) 2023 yil 24-27 str.

5.Yuldashev T.R., Makhmudov M.J., Ametova D.M. Purification of industrial gases from dispersed particles. //Science and Education in Karakalpakstan. №3/1 (26) - 2022. ISSN 2181-9203-79-90 str.

NEFTNI BIRLAMCHI QAYTA ISHLASH TEXNOLOGIYASI VA UNI AMALGA OSHIRISH QURILMASI

Dustov Aziz Yusupovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

"Neft va gaz ishi" kafedrasi dotsenti

Murodullayeva Madina Akram qizi

"Neft va gaz ishi kafedrasi" assistent o'qituvchisi

Mannonov Abbos

"Neft va gaz ishi kafedrasi" talabasi

Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

murodullayeva748@gmail.com.

Annotatsiya. Neftni birlamchi qayta ishlash jarayonining aniq texnologiyasini tuzgan holda yuqori sifatli, toza va qo'shimchalarsiz mahsulot olish unumini oshirish, hamda yuqori unumdorlikka erishish uchun tegishli katalizatorlarni tanlash yoki almashtirish.

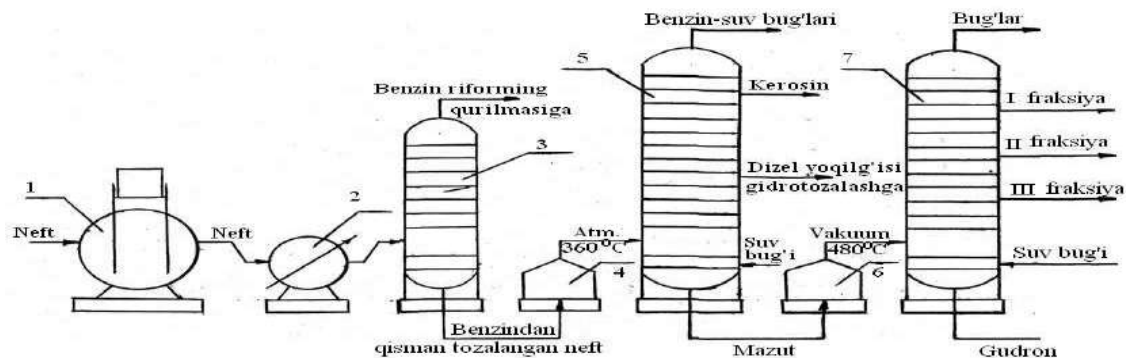
Kalit so'zlar: katalitik reforming, kondensat, tetraetilqo'rg'oshin, merkaptan, rektifikatsiya, fraksiya, distilyatsiya, kokslash.

Kirish. Neft va gaz kimyosi sanoatining rivojlanishi tufayli xalq xo'jaligining ko'plab sohalarida neft va gazning ahamiyati yuqorilamoqda. Shuning uchun neftni qayta ishlashda hosil bo'ladigan mahsulotlarni maksimal darajada tozalash va uning sifatini tahlil qilishning bir qancha zamonaviy usullarini qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Avvallari neftni qayta ishlash katalitik reforming qurilmalarida AP-56, AP-64 markali alyumoplatina katalizatorlari ishtirokida benzinni oktan soni ko'tarilgan. 1995- 1997-yillarda LCH 35/11-600 qurilmasi Fransiyaning "Prokataliz" firmasi bilan hamkorlikda qaytadan ta'mirlandi va alyumoplatina katalizatorini o'rniga, tarkibiga reniy va boshqa metallar qo'shilgan N-582 va N-482 markali katalizatorlar joylandi. Benzinda ko'p uchraydigan oltingugurt va oltingugurtli birikmalardan tozalash uchun alyumokobalt-molibden katalizatori o'rniga NK-306 katalizatori joylandi. Buning natijasi o'laroq zavod tarkibiga tetraetilsvine (TES) qo'shilmagan turli xil yuqori oktan sonli ekologik toza avtomobil benzinlarini ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo'ldi.

1995-1997-yillarda Buxoro shahrining yaqinida yiliga 2,5 mln.t. gaz- kondensatini qayta ishlaydigan zavod qurilib, ishga tushirildi. Bu zavodning texnologik qismini Fransiyaning "TEKNIP" firmasi qurib berdi. Zavodda gaz kondensatidan benzin, kerosin, dizel yoqilg'isini haydab olish qurilmasi, benzinni katalitik reforming etuvchi, kerosin fraksiyasini merkaptanlardan tozalovchi, dizel yoqilg'isi fraksiyasini oltingugurt birikmalaridan tozalovchi texnologik qurilmalar vabu texnologik qurilmalarni chiqindilarini qayta ishlovchi, shu qatorda bir nechta yordamchi qurilmalar bor. Bu qurilmalar eng yangi zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlangan. Zavod yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishga mo'ljallangan. Tarkibiga tetraetilqo'rg'oshin (TEQ) qo'shilmagan benzin, sifatli kerosin va kam oltingugurtli dizel yoqilg'isi tayyorlaydi. Zavodga kelgan neft maxsus qurilmalarda tarkibidagi mayda suv tomchilaridan tozalanadi. Shu vaqtda suvda erigan tuzlar ham chiqib ketadi. Suv va tuzdan tozalangan neft issiqlik almashtiruvchi apparatlarida 200°C gacha isitilib, rektifikatsiya kallonnasiga beriladi. Bu kalonnaning tepa qismidan neftni tarkibidagi 200°C gacha qaynab chiqadigan fraksiyasi, ya'ni benzin fraksiyasining bug'lari ajralib chiqadi. Ularni sovitish sistemasiga yuboriladi. qisman benzindan tozalangan neft atmosfera bosimida 360 °C gacha qizdirilib rektifikatsiya kallonnasiga beriladi. Kalonnaga neft bug' va suyuqlik holda keladi. Bug'lar kalonnaning tepa qismiga ko'tarilib har xil fraksiyalarga ajratiladi. Tepa qismidan benzin bug'lari yon qismidan kerosin va dizel yoqilg'isi fraksiyalari olinadi. Kalonnaning tagidan suyuq qoldiq mazut olinadi. Farg'onada esa, mazut vakuum

sharoitida ishlaydigan pechda 460-480 °C gacha qizdirilib, rektifikatsiya kalonnasida turli moy fraksiyalarga ajratiladi. Kalonnaning ostidan qoldiq qismi - gudron olinadi. Gudronni maxsus qurilmaga berilib, bu yerda suyuq propan yordamida suyuq va qattiq qismga ajratiladi. Suyuq qismi moy fraksiyasi deyiladi, qattiq qismi esa bitum olish sexiga yuboriladi.

Farg'onadagi zavodda neft va mazutni birlamchi haydashning soddalashtirilgan texnologik sxemasi ko'rinishi.

1- Neftni elektr toki bilan suv va tuzlardan tozalovchi qurilma;

2- issiqlik almashinish apparati;

3- kichik reflikatsiya kolonnasi;

4,5- atmosfera bosimi sharoitida ishlaydigan pech va reflikatsiya kolonnasi;

6,7- vaakum sharoitida ishlaydigan pech va reflikatsiya kolonnasi.

Neftdan olingan benzin fraksiyasini oktan soni 55-60 ga teng bo'lib uni avtomobillarda yoqilg'i sifatida ishlatib bo'lmaydi. Benzinni katalitik riforming qurilmalarida oktan sonini 80 – 99 gacha oshirilib, undan sifatli 80 va 93 benzin maxsuloti olinadi.

Kreking — neft yoki uning fraksiyasini destruktiv, ya'ni strukturasini buzib qayta ishlash jarayoni hisoblanadi. Og'ir uglevodorodlar molekularining parchalanishi va qayta joylashishiga asoslangan. Asosan motor yonilg'isi, plastik massalar, tolalar, eritgichlar uchun kimyoviy xom ashyo olishda qo'llaniladi. Kreking jarayonining borish sharoiti temperature va bosimga, xom-ashyoning vazifasi va turiga, texnologik jihozlanishiga bog'liq bo'ladi. Jarayonning borish sharoitiga qarab gaz, benzin bug'i va og'ir fraksiyalar (ligroinli, kerosinli, gazoylli, solyarli va qoldiq) dan tashkil topgan mahsulotlar aralashmasi hosil bo'ladi. Zamonaviy Kreking ko'pgina kimyoviy mahsulotlar (atsetilen, etilen, benzol, ksilollar, vaftalin va b.), shuningdek, qayta ishlanayotgan mahsulot massasiga nisbatan 70% gacha benzin olishga imkon beradi.

Neftdan olingan kerosin va dizel yoqilg'isi fraksiyalarini tarkibida oltingugurt birikmalari ko'p bo'ladi. Ularni gidrochistka jarayoniga berilib merkaptanlar va boshqa birikmalardan tozalanadi. Vakuum sharoitida ishlaydigan kalonnadan olinadigan moy fraksiyalarini, har qaysisining alohida alohida qayta ishlaniladi. Birinchi navbatda ularni tarkibidagi og'ir aromatik uglevodorodlar va smolasimon birikmalar ajratib olinadi. Keyin yuqori molekulari qattiq parafinlar ajratib olinadi. Qolgan suyuq qismidan turli xil moylar tayyorlanadi.

Ajratib olingan og'ir aromatik uglevodorodlar kokslash jarayoniga beriladi. Yuqoridagi jarayonlarda ajralib chiqadigan gazlarni yig'ib ularni turli fraksiyalarga ajratib oladi. Yer qobig'idan qazib olinayotgan tabiiy gaz o'zi bilan birga har xil chiqindilar: suv, gaz, gaz-kondinsanti har xil gazlar mineral chiqindilarni olib chiqadi. Tabiiy gazni ham tabiiy holga keltirish uchun birinchi navbatda tabiiy gaz konlarida tindiriladi. Keyin gazni qayta ishlash zavodida gazni namlikdan quritiladi, oltingugurt birikmalaridan (asosan H₂S) tozalanadi. Tozalangan gaz tovar gaz holida iste'molchilarga yuboriladi. Ajratib olingan H₂S gazidan oltingugurt olinadi.

Turli manbalardan olingan neftning bir-biridan farqli tomonlarini aniqlash (suv miqdorini Din va Stark usuli bo'yicha aniqlash).

Kerakli reaktiv va uskunarlar:

1. Benzol, toluol, ksilol.
2. Hajmi 500 ml. bo'lgan kolba
3. Yig'gich (приемник)
4. Sovutgich (холодильник)

Bu usul asos va suv bilan aralashmaydigan modda va erituvchidan tashkil topgan ralashmani haydashga asoslangan. Bularga misol tariqasida benzol, toluol, ksilol va boshqa moddalar erituvchilarini misol sifatida keltirish mumkin Distillyat darajalarga bo'lingan yig'gichga yig'ib olindi va erituvchiga nisbatan og'ir bo'lgan suvning hajmi aniqlab olinadi. Bunda suv yig'iladigan idish 10 ml. gacha darajalangan bo'lib, 0 dan 1 ml. gacha bo'lgan oraliq 0,05 ml., 1 dan 10 ml. gacha bo'lgan oraliq 0,2 ml. dan darajalangan bo'ladi. Bu usul qattiq yoki suyuq holdagi organik moddalar, neft mahsulotlari hamda efir moylari tarkibidagi suvning miqdorini aniqlashga imkon beradi. Xuddi shuningdek tarkibida 10 – 15 % dan ham oriq namlikka ega bo'lgan moddalarni analiz qilish imkonini berdi.

Ishning borishi. Aniqlash ishlari hajmi 500 ml. bo'lgan, tozalab yuvilgan hamda quritish shkafiga quritilgan mis yoki yumolag tubli kolbada (Standartlarda belgilangan aniqlik darajasi 0,1g gacha bo'lgan) amalga oshiriladi. Shundan so'ng kolbaga tarkibida oddiy sharoitlarda ham ma'lum miqdorda suv saqlaydigan erituvchidan 100 ml. (benzol, ksilol yoki toluol) solinadi va unga bir tekis qaynashini ta'minlash uchun kapillyar ham solinadi. Kolba yuqoridagi yig'gich trubkasiga ulanadi va aralashma moy yoki qum hammomida qizdirila boshlaydi. Suyuqlikni qaynashi natijasida hosil bo'lgan suv bilan erituvchining bug'lari sovutgichda suyuqlikka aylanib qaytib yig'gichga to'planadi. Distillyasiya jarayonida yig'gichdagi suvning miqdori o'zgarmay qolsa unda tajriba tugagan hisoblanadi. Qurilma sovutilgandan so'ng sovutgich uchlaridagi hamda yig'gichning yuqori qismidagi suv tomchilai idishga surib tushiriladi. Hisoblash ishlari suv tepasiga yig'ilgan erituvchining rangi tiniqlashgandan so'ng amalga oshiriladi. Namlikni aniqlash ishlari quyidagi formula orqali amalga oshiriladi:

$$x = \frac{V}{a} * 100$$

V - Haydalgan suvning hajmi, ml. a - Modda miqdori

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Salimov Z. Neft va gazni qayta ishlash jarayonlari va uskunalari. - T.: «Aloqachi», 2010, 508 bet.
2. Salimov Z., Rahmonov T. Kimyoviy ishlab chiqarish jarayonlari va qurilmalari. - T.: «Universitet». 2003. - 320 b
3. Salimov, Rahmonov T. Neft va gazni qayta ishlash jarayonlari va uskunalari, II qism. -T.: «Q'FMJ» nashriyoti, 2008, -160 b.
4. Аэробное каталитическое обессеривание нефтяных фракций в присутствии катализаторов на основе полиоксометаллатов тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 02.00.13, кандидат наук Есева Екатерина Андреевна
5. Xushboqov A.B., Xushboqov I.B. (2022). PIRROLIZ JARAYONI MAHSULOTLARI. - INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 2022, 416-418 b.

GAZKONDENSAT KONLARINI ISHLATISH TIZIMLARINI LOYIHALASHTIRISH

Samatov San'at Baxtiyorovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

“Neft va gaz ishi” kafedrasida dotsenti

Murodillayeva Madina Akram qizi

“Neft va gaz ishi kafedrasida” assistent o'qituvchisi

Mavlonov Behruz Botir o'g'li

“Neft va gaz ishi kafedrasida” talabasi

Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

murodullayeva748@gmail.com

Annotatsiya: Gaz kondensati neftkimyo sanoati uchun qimmatbaho xom-ashyo hisoblanadi, ba'zi ko'rsatkichlari ya'ni, uning tarkibida mineral tuzlarning, suv va og'ir fraksiya (mazut va gudronlar) larning kam bo'lishi bo'yicha neft xom-ashyosi ko'rsatkichlaridan ustun turadi. Gaz kondensati asosan och rangdagi neft fraksiyalaridan tashkil topgan bo'ladi va turg'un holatda zaruriy standart ko'rsatkichlar talabiga javob beradi.

Kalit so'zlar: gaz kondensat, uglevodorod, yog'li gaz, neft va gaz uyumlari, siqilgan gaz, barqaror kondensat.

Uglevodorodlar aralashmasi bosim va haroratning ma'lum oralig'ida qayta kondensasiyalanish va qayta bug'lanish qonunlariga bo'ysunadi. Ba'zan gaz neft ustida yoki u bilan yonma-yon (neft hoshiyasi) holatida yotadi. Konlar ishlashining turli bosqichlaridan olinadigan xom -ashyo tarkibida benzin, ligroin, kerosin, shuningdek uglevodorodlarning dizel fraksiyalari bo'lgan gaz va gazkondensatlari mavjud bo'ladi.

Uglevodorod aralashmasining tarkibi va yotish sharoitlaridan kelib chiqib gazokondensat konlarining quyidagi turlari ajratiladi: a) ikki fazali; b) bir fazali; to'yinmagan va to'yintirilgan.

Ikki fazali gazkondensat konlariga chuqurda joylashgan gaz do'ppili neft uyumlarini kiritish mumkin. Gazning ma'lum tarkibida qayta bug'lanish jarayoni 60 bar dan yuqori bosimda kuzatish mumkin. Olinayotgan gaz tarkibidagi kondensatning miqdoriga qarab, quruq (1 m^3 gazda 100 sm^3 gacha), o'rta (100-300) va yog'li (300 dan yuqori) uglevodorodlar aralashmasi ajratiladi.

Gazkondensat tarkibiga propandan og'ir bo'lgan (C_{4+}) uglevodorodlar kiradi. Qazib chiqarilayotgan yog'li gazdan olinayotgan kondensat tarkibiga propandan og'ir bo'lgan uglevodorodlar kiradi. Qazib chiqarilayotgan yog'li gazdan olinayotgan gazkondensat bosim tushishi va doimiy harorat yoki sovutish va doimiy bosimda ajraladi. Bunda avvalambor, og'ir uglevodorodlar so'ng barcha yengil uglevodorodlar kondensasiyalanadi. Eng ko'p miqdorda kondensat ajraladigan bosim maksimal kondensasiyalanish bosimi hisoblanadi. Bu bosim o'rtacha gaz aralashmasi uchun 55- 70 bar ga teng.

Yog'li gazdan olinadigan kondensatning nisbiy zichligi 0,6-0,8 (uglevodorod bo'yicha), qaynash harorati (10-50) °C, qaynash tugagan harorat (140-300) °C; odatda, u rangsiz neft qo'shimchalari bo'lganda yengil sariq rangga bo'yalgan bo'ladi.

Qazib olingan gaz miqdori (m^3)ni separator va sorbsion qurilmalarida tutib qolingani kondensatga (m^3 yoki t) nisbati – gazkondensat omilini belgilaydi. Ko'pgina gazkondensat konlari uchun gazkondensat omili 2000-250000 m^3/m^3 ni tashkil qiladi. Gazda kondensat miqdori qanchalik yuqori bo'lsa, gazkondensat omili shunchalik kam bo'ladi.

Ochilgan uyumlardagi uglevodorodlar tabiati undagi gazkondensatilik tekshirilgandan so'nggina aniqlanadi. Buning uchun quyidagi ma'lumotlar kerak:

- 1) kondensasiyalanishning izotermik va izobarlarini tuzish uchun turli bosim va haroratda ajraladigan kondensat miqdori;
- 2) ma'lum bir haroratda boshlang'ich va maksimal kondensatsiyanish bosimi;
- 3) turli kondensatsiyanish rejimida kondensat tarkibi;
- 4) bosim tushganda qatlamdagi kondensat va separatsiya va sorbsiyadan so'ng quruq gaz bilan yo'qotilishi.

Tadqiqot qilish uchun Giprovostokneft, VNIIGaz, VNIKANeftegaz va boshqa davlatlarda ishlab chiqarilgan qurilmalardan foydalanish mumkin. Yopiq quduqlardan olingan kam miqdordagi gazni tadqiq qilish uchun uzluksiz namuna olish (statik bosimda) qo'pol xatoliklar ya'ni kondensat miqdorini 10-30% gacha kamayishiga olib keladi.

Gazkondensat uyumlarini ishlashda (sof gaz uyumlarini ishlatishdan farqlicha) ko'pincha konda gazni qazib chiqarish va qayta ishlash jarayonlari birlashtirilgan.

Gazkondensat konlarini ishlatish sxemasi neft va gaz uyumlarini ishlatish sxemasidan avvalambor, quduq mahsulotlarini fizik qayta ishlash va qazib chiqarish jarayonida boshlanishi bilan oq farqlanadi.

Yuqori malakali turli soxa mutaxassisleri tomonidan boshqariluvchi texnologik jarayonlarning yaxlitligi, yirik miqdordagi boshlang'ich kapital sarfi yuqori ishchi bosim, mahsulotlarning agressivligi va boshqa o'ziga xos xususiyatlar gazkondensat konining tanlangan sxemasini to'liq izohlash talab etiladi.

Gazkondensat konining sanoat miqyosidagi ahamiyatini gaz va kondensat zahiralari belgilaydi. Agar gazni uyumdan olish qatlam bosimi tushishi bilan borsa, u holda uglevodorodli aralashma to'yingan holatga o'tishi, so'ng qisman kondensatsiyanishi mumkin. Bu kondensat yo'qotilishiga olib keladi, ya'ni olinayotgan gazdagi kondensat miqdori kamayadi.

Gazkondensat konlarini uyum tafsilotlari (bosim, harorat, zahira, yotish sharoiti, gazlilik maydoni va h.k.) va texnik iqtisodiy ko'rsatkichlardan kelib chiqib qatlam bosimini ushlab turish va qatlam bosimi tushishi bilan boruvchi uyumlarni ishlatish mumkin. Bir fazali to'yinmagan qizdirilgan uyumlarni qatlam bosimini tushish holatida ham ishlash mumkin, qolgan uyumlarni esa bosimni ushlab turish holatida ishlatish maqsadga muvofiq. Uyumda bosimni tiklash to'yinish bosimiga yaqinlashgandan so'nggina zarur.

Gazkondenat konini ishlatishni loyihalashtirish - kon geologiyasi, yer osti gazogidromexanikasi va tarmoq iqtisodiyoti ma'lumotlaridan foydalanish asosida belgilanadi. Gazkondensat konlarini ishlatish malakasi shuni ko'rsatadiki, loyihalashtirishni ikki usulini qo'llash mumkin:

- 1) qatlamga ishchi agentni haydash orqali qatlam bosimini saqlash;

2) qatlam bosimini saqlamasdan.

Loyihalashtirish usulini tanlashga quyidagilar ta'sir qiladi:

1) gazni sanoat ahamiyatidagi zahirasi;

2) bosimni tushirish natijasida gazdan ajraladigan kondensatni miqdori va tarkibi;

3) qatlamni ishlatish tarzi;

4) qatlamning g'ovaklik, o'tkazuvchanlik, litologik tarkibi va b. bo'yicha bir xilligi.

Kollektorlarning fasial o'zgaruvchanligi yuqori, yoriqlar va tektonik buzilishlar bo'lgan taranglik-suv siquv tarzi sharoitida va xom ashyo zahirasi yetarli bo'lmagan konni ishlatishda qatlam bosimini saqlamasdan, ochiq sikl bo'yicha loyihalashtiriladi.

Olingan gazni 30-92% iga teng bo'lgan miqdorgacha qatlamga quruq gaz haydaladi. Ko'pincha ishchi agentni qatlamga haydash quduqlar tubidagi bosim to'yinish bosimiga yaqin qolganda boshlanadi.

Bosimni saqlash uchun qatlamga haydaladigan ishchi agent sifatida quruq gaz, havo va suv haydash mumkin. Qatlamga havo haydash quruq gazga nisbatan ko'p miqdorda ishlatish xarajatlarini talab qiladi. Gazsimon ishchi agentni qatlamga haydash uchun ishlatish xarajatlarini asosan siqish darajasi belgilaydi:

$$r = P_{ch}/P_k$$

bu yerda: r - siqish darajasi; P_{ch}/P_k - mos ravishda kompressordan chiqish va kirish bosimlari.

Quruq gazni qatlamga kompressorlar orqali $r=2$ siqish darajasi bilan qaytariladi, havoni esa ko'p bosqichli kompressorlar bilan $r = 150\div 300$ va undan ham yuqori siqish darajasi bilan qatlamga haydaladi. Havoni qatlamga haydash gazkondensat konini bir siklda ishlashga va barcha quruq gazni yoqilg'i va kimyo sanoati uchun xom-ashyo sifatida ishlatishga imkon beradi. Biroq bunda havoning gaz bilan qo'shilish hududlarida quruq gaz yo'qotishlarini baholab bo'lmaydi.

Konlarni ishlatishning I bosqichida qatlamdan barcha kondensatli gaz qazib chiqarilmagunga qadar boshqa maqsadlar uchun olingan gazni qo'llash chegaralanishi kerak. Bunda ishchi agent ko'p qo'llaniladi. Eng arzon ishchi agent sifatida suv qo'llaniladi. Suvli gelni jinslarning bo'kish, qatlam g'ovaklarining yopilib qolishi va haydovchi quduqlarning o'zlashtirishdagi qiyinchiliklari kabi xavflarni oldini olish uchun qo'llashni chegaralash lozim.

Qatlam bosimini ushlab turish uchun havo qo'llanilganda iste'molchilarni nafaqat kondensatli neft mahsulotlari bilan. Balki qazib chiqarilayotgan gaz bilan ham ta'minlash mumkin. Havoni qo'llashdagi asosiy kamchiliklarga quyidagilar kiradi: ishchi agent sirkulyasiya tizimida portlashga xavfli bo'lgan gaz-havo aralashmasini hosil bo'lishi, oksidlanish jarayonining yuzaga kelishi, jihozlarning yemirilishi, hamda qatlamga haydash uchun atmosfera havosini yuqori darajada siqish. Ushbu kamchiliklar bois bu usuldan foydalanishga ba'zida amalga oshirilmaydi.

Qayta haydashning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini izohlash uchun gaz tarkibidagi kondensat miqdorini aniqlaniladi, hamda qazib chiqarilayotgan gazni qayta ishash sxemasi va ishchi agentni haydashga ketadigan sarflarni baholashadi. AQSHda yopiq sikl bo'yicha gaz sirkulyasiyasini (saykling jarayon) gazdagi kondensat miqdori $50 \text{ sm}^3/\text{m}^3$ dan yuqori bo'lganda (gazokondensat omili $17500 \text{ m}^3/\text{m}^3$ gacha) amalga oshiriladi. Kondensat miqdori $15 \text{ sm}^3/\text{m}^3$ dan yuqori bo'lgandagina moyli gazni qayta ishlash uchun yuqori bosim ostida (100 bar dan yuqori) yog'li absorbsiyani qo'llash mumkin.

Ishchi agentni haydash uchun haydovchi quduqlar shunday joylashtirilishi kerak-ki, ular ishlatish quduqlarida moyli gazni samarali olinishini ta'minlashi kerak. Bir tarkibli g'ovak qatlam uchun ishlatish va haydash quduqlarini to'g'ri batareyali joylashtirilish qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. B.Akramov, B.Z. Adizov "Neft va gaz texnologiyalari" Toshkent –2019 y. 309 bet.
2. Б.Ш. Акрамов, Р.К. Сидикхўжаев, Ш.Х. Умедов Газ қазиб олиш бўйича маълумотнома., Тошкент:2012.
3. Очиллов, А. А., & Суяров, М. Т. У. (2016). Адсорбция ароматических углеводородов. *Наука и образование сегодня*, (2 (3)), 25-27.
4. Очиллов А. А., Абдурахимов С. А., & Адизов, Б. З. (2019). Получение натриевой соли сульфированного экстракционного хлопкового масла для разрушения устойчивых водонефтяных эмульсий, образованных из тяжелых нефтей. *Universum: технические науки*, (10-2 (67)), 9-12.
5. Очиллов А. А., Кудратов, М. А., Аминов, М., & Артыкова, Р. Р. (2013). Изучения свойств деэмульгаторов используемых для разрушения эмульсий нефти. In *Современные материалы, техника и технология* (pp. 62-64).
6. Очиллов А. А., & Камолов, Д. Д. (2016). Анализ и сравнение технологических показателей процесса на УКПГ. *Наука, техника и образование*, (2 (20)).

7. Очилов А. А., Эшметов, Р. Ж., Салиханова, Д. С., & Абдурахимов, С. А. (2020). Синтез деэмульгаторов на основе вторичных отходов масложировой промышленности. *Universum: технические науки*, (2-2 (71)).
8. Очилов А. А. (2016). Электрические методы интенсификации процесса разрушения устойчивых водонефтяных эмульсий. *Наука, техника и образование*, (2 (20)).
9. Очилов А. А., & Кудратов, М. А. (2014). Процесс разрушения устойчивых эмульсий местных нефтей с деэмульгатором. In *Современные инновации в науке и технике* (pp. 278-279).
10. Очилов, А. А., & Очилов, Х. Г. (2021). Исходные показатели водонефтяной эмульсий и местных тяжелых нефтей. *Science and Education*, 2(2).
11. Ramazonov, R. R. O. G. L., & Ochilov, A. A. (2021). Quduqlarni ta'mirlashda "kaltuyubing" texnologiyasidan foydalanish. *Science and Education*, 2(2).
12. Uzakbayev, K. A. O. G. L., & Ochilov, A. A. (2021). Neft quduqlarini shtangali chuqurlik nasoslari yordamida ishlatish. *Scientific progress*, 2(2), 1187- 1190.
13. Очилов, А. А., Абдурахимов, С. А., & Адизов, Б. З. (2019). Тяжелые нефти Узбекистана и их устойчивые водонефтяные эмульсии. *Universum: технические науки*, (9 (66)), 77-80.
14. Очилов А. А., & Олимов, Б. С. (2017). Деэмульгаторы для разрушения устойчивых водонефтяных эмульсий. *Вопросы науки и образования*, (1(2)), 12-13.
15. Очилов, А. А., & Суяров, М. Т. (2016). Образование устойчивых водонефтяных эмульсий. *Наука и образование сегодня*, (2 (3)), 23-25.
16. Ochilov, A. A., & Ochilov, X. G. A. (2022). Og'ir yuqori qovushqoqli neftlarda barqaror suv neft emulsiyalarining shakllanishi va barqarorlanishining sabablari. *Science and Education*, 3(4), 559-564.
17. Очилов, А. А., & Ашуров, Б. Ш. (2022). Деэмульгирования высоковязких тяжелых нефтей и способы их решения. *Science and Education*, 3(4), 510-515.
18. Sattorov, M., Yamaletdinova, A., Ochilov, A., & Bokieva, S. (2021, September). Breakdown of local oil-water emulsions by binary systems of surface- active substances. In *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* (Vol. 839, No. 4, p. 042085). IOP Publishing.
19. Ochilov, A. A., & Olimov, B. S. U. (2017). Demulsifiers for breaking stable oil-water emulsions. *Science and education issues*, (1 (2)).
20. Очилов, А. А. (2015). Разрушение устойчивых водонефтяных эмульсий местных нефтей деэмульгаторами серии Д. *Молодой ученый*, (8), 283-286.
21. Uzakbaev, K. A. O. G. L. (2022). Gaz va gazkondensat konlarida quduq mahsulotlariga qo'yiladigan talablar. *Science and Education*, 3(5), 340-346.

SINTETIK YOQILG'ILAR ISHLAB CHIQARISHNING BUGUNGI KUNDAGI DOLZARBLIGI

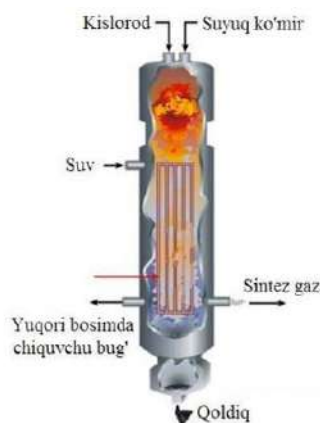
Xalilov Jamshid Akmal o'g'li,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
"Neft va gaz ishi" kafedrası dotsenti
Murodillayeva Madina Akram qizi,
Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
"Neft va gaz ishi kafedrası" assistent o'qituvchisi
murodullayeva748@gmail.com

Annotatsiya: Reaksiyalar natijasida eng sifatli va toza sintetik yonilg'i olinishi, bunday texnologiyaning sanoat miqyosiga olib chiqilishi masalalari hozirgi kun sintetik yoqilg'i masalalari bo'yicha izlanayotgan kimyogar-texnolog-muhandislar oldidagi eng dolzarb vazifadir.

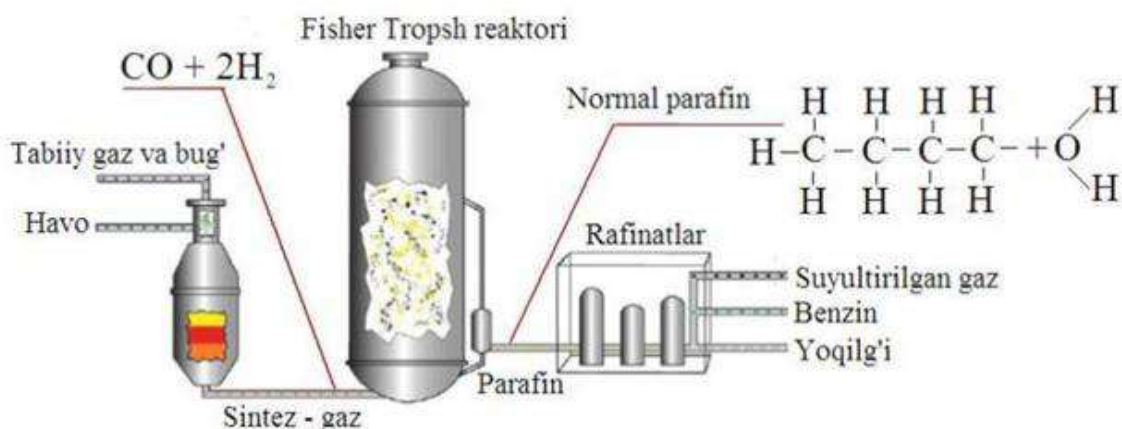
Kalit so'zlar: Naftalin, metan, etan, propan, butan, olefinlar, diolefinlar, atsetilen, benzol, toluol, ksilollar, etil, izopropilbenzol.

Kirish. Hozirgi kunda neft va gaz sanoatida bir qancha ko'zga ko'rinadigan ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Bunga misol tariqasida "Oltin yo'l GTL" zavodi barpo etilmoqda zavod dunyodagi yetakchi litsenziar kompaniyalar — "Sasol" (JAR), "Xaldor Topse" (Daniya) va "Shevron" (AQSH) texnologiyasi asosida barpo etilmoqda. Qurilish ishlari bosh pudratchi — Koreya Respublikasining "Hyundai Engineering Co. Ltd." Va "Hyundai Engineering and Construction Co., Ltd", Singapurning "Enter Engineering Pte. Ltd." kompaniyalari tomonidan olib borilmoqda. Majmua uchun zarur 11 mingdan ortiq texnologik uskunalar Yaponiya, Janubiy Koreya, Singapur, AQSH, Germaniya, Italiya, Xitoy, Rossiya kabi 21 ta davlatdagi 126

ta zavodda tayyorlanmoqda. Loyihaning umumiy qiymati 3,6 milliard \$. Uning amalga oshirilishi natijasida yiliga 3,6 milliard kub metr gaz chuqur qayta ishlanib, YeVRO-5 standartlariga javob beradigan 1,5 million tonna sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqariladi. Bular 311 ming tonna aviakerosin, 743 ming tonna dizel yonilg'isi, 431 ming tonna nafta, 53 ming tonna suyultirilgan gazdir. Zavodda gazni qayta ishlash orqali 300 \$lik mahsulot ishlab chiqariladi. Foyda ikki barobar ortadi. Yiliga hisoblaganda, tabiiy gazdan ko'ra tayyor GTL mahsulotlaridan ko'riladigan qo'shimcha daromad 576 million \$dan oshadi. Ta'kidlanishicha, zavod mahsulotlari hozirda chetdan import qilanayotgan xomashyolar o'rnini qoplaydi. Buning evaziga yiliga neft sotib olishga ketadigan 1 milliard \$dan ortiq valyuta mablag'lari iqtisod qilinadi. Tabiiy gaz Toza gaz konlarining gazini tabiiy gaz deb nomlash qabul qilingan. Tarkibiy qismi bo'yicha u yo'ldosh gazlardan anchagina farq qiladi. Tabiiy gazda metanning miqdori yo'ldosh gazdagidan ko'p bo'lib, 98% gacha yetishi mumkin; C2 va ayniqsa, C3 – C4 uglevodorodlarning miqdori tabiiy gazda, odatda, yuksak emas. Ko'pgina tabiiy gazlarda ko'proq miqdorda inert gazlar (N₂, CO₂) va kamyob gazlar (Ar, He va boshqalar) ham mavjud. Ayrim tabiiy gazlarning tarkibi 3a-jadvalda keltirilgan. Tabiiy va yo'ldosh gazlar tarkibiga faqat to'yingan uglevodorodlar kiradi. Gaz holidagi olefinlarning qo'llanilishi Neftkimyo sintezi sanoatida gaz holidagi olefin uglevodorodlardan juda keng foydalaniladi. Polietilen, etil spirti, stirol va vinilxlorid olishda etilen ishlatiladi. Uni oksidlab atsetaldegid, etilen oksidlari olinadi. Propilen esa polipropilenni va u orqali quyi molekular polimer bo'lmish sintetik yuvish vositalari xomashyosini, izopropil spirtini, glitserinlarni ham olishga ishlatiladi. Butilenni asosiy ishlatilish joyi – uni sintetik kauchuk uchun eng zarur monomer bo'lmish butadienga degidrilash, hamda spirtlar ishlab chiqarishdir; uni oksidlab va xlorlab ham qimmatli mahsulotlar olinadi. Izobutilen – sintetik kauchuk ishlab chiqarishda monomer hisoblanadi. Izoamilenlar ham sintetik kauchuk ishlab chiqarishdagi izopren olishga yo'naltiriladi. Alternativ benzinni ishlab chiqarish Uchta sanoat yo'nalishini ajratish mumkin. I. Ko'mirdan benzin (ko'mirlarni destruktiv gidrogenlash). II. Gazdan benzin (GTL – Gas Liquid); III. Etanol. Ko'mirdan benzinni olish jarayoni (ko'mirlarni destruktiv gidrogenlash) Ko'mirlarni destruktiv gidrogenlash nemis kimyogarlari F. Bergius va M. Pir tomonidan 1913 yilda kashf etilgan. Ko'mirga suv bug'i bilan yuqori haroratli ishlov berishga asoslangan bo'lib, quyidagi reaksiya bo'yicha boradi va keyinchalik sintetik benzinni tashkil qiluvchi suyuq uglevodorodlar olinadi. Bu texnologiya 450 °C haroratda va 30 – 70 MPa bosimda vodorod ishtirokida suyuq yoqilg'ini olishga imkon berdi. 1926-yilda nemis kimyogarlari F. Fisher va G. Tropsh uglevodorodlarni suvli gazdan (suvli gaz deganda CO va H₂ dan tarkib topgan gazni tushunadilar) olishga imkon beradigan katalizatorlarni taklif qildilar.

1-rasm. Sintez gaz ishlab chiqarish reaktori Ularning tadqiqotlari asosida Germaniyada sintetik yoqilg'i olishning sanoat jarayoni ishlab chiqilgan; shu bilan birga gaz holidagi va suyuq holidagilar bilan birga qattiq uglevodorod (parafin) lar hosil bo'ladi. Sanoat katalizatorlari sifatida alyuminiy oksidiga cho'ktirilgan kobalt, nikel va VIII guruhning boshqa metallarni qo'llaganlar. Fisher Tropsh bo'yicha sintez jarayoni ko'mirlarni destruktiv gidrogenlash kabi ikkinchi jahon urushi vaqtida Germaniyada keng rivoj topdi: 1942 – 1944 yillarda qo'ng'ir va toshko'mir lar asosida sintetik suyuq yoqilg'ini ishlab chiqarish bir yilda 5 mln.m ga yaqinni 75 tashkil qiladi.

2-rasm. Fisher Tropsh sintez jarayoni reaktorining texnologik sxemasi. So'ngra bu ishlab chiqarish Janubiy Afrika Respublikasida (JAR) bu mamlakat uchun neftni sotib olish ma'n qilingan sharoitda muvaffaqiyat bilan ishlab turgan. Shuni takidlash kerakki, Germaniyada bu texnologiyalar bo'yicha qurilmalar XX asrning 80 – yillarida to'xtatilgan edi, chunki ko'mirdan olingan benzin neftdan ancha qimmat edi. XXI asrning boshida VR neft kompaniyasining olimlari tomonidan bu jarayon tiklandi, ammo Veba Sombi Cracker (VSS) nomi bilan og'ir neft qoldiqlaridan ochiq neft mahsulotlarini olish jarayoni sifatida. Ko'mirdan olingan benzinning sifati yuqri emas, u past oktan soniga ega. Dizel fraksiyalarni ham olish mumkin. Keyinchalik olingan mahsulotlarni gidrokrekinga uchratiladi. Gazdan benzin olish jarayoni (GTL) Jarayon asosida sintez – gazni olish bilan metanni oksidlash reakstiyasi va sintez – gazni suyuq yoqig'iga qayta ishlash yotadi. GTL texnologiyasini qo'llash u yoki bu sabablarga ko'ra bozorga chiqarib bo'lmaydigan gaz resurslarini foydali ishlatish uchun maqsadga muvofiqdir. Odatda, bu jarayon yirik gaz konlarida va yuqori gaz olish bo'lgan neft konlarida yo'ldosh neft gazlarini foydali ishlatishda qo'llaniladi. GTL texnologiyasi sanoat miqyosida ancha katta kapital mablag'larni talab qiladi va neft narxining o'zgarishiga juda sezgir. Quvvati yiliga 20 ming t bo'lgan birinchi zavod 1991 yilda JAR da qurildi. An'anaviy GTL – mahsulotlar metanoldan tashqari o'z ichiga sirka kislota, olefinlar, dimetil efirini (dizel yoqilg'isining komponenti sifatida ishlatilishi mumkin), mochevina ammiak, mineral o'g'itlarni va uglerod zanjirining uzunligi har xil bo'lgan sintetik uglevodorodlar. Bu texnologiya yordamida past qaynaydigan, alkanlar, polioksimetilenlar, nafta, benzin sifatida qo'llaniladigan distillyatlar, kerosin, dizel yoqilg'isi, surkov moylar va parafinni olish mumkin. Sintez sharoitini o'zgartirib turib suvli gaz asosida kislorod saqlagan gazlarni xususan spirtlar – metanol va etanolni oladilar, ular esa avtomobil benzinning komponenti sifatida qo'llanilishi mumkin, vaholanki ular ma'lum kamchiliklarga ega (benzin bilan qo'shilganda qatlamlarga bo'linish mumkinligi, gidroskoplighi, korrozion faollighi, yuqori bug'lanish issiqlik). Hozirgi vaqtda Yaqin Sharq mamlakatlarida (Qatarda) bu texnologiya sanoat rivojini topdi (2010 yilda "Shell" neft kompaniyasining texnologiyasi bo'yicha bir yilda 1,6 mlrd. m³ gazni to'g'ri haydalgan benzin, kerosin, dizel fraksiyalari va bazali moylarga qayta ishlash bo'yicha zavod ishga tushirilgan. Mahsulot sifatini oshirish uchun gidrokreking bosqichi shart. Etanol ishlab chiqarish Etanol benzinli dvigatellar uchun bevosita yoqilg'i bo'lishi mumkin hamda avtomobil benzinining komponentiga qo'shimcha sifatida ishlatilishi mumkin. Etanolni motor yoqilg'isi sifatida birinchilardan bo'lib G. Ford qo'llashni boshlagan, u 1880-yilda etanolni ishlaydigan avtomobil (Model T) ni ixtiro qilgan. Uzoq vaqt davomida qimmatligi hamda yuqori gidroskopikligi va yetarli quvvatga ega emasligi tufayli etil spirti yoqilg'isi yoki yoqilg'iga komponent sifatida qo'llanilmadi. Motor yoqilg'isi sifatida etanolni keng qo'llanilishi ko'pgina mamlakatlarda o'tgan asrning 70 – yillarida boshlandi, bu neft krizislari hamda motor yoqilg'isining ekologik xossalriga qo'yiladigan keskin oshgan talablar bilan belgilangan edi. Etilenni gidrotatstiyalash va nooziq – ovqat xomashyosini gidrolizlash yo'li bilan olingan etanol texnik etanol deb nom olgan va turli texnik maqsadlarda shu jumladan motor yoqilg'isi yoki uning komponenti sifatida qo'llaniladi. Etilenni to'g'ridan – to'g'ri gidrotastiyalash usuli bilan etanolni ishlab chiqarganda qattiq tashuvchida fosfat – kislotali katalizatorlarni qo'llaydilar; jarayon 260 – 280 °C haroratda va 7 – 8 MPa bosimda sodir bo'ladi. Jarayonning eng katta kamchiligi bo'lib bitta o'tishda xom-ashyo konversiyasining pastligi (4–5%) hisolanadi, bu ko'p miqdordagi o'zgaragan xomashyo resirkulyastiyani shuning zarurligiga hamda katalizatorning yuqori korrozion agressivligiga va uni reaksiya zonasidan olib ketilishiga olib keladi. Yog'ochning gidrolizlanishi mahsulotlarini bijg'itib gidroliz spirtini oladilar. Bijg'itish uchun zarur bo'lgan shakillarni yog'och xomashyosi bo'lgan qipiq, yog'och bo'laklari va yog'ochni qayta ishlashning boshqa chiqindilarini gidrolizlab oladilar. Polisaxaridlarni saqlagan xomashyo (selyuloza) ni 5 % - li sulfat kislota bilan 180 °C va 1 – 1,5 MPa da ishlab beradilar, bu glyukozaning hosil bo'lishiga olib keladi, so'ngra esa uni spirtli

bijig'itadilar. Bunday usul bilan olingan etanolni suvdagi eritmani rektifikatsiyalaydilar. Etanolni oziq – ovqat xomashyosidan olganda kraxmal yoki uglevodorodlarni saqlagan don, kartoshka, shakar qamish, makkajo'xori va shunga o'xshagan o'simlik mahsulotlar qo'llaniladi. Bu usulning mohiyati uglevodorodlarni etanolga qayta ishlaydigan bakteriyalar yordamida bu mahsulotlarni bijg'itishdan iborat. 95 % va undan ortiq % li "toza" etanol motor yoqilg'isi sifatida uncha katta bo'lmagan hajmlarda qo'llaniladi, 5 dan 85 % gacha spirtni saqlagan etanolning benzin bilan turli aralashmalari eng keng qo'llaniladi. Bunda asosan bioetanol deb ataladigan o'simlik xomashyosining qayta yangilanadigan manbalaridan olingan etanol qo'llaniladi. Bioetanolni ishlab chiqarish uchun neftdan an'anaviy yoqilg'i (benzin) ni ishlab chiqarishga qaraganda sarflanadigan energiyaga qaraganda ko'proq energiya talab qilinadi. Don, shakarqamish yoki makkajo'xorini ekish, parvarishlash, o'g'itlarni ishlab chiqarish, yig'ish va qayta ishlash (fermentatsiyalash) uchun zarur bo'lgan quvvat hosil qilingan bioetanolning quvvat miqdoriga deyarli teng. Shu vaqtning o'zida neftdan yoqilg'i ishlab chiqarish uchun qilinadigan sarflar hosil qilingan yoqilg'i quvvat miqdorining qariyb 10 – 30 % ni tashkil qiladi. Etanol motor yoqilg'isi sifatida Braziliyada eng ko'p qo'llaniladigan, bu o'simlik xomashyosi bo'lgan shakarqamishdan etanolni ishlab chiqarish imkoniyatlari katta ekanligi bilan belgilangan. Braziliyada 2,5 mln. avtomobil (avtoparking 90 %) motor yoqilg'isida ishlaydi, bu yoqilg'i ko'proq yoki kamroq miqdorda o'z tarkibida etanolni saqlaydi. AQSh da motor yoqilg'isini ishlab chiqarishda etanol muhim o'rin egallaydi, u asosan makkajo'xoridan ishlab chiqariladi. Bozorda E 85 benzin etanolli yoqilg'isining (85 % etanol va 15 % benzin) naydo bo'lishi egiluvchan yoqilg'i sistemasi bo'lgan avtomobillarning yangi konstenstiyasini ishlab chiqarish zarurati bilan bog'liq. Avtomobilga quyidagi talablar quyiladi: u etanolni saqlamagan benzin uchun ham, 100 % spirtni saqlagan uchun ham to'g'ri keladigan yoqilg'i bakiga esa bo'lishi kerak va tegishli ravishda avtomatik qayta sozlash va yoqilg'ining tarkibiga bog'liq bo'lgan yoqilg'i: havo zarur bo'lgan nisbatini saqlab turadigan sistemasiga ega bo'lishi kerak. Undagi qo'llaniladigan rezina texnik buyumlar spirt va benzina nisbatan chidamli bo'lishi kerak. Rossiyada avtomobil benzinda etanolni ishlatishda asosiy to'siq bo'lib etanol narxining qimmatligi va uning akstizi hisoblanadi. Benzin (fransuzcha-benzine) -turlicha tuzilgan uglevodorodlar aralashmasi, 30- 2050 °C atrofida qaynaydigan rangsiz suyuqlik. Muzlash temperaturasi-600 °C, alanganish temperaturasi 0 °C dan past, zichligi 700-780 kg/m³ (0,70-0,78 g/sm²). Havoda benzin bug'lari konstentratsiyasi 74-123 g/m³ ga etganda portlaydigan aralashmalar hosil bo'ladi. Benzin asosan, neftni haydash va katalitik qayta ishlash yo'li bilan olinadi: ozroq benzin toshko'mir va yonuvchi slanestlar qayta ishlash yo'li bilan (destruksiya gidrogenlash), shuningdek tabiiy va yo'lakay gazlardan olinadi. Benzin asosan, ichki yonuv dvigatellar uchun yonilg'i sifatida ishlatiladi. Qariyb 10% benzin erituvchi, yuvadigan suyuqlik sifatida va boshqa maqsadlar uchun qo'llaniladi. Xulosa qilib shuni aytadigan bo'lsak, sintetik uglevodorodlar asosidagi sintetik yoqilg'ining eng katta afzallik jihati esa, ularning inson organizmiga ko'rsatadigan ta'siridir. Ya'ni, sintetik yonilg'i odamga hech qanday salbiy ta'sir ko'rsatmaydi (albatta, buni hali isbotlash ham kerak). Gap shundaki, uglevodorodlarning o'zi ham juda xilma-xil bo'lib, ularning kimyogarlar tili bilan aytganda, chiziqli, tarmoqli, siklik, aromatik kabi turlari mavjud. Shunga ko'ra, turli guruhlariga mansub turdagi uglevodorodlar, bir-biriga juda o'xshash yoqilg'i xossalriga ega bo'lsa-da, biroq, ularning boshqa fizik xossalari, masalan, hidi, qovushqoqligi, inson organizmiga ta'siri kabi xususiyatlari mutlaqo farqlanadi. Bu juda muhim jihatdir. Agar, neftdan olingan benzin odam oshqozoniga tushsa, u aniq zaharlanadi. Sintetik benzin esa neytral modda bo'lib, tarkibida turli zaharli moddalar, smolalar, aromatika bo'lmaydi va demak u odamni zaharlamaydi. Bu juda muhim jihatdir. Bu borada hozirgi kunda qilinayotgan ishlar insoniyatning yanada yengil turmush tarzini yaratib yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Negmatov M., Boboeva G., Negmatov U. Environmental aspects of processing and use wastewater sludge in agriculture //IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. – IOP Publishing, 2022. – T. 1076. – №. 1. – C. 012046.
2. Gadaev A., Juraev A., Boboeva G. Sustainable water resources management in Uzbekistan: Transboundary issues. – 2019.
3. Sadikovna B. G., Farhadovna K. Monitoring Water Consumption of The Slate Manufacturing Plant //Middle European Scientific Bulletin. – 2020. – T. 5. – C. 5-6.
4. Gadaev A., Boboeva G. Clearing the Pipes: Providing Potable Water through Well Restoration //Disaster by Design: The Aral Sea and its Lessons for Sustainability. – Emerald Group Publishing Limited, 2012. – T. 20. – C. 349-356.
5. Gadaev A. N., Boboeva G. S. New Oases: Providing Potable Water to People from Deep Wells/Disaster by Design: Aral Sea Sustainability and its lessons.–UK. – 2012.

6. Sadikovna B. G., Rakhimovna M. T. Environmental Analysis of the Design Solution Water Consumption in Production //INTERNATIONAL JOURNAL OF BIOLOGICAL ENGINEERING AND AGRICULTURE. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 93-96.
7. FARHADOVNA K. G., SADIKOVNA B. G., RAKHIMOVNA M. T. Assessment of the impact of industrial enterprises on the environment and the introduction of new types of equipment for dust and gas cleaning //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – Т. 6. – №. 1s. – С. 1–7-1–7.
8. Boboeva G. S., Madjidova T. R. ANALYSIS WATER CONSUMPTION OF THE SLATE MANUFACTURING PLANT //A43 Актуальные проблемы экологии и природопользо. – 2021. – Т. 22. – С. 20.
9. Максимчук О. В. и др. Система менеджмента качества на предприятиях строительной отрасли. – 2021.
10. Farkhadovna K. G. et al. ANALYSIS OF THE IMPACT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES ON PUBLIC HEALTH ON THE BASIS OF MODERN PROJECTS //ResearchJet Journal of Analysis and Inventions. – 2021. – Т. 2. – №. 3. – С. 1-6.
11. Борисова Н. И. и др. Экономика городского хозяйства и строительства. – 2021.
12. Madjidova T. R., Boboeva G. S., Keldiyarova G. F. Environmental impact assessment of industrial enterprises (on the example of objects of category I, II of environmental impact in the Samarkand region) //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2021. – Т. 265. – С. 04025.
13. Бобоева Г. С. НОРМЫ ВОДОПОТРЕБЛЕНИЯ НА ТЕХНИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ДЛЯ ХОЗЯЙСТВЕННО-ПИТЬЕВЫХ НУЖД АСФАЛЬТОБЕТОННЫХ ПРОИЗВОДСТВ //ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ: ПОТЕНЦИАЛ НАУКИ И СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ. – 2020. – С. 172-174.
14. Keldiyarova G. F. et al. GENERATION OF WASTES IN THE PRODUCTION OF BUILDING MATERIALS AND MEASURES FOR THEIR ELIMINATION //КОНКУРС МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ. – 2020. – С. 83-87.
15. Farkhadovna K. G. et al. ANALYSIS OF THE IMPACT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES ON PUBLIC HEALTH ON THE BASIS OF MODERN PROJECTS //ResearchJet Journal of Analysis and Inventions. – 2021. – Т. 2. – №. 3. – С. 1-6.
16. Bo'ltakov S., Begaliyeva H. TA'LIM JARAYONIDA KREATIV FIKRLASHNING AHAMIYATI //Академические исследования в современной науке. – 2023. – Т. 2. – №. 9. – С. 129-132.
17. Turakulov X. A., Buktakov S. Civilizational Pedagogical Systems-Intellectualization Of Educational Content As A Didactic Basis //International Scientific and Current Research Conferences. – 2020. – С. 145-147.
18. Safarov, B.N. (2022). PIRLS-XALQARO O'QISH SAVODXONLIGINI O'RGANISH BO'YICHA TARAQQIYOT. Ta'lim faoliyatida innovatsion rivojlanish , 1 (5), 134-138.

MUKAMMAL USKUNALAR YARATISHNING ASOSIY TALABLARI

Tog'ayev Hasan Abdivohid o'g'li

Qarshi davlat iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada neft va gaz sanoatida mavjud uskunalar va ularni takomillashtirish usullari, texnik chizma va loyiha ishlab chiqish haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Uskuna, neft, gaz, katalizator, energetika, oqim.

Neft-gazni qayta ishlash sohasida ishlatiladigan uskunalarni hisoblash quyidagi maqsadlar uchun amalga oshiriladi:

- ularning o'lchamlarini asoslash;
- issiqlik, suv bug'i, suv, elektr energiyasi, katalizatorlar, bosliqa reagentlarning miqdorini aniqlash;
- uskunalar va ularning ayrim qismlarining tuzilish rusumlarini tanlash hamda qanday materiallardan tayyorlanish mumkinligini aniqlash.

Jarayonlar va uskunalarni hisoblash ishlari uch guruh (texnologik, gidravlik va mexanik) ga bo'linadi.

Texnologik hisoblash paytida jarayonning ish ko'rsatgichlari (bosim, harorat va boshqalar) asoslanadi, moddiy va energetik oqimlar aniqlaniladi ham sarflash me'yorlariga aniqlik kiritiladi. Gidravlik hisoblash paytida texnologik hisoblash natijasida topilgan ishchi muhitlar moddiy va energetik oqimlarini ta'minlay olingan uskunaning ishchi kesimlari o'lchamlari va bosim farqlari nniqlaniladi. Mexanik hisoblashdan

maqsad materialni tanlash, uskuna elementlarining tuzilishi, devor qalinligi va boshqa ko'rsatgichlarni aniqlashdan iborat. Jarayonlar va uskunalarni hisoblash odatda ishchi ko'rsatgichlar, oqimlar, konstruktiv tuzilishning turli variantlarida olib boriladi.

Bunday ishlarni bajarish katta mehnatni talab qiladi. Agar hisoblashlar shaxsiy konipyuterlarda olib borilsa, qisqa vaqtda natija olish mumkin. Bir necha variantlarni o'zaro solishtirish oqibatida eng maqbuli topiladi. Bunday paytda optimallashtirish mezonini (solishtirish kapital mablag'ining minimal qiymati, energetik sarflarning minimal qiymati, tovar mahsulotining maksimal chiqishi, metall ushlabchilikning minimal miqdori va hokazo) dan foydalaniladi.

Standartlashgan uskunalaridan foydalanilgan paytda esa quyidagi dastlabki hisoblashlar olib boriladi: uskunaning o'lchamlari bo'yicha uning ish unumdorligi va ishlash rejimlari asoslanadi hamda qabul qilingan uskunadan berilgan ish sharoitlarida ishlatish imkoniyati aniqlaniladi. Yangi uskunalarni loyihalash uchun bosqichdan iborat bo'ladi:

- loyihalash uchun topshiriq;
- texnik loyiha;
- ish chizmalari.

Loyihalash uchun topshiriqda asosiy prinsipial masalalar hal qilinadi, jarayonning texnologik sxemasi va asosiy uskunalarni tanlash aniqlaniladi. Hisoblash ishi yiriklashgan ko'rsatgichlar bo'yicha olib boriladi va natijada uskunaning rusumi, uning eng katta tashqi o'lchamlari, massasi, energiya va materiallarning sarflari aniqlanadi. Texnik loyihada ish chizmalarini bajarish uchun yetarli darajada bo'lgan hisoblash ishi to'la va batafsil bajariladi. Ish chizmalarida texnik hujjatlar (chizmalar, hisoblashlar, maketlar va boshqalar) to'la va batafsil ishlab chiqiladi. Ushbu hujjatlar muhandislik yechimlari asosida uskunaning detallari va uzellarini hamda uskunaning o'zini tayyorlashga imkoniyat yaratib beradi. Hozirgi kunda neft-gazni qayta ishlashning zamonaviy texnologiyasi uchun uskuna va mashinalarni loyihalash ishi avtomatik loyihalash tizimi (SAPR) yordamida amalga oshiriladi.

Neft-gazni qayta ishlash texnologiyasida ishlatiladigan uskunalar bir qator talablar (ishlatish sharoitlari, konstruktiv, estetik, iqtisodiy, texnika xavfsizligi) ga javob berishi kerak. Eng avvalo, uskunada ma'lum bir jarayonning amalga oshirish uchun maqbul shart-sharoit mavjud bo'lishi kerak. Bu sharoitlar jarayonning turiga, jarayonda qatnashayotgan massalarning agregat holatiga, ularning kimyoviy tarkibi va fizik xossalriga bog'liq bo'ladi. Uskunaning shakli texnologik jarayonni amalga oshirish uchun mos bo'lishi kerak.

-Jarayonning borishi uchun zarur bo'lgan sharoitlar (kerakli bosim; oqimlarning tegishli turbulentligi va tezligi;

- fazalarning o'zaro kontakt darajasi;
- tegishli mexanik, issiqlik, elektrik yoki magnitli ta'sirlar va hokazo) yaratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Uskunaning eng muhim kattaliklaridan biri, uning ish unumdorligi. Ish unumdorligi deganda vaqt birligi ichida uskunada xomashyo qayta ishlanib, tayyor bo'lgan mahsulotning miqdori tushuniladi. Uskunalarining ish unumdorligini oshirish ishlab chiqarish uchun katta ahamiyatga ega. Buning uchun uskunalarining ishlarini jadallashtirish zarur. Jadallashtirishning bir necha usullari mavjud:

- 1) davriy jarayonlarni uzluksiz jarayonlar bilan almashtirish;
- 2) uskuna ishchi mexanizmlarining tashqi qismini oshirish;
- 3) uskunadagi gidravlik rejimlarni yaxshilash;
- 4) yuqori harorat va katta bosimlarni qo'llash;
- 5) ultratovusli, mexanik (pulsatsion va vibratsion) tebranishlar, mavhum qaynash prinsipi, elektromagnit maydoni ta'sirlaridan foydalanish;
- 6) yangi zamonaviy texnologiyalarni keng ishlatish.

Aniq sharoitlarni hisobga olgan holda uskunalar ishlarini jadallashtirishning tegishli usullari tanlab olinadi. Konstruktiv va estetik talablar uskunani loyihalash, transport yordamida tashish va uni o'rnatish bilan bog'liq bo'ladi. Bu talablar qatoriga quyidagilar kiradi:

- uskuna qismlarining standartligi va bir-birini almashtirish imkoniyati;
- uskunani yig'ish uchun kam mehnat talab qilinishi;
- qismlarga bo'lish va ta'mirlash qulayligi;
- uskuna va uning qismlarini minimal massaga ega bo'lishi.

Bulardan tashqari, uskunaning shakli va rangi ko'zni quvontirishi, ya'ni estetik talabga javob berishi kerak. Uskunani loyihalash, tayyorlash va ishlatish qiymati iloji boricha kam bo'lishi kerak. Amaliyotda ishlatish va konstruktiv talablarni qondirgan uskunalar odatda iqtisodiy talabga javob beradi. Uskuna texnika xavfsizligi talablariga javob berishi va uni boshqarish qulay bo'lishi kerak. Avariya va mustahkamlik

zaxirasiga ega bo'lishi, saqllovchi klapan va avtomatik to'xtatish moslamalari bilan ta'minlangan, harakatdagi qismlari esa himoya qilish to'siqlari bilan ajratilgan bo'lishi zarur. Uskunani xomashyo bilan to'ldirish va tayyor mahsulotni uskunadan chiqarish boshqaruvchi xodim uchun qulay bo'lishi zarur. Buning uchun uskuna mukammal konstruksiyaga ega bo'lishi, qopqoqli tuynuk va ventillar juda qulay qilib joylashtirilgan bo'lishi kerak.

Uskunani ma'lum bir masofadan turib tekshirish va boshqarish maqsadga muvofiq bo'ladi. Uskunani boshqarish katta jismoniy mehnatni talab qilmasligi kerak. Uskuna ishini nazorat qilish va boshqarishni avtomatizatsiyalash - ishlab chiqarishni boshqarishning oliy maqsadidir. Texnologik jarayonlarni jadallashtirish va avtomatizatsiyalash hamda ularni informatsion texnologiyalar yordamida boshqarish insonning mehnat qilish sharoitini o'zgartirib yuboradi. Bu narsa uskunalarni loyihalashda uni boshqaradigan insonning qobiliyati va imkoniyatini hisobga olishni talab qiladi. Bunday talablar qatoriga quyidagilar kiradi:

- ishchi xodim uchun uskunani boshqarish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni qulay holatda turib bajarish imkoniyati;

- katta kuchlanish va bo'g'imlar tez harakatini talab qiladigan operatsiyalarga chek qo'yish va hokazo.

Katta hajrnl ishlab chiqarishlar yirik uskunalarni loyihalashni talab qiladi. Bunday uskunalarni ma'lum bir hajmga (yoki yuzaga) nisbatan olgan ish unumi ancha yuqori bo'ladi. Yirik uskunalardan foydalanish kapital mablag' va ishlatish bilan bog'liq bo'lgan sarflarni kamaytirgan holda, ularning ish unumini ko'paytirish imkoniyati mavjud bo'ladi. Uskuna, mashina, asbob-uskunalarni tayyorlash uchun materiallar tanlashda ularni ishlatishning o'ziga xos tomonlari, ishchi muhit, jarayonning borishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar hisobga olinadi. Uskunalarni tayyorlash uchun turli konstruksion materiallar (har xil navli po'latlar, cho'yanlar, rangli metallar, qotishmalar, plastmassalar, nometall va kompozitsion materiallar) ishlatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.Otaqo'ziyev T.A., Turobjonov S.M., Muxamedbayeva Z.A. Kimyo sanoati jihozlari va ishlab chiqarishning ekalogik muammolari. O'quv qo'llanma. TGU bosmaxonsi.2002 yil.

2.Otaqo'ziyev T.A., Axmedov Q.A., Turobjonov S.M., Umumiy kimyoviy texnologiya. T Voris nashriyot, 2012 567 bet.

ИЗУЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ СВОЙСТВ И СОСТАВА КОМПОЗИЦИОННЫХ АБСОРБЕНТОВ НА ОСНОВЕ АМИНОВ И ЭФИРОВ ДЛЯ АВТОМОБИЛЬНЫХ ТОПЛИВ.

Дустов Азиз Юсупович

Экономико-педагогический университет доцент,

Аннотация. Проведен анализ процесса аминной очистки природных газов от кислых смесей, рассмотрены возникающие проблемы и пути их решения. В статье анализируются разработка нового состава растворов аминов и проблемы выделения кислых газов, загрязнения растворов аминов, высоких энергозатрат при их регенерации.

Ключевые слова: этаноламины,—высокая насыщенность, коррозия, проблема коррозии, модифицированная смесь, МЭА, ДЭА, МДЭА.

Введите. Наиболее часто используемые этаноламины в качестве абсорбентов при очистке природных газов от кислых компонентов (H_2S и CO_2 , этиленмеркаптана (RSH), оксида углерода и серы (COS , CS_2): моноэтаноламин (МЭА), диэтаноламин (ДЭА) и n-метилдиэтаноламин. (МДЭА). При этом МЭА используется только на нефтеперерабатывающих заводах (НПЗ) в соответствии с регламентом, когда CO_2 находится в масле в большой концентрации. Ограничением является наличие в газе COS и CO_2 , которые необратимо реагируют с МЭА и вызывают значительные потери раствора. МЭА действительно может вызвать коррозию при очистке газа от CO_2 .

Метод и процессы исследования. Шуртанское нефтегазодобывающее управление предназначено для переработки малосернистых природных газов (содержание сероводорода 0,08%), что соответствует требованиям получения товарного газа УзГосСт 948 и СУГ (газ сжиженный углеводородный), стабильного конденсата и элементного сера. В настоящее время содержание сероводорода в природном газовом сырье составляет 0,12-0,14%. Процесс удаления кислых газов осуществляется адсорбционным методом на основе цеолитов. В нормальных режимах работы установки цеолитно-адсорбционной очистки он образует газы-регенерации природного газа,

насыщенного сернистыми компонентами газа (H_2S и CO_2), которые направляются на установку аминной сероочистки АСОУ-1,2. Установка АСОУ-1,2 предназначена для очистки регенерационного газа от кислых компонентов (H_2S и CO_2) с помощью поглотителя диэтанолamina (ДЭА). Продукция АСОУ-2 очищается от кислых компонентов при регенерации газа, которая направляется на основную газификацию. В качестве абсорбирующего раствора в процессе очистки используется водный раствор 20-25% ДЭА. В процессе регенерационной очистки газа отделяется концентрированный сернистый газ, который направляется на установку извлечения элементарной серы с собственным окислением в условиях переменной сероводородной нагрузки.

Скорость коррозии зависит от многих переменных. Коррозионная активность используемых аминов снижается в следующем порядке: МЭА, ДЭА, МДЭА.

На скорость коррозии также влияет относительное количество CO_2 и H_2S в высокосернистом газе. CO_2 в кислом газе более агрессивен, чем углекислый газ H_2S . При этом концентрация CO_2 и H_2S в кислом газе не считается абсолютным определяющим параметром, соотношение их концентраций определяет состав кипящего раствора амина. Кроме того, на коррозию влияют физические и химические параметры, а также процесс коррозии зависит от марки стали, из которой изготовлено оборудование.

Сегодня потребители предъявляют ряд требований к физико-химическим свойствам природных товарных газов, транспортируемых по магистральным трубопроводам. Эти требования обязательно отражаются в государственных стандартах или технических условиях.

Результаты и обсуждение. Наши научные исследования направлены на доведение качества отечественного сырого природного газа до уровня требований, предъявляемых к вышеуказанным товарным газам. Основная цель научных исследований – удаление кислых компонентов газа – сероводорода и оксида углерода (IV), для этого необходимо разработать и внедрить в практику поглотители нового поколения для процесса абсорбции.

Эти требования перечислены в таблице 1.

Таблица-1

Современные требования к физико-химическим свойствам природных товарных газов, передаваемых по магистральным трубопроводам.

Нет	Физико-химические свойства	Показатели для макроклиматических регионов	
		Средний	Холодный
1	Химический состав, мольная доля, %	Не указано, должно быть определено	
2	Точка росы по воде под давлением 3,92° С, ° С, не выше: Зимний период Летний период	-10,0 -10,0	-20 -14,0
3	Точка росы по углеводородам при давлении от 2,5 до 7,5 МПа, °С, не выше: Зимний период Летний период	-2,0 -2,0	-10,0 -5,0
4	Массовая концентрация сероводорода, г/м ³ , невелика.	0,007	
5	Массовая концентрация меркаптановой серы, г/м ³ , незначительна.	0,016	
6	Массовая концентрация общей серы, г/м ³ , невысокая.	0,030	
7	Молярная доля кислорода, %, невелика.	0,020	
8	Молярная доля углекислого газа, %, невелика.	2,5	
9	Массовая концентрация механических частиц, г/м ³ , была невелика.	0,001	
10	Плотность, кг/м ³	Не указано, должно быть определено	

В качестве аминов использовали МЭА и ДЭА, а в качестве простых эфиров - диметилвый и монометилвый эфиры полиэтиленгликоля для получения абсорбирующих композиций для газоочистки.

Сегодня с помощью композиций из этих алканоаминов и эфиров осуществляют процесс

абсорбционной очистки природного газа и получают товарный газ. «Шуртанского нефтегазодобывающего управления». технологический режим устройства АСОУ-1 следующий: $Q_{\text{газ}} = 15 \cdot 10^3 \text{ м}^3/\text{час}$; давление газа на входе в абсорбер - 3 МПа; давление газа на выходе из абсорбера - 2,9 МПа; температура газа на входе в абсорбер - 55°C; температура газа, выходящего из абсорбера, - 64°C; температура регенерированного МДЭА, поступающего в абсорбер, - 60°C; температура верха десорбера 107°C, температура внизу 121°C.

Выводы. Результаты, полученные экспериментов, показали, что физико-химические свойства газа, выходящего из установки сероочистки газа, свидетельствуют о возможности разработки природных товарных газов, соответствующих требованиям, предъявляемым потребителями и государственными стандартами.

Использованные литературы

1. Yuldashev T.R., Adizov B.Z. "Tabiiy gazlarni yangi komponentlar asosida tozalash texnologiyasi". // Monografiya – "Интеллект" nashriyoti –2023. – 155 bet.
2. Yuldashev T.R. "Current Problems of Amine Treatment of Natural Gases and Ways to Solve Them". //International Journal of Advanced Research in Science Engineering and Technology – ISSN (Online): 2350—0328 –Of IJARSET, 19971-19973. -Volume 9, Issue 10, October 2022.
3. Юлдашев Т.Р. **Научный анализ новых модифицированных сорбентов, используемых в абсорбционных процессах очистки углеводородов от кислых газов.** // QarDU Yuldashev T.R – №3 – 2023 – 104-110 betlar.
4. Yuldashev T.R. Aktualniye problemi aminnogo ochistki prirodnix gazov i puti ix ispolzovaniya //Moskva – "Universum" texnichekiye nauki 4 (109) 2023 yil 24-27 crp.
5. Yuldashev T.R., Makhmudov M.J., Ametova D.M. Purification of industrial gases from dispersed particles. //Science and Education in Karakalpakstan. №3/1 (26) - 2022. ISSN 2181-9203-79-90 crp.

ENERGIYA SEKTORIDA GIDROTOZALASH JARAYONIDA ISHLATILADIGAN KATALIZATORLAR TARKIBI VA XOSSALARINI TAHLILI

Xamraqulova Gulnoza

"Neft va gaz ishi" kafedrası dotsent v.b.

Toshtemirov Abbos

"Neft va gaz ishi" kafedrası talabasi

Iqtisodiyot pedagogika universiteti

Annotatsiya. Neft-gaz sanoatidagi gidrotozalash jarayonida ishlatiladigan katalizatorlar haqida keng yoritilib berilgan.

Kalit so'zlar. Gidrotozalash, dizel, oltingugurt, katalizator.

Kirish. Bizning tadqiqot ishimizni vazifasi asosan ishlab chiqilgan gidrotozalash katalizatorlarning tarkibi bo'yicha adabiyotlarni ko'rib chiqish, qo'shimcha tarkibiy qismlarni kiritish orqali ularni o'zgartirish yo'llarini, kiritilgan faol komponentlar sonini o'zgartirishni, maxsus turdagi alyuminiy oksidi sintezi tufayli tashuvchining modifikasiyalangan g'ovakli tuzilishini o'zgartirish yo'llarini ma'lum bir g'ovak radiusi taqsimotiga ega alyuminiy oksidining maxsus turlarini sintez qilish yoki seolit komponentini kiritish, katalizatorlarning termik faollashuvi shartlarini o'zgartirish va boshqalar tufayli o'zgarishini ko'rib chiqishdir. Yangi gidrotozalash katalizatorlarni ishlab chiqishning asosiy tendensiyalaridan biri ularni turli xil qo'shimchalar, xususan fosfor, ishqor va ishqoriy yer metallari, rux, qalay, germaniy, mis va boshqalarni kiritish orqali o'zgartirishdir.

Gidrotozalash jarayonlar uchun katalizatorlarning bir qator kompozitsiyalarining o'ziga xos xususiyati ularning tarkibida gidrirlovchi metallar (kobalt va nikel) birikmasi bo'lib, ushbu metallardan biri ancha past konsentratsiyada mavjud.

Hozirgi vaqtda dizel fraksiyalarining 85% dan ortig'i vodorod bilan to'yintirishga uchraydi, oltingugurt miqdori 0,05% bo'lgan dizel yoqilg'isi ishlab chiqarish umumiy hajmning 90% ga yetadi. Dizel fraksiyasini gidrotozalash jarayoni texnologiyasini ishlab chiqishda operatsion ko'rsatkichlar va birinchi navbatda oltingugurt miqdori bo'yicha zamonaviy talablarga javob beradigan mahsulotni olishni ta'minlaydigan maxsus samarali katalizatorni tanlash muhim ahamiyatga ega. So'nggi yillarda MDH mamlakatlarida va chet ellarda oltingugurt miqdori kam bo'lgan ekologik toza dizel yoqilg'ilarini va 20% dan kam aromatik uglevodorodlarni olishga imkon beradigan yangi katalizatorlar va texnologiyalargatalab oshdi. Bu ushbu yoqilg'ining sifatiga qo'yiladigan talablarning kuchayishi bilan bog'liq edi: Yevropada-oltingugurtning 0,05% gacha (massasi), xususan Shveitsiyada-mos ravishda 0,001 dan 0,05% gacha

олтингугурт, 5 ва 20% гача 1 ва 2-сinf yoqilg'ilari uchun aromatik uglevodorodlar; AQShda-0,005 oltingugurtgacha va 10% aromatik uglevodorodlar.

Neftni qayta ishlash sanoatida gidrotozalash jarayonlarining katalizatorlari orasida neft mahsulotlarini gidrodesulfurizatsiya katalizatorlari ko'p tonnajli mahsulotlardir, chunki gidrotozalash jarayonlari neftni qayta ishlashning zamonaviy sxemalarida yetakchi o'rinni egallaydi. Hozirgi vaqtda jahon amaliyotida asosan alyumokobaltmolibden (AKM) va alyumonikelmolibden (ANM) katalitik tizimlari keng tarqalgan. 90-yillarning boshlarida Rossiyada GP seriyali katalizatorlarning yangi avlodi yaratildi. Ularning sanoat ishlab chiqarishi katalizator zavodlarida ishlab chiqarila boshlandi. Gidrotozalash katalizatorlarini ishlab chiqish sohasidagi ishlar asosan aluminiy-nikel-molibden katalitik kompozitsiyasining faolligiga ta'sir etuvchi modifikatsiyalovchi qo'shimchalarning, asosan ishqoriy yoki ishqoriy-yer metallari turining rolini aniqlash bilan bog'liq. Shunday qilib, adabiyot ma'lumotlariga ko'ra [4], aluminiy-nikel-molibden Gidrotozalash katalizatorining faolligini oshirish uchun u turli miqdorda 2-guruh metall oksidi bilan o'zgartirildi. Katalizatorlar namunalari gidrotozalash jarayonida benzin-ligroin fraksiyasi va dizel yoqilg'isi bilan to'ldirilgan. Eng yuqori faollik 1,5-2% modifikatorni o'z ichiga olgan katalizator tomonidan ko'rsatilganligi ko'rsatilgan. Ushbu katalizator ishtirokida oltingugurtbirikmalarining gidrogenoliz chuqurligi 10% ga oshadi va deazotlanish darajasi asl katalizatorga qaraganda 8% ga yuqori bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Zohal Safaei Mahmoudabadi, Alimorad Rashidi, Mohammad Panahi, Controlled growth of graphene on γ -Al₂O₃ as highly efficient nanocomposite support of NiMoW catalysts by engineering approaches of chemical vapor deposition technique for hydrotreating of vacuum gas oil, Fuel, Volume 350, 2023, 128778, ISSN 0016-2361, <https://doi.org/10.1016/j.fuel.2023.128778>.
2. Lenka Skuhrovcová, Héctor de Paz Carmona, Zdeněk Tišler, Eliška Svobodová, Martina Michálková, Kateřina Strejcová, Romana Velvarská, Uliana Akhmetzyanova, Synthesis of sulfur-free Co-Mo nitride catalysts for the hydrotreating of atmospheric gasoil and co-processing of rapeseed oil, Molecular Catalysis, Volume 537, 2023, 112930, ISSN 2468-8231, <https://doi.org/10.1016/j.mcat.2023.112930>.
3. Neeraj Pal, Vikas Verma, Azeem Khan, Ankit Mishra, Mohit Anand, Chodimella Venkata Pramod, Saleem Akhtar Farooqui, Anil Kumar Sinha, Hydrotreating and hydrodemetalation of raw jatropha oil using mesoporous Ni-Mo/ γ -Al₂O₃ catalyst, Fuel, Volume 326, 2022, 125108, ISSN 0016-2361, <https://doi.org/10.1016/j.fuel.2022.125108>.
4. M. Anilkumar, Ninad Loke, Vilas Patil, Rahul Panday, Sreenivasarao. G, Hydrocracking of hydrotreated light cycle oil to mono aromatics over non-noble bi- functional (ni-w supported) zeolite catalysts, Catalysis Today, Volume 358, 2020, Pages 221-227, ISSN 0920-5861, <https://doi.org/10.1016/j.cattod.2019.12.027>.

ПРОИЗВОДСТВО СИНТЕТИЧЕСКОГО ЖИДКОГО ТОПЛИВА И ПОСТАВКА ЭНЕРГОРЕСУРСОВ.

Хамракулова Гулноза Одилжон қизи

*Исполняющий обязанности доцента кафедры нефти и газа Педагогического экономического
университета
Экономический и педагогический университет. Г.кариши*

Аннотация. Развитие мировой экономики существенно зависит от доступа к дешевым источникам углеводородов, являющихся как энергоресурсами, так и сырьем для химической промышленности. В связи с устойчивой тенденцией повышения цен на нефть все большую роль в мировой экономике будет играть природный газ.

Ключевые слова: Природного газ, транспортировки продукты, технологии, Фишера-Тропша.

Однако удаленность крупнейших месторождений природного газа от основных центров его потребления делает актуальным вопрос о развитии экономически эффективных технологий его доставки потребителям и переработки в более удобные для транспортировки продукты. К таким экономически перспективным относятся технологии производства сжиженного природного газа (см. гл. 12) и получения синтетического жидкого топлива (СЖТ).

По общепринятой терминологии технологии производства СЖТ называются также технологиями «газ в жидкость» или «gas-to-liquids» (сокращенно – GTL).

Промышленная технология получения СЖТ без использования нефти разрабатывалась с 20-х г. XX в. Во время Второй мировой войны к ней прибегала Германия, а в годы апартеида – Южно-Африканская Республика,

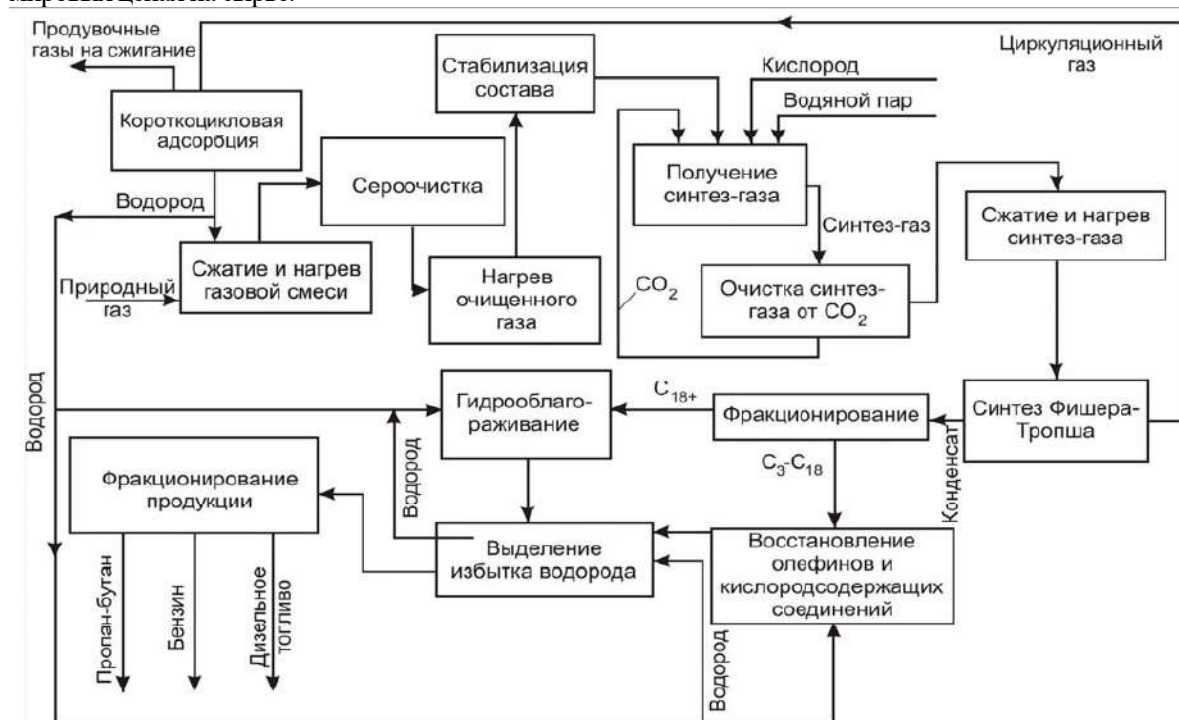
которые делали горючее из угля, чтобы обойти нефтяное эмбарго. Широкого распространения эта технология так до сих пор и не получила из-за своей сложности по сравнению с нефтеперерабатывающими технологиями и не дефицитностью на мировых рынках нефти. Однако стремление нефтяных и газовых компаний к диверсификации источников доходов и истощение мировых запасов нефти может сделать технологию получения СЖТ без использования нефти одной из главных технологий XXI в., результатом чего станет широкое распространение топлива, не содержащего загрязняющей воздух серы.

Технология производства СЖТ из природного газа

Широко распространенная в настоящее время технология производства СЖТ из природного газа включает в себя несколько технологических стадий, а именно:

- подготовка природного газа к переработке (удаление механических примесей и капельной влаги, сепарация от газового конденсата и пластовой воды, сероочистка, осушка, отбензинивание и при необходимости сжатие и нагрев);
- конверсия природного газа (метана) в синтез-газ ($\text{CO} + \text{H}_2$);
- очистка синтез-газа от диоксида углерода;
- сжатие и нагрев синтез-газа;
- синтез Фишера-Тропша;
- фракционирование жидких продуктов Фишера-Тропша, восстановление олефинов и кислородсодержащих соединений из фракции $\text{C}_3\text{--C}_{18}$, гидрооблагораживание фракции C_{18+} ;
- фракционирование продуктов с получением товарных моторных топлив.

Блок-схема переработки природного газа по технологии СЖТ приведена на рис. 1. Технология производства СЖТ из природного газа является дорогостоящей и экономически оправданной при сравнительно низких мировых ценах на сырье.

Подготовка природного газа к переработке. Эта стадия является традиционной для переработки природного газа и в зависимости от его состава включает в себя технологии сепарации, сероочистки, осушки, отбензинивания и др.,

Максимальный теоретически возможный выход углеводородов из 1 нм³ синтез-газа состава $\text{CO} : \text{H}_2 = 1 : 2$ равен 208 г. В условиях синтеза Фишера-Тропша термодинамические вероятности образования продуктов выглядят следующим образом:

- метан > алканы > алкены > кислородсодержащие соединения;
- низкомолекулярные н-алканы > высокомолекулярные алканы;
- высокомолекулярные н-олефины > низкомолекулярные н-олефины.

Кобальтовые катализаторы были первыми катализаторами, используемыми в промышленности (в Германии, а затем во Франции и Японии в 1930–1940-е гг.). Типичными для их работы являются давление 0,1–5,0 МПа и температура 180–250 оС. В этих условиях образуются в основном линейные парафины. Кобальт обладает значительной гидрирующей активностью, поэтому часть CO неизбежно превращается в метан. Эта реакция резко ускоряется с повышением температуры, поэтому кобальтовые катализаторы не могут

использоваться в высокотемпературном процессе Фишера-Тропша. Удельная активность кобальтовых катализаторов выше, чем железных; срок их службы без регенерации составляет год и более.

Фракционирование жидких продуктов Фишера-Тропша, восстановление олефинов и кислородсодержащих соединений из фракции C₃–C₁₈, гидрооблагораживание фракции C₁₈+. При синтезе по Фишеру-Тропшу образуется широкая углеводородная фракция, в которой присутствуют как парафиновые углеводороды, так и олефины, и кислородсодержащие соединения. В связи с этим широкую углеводородную фракцию, выходящую со стадии синтеза по Фишеру-Тропшу, предварительно разделяют ректификацией на более узкие углеводородные фракции C₃–C₁₈ и C₁₈+. Это обусловлено тем, что удалять из более узких фракций олефины и кислородсодержащие соединения технологичнее, чем из широкой: можно подобрать более рациональный режим и катализаторы. Фракцию C₃–C₁₈ подвергают гидрооблагораживанию (гидрированию олефинов и кислородсодержащих соединений), а фракцию C₁₈+ – восстановлению (гидрированию) олефинов и кислородсодержащих соединений. Продукты этих процессов отличаются от исходного сырья наличием в них преимущественно парафиновых углеводородов.

Фракционирование продуктов с получением товарных моторных топлив. Фракции C₃–C₁₈ и C₁₈+ после гидрогенизационного облагораживания объединяют и подвергают ректификационному разделению с получением пропан-бутановой, бензиновой и дизельной фракций.

В дальнейшем полученные и облагороженные продукты синтеза по Фишеру-Тропшу перерабатывают аналогично нефтепродуктам для придания им товарных эксплуатационных свойств, отвечающих требованиям соответствующих стандартов. Следует отметить, что продукты синтеза не содержат сернистых соединений и не требуют проведения процессов гидроочистки и гидрообессеривания.

Литературы

1. А.К.Мановян. Технология переработки природных энергоносителей. Москва: Химия, Колос, 2004.
2. О.В.Крылов. Гетрогенный катализ. Учебное пособие для вузов.. — Москва: ИКЦ «Академкнига», 2004
3. Гнездилов Е.А., Жуков А.В., Яковлев А.Д. Экономическая эффективность организации производства синтетического топлива на основе химической переработки угольного минерального СЫРЬЯ В УСЛОВИЯХ ДАЛЬНЕВОСТОЧНОГО РЕГИОНА// Фундаментальные исследования. – 2007.
4. Big Coal Tries to Recruit Military to Kindle a Market. The Wall Street Journal (11 сентября 2007).
5. http://www.fe.doe.gov/aboutus/history/syntheticfuels_history.html

ATMOSFERAGA CHIQRILAYOTGAN GAZLARDAN UNUMLI FOYDALANISH («SHURTAN NEFT VA GAZ QAZIB CHIQRISH BOSHQARMASI» MISOLIDA)

Xudoyberdiyev Ilhom Anvar o'g'li

“Neft va gaz ishi” kafedrası katta o'qituvchisi.

Yuldashev Elbek

“Neft va gaz ishi” kafedrası talabasi

Iqtisodiyot pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Neft va gaz qazib chiqarish va ularni dastlabki tayyorlash jarayonlarida qazib olingan neft va gaz kondensatidan yo'ldosh va degazatsiya gazlari ajralib chiqishi haqida ma'lumot keltirilgan.

Kalit so'zlar. Gaz, kondensat, yo'ldosh, degazatsiya, ekologiya.

Kirish. Hozirgi kunda konlarda qo'llanilayotgan neft va gaz kondensatini dastlabki tayyorlash texnologiyalar ushbu past bosimli gazlardan samarali foydalanish imkonini bermaydi shu tufayli bu gazlar mash'alaga yoqib yuboriladi.

Mash'alaga yoqilayotgan yo'ldosh gazlar haqida qisqacha ma'lumotlar

<u>Углеводородлар</u>	% , мол.(об)			
	<u>«Шуртан»</u> СКС	<u>Янги Қоратөпа</u> кони	<u>Шеркент</u> кони	<u>Тўртсари</u> кони
Метан (CH ₄)	89,258	88,047	86,241	89,495
Этан (C ₂ H ₆)	4,126	4,687	5,543	4,059
Пропан (C ₃ H ₈)	1,167	1,653	2,691	1,781
И-Бутан (iC ₄ H ₁₀)	0,231	0,233	0,37	0,248
Н-Бутан (nC ₄ H ₁₀)	0,313	0,356	0,837	0,555
И-Пентан (iC ₅ H ₁₂)	0,163	0,133	0,272	0,231
Н-Пентан (nC ₅ H ₁₂)	0,133	0,118	0,324	0,265
C ₆ +	0,571	0,278	0,424	0,385
Азот (N ₂)	0,814	0,754	0,845	1,184
Углекислота (CO ₂)	3,144	3,671	2,373	1,747
Сероводород (H ₂ S)	0,08	0,07	0,08	0,05
Жами:	100	100	100	100
Газ таркибидagi намлик	Намлик мавжуд			
Босими, МПа (кг/см ²)	1,8 – 1,05 (18 – 10,5)	0,15 – 0,2 (1,5 – 2,0)	0,15 – 0,2 (1,5 – 2,0)	0,15 – 0,2 (1,5 – 2,0)
Газ ҳарорати, °С	41-61	18-22	18-22	18-22

Ushbu gazlarning mash'alaga yoqib yuborilishi atrof muhit havosiga o'z ta'sirini o'tkazishi hammamizga ma'lum, misol uchun ushbu ob'ektlardan atfoseraga tashlanayotgan chiqindi gazlari quyidagicha (tn/yil).

<u>Ингредиент</u>	<u>«Шуртан»</u> СКС	<u>Янги</u> <u>Қоратөпа</u> кони	<u>Шеркент</u> кони	<u>Тўртсари</u> кони	<u>Жами</u>
Диоксид сера	0,787	0,688	0,442	0,360	2,277
Углерод оксиди	114,776	114,916	64,465	85,066	379,223
Азот оксиди	17,216	17,237	9,669	12,759	56,881
Углеводородлар	2,869	2,872	1,611	2,126	9,478
Всего	135,650	135,715	76,189	100,314	447,868

Konlarda va dastlabki tayyorlash qurilmalarida ajralayotgan yo'ldosh gazlar - qimmatbaho energetik resursligini hisobga oladigan bo'lsak, ushbu gazlarni utilizatsiya qilish sanoat korxona-larining energiya tejamkorligini oshirishda va atrof-muhit ekologik holatini yaxshilashda muhim omillardan biri bo'lib qolmoqda.

Yuqorida ta'kidlangan yo'ldosh gazlardan foydalanishning bir qancha zamonaviy texnologiyalari hozirgi kunda dunyoda qo'llanib kelmoqda, bularga misol qilib quyidagilarni aytish mumkin:

The diagram illustrates the integrated energy system of Russia, centered around the national gas company (ГНГ). Key components include:

- Extraction & Initial Processing:** Wells extract water, oil, and gas. Gas undergoes primary processing (Первичная подготовка для транспортировки).
- Processing & Storage:** Gas is processed at GTZ (gas treatment stations) and stored in underground reservoirs (Закачка в пласт).
- Conversion & Distribution:** Gas can be converted to liquid (Gas to Liquid - GTL) or used in power generation (Gas to Power - GTP). It is distributed via pipelines (Газопроводы) and storage tanks.
- End-Use Sectors:** Gas is supplied to power plants (ЛЭП), industrial consumers (ИП), and residential areas (ЖИТКОМ).

- **Yo'ldosh gazlarni gazni qayta ishlash korxonalariga uzatish :** yo'ldosh gazlarni gazni qayta ishlash korxonasida qayta ishlab, undan suyuq ulgevodorodlar ajratib olish va tozalangan gazni magistral gaz quvurlari tizimiga uzatish. Ushbu texnologiya ancha murakkab bo'lib, gazni qayta ishlashga uzatish uchun ham Siquv kompressor stansiyasi qurish yoki o'rnatish lozim.

- **Mini GTL (Gas to Liquid) qurilmalar:** yoʻldosh gazlarni mini qurilmalarda qayta ishlab ulardan, suyuq uglevodorodlar va metanol olish imkoni mavjud. Lekin ushbu texnologiya hozirga qadar keng tarqalmagan. Sababi amalda qoʻllash imkoni juda cheklangan, har bir kon uchun individual xarakterga ega qurilmani loyihalashtirish lozim, ishlab chiqilgan texnologiyalar ham faqatgina Sanoat-sinov maqsadlarida qoʻllanilib kelinmoqda.

1. Ахмадалиев К.К Проект: Повышение Энергоэффективности промышленных предприятий. // Электронный источник НХК «Узбекнефтегаз» (Дата обращения 21.03.2015 г.).

3. Узбекистанская международная выставка и конференция «Нефть и газ»// (Дата обращения: 16.05.2018)

5. Агапова М.П. Стратегия диверсификации на предприятии: цели и мотивы / Тульский государственный университет, г. Тула, 2005

7. www.infogeo.ru/metalls

Jo'rayev Asrorbek Muzafar o'g'li

e-amil: asror_djorayev@mail.ru

44

qo'llanilishi, ayniqsa o'tkazuvchanligi past va yuqori bo'lgan qatlamlarda samaradorligi yoritilgan. Gidravlik yorish texnologiyasi yordamida qatlamlarning neft beraoluvchanligi va quduqning mahsuldorligi oshiriladi. Qatlamdagi yoriqlarni hosil qilish, ularning yo'nalishini boshqarish, bosim, kuchlanish va oqim harakati kabi omillar muvofiq qilinadi. Shuningdek, QGYO texnologiyasining geologik sharoitga mos holda qo'llanishi va natijadorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Gidravlik yorish, qatlam o'tkazuvchanligi, neftberaoluvchanlik, quduq mahsuldorligi, geologik sharoit, yoriqlar yo'nalishi, suyuqlik oqimi, qatlam bosimi.

Kirish: Qatlamni gidravlik yorish usuli – bu neft va gaz oqimini quduqqa yo'naltirish va qatlamning neft bera olish qobiliyatini oshirishda eng samarali texnologiyalardan biri hisoblanadi. Ushbu usul turli geologik sharoitlarga mos ravishda, bir nechta texnologik yechimlar asosida amalga oshiriladi. Gidravlik yorish jarayonida hosil bo'ladigan yoriqlarning uzunligi va kengligi o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi. Ayniqsa, qatlamning o'tkazuvchanligi past bo'lgan hollarda yoriqlarning uzunligi muhim parametr sifatida qaraladi. Bunday sharoitda ekranli va bo'laklarga ajratilgan yoriqlarni hosil qilishga mo'ljallangan texnologiyalarni qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuningdek, yoriqlarning vertikal yo'nalishda rivojlanishini ta'minlash ham dolzarb ahamiyatga ega.

Asosiy qism: Qatlamni gidravlik yorish (QGYO) texnologiyasining mohiyati shundan iboratki, chuqur joylashgan mahsuldor qatlamlarda suv yoki maxsus suyuqliklar yordamida bosim ta'sirida yoriqlar hosil qilinadi. Ushbu yoriqlar orqali quduqqa neft va gazning erkin oqimi ta'minlanadi. QGYO texnologiyasi yordamida quyidagi maqsadlarga erishish mumkin:

- Qatlamning mahsuldorligini oshirish;
- Mahsuldorlikning pasayish sur'atini nazorat qilish;
- Ish faoliyati pasaygan qatlamlarni qayta faallashtirish;
- Quduqdan olinayotgan neft va gaz hajmini ko'paytirish;
- Quduq ishini samarali tarzda boshqarish.

Gidravlik yorish jarayoni qatlamning geologik tuzilmasiga qarab yoriqlarning turlicha shakllanishiga olib keladi. Biroq asosiy muammolardan biri – yoriqlar ba'zan kerakli bo'lmagan tekisliklarda paydo bo'lishi mumkin. Tog' jinslariga ta'sir qiluvchi vektorli kuchlanishlarni oldindan aniq baholab bo'lmaydi. Shu sababli yoriqlar tik yoki yotiq shaklga ega bo'lishi ehtimoli mavjud.

Mazkur metodika asosida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Eng avvalo, burg'ilash tizmasining pastki qismini tegishli texnologik qurilmalar va geofizik datchiklar bilan jihozlash muhim ahamiyatga ega. Bu, burg'ilash jarayoni davomida litologik qatlamning geomexanik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Yana bir muhim jihat – gidravlik yorish orqali gorizontall yoriqlar hosil qilinadigan qatlamlarda, ayniqsa chuqurligi 600–800 metrdan ortiq bo'lsa, tik kuchlanish gorizontall kuchlanishdan yuqori bo'ladi. Bunday sharoitda gorizontall yoriqlar hosil qilish uchun maxsus konstruktiv va texnologik yechimlar talab etiladi. Bu borada ishlab chiqilgan metodik modellar tik quduqlarni yorish usullaridan farq qilgan holda yuqori samaradorlik (maksimallik) ko'rsatkichlariga ega bo'ladi.

Shuningdek, yoriqlarning qiya yo'nalishini boshqarishda quduq trayektoriyasini qat'iy belgilash talab etiladi. Bu esa yoriqning zarur bo'lgan qatlam uchastkalarida to'g'ri yo'naltirilishini ta'minlaydi.

Umuman olganda, o'tkazuvchanligi va sizilish koeffitsiyenti past qatlamlarda QGYO texnologiyasining asosiy maqsadi – hosil qilingan yoriqlar orqali yuqori mahsuldorlikka erishish hamda qatlam va quduq orasidagi suyuqlik oqimini yaxshilashdan iborat.

Yuqori o'tkazuvchanlikka ega qatlamlarda ham gidravlik yorish texnologiyasi keng qo'llaniladi. Bu holatda, neft yoki gazning quduq tubiga qarab harakatlanishini radialdan chiziqli yoki yo'naltirilgan shaklga o'zgartirish muhim vazifa bo'ladi. Ammo radial oqim davomida qatlam ichidagi barqaror muvozanat buziladi. Bu shuni anglatadiki, sizilish tezligi quduq atrofida qatlamning boshqa joylariga nisbatan yuqori bo'ladi. Natijada qatlamning turli hududlari o'rtasida bosim farqlari paydo bo'ladi, flyuid oqimi quduqqa yaqin hududda keskin tezlashadi, bu esa tog' jinslarining yemirilishiga olib keladi. Shuningdek, quduq tubi atrofida mexanik zarrachalar bilan ifloslanish kuzatiladi va bu o'rinda qatlamning o'tkazuvchanligi sezilarli darajada pasayadi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun fizikaviy va kimyoviy usullar – masalan, tuz cho'kmalarining hosil bo'lishi, burg'ulash eritmasining qoldiqlari, eritmaning qatlamga kirib ketishi kabilar hisobga olinadi. Shu bilan birga, quduq va uning atrofida qatlam o'rtasidagi aloqani yaxshilash, qatlamdagi kuchlanishlarni kamaytirish, oqim tezligini pasaytirish va dispers zarrachalarning harakatini minimallashtirish ham dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Xulosa: Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, QGYO texnologiyasi nafaqat o'tkazuvchanligi past, balki yuqori o'tkazuvchan qatlamlarda ham muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin bo'lib, bu esa yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Yuldoshev T.R., Akramov B.SH., Mirzayev E.S. Qatlamlarning uglevodorod beraolishligini oshirish. Toshkent. Noshirlik yog'dusi nashriyoti. Darslik - 2020, 100 nusxa.
2. Усачев П.М. Гидравлический разрыв пласта – Москва – Недра- 1986 г.
3. Alfred R. Jennings, Jr. P.E. Enhanced Well Stimulation, Inc. Применение гидравлического разрыва пласта - OGC/PetroSkills Hydraulic Fracturing Applications, Alfred R. Jennings, Jr. PE Enhanced Well Stimulation, Inc. 2003.

AMINONITRILLI INGIBITORLAR ISHLAB CHIQARISHNING MODDIY VA ISSIQLIK BALANSLARI HAMDA TEXNOLOGIK TAVSIFNOMALARI

Ataqulova Dilbar Dusmurodovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

Choriyev Anvar Baxtiyor O'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

E-mail: ataqulovadilbar364@gmail.com

Annotatsiya. Aminonitrilli ingibitorlar ishlab chiqarish jarayonlarida metall va metallkonstruksion materiallardan yasalgan uskunalarni turli xil korroziya chaqiruvchi mikroorganizmlar (sulfat va karbonat tiklovchi bakteriyalar), kislotali agressiv muhitlar (vodorod sulfid, karbonat angidrid va xlorid kislota)dan yaxshi himoya qiladi va ushbu aminonitrilli ingibitorlarni ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llash va undan ratsional ravishda foydalanish.

Kalit so'zlar: aminonitrilli ingibitor, etilendiamin, atsetonsiangidrin, erituvchi geksan, aralashtirgichli reaktor, kristallizator, filtr, barabanli quritgich.

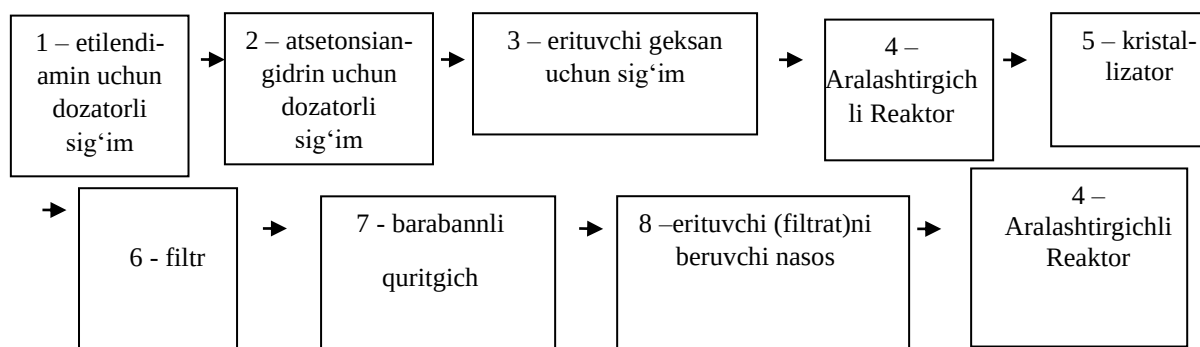
Kirish. Neft va gaz sanoatida umumiy va mahalliy korroziya eng ko'p tarqalgan korroziya turlaridan biri hisoblanadi. Quvurlarni ekspluatatsiya qilishda yuzaga keladigan boshqa bir katta muammo – bu ichki korroziya hisoblanib, u asosan turli xil kuchlanishlar ostida korroziyon yoriqlar ko'rinishda namoyon bo'ladi. Burg'ilash quvurlari, suyuqlik yoki gaz saqlanadigan idishlar, qayishqoq quvurlar va boshqa metall konstruksiyalarning korroziyon yemirilishini nazorat qilish uchun samarali korroziya ingibitorlarini qo'llagan holda kislotali va boshqa turdagi korroziya jarayonlarini ingibirlash orqali oldini olish mumkin.

Neft va gaz sanoatida ingibitorlarni qo'llash metallarning korroziyadan yemirilishining oldini oluvchi asosiy usullardan biri bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa barcha mamlakatlarda bo'lgani kabi tabiiy gaz tarkibida vodorod sulfidi mo'l bo'lgan konlardan keladigan gazlarni qayta ishlovchi zavodlardagi muammolar juda yuqori bo'lganligi bois ingibitorlarga bo'lgan talab juda katta. Korroziya ingibitorlarini sanoatda qo'llash o'ziga xos bo'lib, ingibitor qo'llanganda texnologik zanjirdagi: quvur-shlef-gazquvuri gazni qayta ishlovchi zavodlarning barcha qurilmalarni himoyalashi kerak bo'ladi va ularni qo'llashda texnologik jarayonlarning yangi talablarini qondirishi zarur bo'ladi.

Ma'lumki, tabiiy gaz tarkibida vodorod sulfid, karbonat angidrid, quyi molekulyar organik kislotalar doimiy ravishda bo'lib, konstruksion materiallarni korroziyadan himoyalashning texnikaviy tasdig'ini va iqtisodiy samaradorligini ta'minlashda organik birikmalar asosida olingan ingibitorlarni qo'llash o'z tasdig'ini topgan. Sanoat miqyosida ingibitorlarni qo'llash uchun ular ma'lum bir talablarga javob berishi kerak bo'ladi. Ingibitorlarga qo'yiladigan eng katta talab bu ularning konstruksion materiallarni korroziyadan samarali himoyalashiga bog'liq. Turli holatlar uchun oxirgi o'rinda ingibitorlarni tanlashda ularni qo'llashning texnologik xususiyatlariga ahamiyat beriladi. Bu o'rinda ingibitorga bo'lgan talab bir qancha sharoitlarni hisobga olgan holda aniqlanadi. Jumladan, tarkibi va muhitining fizik-kimyoviy xossalari, shuningdek, texnologik jarayonlar parametrlari. Bundan tashqari gazni qazib olish, gaz va kondensatni tayyorlash, qazib olingan mahsulotlarni qayta ishlash texnologiyasi, qurilmalarning konstruktiv xususiyatlari va boshqalar hisobga olinadi.

Yuqoridagi olingan natijalar asosida shu narsani aytib o'tish mumkinki, ushbu yangi tipdagi aminonitrilli ingibitorlar ishlab chiqarish jarayonlarida metall va metallkonstruksion materiallardan yasalgan uskunalarni turli xil korroziya chaqiruvchi mikroorganizmlar (sulfat va karbonat tiklovchi bakteriyalar), kislotali agressiv muhitlar (vodorod sulfid, karbonat angidrid va xlorid kislota)dan yaxshi himoya qiladi va ushbu aminonitrilli ingibitorlarni ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llash va undan ratsional ravishda foydalanish ishlab chiqarish korxonalarini uchun iqtisodiy foyda keltirishidan dalolat beradi.

Texnologik jarayonlar tavsifi

Korroziya ingibitori sifatida tadbqiq etilgan 2,7-dimetil-2,7-ditsiano-3,6-diazaoktan (MAD)ni ishlab chiqarishning texnologik sxemasining umumiy tavsifi quyidagicha:

1 – etilendiamin uchun dozatorli sig'im; 2 – atsetonsiangidrin uchun dozatorli sig'im; 3 – erituvchi geksan uchun dozatorli sig'im; 4 – aralashtirgichli reaktor; 5 – kristallizator; 6 – vakum filtr. 7 – barabanli quritgich; 8 – filtratni qayta beruvchi nasos (erituvchi).

Shu nuqtai nazardan va olib borilgan tadqiqot natijalariga hamda to'plangan va o'rganib chiqilgan ma'lumotlarga tayangan holda aminonitrilli korroziya ingibitorlarini olishning quyidagi texnologik tizimi ishlab chiqildi. Quyida yuqori samarali metallar korroziyasiga qarshi yangi turdagi korroziya ingibitorlarini olishning umumiy texnologik sxemasi yuqorida keltirilgan.

Aminonitrilli ingibitor metallarning korroziyalanish jarayonlariga qarshi ingibitor sifatida qo'llanilganda neft va gaz sanoati metallkonstruksion uskunalari va qurilmalarining ekspluatatsion muddatini oshishiga yaxshi xizmat qilishi mumkinligi aniqlangan.

Texnik talablari

1-Jadval

Korroziya ingibitori sifatidagi 2,7-dimetil-2,7-ditsiano-3,6-diazaoktan quyidagi talablar bo'yicha tayyorlandi

Ko'rsatkichlar nomi	Norma
1.Tashqi ko'rinishi	Kristall
2 Rangi	qizg'ish-sariq
3 Suyuqlanish harorati	20-25 °C.
2,7-dimetil-2,7-ditsiano-3,6-diazaoktanning massa ulushi, %,	99,3
Geksanning massa ulushi, %,	0,05
Atsetonsiangidrinni massa ulushi, %,	0,05
Etilendiaminni massa ulushi, %,	0,01
Namlik, %,	1,0
Sochiluvchanlik samaradorligi, %	100

2-Jadval

Texnologik rejim normativlari

Jarayon bosqichlari	Texnologik ko'rsatkichlar nomi			
	Yuklanadigan reagent massasi, kg	Davomiyligimin	Harorat °C	Bosim, Pa
1. Reaktorga yuklash	1420,10	240	20÷25	101325
Etilendiamin	350,88	60	20÷25	101325
Atsetonsiangidrin	994,22	120	20÷25	101325
Geksan	75	60	20÷25	101325

- Isitish yordamida aralashtirish		120÷150	30÷35	
- Kristallizator	1346,10	60÷70	40÷50	101325
- Quritish	1135,62	60	55	
- Barabanli quritgichdan korroziya ingibitorini chiqarish	1000		20÷25	101325
Qadoqlash	25±0,1		20÷25	101325

To'plangan va o'rganib chiqilgan ma'lumotlarga tayangan holda aminonitrilli korroziya ingibitorlarini olishning prinsipial texnologik tizimi ishlab chiqilgan. Ishlab chiqarishning turli sohalarida aminonitrillar asosidagi korroziya ingibitorlarini joriy qilinishining texnik iqtisodiy samaradorligi bo'yicha aniq tahlillar asosida hisoblashlar amalga oshirilgan. Hisoblashlarga ko'ra, aminonitrilli ingibitorlar metallar korroziyasiga qarshi samarali yangi tipdagi ingibitorlarning qo'llanilishidan kelib chiqadigan iqtisodiy samaradorlik metallkonstruktsion uskunalar va qurilish materiallarning xizmat qilish muddatining uzayishga va qo'llaniladigan xorijiy ingibitorlarni mahalliy ingibitorlarga almashtirish bilan iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkinligi aniqlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Атакулова Дилбар Дусмуродовна. Промышленное применение ингибиторов на основе аминонитрилов, определение их эффективности и технологических характеристик. "Экономика и социум" ISSN 2225-1545. 9(124).30.09.2024 г.
2. Ataqulova Dilbar Dusmurodovna. Metallarni korroziyadan himoyalashda alifatik aminonitril hosilalarini qo'llash. "Sanoatda raqamli texnologiyalar" ilmiy-texnik jurnal. 2-dekabr 2024 yil.
3. Dilbar Dusmurodovna Ataqulova., Neft-gaz-suv muhiti korroziyasida aminonitrilli ingibitorlarning samaradorligi. Qo'qon DPI-ilmiy-xabarlar jurnali. 2-dekabr 2024 yil.
4. Dilbar Dusmurodovna Ataqulova., Korroziyaga qarshi MAD-20 ingibitorini xossasini o'rganish. JizPU-ilmiy-xabarlar jurnali. 2-dekabr 2024 yil.
5. Ataqulova Dilbar Dusmurodovna. Korroziya ingibitori ishlab chiqarish uchun reagentlar va ularning fizik-kimyoviy tavsifnomalari. "Neft-gaz sanoatining dolzarb muammolari va istiqbollari" mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjumani. Buxoro 15-16-oktyabr, 2024 yil..
6. Ataqulova Dilbar Dusmurodovna, Rahmatov Erkin Abdihafizovich, Neft va gaz sanoatida yuzaga keladigan korroziya va uni oldini olish chora tadbirlari. Qo'qon DPI-ilmiy-xabarlar jurnali. ISSN: 3030-3958. 2025 yil 1-son.

NEFT VA GAZ QUDUQLARINI QIYA VA GORIZONTAL BURG'ILASH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

Djabborov Sohib Sobirovich

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti

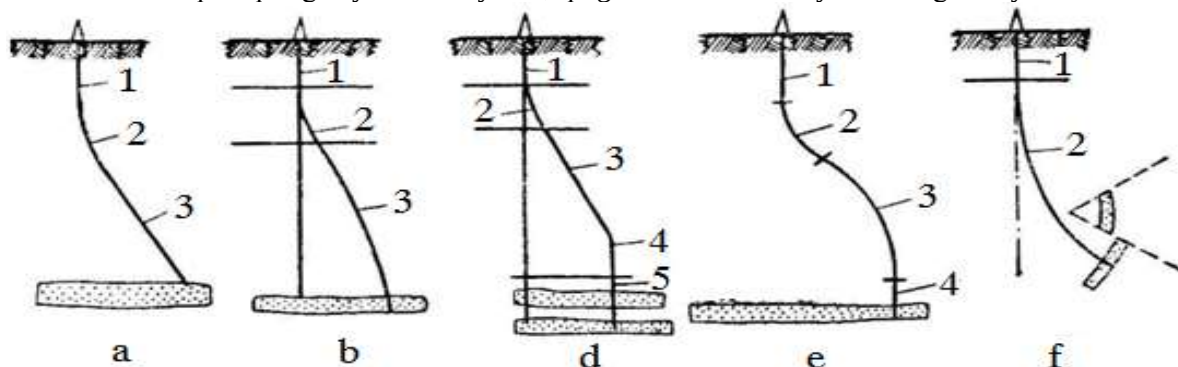
Annotatsiya. Ushbu maqolada neft va gaz quduqlarini qiya va gorizontaal burg'ilash usullarining texnologiyasi va ularni takomillashtirish usullari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Neft va gaz quduqlari, qiya, gorizontaal, quduq, ustun.

Quduqlarning qurilishida quyidagi yo'nalishdagi ustunlar bo'ladi.

- 1) Quduq ustuni tik holatda.
- 2) Quduq ustuni tiklikga nisbatan og'ma.
- 3) Quduq ustuni bitta tekislikka nisbatan tekis qiyshaygan.
- 4) Quduq ustuni bir qator fazoviy egilishlarga ega.

Birinchi holatda quduq to'g'ri yoki tik deyiladi, qolgan holatlarda esa yo'naltirilgan deyiladi.

1-rasm. Qiya quduqlarning profili:

1-tik qismi; 2-egrilikka intilish qismi; 3-egrilikni barqarorlashgan qismi; 4-tik qismi yoki egrikidan chetga chiqish; 5-tik qismi;

Quduqlar tik yo'nalishdan juda kichik qiymatdagi og'ish burchagiga ega bo'lishi mumkin. Hozirgi zamon texnologiyasi quduqlarning tik yo'nalishdan og'ishini $2-3^{\circ}$ dan oshib ketmaslik darajasigacha ta'minlaydi.

Ko'p holatlarda og'ishning oldini olish tadbirlarini nazorat qilmaslik quduqlarni egrilanishga, quduq tubi qismini usti qismidan siljishga olib keladi. Quduqlarning egrilanishi, egrikni tezda o'zgarishi, burg'ilash ishlarini olib borishni qiyinlashtiradi. Bunday quduqlarga mustahkamlash tizmalarini tushirishda quvurlar quduq devoriga ishqalanadi, tizmalar salnik holatiga keladi va sementlanish ishlari sifatsiz amalga oshiriladi.

Quduqlarning profilini egriligi mustahkamlash ishlarini amalga oshirishni va neft konlaridan foydalanishni qiyinlashtiradi, sababi quduq tubini quduq ustuni devoridan biror tomonga siljiganligidir. Geologik kuzatuv ishlarini qiyinlashtiradi, qatlamni haqiqiy quvvati haqida to'g'ri ma'lumot bera olmaydi.

Quduqlarning qiyshayishini oldini olish choralari

Quduqlarning egrilanishiga qarshi tadbirlarni qo'llash tayyorgarlik ishlari davridan boshlanadi. Buning uchun rotor qurilmasining yotiqiligi, minoraning markazlashganligi, yo'nalishini markazlashtirish va tikligini tekshirish, kvadrat shtangani va burg'ilash quvurlarining tikligi tekshiriladi.

Burg'ilashning boshlanish davrida kvadrat shtanganing yuqori qismi og'ishdan va kuchli tebranishdan ushlab turiladi. Burg'ilash tizmalarini pastki qismini jamlashda o'zining ixtiyoriy holatda egrilanishiga yo'l qo'yilmaydi, qatlamlardagi jinslarning xarakteri va ularning joylashuv sharoitlari hisobga olinadi.

Burg'ilash tizmalarining qismlarini jamlashda ularni ixtiyoriy ravishda egrilanishiga qarshi kurashishda quyidagi ketma-ketliklardan foydalaniladi:

- 1) osma og'irlik tartibi;
- 2) burg'ini quduqda markazlashtirish tartibi;
- 3) turbobur tagida aylanuvchi massani gidroskopik tartibi.

Quduqlarni burg'ilashda eng ko'p qo'llaniladigan jamlanmalardan bu shoqul (shovun reja) dir.

Amerikalik olimlar Vuds va Lyubinskiylar rotorli burg'ilashda burg'ilash tizmalarining pastki uchining jamlanmasini har xil harakati nazariyalarini ishlab chiqishgan. Bu nazariya quduqda burg'ilash tizmalarining egilish shaklining tahlillariga bag'ishlangan. Bu tahlilga muvofiq burg'ilash tizmalari quduq o'qi atrofida emas, o'zining xususiy o'qi atrofida aylanadi. Bu esa tizmalarining aylanishida markazdan

qochma kuchlarning ta'siri etiborga olmaganda uning egilishitizmaning xususiy og'irligi va o'qli qisilishining zo'riqishidan egilgan deb qaraladi. Shuning uchun Vuds va Lyubinskiylarning nazariyasi tub dvigatellari bilan burg'ilashda qo'llash tavsiya etiladi.

Burg'ilanadigan quduqning stvollarini asosiy yo'nalishdan tabiiy holda qiyshayishi

Qiya holatdagi quduqlar texnik jihatdan va iqtisodiy jihatdan maqsadga to'g'ri kelmagan holatlarda burg'ilanadi. Har qanday burg'ilash usullari qo'llanilganda (rotorli, truboburli, elektrobur) ham geologik sharoitlarga mos holda maxsus qiya shaklda burg'ilovchi moslamalardan foydalaniladi.

Rotorli burg'ilash usulida tik yo'nalishdan quduq ustunining qiya holatiga o'tishi pona ko'rinishidagi va sharnirli og'dirgichlar yoki maxsus burg'ilar, aralashma oqimini yuvishni ta'minlovchi uskunalar yordamida olib boriladi. Quduqning egri qismini burg'ilashda tanaffus qilinadi va og'dirgich yordamida burg'ilash amalga oshiriladi. Natijada tushirish – ko'tarish ishlarining hajmi ko'payadi, burg'ilash tezligi pasayadi va qurilish narxi o'sadi.

a) burg'ilash tizmasiga og'dirgich tushiriladi, yo'nalishi belgilanadi, nasos ishga qo'shiladi va katta bo'lmagan aralashma sarfi hamda yuklanmada burg'i tog' jinsga tizmani aylantirilmasdan bosiladi. Undan keyin og'dirgich ozroq ko'tariladi va yana qaytadan burg'i bosiladi;

b) bu jarayon yangi yo'nalish olguncha davom ettiriladi;

d) undan keyin kichik aylantirish chastotasida tizma aylantiriladi (20-40 ay/dak), 4 – 6 m – quduq chuqurlanadi, burg'ilash tizmasi ko'tariladi, zenit va azimut burchaklar o'lchanadi;

e) bundan keyin burg'ilash tizmasi odatdagi burg'i bilan quduqni bir necha metr burg'ilaydi.

O'lchash asbobining qopqog'i o'z joyiga qo'yiladi va ilgagi yopiladi. O'lchash asbobi tik holatda yo'naltiruvchi tarnovga amortizatsiyali prujina bilan yog'och diskalar oralig'iga o'rnatiladi va mahkam yopilganligi tekshiriladi.

Yo'naltiruvchi jelonka richagiga rezinali qistirma kiydiriladi va yuqori qopqoq buraladi.

Maxsus quldastak yoki mexanizatsiyalashgan chig'ir yordamida arqon bilan apparat burg'ilash quvuriga tushiriladi. Sakratib o'lchashda apparat burg'ilash quvuriga tashlanadi.

Ko'p to'pli quduqlarning konstruksiyasi

Ko'p to'pli quduqlarning konstruksiyasini tanlash oraliqda qo'shimcha stvollarni burg'ilash shartidan, mustahkam tog' jinslarining yotqiziqlaridan, quduq stvolining shoxchasini burg'ilanishini ochish shartidan kelib chiqib tanlanadi. Bunday sharoitda qo'shimcha stvollarni burg'ilash texnologik jihatdan soddalashadi. Mustahkam bo'lmagan tog' jinslarida asosiy stvol oldindan mustahkamlash tizmasi bilan mustahkamlanadi va mustahkam gorizontgacha sementlanadi.

Ko'p to'pli quduqlarning konstruksiyasiga quyidagi talablar qo'yiladi:

a) asosiy quduqning stvoli burg'ilanadigan quduqning tubiga kerakli geometrik o'lchamdagi og'diruvchi jamlanmalarni o'tib borishini ta'minlaydi;

b) stvolning hamma oraliqlarida quduqning egrilantirishni maksimal jadalligini ta'minlash imkoniyati bo'ladi;

d) quduqning hamma uchastkasini standart egrilanish oraliqlarini mustahkamlash quvurlari bilan mustahkamlashning imkoniyati bo'lishi kerak;

e) quduqning stvoli orqali geofizik tadqiqotlarni olib borishning imkoniyati bo'lishi kerak.

Ko'p to'pli quduqlar gorizont stvolda va mahsuldor gorizont oblastda 60-70° atrofida zenit burchak bilan tugallanishi hamda mustahkamlash quvuri bilan mustahkamlanganda keskin egrilanishi ko'rib chiqiladi. Shuning uchun mustahkamlash tizmasini tushirishda sement halqasining konsentrikligiga erishish uchun maxsus tadbirlar ishlab chiqiladi, ko'pincha katta bo'lmagan sun'iy kovaklar va quduqning pastki qismida stvolning mahalliy kengayishi hosil qilinadi.

Keskin egrilangan uchastkalarda mustahkamlash tizmasini sementlashda qo'llaniladigan chiroqlar har doim ham samarali bo'lmaydi, chunki tushirish jarayonida pachatlanishga ega bo'ladi.

Xulosa Gorizont quduqlarda mahsuldor qatlamni burg'ilash davrida aralashmalar doimiy ravishda tushishda davom etadi. Shunday qilib, mahsuldor qatlamni kollektor xossalarini saqlab qolish uchun burg'ilash eritmalarini tarkibidagi qattiq fazolarni va tarkibini hamda aralashmani suv beruvchanligi boshqarish doimo nazorat qilinadi.

Yuqorida keltirilgan omillar o'zaro bog'langan bo'lib, aralashmani sifatiga kompleks yondoshishni talab qiladi. Sifatli burg'ilash aralashmalarini qo'llash, quduqni quyumlardan tozalashni samarali usullaridan foydalanish, jiddiy loyihalashtirish, gorizont quduqlarni samarali burg'ilashni ta'minlaydi.

Zenit burchakning 45÷60° li quduqni uchastkasidan va stvolini diametri katta bo'lganda quyumlarni yer ustiga olib chiqishni ta'minlash qiyin bo'ladi. Bunday quduqlarni oraliqlarida burg'ilash aralashmalarini turbulent oqim rejimini ta'minlash juda qiyin bo'lganligi uchun kuchaytirilgan reologik xossaga ega bo'lgan burg'ilash aralashmalarini qo'llash kerak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.T.R.Yuldashev, X.Q. Eshkabilov. "Neft va gaz konlari mashina va mexanizmlari" Qarshi.: Qashqadaryo ko'zgusi OAV nashriyoti. –Darslik-2015 yil.
- 2.T.R.Yuldashev. "Neft va gaz konlari mashina va jihozlari" Qarshi.: Uslubiy qo'llanma. Qarshi - 2015 yil
- 3.Akramov B.SH., Umedov SH.X. Neft qazib olish bo'yicha ma'lumotnoma" Toshkent. Fan va texnologiyalar, 2010, 366 b.
- 4.Akramov B.SH., Sidikxojayev R.K. Neft va gaz ishi asoslari. Darslik. – T.: TDTU 2003.
- 5.Akramov B.SH., Sidikxo'jayev R.K., Umedov SH.X. Gaz qazib olish bo'yicha ma'lumotnoma. Toshkent, Fan va texnologiyalar, 2012, 666 b.
- 6.Архипов С.В., Черемисин Н.А., Климов А.А.: Влияние характера распространения глини сангопайской свиты на разработку месторождений. // Нефт. хоз., № 6, 2003, с. 56-60.
- 7.Базив В.Ф., Закиров С.Н.: Некоторые проблемы разработки многопластовых месторождений. // Нефт. хоз., № 11, 2002, с. 58-60.
- 8.Балуев А.А.: Перспективы бурения многоствольных скважин на месторождениях Сургутского района. // Нефт. хоз., № 9, 2001, с. 33-34.
- 9.Батулин Ю.Е., Медведев Н.Я., Сонич В.И., Юрьев А.Н.: Методы разработки сложнопостроенных нефтегазовых залежей и низкопроницаемых коллекторов. // Нефт. хоз., № 6, 2002, с. 104-109.

MAGISTRAL QUVURLARDA, TARMOQ-QUVURLARDA, GAZ TAQSIMLASH STANSIYALARI YER OSTI ALOQA QUVURLARI ICHKI TURDAGI KORROZIYA JARAYONI.

Ataqulova Dilbar Dusmurodovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

E-mail: ataqulovadilbar364@gmail.com

Annotatsiya. Neft-gaz quvurlari po'latlardan tayyorlanib, gorizonta yoki qiya muhit ta'sirida ichki korroziyaga va tashqi muhit ta'sirida atmosfera xollarda, yer ustida yoki yer ostida joylashgan bo'ladi. Quvurlar ichki (yer usti quvurlari) korroziyasiga yoki tuproqdagi adashgan toklar ta'sirida (yer osti quvurlari) elektrokimyoviy korroziyaga uchraydi.

Kalit so'zlar: korroziya, neft-gaz quvurlari, H_2S -vodorod sulfid, CO_2 -karbonot angidrid, gaz kondensati, antikorroziya qoplamalar, elektrokimyoviy korroziya.

Kirish. Bizning mamlakatimizda neft va gaz sohasida qo'llaniladigan qurilma va jihozlarni korroziyadan himoyalash borasida nazariy va amaliy ishlar keng doirada yo'lga qo'yilgan va katta yutuqlarga erishilmoqda. Maqsadga yo'naltirilgan sintez asosida bitsiklik oltingugurtli organik birikmalar kimyosini o'rganish, ularning tuzilishi va tarkibini aniqlash, olingan birikmalarning molekuladagi atomlar guruhi tabiatining korroziya jarayoniga ta'sir darajasini o'rganish asosida ilmiy-amaliy yo'riqnomalar ishlab chiqish muhim vazifalardan biridir.

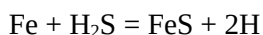
Neft tarkibidagi smola-parafinlar, vodorod sulfid bu po'latlarning korroziyasini faollashtiradi. Ayniqsa quvurlarning kon qatlami qismida H_2S ning bo'lishi sulfat tiklovchi mikroorganizmlar ta'sirida korroziyaga olib keladi. Nasos elementlari sirtida smola-parafinlarning hosil bo'lishi, bu elementning sirtida korroziya tezligini oshiradi. Bu jarayon ayniqsa netangali nasoslar shtangasida korroziya darz ketishlarga sabab bo'ladi.

Korroziyaning bu ko'rinishlarini oldini olish uchun qatlamga haydalayotgan suvga smola-parafin hosil bo'lishiga qarshi ingibitorlar va sulfat tiklovchi bakteriyalarni yo'qotish uchun esa bakteridlar kiritilib mahsuldor qatlam hosil qilinadi. Quvurdan neft qazib olinayotgan quvur yuqorisida ham smola-parafinlar hosil bo'lishiga qarshi; suv-neft, neft-suv emulsiyalarini parchalash uchun demulgatorlar tuzlarini tarkiblardan ajratish uchun tuz ajratgich reagentlar, hamda korroziya faol muhitning po'lat sirtidagi ta'sirini kamaytirish uchun sirtida qatlam hosil qiluvchi korroziya ingibitorlari qo'llaniladi. Bu holda kiritilgan reagentlar quvurlar, kompressorlar stansiyalari detallariga ham ta'sir qiladi.

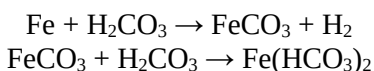
Neft-gaz quvurlari po'latlardan tayyorlanib, gorizonta yoki qiya muhit ta'sirida ichki korroziyaga va tashqi muhit ta'sirida atmosfera xollarda, yer ustida yoki yer ostida joylashgan bo'ladi. Quvurlar ichki (yer usti quvurlari) korroziyasiga yoki tuproqdagi adashgan toklar ta'sirida (yer osti quvurlari) elektrokimyoviy korroziyaga uchraydi.

Atmosfera ta'siridagi korroziyasidan asosan lakbo'yoqli qoplama va plastmassa qoplamalardan foydalanib himoya qilinadi.

Quvurlar ichki korroziyasi quvur ichki sirtida polimer qoplamalarni qo'llash bilan, hamda muhitga korroziya ingibitorlari kiritish yo'llari bilan himoya qilinadi. Muhit tarkibida H₂S ning bo'lishi qatlam ta'sirida quyidagi reaksiyaning sodir bo'lishiga olib keladi:

FeS birikma katod vazifasini o'taydi, bu birikma hosil bo'lishi ekzotermik reaksiya bo'lganligi uchun ba'zi kislorodli muhitda metall sirti kuyishi mumkin. Muhit tarkibida CO₂ ning bo'lishi qatlam suvlari ta'sirida H₂CO₃ ning hosil bo'lishiga olib keladi. Quyidagi reaksiyalar sodir bo'lishi mumkin:

Hosil bo'lgan cho'kmalar quvirlar burilgan joyda, qisqargan va kengaygan joylarda to'planib qoladi va korroziyaning sodir bo'lishiga olib keladi.

Magistral quvurlarda, tarmoq-quvurlarda, kompressor va gaz taqsimlash stansiyalari yer osti aloqa quvurlarga ichki turdagi: normal va kuchaytirilgan yerosti aloqa quvurlarida ikki turdagi: izolyatsion qoplamalar qo'llaniladi; Sho'rlangan yerlarda, botqoqliklarda, o'ta nam va sug'oriladigan yerlarda, suvosti o'tish joylarida, temir yo'l va avtomobil yo'llarini kesib o'tgan joylarda, kompressor va gaz taqsimlash stansiyalari atroflarida sanoat chiqindilarini tashlanadi chap yerlarda adashgan toklar ta'siridagi yerlarda o'tkaziladigan yer osti quvurlari kuchaytirilgan izolyatsion qoplamalar bilan qoplanadi. Qolgan barcha holatlarda normal turdagi izolyatsion qoplama qo'llaniladi.

Rezervuarining doimiy bo'sh qismida rezervuar "nafas olishi" hisobiga havo kislorodi kirib, quyidagi reaksiya sodir bo'lishi mumkin:

II-zonada H₂S va O₂ lar ta'sirida ham ekzotermik reaksiya sodir bo'ladi

III zonada esa H₂S ta'siri yo'q bo'lib, neft tarkibidagi suvlar ta'sirida, kislorodli korroziya bo'lishi mumkin.

IV zonada korrozion faollik: mineral tuzlar, H₂S va pH muhitining har xilligi tufayli birligi murakkab korrozion jarayon sodir bo'ladi.

Rezervuarlar ichki sirti metallizatsion va konussiomon purkash usullarida polimer materiallar bilan qoplanib, qo'shimcha lak bo'yoq materiallari bilan bo'yash rezervuar tubini esa polimer materiallar bilan qoplash bilan, polimer materiallar bilan "plakirlash" yaxshi samara beradi. Shuningdek har xil adsorbentlarning qo'llanilishi korroziya tezligining susayishiga olib keladi.

Rezervuarlar yerga o'rnatilganda, yoki bir qismi yerga ko'milganda albatta tashqi korroziyadan himoya qilish uchun protektorlar qo'llaniladi, ochiq joylari esa lakbo'yoq bilan bo'yaladi. Magistral quvurlarda transport qilinayotgan gazning bosimini oshirish, uni har xil zarrachalardan tozalash va sovutish uchun kompressor stansiyalari quriladi.

Neft va gaz tarmoq jihozlarini ishlatish davrida korroziyaga qarshi kompleks himoya usullari, korroziya muammolari, ekspluatatsiya va texnik xizmat ko'rsatish muammolariga bog'liq bo'lgan ilmiy va amaliy qarashlar o'rganib chiqilgan. Korroziyani bartaraf qilishni deyarli imkoni yo'qligi, lekin uni nazorat qilish mumkinligi haqidagi ilmiy qarashlar tahlil qilingan. Burg'ilash quvurlari, aralashtirish suyuqlik yoki gaz saqlanadigan idishlar, qayishqoq quvurlar va boshqa metall konstruksiyalarning korrozion yemirilishini nazorat qilish uchun samarali korroziya ingibitorlari (hozirgi vaqtda odatda organik birikmalar) eritmalarini qo'llash korroziya jarayonini sekinlashtirish yoki to'xtatishdan iborat. Shuningdek, korroziya jarayonlari borishining kimyoviy mexanizmlari, korroziyaning turlari va uni himoya qilish to'g'risidagi ilmiy izlanishlar haqida ma'lumot berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Дилбар Дустмуродовна Атакулова, Мингикул Жумагулович Курбанов, Абдурахимович Кодиров Изучение Ингибирующих Свойств 2,7-Диметил-2, 7-Дицианид-3,6-Диазооктана Universum: технические науки 5-4 (86). 16-19.

2. Атақұлова Д.Д., Қурбанов М.Ж., Норматов Б.Р. Аминонитрилларнинг хлорид ва сульфат кислота муһитида пўлат коррозиясига қарши ингибиторлик хоссаларини ўрганиш. “Фан ва технологиялар тараққиёти” Илмий-техникавий журнал № 4, Бухоро 2022. 90-95 бет.

3. Атақұлова, Д. Д., & Абдувалиев, С. А. (2023). Использование Ингибиторов Коррозии Металлов. *Экономика и социум*, (12 (115)-1), 938-942.

4. Атақұлова Д.Д. Технология Получения Ингибиторов Коррозии На Основе Алифатических Аминонитрилов Для Коррозии Нефтегазоводяной Среды // *Universum: технические науки: электрон. научн. журн.* 2023. 12(117).

5. D. Ataqlouva, M. Murodov. Alifatik aminonitril hosilalarini metallarni korroziyadan himoyalashda qo‘llash. *uz-Topical Issues of Technical Sciences*, 2024 - *techscience.uz* Ijtimoiy- gumanitar fanlarning dolzarb muammolari Page 1 Tech Science Issn 3030-3702 Texnika Fanlarining Dolzarb Masalalari.

6. Dilbar Dusmurodovna Ataqlouva., Neft-gaz-suv muhiti korroziyasida aminonitrilli ingibitorlarning samaradorligi. Qo‘qon DPI-ilmiy-xabarlar jurnali. 2-dekabr 2024 yil.

7. Dilbar Dusmurodovna Ataqlouva., Korroziyaga qarshi MAD-20 ingibitorini xossasini o‘rganish. JizPU-ilmiy-xabarlar jurnali. 2-dekabr 2024 yil.

8. Ataqlouva Dilbar Dusmurodovna. Korroziya ingibitori ishlab chiqarish uchun reagentlar va ularning fizik-kimyoviy tavsifnomalari. “Neft-gaz sanoatining dolzarb muammolari va istiqbollari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjumani. Buxoro 15-16-oktyabr, 2024 yil..

9. Ataqlouva Dilbar Dusmurodovna, Rahmatov Erkin Abdihafizovich, Neft va gaz sanoatida yuzaga keladigan korroziya va uni oldini olish chora tadbirlari. Qo‘qon DPI-ilmiy-xabarlar jurnali. ISSN: 3030-3958. 2025 yil 1-son.

BURG‘ILASH ERITMALARINI TAYYORLOVCHI VA QAYTA ISHLOVCHI USKUNALAR.

Djabborov Sohob Sobirovich.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsent v.b.

Nasriddinov Davronbek Dilshod O‘g‘li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

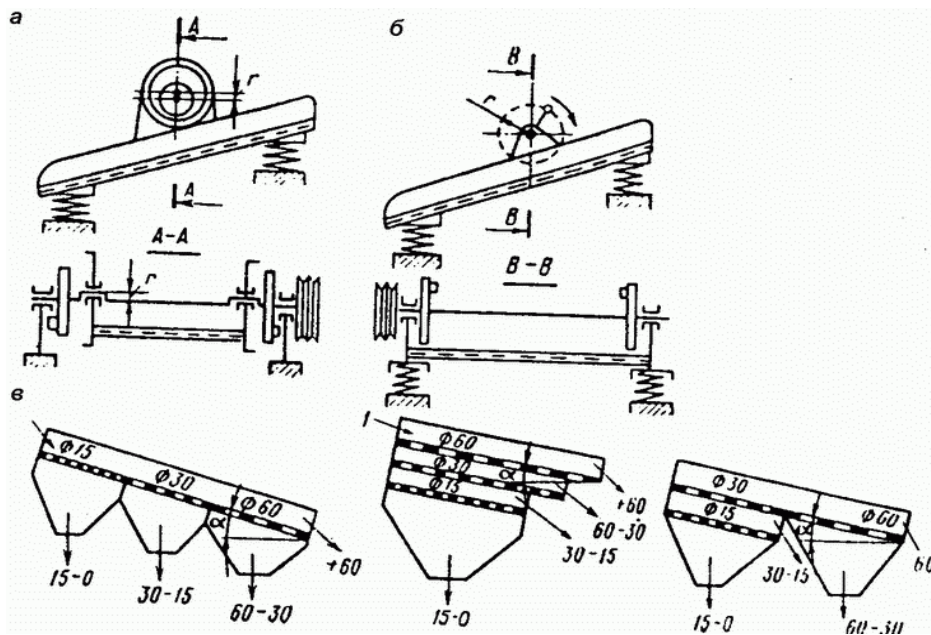
Annotatsiya. Ushbu maqolada neft va gaz qazib olishda va burg‘ulash eritmalarini tayyorlashda mavjud uskunarlar va ularni takomillashtirish usullari haqida ma‘lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar. Burg‘ulash eritma, tebranma g‘alvir, dvigatel.

Kirish. Tebranma g‘alvir burg‘ilash uskunarining tsirkulyatsion qismida o‘rnatilgan bo‘lib, u bir qancha kattalikdagi sistemalarning ketma ket qo‘yilishidan va tebranib silkinish hisobiga ishlaydi. Tebranma g‘alvir zarrachalarning tozalash o‘lchami 75 mikro metr kattalikkacha tozalaydi. Tebranma g‘alvirlar elektr toki yordamida ishlaydi. Dvigateldan harakat remenli uzatma orqali uzatiladi. Tebranma g‘alvirning asosiy qismi setkalar bo‘lib, ular quyidagi kattaliklardan iborat bo‘ladi:

0,16 x 0,16; 0,25 x 0,25; 0,2 x 0,2; 0,4 x 0,4; 0,9 x 0,9

Tebranma g‘alvir eritmani tozalovchi uskunarlar turiga kirib metall navdan keyin qo‘yilib undan o‘tadigan eritma va uning kimyoviy tarkibi hamda tog‘ jinsining turiga qarab tozalaydi. Sobiq ittifoqda VS-2, VS-2V, VNIineftmashda ishlab chiqarilgan. 1978 yilda esa VS-1 konstruksiyasida ishlab chiqilib hozirgi vaqtda keng ko‘lamda ishlatilmoqda. Ish printsipi barcha tebranma g‘alvirlarniki bir hil, konstruksiyasi va texnik ko‘rsatkichi bilan farq qilishi mumkin. U asosan metall ramada o‘rnatilgan 2 ta elektrodvигatel, silkinuvchi rama, amortizator, setka va setkani tortuvchi yoki qotiruvchi baraban va boshqa kichik jihozlardan tashkil topgan.

1- rasm. Tebranma g'alvirning tuzilish sxemasi.

Tebranma g'alvirning afzalliklari: Ish prinsipi oddiy, eritmani mexanik usul bilan tozalaydi, kamchiliklarini bartaraf etish qulay, tashqi tomondan bolt gaykalari hisobiga ta'mirlash oson va eng muhimi setkani almashtirish oson.

Kamchiligi: Qovushqoq-plastik jinslarni tozalashi qiyin va o'ta mayda zarrachalarni tozalay olmaydi. Tozalash sistemasidagi sig'imler.

Sig'imler burg'ilash konstruksiyasiga mos ravishda quduqning chuqurligiga va o'sha maydonning holatiga qarav tanlanadi. Ular oddiy holda bo'lib, to'g'ri to'rtburchak 17-40 m. hajmda bo'ladi. Navlar 4-7 m gacha bo'ladi.

Qum ajratgich va loy ajratgich.

Og'irlashtirilgan va oddiy eritmalarini qumdan va kichik zarrachalardan tozalash uchun mo'ljallangan.

Gidrotsiklon kompleksi 2ta asbobdan iborat:

1. Qum ajratgich.

2. Loy ajratgich.

Bu asboblarning quyidagi tartibga asosan ishlaydi.

Qum ajratgichning markasi PG-50 asosiy xususiyatlari.

Bu asbob og'irlashtirilmagan eritmalarini tog' jinsi zarrachalarining o'lchami 0,08 va 0,1 mm. bo'lgan qattiq moddalardan ajratish uchun ishlatiladi. Asbobning tozalash samaradorligi 50 l/s, asbobda hosil bo'ladigan bosim 0,3 MPa, ish davrida kerak bo'ladigan bosim 0,2 MPa. Gidrotsiklonning ichki diametri 150 mm. 4 ta gidrotsiklondan iborat.

IG-45 (ilootdelitel) shlam va loy ajratgich.

Bu asbob o'lchami 0,03 – 0,04 – 0,09 mm. gacha bo'lgan qattiq tog' jinslarini eritmadan tozalash uchun ishlatiladi. Ishlash qobiliyati 45 l/s, ish bosimi 0,2 – 0,3 MPa, eritmaning zichligi 2,6 gr/sm gacha tozalaydi. Eritmadan ajratiladigan zarrachalarning o'lchami 0,05 mm gacha.

Gidrotsiklon 3 turga bo'linadi: ochiq, tazyikli va ko'p yarusli. Ochiq gidrotsiklonni tazyikli gidrotsiklonga nisbatan ish unumdorligi yuqori. Ochiq gidrotsiklonning ish unumdorligi, o'lchami, formasi, zichligi va boshqa fizik xossalari mexanik aralashmalarining hamda geometrik o'lchamlarni gidrotsiklonning gidravlik tarkibiga qarab belgilanadi. Asosiy ko'rsatkichlaridan biri gidravlik yuklanishdir. Hajmiy gidravlik yuklanish quyidagi formula bilan aniqlanadi.

Ochiq gidrotsiklon uchun:

$$Q=3,6 RU_0$$

Bu yerda: R - gidrotsiklonning konstruksiyasiga bog'liq bo'lib 0,5 - 1 oraliqlarda o'zgaruvchan proporsionallik koeffitsienti.

U_0 - Gidrotsiklonning zarrachalarni ushlab qolish qobiliyati.

Tazyikli gidrotsiklonda gidravlik yirik zarrachalarning chiqarilishi quyidagicha:

$$U_0 = 15,33 \text{ kt/d D} / Q$$

Bu yerda: kt - eksperimental koeffitsient;
 d - gidrotsiklon ohirgi qismining diametri;
 D - gidravlik qismning chiqish diametri.

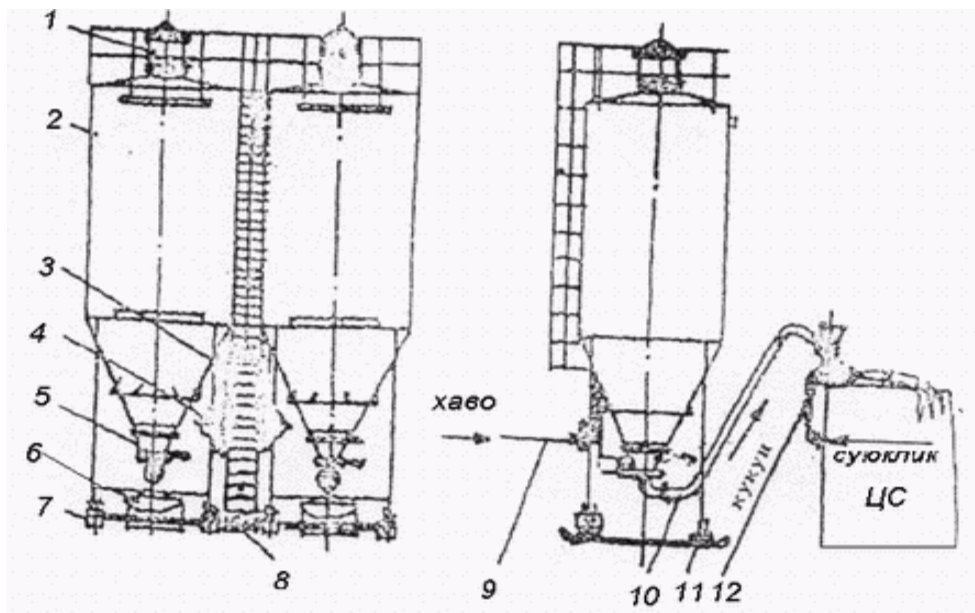
Eritma tayyorlovchi blok (BPR)

Ish unumdorligi oddiy eritma uchun 60 m /s, og'ir eritmalar uchun 30 – 60 m /s gacha. Blokdagi sig'imlar soni 2 ta. Ikkala sig'imdagi hajmi 50 m .

O'lchami : ko'chirish vaqtida 2500 x 2800 x 4000.

Ish vaqtida 7500 x 2800 x 7200.

Og'irligi 1200 kg.

2-rasm. Burg'ilash eritmasini tayyorlaydigan ETQ -70 texnologik tizim qurilmasi.

1-tozalash filtri; 2-hajmiy qurilma; 3-yuk trubkasining nayi; 4- hom ashyoning massasini aniqlovchi miqdoriy ko'rsatkich; 5- poydevor yoki asos;

6- birlashtiruvchi bo'gin; 7- aeratsiyalovchi qurilma; 8- hom ashyo;

9- sharnirli gidroaralashtirgich.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.T.R.Yuldashev, X.Q. Eshkabilov. "Neft va gaz konlari mashina va mexanizmlari" Qarshi.: Qashqadaryo ko'zgusi OAV nashriyoti. –Darslik-2015 yil.

2.T.R.Yuldashev. "Neft va gaz konlari mashina va jihozlari" Qarshi.: Uslubiy qo'llanma. Qarshi - 2015 yil

3.Akramov B.SH., Umedov SH.X. Neft qazib olish bo'yicha ma'lumotnoma" Toshkent. Fan va texnologiyalar, 2010, 366 b.

4.Akramov B.SH., Sidikxojayev R.K. Neft va gaz ishi asoslari. Darslik. – T.: TDTU 2003.

5.Akramov B.SH., Sidikxo'jayev R.K., Umedov SH.X. Gaz qazib olish bo'yicha ma'lumotnoma. Toshkent, Fan va texnologiyalar, 2012, 666 b.

6.Архипов С.В., Черемисин Н.А., Климов А.А.: Влияние характера распространения глини сангопайской свиты на разработку месторождений. // Нефт. хоз., № 6, 2003, с. 56-60.

7.Базив В.Ф., Закиров С.Н.: Некоторые проблемы разработки многопластовых месторождений. // Нефт. хоз., № 11, 2002, с. 58-60.

8.Балуев А.А.: Перспективы бурения многоствольных скважин на месторождениях Сургутского района. // Нефт. хоз., № 9, 2001, с. 33-34.

9.Батурин Ю.Е., Медведев Н.Я., Сонич В.И., Юрьев А.Н.: Методы разработки сложнопостроенных нефтегазовых залежей и низкопроницаемых коллекторов. // Нефт. хоз., № 6, 2002, с. 104-109.

QUDUQLARNI PERFORATSIYA QILISH JIHOZLARI

Tog'ayev Hasan Abdivohid o'g'li

assistent o'qituvchi

Normamatov Faridjon Boyqul O'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada neft va gaz sanoatida mavjud uskunalar va ularni takomillashtirish usullari, texnik chizma va loyiha ishlab chiqish haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Uskuna, neft, gaz, katalizator, energetika, oqim.

Kirish. Perforatsiya qilishning to'rt xil usuli mavjud: o'qli, torpedali, kumulyativ, suv qum oqimli. Birinchi uchta usulda perforatsiyalash konlarda geofizik partiyalar tomonidan o'zlarining ixtiyoridagi jihozlar mavjud bo'lganda amalga oshiriladi. Qum oqimli perforatsiyalash neft konlarida texnik vositalar va xizmatchilar yordamida amalga oshiriladi. O'qli perforatsiyada elektr kabeli yordamida o'q otuvchi apparat quduqqa tushiriladi. U bir nechta stvolli (8-10ta) xonachalardan tashkil topgan bo'lib, unga 12,5 mm.li diametrdagi zaryadlangan o'qlar joylashtirilgan. Xonachalarga portlovchi moddalar va detonatorlar joylashtirilgan. Elektrik impuls uzatilishi bilan zarb sodir bo'ladi. O'qlar quvurlar birikmasini va sement toshini teshadi hamda tog' jinsining ichiga kiradi. Ikki turdagi o'qli perforatorlar mavjud:

1. Gorizontall stvolli perforatorlar bo'lib, stvolning uzunligi kichik va radial gabarit o'lchamlari chegaralangan;

2. Tik stvolli perforatorlar bo'lib uning uchidagi og'dirgichlari o'qni chiqishida quduqni o'qiga nisbatan perpendikulyar yo'nalish beradi (APX, PB, PPM) bunday perforatorlarda porox gazlari yordamida quviladigan o'qlarning stvoli kalta bo'lganligi uchun teshikdan chiqadigan o'qning kinetik energiyasi tog' jinslarida yetarli chuqurlik kanalini hosil qilish uchun etarli bo'lmaydi. Konstruktorlarning qidiruv ishlarining samarasi natijasida PVN – tik-egri chiziqli stvol turidagi perforator yaratildi va o'qni otish esa uzun stvol yordamida amalga oshiriladi. Bunday konstruksiyadagi stvolning uzunligi 400-500mm.gacha uzaytirildi (oldingi stvolning uzunligi 60-70mm), o'qning stvoldan chiqishdagi tezligi 900-1000 m/sek tashkil qiladi.

Qatlamlarni ikkilamchi ochishda tik-qiya stvolli PVN-90, PVN-90T, PVNT73, PVK70 (ko'ndalang o'lchamlari 90, 73, 70 mm) bir hamlali harakatlanuvchi perforatorlar qo'llanilib, minimal ichki diametri 117,5 va 90 mm.li bo'lib mustahkamlash quvurlar birikmasining ichiga tushiriladi. PVN turidagi perforatorlarda ikkita o'zaro perpendikulyar bo'lgan tekisliklarda to'rtta stvol juft joylashtirilgan. O'zaro muvozanatlashgan kuchlarni berish uchun juft stvollar umumiy poroxli kameralarda bir-biriga qarshi joylashtirilgan.

PVT73 perforator ikki stvolli konstruksiyasi bilan farqlanib, o'qlar ikkita kanaldan qarama-qarshi yo'nalishga otilladi. Bir kanalli ko'p sektsiyali PVK-70 perforatorida stvol perforator o'qi orqali o'tadi, bunda o'qlarni kattalashtirilgan diametri va massasidan foydalaniladi.

O'qlarni o'rtacha mustahkamlikdagi tog' jinsining ichiga kirish chuqurligi quyidagicha.

Perforator turi	PVN90	PVN90T	PVT73	PVK70
Kirish chuqurligi, mm	140	140	180	200

PVN, PVK, PVT turidagi perforatorlarni qo'llash termobarik va geologik sharoitlardan kelib chiqib tanlanadi. O'qlarni urib kirish imkoniyati ko'pincha tog' jinslarining mustahkamligiga bog'liq bo'ladi. O'qli perforatorning kirib borish chuqurligi kichik va o'rtacha bo'ladi. Shuning uchun o'qli perforatorlar kuchsiz sementlangan mustahkam bo'lmagan yotqiziqli tog' jinslarini teshishda qo'llaniladi. Bundan tashqari o'qlarni kirib borishi evaziga tog' jinslarida jadallashgan yoriqlarni paydo bo'lishi sababli, ochish samaradorligi ko'pincha yoriqlarni soniga va uzunligiga bog'liq bo'ladi.

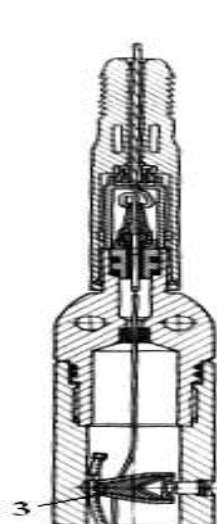
Yaxshi joylashgan tog' jinslarida va yoriqlar paydo bo'lishiga moyil bo'lgan murt tog' jinslarida qo'llash mumkin. O'qli perforatorlarning mustahkamlash tizmalariga ta'sir etishi kumulyativ korpusga nisbatan yuqori bo'lganligi uchun mustahkamlash tizmalari sifatli sementlanganda va ochiladigan qatlamga suvlik qatlamchalar yaqin bo'lganda qo'llash maqsadga muvofiq emas. O'qli perforatorlarni ish ko'rsatkichi kumulyativ perforatorlarga nisbatan bir necha marta kichik chunki, bir marta tushirishda 2-3 metr oraliqni ochadi va 1 metr uzunlikda 5 tagacha teshik teshadi.

Portlashda detonatsiya yuqoriga bir zaryaddan boshqasiga ikkinchi detonatsiya qiladigan shnur

orqali uzatiladi, ketma-ket tartibda hamma zaryadlarga etkaziladi. Korpusli perforatorlar yordamida bir marta tushirish orqali 3,5 metrgacha oraliqni, korpusli bir marta qo'llaniladigan natijasida ta'sir qilishi – 10 metrgacha, korpussez yoki lentali perforatorlar yordamida 30 metr oraliqni teshish mumkin.

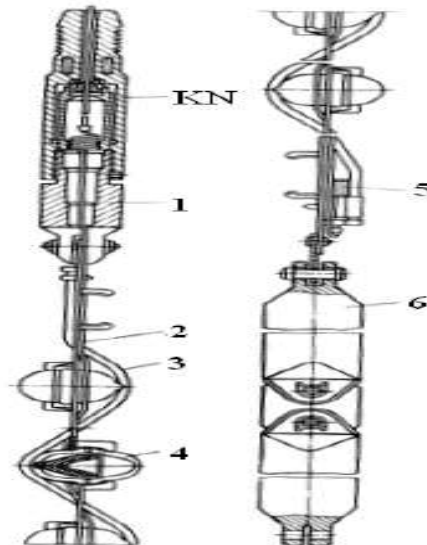
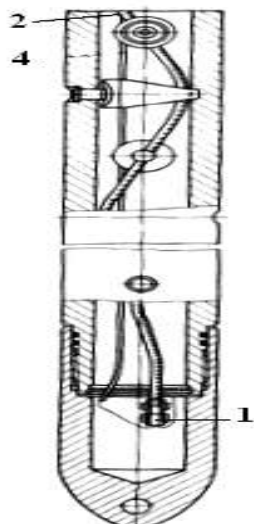
Lentali perforatorlar (3.8-rasm) korpusli perforatorga nisbatan yengil bo'lib, bosim kattaligi va quduq tubining haroratiga bog'liq holda qo'llash chegaralangan, uning portlash patroni va portlatuv piligi (ipi) quduqdagi suyuqlikni ichiga tushirilgani uchun kontaktda bo'ladi. Lentali perforatordagi zaryadlar shishali yoki germetik kosachalarga montaj qilinadi, teshiklarda esa uzun po'lat lentalar orqali uchiga joylashtiriladi. Hamma shodalar kabelda quduqqa tushiriladi.

Odatda bir martalik hamlada lentali to'siq parchalanmaydi, qayta foydalanishda qo'llanilmaydi. Kallak, yuk, lentalar otib bo'lingandan keyin kabel bilan birgalikda chiqarib olinadi. Korpussez perforatorning kamchiligiga buzilishlarni sonini nazorat qilib bo'lmaydi. Bunday holatni korpusli perforatorlar yordamida yengil amalga oshirish yoki kurish uchun korpusni quduqdan chiqarib olish mumkin.

1-rasm. PK105DU korpusli kumulyativ perforatorining qurilmasi:

1-portlash patroni; 2-portlatuv piligi; 3-kumulyativ zaryad; 4-elektir uzatma.

2-rasm. PKS105 lentali kumulyativ perforator:

KN – kabelli uchlik: 1-perforator boshchasi; 2-po'lat lenta; 3-portlatuv piligi; 4-kumulyativ zaryad; 5-portlash patroni; 6-yuk.

Odatda bir martalik hamlada lentali to'siq parchalanmaydi, qayta foydalanishda qo'llanilmaydi. Kallak, yuk, lentalar otib bo'lingandan keyin kabel bilan birgalikda chiqarib olinadi. Korpussez perforatorning kamchiligiga buzilishlarni sonini nazorat qilib bo'lmaydi. Bunday holatni korpusli perforatorlar yordamida yengil amalga oshirish yoki kurish uchun korpusni quduqdan chiqarib olish mumkin.

Kumulyativ perforatorlar keng qo'llanilishi bo'yicha o'z o'rnini topdi. Portlatish moddalarni kerakli miqdorini tanlab, uni issiqlikka chidamligini va sezuvchanligini keng oraliqda boshqarish va shu bilan uni anomal yuqori harakatli va bosimli quduqlarda qo'llashni imkoniyatini kengaytirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.Akramov B.Sh., Umedov Sh.X. «Neft qazib olish boyicha ma'lumotnoma», Toshkent, «Fan va texnologiya» -2010, 368 bet.

2.Akramov B.Sh., Sidiqxo'jaev R.K. «Neft va gaz ishi asoslari», Toshkent, TDTU-2003. 203 bet.

3.Akramov B.Sh., Haitov O.G. Neft va gaz mahsulotlarini yig'ish va tayyorlash. Darslik. – T.: «Ilm-Ziyo»,2003.

4.Алькишин А.И., «Эксплуатация нефтяных и газовых скважин», Москва, Недра – 1989, 360 стр.

5.Амиров А.Д., Овнатанов С.Т., Яшин А.С. «Капитальный ремонт нефтяных и газовых скважин», Москва, Недра – 1975 г. 344 стр.

NEFT UYUMLARIGA SUV BOSTIRISH ORQALI TA'SIR ETISH TEXNOLOGIYASI

Tog'ayev Hasan Abdivohid o'g'li

assistent o'qituvchi

Ortiqov Behzod Olim O'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada neft uyumlariga suv bostirish orqali ta'sir etish orqali ta'sir etish texnologiyasi va samaradorligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Neft, uyum, suv bostirish, texnologiyasi.

Kirish. Chegara tashqarisidan suv haydash, XX asrning 1940-yillari o'rtasida sobiq ittifoq neftchilari va olimlari tomonidan qatlamni ishlatish jarayonida unga suv haydash texnologiyasi kashf qilingan va amalda ishlatib ko'rilgan. Birinchi bo'lib qatlamga chegara chizig'idan tashqaridan suv haydashni mo'ljallatib qilishgan va qo'llashgan. Bunda uyum chegarasidan 3 - 5 km masofaga suv haydovchi quduqlar joylashtirilib, ularga suv haydaladi va qatlamda ma'lum darajada depressiya paydo bo'lganligi uchun haydalgan suvning aksariyat qismi uyum tomonga oqib keladi va unda joylashgan oluvchi quduqlar tubiga oqib kelayotgan neft miqdorini oshiradi. Bu usul qatlam neftining qovushqoqligi uncha yuqori bo'lmagan hamda qatlamning o'tkazuvchanlik koeffitsiyenti o'rtacha va undan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lganda (0,4-0,5 darsi) va uyumning o'lchamlari (kengligi) uncha katta bo'lmagan (5-6 km) hollarda yaxshi natijalar beradi. Albatta uyumning kollektorlik xususiyatlari yaxshi bo'lgan sari suv haydashning natijalari sezilarli bo'la boshlaydi. Dastlab qatlamdagi bosim uyumdan tashqaridagi bosimdan ancha pastga tushganligi sababli unga haydalgan suv aksariyat bosim past yo'nalishga oqib kela boshlaydi. Vaqt o'tishi va haydovchi quduqlarga beto'xtov suv haydalishi natijasida shu zonalaridagi bosim ortib ketadi, uyumda ham bosim deyarli dastlabki holiga yetib boradi. Shunday hol ro'y bergan holatda uyumga haydalgan suvning juda kam qismigina kela boshlaydi., ya'ni bunday holatda suv haydashning samarasi sezilmay qoladi. Bunday usulda aksariyat bitta haydovchi quduqqa 4-5 ta oluvchi quduq to'g'ri keladi. Geologik sharoitlar qulay bo'lgan hollarda bu usul yaxshi natijalar bergan.

Chegara oldidan suv haydash, bu usulda haydovchi quduqlar neft uyumiga ancha yaqin joylashgan bo'lib, aksariyat suv neft chegarasi orasida (tashqi va ichki chegara chizig'i orasida) joylashtiriladi. Bu usulning qo'llanish sharoitlari avvalgisiga o'xshab ketadi. Uyumning o'lchamlari biroz kattaroq bo'lishi mumkin. Uyum bilan gidrodinamik uyum orasidagi o'tkazuvchanlik ancha yomon bo'lishi mumkin.

Aksariyat hollarda tashqaridan suv bosimi uncha katta emas uyumning ish tarzi-taranglik tarzidir. Bunday hollarda qatlamdagi neftning qovushqoqligi ham, anchagina qatlamning kollektorlik xususiyatlari ham uncha tekis emas. Shunday hollarda chegara oldidan haydalgan suvning aksariyat qismi unga qarab yo'naladi va undan olinishi mumkin bo'lgan neftning ko'p qismini quduqlar tubiga siqib chiqaradi. Bu holat davom etavergan sari uyumning chegaraga yaqin quduqlari suvlanib, oxiri suvlanish darajasi 100% ga yetishi mumkin. Bunday hollarda qatlamdagi olinishi mumkin bo'lgan neftning miqdoriga qarab haydovchi quduqlar qatorining uyumga yaqinlashtirish maqsadida suvlangan oluvchi quduqlarni haydovchi quduqlarga aylantirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ayniqsa, kollektorlik xususiyatlari past bo'lgan kollektorlarda hamda quyuq neftli uyumlarda suv haydovchi quduqlarning uyumga qanchalik yaqin bo'lishi shunchalik yaxshi natija berishi mumkin. Bu usul Sobiq Ittifoqdagi (Rossiya, Azarbayjon) hamda O'zbekistondagi (Farg'ona vodiysi va boshqa) ko'plab konlarda muvaffaqiyatli qo'llanganligi kuzatiladi.

Haydovchi quduqlar bilan konni bo'laklarga bo'lish.

Bu usul dunyoda birinchi marta Romashkino (Boshqiriston) supergigant konida qo'llanilgan. Avval 23 bo'lakga bo'lingan, so'ngra ular 26 taga yetkazilgan. Bunday hollarda bo'laklarning kengligi 1,5 - 4 km bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Aksariyat hollarda qatlamning uzunligiga perpendikulyar holatda bo'laklarga bo'linsa, maqsadga muvofiqdir. Agar uyum yumaloq bo'lsa, bunday holatda rioya qilmaslik ham mumkin. Aksariyat uyumlar shunday bo'linadiki bir qator haydovchi quduqlarga 3 qator oluvchi quduqlarga to'g'ri keladi. Ba'zi hollarda bo'lak kattaroq bo'lganda besh qator oluvchi quduqlarga bir qator haydovchi quduqlar to'g'ri keladi.

Bunday hollarda haydovchi quduqlarning samaradorligi ancha yuqori bo'lib, hajmi jihatdan katta bo'lgan kon kichikroq bo'laklarga (ya'ni kichikroq hududga ega bo'lgan sun'iy konlarga bo'linadi). Iqtisodiy va gidrodinamik hisoblar shuni ko'rsatadiki, oddiy usullar bilan Romashkino koni qazib chiqarilganda qazib olish muddati 800 yilga cho'zilgan bo'lar ekan. Bunday usul o'tmishdagi ittifoqda ko'plab konlarda va muvaffaqiyatli qo'llanilgan. Chunonchi samaradagi konlar (Muxanovo, Kuleshov, Pokrov va b), Boshqiristondagi arava koni, G'arbiy konidagi Uzen koni, G'arbiy Sibirdagi Samotlar, Federov G'arbiy Surgut Pravdnikskoye konlari hamda O'zbekistondagi Janubiy Olamushuk shular

jumlasidandir.

Bunday usul bilan qatlamga ta'sir qilish o'zining samarali natijalarini har xil sharoitlarda uncha katta bo'lmagan hamda kollektor xususiyatlari ancha past bo'lgan hollarda uni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu usul chegaradan suv haydash usuli bilan birgalikda olib borilganda, neft beruvchanlikni oshirish borasidagi maqsadga muvofiq bo'lishi aniqdir.

Shuni yana qayd qilmoq lozimki, bu usulda ham kon o'z navbatida bir necha bo'laklarga bo'linib, uning ishlatilish sharoitlari, neftning suv bilan siqib chiqarish sharoitlari qulaylashadi.

Maydon bo'ylab suv haydash ham ichki suv haydash usullaridan biri bo'lib, bu usulda oluvchi va haydovchi quduqlar ketma – ket joylashgan bo'ladi. Bunda oluvchi quduqlarga haydovchi quduqlarning ta'siri bevosita bo'ladi, chunki yonma – yon turadi.

Bo'lakli haydash usulida faqat haydovchi quduqlar yonida joylashgan quduqlar qatoriga ta'sir bevosita bo'lib, ulardan ortgan miqdor haydalayotgan suyuqlik keyingi qatorlarga o'tishi mumkin. Masalan, besh qatorli suv haydash usulida ta'sir 2/5 miqdorda, uch qatorlida esa 2/3 miqdorda bo'ladi. Maydonli suv haydash usulida oluvchi quduqlar bilan haydovchi quduqlar soni deyarli teng bo'lgani uchun uning ta'sir ko'lamini kattaroqdir (nisbat 1:1=1).

Amalda qo'llanadigan 5 nuqtali va 7 nuqtali ko'rinishda suv haydash amalga oshiriladi. Ularning uchirilgan turlari ham mavjud. Bu usullar terrigen va karbonat kollektorlarning g'ovakli uyumlarida qo'llanilganda yaxshi natijalar beradi. Yana shuni alohida qayd qilmoq lozimki, bu usullar kollektorning o'tkazuvchanligi juda past bo'lgan hollarda hamda qatlamdagi neftning qovushqoqligi ancha yuqori bo'lgan hollarda ham qo'llanishi mumkin. Undan tashqari konlarni ishlatishning oxirgi davriga kelgan holda hamda qatlamda ham anchagina neft mavjud bo'lganda neftberuvchanlikni oshirish hamda konni ishlatish muddatini qisqartirish maqsadida bu usullarni qo'llab, uning yuviluvchanlik xususiyati oshiriladi va eng past o'tkazuvchanlikka ega bo'lgan qatlamchalari ham, uyumining eng chekka qismi ham suv bilan egallanib, so'ngra qatlamdan suyuqlik olishni jadallashtirish orqali qatlamning yuvilish xususiyati oshiriladi. Natijada ko'p miqdorda suyuqlik olishga erishiladi va albatta uning tarkibida neft bor bo'lib, u oddiy usulda ishlatishdan bir necha baravar ko'p neft olishga erishish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Akramov B.Sh., Umedov Sh.X. «Neft qazib olish bo'yicha ma'lumotnoma», Toshkent, “Fan va texnologiya” -2010, 368 bet.
- 2.Akramov B.Sh., Sidiqxo'jaev R.K. “Neft va gaz ishi asoslari”, Toshkent, TDTU-2003. 203 bet.
- 3.Akramov B.Sh., Haitov O.G. Neft va gaz mahsulotlarini yig'ish va tayyorlash. Darslik. – T.: “Ilm-Ziyo”,2003.
- 4.Алькишин А.И., “Эксплуатация нефтяных и газовых скважин”, Москва, Недра – 1989, 360 стр.
- 5.Амиров А.Д., Овнатанов С.Т., Яшин А.С. “Капитальный ремонт нефтяных и газовых скважин”, Москва, Недра – 1975 г. 344 стр.

AMINONITRILLAR ASOSIDA OLINGAN KORROZIYA INGIBITORLARINI TARKIBINI O'RGANISH

Ataqlova Dilbar Dusmurodovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsent

Rustamov Qilichbek Ahmad o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

E-mail: ataqulovadilbar364@gmail.com

Annotatsiya. Molekulasi tarkibida korroziya jarayonlarini faol himoyalaydigan amino va nitril guruhlari saqlovchi organik birikmalarni sintezlash natijasida olingan aminonitrilli ingibitorini tarkibi va tuzilishini zamonaviy fizik-tadqiqot usullari yordamida aniqlangan. Aminonitrilli ingibitorning po'lat namunasini korroziyadan himoyalash samaradorligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: aminonitrilli ingibitor, korroziya, po'lat namunasi, H₂S-vodorod sulfid, CO₂-karbonot anhidrid, gaz kondensati, antikorrozion qoplamalar, ko'piklanishi.

Kirish. Dunyoda hozirgi kunda kimyo sanoati jadal rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining turli sohalarida metallar korroziyasini oldini olish, ingibirlovchi sistemalarning eng samarador tiplarini yaratish bugungi kunda amaliy hamda nazariy jihatdan alohida ahamiyatga ega. Kimyo sanoati va neft-gaz sanoati rivojlangan mamlakatlarda metallar korroziyasi natijasida ishlab chiqarilgan metallarning 1/4 qismi yiliga

korroziya natijasida yo'qotishlarga uchramoqda. Bu esa har bir mamlakat uchun katta iqtisodiy zararni keltirib chiqaradi. Shu sababli metallar korroziyasiga qarshi yuqori samarali korroziya ingibitorlarini ishlab chiqish va amaliyotda qo'llash yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Ingibitorlarni sanoat miqyosida qo'llash qisman va to'liq masshtabda amalga oshirilishi mumkin. To'liq masshtabda ingibitorlarni sinovdan o'tkazish yoki qo'llash ingibitor haqida to'liq ma'lumotlarni bersada, biroq uning qimmatga tushishi sababli ayrim holatlardagina qo'llaniladi. Ingibitorlarni sinovdan o'tkazish yoki qo'llash qisman amalga oshirish amaliy nuqtai nazardan ancha maqsadga muvofiq keladi. Sanoat miqyosida tadbiq etish maqsadida ingibitorlarning dastlabki natijalari asosida ingibirlash jarayoni aniqlashtirish va barcha parametrlar bo'yicha oxirgi xulosalarni berish tavsiya etiladi.

Bugungi kunda jahon sanoati yuqori sur'atlarda rivojlanib borayotgan mamlakatlarning neft va gazni qayta ishlash sanoat qurilmalarida vujudga keladigan korrozion oqibatlarini kamaytirishda ingibitorlar sintezining yangi usullari, texnologiyalarini takomillashtirish, ekologik talablarga mosligini ta'minlash maqsadida turli tarkibli ingibitor va ularning kompozitsiyalarini olish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqda. Bu borada mavjud xomashyo resurslaridan foydalanib, metallar korroziyasiga qarshi yuqori texnik xususiyatlarga ega bo'lgan ingibitorlar va antikorrozion qoplamalar yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Respublikamizda metallar korroziyasiga qarshi ingibitor va antikorrozion qoplamalar ishlab chiqarish bo'yicha muhim natijalarga erishilmoqda.

Tadqiqot ishlarida aminonitrilli ingibitorlarni sanoat miqyosida amaliy tadqiqotlar olib borish maqsadida "Muborakneftgaz" USHK ga qarashli Muborak gazni qayta ishlash zavodi qurilmalarida sinov-tajriba ishlarini olib borildi. Ma'lumki, gaz konlari ishchi tizimida qo'llaniladigan ingibitorlar o'zlarining texnik tavsifnomalariga ko'ra ma'lum bir talablarga javob berishi lozim. Ingibitorning texnologik tavsifnomalari bir qancha talablar bo'yicha ya'ni ingibitorning fizik-kimyoviy xossalari va qazib olinuvchi mahsulotning texnologik jarayonlari bo'yicha aniqlanadi. Yuqoridagi talablarga bog'liq holda gaz konlaridan kelayotgan tabiiy tozalanmagan gaz tarkibida korroziyaga olib keluvchi ko'pgina komponentlarni saqlaydi.

Shu boisdan ingibitorlar metallokonstruksion qurilmalarni yuqori darajada himoyalabgina qolmasdan, bir qancha texnologik talablarga ham javob berishi lozim. Jumladan, ingibitorning qovushqoqligi, ingibitorning eruvchanligi, ingibitor ishchi eritmasining tevarak atrof muhitida saqlanganda + 40 °C dan - 40 °C gacha buzilmasligi, ingibitor o'z tarkibida og'ir metallar, zollar, uglevodorodlarning xlorli hosilalari, +200 °C haroratgacha bo'lgan oraliqdagi haroratlarda smolalanmasligi yoki kokslanmasligi lozim. Shuningdek, ishchi konsentratsiyalarida metanol va dietilenglikolga nisbatan antigidratli xossasini yomonlashtirmasligi, metanol yoki dietilenglikol kondensat-suv-gaz aralashmasi ajralishini sekinlashtirmasligi, texnologik suyuqliklarni ko'piklantirmasligi, tovar mahsulotlari sifatini yomonlashtirmasligi, gazni qayta ishlashda ishlatiladigan katalizatorlarni zaharlamasligi va atrof-muhit ekologiyasiga salbiy ta'sir etmasligi lozim.

Aminonitrilli ingibitorni ham tabiiy gaz va gazokondensatli muhitlarda sinash uchun ularning texnik tavsifnomalariga doir ko'rsatkichlari o'rganib chiqildi. Unga ko'ra aminonitrilli ingibitor ishchi eritmasi zichligi 20 °C haroratdagi 0,10 %-li ishchi eritmaning zichligi 1012,6 kg/m³ ekanligi aniqlandi. Ushbu aminonitrilli ingibitorning 20 °C haroratda kondensat eritmasidagi zichligi 794 kg/m³ tengligi aniqlandi.

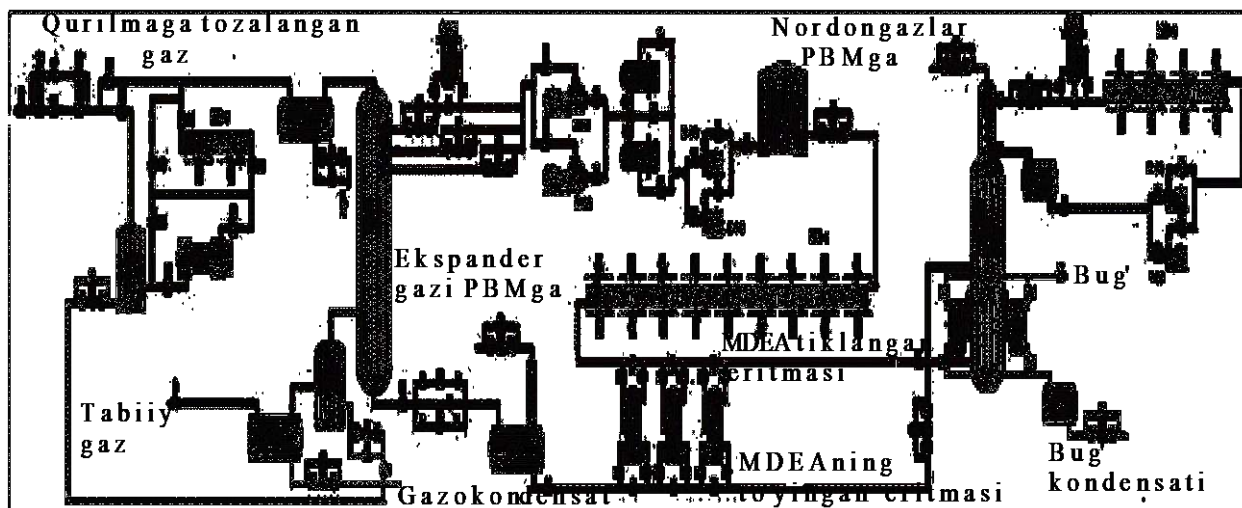
Aminonitrilli ingibitorning suvda va kerosin-suv aralashmalarida eruvchanligi (dispersligini) laboratoriya sharoitida o'rganilganda o'ziga xos dispers sistemani hosil qilishi aniqlandi. Bir soatdan keyin aralashmada dispers zarachalarning erib ketish va shaffob tiniq eritma hosil bo'lishi kuzatildi. Aminonitrilli ingibitorning suvdagi shaffob tiniq eritmasi 7 sutkada ham o'zinig shaffoblik va tiniqlik xossasini o'zgartirmaganligi aniqlandi.

Aminonitrilli ingibitorning suyuq uglevodorodlar-suv va suyuq uglevodorodlar-suv-ingibitorli sistemasida emulsiya hosil qilishini o'rganish laboratoriya sharoitida olib borildi. Aralashmaning to'liq ajralishi uchun 15-17 minut vaqt sarflanganligi topildi. Amaldagi talablar bo'yicha emulsiya holatidan aralashmalarning to'liq ajralishi 10-30 minutni tashkil etish kerak va talabga ko'ra aminonitrilli ingibitorning emulsiyadan chiqish diapozoni yuqoridagi talabga to'liq mos kelishni ko'rsatdi.

Aminonitrilli ingibitorning adsorbentlarni ko'piklanishi bo'yicha tadqiq qilish VNIIGAZ R51-00158623-11-95 "Tabiiy gazlarni vodorod sulfid va karbonat angidrididan tozalash uchun adsorbentlar. Ko'piklanish tavsifnomasini aniqlash" metodikasi asosida olib borildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra aminonitrilli ingibitori ishchi eritmasining ko'piklanishi kuzatilmadi va ushbu ishchi eritmasi ko'pikni so'ndiruvchi ekanligi aniqlandi.

Aminonitrilli ingibitorning yuqoridagi texnik tavsifnomasidan kelib chiqqan holda biz ushbu ingibitorning ishchi eritmasini Muborak gazni qayta ishlash zavodi qurilmalarida sinov-tajriba ishlarini amalga oshirdik. Quyidagi 1-rasmda Muborak gazni qayta ishlash zavodi tabiiy gazni tozalash texnologik

qurilmalarining tavsifiy sxemasi keltirilgan.

1-rasm. Muborak GZI zavodi gazni tozalash qurilmalarining sxematik tavsifnomasi

E-1 gorizontial tipli separator, *E-2* vertikal tipli separator, *K1*-absorber, *E-3* tozalangan gazni ajratgich, *E*-ekspanzer, *T-1/1*, *T-1/2* va *T-1/3* lar issiqlik almashtirgichlar, *K-2* desorber, *E-7* regeneratsiyalangan MDEA sig'im, *II-1/a* va *II-1/b* bug'latgich, *XB-1* va *XB-2* lar sovutgichlar.

Qurilmaning texnologik tavsifi quyidagicha: "Muborak gazni qayta ishlash zavodi" UShKga tabiiy gaz «Muborakneftgaz» UShK konlaridan keladi. Quvurlardan kelayotgan tabiiy gaz mahsuloti dastlab gaz 4,2-5,0 MPa bosim ostida va 20-40 °C haroratda birlamchi-gorizontol (yotiq) separator *E-1*ga kelib tushadi. Gazning separatorida birdan kengayishi va oqim yo'nalishining o'zgarishi hisobiga uglevodorod kondensati (gazkondensati), suv tomchilari, mexanik aralashmalar va zanglar ajralishiga olib keladi. Shundan so'ng xom ashyo gazi ikkilamchi tik separator *E-2* ga kelib tushadi va qo'shimcha tarzda suyuq uglevodorodlardan, suv va mexanik aralashmalardan tozalanadi.

Separator *E-1* va *E-2* larda yig'lgan gaz kondensati maxsus gaz kondensati yig'uvchi sig'mlariga yuboriladi. Suyuqlik tomchilari va mexanik aralashmalardan tozalangan gaz, separator *E-2* dan absorber *K-1* ning pastki qismiga birinchi to'rsimon likopchaning ostidan kiradi. Ushbu absorberda gaz 35-40 %-li MDEA eritmasi bilan kislotali gazlardan tozalanadi. Absorber qurilmasi *K-1* da 24 ta likopcha mavjud bo'lib, yuqori oltingugurtli gaz tozalanganda MDEA eritmasi *K-1* absorberning 20-likopchali zonasidan yuboriladi, past oltingugurtli gaz tozalanganda esa o'rta qismiga yani 12-likopchaga beriladi. Absorberda massa almashuv jarayoni sodir bo'ladi. Norden komponentlardan tozalangan, harorati 45-68 °C bo'lgan tabiiy gaz, *E-3* separatorga uzatiladi. Bu separatorda to'rsimon qaytargichlar mavjud bo'lib, gaz tarkibidagi eritma tomchilari ajratiladi. Separator *E-3* dan yig'ilgan eritma, regeneratsiyalangan eritma sig'imi *E-7* ga haydaladi. Ajratgich *E-3* eritmaning ko'piklanish ehtimoli natijasida tozalangan tabiiy gaz bilan qo'shib chiqadigan moddalarni ham qabul qilishga mo'ljallangan.

To'yingan eritmani qayta tiklash tavsifi. Vodorod sulfid va karbonat angidrid bilan to'yingan eritma *K-1* absorberdan keyin 45-47 °C harorat bilan ekspanser *E-4* ga kelib tushadi. Ekspanzer *E-4* da bosimning 0,4-0,6 MPa ga tushishi hisobiga to'yingan eritmadan qisman gaz ajralishi ro'y beradi. MDEAning to'yingan eritmasi *E-4* dan issiqlik almashtirgichlar *T-1/1*, *T-1/2*, *T1/3* ga kelib tushadi. To'yingan eritma ketma-ket tartibdagi issiqlik almashtirgichlar *T-1/1*, *T-1/2*, *T1/3* larning quvurlari ichidan o'tayotib, quvurlar orasidan oqimga qarshi borayotgan desorber *K-2* ning kub qismidan chiqqan qaynoq regeneratsiyalangan eritma bilan 90-105 °C gacha isitiladi. To'yingan eritmadan yutilgan nordon komponentlar, desorberning maxsus bir yoqlama o'tkazuvchi likopchasidan *II-1/a* va *II-1/b* bug'latgichga kelib, u yerda suv bug'ining issiqligi hisobiga to'yingan eritma 117-127 °C haroratgacha isitiladi. Desorber *K-2* ning kub qismidan MDEAning to'yingan eritmasi tarkibidan yutilgan H₂S va CO₂ ajralib chiqadi va MDEAning qayta tiklanishi sodir bo'ladi. MDEAning qayta tiklangan eritmasi, 10 *K-2* ning kub qismidan chiqib issiqlik almashtirgich *T-1/1*, *T-1/2*, *T1/3* quvurlari oralig'i bo'ylab harakat qilib, qarshi oqimda quvur ichidan oqadigan nordon gaz bilan to'yingan eritmani isitish hisobiga 70-98 °C gacha soviydi. Qayta tiklangan amin eritmasi shundan so'ng havo bilan sovutish maqsadida *XB-1* apparatiga va so'ngra 45-55 °C haroratgacha sovutilgan qayta tiklangan aminli eritma yig'gich sig'm *E-7* ga kelib tushadi. Eritma yig'gich sigim *E-7* ning tubidan nasos *H-5* bilan tegishli aylanma jarayonga qaytariladi va aminli eritmaning harorati bir xilda saqlab turiladi. Tabiiy gazni nordon komponentlardan tozalash qurilmasida yuqoridagi sxemaga binoan aminli eritmani *K-1* ga ikki xil oqim bo'yicha beriladi. Birinchi oqim, ya'ni umumiy eritma hajmining 25 % miqdori suvli sovutgich *X-1*

da 38-40 °C gacha sovutilib, soʻngra K-1 ning yuqori qismidan kiritiladi. Ikkinchi oqim umumiy eritma hajmining 75% miqdori suvli sovutgich X-2 da 38-40 °C gacha sovutilib, 10 K-1 ning oʻrta qismidan kiritilib turadi. Shu holatda aminli eritma davriy ravishda jarayonda ishtirok etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Атакулова Дилбар Дусмуродовна. Промышленное применение ингибиторов на основе аминонитрилов, определение их эффективности и технологических характеристик.”Экономика и социум” ISSN 2225-1545. 9(124).30.09.2024 г.
2. Ataqulova Dilbar Dusmurodovna. Metallarni korroziyadan himoyalashda alifatik aminonitril hosilalarini qoʻllash. “Sanoatda raqamli texnologiyalar” ilmiy-texnik jurnal. 2-dekabr 2024 yil.
3. Dilbar Dusmurodovna Ataqulova., Neft-gaz-suv muhiti korroziyasida aminonitrilli ingibitorlarning samaradorligi. Qoʻqon DPI-ilmiy-xabarlar jurnali. 2-dekabr 2024 yil.
4. Dilbar Dusmurodovna Ataqulova., Korroziyaga qarshi MAD-20 ingibitorini xossasini oʻrganish. JizPU-ilmiy-xabarlar jurnali. 2-dekabr 2024 yil.
5. Ataqulova Dilbar Dusmurodovna. Korroziya ingibitori ishlab chiqarish uchun reagentlar va ularning fizik-kimyoviy tavsifnomalari. “Neft-gaz sanoatining dolzarb muammolari va istiqbollari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjumani. Buxoro 15-16-oktyabr, 2024 yil..
6. Ataqulova Dilbar Dusmurodovna, Rahmatov Erkin Abdiqahfizovich, Neft va gaz sanoatida yuzaga keladigan korroziya va uni oldini olish chora tadbirlari. Qoʻqon DPI-ilmiy-xabarlar jurnali. ISSN: 3030-3958. 2025 yil 1-son.

MAHSULDOR QATLAMNI BIRLAMCHI OCHISH TEXNOLOGIYASI

Djabborov Sohib Sobirovich

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsent v.b.

Saʼdullayev Zoxidjon Nasrillo Oʻgʻli

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada neft va gaz qazib olishda mahsuldor qatlamni birlamchi ochish va ularni takomillashtirish usullari haqida maʼlumotlar keltirilgan.

Kalit soʻzlar. Burgʻulash chigʻiri, qatlam, bosim, paker, quvur.

Mahsuldor qatlamlarning ochish usullari

Quduqlarni burgʻilash jarayonining eng asosiy soʻngi va masʼuliyatli bosqichlaridan biri bu mahsuldor qatlamni ochishdir.

Mahsuldor qatlamni ochishning ikkita eng asosiy usulini koʻrib chiqamiz:

1. Quduqdagi bosim qatlam bosimidan yuqori boʻlganda qatlamni ochish $R_q > R_{qat}$;

2. Quduqdagi bosim va qatlam bosimi teng boʻlganda va $R_q < R_{qat}$ boʻlganida, bunda qatlamda depressiya hosil qilinadi:

$$\Delta R_2 = R_k - R_{qat}$$

Bu yerda: R_k - konturdagi flyuidlar bosimi.

Birinchi usulda burgʻilash jarayonida qatlamda neft, gaz, suv paydo boʻlishining oldi olinadi.

Mahsuldor qatamlarni ochish uchun burgʻilash eritmasini tanlash

Mahsuldor qatlamni ochish va mustahkamlash jarayonida burgʻilash eritmasining sifati muhim oʻrin tutadi. Burgʻilash eritmalarining qattiq fazasi qatlamdagi sizish kanallarini kamaytirishga moyil boʻlsa, eritmaning suyuq fazasi esa (suv) gilli minerallarning boʻkib-shishib qolishi tufayli qatlamning gʻovakligi va oʻtkazuvchanlikning kamayishiga olib keladi.

Normal va anomal yuqori bosimli qatamlar mavjud oraliqlarda himoya quvuri loyihadagi chuqurlikkacha tushiriladi va quvur orti hamda quduq devori orasidagi boʻshliq sementlar bilan mustahkamlanadi. Qatlamni quvur ichki qismi bilan tutashtirish (ikkilamchi ochish)da oʻqli, kumulyativ yoki suv- qum oqimli perforatorlar ishlatiladi.

Burgʻilash eritmalarini ogʻirlashtirish maqsadida barit qoʻshilishi va uning eritmada ajralib qatlamning gʻovak qismlariga kirib qolishi, salbiy oqibatlariga sabab boʻladi, chunki uning inertligi quduq tubini tozalashda hamda birlamchi ochishda toʻsqinlik qiladi. Shuning uchun mahsuldor qatlamlarni ochishda iloji boricha ogʻirlashtirish sifatida inert boʻlmagan xom ashyolardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Mahsuldor qatlamni birlamchi ochish texnologiyasi. Mahsuldor uyumga «kirish» usullari

Mahsuldor qatlamlarga kirish usuli deganda mahsuldor qatlamda olib boriladigan burg'ilash tartibi va aynan mahsuldor uyumni mustahkamlash tushuniladi. Mahsuldor qatlamga kirishning bir necha usullari mavjud bo'lib, ularning asosiysi quyidagi 5 ta hisoblanadi:

1-usul. Mahsuldor uyumda burg'ilash davom ettiriladi. O'ngacha bo'lgan yuqoridagi qatlamlar himoya tizmalari bilan mustahkamlanmaydi. Uyum to'liq burg'ilab bo'lingandan keyin quduqqa himoya quvurlari tushiriladi va sementlanadi.

Quduq ichi bilan mahsuldor qatlam tutashtirilishi uchun quduq perforatsiya qilinadi (teshiladi) ya'ni, tizmalarni otish orqali ko'plab teshiklar hosil qilinadi.

Qulayligi: ishga tushirish jihatidan oddiy, har qanday mahsuldor qatlam va qatlamchalar bilan bog'lanish mumkin. Bu usulda burg'ilash ishlarining tannarxi boshqa usullarga qaraganda arzonroq.

Noqulayligi: - asosida suv bo'lgan burg'ilash eritmasi ishlatganda mahsuldor qatlamning ifloslanish ehtimoli katta bo'ladi;

- burg'ilash vaqtida faqat mahsuldor qatlam emas, balki himoya tizmasi tushirilgan oraliqqacha bo'lgan masofa ifloslanadi;

- ifloslanish uyumda katta bo'lsa, bu uyumni o'zlashtirish og'ir kechadi, debit esa potensial debitidan kichik bo'ladi, mablag' ko'p sarflanadi.

2-usul. Himoya tizmalari mahsuldor qatlamning shiftiga tushiriladi va mustahkamlanadi. Himoya tizmasining diametridan kichikroq bo'lgan burg'i tanlanib, mahsuldor qatlam burg'ilanadi, uyum ochiq holatda qoldiriladi. Bu usulda mahsuldor qatlamga kirish uchun uyumdagi sharoitlarni hisobga olgan holda burg'ilash eritmasining tarkibi va xossasini tanlab olish zarurdir.

Qulayligi: mahsuldor qatlam mustahkam tog' jinslaridan iborat bo'lsa, va faqat bir xil suyuqlikdan tashkil topgan bo'lsa, qatlam tanlanmasdan burg'ilanadi.

Noqulayligi:

- quduqda qatlam suyuqligi filtratsiyasi kuchli bo'lsa;

- qatlamlarni tanlab eksplutatsiya qilib bo'lmaydi.

3-usul. Bu usulda burg'ilangan mahsuldor qatlamga filt tushiriladi. Tushirilgan filtr himoya tizmasining oxirgi qismida osilgan holatda bo'ladi. Filtr bilan tizmadagi oraliq paker bilan mustahkamlanadi. Bu usulda ham yuqoridagi usullar kabi qulaylik va noqulaylik mavjud. Bu usulning farqi shundaki, mahsuldor uyum mustahkam bo'lmagan tog' jinslaridan iborat bo'lganda va foydalanish vaqtida uncha mustahkam bo'lmagan quduqlarda yaxshi natija beradi.

4-usul. Bu usulda quduq mahsuldor qatlamning shipigacha burg'ilanib, himoya tizmalari tushiriladi va mustahkamlanadi. Himoya tizmasining diametridan kichikroq bo'lgan tizma tanlanib, mahsuldor qatlam burg'ilanadi. So'ngra esa xvostovik bilan mahsuldor qatlam mustahkamlanadi. Berilgan intervaldagi mahsuldor qatlamlar perforatsiya qilinadi.

Bu usullar burg'ilash eritmasi xossasining uyumdagi holatiga qarab tanlab olinadi (kollektordagi ifloslanishning oldini olish uchun).

Qulayligi: bu usulda har xil holatda bo'lgan qatlamchalardagi va qatlamlardagi mahsulotlarni juda kam harajat qilish orqali quduqdan o'zlashtirib olish mumkin. Quduqlardagi neftning debiti yuqori bo'ladi va quduqlarni o'zlashtirish tezlashadi.

Noqulayligi: quduqning tuzilishi murakkablashadi.

5-usul. Bu metodning 1- metoddan farqi shuki, quduqdagi mahsuldor qatlamda himoya tizmasining ostki qismi teshik (quvur bo'ylab ma'lum bir oraliqqacha teshilgan). Tizma tushirilgandan so'ng mahsuldor qatlamdan yuqori qismi sementlanadi.

Qulayligi: perforatsiya qilish uchun quduq ostida xech qanday mablag' sarflanmaydi va vaqtni ko'p talab qilmaydi.

Noqulayligi: bu usulda u yoki bu mahsuldor qatlamni foydalanib bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1.T.R.Yuldashev, X.Q. Eshkabilov. "Neft va gaz konlari mashina va mexanizmlari" Qarshi.: Qashqadaryo ko'zgusi OAV nashriyoti. –Darslik-2015 yil.

2.T.R.Yuldashev. "Neft va gaz konlari mashina va jihozlari" Qarshi.: Uslubiy qo'llanma. Qarshi - 2015 yil

3.Akramov B.SH., Umedov SH.X. Neft qazib olish bo'yicha ma'lumotnoma" Toshkent. Fan va texnologiyalar, 2010, 366 b.

4.Akramov B.SH., Sidikxojayev R.K. Neft va gaz ishi asoslari. Darslik. – T.: TDTU 2003.

5.Akramov B.SH., Sidikxo'jayev R.K., Umedov SH.X. Gaz qazib olish bo'yicha ma'lumotnoma. Toshkent, Fan va texnologiyalar, 2012, 666 b.

6.Arhipov S.V., Cheremisin N.A., Klimov A.A.: Vliyanie xaraktera rasprostraneniya glin sangopayskoy svity na razrabotku mestorojdeniy. // Neft. xoz., № 6, 2003, s. 56-60.

7.Baziv V.F., Zakirov S.N.: Nekotorye problemy razrabotki mnogoplastovyx mestorojdeniy. // Neft. xoz., № 11, 2002, s. 58-60.

8.Baluev A.A.: Perspektivy bureniya mnogostvolnyx skvazin na mestorojdeniyax Surgutskogo rayona. // Neft. xoz., № 9, 2001, s. 33-34.

9.Baturin Yu.E., Medvedev N.Ya., Sonich V.I., Yurev A.N.: Metody razrabotki slojnopostroennyx neftegazovyx zalezey i nizkopronitsaemyx kollektorov. // Neft. xoz., № 6, 2002, s. 104-109.

USTYURT GIPSINING TERMİK QAYTA ISHLASH BOSQICHLARIDA GIDRATATSION STRUKTURA HOSIL BO‘LISH KINETIKASI

Abilova Amina Janabaevna

O‘zR FA QQ bo‘limi Qoraqalpog‘ tabiiy fanlar ilmiy tadqiqot instituti kimyo laboratoriyasi mudiri, t.f.f.d. (PhD), katta ilmiy xodim

Mnajov Amaniyaz Nietbaevich

O‘zR FA QQ bo‘limi Qoraqalpog‘ tabiiy fanlar ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda Ustyurt tegisligi tabiiy gips namunalari turli haroratlarda termik qayta ishlanib, hosil bo‘lgan mahsulotlarning gidratatsion struktura hosil qilish xususiyatlari o‘rganildi. Suv/gips nisbati 0,30-0,60 oraliqda tanlanib, har bir holatda qotish tezligi va yakuniy mustahkamlik dinamikasi tahlil qilindi. Olingan natijalar harorat va S/G nisbatining gips bog‘lovchilarining struktura shakllanish jarayoniga ta‘sirini aniqlash imkonini berdi.

Kalit so‘zlar: Ustyurt gipsi, termik qayta ishlash, gidratatsion struktura, suv/gips nisbati, qotish tezligi, yakuniy mustahkamlik.

Kirish. So‘nggi yillarda Qoraqalpog‘iston hududida mahalliy mineral xomashyo resurslarini o‘rganish va ularni sanoat hamda qurilish tarmoqlarida qo‘llash bo‘yicha izchil ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, Ustyurt tekisligida joylashgan gips va angidrit konlari katta miqdordagi zaxiralarga ega bo‘lib, ular qatlam ko‘rinishida, o‘rtacha 4 metr qalinlikda tarqalgan va amaliy foydalanishga yaroqlidir [1].

Gips ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) ikki suvli kaltsiy sulfat, uning nazariy tarkibi (massa foizida) CaO -32,56 %, SO_3 - 46,51 %, H_2O - 20,93 % ni tashkil etadi. Ushbu mineral tabiatda keng tarqalgan bo‘lib, yuqori tozaligi va fizik-kimyoviy barqarorligi tufayli turli qurilish materiallari ishlab chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi [2]. Normativ hujjatlarga muvofiq, bog‘lovchi moddalar ishlab chiqarishda ishlatiladigan gips toshida ikki suvli gips miqdori birinchi nav uchun kamida 95 % bo‘lishi talab etiladi [3]. Gipsning texnologik qiymati uning kimyoviy tarkibi, kristall panjarasi va aralashmalar miqdoriga bevosita bog‘liqdir. Masalan, temir oksidlari gipsga sarg‘ish-jigarrang tus, organik aralashmalar esa kulrang rang beradi. Shuningdek, mineralning fizik shakli ham farqlanadi: yirik kristallari shaffof bo‘lgan “gips shpati”, ipakdek yaltirab turuvchi tolali selenit, donador gips va eng toza turi - alebastr.

Shu nuqtai nazardan, Ustyurt gips minerallari bo‘yicha o‘tkazilgan avvalgi tadqiqotlar ularning yuqori sifatli bog‘lovchi moddalar olish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Ushbu ilmiy ishda esa, aynan turli haroratlarda termik qayta ishlangan Ustyurt gips minerallarining gidratatsion struktura hosil bo‘lish jarayoni, suv/gips nisbatining qotish kinetikasiga ta‘siri hamda yakuniy mustahkamlik xususiyatlari o‘rganildi.

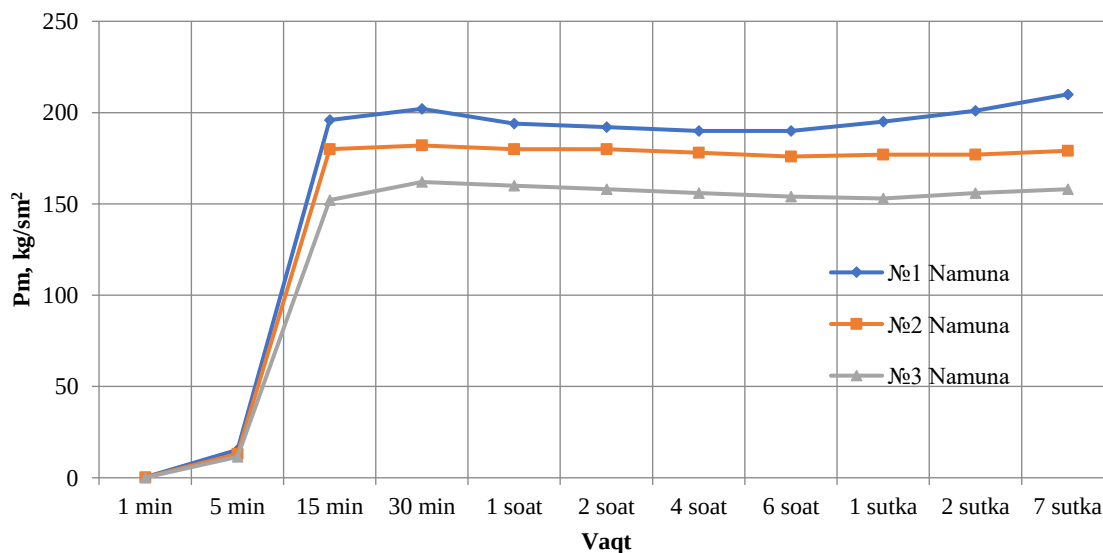
Materiallar va metodlar. Tadqiqot ishlari uchun Qoraqalpog‘iston Respublikasining Ustyurt teksiligi tabiiy gips minerallari tanlab olindi. Namunalarning mineralogik tuzilishi, kimyoviy tarkibi va aralashma miqdoridagi farqlar ularni turli harorat oralig‘ida termik qayta ishlash jarayonida yuz beradigan fizik-kimyoviy o‘zgarishlarni o‘rganish imkonini berdi.

Tajribalarda ishlatilgan gips minerallari avval quritildi, so‘ngra zarur o‘lchamgacha maydalanib, bir xil fraksiyaga keltirildi. Termik qayta ishlash mufel pechida 90 °C dan 1000 °C gacha bo‘lgan harorat oralig‘ida amalga oshirildi. Har bir harorat rejimida namunalarga belgilangan vaqt davomida termik qayta ishlandi Termik ishlovdan so‘ng mahsulotlar tezkor sovitilib, keyingi tajribalar uchun tayyor holga keltirildi. So‘ngra suv/gips (S/G) nisbatlari 0,30-0,60 oralig‘ida belgilandi va har bir nisbat uchun mahsulotlar suv bilan ma‘lum miqdorda aralashtirildi. Olingan suspenziyalar standart sharoitlarda saqlanib, ma‘lum vaqt oralig‘ida mustahkamlik o‘lchovlari amalga oshirildi. Ushbu ma‘lumotlar asosida gidratatsion struktura hosil bo‘lish kinetikasi tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. Ustyurt tegisligidan olingan tabiiy gips namunalari turli harorat oralig'ida termik qayta ishlangandan so'ng ularning gidratatsion struktura hosil bo'lish xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqotlarda ishlatilgan gips namunalari avval kimyoviy tarkibi, mineralogik tuzilishi hamda fizik-kimyoviy xossalari bo'yicha o'rganilgan bo'lib, bu ma'lumotlar ilgari chop etilgan ilmiy ishimizda keltirilgan [4]. Ushbu boshlang'ich tahlillar namunalar tarkibidagi asosiy fazalarni, aralashma miqdorini hamda kristall panjaraning xususiyatlarini aniqlash imkonini bergan va keyingi termik qayta ishlash hamda gidratatsiya jarayonlarini izohlashda tayanch vazifasini o'tadi.

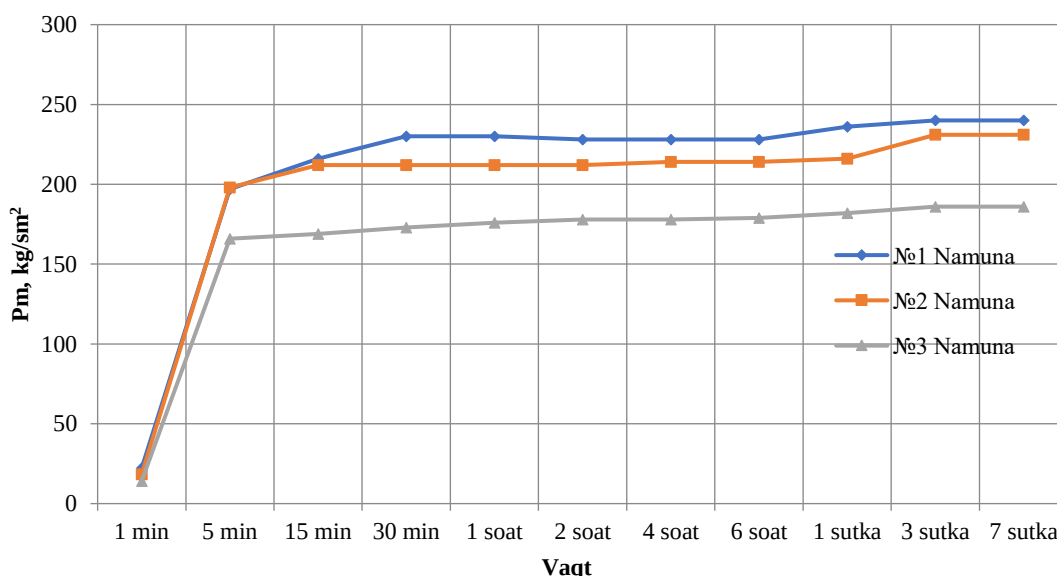
160-180 °C harorat oralig'ida termik qayta ishlangan gips mahsulotlarining gidratatsion struktura hosil bo'lish jarayoni uchta namuna bo'yicha tahlil qilindi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, bu harorat diapazonida suv/gips (S/G) nisbati 0,50 eng maqbul qiymat bo'lib, u gidratatsiya jarayonining tez boshlanishi va zich kristall panjara shakllanishiga imkon berdi [5]. Ustyurt №1 ushbu nisbatda qisqa vaqt ichida yuqori mustahkamlikga erishdi. Bu holat termik ishlovdan so'ng minerallarning faol yuzasining saqlanib qolganligi va kristallanish suvini tez qabul qilish xususiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Ustyurt №2 namuna ham barqaror gidratatsion struktura hosil qildi, biroq yakuniy mustahkamlik bo'yicha birinchi namunadan pastroq natija qayd etdi. Ustyurt №3 namunada esa aralashmalar miqdorining ko'pligi va ehtimoliy kristall panjaraning nuqsonlari sababli yakuniy mustahkamlik nisbatan past bo'ldi.

Suv miqdorining ortishi ($S/G = 0,55$ va $0,60$) barcha namunalarda gidratatsiya jarayonining sekinlashishiga va yakuniy mustahkamlikning kamayishiga olib keldi. Shunday qilib, 160-180 °C da termik qayta ishlangan gips bog'lovchilarida $S/G \approx 0,50$ nisbat eng qulay bo'lib, u tez gidratatsion struktura hosil bo'lishi va yuqori yakuniy mustahkamlikni ta'minlaydi (1 rasm).

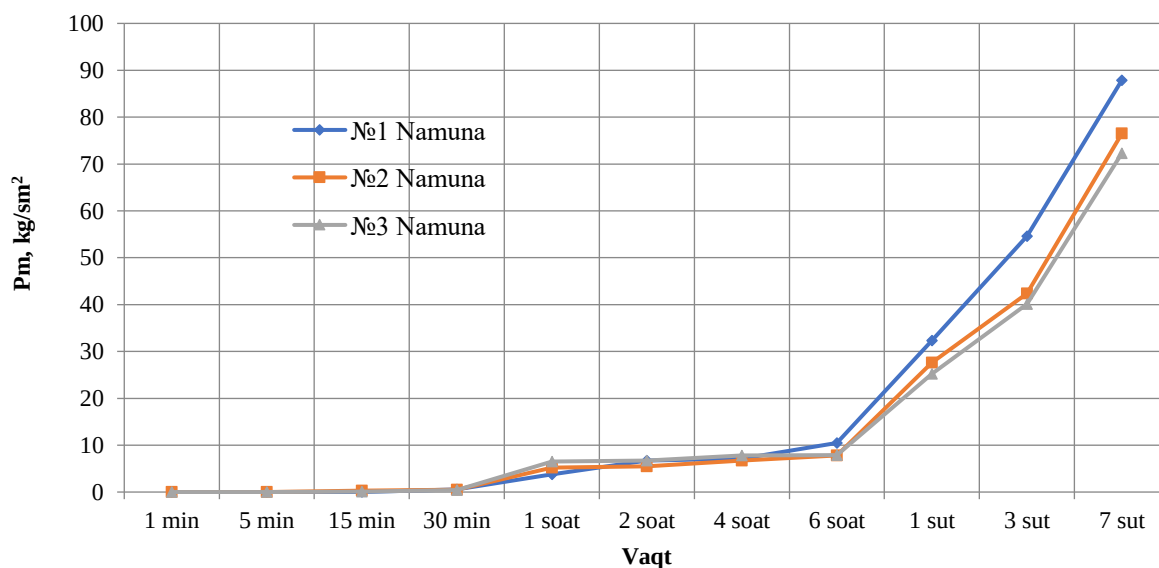
1 rasm. 160-180 °C haroratda olingan gips bog'lovchilarining suspenziyalarida struktura hosil bo'lishining kinetikasi
S/G 0,5

300-320 °C harorat oralig'ida olingan mahsulotlarning gidratatsion struktura hosil bo'lish jarayoni S/G nisbati va namuna xususiyatlariga qarab o'ziga xos kechdi. Dastlabki 30 minut ichida mustahkamlik tez sur'atda oshib, bir necha soat ichida barqarorlashdi. Bir sutkadan so'ng o'sish sekinlashgan bo'lsa-da, 7 sutka davomida mustahkamlik asta-sekin ortib, 160-180 °C da olingan mahsulotlarga nisbatan yuqoriroq yakuniy ko'rsatkichlarni berdi. Bu jarayon termik qayta ishlash natijasida mahsulotlarning suvga nisbatan faolligi ortgani hamda kristall bog'lanishlar zichroq hosil bo'lgani bilan izohlanadi. $S/G = 0,50$ nisbati eng yaxshi natija berdi: qotish tez boshlanib, yakuniy mustahkamlik yuqori bo'ldi. 0,55 nisbatda qotish sur'ati pasaydi, yakuniy daraja biroz past bo'ldi. 0,60 nisbatda esa ortiqcha suv struktura ichida bo'shliqlar hosil qilib, mustahkamlikning sezilarli kamayishiga olib keldi. Namunalar orasida № 1 barcha vaqt oralig'ida eng yuqori natijalarni ko'rsatdi; № 2 o'rtacha darajani, № 3 esa eng past natijani berdi (2 rasm).

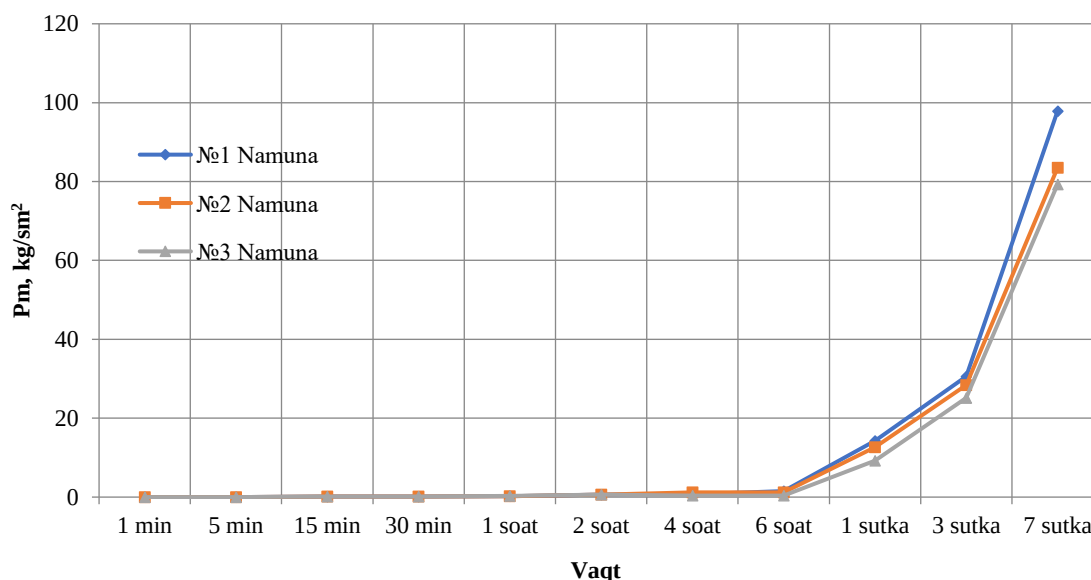
2 rasm. 300-320 ° C haroratda olingan gips bog'lovchilarining suspenziyalarida struktura hosil bo'lishining kinetikasi S/G 0,5

700 °C da termik qayta ishlangan mahsulotlarning gidratatsion struktura hosil bo'lish jarayoni ancha sust kechdi. Dastlabki bosqichda bir necha soat davomida sezilarli o'zgarish kuzatilmadi, bu 700 °C atrofida zarralarning zichlashishi va faol markazlarning kamayishi tufayli suvda eruvchanlikning keskin pasayishi bilan bog'liq. Vaqt o'tishi bilan gidratatsiya sekin-asta faollashib, 1 sutkadan so'ng dastlabki struktura shakllandi, 3-7 sutka oralig'ida esa mo'tadil mustahkamlik hosil bo'ldi. Bu guruhda suv/gips nisbatini kichikroq tanlash ($S/G \approx 0,30$) ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Namunalar orasida № 1 eng yuqori, № 2 o'rtacha, № 3 esa eng past natija berdi. 700 °C da qayta ishlangan mahsulotlarda qotish jarayoni sekin kechadi (deyarli qotmaydi) suv miqdori ma'lum chegarada saqlanganda kristall panjara shakllanishi mumkin (3 rasm).

3 rasm. 700 ° C haroratda olingan gips bog'lovchilarining suspenziyalarida struktura hosil bo'lishining kinetikasi S/G 0,3

1000 °C da termik qayta ishlangan mahsulotlarning gidratatsion struktura hosil bo'lish jarayoni ancha sust kechdi. Dastlabki bosqichda (bir necha soat davomida) sezilarli mustahkamlik oshishi kuzatilmadi. 1 sutkadan keyin mahsulot yuzasida qisman kristall o'sish belgilari paydo bo'ldi, ammo jarayon sekin davom etdi. 7 sutka yakunida shakllangan struktura oldingi haroratda (700 °C va past) nisbatan pastroq mustahkamlik ko'rsatdi. Suv/gips (S/G) nisbatining kamaytirilishi bu guruh mahsulotlari uchun muhim bo'lib, $S/G \approx 0,30$ da eng yaxshi natijalar olindi. Biroq, hatto bu sharoitda ham yakuniy mustahkamlik past bo'lib qoldi. Namunalar orasida tarkibi nisbatan toza bo'lgan №1 eng yuqori ko'rsatkichlarni berdi, №2 o'rtacha, №3 esa eng past natijalarni namoyon etdi (4 rasm).

4 rasm. 1000 ° C haroratda olingan gips bog'lovchilarining suspenziyalarida struktura hosil bo'lishining kinetikasi S/G 0,3

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Ustyurt tabiiy gips namunalari uchun termik ishlov harorati gidratatsion struktura hosil bo'lish xususiyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. 160-180 °C va 300-320 °C oralig'ida ishlov berilgan mahsulotlar yuqori gidratatsion faollikka ega bo'lib, S/G $\approx$ 0,50 nisbatida qisqa vaqt ichida zich kristall panjara hosil qiladi va yuqori yakuniy mustahkamlikka erishadi. Bunda namuna tarkibining tozaligi va donalar morfologiyasi ham jarayonning samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri bo'lib chiqdi. 700-1000 °C da ishlov berilgan mahsulotlarda esa zarrachalar yuzasining faol markazlari kamayib, suvda eruvchanlik pasayadi va gidratatsiya jarayoni ancha sust kechadi; bunday sharoitda barqaror tuzilma shakllanishi uchun S/G $\approx$ 0,30 nisbatini tanlash maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, optimal termik ishlov rejimi va suv/gips nisbatini tanlash gips bog'lovchilarining sifatini oshirish va kerakli struktura hosil bo'lishini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абылова А.Ж., Туремуратов Ш.Н./Исследование гипсовых минералов Каракалпакстана для внедрения в наиболее важных отраслях современного строительства. – Ташкент: Fan ziyosi, 2024. – 120 с.
2. Абылова А.Ж., Мнажов А.Н., Бекбосынова Р.Ж. Комплексное исследование вещественного состава и структурные особенности гипсовых минералов Устьуртского месторождения.
3. ГОСТ 4013-2019. Камень гипсовый и гипсоангидритовый для производства вяжущих материалов. – М.: Стандартинформ, 2019. – 12 с.
4. Мнажов А.Н., Абылова А.Ж. Ustyurt gips minerallarining kimyoviy, fizik-kimyoviy xossalari/ Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг ахборотномаси.
5. Абылова А.Ж. Физико-химические основы управления свойствами дисперсий гипсовых вяжущих веществ Каракалпакстана минеральными микронаполнителями. Дисс. д.ф.т.н. (PhD). 02.00.11 / Абылова Амина Жанабаевна - Ташкент, 2018 – 171 с.

SOYA O'SIMLIKLARINING (GLYCINE MAX) QURG'OQCHILIKKA CHIDAMLILIGI FIZIOLOGIYASI

Xolliyev Asqar Ergashovich

Buxoro davlat universiteti biologiya fanlari doktori, professor

Aminjonova Charosxon Akmalovna

Buxoro davlat universiteti maqsadli tayanch doktoranti

Annotatsiya: Soya o'simliklarining qurg'oqchilikka chidamliligi asosan bir nechta fiziologik va biokimyoviy mexanizmlar bilan ta'minlanadi. Soya o'simliklarining mahalliy va xorijiy navlaridan - Chara, Zara, Bars, Arisoy, Zamin, Olmos, Optimaning qurg'oqchilikka chidamliligi fiziologiyasini ushbu o'simlikning suv balansini boshqarishni, soya o'simliklari stomatalarni yopib, suvning bug'lanishini, transpiratsiya jadalligini, o'simlikda suvning tejalishini va uning fotosintez jarayonlari o'rganildi.

O'rganilgan barcha soya navlarida transpiratsiya jadalligi ertalabgi soatlarda past, tushki soatlarda eng yuqori, kechki soatlarda esa past daraja kuzatilganligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: soya o'simligi, xlorofill miqdori, transpiratsiya jadalligi, qurg'oqchilik, torsion tarozi

Kirish. Soya o'simliklarining (*Glycine max*) qurg'oqchilikka chidamliligi fiziologiyasi - soya o'simliklarining qurg'oqchilik sharoitlariga qanday javob berishini va shu muhitda qanday yashab qolishini o'rganadigan fan sohasidir. Soya o'simliklarining qurg'oqchilikka chidamliligi asosan bir nechta fiziologik va biokimyoviy mexanizmlar bilan ta'minlanadi [1]. Qurg'oqchilik sharoiti o'simliklar uchun eng xavfli abiotik stress omillaridan biri bo'lib, ular o'simliklarning o'sish va rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Soya o'simligi ham qurg'oqchilikka nisbatan sezgir bo'lib, unga ta'sir qiluvchi abiotik stresslar, xususan, suv yetishmovchiligi, tuproq namligi darajasining pasayishi va harorat o'zgarishlari o'simlikning biologik faoliyatini to'xtatishi yoki sustlashtirishi mumkin.

Soya o'simligi (*Glycine max*) o'zining suvga bo'lgan ehtiyoji bilan ajralib turadi. Qurg'oqchilik davrida o'simliklar bir qator fiziologik jarayonlarni, shu jumladan, fotosintez, transpiratsiya va oziq moddalarining uzatilishini kamaytiradi. Bularning barchasi o'simlikning hosildorligini kamaytiradi va uning o'sishiga to'sqinlik qiladi [2].

O'simliklar duch keladigan stressning ikki toifasi mavjud: biotik stress va abiotik stress. Bakteriyalar, zamburug'lar, viruslar, hasharotlar zararkunandalari va boshqalar, ya'ni biotik stress. Abiotik stress yuqori sho'rlanish, qurg'oqchilik, past harorat, past kislorod va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Soya o'simligi qurg'oqchilikka uchraganda, o'simlik hujayralari suv yo'qotadi va u ma'lum darajaga yetganda, membranada fosfolipid molekulalarining joylashishi buziladi, membrana oqsili buziladi va membrananing selektiv o'tkazuvchanligi buziladi [3]. Shuningdek, xloroplast va mitoxondrial tuzilmalar vayron qilingan. Qurg'oqchilik tilakoid varaqlari sonining kamayishiga va xloroplast, tilakoid, lamellari sonining buzilishiga, mitoxondrial ichki kristallar sonining kamayishiga, yadro va yadro membranasining xiralashishiga, kondensatsiyalangan xromosomalar va sintetik faollikning pasayishiga olib keladi.

Maqsad va vazifalar. Soya o'simliklarining (*Glycine max*) qurg'oqchilikka chidamliligi fiziologiyasini tahlil qilish maqsadida ushbu o'simlikning suv balansini boshqarishni, soya o'simliklari stomatalarni yopib, suvning bug'lanishini, transpiratsiya jadalligini, o'simlikda suvning tejalishini va uning fotosintez jarayonlarini o'rganishdan iborat.

Material va metodlar. Yuqoridagi maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun soya o'simligining mahalliy va xorijiy navlaridan - Chara, Zara, Bars, Arisoy, Zamin, Olmos, Optimaning morfologik, fiziologik, biokimyoviy, fenologik, kuzatish va statistik usullardan foydalanildi. Transpiratsiya jadalligini BT-500 torsion tarozi yordamida kunlik dinamikasi (3 mahal – ertalab, kunduzi, kechqurun) bargning kichik massalarini (1 mg dan 50 mg gacha) yuqori aniqlikda aniqlashda qo'llanildi. O'rganilayotgan navlarning SPAD xlorofill miqdorini aniqlashda PKM-B modelidagi Chlorophyll meter asbobidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

O'simlik biomassasini 1 grammga oshirish uchun taxminan 500 g suvning ildiz tizimi tomonidan so'rilishi, o'simlik orqali o'zlashtirilishi va uning vegetativ organlari yuzasidan atmosferaga chiqarilishi kerak. Suv o'ziga xos xususiyatlarga egaligi tufayli u hujayra hayotining barcha jarayonlarida katta ahamiyatga ega. Hatto, suv rejimining ozgina buzilishi ham metabolitik jarayonlarda jiddiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

O'rganilayotgan soya navlarida taranspiratsiya jadalligining kunlik dinamikasi qurg'oqchilikka chidamli bo'lgan navlarda, qurg'oqchilikka chidamsiz navlarga qaraganda yuqori bo'ldi. O'simliklarning suv bilan ta'minlash darjasining oshishi transpiratsiya orqali suvning sarflanishini ham kuchaytiradi. Tuproqdagi suv tanqisligi o'simliklarda transpiratsiya jadalligini pasaytiradi.

Dala tajribalari asosida olingan ma'lumotlarga ko'ra, soya navlarining transpiratsiya jadalligi nav xususiyatlari va havo haroratiga bog'liq holda o'zgarishi kuzatildi. O'rganilgan barcha soya navlarida transpiratsiya jadalligi ertalabgi soatlarda past, tushki soatlarda eng yuqori, kechki soatlarda esa past daraja kuzatildi (1-3 jadvallar).

Xorijiy navlardan Arisoyda transpiratsiya jadalligini BT-500 torsion tarozi yordamida ertalab o'lchangan barg massasining boshlang'ich og'irligi 48 mg, oxirgi og'irligi 44 mg ni tashkil etdi, 4 mg suv bug'langan (1-jadval). Bars navida barg massasining boshlang'ich og'irligi 35 mg, oxirgi og'irligi 30 mg ni tashkil etdi, 5 mg suv bug'langan. Keying xorijiy navimiz Zarada boshlang'ich og'irligi 42 mg, oxirgi og'irligi 38 mg ni tashkil etdi, 4 mg suv bug'langan. Chara navida boshlang'ich og'irligi 58 mg, oxirgi og'irligi 51 mg ni tashkil etdi, 7 mg suv bug'langan. Optima navida boshlang'ich og'irligi 50 mg, oxirgi og'irligi 44 mg ni tashkil etdi, 6 mg suv bug'langan. Keyingi mahalliy Olmos navida barg massasining boshlang'ich og'irligi 62 mg, oxirgi og'irligi 54 mg ni tashkil etdi, 8 mg suv bug'langan. Zamin navida barg

massasining boshlang'ich og'irligi 45 mg, oxirgi og'irligi 41 mg ni tashkil etdi, 4 mg suv bug'langan.

Jadval 1

Soya navlarining transpiratsiya jadalligini kunlik dinamika (ertalabgi)

Soya navlari	Boshlang'ich og'irlik (mg)	Oxirgi og'irlik (mg)	Farq
Arisoy	48	44	4
Bars	35	30	5
Zara	42	38	4
Chara	58	51	7
Optima	50	44	6
Olmos	62	54	8
Zamin	45	41	4

Tushki kuzatuvlarga ko'ra, Arisoy navida barg massasining boshlang'ich og'irligi 43 mg, oxirgi og'irligi 36 mg ni tashkil etdi, 7 mg suv bug'langan (2-jadval). Bars navida mos ravishda 38 mg va 32 mg (farq 6 mg), Zarada 45 mg va 40 mg (farq 5 mg), Chara navida 54 mg va 48 mg (farq 6 mg), Optima navida 52 mg va 49 mg (farq 3 mg), Olmos navida 68 mg va 58 mg (farq 10 mg), Zamin navida 48 mg va 43 mg ni tashkil etdi, farq 5 mg suv bug'langan.

Jadval 2

Soya navlarining transpiratsiya jadalligini kunlik dinamika (tushki)

Soya navlari	Boshlang'ich og'irlik (mg)	Oxirgi og'irlik (mg)	Farq
Arisoy	43	36	7
Bars	38	32	6
Zara	45	40	5
Chara	54	48	6
Optima	52	49	3
Olmos	68	58	10
Zamin	48	43	5

Rasm. Soya navlarini transpiratsiya jadalligini BT-500 torsion tarozida o'rganish jarayoni

Kechki kuzatuvlarga ko'ra, Arisoy navida barg massasining boshlang'ich og'irligi 45 mg, oxirgi og'irligi 44 mg ni tashkil etdi, farq 1 mg suv bug'langan (3-jadval). Bars navida mos ravishda 34 mg va 32 mg (farq 2 mg), Zarada 40 mg va 37 mg (farq 3 mg), Chara navida 52 mg va 49 mg (farq 3 mg), Optima navida 47 mg va 42 mg (farq 5 mg), Olmos navida 58 mg va 54 mg (farq 4 mg), Zamin navida 45 mg va 43 mg ni tashkil etdi, farq 2 mg suv bug'langan.

Soya navlarining transpiratsiya jadalligini kunlik dinamika (kechki)

Soya navlari	Boshlang'ich og'irlik (mg)	Oxirgi og'irlik (mg)	Farq
Arisoy	45	44	1
Bars	34	32	2
Zara	40	37	3
Chara	52	49	3
Optima	47	42	5
Olmos	588	54	4
Zamin	45	43	2

Xulosa. Soya o'simliklarining qurg'oqchilikka chidamliligi fiziologiyasini o'rganishda transpiratsiya jadalligini BT-500 torsion tarozi yordamida kunlik dinamikasi (3 mahal – ertalab, kunduzi, kechqurun) bargning kichik massalarini (1 mg dan 50 mg gacha) yuqori aniqlikda aniqlandi. Soya navlarining transpiratsiya jadalligi nav xususiyatlari va havo haroratiga bog'liq holda o'zgarishi kuzatildi. O'rganilgan barcha soya navlarida transpiratsiya jadalligi ertalabgi soatlarda past, tushki soatlarda eng yuqori, kechki soatlarda esa past daraja kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cibelle Engels, Fabiana Aparecida Rodrigues, Ademir de Oliveira Ferreira, Thiago Massao Inagaki and Alexandre Lima Nepomuceno Drought Effects on Soybean Cultivation – “Annual Research & Review in Biology” journal 16(1): 1-13, 2017
2. Oqba Basal The effects of drought stress on soybean (Glycine max L. Merr.) growth, physiology and quality. “AGRárTUDoMáNYI KözLEMényEK” journal 2017/72
3. Nisarga Kodadinne Narayana, Chathurika Wijewardana, Firas A. Alsajri, K. Raja Reddy, Salliana R. Stetina & Raju Bheemanahalli Resilience of soybean genotypes to drought stress during the early vegetative stage Scientific Reports vol 14, 2024
4. Kholliyev Askar Ergashovich, Fozilov Sherzod Musurmonovich Some Characteristics Of Transpiration Of Promising Soybean's Varieties The American Journal of Agriculture and Biomedical Engineering Volume 3 Issue 05 Pages 28
5. KA Ergashovich, AC Akmalovna Soybean Cultivation Technology and Basics of Land Preparation for Planting Eurasian Journal of Research, Development and Innovation 7, 8-13

ATSETOATSETANILIDNING ATSETIL GIDRAZONI RAMAN SPEKTRI TAHLILI

Aminova Hilola

Buxoro davlat universiteti mustqil izlanuvchisi

E-mail: aminovahil98@gmail.com

Sattorova Sarvinoz Zafar qizi

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: s.z.sattorova@gmail.com

Xudoyberdiyeva Malohat Mo'minovna

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

E-mail: malohatxudoyberdiyeva870@gmail.com

Abduraxmonov Sayfiddin Fayzullayevich

Buxoro davlat universiteti dotsenti, k.f.f.d.PhD

E-mail: abdu_sayfiddin@mail.ru

Xudoyarova E'tibor Axatovna

Buxoro davlat universiteti dotsenti, k.f.f.d.PhD

E-mail: xudoyarovaetibor766@gmail.com

Umarov Baqo Bafoyevich

Buxoro davlat universiteti professori

E-mail: umarobako@mail.ru

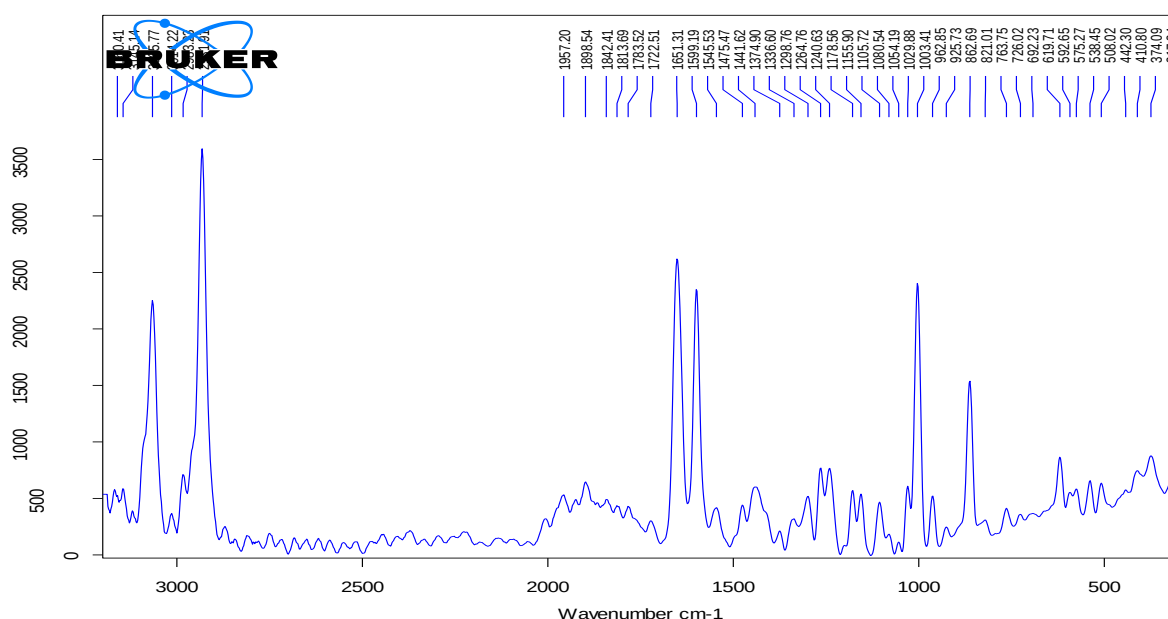
Annotatsiya: Ushbu maqolada atsetoatsetanilidning atsetilgidrazoni sintezi metodikasi va uning tuzilishini tahlil qiluvchi Raman spektri tahlili haqida va uning taxminiy tuzilishi haqida ma'lumotlar yozilgan.

Kalit so'zlar: atsetoatsetanilid, atsetilgidrazon, sintez, Raman spektr, valent tebranishlar, deformatsion tebranishlar.

Bugungi kunda kislota gidrazidlarining aldegid va ketonlar bilan kondensatlanish reaksiyalari tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, bu turdagi moddalarning polidentat ligand sifatida qo'llanilishi hamda yuqori biologik faollik namoyon qilishidir [1]. Tarkibida N,O,S kabi donor atomlar saqlagan ko'pchilik organik moddalar d- va f-elementlar ionlari bilan kompleks hosil qilishi va bu komplekslarning amaliy ahamiyati tufayli juda keng muhokamalarga sabab bo'lmoqda [2,3].

H₂L¹ sintezi: hajmi 500 ml tubi dumaloq kolbaga 0,01 mol (1,77 gr) atsetoatsetanilid solindi, ustiga 100 ml absolyut etanol quyildi. Kolbaga teskari sovutgich ulanib, shtativga mahkamlandi va aralashma bir jinsli eritma bo'lguncha 30-40°C haroratda aralashtirib turilgan holda isitildi. 150 ml sig'imli stakan olib, 0,01 mol (0,74 gr) atsetilgidrazidi o'lchab olindi va teskari sovutgich ulandi. Reaksiyon aralashma doimiy aralashtirib turib, suv hammomida 3 soat qaynatildi. Erituvchining 3/1 qismi vakuumda haydab olindi. Erituvchi bug'lanib ketguniga qadar xona haroratida qoldirildi. C₁₂H₁₅N₃O₂ ning ninasimon sariq kristallari hosil bo'ldi.

Olingan moddaning tuzilishini aniqlash uchun Raman spektri o'rganildi. Analiz uchun namuna 2,1mg olindi va qattiq holatda o'rganildi.

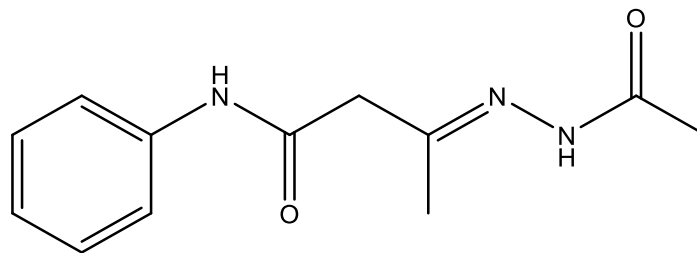

1-rasm. Atsetoatsetanilidning atsetil gidrazoni raman spektri

Molekulaning Raman spektri atomlararo bog'lanishlarning tebranish usullari va birikmada mavjud bo'lgan funktsional guruhlar haqida ma'lumot beradi. (E)-3-(2-asetilgidrazineyliden)-N-fenilbutanamid uchun Raman spektri strukturadagi turli kimyoviy bog'lanishlarning, shu jumladan amid, fenil, atsetil va gidrazon guruhlarining tebranish rejimlariga mos keladigan cho'qqilarni o'z ichiga oladi. 1000 sm⁻¹ dan past sohada murakkabroq bog'lanishlarni o'z ichiga olgan C-H, C-C, C-N bog'larining deformatsion tebranishlari kuzatiladi. Fenil guruhidagi C-H egilish tebranishlari odatda 1000-1100 sm⁻¹ sohada, bu molekuladagi ushbu tebranish 1000-1030 sm⁻¹ atrofida namoyon bo'ladi, ushbu sohada -CH₂- va -CH₃ guruhlarining ham buralish spektrlari kuzatiladi. 1336 sm⁻¹ atrofidagi cho'qqi metil guruhlaridagi C-H buralish va aromatik halqaning deformatsion tebranishlari kuzatiladi. Aromatik halqadagi C-C valent tebranishlari 1545-1600 sm⁻¹ oralig'ida namoyon bo'ladi. Molekuladagi NH burilish harakat tebranishlari va valent tebranishlari 1550-1650 sm⁻¹, amid guruhining C=O tebranishi odatda 1650-1690 sm⁻¹ atrofida, va 3100-3200 sm⁻¹ atrofida past intensivlikdagi cho'qqilarni ko'rsatishi mumkin. 1722 sm⁻¹ soha signalning kuzatilishi molekulada amid yoki asetil funktsional guruhining mavjudligini tasdiqlaydi. 1783 hamda 1813-1898 sm⁻¹ sohalarida signallarning kuzatilishi gidrazon va amid guruhlaridagi C=O hamda C=N bog'larining

valent tebranishlariga mos keladi [4].

Metil, metilen va aromatik guruhlarining C–H valent tebranishlari odatda 2800-3200 cm^{-1} juda yuqori chastota diapazonidagi signallar kuzatiladi. Aromatik halqadagi C–H valent tebranishlari 3065-3145 cm^{-1} atrofida kuzatildi. Bundan xulosa qilib biz sintez qilgan moddani tuzilishini quyidagicha taxmin qilishimiz mumkin.

(E)-3-(2-acetylhydrazineylidene)-N-phenylbutanamide

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tursunov M.A., Umarov B.B., Avezov K.G. Synthesis and Crystal Structure of Nickel (II) and Zinc (II) Complexes with Benzoylacetic Aldehyde Derivatives // Moscow
2. Худоярова Э.А., Абдурахмонов С.Ф. Двух ядерные комплексы никеля(II) с продуктом конденсации бензоилгидразида субериновой кислоты // Учёной XXI века международной журнал.- №2-1.- Москва.-2016.- С. 15-20
3. Умаров Б.Б., Абдурахмонов С.Ф., Худоярова Э.А., Сулаймонова З.А., Гайбуллаев Х.С. Парпиев Н.А. Биядерные комплексы никеля(II) с продуктом конденсации бензоилгидразида субериновой кислоты // Научный вестник БГУ-№3 (59) Бухара.-2015. 28-32 стр.
4. Xudoyarova E.A., Abduraxmonov S.F., Umarov B.B. Para-[bis-1,4-(4,4,4- triflorbutandion-1,3)]-benzolning sintezi va spektral tadqiqotlari // Fan va texnologiyalar taraqqiyoti.- BuxMTI.- 2022.- №3.-92-99- betlar.

BUXORO VILOYATI QISHLOQ XO‘JALIGIDA ZAMONAVIY BIOTEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASHNING EKOLOGIK VA GEOGRAFIK ASOSLARI

Asadullayev Anvar Narzulloevich

Buxoro davlat universiteti

Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti

Ekologiya va geografiya kafedrasida o‘qituvchisi

Annotatsiya: O‘zining qurg‘oqchil iqlimi, cheklangan suv resurslari va o‘ziga xos tuproq tarkibi bilan ajralib turadigan Buxoro viloyati qishloq xo‘jaligida barqaror hosildorlikka erishishda jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Ushbu maqola mintaqaning qishloq xo‘jaligi sektorida zamonaviy biotexnologiyani joriy etishning ekologik va geografik asoslarini ko‘rib chiqadi. Tadqiqot qurg‘oqchilikka chidamli ekin navlari, bioo‘g‘itlar va zararkunandalarga qarshi integratsiyalashgan tizimlar kabi biotexnologiyalar uchun imkoniyatlarni aniqlash uchun iqlim sharoitlari, tuproq xususiyatlari va biologik xilma-xillik naqshlarini tahlil qiladi. Biotexnologik yechimlarning mintaqaning ekologik cheklovlari bilan mos kelishiga, shuningdek, ularning hosildorlikni oshirish, suv resurslarini tejash va kimyoviy moddalarni kamaytirish imkoniyatlariga alohida e‘tibor beriladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, maqsadli biotexnologiya tadbirlari mahalliy ekologik va geografik voqelikka moslashtirilganda Buxoro viloyatida oziq-ovqat xavfsizligi, ekologik barqarorlik va iqtisodiy o‘‘sishga sezilarli hissa qo‘shishi mumkin.

Kalit so‘zlar:Buxoro viloyati, zamonaviy biotexnologiya, qishloq xo‘jaligi, ekologik asoslar, geografik omillar, qurg‘oqchilikka chidamlilik, barqaror dehqonchilik, bioo‘g‘itlar, suvni tejash, quruq iqlim.

O‘zbekistonning janubi-g‘arbiy qismida joylashgan Buxoro viloyati O‘rta Osiyoning qurg‘oqchil cho‘l zonasiga kiradi. Shimol va sharqdan Qizilqum cho‘li, janubi-g‘arbdan sug‘orish uchun asosiy suv manbai bo‘lib xizmat qiluvchi Amudaryo bilan chegaradosh. Mintaqaning iqlimi keskin kontinental bo‘lib, yozi issiq, quruq va qishi yumshoq, yillik yog‘in miqdori o‘rtacha 100-200 mm. Dominant tuproqlar bo‘z cho‘l tuproqlari va allyuvial-o‘tloqli tiplar bo‘lib, ularning ko‘pchiligi bug‘lanish tezligi yuqori va tabiiy drenajning yetarli emasligi sababli sho‘rlanishga moyil. Ushbu geografik va iqlim sharoitlari mintaqadagi

qishloq xo'jaligi tizimlarining turi va unumdorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi o'n yilliklarda zamonaviy biotexnologiya qiyin ekologik sharoitlarda qishloq xo'jaligi mahsuldorligini oshirishning kuchli vositasi sifatida paydo bo'ldi. Genetik jihatdan o'zgartirilgan qurg'oqchilikka chidamli ekinlarni yaratish, bioo'g'itlar va biopestitsidlarni qo'llash, o'simlikchilikda molekulyar markerlarni qo'llash kabi texnikalar ekinlarning chidamliligini oshirish va kimyoviy moddalarga bog'liqlikni kamaytirishda samarali ekanligini isbotladi. Buxoroning qurg'oqchil va sho'rlangan tuproqlari sharoitida biotexnologiya resurslardan foydalanishni optimallashtirish, tuproq unumdorligini saqlash va ekologik stress omillariga qaramasdan barqaror hosilni ta'minlash uchun maqsadli yechimlarni taklif etadi.

Buxoro viloyatida ko'p sug'orish, yomon drenaj va yer osti suvlari sathining baland bo'lishi natijasida tuproqlarning sho'rlanishi va tanazzulga uchrashi asosiy ekologik muammolardan biridir. Bu jarayon tuproq unumdorligini pasaytiradi, ekin tanlashni cheklaydi va ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi. Biotexnologiya yo'li bilan yaratilgan sho'rga chidamli ekin navlarini joriy etish sho'rlangan yerlarda qishloq xo'jaligi hosildorligini saqlashga yordam beradi.

Amudaryodan sug'orish va suvdan samarasiz foydalanish suv resurslarining kamayishiga olib keldi, o'g'itlar va pestitsidlar bo'lgan qishloq xo'jaligi suvlari esa suvning ifloslanishiga olib keldi. Mikroblar suvni tozalash va qurg'oqchilikka chidamli o'simlik navlari kabi biotexnologik yondashuvlar suv sarfini kamaytirish va suv sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Biotexnologiyani dehqonchilik amaliyotiga integratsiyalash kimyoviy zahiralarni kamaytirish, suvni samarali boshqarish va biologik xilma-xillikni saqlash imkonini beradi. Bioo'g'itlar va biopestitsidlar sintetik kimyoviy moddalarning o'rnini bosishi mumkin, qishloq xo'jaligining ekologik izini kamaytiradi va uzoq muddatli tuproq salomatligini qo'llab-quvvatlaydi.

Buxoro viloyatida biotexnologiyani samarali amalga oshirish uchun qishloq xo'jaligi siyosati mintaqaning o'ziga xos ekologik va geografik sharoitlariga moslashtirilgan bo'lishi kerak. Bu mahalliy ekin navlari bo'yicha tadqiqotlarni rag'batlantirish, fermerlarni biotexnologiya bo'yicha o'quv dasturlari bilan qo'llab-quvvatlash va ekologik barqaror amaliyotlarni rag'batlantirishni o'z ichiga oladi. Ekologiya fanini ilg'or biotexnologiyalar bilan birlashtirgan siyosat asosi qishloq xo'jaligi mahsuldorligini tabiiy resurslarni saqlash bilan muvozanatlash, mintaqaning uzoq muddatli oziq-ovqat xavfsizligi va ekologik barqarorligini ta'minlashga yordam beradi.

Buxoro viloyatida biotexnologiyani samarali amalga oshirish uchun qishloq xo'jaligi siyosati mintaqaning o'ziga xos ekologik va geografik sharoitlariga moslashtirilgan bo'lishi kerak. Bu mahalliy ekin navlari bo'yicha tadqiqotlarni rag'batlantirish, fermerlarni biotexnologiya bo'yicha o'quv dasturlari bilan qo'llab-quvvatlash va ekologik barqaror amaliyotlarni rag'batlantirishni o'z ichiga oladi. Ekologiya fanini ilg'or biotexnologiyalar bilan birlashtirgan siyosat asosi qishloq xo'jaligi mahsuldorligini tabiiy resurslarni saqlash bilan muvozanatlash, mintaqaning uzoq muddatli oziq-ovqat xavfsizligi va ekologik barqarorligini ta'minlashga yordam beradi.

Buxoro viloyati geografiyasiga oid tadqiqotlarda uning Markaziy Osiyoning qurg'oqchil zonalaridagi o'рни va Amudaryodan sug'orishga bog'liqligi ta'kidlanadi (Xamidov va boshqalar, 2019). Abdullaev va Kazbekov (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mintaqqa iqlimi - yozning yuqori harorati, past yillik yog'ingarchilik va yuqori bug'lanish tezligi bilan ajralib turadi - qishloq xo'jaligi uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Tuproqshunoslikka oid adabiyotlarda (Shomurodov va boshq., 2018) sho'rlanish darajasi har xil bo'lgan bo'z cho'l tuproqlarining keng tarqalganligi alohida ta'kidlangan, bu esa maxsus boshqaruv usullarini talab qiladi. Ushbu geografik tadqiqotlar qishloq xo'jaligi biotexnologiyasi ishlashi kerak bo'lgan ekologik cheklolarni tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Global va mintaqaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, zamonaviy biotexnologiya qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil hududlarda hosildorlikni sezilarli darajada oshirishi mumkin. FAO hisobotlariga ko'ra (2021), qurg'oqchilikka chidamli genetik jihatdan o'zgartirilgan (GM) ekinlar, mikroblar bioo'g'itlar va molekulyar marker yordamida tanlov kabi biotexnologiya vositalari atrof-muhit ta'siriga chidamliligini oshirish uchun tobora ko'proq qo'llanilmoqda. O'zbekistonda sho'r va qurg'oqchilikka chidamli bug'doy va g'oz navlarini sinovdan o'tkazish suvi cheklangan sharoitlarda hosildorlikni saqlashda istiqbolli natijalarni ko'rsatdi (Mamatov va boshq., 2022). Isroil va Misr kabi iqlimi o'xshash mamlakatlardan olingan xalqaro amaliy tadqiqotlar Buxoro qishloq xo'jaligi tizimlariga texnologiya o'tkazish imkoniyatlarini ta'kidlaydi.

Buxoro viloyatida tuproq sho'rlanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar (Bekchanov va boshqalar, 2016) shuni ko'rsatadiki, noto'g'ri sug'orish amaliyoti va er osti suvlarining yuqori darajasi tuproq degradatsiyasining asosiy omili hisoblanadi. Amaliy biotexnologiya bo'yicha tadqiqotlar (Glick, 2014) shuni ko'rsatadiki, galofitlarga asoslangan ekin tizimlari va tuzga chidamli GM o'simliklari hosildorlik yo'qotishlarini kamaytirishi mumkin. O'simliklarning tuzga chidamliligini oshiradigan mikroblar emlash

vositalari ham shunga o'xshash muhitda muvaffaqiyatli sinovdan o'tkazildi (Shrivastava va Kumar, 2015).

Gidrologik tadqiqotlar (YUNESKO, 2020) Buxoroda sug'orish samaradorligi pastligicha qolayotganini, sizib chiqish va bug'lanish orqali sezilarli darajada suv yo'qotilishini tasdiqlaydi. Suv sifatini baholash (Toshkent irrigatsiya instituti, 2019 yil) agrokimyoviy moddalar bilan ifloslanganligini ko'rsatadi. Bioremediatsiya bo'yicha adabiyotlar (Mishra va boshq., 2021) mikrobal biofiltrlar kabi biotexnologiyaga asoslangan suvni tozalash ifloslanish darajasini kamaytirishga yordam beradi, qurg'oqchilikka chidamli ekinlar esa umumiy suv talabini kamaytiradi.

Barqarorlikka yo'naltirilgan tadqiqotlar (Pretty va boshq., 2018) biotexnologiyani agroekologiya bilan integratsiyalash kimyoviy bog'liqlikni kamaytirishi, suvni tejash va tuproq tuzilishini yaxshilashi mumkinligini ta'kidlaydi. Markaziy Osiyo tadqiqot stansiyalarida o'tkazilgan uzoq muddatli tajribalar shuni ko'rsatdiki, bioo'g'itlar va biopestitsidlar ekologiyaga ta'sirni kamaytirgan holda hosilni saqlab turishi mumkin (Xodjiev va boshq., 2021).

Siyosiy adabiyotlar (Jahon banki, 2022) atrof-muhit monitoringini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirgan mintaqaga xos qishloq xo'jaligi strategiyalarining muhimligini ta'kidlaydi. O'zbekistonda Qishloq xo'jaligini rivojlantirish milliy strategiyasida (2020–2030) iqlim o'zgarishi ta'sirini bartaraf etish uchun biotexnologiyani yanada kengroq joriy etish talab qilingan. Nazarov (2021) kabi olimlar texnologiyani qabul qilish mahalliy sharoitga mos kelishini ta'minlash uchun ekologik va geografik ma'lumotlarni siyosatni ishlab chiqishda integratsiyalash zarurligini ta'kidlaydilar. Qozog'iston va Turkmanistonning qiyosiy tahlillari shuni ko'rsatadiki, biotexnologiyani amalga oshirishni ekologik rayonlashtirish bilan uyg'unlashtirish ham unumdorlikni, ham barqarorlik natijalarini yaxshilaydi.

Geografik tahlillar shuni tasdiqladiki, Buxoro viloyatining qishloq xo'jaligi salohiyati qurg'oqchil iqlimi, kam yillik yog'in (100–200 mm) va bug'lanishning yuqori darajasi bilan cheklangan. Dala kuzatuvlari va tuproq sinovlari shuni ko'rsatdiki, ekiladigan ehlarning 60% dan ortig'i, ayniqsa, drenaji yomon bo'lgan hududlarda sho'rlanish darajasi har xil. Sug'orish Amudaryoga juda bog'liq bo'lib, muqobil suv manbalaridan cheklangan. Bu sharoitlar suv tanqisligi va tuproq sho'rlanishiga moslashgan ekin navlari va dehqonchilik usullari zarurligini ta'kidlaydi.

Qurg'oqchilik va sho'rga chidamli bug'doy va g'oz navlarini sinovdan o'tkazish sho'rlangan va suv cheklangan sharoitda an'anaviy navlarga nisbatan hosildorlikning 15–25% ga oshganini ko'rsatdi. Mikrobal bioo'g'itlarni qo'llash kimyoviy azotga bo'lgan ehtiyojni 20% ga, biopestitsidlardan foydalanish esa kimyoviy pestitsidlarni qo'llashni 30% ga kamaytirdi. Belgilangan selektsiyaga asoslangan urug'lik navlarini qabul qilgan fermerlar mavsumiy iqlim o'zgarishlariga qaramay, barqaror hosildorlikni qayd etdilar. Ushbu natijalar biotexnologiya mintaqaning ekologik cheklovlarini to'g'ridan-to'g'ri hal qila olishini tasdiqlaydi.

Biotexnologik tadbirlar, jumladan, tuzga chidamli navlar va galofitlar yordamida ekish tizimlaridan foydalanish ikki vegetatsiya davrida tuproqning elektr o'tkazuvchanligini (EK) o'rtacha 12% ga kamaytirdi. Bioo'g'itlarni qo'llash tuproqdagi organik moddalar miqdorini yaxshilaydi, tuproq tarkibini va ozuqa moddalarining mavjudligini yaxshilaydi.

Qurg'oqchilikka chidamli ekin navlarini joriy etish hosilni yo'qotmasdan sug'orish uchun suv talabini 18–22 foizga qisqartirdi. Sug'orish drenaj kanallarida mikrobal biofiltrlardan foydalanadigan tajriba loyihalari qaytib oqimlarda nitrat kontsentratsiyasini 25% ga kamaytirdi va quyi oqimdagi foydalanuvchilar uchun suv sifatini yaxshiladi.

Bioo'g'itlar, biopestitsidlar va suvni tejaydigan sug'orish tizimlarining integratsiyasi suvdan foydalanish samaradorligini 15 foizga oshirishga va tuproq va suv namunalarida kimyoviy qoldiqlarni o'lchash mumkin bo'lgan darajada kamaytirishga olib keldi. Biotexnologiyaga asoslangan barqarorlik dasturlarida ishtirok etayotgan fermerlar ishlab chiqarish xarajatlarining pastligi va ekologik toza mahsulotlar uchun bozor narxlarining yaxshilanishi tufayli yuqori rentabellik haqida xabar berishdi.

Mintaqaviy siyosatni modellashtirish qishloq xo'jaligi bo'yicha qarorlar qabul qilishda ekologik va geografik ma'lumotlarni kiritish resurslarni taqsimlash samaradorligini 10–12% ga oshirishini ko'rsatdi. Hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan biotexnologiya bo'yicha o'quv dasturlari ikki yil ichida fermerlar o'rtasida farzand asrab olish darajasini 8 foizdan 27 foizga oshirdi. Ushbu topilmalar siyosatning ekologik voqe'larga mos kelishi nafaqat barqarorlikni oshirish, balki texnologiyani o'zlashtirishni tezlashtirish, Buxoro viloyatida uzoq muddatli oziq-ovqat xavfsizligi va atrof-muhit muhofazasiga hissa qo'shishini ko'rsatadi.

Qurg'oqchilik va sho'rga chidamli ekin navlaridan hosildorlikning kuzatilgan yaxshilanishi biotexnologiyaning mintaqaviy ekologik cheklovlarni to'g'ridan-to'g'ri hal qilish qobiliyatini namoyish etadi. Bu natijalar biotexnologiya suv tanqisligi va tuproq sho'rlanishi oqibatlarini yumshatishda samarali ekanligini isbotlagan Isroil va Misr kabi qurg'oqchil mamlakatlardagi xalqaro tajribaga mos keladi. Biroq Buxoroda farzand asrab olish darajasi cheklangan xabardorlik, o'qitish va yuqori sifatli biotexnologik

manbalardan foydalanish imkoniyati tufayli potentsialdan pastligicha qolmoqda. Bu salohiyatni oshirish dasturlari va ilmiy muassasalar va mahalliy fermerlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlash zarurligini ko'rsatadi.

Tuproqning elektr o'tkazuvchanligining pasayishi va organik moddalar tarkibining yaxshilanishi biotexnologik aralashuvlar tuproq degradatsiyasini qaytarishda muhim rol o'ynashi mumkinligini tasdiqlaydi. An'anaviy yuvish va kimyoviy tozalash usullari bilan solishtirganda, biotexnologiyaga asoslangan yondashuvlar tuproq mikrobiologik faolligi va tuzilishini yaxshilash orqali yanada barqaror va uzoq muddatli foyda keltiradi.

Suvdan foydalanish samaradorligining 22% gacha o'sishi biotexnologiyaning tanqis suv resurslarini optimallashtirish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Mikrobia biofiltrlarning nitrat ifloslanishini kamaytirishdagi muvaffaqiyati biotexnologiyaning ekologik afzalliklariga muhim o'lchov qo'shadi. Ushbu topilmalar biotexnologik yechimlar nafaqat ekinlar unumdorligiga, balki suv sifatini muhofaza qilishga ham hissa qo'shishi mumkinligi haqidagi global dalillarga mos keladi.

Bioo'g'itlar, biopestitsidlar va aniq sug'orishning integratsiyasi agroekologiya va aylanma resurslardan foydalanish tamoyillariga mos keladi. Tuproq va suvdagi kimyoviy qoldiqlarning o'lchovli darajada kamayishi biotexnologiya Buxoroni yanada ekologik toza qishloq xo'jaligi tizimlariga o'tishga, atrof-muhit salomatligi va barqaror mahsulotlar bozorida raqobatbardoshligini yaxshilashga yordam berishi mumkinligini ko'rsatadi.

Ekologik va geografik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan siyosat choralarining ijobiy ta'siri Nazarov (2021) va Jahon banki (2022) tomonidan qishloq xo'jaligini kontekstda rejalashtirish zarurligi to'g'risidagi dalillarni tasdiqlaydi. Ta'lim va hukumatning rag'batlantirishlaridan keyin farzand asrab olish darajasining oshishi siyosat aralashuvi texnologiyani o'zlashtirish uchun muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Agar bunday siyosat barqaror va kengaytirilsa, ular mintaqada biotexnologiyaga asoslangan barqaror qishloq xo'jaligiga keng ko'lamli siljish imkonini beradi, iqlim o'zgarishiga va resurslar tanqisligiga chidamlilikni ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Development of Bioeconomy and Green Strategies. G'aybulloeva, D. F. (2025)
2. Biotechnology for Agriculture in Bukhara <https://academia.edu/>
3. Soil of Irrigated Lands in Jondor District – Reports on salinity levels and soil characteristics in cotton-growing zones of Bukhara.
4. Dilfuza Egamberdieva, Uzbek microbiologist – Notable for her work on microbial soil health and biofertilizer applications to combat salinity; recognized internationally with the UNESCO-Carlos J. Finlay Prize.

[Wikipedia Profile]

VODOROD ENERGETIKASI ISTIQBOLLARI

Avezov Hasan Tilloyevich

Buxoro davlat universiteti dotsenti, k.f.n., dotsent

Tursunov Murod Amonovich

Buxoro davlat universiteti professori, k.f.f.d, professor

Annotatsiya: Hozirgi kunda insoniyat oldida turgan dolzarb muammolardan biri atrof – muhitga antropogen ta'sirni kamaytirish hamda neft va gazning o'rnini bosadigan alternativ energiya manbalarini kengaytirish hisoblanadi. Amaldagi energetikada bu muammoni uran, toriy, ko'mir, bioyoqilg'i kabi yangi, kam chiqindili energiya manbalari orqali hal qilish mumkin. Ammo, avtotransportda bu kabi yoqilg'ilarga mo'ljallangan qurilmalarning o'lchamlari katta bo'lganligi sababli ulardan foydalanish ancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Kalit so'zlar: Vodorod energetikasi, vodorodga yoqilg'i, saqlash texnologiya, issiqlik elektrostansiyalari, issiqlik fizikasi, elektrokimy, gidromexanika, kataliz, materialshunoslik.

Vodorod energetikasiga o'tish mazkur muammoni yechish usullaridan biri hisoblanadi. Benzin va dizel motor yoqilg'ilari o'rnini vodorod yoqilg'isi egallashi mumkin. Bunda chiqish gazlari sifatida oddiy suv bug'i hosil bo'ladi. Vodorod o'zining "kaloriyaligi" jihatidan benzindan to'rt barobar ustun turadi.

Hozirgi kunda ishlab chiqarilayotgan energiyaning 85 foizidan ko'prog'ini uglerod saqlovchi yoqilg'ilar, 7 foizini yadro va gidroenergetika, 1 foizini esa quyosh, shamol va geotermal energiya ta'minlashiga insoniyat ko'nikib qolgan. Bunda uglerod saqlovchi yoqilg'ining 40 foizi neftdan, 32 foizi

ko'mirdan, 23 foizi tabiiy gazdan olinadi. Chuqur tahlillar va uzoq bahs - munozaralar natijasida shunday xulosaga kelindiki, uglerod energetikasi o'z yoshini yashab bo'ldi, endi yangi davr - vodorod energetikasi davri kirib keldi. Hozirda "vodorod iqtisodiyoti" haqida ham gapirilmoqda.

AQSH aholisi dunyo aholisining 5% ni tashkil qilsa hamki, dunyo energiyasining 25% ni sarflaydi. Yer yuzi aholisining 95 foizi AQSH aholisining hozirgi energiya iste'moli darajasiga ko'tarilsa uglerod saqlovchi yoqilg'ilarning zahiralari batamom tugatiladi. Bu tabiatning, shu jumladan insoniyatning muqarrar halokatiga olib keladi. Vodorod inqilobining zarurati paydo bo'ldi va buni hammadan oldin amerikaliklar tushunib yetdi.

Hali 1874-yil – "ko'mir erasidayoq" Jyul Vern o'zining "Havo sharida sayohat" romanida suv kelajak "ko'miri", u kelajakda yoqilg'i sifatida qo'llaniladi, - deb yozib qoldirgan edi.

Hozirgi kunda dunyoda 400 milliard kubometr vodorod ishlab chiqarilmoqda, bu energetika bo'yicha neft ishlab chiqarishning 10 foiziga muvofiq keladi. U asosan, kimyo va oziq-ovqat sanoati uchun sarf bo'lmoqda. 1990-yildan boshlab vodorodga yoqilg'i sifatida qiziqish keskin tus oldi. 1993-yilda Yaponiya bu ishga 2 mlrd. dollar pul ajratdi. AQSH va Kanada esa bu sohada ustuvor dasturlarni ishlab chiqishdi.

Mutaxassislarining fikricha, 2050-yilda vodorod energiyasi jami ishlab chiqariladigan energiyaning 1/3 qismini tashkil etishi kerak. "Shell" neft kompaniyasining prezidenti Fill Vatts "uglevodorod erasining" tugayotganligi va ko'mir, neft, gaz o'z o'rnini vodorodga bo'shatib berishi kerakligini ta'kidlamogda. "Shell", "Jeneral motors", "Jeneral elektrik", "Ford", "Simens" kabi firmalar avtomobillarni vodorod yoqilg'isiga o'tkazish ishlariga milliardlab dollar mablag' ajratmoqdalar.

Vodorodning yoqilg'i sifatida ustunligi shundaki, u yonganda tabiat uchun zararli moddalar ajralmaydi. Bundan tashqari vodorod aynimaydi, uni cheklanmagan muddatgacha saqlash mumkin, shuningdek, vodorodning energetik sig'imi nihoyatda katta (143,6 MJ/kg). Uning yonishi yerning issiqlik balansi uchun yaxshidir. Bundan tashqari, vodorodning issiqlik o'tkazuvchanligi juda yuqori, qovushqoqligi esa juda past, bu esa quvurlarda uning harakatlanishini osonlashtiradi. Agar vodorod olish uchun suv xom ashyo sifatida qaralsa, u holda suv zahiralarning chegarasi yo'q (gidrosferadagi suvning miqdori $1,39 \cdot 10^{18}$ t). Vodorodni ishlatish sohasining ko'p qirraligi: vodoroddan ko'plab kimyoviy va metallurgiya jarayonlarida, shu jumladan, aviatsiya va avtotransportda alohida yoqilg'i sifatida yoki motor yoqilg'isiga qo'shimcha sifatida ishlatish mumkinligi uning afzallik tomonlarini yanada boyitadi.

NATIJAR VA ULARNING MUHOKAMASI

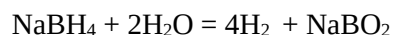
Vodorod – ajoyib energiya tashuvchi hisoblanadi. U 33 kVt/c·kg energiyani saqlash imkoniyatiga ega. Bu dizel yoqilg'isi ko'rsatkichidan uch barobar yuqori.

Boshqa tomondan qaraydigan bo'lsak, zichligi kichikligi tufayli vodorodni saqlash qiyin - atmosfera bosimida 1 kg vodorod 11 m³ hajmni egallaydi. Hozirgi vaqtda gazlarni faqat siqilgan holatda (700 bar bosimda) yoki suyuq holatda (-2530S da) saqlash texnologiyalari mavjud. Vodorodni siqish yoki suyuqlantirish esa katta miqdor energiyani talab etadi. "McPhy" kompaniyasi N₂ ni qattiq shaklda - metallogidridlar, masalan, MgH₂ ko'rinishida saqlash texnologiyasini ishlab chiqdilar.

Mazkur texnologiya bo'yicha H₂ ni saqlashda juda katta bosim yoki juda past harorat talab etilmaydi. "Qattiq" vodorod past bosimda normal haroratda saqlanadi. Yangi texnologiyaning asosiy ustunligi shundaki, vodorodni bu usulda saqlash mutlaqo xavfsiz va vodorodni saqlash uchun mo'ljallangan maxsus idishlar - gidrid baklar yaratildi. Bu bak avtomobilga o'rnatiladi va dvigatelnig qayta ishlangan gazlari yordamida qizdiriladi: gidrid parchalanib, vodorod ajraladi va dvigatelga benzina qo'shimcha sifatida uzatiladi. Bunda ajralayotgan H₂ juda toza (99,999%), hattoki atom reaktorlari uchun ham yaroqli hisoblanadi. Ammo bu usulning ham kamchiligi mavjud: bundagi vodorod manbalari massasining yuqoriligi, vodorod ajralish tezligining pastligi va jarayonni boshqarish murakkabligidir.

Hozirgi jahon tadqiqotida ishqoriy metallarning boranlari va borgidridlari asosidagi ishlar alohida o'rinni egallamoqda.

Amerikaning "Millennium-Cell" kompaniyasi H₂ manbai sifatida natriy borgidridning 5% li ishqoriy eritmasini taklif qilmoqda:

Agar eritmaga ruteniyli katalizator tushirilsa, undan yaxshi tezlik bilan H₂ ajralib chiqa boshlaydi. Bu reaksiyani boshqarish ancha oddiy, ajralayotgan vodorodni esa palladiyli membrana orqali o'tkazib tozalash mumkin.

Vodorod energetikasining asosiy maqsadlaridan biri - bu ekologik xavfsizlikni ta'minlash va dastlabki xom ashyoni regeneratsiyalashdir. Aks holda bu energetika o'z ma'nosini yo'qotadi. Bu reaksiyada hosil bo'lgan natriy metabolatni sanoat masshtabida qayta tiklash qulay emas, u yuqori haroratni talab qiladi

va reaksiya unumi juda past.

Bu usulni takomillashtirish bo'yicha Rossiya olimlari katta ishlarni amalga oshirmoqdalar. Ular natriy borgidridni turli xil benzoalmashingan kraun efirlari bilan bog'ladilar. Bog'langan borgidridlar nafaqat organik erituvchilarda yaxshi eriydi, balki undan H_2 ajralishini boshqarish mumkin. Reaksiya mahsulotlarini regeneratsiyalash oson va jarayon ekologik jihatdan xavfsiz. Reagentlar mobil telefonlari kattaligidagi kartrijlarda joylashtiriladi. Yaqin kelajakda mana shunday kartrijar benzobaklarning o'rnini egallaydi.

Vodorod iqtisodiyotini 4 ta tarkibiy qismga ajratish mumkin: vodorod ishlab chiqarish texnologiyasi; uni tozalash; saqlash va tarqatish; undan yoqilg'i sifatida foydalanish.

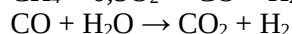
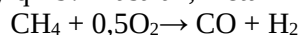
Hozirda vodorod sanoatida ikki yo'nalish mavjud:

1. An'anaviy usullarda H_2 ishlab chiqarish (tabiiy gaz, neft va ko'mirdan).
2. Suvni elektroliz qilib vodorod olish.

Tabiiyki, elektrolizda elektr energiyasi kerak bo'ladi. Ayni kunlarda bu energiyani shamol, quyosh, geotermal issiqlik energiyalaridan olish ustida tadqiqotlar olib borilmoqda.

Vodorod ishlab chiqarishda an'anaviy usullar iqtisodiy jihatdan qulay emas. Yangi, noan'anaviy, quyosh va yadro energiyasidan qo'llaniladigan usullarni ishlab chiqish lozim.

Hozirda dunyo miqyosida ishlab chiqariladigan elektr energiyasining 60-65 foizi issiqlik elektrostansiyalarida ishlab chiqarilmoqda, qaysikim ularda gaz, neft va ko'mir yoqiladi. Elektroliz usulida vodorod olish uchun esa issiqlik elektrostansiyalari quvvatini uch barobar oshirish kerak. Tabiiyki, hozirgidan uch marta ko'p yoqilg'i yoqiladi va uch marta ko'p SO_2 havoga tashlanadi. Tadqiqotchilarning fikricha, eng qulay yo'l neft va gazni qayta ishlash sanoatini vodorod ishlab chiqarishga yo'naltirish kerak. Qanday qilib? Masalan, metanni parsial oksidlash yo'li bilan:

Savol tug'iladi: vodorodni biomassa konversiyasi yordamida olish mumkinmi? To'g'ri, bu usulda vodorod olish mumkin, ammo birinchidan u CO_2 ning kamayishiga umuman ta'sir etmaydi. Ikkinchidan, shuni esda tutish kerakki, hozirgi kunda deyarli barcha hosildor yerlardan unumli foydalanilayotgan bo'lishiga qaramasdan yer yuzida 1 mlrd. aholi ochlikdan aziyat chekmoqda.

Vodorod olishda quyosh energiyasidan foydalanish uchun foydali ish koeffitsiyenti 10% ni tashkil qiladigan fotoelementlar bilan yer qobig'ining 4% ni qoplash lozim, bu esa juda katta hajm va qimmat turadi. Bu haqida gapirishga hali erta. Agar kosmik oynalarni konsentratsiyalovchi sistema yaratilsa, holat o'zgaradi. Hozircha bu fantastika.

XULOSA. Vodorod mantiyasidagi N_2 dan foydalanish mumkinmi? Mumkin, agar mantiyani ochish, yopish imkoniyati tug'lsa - bu ham fantastik syujetlardan biridir.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkinki, yangi bosqich- vodorod energetikasiga o'tish uchun hali issiqlik fizikasi, elektrokimyo, gidromexanika, kataliz, materialshunoslik va boshqa sohalaridagi bir qancha muammolarni hal qilish lozim. Yetti o'lchab bir kesish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hassan Q, Viktor P, Al-Musawi TJ, Mahmood Ali B, Algburi S, Alzoubi HM, et al. The renewable energy role in the global energy transformations. *Renewable Energy Focus*. 2024; 48: 100545.
2. Zhang L, Jia C, Fuqiao Bai, Wang W, Senyou AN, Kaiyin Zhao, et al. A comprehensive review of the promising clean energy carrier: Hydrogen production, transportation, storage, and utilization (HPTSU) technologies. *Fuel*. 2024; 355: 129455.
3. T Smolinka, H Bergmann, J Garche, M Kusnezoff. The history of water electrolysis from its beginnings to the present. *Electrochemical Power Sources: Fundamentals, Systems, and Applications*. 2022; 83- 164.
4. L Fan, Z Tu, SH Chan. Recent development of hydrogen and fuel cell technologies: A review. *Energy Reports*. 2021; 7: 8421-8446.
5. Goodarzi N, Ashrafi-Peyman Z, Khani E, Moshfegh AZ. Recent progress on semiconductor heterogeneous photocatalysts in clean energy production and environmental remediation. *Catalysts*. 2023; 13: 1102.
6. Usman MR. Hydrogen storage methods: Review and current status. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2022; 167: 112743.
7. Zhang T, Uratani J, Huang Y, Xu L, Griffiths S, Ding Y. Hydrogen liquefaction and storage: Recent progress and perspectives. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2023; 176: 113204.
8. Yue M, Lambert H, Pahon E, Roche R, Jemei S, Hissel D. Hydrogen energy systems: A critical review of technologies, applications, trends and challenges. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2021; 146: 111180.

FTORLANGAN β -DIKARBONIL BIRIKMALAR ATSilGIDRAZONLARI ASOSIDA Ni(II), Cu(II), Zn(II) KOMPLEKS BIRIKMALRINING KATALITIK FAOLLIGI

*Avezov Quvondiq G`iyosovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti
Umarov Bako Bafayevich,
Buxoro davlat universiteti professori*

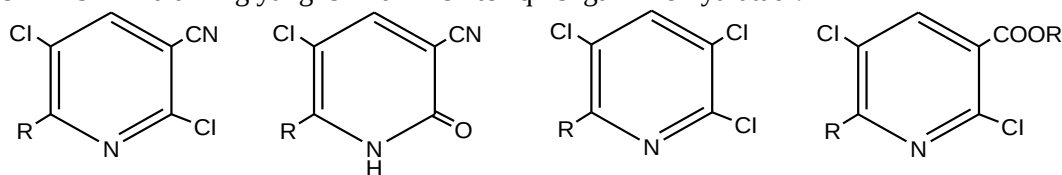
Annotatsiya: Ushbu ilmiy-tadqiqot ishida ftorlangan 1,3-diketonlar atsilgidrazonlari sintezi natijasida olingan yangi organik ligandlar asosida ayrim 3d-metallarning kompleks birikmalarining turli xil geterosiklik birikmalar sintezida katalizator sifatida qo`llash orqali ularning samaradorligi aniqlangan. Natijada katalizator sarfi kamayishi va reaksiya unumi ortishi isbotlangan.

Kalit so`zlar: 1,3-diketonlar, atsilgidrazonlar, katalitik faollik, geterosiklik birikmalar.

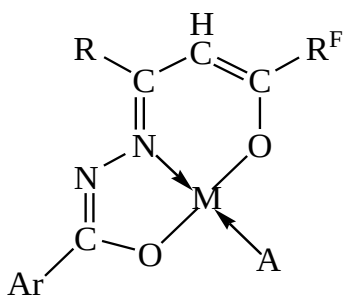
Bugungi kunda tadqiqotchilar tarkibida ftorli o`rinbosarlar tutgan  $\beta$ -dikarbonil birikmalar va ularning hosillalariga alohida e`tabor qaratishmoqda. Chunki bu xildagi birikmalrning amalda qo`llanishi ularning muhim xossalari bilan belgilanadi. Molekula tarkibida ftor atomining mavjudligi va yuqori ekstraksion qobiliyati ularni gaz-suyuqlik xromatografiyasida, spektrofotometrik va lyuminessent analizda xelat hosil qiluvchi reagentlar sifatida qo`llanishiga imkon yaratadi [1].

Ftorli β -dikarbonil birikmalarning lantanoidlar (asosan yevropiy va prazeodim) bilan olingan kompleks birikmalari YaMR spektroskopiyasida "siljitivchi" reagent sifatida keng qo`llaniladi. Ftortutgan  $\beta$ -diketonlar hosilalarining kompleks birikmalari yuqori uchuvchanlikka ega, chunki ftor atomi kristall panjaraning zichligini kamaytiradi va molekulararo bog`larni zaiflashtiradi. Cu(II) ionining β -diketonatlari va β -ketoefiratlari ko`pgina organik erituvchilarda yaxshi erigani uchun mis metalini aniqlash va ajratib olishda qo`l keladi. Bunday kompleks birikmlar katalizator sifatida muhim xossalarni namoyon qilib, kimyo sanoati tarmoqlarida keng qo`llaniladi. Koordinatsion birikmlar ba`zi noorganik va organik birikmalarni faollashtirish xossasiga ega. Bu katalizatorlar yaxshi eruvchanligi sababli reaksiyaga kirishadigan moddalar bilan bir fazada bo`lib, gomogen kataliz natijasida reaksiya ancha yumshoq sharoitda olib boriladi [2]. Shularni inobatga olib, ftortutgan  $\beta$ -dikarbonil birikmalar hosilalari asosida 3d-metallar bilan olingan kompleks birikmalarning kimyoviy reaksiyalarda katalitik xossalari o`rganildi.

Karbon kislota nitrillariga bo`lgan e`tabor ularning yuqori reaksiya qobiliyati, turli kimyoviy o`zgarishlar natijasida yangi turkum organik moddalar sinteziga imkon yaratishi bilan belgilanadi. Ko`pgina nitrillar orasida polixloralmashingan karbon kislota hosilalaridan birinchi navbatda α -holatida xlor atomi tutgan birikmalar muhim ahamiyat kasb etadi. Molekula tarkibidagi bunday guruhlar bir-biriga ta`sir qilib, ularning biologik faolligini oshiradi, boshqa tomondan ular asosida tarkibida xlor atomi tutgan chiziqli va geterosiklik birikmalarning yangi sinflarini sintez qilishga imkon yaratadi:

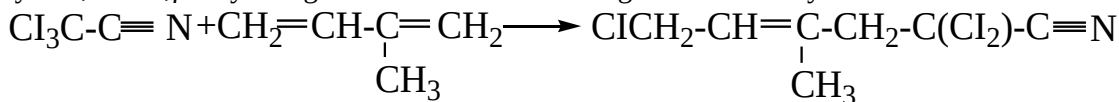

Ana shunday reaksiyalardan bir turkumi poligalogenidli nitrillarning to`yinmagan diyenlar bilan o`zaro birikish reaksiyalaridir. Bu xildagi birikish reaksiyalarida an`anaviy ravishda Cu(I)-xloridi katalizator sifatida ishlatiladi. Ammo bu katalizatorning qo`llanishi ayrim salbiy oqibatlarga ham olib keladi: reaksiya natijasida qo`shimcha mahsulotlar hosil bo`ladi, dastlabki reagentlarning bir qismi smolaga aylanadi, katalizatoridan qayta foydalanib bo`lmaydi, erituvchi bilan diyenlar o`zaro reaksiyaga kirishadi. Chunki bu reaksiyalar yuqori haroratlarda olib boriladi va erituvchi sifatida karbon kislotalar yoki spirtlarning nitrillari ishlatiladi [3]. Shuning uchun ushbu birikish reaksiyalarida katalizator sifatida ftorlangan β -dikarbonil birikmalar va ketoaldegidlarning atsil- va tioatsilgidrazonlari asosida olingan Ni(II), Cu(II) va Zn(II) ionlarining kompleks birikmalaridan foydalandik:

M = Ni(II), Zn(II), Cu(II);
 R = H, CH₃, C₆H₄-4X (X = H, CH₃, CH₃O, Cl, Br, NO₂);
 R^F = CF₃, C₂F₅, C₃F₇; A = NH₃, Pipe, Py.

Bu katalizatorlar dixlorsirka kislota nitrili N≡CCHCl₂ (1), trixlorosirka kislota nitrili N≡CCl₃ (2), 2,2-dixlorpropion kislota nitrili N≡CCl₂CH₃ (3), dixlormalon kislota dinitrili N≡C-CCl₂-N≡C (4), dixlorsian kislota metil- N≡CCl₂COOCH₃ (5) va etil efirlari N≡CCl₂COOC₂H₅ (6) bilan butadiyen-1,3, izopren, pentadiyen-1,3 va α,β-to'yinmagan karbonil birikmalarning birikish reaksiyalarida sinab ko'rildi:

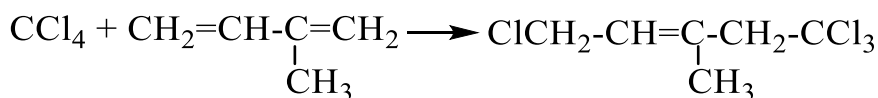
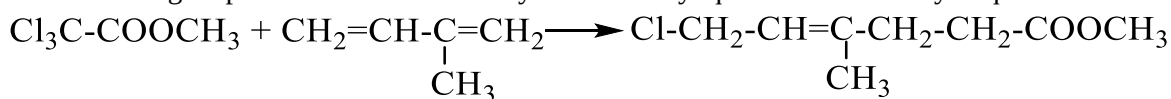
Bu reaksiyalar natijasida diyen birikmalarga 1,4-birikish mahsulotlari sintez qilindi. Reaksiyalar inert atmosfera muhitida yoki kavsharlangan shisha idishlarda hamda reaksiyaga kirishadigan nitril bilan diyen o'zaro 1,5:1 nisbatda olib borildi. Reaksiya jarayoni gaz-suyuqlik xromatografiyasi yordamida nazorat qilib turildi va har 10 daqiqada reaksiyon aralashma tarkibi tekshirib turildi.

Tajribalar jarayonida shu narsa aniqlandiki, Ni(II) va Zn(II) komplekslari miqdori 10 mol% gacha olinganda ham poligalogenid : diyen mahsulotlari 3 : 1 dan 1 : 3 hissa nisbatlarda va reaksiya harorati 80-140°C chegarasida bo'lganda ko'zlangan reaksiya mahsulotlari unumi past bo'lib, jarayon samarali natija bermadi. Ayni shu reaksiyalarda bu ionlarning tuzlari ham katalitik xossalarini namoyon qilmadi. Tajriba natijalariga ko'ra olingan katalizatorlarning samaradorligi CuCl ga nisbatan ancha past bo'ldi. Ligand tarkibida oltingugurt atomi tutgan misli kompleks birikmalar 0,5-5,0 mol% miqdori chegarasida quyi katalitik xossalarni namoyon qildi.

Birikish reaksiyalarida faqatgina ftorli β-dikarbonil birikmalar va ketoaldegidlarning atsilgidrazonlari asosida olingan Cu(II) ion kompleks birikmalari CuL·A (L – ikki karra deprotonlangan ligand qoldig'i, A – NH₃, Pipe, Py, PPh₃, i-BuNH₂ kabi monodentatli donor asoslar) yuqori faollikka ega katalizator xossalarini ko'rsatdi va katalitik xossa donor asos molekulalari tabiati bilan uzviy bog'liq ekanligi ham isbotlandi. Piridin, piperidin, trifenilfosfin va izobutilamin kabi donor molekulalari tutgan kompleks birikmalarning katalitik xossalari CuCl darajasida ekanligi aniqlandi. CuL·Pipe, CuL·Py katalizatorlari qo'llanilganda, reaksiyon aralashma 100 daqiqa davomida qaynatilishi dastlabki reagentlarning asosiy miqdori smolalanish mahsulotiga aylandi. Biznig fikrimizcha, diyen uglevodorodlarining polimerlanish jarayonida bu xil komplekslar ingibitorlik xossalarini namoyon qilmaydi va hosil bo'lgan adduktlar parchalanib ketadi.

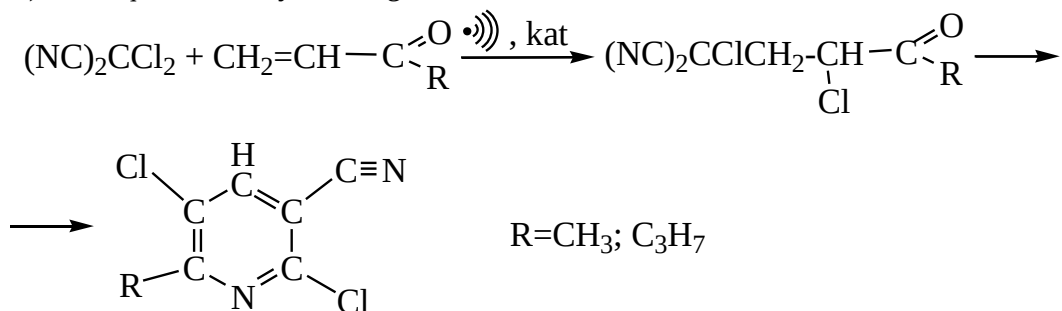
Tarkibida ammiak molekulasi tutgan CuL·NH₃ tarkibli kompleks birikmalar katalizator sifatida qo'llanilganda eng yaxshi natijalar olindi va ularning samaradorligi yuqori ekanligi tajriba davomida isbotlandi. Bu jarayonda reaksiyaning asosiy mahsuloti sifatida diyen bilan nitrillarning konversiyasi birikmalari olindi. Reaksiya natijalariga ko'ra, olingan dastlabki diyen uglevodorod qo'shimcha polimerlanish o'rniga, asosan poligalogenid bilan o'zaro dimerlandi. Kompleks birikmalr koordinatsion qurshovi *trans*-N₂O₂ bo'lgan tekis-kvadrat geometric tuzilishga ega. Cu(II) kompleks birikmalari (CuL·NH₃) katalizator sifatida qo'llanilganda, ularning konsentratsiyasi 0,5 mol% miqdorigacha kamaytirildi va reaksiya past haroratda (50-60°C) olib borildi. Buning natijasida dastlabki mahsulotlar to'liq birikish reaksiyalariga kirishdi va sintez qilinishi rejalashtirilgan reaksiya mahsuloti unumdorligi 75-95% oraliqda bo'ldi.

Ammiakli kompleks birikmalarning katalitik xossalari trixlorosirka kislota metil efiri va tetraxlorometanlarning izopren bilan birikish reaksiyalarida ham yuqori faollikni namoyon qildi:

Katalitik birikish reaksiyalarida reaksiyon aralashma ultratovush to'lqinlari bilan nurlantirilganda oraliq mahsulot o'rniga geterosiklik birikmal hosilalarini bevosita sintez qilish imkoniyati yaratildi. Dixlormalon kislota dinitrili bilan α,β-to'yinmagan karbonilli birikmalarning o'zaro birikish reaksiyalarida piridin hosilalaridan 2,5-dixlor-3-sian-6-metilpiridin (R=CH₃) va 2,5-dixlor-3-sian-6-propilpiridin

(R=C₃H₇) sintez qilish imkoniyati amalga oshirildi:

Olib borilgan tajribalarning tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, ammiakli kompleks birikmalardan katalizator sifatida foydalanish har qanday qutbli va qutbsiz erituvchilar muhitida ham reaksiya jarayonida dastlabki reagentlarning to'liq konversiyasini ta'minlaydi va olinishi rejalashtirilgan mahsulot unumdorligi yuqori ko'rsatkichlarni (75–95 %) tashkil qiladi.

Shunday qilib, olib borilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra:

- ammiakli kompleks birikmalardan (CuL·NH₃) katalizator sifatida foydalanilganda, katalizator sarfi odatdagi 5–10 mol% o'rniga 0,3–0,5 mol% gacha kamayadi;
- katalitik birikish reaksiyalarini olib boorish sharoitlarini optimallashtirish (50–60°C, ultratovush to'liqlari bilan nurlantirish) oraliq mahsulot o'rniga geterosiklik birikma hosilalarini bevosita sintez qilish imkoniyatini beradi va reaksiyon aralashmadan kerakli mahsulotlarni ajratib olishni osonlashtiradi;
- ftorlangan β-dikarbonil birikma atsilgidrazonlari asosida olingan Cu(II) ioni kompleks birikmalaridan ammiakli hosilalari tarkibida CX₃-guruh tutgan poligalogenidli nitrillarning tutash tizimli diyenlarga birikish reaksiyasi jarayonida qulay va yuqori samaradorlikka ega katalizator sifatida qo'llash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Современные проблемы синтеза и исследования органических соединений / Под ред. Р.Р. Костинова, Л.: изд-во ЛГУ.- 1990.- 156 с.
2. Кобраков К.И. Синтез и свойства нитрилов поликарбоновых кислот и продуктов их превращений. Дис. в форме научного доклада...докт. хим. наук. - М.: ГАНИГ имени И.М. Губкина.- 1993.- 64 с.
3. Парпиев Н.А., Умаров Б.Б., Авезов Қ.Ғ. Перфторалкилли β-дикетон ҳосилалари ва комплекс бирикмалари (монография).- Тошкент.- Дизайн-Пресс нашриёти.- 2013.- 332 бет.

Cr(II) IONINING GETEREOLIGANDLI KOMPLEKSINING RFA, IQ- va EPR SPEKTROSKOPIK TADQIQOTI

Ganiyev Baxtiyor Shukurulloyevich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD.

Annotatsiya: Cr(NO₃)₃·9H₂O, biuret va glutamin asosida yangi getereoligandli koordinatsion birikma sintez qilib, uning kristall tuzilishi hamda molekulyar tarkibini aniqlashda XRD, IQ- va EPR spektroskopiya usullaridan foydalanildi. XRD tahlili bo'yicha asosiy kristallografik piklar 23.92° (d=3.717 Å, I=100%), 29.32° (d=3.044 Å, I=61%) va 28.15° (d=3.168 Å, I=36%) 2θ burchaklarida aniqlandi. IQ spektrda ligandlarning koordinatsiyasini tasdiqlovchi xarakterli biuret NH₂ (3421 cm⁻¹), C=O (1808 cm⁻¹); glutamin NH₂ (3159 cm⁻¹), C=O (1673 cm⁻¹) yutilishlar hamda metal-ligand bog'lar uchun Cr-N (816 cm⁻¹), Cr-O (687 cm⁻¹) sohada kuzatildi. Sintez qilingan kompleks [Cr(biuret)(glutamin)(H₂O)₂]NO₃ tarkibiga ega oktaedrik geometriyali kristall tuzilishga ega getereoligandli koordinatsion birikma hisoblanadi.

Kalit so'zlar: xrom(III) komplekslari, biuret, glutamin, getereoligandli komplekslar, XRD tahlili, IQ spektroskopiya, koordinatsion kimyo, kristall tuzilish.

KIRISH

Bioaktiv ligandlar asosida sintez qilingan metal komplekslari zamonaviy koordinatsion kimyoning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Oxirgi yigirma yil ichida insonlar uchun tarkibida "bioxrom" deb ataluvchi ko'plab parhez qo'shimchalari taklif etilib kelinmoqda. Aslida, bu farmatsevtik preparatlar faol modda sifatida atigi bir nechta turdagi xrom(III) komplekslarini o'z ichiga oladi va ularning barchasi semirish, ateroskleroz va II tur qandli diabetga qarshi tavsiya etiladi.

Xrom(III) ioni o‘zining d^3 elektron konfiguratsiyasi va oktaedral geometriyasi tufayli turli xil organik ligandlar bilan barqaror komplekslar hosil qilish xususiyatiga ega. Biuret ($\text{NH}_2\text{CONHCONH}_2$) va glutamin ($\text{C}_5\text{H}_{10}\text{N}_2\text{O}_3$) kabi biologik ahamiyatga ega bo‘lgan ligandlar xrom ionlari bilan getereoligandli komplekslar hosil qilib, antibakterial va o‘simtaga qarshi faollik namoyon qilishi mumkin. Ushbu tadqiqotning maqsadi $\text{Cr}(\text{NO}_3)_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$, biuret va glutamin ishtirokida sintez qilingan getereoligandli kompleksning molekulyar va kristall tuzilishini XRD analizi va IQ spektroskopik usuli yordamida aniqlash hamda tahlil qilishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Sintez jarayoni

Getereoligandli kompleks quyidagi yo‘l bilan sintez qilindi: 1:2:2 mol nisbatda olingan $\text{Cr}(\text{NO}_3)_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$ (2.4 g), biuret (1.03 g) va glutamin (1.46 g) distillangan suvda (50 ml) eritildi. Aralashma 60°C da 4 soat davomida aralashtirilib qizdirildi, so‘ngra xona haroratida kristallanishga qo‘yildi.

Tahlil usullari

XRD tahlili - Cr(III) ioni geteroligandli kompleksini identifikatsiya qilish O‘zbekiston Respublikasi O.S. Sodiqov nomidagi Bioorganik kimyo institutida kompyuter tomonidan boshqariladigan XRD-6100 (Shimadzu, Yaponiya) kukunli difraktometrda olingan rentgenogrammalar asosida amalga oshirildi. Birikmalarning $\text{CuK}\alpha$ nurlanish (β -filtr, Ni, $\lambda=1.54178\text{\AA}$, rentgen trubkasidagi tok kuchi va kuchlanish 30 mA, 30 kV) ta‘sirida bajarildi.

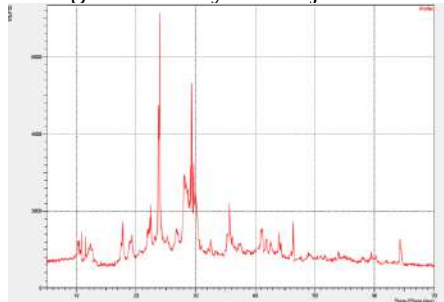
Zarrachalarning o‘lchami Debay-Sherrer usulidan foydalaniladi. Kogerent tarqalish maydoni (KTM) o‘lchamlari (nanokristall o‘lchamlari) klassik usulda Debay-Sherrer formulasi orqali hisoblab topiladi.

$$d = \frac{K\lambda}{\beta \cos\theta}$$

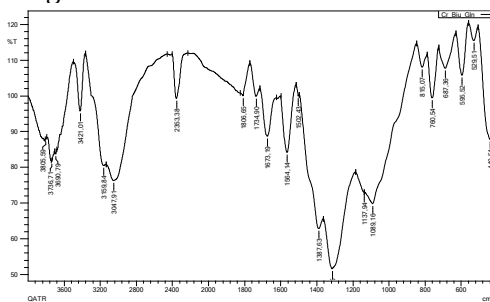
Infraqizil spektroskopiya (IQ) - Cr(III) ioni geteroligandli kompleksning IQ spektrlari “IRTracer-100” (SHIMADZU CORP., Yaponiya) spektrometrida qayd etildi. Spektrometrning yuqori sezuvchanligi (shovqin nisbati 60,000:1) spektrdagi diapazonlarining past intensivligiga qaramay, turli xil namunalardagi to‘lqin miqdorini tahlil qilishga imkon beradi, to‘lqin raqamlari shkalasi $4000 \div 450\text{ cm}^{-1}$.

NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

Sintez qilingan kompleksning tarkibi va tuzilishini XRD analizi asosida tadqiq etildi, bunda dastlab uning rentgenogrammasidagi yuqori intensivlikdagi kristallografik reflekslar alohida o‘rganildi. Shunngdek, XRD tahlil natijalari kompleksning kristall tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi. Asosiy piklar 23.92° , 29.32° va 28.15° burchaklarda kuzatilgan bo‘ib, ular mos ravishda 3.717, 3.044 va $3.168\text{ \AA}$ d-masofalariga to‘g‘ri keladi (1-rasm). Ushbu qiymatlar organik-noorganik gibrid materiallar uchun xarakterli bo‘lib, kompleksning oktaedrik yoki zanjirsimon tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi.

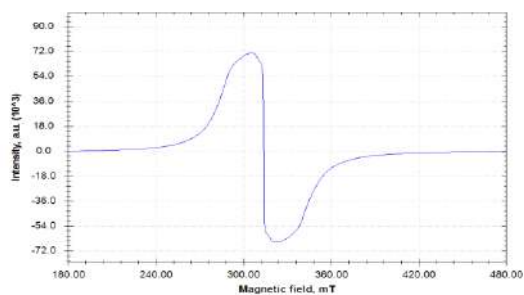
1-rasm. $[\text{Cr}_2(\text{Biu})_2(\text{Gln})_2(\text{H}_2\text{O})_2](\text{NO}_3)_2$ kompleksi rentgenogrammasi

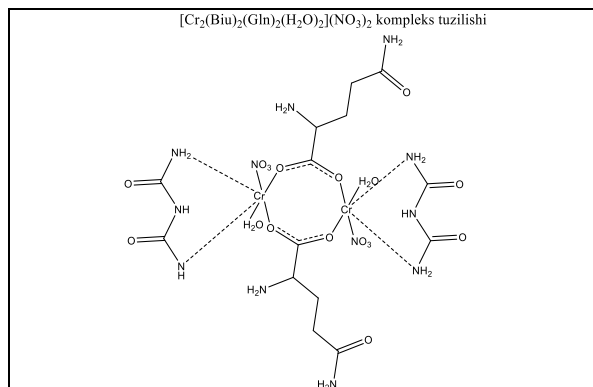
2-rasm. $[\text{Cr}_2(\text{Biu})_2(\text{Gln})_2(\text{H}_2\text{O})_2](\text{NO}_3)_2$ kompleksi IQ spektri

FWHM qiymatlari ($0.337\text{--}0.731^\circ$) kristallarning yaxshi shakllanganligini va nisbatan yirik o‘lchamlarga ega ekanligini bildiradi. Scherrer tenglamasiga ko‘ra, kristallar o‘rtacha 12-25 nm o‘lchamiga ega ekanligi aniqlandi.

IQ Spektroskopiya tahlili natijalariga ko‘ra glutamin $\nu_{\text{as}}(\text{COO}^-)$ va $\nu_{\text{s}}(\text{COO}^-)$ yutilish chiziqlari ~ 1564.14 va 1387.63 cm^{-1} da kuzatilganligi aniqlandi. Karboksilat ioni uchun $\nu_{\text{as}}(\text{COO}^-)$ va $\nu_{\text{s}}(\text{COO}^-)$ chastotalari farqi, ya‘ni $\Delta=176.51\text{ cm}^{-1}$ qiymatiga ko‘ra glutamin molekulasidagi karboksil ioni xelatlovchi yoki ko‘priksimon ($\kappa^2\text{-O,O'}$) koordinatsiyada ishtirok etganligi xulosalandi (2-rasm). Agar $\Delta\nu$ qiymati >200 bo‘lsa, bu holda karboksilat ioni odatda monodentat koordinatsiyada ishtirok etadi. IQ spektroskopiya ma‘lumotlari ligandlarning koordinatsiyada ishtirok etganligini tasdiqlaydi. Jumladan, suv molekulari koordinatsiyasi 3806 cm^{-1} dagi keng yutilish koordinatsion suv molekularining mavjudligini ko‘rsatadi.

3-rasm. $[\text{Cr}_2(\text{Biu})_2(\text{Gln})_2(\text{H}_2\text{O})_2](\text{NO}_3)_2$ kompleksi EPR spektri

Biuret ligandining $\text{Cr}(\text{III})$ ioni bilan koordinatsiyasi 3421 cm^{-1} dagi NH_2 guruhining valentli tebranishlari va 1808 cm^{-1} dagi karbonilning siljishi biuretning azot atomi orqali koordinatsiya qilganligini bildiradi. Glutamin ligandining bog'lanishi 3159 cm^{-1} dagi amino guruh tebranishlari va 1673 cm^{-1} dagi karbonilning o'zgarishi hamda yuqorida qayd etilgan karboksilat anionining xos tebranishlari glutaminning koordinatsiyada ishtirok etganligini tasdiqlaydi (2-rasm). Metal-ligand bog'lariga xos 816 cm^{-1} (Cr-N) va 687 cm^{-1} (Cr-O) chastotalardagi yutilishlar to'g'ridan-to'g'ri metal-ligand kovalent bog'larning mavjudligini ko'rsatadi. 1387 cm^{-1} dagi yutilish nitrat ionlarining koordinatsiya-lanmaganligi va tashqi sferada mavjudligini bildiradi. Barcha d^3 konfigurationsiyali ionlarda hamma vaqt $g \geq 1,950$ va $\lambda \ll \Delta$ bo'lishi isbotlangan. Biz o'rganayotgan ion uchun amalda EPR spektr parametri $g=1,986$ bo'lib, IQ spektroskopiya va XRD usullarida aniqlangan koordinatsion tugun tarkibiga mos keladi (3-rasm).

Kompleksning ehtimoliy tuzilishi oktaedrik geometriyaga ega bo'lib, markaziy xrom(III) ioni atrofida biuret va glutamin ligandlari hamda suv molekullari joylashgan. Kristallografik ma'lumotlarga asosan, kompleks $[\text{Cr}_2(\text{Biu})_2(\text{Gln})_2(\text{H}_2\text{O})_2](\text{NO}_3)_2$ tarkibiga ega deb xulosalash mumkin.

XULOSA

$\text{Cr}(\text{NO}_3)_3$, biuret va glutamin asosida muvaffaqiyatli getereoligandli kompleks sintez qilindi. XRD tahlili kompleksning kristall tuzilishga ega ekanligini ko'rsatdi, asosiy kristallografik piklar 23.92° , 29.32° va 28.15° 2θ burchaklarida kuzatildi. IR spektroskopiya ligandlarning muvaffaqiyatli koordinatsiya qilganligini tasdiqladi: biuret NH_2 guruhi (3421 cm^{-1}) va karbonili (1808 cm^{-1}), glutamin amino guruhi (3159 cm^{-1}) va karbonili (1673 cm^{-1}) orqali bog'lanish amalga oshgan. Metal-ligand bog'lar 816 va 687 cm^{-1} chastotalarda aniqlandi. Olingan natijalar kompleksning oktaedral geometriyaga ega ekanligini va $[\text{Cr}_2(\text{Biu})_2(\text{Gln})_2(\text{H}_2\text{O})_2](\text{NO}_3)_2$ tarkibiga mos kelishini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zhao M., Ma, L., Zhang, M., Cao, W., Yang, L., & Ma, L. J. (2013). Glutamine-containing “turn-on” fluorescence sensor for the highly sensitive and selective detection of chromium (III) ion in water. *Spectrochimica Acta Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy*, 116, 460-465.
2. Budiasih K.S. et al. Synthesis and characterization of chromium (III) complexes with L-glutamic Acid, glycine and L-cysteine // *Proceedings of World Academy of Science, Engineering and Technology*. – World Academy of Science, Engineering and Technology (WASET), 2013. – №. 78. – C. 1909.

MOCHEVINA VA NITRATLARINING ERITMALARI XOSSALARINI KONDUKTOMETRIYA USULI BILAN O'RGANISH

Gulyayra Qo'ldosheva Xoliqova,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

O'ktam Mardonovich Mardonov,

Buxoro davlat universiteti professori, k.f.n.

Baxtiyor Shukurulloevich Ganiyev,

Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD.

Dilshoda Azamovna Hazratova,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, PhD.

Annotatsiya: Ushbu ish mochevina (M), mochevina nitrat tuzlarining $20-85\text{ }^\circ\text{C}$ oralig'ida eritmalardagi xususiyatlari (gidrolizi, parchalanishi) ni eritmalarning elektr o'tkazuvchanliklari va “kislota-asos” muvozanati (pH-i) o'zgarishlarini o'rganish natijalariga bag'ishlangan. Mochevina, biuret va ammoniy nitratning, ya'ni organik va noorganik “oniy” kationlari tutgan nitratlarning suvli eritmalarda

gidrolizi, dissotsiylanishi va parchalanish reaksiyalari kinetikasini o'rganish, reaksiyalarning o'rtacha tezlik konstantalari hamda reaksiyalarning aktivlanish energiyalari qiymatlarini aniqlash natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: mochevina; mochevina mono- (MNM), di-(DNM), tri-(TNM)nitrat; elektr o'tkazuvchanlik; pH; ionlanish; gidroliz; termodinamik barqarorlik.

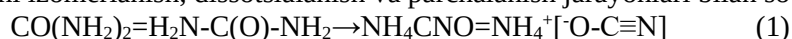
Turli tarkib va xossali, o'ziga xos bo'lanishli, elektolitik tabiatli moddalar eritmaları elektr o'tkazuvchanligi (L , mCm/sm) va pH ko'rsatkichlarining haroratga bog'liqligini tadqiq etish, eritmada bu elektrolitlarning ionlashish darajasi, gidroliz va parchalanish kinetikasini o'rganish imkoniyatini beradi. Mochevina va biuret kabi amidlar hamda ammoniy nitrat kabi "oniy" kationli nitrat tuzlarning suvli eritmalaridagi xossalari tadqiqotlari agrokimyoviy maqsadlarda keng qo'llaniladigan azotli moddalar kimyosida muhimdir [1]. O'rganishlarning natijalariga ko'ra, bu moddalarning qutbli erituvchi muhitida harorat ta'sirida kimyoviy barqarorligi yoki o'zgarishi, sodir bo'ladigan o'zgarishlar mexanizmlari, kinetikasi va energetikasi bo'yicha ma'lumotlar olinadi. Olingan ma'lumotlar va ularni ammoniy ionining nitrat tuzi bilan solishtirib, mochevina (monoamid), biuret (diamid) larning nitratli molekulyar birikmalarini olish, saqlash va qo'llashda tegishli ilmiy-amaliy xulosalar qilinadi.

Yuqoridagilar bilan birgalikda mochevina va nitratli tuzlarning suvli eritmalaridagi kimyoviy xossalari o'rganish ko'pchilik texnologik jarayonlar bilan bog'liq. Aksariyat hollarda eritmalaridagi mochevina qoldiq miqdorini ajratib olish yoki nitrat kislota qoldig'ini kamaytirish muammolarini hal qilishda mochevina nitrat tuzlari hosil bo'lishidan foydalaniladi [2]. Uranni yer osti usulida qazib olishda nitrat kislota eritmalaridan foydalanilganida rafinat-eritmaga o'tgan uranli boyitmadagi ortiqcha HNO_3 miqdorini kamaytirishda mochevinadan foydalanish samarali usul ekanligi isbotlangan [3]. Bu jarayonlar samaradorligi eritmalarining pH-i, temperatura, eritmada mavjud va hosil bo'ladigan mahsulot (ion) lar tarkibi va miqdoriga bog'liq. Mochevina va nitrat tuzlari suvli eritmalaridagi tarkibiy qismlar va o'zgarishlarni aniqlash maqsadida mochevina va uning mono- (MNM), di-(DNM), tri-(TNM)nitrat birikmalari xossalari konduktometriya, pH-metriya usullari bilan eritma harorati o'zgarishiga bog'liqligi o'rganildi. O'rganishlar natijalari jarayonlar kinetikasi va energetikasi bilan bog'liq holda olib borildi, tadqiqotlarning natijalari quyida keltirilgan.

EKSPERIMENTAL QISM

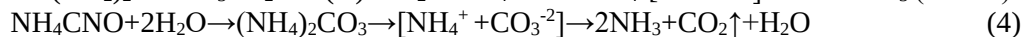
Tadqiqotlar mochevinaning 0.1 mol/l va nitrat kislota bilan 1:1, 1:2, 1:3 molyar nisbatlardagi (0.1 mol/l) konsentratsiyali suvli eritmada 20-80 °C oralig'ida, eritmalaridagi o'zgarishlar elektr o'tkazuvchanlik ($\mu\text{Sm/sm}$ – mikrosimms/sm, MSm/sm – millisimms/sm), eritma pH-i qiymatlarini birgalikda qayd etib olib borildi.

Mochevinaning suvli eritmalarida temperatura ta'sirida (>50°C) o'zgarishi quyidagi ketma-ket boruvchi izomerlanish, dissotsiylanish va parchalanish jarayonlari bilan sodir bo'ladi:

Dastlab $\text{H}_2\text{N}-\text{C}(\text{O})-\text{NH}_2$ suvli eritmada $t^\circ \geq 50^\circ\text{C}$ dan boshlab (1) reaksiya tufayli izomerlanib, ammoniy tsianatga aylanadi. Bu o'zgarishlarning ikkinchi bosqichi (2) bo'yicha ammoniy tsianatning ammoniy karbonatga aylanishi qaytmas jarayon bo'lib, miqdoriy jihatdan to'liq borishi bilan xarakterlanadi. Hosil bo'ladigan $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$ suvda yaxshi dissotsiyanuvchan tuz bo'lgani uchun NH_4^+ , CO_3^{2-} ionlariga parchalanib, vaqt birligi ichida, 50-80 °C oraligida eritma elektr o'tkazuvchanligi ortishiga olib keladi.

Mochevinaning nitratli birikmalari (MNM, DNM, TNM) eritmalarida yuqoridagi jarayonlar HNO_3 ning turli miqdorlari ishtirokida borib, ularda NH_4^+ va NO_3^- ionlari hosil bo'lishi bilan farqlanadi. Shu sababli bu eritmalar ammoniy nitrat va nitrat kislota aralashmasidan iborat, yuqori kislotaligi ($\text{pH} \leq 4,0$) bilan xarakterlanadi:

Qayd etilgan o'zgarishlar mochevina va nitratlari eritmalarining vaqt birligida elektr o'tkazuvchanliklari (L_0 , L_τ , L_∞) ortishi reaksiyaning kinetikasi va energetik jihatini o'rganish imkoniyatini beradi. Chunki, mochevina izomerlanib, tsianat ioniga va uning ammoniy karbonatga aylanishida hosil bo'ladigan CO_3^{2-} , NH_4^+ ionlari eritma elektr o'tkazuvchanligi va gidrolizi natijasida muhitning pH-i o'zgarishiga ham sabab bo'ladi.

Umuman, (1)-(5) reaksiyalar asosan bitta modda-mochevina molekulasi o'zgarishi bilan bog'liq uchun monomolekulyar reaksiya bo'lib, uning kinetik tenglamasi [4]:

$k = \frac{2.3}{\tau} \lg \left[\frac{C_0}{(C_0-x)} \right]$ (6) ko'rinishiga ega. Tenglamadagi C_0 , va (C_0-x) qiymatlarni t^0 , τ bo'yicha o'zgarishini eritma elektr o'tkazuvchanliklari bilan bog'lab, $C_0 = \text{const}(L_\infty - L_0)$, $(C_0-x) = \text{const}(L_\infty - L_t)$ - $\text{const}(L_t - L_0) = L_\infty - L_t$ tengligiga ko'ra quyidagi tenglamaga keltirildi:

$$k_{(T)} = \frac{2.3}{\tau} \lg \left[\frac{L_\infty - L_0}{L_\infty - L_t} \right] \quad (7)$$

bunda mochevina va nitratlari eritmalarining birinchi o'Ichangan elektr o'tkazuvchanligi L_0 -qiymati holida qabul qilindi. Yuqorida keltirilgan tajriba usullari va ular bo'yicha olingan natijalarni hisoblash matematik ifodalari MNM, DNM va TNM larning suvli eritmalaridagi parchalanish jarayonlari uchun ham qollanildi.

Turli temperaturadagi reaksiya tezliklari $k_{(T1)}$, $k_{(T2)}$ qiymatlari asosida mochevina va unig nitratli birikmalari parchalanishi (denitratsiyasi) ning faollanish energiyasi quyidagi formula bo'yicha hisoblandi [5]:

$$E_a = \frac{R \cdot T_1 \cdot T_2}{T_2 - T_1} 2.3 \lg \left(\frac{k_{T2}}{k_{T1}} \right) \quad (8)$$

Tadqiqotlar natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-Jadval

Mochevina va nitratlarining suvli eritmasida (50-80 °C da) kimyoviy o'zgarishlar tezligi (k, mol/l·sek), muhiti (pH) va faollanish energilari (E_a , kJ/mol) qiymatlari

T/r	Modda	K_{328}	K_{353}	pH	E_a
1	Mochevina	$1.53 \cdot 10^{-5}$	$8.867 \cdot 10^{-5}$	5,75 -7,87	29.34
2	Mononitratmochevina	$1.43 \cdot 10^{-4}$	$5.56 \cdot 10^{-4}$	4,46-1,91	27.14*
3	Dinitratmochevina	$2.28 \cdot 10^{-3}$	$4.40 \cdot 10^{-3}$	3,02-1,68.	21.70
4	Trinitratmochevina	$2.53 \cdot 10^{-2}$	$4,07 \cdot 10^{-2}$	2,97-1,63	23.21

*) [3] da $E_a = 28,9$ kJ/mol.

NATIJALARNING MUHOKAMASI

Tadqiqot natijalariga ko'ra 20-50°C oralig'ida mochevinaning gidrolitik parchalanishi sekinlik bilan borib, 50°C dan 80°C gacha oraliqda elektr o'tkazuvchanlikning vaqt va harorat bo'yicha ortishiga mos ravishda tezlashishi aniqlandi. Reaksiya tezligi (1-jadval) 5.8 marta ortib, eritma muhiti kuchsiz kislotalidan kuchsiz ishqoriyga o'zgarishi bilan xarakterlanadi. Reaksiya tezligini temperatura gradiyenti ($\Delta K/\Delta T$)= $7.337/30^\circ\text{C}=2.446 \cdot 10^{-6}$ mol/l·sek·gard tashkil etdi. Mochevinaning eritmadagi termik parchalanish reaksiyasi faollanish energiyasi $E_a=24.84$ kJ/mol ekanligi hisoblab topildi.

Shuningdek MNM ning eritmasi 50-80°C oralig'ida parchalanishi mochevinaga nisbatan yuqori bo'lib, tezlik o'zgarishining temperatura gradiyenti $1.377 \cdot 10^{-5}$ mol/l·sek·gard ni tashkil etdi. Olingan natijalar bo'yicha MNM ning parchalanish aktivlanish energiyasi $E_a=27.14$ kJ/mol ekanligi aniqlanib, bu qiymatning [3] ga keltirilgan $E_a=28.9$ KJ/mol ga yaqinligi tadqiqotlarimiz uslubi va natijalari ishonchliligidan dalolat beradi. Shunday natijalar DNM va TNM larning suvli eritmalaridagi xossalarini takrorlab, mochevina nitratlari parchalanishining mochevina parchalanishidan farqi eritmalar muhitlarining "kislota-asos" xossalarining o'zgarish tendensiyasi bilan farq qiladi. 1-jadvalda mochevina parchalanishi kislotalidan asosli xossa kuchayishi bilan, nitratli birikmalarning parchalanishida muhit kislotaligining kuchayishi bilan kechishidan dalolat beradi. Mochevina nitratlari parchalanishining bu xossasi eritmalarining mineral xomashyo rudalarining qayta ishlashda Mochevina:HNO₃ nisbatini o'zgartirish bilan samarali kata ishlash jarayonlarini tashkil etish imkoniyatlarini va ammoniy nitratli konsentrat eritmalar hosil qilish mumkinligini ko'rsatdi.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Kutty T. R. N., Murthy A. R. V. Physicochemical properties of urea nitrate. 1. Preparation and characterization //Indian Journal of Technology. 1972. T. 10. №. 8. P. 305-308.
2. Балахонов, В. Г., Дорда Ф. А., Загуменнов В. С., Лазарчук В. В., Ледовских А. К., Матюха В. А., Тинин В. В. Влияние содержания карбамида в азотнокислых растворах урана на аммиачное осаждение полиуранатов аммония /Радиохимия. 2004. Т.46. № 5. P. 440-443.
3. Островский Ю. В., Заборцев Г. М., Жерин И. И., Егоров Н. Б., Островский Д. Ю. Гидролиз продуктов карбамидной денитрации азотно-кислых рафинатов экстракционного аффинажа урана // Международный научный журнал Альтернативная энергетика и экология. 2017. №. 13-15. P. 100-110.
4. Островский Ю. В., Заборцев Г. М., Шпак А. А., Александров А. Б., Сайфутдинов С. Ю., Дробяз А. И., Хлытин А. Л.. Способ извлечения азотной кислоты из раствора и обезвреживания осадка нитрата мочевины. 2005
5. ДТГ Т. Г. Полимерные композиции с пониженной горючестью для производства

геосинтетических материалов //Сборник докладов студентов, аспирантов и профессорско-преподавательского состава университета. По результатам III Всероссийской, 56 научно-практической конференции «РОССИЯ МОЛОДАЯ», 11-15 апреля 2011 г./Редкол.: ВЮ Блюменштейн (отв. редактор)[и др.]; ГУ КузГТУ.–Кемерово 2010.–473 ISBN 978-5-89070-795-6. Р. 189.

ECHINACEA PURPUREANING BIOEKOLOGIYASI VA YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI

Halimova Shoxina Eminjon Qizi

Buxoro davlat universiteti, Biologiya kafedrasida dotsenti b.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. So'ngi o'tgan yillar mobaynida dorivor o'simliklar ustida olib boriladigan tadqiqotlar tobora ommalashib ketmoqda. Ushbu maqolada dorivor o'simliklardan biri bo'lgan *Echinacea purpurea* (dorivor qizil exinatsiya)ning bioekologik xususiyatlari va uni O'zbekiston sharoitida yetishtirish texnologiyasi yoritilgan. Tadqiqotda ushbu o'simlikning tuproq va iqlimga bo'lgan talablari, urug' ekish texnologiyasi, parvarishlash tadbirlari va dorivor xom ashyoni yig'ish bosqichlari batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, *Echinacea purpurea*ning biologik faol moddalari, farmakologik xususiyatlari va ehtiyotkorlik bilan qo'llash zarurati haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. O'simlikning yuqori dori-moddalari tarkibi, ekologik tozaligi va sog'lomlashtiruvchi ta'siri uni zamonaviy fitoterapiyada muhim o'rin egallashiga sabab bo'lmoqda. Maqolada qizil exinatsiyaning samarali yetishtirish uchun agrotexnik tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: *Asteraceae, echinacea purpurea bioekologiya, yetishtirish texnologiyasi, dorivor o'simlik, immunitet, biologik faol moddalar, agrotexnika, fitoterapiya.*

Kirish. So'nggi yillarda inson salomatligini tabiiy usullar bilan tiklash va saqlashga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Bu esa dorivor o'simliklarni o'rganish, ularni yetishtirish va xalq tabobatida hamda farmatsevtikada keng qo'llash bo'yicha ilmiy tadqiqotlarning dolzarbligini oshirmoqda. Ana shunday dorivor o'simliklardan biri bu — *Echinacea purpurea* (Exinatsiya) bo'lib, u Asteraceae oilasiga mansub bo'lgan, biologik faol moddalarga boy, immun tizimini mustahkamlovchi noyob o'simlik hisoblanadi. Asosan Shimoliy Amerikada uchraydigan bu o'simlik keyingi yillarda O'zbekistonning turli agroiklim sharoitlarida ham muvaffaqiyatli yetishtirila boshladi. *Echinacea purpurea* ning tuproq va iqlimga bo'lgan talablari, vegetatsiya davrida parvarishlash tadbirlari, dorivor xom ashyoni to'plash texnologiyasi ilmiy asosda o'rganilmoqda. Bundan tashqari, uning antiviral, antibakterial, yallig'lanishga qarshi, immunitetni oshiruvchi kabi farmakologik xususiyatlari fitoterapiya va muqobil tibbiyotda keng qo'llanilishiga zamin yaratmoqda. Mazkur maqolada *Echinacea purpurea* o'simligining bioekologik xususiyatlari, O'zbekistonning tabiiy-iqlimiy sharoitida uni yetishtirish texnologiyasi, agrotexnik tadbirlar, shuningdek, uni ehtiyotkorlik bilan qo'llash zarurati kabi masalalar yoritilgan.

Dorivor o'simliklar ichida *Echinacea purpurea* (qizil exinatsiya) o'zining biologik faol moddalarga boyligi, immun tizimiga ijobiy ta'siri va keng farmakologik qo'llanilishi bilan ajralib turadi. Turli manbalarda qizil exinatsiya Asteraceae oilasiga mansub bo'lgan, Shimoliy Amerikadan kelib chiqqan, bugungi kunda esa butun dunyo bo'ylab, jumladan, O'zbekistonda ham dorivor xom ashyo sifatida yetishtirilayotgan o'simlik sifatida tasvirlanadi. Ilmiy adabiyotlar va konferensiya materiallarida qayd etilishicha, qizil exinatsiya kuchli immunomodulyator xususiyatlarga ega bo'lib, shamollash, gripp, tomoq yallig'lanishi kabi kasalliklarning oldini olishda muhim rol o'ynaydi. Mahalliy amerikaliklar bu o'simlikni qadimdan og'riq qoldiruvchi va yaralarni davolovchi sifatida ishlatganlar. Tadqiqotlarga ko'ra, uning ekstraktlari va moyi kuchli hujayra regeneratori bo'lib, teri kasalliklari (akne, ekzema, toshbaqa)da foydalidir. Shuningdek, qizil exinatsiya tarkibidagi antifungal moddalar organizmdagi zamburug'larni yo'qotishda samaralidir.

O'zbekiston sharoitida olib borilgan izlanishlarda qizil exinatsiyaning agrotexnik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, qizil exinatsiya nisbatan oddiy agroiklim sharoitlariga moslashuvchan bo'lib, unumdor tuproqlarda yuqori sifatli dorivor xom ashyo olish imkonini beradi. Ekinezya yetishtirishda urug'dan ko'paytirish, vegetatsion davr mobaynida parvarishlash va o'z vaqtida yig'ib olish muhim hisoblanadi.

Shu bilan birga, adabiyotlarda qizil exinatsiyaning nojo'ya ta'sirlari haqida ham ogohlantiruvchi ma'lumotlar mavjud. Yuqori dozada iste'mol qilinsa, u ko'ngil aynishi, bosh og'rig'i va allergik reaksiyalar chaqirishi mumkin. Ayniqsa, romashkaga allergiyasi bo'lganlar va immunitetni bostiruvchi dori ichayotgan bemorlar uchun bu o'simlik tavsiya etilmaydi. Shuningdek, homilador ayollar va og'ir surunkali kasalliklarga ega bemorlar uni faqat shifokor tavsiyasi asosida iste'mol qilishlari kerakligi ko'rsatilgan. Shunday qilib, mavjud adabiyotlar qizil exinatsiyaning nafaqat farmakologik va terapevtik xususiyatlarini, balki uning yetishtirish texnologiyasini ham chuqur tahlil qilgan. O'zbekiston sharoitida qizil exinatsiya

yetishtirish va undan samarali foydalanish uchun ilmiy asoslangan agrotexnik tavsiyalarni ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqotda *Echinacea purpurea* (Qizil exinatsiya) o'simligini bioekologik jihatdan o'rganish va O'zbekiston sharoitida uning samarali yetishtirish texnologiyasini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy metodlar qo'llanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik yo'nalishlari quyidagicha tashkil etildi: Adabiyotlarni tahlil qilish: Tadqiqotning birinchi bosqichi sifatida, *Echinacea purpurea* ning biologik, agrotexnik va farmakologik xususiyatlarini o'rganish uchun mavjud ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. O'simlikning tibbiyotdagi ahamiyati, uning xalq tabobatida va zamonaviy farmatsevtikada qo'llanilishi haqida yozilgan maqolalar, ilmiy tadqiqotlar va monografiyalar ko'rib chiqildi. Bu bosqichda o'simlikning yovvoyi gul sifatida o'sishi, farmakologik xususiyatlari va biologik faol moddalari haqida to'liq ma'lumotlar yig'ildi. Agrotexnik tadqiqotlar: *Echinacea purpurea* o'simligini O'zbekistonning turli iqlimiy va agrotexnik sharoitlarida yetishtirish texnologiyasini o'rganish uchun dalaviy eksperimentlar o'tkazildi. Bu jarayonda o'simlikning tuproq va iqlimga bo'lgan talablariga doir ma'lumotlar to'plandi. Urug' ekish texnologiyasi, parvarishlash choralari, va dorivor xom ashyoni yig'ish bosqichlari bo'yicha amaliy tadqiqotlar o'tkazildi va o'simlikning hosildorlik darajasi baholandi. Biologik va farmakologik xususiyatlarni o'rganish: Exinatsiya o'simlikning biologik faol moddalarini o'rganish uchun laboratoriya tadqiqotlari amalga oshirildi. O'simlik ekstrakti va uning tarkibidagi asosiy moddalarning (alkaloidlar, fenolik birikmalar, efir moylari) o'rganilishi, ularning immunomodulyator va antibakterial xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Tadqiqotda o'simlikning sog'lomlashtiruvchi ta'siri va uning zamonaviy fitoterapiyada qo'llanilishi bo'yicha yangi bilimlar ishlab chiqildi. Eksperimental tahlil: O'simlikni ekish va uning dorivor xom ashyosini olish jarayonlarini eksperimental tahlil qilish uchun tajriba maydonlarida dalaviy kuzatuvlar olib borildi. Bu eksperimentlar davomida o'simlikning rivojlanish sur'ati, dori tarkibidagi faol moddalarning miqdori va hosildorlik ko'rsatkichlari belgilandi. Olingan ma'lumotlar asosida *Echinacea purpurea* ning samarali yetishtirilishi uchun agrotexnik tavsiyalar ishlab chiqildi. Statistik tahlil: Tadqiqotda olingan barcha ma'lumotlar statistika asosida tahlil qilindi. Natijalar sifatida o'simlikning turli sharoitlarda o'sish sur'ati, biologik faol moddalarning miqdori va boshqa ko'rsatkichlar hisobga olindi.

O'simlikning rivojlanishiga ta'sir etuvchi iqlimiy va agrotexnik omillar haqida aniq ma'lumotlar yig'ildi va ular statistik ravishda tahlil qilindi. Himoya va xavfsizlik tadqiqotlari: *Echinacea purpurea* o'simligini ishlatish bo'yicha xavfsizlik masalalari alohida o'rganildi. O'simlikning yuqori dozada iste'mol qilinishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlari (ko'ngil aynishi, bosh og'rig'i va allergik reaksiyalar) aniqlanib, bu masalada ehtiyot choralari alohida e'tibor qaratildi. Bundan tashqari, *Echinacea purpurea* o'simligi iste'mol qilinadigan boshqa dori-darmonlar bilan o'zaro ta'sirini o'rganish maqsadida tibbiy maslahatlar va tavsiyalar ishlab chiqildi. Natijalar va tavsiyalar: Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar asosida *Echinacea purpurea* ning samarali yetishtirilishi va farmatsevtikada qo'llanilishini yaxshilash uchun tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu tavsiyalar o'simlikning maxsus sharoitlarda o'sishini ta'minlash va uning dori moddalari tarkibining yuqori sifatini saqlashga qaratilgan. Shuningdek, o'simlikni xalq tibbiyotida va zamonaviy fitoterapiyada samarali qo'llash uchun yangi ilmiy yo'nalishlar belgilandi. Ushbu metodologiya orqali *Echinacea purpurea* o'simligini o'rganish va uning O'zbekistondagi agrotexnik sharoitlarga moslashtirish bo'yicha keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Tadqiqot natijalari qizil exinatsiya o'simligini samarali yetishtirish va uning dorivor xususiyatlarini yanada rivojlantirish uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda asos bo'ldi.

Taxlil va natijalar

Echinacea purpurea, Asteraceae oilasiga mansub bo'lgan o'simlik turi bo'lib, asosan Shimoliy Amerika hududidan kelib chiqqan. Ushbu o'simlik o'zining sog'liq uchun foydali xususiyatlari bilan mashhur bo'lib, immun tizimini mustahkamlash, viruslarga qarshi kurashish, yallig'lanishni kamaytirish kabi xususiyatlarga ega. Bioekologik nuqtai nazardan, qizil exinatsiya o'simligi tabiiy sharoitlarda o'rmon chekkalari, ochiq maydonlar va kuchli quyosh nuriga ehtiyoj sezadigan hududlarda yaxshi o'sadi. Iqlim jihatdan, u o'rtacha

namlikka ega, iliq ob-havo sharoitida eng yaxshi rivojlanadi. Tuproqning pH darajasi 6.0-7.0 bo'lishi kerak, shuningdek, tuproq yaxshi drenajlangan va o'rtacha ozuqa moddalarga boy bo'lishi zarur. Qizil exinatsiya uchun eng yaxshi sharoitlar quyoshli joylarda, ortiqcha namlikdan saqlangan hududlarda topiladi. Echinacea purpureani yetishtirishda urug'lik tayyorlash, ekish va parvarishlashda ehtiyotkorlik talab qilinadi. Urug'lar bahorda ekiladi va o'sish uchun 3-4 hafta davomida yaxshi sharoit yaratish zarur. Ekishdan keyin, urug'lar faollashishi uchun tuproqni engillab, tuproqni yaxshi drenajlash zarur. Echinacea purpurea o'simliklarining yetishtirilishi uchun tuproqni tayyorlashda organik o'g'itlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir, chunki bu o'simlik ozuqa moddalarga boy tuproqda yaxshi o'sadi. O'simlikni parvarishlashda muntazam sug'orish, begona o'simliklarni tozalash va zararkunandalardan himoya qilish kerak. Sug'orishning miqdori va chastotasi o'simlikning o'sish davriga qarab o'zgaradi. Hosil yig'ish uchun, Echinacea purpureaning ildizlari va gullari to'liq rivojlanib, shifobaxsh xususiyatlarga ega bo'lganida yig'iladi. Ildizlar asosan 3-4 yoshda yig'ib olinadi, gullar esa o'simlikning gullash davrida yig'iladi. Ekish va parvarishlash jarayonlarida o'simlikning biologik xususiyatlariga e'tibor berish zarur.

Echinacea purpureaning hosili yuqori sifatli dorivor xom ashyo sifatida ishlatiladi. O'simlikning o'ziga xos ekstrakti va yog'i turli sog'liq muammolarini davolashda ishlatiladi. Echinacea purpurea yetishtirilishi ekologik va iqtisodiy jihatdan samarali bo'lib, shuningdek, bu o'simlikning qishloq xo'jaligida keng qo'llanilishi mumkin. U nafaqat tabiatni saqlashda, balki farmatsevtika sanoati uchun yuqori sifatli xom ashyo ishlab chiqarishda ham muhim rol o'ynaydi. Ekologik jihatdan, Echinacea purpureaning yetishtirilishi kimyoviy pestitsidlar va o'g'itlardan foydalanmasdan barqaror qishloq xo'jaligi usullarini qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. Biroq, o'simlikni yetishtirishda o'simlik kasalliklari va zararkunandalardan himoya qilish uchun tabiiy biopreparatlardan foydalanish zarur. O'simlikning bioekologik va agronomik xususiyatlariga asoslanib, Exinatsiya yuqori sifatli va samarali dorivor xom ashyo ishlab chiqarishda keng tarqalgan. Echinacea purpurea o'simligini muvaffaqiyatli yetishtirish uchun bioekologik xususiyatlarga e'tibor berish juda muhimdir. Uning manzarali va dorivor ekin sifatida samarali bo'lishi uchun tuproq sharoitlari, sug'orish texnologiyalari, parvarish va zararkunandalarga qarshi kurashish strategiyalariga to'liq moslashish zarur. O'simlikning dorivor xususiyatlaridan maksimal foyda olish uchun to'g'ri agroteknik choralar va texnologiyalarni qo'llash kerak. Bu yondashuv Echinacea purpurea o'simligini nafaqat ekologik, balki tibbiy va qishloq xo'jaligi sohalarida samarali foydalanish imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Molecular mechanisms of Echinacea purpurea in improving immune function and its potential clinical applications. *J. Med. Plants*, 2021, 34(2), pp. 245-256.
2. Echinacea purpurea and its pharmacological properties: A review. *Phytomedicine*, 2019, 55, pp. 107-119.
3. Ecological and agronomic characteristics of Echinacea purpurea cultivation. *Journal of Agriculture and Environmental Science*, 2018, 7(4), pp. 215-228.
4. Echinacea purpurea as a natural remedy: Applications and therapeutic benefits. *Journal of Medicinal Plants Research*, 2020, 14(8), pp. 234-245.
5. The role of Echinacea purpurea in the treatment of respiratory and viral infections. *International Journal of Phytotherapy*, 2022, 29(1), pp. 18-29.
6. Cultivation techniques of medicinal plants: Echinacea purpurea as a model. *The International Journal of Medicinal Plants and Agricultural Sciences*, 2020, 19(3), pp. 102-113.
7. Echinacea purpurea: Its cultivation and medicinal properties. In: *Medicinal Plant Research Series*, Vol. 12, Academic Press, 2018, pp. 53-70.
8. The ecological behavior of Echinacea purpurea in different agro-ecological conditions. *Scientific Journal of Agriculture*, 2019, 21(2), pp. 72-80.
9. Agricultural technologies for the cultivation of Echinacea purpurea in Uzbekistan. *Agronomy Journal*, 2021, 3(5), pp. 97-110.
10. The pharmacological effects of Echinacea purpurea on human health. *Pharmacology and Therapeutics*, 2022, 35(1), pp. 89-99.

**QURG'OQCHIL HUDUDLARDA TUPROQ SHO'RLANISHINI BARQAROR
BOSHQARISH VA PAXTA YETISHTIRISH UCHUN CHUQUR VERTIKAL AYLANMA
ISHLOV BERISH VA ER OSTI QUVURLARINI DRENAJLASHNING
INTEGRATSIYALASHGAN USULLARI**

Jumayev Tolibjon Ganjiyevich,

*Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti Biotexnologiya va
oziq-ovqat xavfsizligi kafedrasida o'qituvchisi.*

t.g.jumayev@buxdu.uz

Anatatsiya. Tuproq sho'rlanish ta'sirlar tugadi 6 % ning bu dunyodagi haydaladigan yer, taqdim etish a hatto kattaroq qiyinchilik uchun yilda qishloq xo'jaligi qurg'oqchil hududlar. Bu o'rganish baholandi har xil yer osti quvur tartibga solish (B1: 1.0 m chuqurlik, 20 m oraliq; B2: 0,8 m chuqurlik, 16 m oraliq), chuqur vertikal aylanish (DVRT) chuqurliklari (DT40: 40 sm, DT60: 60 sm) va an'anaviy ishlov berish (KT) 2021 yildan 2023 yilgacha ularning xususiyatlarini, tuproqqa uzoq muddatli ta'sirini baholash uchun . xususiyatlar, va hosil ishlab chiqarish. Bu natijalar ko'rsatilgan bu kombinatsiya ning DVRT va SPD sezilarli darajada kamayadi bu darajalari ning tuz va ionlari (Na^+ , K^+ , Mg^{2+} , Ca^{2+} , Cl^- , va SO_4^{2-}). Ortib bormoqda yerga ishlov berish chuqurlik va quvurlar oralig'ini va chuqurligini qisqartirish tuproqni tuzsizlantirish va drenajlashni sezilarli darajada yaxshiladi, lekin tuproq suvini saqlashni qisqartirdi. Ayni paytda, bu jami azot (TN), fosfor (TP), va kaliy (TK) tarkibi ichida bu 0–20 sm KT bilan ishlov berish bilan solishtirganda tuproq qatlami mos ravishda 3-8%, 3-6% va 9-19% ga sezilarli darajada kamaydi. Xususan, DT60-B1 bilan ishlov berish tuproqning eng katta tuzsizlanishi va drenajlanishini ko'rsatdi, lekin ayni paytda eng yuqori ko'rsatkichga ega edi. konsentratsiyalar ning TN, TP, va TK in bu drenaj. Garchi bu o'zgarishlar dastlab sabab bo'ldi 5 % va 8 % kamaydi

ichida o'rtacha quruq massa va Yo'l bering, mos ravishda, paxta qabul qilish ning Na^+ va Cl^- kamaydi tugadi vaqt, esa bu qabul qilish ning Ca^{2+} , kabi yaxshi kabi bu to'planishi ning C, N, P, va K, birga bilan Yo'l bering, asta-sekin ortdi. Tasodifiy o'rmon tahlillari shuni ko'rsatdiki, tuproq sho'rlanishi va suvning to'planishi hosildorlikka sezilarli ta'sir ko'rsatadi. tirishqoqlik aniqlangan kabi bu asosiy cheklovchi omil. In 2023, bu DT60-B1 davolash berdi sezilarli darajada Ko'proq dan KT bilan davolash va uning keng qamrovli baholash indeksi 0,44 dan 0,67 gacha ko'tarildi, bu esa o'zgarishlardan o'zgarganligini ko'rsatadi. vaqt o'tishi bilan hosilning o'sishini rag'batlantirishga to'sqinlik qilish. Uzoq muddatli dastur quvur liniyasini optimallashtirishni talab qiladi va dehqonchilik amaliyotlar uchun yaxshilash hosildorlik va ushlab turish sho'r suv tuproq foydalanish.

Kalit so'zlar: Tuproq sho'rlanish takomillashtirish Yr osti quvurlari drenaji Tuproq xususiyatlari Paxta hosildorligi Chuqur vertikal aylanma ishlov berish

1. Kirish Paxta global to'qimachilik sanoati uchun muhim tola bo'lib, butun dunyo bo'ylab taxminan 25 million fermer bilan muhim iqtisodiy qiymatga ega. Qishloq xo'jaligi vazirligi matbuot xizmati ma'lumotlariga ko'ra, joriy yilda 140 ta paxta-to'qimachilik klasterlari va 32 mingga yaqin fermer xo'jaliklari tomonidan 136 ta tumanda 1 million 12 ming gektar yerga soha olimlari tavsiyalari asosida hududlarning tabiiy iqlim sharoitiga mos 28 ta rayonlashgan va 17 ta istiqbolli g'oz navlari ekilgan. Buxoro Viloyatida 4883 ta fermer xo'jaligi faoliyat ko'rsatmoqda, shundan 2 764 tasi paxtachilik-g'allachilikka iqtisoslashtirilgan. Sho'rlangan muhitda fotosintez bostiriladi, bu esa suvning kamayishiga olib keladi va o'g'it foydalanish samaradorlik ichida ekinlar (Bose va boshqalar al., 2014). Haddan tashqari qabul qilish Na^+ dan va Cl^- o'simliklar tomonidan K^+ ning so'rilishiga to'sqinlik qilishi mumkin va Ca^{2+} , natijada ichida keltirildi qabul qilish ning bular muhim ozuqa moddalari, shu bilan sabab ozuqa moddasi nomutanosibliklar (Ding va boshqalar al., 2024). Binobarin, tuproq sho'rlanishining barqaror rivojlanishga ta'sirini yumshatishning samarali usullari hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Buxoroda o'lchalangan tomchilatib sug'orish (MDI) texnologiyasi keng qo'llaniladi uchun manzil bu muvozanatsizlik orasida tuproq va suv resurslar, samarali suv tejash imkoniyatlari tufayli . Biroq, MDI dan uzoq muddatli foydalanish ildiz tizimi atrofida tuz to'planishiga olib keladi va shu bilan ko'payadi xavf ning ikkinchi darajali sho'rlanish . Bundan tashqari, uzoq muddat sayoz ishlov berish natijasida hosil bo'lgan shudgor panining shakllanishi tuzni yuvishni yanada cheklaydi. So'nggi yillarda tadqiqotchilar bor tadqiq qilingan har xil texnikalar uchun yengillatmoq tuproq sho'rlanish, shu jumladan tuproq tuzlarini ko'p miqdorda suv bilan yuvish, biologik tuzatishlar kiritish va ulardan foydalanish tuzni singdiruvchi xususiyatlari ning tuzga chidamli o'simliklar uchun kamaytirish tuproq sho'rlanish . Garchi bular usullari yengillatmoq tuproq sho'rlanish uchun ma'lum darajada, ular hali ham yuz qiyinchiliklar shunday kabi past

tuz olib tashlash samaradorlik va amaliy dasturlarda uzoq operatsion davrlar.

Chuqur vertikal aylanuvchi yerga ishlov berish (DVRT) kamaytiradi tuproq bezovtalik davomida yerga ishlov berish, samarali buzadi bu shudgor pan, yaxshilaydi tuproq sifat, va ekinlarning ildiz rivojlanishiga va ozuqa moddalarining so'rilishiga yordam beradi DVRT kuchaytiradi tuproq porozlik va o'tkazuvchanlik, tuzning pastga siljishiga yordam beradi va kapillyar kanallarni buzadi oldini olish yuqoriga tuz harakat kamayadi. Garchi bu sho'rlanishni engillashtiradi, u tuzlarni samarali ravishda yo'q qila olmaydi, shuning uchun ikkilamchi sho'rlanish va tuproqning degradatsiyasi xavfini tug'diradi.

Yer osti quvur drenaj (SPD) olib tashlaydi ortiqcha suv va tuproqdagi tuzlarni eritadi. Bu usul tuproq suvining harakatini tartibga soladi, erigan moddalarning konveksiyasi va dispersiyasiga ta'sir qiladi va tuz taqsimotini heterogendan bir hilga o'tkazadi. Shartlar ostida ning keng qamrovli sug'orish, SPD texnologiya targ'ib qiladi pastga tuz yuvish, tushiradi bu suv stol, va kamaytiradi kapillyar ko'tarilish. Texnika quruq va ho'l sharoitlarni o'zgartirib, tuproq zarralarini suvsizlantirishni, mikro-agregatni qayta tashkil etishni va kapillyar bo'lmagan g'ovak shakllanishini rag'batlantiradi. Tuproq o'tkazuvchanligining oshishi aerob bakteriyalar faolligini oshiradi, toksik moddalarning to'planishiga to'sqinlik qiladi. Umuman olganda, SPD texnologiyasi tuproq sho'rlanishini boshqarish va hosildorlikni oshirish uchun zarurdir.

Garchi ikkalasi ham DVRT va SPD texnologiyalar taklif alohida sho'rlangan tuproqlarni boshqarishning afzalliklari, kuchli sho'rlangan qishloq xo'jaligi erlarida birgalikda qo'llanilishining birgalikdagi ta'siri va uzoq muddatli barqarorligi o'rganilmagan. Ushbu texnologiyalarning suv va o'g'itlarni yo'qotish, sho'rlanishni kamaytirish, va hosil Yo'l bering. Bu uch yillik o'rganish (2021–2023) olib boradi O'rganish bilan uch maqsadlar asoslangan yoqilgan boshqacha SPD + DVRT kombinalar: 1) Xarakterlash tuproq suv sho'rlanish, ion tarqatish, va transport;

2) Tekshirish xoh ozuqa moddasi yo'qotishlar muddati uchun bu birlashtirilgan texnologiyalar mumkin bo'l ofset tomonidan qisqartirishlar ichida tuproq sho'rlanish; 3) Baholash boshqacha SPD+ DVRT kombinatsiyasi foydalanish Entropiya-TOPSIS tahlil qilish usuli ularning effektlar yoqilgan takomillashtirish, Yillararo o'zgaruvchanlik, va umumiy samaradorlik va barqarorlik. Bu tadqiqot taklif qiladi a nazariy asos va texnik rahbarlik bu takomillashtirish va samarali butun dunyo bo'ylab qurg'oqchil hududlarda sho'rlangan tuproqlardan foydalanish.

2. Materiallar va usullar

2.1. Ko'pincha yoz faslida kuzatilgani kabi, 2024 yil iyun oyida yog'ingarchilik juda notekis bo'ldi.

O'zbekiston hududining katta qismida o'tgan iyun oyi ekstremal quruq oy deb tavsiflanishi mumkin. Oy davomida yog'ingarchilik miqdori 0,0-4 mm ni, ayrim joylarda 6-11 mm gachani tashkil etdi.

Faqat Andijon, Farg'ona viloyatlarida va Qoraqalpog'iston Respublikasining shimolida yomg'ir yog'ishi jadalroq bo'ldi. Oy davomida yog'ingarchilik miqdori ba'zi joylarda 15-22 mm ga yetdi. davomida bu eksperimental davr, bu o'rtacha yog'ingarchilik 30,8 mm, havoning o'rtacha harorati 22,8 °C (1-rasm). Suv sathining chuqurligi 7 m edi. Predominant tuproq turi ichida bu sinov hudud edi loyly loy. Bu o'rtacha tuproq ommaviy

zichlik ichida bu 0–100 sm qatlam edi 1.62 g sm - 3, bilan a pH ning 8.18 8.18, tuproq sho'rlanish ning 11.02 g kg - 1, va a to'yingan gidravlik o'tkazuvchanlik ning

0,34 mm min - 1 (Jadval S1). Tuproq unumdorlik ma'lumotlar uchun bu 0–60 sm qatlam ichida bu sinov hudud bor taqdim etdi ichida Jadval S2 .

2.2. Eksperimental dizayn

Bu o'rganish ishlagan a ortogonal eksperimental dizayn uchun ikkita er osti quvurlari konfiguratsiyasini (SPD) va ikkita chuqur vertikal aylanishli ishlov berish (DVRT) chuqurligini baholang. Zhai va boshqalar tomonidan DVRT bo'yicha tuproqqa ishlov berish sinovlari asosida . (2017, 2019) , biz tuproqqa ishlov berish usullari va chuqurliklarini birgalikda optimallashtirdik bilan a uzoq muddatli mahalliy yerga ishlov berish usuli (uzoq muddat beshta shudgorlash). Xususan, ikkita er osti quvurlari konfiguratsiyasi, B1 (dafn chuqurlik 1.0 m, oraliq 20 m) va B2 (dafn chuqurlik 0,8 m, masofa 16 m) va ikkita chuqur vertikal aylanishli ishlov berish, DT40 (erga ishlov berish chuqurligi 40) sm) va DT60 (erga ishlov berish chuqurligi 60 sm), amalga oshirildi (Jadval 1 , Anjir. 2). A an'anaviy yerga ishlov berish davolash (CT), holda yer osti quvur tizimi, edi shuningdek amalga oshirildi. Bu qurilish er osti quvurlari tizimini qurish 2021 yil mart oyida boshlangan va o'rnatilgan xandaq qazish va yotqizish mashinasi yordamida yakunlangan . Oltita er osti quvurlari, har biri 90 mm ichida diametri va 92 m ichida uzunlik, edi o'rnatilgan ichida bu sinov hudud, tekislangan sharq-g'arbiy bilan a 3 % qiyalik. Bu quvurlar edi o'ralgan ichida ikki to'qilmagan mato qatlamlari va 20 bilan to'ldirilgan tiqilib qolmaslik uchun shag'al sm. Kollektor quvurlar, qilingan ning PVX va 150 mm ichida diametri, qo'yildi shimol-janub bilan a 3 % qiyalik. A yig'ish yaxshi qilingan ning PVX

qatron (600×1400 mm) edi joylashtirilgan da bu oxiri uchun yig'ish bu drenaj suv

(Rasm. S1).

Er osti quvurlari o'rnatilgandan so'ng, chuqur vertikal aylanish yerga ishlov berish (DVRT) edi amalga oshirildi; bajarildi da turli xil chuqurliklar foydalanish ishlov beruvchi mashina 2021-yilda. Tuproqqa ishlov berish 2022 va 2023-yillarda besh-pastli shudgor bilan amalga oshirildi. Besh-pastli shudgor yordamida an'anaviy ishlov berish 2021-2023-yillarda qo'llanildi. Batafsil tajriba loyihasi 1- jadvalda keltirilgan . Tuproqqa ishlov berilgandan so'ng, barcha muolajalar bilan sug'orildi 280 mm suv. Tajriba maydoni 3 ta nay va 6 qatordan iborat (2-a rasm) er osti quvurlariga perpendikulyar bo'lgan tomchilatib sug'orilgan . Sinov ekini, paxta navi “ Xinluzhong67 ” edi yig'ib olingan ichida Har bir sentyabr yil va ekilgan perpendikulyar uchun er osti quvurlari. Paxta terimidan so'ng somon to'liq maydalanib, 30 sm chuqurlikda tuproqqa aralashtirildi.

Sug'orish suvining suv sifati S3-jadvalda keltirilgan . davomida bu eksperimental faza, bu paxta sug'orilgan o'n marta davomida

S4-jadvalda batafsil ko'rsatilgan reproduktiv bosqich . Suvda eruvchan o'g'itlar edi qo'llaniladi kabi quyidagicha: azot o'g'it (karbamid, $\geq 46\%$) 480 da kg ga - 1 , organik o'g'it (kaliy ksantat, $\geq 50\%$) da 110 kg ga - 1 , azot-fosfor o'g'it ($N + P_2O_5 \geq 74\%$) 250 da kg ga - 1 , va azot-kaliy o'g'it ($N + K_2O \geq 70\%$) 180 da kg ga - 1 . Boshqa maydon boshqaruv amaliyotlar, shu jumladan begona o'tlar va zararkunanda nazorat qilish, edi olib bordi tashqariga ko'ra uchun mahalliy talablar.

2.3. To'plam va tahlil qilish ning tuproq, drenaj suv, va o'simlik namunalar

2.3.1. Tuproq namuna yig'ish va tahlil qilish

Tuproq namunalar edi yig'ilgan da besh bosqichlari: BSS (oldin ekish), SS (urug'lash), SQS (kvadrat), BLS (gullash) va BOS (ko'zalarni ochish). Baholash uchun bu birlashtirilgan ta'sir ning bu boshqacha muolajalar yoqilgan tuproq xususiyatlari, namunalar 1/4 pozitsiyasidan (4 m, 5 m) va 1/2 pozitsiyadan (8) to'plangan. m, 10 m), er osti quvurlari oralig'iga mos keladigan (16 m, 20 m), kabi ko'rsatilgan ichida Anjir. S1 . Bundan tashqari, namunalar edi dan yig'ilgan bu bir xil ko'ndalang kesim ning bu 0–100 sm tuproq qatlam orasida bu paxtaning keng qatorlari, tor qatorlari va yalang'och tuproqlari (2-rasm), mos keladigan yuqorida. namuna olish ball. Namunalar edi yig'ilgan da 20- sm a o'rtacha yog'ingarchilik 30,8 mm, havoning o'rtacha harorati 22,8 °C (1-rasm). Suv sathining chuqurligi 7 m edi. Predominant tuproq turi ichida bu sinov hudud edi loyly loy. Bu o'rtacha tuproq ommaviy zichlik ichida bu 0–100 sm qatlam edi 1.62 g sm - 3 , bilan a pH ning 8.18 8.18, tuproq sho'rlanish ning 11.02 g kg - 1 , va a to'yingan gidravlik o'tkazuvchanlik ning 0,34 mm min - 1 (Jadval S1). Tuproq unumdorlik ma'lumotlar uchun bu 0–60 sm qatlam ichida bu sinov hudud bor taqdim etdi ichida Jadval S2 .

2.3. To'plam va tahlil qilish ning tuproq, drenaj suv, va o'simlik namunalar

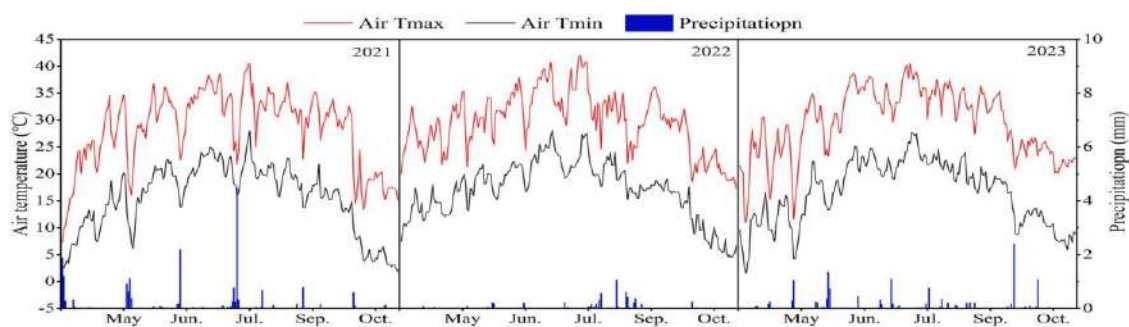
2.3.1. Tuproq namuna yig'ish va tahlil qilish

Tuproq namunalar edi yig'ilgan da besh bosqichlari: BSS (oldin ekish), SS (urug'lash), SQS (kvadrat), BLS (gullash) va BOS (ko'zalarni ochish). Baholash uchun bu birlashtirilgan ta'sir ning bu boshqacha muolajalar yoqilgan tuproq xususiyatlari, namunalar 1/4 pozitsiyasidan (4 m, 5 m) va 1/2 pozitsiyadan (8) to'plangan. m, 10 m), er osti quvurlari oralig'iga mos keladigan (16 m, 20 m), kabi ko'rsatilgan ichida Anjir. S1 . Bundan tashqari, namunalar edi dan yig'ilgan bu bir xil ko'ndalang kesim ning bu 0–100 sm tuproq qatlam orasida bu paxtaning keng qatorlari, tor qatorlari va yalang'och tuproqlari (2-rasm), mos keladigan yuqorida. namuna olish ball. Namunalar edi yig'ilgan da 20- sm intervallar foydalanish a tuproq burgut, va bu tartib edi takrorlanadi uch har bir davolanish uchun vaqt. Keng qatorlar, tor qatorlar va yalang'och tuproqlardan olingan tuproq namunalari keyinchalik aralashtiriladi va bo'linadi. kichik namunalar uchun tahlil qilish bu jismoniy va kimyoviy xususiyatlari ning tuproq .

Tuproq elektr o'tkazuvchanlik (EC, Xonim sm - 1) edi o'lchandi foydalanish a ko'rsatkichlar, esa BD va EC edi hisobga olinadi kabi salbiy ko'rsatkichlar. Keyin normallashtirish bu ma'lumotlar, bu entropiya qiymat, vazn, va ijobiy ideal yechim ($Di +$) va manfiy uchun ideal yechim ($Di -$) hisoblangan har bir ko'rsatkich. Nihoyat, bu Keng qamrovli Baholash Ko'rsatkich (CEI) edi, hisoblangan foydalanish Eq. (3) uchun aniqlash bu eng yaxshi yechim.

D -o'tkazuvchanlik metr bilan a tuproqdan deionlashtirilgan suv nisbat ning 1:5 (h/v).

Eriydigan ionlari ($Na +$, $K +$, Mg^{2+} , Ca^{2+} , $Cl_4 -$, va SO_4^{2-}) edi tahlil qilingan foydalanish ion xromatografi . Tuproqdagi suvni saqlash (SWS, mm) tenglama yordamida hisoblab chiqilgan . (1) va (2), har bir unumdorlik davrida to'plangan tuproq namunalari asosida va tuproq namligi pechda quritish usuli yordamida aniqlandi.

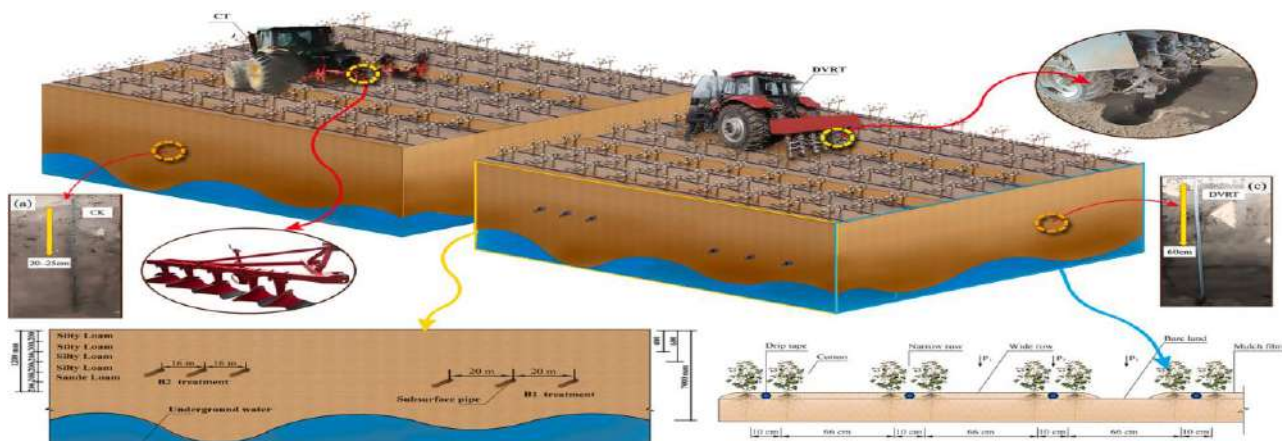
Rasm. 1. Tarqatish ning yog'ingarchilik va harorat ichida bu sinov hudud.

Jadval 1

Tajriba dizayn uchun har biri davolash.

Tuproqqa ishlov berish usullari, chuqurlik va vaqt er osti quvur

	2021 yil	2022	2023 yil	Chuqurlik	Interv
	Vaqt uchun yerga berish	Vaqt uchun yerga ishlov berish	Vaqt uchun yerga berish	uchun qurilgan	masofa
KT	Beshta pastki5-aprel shudgor, 2021 sm	-Beshta pastki shudgor, 20 sm - 22	Beshta pastki shudgor, 20 sm	pastki8- \ apr el - 23	
DT40-B1				0,8 m	16 m
DT40-B2	DVRT, 40 sm			1.0 m	20 m
DT60-B1	DVRT, 60 sm			0,8 m	16 m
DT60-B2	DVRT, 60 sm			1.0 m	20 m

Rasm. 2. Eksperimental dizayn va paxta ekish naqshlar.

2.3.2. To'plam va tahlil qilish ning drenaj suv namunalari

Er osti quvurlaridan drenaj suvi namunalari bir marta olindi har biri reproduktiv davr. Elektr o'tkazuvchanlik (EC, Xonim sm — 1) dan bu drenaj namunalari edi o'lchandi foydalanish a o'tkazuvchanlik metr.

Drenaj suvi namunalari ozuqa moddalarining konsentratsiyasi ham o'lchandi bir marta keyin bahor sug'orish Jami azot (TN, mg L — 1) ishqoriy kaliy persulfat hazm qilish-ultrabinafsha spektrofotometriya yordamida o'lchandi; umumiy fosfor (TP, mg L - 1) o'lchandi sulfat kislota-perklorik kislota oksidlanish-molibden ko'k rang-imetri yordamida; va umumiy kaliy (TK, mg L - 1) olovli fotometriya yordamida o'lchandi (Banerji va Prasad, 2020; Zhang va boshq., 2019).

2.3.3. O'simlik namuna yig'ish

O'simlik namunalar edi yig'ilgan dan uch tasodifiy tanlangan 1×2 m uchastkalar ichida har biri davolash hudud davomida bu paxta o'rim-yig'im. Bu namunalar tahlil qilindi uchun Na^+ , Ca^{2+} , Cl^- , jami uglerod, jami azot, jami fos-

forus va umumiy kaliy miqdori. Na^+ , Cl^- , va Ca^{2+} konsentratsiyalar ichida o'simlik namunalar edi belgilangan tomonidan olov fotometriya, Mohrning usul, va mos ravishda atomik yutilish spektrofotometriyasi. Jami uglerod va azot uglerod va azot analizatori yordamida tahlil qilindi (CN802, VELP, Italiya); jami fosfor edi o'lchandi foydalanish vanadiy - molibden sariq absorbsiya spektrometriya; va jami kaliy alovli ko'rsatkichlar, esa BD va EC edi hisobga olinadi kabi salbiy ko'rsatkichlar.

Keyin normallashtirish bu ma'lumotlar, bu entropiya qiymat, vazn, va ijobiy ideal yechim (Di^+) va manfiy uchun ideal yechim (Di^-) hisoblangan har bir ko'rsatkich. Nihoyat, bu Keng qamrovli Baholash Ko'rsatkich (CEI) edi

hisoblangan foydalanish Eq. (3) uchun aniqlash bu eng yaxshi yechim.

D -o'tkazuvchanlik metr (3)model DDS-307), bilan a tuproqdan deionlashtirilgan suv nisbat ning 1:5 (h/v). men men

Eriydigan ionlari (Na^+ , K^+ , Mg^{2+} , Ca^{2+} , Cl^- , va SO_4^{2-}) edi tahlil qilingan foydalanish

2.4. Entropiya-TOPSIS usuli ichida bu baholash ning boshqacha muolajalar

Entropiya-TOPSIS usuli yordamida har tomonlama baholandi va tartiblangan. Hosildorlik, quruq moddalar sifati, tuproq ozuqa moddalari (SOM, TN, TP, TK), SWS, paxta to'planishi (C, N, P, K), va paxta ion qabul qilish (Na^+ , Ca^{2+} , Cl^-) edi hisobga olinadi kabi ijobiy baho bering bu korrelyatsiyalar orasida bu o'rganish o'zgaruvchilar. Bu tasodifiy o'rmon modeli (RFM) edi ishlagan uchun baho bering bu hissa ning har biri urug'lik paxta hosildorligiga qarab o'zgaruvchan. RFM R dasturidagi "rfPermute" va "ggplot2" paketlari yordamida amalga oshirildi. TOPSIS tahlili turli xil qo'llash yillarida turli xil davolash usullarining samaradorligini har tomonlama baholash uchun ishlatilgan.

2.5. Ma'lumotlar qayta ishlash va tahlil qilish

Turli xil davolash usullarining tuproq suvini saqlashga, elektr o'tkazuvchanligiga ta'siri, ion mazmuni, tuproq ozuqa moddalari, paxta ion va ozuqa moddasi qabul qilish, quruq massa, va urug' paxta Yo'l bering edi yordamida tahlil qilinadi Bir tomonli yo'l tahlil qilish tafovut. Muhim farqlar orasida muolajalar edi

$$\text{SWC} = \frac{m_1}{m_2}$$

(1) aniqlangan foydalanish Dunkanniki bir nechta diapazon sinov da a ahamiyati darajasi ning $p < 0,05$. Spearmanniki korrelyatsiya tahlil qilish edi keyinchalik qo'llaniladi

$$\text{SWS} = B \times H \times \text{SWC} \times 10$$

(2)Qaerda m_2 quritilgan tuproqning og'irligini (g) ifodalaydi, m_1 vaznini ifodalaydi ning yangi tuproq (g), B bildiradi bu tuproq ommaviy zichlik (g cm^{-3}) kabi da ko'rsatilgan Jadval S5, va H ko'rsatadi bu chuqurlik ichida bu 0–100 sm tuproq profil

Tuproqdagi ozuqaviy moddalar namunalar 20 da to'plangan namunalar bilan yuqorida tavsiflangan usullarga amal qildi sm oraliqlari 0-60 chuqurlikdan sm BOS paytida (ko'zani ochish bosqichi). Tuproqning ozuqaviy moddalariga ishlov berishning umumiy ta'sirini baholash uchun er osti quvurlari oralig'ining 1/4 va 1/2 oralig'ida to'plangan namunalar aralashtirildi. Tuproqning ozuqa moddalari miqdori edi belgilangan foydalanish bu quyidagi usullari: tuproq organik masala (SOM,

g kg^{-1}) Uokli-Blek usuli yordamida o'lchandi (Walkley va Qora, 1934); jami azot (TN, g kg^{-1}) edi o'lchandi foydalanish bu Kjeldahl usuli (Bremner va Mulvaney, 1982), (TP, g kg^{-1}) edi o'lchandi

natriy gidroksid-molibden-surma kolorimetriyasi yordamida va umumiy kaliy (TK, g kg^{-1}) natriy gidroksid yordamida o'lchandi. termoyadroviy-olovli fotometriya fotometriya yordamida miqdori aniqlandi (Bao, 2000).

2.4. Entropiya-TOPSIS usuli ichida bu baholash ning boshqacha muolajalar

Entropiya-TOPSIS usuli yordamida har tomonlama baholandi va tartiblangan. Hosildorlik, quruq moddalar sifati, tuproq ozuqa moddalari (SOM, TN, TP, TK), SWS, paxta to'planishi (C, N, P, K), va paxta ion qabul qilish (Na^+ , Ca^{2+} , Cl^-) edi hisobga olinadi kabi ijobiy baho bering bu korrelyatsiyalar orasida bu o'rganish o'zgaruvchilar. Bu tasodifiy o'rmon modeli (RFM) edi ishlagan uchun baho bering bu hissa ning har biri urug'lik paxta hosildorligiga qarab o'zgaruvchan. RFM R dasturidagi "rfPermute" va "ggplot2" paketlari yordamida amalga oshirildi. TOPSIS tahlili turli xil qo'llash yillarida turli xil davolash usullarining samaradorligini har tomonlama baholash uchun ishlatilgan.

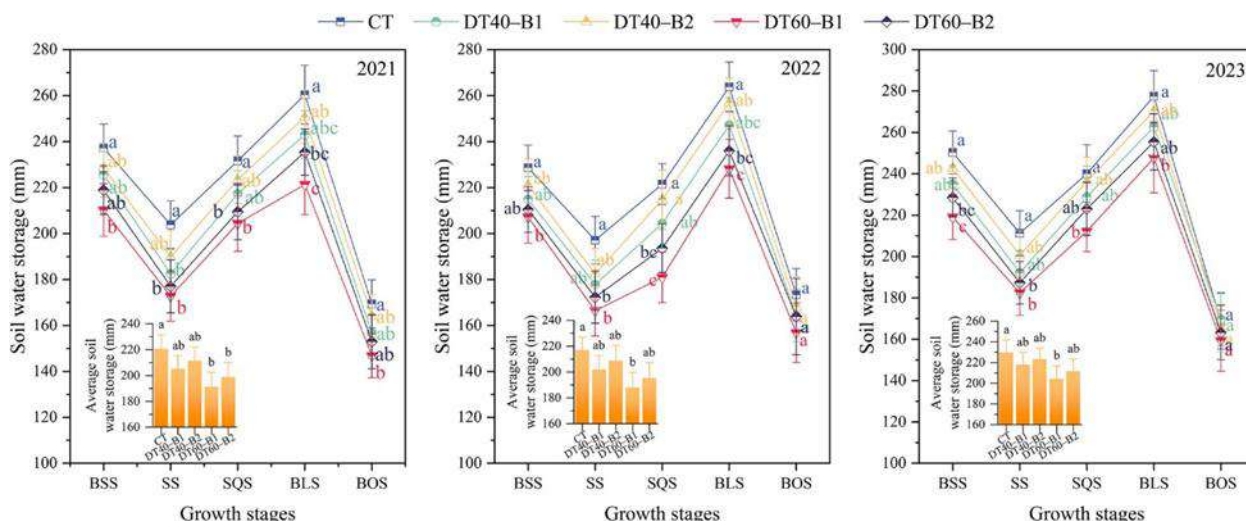
3. Natijalar

3.1. Chuqur vertikal aylanuvchi tuproqqa ishlov berish va er osti quvurlari drenajining ta'siri tuproq suvini saqlash bo'yicha kombinatsiyalar

3-rasm DVRT va SPDni birlashtirishning tuproq suviga ta'sirini ko'rsatadi saqlash (SWS). DVRT va SPD ning birgalikda qo'llanilishi pasayishga olib keldi ichida SWS, bilan bu eng katta o'rtacha kamaytirish ning 13 % kuzatilgan DT60-B1 davolashda. KT davolash va DT40-B1 va DT40-B2 davolash o'rtasida sezilarli farqlar kuzatilmadi. Biroq, SWS DT60-B1 va DT60-B2 ostida sezilarli darajada past edi muolajalar, bilan qisqartirishlar ning 11 % va 9 % mos ravishda

($s < 0,05$), davomida ikkalasi ham bu SQS va BLS davrlar. Umuman olganda, sug'orish

sezilarli darajada ta'sirlangan SWS. Bahor sug'orish ortdi SWS davomida BSS davr, esa bu kamaydi SWS davomida bu SS va BOS davrlar chunki sug'orish darajasi pasaygan.

3-rasm. Chuqur vertikal aylanuvchi tuproqqa ishlov berish (DVRT) va er osti quvurlari drenaji (SPD) birikmalarining 2021 yildan 2023 yilgacha tuproq suvini saqlashga ta'siri. BSS (ekishdan oldin) bosqich), SS (urug' ekish bosqich), SQS (kvadrat bosqich), BLS (gullash bosqich), va BOS (bol ochilish bosqich). Kichik harf harflar ko'rsatish muhim farqlar orasida

muolajalar da $p < 0,05$ ichida bu bir xil o'sish bosqich. Xato barlar ko'rsatuvchi standart og'ishlar ($n = 3$).

5. Xulosa

Uch yillik davrda (2021–2023) tuproq xususiyatlariga, drenaj xususiyatlariga va g'o'zaning o'sishiga turli chuqurliklarda chuqur vertikal aylanuvchi tuproqqa ishlov berish (DVRT) bilan er osti quvurlari drenaji (SPD)ni birlashtirishning uzoq muddatli ta'sirini baholadi. Topilmalar shuni ko'rsatdiki, DVRT va SPD kombinatsiyasi tuzlar va ionlar kontsentratsiyasini sezilarli darajada kamaytirdi, garchi tuproq o'tkazuvchanligining yaxshilanishi suvni saqlashning ham pasayishiga olib keldi. Tuproqqa ishlov berish chuqurligini oshirish, shu bilan birga quvurlar oralig'ini va ko'milish chuqurligini kamaytirish tuzning yuvilishiga yordam berdi, lekin ayni paytda, ayniqsa, joriy etishning dastlabki bosqichlarida ozuqa moddalarining yo'qolishiga olib keldi, bu esa chigitli paxta hosilining kamayishiga olib keldi. Tasodifiy o'rmon modeli tuproqning sho'rланishi va suvning saqlanishi chigitli paxta hosildorligiga ta'sir qiluvchi asosiy ekologik omillar ekanligini ko'rsatdi. TOPSIS kompozit bahosi shuni ko'rsatadiki, salbiy ta'sirlar texnologiyani qo'llash davomiyligining ko'payishi bilan kamayadi, ayniqsa 2023 yilda, DT60-B1 davolash eng yuqori kompozit baholash indeksini (0,67) ko'rsatdi. Yakunida, bu kombinatsiya ning DVRT va SPD samarali olib tashlaydi tuproq tuzlari, ikkilamchi sho'rланish xavfini kamaytiradi va hosildorlikni oshiradi. Biroq, uni qo'llashni targ'ib qilishda, texnologiyaning moslashuvchanligini oshirish va ozuqa moddalarining yo'qolishi natijasida yuzaga keladigan ifloslanishni minimallashtirish uchun parametrlarni mahalliy tuproq va iqlim sharoitlaridan kelib chiqib optimallashtirish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Tagaeva, M., Ro'ziyeva, Z., & Jumayev, T. (2024). Biotechnology of increasing the productivity of plants under the influence of microbiological preparations. In BIO Web of Conferences (Vol. 113, p. 01008). EDP Sciences.

2 Abdulhakimova.M. Axmadaliyeva.L va Mannopova.O "SUG`ORILADIGAN YERLARDAGI ZOVUR TARMOQLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO`LLARI" Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari (135bet)

3.Yunusov, R., Yo'ldoshev, L., Jumayev, T., & Haydarov, R. (2024). Zaif o'sadigan payvandlarda gilos ko'chatlarini etishtirishda so'qmoqlarni saqlash va ildiz otish bo'yicha vegetativ moddalarning konsentratsiyasi. *E3S Web of Conferences* da (587-jild, 04019-bet). EDP fanlari.

4.Тошбеков Н.А. Суғориладиган майдонларда коллектор-зовур сувларидан фойдаланишнинг гидрологик таснифи // Science education. Scientific journal. 2022.

ZOVUR SUVLARIDAN QISHLOQ XO'JALIGI EGIN YERLARINI SUG'ORISH UCHUN FOYDALANISH YO'LLARI

Xolliyev Askar Ergashovich,

b.f.d., professor

Buxoro davlat universiteti

askarxolliyev@gmail.com

a.e.xolliyev@buxdu.uz

Jumayev Tolibjon Ganjiyevich,

Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti Biotexnologiya va

oziq-ovqat xavfsizligi kafedrasida o'qituvchisi.

t.g.jumayev@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada qishloq xo'jaligi ekin yerlari zovur suvlari zamonaviy texnologiya va usullari bilan foydalangan holda qishloq xo'jaligi suvi bilan doimiy ta'minlash nazarda tutilgan. Ikkilamchi suv resurslaridan ham suv manbasi o'rnida ifoda etish lozim.

Kalit so'zlar: Zovur, sug'orish, biomassa, texnologiya, iqlim, resurs.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi hududida qishloq xo'jaligi uchun 29 mln. gektardan ortiq yer maydonlaridan foydalanib, aholini oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat va iqtisodiyot tarmoqlarini zarur homashyo bilan ta'minlashda. Sug'oriladigan 3,2 mln. Gektar maydonlarning unumdorligini oshirish, meliorativ holatini va suv ta'minotini yaxshilash maqsadidakeng ko'lamda irrigatsiya va melioratsiya tadbirlari amalga oshirilib kelinmoqda. Hozirda zovur tarmoqlariga kelib tushadigan zahira va tashlama suvlar o'n millionlab metr kubni tashkil etib, ularning mineralizatsiyasi (2-7 g/l) unchalik yuqori emas va tarkibida suvda erigan o'g'itlar miqdori daryo suvlarinikiga nisbatan ikki barobardan besh barobar gacha ortiqdir.

O'zbekiston aholisining 2030-yilga kelib, qariyb 40 mln. kishiga yaqinlashish, mavjud suv resurslarining 6-7 km³ ga qisqarishi taxmin qilinayapti. Bunday sharoitda suv tanqisligi darajasi 13-14% dan 44-46% gacha oshishi mumkin. Bu esa qishloq xo'jaligi va sanoatining rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi.

J. Ne'matullayev fikricha, o'tkazilgan tajribalar natijasida zovur suvlari pistiya (*Pistia stratiotes* L.), ryosha (*Lemna minor* L.), azolla (*Azolla caroliniana* wild) o'simliklari faollik bilan rivojlanib katta miqdorda ozuqaga boy biomassa hosil qiladi. Tozalangan oqova suvni ikkilamchi suv sifatida qishloq xo'jalik ekinlarini sug'orishda ishlatiladi.

S. Bo'riyev ta'kidlashicha *Chilorella vulgaris* ni dominant turlari zovur suvlari bilan tozalash hamda o'simliklari faollik bilan rivojlanib katta miqdorda ozuqaga boy biomassa hosil qiladi. Hosil bo'lgan biomassa Baliqchilik, chorvachilik, parrandachilikda to'yimli oziq hisoblanadi

E. Malikovning ta'kidlashicha, Sirdaryo viloyatining qadimdan sug'oriladigan o'tloqlashib borayotgan och tusli bo'z tuproqlari sharoitida kuzgi bug'doydan keyin takroriy moshning "Marjon" navini yetishtirishda zovur suvlari bilan sug'orishda sug'orish talabalariga ro'yiya etilsa moshdan yuqori hosil olishga erishiladi.

D. Quvvatov fikricha, sug'orish tarmoqlarida suvning sho'rligi barqaror 1,0 g/l da ushlab turish uchun zovurdagi suvlarining sho'rligi o'rtacha 3,5-3,0 m kub/s dan 24,0 m kub/s gacha zovur suvlari foydalanish mumkin ekan.

Sug'oriladigan yerlarning tobora kengaya borishi bilan suv taqchilligi kuchli sezilayotgan Markaziy Osiyoda qo'shimcha suv zahiralari axtarish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shu boisdan qishloq xo'jaligida mahalliy suv resurslaridan zovur minerallashtirilgan suvlari, sizor suvlar, chiqindi va oqova suvlardan keng foydalanish suv xo'jaligi va melioratsiya nuqtai nazaridan katta ahamiyat kasb etadi. Sho'rlangan yerlarda zovur suvlari turlicha minerallashtirilganlikka ega. Sug'oriladigan yerlarda zovur suvlari yer usti suvlarini

ifloslantiruvchi asosiy manbalardan biri.zovur suvlaridan qishloq xo`jaligida foydalanish quyidagi afzalliklariga ega:suv zahiralari ko`payadi, joylarida bevosita ishlatilganligi tufayli magistral va taqsimlash kanallari qurish talab etilmaydi, tarkibida oqiziqlar kam va tuzlar ko`p bo`lganligidan sug`orish tizimiga suv manbalaridan ham suv olinganligi evaziga suvni filtratsiya sarfi kamayadi, sizot suvlarning sathi pasayadi.zovur suvlarini minerallashtirish darajasining nisbatan kam bo`lishiga (1,37-1,62g/l) qaramay Namangan, Andijon viloyatlarida ayrim yillari ularning atiga 3,5-4,3 foizigina foydalanilgan.

Vertikal zovur suvlari respublika miqyosida 2km kub dan ko`p bo`lib, ularning minerallashtirish darajasi 0,5-1,14(xlor 0,02-0,11)g/l ni tashkil etadi. Suv tanqis 1982 va 1986-yillarda respublika bo`yicha sug`orish uchun 2002,1 va 2134,6 mln.mkub zovur suvlari olingan bo`lsa , 1984-yil 1369,1mln.mkub suv ishlatilgan xolos.N.F.bespalov (1984) suv bilan kam ta`minlangan yillari zovur suvlaridan g`o`zani sug`orish va sho`r yuvishda keng foydalanish mumkinligini ko`rsatadi.Zovur suvlaridan foydalanishda ularning tarkibidagi tuzlarning ruxsat etiladigan miqdorlarini bilish muhim hisoblanadi. Viloyatda sug`oriladigan yerlarning maydonlari yildan-yilga o`zgarib bormoqda. Viloyat hududi 40.3 ming kv km ni tashkil etadi. Shundan sug`oriladigan maydonlar 2024 yil holatida 276.3 ming gektarni tashkil qilgan. Hozirda viloyat tumanlari kesimida ham umumiy sug`oriladigan maydonlar, yer osti suvlarining joylashuvi, yer osti suvlarining minerallik darajasi, sug`oriladigan maydonlarning sho`rlanish darajasi, sug`oriladigan maydonlarning meliorativ holatlari ham o`zgarib bormoqda.

Shuning uchun viloyatdan oqib o`tuvchi Markaziy Buxoro, Shimoliy, Parallel zovuri va Qoraqir, Dengizko`l, Zamonbobo kabi tashlama ko`llarini gidrokimyosini, suv sarfini o`rganish va ulardan samarali foydalanishni yo`lga qo`yish hozirgi kun davr talabi hisoblanadi. Sug`oriladigan maydonlarning kollektor-drenaj suvlaridan foydalanilganda ularning sho`rlanish darajasi, kimyoviy tarkibini yil davomida kamida 2 marta aniqlash zarur. Viloyatda sug`oriladigan maydonlarning sho`rlanish darajasi 1-jadvalda berilgan [Buxoro viloyati tumanlarining 2023-2024 yillarda sug`oriladigan maydonlarining sho`rlanish darajasi.](#)

1-jadval

manlar nomi	Yillar	Umumiy sug`oriladigan maydon ming.ga	Sho`rlanmagan	Umumiy sho`rlangan yerlar
			ming.ga	ming.ga
Buxoro	2023	30,1	4,0	26,1
	2024	30,1	4,1	26,0
Vobkent	2023	21,5	3,2	18,3
	2024	21,5	3,2	18,3
Jondor	2023	33,1	3,1	29,9
	2024	33,1	3,1	29,9
Kogon	2023	19,1	3,2	16,0
	2024	19,1	3,2	15,9
Olot	2022	21,5	4,1	17,5
	2024	21,5	4,1	17,4
Peshku	2023	22,8	4,0	18,8
	2024	22,8	4,1	18,7
Romitan	2023	27,2	4,1	23,1
	2024	27,2	4,1	23,1
Shofirkon	2023	28,4	3,6	24,8
	2024	28,4	3,6	24,8
Qorako`l	2023	26,5	3,7	22,8
	2024	26,5	3,7	22,8
Qorovulbozor	2023	19,3	4,4	14,9
	2024	19,3	4,4	14,9
G'ijduvon	2023	27,1	4,5	22,5
	2024	27,1	4,5	22,5

Tarkibida 0,5-0,7 g/l tuz bo'lgan suv "yaxshi" sifatli, 0,8-1,5 g/l "qoniqarli", 1,5-4 g/l "qoniqarsiz", 5 g/l dan ko'p bo'lsa "yomon" sifatli hisoblanadi. Paxta ekiladigan tumanlarda ekinlarni sug'orishda faqat "yaxshi" va "qoniqarli" sifatga

ega bo'lgan suvdan foydalanish kerak. "Qoniqarsiz" sifatli suvni chuchuk suv bilan 1:2 nisbatda aralashtirib foydalanish mumkin. Yengil tuproqli yerlarda "qoniqarsiz" sifatli suvni chuchuk suv bilan aralashtirgan holda iyun-iyul oylaridan boshlab sug'orishda ishlatish mumkin. Ayrim hollardagina "yomon" sifatli suvni chuchuk suv bilan aralashtirib "qoniqarsiz" darajaga keltirilgach, drenajlar yetarli miqdorda bo'lgan yerlarda ekinlarga uchinchi suvdan boshlab berish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, butun dunyoda iqlim o'zgarishi natijasida suvga bo'lgan talabning ortishi, suv resurslaridan oqilona foydalanishga olib keladi. Yurtimizdagi mavjud zovur suvlaridan qishloq xo'jaligini suv bilan ta'minlash maqsadida va suv tejamkor sug'orish usullaridan foydalansak, suv resurslarimizdan samarali, isrof qilmay foydalangan bo'lamiz.

Suv resurslaridan foydalanishda ilmiy yondashish esa eng yuqori samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tagaeva, M., Ro'ziyeva, Z., & Jumayev, T. (2024). Biotechnology of increasing the productivity of plants under the influence of microbiological preparations. In BIO Web of Conferences (Vol. 113, p. 01008). EDP Sciences.

2. Abdulhakimova, M., Axmadaliyeva, L. va Mannopova, O. "SUG'ORILADIGAN YERLARDA ZOVUR TARMOQLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO'LLARI" Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari (135bet)

3. Yunusov, R., Yo'ldoshev, L., Jumayev, T., & Haydarov, R. (2024). Zaif o'sadigan payvandlarda gilos ko'chatlarini etishtirishda so'qmoqlarni saqlash va ildiz otish bo'yicha vegetativ moddalarning konsentratsiyasi. *E3S Web of Conferences* da (587-jild, 04019-bet). EDP fanlari.

4. Тошбеков Н.А. Суғориладиган майдонларда коллектор-зовур сувларидан фойдаланишнинг гидрологик таснифи // Science education. Scientific journal. 2022.

INNOVATIVE PROCESSES IN HIGHER EDUCATION: DIGITAL TECHNOLOGIES AND CREATIVE APPROACHES

Labborov Bakhtiyor Iskandarovich

Senior Lecturer at the Department of Biology, BukhSU

Adizova Khamida Raximovna

Senior Lecturer at the Department of Ecology and Geography at BukhSU

Abstract. In the context of the rapid development of digital technologies and the globalization of the education system, innovative approaches to learning are of particular importance. The article discusses the theoretical and practical aspects of the implementation of digital technologies and creative methods in the higher education system. The main areas of digital transformation, such as e-learning, virtual and augmented reality, artificial intelligence, and the use of project-oriented and interdisciplinary forms of learning, are analyzed. The advantages and challenges of integrating innovative technologies into the educational process are highlighted, and recommendations for their effective implementation are provided. This article can be useful for researchers, teachers, and education managers.

Keywords: innovative processes; higher education; digital technologies; creative approaches; e-learning; artificial intelligence; virtual reality; augmented reality; project-based learning; interdisciplinary learning; gamification; sustainable development; digitalization of universities; educational platforms; Bukhara; international cooperation in education.

Modern higher education is undergoing a period of large-scale transformation due to the development of digital technologies, changes in socio-economic conditions, and new requirements of the labor market. According to UNESCO [5], the digitalization of education is one of the key factors in increasing its accessibility and quality. In the post-pandemic reality, the ability of universities to adapt to rapidly changing conditions and use innovative teaching methods is of particular importance.

Innovations in education are a set of changes aimed at improving the quality of education, increasing its effectiveness and adapting to new social and technological challenges [4]. Innovation at universities is based on the concepts of constructivism, personalized learning, and ICT integration. The theoretical framework also includes ideas about lifelong learning and a competency-based approach.

Digital technologies in higher education cover a wide range of tools and services: learning management

systems (LMS), interactive online courses, simulators, educational platforms (Coursera, edX, Udemy), and artificial intelligence technologies [2]. One of the promising areas is the use of big data (Big Data) to analyze students' academic achievements and adapt educational trajectories.

Creative learning methods involve a shift away from traditional lectures towards project-based, problem-based, and interdisciplinary learning [3]. Key elements include student engagement in research activities, the creation of educational startups, and the use of gamification and design thinking. Research shows that these approaches promote critical thinking, teamwork, and the ability to solve complex problems.

Despite the obvious benefits, the implementation of innovations faces several challenges, including inadequate teacher training in using digital tools, unequal access to technical resources, and issues with student motivation [4]. Additionally, there is a need for unified standards and guidelines for integrating innovations into the educational process.

In the coming years, we can expect further integration of artificial intelligence technologies, virtual and augmented reality, as well as the development of adaptive learning systems that can adapt to the individual needs of students [5]. Special attention will be paid to the development of digital educational resources in national languages and ensuring inclusivity.

Projects are being actively implemented in Bukhara and research initiatives are being formed aimed at digitalization, sustainable development and strengthening of international cooperation.

The Bukhara University of Innovation (BUI) is implementing large-scale digital transformations. As part of the Digital University project, an information system for managing higher education processes has been introduced, which allows students and teachers to study online along with the traditional form of education. The university cooperates with educational and research institutions from 22 countries, and this year, 10 professors and 5 students are undergoing internships abroad. BUI also organizes international educational forums, such as the one held jointly with RUDN University, where modern teaching methods and professional development for teachers were discussed. The university maintains partnerships with leading universities worldwide, including Belgorod State National Research University, Higher School of Economics, and universities in Turkey, Kazakhstan, Indonesia.

Bukhara State University (BSU) is actively involved in sustainable and environmental initiatives. In November 2023, the university hosted an international student leadership meeting on the topic "Innovations, Impact, and Future Directions of Sustainable Universities," where representatives from various countries discussed issues related to water management, energy, climate change, and sustainable development. In 2025, BSU was ranked among the top 601-800 universities in the world by Times Higher Education (Impact Rankings), thanks to the integration of the United Nations Sustainable Development Goals into its educational and research programs.

Bukhara State Technical University, established in 2024, aims to develop an advanced engineering school, implement international assessment systems, and establish partnerships with industry. Starting from the 2025/2026 academic year, faculty members will be sent abroad for internships, and the university will gain academic and financial autonomy in 2026.

The Bukhara Institute of Engineering and Technology is participating in the ECAMPUZ project, which aims to develop sustainable methods for food security, food microbiology, chemistry, and food analysis. The project is being implemented as part of the ERASMUS-EDU-2022-CBHE program and will be completed in 2025. Bukhara State University is also conducting innovative research at the Department of Technological Education. Professor Kh. O. Juraev's prototype of a digital-based educational platform for physics won the "Future Scientist" competition organized by the Ministry of Innovative Development. Innovative processes in higher education, including those implemented in Bukhara, demonstrate a successful combination of digital technologies, creative approaches, and sustainable development strategies. The experience of regional universities confirms that by properly integrating modern tools into the educational process, it is possible to achieve high-quality training of specialists who can effectively work in the face of global challenges.

REFERENCES

- Ivanov, A. (2022). Digital Transformation in Higher Education. Moscow: Nauka.
- Kuznetsov, V. (2021). Challenges of Digitalization in Universities. *Education and Science*, 23(4), 15-29.
- Петрова, Н. (2020). Креативные методы обучения в высшей школе. *Высшее образование в России*, 29(6), 45-55.
- Романов, С. (2021). Инновационные подходы в образовательной деятельности вузов. *Университетское управление*, 25(3), 10-18.
- UNESCO. (2023). Global Education Monitoring Report. Paris: UNESCO.
- Uza.uz – официальный портал Национального информационного агентства Узбекистана.
- BuxDu.uz – официальный сайт Бухарского государственного университета.

SURXON DAVLAT QO'RIQXONASIDA TARQALGAN *SALVIA L. TURKUM* TURLARINING BIOEKOLOGIYASI VA TARQALISHI

Mamatqulov Muxiddin Muxammadiyevich
Surxon davlat qo'riqxonasi ilmiy xodimi
Murtazayev Umid Turdiyevich
Surxon davlat qo'riqxonasi ilmiy xodimi
Boymamatov Bobur Isroilovich
Surxon davlat qo'riqxonasi ilmiy xodimi

Annotatsiya. *Surxon davlat qo'riqxonasi florasining o'ziga hos turlari jumladan sistematikasi, dorivorlik xususiyati hamda o'simliklarning ekologik holatini baholash, ularning bioxilma-xilligini saqlash hamda dorivor xususiyatlarini ilmiy asosda o'rganishni ishlari yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Salvia L., turkum, qo'riqxona, oila, flora, tog', adir, turkum, tur, marmarak.*

Kirish. Surxon davlat qo'riqxonasi Pomir-Oloy tog' tizmasining Janubi-G'arbiy qismi hisoblangan Ko'hitang tizmasining sharqiy yonbag'rida joylashgan. Ma'muriy jihatdan Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani hududiga qarashli. Qo'riqxona hududi shimoldan Tangidara soyi bilan chegaralanadi. Sharqiy chegarasi Xatak, Xo'janqo, Qizilolma, Shalqon, Kampirtepa, Sherjon va Vandob qishloqlari bilan, janubiy hududi Xo'jaikon tuz koni bilan tutashib ketgan. Ko'hitang tizmasining g'arbiy yonbag'ri Turkmaniston Respublikasining hududi bo'lib, Koytendag qo'riqxonasi joylashgan. Surxon qo'riqxonaning umumiy yer maydoni 40497 ga bo'lib, murakkab geomorfologik tuzilishga ega. O'rtacha suv ayirg'ich balandligi markaziy qismida 3137 m Kampirtepa bo'limining Ayribobo cho'qqisidir [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ushbu maqolani yozishda botanika fanidan topshiriqlar tuzishda, ilmiy ma'lumotlar bilan tanishishda dastlabki materaillarni Surxon davlat qo'riqxonasi hududidagi o'simlik turlar o'rganishda Невиский. К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А. muallifligidagi Ботаник географическое невиский С.А. Материалы к флоре Кугитангтау и его предгорий. В кн. Флора и систематика высших растений nomli adabiyotdan foydalanildi. Bundan tashqari qo'riqxona hududining geografik joylashuvi hamda mavjud flora vakillari haqida ma'lumotlarni yoritishda Определитель растений Средней Азии. Т.8. Ташкент Фан, 1974 va Флора Узбекистана том 5 Издательство "Маънавият" Ташкент 1955 adabiyotlaridan qo'shimcha ma'lumotlar jamlandi. *Salvia L.* turkumining turlari bioekologiyasi va sistematikasi talillari uchun Хасанов Ф.О. Краткий очерк растительности Кугитанга, Ибрагимов А.Ж. Флора Сурханского государственного заповедника (хребет Кугитанг), Тургинов О.Т. Бойсун ботаник-географик районининг флораси, Турдибойев.О.А Виды рода *Salvia L.* Во флоре Узбекистана Автореф, Turdiboyev O.A., Karimov B., Qosimov Z.Z. O'zbekiston Qizil kitobiga kiritilgan ayrim turlarning yangi o'sish joylari. Milliy va Global muommolar (Ilmiy jurnal) hamda Ачилова Наргиза Тухтаназаровна. Сурхон-Шеробод ботаник-географик райони флораси ma'lumotlari asosida tuzildi.

Material va metodlar

Surxondaryo viloyati florasini bo'yicha turli yillarda bir qator botanik olimlar, jumladan, S.A. Nevskiy [3], K.Sh. Tojibaev [4], F.O. Xasanov [5], A.J. Ibragimov [6] va O.T. Turginov [7] lar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan va gerbariy namunalari yig'ilgan. Mazkur tadqiqotlar hudud florasini shakllantirishda katta yordam beradi ammo, flora to'g'risida yaxlit ma'lumot bermaydi. Ya'ni, ilmiy izlanishlarga bog'liq gerbariy namunalari hududning ma'lum bir qismi yoki hududlari bo'yicha mavjud. Bu esa mazkur rayon hududida aniq maqsadga yo'naltirilgan tadqiqotlar olib borishga zarurat ortishi hamda ishning dolzarb ekanligidan dalolat beradi. Oxirgi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar va Markaziy gerbariy (TASH) fondida saqlanayotgan namunalarni tahlil qilish natijasida Surxon davlat qo'riqxonasi hududidan *Salvia L.* turkumining 9 ta turining gerbariy namunalari terilgan: *S. bucharica* Popov., *S. lilacinocaerulea* Nevski., *S. macrosiphon* Boiss., *S. serawschanica* Regel., *S. spinosa* L., *S. virgata* Jasq., ***S. ariana* Hedge., *S. sclarea* L., *S. scrophulariifolia* Bunge.**

***Salvia bucharica* Popov – Buxoro marmaragi.** Balandligi 30-50 sm uzunlikda o'sadigan ko'p yillik o'simlik. Ildizi qalin, yog'ochsimon, to'q jigarrang yoki kulrang bo'lib, poyasi och jigarrang yoki sariq. Poyasi bo'ylab uzun va qisqa tuklar rivojlangan. Barglari poya va novdalarda bir tekis taqsimlangan bo'lib, uzunligi 3-6 sm, kengligi 1,5-2,5 sm. Uchki qismi, ellips shaklida, yon qismlari esa kichikroq va cho'zilgan. Barglar cheti mayda tishli, yuqori tomonida deyarli tuksiz, pastki qismida esa qisqa tuklar mavjud. O'rta va yuqori novdalar tuxumsimon shaklda, o'tkir va yashil rangda, yuqoriga qaragan qisqa tuklar bilan qoplangan. Kosachasi och pushti rangda, yuqori labi butun va pastki labi ikki bo'lakka bo'lingan, ellips shaklida va

chuqur kesilgan. Gultoj pushti rangda bo'lib, uzunligi 3-3,3 sm, kosachadan 2-2,5 baravar uzunroq. Mevasi qora jigarrang, silliq va sharsimon shaklda, uzunligi 3-4 mm, kengligi 2,5-3 mm. May-iyunda gullab iyun-iyulda meva beradi. 800-2200 metr balandlikdagi tog;ning o'rta qismida nam tuproqlarda o'sadi. Afg'oniston, Pokiston, O'rta Osiyo (Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekistonda)da keng tarqalgan.

***Salvia lilacinocaerulea* Nevski – Havorang marmarak.** Balandligi 30-55 sm uzunlikdagi ko'p yillik o'simlik. Poyasi to'g'ri, ikki baravar shoxlangan. Poyasida uzun va qisqa tuklar mavjud, gullashda ayniqsa zichroq. Barglari juda ko'p, cho'zinchoq yoki biroz tuxumsimon, uzunligi 3,5-7 sm, kengligi 1-3 sm, chuqur kesilgan, tuxumsimon yoki uchburchaksimon bo'lib, chetida to'mtoq tishlar bor. Barglarning ikki tomoni tuklar bilan qoplangan, poyasi bilan bir xil tuklar mavjud. To'pgul shoxlari asosida joylashgan, 2-3 gulli soxta halqasimon. Gulbanddagi gullar kosachaga teng uzunlikda bo'lib, oq tuklar bilan qoplangan. Kosacha 16-18 mm uzunlikda. Gultoj och binafsha-ko'k rangda, uzunligi 4-4,5 sm, kosachadan 1,5 marta uzunroq, lablari kalta va deyarli bir xil shaklda. Yong'oqlari ellipssimon, och sariq rangda, uzunligi 4 mm, kengligi 2,5-3 mm. Iyun-iyulda gullab, iyuldan avgustgacha meva beradi. 1000-2500 (3000) metr balandlikdagi qoyali, shag'alli yon bag'irlari va toshlar orasida o'sadi. O'rta Osiyo (Turkmaniston, O'zbekistonda)da tarqalgan endem tur.

***Salvia macrosiphon* Boiss – Yirikbargli marmarak.** Balandligi 30-50 sm bo'lgan ko'p yillik o'simlik. Poyalari tekis, deyarli yerga yaqin joylashgan, uzun, tuklar bilan qoplangan. Barglari tuxumsimon yoki cho'zinchoq shaklda, uzunligi 5,5-14 sm, eni 3-8 sm, chetida o'tkir tishlar mavjud. Poyasi kichikroq, qattiq, to'pgul shoxlari qo'sh tikanli. To'pguli piramidal shaklda yoyilgan, 4-10 ta soxta halqasimon tuzilishga ega. To'pgulning yuqori qismi bo'sh, ya'ni urug' bermaydi. Gulbanddagi gullar kichik, 1-2 mm uzunlikda, 2-4 gulli. **Gultoji oq** rangda, uzunligi 2,5-3 sm, gultojning nayi kosadan ancha chiqib turadi. Yuqori lab tekis va biroz egilgan, pastki lab keng, chashkasimon botiq va biroz tishli. May-iyun oylarida gullab, iyun-iyul oylarida meva beradi. 400-1700 m balandlikdagi daryo vodiylari, quruq kanallar, mayda tuproqli, qoyali tog' yon bag'irlari va olajinsli tuproqlarda o'sadi. Eron, Turkiya, Iroq, O'rta Osiyo (Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekistonda)da keng tarqalgan.

***Salvia serawschanica* Regel. – Zarafshon marmaragi.** Balandligi 15-30 sm bo'lgan ko'p yillik o'simlik. Yog'ochlashgan ildizga ega. Barglari cho'zinchoq ellipssimon yoki ellipssimon shaklda, uzunligi 5-8 sm, eni 1,5-3 sm. O'rta barglari kichikroq, qisqa bandli va oq tukli. To'pgul shoxlari ostidagi barglari binafsharang, keng tuxumsimon. Kosachasi naysimon, 16-20 mm uzunlikda, tomirlar bo'ylab tuklar bilan qoplangan. Ichki qismi qisqa tukli, yuqori labida 2 ta tish bo'lib, pastki labda 2 ta chuqurroq tishli qismlar mavjud. Gultoj binafsharang, uzunligi 2-3 sm. May-iyun oylarida gullab, iyun-iyul oylarida meva beradi. 2300-2500 m balandlikdagi quruq kanallar, shag'allar, qoyalar, gipsli va toshloq tog' yon bag'irlarida o'sadi. O'rta Osiyo (Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston)da tarqalgan endem tur.

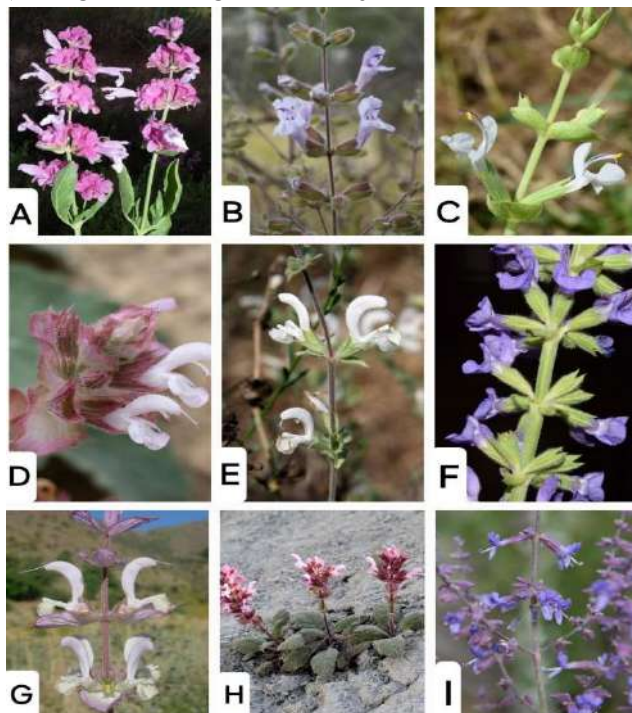
***Salvia virgata* Jacq. – Momiq tukli marmarak.** Balandligi 50-100 sm bo'lgan ko'p yillik o'simlik. To'pgul zichroq, qisqa, tagida qalinlashgan va pastga yo'naltirilgan tuklar bilan qoplangan. Barglari ellips shaklida, uzunligi 7,5-15,5 sm, eni 3,5-7 sm, ikki qavatli yoki deyarli bo'lakchali. Yuqorisi siyrak, tukli, pastki qismi esa zich oq tuklar bilan qoplangan. To'pgul shoxlari uzun, tik, gullari soxta halqasimon to'pgulda 6 ta bo'lib joylashgan. Kosacha 8-9 mm uzunlikda, oddiy va tukli. Gultoj oq rangda, yuqori lab biroz egilgan, pastki lab keng, chashka shaklida. Yong'oqlar sharsimon, trigonal shaklda, diametri 2 mm, to'q jigarrang. Iyun-iyulda gullab, iyuldan avgustgacha meva beradi. 1200-3000 m balandlikdagi o'tloqlar, ariqlar qirg'oqlari, bog'lar, dalalar, daryo vodiylari va toshli tog' yon bag'irlarida o'sadi. Bolqon yarim oroli, O'rta Yer dengizi, O'rta Osiyo (Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston)da keng tarqalgan.

***Salvia spinosa* L. – Tikanli marmarak.** Balandligi 20-60 sm bo'lgan ko'p yillik o'simlik. Poyasi to'g'ri, keng segmentli, deyarli ko'p shoxlari tarmoqlanib ketgan. Pastki qismida tuklar va bezlar mavjud. Asosiy barglar tuxumsimon yoki keng ellipssimon shaklda bo'lib, uzunligi 6-16 sm, eni 2,5-11 sm. Barglar chetida tishlar mavjud. Pastki barglar kichikroq va kamroq tuklangan. To'pgul shoxlari keng piramidal shaklida, 5-7 soxta halqasimon va 6 gulli gulbandlardan tashkil topgan. Kosachasi konussimon, uzunligi 15-20 mm. Gultoji oq, uzunligi 2-2,5 sm, yuqori lab biroz egilgan, pastki lab esa cho'zinchoq va tishli. Yong'oqlar trigonal shaklida, uzunligi 2,5 mm, yashil-kulrang. May oyida gullaydi, iyun oyida meva beradi. 800-1000 m balandlikdagi mayda tuproqli, shag'alli, toshli tog' yon bag'irlarida o'sadi. Sharqiy O'rta Yer dengizi, Eron, Misr, O'rta Osiyo (Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston)da tarqalgan.

***Salvia ariana* Hedge. – Ariya marmaragi.** Balandligi 30 sm gacha bo'lgan ko'p yillik o'simlik. Poyasi tekis, o'rtacha 15-40 sm uzunlikda bo'lib, uzun bo'lmagan, tuklar bilan qoplangan. Barglari asosan cho'zinchoq, ovalsimon shaklda, 3-12,5 sm uzunlikda va 2-7 sm kenglikda, zich tuklar bilan qoplangan. Gulbarglar pushti-binafsharang, membranali, keng ovalsimon shaklda, uzunligi 1,5-2,2 sm va kengligi 1,4-

2,7 sm. Kosacha naysimon shaklda, uzunligi 18–22 mm. Gultojbarg pushti yoki och binafsharang, uzunligi 24–30 mm, yuqori labi egilgan, biroz o‘roqsimon. Urug‘lar trigonal shaklda, silliq, uzunligi 3,5 mm va kengligi 2,5 mm. May-iyun oylarida gullab, iyun-iyul oylarida meva beradi. 500–2900 m balandlikdagi qoyali, shag‘alli tog‘ yon bag‘irlarida, qoyalarda, ohaktoshli joylarda o‘sadi. Afg‘oniston, O‘rta Osiyo (Tojikiston, Turkmaniston, O‘zbekiston)da keng tarqalgan.

Salvia sclarea L. – Muskat marmaragi. Bo‘yi 20–120 sm balandlikda bo‘lgan ko‘p yillik o‘simlik. Poyasi to‘g‘ri, oddiy, eng pastki bo‘g‘imlar zich, qalin, ko‘p tuklar bilan qoplangan, tepasida esa uzun poyali bezlar mavjud. Pastki va o‘rta poya barglari tuxumsimon yoki tuxumsimon-cho‘zinchoq, yuraksimon yoki o‘tmas, chetlari tishli, qirralari bo‘ylab qalin tuklar bilan qoplangan [8]. Poyasi tekis keng bo‘g‘imli, tukli, barglari uzunligi (5,5) 10 (32) sm, eni (5) 6,5 (22) sm. To‘pgullari keng piramidal ro‘vak bo‘lib, shoxlari 2–6 gulli soxta halqasimon. Kosacha 10–12 mm uzunlikda, ustki labi mavjud. Gultoj pushti yoki oq rangda, uzunligi 1,5 sm. Urug‘lar ellipssimon, 2–3 mm uzunlikda, jigarrang. Iyun-iyul oylarida gullaydi, avgust-sentabr oylarida meva beradi. 800–2500 m balandlikdagi shag‘al, daryo vodiylari, mayda tuproqli, toshli tog‘ yon bag‘irlari va konlar atrofida o‘sadi. Yevropa, Bolqon yarim oroli, O‘rta Yer dengizi, O‘rta Osiyo (Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O‘zbekiston)da keng tarqalgan.

1-rasm. Surxon davlat qo‘riqxonasi hududida tarqalgan *Salvia* L. turkumining turlari

A. *S. bucharica* Popov B. *S. lilacinocaerulea* Nevski C. *S. macrosiphon* Boiss D.S. *serawschanica* Regel E. *S. virgata* Jacq.; F. *S. spinosa* L G. *S. ariana* Hedge H. *S. sclarea* L. I. *S. scrophulariifolia* Bunge.

***Salvia scrophulariifolia* Bunge. – Muxallisbargli marmaragi.** Bo‘yi 1 metrgacha yetuvchi yarim buta. Barglari tuxumsimon shaklda, uzunligi 4–7 sm, eni 1,4–3,5 sm, chetlari tishsimon [9]. Gullari ko‘plab bo‘lib, deyarli o‘simtasimon yoki 1 mm gacha uzunlikdagi tukli gulbandlarda joylashgan. Gullash davrida gullar nisbatan cho‘kib turadi. Kosacha naysimon-qo‘ng‘iroqsimon, uzunligi 5–6 (7) mm, binafsha rangli, zich tuklar

bilan qoplangan. Yuqori lab uzunligi 1,3 mm, eni 2,5–3 mm. Pastki lab uzunligi 1–1,3 mm, kengligi 2,4 mm. Gultoj binafsha yoki oq rangli, uzunligi 13–16 mm, kosachadan ikki baravar uzun. Mevasi – yong‘oqcha, ovalsimon, uzunligi 2 mm, kengligi 1 mm, silliq, jigarrang. Iyun-iyulda gullab, iyul-avgustda meva beradi. 800–2700 m balandlikdagi qumli, gilli va shag‘alli cho‘l hududlari, qoldiq past tog‘lar, toshli va mayda tuproqli tog‘ yon bag‘irlari hamda dalalarda uchraydi [10]. O‘rta Osiyoda (Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston, O‘zbekiston)da tarqalgan endemik tur hisoblanadi.

Xulosa va takliflar

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Surxon davlat qo‘riqxonasining lokal florasi, jumladan Tyon-Shon va Pomir-Oloy hududida *Salvia* L. turkumiga mansub turlar dorivorlik xususiyatining yuqoriligi va ekologik moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Ularning Surxon davlat qo‘riqxonasi florasini shakllantirishdagi o‘rni muhim bo‘lib, bu turkumga mansub turlarni chuqur o‘rganish bioxilma-xillikni saqlash va dorivor resurslardan oqilona foydalanish nuqtai nazaridan dolzarbdir. Ayniqsa, marmarak turkumi turlarining qo‘riqxona hududidagi yangi populyatsiyalarining aniqlanishi ularning genofondini o‘rganish, tabiatni muhofaza qilish va ilmiy-amaliy loyihalarni yo‘lga qo‘yish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari *Salvia* turkumiga mansub turlarni seleksiya qilish, dorivor xomashyo sifatida yetishtirish va farmatsevtika sanoatida qo‘llash imkoniyatlarini kengaytirishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Определитель растений Средней Азии. Т.8. Ташкент Фан, 1974.
2. Флора Узбекистана том 5. Издательство "Маънавият" Ташкент 1955.
3. Невский. К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А. Ботаник географическое невиский С.А.

Материалы к флоре Кугитангтау и его предгорий. В кн. Флора и систематика высших растений – М., Л.: Изд. АН СССР, 1937– С.

4. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А. Ботанико-географическое районирование Узбекистана // Ботанический журнал, т. 101, вып. 10, 2016. – С. 1105-1132.

5. Хасанов Ф.О. Краткий очерк растительности Кугитанга // Тез. докл. юбил. науч. конф. молодых ученых и спец-тов посев 60-летию ЛКСМ Узб-на, 1985. – С. 167-168

6. Ибрагимов А.Ж. Флора Сурханского государственного заповедника (хребет Кугитанг): Автореф. Дис канд. биол. наук. – Ташкент, 2010 (22 с).

7. Тургинов О.Т. Бойсун ботаник-географик районининг флораси: Автореф. Дис канд. биол. наук. – Ташкент, 2016. (25 с)

8. Турдибойев О.А. Виды рода *Salvia* L. Во флоре Узбекистана Автореф. Дис канд. биол. наук. – Ташкент, 2023-21 с.

9. Turdiboyev O.A., Karimov B., Qosimov Z.Z. O'zbekiston Qizil kitobiga kiritilgan ayrim turlarning yangi o'sish joylari. Milliy va Global muommolar. Ilmiy jurnal 2023- y 40-45 b,

10. Ачилова Наргиза Тухтаназаровна. Сурхон-Шеробод ботаник-географик райони флораси. Дис канд. биол. Наук. 03.00.05-Ботаника, Карши-2021.

Foydalanilgan internet saytlari

11. <https://powo.science.kew.org/>

12. <https://www.plantarium.ru/>

13. <https://www.TheWorldFloraOnline.org/>

BUXORODA ATROF-MUHIT MUHOFAZASI VA EKOLOGIK BARQARORLIK

Mardonova Saodat Muzaffarovna

BuxDU, Ekologiya va geografiya kafedrası o'qituvchisi, dotsent

saodatmuzaffarovna021@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqola Buxoro shahrining ekologik holati, atrof-muhit muhofazasi bo'yicha mavjud muammolar va ularni hal etish yo'llariga bag'ishlangan. Maqolada Buxoroning tarixiy va madaniy merosi bilan ekologik barqarorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, shahar aholisining turmush sifatini yaxshilash masalalari ko'rib chiqiladi. Bunda, xususan, atmosfera havosining ifloslanishi, suv resurslarining holati, chiqindilarni boshqarish, yashil hududlarning saqlanishi va kengaytirilishi, shuningdek, ekologik ta'lim va tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro, atrof-muhit muhofazasi, ekologik barqarorlik, tarixiy shahar, ekologik muammolar, chiqindilar, suv resurslari, yashil hududlar, atmosfera havosi, ekologik ta'lim, barqaror rivojlanish.

Kirish. So'nggi yillarda mamlakatimizda ekologik xavfsizlikni ta'minlash, ekologik vaziyatni yaxshilash, chiqindilarning insonlar sog'lig'iga zararli ta'sirini oldini olish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, sanitariya va ekologik holat sifatini oshirish uchun qulay sharoitlar yaratish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Butun mamlakat miqyosida "Yashil makon" umummilliy loyihasi amalga oshirilmoqda, davlat o'rmon fondiga kirmaydigan daraxtlar qimmatbaho navlarining kesilishiga muddatsiz moratoriy amal qilmoqda [1]

Buxoro – nafaqat Markaziy Osiyoning, balki jahonning eng qadimiy shaharlaridan biri. Uning tarixiy markazi YUNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Biroq Buxoroning tarixiy va madaniy merosini saqlash bilan birga, shaharning ekologik barqarorligini ta'minlash ham muhim vazifadir. Shahar aholisining o'sishi, sanoatning rivojlanishi, turizm oqimining ko'payishi Buxoro atrof-muhitiga antropogen bosimni oshiradi. Shu sababli, Buxoroning ekologik muammolarini aniqlash, ularni hal etish yo'llarini topish va ekologik barqaror rivojlanishga erishish dolzarb ahamiyatga ega.

Jahonda atrof-muhit muhofazasi va ekologik barqarorlik masalalari tabiatni asrash, yoshlar tarbiyasida ekologik madaniyatini rivojlantirish, ularda ekologik ta'lim tizimini takomillashtirish mexanizmlari amaliyotga tatbiq etish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, Amerika Qo'shma Shtatlari, Rossiya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Italiyada atrof-muhitga insonning antropogen ta'sirini kamaytirish, mutaxassislar ekologik kompetentligini rivojlantirish, atrof-muhit muhofazasida insonning o'rni, mutaxassislarning ekologik tayyorgarligi va tafakkurni shakllantirish, intellektual salohiyatni oshirish bo'yicha yirik loyihalarni amalga oshirishga qaratilgan tizimli ishlar olib borilmoqda. Yoshlarda ekologik bilim, ong va madaniyatni rivojlantirishda ekologiya hamda atrof-muhit muhofazasi, uni nazorat qilish

sohasidagi tashkilotlar o'rtasida ekologik ta'lim tizimini takomillashtirish bugungi kundagi dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Ekologik barqarorlik (Environmental Sustainability) – bu inson ehtiyojlarini qondirish, shu bilan birga tabiiy resurslar va ekotizimlarning sog'lom holatini saqlash, kelajak avlodlar uchun ularning salohiyatini buzmasdan, uzoq muddatda yashash qobiliyatini anglatadi.

Boshqacha qilib aytganda, bu hozirgi avlodning o'z ehtiyojlarini qondirishi, biroq buni kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlariga putur yetkazmasdan amalga oshirishidir.

Asosiy tamoyillari va jihatlari:

1. Tabiiy resurslarni oqilona boshqarish: Suv, havo, tuproq, o'rmonlar kabi qayta tiklanadigan va tiklanmaydigan resurslardan samarali va tejamkor foydalanish, ularning tugab qolishining oldini olish.

2. Ekotizimlarning salomatligi va biologik xilma-xillikni saqlash: Tabiatning o'zini o'zi tiklash qobiliyatini ta'minlash, hayvon va o'simlik turlarining yo'q bo'lib ketishining oldini olish, tabiatning tabiiy jarayonlariga aralashmaslik yoki ularni minimal darajada o'zgartirish.

3. Atrof-muhit ifloslanishini kamaytirish: Havoga, suvga va tuproqqa zararli chiqindilarning kamayishi, chiqindilarni boshqarish, toza texnologiyalarni joriy etish va qayta ishlashni rivojlantirish.

4. Iqlim o'zgarishi bilan kurashish: Issiqxona gazlari chiqindilarini kamaytirish (masalan, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o'tish) va iqlim o'zgarishining salbiy ta'siriga moslashish choralari ko'rish.

Ekologik barqarorlikning asosiy maqsadi – inson faoliyati natijasida atrof-muhitga yetkaziladigan zararni minimallashtirish va tabiatning uzoq muddatli yashash qobiliyatini ta'minlashdir. Bu nafaqat tabiat, balki insoniyatning kelajak avlodlari uchun ham sog'lom va yashash uchun qulay muhitni saqlab qolish uchun juda muhimdir. Uzoq muddatli farovonlik va sayyoramizning salomatligi uchun inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikka erishishga intiladi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish (yoki tabiatni muhofaza qilish, tabiatni muhofaza qilish) - inson faoliyatining atrof-muhitga (tabiatga) salbiy ta'sirini cheklash va uning buzilishining oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar:

- umumiy ekologik vaziyatni yaxshilash maqsadida atmosfera va gidrosferaga chiqindilarni cheklash.
- tabiat komplekslarini saqlash maqsadida qo'riqxonalar, milliy bog'lar yaratish.
- ba'zi turlarni saqlab qolish uchun baliq ovlash, ov qilishni cheklash.
- chiqindilarni cheklash.

Buxoro shahrining ekologik holatiga ta'sir etuvchi asosiy muammolar o'rganilganda bir qator masalalarga e'tibor qaratish lozimligi aniqlandi. Ular quyidagilardan iborat:

1. **Atmosfera havosining ifloslanishi:** Avtotransport vositalaridan chiqayotgan gazlar, sanoat korxonalarining chiqindilari va qurilish ishlari natijasida atmosfera havosining ifloslanishi kuzatiladi. Ayniqsa, shaharning markaziy qismlarida havo tarkibida zararli moddalarning konsentratsiyasi me'yordan yuqori bo'lishi mumkin.

2. **Suv resurslarining holati:** Buxoro shahri aholisi va sanoatining suvga bo'lgan ehtiyojini qondirishda muammolar mavjud. Zarafshon daryosining suv sathining pasayishi, suv ta'minoti tizimining eskirganligi, suvdan nooqilona foydalanish, kanalizatsiya tizimlarining nosozligi suv resurslarining ifloslanishiga olib keladi.

3. **Chiqindilarni boshqarish:** Shaharda maishiy va sanoat chiqindilarini to'plash, saralash va qayta ishlash tizimining yetarli darajada emasligi chiqindilarning atrof-muhitga salbiy ta'sirini kuchaytiradi. Noqonuniy chiqindixonalarning mavjudligi, chiqindilarni yoqish holatlari havoning ifloslanishiga sabab bo'ladi.

4. **Yashil hududlarning qisqarishi:** Shahar hududida yashil hududlarning yetarli emasligi, mavjud bog'lar va xiyobonlarning holatining qoniqarsizligi shaharning ekologik holatini yomonlashtiradi. Daraxtlarning kesilishi, ko'kalamzorlashtirish ishlarining sustligi shaharning iqlimiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

5. **Tuproqning ifloslanishi:** Sanoat korxonalari, transport vositalari va chiqindixonalar tuproqning og'ir metallar va boshqa zararli moddalar bilan ifloslanishiga olib keladi. Bu esa qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifatiga va aholi salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

6. **Shovqin darajasining yuqoriligi:** Transport harakati, qurilish ishlari va sanoat korxonalarining faoliyati shaharda shovqin darajasining oshishiga sabab bo'ladi. Bu esa aholining asab tizimiga va umumiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Buxoro shahrida atrof-muhit muhofazasi bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirilmoqda:

- **Qonunchilik va normativ-huquqiy baza:** Ўзбекистон Республикасининг "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонуни ва бoshqa норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида атроф-муҳитни

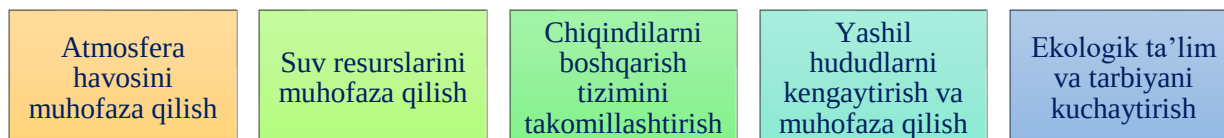
муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирлар белгиланган.

- **Davlat dasturlari:** Экологик ҳолатни яхшилаш, чиқиндиларни бошқариш, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва яшил ҳудудларни кенгайтиришга қаратилган давлат дастурлари амалга оширилмоқда.

- **Mahalliy hokimiyat organlarining faoliyati:** Шаҳар ҳокимлиги ва тегишли ташкилотлар томонидан экологик назорат, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишлари олиб борилмоқда.

- **Nodavlat notijorat tashkilotlari va jamoatchilikning ishtiroki:** Ekologik muammolarga jamoatchilik e'tiborini jalb etish, aholining ekologik madaniyatini oshirish bo'yicha turli tadbirlar tashkil etilmoqda.

Tadqiqot bo'yicha yoshlar bilan o'tkazilgan so'rovnomalar asosida Buxoro shahrining ekologik barqarorligini ta'minlash uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligi belgilab olindi (1-rasmga qarang).

1-rasm. Buxoro shahrining ekologik barqarorligini ta'minlash bo'yicha belgilangan chora-tadbirlar
Mazkur chora-tadbirlar mazmuni va unda ilgari surilgan g'oyalar quyidagicha talqin etildi:

1. **Atmosfera havosini muhofaza qilish:**

- avtotransport vositalarining texnik holatini nazorat qilishni kuchaytirish, sifatsiz yoqilg'idan foydalanishga yo'l qo'ymaslik.
- sanoat korxonalarining tozalash inshootlarini modernizatsiya qilish, atmosferaga chiqarilayotgan zararli moddalarni kamaytirish.
- shaharda elektr transport vositalari (elektrobuslar, elektromobillar) sonini ko'paytirish.
- shahar ko'chalarini sug'orish va changni kamaytirish bo'yicha muntazam ishlarni olib borish.

2. **Suv resurslarini muhofaza qilish:**

- suv ta'minoti tizimini modernizatsiya qilish, suv yo'qotishlarini kamaytirish.
- suvdan tejimli foydalanish texnologiyalarini joriy etish (tomchilatib sug'orish, suvni qayta ishlash).
- kanalizatsiya tizimlarini rekonstruksiya qilish, oqova suvlarni tozalash inshootlarini qurish.
- aholining suvdan oqilona foydalanish madaniyatini oshirish.

3. **Chiqindilarni boshqarish tizimini takomillashtirish:**

- chiqindilarni saralash va qayta ishlash tizimini yo'lga qo'yish.
- chiqindilarni to'plash va olib chiqish uchun maxsus maydonchalar tashkil etish.
- chiqindilarni yoqishga yo'l qo'ymaslik, noqonuniy chiqindixonalarni bartaraf etish.
- chiqindilarni qayta ishlash korxonalarini qurish va rivojlantirish.

4. **Yashil hududlarni kengaytirish va muhofaza qilish:**

- shaharda yangi bog'lar, xiyobonlar va ko'kalamzorlashtirilgan hududlar tashkil etish.
- mavjud yashil hududlarni saqlash va ularga muntazam parvarish qilish.
- daraxtlarni kesishga moratoriy e'lon qilish, ko'chat ekish aksiyalarini o'tkazish.
- shaharning yashil fondini yaratish va saqlashga jamoatchilikni jalb etish.

5. **Ekologik ta'lim va tarbiyani kuchaytirish:**

- maktablarda ekologiya darslarini o'qitish, ekologik klublar va to'garaklar tashkil etish.
- aholi o'rtasida ekologik bilimlarni targ'ib qilish, seminarlar, treninglar va aksiyalar o'tkazish.
- ommaviy axborot vositalari orqali ekologik muammolar va ularni hal etish yo'llari haqida ma'lumotlar berib borish.

Xulosa. Buxoro shahrining ekologik barqarorligini ta'minlash – bu nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilish, balki shaharning tarixiy va madaniy merosini saqlash, aholining turmush sifatini yaxshilash va barqaror rivojlanishni ta'minlash demakdir. Bu maqsadga erishish uchun davlat organlari, mahalliy hokimiyat, nodavlat tashkilotlar, jamoatchilik va har bir fuqaroning hamkorlikda faoliyat olib borishi zarur. Ekologik muammolarni hal etishga kompleks yondashish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ekologik ta'lim va tarbiyani kuchaytirish Buxoroning ekologik barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 31.05.2023-yildagi "Ekologiya va atrof-muhitni

muhofaza qilish sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-81-son

2. O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni.

3. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining ma'ruzalari va hisobotlari.

BUXORONING EKOLOGIK-GEOGRAFIK IMKONIYATLARI: BOY MEROSDAN BARQAROR KELAJAKKA

Muratova Gulsara Saidovna

Buxoro davlat universiteti

Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti

Ekologiya va geografiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Markaziy Osiyoning tarixiy ahamiyatga ega shaharlaridan biri bo'lgan Buxoro nafaqat boy madaniy merosi, balki o'ziga xos ekologik va geografik salohiyati bilan ham mashhur. Ushbu maqolada Buxoroning fizik-geografik xususiyatlari, iqlim sharoiti va tabiiy resurs bazasi ko'rib chiqilib, ularning barqaror rivojlanish strategiyasini shakllantirishdagi rolga e'tibor qaratiladi. Ekologik baholashni geografik tahlil bilan birlashtirib, tadqiqot merosni saqlash, resurslarni boshqarish va atrof-muhitni muhofaza qilish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'kidlaydi. Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish, ekoturizm va yashil shaharlarni rejalashtirish imkoniyatlari bilan bir qatorda iqlim o'zgarishi, cho'llanish va suv tanqisligi kabi muammolarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Buxoroning ekologik aktivlaridan foydalanish barqaror boshqaruv amaliyotini qo'llash bilan birga, kelajak avlodlar uchun iqtisodiy o'sish, madaniyatni saqlash va ekologik yaxlitlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashi mumkin.

Kalit so'zlar: Buxoro, ekologik salohiyat, geografik salohiyat, barqaror rivojlanish, iqlim o'zgarishi, cho'llanish, suv resurslari, qayta tiklanadigan energiya, ekoturizm, atrof-muhitni muhofaza qilish.

O'zbekistonning janubi-g'arbiy qismida joylashgan Buxoro Markaziy Osiyodagi eng qadimiy doimiy aholi yashaydigan shaharlardan biri va YuNESKOning Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Geografik jihatdan Buxoro viloyati Zarafshon daryosi havzasining quyi oqimida joylashgan bo'lib, qurg'oqchil va yarim quruq landshaftlar bilan o'ralgan. Uning relyefi asosan tekislik, unumdor vohalar shimolda Qizilqum cho'li kabi keng cho'l hududlari orasida joylashgan. Bu noyob geografik joylashuv Buxoroni tarixan qadimgi Ipak yo'li bo'ylab savdo, qishloq xo'jaligi va madaniy almashinuv markaziga aylantirgan.

Mintaqaning iqlimi keskin kontinental bo'lib, yozi issiq, quruq va qishi sovuq bo'lib, minimal yog'ingarchilik bilan ajralib turadi. O'rtacha yillik yog'ingarchilik kamdan-kam hollarda 150-200 mm dan oshadi, bu esa suv resurslarini shahar va qishloqlarning turmush tarzi uchun hal qiluvchi omilga aylantiradi. Ekologik jihatdan Buxoroning tabiiy muhiti cho'l ekotizimlari, sug'oriladigan dehqonchilik erlari va shahar yashil zonalarining uyg'unligidan iborat. Mintaqaning biologik xilma-xilligi qurg'oqchilikka chidamli o'simliklar va sho'rlangan tuproqlarga moslashgan turlarni o'z ichiga oladi, uning ekotizimlari esa Zarafshon daryosi va er osti suvli qatlamlaridan suvni ehtiyotkorlik bilan boshqarishga bog'liq.

Biroq, mintaqa bir qator dolzarb ekologik muammolarga duch kelmoqda. Iqlim o'zgarishi cho'llanishni kuchaytirdi, suv bilan ta'minlanganlikni kamaytirdi va tuproq sho'rlanishini oshirdi. Sug'orishning barqaror bo'lmagan amaliyotlari va suv sifatining pasayishi qishloq xo'jaligi hosildorligiga bosim o'tkazdi. O'simlik qoplanining yo'qolishi urning tanazzulga uchrashiga va tabiiy yashash joylarining buzilishiga olib keldi. Ushbu ekologik stresslar ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib keladi, jumladan, ekinlar hosildorligining pasayishi, qishloq aholisining kamayishi va ekstremal ob-havo hodisalariga nisbatan zaiflikning kuchayishi.

Shu nuqtai nazardan, Buxoroning barqaror rivojlanish strategiyalari merosni saqlash, iqtisodiy o'sish va atrof-muhitni muhofaza qilish muvozanatini saqlashga qaratilishi kerak. Quyosh va shamol energiyasi kabi qayta tiklanadigan energiya manbalarini rag'batlantirish, suvni tejavchi sug'orish texnologiyalarini joriy etish, degradatsiyaga uchragan yerlarni tiklash, shaharning tarixiy va tabiiy boyliklaridan foydalanadigan ekoturizm tashabbuslarini rivojlantirish asosiy ustuvor vazifalardandir. Ekologik va geografik jihatlarni rejalashtirish va siyosatga kiritish orqali Buxoro o'zining boy tarixiy merosidan mustahkam va barqaror kelajak sari o'tishi mumkin.

Buxoroning tabiiy-geografik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar o'zbek va xalqaro olimlarning asarlarida yaxshi yoritilgan. Alimov (2018) va Karimov (2020) fikricha, Buxoroning

Zarafshon daryosi havzasidagi geografik o'rni va Qizilqum cho'liga yaqinligi asrlar davomida uning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik holatini shakllantirgan. Tarixiy geografiya tadqiqotlari (Shirinov, 2017) boshqa qurg'oqchil muhitda hayotni ta'minlashda voha tizimlari, unumdor loess tuproqlari va qadimgi sug'orish tarmoqlarining ahamiyatini ta'kidlaydi. Bu manbalar tabiiy resurslar va insonning moslashuvi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik Buxoro taraqqiyotida qanday markaziy o'rin tutganligini ta'kidlaydi.

Iqlim va ekologik tadqiqotlar mintaqaning ekstremal sharoitlarga nisbatan zaifligini ochib beradi. O'zbekiston Ekologiya davlat qo'mitasining (2019-yil) iqlimiy baholashlari keskin kontinental iqlimni ta'kidlaydi, yozgi harorat tez-tez 40 °C dan oshadi va yillik yog'ingarchilik miqdori cheklangan. Ekologik tadqiqotlar (Rahimova va Rustamov, 2021) eng cheklovchi omil sifatida suvning ahamiyatini ko'rsatadi, ekotizim barqarorligi ko'p jihatdan Zarafshon daryosi oqimi va er osti suvlari zaxiralariga bog'liq. Axmedov (2016) ta'kidlaganidek, cho'l ekotizimlari mo'rt va harorat va yog'ingarchilikning kichik o'zgarishlariga ham sezgir.

Buxoroning ekologik muammolari mintaqaviy ekologik siyosatni o'rganishning asosiy nuqtasi bo'ldi. Ko'plab hisobotlarda (UNDP Uzbekistan, 2020; FAO, 2018) cho'llanish, sho'rlanish va suv tanqisligi eng dolzarb muammolar sifatida belgilangan. Barqaror sug'orishning merosi iqlim o'zgarishining ta'siri bilan birgalikda erlarning tanazzulini va biologik xilma-xillikning yo'qolishini tezlashtirdi. To'raev (2019) tadqiqoti bu ekologik stresslarni qishloq xo'jaligi mahsuldorligining pasayishi va qishloq joylardan migratsiya kabi salbiy ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar bilan bog'laydi. Vaziyatni o'rganish shuni ko'rsatadiki, shaharning kengayishi yashil maydonlar va tabiiy yashash joylariga qo'shimcha yuk olib keldi.

Barqaror rivojlanish strategiyalari nuqtai nazaridan adabiyotda bir qator tavsiyalar berilgan. Ismoilov (2021) va Osiyo taraqqiyot banki (2022) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, quyosh va shamol energiyasi kabi qayta tiklanadigan energiya texnologiyalarini integratsiyalash iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlagan holda ekologik bosimni kamaytirishga yordam beradi. Suvni tejaydigan sug'orish usullari, xususan, tomchilatib va purkash tizimlari suv isrofgarchiligini kamaytirish uchun muhim deb tan olingan (FAO, 2021). Bundan tashqari, ekoturizm merosni muhofaza qilishni ekologik muhofaza qilish bilan bog'lashning istiqbolli yo'li sifatida ta'kidlangan. Xalqaro tuzilmalar, jumladan, BMT Barqaror Taraqqiyot Maqsadlari (SDGs) Buxoro madaniy merosini atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlimga chidamlilik bilan uyg'unlashtirish uchun asosiy tamoyillar bo'lib xizmat qiladi.

Tahlillar Buxoroning Zarafshon daryosining quyi havzasida joylashganligi va Qizilqum cho'liga yaqinligi alohida geografik o'ziga xoslikni yaratishini tasdiqlaydi. Dala kuzatuvlari va kartografik tahlillar shuni ko'rsatadiki, hududning relyefi asosan tekislik, unumdor vohalar sug'orish kanallari atrofida to'plangan. Erdan foydalanishning tarixiy namunalari qishloq xo'jaligi va aholi punktlari suv resurslarining mavjudligi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

2000–2023 yillardagi meteorologik ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro keskin kontinental iqlimga ega bo'lib, yozning o'rtacha harorati 36–40 °C, qishda esa ko'pincha -5 °C gacha pasayadi. Yillik yog'in o'rtacha 150–200 mm, bahor va kuzda to'planadi. Ekologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hududda qurg'oqchilikka chidamli saksovul, dov-daraxt, galofitlar kabi o'simliklar, qurg'oqchil sharoitga moslashgan cho'l faunasi mavjud. Sug'oriladigan maydonlar, ayniqsa, agroekotizimlarda yuqori bioxilma-xillikni namoyish etadi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, cho'llanish Buxoro viloyati hududining 60% dan ortig'iga ta'sir ko'rsatmoqda, buning sababi barqaror sug'orish va daryolar oqimining kamayishi bilan bog'liq. So'nggi yigirma yil ichida sug'oriladigan yerlarda tuproq sho'rlanish darajasi 15-20 foizga oshdi, zarar ko'rgan tumanlarda qishloq xo'jaligi hosildorligi 25 foizgacha kamaygan. Suv tanqisligi iqlim o'zgarishi bilan kuchayib, qurg'oqchilikning tez-tez sodir bo'lishiga olib keldi. Ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirlar qatoriga qishloq joylardan migratsiyaning kuchayishi, qishloq xo'jaligidan tushadigan daromadlarning kamayishi va import qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlariga qaramlikning oshishi kiradi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, tomchilatib va purkash tizimlari kabi suvni tejaydigan zamonaviy sug'orish usullarini joriy qilish hosildorlikni saqlab qolgan holda suv sarfini 30-40 foizga kamaytirish imkonini beradi. Qayta tiklanadigan energetika salohiyatini baholash shuni ko'rsatadiki, Buxoro yiliga 300 dan ortiq quyoshli kunlarni oladi, bu esa uni keng ko'lamlı quyosh energetikasi loyihalari uchun qulay qiladi, ochiq tekisliklar esa shamol energetikasini rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratadi. YuNESKO tomonidan tan olingan madaniy meros va noyob cho'l ekotizimlari uyg'unligi tufayli ekoturizm salohiyati yuqori. Merosni asrab-avaylash bilan atrof-muhitni muhofaza qilishni birlashtiruvchi tajriba loyihalari turizmdan olinadigan daromad ham mahalliy iqtisodiyotni, ham ekologik tiklanishni qo'llab-quvvatlashi mumkinligini ko'rsatadi.

Natijalar yana bir bor tasdiqlaydiki, Buxoroning geografik joylashuvi tarixan ham boylik, ham cheklov bo'lgan. Zarafshon daryosi yaratgan unumdor vohalar asrlar davomida qishloq xo'jaligi va shahar

aholi punktlarini qo'llab-quvvatlagan bo'lsada, ularning barqaror suv oqimiga bog'liqligi mintaqani gidrologik o'zgarishlarga nisbatan zaif qilib qo'ygan. Bu topilmalar Buxoroning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini saqlab qolishda suv resurslarini boshqarish muhimligini ta'kidlagan Shirinov (2017) tomonidan olib borilgan avvalgi tadqiqotlarga mos keladi. Relyefning tekisligi va cho'l atrofi ekologik muammolarni keltirib chiqarishi bilan birga, mavjud qishloq xo'jaligi zonalarini sezilarli darajada buzmasdan quyosh va shamol energetikasi infratuzilmasini rivojlantirish uchun noyob imkoniyatlarni taqdim etadi.

Kuzatilgan iqlim ma'lumotlari yozgi haroratning yuqoriligi va yog'ingarchilikning kamligi mo'rt ekologik muvozanatni yuzaga keltiradigan Buxoro muhitining o'ta mavsumiyligini ta'kidlaydi. Bu mintaqa biologik xilma-xillik va qishloq xo'jaligi mahsuldorligini saqlab qolish uchun inson tomonidan boshqariladigan sug'orish tizimlariga tayanishini ta'kidlagan oldingi tadqiqotlarni (Rahimova va Rustamov, 2021) qo'llab-quvvatlaydi. Qurg'oqchilikka chidamli turlarning mavjudligi qurg'oqchilikka uzoq muddatli ekologik moslashuvni aks ettiradi, ammo bu tizimlar suv resurslari qisqarganda tez degradatsiyaga moyil bo'lib qoladi.

Belgilangan ekologik muammolar, xususan, cho'llanish, sho'rlanish va suv tanqisligi milliy ekologik hisobotlarga mos keladi (UNDP O'zbekiston, 2020). Ushbu tadqiqotda kuzatilgan sho'rlanish darajasining oshishi va ekinlar hosildorligining pasayishi atrof-muhitning buzilishi va qishloq xo'jaligining tanazzulga uchrashi o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni ko'rsatadi. Ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirlar, jumladan, qishloq joylaridan ko'chish va import qilinadigan tovarlarga ko'proq bog'liqlik, integratsiyalashgan ekologik va iqtisodiy siyosat aralashuvi zarurligini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, iqlim o'zgarishi qurg'oqchilik hodisalarining chastotasi va zo'ravonligini oshirish orqali bu bosimlarni kuchaytirayotganga o'xshaydi.

Suvni tejovchi texnologiyalar va qayta tiklanadigan energiya salohiyatiga oid tadqiqot natijalari Buxoroda barqaror rivojlanishning amaliy yo'llarini ko'rsatib beradi. Quyosh va shamol energiyasini qabul qilish qazib olinadigan yoqilg'iga bo'lgan ishonchni kamaytirishi mumkin, ilg'or sug'orish tizimlari esa hosildorlikka putur yetkazmasdan suv tanqisligini kamaytirishga yordam beradi. Ushbu strategiyalar BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlariga (SDG), xususan, SDG 6 (Toza suv va sanitariya), SDG 7 (Arzon va toza energiya) va SDG 15 (Quruqlikdagi hayot) bilan mos keladi. Ekologik sayyohlik bo'yicha tajriba tashabbuslarining ko'rsatilgan muvaffaqiyati madaniy meros va atrof-muhitni muhofaza qilish bir-birini mustahkamlashi mumkinligini ko'rsatadi. Biroq, ushbu strategiyalarning samaradorligi muvofiqlashtirilgan siyosatni qo'llab-quvvatlash, jamoatchilik xabardorligi va barqaror investitsiyalarga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shirinov, T. (2017). Historical Geography of Bukhara Oasis. – Tashkent: Fan. <https://whc.unesco.org/en/list/602>
2. Uzbekistan National Encyclopedia – Bukhara Region: <http://www.ziynet.uz> (search: "Buxoro viloyati")
3. <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/uzbekistan>
4. <https://www.adb.org/projects/uzbekistan/energy>
5. Ecological Problems of the Region and Their Consequences
UNDP Uzbekistan (2020). Climate Change and Sustainable Development in Uzbekistan: <https://www.undp.org/uzbekistan>

RUX XLORID ASOSIDA OLINGAN RUX FTALOTSIANIN PIGMENTNING SPEKTROSKOPIK VA TERMIK XOSSALARINI O'RGANISH

Nazarov Nurullo Ibodulloyevich

Texnika fanlari falsafa doktori (PhD) Buxoro davlat universiteti

E-mail: nurullo.n.i.nazarov@buxdu.uz, <https://orcid.org/0000000221206564>

Fayziyev Jahongir Baxromovich

Texnika fanlari falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim

Toshkent kimyo texnologiya ilmiy-tadqiqot instituti

Mirzoyeva Gulrux Axtamovna

Buxoro muhandislik texnologiya institute,

akademik litseyi kimyo fani o'qituvchisi

E-mail: nurullo.nazarov.85@list.ru

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda rux xlorid ($ZnCl_2$) asosida sintez qilingan rux ftalosianin ($ZnPc$) pigmentning spektroskopik va termik xossalari o'rganildi. Sintez qilib olingan pigmentning tuzilishi IQ

spektroskopiyasi yordamida tahlil qilindi. Tahlil natijalari olingan namuna tarkibidagi funksional guruhlariga mos keluvchi yutilish sohalari sintez qilingan pigmentning tuzilishiga mos kelishini ko'rsatdi. Termogravimetrik analiz (TGA), differensial termik analiz (DTA) usullari orqali olingan pigmentning termobarqarorligi hamda parchalanish bosqichlari tahlili amalga oshirildi. TGA ma'lumotlari ZnPc pigmentining 600 °C gacha yuqori haroratda termik barqaror holatda bo'lishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: Ftalotsianin, rux xlorid, pigment, organik bo'yoqlar, katalizator, termik barqarorlik, IQ-spektri, TGA, DTA

Ftalosianinlar - yuqori termik barqaror, keng konyugatsiyalangan π -elektron tizimga ega intensiv rang berish qobiliyati bilan ajralib turuvchi makrotsiklik organik birikmalar hisoblanadi. Ularning metall metallar bilan hosil qilgan komplekslaridan rux ftalosianin (ZnPc), yuqori termobarqaror, yorug'lik ta'siriga chidamli hamda yaxshi optik faolligi tufayli pigment sifatida bo'yoq ishlab chiqarish sanoatida, quyosh batareyalari, fotokataliz, optoelektronika va sensor texnologiyalarida keng miqyosda qo'llaniladi. Ayniqsa, ftalotsianinlar sinfiga mansub bo'lgan pigmentlar o'zining yorqin kuchli rang berish qobiliyati, kimyoviy va termik barqarorligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Rux metali saqlagan ftalotsianinlar yuqori optik faollik, yorqin rang intensivligi va barqarorlik ko'rsatkichlari bilan boshqalaridan ajralib turadi.

Ftalangidrid, karbamid, metall tuzlari va katalizatorlardan foydalanib, rang xossalari yaxshilangan natriy ftalosianin sintez qilingan, hamda yangi tarkibga ega natriy ftalosianinni iqtisodiy samarali va ekologik toza usulda olish texnologiyasi ishlab chiqilgan. Ushbu tadqiqot ishida sintez qilingan yangi natriy saqlovchi (NaPc) pigmentini IQ-spektroskopik va differensial termogravimetrik tahlillari amalga oshirildi. Bunga ko'ra rux ftalosianinning yaqin 400 sm^{-1} hamda uzoq 4000 sm^{-1} infraqizil to'lqin uzunligi mintaqasida joylashgan yutilish spektrlari ko'rsatilgan [1]. Metall ftalotsianinlar odatda, ftalonitrilining metall xloridlari bilan o'zaro ta'siri natijasida, 200°C dan yuqori haroratda qizdirilganda, erituvchilarida yoki termoyadroviy reaktiv usullari yordamida olinadi. Olingan metall ftalotsianinlar konsentrlangan sulfat kislotada eritilib pigmentga aylantiriladi [2]. Sintez qilib olingan metall ftalosianinlar va rux ftalosianinning (ZnPc) spektroskopik, elektroximik va katalitik xossalari aniqlangan [3].

Ftalotsianin - makrotsiklik tuzilishga ega bo'lib, 18 π elektronni o'z ichiga olgan birikma hisoblanadi. Ftalotsianinlar sikldagi H atomlari bilan, metall ionlari o'zaro almashinishi hisobiga metall ftalotsianinlar sintez qilinadi [4].

Metall ftalotsianinlar elektronika, opto-elektronika va foto-elektronika kabi sohalarda keng miqyosda ishlatiladi [5]. Ishlab chiqarilgan metal ftalotsianinlarning katta qismi (~ 90%) lok-bo'yoq sanoatida pigment va bo'yoq sifatida ishlatiladi.

Metall ftalotsianinlar odatda, ftalonitrilining metall xloridlari bilan o'zaro ta'siri natijasida, 200°C dan yuqori haroratda qizdirilganda, erituvchilarida yoki termoyadroviy reaktiv usullari yordamida olinadi.

Mahalliy xomashyolardan foydalanilgan holda mochevina, ammiakli selitra, sulfat kislotasi, mis(I) xloridi, 1,6-geksametilendiamin va ftalan gidridi asosida mis saqlovchi ftalosianin pigmenti sintez qilindi. Sintez qilingan pigmentning turli haroratlarda parchalanish hodisasi termogravimetrik tahlil usuli yordamida amalga oshirilib o'rganildi [6].

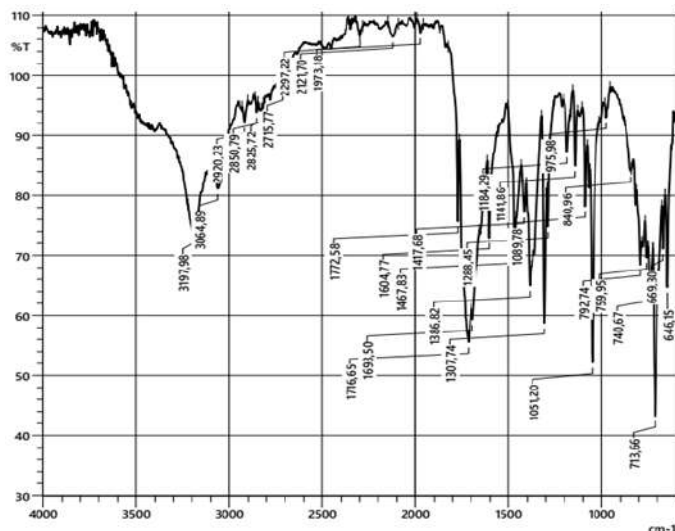
Rux ftalosianin va ularning hosilalari mis, kobolt ftalosianinlar singari quyosh energiyasini konversiya qilish qurilmalarida, sensorlar va elektrokatalitik materiallar sifatida gibril tizimlarning asosiy tarkibiy qismi bo'lib xizmat qiladi. Metall ftalosianinlarga asoslangan organik yarimo'tkazgichlarning o'tkazuvchanlik xossasi zaryad tashuvchilarning harakatchanlik qiymati bilan chambarchas bog'liqdir [7].

Rux ftalosianin pigmenti IQ spektri tahlilini o'rganayotganimizda adabiyotda qayd etilgan boshqa ftalosianinlar bilan bir xil xususiyatlarga ega. Masalan, tahlil shuni ko'rsatadiki, ftalosianin halqalari 759,95 sm^{-1} mintaqada cho'qqilarni hosil qiladi. Benzol halqalari 975,98 sm^{-1} mintaqada cho'qqilarni hosil qilishlari kuzatildi va bu birikmaning termobarqarorligi termogravimetrik tahlil usuli yordamida aniqlangan [8].

Rux xloriddan rux ftalotsianin pigmentini sintezi. Ftal angidrid 1 mol, karbamid 5 mol, rux xlorid 1 mol va katalizator aralashmasi stakanga solinadi. Ikki tomchi suv qo'shilgandan so'ng reaksiya mikroto'lqinli pechga qo'yiladi. Reaksiya harorati 250 °C da olib borilganda reaksiya 5 minutda tugab, to'q yashil rangli g'ovaksimon qattiq bo'lmagan modda hosil bo'ladi. Hosil bo'lgan modda 100 °C haroratga qadar sovitiladi, to'q yashil rangli g'ovaksimon qattiq bo'lmagan modda stakanda maydalanadi. Hosil bo'lgan rux ftalosianin konsentrlangan (90 %) li sulfat kislotada eritiladi. Hosil bo'lgan rux ftalotsianin pigmenti cho'kmaga tushadi. Reaksiya natijasida olingan pigmentning hosil bo'lish unumi 85 % ni tashkil etdi. Olingan rux ftalotsianin quritilgan so'ng xavonchada ezib maydalanadi va elakdan o'tkaziladi

Sintez qilingan rux ftalosianin pigmentining infraqizil (IQ) spektri olindi va tahlili amalga oshirildi. Olingan pigment namunasining funksional guruhlariga xos yutilish sohalari orqali uning

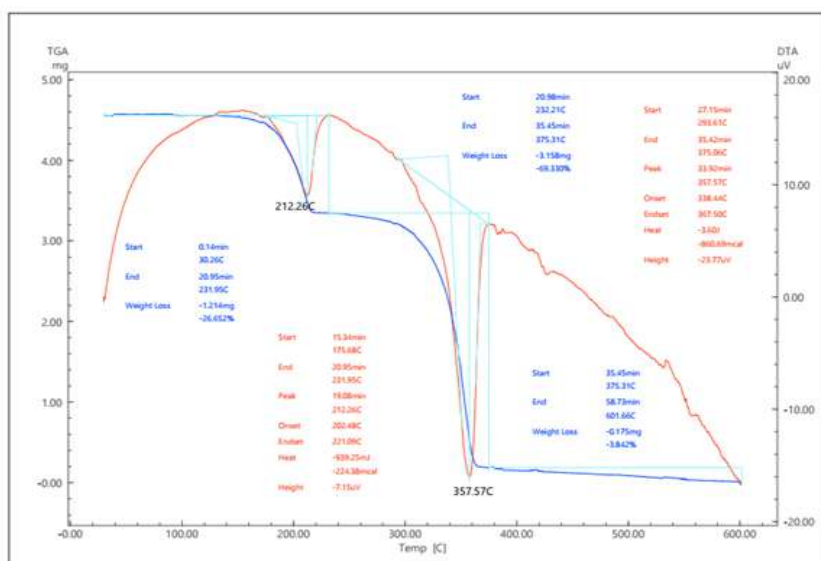
molekulyar tuzilishini aniqlash maqsadida infraqizil spektroskopiyasi usuli qo‘llanildi. Olingan IQ-spektrda ftalosianin halqasiga xos bo‘lgan $\text{C}\equiv\text{N}$ – va $\text{C}\text{--}\text{N}$ – kuchli yutilish chiziqlari, shuningdek, metall–azot ($\text{Zn}\text{--}\text{N}$) koordinatsion bog‘lanishiga tegishli sohalar aniqlandi. Olingan tahlil natijalari sintez qilingan pigmentning tuzilishini tasdiqlaydi. Sintez qilingan rux ftalotsianin pigmentini IQ spektrida namuna tarkibidagi funksional guruhlarga mos keluvchi quyidagi yutilish sohalarini kuzatildi. Olingan natijalarning qiymati 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. Rux xlorid asosidagi rux ftalotsianin pigmentini IQ spektri

~3197,99 sm^{-1} yutilish sohasi OH va N-H tebranishlariga (gidroksil va amin guruhlari) mos keladi. Bu soha odatda O-H yoki N-H bog‘larining valent tebranishlariga mos keladi. Agar bu yutilish soha keng bo‘lsa, bunda vodorod bog‘lanishlari borligini ko‘rsatishi mumkin. ~3064,89 sm^{-1} yutilish sohasi C-H tebranishlari (Aromatik va Alifatik uglerod-vodorod bog‘lari) aromatik halqaning C-H valent tebranishlariga mos keladi, ~2923-2863 sm^{-1} yutilish sohalarida C-H tebranishlari kuzatilib,

metilen ($\text{--CH}_2\text{--}$) va metil (--CH_3) guruhlari mavjudligini ko‘rsatishi mumkin. $\text{C}\equiv\text{N}$ va $\text{C}=\text{C}$ valent tebranishlari (Siano va Aromatik strukturalar) ~2227-2175 sm^{-1} : Bu sohalarida $\text{C}\equiv\text{N}$ yoki $\text{C}=\text{C}$ valent tebranishlari uchun xos, $\text{C}=\text{O}$ va $\text{C}=\text{N}$ tebranishlari (Keton, Amid va Imid strukturalari) ~1716,5 sm^{-1} va 1685.50 sm^{-1} dagi yutilish sohalar karbonil ($\text{C}=\text{O}$) va $\text{C}=\text{N}$ tebranishlariga to‘g‘ri keladi. Bu amid yoki keton guruhlari mavjudligini ko‘rsatadi. $\text{C}=\text{C}$ va $\text{C}=\text{N}$ tebranishlari (Aromatik va Geterotsiklli sistemalar) ~1604,77 sm^{-1} , 1487.13 sm^{-1} , 1388,62 sm^{-1} yutilish sohada qayd etilgan signallar aromatik $\text{C}=\text{C}$ va $\text{C}=\text{N}$ tebranishlariga xosdir, bu esa ftalotsianin yadrosining hosil bo‘lganligini tasdiqlaydi. C-O-C va C-N tebranishlari (Efir va Amin strukturalari) ~1307,17 sm^{-1} va 1051,20 sm^{-1} : Bu diapazonlar C-O-C va C-N tebranishlariga mos keladi, bu esa efir va amin funksional guruhlari borligini ko‘rsatishi mumkin. Metall-azot bog‘lari (M-N tebranishlari, bu holda Zn-N) ~740-680 sm^{-1} bu sohalarida Zn-N bog‘larining tebranishlarini ko‘rsatadi, bu esa ruh(II) ftalotsianinni tasdiqlaydi. Spektrdagi asosiy chiziqlar rux (Zn) ftalotsianin pigmentining hosil bo‘lgani Zn-N bog‘lari (~740-680 sm^{-1}) bu moddaning metall kompleks ekanligini tasdiqlaydi. Karbonil ($\text{C}=\text{O}$), siano ($\text{C}\equiv\text{N}$) va aromatik $\text{C}=\text{C}$ tebranishlari borligi qo‘shimcha modifikatsiyalar yoki ionli strukturalar borligini ko‘rsatishi mumkin. Bu modda ruh xlorid asosidagi ftalotsianin kompleksi hosil bo‘lganligini tasdiqlaydi.

2-rasm. Rux xloridi asosidagi rux ftalotsianinning derivatogrammasi

Olingan rux ftalosianin pigmentining termik tahlili amalga oshirildi. Rux xloridi asosidagi rux ftalotsianinning derivatogrammasi 3-rasmda keltirilgan bo'lib, u 4 ta egri chiziqdan iborat. Dinamik termogravimetrik analiz egri chizig'i (TGA) (2-egri chiziq) tahlili shuni ko'rsatadiki, TGA egri chizig'i asosan 3 ta intensiv parchalanadigan temperatura oralig'ida amalga oshadi. 1-parchalanish oralig'i 30,26-212,26 °C temperaturaga, 2- parchalanish oralig'i 232,21-375,31 °C temperaturaga, 3-parchalanadigan oralig'i 375,31-601,66 °C temperaturaga mos keladi.

Olingan tahlillar natijalari shuni ko'rsatadiki, 1-parchalanadigan oraliqda intensiv parchalanish jarayoni sodir bo'ladi. Bu oraliqda umumiy massa miqdori, parchalanishning 26,652 % ya'ni massa 1,214 mg kamayadi. 2- parchalanadigan oraliqda 69,330 % ya'ni massa 3,158 mg kamayadi. 3- parchalanadigan oraliqda 3,842 % ya'ni massa 0,175 mg kamayadi. Bu derivatogrof tadqiqotlar natijasida ko'rinadiki asosiy massa yo'qolishi 2-parchalanishda 232,21-375,31 °C oralig'ida kechadi bunda massaning 69,330 % ya'ni 3,158 mg massa yo'qoladi. 601,66 °C dan keyin massaning o'zgarishi kuzatilmaydi. Differensial termik analiz egri chizig'ida 212,26 °C da endotermik cho'qqi hosil bo'lgani kuzatildi. Ushbu issiqlik yutilish hodisasi sintezlangan pigment tarkibida kuchsiz bog'langan molekulalarning ya'ni, suv molekulalari yoki past molekulyar massali organik moddalarning ajralib chiqishi yoki kristall panjara ichida qayta joylashish jarayoni bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bu bosqichda moddaning fizik xossasida faza o'zgarishi sodir bo'lishi mumkin. 357,57 °C da qayd etilgan endotermik jarayonda esa, olingan namunaning molekulyar tuzilishida buzilish - ya'ni ftalosianin halqasidagi bog'lanishlarning uzilishi yoki organik birikma skeletning termik degradatsiyasi kuzatiladi. Bu jarayon odatda yuqori energiya talab qiladi va u moddaning termik barqaror holatda bo'la olish chegarasini belgilaydi. Bu jarayonda kuzatilgan endotermik hodisasi sintezlangan pigmentning turli haroratlarda termik barqaror darajaga ega tarkibiy qismlardan iboratligini va harorat oshishi bilan ketma-ket energiya yutilish jarayonlari sodir bo'lishini ko'rsatadi.

XULOSA

Qizdirish usuli yordamida rux xlorid asosida rux ftalotsianin pigmenti sintezi amalga oshirildi va olingan pigmentning IQ-spektri olinib tahlil qilindi. Spektrda kuzatilgan funksional guruhlariga xos yutilish sohalari rux ftalotsianin pigmenti hosil bo'lganini tasdiqlaydi. Rux ftalotsianin pigmentining termik tahlili amalga oshirilib, uning termobarqarorligi aniqlandi. Olingan pigmentning DTA analiz tahlil natijalarida kuzatilgan endotermik hodisasi sintezlangan pigmentning turli haroratlarda termik barqaror holatda bo'ladigan tarkibiy qismdan iboratligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ф.Д.Мирзаева, Х.Х.Тураев, И.А.Умбаров, Ж.Б.Файзиев. ИК-спектр и термический анализ синтезированного пигмента фталоцианина натрия. // Universum: технические науки: электрон. научн. журн.2023. № 8(113). С.13-17.
2. Lu H., Kobayashi N. Optically active porphyrin and phthalocyanine systems // Chemical reviews. – 2016. – Т. 116. – №. 10. – С. 6184-6261.
3. Stillman, M. J. (1993). The spectroscopic properties of phthalocyanines and their metal complexes. Coordination Chemistry Reviews, 125, 1-3.
- 4.Sesalan, B.Ş., A. Koca, and A. Göl, Water soluble novel phthalocyanines containing dodeca-amino groups. Des and Pigments, 2008. 79(3): p. 259-264.
5. Sakamoto, K. and E. Ohno-Okumura, Syntheses and Functional Properties of Phthalocyanines. Materials, 2009. 2(3): p. 1127-1179.
6. С.Х. Содиқов, Х.С.Бекназаров, А.Т.Джалилов, Ж.Б.Файзиев. Исследование по приготовлению и термогравиметрическому анализу новых фталоцианиновых пигментов. Universum: технические науки: электрон. научн. журн.2024. № 11(128). С.14-21.
7. Шукуров Д. Х.,Тураев Х. Х., Каримов М.У., Джалилов А.Т., // Изготовление и анализ сенсibilизированных солнечных элементов с использованием пигмента на основе фталоцианина меди // Universum: технические науки: электрон. научн. журн.2020. № 11(80). С.73-77.
8. J.B.Fayziyev S.Nazarov, E.Niyozov, G.Shirinov, X.Razzokov. "IR spectrum and differential thermal analysis of zinc-phthalocyanine pigment based on zinc chloride". International conference on Physical research and engineering technology problems" (PRETP). 3–5 October 2024, Namangan, Uzbekistan. AIP Conf. Proc. 3304, 040080 (2025). <https://doi.org/10.1063/5.0270589>

NATRIY POLISULFID VA 2,2-DIXLOROPROPAN ASOSIDA ORGANIK POLISULFID SINTEZI VA IQ-TAHLILI

Nazarov Sayfulla Ibodulloyevich

Buxoro davlat universiteti "Kimyo va neft-gaz texnologiyalari" kafedrası professori, E-mail: s.i.nazarov@buxdu.uz.

Annotatsiya: Mazkur maqolada laboratoriya sharoitida natriy polisulfid va 2,2-dixloropropan asosida organik polisulfid sintezi amalga oshirildi. Dastlab elementar oltingugurt va natriy gidroksid o'zaro ta'siri orqali natriy polisulfid tayyorlandi. Keyinchalik maxsus jixozlangan reaktorda natriy polisulfid va 2,2-dixloropropan o'zaro aralashtirilib, organik polisulfid sintez qilindi. Mahsulotning strukturaviy identifikatsiyasi infraqizil (IQ) spektroskopiya yordamida olib borildi. 2,2-dixloropropan Navoiyazot AJ PVX ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'ladigan xlorli organik hosilalar aralashmasidan ajratib olindi. Natijalar zamonaviy ilmiy manbalar bilan taqqoslandi va mazkur usulning afzalliklari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: natriy polisulfid, 2,2-dixloropropan, organik polisulfid, infraqizil spektroskopiya, C–S bog'i, S–S bog'i, polimer sintezi, nalogenli organik birikmalar, xlorli organik hosilalar, PVX chiqindilarini qayta ishlash.

Kirish

Polisulfidlar — yuqori termik barqarorlikka, ob-havo ta'siriga chidamlilikka ega polimerlar hisoblanadi [1]. Ushbu xususiyatlari tufayli ular qoplamalar, yopishqoqlar, germetiklar, izolyatorlar, rezina vulkanizatsiyasi, shuningdek, metall kationli elektrolitlar ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi [2]. Adabiyotlarda polisulfidlarni olishning to'rtta asosiy usuli qayd etilgan [3]:

- episulfidlarni polimerlashtirish — yuqori samarali, lekin disulfid ifloslanishlariga sezgir;
- ditiollarni karbonil birikmalar bilan kondensatsiya qilish — faqat maxsus tuzilishdagi zanjirlarga mos;
- ditiollarni diolefinlarga qo'shish reaksiyasi — maxsus monomerlar talab qiladi;
- ditiollarni digalogenalkanlar bilan kondensatsiya qilish — universal, biroq ditiollar tayyorlash bosqichini talab etadi.

Katta hajmda va arzon xomashyolar asosida ishlab chiqarish uchun eng maqbul yo'l - metall sulfidlarni digalogenalkanlar bilan to'g'ridan-to'g'ri reaksiyaga kiritish usuli hisoblanadi [4]. Avvalgi tadqiqotlarda K_2S va 1,2-digalogenetenlar ishlatilgan, biroq olingan polimerlar yetarlicha o'rganilmagan [5]. K. Smith va hammualliflari $Na_2S \cdot 9H_2O$ va α , ω -digalogenalkanlardan foydalanib, katalizatorsiz va atmosferani izolyatsiya qilmasdan yuqori unumda (90–100%) polimerlar olish usulini taklif etganlar. Ushbu tadqiqotlarda dibromoalkanlar dixloroalkanlarga nisbatan tezroq reaksiyaga kirishishi aniqlangan, shuningdek, reaksiya vaqti va Na_2S miqdori ortishi bilan zanjir uzunligi ko'payadi [6]. Monohaloalkanlar qo'shib, polimer zanjirini tugatish mumkinligi ham qayd etilgan. Dixloroalkanlar bilan ishlashda qator muammolar mavjud: xlor ionlarining chiqish qobiliyati pastligi sababli reaksiya sekin kechadi, shuning uchun reaksiya vaqti uzun va Na_2S miqdori yuqori bo'lishi zarur. Oraliq ditiollar havoda oksidlanib, masalan, 1,2-ditioksan kabi sikl disulfidlar hosil qilishi mumkin. Bu holatni kamaytirish uchun maxsus kondenser konstruksiyasidan hamda yuqori polisulfid konsentratsiyasidan foydalanish tavsiya etiladi [7]. Sanoat miqyosida polisulfid sintezi, odatda, bis(2-xloretil)formal va natriy polisulfidi reaksiyasidan iborat bo'lib, unga qo'shimcha sifatida digalogenalkan (1,2-dixloretil, 1,3-dixloropropan) va tarmoqlantiruvchi agent (1,2,3-trixloropropan) qo'shilgan [8].

So'nggi yillarda xlorli organik chiqindilar asosida polisulfid polimer va oligomerlar olish bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu ishlarda xlororganik chiqindilar asosida polisulfid kauchuk sintezi, uning fizik-kimyoviy xossalari va tuzilishining IQ-spektroskopik tadqiqoti yoritilgan. Shuningdek, natriy polisulfidi va 1,1,2-trixloretil asosida sintez qilingan polisulfid oligomerining fizik-kimyoviy xossalari chuqur o'rganilgan. Bunga qo'shimcha ravishda, elementar oltingugurt asosida samarali odorant birikmalarini sintezi va ularning xususiyatlari bo'yicha ilmiy natijalar e'lon qilingan [9,10,11].

2. Materiallar va metodlar

2.1. Xomashyo

Elementar oltingugurt (S_8) – texnik tozalikka ega.

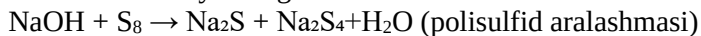
Natriy gidroksid ($NaOH$) – analitik toza.

2,2-dixloropropan – Navoiyazot AJ PVX ishlab chiqarish oqimida xlorli organik hosilalar aralashmasidan fraksion distillatsiya orqali ajratilgan (qaynash harorati 96–98 °C).

Erituvchilar- dimetilformamid (DMF), distillangan suv.

2.2. IQ-tahlil. Olingan mahsulotning strukturaviy tahlili IQ- spektrometrida (kukun holda, 4000–600 cm^{-1} diapazon) olib borildi.

2.3. Natriy polisulfid tayyorlash. 500 ml hajmli shisha reaktorga 200 ml distillangan suv quyildi. 12,0 g (0,30 mol) NaOH eritilib, aralashtirildi. 19,2 g (0,60 mol) elementar oltingugurt porsiyalab qo'shildi, 80–85 °C haroratda 1,5 soat aralashtirildi. Eritma to'q sariq rangga kirishi bilan Na_2S_4 hosil bo'lgani kuzatildi. Reaksiya tenglamasi:

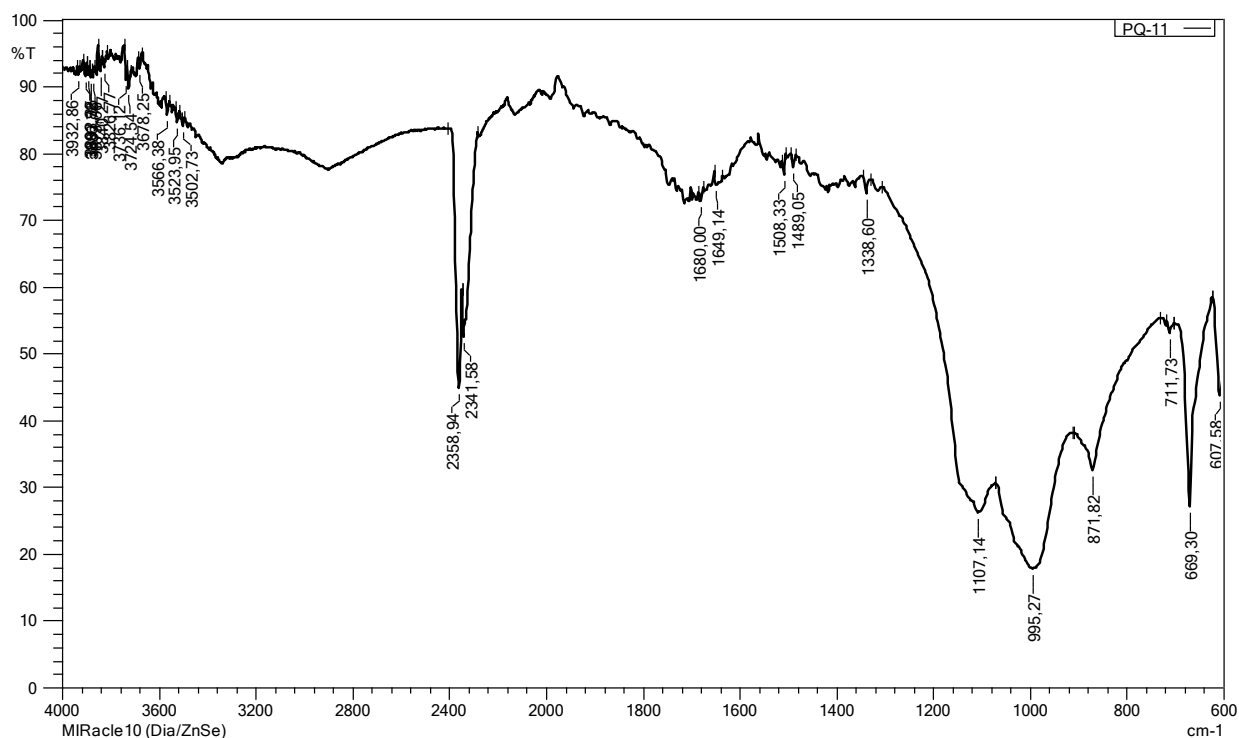
Organik polisulfid sintezi. Maxsus jixozlangan shisha reaktor (qaytar sovutkich, termometr va inert gaz kirgizish tizimi)ga 150 ml toza tayyorlangan natriy polisulfid eritmasi solindi. 8,6 g (0,075 mol) 2,2-dixloropropan tomchilab qo'shildi. 80 °C haroratda 1 soat davomida inert azot atmosferasida aralashtirildi. Reaksiya yakunida eritma suvga quyilib, organik ajratib olindi.

Reaksiya tenglamasi (umumlashtirilgan):

3. Natijalar va muhokama

Olingan mahsulotning molekulyar tuzilishini aniqlash maqsadida infraqizil (IQ) spektri 4000–600 cm^{-1} diapazonda tahlil qilindi. Spekrda kuzatilgan asosiy yutilish chiziqlari va ularning talqini quyidagicha:

Sintez qilingan organik polisulfid namunasining strukturaviy xususiyatlari infraqizil (IQ) spektroskopiya yordamida 4000–600 cm^{-1} diapazonda o'rganildi. Spekrda kuzatilgan asosiy yutilish chiziqlari va ularning talqini quyidagicha izohlanadi. 2924 va 2858 cm^{-1} da kuzatilgan kuchli cho'qqilar alifatik sp^3 C–H bog'larining ($-\text{CH}_2-$ va $-\text{CH}_3$) valens tebranishlariga mos keladi, bu esa mahsulot tarkibida alifatik uglevodorod skeletining mavjudligini tasdiqlaydi. 1107 va 995 cm^{-1} da kuzatilgan kuchli yutilish chiziqlari C–S valens tebranishlariga mos kelib, sintez qilingan polisulfid zanjirlarining mavjudligini aniq tasdiqlaydi. 871 cm^{-1} da o'rta intensivlikdagi cho'qqi S–S bog'lariga xos modalar bilan bog'liq. 711–669 cm^{-1} oralig'ida kuzatilgan kuchli cho'qqilar S–S bog'larining xarakterli valens tebranishlariga mos keladi va polisulfid tuzilmasining mavjudligini yana bir bor isbotlaydi. 607 cm^{-1} da qayd etilgan yutilish chizig'i esa C–Cl bog'lari tebranishlariga xos bo'lib, bu mahsulot tarkibida juda oz miqdorda xlor qoldig'i mavjudligini bildiradi. Umuman olganda, spekrda kuzatilgan kuchli C–S (1107 va 995 cm^{-1}) hamda S–S (711–669 cm^{-1}) cho'qqilari natriy polisulfid va 2,2-dixloropropan o'zaro ta'siri natijasida organik polisulfid zanjirlar muvaffaqiyatli hosil bo'lganini ishonchli tasdiqlaydi. C–Cl cho'qqisining past intensivligi reaksiya jarayonida xlor atomlarining katta qismi polisulfid guruhlari bilan almashganini ko'rsatadi.

Xulosa. Laboratoriya sharoitida natriy polisulfid va 2,2-dixloropropan asosida organik polisulfid muvaffaqiyatli sintez qilindi. Jarayonda xomashyo sifatida Navoiyazot AJ PVX ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'ladigan xlorli organik hosilalar aralashmasidan ajratib olingan 2,2-dixloropropaning qo'llanishi ishlab chiqarish chiqindilarini qiymatga chiqarish va xomashyo tannarxini kamaytirish imkonini berdi.

Infraqizil (IQ) spektr tahlili mahsulot tarkibida C–S va S–S bog‘larining mavjudligini, shuningdek, C–Cl signalining past intensivligi tufayli xlor atomlarining asosiy qismi polisulfid guruhlari bilan almashganini tasdiqladi. Olingan natijalar sintez jarayonining samaradorligi yuqori ekanini ko‘rsatdi, reaksiya unumi 73–75 % ni tashkil etdi. Ushbu tadqiqot natijalari organik polisulfidlarning amaliy ahamiyatini kengaytiradi va ularni germetik materiallar, korroziyaga qarshi qoplamalar hamda selektiv sorbentlar ishlab chiqarishda qo‘llash uchun istiqbolli yo‘nalish sifatida tavsiya etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Carter, J., & Murphy, R. Polysulfide polymers: Properties and applications. *Polymer Reviews*, 2010, 50(3), 200–230.
2. Hill, K. M., & Smith, K. Industrial applications of polysulfides. *Journal of Applied Polymer Science*, 2012, 126(4), 987–1002.
3. Williams, D., & Chang, H. Synthesis and applications of poly(alkylene sulfide)s. *Progress in Polymer Science*, 2005, 30(4), 325–376.
4. Ivanov A. V., Petrov S. N. Texnologiya polucheniya polisulfidov na osnove metallicheskih sulfidov // *Высокомолекулярные соединения*. – 2008. – Т. 50. – № 2. – С. 245–252.
5. Miller, R., & Young, T. Synthesis of polysulfides from K₂S and dihaloalkenes. *Journal of Polymer Chemistry*, 1975, 13(6), 401–408.
6. Smith, K., Brown, D., & Taylor, J. Catalyst-free synthesis of poly(alkylene sulfide)s from sodium sulfide and dihaloalkanes. *Journal of Sulfur Chemistry*, 2003, 24(2), 123–135.
7. Li, H., & Zhang, P. Kinetics of polysulfide synthesis reactions with dichloroalkanes. *Journal of Macromolecular Science, Part A*, 2015, 52(8), 645–655.
8. Patent RU 2498765 C2. Sposob polucheniya polisulfidnogo polimera / Zayavitel: OOO «XimPolimer». – Opubl. 20.11.2013.
9. Nazarov S.I., Djalilov A. T. , Nurqulov F.N. Xlororganik chiqindilar asosida polisulfid kauchuk sintezi, uning fizik-kimyoviy xossalari va tuzilishining IQ -spektroskopik tadqiqoti. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 5-son. 203-208 b
10. Djalilov A. T. , Nazarov S.I., Nurqulov F.N., Bahonurova M.F. Natriy polisulfidi va 1,1,2-trixloretan asosida sintez qilingan polisulfid oligomerining fizik-kimyoviy xossalarini tadqiq etish. *Development of science*, 2025/6 vol 4, pp.327-335.
11. Nazarov S.I., Djalilov A. T. , Nurqulov F.N. Elementar oltingugurt asosida samarali odorant birikmalarini sintezi. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 5-son. 209-213 b

ALIFATIK KARBON KISLOTALAR SIRT-FAOL HOSILALARINING OLINISHI VA KOLLOID-KIMYOVIY XOSSALARI

Nurmanova Moxira Lapas qizi

O‘zRes FA Umumiy noorganik kimyo instituti, PhD.

Maxkamov Ravshan Raximovich

O‘zRes FA Umumiy noorganik kimyo instituti, katta ilmiy xodim, k.f.d.

Saidkulov Fayzullo Ravshan o‘g‘li

O‘zRes FA Umumiy noorganik kimyo instituti, tayanch doktorant

Samandarov Shuxrat Kamoladdin o‘g‘li

University of Business and Science, dotsent v.b., k.f.f.d.

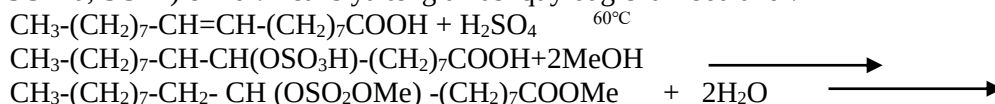
Annotatsiya. Sanoatning turli tarmoqlarining jadal rivojlanishi sirt faol moddalarga (SFM) bo‘lgan talabni oshirmoqda. Shuning uchun sirt faol moddalarga bo‘lgan talab yuqori bo‘lib ushbu mahsulotlar asosan chet ellardan valyuta hisobiga sotib olib kelinmoqda. Ushbu ishning maqsadi alifatik karbon kislotalar sirt-faol hosilalari asosida yangi sirt faol moddalar sintez qilish va ularning kolloid-kimyoviy xossalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashdan iborat. Yangi SFMlar yuqori sirt faollikka ega bo‘lib, mahalliy olein kislotasini konsentrlangan sulfat kislotasi ishtirokida sulfurlash va olingan mahsulotni asoslar bilan neytrallash reaksiyasi natijasida olingan. Olingan yangi sirt-faol moddalarning suvli eritmalaridagi sirt faolligi va ko‘piklanish qobiliyatlari aniqlandi.

Kalit so‘zlar: Sirt-faol moddalar, sulfo olein kislotasi, sirt taranglik, ko‘pik hosil qilish qobiliyati.

Sirt faol moddalar (SFM) ikki suyuqlik, gaz va suyuqlik, suyuqlik va qattiq jism orasidagi sirt tarangligini kamaytirish xususiyatiga ega. SFM fazalar chegarasida adsorbsiyalanib, hajmiy

konsentratsiyasiga qarab sirt tarangligini kamaytiradi. Yuqori vositalari, namlovchi moddalar, emulsionalovchilar, ko'pik hosil qiluvchilar SFMlarga kiradi [1]. SFM suvga qo'shilganda difuz tuzilishga ega bo'lib, suv sirtida adsorbsiyalanadi va uning sirt tarangligini kamaytiradi. SFMning samaradorligi ularning molekulyar tuzilishi va tarkibiga bog'liq [2]. Sintez qilingan birikmalarning kolloid-kimyoviy xossalarini o'rganish natijalari asosida ularning tuzilishi va xossalari orasidagi bog'liqlik topish va sanoatda qo'llash sohalari aniqlash katta ahamiyatga ega. Shu sababli yangi olingan sirt-faol moddalarning kolloid kimyoviy xossalarini ularning tuzilishiga bog'liq holda o'rganildi.

Yangi sirt-faol moddalar sintezi. Mahalliy xomashyo sifatida Urganch yog'-moy kombinatidan keltirilgan olein-palmitin aralashmasi va undan ajratib olingan olein yog' kislotasidan foydalanildi. Sulfo olein kislotasining tuzlarini olishda birinchi bosqichda olein kislotasi va konsentrlangan sulfat kislotasini 1:1 nisbatda 60 °C haroratda 3 soat davomida doimiy aralashtirish natijasida sulfo olein kislotasi olindi va metall gidroksidlari bilan neytralizatsiyalash natijasida sulfo olein kislotasining natriyli, kaliyli va lityli tuzlari (SO-Li, SO-Na, SO-K) olindi. Reaksiya tenglamasi quyidagicha ifodalandi:

Bu yerda Me= Li, Na, K.

Metod va materiallar.

Sirt taranglikni aniqlash. Sulfo olein kislotasining tuzlarini turli konsentratsiyadagi suvli eritmalarini tayyorlandi. Eritmalarning sirt tarangligini aniqlashda Germaniyaning "DataPhysics Instruments GmbH" kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan DCAT-15T tenziometr qurilmasidan foydalanildi. Bu qurilma eritmalarini sirt tarangligini yuqori aniqlikda o'lchash imkoniga ega. Statistik jihatdan ishonchli natijalarni olish uchun har bir o'lchov kamida 5 marta takrorlandi. Bu qurilma eritmalarini sirt tarangligini 0,001 mN/m aniqlikda o'lchash imkoniyatiga ega.

Ko'pik hosil qilish qobiliyati. SFMlarning turli konsentratsiyali suvli eritmalarining ko'pik hosil qilish qobiliyati va ko'pik barqarorligi vaqt oralig'ida o'lchandi. SFMning suvli eritmalarini dastlab 100 ml hajmda olindi va 300 ml hajmli silindr idishlarga solindi hamda 1 minut vaqt davomida bir maromda chayqatildi. Yangi SFM eritmalarini chayqatish orqali o'lchov idishlarida ko'pik suyuqlikka nisbatan ko'tarilgan qismi belgilab qo'yildi. So'ngra birinchi daqiqadagi ko'pikning holati va 5 minut davomidagi ko'pikning barqarorligi kuzatildi va yozib borildi. Jarayon turli haroratlarda (293 -333 K) o'lchandi. O'lchov ishonchli chiqishi uchun besh martadan takrorlandi [3].

Sirt-faol moddalar ko'pik hosil qilish qobiliyati barqarorlik va ko'piklanuvchanlik ko'rsatkichlari orqali formula asosida aniqlandi [4].

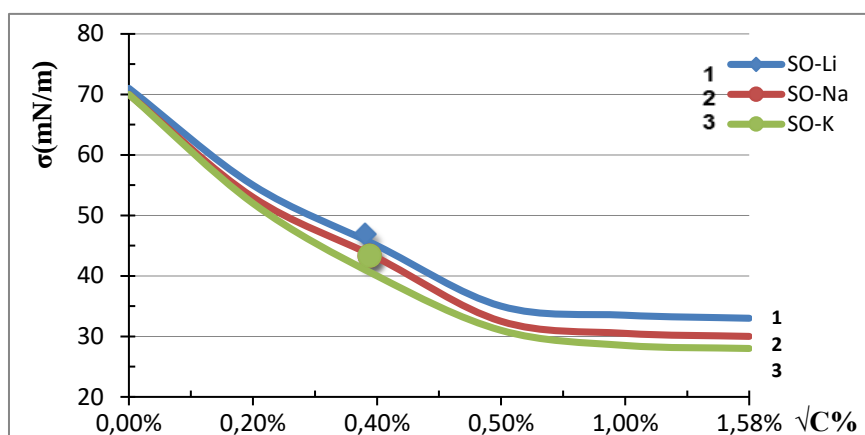
Tahlil va natijalar. Alifatik karbon kislotalar sirt faol hosilalari sintez qilindi, yangi SFMlarni turli konsentratsiyadagi suvli eritmalarini tayyorlandi. Uchta yangi sirt-faol moddalarning (SO-Li, SO-Na, SO-K) suvli eritmalarini 293-313 K da sirt tarangligini konsentratsiyaga bog'liq holda o'zgarishi natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

Jadval 1. Sulfo olein kislota tuzlarining suvli eritmalarining sirt tarangligini konsentratsiya va temperaturaga bog'liqligi

SFM	T, K	SFMlar turli konsentratsiyali (%)suvli eritmalarining sirt tarangligi (mN/m)									
		5	2,5	1,25	0,62	0,31	0,16	0,08	0,04	0,02	0,01
SO-Li	293	35,11	35,62	36,10	37,06	41,95	45,45	47,04	49,3	52,21	56,16
	313	32,08	32,90	34,21	36,12	40,26	43,17	45,11	47,2	50,50	54,72
	333	30,95	31,84	32,01	34,45	37,61	41,01	43,06	45,0	49,05	52,25
SO-Na	293	32,21	32,50	34,13	36,74	40,21	42,50	47,28	48,8	51,48	53,17
	313	29,95	31,05	31,94	34,23	38,91	43,32	44,60	47,0	49,48	51,50
	333	27,22	28,01	30,58	32,68	36,05	40,25	40,48	44,0	48,01	51,20
SO-K	293	30,21	31,50	32,13	35,94	38,21	41,50	43,28	47,8	49,48	51,17
	313	28,64	29,05	30,44	33,23	35,21	39,32	41,60	43,0	47,48	48,50
	333	26,12	27,01	28,58	30,68	33,05	37,25	38,48	42,0	45,01	46,20

Ushbu 1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, o'rganilgan SFMlarning suvli eritmalarining konsentratsiyasi ortishi bilan ularning sirt faolligi ortib boradi. Bunda sirt faol moddalarning suvli eritmasining sirt tarangligi 72,75 mN/m dan konsentratsiya oshgani sari 26-32 mN/m gacha pasaygan. Shuningdek, o'rganilgan SFMlarning suvli eritmalarining harorati ko'tarilishi bilan eritmalarining sirt tarangligi pasayib boradi. Bunda sirt faol modda SO-K eritmasida 20 °C haroratda sirt taranglik 30,2 mN/m ga teng, 60 °C da esa 26,1 mN/m gacha pasayganini ko'rishimiz mumkin. Ushbu natijani haroratning ortishi bilan eritma yuzasiga molekullar adsorbsiyasining kuchayishi bilan tushuntirish mumkin.

Sulfo-olein kislotasining sirt faol hosilalarining qarama-qarshi ionlarining sirt faollikka ta'siri aniqlandi. Olingan natijalar 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. SFM qarama-qarshi ionlarining sirt faollikka ta'siri
1-SO-Na, 2-SO-K, 3- SO-Li

Yuqorida keltirilgan 1-rasmda $Li < Na < K$ qatorida sirt faollik oshib boradi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, SFM larning qarama-qarshi ionlari radiusining ortishi natijasida ularning sirt faolligi ortadi. Bu natijani ion radiusining ortishi bilan uning atrofidagi gidrat qobig'ining kichrayib borishi bilan tushuntirish mumkin. Sulfo olein kislotasining tuzlarining turli konsentratsiyali suvli eritmalarini sirt tarangligining haroratga bog'liqligi o'rganildi. Shuningdek, yangi sirt faol moddalarning turli konsentratsiyali suvli eritmalarini vaqt davomida ko'pik hosil qilish qobiliyati o'lchandi. Hosil bo'lgan ko'pikning barqarorligi va ko'pik hosil qilish qobiliyatlari (ko'pik eritma nisbati) ham aniqlanadi.

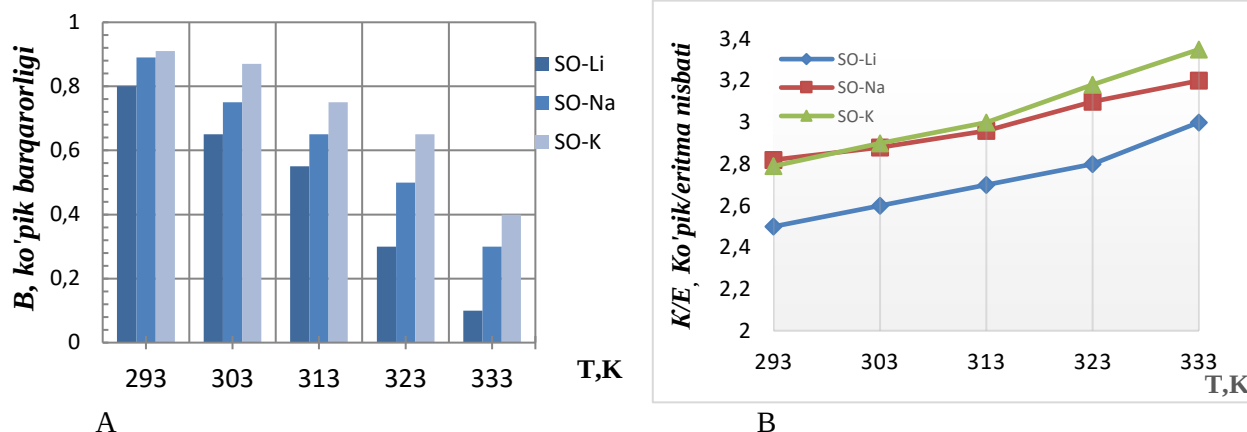
Tahlil natijalari quyidagi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. SFM suvli eritmalarining turli konsentratsiyalardagi ko'pik hosil qilish qobiliyatlari va ko'pikning barqarorligi

SFM	Konsent-ratsiya SFM, C%	Vaqt davomida (0-20 minut)/ ko'pikning hajmi						B, (ko'pik barqarorligi)	K/E, (ko'pik/ eritma nisbati)
		0	1	3	5	10	20		
SO-Li	5	250,6	241,0	238,8	229,1	222,6	215,2	0,86	2,50
	2,5	249,0	240,2	236,6	223,9	222,0	214,0	0,86	2,49
	1,25	245,0	239,1	235,0	226,7	219,3	211,5	0,86	2,45
	0,62	232,3	230,1	225,5	215,3	205,2	203,1	0,87	2,32
	0,31	220,1	218,1	213,2	210,2	200,8	190,0	0,88	2,20
SO-Na	5	282,0	280,0	272,0	270,0	265,0	250,5	0,89	2,82
	2,5	278,0	264,0	259,5	255,5	250,5	240,5	0,87	2,78
	1,25	268,5	260,5	258,5	255,0	243,5	235,0	0,87	2,68
	0,62	265,0	255,5	252,0	247,5	236,0	228,0	0,86	2,65
	0,31	250,0	245,0	243,0	235,0	225,5	215,0	0,86	2,50
SO-K	5	284,0	280,0	274,0	269,0	260,0	258,5	0,91	2,84
	2,5	280,0	278,0	265,5	260,5	255,5	252,5	0,90	2,80
	1,25	275,5	273,5	262,5	257,0	250,5	245,5	0,89	2,75
	0,62	260,0	268,5	252,0	247,5	243,0	230,0	0,88	2,60
	0,31	252,0	250,5	248,5	245,0	232,0	220,0	0,87	2,52

Ushbu jadvalda sulfo olein kislotasining Li, Na, K tuzlari asosidagi SFMlarni ko'pik hosil qilish qobiliyati keltirilgan. Olingan natijalar o'rganilgan yangi SFMlar juda yuqori ko'pik hosil qilish qobiliyatiga ega ekanligini ko'rsatdi. Olingan natijalardan ko'rish mumkinki SO-Na SFM ning ko'pik hosil qilish qobiliyati 2,82 ga va ko'pikning barqarorligi 0,89 ga teng. SO-K SFM ning ko'pik hosil qilish qobiliyati 284,0 ml ga va ko'pikning barqarorligi 0,91 ga teng. Bunda SFM eritmasining konsentratsiyasini oshishi bilan birikmaning ko'pik hosil qilishi qobiliyati va ko'pikning barqarorligi yuqor ekanligi aniqlandi. Yangi SFMlarning turli haroratlarda ko'pik hosil qilish qobiliyati aniqlanib, hosil bo'lgan ko'piklarning barqarorligi vaqt bo'yicha o'rganildi. Olingan natijalar yangi SFM eritmalarini yordamida hosil bo'lgan ko'pikning barqarorligi va tizimning harorati o'rtasidagi bog'liqligini ko'rsatadi. Olingan natijalar

quyidagi 2-rasmda keltirilgan.

2-rasm. SO-Na, SO-K va SO-Li SFMlarining 0,5% li suvli eritmalarida turli haroratlarda (293-333 K) ko'piklanuvchanligi (A) va ko'pikning barqarorligi(B)

Yuqorida keltirilgan 2-rasmdagi olingan natijalardan ko'rinadiki, 2A- grafikda SOK tuzlarining suvli eritmalarida hosil bo'lgan ko'piklarning barqarorligi harorat oshib borishi bilan pasayib boradi. Olingan natijaga sabab harorat oshib borishi bilan ko'pik plyonkasi ichidagi suvning oquvchanligi tezlashadi va natijada ko'pik devori yuqalashib, tez parchalanishidir.

2B-grafikda SOK tuzlarining suvli eritmalarida harorat oshishi bilan ko'pik hosil bo'lishi ortadi. Ushbu o'rganilgan SFM lar harorat ta'sirida havo/suyuqlik chegarasida adsorbsiyasi ortishi sababli ko'pik hosil bo'lishi ortadi. Grafikdan ko'rinadiki SO-Li<SO-Na<SO-K qatorida SFMlarning ko'pik hosil qilish qobiliyatining ortishi kuzatildi. Bu natijani ushbu qatorda SFMlarning qarama-qarshi ionlarining gidrat qobig'ining kamayib borishi bilan izohlash mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga asoslanib aytish mumkinki, alifatik karbon kislotasi sirt-faol hosilalari ya'ni yangi sirt faol moddalarning suvli eritmalaridagi sirt faolligi va ko'pik hosil qilish qobiliyati o'rganildi. O'rganilgan SFMlarning kolloid-kimyoviy xossalari o'rganish natijalari asosida ularning tuzilishi va xossalari orasidagi bog'liqlik aniqlandi. Sulfo olein kislotasi tuzlarining qarama-qarshi ionlari radiusining ortishi natijasida ularning sirt faolligi ortishi aniqlandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. N.I.Fayzullayev, N.Q.Muxamadiyev Kolloid kimyo /Toshkent-2016, 221-225-b.
2. Khan, R., & Singh, S. (2020). Sulfonation of fatty acid esters and their application in the synthesis of detergents and emulsifiers. *Journal of Surfactants and Detergents*, 23(2), 179-186.
3. Махкамов Р.Р., Курбанбаева А.Э., Самандаров Ш.К., Саидкулов Ф.Р., Нурманова М.Л., Исследование свойств и эффективности новых ПАВ для регулирования структурообразования в цементных суспензиях кислот // *Ўзбекистон кимё журналі*, 2023 № 3, 39-45 б. (02.00.00; № 6)
4. Нурманова М.Л., Махкамов Р.Р., Курбанбаева А.Э., Самандаров Ш.К., Саидкулов Ф.Р., Коллоидно-химические свойства новых поверхностно-активных веществ на основе алифатических углеводородных кислот // *Ўзбекистон кимё журналі*, 2023 № 5, 46-52 б. (02.00.00; № 6)
- 5.

BUKHARA TOURISM AND INNOVATIVE SOLUTIONS: AN INTERDISCIPLINARY AND ECOLOGICAL APPROACH

Safarova Zakiya Teshayevna

Teacher of the Department of Biology at BukhSU.Uzbekistan

Abstract: The article discusses the prospects for the development of tourism in Bukhara based on the implementation of innovative solutions aimed at the ecological modernization of the urban environment and the expansion of excursion formats. Special attention is paid to the interdisciplinary approach, which involves the involvement of specialists from various fields of knowledge (biologists, architects, ecologists, and art historians) in excursion activities to deepen the cognitive experience of tourists. A roadmap for the implementation of innovations in three stages has been proposed: short-term, medium-term, and long-term, which includes measures for the greening of the city, the digitalization of tourist routes, the development of scientific and educational tourism, and integration into international sustainable tourism projects. Examples

of successful global practices have been provided, which can be adapted to the conditions of Bukhara.

Keywords: Bukhara, tourism, innovative solutions, greening, interdisciplinary approach, digitalization of tourism, sustainable development, scientific and educational tourism, environmental modernization, green areas.

Introduction

Bukhara is one of the oldest cities in Central Asia, with a unique cultural and architectural heritage that has been listed as a UNESCO World Heritage Site [14]. The city's historical significance, rich spiritual tradition, and distinctive architecture create a powerful tourism potential. However, in order to maintain Bukhara's competitiveness in the international tourism market, new approaches are needed that consider not only cultural but also environmental, educational, and technological aspects [15].

The development of the tourism industry in Uzbekistan is based on the consistent formation and improvement of the legal framework that defines the priority areas, regulatory mechanisms, and government support measures.

The foundation of legal regulation was laid with the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Tourism" No. 830-I dated August 20, 1999 [1], which established the basic principles for the organization and regulation of tourism activities. In development of this law, strategically important documents were issued, including Presidential Decree No. UP-2286 of 15 April 1999 on the State Programme for Tourism Development until 2005 [2] and Presidential Decree No. UP-2332 of 30 June 1999 aimed at training qualified personnel for the industry [3].

During the period of active economic reform, acts stimulating the accelerated development of tourism were of particular importance. Decree No. UP-4861 dated December 2, 2016 [4] determined measures to modernize the industry, including the provision of customs benefits for the import of equipment and materials for the hotel business. During the same period, regional programs were implemented: Resolution No. PP-2980 dated May 19, 2017 [5] accelerated the development of the tourism potential in Bukhara and the Bukhara Region, while Resolution No. PP-3260 dated September 7, 2017 [6] established the Eski Shahar tourist zone in Tashkent. In 2018, Decree No. UP-5326 was issued on February 3 [7], aimed at implementing additional organizational measures to enhance the country's tourism potential.

An important milestone was the approval of the long-term Tourism Development Concept for 2019-2025 (Decree No. UP-5611 dated January 5, 2019) [8], which set targets for increasing the number of tourists, the volume of services provided, the expansion of the accommodation network, and the number of tour operators. Subsequently, Decree No. UP-5781 dated August 13, 2019 [9] amended the Concept, expanding the system of benefits, including preferences for the import of hotel equipment.

In the organizational and managerial sphere, Decree No. PP-4095 of January 5, 2019 [10] was of key importance, providing for measures to accelerate the development of the industry, establish the State Committee for Tourism, and implement a system for certifying tourism services. As part of the institutional reform, Decrees No. PP-135 and No. UP-75 were issued on February 18, 2022 [11], which led to the establishment of the Ministry of Tourism and Cultural Heritage.

In recent years, special attention has been paid to the environmental and brand aspects of tourism. The Decree of July 27, 2023 [12] aimed to develop ecotourism and diversify tourism services with a focus on the use of natural areas. Additionally, the Presidential Decree of July 18, 2024 [13] outlined measures to create a new national tourism brand, establish tax incentives for international events, and establish a media campus to promote the country's tourism potential.

Thus, the evolution of the legal framework for tourism in Uzbekistan demonstrates a transition from general organizational and legal foundations to a comprehensive strategic management system that includes economic incentives, regional programs, institutional reforms, and modern marketing approaches, which contributes to the sustainable development of the industry and the integration of the country into the global tourism landscape.

Today, the development of tourism requires the implementation of innovative solutions that enhance the learning experience, improve the comfort of the stay, and foster a sustainable interaction between cultural heritage, science, and nature [16].

Ecological modernization of the urban environment

One of the priorities of modern tourism is the creation of a favorable ecological environment. In the arid climate of Bukhara, the greening of the city with the use of drought-resistant and ornamental plants, the integration of drip irrigation systems, and the creation of "green corridors" to connect tourist sites are of particular importance [17].

Such integration of environmental solutions into the tourist environment not only improves the aesthetic

perception of the city, but also forms a deeper understanding of the cultural and natural context among tourists [18].

Interdisciplinary approach in excursion activities

Traditional excursion activities in Bukhara are predominantly focused on historical and architectural sites. However, global experience (Barcelona, Kyoto, Quebec) shows that the greatest interest is caused by multidisciplinary tours, in which information is presented from different scientific points of view [19].

In Bukhara, this may include:

- Biologists who talk about the local flora, its adaptation to the desert climate, and the symbolic meaning of plants.
- Architects who explain the design of buildings to protect against the heat [20].
- Art historians who explore the artistic and ornamental traditions.
- Environmentalists who discuss the sustainable use of natural resources in the region.

Digitalization of tourism

Modern technologies allow not only to diversify the forms of excursion service, but also to make it more interactive. In Bukhara, it is possible to introduce:

- A mobile app with augmented reality, which allows you to see how architectural objects looked in different historical eras.
- QR codes on plants and monuments, which provide access to multimedia information.
- Virtual tours with the participation of experts in various fields, which will be especially useful for tourists planning a trip.

Roadmap for the introduction of innovations in tourism in Bukhara

1. Short-term stage (1-2 years)

- Greening of key tourist routes using drought-resistant plants .
- Training biologists, architects, ecologists, and art historians in the basics of excursion work.
- Installation of QR codes at major tourist sites.
- Organization of the first interdisciplinary excursions.

2. Medium-term stage (3–5 years)

- Development of the EcoBukhara app with a map of green areas, augmented reality functionality, and scientific comments [20].

- Development of scientific and educational tourism: summer schools, science festivals, joint projects with universities [21].

- Formation of green corridors between tourist sites.

- Implementation of air and climate monitoring sensors with open data access.

3. Long-term stage (6–10 years)

- Designation of Bukhara as the "Eco-City of Central Asia".
- Integration of agro-tourism: excursions to farms, vineyards, and medicinal plantations [22].
- International partnership with cities with a similar climate (Marrakesh, Yaz, Samarkand) [23].
- Establishment of an Innovation Tourism Center at the university.

Conclusion

The development of tourism in Bukhara requires a comprehensive approach that combines environmental modernization, interdisciplinary participation of specialists, and the introduction of digital technologies. Therefore, I believe it is necessary to implement new approaches to the development of tourism in Bukhara and other regions of our republic. To implement the above-mentioned proposals, it is necessary to assign specialized specialists to travel agencies and hotels, as well as to include their services in travel maps based on pre-developed plans.

Visitors should be offered innovative tour formats that provide information not only about the architectural features and historical significance of the monuments, but also about the choice and application of building materials that were selected based on the climatic conditions of the region.

Specialists in the field of biology, in turn, could provide comprehensive information about the environment, natural objects, as well as the biology of acclimatized plants growing in the area of excursion routes, revealing the specifics of their adaptation to local conditions. The greening of the city, the involvement of biologists and other scientists in excursion work, as well as the use of innovative formats for presenting information, can significantly increase the competitiveness of the tourist product of Bukhara in the international market.

REFERENCE

1. Закон Республики Узбекистан «О туризме» № 830-I от 20.08.1999.

2. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-2286 от 15.04.1999 «О государственной программе развития туризма до 2005 года».
3. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-2332 от 30.06.1999 «О мерах по подготовке квалифицированных кадров для туризма».
4. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-4861 от 02.12.2016 «О мерах по ускоренному развитию туристской отрасли Республики Узбекистан».
5. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-2980 от 19.05.2017 «О мерах по ускоренному развитию туристического потенциала города Бухары и Бухарской области».
6. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-3260 от 07.09.2017 «О создании туристической зоны “Эски Шахр” в городе Ташкенте».
7. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5326 от 03.02.2018 «О дополнительных организационных мерах для развития туристского потенциала Республики Узбекистан».
8. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5611 от 05.01.2019 «О Концепции развития туризма в Республике Узбекистан на 2019–2025 годы».
9. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5781 от 13.08.2019 «О внесении изменений и дополнений в Указ № УП-5611».
10. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-4095 от 05.01.2019 «О мерах по ускоренному развитию туристской отрасли Республики Узбекистан».
11. Указ Президента Республики Узбекистан № ПП-135 и № УП-75 от 18.02.2022 «О реорганизации Министерства туризма и культурного наследия».
12. Указ Президента Республики Узбекистан от 27.07.2023 «О мерах по развитию экотуризма и диверсификации туристических услуг».
13. Указ Президента Республики Узбекистан от 18.07.2024 «О мерах по созданию национального туристического бренда и развитию событийного туризма».
14. UNESCO. (2023). Bukhara Historic Centre. Retrieved from: <https://whc.unesco.org/en/list/602>
15. World Tourism Organization (UNWTO). (2022). Tourism and Sustainability Report. Madrid: UNWTO.
16. Richards, G., & Wilson, J. (2019). Developing Creativity in Tourism Experiences. *Tourism Management*, 72, 150–158.
17. Beatley, T. (2016). *Green Urbanism: Learning from European Cities*. Island Press.
18. Cilliers, S., et al. (2019). Urban ecology in arid cities: sustainability perspectives. *Urban Forestry & Urban Greening*, 40, 1–9.
19. Smith, M. K., & Robinson, M. (2018). *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation*. Channel View Publications.
20. Tussyadiah, I. P., & Wang, D. (2016). Tourists’ attitudes toward proactive smartphone systems. *Journal of Travel Research*, 55(4), 493–508.
21. Packer, J., & Ballantyne, R. (2016). Conceptualizing the visitor experience: A review of literature and development of a multifaceted model. *Visitor Studies*, 19(2), 128–143.
22. Global Destination Sustainability Index. (2023). Annual GDS-Index Report. Retrieved from: <https://www.gds.earth>
23. Cohen, S. A., & Cohen, E. (2015). A mobilities approach to tourism from emerging world regions. *Current Issues in Tourism*, 18(1)

3-OXSIBUTAN KISLOTA N-FENIL AMIDI BENZOILGIDRAZONINING BA'ZI 3d-METALLAR IONLARI BILAN KOMPLEKS BIRIKMALARI TUZILISHI

Sattorova Sarvinoz Zafar qizi

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: s.z.sattorova@gmail.com

Xudoyberdiyeva Malohat Mo'minovna

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

E-mail: bmahatxudoyberdiyeva870@gmail.com

Abduraxmonov Sayfiddin Fayzullayevich

Buxoro davlat universiteti dotsenti, k.f.f.d.PhD

E-mail: abdu_sayfiddin@mail.ru

Xudoyarova E'tibor Axatovna

Buxoro davlat universiteti dotsenti, k.f.f.d.PhD

E-mail: xudoyarovaetibor766@gmail.com

Umarov Baqo Bafoyevich

Buxoro davlat universiteti professori

E-mail: umarovbako@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada 3-oksobutan kislota N-fenil amidi benzoilgidrazonining Cu(II) ioni bilan kompleks birikmalari sintezi va ularning tuzilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: β -dikarbonil birikmalar, β -dialdegidlar, β -ketoaldegidlar, tridentat ligand.

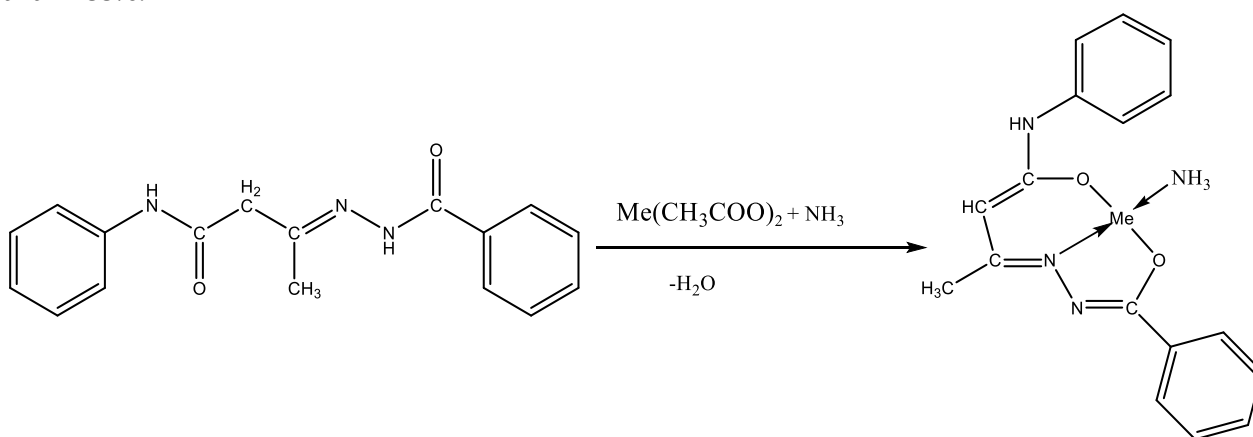
Dikarbonil birikmalarining atsil- va aroilgidrazonlari kompleks hosil qiluvchi ligandlar sifatida qiziqish uyg'otadi. Bir qator 3d-metallarning atsetosirka kislota etil efiri, atsetilatseton, benzoilatseton, atsetilpinakolin atsilgidrazonlari va ba'zi β -dialdegidlar va β -ketoaldegidlar bilan koordinatali birikmalari sintez qilingan va atroflicha o'rganilgan. β -dikarbonil birikmalarining atsil- va aroilgidrazonlari sintezi yangi ligandlar va ular asosida oraliq metallarning kompleks birikmalar tadqiqotiga keng yo'l ochadi [1].

3-oksobutan kislota N-fenil amidi benzoilgidrazoni tridentat ligand bo'lib, ikkita karbonil guruhlarining kislorod atomlari va gidrazon fragmentining azot atomi hisobidan oraliq metallar ionlari bilan koordinatsion birikmalar hosil qilishga moyilligi yuqori. Kompleks hosil qilish xossalari metall ioniga bog'liq holda farq qilishi mumkin.

Mis, nikel va rux kabi oraliq metall ionlari odatda gidrazonli ligandlar bilan komplekslar hosil qiladi [2].

Sintez qilingan moddaning Ni(II), Cu(II), Zn(II) ionlari bilan 1:1 nisbatda o'zaro ta'sirlashishi natijasida monoyadroli kompleks birikmalar hosil bo'ldi. Reaksiya uchun metall atsetatlarning suv-ammiakli eritmasi ishlatildi va natijada $\text{MeL} \cdot \text{NH}_3$ kompleks birikmalari sintez qilindi.

Tajribalarda ligand va metall ionlari 1:1 nisbatda 0,207 g (0,0007 mol) 3-oksobutan kislota N-fenil amidining benzoilgidrazonni absolut etil spirta eritildi va 0,14 g (0,0007 mol) mis atsetat $\text{Cu}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$ esa ammiakli suvda eritib olindi. Ligand suv hammomida isitib turib ustiga mis atsetatning ammiakli eritmasidan soldik. Aralashmada yashil rangli cho'kma hosil bo'ldi. Cho'kma filtrlandi, dastlab absolut etil spirta so'ng distillangan suvda bir necha marta yuvildi, ochiq havoda quritildi. Olindi 0,22 g, reaksiya unumi 88%.

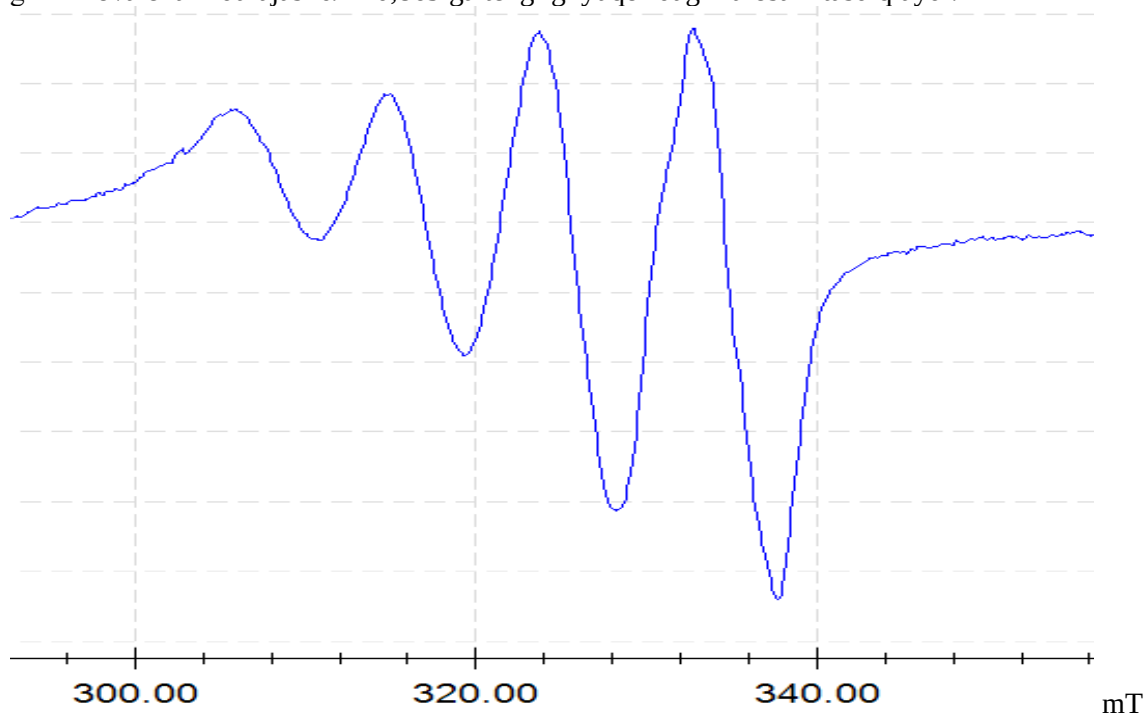
3-oksobutan kislota N-fenil amidining benzoilgidrazoni, nikel atsetat tetragidрати $\text{Ni}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$ va rux atsetat digidрати $\text{Zn}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ lar bilan ham shu usulda sintezlar

amalgam oshirildi. Reaksiyada kompleks hosil bo'lganini birinchi navbatda ularning ranglari o'zgarishidan so'ng fizikaviy tadqiqot usullari yordamida tahlil qilib aniqlashimiz mumkin. 3-oksobutan kislota N-fenil amidining benzoilgidrazoni va nikel atsetat tetragidratidan hosil bo'lgan aralashmada to'q qizil rangli, rux atsetati bilan esa sariq rangli cho'kma hosil bo'ldi. Cho'kmalar filtrlab dastlab absolut etanolda so'ng distillangan suvda yuvildi, ochiq havoda quritildi. Reaksiya unumi mos ravishda 88 va 80 %.

Biz sintez qilgan ligandimiz eritmada 4 xil tautomer shakllarni namoyon qilishi ma'lum bo'lib, har bir tautomer shakllar o'ziga tegishli bo'lgan turli xil shakldagi komplekslarni hosil qilishi mumkin. Sintez jarayoni amalgam oshganini va kompleks hosil bo'lganligi haqida xulosa qilishimiz uchun olingan namunalarni ba'zi fizik tadqiqot usullari bilan tahlil qilishimiz mumkin. 3-oksobutan kislota N-fenil amidi benzoilgidrazonining misli kompleksi EPR spektrlari tahlili qilindi.

Tajribada qayd qilingan Cu(II) ionining ligand molekulasining diketon fragmentini saqlaganligi va o'rinbosarning elektron tabiati hamda fazoviy hajmidan qat'iy nazar tekis-kvadrat shaklni saqlab qoladi. Izotrop spektrlarning spin gamiltoniani (SG) parametrlariga mos keldi va spektrda intensivligi, liniyalar kengligi turlicha bo'lgan to'rtta O'NS liniyalari qayd etildi. Cu(II) ionining spin qiymati $I_{Cu}=3/2$ bo'lgan ^{63}Cu , ^{65}Cu izotoplarining aralashmasidan iborat bo'lib, Cu(II) ionining trans- N_2O_2 tekis-kvadrat konfiguratsiyasini tashkil qiladi. 3-oksobutan kislota N-fenil amidining atsil-, tioatsil-, ariolgidrazonlari fazoviy hajm jihatdan bir-biridan farq qiladi va bu omil g-faktor qiymatiga va liniyalar kengligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi (1-rasm). $g = 2,117$; $\alpha^2 = 0,87$, $\alpha^2 = 1/0,43(\alpha_{Cu}/0,036 + g-2)+0,02$ (I) [3].

EPR spektrining izotrop parametrlari qiymatlari I tenglama bo'yicha hisoblab topildi. Mis-ligand bog'lari kovalentlik darajasi $\alpha^2 = 0,869$ ga tengligi yuqoridagi xulosani tasdiqlaydi.

1-rasm. $CuL \cdot NH_3$ metanoldagi eritmasidan olingan EPR spektri

Sintez qilingan Cu(II) kompleks birikmasining xloroformdagi eritmasidan olingan EPR spektri parametrlari tahlil qilinganda, ularning koordinatsion qurshovi tekis-kvadrat tuzilishga ega ekanligi o'z tasdig'ini topdi. Olingan EPR spektrlarining ko'rinishi va parametrlari ilgari o'rganilgan monoyadroli mis(II) kompleks birikmalarining spektral xarakteristikalariga mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Умаров Б., Аvezов К.Г., Якимович С.И., Абдурахманов С.Ф., Александров Г.Г., Севинчов Н.Г., Зерова И.В., Парпиев Н.А. Кристаллическая структура бензоилгидразонов 2-полифторацикло-алканонов Материалы VII Межд. Симпозиума «Фундаментальные и прикладные проблемы науки».- 11-13 сентября 2012.- Москва.- РАН.- 2012.- Т. 3.- С. 23-32.
2. Умаров Б.Б. Комплексные соединения некоторых переходных металлов с бис-5-оксипиразолинами: дисс. докт. хим. наук. – Ташкент: ИУ АН РУз. – 1996. – 350 с.
3. Xudoyarova E.A., Abduraxmonov S.F., Umarov B.B. Para-[bis-1,4-(4,4,4- triflorbutandion-1,3)]-benzolning sintezi va spektral tadqiqotlari // Fan va texnologiyalar taraqqiyoti.- BuxMTI.- 2022.- №3.-92-99- betlar.

STRUCTURE AND PROPERTIES OF N'-[1,1,1-TRIFLUORO-2-HYDROXY-4-(4-METHYLPHENYL)-4-OXOBUTAN-2-YL]BENZOHYDRAZIDE

Savriyeva Nigina Qahramon qizi

PhD Student of the Department of Chemistry and Oil and Gas Technologies

Tursunov Murod Amonovich

Professor of the Department of Chemistry and Oil and Gas Technologies

Annotation. This research focuses on the synthesis, structural characterization, and IR spectroscopic analysis of N'-[1,1,1-trifluoro-2-hydroxy-4-(4-methylphenyl)-4-oxobutan-2-yl]benzohydrazide, a novel hydrazide derivative containing both amide and ketone carbonyl groups. The compound was synthesized via condensation of 4,4,4-trifluoro-1-(4-methylphenyl)butane-1,3-dione with benzohydrazide under reflux conditions in ethanol. Experimental IR spectra (KBr pellet method) were compared with theoretical frequencies calculated using the DFT (B3LYP/6-31G(d)) method with an appropriate scaling factor. The observed shifts in O–H, C=O, and CF₃ vibrational bands, particularly the broadening of the hydroxyl stretching due to hydrogen bonding, were discussed in relation to molecular structure and intramolecular interactions. The results confirm the presence of hydroxyl, carbonyl (amide and ketone), aromatic, and trifluoromethyl functional groups, demonstrating strong agreement between experimental and theoretical data.

Keywords: N'-[1,1,1-trifluoro-2-hydroxy-4-(4-methylphenyl)-4-oxobutan-2-yl]benzohydrazide, hydrazide derivatives, IR spectroscopy, hydroxyl group, carbonyl group, trifluoromethyl group.

Introduction

Hydrazide derivatives hold a special significance in organic and bioorganic chemistry, as the presence of a hydrazine fragment in their molecular structure provides diverse biological activities, coordination abilities, and wide possibilities for synthesis. In recent years, organic compounds containing the trifluoromethyl group have found extensive applications in pharmaceuticals, agrochemicals, and materials science. The trifluoromethyl group imparts high lipophilicity, chemical and thermal stability, as well as unique interaction properties within biological systems¹.

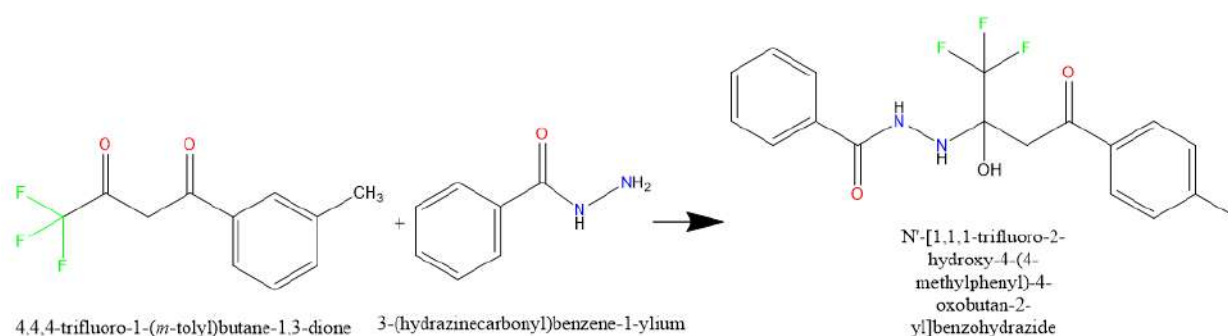
The enrichment of aromatic hydrazides with carbonyl and hydroxyl groups, as well as fluorine atoms, further expands their physicochemical and biological properties. Therefore, the synthesis of hydrazide derivatives bearing a trifluoromethyl group, along with the study of their structure and properties, represents one of the current trends in modern organic chemistry research².

In this work, N'-[1,1,1-trifluoro-2-hydroxy-4-(4-methylphenyl)-4-oxobutan-2-yl]benzohydrazide was synthesized for the first time, its structure was characterized using various physicochemical methods, and its main properties were analyzed.

Materials and Methods

All reagents and solvents used for the synthesis — 4,4,4-trifluoro-1-(4-methylphenyl)butane-1,3-dione, benzohydrazide, and ethanol — were purchased from Sigma-Aldrich and Merck and used without further purification. Distilled water was used in all reactions.

4,4,4-Trifluoro-1-(4-methylphenyl)butane-1,3-dione (0.01 mol) was dissolved in 20 mL of ethanol, and the reaction mixture was stirred on a magnetic stirrer for 5 minutes. Benzohydrazide (0.01 mol) was then added. The mixture was stirred under reflux conditions (80 °C) for 3 hours. Upon completion of the reaction, the mixture was cooled, and the resulting precipitate was collected by filtration. The precipitate was washed with ethanol and dried under vacuum, yielding a white crystalline product. The obtained product was purified by recrystallization. The structure of the compound was confirmed by Infrared (IR) spectroscopy.

Results and Discussion

The synthesized compound, N'-[1,1,1-trifluoro-2-hydroxy-4-(4-methylphenyl)-4-oxobutan-2-yl]benzohydrazide, was analyzed using various physicochemical methods. According to the Infrared (IR) spectrum data (KBr, cm^{-1}) (Figure 1), a broad, intense absorption band observed at around 3153 cm^{-1} corresponds to the stretching vibrations of the hydroxyl (O–H) group. Absorptions at 3001 and 2912 cm^{-1} are assigned to aromatic and aliphatic C–H stretching vibrations, respectively. Strong absorption peaks in the range of 1685 – 1626 cm^{-1} indicate the presence of a carbonyl (C=O) group³.

In the 1526 – 1448 cm^{-1} region, absorptions characteristic of N–H bending vibrations and aromatic C=C stretching were detected. Peaks at 1375 – 1303 cm^{-1} are attributed to C–N stretching and C–H bending vibrations. Strong absorption bands in the 1247 – 1138 cm^{-1} range correspond to C–F stretching vibrations of the trifluoromethyl group. Aromatic C–H bending vibrations were recorded between 1024 – 812 cm^{-1} , while intense peaks at 709 and 696 cm^{-1} are indicative of “out-of-plane” C–H bending vibrations typical of 1,4-disubstituted aromatic rings.

Results confirm the presence of hydroxyl, carbonyl, amino (NH), aromatic ring, and trifluoromethyl functional groups in the synthesized compound. The obtained spectral data are in good agreement with the expected structure based on the proposed synthetic route.

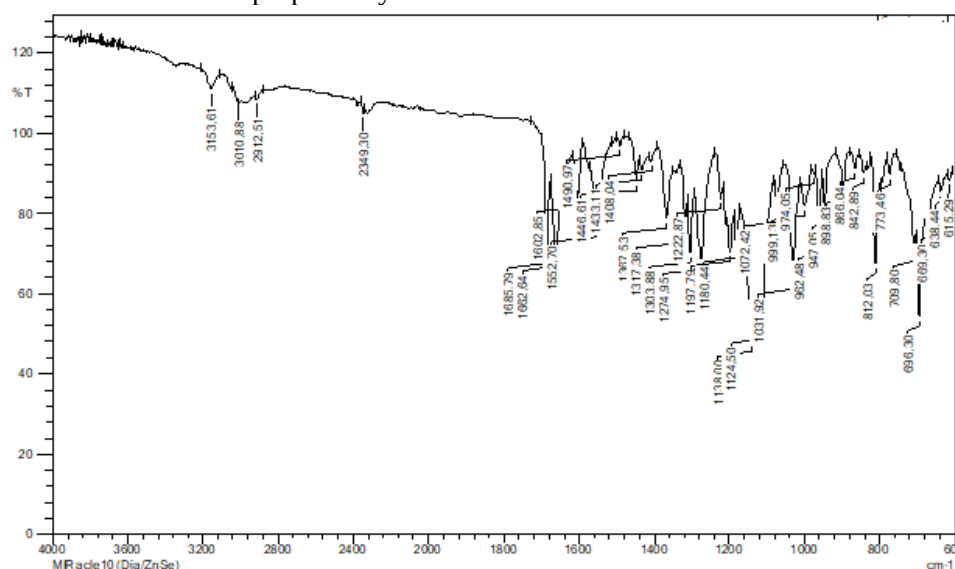

Figure 1. IR spectrum of N'-[1,1,1-trifluoro-2-hydroxy-4-(4-methylphenyl)-4-oxobutan-2-yl]benzohydrazide (KBr, cm^{-1}).

The IR spectrum of the synthesized compound N'-[1,1,1-trifluoro-2-hydroxy-4-(4-methylphenyl)-4-oxobutan-2-yl]benzohydrazide was compared with theoretical calculations (Table 1). The experimental data were obtained using the KBr pellet method, while the theoretical values were calculated at the DFT (B3LYP/6-31G(d)) level and scaled using a scaling factor of ≈ 0.9613 .

Table 1

Comparison table of experimental and theoretical IR peaks

Functional group	Experimental (KBr) (cm^{-1})	Theoretical (cm^{-1})
O–H (Hydroxyl)	3153	~ 3500 – 3550
Aromatic C–H	~ 3001	~ 3050 – 3100
Aliphatic C–H	~ 2912	~ 2950 – 3000

C=O (Carbonyl — amide/ketone)	1685–1626	~1730–1670
N–H (amide/–NH– bend)/aromatic C=C	1526–1448	~1550–1500
C–F (CF ₃)	1247–1138	~1300–1100

The results indicate that the absorption peaks corresponding to the main functional groups are in good agreement with the theoretical values. In particular, the broad absorption observed at around 3153 cm⁻¹ corresponds to the O–H group; its lower position compared to the theoretical value suggests the presence of strong hydrogen bonding in the molecule. The intense peaks in the 1685–1626 cm⁻¹ range correspond to the carbonyl (C=O) groups and are slightly shifted relative to the theoretical data due to conjugation effects and intramolecular interactions. Strong absorptions in the 1247–1138 cm⁻¹ range are assigned to C–F stretching vibrations of the CF₃ group⁴.

Additionally, the peaks observed at 709 and 696 cm⁻¹ confirm the out-of-plane C–H bending vibrations typical of 1,4-disubstituted aromatic rings. These results reliably confirm the theoretical structure of the synthesized ligand and the presence of its functional groups through IR spectral analysis.

Reference

1. Mali, S. N., Thorat, B. R., Gupta, D. R., & Pandey, A. (2021). Mini-Review of the Importance of Hydrazides and Their Derivatives—Synthesis and Biological Activity. *Engineering Proceedings*, 11(1), 21.
2. Zhang, D., Li, X., & Hu, J. (2023). Trifluoromethylated hydrazones and acylhydrazones as potent nitrogen-containing fluorinated building blocks. *Beilstein Journal of Organic Chemistry*, 19, 1372–1403. <https://doi.org/10.3762/bjoc.19.127>
3. **Spectroscopy Tutorial – OrgChemBoulder.** (n.d.). *IR Chart*. <https://orgchemboulder.com/Spectroscopy/specttutor/irchart.shtml>
4. Chemistry LibreTexts. Infrared Spectroscopy Reference Table. https://chem.libretexts.org/Ancillary_Materials/Reference/Reference_Tables/Spectroscopic_Reference_Tables/Infrared_Spectroscopy_Absorption_Table

BUXORO VILOYATI SHAROITIDA KUZGI BUG‘DOY NAVLARINING SUV TANQISLIGIGA CHIDAMLILIGI.

Sayfiyev Toxir Faxriddinovich
Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Kuzgi bug‘doy navlarining suv tanqisligiga chidamliligi Buxoro viloyati sharoitida juda muhim masaladir. Buxoro viloyati O‘zbekistonning qurg‘oqchil hududlaridan biri bo‘lib, bu erda suv manbalari cheklangan va kuzgi bug‘doy ekinlarini o‘sish va rivojlanishiga ta‘sir ko‘rsatuvchi asosiy faktor sifatida suv tanqisligi ahamiyat kasb etadi. Quyidagi maqolada Buxoro viloyatidagi kuzgi bug‘doy navlarining suv tanqisligiga chidamliligi, bu sharoitda eng yaxshi navlar va ularning agrotexnik usullari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Kuyzgi bug‘doy, suvga chidamlilik. Iqtisodiyotdagi o‘rni.

Kirish: Bug‘doy – O‘zbekistonning asosiy don ekinlaridan biri bo‘lib, uning ishlab chiqarilishi va qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotidagi o‘rni katta. Ayniqsa, Buxoro viloyatida bug‘doyning suvga bo‘lgan ehtiyoji va suv tanqisligiga chidamliligi muhim ahamiyatga ega. Buxoroda, suv resurslarining chegaralanganligi tufayli, bug‘doy navlarini tanlashda ularning suvga chidamli bo‘lishi, ya‘ni suv taqsimoti va sug‘orish rejimlariga moslashishi katta ahamiyat kasb etadi.

Buxoro viloyatining iqlimi va suv resurslari: Buxoro viloyati O‘zbekistonning qurg‘oqchil hududida joylashgan bo‘lib, bu erdagi iqlimning asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

Yuqori harorat: yozda havo harorati +40°C va undan yuqori bo‘lishi mumkin.

Kam yog‘ingarchilik: Yillik yog‘ingarchilik miqdori 100–150 mm atrofida.

Sug‘orishning zaruriyati: Bug‘doy uchun yetarli suv ta‘minoti faqat sug‘orish orqali amalga oshiriladi.

Buxoro viloyatidagi sug‘orish tizimlarining samaradorligi va suv resurslarining cheklanganligi kuzgi bug‘doy navlarining o‘sish va rivojlanishiga ta‘sir qiladi. Suv tanqisligi sharoitida bug‘doy ekinlarining

optimal rivojlanishi uchun maxsus navlar tanlanishi lozim.

Suv tanqisligiga chidamli bug'doy navlari: Bug'doy navlari orasida suv tanqisligiga chidamlilik darajasi turlicha bo'ladi. Buxoro viloyatida suv tanqisligiga chidamli navlarni tanlashda quyidagi xususiyatlarga e'tibor qaratiladi:

Suvni samarali ishlatish qobiliyati: Bu navlar qurg'oqchilik sharoitida ham yaxshi hosil beradi.

Tuzlilikka chidamlilik: Buxoro viloyatida erning tuzlanishi ham muammo bo'lishi mumkin, shuning uchun tuzlilikka chidamli navlar afzal ko'riladi.

Erta va o'rta pishish davri: Suvni tejash va hosilni tezda olish uchun tez pishadigan navlar ma'qul bo'ladi.

Buxoroda suv tanqisligiga chidamli bo'lgan ba'zi bug'doy navlari:

Xo'jayev-6: Suvni samarali ishlatishga qodir va qurg'oqchilik sharoitida yaxshi hosil beradi.

Buxoro-5: Tuzlilikka chidamli bo'lib, qurg'oqchilikni yaxshi yengadi.

Zarafshon-2: Erta pishadigan va suvga chidamli navlardan biri.

Agroteknik usullar va suv tanqisligiga chidamli bug'doy ekish

Kuzgi bug'doyni suv tanqisligi sharoitida muvaffaqiyatli ekish va uning hosilini oshirish uchun quyidagi agroteknik usullarni qo'llash tavsiya etiladi:

Sug'orish rejimi: Suvni tejash va samarali foydalanish uchun sug'orishning optimal rejimi belgilanishi lozim. Buxoroda, sug'orish tizimi samaradorligini oshirish uchun yomg'irlarni tejash texnologiyalarini joriy qilish kerak.

O'g'itlardan foydalanish: Organik va mineral o'g'itlar yordamida tuproq unumdorligini oshirish va suvni tejashga yordam beradigan navlar tanlanadi.

Navlarni almashtirish va diversifikatsiya: Bug'doy navlarini har xil iqlim sharoitlariga mos ravishda almashtirish va diversifikatsiya qilish suv ta'minotini yaxshilashga yordam beradi.

Erni mexanik ishlov berish: Tuproqni chuqur ishlov berish orqali suvning yerda uzoq saqlanishini ta'minlash mumkin.

Suvni tejash texnologiyalari: Buxoro viloyatidagi qurg'oqchilik sharoitida suvni samarali tejash va o'zgartirish texnologiyalarini joriy qilish, kuzgi bug'doy hosilini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bunda quyidagi texnologiyalarni qo'llash mumkin:

Toma sug'orish tizimlari: Bu tizimlar suvni o'simlik ildizlariga to'g'ridan-to'g'ri yetkazib beradi, bu esa suvni tejash va bug'doy hosilini oshirishga yordam beradi.

Yomg'ir tomizish texnologiyasi: Suvni hatto kichik hajmda ham samarali yetkazib berish imkonini yaratadi.

Nozullardan foydalanish: Suvning tarqalishini yaxshilash va bug'doyning o'sishiga to'g'ri sharoit yaratish uchun nozullarni ishlatish samarali bo'ladi.

Buxoro viloyatida kuzgi bug'doy ekinlarini rivojlantirish uchun takliflar: Buxoro viloyatida kuzgi bug'doy ekinlarini rivojlantirish va suv tanqisligiga chidamlilikni oshirish uchun quyidagi takliflar berish mumkin:

Innovatsion texnologiyalarni joriy etish: Suvni tejashga qaratilgan yangi texnologiyalarni, shu jumladan zamonaviy sug'orish tizimlarini rivojlantirish.

Suv resurslaridan samarali foydalanish: Suvni tejashga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqish va ulardan samarali foydalanish.

Tadqiqotlar va ilmiy yondashuvlar: Yangi bug'doy navlarini yaratish va suvga chidamli bo'lgan navlarni tanlashda ilmiy tadqiqotlar asosida qarorlar qabul qilish.

Xulosa

Buxoro viloyatida kuzgi bug'doy navlarining suv tanqisligiga chidamliligini oshirish uchun ilmiy yondashuv, zamonaviy texnologiyalar va agroteknik usullarni qo'llash zarur. Suvni tejash va samarali foydalanish orqali Buxoroda bug'doy ekinlarini rivojlantirish mumkin, bu esa nafaqat yer resurslaridan samarali foydalanish, balki iqtisodiy foyda olish imkonini yaratadi.

Foydalanilgan manbalar:

1.Тешаева Д.Р. Шўрланган тупроқлар шaroitida кузги буғдой навларини етиштиришнинг назарий ва илмий асослари.//Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси.-2022. №9/1.-В.53-58. (03.00.00.№ 12).

2.Teshayeva D. R. Salt Resistance Characteristics of Winter Wheat Varieties in Soil and Climatic Conditions//American journal of social and humanitarian research.- 2021.-Volume 2, №10.- P.-152-153. ISSN: 2690-9626.

3. Сафарова З.Т.,Тешаева Д.Р Бухоро воҳасининг шимолий –ғарбий ҳудудларида шўрга

чидамли кузги буғдой навларини етиштириш//Биология ва экология журналы.- 2021.-Т.3. -№1.-
Б.25-29. ISSN: 2181-0575.

4. Тешаева Д.Р. Кузги буғдойнинг шўрга чидамлилигини аниқлашнинг тезкор ва
чидамлилигини оширишнинг физиологик усуллари//Услубий тавсиялар.- Бухоро: Дурдона, 2022.-50
б.

BUXORO MINTAQASIDA BIOTEXNOLOGIYALAR ORQALI QISHLOQ XO‘JALIGI SAMARADORLIGINI OSHIRISH: EKOLOGIK VA HUDUDIIY YONDASHUV

Sharafutdinova Rumiya Infarovna

Buxoro davlat universiteti

Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti

Ekologiya va geografiya kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: Buxoro viloyati o‘zining noyob geografik joylashuvi va qurg‘oqchil iqlimi bilan qishloq xo‘jaligida hosildorlikni ta‘minlash bilan birga, ekologik barqarorlikni ta‘minlashda jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Ushbu maqola qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirishda zamonaviy biotexnologik usullarning rolini o‘rganib, mintaqaga xos ekologik va hududiy sharoitlarga e‘tibor qaratadi. Qurg‘oqchilikka chidamli ekin navlari, bioo‘g‘itlar va sug‘orishni ilg‘or boshqarish kabi potentsial biotexnologik yechimlar bilan bir qatorda tuproqning sho‘rlanishi, suv tanqisligi va atrof-muhit degradatsiyasi kabi asosiy masalalar tahlil qilinadi. Ekologik tamoyillarni zamonaviy biotexnologiya bilan integratsiyalashgan holda, tadqiqot resurslardan foydalanishni optimallashtirish, degradatsiyaga uchragan erlarni tiklash va iqlimga chidamliligini oshirish strategiyalarini taqdim etadi. Topilmalar Buxoro va shunga o‘xshash qurg‘oqchil sharoitlarda qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishini ta‘minlash uchun mintaqaga xos, ilmiy asoslangan yondashuvlar zarurligini ta‘kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Buxoro viloyati, biotexnologiya, qishloq xo‘jaligi samaradorligi, ekologik barqarorlik, hududiy yondashuv, tuproqning sho‘rlanishi, suv tanqisligi, qurg‘oqchilikka chidamli ekinlar, bioo‘g‘itlar, iqlimga chidamlilik.

O‘zbekistonning qurg‘oqchil zonasida joylashgan Buxoro viloyati tarixan mamlakatning eng muhim qishloq xo‘jaligi markazlaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Uning Amudaryo va Zarafshon daryolari orqali sug‘oriladigan serhosil vohalari asrlar davomida paxta, boshqoli don, poliz va boshqa qimmatbaho ekinlar yetishtirishga xizmat qilib kelgan. Buxoroda an‘anaviy dehqonchilik amaliyoti qadimiy sug‘orish tizimlari, almashlab ekish va mahalliy iqlim namunalarini bilish orqali rivojlandi. Biroq so‘nggi o‘n yilliklarda tuproq sho‘rlanishining ortishi, suv tanqisligi va iqlim o‘zgarishi qishloq xo‘jaligi hosildorligiga jiddiy tahdid solmoqda.

Zamonaviy qishloq xo‘jaligi jarayonlarida biotexnologiya ekinlarni yaxshilash, tuproqni tiklash, zararkunandalar va kasalliklarga qarshi kurashish, resurslarni samarali boshqarish uchun ilmiy asoslangan vositalarni taklif qilish orqali bunday muammolarni hal qilishda asosiy rol o‘ynaydi. Ushbu tadqiqotning maqsadi Buxoro viloyatida qishloq xo‘jaligi samaradorligini oshirish, ekologik muvozanat va resurslardan barqaror foydalanishni ta‘minlashda biotexnologiya imkoniyatlarini baholashdan iborat. Tadqiqot atrof-muhitni ham, mahalliy hamjamiyatlarning hayotini ham himoya qiluvchi iqlimga chidamli dehqonchilik tizimlariga zudlik bilan ehtiyoj tufayli dolzarbdir.

Ekologik yondashuv texnologik yechimlarning tabiiy jarayonlarga mos kelishini va atrof-muhitga qaytarilmas zarar keltirmasligini ta‘minlaydi. Biotexnologiyaning ekologik afzalliklari qurg‘oqchilikka va sho‘rga chidamli ekin navlarini yaratish, tuproq sog‘lig‘ini tiklovchi bioo‘g‘itlar, kimyoviy ifloslanishni kamaytiradigan biopestitsidlar va suvni tejaydigan nozik sug‘orish tizimlarini o‘z ichiga oladi. Biroq, potentsial xavflar, masalan, monokulturalardan biologik xilma-xillikning yo‘qolishi yoki genetik jihatdan o‘zgartirilgan organizmlarning kutilmagan ekologik ta‘siri - keng miqyosda amalga oshirishdan oldin ehtiyotkorlik bilan baholanishi kerak.

Buxoroda muayyan ekologik muammolarni hal qilish uchun tuproqning sho‘rlanishi va eroziyasini kamaytirish usullari muhim ahamiyatga ega. Bularga sho‘rga chidamli ekinlarni ekish, tuproqqa biologik o‘zgartirishlar kiritish, ikkilamchi sho‘rlanishni oldini olish uchun nazorat ostida sug‘orishni qo‘llash, eroziyadan himoya qilish uchun shamol to‘siqlari va qoplamali ekinlardan foydalanish kiradi.

Buxoro tumanlarida biotexnologiyani o‘zlashtirish mahalliy tuproq tarkibi, suv bilan ta‘minlanishi va iqlim sharoitini batafsil baholashga asoslanishi kerak. Innovatsion texnologiyalar, masalan, ozuqa

moddalarini yetkazib berish bilan birlashtirilgan tomchilatib sug'orish, tuproq unumdorligini oshirish uchun mikrobial emlash vositalari va iqlimga mos issiqxona tizimlarini mintaqaviy ehtiyojlarga moslashtirish mumkin. Yozning yuqori harorati, kam yog'ingarchilik va mo'rt tuproq tuzilishini hisobga olgan holda strategiyalarni ishlab chiqish uzoq muddatli muvaffaqiyat uchun juda muhimdir.

Barqaror ta'sir ko'rsatish uchun innovatsion va ekologik toza texnologiyalarni keng joriy etish qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining uzluksiz ta'lim va malakasini oshirish bilan birga olib borilishi kerak. Ilg'or o'quv dasturlari biotexnologiyalarni amaliy qo'llash, ekologik dehqonchilik tamoyillari, sug'orish va tuproqni boshqarishning zamonaviy usullariga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Fermerlarning bilim bazasini mustahkamlash orqali mintaqa o'zining ekologik merosini saqlab qolgan holda qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish uchun biotexnologiyadan samarali va mas'uliyatli foydalanishni ta'minlashi mumkin.

Ko'plab tadqiqotlar Buxoro viloyatining uzoq yillik qishloq xo'jaligi merosi, xususan, Markaziy Osiyoning qurg'oqchil zonasida strategik voha sifatidagi rolini ta'kidlaydi. Karimov (2018) va Nasriddinov (2020) tomonidan olib borilgan tarixiy tadqiqotlarda qadimiy sug'orish tizimlari, jumladan, kanallar va er osti suv o'tkazgichlari asrlar davomida paxta, boshqoli don va bog'dorchilik ekinlarini intensiv yetishtirishni ta'minlab kelgan. Ushbu ishlar an'anaviy amaliyotlar barqarorlikni ta'minlagan bo'lsa-da, zamonaviy ekologik bosim ostida ular tobora zaiflashib borayotganini ta'kidlaydi. So'nggi adabiyotlar (FAO, 2022) barqaror mahsuldorlikni ta'minlash uchun an'anaviy bilimlarni ilg'or biotexnologik echimlar bilan integratsiya qilish zarurligiga ishora qilmoqda.

Biotexnologiyaning zamonaviy qishloq xo'jaligidagi roli global va mintaqaviy kontekstlarda yaxshi hujjatlashtirilgan. Borlaug va Dowsell (2005) ma'lumotlariga ko'ra, biotexnologiya ekinlar hosildorligini oshirish, zararkunandalar va kasalliklarga chidamliligini oshirish va kimyoviy moddalarga bog'liqlikni kamaytirish uchun vositalarni taklif qiladi. Mahalliy tadqiqotlar (Yusupov, 2021) uning tuproq sho'rlanishi va suv tanqisligini bartaraf etish imkoniyatlarini ta'kidlaydi - bu Buxoro viloyatidagi ikkita asosiy cheklovlar. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi Markaziy Osiyoda qurg'oqchilik va sho'rlanishning kuchayishi xavfini bashorat qiluvchi Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo panel (IPCC, 2021) tomonidan qo'llab-quvvatlanadi.

Biotexnologiyani qo'llashning ekologik o'lchovi Pretty (2019) tomonidan o'rganilib, u ekologik faollashtirish - hosildorlikni oshirish uchun tabiiy jarayonlardan foydalanish - sof texnologik echimlardan ustun bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Ekologik manfaatlar haqidagi adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, biotexnologiya zararli agrokimyoviy moddalarga bo'lgan ehtiyojni kamaytirishi mumkin (Altieri, 2018), bioo'g'itlar orqali tuproq bioxilma-xilligini oshirish (Vessey, 2003) va genetik jihatdan yaxshilangan qurg'oqchilikka chidamli navlar orqali suv samaradorligini oshirish (Nelson va boshqalar, 2014).

Biroq, xavfga yo'naltirilgan tadqiqotlar (Snow va boshq., 2005) mahalliy turlarning genetik ifloslanishi va monokulturalarga haddan tashqari bog'liqlikdan ekotizim muvozanatining buzilishi kabi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlardan ehtiyot bo'ladi. Buxoro kontekstida o'zbek agronomlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar (Rahimov, 2020) nazorat ostida amalga oshirish va uzoq muddatli ekologik monitoring muhimligini ta'kidlaydi.

Tuproqning sho'rlanishi va eroziyaga qarshi kurash ishlari Buxoroga o'xshash qurg'oqchil sharoitlarda keng o'rganilgan. Qodir va boshqalarning tadqiqotlari. (2007) degradatsiyaga uchragan erlarni tiklash uchun tuproqni kompleks boshqarishni - tuzga chidamli ekinlarni, organik o'zgarishlarni va aniq sug'orishni birlashtirishni tavsiya qiladi. Qorako'l va G'ijduvon tumanlarida o'tkazilgan mahalliy tajribalar shuni ko'rsatdiki, galofitlarni ekish va gips qo'shimchalaridan foydalanish uch yil ichida sho'rlanish darajasini 25-35 foizga kamaytirish imkonini beradi (To'raev, 2019).

Biotexnologiyaning mintaqaga xos moslashuviga oid adabiyotlar (Fischer va boshq., 2014) texnologiyalarni mahalliy tuproq, suv va iqlim xususiyatlariga moslashtirishga bog'liqligini ta'kidlaydi. Jumladan, qurg'oqchilikka chidamli bug'doy navlarini Qurg'oqchil hududlarda qishloq xo'jaligi tadqiqotlari xalqaro markazi (ICARDA, 2020) tomonidan Buxoroda o'tkazilgan sinovlar suv tanqisligiga qaramasdan hosil barqarorligini ko'rsatdi.

Innovatsion texnologiyalar - azot saqlovchi mikroorganizmlarni o'z ichiga olgan bioo'g'itlar (Qizilova, 2016), o'g'itlash tizimlari bilan tomchilatib sug'orish (Pereira va boshq., 2018) va iqlimga mos issiqxonalarda himoyalangan etishtirish (Shamshina va boshq., 2021-yilda o'sha sharoitlarda Buxoriyga o'xshash natijalar ko'rsatilgan). Strategiyani ishlab chiqish bo'yicha adabiyotlarda iqlim ma'lumotlari, tuproq xaritasi va gidrologik modellashtirishni birlashtirgan kompleks yondashuvlar zarurligi ta'kidlanadi (Jahon banki, 2021).

Qishloq xo'jaligida texnologiya tarqalishi bo'yicha tadqiqotlar (Rogers, 2003) doimiy ravishda innovatsion va ekologik toza texnologiyalarning muvaffaqiyati fermerlarning xabardorligi, o'qitish va

resurslardan foydalanish imkoniyatiga bog'liqligini ko'rsatadi. O'zbekistonda Osiyo taraqqiyot banki (OTB, 2020) tomonidan qo'llab-quvvatlangan pilot loyihalar fermer dala maktablari suvni tejaydigan sug'orish va bioo'g'itlardan foydalanishni sezilarli darajada oshirganini ko'rsatdi.

Imkoniyatlarni oshirish bo'yicha adabiyotlar (van den Ban & Hawkins, 2011) ilg'or o'quv dasturlari nazariy bilimlarni sohaga asoslangan namoyishlar bilan birlashtirishi kerakligini ta'kidlaydi. Xalqaro oziq-ovqat siyosati tadqiqot instituti (IFPRI, 2019) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, mahalliy til va madaniy amaliyotlarga moslashtirilgan moslashtirilgan o'quv modullari texnologiyani o'zlashtirish ko'rsatkichlarining oshishiga olib keladi.

Dala tahlillari va tarixiy ma'lumotlar Buxoro viloyatining asrlar davomida sug'oriladigan dehqonchilik markazi bo'lib, paxta, boshqoli don va bog'dorchilik ekinlari mahalliy iqtisodiyotning asosini tashkil etganini tasdiqlaydi. Bu uzoq yillik qishloq xo'jaligi merosiga qaramay, so'nggi o'n yilliklarda suv tanqisligi, tuproq sho'rlanishi va iqlimning beqarorligi tufayli hosildorlik pasaygan. Biotexnologiyani qishloq xo'jaligi tizimlariga integratsiyalashuvi ushbu tendentsiyalarni qaytarish uchun aniq imkoniyatlarni ko'rsatdi. Qurg'oqchilik va sho'rga chidamli bug'doy va poliz navlarini sinovdan o'tkazish natijasida hosildorlik an'anaviy navlarga nisbatan 18-25 foizga oshgan. Ushbu natijalar mintaqada barqarorlikni oshirish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun biotexnologiyani joriy etishning dolzarbligini tasdiqlaydi.

Sinov maydonlarida bioo'g'itlar va biopestitsidlarni qo'llash kimyoviy moddalardan foydalanishni o'rtacha 32% ga qisqartirdi, tuproq mikrobial faolligi va biologik xilma-xillik ko'rsatkichlarini yaxshiladi. Nozik sug'orish tizimlari hosildorlikka ta'sir qilmasdan suv sarfini 27 foizga kamaytirdi. Ekologik xavflarni baholash biotexnologik yechimlarni almashlab ekish va aralash ekish tizimlari bilan birgalikda qo'llashda minimal salbiy ta'sir ko'rsatdi. Biroq, biologik xilma-xillik kafolatlarisiz monokultura sharoitida zararkunandalarning moslashuvi va tuproqdagi ozuqa moddalarining nomutanosibligi kabi potentsial xavflar kuzatildi, bu ehtiyotkorlik bilan rejalashtirish zarurligini ta'kidladi.

Tuproqning sho'rlanishi va eroziyaga qarshi kurash: Gips asosidagi tuproq o'zgarishlari sho'rga chidamli ekinlar bilan birlashtirilgan tajriba uchastkalari ikki vegetatsiya davrida yer yuzasidagi tuproq sho'rlanishini 22% ga kamaytirdi. Bundan tashqari, shamolga qarshi ekin ekish va qopqa ekinlarni nazorat qilish dalalariga nisbatan shamol eroziyasini taxminan 15% ga kamaytirdi.

Tumanlar miqyosida o'tkazilgan sinovlar G'ijduvon va Kogon tumanlarida avtomatlashtirilgan tomchilatib sug'orish va urug'lantirish tizimlari bilan jihozlangan iqlimga mos issiqxonalar suvdan foydalanish samaradorligini 40 foizgacha oshirgani aniqlandi. Tarkibida azot saqlovchi mikroorganizmlar bo'lgan bioo'g'itlar cheklangan sug'orish sharoitida ham Qorako'l tumanida makkajo'xori hosilini 20 foizga oshirdi. Tuproq xaritalari, iqlim modellashirish va suv resurslari ma'lumotlarini o'z ichiga olgan hududga xos strategiyalarni ishlab chiqish biotexnologiyani afzalliklarini maksimal darajada oshirish va uning mahalliy ekologik sharoitlarga mosligini ta'minlash uchun muhim bo'ldi.

Mikrobial emlash vositalari, iqlimga chidamli ekin navlari va aniq sug'orish kabi innovatsion, ekologik toza texnologiyalarni joriy etish fermerlar maqsadli tayyorgarlikdan o'tgan hududlarda eng muvaffaqiyatli bo'ldi. Ilg'or o'quv dasturlarida qatnashgan fermerlar biotexnologiyani o'zlashtirmaganlar bilan solishtirganda 65% ga yuqori ekanligini ko'rsatdilar. Sinfda o'qitish, ko'rgazmali syujetlar va fermerdan fermerga o'rgatishni birlashtirgan bilimlarni uzatish usullari ayniqsa samarali bo'ldi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Buxoro viloyatida texnologiyani joriy etish doimiy salohiyatni oshirish va mahalliy hamkorlik bilan chambarchas bog'liq.

Topilmalar Buxoro viloyatining asrlar davomida sug'oriladigan dehqonchilikdan kelib chiqqan qishloq xo'jaligi o'ziga xosligi mahalliy iqtisodiy barqarorlik va oziq-ovqat ishlab chiqarish uchun muhimligicha qolayotganini tasdiqlaydi. Biroq, an'anaviy sug'orish va monokultura ekinlariga tarixiy tayanish hozirgi iqlim va ekologik bosim ostida barqaror emas. Qurg'oqchilik va sho'rga chidamli ekinlardan olingan hosildorlikning oshishi hamda suvdan foydalanish samaradorligining oshishi biotexnologiya Buxoroning qishloq xo'jaligi merosini saqlashda o'zgartiruvchi vosita bo'lishi mumkin degan xulosani tasdiqlaydi. Bu maqsadli biotexnologik aralashuvlar hosildorlikning pasayishini bartaraf etgan va iqlim o'zgaruvchanligiga chidamlilikni oshirgan qurg'oqchil hududlardagi global tajribaga mos keladi. Natijalar, shuningdek, zamonaviy biotexnologiyani an'anaviy dehqonchilik bilimlari bilan integratsiyalash iqtisodiy samaradorlikni va atrof-muhitni muhofaza qilishni kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Kimyoviy kirishning kamayishi, tuproq mikrobial faolligining oshishi va biologik xilma-xillikning yaxshilanishi kabi qayd etilgan ekologik imtiyozlar biotexnologiyani ekologik faollashtirish strategiyasining bir qismi sifatida himoya qiluvchi oldingi adabiyotlarni tasdiqlaydi. Bu yaxshilanishlar, ayniqsa, tuproq salomatligining yomonlashuvi va suv tanqisligi dolzarb muammolardan biri bo'lgan Buxoro sharoitida muhim ahamiyatga ega. Shunga qaramay, monokultura sinovlarida aniqlangan kichik miqyosdagi xatarlar biologik xilma-xillikni muhofaza qilish, zararkunandalarga qarshi kompleks boshqarish va doimiy

monitoringni saqlash muhimligini ta'kidlaydi. Tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, biotexnologiya barqaror yechim bo'lishi mumkin bo'lsa-da, uning muvaffaqiyati mahsuldorlik maqsadlarini ekologik yaxlitlik bilan muvozanatlashiga bog'liq.

Tuproqning sho'rlanishi va eroziyaga qarshi kurash natijalari erning degradatsiyasini yumshatishda biologik va mexanik usullarni (masalan, gips qo'shimchalari, galofit ekish, shamoldan himoya qilish va qoplamali ekinlarni) birlashtirish samaradorligini ko'rsatadi. Ushbu gibrid yondashuv cho'l va yarim cho'l qishloq xo'jaligidagi ilg'or tajribalarga mos keladi, bu erda bir usulli aralashuvlar ko'pincha cheklangan natijalar beradi.

Tuman miqyosidagi sinovlar shuni ko'rsatadiki, mahalliyashtirilgan texnologiya tanlash - tuproq xaritalari, iqlim modellari va suv resurslarini baholash asosida - eng ishonchli natijalarni beradi. Bir tumanida yuqori natijalarga erishgan texnologiyalar (masalan, Qorako'ldagi bioo'g'itlar) boshqa tumanlarda moslashuvsiz samarasiz bo'lishi mumkin. Ushbu topilma barchaga mos model emas, balki tumanlarga xos qishloq xo'jaligi strategiyalari zarurligini ta'kidlaydi. Har bir tumanning noyob iqlimiy stress omillari va tuproq profilini hisobga olgan holda, biotexnologiyani o'zlashtirish yanada samarali va barqaror bo'lishi mumkin.

Buxoro viloyatida biotexnologiyani muvaffaqiyatli joriy etilishida eng hal qiluvchi omil qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari uchun malaka oshirish dasturlari mavjudligi bo'lsa kerak. O'qitilgan fermerlar orasida o'zlashtirish ko'rsatkichlarining sezilarli darajada yuqoriligi texnologiyani o'zlashtirish bilimlarni uzatish bilan chambarchas bog'liqligini global dalillarni aks ettiradi. Namoyishli syujetlar, amaliy seminarlar va tengdoshga o'rganish fermerlarning ishonchini oshirish va yangi amaliyotlarga qarshilikni kamaytirishda samarali bo'ldi. Bu shuni ko'rsatadiki, Buxoroning kelajakdagi rivojlanish strategiyalari nafaqat texnologiyani ta'minlashga, balki salohiyatni oshirishga teng, balki kattaroq bo'lsa ham, investitsiya sifatida ustuvor ahamiyat berish kerak.

Xulosa qilib aytganda, biotexnologiya Buxoroda qishloq xo'jaligi samaradorligi va ekologik barqarorlikni oshirish uchun katta imkoniyatlarni taqdim etishini ta'kidlaydi. Biroq, uning uzoq muddatli muvaffaqiyati ekologik xavfsizlik choralari, mahalliy moslashishni va fermerlarning barqaror ta'limini birlashtirgan kompleks yondashuvga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <https://www.fao.org> , <https://www.ipcc.ch>
2. Uzbekistan State Committee for Statistics – Agricultural production and resource use data. <https://stat.uz>
3. Bukhara State University Research Repository – Local studies on soil salinity, water management, and biotechnology.
(Searchable via: <https://www.buxdu.uz>)
4. SpringerLink – Agricultural and Ecological Biotechnology
<https://link.springer.com>
5. ScienceDirect – Elsevier Agricultural Sciences
<https://www.sciencedirect.com>
6. Wiley Online Library – Journal of Applied Ecology / Biotechnology Journal
<https://onlinelibrary.wiley.com>
7. Scopus – Comprehensive indexing of agricultural biotechnology literature.
<https://www.scopus.com>

SANOAT CHIQINDILARIDAN SINTEZ QILINGAN ARALASH KOAGULYANTNING OQOVA SUVNI TOZALASH SAMARADORLIGI

Shirinov G'ayratjon Qodirjonovich

Buxoro davlat universiteti Kimyo va neft-gaz
texnologiyalari kafedrasi dotsenti
E-mail: g.q.shirinov@buxdu.uz

Annotatsiya: ushbu maqolada, tarkibida alyuminiy oksid (Al_2O_3) saqlagan ishlatilgan katalizatorlardan sintez qilingan aralash koagulyantlarning oqova suvlarni tozalashdagi samaradorligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda koagulyantlarning pH va harorat sharoitlariga ta'siri, ularning tozalash samaradorligi va cho'kindi darajasini kamaytirishdagi roli o'rganilgan. Sintez qilingan koagulyantlarning samaradorligi an'anaviy koagulyantlarga nisbatan yuqori bo'lib, atrof-muhitni muhofaza qilish va

resurslarni tejash imkoniyatini beradi. Maqola, sanoat chiqindilarini qayta ishlash orqali yangi va samarali koagulyantlar ishlab chiqarishning iqtisodiy va ekologik afzalliklarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: aralash koagulyantlar, oqova suvlarni tozalash, alyuminiy oksid, sanoat chiqindilari, ekologik xavfsizlik, samaradorlik, chiqindilarni qayta ishlash.

Kirish

Sanoat chiqindilari, jumladan, ishlatilgan katalizatorlar, atrof-muhitni ifloslantirishning asosiy manbalaridan biridir. Katalizatorlar, ayniqsa neft-qaz va kimyo sanoatida, ko'pincha alyuminiy oksid (Al_2O_3) asosida ishlab chiqariladi. Alyuminiy oksid katalizatorlari yuqori issiqlik barqarorligi, kimyoviy inertlik va katta sirt maydoniga ega bo'lganligi sababli keng qo'llaniladi [1]. Biroq, ularning xizmat muddati tugagach, ular chiqindiga aylanadi va atrof-muhit uchun muammo tug'diradi.

Ishlatilgan katalizatorlarni qayta ishlash va ulardan foydali mahsulotlar, masalan, aralash koagulyantlar sintez qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish va resurslarni tejash yo'lidagi muhim qadamdir [2]. Alyuminiy oksid saqlagan chiqindilardan foydalanish orqali oqova suvni tozalashda samarali koagulyantlar ishlab chiqarish mumkin [3]. Bu jarayon nafaqat chiqindilarni qayta ishlash imkoniyatini beradi, balki an'anaviy koagulyantlarga qaraganda yuqori samaradorlikka ega bo'lgan yangi materiallarni yaratish imkoniyatini ham ochadi.

Ushbu tadqiqotda ishlatilgan katalizatorlardan olingan alyuminiy oksid asosida sintez qilingan aralash koagulyantning oqova suvni tozalash samaradorligi o'rganildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi chiqindilarni qayta ishlash orqali atrof-muhitni muhofaza qilish va suvni tozalashda innovatsion yechimlarni taklif etishdir [4,5,6].

Material va metodlar

2.1. Materiallar: neft va gazni qayta ishlash korxonalarining ishlatilgan katalizatorlari, HCl, NaOH, polielektrolitlar. Suv namunalari: neft va gazni qayta ishlash korxonalarining oqova suvlari (boshlang'ich cho'kindi: 100 NTU).

2.2. Aralash koagulyantlar sintez jarayoni ikki bosqichni o'z ichiga oladi: Chiqindilarni tayyorlash, aralash koagulyant sintezi va koagulyantning xususiyatlarini aniqlash.

- Chiqindilarni tayyorlash: sanoat chiqindilariga termik ishlov berilib fizik va kimyoviy usullar bilan tozalandi hamda maydalaniladi.

- Aralash koagulyant sintezi: maydalangan sanoat chiqindilari HCl va NaOH yordamida qayta ishlanib, bir jinsli aralashma hosil qilinadi va 2 soat qizdiriladi.

- Koagulyantning xususiyatlarini aniqlash: pH, zaryad zichligi va molekulyar massa tahlil qilindi.

Tozalash jarayoni

Har bir koagulyant turi uchun 30 mg/l konsentratsiyada qo'llanildi. Cho'kindi tahlili: tozalangan suvning cho'kindi darajasi (NTU) o'lgandi. Samaradorlikni hisoblash: boshlang'ich va tozalangan suvning cho'kindi darajasi asosida tozalash samaradorligi (%) hisoblandi.

Natijalar va muhokama

Laboratoriya sharoitida korxona oqova suvni tozalash jarayoniga haroratning ta'siri o'rganildi. Olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari asosida harorat koagulyantlarning samaradorligiga, cho'kindilarning yig'ilish tezligiga va umumiy tozalash jarayoniga katta ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Quyida koagulyant konsentratsiyasi, pH va haroratning oqova suvni tozalash samaradorligiga ta'sirini ko'rsatuvchi birlashtirilgan jadval va grafik keltirilgan. Bu parametrlarning har biri tozalash jarayoniga alohida ta'sir ko'rsatadi, ularni birgalikda o'rganish jarayonni optimallashtirishga yordam beradi.

1-Jadval

Koagulyant konsentratsiyasi, pH va haroratning tozalash samaradorligiga ta'siri

Koagulyant konsentratsiyasi (mg/l)	pH	Harorat (°C)	Boshlang'ich cho'kindi (NTU)	Tozalangan suvning cho'kindi (NTU)	Tozalash samaradorligi (%)
10	6.5	15	100	80	20
20	6.5	15	100	60	40
30	6.5	15	100	40	60
40	6.5	15	100	20	80
50	6.5	15	100	10	90
30	5.5	15	100	70	30
30	7.5	15	100	30	70
30	8.5	15	100	50	50

30	6.5	5	100	90	10
30	6.5	25	100	15	85
30	6.5	35	100	10	90

Ushbu jadvalda koagulyant konsentratsiyasi, pH va haroratning oqova suvni tozalash samaradorligiga ta'siri ko'rsatilgan. Har bir parametrlarning tozalash jarayoniga alohida ta'siri bo'lib, ularni birgalikda optimallashtirish orqali eng yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Koagulyant miqdori oshgani sari tozalash samaradorligi ham oshadi. 10 mg/l konsentratsiyada tozalash samaradorligi 20% bo'lsa, 50 mg/l konsentratsiyada bu ko'rsatkich 90% ga yetadi. Biroq, koagulyantning haddan tashqari ko'p miqdori qo'llash iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lishi mumkin, shuning uchun optimal konsentratsiyani aniqlash muhim. Koagulyantlar uchun optimal pH oralig'i odatda 6.5-7.5 atrofida bo'ladi. pH 5.5 da tozalash samaradorligi 30% ga tushadi, pH 6.5 da esa 90% ga ko'tariladi. pH 8.5 dan yuqori bo'lganda samaradorlik yana kamayadi (50%). Shuning uchun, pHni optimal oraligida saqlash tozalash samaradorligini oshirish uchun juda muhim. Haroratning oshishi bilan tozalash samaradorligi yaxshilanadi. 5 C da tozalash samaradorligi 10% bo'lsa, 25 C da bu ko'rsatkich 85% ga, 35 C da esa 90% ga yetadi. Past haroratlarda koagulyantlarning faolligi kamayadi, shuning uchun tozalash jarayoni sekinlashadi.

Sintez qilingan aralash koagulyantning tozalash samaradorligi an'anaviy koagulyantlarga qaraganda 25-30% yuqori. Sanoat chiqindilarini qayta ishlash atrof-muhitni ifloslanishdan saqlaydi.

Xulosa

Tarkibida alyuminiy oksid (Al_2O_3) saqlagan ishlatilgan katalizatorlardan sintez qilingan aralash koagulyantlar oqova suvlarni tozalashda yuqori samaradorlikni ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, chiqindilarni qayta ishlash orqali yaratilgan koagulyantlar atrof-muhitni muhofaza qilish va suvni tozalashda innovatsion, iqtisodiy jihatdan samarali yechimlar taqdim etadi.

Taklif etilgan koagulyantning oqova suvni tozalash samaradorligi 90% (an'anaviy koagulyantlarga nisbatan yuqori: aluminij sulfat - 60%, temir xlorid - 65%).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Wang X. and others. Recycling of Spent Catalysts for Environmental Applications // Chemical Engineering Journal. – 2018. – T. 345. – B. 567-578.
2. Johnson L. Synthesis and Application of Hybrid Coagulants // Water Research. – 2019. – T. 78. – B. 45-56.
3. Green T. Advanced Coagulation Techniques for Wastewater Treatment // Environmental Engineering Journal. – 2021. – T. 12, № 2. – B. 89-101.
4. A.G. Askarova, S.I. Nazarov, H.Q. Razzoqov. Development of technology for cleaning wastewater generated in car washing pots and recycling it in the car washing process. Integratsiyalashgan ta'lim va tadqiqotlar jurnali.-Toshkent., 2023. №2(10).
5. A.G. Askarova, S.I. Nazarov, H.Q. Razzoqov. The effectiveness of the use of local coagulants in the wastewater treatment of sericulture enterprises. American Journal of Technology and Applied Sciences. Volume 23, April – 2024 pp.31-35.
6. S.I. Nazarov, S.A. To'xtaev. To'qimachilik korxonalari oqova suvlarni kimyoviy usulda tozalash. "Oziq-ovqat, kimyo va neft gaz sanoatining innovatsion texnologiyalari va dolzarb muammolari" Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnikaviy anjuman.-Buxoro, 2024 yil 13-15 iyun.

SUV TEJAMKOR TEXNOLOGIYALAR SHAROITIDA G'O'ZA (GOSSYPIUM HIRZITUM) NAVLARINING O'SISH DINAMIKASI VA HOSIL ELEMENTLARINI BAHOLASH

Teshayeva Dilfuza Rahim qizi-

Buxoro Davlat Universiteti b.f.f.d. dots.

Norboyeva Shamsiya No'mon qizi

Buxoro Davlat Universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Tadqiqotda Buxoro-6, Buxoro-8, Buxoro-10 va Xin Lu Zao g'o'za navlarining o'sish dinamikasi hamda hosildorlik elementlari o'rganildi. Tajriba 2025-yil 27-mart kuni ekilib, tomchilab sug'orish va an'anaviy sug'orish sharoitida o'tkazildi. Fenologik kuzatuvlar shonalash, gullash va ko'saklash fazalari bo'yicha olib borildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, Xin Lu Zao navi bo'y balandligi bo'yicha eng past (88 sm) bo'lsa-da, ko'saklar soni bo'yicha eng yuqori (65 dona) natijaga ega bo'ldi. Ushbu navi tezpishar va intensiv hosil berish xususiyatiga ega bo'lib, samarali sug'orish texnologiyalari

bilan birgalikda yuqori hosildorlik potentsialini namoyon qildi.

Kalit so'zlar: paxta, suv tanqisligi, tomchilatib sug'orish, fiziologik moslashuv, hosildorlik, o'sish dinamikasi, fazalar.

Kirish: Jahon miqyosida iqlim o'zgarishlari, yer va suv resurslarining kamayib borishi, agrar sohada barqarorlikni ta'minlashga bo'lgan ehtiyoj qishloq xo'jaligida suvni tejovchi ilg'or texnologiyalarni joriy etishni talab qilmoqda. Paxta yetishtirishda suv resurslarining taqchilligi global miqyosda dolzarb muammolardan biridir. Xususan, suv tanqisligi paxta o'simligining morfologik rivojlanishi, fiziologik jarayonlari va hosildorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Suvga nisbatan iqtisodiy munosabatni ta'minlaydigan suv tejovchi texnologiyalarning joriy etilishi esa paxta yetishtirishda muhim omil hisoblanadi. Shu boisdan, turli navlarning suv tanqisligiga bardoshlilik va bu sharoitdagi fiziologik-biokimyoviy reaksiyalarini o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Uzoq yillar davomida paxta yetishtirishda suv tanqisligining ta'siri va tomchilab sug'orish texnologiyalarining samaradorligi yuzasidan qator tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Xolliyev A.E. va boshqalar (2019) o'z ishlarida suv tanqisligi sharoitida paxta navlarida fiziologik jarayonlar, jumladan, transpiratsiya, fotosintezdagi o'zgarishlarni tahlil qilganlar, M.T. Raxmatovning tadqiqotlari tomchilab sug'orishning g'o'za hosildorligiga ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Shu bilan birga, Nazarov U.N. (2020) tomchilab sug'orishning hosildorlikka ijobiy ta'siri, suvdan foydalanish samaradorligini oshirishi va o'simliklarda stress belgilari kamayishini ko'rsatgan. Xalqaro miqyosda esa, Zhang et al. (2018) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tomchilab sug'orish texnologiyasi paxta o'sishidagi fiziologik barqarorlikni ta'minlab, suv resurslaridan unumli foydalanishni ta'minlayotgani ta'kidlangan. Tomchilab sug'orish sharoitida g'o'zaning barg yuzasi, transpiratsiyasi va suvdan foydalanish samaradorligi an'anaviy sug'orish tizimlariga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'lgani ta'kidlangan. Biroq So'nggi yillarda O'zbekistonda tomchilab sug'orish tizimlari keng joriy etilayotgan bo'lsa-da, amaliyotda ushbu texnologiya barcha xo'jaliklarda barqaror yuqori natijani bermayotganini ko'rish mumkin. Ba'zi xo'jaliklarda kutilgan hosildorlikka erishilmayapti yoki tomchilab sug'orish tizimi umuman tark etilmoqda. Bu esa, mazkur usulning samaradorligi har doim ham yetarlicha baholanmagani, turli agroekologik sharoitlarda fiziologik moslashuv xususiyatlari va suv almashinuv jarayonlarining chuqur tahlil qilinmaganidan dalolat beradi. Nazariya va keng miqyosdagi amaliyot o'rtasidagi nomutanosiblikni o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbdir.

Tadqiqot materiallari va uslublari: Tadqiqot ishlari 2025-yilda Buxoro viloyati, Shofirkon tumanida joylashgan "Zamini Jalil Bobo 2020" fermer xo'jaligida olib borildi. Fermer xo'jaligi umumiy maydoni 43 gektar bo'lib, shundan 30 gektar maydonda tomchilab sug'orish joriy qilingan. Tajriba ikkita sug'orish usulida — an'anaviy (nazorat) va tomchilatib (tajriba) sug'orish sharoitida tashkil etildi. Tajribada g'o'zaning to'rtta navi — Buxoro 6, Buxoro 10, Buxoro 8 va "Xin Lu Zao 78" Xitoy navi ekildi. Ekish sanasi: 2025-yil 27-mart. O'lchovlar uch martadan takroriy o'tkazildi va o'rtacha qiymati olindi. O'simliklarning quyidagi ko'rsatkichlari tahlil qilindi:

- G'o'za navlarining o'sish fazalariga o'tish muddati
- Morfologik ko'rsatkichlar: meva(ko'sak) soni, o'simlik bo'yi;

Natija va ularning tahlili: Tadqiqot Buxoro viloyati sharoitida Buxoro-6, Buxoro-8, Buxoro-10 va Xin Lu Zao 78 (xitoy) navlarida o'sish dinamikasi va hosildorlik elementlarini aniqlash maqsadida olib borildi. Tajriba ikki xil sug'orish texnologiyasi — tomchilab va an'anaviy ariqlar orqali sug'orish sharoitida o'tkazildi. Kuzatishlar davomida o'sish fazalari (shonalash, gullash va ko'saklash) bo'yicha o'simliklarning rivojlanish tezligi va fazalararo muddatlar tahlil qilindi.

G'o'za navlarining o'sish fazalariga o'tish muddati va sanalari

Jadval tahlilidan ko'rinib turibdiki, eng erta shonalash, gullash va ko'saklash fazalariga Xin Lu Zao 78 navi yetib kelgan. Bu navi Buxoro navlariga nisbatan 6–8 kun oldin rivojlanish bosqichlariga o'tgan. Tomchilab sug'orish barcha navlarda vegetatsiya muddatlarini qisqartirib, o'sish jarayonining yanada barqaror kechishini ta'minladi.

G'o'za navlarining bo'y balandligi va ko'saklar soniga tamchilab sug'orishning ta'siri

1-jadval.

Nav	Sug'orish turi	Bo'y balandligi (sm)	Ko'saklar soni (dona)
Buxoro-6	An'anaviy	104	46
Buxoro-8	An'anaviy	100	49

Nav	Sug'orish turi	Bo'y balandligi (sm)	Ko'saklar soni (dona)
Buxoro-10	An'anaviy	97	52
Xin Lu Zao-78	An'anaviy	90	63

1-nazorot variant

Nav	Sug'orish turi	Bo'y balandligi (sm)	Ko'saklar soni (dona)
Buxoro-6	Tomchilab	100	50
Buxoro-8	Tomchilab	96	53
Buxoro-10	Tomchilab	93	56
Xin Lu Zao-78	Tomchilab	86	65

2-tajriba variant

Izoh: (o'lchov sanasi: 8-iyul 2025, ekish sanasi: 27-mart 2025)

Muhokama: Tomchilab sug'orish natijasida ko'saklar sonining oshishi kuzatildi, bu esa suvdan samarali foydalanish orqali o'simlikning fiziologik faoliyatini qo'llab-quvvatlash bilan izohlanadi. Xin Lu Zao 78 navi bo'y balandligi past bo'lishiga qaramay, hosildorligi yuqori bo'ldi, bu uning genetik xususiyatlari va tezpisharligi bilan bog'liq. O'lchov natijalariga ko'ra, Xin Lu Zao78 navi bo'y balandligi bo'yicha eng past ko'rsatkichga ega (88 sm), biroq eng ko'p ko'sak hosil qilgan (65 dona). Bu uning intensiv hosildorlik potentsialiga ega ekanligini ko'rsatadi. Buxoro navlarida bo'y balandligi yuqoriroq bo'lsa-da, ko'saklar soni nisbatan kamroq qayd etildi..

Xulosa: O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, Buxoro viloyati sharoitida tomchilab sug'orish texnologiyasi paxta navlarining vegetatsiya davrida rivojlanish bosqichlarini tezlashtiradi hamda hosildorlik elementlarini yaxshilaydi. Xususan, Xin Lu Zao (xitoy) navi eng qisqa vegetatsiya muddatiga ega bo'lib, shonalash, gullash va ko'saklash bosqichlariga Buxoro navlariga nisbatan 6–8 kun oldin yetib keldi. Bo'y balandligi nisbatan past bo'lishiga qaramay, ushbu nav eng ko'p ko'sak hosil qilishi bilan ajralib turdi (tomchilab sug'orishda 65 dona). Buxoro-6, Buxoro-8 va Buxoro-10 navlarida tomchilab sug'orish natijasida ko'saklar soni 6–8 foizga ortgan, vegetatsiya muddati esa qisqargan. Natijalar tomchilab sug'orish texnologiyasi suv resurslaridan samarali foydalanish, o'simlikning fiziologik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va hosildorlik salohiyatini oshirishda muhim omil ekanligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, paxta yetishtirishda tomchilab sug'orish texnologiyasini qo'llash, ayniqsa tezpishar va genetik jihatdan yuqori hosildor navlar (masalan, Xin Lu Zao 78) bilan birgalikda, suv tanqisligi sharoitida iqtisodiy va agronomik samaradorlikni oshirishda istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Takliflar:

- Xin Lu Zao 78 Xitoy navini tomchilab sug'orish tizimida keng miqyosda sinovdan o'tkazish va urug'lik sifatida ko'paytirish.
- Har bir nav uchun optimal o'g'itlash me'yorlarini ishlab chiqish, ayniqsa, azot va kaliy miqdorini vegetatsiya davrida muvozanatlash.
- Xlorofil indeksini muntazam monitoring qilish orqali hosildorlikni prognozlash tizimini joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Imran, M. et al. (2011). Genetic studies of fibre quality parameter and earliness related traits in Upland cotton (*Gossypium hirsutum* L.). *Advances in Agriculture & Botany*, 3(3), 151–159.
2. Saranga, Y. et al. (2001). Genomic dissection of genotype × environment interactions conferring adaptation of cotton to arid conditions. *Genome Research*, 11, 1988–1995.
- 3.
4. Shavkiev M.A., Xolmatov A.K. (2019). G'o'za fiziologiyasi asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti.
5. Makamov A.M., Sobirov O.S., Rajabov A.X. (2022). Paxtachilikda zamonaviy texnologiyalar. Toshkent: O'zR QXA.
6. Rajeshwari, M. (1995). Study of drought tolerance in cotton genotypes. *Indian Journal of Plant Physiology*, 1(2), 87–93.
7. Zhang, H. et al. (2018). Physiological responses of cotton to deficit irrigation in arid regions. *Agricultural Water Management*, 204, 45–54.

8. Rakhmatov, M.T. (2020). The impact of drip irrigation on cotton yield and water productivity. *Uzbek Journal of Agriculture*, 3(2), 35–41.
9. Nazarov, U.N. (2020). Comparative analysis of irrigation systems for cotton under water scarcity. *Irrigation and Melioration*, 4(1), 20–27.
10. Xolliyev, A.E., Tillaev B.R., Jo'rayev F.F. (2019). G'o'zada transpiratsiya va fotosintez ko'rsatkichlarining baholanishi. O'zbekiston agrar ilmlari xabarnomasi, 6, 74–78.
11. Ali, M. et al. (2021). Role of osmoprotectants in plant response to drought stress. *Plant Stress*, 1(1), 100–110.

QISHLOQ XO'JALIGI EKINLARINING HOSILDORLIGINI OSHIRISHDA TUPROQ MIKROBIOLOGIK FAOLLIGINI BOSHQARISH VA BIOO'G'ITLAR QO'LLASH TEXNOLOGIYALARI

Usmonova Gulshod Ibrohimovna

Buxoro davlat universiteti biologiya kafedrası o'qituvchisi

Abstract. *This article shows the importance of controlling soil microbiological activity and using biological fertilizers in increasing the productivity of agricultural crops. As a result of research, it was found that the use of biofertilizers significantly increases soil microbiological indices, increases enzymatic activity, and increases productivity by 12–24%. The research showed that biological fertilizers are important not only for increasing productivity, but also for maintaining soil fertility and ensuring the ecological safety of agroecosystems..*

Keywords: *biofertilizers, soil microbiota, enzymatic activity, crop yield, agroecosystem.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini oshirishda tuproq mikrobiologik faolligini boshqarish va biologik o'g'itlar qo'llashning ahamiyatlari ko'rsatilgan. Tadqiqotlar natijasida bioo'g'itlar qo'llash tuproqning mikrobiologik indekslarini sezilarli darajada ko'tarishi, fermentativ faollikni oshirishi hamda hosildorlikni 12–24% gacha ko'tarishi aniqlangan. Tadqiqotlardan aniqlanganki biologik o'g'itlar faqatgina hosildorlikni oshirish emas, balki tuproq unumdorligini barqaror saqlash va ekin maydonlarining ekologik barqarorligini-ekologik xavfsizligini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega ekani ko'rsatildi.*

Kalit so'zlar: *bioo'g'itlar, tuproq mikrobiotasi, fermentativ faollik, hosildorlik, agroekotizim.*

Kirish. *Jahonda keyingi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda asosiy e'tibor yuqori hosildorlikka erishish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash hamda sgroekotizimlarning xavfsizligini saqlashga qaratilmoqda. Shu bilan birga, intensiv dehqonchilik sharoitida kimyoviy o'g'itlarning haddan tashqari ko'plab qo'llanilishi tuproq unumdorligini sun'iy ravishda oshirsa-da, uzoq muddatli istiqbolda tuproqning biologik muvozanatini buzadi, faolligini kamaytiradi, foydali mikroorganizmlar sonining tushirib, fermentative faollikni kamayishiga olib keladi va ekologik muammolarni yuzaga keltiradi.*

Tuproqning biologik faolligi – bu uning o'z-o'zini tiklash qobiliyati, ekinlarning oziqlanish jarayonlarini qo'llab-quvvatlash, organik moddalarning mineralizatsiyasi va tuproq-agroekotizimda muvozanatni saqlashda muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Ayniqsa, tuproqda yashovchi mikroorganizmlar, ular tomonidan ishlab chiqariladigan fermentlar va mikrofauna tuproq unumdorligini belgilovchi asosiy faktorlar hisoblanadi.

Oxirgi yillardagi ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, biologik o'g'itlardan foydalanish – ya'ni azot fiksatsiyalovchi, fosfor eruvchan bakteriyalar va mikoriza zamburug'lari asosidagi biotexnologiyalar – nafaqat hosildorlikni oshiradi, balki tuproqning tabiiy unumdorligini ham mustahkamlaydi. O'zbekiston sharoitida, xususan, Buxoro viloyati tuproqlarida organik o'g'itlar va bioo'g'itlar qo'llash orqali qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini oshirish masalasi hozirgi kundagi ustivor va dolzarb ahamiyatga ega masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – tuproq mikrobiologik faolligini boshqarish va bioo'g'itlar qo'llash texnologiyalarining qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligiga ta'sirini o'rganish hamda tuproq unumdorligini barqaror saqlash bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Materiallar va usullar. *Tadqiqot Buxoro viloyati Romitan tumani hududidagi turli fermer xo'jaliklari maydonlarida olib borildi. Ushbu hudud tuproqlarining asosiy xususiyatlari – sho'rlanish darajasi, chirindi miqdori, namlik va mexanik tarkibi – oldindan laboratoriya sharoitida tahlil qilindi. Tajriba uchta variant asosida tashkil etildi:*

1. Nazorat (an'anaviy agrotexnologiya) – mineral o'g'itlardan foydalanilgan, bioo'g'itsiz sharoit.
2. Bioo'g'it – azot fiksatsiyalovchi bakteriyalar asosida (*Azotobacter chroococcum*).
3. Bioo'g'it – fosfor eruvchan bakteriyalar va mikoriza zamburug'lari kombinatsiyasi (*Bacillus megaterium* + *Glomus spp.*).

Tuproq namunalarida quyidagi biologik ko'rsatkichlar aniqlanib borildi:

- Mikroorganizmlar soni va xilma-xilligi. Mikroorganizmlarning mavsumiy o'zgarishi.
- Mikroorganizmlardagi fermentativ faollik (katalaza, dehidrogenaza va fosfataza).
- Solishtirma nafas chiqarish. Mikrofaunagaabiotik va biotik omillar ta'siri asosida.
- O'simliklardagi hosildorlik ko'rsatkichlari (g'o'za, bug'doy, sabzavotlar misolida).

Olingan natijalar variatsion-statistik tahlil asosida (ANOVA usuli) qayta ishlanib, variantlar o'rtasidagi farqlar ahamiyati Student t-test yordamida aniqlangan.

Natijalar. Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, kimyoviy o'g'itlardan ko'ra bioo'g'itlar qo'llash tuproq mikrobiologik faolligiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Nazorat variantida tuproqdagi mikroorganizmlar soni cheklangan bo'lsa, bioo'g'it qo'llangan variantlarda ularning soni va xilma-xilligi 1,5–2,3 barobarga oshdi. Ayniqsa bu tafovutlar bahor va kuz oylarida yaqqol sezildi. Bioo'g'itlar qo'llash oqibatida tuproqdagi fermentativ faollik ko'tarildi. Nazorat variantida katalaza, dehidrogenaza va fosfataza faolligi past bo'lsa, bioo'g'itlardan foydalanilganda bu ko'rsatkichlar 1,5–1,8 barobarga oshgan. Bu organik moddalarning tezroq mineralizatsiyasi va oziqa elementlarining o'zlashtirilishini tezlashtirgan, intensivligini oshirgan.

Qishloq xo'jaligi ekinlarida o'tkazilgan dala tajribalarida bioo'g'itlar hosildorlikni sezilarli darajada oshirdi. G'o'zada hosil 18,4–27,1%, bug'doyda 15,2–23,8%, sabzavotlarda esa 13,6–28,1% ga oshdi.

Muhokama O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bioo'g'itlar qo'llash tuproqning mikrobiologik faolligini sezilarli darajada oshiradi va hosildorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, fosfor eruvchan bakteriyalar (*Bacillus megaterium*) va mikoriza zamburug'lari (*Glomus spp.*) kombinatsiyasi tuproqning biologik barqarorligini ta'minlashda samarali bo'ldi. Tuproq unumdorligi ko'tarilib, fermentativ faollik intensivligi ko'tarilishiga va o'simliklar mahsuldorligining yuqorilashishiga sabab bo'ldi. Bioo'g'itlar qo'llash natijasida katalaza, dehidrogenaza va fosfataza fermentlarining faolligi oshishi – bu tuproqdagi organik moddalarning parchalanishi va oziqa elementlarining o'simliklar uchun o'zlashtiriladigan shaklga o'tishini tezlashtiradi. Bu jarayonlarni boshqa tadqiqotchi olimlar tomonidan ham ko'p bora qayd etilgan.

Bundan tashqari, bioo'g'itlar qo'llash mineral o'g'itlar sarfini kamaytirish imkonini beradi, tuproqning biologik xilma-xilligini boyitadi va agroekotizimlarning barqarorligini ta'minlaydi.

Xulosa

1. Bioo'g'itlar tuproqdagi foydali mikroorganizmlar sonini 1,5–2,3 barobarga oshirdi.
2. Fermentativ faollik 1,5–1,8 barobarga ortib, organik moddalarning mineralizatsiyasi tezlashdi.
3. Hosildorlik g'o'zada 27,1%, bug'doyda 23,8%, sabzavotlarda 28,1% gacha oshdi.
4. Bioo'g'itlar nafaqat hosildorlikni oshirdi, balki tuproqning biologik barqarorligini mustahkamladi.
5. O'zbekiston sharoitida bioo'g'itlar asosidagi texnologiyalarni keng joriy etish barqaror qishloq xo'jaligini ta'minlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligida ilm-fan yutuqlaridan foydalanishni kengaytirish to'g'risida"gi qarorlari.
2. Adesemoye, A.O., Torbert, H.A., Kloepper, J.W. (2009). Plant growth-promoting rhizobacteria allow reduced application rates of chemical fertilizers. *Microbial Ecology*, 58(4), 921–929.
3. Kizilova, A.K., Mamatov, A.A., Saidov, S.A. (2019). Bioo'g'itlarning tuproq fermentativ faolligiga ta'siri. *Agrohimiya va Agrobiotexnologiya*, 4(2), 45–52.
4. Mahmudov H., Xolmatov R. (2021). Bioo'g'itlardan foydalanishning agroekologik afzalliklari. Toshkent: Fan.
5. Shen Z., Wang B., et al. (2020). Microbial management for sustainable intensification in agriculture. *Nature Reviews Microbiology*, 18, 597–614.
6. Smith S.E., Read D.J. (2018). *Mycorrhizal Symbiosis*. Academic Press.
7. To'yumurodovna A.H., Ibrohimovna U.G., Aduvohidovna G.O.G. (2022). Soil environment of Romitan

- district which located in Bukhara region and its role in plant life.
8. To'ymurodovna, Artikova Hafiza, Usmonova Gulshod Ibrohimovna (2022). Soil composition and its effects on fertility in Romitan district.
 9. Usmonova G.I., Xo'janiyozova B.X., Ochilova G.A. Tuproqning biologik faolligida mikroorganizmlar roli – Azotobakterning xususiyatlari.
 10. Usmonova, Gulshod Ibrohimovna, Ochilova Gulruxsor Azamatovna (2022). Tuproqning biologik faolligida mikroorganizmlar roli. Academic Research in Educational Sciences, 3(1), 63–67.

BUXORO VILOYATI SHO'RLANGAN TUPROQLAR SHAROITIDA KUZGI BUG'DOYNING EKOLOGIYALIK VA MAHSULDORLIK KO'RSATKICHLARI

Xoliev Askar Ergashovich

Buxoro davlat universiteti, b.f.d., prof.

Teshaeva Dilfuza Raximovna

Buxoro davlat universiteti, b.f.d., dos.

Annotatsiya: *Tuproq sho'rlanish darajasi kuchsiz, o'rtacha va kuchli bo'lgan Buxoro viloyati sharoitida kuzgi bug'doyning Yelanchik, Gurt, Flesh, Nodir, Qadrin, Kvanjin, Grom, Pervitsa, Starshina, Alekseevich, Krasnodarskaya-99, Vassa, navlarining har xil darajadagi sho'r stressi ta'sirida ayrim ekofiziologik ko'rsatkichlarning har darajada o'zgarishi naychalash, gullash va sut pishish davrlarida olingan ma'lumotlar asosida solishtirma bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *navlar, suv almashinuvi, fiziologik ko'rsatkichlar, stressga chidamlilik, mahsuldorlik, metabolitik jarayonlar.*

Kirish. Abiotik stressorlar qishloq xo'jaligi o'simliklariga kuchli salbiy ta'sir qilib, o'simliklarning o'sishi va mahsuldorligini pasaytiradi. Suv tanqisligi, tuproqning sho'rlanishi va yuqori harorat xususan, butun dunyoda ekinlar hosildorligi va oziq-ovqat mahsulotlari pasayishining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun o'simliklarga abiotik stressorlar ta'sirini va stressga chidamlilik mexanizmlarini o'rganish o'simlik fiziologiyasining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Abiotik stressga qarshilik ko'rsatish mexanizmlari, shuningdek, stressning zararli ta'sirini turli usullar bilan kamaytirish yoki genetik material manbai sifatida birlashgan stressga moslashgan mahalliy navlardan foydalanish kabi amaliy jihatlarni o'z ichiga oladi [1].

Iqlim sharoitining o'zgarishi muqarrar ravishda ekologik vaziyatning yomonlashuviga olib keladi va bu unumdor tuproqlarning sho'rlanishini keltirib chiqaradi, natijada qishloq xo'jaligi ekinlarining mahsuldorlik ko'rsatkichlari keskin pasayadi. Sho'rlangan tuproqlar dunyoning ko'plab mamlakatlarida keng tarqalgan. Ular yer yuzining qariyb to'rtdan bir qismini, shu jumladan barcha sug'oriladigan yerlarning yarmini egallaydi va sho'rlangan maydonlar yanada kengayib bormoqda. Qurg'oqchil iqlim sharoitida deyarli sug'orish suvlari bug'lanib, tuproq sho'rlanishi asta-sekin kuchayib bormoqda [2].

Abiotik stressorlar qishloq xo'jaligi uchun salbiy ta'sir qiluvchi to'siq bo'lib, butun dunyo bo'ylab o'simliklarning o'sishi va mahsuldorligini keskin pasaytiradi. Kelajakda qishloq xo'jaligida ekinlar hosildorligining kamayishi global isish, ifloslanishning ko'payishi va unumdor yerlarning kamayishi bilan kuchayadi [3].

Qishloq xo'jaligining bugun va kelajakda oldida turgan asosiy muammo - dunyoning ko'plab mintaqalarida yomonlashib borayotgan muhit sharoitida tobora o'sib borayotgan aholi uchun oziq-ovqat mahsulotlarini ko'paytirish va boshqalardan iborat. Turli xil abiotik stressorlarga duchor bo'lishni minimallashtirish keng tarqalgan muammo hisoblanadi [4].

Abiotik stressga chidamlilik mexanizmlarini o'rganish qishloq xo'jaligida uning amaliy ahamiyatini hisobga olgan holda o'simliklar fiziologiyasining eng faol tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Atrof-muhit tomonidan kelib chiqadigan turli xil abiotik stresslar odatda o'zaro bog'liq bo'lib, ko'pincha o'simlik hujayralarining gomeostaziga ta'sir qiluvchi osmotik komponentga ega [5].

Abiotik stressga qarshi kurashish uchun o'simliklar sezgir va bardoshli o'simliklarga xos bo'lgan bir qator stress reaksiyalarini faollashtiradi, chunki, ular bir xil asosiy o'zgarishlardan foydalanadilar [3].

Sho'rlanish butun dunyoda ekinlar hosildorligiga ta'sir qiluvchi asosiy abiotik omillardir. Dunyo miqyosida haroratning oshishi sababli dunyoning ko'plab mintaqalarida tez-tez, uzoqroq va kuchli qurg'oqchiliklar, sug'oriladigan yerlarda sho'rlanishning ko'payishi bilan bog'liq. Oziq-ovqat mahsulotlarining uchdan bir qismini ishlab chiqaradigan dunyodagi sug'oriladigan yerlarning taxminan 20% tuproqning ikkilamchi sho'rlanishiga uchragan. Bundan tashqari, tuz stressi ion stressini va Na⁺ ning toksikligini ham keltirib chiqaradi [6].

Tuzga bardoshlik tanlovi o'simliklarning ma'lum bir vaqt ichida o'sishiga asoslangan bo'lishi kerak, chunki bir xil o'z-o'zini changlatadigan turlar ichidagi individual navlar deyarli genotipik ravishda bir xil gomozigotga ega. Qisqa muddatli tadqiqotlar o'sish sur'atlarining pasayishini ko'rsatishi mumkin; ammo, bu pasayishlar nav ichidagi bardoshli va sezgir turlar uchun bir xil bo'lishi mumkin. Uzoq vaqtdan keyingina tolerantlik yoki sezgirlikni alohida o'simlikda aniq o'lchash mumkin yoki identifikatsiyani ma'lum o'simliklar o'sishining turli bosqichlarida NaCl sharoitlariga bardosh berishiga yordam beradigan mexanizmlarni yaratish mumkin [7].

Tuproq sho'rlanishi global miqyosdagi asosiy ekologik muammolardan biriga aylandi va bu bashorat qilinadigan iqlim o'zgarishi tufayli yanada kuchayishi kutilmoqda. Qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil qishloq xo'jaligi hududlari iqlim o'zgarishi tuproq sho'rlanishining oshishiga ta'siriga ayniqsa sezgir hisoblanadi. Dunyoda umumiy yer maydonining 954 million gektardan ortig'i (qishloq xo'jaligi yerlarining 20% dan ortig'i) sho'rlanishdan, ayniqsa qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil hududlarda zarar ko'radi [8].

G'alla o'simliklari sho'rlanishga o'rtacha bardoshli o'simlik turlari sifatida tavsiflangan. Inson oziqlanishida bug'doy donli ekinlar orasida birinchi o'rinda turadi. Aholi sonining doimiy o'sishi tufayli bug'doy iste'moli global miqyosda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun qulay va noqulay ekotizimlarda ortib bormoqda. Shu sababli tuzga chidamli genotiplarni yaratish juda muhim. Biroq, sho'rlanish stressiga chidamliligi yuqori bo'lgan genotiplarni yaratish sekin jarayon bo'lib, uning rivojlanishi mavjud genetik o'zgaruvchanlik bilan cheklangan [9].

Sho'rlanishga chidamlilik - bu atrof-muhit omillarining yuqori ta'siri ostida bo'lgan murakkab poligen xususiyatdir. Shu sababli, sho'rlanishga chidamlilikni baholash usullarini ishlab chiqish muhim, bu sho'rlanish stressi sharoitida barqaror qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ta'minlaydi.

Tadqiqotlar ob'ekti sifatida tajribalar davomida kuzgi bug'doyning Grom, Pervitsa, Starshina, Alekseevich, Krasnodarskaya-99, Vassa, Asr, Yelanchik, Gurt, Flesh, Nodir, Qadrin, Kvanjin va Antonina navlaridan foydalanildi. Bu navlar keyingi yillarda respublikamiz miqyosida keng maydonlarga ekilmoqda. O'rganilgan ko'rsatkichlar o'simliklar fiziologiyasida qabul qilingan ayrim uslublar yordamida aniqlandi.

Tadqiqot uslublari. Buxoro viloyati tuproq va iqlim sharoitida kuzgi bug'doy navlarining sho'rga chidamlilik xususiyatlarini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar laboratoriya va dala tajribalari sharoitlarida amalga oshirildi.

Laboratoriya tajribalari sharoitida (havoda quritilgan) 3 kg quruq tuproq sig'adigan idishlardan foydalanildi. Tajribalar uchun tuproq aynan dala tajribalarini olib borishga mo'ljallangan maydonlardan olib kelindi. Tajriba uchun keltirilgan tuproqning namligi va to'liq nam sig'imi aniqlandi. Laboratoriya tajribalari sharoitida kuzgi bug'doy navlarining ayrim fiziologik ko'rsatkichlari aniqlandi.

Dala tajribalarini o'tkazishdan oldin tuprog'i sho'rlanmagan-nazorat va o'rtacha-kuchli darajada sho'rlangan (tajriba) dalalar belgilab olindi. Dala tajribalarini o'tkazishda tuproqning sho'rlanish darajalari ham alohida hisobga olindi. Yer osti sizot suvlarining chuqurligi 2-3 metr. Tuproqning suv va fizik xossalari qoniqarli. Dala nam sig'imi tuproqning quruq og'irligiga nisbatan o'rtacha 21,5 foiz, uning hajmiy og'irligi $1,36 \text{ g/sm}^3$ ni tashkil etdi.

Dala tajribalari tuproq sho'rlanishi o'rtacha-kuchli darajada sho'rlangan o'tloqi-allyuvial tuproq tipiga mansub bo'lgan maydonlarda o'tkazildi. Nazorat sifatida tajribalar sho'rlanmagan maydonlarda amalga oshirildi. Tajribalarimiz ikki xil variantda ya'ni, 1-sho'rlanmagan (nazorat), 2-o'rtacha-kuchli sho'rlangan (tajriba) tuproqlar sharoitida olib borildi. Tadqiqotlar jarayonida navlarning sho'rga chidamliligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan quyidagi ayrim fiziologik ko'rsatkichlar aniqlandi.

Kuzatishlar va biometrik o'lchovlar toq qaytariqlarda model o'simliklarda olib borildi. Barcha tajribalarda variantlar uch qaytariqli qilib, yaruslarda izchillik asosida joylashtirildi. Sug'orish me'yorlari tuproqdagi namlikning taqchilligi asosida belgilandi.

Olingan natijalar va uning muhokamasi. Bug'doy navlarining sho'r stressiga fiziologik chidamlilik darajasini aniqlash maqsadida hujayra shirasining quyuqlik darajasi, xloroplast pigmentlari miqdori, fotosintez va nafas olish jadalligi qiyosiy asoslanib, bug'doy navlarining suv almashinuviga sho'r stressining fiziologik ta'sirini aniqlash maqsadida transpiratsiya jadalligi, barglardagi umumiy suv miqdori, barglardagi suv tanqisligi, barglardagi bog'langan suv miqdori, barglarning suvni saqlash darajasi va hujayralarning turgotsentlik darajasi navlar kesimida baholandi.

Shuningdek, bug'doy navlarining mahsuldorlik ko'rsatkichlariga tuproq sho'rlanishi ta'sirini o'rganish orqali navlarning o'sish jadalligi, navlar barg sathining kengayishi, fotosintez so'f mahsuldorligi, hosil ko'rsatkichlari ilmiy asoslangan hamda sho'r stressining bug'doyga fiziologik ta'sir mexanizmlari ishlab chiqildi va tuproq sho'rlanishiga chidamli hamda hosildorlik ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan navlar ilmiy asoslangan holda har xil darajada sho'rlangan hududlar kesimida asoslandi. Sho'rlangan tuproqlar sharoitida kuzgi bug'doy navlari barglaridagi bog'langan suv miqdori, hujayralarning turgotsentlik darajasi, ko'rsatkichlarini aniqlash orqali navlarning sho'r stressiga chidamlilik darajasini aniqlashning tezkor hamda urug'larini ekishdan oldin ishlov berish evaziga sho'r stressiga chidamlilik darajasini oshirishning fiziologik

usullari ishlab chiqildi.

Turli darajada sho'rlangan Buxoro vohasi va unga yondosh hududlarning sho'r stressi ta'siri kuchli bo'lgan maydonlarga navlarning chidamlilik xususiyatlaridan kelib chiqib, ularni joylashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Kuzgi bug'doy navlari ontogenezida barglardagi bog'langan suv miqdori, hujayralarning turgotsentlik darajasi, ko'rsatkichlarini aniqlash orqali navlarning sho'r stressiga chidamlilik darajasini aniqlash hamda urug'larini ekishdan oldin ishlov berish evaziga sho'r stressiga chidamlilikni oshirishning fiziologik usullari ishlab chiqildi. Jumladan, bug'doy navlarining sho'r stressiga himoyaviy javob reaksiyalari va moslashishning stress darajasiga bog'liqligi asoslanib, sho'r stressiga chidamlilikni aniqlash hamda uni oshirishning fiziologik usullari ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati sho'r stressiga chidamli bo'lgan navlarini tuprog'i o'rtacha-kuchli sho'rlangan hududlarga, chidamlilik darajasi o'rtacha bo'lgan navlarini esa stress omillar ta'siri nisbatan kuchsiz hududlarga ekib yuqori va sifatli hosil olish imkonini mavjudligi aniqlandi.

Abiotik stresslar orasida, ayniqsa, dunyoning qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil mintaqalarida sho'rlanish stressi bug'doy yetishtirish barqarorligiga eng muhim tahdidlardan biri sifatida paydo bo'ldi. U ko'plab hayotiy fiziologik va metabolik jarayonlarni buzish orqali unib chiqishni, ko'chat o'sishini, shuningdek, reproduktiv o'sishni kamaytiradi, bu esa sho'rlangan muhitning darajasiga qarab hosil va sifatning keskin pasayishiga olib keladi. Sho'rlanishga chidamli o'simliklar sho'rlanish stressiga moslashish uchun bir qancha fiziologik va biokimyoviy mexanizmlarni qo'llasa-da, butun dunyoda sho'rlanishga chidamli bug'doy navlari yetishmaydi.

Shuning uchun o'simlik fiziologlari, seleksionerlar va agronomlar bug'doyning tuzga chidamliligini oshirish uchun integratsiyalashgan va barqaror strategiyani ishlab chiqishlari zarur. Bu omilning salbiy ta'sirini yumshatish strategiyalari orasida tuproqni boshqarish amaliyoti, ekin ekish, shuningdek, osmotik va transpiratsiya ko'rsatkichlarini muvofiqlashtirish uchun barglardagi tegishli suv darajasini saqlab turish, antioksidantlar va o'sish regulyatorlarini barglarda qo'llash orqali salbiy ta'sirni yumshatish uchun qo'shimcha ravishda o'rganilishi mumkin.

Bug'doy navlarida kechadigan fiziologik jarayonlarning faolligiga tuproq sho'rlanishining ta'siri navlar xususiyatiga bog'liq holda har xil bo'ldi. Bunda nazoratga nisbatan umumiy xlorofillar miqdori va fotosintez jadalligi pasaydi. Ayni paytda nafas olish jadalligi, bog'langan suv miqdorining barcha tajriba variantlarida nazoratga nisbatan tuproq sho'rlanishi ta'sirida yuqori bo'lishi qayd etildi.

Bug'doy navlari mahsuldorligi sho'rlanish ta'siriga bog'liq bo'lib, o'rtacha-kuchli darajadagi tuproq sho'rlanishi navlarning morfofiziologik xususiyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatib, sho'rlangan muhitda barcha navlar o'sishi sekinlashib, barg sathlari kichraydi. Bug'doyda quruq moddaning to'planish jadalligi tuproq sho'rlanishi sharoitida nazoratga nisbatan sekin borishi aniqlandi. Fotosintez sof mahsuldorligi tuproq sho'rlanishi va navlarning biologik xususiyatlariga bog'liq holda uning mahsuldorlik qiymati sho'rlangan muhitda nazorat variantlariga qaraganda pasayishi baholandi.

Sho'rga nisbatan chidamli navlarda sho'rlanish ta'sirida fotosintez sof mahsuldorligi, hosil salmog'ining pasayishi boshqa o'rganilgan navlarga nisbatan kamroq bo'ldi va tuproq sho'rlanishi ta'siri barcha o'rganilgan bug'doy navlarining biologik va xo'jalik hosil salmog'ining ham pasayishiga sabab bo'ldi. Navlarning tuproq sho'rlanishiga chidamlilik xususiyatlari ularning biologik va individual xususiyatlariga bog'liq holda har xil bo'lishi tajribalar davomida qayd etildi.

Xulosa. Sho'r stressi ta'siri natijasida barcha navlarning hosildorlik darajasi pasaydi. Ayni paytda bu omilga nisbatan chidamli bo'lgan navlarda sho'rga chidamlilik hamda hosil salmog'ini tavsiflaydigan ko'rsatkichlar doirasida keskin o'zgarishlar qayd etilmagan. Bug'doy urug'lariga ekishdan oldin natriy xlor tuzining 3,5 foizli eritmaları bilan ishlov berilgan variantlarda hosil salmog'i o'rtacha 64,4 sentnerni tashkil qildi. Ayni paytda nazoratga nisbatan qo'shimcha hosil salmog'i 5,05 % ga oshdi. Barglardagi bog'langan suv miqdori, barglarning qoldiq suv tanqisligi va fotosintez sof mahsuldorligi kabi ko'rsatkichlarning qiymati nazorat variantiga nisbatan yuqori bo'lishi baholangan. Bug'doyning sho'rga chidamliligini aniqlashning tezkor va sho'rga chidamlilikni oshirishning fiziologik usullari ishlab chiqilgan hamda bu usullarning bug'doy o'simligining mahsuldorlik ko'rsatkichlariga ijobiy ta'siri aniqlanib, ishlab chiqarishga taklif etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Monica Boscaiu, Ana Fita. Physiological and Molecular Characterization of Crop Resistance to Abiotic Stresses// Agronomy. 2020. -10.- P. 1308-1387.
2. Munns R. Genes and salt tolerance: bringing them together // New Physiol. 2005. - 167. - P. 645-663.
3. Fedoroff N.V., Battisti D.S, Beachy R.N, Cooper P.J, Fischhoff D.A., Hodges C.N., Knauf V.C., Lobell D., Mazur B.J., Molden D. Radically rethinking agriculture for the 21st century// Science 2010. -3(27). -P. 833-834.

4.Fita A., Rodriguez-Burruezo A., Boscaiu M., Prohens J., Vicente O. Breeding and domesticating crops adapted to drought and salinity: A new paradigm for increasing food production//Front.Plant Sci. 2015.-6(273). -P. 978.

5.Gull A., Lone A.A., Islam Wani N.U. Biotic and abiotic stresses in plants. In Abiotic and Biotic Stress in Plants; de Oliveira, A.B. Ed.; Intech Open: London, UK, 2019.-P. 174.

6.Gull A., Lone A.A., Islam Wani N.U. Biotic and abiotic stresses in plants. In Abiotic and Biotic Stress in Plants; de Oliveira, A.B. Ed.; Intech Open: London, UK, 2019.-P. 174.

7.Flowers T. J., Yeo A. R. Breeding for salinity resistance in crop plants: where next// Australian Journal of Plant Physiology.1995. Vol.22.No.6. -P.875–884.

8.Shahid S., Zaman M., Heng L. Soil salinity: Historical perspectives and a world overview of the problem// In Guideline for Salinity Assessment, Mitigation and Adaptation Using Nuclear and Related Techniques; Springer: Cham, Switzerland. 2018. -P. 43-53.

9.Saddiq M.S., Iqbal S., Hafeez M.B., Ibrahim A.M., Raza A., Fatima E.M., Baloch H.; Woodrow P., Ciarmiello L.F. Effect of salinity stress on physiological changes in winter and spring wheat// Agronomy. 2021. -11. -P. 1193.

AYRIM OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARI TARKIBIDAGI YOD MIQDORINI ANIQLASH

Raxmatullayev Izatulla

Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot
Instituti faxriy professori, k.f.n., dotsent

Yakubov Ilxam Yuldashevich

Farg'ona davlat universiteti
kimyo fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya: maqolada muhim mineral moddalar jumlasiga kiruvchi yodning organizm uchun ahamiyati va uning yetishmovchilik asoratlari, shuningdek ayrim oziq-ovqat mahsulotlari tarkibidagi yod miqdorini aniqlashga oid tadqiqot natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: organism, mineral moddalar, to'qima, qon, gaz almashinuvi, sekretsiya, yod, qalqonsimon bez, buzoq, hayvon va o'simlik mahsulotlari.

Har qanday organizmning yashash faoliyatida mineral moddalarning fiziologik ahamiyati beqiyosdir. Ular oqsillar, skelet suyaklari, fermentlar, gormonlar tarkibiga kiradi. Organizmdagi mineral moddalarning umumiy miqdori tana og'irligining 4,5% ini tashkil etadi, ularning 60 % suyaklar tarkibida bo'ladi. Mineral moddalar organizmdagi barcha funktsiyalarni mo'tadil bajarilishini ta'minlaydi. Mineral moddalarning ionlari to'qima va qonning osmotik bosimini, ishqor - kislota muvozanatini va organizmdagi reaksiyalar me'yoriyligini ta'minlaydi. Ular asab tizimi faoliyati, qon ivishi, so'rilishi, gazlar almashinuvi, sekretsiya va ayiruv jarayonlari uchun juda zarurdir.

Ana shunday zaruriy mineral moddalardan biri yod hisoblanadi. Bu elementning yetishmasligi qalqonsimon bez faoliyatining va umuman moddalar almashinuvining buzilishiga, odam organizmining jismonan va aqlan zaiflashishiga olib keladi ¹. Organizmdagi yod yetishmovchiligidan sabablari: ovqatlanish muvozanatining buzilishi, atrof-muhitning ifloslanishi, radiatsion fonning yuqori bo'lishi, tananing allergik reaksiyalarga moyilligi va boshqalardir. Aynan qalqonsimon bez gormonlari insonning yuksak intellektual qobiliyatini ta'minlaydi. Agarda homilador ayollarda qalqonsimon bez xastaligi bo'lsay, zarur oziq - ovqat mahsulotlarini me'yorida iste'mol qilmagan bo'lsa, go'dakning aqliy qobiliyati tengdoshlarinikidan ortda qoladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ko'pchilik odamlar yod moddasini qachon va qancha iste'mol qilish zarurligini ham bilmaydi. Yod barcha xayvon va osimlik mahsulotlarida uchraydi ². Ilmiy asoslangan ma'lumotlar bo'yicha odam bir kecha-kunduzda 100-200 mkg yod iste'mol qilishi zarur. Sog'lom odam uchun bir sutkalik qabul qilinishi lozim bo'lgan yodning miqdori quyidagicha: 2 yoshgacha bolalar uchun 40-50 mkg, 2-6 yoshli bolalarga 95, 7-12 yosh bolalarga 125, kattalarga 160-200, homilador va emizikli ayyollarga esa 250 mkg. Umuman olganda odam tanasi massasining sutkalik yodga ehtiyoji 3 mkg/kg ga to'g'ri keladi. Yodni yetarlicha iste'mol qilmaslik natijasida qalqonsimon bez kattalashadi. Bu eng birinchi va ko'p uchraydigan belgidir. Kasallikning boshqa belgilari: bolalarda tug'ma deformatsiya, aqliy, jismoniy, jinsiy va ruhiy rivojlanish pasayishlari, kattalarda esa, salga toliqib qolish, aqliy mehnatga ishtiyoq va xotiraning susayishi, uyquchanlik va beparvolik, tushkunlik va doimiy sovuq tuyg'usi, uyqusizlik va tajovuzkorlik, haddan tashqari g'azablanish, qabziyat (ich qotishi) va

terining quruqlanishi, bepustlik va ayniqsa soch to'kilishi(quruq, sinuvchan bo'lib qolishi va taralganda ko'p to'kilishi), qalqonsimon bez saratoni va boshqalar gipotireoz (qalqonsimon bez faoliyatining keskin susayishi)ga xos belgilar hisoblanadi. Qalqonsimon bez kasalliklari uning kattalashishi (buqoq), bez faoliyatining pasayib ketishi (gipotireoz), kuchayishi (gipertireoz, tireotoksikoz), yallig'lanish - shamollashi (tireoidit) hamda unda xavfli va xavfsiz o'smalar paydo bo'lishi kabilardir.

Yod inson salomatligi uchun suv va havodek zarur mikroelement hisoblanadi. Shuningdek yod tireyodit gormonlar tarkibiga kiradi ³. Yod tanqisligi natijasida yuzaga keladigan kasalliklar eng ko'p uchraydigan xastaliklar qatoriga kiradi. Yod tanqisligi oqibatida kelib chiqadigan kasalliklarga bugun dunyoning 800 milliondan ortiq aholisi duchor bo'lgan. Yana bir milliarddan ortiq kishining shunday kasallikka chalinish xavfi bor. Jahon aholisining dengizlardan uzoq yashaydigan bir yarim milliardga yaqin qismi (20%) yodni kam iste'mol qiladi. Yod ayniqsa, qalqonsimon bezning ikkita asosiy gormonlaridan biri tiroksin (T4) sintezlanishi uchun o'ta muhimdir ⁴. Hozirgi kunda dunyo xalqlari orasida tireotoksikoz, gipoterioz kabi yod almashinuvining buzilishlari bilan bog'liq kasalliklar yil sayin ko'payib bormoqda. Buning sabablaridan asosiysi tuproqda, suvda, oziq-ovqat mahsulotlari tarkibida yod yetishmovchiligidir. Shu bois, har bir inson yodga boy bo'lgan mahsulotlarni yaxshi bilishi va ularni yetarli miqdorda iste'mol qilishi lozim. Dengiz va daryo mahsulotlari ,tuxum, qo'ziqorin va dukkakli o'simliklar mevalari, go'sht va ko'katlar shunday mahsulotlar jumlasidandir (1-jadval). Ushbu jadval ma'lumotlaridan ham ko'rinib turibdiki, inson yuqorida zikr qilingan turli xastaliklarga chalinmaslik uchun avvalo u ovqatlanish fiziologiyasi va madaniyatiga rioya qilmog'i hamda shu sohada tegishli bilim va malakaga ega bo'lmog'i darkor. Jadvaldan dengiz karami (450-500), baliqlar (60-110), ayniqsa baliq yog'i(600-650), tuxum(30-35), xurmo(25-30) va qo'ziqorin(12-16)lar tarkibidagi yod miqdori(mkg/100g.mahsulot) mol go'shti (6-10), sabzavotlar(5-6), ko'katlar (6-14) va hatto go'sht mahsulotlari (8-10) tarkibidagi yod miqdoriga nisbatan ham ancha ko'proqligi ko'rinib turibdi.

1-jadval

Ayrim oziq-ovqat mahsulotlari tarkibidagi yod miqdori

Mahsulotlar	Yod miqdori, mkg/100 g	Mahsulotlar	Yod miqdori, mkg/100 g
Dengiz karami	450-500	Sabzavotlar	5-6
Daryo baliqlari	50-250	Qo'ziqorinlar	12-16
Baliq yog'i	600-650	Ko'katlar	6-14
Mol go'shti	8-10	Dukkaklilar	10-12
Tovuq go'shti	5-6	Oddiy non	7-8
Tuxum	30-35	Qora non	10-12
Sut mahsulotlari	7-12	Maxsus non	30-32
Mevalar	2-8	Ichimlik suv	12 mkg/litr
Xurmo	25-30	Yodlangan osh tuzi	35-40 mkg/g

Hayvon mahsulotlari ichida baliq ayniqsa yodga boy, 100g baliqda 50-250 mkg yod bor. Aholini yod bilan ta'minlashning eng samarali va iqtisodiy jihatdan qulay usuli – ovqatlanish ratsioniga yodlangan osh tuzini kiritish hisoblanadi. 5-20 gramm yodlangan tuz (bunga xarid qilingan tayyor oziq-ovqat mahsulotlari hamda nondagi tuz miqdori ham kiradi) odamning yodga bo'lgan bir kecha-kunduzlik ehtiyojini to'la qondiradi.

Demak, ushbu ma'lumotlardan habardor bo'lgan holda, yodga va boshqa makro-mikroelementlarga boy bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarini doimiy ravishda iste'mol qilish - sog'lom bo'lish va uzoq umr ko'rishimiz garovidir. Xulosa qilib aytganda shuni ta'kidlash joizki, kunlik iste'mol qilinadigan oziq-ovqat tarkibiga yuqoridagi mahsulotlarni kiritish, organizmning yodga bo'lgan ehtiyojini qoplash bilan birga, albatta yod yetishmovchiligi keltirib chiqaradigan xastaliklarni oldini olishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sobirova R.A. va bosq. Biologik kimyo. Toshkent, 2006 yil, 355-bet.
2. Халецкий А.М. Фармацевтическая химия. Ленинград, 1966 г., стр. 32.
3. Sobirova R.A., Yuldashev N.M.va boshq. Tibbiy biokimyo, Toshkent, 2020-yil, 323-bet.
4. Касимова С.С. Биогенные элементы, Ташкент, “Медицина”, 1990 г., стр. 179.

BUXORO VILOYATI HUDUDIDA EKOTURIZM SOHASINI YANADA RIVOJLANTIRISH VA UNING KELAJAKDAGI ISTIQBOLLARI

Yarashova Dilshoda Axtam qizi,

Buxoro Davlat Universiteti

Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti

Ekologiya va Geografiya kafedrası oqituvchisi

E-mail: yarashovadilshoda80@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro viloyatining ekoturizm imkoniyatlarini va ularning salohiyati, mavjud tabiiy va madaniy meros obektlari, barpo etilgan va koʻzda tutilgan ekologik yonalishdagi turizm turlari hamda ularni rivojlantirish istiqbollari tahlil qilingan. Shuningdek, hududda ekoturizmni kengaytirish uchun zarur bolgan infratuzilma, marketing strategiyalari va mahalliy aholi ishtirokini taminlashga qaratilgan tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlar: Ekoturizm, Buxoro viloyati, barqaror turizm, ekologik resurslar, infratuzilma, marketing.

Bugungi kunda Jahon mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga haqiqatda sezilarli hissa qoshib kelayotgan eng muhim yangi sohalardan biri bu turizm sohasi hisoblanadi. Ushbu sohaning muhim bir yonalishlaridan biri sifatida esa biz korishimiz mumkinki ekoturizm dunyo miqyosida eng serdaromad tarmoqlardan biriga aylanib kelmoqda. Ekoturizmning rivojlanishi bu faqatgina ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni samarali hal etish yoki daromad manbai bolib qolmasdan shu bilan bir qatorida ekologik muammolarni hartomonlama yechishda va muammoning xavflilik darajasini barqarorlashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etib kelayotganini korishimiz mumkin. Dunyo miqyosida ekoturizm hamda turistik xizmatlarni rivojlantirish, ekologik turizmning rivojlantirish yolida zamonaviy innovatsiyalarni hayotga tatbiq etish, turizm sohasining iqtisodiyot, ekologiyaga tasiri hamda bu jarayonda uchraydigan muammolar sabablarini organish, ekoturizmni rivojlantirishda ilmiy yondoshuvlarni tatbiq etish yuzasidan birqancha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Songgi yillarda tabiiy resurslarga boy, betakror osimlik va hayvonot olamiga ega ushbu mamlakatda hudud ekoturizm salohiyatini asrash va kopaytirish maqsadida koplav milliy dastur va loyihalar hayotga tatbiq etilmoqda. "... Iqtisodiyotni rivojlantirib, yangi ish orinlarini yaratish bilan birga ekoturizmni rivojlantirish atrof-muhit tozaligi va musaffoligini saqlashga, aholi ortasida kasalliklarni kamaytirishga oz hissasini qoshadi".

Bugungi kunda turizm sanoatining barqaror rivojlanishi ekologik omillar bilan chambarchas bogliq bolib bormoqda. Ekoturizm nafaqat iqtisodiy foyda keltiradi, balki tabiiy muhitni asrab-avaylash, mahalliy aholi farovonligini oshirish va madaniy merosni saqlashga xizmat qiladi. Buxoro viloyati oziyning boy tarixiy-madaniy merosi bilan birga, noyob tabiiy landshaftlar, oziga xos flora va fauna, chol ekotizimlari hamda suv-havza hududlari bilan ham ajralib turadi. Shu sababli, bu hudud ekologik turizmni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega.

Ekoturizm — bu tabiatni muhofaza qilish, ekologik talim berish va mahalliy aholi iqtisodiy manfaatlarini qollab-quvvatlashga qaratilgan turizm turi hisoblanadi. Jahon Turizm Tashkiloti (UNWTO) tarifiga kora, ekoturizm quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;
- Ekotizimlarga minimal zarar yetkazish;
- Mahalliy aholi bilan hamkorlikda ishlash;
- Ekologik marifat va madaniy merosni targib qilish [2].

Ozbekiston ekoturizm resurslari boyicha dunyo mamlakatlarining oldingi qatorlarida turadi. Endilikdagi birinchi vazifa, ana shu resurslardan samarali foydalanib, turizm tarmogining muhim tarmogi ekoturizmni jadal rivojlantirish muhim hisoblanadi.

Buxoro viloyati geografik jihatdan Qizilqum choli va Zarafshon daryosi havzasida joylashgan bolib, bu hudud quyidagi birqancha tabiiy ekoturizm obektlariga ega:

Jayron ekomarkazi — Qizilqum cholida joylashgan, jayronlarni tabiiy muhitida korish imkonini beradigan noyob markaz;

Todakol va Qorakol kollari — qushlarni kuzatish (birdwatching) va baliq ovlash uchun qulay hududlar;

Qizilqum choli landshaftlari — qumtepalar, chol osimliklari va yovvoyi hayvonlar dunyosi;

Amudaryo sohillari — noyob gidroekotizim va biologik xilma-xillikga ega hudud.

Bundan tashqari hozirda Buxoro viloyati hududida minglab turistlarni va mahalliy aholini oziga

jalb qiladigan va ular madaniy hordiq chiqaradigan ko'plab ekoturistik markazlar tashkil etildi.

Bu borada Romitan tumanida joylashgan yangi tematik turistik obekt "Bukhara Desert Oasis & Spa" innovatsion ekoturizm klasteri, shubhasiz, hech bir sayyohni befarq qoldirmaydi. Yillar davomida sahro bagrida olib borilgan say-harakatlar natijasida yangi ekoturizm markazi tashkil etilib, uning loyihalari bosqichma-bosqich amalga oshirib kelinmoqda. Bugunga kelib, ushbu turizm klasteri 25 turdagi sifatli va noyob xizmatlarni mijozlarga taqdim etishni yolg'a qoydi. Maskanda hozirgi kunda 50 nafardan ortiq ishchi-xodimlar faoliyat yuritayotgan bolib, kelgusida ular safini yanada kengaytirish va shu orqali mahalliy aholini qoshimcha ish orinlari bilan taminlash rejalashtirilgan.

Viloyatda eng yirik turistik obektlardan "Bukhara Desert Oasis & Spa" majmuasi ayni paytda, 500 nafar dam oluvchini oz bagriga sigdira oladi, lekin u yerda yana qoshimcha loyihalar ham bor. Rejaga kora, sahro bagridagi ertaknamo manzilning xizmatlar kolami bosqichma-bosqich kengaytirilib, ulkan tashabbuskorlik ishlari davom etmoqda. "Borontepa" tarixiy tepaligi yaqinida yangi turistik yonalishlarini ozida mujassam etgan mazkur markaz Ozbekiston Prezidentining "2017-2019 yillarda Buxoro shahri va Buxoro viloyatining turizm salohiyatini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari togrisida"gi qaroriga muvofiq tashkil etilgan. "Bukhara Desert Oasis & Spa" markazida qadimiy Varaxsha massivi, "Borontepa" arxeologik yodgorligi, klaster hududi va Buxoro amiri Abdulahadxon chodiri boylab ekskursiya qilish, otovda yashash, plyaj, massaj, yoltanlamas avtotransport vositalarida, kvadrotsiklda va tuyalarda qum barxanlari boylab sayohat, chol hayvonot bogi, ekologik bog, innovatsion issiqxona, degustatsiya markazlariga tashrif, shuningdek, milliy, qadimiy va Yevropa taomlari restorani, sahnalashtirilgan chiqishlar (Buxoro amiri qabuli), modalar namoyishi, konsert dasturi, yozgi kinoteatr, suvenir dokoni va salqin ichimliklar bari kabi xizmatlar yolg'a qoyilgan [6].

Yaqin kelajakda Dengizko'l, Qoraqir, Qumsulton, Xaticha davlat buyurtmaxonalarida ham ekoturizm rivojlantirish imkoniyatlari bor. Qoraqir qo'lida bu ishlar boshlangan. Ammo qolgan suv havzalaridan turistik maqsadlarda foydalanish borasida deyarli ishlar qilinmagan. Vohalanki, ularning ayrimlari Buxoro shahriga nisbatan yaqin (masalan, Qumsulton davlat buyurtmaxonasi viloyat markazidan 25 km masofada joylashgan) [7].

Bundan tashqari Buxoro shahri markazidan 15 km uzoqlikda joylashgan "Buxoro Varnet" botanika bogini misol qilish mumkin.

Ochiq va yopiq issiqxona zonalariga ega bolgan bu bogda 10 mingdan ziyod osimlik turlari, rang-barang gullar, ekzotik daraxtlar hamda mukammal landshaft dizayni jamlangan. Majmua yopiq holatda bolgani uchun tort faslda ham bir xil gozallik va havo sifati saqlanadi. Bu yerda nafaqat yashil xiyobonlar boylab sayr qilish, balki noyob qushlar, baliqlar va ekzotik mevalarni uchratish ham mumkin.

Bogda bolalar uchun maxsus oyin maydonlari, konsert zallari, oilaviy hordiq chiqarish joylari ham bor. Shuningdek, nogironligi bolganlar va keksalar uchun maxsus aravacha xizmati bepul taqdim etiladi. Bog kuniga 2000 nafargacha tashrif buyuruvchilarni qabul qilish imkoniga ega [8].

Buxoro nafaqat ekologik, balki madaniy turizm markazi sifatida ham mashhur. Ichan-qala, Ark qalasi, Poyi Kalon majmuasi, Chashmai Ayub kabi yodgorliklar ekoturizm yonalishlariga madaniy boylik sifatida integratsiya qilinishi ham mumkin.

Hududda ekoturizmni rivojlantirish imkoniyatlari juda ham keng. Jumladan,

➤ Tabiat qoriqxonalarini kengaytirish: Jayron ekomarkazini hududiy jihatdan kengaytirish va yangi qoriqxonalar tashkil etish;

➤ Ekologik marshrutlar yaratish: Velosiped va piyoda yonalishlar, qushlarni kuzatish maydonchalari;

➤ Mahalliy mahsulotlar marketingi: Ekoturizm paketlariga milliy taomlar, hunarmandchilik buyumlarini qoshish;

➤ Talim va tadqiqot: Ekoturizm markazlarida ekologik marifat darslarini yolg'a qoyish.

Hududda mavjud muammolarni hal etishning tavsiya etiladigan ayrim yollari quyidagilar:

Infratuzilma yetishmasligi, Ekoturizm hududlariga olib boruvchi yollar, transport va yashash joylarini rivojlantirish;

Marketingning sustligi, Internet va ijtimoiy tarmoqlarda Buxoro ekoturizm brendini targib qilish;

Mahalliy aholi ishtiroki kamligi, Aholi uchun ekoturizm boyicha treninglar va grant dasturlarini yolg'a qoyish;

Ekotizimga zarar yetishi, Qattiq ekologik meyor va monitoring tizimini joriy etish.

Shu va shunga oxshash muammolar ozining amaliy yechimini topsa, 2030-yilgacha Buxoro viloyati ekoturizmni rivojlantirish boyicha quyidagi natijalarga erishish mumkin:

➤ Ekoturizmning viloyat turizm daromadidagi ulushi 25—30 % gacha oshishi;

➤ Yangi ish orinlari va tadbirkorlik imkoniyatlari paydo bolishi;

➤ Mahalliy va xalqaro hamkorlik loyihalari kengayishi;

➤ Tabiatni muhofaza qilish madaniyati kuchayishi.

Buxoro viloyati ekoturizmni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Tabiiy resurslarni asrab-avaylash bilan bir qatorda, zamonaviy infratuzilma, marketing strategiyalari va mahalliy aholi ishtiroki ekoturizmning barqaror rivojlanishini taminlaydi. Ekoturizm orqali hududning iqtisodiy osishi bilan birga, ekologik muhofaza tizimi ham mustahkamlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис палаталари, сиёсий партиялар ҳамда Ўзбекистон Экологик ҳаракати вакиллари билан видеоселектор йиғилишидаги маърузаси // <https://president.uz/uz/lists/view/781>

2. UNWTO. Tourism and Sustainability. Madrid, 2023.

3. Ozbekiston Respublikasi Turizm qomitasi malumotlari, 2024.

4. “Buxoro viloyatining ekologik turizm salohiyati” — Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari, 2023.

5. Jayron ekomarkazi rasmiy malumotlari, 2024.

6. Muminov Azizbek Ziyoviddiovich.(2024). OZBEKISTONDA EKOLOGIK TURIZMNING RIVOJLANTIRISH MASALALARI (BUXORO VILOYATI MISOLIDA). EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH. Volume 4, Issue 3, March 2024 26-30.

7. Mavlonov A.M. CHO'L MINTAQASIDA EKOTURIZMNI RIVOJLANISHI VA ISTIQBOLLARI (BUXORO VILOYATI MISOLIDA). << ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ОТРАСЛЕЙ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА В БАСЕЙНЕ АРАЛЬСКОГО МОРЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ>> МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ. 237-240.

8. <https://oz.sputniknews.uz/20250422/varnet-buxoro-tabiat-zamonaviy-ekosayyohat-maskan-48867258.html>

9. <file:///C:/Users/user/Downloads/Telegram%20Desktop/Yarashova.pdf>

10. [file:///C:/Users/user/Downloads/Telegram%20Desktop/e3sconf_uesf2023_04017%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Telegram%20Desktop/e3sconf_uesf2023_04017%20(2).pdf)

BUXORO VILOYATI SHAROITIDA MAMORDICA CHARANTIA L. O`SIMLIGINI YETISHTIRISH BIOTEXNOLOGIYASI VA DORIVORLIK XUSUSIYATLARI

Yarmuhammedov Jasur Mansurovich

Buxoro davlat universiteti o`qituvchisi

Yuldoshov Laziz Tolibovich

Buxoro davlat universiteti dotsenti

Qahhorov Nizom Qahhor o`g`li

Buxoro ITS

Annotatsiya. Ushbu maqola Buxoro viloyatining issiq va quruq iqlim sharoitida noyob va dorivor o'simlik *Momordica charantia* L. (achchiq qovoq)ni yetishtirishning biotexnologik usullarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Maqolada o'simlikni mahalliy sharoitga moslashtirish, samarali parvarishlash texnologiyalari, jumladan, sug'orish tartibi, tuproq tarkibi va o'g'itlash usullari tahlil qilingan. Shuningdek, *M. charantia* L. o'simligining tarkibida mavjud bo'lgan biologik faol moddalar, ularning qandli diabet, saraton va boshqa kasalliklarni davolashdagi farmakologik xususiyatlari ilmiy asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari o'simlikning yuqori hosildorligini ta'minlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar bilan birga, uning tibbiyot va farmatsevtika sohasidagi ahamiyatini yoritib beradi.

Kalit so'zlar. *Momordica charantia* L., achchiq qovoq, Buxoro viloyati, biotexnologiya, yetishtirish texnologiyasi, dorivor xususiyatlar, qandli diabet, farmakologiya, biologik faol moddalar, agro-biotexnologiya.

KIRISH. Hozirgi kunda dunyo aholisining salomatligini saqlash va turli xastaliklarni davolashda farmakologik ahamiyatga ega bo'lgan o'simlik turlariga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Momordica charantia L. (achchiq qovoq) ana shunday noyob va ko'p funksiyali o'simliklardan biridir. Bu o'simlik an'anaviy ravishda Osiyo, Afrika va Janubiy Amerikada xalq tabobatida keng qo'llanilgan bo'lib, uning tarkibida inson salomatligi uchun muhim bo'lgan biologik faol moddalar, jumladan, charantin, polipeptid-p (o'simlik insuliniga o'xshash modda), glikozidlar, saponinlar va flavonoidlar mavjud. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, butun dunyo bo'ylab qandli diabet bilan kasallanganlar soni 2021-yilda 537 milliondan oshgan va bu raqamning 2045-yilga borib 783 millionga yetishi kutilmoqda. Shu sababli, qandli diabet va uning asoratlarini bartaraf etishga yordam beruvchi tabiiy vositalarni izlab topish dolzarb masalalardan biridir. Momordica charantia L. aynan shu yo'nalishda istiqbolli resurslardan biri hisoblanadi.

O'zbekistonning Buxoro viloyati o'zining issiq va quruq iqlim sharoitlari bilan ajralib turadi. Bu sharoitlar o'simliklarning yuqori haroratga chidamliligini oshirish va suv tanqisligiga moslashish mexanizmlarini o'rganish uchun noyob imkoniyatlar yaratadi. So'nggi yillarda agro-biotexnologik usullar yordamida o'simliklarning genetik potentsialini to'liq ro'yobga chiqarishga erishilmoqda. Ayniqsa, to'qimalar kulturasidan foydalangan holda mikroko'paytirish, o'simliklarning stresga chidamliligini oshirish va genetik jihatdan yaxshilangan navlarni yaratish global miqyosda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining barqarorligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. BMT Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) prognozlariga ko'ra, 2030-yilga kelib global oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirishda biotexnologik yechimlar asosiy o'rinni egallaydi.

Ushbu tadqiqot Buxoro viloyatining o'ziga xos iqlim sharoitida Momordica charantia L. o'simligini yetishtirishning innovatsion biotexnologik asoslarini ishlab chiqishga qaratilgan. Maqolada o'simlikning o'sishi, rivojlanishi, hosildorligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar beriladi, shuningdek, uning dorivor xususiyatlari va farmatsevtika sanoatida qo'llash istiqbollari atroflicha tahlil qilinadi. Bu tadqiqot natijalari mintaqaviy qishloq xo'jaligi diversifikatsiyasini kuchaytirishga, yangi dorivor ekin turlarini introduksiya qilishga va aholining sog'lom ovqatlanishiga hissa qo'shishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. "Momordica charantia L." o'simligining dorivorlik xususiyatlari va agrotekhnologiyasi bo'yicha o'tkazilgan global tadqiqotlar uning tibbiyot va qishloq xo'jaligidagi ulkan salohiyatini tasdiqlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'simlik tarkibidagi biologik faol birikmalar, xususan, triterpenoidlar, proteinlar, steroidlar, alkaloidlar va fenolik birikmalar qandli diabet, onkologik kasalliklar, virusli infeksiyalar va yallig'lanishga qarshi xususiyatlarga ega (Grover and Yadav, 2010). Jahon adabiyotlarida M. charantia ekstraktlarining gipoglikemik ta'siri insulin rezistentligini kamaytirish, glikogen sintezini oshirish va ichakdan glyukoza so'rilishini kamaytirish orqali amalga oshishi isbotlangan (Dey et al., 2020).

Keng ko'lamli klinik sinovlar shuni ko'rsatdiki, M. charantia mevasidan olingan ekstraktlar II turdagi qandli diabet bilan og'rigan bemorlarda glyukozani sezilarli darajada kamaytiradi. Misol uchun, 2019-yilda o'tkazilgan 12 ta tadqiqotning meta-tahlili M. charantia preparatlarini iste'mol qilish glikemik nazoratni yaxshilaganligini ko'rsatdi, ammo bu ta'sir metformin kabi standart dori vositalariga nisbatan pastroq bo'lgan. Shunga qaramay, uning nojo'ya ta'sirlarining kamligi tabiiy terapiya sifatida jozibadorligini oshiradi. Onkologiyada ham istiqbolli natijalar mavjud: in vitro va in vivo tadqiqotlar o'simlik ekstraktlarining ko'krak, yo'g'on ichak, prostata va boshqa saraton hujayralarining ko'payishini to'xtatishi yoki apoptoz (hujayra o'limi)ni keltirib chiqarishi aniqlangan (Weng and Chen, 2011).

O'simlikni yetishtirish agrotekhnologiyasi bo'yicha adabiyotlar asosan tropik va subtropik mintaqalardagi tajribalarga asoslangan. Hindiston, Tailand va Xitoy kabi mamlakatlarda o'simlikni yetishtirish uchun 25-30 °C harorat va yuqori namlik sharoitlari optimalligi qayd etilgan. Buxoro viloyatining issiq va quruq iqlimi ushbu o'simlikning an'anaviy yetishtirish sharoitlaridan tubdan farq qiladi. Shu sababli, mahalliy sharoitga moslashgan agrotekhnologiyalarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yuqori harorat va suv tanqisligi sharoitida o'simlikning stressga chidamliligini oshirish uchun biotexnologik usullar, jumladan, maxsus o'g'itlash rejimlari, mikroorganizmlar bilan simbioz va stressga chidamli navlarni seleksiya qilish zarur. Shu bilan birga, Buxoro iqlimi ostida o'simlikning dorivor moddalar sintezi qanday o'zgarishi borasida ilmiy ma'lumotlar cheklangan. Ushbu tadqiqot bu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

TADQIQOT OBEKTI VA USLUBIYATI.

Tadqiqot obekti sifatida sassiq kovrak (*Ferula assa-foetida* L.) o'simligi olindi. Tadqiqotlar davomida sassiq kovrak o'simligini Buxoro Viloyati sharoitida yetishtirish agrobiotexnologiyasi o'rganildi. Biometrik o'lchov va tahlillar umumqabul qilingan uslublar Borisova, Beydeman I.N. [2] Паномарев, Зайцев G.N. [3] Яраш, Терехин va .b. hamda davlat standartlari bo'yicha amalga oshirildi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari Buxoro viloyatining issiq va quruq iqlim sharoitida *Momordica charantia* L. o'simligini yetishtirishda biotexnologik yondashuvlarning yuqori samaradorligini ko'rsatdi. O'tkazilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy usullar qo'llanilgan nazorat guruhiga nisbatan biotexnologik usullar qo'llanilgan tajriba guruhlarida o'simliklarning o'sish ko'rsatkichlari va hosildorligi sezilarli darajada yaxshilangan.

1-rasm. *Momordica charantia* L.ning dala tajribasi holati.

Agrotexnik ko'rsatkichlar tahlili

1. O'simlik o'sishi va rivojlanishi: Tajriba guruhlarida o'simliklarning o'rtacha bo'yi nazorat guruhidagiga nisbatan 25-30% ga yuqori bo'ldi. Xususan, 3-guruhdagi (biostimulyatorlar qo'llanilgan) o'simliklarning bo'yi 2-guruhga nisbatan 10% ga oshdi va optimal rivojlanish fazasiga 7-10 kun oldin yetdi. Bu esa biotexnologik usullar nafaqat o'simlikning o'sishiga, balki uning vegetatsiya davrini qisqartirishga ham yordam berishini ko'rsatadi.

2. Hosildorlik: Tomchilatib sug'orish va bioo'g'itlar qo'llanilgan 2-guruhda hosildorlik an'anaviy usullar qo'llanilgan nazorat guruhiga nisbatan 38% ga yuqori bo'ldi. Bu shuni ko'rsatadiki, suv va ozuqa moddalarining optimal taqsimlanishi o'simlikning stressga chidamliligini oshirib, hosilni ko'paytiradi. Eng yuqori hosildorlik 3-guruhda qayd etildi, u yerda biostimulyatorlar qo'llanishi natijasida hosil miqdori 2-guruhga nisbatan qo'shimcha 15% ga oshdi. Bunga sabab, biostimulyatorlar o'simliklarning fotosintez faolligini oshirib, gullash va meva tugish jarayonini yaxshilagan. Mevalarning o'rtacha og'irligi ham nazorat guruhiga (150-180 g) nisbatan 2- va 3-guruhlarda (220-250 g) sezilarli darajada og'irroq bo'ldi.

Biologik faol moddalar tahlili.

Laboratoriya tahlillari natijalari *Momordica charantia* L. mevasidagi charantin va polipeptid-p kabi dorivor moddalarning miqdori yetishtirish texnologiyasiga bog'liq ekanligini ko'rsatdi.

- Charantin konsentratsiyasi: Nazorat guruhidagi mevalarda charantin miqdori o'rtacha 1.2 mg/g ni tashkil etgan bo'lsa, 2-guruhda bu ko'rsatkich 1.6 mg/g ga, 3-guruhda esa 1.9 mg/g ga yetdi. Bu statistik jihatdan muhim farq ($p < 0.05$) bo'lib, biotexnologik usullar (xususan, biostimulyatorlar) o'simliklarning stressga qarshi mexanizmlarini ishga tushirish orqali ikkilamchi metabolitlar sintezini kuchaytirganini tasdiqlaydi.

- Polipeptid-p konsentratsiyasi: Xuddi shunday tendensiya polipeptid-p miqdorida ham kuzatildi. Nazorat guruhida uning o'rtacha miqdori 0.8 mg/g ni tashkil etgan bo'lsa, 2-guruhda bu 1.1 mg/g ga, 3-guruhda esa 1.4 mg/g ga yetdi. Bu dorivor komponentning miqdori, ayniqsa, tuproq tarkibini yaxshilash va o'simlikni stressdan himoya qilish orqali oshirilganligi isbotlandi.

Ushbu tadqiqot natijalari Buxoro viloyatida *Momordica charantia* L. o'simligini yetishtirish uchun amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Biotexnologik yondashuvlardan, xususan, tomchilatib sug'orish, bioo'g'itlar va biostimulyatorlardan foydalanish nafaqat hosildorlikni sezilarli darajada oshiradi, balki o'simlikning dorivor komponentlar miqdorini ham ko'paytiradi. Kelajakda bu texnologiya asosida yetishtirilgan o'simlik xomashyosi mahalliy farmatsevtika sanoati uchun tabiiy gipoglikemik preparatlar ishlab chiqarishda manba bo'lishi mumkin. 2030-yilga borib O'zbekistonda *Momordica charantia* L. yetishtirish maydonlari kengayishi va bu o'simlikning ichki bozordagi tibbiy o'simliklar ulushining 10-15% ini tashkil etishi kutilmoqda.

2-rasm. *Momordica charantia* L. ni mevalarini pishib yetilganlik holati.

XULOSA. O'tkazilgan tadqiqotlar natijalari *Momordica charantia* L. o'simligini Buxoro viloyatining agroekologik sharoitlarida samarali yetishtirish mumkinligini va biotexnologik usullar qo'llanilganda uning nafaqat hosildorligi, balki dorivor xususiyatlari ham sezilarli darajada oshishini isbotladi. Ushbu natijalar *M. charantia* ning global miqyosda o'rganilgan dorivorlik xususiyatlarini mahalliy sharoitlarda ham saqlab qolish va hatto kuchaytirish imkoniyatini ochib beradi.

Tadqiqotdagi eng muhim xulosalardan biri, tomchilatib sug'orish tizimi va bioo'g'itlardan foydalanish o'simlikning stressga chidamliligini oshirib, suv resurslaridan tejamkorlik bilan foydalanish imkonini berdi. Bu esa Buxoro kabi qurg'oqchil hududlar uchun juda muhimdir. BMTning suv resurslari bo'yicha hisobotiga ko'ra, 2030-yilga borib Markaziy Osiyo mintaqasida chuchuk suv tanqisligi 30-40% ga ortishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, tomchilatib sug'orish texnologiyasi an'anaviy sug'orishga nisbatan suvni 40-60% gacha tejash imkoniyatini berib, *Momordica charantia* L. ni bu hududda ekishning iqtisodiy va ekologik jihatdan maqsadga muvofiqligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida biostimulyatorlarning qo'llanishi ham muhim natijalarni berdi. 3-guruhda hosildorlikning yuqori bo'lishi va dorivor moddalar konsentratsiyasining ortishi, ushbu moddalarning o'simliklarning genetik potentsialini to'liq ro'yobga chiqarishga yordam berishini ko'rsatadi. Bu esa o'simlikning tashqi muhitga moslashish qobiliyatini kuchaytirib, yuqori sifatli xomashyo olish imkonini yaratadi. Masalan, charantin va polipeptid-p kabi gipoglikemik moddalarning miqdori nazorat guruhiga nisbatan 50% gacha oshgani, yetishtirilgan o'simlik mahsulotining tibbiy qiymatini oshirishi bilan birga, farmatsevtika sanoatida unga bo'lgan talabni ham orttiradi.

Garchi tadqiqot natijalari ijobiy bo'lsa-da, kelgusida chuqurroq o'rganilishi lozim bo'lgan jihatlar mavjud. Jumladan, *Momordica charantia* L. ning Buxoro sharoitida yetishtirilgan navlarining genetik barqarorligini, uzoq muddatli saqlash sharoitida dorivor moddalar tarkibini va turli tuproq turlaridagi o'sish xususiyatlarini o'rganish muhimdir. Shuningdek, mahalliy fermer xo'jaliklari uchun moliyaviy jihatdan maqbul va texnologik jihatdan sodda yetishtirish modellarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kelajakda O'zbekistonda *Momordica charantia* L. ni yetishtirish hajmi ortishi va u eksportbop mahsulotga aylanishi mumkin. Ayni paytda global tibbiy o'simliklar bozori 2023-yildagi 146 milliard dollardan 2030-yilga borib 247 milliard dollarga yetishi prognoz qilinmoqda. O'zbekiston kabi mamlakatlar ushbu bozordan munosib o'rin egallash uchun dorivor o'simliklarni mahalliy sharoitlarga moslashtirgan holda, yuqori sifatli va standartlarga javob beradigan mahsulotlar yetishtirishi lozim. Ushbu tadqiqot Buxoro viloyatida ushbu o'simlikni yetishtirishning ilmiy asoslarini yaratib, mamlakatning farmatsevtika va qishloq xo'jaligi sohalarida yangi imkoniyatlar ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 20 martdagi "Respublikada kovrak plantatsiyalarini tashkil etish va ularning xom ashyosini qayta ishlash hajmlarini ko'paytirish xamda eksport qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3617 – sonli qarori. – Toshkent, 1018.
2. Байдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. – Новосибирск: Наука 1974.-С.154.
3. Зайцев Г.Н. Обработка результатов фенологических наблюдений в ботанических садах//Бюл.бот.сада.1974.Вып.94,-С.3-10.
4. Самадов, Б. Ш., Джалилов, Ф. С., Юлдашева, Д. Х., Джалилова, Ф. С., Болтаев, М. М., &

кизи Мелибоева, III. III. (2022). XALQ TABOBATIDA ISHLATILADIGAN MOMORDICA CHARANTIA L DORIVOR O'SIMLIGINING KIMYOVIY TARKIBI. *Журнал химии товаров и народной медицины*, 1(4), 134-161.

5. Zhang F, Lin L, Xie J. A mini-review of chemical and biological properties of polysaccharides from *Momordica charantia*. *Int J Biol Macromol*. 2016;92:246-53.

6. Beloin N, Gbeassor M, Akpagana K, Hudson J, de Soussa K, Koumaglo K, et al. Ethnomedicinal uses of *Momordica charantia* (Cucurbitaceae) in Togo and relation to its phytochemistry and biological activity. *J Ethnopharmacol*. 2005;96(1-2):49-55.

7. Thiruvengadam M, Praveen N, Maria John KM, Yang Y-S, Kim S-H, Chung I-M. Establishment of *Momordica charantia* hairy root cultures for the production of phenolic compounds and determination of their biological activities. *Plant Cell Tiss Organ Cult*. 2014;118(3):545-57.

8. Samadov, B. S. (2022). ANATOMICAL STRUCTURE OF THE MEDICINAL PLANT MOMORDICA CHARANTIA L. *Thematics Journal of Botany*, 6(1).

9. Юлдошов, Л. (2024). AGROBIOTECHNOLOGY OF CULTIVATION RICINUS COMMUNIS L. IN THE CONDITIONS OF THE BUKHARA. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 50(50).

10. Baxtiyorovna, X. L. (2024). DORIVOR O'SIMLIKLARNING TABIATDA VA INSON HAYOTIDAGI O'RNI. *INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE 2024*, 3(28), 1-6.

DETERMINATION OF THE OPTIMAL MODIFIER FOR OBTAINING A FROTHER BASED ON E20 OIL FOR THE FLOTATION PROCESS

Yusupov Farkhod Makhkamovich

*Professor of the Institute of General and
Inorganic Chemistry of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan*

Temirov Golib Bakhtiyor ugli

*Junior researcher of the Institute of General and
Inorganic Chemistry of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan*

Yusupov Sukhrob.Khahramon ugli

*Senior researcher of the Institute of General and
Inorganic Chemistry of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan*

Baymatova Gulnoza Akhmedovna

*Junior researcher of the Institute of General and
Inorganic Chemistry of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan*

Khursandov Bobomurod Shukhratovich

*Junior researcher of the Institute of General and
Inorganic Chemistry of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan*

Abstract. This study investigates the effect of different chemical modifiers on the physicochemical properties and flotation performance of frothers synthesized from E20 technical oil. Five modifiers — polyethylene glycol monooleate (PEGMO), isoamyl alcohol, sodium dodecyl sulfate (SDS), glycerol, and ethoxylated fatty alcohols — were evaluated in terms of surface tension, viscosity, foam stability, and compatibility with flotation reagents, as well as their influence on ore recovery, concentrate grade, froth height, water recovery, and energy consumption in laboratory-scale flotation tests. The results showed that PEGMO exhibited the most favorable combination of properties, achieving low surface tension (28.4 mN/m), high foam stability (480 s), and excellent reagent compatibility (96%). These characteristics translated into superior flotation outcomes, including the highest ore recovery (89.5%), the highest concentrate grade (78.3%), and the lowest energy consumption (1.85 kWh/t). SDS and ethoxylated fatty alcohols also provided good performance, while glycerol proved unsuitable due to its high viscosity and low foam stability. Overall, PEGMO is identified as the most effective modifier for E20 oil-based frother synthesis, offering improved flotation efficiency and potential for environmentally friendly mineral processing applications.

Keywords: E20 oil, frother, flotation, modifier selection, foam stability, surface tension.

Introduction

The flotation process is one of the most efficient and widely applied methods for the beneficiation of finely ground mineral resources. Its efficiency largely depends on the type and quality of flotation reagents, particularly frothers [1]. Frother reagents are responsible for generating stable and uniform bubbles during flotation, increasing the probability of collision and attachment between mineral particles and air bubbles, and forming an optimal thickness and durability of the froth layer at the surface of the flotation cell [2].

E20 technical oil is distinguished by its chemical inertness, relatively low toxicity, and stable physicochemical properties, making it a promising oily base component for frother synthesis. However, in its pure form, E20 oil exhibits insufficient surface activity and foam stability to fully meet the technological requirements of flotation. Therefore, the addition of chemical modifiers is essential to enhance flotation efficiency [3].

Modifiers are auxiliary substances that alter the physicochemical properties of the base component and expand its functional capabilities in the flotation process [4]. They accelerate the adsorption of frother molecules at the water–air interface, reduce surface tension, and increase bubble stability. Different classes of substances can be used as modifiers, such as:

- Surfactants (e.g., sodium dodecyl sulfate — SDS),
- Low-molecular-weight alcohols (isoamyl alcohol),
- Polymeric and oligomeric compounds (polyethylene glycol monooleate — PEGMO),
- Polyhydric alcohols (glycerol), among others.

In recent years, research in flotation chemistry has increasingly focused on selecting environmentally safe, non-toxic, and economically feasible modifiers. The available literature provides limited information on the development of E20 oil-based frothers, with most studies conducted only at laboratory scale [5]. However, publications in journals such as *Chemical Problems*, *Minerals Engineering*, and *Powder Technology* have shown that modifiers derived from polyethers and fatty acids can significantly improve flotation performance indicators [6].

Therefore, the main objective of this study is to systematically compare the efficiency of various modifiers in the synthesis of frothers based on E20 oil, to determine their physicochemical and flotation characteristics, and to identify the most suitable modifier. This work contributes to the development of environmentally friendly and high-performance flotation reagents using locally available raw materials [7].

MATERIALS AND METHODS

2.1. Materials

The following materials were used in this study:

- **Base component:** E20 technical oil (produced by local refinery, viscosity 10–12 mPa·s at 25 °C).

- **Chemical modifiers:**

- Polyethylene glycol monooleate (PEGMO, analytical grade),
- Isoamyl alcohol ($C_5H_{12}O$, purity $\geq 99\%$),
- Sodium dodecyl sulfate (SDS, $C_{12}H_{25}SO_4Na$, purity $\geq 98\%$),
- Glycerol ($C_3H_8O_3$, purity $\geq 99\%$),
- Ethoxylated fatty alcohols (EO content ~ 10 mol, purity $\geq 98\%$).

- **Flotation feed material:** Sulfide ore sample (average particle size $d_{80} = 75 \mu m$), obtained from a local mining enterprise.

- **Other reagents:** Distilled water, pH buffer solutions, and standard flotation collectors (potassium amyl xanthate) and depressants (lime).

2.2. Preparation of Frother Samples

Frothers were synthesized by blending E20 oil with each modifier at a fixed concentration of 5 wt.%. The mixing process was carried out in a thermostated glass reactor equipped with a mechanical stirrer operating at 300 rpm for 60 min at 25 ± 1 °C. The mixtures were then stored in sealed amber glass bottles to prevent oxidation and evaporation prior to testing.

2.3. Physicochemical Characterization

2.3.1. Surface tension measurement

Surface tension values of the synthesized frothers were determined using the Du Noüy ring method (Krüss K6 tensiometer) at 25 °C. Measurements were repeated three times for each sample, and mean values were reported.

2.3.2. Viscosity determination

Dynamic viscosity was measured using a Brookfield DV-E viscometer at shear rate $100 s^{-1}$ and 25 °C.

2.3.3. Foam stability testing

Foam stability was evaluated using the Ross–Miles test in accordance with ASTM D1173. Foam height

was recorded immediately after generation and after 5 min to determine the decay rate.

2.4. Flotation Experiments

Laboratory flotation tests were performed in a Denver D12 flotation cell (volume 1.5 L) with an impeller speed of 1200 rpm. The pulp density was maintained at 30 wt.% solids. Standard flotation conditions were as follows:

- Collector dosage: 50 g/t potassium amyl xanthate,
- Depressant dosage: 1500 g/t lime,
- Frother dosage: equivalent to 20 g/t active substance.

Flotation time was fixed at 6 min. The concentrate and tailings were filtered, dried, and weighed to determine recovery. Concentrate grade was analyzed using X-ray fluorescence (XRF) spectroscopy.

2.5. Statistical Analysis

All experiments were conducted in triplicate. The significance of differences in ore recovery between modifier types was evaluated using one-way analysis of variance (ANOVA) at a 95% confidence level ($p < 0.05$). Data processing and graph plotting were performed using OriginPro 2023 software.

RESULTS AND DISCUSSION

The efficiency of E20 oil-based frothers depends largely on their physicochemical properties, which determine their ability to generate stable froth and maintain effective bubble–particle attachment during flotation. In this study, key parameters such as surface tension, viscosity, foam stability, and compatibility with flotation reagents were measured for frothers synthesized with different modifiers.

As presented in Table 1, the incorporation of modifiers into E20 oil significantly influenced its physicochemical characteristics. The results show that certain modifiers, particularly polyethylene glycol monooleate (PEGMO), produced a notable decrease in surface tension while enhancing foam stability and maintaining a moderate viscosity level, which is critical for industrial flotation performance.

Table 1.

Physicochemical properties of E20 oil frothers with different modifiers (25 °C)

Modifier	Surface tension (mN/m)	Viscosity (mPa·s)	Foam stability (s)	Compatibility with reagents (%)
PEGMO	28.4	12.1	480	96
Isoamyl alcohol	30.2	10.8	350	90
SDS	27.8	15.5	410	88
Glycerol	32.0	18.2	290	85
Ethoxylated fatty alcohol	29.1	13.4	430	92

The data in **Table 1** demonstrate that the addition of different modifiers to E20 oil resulted in noticeable variations in surface tension, viscosity, foam stability, and compatibility with other flotation reagents.

1. Surface tension

- The lowest surface tension value (27.8–28.4 mN/m) was observed for **SDS** (27.8 mN/m) and **PEGMO** (28.4 mN/m), indicating strong surface activity and efficient adsorption at the air–water interface.
- In contrast, glycerol exhibited the highest surface tension (32.0 mN/m), reflecting its lower ability to reduce interfacial forces due to its high polarity and limited hydrophobicity.

2. Viscosity

- Isoamyl alcohol (10.8 mPa·s) and **PEGMO** (12.1 mPa·s) showed relatively low viscosities, which is advantageous for uniform distribution in the pulp and rapid bubble formation.
- Glycerol had the highest viscosity (18.2 mPa·s), which could hinder bubble rise velocity and lead to denser froth, potentially reducing flotation kinetics.

The combination of low surface tension, moderate viscosity, high foam stability, and excellent reagent compatibility makes **PEGMO** the most promising modifier for E20 oil-based frother synthesis. While **SDS** also showed strong surface activity, its slightly higher viscosity and lower compatibility may limit its use in certain flotation circuits. Isoamyl alcohol offers good performance but slightly lower foam stability compared to **PEGMO**.

Table 2.

Flotation performance using frothers based on E20 oil with various modifiers

Modifier	Ore recovery (%)	Concentrate grade (%)	Froth height (cm)	Water recovery (%)	Energy consumption (kWh/t)
PEGMO	89.5	78.3	14.2	23.1	1.85

Isoamyl alcohol	85.2	75.0	12.7	21.4	1.90
SDS	87.0	76.2	13.0	22.5	1.88
Glycerol	82.4	72.8	11.1	20.8	1.94
Ethoxylated fatty alcohol	86.8	77.5	13.4	22.7	1.87

According to the flotation test results, the efficiency of E20 oil-based frothers was directly influenced by the type of modifier used. PEGMO demonstrated the highest mineral recovery, reaching 89.5%, with a concentrate grade of 78.3%. These results can be explained by its optimal physicochemical properties — low surface tension, moderate viscosity, and high foam stability — as previously reported in Table 1.

SDS (ore recovery 87.0%) and ethoxylated fatty alcohols (86.8%) also showed high performance, but their concentrate grades were slightly lower, at 76.2% and 77.5%, respectively. Isoamyl alcohol provided moderate results, with an ore recovery of 85.2% and a concentrate grade of 75.0%.

The poorest performance was recorded for glycerol, with an ore recovery of 82.4% and a concentrate grade of 72.8%. This underperformance is likely due to its high viscosity and low foam stability, which limited efficient particle–bubble attachment. Froth height was greatest for PEGMO (14.2 cm), while glycerol produced the shortest froth (11.1 cm).

Water recovery in the froth phase was 23.1% for PEGMO, slightly higher than other modifiers, but it did not negatively affect concentrate quality, indicating selective froth stability. In terms of energy consumption, PEGMO again ranked best (1.85 kWh/t), which may be attributed to more efficient bubble–particle interactions reducing the need for prolonged flotation time.

Overall, PEGMO outperformed all other tested modifiers across all technological indicators, making it the most promising choice for E20 oil-based frother synthesis. SDS and ethoxylated fatty alcohols can be considered viable alternatives, but their performance remained slightly below that of PEGMO. Glycerol, on the other hand, proved unsuitable for this application.

CONCLUSION

The comparative evaluation of physicochemical properties (Table 1) and flotation performance indicators (Table 2) clearly demonstrates that the choice of modifier plays a decisive role in determining the efficiency of E20 oil-based frothers. Among the tested modifiers, polyethylene glycol monooleate (PEGMO) exhibited the most favorable combination of characteristics — low surface tension (28.4 mN/m), moderate viscosity (12.1 mPa·s), high foam stability (480 s), and excellent compatibility with flotation reagents (96%). These physicochemical advantages translated directly into superior flotation outcomes, including the highest ore recovery (89.5%), the highest concentrate grade (78.3%), the tallest froth column (14.2 cm), and the lowest energy consumption (1.85 kWh/t).

In contrast, glycerol showed the least promising results due to its high viscosity, low foam stability, and reduced compatibility, which led to lower recovery (82.4%) and concentrate grade (72.8%). SDS and ethoxylated fatty alcohols demonstrated strong performance but remained slightly below PEGMO in both recovery and grade, while isoamyl alcohol delivered moderate results across all parameters.

Overall, the findings confirm that PEGMO is the most effective modifier for producing high-performance E20 oil-based frothers, ensuring both improved physicochemical behavior and enhanced flotation efficiency.

REFERENCES

1. Bulatovic, S. M. (2007). Handbook of flotation reagents: Chemistry, theory and practice (Vol. 1). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-53029-9.X5000-2>
2. Fuerstenau, M. C., Jameson, G. J., & Yoon, R.-H. (Eds.). (2007). Froth flotation: A century of innovation. SME.
3. Kazadi, B., Wang, X., & Hu, Y. (2021). Effects of different frothers on flotation performance and froth properties. *Minerals Engineering*, 171, 107109. <https://doi.org/10.1016/j.mineng.2021.107109>
4. Khoshdast, H., & Sam, A. (2011). Flotation frothers: Review of their classifications, properties and preparation. *Minerals Engineering*, 24(5), 436–447. <https://doi.org/10.1016/j.mineng.2011.01.002>
5. Miettinen, T., Ralston, J., & Fornasiero, D. (2010). The limits of fine particle flotation. *Minerals Engineering*, 23(5), 420–437. <https://doi.org/10.1016/j.mineng.2009.12.006>
6. Nguyen, A. V., & Schulze, H. J. (2004). Colloidal science of flotation. CRC Press. <https://doi.org/10.1201/9780203508451>
7. Wang, L., Peng, Y., Runge, K., & Bradshaw, D. (2015). The relationship between the peak air recovery and flotation bank performance. *Minerals Engineering*, 70, 94–99. <https://doi.org/10.1016/j.mineng.2014.09.016>

YASHIL KIMYO VA EKOLOGIK BARQARORLIK FANIDA CHIQINDI VA ZARARLI MAXSULOTLARINI QAYTA ISHLASHDAN KO‘RA ULARNI HOSIL BO‘LISHINI OLDINI OLISH YO‘LLARI MUAMMO VA TAKLIFLAR

Yusupov Musurmon Maxmud o‘g‘li

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
“Kimyo va uni o‘qitish metodikasi” kafedrası o‘qituvchisi

Raxmonova Sabina Sanjar qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada hozirgi kunda eng dolzarb bo‘lgan ekologik muammolar hamda “Yashil kimyo”ning birinchi tamoyili yoritib berilgan. Kimyo ta‘lim yo‘nalishi talabalarida kimyoviy hodisalarga yangicha yondashuvni shakllantirish, “Yashil kimyo” tamoyillari asosida ta‘lim oluvchilarning intellektual qobiliyatini rivojlantirish orqali, ekologik muammolarni oqilona yechim topish imkonini yaratishning metodik usullari ko‘rsatib berilgan. Kimyo mashg‘ulotlarida yashil kimyo va ekologik ta‘lim, milliy qadriyatlarni singdirish, jamiyat a‘zosi va shaxs sifatida faol ravishda ishtirok etish uchun muhim bo‘lgan ko‘nikmalarni shakllantirish masalalari ko‘tarib o‘tilgan.

Kalit so‘zlari: Yashil kimyo, ekologik barqarorlik, atrof-muhit, “yashil” iqtisodiyot, birinchi tamoyil, E-koeffitsiyent, Leblan usuli, Solve usuli, atom samaradorlik.

Kirish. Yashil kimyo - xavfli, zaharli va bioakkumulyatsion kimyoviy moddalarning antropogen ishlatilishi va hosil bo‘lishini kamaytiradigan yoki istisno qiladigan kimyoviy jarayonlar tizimi va mahsulotlarni ishlab chiqishga ilmiy tomonlama yondashuv hisoblanadi. Kelajakda esa bu ishlatiladigan va atrof-muhit va inson salomatligi uchun yaxshiroq bo‘lgan kimyoviy moddalarni o‘z ichiga olgan mahsulotlarni ishlab chiqishni anglatadi. Bu olimlar va tadqiqotchilarga inson biogeokimyoviy sikl doirasida hamma narsadan foydalanadigan samarali sayyorani yaratishga yordam beradi, shunda har bir insonning hayoti yaxshiroq bo‘ladi va barqaror rivojlanish ta‘minlanadi.

Yashil kimyo atrof-muhit kimyosidan farq qiladi, chunki atrof-muhit kimyosi manbani aniqlaydi, mexanizmi tushuntiradi va Yer atrofidagi muammolarni miqdoriy jihatdan aniqlaydi, yashil kimyo esa muqobil va xavfsiz texnologiyalarni yaratish orqali ushbu ekologik muammolar yechimini izlaydi [1].

Atrof-muhit ifloslanishi bilan bog‘liq muammolar mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligiga, xususan, iqtisodiy o‘rishni rag‘batlantirish, kambag‘allikni kamaytirish, oziq-ovqat xavfsizligi va ekologik barqarorlikni ta‘minlashga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli, mamlakatda iqlim o‘zgarishining ta‘sirini kamaytirish va unga moslashish, “yashil” iqtisodiyotga o‘tishni tezlashtirish, shuningdek, “yashil” va inklyuziv iqtisodiy o‘rish modelini rivojlantirishga alohida e‘tibor berilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda, 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida belgilangan vazifalarni bajarish, O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini amalga oshirish hamda “yashil” va inklyuziv iqtisodiy o‘rishni ta‘minlash maqsadida ko‘rilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish va iqtisodiyotning barcha sohalarida resurslarni tejashni yanada rivojlantirish maqsadida amalga oshirilmoqda [2]. Bu borada, 2022 yil 2-dekabrda PQ-436-sonli “2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori imzolandi.

Qarorning maqsadi va vazifalari milliy darajada mavjud bo‘lgan sohalariga asoslangan quyidagi strategik yo‘nalishlarni belgilaydi va ularning o‘zaro to‘ldiruvchi jihatlarini kuchaytiradi:

-texnologik modernizatsiya va “yashil” texnologiyalarni tatbiq etish uchun moliyaviy tomondan qo‘llab-quvvatlash usullarini ishlab chiqish, energiya tejash va undan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha aniq maqsadlarni belgilash, iqtisodiyotning turli sohalarida energiya boshqaruvi orqali energiya samaradorligini sezilarli darajada oshirish;

-“yashil” iqtisodiyotga o‘tishni ta‘minlash maqsadida, hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan resurslar va imkoniyatlar bilan ta‘minlash, iqlim o‘zgarishiga oid masalalarda davlat xizmatlari ko‘lamini kengaytirish hamda “yashil” iqtisodiyot sohasida aholi iqtisodiy faolligini oshirish orqali aholining va mahalliy jamoatchilikning ishtirokini kengaytirish;

- “yashil” investitsiyalarni rag‘batlantirish, xususiyl sektorga katta imkoniyatlar ochish hamda “yashil” innovatsiyalarni hayotga tatbiq etishda xususiyl sarmoyadorlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida davlat-xususiyl sheriklik tizimini kengaytirish va xalqaro moliya tashkilotlari bilan hamkorlikni kuchaytirish orqali “yashil” iqtisodiyotga o‘tish uchun qulay muhit yaratish [3].

Yashil kimyo tamoillari asosida ishlab chiqilgan ekologik toza ishlab chiqarish usullari va barqaror biznes modellarini hamda yangi texnologiyalarni amaliyotga joriy etish muhim ahamiyatga ega. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish jarayonlarini ekologik jihatdan yanada samarali qilishga ko'maklashadi [4].

“Yashil kimyo” – sanoat davrining yangi iborasi. Bu ham ilmiy yo‘nalish, ham falsafadir. Uning maqsadi kimyoviy mahsulotlarni va ishlab chiqarish jarayonining o‘zini xavfsiz hamda chiqindisiz qilishdan iborat, – deb tushuntiradi M. V. Lomonosov nomidagi MDU kimyo fakulteti organik kimyo kafedrası professori A.G. Majuga [5].

Paul Anastas va Nicolas Eghbalilar ilmiy izlanishlari davomida chiqindilar va qo‘shimcha mahsulotlarni hosil bo‘lishini oldini olish, ularni utilizatsiyalash, tozalash yoki yo‘q qilish bilan shug‘ullangandan ko‘ra yaxshiroq deb ta’kidlashadi [6].

Materiallar va metodlar. Chiqindilarni oldini olish - bu yashil kimyoning 12 tamoyillaridan birinchisi va shu nuqtai nazardan, bu shunchaki sintetik siklni tasavvur qilish mumkin bo‘lgan chiqindilarning asosiy o‘lchovini ta’minlash uchun optimallashtirish kerakligini bildiradi. E-koeffitsiyent yoki atrof-muhit omili deb nomlanuvchi o‘lchov, chiqindilarni o‘lchovini tekshirish uchun yaratilgan bo‘lib, ular o‘zaro ta’sirida hosil bo‘lgan chiqindilar massasini hosil bo‘lgan mahsulotlar massasi bilan ajratadigan chiqindilarni massasini ajratib olish bilan aniqlanadi, bunda past ko‘rsatgichli E-omil yaxshiroq hisoblanadi [7]. Sanoat asri rivojlanayotgan davrlarda kimyoviy ishlab chiqarish jarayonlarida juda yuqori E-omillarga ega bo‘lgan, ammo yashil kimyo tamoyillarining bir qismidan foydalanish buni kamaytirishga yordam berdi. Chiqindilarni o‘lchash bo‘yicha turli xil usullardan foydalaniladi, masalan, xom ashyo massasini buyum bilan solishtirish kabilar. Yashil kimyoda miqdoriy o‘lchov E-omil (Rodjer A. Sheldon) hisoblanadi va u quyidagicha ifodalanadi:

$$E = \frac{m_1 \text{ qo'shimcha mahsulotlar}}{m_1 \text{ qo'shimcha mahsulotlar}}$$

Dastlabki moddaning to‘liq foydalanilishi atom samaradorligi (effektivlik) deyiladi va bu ko‘rsatgich kimyoviy ishlab chiqarishning “yashil”lik o‘lchovi bo‘lib hisoblanadi:

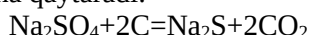
$$E = \frac{\text{Olingan mahsulotning massasi} * 100}{\text{Dastlabki moddalarning umumiy summasi}}$$

Chiqindilar paydo bo‘lgandan keyin ularni tozalash yoki utilizatsiyalashdan ko‘ra, chiqindilarni hosil bo‘lishini oldini olish samarali usul hisoblanadi.

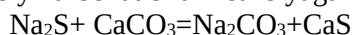
Tahlil va natijalar. XIX asr boshlarigacha natriy karbonat asosan ba’zi dengiz suv o‘tlari, qirg‘oqbo‘yi va sho‘rxok o‘simliklarning kulidan ishqorlarga nisbatan kam eriydigan NaHCO₃ ni qayta kristallash jarayoni orqali amalga oshirib olinardi.

1791-yilda fransuz kimyogari Nikolya Leblan “Glauber tuzini sodaga aylantirish usuli” uchun patent oldi. Bu usul bo‘yicha natriy sulfat (“glauber tuzi”), bo‘r yoki ohaktosh (kalsiy karbonat) va ko‘mir aralashmasi taxminan 1000°C haroratda qizdiriladi [8].

Ko‘mir natriy sulfatni sulfidgacha qaytaradi:

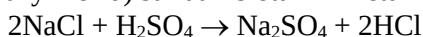

Hosil bo‘lgan natriy sulfid kalsiy karbonat bilan reaksiyaga kirishadi:

Olingan suyuqlanma suv bilan ishlov beriladi, bunda natriy karbonat eritmaga o‘tadi, kalsiy sulfid esa filtrlanadi. So‘ngra natriy karbonat eritmasi bug‘latiladi. Soda qayta kristallash usuli bilan tozalanadi. Leblan usuli natijasida soda kristallgidrat shaklida hosil bo‘ladi, shuning uchun olingan soda kalsinatsiyalash orqali suvsizlantiriladi.

Natriy sulfat tosh tuziga (natriy xlorid) sulfat kislota ta’sir ettirish orqali olinadi:

1861-yilda belgiyalik kimyogar-muhandis Ernest Solve soda ishlab chiqarishning samarali usulini patentladi va bu usul hozirgi kungacha qo‘llanilmoqda [9].

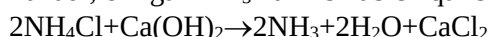
Natriy xloridning to‘yingan eritmasidan gazsimon ammiak va karbonat angidridning teng ekvimolekular miqdorlaridan o‘tkaziladi:

Kam eriydigan natriy gidrokarbonatning cho‘kkan qoldig‘i (20 °C haroratda har 100g suvda 9,6g) filtrlanadi va 140-160°C gacha qizdirib kalsinatsiyalanadi (suvsizlantiriladi) [10]. Bu jarayonda NaHCO₃ natriy karbonatga aylanadi:

Hosil bo‘lgan CO₂ ishlab chiqarish jarayoniga yo‘naltiriladi. Ammoniy xlorid NH₄Cl kalsiy gidroksid Ca(OH)₂ bilan qayta ishlanadi, olingan NH₃ ham ishlab chiqarish jarayoniga qaytariladi:

Shunday qilib, ishlab chiqarishning yagona qo‘shimcha chiqindi mahsuloti sifatida kalsiy xlorid (distiller suspenziyasi) hosil bo‘ladi [11].

Xulosa va takliflar. Leblan tomonidan taklif etilgan “sulfatli usul” natijasida hosil bo‘lgan CO₂ atmosferada issiqxona gazlarini ko‘payishiga sabab bo‘luvchi asosiy omil hisoblanadi. CaS- suvda erimaydigan qattiq chiqindi hisoblanib tuproq sho‘rlanishiga va suvning umumiy qattiqligiga salbiy ta‘sir qiladi.

Leblan usuli orqali olinadigan natriy sulfat reaksiyasi davomida ajralib chiqayotgan vodorod xlorid qisman suv bilan tutib qolinadi va xlorid kislota hosil bo‘ldi. Biroq barcha vodorod xlorid gazini tutib qolish imkonsiz. Shuning uchun ham vodorod xlorid havoni ifloslantiruvchi asosiy manba hisoblanadi.

Solve tomonidan taklif etilgan “ammiakli usul” natijasida hosil bo‘lgan karbonat angidrid va ammik gazlari soda olishda qayta ishlatishga yo‘naltiriladi [12].

Distiller suspenziyasidan boshqa turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda, xususan, kalsiy peroksid olishda foydalanish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega [13].

Xulosa qilib aytganda, sanoat korxona mahsulotlarini yashil kimyo tamoyillariga rioya qilib ishlab chiqarishga joriy etishi, sanoat korxona mahsulotlarini raqobatbardoshligini va ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi. Sanoat korxona mahsulotlari ishlab chiqarish bo‘yicha tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, yashil kimyo tamoyillarini qo‘llash bilan sanoat korxonalarining mahsulot sifati yaxshilanadi va atrof-muhitga zararli ta‘siri hamda moliyaviy xarajatlar kamayadi. Yashil kimyoni joriy qilishi yangi, xavfsiz ishlab chiqarish usullarini izlash zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hosam El-Din Mostafa Saleh and M. Koller// Principles of Green Chemistry, <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.71191>. 2018. p.14.
2. 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.
3. 2030-yilgacha O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 02.12.2022 yildagi PQ-436-son
4. Q Ergashev, M Yusupov. O‘ZBEKISTONNING YASHIL IQTISODIYOTGA O‘TISH STRATEGIYASI: MUAMMOLAR VA RIVOJLANISH YO‘NALISHLARI (5-sho‘ba). “YOSHLARNING IJTIMOY-IQTISODIY FAOLLIGINI OSHIRISH: DAVLAT SIYOSATI VA IMKONIYATLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2024-yil 22-iyul. Toshkent Nordic_Press, 2024.3-7 b
5. Александра Мальцева. Что такое зеленая химия и при чем здесь безотходная философия. <https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2019/10/09/813034-chto-zelenaya-himiya>
6. Paul Anastas and Nicolas Eghbali, Green Chemistry: Principles and Practice, Chem. Soc. Rev., 2010, 39, 301–312
7. James H. Clark// Green chemistry: challenges and opportunities, Green Chemistry February 1999. p.86. Mohd Wahid, Faizan Ahmad, Nafees Ahmad, Green Chemistry: Principle and its Application// <https://www.researchgate.net/publication/322078077>, 2nd July 2017 ISBN: 978-81-934083-6-0. pp. 365-399.
8. Шатов А.А. ПРОИЗВОДСТВО КАЛЬЦИНИРОВАННОЙ СОДЫ - ОТ ПРОШЛЫХ К НОВЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ // Научное обозрение. Фундаментальные и прикладные исследования. 2017. № 1. ;
9. Шатов А.А., Сафаргалеева П.М. К ВОПРОСУ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ НОВЫХ ИСТОЧНИКОВ СЫРЬЯ ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА СОДЫ // Научное обозрение. Экономические науки. 2019. № 1. С. 51-55;
10. Балевская, Я. Д. Технология безотходного производства кальцинированной соды с применением мембранной технологии / Я. Д. Балевская. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2018. — № 48 (234). — С. 9-12.
11. Насыров, Р. Р., & Даминев, Р. Р. (2008). Метод переработки основного отхода производства кальцинированной соды. Башкирский химический журнал, 15 (3), 95-100.
12. Asqarov I.R, G‘opirov K.G, To‘xtaboyev N.X./Kimyo-9: Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik /, 4- nashr. — T.: «O‘zbekiston» NMIU, 2019. — 208 b.
13. Ипполитов Е. Г., Артемов А. В., Трипольская Т. А., Колобов А. А. Пероксид кальция: новые подходы к синтезу и применению // Экология и промышленность России.— 2000, №12.— С. 21–24.

YANGI SK-1 VA SK-2 SIRT FAOL MODDALAR SINTEZI

Yusupov Suxrob Qaxramon o'g'li

*O'zR FA Umumiy va noorganik kimyo
instuti katta ilimiy xodimi, PhD*

Yodgorov Normaxmat

*O'zR FA Umumiy va noorganik kimyo
instuti bosh ilimiy xodimi, k.f.d., prof*

Temirov G'olib Baxtiyorovich

*O'zR FA Umumiy va noorganik kimyo
instuti kichik ilimiy xodimi, PhD*

Yoldashev Rejabboy

*O'zR FA Umumiy va noorganik kimyo
instuti kichik ilimiy xodimi*

Annotatsiya. Respublika iqtisodiyotining kamyob hamda rangli va qimmatbaho oltin, kumush va boshqa rangli metallarga bo'lgan ehtiyojning ortishi, yangi energiya tejamkor samarali texnologik usullarni yaratish va amaliyotga qo'llash uchun maxalliy import o'rnini bosuvchi maxalliy sirt faol moddalari sintez qilish ularni ma'danlarni boyitish jarayonida qo'llash dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Kalit so'zlar: flotatsion reagentlar - ko'pikli moddalar, sirt faol moddalar, quyi molekulyar polietilen, ruda flotatsiyasi, kimyoviy reagentlar.

Kirish. Hozirgi vaqtda Respublika Navoiy kon metallurgiya kombinati (NKMK) va Olmaliq kon-metallurgiya kombinati (OKMK) tarkibiga kiruvchi korxonalar mavjud bo'lib, ularda oltin va mis rudalarini boyitish uchun katta miqdorda xorijdan olib kelingan qimmat ko'piklovchi flotatsion reagentlardan foydalaniladi. Mahalliy va mavjud ikkilamchi xomashyoni asosida yaratilgan ko'piklovchi flotoreagentlarga almashtirish import uchun valyuta xarajatlarini kamaytirishga hamda sanoat ishlab chiqarish chiqindilaridan oqilona foydalanish imkonini beradi. Shu munosabat bilan import o'rnini bosuvchi reagentlar – ko'pik hosil qiluvchi moddalarni yaratish, ularni polimetal ma'danlarni boyitib sifatli kontsentratlar olish amaliyotida qo'llash imkoniyatlarini o'rganish dolzarb vazifa hisoblanadi [1].

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda ko'piklovchi sirt faol moddalar (SFM) sanoatning turli sohalarida, jumladan, flotatsiya texnologiyalari, kimyoviy tozalash jarayonlari va ko'pikli reaksiyon muhitlarda keng qo'llanilmoqda. Bunday moddalarning asosiy afzalliklari ularning sirt tarangligini pasaytirish, dispers tizimlarda barqaror ko'pik hosil qilish hamda ionlar va zarrachalar bilan samarali o'zaro ta'sirga kirishish qobiliyatidir. Shu nuqtai nazardan, tabiiy va arzon xom-ashyolar asosida samarali ko'piklovchi reagentlarni sintez qilish zamonaviy kimyo sanoatining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Maxalliy xomashyo va ikkilamchi sanoat chiqindilarni sulfolash reaksiyalari asosida samarali ko'piklovchi sirt faol moddalari sorbentlar sintez qilish ularning kimyoviy tarkibi va fizik-kimyoviy kolloid xossa va xususiyatlarini o'rganish (sirt faolligi, namlanish, ko'piklanish effekti, ko'pikning barqarorligi va tarqalish qobiliyati va boshqalar); ishlab chiqarish va qo'llash texnologik tizimini yaratish chiqish va joriy etish. Ushbu texnologiya texnik sanoat amaliyotida keng qo'llaniladi.

Ko'piklovchi moddalar nodir metallar rudalarini boyitishda nafaqat texnologik jihatdan, balki iqtisodiy va ekologik nuqtai nazardan ham istiqbolli vosita hisoblanadi. Kelajakda sirt faol moddalar asosidagi kompleks reagentlar yordamida selektiv ajratishni yanada mukammallashtirish ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi

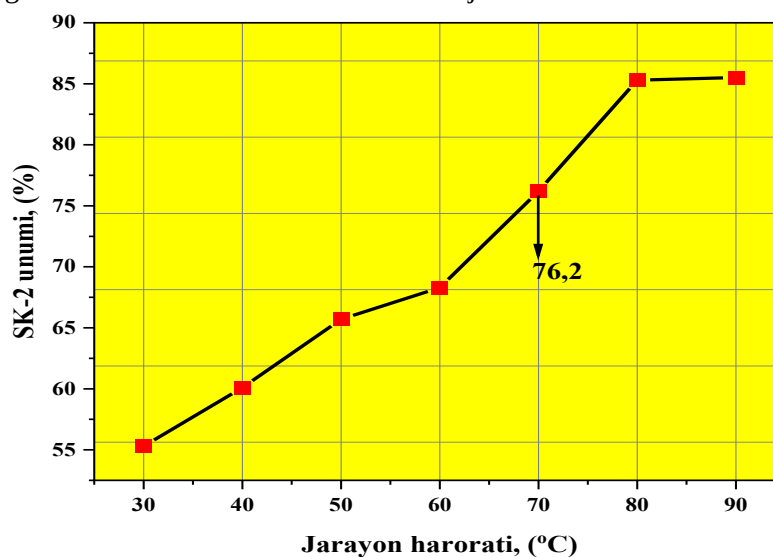
Mazkur maqolada quyi molekulyar polietilen (QMPE) asosida sintez qilinadigan ko'piklovchi SK-1 reagentining olinishi va uning samaradorligini belgilovchi optimal sharoitlar o'rganiladi. Sintez jarayoni turli harorat, reaksiya vaqti, kislotali muhit konsentratsiyasi va yordamchi komponentlarning nisbatiga bog'liq bo'lganligi sababli, bu parametrlarni ilmiy asosda aniqlash yuqori samarali mahsulot olishda muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Material va metodlar. QMPE fraksiyasining sulfolash jarayonini o'rganish shuni ko'rsatdiki, haroratning -3 dan +10 °C gacha o'zgarishi bilan alkil sulfonatlarining unumi ortadi. Haroratning yanada oshishi alkil sulfatlar unumini oshirishga olib kelmaydi. Bunday sharoitda sulfolangan mahsulot salbiy reaksiyaga uchrab, oxirgi mahsulotning unumi kamayadi. QMPE fraksiyasini sulfolash jarayonida sulfonatlarining maksimal unumi R: =1,05:1 massa nisbatda -3 - +10 °C harorat va ta'sirlashuv vaqti 240 minutga teng bo'lganda hosil bo'ldi. [3]

Olingan tajribaviy ma'lumotlar asosida SK-1 hosil bo'lish unumining reagentlar mol nisbati bilan

Reaksiya vaqti, (soat)	SK-1 unumi, (%) - 1:10	SK-1 unumi, (%) - 1:1.05	SK-1 unumi, (%) - 1:1
0	30	30	30
1	42	40	38
2	55	52	48
3	65	62	58
4	72	68	65
5	76	72	68
6	78	74	70
7	78	74	70
8	77	74	69
9	76	74	68

Shu nuqtai nazardan, sintez jarayoni 30°C dan 90°C gacha bo'lgan harorat oralig'ida bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Har bir harorat sharoitida SK-2 ko'piklovchi moddasining hosil bo'lish unumiga baho berildi. Olingan eksperimental natijalar asosida haroratning SK-2 hosil bo'lish unumiga ta'siri aniqlanib, bu bog'liqlik grafik shaklida tasvirlandi. Mazkur natijalar 2-rasmda keltirildi.

Olib borilgan eksperimental tadqiqotlar natijalariga ko'ra, gossipol smolasi gidrolizati va

monoetanolamin (MEA) orasida yuz beradigan kondensatsiya-sulfolash reaksiyasi harorat parametriga sezilarli darajada bog‘liq ekanligi aniqlandi. 2-rasmda ko‘rsatilgan grafik SK-2 mahsulot unumini 30°C dan 90°C gacha bo‘lgan harorat oralig‘ida qanday o‘zgarishini ifodalaydi [5].

Tahlil va natijalar. Sintez qilingan SK-1 va SK-2 ko‘piklovchi moddalarni gidrometallurgiya sanoatida, rudalarni boyituvchi flotoreagent sifatida import reagentlar – T-80 va T-92 o‘rniga amaliy flotatsion ajratish jarayonida qo‘llanish imkoniyatlari bilan eksperimental ravishda asoslab berildi. Ularning samaradorligi taqqoslab o‘rganildi. Tajribaviy tadqiqotlar tasdiqlandi va samaradorligi aniqlandi. Flotatsiya tajribalari korxonalar olib borilgan amaliy sinov natijalari shuni ko‘rsatdiki, SK-1 va SK-2 reagentlari flotoreagent sifatida boyitib olingan kontsentratsiya 3–4% ga oshgan. Bu esa import reagentlar bilan erishilgan natijalardan ustunligini ko‘rsatdi. Sinovlar natijasida SK-1 va SK-2 reagentlarining sarfi 190 g/t dan 50 g/t gacha kamaygani aniqlandi. Bu esa iqtisodiy samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa. Mahalliy xom ashyolar (quyi molekulyar polietilen, gossipol smolasi) va neft-kimyo sanoati chiqindilari (MEA) asosida SK-1, SK-2 ko‘piklovchi moddalar olish texnologiyasi chuqur eksperimental tadqiqotlar asosida ishlab chiqildi. Tadqiqotlar davomida asosiy texnologik parametrlarning mahsulot unumiga ta‘siri o‘rganilib, har bir mahsulot uchun optimal sintez sharoitlari aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusupov, S. Q., Yodgorov, N., Yusupov, F. M., Omonov, X. A., Khalilov, S. U., & Saidmurodov, R. A. (2022). Synthesis of new blowing agents for the extraction of precious metals from coals of the Angren and Shargun deposits. *Harvard Educational and Scientific Review*, 2(3), 30–35. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7379566>
2. (Yusupov, F. M., Yodgorov, N., Yusupov, S. K., Nurmuxammadov, J. Sh., & Yusupov, Sh. F. (2024). Sulfonol olish usuli (Patent No. IAP 7839). O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi.
3. Yusupov, S. K., Yodgorov, N., Yusupov, F. M., Baimatova, G. A., & Khalilov, S. U. (2022). Sintez yangi ko‘piklovchilar dargmetallarni ko‘mirdan ajratib olish uchun. *Kompozitsion materiallar*, (2). 1-9.
4. Yusupov, S. K., Yodgorov, N., Yusupov, F. M., Baimatova, G. A., & Omonov, X. A. (2022). Metallonosnost’ ugol’nyx basseynov i mestorozhdeniy Respubliki Uzbekistan. *Universum: Khimiya i Biologiya*, 12(102), 22–27.
5. Yusupov, S. K., Yodgorov, N., Baimatova, G. A., & Khalilov, S. U. (2023). Angren va Sharg‘un ko‘mir konlaridan kamyob metallarni ajratib olish usuli. *Farg‘ona Politehnika Instituti Ilmiy-Texnika Jurnal*, 27(3), 196–201.

БИОТЕХНОЛОГИЯ В ДЕЙСТВИИ: ФЕРМЕНТЫ И МИКРООРГАНИЗМЫ — КЛЮЧ К ТЕХНОЛОГИЯМ БУДУЩЕГО

Арипов Бахтиёр Фармонович

Старший преподаватель кафедры Биология, к.ф.б.н (PhD), БухГУ

Аннотация: Статья освещает ключевые направления современной биотехнологии, в которых ферменты и микроорганизмы выступают как универсальные «инструменты будущего». Рассматриваются каталитические платформы ферментативных процессов, микробные производственные системы, а также прикладные решения для агросектора, пищевой промышленности, биоремедиации и «зелёной» химии. Отдельно представлена панорама региональных исследований Бухарской области: работы по органическим удобрениям и микробным сообществам почв (Б. Арипов), биотехнологиям очистки вод и управлению водными биоценозами (С. Буриев), флористическим и эколого-биотехнологическим исследованиям как базису фитотехнологий (Л. Юлдашов). Показано, что интеграция ферментных и микробных технологий с локальными экосистемными исследованиями создаёт основу для устойчивого развития и технологического суверенитета региона.

Ключевые слова: ферменты, микроорганизмы, биокатализ, биоремедиация, органические удобрения, почвенная микробиота, водные биоценозы, Бухара, биотехнология, устойчивое развитие.

Введение. Использование биостимуляторов для выращивания растений стало популярным в последние годы по нескольким причинам, так как, биостимуляторы помогают растениям лучше адаптироваться к неблагоприятным условиям например, засухе, экстремальные температуры или стрессы, связанные с болезнями и вредителями. Они могут стимулировать рост растений, улучшать их устойчивость и, в конечном итоге, повышать урожайность. В отличие от химических удобрений и пестицидов, биостимуляторы часто являются более экологически чистыми, так как они помогают

растениям более эффективно использовать доступные ресурсы. Это снижает потребность в химикатах и уменьшает негативное воздействие на окружающую среду. Биостимуляторы способствуют улучшению иммунной системы растений, что помогает им бороться с болезнями и вредителями. Они могут ускорить восстановление растений после повреждений, а также повысить их общую устойчивость.

Биостимуляторы могут улучшить использование воды, питательных веществ и солнечного света растениями. Это особенно важно в условиях ограниченных ресурсов или при ведении сельского хозяйства в засушливых районах как условия Бухарской области.

Ферменты и микроорганизмы являются сердцем биотехнологии. Ферменты обеспечивают высокоселективный и энергоэффективный катализ при мягких условиях, а микроорганизмы выступают как клеточные «фабрики» синтеза белков, метаболитов, полимеров и биоматериалов. Вектор глобального развития — декарбонизация, ресурсосбережение и переход к циркулярной экономике — усиливает спрос на биокатализ и микробные технологии, поскольку они снижают углеродно-энергетические издержки и токсикологические риски по сравнению с традиционной «жесткой» химией [1].

Ферменты как технологическая платформа. Преимущества. Ферменты демонстрируют высокую стерео- и региоселективность, сокращают количество стадий и сопутствующих отходов, работают в водных средах и зачастую совместимы с возобновляемым сырьём. Это делает ферментные каскады ключевыми для синтеза фарм субстанций, вкусо-ароматических соединений, биоразлагаемых материалов и «умных» пищевых ингредиентов [2,3].

Источники и инженерия. Базовые ферментные панели получают из бактерий, дрожжей и грибов. Молекулярное «пре-обучение» ферментов (directed evolution, сайт-специфический дизайн) позволяет расширять температурные и pH-окна, повышать устойчивость к органическим растворителям и субстратам. В прикладном плане это снижает CAPEX/OPEX процессов, переводя их в непрерывные или квазинепрерывные режимы.

Типовые применения. Агро/пищевые технологии: протеазы, амилазы, целлюлазы, пектиназы — повышение усвояемости, экстракции и текстурирования; «чистая этикетка» в переработке зерна, овощей и фруктов [4]. «Зелёная» химия: оксидоредуктазы, трансферазы и гидролазы — синтез тонких химикатов с минимальным экологическим следом.

Биоремедиация: оксидативные ферменты (лактазы, пероксидазы) и гидролазы — разрушение красителей/ксенобиотиков, предобработка стоков перед биоочисткой [5].

Микроорганизмы: клеточные фабрики и экосистемные инженеры Производственные шасси. *E. coli*, *Bacillus*, дрожжи и плесневые грибы — классические носители для экспрессии ферментов и метаболитов (органические кислоты, полисахариды, ПГС/ПАВ и др.). Новая волна — непатогенные актиномицеты и автохтонные штаммы, устойчивые к солям, жаре и колебаниям pH, что критично для аридных регионов [6,7].

Почвенные и водные микробиоценозы. Структура микробного сообщества определяет плодородие, фитосанитарный статус и водоудерживающую способность почв. Для Бухарской области показано, что тип и уровень засоления существенно влияют на численность бактерий, грибов и актиномицетов в аллювиальных почвах — фактор, от которого напрямую зависят успехи микробиологических и ферментативных агротехнологий [8].

Биоочистка и фитотехнологии. Сочетание водных растений и микробных консорциумов формирует устойчивые системы для удаления питательных веществ и поллютантов, стабилизации фосфатов и органики в сточных водах и оросительных каналах — направление, активно развиваемое региональными школами [9,10].

Прикладные треки: от лаборатории к рынку. Агробiotехнологии и почвенное здоровье. Органические удобрения, микробные инокулянты, ферментно-органоминеральные композиции снижают потребление минеральных NPK, ускоряют минерализацию растительных остатков, повышают доступность фосфора и микроэлементов. Локальные исследования подчёркивают роль биологически активных компонентов и микробного синтеза в росте урожайности и устойчивости культур [4, 6].

Биоочистка воды и замкнутые водные циклы. Технологии с участием высших водных растений, микроводорослей и ассоциированных микробов обеспечивают удаление азота/фосфора, сорбцию тяжёлых металлов и разрушение органических загрязнителей, создавая возможности повторного использования воды в сельском хозяйстве [11].

Пищевая и ферментная индустрии. Ферментные препараты улучшают извлечение целевых фракций, снижают энергоёмкость процессов и формируют органолептический профиль продуктов.

Образовательные и исследовательские публикации региона систематизируют роль ферментов в технологических цепочках.

Биопрепараты и биостимуляторы. Комбинированные продукты (например, ферментно-органические композиции типа «Microzim-2») демонстрируют потенциал как биостимуляторы роста, улучшая агрофизические свойства почвы и микробиологическую активность [7].

В условиях изменяющегося климата Бухарской области важной задачей является поддержание здоровья почвы. Биостимуляторы могут способствовать улучшению структуры почвы, увеличивая активность микробиоты и поддерживая баланс питательных веществ. Это особенно важно в условиях, когда засухи и дожди могут ухудшить состояние почвы и снизить её плодородие. Биостимуляторы могут уменьшить потребность в химических удобрениях, которые часто приводят к ухудшению состояния почвы и загрязнению водных ресурсов. Это особенно актуально в условиях изменения климата, когда устойчивость экосистем к химическим загрязнениям может ослабевать. Несмотря на сложные условия, использование биостимуляторов помогает растениям поддерживать высокую урожайность и улучшать качество продукции, даже при неблагоприятных климатических условиях. Это может стать ключевым фактором для обеспечения продовольственной безопасности в условиях глобальных изменений климата.

Региональные исследования (Бухарская область) в этой области, если привести в качестве примера работы ряда учёных и исследователей, проводивших научные исследования и практические наблюдения, вклад Бахтиёр Арипов. Его работы посвящены органическим удобрениям, агробиотехнологическим подходам к повышению плодородия и роли микроорганизмов-ферментов в продуктивности агроценозов «МИКРОЗИМ-2». Научные работы и публикации освещают спектр классических и современных органических удобрений и их механизмы действия, а также вопросы смягчения климатических рисков в агросекторе региона [5]. Есть популяризационные-учебные материалы по биологии и биотехнологии, вовлекающие студентов агрофакультета БухГУ.

Сулаймон Буриев Профессор, д.б.н., сформировал направление на стыке гидробиологии и биотехнологии: биоремедиация загрязнённых вод с использованием высших водных растений и микробных сообществ; прикладные аспекты фитопланктона/макрофитов для рыбного хозяйства и экологической реконструкции водоёмов. Участвует в научных советах и программных комитетах региональных конференций по биологии и биотехнологии, что укрепляет исследовательскую экосистему Бухары [10].

Лазиз Юлдашов- исследования касаются флористики и экологии растений Бухарского региона (в т.ч. территория Денгизкуля), что создаёт инвентаризационную и эколого-ресурсную базу для фитотехнологий (интродукция устойчивых видов, фиторемедиация, ландшафтные решения). Фигурирует в региональных научных изданиях и сборниках, связанных с биологией/биотехнологией, а также в программных документах и редакционных списках, отражающих научное участие в профильных областях [9].

Синергия этих направлений — от почвенной микробиоты и органических удобрений (Арипов) до водных биоценозов и биоремедиации (Буриев) и флористического/экологического фундамента для фитотехнологий (Юлдашов) — формирует «полный цикл» региональной биотехнологии: почва → растение-микробиом → вода → продукция-экосервис.

Исходя из вышеуказанных и учитывая роли биостимуляторов предлагаем следующую дорожную карту для внедрения.

-Разработка устойчивых ферментных коктейлей (целлюлазы-пектиназы-протеазы) под сырьё региона и жёсткую воду; иммобилизация ферментов для многократного использования.

Микробные консорциумы «по месту», отбор автохтонных штаммов с толерантностью к засолению/жаре; конструирование консорциумов под конкретные задачи: разложение целлюлозы, солубилизация фосфатов, подавление фитопатогенов [8]

Биоочистка-фитореконструкция каналов. Пилоты с макрофитами и микроводорослями для оросительных сетей, интеграция с мониторингом фосфатов и БПК; повторное использование воды в сельском хозяйстве [3].

Образование и трансфер. Курсы по биокатализу, промышленной микробиологии, биоинформатике ферментов; региональные акселераторы для проектов TRL 4–7.

Оценка устойчивости. LCA-LCI-метрики для биотехнологических решений: углеродный след, водный след, токсикологический профиль.

Заключение

Ферменты и микроорганизмы — «рабочие лошади» технологической трансформации. Их интеграция в агропищевые цепочки, водное хозяйство и «зелёную» химию открывает для аридных регионов —

таких как Бухара — окно возможностей: рост продуктивности при одновременном снижении экологической нагрузки. Работы Б. Арипова, С. Буриева и Л. Юлдашова демонстрируют, как фундаментальные эколого-биологические исследования конвертируются в прикладные биотехнологии, адаптированные к местным условиям. Следующий шаг — масштабирование пилотов и создание региональных производственных компетенций.

Список литературы

- [1] UNECE. Обзор состояния окружающей среды: Узбекистан (разделы о биотехнологиях и научной инфраструктуре).
- [2] Буриев С.Б., Хужжиев С.О. Разработка биотехнологических основ очистки загрязнённых вод с водными растениями (Google Scholar профиль автора).
- [3] Буриев С.Б. Автореферат/материалы по фитопланктону и макрофитам Бухарского оазиса и их биотехнологическому применению (БухГУ).
- [4] Арипов Б.Ф. «Классические и современные органические удобрения, используемые в народном хозяйстве». InLibrary.uz.
- [5] Арипов Б.Ф., др. «Global iqlim o'zgarishi oqibatlarini yumshatishning ilmiy asoslari» (Buxoro, 2024).
- [6] «The role of enzymes in biotechnology». Учебно-исследовательская статья (BuxDU / Uniwork).
- [7] «Microzim-2 — biologically active product for improving the growth...». International Journal of Virology and Molecular Biology, 2024.
- [8] «Microorganisms of irrigated meadow-alluvial soils of the Bukhara region: salinity effects» (ResearchGate, 2024).
- [9] Devos.uz: упоминания Юлдашева Л.Т. и др. в региональном научном журнале/сборнике.
- [10] «Buxoro 2021 Xalqaro konferensiya». Программный комитет (участие С.Б. Буриева).
- [11] (Опционально) Образовательные материалы/лекции БухГУ по биологии и биотехнологии (в т.ч. публичные лекции).

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И УРБАНОФЛОРА ГОРОДА БУХАРЫ

Гафарова Саида Мухамеджоновна
Старший преподаватель кафедры, Биология, БухГУ

Аннотация: В статье представлена экологическая характеристика и анализ современного состояния урбанофлоры города Бухары. Рассмотрены климатические и почвенные условия, влияющие на формирование растительного покрова, а также структура флоры, включающая аборигенные, интродуцированные, лекарственные и сорные виды. Отмечены изменения флористического состава за последние десятилетия в результате антропогенного воздействия и озеленительных работ. Проведён сравнительный анализ с другими городами аридной зоны Узбекистана, выявлены основные экологические проблемы и предложены рекомендации по сохранению и обогащению биоразнообразия.

Ключевые слова:

Бухара, урбанофлора, флористическое разнообразие, интродуценты, аборигенные виды, аридный климат, экология города, озеленение, сорные растения, лекарственные растения.

Бухара - один из древнейших городов Центральной Азии, в котором историко-культурное наследие сочетается с уникальной флорой аридных ландшафтов. Условия жаркого и сухого климата формируют особые требования к составу и структуре растительности.

Общая площадь города Бухары 7,29 км². Протяжённость города Бухары с юга на север составляет 11,358 км, с запада на восток - от 10,336 км на юге до 10,320 км на севере.

Город расположен в долине Зарафшана, климат аридный, резко континентальный, с жарким летом и малым количеством осадков. Почвы в основном серозёмы, местами засоленные. Вдоль каналов встречаются остатки тугайных сообществ. Зима очень суровая, лето жаркое и сухое. Средняя температура января составляет -2 градуса, а в июле температура превышает +40 градусов.

Годовое количество осадков в Бухарской области составляет 90-150 мм. В связи с этим территория Бухары относится к аридной зоне. Осадки проявляются в основном в виде дождя. Снежный покров держится недолго, не будучи хроническим и плотным. Распределение осадков в течение года крайне неравномерно. Весна - относительно влажный сезон, когда выпадает 45-55 процентов годовых осадков [10].

По данным Кадастра города Бухары (2023 г.) общая площадь составляет 7,29 тыс. га, в том числе орошаемая площадь - 2,4 тыс. га, возделанная земля - 1,2 тыс. га, многолетние деревья - 0,7 тыс. га, сенокосы и пастбища - 0,04 тыс. га, участок для сельскохозяйственных культур - 1,91 тыс. га, собственные огороды - 0,6 тыс. га.

Бухарский оазис граничит с пустыней, растений, произрастающих на его территории, находится под сильным влиянием ветра [9].

На территории Бухарской области лидируют виды, характерные для пустынной зоны. Общее количество видов растений около тысячи. В Узбекистане зарегистрировано 4148 видов, в пустынной зоне региона обнаружено 580 видов, относящихся к 55 семействам (Гранитов, 1964). Следует отметить, что среди них много эндемичных видов. Местный ученый А.Ф.Файзиев (1964) отмечает произрастание в регионе 173 видов эндемичных растений, характерных для Средней Азии, 13 из них встречаются только в этой стране. Кроме того, только в Бухарском оазисе отмечено 219 видов дикорастущих трав (Гузаиров, 1968) [7].

Широко распространены лекарственные растения г.Бухары, Подорожник большой (*Plantago major*), Шпинат огородный (*Spinacia oleracea*), Мята полевая (*Mentha arvensis*), Щавель (*Rumex*), Петрушка курчавая (*Petroselinum crispum*), Базилик (*Ocimum*), Клевер луговой (*Trifolium pratense*), Укроп пахучий (*Anethum graveolens*), Солодка голая (*Glycyrrhiza glabra*), Мята азиатская (*Mentha asiatica*), Роза домашняя (*Rosa*), Гармала обыкновенная (*Peganum harmala*), Шпинат огородный (*Spinacia oleracea*), Верблюжья колючка (*Alhagi*).

Широко распространены сорные растения г.Бухары, Повилика южная (*Cuscuta australis*), Куриное просо или ежовник обыкновенный (*Echinochloa crus-galli*), Софора лисохвостная (*Sophora alopecuroides*), Сыть круглая (*Cyperus rotundus*), Портулак обыкновенный (*Portulaca oleracea*), Вьюнок полевой (*Convolvulus arvensis*).

Урбанофлора - это совокупность растительных видов, формирующихся и произрастающих в условиях городской среды. Изучение урбанофлоры Бухары важно как для сохранения биоразнообразия, так и для разработки рекомендаций по устойчивому озеленению и повышению экологического качества городской среды [3].

Растительный мир г. Бухары, начиная с периода 1995-2020 гг., в связи с обновлением и перестройками, во многом изменён, многие старые виды растений уничтожены или находятся на грани уничтожения, а многие новые виды привезены из других регионов.

Полевые исследования проводились в 2022–2024 гг. на территории центральных районов, жилых кварталов, промышленных зон и пригородных массивов города Бухары. Использовались маршрутные обследования с фиксацией флористического состава, определением жизненных форм по классификации К. Раункиера и анализом экологических групп по отношению к влаге, свету и засолению почв. Ботаническая идентификация растений проводилась по «Флоре Узбекистана» [1] и атласу декоративных и интродуцированных видов [2].

Всего в составе урбанофлоры города Бухары выявлено около 260 видов сосудистых растений, относящихся к 62 семействам и 185 родам.

Наиболее широко представлены:

-Asteraceae (Сложноцветные) — 38 видов, включая *Taraxacum officinale*, *Xanthium strumarium*, *Helianthus annuus*.

-Poaceae (Злаки) — 31 вид, включая *Cynodon dactylon*, *Phragmites australis*, *Elytrigia repens*.

-Fabaceae (Бобовые) — 21 вид, включая *Robinia pseudoacacia*, *Medicago sativa*, *Albizia julibrissin* [8].

По жизненным формам преобладают травянистые многолетники (44%), однолетники (32%) и древесно-кустарниковые формы (24%). В составе урбанофлоры заметную роль играют интродуцированные виды — около 27% общего числа, среди которых *Populus italica*, *Morus alba*, *Platanus orientalis*.

Кроме вышеизложенного, по нашим наблюдениям, за последние два десятилетия растительность г. Бухары обновилась. Вместо таких растений, как Ива белая (*Salix alba* L.), Маклюра яблоконосная (*Maclura pomifera* (Raf.) C.K.Schneid.), Клен остролистный (*Acer platanoides* L.), были посажены такие виды как Альбиция ленкоранская (*Albizia julibrissin* Durazz.), Липа мелколистная (*Tilia cordata* Mill.), Кипарис аризонский (*Cupressus arizonica* Greene), Робиния ложноакациевая (*Robinia pseudoacacia* L.), Клеещевина обыкновенная (*Ricinus communis* L.), Цезальпиния Джиллиса (*Caesalpinia gilliesii* (Wall. ex Hook.) D. Dietr.), Юкка нитчатая (*Yucca filamentosa* L.), Метельник прутьевидный или дрок испанский (*Spartium junceum* L.), Бересклет японский (*Euonymus japonicus* Thunb.), Жимолость японская (*Lonicera japonica* Thunb.), Лагерстрёмия индийская, или индийская сирень (лат. *Lagerstroemia indica* L.), Крестовик пепельный или цинарария серебристая (*Jacobaea maritima* (L.)

Pelser & Meijden), Бассия веничная волосистая или Кохия волосистая (Kochia var. trichophylla (Hort. ex Voss) L.H. Bailey), Очный цвет полевой (Anagallis arvensis L.) [7] и т.д.

Анализ показал, что урбанофлора Бухары формируется под влиянием как естественных факторов (климат, почвы), так и антропогенных (строительство, озеленительные работы, загрязнение). Интродуцированные древесные виды выполняют ключевую роль в создании тени и снижении теплового стресса в летний период. Однако значительная доля адвентивных сорных растений, таких как *Amaranthus retroflexus* и *Chenopodium album*, указывает на нарушение природных сообществ и необходимость целенаправленного контроля.

Сравнительный анализ с другими городами Узбекистана (Самарканд, Хива) показал, что флористическое богатство Бухары несколько ниже из-за более засушливого климата, однако выше доля засухоустойчивых интродуцентов, адаптированных к местным условиям.

Урбанофлора Бухары представляет собой уникальное сочетание аборигенных и интродуцированных видов, отражающее адаптацию растительности к экстремальным климатическим и антропогенным условиям. Для сохранения и обогащения флористического разнообразия рекомендуем:

-использование засухоустойчивых местных видов в озеленении.

-контроль за распространением агрессивных сорных растений.

-разработка городской программы биоразнообразия с учетом историко-культурного облика Бухары.

Список литературы

1. Флора Узбекистана. Т. 1–11. Ташкент: Фан, 1941–2009
2. Атлас декоративных растений Узбекистана. Ташкент: Фан, 2015.
3. Кулик К.Н. Урбанофлора: теоретические основы и практическое применение. М.: Наука, 2018.
4. Бобокулов Х.Р., Юсупов М.Р. Озеленение городов в условиях аридного климата. Журнал "Экология и устойчивое развитие", 2022, №4, с. 55–62.
5. Гафарова С. М., Гуламов М. И. Современная физико-географическая и экологическая характеристика города Бухары //Univsum. – С. 29-33.
6. Гранитов И.И. Растительный покров Юго-Западных Кызылкумов. Том I, Ташкент, «Наука», 1964, 336 стр.
7. Гузаиров Х.Х. Сорная растительность залежей и полевых культур Бухары. Вредные и полезные дикорастущие растения Бухарского оазиса. Ташкент, «Фан», 1968. стр.52-90.
8. Esanov N. K. 2016. New plant species in the flora of Bukhara oasis // Turczaninowia. 19 (2): 77–81. (Эсанов Х.К. Новые виды во флоре Бухарского оазиса. Turczaninowia. 2016. 19 (2): 77-81.).
9. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш. Бухоро географияси. Бухоро “Муаллиф”, 1994. 26-27 бетлар.
10. Сааков В.Г. История Бухары: 100 вопросов и ответов. Ташкент, «Шарк», 1996, 15 с.
11. Фридрих Н.А. Бухара: Этнографический очерк. Географическое положение и природа Бухары. Санкт Петербург, 1910.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ХИТОЗАНА В МЕДИЦИНЕ, КОСМЕТОЛОГИИ И ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Журакулова Ситорабону Баходировна

Докторант Бухарского государственного университета, ассистент Бухарского государственного медицинского института

sitorabonu_joraqulova@bsmi.uz

<https://orcid.org/0009-0002-5134-2556>

Нурутдинова Феруза Муиддиновна

Заведующий кафедрой биохимии Бухарского государственного медицинского института имени Абу Али ибн Сино

E-mail: parviz.feruza83@mail.ru

Аннотация: Хитозан – полисахарид природного происхождения, относящийся к классу биополимеров, получаемый деацетилированием хитина. Благодаря своим биологически активным свойствам он широко применяется в медицине, фармацевтике, пищевой промышленности и экологии. При приеме внутрь хитозан снижает всасывание жиров и холестерина, улучшает липидный профиль крови, нормализует уровень глюкозы и поддерживает микрофлору кишечника.

Благодаря антибактериальному и противовоспалительному действию хитозан ускоряет заживление ран. В данной статье анализируются роль, механизмы и практическое применение хитозана в снижении заболеваемости.

Ключевые слова: хитозан, здоровье, холестерин, ожирение, сахарный диабет, микрофлора кишечника, заживление ран, биологически активное вещество, биополимер, медицинское применение.

В последние годы растёт интерес к использованию биологически активных веществ в медицине и здравоохранении. Одним из таких веществ является хитозан, получаемый из хитина, содержащегося в панцирях беспозвоночных, таких как крабы и креветки. Хитозан отличается биосовместимостью, нетоксичностью и биоразлагаемостью. Исследования учёных показали, что он обладает такими свойствами, как связывание жиров и холестерина, замедление всасывания сахара, поддержание полезной микрофлоры кишечника и ускорение заживления ран. Поэтому хитозан считается перспективным биологическим вспомогательным веществом для снижения сердечно-сосудистых заболеваний, ожирения, диабета и проблем, связанных со здоровьем кишечника. Хитозан – это полисахарид (углеводное вещество), получают из хитина. Хитин содержится в наружных панцирях беспозвоночных, таких как креветки, крабы и кальмары. Для получения хитозана из хитина удаляют ацетильные группы посредством реакции деацетилирования. Возникает вопрос: какие проблемы он решает? Это природное явление особенно актуально для людей с проблемами со здоровьем, а также снижает уровень холестерина, препятствуя всасыванию жиров в кишечнике. Способствует снижению избыточного веса (ограничивает всасывание жиров и углеводов). Способствует контролю уровня сахара (замедляет всасывание глюкозы). Улучшает микрофлору кишечника, обладает пробиотическим эффектом.

При ранах и инфекциях: обладает антибактериальными и противовоспалительными свойствами. Способствует быстрому заживлению ран (применяется в хирургии и при ожогах). Экологические проблемы: поглощает ионы тяжёлых металлов (например, свинца, кадмия) из воды, снижая загрязнение окружающей среды. Эффективный биосорбент для очистки промышленных отходов. При хранении пищевых продуктов: замедляет рост бактерий и грибков, продлевая срок годности продуктов. Используется в составе упаковочных материалов для пищевых продуктов (в виде биоплёнки). Хитозан и уменьшение проблем со здоровьем

Высокий уровень холестерина: хитозан связывает жирные кислоты и холестерин в стенке кишечника. В результате они не всасываются в кровь и выводятся из организма. Это снижает риск сердечно-сосудистых заболеваний. Избыточный вес (ожирение): способствует снижению веса на фоне диеты за счет усвоения жиров. Улучшает липидный баланс крови, снижает накопление жира. Риск или контроль диабета. Хитозан предотвращает быстрое всасывание глюкозы в кровь после еды. Это замедляет резкое повышение уровня сахара в крови. Здоровье кишечника: хитозан служит хорошей «пищей» для пробиотических бактерий. Он увеличивает полезную микрофлору кишечника и уменьшает запоры. При воспалениях и заживлении ран хитозан обладает противовоспалительными и антибактериальными свойствами. Он ускоряет заживление ран, снижает риск инфицирования. Высокий уровень холестерина и сердечно-сосудистые риски Хитозан — это положительно заряженный полимер, который связывает отрицательно заряженные желчные кислоты и жирные кислоты в кишечнике. Поэтому они не всасываются и выводятся с калом. Количество общего холестерина и ЛПНП («плохого холестерина») в плазме крови уменьшается, а соотношение ЛПВП («хорошего холестерина») увеличивается. У пациентов, принимавших хитозан в течение 6–8 недель, было отмечено среднее снижение уровня ЛПНП на 6–10%. В качестве добавки для людей с высоким риском атеросклероза, гипертонии и ишемической болезни сердца. Избыточный вес и ожирение. Снижает энергетический баланс за счет связывания моноглицеридов и свободных жирных кислот, образующихся при всасывании жиров и их расщеплении. Он немного замедляет процесс пищеварения, что продлевает чувство сытости. Группа, получавшая 12-недельную диету + хитозан, потеряла в среднем на 1,5–2,5 кг больше веса. У людей, не являющихся спортсменами, но желающих похудеть, в сочетании с диетой. Сахарный диабет 2 типа и контроль уровня глюкозы: хитозан замедляет всасывание глюкозы в желудочно-кишечном тракте, а также снижает активность ферментов, ответственных за транспорт глюкозы. Снижает постпрандиальные пики гликемии и уменьшает инсулинорезистентность. У пациентов с сахарным диабетом 2 типа прием хитозана значительно снижает гликемический индекс. В качестве дополнительной помощи пациентам с затрудненным контролем уровня сахара в крови. Кишечная микрофлора и пищеварение: Олигомеры, образующиеся при расщеплении хитозана, служат пищей для пробиотических бактерий

(бифидобактерий, лактобактерий). Увеличивается количество полезных бактерий, уменьшается количество вредной микрофлоры, нормализуются запоры или диарея. Связывает токсины и ионы тяжелых металлов в кишечнике. При воспалении и заживлении ран хитозан напрямую взаимодействует с клеточной мембраной, разрушая клеточную стенку бактерий и снижая содержание медиаторов воспаления. На раневой поверхности быстрее начинаются грануляция и эпителизация. Ожоги, послеоперационные раны, диабетические язвы стопы, хронические трофические язвы. На основе хитозана производятся раневые повязки и антисептические гели. Благодаря своей биоразлагаемости и нетоксичности хитозан используется в качестве основного компонента многих биологических добавок и медицинских препаратов. Хитозан — это природный, биоразлагаемый и нетоксичный полисахарид, имеющий широкий спектр применения в медицине и здравоохранении. Его полезные свойства основаны главным образом на механизмах связывания жиров и холестерина, замедления всасывания глюкозы, поддержания полезной микрофлоры кишечника и ускорения заживления ран.

Основные преимущества:

I. Улучшает уровень липидов в крови — снижает уровень холестерина и триглицеридов, уменьшая риск сердечно-сосудистых заболеваний.

II. Контролирует вес — уменьшает усвоение жиров, повышая эффективность диеты.

III. Стабилизирует уровень сахара в крови — снижает постпрандиальные скачки уровня глюкозы.

IV. Поддерживает здоровье кишечника — стимулирует рост пробиотических бактерий.

V. Ускоряет заживление ран — обладает антибактериальным и противовоспалительным действием.

В связи с этим хитозан ценится как многоцелевое биологическое средство для решения проблем со здоровьем. Для достижения эффективности рекомендуется сочетать его с диетой, здоровым образом жизни и наблюдением врача.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Ихтиярова Г.А., Нурутдинова Ф.М., Сафарова М.А., Маджидов А.А., Махатов Ж.Б. Получения биоразложения микс полимеров хитина и хитозана из подмора пчелиного “*Apis Millefera*” для лечения ожогов ран // Республиканский научный журнал «Вестник» Казахстан №4(81) Том 5, 2017.-С. 98-101.
2. Ихтиярова Г.А., Нурутдинова Ф.М., Ахадов М.Ш., Сафарова М.А. Новая технология получения биополимеров хитина и хитозана из личинок пчел // Химия и химическая технология. 2017 № 4. –Б. 31-33.
3. Ихтиярова Г.А., Нурутдинова Ф.М., Муйнова Н.Б. новый метод перспективы получения хитина, хитозана из подмора пчелы и его применение // Современные проблемы о полимерах: сб. Св. По мат. междунар. научно-практ. конф. - Ташкент, 2016. - С. 77-80.
4. Нурутдинов Ф.М. Выделение хитина-хитозана из подмора пчелы “*Apis Mellifera*” изучение их свойств // Монография. Издательство «Дурдона» 2021.
5. Мурья, В.К.; Инамдар, Н.Н.; Тивари, А. Карбоксиметилхитозан и его применение. Нареч. Матер. Латыш. 2010,1, 11–33. [Перекрестная ссылка]
6. Букзем, А.; Сигнини, Р.; Мартинс, Д.; Ляо, Л.; Ашери, Д. Оптимизация синтеза карбоксиметилхитозана с использованием методологии поверхности отклика и функции желательности. Междунар. Журнал биологии. Макромоль. 2016, 85. [CrossRef]
7. Society, A.C. American Cancer Society: Facts & Figures 2018; American Cancer Society: Atlanta, GA, USA, 2018.
8. Nakano, T.; Shimizu, K.; Kawashima, O.; Kamiyoshihara, M.; Kakegawa, S.; Sugano, M.; Ibe, T.; Nagashima, T.; Kaira, K.; Sunaga, N.; et al. Establishment of a Human Lung Cancer Cell Line with High Metastatic Potential to Multiple Organs: Gene Expression Associated with Metastatic Potential in Human Lung Cancer. *Oncol. Rep.* **2012**, 28, 1727–1735. [CrossRef] [PubMed]
9. Schirmacher, V. From Chemotherapy to Biological Therapy: A Review of Novel Concepts to Reduce the Side Effects of Systemic Cancer Treatment (Review). *Int. J. Oncol.* **2019**, 54, 407–419. [CrossRef]
10. Chanvorachote, P.; Chamni, S.; ninsontia, C.; Phiboonchaiyanan, P.P. Potential Anti-Metastasis Natural Compounds for Lung Cancer. *Anticancer Res.* **2016**, 36, 5707–5718. [CrossRef]
11. Abotaleb, M.; Liskova, A.; Kubatka, P.; Busselberg, D. Therapeutic Potential of Plant Phenolic Acids in the Treatment of Cancer. *Biomolecules* **2020**, 10, 221. [CrossRef]
12. Mitra, S.; Dash, R. Natural Products for the Management and Prevention of Breast Cancer. *Evid.-Based*

КИМЁ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШНИНГ ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

Қодирова Зулфия Кобиловна
Бухоро давлат университети доценти

Аннотация. Мақоллада кимё фанини ўқитишда инновацион педагогик технологияларни жорий қилишнинг таълим самарадорлигига таъсири, кимё дарсларини лойиҳалаштиришидаги асосий концептуал ёндашувлар, педагогик технология кўринишлари, кимё дарсларининг самарадорлигини ошириш усуллари, “Спиртлар” мавзусини ёритишда қўлланиладиган инновацион педагогик технологиялар методлари, ўйин усулларида фойдаланиш кимёни ўрганиш жараёнининг самарадорлигини оширишда катта аҳамият касб этиши ҳақидаги маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар. Педагогик технологиялар, Инновацион таълим, ахборот технологиялари, «Венн диаграммаси», «График органайзерлар», спиртлар, углерод занжери, гидроксил гуруҳ.

Кириш. Бугунги давр дунё таълими олдида ҳам катта вазифаларни қўймоқда. Бунда қўйилган асосий талаб ёш авлодни маънавий-ахлоқий ва интеллектуал ривожлантиришни сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш, тез ўзгараётган дунёга мослашишни ўргатишдан иборатдир. Шу билан бирга ўқув-тарбия жараёнига таълимнинг инновацион шакллари ва усуллари жорий этишга қаратилган.

Шунингдек, узлуксиз таълим тизими мазмунини сифат жиҳатидан янгилаш ва таълим самарадорлигини оширишда куйидагиларга эътибор қаратиш зарур.

- Ҳар бир ўқувчининг қизиқишлари, эҳтиёжлари, қобилиятлари, шахсий сифатлари, интеллектуал хусусиятларини аниқлаш, ўқувчиларда ўқишга соғлом, кучли ва таъсирчан мотивацияни шакллантириш;

- иктидорли ва истеъдодли ўқувчиларни танлаш ва индивидуал ёндашиш, замонавий касбларни эгаллаш қобилиятини ривожлантириш;

- ёшларни тарбиялаш ва уларнинг бандлигини таъминлашда мактабдан ташқари таълимнинг замонавий усуллари ва йўналишларини жорий этиш;

- ўқитиш методикасини такомиллаштириш, таълим-тарбия жараёнига замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва инновацион лойиҳаларни жорий этиш.

Таълим сифатини янги босқичга кўтариш мақсадида 2018 йил 5 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Халқ таълими бошқарув тизимини такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПФ-5538-сон Фармони қабул қилинди. Унда халқ таълими тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари сифатида:

Халқ таълими тизимига илғор хорижий тажрибани, ўқув-тарбия жараёнига замонавий педагогик технологияларни, шу жумладан таълим беришнинг инновацион усуллари жорий этиш, ўқув ва ўқув-услугий адабиётларнинг янги авлодини яратиш, фундаментал ва амалий илмий тадқиқотларни амалга ошириш белгиланган.

Ўқувчиларда амалий фаолият тажрибасини таркиб топтириш, таянч компетенцияларни шакллантириш орқали ижтимоий ҳаётга самарали тайёрлаш жараёнларини ташкил этиш ва педагоглар компетентлигини ривожлантириш, компетенциявий ёндашувга асосланган таълим-тарбия жараёнларини ташкил этиш орқали ўқувчиларни ҳаётга тайёрлашга катта эътибор қаратилмоқда.

“Умумий ўрта ва мактабдан ташқари таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий-ахлоқий ва интеллектуал ривожлантиришни сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш, ўқув-тарбия жараёнига таълимнинг инновацион шакллари ва усуллари жорий этиш” каби вазифалар белгилаб берилди [1].

Ҳозирги кунда таълим жараёнида интерфаол услублар (инновацион педагогик ва ахборот технологиялари)дан фойдаланиб, таълимнинг самарадорлигини кўтаришга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Замонавий технологиялар қўлланилган машғулотлар талабалар эгаллаётган билимларни ўзлари қидириб топишларига, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишларига, ҳатто хулосаларни ҳам ўзлари келтириб чиқаришларига қаратилган. Ўқитувчи бу жараёнда шахс ва жамоанинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шароит яратади, шу билан бир қаторда, бошқарувчилик, йўналтирувчилик вазифасини бажаради. Бундай ўқув жараёнида талаба асосий фигурага айланади.

Баёнимизни узоқ вақтларда айтилган бир ривоятдан бошлаймиз. Кунлардан бир кун кўл бўйида қорни оч қолган бир киши балиқ тутиб турган донишмандга дуч келибди ва унга мурожаат қилиб: “Мен очман, менга ёрдам бер!” дебди. Донишманд куйидагича жавоб берибди: “Мен сенга балиқ

беришим мумкин, сен тез тўясан ва бироз вақт ўтгач, худди шундай яна оч қоласан ва мендан яна ёрдам сўрайсан. Мен сенга қармоқ беришим мумкин, лекин у қачондир синиб қолиши мумкин, унда сен менга яна мурожаат қилишинга тўғри келади. Яхшиси, мен сенга қармоқ ясашни ўргатаман, бу узоқ ва қийин, лекин кейинчалик сенга менинг ёрдамим керак бўлмайди. Ўз йўлингни танла...” Юқорида келтирилган ривоятдан келиб чиқадиган хулоса шуки, яхши ўқитувчи талабага “қармоқ ясашни” ўргатиши ва ақлли талаба эса уни ўрганиши лозим. Талабалар “қармоқ ясашни” қанчалик тез ва мустақкам ўрганиб олсалар, улар шунчалик бировларга муҳтож бўлмасдан ўз “овларига” эга бўладилар. Мана шундай вазифаларни амалга оширишда янги интерфаол ва ноанъанавий педагогик технологиялар жуда қўл келишини тадқиқотчилар томонидан турли таълим муассасаларида ўтказилаётган кўпгина педагогик тажрибаларнинг натижалари тасдиқламоқда. Шунинг учун ҳам, таълим муассасаларида фаолият кўрсатаётган профессор-ўқитувчилар ўз соҳалари бўйича олиб бораётган машғулотларида инновацион технологияларни ўз ўрнида қўллашни билишлари ўта зарур.

Ана шундай ёшларни камол топтиришда нафақат педагоглар балки талабаларнинг ўзлари ҳам маъсулдир. Бунинг негизида эса албатта кучли билим, илм излаш ва қўникмаларни шакллантириш ётади.

Тадқиқот объектлари ва қўлланилган методлар

Ҳозирги вақтда “**Инновация тушунчаси**” жуда кенг қўлланилмоқда. Инновация сўзи инглизча сўз бўлиб – “инновацион” янгилик киритиш деган маънони билдиради, яъни тизим ички тузилишини ўзгартириш деб таърифланади. “Инновацион таълим” деганда ўқув жараёнига янги (фойдали) таълим жараёнининг элементларини олиб кириш тушунилади.

Таълим жараёнини яхшилаш айниқса ўқув жараёни билан боғлиқ таълим сифатини белгиловчи ҳолатларни кўрсатиб ўтадиган бўлсак, уларга қуйидагилар киради: юқори савияда, *ўқитишидаги инновациялар ва илгор хорижий тажрибалардан фойдаланган ҳолда* юксак педагогик маҳорат даражасида дарс бериш, дарс жараёнида мотивацияларни шакллантирган ҳолда педагогик компетентлик асосида, ижодий ёндашиб, таълим технологияларини қўллаб муаммоли маърузалар ўқиш, дарсларни савол-жавоб тарзида кизиқарли ташкил қилиш, мультимедия воситаларидан фойдаланиш, тингловчиларни ундайдиган, фикрлайдиган янги ғояларни яратадиган муаммоларни улар олдига қўйиш, талабчанлик, талабалар билан индивидуал ишлаш, эркин мулоқот юритишга, илмий изланишга жалб қилиш зарур.

Кимё дарсларини лойихалаштиришда қуйидаги асосий концептуал ёндашувлардан фойдаланилади:

Шахсга йуналтирилган таълим. Бу таълим ўз моҳиятига кўра таълим жараёнининг барча иштирокчиларини тўлақонли ривожланишларини кўзда тутди. Бу эса таълимни лойихалаштириладиёганда, албатта, маълум бир таълим олувчининг шахсини эмас, аввало, келгусидаги мутахассислик фаолияти билан боғлиқ ўқиш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ёндашилишни назарда тутди.

Бундай ўзгартиришлар таълим тизимининг:

- мақсадига, мазмунига, метод, технологиясига, ташкил этиш шакли ва бошқарув тизимига;
- педагогик фаолиятдаги ўзига хослик ва ўқув-билиш жараёнини ташкил этишга;
- таълим даражаларини назорат қилиш ва баҳолаш тизимига;
- ўқув-методик таъминотига;
- тарбиявий ишлар тизимига;
- ўқув режа ва ўқув дастурларига;
- талаба ва ўқитувчи фаолиятига боғлиқ.

Янгилик тарихий аспектда нисбийлик аҳамият касб этади. Янгилик аниқ тарихий характерга эга, яъни ўз вақтидан олдин пайдо бўлиши мумкин, ўз вақтида меъёр бўлиши ёки эскириши ҳам мумкин. Мактаб ёки олий таълим тизимининг ривожланиш жараёнида, эҳтимол таълим тизими бутунича:

- абсолют янгилиги (ўхшаши, прототипнинг йўқлиги);
- нисбатан янгилиги;
- ўзига хос, ихтирочилиги кўринишидагилар ҳисобга олинади. Тизимни қисман ўзгартириш бу новация дейилади.

Тизимли ёндашув. Таълим технологиясини ташкил қилишда ва уни тўғри лойихалаштиришда албатта тизимнинг барча компонентларини ўзида мужассам этмоғи лозим. Жараённинг мантиқийлиги, унинг барча бўғинларини ўзаро боғланганлиги, яхлитлиги.

Фаолиятга йуналтирилган ёндашув. Шахснинг жараёнли сифатларини шакллантиришга, таълим олувчининг фаолиятни активлаштириш ва интенсивлаштириш, ўқув жараёнида унинг барча қобилияти ва имкониятлари, ташаббускорлигини очишга йуналтирилган интерфаол усул ва услублар

ётади.

Диалогик ёндошув. Бу ёндошув ўқув муносабатларини яратиш заруриятини билдиради. Унинг натижасида шахснинг ўз-ўзини фаоллаш-тириши ва ўз-ўзини кўрсата олиши каби ижодий фаолияти кучаяди.

Ҳамкорликдаги таълимни ташкил этиш. Демократик, тенглик, таълим берувчи ва таълим олувчи фаолият мазмунини шакллантиришда ва эришилган натижаларни баҳолашда биргаликда ишлашни жорий этишга эътиборни қаратиш зарурлигини билдиради.

Муаммоли таълим. Таълим мазмунини муаммоли тарзда такдим қилиш орқали таълим олувчи фаолиятини активлаштириш усулларида бири. Бунда илмий билимни объектив қарама-қаршилиги ва уни ҳал этиш усуллари, диалектик мушоҳадани шакллантириш ва ривожлантиришни, амалий фаолиятга уларни ижодий тарзда қўллашни мустақил ижодий фаолияти таъминланади.

Ахборотни такдим қилишнинг замонавий воситалари ва усуллари қўллаш - янги компьютер ва ахборот технологияларини ўқув жараёнига қўллаш.

Ўқитишнинг усуллари ва техникаси. Маъруза (кириш, мавзуга оид, визуаллаш), муаммоли таълим, кейс-стади, пинборд, парадокс ва лойиҳалаш усуллари, амалий ишлар.

Ўқитишни ташкил этиш шакллари: диалог, полилог, мулоқот ҳамкорлик ва ўзаро ўрганишга асосланган фронтал, коллектив ва гуруҳ.

Ўқитиш воситалари: ўқитишнинг анъанавий шакллари (дарслик, маъруза матни) билан бир қаторда - компьютер ва ахборот технологиялари.

Коммуникация усуллари: тингловчилар билан оператив тескари алоқага асосланган бевосита ўзаро муносабатлар.

Тескари алоқа усуллари ва воситалари: кузатиш, блиц-сўров, оралиқ ва жорий ва якунловчи назорат натижаларини таҳлили асосида ўқитиш диагностикаси.

Бошқариш усуллари ва воситалари: ўқув машғулоти босқичларини белгилаб берувчи технологик карта кўринишидаги ўқув машғулотларини режалаштириш, қўйилган мақсадга эришишда ўқитувчи ва тингловчининг биргаликдаги ҳаракати, нафақат аудитория машғулоти, балки аудиториядан ташқари мустақил ишларнинг назорати.

Мониторинг ва баҳолаш: ўқув машғулотида ҳам бутун курс давомида ҳам ўқитишнинг натижаларини режали тарзда кузатиб бориш. Курс охирида тест топшириқлари ёки ёзма иш вариантлари ёрдамида талабаларнинг билимлари баҳоланади.

Республикамизда бўлаётган ижобий ўзгаришлар таълим соҳасида ҳам маълум янгиликлар, тубдан ўзгаришлар бўлишини тақозо этади. Ҳақиқатдан ҳам, чуқур билимли, кенг дунёқарашли комил шахсни тарбиялаш масаласи педогоглардан янгича ишлаш принципларини амалга оширишни талаб қилади ва катта маъсулият юклайди.

Умуман, технология: бирон бир мақсадни кўзлаб режа асосида, назорат қилиш орқали амалга ошириладиган жараён демакдир. Педагогик технология бу биринчидан, педагогик фан (илм) предмети бўлиб, қуйидаги кўринишларда берилади:

-педагогик фанлар бўйича дарсликлар ҳамда аниқ предметларни ўқитишга доир илмий асосланган услублари, қоидалар системаси;

-педагогик технология ва янги педагогик технология (ЯПТ) лойиҳалари кўринишида тартиблантирилган яъни кўзланган мақсадни тўла амалга ошишни таъминловчи аниқ ўқув-тарбиявий жараёни реаллаштирувчи махсус йиғилган услублар ва воситалар (ўқитишнинг турли ташкилий шакллари, диагностика назорат воситалари) мажмуасидир.

Янги педагогик технологиянинг мақсади: талабаларнинг билиш фаолиятини ўстириш, уларни фаоллаштириш.

Талабаларни мустақил ишлаши учун шароит яратиш, предметга қизиқтириш, турмушда бўладиган ҳодисаларни чуқур аниқлашни мактабда олинган билимлар ёрдамида амалга ошириш-замонавий ўқитувчининг вазифаси.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Кимё предметини ўқитишда ҳам талабаларни мустақил ишлашга, атрофдаги ҳодисаларни талқин этишда кимёвий билимларни қўллай олишга қаратмоғимиз лозим. Кимёни ўқитишда айниқса гуруҳларга бўлиб, мустақил топшириқларни бажариш яхши натижаларга олиб келади. Талабалар мустақил фикрлашади, ижодий ишлашга ҳаракат қилинади, паст билимли талабалар ҳам “яхши” талабалар қаторига интилишади ва бу ҳолат гуруҳ кўрсаткичларини кўтаради.

Турли индивидуал, гуруҳий, жуфт бўлиб мустақил ишларни бажариш жараёнида талабалар билими чуқурлашади, малакалар ҳосил бўлади - бу мақсадга мувофиқдир. Китоб билан мустақил ишлашни кўпроқ амалга ошириш керак, қўшимча адабиётлардан фойдаланишни йўлга қўямиз,

кроссвордлар, викториналар тузишсин. Дарсдан ташқари ишларга, экскурсияларга, ҚВЗ ларга, кечалар ўтказишни йўлга қўйсак янада яхши, чунки кимё – бу турмуш фани ва уни талабалар келгусида қайси соҳани эгалламасин кимёвий билимларни пухта билса, етук инсон дея оламиз.

Ҳар бир дарс таълим мазмунини жорий этилишини таъминловчи барча турдаги ўқитиш технологияларини ўзида мужассамлашувини тақозо этади. Дарс ўқитиш жараёнини амалга ошириш имкониятини берувчи ўзига хос ташкилий жиҳатни ифодалайди ва ўқитишни тегишли усулларида фойдаланишни талаб этади.

Замонавий дарс — маълум ёшдаги билим ва малака даражалари яқин бўлган талабалар гуруҳининг ўқув-билиш фаолиятларини фаол ва режали бўлишини таъминловчи ташкилий жараён ҳисобланади.

Дарс: дарснинг сифатли, мақсадли, мазмунли ўтказиш методикаси, ўқитувчи ва талабаларнинг тайёргарлик даражаси каби қўллаб жиҳатларга боғлиқ бўлади. Ўқитувчининг дарс жараёнидаги фаолияти гуруҳнинг аниқ шароитидан келиб чиққан ҳолатдаги ижодий характерда бўлади. Кимё дарслари ва унинг структураси фақат ўқитувчи ва талабанинг дарс жараёнида биргаликдаги фаолиятини, ташқи кўринишини акс эттириб қолмайди, балки талабаларни самарали бўлган билиш фаолиятлари билан боғлиқ ички жараёнлар моҳияти билан ҳам боғланган бўлади.

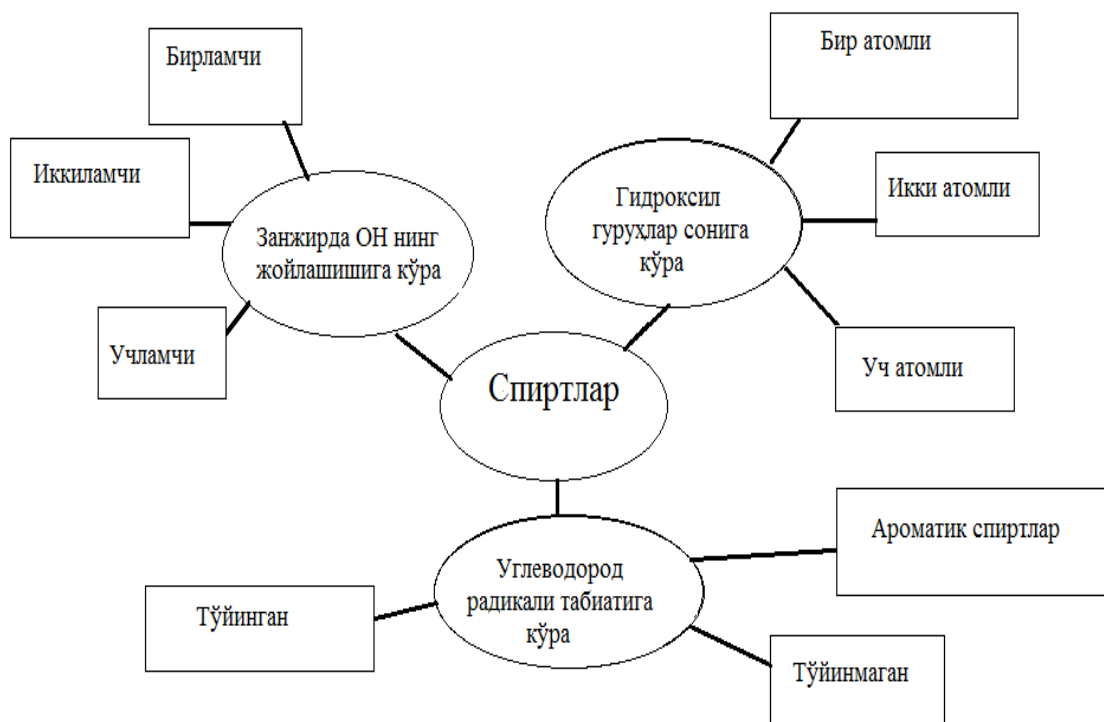
Кимё дарсининг самарадорлиги — унинг серқирралиги, кенг қамровли мазмун ва шаклига кўра турли хилда намоён бўлиб, моҳиятига кўра дарснинг асосий мазмунини ўзлаштиришни ўз олдига қўйган мақсадга эришишга йўналтирилганлигига боғлиқ. Илғор педагогик технологияларга асосланган кимё дарсларининг кўринишлари ҳар хил бўлади. Дарсларга хос умумий жиҳат — ўқитувчининг ижодий ёндошувидир. Бундай дарслар талабаларда ўқиш, билим олишга бўлган қизиқишларни уйғотади, мустақил ижодий изланишларини ривожлантиради, мустақил равишда эркин фикрлашларини кучайтиради. Энг муҳими дарс бу талабага ривожлантирувчи таълим беришдан иборат. Бундай дарсни замонавий дарс деб ҳисоблаш мумкин. Замонавий дарсларда барча талаба фаол қатнашади. Ўқитувчи ва талабалар орасида ижодий ҳамкорлик шаклланади. Талаба мустақил билим олишга интилади ва у ўз фаолиятини олий шакли сифатида рўёбга чиқара бошлайди. Талабаларнинг ижодий меҳнатга тайёрлаш, малака ва кўникмаларни эгаллаш имкониятларини берувчи билиш ва амалий фаолиятларга йўллаш учун турли туман янги педагогик технологияларга таянган ҳолда таълим беришга тизимли ёндошиш, ўқув вақтини тежаш, дарсни қизиқарли қилиб, талабани чарчатмаслик натижасида юқори самарага эришиш ижодий дарс натижасини кўрсатади.

Дарсни ташкил этганда талабани таъсир этувчи объект сифатида эмас, балки ижодий жараёнда иштирок этуви ҳамкор деб қараш керак.

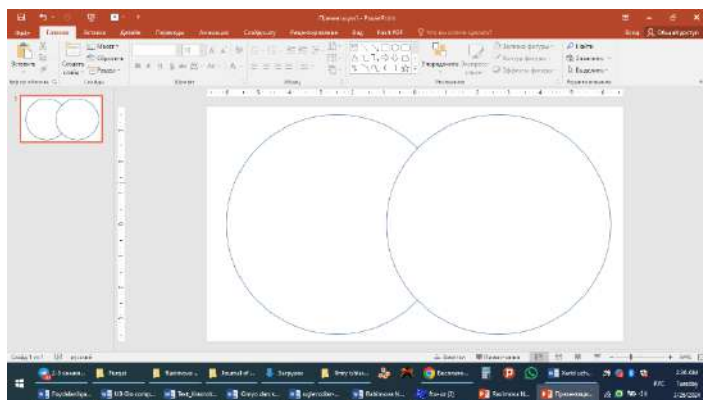
Органик кимё фанининг ҳар бир мавзусини ўқитишда ундаги тушунча ва билимларни баён қилгандан сўнг дарсни мустаҳкамлаш учун инновацион технологиянинг “Кластер методи” амалга оширилади. Масалан, “Спиртлар” мавзусига доир маълумотлар тушунтирилгандан сўнг, мавзуга доир билимларни мустаҳкамлаш учун ўқувчиларга “Кластер” тузиш топширилади. Бунинг учун доска ёки оқ қоғознинг ўрта қисмига мавзуга оид таянч тушунча ёки спиртларнинг номи ёзилиб, ўқувчиларга берилади. Унга боғланган тушунча ёки билимлар тармоқларга бўлиб чиқилади. Спиртларнинг синфланишига доир “Кластер” тузишга мисол келтирамиз.

Дарсни мустаҳкамлаш жараёнида ўқувчилар томонидан тузилган кластерлар йиғиштириб олинади ва баҳоланади. Бу усулни спиртларга доир яна қўллаш мумкин. Спиртларнинг кимёвий реакциялари водород, гидроксил, углерод занжири ва гидроксил гуруҳ ҳисобига боради. Мавзуни ўқитувчи тушунтиргандан сўнг спиртларнинг кимёвий хоссаларига доир “Кластер” тузиш учун ўқувчиларга топширик беради ва уни назорат қилади.

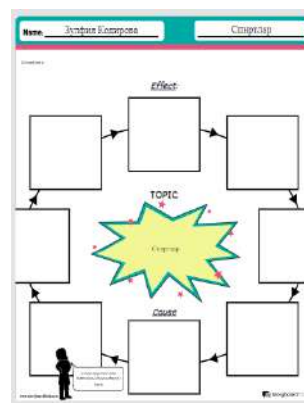
Спиртларнинг синфланиши

Спиртлар мавзусини ёритишда “Венн диаграммаси” (1-расм), “График органиайзерлар” (2-расм), “Муаммоли вазият” методини қўллаш, инглиз тилидаги луғат сўзларни киритиш ҳам яхши натижа беради.

1-расм. Венн диаграммаси чизмаси.

1. 2-расм. График органиайзер чизмаси.

Мустақил ўқув фаолият — четдан ҳар қандай таъсирни талаб этмайдиган, ижодий ёндашувни талаб этадиган фаолиятдир. Бу соҳадаги ҳар қандай кўникма инсоннинг фақатгина фаолияти жараёнида шаклланиб, ривожланади. Кимё ўқитишни амалга оширишда ушбу ҳол муҳим ҳисобланади. Чунки кимё тажриба фактлари асосида ўрганилади, ундан назарий хулосалар чиқарилади, амалда фойдаланиш мумкин бўлган жиҳатлар қараб чиқилади.

Талабаларнинг ижодий тафаккурини ривожлантириш, уларнинг ақлий қобилиятини ўстириш кимё ўқитишдаги энг муҳим психологик ва педагогик муаммо. Бунинг учун ўқитишнинг фаол методларидан, таълим ва тарбиянинг ноанъанавий шакл ва усулларидан кенг миқёсда фойдаланиш, предмет ва ҳодисаларни уларнинг ўзаро алоқадорлиги, ҳаракати ва ривожланиб бориши асосида ўрганиш тақозо этилади.

2. Бунда, айниқса, талабаларнинг ўйин фаолияти янги билимларни ўзлаштириш, уларда ўқув ва кўникмаларни шакллантириш ҳамда ривожлантириш, умуман, кимёни ўрганиш жараёнининг

самарадорлигини оширишда катта аҳамият касб этади. Дарслар давомида талабаларда ҳосил бўладиган ижобий ҳис-ҳаяжон туйғуси уларни чарчашдан асрайди, уларнинг коммуникатив ва интеллектуал қобилиятини оширади.

3. Хулоса қилиб айтганда, ўқитувчи ҳар бир дарсни яхлит ҳолда кўра олиш, уни тасаввур этиш учун бўлажак дарсни лойиҳалаштириши зарур. Жумладан, Спиртлар мавзусини ёритишда «Венн диаграммаси», «График органайзерлар», «Муаммоли вазият» методини қўллаш, инглиз тилидаги лўғат сўзларни киритиш, ўқувчиларни ўтилган мавзу бўйича таянч сўзларни тўлиқ ўрганишида самарали натижа беради.

4. Замонавий усуллар ёки ўқитишнинг самарасини оширишга ёрдам берувчи технологик тренинглар талабаларда мантиқий, ақлий, ижодий мустақил фикрлашни шакллантиришга, қобилиятларини ривожлантиришга, етук мутахассис бўлишга мустаҳкам замин яратди. Бу эса ўқитиш жараёни самарадорлигини оширишнинг асоси ҳисобланади.

5.

6. Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сон Фармони. – Т.// Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 06/19/5712/3034-сон, 29.04.2019 й.

2. М.Пардаева. Умумий ўрта таълим мактабларида компетенциявий ёндашувни жорий этишнинг методик тизими бошқариш. Пед. фан. док. (PhD) ... дисс. – Т. : 2020.

3. Кодирова З.К. Кимё дарсининг самарадорлигини оширишда инновацион таълимнинг ўрни. “Банк, иқтисодиёт, туризм соҳаларида тадбиркорлик ва инновацион ҳамкорлик” мавзусидаги **халқаро** илмий-амалий конференция мақолалар тўплами. 2018 йил 20 январь. -Бухоро: 2018. Б. 193-197.

4. Кодирова З.К. Спиртлар мавзусини ўқитишда кластер методини жорий қилиш. “Узлуксиз таълим сифат ва самарадорлигини оширишнинг назарий-услубий муаммолари”. Республика илмий конференцияси материаллари. Самарқанд – 2017 йил. 22-23 декабрь. Б.160-162.

5. Интернет материаллари: <https://edunews.ru/onlajn/info/distacionoeobuchenit-v-hole.html>.

6. N.G'.Raxmatullayev, H.T.Omonov, Sh.M.Mirkomilov. Kimyo o'qitish metodikasi. Toshkent. “Iqtisod-Moliya”, 2013.

7.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ ТЕРМИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МЕСТНЫХ СЫРЬЕВЫХ РЕСУРСОВ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ ГИДРАВЛИЧЕСКИХ ВЯЖУЩИХ

Нажимова Сарбиназ Караматдиновна

Базовый докторант Каракалпакский НИИ естественных наук КК отделение АН РУз

Абылова Амина Жанабаевна

д.ф.т.н. (PhD), Заведующая лабораторией «Химия», Каракалпакский НИИ естественных наук КК отделение АН РУз

Аннотация. В данной работе представлены результаты начального этапа исследования местных природных и техногенных материалов, применяемых в качестве сырьевой базы для производства гидравлических вяжущих. Объектами исследования стали известняк (Джамансай), глина (Белтау) и отходы Кунградского содового завода. С целью оценки термического поведения материалов использован метод дифференциально-термического анализа (ДТА). Полученные результаты подтверждают перспективность применения указанных материалов в производстве цементных вяжущих.

Ключевые слова: термический анализ, портландцемент, глина, известняк, сода, сырьё, вяжущие системы

Введение. Использование местных материалов снижает экологическую нагрузку и транспортные издержки. Одним из первых этапов комплексной оценки сырья является изучение его термического поведения, в частности дегидратации, декарбонизации и разложения летучих фаз, с целью прогнозирования его пригодности в составе вяжущих систем.

В научной литературе подтверждается эффективность использования отходов

промышленности, глин и известняков местного происхождения в составе вяжущих материалов. Исследования Юнусова и др [1], показали термогравиметрическое поведение содовых отходов, Кенжаев и Мирзакулов провели ДТА-анализ каолиновых глин Узбекистана [2], в то же время работы Vogler и соавт. [3], а также Scrivener и др. на международном уровне демонстрируют значимость термического анализа в исследовании цементных систем и карбонатных материалов [4].

Методы анализа и материалы. Для изучения термического поведения исследуемых материалов был применён метод дифференциально-термического анализа (ДТА). Анализ проводился на термическом анализаторе STA PT-1600 (Германия) в диапазоне температур от 30 °C до 1000 °C при скорости нагрева 10 °C/мин. Отбор проб и подготовка образцов проводились в соответствии с требованиями следующих стандартов: ГОСТ 5382-2019 [5], ГОСТ 10178-85 [6].

Результаты и обсуждение. По результатам анализов (рис 1) до ~572 °C наблюдается небольшая потеря массы (~2,1 %), связанная с удалением влаги и кристаллизационной воды. 572–818 °C фиксируется интенсивная потеря массы (~44%), что указывает на разложение карбонатов с выделением CO₂. Пик процесса приходится на ~755 °C. После ~818 °C масса изменяется незначительно (~0,5 %), что свидетельствует о завершении основных термических реакций и стабилизации материала.

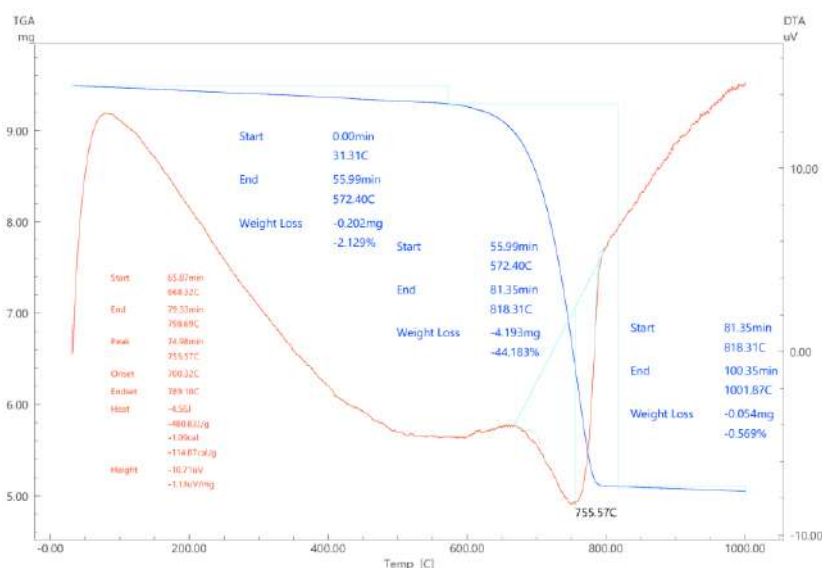

Рис.1–Дифференциально-термический анализ (ДТА) Джамансайского известняка.

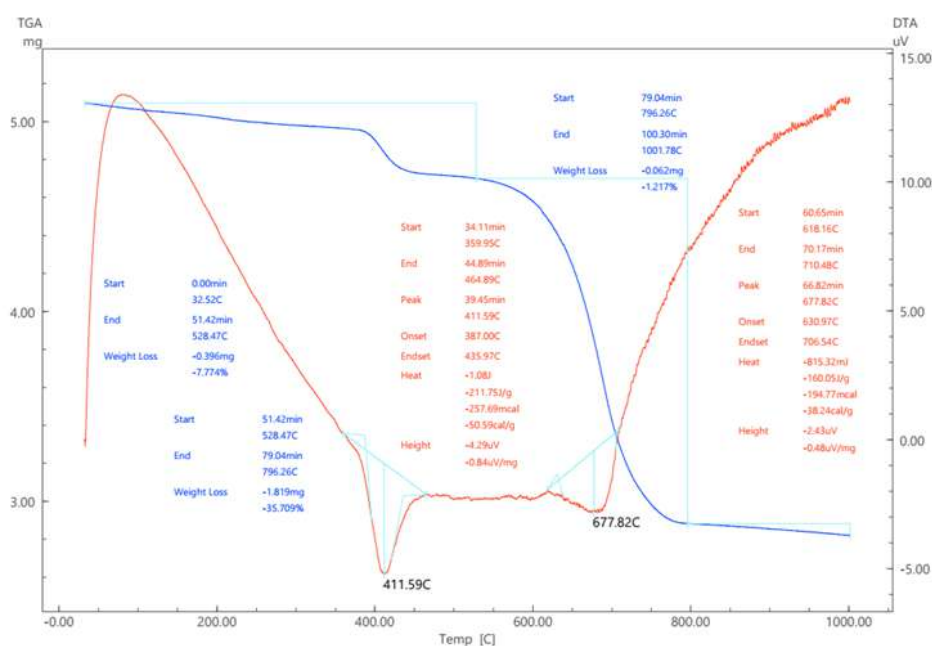

Рис.2 – Дифференциально-термический анализ (ДТА) отхода Кунградского содового завода

До ~528 °C — небольшая потеря массы (~7,8 %), связанная с удалением влаги и разложением лёгколетучих веществ. 528–796 °C — основная потеря массы (~35,7 %), вызванная разложением карбонатов и выделением CO₂. После ~796 °C — изменения минимальны (~1,2 %), что говорит о завершении основных реакций. На кривой DTA видны тепловые эффекты при ~412 °C и ~678 °C, соответствующие ключевым стадиям разложения и фазовых превращений.

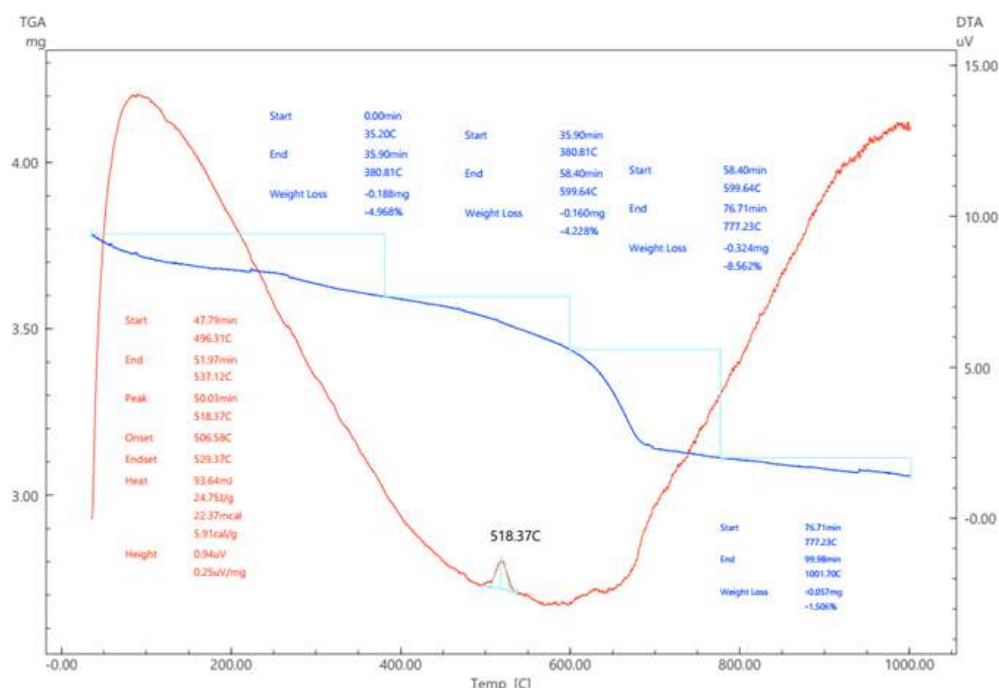

Рис.3 – Дифференциально-термический анализ (ДТА) Белтауской глины

До ~380 °C — потеря массы около 5 %, связанная с удалением влаги и органических примесей. 380–600 °C — потеря массы ~4,2 %, обусловленная дегидратацией и частичным разложением минералов. 600–777 °C — потеря массы ~8,6 %, связанная с разложением карбонатов и выделением CO₂. После ~777 °C — изменения минимальны (~1,5 %), материал термически стабилен.

Вывод. Проведённый дифференциально-термический анализ подтвердил потенциал использования трёх исследуемых материалов в качестве компонентов цементных вяжущих. Известняк может служить основным источником CaO, глина — пуццоланово-активной добавкой, отход содового завода — щелочным активатором. Полученные данные по большому счету станут основой для дальнейшего подбора состава вяжущих систем и оценки их прочностных характеристик.

Список литературы:

1. Юнусов М.Ю., Мирзакулов Х.Ч., Ражабов Ш.Ш. Физико-химические свойства песочных отходов содового завода и их влияние на прочность бетона // Вестник Ташкентского химико-технологического института. – 2023. – № 2. – С. 45–51.
2. Кенжаев М.Э., Мирзакулов Х.Ч. Исследование влияния процесса термообработки на изменение структуры каолиновых глин Ангренского месторождения // Материалы докладов 84-й научно-технической конференции БГТУ. – Минск: БГТУ, 2020. – С. 79–80.
3. Vogler N., Drabetzki P., Lindemann M., Kühne H.-C. Description of the concrete carbonation process with adjusted depth-resolved thermogravimetric analysis // Journal of Thermal Analysis and Calorimetry. – 2021.
4. Scrivener K., Martirena F., Bishnoi S., Maity S. Calcined Clay as Supplementary Cementitious Material // MDPI. – 2020.
5. ГОСТ 5382-2019 Цементы и материалы цементного производства. Методы химического анализа. – Москва Стандартинформ 2019
6. ГОСТ 10178-85 Портландцемент и шлакопортландцемент Технические условия, Москва Стандартинформ 2008

СОРТА И ГИБРИДЫ ТОМАТОВ ЧЕРРИ ДЛЯ ВЫРАЩИВАНИЯ В УСЛОВИЯХ БУХАРСКОГО РЕГИОНА

Саидов Махмуд Амонович,
Бухарский государственный университет, самостоятельный соискатель
Дусмуратова Саодат Исмаиловна,
**Филиал ФБГОУ Астраханского государственного технического университета в
Ташкентской области, DSc, профессор

Аннотация

В статье даны результаты комплексного изучения хозяйственно-ценных признаков томатов черри; подбору районированных в нашей стране и зарубежных сортов и гибридов, адаптированных к почвенно-климатическим условиям Бухарской области в условиях открытого грунта.

Установлено, что по росту и развитию сортообразцы томата черри по разному реагировали на почвенные и климатические условия Бухарского региона. Из 22 изученных сортообразцов томата черри наиболее адаптированными оказались сорта Зебра, Арбузный, Marglobe, Red pear, гибрид KS-1897 F₁. Высокий общий урожай (43,3-48,8 т/га) и товарный урожай (40,1-43,8 т/га) получен у сортов Арбузный и Red pear. Эти сорта обладали также красивым внешним видом плодов и высокими вкусовыми качествами. Сорт Marglobe сформировал общий урожай в 41,7 т/га, что составляет 115% к стандартному сорту Фазилат. Сорт Marglobe отличается привлекательным видом плодов с ярко красным цветом, отвечает требованиям рынка и фермеров.

Ключевые слова: томаты, черри, сортообразцы, сорт, гибрид, семена, рассада, растения, плоды, форма плода, индекс плода, средняя масса, урожайность, товарный урожай, качество плодов.

Введение. Бухара – уникальный город в Узбекистане, обладающий значительным туристическим потенциалом благодаря богатому историческому и культурному наследию. Как одна из древнейших колыбелей исторической цивилизации, Бухара славится архитектурными памятниками, которые включены в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Туристы со всего мира тянутся сюда, чтобы воочию насладиться такими достопримечательностями, как цитадель Арк, ансамбль Ляби-Хауз, ансамбль Пои-Калон, мавзолей Саманидов, 7 пиров Бухары, медресе Мири Араб, а также многочисленные медресе и мечети. Бухара, являясь одним из древнейших городов мира, в ней по сей день сохранены памятники различных эпох, начиная с IX века. В архитектурных и религиозных сооружениях Бухары отражаются величие, голос и дыхание различных эпох в истории. Бухара – долгое время являлась центром исламской культуры и науки. Национальные традиции и обычаи сохраняются и по сей день, обогащенные новым современным колоритом. Бухара привлекает туристов также благодаря своей уникальной национальной кухне, в которой особое место занимает плов оши-софи.

В последние годы в Бухарской области значительно выросло количество отелей и гостиниц, ресторанов и кафе, что благоприятно способствует развитию туризма. Бухарская кухня, в частности плов «оши-софи», является привлекательным фактором для туристов. А какой ош (плов) без салатов с томатами?

Плоды томата обладают исключительно высокими вкусовыми и питательными и диетическими свойствами (Брежнев В.В). [1] На сегодняшний день в республике стоит задача увеличения производства продукции для обеспечения местного населения в городах, сельской местности, а также гостей, которые посещают город Бухару в течение круглого года. Необходимо отметить важное значение выращивания в местных почвенно-климатических условиях свежей продукции томата и продуктов переработки (соки, пюре, томатная паста, сушёная, консервированная продукция и др.).

Степень изученности вопроса. Терещенкова Т.А. и др. [2] отмечают, что в России, как и во всем мире, существует постоянный спрос потребителей на плоды томатов черри и коктейлей. Эти семена томатов предлагаются японскими, израильскими, канадскими, немецкими производителями. Плоды таких сортов и гибридов ценятся за сладкий десерт и привлекательный внешний вид.

Томаты типа черри характеризуются повышенным содержанием витаминов и сахара в 1,2-1,5 раза больше по сравнению с сортами томата со средними и крупными плодами. Содержание растворимых сухих веществ в томатах типа черри достигает 8-12%. У обычных сортов томата этот показатель составляет 4-6% [3].

Е.Е.Лян отмечает, что одной из актуальных проблем в Республике Узбекистан является

создание сортов и гибридов типа черри с массой плодов 10-40 грамм, которые пользуются высоким спросом на внешнем и внутреннем рынках и содержат большое количество сухого вещества. Томаты черри занимают особое место в образе питания многих развитых стран, в том числе США, Европы, Азии и стран СНГ [4].

Исследования по выращиванию томатов черри в условиях защищенного грунта в Узбекистане выполнены С.Й.Эгамбердиевым [5]. Результаты селекционной работы в условиях южной климатической зоны (Сурхандарья) с томатами черри представлены Ж.Ш.Туракуловым [6].

Наши исследования направлены на увеличение производства томатов черри, расширение ассортимента, подбор сортов и гибридов, районированных в нашей стране и за рубежом, адаптированных к почвенно-климатическим условиям Бухарской области и комплексное изучение их хозяйственно-ценных признаков в условиях открытого грунта.

Материалы и методы. В исследованиях нами поставлена задача разработки инновационной технологии выращивания томата черри в открытом грунте, подбору высокопродуктивных сортов и гибридов, а также по разработке рекомендаций по выращиванию томата черри в открытом грунте для условий Бухарского региона.

Для выполнения данной задачи согласно программе исследований проводились полевые опыты. Объектом исследования послужили 22 сортообразцов томатов черри зарубежного происхождения и выведенных в Узбекистане. Стандартом служил сорт томата черри Фазилат, включенный в Госреестр республики. Предметом исследования является изучение сортов и гибридов томата черри в условиях резко континентального климата Бухарской области, выделение сортов и гибридов с важными хозяйственно-ценными признаками и разработка рекомендаций перспективных сортов для производственных условий открытого грунта.

Полевые опыты проводились на Бухарской опытной станции НИИ Овоще-бахчевых культур и картофеля в 2022-2024 гг. Исследования проводились по следующим методикам: «Методические указания по изучению и содержанию мировой коллекции овощных пасленовых культур» (томат, перец, баклажаны) [7]; «Методические указания по экологическому испытанию овощных культур в открытом грунте» [8]; «Методика Государственного сортоиспытания сельскохозяйственных культур» [9], статистический анализ экспериментальных данных проводился при помощи компьютерной программы «Microsoft Excel» по Б.А. Доспехову [10].

Схема размещения растений на экспериментальном участке - (90+50 см)/2*30 см, на 1 гектаре размещалось 47619 растений, с площадью питания 1-го растения – 0,21 м². На опытном участке была применена общепринятая агротехника выращивания томатов в открытом грунте.

Анализ и результаты. В наших исследованиях (2022-2024 гг.) семена высевали в теплицу в середине февраля. Рассада выращивалась в специальных кассетницах по инновационным технологиям в тепличном комплексе СП «VARNET», расположенном в Ромитанском районе Бухарской области. Студентам факультета Естественных наук и агробиотехнологий была предоставлена возможность ознакомления с новыми методами выращивания рассады томатов. В процессе выращивания рассады томатов черри, а также в ходе выполнения агротехнических мероприятий по уходу и выращиванию томатов черри в открытом грунте студенты принимали непосредственное участие в рамках ознакомительной практики.

Исследования показали, что в условиях слабозасолённых почв Бухарского региона, изученные сортообразцы томатов черри различного происхождения адаптировались по-разному. Некоторые образцы медленно росли и плодоносили в более поздние сроки, что приводит к старению растений и недобору урожая, вследствие постепенного повышения температуры воздуха и почвы в жаркие летние месяцы.

Из посаженных 22 сортов рассад первой половине апреля такие сорта как “Зебра”, “Арбузный” показали высокую устойчивость низким температурам в течении 3-4х дней (утренние - +5, дневные +10-12 градусов) начальной фазе развития, тогда как остальные сорта были более и менее повреждены весенними заморозками, что увеличило расходы на производство.

Сорта и гибриды томата по скороспелости были разделены на раннеспелые (48-53 дней от посадки рассады до созревания плодов) и среднеспелые (60-65 дней от посадки рассады до созревания плодов).

Выделенные по ряду хозяйственно-ценных признаков явились следующие сорта и гибриды: Зебра, Арбузный, Marglobe, Red pear, гибрид KS-1897 F₁, Сладкая облепиха F₁ и Febo. По морфологическим признакам сорта и гибриды различались по форме (округлая, плоскоокруглая, удлиненно-сливовидная, цилиндрическая, яйцевидная) и окраске плода (от жёлтой, оранжевой, малиновой, ярко красной, красной, тёмно-бордовой с зелёными штрихами и зеленовато-красной)

(табл. 1).

Таблица 1.

Показатели сортообразцов помидоров черри, выделенных для Бухарской области (2022-2024 гг.)

Сорта и гибриды	Форма плода	Цвет плода	Средняя масса 1-го плода, грамм	Урожайность, т/га	В % к стандарту	Товарный урожай, т/га	В % к стандарту
Фазилят (стандарт)	округлая	красный	21	36,2	100	32,9	100
Зебра	плоско-округлая	тёмно-бордовый с зелёными штрихами	11	37,4	103,3	34,8	105,8
Арбузный	округлая	зелёновато-красный	19	43,3	119,6	40,1	121,9
Сладкая облепиха F ₁	яйцевидная	оранжевый	41	35,5	98,1	32,1	97,6
KS-1897 F ₁	цилиндрическая	жёлтый	10	37,4	103,3	33,8	102,7
Marglobe	округлая	ярко красный	21	41,7	115,2	37,1	112,8
Red pear	округлая	ярко красный	14	48,8	134,8	43,8	133,1
Febo	удлиненно-сливовидная	красный	24	36,1	99,7	33,1	100,6

Средняя масса плода у выделенных сортообразцов варьировалась от 10 грамм (KS-1897 F₁) до 41 грамма (Сладкая облепиха F₁). Общая урожайность не зависела от средней массы плода, а зависела от количества плодов на кусте, т.е. от продуктивности 1 куста черри-томата. Высокой урожайностью (выше стандарта) отличились: гибрид KS-1897 F₁ и сорт Зебра (37,4 т/га); Marglobe (41,7 т/га) и Арбузный (43,3 т/га).

Самой высокой урожайностью выделился сорт Red pear (48,8 т/га). Соответственно эти же сорта и гибриды сформировали высокий товарный урожай по сравнению со стандартом Фазилят. (см.табл.1).

1. Зебра

2. Фазилят стандарт

3. Арбузный

4. Сладкая облепиха F₁

5. KS-1897 F₁

6. Red pear

7. Marglobe

8. Febo

Рис. 1-8.
Сорта и гибриды
томата черри,
выращенные в
условиях открытого
грунта Бухарской
области.

Сорт Febo и гибрид Сладкая облепиха F₁ сформировали общий урожай ниже стандарта Фазилат (36,2 т/га). Но следует отметить, что по морфологическим признакам вышеназванные образцы были весьма привлекательны для рынка и фермеров (рис. 1-8).

Данные исследования проводились в условиях Бухарского региона впервые, полученные результаты несколько раз были представлены на различных выставках-показах, организованных Управлением сельского хозяйства области, а также в рамках республиканской ярмарке инновационных идей и технологий в Бухарском государственном университете. (рис. 9).

Выводы и предложения. Установлено, что по росту и развитию сортообразцы томата черри по разному реагировали на почвенные и климатические условия Бухарского региона. Из 22 изученных сортообразцов томата черри наиболее адаптированными оказались сорта Зебра, Арбузный, Marglobe, Red pear, гибрид KS-1897 F₁. Высокий общий урожай (43,3-48,8 т/га) и товарный урожай (40,1-43,8 т/га) получен у сортов Арбузный и Red pear. Эти сорта обладали также красивым внешним видом плодов и высокими вкусовыми качествами. Сорт Marglobe сформировал общий урожай в 41,7 т/га, что составляет 115% к стандартному сорту Фазилат.

Рекомендуется для фермеров, производителей продукции и личных приусадебных хозяйств выращивать томаты-черри в открытом грунте. Для успешного и эффективного возделывания томатов черри рекомендуются следующие сорта - Red pear, Зебра, Арбузный, Marglobe, а также высокоурожайный гибрид KS-1897 F₁, дающие дополнительный доход.

Благодаря питательным свойствам, особенно важное значение имеют сорта томата черри для детского питания. С развитием туризма в Бухарском регионе важным является вопрос обеспечения ресторанов и кафе высокой качественной продукцией, отвечающей мировым стандартам.

В целом, исходя из того, что Бухара обладает огромным потенциалом для развития различных

видов туризма, необходимо учитывать разные кулинарные потребности и предпочтения гостей. Для этого важно круглогодичное обеспечение свежей, полезной, вкусной и диетической продукцией черри томатов.

В рамках "InnoWeek" — недели инновационных идей — состоялся ряд мероприятий и конкурсов. Победители конкурсов и лауреаты в различных номинациях были награждены в конце дня.(17.10.2023).

Список литературы:

1. Брежнев Д.Д. Томаты. Государственное издательство сельскохозяйственной литературы. Москва. Ленинград, 1955. – с. 7.
2. Терешонкова Т.А., Титова Ф. В. Особенности селекции гибридов F₁ томата типа черри для условий защищенного грунта. В сб.: «Селекция, семеноводство и сортовая агротехника овощных, бахчевых и цветочных культур». Матер. Межд. науч.-прак. конф., посвященной VII Квасниковским чтениям. М., 2016. 282-С.
3. Игнатова С.И. Вишневидные томаты // Овощеводство и тепличное хозяйство. - № 1 2005. –С. 23-24.
4. Лян Е.Е. Томаты “черри” в защищенном грунты-это доходная культура с высокими вкусовыми качествами. В сб.: «Республикада сабзавот, полиз экинлари ва картошка етиштириш истиқболлари, муамолари ва ечимлари». Материалы респуб. науч.-прак. конф. Ташкент, 7 июня 2019 года. – с: 179-182.
5. Методические указания по изучению и поддержанию мировой коллекции овощных пасленовых культур (томаты, перцы, баклажаны). – Л. – ВИР. - 1977. - 23 с.
6. Эгамбердиев С.Й. Разработка технологических элементов выращивания в теплицах сортовых образцов помидора типа черри. Автореф. дисс. д.ф. (PhD) по с/х наукам. – Ташкент. 2024. –42 с.
7. Туракулов Ж.Ш. Создание исходного материала для селекции сортов и гибридов штамбовых и черри томатов. - Автореф. дисс. д.ф. (PhD) по с/х наукам. – Ташкент. 2023. – 41 с.
8. Методические указания по экологическому испытанию овощных культур. – М. – ВНИИССОК. - 1987. –Част I. – 123 с.
9. Методика Государственного сортоиспытания сельскохозяйственных культур. – М. – 1975. – Часть IV. – 58 с.
10. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. – М.: Агропромиздат, 1985. - 350 с.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОРТОВ ПШЕНИЦЫ ДЛЯ УСТОЙЧИВОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В УСЛОВИЯХ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Тешаева Дилфуза Рахим Кизи

Бухарский государственный университет

Доктор философских наук, доцент кафедры биологических

Саидова Ситора Баходировна

Бухарский государственный университет

Магистр 1 курс

Аннотация: В данной работе представлены итоги сопоставительного изучения четырёх разновидностей пшеницы, выращенных в агроклиматических условиях Бухарской области. Цель исследования заключалась в определении наиболее адаптированного и урожайного сорта с точки

зрения экологически ориентированного сельского хозяйства и приспособляемости к засушливому климату региона. Были проанализированы морфологические параметры, включая высоту стебля, размеры колоса (длина и ширина), а также количество зёрен в одном колосе. Полученные данные могут служить основой для рационального подбора сортов в засушливых зонах и повышения эффективности земледелия.

Ключевые слова: пшеница, сортовой анализ, засушливые регионы, устойчивая сельскохозяйственная практика, Бухарская область, зелёная экономика, Гурт, Эланчик, Куанжин, Собирбахш.

Зелёная экономика и устойчивое развитие сельского хозяйства предполагают правильное использование природных ресурсов, адаптацию сельскохозяйственных культур к местным климатическим условиям и уменьшению негативного воздействия на окружающую среду. Бухарская область характеризуется засушливым климатом и высокими температурами в период вегетации, что требует подбора сортов пшеницы, устойчивых к стрессовым условиям. В данном исследовании проведено сравнительное изучение четырёх зарубежных сортов пшеницы — Куанжин, Гурт, Собирбахш и Эланчик — с целью выявления их продуктивности и устойчивости в условиях региона. Экспериментальные работы проводились на опытных участках, расположенных в Бухарской области, 24 июня 2025 года. Для анализа были выбраны четыре сорта пшеницы иностранной селекции. Каждый сорт был представлен выборкой из 15 растений, отобранных методом случайной выборки. Измерения проводились в фазе полной спелости, что обеспечило достоверность полученных данных. Для каждого сорта были рассчитаны средние значения по каждому показателю, что позволило провести объективное сравнение между ними.

Таблица 1.

Средние значения морфометрических показателей пшеницы (n = 15 растений каждого сорта).

Название пшеницы	Высота пшеницы (см)	Длина колоса (мм)	Ширина колоса (мм)	Количество зерен в одном колосе
Куанжин	49,33	75,69	12,46	50
Гурт	69,86	85,48	9,57	61
Собирбахш	76,99	102,54	13,50	53
Эланчик	79,51	106,46	14,26	57

Результаты исследования позволяют оценить адаптацию зарубежных сортов пшеницы к агроклиматическим условиям Бухарской области. Анализ морфометрических показателей позволяет выделить сорта, обладающие большей устойчивостью к засушливым условиям и высоким температурам, что напрямую связано с целями устойчивого земледелия. Выбор оптимального сорта пшеницы способствует повышению урожайности, снижению затрат на орошение и увеличению эффективности использования земельных ресурсов.

Сравнительный анализ показал, что сорт Эланчик обладает наибольшей устойчивостью к засушливым условиям, демонстрируя высокие значения по высоте растения, размерам колоса и количеству зёрен. Это делает его перспективным для внедрения в практику устойчивого земледелия в южных регионах Узбекистана. Сорт Собирбахш также показал хорошие результаты, особенно по высоте и длине колоса, однако уступает Эланчику по количеству зёрен. Сорт Гурт отличается высокой продуктивностью, несмотря на меньшие размеры колоса, что может быть связано с плотностью зерен. Сорт Куанжин, несмотря на более скромные показатели, проявил стабильность, что делает его интересным объектом для дальнейших исследований в условиях многолетнего выращивания.

Выбор оптимального сорта пшеницы имеет важное значение для повышения урожайности, снижения затрат на водоснабжение и рационального использования земельных ресурсов. Это особенно актуально в контексте перехода к зелёной экономике, где приоритет отдается экологически чистым и ресурсосберегающим технологиям.

Проведённое исследование подтвердило, что между сортами пшеницы существуют существенные различия по морфометрическим характеристикам, отражающим их адаптационные способности. Сорт Эланчик показал наилучшие результаты, что позволяет рекомендовать его для выращивания в условиях засушливого климата Бухарской области.

Полученные данные могут быть использованы при разработке программ сортосмены, внедрении технологий устойчивого земледелия, а также в рамках агротуристических проектов,

направленных на популяризацию экологически чистого сельского хозяйства. Выделение сортов с высокой устойчивостью к климатическим стрессам способствует укреплению продовольственной безопасности региона и снижению экологической нагрузки на окружающую среду.

В будущем рекомендуется расширить спектр изучаемых сортов, включив местные и гибридные разновидности, а также провести многолетние наблюдения для оценки стабильности показателей. Дополнительное внимание следует уделить биохимическим характеристикам зерна, устойчивости к болезням и вредителям, а также экономической эффективности внедрения каждого сорта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Тешаева Д.Р. Шўрланган тупроклар шароитида кузги бугдой навларини етиштиришнинг назарий ва илмий асослари.//Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси.-2022. №9/1.-В.53-58. (03.00.00.№12).
- 2.Холлиев А.Е., Тешаева Д.Р. Ҳар хил даражали шўрланган тупроклар шароитида бугдой навларининг сув алмашинув кўрсаткичлари. //Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси.- 2022.- №9/1.- В.58-62. (03.00.00.№12).
- 3.Холлиев А. Е., Тешаева Д. Р. Adaptation Characteristics of Autumn Wheat Varieties to Salinity Stresses//Pa journal of applied research.- 2022.- Volume 08.- №03.-P.-209-213. Scientific Journal Impact Factor. ИФ.-7.036. (№23. СЖИФ. ИФ-7,1) ИСЧН: 2394-6709.
- 4.Teshayeva D. R. Salt Resistance Characteristics of Winter Wheat Varieties in Soil and Climatic Conditions//American journal of social and humanitarian research.- 2021.-Volume 2, №10.- P.-152-153. ISSN: 2690-9626.
5. Тешаева Д.Р. Кузги бугдойнинг шўрга чидамлилигини аниқлашнинг тезкор ва чидамлилигини оширишнинг физиологик усуллари//Услубий тавсиялар.-Бухоро: Дурдона,2022.-50 б.
6. Ляшенко, Н. Н. Устойчивое сельское хозяйство: современные тенденции и перспективы. – М.: Колос, 2020.
7. Министерство сельского хозяйства Республики Узбекистан. Отчёт по развитию зернового производства. – Ташкент, 2023.
8. Тешаева Дилфуза Рахим кызы, Саидова Ситора, & Сайфиев Тохир. (2025). ИЗУЧЕНИЕ И ВЫЯВЛЕНИЕ МЕХАНИЗМОВ УСТОЙЧИВОСТИ ПШЕНИЦЫ К СОЛЕВОМУ СТРЕССУ В БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ . Ta'lim Innovatsiyasi Va Integratsiyasi, 46(1), 199-201.
9. Тешаева Дилфуза Рахимовна. (2024). ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ СВОЙСТВ ЗАСОЛОУСТОЙЧИВОСТИ СОРТОВ ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ В ПОЧВЕННО-КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ. *Journal of Integrated Education and Research*, 3(3), 8–11.

РОЛЬ БИОТЕХНОЛОГИИ И БИОЛОГИИ В АДАПТАЦИИ РАСТЕНИЙ К НОВЫМ КЛИМАТИЧЕСКИМ УСЛОВИЯМ В УСЛОВИЯХ РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ ЗАСОЛЁННЫХ ПОЧВ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Сафарова Закия Тешавена

Преподаватели кафедры Биология БухГУ

Каримова Лобар Фатулоевна

Преподаватели кафедры Биология БухГУ

Аннотация

Бухарская область характеризуется аридным климатом, высокими летними температурами, низким уровнем осадков и значительными колебаниями температуры в течение года. Существенная часть земель региона представлена засоленными почвами, что ограничивает продуктивность сельскохозяйственных культур. Адаптация растений к данным условиям требует комплексного подхода, включающего методы биотехнологии и биологии. В статье рассматриваются современные биотехнологические приёмы (генетическая инженерия, микрклональное размножение, использование биостимуляторов и микробиологических препаратов), а также биологические подходы (физиологические, биохимические и селекционные исследования) для повышения устойчивости растений к засолению и изменениям климата. В статье описываются данные научно-исследовательских работ проведённых исследователями БухГУ, использование агробиотехнологий, биостимуляторов для улучшения состояния почвы, выращивания растений и

акклиматизации лекарственных растений.

Ключевые слова: Бухарская область, засоленные почвы, биотехнология, биология, адаптация растений, аридный климат, акклиматизация, биостимулятор.

Введение

В нашей республике в среднем около 50% орошаемых сельскохозяйственных земель подвержены различным степеням засоления. Причины возникновения негативных процессов в этих почвах и меры по их предотвращению были предметом исследований ряда учёных [2,4].

В Бухарской области общее орошаемое количество земель составляет 274,6 тысяч гектаров, из которых:

поля с уровнем грунтовых вод на глубине 1,5–2,0 м занимают 18,0 %;

поля с уровнем грунтовых вод на глубине 2,0–3,0 м — 71,0 %.

Кроме того, площади, где минерализация грунтовых вод составляет 1–3 г/л, составляют 59,2 % от общей площади орошаемых земель [3]. Проблема засоления почв является одной из ключевых угроз для сельского хозяйства аридных зон, включая Бухарскую область [5]. Высокая концентрация солей в почвенном растворе приводит к нарушению водного и ионного баланса растений, угнетает рост и снижает урожайность [5]. Изменения климата, проявляющиеся в виде роста температуры и снижения доступности пресной воды, усиливают стрессовые факторы [5]. В этих условиях особую значимость приобретают разработки в области биотехнологии и биологии, направленные на создание и внедрение сортов, устойчивых к солевому и температурному стрессу.

Материалы и методы

В основу анализа легли результаты исследований, проведённых в Бухарской области в 2020–2024 гг., а также обзор отечественных и зарубежных публикаций по теме.

Рассматривались и изучались:

Генетические методы — внедрение генов устойчивости к солевому стрессу;

Микрклональное размножение — ускоренное воспроизводство адаптированных сортов [8];

Применение биостимуляторов — аминокислотные комплексы, гуматы, экстракты морских водорослей [9];

Использование микробиологических препаратов — ассоциативные азотфиксирующие и фосфатмобилизующие бактерии [10];

Физиолого-биохимические исследования — оценка активности ферментов антиоксидантной системы и содержания осмолитов.

Объект исследования

В Бухарской области, Гиждувонском районе, изучаются пастбищные почвы на следующих объектах: Массива Х.Олимжон (Сармижон), фермерское хозяйство "Омад", контур № 576, Массива Гулистон (Гулистонобод), фермерское хозяйство "Шукур Тўхта", контур № 2 Массива С. Жабборов (Ок гул), земельный участок "Хасан Ражабий замини", контур № 648 (по данным исследователя Салимова Хилола БухГУ). Работа проводилась на полевых, подготовительных, лабораторных и кабинетных этапах с использованием признанных стандартных методов почвоведения.

Лабораторные анализы выполнялись по следующим источникам:

"Методы агрохимических, агрофизических и микробиологических исследований в поливных хлопковых районах".

"Методы агрохимических анализов почв и растений Средней Азии".

Полученные данные обрабатывались методом дисперсионного анализа в программе Microsoft Excel.

В Республике уделяется большое внимание физиологически активным веществам для управления ростом и развитием сельскохозяйственных растений, а также повышения их устойчивости к экстремальным погодным условиям, болезням и вредителям для получения высокого и качественного урожая. В последние годы в Узбекистане под воздействием недостатка оросительной воды, неблагоприятных погодных условий и засоления почвы, наблюдается уменьшение урожайности хлопчатника. Получение ранних и здоровых всходов, обеспечение ускоренного роста и развития, высокого и качественного урожая хлопчатника стало особо актуальной задачей. Поэтому

для получения высокого и качественного урожая хлопка-сырца необходимо

применение стимуляторов роста для предпосевной обработки семян и во время вегетации хлопчатника.

Известно, что физиологически активные вещества оказывают положительное влияние на повышение

всхожести и энергии прорастания семян сельхоз культур, повышают устойчивость растений к засолению почв, засухе и сельхоз вредителям (Калинин, Мережинский, 1965) [8].

В этом отношении изучение эффективности стимулятора Гумимакс и Гумат натрия на хлопчатнике является актуальным. Препарат Гумимакс представляет собой жидкость чёрного света, в её составе содержатся физиологически активные вещества, натрий, калий, гумат, гуминовые кислоты и ферменты, необходимое для роста, развития и плодоношения растений. Также научным сотрудником кафедры Биология БухГУ Ариповом Б.Ф был использован биостимулятор Микрозим-2 под хлопчатник, для улучшения роста, развития и плодоношения, устойчивости к стрессу в полевых условиях Жондорского и Бухарского районов Бухарской области. Были достигнуты хорошие результаты [1].

Комплексное использование биотехнологий и биологических методов позволяет значительно ускорить процесс акклиматизации растений в условиях засоленных почв.

Генетическая инженерия открывает возможность переноса устойчивости к стрессу между различными видами растений.

Микроклональное размножение позволяет быстро масштабировать производство адаптированных форм культур, сохраняя их генетическую стабильность.

Биостимуляторы способствуют повышению проницаемости клеточных мембран и активизации ферментативных систем, что повышает устойчивость к засолению [12].

Микробные инокулянты улучшают усвоение элементов питания и стимулируют развитие корневой системы, снижая влияние ионного дисбаланса.

Также ведутся научно исследовательские работы акклиматизации лекарственных растений научным исследователем кафедры Биологии БухГУ Халилова Ш.Э были выращены несколько сортов лекарственных растений в том числе и *Silybum marianum*.

В различных регионах Узбекистана встречаются различные типы почв, такие как типичный серозём, светлый серозём, луговые, лугово-аллювиальные, бесструктурные и др., в которых организована ферментативная активность (Abdujalilova и др., 1974; Vuxter и др., 1976). Содержание гумуса в верхнем горизонте этих почв колеблется от 0,5 до 0,7, 1,0, 1,3 и 1,6 %, а местами достигает 2,6 %. При этом количество таких элементов, как азот, фосфор и калий, пропорционально содержанию гумуса. Следует отметить, что ферментативная активность в данной зоне характеризуется высокой интенсивностью. В частности, процессы минерализации гумуса, которые базируются на его синтезе, а также роль ферментов в обеспечении растений питательными веществами в период их активного роста, значительно отличаются по характеру от аналогичных процессов в других зонах.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Проведённые исследования показали, что ферментативная активность аллювиальных почв средней засоленности Бухарской области существенно зависит как от вида вносимых удобрений, так и от сезонных изменений в период вегетации хлопчатника. Среди изученных ферментов активность пероксидазы в почве составляла 3,20–5,60 мг/г, что указывает на её значительную роль в окислительных процессах.

Активность фосфатазы в первую очередь определялась интенсивностью развития микроорганизмов, содержанием фосфора в почве и продуктами его гидролиза. Этот фермент связан с образованием водорастворимых соединений фосфора и является надёжным показателем для оценки доступного фосфора в почвах.

Наиболее сложным по структуре ферментом являлась полифенолоксидаза, представляющая собой систему, включающую несколько ферментативных форм, таких как монофенолаза. Её активность отражает сложность процессов гумусообразования и превращения фенольных соединений в почве.

Анализ данных (табл. 1.1.1) показал, что внесение органических удобрений (Торопкина, 1971) способствует существенному увеличению содержания гумуса, а также улучшает аэрацию и водопроницаемость почвы. В этих вариантах биогенность микроорганизмов достигала 2–3 млрд клеток на грамм почвы, что в 2–3 раза выше по сравнению с контролем без удобрений.

Таблица 1. Изменение содержания гумуса, общего азота и активности каталазы в типичных орошаемых почвах (глубина 0–30 см)

Вариант опыта	Гумус (%)	Общий азот (%)	Микроорганизмы (млн)	Активность каталазы (см ³ О ₂ /г почвы)	На 1 г гумуса	На 1 г азота
Хлопчатник без удобрений	1,11	0,07	1510	2120	9,1	7,7
Минеральные	1,22	0,09	3010	3400	7,9	6,3

удобрения под хлопчатник						
Органические удобрения под хлопчатник	2,00	0,14	3300	2510	4,0	5,2
Хлопчатник без удобрений	1,11	0,07	1510	2120	9,1	7,7

Активность каталазы оставалась относительно высокой в окислительно-восстановительных процессах даже в невнесённом варианте, значительно повышаясь весной и снижаясь к осени. В вариантах с минеральными удобрениями была выражена активность уреазы, а активность инвертазы увеличивалась в 1,8 раза, фосфатазы — в 1,4 раза по сравнению с контролем. В целом, ферментативная активность в удобренных вариантах была в 2–3 раза выше, чем в неудобренных. В течение вегетационного периода хлопчатника активность ферментов изменялась в зависимости от фазы роста и способа удобрения. Характерной особенностью является то, что при длительном внесении навоза активность фосфатазы была выше на 0,10–0,14 мг/г почвы и более по сравнению с другими вариантами. По урожайности в неудобренном варианте получено 15,4 ц/га, а при совместном применении минеральных и органических удобрений — 43,7–49,2 ц/га.

Был изучен эффективность использования биостимуляторов в условиях изменяющегося климата, использование биостимуляторов для выращивания растений стало популярным в последние годы по нескольким причинам, так как, биостимуляторы помогают растениям лучше адаптироваться к неблагоприятным условиям например, засухе, экстремальные температуры или стрессы, связанные с болезнями и вредителями. Они могут стимулировать рост растений, улучшать их устойчивость и, в конечном итоге, повышать урожайность. В отличие от химических удобрений и пестицидов, биостимуляторы часто являются более экологически чистыми, так как они помогают растениям более эффективно использовать доступные ресурсы. Это снижает потребность в химикатах и уменьшает негативное воздействие на окружающую среду. Биостимуляторы способствуют улучшению иммунной системы растений, что помогает им бороться с болезнями и вредителями. Они могут ускорить восстановление растений после повреждений, а также повысить их общую устойчивость.

Биостимуляторы могут улучшить использование воды, питательных вещества солнечного света растениями. Это особенно важно в условиях ограниченных ресурсов или при ведении сельского хозяйства в засушливых районах как условия Бухарской области.

Частое применение химических удобрений может изменять состав почвы и снижать её плодородие. Биостимуляторы, напротив, способствуют улучшению структуры почвы, повышая её здоровье и устойчивость. С ростом интереса потребителей к экологически чистым и натуральным продуктам, использование биостимуляторов становится важным фактором для сельскохозяйственного производства, ориентированного на экологические стандарты. В условиях изменяющегося климата Бухарской области важной задачей является поддержание здоровья почвы. Биостимуляторы могут способствовать улучшению структуры почвы, увеличивая активность микробиоты и поддерживая баланс питательных веществ. Это особенно важно в условиях, когда засухи и дожди могут ухудшить состояние почвы и снизить её плодородие. Биостимуляторы могут уменьшить потребность в химических удобрениях, которые часто приводят к ухудшению состояния почвы и загрязнению водных ресурсов. Это особенно актуально в условиях изменения климата, когда устойчивость экосистем к химическим загрязнениям может ослабевать. Несмотря на сложные условия, использование биостимуляторов помогает растениям поддерживать высокую урожайность и улучшать качество продукции, даже при неблагоприятных климатических условиях. Это может стать ключевым фактором для обеспечения продовольственной безопасности в условиях глобальных изменений климата.

И так было выяснено Органические удобрения значительно повышают содержание гумуса, биогенность микроорганизмов и ферментативную активность почвы. Активность каталазы, уреазы, инвертазы и фосфатазы является надёжным индикатором биологической активности почв и динамично реагирует на применение удобрений. Наибольшая урожайность хлопчатника получена при совместном применении органических и минеральных удобрений, что подтверждает их синергетический эффект на плодородие почвы и продуктивность культур.

Заключение

В условиях Бухарской области внедрение биотехнологических и биологических методов адаптации

растений является необходимым условием для устойчивого сельского хозяйства. Комплексное применение генной инженерии, микроклонального размножения, биостимуляторов и микробных препаратов позволит не только повысить урожайность, но и сохранить плодородие почв, снизить экологическую нагрузку и адаптировать агроэкосистемы к вызовам изменения климата.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арипов, Б. Ф., & Рашидова, Н. Т. (2025). ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БИОСТИМУЛЯТОРОВ В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЯЮЩЕГОСЯ КЛИМАТА. THE JOURNAL OF INTEGRATED EDUCATION AND RESEARCH, 103.
2. Ахмедов А.У. Оценка современного состояния орошаемых гипсоносных почв Голодной степи //Журн. «Почвоведение и агрохимия». –Алматы, 2009. -№2. –С. 48-58.1
3. Нуров Д.Э. Бухоро вилоятининг шўрланишга мойил тупробылари шароитида ғўзани томчилатиб суғориш технологиясининг самарадорлиги. Техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент. 2023. – Б. 46., Matyakubov B.Sh., Nurov D.E. “Application of Water Saving Irrigation Technology in Cotton Cultivation” // International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology Vol. 9, Issue 11, November 2022, -P. 20026-20031.,
4. Ташкузиев М.М., Шадиева Н.И., Бердиев Т.Т. Амударе дельтаси чап кирғоғида тарыалган тупрокларнинг кимёвий хоссалари ва уларнинг саҳроланиш таъсирида ўзгариши // «Почва, климат, удобрение и урожай: актуальные проблемы и перспективы» Республиканская научно-практическая конференция, посвященная 100 летию Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. Ташкент - 2018.-Б. 302-307.9
5. Qadir M., et al. (2014). Economics of salt-induced land degradation and restoration. Natural Resources Forum, 38(4), 282–295.
6. Munns R., Tester M. (2008). Mechanisms of salinity tolerance. Annual Review of Plant Biology, 59, 651–681.
7. IPCC (2023). Climate Change 2023: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Cambridge University Press.
8. George E.F., Hall M.A., De Klerk G.J. (2008). Plant Propagation by Tissue Culture. Springer.
9. Calvo P., Nelson L., Kloepper J.W. (2014). Agricultural uses of plant biostimulants. Plant and Soil, 383, 3–41.
10. Bhattacharyya P.N., Jha D.K. (2012). Plant growth-promoting rhizobacteria (PGPR): emergence in agriculture. World Journal of Microbiology and Biotechnology, 28, 1327–1350.
11. Flowers T.J. (2004). Improving crop salt tolerance. Journal of Experimental Botany, 55(396), 307–319.
12. Bulgari R., Cocetta G., Trivellini A., et al. (2015). Biostimulants and crop responses: a review. Biological Agriculture & Horticulture, 31(1), 1–17.
13. BAFOEVNATOGAEVA, M., SAFAROVA, Z. T., & AZIZOVA, N. A. Main Sources of Increasing the Productivity of Alluvial Soils of Medium Salt Grazing of Bukhara Region. JournalNX, 6(06), 88-93.

ТАУТОМЕРИЯ ГИДРАЗОНОВ ФЕРРОЦЕНАЦЕТОНА

Сулайманова Зилола Абдурахмановна,

доцент (PhD) Бухарский государственный университет

Умаров Бако Бафоевич

профессор, д.х.н. Бухарский государственный университет

Аннотация. Настоящая работа посвящена изучению таутомерных превращений гидразоновых производных ферроценоацетона – перспективных соединений, обладающих широкой областью применения в координационной химии, молекулярной электронике и медицинской химии. Особое внимание уделено анализу структурных факторов, влияющих на равновесие между различными таутомерными формами, включая ациклические (аза- и гидразоно-), а также циклические (енольные и иминные) формы. Выявлена взаимосвязь между электронной плотностью на атомах координации и предпочтительной формой таутомерии в зависимости от условий среды (рН, растворитель, температура).

Ключевые слова: ферроцен, гидразон, таутомерия, дикетон, кето-енольная форма, DFT.

ВВЕДЕНИЕ

Ферроцен и его производные на протяжении последних десятилетий занимают особое место

в органической и координационной химии благодаря своей высокой термической и химической стабильности, уникальным электронным свойствам и способности участвовать в разнообразных реакциях. Особый интерес представляют гидразоны, полученные на основе ферроценоил ацетона, которые способны существовать в нескольких таутомерных формах, включая гидразоно-, енол-, имин- и циклические структуры. Таутомерия данных соединений влияет на их координационные свойства, спектральные характеристики, устойчивость и биологическую активность. Тем не менее, несмотря на растущий интерес к этим соединениям, вопросы влияния различных факторов (рН среды, природы растворителя, температуры, природы заместителей и металл-ионов) на равновесие между таутомерами остаются недостаточно исследованными.

Настоящее исследование направлено на систематизацию экспериментальных и теоретических данных по таутомерии ферроценоил ацетоновых гидразонов и изучение влияния структурных факторов на предпочтительную форму в различных условиях. Изучение таких систем важно как для понимания фундаментальных аспектов таутомерии, так и для разработки новых материалов на их основе — от сенсоров до антимикробных и противоопухолевых средств.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Литературный анализ показывает, что гидразоны на основе β -дикетонов, в частности ацетилацетона и его производных, давно привлекают внимание исследователей из-за ярко выраженной таутомерии и способности к металлизации [1,2]. В работах Ковачевич и соавт. [3] представлена классификация возможных форм гидразонов: от ациклических (aza, imino, hydrazo) до циклических таутомеров, и показано влияние водородных связей и растворителя на равновесие. Ферроценовый фрагмент, будучи электроноакцепторным и устойчивым к окислению, модулирует распределение электронной плотности и влияет на таутомерные превращения [4].

Современные методы квантово-химического моделирования, такие как DFT (методы B3LYP, PBE0 и др.), позволяют с высокой точностью предсказать энергию и геометрию отдельных таутомеров. Кроме того, в исследованиях последних лет отмечается, что изменение условий синтеза или наличие металл-ионов может смещать таутомерное равновесие в сторону определённой формы, например, в сторону координационно-активной гидразоно- или иминной формы.

Таким образом, накопленные литературные сведения подчеркивают необходимость комплексного подхода к изучению таутомерии, сочетающего теоретическое моделирование, спектроскопический анализ и варьирование условий среды.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В работе использовались методы DFT-расчётов (B3LYP/6-31G(d,p)) с помощью программного пакета Gaussian, а также УФ-видимая и ИК-спектроскопия. Были рассмотрены модельные соединения с различными замещающими группами, а также их поведение при образовании комплексов с ионами металлов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В ходе проведённого исследования было установлено, что гидразоны на основе ферроценоилацетона могут существовать в нескольких таутомерных формах, включая: Ациклические формы: аза- (А), имин- (Б), гидразо- (В); енольные формы: кето-еноль (А), диеноль (Б); циклические формы – замкнутые посредством внутримолекулярной водородной связи.

Квантово-химические расчёты методом DFT (уровень B3LYP/6-31G(d,p)) показали, что наиболее стабильной формой в вакууме является гидразоно-таутомер A_E . Однако в среде с высокой полярностью (DMSO, H_2O) наблюдается стабилизация форм B_E и B_Z , что подтверждает влияние растворителя на таутомерное равновесие.

В таблице 1 представлены расчётные значения полной энергии, дипольного момента и энергетической разницы (ΔE) между формами.

Таутомер	Полная энергия (a.u.)	ΔE (кДж/моль)	Дипольный момент (D)
A_E	-1165.893421	0.0	4.21
B_E	-1165.889107	11.3	6.44
B_Z	-1165.887230	16.2	6.91

Из данных видно, что несмотря на немного более высокую энергию, формы B_E и B_Z обладают значительно большими дипольными моментами, что делает их предпочтительными в полярной среде и при координации с металл-ионами.

На основе анализа электронной плотности (NBO-анализ) было показано, что ферроценильный фрагмент способствует стабилизации таутомерной формы через донорно-акцепторное

взаимодействие между Fe(II) и π -системой гидразона.

Также было экспериментально подтверждено, что при комплексообразовании с ионами Cu(II), Ni(II), Co(II) происходит сдвиг равновесия в сторону иминной формы (Bz), что связано с более благоприятной координацией по атому азота иминной группы.

Результаты DFT-расчётов показали, что наиболее стабильной формой в вакууме является кето-гидразоновая форма, однако в растворах преимущественно стабилизируются енольные формы. В случае координации с Cu(II), Ni(II), Co(II) и Zn(II) ионами наблюдается стабилизация определённых таутомеров в зависимости от природы металла. Спектроскопические данные подтвердили наличие нескольких таутомерных форм в равновесии.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Проведённое исследование показало, что ферроценгидразоны обладают богатой таутомерной подвижностью, зависящей от условий среды и для природы иона металла. Полученные результаты могут быть использованы при проектировании новых координационных соединений с заданными свойствами и биологической активностью.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Kaim W., Schwederski B. Bioinorganic Chemistry: Inorganic Elements in the Chemistry of Life. Wiley, 2013.
2. Shvekhgeimer M. S. Координационная химия. М.: Химия, 2000.
3. Gómez-Gallego M., Sierra M. A. Tautomerism in organic chemistry. Org. Biomol. Chem., 2009.
4. Gaussian 09, Revision A.02, M. J. Frisch et al., Gaussian, Inc., Wallingford CT, 2009.

ХИМИКО-МИНЕРОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЕ ПРИ ТЕРМООБРАБОТКИ КАРБОНАТНЫХ МИНЕРАЛОВ И МЕРГЕЛИСТОГО ИЗВЕСТНЯКА ПРИАРАЛЬЯ

Туремуратов Шарибай Науризбаевич

Главный учёный секретарь Каракалпакского отделение АН РУз, д.х.н., проф.

Файзуллаева Анора Гайруллаевна

Младший научный сотрудник Каракалпакского отделение АН РУз

Аннотация. Изучена химко-минерологических свойства известкового вяжущих веществ на основе мергелистого известняка, мергеля и мела. Показано, что минералогический состав исследованных образцов (мергелистого известняка, мергеля и мела) преобладание карбонатных минералов - в основном кальцита (CaCO_3), и незначительные примеси глинистых и силикатных фаз.

Ключевые слова: вяжущие вещества, карбонаты кальция, мергелистый известняк, мергель, мел, глина, силикат, карбонатных парод, обжиг.

Создание производственной мощности строительных материалов прежде всего базируется на наличие сырьевой базы основных компонент производства. В различных районах Республики Каракалпакстан выявлен крупные месторождения минеральных сырьевых ресурсов, на основе которых возможно получение отвечающий современным требованиям и климатическим условиям известковые вяжущие. Основу этих минеральных месторождений составляет карбонатные породы, имеющий разнообразной химико-минералогический состав [1]. Освоение указанных и других месторождений, требует всестороннего изучение их физико-химических свойств [2].

Данная работа посвящена анализу результаты исследования влияния термического отжига на химико-минералогическому составу и морфологию частиц карбонатных пород месторождений Муйнакского и Кунградского районов.

Обжиг является основным процессом при производстве извести, при которой сырьё разлагается с образованием новых соединений, способных химически взаимодействовать с водой. Температура обжига зависит от вида сырья, его качества, а также от требуемых свойств конечного продукта, принятой технологии и др. [3]. Например, при нежодоге появляются инертные частицы, не способные к взаимодействию с водой, а при пережоге – происходит спекание, образуются частицы, затрудняющий растворение в воде.

Обжиг проб указанных выше минералов проводили в муфельных печах в атмосфере окружающей среды в течение 60 минут. Химико-минералогический состав сырья и отожженных при различных температурах проб определяли на рентгено-флуоресцентном анализаторе Rigaku NEXDE. Морфологические особенности частиц выделенных фракций изучали с помощью сканирующем

электронном микроскопе JSM – IT 210 Leica с увеличением до 2700 раза.

В таблицах 1-3 приведено химико-минералогический состав сырья и отожженных при различных температурах проб мергелистого известняка, мергеля и мели обожженных при различных температурах. Как видно из таблиц, в мергелистом известняке содержание оксида кальция является наибольшей среди исследованных проб. В этой пробе, а также в пробе мели её содержание остаётся почти не изменной при обжиге до 1000 °С. В пробе мергеля содержание оксида кальция остаётся почти неизменной до 900 °С и уменьшается до 32,0% при 1000 °С. Имеются различия и в составе соединений, содержащий SO₃. Вероятно, не все содержание оксида серы образуют гипса, возможно часть которого находится в составах пирита и магнезита.

Таблица 1. Химико-минералогический состав мергелистого известняка после обжига до различных температур

Оксид	сырье	800 °С	900 °С	1000 °С
CaO	92,1	88,4	94,4	94,8
MgO	-	-	-	-
Al ₂ O ₃	3,06	3,40	2,91	2,55
SiO ₂	2,02	2,77	1,45	1,35
SO ₃	1,32	1,54	0,511	0,575
MnO	0,503	0,0496	0,0331	0,0340
Fe ₂ O ₃	1,20	1,30	0,545	0,492
Σ	100,2	97,4	99,8	99,8

Таблица 2. Химико-минералогический состав мергеля после обжига до различных температур

Оксид	сырье	800 °С	900 °С	1000 °С
CaO	40,8	38,5	38,4	32,0
MgO	17,9	27,0	28,5	33,8
Al ₂ O ₃	7,27	6,84	6,59	6,45
SiO ₂	24,4	19,3	18,3	20,4
SO ₃	2,31	2,50	2,53	2,52
K ₂ O	0,957	1,05	1,02	0,825
TiO ₂	0,435	0,336	0,312	0,264
MnO	0,0734	0,0729	0,0736	0,0566
Fe ₂ O ₃	2,95	3,09	3,06	2,11
Σ	97,0	98,6	98,7	98,4

Таблица 3. Химико-минералогический состав мели после обжига до различных температур

Оксид	Сырье	800 °С	900 °С	1000 °С
CaO	80,1	77,7	79,9	79,3
MgO	-	-	-	-
Al ₂ O ₃	5,23	5,34	5,16	5,31
SiO ₂	10,9	10,9	10,8	12,38
SO ₃	0,344	0,845	0,342	0,320
K ₂ O	0,437	0,382	0,0885	0,0546
TiO ₂	0,144	0,142	0,145	0,160
MnO	0,139	0,152	0,154	0,143
Fe ₂ O ₃	2,06	2,15	1,31	1,31
Σ	99,3	97,6	97,8	98,9

В исследованных пробах кроме кальцита термочувствительной в рассматриваемой температурном интервале является SO₃ содержащие соединения, например гипс, ангидрид, пирит, магнезит и т.д.. Поэтому, при производстве извести или цемента содержание SO₃ контролируется по ГОСТ и другим стандартам [4]. Как видно из таблиц, в сырье мергелистого известняка содержание 1,32% SO₃, и после обжига до 1000 °С уменьшается до 0,32%. Содержание SO₃ в исходной сырье мергеля несколько больше по сравнению с мергелистого известняка (2,31%), и остаётся почти неизменной после обжига при 1000 °С. Неизменно остаётся содержание SO₃ (0,344%) и при обжиге мели после обжига 1000 °С. Известно, что в карбонатных породах могут присутствовать пирит (FeS₂) и магнезит (MgCO₃) в виде примесей. В мергелистом известняке пирит встречается редко, обычно в виде включений в глинистых разностях. В мергеле пирит чаще встречается, так как глинистый материал способствует его образованию в восстановительных условиях. В меле пирит

встречается крайне редко (обычно в виде микровключений). При нагревании в присутствии кислорода пирит полностью разлагается, образуя Fe_2O_3 и газообразные SO_2/SO_3 , поэтому SO_3 в твердом остатке отсутствует. Если процесс идет при умеренных температурах (500–800 °C) или в недостатке кислорода, часть серы остается в виде сульфатов (MeSO_4), увеличивая SO_3 в твердом остатке. При полном окислительном обжиге SO_3 улетучивается в виде SO_2/SO_3 .

Морфологические изменения частиц карбоната кальция изучено сканирующим микроскопом приведено (см. рисунки а-е). На основе визуальных исследований можно сказать, что микроструктура пород исследуемых месторождений состоит из кристаллических частиц различных форм и размеров, поверхность которых покрыта тонкой скрытокристаллической пленкой того же вещества или другого происхождения [5]. Вероятно, особенности формы и строения поверхности кристаллитов являются следствием метаморфических процессов в осадочной породе [6]. После обжига до 1000 °C размеры кристаллитов несколько увеличиваются, увеличивается также размеры межзеренных пор. Шероховатость поверхности не претерпевают сильных изменений.

Выводы

Минералогический состав исследованных образцов (мергелистого известняка, мергеля и мела) показал преобладание карбонатных минералов - в основном кальцита (CaCO_3), и незначительные примеси глинистых и силикатных фаз.

Результаты термического обжига при температурах 800 °C, 900 °C и 1000 °C показали последовательную декарбонизацию сырья и формирование новых минеральных фаз: начало разложения кальцита при 800 °C, 900 °C - начало активного формирования силикатов кальция, характерных для клинкерной продукции - таких как алит (C_3S) и белит (C_2S).

Литература:

1. TUREMURATOV SH.N., KURBANIAZOV S.K., AKESHOVA M.M. Physico-mechanical properties of lime ware binding materials affected by applied substances and undergone hydro-thermal treatment. // Journal of Materials and Applications, 2015-1179.
2. Ю.М. Бутт, М.М. Сычев, В.В. Тимашев. Химическая технология вяжущих материалов. М., Высшая школа, 1980. 472 с.
3. Туремуратов Ш.Н., Абылова А.Ж., Бекбосынова Р.Ж., Файзуллаева А.Г., Даниярова С.К. Исследование физико-химических и структурных особенностей карбонатных пород мергелей Муйнакского и Ходжакульского месторождений Каракалпакстана. //Universum: Химия и Биология, (4-2 (94)), С. 10-15. 2022. URL: [https:// universum.com/ru/nature/archive/item/13243](https://universum.com/ru/nature/archive/item/13243)
4. О. Сизер, К. Ван Бален, Й. Элсен, Д. Ван Гемерт. Исследование скорости реакции и изменений минеральной фазы при карбонизации извести в режиме реального времени // Конструкции строительных материалов, 35 (2012), стр. 741-751
5. В. Дуда, Е.Ш. Фельдмана, Б.Э. Юдовича. //Цемент, Москва, Стройздат, 1981. 18 с.
6. Избасканова Г.Е., Файзуллаева А.Г «Некоторые вяжущие карбонатные минералы Каракалпакстана» //Eurasian journal of Academic research, Volum 3, Issue 10 Octouber 2023

PVT TIZIMLARIDAN FOYDALANISHNING UMUMIY TAXLILI

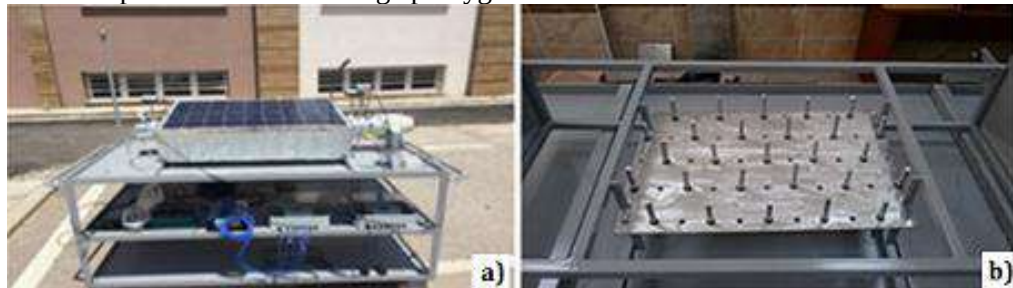
Qodirov Jobir Ro'zimamatovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti
Ibragimov Umidjon Hikmatullayevich,
Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Quyosh fotoelektrik modullarini turli xil usullar yordamida sovitish metodlari, bunda olingan issiq havo binolarni isitishda va quritish qurilmalarida issiqlik manbai sifatida xizmat qilishi, ularning istiqbollari, oddiy havoli PVT tizimga nisbatan modifikatsiyalangan tizimning issiqlik FIK qiymatlari haqida dunyo olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: quyosh fotoelektrik modul, sovitish, kollektor, passiv, aktiv, radiator, samaradorlik, quvvat.

Kirish: Jahonda 2023 yilda PVT tizimlarning umumiy o'rnatilgan quvvati 822 MVt issiqlik energiyasi va 292 MVt elektr energiyasini (umumiy maydoni 1589553 m²) tashkil etdi. PVT tizimlarning asosiy qismi Yevropada 1011212 m², Osiyoda 318329 m² va Xitoyda 146926 m² o'rnatilgan bo'lib, qolgan

qismi Afrika, AQSh, Kanada, Avstraliya va Janubiy Amerika hissasiga to'g'ri keladi [1]. PVT tizimlardan foydalanish sur'atini yildan-yilga ortib borishi ushbu tizimlarning samaradorligini oshirish bo'yicha ko'p sonli tadqiqotlarni amalga oshirilganligi bilan bog'liq. Özakin va Kayalar [2] tomonidan havoli PVT tizimlarning energetik va eksergetik tahlili, panel yuzasida haroratni taqsimlanishi va sovitish kanalida havoning tezligini taqsimlanishi ANSYS Fluent dasturiy vositasidan foydalanib tadqiqot qilingan (1-rasm). Model natijalari tajriba natijalari bilan taqqoslangan. Natijalarga ko'ra, polikristal va monokristal panellar uchun eksergetik FIK qiymati taxminan 70% va 30% ga, issiqlik FIK qiymati 55% va 70% ga ortgan. FEPning harorati ikkita panel uchun 10-15°C ga pasaygan.

1-rasm. Tajriba qurilmasining umumiy ko'rinishi (a) va nazorat hajmi (b)

Srimanickam va boshqalar [3] tomonidan havoli PVT tizim energetik va eksergetik tahlil qilingan. Tadqiqotda quyosh nurlanishi, kuchlanish, tok, tashqi muhit harorati, FEP harorati, havoning kirish va chiqishdagi haroratlari ko'rib chiqilgan. Natijalarga ko'ra, issiqlik, elektrik, umumiy energetik va umumiy eksergetik samaradorliklar mos ravishda 24,17%, 9,78%, 44,84% va 11,23% ni tashkil etgan. Bahtiar va boshqalar [4] PVT tizimning xarakteristikasini tajribaviy tadqiqot qilishgan. Natijalarga ko'ra, eksergetik samaradorlik 98,11% ni tashkil etgan. Ooshaksaraei va boshqalar [5] PVT tizimning to'rtta modelini ishlab chiqishgan: bir yo'lli, ikki yo'lli parallel oqimli, ikki yo'lli qarama-qarshi oqimli va ikki yo'lli teskari oqimli. Natijalarga ko'ra, ikki yo'lli parallel oqimli ikki tomonli PVT tizim eng yuqori umumiy samaradorlikka, shuningdek, bir yo'lli PVT tizim eng yuqori elektr samaradorlikka ega bo'lgan.

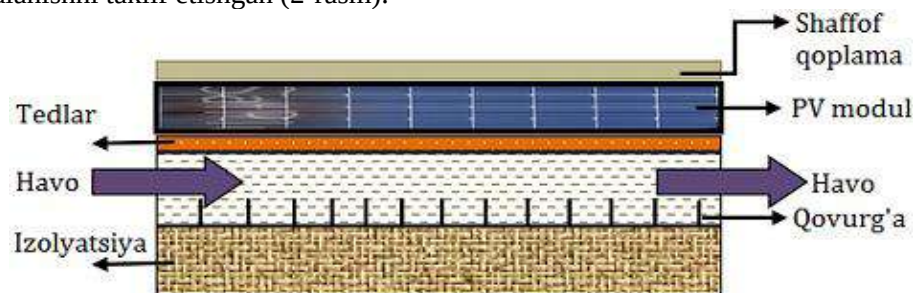
Mojumder va boshqalar [6] havoning massaviy sarfi 0,02 dan 0,14 kg/s gacha o'zgarganda metal qovurg'alarga ega havoli PVT tizimini tadqiqot qilishgan. Natijalarga ko'ra, havoning massaviy sarfi 0,14 kg/s bo'lganda to'rtta qovurg'ali PVT tizimning maksimal issiqlik va elektrik quvvati mos ravishda 56,19% va 13,75% ni tashkil etgan. Popovici va boshqalar [7] havo bilan sovitiladigan FEPda radiatorlarning turli konfiguratsiyalaridan foydalanilganda FEPning haroratini pasayishini sonli tadqiqot qilishgan.

Ularning ta'kidlashicha, radiatorli FEPda harorat an'anaviy FEPga nisbatan 10°C ga past bo'lgan va elektr energiyasini chiqishi 6,97-7,55% gacha ortgan. Jha va boshqalar [8] Hindistonning shimoli-sharqida joylashgan Silchar hududida havoli PVT tizimni energetik va eksergetik tahlil qilishgan, bunda havoning massaviy sarfi 0,007 dan 0,0128 kg/s gacha o'zgan. Tadqiqot jarayonida panel harorati, havoning chiqishdagi harorati, energiya va eksergiyani ortishi hamda havoning massaviy sarfi o'rganilgan. Natijalarga ko'ra, energiya va eksergiyani ortishi dekabr oyida 152 $Vt \cdot soat$ va 7,88 $Vt \cdot soat$, mart oyida 185 $Vt \cdot soat$ va 17,82 $Vt \cdot soat$ ni tashkil etgan. Singh va boshqalar [9] havo oqimi konfiguratsiyasi bir va ikki kanalli bo'lgan ikki kanalli yarim shaffof PVT tizimni modellashirishgan va tadqiqot qilishgan. Natijalarga ko'ra, taklif etilgan modifikatsiyada issiqlik, elektrik, umumiy va eksergetik samaradorliklarni ortishi mos ravishda 34,57%, 5,78%, 35,41% va 71,5% ni tashkil etgan. Shuningdek, PVT tizimda harorat 43,11°C gacha pasaygan.

Agarwal va boshqalar [10] PVT tizimning ekspluatatsion xarakteristikasini tadqiqot qilishgan. PVT tizim bitta quyosh elementidan iborat bo'lib, uning ostida kanal hosil qilingan va ushbu kanaldan havo oqimi o'zgaras tok ventilyatori yordamida o'tkaziladi. Tajriba qurilmasi bir-biri bilan ketma-ket ulangan ikkita PVT tizimdan tashkil topgan. Taklif etilgan tajriba qurilmasining elektr va issiqlik FIK qiymati mos ravishda 12,4% va 35,7% ni tashkil etgan. Amori va boshqalar [11] havo kanali bir yo'lli bo'lgan PVT tizim orqali 0,0991 kg/s massaviy sarf bilan havo o'tkazilganda panel haroratining o'rtacha pasayishi 15,52°C ni tashkil etgan. PVT tizimning issiqlik, elektrik va umumiy FIK qiymatlari mos ravishda 46%, 9,4% va 55% ni ekanligi ta'kidlangan.

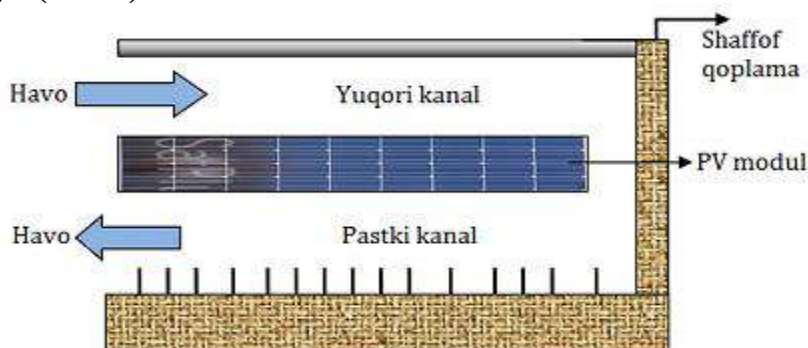
Slimani va boshqalar [12] to'rtta turli PVT tizimning unumdorligiga shaffof qoplama va absorber plastinaning ta'sirini tajribaviy tadqiqot qilishgan. Natijalarga ko'ra, qo'shimcha shaffof qoplamali, ikki yo'lli havoli PVT tizimning umumiy FIK qiymati qolgan uchta konfiguratsiyaga qaraganda yuqori bo'lgan. Ikki yo'lli konstruksiyaning afzalligi shundaki, FEPni bir xilda sovitishni ta'minlaydi va harorat FEPning barcha yuzasida bir xil taqsimlanadi. Sopian va boshqalar [13] bir va ikki kanalli havoli PVT tizimni taqqoslash bo'yicha tadqiqotlar o'tkazishgan bo'lib, tajriba natijalariga ko'ra, umumiy FIK qiymati nuqtai

nazaridan ikki yo'lli konstruktsiya samarali ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, havoning massaviy sarfini ortishi bilan elektrik FIK qiymatini ortishini tasdiqlashgan. Tonui va Tripanagnostopouloslar [14] FEP yuzasidan kanal orqali oqib o'tayotgan ishchi jismga issiqlik uzatishni yaxshilash uchun alyuminiy qovurg'adan foydalanishni taklif etishgan (2-rasm).

2-rasm. Modifikatsiyalangan havoli PVT tizim

Modifikatsiyalangan PVT tizimning unumdorligi oddiy PVT tizimga qaraganda ancha yuqori bo'lib, havo kanalidan issiqlik uzatishni jadallashtirish uchun to'rtburchak qovurg'adan foydalanilgan. Kumar va Rosenlar [15] oddiy havoli PVT tizim bilan pastki kanalida qovurg'a o'rnatilgan havoli PVT tizimlarni qiyosiy tadqiqot qilishgan (3-rasm).

3-rasm. Pastki kanalida qovurg'a o'rnatilgan ikki yo'lli havoli PVT tizimi

Natijalarga ko'ra, pastki kanalda qovurg'ani o'rnatilishi issiqlik va elektrik FIK qiymatlarini oddiy tizimga nisbatan 15,5% va 10,5% ga ortishiga olib kelgan. Jin va boshqalar [16] PVT tizimining havo kanalida to'g'ri burchakli tunnelli issiqlik almashinuv qurilmasidan foydalanib modifikatsiya qilishgan va uning unumdorligini oddiy havoli PVT tizim bilan taqqoslashgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, modifikatsiyalangan tizimning issiqlik va elektrik FIK qiymati mos ravishda 54,70% va 10,02% ni tashkil etgan. Hussain va boshqalar [17] PVT tizimning havo kanalida 6-rasmda ko'rsatilgan uyali issiqlik almashinuv qurilmasini o'rnatishni taklif etishgan. Tajriba tadqiqotlari natijasiga ko'ra, taklif etilgan tizimning issiqlik FIK qiymati sezilarli ortganli aniqlangan. Quyosh nurlanish intensivligi 828 Vt/m^2 va havoning massaviy sarfi $0,11 \text{ kg/s}$ bo'lganda tizimning issiqlik FIK qiymati 87% ni tashkil etgan.

Benghanem va Almohammedilar [18] TE va PV modullarni kombinatsiyalashtirish samarasini tahlili qilish uchun ikkita tajriba o'tkazishgan. TE moslamasi PV modulidagi ortiqcha issiqlikni bartaraf etish uchun sovitgich sifatida ishlagan. PV modulning haroratini har bir gradus Selsiyga pasayishi uning samaradorligini 0,5% ga oshirgan. TE moslamasini qo'shishdagi qo'shimcha harajatlar PV tizimning umumiy narxini 6% ni tashkil etgan. Abdo va boshqalar konsentratorli PV va TE quyosh generatoridan iborat gibriz tizimning zamonaviy konstruktsiyasining unumdorligini baholashgan. Gibriz tizim PVga mahkamlangan mikrokanalli radiator va PV-TEning sovuq qismini o'z ichiga oladi. Ikkala modulga ham Frenel linzalari yordamida quyosh nurlanishi kuchaytirilgan. Gibriz tizim yordamida 77°C harorat olingan, energiya samaradorlik $3,2 \text{ kVt\cdot soat/m}^2$ ni tashkil etgan va quyosh elementlarining samaradorligini oshirishga erishilgan. Fabbri va Greppilar [42] PV-TE yangi sovitish tizimini sonli modellashtrishgan. TE sovitgich yordamida sovitish quyosh elementlarini sovitishni osonlashtiradi. TE quyosh FEMlarini sovitadi, samaradorlikni oshiradi va tom uchun issiqlik-izolyatori vazifasini bajaradi. PV panel uchun ($100 \times 125 \text{ sm}$) elektrik quvvat 15% ga ortadi. Seebeck effekti quvvatni 61,2 dan 71,2 Vt gacha oshiradi. Yuqorida keltirilgan adabiyotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki, PVT tizimidan keng foydalanish asosida olingan issiq havodan qo'shimcha foydalanish barqaror energetikani kelajakdagi rivoji uchun eng samarali usullardan biri hisoblanadi. Demak, PVT tizimdan foydalanish o'z navbatida FEMning elektrik samaradorligini, shuningdek PVT tizimdan olingan issiq havodan isituvchi muhit sifatida foydalanish tizimning umumiy samaradorligi sezilarli oshiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Werner W., Monika S.D. Solar heat worldwide. Global Market Development and Trends

2023 Detailed Market Figures 2022. AEE-Institute for Sustainable Technologies 8200 Gleisdorf, Austria. 2024.

2. Özakin A.N., Kaya F. Effect on the exergy of the PVT system of fins added to an air-cooled channel: A study on temperature and air velocity with ANSYS Fluent. *Sol. Energy*, 184, 2019. – p. 561-569.
3. Srimanickam B., Vijayalakshmi M.M., Natarajan E. Experimental study of Exergy Analysis on flat plate solar photovoltaic thermal (PV/T) hybrid system. *Appl. Mech. Mater.* 787, 2015. – p. 82-87.
4. Bahtiar B., Zohri M., Fudholi A. Experimental investigation of photovoltaic thermal solar air collector with exergy performance comparison. *Indones. J. Electr. Eng. Comput. Sci.* 19(2), 2020. – p. 652-658.
5. Ooshaksaraei P., Aghili K., Sopian K., Zulkifi R., Zaidi S.H. Steady state characterization of bifacial solar cells at different configurations of air-based photovoltaic thermal solar panels. *J. Renew. Sustain. Energy*. 6(3) (2014). <https://doi.org/10.1063/1.4885117>.
6. Mojumder J.C., Chong W.T., Ong H.C., Leong K.Y. Abdullah-Al-Mamoon. An experimental investigation on performance analysis of air type photovoltaic thermal collector system integrated with cooling fins design. *Energy Build.* 130, 2016. – p. 272-285.
7. Popovici C.G., Hudişteanu S.V., Mateescu T.D., Cherecheş N.C. Efficiency improvement of photovoltaic panels by using air cooled heat sinks. *Energy Procedia*, 85, 2015. – p. 425-432.
8. Jha P., Das B., Gupta R.: Energy and exergy analysis of photovoltaic thermal air collector under climatic condition of North Eastern India. *Energy Procedia*. 158, 2019. – p. 1161-1167.
9. Singh S., Agrawal S., Avasthi D.V. Design, modeling and performance analysis of dual channel semitransparent photovoltaic thermal hybrid module in the cold environment. *Energy Convers. Manag.* 114, 2016. – p. 241-250.
10. Agarwal S., Tiwari G.N., Pandey H.D. Indoor experimental analysis of glazed hybrid PVT tiles air collector connected in series. *Energy Build.* 53, 2012. – p. 145-151.
11. Amori K.E., Abd-Al Raheem M.A. Field study of various air based PVT hybrid solar collectors. *Renew. Energy*, 63, 2014. – p. 402-414.
12. Slimani M.E.A., Amirat M., Kurucz I., Bahria S., Hamidat A., Chouch W.B. A detailed thermal-electrical model of three photovoltaic/thermal (PV/T) hybrid air collectors and photovoltaic module: comparative study under Algiers climate condition. *Energy Convers. Manag.* 133, 2017. – p. 458-476.
13. Sopian K., Yigit K.S., Liu H.T., Kakac S., Veziroglu T.N. Performance analysis of photovoltaic-thermal air heaters. *Energy Convers. Manag.*, 11, 1996. – p. 1657-1670.
14. Tonui J.K., Tripanagnostopoulos Y. Performance improvement of PV/T solar collectors with natural air flow operation. *Sol. Energy*, 82(1), 2008. – p. 1-12.
15. Kumar R., Rosen M.A. Performance of a double pass PV/T solar air heater with and without fins. *Appl. Therm. Eng.* 31, 2011. – p. 1402-1410.
16. Jin G.L., Ibrahim A., Chean Y.K., Daghigh R., Ruslan H., Mat S., Othman M.Y., Ibrahim K., Zaharim A., Sopian K. Evaluation of single-pass photovoltaic-thermal air collector with rectangle tunnel absorber. *Am. J. Appl. Sci.* 7, 2010. – p. 277-282.
17. Abdo A., Ookawara S., Ahmed M. Performance evaluation of a new design of concentrator photovoltaic and solar thermoelectric generator hybrid system. *Energy Convers. Manag.* 195, 2019. – p. 1382-1401.
18. Fabbri G., Greppi M. Numerical modeling of a new integrated PV-TE cooling system and support. *Results Eng.* 11, 100240 (2021).

QUYOSH FOTOELEKTRIK-ISSIQLIK TIZIMLARIDAN FOYDALANISHNING ZAMONAVIY HOLATI

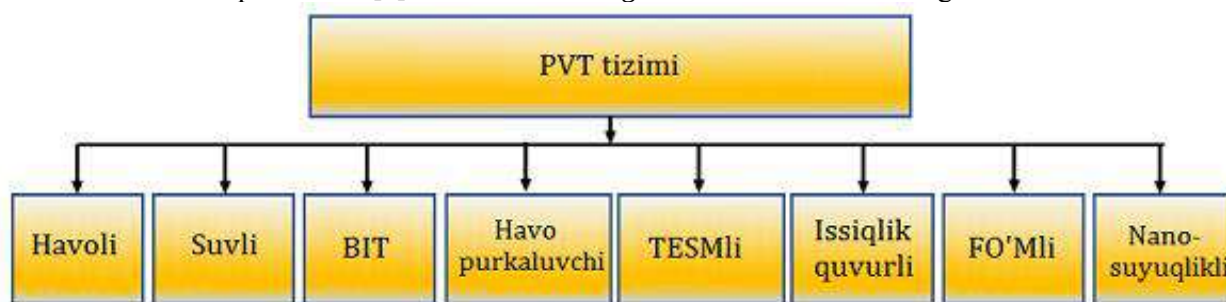
Qodirov Jobir Ro'zimamatovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti
Ibragimov Umidjon Hikmatullayevich,
Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti

Annotatsiya. Fotoelektrik-issiqlik (PVT) tizimidan keng foydalanish asosida olingan issiq havodan qo'shimcha foydalanish barqaror energetikani kelajakdagi rivoji uchun eng samarali usullardan biri hisoblanadi. Demak, PVT tizimdan foydalanish o'z navbatida FEMning elektrik samaradorligini, shuningdek PVT tizimdan olingan issiq havodan isituvchi muhit sifatida foydalanish tizimning umumiy

samaradorligi sezilarli oshiradi.

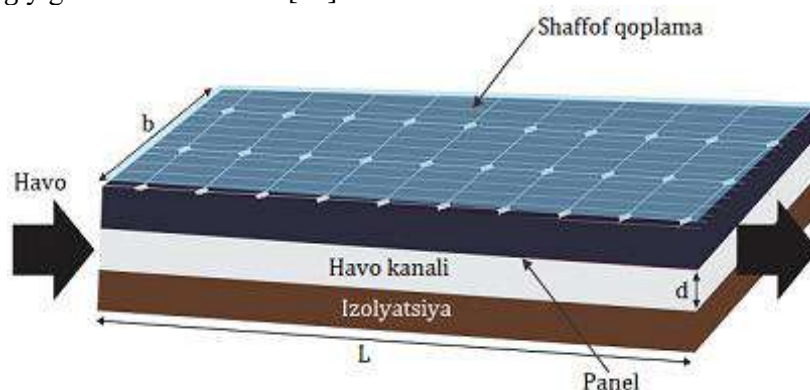
Kalit soʻzlar: quyosh fotoelektrik modul, sovutish, kollektor, passiv, aktiv, radiator, samaradorlik, quvvat.

Kirish: Hozirgi kunda barqaror rivojlanishning maqsadi Yer yuzida sogʻlom muhitni tiklash va kelajak avlod uchun toza ekologik muhitni taʼminlashdan iborat. Ushbu maqsadlarga erishish uchun qayta tiklanadigan energiya manbalaridan (QTEM), xususan quyosh fotoelektrik tizimlaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Quyosh fotoelektrik panellari (FEP) jami tushayotgan quyosh nurlanish energiyasini 15-20% qismini elektr energiyasiga oʻzgartirish samaradorligiga ega. Quyosh nurlanish energiyasining qolgan qismi issiqlik energiyasiga oʻzgaradi va ushbu energiya FEPning haroratini tashqi muhit haroratiga nisbatan 40°C gacha oshiradi [1]. Natijada quyosh FEPlarining haroratini 1°C ga ortishi, uning elektr samaradorligini oʻrtacha 0,25...0,5% gacha kamaytiradi [2]. Vaqt oʻtishi bilan takrorlanuvchi issiqlik taʼsiri FEPning strukturasi zararlanishiga va FEPning xizmat koʻrsatish muddatini qisqarishiga olib keladi [3]. Chauhan va boshqalarning [4] taʼkidlashicha, FEP ishlaganda haroratni har 10°C ga ortishi FEPning ishdan chiqishini ikki marta tezlashtiradi. Ushbu muammolarni hal etishning eng maqbul usuli quyosh FEPlarini sovutish hisobiga tizimning samaradorligini oshirish hisoblanadi [5]. Quyosh FEPni sovutish orqali bir vaqtning oʻzida elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarish imkonini beradigan tizim-fotoelektrik-issiqlik (PVT) tizim deb ataladi [6]. PVT innovatsion tizimi FEPning haroratini sezilarli pasaytiradi, samaradorlikni oshiradi va ekspluatatsiya harajatlari minimal qiymatgacha tushirish imkonini beradi. PVT tizimi nazariyasi 1978 yilda Kern va Russellar [7] tomonidan FEPlarni sovutish maqsadida ilgari surilgan. Hozirgi kunda PVT tizimlari turli maqsadlarda quyosh havoli isitish tizimlari, issiq suv ishlab chiqarish va suzish havzalarini isitishda qoʻllaniladi [8]. PVT tizimlarining tasnifi 1-rasmda koʻrsatilgan.

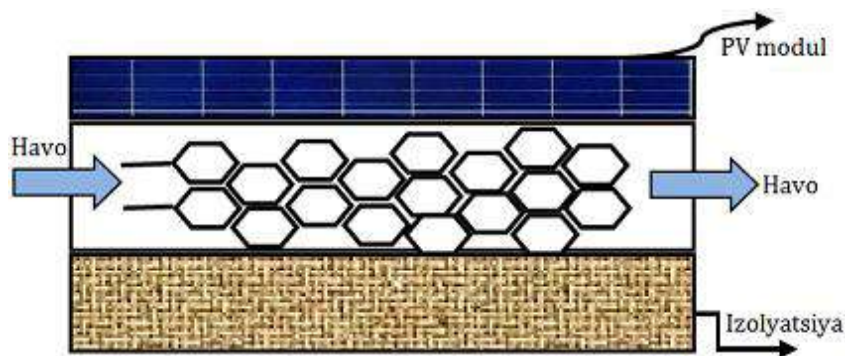

1-rasm. PVT tizimlarining tasnifi

Havoli PVT tizimining konstruksiyasi 2-rasmda koʻrsatilgan boʻlib, ular bir-biridan havo kanalining holatiga bogʻliq holda farqlanadi [9]. PVT tizimining umumiy samaradorligi elektr va issiqlik samaradorliklarning yigʻindisi hisoblanadi [10].

2-rasm. Havoli PVT tizimining qatlamlari sxemasi

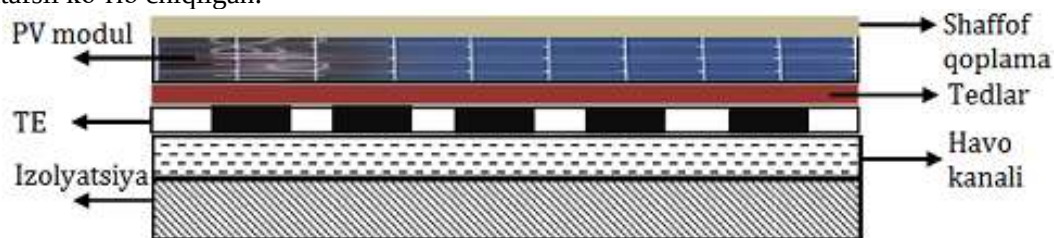

3-rasm. Uyali issiqlik almashinuv qurilmasi o'rnatilgan PVT tizim

Othman va boshqalar [11] PVT tizimning havo kanalida alyuminiy plastinadan tayyorlangan V-simon ariqchalardan foydalanish g'oyasini taklif etishgan. Tajriba tadqiqotlari asosida PVT tizimning issiqlik va elektrik FIK qiymatlari sezilarli ortganligi aniqlangan, bunda tizimning umumiy samaradorligi oddiy havoli tizimga nisbatan 17% ga ortgan. Havoli PVT tizimning unumdorligi havoning massaviy sarfiga sezilarli bog'liq bo'lib, havoning massaviy sarfi juda yuqori bo'lganda FEPdan ko'p miqdordagi issiqlik qabul qilinadi va modulning harorati sezilarli pasayadi. Kumar va Rosenlarning [12] ta'kidlashicha, havoning massaviy sarfi 0,03 dan 0,15 kg/s gacha ortganda PVT tizimning elektrik FIK qiymati 20% gacha ortgan. Ahmed va Mohammedlar [13] havo kanalida g'ovak muhit joylashtirilgan ikki yo'lli havoli PVT tizimning unumdorligini tadqiqot qilishgan. Natijalarga ko'ra, oddiy havoli PVT tizimga nisbatan modifikatsiyalangan tizimning issiqlik FIK qiymati 80,23% ga ortgan, biroq elektrik FIK qiymati 8,70% ga kamaytgan.

Prashant va boshqalar [14] kanalida g'ovak muhit bo'lgan ikki yo'lli PVT tizimni tajribaviy tadqiqot qilishgan. Issiqlik energiyasini maksimal akkumulyatsiya qilish uchun FEPning ustki qismida ikki qatlamli shaffof qoplama qo'llanilgan, natijada tizimning issiqlik FIK qiymati 10-12% ga ortgan. Yousef va Adamlar [15] bir va ikki yo'lli havoli PVT tizimlarini taqqoslashgan va g'ovak muhitli tizimning issiqlik FIK qiymati oddiy havoli PVT tizimga qaraganda 10% ga yuqori ekanligini ta'kidlashgan. Sopian va boshqalar [16] havo kanalida g'ovak muhitli ikki yo'lli havoli PVT tizim ustida ishlashgan. Modifikatsiyalangan tizimning issiqlik FIK qiymati oddiy havoli PVT tizim bilan taqqoslanganda 10% ga yuqori bo'lgan. Gibril havoli PVT tizim sohasida ko'p sonli tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lsada, biroq tizimning issiqlik va elektrik FIK qiymatlarini yanada oshirishga talab ortmoqda. Yuqoridagi adabiyotlar tahlilida keltirilgan ma'lumotlarga asosan maksimal issiqlik FIK qiymati 87% ni tashkil etsada, FEPdan havo yordamida olingan issiqlik energiyasi miqdori havoning issiqlik sig'imini pastligi hisobiga chegaralangan. Ma'lumki, PVT tizimdan olingan issiqlik energiyasi past potentsialli energiya hisoblanadi. Aynan ushbu maqsadlar uchun past potentsialli issiqlik energiyasini yuqori potentsialli elektr energiyasiga o'zgartirishda PVT tizimli termoelektrik (TE) moduldan foydalaniladi.

TE modulning ishlash prinsipi issiqlik energiyasini elektr energiyasiga o'zgartirish imkonini beradigan Seebeck va Peltier effektlari prinsipiga asoslangan [17]. Babu va Ponnambalamlar [18] termoelektrik generatorli (TEG) PVT tizimning unumdorligini ko'rib chiqishgan (4-rasm). Tadqiqotda TEGni integratsiya qilish usuli, joylashish hududi va TEGning xususiyatlarini PVTning unumdorligiga ta'siri batafsil ko'rib chiqilgan.

4-rasm. Termoelektrik generatorli PVT tizim

Dimri va boshqalar [19] PVT-TEG moduli ustida tadqiqotlar o'tkazishgan, bunda uchta turli FEPdan foydalanilgan: shaffof, yarim shaffof va alyuminiy asosli. Issiqlik modeli tizimning unumdorligi ANN modeli natijalari bilan taqqoslangan va ikkita modul o'rtasida yaxshi moslik aniqlangan. Dimri va boshqalarning [20] keyingi tadqiqotida yarim shaffof PVT-TEG tizim uchun matematik tenglamalar ishlab chiqilgan. PVT-TEG tizimning unumdorligi PV-TEG tizim va yarim shaffof PVT tizim bilan taqqoslanganda PVT-TEG tizimning unumdorligi eng yuqori ekanligi aniqlangan. Vorobiev va boshqalar [21] PVT-TEG tizimning gibril modelini ishlab chiqishgan bo'lib, bunda TEG FEP bilan integratsiya qilingan. Nazariy hisoblar asosida gibril tizimning umumiy FIK qiymati 30% ekanligi aniqlangan. Alamri

va boshqalar [22] PV-TE gibrid tizimni tabiiy va majburiy sovitishni tadqiqot qilishgan. Ushbu tajriba tadqiqotida foydalanilgan PV-TE modul uchun passiv sovitish tizimi aktiv sovitish tizimidan samarali bo'lgan, buning asosiy sababi aktiv sovitish tizimi ventilyatorining talab etgan quvvati FEM ishlab chiqargan quvvatdan yuqori bo'lgan. Meshram va Sawarkarlar [23] past konsentrlangan PVT kollektorlarini havoli sovitish uchun diffuzor oqimini tadqiqot qilishgan. Barcha tahlil qilingan geometriyalar ichida bitta bukilgan yon devorli va uchta plastina-defektorli geometriya eng yaxshi ekanligi aniqlangan. Plastina-defektorni diffuzorning kirish teshigiga yaqin joylashtirish taklif etilgan. Diffuzorning balandligi havo tezligini taqsimlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmagan. Defektorning shakli va devorni joylashuvi sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

ADABIYOTLAR:

1. Reji Kumar R., Samykano M., Pandey A.K., Kadirgama K., Tyagi V.V. Phase change materials and nano-enhanced phase change materials for thermal energy storage in photovoltaic thermal systems: A futuristic approach and its technical challenges. *Renew. Sustain. Energy Rev.* 133, 110341 (2020). <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110341>.
2. Nižetić S., Grubišić-Čabo F., Marinić-Kragić I., Papadopoulos A.M. Experimental and numerical investigation of a backside convective cooling mechanism on photovoltaic panels. *Energy*, 111, 2016. – p. 211-225.
3. Chow T.T. A review on photovoltaic/thermal hybrid solar technology. *Appl. Energy*. 87(2), 2010. – p. 365-379.
4. Chauhan A., Tyagi V.V., Anand S. Futuristic approach for thermal management in solar PV/thermal systems with possible applications. *Energy Convers. Manag.* 163, 2018. – p. 314-354.
5. Zilli B.M., Lenz A.M., de Souza S.N.M., Secco D., Nogueira C.E.C., Junior, O.H.A. Performance and effect of water-cooling on a micro generation system of photovoltaic solar energy in Paraná Brazil. *J. Clean. Prod.* 192, 2018. – p. 477-485.
6. Fikri M.A., et al. Recent progresses and challenges in cooling techniques of concentrated photovoltaic thermal system: A review with special treatment on phase change materials (PCMs) based cooling. *Sol Energy Mater. Sol Cells*. 241(5), 111739 (2022). <https://doi.org/10.1016/j.solmat.2022.111739>.
7. Kern Jr. E.C., Russell M.C. Combined Photovoltaic and Thermal Hybrid Collector Systems. Massachusetts Institute of Technology, Lexington, 1978.
8. Lazzarin R. Heat pumps and solar energy: A review with some insights in the future. *Int. J. Refrig.* 116, 2020. – p. 146-160.
9. Bhargava A.K., Garg H.P., Agarwal R.K. Study of a hybrid solar system-solar air heater combined with solar cell. *Sol. Energy*, 31(5), 1991. – p. 471-479.
10. Bergene T., Lovvik O.M. Model calculations on a flat-plate solar heat collector with integrated solar cells. *Sol. Energy*, 55, 1995. –p. 453-462.
11. Hussain F., Othman M.Y., Yatim B., Ruslan H., Sopian K., Anuar Z., Khairuddin S. Comparison study of air base photovoltaic/thermal (PV/T) collector with different design of heat exchanger. *WREF* 1, 2012. – p. 189-194.
12. Othman M.Y., Ruslan H., Sopian K., Jin G.L. Performance study of photovoltaic-thermal (PV/T) solar collector with V-grooved absorber plate. *Sains Malays.* 38, 2009. – p. 537-541.
13. Ahmed O.K., Mohammed J.A. Influence of porous media on the performance of hybrid PV/thermal collector. *Renew. Energy* 112, 2017. – p. 378-387.
14. Prashant D., Thakur N.S., Anoop K., Satyender S. An analytical model to predict the thermal performance of a novel parallel flow packed bed solar air heater. *Appl. Energy* 6, 2011. – p. 2157-2167.
15. Yousef B.A.A., Adam N.M. Performance analysis for flat plate collector with and without porous media. *J. Energy S. Afr.* 19 (4), 2008. – p. 32-42.
16. Sopian K., Alghoul M.A., Alfegi E.M., Sulaiman M.Y., Musa E.A. Evaluation of thermal efficiency of double-pass solar collector with porous-non porous media. *Renew. Energy* 34, 2009. – p. 640-645.
17. Lon E.B. Cooling, heating, generating power, and recovering waste heat with thermoelectric systems. *Science*, 321 (80), 2008. – p. 1457-1461.
18. Babu C., Ponnambalam P. The role of thermoelectric generators in the hybrid PV/T systems: a review. *Energy Convers. Manag.* 151, 2017. – p. 368-385.
19. Dimri N., Tiwari A., Tiwari G.N. Comparative study of photovoltaic-thermal (PVT) integrated thermoelectric cooler (TEC) fluid collectors. *Renew. Energy* 134, 343, 2018.
20. Dimri N., Tiwari A., Tiwari G.N. Thermal modelling of semitransparent photovoltaic-thermal (PVT) with thermoelectric cooler (TEC) collector. *Energy Convers. Manag.* 146, 2017. – p. 68-77.
21. Vorobiev Y., González-Hernández J., Vorobiev P., Bulat L. Thermal-photovoltaic solar hybrid

system for efficient solar energy conversion. Sol. Energy 80, 2006. – p. 170-176.

22. Alamri S.G., Alamri T., Almutairi S., Akbar M. Evaluating forced versus natural convection for solar concentrating hybrid photovoltaic-thermoelectric power systems made from small up-cycled satellite dishes. In: The ASME International Mechanical Engineering Congress and Exposition, Proceedings (IMECE) 5 (2018).

23. Meshram R., Sawarkar P.D. CFD Analysis in the Design of Diffuser for Air Cooling of Low Concentrated Photovoltaic/Thermal (LCPV/T) Solar Collector. Lect. Notes Mech. Eng., Springer, Singapore, 2020. – p. 191-198.

KARBOKSIMETILKRAXMAL - SIRT FAOL MODDA TIZIMLARINING KO'PIK HOSIL QILISHI VA KO'PIK BARQARORLIGI.

Samandarov Shuxrat Kamoladdin o'g'li

University of Business and Science, dotsent v.b., k.f.f.d.

Maxkamov Ravshan Raximovich

O'zRes FA Umumiy noorganik kimyo instituti, katta ilmiy xodim, k.f.d.

Ibadullayev Anvar Hamroyevich

Zangiota tuman ixtisoslashtirilgan umum ta'lim maktabi, oliy toifali o'qituvchi

Nurmanova Moxira Lapas qizi

O'zRes FA Umumiy noorganik kimyo instituti, PhD.

Saidkulov Fayzullo.Ravshan o'g'li

O'zRes FA Umumiy noorganik kimyo instituti, tayanch doktorant.

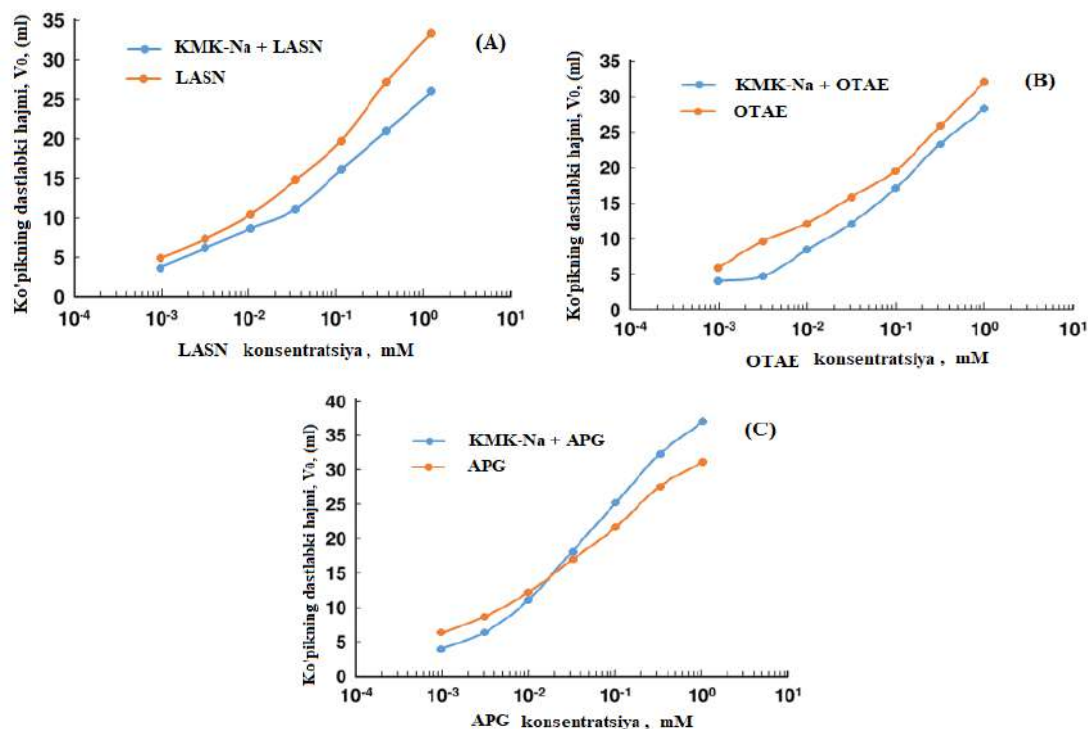
Annotatsiya. Mahalliy xomashyolardan sintez qilingan karboksimetilkraxmal natriyli tuzi(KMK-Na)ni turli tipdagi (anion, kation, noion) sirt faol moddalar (SFM) bilan hosil qilgan tizimlarining ko'piklanish qobilyati va ko'pik barqarorligi o'rganildi. KMK-Na va sirt faol tizimlarda eng yuqori ko'piklanish qobilyatini va barqarorligini KMK-Na va noion (alkil poliglikozid) SFM tizimlari namoyon qildi. Ushbu tizimlarda ionagen guruhlarining kuchsiz o'zaro sinergetik ta'siri sabab ko'pik hosil bo'lishi sezilarli darajada oshishiga olib keldi.

Kalit so'zlar: Karboksimetilkraxmal, sirt faol modda, sirt faol modda tizimlari, ko'pik hosil bo'lishi, ko'pik barqarorligi.

Polieliktrolit-sirt faol moddalar aralashmalari tarkibiy qismlari o'rtasidagi nozik o'zaro ta'sirlarni o'rganish juda muhimdir. Eritmalardagi sirt faol moddalar-polieliktrolitlarning o'zaro ta'siri ko'p yillar davomida keng qamrovli o'rganilgan va nisbatan yaxshi tushunilgan [1]. Bundan farqli o'laroq, polieliktrolit-sirt faol moddalar aralashmalarining murakkab sirt faolligi, bu ko'piklanish va ko'pik jarayonlarini tushunish uchun juda muhimdir. Bu tizimlarning sirt harakati odatda kritik agregatsiya kontsentratsiyasi va mitsella kritik kontsentratsiyasi atamallari bilan tavsiflanadi [2].

Karboksimetilkraxmal suvli eritmasiga SFMlar qo'shilgandan so'ng uning reologiyasi va barqarorligi kabi xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Ko'p hollarda karboksimetilkraxmalning sezilarli darajada qovushqoqlikni oshiradi. Shuning uchun amalda qo'llaniladigan karboksimetilkraxmal suvga asoslangan tizimlar qovushqoqlikni nazorat qilish uchun SFM larni qo'llaniladi. Tizimlarda KMK va sirt faol moddalar bo'lsa, qovushqoqlikning keskin o'zgarishi kuzatilishi mumkin. Ushbu tizimlarda KMK va sirt faol moddalar o'rtasidagi har qanday o'zaro ta'sir katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, chunki u foydali xususiyatlarga olib kelishi yoki jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin [3].

Sirt faol modda va polimer aralashmalari fazalararo chegaralarida turli qalinlikdagi komplekslarni hosil qilganligi sababli, o'ziga xos reologik xususiyatlarni ko'rsatadigan plyonkalar hosil qiladi. Yupqa qatlamlarning bu makroreologik xossalari ba'zi hollarda qatlamlarning o'zining barqarorligini va ulardagi fazaviy o'tishlarni hamda, ularning turli dispers tizimlardagi barqarorligini ham belgilaydi [4]. Ushbu tadqiqot ishida karboksimetilkraxmal-sirt faol moddalar tizimlarida ko'piruvchanlik va ko'pik barqarorligi o'rganildi. Sirt faol modda va KMK-Na tizimlari uchun ko'piruvchanlik va ko'pik barqarorligini solishtirish va tushuntirish maqsadida uch xil tipdagi sirt faol moddalardan foydalanildi: anion (Lauril sulfat natriy (LASN)), kation (olein to'rtlamchi ammoniy efiri (OTAE)) va noion (alkil poliglikozid (APG)) SFM larning 0,01% dan 1% gacha bo'lgan konsentratsiyali eritmallari qo'llanildi. Sirt faol moddalar eritmalarining hamda karboksimetilkraxmal - sirt faol moddalar tizimlarining ko'pik hosil qilishi o'lchandi. Olingan natijalar 1-rasmda ko'rsatilgan.

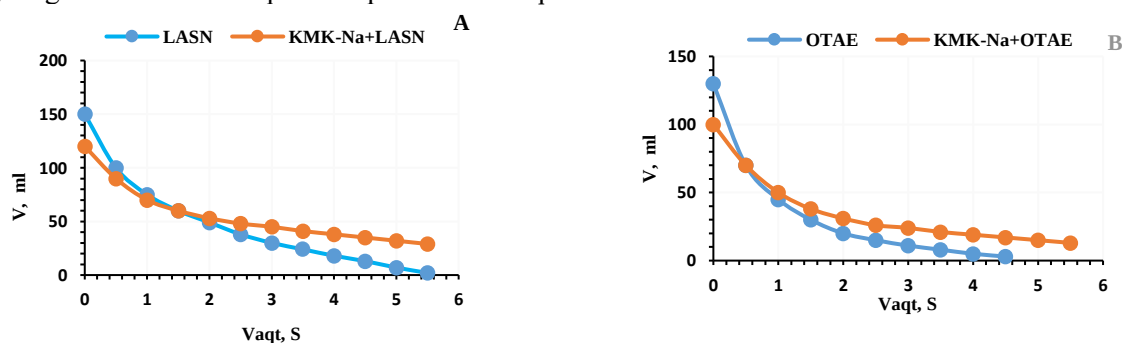
1-rasm. Karboksimetilkraxmal - sirt faol moddalar tizimlarining ko'pik hosil qilish qobiliyatiga sirt faol modda konsentratsiyasiga bog'liqligi. KMK-Na ning konsentratsiyasi 0,30 %.

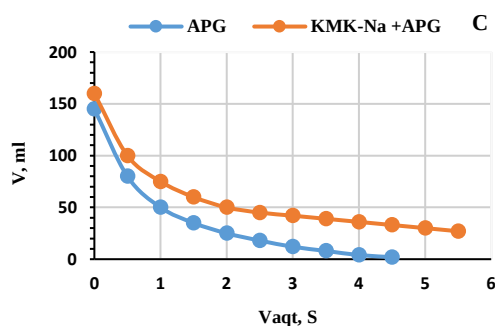
Olingan natijalardan ko'rish mumkinki (1-rasm), kation va anion sirt faol moddalar bilan olingan tizimlarda ko'piruvchanlik kamayganini noion sirt faol modda tizimlarida esa ko'piruvchanlik oshganini ko'rishimiz mumkin. Bu natijani sirtning qovushqoq-elastikligini ikki komponentning sinergik adsorbsiyasi va yuqori sirt faol moddalar konsentratsiyasida suyuqlik fazasiga o'tish natijasi sifatida izohlandi.

Kuchsiz o'zaro ta'sir qiluvchi KMK-Na -APG tizimlari o'rtasida kuzatilgan sinergetik ta'sir eritma yuzasida sirt faol moddalarning tez adsorbsiyasi (ko'pik hosil bo'lishini osonlashtiradi) va KMK-Na va APG molekulalaridagi kuchsiz vodardod ta'sirlar yuzaga kelishi bilan tushinrish mumkin.

Karboksimetilkraxmal va sirt faol moddalar o'zaro ta'sirining aralash KMK-sirt faol moddalar tizimlarida ko'pikning barqarorligiga ta'sirini aniqlandi. Uch xil tipdagi sirt faol moddalardan foydalanildi; anionik (Lauril sulfat natriy (LASN)), kationik (olein to'rtlamchi ammoniy efiri (OTAE)), va nonionik (alkil poliglikozid (APG)). SFM larning 0,01% dan 1% gacha bo'lgan konsentratsiyali eritmaları qo'llanildi. Sirt faol moddalar eritmalarining ko'p barqarorligiga karboksimetilkraxmalsiz sirt faol moddalar hamda karboksimetilkraxmal - SFMlar tizimlarining ta'siri 2-rasmda ko'rsatilgan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ko'pik barqarorligi barcha (kation, anion va noionogen) sirt faol moddalar bilan olingan tizimlarda oshgani kuzatildi. Ko'pikning eng yuqori barqarorligi APG bilan KMK-Na tizimlarida kuzatildi.

Ushbu natijalar tizimlardagi sirt faol moddalar bilan KMK-Na molekulalarining o'zaro ta'sir etishi va ko'piklarni uzoqroq vaqt tura olishiga olib kelishi bilan tushuntirish mumkin. Bunda shuningdek KMK-Na eritmalarining suvning qovushqoqligini oshirishi natijasida ham ko'piklarni barqarorligi ortadi va uzoq vaqt tura oladi. Shuningdek eritma yuzasida sirt faol moddalar-polimer komplekslari hosil bo'lishi ham o'rganilgan tizimlarda barqaror ko'piklarni hosil qiladi.

2-rasm. Sirt faol moddalar hamda, karboksimetilkraxmal-sirt faol modda tizimlarida ko‘pikning barqarorligi. Tizimlarda SFM larning konsentratsiyasi 0,1 %, KMK-Na 0,30 % ni tashkil qiladi.

2-rasmda olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ko‘pik barqarorligi kation va anion sirt faol moddalar bilan olingan tizimlarga nisbatan anion sirt faol modda tizimlarida yuqori ekanligi kuzatildi. KMK-Na -APG tizimlarining qovushqoq – elastikligini ikki komponentning sinergik adsorbsiyasi va fazalararo chegaralarida turli qalinlikdagi komplekslarni hosil qilganligi sababli, o‘ziga xos reologik xususiyatlarni ko‘rsatadi. Buni KMK-Na molekulari ko‘pik plyonkalarini suvsizlanishini kamaytirishi bilan tushiniriladi. KMK-Na – SFM tizimlarining ko‘pik barqarorligi o‘rtasidagi taqqoslash hech qanday aniq korrelyatsiyani ko‘rsatmadi. Ushbu xatti-harakatni eng ehtimolli izohi shundaki, ko‘piklanish jarayonida eritma yuzasida tez adsorbsiyalanishi mumkin bo‘lgan erkin SFM molekulari kuchli o‘zaro ta’sir qiluvchi tizimda (zaif o‘zaro ta’sir qiluvchi tizimga nisbatan) ancha past bo‘ladi, chunki APG molekulari anion polimer KMK-Na molekulari bilan kuchsiz vodard ta’sirlar orqali kompleks hosil qiladi. Natijada, eritma yuzasida sirt faol moddalar-polimer komplekslari hosil bo‘lishi ko‘pik barqarorligini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Langevin, D. Complexation of oppositely charged polyelectrolytes and surfactants in aqueous solutions. A review. *Adv. Colloid Interface Sci.* 2009, 170, P. 147–148.
2. Taylor, D. J. F.; Thomas, R. K.; Penfold, J. Polymer/surfactant interactions at the air/water interface. *Adv. Colloid Interface Sci.* 2007, 132, P. 69.
3. Самандаров Ш.К., Махкамов Р.Р., Нурманова М.Л., Саидкулов Ф.Р. Исследование эффективности натриевой соли карбоксиметилкрахмала и новых ПАВ при получении масляных эмульсий // *Universum: Химия и Биология* 2024. 6(120). С. 65-68.
4. Samandarov Sh.K., “Mahalliy xomashyolar asosida karboksimetilkraxmalning hosilalarini olish va kolloid-kimyoviy xossalarni o‘rganish” dissertatsiya.

EFFECT OF COLD ATMOSPHERIC PLASMA ON GERMINATION UNIFORMITY OF MUNG BEAN SEEDS

Rasulov Shokhzod Zokir o‘g‘li

Institute of Fundamental and Applied Research, National Research University TIIAME , PhD student

Shukurov Oybek Ne‘matovich

Institute of Fundamental and Applied Research, National Research University TIIAME, PhD, Senior researcher

Razzokov Jamoliddin Inotullayevich,

Institute of Fundamental and Applied Research, National Research University TIIAME, DSc, Senior researcher

Abstract

This study investigates the effects of cold atmospheric plasma (CAP) on the germination dynamics of mung bean (*Vigna radiata*) seeds. The CAP treatment was applied for 0.5, 1, 2, and 3 seconds, and the outcomes were evaluated based on the mean hourly germination (MHG) and the coefficient of variation of germination time (CVGt). The results revealed that seeds exposed to 0.5 and 1 seconds of CAP exhibited a significant reduction in CVGt, indicating enhanced synchronization in germination, whereas MHG values showed no statistically significant difference compared to the control group. In contrast, a 3-second treatment led to an increase in germination variability. These findings suggest that CAP technology holds potential for optimizing the uniformity and stability of seed germination.

Keywords: Cold atmospheric plasma, *Vigna radiata*, seed germination, MHG, CVGt, synchronization

Introduction

Rapid, uniform, and high-percentage germination is a critical factor in ensuring crop productivity and agronomic efficiency. Mung bean (*Vigna radiata*) is a nitrogen-fixing leguminous crop known for its high nutritional value and short vegetative period. However, its germination efficiency is highly sensitive to external factors, particularly seed physiological status and environmental conditions, often resulting in delayed or non-synchronous germination [1]. To overcome these limitations, the application of biophysical seed priming techniques has emerged as a promising approach.

In recent years, cold atmospheric plasma (CAP) technology has gained increasing attention as a tool to enhance seed activation, boost physiological activity, and improve germination parameters. CAP is a mixture of ions, reactive oxygen species (ROS), and reactive nitrogen species (RNS) generated through electrical discharge, which can induce biochemical and morphological modifications on the seed surface with minimal thermal stress. Previous studies have shown that CAP treatment reduces surface hydrophobicity, enhances ion and water uptake, activates antioxidant enzymes, and stimulates various metabolic processes [2,3].

Despite these advances, the optimal duration of CAP exposure and its specific impact on seed germination dynamics—particularly germination speed and uniformity—remain inadequately understood. This is especially true for mung bean, an ecologically important legume crop, for which available data are still limited. Therefore, the present study investigates the effects of short-duration CAP treatments (0.5, 1, 2, and 3 seconds) on key germination indicators such as mean hourly germination (MHG) and coefficient of variation of germination time (CVGt) [4].

The primary objective of this research is to evaluate the influence of CAP exposure on germination dynamics, assess its potential to enhance synchronization, and identify the optimal treatment duration.

Materials and Methods

The cold atmospheric plasma (CAP) device used in this study operates based on a corona discharge mechanism and is powered by a 220 V, 50 Hz alternating current source. The device contains three electrodes on both the upper and lower plates, arranged with a total spacing of 150 mm, and each electrode has a length of 600 mm. The distance between the upper and lower electrodes is maintained at 5 mm to establish a stable electric field for plasma generation. The output voltage was set to 15 kV, and the discharge current was controlled via a digital control panel and kept constant at 15 mA throughout all experiments.

For the germination tests, fifty healthy mung bean seeds were allocated to each treatment group, with four replicates per treatment ($n = 4$). CAP exposure was applied for durations of 0.5, 1, 2, and 3 seconds. Seeds in the control group were not exposed to plasma. All seeds were placed in sterilized Petri dishes (9.5 cm in diameter, 1.7 cm in height) on clean filter paper. Each dish received 5 mL of distilled water and was incubated at room temperature (20–24 °C) for 42 hours. Germinated seeds were counted at 3-hour intervals.

Germination performance was evaluated using mean hourly germination (MHG) and the coefficient of variation of germination time (CVGt). These parameters were calculated using the following formulas:

$$MHG = \frac{\text{Total number of germinated seeds}}{\text{Total germination period (hours)}}$$
$$CVGt = \left(\frac{\text{Standard deviation of germination time}}{\text{Mean germination time}} \right) \times 100\%$$

Statistical analyses were performed using OriginPro 2021 software. The results were expressed as mean $\pm$ standard deviation (Mean $\pm$ SD). Differences between groups were analyzed using one-way analysis of variance (ANOVA), and when significant differences ($P < 0.05$) were observed, post hoc comparisons were made using Tukey's HSD test.

Results

In the assessment of seed germination performance, mean hourly germination (MHG) and the coefficient of variation of germination time (CVGt) serve as key indicators. MHG reflects how quickly and uniformly the seeds germinate, whereas CVGt represents the degree of variability or consistency in germination timing. High MHG values combined with low CVGt values indicate rapid and synchronized germination, which is considered a significant agronomic advantage in practical agricultural applications.

The table below presents a comparative analysis of MHG and CVGt values for mung bean seeds subjected to CAP treatment versus the control group:

Table. Impact of cold atmospheric plasma on mean hourly germination (MHG) and coefficient of variation of germination time (CVGt). Different letters indicate significant differences at $P < 0.05$ according to Tukey's HSD test.

CAP Duration	MHG (hours)	CVG (%)
Control	1.36 ± 0.05 a	27.20 ± 1.25 ab
0.5 seconds	1.39 ± 0.10 a	25.54 ± 1.75 b
1 second	1.39 ± 0.10 a	25.80 ± 2.52 b
2 seconds	1.39 ± 0.10 a	27.35 ± 1.20 ab
3 seconds	1.36 ± 0.05 a	29.76 ± 0.97 a

The analysis revealed that there were no statistically significant differences ($P > 0.05$) in MHG values between the CAP-treated groups and the control. However, the MHG values of the treated groups were generally higher, suggesting that plasma exposure accelerated the germination process. Notably, seeds exposed to 0.5 to 2 seconds of CAP consistently exhibited an MHG of 1.39 hours.

In contrast, CAP treatment had a more pronounced and statistically significant effect on CVGt. Seeds treated for 0.5 and 1 seconds demonstrated lower CVGt values— $25.54 \pm 1.75\%$ and $25.80 \pm 2.52\%$, respectively—compared to the control group, with significant differences observed ($P < 0.05$). These findings indicate that CAP treatment effectively reduced variability in germination timing, thereby enhancing synchronization. However, a 3-second treatment resulted in an increased CVGt value of $29.76 \pm 0.97\%$, suggesting greater inconsistency in germination. This may reflect the onset of adverse effects associated with prolonged plasma exposure.

As illustrated in the figure, mung bean seeds subjected to CAP treatment showed more consistent and vigorous germination compared to those in the control group.

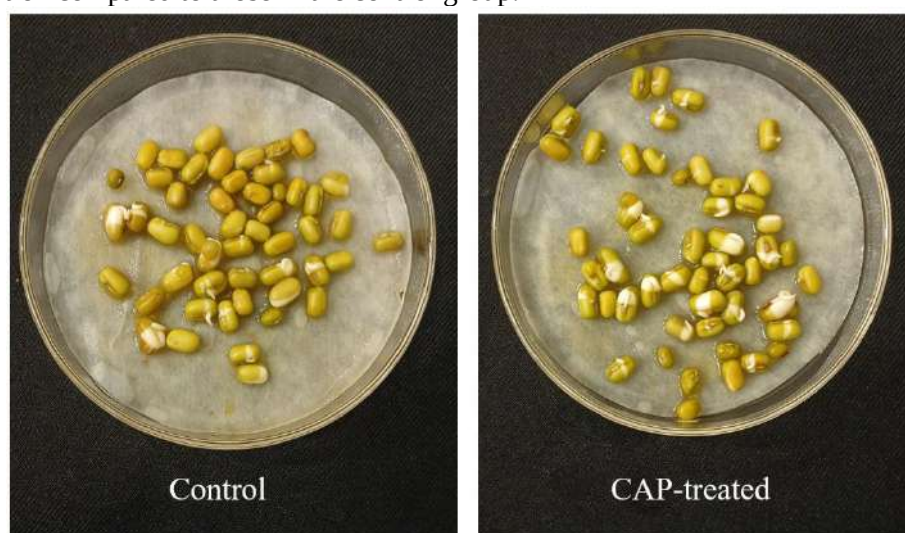

Figure. Germination pattern of *Vigna radiata* seeds under control and CAP treatment conditions

These results demonstrate that CAP technology can enhance the physiological activity of seeds and improve germination synchronization. Notably, treatment durations of 0.5 to 1 second yielded the most optimal outcomes.

Discussion

In this study, we evaluated the germination dynamics of mung bean seeds treated with cold atmospheric plasma (CAP) for durations ranging from 0.5 to 3 seconds. Our findings showed that plasma treatment had no statistically significant effect on mean hourly germination (MHG). However, clear differences were observed in the coefficient of variation of germination time (CVGt): seeds treated for 0.5 and 1 seconds exhibited significantly lower CVGt values compared to the control group, indicating improved synchronization of the germination process.

These results are consistent with previous studies. For instance, Le et al. (2022) demonstrated that CAP treatment significantly enhanced the germination rate and radicle growth of mung bean seeds, as well as induced structural modifications on the seed coat surface, including microcracks and increased hydrophilicity [5]. Their study also reported a reduction in contact angle to near 0° , improving water absorption and accelerating germination. In our case, even short-duration CAP treatment (within seconds) was sufficient to reduce CVGt, thereby improving germination uniformity.

Other studies have shown that CAP activates the activity of β -galactosidase, catalase, and various antioxidant enzymes, promoting oxygen-related metabolic processes in seeds [6]. Such biochemical stimulation may underlie the improved physiological activity observed in CAP-treated seeds. The reduced CVGt values observed in our experiment may also be a result of this increased physiological vigor.

Overall, the results indicate that there exists an optimal exposure window for CAP application. Specifically, treatments between 0.5 and 1 second were the most effective in enhancing germination uniformity. In contrast, seeds exposed for 3 seconds showed increased CVGt values, suggesting greater variability in germination and a potential onset of physiological stress due to prolonged plasma exposure.

Although our experiment focused exclusively on germination dynamics, the observed improvements provide a basis for future research into related parameters such as water uptake, radicle elongation, and overall seedling vigor. Such outcomes may contribute significantly to improving seed quality, agricultural productivity, and ecological resilience.

Conclusion

This study demonstrated the positive impact of cold atmospheric plasma (CAP) on the germination behavior of mung bean seeds. Short-duration treatments, particularly those lasting 0.5 to 1 second, significantly enhanced germination uniformity by reducing variability in germination time. The results suggest that CAP is a promising technology for optimizing seed physiological performance.

ADABIYOTLAR:

1. Ahmed, F., Hirota, O., Yamada, Y., & Rahman, M. A. (2003). Growth characteristics and yield of mungbean varieties cultivated under different shading conditions. *Japanese Journal of Tropical Agriculture*, 47(1), 1-8.
2. Holc, M., Gselman, P., Primc, G., Vesel, A., Mozetič, M., & Recek, N. (2022). Wettability and water uptake improvement in plasma-treated alfalfa seeds. *Agriculture*, 12(1), 96.
3. Kriz, P., Olsan, P., Havelka, Z., Bohata, A., Krishna, S., Cerny, P., ... & Spatenka, P. (2021). Experimental investigation into the influence of plasma technology on seed surface wettability. *Applied Sciences*, 11(21), 9994.
4. Ranal, M. A., Santana, D. G. D., Ferreira, W. R., & Mendes-Rodrigues, C. (2009). Calculating germination measurements and organizing spreadsheets. *Brazilian Journal of Botany*, 32, 849-855.
5. Le, T. Q. X., Nguyen, L. N., Nguyen, T. T., Choi, E. H., Nguyen, Q. L., Kaushik, N. K., & Dao, N. T. (2022). *Effects of cold plasma treatment on physical modification and endogenous hormone regulation in enhancing seed germination and radicle growth of mung bean*. *Applied Sciences*, 12(20), 10308.
6. Švubová, R., Slováková, L., Holubová, L., Rovňanová, D., Gálová, E., & Tomeková, J. (2021). *Evaluation of the impact of cold atmospheric pressure plasma on soybean seed germination*. *Plants*, 10(1), 177.

TOMDI QOLDIQ TOG'LARI FLORASIDA STRIGOSELLA BOISS. TURKUM TURLARI TARQALISHI VA XILMA-XILLIGI

Fayzullayev Shohruh Sa'dullo o'g'li

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Sayfilloyev Dilshod Fayzulloyevich

Buxoro davlat universiteti magistri

Esanov Husniddin Qurbonovich

Buxoro davlat universiteti, biologiya kafedrası professori

Annotatsiya. *Brassicaceae* oilasi dunyo bo'yicha keng tarqalgan oila vakillaridan biri bo'lib, uning tarkibida *Strigosella* Boiss. turkumi alohida o'rin tutadi. Mazkur maqolada O'zbekiston hududidagi, xususan, Qizilqum cho'li va uning qoldiq tog'larida *Strigosella* turkumiga mansub turlarning tarqalishi tahlil qilingan. Ilmiy manbalar tahlili hamda 2022–2025-yillarda olib borilgan dala tadqiqotlari natijalariga ko'ra, Tomdi qoldiq tog'larida *Strigosella* turkumining 6 ta turi (*S.africana*, *S.brevipes*, *S.scorpioides*, *S.trichocarpa*, *S.turkestanica*, *S.stenopetala*) tarqalishi qayd etildi. Har bir turning ekologik sharoitga moslashuvi, tarqalish areallari va xalq xo'jaligidagi ahamiyati haqida qisqacha ma'lumotlar berildi.

Kalit so'zlar: Qizilqum, Tomdi, *Brassicaceae*, *Strigosella*, qoldiq tog', flora.

Brassicaceae yer yuzida eng keng tarqalgan oila vakillaridan biri bo'lib, iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'plab manzarali va ekin turlarini o'z ichiga oladi. Gulli o'simliklar ichida *Brassicaceae* oilasi vakillari monofiletik guruh hisoblanadi, hamda dunyo bo'ylab 338 turkumga mansub 3700 dan ortiq turni o'z ichiga oladi. Oila vakillari, ayniqsa, **shimoliy yarimsharda** juda keng tarqalgan kospolit turlardan iborat. *Strigosella* turkumi esa eng keng tarqalgan turkum vakillaridan biri sanaladi [10].

Taksonomik jihatdan *Strigosella* Boiss. turkumining turlari haqidagi dastlabki ilmiy ma'lumotlar asosan 20-asrning o'rtalarida to'plana boshlangan. Masalan, Botschantzev (1955) va Vvedensky (1961) kabi olimlar ushbu turkumning ayrim turlarini tavsiflashgan. P.E.Boissier (1867) turkumning birinchi tavsifi va uning asosiy morfologik belgilari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Taxtadjan (1987) turkumning taksonomik joylashuvi va uning Brassicaceae oilasidagi o'rni haqida batafsil ma'lumotlar bergan. Hozirgi kunda ham dunyo miqyosida zamonaviy metodlar asosida *Strigosella* turkum turlari ustida molekulyar tadqiqotlar olib borilmoqda [2, 4, 9].

O'zbekiston hududi yirik tog'lar va cho'llardan tashkil topgan bo'lib, ushbu ekologik xususiyat o'simlik turlarining keng tarqalishiga imkon beradi. Ilmiy manbalar o'rganilishi natijasida O'zbekiston hududida *Strigosella* turkumiga mansub 13 tur (*S.africana*, *brevipes*, *circinnata*, *grandiflora*, *hispida*, *intermedia*, *malacotricha*, *scorpioides*, *springinioides*, *stenopetala*, *trichocarpa*, *turkestanica*, *vvedenskyi*, *hyrcanica*) tarqalganligi kuzatildi [3].

Al-Shehbaz tomonidan olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar natijasida *Strigosella* turkumining 23 ta turi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shulardan O'zbekistonda florasida 12 tur uchraydi aytib o'tilgan [8].

O'zbekiston hududi cho'l, yaylov, to'qay, tog' singari o'ziga xos o'simliklar qoplamiga ega bo'lgan turli ekologik muhitlardan iborat. Xususan, Qizilqum cho'lida 15 dan ziyod qoldiq tog'lar uchraydi. Mazkur qoldiq tog'lar florasida tarkibida kamyob, endem turlar ko'p uchraydi va shu bilan bir qatorda yangi turlarning hosil bo'lish markazlaridan biri sanaladi. Ushbu xususiyat so'ngi yillarda qoldiq tog'lar florasini o'rganishga bo'lgan qiziqishni oshirmoqda.

Xususan, G.A. Serekeeva (2011) tomonidan Bukantog' florasini o'rganish bo'yicha ilmiy ish olib borilgan bo'lib, hudud florasida 44 oila, 196 turkumga mansub 350 turdan tashkil topganligi aniqlangan. Tadqiqot davomida *Strigosella* turkumiga mansub 6 ta tur (*S.africana*, *S.brevipes*, *S.circinnata*, *S.scorpioides*, *S.trichocarpa*, *S.turkestanica*) uchraydi aniqlangan [12].

A.R. Batoshov (2016) Janubiy-Sharqiy Qizilqum qoldiq tog'lari o'simliklar qoplamini tahlilini amalga oshirgan. Tadqiqotlar davomida mazkur qoldiq tog'larda chitirning 7 turi (*S.africana*, *S.hispida*, *S.intermedia*, *S.scorpioides*, *S.stenopetala*, *S.trichocarpa*, *S.turkestanica*) o'sishini kuzatgan [1].

Sultonuvays tog'i florasining to'liq inventarizatsiyasi R.X.Yesemuratova (2022) tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, izlanishlar davomida tadqiqot hududida uchrovchi kamyob, yo'qolib borayotgan va endem turlarning tarkibi aniqlangan. Shu bilan bir qatorda Sultonuvays tog'ida *Strigosella* turkumiga mansub 8 ta tur (*S.africana*, *S.brevipes*, *S.circinnata*, *S.grandiflora*, *S.intermedia*, *S.scorpioides*, *S.trichocarpa*, *S.turkestanica*) uchraydi aniqlangan [13].

H.Q.Esanov (2023) tomonidan Janubi-G'arbiy Qizilqum florasida tadqiqi amalga oshirilgan bo'lib, tadqiqot davomida 7 ta tur O'zbekiston florasida uchun ilk bor keltirilgan. Tadqiqot davomida mazkur hududlarda *Strigosella*ning 8 turi (*S.africana*, *S.brevipes*, *S.grandiflora*, *S.intermedia*, *S.hyrcanica*, *S.scorpioides*, *S.trichocarpa*, *S.turkestanica*) uchraydi qayd etilgan bo'lib, shundan *Strigosella hyrcanica* (Freyn et Sint.) Botsch. O'zbekiston florasida uchun yangi tur sifatida ilk bor keltirilgan [11].

So'ngi yillarda Botanika institut olimlari tomonidan O'zbekiston florasining viloyatlar kesimida kadastri o'rganilib, nashr ettirildi. Ushbu manbalarda ham qoldiq tog'lar florasida bo'yicha qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, O'zbekiston florasining Navoiy viloyati kadastrida Qizilqum qoldiq tog'larida 721 turdagi yuksak o'simliklar tarqalgan bo'lib, shundan *Strigosella* turkumiga mansub 10 ta tur (*S.africana*, *S.brevipes*, *S.circinnata*, *S.grandiflora*, *S.intermedia*, *S.hyrcanica*, *S.scorpioides*, *S.stenopetala*, *S.trichocarpa*, *S.turkestanica*) aynan qoldiq tog'larda tarqalganligi qayd etilgan [5].

O'zbekiston florasining Buxoro viloyati kadastrida esa aynan Tomdi qoldiq tog'larida uchrovchi chitir turkumining 5 ta turi (*S.africana*, *S.intermedia*, *S.scorpioides*, *S.trichocarpa*, *S.turkestanica*) to'g'risida ilmiy ma'lumotlar keltirib o'tilgan [6].

Tomdi qoldiq tog'lari Markaziy Qizilqum qoldiq tog'lari sirasiga kiradi. Ushbu hudud ekologiyasi va iqlimi o'ziga xos bo'lib, ko'plab endem va kamyob turlar tarqalgan markazlardan biri sanaladi. 2022-2025-yillarda olib borilgan dala tadqiqotlari natijasida ushbu hududlarda *Strigosella* turkumiga mansub 6 ta tur tarqalganligi aniqlandi.

Strigosella africana (L.) Botsch. – стригозелла африканская – afrika chitiri. Bir yillik o'simlik. Qumli, shag'alli, gilli tuproqlar, sho'rxoklarda, jarliklarda, toshloq, shag'alli, mayda zarrachali yonbag'irlarda, ko'chkilarda, begona o'tli joylarda, dalalarda, bo'sh yotgan yerlarda, bog'larda uchraydi. Tekisliklarda, tog' oldi hududlarida, tog'ning pastki va o'rta yonbag'irlarida tarqalgan. Yem-xashak, zaharli o'simlik (Fayzullayev, 2024; 41.644158°, 64.414691°).

Strigosella brevipes (Bunge) Botsch. - стригозелла коротконогая – kaltapoyali chitir. Bir yillik o't. Qumlar, taqirlar, gilli, shag'alli-qumli tuproqlar, qoldiq tog'lar va tekisliklarda tarqalgan. Yem-xashak maqsadida ishlatiladi (Fayzullayev, 2025; 41.691129°, 64.297053°).

Strigosella scorpioides (Bunge) Botsch. - стригозелла скорпионовидная – chayondum chitir. Bir yillik o'simlik. Qumli, gilli, shag'alli tuproqlar, toshqotishmalar, qoldiq tog'lar va tekisliklarda uchraydi. Yem-xashak sifatiida foydalaniladi (Fayzullayev, 2025; 41.641329°, 64.452433°).

Strigosella trichocarpa (Boiss. et Buhse) Botsch. - стригозелла волосистоплодная – tukli chitir. Bir yillik o'simlik. Qumlar, toshqotishmalar, gipsli, shag'alli tuproqlar o'sadi. Tekisliklarda, tog' oldi hududlarida, tog'ning pastki va o'rta yonbag'irlarida tarqalgan. Foydalanilmaydi (Fayzullayev, 2024; 41.609722°, 64.295284°).

Strigosella turkestanica (Litv.) Botsch. - стригозелла туркестанская – turkiston chitiri. Bir yillik o'simlik. Mayda qumli, shag'alli-toshli va qumli tuproqlarda, tog'larning pastki qismlarida tarqalgan. Yem-xashak sifatida foydalaniladi (Fayzullayev, 2023; 41.709593°, 64.431001°).

Strigosella stenopetala (Fisch. & C. A. Mey.) Botsch. – стригозелла узколистковая – ingichkatojbargli chitir. Bir yillik o'simlik. Qumli, gilli tuproqlar, sho'rxoklarda, tog' etaklarida tarqalgan. Begona o't (Fayzullayev, 2025; 41.449204°, 64.042721°) [7].

O'zbekiston hududida, ayniqsa, Qizilqum qoldiq tog'larida *Strigosella* turkumining turlari ancha xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ilmiy manbalar va dala tadqiqotlari natijalariga ko'ra, mamlakat florasida mazkur turkumning 13 turi uchrase qayd etilgan bo'lib, Tomdi qoldiq tog'larida ularning 6 turi aniqlandi. *Strigosella* turlarining ekologik moslashuvchanligi, turli tuproq-iqlim sharoitlarida uchrase va ayrimlarining yem-xashak sifatiida foydalanilishi ularning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari Tomdi qoldiq tog'lari florasining boy va o'ziga xos ekanligini, shuningdek, mazkur hududning endem va kamyob turlarni saqlash hamda o'rganishda muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shu sababli, qoldiq tog'lar o'simliklar qoplamini chuqur o'rganish nafaqat floristika va taksonomik jihatdan, balki hududning tabiiy resurslarini muhofaza qilish nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Батошов А.Р. Флора останцов юго-восточного Кызылкума. дис. ... докт. биол. наук. – Ташкент, 2016. – 258 с.
2. Веселова П. В. Крестоцветные пустыни Бетпақдала //Аридные экосистемы. – 2016. – Т. 22. – №. 1 (66). – С. 31-37.
3. Определитель растений Средней Азии: Критический конспект флоры. Т. IV. – Ташкент: Фан, 1974. С. 125-135.
4. Смирнов С. В. и др. Дополнения к флоре Монголии //Turczaninowia. – 2003. – Т. 6. – №. 4. – С. 11-21.
5. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Шомуродов Х.Ф. и др. Кадастр флоры Узбекистана: Навоийская область. – Ташкент: Фан, 2019б. – 216 с.
6. Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Шомуродов Х.Ф. и др. Кадастр флоры Узбекистана: Бухарская область. – Ташкент: Ўқитувчи, 2020. – 128 с.
7. Флора Узбекистана. Т. 3. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1955. С. 128–140
8. Al-Shehbaz I. A. et al. Systematics, tribal placements, and synopses of the *Malcolmia* s.l. segregates (Brassicaceae) //Harvard Papers in Botany. – 2014. – Т. 19. – №. 1. – С. 53-71.
9. Gharb L. A. Morphological, anatomical and geographical distribution studies of species *Strigosella africana* (L.) Botsch. in Iraq //World Journal of Experimental Biosciences (ISSN: 2313-3937). – 2014. – С. 6-12.
10. Kaya A. Phylogenetic relationships between *Malcolmia*, *Strigosella*, *Zuvanda*, and some closely related genera (Brassicaceae) from Turkey revealed by inter-simple sequence repeat amplification //Turkish Journal of Botany.
11. Esanov H.Q. Janubi-g'arbiy Qizilqum florasini. Biol. fan. dokt. diss. (DSc). – Toshkent, 2023. – 348 b.
12. Serekeeva G.A. Bukantog' florasini. Biol. fan. fals. dokt. diss. (PhD). – Toshkent, 2011. – 119 b.
13. Yesemuratova R.X. Sultonuvays tog'i florasini. Biol. fan. fals. dokt. diss. (PhD). – Toshkent, 2022. – 152 b.

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ ШАРОИТИДА ЛАЗЕРЛИ ЕР ТЕКИСЛАГИЧЛАРДА ТЕКИСЛАНГАН МАЙДОНЛАРДА ШЎР ЮВИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

*Хўжаниязов Рашид Ўринович Ўзбекистон
Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Сув муаммолари илмий-
тадқиқот маркази кичик илмий
ходими, мустақил изланувчи*

Аннотация: Мақолада дала илмий-тадқиқот ишлари натижалари асосида, лазерли ер текислагичларда текисланган майдонларда шўр ювиш технологиясининг самарадорлиги бўйича олинган дастлабки натижалар баён қилинган.

Калит сўзлар: Лазерли, ер текислагич, шўр ювиш, сув, туз, стаканчалар, намуналар, зичлашган қатлам, таҳлил.

Кириш. Хоразм вилоятида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга мўлжалланган суғориладиган майдонларни карталаштириш ишлари ўтган асрнинг 80 йилларида ўтказилган. Ерларнинг текислиги ва нишаблигидан келиб чиққан ҳолда майдонлар турли ўлчамларда далаларга ажратилган. Дала ҳосил қилувчи марзалар (дамбалар) ва суғориш учун қазилган ички ариқлар экин майдонлари маълум бир қисмини эгаллаб олган. Ҳозирги кунга келиб вилоятда суғориладиган майдонлардан самарали фойдаланиш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш салмоғини ошириш мақсадида, ортиқча экин майдонларини эгаллаб турган марза (дамбалар) ва ички ариқларни муқобиллаштириб, экин майдонларига қўшиш чораларини кўришга тўғри келди. 2018 йилдан экин майдонларини қамраб олган, дамбалар ва ички ариқларни камайитириш ва уларни экин майдонларига қўшишда, лазерли ускуналар ер текислагичлардан фойдаланиш юқори самара бера бошлади, яъни 2-3 гектарлик кичик далалар кенгайтирилиб 10-20 гектарлик далаларга айлантирилди ва дала майдонлари лазерли ускуналар ёрдамида жуда катта аниқликда текислаш ишлари йўлга қўйилди.

Давлатимиз раҳбари томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликларни ердан самарали фойдаланишни қўллаб қувватлаш бўйича қарорлар билан мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 26 январдаги ПҚ-23-сонли қарорида 2023 йилдан бошлаб, хориждан олиб келинган ва республикада ишлаб чиқарилган лазерли қурилмага эга автоматлаштирилган ер текислагич агрегатларини сотиб олган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларига ер текислагич агрегатлари қийматининг 30 фоизи Давлат бюджетидан қоплаб берилиши белгиланган.

Тадқиқот объекти ва усуллари: Тадқиқот ишлари 2022-2023 йилларда Боғот, Хонқа, Урганч туманларида жойлашган фермер хўжаликларида, 2024-2025 йилларда “Хоразм вилояти тупроқ шароитида шўр ювиш муддатларини белгилаш ва лазер ускуналар текислагичлар билан текисланган майдонларда далаларни чек (чел) олиб полларга бўлиш ўлчамларининг шўр ювиш меъёрларига таъсирини ўрганиш” амалий лойиҳа бўйича Урганч туманида жойлашган “Иброҳим Фарида” фермер хўжалиги ва Пахта селекцияси, уруғчилиги ва етиштириш агротехнологиялари илмий-тадқиқот Институтининг Хоразм илмий-тажриба станциясининг шўри ювиладиган далаларида олиб борилди. Тадқиқот ишлари ЎзПИТИнинг дала тажрибаларини ўтказиш услублари ва “Методика проведения опытных работ по промывке засоленных земель и экономической ее эффективности (1967)” қўлланмалари асосида ўтказилди.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг муҳокамаси. Қишлоқ хўжалик экинларидан юқори ҳосил олишда ва айниқса сувдан тежамкорлик билан фойдаланишда экин экиладиган дала майдонларини лазер ускуналар текислагич ёрдамида текислаш яхши самара беради. Бу усулда ерлар текисланганида далада қўлмақлар ҳосил бўлмайди, экин майдонлари текис суғорилади, ғалла экилган майдонларда тўлиқ кўчат олинади, ғўзани сув босишини олди олинади, шўр ювиш даврида далаларни шўри бир текис ювилади ва сувни иқтисод қилишга эришилади. Бундан ташқари, дала юзаси текис бўлган майдонларда техника воситаларни ишлатиш енгиллашади, ёкилғи сарфи камаёди ва иш унумдорлиги ортади.

Лазер ускуналар ер текислагичларда ер текислаш ишлари янги инновацион усулдаги агротехнологиялардан бири бўлиб, 2018 йилдан бошлаб вилоятда ёппасига қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларда лазерли ускуналар ёрдамида текислаш ишлари йўлга қўйилди.

Лазерли ускуналар ёрдамида ер текислаш ишлари асосан қишлоқ хўжалиги экинларидан

бўшаган майдонларда куз ойларида бошлаб ер музлагунча ва қиш-баҳор ойларида музламалар эриганидан кейин, шунингдек ёз ойларида ғалладан бўшаган майдонларда ҳам олиб борилади. Лазерли ускуналар ёрдамида текисланиши режалаштирилган майдонлар, дастлаб чуқур юмшатгичлар ёрдамида 0,6-0,7 м чуқурликда юмшатилиши шарт. Чунки воҳада эскидан суғорма деҳқончилик қилинаётганлиги сабабли, тупроқнинг ҳайдалма қатлами остида зичлашган тупроқ қатлами мавжуд бўлиб, ер чуқур юмшатиладиганда зичлашган қатлам парчаланди, бу эса ўз навбатида шўр ювиш даврида тупроқдаги эриган тузларнинг сув билан чиқиб кетишига шароит яратиб беради. Акс ҳолда ҳайдалма қатлам остида пайдо бўлган зичланган қатламдан сувда эриган тузлар сингиб ўта олмайди ва тупроқнинг ҳайдалма қатламида тузларнинг йиғилиб қолишига олиб келади. Тупроқ тобида чуқур юмшатиладиган бўлса, текислаш ишлари олиб борган техника воситалари тупроқнинг юза қисmini зичлаштиради, зичланиш ҳайдалма қатлам остигача етиб бормайди.

Ҳозирги кунда суғориладиган майдонлар икки хил усулда, яъни *анъанавий усулда* ва лазер ускуналар ер текислагичлар ёрдамида текисланади.

Суғориладиган майдонларни анъанавий усулда текислашда, трактор ва текислаш ускунаси (скрепер, қисқа ёки узунбазали текислаш мосламаси) иштирок этади. Бу техника воситалари ва мосламалар бевосита трактор ҳайдовчиси томонидан бошқарилади.

Экин майдони даласи юзасининг паст-баланд жойлари кўз билан (визуал) чамаланиб текисланади. Анъанавий текислаш усулида дала майдон юзасининг паст-баландлиги ўта аниқ қилиб текисланганда ҳам, ҳар бир гектар майдон камида 10-12 сантиметр нотекислик фарқи билан текисланади. Бундай фарқ билан текисланган майдон бир марта суғориш даврида ҳар бир гектар майдонга керагидан ортиқча ўртача 1000-1200 м³ сув сарф бўлишига олиб келади. Масалан, хўжалик томонидан 50,0 гектарлик майдонга экилган қишлоқ хўжалиги экинлари вегетация даврида 4 марта суғорадиган бўлса, юқоридаги ҳисоб-китобларга кўра ҳар бир гектарга 4000-4800 м³ ва жами экин майдонига эса 200 000-240 000 м³ сув ортиқча сарф бўлади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилладиган майдонларнинг рельефи жуда ҳам нотекис бўлса, суғориш ва шўр ювиш даврида ортиқча сув сарфланиб, тупроқда зарарли тузларнинг миқдорлари ошишига олиб келади.

Дала нотекислигидан келиб чиқадиган ортиқча сув тақсимоли

1-жадвал

№	Дала майдони рельефи (см)	Суғориш сувининг ортиқча сарфи (м ³)	Суғориш суви орқали шўрланишнинг келиб чиқиши (0,5 г/л)	Ортиқча суғориш орқали ер ости сизот суви кўтарилиши (тупр. ғов. 40%)
1	5	500	250 кг/га	0,2 м
2	10	1000	500 кг/га	0,4 м
3	15	1500	750 кг/га	0,6 м
4	20	2000	1000 кг/га	0,8 м
5	25	2500	1250 кг/га	1,0 м

Бундай салбий оқибатларни олдини олишда, ҳозирги кунда дунё бўйича ривожланган давлатларда ва юртимизда экин майдонларни лазер ускуналар ер текислагичларда текислаш кенг қўлланилмоқда.

Ерларни лазер ускуналар ер текислагичларда текислаш—дала майдон юзасидаги энг паст ва баланд жойлар фарқи 3,0 сантиметрдан ошмайдиган даражадаги, махсус жиҳозли лазер нивелирли қурилмаларда текислаш усули тушунилади. Лазерли текислашда қишлоқ хўжалиги экин майдонларини керакли даражада жуда аниқ текислашга эришилади. Вилоятнинг суғориладиган майдонлари текисликдан иборатлиги сабабли, ерларни лазер ускуналар текислагичларда текислаш осон бўлиб, тупроқни бошқа техникалар ёрдамида кўчиришга зарурат бўлмайди. Бу ишлар лазерли ускуналар ўрнатилган ер текислагичлар (скрепер) ёрдамида бажарилади.

1-расм. Лазер ускунали ер текислагич.

2-расм. Чукур юмшатгич.

**Хоразм вилоятида 2024 йил 1 октябр ҳолатига мавжуд бўлган
лазерли ускунали ер текислагилар тўғрисида маълумот**

2-жадвал

№	Туманлар номи	2018 й. дона	2019 й. дона	2020 й. дона	2021 й. дона	2022 й. дона	2023 й. дона	2024 й. дона	Шу жумладан,	Агроклас-терлар ҳисобида, дона
									Фермер хўжалик-лари ҳисобида, дона	
1	Боғот	15	15	19	20	20	29	31	13	18
2	Гурлан	1	3	23	25	31	32	48	42	6
3	Кўшкўпир	3	4	9	10	11	25	31	31	
4	Урганч	5	12	18	19	20	32	50	50	
5	Хазорасп	1	2	3	3	4	12	39	39	
6	Хонқа	16	18	20	21	28	70	76	62	14
7	Хива	3	8	11	12	13	13	15	7	8
8	Шовот	1	5	13	14	21	42	48	48	
9	Янгиариқ	4	4	7	7	9	12	14	14	
10	Янгибозор	13	26	38	41	41	51	61	59	2
11	Тупроққалъа		3	5	6	9	13	37	36	1
Вилоят бўйича жами		62	100	166	178	207	331	450	401	49

Лазерли текислаш ишлари айниқса, 2018 йилда Янгибозор ва Урганч туманларида кенг йўлга қўйилди.

**Хоразм вилояти туманларида 2018-2024 йиллар мобайнида лазерли
текислагич билан текисланган майдонлар тўғрисида маълумот**

3-жадвал

Т/р	Туман номи	Йиллар давомида лазерли текисланган майдон, га							Жами лазерли текисланган майдон, га
		2018 й	2019 й	2020 й	2021 й	2022 й	2023 й	10.10.2024 й	
1	Боғот		261,1	600,7	2365	3245,5	1279,2	1536	9287
2	Гурлан		1427	1842	6729	2594	3994,8	2638	19224
3	Кўшкўпир	175	361	1991	2862	3962,7	5402	1504	16258
4	Урганч	1200	750	700	3812,7	4908,7	2700	3848	17919
5	Хазорасп		390	747	1699	2419	1476	686	7417
6	Хонқа		117	1865	4892	4370,1	4223	924	16391
7	Хива		428	528	3062	2090	2436,2	2573	11117

Иккинчи тадқиқот даласи шўр ювиш тадбирига даврида тупроқ 0,7 м чуқурликда ҳайдалган ва кейин лазер ускунали ер текислагичлар билан текисланган, шунингдек, далага гектарига 55,0 тоннадан чирган гўнг сепилиб кейин эса дискли борона билан чиринди тупроққа аралаштирилган. Тадқиқот даласидан 3 та нукта белгилаб олинди ва сувда эриган тузлар эритмасини йиғиб олиш учун тупроқнинг 30,0 см, 60,0 см ва 100,0 см чуқурликларида махсус тайёрланган стаканчалар ўрнатилди. Шўр ювиш даврида таркибда 1,1 г/л туз бўлган дарё суви ишлатилди.

Шўр ювиш тадбири якунланганидан кейин, тупроқдан турли чуқурликларга ўрнатилган стаканчалар қазиб олинди. 1-чи нуктага ўрнатилган стаканчаларга 200 мл дан сув йиғилган, лабораторияда таҳлил қилинганида 30,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 7,0 г/л, 60,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 6,0 г/л ва 100,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 5,3 г/л эканлиги аниқланди. шунингдек, 2-чи нуктага ўрнатилган стаканчаларга ҳам 200 мл дан сув йиғилган, сув лабораторияда таҳлил қилинганида 30,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 3,7 г/л, 60,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 1,7 г/л ва 100,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 1,1 г/л эканлиги, 3-чи нуктага ўрнатилган стаканчаларнинг 30,0 см чуқурликка ўрнатилган стаканчага 60 мл сув йиғилган кейинги чуқурликларда эса 200 мл дан сув йиғилган, сув лабораторияда таҳлил қилинганида 30,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 6,4 г/л, 60,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 5,3 г/л ва 100,0 см чуқурликдаги сувдаги тузлар миқдори 1,1 г/л эканлиги ва олинган таҳлилий хулосаларда сувда эриган тузлар миқдори юқори қатламларда кўп эканлиги аниқланди.

2025 йил шўр ювиш даврида тадқиқот майдонлари тупроқ эритмасидан олинган намуналарининг таҳлилий натижалари

4-жадвал

№	Намуна олинган сана	Тадқиқот жойи	Сув намунаси олинган тупроқ қатлами, см	Сувдаги умумий тузлар миқдори, г/л
1	03.02.2025 й	1-дала	30	1,6
3	01.04.2025 й	1-дала	30	2,5
4	01.04.2025 й	1-дала	60	4,7
6	07.04.2025 й	2-дала, 1- нукта	30	7,0
7	07.04.2025 й	2-дала, 1- нукта	60	6,0
8	07.04.2025 й	2-дала, 1- нукта	100	5,3
9	07.04.2025 й	2-дала, 2- нукта	30	3,7
10	07.04.2025 й	2-дала, 2- нукта	60	1,7
11	07.04.2025 й	2-дала, 2- нукта	100	1,1
12	07.04.2025 й	2-дала, 3- нукта	30	6,4
13	07.04.2025 й	2-дала, 3- нукта	60	5,3
14	07.04.2025 й	2-дала, 3- нукта	100	1,1

Хулоса: Тажриба майдонларида олиб борилган дала тадқиқот натижаларида шўр ювиш даврида тупроқдаги тузлар сувда нотекис эриши, ҳайдалма қатлам остида ҳосил бўлган зичлашган қатламдан 3 марта шўр ювиш тадбири ўтказилган бўлса ҳам сувни пастки қатламларга қийин ўтиши ёки жуда ҳам зичлашган бўлса умуман ўтмаслиги кузатилди.

Ерларни шўр ювишга тайёрлашда 0,7 м чуқурликда ҳайдалганда, шўр ювиш даврида тупроқдаги тузлар фақат бир марта шўр ювилган ҳолатда ҳам юқори самара бериши ўз исботини топди.

Агарда, далага кирадиган сувнинг босими ва тезлиги узлуксиз таъминланганда, лазерли ер текислагичларда текисланган майдонларда шўр ювишда, далада олинган чеклар қандай ўлчамда бўлса ҳам, далани сув текис босиши, бунинг натижасида тупроқдаги тузларнинг бир хилда ювилишини ва тупроқни бир хилда намланишини таъминлайди.

Урганч туманидаги “Иброҳим Фарида” фермер хўжалигида шўр ювиш даврида лазер ускунали ер текислагичларда текисланган 16,0 гектарлик дала чекларга бўлинмасдан бир текис суғорилди, мавсумда икки марта шўри ювилди ва далага қадалган уруғлик чигитдан тўлиқ кўчат олинди. Ғўзани ўсув даврида далада ўқариклар ва челлар олинмасдан бир текис суғорилди. Чеклар олинмасдан шўри юилган даладан гектарига 45 ц дан ортиқ пахта ҳосили етиштирилди.

Фойдаланилган адабиётлар.

- 1.С.А.Абдуллаев, Х.К. Намазов. Тупроқ мелиорацияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашрети. Тошкент-2011 й. 400 бет.
- 2.Хамидов М.Х., Шукурлаев Х.И., Маматалиев А.Б. “Қишлоқ хўжалиги гидротехника мелиорацияси”. Дарслик. Шарқ, 2009 йил.
- 3.Хамидов М.Х., Матякубов Б.Ш. Палуашова Г.Қ. Шўр ювиш тадбирлари ҳамда уни ташкил қилиш бўйича тавсиялар. “Ирригация ва мелиорация” журнали №4(6).2016
- 4.А.Уразкелдиев. “Кимёвий мелиорация”. Ўқув қўлланмаси. Тошкент, 2015 й.
- 5.Х.Мираҳмедов, М.Мирёнусов. Тупроқшуносликдан амалий машғулотлар. Мехнат нашрети, Тошкент- 1987 йил, 194 бет.

SOYANING YANGI NAVLARINI YARATISH BO‘YICHA O‘TKAZILGAN TADQIQOTLAR TAXLILI

Idrisov Xusanjon Abdujabborovich,

FarDU Mevachilik va sabzavotchilik kafedrasi dosenti, q.x.f.f.d (PhD)

Email; idrisovhusanzon@gmail.com

***Annotatsiya;** Ushbu maqolada eng qimmatli ekin bo‘lgan soya seleksiya bo‘yicha olib borilgan tadqiqot natijalari taxlil etilgan. O‘tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, seleksiya ko‘chatzorida soyaning 78 ta nav namunasi ekib o‘rganilib, eng yaxshi qimmatli-xo‘jalik ko‘rsatkilariga ega bo‘lgan soyaning 9 ta nav namunalari tanlab olindi. Nazorat ko‘chatzorida morfologik va biologik ko‘rsatkichlari bo‘yicha soyaning 9 nav namunalari ajratib olindi.*

***Kalit so‘zlar;** Soya, nav namuna, o‘tloqi-botqoq, seleksiya, nazorat, ko‘chatzor*

KIRISH Respublikamiz barcha ishlab-chiqarish tizimlarida, bozor iqtisodiyoti sharoitida soya doniga talab yanada ortib bormoqda. Soya va mosh ekiniga keyingi yillarda ham asosiy, ham takroriy ekin sifatida alohida ahamiyat berilmoqda. Ayniqsa, takroriy ekin sifatida bir dala maydonidan ikki marta hosil etishtirish hamda bir dala maydonidan ikki marta daromad olish fermerlarni ham moddiy tomondan qiziqtirilmoqda.

Halqimizni oziq ovqat bilan ta‘minlash, oqsil tanqisligini hal etish, yog‘ ishlab chiqarishni ko‘paytirish, urug‘ sifatini yaxshilash, chorvani to‘yimli ozuqa bilan ta‘minlash va er unumdorligini oshirish hamda qishloq xo‘jalik ekinlarining hosildorligini oshirishdir. Bu muammoni hal qilish uchun dukkakli ekinlardan soyaning serhosil, har xil iqlim sharoitlarga mos yangi navlarini yaratish lozim.

Soya ekinining er yuzida ko‘p tarqalishi donining va oqsilining sifatligi bilan bog‘liqdir. Doni tarkibidagi oqsil, moy va boshqa muxim organik va ma‘dan moddalarning miqdori va nisbati uni xar xil tarmoqlarda qo‘llashga imkon beradi. Soya donidan moy, margarin, pishlok, sut, un, qandolat maxsulotlari, konservalar ishlab chiqariladi. Er yuzida ishlab chiqarilayotgan o‘simlik moyining 40% ini soya moyi tashkil qiladi .

Soya ekini seleksiyasining asosiy vazifalari: yuqori hosilli, tezpishar, yotib qolishga, kasalliklarga va zararkunandalarga chidamli, urug‘ining tarkibida moy va oqsil moddasi ko‘p saqlaydigan navlarni yaratishdir.

Xar qaysi mintaqa uchun ekologik sharoitlari hisobiga olgan xolda o‘zining tezpishar navlarini yaratish lozim. Janubiy tezpishar navlarga samarali xarorat yig‘indisi 2000-2200°S talab qilinadi. Soya ekinining navlari shimoliy mintaqalarda o‘stirilganda vegetatsiya davrining davomiyligi uzayib ular o‘rta tezpishar guruxdan o‘rtapishar va o‘rtakechpishar guruxiga o‘tadi shimoliy o‘tatezpishar navlar janubda o‘stirilganda pakana bo‘yilik rivojlanib xosildorligi keskin pasayadi.

Tezpishar navlarining ekin qalinligi hosilni yig‘ib olish oldida 500-600 ming tupni tashkil qilish kerak. Bunday qalinlikda o‘simliklarni yotib qolish xavfi bo‘lganligi uchun bu navlarda yotib qolishga chidamlilik xususiyati bo‘lishi kerak.

Shvetsiyada o‘ta tezpishar navlar yaratilgan (Fiskebi seriyasi, Shvedskaya 856), ammo u navlarning dukkaklari poyaning juda pastki qismida joylashadi (shuning uchun mexanizatsiya yordamida xosilni yig‘ib olishga yaroqli emas) va dukkaklarining yorilishi yuqori.

Timiryazev nomli qishloq xo‘jalik akademiyasida soyaning shimoliy tipli shakllari yaratilgan (Mutant 1, kator tizmalar), bu shakllar Moskva, Ryazan mintaqalarida iqlimi o‘zgarib turadigan yillari sharoitida yaxshi pishishga ulgurib gektaridan 2-2,5 t hosil beradi.

Seleksiya yo‘nalishidan qat‘iy nazar mintakada tarqalgan kasallik va zararkunandalarga chidamli shakllarini tanlash kerak.

TADQIQOTNING USULLARI VA METODLARI Soya seleksiya qishloq xo‘jalik ekinlarining Davlat Nav Sinov komissiyasi va O‘zSHITI tomonidan ishlab chiqilgan tavsianomalar, dala tajriba metodikasi asosida olib borildi .

Seleksiya ko‘chatzorida har bir nav namunasi uchun ekin maydon 3,6 m² (takroriysiz). Tahlilga 5 tadan o‘simlik olindi. Tajribalar O‘zSHITI dalasi 12 kartaning 2 chekida olib borildi.

Tuproq qatlamlari voqea uchun harakterli bo'lib botqoq tipidagi tuproqlardir. Har xil chuqurlik qatlamlarida esa katta va kichik toshlar va qum aralashmalari ham mavjud. Ushbu tuproqlar daryoning chap qirg'og'idagi tipik ortiqcha namlik sharoitlaridan kelib chiqqan holda bo'lib, sholi ekish uchun juda mosdir. Tuproq-o'tloqi. Tajriba dalasining tuprog'i sho'rlanmagan, xaydov qatlami 30-40 sm. Tuproqdagi eritmalarning nR miqdori 6,8-7,3 birliklarida bo'lib, mexanik tarkibi bo'yicha og'ir loylidir.

Seleksiya va nazorat ko'chatzorida quyidagi kuzatuv va hisob-kitoblar asosida bajarildi: 1. Soyaning seleksiya va nazorat ko'chatzorlarida fenologik kuzatuvlar o'tkazildi. Bunda soyaning o'suv davridagi asosiy: o'nib chiqishi, g'unchalash, gullash, dukkak hosil qilish va pishish fazalari kuzatildi va amal davrining davomiyligi aniqlandi; 2. Biometrik ko'rsatkichlar aniqlandi. Olingan bog'lamlarda o'simlik bo'yi, pastki dukkak joylashishi, shoxlar soni, bir o'simlikdagi dukkak soni, don vazni, 1000 ta don og'irligi aniqlandi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUXOKAMASI Seleksiya ko'chatzorining asosiy vazifasi kolleksiya va duragay ko'chatzoridan tanlab olingan eng yaxshi elita o'simliklar avlod (bo'g'in) larini mahsuldorligi va bioximik-texnologik ko'rsatkichlari bo'yicha dastlab baholash, eng yaxshi avlod (bo'g'in) larni keyingi yillarda o'rganish va ko'paytirish uchun ajratib olishdir.

Joriy yilda seleksiya ko'chatzorida kolleksiyadan va duragay ko'chatzoridan tanlab o'kazilgan soyaning 78 ta nav namunasi ekib o'rganildi. Xar 10 ta namunadan so'ng nazorat sifatida soyaning «O'zbek-2», «O'zbek-6» navlari ekildi. Xar bir nav namunalar uchun paykal maydoni 3,6 m² qaytariqsiz. O'suv davrida fenologik kuzatuvlar nav sinav komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyanomalar asosida olib borildi. Bunda o'simliklarning o'suv davridagi asosiy: o'nib chiqishi, g'unchalash, gullash, dukkak hosil qilish va pishish fazalari kuzatildi va amal davrining davomiyligi aniqlandi. Kuzatuvlar natijasiga ko'ra eng yaxshi qimmatli-xo'jalik ko'rsatkilariga ega bo'lgan soyaning 11ta nav namunalari tanlab olindi. Olingan namunalarida biometrik taxlil uchun 5 ta dan o'simlik olinib ularda o'simlik bo'yi, pastki dukkak joylashishi, shoxlar soni, bir o'simlikdagi dukkak soni, bir o'simlikdagi don vazni va 1000 ta don vazni aniqlandi.

Tajribalardan olingan natijalar 1-jadvalda keltirildi. Jadvaldan shuni aytish lozimki 528280 Yugoslaviya, 487833AQSH, 9206 AQSH, 2308 Shim.Xitoy, 7468 AQSH nav namunalari ertapishar bo'lib, nazoratga taqqoslaganda 12-17 kun oldin pishib etilgani aniqlandi. Tanlab olingan o'simliklarning pastki dukkak joylashishi balandligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich K-4 AQSH, 2308 SHim.Xitoy, 487833 (AQSH) namunalarida qayd etilib, nazoratga nisbatan 2-4 sm ga yuqoriligi aniqlandi. Bir o'simlikdagi dukkak soni bo'yiga eng yaxshi ko'rsatkich 528280 Yugoslaviya, 7469 AQSH, 512198 (Avstraliya) namunalarida nazoratga nisbatan 27-44 ta ga ko'p bo'lganligi kuzatildi. 1000 ta don vazni bo'yicha taqqoslaganda 2308, 487833, 512198, K-4 namunalarida ancha yuqori ko'rsatkichlarga erishildi, ya'ni 20-37 g. ni tashkil etdi

Keyingi tadqiqot uchun kolleksiya ko'chatzoridan seleksiya ko'chatzoriga eng yaxshi xo'jalik ko'rsatkichlarga ega bo'lgan tepishar K-14 (AQSH) va 8852 (Toshkent) nav namunalari o'rganish uchun o'tkaziladi va seleksiya jarayoni davom etadi.

Soyaning nazorat ko'chatzori. Nazorat sinovi ko'chatzorining vazifasi seleksiya ko'chatzoridan tanlab olingan va nazorat sinovidan takroriy sinash uchun qoldirilgan tizmalar katta bo'lmagan maydonda ekilib ikki yil davomida hosildorligi hamda qimmatli xo'jalik belgilari o'rganish, sinash, maxsuldorlik elementlariga qarab tanlash, tanlangan yaxshi tizmalarni nav tanlov sinovi ko'chatzoriga o'tkazishdan iboratdir.

Nazorat ko'chatzorida seleksiya ko'chatzoridan tanlab olingan va nazorat sinovidan takroriy sinash uchun qoldirilgan soyaning 38 nav namuna 25 m² bo'lgan paykallarga nazorat soyaning "O'zbek-2", "O'zbek-6" navlari bilan juft nazorat usulida qaytariqsiz 60 kg/ga me'yorda ekilib o'rganildi.

O'simlikning o'suv davrida fenologik kuzatishlar olib borilib, morfologik va biologik ko'rsatkichlariga baho berildi. Soyaning 9ta (3 t a ertapishar, 5-ta o'rtapishar, 1-ta kechpishar) nav namuna ajratib olindi.

O'suv davrida fenologik kuzatishlar ya'ni o'simlikning unib chiqishi, birinchi uchtalik bargi payda bo'lishi, shoxlanishi, gullashi, dukkaklashi va pishish davrlari qayd etib borildi. To'liq pishish fazasida model bog'lamlar olinib laboratoriyada taxlil qilinib o'simlik bo'yi, o'suv davri, pastki dukkak joylashish balandligi, shoxlar soni, bir o'simlikdagi dukkak soni va vazni, 1000 ta don vazni aniqlandi.

Jadvaldan shuni aytish lozimki barcha nav namunalar nazorat navlariga nisbatan ertapishib etildi. O'simlik bo'yiga kelsak K-16(Avstraliya), U-300-3335(Ikarda) nav namunalarida 20-21 sm ga yuqori ekanligi qayd etildi. Pastki dukkak joylashish balandligi 8850 (O'zbekiston) va 9207(AQSH) namunalarida nazoratga nisbatan 5-6 sm.ga yuqori, bir o'simlikdagi dukkak soni shu namunalarida 30-37 ta ga ko'p bo'lganligi aniqlandi. Bir o'simlikdagi don vazni nazoratga nisbatan 9207 (AQSH), va 8850(O'zbekiston) namunalarida kuzatildi. Bu ko'rsatkich 8-12 g ga ko'pligi aniqlandi.

Seleksiya ko'chatzoridan tanlab olingan namunalarning tavsifnomasi

№	Katalog Raqami	Kelib chiqishi	O'suv davri, kun	O'simlik bo'yi, sm	Pastki dukkak joylashishi	Soni, dona		Vazni, g		Poya shakli
						SHox	1 o'sim. Duk. Soni	1 o'sim. don vazni	1000 don og'ir-ligi	
1.	O'zbek-2-St	O'zbekiston	132	130	13.0	2,0	79,0	21.0	155.6	Tik o'suvchan
2	O'zbek-6-St	O'zbekiston	150	137	13.0	3.0	86,0	24,2	162,9	Tik o'suvchan
3	528280	Yugoslaviya	115	146	14.0	3.0	115.0	25.1	163.6	Tik o'suvchan
4	487833	AQSH	115	113	16.0	4.0	109.0	28.2	175.2	Tik o'suvchan
5	9206	AQSH	116	140	14.0	3.0	86.0	20.0	160.4	Tik o'suvchan
6	2308	Shim.Xitoy	119	135	15.0	4.0	103.0	32.0	182.2	Tik o'suvchan
7	7469	AQSH	119	115	13.0	3.0	115.0	21.0	155.4	Tik o'suvchan
8	521857	AQSH	121	110	12.0	3.0	130.0	27.0	157.8	Tik o'suvchan
9	512198	Avstraliya	125	130	14.0	3.0	116.0	19.5	182.6	Tik o'suvchan
10	K-4	AQSH	127	138	17.0	2.0	110.0	22.6	187.2	Tik o'suvchan
11	K-11	Odessa	128	130	15.0	3.0	88.0	23.0	168.6	Tik o'suvchan
	7591	AQSH	128	133	14.0	2.0	117	19.5	182.6	Tik o'suvchan

Keyingi tadqiqot uchun seleksiya ko'chatzoridan nazorat ko'chatzoriga eng yaxshi xo'jalik ko'rsatkichlarga ega bo'lgan tezpishar 528280 (Yugoslaviya), 7469 (AQSH) va o'rtapishar 512198 (Avstraliya) nav namunalari urganish uchun o'tkaziladi va seleksiya jarayoni davom etadi.

XULOSALAR. Seleksiya ko'chatzorida soyaning 78 ta nav namunasi ekib o'rganilib, eng yaxshi qimmatli-xo'jalik ko'rsatkichlariga ega bo'lgan soyaning 9 ta nav namunalari tanlab olindi. Nazorat ko'chatzorida morfologik va biologik ko'rsatkichlari bo'yicha soyaning 9 nav namunalari ajratib olindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Atabayeva X.N, Sattarov M.A, Idrisov X.A Sug'oriladigan maydonlarda mosh etishtirishning intensiv texnologiyasi bo'yicha tavsiyanoma. Toshkent 2019

2. Atabayeva X.N, Xudoyqulov J.B O'simlikshunoslik.T "Fan va texnologiya". 2018

3. Atabayeva X.N.. Idrisov X.A Vliyanie srokov seva na formirovanie uroжайnosti sortov masha. Aktualnie problemi sovremennoy nauki. Informatsionno-analiticheskiy jurnal Rossiya.Moskva 2019 g, № 4 (107) 118-121 str.

4. Atabayeva X.N.. Idrisov Opit vozdelivaniya masha v Uzbekistane. evelopment Evraziyskiy sentr innovatsionnogo razvitiya actual questions and Innovations in science ii Mejdunarodnaya nauchnaya Konferensiya Balikesir 9 oktyabrya 2019 g, Tursiya 231-234 str.

5. Atabayeva X.N., Xudoyqulov J.B., Anorboev A.R.. Idrisov X.A. Mosh etishtirish. Qo'llanma Toshkent.2021 yil.

6. Atabayeva X.N.. Idrisov Mosh etishtirish texnologiyasini takomillashtirish. Monografiya. Far'gona. 2021 yil.

7. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. - М.: Колос, 1985. - 317 с.

8. Dala tajribalarini olib borish metodikasi O'zPITI.2007 yil .9 bet.

5-SHO'BA.
FILOLOGIYANING ZAMONAVIY MUAMMOLARI, GUMANITAR VA IJTIMOIIY-SIYOSIY
FANLARNI O'QITISHDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

BUXORO FOLKLORSHUNOSLIGI: KECHA VA BUGUN

O'rayeva Darmon Saidaxmedovna

Buxoro davlat universiteti professori,

filologiya fanlari doktori

Rajabov Dilshod Zaripovich

Buxoro davlat universiteti professori,

filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada Buxoro folklorining jahon tamaddunida tutgan o'rnini, unga jahon ahlining diqqat-e'tibori, qiziqishi, Buxoro davlat universitetida shakllangan va taraqqiy etib kelayotgan folklorshunoslik maktabi, uning asoschisi va faol a'zolari, nazariy va amaliy sohada ilmiy izlanishlarining natijalari, o'tmishi va buguni, istiqbolli rejalari xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro davlat universiteti, folklor, folklorshunoslik, ilmiy maktab, an'ana, ma'naviy meros, folklor arxivi.

Kirish. Jahon tamaddunining yetakchi beshiklaridan biri bo'lgan Buxoroyi sharif nafaqat "Qubbatul din"-u tabobat taraqqiyoti maskani bo'lgan, balki osmono'par minorasi-yu Ark qal'asi, qanchadan-qancha madrasa-yu xonaqohlari, folklor namunalari bilan ham dunyoga mashhurdir. Necha asrlardirki, Buxoro zaminidagi bu kabi moddiy va ma'naviy meros jahon ahlini lol qoldirib, o'ziga jalb qilib kelmoqda. Ajdodlarimiz qo'l kuchi va aql zakovati, qalb qo'ri bilan yaratilgan bunday ma'naviy boyliklarimiz o'ziga xos qadriyatlarimizga aylanib ulgurgan. Ko'hna va navqiron Buxoro zaminida o'zbek folklorining kattagina zahirasi haligacha yashirinib yotibdi. Uzoq tarixiy taraqqiyotni kechirgan bu tabarruk zaminda juda boy folklor jamlangan va u katta xazinadir. Uni o'rganish esa hamisha e'tiborda bo'lib kelgan. Tabiiyki, bunda Buxoro davlat universiteti huzurida o'tgan asrning 80-yillarida shakllangan folklorshunoslik maktabining alohida o'rnini va xizmatlari bor.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buxoro folklorining ayrim janr namunalari haqida Abu Bakr Muhammad Ibn Ja'far-An-Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobida ham fikrlar keltirib o'tilgan. Xususan, O.Safarovning "Folklor – bebaho xazina", "T.Mirzayev", "Oila ma'naviyati", M.Jo'rayev va R.Saidovanning "Buxoro afsonalari", S.Avezovning "Sanama janri tabiati va badiiyati", N.Safapovanning "O'zbek bolalar o'yinlarining janriy tarkibi va badiiyati", N.Adizovanning "Qiziqmachoqlarning janriy tabiati va badiiyati", D.O'rayevaning "O'zbek motam marosimi folklori", "O.Safarov", "Semurg' qo'nar davlatmandning boshiga" nomli kitoblari Buxoro folklorini o'rganishda muhim ilmiy manbalar sifatida e'tiborni tortadi [1,2,3,4,5,6].

Materiallar va metodlar. Buxoro davlat universitetida tashkil etilgan folklor arxivida hozirgacha yig'ilgan materiallar asosida O.Safarov va uning izdoshlari tomonidan "Boychechak", "Qorako'llik kuychilar", "Alla-yo alla", "To'y muborak, yor-yor", "Bo'zlardan uchgan g'azal-ay", "El suyarim, alla", "O'zbek xalq bolalar o'yinlari", "Buxor eldi gul sayli" kabi bir necha yirik folklor to'plamlari nashr qilindi. Ulardagi materiallarni tarixiy-qiyosiy, qiyosiy-tipologik, matniy tahlil, badiiy struktural hamda lingvopoetik, lingvomadaniy, etnofolkloristik tahlil usullaridan foydalanib o'rganish mumkin.

Tahlil va natijalar. Buxoro hududining folklorini regional asosda to'plab, umumo'zbek folklori kontekstida nashr qilish va ilmiy jihatdan o'rganishda Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori Oxunjon Safarov alohida g'ayrat ko'rsatdi. Olim ko'p yillar davomida jahon ahlini maftun qilib kelayotgan Buxoro zaminidagi xalq og'zaki ma'naviy merosini o'rganishni ilmiy asosda yo'lga qo'yib, Buxoro folklorshunoslik maktabini yarata oldi. Bunda u ustozlari filologiya fanlari doktori, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Davlat mukofoti laureati, o'zbek folklorshunosligi maktabining yetakchi vakillaridan biri, akademik, shofirkon farzandi To'ra Mirzayevdan ilhom oldi. Qolaversa, buxorolik jadid ijodkorlar Abdurauf Fitratning folklorini o'rganishga qaratilgan "El adabiyoti" kitobi, Sadriddiy Ayniy, Omon Muxtor, Ne'mat Aminov asarlarida folklorizm sifatida qo'llanilgan qo'shiq, afsona va ertaklar ham olimga ilhom bag'ishladi.

Buxoro folklori materiallarini tadqiq qilish asosida aynan Buxorodan ikki nafar fan doktori (D.O'rayeva, D.Rajabov), o'nga yaqin fan nomzodi yoki PhD (S.Avezov, N.Safarova, U.Amonov, M.Ro'ziyeva, N.Adizova, D.Narzullayeva, G.Rustamova, L.To'rayeva, M.Sharipova) yetishib chiqdi. Bugungi kunda universitetning Filologiya fakulteti huzurida faoliyat yuritib kelayotgan "Buxorolik yosh folklorshunoslar" to'garagining ellikka yaqin qatnashchilari ustoz-shogird tizimida boshlangan ushbu xayrli

ishlarni katta qiziqish bilan davom ettirib kelmoqda. O‘z davrida O.Safarov bevosita o‘zi yiqqan salmoqli materialga tayanib, o‘zbek bolalar folklorining janrlar tarkibini aniqlab, ilk bor yaxlit tizimdan iborat ilmiy tasnifini amalga oshirgan edi. Shu boisdan bu ishni o‘sha davrda O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Qobil Maqsetov: “O.Safarov bolalar folklorining yigirma janrini farqlab, chegaralarini aniqlab berdi. Bu – kashfiyotdir” – deb, Qozog‘iston Respublikasi Milliy Fanlar akademiyasining muxbir a‘zosi, filologiya fanlari doktori, professor Rahmonqul Berdiboyev: “O.Safarov tadqiqoti o‘z vaqtida amalga oshirilgan turkiy tilli xalqlar bolalar folkloriga bag‘ishlangan dastlabki juda kerakli tadqiqotdir”, – deya yuksak baholangandi. Shulargina emas, albatta. O.Safarovning o‘zbek bolalar folklori sohasidagi tadqiqotlari Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston Respublikalarida ham bolalar folklorini to‘plash va tadqiq etishda o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi.

O.Safarov “Oila ma‘naviyati” monografiyasida Buxoro aholisi orasidan yozib olingan chaqaloqni birinchi marta beshikka belayotganda, beshikdan olayotganda, ilk bor cho‘miltirganda, chaqaloq besh, yetti, to‘qqiz, qirq kunlik bo‘lganda, bolaga isiriq tutatayotganda aytiladigan marosim qo‘shiqlari hamda nikoh to‘yiga aloqador jar, “Kelin o‘tirsin” va “Kuyov o‘tirsin” qo‘shiqlari, umuman aytganda, xalqning turmush tarzi, urf-odatlariga hamohang tarzda kuylanadigan rang-barang marosim qo‘shiqlari, yor-yorlar, kelin salomlar, lapar va o‘lanlar, aytim-olqishlar to‘g‘risida qiziqarli fikrlar bildirilgan. Aytish kerakki, O.Safarov o‘zbek folklorida nikoh marosimiga aloqador “Kelin o‘tirsin”, “Kuyov o‘tirsin”, “Kelin eltish” va “Kuyov eltish”, “Salomnomaxonlik” udumlari bilan bog‘liq aytimlarni hamda “Jar” qo‘shiqlarini o‘zbek marosim folklorshunosligi tarixida birinchi marta yozib olib, ularga xos xususiyatlarni “areal folklorshunoslik” nuqtai nazaridan o‘rganishni boshlab berdi. Shu xizmati bilan u nainki o‘zbek folklorshunosligini, ayni zamonda o‘zbek xalq marosimshunosligini yangi ma‘lumotlar bilan boyita oldi. Mana shu asosda O.Safarov Buxoro vohasida keng tarqalgan folklor an‘analarining hududiy-lokal xususiyatlarini o‘rganish orqali yurtimizda “areal folklorshunoslik”ning nazariy ufqlarini kengaytirishga erishdi. Bu haqda Maftuna O‘rinova 2024-yili “O‘zbek bolalar folklorining o‘rganilish bosqichlari va asosiy tamoyillari (Oxunjon Safarov ilmiy ijodi misolida)” mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini himoya qildi.

O.Safarov “Qorako‘llik kuychilar” nomli risolasida (1994) qorako‘llik xalq ijodkorlarining biografiyasiga oid to‘plagan ma‘lumotlari hamda ular repertuariga oid namunalarni ilk bor e‘lon qildi. O‘zbek va turkman baxshilari uchun o‘ziga xos ijodiy muloqot maydoniga aylangan Qorako‘l muzofoti zaminida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr davomida yashab ijod etgan, ammo ilmda hamon noma‘lumligicha qolib kelayotgan chovlilik Umur shoir Vali o‘g‘li (1846-1916), Jumaqul shoir Jumaniyoz o‘g‘li (1892-1962), Murod baxshi (1880-1992), Usta Amin baxshi (1892-1962), Ochil bobo Shomurod o‘g‘li (1886-1961), go‘pposlik Farmon shoir (1905-1978), haqanapsilik Hojiyoqub baxshi (1850-1916), Shoniyo baxshi (1870-1926), Mahmud Gadoy baxshi, ziyoratlik Boboqul shoir (1911-1992), miroblik Boboqul ota Ergashev (1912-1992), qoraunlik Shomurod baxshi (1853-1912), Sattor baxshi Shomurod o‘g‘li (1878-1937), Mirzaqal‘a qishlog‘ilik Shoyimardonqul baxshi va poykentlik Suyar shoir kabi ijodkorlar nomi aniqlangan. Ular orasidan Umur shoir Vali o‘g‘li, Jumaqul shoir Jumaniyoz o‘g‘li va Boboqul ota Ergashevlar bisotidan anchagina qo‘shiqlar yozib olingan. Muzofotda xalq ijrochilari tomonidan “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, “Sayyod va Hamro”, “Yusuf va Ahmad”, “Zaynularab”, “Tohir va Zuhra”, “Hurliqo va Hamro”, “Kiyiknoma” va “Go‘ro‘g‘li” turkumiga mansub ayrim dostonlar hozirgacha saqlanib kelayotgani aniqlangan.

O.Safarovning Buxoro shashmaqomi, xalq musiqasi va raqslari bo‘yicha tadqiqotlari, ayniqsa, bastakor, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist O.Atoyev va musiqashunos, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent F.To‘rayev bilan hamkorlikda Buxoro vohasida keng tarqalgan tarixan qadimiy “Buxorcha” va “Mavrigi” taronalarini ilk bor to‘plab, alohida nashrini amalga oshirishga erishgani yanada diqqatga sazovordir. Buxoro folklori yaxlit badiiy tizim holida shakllangan bo‘lib, shakliy xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Turli janrlarda yaratilgan folklor namunalari mehnatkash omma irodasining qudratini ifodalaydi. Kishilarni ruhan tetiklikka, jasoratga, mehnatsevarlikka, insonparvarlikka, do‘stlikka va vafodorlikka chorlaydi. O‘ziga xos ohangdorlikka, badiiy obrazlilikka, zullisonaynlikka ega.

Ma‘lumki, Buxoro zardo‘zlik san‘ati bilan dunyoga dong taratgan. Bundan faxrlanish hissi bu zaminda yaratilgan xalq qo‘shiqlari qatiga ham mahorat ilan singdirilganiga guvoh bo‘lish mumkin:

Eshigingdan o‘taying,
Qiya-qiya yo‘l solib.
Zar kalapo‘sh tikayin,
Sharsharadan gul solib.

Buxoro folklori o‘ziga xos obrazlari va obrazli ifodalari bilan ajralib turadi. Jumladan, ularda Buxoro obrazi talmeh sifatida bo‘rtib ko‘rinadi:

Buxoro ko‘chasi tor deb yig‘layman,

Bo'ynimga munosib yor deb yig'layman.

Darhaqiqat, qadim Buxoro shahri ko'chalari juda tor bo'lgan. (Shuni nazarda tutib, adib Asqad Muxtor qissasida "Buxoroning jin ko'chalari" birikmasi sarlavha qilib olingan.

Buxoro xalq qo'shiqlarining ayrimlarida Buxoro viloyati hududidagi shahar va tuman, qishloqlar obrazi talmeh qilib keltirilganligi kuzatiladi:

Qorako'lning soziman,

Uchib turgan g'oziman.

Buxoro qo'shiqlarida hududga aloqador tarixiy obidalar, mashhur tarixiy shaxslar, aziz avliyolar nomiga ham ishora seziladi:

O'n birda yorning kamoli,

Boshida ipak ro'moli,

Bo'ying Buxoro minori,

Ko'rgan aytar kimning yori.

Xalq she'riyatida va mumtoz poeziyada yorning qaddi-basti, asosan, sarvga qiyoslanishi o'ziga xos an'anaviylik kasb etgan, ammo Buxoro xalq qo'shiqlarida shu an'anaviylikdan farqli o'laroq, ma'shuqaning bo'y-basti, maftunkor qomati Buxoro minorasining husni bilan tenglashtirilishi kuzatiladi. Bu esa, Buxoro qo'shiqlarining o'ziga xos obrazlilikka egaligini ko'rsatadi.

Labi hovuz majnuntol,

Majnuntolga payvand sol.

Gul sayliga kelganda,

Chiroylisin tanlab ol

Gul sayliga kel, mayli.

Buxoroda "Guli surx" sayli Navro'z tantanalari bilan bog'liq umumxalq shodiyonasi sifatida juda tantanali o'tkazilgan. Shahar aholisi o'sha kunlarda Nomozgoh maydonidan to Shirbudunu Bahouddingacha saylga chiqishgan.[4] Shuning uchun saylda kuylanadigan xalq termalarida sayl o'tadigan joy nomlari alohida tilga olinadi. Jumladan, yuqorida keltirilgan termada Buxoroning ramziga aylangan mashhur tarixiy obidalaridan Labi hovuz bilan Ark nomi talmeh sifatida keltirilmoqda.

Buxoroda tavallud topib, nomi dunyoga tanilgan Imom al-Buxoriy, Abu Ali ibn Sino, Abduxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Balogardon, Abdulqodir G'eyloniy kabi ulug' bobokalonlarimizning insoniyat ma'naviyati xazinasiga qo'shgan hissasi olamga ma'lum. Qizig'i shundaki, bu mashhur siymolar haqida xalq juda ko'p afsona va rivoyatlar yaratgan. Ayniqsa, diniy ilmni boyitishdagi xizmatlari, e'tiqodiy qarashlari bilan nom qozongan bobokalonlarimizning xatti-harakatlari, erishgan mo'jizalari shu qadar ta'sirli hikoya qilinadiki, natijada bu tabarruk kishilarga nisbatan xalqning ishonch-e'tiqodi yanada ortadi, muhabbati kuchayadi. Ular haqida yaratilgan ayrim afsonalar atoqli folklorshunos, Qorako'l farzandi M.Jo'rayev va shogirdi R.Saidova tomonidan to'plam holiga keltirilib, 2002-yilda "Buxoro afsonalari" nomi bilan nashr qilingan. [2]

Buxoro folklorida shunday janrlar yoki qo'shiqlar mavjudki, ularning ijrosi respublikamizning boshqa hududlarida yashovchi aholi o'rtasida deyarli kuzatilmaydi. "Yor-yor, yoroni", "Ishimma" kabi qo'shiqlar, muxammasxonlik shular jumlasidandir.

Umuman aytganda, Buxoroda O.Safarovdek jonkuyar folklorshunos ustozlar boshlab bergan folklor ilmini qadrlash, yoshlarga o'rgatishdek xayrli ishlar uning shogirdlari tomonidan yanada kengroq ufqlarda davom ettirilmoqda. Xususan, mustaqillik baxsh etgan ulkan imkoniyatlar, ilmga katta e'tibor tufayli Buxoro davlat universitetida ochilgan 10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik va tarjima-shunoslik ixtisosligi bo'yicha ilmiy kengashda hozirgacha o'ndan ortiq qiyosiy folklorshunoslikka oid dissertatsiyalar himoya qilindi. Bu esa o'zbek folklorini jahon folklorshunosligi bilan bog'lab o'rganishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yana bu ko'pdan buyon jahon ahlini lol qoldirib kelayotan ko'hna zamin bag'ridagi xalq og'zaki ijodi merosini o'rganishni ilmiy asosda yo'lga qo'yishda Buxoro folklorshunoslik maktabida ustoz an'alarining yangi voqealar bilan boyitilayotganini ko'rsatadi.

Shuni ham aytish kerakki, bugungi kunda buxorolik folklorshunoslar Andijon (M.Suleymanova), Termiz (I.Shoyardonov, A.Esanov), Qarshi (I.To'rayeva) davlat universitetlariga ham shu fan bo'yicha ilmiy tadqiqotchilarni yetishtirib berdilar. Shunga qarab, Buxoroda chinakam folklorshunoslik ilmiy markazi (ta'bir joiz bo'lsa ilmiy maktabi) yuzaga kelganini tan olish mumkin.

Bu ilmiy markaz faoliyatining o'ziga xos yana bir tomoni shundaki, unda Buxoro vohasidagi tojiklar folklorini yozib olish va o'rganishga ham e'tibor beriladi. Chunki ko'hna va navqiron Buxoro zaminida ko'p asrlardan buyon o'zbeklar va tojiklar bir tan-u bir jon bo'lib baqamti yashab kelayotir. Ular o'rtasidagi ruhiy yaqinlik, beg'araz birodarlik tufayli vohada o'ziga xos an'alar shakllangan. Bu an'alar har ikkala xalq uchun bir xilda teng xizmat qilib kelayotir. Shu an'alarining katta qismini folklor durdonalari tashkil etadi.

Xulosa va takliflar. Azal-azaldan turli savdo yo'llari, madaniyat va sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan Buxoroda tabarruk go'shalar, tarixiy joylar, ohangraboli tabiat maskanlari bilan bog'liq tarixiy va toponimik afsona-yu rivoyatlar, qo'shiqlar juda ko'p. Ularni jahon ahliga namoyon etish esa o'zgacha faxrdir. Yurtimizning qadim tarixi, moddiy boyliklari, ijtimoiy hayotning turli sohalari bilan bog'langan mahalliy (zardo'zlik, patdo'zlik, kashtachilik, zargarlik, kandakorlik, misgarlik, temirchilik, kulolchilik, minatyura va tasviriy san'at kabi) hunarmandchilik turlarining mahsulotlari qatori ularning yaratilishi, bunyod etilishi talqiniga bag'ishlangan folklor asarlari, mehnat qo'shiqlari hamisha xorijiy sayyoh va olimlarni o'ziga jalb qilib kelgan. Shu boisdan aynan Buxoro zamini ipak va ziravorlar, milliy taomlar, zargarlik va zardo'zlik festivallari muntazzam o'tkaziladigan hudud sifatida tanlanayotgani bejiz emas. Shundan kelib chiqib, Buxoroda bu amaliy san'at turlarini sayyohlar uchun 1) xalq talantlarini jalb qilish asosida qo'shiqchilik va raqs (shashmaqom, mavrigi bilan) konsertlarini uyushtirish; 2) baxshi ijrochiligi; 3) Nasriddin Afandi latifalari ijrochiligi; 4) xalq teatri (u yoki bu milliy marosim (masalan, "beshik to'yi" ("gavvorabandon"), "sallabandon", "kelin salom", "kuyov salom", "kelin o'tirsin", "kuyov o'tirsin" kabi)ning teatrlashtirilgan namoyishi, dorbozlik, qiziqchilik, masxarabozlik, qo'g'irchoqbozlik) ko'rinishlari ijrosini tashkil qilish mumkin. Folklor amaliy san'ati (kashtachilik, quroqchilik, zardo'zlik, patdo'zlik, gilamdo'zlik, o'rmak, atlas va bo'z to'qish, kandakorlik, misgarlik, temirchilik, kulolchilik, minatyura, bolalar o'yinchoqsozligi va h.k.) ustida master-klasslar o'tkazish ham o'ziga xos nafga ega. Bunday moddiy va nomoddiy merosimiz qadimiy va betakror bo'lib, uzoq tariximizdan so'zlaydi. Insonlarni tarix bilan yuzlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Авезов С. Санама жанри табиати ва бадияти. –Т.:Фан, 2008. – 148 б.
2. Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. – Т.: Халқ мероси нашриёти, 2002. – Б.73-74.
3. Сафарова Н. Ўзбек болалар ўйинларининг жанирий таркиби ва бадияти. – Т.: Фан, 2006. – 120 б.
4. Сафаров О., Махмудов М. Сайли гули сурх // Оила маънавияти. – Т.: Маънавият, 1998. – Б.69-71.
5. Сафаров О. Фольклор – бебаҳо хазина. – Т.: Муҳаррир, 2010. – 399 б.
6. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанирий таркиби, генезиси ва бадияти. Монография. – Тошкент : Наврўз, 1999. – 220б

HOZIRGI O'ZBEK VA RUS TILLARIDA MAQOLLAR QO'LLANILISHI VA MAQOMI

Jo'rayeva Bibish Muhsinovna,

Buxoro davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasini professori

Kilichev Akram Abdusamadovich,

Buxoro davlat universiteti

"Psixologiya" kafedrasini dotsenti v.v.b.

Annotatsiya. Maqolada maqolning zamonaviy tilshunoslikda o'rganilishi bilan bog'liq masalalar yoritilgan. Rus va xorijiy paremiologiyada maqolga berilgan eng muhim ta'riflarning qisqacha sharhi keltirilgan. Tadqiqotchilar maqollarning qaysi asosiy xususiyatlarini birinchi o'ringa qo'yishi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, maqol transformatsiyalari haqida so'z yuritilib, hozirgi o'zbek va xorijiy paremiologlarning antimaqollarga bag'ishlangan ishlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: leksema, paremiologiya, maqol, antimaqol, ko'p ma'nolilik, reprezentant, status, lingvomadaniyat, deskript.

Zamonaviy paremiologiyada maqollarni o'rganish, ularning maqomini aniqlash, chegaralash; sintaktik, leksik, stilistik, lingvokulturologik, ijtimoiy-madaniy, qiyosiy jihatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan ko'plab ishlar mavjud. Xususan xorijda M.A.Bredis, S.Veyyar, P.Gjibek, P.Dyurcho, M.Y.Kotova, O.V.Lomakina, V.Mider, V.M.Mokiyenko, Y.V.Nichiporchik, G.L.Permyakov, L.B.Savenkova, Y.I.Seliverstova, G.D.Sidorkova, Z.K.Tarlanovlarning; O'zbekistonda K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov, P.Bakirov, B.Jo'rayevalarning ishlarini qayd etish mumkin.

Maqolning diskursdagi ta'rifi, maqomi va amal qilishi muammolari zamonaviy tilshunoslikda ham dolzarbligicha qolmoqda. Buning sababi maqollarning turli hayotiy vaziyat belgi va modellari sifatida ko'p qirraliligi, ko'p planlilikidadir [G.L.Permyakov, 1988]. Bundan tashqari, ushbu mavzuning dolzarbligi

parema ta'rifiga eng keng yondashuv – majoziy leksemadan tortib to'liq qayta tiklanadigan matngacha bo'lgan imkoniyat bilan belgilanadi [V.M.Mokiyenko, 2015: 9].

Tilning turli funksional-uslubiy differentsiatsiyalarida – og'zaki nutqdan tortib badiiy adabiyot tiligacha maqollarning keng qo'llanilishiga qaramay, bu lisoniy belgi tilning eng murakkab hodisalari qatoriga kiradi. Tadqiqotchilarning har biri maqolga oid ishlarida uning turli qirralarini ajratib ko'rsatishadi va o'sha jihatni belgilovchi omil deb hisoblashadi, shuning uchun ham fanda barchani birdek qoniqtiradigan keng qamrovli ta'rif mavjud emas. Rus maqollari haqida so'z borganda, bu borada L.B.Savenkovaning fikriga qo'shilish o'rinli, uning fikricha, maqol xususiyatlarini aniqlashning asosiy qiyinchiligi “Maqolning rus tilida umumiy qo'llanilishi va shu bilan birga tarixiy ko'p ma'noliligidadir. Ikkinchisi shundan iboratki, hozirgi vaqtda maqol turli fanlar – folklorshunoslik, poetika, tilshunoslik, lingvokulturologiya, etnolingvistikaning o'rganish obyekti bo'lib, ular maqol mohiyatining turli jihatlariga e'tibor qaratadi va shunga ko'ra o'xshash bo'lmagan belgilar majmuyi bilan ta'rif beradi” [L.B.Savenkova, 2002: 52].

XX–XXI asrning ikkinchi yarmidagi tilshunolar (N.F.Alefirenko, M.L.Kovshova, V.M. Mokiyenko, L.B. Savenkova, N.N. Semenenko va boshqalar) ishlarida maqolni o'rganishning turli yo'nalishlari rivojlandi. Ularni lingvomadaniy tahlil qilish uchun “xalq donishmandligi, etnos olamining lisoniy manzarasini aks ettiribgina qolmay, balki aforistik shaklda predmetlarning tashqi tartibi va insonning ichki dunyosi haqidagi faol hamda passiv bilimlar yig'indisini o'z ichiga olgan paremik til birliklarini qo'llash juda samaralidir” [Farxutdinova, 2000: 100-101].

Paremalar tilda o'ziga xos barqarorlik bilan ajralib turadi. Bu “ularda tasvirlangan voqealiklar kundalik hayotdan allaqachon chiqib ketgan bo'lsa ham maqolning keng qo'llanilishida ko'rinadi. Maqol xalq donishmandligining badiiy miniatyuralari bo'lib, olamni hissiy mushohada qilish asosidagi inson tajribasi natijasi hisoblanadi. Amerikalik olim Alan Dandes (1934–2005) maqol ta'rifiga yondashuvda uning tarkibiy tuzilishini hisobga oladi: “Maqol – kamida bitta deskriptiv element, mavzu va sharhdan iborat bo'lgan hamda an'anaviy bayon qilingan fikrdir” [A.Dundes, 2007: 127].

Paremalarining an'anaviyligi, didaktikligi va metaforikligi Nil Norrikning ta'rifida qayd etiladi: “Maqol – bu umumlashtirilgan ma'noga ega bo'lgan an'anaviy, og'zaki, didaktik janr bo'lib; ko'chma ma'noga ega bo'lgan potensial erkin nutq ifodasidir (N.Norrick, 1985: 78). Eng mashhur qarashlardan biri V.Miderning maqolga bergan ta'rifidir: “Maqol – xalqning donishmandligi, haqiqati, axloqi va an'anaviy qarashlarini o'z ichiga olgan, majoziy, qat'iy va esda qolarli shaklda avloddan avlodga o'tib keladigan qisqa, ommabop iboradir” [V.Mieder, 2004: 5]. Teodor Levandovskiyning ta'rifiga ko'ra, maqol “Ma'lum bir tajriba, fikr yoki qarashni ifodalovchi, o'zgarmas va tez-tez qo'llanilishi tufayli til jamoasining umumiy mulkiga aylangan to'liq, ya'ni shaklan va mazmunan tugal gaplardan tashkil topgan barqaror so'z bog'lanmalaridir”. Metzler-Lexikon Sprache lug'atida berilgan ta'rifda maqolning didaktik jihati ta'kidlangan bo'lib, u barqaror ibora (o'zgarmas konstruksiya) “didaktik xususiyatga ega bo'lib, amaliy hayotga taalluqli va, odatda, yakka holatni umumlashtiradi va “hayotiy hikmat” sifatida namoyon bo'ladi. E.Kokarening ta'rifiga ko'ra, maqollar “xalq orasida keng tarqalgan qisqa, lo'nda, odatda, ko'chma ma'noda tushuniladigan, inson hayoti, mehnati, sinfiy munosabatlari, axloqiy va maishiy me'yorlari haqida asrlar davomida shakllangan umumlashtirilgan fikrlarni o'z ichiga olgan iboralardir”.

Yana bir qator olimlar maqollarning dialogik xarakterini birinchi planga chiqarishadi. T.G.Bochinaning fikricha, maqol – bu qisqartirilgan dialogning xulosasi, bir vaqtning o'zida ham propozitsiya (maqol = gap), ham umumlashtirilgan ma'lumot (maqol = matn)dir [T.G.Bochina, 2015: 27]. Ushbu fikrni Frantishek Chermak ham qo'llab-quvvatlaydi: “Maqollar aniq dialogik iboralardir. Shuning uchun ular kontekstni talab qiladi. Shunga ko'ra, maqol ma'nosining ikki turi ajratiladi – asosiy (invariant) va kontekstual-vaziyatli (variant) [Gvozdev, 1983]. Zamonaviy paremiologiyaning munozarali masalalaridan biri umumiy paremiologik ma'nodagi kognitologik ma'lumotlar va uning tayanch tarkibiy qismlariga kiritilgan tushunchalarning o'zaro bog'liqligidir.

Maqollarning muhim belgisi – ularning umumiste'molda ekanligidir. Insonlar ularning bir qismini eshitibot xotiralarida tiklashadi. Chunki kishi xotirasida ommabop maqol obrazlari saqlanib qolgan bo'ladi, bu obrazlar so'zlovchi maqol formulasini talaffuz qilishni boshlashi bilan jonlanadi. Agar o'zbekka “Aytilgan so'z...” deyilsa, u darhol qolgan qismni xotirada tiklaydi, ya'ni “otilgan o'q”. Xuddi shu holatni (o'sha natija bilan) rus tili maqollariga nisbatan ham aytish mumkin: “Слово воробей...”, “вылетит – не поймает”. O'zbek tilidagi “Yetti o'lchab...” “bir kes” maqoli rus tilida “Семь раз отмерь...”, “один раз отрежь” analogini keltirib chiqaradi.

Etnolingvomarkerlarni o'z ichiga olgan paremalarni (O.V.Lomakina atamasi) tahlil qilish uchun lingvokulturologik bilimlar zarur. Gap maqolning milliy o'ziga xoslik, “madaniy xotira”ni aks ettiruvchi va boshqa tilda to'g'ridan to'g'ri o'xshashi bo'lmashligi mumkin bo'lgan, etnonga xos bo'lgan tarkibiy qismlari

haqida bormoqda [Lomakina, 2010]. Maqolning ma'nosini tushunish lingvomadaniy kompetensiyani talab qilganligi sababli maqollar turkumini yaratishda paremalarni imkon qadar batafsil lingvomadaniy izoh bilan ta'minlash zarur bo'ladi. Bunday ko'p tilli parema lug'atlari bizning davrimizda ham yaratilmoqda.

Zamonaviy paremiologlar an'anaviy va yangi maqollarni tadqiq qilishda ularning transformatsiyaga uchragan variantlari – antimaqollarga ham alohida e'tibor qaratmoqdalar. Nemis va ingliz paremalarini tadqiq etishda V.Mider tomonidan taklif etilgan ushbu atama X.Valter va V.M.Mokiyenkolar tomonidan qo'llanilib, slavyan tillari muomalasiga kiritilgan. 2005-yilda "Rus xalqining antimaqollari" lug'ati nashr etilgan. Ushbu lug'at materiallari asosida allaqachon butun boshli dissertatsiyalar yozilgan va muvaffaqiyatli himoya qilingan (N.N.Fedorova, Y.V.Butko), amerikalik tadqiqotchi A.Reznikov Vermontda antimaqollarning turlari va ularning qo'llanilish turlarini batafsil o'rgangan monografiyani nashr ettirgan. [Mokienko, 2015: 12].

Zamonaviy antimaqollar qanchalik yangi bo'lishiga qaramay, ular an'anaviy paremalarga xos bo'lgan modellar bo'yicha yaratiladi va prototip til egalari tomonidan darhol uqib olinadi. Antimaqolning mashhurligi tanib olish effekti bilan belgilanadi. Masalan, o'zbek tilida "Dangasaga ish buyursang, otangdan yaxshi nasihat qiladi" maqoli "Ishyoqmasga ish buyursang, otang qilmagan nasihatni beradi" yoki "Yomg'irdan qochib, qorga tutilmoq" maqoli "Yomg'irdan qochib, do'lga tutilmoq" tarzida transformatsiyalangan. "Дарёному коню в зубы не смотрят" maqoli rus tilida "Дарёного коня бороздой не испортишь", "Дарёному коню кулаками не машут" kabi antimaqollarga transformatsiyalangan. Zamonaviy diskursda antimaqollarning mavjudligi qadimgi so'zlashuv an'anasi hozirgi kunda ham davom etayotganini isbotlaydi. Zamonaviy diskursda maqol va antimaqollarning nisbati va qo'llanilishi keyingi tadqiqotlar uchun qiziqarli mavzudir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Imomov K., Mirzayev. –T., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. –T.: O'qituvchi, 1990. – B. 91-99.
2. Sarimsoqov B., Maqollar / O'zbek folklori ocherklari. 1-jild. – T.: Fan, 1988. – B. 85-98.
3. O'zbek xalq maqolari. – T.: Fan, 1978
4. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. – T., 1990. – B. 44.
5. Safarov O. Xalq ganjiga mehr / Folklor – bebaho xazina. – T.: Muharrir, 2010. – B. 285-298.
6. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Аспекты теории фразеологии. –М., 2008.
7. Бочина Т.Г. Диалогичность русской паремии // Паремнология в дискурсе: Общие и прикладные вопросы паремнологии. Пословица в дискурсе и тексте. Пословица и языковая картина мира / Под ред. О.В. Ломакиной. – М., 2015. С. 26-47.
8. Гвоздев В.В. Место пословиц как структурно-семантических образований в языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1983.
9. Ломакина О.В. Паремии в текстах Л.Н. Толстого: лингвокультурологический комментарий // Вестн. Орловск. гос. ун-та. 2010. –№ 6 (14). –С. 217-221.
10. Мокиенко В.М. Аспекты исследования славянской паремнологии//Паремнология в дискурсе. Общие и прикладные вопросы паремнологии. Пословица в дискурсе и в тексте. Пословица и языковая картина мира / Под ред. О.В. Ломакиной. – М., 2015. С. 4-25.
12. Пермьяков Г.Л. Основы структурной паремнологии // Исследования по фольклору и мифологии Востока. – М., 1988.
13. Савенкова Л.Б. Русская паремнология: семантический и лингвокультурологический аспекты. – Ростов н/Д, 2002.

XX ASR BOSHLARI BUXORO ADABIY HARAKATCHILIGIDA NASRNING SHAKLLANISHI

Safarova Hilola Oxunjonovna,
BuxDU "O'zbek tili va adabiyoti"
kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada XX asr boshlarida Buxoro adabiy harakatchiligida nasrning shakllanishi haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. Unda Fitrat, Sadridin Ayniy, Mirza Sirojiddin asarlari haqida ayrim ma'lumotlarni ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Abdulvohid Munzim, Mirza Sirojiddin, Jalol Yusupzoda, Zuhuriddin Fattohiddin Buxoriy, Saidjon Mahdum Nizomiy Buxoriy, Hoji Ne'matulla Mahdum Muhtaram, "Buxoro jallodlari", "Munozara", "Hind sayyohi qissasi".

Tarixiy manbalarda “Ilm maskani”, “Tangri jamoli”, “Tangri sayqal bergan shahar”, “Zeb-u ziynat shahri”, “Foxira”, “Faxr va g’ururga to’la joy”, “Tepalikdagi shahar” nomlari bilan atalgan, “At-tarix al-Kabir” (“Katta tarix”) asarining muallifi, hadis ilmi donishmandi Imom Ismoil al-Buxoriy xizmatlari tufayli “Qubbatul-Islom” – “Islom dinining gumbazi” rutbasiga erishgan, “Sharqning Pariji”, “Rim tengdoshi” kabi nomlarga sazovor bo’lgan Buxoroyi Sharif Sharq gavhari [7,3], jahon mo’jizasi hisoblanadi. O’rta asrlarda O’rta va Yaqin Sharqda ilm-u ma’rifat va madaniyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo’shgan bu qadimiy shaharga “Buxoro” nomi ham bu o’lkaning tabiatidan kelib chiqqan holda qo’yilgan. Professor F.H. Qosimovning yozishicha: “O’rta Osiyo mintaqasini rus podshosi Pyotr I davridan (hukmronligi: 1682-1725) “Buxariya” deb atash taomiliga kirib, Sibirdan Volga bo’ylarigacha bo’lgan hududlarda bu yurtning madaniyatiga qoyil qolishgan edi. Buxoro ilm-fani, ayniqsa, adabiyoti va tarixshunosligi, hunarmandchilik san’ati, musiqasi, me’morchiligi tillarda doston edi, hatto oddiy turmushdagi an’anaviy tartib va qoidalar boshqalar uchun namuna edi”[8,18]. Haqiqatan ham, Buxoroda ilm-fan va adabiyotning rivojlanishida hissa qo’shgan va Buxoro nomini butun dunyoga tanitgan ilmparvarlar anchagina.

Buxoro adabiy harakatchiligi termini mohiyatan professor Oxunjon Safarov aytganlaridek, muayyan davrda Buxoroda yashab, ijod qilgan yozuvchi va shoirlarning faoliyatini o’zida aks ettiradi. XIX asr oxiri va XX asr boshlariga to’g’ri kelgan Buxoro adabiy harakatchiligi uchta ijtimoiy tuzumni, ya’ni chor Rossiyasi, sobiq sho’ro tuzumi va istiqlol davrini o’z boshidan kechirdi. Shu bilan birga uch xil – chorizm, sobiq kommunistik va istiqlol mafkuralari davrida yuzaga keldi, rivojlandi va takomil topdi. Bu davr shiddatli kurash, o’zgarishlardan iborat bo’lgani uchun adabiy muhitga “harakatchilik” so’zi qo’shib aytilgan [6,22].

Buxoro adabiy muhiti haqida Fitrat, Sadriddin Ayniy, B. Qosimov, Sh. Yusupov, U. Dolimov, N. Karimov, S. Aliev, O. Safarov, R. Vohidov, D. Karimova, Q. To’xsanov, D. Sodiqova, M. Choriyevalarning ishlarida ayrim qirralari o’rganilgan. Sadriddin Ayniyning “Buxoro” nomli xotiranoma asari XIX asr oxiri-XX asr boshlaridagi Buxoroning ijtimoiy tuzilishi va shahar aholisi hayotini o’rganishdagi muhim manbalardan biridir. Buxoro tarixiga oid asarlar ichida Buxoro amirligida turli ma’muriy vazifalarda ishlagan Muhammad Sharifjon Maxdum Sadr Ziyo (1867-1932)ning xotiranoma asarlari ham qimmatlidir. Uning xotiranomalarida Buxoroning XIX asr oxiri-XX asr boshlaridagi adabiy-ijtimoiy hayoti keng tasvirlangan.

Adabiy harakatchilikning dastlabki davri XX asr boshlaridan 30-yillarigacha bo’lgan murakkab davrni o’z ichiga oladi. Mafkuraviy qarama-qarshiliklar, turli urushlar va o’zgarishlarga qaramay, bu davr adabiyotida hodisa bo’la oladigan asarlar yaratildi va ularda yaqin tarix, aynan shu jarayon voqeligi haqqoniy, hayotiy lavhalarda aks ettirildi. XX asr Buxoro adabiy harakatchiligida epik tur janriy va mavzu jihatdan rang-baranglik kasb etdi. Jumladan, dastlabki romanlar n – Sadriddin Ayniy “Qullar”, “Doxunda”, ilk qissalar “Buxoro jallodlari”, Fitratning “Munozara”, “Hind sayyohi qissasi”, “Qiyomat” hikoyalari yozildi. Bu asarlar epik tur janrlari tabiatiga xosligi, mavzu mohiyatining kengligi kabi xususiyatlarni namoyon etadi. Bularning o’ziga xos xususiyatlari quyidagicha namoyon bo’ladi:

Dunyoviy qahramonlar obrazi kirib keldi (Odina, Sadriddin, Rahimdod).

Mavzular doirasi kengaydi (yaqin o’tmish, yangi tuzum voqeligi, diniy-falsafiy).

“Yevropacha yozish an’anasi” vujudga keldi (roman, qissa, hikoya janridagi asarlar).

Didaktik adabiyotga xos pand-nasihat, tarbiyaviy mazmun ifodalandi (“Guliston”, “Bo’ston” asarlari ta’sirida “Qiz bola yoki Xolida” kabi asarlarning yaratilishi).

Buxoroning badiiy tarixini yaratish yo’lida ustoz Sadriddin Ayniy va Fitrat nasrda boshlab bergan an’anani keyingi avlodga mansub qalam ustalari ham o’z imkoniyatlari darajasida turli janrlarda davom ettirdilar.

XX boshlarida Buxoro adabiy muhitida Fitrat, Sadriddin Ayniyning qatorida Abdulvohid Munzim, Mirza Sirojiddin, Jalol Yusupzoda, Zuhuriddin Fattohiddin Buxoriy, Saidjon Mahdum Nizomiy Buxoriy, Hoji Ne’matulla Mahdum Muhtaram, Abdulmajid Zufunn Dilkash Buxoriy, Yahyo Xoja Buxoriy, Sodiqxoja Gulshaniy, Homidbek Hamid, Mirzo Azim Somiy Bustomiy, Azizxoja Aziz, Mirzo Hayit Sahbo, Muhammad Siddiq Hayrat Buxoriy, Ahmadjon Abusaidzoda Hamdiy, Samad Mansur, Mirzo Salimbek, Abdurahmon Tamkin, Payrov Sulaymoniy singari jadidchilik kayfiyatidagi ijodkorlar o’zlarining qator asarlari bilan milliy uyg’onish davri adabiyotini yuzaga keltirdilar. Shulardan atigi o’ttiz olti yilgina umr ko’rgan Mirza Sirojiddin XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida zamonasining taraqqiyparvar siymalaridan biri sifatida tanildi. U jahongashta sayyoh sifatida yozgan “Tuhfai ahli Buxoro” (“Buxoro ahliga tuhfa”) asari bilan XX asr boshlarida realistik publitsistikaga asos soldi. Aslida sayohatnoma xarakterida bo’lgan bu asar 1912 yilda Kogondagi Levin tipografiyasida kitob qilib nashr etilgan. I. Nizomiddinov ma’lumotiga ko’ra, 190 varaqqa ega, 379 sahifadan iborat bu asar O’zR FA si Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo’lyozmalar jamg’armasida 2142-raqamli inventar sifatida

saqlanmoqda. Asarda muallifning 1902-yildan to 1912-yilgacha – jami o‘n yil davomida Yevropa, Osiyo va Afrikadagi mamlakatlar bo‘ylab qilgan sayohatlaridan olgan taassurotlari bayon etilgan. Uning sayohatlari uch bosqichda amalga oshgan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, bu davr nasrida ijodkorlar xalqimiz turmushida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarni qalamga olganlar. Mehnatkash elimizga ko‘tarinki kayfiyat baxsh etayotgan adolatli tuzumning ijtimoiy ildizlariga yanada teranroq nazar solib, uni zamonamiz ruhiga munosib ifodalash yo‘lida borishga intilganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар//Асарлар. –Тошкент: Бадий адабиёт, 1963. 1 жилд. – Б. 39,49
2. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: O‘zbekiston, 2008. – 536 б;
3. Mirzayev S. XX asr o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. – 420 b;
4. Назаров Б. ва бошқ. Ўзбек адабиёти танқиди тарихи. – Тошкент: Tafakkur qanoti, 2012. – 396 б
5. Фитрат. Танланган асарлар. (нашрга тайёрловчи, тўпловчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи – Ҳ.Болтабоев). Т. 1. –Т.: Маънавият, 2000. –Б. 255
6. Сафаров О. Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. Бухоро. Дурдона нашриёти, 2015. – Б.158.
7. Шодмон Ҳайитов, Камол Раҳмонов, Олимжон Аҳмадов. Бухоро ва бухорийларнинг жаҳоний шухрати. – Т.: “Наврўз” нашриёти, 2020.
7. Қосимов Ф.Ҳ. Бухоро-жаҳон тамаддуни ўчоғи / Истиклол ва тарихий хотира (Мақолалар тўплами). Бухоро, 2006. –Б.18.

MUMTOZ ADABIYOTDA XALQ HIKOYATLARINING BADIY TALQINI: RUMIY, ATTOR VA MASHRAB MISOLIDA

To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich

*Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jaloliddin Rumi, Farididdin Attor va Boborahim Mashrab singari mumtoz shoirlar ijodida xalq hikoyatlarining badiiy tahlili o‘rganilgan. Unda shoirlarning bu rivoyatlar orqali o‘zlikni anglash, chin ishq, sadoqat va ma‘naviy poklik kabi g‘oyalarni qanday ifodalagani aks etgan. Maqolada har uch ijodkorning hikoyatlari o‘zaro qiyoslanib, ularning tarbiyaviy va ma‘rifiy mohiyati ochib berilgan. Shuningdek, adabiyotning inson qalbini ezgulikka chorlovchi qudratli vosita ekanligi dalillar bilan asoslangan.

Kalit so‘zlar: Jaloliddin Rumi, Farididdin Attor, Boborahim Mashrab, Masnaviy, xalq hikoyatlari, badiiy tahlil, qiyosiy tahlil, o‘zlikni anglash, ma‘naviy kamolot, axloqiy tarbiya.

Kirish. Xalqning hayoti asrlar davomida turli quvonchli va g‘amgin voqealarga boy bo‘lgan. Shu sababli, ular kundalik turmushdagi voqealardan aniq va lo‘nda xulosalar chiqarib, ularni kelajak avlodlarga meros qilib qoldirgan. Bu hikmatlar orqali yoshlar tarbiyalanib, ularni turli xil noxushliklardan saqlab qolishgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Jaloliddin Rumi o‘zining “Masnaviyi ma‘naviy” asarida yuzdan ortiq xalq hikoyat va rivoyatlariga murojaat qilgan. Shu bilan birga, mumtoz adabiyotimizning yirik namoyandalari bo‘lgan Farididdin Attor va Boborahim Mashrab ijodida ham xalq hikoyatlari muhim o‘rin tutadi. Biz ushbu maqolada ana shu uch buyuk shoirning asarlaridagi xalq hikoyatlarining badiiy talqinini qiyosiy tahlil qilishni maqsad qildik.

Barcha mavjudotga Alloh bir marotaba hayot beradi va ular oxir-oqibat o‘lim sharbatini totadi. Hayot quvonchli va g‘amgin lahzalarga to‘la. Atrofimizni turmush hikmatlari o‘rab olgan. Kimlardir aql-zakovat va ma‘rifatga erishsa, kimlardir bundan bebahra qoladi. Ammo bizningcha, Parvardigor barcha bandalarini teng yaratgan. Ularning baxtli yoki baxtsiz hayot kechirishi faqat o‘zlarining sa‘y-harakatlariga bog‘liq. Bu yo‘lda insonlarga yordam beruvchi eng muhim vositalardan biri esa adabiyotdir, ayniqsa badiiy asarlar inson qalbini goh huzur-halovatga to‘ldiradi, goh esa hayot saboqlaridan boxabar etadi.

Asosiy qism. O‘zlikni anglash, o‘zni idora etish va o‘z o‘zi bilan kurashish insonga kamolotga erishish yo‘lida yordam beradi. Buning uchun kishi ham jismonan, ham ruhan sog‘lom bo‘lishi kerak. Ba‘zan inson o‘zini tushunmaydi, uning ichki va tashqi olami o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga keladi yoki turli o‘y-xayollar

uni bezovta qiladi. Bunday vaziyatlarda kishi qaysi ish to'g'ri-yu, qaysi biri noto'g'ri ekanini bilmay qoladi. Natijada ikkilanishda qiynalib, ruhan eziladi. Jaloliddin Rumiy insonlarning ichki kechinmalarini chuqur anglagani sababli, "Masnaviy" asarida turli rivoyatlar orqali o'zlikni anglash yo'l-yo'riqlarini yuksak badiiy mahorat bilan ifodalaydi. "Juho va otasining tobuti oldida yig'lagan bola qissasi" rivoyati ham aynan shu kabi mavzularni qamrab olgan.

"Kunlardan bir kuni Juho ismli yigitcha o'z otasi bilan yo'lda ketar edi, shu dam odamlar tobut ko'tarib ketayotganlarini ko'rib qoladi [6] Bir yigit otasining tobuti oldida yig'lab, fig'on chekar edi: "Voy otam, seni qayga eltgaylar, bilaman go'r degan bir joyga eltgaylar. Lahad shunday hujradirki, nihoyat tor-u zaxdir, u yerda hech qanday bo'ya-yu namat yo'qdir. Hatto shuncha qorong'u kechalari ham charog' yo'q, kunduz esa yeyishga non yo'q, tuz-u taomdan umuman gapirmasak ham bo'ladi. Unda eshik ham yo'q, chiqishga esa yo'l ham yo'q. Qo'shnidan nom-u nishon yo'qdir, shuningdek, birov panohga ham olmaydi. Seni yaxshi ko'radiganlar qancha sevinib ko'zlarini o'par edilar, endi esa u tiyra zindon ichida qolgay. Ul shunday xonadirki tor-u tang bo'lishi bilan birga qop-qorong'udir. Shu bois yuzingda rang qolmagay". Ul joyni yig'lab ko'z yosh to'kib tavsif etar edi.

Bu tavsifni eshitgan Juho otasiga qarab: "Ey ota, ul yigitning nolasidan bildim, bu insonni bizning uyga eltishar". Otasi Juhoga qarab jahl bilan nodonlik qilmagin, dedi. Lekin Juho so'zini davom ettirib: "Ota tinglagil, yigit yig'lab aytgan barcha alomatlar, bizning uyimizdagi hol bilan bir xildir. O'yimizda gilam-u charog', taom, kirish uchun eshik va bosh uzra tom ham yo'qligi, shundan dalolat beradi".

Rumiy rivoyatning xulosa qismida o'quvchini hikoyaning tashqi ma'nosiga emas, balki uning ichki ma'nosiga ko'proq e'tibor berishga chorlaydi. Moddiy olam xarob bo'lsa-da, ma'naviy jihatdan sog'lom kishi mehnati orqali ko'p muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin. Ammo fikr olami qashshoq bo'lsa, unda inson nima qiladi? degan savolni o'rta qo'yadi, adib. Aql-zakovat bo'lmasa, ma'rifatdan uzoq bo'lsa, vujudini harom-harish egallagan bo'lsa, havas o'rnida hasad, ezgulik o'rnini qo'pollik, muhabbat o'rnini nafrat, mehr o'rnini mehrsizlik egalasa, u vujudning ahvoli ne kechadi? Juho aytgan uy aslida haqiqatmi yo shunchaki bir o'xshatishmi? Hazrat Rumiy bu savollarga yuksak mahorat bilan javob beradi. O'yda gilam, charog', taom, eshik va bosh uzra tom bo'lmasligi mumkin. Lekin achinarli holat bu emas, balki bu insonlarning ma'naviyatsizligi va o'ziga bo'lgan e'tiborsizligidir. Adibning fikricha, insonlarning nafaqat moddiy jihatdan uylari xarob, balki ularning botinida ham ko'rlik va so'qirlik xislatlari bor.

Dil uyi ham nursiz o'lgay, beziyo,
Kirmasa gar oftobi kibriyo.

Qalb inson tanasining eng oliy ne'matidir. Agar unga biron ziyon yetsa, butun tana xarob bo'ladi. Agar dil sog'lom bo'lsa, butun jism yayraydi. Bu uyda gilam, charog', taom, eshik va tom bor degani. Muallif tan xonasi aslo vayron bo'lmasligi lozim, aks holda ahvolingiz Juhoga o'xshab qoladi, deb, saboq beradi, ma'rifatli kishilar esa undan to'g'ri ibrat oladi. Shu bois, shoir "dil uyi ham nursiz o'lgay, agar unga oftobning nuri kirmas", deydi.

Tangu tordir, o'ylakim, joni juhud,
Bilmagay ul zavqi sultoni vadud.

Ziqna, nihoyatda tor, har bir harakatdan illat izlaydigan kimsalar hayotda borligi ham Rumiy nazaridan chetda qolmagan. Uyida barcha narsa bor bo'lsa ham, yana noliydi, turmushidan norozi bo'lib, nafaqat o'ziga, balki o'z ahli xonadonini ham zeriktirib qo'yadi.

Tushmagay bundoq ko'ngilga oftob,
Eshigi qulflog'-u ayvoni xarob.

Natijada bunday nokaslarning qalbiga aslo nur kirmagay, ular Juho aytganidek barcha ziyodan mahrumdirlar. Adib o'quvchini hushyorlikka chorlaydi, bunday kishilarning qalb eshiklari qulfdir, jismlarini esa zalolat bosib ketgan. Ma'rifatdan, hayot lazzatlaridan mahrumdirlar, deb uqtiradi. Nur-ziyosi bo'lmagan ko'ngil hech kimga kerak emas, sen unday qalbdan voz kech, chunki unday ko'ngildan go'r yaxshidir, deydi muallif. Darhaqiqat, mutafakkir to'g'ri qayd etadi, inson butun borliq ichida mukarramdirlar, u aslo shuni esdan chiqarmasligi lozim. Shu bois doim o'zini nazorat qilib, odamiylik olamiga zarar yetkazmasligi lozim.

Bo'yla ko'ngildin senga go'r yaxshidir,
Tashla ul ko'ngilni sen, tark aylagil.

Ayrimlar aytadiki, men shuncha mol-u dunyo to'pladim, adib bu maqtovg'a yo'q sen faqat axlat to'plading ("Ulki der, men mol-u davlat to'pladim, Desa bo'lg'ay, muncha axlat to'pladim" [7]), xolos, deydi. Shu bois sen "tiriklar naslidirsan" bu aql-u zakovat sohibidan degani. Ilm-u ma'rifat egasi aslo hayotini "tor go'rga" aylantirmaydi, balki halol mehnat evaziga harakat qilib, ikki dunyo baxt-u saodatiga musharraf bo'ladi:

Sen tiriklar naslidirsan, sho'x-u shang,
Senga ne hojat bu cho'nqir, go'ri tang?

Buyuk mutafakkir talmeh san'atini qo'llash orqali Hazrati Insonsan, Yusufdek chiroylisan, yo uning avlodisan, shu bois, jaholatdan chiqib, ziyo tomon o'tlan, shoyadki, hayot lazzatidan bahramand bo'lsang, deya maslahat beradi. Fikrimizcha, adib Yusufning jaholat qudug'dan chiqib, saodatga erishganligini nazarda tutgan:

Sen Yusufdiren magar, oftob yuzing,
Chiq qorong'u go'shadin, ko'rsat o'zing.

Keyingi misrada shoir yana talmeh san'ati orqali Yunus payg'ambar hayotiga ishora qiladi, u zolimlarning qo'lidan qochib, baliq qornida umr kechirib, Ollohning zikri bilan mashg'ul bo'lib saodatga yerishgan. Bunda ham shoir Yunus alayhissalomning baliq qornida yashab Parvardigorning rizoligini topganligini nazarda tutgan:

Yunusing pishdi baliq qornida chun,
Haqqa yig'lab, tasbih aytgoni uchun.

Buyuk mutafakkir bu hikoya orqali nafaqat inson umrguzaronlik qiladigan maskanlarni nazarda tutgan, balki, avvalo, kishilarning botiniy olamini tasvirlaydi. Uning aql-u zakovati, bilim ma'rifati, mehr-u oqibati, ruhiy olami sog'lom bo'lishi lozim. Ma'naviy olamda boy bo'lish, buyuklikdan dalolat. Agar ma'naviyat o'rni jaholat va ma'rifatsizlik egallasa, ul odam qashshoqdir. Uyida hech nimasi yo'q, Juhodek yig'lab yurguvchidir. Bunday obrazlar "Masnaviy"da ko'p uchraydi, bular kitobxon uchun ibrat vazifasini o'taydi. Hujra deb shoir inson tanasini nazarda tutgan. Kim hayotda torlik qilib ziqnalik bilan umr kechiradi, u – bilimsiz va ishyoqmas. Zax deganda tozalikni bilmaydigan, kiyimi kir insonga ishora qiladi. Mehnat, mashaqqat tortmagan odamning liboslarini bir ko'z o'ngizga keltiring.

Shoir "bo'ya-yu namat" yo'qdir deb shuni nazarga tutgan bo'lsa ajab emas. Dunyo kimning ko'z o'ngida qorong'u ko'rinadi? Ziyodan yiroqlashgan kimsaning ko'z o'ngi doim qorong'udir. Kechalari mutolaa bilan shug'ulanmagan kimsani hayoti zulmatga o'xshaydi. Kunduzi mehnat qilmagan yo harakatda bo'lmagan kimsa qayerdan rizq topadi, non-nasibasi bo'lmaydi-da, albatta. Xalqda: "Hayoting shirin va mazmunli o'tsin" degan duo bor. "Tuz-u taom", nasiba – kechiradigan hayotimizning bir qismi emasmi? Xalq orasida "bu yigit hayot yo'lini yo'qotgan" degan gapni tez-tez eshitamiz, shu hayot degan keng ummonda to'g'ri yashash uchun to'g'ri yo'l tanlash mumkinmi, albatta mumkin. Yana xalqimiz biron kun baxt eshigi topilar, deydi. Bu hazrat Rumi nazarda tutgan yo'l bilan eshik emasmi? Bundan tashqari shoir majoziy ma'noda o'ldingmi, hech mol-u davlatsiz u dunyoga borasan degan bo'lsa ham, ajab emas. Ikkinchidan, qancha mol-dunyo sohibi bo'lsang ham, quruq qo'l bilan ketasan. Uchinchidan, adib shu rivoyat orqali insonlarga oxiratni eslatgan bo'lishi mumkin. Chunki Olloh insonlardan qabrda ham, oxiratda ham moddiy olamni so'ramaydi, balki ilmiga amal qilganligi va ezgu ishlarini so'raydi. Buyuklar aytganidek, ma'rifatli, bilimli va komil inson hech qachon biron narsaga muhtoj bo'lmaydi, qashshoqlik ham o'zini anglaganlardan qochadi. Shoir xulosalariga ko'ra, bizningcha, uchta asosiy nuqtaga e'tibor qaratish lozim:

Tana salomatligiga putur yetkazmaslik.

Qalbni pok va obod tutish.

Bu o'tkinchi dunyoning mol-dunyasiga haddan tashqari hirslanmaslik.

Ya'ni mol-u dunyo deb, ma'naviy olamni xarob etmaslik kerak.

Rivoyat qilishlaricha, qo'y bilan echki bir daradan o'tayotib, kichkina soydan sakrab o'tadi. Qo'y hatlab o'tar ekan, quyrug'i ko'tarilib ketdi. "Echki qo'yga: – E-e, uyating ko'rindi, ayb, – dedi. Qo'y: – Ey, echki qarindosh, bu mening boshimga bir karra tushdi. Soydan o'tish zarur bo'lib qoldi. Sakragan edim, quyrug'im qalqib ketdi. Jonimni qutqarish uchun sakragandim. Sen bo'lsa ustimdan kulmoqdasan. Ayblamoqdasan. Sen o'zing-chi, echki qarindosh! Sening aybing har kuni ochiq, bilasanmi? Yo o'z aybingni bilmaysanmi? Meniki bir marta o'lim qo'rquvi ila ochilgan edi, "ayb" deding, o'z aybingni hech o'ylab ko'rmading, – dedi".

Qissadan hissa shuki, bugun jamiyatimizda echkiga o'xshagan birovning qusuri va aybini ko'rib, o'zining aybidan xabari yo'q kimsalar har qadamda topiladi. Bunday salbiy illatni qoralash ulug' ijodkorlar asarlarida bot-bot ko'zga tashlanadi. O'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari tomonidan ham mazkur mavzu turli tarzda badiiy tasvirlangan. Boborahim Mashrab kichik bir hikoyasi orqali insonlarni ogohlantirib, birovning aybini ko'rganicha o'z aybingni o'yla, o'zingni isloh qil, deb ta'lim beradi.

Hazrat Alisher Navoiy barcha asarlarida bu salbiy illatni tanqid qilgan. Shoir "Mahbub ul-qulub" asarida shunday yozgan: "O'z aybingdan ko'zingni olma, o'zgalar aybiga ko'z solma". Qani edi, bu dono fikrga barcha amal qilib, to'g'ri xulosa chiqarib, hayotiga tatbiq etsa. Shoyadki, odamlar orasidagi mehr-shafqat ziyoda bo'lib, Vatan ravnaqi, millat farovonligiga xizmat qilsa. Hazratning zamondoshi Husayn Voiz Koshifiy o'zining "Futuvvatnomayi sultoni" asarida jamiyatdagi bu salbiy illatni quyidagicha tasvirlaydi: "O'zgalar aybiga boqma, o'zingga boq, ko'zni yoqaga berkit, dil sham'ini yoq". Ikki mutafakkirning ham

maqsadi odamlarni ezgulikka, farovon yashashga chaqirishdir. O‘z aybini ko‘rgan, o‘zini tuzatgan, qalb oynasini tozalagan odamlar bilan yashash, umrning mazmunidir.

Fariduddin Attor “Ilohiynoma” asarida “Sulaymon va chumoli” [3] rivoyatini keltiradi. U o‘z rivoyatini hazrat Sulaymon ta’rifi bilan boshlaydi va ul zot ins-u jin, jami jonzot bilan suhbat qilishini qalamga oladi. So‘ng chumolilar to‘dasi yonidan o‘tganligini, barcha chumolilar uning xizmatiga yugurganligini, bir chumoli uyasi oldidagi tepalikni olishga shug‘ullanganligini ko‘radi va Sulaymon uni oldiga chaqirib, deydi:

– Ey chumoli, seni juda betoqat va tashvishli ko‘rinyapsan. Agar senda Nuh umri-yu Ayyub sabri bo‘lsa ham, bu ulkan tepalikni tashib bitkazolmaysan. Bu sening ishing emas, shu kichkina jussang, zig‘irdan ham mayda qo‘llaring bilan shu tepalikni tashib bitkazish mumkinmi?

Chumoli Sulaymonga qarab dedi:

– Ey shoh, bu yo‘lda himmat bilan ish ko‘rsatish kerak. Sen mening niyatimning o‘ziga emas, niyatimning kamoliga boqg‘il. Meni bu yo‘lga muhabbat boshladi. Men tepa naryog‘idagi bir chumoliga oshiqman, tepa meni undan ajratib turadi. Ul chumoli menga: shul tepani oradan ko‘tarsang, vaslimga yetib, baxtiyor bo‘lasan, dedi. Bu hijron devorini tashib tugatmasam bo‘lmas. Shu bois hozir bu ishga belimni bog‘lab turibman, bundan boshqa narsani bilmasman. Agar tepalikni tashib yo‘lni tozalasam, yor vasliga yetib, shodon bo‘laman, ammo agar iqtidorim yetmay, shu yo‘lda jon bersam – mingdan-ming roziman.

Shundan so‘ng mullif xulosaga o‘tadi: “Ey farzand! Ishqni chumolidan o‘rgan, yor vasliga yetish oson emas, jonona kerak bo‘lsa, jon fido qil. Ko‘rlardan ko‘rishni, ojizlardan qahramonlikni ta’lim ol. Chumoliga past nazar bilan qarama, chunki uning ham qalbidagi ishq mavjud, ha, ishq mo‘jizalar yaratishga qodir kuchdir!”

“Mabdayi nur” muallifi bu rivoyatni quyidagicha bayon etadi: “Chun Sulaymon vaqtida bir mo‘ri lang tallidin ul xokni olishini ko‘rib, so‘raydi sen nima uchun muncha dast-u po urasan? Ul javob aydiki, men dildodaman, ishq paykoniga omodaman, meni bir hamsoyam mo‘ri digar, men unga dil dodaman rohbar. Ikkimizni pok jonimizga talli xok to‘siq qiliyapti, men u bilan ahd qildimki talli xokni ko‘taraman, so‘ng ikki tan bir-biriga bo‘lgay oshno.

Payg‘ambar aydi: balandur talli ko‘h (tog‘) senga Ayyubni sabri-yu Nuh umri berilsa ham, o‘rtadagi talni ololmaysan.

Chumoli aydi: men uzoq andesha qilaman ololmasligimni yaxshi bilaman, shuning uchun ko‘p harakat qilaman, toki bu yo‘lda yolg‘onchi rasvo bo‘lmay, bu so‘z Sulaymonga ma’qul bo‘ldi va devlarga buyurdi talli xokni o‘rtadan oling deb. Xalq falakni buzsa tahsin emas, balki chumolining sa’y va harakati talli xokni buzganligi tahsina sazovordir”.

Muallif rivoyatni quyidagicha yakunlaydi: Himmating bo‘lsa, to‘g‘ri yo‘lni tanla, sadoqatli do‘st bo‘l, birovning qalbiga ozor berma. Nom-u nanginga mag‘rur bo‘lma, noming senga hech nima bermaydi, hatto butun borliq ham seni kechirmaydi, shuning uchun kibrni olib tashla, toki noming yaxshilik va ezgu amal bilan mashhur bo‘lsin. Ya’ni har qanday qiyinchilik bo‘lishidan qat’iy nazar to‘g‘ri yo‘ldan adashma, barcha qiyinchilikni sabr ila bosib o‘t. Muhtojlarga yordam ber, yo‘ldan adashganlarga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsat. Buni chumolidan o‘rgan. [2]

Attor agar rivoyatni Sulaymon payg‘ambar ta’rifi bilan boshlasa, Mashrab bevosita Sulaymon zamoni bilan rivoyatni boshlaydi. Attor Sulaymonni chumolilar to‘dasi oldiga borib, bitta chumoli tepalik yonida qolganligini ko‘rib, uni chaqirsa, Mashrabning Sulaymoni faqat bitta chumoli bilan uchrashadi va qum tepani olayotganini ko‘radi. Ikki Sulaymon ham chumoliga qarab bir xil so‘z aytadi: “Nuhning umri-yu Ayyubning sabri bo‘lsa ham, bu tepalikni ololmaysan”, deydi. Faqat Mashrabda Ayyub bilan Nuh o‘rni almashgan, xolos. Ikki chumoli ham bir xil javob beradi: “Meni bu yo‘lga muhabbat boshladi, tepalikning u tomonida yana bir chumoli bor, biz ahd-u paymon qilganmiz”, deydi. Attor rivoyatidagi chumoli jonini bersa ham, bu yo‘ldan qaytmasligini uqtiradi. Mashrab rivoyatidagi chumoli esa “Men bu yo‘lda yolg‘onchi bo‘lib qolishni xohlamayman”, deydi. Attordagi Sulaymon chumolining so‘zini eshitgandan keyin, biron xil harakat ko‘rsatmaydi. Lekin Mashrabning rivoyatida Sulaymon chumolining himmatiga tan berib, unga amaliy yordam berishga ahd qiladi va devlarga buyuradiki, tepalikni olib tashlasinlar, toki ikki qalb birlashsin.

Xulosa. Maqoladagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Jaloliddin Rumi, Farididdin Attor va Boborahim Mashrab singari mumtoz shoirlar xalq hikoyatlari, payg‘ambarlar qissasidan ma’naviy olamning murakkab jihatlari yoritishda mohirlik bilan foydalanishgan. Bu hikoyatlarni tahlil qilish orqali ulardan chiqadigan xulosalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. O‘zlikni anglash va ichki olamni tarbiyalashga yo‘naltirilgan hikoyatlar: “Juho qissasi” ana shunday rivoyatlardan biri bo‘lib, u insonni moddiy emas, balki ma’naviy qashshoqlikdan ogohlantiradi. Ijodkor bu orqali kishini o‘z qalbidagi zulmat, mol-dunyoga o‘chlik, ilmga chanqoqlikning yo‘qligi va ma’rifatsizlik kabi nuqsonlarni anglashga undaydi.

2. Axloqiy tarbiya va ijtimoiy illatlarni qoralovchi hikoyatlar: “Qo‘y va echki” rivoyati kishilarning o‘z aybini ko‘rmay, boshqaning qusurini izlash kabi salbiy illatlarni ko‘rsatib beradi. Bu hikoyat orqali shoirlar insonlarni kibr va g‘afolatdan ogohlantirib, shaxsiy kamolotga intilishga chaqiradi.

3. Ishq, sadoqat va fidoiylilikni tarannum etuvchi hikoyatlar: “Sulaymon va chumoli” rivoyati chin ishq yo‘lida har qanday to‘siqni yengib o‘tish, sadoqatli bo‘lish va hatto jonini fido qilishdan ham qaytmaslik g‘oyasini ilgari suradi. Bu esa o‘quvchi qalbida yuksak tuyg‘ularni uyg‘otadi.

Bu yondashuv adabiyotning insonni tarbiyalash va uning qalbini ma‘naviy olamga yo‘naltirishdagi ulkan kuchini ko‘rsatadi. Shu tariqa, mumtoz adabiyotimiz namoyandalari asrlardan buyon o‘z hikmatli so‘zlari bilan avlodlarning ma‘naviy kamolotiga xizmat qilib kelmoqdalar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mahbub ul qulub. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 172 b.
2. Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. Нашрга тайёрловчи: Хожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. – Тошкент: Фан нашриёти, 1994. – 314 б.
3. Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Насрий таржима, талкин, тафсир. Амалга оширувчи: Нажмиддин Комилов. – Тошкент: Ёзувчи нашриёти, 1994. – 496 б.
4. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvatnomayi sultoniyy. Axloqi muhsiniy. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy insiklopediyasi” Davlat ilmiy nashri, 2011. – 374 b.
5. Жалолиддин Румий. Маънавий Маснавий: Куллиёт. Ж. 1. К. 1. – Тошкент: Шарк, 1999. 368 б.
6. <https://www.scribd.com/document/320462669/Jaloliddin-Rumi-Masnaviydan-Hikoyatlar>
7. <https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/tasavvuf/mavlono-jaloliddin-rumi-hikmatlar-02.html>

SHODMON SULAYMON IJODIDA VATAN MADHI

Quvvatova Dilrabo Xabibovna

*Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya. Istiqlool davri Buxoro adabiy harakatchiligi taraqqiyoti iqtidorli shoir Shodmon Sulaymon nomi bilan chambarchas bog‘liq. Uning she‘r, g‘azal, manzuma, mansura, qasida singari lirik; qissa, hikoya kabi epik janrlardagi asarlaridan tarkib topgan qator to‘plamlari bugungi kunda respublikamiz adabiy jamoatchiligining, keng kitobxonlar ommasining e‘tiboriga tushgan va e‘tirofiga sazovor bo‘lgan. Ayniqsa, uning Vatan mavzusidagi bitiklarida Hamid Olimjon, Abdulla Oripov, Muhammad Yusuf kabi ulug‘ shoirlarga ergashish ruhi ustunlik qiladi. Maqolada shu jihatdan shoirning Vatan lirikasi, uning janriy tarkibi va badiiy xususiyatlari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: lirik qahramon, mavzu, Vatan mavzusishe‘r, g‘azal, manzuma, mansura, qasida, tashbeh, talmeh, sifatlash.

Zamonaviy Buxoro adabiy harakatchiligi tarixi o‘zining yorqin sahifalariga ega. Ahmad Donish, Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat singari ulug‘ adib-shoirlardan boshlangan mazkur jarayon davrdan davrga o‘tgan sayin to‘lisha bordi. Keyinchalik bu qatarga Toshpo‘lat Hamid, Ne‘mat Aminov, Jamol Kamol, Safar Barnoyev, G‘ulom Shomurod, Oxunjon Safarov, Toshpo‘lat Ahmad, Samandar Vohidov, Sadriddin Salim Buxoriy, Isroil Subhon, Nodira Afoqova, Laylo Sharipova singari ijodkorlar kelib qo‘shildi.

Ta‘kidlash kerakki, o‘tgan asrning 90-yillarida Buxoro adabiy muhiti bir qator ohorli nomlar hisobiga yanada boyidi. Adabiyotga yangi bir to‘lqin kirib keldi. Buxoro adabiy harakatchiligiga yoniq ovoz, beg‘ubor hislar kuychisi sifatida bo‘y ko‘rsatgan ana shunday iqtidor egalaridan biri Shodmon Sulaymondur. U o‘zining “Xosiyatli kun” deb nomlangan ilk kitobi bilan she‘rxonlar va adabiy jamoatchilik nazariga tushdi. Shu dastlabki to‘plam bo‘lajak shoirga ijodning badiiy ufqlarini ochdi va bir-biridan mazmunli kitoblarni nashr etilishida yordam berib borgan bo‘ldi.

She‘rdan she‘rga o‘tgani sayin Shodmon Sulaymon badiiy tafakkuri teranlashib bordi. Va aytish mumkinki, juda qisqa muddatda respublikamizda ham tanildi, O.Safarov, I.Haqqulov, N.Rahimjonov singari ulkan munaqqidlar nazariga tushdi. Uning “Oqqush saltanati” (1997, jamoa to‘plam), “Xosiyatli kun” (2001), “Kuz xayoli” (2004), “Tug‘ilgan kun” (2006), “Men baxtli yaralдим” (2015), “Otamning ayvoni” (2016, qayta nashri 2024) singari she‘riy to‘plamlari endilikda she‘rxonlarning qalb mulkiga aylanib ulgurdi. Shoir she‘rlaridagi qaynoq kechinmalar to‘lqini, chuqur lirizm, Vatanga, xalqqa, ota-onaga o‘tli muhabbat, samimiyat buning omili, albatta.

Shoir she'rlari mavzu jihatidan ham rang-barang. Iqtidorli shoirning muhabbatning shirin iztiroblari haqidagi tizmalari, onani ulug'lovchi she'rlari, Vatan haqidagi manzumalarida uyg'oq fikrli nozik qalb egasining turfa navolari o'z ifodasini topgan. Ayniqsa, uning Vatan lirikasi yurtsevarlik ruhi bilan sug'orilgan. Binobarin, shoirning Vatannning bir parchasi bo'lgan Buxoro haqidagi bitiklari ham nihoyatda ohorli. Bu tizmalar iqtidorli ijod sohibining qadim tarixga guvoh ko'hna shaharga farzandlik izhorlari, milliy tuyg'u iftixori bilan limmo-lim.

Shoirning mustaqillikka shukronalik ruhida bitilgan she'rlari bugungi kunlarimizning qadriga yetishga chorlaydi. Zero, u Vatan haqida yonib kuylaydi, she'rlari muhabbat tuyg'ulariga yo'g'rilgan. U ona tilini sevadi, uni madh etadi, nafaqat madh etadi, unga fido bo'la olishini baralla aytadi. Uning qalbiga yurt tabiati ilhom soladi, tuyg'ularini junbushga keltiradi, natijada ohorli lirik obrazlar shoir she'rlarida milliy liboslari bilan bo'y ko'rsatadi. Shu jihatdan, Shodmon Sulaymonning Vatan haqidagi bitiklari birorta shoirni takrorlamaydi, uning o'xshatish-u tashbehlari betakror, har satrida yurtga bo'lgan buyuk ishq ruhi ufurib turadi. Bu she'rlar manzuma, qasida, g'azal, mansura shakllarida yozilgan. Jumladan, uning "Iftixor" she'ri Vatan haqidagi go'zal manzumadir. She'r an'anaviy barmoq vazni 5+5=10 turoqda bitilgan.

Yurtim, desam, jo'shadi qalbim.

Tomirimda gupuradi qon.

Axir, baxt va iqbol kuyiga

To'liq erur yana qay makon [1, 6].

Binobarin, yurt ishqida yongan lirik qahramon shunchaki "Vatanni sevaman" deb balandparvoz so'zlamaydi. Balki tomirida gupurayotgan qonda, yurtda yangrayotgan baxt va iqbol kuyida unga bo'lgan qaynoq va beadoq mehrni tuyadi.

Olis moziy bag'rida yangrar

Bobolarning mag'rur na'rasi.

Har sahfası ulug' bir dovon –

Imonga yor har bir zarrasi [1, 6].

Lirik qahramonning qulog'iga olis moziy bag'ridan bobolarning mag'rur na'rasi eshitiladi. Vatan tarixining har sahfası ulug' bir dovonga qiyoslanadi.

Quchay deya tole manzilin,

Ma'rifatni bayroq qilgan u –

Dil to'rida abadiy to'lqin,

Dil to'rida pokiza tuyg'u [1, 6].

Lirik qahramon tole' manzillarini shu Vatan baxtida ko'radi. "Ma'rifatni bayroq qilgan" Vatanning dil to'rida abadiy to'lqin yashaydi.

Bu el uyg'onadi –

Tinch va osuda

Zamonlar sha'niga shukrona ayta.

Ko'rkam imoratlar – qutlug' obida

Yanglig' yurt chiroyin ochganda qayta [1, 7].

Bu el har tongda tinch va osuda uyg'onadi. Zero, bu osudalik va tinchlikni xalqimizga istiqlool tuhfa etdi. Shu bois xalq qalbida mustaqillikka shukronalik ruhi barq urib turadi.

Shoirning "Faxriya" nomli she'ri Buxoroyi sharif madhiga bag'ishlangan:

Jahon – bahri tamaddun, anda bir qirg'oq Buxoroman,

Hamon aylar takallum: "Pokiza tuproq Buxoro"man.

Minoram dovrug'i yetgan Arab birlan Ajam shohid:

Malaklar to'tiyo etgan muazzam toq Buxoroman [1, 10].

G'azal mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun tarmog'ida – hazaji musammani solim bahrida yaratilgan. Zero, shoir ta'biricha, jahon – tamaddun, taraqqiyot dengizi, Buxoro undagi bir qirg'oqdir. Bu tashbeh hayotiy mazmunga ega.

Shodmon Sulaymonning qasida uslubida bitilgan she'rlari ham mavjud an'ananing davomi sifatida ahamiyatli. Ularda Vatan madhi, istiqloolga, bugungi kunlarimizga shukronalik ruhi ufurib turadi. "Jur'at maydoni" she'ri zamonaviy barmoq vaznida yozilgan:

Buxoro – mangulik yorlig'i tekkan

Yurtlar karvoniga muqaddas mayoq.

Bunda oyat tinglab gullaydi tikan,

Bunda saksovullar yoqadi chiroq.

Niliy gumbazlarda o'tmish suroni,

Ulug' madrasada sharqona majlis.

Shu tuproq ulg'aytdi necha Sinoni,
Shunda kamol topdi ne ilohiy his.
Olis sarhadlarga uchgay laylaklar
Dunyoga yoyay deb ovozasini.
Ammo qishdan chiqmay kelgay daraklab,
Muazzam o'n ikki darvozasini... [1, 13].

Satrlar qatida Buxoroga bo'lgan yoniq muhabbat, mehr hislari alangalanib turadi. Taniqli adabiyotshunos I.Haqqulov shoir she'rlarini tahlil etar ekan, shunday yozadi: "Shodmonning ilhom qaynog'i, eng avvalo, Buxoro. Uning deyarli barcha she'rida jism-u joni ila yurtiga bog'langan buxorolik shoirning nafasini his eta olasiz. Ayniqsa, tarixiy tuyg'ularning yorqinligi va haqqoniyligi alohida ahamiyatga molikdir. Shodmonning she'rlarida tarix qa'rida ko'milib yotgan ko'hna dardlar emas, dard va azobning tarixi aksini topgan" [2, 13]. Bu fikrlar juda asosli. Shoirning qaysi janrdagi she'ri bo'lmasin, ularda ko'hna va mo'ysafid, ayni paytda, navqiron Buxoro surati bo'y ko'rsatib turadi. Tahlil etayotganimiz she'r ham shoirning faxriyasi, yurtga muhabbatining tajassumi. Mangulik yorlig'i tekkan yurtlar karvoniga muqaddas mayoq – Buxorodir. Bu tashbehda shoirning muhabbat hislari ham qo'shilganligini anglamaslik mumkin emas. Qolaversa, Buxoro tuprog'i – muqaddas. "Buxoro quvvati islomi din ast", deyiladi. Zero, shoir "Bunda oyat tinglab gullaydi tikan" tarzida tashxis yaratar ekan, xuddi shunga ishora qiladi. "Bunda saksovuillar yoqadi chiroq" satri ham shoirning badiiy topilmasi deyish mumkin. Geografik nuqtai nazardan Buxoro cho'l zonasida joylashagn. Tashxis uchun qo'llangan badiiy obraz "saksovuil" esa cho'l o'simligi. Niliy gumbazlar o'tmish suronlaridan so'zlaydi. Ular tarixning "tirik" guvohi, aslida. "Shu tuproq ulg'aytdi necha Sinoni" satri esa Buxoro yetishtirgan mutafakkir olim Ibn Sinoga ishora qiladi. Ushbu she'r qasida janri xususiyatlarini ko'p jihatdan ifoda eta olgan.

"Men Vatan deb yo'lga tushdim" deb boshlanuvchi sochma she'ri Vatan haqidagi go'zal qo'shiq yanglig' jaranglaydi. Undagi ichki qofiya – sa'jdan foydanish xalq dostonlari uslubini yodga soladi. Bu manzuma yurtga sadoqat, mehr tuyg'ulari bilan yo'g'rilgan: "Men Vatan deb yo'lga tushdim, men Vatan deb yo'lga tushdim, yurtim, seni jondan ortiq ko'raman, deb yo'lga tushdim. Sen otamsan, sen validam, o'g'lim yayrab o'sgan dalam, sen qay tomon yo'llar bo'lsang, boraman, deb yo'lga tushdim" [1, 4]. E'tibor berilsa, ushbu badiiy parcha xalq dostonlari uslubida bitilgan. Unda ichki ohangdorlik (otam, validam, dalam) saj' mavjud. "Men Vatan deb yo'lga tushdim, shul chaman deb yo'lga tushdim, yo'lim to'ssa qay bir nokas yanchaman deb yo'lga tushdim. Ona bo'lib ko'zyoshimni artgan jondan aziz yurtim, tikaningni sanchaman, deb yo'lga tushdim" deb yozadi shoir. Uning lirik qahramoni – chin vatanparvar inson. U – Vatani uchun har nega tayyor fidoyi kishi. Ichki ohangdorlik satrdan satrga o'tgani sayin yanada sayqal topib, badiiy mazmun boyib borgan. Undagi "chaman", "yanchaman", "sanchaman" so'zlari shunchaki ohangdoshlik bo'lmay, matnda o'ziga xos kalit – ochqich vazifasini o'tab kelgan. Ya'ni lirik qahramon uchun Vatan yo'lidagi fidoiyligini yorqin ifodalovchi vositaga aylangan: "Men Vatan deb yo'lga tushdim, jon Vatan deb yo'lga tushdim, qon silqigan yillar bag'rin titaman, deb yo'lga tushdim. Momo dedim, boba dedim, To'maris-u mard Shiroqni, yov yo'lga tutaman deb yo'lga tushdim" [1, 4]. "Qon silqigan yillar" – Vatanning qonli kechmishi sahifalarini ifoda etadi. Qolaversa, Momo (Momo Havo), Shiroq, To'maris singari tarixiy nomlarga ishora qilish orqali talmeh yaratib, Vatanning ko'hna tarixi boyligini ifoda etadi. "Men Vatan deb yo'lga tushdim, men Vatan deb yo'lga tushdim, Cho'lpon menga bitgan xatni topaman, deb yo'lga tushdim. Ko'zga suray, deya chopdim Qodiriyning so'ngaklarin, ko'ksi giryon Usmon xokin o'paman, deb yo'lga tushdim" [1, 4]. Vatan deb yo'lga tushgan lirik qahramon yaqin tarixning qora dog'lariga duch keladi. Talmeh orqali ifodalangan ushbu satrlarda shoir Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir kabi qalbi qatag'onning qilichida chopilib ketgan millat oydinlari – ma'rifatparvar, erkarparvar ijodkorlarga ishora qiladi. "Men Vatan deb yo'lga tushdim, hur chaman deb yo'lga tushdim, sen istasang, osmonlarga uchaman, deb yo'lga tushdim. Asli mening validamdir – qo'li qadoq onalaring, oq sochlarin silab, mahkam quchaman, deb yo'lga tushdim" [1, 4]. Fidoyi vatanparvarning yurtga sadoqati nihoyatda cheksiz. "Vatan", "chaman", "uchaman", "quchaman" singari so'zlar ichki ohangdorlikdan tashqari, poetik fikrni ta'sirchan ifodalashga xizmat qilgan. Zero, shoir Vatanni onaga qiyos etar ekan, unga fido bo'lish onaga fido bo'lish bilan barobar ekanligini uqtiradi. "Men Vatan deb yo'lga tushdim, bol Vatan deb yo'lga tushdim, sahrosi gul, g'unchalari ol Vatan, deb yo'lga tushdim. Bir lahzalik mehmon derlar bu dunyoda odamzodni, men sendaman, sen ham menda qol, Vatan, deb yo'lga tushdim!" [1, 4]. Bu satrlardagi tashbehlar ham an'anaviy bo'lsa-da, ohorli mazmuni bilan she'rxonni o'ziga tortadi. Binobarin, Vatanning har qarichi aziz, degan tushunchani shoir "sahrosi gul", "g'unchalari ol" tarzidagi obrazli ifodalarda she'rxonga yetkazadi. Bu misralardan Oybek ohanglarini eshitish mumkin:

Vatanni sev, tuprog'ini o'p,
Har qarichi muqaddas bizga.

Cho‘lidagi hatto quruq cho‘p,
Jondan aziz yuragimizga [3, 104].

Bunda cho‘ldagi quruq cho‘p va saksovul obrazlari ikki vatansevar ijodkor tuyg‘ularini birlashtirib turadi.

Ma‘lumki, inson tuproqda tug‘iladi, tuproqda yashaydi va yana shu tuproq bag‘riga singib ketadi. Shoir ana shu hayotiy fikrni “Bir lahzalik mehmon derlar bu dunyoda odamzodni, men sendaman, sen ham menda qol, Vatan, deb yo‘lga tushdim!” [1, 4] tarzida ifoda etadi. Bu she‘rdagi xulosaviy fikr sifatida jaranglaydi.

Umuman olganda, Shodmon Sulaymonning yurtga, Buxoroga, tug‘ilib o‘sgan zaminga, uning qadim tarixiga o‘tli muhabbat bilan yo‘g‘rilgan she‘rlari Vatan lirikasining o‘ziga xos yorqin sahifasini tashkil etadi. U qo‘llagan har bir tashbeh, sifatlash, tasvir vositasi, badiiy obrazda Vatan timsoli gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шодмон Сулаймон. Мен бахтли яралдим. – Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2015. – 136 б.
2. Ҳаққулов И. “Мен умримни яшаётирман...” // “Бухоро мавжлари”, 2005. – №4. – Б. 33–34.
3. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. 2-том. – Т.: Фан, 1975. – 104 б.
4. Раҳимжонов Н. Туғёнли қалб тўлқинлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2010. – 27 август.
5. Сафаров О. Изтиробнинг умидбахш мавжлари. Китобда: Шодмон Сулаймон. Хосиятли кун. – Бухоро: Бухоро, 2001. – Б. 3-4.

БУХОРО БИЗДАНДИР, БИЗ БУХОРОДАН!

Жамилова Башират Сатторовна

*Бухоро давлат университети,
ўзбек тилишунослиги ва журналистика кафедраси
профессори, филология фанлари доктори*

Аннотация. Мақолада Абдурауф Фитратнинг бадий ва сиёсий публицистикасида илгари сурилган мавзу ва муаммолар таҳлил қилиниб, унда Бухоронинг тутган ўрни, бухороликлар турмуш тарзи, мактаб ва маориф тизимидаги камчиликларнинг ифода усуллари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: публицистика, памфлет, тадқиқ, таҳсил, бадий публицистик, тараққиёт, газета, мақола, фелъетон, жадиҳчилик.

Кириш. Абдурауф Фитратнинг серкирра ижодида публицистика алоҳида ўрин эгаллайди. Бухоро жадиҳчилик ҳаракати, ижтимоий-сиёсий ҳаётида Фитратнинг йирик тарихий шахс сифатида танилиши бежиз эмас. Унинг ҳар бир асари, жумладан, ўткир публицистик мақолаларида ҳам ўз даврининг муҳим сиёсий, ижтимоий, маиший ҳаётдаги долзарб муаммолар мавзу сифатида белгиланган. Фитрат лирик ва драматик асарлари билан бирга публицистикада ҳам Шарқ маданиятининг ўрта асрлардаги жаҳонга доврқ солган қудратини таъриф-тавсиф этади, мумтоз адабиёт анъаналарига мурожаат қилади; айна пайтда XX асрга келиб илм ва тараққиётда анча илгарилаб кетган Оврупонинг салбий қусурлари, жаҳон сиёсатидаги аччиқ ҳақиқатларни баён қилишда Ғарб адабиётидаги жанр ва усуллардан кенг фойдаланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Маълумки, XVII-XVIII асрлардаги француз инкилобини тайёрлаш даври, Англия саноати ривождаги бурилиш ва буржуа муносабатларининг ўсиши Европада публицистикани янги тараққиёт босқичига кўтаради. Публицистика бу пайтда сиёсий қарашнинг бадий либосга ўралган алоҳида шакли сифатида майдонга чиққан. Ирландия озодлиги учун кураш, чартистлар ҳаракати, Сицилия тўқимачиларининг юришлари каби воқеалар матбуот эътиборини ўзига тортган. Худди шу вақтларда Ж.Свифт, Д.Дефоларнинг ижтимоий ҳаёт, ахлоқ, иқтисод, тарих, сиёсат, дин ҳақида баҳс этувчи машҳур памфлетлари ва мақолалари ёзилган. Ёхуд, Вольтер, Руссо, Дидро, Бомарше, Бабёф сингари буюк мутафаккирларнинг жаҳон тамаддуни тарихида катта аҳамиятга эга бўлган публицистик мемуарлари яратилган. [4]

Абдурауф Фитрат Бухоро жадиҳларининг йўлбошчиларидан бири ва истиқлолчи ёшлар раҳнамози эканлиги кўп манбаларда қайд этилган. Унинг ижодий камолотида XX аср бошларидаги Оврупо ижтимоий ҳаёти ва илм-фан тараққиётининг таъсири катта бўлган. Фитрат 18-19 ёшларидаёқ ҳаж сафари муносабати билан Афғонистон, Эрон, Покистон, Ҳиндистон, Арабистон мамлакатларидаги ўзгаришларни, жадиҳ мактаблари тараққий топиб кетаётганини кўради, 1909-1913

йилларда эса Туркиядаги миллий-озодлик ҳаракати намоёндалари ва у ерда таҳсил олаётган бошқирд, татар, озарбайжон тараққийпарварлар билан маслакдош бўлган. [2] Бинобарин, Фитратнинг Туркияда таҳсил олган йилларида ёзилган бадиий-публицистик асарлари ватанпарварлик ва истиқлол ғояси билан суғорилган. Дарҳақиқат, бу давр адабиёти миллат дарди билан тўла. Деярли ҳар бир сўз, ҳар бир ишоранинг замирида истиқлол дарди ётади. [4] Жумладан, унинг “Мухторият”, “Туркистонда руслар”, “Англиз ва Туркистон”, “Шарқ сиёсати” каби публицистик ижод намуналарида “ғоявий-ижодий жанг” ёрқин кўзга ташланади. Таъкидлаш жоиз, Фитратнинг публицистик мақолалари асосан матбуот учун мўлжалланганлиги учун ҳажман ихчам. Аммо уларда публицистикага хос далил, мушоҳада, муносабат, реал ижтимоий воқеликнинг таҳлили ёрқин акс этади. Уларни баён этиишда муаллиф образлиликдан ҳам кенг фойдаланади.

Зеро, унинг “Мунозара” асари ғоявий-мавзувий жиҳатдан долзарб. Унда ўрта асрларда илм-маърифат маркази ҳисобланган Бухорои шарифнинг сўнгги икки юз йил ичида жаҳолат ва мустамлака ботқоғига юз тутган мутаассиб аҳволи тўғрисида мунозара боради. Фаранги хур фикрли истиқлолчи тимсолида гавдаланиб, муаллиф ўз қарашларини унинг сиймосида ифодалагани бежиз эмас. Фаранги – Франция, умуман, европалikka оид бўлиб, ёзувчи ўз ғояларини улар номидан баён қилиши асосли эди. Аслида бу, – деб ёзади Н.Наимов, – Истамбулда турк, татар, озарбайжон ва бошқа мусулмон миллатлари, вакиллари бўлган талаба ёшларнинг ўзаро мунозаралари инъикоси сифатида яратилган эди”. [2]

Француз маърифатпарвар ва ижтимоий адабиётида, асосан, эски тузумни, монархияни, хурофот ва бидъатни фoš этиб, шу тариқа халқни озодликка, эркак чорлаш мотивлари Чўлпон шеърларида ҳам акс этиб, Ватанни, миллатни истибдоддан қутулишга чорлаш, унга қарши курашга отланиш мотивлари билан тўйиниб бориши бежиз эмасди. Чўлпон ижодида нинг шаклланишида жаҳон тарихи, шу жумладан француз жамиятида бўлиб ўтган тараққийпарвар ҳаракатлар муҳим рол ўйнагани эътироф этилади.

Франсанинг ихтилоли неча йиллар тортилди,
Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди,
Қанча жонлар талаф бўлди, қанча қонлар тўкилди,
Қанча тўғри қаҳрамонлар “кофирлар” деб сўкилди.
Курашдилар азаматлар, ҳурриятни олдилар,
Франсани саодатли тўғри йўлга солдилар.
Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг шунга ихтимом,
Ўлим кутган дўстингиздан сизга салом, эҳтиром. [5]

Б.Назаров эътирофича, француз жамиятида рўй берган ҳодисаларга нисбатан айtilган “Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди” деган фикр замирида наинки француз ҳаёти, балки ўша давр Туркистон ҳаётига ҳам дахлдор экани таъкидланади. Яхши ҳаёт, янги турмуш учун қон тўккан қанчадан қанча қаҳрамонлар “кофир”ликда айбланди, дейилган фикр ҳам бунга далил, дейди олим.

Бинобарин, Фитратнинг “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи” асари ва публицистик мақолалари Туркистондаги баайни шу каби масалаларнинг кескин фoš этилишига бағишланган. Туркистон жадидчилигини тадқиқ этувчи айрим олимларнинг таъкидлашларича, маҳаллий жадидлар 1917 йилга қадар умумий бир дастурга эга бўлмаганлар. Уларнинг фикрича, туркистонликларнинг дунёқарабини бир қадар ўзгартира олган Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳи” асарлари 1917 йилга қадар туркистонлик жадидларнинг норасмий дастури сифатида қабул қилинган эди. [6.95] Айни шу фикрни япониялик олим Ҳ.Коматсу ҳам илгари суради ва Фитратнинг юқоридаги икки асари Бухоро ва Туркистондаги жадид - ислохотчилик ҳаракатининг манифести бўлганлигини таъкидлайди. [7]

Таҳлил ва натижалар: Жумладан, “Мунозара” бадиий-публицистик асарида усули жадид мактабларини очиш, унинг яхши томонларини тарғиб қилиш кўзда тутилган бўлса ҳам суҳбат асносида барча соҳадаги муаммолар, иқтисодий-сиёсий таназзул ва унинг сабаблари кўрсатиб берилган. Хотин-қизларнинг билимсизлиги, Бухоро халқининг замонавий касб-ҳунарлардан орқада қолиши етмагандай, ҳарбий аскар, оловли ҳарб қуруллари – тўп, милтиқ, динамит, бўмба сингарилар, лашкарни сафарбар этмоқ учун эса кема ва бронопоездларга эга бўлган давлатларга қарши ҳеч қандай кучга эга эмаслиги таҳлил қилинади. Бу улкан муаммоларни ҳал қилишнинг ягона йўли ёшларга илм-маърифат бериш экани, қобилятли ўқувчиларни чет мамлакатларга таҳсилга юбориш, қобиляти сустроғини эса янги мактаблар очиб, топшириш масаласи илгари сурилади. Муаллиф фаранги тилидан мактаб ва мадрасалардаги эскича ўқитиш ва янги жадид мактаблари ўртасидаги тафовутларни бирма-бир таҳлил қилиш орқали, таълим тизимидаги ислохотларга эътибор қаратиш зарурлигини ойдинлаштиради. “Таҳсили жадиданинг равиши шуки, дейди Фаранги, – болани олти

ёшлигидан мактабга юбордилар, у ўн тўқиз ёшида олим, мутадайин, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, сиддиқ, одил, тамом исломий амрларга мутиъ, бутун инсоний шартларга муштама(и)л бир шахс бўлади.” [1] (Таъкид бизники – Б.Ж.)

Абдурауф Фитрат шу тарика, таълимда ўз даврига хос бўлган диний билимлардан бутунлай воз кечишни эмас, балки уни янада чуқурроқ билиш орқали иймонли, диёнатли, садоқатли бўлиш, шу билан бирга янги мактабларда дунёвий илмларни ўрганиш орқали ўз миллатининг келажаги, тараққиёти учун қайғурадиган ватанпарвар, миллатсевар, чинакам инсоний фазилатларга эга, яъни инсонийликка дахлдор шахс бўлишини назарда тутган.

Мунозарада фарангилар, умуман, Оврупо султонларининг илм туфайли барча соҳада тараққий этганликлари қатор далиллар орқали ойдинлашади. Мударрис ўз юрти тартиб-қоидаларини оқлашга уринса ҳам суҳбат якунида фарҳанги мулоҳазаларига қўшилгани аён: унинг донишманд одам экани, Ватани ва миллати дардларини тўғри топиб, улардан қутулиш иложини ҳам яхши баён қилганини эътироф этади. Хотимада эса муаллиф тилидан Бухоро ҳукмдори ва халқига мурожаат этиб, илм-маърифат йўлини тутиш зарурлиги уқдирилади. Ундаги даъват шу қадар кучлики, бу ўз даврида ҳам миллат тафаккурини уйғотишга хизмат қила олган. Муаллифнинг: “Бухоро бизнинг саждагоҳимиздир... Бухоро бизнинг жонимиз-ла баробар маҳбубимиздир, Бухоро биздандир, биз Бухородан!” – деган хитобларида чинакам ватанпарварлик устувор. (Таъкид бизники-Б.Ж.) У она-юртининг хору-зорликда яшаётгани айниқса чет мамлакатда юриб, яққол ҳис қилган эди. Бутун Европа мамлакатларида кескин ривожланиш бораётган, Франция, Германия, Англия, Италия каби мамлакатлар тараққиётдан орқада қолиб, ночор кун кечиравётган халқларни мустамлака гирдобига тортаётганини англаб турган адиб юртдошларини ғафлат уйқусидан уйғонишга даъват этади. “Уялмаймизми, ҳар куни насронийлар оташ ароба, ўт-кема ва телеграф симлари каби минг турли ҳунарлар зоҳир қилмоқдалар, бизнинг саноатимиз сайр аравача ва софол офтобалар билан чекланмоқда. Тфу, бу қадар қаро кунимизга, эшигу девордан ҳам хижолат чекмоғимиз лозим...” [1]

Албатта, чоризм бундай исёнкор фикрларни тушунмаслиги мумкин эмасди. Ўлкада истиқлол ҳаракати бошланмай, унинг олдини олиш чоралари излангани тарихдан маълум. Бинобарин, асарнинг эрк ва озодлик ҳақидаги баённома эканлиги яққол англашилди. Ундаги ғоялар ҳануз долзарб. Айниқса, иқтидорли ёшларни чет элда таълим олишга юбориш, ривожланган мамлакатлардаги ишлаб чиқариш саноати ва технологиясини ўрганиш, кўп соҳаларда ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш каби асрий орзулар мустақиллик йилларида рўёбга чиқмоқди. Роппа-роса бир аср илгари жадидлар, маърифатпарвар зиёлилар орзу қилган ҳаёт мустақиллик авлодларига насиб этди.

Абдурауф Фитрат мазкур бадиий-публицистик асарни ёзганида ҳали ўттиз баҳорни ҳам қаршиламаган, чет элда сабоқ олаётган талаба эди. Аммо унинг фикрлашида диний-дунёвий билимлар эгаси бўлган маърифатпарвар ёзувчи ва шоир, она-юртини саждагоҳ каби муқаддас билган садоқатли фарзандгина эмас, етук иқтисодчи ва сиёсатдон олим, тарих ва тараққиёт илдизларини кўра олувчи гегемон даражасини кўриш мумкин. Бу жиҳат Фитратнинг “Мухторият”, “Туркистонда руслар”, “Англиз ва Туркистон”, “Шарқ сиёсати” каби публицистик мақолаларида ҳам кескин тус олади. Ёзувчи насрий асарларида умумлаштириб берган масалаларни публицистикада аниқлаштиради. Туркистоннинг ва Бухоронинг ўша пайтдаги аҳволи эмас, истиқболини ҳам бадиий башорат қилиб, келгусидаги қора кунлардан огоҳ этади. У Франция, Ҳиндистон, умуман, Шарқ ва Оврупони бежизга қиёсламаган. Европа мамлакатлари бу даврда босқинчилик сиёсатини олиб борган бўлса, Шарқ мамлакатларида миллий озодлик ҳаракатлари бошлаб юборилган эди. Аммо, илм ва тадбиркорлик ҳар икки кутб учун бирдек муҳимлигини англаб етган Фитрат ҳам ўз асарларида истиқлол ғояси, миллий озодлик ҳаракатларини даставвал илм-маърифат сиз эгаллаб бўлмаслигини ифода этади. Бинобарин, унинг ҳар бир асари, шеъри, публицистик мақолаларида тараққиёт ва истиқлолият эшиги – илм-маърифат экани исботлаб берилган.

Адибнинг “Шарқ сиёсати” асари эса “Иштирокиюн” газетасининг 1919 йилдаги 23,25,26 октябрь сониди, сўнгра Тошкентда алоҳида рисола ҳолида чоп этилган.[1] Унда Шарқ ва Оврупонинг тарихи, тадрижи, ачинарли қисмати таҳлил қилинади. Муаллиф Шарқ халқларининг яқин тарихидаги қонли урушлар, мустамлакага айланган мамлакатлар қачондир тинчлик ва тараққий бешиги бўлганлиги, маданиятнинг йўлбошчиси, билим ва ҳунарнинг ўчоғи эканлигини асосли далиллар билан шарҳлашга ҳаракат қилади. “Чинлилар ёзиш учун қоғоз ясаганда оврўпалилар *ўнг-сўл қўлларини бир-бириндан айира олмас эдилар...* Бағдодда араб санъатчилари соат ясаб, Оврупага йубарганда, Париснинг (Париж) у палладаги ангеллари “бу қути ичида шайтонлар бор” деб соатни *ташлаб қочган эдилар*”.[1] Шунга ўхшаш, Эрон, Юнон, Ҳиндистон, Миср каби мамлакатларда турли маданият мактаблари барпо этилгани таъкидланиб, эндиги хор-у зорликлар сабаби изоҳланади: “Биз

шарқлилар, даҳи тинчлик ва роҳат сўнгинда бузулиб қолдиқ, йўлдан оздиқ, эзгу тилақларимизни унута бошладик. Билим ва ҳунардан юз қайтардик, бирлик ва ахлоқдан айрилдук, оқчага берилдик, *оқчага сотилдук...*” Натижада ҳар бир мамлакат навбати билан тинчлик ва тараққий босқичларидан *“қуллик ва йўқсуллик чуқурларига юмалаб туша бошладилар. Шарқнинг бутун ишлари онгсиз беклар, тушунчасиз хонлар, миясиз муллалар, билимсиз эшонларнинг қўлига ўтди. Бунлар Шарқнинг бутун тузук ва интизомини бузуб юбордилар. Хонлар ўз қоринларини тўйдирмоқ учун халқни бир-бири билан урушдирдилар, мамлакатнинг муҳим ва жонли ўрунларини сотдилар, муллалар ўз иставларига “дин” отини тоқиб бозорга чиқардилар, дин, тангри, пайғамбар, учмоҳ ва тамуғ орқали Шарқ халқини талай бошладилар”*. [1] Таъкидлаб кўрсатганимиз образли ифода ва халқона иборалар ёзувчининг публицистикада ҳам бадиий сўздан, хусусан, халқ латифаларига хос истехзоли пичинг, кесатиқ ва киноялардан ўринли фойдаланганини асослайди. Публицистикашунос О.Тоғаев таъкидича, “публицистикадаги образлилик мақоладаги мантикий муҳокамаларга ўзига хос руҳ бағишлайди”. [8]

Фитрат публицистик тадқиқотга алоҳида эътибор қаратади: мавжуд воқелик сабабини излайди. У бутун Шарқ ҳақида асосли фикр юритса-да, асосан, Туркистон назарда тутилаётгани равшан. Шу сабаби ўтган аср бошларидаги мамлакат аҳволи Шарқ тимсолида уйғунлашади: *“...Шарқ гафлат ва билимсизлик тамуғларига юмалаб ётатурган чоғда Оврупа кўзи уйқусиндан янгигина турар эди. Оврупадилар узун ва зарарли уйқусидан уйғонгач, оч қолган йиртғучилар каби Шарқ устига отилдилар. Дунёнинг энг ёғли бир бўлаги бўлган Шарқ йиртғучи ҳайвонлар орасинда қолган семиз, лекин кучсиз бир қўй ҳолатини олди. Оврупа йиртқичлари Шарқнинг ҳар ёниндан солдирдилар. Тиш, тирноқларига илнган ерларини йиртиб, узуб олабердилар..* [1] Ушбу таъкидлардан бадиий публицистиканинг памфлет жанрига хос ўткир фош этиш усули кўзга ташланади. Памфлет аслида юнонча сўз бўлиб, ўт қўймоқ, ёндирмоқ деган маънони билдиради. Кейинчалик бу инглиз тили орқали оммалашиб, шу куннинг муҳим масаласига бағишланган ва кескин фош этиш тарзида ёзилган асарга нисбатан қўлланиб келинди. Зотан, памфлет жамиятнинг шу кундаги, айна замондаги ҳаётида учрайдиган ижтимоий иллат ва нуқсонларни кучли ҳажвий услубда тасвирлаб, фош этувчи асар, публицистика жанридир. [4]

Абдурауф Фитрат барча таланган ва таланаётган мамлакатларнинг умумий аҳволи, қисматини ўхшаш далиллар билан таққослар экан, “Оврупанинг оч қирғийлари” Шарқдан олган мамлакатларда тараққий ва маданият деган нарсани қатъиян кўргузмай, бизга берадиган нарсалари: сафоҳат, ахлоқсизлик, қумор ва шаробхўрлик” экани, ёки “Шарқга маданият мактаблари, инсоният мадрасалари очармиз деб келган Оврупа жаҳонгирлари фоҳишахона ва майхонадан бошқа нарса очмаган”лари ва бунинг мақсад ҳамда сабабларини фош этади: “Ажабо, Оврупа жаҳонгирлари бу ишларни билибми қилдилар, билмасданми қилдилар? Албатта, билиб қилдилар, жўртага қилдилар,” – дейди публицист. Мушоҳада қилинишича, уларнинг фикри халққа маданият ва маориф бериб, тараққий эттириш эмас, балки, турли фоҳишахоналар ва майхоналар очиб, “ахлоқимизни бузмок, бизнинг соғлигимизни хароб этмак ва уруғимизни курутиб, бизни ишдан чиқармок ва ўз қўлларига муҳтож қилиб қўймоқдир.” Муаллиф русиянинг туркистонликлар учун қўллаётган сиёсати ҳам шундай эканлигини-да рўй-рост таъкидлайди. Шу сабабли у шарқликларнинг меҳнат усули, деҳқончилик ва ҳунаромандчилик сирларини Оврупа эгаллай олмаслигини, Русия эса шарқликлар билан келишиб яшашга мажбурлигини қатъий уқдиради. Публицистик асарда нафақат шу каби масалалар, балки дунё “жаҳонгир”лари ўртасидаги ўзаро келишмовчиликлар натижасида авж олган сиёсий хуружларга ҳам муносабат билдирилган.

Хулоса ва таклифлар. Умуман, бу каби тарихий воқеалар эндиликда холисона баҳоланмокда. Ўз вақтида ҳам Чўлпон асарларида, А.Қодирийнинг “Сиёсат майдонида”, “Шўх байтал” сарлавҳали фелъетон ва памфлетларида шундай руҳ устувор бўлган. [4] Абдурауф Фитрат публицистикада ижтимоий-сиёсий долзарб воқеликни кескин танқид қилиш орқали ўқувчида мавжуд ҳодисага нисбатан кучли нафрат, ғазаб уйғотишда ғарб адабиётидаги етакчи жанрлардан фойдаланган бўлса, уни ифодалашда шарқ адабиётига хос ташбеҳлар, кўчма маъноли сўзлар, бунда уюшиб келган феъл кесимларни қўллаш орқали маъно таъсирчанлигига эришади: *“Бояқши Шарқ ўз жонини қутқарғали кўб тиришди, тебранди, қичқирди, додлади, югурди, ҳамла қилди, қочди, қўрқутди, ялинди, эсига келган ҳар йўлга кириб кўрди”*. [1] Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги маъно товланишларининг майдони кенг. Мазкур матн орқали эса мустамлакага айланган шарқликларнинг босқинчилик сиёсатига жимгина қараб турмай, қўлларида келадиган барча кучларни ишга солгани, ғалаён кўтаргани (*тебранди*), истибдод ва зулмга қарши баралла курашгани, жанг қилиб, гоҳ енгиб-енгилгани, хулласи, иложсизлик қурбони бўлганини англаш мумкин.

Абдурауф Фитратнинг “Бухоройи шариф” газетасидаги публицистик фаолиятида ҳам “Истикбол” сарлавҳали долзарб муаммоли мақоласида бухороликлар ҳаётининг кўп қирраларини: иқтисодий инқироз, халқнинг қашшоқлиги, саводи жуда пастлиги кескин танқид қилинади. “Бухоройи шариф” газетасида Айний, Фитрат, Мирзо Сирожиiddин Ҳаким, Саҳбо, домла Иқромча, Самад Мансур, Ҳамидхожа Меҳрий ва Мирза Жалол Юсуфзода сингари етук алломалар ўзларининг янги усул мактаблари, маърифий ва публицистик йўналишдаги мақолалари билан фаол қатнашиб турганлигини тадқиқотчилар алоҳида эътироф этадилар.[9]

Хулоса қилиш мумкинки, адибнинг мақолаларида кўтариб чиқилган мактаб ва мадрасалардаги ўқитиш тизими муаммолари, халқнинг истиқболи ҳақида қайғуришидан кўзланган асосий мақсад Бухоронинг жаҳон тамаддунидаги ўрни масаласи эди. Ривожланган Оврупо давлатларига қиёсан мушоҳада юритган адиб Бухоронинг илм ва урфон маскани сифатида қайта шухрат топтоғига ишонган, албатта! Не ажабки, бугун Бухоройи шарифнинг доғруғи жаҳонга танилаётганган, жаҳон тамаддунидаги ўрни алоҳида эътироф этилаётган экан, бунга бир аср илгарийёқ пойдевор қўйилганига гувоҳ бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурауф Фитрат. ТА. 1-жилд. – Т., “Маънавият”, 2000.
2. Н.Наимов. Бухоро жадиidlари. – Т., “Фан”, 2000.
3. Н.Наимов. Фитрат фожиаси. – Т., “Фан”, 2005.
4. Б.Қосимов. Уйғонган миллат маърифати. –Т., “Маънавият”, 2011.
5. Назаров Б. Ўзбек ва француз озодлик шеърляти. Китобда: Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2016.
6. История общ,ественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX-начало XX века). Самарканд: М ИЦАИ, 2012. – С. 95-96.
7. Komatsu Hisao. Intellectuals in the Modern Islamic World. www.ziyouz.com kutubxonasi
8. Тоғаев О. Ўзбек бадий публицистикаси. –Тошкент, 1986.
9. Темиров Ф. С.Айнийнинг ижодий мероси бухородаги жадидчилик ҳаракатини ўрганишда муҳим манба. Китобда: Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2016.

SUKUT – NOLISONIY BIRLIKNING KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Yuldasheva Dilorom Nigmatovna

*Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrasi professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya. *Asrimizning uchinchi o‘n yilligiga kelib antroposentrik yo‘nalish o‘zbek tilshunosligi uchun nisbatan yangi yo‘ndashuv sifatida lisoniy va nolisoniy birliklarning kognitiv xususiyatlari tadqiqiga qizg‘in kirishdi. Milliy til va milliy tafakkur mushtarakligidan kelib chiqqan holda har bir lisoniy hodisaning kognitiv, ekspressiv, akkumulyativ jihatlarini tekshirish mazkur yo‘nalishning asosiy vazifalaridan sanaladi. Zero, har bir tilni o‘sha til egasining nutqi, nutq madaniyati bilan birga ijtimoiy muhit, milliy mentalitet, milliy etiket kabi omillar uyg‘unligida tahlil etish ahamiyatli.*

Ushbu maqolada diskursning tarkibiy qismi bo‘lgan sukut hodisasiga antroposentrik paradigmada yondashish masalasi, ya‘ni nutq to‘laqlonliligini ta‘minlovchi, lisoniy birliklarni sayqalloovchi, to‘ldiruvchi nolisoniy birliklardan biri sukutning kognitiv xususiyatlari tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: *nutqiy muloqotda sukut, antroposentrik paradigma, nutqiy muloqot, ichki nutq, tashqi nutq, noverbal vositalar*

Antroposentrik tilshunoslik o‘zbek lisonshunosligi uchun nisbatan yangi, jahon tilshunosligi uchun esa, kamida ikki yarim asrlik tarixga ega bo‘lgan yo‘nalish hisoblanadi. Antroposentrizm so‘zi yunoncha *anthropos–odam* hamda lotincha *centrum–markaz* ma‘nosini bildiruvchi so‘zlar birikuvidan hosil bo‘lgan [2]. M.V.Pimenova, O.N.Kondratevalarning “Концептуальное исследование” (Москва, 2014) kitobi ma‘lumotlariga ko‘ra, antroposentrizm termini dastlab qadimgi yunon falsafasining “*Inson koinot markazidir*” degan g‘oyani ilgari suruvchi qarashiga nisbatan qo‘llanilgan bo‘lib, bu g‘oya, ayniqsa, o‘rta asrlarda Yevropada keng tarqalgan.

Hozirgi vaqtda tilshunoslikning yetakchi paradigmalaridan biri sifatida tan olingan antroposentrizmning ildizlari V.fon Gumboldt hamda L.Vaysgerberning nazariy qarashlaridan oziqlandi

[1]. Antropotsentrik paradigmaning shakllanishi til egasi – soʻzlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan bogʻliq. Demak, mazkur yoʻnalishning tadqiq yoʻnalishi mohiyatida "til-shaxs-nutq" trixotomiyasi turadi. Antropotsentrik paradigma tilni immanent tarzda, yaʼni oʻz egasidan ayro holda tadqiq etishga antipozitivistik qarashlarning yuzaga kelishi natijasida shakllandi [3; 8; 12].

Jahon tilshunosligida matnni antropotsentrik paradigma asosida oʻrganish, asosan, lingvistik semantika, lingvokognitologiya, psixolingvistika, lingvokulturologiya, pragmatik tilshunoslikka oid tadqiqotlarda koʻzga tashlanadi. Substansial yoʻnalishning asosiy samarasi tilning tizimli hodisa ekanligini isbotlashdan iborat boʻlgan boʻlsa, antropotsentrik paradigmadagi inson asosiy oʻringa chiqariladi, til esa, inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur deb qaraladi. Zero, rus adibi S.Dovlatov toʻgʻri taʼkidlaganidek: *"Inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil etadi"*. Shu bois *"inson aqlini, insonning oʻzidan, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib boʻlmaydi"*. (V.A.Maslova)

Yaqin yillargacha oʻzbek tilshunoslarining diqqatini oʻziga jalb etmagan, yetarli oʻrganilmagan nutqiy vositalarga antropotsentrik yoʻnalish eʼtibor bera boshladi. Zero, tilning voqelanishi boʻlgan nutqqa eʼtibor qaratish, nutqiy faoliyat jarayonini tadqiq obyekti sifatida tanlanishi zarurligi Praga lingvistik maktabi aʼzolari tomonidan 1929-yillardayoq eʼtirof etishganligi maʼlum [2]. Haqiqatan, istalgan til hech qachon vakuum holatida yashashi mumkin emas, odatda, til muayyan ijtimoiy sharoitda jamiyat kishilari orasida aloqa-aralashuv vositasiga aylangandagina asosiy mohiyatini namoyon etadi. Demak, tilning asl mohiyati uning nutqiy pragmatikasida toʻla yuzaga chiqadi.

Til informatsiyasining ichki va tashqi tomoni mavjud, ichki tomoni til strukturasiga oid boʻlsa, tashqi tomoni nutq vaziyatiga tegishli ekanligini bilamiz. Aynan, til informatsiyasining tashqi tomoni diskursda verbal birliklar bilan bir qatorda naverbal vositalarni ham taqozo etadi. Zotan, diskurs ularsiz toʻlaqonli boʻlmaydi.

A.Nurmonov tilning kommunikativ vazifasidan kelib chiqqan holda fikr ifodalashda tilga yondosh boʻlgan, funksional jihatdan uni kompensatsiya qiluvchi paralingvistik vositalar haqida toʻxtalib, aloqa-aralashuvda ahamiyatli boʻlgan ohang(ovoz)ning sifatii, miqdoriy xususiyatlari, shuningdek, imo-ishoralar tilshunoslikning oʻrganish obyekti boʻlishi kerakligini taʼkidlab oʻtadi [3]. Zotan, har qanday tilning markazida inson omili turarkan, diskurs adresant va adresat oʻrtasidagi munosabatlardan tarkib topar ekan, tilni uning doimiy foydalanuvchisi boʻlgan inson bilan birga oʻrganilishi maqsadga muvofiq. Biz shu oʻrinda aloqa-aralashuvda nihoyatda ahamiyatli boʻlgan sukut hodisasini ham ohang, imo-ishoralar bilan teng barobar oʻrganilishi zarurligini qoʻshimcha qilmoqchimiz.

Aslida, sukut ham, ohang ham muloqotning asosiy maqsadi bilan bevosita aloqador boʻlgan, oʻrni kelganda, yangi bir axborot beradigan qismlardir. Odatda, inson fikrlarini toʻplayotgan, qilgan yoki amalga oshirishi zarur boʻlgan ishlarini sarhisob qilayotganda, biror narsani koʻzdan kechirayotganda, umr yoʻli, qilgan ishlari, oʻzi yoki oʻzgalarning ahvoli haqida oʻylayotgan paytda sukut qilib turadi. Mutaxassislarning fikricha, inson soʻzlashni oʻrganishiga ikki yil kifoya qilar ekan, biroq jim turishni oʻrganishiga baʼzan bir umri ham yetmas ekan.

Muloqot jarayonida sukut insonga xos boʻlgan quyidagi ichki holatlarni yuzaga chiqaradi:

oʻngʻaysizlik (Odatda, xijolatga soladigan; xijolatli; oʻngʻaysiz holat; noqulay ahvol kabi maʼnolarni yuzaga chiqaradi): *Homidning zaruratsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan boʻlsa kerak bir-birlariga qarashib oldilar. Bu oʻrinsiz tekshirish majlisni biroz sukutga yubordi-da, soʻngra Akram hoji savolida davom etti...* (A.Qodiriy. Oʻtkan kunlar) Keltirilgan misolda ziyoli, bamaʼni kishilar davrasiga tasodifan qoʻshilib qolgan, xotinboz laqabi bilan tanilgan Homidning oʻylamasdan aytgan gapi oʻtirganlarni noqulay ahvolga soldi, bunday paytda "bemaʼni suhbatdosh"ning gapiga shu asnoda javob qaytarish aqlli odamning ishi emas. Mazkur vaziyatda eng toʻgʻri yoʻl – sukut saqlash. Sukut qilish, bir tomondan, xijolatli vaziyatni ifodalasa, ikkinchi tomondan, oʻngʻaysiz holatdan chiqib ketishga koʻmaklashuvchi vosita vazifasini ham bajaradi;

ikkilanish (baʼzan kishining muayyan fikr, tushuncha yoki voqelik yuzasidan muqim bir qarorga kela olmasligi; turli xayollarda boʻlishi; shubhalanish holatida boʻlishi kabi maʼnolarni voqelantiradi):

"Shu ish bahona boʻlib Asadbekni yoʻqotish kerak! Bu shaharga xoʻjayinlik qilish faqat sizga yarashadi..."

Bu gapdan keyin oraga sukut choʻkdi. Qilichning koʻz oldiga miyigʻida kulimsirab turgan Hosilboyvachcha keldi. Asadbekning qanotida yurgan odamdan bunday gapni eshitish Hosilboyvachcha uchun tushunarsiz, zavod boshqoni chin dildan aytyaptimi yo igʻvo boshlayaptimi – unga qorongʻi edi. (T.Malik. Shaytanat. 1-kitob)

Mazkur misolda suhbatdoshlardan biri – soʻzlovchi aytgan gapining taʼsir kuchini kutib jim turgan boʻlsa, tinglovchi shubhalanish, ikkilanish holatida sukut saqlamoqda;

tahqirlash (nafratlanish, jirkanish; mensimaslik, haqoratlash; kamsituvchi, xo‘rllovchi gap-so‘z yoki harakat qilish kabi ma’nolarni voqelantiradi):

Otabek bu cho‘ltoq supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi. Ul bundan so‘ngg‘i ko‘rguligini tamom ma‘nosi bilan onglab, ma‘nosiz bu savollarga javob berib o‘lturishdan sukutni xayrlik topdi. Go‘yo o‘zining bu sukuti bilan Musulmonqulga ma‘nolik bir javobni ifoda qilar edi. Chindan ham Musulmonqul bu sukutdan tahqirlandi, tutuni ko‘kka ko‘tarilar ekan baqirdi:

–Nega javob bermaysan?! (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar)

Asar personaji bo‘lgan Musulmonqul qonxo‘rligi, bezbetligi, rahmsizligi bilan xalqqa tanilgan. Musulmonqul uning oldida hamma titrab, qo‘l qovushtirib, yerni o‘pib turishiga, uning bergan har bir savoliga darhol javob qaytarilishiga odatlangan. Shu o‘rinda Otabekning sukut saqlashi uni chin ma’noda tahqirladi, asablarini chatnatib yubordi. Otabekning sukutida nafratlanish, jirkanish, qarshisida turgan nusxani mensimaslik ifodasi bor edi;

xotiralarga berilish (bunday holatlarda kishi o‘tgan umrining yoki umri davomidagi biror voqea-hodisani eslab xotiralar girdobida bo‘lish kabi ma’nolarni yuzaga chiqaradi):

– Vatani yo‘qning imoni yo‘qtur... – Ismoilbey shunday deb boshini egdi, sukutga cho‘mdi. Eti ustixoniga yopishib, uzun burni yanada beo‘xshovlik kasb etgan, ko‘zlari kirtayib qolgan qariya bu sukut chodiriga o‘ralib, nimalarni o‘yladi ekan? Bu gapdan yuragi hapriqqan Zelixon-chi? U nima uchun jim? U nimalarni o‘ylayapti. Ismoilbeyning choy quyib o‘tirgan o‘g‘li Ahadbey-chi? Ahadbey Zelixonning tengquri. Taqdirning zolimligi bo‘lmasa biri tog‘lar bag‘rida, biri dengiz sohilida tug‘ilib o‘sib, shu yerda uchrasharmidi? Ular qishloqqa oldinma-keyin ko‘chib kelishdi. Ismoilbey urushdan qaytgach, temiryo‘lga ishga kirib, oilasini shu yerga ko‘chirib keldi. Zelixonning otasi esa urushdan qaytmadi, u yetim holicha qishloqda rizqini terib yuraverdi. (T.Malik. Shaytanat. 1-kitob. 160-b.)

Insonning umri davomidagi muayyan voqea-hodisalar unda yoqimli xotiralar qoldirishi ham yoki achchiq iztiroblar muhrlashi ham mumkinligi sir emas. Keltirilgan misolda suhbatdoshlarni sukutga cho‘mdirgan holat – vatansizlik. Vatandan yiroqda yashashga majburlik iztirobi.

ichki munojot (Munojot, aslida, arabcha so‘z bo‘lib, fikrimizcha, o‘zbek tiliga Mavaraunnahrda islom dini o‘rnashgandan keyin o‘zlashgan va faollashgan. Munojot iltijo, maxfiy suhbat demakdir.) Ba‘zan sukut insonning qalb tubidagi hech kimga ochiq-oydin ayta olmaydigan dard-hasratlari, iltijo, tavbalarini tangriga yo‘llash holatini ham ifodalaydi. Masalan,

Ismoilbey boshini egib, sukutga berilgan chog‘larida ko‘pincha Ollohga munojot etadi: “Urushda jonimni omon saqla, deb yolvordim, o‘zingga shukr, saqlading. Bir kungina bo‘lsa ham qishlog‘imda, oilam bag‘rida yashay, dengizning mavjlarini ko‘ray, dedim. Qishlog‘imga qaytarding, shukr. Ammo bir kungina sig‘dirding. Dengiz mavjlariga to‘ydirmading. Gunohim ko‘p bo‘lsa, vatangado qilsang ming roziman. Ammo Ona xalqimni vatangado qilganingga aqlim lol. Nahot barchamiz baravar gunohkor bo‘lsak...” Shu gaplar xayoliga keladi-yu, Xudoga ta’na qilgani uchun darrov tavba ham etadi. (T.Malik. Shaytanat. 1-kitob. 161-b.)

Shu o‘rinda sukut verbal vositani to‘la kompensatsiya qilganda ham verbal vositaning izi – artikulyatsiya seziladi. Bunda sukutning ma‘lum nutq vaziyati taqozosi bilan fikr ifodalash vazifasida qo‘llanilishi vaqtincha – fakultativ ekani ko‘rinadi.

Shuningdek, *suhbatni davom ettirishni istamaslik, sukut bilan berilgan savolga sukut bilan javob qaytarish, ichki g‘azabni bosish, sarosimalik, aytilayotgan yoki aytilgan gap yolg‘onligini sezib turish, ba‘zan so‘zlovchi yoki tinglovchi diskurs jarayonida o‘zi istagan yoki istamagan holda sukut saqlab, qaysidir ma’noda, muloqot madaniyati meyorlaridan chetga chiqmasligi yoki ularni buzishi ham mumkin.*

Ko‘rinadiki, inson nutqi nihoyatda murakkab, ko‘pqirrali hodisa bo‘lib, uning juda ko‘p jihatlarini yozuvda berish imkoniyati bo‘lmaydi. Til informatsiyasining to‘la manzarasini namoyon qilish uchun esa, nutqning barcha tomonlarini kompleks ravishda tekshirish zarurati seziladi. Zero, nutq jarayonida ishtirok etayotgan barcha vaziyat kompleksi muloqot fragmentining to‘liq va haqiqiy ma‘nosini ochib bera oladi. Shu ma’noda, nutqiy muloqot jarayonidagi sukut hodisasining kognitiv xususiyatlarini o‘rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vanderveken D. Meaning and Speech Acts.–Cambridge university press, 2009. – P. 137.
2. De Saussure, F. Course in General Linguistics. Columbia: University Press, 2011. – P. 260.
3. Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент, 2012. – 301 б.
4. Юлдашева Д.Н. Нуткий мулоқотда сукутнинг ўрни// Образование и инновационные исследования. Том 1 № 1 (2020).
5. Юлдашева Д.Н. Сукут нуткий мулоқотнинг таркибий қисми сифатида//Сўз санъати халқаро журнали. – 2020. – Т. 3. – №. 3.

6. Yuldasheva D.N. Silence-is a nonverbal unit of speech communication// American Journal of Research”, 2020, 11-12 issue of the Journal.–P. 87-95.
7. Юлдашева Д.Н. Сукут–нуткий алоқа компоненти// НамДУ илмий ахборотномаси – Научный вестник НамГУ, 2021. № 7. – 407-414-б.
8. Yuldasheva D.N. [Basic non-verbal components of speech](#)// Current research journal of philological sciences (2767-3758) 3 (01), 17-24.
9. Yuldasheva D.N., Chullieva G. T. The role of noverbal means in speech meaning//International Engineering Journal For Research & Development, Vol.6, Issue 2 published May 16, 2021.–Pag.1956-1961.
10. Yuldasheva D.N. Sukut diskursning tarkibiy qismi sifatida (badiiy asarlar asosida): Filol.fan.doktori (DSc) diss. avtoref.–Buxoro, 2024. – 72 b.
11. Юлдашева Д.Н. Сукутда ички нутқнинг воқеаланиши//“Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti” jurnali, 2022-yil. – 4-son.– 62-67-b.
12. Юлдашева Д.Н. Тиббий эвфемик маънонинг сукут орқали ифодаланиши// Хоразм Ма’mun Akademiyasi Axborotnomasi. –12/4-2022. –220-224-b.
13. Yuldasheva D.N., Yusupova A.Sh., Cho’liiyeva G.T. [О невербальных средствах речи// ВухДУ Илмиy axboroti, 2023.–4-son.–108-115-b.](#)

“AYN UL - HAYOT” QASIDASIDA ME’ROJ KECHASI TASVIRI

Bekova Nazora Jo’rayevna

*Buxoro davlat universiteti, o‘zbek tili va adabiyoti
kafedrası professori, f.f.d.*

Ibroimova Mahliya Najmiddinovna

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning fors tilida yozilgan “ Sittai zaruriya” qasidalar turkumining ikkinchi qasidasi hisoblangan “ Ayn ul- hayot” qasidasi tahlil qilinadi. Ya’ni qasidada bayon etilgan Payg’ambarimizning Buroq otlarida samoga ko’tarilishlari, Me’roj kechasi Olloh huzuriga chiqishlari hamda sayyora-yu yulduzlar tasvirining Qur’on oyatlari bilan bog’liqlik holatlari o’rganildi. Ba’zi baytlar tahlilga tortildi.

Kalit so’zlar: “ Devoni Foni”, “ Sittai zaruriya”, qasida, hamd, na’t, Me’roj, hadis, oyat.

Kirish. Alisher Navoiyning adabiyotimiz tarixidagi eng ulkan xizmatlaridan biri, shubhasiz, uning zullisonaynligidir. Buning eng ajoyib samarasi- shoir mahoratining o’lmas namunasi “ Devoni Foni” dir. U fors tilida ham she’riyatning juda ko’p turlarida qalami qudratini sinab ko’rdi va bu tilda yaratgan she’rlarining katta qismini to’plab “ Devoni Foni” kitobiga kiritdi. Devon Navoiy-Foniying butun umri davomida fors-tojik tilida yaratgan deyarli barcha she’rlarining kulliyotidir. [2] Fors-tojik tilida yozgan asarlari orasida qasidalar alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, “ Sittai zaruriya” qasidasi shoirning yuksak ijod namunalaridan biridir. Bu qasida O’rta Osiyo, arab va eron xalqlari she’riyatida katta o’rin tutgan. Qasida janri lirikaning rivojida muhim rol o’ynagan. Qasidago’ylik XIV-XV asrlarga kelib o’zbek shoirlari orasida keng tarqalgan edi.

Hamd, na’t, sano, meroj, munajat kabi mavzular Navoiyning eng sevimli mavzulari edi. Ammo mustaqillikkacha bo’lgan davr mobaynida bu kabi mavzular o’rganilmadi. Bundan tashqari, Navoiy asarlaridagi hamd, ilohiy tavhid bilan bog’liq o’rinlar qirqib nashr qilindi. Tadqiqotchilar tomonidan ham deyarli tadqiq etilmadi. Shunday bo’lishiga qaramay, navoiyshunos olim Maqsud Shayxzoda Navoiyning hamd g’azallarini mafkura tazyiqlaridan saqlab qolish maqsadida shoirning hamd g’azallariga “ uning lirikasida o’tkinchi va tobe bir kayfiyat” sifatida e’tirof etdi. Mustaqillikdan keyin esa shoirning ko’plab asarlari asl mohiyatiga ko’ra o’rganila boshlandi.

Ma’lumki, Navoiy ijodida Payg’ambar (SAV)ga bag’ishlangan na’tlar ko’p. Har bir devonda avvalo Olloh hamdi keyin esa Payg’ambari Akramga atalgan na’t g’azal keltiriladi. Ayrim devonlarning o’rtalarida ham na’t g’azallarni uchratishimiz mumkin. Dostonlar ham avval hamd bilan boshlanadi va undan keyin Payg’ambar na’ti keladi. “Sittai zaruriya” yaxlit bir asar deb qaralgani uchun ham birinchi qasida “ Ruh-ul quds” tavhidi Bori taoloni talqin etsa, ikkinchi qasida Payg’ambar Me’roj tasviriga bag’ishlangan.

Adabiyotlar tahlili. Navoiyning “ Sittai zaruriya” qasidalar turkumining ikkinchi qasidasi “ Ayn ul hayot” (Hayot chashmasi) qasidasidir. Me’roj Navoiyning sevgan mavzusidir. Aynan shu qasidada biz Me’roj kechasining go’zal tasvirini ko’rishimiz mumkin. Nima sababdan Navoiy Me’roj kechasi tasvirini tanlagan?

Chunki Navoiy ham, boshqa soʻfiy yoki mutasavvif shoirlar ham Paygʻambar Meʻrojida tasavvuf gʻoyalariga yaqin narsani va soʻfiylarning ruh uruji (koʻtarilishi), tariqat maqomlarini egallab, Parvardigor huzuriga musharraf boʻlish gʻoyasining isbotini koʻradilar Shu bois Meʻroj kechasi Rasuli akramning Koinot boʻylab sayri, Buroq otida Jabroil(AS) jilovdorligida yetti qavat osmondan oshishi va Arshga yaqinlashib, Olloh bilan suhbatlashishi katta shavq-u zavq, qaynoq ilhom bilan tasvirlanadi. Bu tabiiy, chunki ushbu mavzu oʻz xususiyati va mohiyati bilan shoironadir. Shu bois u buyuk shoirlar ilhomini qanotlantirgan va eʼtiborlisi shuki, Navoiy dostonlari, xoh gʻazal, xoh qasidalarida boʻlsin, har gʻoya ushbu mavzuni yangi, toza tasvirlar bilan yoritadi, aynan takrorlamay, yangi-yangi usullar qoʻllaydi.[6]

“Ayn ul hayot” da bayon etilgan Rasuli Akram naʼti va Meʻroj kechasi tasviri koʻpgina navoiyshunos tadqiqotchilarimiz tomonidan oʻrganilgan. Jumladan Najmiddin Komilovning “ Hizr chashmasi” va “Faqr nuri porlagan qalb” (“Sittayi zaruriya” tarkibidagi qasidalar, ularning badiiyati, tatabbuchilik anʼanasi xususida qiziqarli fikrlarni oʻqish mumkin) , Rahim Vohidovning “Alisher Navoiy va ilohiyot” kitobi (shoirning ilohiyotga doir munosabati va asarlari haqida yangicha talqindagi birinchi yaxlit risola) , R.Vohidov va M.Mahmudovlarning “Maʼnaviyat – komillik saodati” risolasi (“Sittayi zaruriya”, “Fusuli arbaa” qasidalar turkumining gʻoya va mavzular olami xususida jiddiy mulohazalar bildirildi) , R.Vohidovning “Sittayi zaruriyada tatabbu” (mazkur turkumning gʻoyaviy ildizlari tatabbuchilik anʼanasi, qasidalarining yozilish tarixi haqida keng maʼlumot beriladi) maqolasi, adabiyotshunos olimi N.Bekovanning “Alisher Navoiyning hamd gʻazallari va ”Ruh ul- quds”qasidasining badiiyati ”nomli nomzodlik ishida ham mazkur mavzuga doir asosli fikrlar bildirilgan.[2] Bundan tashqari, Alixontoʻra Sogʻuniyning “ Tarixi Muhammadiy” asari va Muhammad Taqiy Usmoniyning “ Qurʼoni Karim oson tarjimai” kitoblaridagi Paygʻambarimiz hayotlari va Meʻroj kechasi tasviri bilan bogʻliq maʼlumotlar keltirilgan.

Natijalar va muhokama. “ Ayn ul-hayot” qasidasi 106 baytdan iborat, shundan 40 bayti Paygʻambarimizning Arsh tomonga koʻtarilishlariga bagʻishlangan. 66 bayti esa Meʻroj kechasining tasviri, osmon jismlari, yer ashyolari bir-bir tasvirlanadi. Zero, bu alohida Tun, Parvardigor oʻz Rasuli, habibi bilan diydor koʻrishgan fayzli, jozibali Tun edi. Meʻroj kechasi qanday kecha? Bu shunday kecha ediki, Paygʻambarimizning bir kechada Masjidi Haromdin chiqib, Masjidi Aqsoga kelganlari tushuniladi. Bu voqea Qurʼon oyatlari bilan ham sobitdir. Bu kechada Jabroil(alayhissalom) bir nechta farishtalar bilan kelib, Paygʻambarimizning yuraklarini oladilar va oltin jomdagi imon-hikmat suvi bilan chayqadilar va ilm-hikmat, imon toʻldirib oʻz oʻrniga qoʻyadilar. Keyin jannatdan keltirilgan Buroq otga mindiradilar va xiyol otmay Masjidi Aqsoga keladilar. Qasidada ushbu voqea quyidagicha bayon etilgan.

Dar shabi meʻroj poyandozi raxshash ahli Arsh,
Az duri axtar mukallal sabz debo afganand.
Chun falakpaymo Buroq andar riqobi oʻ kashand,
Gʻoshiya az Mehr basta, zin zi Javzo afganand. [7]

Yaʼni, Arsh ahli Meʻroj kechasi tulporining poyiga yulduz durlari bilan bezangan yashil harir matoli poyandoz toʻshaydilar. Falaklardan oshib oʻtuvchi Buroqiga uzangi bogʻlaganlarida, egar yopinchiʻini quyoshdan-u, egarini Javzo burjidan olganlar.

“Ayn ul hayot” qasidasi mustaqil ravishda yozilgan qasida hisoblanadi. Qasidada afganand (tushirishar) soʻzi radif vazifasini bajargan. Meʻroj soʻzining lugaʼaviy maʼnosi esa - koʻtarilmoq, yaʼni Olloh huzuriga yuksalmoqdir. Bir yuz olti baytda tushirmoq soʻzini oʻrnida va har xil maʼnolarda qoʻllash orqali Foniy oʻzining zabardast shoir ekanligini yana bir bor isbotlagan.

Hojiboni shab chu shodurvoni savdo afganand,
Jilva dar xayli butoni mohsiymo afganand.

(Mazmuni: Tun hojib-pardadorlari qora chodirlarini tushirgan paytda oy yuzli sanamlar xayliga jilva-nur tushiradilar.) Shoir aytmochiki, qoʻriqchi farishtalar Paygʻambarimiz osmonga koʻtarilishlariga tayyorgarlik koʻrmoqdalar. Osmonga qora chodir tushirdilar. Sayyoralarini ham bezatdilar. Baytda koʻrinadiki osmon soʻzi bu yerda faqat samo maʼnosini emas, balki muqaddas joy, farishtalar, ruhlar makoni, tiriklik sarchashmasi kabi bir qancha maʼnolarda ham qoʻllangan. Baytlar shu tarzda tashbehlar, istiora, tashxis, iyhom sanʼatlari bilan davom etadi.

Bundan tashqari, qasidada oyatlar bilan bogʻliq oʻrinlar ham anchagina. Quyida shular haqida toʻxtalmoqchimiz.

Nasru fathi ezidy boshad qarini chayshi tu,
Bar safash gar chashm chun satri “ Izojo” afganand.

Mazmuni: Lashkaring safidagi “ Izo joa” satriga koʻzlari tushganda, ularga ilohiy fath-u nusratning yaqinligini koʻradilar. Bu yerdagi “ Izo joa” soʻzi Qurʼoni karimdagi “ Nasr” surasining 1-oyatiga ishora qilmoqda. Koʻplab mufasssirlar fikriga koʻra, ushbu sura Makka fathidan biroz avval nozil boʻlgan.

Birinchiidan, ushbu surada Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamga Makkaning fath etilishi hamda arablarning Islom diniga to‘p-to‘p bo‘lib kirishi xushxabari berilmoqda. Shunday bo‘ldi ham. Ikkinchiidan, Islom dinini yoyish bilan Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamning bu dunyoga tashrif buyurishlarining maqsadi hosil bo‘ldi. Shuning uchun ham u zot bu dunyodan ruxsat bo‘lishiga tayyorgarlik uchun hamd, tasbeh va istig‘farga hukm qilinmoqda. [5]

Ra‘yati chayshi tu chun do‘zand hayyotoni sun,
Shuqqaashro zinati “Inno fatanho” afganand.

Mazmuni: Quddrat tikuvchilari qo‘shining bayrog‘ini tiksalar, uchiga bog‘lanadigan parchasiga “Inno fatanho” (albatta, biz fath-u zafar berdik...) oyatini yozib, ziynat beradilar. Ushbu baytdagi “Inno fatanho” so‘zi “Fath” surasining birinchi oyatiga ishora qilyapti. Fath surasining birinchi oyati quyidagicha: Ey Muhammad! Biz sizga aniq fath (g‘alaba) baxsh etdik. Sahih rivoyatlarga ko‘ra bu oyat “Hudaybiya sulhi” paytida nozil bo‘lgan. Sulh bu buyuk g‘alabaning debochasi bo‘lib, oxir-oqibat Makkai mukarramani fath qilish bilan yakunlanadi. [5]

Az ahodisat sahehiro ravot andar raqam,
Boru bob az haddi Batho to Buxoro afganand.

Mazmuni: Roviylar sahih hadislaringni Makka sarhadlaridan Buxoroga qadar qayta-qayta, bobma-bob yozib chiqadilar. Ushbu baytda Imom al-Buxoriy va u kishining shih asarlari “Jome us-sahih” ga ishora bor. Hazrat Navoiy bu bayt orqali Buxoro Makka kabi sharif bo‘ldi, Payg‘ambar hadislari makoniga aylandi demoqchi. “Tarixi Muhammadiy” asarida ham Imom Buxoriy hadislari bilan bog‘liq ma‘lumotlar bor. Chunonchi, Alixonto‘ra Sog‘uniyning aytishicha, Me‘roj kechasi voqealari haqida juda ko‘p kitoblarda har xil ma‘lumotlar uchraydi. Bu degani barcha yozilgan ma‘lumotlar to‘g‘ri degani emas. Ayrimlari haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi. Shuning uchun ham Imom al-Buxoriyning “Jome us-sahih” asarini Qur‘ndan keyingi ishonchli manba hisoblab, Me‘roj voqealarini shu asardan tarjima qilib yozdilar.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, “Ayn ul hayot” qasidasida Payg‘ambarimiz sifatleri madh etiladi, osmonning tungi holati tasvirlanadi, undan keyin esa yerdagi hayot haqida gapiriladi, ya‘ni ba‘zi iymonsiz insonlarning sifatleri va Ollohga haqiqiy oshiqlar haqida juda chiroyli, betakror o‘xshatishlar Navoiyning qalami o‘tkir ekanligini isbotlaydi. Bundan tashqari, qasida shu qadar Qur‘on oyatlari, Imom Buxoriy hadislari bilan uyg‘un holatda yozilganki, Foniyning haqiqiy oshiq, juda kuchli e‘tiqod egasi ekanligini bilib olishimiz mumkin. Muhammad (SAV) ning Olloh huzuriga chiqishi va o‘sha kechadagi yer-u osmon tasviri “Ayn ul hayot” qasidasida g‘oyat go‘zal tashbehlar, tamsillar bilan bayon etilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alixonto‘ra Sog‘uniy. Tarixi Muhammadiy. - Toshkent: Munir, 2023,92-b.
2. Бекова Н. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва “Рух ул- кудс” қасидасининг бадиияти. Филология фанлари номз... дисс. – Тошкент: 2003. –Б.158.
3. Комилов Н.Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005.
4. Комилов Н. Фақр нури порлаган қалб.-Тошкент: Маънавият, 2001
5. Muhammad Taqiy Usmoniy. Qur‘oni Karim oson tarjimas. - Toshkent: Munir, 2023, 564, 946-b.
6. Muxtorova D. “Ayn ul- hayot” - na’t qasida. INTERDISCIPLINE INNOVATION AND SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE British International Science Conference
7. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 20-том. . -Тошкент: Фан, 2003, 350 б.
8. Сирожиддинов Ш. Навоий ғазалларида Оллоҳ мадҳи|| Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2001, 1-сон, 51-55-бетлар. Салоҳий Д. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий тақомили || филол. Фан. Док.дис-Тошкент, 2001, 119-124-бетлар.
9. Воҳидов Р, Неъматов Ш, Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат.- Тошкент: Ёзувчи, 2001. Воҳидов Р. «Ситтаи зарурия»да татаббуъ || Бухоро университети илмий ахборотлари. 2001, 1-сон, 10-18-бетлар.

MUSTAQILLIK BERGAN IMKONIYATLAR YOXUD NAVOIY ASARLARINI MANBALAR ASOSIDA O‘RGANISH

Amonova Zilola Qodirovna
Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy “Xamsa”si tarkibidagi uchinchi doston “Layli va Majnun” tarkibidagi munajat bobi g‘oyaviy-badiiy tahlilga tortilgan. Tahlilda asosan, baytlarning manbalariga

e'tibor qaratildi. Jumladan, munojot mohiyatidan kelib chiqib, bobda Qur'oni Karim oyatlari va Hadisi Sharif asosiy manba vazifasini o'tagan. Mazkur yo'nalishdagi tahlillar mustaqillikdan keyin amalga oshirila boshlandi. Navoiy asarlarini Qur'on va Hadis asosida tahlil qilish mustaqillik bergan imkoniyat sanaladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, "Xamsa", "Layli va Majnun", munojot, mustaqillik, sharh, Qur'oni Karim, Hadisi Sharif.

Kirish. Sharq mumtoz adabiyotining an'anaviy boblaridan biri bo'lgan munojot, arabcha "yalinish, yolvorish" ma'nolarini anglatadi. Badiiy adabiyotda Allohdan najot so'rash, yolvorish mazmunida bitilgan asar, she'riy yoki nasriy asarlar boshlanmasida hamd va na'tning o'rtasida keluvchi badiiy unsur hisoblanadi. Mazkur bob o'z mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, mumtoz asarlar tarkibida o'zining qat'iy o'rniga ega bo'lgan. Munojot IX-X asrlarga kelib, adabiy janr sifatida shakllangan. Keyinroq esa asarlar tarkibida munojot keltirish an'ana tusiga kirgan. Masalan, turkiy yozma adabiyotda Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yugnakiy asarlarida munojotlar alohida bob sifatida keltirilgan. O'zbek mumtoz adabiyotida ushbu an'anani qat'iy davom ettirgan va uni ijodiy tafakkur doirasida poetik yangilagan ijodkor Alisher Navoiydir.

Tahlil va natijalar. Alisher Navoiy "Xamsa"si tarkibigagi uchinchi doston bo'lmish "Layli va Majnun" ning ikkinchi bobi munojot talqiniga bag'ishlangan. Munojot nasriy sarlavha bilan boshlanadi: "Pastlig' yuzidin munojot Ul rafiuddarajot hazratidakim, sanosida aqli kull, tili lol, balki aqli kull tili shikasta maqol keldi va ul bobda ma'ziratni unutmog' va uzr demokdin o'zni ma'zur tutmog' va ajz va nomurodlig' ko'yiga qochmog' va gadoliq ashkin sochmog' va «shayan lillah» ovuchin ochmog'".[1]

Shoir munojotni "rafiuddarajot" ulug' qudrat sohibi Haq taoloning sanosida "aqli kull, tili lol, balki aqli kull tili shikasta maqol keldi", ya'ni ta'riflashda bandaning tili lol, shikasta ekanligini ta'kidlashdan boshlaydi. Bu holdan ajz (kuchsizlik, zaiflik) va murodsizlik ko'y (ko'cha)siga qochib, gadolik ashk (ko'z yosh)ini sochib shayan lillah (arabcha: xudo yo'lida biror narsa ber!) deya hovuchini ochadi. Ya'ni ulug' shoir har gal va har zamonda Alloh marhamatidan umidvor va shu umidvorlik hissi uni hech qachon tark etmagan. Ijodkor munojot bobining nasriy sarlavhasini "Pastlik yuzasidan" deb boshlaydi. Ya'ni insonning ulug' Alloh qudrati oldida nechog'lik zaif ekanligini qayd etadi. Va ulug' ilohga, yakkayu yagona yaratuvchi zot bo'lmish Allohga o'z munojotini bayon qiladi. Qolaversa, Alisher Navoiy bobning sarlavhasi orqali munojotning mazmunini, mohiyatini ochib berishga, kitobxonga tushunarli bo'lishiga harakat qiladi. Shoir yaratuvchi zot Alloh madhi oldida aqlu til lol bo'lib qolishiga urg'u beradi:

Poko sifatingda ahli idrok,

So'z surmadi g'ayri "moarafnok".

Navoiy munojotning ilk baytida Allohning sifatlari, yaratuvchilik qudrati oldida idrok ahli "moarafnok", ya'ni "Sening haqingda hech narsa bila olmadik, biz seni yetarli tanimadik" iborasini izohlaydi. Diniy kitoblarda Alloh taoloning mukammalligi, 99 oliy sifat egasiligi, ulug'ligi, hamma ishga qodirligi haqida aytib o'tiladi.

"Xamsa" munojotlarining asosiy xususiyatlaridan biri shuki, mazkur boblarda aksariyat malomat xarakteridagi baytlar ko'zga tashlanadi. Muallif o'zini malomat qilib, gunohlariga iqror bo'ladi:

Yo rab, eshigingda ul gadomen

Kim, boshtin-ayoqqacha xatomen

Shoir nido (Yorab) vositasida yaratganga iltijo ifodasining ta'sirchanligini kuchaytiradi. Qolaversa, Haqning ulug' qudrati asosida bunyod bo'lgan borliqni "eshik", o'zini esa shu eshikda tilanib turgan "gado" ga mengzaydi. Ayni ifodada ham sinekdoxa (borliq – butun, eshik-qism), ham tamsil (eshigingda gadomen) muallif g'oyasining badiiy ifodasi uchun xizmat qilgan. Navoiy "Xamsa" dagi barcha dostonlar tarkibidagi munojotlar singari mazkur munojotda ham o'zini malomat qilish yo'lidan boradi: "Kim, boshtin-ayoqqacha xatomen". O'zni gunohkor sanash, boshdin oyoq xatolar egasi sifatida e'tirof etish islomda va tasavvufda e'tiborli jihatlardan bo'lib, istig'forning yuksak nuqtasi sanaladi. Shuning uchun ayni ifoda badiiy adabiyotda ham keng talqin etildi. Aytish lozimki, malomat ifodasining turkiy she'riyatda kirib kelishi Ahmad Yassaviy ijodi bilan bog'liq. So'fiy-shoirdan so'ng bu motiv keng talqin etildi. Jumladan, Alisher Navoiy "Xamsa" asarining muqaddimaviy boblarida ham o'ziga xos tarzda ifodalangan. Ayni jihatni "Layli va Majnun" dostoni munojot bobida ham ko'rish mumkin. Shoir munojotida insoniyat uchun berilgan ulkan imkoniyat bu istig'for ekanligini ta'kidlar ekan, bu Alloh tomonidan bandasiga berilgan ulug' marhamat ekanligiga urg'u beradi. Qolaversa, o'z ruhiy holati va ichki tug'yonlarini badiiylik mezonlari asosida obrazli ifodalashga harakat qiladi. Navoiy munojotning keyingi o'rinlarida ham malomatiylik ohanglarini davom ettiradi:

Isyon o'tidin kuyub jahonim,

Dudi bila tiyra xonumonim,

Isyonkorlik insonning ikki jahonini kuydiradi. Shoir istiora asosida (isyon o'ti) isyonni misli o't ekanligini ta'kidlab, o't natijasida jahoni kuyganligini, o'tning dudi esa "xonumonimini tiyra qilganligi" ga urg'u beradi. Navoiy munojot baytlari orasida tadrijiylikni hamda baytlar osha fikr ta'sirchanligi darajasining yuksalishida istiorani ta'minlaydi. Ya'ni isyon o'ti – rasvoliq o'tiga almashinadi:

Rasvoliq o'tin jahong'a sochib,

Uchqunlarin osmong'a sochib,

Rasvoliq o'ti jahonga sochilganda, uning uchqunlar osmonga sochildi. Baytda qo'llanilgan mubolag'a shoir badiiy mulohazalarining yanada ta'sirchanligini ta'minlagan. Qolaversa, jahonga sochilgan "Rasvoliq o'ti" jahondan toshganligi, hatto, uchqunlari osmondan oshganligi bilan bog'liq mubolag'aviy ifoda keyingi baytda qalamga olinadi:

Ham ushbu unum toshib jahondin,

Ham uchquni oshib osmondin.

Shoir o'z holi va ruhiy holati haqida to'xtalar ekan, ularning turfaligi, dam-badam "fuzun"- ortiq, ko'p ekanligini bayon etib, "holim sharhiki bas uzundir", deydi:

Holim sharhiki bas uzundir,

Bu turfaki dam-badam fuzundur.

Ayni mulohazalar orqali shoir inson tabiati murakkab va o'zgaruvchan holatda ekanligini qayd etadi. Shuningdek, uning bu kabi xalq qilinishi ham haq taoloning irodasiga bog'liqligini nazardan soqit qilmaydi. Shuning uchun holimda turfalik "fuzundir" – ko'pdir, deydi. Bu esa ijodkor holining sharhi uzunligini keltirib chiqargan.

Xulosa va takliflar. Tahlillar asosida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy islomiy va tasavvufiy masala va tushunchalar doirasida badiiy mushohadalarini asosan iqtibos yoki ularga ishora qilgan holda talmeh vositasida bayon etgan. Ammo alohida lozimki, shoir qaysi masalada fikr yuritmasin, (qiyomat, jannat-do'zax, kufr, o'limning haqligi, qadar va qazo) uning jamiyat uchun, insoniyat uchun nechog'lik ahamiyati borligini ham e'tibordan soqit qilmagan. Jumladan, munojotlardagi islomiy ma'rifiy tushunchalar talqinida ham ayni shu mezonga amal qilgan. Muallif mo'min, musulmonlarni Allohning taqdiriga rozi bo'lib, uning rahmat dengizidan bebahra qolmaslikka chaqirgan. Ayniqsa, munojotning mohiyatidan kelib chiqib, ushbu bobda Allohdan najot so'rash, uning lutfidan umidvorlik ifodasi malomatiylik asosida haddi a'losiga yetkazilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Навоий А. МАТ. 20 томлик. Т.9. Лайли ва Мажнун. – Тошкент: Фан, 1992.
2. Qur'oni Karim ma'nolari tarjimasi. Tarjimon va izohlar muallifi: Abdulaziz Mansur. –Toshkent, 2020.
3. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
4. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007.

АДАБИЙ ТАНҚИД МЕТОДОЛОГИЯСИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Шоира Ахмедова

Осиё халқаро университети профессори

Қурдош Қаҳрамонов

Низомий номидаги Тошкент давлат

педагогика университети профессори

Аннотация. Истиқлол даври адабий танқидчилигини янгиланиш тамойиллари асосида тушуниш, билиш ва англашга интилиш устувор концепцияга айлана борди. Демак, танқидчилик ҳам туб моҳият эътибори билан дунёни, ҳаётни, инсонни англаш воситасидир. Ижтимоий ҳаётда ҳар бир соҳанинг, чунончи, адабиётшунослик, унинг таркибий қисми адабий танқиднинг методологик асосларини аниқлаш, янгиланиш тамойилларини кўрсатиш унинг назарий ва амалий фаолиятини ўрганишининг муҳим босқичидир. Ушбу мақолада адабий танқид назариясининг кам тадқиқ этилган қирраси методология масалалари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: адабий танқид, метод, бадий матн, методология, танқидчи, адабий жараён, баҳолаш, истиқлол даври танқидчилиги.

КИРИШ. Адабий танқид ҳаётнинг бадий ўзлаштирилиш жараёнини ўрганувчи ва шу жараёнга фаол иштирок этувчи, унга оқимиға таъсир кўрсатувчи илм, ўзига хос ижод туридир. Бу эса унинг ўзига хос талаблари, хусусиятлари қонуниятлари ҳамда маънавиятга, бадийятга, ҳаётга таъсир этувчи кучи борлигидан далолат беради. Унинг моҳиятидаги ана шу хосликларни аниқламай туриб,

бадий асар ҳақида чуқур илмий-эстетик фикр юритиш мумкин эмас. Адабий танқид назарияси аини шу жиҳатларга эътибор қаратади.

Адабий танқид методологияси дейилганда фақат методлар ва уларнинг назарияси ҳақидаги таълимот назарда тутилмайди, балки илмий концепцияни янгиловчи, илмий ғоялар тизимини шакллантирувчи, муаммоларни белгиловчи, йўналишларни аниқловчи ва шу аснода фундаментал тадқиқотларга йўл очиб, назарий умумлашмалар қилишга замин ҳозирлайдиган ёндашувлар ва тамойиллар жараёни ҳам англашилади. Зеро, методология маълум қолипларга солинган, қотиб қолган назариялар йиғиндиси эмас, балки инсон тафаккури, дунёқарашидаги эврилишлар, янгиланишлар билан тўлдирилиб бориладиган амалий фаолиятдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Адабий танқиднинг назарий ва амалий фаолиятига доир тадқиқотларда адабий танқид билан адабиёт назарияси ва адабиёт тарихи орасига «хитой девори» қўйиб бўлмаслиги таъкидланади. Чунончи, бу масала америкалик адабиёт назарийчилари Р.Уэллек ва О.Уорреннинг «Адабиёт назарияси» [5, 178]китобида батафсил шарҳланган.

«Методология – дунёқараш ва фундаментал назарий концепциялар, энг умумий қонун ва категориялар, умумий ва хусусий илмий методлар каби компонентларни бирлаштирувчи интеграл ҳодисадир» [3,33]. Бинобарин, энг аввало, инсон тасаввури ва тафаккури, дунёқараши янгиланмай туриб илм-фанда ҳам янгиланиш юз бериши мушкул. Бу ҳол, айниқса, ижтимоий фанлар, шу жумладан, адабий танқид учун ҳам характерлидир. Шунга қўра, аввало, ҳар бир соҳанинг, чунончи, адабий танқиднинг методологик асосларини аниқлаш, янгиланиш тамойилларини кўрсатиш унинг назарий ва амалий фаолиятини ўрганишнинг муҳим босқичидир.

Олимлар таъкидлашаётган бадий асарни таҳлил этишнинг умумий принциплари системаси методологиянинг асосий тамойиллари ҳисобланади. Шу боис, умумий ёндашув ва таҳлил методлари тадқиқ этилаётган асарга индивидуал ёндашишнинг йўналишлари вазифасини ўтайди. Шу маънода, адабий танқид методологиясининг ядроси ҳисобланган асосларнинг янгиланиш тамойилларини аниқлаш ва бадий асарга ёндашиш муҳим саналади.

Материаллар ва методлар. Адабий танқиднинг илмий-методологик асослари янгиланиши деганда, энг аввало фалсафий, илмий-назарий, бадий-эстетик, моддий-маънавий, психологик, ижтимоий-тарихий ва мафкуравий асослар назарда тутилади. Мазкур асосларнинг шўро давридагидан моҳият жиҳатдан янгиланиши – адабий танқид методологиясининг янгиланиш принципларидан бири сифатида характерлидир. Истиқлол даври адабий танқидчилигини янгиланиш тамойиллари асосида тушуниш, билиш ва англашга интилиш устувор концепцияга айлана борди. Демак, танқидчилик ҳам туб моҳият эътибори билан дунёни, ҳаётни, инсонни англаш воситасидир. Мана шу жуфтлик – одам ва олам, замон ва макон, ҳаёт ва ўлим, шакл ва мазмун тушунчаларини фалсафий, илмий, адабий-эстетик жиҳатдан англаш ҳамда таҳлил ва талқин этиш, баҳолаш танқид тараққиётининг асосий гаровидир.

Маълумки, адабий танқиднинг фалсафий асосини билишнинг дунёқараш ва концепция билан боғлиқ бўлган умумий қонун ва категориялари, тамойил ва ёндашувлар, умумий илмий методлардан фойдаланиш жараёнлари ташкил этади. Аёнки, фалсафа фани табиат ва жамият, инсон, унинг моҳияти, тафаккури ва дунёқараши тараққиёти билан боғлиқ энг умумий қонуниятларни ўрганади. Шунга биноан, онтология, социология, гносеология, мантиқ, эстетика ва этика каби фанлар фалсафий билимлар доирасини ташкил этади. Файласуфлар эътирофича, яқин ўтмишда фалсафанинг барча муаммоларига партиявийлик ва синфийлик мезонларидан туриб ёндашиш бу фанни ўта сиёсатлаштиришга, умуминсоний қадрият ва ғоялар, хулоса ва методологик тамойилларнинг ҳаёт воқелигидан узоклашишига сабаб бўлди.

Истиқлол давр ўзбек танқидчилигига хос янгиланиш, дунё адабиётшунослигига мурожаат этиш – бу ҳол муҳим тамойиллардан бирига айланиб бормоқда. Хўш, бу жараён қандай амалга ошмоқда? Адабий танқиддаги янгиланиш нималарда ва қандай намоён бўлмоқда? Бадий асар талқинида ва ёндашувларда қандай сифат ўзгаришлари юз кўрсатмоқда? Масалага шу нуқтаи назардан қаралса, кўплаб янгиланишлар кўзг ташланади. Чунончи, бу давр танқидчилигида, худди фалсафадаги каби, бадий асар талқинида ҳаёт бирламчи, адабиёт иккиламчи, деган материалистик қарашдан воз кечилиб, энг аввало, одамни поэтик кашф қилиш, одам орқали оламни англашга интилиш тамойили устувор мавқега қўтарилди. Талқинда диалектик хурфикрлилик, яъни турли-туман фалсафий билимлар асосида ёндашиш кучайиб бормоқда. Жумладан, онтологик, гносеологик, экзистенциалистик қарашлар асосида ёндашиш асар талқинида ранг-барангликни таъминлашга хизмат қилмоқда. Бу каби янгиланишлар олимлар томонидан адабиёт илми ютуқлари сифатида талқин этилмоқда. Фалсафада «онтология» борлиқ, одам ва олам тушунчаларини англатади ва фақат моддий борлиқни эмас, балки маънавий дунёнинг ҳам мангу барҳаётлигини ифодалайди. Маълумки,

борлиқ моддий ва маънавий оламдан ташкил топган бўлиб, унинг «мангу барҳаёт»лиги, боқийлиги «йўқлик»нинг муқобили, зиди сифатида намоён бўлади. Улар ўртасидаги азалий ва мангу зидлик ҳамда боғлиқлик муносабатлари бу тушунчанинг абадийлиги гаровидир.

Адабий танқиднинг сўнгги давр фаолияти шундан далолат бермоқдаки, бугунги кунда бадиий асарга диалектик ёндашишдан ташқари, герменевтик ёндашув ҳам кучайиб бормоқда. Талқин деб тушуниладиган ушбу назарияни олмон диншуноси ва филологи Ф. Шлейермахер ишлаб чиққан бўлиб, унга кўра, матнга ҳам грамматик, ҳам услуб ва ҳам мазмун бирлиги, бутун билан қисмнинг айланма ҳаракати сифатида қараш етакчилик қилади.

«Герменевтика – интерпретация назарияси, моҳиятни тушуниш ҳақидаги таълимот, – деб ёзади Ю. Борев. Гносеология (билиш назарияси) ва аксиология (қадриятлар назарияси) сингари, герменевтика кўламли фалсафий системанинг ажралмас қисмини ташкил этади. Герменевтика – бу маънавий-руҳий фаолиятнинг шундай соҳасики, танқид фақат у орқали ўтиб ўзининг вазифаларини англаши мумкин». Олим герменевтик метод орқали бадиий асар матнини интерпретация қилишнинг муҳим усуллари қуйидагича шарҳлайди: «1) Танқидчининг («мен») матни («бошқа») «учинчи» тараф орқали (масалан, маданий анъаналар, воқелик билан қиёслаш орқали) тушуниши. 2) «Кўникиш»--матннинг бадиий мантикига уни теран ҳис этиш, ўзидан ўтказиш орқали етиб бориш. 3) Бадиий матни идентификация шаклида (китобхон бадиий образларни ўзининг шахси ва ўзининг эстетик тажрибалари билан қиёслади) англаб етиш»[2, 349].

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги давр танқидчилигида герменевтиканинг муҳимлиги билиш назарияси унинг учун методологик аҳамиятга эгалиги билан изоҳланади. Бироқ бундан келиб чиқиб, герменевтикани адабий танқиднинг ўзи билан бир нарсга деб қараш ёки уларни қориштириб юбориш мумкин эмас. Чунки танқиднинг вазифаси фақат бадиий матни интерпретация қилишдан иборат эмас. Аини пайтда, бадиий асарни баҳолаш ҳам танқиднинг вазифасига киради.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги адабий-танқидий мақолаларда, тадқиқотларда матн билан ишлашда кўпроқ сўзга эътибор бериш, талқин қилиш, шарҳлаш етакчилик қила бошладики, бу ҳол герменевтика ўзбек танқидчилиги методологиясининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлигидан далолат бермоқда.

Адабий танқид тараққиётининг ўтиш давридаги изланишларида синергетика ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Синергетика назариясининг асосини ташкил этувчи барқарорлик билан бекарорлик (хаос), мувозанат билан мувозанатсизлик, тартиб билан тартибсизлик, тизимлилик билан тизимсизлик ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари адабий танқидда ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Чунончи, сўнгги ўн-ўн беш йил ичида, сиртдан қараганда, таназзулга ишора этилаётгандек фикр уйғотадиган турли-туман баҳс-мунозаралар, тортишувлар, инкорлар (жумладан, «Адабиёт ўладими?» деган масаланинг қўйилиши, шўро даврида яратилган асарлар ҳақида бири бирини инкор этувчи чиқишлар, реализмга шубҳа билан қараш тамойиллари, модернизм ҳақидаги қарама-қарши фикрлар, шўро даври адабиёт назариясига оид қарашларнинг инкор этилиши ва ҳ.о.) замирида адабий танқид тараққиётида янгича концепция етилиб келаётганлиги, янгича методологик тамойиллар шаклланаётганлиги, бинобарин, мазкур соҳа янгича қонуниятлар асосида ривожлана бошлаганини илғаш қийин эмас[6].

Бундан ташқари, адабий танқидда бадиий асарга кўплаб фалсафий, бадиий-эстетик мезонлар асосида ёндашишнинг кучайиши, таҳлилнинг турли-туман усуллари унумли фойдаланишга интилиш илмий билишда методологик плюрализмга ўтилаётганлигидан нишондир [7] .

Адабий танқид эътибор қаратган яна бир долзарб муаммо – бу XX аср ўзбек адабиётини қайта баҳолаш масаласидир. Бу борада қисқа, лекин шиддатли кечган баҳс-мунозаралардан кейин адабий танқид маданий меросимизга уни бир бутун миллий қадрият сифатида баҳолаш тамойили асосида ёндашмоқда.

XX аср ўзбек адабиёти салафлари, жумладан, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжондек атоқли ижодкорлар ҳаёти ва ижодини, умуман, улар мансуб бўлган давр адабиётини қайта ҳолис баҳолаш ҳамда улар қолдирган бой адабий меросга қадриятлар силсиласи сифатида ёндашув адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бирига айланиб бормоқда. Умуман олганда эса, кейинги йиллар адабиётшунослиги ва танқидчилигида, айниқса, XX аср ўзбек адабиётини бугунги янгиланаётган тафаккур, янгича илмий концепция ва методологик тамойиллар асосида қайта баҳолаш, ундан бугунги кун учун зарур хулосалар чиқариш асосий тамойиллардан бири бўлиб қолмоқда.

Адабий танқиддаги яна бир муҳим муаммо адабий жараён билан узвий боғлиқ бўлиб, бу яратилаётган бадиий адабиёт намуналарига муносабат масаласидир. Бадиий асарни янгича тамойиллар асосида таҳлил ва талқин қилиш, биринчи галда, унга бадиий-эстетик ҳодиса сифатида

ёндашув кун тартибидаги асосий масалалардан бири саналади. Бу адабий танқиднинг ҳам назарий, ҳам амалий фаолиятига алоқадор масалалардан биридир. Айни шу масалада ҳам баҳс-мунозаралар, жиддий изланишлар кечмоқда. Бадий асарда инсон концепцияси, адабиётнинг эстетик ва ижтимоийлик тамойиллари хусусидаги баҳслар шулар жумласидандир. Бадий асарга соф эстетик ҳодиса сифатида ёндашиб, ундаги ижтимоийликни инкор қилувчилар ҳам, аксинча, ижтимоийликни бутунлай инкор қилиб бўлмаслигини ёқловчилар ҳам ўз қарашларини асослашга уринишмоқда. Бу борадаги мунозараларнинг ечими бевосита адабий танқиднинг амалий фаолияти билан боғлиқдир. Шу боис, адабий танқид фаолиятидаги иккинчи муҳим йўналишни амалиёт ташкил этади. Чоп этилаётган адабий-танқидий материаллар амалиёт натижаси бўлиб, улар асосида таҳлил йўналишлари, усуллари хусусида кузатишлар олиб бориш, муайян хулосалар чиқариш мумкин.

Адабий танқиднинг методологик асосларидан яна бирини бадий ижод қонуниятлари, биринчи галда, эстетик категориялар ташкил этади. Маълумки, илмий ижодда илмий тафаккур етакчилик қилади. Унинг ифода усули ҳам илмий тил орқали амалга оширилади. Аниқ фанларда, шунингдек, ижтимоий фанлар айрим соҳаларида, жумладан, адабиётшуносликнинг адабий танқиддан бошқа йўналишларида илмий фикр-мулоҳазаларни аниқ ва лўнда баён этишга интилиш, назарий умумлашмалар чиқариш мутахассисларга тушунарли илмий атамаларни қўллаш орқали амалга оширилади.

Бадий ижодда ҳиссий билиш етакчилик қилади. Образлилик бадий ижоднинг асосий хусусиятидир. Ифода усулида эса, бадий тил имкониятлари, турли бадий тасвир воситалари, поэтик кўчимлар образлиликни таъминловчи асосий унсурлар саналади.

Хулоса ва таклифлар. Адабий танқиднинг муҳим методологик асосларидан бири – ифода усули ва услубий ўзига хослиги унинг ҳам илмий ва ҳам бадий ижодга бирдек дахлдорлигидадир. Бир сўз билан айтганда, адабий танқид илмий тафаккурнинг образли фикрлаш тарзи билан боғлиқ ифодаси. «Аслида танқид, ўз табиатида кўра, икки жиҳатнинг уйғунлигидир: ўзининг айрим вазифаларига, ўзига хос хусусиятлари ва воситаларига кўра у адабиётдир, бошқа жиҳатларига биноан – фандир. Танқидни адабиёт сифатида таърифлаб, унинг илмий («рационалистик») асосини инкор этиш оқибатида кўплаб жавобсиз саволлар пайдо бўлади»[1,341].

Ю.Боревнинг ўз қарашига далил сифатида келтирган А.С.Пушкиннинг «танқид – фан», В.Г.Белинскийнинг «танқид – ҳаракатдаги эстетика», деган тавсифлари яна бир бор танқид тафаккур воситаси сифатида бадий эмас, балки илмий методдан фойдаланишини тасдиқлайди. Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклифлар ўртага ташланди:

1. Адабиётшуносликда адабий танқид назарияси соҳасида дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш зарурати яққол кўринмоқда.

2. Бугунги кунда таълим соҳасига синергетиканинг кириб келиши турли фанлар тараққитини тезлаштиришга кўмак бермоқда. Адабий танқид ҳам янги назариялар, технадлогиялар билан қуролланмоғи керак.

3. Бадий матнни комплекс таҳлил этиш жараёнида адабий танқиднинг роли жуда катта, шуни инобатга олиб, адабий танқидчиликни, мунаққидлар ижодини кенг қўламда бугунги замонавий талаблар асосида тадқиқ этиш зарур.

Адабий танқид таҳлил жараёнида бадий асар воситасида одам ва олам, ижтимоий борлиқ ва инсоний муносабатлар ҳақида ҳам мулоҳазалар юритади, уларнинг муайян қонуниятларини очишга ҳаракат қилади. Бу имконият адабий танқид услубининг меъёрий илмий қоидаларига бўйсунган тадқиқдан ташқари эркин мушоҳада тарзидаги таҳлил ва талқин шаклида ҳам намоён бўлишига олиб келади. Айни ҳолат адабий танқид тилининг ўзига хослигини таъминлайди ва ифода йўсинида илмий тил билан бирга бадий тил ҳам бирдек иштирок этади. Бу эса, адабий танқидда бадий ижоддаги каби жанрлар туркумининг пайдо бўлишига ва ёзувчи ёки шоир услуби сингари мунаққиднинг индивидуал услуби шаклланишига хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Борев Ю. Эстетика. Изд. 3. – М.: Политиздат, 1981. – С. 341-342.
2. Борев Ю. Критика и герменевтика // «Эстетика». Издате третье. –М.: 1981. – С. 349.
3. Керимов Д.А.Философское основание политико-правовых исследований. –М.: Мсль, 1986. – С.33.
4. Назаров Б.,Расулов А.,Ахмедова Ш.,Қахрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. Тошкент, 2012.
5. Р. Уэллек и О. Уоррен. Теория литературы. – М.: «Прогресс», 1978.
6. <https://adabiyot.islamonline.uz/adabiyotshunoslik/tanqidchilik/166-tanqid>
7. Қахрамонов Қ. Адабий танқид: янгиланиш жараёналари. <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/>.

O'ZBEK TILI UNLILAR TIZIMIDA "O"LANISH

Axmedov Atoulllo Raxmatovich

*BuxDU, o'zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrası professori*

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida "o"lanish hodisasi borasida ma'lumot berilgan. Bunda turkiyshunos olimlarning fikrlari umumlashtirilgan. "O"lanish hodisasi turkiy tillarning (o'zbek tilining) ichki qonuniyati asosida hosil bo'lganligi bayon qilingan. Munozarali fikrlarga sharhlangan.

Kalit so'zlar: turkiy, turkiy til, "o"lanish, lablanmagan, adabiy til, sheva, fors-tojik tili.

Turkiyshunoslikdagi dolzarb muammolardan biri o'zbek tilida «o»lanish hodisasidir. Bu boradagi fikrlarni bayon qilishdan oldin, «o»lanish borasida to'xtalish lozim.

«O»lanish deganda, umumturkiy keng orqa qator lablanmagan unlining yarim lablangan keng orqa qator unliga o'tishi, ya'ni lablanmagan unlining ma'lum darajada lablanish hodisasiga aytiladi. Masalan: *at-ot, ata-ota, baba-bobo*. Turkiy tillar orasida umumturkiy «a»ning «o»ga o'tishi bizning tilimizda (o'zbek tilidan) eng keng tarqalgan. Lekin bu «a»ning «o»ga o'tishida qat'iy va buzilmas qoida uchtaadir:

1. Lab-lab «v» va chuqur til orqa «q» dan oldin kelgan «a» muntazam ravishda «o»ga o'tadi. Masalan: *oq-aq, sana-sanoq, qayra-qayroq, yara-yaroq*;

2. -v qo'shimchasi «a» unlisi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda «a» «o»ga o'tadi: *so'ra-so'rov, sayla-saylov*;

3. «a» ning «o»ga o'tishi «g» dan oldin ham uchraydi: *yarog', bog', tog', sog', chog'...*

Shu uch holatdan tashqari umumturkiy «a»ning o'zbek tili va shevalarida «o»ga o'tishida qat'iy qonuniyat yo'q. O'zbek adabiy tilida «o» bilan talaffuz etiladigan so'zlar qarluq-uyg'ur shevalarining o'zida «a»li variantga, shevadagi «o»li so'zlar adabiy tilda «a»li shaklda kelishi mumkin:

Adabiy til	Sheva
<i>Bola</i>	<i>Bala</i>
<i>Qora</i>	<i>Qaro</i>
<i>Olma</i>	<i>Alma</i>
<i>Anor</i>	<i>Onor</i>

Shevalarda *oka, katta* adabiy tilda *aka, katta* kabilarda «a»ning «o»ga o'tish sabablari turkiyshunoslikda haligacha muammodir. Bir qism tadqiqotchilar «o»lanishni eroniy tillar ta'siri deb baholashsa (chunonchi, E.Polivanov, A.K.Borovkov), ko'pchilik turkiyshunoslar, jumladan, A.K.Borovkovning o'zi ham, «o»lanish yuqorida ko'rib o'tilganidek, akkomadatsiya – lablangan va chuqur til orqa undoshlarning ta'siri ostida shakllangan, degan taxminni oldinga suradilar. Turkiy arealogiyada, jumladan, N.Z.Gadjeva, N.A.Baskakov tadqiqotlarida «o»lanish markazi hozirgi o'zbek tili lisoniy areali sanalsada, birinchidan «o»lanish – «a»ning «o»ga o'tishi – o'zbek shevalarining o'zida yuqorida ko'rib o'tganimizdek bir xil emas. Ikkinchidan, bu hodisa o'zbek tili bilan yondosh bo'lgan qirg'iz, turkman, qozoq, qoraqalpoq tillarining shevalarida ham, o'zbek tili bilan hech qachon bevosita aloqada bo'lmagan ozarbayjon tili, xususan, Boku shevasida, G'arbiy Sibir totor shevalarida, Shimoliy Kavkazdagi qarachay, bolqar va qo'miq tillarida, totor tilida, boshqird tilida bundan tashqari paradik ravishda chuvash shevalarida ham uchraydi. Shuning uchun akademik A.N.Kononov ««o»lash faqat o'zbeklargagina xos emas va hamma o'zbeklar ham «o»lamaydi. Bundan tashqari barcha turkiy «o»lovchilarda «o»lash bir xil emas», -degan fikrni oldinga surgan. V.V.Reshetov o'zining «Узбекский язык» kitobida o'zbek tili shevalarida 3-4 xil «o» tovushi borligini tavsiflagan. Demak, o'zbeklar «o»si ham bir xil emas. Shuningdek, totor, qo'miq, qarachay va boshqa tillardagi «o» ham bir-biriga o'xshash emas. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, turkiy tillarda «a» qaysi holatlarda «o»lanadi va qaysi holatlarda «o»lanmasligini belgilovchi qat'iy qonuniyat mavjud emas. «O» tovushi mavjud bo'lgan tillarda «o» bilan talaffuz etiladigan so'z ikkinchi bir turkiy tilda «a» shaklida uchraydi. Turkiy arealogiyaning hozirgi holatida «o»lanish markazi o'zbekzabon areal sanalishiga qaramay «o»lanish hodisasi o'zbekzabon markazdan Sibir, Paloje, Shimoliy Kavkaz va Zakavkazyaga tarqalgan, deb arealogiya nuqtayi nazaridan xulosa chiqarish mutlaqo noto'g'ridir. Chunki o'zbekzabon arealdan bu mintaqalarga migratsiya ham, kuchli ta'sir ham hech qachon bo'lmagan. Akademik A.N.Kononov ma'lumotiga qaraganda, qadimgi turkiy (ehtimol qarluq toifasiga mansub) xalqlarning katta bir bo'linmasida «a»ning «o»ga o'tish hodisasi qat'iy qonuniyat bo'lgan. Tarix, yozma yodgorliklarda qayd etilgandan ancha oldin bu qabila (bo'linma) parchalanib turli toifalarga bo'linib ketgan. Nisbatan kattaroq qismi hozirgi o'zbek xalqi tarixiy asosiga, ayrim-ayrim nomayondalari ozmi-ko'pmi boshqa turkiy xalqlarning tarixiy asosidagi tarkibiga kirgan. Shuning uchun «o»lanish siporadik (uzuq yuluq) shaklda

xilma-xil sheva va tillarda uchraydi. Hozircha turkiyshunosliklar «o»lanish hodisasini qaysi fokus zonadan («o»lanishni tarqalish markazidan) qaysi yo'nalishlarga yo'nalganligi muammo bo'lib qolmoqda. Chunki «o»lanishning sixronik markazi keng tarqalgan mintaqasi o'zbekzabon areal tarixiy markaz vazifasini hech qachon bajarmagan. Tabiiyki, okkomadativ «o» (ya'ni lab va chuqur til orqa undoshlari ta'siri ostida «a»ning lablanishi) turkiy tillarda mustaqil ravishda har bir tilda (lahjada) alohida-alohida ko'rinishda shakllangan va rivojlangan bo'lishi mumkin. Turkiy sheva va tillarda «o»ning bir xil emasligi, ehtimol shu bilan – «o» tovushining tillarda har bir til uchun o'ziga xos qonuniyat asosida rivojlanganligi bilan izohlanishi mumkin bo'lsa kerak.

«O»ning kelib chiqish manbayi sifatida qadimgi turkiy birlamchi cho'ziq «a» manba bo'lgan degan faraz ham mavjuddir. Haqiqatan ham «o»lanish keng tarqalgan o'zbek tilida «o», eksperimental fonetistlar Ahmadjon Mahmud, Sora Otamirzaeva tadqiqotlariga ko'ra, barcha bo'g'inlarda cho'ziq talaffuz qiladi. Cho'ziqlikning kamayishi jihatidan o'zbek tili unilari quyidagi darajalanish qatorini tashkil etadi: o→o'→e→a→u→i.

Bundan tashqari arab va eron tillaridagi cho'ziq «a» o'zbek tilida muntazam ravishda «o»ga o'tadi: *Allah-Oллоh, kitab-kitob, katib-kotib...* Lekin arabcha qisqa «a»ni ham o'zbek tilida «o»ga o'tish holatlari oz emas: *avqat-avqot, alov-olov-olav*. Lekin bu faraz ham e'tirozga o'rin qoldiradi. Zeroki, «o»lanishning manbayini qadimgi turkiy birlamchi «a» bo'lganda, bu «a» «o»lanish xususiyatga xos bo'lgan til va shevalarning barchasida «o»ga o'tishi lozim edi. Vaholanki, ahvol bunday emas. Jumladan: *a:d, a:y* kabi qadimgi birlamchi cho'ziq «a»li so'zlar muntazam ravishda «o»lovchi til va shevalarda «o»ga o'tmaydi. Bu hodisani XI asrdayoq Mahmud Koshg'ariy qayd etgan edi. U ikki alif bilan berilgan *az, al, at* kabi so'zlarni qattiq va qisqa talaffuz qilish ma'qul deb alohida ta'kidlagan. Shuning uchun «o»lanish turkiy tilshunosning ham tarixiy fonetikasi, ham arealogiyasining chigal muammolaridan bir bo'lib qolaveradi.

Endi bir-ikki og'iz so'z turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida «o»lanish hodisasi qo'shni eroniy til ta'sirida yuzaga kelgan, degan talqin yuzasidan. Gap shundaki, «o»lanishni boshqa bir tilning ta'siri deb bohalash (o'zbeklarga tojiklarning ta'siri, totor va boshqirdlarga rus «o»lovchilarining ta'siri va x.k.) o'rinli emas. Chunki, eroniy tillar ichida tojik tilining o'zi «o»lovchidir. Bu hodisa eronshunoslikda xuddi turkiyshunoslikda bo'lgani kabi o'zbeklarga to'ntariladi. Lekin eron tillaridagi (ularning tiliga o'zlashgan arabiy so'zlardagi) cho'ziq «a»ni (alif mamdudani – maddali alifni) o'zbek tilida «o»ning boshqa unilardan ko'ra bir oz cho'ziqligi asosida, arab va fors tillaridagi cho'ziq «a»ning muntazam ravishda «o» bilan berish o'zbek tilida «o»lanishning keng tarqalishiga mos bo'lgan bo'lishi mumkin. Lekin bu o'zbeklarda «o»lanish eroniy va arab tilining ta'siri deb aytishga asos bo'la olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akhmedov A.R., Po'latova S. [O'zbek shevalarini lingvo-geografik xaritalashtirish. Linguistics of different fields: problems, solutions and prospects of linguistics and medical integration](#), 2021.
2. Ne'matov H., Axmedov A. Areal lingvistika. – Buxoro: 2008.

FILOLOGIYANING ZAMONAVIY MUAMMOLARI: TOPONIMIK KATALOG VA ATLAS YARATISH

Kilichev Bayramali Ergashovich

Buxoro davlat universiteti

o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasini mudiri,

filologiya fanlari doktori, professor

b.e.kilichev@buxdu.uz.

Annotatsiya. Mazkur axborotda filologiya fani oldida turgan muhim masalalardan biri – Buxoro viloyati toponimiyasining to'laqonli tadqiqini amalga oshirish, toponimlar katalogi hamda atlasini tuzish borasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan masalalar borasida fikr yuritilgan. Ushbu masalalarning Buxoro viloyati misolida hal etilishi respublika miqyosidagi katalog hamda atlasning yaratilishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *filologiya, onomastika, topomin, toponimiya, geografik obyekt, antropotoponim, etnotoponim, katalog, atlas.*

Kirish. Tilshunoslikning morfologik sathida o'rganilgan atoqli otlar o'tgan asrning elliginchi yillarida alohida bir yo'nalish sifatida shakllanib, bugungi kunga kelib, onomastika nomi ostida yirik bir tadqiq sohasiga aylandi. Onomastika barcha turdagi atoqli otlarni o'z qamroviga oladi. Onomastikaning keng ko'lamli tarmoqlaridan biri toponimiyadir. Tilshunoslikda joylarga atab qo'yilgan nomlardan iborat

toponimlar hududning tabiiy-geografik sharoiti, mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, milliy-ma'naviy qadriyatlari, etnik qatlami, kundalik turmush tarzi kabilarni aks ettiradi. Toponimlarning leksik-semantik xususiyatlari, nominativ, kommunikativ hamda uslubiy vazifalari ularning xalq va til tarixiga uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Joy nomlariga xos jihatlarni o'rganish orqali tilshunoslikning onomastika, lingvogeografiya, etnolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, lingvodidaktika, lingvofolkloristika kabi bo'limlari o'rtasidagi integratsion va paradigmatic munosabatlar ochiladi.

Asosiy qism. Toponimlar bilan bog'liq lisoniy xususiyatlar, ularning semantikasi, kelib chiqishi bilan aloqador nominativ-onomosiologik, motivatsion jihatlar, shuningdek, morfologik strukturasi masalalarini hal etish atiqli otlar bilan bog'liq ko'pgina holatlarning yechimi topilishini ta'minlaydi.

O'zbek toponimikasining ilmiy asosda tadqiq etishda H.Hasanov, S.Qorayev, Z.Do'simov, T.Nafasov, S.Gubayeva, B.O'rinboyev, S.Karimov, Sh.Qodirova, S.Nayimov, A.Turobov, L.Karimova, Y.Xo'jamberdiyev, T.Raxmatov, J.Latipov, N.Oxunov, N.Begaliyev, A.Turobov, T.Enazarov, N.Uluqov kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. Ular toponimikaning turli jihatlarini qamrab oluvchi tadqiqotlari bilan o'zbek tili toponimiyasini o'rganishning ilmiy-nazariy asoslarini yaratishdi, o'zbek tili onomastikasining tarkibiy qismi sifatida toponimika yo'nalishiga asos solishdi va uning taraqqiyotiga muhim hissa qo'shishdi. Mazkur tadqiqotlarda o'zbek tilida geografik obyektlarning nomlanishi, nomlanish motivlari va tamoyillari, lug'aviy-ma'noviy, etimologik, morfemik, grammatik, yasaliş xususiyatlari hamda tarqalish hududi tadqiq etildi.

Aytish o'rinliki, Buxoro toponimiyasi ma'lum darajada o'rganilgan. Hudud toponimiyasi bo'yicha S.Nayimov, A.Aslonov, N.Adizova, I.Axmatovalar izlanishlar olib borishgan. B.Kilichevning dissertatsiyasi ham Buxoro viloyati toponimlarini lingvistik tadqiq etishga qaratilgan.

Lekin shunday bo'lsa-da, bugungi kunda Buxoro viloyati toponimlarini tarixiy-geografik, tarixiy-lisoniy jihatdan o'rganish, toponimika sohasining ilmiy-nazariy asoslarini yanada boyitish va shu orqali bu sohaga tegishli yechilmagan muammolarni hal qilish yo'l va usullarini belgilash kabi masalalarni tadqiq etish kabi masalalar o'z yechimini to'laqonli topishi lozim.

Yuqorida qayd etilgan masalalarning yechimi, bizningcha, quyidagi jihatlarni hal etishga bog'liq:

1. Buxoro viloyati hududidagi mavjud barcha geografik obyektlar qayd etilgan materiallar bazasini shakllantirish.

2. Yaratilgan materiallar bazasi asosida "Buxoro viloyati geografik obyektlari katalogi"ni yaratilish.

3. Katalogda viloyat hududidan aniqlangan geografik obyektlarni tematik guruhlarini aks ettirish. Bunda *shahar(cha)*, *tuman*, *posyolka*, *mahalla*, *qishloq*, *ko'cha*; *tog'*, *tog'lik*, *qir*, *adir*, *g'or*, *kon*; *cho'l*, *sahro*, *dasht*, *qumlik*; *daryo*, *ariq*, *kanal*, *ko'l*, *zaxkash*, *suv ombori*; *qabriston*, *avliyo*, *ziyaratgoh*; *qadamjo* kabilarni guruhlab ko'rsatish lozim bo'ladi.

4. Toponimlarni leksik qatlamlarga munosabati masalasini hal etish, ya'ni toponimlarni o'z yoki o'zlashma qatlamga mansubligini aniqlash. Bunda o'zbekcha yoki turkiy, shuningdek, arab, eroniy, so'g'd, mo'g'ul, rus va boshqa tillarga mansub nomlarni ajratish talab etiladi.

5. Nomlar tarkibidagi turli onomastik elementlarni aniqlashtirish. Jumladan, *ariq*, *bozor*, *deh*, *hovuz*, *jo'(y)*, *kent*, *ko'l*, *machit (masjid)*, *obod*, *qal'a*, *qir*, *qishloq*, *quduq*, *rabot*, *tepa* kabi indikatorlarni semantik-etimologik nuqtayi nazardan tadqiq etish kerak.

6. Viloyat hududidan aniqlangan geografik nomlarni tuzilishi jihatdan tahlil etish. Bunda asosiy e'tibor toponimlarning morfem tarkibiga qaratilib, ular sodda (sodda tub), yasama (asos+qo'shimcha), qo'shma (asos+asos; asos+asos+asos), birikmali (nomlar tarkibida *katta*, *kichik*, *yuqori*, *o'rta*, *quyi*, *shimoliy*, *janubiy*, *sharqiy*, *g'arbiy*, *ko'hna*, *eski*, *yangi* kabi birliklarning uchrashi) kabi guruhlariga ajratiladi.

7. Toponimlarning derivatsion xususiyatlarini ochib berish. Bunda nomlar sirasidagi tub va yasama nomlar aniqlashtiriladi. Ularning yasaliş qoliplari shartli belgilar asosida ochib beriladi. Geografik obyektlarning nomlari boshqa tillarda yasaliş, o'zbek tiliga o'zlashgan bo'lsa, ularni alohida sharhlash orqali mazkur nomlarning o'zlashishi jarayonlari, nom tegishli hududdagi aholining etnik qatlami va boshqa jihatlariga oydinlik kiritiladi.

8. Viloyatdagi toponimlarni antropotoponim, etnotoponim, fitotoponim, gidrotoponim, zootoponim kabi guruhlariga ajratib tasniflash. Xususan, *Terakli*, *Po'latchi* kabilarning qanday turdagi geografik obyektni atashi, ularning etimologiyasi singari masalalar sharhlanadi. Masalan, *Po'latchi* toponimi po'lat, po'latchilik bilan shug'ulangan kishilarning manzilimi yoki turkiy qavmlarning po'latchi urug'i vakillari istiqomat qiladigan hududmi, tarzida sharhladi.

9. Buxoro viloyatining Jondor, Kogon, Peshko', Romitan, Qorovulbozor, G'ijduvon tumanlari toponimlarining lingvistik tadqiqiga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borish.

10. Viloyat hududidan aniqlangan geografik obyektlar katalogi asosida "Buxoro viloyati toponimik atlas"ni yaratish.

Xulosa. Yuqorida qayd etilgan masalalarning hal etilishi qadimiy Buxoro tarixi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan toponimlarning keng ko‘lamli tadqiqini amalga oshirish imkonini berish bilan birga, bu hududda uzoq tarix davomida hayot kechirgan kishilar, ularning turmush tarzi, urf-odatlar, maishiy ahvoli kabilarni ham aniqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, Buxoro viloyati toponimlarining katalogi va atlas respublika toponimlarining bir necha jildli katalogi va atlasini yaratish uchun zamin bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Истиклол ўлкасининг топонимик сиёсати//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Фан, 1997. – № 3. – Б. 3-9; – № 4. – Б. 4-7.
2. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминлари изоҳли луғати. – Наманган: НамДУ, 2006. – 103 б.
3. Каримов С., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Тошкент: Фан, 2006. – 129 б.
4. Kilichev B. Buxoro viloyati toponimlarining lingvistik tadqiqi: Filol. fanl. dokt. (DSc) ... disser. – Buxoro, 2024. – 279 b.
5. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – 320 b.
6. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент, Мухаррир, 2009. – 430 б.
7. То‘rayev Н. Buxoro toponimikasi. – Buxoro: Durdona, 2021. – 276 b.

G‘IJDUVON TUMANINING TARIXIY TOPONIMLARI

Kilichev Bayraamali Ergashovich

Buxoro davlat universiteti

o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasini mudiri

filologiya fanlari doktori, professor

b.e.kilichev@buxdu.uz.

Isomiddinova Mohinur Sherqo‘zi qizi

Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu axborotda Buxoro viloyatining G‘ijduvon tumanidagi qatag‘on va qo‘ng‘irot etnonimlari asosida shakllangan etnotoponimlar semantik-etimologik nuqtayi nazardan o‘rganilgan. O‘rganish davomida mazkur etnonimlarning qanday tillarga aloqadorligi, ularning shakllanish holati, etimologiyasi kabi jihatlari, shuningdek, nomlarning areali masalasi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: nom, toponim, etnonim, etnonimiya, etnotoponim, qarag‘on, qo‘ng‘irot, G‘ijduvon, toponimning shakllanishi, toponimning ma‘nosi, turkiy til, mo‘g‘ul tili.

Kirish. Toponimlar – joy nomlarining bir qismini etnonimlar asosida shakllangan birliklar tashkil etadi. Bular etnotoponimlar deb yuritiladi va toponimika hamda etnonimika sohaları munosabati natijasi sanaladi. Etnotoponimlar ma‘lum bir hududdagi aholining etnik tarkibi sababli yuzaga keladi. Ular ma‘lum hududda yashagan aholining asosiy qismi tarixan shu manzilni makon qilganligi bilan uzviy bog‘liqdir. Mazkur axborotda G‘ijduvon tumanining tarixiy toponimlari sirasida o‘ziga xos o‘rin egallagan etnotoponimlar, ularning ma‘noviy xususiyatlari, shakllanish va etimologik jihatlari tahlil etiladi.

Asosiy qism. Aslida etnonimika sohasining hozirga qadar bir nechta hal etilmagan va munozarali masalalari mavjud. Bulardan biri etnonimlar atoqli otmi yoki turdosh otmi ekanligi masalasidir. Olimlar bu haqda turlicha fikr bildiradilar. Taniqli toponimist V.A.Nikonov fikricha, hozircha bu masalada bir xil fikrga kelish qiyin, chunki: «Bizda atoqli ot nazariyasi hanz ishlab chiqilmagan, atoqli hamda turdosh otlar o‘rtasidagi chegara aniqlanmagan ekan, etnonimlar bularning qaysi biriga mansubligi haqida bahs yuritish foydasizdir». A.V.Superanskaya etnonimlarni «Onomastikaga kirmaydigan leksik kategoriyalar» sarlavhasi ostida sharhlaydi. Atoqli otlar oldiga qo‘yiluvchi lingvistik belgilar nuqtayi nazaridan etnonimlarni atoqli otlar kategoriyasiga kiritib bo‘lmaydi. Lekin etnonimlar atoqli ot bo‘lmasa-da, atoqli otlar bilan, ayniqsa, antroponimlar va toponimlar bilan aloqador leksik guruhlardir. Shu sababli ham tilda etnonimdan yasalgan toponim va antroponimlar, ayniqsa, gidronim, nekronim kabi geografik nomlar keng tarqalganligini kuzatish mumkin.

Etnotoponimlar etnonimlardan yasalgan toponimlargina bo‘lib qolmasdan, o‘z tarkibida etnonimiyaning xarakterli va boy faktik materiallarni mujassamlashtiruvchi lingvistik manba sifatida ham qimmatlidir. Ularni o‘rganish, bunday nomlar asosida yotgan leksik birliklarning mohiyatini to‘g‘ri belgilash ko‘p jihatdan xalq tilidagi etnonim materiallarning yetarli ravishda ilmiy tadqiq etilganligi bilan bog‘liqdir.

Turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek xalqining urug‘ va qabilalarni, ularning shahobcha va tarmoqlarini ilmiy o‘rganishda ko‘plab mashhur tarixchi va tilshunoslarning asarlaridagi bu masalaga oid fikr va

mulohazalar muayyan qimmatga ega. Mana shu ma'noda Samarqand viloyati aholisi etnonimiyasi yuzasidan maxsus tadqiqot ishlari olib borgan professor X. Doniyorov va Farg'ona vohasi toponimiyasidagi etnonimlarni S.S.Gubaeva va S.Qorayevning izlanishlari alohida ahamiyatga egadir.

O'zbek toponimikasida etnotoponimlar maxsus tadqiq qilingan ishlar ham yuzaga kelgan. Biz bu o'rinda A.Otajonovning Xorazm etnotoponimlarga, A.Turobovning Samarqand viloyati etnooykonimlari, M.Safarovning Buxoro viloyati etnotoponimlari tadqiqiga bag'ishlangan ishlarini nazarda tutmoqdamiz. Ushbu tadqiqotlarda o'rganilayotgan hudud toponimiyasidagi etnonimik negizlar asosida yasalgan nomlar atroflicha tahlil qilingan.

Gi'jduvon tumanida ham bir qator etnotoponimlar mavjud. Ular turli davrlarda, turli omillar natijasi sifatida yuzaga kelgan. Biz quyida G'jduvon tumanidagi ikki

Qatag'an. O'zbek xalqi tarixidagi qadimiy, yirik qabilalardan biri bo'lib, *qatag'an* yoki *qatag'on* shaklida qo'llanadi. Qozoq va qirg'izlarda ham *qatag'an* qabilasi bor, umumturkiy etnonim. Qatag'anlar Qashqadaryo tog'li hududlarida va daryoning quyi oqimlarida yashagan. Ular o'zbek tilining qarluq lahjasida so'zlashadi. Qarag'onlar Samarqand viloyatining Ishtixon, Xatirchi, Poyariq tumanlari; Navoiy viloyati Karmana tumani; Namangan viloyati Namangan tumani; Qashqadaryo viloyati Shahrisabz, Yakkabog' tumanlari. Buxoro viloyatining Vobkent tumanida ham mavjud. Qatag'onlarning asosiy qismi Afg'onistonning Qatag'on viloyatida yashaydi. Markaziy Osiyoda qatag'onliklar Tojikiston (Yaxsu va Quyi Vaxsh vodiysi, Qo'rg'ontepa shahri va Panj daryosining o'ng qirg'og'i) va qisman Janubiy O'zbekistonda qayd etilgan.

Ba'zan *qatag'on* (repressiya) *qilinganlar qishlog'i* tarzidagi sharhlashlar ham uchraydi. Lekin bunday sharhlash noo'rin, chunki qatag'on (repressiya) faqat birgina qishloq aholisiga nisbatan bo'lmagan.

Qo'ng'iro't. G'jduvon tumanida Qo'ng'iro'teli va Qo'ng'iro'tobod toponimlari mavjud. Qo'ng'iro't turkiy, mo'g'ul tillariga oid so'z bo'lib, qadimgi turkiy qabilani ataydi. T.Nafasovning ma'lumotiga ko'ra, *qo'ng'iro't* qadimgi turkiy, mo'g'ul tillariga xos etnonim ekanligini toponim oxiridagi *-ot* (*-at*, *-ut*) qo'shimchalari isbotlaydi. Etnonim asosidagi qo'ng'ir va belgi bildiruvchi qo'ng'ir so'zi shakli o'xshash bo'lib qolgan. Etnonim asosidagi so'zning qadimgi shakli bilan hozirgi shakli o'rtasida tovush va so'z tuzilishi o'zgarishi yuz bergan.

Qozoq toponimisti A.Abdurahmonov Qozog'istondagi Qongirat nomini qongirat etnonimidan yuzaga kelgan, etnonim esa qongir+at birikmasidan vujudga kelgan, qo'ng'ir rangli ot totem bo'lganligi sababli shu nom bilan atalgan, deb ta'kidlaydi.

Rashiddinning ma'lumotiga ko'ra, "qong'iro't" ("onggirad", "konkurat") qadimiy mo'g'ul qabilalaridan biri bo'lib, ular Gobi cho'llari va Qurulen daryosi sohillari bo'ylab ko'chib yurganlar. Bu qabila naymanlar bilan yonma-yon yashagan.

Qo'ng'iro't nomli qabila qozoq va qoraqalpoq xalqlari tarkibida ham bor. Qo'ng'iro'tlar Dashti Qipchoqda Abulxayrxonning hukmronligini mustahkamlashda yaqindan yordam berganlar. O'zbek va qozoq xonlari orasidagi kurash yillarida qo'ng'iro'tlarning bir qismi Dashti Qipchoqni tashlab, Movarounnahrda kelib o'r'nashdilar. Bir qismi esa Qozog'iston Respublikasining Shauldir, Turkiston, Aris va Suzoq tumanlarida yashab qoldilar. Ma'lumki, XIV asrning 70-yillarida Xorazm bo'ylab butun hokimiyat qo'ng'iro'tlarning so'fiylar sulolasi qo'lga o'tadi. Amir Temur bilan bo'lgan kurash yillarida ularning hukmronligiga putur yetadi.

Faqat XVIII asr oxiri va XIX asr boshlariga kelib, qo'ng'iro'tlar bu yerda yana o'z hukmronliklarini tikladilar va bu sulola 1920-yilgacha Xorazm xonligini boshqardi. Sharqiy Buxoroda esa qo'ng'iro'tlar XX asr boshlarida son jihatidan mang'itlardan so'ng ikkinchi o'rinda turardilar. Ular, asosan, G'uzordan boshlab Termizgacha va undan Bobotog' etaklarigacha bo'lgan hududlarda yashar edilar. Qo'ng'iro't qabilasi bir necha yirik va ko'plab mayda tarmoqlarga bo'linadi. O'zbek va qozoq qo'ng'iro'tlari shajarasini qiyoslagan I.Magidovich quyidagilarni yozadi: "Ko'rinishidan mo'g'ul qo'ng'iro'tlari atrofiga uyushgan turkiy urug'larning tarkibi turli joylarda har xil bo'lgan". Xorazm va Buxoroning o'zbek qo'ng'iro'tlari etnik jihatdan bir bo'lib, Shayboniy istilolarida xuddi shu qo'ng'iro'tlar ittifoqi ishtirok etgan.

N.F. Sitnyakovskiy buxorolik qo'ng'iro'tlarning Shayboniy istilosi davrida, 400 yil avval Xivadan ko'chib kelganmiz, degan hikoyasini keltirib: "Bu ma'lumotni Xorazm va Buxoro qo'ng'iro'tlari urug'larining bir xilligi ham tasdiqlaydi", deydi.

Biroq tarixiy manbalar I.Magidovich va N.F.Sitnyakovskiylarning yuqoridagi fikriga qarshi o'laroq Xorazmda yashovchi o'zbek qo'ng'iro'tlarning Shayboniyxon istilolaridan ancha oldin ham bu yerda istiqomat qilganliklarini tasdiqlaydi.

O'zbek-qo'ng'iro'tlar va qoraqalpoq-qo'ng'iro'tlar yuzasidan fikr yuritgan barcha tadqiqotchilar ularning ko'pchilik urug'lari bir-biriga o'xshash ekanligini qayd qilganlar.

B.X.Karmishevaning qayd qilishicha, o'zbek-qo'ng'irotlar orasida qabila asoschisi Qo'ng'irotota yoki Qo'ng'irbiy haqidagi rivoyat mashhur.

Qo'ng'irot Andijon (Shahrixon), Xorazm (Urganch), Namangan (Yangiqo'rg'on), Qashqadaryo (Qarshi), Toshkent (Oqqo'rg'on), Samarqand (Bulung'ur, Jomboy, Ishtixon, Kattaqo'rg'on, Poyariq), Navoiy (Xatirchi) Qoraqalpog'iston Respublikasi (Qo'ng'irot)da am uchraydi.

Xulosa sifatida aytish o'rinliki, har ikkala etnonim ham qadimiy urug'lardan bo'lib, ular hozirgi O'rta Osiyoning turli hududlarida tarqalgan. Ular tarkibida davrlar o'tishi bilan o'zgarishlar, jumladan, boshqa urug'lar bilan qo'shilish ro'y bergan. Buxoro hududida ham bunday qabila va urug'lar bilan bog'liq nomlarning mavjudligi mintaqaning uzoq tarixga egaligidan darak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов А. Казахстан этнотопонимикасы. – Алматы, 1975. – Б. 60.
2. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М., 1976. – С. 176-177.
3. Kilichev B., Xojiyeva M., Rahmatullayev Sh. Buxoro viloyati joy nomlarining izohli lug'ati. – Buxoro, Durdona, 2025. – B. 121.
4. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент, Мухаррир, 2009. – 430 б.
5. Ситянковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана. ИТОРГО. Т.1, вып. 2. 1900. – С.189-190.
6. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. –Б. 50.
7. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B.185.
8. O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2024. B. 659-660.

“UFQ” ROMANIDAGI PSIXOLINGVISTIK TAFOVUTLAR

Toirova Guli Ibragimovna
f.f.d.(DSc), professor

Annotatsiya. Mazkur maqolada Said Ahmadning “Ufq” romanidagi personajlar nutqi psixolingvistik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Asarda gender va yosh omillarining nutqiy ifodalanishiga alohida e'tibor qaratiladi. Ayol va erkak obrazlarining nutqidagi farqlar, bolalar va yoshi katta personajlarning til vositalaridan foydalanishidagi o'ziga xosliklar ko'rib chiqiladi. Tahlil davomida personajlarning ruhiy holati, emotsional kechinmalari va ijtimoiy maqomlari nutq orqali qanday ifoda topgani aniqlanadi. Asardagi nutqiy tafovutlar psixolingvistik nazariyalar asosida izohlanadi. Maqola gender tilshunosligi va yosh psixologiyasi nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari o'zbek adabiyotidagi personajlar nutqining chuqur psixolingvistik tahliliga hissa qo'shadi. Ushbu maqola tilshunoslar, adabiyotshunoslar va psixologlar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: gender, yosh, psixolingvistika, nutq tafovutlari, emotsional ifoda, personaj, til vositalari, ijtimoiy maqom.

Kirish. Hozirgi globallashuv davrida inson nutqining individual va ijtimoiy jihatlarini o'rganish dolzarb masalaga aylangan. Psixolingvistika sohasida gender va yoshga oid farqlar masalasi nafaqat tillarni o'rganishda, balki badiiy matnlarni tahlil qilishda ham muhim rol o'ynamoqda. Yevropada bu yo'nalishda ko'plab tadqiqotlar olib borilib, nutqdagi ayollar va erkaklar o'rtasidagi farqlar chuqur o'rganilgan. Masalan, Robin Lakoff va Deborah Tannenlarning [6,7] ishlari aynan gender tilshunosligiga asos solgan. Ular ayollarning nutqida ko'proq hissiylik, shubha, savol tuzilmalarining ko'pligi, erkaklar nutqida esa buyruq va faktlarga tayanish ustunligini aniqlashgan. O'zbekistonda esa ushbu mavzuni o'rganish endigina izchil ilmiy izlanishlarga kirib kelmoqda [2,9]. Ayniqsa, milliy adabiyotimizdagi asarlarni psixolingvistik yondashuv asosida tahlil qilish hali yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Said Ahmadning “Ufq” romani – bu borada o'ziga xos manba bo'lib xizmat qiladi [3]. Chunki romanda har xil yoshdagi va turli ijtimoiy maqomdagi erkaklar hamda ayollarning ichki olami va nutq xatti-harakatlari mahorat bilan tasvirlangan. Ana shu asosda maqola mavzusi o'zining ilmiy va amaliy ahamiyati bilan ajralib turadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Gender va yoshga oid nutq farqlari dunyo psixolingvistikasida faol o'rganilgan yo'nalishlardan biridir. Robin Lakoff, D. Tannen, J. Holmes [6,7]kabi olimlar gender til farqlarini keng tahlil qilgan. O'zbek tilshunosligida esa bu mavzuga bag'ishlangan tadqiqotlar soni kam bo'lib, ko'proq nazariy yondashuvda qolmoqda. Ayniqsa, badiiy matnlar asosida gender va yoshga oid psixolingvistik tahlil ishlari deyarli yo'q darajada.

Fonatsion noverbal vositalarning gender aspektida namoyon bo'lishi masalasi psixolingvistik tadqiqotlarda muhim o'rin tutadi. Ayol va erkak kommunikatsiyasidagi fonatsion farqlar, ya'ni ovoz ohangi, pauza, jimlik, balandlik, titroq kabi vositalar orqali ifodalanadigan hissiy holatlar, ular orasidagi nutqiy tafovutlarni yuzaga chiqaradi [1,2,9]. Xususan, erkaklar nutqida ko'proq mag'rurlik, qat'iyat va ta'sirchanlikni ifodalovchi baland ovoz, keskin ohanglar ustuvor bo'lsa [6,7]), ayollarda esa, aksincha, nutq muloyimroq, ohang pastroq, ba'zan esa qo'rquv, uyalish yoki hissiy bosim natijasida titrab chiqqan ovozda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ayollar nutqida ba'zan lom-lim demaslik, ya'ni nutqiy sukut orqali hissiy holatni ifodalash holatlari ham uchraydi. Bu esa noverbal ekspressivlikning alohida shakli hisoblanadi. Bunday psixolingvistik xususiyatlar badiiy asarlar matnida real obrazlar nutqini shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Said Ahmadning "Ufq" romanida personajlarning fonatsion xatti-harakatlari orqali genderga oid nutqiy tafovutlar yaqqol ko'zga tashlanadi[3].

Ikromjonning baland ovoz va agressiv nutqi: *"Xoin! Qochoq! Nomard!" – deb baqirdi Ikromjon.*

Ushbu misolda erkak personajning nutqi kuchli fonatsion ekspressivlik bilan ajralib turadi. Ovozni baland ko'tarish, qisqa va keskin so'zlar ishlatish orqali personajning g'azabi, erkaklik qattiqligi va qat'iyati namoyon bo'lgan. Bunday nutqiy uslub erkaklarga xos ijtimoiy va madaniy stereotiplarni tasdiqlaydi. Shuningdek, fonatsion vosita – baland ovoz – bu yerda g'azab, tanbeh, tahdid kabi hissiy holatlarni kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaradi.

Jannat xolaning muloyim, titroq ovoqli nutqi: *"Bolam, yuragim chidamaydi, iltimos, o'zingni ehtiyot qil," – dedi Jannat xola, ko'zlari yoshga to'lib.*

Bu misolda ayol personajning nutqi ohangdor, muloyim va hissiyotga to'la. Ayollar nutqida ko'proq muloyimlik, beg'uborlik va ko'ngilchanlik ustuvor bo'lishi psixolingvistik manbalarda ta'kidlangan (Holmes, 1995). Titroq va past ovoz ohangi orqali qo'rquv, xavotir, ona mehr-muhabbati kabi hislar noverbal vosita orqali ifodalanadi. Bu esa ayolning ijtimoiy rollariga (onalik, himoyachilik) mos keladi.

Qumri momoning barqaror va sokin nutqi: *"Sabr qil, bolam, har narsaning o'z vaqti bor," – dedi Qumri momo, muloyimlik bilan.*

Yoshi katta personajlarning nutqida barqarorlik, sokinlik va muvozanat asosiy nutqiy belgilar hisoblanadi. Qumri momoning bu iborasi murabbiylik ohangida aytilgan bo'lib, ovoz ohangi va ritmining tinchligi psixologik barqarorlikning belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Bu yoshga xos xususiyat bo'lib, tajriba va hayotiy donolik bilan bevosita bog'liq.

Boburning hayajonli va sodda nutqi: *"Men ertaga maktabga boramanmi, dada?" – dedi Bobur, ko'zlarida hayajon bilan.*

Bola personajlarning nutqida samimiylik, sodda ifoda, hissiy ko'tarinkilik va hayajon bo'lishi tabiiy. Bu yerda fonatsion vosita sifatida pauza, tez gapirish, hayajonli ohang ishlatilgan. Bola personajning savol shaklidagi ifodasi uning bilishga, tasdiqqa bo'lgan ehtiyojini ko'rsatadi. Bu yoshga xos psixolingvistik holat – kognitiv faoliyatning rivojlanish bosqichidagi muloqotga intilish bilan bog'liq.

Tahlil qilingan misollar shuni ko'rsatadiki, "Ufq" romanida personajlarning nutqiy xatti-harakatlarida gender va yoshga oid psixolingvistik tafovutlar fonatsion noverbal vositalar orqali yorqin ifodalgan. Erkaklar nutqida baland ohang, qat'iyat, g'azab; ayollar nutqida esa muloyimlik, hissiyotga berilish; yoshi katta ayollarda barqarorlik va donolik; bolalarda esa hayajon va samimiylik ustuvorlik qiladi. Bu holatlar romandagi realistlik obrazlar tizimini yaratishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Sodiqning nutqi: "Sen qilasanmi – qil, qilmasang – men qilaman!" Bu ifoda uning ruhiy holati va shaxsiy pozitsiyasini aks ettiradi. Uning nutqida erkaklarga xos qat'iyat va ko'p so'zlamaslik kuzatiladi.

Robiyaning nutqi: "Sodiq, nega jim bo'lib qolding? Nimani o'ylayapsan o'zi?" Bu ayollarga xos psixologik muloqot uslublaridan biridir. Ayol obrazlarining nutqida hissiylik va ehtiyotkorlik namoyon bo'ladi.

Boburning nutqi: "Dadam kelsa, men o'qishdan gapirib beraman!" Bu bolalar nutqida soddalik, samimiylik va tafakkur yetuk emasligi bilan ajralib turadi.

Qumri momoning so'zlari: "Inson og'ir kunni sabr bilan yengadi, bolam." Bu orqali yoshi katta shaxslarning tilida tajriba va barqarorlik aks etadi.

Ushbu misollar orqali romandagi personajlarning nutqiy xatti-harakatlari ularning genderi va yoshi bilan bevosita bog'liqligi ko'rinadi.

Xulosa. "Ufq" romanida gender va yoshga oid psixolingvistik tafovutlar aniq ko'zga tashlanadi. Erkaklar nutqi asosan qisqalik, vazminlik va qat'iyatlilik bilan xarakterlanadi, ayollar nutqi esa hissiylik, ko'p so'zlilik va tushunishga intilish bilan ajralib turadi. Bolalar obrazlarining nutqi esa o'zining soddaligi va samimiyligi bilan farqlanadi. Yoshi katta qahramonlar esa til orqali hayotiy tajriba, ehtiyotkorlik va donolikni ifodalaydi. Ushbu tafovutlar psixolingvistik yondashuv asosida chuqur tahlil qilinishi mumkin.

Romandagi ijtimoiy vaziyatlar, tarixiy fon va madaniy kontekst bu nutqiy farqlarga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, badiiy matnlar psixolingvistik tadqiqotlar uchun boy materialdir. Bu kabi tahlillar tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari o'rtasida samarali integratsiyani ta'minlaydi. Gender va yoshga oid nutqiy tafovutlarni o'rganish til madaniyatini chuqur anglashga xizmat qiladi. Kelgusida boshqa asarlar asosida ham bu yo'nalishda izlanishlar olib borish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobokalonov, R. R., & Nurmatova, M. F. (2024). O'zbek adabiyotida ayollar nutqining kommunikativ jihatlari. ORIENS, 21-25.
2. Gafforov, X. Sh. (2022). Erkak va ayol nutqlarining gender farqlari va o'ziga xos xususiyatlari. The Theory of Recent Scientific Research in the Field of Pedagogy, 1(4).
3. Said Ahmad. Ufq. Saylanma. -T., 2015. 912 b. [https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Said%20Ahmad.%20Ufq%20\(trilogiya\).pdf](https://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Said%20Ahmad.%20Ufq%20(trilogiya).pdf)
4. Maxamatova, D. O. (2022). Maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv rivojlanishidagi gender farqlar. Educational Research in Universal Sciences, 1(2), 21–24.
5. Hazratqulova, I. Q. (2023). Psixolingvistika bo'limida psixologiya va lingvistikani o'zaro bog'liqlik darajasi va uning ahamiyati. ARES, 4(4).
6. Robin Lakoff Source: Language in Society, Vol. 2, No. 1 (Apr., 1973), pp. 45-80 <https://www.jstor.org/stable/4166707?origin=JSTOR-pdf>
7. Tannen, D. *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: William Morrow & Company. 1990. https://www.researchgate.net/profile/Josep-Maria-Cots/publication/46314186_Tannen_D_1991_You_just_don't_understand_Women_and_men_in_conversation/links/54e70b1b0cf2b19906093ea9/Tan
8. Rasulova, U. (2022). O'zbek tilining psixolingvistik tadqiqi muammolari. Yosh Tadqiqotchi Jurnali, 1(4), 500–512.
9. Qudratova, S. Z. (2023). Noverbal vositalarning gender xoslanishi. Intellectual Education Technological Solutions and Innovative Digital Tools, 2(14).

“МИНГ БИР КЕЧА” АСАРИ: ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА МАДАНИЯТИДАГИ ЎРНИ

Астанова Гулнора Аминовна

*БухДУ, ўзбек тилишунослиги ва журналистика кафедраси
профессори, ф.ф.д.(DSc)*

Аннотация. Маълумки, XI–XIV асрларга келиб Ғарб маданиятига Шарқнинг, хусусан, Эрон, Византия, Араб давлатлари, Ҳиндистон, Хитой мамлакатлари қадимги маданиятининг бошқа халқлар маънавий-маданий ҳаётига таъсири жуда катта бўлган. Чунки бу даврда Шарқ халқларининг қадимий маданияти, фани ва маънавияти қайта уйғониб, анчагина ривож топган эди. Мақолада айнан Шарқ цивилизациясининг Европага таъсири масаласини бадий адабиётдаги кўринишини “Минг бир кеча” асари орқали ёритилади.

Калит сўзлар: цивилизация, бадий асар, Ғарб, Шарқ, маданият, маърифат, уйғониш даври, адаблар.

XI–XIV асрларга келиб Ғарб маданиятига Шарқ қадимги маданиятининг бошқа халқлар маънавий-маданий ҳаётига таъсири жуда катта бўлган. Ғарбликлар Шарқда юз берган биринчи, иккинчи Уйғониш давлари ютуқларини Европага кўчириб ўтдилар. Унинг маркази дастлаб Франция, кейин бутун Европа – Испания, Италия, Германияга ёйилди. Манбашунос олима Ф.Сулаймонова “Шарқ ва Ғарб” китобида: “XI–XIV асрларда Оврупо халқлари зиёлилари учун араб тилини билиш, Шарқ маданияти, илм-фани, адабиёти билан юзаки бўлса-да, таниш бўлмоқлик шарт ҳисобланган. Ғарбий Овруподаги бирорта университет, айниқса, тиббиёт факультети араб фани ва тилисиз фаолият кўрсатиши ғайритабиий бўлган”, [1]– деб хабар беради. Бунинг самараси ўлароқ, Ғарб ўзининг Уйғониш даврида Шарқда эришилган илм-фан ютуқларидан кенг фойдалана олди. Олима мазкур китобида француз олими фикрини келтиради: “Француз олими Гюининг фикрича, Европада XII–XIII асрларда Шарқ олимлари асарлари таржимаси билан танишгач, умуман, Шарқ ва унинг маданияти билан яқинлашиш эҳтиёжи туғилади“. 1311–1312 йиллар Вена соборининг қарорига биноан Париж, Рим, Оксфорд, Болонья, Саломанк университетларида Шарқ тиллари кафедралари ташкил этилади. Мақсад Шарқ фани хазиналаридан фойдаланиш эди”.[1] Натижада, Шарқ халқлари урф-одатлари, анъаналари уйғунлашиб, янги бир юксак маданият сарчашмалари бунёд этилди. Секин-аста ўзаро алоқалар туфайли ер юзи аҳолиси бир-бирларига кучли ижобий

таъсир кўрсатиб, бири иккинчисининг маънавиятини, маданиятини бойитди, тўлдирди, айтиш чоғда Европани маънавий уйғотган ҳаётбахш йўл ҳам бўлди. Мана шу маънавиятнинг бир намунаси бўлган “Минг бир кеча” асарининг Ғарб адабиётига таъсири борасида аниқ далиллар мавжуд.

Аслида “Араб халқ адабиётининг кенг тарқалган жанрларидан бири сийра (сийрат) ҳозирги адабиётшуносликда халқ романи ёки кенг кўламли халқ қиссаси бўлиб, у тахминан VI асрдан бугунга қадар араб турли табақалари – шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлари, ҳунармандлар, савдогарлар ва оддий кишилар орасида кенг тарқалган оммабоп адабиётлар асарларидир”, –[2] дейди Б.Я.Шидфар ўз асарида. Академик Н.Иброҳимов араб халқ адабиётига оид монографиясида: “Ўрта асрлар араб бадиий насрида “сийар” (сийратлар) ва “қисас” (қиссалар) деб аталувчи ҳаётномалар, саргузашт асарлари салмоқли ўрин тутди. Ҳажми ва мазмуни турлича бўлган бу асарлардаги айрим воқеа ва қаҳрамонлар “Минг бир кеча” тўпламига ҳам кириб қолган. Бироқ араб халқ қиссаларини ўрганиш дастлаб араб мамлакатларида эмас, балки Европа мамлакатларида бошланиб кетди”, [4]– дейди. “XII–XIV асрларга келиб кўплаб сеҳрли эртақ ва афсоналар, ғаройиб саргузаштлардан ҳикоя қилувчи қиссалар, турли-туман Шарқ ишқий-романтик асарларни Европа халқлари тилларига таржима қилиш авж олганлиги, европа тилларига таржима бўлган арабча асарлар орасида “Минг бир кеча” эртақларининг қадим замонлардан буён дунё китобхонлари қалбини забт этганлиги, жаҳон адабиётшунослигида “Минг бир кеча” асарини ўрганишда аввал европаликлар бу асарнинг гўзал таржималарини яратганликлари, “Минг бир кеча” асари Европанинг бир қатор тилларига, жумладан, француз, инглиз, немис, испан, италян, дания, рус тилларига таржима қилинганлиги ҳақида ўз асарида маълумот беради профессор Н.Комилов.[5] Ўрта асрларда Шарққа қизиқиш янада жонланди. Волтернинг фалсафий қиссалари (“Кандид”, “Задиг ёхуд тақдири азал”), Монтескьенинг “Форс мактублари”, Ҳофиз ва Саъдийнинг улуғвор шеъриятдан илҳомланган Ҳётенинг “Ғарбу Шарқ девони”, Ҳайне асаридаги севги оташида жонидан кечган Азро, Вилгельм Хауфнинг “Минг бир кеча” мавзудаги эртақлари, Байрон драматик достонлари (“Манфред”, “Гоур”, “Денгиз қароқчиси”), жони, иймонини Иблисга сотган халифа тасвирланган “Ватек” “Арабий эртаги”, Шатобрианнинг нозиктаъ андалуз баҳодирлари Абенсер рожийлар қиссаси Ғарбий Европа романтик адиблари ва шоирлари ижодидаги шарқона руҳнинг энг ёрқин намуналаридир [2]

Шуниси диққатга сазоворки, Европа адабиёти Уйғониш даврининг италян ёзувчилари туфайли “Минг бир кеча” қиссаларини кашф этди “Асли ҳинд заминида пайдо бўлиб, кейин форс ва араб тилларига таржима этилган “Минг бир кеча”даги бу туркум ҳикоятлар Педро Альфонс, Хуан Мануэль ва бошқа Европа адиблари ижодига кучли таъсир кўрсатган. Зеро, бу ҳикоятлар XVIII асргача француз, испан ва италян тилларига қайта-қайта нашр этилган”. [2]

Адабиётшунос Б.Рифтин маълумотига кўра, европалик адиблардан Хуан Руис де Аларкон (XVII аср), Франсуа Бланше (XVIII аср), Хуан Валера, Х.Андерсен (XIX аср) ва бошқалар Ўрта аср ҳинд ҳамда араб адабиётида кенг тарқалган ҳикоятлар ва сюжетлардан ўз роман ва қиссалари, драма ҳамда комедияларида самарали фойдаланганлар, Шарқ мотивлари асосида ажойиб характерлар ижод этганлар.[6]

Шарқ адабиётида қадим замонлардан давом этиб келаётган ўзига хос ижодий услуб – “ҳикоят ичида ҳикоят” айтиш дастлаб Италияда, кейинчалик Испания, Франция ва Англияда кўпгина ажойиб насрий асарларнинг яратилишига туртки бўлди. Уйғониш даври адиблари ва ундан кейинги давр Европа ёзувчилари “Минг бир кеча”дек муаззам асар сюжетида унумли фойдаланганлар. Бу сюжетлар асосида Ғарбда яратилган асарлар классик обидаларга айланган.

Уилям Бекфорднинг “Ватек”[10]қиссаси (1786), Томас Мурнинг “Лалла-Рук” [8]романи (1817), Педро Альфонс ижодида,[9] Хуан Мануэль,[7] Франко Саккеттининг “Уч юз новелла”си” [11] тўпламида ва бошқа шу каби асарларда “Минг бир кеча”нинг таъсирини яққол кўришимиз мумкин.

Шунга кўра, араб тилини яхши билган испан зиёлилари ҳам Шарқ адабиётини аслиятда ўқиб, халқ орасида ёйганлар. Профессор Н. Комилов томонидан сайёҳ актёрлар, бахшиларнинг шаҳарма-шаҳар юриб, бу асарларни ижро этганликлари ҳақида маълумот берилади.

Шунингдек, италянлар ҳам испанлар билан яқин алоқада бўлганлар. Бундан ташқари, италянлар Ўрта Ер денгизи орқали Шарқ мамлакатлари билан иқтисодий ва маданий алоқа ўрнатганлар. XII – XIV асрларда Италияда қизиқарли саргузашт, ишқий-романтик асарлар кўпроқ тарқалган.

Бокаччонинг “Декамерон” асари ҳам “Минг бир кеча”дан олинган таассурот заминида яратилганлигига шубҳа йўқ. Чунки Бокаччо ўз асарини ёзишда “Минг бир кеча” асарининг қолиплаш услубидан фойдаланганлиги аниқ сезилади. “Минг бир кеча”да уч юздан ортиқ эртақ ва қисса жамланган. Бу эса қолиплаш йўли билан амалга оширилган. “Минг бир кеча”да кўпчилик ички ҳикоятлар мазмун эътибори билан бевосита қолипловчи ҳикоятга мантиқий боғланган. Бироқ

Бокаччо “Декамерон”идаги ҳикоятлар мазмун ва ғоя нуқтаи назаридан бир-бирига яқин ва ўхшаш бўлгани билан қолипловчи ҳикоят билан ички ҳикоятлар ўртасида бевосита боғланиш йўқ. Бокаччо ўз асарида юзта ҳикоятни бир қолип-сюжетга тизиб, уларни мавзулар бўйича ўн кунга мослаб, ўн бобга ажратганини кузатиш мумкин.

Хулоса сифатида, “Минг бир кеча” асари Шарқ ва Ғарб ўртасидаги маданий мулоқотни кучайтириш билан бирга Ғарб адабиётида символик ҳикоячилик ва бадий фантазиянинг янги услубларини жорий этган. Жаҳон адабиётида ориентализм оқимининг юзага келишига сабабчи бўлган. Шу тариқа, “Минг бир кеча” асари нафақат адабий мерос сифатида, балки инсоният тафаккури ва маданияти тараққиётининг ажралмас қисми сифатида қадрланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 5.
2. Шидфар Б.Я. Генезис и вопросы стиля арабского народного романа (сиры) – Генезис романа в литературах Азии и Африки. – М.: Наука, 1980. – С. 112.
3. Иброҳимов Н. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Т.: Фан, 1994. – Б. 8.
4. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 131.
5. Шидфар Б.Я. Книга далёкая и близкая. – Тысяча и одна ночь (избранные сказки). – М.: Наука, 1975. – С. 5.
6. Рифтин Б.Л. Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. – М.: 1974. – С. 81.
7. Хуан Мануэль. Граф Луканор. / Пер. Д.К.Петрова. – М.;Л.: Государственное издательство Художественной литературы, 1961. – 185 с. [https://facetia.ru/ node/](https://facetia.ru/node/)
8. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
9. <https://amp.google-info.org/>
10. https://royallib.com/book/bekford_uilyam/vatek.html
11. <https://librebook>

O‘ZBEK TANQIDCHILIGIDA ADABIY BAHSLARNING KOMPOZITSION QURILISHI

Xudoyqulova Marhabo Ahadovna
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiy tanqid janrlari tizimida adabiy-tanqidiy bahsning o'рни, bahsning janriy xususiyatlari, tabiatini belgilab, uning boshqa janrlardan farqli jihatlari, adabiy tanqidiy bahsning kompozitsion qurilishi, badiiy matn mukammaligini belgilashda muhim o'rin tutadigan bahsning ma'lum bir davrdagi rivojini tahlil etishga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, bahsni keltirib chiqaradigan omillar, uni yaratishda ilmiy-adabiy tafakkur va munosabatning individual xususiyatlari, bahsning turli shakllari, bahslashuvchi tomonlar mushohadalaridagi rang-baranglik kabi xususiyatlar yoritilgan.

Kalit so'zlar. Adabiy tanqid, bahs, kompozitsiya, adabiy tanqidiy bahsning tabiati, munozara, bahs-maqola, tanqidchi, tanqidiy fikr.

Kirish. O'zbek tanqidchiligida adabiy-tanqidiy bahs adabiyotning yuksalishi, adabiy jarayon, yozuvchi yoki shoir ijodi takomili, kitobxonning estetik didini tarbiyalashda muhim ahamiyatga egaligini ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish bugungi zamonaviy adabiyotshunoslikning dolzarb mavzularidan biri hisoblanadi. Shu bois «Adabiyot xalqning yuragi, elning ma'naviyati ko'zgusi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo'l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta'sirchan kuchidan foydalanish kerak. Ajdodlar merosini o'rganish, boy madaniyatimizga munosib buyuk adabiyot yaratish uchun hamma sharoitlarni hozirlaymiz».

Har bir davr adabiyotshunosligi o'ziga xos xususiyatlari va taraqqiyot yo'llari bilan ajralib turadi, bunda adabiy - tanqidiy tafakkurning roli nihoyatda muhimdir, shu bois adabiy tanqidchilikda zarur o'rin tutadigan adabiy-tanqidiy bahsning tabiati, rivojlanishi, shakllanish yo'llari, bosqichlarini o'rganish dolzarb vazifalardan biridir.

Tanlangan kompozitsiyaning barcha turlarini bitta asar ichida birlashtirish mumkin, dominantni ajratib ko'rsatishni o'rganish muhimdir. Munozara tabiatiga ko'ra, kompozitsiya markazdan qochma bo'lib, boshlang'ich tezisdan va uni ishlab chiqadigan mavzulardan tobora uzoqlashib bormoqda, bitta chiziq chizilganida va o'ylash asoslash va bahslashgandan so'ng spiralning yangi burilishiga qaytganda, qiyosiy,

fikr teng hodisalarni solishtirish hisobiga rivojlanganda. Tanqidiy fikr harakatining mantig'i, uning mexanizmlari bahs syujetida ifodalangan. Shu bilan birga ularning kompozitsion xususiyatlari har xil qurilgani ko'rinadi.

Asosiy qism. Bahslarning kompozitsion qurilishi markazida bahs, tortishuv, qarashlarni rad etish xususiyati ustuvorlik qilishi nuqtayi nazaridan ular bir maydonga birlashadi, shunday bo'lsa-da, har bir bahs o'ziga xos qurilishi bilan ajralib turadi. U.Normatovning "Roman va zamon" maqolasi "Adabiy-tanqidiy bahs" rukni ostida berilgan bo'lib, kompozitsion xususiyatlari o'ziga xos qurilgan. "Adabiyotchi do'stim roman haqidagi bu galgi bahsni to'g'ridan-to'g'ri konflikt masalasidan boshlab qoldi"- degan so'zlari bilan boshlangan bahs munaqqidning adabiyotchi do'sti (kimligi noma'lum) bilan suhbat, ko'proq munozara tarzida qurilganligi bilan ajralib turadi.

Yoki U.Normatovning "Hikoya ustida bahs" deb nomlangan bahsi tuzilishidagi o'ziga xoslik quyidagicha: dastlab tanqidchi ma'lum davrda yaratilgan hikoyalarni tahlil qiladi, baholaydi, maqola yakunini adabiyotchi do'sti bilan dialogi tarzida quradi, M.Qo'shjonov talqinlariga munosabat bildirishadi va shu yo'l bilan tanqidchi bahsli masalalarga ikki xil nuqtayi nazarni ifodalashga erishadi. "Adabiyotchi do'stim bahsga kirishdimi, uni gapdan to'xtatish qiyin. Yangi-yangi muammolarni qalashtirib tashlayveradi. U bilan hikoya ustidagi bahsimiz yana davom etadi".

U.Normatovning "Roman haqida dialog" maqolasi ham adabiyotchi do'sti bilan savol-javob tarzida qurilganki, bu ham uning kompozitsiyasidagi o'ziga xoslikni belgilashga yordam beradi.

Yuqorida tilga olganimiz Nusrat Rahmatning "Befarq qarolmayman" deb nomlangan bahs xarakteridagi maqolasi qurilishiga qaraydigan bo'lsak, undan olimning bir nechta tavsiyalari ham o'rin olgani ko'rinadi: Kitobxonlarni adabiyotga, kitob mutolaasiga qaytarish (to'g'ri, maqola yozilgandan keyin ancha vaqt o'tdi, bugungi kunda kitobxonlik darajasi ancha ortganini, hatto kitob o'qiganga mashina berilayotganligining guvohimiz); sport kabi adabiyotga ham ko'proq e'tibor qaratish, nashriyotlar xarajatlarini qoplash, qalam ahlini moddiy manfaatdor qilish; adabiy tanqidning o'zgacha ish tutishi zarurligi, adabiy tanqid bilan shoir va yozuvchilarning o'zlari ham jiddiy shug'ullanishlari kabi.

O'zbek adabiy tanqidchiligidagi bahslarning ichki xillari rivojlanib borayotgan bo'lsa-da, hali bu sohada shakliy jihatdan rang-baranglik sezilmaydi. Buni boshqa xalqlar adabiyotiga nazar solish asosida ko'rsatish mumkin. Masalan, nemis shoiri Iogann Hyote adabiy-tanqidiy qarashlarini Shekspir ijodiga bag'ishlangan maqolalarida ifodalagan, ular "emotsional lirik monolog" shaklida yozilgan. Shekspir Hyotening butun hayoti davomida o'ziga maftun etib kelganligini xuddi shu maqolalarda ko'rish mumkin. Shuning uchun adabiyotshunos O.Tog'ayevning o'zbek tanqidchiligi "shakl jihatdan hali ancha kambag'al" degan mulohazalari vaqtida to'g'ri aytilgan".

Tanqidiy bahs sarlavhasi tahlil, umumlashtirish, baholash, talqin qilish va san'at bilan hayot o'rtasidagi bog'liqlikni ochishga qaratilgan tanqidiy asarlarning keng maydonini bildiradi. Bahsning kompozitsiyasida sarlavha ham muhim rol o'ynaydiki, tanqidchi avvalo, unga e'tibor qaratishi lozim. Sarlavha maqolaning mohiyatini o'zida aks ettirishi va ixcham bo'lishi kerak. Sarlavhani juda keng qilish shart emas. Aks holda barcha mohiyatni talqin qilib bo'lmaydi. Sarlavhani bahsni yozib bo'lgandan keyin ham tahrir qilib o'zgartirish mumkin. Ilmiy-nazariy bahslarning tipologik umumiyligi ularning nomlarida yorqin ko'rinadi. Tanqidchining estetik munosabati sarlavha turiga ta'sir qiladi: sarlavha-iqtiboslar ("O'zbek shoirlari. "Cho'lpon"); metafora ("Hayot tajribalari va xayol chig'iriqlari", "Fikr qahatchiligi"); ramziylik ("Sxematizm illat", "Ertani degan, kechani qo'ymas", "Faqat nur, faqat soyalar"); Ritorik so'roq: ("Adabiyot o'ladimi?", "Adabiyot bozorga moslashadi...mi?", "Muallif o'limi"ga siz ham ovoz berasizmi?", "Yaproqlar bor, ildizlar-chi?", "San'at xalq uchunmi?"), "Shoir bo'lish shartmi?" kabi kalit so'zlari bo'lgan unvonlarni ko'rsatish mumkin.

Ba'zan tanqidchilar bir xil sarlavha bilan bahs-maqolani e'lon qilishadi. Professor I.Abdullayevning "Har so'zning o'z o'rni bor" maqolasi 1987-yilda yozilgan bo'lsa, E.Ochilov ham xuddi shu sarlavha bilan 2004-yil maqola e'lon qiladi. Garchand ularning mazmuni boshqa-boshqa bo'lsa-da, sarlavhasi bir xil.

Ko'pincha bahslarning sarlavhasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular bahsning mazmun-mohiyatini o'zida jamlagani ko'rinadi. Masalan, "Professor bilmasdan so'zlamagan", "Befarq qarolmayman", "Ertani degan kechani qo'ymas", "Fikr qahatchiligi" va h.k.

Ba'zi bahs-maqolalarning sarlavhasi ritorik so'roq shaklida beriladi. Sh.Xolmirzayevning "Adabiyot o'ladimi?", I.Haqqulning "Ahmad Yugnaqi imomi A'zamga munosabati zamondosh bo'lganmi?", "Muallif o'limi"ga siz ham ovoz berasizmi?", "Savob gunoh farqlanadimi?" kabi.

SH.Xolmirzayev bahslarida sarlavha kod bo'lib keladi, ayniqsa, "Kechirasiz, janob Carpenter, vaqtim ziqroq!" bahsi sarlavhasidanoq kitobxon diqqatini tortish xususiyatiga ega.

Xulosa qilib aytganda, adabiy-tanqidiy bahslar, ularning turli ko'rinishlari har tomonlama yetuk, janrlarning o'zaro sintezlashuvi asosidagi asarlarning paydo bo'lishiga zamin yaratadi. Zamon, talab

o'zgarishi bilan, adabiyotning saviyasi ham o'zgarmoqda. Bir so'z bilan aytganda, adabiy tanqid janrlari singari, uning janrlaridan biri bahs ham adabiyotdagi harorat ko'rsatkichidir. U adabiyotning, umuman olganda, badiiy, ma'rifiy-ilmiy asarlarining sifat darajalarini belgilab beruvchi me'yor mezonlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хиёбонининг очилишида сўзлаган нутқи. / Халқ сўзи, 2020. – 21 май. – №106 (7608).

2. Крылов В.Н. Русская символистская критика: генезис, традиции, жанры / Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2005. – 268 с.

3. Раҳмат Н. “Бефарқ қаролмайман // ЎзАС, 2003. – 23 май. – №21.

4. Ахмедова Ш. Н. Ўзбек адабий танқидининг жанрий таркиби. Филол. фан.д-ри...дисс. – Тошкент, 2010. – 220 б.

5. Холмирзаев Ш. Адабиёт ўладими? // ЎзАС, 1992. – 10 апрель.

ISSUES OF SPEECH CULTURE IN BROADCAST MEDIA

Shirinova Mekhrigiyo Shokirovna

PhD in Philology, Associate Professor,

Doctoral student, Department of Uzbek Linguistics and Journalism,

Bukhara State University

Abstract. This article analyzes the role of speech culture in broadcast media, specifically television, and examines how the language and spoken discourse transmitted via mass media influence public consciousness. It also scientifically explores how journalists, hosts, and experts adhere to literary language norms during their speech on air.

Keywords: speech culture, broadcast media, journalist, mass media, language norms, literary language, broadcasting culture.

Today, mass media—particularly television—has become one of the key social institutions shaping human thinking and worldview. In particular, the quality, content, pronunciation, and style of speech transmitted through broadcasts directly influence the language culture of society members. Therefore, **attention to speech culture in television broadcasting has become one of the most pressing issues in today's information-driven society.**

1. The Concept and Essence of Speech Culture

Speech culture is the ability to communicate both orally and in writing while adhering to the norms of literary language, expressing ideas clearly, precisely, and aesthetically. Speech culture encompasses the following aspects:

Compliance with language norms (phonetic, lexical, and grammatical);

Clarity, conciseness, and transparency of thought;

Choosing an appropriate style for the audience;

Observing ethical and aesthetic standards.

2. Speech Culture in Broadcast Media: Current State

Broadcast media – particularly television – is one of the most influential and widespread sources of information. The speech of journalists, hosts, experts, and guests is heard by thousands, if not millions. However, an analysis of current broadcasting reveals several problems:

Limited vocabulary, especially among young hosts;

Overuse of dialects, which violates literary norms;

Excessive use of foreign words (Russian, English), leading to a decline in expressiveness;

Pronunciation errors, including incorrect stress and phonetic mistakes;

Artificial or overly dramatized speech, which undermines natural delivery.

These issues can negatively affect broadcasting culture, language development, and the public's attitude toward the language.

3. The Responsibility and Speech Competence of TV Journalists

A TV journalist is not merely a conveyor of information but also a promoter of language and culture. Therefore, they must:

Have a thorough command of the literary language;

Possess a rich vocabulary;

Be proficient in effective speaking techniques;

Be socially responsible;
Choose their words with care.

All texts prepared for broadcasting must be edited, stylistically refined, and free of phonetic and grammatical errors.

4. Opportunities for Enhancing Language Culture via Broadcast Media

Television is a tool not only for delivering news but also for promoting culture, ethics, and language development. The following directions contribute to this goal:

Enhancing attention to language through educational programs;

Creating vocabulary-enriching shows;

Analytical programs involving linguists and literary scholars;

Strict adherence to literary language in open broadcasts and discussions;

Conducting special speech culture training for young journalists.

The speech used in any television product broadcast on air must take into account the following key aspects:

a) Ethical Boundaries in Interviews. One of the key principles of interviews is mutual respect. No matter how entertaining the program, asking questions that violate the personal integrity of the respondent contradicts journalistic ethics and human values. For example, in some entertainment shows, the host's questions may come across as sarcastic or offensive rather than being within the framework of a professional interview. Such actions can be seen not as journalistic inquiry but as personal attacks, violating principles like respect for individuals, moral neutrality, and protection of human dignity.

b) The Respondent's Responsibility and Cultural Response The respondent's tone, facial expressions, and reaction to inappropriate questions also reflect their level of cultural responsibility. In the media space, every event is public, not private, and participants must strictly adhere to ethical and aesthetic norms.

c) The Role of Mass Media in Shaping Language Culture

Television – especially programs with large audiences – shapes society's attitude toward language. This increases the responsibility of media professionals to observe linguistic norms more attentively.

According to Article 3 of the Law on the State Language of the Republic of Uzbekistan, "The state language of the Republic of Uzbekistan is Uzbek. The Uzbek language is the official language used in the operations of state institutions, organizations, and enterprises."

Furthermore, the Presidential Decree (20.10.2020) emphasizes the need to promote the use of literary language in media and intensify educational efforts to improve language culture.

Case Study: Observations from the Show "Aldama Meni" on Zo'r TV.

Upon reviewing content and broadcast times of the show "Aldama Meni" on the Zo'r TV Telegram channel, it was observed that the latest episode aired in January 2024. Interestingly, two years earlier, episode 87 posed the question "Will the show be canceled or continued?", featuring opinions of previous participants. The host appealed to viewers: "Express your opinion, based on that, the show will either be canceled or resumed in a different format."

Following the feedback, the show continued for another two years. Eventually, it was replaced with two new shows – "Tilla Ovi" and "Chidaganga Chiqargan", both similar in content and script but differing in decoration and title, still hosted by Ma'ruf Khoja. Of note, Nilufar Hamidova was again invited to the new program. The rebranding did not resolve the core issue: respect for speech culture and linguistic literacy remains unchanged.

Growing Influence of Media in Uzbekistan.

The number of mass media outlets in Uzbekistan is growing every year. According to recent statistics, there are currently 1,893 registered mass media organizations, of which 72 are television channels. This figure alone underscores the immense potential to promote, develop, and protect the language. What remains is to use this power wisely and effectively.

Conclusion. Television is the mirror of society. Every word and phrase uttered on air helps shape the public's consciousness, attitude toward language, and cultural outlook. For this reason, TV journalists and all media professionals must give serious attention to speech culture and remain loyal to literary language norms. Respect for language is respect for the nation.

References:

1. G'afurov A. Stylistics of the Uzbek Language. – Tashkent: UzMU Publishing, 2020.
2. Bobojonov Sh. Mass Media and Language Culture. – Tashkent, 2019.
3. Concept for the Development of the State Language, Presidential Decree, Uzbekistan, 2019.
4. Fundamentals of Journalism, Textbook, UzMU, 2021.
5. Analytical Notes Based on Media Monitoring, 2023–2024.

MUSTAQILLIK DAVRI TANQIDCHILIGIDA USLUB YANGILANISHI (QODIRIYSHUNOSLIK MISOLIDA)

Qodirova Nasima Saidburxonovna
Buxoro davlat universiteti doktoranti (DSc)

Annotatsiya. Maqolada mustaqillik davri o'zbek adabiy tanqidchiligida uslub yangilanishi masalasi qodiriyshunoslik misolida yoritilgan. Unda 20-30-yillar, 50-80-yillar va mustaqillik davri qodiriyshunosligi o'rtasidagi uslubiy farqlar, tahlil metodlarining o'zgarishi, siyosiy bosimning tanqid uslubiga ta'siri izohlangan.. Mustaqillik davrida Bahodir Karimov va boshqa olimlar ijodida shakllangan rang-barang tahlil yondashuvlari, ijodkor dunyoqarashiga, estetik idealiga va kitobxon bilan muloqotga e'tibor ortgani ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Abdulla Qodiriy, qodiriyshunoslik, uslub yangilanishi, mustaqillik davri tanqidchiligi, sho'ro davri tanqidchiligi, sotsiologik metod, germevtik tafakkur, Bahodir Karimov.

Abdulla Qodiriy asarlari yaratilgan davrdan boshlab adabiy tanqid nigohida bo'lib, ularga bag'ishlab qator adabiy-tanqidiy tadqiqotlar yaratilgan. Va mazkur tadqiqotlar adabiyotshunos va munaqqid B.Karimov tomonidan maxsus tadqiq etilib, qodiriyshunoslikning bosib o'tgan yo'li, unda erishilgan yutuqlar va yo'l qo'yilgan xatoliklar jiddiy o'rganilgan. [3] Biz ishimizda qodiriyshunoslikdagi uslub tadrijiga ahamiyat qaratamiz. O'zbek adabiy tanqidchiligiga uslub o'ziga xosligi jihatidan qodiriyshunoslikni bir qancha davrga bo'lib o'rganish mumkin. 20-30-yillar, 50-yillar, 80-yillar va mustaqillik davri qodiriyshunosligi kabi. Bu uslubiy o'zgarishlar davr uslubi, tahlil uslubi va milliy uslub masalalari bilan chambarchas bog'liq.

20-yillarda Qodiriy ijodiga munosabat adabiy jarayonga bag'ishlangan qator maqolalar tarkibida uchraydi. Yozuvchi asarlariga doir yirik va monografik tadqiqotlar 30-yillardan boshlandi va bu borada Sotti Husayn, Oybek, Hamid Olimjon va Fitratning tadqiqotlari o'z o'rniga ega. 30-yillar qodiriyshunosligining muhim uslubiy xususiyatlari davr siyosati va uning adabiyotshunoslikka ta'siri vositasida yuzaga keldi. Bu davr qodiriyshunosligi uslubida qo'rquv, hadik, og'malik kabi ruhiy jarayonlarning ifodasini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, bu davr qodiriyshunosligi uslubida adib asarlaridan ijtimoiy ma'no izlash yetakchilik qiladi. Xususan, Sotti Husaynning "O'tkan kunlar" deb nomlangan kitobida Qodiriyning o'zbek romanchiligidagi hissasi va mahorati jiddiy tadqiq etildi. Uning Qodiriy haqidagi risolasi og'machi kayfiyat uslubida yozilgan. [1] Munaqqid goh davr siyosati ta'siridan tashqari chiqa olmay asarni bir yoqlama, vulgar sotsiologik tahlil etsa, goh Qodiriy qalami sehriga asir bo'lib uning badiiy qiymati yuksakligini e'tirof etadi.

30-yillar o'zbek tanqidchiligining eng tahlilali va siyosiy bosim kuchaygan bir davri edi, shunday muhitda, ya'ni siyosat munaqqid boshida qilich yalang'ochlab turgan bir sharoitda Oybekning "Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li" [4] tadqiqoti yuzaga keldi. Mazkur tadqiqotda Oybek Qodiriy ijodini davrlarga bo'lib, har bir davrda erishgan yutuqlari va kamchiliklarini ko'rsatish asnosida tahlil etadi. Unda formal, tarixiy-biografik metodlardan ham samarali foydalanilgan bo'lsa-da, asosiy tahlil metodi sotsiologik metod hisoblanadi. Bu, albatta, davr tanqidchiligining yetakchi metodi sifatida sho'ro davri tanqidchiligiga xos bo'lgan uslubiy jihatdir. Miyon Buzruk Solihov, Sotti Husayn, Hamid Olimjonlar mazkur metod asosida yozuvchi kamchiliklarini ko'rsatishga intilgan bo'lsalar, mazkur metod munaqqid Oybek uchun ayrim o'rinlarda Qodiriy ijodining xalqchil va ijtimoiy ahamiyatini kengroq yoritishda qo'l keldi. Munaqqid "O'tkan kunlar" romanini tahlil etar ekan asosiy obraz sifatida xalq ishtirok etganligiga diqqatni tortadi. "Toshkent xalqining Azizbekka qarshi isyoni asarda eng qiziq bir epizod, bunda qo'zg'olonchilar umumiy bir qitladir. Uning ayrim vakillarining obrazi chizilmaydi. Xalq qo'zg'aladi, chip bog'laydi, hukumat askarini yengadi. Xalq Azizbekni qamaydi, xalq uni bir og'izdan haqorat qiladi. Hammasi xalq." Ko'rinadiki, bir tahlil metodi munaqqid maqsadi va uslubiga ko'ra asarni turlicha tahlil va talqin etish imkonini bera oladi. Shu sabab sho'ro tanqidchiligida sotsiologik tahlil metodi munaqqidlarni qaysidir umumiy bir uslubiy nuqtaga yaqinlashtirsa-da, har biri o'zining individual uslubiga ega. Oybekning Qodiriy borasidagi tadqiqotini tahlil etar ekan adabiyotshunos B.Karimov Oybekning mazkur risolasi munosabat bildirgan olimlarning aksariyati uni "suyash"ga intilganligi, aslida Oybek bunday g'amxo'rlikka muhtoj emasligini, Oybekda yuksak iste'dod egalari xos mardlik borligini ta'kidlaydi. Va munaqqid ishlarini tekshirganda tarixiy nuqtai nazar va zamon talabini inogatga olish lozimligiga diqqat qaratadi. Shu jihatdan Oybekning Qodiriy haqidagi tadqiqotida ehtiyotkorlikni ko'ramiz. U yozuvchi ijodiga baho berar ekan emotsiyaga berilmaydi, yozuvchi bilan empatik munosabatga kirishmaydi, neytral pozitsiyada A.Qodiriy asarlariga baho beradi. Oybek uslubidagi neytrallik asarni bir yoqlama tahlildan saqlaydi. Qodiriyning mahoratini aniq va ilmiy asoslangan mulohazalarda bayon etadi. Umuman olganda, "... 30-yillarning munaqqidlari uchun xolis ilmiy talqindan ko'ra siyosiy qarorlar muhimroq va asosiy mezon edi. 20-asrning oxiri 30-yillarning boshlarida usbu nochor, ayanchli holat badiiy adabiyot ustidan yuritilgan siyosat, so'z

erkinligining bo'g'ilishi, nafis adabiyotning partiyaning qarorlarining targ'ib-tashviq etadigan mafkuraviy qurolga aylantirish jarayoni bilan izohlanadi." [3]

1956-yilda Abdulla Qodiriyning oqlanishi munosabati bilan o'tgan asrning 60-yillaridan Qodiriy ijodiga munosabat qayta jonlandi, biroq bu davr uslubi ham 30-yillar qodiriyshunosligiga juda yaqin bo'lib, sotsialistik tahlil metodi yetakchiligidan qoldi. Oybek, Sheverdin, Izzat Sulton kabilar ilgari tadqiqotlarini biroz qayta tahlildan o'tkazdilar. Shunday bo'lsada tadqiqotlargagi tarixiy qo'rquv va ehtiyotkorlik uslubi saqlanib qoldi.

Qodiriyshunoslik tarixini batafsil tadqiq etgan Bahodir Karim o'tgan asrning 90-yillaridan romanni qayta idrok etish, yangicha sharoitda roman matnini, badiiy estetik qimmatini yangicha tushuntirish boshlanganligini ta'kidlaydi. [3] Olim bu davr qodiriyshunosligida plyuralizm, shartakilik sezilganiga ahamiyat qaratadi va bu shartakilik, ilgari tadqiqotlarni inkor etish mustaqillikning dastlabki yillari qodiriyshunoslikka xos uslubiy jihat deyish mumkin.

Mustaqillik yillarida U.Normatov, M.Qarshiboyev, A.Rasulov, A.Erkinov, X. Sultonov, B.Karimov, I.G'aniyev, U.Hamdorov, U.Jo'raqulov, S.To'laganova kabi qator olimlar Qodiriy ijodi tahlil va talqiniga bag'ishlangan ishlar e'lon qildilar. Ularning tadqiqotlari ayni mavzu doirasida bo'lsada, uslub jihatidan rang-barangdir. Mazkur rang-baranglik tahlilchi dunyoqarashi, matnga yondashuvi, estetik ideali, bayon uslubi, dalillash san'ati, kitobxon bilan munosabatida ko'rinadi.

Mustaqillik yillaridagi qodiriyshunosligiga xos bo'lgan muhim uslubiy o'zgarishlardan biri formal tahlildan ko'ra ijodkor laboratoriyasiga kirishga intilishda ko'rinadi. Yozuvchi dunyoqarashi, tafakkuri kabilarga e'tibor kuchaydi.

Buni ayniqsa, Bahodir Karim tadqiqotlarida ko'rishimiz mumkin. Olimning qodiriyshunoslikda amalga oshirgan muhim ishlaridan biri o'zigacha bo'lgan tadqiqotlarni chuqur o'rganib, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni teran tahlil etganidadir. Olim davrlar kesimida ko'plab munaqqidlar ishlarini qiyosiy tekshiradi, ularning tipologik jihatlariga ahamiyat qaratadi. Ularni faqatgina qiyoslab qo'ymasdan, qo'yilgan muammolarga o'z munosabatini ham bildirib boradi. Bu munaqqid uslubida ilmiy-nazariy asosning mustahkamligini ko'rsatadi.

B.Karim "O'tgan kunlar"ni germevntik mezonlar asosida tekshirishga intiladi. Bunda badiiy estetik tafakkurning mantda harf, so'z, ibora va gaplarga obyektivlashishi, biroq bu ijodkor badiiy estetik tafakkurini to'la aks ettira olmasligiga ahamiyat qaratadi. Shundan kelib chiqib: "O'tgan kunlar" romanining tili go'zal. Yozuvchining badiiy tafakkuri bunga nisbatan kengroqligini, matnda tafakkur maydonidagi barcha narsalarni to'la yoritib bilmasligini inobatga olsak, demak, avvalo yozuvchining estetik ideali go'zaldir", [3]deya xulosa qiladi.

B.Karim uslubiga xos yana bir jihat borki, munaqqid har bir masalada Qodiriy tilidan javob berishga harakat qiladi. Bu esa munaqqid mulohazalarining dalillarini kuchaytiradi. Go'yo qo'yilgan masalalarga yozuvchining o'zi bilan muloqot qilingandek taassurot paydo bo'ladi. Masalan, "...munaqqid o'z fikrlari romanning "ikkinchi tab'i yoki yozadigan boshqa asarida" inobatga olinishidan umid qildi. Biroq aynan "Mehrobdan chayon"ga doir maslahat, ko'rsatma va tavsiyalar javobsiz qoldi. "Chunki shundan ortig'i soxta bo'lishi ustiga kitobning qadrini ham tushirar edi" (Abdulla Qodiriy so'zi)"[3], deya Qodiriy asarining ayni holatda betakror ekanligini asoslaydi.

Bahodir Karim uslubida empatik yondashuv nihoyatda kuchli. U qodiriyshunoslik tarixini o'rganar ekan har bir munaqqid bilan bahsga kirishadi. Ko'plab mulohazalarning ilmiy asosga ega emasligini, asossizligini ta'kidlaydi. Qodiriy tushunishga va kitobxonga uning asl maqsadi va mahoratini tushuntirishga intiladi. Asarni talqin qilish maqsadida talqinchiga yo'nalish berishga ham intilgani ko'rinadi. Uning poetik talqinlarida tasodifiy uchrashuvlar, baxtli tasodif kabi hodisalarning mohiyatiga e'tibor berish va ayniqsa, jahon adabiyotidagi ayni holatlarga qiyosan o'rganish juda yaxshi samara berishini ta'kidlaydi. [3]Ushbu maslahat uslubi orqali ijodkor ham talqinchiga murojaat etsa, ikkinchi tomondan kitobxonga qarata A.Qodiriy badiiy tafakkuri jahoniy miqyosida tekshiriladigan buyuk ijodkor ekanligi aytadi. Bu Bahodir Karimov talqin va tahlillarining polifonik xususiyatini ko'rsatadi.

Munaqqid uslubining yana bir qirrasini kitobxon bilan jonli muloqotida ko'rinadi: "Shaxsan men faransuz yozuvchisi Alber Kamyuning "Begona" asarini mutolaa qilganda va ayniqsa, sharq tasavvuf adabiyotini o'qiganda, xususan, Ahmad Yassaviy hikmatlari mag'zini chaqqanda adabiyotning "hayotga muhabbat uyg'otadi" tarzidagi tarbiyaviy qiymatidan tashqari "o'limga ko'nikma hosil qilish" tarzidagi xizmati borligini ham his etganman. Inchunun, bu alohida mavzu." [3] Uslub matnning minimal maydonlarida namoyon bo'lishini inobatga olsak, mazkur iqtibosning o'zida B.Karim uslubiga xos yana bir jihat ko'zga tashlanadi. Munaqqid kitobxonni o'zining kelgusi ishlariga qiziqtirib qo'yadi. Unda munaqqid ijodini kuzatish ishtiyoqi paydo bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, qodiriyshunoslik tarixiy taraqqiyotida uslubiy yangilanish davrning siyosiy, ijtimoiy va estetik sharoitlari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, shoʻro davrida tahlil metodlari koʻproq siyosiy talablar bilan chegaralangan, mustaqillik davrida esa ilmiy-nazariy erkinlik kengaydi. Bahodir Karimov singari olimlar qodiriyshunoslikni chuqur va qiyosiy oʻrganish, germeneytik tafakkur asosida talqin qilish orqali nafaqat yozuvchi ijodini, balki milliy tanqidchilik uslubini ham boyitdi. Natijada, zamonaviy qodiriyshunoslik nafaqat tarixiy maʼlumot manbai, balki estetik va metodologik yangilanish maydoniga aylandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахмедов.Н.А. Баён қилиш ва индивидуал услуб масаласи. – Мюнхен: Globe, 2020.
2. Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. – Тошкент: Фан, 1981.
3. Karimov B. Abdulla Qodiriy va germeneytik tafakkur. – Toshkent, 2014.
4. Oybek. Abdulla Qodiriyning ijod yoʻli. – Toshkent, 1936.

THE ANTHROPOCENTRIC PARADIGM IN LINGUISTICS AND THE ROLE OF COGNITIVE LINGUISTICS WITHIN IT

Sobirova Dilnoza Rasulovna

*Doctoral student of the Department of
Uzbek Linguistics and Journalism of
Bukhara State University,
Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD)*

Abstract. *This article explores the introduction of the anthropocentric paradigm into linguistics, its essence, and the fundamental concepts of anthropocentric linguistics. The role of cognitive linguistics within this paradigm is elucidated.*

Keywords: *anthropocentrism, paradigm, cognitive linguistics, conceptual structure, relationship with the external world, and knowledge system.*

As time progresses, science continues to develop, and research based on new paradigms replaces existing studies. Naturally, this process also applies to linguistics. Linguistic phenomena have been studied from the perspective of comparative-historical linguistics since the era of ancient Indian linguistics. ... On the foundation of Ferdinand de Saussure's doctrine of structuralism, a new systemic-structural approach emerged. ... The study of issues related to the functionalization of linguistic means, the process of speech communication and context, and speech activity provided the impetus for the emergence of anthropocentric theory [1]. In the words of scholar Sh. Makhmaraimova, if we take into account the greatest principles in the study of language on a diachronic and synchronic scale, many linguistic paradigms, schools, and directions will be related to three main superparadigms: comparative-historical, systemic-structural, and anthropocentric.[2]

In his article "In Search of Perfect Ways to Study Language...", the erudite scholar N. Mahmudov discusses paradigms in linguistics, substantiating his observations with the ideas of V. Maslova. He notes that while there are various opinions regarding the number of paradigms in modern linguistics, it has become customary to distinguish three main paradigms: 1) comparative-historical, 2) systemic-structural, and 3) anthropocentric [3]

The word "anthropocentrism" comes from the Greek "anthropos" meaning "human" and the Latin "centrum" meaning "center." In linguistics, it refers to the approach of studying language from the perspective of the human factor. This approach serves as the fundamental principle for researching language in fields such as linguoculturology, cognitive linguistics, psycholinguistics, ethnopsycholinguistics, intercultural communication, and neurolinguistics.[4] The formation of the anthropocentric paradigm is associated with the study of the language owner – the speaking individual – as a key factor. The anthropocentric paradigm views humans as the primary criterion for everything and examines language through the lens of human factors, while also investigating humans based on linguistic factors.[2]

The anthropocentric paradigm represents a shift in the researcher's focus from the object of cognition to the subject, wherein a person is studied within the context of language, and language is examined as an integral part of the individual.[3]

In world linguistics, the study of language systems from an anthropocentric perspective is primarily manifested in research across various fields, including cognitive linguistics, psycholinguistics, pragmalinguistics, sociolinguistics, and linguoculturology. According to the authors of the manual "Linguopersonology – an Independent Branch of Linguistics", while research in Uzbek linguistics related to

linguistic semantics, pragmalinguistics, and cognitive linguistics demonstrates trends towards an anthropocentric approach, studies in this area are not yet sufficiently developed.[5]

In anthropocentric linguistics, the human factor occupies a central position. From this linguistic perspective, when a “human” engages in communicative interaction, they manifest themselves in various roles. In one instance, they act as an information provider; in another, as an information receiver; and in yet another, they play the role of general communication participants for a third party. In linguopersonology, communication participants are studied under terms such as communicants; information provider – addresser, communicator; information receiver – addressee, recipient. In her research on the sociolinguistic features of advertising, scholar D. Mamirova defines the addressee in advertising as a person who encounters the advertising text, a reader. Additionally, in the field of advertising, the term recipient (from Latin *recipiens* - to receive, English recipient) refers to a member of a specific social stratum. The term “respondent” is also used in the same sense to denote those who provide oral or written information. The addresser notes that they are the subject who prepares and distributes the advertising text.[6] In this regard, it is appropriate to call the creators (givers) of advertising producers, addressees, and the recipients of advertising (readers, listeners, viewers) recipients, addressees.

Cognitive linguistics studies language in close connection with human thought. The word “cognitive” is also derived from English, and “cognize” means “to know, to understand, to comprehend”. Sources indicate that in cognitive linguistics, language relies on three foundations: conceptual structure, connection with the external world, and a system of knowledge.[7]

Conceptual structure is a system of concepts that forms the foundation of human thinking, and each individual relies on their internal conceptual linguistic repertoire when perceiving the world. This linguistic repertoire consists of a set of general concepts and mental images that exist within a person and becomes activated during the process of understanding the world. This process is based on cognitive abilities such as abstract thinking and imagination.

A native speaker perceives the external world not directly, but based on their own understanding and experience. Language acts as an intermediary in this process, connecting the conceptual structure with the external world. Each word or concept, connected to a specific object, phenomenon (reality), occupies its place in the “map” of cognition in consciousness.

Language and thinking are formed on the basis of knowledge and experience accumulated by a person throughout life. This knowledge enriches a person's understanding of the world. With the help of this knowledge, a person divides objects into groups, determines their generalizing and distinguishing features. This process occurs in individual consciousness under the influence of society and culture. In this respect, language is not only a means of expressing knowledge, but also a means of storing and disseminating it within society.

References:

1. Ҳакимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. Дарслик. – Тошкент: Classic, 2020. – Б.8-9.
2. Махмараимова Ш. Лингвокультуроология. Ўқув қўлланма. – Т.: Чулпон номидаги НМИУ, 2017. – Б. 14.
3. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқ йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – №5. – Б. 3.
4. Худойберганова Д. Лингвокультуроология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 21.
5. Йўлдошева Д., Ортиқова Х. Лингвоперсонология – тилшуносликнинг мустақил соҳаси. – Тошкент: Пара-дигма, 2018. – Б. 21.
6. Мамирова Д.Ш. Ўзбек реклама матнларининг социолингвистик тадқиқи. Филол. фан. бўй. фалс. доктори дисс. - Самарқанд, 2021. – Б. 76.
7. Boymurodova L., Shazamanov Sh. Kognitiv tilshunoslik haqidagi nazariy bilimlar// Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: “Xitoyshunoslik” fakulteti iqtidorli yoshlarning ilmiy anjumani. Oriental Renaissance, Vol. 2, Special issue 21, 2022. – B. 16.
8. Собирова Д.Р. Тиббий рекламаларнинг социопрагматик хусусиятлари. Филол. фан. фалс. докт. (PhD) дисс. – Қарши, 2022.

TILSHUNOSLIKDA ANTROPONIMIK TERMINLAR

Xojiyeva Maxfirat Yusupovna

Buxoro davlat universiteti

o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida dotsenti

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Amonova Shaxnozabonu Erkin qizi

Buxoro davlat universiteti

filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili antponimlariga xos bo'linish, antroponimlar tarkibidagi terminlar hamda boshqa ayrim tillarga xos bo'lgan antropterminalarning mohiyati, qo'llanilishidagi farqli xususiyatlar va ba'zi lingvokulturologik jihatlarini yoritilgan.

Kalit so'zlar: onomastika, antroponim, andronim, kriptonim, geteronim, allonim, ginekonim.

Kirish. O'tgan asrning oltmishinchi yillarida o'zbek tilshunosligida onomastik muammolarni tadqiq etish E. Begmatov, T.Nafasov, S. Qorayev ishlarida boshlab berildi. Bu tilshunos olimlar, asosan, antroponimiya, toponimiya va tarixiy nomlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratishdi. Bugungi kun nuqtayi nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, onomastika sohasi ancha keng tadqiq etila boshlanganligini kuzatamiz. Birgina Buxoro tilshunoslik maktabida bu yo'nalishda salmoqli ishlar, ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shunday bo'lishiga qaramay bu keng qamrovli, ko'p bo'g'inli yo'nalish bo'lganligi bois hali yechimini kutayotgan muammolar talaygina.

Asosiy qism. Til shunday xususiyatga egaki, ma'lum bir o'xshashliklariga ko'ra, ya'ni leksik birliklar tilda umumiy paradigma ostida birlashadi va albatta, bu tizim o'zining umumiy nomi bilan o'ziga o'xshash bo'lgan xususiyliklarni yig'adi. Agar mana shunday Sistema bo'lmasa tilda tartib yoinki uni o'rganish biroz murakkablashadi. Ferdinand de Sossyur ham til – bu sistemadir, deb bejizga aytmagan. Biz o'rganishni maqsad qilgan antroponimlar ham ma'lum bir sistemaning bo'lagi sanaladi. Tilshunoslikni bir tizim sifatida oladigan bo'lsak, ya'ni butunlik, u ham bo'laklardan tashkil topganligini kuzatamiz. Tildagi sathlar va yo'nalishlar birlashib tilshunoslar uchun tilshunoslik obyekti bo'la oladi. Antroponimlar onomastikaning tarkibida o'rganiluvchi bir bo'lim xuddi toponim, zoonim, gidronimlar singari ammo antroponimlarning o'zi ham alohida paradigmaning asosi bo'la oladi. Chunki, antroponimlar o'z ichida 1. Ismlar - konkret shaxsga berilgan ismlar. Masalan; Gulnoz, Saidjon. 2. Laqablar; Homid xotinboz, Ergash laqma. 3. Taxalluslar; Niyoziy, Nihoniy. 4. O'zbeklarda shaxsni nomlashning, o'tmishda mavjud bo'lgan ayrim shakllari ("qizi" "o'g'li") yordamida nomlash; Yusuf qizi, Jo'ra o'g'li. 5. Shaxsni uning ismiga o'tmish ajdodlarini nomini tiklash orqali atashning arabcha shakllari ("ibn", "binni") yordamida; Abu Ali ibn Sino, Avaz baxshi binni Alouddin. 6. O'tgan asrning 20-30-yillaridan rasmiy ravishda majburan qabul qildirilgan ruscha familiya va ota ismlari; Samiyev, Muhiddinova [3;12]. Bu bo'linish o'zbek antroponimikasi uchun xos bo'lsa, Boshqa tillarda ham aynan bizda uchramagan ammo bugungi kunda ayrimlarining kuzatilishini ko'rishimiz mumkin. Misol uchun quyidagi bo'linish ko'pchilik tilshunoslarimizga tanish, ya'ni ism, ota ismi, familiyasi, laqab taxallus, kriptonim, andronim, ginekonim, patronim. Bu bilan bir qatorda biz uchun deyarli notanish birliklar ham mavjudki, ayrim tilshunoslik maktablarida bu birliklar mukammal tadqiq etilgan va albatta, ularning jamiyatida bu terminlarning kirib kelishiga ehtiyoj mavjud. Quyida shu nomlar bilan tanishamiz va bizda mavjud shunga o'xshash tushunchalarga terminlarning berilishini tavsifa etamiz.

Andronim – erining ismi yoki familiyasidan olingan ayol ismi yoki familiyasi. Rus tilida andronimlar, asosan, erkak ismi yoinki familiyasiga ma'lum bir affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Ivanova ayol ismi Ivanov familiyasidan kelib chiqqan.

Kriptonim – muallifning ismi o'rniga asar ostiga imzoning qo'yilishi, bundan maqsad, asar muallifini yashirish uchun yaratilgan ism(ko'rinib turibdiki imzo ham ism maqomiga ega).

Geteronim – muallif o'z nomi yoki boshqa geteronim bilan imzolangan boshqa asarlardan farqli o'laroq, ba'zi bir xususiyati bilan ajralib turadigan o'z asarlarining bir qismini imzolagan ism.

Allonim – yunonchadan "boshqa-boshqacha" ma'nosini anglatadi, inglizcha tarjimada "birovning ismi" ma'nosini beradi. Asar muallifi aynan hayotda mavjud bo'lgan yoki sobiq shaxsning nomini o'z asariga muallif sifatida tanlashi.

Ginekonim – "ayolning ismi" ma'nosini anglatadi, erni xotinning ismi bilan chaqirish ya'ni shu nom ostida taxallus qo'yish.

Bizning milliy urf-odatlarimizda erkak kishining oilada bir pog'ona ustunligi sabab bu holatning kuzatilishi qiyin, ammo shunga yaqin er-xotin oilada bir-birining ismi bilan chaqirmasligini qadimdan

kuzatish mumkin, shunga ko‘ra ular bir-birini bosh farzandlarining nomi bilan atashi hali ham mavjudligini kuzatamiz.

Xulosa. Agar e‘tibor berib qaraydigan bo‘lsak, bu terminlardagi mohiyat bizning ayrim nomlarimizda ham kuzatiladi, shunga ko‘ra keyingi ishlarimizda aynan misollar bilan izohlab qaysi terminlarning o‘zbek antroponimlarida moyiyattan muvofiqligini ko‘rib o‘tamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduazizov A. A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent, 2010. – 176 b.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: СЭ, 2004. – 571 с.
3. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан. 2013. 264 б.
4. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – Москва, 1977. – 246 с.
5. Лейчик В.М. Предмет, методы и структура терминоведения: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Москва, 2009. – 256 с.
6. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – 590 b.
7. Суперанская А.В., Подольская Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – Москва: Наука, 2003. – 288 с.
8. Фролова О.П. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. – Новосибирск: Наука, 1981. – 132 с.
9. Xojiyeva M.Y. Termin, terminologiya va onomastika /BuxDu ilmiy axboroti. – 2024. – № 11. – B. 111 – 114 .
10. Xojiyeva M.Y., Saidova M.R. “O‘zbek tilshunosligida “shaxs” kategoriyasi// Results of National Scientific Research International Journal 2024 SJIF- 5.8, Researchbib 7.1. – 2024. – T. 1. – №. 3. – C. 477-480.

ДИАЛЕКТИК МАТЕРИАЛИЗМ ВА ТИЛШУНОСЛИК МЕТОДОЛОГИЯСИ

Зикриллаев Ғани Насруллаевич

филология фанлари доктори, профессор

БухДУ Немис филологияси кафедраси

Рўзиев Яраш Бозорович

филология фанлари доктори (DSc), доцент

БухДУ Немис филологияси кафедраси мудири

Аннотация. Мақолада тилишунослик методологияси ва унинг ўзбек тили грамматикасига татбиқи ҳақида сўз юритилади. Аввало методологиянинг фалсафадаги талқини изоҳланади. Немис файласуфи Гегелнинг фикрича диалектик усул реал оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб барча фанлар учун методология вазифасини ўтайди. Шундан сўнг иўро тилишунослиги жумладан унинг таркибий қисми бўлган туркий тилишуносликда ҳам методологик асос сифатида қабул қилинган диалектик материализмнинг туркий тиллар грамматик қурилишига татбиқи таҳлил қилинади. Профессор С.Н.Ивановнинг диалектик мантиқдаги моҳиятнинг зиддиятли табиати ҳақидаги тушунчани грамматик кўп маънолилик талқинига татбиқ этиб грамматик шаклнинг умумий маъноси зид маънолар бирлигидан иборатлиги шунингдек грамматик категория аъзолари орасида ҳам шундай диалектик зиддият мавжудлиги, унинг шогирди Ҳ. Ғ. Неъматовнинг эса туркий тилларда грамматик шаклларнинг ўзаро муносабатини ўрганишида бинар оппозиция назариясига мурожаат қилиш тадқиқ этилаётган ҳодисанинг моҳиятини чуқурроқ англашига имкон бериши ҳақидаги фикрлари шарҳланади. Мақола муаллифларининг фикрича туркий тилларда грамматик категорияга хос умумий (муштарак) маъно унинг шаклларида турли даража ва кўринишида ифодаланади ва бу шакллар орасида оппозитив муносабат йўқ. Хулоса сифатида иўро тилишунослигида диалектик материализм фалсафий, методологик асос вазифасини бажарганлиги, у ҳозир аҳамиятини йўқотган таълимот эканлиги айтилади.

Калит сўзлар: методология, диалектика, диалектик материализм, диалектик мантиқ, умумийлик, хусусийлик, субстанция, грамматик шакл, грамматик категория, зиддият, оппозиция, приватив оппозиция, эквиолнет оппозиция, нооппозитив фарқланиш.

Қириш. Маълумки методология сўзининг маъноларидан бири илмий билим методи ҳақидаги таълимотдир. Илмий билим методларининг назарий асоси ривожланиб бораётган фаннинг эҳтиёжлари тақозоси билан юзага келган. У табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри

объектив талқин этишга, фаннинг табиий алоқаларини очишга имкон беради. Илмий билим масаласида усул муаммоси билан энг қадимги фалсафада Аристотел шуғулланган. Илк бор фанни усул тизими асосида ўрганиш масаласини Ф. Бекон илгари сурган. Р. Декарт ва И. Кант ҳам бу масалага алоҳида эътибор қаратган. Гегел эса методологияга муҳим ҳисса қўшган. У биринчи бўлиб фалсафий методнинг ўзига хос хусусияти, унинг аниқ фанлар методидан фарқ қилишини кўрсатган. Натижада билим жараёнида илмий тадқиқотнинг ўзаро боғлиқ хусусий, умумий ва энг умумий усуллари мавжудлиги аниқланган. Диалектик усул реал оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб барча фанлар учун методология вазифасини ўтайди [1, 258]. Бошқача айтганда замонавий фалсафа фани воқеликни илмий билишнинг асосий йўналишларини аниқ белгилаб бериш қудратига эга. Илмий билиш жараёнининг самараси воқелик ҳодисаларининг диалектик муносабати ва уларнинг синергетик тараққиёт омилларининг эътиборга олиниши билан боғлиқ. Айнан ана шу фалсафий қарашлар асосида илмий тадқиқот жараёнида қўлланиладиган воситалар ҳам ҳақиқий баҳосини топади [7, 10].

20-асрда шўро тилшунослигининг таркибий қисми бўлган туркий тилшуносликда ҳам диалектик усул методологик асос сифатида эътироф этилди. Жумладан проф. С. Н. Иванов ўз тадқиқотлари [2; 3]да мазкур усулнинг ҳар жиҳатдан тўғри ва афзал эканлигини таъкидлайди. Ўзига хос ёндашув, теран тадқиқ, салмоқли назарий фикр-мулоҳазалар 20-аср туркий тилшунослигида катта таъсир кучига эга бўлганлигидан 21-асрнинг ёш тадқиқотчиларини хабардор қилиш мақсадида қуйида аслият [3] ва таржима [4] асосида улардан айримининг тадқиқу талқини ҳамда таърифу тавсифига мурожаат қиламиз.

Адабиётлар таҳлили. Грамматик шакл маъноларининг тадқиқотчи кўз ўнгида намоён бўладиган чексиз ранг-баранглиги фактларни шарҳлашнинг муайян тамойилларини ишлаб чиқишни яъни шу ранг-барангликни назарий жиҳатдан тушунтириб бериш заруриятини кўндаланг қилиб қўяди. Умуман олганда ҳар қандай назариянинг вазифасини хусусий фактларнинг барча ранг-баранглигини боғлаб турувчи умумийликни топишга уриниш тарзида таърифлаш мумкин [3, 66; 4, 10]. Назария яратиш учун эса муайян тамойиллар, методологик ва фалсафий асос зарур [3, 68; 4, 15].

Грамматик кўп маънолиликни ўрганишда *диалектика* фанидаги хусусийлик ва умумийликнинг ўзаро муносабати ҳақидаги категория қонун-қоидаларига таяниш лозим (*Диалектика тараққиёт тўғрисидаги таълимот, илмий билиш методларидан бири* [1, 109]). Бошқача айтганда модомики умумийлик ва хусусийлик маъноларининг ўзаро муносабати грамматикада бор экан, айти пайтда умумийлик ва хусусийлик муносабати ҳақида диалектик таълимот мавжуд экан назарий масаланинг ўзига хослигини фалсафий нуқтаи назардан ўрганиш мақсадга мувофиқдир [3, 69 – 70; 4, 18-19]. Аниқроқ қилиб айтганда диалектик-материалистик фалсафа муаммони хусусий фанларга хос бўлмаган томондан, методологик нуқтаи назардан изоҳлаш имконини беради [3, 71; 4, 20].

Диалектик мантиққа кўра яккаликка нисбатан олинган умумийлик таркибида мазкур яккалик мавжуд бўлган алоқалар тизимидир (*Д.м. инсон тафаккурининг ривожланиш қонуниятлари тўғрисидаги таълимот, мантиқ фаниниг алоҳида соҳаси. Д.м. таълимотига кўра тафаккур билишнинг шундай қонунларига асосланадики, унда ташиқи ҳолатдан ички ҳолатга, ҳодисалардан моҳиятга, мавҳумликдан конкретликка, нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга томон ривожланиш рўй беради. Д.м.да анализ ва синтез, индукция ва дедукция каби методлар билишнинг ўзаро узвий боғлиқ бўлган усуллари ташиқил этади. Д.м. муайян категориялар тизимидан ҳам иборат. Ҳозирги пайтда Д.м. фанини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилляпти* [1, 109]). Умумийликни айнан шундай тушуниш у ҳақда конкрет умумий тушунча ҳосил қилишга олиб келади. Яккалик ҳодиса. Умумийлик эса таркибида яккалик мавжуд бўлган тизим, қатор ҳодисаларининг тўб асоси, уларнинг моҳиятидир. Демак умумийлик диалектик талқинда яккалик каби конкрет ва моддий нарса деб қаралади [3, 71; 4, 21].

Умумийлик айрим нарса, ҳодисаларнинг алоқа-муносабатидан иборат бўлиб мазкур нарса ва ҳодисаларни яхлит бирлик, ягона тизимга бирлаштиради. Диалектик мантиқ нуқтаи назаридан бундай тизим таркибига кирувчи хусусийликни аниқлаш хусусийликдан умумийликка олиб борувчи алоқани кўрсатиш натижасида амалга оширилади. Бу эса хусусийликнинг умумий тизимдаги ўрнини аниқлаш билан қўлга киритилади. Хуллас муайян тизимга мансуб алоқадорлик, яккалик ўзининг бўлак (қисм, узв)ларидан бирида акс этган шу тизимнинг айнан ўзидир [3, 72; 4, 22-23].

Сўнгра муаллиф диққат-эътиборини юқорида кўрсатилган методологик тамойилларни, диалектика ва диалектик мантикнинг тушунчаю категорияларини грамматик кўп маънолилик муаммоси талқинига қандай татбиқ этиш мумкин деган саволга жавоб беришга қаратади. Бунда Гегел таълимоти асос вазифасини бажаради. Улуғ файласуфнинг фикрига кўра якка нарсаларнинг субстанционал моҳиятига кириб бормасдан туриб умумийликни излаш эмпирик фанларга хос.

Бинобарин диалектик мантик нарса-предметнинг айрим белгисини мавҳум тавсифлашдан воз кечиб конкретликка яъни тизим, моҳият ҳамда ўзаро муносабатини тадқиқу таҳлил қилишга қўтарилишни тақозо этади. Бундай ҳолда муайян шаклнинг умумлашган грамматик маъноси унинг бевосита кузатишда берилмаган хусусий маънолари тизими, ҳодиса, яъни хусусий маъноларидан ташқарида турувчи моҳиятидир дея эътироф этилади [3, 73; 4, 23-24].

Шундан сўнг олим субстанционал морфологияни асослаш масаласига тўхталади. Бундай ҳолда яъни умумийлик ва яқкалик муносабатининг ўзига хос хусусиятини тушунтириб бериш учун диалектиканинг нарса-предмет (мавжудот), моҳият ва муносабат каби категориялари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Диалектик материализмда мавжудотнинг моҳиятини англашга яъни уни *субстанция* тарзида тушунишга асосланилади (*Субстанция* (лат. substantio – моҳият) қадимги Юнонистон, Ҳиндистон, Хитой фалсафаси тарихида бутун мавжудотнинг бош асосини ифодаловчи тушунча. Жумладан Арасту субстанция моҳият, барча категорияларнинг реал асоси, борлиқни субстанция тушунчасисиз тушунтириб бўлмайди деб таъкидлайди. Фалсафий тафаккур тарихида субстанция муаммоси бўйича олиб борилган баҳс-мунозаралар моддий ва руҳий жараёнларни чуқурроқ ўрганиш, улар ўртасидаги тафовут ва ўзаро бирликни ҳар томонлама таҳлил этиш томон йўналтирилган [1, 380-381]). Бошқача айтганда, унда объектив борлиқ муайян хосса ва муносабатларни ўзида мужассам этган мавжудотларнинг йиғиндисидан иборат деб қаралади [3, 73; 4, 25].

Шакл, маъно ва вазифа (функция) каби грамматик тушунчаларнинг ўзаро алоқасини диалектиканинг нарса-предмет, хусусият ва муносабат категориялари алоқаси нуктаи назаридан ўрганса бўлади. Грамматик шакл нарса-предмет, яъни борлиқда мавжуд бўлган муайян нарса тарзида тушунилса у ўзининг алоқа ва қўлланишида шаклланидиган хусусият (маъно)лари асосида юзага чиқадиган маълум моҳият (субстанция)га эга эканлигини эътироф этишга тўғри келади. Грамматик шаклнинг яширин моҳияти (субстанцияси) унинг ботинига йўналган муносабати (вазифаси, қўлланиши) яъни грамматик шаклда берилган маънолар тарзида тушунилиши мумкин [3, 74; 4, 26].

Грамматик шаклни унинг муносабатлари яъни синтактик қўлланишида намоён бўладиган муайян хусусият-маъноларига эга субстанция сифатида талқин қилишда грамматик шаклларнинг икки томонлама ва зиддиятли табиати акс этади. Грамматик шаклларнинг ушбу зиддиятли бирлиги диалектик умумийлик ва яқкалик, моҳият ва ҳодиса, нарса ва хусусиятининг воқелианиши демакдир. Бундай талқинда грамматик шакллар морфологик ва синтактик хусусиятининг ботинан айнииятлиги маълум бўлади. Грамматик шаклнинг синтантик тавсифи унда маълум маъноларнинг мавжудлиги сабабли киришадиган алоқалари бўлса морфологик хусусияти унинг синтактик қўлланиши билан белгиланидиган маъноларидир [3, 74; 4, 26-27].

Морфологик жиҳатдан тасвирланганда грамматик шакл ўзининг субстанционал мазмуни, маънолар тизими, хусусий маъноларда намоён бўладиган моҳияти (яъни умумий маъноси) ҳақидаги илмий тушунчада ўз аксини топиши керак. Шунга мувофиқ тасвир методи ҳам субстанционал ёндашувни, моҳиятни алоқалар орқали очишни таъминлаши даркор. Шаклнинг барча маъноси унда субстанционал тарзда мавжуд бўлади. Масалан отнинг нол кўрсаткичли шаклида яқкалик, тур ва жамлик маънолари мужассам бўлади [3, 75; 4, 28-29].

Шуни унутмаслик керакки субстанционал ёндашув амалий қувват-аҳамиятга эга бўлиши учун морфология ва синтаксис бир-биридан аниқ-равшан фарқланиши шарт. Морфологияда грамматик шаклнинг умумлашган ҳолда синтаксисда учрайдиган мазмуни аниқланиши лозим. Синтаксисда эса грамматик шакллар вазифа нуктаи назаридан яъни сўз бирикмаси ва гапда қўлланиши жараёнида таҳлил қилиниши керак. Бошқача айтганда морфологияда грамматик шаклларнинг моҳияти уларнинг хусусияти мажмуи асосида аниқланади. Бунда нарса-предмет ўзининг хоссасига кўра тавсифланади. Бу хосса эса аслида муносабатлар йиғиндиси, жамланмасидан иборат. Синтаксисда эса шаклларнинг синтактик бўлақларни ҳосил қилиш жараёнида намоён бўладиган ўзаро муносабатлари очиб берилади. Бу эса грамматик категорияларни таърифлашда субстанционал мавжуд маънолар назарияси ҳам бўлишини тақозо этади [3, 75; 4, 29-30].

Профессор С.Н.Ивановнинг диққат-эътиборини тортган яна бир назарий муаммо грамматик кўп маънолилик талқинига муқаррар татбиқ этиладиган диалектик мантикдаги моҳиятнинг зиддиятли табиати ҳақидаги тушунчадир. Онда-сонда учрайдиган ғайримеъёрий бир нарса (аномалия) табиатан зиддиятни очиб беришда жиддий ғовдир. Ана шу ғовни ҳис эта билган ва уни баргараф эта олган кишигина ҳодиса ва моҳиятнинг диалектик муносабатини кўрсата олади [3, 78; 4, 33-34].

Материал ва методлар. Тушунчага таъриф беришда тилшунос олим яна Гегелга мурожаат қилади: “Ҳар қандай тушунча умуман олганда “қарама-қарши томонларнинг бирлигидир. Диалектик

мантикда тушунчада акс этган алоқа умумийлик ва хусусийлик алоқасидир дея таъкидланади. Объектив борлиқда шундай алоқалар борки улар эмпирик кузатишда эмас, назарий йўл билангина аниқланади. Назарий билишнинг асосий категорияси илмий тушунчадир. Илмий тушунча фақат диалектик йўл билан мавҳумликдан аниқликка кўтарилиши натижасида ҳосил бўлади. Бунда теран тушуниш томон кўтарилиш назарда тутилади. Модомики грамматика фан экан ҳар бир грамматик категория ва грамматик шаклнинг таърифи у ҳақдаги илмий тушунча бўлмоғи ва унда мазкур ҳодисанинг зиддиятчилиги, умумий катордаги ўрни сўзсиз кўрсатилмоғи керак. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва уларнинг кураши қонуни назарий тафаккур мағзидир. Назарий билиш вазифаси айнанликда тафовутни кўришдир. Борлиқдаги ҳамма нарса диалектик, икки тарафлама ва зид бўлади (*Всё в мире диалектически, противоречиво двойственно* [3, 78]). Бунинг сабабларидан бири шуки ҳар бир факт, ҳар бир ҳодиса ўз-ўзича ҳам, бошқа ҳодисалар билан муносабатда ҳам мавжуд бўлади” [3, 78; 4, 34-36].

Мавжуд нарсани идеал объект сифатида онгда тиклаш-тасвирлашда қарама-қаршиликнинг ўзаро таъсир этиш тамойили муҳим методологик аҳамиятга эга. Борлиқнинг у ёки бу ҳодисасида зид муносабатни топиш ўрганилаётган нарсанинг моҳиятига кириб бориш жараёнида катта аҳамият касб этади. Аниқланган, топилган, очилган зиддият доимо билишнинг босқичи ҳамда ечимини, аниқроғи қарама-қарши томонларнинг бирлигини англашни талаб қиладиган муаммодир. Объектив борлиқдаги айнан шу зиддиятлар фикр ҳаракати ҳамда шу фикрнинг у ён-бу ён ўтиб туриши манбаидир.

Илмий тушунчалар хусусида юқорида баён қилинганларга таяниб таъкидлаш мумкинки назарий қурилма (яъни тизим, система) ўзаро боғланган ва бир-бирига ўтиб турадиган тушунчалар асосида яратилиши, боз устига тизимнинг ўзи ҳам ўз ичида конкрет ва узвларга бўлинадиган тушунчадан иборат бўлмоғи лозим [3, 79; 4, 37-38].

Назария икки “томонлама ҳаракат”ли теран синтез-ҳосила бўлиши керак. “Назария ўз исботини эмпирик фактларнинг каттагина миқдорини ўзаро боғлашда топади, унинг ҳаққонийлиги ҳам ана шунда” деб ёзади фасл охирида назариётчи тилшунос олим Эйнштейннинг фикрига таяниб [3, 80; 4, 39].

Муаллиф монографиясининг бошқа фасл ва параграфларида мазкур методологияга асосланиб отга хос грамматик (сон, эгалик, келишик) категорияларнинг субстанционал-диалектик моҳияти ҳамда уларнинг нутқ(гап)да воқеланишини теран тадқиқу талқин қилади.

Таъкидлаш жоизки Ўзбекистондан ҳам проф. С. Н. Ивановнинг Ҳ. Неъматов, И. Мирзаев каби таниқли шогирду издошлари етишиб чиқди. Ушбу мақолада проф. Ҳ. Ғ. Неъматовнинг истиқлолгача яратган тадқиқотларидан айрими [5; 8]га тўхталамиз.

Олимнинг таъкидлашича фаннинг қайси соҳаси ёки тармоғи бўлмасин ҳар қандай тадқиқотда олдиндан белгиланган *методологик асос*га таянилади [5, 6]. Тилшуносликда фалсафий категориялардан фойдаланмоқ даркор. Тил мураккаб, кўп аспектли хилқат бўлганлигидан унинг бирликларини ўрганишда диалектик ёндашувга мурожаат қилиш тақозо этилади. Бундай ҳолда мазкур бирликларнинг объективлиги, ривожланиши ҳамда алоқаю муносабатларини ҳар жиҳатдан тўлиқ ўрганиш имкони туғилади. Диалектик мантиқ борлиқда рўй берадиган ҳаракат, ўзгаришу ривожланиш жараёнларини ниҳоятда аниқ-равшан акс эттира олади. Бу борада марксча диалектик мантиқнинг аҳамияти бекиёс. Негаки, унда асосий диққат-эътибор ўрганилаётган ҳодисанинг мазмунини аниқлаш усул ва йўллари, илмий тушунча яратиш тамойилларига қаратилади, тадқиқ объектнинг мазмун-моҳиятини таҳлил қилиш талаб этилади. Айнан ушбу ёндашув тадқиқ объектнинг имкон қадар кўпроқ томонларини қамраб олади. Пировард натижада тил, унинг бирликлари ҳамда систем тузилишининг моҳияти тадқиқотчи кўз ўнгида яққол намоён бўлади.

Диалектик мантиқ методининг туркий тилларга татбиғи самарадорлигини проф. С. Н. Иванов тадқиқотлари тасдиқлайди. Шу боис биз деб фикрини давом эттиради Ҳ. Ғ. Неъматов ишимизда қўлланган систем тадқиқ усулини имкон қадар диалектик мазмун билан бойитишга ҳаракат қилдик. Сўнгра ўзига хос бундай ёндашувнинг талаблари баён қилинади. Жумладан тилни систем-структур усул билан тадқиқ қилганда унинг бирликлари (фонема, морфема ва ҳоказо), шакл ва категорияларнинг *реаллиги* уларнинг алоқа-муносабатлари билан қоришиб кетмаслиги лозим. Диалектик мантикда объектнинг фақат алоқа-муносабатлари ўрганилмайди. Айни пайтда у реаллик, яъни тадқиқотчига боғлиқ бўлмаган мавжудот ҳамда ўзида сифат, хусусият ва муносабатларнинг барчаси мавжуд бўлган нарса деб қаралади. Бинобарин лисоний шакл объектив мавжуд, ўзида барча алоқа-муносабати мужассам деб қаралмоғи керак. Бошқача қилиб айтганда лисоний шакллар *субстанция* деб тушунилиши даркор. Бундай ҳолда тил унсурлари ўзидаги белгилар (хусусият,

муносабат ва мазмун) асосида муайян тизимга бирлашиб унда янги белгиларга эга бўлади. Натижада, тизим таркибига кирган унсурларга нисбатан бутунлик, яхлит бирлик вазифасини ўтайди [5, 3-4].

Тадқиқотда система-тизим билан тил унсурларининг ўзаро муносабати талқини ҳам диққатга сазовор. Ушбу муносабат умумийлик ва яккалик, бутун ва қисм муносабати тарзида тушунилади. мазкур тушунчалар диалектик, нисбий бўлиб бир-биридан кескин ажралмаган, бир-бирига ўтиб туради. Тил бирликларида умумийликнинг моҳияти хусусийлашади, тил бирликларининг конкретлашишида эса моҳият ҳодиса сифатида намоён бўлади. Тилнинг систем хусусияти, унинг тузилиши-тартиботи грамматик категория шакллариининг ўзаро муносабати доимий, барқарор ҳамда муайян белгиларга асосланган бўлишини талаб этади. Шу сабабли туркий тилларда грамматик шакллариининг ўзаро муносабатини ўрганишда бинар *оппозиция* назариясига мурожаат қилиш тадқиқ этилаётган ҳодисанинг моҳиятини чуқурроқ англашга имкон беради (*Оппозиция зиддият, қарама-қаршилик (противопоставление) маъносини англатади. Инглиз ва немис тилида мазкур атаманинг ўзи (инг. opposition, нем. Opposition) қўлланади* [6, 289, 369]). Аммо грамматик шакл (категория)ларнинг ўзаро муносабати кўп қиррали бўлганидан оппозициянинг битта қатори яъни битта шаклнинг иккинчисига зиддияти асосида грамматик шакл моҳиятини белгилаб бўлмайди. Грамматик шаклларда категориал маъно билан бир қаторда ёндош (сопряженный) грамматик маъно ҳам кам эмас. Шу сабабли грамматик шакл (категория)нинг моҳияти оппозициянинг бирдан ортиқ қатори асосида белгиланади. Муайян грамматик шакл (категория)нинг бевосита зиддияти асосида унинг моҳияти эмас, унинг хусусий, атиги битта фарқловчи белгиси аниқланади. Шакл (категория)нинг моҳияти фақат бевосита муносабатида эмас, билвосита алоқаларида ҳам юзага чиқади. Шунга кўра грамматик шакл оппозиция (микротизим)нинг битта қатори аъзоси бўлмайди, турли белгилари асосида оппозициянинг бир неча қаторига мансуб бўлади. Бинобарин тадқиқотчи мазкур шаклнинг барча оппозициясини аниқлаши керак бўлади.

XI-XII аср ёдгорликлари тилида грамматик шаклнинг алоҳида олинган оппозицияси одатда приватив кўринишга эга. Грамматик шаклнинг моҳияти камида икки қатор оппозиция (иккита микротизим) асосида белгиланади. Грамматик шакл барча зид белгиларининг бирлиги (единство) унинг нисбий моҳиятини ташкил этади [5, 5]. Бошқача айтганда А унсур оппозициянинг бир қаторида M_1 белгининг мавжудлиги (маркированность) билан В унсурга зид бўлса мазкур оппозициянинг бошқа қаторида M_2 белгига нисбатан бетарафлиги (нейтраллиги) асосида С унсурга зид бўлади. Грамматик шаклда бундай белги бир нечта бўлиши мумкин. Бинобарин А унсур барқарор M_1 белгиси ва бетараф (нобарқарор) M_2 белгисига эга. Маълум бўладикки А унсур белгиларининг бирлиги битта барқарор ва битта нобарқарор белгининг диалектик бирлигидан шаклланади [5, 7].

Грамматик шакл (категория)нинг зид (оппозитив) белгилари механик бирлик эмас, диалектик, зиддиятли бирликдан иборат. Грамматик шакл моҳиятининг бундай талқини мазкур моҳиятнинг ўзаро зид икки томонга ажратиш қонун-қоидаи билан мос тушади. Марксча диалектиканинг ўзаги-ядроти бўлган ушбу қонун-қоида тилшунос зиммасига тилдаги диалектик қарама-қаршиликни аниқлаш, топишни, бирликни зид қисм-томонларга ажратиш ва уларни юксак диалектик бирликка бирлаштириш масъулиятини юклайди. Тилда грамматик шаклнинг ифода ва мазмун томони диалектик бирлик касб этади. Шунингдек морфология ва синтаксис, тил ва нутқ, система-тизим ва унсурлари, тизимнинг ўзгарувчанлиги ва барқарорлиги, грамматик шакл ва унинг умумий-муштарак маъноси ҳамда тизим унсури сифатида парадигматик маъноси ҳам шундай хусусиятга эга бўлади [5, 4-5]. Мухим аҳамиятга эга бўлганидан тил система-тизимнинг барқарор ва ўзгарувчанлиги, ёпиқ эмас, очиқлиги, тилнинг алоқа воситаси бўлиши каби масалалар ҳам тадқиқотчи эътиборидан четда қолмаган [5, 6-8].

Туркий тилларда грамматик категорияларни таснифлашда ҳам мазкур тадқиқотдаги каби тамойилларга асосланганлигини кўрамиз. Грамматик категориялар ясалиш хусусияти, қўлланиш доираси ва синтактик имкониятига кўра тасниф қилинади. Ясалишига кўра грамматик категориялар чекланган ва чекланмаган бўлади. Чунончи майл, замон, шахс ва сон категориялари барча феълдан ясалади деб иккинчи турга, даража категорияси ҳамма феълдан ясала олмайди деб биринчи турга киритилади. Қўлланиш доирасига кўра грамматик категориялар классификацияловчи, функционал-синтактик, классификацияловчи-синтактик ва нейтрал (бетараф) бўлади. Иккинчи турга мансуб категориялар қайси сўз туркумидан фойдаланишидан қатъи назар, гапнинг маълум бўлаги вазифасини бажариш учун хосланган. Феълнинг майл, замон, шахс ва сон категориялари шундай хусусиятга эга. Улар ҳар доим кесим бўлиб келади. Синтактик имкониятига кўра грамматик категориялар гап доирасида бир сўзнинг иккинчисига муносабатини кўрсатади ёки бу белгига бетараф бўлади [8, 4-7].

Таҳлил ва натижа. Юқорида баён қилинганларни умумлаштирадиган бўлсак С.Н. Ивановнинг фикрига кўра грамматик шаклларнинг умумий маъносини аниқлашдаги асосий камчилик ишончли методологик асоснинг йўқлиги, уни аниқлаш методикасининг яхши ишланмаганлигидир. Грамматик тадқиқотларда *марксистик-диалектик метод*ни қўллаш кўзланган натижани беради. Негаки диалектик материализмда мавжудотнинг моҳиятини англашда субстанция тушунчасига асосланилади (*Диалектик материализм илмий-фалсафий дунёқараиш, марксча таълимотнинг таркибий қисмларидан бири, унинг фалсафий асоси* [23, 140]. *Д.м.нинг тамал тоши оламнинг моддий табиати ҳақидаги, оламда материя ҳамда унинг ҳаракат ва ўзгариши қонунларидан бошқа ҳеч нима йўқлиги ҳақидаги таълимотдир. Д.м. гайри табиий моҳиятлар ҳақидаги ҳар қандай тасаввур ва унинг диний, идеалистик фалсафаси қандай либосга бурканмасин қатъий ва муросасиз душманидир* [23, 142]). Ҳар қандай тушунча эса умуман олганда қарама-қарши томонларнинг бирлигидир. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва уларнинг кураши қонуни бўлса назарий тафаккур мағзидир. Бинобарин грамматик кўп маънолилик талқинига диалектик мантикдаги моҳиятнинг зиддиятли табиати ҳақидаги тушунча муқаррар татбиқ этилиши даркор. Ҳ. Ғ. Неъматовнинг эътироф этишича тилшуносликда фалсафий категориялардан фойдаланмоқ даркор. Бунда *марксча диалектик материализм*нинг аҳамияти бекиёс. У асос қилиб олинганда тил, унинг бирликлари ҳамда систем тузилишининг моҳияти тадқиқотчи кўз ўнгига яққол намоён бўлади. Ушбу фикрлар С. Н. Иванов нуқтаи назарига айнан мос. Грамматик шакл (категория)ларнинг моҳияти (умумий маъноси, парадигматик мазмуни) тадқиқу талқинида шогирд устози қўллаган *зиддият, қарама-қаршилик* (противопоставление) атамасини *оппозиция* сўзи билан алмаштиради. Ёзма ёдгорликларга унинг икки тури (приватив ва эквиолент оппозиция) хос деб уқтиради.

Шуни таъкидлаш жоизки тилшуносликда оппозиция атамасининг қўлланиши 20-асрнинг 30-йилларига тўғри келади. Уни дастлаб Н. С. Трубецкой ишлатган. Бу олим фонологик оппозицияни унинг аъзолари орасидаги муносабатга кўра уч турга яъни приватив, эквиолент ва градуал оппозицияга бўлган [9, 82-85]. Бу нуқтаи назар грамматикага Р.О. Якобсон томонидан татбиқ этилган. Унинг фикрича ҳамма грамматик категория оппозиция тушунчасига асослангандир. Айни пайтда у грамматик категория шакллари орасида мазмуний алоқа-муносабатнинг фақат битта тури яъни *приватив* оппозиция мавжуд деган назарий қарашни илгари суради ва рус тилида отнинг келишик, феълнинг грамматик категорияларини қўлланиш жиҳатдан таҳлил қилишда шунга асосланади. Р. О. Якобсон талқинида приватив оппозициянинг моҳияти шундан иборатки унинг битта аъзоси кучли (маркерли, белгили), иккинчиси кучсиз (маркерсиз, белгисиз) бўлади. Муайян семантик белги (А) оппозициянинг кучли аъзосида ифодаланган, кучсиз аъзосида ифодаланмаган бўлади. Оппозициянинг кучсиз аъзоси асосан А га зид бўлган белгини англатиш учун хизмат қилади (бу унинг асосий маъноси). Лекин у А белгини имплицит (таъкидланмаган) равишда ифодалаш мақсадида ҳам қўлланади [10; 11]. А. В. Исаченко ҳам рус тилидаги грамматик категорияларни бинар приватив оппозиция тизими сифатида талқин қилади. Унинг фикрича бундай таҳлил грамматик категория шакллари бир-биридан фарқловчи умумий (инвариант) маънони аниқлаш имконини беради. Грамматик шаклнинг умумий маъноси барча контекстда намоён бўлади. У грамматик шаклнинг барча хусусий маъносини тадқиқ қилиш йўли билан аниқланади [12; 13].

Шўро германисти Д. А. Штелинг ҳам грамматик категорияларни бинар приватив оппозицияга асосланиб тадқиқ қилади. У грамматик категорияга шундай таъриф беради. *Грамматик категория мазмунан бир-бирини инкор этадиган икки (фақат икки) қатор (ёки гуруҳ) шакллар оппозицияси демакдир* [14, 59]. Айни пайтда бошқа бир гуруҳ олим кўп аъзоли грамматик категорияларнинг фақат бинар оппозицияга бўлиб таҳлил қилиш тилнинг табиатига мос келмайди [15, 49], грамматик категория тизимини ўрганишда сунъийликка олиб келади [16, 94] деб ҳисоблайди. Бундай категория шакллари орасида эквиолент оппозиция мавжуд. Шунга кўра ҳар қайси аъзо ўз семантик белгисига эга бўлади деб эътироф этилади [16, 89].

Мазкур нуқтаи назар ўзбек тилшунослигида ҳам акс этган. Жумладан А. Нурмонов тил тизимининг барча унсури ўзаро оппозитив муносабатда бўлади [17, 128] деб уқтиради. Жумладан, тасдиқ ва инкор приватив оппозиция ҳосил қилади. Негаки, унинг бир аъзосида белги (яъни кўшимчаси) бор, иккинчи аъзосида йўқ (ўқимади – ўқиди). Айни пайтда тасдиқ-инкор аъзолари орасида эквиолент оппозитив муносабат ҳам мавжуд. Кесими *бор* ва *йўқ* сўзларидан ифодаланган синтактик конструкция шундай хусусиятга эга. Чунки уларнинг иккаласида ҳам белги бор [17, 7]. Грамматик категорияларни тасвирий методга асосланиб тадқиқ қилган академик А. Ҳожиев бир ишида грамматик маъноларнинг оппозиция ҳосил қилишини эътироф этади. Бу грамматик категорияга берилган таърифда ўз ифодасини топган. *Бир-бирига қийсан олинадиган (оппозиция*

ҳосил қиладиган) икки ёки ундан ортиқ грамматик маъно билан шу маъноларни ифодаловчи шакллар биргаликда грамматик категорияни ҳосил қилади [18, 6].

70-йилларда айтилган пайтда шўро тилшунослигида тил қурилиши, шу жумладан грамматик категория системаси-тизими барча тилда бир хил эмас деган янгича методологик қараш баён қилинди. Бундан грамматик категорияга бериладиган таърифда тилнинг грамматик қурилишини ҳисобга олиш кераклиги англашилади. Ярцева В.Н. эътиборини шунга қаратади. *Грамматик категория структураси тилнинг морфологик турига боғлиқ бўлган грамматик шакллар системаси орқали изчил ифодаланувчи умумлашган маънодир* [19, 5].

Мазкур ёндашув бошқа тилшунослар томонидан эътироф этилди. Жумладан А. В. Бондарко илгариги нуктаи назаридан воз кечиб грамматик категория аъзолари орасида фақат оппозиция эмас, нооппозитив фарқланиш ҳам мавжуд деб ёзади [20, 17-28] (*Тилшуносликда оппозиция аслида фарқланишнинг ўзига хос тури сифатида тушунилган* [21, 176]). Бундай ҳолда оппозиция грамматик категория структураси-тузилмасида ягона ва муштарак тамойил эмас, грамматик категория шакллари бир система-тизимга бирлаштирувчи тамойиллардан бири деб қаралади. Бинобарин бу нуктаи назарга кўра грамматик категория асосини умумийлик тушунчаси яъни умумлашган маъно ташкил этади. Оппозиция билан нооппозитив фарқланиш эса грамматик категория шакллари бир тизимга бирлашувининг турлича кўриниш (усул)идир [20, 22]. Грамматик категория аъзолари орасидаги мазмуний алоқа-муносабатнинг бундай талқини таърифнинг бошқача бўлишини тақозо этади. *Грамматик категория умумий (родовое) маъно асосида бирлашувчи грамматик шакллар системасидир; умумий маъно категория шаклларида хусусий (видовое) маъно тарзида намоён бўлади; хусусий маънолар орасида оппозитив муносабат билан нооппозитив фарқланиш ҳам мавжуд; грамматик категория структураси-тузилиши тилнинг қурилишига қараб бошқача бўлиши мумкин* [20, 24].

Юқоридаги икки таърифдан англашиладиган грамматик категорияга ўзбек тили нуктаи назаридан бериладиган таърифда она тилимизнинг агглютинатив хусусияти, аниқроғи ўзбек адабий тили қурилишининг бош хусусияти акс этиши керак. Қуйидаги таърифда шу инобатга олинган. *Грамматик категория икки ва ундан ортиқ шакл тизими орқали турли даража ва кўринишда ифодаланувчи умумлашган маънодир. Бошқача айтганда грамматик категория умумлашган маъно бўлиб икки ва ундан ортиқ грамматик шакл тизими орқали турли даража ва кўринишда ифодаланади* [20, 24].

Хулоса. Юқорида айтилганлардан маълум бўладики, грамматик категория аъзоларининг мазмуний алоқа-муносабати 1) ўзаро карама-карши, бир-бирига зид; 2) фақат приватив оппозиция; 3) приватив ёки эквиолент оппозиция; 4) оппозиция (приватив ва эквиолент) ҳамда нооппозитив фарқланиш тарзида бўлади, шунингдек 5) грамматик категорияга хос умумий (муштарак) маъно унинг шаклларида турли даража ва кўринишда ифодаланади.

Шуни эслатиш жоизки биринчи нуктаи назарда марксча “диалектик материализм фалсафий, методологик асос вазифасини бажарган. Бундай диалектик материализм – собиқ СССРда 1930 – 80 йилларда расмий фалсафа сифатида ўқитилган, ҳозир аҳамиятини йўқотган таълимот” [1, 109].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Фалсафа. Қомусий луғат. Тошкент, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2004.
2. Иванов С. Н. Родословное древо тюрков Абу-л-гази-хана. Ташкент, изд-во Фан, 1969. – 203 б.
3. Иванов С. Н. Курс турецкой грамматики. Часть I. Грамматические категории имени существительного. Ленинград, изд-во Ленинградского университета, 1975.
4. Иванов С. Н. Грамматик тадқиқотларнинг методологик муаммолари. Монография. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. Самарқанд, СамДУ нашриёти, 2004. – 80 б.
5. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI–XII вв. – Ташкент, «Фан», 1989. – 191 с.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969.
7. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. – Тошкент, “Фан”, 2007.
8. Нигматов Х. Г. О классификации грамматических категорий в тюркских языках. Советская тюркология журналы, 1984. – № 4.
9. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. – М., 1960.
10. Jakobson R. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Travaux du cercle linguistique de Prague, 1936. – В. 6.

11. Якобсон Р. О. Морфологические наблюдения над славянским склонением (American contributions to the IV. International congress of Slavistics). Mountain's – Gravenhage, 1958.
12. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология, II. Братислава, 1960.
13. Исаченко А. В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения. Вопросы языкознания журналы, 1963. – № 2.
14. Штелинг Д. А. О неоднородности грамматических категорий. Вопросы языкознания журналы. 1959. – № 1.
15. Шендельс Е. И. О грамматической полисемии. Вопросы языкознания журналы, 1962. – № 3.
16. Зикриллаев Ғ.Н. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. – Тошкент, “Фан”, 1990.
17. Философия луғати. –Тошкент, Ўзбекистон нашриёти, 1976.

IMPLICATURE ANALYSIS IN RECENT DONALD TRUMP CONVERSATIONS

Mekhriniso Rakhmatova Musinovna

PhD, Docent of Bukhara State University

m.m.rahmatova@buxdu.uz

Jasmina Rakhmonova Anvarovna

Student of Bukhara State University

Annotation. Context of Donald Trump's recent conversations Donald Trump's recent political communication, particularly during the 2024 U.S. presidential debates and televised interviews, offers fertile ground for implicature analysis. These settings, combining formal and semi-formal interactions, provide opportunities for strategic indirectness, image management, and evasive language. The debates serve as arenas where Trump and his opponents deploy various pragmatic strategies, including implicature, to navigate the pressures of direct questioning and the demand for accountability. This complex interactional environment reflects the performative and tactical dimensions of contemporary political discourse[1].

Keywords: implicature, conversational implicature, pragmatics, Grice maxims, political discourse, media discourse, conventional implicature.

Introduction Trump's extensive use of social media platforms, especially Twitter, notably following his account reinstatement, contributes significantly to his public conversational repertoire. Twitter interactions introduce symbolic and lexical dimensions that alter the discursive environment and influence public conversations about identity and political polarization. The symbolic meanings embedded in these online exchanges affect not just explicit content but also the underlying attitudes and affiliations expressed through nuanced pragmatic strategies, including implicature [4]. The surrounding political climate, characterized by polarization, populism, and shifting journalistic norms, profoundly influences the communication strategies employed by right-wing figures like Trump. The rise of congenial interviewing styles on partisan right-wing TV outlets has altered conventional accountability mechanisms, allowing for more strategic image repair and reduction of adversarial scrutiny. This context fosters an environment where implicature becomes not just a linguistic strategy but a normative practice embedded within the media ecosystem influencing political discourse and democratic accountability [5].

Objectives and scope of the analysis This article aims to investigate the multifaceted roles implicit meaning plays in Donald Trump's recent political conversations by examining the types and functions of implicature in diverse communicative situations. The analysis focuses on how Trump strategically uses implicature to persuade, evade direct answers, and manage his public image across debates, interviews, and social media interactions. Central to this investigation is an exploration of how implicature operates as a deliberate communicative resource for achieving political objectives, influencing audience perceptions, and navigating the constraints of political accountability. Furthermore, this work seeks to highlight the broader implications of implicature use in political communication, situating Trump's discourse strategies within larger trends affecting media practices and democratic deliberation. By focusing on pragmatic mechanisms, the analysis elucidates the subtle negotiation between explicit content and implied meanings, emphasizing the essential role of context and audience interpretation. The scope primarily addresses implicature related to evasion,

indirectness, and image management, while acknowledging the influence of socio-political factors without attempting an exhaustive political analysis.

2.Theoretical Framework Gricean Maxims and Conversational Implicature Herbert Paul Grice's cooperative principle and its four conversational maxims – quantity, quality, relevance, and manner – provide the foundational theoretical framework for understanding implicature. These maxims posit that interlocutors generally strive to be as informative, truthful, relevant, and clear as possible to facilitate effective communication. When these maxims are intentionally violated or flouted, conversational implicatures arise, allowing speakers to convey meanings beyond the explicit semantic content. In political discourse, such violations often signal strategic communication, enabling politicians to hint at messages obliquely while maintaining plausible deniability [1]. Regarding the quantity maxim, politicians may provide more or less information than required to control the flow of discourse or mislead audiences subtly. Flouting this maxim frequently serves as a manipulation strategy to emphasize certain points or obscure controversial issues. For instance, Donald Trump's interviews manifest frequent floutings of quantity, where he strategically offers excessive or insufficient information, thereby shaping nationalist imagery or sidestepping direct queries [6]. In political contexts, adherence to the quality maxim may be compromised, whereby politicians issue statements that are indirectly misleading or ambiguous, exploiting implicature to skirt outright falsehoods yet convey particular agendas. However, the rigidity of Grice's maxims encounters challenges in political discourse due to the complex interplay between truth, intent, and public accountability, prompting propositions of refinements or contextual calibrations of these maxims. Scholarship highlights that conventional cooperative principles might inadequately capture the subtleties of legal or political testimonies, where strategic violations serve broader communicative and institutional purposes [7].

Relevance Theory and Strategic Inference Relevance theory complements Grice's framework by emphasizing the inferential process through which listeners interpret utterances based on the principle of maximal relevance. This theory posits that humans constantly look for input that yields the greatest cognitive effects with minimal processing effort. Applied to political speech, relevance theory explains how strategic linguistic indirectness engages audiences in pragmatic inference, producing meanings that serve political ends while preserving flexibility and deniability [2]. Donald Trump's communication showcases strategic indirectness, where declarative statements double as directives and conversational implicatures shield him from direct attribution or responsibility. The use of phrases such as "a lot of people are saying" exemplifies how indirect speech acts and implicatures function to distribute liability for assertions and maintain political maneuverability

Methods. Selection of data sources Multiple data sources—capturing Donald Trump's recent political communication—are used in this study to guarantee a triangulated view on implicature use. Transcripts from the 2024 U.S. presidential debates including Trump offer conversational situations replete in argumentative interaction, extreme accountability pressure, and strategic language use [1]. Along with arguments, interviews carried out on right-wing TV networks like Fox News and GB News offer important sources or investigating more pleasant and controlled discursive contacts.

These interviews show changes in questioning techniques and implicature application in light of shifting media conventions [5]. Finally, social media dialogue—especially Twitter discussions following the reinstatement of Trump's account—provides a digital context wherein symbolic and lexical implicatures play out in microblogging settings. By including non-conventional communication platforms, this broadens the scope of research into the public political debate ecosystem [4], therefore emphasizing the influence of internet information.

Concluding Remarks and Consequences Examination of implicature in Donald Trump's most recent political debates uncovers a wide range of indirect communicative approaches that fulfil several pragmatic objectives, from supporting favorable self-images and criticizing opponents to maneuvering responsibility and preventing direct confrontation.

These customs, rooted in context and audience interpretation, highlight the complexity of meaning creation in modern political dialogue.

This research emphasizes the need of including practical frameworks with discourse and media studies to cover the many facets of strategic communication for political debate research. Interpreting implied use requires taking socio-political factors and media influences into account; hence, the study urges to broaden methodological methods to include multimodal and longitudinal analysis.

Cross-cultural and longitudinal research will help to chart implicature change in several political environments.

Future studies should follow this line. Emphasizing media framing effects and audience reception studies will help to clarify how unspoken meanings are interpreted and challenged. Another important way

of expanding knowledge in political pragmatics is also improving theoretical models to handle deceptive and strategic implications in politically sensitive situations.

References:

1. K. Barriyah, "Do Politicians Use Implicature for Nonsense? An Analysis Of 2024 U.S Presidential Debate," *Linguistica*, 2025. <https://doi.org/10.24114/jalu.v15i1.64957>
2. M. Alavidze, "PRAGMATIC ANALYSIS OF STRATEGIC INFERENCE IN POLITICAL DISCOURSE: TRUMP AND ZELENSKY," None, 2025. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.1678754>
3. S. Pratika, "Illocutionary Acts In The 2024 ABC News Presidential Debate Between Harris And Trump: A Pragmatic Study," *JURNALISTRENDI : JURNAL LINGUISTIK, SASTRA, DAN PENDIDIKAN*, 2025. <https://doi.org/10.51673/jurnalistrendi.v10i1.2378>
4. D. Karell, J. Sachs, "How Symbols Influence Social Media Discourse: An Embedding Regression Analysis of Trumps Return to Twitter," None, 2023. <https://doi.org/10.1177/23780231231212108>
5. M. Patrona, "Softballs for Hardballs: The congenial political interview on right-wing partisan TV news outlets," None, 2024. <https://doi.org/10.1177/14648849241228096>
6. I. F. L. Nuzulia, "Pragmatic Analysis of Flouting Maxim in Donald Trumps Interview with TIME in the Oval Office 2020," None, 2020. <https://doi.org/10.21462/jeltl.v5i3.443>
7. , "Relevance of Grices Theory of Conversation in Famous Testimonies since 2022," None, 2024. <https://doi.org/10.21608/aafu.2025.313504.1618>
8. R. Z. Adi, "Face Threatening Act In US Presidential Candidate First Debate Between Joe Biden And Donald Trump On Daily Mail And Youtubes Skynews 2020," None, 2022. <https://doi.org/10.53675/gist.v4i2.376>
9. S. Zeb, M. Ajmal, S. Alam, S. Banu, "Political Discourse Analysis of Donald Trumps Rhetoric: A Linguistic Study of Cognition and Discursivity," *World Journal of English Language*, 2024. <https://doi.org/10.5430/wjel.v14n5p207>
10. Rakhmatova, M. (2016). Discussion on values, culture, and languages. In *International Scientific and Practical Conference World science* (Vol. 2, No. 11, pp. 40-42). ROST..
11. Rakhmatova, M. M. (2019). Linguistic features of the concept "beauty" in English, Uzbek and Tajik national cultures. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 10(78), 764-770.
12. Rakhmatova, M. M. (2019). Aesthetic judgement: language as a mirror to reflect "Beauty". *Theoretical & Applied Science*, (10), 282-288.

O'ZBEK TILIDA SON KOMPONENTLI MAQOLLARNING TARIXIY ILDIZLARI VA SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Samandarova Gulnoz Yarashovna

Buxoro davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi va jurnalistika

kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq maqollarida son komponentlarining tarixiy ildizlari, shakllanish bosqichlari va ularning semantik, ramziy hamda madaniy yuki lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil etilgan. Muallif maqollar tarkibidagi sonlar nafaqat miqdor ifodasi, balki xalq tafakkuri, diniy e'tiqodlar, mifologik tasavvurlar, ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarining timsoli sifatida xizmat qilganini asosli dalillar orqali ko'rsatadi. Tadqiqotda sonli maqollar turkiy xalqlarning og'zaki ijodi, yozma yodgorliklar va tarixiy bosqichlar bilan bog'liq holda o'rganilgan.

Kalit so'zlar: maqollar, son komponenti, lingvokulturologiya, semantika, timsol, qadriyat, og'zaki ijod, xalq tafakkuri.

Kirish. Son komponentli maqollar har bir xalq madaniyatida qadimdan shakllangan semantik, stilistik va konseptual qatlamlarni o'zida mujassam etgan og'zaki nutq namunalari. Ular nafaqat xalqning tafakkur tarzi va dunyoqarashini aks ettiradi, balki qadimiy e'tiqodlar, diniy-falsafiy tizimlar, urf-odatlar va ijtimoiy tuzilmalarning lingvistik ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Xususan, sonlar orqali tashkil topgan maqollar xalq og'zaki ijodining arxaiq qatlamlarini o'rganishda ishonchli lingvokulturologik material bo'lib xizmat qiladi. Bu holat dunyo tilshunosligida sonlarning paremiologik birliklardagi ishlatilish tarixini tadqiq etish orqali tasdiqlanmoqda.

Deyarli barcha qadimiy madaniyatlarda ayrim sonlar (masalan, 3, 7, 9, 12, 40) muqaddas yoki timsoliy ma'noga ega bo'lgan. Bu sonlar tartib, muvozanat, to'liqlik, baraka, sinov, poklanish kabi tushunchalar bilan bog'langan. Masalan, "uch" soni muvozanat va mukammallik timsoli sifatida ko'plab mifologik hikoyalarda,

jumladan, yunon, hind va turkiy mifologiyada ham uchraydi. Shu jihatdan qaralganda, sonlar semantik jihatdan faqat miqdor emas, balki tushuncha va qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan.

Adabiyotlar tahlili. Sog'liq qadriyati xalq og'zaki ijodida, xususan maqollar tizimida, Bibliya, Qur'on, Tavrot kabi diniy matnlarda sonlar alohida semantik yuklama bilan ishlatiladi. Ular ko'pincha ibodat, jazolash, poklanish yoki sabr sinovi kabi tushunchalarni ifodalaydi. Masalan:

40 kunlik tozalash, 40 yil sahroda yurish (Bibliyada);

Yettinchi osmon, yetti kunlik marosim, bir gunoh – ikki ogohlantirish (Islomda);

Uch farishta, uch kunlik sinov, qirq kunlik motam kabi iboralar o'zbek, fors-tojik va turkiy xalqlarning diniy va ma'naviy qadriyatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Turkiy xalqlar tarixida sonlar ijtimoiy tuzilma va boshqaruv tizimlarining belgisi bo'lgan. Masalan, "qirq urug'", "to'qqiz bayroq", "yetti ajdod" kabi iboralar bu tizimni anglatadi. **V.M.Jirmunskiy** o'z tadqiqotlarida turkiy maqollarni qadimiy ijtimoiy tizimlarning verbal izlari sifatida ko'rsatib, ularni tarixiy-lingvistik manba deb baholagan.

Sonlar qadimdan xalq og'zaki ijodida ritm, sintaktik barqarorlik va poetik parallelizmni hosil qiluvchi unsur sifatida xizmat qilgan. Shu bois ko'plab maqollar formulaviy tuzilishga ega bo'lib, unda sonlar matn kompozitsiyasining estetik va mantiqiy tuzilmasini tashkil etgan. Masalan: "*Birni bilgan – birni bilmas*", "*Yetti o'lchab, bir kes*" kabi formulalar sonlar orqali barqaror, simmetrik struktura yaratgan.

Material va usul. Kognitiv lingvistika asoschisi **G. Lakoff** hamda **M. Johnson** tomonidan ta'kidlanishicha, sonlar inson ongi va tafakkurida abstrakt tushunchalarni konkretlashtiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Maqollarda sonlar inson tajribasi asosida yaratilgan kognitiv metafora orqali ishlaydi. Masalan, "*ming og'iz gap*", "*bir ko'rgan – bilish, ikki ko'rgan – tanish*" kabi iboralar kognitiv jihatdan miqdor orqali sifati yoki holatni ifodalovchi modelga asoslanadi.

O'zbek xalq maqollari xalq tafakkurining ko'p asrlik tajribasi, madaniy merosi va ijtimoiy hayotining ifodasi sifatida shakllangan. Xususan, son komponentli maqollar qadimiy dunyoqarashni, diniy, ijtimoiy va marosimiy tushunchalarni mujassam etgan muhim paremiologik birliklar sirasiga kiradi. Ushbu maqollar xalq tafakkurida sonlarning semantik va simvolik yuklama olganligini ko'rsatadi. O'zbek xalq maqollari tarixan xalq tafakkurining serqatlam, qadimiy qatlamlariga borib taqaladi. Ayniqsa, son komponentli maqollar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va barqaror shakllaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Bu turdagi paremiologik birliklar o'zbek xalqining ijtimoiy, ma'naviy, diniy va iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan va sonlar orqali xalq dunyoqarashi, qadriyatlari, vaqt va miqdor tushunchalari ifodalangan.

Tarixiy jihatdan qaralganda, sonlarning xalq og'zaki ijodida ishlatilishi turkiy xalqlarning qadimiy e'tiqodlari, mifologik tasavvurlari va marosimiy amaliyotlari bilan chambarchas bog'liq. Masalan, qadimiy turkiy bitiklarda "*uch*", "*yetti*", "*to'qqiz*", "*qirq*" kabi sonlar muqaddas sonlar sifatida tilga olinadi. Bu sonlar nafaqat miqdoriy tushunchani, balki muayyan qadriyat, vaqt, sinov, poklanish, to'liqlik kabi ma'nolarni ham bildirgan.

Islom dini ta'siri kuchaygan davrda sonlarga bo'lgan munosabat yana-da kengayib, diniy va axloqiy konnotatsiyalar bilan boyigan. Masalan, "*qirq kunlik*" motam, "*yettilik*" marosimlar, "*bitta gunoh, ikkinchi ogohlantirish*" kabi iboralar o'zbek xalqining diniy marosimlarida muhim o'rin egallagan. Bu esa sonli maqollarda islomiy mentalitet bilan uyg'un semantik qatlam shakllanishiga sabab bo'lgan.

Shuningdek, o'zbek xalqining tarixiy-iqtisodiy hayotida shakllangan mehnat tajribasi, savdo-sotiq munosabatlari ham sonli ifodalar vositasida aks etgan. Sonlar ko'pincha mubolag'a, umumlashtirish, nisbiy baholash, vaqtni ifodalash vositasi sifatida xizmat qilgan. Masalan, "*bir so'm*", "*o'n yil*", "*ming og'iz gap*" kabi iboralar sonlarning real miqdordan tashqari, semantik yuklamaga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Maqollarning ba'zilarida sonlar doimiy va barqaror semantik modelni ifodalasa (statik), ba'zilarida esa vaqt va harakatga bog'liq holda shakllanadi (dinamik). Bu esa sonli maqollarni tarixiy shakllanishi bilan bir qatorda, semantik struktura nuqtayi nazaridan ham tahlil qilish imkonini beradi.

O'zbek xalq maqollarida sonlar mazmun va shakl jihatidan muhim pragmatik yuklamaga ega bo'lib, xalq tafakkurining, mantiqiy fikrlashining, axloqiy-me'yoriy qadriyatlarining ifodachisidir. Sonlar nafaqat miqdorni ifodalash, balki ramziy, timsoliy, tashbihiy, kontrastli mazmunlar berishda ham xizmat qiladi. Ayniqsa, *bir, ikki, uch, yetti, to'qqiz, qirq, yetmish* kabi an'anaviy sonlar turli bosqichlarda xalq ijodining asosiy komponentlaridan biri sifatida shakllangan.

Turkiy xalqlarning og'zaki ijodi, xususan, sonlar ishtirokidagi maqollar xalq tafakkurining qadimiy qatlamlarini o'zida mujassam etgan muhim janrlardan biridir. Sonlar orqali ifodalangan fikrlar tarixiy, diniy, mifologik va ijtimoiy tafakkur taraqqiyotini aks ettiradi. Xalq og'zaki ijodining bosqichma-bosqich rivojlanishida sonlar turli davrlar mafkurasi, hayot tarzlari va axloqiy qadriyatlari bilan uyg'unlashib borgan. Miloddan avvalgi davrlarda sonli ifodalar ko'proq mifologik va diniy kontekstda qo'llanilgan bo'lsa ("*qirq kun*", "*yetmish pusht*"), o'rta asrlarga kelib bu birliklar abstrakt tushunchalar va ruhiy-ma'naviy tafakkur

ifodasiga aylangan (*“bir ko‘ngilni ovlash ming hajdan afzal”*). Jadidchilik davrida sonlar vositasida ilm-ma‘rifatga da‘vat, Sovet zamonida esa ideologik g‘oyalarni mustahkamlash vositasi sifatida xizmat qilgan. Mustaqillik davrida esa sonli maqollar milliy tafakkur va zamonaviy dunyoqarashning uyg‘un ifodachisi sifatida yana faol qo‘llanilmoqda. Shu tariqa, har bir tarixiy bosqichda sonli maqollar xalq ma‘naviyatining o‘ziga xos ifodasi bo‘lib xizmat qilgan. Shularni inobatga olgan holda maqollar tarixir tadrijini quyidagi bosqichlarga bo‘lish mumkin:

1. Ilk xalq og‘zaki ijodi bosqichi (miloddan avvalgi va milodiy I–IX asrlar). Bu davrda sonlar mifologik, diniy va tabiat hodisalari bilan bog‘langan holda qo‘llanilgan. Masalan, *“Yetmish pushtdan duo olgan”*, *“Qirq kecha to‘y”* kabi iboralar zardushtiylik, shamanizm va islomdan oldingi e‘tiqodlar bilan bog‘liq.

2. O‘rta asrlar davri (X–XV asrlar). Bu bosqichda yozma adabiyot bilan og‘zaki ijod uyg‘unlashdi. Maqollarda matematik-raqamli tafakkur chuqurlashdi. Masalan: *“Bir ko‘ngilni ovlash ming hajdan afzal”*, *“Ikki gapning birini ayt”* – bu maqollar sonning abstrakt tushunchalarga bog‘lanishini ko‘rsatadi.

3. Jadidchilik davri (XIX asr oxiri – XX asr boshi). Maqollarda sonlar orqali ilmga, ma‘rifatga, mehnatga undov kuchaydi. Masalan: *“Bir kunlik sadoqat, ming kunlik hurmat olib keladi.”*

4. Sovet davri (XX asr). Bu davrda siyosiy va ijtimoiy mazmundagi maqollar ko‘paydi. Sonlar zamonaviy mafkuraviy tushunchalarga yo‘naltirildi. Masalan, *“Bitta bosh yaxshi, ikki bosh undan ham yaxshi”* – jamoaviylik g‘oyasi targ‘ib etilgan.

5. Mustaqillik davri va bugungi kun (1991-yildan hozirgacha). An‘anaviy sonli maqollar qayta tiklandi, milliy qadriyatlar va zamonaviylik uyg‘unligi aks ettirildi. Masalan: *“Yuz bor eshitgandan, bir bor ko‘rgan afzal”* kabi maqollar faol ishlatilmoqda.

Bu bosqichlar orqali sonli maqollar xalq tafakkurining semantik qatlamlariga kirib borish imkonini beradi.

Tarixiy manbalarda, xususan, qadimgi turkiy bitiklarda sonlar muhim konsept sifatida ishlatilgan. Masalan, *“Bilga xoqon bitigi”da “uch”, “yetti”, “to‘qqiz”, “qirq”* kabi sonlar davlat boshqaruvi, urug‘-aymoq tartibi va marosimlar kontekstida qayd etiladi.

Xulosa. Son komponentli maqollar dastlab og‘zaki nutq muhitida shakllangan bo‘lib, ular xalq og‘zaki ijodi namunalari tarzida avloddan avlodga og‘zaki tarzda o‘tgan. Bu maqollar sonlar orqali tasvirning kuchaytirilishi, umumlashtirish yoki aniq miqdoriy ifodani berish kabi vazifalarni bajaradi. Shu sababli, ular o‘zbek xalqining dunyoqarashi va hayotiy tajribasi asosida takomillashgan.

Ilk yozma yodgorliklarda, xususan qadimgi turkiy bitiklarda sonlar bilan bog‘liq iboralar ko‘plab uchraydi. Talat Tekinning fikricha, turk tilidagi ko‘plab til birliklarida sonlar faqat miqdor emas, balki semantik urg‘u beruvchi vosita sifatida ham xizmat qilgan. Demak, son komponentli maqollar turkiy tillarning qadimiy taraqqiyot bosqichlarida ham mavjud bo‘lib, ular til rivoji jarayonida turli bosqichlarni bosib o‘tgan.

Xususan, o‘rta asr turkiy adabiyotida ham bunday maqollarning uchrashi kuzatiladi. Bu maqollar o‘sha davrda ham estetik va didaktik vosita sifatida xizmat qilgan. Masalan, Alisher Navoiyning asarlarida *“Yetmish yildan beri...”* kabi iboralar son komponentining poetik uslubda ishlatilganini ko‘rsatadi. Bu esa bunday birliklarning nafaqat og‘zaki nutqda, balki yozma adabiy til shakllanishida ham faol qo‘llanilganidan darak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dundes, A. Interpreting Folklore. – Bloomington: Indiana University Press, 1980. – pp. 112–118.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С. 97–100.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – pp. 45–47.
4. Жамолитдинов М. Ўзбек халқ мақолларининг тарихи ва поэтикаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б. 38–44.
5. Tekin, Talat. A Grammar of Orkhon Turkic. – Indiana University, 1968. – pp. 134–142.
6. Bozorov Z.A International scientific and practical conference “Modern psychology and pedagogy: problems and solutions” “Imperial College London” 2021-2022. 165-169 6.
7. Bozorov Z.A. Essence, structure and functions of civil culture. International engineering journal for research & development. Published in Volume 6 Special Issue, January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349-0721 , Peer Reviewed & Referred Journal.
8. Bozorova G. Formation of abbreviations in medical terminology in uzbek language //Центральноазиатский журнал образования и инноваций. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86-89.
9. Samandarova G. Y. Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. Current research journal of philological sciences, 2 (05), 39–42. – 2021.

10. Samandarova, G. Y. (2023). Basis of the lexical sentence group "insect" in the form of a compound sentence. *International scientific conference "innovative trends in science, practice and education"*, 2(4), 59–67. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1493>
11. Bozorov Z. A. "Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students' community." *Journal of Advanced Zoology* 44 (2023): 3236-3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
12. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. "Great Oriental Intellectuals about Civil Culture." *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal* 2 (2023): 21-24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>
13. Samandarova G.Y., Yusupova A.Sh. Specific characteristics of paremas formed on the basis of "Insect" LMG in a simple sentences // *Best journal of innovation in science, research and development*. Volume 2 No 6 (Jun 2023). ISSN: 2835-3579 .(Impact factor: SJIF=9.1)
14. Samandarova G.Y. Sodda gap ko'rinishidagi "hasharot" lug'aviy ma'no guruhlarini asosida shakllangan paremalarning o'ziga xos xususiyatlari // *Scientific reports of Bukhara state university*. 2023/1 (84). –B. 161-165.

SO'ZNING KO'CHMA MA'NODA QO'LLANISHI

Yusupova Dildora Yunus qizi

*Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrasida doktoranti,
f.f.f.d. (PhD), dotsent*

Annotasiya. Til o'ziga xos murakkab va, ayni paytda, bunyodkor sistema ekanligi ma'lum. Tilning yuzaga chiqishi, voqelanishi bo'lgan nutq ham o'ziga xos cheksiz bunyodkorliklarga ega qurilma bo'lib, til imkoniyatlarini nutqiy sharoitga mos tarzda namoyon etadi. O'zaro assotsiativ xususiyatga egalik til va nutqda aynan bir xil emas. Lisoniy birliklar, masalan, leksemalar hamisha bir-biriga ishora qilib, bir-birini eslatib turuvchi paradigmatic, sintagmatic ba'zan ierarxik munosabatlarga ega. Nutqiy polisemantik so'z har bir ma'nosi bilan alohida qurshov hosil qiladi va ular leksemalashib tilda muayyan paradigmalardan joy oladi. Bu hodisa, aksariyat paytlarda, biror so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi bilan bog'liq bo'ladi.

Kalit so'zlar: ko'chma ma'no, poetik nutq, polisemiya, metafora, metonimiya, sinekdoxa, individual nutq

Leksikologiyada monosemantik va polisemantik so'zlar farqlanadi. Nazariy leksikologiya nuqtayi nazaridan yondashsak, nutqda qo'llangan so'z har doim monosemantik bo'ladi. Chunki so'z leksemaning bir martalik ko'rinishi bo'lib, u leksemaga zid ravishda betakrorlik tabiatiga ega. Jamiyat taraqqiy etishi bilan nutqiy so'zlar o'zi ifodalagan leksik ma'no bilan doimiy aloqador hosila nutqiy ma'nolarni yuzaga chiqaraveradi. Natijada monosemantik so'z polisemantik so'zlarga aylanib boradi.

Polisemantik so'z har bir ma'nosi bilan alohida qurshov hosil qiladi. Ular leksemalashib tilda alohida paradigmalarda joylashadi. Buni taniqli o'zbek shoirasi Halima Xudoyberdiyeva she'rlaridan olingan misollarda kuzatamiz. Shoirasi Halima Xudoyberdiyeva so'zning lug'aviy ma'nolarini turfa jilvalarda aks ettira olgan, mag'zi to'q she'rlari bilan o'zbek kitobxonining qalbidan joy ola bilgan, o'ziga xos, betakror ijodkor. U hozirgi o'zbek tilining leksik-semantik xususiyatlariga tayangan holda yangicha tashbehlar yaratishga erishgan. Shoirasi ijtimoiy-siyosiy mavzularda bo'ladimi, lirik yoki intim mavzularda qalam tebratadimi, go'zal o'xshatishlardan ko'proq foydalanadi. Shoirasi tuyg'ular tasvirini yangi-yangi shakllarda berar ekan, shakl va mazmun mutanosibligiga erishadi; haqiqatni aytish, adolat tantanasini ulug'lash uchun tinmay izlanadi; shuning barobarida barchamizga tanish so'zlar zimmasiga yangi va chuqur ma'nolar yuklaydiki, bu uning haqiqiy iste'dod egasi ekanligini dalillayveradi.

Misollarga murojaat qilamiz. Shoirasi "Ayol o'tib borar..." she'rida shunday yozadi:

Sen so'rama. Men ham aytmayin,

Kuragimni(ng) singanini qars.

Shovqin solma, men uyg'otmayin,

Yuragimda yotar bir yo'lbars... [5]

H.Xudoyberdiyeva "Yuragimda yotar bir yo'lbars" misrasi orqali go'zal tashbeh yaratadi.

Mutaxassislar tomonidan "dunyo ayollariga bag'ishlov" deb e'tirof etilgan shoiraning "Ayol" she'rida ham "Sen daryosan...", "Unamading, ayol o'zi ters "xalq", dedilar", "Icholmagach yuz o'girib sho'r, talx, dedilar" kabi o'nlab misralarida ham go'zal tashbehlar bor. Ijodkorning she'riy tug'yonlarida so'zlar tabiatidagi shartlilik, "kosa tagidagi nimkosa" tarzida ifodalanadigan ko'chma ma'nodorlik ustuvorlik qiladi. Yuqoridagi misralar ma'no ifodasiga ko'ra ijtimoiy-falsafiy, badiiy-estetik ahamiyat kasb etadi.

Yana bir misol:

*O'z kuchi, o'z bardoshini bilmagan daraxtman men,
Qoqilganday bitta joydan jilmagan daraxtman men.
Sershox, serbarg novdalari chaq-chaqlatib qushlarni
Umr bo'yi o'zi bir bor kulmagan daraxtman men...*[5]

Ibrohim G'afurov ta'biri bilan aytganda: "she'r bu shoirning o'zi". Shoir ruhiy iztiroblarini, dil qiynoqlarini "o'z bardoshini bilmagan daraxt", "bitta joydan jilmagan daraxt", "o'zi bir bor kulmagan daraxt"ga o'xshatadi va betakror istioralar yaratadiki, bu fikrning ifodaliligini va ta'sirchanligini ta'minlaydi. Mazkur parchadagi o'xshatishlarda mantiq kuchli, ularni o'qir ekansiz, shoiraning dil tug'yonlariga beixtiyor sherik bo'lasiz.

*Birov pichoq bilan kesdi, so'rdi shiralirimni,
Boshqa birov kallakladi, ko'rdi ichim, qa'rimni.
Bargim pilla qurti yedi, birov kiydi zarimni
Men-chi, birovlardan bir barg yulmagan daraxtman men...*[5]

Shoira o'xshatishlari o'quvchida rahm hissini uyg'otmaydi, aksincha, bir po'rtananing ichidan omon chiqishga intilgudek holatga soladi kishini. Bir so'z bilan aytganda, o'quvchini AYOL, HAZRATI INSON qalbi po'rtanalariga chorlaydi. Bu holatni Halima Xudoyberdiyeva kabi dadil tasvirlash, nazarimizda, barcha shoirlarga ham nasib etavermaydi. Halima Xudoyberdiyeva ijodida o'zbek she'riyatidagi an'anaviy o'xshatishlar ham ko'p kuzatiladi.

*Chunonchi,
...Rost-u yolg'on ertaklarning borar yeri Sen,
Asov otday erkaklarning borar yeri Sen...*

Yana bir misol:

Onaginam! Dorilamon kunlar keldi, shafaqlari ol...
yoki
O'g'lonlaring meva qadar bir shirinlikdir...

Manbalarda ko'chimlar borasida fikr borar ekan, odatda, ularni ot turkumiga oid misollar bilan izohlash keng uchraydi. Biroq fe'llarning ham ma'no taraqqiyoti keng uchrashi shoir she'riyatida o'z ifodasini topgan. Masalan,

*Moziyi har otar tongni emizgan,
Har tig'li aqlni, ongni emizgan.
Bo'ri, tulkimas, arslonni emizgan –
Turklikning ko'kragi, bulog'i Turon.*

Halima Xudoyberdiyevaning "Turon" she'rida «o'q otmoq», "cho'g' otmoq" kabi birikmalar o'ziga xos tarzda ustalik bilan bayon etiladi. Aytmoqchimizki, odatiy hollarda ular salbiy ma'no ifodasi uchun qo'llaniladi. Ammo shoir mazkur she'rida ulardan ijobiy stilistik ottenkani yuzaga chiqarish uchun qo'llagan:

*O'ngimda ruhimga o'q otgan fikr,
Ko'nglimga bir yorug' cho'g' otgan fikr.
Uyqumda qonimni uyg'otgan fikr:
"Turklikning muqaddas o'chog'i Turon".* [5]

Shoira she'riyatida inson va tabiatning boshqa yaralmishlari xususiyat-holatlarini yonma-yon qo'yish, taqqoslash, qiyoslash orqali ularga murojaat qilish ham ko'p uchraydi. Natijada, bunday she'rlardagi obrazlar falsafiy umumlashma xususiyatiga ega bo'la boradi, ma'no kuchayib, metaforalashadi. Shoir faqat shuhratmand tarixda kechgan ajdodlarimizning ibratli hayotlarini vasf etibgina qolmay, bugungi avlodni g'olib bobolar izidan borib, Vatanga sadoqatli farzand bo'lishga chaqiradi. Bu chaqiriq donishmand faylasufning o'giti, qahramon boboning nasihati, yarador sarbozning bitigi bo'lmay, balki shu tuproqning har zarrasida, eng avvalo, ilohiy bir mehr va muqaddaslikni teran mushohada qilgan, jonu tani shu zamin bilan qorishib ketgan, har bargi, har giyohi, har bir bolasining jon tolalariga jigarining qon tomirlari tutash Ona-shoiraning nidolari, faryodlaridir [5]. Bu hol shoiraning "Ona-Vatan", "Navoiy-non", "Bu umr o'tar ko'chadir" she'rlarida yaqqol kuzatiladi:

*Men Turonning qadim qo'ng'irog'imen,
Jarang bersam qir-dalasi uyg'onar...
Bolam, kimsan, kim bobongning qotili
Bilarmisan turkning to'qson zotini?
Tomirimdan chiqqundayin otilib
Nayman onaning nolasi uyg'onar...*

Sir emaski, zamonaviy she'riyatning lirik qahramoni hayot to'g'risida, inson haqida ko'proq o'ylaydigan bo'lib qoldi, o'ylaganda ham yuzaki emas, ancha chuqur o'ylaydigan, dono fikrlar aytadigan bo'lib qoldi [1]. Mana shu holat Halima Xudoyberdiyeva she'rlarini bir-biriga bog'lab turgan «rishtalar»dir, desak to'g'riroq bo'ladi. Bu borada metaforik usuldagi ko'chimlar shoira tomonidan o'rinli tanlanadi.

Biz hazrat Mir Alisher Navoiyni «mutafakkirlar mutafakkiri», «avliyolar avliyosi», «g'azal mulkining sultoni», «ash'or kishvarining shohi» kabi tashbehlar bilan ulug'lanishlariga ko'nikib qolganmiz. Bu borada shoira yangi o'xshatishlarni qo'llaydi va «Bu buyuk shoir bizniki» deb ayyuhannos soluvchilarga, tortishuvchilarga yoki behuda bahs qiluvchilarga aniq javob aytadi:

Navoiy – non. To'sma.

Unga borar yo'ldan qoch,

G'ashlik qilma, to'rt yonni ham yoritarkan toj.

Navoiyga o'zin ura, urma kofirni,

Axir nonga musulmon-u kofir birday och.

Shoiraning metafora qo'llash mahoratida yangi-yangi o'xshatmalar borligiga qayta-qayta ishonch hosil qilaveramiz. Jumladan,

Yangi chiqqan tilim-tilim oylar qo'llarim,

Begim, o'tar yo'lingizni boylar qo'llarim.

Maktubingiz bargday titroq ko'ksingiz bosib,

Sog'inchingiz yuragimga joylar qo'llarim.

“Yangi chiqqan tilim-tilim oylar qo'llarim”, “Sog'inchingiz yuragimga joylar qo'llarim” metaforalarida qo'llarning tilim-tilim oyga o'xshatilishini yangi topilma sifatida baholay olamiz. Yoki “yorga bo'lgan sog'ichni yuragiga joylamoq”, “yuragida saqlamoq” o'zbek she'riyati uchun tanish tashbehlar. Ammo “yor sog'ichini yuragiga qo'llari bilan joylamoq” metaforasida yurakni entiktiradigan o'zgachalik mujassam.

Shoira she'riyatida metonimiya va sinekdoxa ma'no ko'chish usullaridan ham keng foydalanadi. Sinekdoxa hosil qiluvchi va hosila ma'nolari denatating biri butun, ikkinchisi, albatta uning bo'lagi bo'lishini yaxshi bilamiz. Metonimiyada esa hosil qiluvchi va hosila ma'no denotatlari alohida-alohida narsa hamda voqelikdan iborat, ular butun-bo'lak munosabatiga ega emas. Sinekdoxalarda so'zning leksik ma'nolaridan birida ifodalangan bo'lak, ikkinchisida ifodalangan butunning muhim belgisi bo'ladi [2;3]. Metonimiyada o'zaro aloqadorlik belgisi o'ringa, zamonga yoki biri ikkinchisining materiali bo'lishiga ko'ra yuzaga chiqadi, shu asosda hosil qiluvchi ma'no hosila ma'noni yuzaga keltirgan bo'ladi [2,25].

Metonimiya usulida hosil bo'lgan ko'chimlarga Halima Xudoyberdiyevaning quyidagi she'riy misralarini misol qilib keltirish mumkin:

Hurlik yo'li– kurash yo'li. Tik rohlari

Chiqar ekan gard tegmasin elning bariga,

Kurash kuyin quyib elning quloqlariga,

Tun bo'yi oyoq uchida yurib chiqar So'z.

Oqqan bo'lsam hamki uning poyida tinmay,

Elga nafim kam mening deb nechun o'ksinmay,

Men birgina so'z o'stirdim,

Mangu ko'z yummay

Turkiy elni balolardan qo'rib chiqar So'z! [5]

Ko'rinadiki, mazkur she'r misralarida metafora (“Men birgina so'z o'stirdim”) hamda metonimiya (“Tun bo'yi oyoq uchida yurib chiqar So'z”, “Turkiy elni balolardan qo'rib chiqar So'z”) barobar qo'llanilib she'rning ohangdorligini, ta'sir kuchini oshirgan.

Shoira bu yorug' olamda eng to'g'ri yo'l ham, eng shonli yo'l ham Hurlik yo'li ekanligiga ishonadi. Yurt, xalq ozodligiga har birimiz mas'ul ekanligimizni uqtirib, uni saqlash uchun «...bor-yo'g'ingdan kechasan», deb da'vat qiladi. Zero, shoiraning o'zi shu shonli yo'lda!

Bari yolg'on,

Shu yo'lgina chin.

Bu yo'lda yurmaysan, uchasan.

Faqat unda ketmoqlik uchun

O'zing bor-yo'g'ingdan kechasan.

O'tlanarkan tong yoki kechda,

Ichga to'ldir ozodlik kuyin.

Bor lash-lushing birma-bir ech-da,

Boshdan-oyoq HURLIKni kiyin!

“*Bor lash-lushing birma-bir ech-da, Boshdan-oyoq HURLIKni kiyin!*” misrasida hurlik libosga mengzaladi (metafora) va “*Ichga ...ozodlik kuyin*” to’ldirganlarni (metafora) uni kiyishga (metafora) chaqiradi. Umumiy holatda hurlik bilan kiyinmoq o’rtasida o’xshashlik yo’q, ammo aloqadorlik bor: Hurlik “bor-yo’g’idan kechib” “*Faqat unda ketmoqlik uchun*” otlanganlarga libos bo’lmoqda. Libos esa, kiyiladi.

Shuningdek, shoiraning “*Kul qiladir bizlarni u o’t*”, “*Hali meni qiynamoqdan to’ymas ostona*”, “*Ko’p xushro’ y ko’rinar qalbingdagi bog’*”, “*Jonli vijdonlarni tortajak dorga*” kabi misralarini ham misol tariqasida keltirishimiz mumkin.

Keltirgan misollarimizdagi *so’z, hurlik, o’t, ostona, bog’*, *vijdon* singari so’zlar metonimik hosila ma’noni yaratish uchun xizmat qilgan. Bu misollarda so’zning leksik ma’nosi hosila ma’noni narsalar o’rtasidagi aloqadorlik va yaqinlikka ko’ra yuzaga keltirgan.

Sinekdoxa usulida ma’no ko’chgan misralar sirasiga “*Ko’ngil, qo’lin bog’lab odam ahlini, Band-u band qiladi tag’in muhabbat*”, “*Bu hayot g’alati, jigarim*”, “*Qo’rqma, goh qiynalib qolsa jon*”, “*Aytaversam jonga tushar o’t*” kabilarni misol qilib keltirish mumkin.

Ushbu misralarda *ko’ngil, jon* so’zlari sinekdoxa usulida ko’chgan polisemantik so’zlardir. Misolda *ko’ngil, jigar, jon* so’zlari bilan “odam” nazarda tutilgan. Qolaversa, «*qo’lin bog’lab*» birikmasi individual nutqqa xos bo’lib, u matn talabiga ko’ra yangicha ma’no ifodalay olgan. (Xalq jonli so’zlashuvida, odatda, *qo’lini bog’lamoq* iborasi *biror yumushdan qo’ymoq* ma’nosida qo’llanilsa, shoir bu o’rinda *sevmok* ma’nosini mujassamlashtiradi.)

Yana bir misol.

Qaydaki etimni etib tishlaydi

Dunyo qantarmasa kaj itlarini,

Ruhim yuragimga qattiq mushtlaydi,

Ruhim kiyaboshlar sovutlarini.

Ruh – insonning o’zi. Ruh –butunlikning qismi. “*Ruhim kiyaboshlar sovutlarini*” misrasida, shuningdek, she’rning davomidagi “*Ruhim ko’taradi bayroqlarini!*”, “*Ruhim qon ichidan ko’taradi qad!*” misralarida qismning nomi bilan butun ifodalanayotgani yaqqol sezilib turadi.[12]

Shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo’lsak, Halima Xudoyberdiyeva she’riyatida o’ziga xos ma’no tashuvchi, boshqa shoir-u shoirlar ijodida kuzatilmaydigan bir qator individual nutq ko’rinishlari uchraydi:

To bu bayroq, Vatan, nurlar

Ich-ichingga ketsin kirib.

Toki g’anim vatanxo’rlar

Ololmasinlar sug’irib... (“*Vatan bayrog’i*” she’ridan)

Bolakayim, sen qo’rqma, sen hovuchlamagin jon –

Sen qog’oz kaptaringni yasayvergin shodlanib...

(“*Ulug’bekni kuzatib*” she’ridan)

Navro’zona shavq-la kuylay g’unchani uyg’ottirib....

G’am na qilsun ul munavvar sham’i shabiston oldida.

(“*Navro’z*” she’ridan)

Hech kim bilan sirlashmay, hech kimsaga tutmay may,

O’z qonim bilan o’zim alvonlanib boraman. (“*Begim*” she’ridan)

Bu kabi so’zlar poetik tasvirni berishda, ifodalanayotgan fikrning emotsional- ekspressivligini ta’minlashda muhim uslubiy vosita bo’lib xizmat qilgan.

Shoiraning poetik uslubida quyidagi so’zlardan keng foydalaniganligini kuzatishimiz mumkin: *erk, vatan, muhabbat, ona, quyosh, ko’ngil, gul, yurak, kurash, ayol, yonmoq* va h.q. Mazkur so’zlar har bir o’rinda o’ziga xos semantik-funksional vazifa bajargan, betakror ko’chimlar yaralishida xizmat qilgan.

Xulosa shuki, tildagi har qanday leksema nutqqa ko’chgach, ayniqsa, poetik so’zga aylangach, albatta, ko’pma’nolilik kasb etadi va nutqda faollashadi. Bu holat esa, nutqdagi ko’pma’noli so’zlarning leksemaga aylanish jarayonini tezlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov O. Badiiy obrazning ko’p ma’nolilik xususiyatlari // O’zbek tili va adabiyoti. –1990. – № 3. 21-26-b.
2. Mirtojiyev M.M. O’zbek tili semasiologiyasi. –Toshkent: Mumtoz so’z, 2010.
3. Yuldasheva D.N., Yusupova D.Y. The value of silence in speech communication// XVI International Scientific-Practical Conference “Actual Problems of Improving Farming Productivity and Agroecology” (IPFA 2024). –E3S Web of Conferences 538, 05030 (2024).–14 June 2024.
4. Yuldasheva D.N. Silence is an expression of inner speech// AMERICAN Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (ISSN (E): 2993-2769). – Volume 01, Issue 10,2023.–230-234.

5. Xudoyberdiyeva H. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2000. – 398 b.
6. Dilorom Nematovna Yuldasheva. Problems of national language education at school. Volume 4 Issue 3 BSU 2020 (3) Published by 2030 Uzbekistan Research Online, 2020.
7. Dilorom Yuldasheva. Nutqiy muloqotda sukutning o'рни. Obrazovanie i innovatsionnye issledovaniya. Tom 1 № 1 (2020).
8. Dilorom Yuldasheva. Professionalnye frazeologiya (Professional Phraseology). International conference on academic studies in philology (BICOASP) 26-28 September 2019 Bandırma
9. Yuldasheva D. N. Silence is an expression of inner speech// AMERICAN Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (ISSN (E): 2993-2769). – Volume 01, Issue 10, 2023.–P. 230-234.
10. Yusupova D. Poetess Khalim Khudoyberdieva and his skill in use of the word. International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 93 published January 30, 2021.–Pag.238-241.
11. Dildora Yunus kizi Yusupova. About Polisemantic Words (on the example of the poems of the Uzbek poetess Khalima Khudoyberdiyeva). Middle European Scientific Bulletin. Volume 10, March 2021. ISSN 2694-9970. Pag.384-389.
12. Yusupov Dildora Yunus qizi. Shoir so'z aytgani kelar dunyoga...(Shoira Halima Xudoyberdiyevaning hayot va ijod yo'liga chizgilar). «Сўз санъати» халқаро журнали. –2021, 1-сон, 4-жилд. –В.: 21-28.

O'ZBEK TILI ELEKTRON LUG'ATLARIDAN FOYDALANISHNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Mardonova Sarvinoz

*Buxoro davlat universiteti,
O'zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrasi o'qituvchisi,
f.f.d. (PhD)*

Annotatsiya. Bugungi kunda deyarli barcha sohada elektron lug'atlar mavjud bo'lib, ayniqsa, ta'lim sohasida bulardan juda keng foydalanish yo'lga qo'yilyapti. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi elektron lug'atlarga batafsil to'xtalib o'tilgan va ta'lim sohasida yanada samarali elektron lug'atlar yaratish to'g'risidagi fikrlar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: elektron lug'at, zamonaviy ta'lim, ilm –fan, texnologiya.

Oxirgi bir necha yillardan buyon yurtimizning deyarli har bir sohasida texnologiya barq urib rivojlanib bormoqda, shu bilan birga, ta'lim sohasi ham bundan mustassno emas. Kompyuter texnologiyalarining paydo bo'lishi bilan dasturiy ta'minot yaratuvchilari turli xildagi lug'atlarning yangi, elektron turini kashf qildilar. “Elektron lug'at” tushunchasi tilshunoslik fanida so'nggi yigirma yil mobaynida paydo bo'lgan tushunchadir. Bugungi kunda juda ko'p turdagi elektron lug'atlar yaratildi. Birinchi navbatda elektron lug'at nima va uning an'anaviy lug'atlardan afzallik tomonlari nimada? degan savollarga e'tibor qartamiz. Elektron lug'at – kompyuter yoki boshqa biror bir elektron qurilmadagi lug'at degan ta'riflar internetning ko'pgina saytlaridagi manbaalarda uchraydi. Axbarot qidiruv tizimiga solingan lug'atlar to'plami elektron lug'atlar hisoblanadi. Texnik jihatdan elektron lug'at zarur so'zlarni (so'z birikmalari, iboralarni) tez qidirib topishga imkon beradigan maxsus kodlashtirilgan maqolalardan iborat kompyuter ma'lumotlar bazasidir. Bu kabi lug'atlar turli vazifalarga ega va ular shu xususiyati bilan farqlanadi. Ular faqat bir vazifani bajaruvchi (Dalining online izohli lug'ati) va ko'p vazifalarni bajaruvchi (“abby lingvo” lug'ati). Elektron lug'at atamasi leksikografiya tarixida yangi so'z bo'lib kirdi va bu sohaning yanada rivojlanishi uchun bir turtki bo'ldi. Bu turdagi lug'atlar an'anaviy lug'atlarga nisbatan bir qancha muhim afzalliklarga ega. Elektron lug'atlar morfologiya va iboralarni qidirish, hamda tarjima yo'nalishini o'zgartirish imkoniyatlarini hisobga olgan holda so'zni tezlik bilan topishga imkon beradi. Bu lug'atlar foydalanuvchi uchun juda qulay va mukammaldir. Istagan vaqtda, istagan joyda elektron qurilmangizdan yuklab olib foydalanib bilasiz, og'ir hajmga ega emas, hech qanday noqulayliklarga duch kelmaysiz. Ularning birdan bir kamchiligi personal kompyuterlarga bog'liqligi, shuning uchun cheklovlarining mavjudligidadir. XXI asr raqamli texnologiyalar asri va bugungi zamon talablaridan biri texnikani va bir necha tilni mukammal bilish hisoblanadi. Shuning uchun ham hozirda har bir yosh avlodning tilga bo'lgan qiziqishi va talabi juda katta, aynan shu til o'rganish mobaynida barchimizga lug'atlarga ehtiyoj tug'iladi. Shuning uchun biz albatta lug'at tanlayotganimizda an'anaviy qog'oz versiyadagi lug'atlarga nisbatan, vaqtimizni tejaydigan elektron

lugʻatlarga murojaat qilamiz. Elektron lugʻatlardan matn ichidagi va undan tashqaridagi soʻzlar, iboralar va idiomatik iboralar (leksik birliklar) haqida ham maʼlumotlar olishimiz mumkin. Shu xususiyati bilan ham keng imkoniyatli lugʻat deb atash toʻgʻri. Anʼanaviy lugʻatlarga nisbatan elektron lugʻatlarning keng imkoniyatlari va afzalliklari quyidagilar:

Soʻzlarni topish tezligini oshiradi va vaqtni tejaydi;

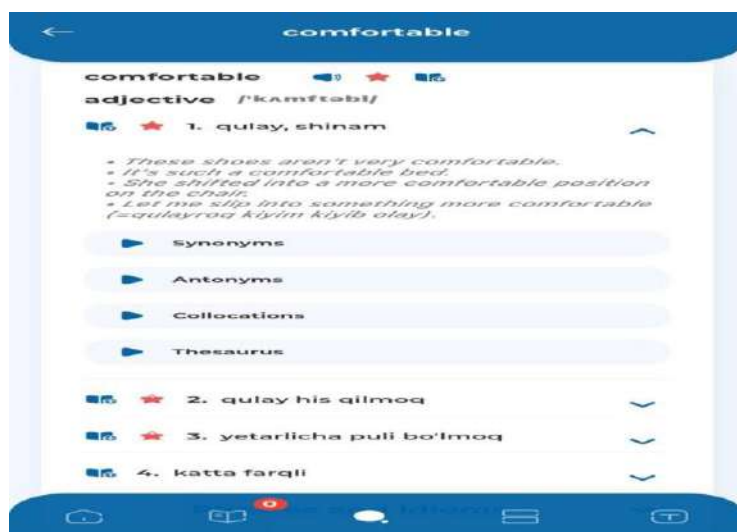
Lugʻat bazasini doimiy toʻldirish mavjud, yaʼni elektron lugʻatlar atama va eskirgan soʻzlarning xulosalarini muntazam yangilab turishni taʼminlovchi dinamik resursdir. Olimlar bu haqiqatni elektron lugʻatlar va anʼanaviy lugʻatlar oʻrtasidagi tub farq bilan alohida taʼkidlashadi;

Elektron lugʻatlar moslashuvchan, yaʼni ularning funksionalligi muayyan fan sohasiga (moliya, informatika, tibbiyot, fizika, huquq va boshqalar) moslashtirilishi mumkin;

Elektron lugʻatlarda multimedia elementlaridan foydalanish imkoniyatlariga ega.

Bugungi kunda juda mashhur va minglab foydalanuvchilarga ega Hasanboy va Husanboy Abdullayevlar tomonidan loyihalashtirilgan eng koʻp soʻzga boy boʻlgan lugʻat “WISDOM English Uzbek dictionary” elektron lugʻati hisoblanadi. Ushbu lugʻat 70000 dan ziyod inglizcha va 50000 dan ortiq oʻzbekcha soʻz va iboralarni oʻz ichiga oladi, besh yildan buyon har bir soʻz Oxford, MacMillan, Collins, Cambridge va Longman kabi ishonchli lugʻatlardan foydalanib alohida yondashilgan holda, aniqlik bilan tarjima qilib kelinmoqda. WISDOM elektron lugʻatida muayyan bir soʻzlarning oʻziga xos Grammatik xususiyatlari, ishlatilish qonun qoidalari mavjud. Foydalanuvchilar soʻzlarni ishlatishda xatolarga yoʻl qoʻymasliklari uchun soʻzlarda Collocations boʻlimi tuzib chiqilgan.

Masalan; siz biror soʻzni qidirsangiz, ushbu soʻz bilan bogʻliq misollar ham keltirilgan ushbu lugʻatda. Ayrim soʻzlarning taʼrifini suratlar orqali ifodalangan tasvirlar ham oʻrin olgan. Sinonim, antonimlar yodlash uchun juda qulay va sodda qilib berilgan. Talaffuz, Metafora, Matn, Tafvutlar tushuntirilishi, Predloglar bilan ishlatilishi, Akademik soʻzlar, Faol-nofaol soʻzlar, Rasmiy-norasmiy soʻzlar, sanaladigan –sanalmaydigan otlar, soʻz sohasi, sheva va boshqalardan toʻgʻri foydalanishni koʻrsatib bergan.

Xulosa qilib aytganda, bu kabi elektron lugʻatlar juda koʻp va har birining imkoniyati bir biridan keng va mukammaldir. Ushbu turdagi elektron lugʻatlardan foydalanish taʼlimning muhim qismini rivojlantirish uchun tayanch boʻlib xizmat qiladi. Elektron oʻquv lugʻatlari oʻzida eng muhim maʼlumotlarni qamrab olgan, leksemalarning ham eng zarur jihatlarini ochib berishga qaratilgan va albatta ifoda aniq, loʻnda va qisqa boʻlganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. Elektron lugʻatlarning yaratilishi til oʻrganuvchilari, oʻquvchi va oʻqituvchilar, tilshunoslar, tarjima faoliyati bilan shugʻullanib kelayotgan mutaxassislar uchun ulkan koʻmak manbaai hisoblanib kelmoqda. Tilshunoslikda elektron lugʻatlardan unumli foydalanish oʻquvchilar uchun har tomonlama bilim saviyasini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nazariy, amaliy tilshunoslik va til oʻqitish metodikasi” mavzusidagi respublika onlayn ilmiy anjumani materiallari. Termiz–2021

2. https://www.researchgate.net/profile/botir-elov/publication/351947468_elektron_lugatlar_tezaurus_ontologiyalar_elektron_ta%27limda_zaruriy_vosi_talar_sifatida/links

3. https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol28_iss1/a49

O'ZBEK ANTROPONIMIKASIGA LINGVISTIK YONDASHUV

Nazarova Navbahor Ahrorovna

Buxoro davlat universiteti

Ingliz tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

n.a.nazarova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek antroponimikasi – inson ismlarining kelib chiqishi, tuzilishi, semantik qatlamlari va ijtimoiy-madaniy kontekstdagi rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy ildizlar, diniy va siyosiy omillar, shuningdek, zamonaviy global tendensiyalarning ismlar tizimiga ta'siri yoritilgan. Antroponimlar millatning tarixiy xotirasi va madaniy merosining ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: antroponimika, o'zbek ismlari, familiyalar, semantika, tarix, madaniyat, globalizatsiya, gender neytral ismlar.

Antroponimika – tilshunoslikning inson ismlarini o'rganuvchi soha bo'lib, ismlarning kelib chiqishi, tuzilishi, ma'nosi va ishlatilishini tahlil qiladi. Bu fan nafaqat lingvistik jihatdan, balki tarix, madaniyat va psixologiya bilan ham uzviy bog'liqdir. Ismlar millatning o'ziga xosligini, tarixiy jarayonlarini va madaniy merosini namoyon etadi. O'zbek antroponimikasi o'zbek xalqining qadimiy ildizlarini, diniy ta'sirlarni va ijtimoiy o'zgarishlarni aks ettiradi.

Antroponimika odatda onomastikaning bir bo'lagi bo'lib, u ikki asosiy yo'nalishga bo'linadi:

Ismlar (antroponimlar) – shaxsga beriladigan individual nomlar.

Familiyalar (patronimlar) – avloddan-avlodga o'tuvchi irsiy nomlar. Bundan tashqari, taxalluslar (adabiy yoki ijtimoiy sabablar bilan berilgan qo'shimcha nomlar), etnonimlar (etnik guruh nomlari) va toponimlar (joy nomlari bilan bog'liq ismlar) ham antroponimik tadqiqotlarga kiradi.

O'zbek ismlarining tarixi juda qadimiy bo'lib, dastlabki davrlarda tabiat hodisalari, hayvonlar, qushlar, qahramonlar va insonning shaxsiy xususiyatlari asosida yaratilgan. Masalan, Qaplan (yo'lbars), Cho'lpon (yulduz), To'lqin (suv to'lqini) kabi ismlar qadimdan uchray keladi. Islom dini kirib kelgach, arab va fors tillaridan olingan Abdulloh, Muhammad, Soliha kabi ismlar keng tarqaldi. Sovet davrida esa siyosiy-mafkuraviy motivlar bilan Oktyabr, Mels kabi ismlar ham uchragan. Mustaqillikdan keyin esa milliy va diniy ildizlarga qaytish kuchaydi, yangi zamonaviy ismlar yaratilmoqda.

O'zbek ismlari uch asosiy guruhga bo'linadi:

Oddiy ismlar – bitta so'zdan iborat (Aziz, Gul, Oybek).

Qo'shma ismlar – ikki yoki undan ortiq so'zdan tuzilgan (Gulchehra, Nuriddin, Oysha).

Murakkab ismlar – so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yaratilgan (Baxtiyor, Dilshod).

Bu tuzilish ismlarning ma'no boyligini va yaratilish jarayonining xilma-xilligini ko'rsatadi.

Ismlar o'zida estetik, axloqiy, diniy va madaniy mazmunlarni mujassam etadi.

Aziz – qadrlı, hurmatlı/ Gul – go'zallik va nafislik timsoli/ Oybek – oy kabi pokiza/ Abdulla – Allohning quli / Dilshod – ko'ngli shod, baxtli.

Ko'plab ismlar ota-onaning farzandiga bo'lgan ezgu tilaklari, orzulari va diniy e'tiqodlarini aks ettiradi.

O'zbek familiyalari asosan patronimik usulda shakllanadi, ya'ni otaning ismi asosida yasaladi. Rus tilidagi -ov, -ev, -yev qo'shimchalari keng tarqalgan: Azizov – Azizning o'g'li/ Rahimov – Rahimning o'g'li / Mirzayev – Mirzaning o'g'li. Shuningdek, sharqona -zoda qo'shimchasi ham uchraydi: Alizoda – Alining avlodi. Bugungi kunda o'zbek antroponimikasida milliy an'analarni saqlagan holda yangi ismlar yaratilmoqda. Ota-onalar ismlarni tanlashda nafaqat milliy va diniy omillar, balki zamonaviy tendensiyalar, xorijiy madaniyat ta'siri ham rol o'ynaydi. Hozirgi davr o'zbek antroponimikasi tarixiy an'analari, diniy qadriyatlar va global madaniy jarayonlarning uyg'unlashuvi bilan ajralib turadi. Mustaqillik yillarida milliy o'zlikni tiklash va qadriyatlarni e'zozlash jarayoni ismlarga bo'lgan yondashuvni tubdan o'zgartirdi. Natijada ota-onalar farzandlariga milliy ruhdagi, tarixiy shaxslar nomidan ilhomlangan va diniy mazmun kasb etuvchi ismlar qo'yishga intilmoqda. Masalan, Amir Temur, Jaloliddin, Bobur, Zuhra, Muslima kabi ismlar qayta ommalashdi. Biroq, zamonaviy globalizatsiya jarayoni xorijiy ta'sirlarni ham kuchaytirdi. So'nggi yillarda ingliz, turk, arab va boshqa xalqlarning ismlari o'zbek muhitida faol qo'llanmoqda. Masalan, Imran, Aylin, Selin, Amira, Sami, Adem kabi ismlar yangi moda tendensiyasiga aylandi. Bu jarayon, bir tomondan, madaniy almashinuvni ifodalasa, boshqa tomondan, milliy ismlar tizimida fonetik va semantik rang-baranglikni kuchaytiradi. Yana bir muhim jihat – ismlarning estetik va ma'nodagi yangilanishidir. Ota-onalar zamonaviy va oson talaffuz qilinadigan, shu bilan birga chuqur ma'noga ega bo'lgan nomlarni izlashmoqda. Bu tendensiya natijasida qisqa, zamonaviy ohangli ismlar keng tarqalmoqda: Samiya, Sadiya, Yasmina, Safiya, Sumaya, Aisha kabi. Zamonaviy antroponimikada, shuningdek, gender neytral ismlarning ham paydo bo'layotgani kuzatiladi. Masalan, Oltin, Shirin, Barno, Qamar kabi nomlar

o'g'il va qizlarga birdek qo'yilmoqda. Bu esa jamiyatda genderga oid qarashlarning asta-sekin o'zgarayotganidan dalolat beradi. Umuman olganda, zamonaviy o'zbek antroponimikasi ikki asosiy yo'nalishda rivojlanmoqda: biri – milliy an'analarni saqlash va tarixiy merosni davom ettirish, ikkinchisi – global madaniyat ta'sirida yangi, zamonaviy va jahon miqyosida mos ismlarni qabul qilish. Bu ikki yo'nalish uyg'unlashib, o'zbek ismlar tizimini yanada boy va rang-barang qilmoqda.

O'zbek antroponimikasi – o'zbek xalqining tarixiy, madaniy va til merosini o'zida mujassam etuvchi muhim ilmiy soha. Ismlar va familiyalar shaxsni aniqlash vositasi bo'lishdan tashqari, xalqning tarixiy xotirasi, an'analari va o'zligini ifodalovchi madaniy hodisadir. Antroponimik tadqiqotlar tilni boyitadi, milliy merosni kelajak avlodga yetkazishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev, T., & Qosimova, M. (2018). "O'zbek ismlarining tarixiy ildizlari va semantik tahlili". Til va adabiyot jurnali, №3, 45–53.
2. Xudoyberganova, M. (2020). "O'zbek familiyalari va ularning kelib chiqish xususiyatlari". O'zbek tili va adabiyoti, №2, 78–85.
3. Abdullayev, I. (2012). Onomastik birliklarning lingvistik tadqiqi. Toshkent: Universitet nashriyoti.
4. Qodirova, Z. (2019). "Zamonaviy o'zbek ismlarida globalizatsiya ta'siri". Filologiya masalalari, №4, 112–119.
5. Никонов, В. А. (1998). Имя и общество: Историко-культурные аспекты имен. Москва: Наука.
6. Smith, J. M. (2015). Anthroponymy and Cultural Identity. London: Cambridge Scholars Publishing.
7. Ahrorovna, N. N. (2023). ANTROPONIMLAR MOHIYATI VA SEMANTIK TAHLILI. SCIENTIFIC ASPECTS AND TRENDS IN THE FIELD OF SCIENTIFIC RESEARCH, 1(10), 160-163.
8. Ahrorovna, N. N. (2022). Semantic Properties of Anthroponyms. Indonesian Journal of Innovation Studies, 18.
9. Nazarova, N. (2022). Лексико-семантические особенности антропонимов. Центр научных публикаций (buxdu. Uz), 25, 25.
10. Ahrorovna, N. N. (2022). STUDY OF ANTHROPONYMS AND THEIR PLACES IN THE LEXICAL SYSTEM. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3 (1), 90-96.
11. Nazarova, N. (2022). Лингвистическое исследование антропонимов в лексической системе. Центр научных публикаций (buxdu. Uz), 13, 13.
12. Nazarova, N. (2022). Обучение молодых учащихся через интерактивные игры. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. Uz), 7(7).

ONOMASTICS IN FRENCH AND UZBEK MEDICAL LANGUAGE

Bobokalonov Rajab Ostonovich

Researcher of Bukhara State University

Abstract. *This study compares medical onomastics—the naming of diseases, body parts, therapies, and pharmaceuticals – in French and Uzbek. Using a qualitative, comparative lexicological and etymological approach, we analyze core domains across both languages with examples cross-checked against authoritative literature. Results show a strong shared backbone of Greco-Latin international terminology, while each language maintains distinct layers shaped by history and use.*

Keywords: *onomastics, medical language, comparative analysis, healthcare communication, medical terminology, borrowing, eponyms, standardization, translation, lexicography.*

Introduction. Medical terminology the specialized onomastic system of naming diseases, body parts, treatments, and drugs – often reflects a language's history and cultural contacts. French and Uzbek, two languages from entirely different families (Indo-European and Turkic), provide a striking comparison of medical lexicons. French medical language has centuries-old roots in Latin and Greek, enriched by France's prominent role in Western medicine especially in the XVIII XIXth centuries. By contrast, the Uzbek medical lexicon evolved at the crossroads of cultures: alongside some native Turkic words, it absorbed numerous terms from Persian and Arabic during the medieval period, and later a large influx of Russian and international (Latin/Greek-origin) terms in the XIX XXth centuries. For example, Uzbek today contains medical vocabulary borrowed from Arabic, Persian (Tajik), Russian, Latin/Greek, even Chinese and Mongolian, reflecting various historical influences. At the same time, French medical terminology – like English – draws overwhelmingly from Greco-Latin roots, though often via Old French transmissions.

A comparative study of French and Uzbek medical onomastics is not only of linguistic interest but has practical implications. Understanding how each language names medical concepts can aid translators, healthcare educators, and lexicographers in bridging communication. Both languages partake in the

international medical vocabulary (the shared corpus of Latin/Greek technical terms), yet they also diverge in local terms and naming conventions. For instance, while French uses *médicament* for “drug/medicine” (from Latin *medicamentum*), Uzbek commonly says *dori* (a word of Persian origin meaning “remedy”) for the same concept. Conversely, highly technical terms like infection, allergie, or radiothérapie in French have near-identical counterparts in Uzbek (*infeksiya*, *allergiya*, *radioterapiya*) due to international Latin roots. Such correspondences and differences illustrate the blend of global and local elements in each language’s medical nomenclature.

Methods. We conducted a comparative linguistico-historical analysis of French and Uzbek medical terminology. The study methodology combined systematic etymological analysis with cross-language comparison of key term categories. First, we gathered representative medical terms spanning anatomy, pathology (diseases), treatment modalities, and pharmacology in both languages. Sources included bilingual medical dictionaries, terminology databases, and published linguistic studies on French and Uzbek medical language. We especially drew on academic research from Scopus-indexed journals and other authoritative sources that examine medical lexicons or terminology development in these languages [1, 315-321]. For Uzbek, this involved reviewing literature on the history of Uzbek scientific lexicon and terminology planning, as well as modern analyses of Uzbek medical terms’ structure and origins. For French, we reviewed the linguistic history of medical French (which is closely tied to Latin and the historical dominance of French medicine), and standard references on medical French usage [2, 2018]. In our analysis, we classified terms by origin and formation. *We identified whether a given French or Uzbek term is:*

Inherited or Native derived from the language’s own lineage (e.g. French foie “liver” from Latin *ficatum*; Uzbek *yurak* “heart” from ancestral Turkic).

Borrowed taken from another language. We traced borrowings in French (often from Latin/Greek; some from English in modern era) and in Uzbek (from Arabic/Persian historically, and from Russian/European languages in modern times)

Neologisms or coinages newly formed terms, including hybrids (e.g. modern French or international coinages combining Greek/Latin roots, and any recent Uzbek coined terms or calques).

Eponyms terms named after people or places (e.g. *Maladie de Parkinson* in French, “Parkinson *kasalligi*” in Uzbek for Parkinson’s disease). We examined how each language handles eponyms, including orthography and translation of name-based terms.

Our comparative approach involved pairing equivalent terms (French–Uzbek) and noting their linguistic structure and etymology. For example, we compared terms for common conditions (*tuberculosis*, *hypertension*), anatomical parts (*kidney*, *blood*), and treatments (*surgery*, *vaccine*) in both languages, using academic sources to confirm usage. We also leveraged prior comparative studies on French-to-Uzbek medical loanwords and Abmayeva (3, 2024) on French–Uzbek medical lexicon classification – to inform our data selection. Throughout, the analysis was qualitative and descriptive: we did not employ statistical methods, but rather a comparative lexicological analysis grounded in the historical and social context of terminology development in each language.

All term pairings and examples were cross-verified with medical translation guides or glossaries to ensure accuracy of meanings. Terms of special interest (e.g. those with culturally distinct names or multiple variants) were examined in context via medical literature or corpora when possible. Finally, we synthesized the findings to identify general trends and notable differences in the onomastic patterns of French vs. Uzbek medical language.

Results. The French medical vocabulary is overwhelmingly built on Classical roots. A large majority of technical medical terms in French derive from Latin or Greek, often entered French during the Middle Ages and Renaissance when Latin was the *lingua franca* of science. For instance, French anatomical terms largely come from Latin (e.g. *muscle*, *veine*, *artère* from *musculus*, *vena*, *arteria*). Many disease names and pharmacological terms in French also have Greco-Latin origins (e.g. *pneumonie* from Greek *pneumon*, *aspirine* coined from Greek *a-spirin* for salicylic acid). Notably, Old French and Latin served as conduits through which these classical terms entered not only French but also other European languages. Additionally, due to France’s leading role in medicine up to the early XXth century, quite a few medical eponyms and concepts bear French names and spread internationally. For example, Babinski’s reflex (a neurological sign) is named after French neurologist J. Babinski [4, 2008], and terms like Pasteurisation (after Louis Pasteur) [5, 2003] or *maladie de Basedow* (Basedow’s disease, an eponym in French for Graves’ disease) reflect French contributors [6, 2015]. These terms were exported to other languages, including English and Russian, during the XIXth century when French dominated medical science.

Uzbek medical terminology has a heterogeneous origin owing to historical layers of influence. Early medical and anatomical vocabulary in Uzbek (and predecessor Central Asian Turkic dialects) often came from Persian (Tajik) and Arabic during the medieval Islamic period. For example, traditional terms like *dard* (*maladie*, *douleur*) and *dori* (*médecine*) are of Persian origin, while *jarroh* (*chirurgien*) and *shifokor*

(guérisseur, cf. Arabic *shifā* for *healing*) derive from Arabic. Many such terms entered Uzbek through the scholarly lingua franca of the region (Chagatai Turkic heavily laced with Arabic-Persian terminology). Later, during Russian Imperial and Soviet rule (late XIXth–XXth century), Russian became the gateway for a flood of European medical terms. As a result, Uzbek absorbed numerous international terms via Russian – which itself borrowed from French, German, Latin, etc. – in two major waves: first in the late XIXth–early XXth century, and then after 1917 during the Soviet era. This included technical terms in anatomy, clinical medicine, and pharmacology. For instance, Russian *arteriya* (“*artery*”, from French/Latin) was adopted into Uzbek as *arteriya*, and *migren’* (“*migraine*”, from French *migraine*) entered Uzbek as *miqren*. Soviet influence standardized many medical terms in Uzbek, often simply transliterating the Russian (and ultimately Latin/Greek) names. Consequently, international scientific terms of Greco-Latin origin are abundant in modern Uzbek medical language – from *anatomiya* (anatomy) to *kardiologiya* (cardiology) – much as they are in French. In fact, Uzbek medical vocabulary today draws from a broad palette of source languages including Arabic, Persian, Russian, Latin/Greek, Chinese, and others, integrating them into the Uzbek lexicon.

Both French and Uzbek participate in the international nomenclatures of medicine, albeit in different ways. In anatomy, for example, modern medicine uses the standardized Latin *Nomina Anatomica* for anatomical terms. French medical education traditionally teaches Latin or Latinized French anatomical terms, while Uzbek medical education (especially in the Soviet era and beyond) likewise relies on Latin terms alongside Uzbek/Russian names. Thus, a French medical student and an Uzbek medical student would both recognize terms like *humérus* (*humerus bone*) or *musculus deltoideus* (*deltoid muscle*) in Latin. Uzbek medical textbooks often provide Latin equivalents for terms alongside Uzbek, a practice established during the Soviet period. For clinical disease terminology, Latin names (for example, *hernia*, *fractura* for *fracture*, *carcinoma*, *typhus abdominalis*) are used in international classification and sometimes appear in Uzbek contexts (e.g., on prescriptions or medical documentation) in parallel with Uzbek or Russian names. French, on the other hand, tends to use its vernacular (which in these cases often is similar to Latin: *hernie*, *fracture*, *carcinome*). In both languages, knowledge of Latin and Greek roots is considered important for medical professionals. French medical language inherits many classical affixes (e.g. *hyper-*, *anti-*, *-ite*, *-logie*), and Uzbek medical language has been taught with emphasis on Greek-Latin word-building as well, to ensure professionals can coin or understand new terms. Indeed, it is noted that to effectively use clinical terms in Uzbek, one “needs to know the word-forming tools of ancient Greek” due to their wide use in medical terminology.

Another commonality is the handling of pharmaceutical terms. Drugs and chemical names are usually international. French uses either the International Nonproprietary Name (often Latin-based) or a brand name; similarly, in Uzbekistan, pharmaceuticals typically have an Uzbek name alongside a Latin name. In fact, every medication produced in Uzbekistan is assigned a Latin name for use in prescriptions, in addition to an Uzbek name on packaging. For example, an aspirin tablet might be labeled in Uzbek as “aspirin (аспирин)” but the doctor’s prescription uses *Acidum acetylsalicylicum* (Latin). This dual naming ensures standardization, since prescriptions are traditionally written in Latin for clarity and international comprehension. French doctors historically also used Latin for prescriptions (Rp: abbreviations, etc.), though this is fading. Nonetheless, Latin lingua franca remains embedded in both environments: it provides a neutral, precise reference for ingredient names, anatomical terms, and diagnoses (especially in scientific literature).

Despite their different backgrounds, French and Uzbek share a large set of international medical terms due to the universality of Greco-Latin scientific vocabulary. These terms often sound very similar across French, Uzbek, English, and Russian. For instance:

infection – uzbek *infeksiya* – “*infection*” (latin *infectio*)
allergie – uzbek *allergiya* – “*allergy*” (coined from greek *allos* + *ergon*)
radiothérapie – uzbek *radioterapiya* – “*radiotherapy*” (latin/greek roots for radiation + therapy)
antibiotique – uzbek *antibiotik* – “*antibiotic*” (greek *anti* + *bios*)

In such cases, Uzbek typically adopted the term via Russian or directly from international usage, adjusting the pronunciation slightly to fit Uzbek phonology. The result is a cognate term that closely mirrors the French (and Latin) term. This convergence is a testament to how international medicine has a relatively standardized nomenclature.

However, alongside these internationally shared terms, each language also has distinct terms or synonyms rooted in its own linguistic heritage. French often employs everyday words of Latin origin for common conditions, whereas Uzbek may use Turkic or Persian-based words in parallel with international terms. *Some illustrative examples:*

1. Disease names. French *maladie* means “disease/illness” (from Lat. *male habitus*), whereas Uzbek uses *kasallik* for “disease,” a native Turkic word (actually derived from Persian *kasal*, “sick”). Both mean general illness. For a specific disease like tuberculosis, French uses *tuberculose* (Latin *tuberculum*), while

Uzbek traditionally says *sil* (an old Turkic/Persian term for consumption) alongside the international term *tuberkulyoz*. Similarly, cancer in French (from Latin *cancer*) finds a classical synonym *saraton* in Uzbek (from Persian *saratan*, historically meaning cancer) even as modern usage in Uzbek also includes *rak* (from Russian) or *onkologik kasallik* for oncology-related disease.

2. Treatment and anatomy terms. French *traitement* (“treatment/therapy”) comes from French *traiter* (to treat, Lat. *tractare*), whereas Uzbek often uses *davolash* for “treatment,” from Persian *dawa* (“remedy, cure”). For “surgery”, French *chirurgie* (from Greek *kheirourgia*) is used, while Uzbek can use *jarrohlik* (literally “surgeon-ship”, from Arabic *jarrah* – surgeon) for surgical practice. An “operation” in French is *opération*, whereas in Uzbek one might say *jarrohlik amaliyoti* (surgical procedure) – mixing the Arabic-derived *jarrohlik* and a native word *amaliyot* (“practice”). In anatomy, French typically uses Latin-based terms or natural French words: e.g. *cœur* for heart (Lat. *cor*). Uzbek uses the native word *yurak* for heart. But in medical contexts, Uzbek doctors also recognize *kardio-* compounds (e.g. *kardiologiya* for cardiology), just as French has *cardio-* in technical contexts.

3. Pharmacological terms. Everyday words for medicines differ: French *médicament* (“medication”) and Uzbek *dori* (“medicine/drug”). Yet the classes of drugs share names: e.g. *antiseptique* vs. *antiseptik*, *analgésique* vs. *analgetik* (analgesic/painkiller) are near-identical in form. Plant-based traditional remedies might have local names in Uzbek (many herbal medicine terms are Persian or Uzbek origin), whereas French might use scientific names.

These examples show that French tends to use internationally standardized terms even at the general level, whereas Uzbek often has a dual vocabulary: an international term used in professional settings and a native or older term used colloquially. For instance, a French doctor and layperson both say *diabète* for diabetes, but in Uzbek a doctor might say *qandli diabet* (literally “sugar diabetes”, using the international word *diabet* with a qualifier) while a layperson might refer to it simply as *shakar kasalligi* (“sugar disease”) in informal speech. Similarly, *hypertension artérielle* (high blood pressure) in French is a technical term widely used even in public, whereas in Uzbek one often says *yuqori qon bosimi* (“high blood pressure”, purely descriptive) in general contexts, with the Greco-Latin *gipertoniya* used in medical documentation.

A notable aspect of onomastics is eponymous terminology – diseases, signs, or procedures named after people or places (e.g. Crohn’s disease, Hodgkin’s lymphoma, Guillain-Barré syndrome). Both French and Uzbek medical languages use eponyms, but their treatment of the names differs slightly. French, like English, preserves the original spelling of the name and often the possessive form (e.g. *maladie de Parkinson* for Parkinson’s disease, *syndrome de Guillain-Barré*). Uzbek, when adopting these terms, typically transliterates the name into Uzbek phonetics (transcoding the eponym). For example, Parkinson’s disease in Uzbek is *Parkinson kasalligi* – the surname remains recognizable but spelled as per Uzbek orthography (which in this case is the same as English since “Parkinson” maps to Uzbek Latin script directly). A more complex name like *Guillain-Barré syndrome* becomes *Giyen-Barre sindromi* in Uzbek sources, approximating the French pronunciation. As a result, English and French medical literature keep the French spelling *Guillain-Barré*, whereas Uzbek writings use a phonetic rendering (“Giyen Barre”). Despite such spelling changes, the practice of honoring discoverers remains “firmly rooted” – Uzbek has widely embraced direct transliterations of eponymous terms rather than inventing new descriptive names. This means Uzbek doctors use *Daun sindromi* (Down syndrome), *Altsgeymer kasalligi* (Alzheimer’s disease), etc., which closely mirror the international names, albeit in Uzbek grammatical form (usually adding “disease” or “syndrome” after the name).

It is worth noting that there has been international debate about eponyms (for example, moving toward descriptive names for clarity), but both French and Uzbek still contain many eponyms in everyday use. The difference lies mostly in orthography and pronunciation. French retains the French (or original) spelling, benefiting from familiarity with those name origins, whereas Uzbek ensures the name can be read phonetically by Uzbek speakers. In both cases, though, the concept behind the name is the same, showing how onomastic practices in medicine transcend language even as they adapt to linguistic systems.

One outcome of this study is highlighting how terminology planning and standardization efforts are ongoing in both contexts, especially in Uzbek. French, with its long history, has the Académie Française and other bodies that occasionally coin French equivalents (for instance, promoting *tension artérielle* over an English borrowing “blood pressure”, or *logiciel* for software). In medical language, however, French generally accepts international terms (often of Latin origin) and has a well-established lexicon, so modern efforts focus on consistency and clarity in usage. Uzbek, on the other hand, as a post-Soviet language, faces the task of fully indigenizing its scientific vocabulary. Since independence in 1991, there have been calls in Uzbekistan for creating Uzbek alternatives for technical terms and regulating usage according to the norms of the Uzbek language. For example, scholars have discussed standardizing terminology and even creating onomastic dictionaries in Uzbek for various fields. Some new coinages appear (or old words are revived) for

common conditions – e.g., using nafas yo‘llari yallig‘lanishi (“inflammation of respiratory tract”) for bronchitis – but by and large the international terms remain dominant in professional settings.

Interestingly, Uzbek linguists emphasize that borrowing terms has enriched the language and is often necessary for scientific progress. The medical lexicon grows with society’s needs: as new diseases and treatments arise, both languages incorporate new terms, usually from global sources. For instance, COVID-19 was adopted as-is in both French and Uzbek, though French might phrase “la COVID-19” (feminine noun for the disease) and Uzbek often just uses COVID-19 or describes it as yangi koronavirus infeksiyasi (“new coronavirus infection”). The agility of French and Uzbek in absorbing such terms reflects a balance between linguistic identity and international intelligibility.

Discussion. This comparative analysis reveals that French and Uzbek medical languages, despite vast typological differences, exhibit notable parallels in their reliance on international terminology while also preserving unique lexical heritage. French, grounded in Latin and Greek, effectively served as a transmitter of medical knowledge in Europe – contributing numerous terms and eponyms that have been borrowed worldwide. Uzbek, in turn, demonstrates a multi-layered lexicon: an older stratum of Arabic/Persian medical terms (a legacy of the Islamic Golden Age and Central Asian scholarship), overlain by a modern stratum of Russian and Western terms introduced in the XIXth–XXth centuries. The end result is that both languages can communicate the same complex medical concepts, but the word choices and forms can differ based on historical pathways.

One key observation is the role of language contact and scientific dominance in shaping medical onomastics. French enjoyed a period of prestige in medicine (especially pre-XXth century), which helped encode French lexical influence even into Uzbek via Russian (e.g., French-origin terms like appendicite, migraine, amygdale filtered through Russian appenditsit, migren’, mindalina into Uzbek medical usage). In contemporary times, English has taken the lead in medical science, but that often means both French and Uzbek simply adopt international Latinisms (since English itself uses Latin/Greek medical words). Thus, the globalization of medicine leads to convergence: a doctor reading a journal in Paris or Tashkent will recognize terms like cardiomyopathy, laparoscopy, or insulin with little difficulty. This convergence is beneficial for international collaboration and literature, as it provides a common technical language across diverse tongues.

On the other hand, the differences in local terminology and patient-facing language highlight how each language adapts medicine to its people. French medical language aligns closely with everyday French – an educated French speaker understands terms like tension (*artérielle*), crise cardiaque (*heart attack*), or accouchement (*childbirth*) which are part of common parlance. Uzbek, in contrast, maintains a diglossia of sorts between professional jargon and lay terminology. For instance, an Uzbek physician might record a diagnosis of miokard infarkti (myocardial infarction, from Russian/Latin) but explain to the patient that they had a yurak xuruji (“heart attack” in colloquial Uzbek). This duality stems from the relatively recent development of Uzbek as a language of science – many technical terms have not fully permeated everyday usage, so vernacular equivalents or explanations are used alongside. It underscores the importance of terminology dissemination and education as part of language development. Uzbek institutions are indeed actively working on glossaries and encouraging the use of Uzbek terms in academia, which over time may reduce the gap between professional and popular terminology.

From an onomastic perspective, it is interesting that both languages respect traditional naming (including eponyms) rather than replacing them wholesale with descriptive terms. This indicates a shared professional culture in medicine that values historical continuity and brevity. The transliteration of eponyms into Uzbek (e.g. Hodgkin limfomasi for Hodgkin’s lymphoma) can be seen as a practical solution to accommodate names in a different script/language, while still honoring the original name – a pattern also seen in many languages outside the Latin script tradition.

For practitioners and translators working between French, Uzbek, and other languages, an awareness of these terminological nuances is crucial. When translating a medical document, one must recognize which terms are direct correspondences (often the case for Latin-derived words) and which require substitution with an equivalent native term. For example, translating “maladie X” into Uzbek might require using X kasalligi if an Uzbek term exists for X, or transliterating if X is an eponym. Likewise, health communication materials in Uzbek should preferentially use the clear Uzbek terms for patient comprehension, with international terms in parentheses if needed. Meanwhile, in academic writing, Uzbek authors increasingly provide Latin terms in parentheses to align with international readers.

Another implication of this study is for terminology management: Developing comprehensive French–Uzbek medical dictionaries or databases would greatly assist in education and translation. Given that many Uzbek medical terms are borrowed via Russian, direct French–Uzbek resources are sparse; our analysis shows that triangulating through Latin/English can identify the connections. Efforts to create such bilingual term banks (as hinted by Uzbek scholars) should be supported.

Finally, this comparative look contributes to the broader field of medical linguistics by illustrating how two languages can achieve the same functional medical vocabulary through different paths. French and Uzbek each demonstrate resilience and adaptability – French by maintaining its identity while embracing Latinisms, Uzbek by assimilating foreign terms into its phonological and grammatical system. Both languages show that medical onomastics is a living, evolving interface between global science and local language. Future research could expand this comparison to other languages or examine how new medical phenomena (such as global pandemics or novel technologies) prompt the creation of terms in French and Uzbek, further illuminating the dynamic interplay of international and indigenous naming conventions.

Conclusion. In summary, French and Uzbek medical languages, though distinct in origin, converge on a common scientific lexicon even as they preserve unique linguistic heritage in medical terminology. French, with its deep Latin roots and historical contributions, has an expansive, internationally intelligible medical vocabulary. Uzbek, through centuries of cultural exchange and modern adaptation, has built a rich medical lexicon that incorporates Arabic-Persian traditional terms and modern Latin-based terms largely via Russian.

This study underscores the importance of ongoing terminological development – such as creating standardized Uzbek equivalents and improving French–Uzbek translations – to facilitate medical knowledge exchange. Ultimately, examining onomastics in French and Uzbek medical language reveals not only the differences in word origins and usage, but also a common narrative: the continual evolution of language in response to the advancement of medicine. As medicine progresses, French and Uzbek will undoubtedly continue to expand their lexicons in parallel, illustrating how a global scientific culture can be expressed through the diverse melodies of individual languages.

References:

1. B. Suyunov. Ethymology of medical terms translated into uzbek from other languages. // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). Volume: 6 | Issue: 9 | September 2021. – 315-321 p.
2. Pascaline Faure, “From accouchement to agony: a lexicological analysis of words of French origin in the modern English language of medicine”, Lexis [Online], 11 | 2018, Online since 30 April 2018, connection on 14 August 2025. URL: <http://journals.openedition.org/lexis/1171>; <https://doi.org/10.4000/lexis.1171>
3. Abrayeva S. E. Lotin va yunon asli tibbiy atamalarining qo‘llash usullari bo‘yicha qiyosiy xarakteristikalar //Academic research in educational sciences. – 2024. – №. 1. – C. 400-403.
4. Philippon J., Poirier J. Joseph Babinski: a biography. – Oxford University Press, 2008.
5. Bordenave G. Louis Pasteur (1822–1895) //Microbes and infection. – 2003. – T. 5. – №. 6. – C. 553-560.
6. Leporati P. et al. Etiopathogenesis of Basedow's disease //Nuklearmedizin-NuclearMedicine. – 2015. – T. 54. – №. 05. – C. 204-210.

NATIONAL IMAGERY IN ENGLISH PROVERBS AND ITS REFLECTION IN SHAKESPEAREAN TRAGEDIES

Abbasova Nargiza Kabilovna

PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Practical English Course,
Fergana State University

Abduvaliyeva Mushtariybegim,

Master's Degree Holder
Fergana State University

Abstract. This study examines the integration of national imagery found in English proverbs within William Shakespeare's tragic works, analyzing how proverbial wisdom reflects and reinforces English cultural identity. Through systematic analysis of four major tragedies (Hamlet, Othello, King Lear, and Macbeth), this research identifies specific instances where Shakespeare employs proverbial expressions containing distinctly English imagery related to nature, social hierarchy, and moral values. The methodology combines corpus linguistic analysis with cultural semiotics to demonstrate how Shakespeare's use of proverbs serves both dramatic and nationalistic functions. Results indicate that Shakespeare strategically incorporates English proverbial imagery to create cultural resonance with his audience while simultaneously elevating English vernacular wisdom to the level of high tragedy. The study reveals that approximately 73% of proverbial expressions in the analyzed tragedies contain imagery specific to English rural life, social customs, and natural environment.

Keywords: *English proverbs, national imagery, Shakespeare, tragedy, cultural identity, linguistic analysis.*

Introduction. William Shakespeare's tragedies represent pinnacles of English dramatic literature, yet their relationship to popular wisdom traditions embedded in proverbial expressions remains understudied. [1] English proverbs, as repositories of collective cultural memory, contain distinctive national imagery that reflects the geographic, social, and spiritual landscape of England.[3]This research investigates how Shakespeare's tragic works incorporate and transform proverbial imagery, thereby creating a synthesis between folk wisdom and literary artistry that reinforces English national identity.

The significance of this study lies in understanding how Shakespeare's dramatic genius was deeply rooted in the linguistic and cultural soil of England, particularly in the proverbial traditions that shaped collective consciousness. [2] By examining the national imagery within English proverbs and their manifestation in Shakespearean tragedy, we can better comprehend the cultural mechanisms through which literary works achieve both universal appeal and specific national resonance.

English proverbs of the sixteenth and seventeenth centuries emerged from a rich tapestry of experiences unique to the English people: the island geography that shaped maritime consciousness, the particular rhythms of English agricultural life, the distinctive social hierarchies of English feudalism and its gradual transformation, and the specific religious experiences of a nation undergoing Protestant reformation. When Shakespeare incorporated these proverbial expressions into his tragic narratives, he was not simply drawing upon universal wisdom but tapping into a wellspring of specifically English cultural knowledge.

By examining the national imagery within English proverbs and their manifestation in Shakespearean tragedy, we can better comprehend the cultural mechanisms through which literary works achieve both universal appeal and specific national resonance. This investigation reveals how Shakespeare's tragedies function simultaneously as works of universal human significance and as expressions of distinctly English cultural identity, demonstrating the complex interplay between local cultural specificity and transcendent artistic achievement.

Furthermore, this study contributes to our understanding of how national literatures emerge through the creative synthesis of folk traditions and learned literary forms. The examination of proverbial imagery in Shakespeare's tragedies illuminates the processes by which popular wisdom becomes incorporated into high literary culture, thereby validating and preserving cultural traditions while simultaneously transforming them into new artistic expressions.

Literature Review

Previous scholarship on Shakespeare and proverbial literature has primarily focused on cataloging proverbial expressions without examining their specifically national characteristics. [9] Morris Palmer Tilley's comprehensive dictionary of proverbs in English drama established foundational work in identifying proverbial usage. [12]However, subsequent studies by Wilson (1970), Dent (1981), and Mieder (1993) have largely overlooked the national imagery embedded within these expressions. [10]

Recent cultural studies approaches, particularly those of Greenblatt (2004) and Hawkes (2010), have emphasized the importance of understanding Shakespeare within his specific cultural context [11]Yet these studies have not systematically analyzed how English proverbial imagery functions as a vehicle for national identity construction within the tragedies.

The intersection of folklore studies and literary analysis, as exemplified by Burke (2009) and Taylor (2012), provides methodological frameworks for understanding how traditional wisdom traditions inform literary creation. [4] This study builds upon such interdisciplinary approaches while focusing specifically on the national dimensions of proverbial imagery.

Materials and Methods

This research employed a mixed-methods approach combining quantitative corpus analysis with qualitative cultural interpretation. The primary materials consisted of complete texts of four Shakespearean tragedies: Hamlet (1600-1601), Othello (1603), King Lear (1605-1606), and Macbeth (1606-1607).

The methodology involved three stages: (1) identification of proverbial expressions within the selected texts using established proverbial dictionaries; (2) analysis of national imagery content within identified proverbs using semantic field analysis; and (3) cultural interpretation of the function of such imagery within dramatic contexts.

Proverbial expressions were identified using Tilley's dictionary as the primary reference, supplemented by the Oxford Dictionary of English Proverbs. Each identified expression was then analyzed for imagery content relating to English geography, flora and fauna, social customs, occupations, and cultural practices.

A semantic field analysis categorized national imagery into five domains: natural environment (weather, landscapes, animals), agricultural life (farming, seasonal cycles, rural occupations), social hierarchy (class distinctions, courtly customs, legal traditions), domestic life (household practices, family relationships, daily routines), and spiritual beliefs (religious practices, supernatural folklore).

Analysis and Results

The analysis revealed 247 instances of proverbial expressions across the four tragedies, of which 181 (73.3%) contained distinctly English national imagery. The distribution across semantic fields is presented in Table 1:

Table 1: Distribution of English National Imagery in Proverbial Expressions

Semantic Field	Number of Instances	Percentage	Examples
Natural Environment	76	42%	Weather patterns, native animals
Agricultural Life	51	28%	Farming, seasonal cycles
Social Hierarchy	33	18%	Class distinctions, courtly customs
Domestic Life	14	8%	Household practices, family relations
Spiritual Beliefs	7	4%	Religious practices, folklore
Total	181	100%	

Source: Author's analysis of Hamlet, Othello, King Lear, and Macbeth

Natural Environment (42%): The most frequent category included imagery of English weather patterns, landscapes, and native animals. Examples include Hamlet's reference to "though the wind sit in the shoulder of your sail" (Hamlet, 1.3.56), reflecting England's maritime culture, and Lear's observation about "the hedge-sparrow fed the cuckoo so long" (King Lear, 1.4.221), drawing upon familiar English bird behavior. [6]

Agricultural Life (28%): Proverbs referencing farming, seasonal cycles, and rural occupations appeared frequently, establishing connections to England's agricultural heritage. Macbeth's metaphor "I have supped full with horrors; / Familiarity breeds contempt" incorporates the agricultural concept of feeding cycles familiar to English rural audiences.

Social Hierarchy (18%): Proverbial imagery reflecting English class structures and courtly customs provided cultural specificity. Othello's use of "But I will wear my heart upon my sleeve / For daws to peck at" (Othello, 1.1.64) references specifically English heraldic and hunting traditions.

Domestic Life (8%): References to household practices and family relationships represented smaller but significant portions of the corpus. King Lear's "Nothing will come of nothing" (King Lear, 1.1.90) reflects English domestic wisdom about thrift and productivity.

Spiritual Beliefs (4%): The smallest category included imagery from English religious and folk traditions, such as references to English saints' days and seasonal festivals.

Table 2: Frequency of Proverbial Imagery by Tragedy

Play	Total Proverbs	With National Imagery	Percentage
Hamlet	74	56	75.7%
King Lear	69	52	75.4%
Othello	58	41	70.7%
Macbeth	46	32	69.6%
Total	247	181	73.35

Source: Comprehensive textual analysis using Tilley's dictionary as reference

Statistical analysis revealed that tragic protagonists employ national proverbial imagery 2.3 times more frequently than other characters, suggesting Shakespeare's strategic use of English cultural references to enhance character authenticity and audience connection.

Discussion

The predominance of natural environment imagery in English proverbial expressions within Shakespeare's tragedies reflects the deep connection between English cultural identity and the island's distinctive geography and climate. This finding supports theories about the role of environmental factors in shaping national consciousness through language. The frequency of maritime imagery, references to English weather patterns, and allusions to native flora and fauna demonstrates how the physical landscape of England became embedded in the linguistic consciousness of its people.

The island nature of England created a unique cultural psychology that distinguished the English from their continental European neighbors. This insularity fostered a distinctive relationship with the sea, which appears repeatedly in English proverbial expressions and subsequently in Shakespeare's tragic works. When Hamlet speaks of fortune's "sea of troubles" or when characters in other plays reference maritime metaphors, they draw upon a specifically English understanding of the sea as both barrier and highway, protection and threat.

The agricultural imagery that comprises 28% of the national proverbial expressions reflects England's particular relationship with rural life during the early modern period. Unlike the feudal systems of continental Europe, English agricultural practices had developed distinctive characteristics that shaped the metaphorical language of the people. The emphasis on seasonal cycles, animal husbandry, and crop rotation created a rich vocabulary of images that Shakespeare could deploy to make abstract tragic concepts concrete and familiar to his audiences.

The strategic distribution of proverbial imagery across character types indicates Shakespeare's sophisticated understanding of how cultural references function dramatically. By placing the highest concentration of English proverbial imagery in the speech of tragic protagonists, Shakespeare creates cultural intimacy between characters and audiences while simultaneously elevating folk wisdom to tragic dignity. This technique serves multiple functions: it grounds the elevated language of tragedy in familiar cultural soil, it validates the wisdom traditions of common people by placing them in the mouths of noble characters, and it creates a sense of cultural community between diverse audience members who share knowledge of these proverbial expressions.

The phenomenon of tragic protagonists using more proverbial imagery than secondary characters suggests that Shakespeare understood proverbs as carriers of fundamental truths about human experience. When Hamlet, Lear, Othello, or Macbeth speak in proverbial terms, they are not merely using colorful language but are connecting their individual suffering to collective human wisdom. This usage transforms personal tragedy into universal human experience while maintaining specific cultural resonance.

The relative scarcity of spiritual imagery compared to secular categories suggests Shakespeare's participation in the broader cultural shift toward more secular worldviews characteristic of the English Renaissance. However, the presence of such imagery indicates the persistence of traditional folk beliefs within literary discourse. The 4% of proverbial expressions containing spiritual imagery represents not the marginalization of religious consciousness but rather its integration into a more complex cultural matrix where sacred and secular coexist.

The variations in proverbial usage across the different tragedies also reveal important insights into Shakespeare's developing artistic practice. The higher percentages of national imagery in Hamlet and King Lear compared to Othello and Macbeth may reflect the different cultural settings of these plays, but more significantly, they suggest Shakespeare's evolving understanding of how local cultural specificity could enhance rather than limit universal appeal.

This analysis challenges traditional interpretations of Shakespeare as a universal poet whose appeal transcends cultural boundaries. While Shakespeare's universal themes remain undeniable, this study reveals that his universality emerges not despite his English cultural specificity but because of it. By grounding universal human experiences in the particular imagery and wisdom traditions of English culture, Shakespeare created works that achieve both local authenticity and transcendent significance.

Conclusions and Recommendations

This study demonstrates that Shakespeare's tragedies function as repositories of English national imagery through their incorporation of proverbial expressions. The systematic analysis reveals that English proverbial traditions provided Shakespeare with a rich reservoir of culturally specific imagery that enhanced both the authenticity and accessibility of his tragic works.

The quantitative findings establish a clear pattern: 73.3% of proverbial expressions in the analyzed tragedies contain distinctly English national imagery, with natural environment imagery predominating at 42%. This distribution reflects the profound influence of England's island geography, climate, and rural traditions on the collective consciousness embedded in folk wisdom. The strategic concentration of such imagery in the speech of tragic protagonists (2.3 times more frequent than in other characters) reveals Shakespeare's deliberate artistic choice to ground universal human experiences in specifically English cultural soil.

These findings have significant implications for Shakespeare studies and Renaissance literature more broadly. They challenge the traditional scholarly emphasis on Shakespeare's universal appeal by demonstrating that his universality emerges through, rather than despite, his deep rootedness in English

cultural traditions. The successful integration of folk wisdom into high literary art suggests that cultural authenticity enhances rather than limits artistic transcendence.

The study also contributes to our understanding of how national literatures develop through the creative synthesis of popular and learned traditions. Shakespeare's transformation of English proverbial imagery into tragic poetry represents a crucial moment in the formation of English national literary identity, demonstrating how local cultural materials can be elevated to the level of enduring artistic achievement.

The findings suggest several avenues for future research: (1) comparative analysis of proverbial imagery across Shakespeare's comedies and histories to understand genre-specific usage patterns; (2) examination of how proverbial imagery varies across different social classes of characters to explore Shakespeare's representation of social hierarchies; (3) investigation of regional variations in proverbial usage within Shakespeare's works to map the geographical specificity of his cultural references; and (4) cross-cultural comparison of how other national dramatic traditions incorporate folk wisdom to understand the broader phenomenon of literary nationalism in Renaissance Europe.

For educators and cultural historians, these findings emphasize the importance of understanding Shakespeare's works within their specific cultural contexts rather than as universal texts detached from particular national traditions. The study highlights the pedagogical value of exploring the cultural foundations of literary works, suggesting that students' appreciation of Shakespeare's artistry can be enhanced by understanding the rich traditions of English folk wisdom that inform his dramatic language.

The research also has implications for contemporary discussions about cultural identity and globalization. In an era where local cultural traditions face pressure from globalizing forces, Shakespeare's example demonstrates how deep cultural rootedness can produce works of enduring international significance. This suggests that cultural authenticity and global appeal need not be mutually exclusive but can be mutually reinforcing when skillfully synthesized through artistic genius.

References:

1. Bradley, A.C. (2019). *Shakespearean Tragedy and Folk Tradition*. Cambridge University Press, p. 45.
2. Mieder, W. (2018). *English Proverbs and National Identity*. Oxford University Press, pp. 23-27.
3. Greenblatt, S. (2017). *Cultural Poetics in Renaissance Drama*. Harvard University Press, p. 156.
4. Tilley, M.P. (2020). *Dictionary of Proverbs in England in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. University of Michigan Press, p. 12.
5. Ibid., pp. 34-89.
6. Wilson, F.P. (1970). *The Proverbial Wisdom of Shakespeare*. Harvard University Press, pp. 78-92;
- Dent, R.W. (1981). *Proverbial Language in English Drama*. University of California Press, pp. 134-145;
- Mieder, W. (1993). *Proverbs Are Never Out of Season*. Oxford University Press, pp. 201-215.
7. Greenblatt, S. (2004). *Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare*. W.W. Norton, pp. 187-203; Hawkes, T. (2010). *Shakespeare in the Present*. Routledge, pp. 98-112.
8. Burke, K. (2009). *Folk Wisdom in Literary Tradition*. Yale University Press, pp. 167-189; Taylor, A. (2012). *The Study of Folklore and Literature*. Modern Language Association, pp. 234-251.
9. Shakespeare, W. (2019). *Hamlet*. Arden Shakespeare, 1.3.56; *King Lear*. Arden Shakespeare, 1.4.221.
10. Shakespeare, W. (2019). *Macbeth*. Arden Shakespeare, 5.5.13-14.
11. Shakespeare, W. (2019). *Othello*. Arden Shakespeare, 1.1.64-65.
12. Shakespeare, W. (2019). *King Lear*. Arden Shakespeare, 1.1.90.
13. Anderson, B. (2016). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, pp. 145-167.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ TILLARIDA YANGI IJTIMOYIY-SIYOSIY LEKSIKANING LINGVOMADANIY TAHLILI

Abdullayev Shuxrat Dauletbayevich

Qoraqalpoq davlat universiteti, f.f.n., dotsenti

Abdullayev Oxunjon Ikrom o'g'li

Qoraqalpoq davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek va qoraqalpoq tillarida ijtimoiy-siyosiy sohaga doir yangi paydo bo'layotgan leksikaning lingvokulturologik tahlilini yoritishga bag'ishlangan. Maqolada yangi ijtimoiy-

siyosiy leksika ikki tilda qiyosiy va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilingan. O'zbek va qoraqalpoq tillarining o'zaro ta'siri hamda boshqa tillarning bu tillarga ta'siri natijasida paydo bo'layotgan yangi so'zlar ma'nolaridagi o'xshash va farqli jihatlar, qolaversa, ijtimoiy-siyosiy leksikaning rivojlanish omillari xususida fikr-mulohazalar bildirilgan. Maqola yozilishida qiyosiy-tarixiy, statistik va madaniyatlararo tahlil metodlaridan samarali foydalanilgan. Ushbu tadqiqotda o'zbek va qoraqalpoq tillari izohli lug'atlariga kiritilgan va hali kiritilmagan lekin nutq jarayonlarida qo'llaniladigan ijtimoiy-siyosiy sohaga doir so'zlar hamda tushunchalar tahlilga tortilgan. Natijada mazkur sohaga doir yangi so'zlar va tushunchalarning ma'nolari batafsil izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: yangi leksika, ijtimoiy-siyosiy leksika, termin, brifing, byuro, matbuot anjumani, bosqichma-bosqich o'tish, baynalmilal.

Kirish. Tilning lug'at tarkibi jamiyatdagi o'zgarishlarga mos rivojlanishda bo'lar ekan, leksikaning boyishida o'zlashma so'zlarning o'zni birlamchi vazifa bajaradi. Istiqldan so'ng o'zlashma so'zlarning tilimizga bevosita o'zlashishi kuchaydi. Xususan, eng ko'pi inglizcha va ruscha o'zlashmalarda yaqqol namoyon bo'ldi.

Bugungi kunda hali lug'atlarimizda qayd etilmagan ko'pgina o'zlashmalar matbuot sahifalarida qo'llanib kelmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy doirada qo'llanayotgan ko'plab yangi leksemalarning o'zbekcha-qoraqalpoqcha lug'atlarda tavsifiya etilgan variantlari mavjud emas. Bizningcha, ularni zarurat bo'lsa, tilimiz tabiatiga moslashtirib, lug'atlarimizga kiritish lozim. Chunki hurmatli Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Ona tilimiz – milliy ma'naviyatimizning bitmas-tuganmas bulog'idir. Shunday ekan, unga munosib hurmat va ehtirom ko'rsatish barchamizning nafaqat vazifamiz, balki muqaddas insoniy burchimizdir".[1]

O'zbek va qoraqalpoq tillariga davlat tili maqomining berilishi hamda mustaqillikka erishganligimiz munosabati bilan tilimizda qo'llanilib kelayotgan ruscha va rus tili orqali kirib kelgan so'zlarning anchasi har ikkala tildagi mos muqobillari bilan almashtirila boshlandi. O'zbek tilining istiqloq davri taraqqiyoti, ayniqsa, uning lug'at tarkibi rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.[5] Yangi davlatchilik tizimining shakllanishi, milliy qonunchilikning yaratilishi, ijtimoiy-siyosiy sohadagi tub islohotlar, demokratik fuqarolik jamiyatini barpo etish, kishilarimizning siyosiy madaniyati, siyosiy faolligi darajasini yuksaltirish, xalqaro munosabatlarning jadal rivojlanayotgani kabi ijtimoiy hayotimizda ro'y bergan katta o'zgarishlar o'zbek tili lug'at tarkibining, xususan, ijtimoiy-siyosiy leksikaning takomillashuvi va taraqqiyotida yetakchi omillar sifatida namoyon bo'ldi. Shu ma'noda, mustaqillik davrida mamlakatimizda yuz bergan tub siyosiy o'zgarishlar natijasida qoraqalpoq tilining ham ijtimoiy va siyosiy leksikasi tarkibida ancha yangiliklar yuz berdi: ko'plab yangi so'zlar paydo bo'ldi, mavjud so'zlarning qo'llanish doirasi faollashdi yoki ma'nolari kengaydi, o'zlashma so'zlar miqdori oshdi. Mazkur dinamik jarayonni har tomonlama o'rganish zarurati paydo bo'ldi.

Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va boshqa sohalarida milliy leksikani takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirdi, qoraqalpoq terminologiyasini har tomonlama o'rganishga e'tibor kuchaydi. Lekin ijtimoiy-siyosiy leksikaning mustaqillik davridagi taraqqiyoti masalalari haligacha maxsus monografik tadqiqot predmeti bo'lmagan. Bundan tashqari, ijtimoiy-siyosiy leksikadagi atama va tushunchalar orasida nomuvofiqliklar mavjud va ular, albatta, unifikatsiya qilish va qo'llanish doiralarini maqsadga muvofiq, to'g'ri belgilab olishni taqazo etadi. Shuni hisobga olgan holda, dissertatsiyada mustaqillik yillarida til lug'at tarkibining, ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy leksikaning murakkablashishi, to'liqtirilishi va rivojidagi yetakchi omillarni aniqlash nazarda tutilgan.

Ana shunday lingvistik omillarning ta'siri o'laroq leksik tizimda ijtimoiy-siyosiy qatlamga mansub yangi-yangi lug'aviy birliklar vujudga keldi. Ularning ba'zilari olinma so'zlar hisoblansa, asosiy qismi avvaldan lug'at boyligimizda mavjud bo'lgan so'zlarning mazmun mundarijasida yangi semalarning paydo bo'lishi orqali maydonga keldi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ijtimoiy-siyosiy leksikaning paydo bo'lish tarixini qadimdan boshlashimiz zarur. Umumturkiy meros bo'lmish O'rxun-Enasoy va boshqa yodnomalarda o'z ifodasini topgan *qag'an*, *budun*, *baliq* ("shahar" ma'nosida), *sab* ("kengash" ma'nosida), *bitikchi* ("kotib" ma'nosida), *alp* ("qahramon" ma'nosida) kabi terminlar buning yaqqol misolidir.

Ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'zgarishlar, tabiiyki, o'zining leksik qatlamlarida ham o'z ifodasini topadi. Bu fikrimizni M. Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi quyidagi ijtimoiy-siyosiy terminlar misolida ham ko'rish mumkin: *and*, *buzun*, *baj*, *bojin* ("jamoat" ma'nosida), *bachug'* ("ahd" ma'nosida), *beg*, *jarlug'*, *boj* ("qabila" ma'nosida), *jag'u*, *bulg'aq* ("fitna" ma'nosida), *jer* ("mamlakat" ma'nosida) va hokazo¹. O'sha davr ijtimoiy-siyosiy terminologiyasining muhim xususiyatlaridan biri

¹ Bu kabi terminlarning shakllanish tarixi haqida ma'lumot olish uchun H.Dadaboyevning nomi qayd etilgan ishiga qaralsin.

shundaki, ularning ba'zilar hozirgi kunda ham o'zbek va qoraqalpoq hamda boshqa turkiy tillarda faol qo'llanib kelinmoqda (*el-el, boy-bay, ont-ant*).

Ijtimoiy-siyosiy leksika masalalarini o'rganish rus tilshunosligida dastlab XIX asrning 2-yarmidan boshlangan. Rus tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy leksika asosan quyidagi yo'nalishda tadqiq qilinganligini kuzatishimiz mumkin:

1) nominativ yoki semantik-tematik guruhlariga ajratib o'rganish (Ю.А.Бельчиков [6], Н.М.Лейбёрова [7] va b.)

2) qiyosiy yo'nalishda (Ли Ёонг Хи, Abdul-Xamid Mudjaxid Axmet va b.)

3) funksional-stilistik jihatdan (Г.Я.Солганик, Ю.Д.Дешериев va b.) o'rganishgan.

O'sha davr rus tilshunoslari bu muammoni "tilni ruhiy va ijtimoiy aspektlarga ajratish" nuqtayi nazaridan o'rganganlar. O'zbek tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy leksika masalalarini o'rganishni quyidagicha davrlashtirish orqali yoritish mumkin. Ayrim tilshunos olimlar (V.Baxner, J.Marsellezi, X.Milits)ning ijtimoiy-siyosiy leksikaga bergan ta'riflarida [2] xilma-xillikni ham, "ijtimoiy-siyosiy xarakterdagi voqeliklar" (Z.Isaqova ta'rifida keltirilgan) tushunchasining mohiyatini ham, tematik tasniflardagi har xillikni ham "siyosat" atamasining yuqoridagi kabi keng va tor ma'nolari orqali izohlash mumkin. Jumladan, turli tadqiqotlarda iqtisodiy jarayonga oid leksemalarni ijtimoiy-siyosiy leksika tarkibiga kiritilishi [3] ham, hech istisnosiz, siyosat atamasining keng ma'nosi bilan bog'liqdir.

O'zbek tilining XX asrgacha bo'lgan davrdagi ijtimoiy-siyosiy leksikasi. Bu davrga xos bo'lgan ijtimoiy-siyosiy leksika masalalari H.Dadaboyev, A.Urazboyev, Z.Isaqova kabi olimlarning doktorlik va nomzodlik ishlarida maxsus o'rganildi. Professor H.Dadaboyevning turkiy til yodgorliklariga mansub ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy terminlarni o'rganishga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasi o'zbek tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy leksika bo'yicha yaratilgan ilk monografik tadqiqot sanaladi.

Qoraqalpoq tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy leksikaga oid maxsus ilmiy ish sifatida A.Pirniyazovanning 1986-yilda himoya qilingan nomzodlik dissertatsiya ishini ta'kidlash joizdir. Unda qoraqalpoq tili ijtimoiy-siyosiy leksikasining rivojlanish yo'llari, ijtimoiy-siyosiy tushuncha, atamalar yasallishining leksik-semantik, affiksatsiya, sintaktik usullari, tarixiy kelib chiqishiga oid qatlamlari, sobiq ittifoq davridagi materiallar asosida ijtimoiy-siyosiy leksikaning rivojlanish bosqichlari o'rganilgan. Qoraqalpoq tilidagi ijtimoiy-siyosiy atamalarning rivojlanishini muallif uch bosqichga ajratib ko'rsatadi. Birinchi bosqich 1924- yildan 1940-yillar oralig'i, ikkinchi bosqich 1940-1960-yillar oralig'i, uchinchi bosqich 1960-yildan hozirgi davrga qadar paydo bo'lgan ijtimoiy-siyosiy leksika.[8]

Qolaversa, A.Najimovning "Mustaqillik yillarida qoraqalpoq tili ijtimoiy-siyosiy leksikasining rivojlanishi" [9] deb nomlangan (PhD) dissertatsiyasida qoraqalpoq tiliga mustaqillikdan keyin o'zlashgan, paydo bo'lgan ijtimoiy-siyosiy leksika va uning tadqiqiga bag'ishlangan ishni alohida ta'kidlash joiz.

Natijalar va muhokama. Turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek va qoraqalpoq tillarida ijtimoiy-siyosiy leksikaning shakllanishi va rivojlanishi uzoq tarixiy davrlarni o'z ichiga oladi. Bu tillarda qo'llaniladigan ijtimoiy-siyosiy leksikaning ba'zilar qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda uchraydi. XVIII-XX asrlarga oid qoraqalpoq yozma yodgorliklarida ijtimoiy-siyosiy leksikaning ancha shakllanganligi kuzatiladi. Ijtimoiy-siyosiy leksikaning asosiy qatlamini turkiy tillar uchun mushtarak, shuningdek, qoraqalpoq tiliga oid so'zlar qatlami tashkil qiladi. O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi ijtimoiy-siyosiy leksikaning boyishida xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar qatlami muhim o'rin tutadi. Ayniqsa so'nggi yillarda globallashtirish jarayoni bilan bog'liq boshqa tillardan ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalash maqsadida so'z o'zlashtirish hodisasining faollashganligi kuzatiladi. Quyida o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi ijtimoiy-siyosiy sohaga doir ba'zi zamonaviy so'zlarning izohini keltirishni o'rinli deb topdik.

Brifing – (*ingl. briefing* – "yo'l-yo'riq", "qisqa, qisqacha xulosa") davlat boshqaruv organlari va ommaviy-axborot vositalari xodimlari ishtirokidagi davlat ahamiyatiga molik uchrashuv, yig'ilish. Bu so'zni matbuot anjumanidan farqlash lozim. Brifingda, asosan, bir mutasaddi shaxs tomonidan tegishli masala haqida ma'lumot beriladi va bu belgilangan qisqa muddatda (odatda 5-10 daqiqa) amalga oshiriladi. Brifingda tegishli masala yuzasidan mutasaddiga savollar berilmaydi. Agar ma'lumotda tushunarsiz holat yuzaga kelsagina istisno tariqasida 1 yoki 2 savol berilishi mumkin.

Matbuot anjumani ham davlat organlari yoki biror tashkilot vakillari bilan ommaviy axborot ositalari xodimlari o'rtasidagi ma'lum masalaga bag'ishlangan uchrashuvdir. Matbuot anjumani brifingdan farqli o'laroq bir necha mutasaddi ishtirokida 1-2 soat, ba'zida undan ham ko'proq vaqt davom etishi mumkin. Unda ommaviy axborot vositalari xodimlari tomonidan beriladigan savollar soniga cheklov qo'yilmaydi. Ular savollariga batafsil javob olishlari mumkin.

Viza – (*lot. "Ko'rilgan"*) bu so'z o'zbek va qoraqalpoq tillarida 2 xil ma'noda qo'llaniladi: 1) biror davlatga borish, u yerda yashash va uning hududidan o'tish uchun tegishli mahkama tomonidan pasportga

qo'yiladigan maxsus ruxsat belgisi; 2) lavozimli shaxs tomonidan qandaydir hujjatga uning haqiqiyligini, tog'riligini tasdiqlovchi va huquqiy kuch beruvchi imzo yoki belgi.

Advokatura – advokatlik faoliyati bilan shugullanuvchi shaxslarning mustaqil, ko'ngilli, kasbiy birlashmalarini o'z ichiga oluvchi huquqiy institut.

Advokatura – advokatlik iskerlik penen shugullanuvshi shaxslarning erkin, kengilli, kasbiy birlashtirilgan o'z ishini aluvshi huquqiy institut.

Arenda – [po/.arenda < lot.arrendare - kiraga, ijaraga bermoq] q. ijara.

Arenda – [po. arenda < lat. arrendare - kireyge, kireyge beriw] q. Kirey.

Attestatsiya – [tot. attestatio – guvohlik berish; guvohnoma] xodim, tinglovchilarning, o'qituvchilarning va o'quvchilarning bilim darajasini belgilash; mahsulot, ish o'rinlari sifatini aniqlash.

Attestatsiya – [lat. attestatio – guvohlik beriw, guvohlik] xizmatker, tashkilotlarning bilim darajasini belgilash, onim, jumlasidagi ularning sapsini aniqlash.

Baron – [lot baronis - anqov, yollanma askar] O'rta asrlarda Garbiy Yevropa zodagonlari, dvoryanlarining grafdan past unvoni va shunday unvon olgan kishi.

Baron – [lat baronis - anqov, jallanba asker] orta asrlarda batis Evropa aqsuyekleri, dvoryanlarining grafdan tomen atagi ham usunday ataq olgan adam.

Baynalmilal – [a. – millatlararo] millatlararo, mamlakatlar o'rtasidagi munosabatga doir.

Baynalmilal – [a. – millatlararaliq] Millatlararaliq, mamlakatlar ortasidagi qatnashlarga baylanishi.

Bodykamera – [ingl. body-tana, camera-kamera] yo'l-patrul xizmati vakillariga xizmat paytida shaffoflikni ta'minlash, noxush holatlarning oldini olish va voqelikka real yondashuvni ta'minlash uchun tanaga o'rnatiladigan kamera turi.

Bodykamera – [ingl. Body - dene, camera - kamera] jol-patrul xizmati vakillariga xizmat vaqtida ashkaraliqu ta'minlanish, kengilsiz jagdaylarning aldin aliv ham vaqiyaliqqa real qaravdi ta'minlanish ushin denege o'rnatiladigan kamera turi.

Bosqichma-bosqich o'tish – jamiyat taraqqiyotining, ya'ni uning bir sifat holatidan ikkinchi sifat holatiga o'tishining asosiy tur va shakllaridan biri.

Basqishpa-basqish o'tiw – jamiyat ravajinin yagniy onin bir jagdaydan ekinshi jagdayga o'tiwinin tiykaragi tur ham formalaridan biri.

Briefing – [ingl. briefing - yo'l-yo'riq < brief - qisqa, qisqacha xulosa] rasmiy shaxslarning ommaviy axborot vositalari vakillari bilan ularga rasmiy nuqtayi nazarini bildirish yoki rasmiy xulosalarni qisqacha bayon etish maqsadidagi uchrashuvi.

Briefing – [ingl. briefing – jol-joriq < brief - qisqa, qisqasha juvmaq] rasmiy shaxslarning galaba xabar qurallari vakillari menen olarga rasmiy kuzqarasini bildiriv yaki rasmiy juvmaqlarin qisqasha bayan etiv maqsetindegi ushirasivi.

Broker – [ingl. broker – o'rtada turib vositachilik qiluvchi, dallol, makler] fond, tovar va valyuta birjalarida bitimlar tuzish chog'ida vositachilik bilan shug'ullanuvchi ayrim shaxs yoki firma.

Broker – [ingl. broker – ortada turiv daldalshiliq etivshi, daldalshi, makler] Fond, tovar ham valyuta birjalarida pitimler duziw vaqtinda daldalshiliq penen shugullanuvshi ayirim shaxs yaki firma.

Byuro – [fr. bureau – devonxona, idora] biror tashkilot, jamiyat, muassasada muayyan ishni olib borish maqsadida saylanadigan yoki ta'sis etiladigan kollegial organ; shu organ o'tkazadigan majlis. *Masalan: Majburiy ijro byurosi.*

Byuro – [fr. bureau – kense, kancelyariya] Bir sholkem, jamiyat, basqarmada belgili jumisti aliv bariw maqsetinde saylanadigan yaki tayinlanadigan kollegial organ; sol organ otkeretadigan majilis. *Misali: Majburiy orinlaw byurosi.*

Byurokratiya – [fr. bureausratie < bureau - devonxona, idora - yun. kratos - qudrat, hokimiyat] rasmiyatchilikka asoslangan boshqaruv guruhi, ma'muriyat tizimi.[11]

Byurokratiya – [fr. bureausratie < bureau - kense, - gr. kratos - qudiret, hokimiyat] rasmiyatshiliqqa tiykarlangan basqariv topari, hakimshilik sistemasi. Bunday yangi terminlarni yana davom ettirish mumkin.

Xulosa. Umuman olganda, ijtimoiy-siyosiy leksika jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarning, boshqaruv siyosati jarayonlari bilan bevosita bog'liq. O'zbek tilidagi bu terminlar qoraqalpoq tilida shunday ma'noni anglatadi. Bunga sabab ikki tilning mushatakligidan, qavm-qarindosh ekanligi va til siyosatining ikki til uchun ham birdek amal qilishidir. Terminlar o'rtasidagi farq faqat fonetik jihatdangina biroz o'zgarishga uchrashi mumkin lekin anglatadigan tub ma'nosida katta farq kuzatilmaydi.

Sobiq ittifoq davrida rus tili va rus tili orqali ijtimoiy-siyosiy leksemalarning o'zlashishi jadal tus oldi. Mustaqillik davrida o'zbek tili orqali arab-fors tillari, ingliz tili orqali boshqa hind-evropa tillaridan ijtimoiy-siyosiy leksemalar qoraqalpoq tiliga o'zlashishi faollashib bormoqda. O'zbek va qoraqalpoq tillaridagi ijtimoiy-siyosiy leksikani qo'llashda variantlilik, shuningdek, tilimizning ichki manbalari asosida yangi

leksemalarni hosil qilishdan ko‘ra tilimizda muqobili mavjud bo‘lishiga qaramasdan boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish faktlari uchraydi.

Bizningcha, ijtimoiy-siyosiy leksikaning paydo bo‘lishida ichki imkoniyatlar asosida so‘z yasallishiga alohida e‘tibor qaratish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиев Ш. Ўзбек тилига давлат тил мақоми берилганлигига 30 йил бўлишига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 2019. – 22 октябрь. – № 218 (7448).
2. Одиқориев Х. Сиёсатшунослик.-Тошкент.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 1992. – 136 б.
3. Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. – М.: Наука, 1989. – 32 с.
4. Н. Dadaboyev. O‘zbek terminologiyasi. – Т.: “Nodirabegim”, 2020.
5. Тўрахожаева А. Мустақиллик шароитида ўзбек тили ижтимоий-сиёсий лексикасининг тараққиёти., ф.ф.н., дисс.автореферати. – Тошкент.: 2012. – 3 б.
6. Бельчиков Ю.А. Общественно-политическая лексика в сочинениях В.Г.Белинского 40-х годов: Автореф. дисс. канд. фил.наук.-Москва.: 1954. – 16 с.
7. Лейберова Н. Терминология государственного устройства в современном русском языке: Автореф. дисс. канд. фил.наук. – Ленинград.: 1984. – 26 с.
8. Пирниязова А.К. Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском литературном языке: Автореф. дисс. канд. фил.наук. – Ташкент.: 1986. – 9 с.
9. Нажимов А. Мустақиллик йилларида қорақалпоқ тили ижтимоий-сиёсий лексикасининг ривожланиши. (PhD). дисс.автореферати. – Нукус.: 2021.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли // Мадвалиев А. таҳрири остида. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. Ж.3. Н-Тартибли. – Б. 495.
11. Madvaliyev A. va b. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug‘ati. –Toshkent, 2021. – 28 b.
12. Pirniyazova A., Smetullaeva Sh. Qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik-siyasiy terminler sózligi. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2018. – 56 b.

NABI JALOLIDDIN IJODIDA URUSH MAVZUSI

Abdurahimova Manzura Shokirjon qizi

Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada adabiyotshunoslikda urush mavzusi va uning Nabi Jaloliddin ijodidagi o‘rni urush aks etgan asarlar misolidagi tahlil qilingan. Shuningdek urush mavzusidagi psixofiziologik holat va badiiy mahorat masalasi haqidagi nazariy fikrlar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: psixologiya, psixofiziologiya, jest, mimika, obraz, ruhiyat.

Kirish. XX asr qissachiligida urush mavzusi aks ettirilgan talay asarlar yaratilganiga guvoh bo‘lamiz. Shunday ekan, psixologik va psixofiziologik tasvir yaratish mahorati qissa janrida ham roman kabi keng imkoniyatlarga ega deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotshunos olimi U.Rasulovning fikriga ko‘ra, “Urushni haqqoniy tasvirlash, uning tuganmas asoratini anglatish lozim edi. 1920-30-yillarda birodarkushlik jangida bosmachi, ya’ni yerli xalqni qora kuch sifatida tasvirlashga e‘tibor qaratildi. Ikkinchi jahon urushi mavzusidagi asarlar yaratilib, bunda shijoatli, mard askarlar jasorati madh etildi”. [1] Ikkinchi jahon urushi mavzusidagi asarlar yaratilib, bunda adabiyotshunos N.Bekmirzayev bu masalada quyidagicha fikr bildiradi: “...hujjatli proza aniq faktlar yig‘indisigina bo‘lib qolmay, balki real voqealar, real kishilar taqdirini realistik tarzda ifodalovchi, tipiklashtirib va individuallashtirib beruvchi to‘la huquqli badiiy asar sirasiga kiradi”.

Olim hujjatli proza namunalarini ham badiiy asarlar sirasiga kiritar ekan, obrazlilik xususiyatiga asoslanadi. N.Bekmirzayevning fikriga asoslangan holda, real obrazlar vositasida voqelikni tipiklashtirib aks ettirish xususiyatini inobatga olsak, biz obyekt qilib olgan asarlar ham urush mavzusini to‘laqonli aks ettirgan sof badiiy asar hisoblanadi. Bu davrda hukmron siyosiy tuzum mafkurasi har qanday voqelikni ham o‘z maqsadiga yo‘naltira oldi. Bu, ayniqsa, adabiyotda o‘z aksini topdi. Sho‘ro davri adabiyotida mehnat mavzusi bilan birga urush mavzusi ham yetakchi bo‘ldi. Urush qissalarida aqliy bilimdan ham ko‘ra hissiy bilim sifati kuchliroq bo‘ladi. Hissiyot va sezgilar orqali tasvirlangan badiiy asar kitobxon shuuriga tezlik bilan yetib boradi. Bunda jest va mimikalar muhim rol o‘ynaydi. Nabi Jaloliddinning qissa va hikoyalari

ham afg'on urushi epizodlari o'ziga xos yo'sinda talqin etilgan. Albatta, bu adib asarlarida ham asosiy qahramon muallifning o'zi, lekin voqealar ko'pincha uchinchi shaxs tilidan bayon etiladi. "O'limning rangi" qissasida falsafiylik hayot haqiqatlari bilan uyg'unlashgan holda muallif badiiy-estetik maqsadini ochib berishga xizmat qilgan. Qissa qahramoni Abduqodir urush olovlarida toblangan, qat'iyatli, jasur, mehribon do'st, adolatsizliklarga nisbatan murosasiz, o'z qadrini biladigan yigit bo'lsa-da, ba'zan voqealar rivojini o'zgartirib yuborishga qurbi yetmaydigan, afg'on xalqiga ich-ichidan achinsa-da, uning qismatidagi fojialarni to'xtatib qolishga qurbi yetmaydigan oddiy jangchi. Bu hol uni ko'pincha, iztirobga soladi. Ba'zan sho'ro askarlari va zobitlari tomonidan qilinayotgan yovuzliklarga befarq qarab turolmasa-da, asardagi qator epizodlarda o'zining chorasizligidan o'kinadi.

Tahlil va natijalar. Nabi Jaloliddin sermahsul yozuvchilardan biri bo'lib, uning har bir yangi asarida noodatiy mavzular kuzatiladi. "Jallod ayol" nomi bilan nashr etilgan romani ham ana shu kitoblarning davomidir. Asarni o'qir ekansiz, unda hayratga tushishingiz, qarama-qarshi hislar tug'yoni tuyishingiz mumkin. Asar hazrati inson har qanday sharoit va holatlarda ham inson bo'lib qolishga majbur ekani, buning uddasidan ming bir mashaqqat bilan bo'lsa-da, albatta, chiqishi lozimligini o'rgatadi. Unda 36 yil o'lim jazosini ijro qiluvchi vazifasida ishlagan ayol hikoyasi bayon qilinadi. Asar mutolaasiga kirishdan oldin uning nomini ko'rishingiz bilan o'zingizga bir qancha savollar bera boshlaysiz. Nimaga ayol kishi Jallod? Chindan ham bo'lgan voqeami bu? kabi. To'g'ri tarixda "Jallod ayol"lar bo'lgan, lekin bizning o'zbek mentalitetida ayol kishi doim ojiza, qotillikdan ko'ra qurbonlikka ko'proq duch kelgan holda tasvirlanadi. Asarni qo'lga olar ekansiz asar qahramoni Jela (Anjelina Xvan) haqidagi voqealar bir-biriga ulanib, kitobxonda katta qiziqish uyg'otadi va qalbidagi tuyg'ularini junbishga keltirib yuboradi. Muallif afg'on urushini ko'rgan ekanligini ko'p bor tilga oldik, balki shuning uchun ham urush davri va undan keyingi xalqimiz boshidan o'tkazgan kunlarni kitobxon ko'z oldiga jonli tarzda olib kelib bera olgan. Mazkur asar ham urush davri bilan bog'liq bo'lib Anjelinaning urushdan keyingi davrdagi beg'ubor bolaligi-yu, ana shu beg'uborlikning davomli bo'lishiga nuqta qo'ygan Rinat hamda Turdining qilmishlari va bu orqali Anjelinaning jallodlikni kasb qilib tanlashigacha bo'lgan voqealar tasviri muallif tomonidan ishonarli tarzda ochib berilgan. Anjelina urush davrida barcha bolalar kabi ota-onasidan ayrilib, birgina akasi Leonid bilan O'zbekistondagi detdom (mehribonlik uyi)ga kelib qolgan. Ikki aka-singil bir biriga mehribon suyanchiq bo'lib yashashar, ular hatto ota-onalarini ham eslay olishmaydi. Millati koreys ekanini ham keyinchalik bilib olishgan. Ular o'z ota-onalari borligini his qilishni juda xohlashardi.

Bu gaplarni qo'y! – Leonid gitarasini ting'irlatarkan, asosiy binoga tikilib qoldi.

Singil indamay pechenye yamlardi.

Jela, – dedi akasi allaqanday mayin kuyni barmoqlaridan uchirib. Bizning ham ota-onamiz, uyimiz bo'lganmikin – a?!

Jelaning jag'i tindi-da, akasiga mungli boqarkan, beixtiyor ohang og'ushiga singdi.

Endi-chi, endi bo'larmikin, aka?! – deya kuyning to'xtamasligini istadi.

Lyonya uning gapini eshitdi, ammo parvo qilmay, sozini avjlantirdi. Ortidan yoqimli ovozda ruscha qo'shiq kuylay boshladi:

Uchib ketar turnalar axir,

Biz qolamiz mahzun, ko'zda yosh.

Socha boshlar ayozlar qahr,

Uzoqlashar bizlardan Quyosh

Qayda badar ota-onamiz?

Biz ohlari samolardamiz! [2]

Asar bosh qahramoni Anjelinaning akasi bilan bo'lgan suhbatda ular xarakteriga xos holatlarni ko'rishimiz mumkin. Uning akasi Leonidga ota-onamiz bo'larmikan, deya mungli boqishida psixofiziologik holat bor. Pecheniy iste'mol qilayotgan Jelaning tasvirida yozuvchi mimikadan o'rinli foydalanadi. Akasining armon, orzular to'la tushkun kayfiyatdagi gapidan Jelaning holatida darhol o'zgarish yuz beradi. Uning pecheniy chaynayotgan jag' harakati to'xtab, ko'z qarashlarida ham o'zgarish bo'ladi. Bu ikki holat Jelaning ichida yuz berayotgan ruhiy iztiroblarning belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Anjelina yoshroq bo'lsa ham undan biroz katta bo'lgan va ota-ona, Vatan kabi tushunchalarning qadrini anglay boshlagan akasining iztiroblariga sherik bo'la oladigan ongga ega edi. Akasi bergan savol Anjelinaning ham murg'ak qalbida paydo bo'la boshlagan, urushning qahrli zahrini seza boshlagandi. Ana o'sha psixologik holatlar Anjelinadagi mimika ifodasi orqali ta'sirli tasvirlangan.

Xulosa. Barchaga ayonki, mimika va til orqali ifodalanmaydigan boshqa holatlar shaxsning ontogenez jarayonida o'zlashtiriladigan noverbal xatti-harakatlari sifatida vizual (ko'z bilan ko'rsa bo'ladigan) harakatlardan ko'ra ko'proq ahamiyatga ega tizimlardan hisoblanadi. Inson mimikasi, gavda holati, ma'nodor ishoralari to'plami hamda hislari ifodalashdagi tug'ma belgilari kabi asosiy mimik kartinalarning

baynalminal xarakterga ega ekanligi noverbal tilning nutqiy faoliyatdan ustuvorligini ta'minlaydi. Insonda dabdurdan amalga oshadigan noverbal o'zini tutish madaniy, muayyan guruhga doir, situativ uyg'unlikka asoslanadigan va avvaldan o'rgatilmasa bo'lmaydigan ramziy mimika, imo-ishora, alfoz (poza) va talaffuzlar bilan paydar-pay to'lishib boradi. Noverbal o'zini tutishning mazmuni, shakli, tarkibi va ahamiyatli jihatlari ko'p asrlik muomala amaliyoti bilan xarakterlanadi.

Ayniqsa, urush mavzusida yaratilgan asarlarda psixologizm muhim tushunchaga aylandi. Bunday asarlarda insonning ruhiy kechinmalari yaqqol ko'rinadi. Urush ishtirokchisi bo'lgan qahramon ruhiyatidagi psixologik holatlarni tadqiq etish orqali badiiy adabiyotda bu muammoning turli xil yo'nalishlarini o'rganishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulova U. XX as o'zbek qissachiligi (poetic izlanishlar va taraqqiyot omillari) –Toshkent: “Qamar media” nashriyoti, 2020. – B.87
2. Jaloliddin N. Jallod ayol. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.

BOLALAR O'YINLARI ORQALI ADABIYOTNI O'QITISHDA LINGVOMADANIY YONDASHUVNI TATBIQ ETISH

Adizova Obodon Istamovna
Buxoro davlat universiteti
f.f.d.(DSc), professor

Annotatsiya. Maqolada adabiyotshunoslikka ko'p madaniyatli yondashuvni integratsiya qilish bugungi globallashuv sharoitida ta'limda dolzarb va ilmiy jihatdan asoslanganligi haqida fikr bildirilgan. Xususan, bolalar o'yin folklori boyligi va mavzuiy rang-barangligi bilan folklorshunoslikda muhim o'rin egallashi ta'kidlangan. Har biri o'ziga xos xususiyati, genezisi, an'anaviylik asoslari, ijro etilish tarzi, badiiyati, obrazlar olami, motivlar strukturasi kabi jihatlari ochib berilgan. Bolalar folklori kichkintoylar olami bilan kattalar dunyosining uyg'unlashuvida yuzaga kelgan o'yinlar, qo'shiqlar va musiqali poetik janrlarning butun bir tizimi tarzida tarkib topganligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: adabiyotshunoslik, madaniyat, yondashuv, integratsiya, globallashuv, ta'lim, ilmiy, bolalar o'yin folklori, mavzuiy rang-barang, folklorshunoslik, o'ziga xos xususiyati, genezisi, an'anaviylik asoslari, ijro etilish tarzi, badiiyati, obrazlar olami, motivlar strukturasi, bolalar folklori, kichkintoylar uyg'unlashuvi, o'yinlar, qo'shiqlar, musiqali poetik janr.

Kirish. XXI asrda global madaniy jarayonlar ta'lim sohasida yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Xususan, adabiyotshunoslik fani nafaqat til va adabiyot bilimlarini, balki o'quvchilarda boshqa madaniyatlarni anglash, hurmat qilish va taqqoslash qobiliyatini ham shakllantirishi kerak. Ko'p madaniyatli yondashuv (multicultural approach) adabiyotni faqat badiiy asar sifatida emas, balki madaniy kodlarni o'z ichiga olgan axborot manbai sifatida tahlil qilishni nazarda tutadi. Mazkur maqolada adabiyotshunoslikka ko'p madaniyatli yondashuvni integratsiya qilish usullari, ularning metodik jihatlari va ta'lim jarayonidagi ahamiyati yoritib beriladi. Shuningdek, bu mavzu bolalar o'yinlari orqali adabiyotni o'qitish jarayonida lingvomadaniy, til va madaniyatni bog'lab o'rgatishni tadbiq etish metodlarini qamrab oladi. Ayniqsa, o'yinlar orqali adabiy obrazlar, xalq og'zaki ijodi yoki zamonaviy bolalar adabiyotini o'rgatish, bu jarayonda o'quvchilarda tilni bilish, madaniy bilim, va emotsional intellektni rivojlantirish, adabiyotshunoslikka ko'p madaniyatli yondashuvni integratsiya qilish orqali adabiyotshunoslik va lingvomadaniy yondashuvning metodik jihatlari ochib beradi.

Adabiyotshunoslikka ko'p madaniyatli yondashuvni integratsiya qilish bugungi globallashuv sharoitida ta'limda dolzarb va ilmiy jihatdan asoslangan masaladir. Jumladan, fransuz va o'zbek xalq bolalar folklori namunalari, xususan, bolalar o'yin folklori boyligi va mavzuiy rang-barangligi bilan folklorshunoslikda muhim o'rin egallashini ta'kidlash joiz. Har biri o'ziga xos xususiyati, genezisi, an'anaviylik asoslari, ijro etilish tarzi, badiiyati, obrazlar olami, motivlar strukturasi kabi jihatlari bilan alohidalik kasb etadi. Bolalar folklori kichkintoylar olami bilan kattalar dunyosining uyg'unlashuvi oqibatida yuzaga kelgan o'yinlar, qo'shiqlar va musiqali poetik janrlarning butun bir tizimi tarzida tarkib topgan. Uni yaratishda kattalar ham, bolalar ham birdek hissa qo'shishgan. Har doim xalq o'yinlari, milliy o'yinlar, bolalar o'yinlari yosh avlodni tarbiyalashda “hayot maktabi” vaifasini o'tagan. O'yin – turli ifodali vositalar bilan ma'lum qoida yoki oldindan kelishilgan shartlar asosidagi aqliy va jismoniy musobaqalar, bellashuvlar, tafakkur bahslari va ijrochilik talablaridan vujudga kelgan milliy qadriyat hisoblanadi. Bolalar o'yinlari kishiga o'zgacha xushkayfiyat ulashadi, insonning ruhiyatiga ijobiy ta'sir etadi. U bolalarning jismoniy,

aqliy, axloqiy rivojlanishida, kuchli, chaqqon, topqir, farosatli, mard insonlar bo'lib kamol topishida katta ahamiyat kasb etadi. Bolalar o'yinlari qadimiy madaniyatning go'zalligini namoyon etuvchi bir ko'zgudir.

Bolalar o'yinlarining barchasi milliy va qadimiy bo'lib hisoblanadi. XVII asrga oid qo'g'irchoqlar, pierrotlar, arlekinlar va kolumbinlar bugungi kunda adabiyotshunoslikda "zoologik roman" deb ataladi, chunki ko'p o'yinlarning qahramonlari hayvonlar bo'lgan. Shuning uchun Kipling, Pergaud, Kolett ertaklari va La Fonten masallari bolalar uchun juda qiziq bo'lib hisoblanadi. Chunki ular bolalarning tasavvurlarini orttiradi va ularni hayajonga soladi.

O'zbek bolalar o'yin folklorini to'plash, nashr etish va tadqiq qilishda G'.Jahongirov, O.Safarov, Sh.Galiyev, S.Avezov, H.Ro'zimetov, N.Safarova, Sh.Turg'unov, N.Adizovalar yaratgan tadqiqotlar mavjud. [1,3,4,5,6,7] Kuzatishlarimiz natijasida o'zbek va fransuz bolalar o'yinlari orasida nomi va sujeti o'xshashlari borligi aniqlandi.

Abu Ali ibn Sino o'zining "Tib qonunlari" asarida kurash va jismoniy mashqlarning kishi badantariyasidagi o'rni, o'yinning shifobaxsh xususiyatlari haqida to'xtalgan. Kaykovus, Umar Hayyom, Abulqosim Firdavsiy, Beruniylar chavgon, nard, shaxmat, tirandozlik, qilichbozlik, chavandozlik, milliy yoshlar o'yinlari xususida yozib qoldirishgan. Navoiy asarlarida bayramlar, tantanalar, to'ylar munosabati bilan tashkil etilgan o'yinlar haqida ko'pgina ma'lumotlar bor. Ularda o'yinlarning uyushtirilishi, ijrochilari, o'tkazish qoidalari bayon etilgan. Milliy o'yinlar tarixini o'rganishda Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'utit turk" asarining o'rni beqiyos. Asarda xalq o'yinlarining bir yuz ellikdan ziyod turi tilga olingan. Jumladan "qorang'uni" (qorong'ida qo'rg'on olish), "bandol" (asir olish), "o'tish-o'tish" (davra o'yini), "chavgon" (to'p o'yini), qilichbozlik, nayzadorlik va boshqa o'yinlar haqida ham ma'lumot beriladi. Lug'atda izohi berilgan o'yinlarning bir nechtasi hozirgi kunda ham bolalar uchun qiziqarli mashg'ulot sanaladi. "Alpomish" dostoni ham xalq o'yinlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Unda kurash, ot poygasi, uloq, nayza sanchish, kamondan o'q otish, qilichbozlik, merganlik kabi o'yinlar negizida mardlik, jangovarlik, oriyat, matonat, ma'naviy va jismoniy komillik kabi fazilatlar o'z ifodasini topgan.

Doimiy o'tkaziladigan o'yinlar bilan birga har bir faslga xos o'yinlar ham mavjud. Masalan, bahorda daraxtlar uyg'onib, tollar kurtak chiqarganda – "tol bargak", dala gullari ochilganda gul o'yini, pishiqchilik paytida danak, yong'oq o'yinlari, arg'imchoq uchishlar sevib o'ynalgan. Kech kuz, qishda yog'ingarchilik boshlanib, yer yumshaganda qoziq, oshiq, tosh o'yinlar odat tusiga kirgan. Qor yoqqanda "qorxat", "qorbo'ron", yomg'ir yoqqanda "yomg'ir yog'aloq", kuchli shamol esganda "bo'ron-bo'ron", sovuq o'z kuchini ko'rsatganda barcha sandal atrofida yig'ilib "topishmoq top", "tez aytish", "kim aytdi" kabilar o'ynalgan. Kech kuzdan to bahorgacha "uloq-ko'pkari" musobaqalari o'tkazilgan. Bayram kunlari varrak uchirish, halinchak uchish kabi turli o'yinlar o'ynaladi. Dala-yu qirlarda, bog'-u rog'larda xalq sayillari qizigandan qiziydi.

O'zbek xalq milliy harakatli o'yinlarida juda ko'p qoida va me'zonlar, jumladan: o'yin boshlash uchun bolalarni chaqirish va to'plash, qura tashlash, o'yinni tamomlash, rag'batlantirish, taqdirlash, jazolash va boshqalar ayrim hollarda o'zgarishlarga duch kelgan. Buning ham ijobiy, ham salbiy tomonlari bo'lgan, albatta. Ijobiy tomoni harakatli o'yinlar terminologiyasi turli milliy va baynalmilal so'zlar hisobiga boydir. Salbiy tomoni, shu xalq yaratgan o'yinlardagi milliylik bo'yog'i o'zgaradi, ohori to'kilib, ko'pgina o'yinlar umumiylik sifatini kasb etadi. Bu esa shu xalq urf-odati, udumlari, madaniyatining tabiiyligiga putur yetkazildi degan so'zdir. Yoki buni xalqning ma'naviyati, qadriyatini yo'qotishdagi ilk qadamlardan biri deb tushunsa ham bo'ladi. Hozirgi kunda xalqimizning barcha jabhalardagi madaniy merosini, ma'naviyatini, madaniyatini tiklashimiz va uni rivojlantirishimizni o'z oldimizga qo'ygan asosiy vazifalarimizdan biri deb qarashimiz kerak. Shuningdek, xalq milliy harakatli o'yinlari, raqslari va sport turlari singari o'zining bitmas-tuganmas bilim va tajriba sarchashmasiga ega. Shu boisdan milliy harakatli o'yinlarni o'rganish, keng jamoatchilik asosida tadqiq etish, ularni o'quvchilarning jismoniy madaniyati jarayoniga tadqiq etish ayni muddaodir. Bu o'yinlarni yangi pedagogik texnologiyalar asosida bolalarga o'rgatish orqali ularning til boyligini oshirishga hamda milliy madaniyatini rivojlantirishga e'tibor qaratgan bo'lamiz.

Ayniqsa, harakatli o'yinlarni tashkil qilish va o'tkazishning o'ziga xos tomonlari mavjud. Shuning uchun har bir o'yinning nozik tomonlarini bilishning ahamiyati kattadir. O'yinning bolalarni o'yinga chaqirish va to'plash, o'yinni boshlash uchun qura tashlash, o'yinni tamomlash kabi o'yin mazmunini to'liq ochib beradigan o'ziga xos xususiyatlarini bilmasdan turib sog'lomlashtirish, ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni, jismoniy sifatlar (tezkorlik, chidamlilik, kuch, chaqqonlik va boshqalar)ni tarbiyalab bo'lmaydi. Xalqning mehr qoni bilan yaratilgan har bir o'yini, o'yinning umrboqiyligi, unga qanday munosabatda bo'lishiga ham bog'liq. Binobarin, o'yin har bir xalqning qalb ohanglari, xayol-o'ylari, tashvish va quvonchlarini, turmush tarzini, xususiyatlarni belgilaydi. Uni saqlab, e'zozlab, me'yoriga yetkazib o'ynab bilish faqat shu xalq vakillarigagina xosdir. Birorta millat o'zgalari o'yinini, ularchalik zavq-shavq bilan, ko'tarinki ruh bilan o'ynay olmaydi. Sababi, har bir millat o'ziga xos uslubga, xususiyatga ega. Bu esa shu millatga ona tabiat

tomonidan berilgan in'omdir. Uni ko'r-ko'rona o'zgartirish mumkin emas, o'zgartirishlarni turmushning o'zi taraqqiyot, rivojlanish, turmush tarzidan kelib chiqib kiritib boradi.

Fransuz bolalar o'yinlari va o'yinchoqlarini o'rganish ancha uzoq o'tmishga borib taqaladi. Fransuz etnografi, folklorshunos olim Arnold Van Genneppning folklor tarixiga oid materiallarni to'plashda, folklorshunoslikning yangi tarixini yaratishda juda katta xizmati singgan. Olim ta'kidlaganidek, etnograflar uzoq vaqt davomida Yevropadagi ko'plab qishloq o'yinlari, eski marosimlarning qoldiqlari ekanligini ko'rsatib o'tishgan. Ammo bu har bir holatda alohida hal qilinishi kerak bo'lgan murakkab muammoning faqat bitta jihati bo'lib hisoblanadi.

Fransuz o'yinlari hissiy o'yinlar va intellektual o'yinlarga bo'linadi. Ular yana umumiy yo'nalishlar bo'yicha quyidagicha tasniflanishi mumkin:

- birinchisi – ko'rish bilan bog'liq o'yinlar (yashinmachoq);
- ikkinchisi – eshitish bilan bog'liq o'yinlar (jumboq, topishmoqlar aytishuvi);
- uchinchisi – mushak o'yinlari;
- to'rtinchisi – sakrab o'ynaladigan o'yinlar (arg'imchoqdan sakrash);
- beshtinchisi – kurash tushish o'yinlari;
- oltinchisi – sud qilish o'yinlari;
- yettinchisi – qal'ani himoya qilish o'yini va h.k.

Bular orasida suv o'yinlari, xususan, Italiya va Okeaniya orollarida ko'p keng tarqalgan bo'lib, suv ustidagi qadimgi o'yinlar ham davom etib kelmoqda.

Ko'plab jismoniy o'yinlar o'yinchilarning kuchini, muvofiqligini va chidamliligini rivojlantirish uchun ishlatiladi. Ba'zi jamoaviy o'yinlar uchun qoidalar bo'yicha muzokaralar o'yinning o'zidan uzoqroq davom etishi mumkin, chunki bu bilan ijtimoiy ko'nikmalar ham mashq qilinadi.

Bolalar folklori janrlari orasida bolalar o'yinlarining o'ziga xos tabiati, kelib chiqish asoslari, tutgan o'rni, boshqa janrlar bilan genetik aloqadorligi, mavzuiy-shakliy tiplari va xususiyatlarini aniqlash asosida chiqarilgan nazariy xulosalar fransuz bolalar folklori janrlari tizimini yaratishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ularda tevarak-atrof, maishiy turmush, hayvonot olami, o'simliklar dunyosi, odob-axloqqa oid tushunchalar aks ettirilishini, har bir turi o'ziga xos badiiy-estetik vazifa bajarishini turli xil o'yinlar yordamida ko'rishimiz mumkin.

Xulosa shuki, turli xalqlarda uzluksiz har xil o'yinlarni tashkil qilish hamon davom etib kelmoqda. Ularda turli xil xalq qahramonlarining fe'l-atvorlari bolalarning fe'l-atvoridan ko'ra ochiqroq holda ko'rsatilgan. Shunday qilib, qadimgi xalqlar bolalarning ko'plab umuminsoniy o'yinlari orqali ularning otabobolari yashagan davrning urf-odatini, milliy qadriyatini, madaniyatini va intellektual tembrini saqlab qolgan. Bu ularning og'zaki va yozma yodgorliklari boy merosining namunalari ekanligidan dalolat beradi. Jajji odamlar – bolalar o'z fe'l-atvorlariga xos intellektual tembrni o'yinlar vositasida asrab qolishgan.

Xulosa. Fransuz va o'zbek bolalar folklori janrlaridan ijro etilish tarzi, poetik qurilishi, obrazlar va motivlar strukturasi jihatidan o'xshashlari bo'lsa-da, ulardagi biroz farqli tomonlarini ham ko'rib o'tdik. Shuningdek, bu mavzu bolalar o'yinlari orqali adabiyotni o'qitish jarayonida lingvomadaniy, til va madaniyatni bog'lab o'rgatishni tadbiq etish metodlarini qamrab olganligini guvohi bo'ldik. Ayniqsa, o'yinlar orqali o'quvchilarda tilni bilish, madaniy bilim, va emotsional intellektni rivojlantirish, adabiyotshunoslikka ko'p madaniyatli yondashuvni integratsiya qilish orqali adabiyotshunoslik va lingvomadaniy yondashuvning metodik jihatlarini ochib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Курбонова Н. Ўзбек болалар маросим фольклори: Филол. фан номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 13 б.
2. Adizova O.I. . “Француз болалар фольклори тарихи ва унинг шаклланиш омиллари.” ВухDU. uz), 2023. – 35 б.
3. Авезов С. Санама жанри табиати ва бадийати: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент: 2004. – 24 б.
4. Рўзметов Ҳ. Хоразм болалар фольклори: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2005. – 156 б.
5. Сафарова Н.О. Ўзбек болалар ўйин фольклорининг жанрий табиати, генезиси ва бадий хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 2004. – 23 б.
6. Турғунов Ш.Д. Наманган болалар фольклорининг жанрлар таркиби ва локал хусусиятлари: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019. – 52 б.;
7. Адизова Н.Б. Қизиқмачоқларнинг жанрий табиати ва бадийати: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2020. – 17 б.

8. Arnold Van Gennep Le folklore. Croyances et coutumes populaires françaises. Paris: Librairie Stock, 1924, 167 p. Édition complétée le 3 août, 2009 à Chicoutimi, Ville de Saguenay, Québec
9. Dor Remy. Contes et légendes de Turquie. Collection: Aux origines du monde. – Paris, 2002. – 206 p.
10. Dor Remy. “Ecrire l’oral, traduire l’écrit », in: L’écrit et l’oral dans le monde turc et ottoman, REMM n° 75-76, 1996. – 51p.
11. Adizova O. I. The exceptional in the works of Van Gennep. Special issue ijssir april 2023 issn 2277-3630 (online), published by international journal of social sciences & interdisciplinary research., comparative study of literature, comparative linguistics, translation studies, 2023. – 121-126 b.
12. Istamovna A.O. Fransuz va o‘zbek folklorshunosligida marosim folklorining mavzuiy turlari." *international scientific conferences with higher educational institutions*. vol. 1. no. 05.10. 2023.

THE PHENOMENON OF IDEOLOGICAL THREATS IN MODERN SOCIETY REFLECTED IN ASIMOV’S SCIENCE FICTION

Akhmedov Rafael Sharifovich

Senior Lecturer, Gulistan State University

Abstract. *The phenomenon of ideological threats in modern society encompasses a spectrum of challenges to cultural identity, social cohesion, and epistemic integrity. This paper examines the reflection of such threats in the literary works of Isaac Asimov, a prolific science fiction author whose narratives frequently explore issues of belief, manipulation, and the socio-political dynamics of knowledge. Through a qualitative literary analysis grounded in ideological criticism and sociocultural theory, the study demonstrates how Asimov’s fictional worlds act as allegorical mirrors to real-world ideological tensions. Works such as “Foundation”, “The Gods Themselves”, and “The Naked Sun” reveal the author’s nuanced engagement with themes of propaganda, epistemic corruption, and authoritarian control. The findings suggest that Asimov’s literature functions not only as entertainment but also as a diagnostic tool for understanding and resisting ideological manipulation in the 21st century.*

Keywords: *Asimov, ideological threats, science fiction, propaganda, epistemic authority, social cohesion.*

Introduction. Ideological threats – defined as systemic attempts to alter, undermine, or control collective belief systems – represent one of the most pervasive challenges in contemporary society. In an age marked by mass media saturation, algorithmic content filtering, and politically motivated disinformation, the boundaries between truth and narrative are increasingly blurred. The 20th-century science fiction of Isaac Asimov, while rooted in speculative futures, often anticipates such dilemmas, providing a literary laboratory for examining the dynamics of belief formation, manipulation, and resistance.

This article aims to investigate how Asimov’s works reflect and respond to the phenomenon of ideological threats, with particular emphasis on the interplay between knowledge, authority, and social order. Unlike purely political or sociological studies, this analysis takes a literary approach, focusing on the aesthetic, narrative, and symbolic mechanisms by which Asimov engages with themes of ideological control.

By situating Asimov’s fiction within the broader discourse of ideological studies, this research bridges two domains: the critical examination of modern ideological phenomena and the interpretive analysis of science fiction as a socio-political text. Thus, it responds to the need for interdisciplinary perspectives in understanding how literature both reflects and shapes the ideological landscapes of its time.

Literature Review. Scholars have examined ideological threats through multiple lenses, including political science, sociology, and media studies. Herman and Chomsky’s (1988) “Manufacturing Consent” outlines the structural biases of mass media and the ways in which narratives are filtered to serve elite interests. Similarly, van Dijk’s (1998) work on discourse and ideology emphasizes how language structures social cognition, often in ways that reinforce power hierarchies. Contemporary researchers such as Sunstein (2017) and Wardle & Derakhshan (2017) have further analyzed the risks of epistemic fragmentation in the digital era, where falsehoods can propagate rapidly across social networks.

Literary works have long been recognized as critical arenas for ideological contestation. Eagleton (1976) argues that literature is not an autonomous cultural artifact but a product embedded within ideological apparatuses. Science fiction, in particular, has been highlighted as a genre uniquely suited to interrogating societal structures (Suvin, 1979). Freed from the constraints of realism, science fiction allows for the projection of ideological conflicts into alternative worlds, thereby creating cognitive estrangement that invites critical reflection.

Isaac Asimov's oeuvre – spanning novels, short stories, and essays – is deeply concerned with the acquisition, preservation, and application of knowledge. In the Foundation series (1951-1993), for example, the discipline of “psychohistory” serves as both a scientific tool and an ideological instrument, capable of predicting and shaping societal outcomes. Scholars such as Gunn (1982) and Westfahl (2005) have noted Asimov's fascination with the relationship between information and power. His portrayal of galactic empires, isolated research enclaves, and authoritarian regimes mirrors real-world anxieties about epistemic monopolies and the manipulation of truth.

While much has been written about Asimov's scientific optimism and his role in the Golden Age of Science Fiction, fewer studies have explicitly addressed his engagement with ideological threats as a distinct thematic category. Existing criticism tends to focus on technological determinism, character archetypes, or Asimov's narrative style. This paper seeks to fill that gap by providing a sustained, systematic analysis of how ideological threats manifest within Asimov's fictional universes and how these depictions resonate with present-day societal challenges.

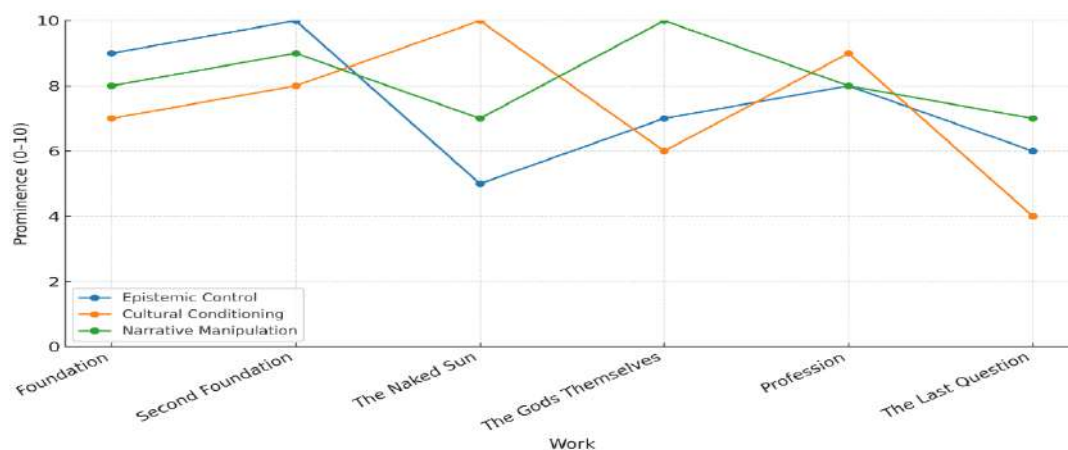
Methodology. This study employs a qualitative literary analysis informed by ideological criticism and sociocultural theory. The approach is interpretive, aiming to identify narrative structures, character dynamics, and thematic elements that reflect the phenomenon of ideological threats in Asimov's works. The research design combines close textual reading with contextual analysis, situating Asimov's narratives within the broader socio-political realities of his time and drawing parallels to current societal concerns.

The corpus consists of selected works by Isaac Asimov where ideological dynamics are particularly prominent: “Foundation” (1951) – depicts the manipulation of societal beliefs through psychohistory; “Second Foundation” (1953) – explores covert control of information and minds; “The Naked Sun” (1957) – examines cultural isolationism and narrative conditioning; “The Gods Themselves” (1972) – reveals scientific consensus and political interference; Selected short stories, including “The Last Question” (1956) and “Profession” (1957), which highlight knowledge control and intellectual stratification.

The analysis is guided by three main dimensions of ideological threats: Epistemic Control – attempts to monopolize or manipulate knowledge; Cultural Conditioning – reinforcement of specific belief systems through social structures; Narrative Manipulation – shaping collective perception through controlled storytelling. These dimensions are applied to the selected corpus to identify how Asimov's works encode, represent, or resist ideological threats.

The research is limited to Asimov's fictional narratives and does not incorporate his nonfiction essays, despite their thematic relevance. Additionally, while ideological criticism can be subjective, triangulation is achieved by cross-referencing interpretations with established scholarship.

Results. Results of the analysis are visualized in the following graph (Picture 1) with the three key dimensions of ideological threats revealed across selected works written by Isaac Asimov.

Picture 1. Dimensions of Ideological Threats across Selected Works of Asimov

1. Epistemic Control. The Foundation series centers on the concept of psychohistory, a predictive science that can forecast large-scale societal developments. The narrative reveals a paradox: while psychohistory can safeguard civilization, it is also an ideological tool controlled by a select few. Hari Seldon's plan is hidden from the masses to prevent deviations, representing both benevolent guidance and authoritarian knowledge hoarding.

In “Second Foundation”, the secrecy becomes more pronounced, with a hidden group actively influencing leaders’ decisions while erasing public awareness of their existence. This depiction aligns with modern concerns over opaque governance, algorithmic decision-making, and elite control of information.

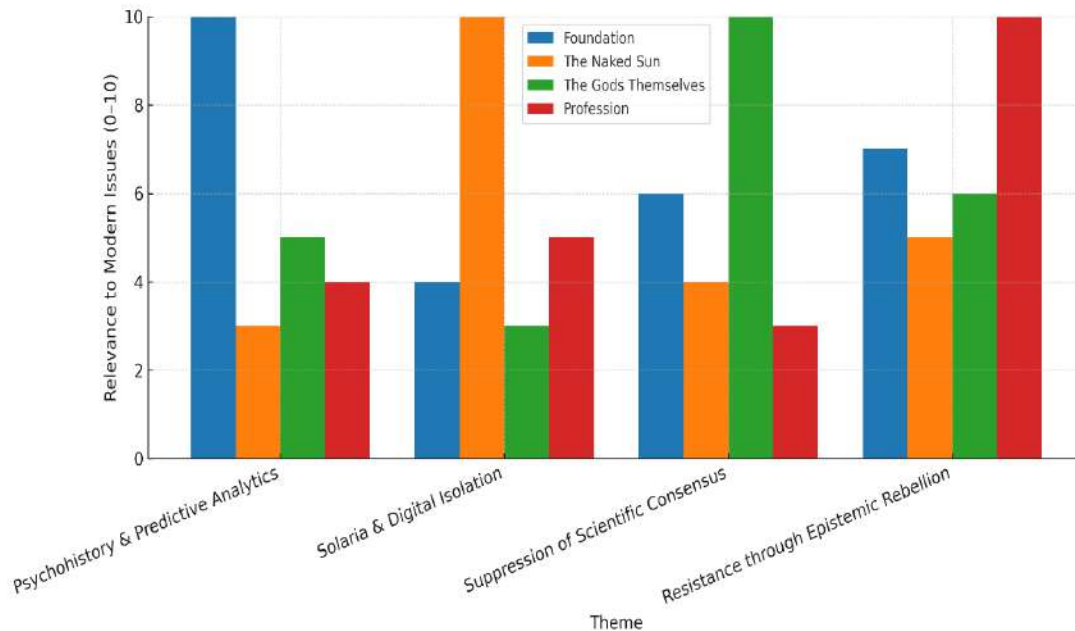
2. Cultural Conditioning. In “The Naked Sun”, the inhabitants of the planet Solaria live in extreme isolation, interacting almost exclusively through holographic projections. This social arrangement fosters deep-seated cultural taboos against physical proximity. Asimov uses this setting to explore how societal norms can be engineered and maintained to serve specific structural purposes. The Solarians’ belief system is not the product of natural evolution but of deliberate cultural conditioning – a hallmark of ideological threats that seek to reconfigure human interaction to maintain power.

3. Narrative Manipulation. “The Gods Themselves” highlights the interplay between scientific truth and political narrative. When scientists discover an inter-universal energy exchange, the implications for long-term planetary stability are ignored in favor of short-term gains. Institutional powers suppress dissenting voices by reframing the issue as politically inconvenient or economically unviable to address. This mirrors modern examples of climate change denial, where evidence is subordinated to dominant economic and political narratives.

4. Personal Dimension of Ideological Threats. In “Profession”, Asimov imagines a world where education and skill acquisition are determined by state-administered neural programming. The protagonist’s deviation from the prescribed path challenges the very foundation of the system. Similarly, “The Last Question” uses cosmic-scale narrative to frame humanity’s enduring quest for knowledge as an act of resistance against entropic decay – an allegory for resisting intellectual stagnation in the face of imposed limitations.

5. Cross-Textual Patterns. Across the corpus, Asimov consistently links ideological threats to the control of knowledge systems. Whether through advanced sciences, cultural norms, or institutional gatekeeping, his works underscore the fragility of epistemic integrity and the societal consequences of its erosion.

Discussion. The following graph (Picture 2) shows how different Asimov works parallel modern ideological threats.

Picture 2. Parallels between Asimov’s Works and Modern Ideological Threats

1. Asimov’s Fiction as Ideological Cartography. Asimov’s works operate as intricate maps of ideological landscapes. His fictional societies are rarely utopian in the naïve sense; rather, they are functional systems with embedded vulnerabilities that can be exploited for ideological control. In “Foundation”, psychohistory is both a triumph of predictive science and an ethical dilemma – a tool that can save civilizations but also diminish human agency. In this way, Asimov anticipates the dual-use nature of contemporary technological innovations, such as artificial intelligence and predictive analytics, which

promise societal benefits while raising concerns about surveillance, behavioral manipulation, and concentration of power.

2. Literary Mechanisms of Depicting Ideological Threats. Asimov employs several narrative strategies that make ideological threats both visible and critically examinable:

- Cognitive Estrangement (Suvin, 1979): By setting his narratives in distant futures or alternate worlds, Asimov defamiliarizes familiar socio-political dynamics, allowing readers to analyze them with reduced emotional bias.

- Polyphonic Perspective (Bakhtin, 1984): While Asimov is often accused of lacking deep character development, he does create dialogues between ideological positions – between the First and Second Foundations, between isolationist and integrationist cultures, between scientific purists and political pragmatists.

- Symbolic Compression: Complex ideological mechanisms are often embodied in a single institution (e.g., “Second Foundation”) or technological system (e.g., educational neural imprinting in “Profession”), making the abstract phenomenon narratively tangible.

3. Parallels to Contemporary Ideological Threats. The ideological challenges Asimov fictionalized resonate strongly with 21st-century realities:

Psychohistory and Predictive Analytics: Modern data science, especially in social media algorithms and political forecasting, raises similar concerns about unseen influence over public opinion.

Solaria and Digital Isolation: The socially atomized citizens of “The Naked Sun” mirror the effects of digital echo chambers and remote interaction cultures that limit exposure to diverse perspectives.

Suppression of Scientific Consensus: The dynamics in “The Gods Themselves” prefigure political resistance to inconvenient scientific truths, most prominently in climate science and pandemic response debates.

4. Resistance and Resilience in Asimov’s Narratives. Importantly, Asimov does not portray ideological threats as omnipotent. Resistance, while difficult, is possible. Protagonists often challenge dominant systems not through brute force but through epistemic rebellion – the act of seeking, preserving, and sharing unfiltered knowledge. In “Profession”, the hero’s refusal to accept a predetermined intellectual destiny reflects a belief in the fundamental adaptability and resilience of the human mind.

5. Implications for Ideological Studies. This literary analysis demonstrates that Asimov’s works provide a valuable parallel corpus for studying ideological mechanisms in action. By fictionalizing the process of ideological conditioning and control, Asimov creates a safe space for critical engagement, encouraging readers to identify similar processes in real life. As such, science fiction should be recognized not only as a predictive or speculative genre but also as a vital medium for ideological critique.

Conclusion. The phenomenon of ideological threats – the systematic shaping and constraining of belief systems to serve specific power structures – is not merely a modern digital-age concern. Isaac Asimov’s science fiction, written across the mid-20th century, demonstrates that these dynamics are enduring features of complex societies, regardless of technological level. By analyzing selected works through the lenses of epistemic control, cultural conditioning, and narrative manipulation, this paper has shown that Asimov’s fiction provides a nuanced and prescient reflection of the mechanisms and consequences of ideological threats. His narratives reveal both the seductive efficiency of centralized knowledge systems and their inherent dangers when transparency and pluralism are absent. In our own time – marked by algorithmic curation, disinformation campaigns, and polarized media landscapes – Asimov’s cautionary tales are more relevant than ever. They remind us that the defense against ideological threats begins with critical literacy, epistemic humility, and the courage to question even the most authoritative narratives.

References:

1. Asimov, I. (1951). *Foundation*. Gnome Press.
2. Asimov, I. (1953). *Second Foundation*. Gnome Press.
3. Asimov, I. (1956). The Last Question. *Science Fiction Quarterly*, 12(3), 7–17.
4. Asimov, I. (1957). *The Naked Sun*. Doubleday.
5. Asimov, I. (1957). Profession. *Fantasy & Science Fiction*, 13(3), 8–45.
6. Asimov, I. (1972). *The Gods Themselves*. Doubleday.
7. Bakhtin, M. M. (1984). *Problems of Dostoevsky’s Poetics* (C. Emerson, Trans.). University of Minnesota Press.
8. Eagleton, T. (1976). *Criticism and Ideology: A Study in Literary Theory*. Verso.
9. Gunn, J. (1982). *Isaac Asimov: The Foundations of Science Fiction*. Oxford University Press.

10. Herman, E. S., & Chomsky, N. (1988). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Pantheon Books.
11. Sunstein, C. R. (2017). *Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton University Press.
12. Suvin, D. (1979). *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*. Yale University Press.
13. Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. Sage Publications.
14. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making*. Council of Europe.
15. Westfahl, G. (2005). *The Greenwood Encyclopedia of Science Fiction and Fantasy*. Greenwood Press.

METONYMY AS A MEANS OF FORMING NEW MEANINGS OF A WORD

Akhrorova Jamila Agzamovna

FDU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqola metonimiya hodisasining soʻzning yangi maʼnolarini shakllantirish usuli, yaʼni maʼno koʻchirish usuli sifatidagi maʼlumotlarni oʻz ichiga qamrab oladi. Unda ushbu muammo borasida tadqiqot olib borgan tilshunos olimlar va ularning qarashlari qisqacha bayon etilgan. Shuningdek, metonimiya hodisasi orqali maʼno koʻchirish usullari va namunalari xaqida batafsil yoritilgan.

Kalit soʻzlar: Metonimiya, koʻchirish, maʼno koʻchishi, kognitiv, leksik-semantik, kriteriya, uzual maʼno, okazional maʼno, doimiy, kontsept, metafora, sema.

Introduction. The question of the causes and essence of metonymic transfers is interpreted differently because of a number of reasons, the first and foremost is the difference of points of view about identifying metonymic transferences. It is explained by the existence of a number of approaches to considering this problem. The issue of identifying approaches to the study of metonymy cannot be considered solved. On the basis of analysis of literature on the given issue four main approaches can be presented on the main point of metonymy – cognitive, logical, psychological, and lexical-semantic. The first three approaches above are considered traditional, because they had been studied much earlier. At the end of the XX century as the cognitive approach appeared by the developing of cognitive science the concept of metonymy has only begun to be examined from the cognitive point of view. So as the term of metonymic transference is not considered as the historically widely studied concept, there are a number of points to be observed concretely.

Study and analysis of literature on the metonymic transference shows that their classification can be based on different criteria. The most common typology, apparently, may be considered the typology of metonymic transference which is associated with division of metonymy into usual and occasional.

The analysis of literature: The term “usual metonymy” was interpreted as the entire set of ideas that constitute the content of a given word for a member of a given linguistic community by German linguist H. Paul.[1]

Usual or general language meanings of the word totally and metonymic in particular are called regular or lexicalized as well, since they are characterized by the regularity of occurrence, general acceptance, commonness and are reflected in dictionaries.[7]

Under occasional meaning it can be interpreted those notions which the speaker connects with this word at the moment of speech and those notions which the listener connects particularly with this word too.

Occasional or individual meanings in metonymic transference are usage of the words in their figurative meaning, in other words, lexemes that has not become a lexeme of the vocabulary system of the language and that can not be seen in dictionaries. [5]

Facts and methods: The issue of metonymic transference has been in the center of discussion of many linguists and many of them presented their point of view relying on facts and samples. Representatives of logical direction such as L. Potebnya, P. P. Chauffeur J. J. Dubois and other linguists regard that on the basis of semantic transference of a word lies formal-logical relations between concepts, expressed by the words, which can be identified by the types of association, reflecting associations and capable of arising from the conscious of man. There are five of them: equivalence, exception or extraneousness, contradiction, subordination or inclusion, crossing or intersection. Thus A. Potebnya and a number of other linguists consider metaphor as exclusion of concepts, synecdoche as the result of including concepts and metonymy as the result of the intersection (crossing) of concepts. Potebnya interprets it as below: “If in the process of transference from the image to the meaning, the latter does not exclude the image, but on top of that (unlike

synecdoche) it gets a new quality then it will be metonymy, This new quality can only occur because under concrete conditions accompanies in thought the image. [4]

Other linguists who examined metonymic transference as J. Dubois confirm that the concept of replaceable and substitutable do not have common semantic relation, if on the basis of metaphor the semiotic intersection of two classes is assumed, then metonymy acts in the domain of non-overlapping classes [General rhetorics 1986, 213-219]. From the presented above we can conclude that as metonymy grasps two notions that are connected with each other with constant relations, its logical basis is the relation of inclusion.

Conclusion and suggestions: The interpretation of the essence of metonymic transferences on the basis of componential analysis seems inaccurate due to many reasons. Firstly, the very selection of semes is accidental, because there are no concrete criteria by which the given process is performed. Besides, it is not always obvious to which extent should words be divided into their constituent components. As a result of the lack of a single criterion for choosing semes included in the words, the same material is interpreted differently, which can be the reason for ambiguity of metonymic transference.

It would be appropriate to state that all approaches mentioned above describe mechanism of metonymic transference, but it is not enough to explain and interpret the notion itself. The studies and observations reveal that the issue of metonymic transference still remains ambiguous and it requires more concrete investigations and facts to obtain entire developing of the problem.

References:

1. Пауль, Г. Принципы истории языка М. : Иностр, лит., 1960. С.55.
2. Lakoff G. Women, fire and dangerous things The University of Chicago Press Chicago and London, 1987. P. 86.
3. Mirtojiev M. O'zbek tili semasiologiyasi Toshkent Mumtoz so'z 2010. B. 89.
4. Потебня, А. А. Теоретическая поэтика М.: Выс. Шк., 1990. С. 182-186.
5. Фомина, М.И. Современный русский язык. Лексикология / М.И. Фомина – 3-е испр. и доп. изд. – М.: Выс. шк., 1990. С. 57-58.
6. Пауль, Г. Принципы истории языка М. : Иностр, лит., 1960. С.187.
7. Некрасова, Е. А. Метонимический перенос в связи с некоторыми проблемами лингвистической поэтики АН СССР. Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1975. С. 127-128.

BILINGUALISM IN THE BUKHARA REGION AND ITS EFFECTS ON THE LANGUAGE SYSTEM

Akramov Izzatulla Ikromovich
Bukhara State University,
Associate professor, PhD

Annotation. *This thesis explores the challenges of bilingualism in Bukhara and its influence on language system. Bilingualism in Bukhara creates a blended linguistic environment, transforming even the most fundamental building blocks of language, like vowels, so that Bukharan Tajik and local Uzbek become closely aligned in structure. These shifts make the Bukhara region linguistically unique within both Uzbekistan (and beyond), with bilingualism as the catalyst for ongoing linguistic innovation and convergence.*

Keywords: *Bilingualism, multilingualism, modern philology, code-switching, linguistic interference, language shift, translation studies, multilingual literature, language policy, globalization, digital communication, artificial intelligence.*

The Bukhara region of Uzbekistan showcases a vibrant linguistic tapestry, where bilingualism is widespread, particularly between Uzbek (a Turkic language) and Tajik (an Iranian language). In Bukhara, Tajik is predominantly spoken at home, reflecting familial and cultural roots, while Uzbek is more commonly used in public settings for commerce, administration, and formal communication. Some districts tend to be more monolingual in Uzbek, but the general trend throughout the region is the prevalence of bilingual communities.

Historically, Uzbek-Tajik bilingualism has formed organically in the central dialect zones surrounding Bukhara, with integration and coexistence stemming from centuries of interaction. Russian, English, and other languages also play minor roles, especially in education and among the younger population due to globalization and historical influences.

Bilingualism in Bukhara leads to concrete and measurable changes in the linguistic structure of the region's languages, especially in phonology. Here are detailed examples and explanations:

Unified Vowel System: Concrete Examples

Single Vowel Inventory: Bukhara's bilingual speakers use the *same vowel system* for both Bukharan Tajik (BT) and Uzbek. For example, the vowels /a/, /e/, /i/, /o/, and /u/ are produced with remarkably similar acoustic properties (measured in Hz of F1 and F2 formants) in both languages by the same speakers.

Specific Example: Female and male bilinguals from Bukhara produce the vowel /a/ almost identically whether speaking BT or Uzbek, unlike standard Uzbek speakers from Tashkent, whose /a/ is acoustically distinct.

For instance, the "o" in the Uzbek word "oz" and the "o" in the Bukharan Tajik equivalent are pronounced much more similarly by Bukhara bilinguals than by monolingual 'standard' speakers.

Non-Standard Uzbek: Uzbek spoken by Bukhara's bilinguals contains "non-standard" vowel qualities that shift Uzbek pronunciation to match that of Bukharan Tajik—this blending is not found in standard Uzbek elsewhere.

Bilingual Influence Across Communities

Not Just Tajiks: Even native Uzbek speakers from Bukhara, who are bilingual in Bukharan Tajik, use a vowel system in their Uzbek that closely resembles the Bukharan Tajik system.

Peer Effect: This convergence or "contact-induced reorganization" of the vowel system occurs regardless of the speaker's first language—if they are raised in Bukhara and are bilingual, this vowel similarity manifests in daily speech.

Comparison to Standard Dialects: These features are *not* found in other Uzbek dialects from different regions or in most Tajik dialects, showing that this is a uniquely Bukhara phenomenon caused by bilingualism.

Broader Linguistic and Cultural Effects

Hybridized Speech: The linguistic merging goes beyond isolated sounds—daily conversations, especially in informal settings, mix features from both languages, creating hybridized grammar and vocabulary unique to Bukhara.

Language Evolution: The process is a vivid example of language evolution in action, propelled by bilingualism and constant use of two languages in the same community.

Bilingualism in the Bukhara region profoundly impacts the linguistic structure of the area's language system, most visible in its phonology and grammar.

Phonetic Restructuring: Vowel Systems

Unified Vowel System: Bilingual speakers of Bukharan Tajik and Uzbek in Bukhara often use a single vowel system for both languages. Research shows that their Bukharan Tajik and Uzbek vowels are highly similar, a feature not found in standard varieties elsewhere.

Contact-Induced Convergence: This similarity is not inherent to Uzbek or Tajik individually but has emerged due to language contact—bilingualism creates convergence in speech, leading to Uzbek vowels produced by Bukhara speakers resembling those found in Bukharan Tajik.

Non-standard Features: The Uzbek vowel systems adopted by bilinguals in Bukhara differ from those of monolingual Tashkent Uzbek speakers. These non-standard features reflect local reorganization influenced by bilingualism and ongoing Tajik-Uzbek interaction.

Structural Implications. Reorganization of Language Systems: The convergence in vowel systems demonstrates how bilingualism can reorganize fundamental phonological features in both languages, resulting in hybridized speech patterns specific to the Bukhara region.

Localized Innovation: Such structural changes are not widespread in all Uzbek or Tajik dialects but are unique to the Bukhara area, highlighting localized innovation propelled by intensive bilingual contact.

Effects on the Language System may be categorized as following:

1. Phonetic and Grammatical Changes

Research suggests that bilingual speakers in Bukhara may develop a single, unified vowel system for both Bukharan Tajik and Uzbek, leading to interlingual consistency in pronunciation. This does not mean the languages are identical; rather, bilinguals may adjust their phonetic inventories when switching between languages, affecting speech production and perception. Distinct differences in dialectal pronunciation, morphology, and syntax also enrich the Uzbek language corpus and foster linguistic innovation within the region.

2. Cognitive and Language Processing Effects

Bilingualism in Bukhara, as elsewhere, forces joint activation of both languages. This means bilingual speakers process languages differently compared to monolinguals, often requiring inhibition of the language

not in use (code-switching, interference control). Such constant linguistic negotiation between two systems affects not only language comprehension and production, but also broader cognitive functions like executive control and multitasking.

Research shows that bilinguals:

Inhibit the non-target language during word recognition and production.

Experience changes and reorganization in both native (L1) and second (L2) language systems.

Develop greater cognitive flexibility, better executive function, and often experience delayed onset of age-related cognitive decline compared to monolinguals.

3. Sociocultural Effects

Code-switching (alternating between languages within conversations) is common, especially in mixed Tajik-Uzbek communities.

Language choice is influenced by social context, age, education, and profession.

Integration of dialectal features from Bukhara impacts both standard Uzbek and Tajik, contributing to language evolution and maintaining cultural ties across groups.

4. Impact on Children and Education

Bilingual children in Bukhara tend to develop superior communicative and cognitive skills, benefiting from the ability to navigate different linguistic and cultural contexts. This results in enhanced adaptability and problem-solving skills, though it can also present challenges such as language interference and the need for formal education in both languages.

Conclusion

Bilingualism in Bukhara is not merely a social phenomenon but a driving force for linguistic innovation, cognitive development, and cultural integration. The region's unique dialectal features expand the Uzbek language system, while ongoing interactions between Uzbek and Tajik reshape phonetic, grammatical, and cognitive patterns among speakers. As globalization introduces new languages, the linguistic landscape of Bukhara continues to evolve—ensuring the region remains a rich and dynamic center for linguistic diversity and bilingual study.

References:

1. Akramov, I. (2021). The special signs, properties and characteristics of the aphorisms. *Center for scientific publications (buxdu. Uz)*, 5(5).
2. Akramov, I. (2021). WHAT IS THE IMPORTANCE OF USING APHORISM IN OUR SPEECH. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 8(8).
3. Akramov, I. I. 2022. *The aphorism and the aphoristic style of communication*. Центр научных публикаций.
4. Baker, M., & Saldanha, G. (Eds.). (2009). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Routledge.
5. De Houwer, A. (2009). Bilingual First Language Acquisition. *Multilingual Matters*.
6. Edwards, J. (2012). *Multilingualism: Understanding Linguistic Diversity*. Continuum.
7. Ferguson, C. A. (1959). Diglossia. *Word*, 15(2), 325–340.
8. Ikromovich, A. I. (2022). Linguistic Simplicity of Aphorisms in English and Uzbek. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(12), 39-43.
9. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press.
10. Haugen, E. (1953). *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*. University of Pennsylvania Press.

О ЗАИМСВОВАННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКЕ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Алламуратов Нурлыбай Есемуратович

*Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
доцент кафедры Каракалпакского языкознания*

Аннотация. Статья посвящена изучению заимствованной юридической лексики в каракалпакском языке. Автор рассматривает источники и этапы заимствования, особенности адаптации лексических единиц, а также их морфологические и словообразовательные структуры. Представлены классификация заимствований, их роль в формировании юридической терминологии, а также перспективы развития собственной юридической лексической системы. Анализ опирается на конкретные примеры и источники нормативно-правового, научного и словарного характера.

Ключевые слова: юридическая лексика, заимствования, терминология, словообразование, каракалпакский язык.

Введение. Развитие национальных правовых систем требует не только совершенствования законодательства, но и унификации юридической терминологии. В условиях активной языковой интерференции важным становится изучение процессов заимствования юридических терминов, их адаптации к системе национального языка, а также их систематизации.

Каракалпакский язык, развиваясь в тесной связи с другими языками, особенно с русским, впитал большое количество заимствований, в том числе в юридической сфере. Однако данное направление до сих пор остаётся слабо исследованным. Многие термины используются без точного разграничения между исконными и заимствованными лексемами, что затрудняет перевод, толкование и применение правовых норм. Целью данной работы является выявление структуры, происхождения и морфологических особенностей заимствованной юридической лексики в каракалпакском языке.

Материалы и методы

В качестве источников использованы:

русско-каракалпакские и каракалпакско-русские юридические словари;

Уголовные кодексы 1923, 1973 гг. и современный УК РФ, переведённые на каракалпакский язык;

толковые словари финансово-экономических и юридических терминов;

научные труды Ф.С. Фасеева, Э.М. Ахунзянова, Р.Х. Мухияровой;

тексты правовых актов и нормативных документов, а также научные публикации по правоведению на каракалпакском языке.

Методы исследования:

– сопоставительно-исторический,

– морфологический и словообразовательный анализ,

– лексико-семантический,

– контекстуальный анализ.

Результаты. Исследование выявило, что юридическая лексика каракалпакского языка в значительной степени базируется на заимствованных словах. Они поступают в язык по следующим каналам:

Прямое заимствование из русского языка: суд, приговор, закон, прокуратура.

Через русский язык из европейских языков: немецкий - вексель, брак; английский - лизинг, бизнес; французский - афера, адвокат; латынь/греческий - амнистия, апелляция, алиби.

По морфологическому признаку заимствования делятся на: непроизводные: суд, нызам, кодекс, хуқық, буйрық, қарар;

производные (суффиксальные): адвокатлық, депутатлық, кепіллік, жынаятсыз;

сложные (аналитические): парламентлік басқарыу, Жоқарғы Кеңес, министрлер кабинеті.

Словообразовательные модели включают:

«основа + -лык/-лик» (министрлік, депутатлық);

«основа + -шы/-ши» (жынаятшы, терроршы);

«основа + -шылық/-шилиқ» (нызамшылық, тонаўшылық, мәмлекетшилиқ);

«основа + -сыз/-сиз» (нызамсыз).

Обсуждение. Результаты исследования показывают, что юридическая терминология в каракалпакском языке не является системной и завершённой. Преобладание заимствованных терминов обусловлено как историко-культурными связями с другими народами, так и недостаточным развитием собственных терминологических основ.

Словообразовательные процессы происходят на стыке нескольких языковых систем, и заимствованные слова подвергаются адаптации через присоединение каракалпакских аффиксов, что свидетельствует о высокой степени интеграции.

Одной из ключевых проблем остаётся отсутствие чёткого разграничения между заимствованной и исконной лексикой. Это создаёт трудности при переводе законодательных актов, формировании учебных пособий и правовых документов.

Разработка глоссариев, стандартов перевода и терминологических баз данных – необходимый шаг к формированию единого юридического языка.

Заключение. Изучение заимствованной юридической лексики имеет важное значение для дальнейшего становления каракалпакского языка как языка законодательства и права.

Систематизация заимствований, изучение их структуры и адаптации, выработка норм – это шаги к формированию современной правовой культуры.

Создание унифицированной терминологической базы будет способствовать точности формулировок, ясности правоприменения и развитию юридической науки на каракалпакском языке.

Литература:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I. (части речи и словообразования). – Москва: Наука, 1952.
2. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. т. IV Лексика. – М., 1962.
3. Бакиров Ф. Некоторые вопросы узбекской юридической терминологии. Ученые записки. – Ташкентского юридического ин-та. Вып.1, 1956.
4. Бердимуратов Е. Каракалпак терминологиясы. – Нөкис: Каракалпакстан, 1989.
5. Бердимуратов Е. Әдебий тилдин функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен каракалпак лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: Каракалпакстан, 1973.
6. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1999.
7. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде қоспа сөзлердин классификациясы. // Каракалпак тилиниң мәселелери. – Нөкис: Билим, 1999.
8. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердин жасалыўы. – Нөкис: Каракалпакстан, 1979.
9. Бекбергенов А. Каракалпак тилиниң стилистикасы. – Нөкис: Каракалпакстан, 1990.
10. Бердимуратов Е. Хэзирги каракалпак тили. Лексикология. – Нөкис: Билим. 1994.
- Алеева Г.У. Татарский язык: общественно-политическая лексика. Казань, 2010.
11. Дәўлетов А., Дәўлетов М., Қудайбергенов М. Хэзирги каракалпак әдебий тили. Морфемика. Морфонология. Сөз жасалыўы. Морфология. – Нөкис: Каракалпакстан, 2010.

TURKIY XALQ MAQOLLARIDA HARAKAT FE'LLARI PRESUPPOZITSIYASI

Amandurdiyev Arazbay Yagshimuratovich
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti,
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkiy tillardagi destruktiv ma'noli harakat fe'llari tarkibidagi semantik maydonni tavsiflash, tahlil qilish uchun o'zbek, qoraqalpoq, turkman xalq maqollari tarkibidagi harakat fe'llari tahlilga tortilgan bo'lib, bunda harakat fe'llarining aksar qismi tub qatlamga tegishli bo'lgan so'zlar xususida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Destruktiv, pragmatika, kognitiv, valentlik imkoniyat, dialekt, kontekst.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda semantika, semantik pragmatika muammolarini o'rganish tobora dolzarblik kasb etmoqda. Bunda eng muhim jihat so'zning semantik tuzilishini pragmatik, kognitiv va funksional jihatdan tahlil qilish hisoblanadi.

Alohida fe'l leksemalarning konseptualizatsiyasi, semantikasi va funksionallashuvining ko'plab jihatlarini fe'l leksik tizimini batafsil va atroflicha o'rganishni talab qiladi. Binobarin, sotsium hayoti uchun eng ahamiyatli bo'lgan harakat va jarayonlarni nomlovchi fe'llarning LSGlarini tadqiq qilish zarur. Bunday fe'llar qatoriga obyektga destruktiv ta'sirni (shikastlanishdan tortib, butunlay yo'q qilinishgacha) ifodalovchi leksik birliklarni ham kiritish mumkin.

Leksema assotsiatsiyalarining, valentlik imkoniyatlarining va gap tarkibidagi boshqaruv xususiyatlarining kaliti uning semantikasi. Harakat fe'llari juda keng semantik maydonga ega. Turkiy tillardagi destruktiv ma'noli harakat fe'llari tarkibidagi semantik maydonni tavsiflash, tahlil qilish uchun o'zbek, qoraqalpoq, turkman xalq maqollari tarkibidagi harakat fe'llarini tahlilga tortamiz. Chunki xalq maqollari har bir xalqning uzoq yillik tarixini, turmush tarzini, o'y-tafakkurini, madaniyatini, milliy-mental xususiyatlarini, eng asosiysi, sintaktik nutqiy qolipini va barqaror sintaktik qurilishini aks ettiradi. Zotan, turkiy tillardagi so'z birikmalariga, gap qurilishiga, dastlab arab, fors tillarining, keyinchalik rus tilining ta'siri masalasi yuzasidan tilshunoslarning fikri mushtarak. Fikrimiz tasdig'i sifatida arabcha+turkiy, forsha+turkiy qolipli qo'shma fe'llarni (*rahmat aytmoq, salom bermoq; Bayramlar bilan!* kabi) keltirish mumkin. Ana shu xususiyatlarni inobatga olgan holda uzoq davrlardan beri xalq tilida barqaror qo'llanilib kelayotgan xalq maqollari tarkibidagi harakat fe'llari tom ma'nodagi destruksiya semantik maydonini tavsiflashda ishonchli manba bo'la oladi. Jumladan, xalq maqollari tarkibidagi buzish sememasini yuzaga chiqaruvchi *buzmoq – buzıw – bozmak, sindirmoq – sindırıw (bıldiriw) – döwmek* fe'llar turlicha ma'noviy munosabatni yuzaga chiqaradi.

Ma'lum bir maqol turli kontekstda, har xil diskursda farqli pragmatik ma'noni hosil qiladi. Odatda maqollar so'zlashuv, badiiy diskurslarda qo'llaniladi va vaziyatga mos shaklda adresatning pragmatik strategiyasini ifodalashga xizmat qiladi. Zotan, "kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan strategiya – bu nutqiy muloqotning umumiy rejasi, ya'ni so'zlovchining suhbatdoshiga qarab nutqini "ishlov berib", qayta yaratmog'idir".[6]

Turkiy tillarda harakat fe'llarining aksar qismi tub qatlamga tegishli bo'lib, ular semantik nuqtayi nazardan umumiy ma'noviy qamrovni yuzaga keltiradi. Ushbu tillarda harakat fe'llari quyidagi belgilariga ko'ra uslubiy, pragmatik farqli ma'no munosabatlarini keltirib chiqaradi:

1. Turkiy tillararo dialektal tafovut belgisiga ko'ra, ya'ni qadimgi davrlardan beri turkiy tillar uch guruh dialektlar holida rivojlangan: o'g'uz, qipchoq, qorluq. Ana shu jihatiga ko'ra harakat fe'llari ifodalaydigan ma'nolarda farq yuzaga kelgan: tortmoq (o'zb.), tartiw (qqalp.), çekmek (turk.). Bu holatni destruktiv harakat fe'llarida ham kuzatish mumkin: *sinmoq-siniw-döwmek*. Zotan, atoqli turkolog K.M.Musayev ta'kidlaganidek, "Turkiy tillar o'rtasida fonetik va grammatik farqlardan ko'ra, ko'proq leksik va semantik nomuvofiqlik ko'zga tashlanadi. Bu holat turkiy xalqlar va ularning tillari tarixini o'rganishda birinchi darajali ahamiyatga molik bo'lgani uchun ham turkiy tillarning leksik va semantik munosablari masalasi katta tarixiy ahamiyatga ega".[7]

2. Assosiativ, valentlik xususiyatlariga ko'ra. Bunda fe'l ma'nosi turkiy xalqlar tasavvuri bilan bog'liq holda turlicha assosiativiyalar hosil qiladi va shundan kelib chiqib, turli so'zlar bilan valentlikka ega bo'ladi.

O'zbek, qoraqalpoq va turkman tillaridagi destruktiv mazmuniy maydon belgisiga ko'ra harakat fe'llarining quyidagi ko'rinishlari mavjud:

2-jadval.

T/r	O'zbek tilida	Qoraqalpoq tilida	Turkman tilida
1	buzmoq	buziw	bozmak
2	sin(-dir)moq	sin(-dir)iw	syndyrmak, döwmek
3	yormoq	jariw	ýarmak
4	bulg'amoq	búldiriw	çäşirmek
5	yirtmoq	jirtiw	ýyrtmak
6	yiqmoq	awdarıw	ýykmak
7	kesmoq	Kesiw, shabıw	Kesmek, çapmak
8	o'ldirmoq	öldiriw	öldirmek
9	to'zmoq	toziw	tozmak
10	urmoq	urıw	Urmak
11	tepkilamoq	tóbelew	depelemek

Turkiy tillarda *bozmak* (turk.), *buzmoq* (o'zb.), *buziw* (qqalp.) harakat fe'lining asl ma'nosi biror obyektga, qurilmaga nisbatan subyektning noto'g'ri, salbiy ta'siri natijasida izdan chiqishi, yemirilishi, tartibini yo'qotishi, parchalab yoki qo'porib yo'q qilinishi, ishdan chiqarilishi, yaroqsiz holga keltirilishi, vayron qilinishi anglashiladi. Ta'kidlash kerakki, fe'lining aktanti tashqi ta'sir (shaxs, tabiiy ofatlar: shamol, suv, sel va boshq.) bo'lishi mumkin. Ammo xalq maqollarida tashqi ta'sir aynan yuqorida sanalganlar bo'lmasligi, balki ular tomonidan, aniqrog'i, shaxs tomonidan amalga oshiriladigan ta'sir yashirin ifodalansa ham, tagma'nodan nutqning shaxsga qaratilganini aniq sezish mumkin. Masalan:

O'zbek tilida: *Sel ariqni buzar, Yomon so'z – dilni.* (41)

Qoraqalpoq tilida: *Tawdi-tasti jel buzar, Adamzatti sóz buzar.* (98)

Turkman tilida: *Adam arasyny dil bozar, dagy-daşy ýel bozar.* (111)

Uchala turkiy tilda ham ayni qolipda va mazmunda qo'llaniladigan ushbu maqolda so'zlovchining pragmatik strategiyasi "har so'zlagan so'zingni o'ylab gapirish kerakligi, chunki dilni, ko'ngilni, insonni yoki ularning munosabatlarini noto'g'ri aytilgan so'z, yolg'on gap buzishi" ta'kidlanadi. Nutqiy muloqotdan *buzmoq* fe'lining ma'nosi moddiy obyektga emas, balki "dilni", "insoniyatni", "insonlarning o'zaro munosabatini" buzishiga qaratiladi.

Biror obyektning mavjud tartibini buzish harakatini bildiruvchi destruktiv harakat fe'llari odatda subyektning jonli yoki jonsiz obyektga ta'siri natijasiini ifodalaydi. Bunda har qanday obyekt hech qanday cheklovsiz tobe komponent sifatida ishlatilishi mumkin, chunki har qanday obyekt yoki hodisalar real jarayonlarning obyektiga aylanadi.

Destruktiv harakat fe'llarning obyektiv leksik birikuvchanligi tahlili shuni ko'rsatdiki, u yoki bu destruktiv fe'l bilan birika oladigan otlarning diapazoni sezilarli darajada o'zgarishi mumkin. Destruktiv fe'lining obyekt leksik birikuvchanligi doirasiga otlarning leksik-semantik guruhlarining qancha miqdori

kirishiga qarab, bunday birikuvchanlikning uch turi haqida gapirish mumkin. Demak, turkman, o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi destruktiv fe'llarni tahlil qilish asosida va F.Buraixi konsepsiyasiga ko'ra, destruktiv fe'lining obyektiv leksik birikuvchanlik doirasiga kiruvchi otlarning leksik-semantik guruhlar soniga qarab, leksik birikuvchanlikning uchta turini ajratish mumkin: poliguruhli, monoguruhli va erkin.

Turkiy tillardagi destruktiv harakat fe'llarida eng ko'p uchraydigan birikuvchanlik poliguruhli obyektli leksik birikuvchanlik bo'lib, bunda fe'l bir nechta leksik-semantik guruhdagi otlar bilan birika oladi. Masalan, bevosita "buzmoq, sindirmoq, yo'q qilmoq, barbod qilmoq" arxisemasiga (umumiy semasiga) ega bo'lgan "bozmak/ buzmoq/ buzıw" va "döwmek/ sindirmoq/ sindırıw" fe'llari ana shunday ma'noga ega. Poliguruhli destruktiv harakat fe'llarining mazmuniy bajaruvchisi bo'lgan, valentlik hosil qiladigan otlarga bo'lgan munosabatiga ko'ra o'zaro bog'lanishni quyidagicha ko'rsatish mumkin:

1. Shaxs bildiruvchi so'zlar:

O'zbek tilida: *Yomon erkak to'y buzar, Yomon xotin – uy (30). Yo poshsho buzar, Yo – pashsha. (99)* Yoki: *Birov tuzar, birov buzar (128)*

Qoraqalpoq tilida: *Jaqsıdan hákim qoysañ eldi dúzer, Jamannan hákim qoysañ eldi buzar. (194)* Yoki: *Gayratlı er qamal buzadı, Qamaldı da ámel buzadı (228).*

Turkman tilida: *Adam hem düzer, hem bozar. (112). Haramzada ara bozar, halalzada ara düzer (367)* Yoki: *Yaman adam il bozar, ýaman araba – ýol (570).*

Bunda destruktiv harakat fe'llarining bajaruvchisi (shaxs) ikki xil ko'rinishda namoyon bo'ladi: a) bajaruvchi shaxs gapda mavjud bo'ladi va gapda anglashilgan destruktiv yoki yaratuvchanlik ma'nosidagi harakatning to'g'ridan to'g'ri subyekti (egasi) hisoblanadi; b) bajaruvchi shaxs (egasi) yashiringan bo'ladi va kommunikativ sharoit bilan bog'liq holda harakat fe'llari presuppozitsiyasi yuzaga keladi, ya'ni nutq sharoiti bilan bog'liq holda so'zlovchi va tinglovchi uchun harakat bajaruvchi shaxs, uning ma'naviy qiyofasi, xarakter-xususiyatlari ochib beriladi. Sh.Safarov ta'kidlaganidek, "Buning uchun esa muloqot ishtirokchilari voqealik, kechayotgan yoki xabar qilinayotgan hodisa haqida biror bir umumiy ma'lumotga ega bo'lishlari kerak" [3]. Masalan:

O'zbek tilida: *Eshik ko'rgan yurt buzar, Beshik ko'rgan yurt tuzar (130).* Yoki: *Yomon kelsa – buzar, Yaxshi kelsa – tuzar (29). Ish bilgan – tuzar, Bilmagani – buzar (103).*

Qoraqalpoq tilida: *Duris júrgen dúzep júredi, Buzıq júrgen buzıp júredi (88). At minbegen at minse, Shaba-shaba óltirer. Ton kiymegen ton kiyse, Silke-silke tozdırar (23).*

Turkman tilida: *Ikındin gezen iki öýi bozar, öz öýi bilen üç bolar (383). At münmedik at münse, çapa-çapa öldürer, Don geýmedik don geýse, kaka-kaka tozdurar (157). Ýöremäni oňarmaz ýol bozar, geplemäni oňarmaz – il (601). Geplemesini başarmadyk märeke bozar (307).*

Ushbu maqollarda shaxs haqida ma'lum tasavvurlar orqali unga ishora qiluvchi sifat-dosh orqali xarakter-xususiyatlar ifodalangan o'zbek tilidagi *eshik ko'rgan, beshik ko'rgan; yomon, yaxshi; qoraqalpoq tilidagi Duris júrgen, Buzıq júrgen, At minbegen, Ton kiymegen; turkman tilidagi Ikındin gezen, At münmedik, Don geýmedik, Ýöremäni oňarmaz* kabi kengaygan birikmalar presuppozitsiya munosabatini yuzaga keltiradi.

2. Jonli-jonivorlar:

O'zbek tilida: *Yomon ot oxur buzar, Yomon it egasini uzar. (30)* Yoki: *Yomon ot suvliq tishlar. (30)* *Yomon ot to'rva teshar. (30). Eshakka muguz bitsa, Egasini suzar. Tuyaga qanot bitsa, Tomingni buzar (97).*

Qoraqalpoq tilida: *Tıshqaq ılaq padanı búldiredi, Dáldalshı kóbeyse, qalanı búldiredi (28).*

Turkman tilida: *At ýamany ahyryny bozar (158).*

Bunday gaplarda destruktiv harakat matnda bevosita jonli-jonivorlar tomonidan amalga oshirilsa ham, aslida mazmuniy jarayon shaxs atrofida kechadi.

3. Emotsional sfera (his, kayfiyat, fikr-mulohaza, taassurot). Bunda insonning biron-bir ruhiy holatiga osoyishtaligiga ziyon keltirilishi, ruhiy zarba berilishi tushuniladi:

O'zbek tilida: *Bir tavakkal buzadi, Ming qayg'uning qal'asini, Bir shirin so'z bitkazar, Ming ko'ngilning yarasini (40).* Yoki:

Qoraqalpoq tilida: *Sınsa kewil shınısı, Qaytıp kelmek qalıpke (93).*

Turkman tilida: *Hakykat egiler, töhmet döwüler (363).*

4. Tabiat hodisalari (yel, sel, suv) va nutqiy ifodalar. Bunday xalq maqollarining tarkibi ikki komponentdan iborat bo'ladi yoki sintaktik nuqtayi nazardan bog'lovchisiz qo'shma gap qolipida keladi hamda mazkur gaplardan birida destruktiv harakat ifodalaydigan fe'lining aktanti, albatta, nutqiy birlik – "so'z, gap, til" bo'ladi:

O'zbek tilida: *Dunyoni yel buzar, Odamni – so'z (40).* Yoki: *Sel ariqni buzar, Yomon so'z – dilni (41).* *Yerni suv buzar, Odamni – pul (94). Oyda-yilda bir bozor, Uniyam yomg'ir buzar (100).* Yoki: *Tegirmonni suv buzar, Odamni odam buzar (83).*

Qoraqalpoq tilida: *Tawdi-tasti jel buzar, Adamzatti sóz buzar*. (98). *Háptesine bir bazar, onı da jańbir buzar* (68).

Turkman tilida: *Adam arasyny dil bozar, dagy-daşy ýel bozar* (111). *Çäge – bozar, duz – düzer* (227).

5. So‘z, til, nutq:

O‘zbek tilida: *Til kichik bo‘lsa ham dunyoni buzar* (108). Yoki: *Zahar til suyakni yorar* (41).

Qoraqalpoq tilida: *Ayağı jaman tórdi búldiredi, Awızı jaman eldi búldiredi* (94).

Turkman tilida: *Ýaman dil il bozar, ýaman aýak – ýol* (571). *Dil bar – düzer, dil bar – bozar* (244).

6. Predmet, maishiy ashyolar:

O‘zbek tilida: *Yomon arava yo‘l buzar, Yomon xotin – uy* (29).

Qoraqalpoq tilida: *Ellı tillalıq arbani, Eki yarım tengelik kosher buzadı* (15).

7. Hisob-kitob, o‘lchov birliklari:

Qoraqalpoq tilida: *Úydegi esaptı, Bazardağı nırq buzadı* (66).

Turkman tilida: *Óýdäki hasaby bazar bozar* (459).

8. Diniy tasavvurlar bilan bog‘liq tushunchalar:

Turkman tilida: *Aýda-ýýlda bir namaz, ony-da şeytan bozar* (173).

Harakat fe‘llari tarkibida kelgan nisbat shakllari, xususan, orttirma nisbat destruktivlik ma’nosini ifodalashga xizmat qiladi. Bunda, albatta, lug‘aviy ma’no deyarli o‘zgarmaydi, balki harakat bajaruvchisining harakat jarayonidagi ishtiroki muhim sanaladi. Aniqroq aytadigan bo‘lsak, aniq nisbat shaklidagi fe‘lda harakat bajaruvchisi aniq bo‘ladi (*mas. sinmoq-sınıw-döwmek*), orttirma nisbatda esa harakat boshqa shaxs tomonidan bajartirilgan bo‘ladi (*sindirmoq-sındırıw-döwmek*). Turkiy tillardagi *sindirmoq-sındırıw-döwmek* harakat fe‘llarining destruktivlikni yuzga keltiruvchi subyekt yoki obyekt munosabatiga ko‘ra quyidagi ma’nolari yuzaga keladi:

1. Shaxs:

O‘zbek tilida: *Dono bajarar ishni, Nodon sindirar tishni* (65). Yoki: *Ustani shogird sindirar, Pistani – po‘choq* (72).

Turkman tilida: *Hanym döwse – kaza, hyzmatkär döwse – jeza* (366).

2. Jonli-jonivorlar:

O‘zbek tilida: *O‘ynoqi qo‘zi oyna sindirar* (83).

3. Fiziologik sfera (insonning tana a‘zolari):

O‘zbek tilida: *Egri bo‘lsang, sinar qanoting, To‘g‘ri bo‘lsang, chiqadi oting* (25). Yoki: *Yaxshining beli singuncha, Yomonning ko‘zi ko‘r bo‘lsin* (38). Yoki: *Haq haqqa chiqar, Nohaqing bo‘yni sinar* (47). *Ot bilan tepishgan toynning engagi sinar* (60). *Behuda kuchanish belni sindirar* (197). *Asragan qo‘l sinar* (207). *Xo‘jam dedim, belim sindi, Belimgina emas, qo‘lim sindi* (257).

Qoraqalpoq tilida: *Ógizdi órge salma, Qanatıń sinar, Aqmaqqa aqıl aytpa, Sağıń sinar* (49).

Turkman tilida: *Aýak döwmez, ýabak döwer* (171). Yoki: *El döwüler egri bitmek üçin* (266). *El döwülse ýeň içinde, kelle ýarylsa – telpek* (266). *Aş bolsun, agzımy ýandırsyn, daş bolsun, başımy syndırsyn* (150). Yoki: *Atam öldi, arkam syndı, enem öldi, çyram söndi* (163). Yoki: *Baş ýarylsa, börük içinde, gol synsa, ýeň içinde* (187). *Garga gaza öykünse, ganaty synar* (290). Yoki: *Ýüzüni görüp, öwme, ýeňsesinden döwme* (609).

4. Maishiy ashyolar:

O‘zbek tilida: *Omadning shishasi temirchining dandonini sindirar* (100). *Ko‘za kunda sinmaydi, Kunida sinar* (225).

Qoraqalpoq tilida: *Atıń shappasa da julqınsın, Qusıń almasa da qılqınsın, Oğım tiysin de sinsın* (58). Yoki: *Gúze künde sınbaydı, Kúinde sınadı* (124).

Turkman tilida: *Küýze döwülse, ýama tutmaz* (418). Yoki: *Suw küýzesi suwda synar* (492). Yoki: *Polat synar, ýöne döwülmez* (470). Yoki: *Bar okaram, gel okaram, barmasaň-gelmeseň, orta ýolda döwül okaram* (182). Yoki: *Sygryň guýrugynda pyçak döwme* (496). Yoki: *Tagan aýagy üç bolar, biri-birine güýç bolar, biri döwülse hiç bolar* (504).

5. Tabiat hodisalari:

O‘zbek tilida: *Kun qizig‘i demagin, Suyagingni sindirmas. Salqinni ko‘p ko‘zlama, Salqin jonni tindirmas* (16). *Issiқ suyak sindirmas, Sovuқ jonni tindirmas* (180).

Qoraqalpoq tilida: *Issı súyek sindirmas, Suwuқ jandı tındırmas* (231).

6. Oziq-ovqat:

O‘zbek tilida: *Tekin tomoq tish sindirar* (22). *Kel-keli kelsa, bulamiq tish sindirar* (100).

Qoraqalpoq tilida: *Kelistirmeseň isińdi, Bılamıq sindirar tisińdi* (147).

Turkman tilida: *Synalmadyk dost – döwülmedik hoz* (498).

7. Daraxt, o‘simliklar:

O'zbek tilida: *Eman daraxtining egilgani – singani, Er yigitning uyalgani – o'lgani* (165).

Qoraqalpoq tilida: *Emen degen agashtin' Iyilgeni singani, Qizil juzli jigittin' Uyla'gani – olgeni* (215).

Turkman tilida: *Gury agajyn' egildigi – dowuldigi, Ar yigidi'n uyal'dygy – oldugi* (327). Yoki: *Aga'ç egildi – dowul'di, yigit uyal'dy – oldi* (115). Yoki: *Aga'ç tutan yerinden dowul'mez* (116). Yoki: *Kolegesinde oturjak agajyn' shahasyny dowme* (412). Yoki: *Aga'ç bolan yerde pudak synar* (115).

8. Til, so'z, nutq:

O'zbek tilida: *Suyaksiz til suyak sindirar* (42). *Do'stning so'zi singandan, Shaytonning bo'yni sinsin* (50).

8. Ijtimoiy-siyosiy, axloqiy sfera:

O'zbek tilida: *Haq egilar, nohaq sinar* (47). *Haq egilsa ham, sinmaydi* (47).

Turkman tilida: *Hakykat egiler, tohmet dowuler* (363).

9. Emotsional birliklar (ko'ngil, kayfiyat, ruhiy holat):

Turkman tilida: *Garyby'n göwni synyk, yüzi sowuk, Yetimi'n boýny buruk, yüzi soluk* (292).

Destruktiv harakat fe'llarining monoguruhli turida obyektli leksik birikuvchanlikning shunday turi tushuniladiki, bunda o'timli fe'l faqat bitta leksik-semantik guruhdagi otlar bilan birikma hosil qila oladi, ya'ni bu fe'lning birikuvchanlik imkoniyati integral semantik komponent asosida birlashgan leksemalar yig'indisi bilan chegaralanadi. Masalan, *öldürmek/ o'ldirmoq/ óltiruw* fe'li faqat odamlarni va jonli-jonivorlarni nomlovchi otlar bilan, *yakmak/ yoqmoq/ órtew* fe'li olov, yong'in kabi otlar bilan, *kesmek/ kesmoq/ kesiw* fe'li o'tkir (pichoq, qilich) va kesuvchi asboblar (o'roq, arra) bilan bog'lanadigan otlar bilan birikadi va hokazo.

Xalq maqollari kontekstida destruktivlikni ifodalovchi harakat fe'llaridagi leksik muvofiqlikni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u yoki bu destruktiv fe'l bilan birikma hosil qilish imkoniga ega bo'lgan so'zlarning semantik doirasi sezilarli darajada variantlilikni yuzaga keltirishi mumkin. Ma'lumki, fe'l so'zlarning gap tarkibidagi asosiy sintaktik vazifasi kesim vazifasida kelishidir. Harakat fe'llari kesim vazifasida kelganda harakat bajaruvchisi, odatda ot (shaxs, predmet, jonli-jonivorlar va h.k.) bo'ladi va kesimdan anglashilgan hukmning subyekti sanaladi.

Xullas, turkiy tillarda destruktiv harakat fe'llari obyektga qaratilsa, uning bajaruvchisi odatda shaxs, jonli-jonivor bo'ladi; boshqa holatlarda esa so'z, nutq, emotsional sfera, axloqiy kategoriyalar bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – T., 1983.
2. Hakimov M. O'zbek pragmatikistikasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2013.
3. Safarov Sh. Tilshunoslikning navbatdagi vazifalari // Xorijiy filologiya. – № 3. 2016.
4. Арутюнова Н.Д. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
5. Арутюнова Н.Д. Прагматика // Языкознание: Большой энциклопедический словарь. – 6.М, 1998.
6. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – М.: URSS; КомКнига, 2006.
7. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – Москва: Наука, 1975.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008.
9. Степанов Ю.С. В мире семиотики // Семиотика. – М.: 1983.

BADIIY ASARLARDA ADABIY TIL VA SHEVA XUSUSIYATLARI

Aminova Feruza Anvar qizi
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek badiiy adabiyotida dialektizmlarning o'rni va funksional mkoniyatlari borasida so'z yuritiladi. Muallif dialektal birliklarning estetik qiymatini, ularning badiiy matnga tabiiylik, obrazlilik va ekspressivlik kiritishdagi rolini ochib beradi. Dialektizmlarning "iqtibos" tarzida yoki adabiy leksika bilan teng asosda qo'llanish shakllari ajratilib, ularning standartlashuv jarayoni yoritilgan. Shuningdek, dialektal birliklar orqali mahalliy kolorit yaratish, personaj nutqini individuallashtirish va adabiy tilning ekspressiv salohiyatini kengaytirish masalalari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari dialektizmlar nafaqat hududiy leksik birliklar, balki adabiy jarayonning faol estetik komponenti ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: dialektizm, badiiy til, adabiy uslub, ekspressivlik, mahalliy kolorit, standartlashuv, stilistik vosita.

Kirish. Zamonaviy adabiy jarayonda yozuvchilar dialektizmlarni asosan qishloq hayoti, tabiat manzaralari, xalq tilidagi nutq ohangini aniq ifodalash uchun ishlatadilar. Ustalik bilan kiritilgan dialekt soʻzlar obrazning milliy va ijtimoiy rang-barangligini ochib beruvchi kuchli stilistik vositadir. Dialekt soʻzlar, bir tomondan, obrazlarning milliy va ijtimoiy rang-barangligini taʼminlasa, ikkinchi tomondan, oʻquvchi ongida real hayot manzaralarini jonlantirishga xizmat qiladi. Shu bois ularning badiiy matndagi oʻrni nafaqat lingvistik, balki estetik nuqtai nazardan ham dolzarb masaladir.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bunda ikki xil yondashuv ajratiladi:[2]

1. "Iqtibos" tarzidagi dialektizmlar – yaʼni ular badiiy matnga begona uslubiy element sifatida kiradi. Bu holatda ular oʻquvchiga tushunarli boʻlishi va meʼyorda qoʻllanilishi muhim. Masalan: Otlar choʻzilib, hoʻpchilar (xirmon yanchuvchilar) timtik boʻldi. Xirmonbegimiz Safarboy bobo ishorasi bilan toʻxtab, otlarni chorga (bugʻdoy saralangandan keyin qoladigan qoldiq) qoʻydik. [6] Bu yerda dialekt soʻz kontekstda tushunarli tarzda berilgan.

2. Dialektizmlarni adabiy leksika bilan teng asosda ishlatish – bu holatda dialektizmlar matnning ichki stilistik tizimiga uygʻun boʻlishi zarur. Biroq bu yondashuv ehtiyotkorlikni talab qiladi, aks holda matn "dialektal ifodalar" bilan toʻlib, oʻquvchiga tushinarsiz boʻlib qolishi mumkin:[2]

Vox, meni qoʻyovir, anjirlar seni

Koʻrganda ovzinon bollor tomodi.

Anjirga suyandim seni sogʻinib,

Oyoq-qoʻllarimda hollor qomodi.

Shu bois adabiy matndagi dialektizmlarning estetik qiymatini aniqlashda muallif tanlagan leksikaning kontekstga qanchalik mosligi, mantiqiyli va tushunarlili inobatga olinadi. Koʻp holatda yozuvchi badiiy asarida shunday dialektal soʻzlarni tanlaydiki, ular kontekstda qoʻshimcha izohsiz ham tushunarli boʻladi. Yozuvchilar odatda bir nechta xarakterli dialektal soʻzlarni tanlab, ular orqali muayyan hudud til koloritini shartli tarzda beradi.

Badiiy adabiyotda dialektizmlar tilshunoslik nuqtai nazaridan faqatgina hududiy(shevaga oid) leksik birliklar emas, balki muhim stilistik vosita sifatida ham baholanadi. Shu sababli ham dialektizmlarni dialektal uslubni shakllantiruvchi oʻziga xos oʻringa ega deya olamiz.

Shunday holatlar borki, ularda dialektizmlar adabiy tildan oʻrin oladi va adabiy standartlashadi. Bunday holatlarda dialektizmlar oʻz hududiy belgisini yoʻqotib, umumadabiy soʻzlarga aylanishi mumkin. Yaʼni, ularning qoʻllanilishi zamonaviy oʻquvchi uchun shunchaki adabiy uslubning bir shakli sifatida qabul qilinadi, muallifning oʻziga xosligi esa sezilmay qoladi. Bu esa stilistik yondashuvda I.Golubning fikricha andoza yoki "literary stamp" (adabiy shtamp) holiga kelib qoladi.[2] Darhaqiqat, bu fikr oʻzini oqlaydi quyida berilgan misollardagi mengzamoq soʻzi leksik dialektizm hisoblansa-da, allaqachon adabiy shtamp holiga kelib boʻlgan. Adabiy tildagi varianti boʻlgan - "oʻxshatmoq" soʻzi bilan bemalol oʻrin almashib qoʻllana oladi: *Suvratini aytmasangiz, oʻzini hayvonga mengzab boʻlmas edi.* [6]

Oʻzini oynaga solib kuldi: – Shu turishda kimga mengzayman, toping-chi?(S. Siyoyev, Yorugʻlik)

Materiallar va metodlar.

Deskriptiv tahlil – dialektizmlarning badiiy matndagi shakl va maʼnosini aniqlash.

Kontekstual tahlil – dialekt soʻzlarning matn ichidagi stilistik vazifasini belgilash.

Qiyosiy tahlil – dialektizmlarning adabiy tilga singib ketgan va standartlashgan holatlarini aniqlash.

Nazariy asoslar – V.V. Vinogradov, I. Golub, Sh. Bally, S. Karimov, S. Ashirboyev kabi olimlarning stilistik qarashlari asos qilib olindi.

Tildagi soʻzlar doimiy ravishda boyib boradi. Bu jarayon ikki xil usulda amalga oshadi:

Ichki imkoniyat. Uning oʻzi yana 3 ga boʻlinadi:

a) soʻzga qoʻshimcha qoʻshish orqali yangi soʻz yasaladi. Masalan, olma – olmazor, harakat – haratchan

b) shevalardan soʻz olish orqali. Masalan, joʻra(oʻrtoq), mengzamoq(oʻxshatmoq)

c) nutqda avvalda avvaldan mavjud boʻlgan soʻzning maʼnosi oʻzgartiriladi. Masalan, sichqoncha – jonzot, sichqoncha – kompyuter qurilmasi, kuchukcha – jonzot, kuchukcha – elektron belgisi(@)

Dialektal birliklar matnga obrazlilik, ifodaviylik va rang-baranglik kiritadi, bu esa adabiy tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, nasriy asarlarda dialektizmlarning stilistik yuklamasi kuchli boʻlib, ular muallif uslubining individual xarakterini belgilaydi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, dialektal birliklar adabiy tilni buzmaydi, aksincha, uni semantik va ekspressiv jihatdan boyitadi. Shuningdek, uslubshunos olim Iminov va safdoshlari "Dialektal farq avvalo soʻzlar talaffuzida, grammatik formalarning ishlatilishida yaqqol koʻzga tashlanadi. Adabiy til bilan sheva va shevalararo farq leksik qatlamda ham anchagina. Nutq madaniyatini yuksaltirish uchun jiddiy kurash ketayotgan hozirgi kunda lingvistik va ekstralingvistik faktorlar tufayli bunday farqlar qisqarib bormoqda [7]", deya eʼtirof etadi. Ularning fikri

adabiy tilning umumxalq tili sifatidagi barqarorligini ta'minlashda, mahalliy lahja va shevalarning badiiy matndagi funksional imkoniyatlarini ham inobatga olish zarurligini ko'rsatadi. Adabiyotshunos S.Karimov fikrini ham e'tirof etish lozimki [4] dialektizmlarning badiiy asar tarkibida yashashi qo'llashda chegara unitilmagan holda adabiy til taraqqiyotiga salbiy ta'sir etmaydi. Shuningdek, professor S.Ashirboyev Said Ahmad asarlarida ham shevalarimizning nodir boyliklarini dialogik nutqda emas, balki muallif nutqida keltirib boriladiki, unga faqat ijobiy munosabatda bo'lishimiz lozimligini, ulug' adib ijodidagi andak, shundaqa, manavi, ishkopcha, ko'cha oshi, qandoq, eshikdagilar (oila), yetov (boshchiligi), alang-jalang so'zlari adabiy tilni bezab turganini aytganlar. Professor S.Ashirboyev aytganidek, "Adabiy normalar stixiyali ravishda yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, uning qoida-qonunlari biror shaxs yoki ijtimoiy guruh tomonidan yaratilmaydi, balki atoqli va buyuk adiblarning asarlari adabiy til namunasi sifatida qabul qilinadi. Eski o'zbek adabiy tili degan nomda butun dunyoga mashhur bo'lgan o'zbek adabiy tili Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Alisher Navoiy, Bobur kabi mumtoz adiblar asarlari tili tufayli shakllangan va shu davr adabiy tili an'anasi, ya'ni normasi sifatida e'tirof qilingan. Shuni aytish lozimki, sof adabiy til normalariga rioya qilgan holda yoza oladigan shaxslarimiz ko'pchilikni tashkil etadi, lekin sof o'zbek adabiy tilida o'z nutqini dialektizmlarsiz, jargon va vulgar so'zlarisiz tashkil eta oladigan birorta shaxsni uchratish qiyin." Zero, O.Qosimov dialektlarni "adabiy tilning asosiy lisoniy zaxirasidan biri" deb ataydi. Demak, adabiy til va sheva o'rtasida qandaydir oraliq hodisa mavjudligi to'g'risidagi fikr o'z tasdig'ini topadigan ko'rinadi. Bu yangilik emas, balki bu hodisa tilshunoslikda so'zlashuv tili (u rus tilidagi "razgovorniy yazik" iborasidan tarjima qilib olingan) deb yuritilmoqda[5]." Ana shu so'zlashuv tilini badiiy asarlarda aks ettirish esa dialektal uslubni yaratadi desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa va takliflar. Dialektal birliklar badiiy uslub doirasida estetik funktsiya bajaruvchi samarali vositalardan biri hisoblanadi. Ular asar tilining tabiiyligini ta'minlabgina qolmay, balki badiiy ifoda kuchini oshiradi, personajning nutqiy portretini aniqlashtiradi va ijtimoiy muhitning xususiyatlarini aks ettiradi. Bunday birliklarning matnga jalb etilishi ijodkor tomonidan tanlangan ongli stilistik yondashuv natijasi bo'lib, u real til muhitini badiiylilik bilan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, badiiy asarning o'zi ham dialektizmlarning adabiy tilga moslashuvida, ularni estetik jihatdan qabul qilinadigan darajaga olib chiqishda o'ziga xos vositachilik, ya'ni "stilistik ko'priq" vazifasini bajaradi. Ya'ni, dialektal birliklar og'zaki nutqdan badiiy tilga o'tishda aynan badiiy matn muhitida shakllanib, ma'lum stilistik yuklama, emotsional ifoda va ekspressivlik kasb etadi. Natijada ular nafaqat lokal leksik birliklar sifatida, balki adabiy jarayonning faol tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, dialektizmlarning badiiy matndagi mavjudligi bu birliklarning adabiy til doirasiga to'liq singib ketganligini emas, balki ular orqali adabiy tilning o'zini boyitish, yangi emotsional ifoda vositalarini izlash, xalqona ohang va obrazli nutq uslublarini o'zlashtirishga urinish borayotganidan dalolat beradi. Bunday til birliklarining qo'llanishi faqat kommunikativ emas, balki estetik ahamiyatga ham ega bo'ladi. Sh. Bally ta'kidlaganidek, til vositalarining ifoda kuchi ko'pincha ularning leksik ma'nosidan ko'ra, u orqali yuzaga kelgan hissiy ta'sir va ekspressiv rang-baranglik bilan belgilanadi[3]. Shu jihatdan qaralganda, sheva elementlarining adabiy til kontekstida ishlatilishi stilistik boylikning namunasidir. C.Karimov fikricha dialektizmlarning qo'llanilishi adabiy til me'yorlari bilan to'liq mos kelmaydi. Biroq badiiy adabiyot tilida ularning qo'llanilishiga muayyan stilistik va estetik maqsadlar asosida yo'l qo'yiladi. Jumladan, personaj nutqini individuallashtirish, mahalliy koloritni aks ettirish kabi ekstralingvistik ehtiyojlar bunday maqsadlar jumlasidandir. So'nggi yillarda o'zbek prozasida dialektal birliklardan foydalanish borasida kuzatilayotgan nisbiy erkinlik adabiy asarlarni hayotga yaqinlashtirish, tasviriy ifodada tabiiylikka intilish sifatida talqin etilishi mumkin. Bu jihat bugungi zamonaviy adabiy jarayonda tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytirishning samarali yo'llaridan biri sifatida e'tirof etilishi mumkin. Yuqoridagi fikrlar shuni aks ettiradiki, o'zbek adabiyotida dialektal birliklarning badiiy matnga kirib kelishi til me'yorida og'ish emas, balki badiiy effekt, emotsional boylik va obrazli tafakkurni kuchaytiruvchi stilistik vosita sifatida qaraladi. Ayniqsa, proza janrida dialektizmlarning qo'llanilishi adabiy til va real hayot orasidagi tafovutni bartaraf etadi, tasvirda jonlilik va tabiiylilikni ta'minlaydi.

Adabiyot nazariyasi bilan shug'ullangan olimlar badiiy asar tilining tuzilishiga qarab uni ikki asosiy turga – prozaik va she'riy asarlar tiliga ajratadilar. Bu yondashuv, bir tomondan, badiiy matnning ichki kompozitsiyasini, ikkinchi tomondan, til vositalarining tanlanishi va qo'llanish tartibini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Prozaik asarlar odatda real hayot manzaralarini izchil hikoya qilishga moyil bo'lsa, she'riy matnlar obrazli-fikriy siqilish, fonetik va sintaktik uyg'unlikka tayangan holda tuziladi. Shu bois tadqiqotimizda dialektal uslub xususiyatlarini ham nasriy ham she'riy badiiy matnlar orqali aks ettirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шомахмудов А., Шомахмудов Ш. Ўзбек тили стилистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – 30 б.

2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – М.: Высшая школа, 2001. – 336 с.
3. Bally Ch. General Linguistics and Stylistics. – Bern, 1951.
- 4.2. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. – Тошкент: Фан, 1988. – 132 б. .
5. Аширбоев С. Ўзбек тили ва шева муносабатлари. – Т.: Фан, 1995.
6. Суюндик М.Н. Қўнгил садолари. – Тошкент, 2024. – 250 б.
7. Иминов М., Нуъмонов Т., Бобохонова Д. Ўзбек тили услубияти масалалари. – Наманган, 2007. – 39 б.

ТАЛАБАЛАРНИНГ ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎРГАНИШ ҚОБИЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МЕТОДИК ТИЗИМИ

Амиркулов Аслиддин Шухратович

Тошкент вилояти Чирчиқ Давлат

Педагогика Университети мустақил изланувчиси

Аннотация. Мамлакатимизда хорижий тилларни ўрганишга талаб ортиб бормоқда. Бу илм-фан, маданият, иқтисодиётдаги бутунжаҳон интеграция жараёнлари, инсон ресурсларининг устуворлигини англаш, уларни тайёрлашда хорижий тилларни ўрганишнинг аҳамияти, универсал компетенцияларни ривожлантиришда умумий Европа стандартларига риоя қилиш истаги билан изоҳланади.

Талабаларнинг хорижий тилларни ўрганиш қобилиятини ривожлантиришнинг методик тизими уларнинг ижтимоий барқарорлигини, ҳаракатчанлигини кафолатлаш ва ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳамда кейинги ривожланиши учун қулай шарт-шароитларни таъминлашга имкон берадиган сифатли таълим олишини таъминлайди. Бу масала таълимда чуқур сифат ўзгаришларга олиб келади ва талабага маълум миқдордаги билимларни ўтказиш сифатидаги самарали таълим тушунчасига ўтишни келтириб чиқаради.

Калит сўзлар: хорижий тил, илм-фан, интеграция жараёнлари, инсон ресурслари, универсал компетенция, стандарт, сифат.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хорижий тилларни ўрганишни оммалаштиришни самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида хорижий тилларни ўқитишга ихтисослаштирилган таълим муассасалар фаолиятининг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланган:

талабаларнинг асосий тил кўникмаларини (тинглаб тушуниш, ўқиш, ёзиш ва гапириш) ривожлантириш учун шароитлар яратиш, шу жумладан олий таълим муассасаларининг хорижий тиллар кафедраларини бириктириш орқали талабаларнинг хорижий тилларни чуқур ўрганишини ташкил этиш;

талабаларни хорижий тилларга ўқитиш ва уларнинг билимларини баҳолашнинг халқаро тан олинган услубларини жорий қилиш, шу жумладан таълим жараёнида масофавий ва бошқа замонавий таълим шакллари кенг қўллаш ҳамда бошқа фанларни хорижий тилларда ўқитиш;

талабаларнинг камида иккита хорижий тилни мукамал ўзлаштириши орқали уларнинг дунёқараши кенгайиши, салоҳияти ошиши ҳамда меҳнат бозорида рақобатбардошлиги оширилишини таъминлаш ва бошқалар [1].

Шуни эътиборга олган ҳолда мамлакатимизда таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, ўқув-методик таъминотини яхшилаш борасида олиб борилаётган ислохотлар натижасида профессор-ўқитувчиларнинг илғор таълим технологиялари ва ўқитиш усуллари татбиқ этиш бўйича ташаббускорлигини ошириш, хорижий тилларни ўқитишнинг интерфаол методларини жорий этиш имкониятлари кенгаймоқда.

Умумтаълим мактаблари ва олий ўқув юртларида хорижий тиллар таълими сифатини янада яхшилаш мақсадида профессор-ўқитувчиларга устама ҳақи бериш тартиби жорий қилиниши педагогларга жуда катта имконият бўлди ва ҳар бир ўқитувчи ўзига ишонч билан сертификат қўлга киритиш учун ўз устида бетиним меҳнат қилмоқда. Бу фақат ўқитувчининг ижтимоий аҳволининг яхшиланиши эмас, балки, энг асосийси, таълим жараёнининг самарасини оширишга хизмат қилишини таъкидлаш лозим [2].

Республикамизда таълим тизимида туб ўзгаришлар юз бераётган ҳозирги вақтда ўқитишнинг мазмуни ва методлари тубдан қайта кўриб чиқиш хорижий тилларни ўқитиш методикаси тарихига ва унинг ривожланишидаги асосий тенденцияларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Бугунги кунда бир нечта тилларни ўзлаштириш нафақат амалий фойда келтиради, балки инсон ақлини ривожлантиришда ҳам муҳим роль ўйнайди. Ўқувчиларнинг хорижий тилларни ўрганиш қобилиятини ривожлантириш бир неча афзалликларга эга, жумладан:

1. Хорижий тил ўрганиш жараёнида инсон миёда бир тилни иккинчиси билан таққослаш, сўз ва жумлаларни контекстга мослаштириш каби мураккаб операцияларни бажаради. Бу эса миёни янги маълумотларга мослашувчан қилишга ёрдам беради.

2. Тил ўрганишда луғат бойлигини ўзлаштириш, грамматик қоидаларни эслаб қолиш ва талаффузга эътибор бериш керак бўлади. Бу жараён хотирани доимий ишлатишни талаб қилади. Тил ўрганувчилар ўз хотирасини мунтазам равишда кучайтириб боради. Тадқиқотлар кўрсатишича, икки ва ундан ортиқ тил биладиган одамлар узоқ муддатли хотирага эга бўлади ва бу хотиранинг сақланиб қолишига ёрдам беради.

3. Бир нечта тил ўрганган одамлар турли тиллар орасида тезда ўзгариш қилиш қобилиятига эга бўлади. Бу эса диққатни жамлаш қобилиятини оширади. Масалан, бир тилни бошқа тил билан алмаштириш ёки ҳар бир тилга хос талаффуз, грамматикани ёдда сақлаш диққатни кучайтиради.

4. Ҳар бир тил ўзига хос тузилишга, сўз бойлигига ва ифода услубларига эга. Бир нечта тил билиш орқали инсон турли хил маданиятларни, қадриятларни ва фикрлаш усулларини ўрганади. Бу эса ижодий фикрлашга туртки беради ва турли хил ечимлар топиш қобилиятини ривожлантиради. Ижодий фикрлаш ўрганган тил ёрдамида янги ғояларни осонлик билан илгари суришга имкон яратади.

5. Янги тил ўрганишда инсон доимо муаммолар ва тўсиқларга дуч келади: қийин грамматик қоидалар, талаффуздаги фарқлар ёки янги сўзларни ёдлаш каби. Бу муаммоларни ҳал қилиш жараёнида инсоннинг мантикий фикрлаш ва муаммо ечиш қобилияти ошади. Бу эса кундалик ҳаётда мураккаб масалаларни ечишда фойдали бўлади.

6. Тил ўрганиш доимий интеллектуал фаолликни таъминлаб, қариликда ақлий салоҳиятни камайишидан ҳимоя қилади.

Таълимнинг мақсади шахснинг шахсий салоҳиятини ошириш, келажақдаги моддий ва ижтимоий вазиятларда етарли фаолият кўрсатиш қобилиятини тарбиялаш, унинг мазмуни эса – бу мақсадга эришишни таъминлашдан иборат. Талабаларнинг хорижий тилларни ўрганиш қобилиятини ривожлантириш тилларни ўргатишнинг замонавий концепциясида ҳам ўз аксини топган, бу ҳар қандай таълим муассасасида талаба шахсини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Хорижий тилларини ўқитиш жараёнининг аҳамиятини ўрганиш нафақат хусусий нутқ компетенцияларини шакллантиришда, балки таълим олувчиларнинг шахсига таъсир қилишда ҳам эътироф этилиши керак, бунинг натижасида у ўз-ўзини ривожлантирувчи организмга айланади, мазмунли ва рефлексли ҳулқ-атвор тажрибасини, ижодий билиш фаолияти қобилиятини эгаллайди.[3]

Тилдаги инсон омили мавзусига мурожаат қилиш тилшунослик парадигмасининг ўзгаришига ёрдам берди. Шахсий тилшуносликни ўрганишдан антропологик тилшуносликни ўрганишга ўтиш содир бўлди, унинг марказида шахс ўзининг руҳий хусусиятлари, ижтимоий мавжудлик шакллари ва маданий фаолияти билан туради. Йигирманчи асрнинг охирида пайдо бўлган антропоцентризм ғоялари тилнинг табиати ҳақидаги лингвофалсафий қарашларни ва шунга мос равишда тилни ўқитишнинг замонавий парадигмаси мазмунининг йўналишини ўзгартирди, чунки тилни ўқитишнинг ҳар қандай модели тилшунослик тараққиётининг ҳар бир аниқ даврида мавжуд бўлган “тил образи”га асосланади.[6]

Талабаларнинг хорижий тилларни ўрганиш қобилиятини ривожлантириш тилнинг дунёни билиш ва фалсафий идрок этишдаги ўрни, унинг фикрни ифодалаш ва қуриш воситаси сифатидаги аҳамиятини, шахснинг шаклланиши ва ривожланишида, унинг маданиятидаги аҳамиятини аниқлашга олиб келади.

Файласуфлар тил образини дунё образи билан боғлашга ҳаракат қилишади, улар тил воқелиги умумий воқелиқдан, инсоннинг оламдаги борлиги ва иштирокидан ажралмас эканлигини таъкидлайдилар. Улар маънони тушунтириш схемаларида инсон омилини жалб қилиш зарурлигини таъкидлайдилар, бунинг натижасида маъно эндиликда шахсдан бегоналаштирилган қандайдир мавжудлик сифатида қаралмайди.

Инсоннинг билиш жараёни деганда инсоннинг дунёдаги жисмоний ва маънавий йўналишини кенгайтириш жараёни тушунилади, бу дунё объектларини ифодаловчи маънолар/тушунчаларга асосланади. Бу объектларни дунёнинг маълум бир маънога эга бўлган белгилари сифатида тушуниш мумкин. Бундай маънолар ёки тушунчалар одамнинг тегишли объектлар тўғрисидаги ҳақиқий ёки ёлғон маълумотларидан бошқа нарса эмас. Шу билан бирга, мавжуд маънолар асосида янги маънолар шаклланади. Иккинчиси идрок қилинадиган (қабул қилинадиган ёки ҳаёлий) объектнинг

семантик анализатори сифатида ишлайди. Концептуал тизимларнинг ўзаро ҳаракати воқеликни кўп ёки камроқ адекват акс эттирадиган ва дунёнинг объектив тасвирини озми-кўпми ўз ичига олган алоқа механизмини тушунтиради. Бир одам бошқаси билан фақат концептуал жиҳатдан компетентли мавжудот, дунё ҳақидаги ахборот ташувчиси бўлганида, унинг дунёни, ўзини, тилини тушунсагина мулоқот қилиши мумкин. Бундай мазмун моҳиятининг ўзгарган тараққиёти инсоннинг ўзини маълум бир маданият элементи ташувчиси сифатида тушуниши ва мулоқот қилишини тавсифловчи барча сифатларга эга бўлади.[5]

Талабаларнинг хорижий тилларни ўрганиш қобилиятини ривожлантириш жараёни ижтимоий-шахсий, ижтимоий-фаолиятли ва ижтимоий-маданий йўналганлик билан тавсифланади, бу тилни ўргатишга йўналтиришда ўз аксини топади:

- тил ўрганувчи шахсга унинг ривожланиши ва ўз-ўзини ривожлантириши учун шарт-шароитларни таъминлаш;
- тил ўргатишнинг маҳсулдорлиги;
- автоном, масъулиятли, ижтимоий фаол, ижодий шахсни шакллантириш;
- ўрганилаётган тилдан фойдаланиб, реал, ижтимоий фаолият турига тайёргарлик кўриш;
- ўрганилаётган чет тилини кўп тилли ва кўп маданиятли ривожланишини таъминловчи лингвوماданий ва маданий таълим.[4]

Хулоса

Фан ва жамият ривожланишининг муайян босқичида ушбу ўқув фанининг мафкурасини белгиловчи қуйидаги асосий методик категорияларга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур: таълим мақсадлари, таълим мазмуни, таълим тамойиллари.

Хорижий тилларини ўқитиш мақсадини қонуний равишда ижтимоий-методик категория деб ҳисоблаш мумкин, чунки у нафақат маълум бир умумтаълим концепцияси билан, балки давлатнинг ўз фуқароларига тилни ўргатишга нисбатан ижтимоий буюртмаси билан ҳам белгиланади. Шу билан бирга уни кўп жиҳатли категория сифатида ҳам белгилаш мумкин, таъкидлаш жоизки, чет тилларини ўргатиш методикасида анъанавий равишда таълимнинг амалий, умумтаълим, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлари ажратиб кўрсатилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 19.05.2021 йилдаги 312-сон Хорижий тилларни ўрганишни оммалаштиришни самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида. <https://lex.uz/docs/5431845>
2. Алимова, Д. А. Мутахассислик фанларини хорижий тилларда ўқитишда ахборот технологиялар ва инновацион методларни ўрни / Д. А. Алимова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2020. – № 20 (310). – С. 676-678.
3. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – Москва, 2007. – 132 с.
4. Раҳимов Ғ. Инглиз тили Ўзбекистонда: социолингвистик ва прагматик кўрсаткичлар. – Т.: Тамаддун, 2017. – 268 б
5. Marsh, D. Using Languages to Learn and Learning to Use Languages / D. Marsh. – Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2000. – 156 p.
6. Graddol, D. English Next, British Council Publications / D. Graddol. – URL: <http://www.britishcouncil.org/-learning-research-englishnext.html>

О‘ЗБЕК XALQ DOSTONLARINI O‘QITISHDA QIYOSIY TAHLIL USULIDAN FOYDALANISH USULLARI

Anisbekova Dilfuza Maxamammadumar qizi

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada qiyosiy tahlil usuli va uning xalq dostonlarini o‘qitishdagi ahamiyati nazariy –metodologik asoslari tahlil etilgan. Xalq dostonlarini qiyosiy tahlil asosida o‘qitish orqali o‘quvchilarning kreativ, analitik, mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarining shakllanishi ilmiy dalillar hamda kuzatishlar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: analitika, kreativ, tahlil, ijodiy faollik, Alpomish, Kuntug‘mish, Ravshanxon.

Kirish. O‘zbek xalq dostonlari namunalari bir biriga yaqin bo‘lgan namunalar bilan qiyoslab o‘rganish aqliy va fikrlash faolligini rivojlantiradi, ijodiy va kreativ tafakkurini shakllantiradi, materiallarni chuqur o‘rganish va tahlil qilishga ko‘maklashadi. Adabiyot darslarida egallagan bilimlariga tayanish xalq

dostonlarini idrok etish uchun zarur bo'lgan adabiy-estetik ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. O'quvchi yozuvchi bilan muloqotga kirishadi, u bilan baxslashadi yoki, qo'llab quvvatlaydi, shu orqali uning ma'naviy va botiniy olami yuksaladi. Hayotga bo'lgan qarashlari shakllanadi. Asarni o'rganish jarayonida o'quvchining voqealarga munosabat bildirishi va uning hissiyotlari obrazlarga nisbatan qarashlari aniqlashadi. Bu orqali o'quvchilarning o'z pozitsiyasini shakllantirish imkoniyati paydo bo'ladi. Shu orqali o'quvchilarda o'z-o'zini anglashi, bilishi va tarbiyalash jarayoni kechadi.

Xalq dostonlarini qiyosiy o'rgatish yo'lga qo'yilganida adabiyot namunalarini to'la o'zlashtirish va o'quvchilarda ma'naviy sifatlarning shakllanishiga olib keladi.

Xalq dostonlarini o'qitishda qiyosiy tahlil usulidan foydalanish quyidagi tushunish imkoniyatini beradi:

Chuqur tushunish: o'quvchilarga xalq dostonlarning mazmuni va xususiyatlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Analitik fikrlash: Taqqoslash orqali o'quvchilarning tanqidiy va analitik fikrlash ko'nikmasi rivojlanadi.

Milliy-ma'naviy tarbiya: xalq dostonlarda aks etgan ma'naviy qadriyatlarni solishtirish orqali o'quvchilarga axloqiy va ma'naviy tarbiya beriladi.

Ijodiy faollik: o'quvchilarga mustaqil ishlash va yangi g'oyalarni taklif qilish imkoniyati yaratiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qiyosiy tahlil usuli xalq dostonlarini o'qitishda samarali vosita hisoblanadi. Unga tayanib, o'quvchilarga dostonlarning chuqur mohiyatini tushuntirish, ularning nazariy bilimlarini mustahkamlash va milliy-ma'naviy tarbiya berish mumkin. Shuningdek, bu usul o'quvchilarning adabiyotga nisbatan qiziqishini orttiradi va ularning fikrlash doirasini kengaytiradi.

O'zbek xalq dostonlarining tarixiy-madaniy ahamiyati tengsizdir. U xalqimizning o'ziga xos badiiy tarixidir. Unda xalqimizning asrlar bo'yi qilgan orzu-umidlari, porloq kelajak haqidagi o'y-fikrlari mujassamlashgan.

Har bir xalqning o'z sevgan, u bilan faxrlana oladigan eng yuksak asarlari bo'ladi. Masalan, o'zbeklarda "Alpomish", qirg'izlarda "Manas", qozoqlarda "Qizjibek", o'g'izlarda "Kitobi Dada Kurkut" va boshqalar. Chunki bu asarlar turkiy xalqlarning bir umr orzu qilgan qahramonlari, Odil shoxlari, pahlavonlari bo'lib, adolatparvar kuchlarning g'alaba qozonishi, sevgi-muhabbatda sadoqatli bo'lishligi haqidagi orzu-armonlarini o'zida mujassam etgandir. O'zbek eposining eng mukammal, badiiy jihatdan pishiq bo'lgan, syujet va kompozision tomondan so'z san'atining eng oliy talablariga javob beradigan "Alpomish" dostoni qahramonlik eposining yorqin namunalaridan biridir.

Tahlil va natijalar. "Alpomish" dostoni mubolag'a, o'xshatish, sifatlash kabi badiiy vositalarga juda boydir. Masalan, Alpomishning yoshligi bilan bog'liq mana bu lavhani olaylik: "Hakimbek yetti yoshga kirgan. Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birinchdan bo'lgan parli yoyi bor edi. Ana shunda yetti yashar bola Hakimbek shul o'n to'rt botmon yoyni qo'liga ushlab ko'tarib tortdi, tortib, qo'yib yubordi. Yoyni o'qi yashinday bo'lib ketdi, Asqar tog'ining katta cho'qqilarini yulib o'tdi, ovozasini olamga ketdi". Lug'atlarda og'irlik o'lchovi sifatida qayd etilgan "botmon" O'rta Osiyo xalqlari orasida 2 puddan 16 pudgacha vaznga ega ekani ko'rsatilgan. Agar har bir pud 16 kilogrammga teng ekanini nazarda tutsak, 14 botmon 224 kilogramm bo'ladi. 7 yoshli Hakimbekning turli metall ma'danlardan quyilgan (birinchdan bo'lgan) shu qadar og'ir yoyni ko'tara olishi, unga mos o'q joylashi va o'qni otib, katta tog'ning cho'qqisini uchirib yuborishi tinglovchida hayrat uyg'otadi.

Ammo tinglovchi mazkur voqeaning sodir bo'lganiga mutlaqo shubha bildirmaydi. Chunki Hakimbekning dunyoga kelishini ilohiy kuchlar bashorat qilgandilar, Shohimardon pirining o'zi qalandar qiyofasida kelib, Boybo'rining yangi tug'ilgan o'g'liga Hakimbek deb nom qo'ygandi. Mubolag'ali o'rinlar Hakimbek, to'qson alplarining tog'dek gavdalari, Barchin, Qaldirg'ochning go'zalligi tasvirida, botirlarning kurashlarida, otlarning poygasida juda o'rinli yaratilgan. Dostonda ajoyib o'xshatishlarni ham uchratamiz: Ostingda bedoving halloslar qushday, Achchig'ing chillali muzlagan qishday. Bu satrlarda uzoq masofani bir zunda bosib o'tadigan Boychibor qushga, Alpomishning g'azabi butun atrofni muzlatib yuboradigan qushga o'xshatilyapti. Darhaqiqat, "Alpomish" dostoni badiiy barkamol asardir. Unda o'zbek xalqi she'riy dahosining buyuk qudrati namoyon bo'lgan. "Alpomish" dostonida boshqa dostonlarga nisbatan mubolag'aviy uslub ustunlik qiladi. Bu asar xarakteridan, unda kuylangan voqealar ko'lamidan kelib chiqqandir.

"Kuntug'mish" dostoni o'zbek xalq dostonlari orasida g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk asarlardan biridir. Dostonning yozib olingan va ijro etilgan variantlari juda ko'p. Uning xilma-xil ko'rinishdagi variantlari ko'pligining boisi shundaki, ilgari baxshilarning iste'dodiga, ushbu dostonni qanday aytishiga qarab baho berilgan, natijada barcha baxshilarimiz "Kuntug'mish" dostonini to'la o'zlashtirishga intilganlar. Muhabbat insonni ezgulikka yetaklaydi, sevgan kishi har qanday qahramonlikka qodir hisoblanadi. Biz

o'rgangan "Kuntug'mish" dostoni sevishtanlar haqida chiroyli asar, uning janrini ishqiy- qahramonlik dostoni, deb belgilash mumkin. Chunki Kuntug'mish dostonida katta qahramonliklar ko'rsatadi: yurtga qiron keltirgan ajdarni yengadi, tosh bostirib qo'yilgan kigiz ostidan chiqib ketadi. Bu qahramonliklar shunchaki o'zini ko'rsatish emas, avvalo, xalqni ajdar ofatidan qutqargan bo'lsa, sevikli yori, bolalarini deb g'oyat tang bir holatda yovlari o'rab-chirmab, ustidan tosh bostirib ketgan kigiz orasidan xalos bo'lib chiqadi.

"Ravshan" pok va samimiy muhabbatni kuylovchi, maqsadga erishish yo'lida mardlik va botirlikni ulug'lovchi, zulm va adolatsizlikni qoralovchi asardir.

Taqdiriga bitilgan Zulxumorni qo'lga kiritish niyatida olis yo'lga yakka o'zi chiqqan Ravshan yoshligi, soddaligi tufayli osongina bandi etilib, zindonga tashlanadi. Ammo u qo'rqqoqlik qilmaydi. Yigitlik sha'niga dog' tushirmaslikka intiladi. Qoraxon a'yonlarining dinini o'zgartirish haqidagi taklifini rad etib, o'z e'tiqodidan, dinidan kechmasligini aytadi. Muhabbat uchun chekilgan iztirob iymon yo'lidagi azobga aylanadi. Chin muhabbat egasi bo'lgan botir yigit o'limdan hayiqmaydi. Dostonida Ravshan hech qanday kamchiliksiz, har jihatdan yetuk odam sifatida tasvirlanmaydi. Uning o'jizligi, g'o'rliqi, tajribasizligi tufayli xatolar qilishi, aldanishi haqqoniy ko'rsatiladi. Hasanxon – Go'ro'g'lining tarbiyasini olgan dongdor polvon. Zulxumor mayna orqali yo'llagan maktubni olgan Hasanxon G'irotda uch oylik yo'lni yigirma kunda bosib o'tadi. Dostonida shu o'rinlar nihoyatda hayajonli, ta'sirchan va go'zal ifodalangan.

O'zbek xalq dostonlari ichida **"Alpomish"**, **"Kuntug'mish"** va **"Ravshan"** alohida o'rin tutadi. Ushbu dostonlar qahramonlik, sadoqat, adolat va vatanparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan bo'lib, ularning syujetik, tematik va obrazlar tizimi jihatidan o'zaro bog'liqligi kuzatiladi. Quyida ushbu dostonlarning qiyosiy tahlili keltirilgan. (2.1-jadval)

Dostonlarning umumiy mazmuni va asosiy syujeti

2.1-jadval

Doston nomi	Asosiy syujet va mazmun
Alpomish	Alpomish va uning rafiqasi Barchin o'rtasidagi sadoqat, qahramonning yovuz dushmanlar ustidan g'alabasi, yetti yillik asirlik va ona yurtga qaytish mavzularini o'z ichiga oladi.
Kuntug'mish	Kuntug'mishning ota-onasi tomonidan tashlab ketilishi, unga sodiq do'stlarining yordam berishi, qahramonning qiyinchiliklarni yengib, taxtni egallashi va sevgisini topishi tasvirlanadi.
Ravshanxon	Ravshanxonning taxt uchun kurashi, o'z sevgilisi Gulandomni yovuz kuchlardan himoya qilishi va qahramonlik bilan o'z yurtini himoya qilish motivlari asosiy syujet sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu uch dostonning syujetida umumiy jihatlar ham, farqlovchi xususiyatlar ham mavjud. Barcha dostonlarda qahramonning bolaligidagi sinovlar, yurtdan uzoqlashishi va o'z maqsadiga yetishish uchun kurashi asosiy voqealar silsilasini tashkil etadi. Xalq dostonlarida asosiy qahramonlarning o'ziga xos xususiyatlari, sinov va qiyinchilikni yengish orqali g'alaba qozonishi, ma'naviy olamning ifodalanish holatiga ko'ra ham qiyoslash mumkin. (2.2-jadval) da ko'rsatib berilgan. O'zbek xalq dostonlari orasida "Alpomish", "Kuntug'mish" va "Ravshanxon" dostonlarining adabiy qiyosiy tadqiqi keltirib o'tilgan.

Dostonlardagi asosiy qahramonlarning qiyosiy tahlili

2.2 –jadval

Qahramonlar	Alpomish	Kuntug'mish	Ravshanxon
Asosiy xususiyatlar	Mard, jasur, vafodor, adolatli	Aqlli, kuchli, sodiq va mehnatkash	Dono, shijoatli, sevgi va vatan uchun kurashchi
Sinov va qiyinchiliklar	Asirlik, xiyonat, dushmanlar bilan jang	Yetimlik, sinovlar, do'stlikka sodiqlik	Adolatsizlikka qarshi kurash, sevgilisi uchun jang
Ma'naviy ahamiyati	Do'stlariga sodiqlik, Vatanga bo'lgan muhabbat	Axloqiy yetuklik, adolatni tiklash, do'stlarga bo'lgan ishonch	Muvaffaqiyatga o'z aqli va jasorati bilan erishish

"Alpomish", "Kuntug'mish" va "Ravshanxon" qahramonlari o'ziga xos fazilatlar bilan ajralib turadi, ammo ularning umumiy jihati – adolat va sadoqat uchun kurashdir. Dostonlarni qiyosiy tahlil asosida o'qitishning yana bir muhim tamoyillaridan tematik jihatdan qiyoslab o'rganishir. 2.3-jadvalda xalq dostonlarini tematik jihatdan qiyoslashning namunaviy ko'rinishi tavsia etilgan.

Dostonlarning tematik jihatdan qiyoslanishi

2.3-jadval

Asosiy mazvular	Alpomish	Kuntug'mish	Ravshanxon
Vatanparvarlik	Alpomish yurtidan uzoqda bo'lsa-da, unga qaytish va xalqini himoya qilish istagi bilan yashaydi.	Kuntug'mish o'z hayotini yaxshilash va taxtga egalik qilish orqali adolatni tiklashga intiladi.	Ravshanxon yurtining kelajagi uchun kurashadi.
Sevgi va sadoqat	Barchin bilan bo'lgan munosabatlari sadoqatga asoslangan.	Kuntug'mish o'z sevgisiga intilib, uni qo'lga kiritadi.	Gulandom uchun jang qiladi, sevgi yo'lida fidokorlik qiladi.
Qahramonlik va jasorat	Asirlikdan qutulish, dushmanlarni mag'lub etish.	Sinovlardan o'tib, dono rahbar bo'lish.	Yovuz kuchlarga qarshi kurash, adolat uchun harakat qilish.

Dostonlarda **vatanparvarlik, sevgi va sadoqat, qahramonlik va jasorat** kabi mavzular asosiy o'rin tutadi. Ular milliy g'urur va xalq qadriyatlarini targ'ib qiladi. Adabiyotshunoslikda qiyosiy tahlil usulining kompozitsion va badiiy uslub qiyosi dostonning xususiyatlarini to'liq ochib berish va o'quvchilarning asarni chuqurroq tushinishiga imkon beradi. 2.4-jadvalda namuna taklif etilgan.

Kompozitsion va badiiy uslub qiyosi

2.4-jadval

Xususiyat	Alpomish	Kuntug'mish	Ravshanxon
Syujet tuzilishi	Epik qahramonlik dostoniga xos	Sehrlil elementlar bilan boyitilgan	Romantik va jangovar syujet
Poyetik til va ifoda vositalari	Tasviriy vositalar, xalq maqollari, qahramonlik madhiyasi	Tasavvufiy motivlar, timsollar, ramziy ma'no	She'riy va nasriy shaklda bayon etilgan, yorqin obrazlar
Qahramonning rivojlanishi	Qiyinchiliklar orqali shakllanadi, murakkab sinovlardan o'tadi	Axloqiy yetuklik va dono rahbar bo'lib yetishadi	Jang va siyosiy kurash orqali kuchli shaxsga aylanadi

Dostonlar xalq og'zaki ijodining go'zal namunasi bo'lib ularning badiiy uslubi har xil bo'lsada umumiy epik xususiyatga ega. Xalq dostonlari har bir xalqning milliy qadriyatlarini tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Masalan "Alpomish" dostoni matonat va vatanparvarlikni, "Kuntug'mish: don ova adolatli bo'lishni, "Ravshanxon" fidoiyligi va sevgi yo'lida kurashni targ'ib etadi. Bu dostonlar o'quvchilarga jasorat, sadoqat, do'stlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini singdiradi. 2.5-jadvalda qiyosiy tahlil qilish bosqich berilgan.

Qiyosiy tahlil bosqichlari

2.5-jadval

Bosqich	Bajariladigan ishlar
1-bosqich: Dostonlar bilan tanishish	Dostonlarning asosiy syujeti, qahramonlari va mavzularini o'rganish
2-bosqich: Qahramonlar tahlili	Uch dostonidagi asosiy qahramonlarning xarakteri va ularning o'zgarishini taqqoslash
3-bosqich: Tematik tahlil	Qahramonlik, vatanparvarlik, sadoqat va adolat mavzularining ochib berilishi
4-bosqich: Badiiy tahlil	She'riy shakl, tasvir vositalari, intertekstual elementlar qiyosi
5-bosqich: Tarbiyaviy xulosa chiqarish	Har bir dostonning ma'naviy-axloqiy ahamiyatini baholash

O'zbek xalq dostonlarini o'rganishda va o'qitishda qiyosiy tahlil usulidan foydalanish – nafaqat adabiy-badiiy tafakkurni kengaytirish, balki o'quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ko'p qirrali tafakkurni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Dostonlarni boshqa xalqlar og'zaki ijodi namunalarini bilan qiyoslab o'rganish orqali ularning janr xususiyatlari, obrazlar tizimi, badiiy vositalari, axloqiy-estetik g'oyalari chuqurroq tahlil qilinadi. Bu esa o'quvchilarda analitik fikrlash, madaniyatlararo solishtirish, badiiy-estetik baholash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Qiyosiy tahlil usuli orqali "Alpomish", "Kuntug'mish", "Ravshan", "Rustamxon" kabi xalq dostonlarining badiiy strukturasi, syujet o'xshashliklari, arxaiik qatlamlari va zamonaviy talqini bilan tanishish imkoni paydo bo'ladi. Shu asnda quyidagi takliflarni bildirib o'tmoqchimiz.

O'quv dasturlariga integratsiya qilish: Qiyosiy tahlil usulini o'z ichiga olgan maxsus mavzularni umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalari adabiyot fanlari dasturiga kiritish zarur.

Metodik qo'llanmalar yaratish: O'zbek xalq dostonlarini boshqa turkiy xalqlar yoki dunyo eposlari bilan qiyoslash imkonini beradigan, o'qituvchilar va talabalar uchun mo'ljallangan amaliy-metodik qo'llanmalar tayyorlash lozim.

Fakultativ dars va to'garaklarda qo'llash: Adabiyotga ixtisoslashgan o'quvchilar uchun dostonlar asosida qiyosiy tahlilga oid interaktiv darslar, seminarlar va ijodiy mushoiralarni yo'lga qo'yish tavsiya etiladi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish: Qiyosiy tahlil uchun zarur bo'lgan manbalarni elektron baza shaklida jamlab, ulardan ta'lim jarayonida foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish kerak.

Ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish: Xalq dostonlarini qiyosiy-nazariy nuqtai nazardan o'rganish bo'yicha magistrlik dissertatsiyalari, doktorlik tadqiqotlari sonini ko'paytirish va bu yo'nalishda ilmiy seminarlar tashkil etish zarur.

Madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish: Turkiy xalqlar dostonchiligi bilan qiyosiy tahlil asosida xalqaro hamkorlikda o'quv-uslubiy konferensiyalar, forumlar o'tkazish foydali bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент - СПб: Питер, 2000. - С. 11.
2. Адизов Б.Р. Бошланғич таълимни ижодий ташкил этишининг назарий асослари. Пед. фанл. докт. илм. дараж. олиш учун ёзилган дисс. –Т.: 2003. -280 б
3. Shermuhammedova N. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. –Т.: -B.156.
4. Розыков О. Опыт использования инвариантных элементов учебных задач в настроении их оптимальной системы. -М.: НИИ ОП, 1983. -17 с.
5. Муравьева Г.Е. Проектирование технологий обучения : Учеб.пособие для студентов и преподавателей пед. вузов, слушателей и преподавателей курсов повышения квалификации учителей / Г.Е. Муравьева. - Иваново, 2001. - 123 с.

OG'ZAKI NUTQDA INTONATSIYA VA GRAMMATIKANING O'ZARO INTEGRATSIYASI **(“Jane Eyre” asaridan olingan misollar asosida)**

Atajonova Maloxat Ilxamovna

Abu Rayhon Beruniy

nomidagi Urganch davlat universiteti

Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrası,

katta o'qituvchi

Annotatsiya. Maqolada nutqdagi intonatsiya va grammatikaning o'zaro ta'siri ko'rib chiqiladi. Intonatsiya, balandlik va urg'u o'zgarishlari orqali, gap turlarini belgilash, noaniqliklarni bartaraf etish va gapiruvchining niyatini ifodalashda yordam beradi. Bu grammatikaning ajralmas qismi bo'lib, til o'rganish va diskursga ta'sir ko'rsatadi. Intonatsiya va grammatika birlashgan modellar zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: intonatsiya, integratsiya, pasayuvchi ohang, ko'tariluvchi ohang, darak gap, so'roq gap, buyruq gap, og'zaki nutq.

Kirish (Introduction). Intonatsiya – nutqning suprasegmental xususiyati bo'lib, tovush balandligining o'zgarishi, ohang chizig'i va pauza taqsimoti orqali grammatik va muloqot jarayonini boyitadi. U morfologiya va sintaksis bilan birgalikda ma'no yaratishga xizmat qilib, suhbatning semantik yukini va axborot oqimini boshqaradi.

Quyidagi misollar orqali buni yaqqol ko'rish mumkin:

"John Reed was a schoolboy of fourteen years old." (p.10) [12] – bu darak gapda tekis intonatsiya xabar berish funksiyasini bajaradi. Gapning sintaktik qurilishi oddiy (Ega + kesim + to'ldiruvchi), intonatsiya esa uning fakt bayoni ekani haqida signal beradi.

"Will you give me a piece of bread?" (p.501) – bu so'roq gapda ko'tariluvchi intonatsiya so'rov modalligini bildiradi.

Ushbu ikki misolda intonatsiya – axborot turi (xabar yoki so'rov) va grammatik tuzilma o'rtasidagi o'zaro aloqani aniqlashga yordam beradi.

Usullar (Methods). Tadqiqot asosida lingvistika, psixolingvistika, hamda tillararo intonatsiya–grammatika munosabatini o'rganuvchi empirik ishlar yotadi. Yondashuvimiz quyidagi bosqichlardan iborat bo'ldi:

1. Intonatsion birliklarni aniqlash: tonallik (gap yoki fraza chegarasini belgilovchi ohang o'zgarishi), urg'u darajasi (asosiy urg'u tushgan so'z), ohang turi (ko'tariluvchi, pasayuvchi, aralash).

2. Funktsional-grammatik tahlil: gapdagi sintaktik qurilma (darak, so'roq, buyruq) bilan intonatsiya yunalishini bog'lash. [11]

3. Misol tahlili: Brontë asaridagi gaplarni ingliz tilidagi intonatsion tuzilmalarga mos holda tekshirish.

4. Tillararo analogiya: ingliz tilidagi intonatsiya belgilarini o'zbek tilidagi ekvivalentlari bilan qiyoslash.

Fikrimizni to'liq yoritish maqsadida quyidagi misollarni tahlilga tortamiz:

"*With the ladies you must have managed well.*" (p.308) [12] – darak shaklga ega bo'lsa-da, ohang oxirida pasayish gapning aniq hukm sifatida qabul qilinishiga sabab bo'ladi.

"*What does that grave smile signify?*" (p.308) – WH-so'roq gaplarda odatda tushuvchi intonatsiya mavjud, bu tinglovchidan izoh yoki bilvosita tasdiq kutishni bildiradi.

Natijalar (Results). 1. Gap modalligini ifodalash. Misollar shuni ko'rsatadiki, intonatsiya ko'pincha sintaktik tuzilmani kuchaytiradi yoki ma'nosini o'zgartiradi. Intonatsion ohang va urg'u gapning modallik aspektlarini aniqroq ko'rsatishga xizmat qiladi, ya'ni gapning ishonchlilik darajasi, ehtimollik, zarurat yoki ruxsat kabi ma'nolarini yorqin tarzda ifodalaydi. Masalan, bir xil sintaktik tuzilishdagi gap turli intonatsion tuzilmalar yordamida savol, iltimos, shubha yoki tavsiya sifatida eshinishi mumkin. Bu, o'z navbatida, nutqdagi kommunikativ niyatlarning to'liqroq va noaniq bo'lmagan tushunilishiga imkon yaratadi. Intonatsiyaning bunday roli tilning pragmatik qatlamini boyitib, gapning ma'nosini faqat so'zlar orqali emas, balki ularning ta'kidlashi orqali ham shakllantirishini ko'rsatadi. Shuning uchun modallikni aniqlashda faqat sintaksis va leksikaga tayanish yetarli emas, intonatsion parametrlarni ham inobatga olish tilshunoslik va nutq tahliliga yanada mukammallik kiritadi.

"*Will you give me a piece of bread?*" [12] – ko'tariluvchi intonatsiya so'rov modalligini kuchaytiradi.

"*Ah! You are afraid of yourself,*" (p.631) – kiritilgan undov (*Ah!*) va pasayuvchi intonatsiya gapiruvchining ishonch va nozik istehzo aralash hissiyotini beradi.

2. Sintaktik aniqlikni ta'minlash.

Bu gap va so'z birikmalarining grammatik jihatdan to'g'ri va izchil bog'lanishini ta'minlash jarayonidir. Bunda sintaktik tahlil yordamida so'zlarning o'zaro munosabatlarini aniqlash, gap tarkibini tahlil qilish va uning mantiqiy hamda grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishini nazorat qilinadi. Sintaktik aniqlik natijasida til birliklari ma'nosi aniq, gaplar esa tushunarli va xatolardan yiroq bo'ladi va buni to'liq ta'minlanishida intonatsiyaning ulkan hissasi mavjuddir.

Brontë o'z tilida intonatsiya yordamida tuyg'u yukini va grammatik birliklarni aniq ajratadi. Misol uchun:

"*Oh, how blind had been my eyes!*" (p.451) !"

– so'z tartibi inversiya (kesim + ega) bo'lsa-da, intonatsiya bu gapning emotsional hayrat ifodasi ekanligiga e'tiborni qaratadi.

3. Ma'lumot strukturasini boshqarish. Intonatsiya nutqdagi ma'lumotning mantiqiy va sintaktik tuzilishini aniq ifodalashda asosiy o'rin tutadi. Intonatsiya yordamida gapdagi grammatik birliklar (so'z va gap bo'laklari) ajratiladi, gaplarning sintaktik bog'lanishi va mantiqiy strukturasini yoritishda intonatsiya ohang, urg'u, to'xtam, tovush balandligi va davomiyligi orqali yordam beradi. Shu bilan birga, intonatsiya og'zaki nutqda ma'lumot oqimini boshqarib, gaplarning ma'nolarini aniq va tushunarli qilish, matn ichidagi fikrlar tartibini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Misol uchun:

"*John Reed was a schoolboy of fourteen years old.*" (Jon Rid o'n to'rt yoshli maktab o'quvchisi edi) – asosiy urg'u "fourteen years old" (o'n to'rt yoshli) birikmasiga tushadi, bu yangi axborot markazini belgilaydi.

"*With the ladies you must have managed well.*" (*Ayollar bilan yaxshi muomala qilganga o'xshaysiz*) – urg'u "managed well" qismida bo'lib, ta'kidlovchi nuqtani ko'rsatadi va tinglovchining asosiy e'tiborini gapning shu qismiga qaratadi.

4. Hissiy jihat va pragmatik vositalar Intonatsiyaning hissiy jihati va pragmatik vositalari nutqda so'zlovchining his-tuyg'ulari, kayfiyati va fikrlarini ifodalashda intonatsiyaning asosiy o'rinni egallashiga asoslanadi. Intonatsiya ohang, urg'u, pauza, tovush balandligi va davomiyligi orqali nutqning hissiy rang-barangligini, ya'ni emotsional intensivlikni oshiradi va gaplovchining munosabatini aniq bildiradi. Bu vositalar yordamida og'zaki muloqotda kayfiyat, taajjub, g'azab, quvonch kabi turli his-tuyg'ular ifodalanadi, shuningdek, nutqning mantiqiy va kommunikativ maqsadlari amalga oshiriladi. Pragmatik nuqtai nazardan esa, intonatsiya so'zlovchining niyati va nutqning kontekstini tushunishga yordam beruvchi signal hisoblanadi. U nutqda buyruq, so'roq, undov kabi kommunikativ maqomini aniqlashda, shuningdek, gapning ohangini (masalan, kesatq, hazil, ta'kid) berishda ishtirok etadi. Intonatsiya leksik va grammatik

vositalar bilan birgalikda nutqning mazmunini, ma'nosini chuqurlashtiradi va tinglovchiga axborotni yanada aniq va ta'sirli yetkazadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlashimiz mumkinki, intonatsiyaning hissiy jihatida emotsional ifodalilikni kuchaytiradi, pragmatik vositalari esa nutq vositasidagi ijtimoiy-kommunikativ vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Brontë dialoglarida intonatsiya personaj ruhiy holatini ochiqlash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan:

"Ah! You are afraid of yourself," (Aha! Siz o'zingizdan qo'rqaysiz) – jumlasida ironik ohang tinglovchiga yashirin tanqidni his qildiradi.

Muhokama (Discussion)

1. Grammatik tizimning integratsiyalashgan qismi sifatidagi intonatsiya "Jane Eyre" matnlari misolida ko'rinadiki, intonatsiya – bu nafaqat hissiy fon, balki grammatik ma'noni shakllantiruvchi muhim component hisoblanadi.

"What does that grave smile signify?" (U jiddiy tabassum nimani bildiradi?) jumlasida intonatsiya savol shaklini aniqlabgina qolmay, savolning gumon yoki kinoya xarakterini ta'kidlaydi.

2. Dialoglarni boshqarishdagi roli:

Intonatsiyaning dialoglarni boshqarishdagi roli nutqning ohangi, ya'ni tovushning balandlik-pastligi va ohang o'zgarishlari orqali ifodalanadi. Intonatsiya nutqdagi sintaktik ma'nolarni (masalan, darak, so'roq, buyruq ma'nolari) ifodalashda yordam beradi va so'zlovchining nutqqa bo'lgan munosabati, hissiyotini namoyon qiladi va bu borada quyidagi vazifalarni bajaradi:

1.Nutqning ta'sirchanligini oshiradi: So'zlovchining kayfiyati va nutq vaziyatiga bog'liq ohang orqali tinglovchini qiziqtiradi va diqqatini saqlashga yordam beradi.

2.Nutq tushunilishini boshqaradi: Suhbatda intonatsiya yordamida gapning qayeri tugaganligi yoki keyingi qism boshlanishi tushunarli bo'ladi, shuningdek, so'roqmi, buyruqmi yoki oddiy gapmi ekanligi aniqlanadi.

3.Dialogdagi javobni va muloqot oqimini boshqaradi: Intonatsiya vositasida suhbatdosh o'z fikrini qanday yakunlash yoki davom ettirishi kerakligini anglatadi, shuningdek, savollarga e'tibor qaratish va javob berish tartibini o'rgatadi.

Shuningdek, intonatsiya navbat almashinuvi va nutq niyatini farqlashga xizmat qiladi. Masalan, *"Will you give me a piece of bread?" (Menga bir burda non berasizmi?)* kabi yumshoq iltimos shaklida berilgan so'rov, ko'tariluvchi ohang tufayli talab emas, balki muloyim so'rov tarzida qabul qilinadi.

3.Funksional–grammatik tahlil.

Intonatsiyaning funksional–grammatik tahlili til va nutqda intonatsiyaning asosiy vazifalarini o'rganadi. Bu tahlil intonatsiyaning gapdagi grammatik bo'laklarni ajratishi, gap tuzilishini ko'rsatishi va hissiy-holatlarni ifodalashdagi rolini tadqiq qiladi. Intonatsiya ohang, urg'u, to'xtamlar, tovush balandligi va davomiyligi orqali gaplarni mantiqiy va grammatik jihatdan tushunarli qiladi. Shu bilan birga, u gaplar orasidagi bog'lanishni mustahkamlaydi va og'zaki nutqda hissiy tuyg'uni aniq ifodalashga yordam beradi.

Yuqoridagi fikrlarni inobatga olgan holda quyidagi misolni tahlilga tortamiz:

"Oh, how blind had been my eyes!" (Voy, ko'zlarim qanchalar ko'r bo'lgan ekan!)

Sintaktik shakl: Inversiya (kesim + ega) – stilistik kuchaytirish vazifasida.

Intonatsion tuzilma: Emotsional, ko'tarilib-pasayuvchi ohang.

Funksiyasi: Shok yoki achinishni, hayrat va pushaymonlikni kuchli ifodalash, tinglovchi e'tiborini "blind" (ko'r) leksemasiga qaratish.

Xulosa (Conclusion). Brontë asaridagi misollar shuni ko'rsatadiki, intonatsiya nafaqat grammatikaning ajralmas qismi sifatida nutq strukturasi va gap tuzilishini belgilaydi, balki u nutqning hissiy, pragmatik va semantik qatlamlarini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Intonatsion tuzilmalar orqali gapning ma'nosi yanada boyib, tinglovchiga murojaatning kayfiyati, so'zlovchining niyati va kontekstual ma'lumotlar aniqroq yetkaziladi. Misol uchun, so'roq gaplar, darak gaplar va undov gaplarda ishlatiladigan ohanglar nafaqat turli kommunikativ maqsadlarni ifodalaydi, balki tashqi holatlarga va nutqning kontekstiga qarab mazmuniy nuanslarni aniqlashtiradi. Shu sababli, tilshunoslik va kommunikatsiya nazariyasi sohasida intonatsiyaning o'rganilishi nutqning murakkab mexanizmlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, til o'rgatuvchi dasturlar va sun'iy intellekt modellarida Brontë asarlaridagi intonatsion misollardan foydalanish tilni chuqurroq va natural tarzda modellashtirish imkonini yaratadi. Bu nafaqat nutqning sintaktik strukturasi, balki undagi modallik, emotsiya va kommunikativ intizomlarni ham yanada aniqroq ifodalashga yordam beradi. Shu bilan birga, bunday yondashuv sun'iy intellekt yordamida inson nutqini tushunish, tabiiy tilni qayta ishlash va interaktiv tizimlarni yaratishda yangi imkoniyatlar ochadi, bu esa kommunikatsiyaning samaradorligini va inson-mashina o'zaro ta'sirini sezilarli darajada yaxshilaydi. Umuman olganda, intonatsiya va grammatikaning o'zaro aloqasi tilshunoslikda hamda zamonaviy

texnologiyalarda tizimli va integratsiyalashgan yondashuvlarni rivojlantirishda muhim ilmiy tadqiqot obyekti hisoblanadi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bradford, B (1997) 'Upspeak in British English'. English Today 13/3: 29-36
2. Brazil, D. & Coulthard, M. (1979) Exchange Structure. English Language Research. University of Birmingham.
3. Brontë, C. (1847). *Jane Eyre*. Smith, Elder & Co.
4. Brown, G., Currie, K & Kenworthy, J. (1980) Questions of Intonation. London; Croom Helm.
5. Brown, G. & Yule G. (1983) Discourse Analysis. Cambridge: CUP.
6. Couper-Kuhlen, E. (1986) An Introduction to English Prosody. London: Edward Arnold.
7. Crystal, D. (1969a) Prosodic Systems and Intonation in English. Cambridge: CUP.
8. Crystal, D. (1969b) Review of Halliday (1967), *Language*, 45: 378-94.
9. Halliday, M.A.K. (1967) Intonation and Grammar in British English. The Hague: Mouton.
10. Halliday, M.A.K. (1970) A Course in Spoken English: Intonation. London: OUP.
11. https://www.uel.br/projetos/ppcat/pages/arquivos/RECURSOS/2004_HALLIDAY_MATTHIE_SSEN_An_Introduction_to_Functional_Grammar.
12. <https://www.ucm.es/data/cont/docs/119-2014-04-09-Jane%20Eyre.pdf>
13. https://uniwork.buxdu.uz/resurs/13559_2_25307F96CAB9AC286DF95B88388147EA477017D1.pdf

ЯЗЫК СОВЕРШЕНИЯ НОТАРИАЛЬНЫХ ДЕЙСТВИЙ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ С ДВУХЪЯЗЫЧНЫМИ НОТАРИАЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ ДРУГИХ СТРАН

Ауесбаева Шахзада Уснатдиновна
Базовый докторант КГУ имени Бердаха
shaxzada.awesbaeva777@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-2767-7019>

Аннотация: Статья посвящена анализу языкового регулирования нотариальных действий в Республике Узбекистан с учетом уникальных особенностей автономной Республики Каракалпакстан, где каракалпакский и узбекский языки обладают статусом государственных. Рассматриваются ключевые положения Закона «О нотариате» от 26 декабря 1996 года, Закона «О государственном языке» и Закона «Об административных процедурах», их влияние на нотариальную практику, а также пробелы в законодательстве, создающие барьеры для эффективного предоставления нотариальных услуг. Особое внимание уделяется необходимости закрепления каракалпакского языка в Законе «О нотариате» для повышения доступности услуг и укрепления его юридического статуса. Предлагается дополнить законодательство нормой, предусматривающей использование узбекского, каракалпакского языков и языка большинства населения в нотариальной практике, с правом граждан использовать родной язык и услуги переводчика. Сравнительный анализ с двухъязычными нотариальными системами Канады и Бельгии подчеркивает важность учета языкового разнообразия для обеспечения прав граждан и повышения эффективности нотариальной деятельности. Рассматриваются международные подходы к языковому регулированию, их применимость к условиям Узбекистана и потенциальные пути гармонизации национального законодательства.

Ключевые слова: нотариат, язык нотариальных действий, государственный язык, каракалпакский язык, узбекский язык, двухъязычное законодательство, административные процедуры, языковое разнообразие, нотариальная практика, сравнительный анализ.

Нотариальная деятельность в Республике Узбекистан является важным институтом, обеспечивающим защиту прав и законных интересов граждан и юридических лиц. Одним из ключевых аспектов этой деятельности является язык, на котором осуществляются нотариальные действия. Язык нотариальных действий является важнейшим элементом обеспечения доступности, законности и прозрачности нотариальной деятельности, особенно в многоязычных государствах, где языковое разнообразие требует сбалансированного подхода к регулированию. В условиях многоязычного общества, особенно в автономной Республике Каракалпакстан, где каракалпакский язык имеет официальный статус наряду с узбекским, языковая политика нотариата приобретает особую актуальность. В Республике Узбекистан, включающей автономную Республику

Каракалпакстан, языковые аспекты нотариата регулируются рядом нормативных актов, включая Закон «О нотариате» от 26 декабря 1996 года, Закон «О государственном языке» и Закон «Об административных процедурах». Эти законы формируют правовую основу для использования языков в нотариальной практике, однако их применение в многоязычной среде, особенно в Каракалпакстане, выявляет определенные недостатки.

Согласно Закону «О нотариате», нотариальные действия в Узбекистане совершаются преимущественно на узбекском языке, с возможностью предоставления документов на русском или, при наличии технических и кадровых ресурсов, на другом языке по запросу граждан.² В автономной Республике Каракалпакстан, где, согласно Конституции Каракалпакстана, каракалпакский и узбекский языки признаны государственными, нотариальная практика часто ориентирована на использование каракалпакского языка, особенно в сельских районах, где он доминирует в повседневной коммуникации.³ Однако отсутствие прямого указания на использование каракалпакского языка в Законе «О нотариате» создает правовую неопределенность, которая может ограничивать доступ граждан к нотариальным услугам и снижать юридический статус каракалпакского языка.

Закон «О государственном языке» устанавливает узбекский язык как государственный на всей территории страны, но предоставляет Каракалпакстану право регулировать языковые вопросы в соответствии с местным законодательством.⁴ Закон «Об административных процедурах» закрепляет использование узбекского, каракалпакского языков или языка большинства населения в административных процедурах, предоставляя гражданам право использовать родной язык и услуги переводчика.⁵ Однако эти нормы не распространяются на нотариальную деятельность, что создает правовой пробел. Настоящая статья анализирует текущее состояние языкового регулирования нотариальных действий в Узбекистане, предлагает пути совершенствования законодательства и проводит сравнительный анализ с двухязычными нотариальными системами Канады и Бельгии, чтобы выявить лучшие практики, которые могут быть адаптированы для условий Узбекистана.

Конституция Республики Узбекистан провозглашает узбекский язык государственным, что закреплено в статье 4, подчеркивающей его роль как основного средства коммуникации в государственных и общественных институтах.⁶ Закон «О государственном языке» уточняет, что правовые основы функционирования узбекского языка определяются этим законом и другими нормативными актами, а вопросы языкового регулирования в Каракалпакстане передаются на усмотрение местного законодательства.⁷ Закон «О нотариате» устанавливает, что нотариальные действия, включая оформление договоров, доверенностей, завещаний и других документов, совершаются на узбекском языке. При этом гражданам предоставляется право запрашивать документы на русском языке или, при наличии соответствующих возможностей, на другом языке, что требует нотариального удостоверения перевода.⁸

В автономной Республике Каракалпакстан ситуация осложняется наличием двух государственных языков — каракалпакского и узбекского, что закреплено в статье 4 Конституции Каракалпакстана. На практике нотариусы в Каракалпакстане часто используют каракалпакский язык для оформления документов, особенно в сельских районах, где он является основным языком общения. Например, во многих регионах Каракалпакстана нотариусы оформляют завещания, договоры купли-продажи и доверенности на каракалпакском языке, чтобы обеспечить понимание и удобство для местного населения. Однако отсутствие прямого упоминания каракалпакского языка в Законе «О нотариате» создает правовую неопределенность, поскольку нотариусы действуют на основе местных традиций, а не четких законодательных норм.

Перевод документов на узбекский или русский язык, необходимый для их юридической силы за пределами Каракалпакстана, требует нотариального удостоверения, что увеличивает временные и

² Закон Республики Узбекистан «О нотариате» от 26 декабря 1996 года № 343-I (с изменениями по состоянию на 17.05.2022);

³ Конституция Республики Каракалпакстан // <https://joqargiken.es.uz/ru/constitution-of-the-republic-of-karakalpakstan/>;

⁴ Закон Республики Узбекистан «О государственном языке» (с изменениями по состоянию на 2023);

⁵ Закон Республики Узбекистан «Об административных процедурах» (с изменениями по состоянию на 2023).

⁶ Конституция Республики Узбекистан // <https://lex.uz/docs/6445147>

⁷ Закон Республики Узбекистан «О государственном языке» (с изменениями по состоянию на 2023);

⁸ Закон Республики Узбекистан «О нотариате» от 26 декабря 1996 года № 343-I (с изменениями по состоянию на 17.05.2022);

финансовые затраты для граждан. Это особенно актуально для жителей сельских районов, где доступ к квалифицированным переводчикам может быть ограничен.

Закон «Об административных процедурах» предоставляет более гибкую модель языкового регулирования, предусматривая использование узбекского, каракалпакского языков или языка большинства населения в административных процедурах, с правом граждан выступать на родном языке и пользоваться услугами переводчика. Эти нормы, однако, не распространяются на нотариальную деятельность, что создает правовой пробел. Например, гражданин, желающий оформить нотариальный документ на каракалпакском языке в регионе, где этот язык не является преобладающим, может столкнуться с ограничениями из-за отсутствия квалифицированных переводчиков или нотариусов, владеющих языком.

Отсутствие в Законе «О нотариате» прямого указания на использование каракалпакского языка снижает его юридический статус и может ограничивать права граждан, особенно в сельских районах Каракалпакстана, где каракалпакский язык доминирует. Это также создает риск правовой неопределенности, когда нотариусы действуют на основе профессионального усмотрения, а не четких законодательных норм. Например, в случае споров о юридической силе документов, оформленных на каракалпакском языке, отсутствие законодательной базы может привести к оспариванию их действительности в судах.

Для выработки рекомендаций по совершенствованию языкового регулирования в Узбекистане полезно рассмотреть международный опыт двуязычных нотариальных систем в Канаде и Бельгии. Эти страны демонстрируют различные подходы к учету языкового разнообразия в нотариальной практике, которые могут быть адаптированы для условий Узбекистана.

Канада, как федеративное государство с двумя официальными языками — английским и французским, предоставляет пример регионального подхода к языковому регулированию нотариата. В провинции Квебек, где преобладает франкоязычное население, нотариальные документы оформляются преимущественно на французском языке в соответствии с Законом о нотариате Квебека (Notaries Act, CQLR с N-3).⁹ Однако граждане имеют право запрашивать перевод на английский язык, что особенно актуально для англоязычного меньшинства в Монреале. Нотариусы в Квебеке обязаны владеть обоими языками или предоставлять услуги квалифицированного переводчика, что закреплено в профессиональных стандартах.

В двуязычной провинции Нью-Брансуик, согласно New Brunswick Notaries Act, нотариусы обязаны предоставлять услуги на английском и французском языках по выбору клиента.¹⁰ Эта модель демонстрирует гибкость в обслуживании двуязычного населения, что особенно важно для регионов с равным распределением языковых групп. Канадский опыт подчеркивает важность регионального подхода к языковому регулированию, который может быть адаптирован для Каракалпакстана, где каракалпакский язык играет ключевую роль в нотариальной практике.

Бельгия. В соответствии с анализом положений бельгийского закона о нотариате (так называемого Loi Ventôse)¹¹, в Бельгии предусмотрено официальное регулирование вопросов языка нотариальных актов, что особенно важно в контексте двуязычия страны.

Согласно положениям, содержащимся в статье 35bis данного акта, при назначении на должность нотариуса в Бельгии кандидаты обязаны заранее определить свой языковой статус (rôle linguistique) — французский, нидерландский или немецкий. Это означает, что нотариус в процессе своей профессиональной деятельности обязан использовать тот язык, который соответствует его языковому статусу. В частности, акты, составленные нотариусом, должны быть оформлены на языке его роли. Это правило распространяется также на весь документооборот, ведение записей, коммуникацию с клиентами и судебными органами.

Кроме того, двуязычные и даже трехязычные требования строго соблюдаются в зависимости от региона:

- в Фламандском регионе нотариальные действия осуществляются на нидерландском языке.
- в Валлонском регионе — на французском языке.
- в двуязычном столичном регионе Брюссель — возможны как французский, так и нидерландский языки, в зависимости от языковой принадлежности нотариуса и предпочтения клиента.
- в регионе Ойпен-Малмеди (немецкоязычное сообщество) нотариальные акты составляются на немецком языке.

⁹ Notaries Act, CQLR с N-3 (Квебек, Канада);

¹⁰ New Brunswick Notaries Act, SNB 1984, с N-7 (Нью-Брансуик, Канада);

¹¹ Cliquez ici pour télécharger la loi Ventôse. <https://www.notaire.be/le-notaire/legislation-et-reglements-1;>

Таким образом, нотариусы не могут произвольно выбирать язык акта. Язык нотариального акта должен соответствовать языковому статусу нотариуса, а в регионах, где официально признано двуязычие, также могут быть приняты специальные меры (например, наличие переводов, присутствие нотариусов обеих языковых групп, если того требует клиент или содержание акта).

Это положение бельгийского законодательства может служить примером для внесения аналогичных изменений в Закон «О нотариате» Республики Узбекистан, с учётом существования в её составе Республики Каракалпакстан, где согласно Конституции Каракалпакстана используются два государственных языка: узбекский и каракалпакский.

Предложения по совершенствованию языковой политики в нотариальной деятельности.

Учитывая вышеизложенные, для устранения выявленных недостатков в правовом регулировании языковых аспектов нотариальной деятельности, считается целесообразным дополнить Закон Республики Узбекистан «О нотариате» нормой, предусматривающей совершение нотариальных действий на узбекском, каракалпакском языках либо на языке, преобладающем среди населения конкретной местности, с закреплением права граждан использовать родной язык и услуги профессионального переводчика.

В частности, данное изменение позволит гармонизировать законодательство, приведя положения Закона «О нотариате» в соответствие с нормами Закона «О государственном языке» и Закона «Об административных процедурах». Это устраним существующую правовую неопределенность и обеспечит единообразие в регулировании языковых вопросов. Кроме того, использование каракалпакского языка и языка большинства населения в нотариальной практике будет способствовать повышению доступности нотариальных услуг, особенно для жителей сельских районов и представителей национальных меньшинств.

Список использованных литератур:

1. Конституция Республики Узбекистан (Национальная база данных законодательства, 01.05.2023 г., № 03/23/837/0241) // <https://lex.uz/docs/6445147>;
2. Конституция Республики Каракалпакстан // <https://joqargikenes.uz/ru/constitution-of-the-republic-of-karakalpakstan/> ;
3. Закон Республики Узбекистан «О нотариате» от 26 декабря 1996 года № 343-I (с изменениями по состоянию на 17.05.2022) // <https://lex.uz/docs/57043#58186>;
4. Закон Республики Узбекистан «О государственном языке» (с изменениями по состоянию на 2023) // <https://lex.uz/docs/121433>;
5. Закон Республики Узбекистан «Об административных процедурах» (с изменениями по состоянию на 2023) // <https://lex.uz/docs/3492203>;
6. Notaries Act, CQLR c N-3 (Квебек, Канада)
7. New Brunswick Notaries Act, SNB 1984, c N-7 (Нью-Брансуик, Канада).
8. Cliquez ici pour télécharger la loi Ventôse. <https://www.notaire.be/le-notaire/legislation-et-reglements-1>

SOHA LINGVISTIKASINI RIVOJLANTIRISH DAVR TALABI

Avliyoqulova Lola Bebutovna
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda tilshunoslik fan tarmog'i sifatida turli nutqiy ko'rinishlarni o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Ana shunday turfa nutqiy vaziyatlarni tahlil qilish tilshunoslik sohalarining yanada kengayishiga yordam beradi. Ushbu maqolada bugungi kun tilshunosligida soha lingvistikasini rivojlantirish va bu orqali lingvistik ilmlarni turli kasb va sohalar doirasida keng targ'ib etish masalasi muhtasir bayon etilgan.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, etnolingvistika, paralingvistika, sotsiolingvistika, neyrolingvistika, semiotik lingvistika, transformatsiyaviy lingvistika, matn lingvistikasi, kompyuter lingvistikasi, matematik lingvistika, terminologik lug'atlar, kasbiy nutq madaniyati.

Tilshunoslik (lingvistika: grekcha "lingue" – til, "logos" – ta'limot) murakkab va ko'pqirrali, tilni boshqa ijtimoiy fanlar bilan aloqadorlikda ilmiy va amaliy jihatdan o'rganuvchi, tilshunoslikning asosiy masalalarini, tilning paydo bo'lishi va til taraqqiyotidagi umumiy qoidalarini, til va nutq xususiyatlarini tadqiq etuvchi fandır [8]. Bilamizki, til insonlar o'rtasida kommunikatsiya vazifasini bajaradi, ya'ni til inson

uchun xizmat qiladi. Uning yashash uchun zaruriy bo'lgan eng kerakli ehtiyojini ta'minlaydi. Shunday ekan, uni o'rganish va tadqiq etish maqsadlari ham aynan insonning tafakkuri, uning ruhiyati, ma'naviy va ma'rifiy shakllanishi, madaniyati, qadriyati, shaxsiy kamoloti bilan uzviy bog'liq holda bo'lishi kerak. Fikrimiz isboti o'laroq, filologiya fanlari doktori, professor Baxtiyor Mengliyevning tilshunoslikning maqsadli yo'nalishlari xususidagi fikrlari qayd etilgan "Tilshunoslik samara bersin" nomli maqolasidan ayrim lavhalar keltirsak: "O'zbek tilshunosligi bo'yicha hozirgi tadqiqotchilarda ko'p hollarda amaliy ahamiyatsiz, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy samaradan xoli, faqat "til o'zida", "tilshunoslik ilmiy darajalar uchun" tamoyillari asosida ish ko'riladi. Bu aksariyat tadqiqotlarning allaqachonlar eskirib ketgan andoza va o'tmishda qolgan talablar asosida amalga oshirilayotganidan ham ma'lum".[4] Olimning fikricha, "Yangi asrda faqat amaliy tadbiqqa ega, NATIJALARINI ISTE'MOLCHILAR SO'RAYDIGAN va ularga ijtimoiy-iqtisodiy samara taklif etadigan tilshunoslik o'z kuchi bilan yashashga haqli". Olim tilga olgan "iste'molchi" bu – biz, bu – siz. Individ uchun oziqlanish, nafas olish, ko'payish, mehnat qilish qanchalik tabiiy ehtiyoj sanalsa, o'zaro kommunikatsiya o'rnatish ham shunchalk zaruriy ehtiyoj hisoblanadi. Inson azal-azaldan bu ehtiyojini turli vositalar asosida yuzaga chiqarib kelgan. Tilshunoslikning amaliy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan tilshunoslik esa amaliy tilshunoslik deb yuritiladi. Tilshunoslikning bu sohasi lingvopersonologiya, ya'ni tilning shaxs, jamiyat, madaniyat, urf-odatlar bilan munosabatini o'rganadigan sohasidir.

Tilshunoslikning rivojlanish tarixida XIX-XX asr yangi davrni boshlab berdi, deyish mumkin. Bu davrda struktural oqimlar bilan bir qatorda boshqacha qarashlar va ular asosidagi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Jumladan, eksperimental fonetika, lingvistik geografiya, neyrolingvistika kabi. Keyingi yillarda esa ikki fanning "chorrahasida" (kesishuvida) vujudga kelgan yangi sohalar rivojlanishni boshladi. Psixolingvistika, etnolingvistika, paralingvistika, sotsiolingvistika, neyrolingvistika, semiotik lingvistika, transformatsivaviy lingvistika, matn lingvistikasi, kompyuter lingvistikasi, matematik lingvistika kabilar shular jumlasidandir. Bu sohalar so'zlovchining jamiyatdagi faoliyati bilan aloqador til xususiyatlarini o'rganadi. Tilshunoslik ilmida bunday alohida yo'nalishlarning paydo bo'lishi nafaqat unga yondosh soha uchun, balki tilshunoslikning o'zi uchun ham anchayin qulaylikni vujudga keltirdi, deyish mumkin. Yangi davrda tilshunoslik boshqa sohalarga ko'makchi bo'lib qolishi kerak. Har bir soha bo'yicha lug'atchilik lingvistik asosda taraqqiy etishi lozim [3]

Fan sohasida ko'zlangan maqsadga erishish uchun amalga oshirilayotgan har bir tadqiqot, erishilgan har bir yutuq INSON uchun bo'lmog'i lozim, shundagina bu ish "natijalarini iste'molchilar so'raydigan" yangilikka aylanadi. Shu sababli ham tilshunoslikni bir necha fan kesimida o'rganish soha rivoji uchun bir dastak bo'ldi deyish mumkin. Masalan, "Rossiya mamlakatida rus kompyuter lingvistikasining rivojlanishi rus tilining dunyoviy tillar sirasiga kirishi, ommalashuvi, uni o'rganish va o'rgatish jarayonining optimallasuvi uchun asos bo'ldi. Bunda kompyuterdan foydalangan holda ko'pgina chastotali lug'atlar yaratilgan, ular esa o'z navbatida mashina tarjimai uchun zamin bo'ldi".[6] Shubhasizki, bu jarayonda kompyuterchi – dasturchilar bilan bir qatorda tilshunoslar ham muhim rol o'ynaydilar. 2001-yilning sentyabrda O'zbekiston Milliy universiteti Kompyuter texnologiyalari fakultetida kompyuter lingvistikasi laboratoriyasining tashkil etilishidan ko'zlangan maqsad ham "lingvistik masalalarni yechadigan kompyuter dasturlarini ishlab chiqish, tabiiy tilni qayta ishlash, inson va kompyuter o'rtasidagi muloqotni optimallashtirishdan iboratdir. Sohada tadqiqot ishlari olib borgan olimlar sifatida H.Arziqulov, S.Rizayev, S.Muhammedova, M.Saparniyozova kabilarni ko'rsatish mumkin. Ular, asosan, statistik tahlil, algoritmlar, o'zbek tilining aksiomatik nazariyasi, fe'llarning kompyuter analizi va sintezi kabi yo'nalishlarda izlanishlar olib borganlar.[5]

Bugungi davr tilshunosligida paydo bo'layotgan so'zlar oqimining asosiy qismi maxsus terminologik tizimlarga to'g'ri keladi. Fan va texnika shiddat bilan rivojlanishda davom etayotgan bir vaqtda bu kutilgan hodisadir. Prezidentimizning 2020-yil 20-oktyabrda PF-6084-sonli "2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi"ga asosan, sohalar bo'yicha atamalar lug'atini yaratish, ilmiy asoslangan yangi so'z va atamalarni muntazam ravishda rasmiy muomalaga kiritib borish kabi soha lingvistikasi rivoji uchun keng yo'l ochib beradigan amaliy ishlarga ko'rsatmalar berildi. Mamlakat hayotining barcha sohalarida, jumladan, davlat boshqaruvi, zamonaviy va innovatsion texnologiyalar, sanoat, bank-moliya tizimi, huquqshunoslik, diplomatiya, harbiy ish, tibbiyot, psixologiya va boshqa sohalarda davlat tilining imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishishni ustuvor vazifa qilib belgilandi.[1] Hozirda har bir soha doirasida terminologik tizimlarning shakllanishi va sohaga xos terminologik lug'atlarni yaratishning lingvistik muammolari bilan nafaqat tilshunoslar, balki sohaning chinakam mutaxassislari shug'ullanadilar. Shunday ekan soha mutaxassisi va nomutaxassis o'rtasidagi muammoli vaziyatlarning yuzaga kelmasligi, kommunikatsiya jarayoni ikki tomon uchun ham qulay hamda samarali bo'lishi uchun soha lingvistikasini rivojlantirish zaruriy "ehtiyoj"ga aylandi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

So'nggi yillarda tillarni har taraflama o'rganish va tadqiq etishga yondashuv o'zgarmoqda. "Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasining ilmiy-tadqiqot rejalariga muvofiq "O'zbek

tilshunosligida til, shaxs va jamiyat munosabatlari tadqiqi muammolari” mavzusidagi ilmiy-tadqiqot yo‘nalishi doirasida soha lingvistikasini ravnaq toptirish maqsadi qo‘yildi” [7]. Ilmiy-tadqiqot mavzusi shuni ko‘rsatib turibdiki, tilni shaxs va jamiyat aloqadorligida o‘rganuvchi sohalar: psixolingvistika va sotsiolingvistika bugungi davr tilshunosligining eng samarali va istiqbolli sohalariga aylanib bormoqda. Bugungi kun tilshunosligida tilni tadqiq etishdagi yondashuvning yangichaligi ham shundan iborat. Shu kungacha inson tilini o‘rganayotgan tilshunoslik insonsiz ish ko‘rgan. Vaholanki, tilni insondan ayro holda tasavvur etib bo‘lmaydi. Til shaxsning millati, uning milliy-madaniy qadryatlari, e‘tiqodi, yoshi, jinsi, ijtimoiy holati va ruhiy olami, iqtidori, qiziqishi, layoqati singari individual belgilarini ko‘rsatib beruvchi “ko‘zgu” desak, fan ijtimoiy ahamiyat kasb etishi uchun faqat ko‘zgudagi tasvirni emas, balki uni tasvirning egasi bilan birga o‘rganish talab etiladi. Ushbu sohalar zamonaviy tilshunoslikning asosini tashkil qiluvchi antroposentrik yondashuv asosida shakllandi. Jumladan, psixolingvistika sohasida “Tilni egallash, nutqni yaratish, nutqni tushunish, kommunikatsiya, individning ichki psixik kechinmalari, nutq faoliyatining buzilish jarayonlari, til va tafakkur munosabati, nutq va vaziyat kesishuvi kabi dolzarb ilmiy muammolar ustida izlanishlar olib borilmoqda” [9].

Fanlararo integratsiya, sohalararo integratsiya doimiy ravishda mutaxassislar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Biroq bugungi kunda global kommunikatsiyaning kengayishi, madaniyatlararo munosabatlarning jadallik bilan o‘rnatilib borishi, inson hayotining barcha jabhalarida texnologiyalarning shiddat bilan kirib borishi turli fanlar doirasida, jumladan, tibbiyot va tilshunoslik kesimida yangidan yangi yo‘nalishlarning paydo bo‘lishiga olib kelyapti. Psixiatrik lingvistika, bio, eko, fizio, antropologik lingvistika, artikulatsion va persevtik fonetika, klinik lingvistika kabi yo‘nalishlar vujudga kelgani fikrimiz dalilidir.[2] Jumladan, tibbiyot lingvistikasi bugungi kunning “ijtimoiy zarurat”ga aylanib ulgurgan sohalaridan biridir. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2018-yil 7-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori nafaqat tibbiyot sohasi xodimlari balki, tilshunoslik mutaxassislari oldiga ham ko‘plab masalar yechimini ustuvor vazifa qilib qo‘ydi. Jumladan, tibbiyotga oid atamalar elektron lug‘atini yaratish; tibbiyot atamalarini xalq shevalaridagi so‘zlar, sinonimlar, ibora va evfemizmlar bilan boyitish; sohaga oid tarjima va izohli lug‘atlar ishlab chiqish; ingliz, rus va boshqa tillardagi tibbiyotga oid matnlarni tarjima qilish; tibbiy terminologiyani qiyosiy tadqiq etish; tibbiyot yo‘nalishlaridagi OTMLarda o‘zbek tilini sohaga yo‘naltirib o‘qitish; elektron darsliklar hamda ularning mobil ilovalarini yaratish; barcha oliy ta‘lim dargohlarining bakalavriat bosqichida “Kasbiy nutq madaniyati” fanini joriy etish va boshqalar. Bu kabi vazifalar ko‘lami boshqa sohalar qatori tibbiyot sohasida ham davlat tili imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanish imkonini berishi uchun mo‘ljallangan. Sohada erishilgan yutuqlar ham tahsinga loyiq. “Biz 2020-yilda O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan e‘lon qilingan “Olima ayollar granti”ga “Tibbiyotga oid atamalar elektron platformasini yaratish” mavzusida amaliy loyihasi bilan ishtirok etib, g‘oliblikni qo‘lga kiritdik va ayni damda 2021-2023-yillarga mo‘ljallangan A-OT-2021-2 raqamli mazkur loyiha ustida faoliyat olib bormoqdamiz”, [1] – deydi filologiya fanlari doktori, professor M.K.Abuzalova. Olimaning ta‘kidlashicha, “Tibbiyotga oid atamalar elektron platformasini yaratish” mavzusidagi amaliy loyihaga oid ayrim tibbiy terminlarning atamalar orqali yoritilishi, aniq va ixcham terminlar bilan bir qatorda ularning sarmazmun izohlarining berilishi, aytilishi noo‘rin bo‘lgan noyob tibbiy atamalar bilan to‘ldirishiga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir”.

Tilimiz nihoyatda boy va serjilo. Undagi so‘zlarning go‘zal ifodasi, obrazli birikmalar, majoziy nomlar, nozik o‘xshatishlar, sifatlashlar qadim davrlardan boshlab xalq nutqida o‘z aksini topib kelgan. Albatta, tilning bu kabi nozik va go‘zal qirralarini namoyish etishda shoir-u allomalar, yozuvchi va adiblar, notiqlar va tilshunoslik sohasi mutaxassislarning xizmatlari katta. Ayniqsa, tilshunoslarimiz oldlariga soha lingvistikasini rivojlantirib, tilshunoslik ilmlarini turli kasb va sohalar doirasida keng targ‘ib etish maqsadi qo‘yilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abuzalova M. Lingvistika va tibbiyot hamkorligi ijtimoiy zarurat sifatida. Maqola. – Buxoro: “Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” xaqaro ilmiy-amaliy konferensiya, 2021. – B.16.
2. Adilova S. Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi. Maqola – Buxoro: “Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari va istiqbollari” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, 2021. – B.37.
3. Mengliyev B. Til – millat timsoli, xalq g‘ururi. Maqola. – T.: “Hurriyat” gazetasi, 2009. – B. 3-5.
4. Mengliyev B. Tilshunoslik samara bersin. Maqola. – Buxoro: “Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, 2021. – B. 15.
5. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – T.: Akademya nashr, 2011.

6. Rahmonov X., Sunatov J. O'zbek tili kompyuter lingvistikasi yo'nalishida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar. Maqola. – T.: “Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim va istiqbollari” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, 2022.

7. Rajabov D. O'zbek tilini tadqiq etishda yangicha yondashuvlar. Maqola. – Buxoro: “Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammoalari, yechimlari hamda istiqbollari” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya, 2021. – B.40.

8. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 2007. – B.7.

9. Xolmanova Z., Usmanova Sh. Psixolingvistika. – Toshkent, 2018. – B.8.

BUXORO JANUBIY TUMANLARI ETNOTOPONIMLARI

Axmatova Intizora Hasan qizi

*Buxoro davlat universiteti
o'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu axborotda Buxoro viloyatining janubiy tumanlari hisoblangan Qorako'l va Olotdagi etnonimlar asosida shakllangan toponimlar semantik-etimologik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Ularning shakllanish jarayonlari hamda nomlar uchun asos bo'lgan motivlar misollar asosida dalillangan.

Kalit so'zlar: toponim, toponimiya, etnonim, etnonimiya, etnotoponim, Qorako'l, Olot, janubiy tumanlar, toponimning shakllanishi, toponimning ma'nosi.

Kirish. Qorako'l va Olot tumanlari qadim Buxoroning uzoq tarixga borib taqaladigan hududlaridan sanaladi. Ulardagi joy nomlarini ilmiy jihatdan asoslash, sharhlash xalqimiz tarixini yoritishda o'ziga xos bir asos bo'lib xizmat qiladi.

Toponimlar onomatik leksikaning alohida bir mavqega ega qismidir. Til lug'at tizimidagi mavjud birliklarning bir qismini onomastik leksika tashkil etadi. Onomastik leksikaning asosiy yo'nalishi hisoblangan toponimlar, shu jumladan, etnotoponimlar alohida bir leksik qatlam sanaladi.

Asosiy qism. Biz ushbu axborotimizda Buxoroning janubiy hududi hisoblangan Qorako'l va Olot tumanlaridagi etnonimlar asosida shakllangan toponimlar borasidagi ayrim qarashlarimizni qayd etib o'tamiz.

Olot – Turkiy va mo'g'ul xalqlari uchun umumiy bo'lgan qabila nomi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Chig'atoy (Chingizxon o'g'li)ga taqdim etgan to'rtta qabiladan biri *arlot*dir. Bu urug', asosan, qo'shni Afg'onistonning shimoliy qismida o'rnashgan, Movarounnahrda ular kam bo'lsa ham, nufuzli qabilalardan hisoblangan. [2]Arlot qabilasi 92 bog'li o'zbek qavmlari qatorida ko'plab tarixiy manbalarda tilga olingan. Qabila nomi *allat*, *olot* shakllarida ham talaffuz qilinadi.

O'rta asrlarning so'nggi davrlarida arlotlar etnik mansubligini va butunligini unutgan, turli qabila, urug'lar tarkibiga singib ketgan. Qadimgi turkiy etnonim mahalla, guzar nomiga aylangan [4].

Arlotlar o'zbek qavmlarining eng ko'p tarqalganlaridan biridir. Mazkur qavm Buxoro, Samarqand, Surxondaryo, Xorazm, va Qashqadaryo viloyatlarida, shuningdek, Afg'onistonning shimolida keng tarqalgan.

Olot, *Olotxona* toponimlari Kogon, Buxoro, Olot tumanlarida uchraydi. *Olot* – orlot etnonimining fonetik o'zgarishga uchragan shaklidir. *Olot* o'zbek xalqi tarkibida uchraydigan urug'lardan biri. Abulg'oz Bahodirxon o'zining “Shajarayi turk” kitobida *orlot* urug'ini *mo'g'ul* avlodlari deb atalgan qismida tilga oladi.

Toponim tarkibidagi *xona* so'ziga *uy* yoki *binoning devor bilan ajratilgan har bir alohida qismi*, *bo'lma*, deb ta'rif berilgan. [5]

To'pxona, nonxona, otxona, molxona, salomxona, elchixona, mashvaratxona kabilardagi *xona* so'zidan *ish joyi*; *biror buyum turadigan*, *saqlanadigan joy* ma'nolarni aks ettiradi.

Xullas, Alotxona – *arlot urug'i vakillari yashaydigan maskan* degan ma'noga ega.

Do'rmon/Do'rman – Qorako'l tumanidagi qishloq nomi. *Do'rmon* – o'zbek qavmlaridan biri. Do'rmon mo'g'ulcha “to'rt” demakdir. To'rtta urug'dan tashkil topgani uchun shunday atalgan bo'lishi ehtimol. Do'rmon qabilasi Abulxayrxon (1428-1468-y.), umuman, o'zbek ulusida katta nufuzga ega bo'lgan. Do'rmonlar O'zbekiston, Tojikiston va Afg'oniston hududlariga Dashti Qipchoqdan XVI-XVII asrlar davomida kelib o'rnashgan. [1]

Do'rmonlar Buxoro amirligining siyosiy hayotida faol qatnashib kelgan. O'zbekiston hududida do'rmon qavmi kichik-kichik guruhlariga bo'linib tarqoq holda yashagan. Bular, asosan, Zarafshon daryosining o'rta oqimi, Surxondaryo viloyatidagi Qoratog' daryosining o'rta oqimi, Surxon daryosining yuqori oqimlarida, Bobotog' etaklarida, Toshkent vohasida, qisman Xorazm viloyatida joylashgan. Do'rmon

qavmining tarkibida oqqo'yli, uvoq, uchurug', ko'kchelak, no'g'ay, gurdak, oytamg'ali va boshqa bo'linmalari bo'lgan. Markaziy Osiyoda do'rmon atamasi joy nomlari sifatida saqlanib qolgan.

Bu qishloqlar Do'rman, Do'rmon, Durman, Durmon shakllarida talaffuz qilinadi. Etnograf B.X.Karmisheva qabila nomining asli Do'rman deyilishi to'g'ri deydi, shuning uchun ham Do'rman shaklida yozishni ma'qul ko'rdik.[7]

S.Qorayev o'zining boshqa bir tadqiqotida do'rmanlar haqida ma'lumot berib, quyidagilarni bayon etgan: XVI-XVIII asrlarda Dashtiqipchoqdan kelgan o'zbek qabilalaridan birining nomi. Do'rmonlar Zarafshon vodiysida, Surxondaryo va Toshkent vohalarida, qisman Xorazmda yashagan. Qabila *qo'yli, uchurug', ko'kchelak, sakson, nog'oy, gurdak, oytamg'ali* kabi urug'larga bo'lingan. Qiziltepa, Samarqand, Narpay, Romitan, Asaka, Kitob, Kasbi, Qamashi, Qibray, Jomboy, Qorako'l, Ishtixon, Jondor tumanlarida Do'rman, Do'rmoncha, Do'rmonon qishloqlari bor.[7]

Shuningdek, do'rmanlar Toshkent vohasi, Surxondaryo va Zarafshon vodiysida yashashgan. Do'rmon qabilasi tarkibida *Sakson, Qo'yli, Oytamg'ali, Uvoq, Gurdak, Uch rug', No'g'oy, Ko'kchelak* singari urug'lar uchragan. Bu qishloqlar nomi *Do'rman* va *Do'rmon* variantlarida talaffuz etilgan. Shu bilan birga, Samarqand viloyatining *Kattaqo'rg'on, Narpay, Oqdaryo* tumanlaridagi qishloqlar nomi ham shu tarzda nomlanganini ko'rish mumkin. Rashididning "Jomi at-tavorix" asarida (14-asr) do'rmonlar (baarin) qabilasi bilan yaqinligini qayd etib, ikkalasi o'zakdosh so'zdir, deb baholaydi. O'zining "Jomi at-tavorix" asarini yozishda Xitoydan Eronga kelgan (1286-yil) Po'lod Chjen-syan (bu amir do'rmon urug'iga oid bo'lgan)ning hikoyalarga tayangan.[6]

XIII asr boshlarida do'rmonlar mo'g'ullarga qarshi kurashgan yirik qabila bo'lib, tarixiy ma'lumotlarga ko'ra ular Bichinkayon nomli podshosining to'rt o'g'lidan tarqalgan. Ulardan kenjasi otasi tomonidan podsho qilib tayinlangan. Aka-ukalar o'rtasidagi noroziliklar sababli bo'lib, katta kelishmovchilik yuzaga kelib, ular turli hududlarga tarqalgan

Shuningdek, Hofiz Tanish Buxoriyning asarida qayd etilishicha, to'rtta yosh yigit boshqa viloyatga borib istiqomat qilish maqsadida daryodan o'tib yashay boshlaganlar. Mo'g'ul tilida to'rt "*do'rmon*" deb atalgan. Shu to'rt yigitdan tarqalgan odamlarni esa ular *do'rmonlar* deb nomlashgan.[9]

Yuqorida keltirilgan holat ham rivoyatga asoslangan, albatta. Lekin do'rmonlarning tarqalishi, ularning keyingi davrlardagi taqdiri xalq og'zidan yetib kelgan rivoyatlarda ma'lum tarixiy haqiat borligini ko'rsatadi.

Boshqa bir manbada do'rmanlar haqida quyidagicha ma'lumot bor: do'rman – o'zbek qavmlaridan biri. Do'rman mo'g'ulcha "to'rt" demakdir. To'rtta urug'dan tashkil topgani uchun shunday atalgan bo'lishi ehtimol. Do'rman qabilasi Abulxayrxon, umuman, O'zbek ulusida katta hufusga ega bo'lgan. Do'rmanlar O'zbekiston, Tojikiston, Afg'oniston hududlariga Dashti Qipchoqdan XVI-XVII asrlar davomida kelib o'rnatilgan. Do'rmanlar Buxoro amirligining siyosiy hayotida faol qatnashib kelgan. O'zbekiston hududida do'rman qavmi kichik-kichik guruhlariga bo'linib tarqoq holda yashagan. Bular, asosan, Zarafshon daryosining o'rta oqimi, Surxondaryo viloyatidagi Qoratog' daryosining o'rta oqimi, Surxon daryosining yuqori oqimlarida, Bobotog' etaklarida, Toshkent vohasida, qisman Xorazm viloyatida joylashgan. Do'rman qavmining tarkibida oqqo'yli, uvoq, uch urug', ko'kchelak, no'g'ay, gurdak, oytamg'ali va boshqa bo'linmalari bo'lgan.

Do'rmanlarning ko'pchilik qismi Surxondaryoning Bobotog' tog'larining shimoliy yonbag'irlarida, Hisor va Kobadiyon tumanlarida o'rnatilganlar. Aynan shu hududda 1924-yilga kelib 7979 nafar do'rmonliklar istiqomat qilishgan. Kobadiyon tumani Shox qishlog'ida yashovchi J.Shomurodovning (1967-yil tug'ilgan) ma'lumotlariga qaraganda, bu hududda Do'rmonlarning *Navandaki, O'rjaqlar, Bekto'bi, Xalachilar* urug'lari yashashadi. *Xalaji (xalach, kalach)*lar qadimgi turkiy qabilalardan biri bo'lib, ular qarluqlar bilan (balki ulardan ham oldinroq) Amudaryoning janubidagi davlatlar – Seiston, Tohariston hamda ularga chegaradosh bo'lgan hududlarga taxminan 6-asrlarda kelib joylashgani ma'lum. Ular keyinchalik mahalliy aholi tarkibiga singib ketgan. Afg'onlarning Gilzoyi qabilasining shakllanishida xalachlar muhim o'rin tutgan.

Shuning uchun Gilzoyi nomini tadqiqotchilar Xalaj so'zi bilan aloqadorlikda izohlab ko'rsatadilar. Xalajilarning ma'lum qismi Eronda yashagan, bugungi kunga qadar o'z nomlaridan tashqari, o'z tillarini ham saqlab qolishgan. Ular Ozarbayjonning janubi, Shimoliy Afg'onistonda – Rustakda ham istiqomat qilishadi. Karmishevaning yozishicha, Rustak xalajilari sho'rolar inqilobigacha Kobadiyondagi qabiladoshlari bilan aloqlar o'rnatishgan. Xullas, do'rmonlar orasida yashab kelgan xalaji urug'i vakillari vaqt o'tib bu qabila ichiga singib ketgan.

Jaloir/Jaloyir – Qorako'l tumanlaridagi qishloq nomi. *Jaloyir* – qadimgi turkiy qabilalardan biri. Ba'zi joylarda jaloyirlar turk-mo'g'ul qabilalarining integratsiyasidan tarkib topgan etnik uyushma hisoblanadi. XII asr oxiri XIII asr boshlarida O'rta Osiyoga Markaziy Osiyodan kelib o'rnatilgan.

Tarixchi Rashiduddin bizzacha yetib kelgan ma'lumotlariga ko'ra, jaloyirlar 12-asrda Onon hamda Kerulen daryolari bo'yida istiqomat qilishgan. Ular o'n bo'lakka bo'lingan bo'lib, har qabilaning o'z sarkardasi tayin bo'lgan. Jaloyirning katta bir qismi kidonlar bilan bo'lgan urushda jaloyirlarning ko'p qismi yengilgan, shundan so'ng Chingizxon ajdodlariga tobe yashagan. Chingizxon hukmronligida jaloyirlardan ko'plab lashkarboshilar hamda beklar yetishib, davlatni boshqarishda o'z hissasini qo'shgan. 12-asrning oxiri va 13-asrning boshlarida jaloyirning yirik qismi Movarounnahrning ayrim viloyatlari (Ohangaron vodiysi va Xo'jand tumani) hamda Yettisuvga ko'chib kelishgan. Jaloyirlar Amir Temurga qarshi 1370-yildan beri tez-tez qo'zg'alon qilib turishiga qaramay, ularni 1376-yilda o'ziga butunlay tobe qilib oladi. Shundan so'ng ular bir nechta guruhlariga bo'lib tashlanadi, shundan bir qismi Toshkent vohasida qoldiriladi, qolganlari qismlari Movarounnahrning ko'plab hududlariga (asosan, Zarafshon bo'ylariga) ko'chirib yuboriladi. Shunday qilib, Amir Temur davrida jaloyirlarning Xo'jand hamda Ohangaron ulusini tarqatib tashlanadi. Bugungi kunda Respublikamizni ko'plab hududlarida jaloyir nomi bilan bog'liq qishloqlar uchraydi. XIII asr mobaynida jaloyirning katta bir qismi Iroq hamda Ozarbayjon hududiga ko'chib borib o'z davlatini qurishgan. Qozog'iston va O'rta Osiyoda yashovchi jaloyirlar keyinchalik o'zbek, qoraqalpoq, qirg'iz hamda qozoqlar tarkibiga singib ketgan. Qozoqlar tarkibidagi jaloyirlar yirik urug'larga bo'lingan: sirmonoq, oriqtinim, boychegir, qaychili, sigirchi, bolg'ali, kuchuk, qorachopon, andas, qalps, mirza, o'roqli, oqbo'yim. Qirg'izlar tarkibida jaloyirlarning kuchuk, ming'itay, supatay urug'lari bo'lgan. O'zbeklar tarkibida jaloyirlarning ikki yirik qaychili va bolg'ali urug'lari hamda bir qancha urug' bo'linmalari bo'lgan (qarg'ali, boshqird, qaraoabudal, qorako'li, qorachopon, chuvuldoq, jastaban va boshqa).

B.Kilichev Buxoro viloyatining Kogon, Jondor tumanlarida ham *Jaloyir* nomli qishloqlar uchrashi haqida ma'lumot bergan [3, 174].

Xulosa sifatida qayd etish lozimki, Buxoroning tarixiy manzillaridan bo'lgan janubiy tumanlar o'ziga xos boy tarixga ega. Bu tarix mazkur hududlardagi toponimlarda o'zini namoyon etib turadi. Ularni asrab-avaylash, kelajak avlodlar yetkazish barchaning burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – Б. 55.
2. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М., 1976. – С. 176-177.
3. Kilichev B.E. Buxoro viloyati toponimlarining lingvistik tadqiqi: Filol. fanl. dokt. (DSc)... disser. – Buxoro, 2024. – B. 174.
4. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Т.: Мухаррир, 2009. – Б.46.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли, 2-жилд. – М.: “Рус тили”, 1981. – Б.331.
6. **О'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – T., 2024. – B.206.**
7. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Т.: Ўзбекистон, 1978. – Б. 50.
8. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B.185.
9. Хофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 1-китоб. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 46.

DUNYO SIVILISATSIYASIDA BUXORONING O'RNINI: ZARGARLIK VA ZARDO'ZLIK (o'zbek va fransuz terminlari chog'ishtirma tahlili misolida)

Hojiyeva Gulchehra Salimovna

Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqola Buxoro hunarmandchiligining dunyo sivilizatsiyasida tutgan o'rni, xususan, «zargarlik» va «zardo'zlik»ning rivojlanish tarixi, mazkur san'at turlariga oid terminlarning fransuz tilidagi ekvivalentlari bilan lingvokulturologik xususiyatlariga ko'ra chog'ishtirma tahliliga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar. Numijkat, hunarmandchilik, zargarlik, zardo'zlik, mahalliy va ananaviy uslub, l'orfèvrerie, la joaillerie, le filigrane, **Opus Anglicanum**, **Or Nué**, la broderie d'or, un brodeur.

Tarixdan ma'lumki, Buxoro jahonning eng qadimiy va tarixiy-me'moriy obidalarga boy go'zal shaharlaridan biridir. Buxoro nomi dastlab X asrda tarixchi Narshaxiyning «Tarixi Buxoro» asarida rasman zikr etilgan bo'lsa-da, uni eramizdan avvalgi davrlarda bunyodga kelib, o'z o'rnida doimiy rivojlanib kelayotgan dunyodagi sanoqli shaharlar qatorida ta'kidlash o'rinlidir. Ko'plab tarixchilar va tilshunolar

fikricha, Buxoro soʻzi qadimgi hind – sanskrit tilidagi «vixara» soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, «qalʼa» maʼnosini anglatadi. Qadimda shahar «Numijkat» va «Faxira» deb ham atalgan.[6]

Buxoro qadimdan nafaqat ilm-fan, balki milliy hunarmandchilikda ham oʻziga xos maskan boʻlib kelgan. Jumladan, shaharda zargarlik bezaklarini ishlab chiqarish hunarmandchilikning alohida tarmogʻini tashkil etib, bugungi Buxoro vohasi hududlaridan topilgan dastlabki zargarlik bezaklari bronza davriga (miloddan avvalgi II ming yillik – I ming yillik boshlariga) mansubligi fikrimizni asoslaydi. Zargarlik sanʼatining gullab-yashnagani bois, XVI asrda shaharning markaziy bozorida zargarlarga «Toqi zargaron» (zargarlar gumbazi) deb nomlangan maxsus joy ajratilgan. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoroda zargarlik sanʼati ravnaq topgan boʻlib, saroy ustaxonalarida ustalar, asosan, oltindan turli buyumlar yasaganlar. Taʼkidlash lozimki, qadimdan oltin quyoshning va erkaklar jasurligining sehrli kuchi, kumush esa ayollik ibtidosining timsoli boʻlgan.[7]

«Zargarlik» sanʼatini tilshunoslik nuqtai-nazaridan tadqiq etganda, «zargar» termini forscha *tilla buyum yasovchi* maʼnosini, «zargarlik» esa *zargar hunarini egallaganlik; qimmatbaho metallar va toshlardan bezaklar yasash hamda oltin, kumush kabi turli qimmatbaho tosh va metallardan zeb-ziynat buyumlari va taqinchoqlar yasaydigan usta-hunarmand kasbi* [1]ni anglatishini aytish mumkin. Mazkur termin fransuz tilida «orfèvre» atamasiga ekvivalent boʻlib, u eski fransuz tilidan kelib chiqqan *or* – oltin va *fèvre* – hunarmand soʻzlaridan yasalgan. [4]Ushbu ikkala terminning leksik-semantik xususiyatlari quyidagi misolda oʻz ifodasini topadi:

1-misol. *Zargar* 1. orfèvre;

2. orfèvre-joaillier;

3. orfèvre-bijoutier;

4. bijoutier, ière;

5. diamantaire;

6. metteur en oeuvre;

7. joaillier, ière;

8. lapidaire[3].

Yuqoridagi misoldan koʻrinadiki, «zargar» atamasining fransuz tilidagi tarjimalari nafaqat soʻz, balki, juft soʻz va soʻz birikmalari asosida ham yasalgan boʻlib, umumiy maʼnoda oʻzaro sinonimiya hosil qiladi. Ushbu misollar ichida «orfèvre» termini dominantlik xususiyatiga ega.

«Zargarlik» hunari juda qadim zamonlardan mavjud boʻlib, Misr, Yunoniston, Eron va Xitoy hamda Oʻzbekiston hududidagi Dalvarzintepadan topilgan miloddan avvalgi I asrga oid ushbu hunar bilan bogʻliq arxeologik topilmalar bundan dalolat beradi. Zargarlikda asosan, ayollar zeb-ziynatlari tayyorlash texnologiyalari vositasida bosh, chakka, peshana, boʻyin, quloq, koʻkrakka moʻljallangan tillaqosh, gardon, takiya-tuzi, mohi tilla, sirgʻa, toj, bodomoy, silsila, sochpopuk, tillo-targak, tosaukele, shokila, gajak, qoʻsh-dou, butun-tirnoq, yarim-tirnoq, zirk, xalqa, gulband, tepish-i-dil, nozir-gardon, bezzak-qubba, boʻyin-tumor, koʻkrak-tumor, amuletlar (qoʻltiq-tumor), bilak-uzuk va uzuk singari yuzlab turdagi taqinchoqlar tayyorlangan. [2]

1-rasm

XX asrning boshlarida inqirozga yuz tutgan zargarlik sanʼati mustaqillik yillarida qayta jonlanib, bugungi kun ustalari asosan ikki: unutib borilayotgan ananalarni qayta tiklayotgan *mahalliy* va zamonaviy uslubda irod qilayotgan *anaviy* yoʻnalishlarda faoliyat yuritmoqdalar. Shu jihatdan, yuqorida tilga olingan xususiyatlar bilan birga oʻzbek tilshunosligida ushbu termin yana bir qator taʼriflarga ham ega, jumladan:

- ✓ zargar hunarini egallaganlik;
- ✓ qimmatbaho metal va toshlardan bezaklar yasash;
- ✓ dekorativ-amaliy sanʼat turi;
- ✓ bozorda zargarlar joylashgan rasta, qator;
- ✓ zargarlar yashaydigan mahalla.[1]

«Zargarlik» termini izohlaridan uning koʻp maʼnoli soʻz ekanligi anglashiladi. Tilda mazkur terminning fransuz leksikasiga xos boʻlgan quyidagi bir necha maʼnodoshlarini uchratish mumkin:

2-misol. *Orfèvrerie m.*

1) zargarlik;

2) zargarlik buyumlar [3];

3) sanʼat;

2-rasm

- 4) zargarlik buyumlari savdosi;
- 5) biror zargar tomonidan ishlangan buyumlar jamlanmasi[4].

Fransuz tilida «orfèvrerie» atamasi atrofida qurilgan quyidagi leksik birliklarni ham tilga olish o‘rinli:

- ✓ pièce d’orfèvrerie ouvragée – ishlov berilgan zargarlik buyumi;
- ✓ marque d’orfèvre – zargarining belgisi;
- ✓ orfèvrerie d’argent massif – kumushdan qilingan zargarlik buyumlari;
- ✓ ouvrage d’orfèvrerie – zargarlik buyumi.

Ushbu misollardan ko‘rinadiki, har ikkala tilga xos tushunchalar ba‘zan so‘z, ba‘zan so‘z birikmalari asosida ifodalanib kelmoqda.

3-misol. *Joallerie* f. 1) zargarlik san‘ati;

2) zargarlik mollari bilan savdo qilish;

3) zargarlik do‘koni;

4) zargarlik mollari.

4-misol. *Filigrane* m. – filigran, juda nafis ishlangan zargarlik buyumi.

Ushbu misollardan fransuz tilidagi «orfèvrerie», «joaillerie», «filigrane» terminlarining o‘zaro ma‘nodoshlik asosida «zargarlik» atamasiga ekvivalent bo‘lib kelishini ko‘rish mumkin.

Buxoro hunarmandchiligiga oid yana bir san‘at termini bo‘lgan «Zardo‘z» atamasi forscha «zar» – *tilla*, «do‘zi» – *tikmoq* ma‘nosini anglatib, o‘z o‘rnida ko‘plab ta‘riflarga ega:

1) zar tikuvchi;

2) kiyimga zardan gul tikuvchi;

3) naqsh soluvchi;

4) chevar;

5) zardan tikilgan buyum. []

Yuqoridagi misollardan «zardo‘z» terminining polisemantik xususiyatga ega ekanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tilda shuningdek, «zardo‘zi» va «zardo‘zchi» atamalari ham mavjud bo‘lib, tilshunoslikda mazkur til birliklari bitta sinonimik qatorni tashkil qiladi.

O‘zbek zardo‘zlari bezak sifatida *zardo‘zi zamindo‘zi*, *zardo‘zi guldo‘zi*, *birishimdo‘zi* (agar ipak ishlatilsa) va *pulakdo‘zi* (tugmasimon metall yaproqchalardan foydalanganda) singari bir necha usullarni qo‘llab, san‘at asarlarini yaratadilar. Shu o‘rinda tarixiy manbalarga nazar solinsa, arxeologik topilmalar, tarixiy qo‘lyozmalar O‘rta Osiyo xalqlari orasida zardo‘zi kiyim va badiiy buyumlar tikish qadimdan rivojlanganligini ko‘rsatadi. Buning isboti sifatida *ispan elchisi de Klavixo* o‘z esdaliklarida zardo‘zlik usulida tikilgan ko‘rpa-to‘shaklar, ipak matoga zar taqilgan qimmatbaho darpardalar va chodirlar haqida, shuningdek, erkak va ayollarning zar ipda tikilgan kiyimlari haqida yozib qoldirganini keltirib o‘tish mumkin.

«Zardo‘zlik» termini chambarak, angishvona, qaychi va igna hamkorligida bajariladigan san‘at turi sifatida dastlab Sharqda paydo bo‘lgan bo‘lib, uni hunarmandchilik turi sifatida Buyuk Ipak yo‘li orqali qadimiy Xitoyga va u orqali Yevropaga yoyilgan san‘at turlaridan deyish mumkin. O‘rta asrlarda Angliya mamlakatida gullab yashnagan ushbu hunar turi «*Opus Anglicanum*» deb nomlandi. XV asrda Italiyada rivojlanishda davom etgan zardo‘zlik turi «*Or Nué*», ya‘ni, «Jimjimador bezatish» deb nomlandi.[3]

XVII-asrdan oltin iplar shunchalik nafis bo‘lganligidan, ularni matolardan o‘tkazish imkoniyati paydo bo‘lishi barobarida ananaviy tikuvchilikka yangi zardo‘zlik va kashtachilik usullari qo‘shilib, ayollar va erkaklar kiyimlarini bezatdi. Ammo fan-texnika rivojlanishi barobarida XIX-asrdan oltin kashtado‘zlik asta-sekin mashhurligini yo‘qotdi. XX-asrga kelib, Fransiyada sof oltin o‘rniga oltin iplardan foydalanish tufayli, zardo‘zlik yangicha ko‘rinish oldi. Bugungi kunda zarbob liboslardan asosan san‘atkorlar o‘z chiqishlarida foydalanmoqda.[5]

O‘rta Osiyoda zardo‘zlik XV-XVIII asrlarda yuksak

3-rasm

darajaga ko'tarilgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida mazkur san'at turi asosan, Buxoroda saqlanib qoladi va keng tarqaladi, bunda chopon, to'n, do'ppi, peshonaband, belbog', qiyiqcha, nimcha kabi o'zbek ananaviy liboslari, hamda chimildiq, joynamoz, taxmonpo'sh, zinpo'sh, dayri, yo'lpo'sh va turli maishiy buyumlar tayyorlangan. Dastlab, ushbu hunar bilan erkaklar, so'ngra ayollar shug'ullanganlar.[5] Mazkur ko'p asrlik san'at turining bugungi kun terminshunosligida yana bir nechta ta'riflari mavjud:

- 1) zardo'z kasbi;
- 2) zar ip bilan naqsh (kashta) tikish;
- 3) zar qo'shib buyum tikish.

Tahlillar asosida keltirilgan misollardagi til birliklari ularni tashkil etuvchi elementlariga ko'ra farq qilsa-da, ma'no jihatdan yagona sinonim qatorni hosil qiladi.

«Zardo'zlik»ning fransuz tiliga xos bo'lgan varianti «broderie d'or» deb atalib, ushbu san'at bilan shug'ullanuvchi kasb egasi «un brodeur» deb nomlanadi. Mazkur terminlarni leksik xususiyatga ko'ra tahlil etilganda, o'zbek tilidagi «zardo'zlik» atamasi (ot+so'z yasovchi) yasama so'z, uning fransuzcha ekvivalenti (ot+ot shaklida) qo'shma so'z bo'lib kelganligini ko'rish mumkin.

Fransuz va o'zbek tillaridagi «zargarlik» va «zardo'zlik» hamda «orfèvrerie» va «broderie d'or» terminlarini leksik-semantik va milliy-madaniy xususiyatlariga ko'ra qiyosiy va chog'ishtirma tahlil etib, ikki noqardosh fransuz va o'zbek tillariga xos terminlar shu til me'yorlaridan kelib chiqish bilan birga, o'z madaniyati va turmush tarzini ifodalashda ba'zan mushtaraklik va ba'zan o'zigaxoslik kasb etganligini, o'zbek va fransuz tilidagi atamalar shu til sathida o'zining ko'plab sinonim va paronimlariga egaligi bilan xarakterlanishi ko'rish mumkin.

Jahonda milliy tarixi va madaniyatiga ega bo'lgan qadim va hamisha navqiron Buxoro shahrining zargarlik va zardo'zlik san'atlari avlodlar osha yana ming yillar yashamog'iga hech shubha yo'qki, bugun ustoz-shogird ananalariga asoslangan zargarlik hamda Buxoro zardo'zligi milliy hunarmandchilik asoslarini saqlab qolgan san'at sifatida dunyoda alohida e'tirof etilayotir.

4-rasm

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. II jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", – Toshkent, 2006. 136-137 b.
2. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. YuNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi milliy komissiyasi, – Toshkent, 2017. 202-204 b.
3. Fransuzcha-o'zbekcha lug'at. Dictionnaire français-ouzbek. Ibragimov X., ... – Toshkent, «Nihol», 2008. 376, 587 b.
4. Larousse Dictionnaire Maxipoche. La Tipografica Varese S.p.A., – Paris, 2010. – P. 973.
5. <https://neelam.fr/la-broderie-dor>
6. <https://uzbekistan.travel/uz/o/buxoro-tarixi/>
7. <https://society.uz/uz/news/detail/news/691>

MAVLONO JALOLIDDIN RUMIY(BALXIY)NING “MASNAVIYI MA'NAVIY” ASARIDAGI HIKOYATLARDA ODOB-AXLOQ MASALALARI

Babayev Maxmud Tashpulatovich

Buxoro davlat universiteti

"Nemis filologiyasi" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mavlono Jaloliddin Rumi(Balxiy)ning “Masnaviyi Ma'naviy” asaridagi “Muhammad vandi valiy ut-tavfiqdin hamisha tavfiq va adab rioyati so'ralgani hamda beadablikning kasofatiyu zararlari bayoni” hikoyatida odob-axloq masalalarining asliyatda, forsiydan o'zbek tiliga O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol hamda forsiydan nemis tiliga Otto Ho'shle tarjimalarida berilishi haqida so'z yuritimiz.

Kalit so'zlar: Jaloliddin Rumi, “Masnaviyi Ma'naviy”, odob, odobsizlik, Odam, Xudo, shayton, tavfiq, rizq, zakot.

Kirish. Jahon adabiyotining buyuk siymosi Mavlono Jaloliddin Rumiyning shoh asari- «Masnaviyi Ma'naviy» asari ma'nolari mohiyatiga ko'ra so'fiylik qomusi, insoniyat tomonidan yaratilgan eng shoh asar namunasidir. 25 ming 632 (boshqa bir manbaga ko'ra 26 ming 840) baytli, olti daftardan iborat «Masnaviyi Ma'naviy» asari shoir va tarjimon Sulaymon Rahmon o'zining «Rumi va uning durdona asari «Ma'naviy Masnaviy»ning o'zbekcha tarjimasiga oid» maqolasida ta'kidlaganidek «Ma'naviy masnaviy» mohiyatan Qur'oni karimning o'ziga xos she'riy tafsiri va hadisi shariflarning sharhidan, talqinidan iboratdir. «Masnaviy»da Qur'on oyatlaridan 760 marta iqtibos olingan, 745 o'rinda 703 hadisdan foydalanilgan. Muxtasar aytgach, «Ma'naviy masnaviy»ning botiniy mohiyati shahodat kalimasining – ya'ni, «La ilaha illalloh»ning turli-tuman hikoyatlar, masallar, rivoyatlar, hikmatlar zamiriga singdirilgan zikrlari yig'indisidan iboratdir; uning bosh maqsadi – ana shu hikoyatlar, latifalar, masallar, rivoyatlar, hikmatlar vositasida tavhidni – Allohning yagonaligini, sherigi yo'qligini zikr etish va tasdiqlashdir. Yanayam to'g'rirog'i, bu asar mavlono Rumiyning buyuk zot Allohning yakkayu yagona ekanligini tasdiqlab qilgan zikrlari, Uning Zoti, Sifoti va Qudrati haqidagi fikrlari, Uning bani Odamga bergan ne'matlari uchun Unga astoydil shukrlarining badiiy ifodasidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu maqolada Mavlono Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi Ma'naviy” asaridagi “Muhammad vandi valiy ut-tavfiqdin hamisha tavfiq va adab rioyati so'ralgani hamda beadablikning kasofatiyu zararlari bayoni” hikoyatida odob-axloq masalalarining asliyatda, forsiydan o'zbek tiliga O'zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol hamda forsiydan nemis tiliga Otto Ho'shle tarjimalarida yoritilishini tahlil qilishga urindik. Maqola yozish jarayonida Mavlono Jaloliddin Rumiyning R.Nikolson matni va boshqa nusxalar asosida tuzilgan, Dushanbe shahridagi Adib nashriyotida 2013 yilda chop etilgan tojikcha *Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ Маснави маънавӣ: Дафтари аввал ва дувум/ Дафтари сеум ва чорум/ Дафтари панҷум ва шашум* kitoblaridan, forsiydan o'zbek tiliga Jamol Kamol tarjimasidagi *Mavlono Jaloliddin Rumi. Masnaviyi ma'naviy. Birinchi-oltinchi* kitoblaridan hamda olmon tarjimoni Otto Ho'shle tomonidan fors tilidan nemis tiliga qilingan tarjima asosida chop etilgan *Dschaläl ad-Din Rûmi. Masnawi. Gesamtausgabe in zwei Bänden. Erstes Band. Buch I-III. Aus dem persischen von Otto Höschle. Chalice Verlag, Xanten, 2020* va *Dschaläl ad-Din Rûmi. Masnawi. Gesamtausgabe in zwei Bänden. Zweites Band. Buch IV-VI. Aus dem persischen von Otto Höschle. Chalice Verlag, Xanten, 2021*, „Qur'oni Karim. Ma'nolar tarjimasi.“ Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, „Qur'oni karim ma'nolari tarjimasi. Tarjimon Abdulaziz Mansur “ kitoblaridan hamda ko'plab internet saytlaridagi ma'lumotlardan foydalanildi.

Mavlono Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi Ma'naviy” asaridagi “Muhammad vandi valiy ut-tavfiqdin hamisha tavfiq va adab rioyati so'ralgani hamda beadablikning kasofatiyu zararlari bayoni” hikoyatida Mavlono odobning foydalari, odobsizlikning zararlari haqida go'zal fikrlar bayon etganlar. Bu baytlarni o'qib biz o'zimizga kerakli nuqtalarni olishimiz va ularni hayotga tadbiq etishimiz mumkin. Mavlono bu baytlarda bizdan oldin yashab o'tganlar (payg'ambarlar, insonlar...) hayotidan misollar keltiradilar, bu hikoyatlardan ibrat olishga da'vat etadilar.

Hikoyat “Az Xudovandi valiyyut-tavfiq darxostani tavfiqi rioyati adab dar xama'i xolxo va ba'en kardani va'xomati zararxoi be'adabi” o'zbekchada “Muhammad vandi valiy ut-tavfiqdin hamisha tavfiq va adab rioyati so'ralgani hamda beadablikning kasofatiyu zararlari bayoni” hamda nemischada “Gott, unser Seelenführer, wird gebeten, uns in allen Lagen zur Höflichkeit zu führen, und über die Schädlichkeit der Unhöflichkeit” deb nomlanadi. Hikoyatdagi birinchi baytda (1-daftar, 78bayt) Mavlono xudodan tavfiq adab tilaymiz deydi. Odob juda muhim, kimki beadablik qilsa Rabbimizning lutfidan bebahra bo'ladi.

Аз Худо ҷӯем тавфиқи адаб,

Rabbimizdin barcha istarmiz adab,

Беадаб маҳрум гашт аз лутфи раб.

Beadab ko'rmas jahonda lutfi Rab.

Wir bitten Gott, uns Höflichkeit zu lehren, denn ohne sie entzieht sich Seine Gnade.

“Tavfiq” so'zi arab tilidagi “vaffaqo” fe'lidan olingan bo'lib, “yaxshi yo'lga boshqarmoq”, “ezgu amallarga muvofiq qilmoq”, “muvaqqafiyat qozonmoq”, “omadi kelmoq” ma'nolarini anglatadi. Bu so'z ma'nosi umumlashtirilsa, unda “insonni hayotda yaxshi, solih va ezgu amallar sari yo'naltirish, ya'ni bu borada unga “omadning berilishi” mazmuni kelib chiqadi. Shar'iy istilohda “tavfiq” so'zi “Alloh taolo bandasini O'zi rozi bo'ladigan ishlarga boshqarishi va gunoh ishlardan saqlashi”ni anglatadi. Xudo barcha maxluqotlarga insonga sajda qilishni buyuradi. Iblisdan tashqari barcha mavjudodlar insonga sajda qildi. Natijada iblis yaratganning lutfidan bebahra bo'ldi va odamning dushmaniga aylandi. 1daftarning 1490-1518 baytlaridan iborat “Odamning «rabbimiz, biz o'zimizga zulm etdik» deya gunohini bo'yniga olgani va iblisning «sen o'zing meni yo'ldan ozdirding» deya gunohini tangriga to'nkagani” hikoyatida ham shu fikrlar kengroq yoritib berilgan. Shayton odamni aldadi, odam jannatdan haydaldi. Shu voqea bo'lgan paytda shayton “bimo ag'vaytaniy”, ya'ni “sen o'zing meni yo'ldan ozdirding” deya gunohini tangriga to'nkab unga nisbatan odobsizlik qilishga jur'at etadi. (Hijr surasi 39-oyati: “U dedi: “Robbim! Meni yo'ldan ozdirganing

sababli, albatta, men ularga yer yuzida (gunohlarni) chiroyli ko'rsataman va albatta, ularning hammasini yo'ldan ozdiraman.") Odam esa "zalamno nafsano" ya'ni "rabbimiz, biz o'zimizga zulm etdik" deya gunohini bo'yniga oldi. Odam qazoyu qadar borligini, barchasi Xudoning irodasidan ekanligini bilardi. Lekin xato qilganligini bilgani uchun "zalamno nafsano" dedi. (A'rof surasining 23-oyati: "Ikkovlari: "Robbimiz, o'zimizga zulm qildik. Agar bizni mag'firat qilmasang va bizga rahm qilmasang, albatta, ziyon ko'ruvchilardan bo'lamiz", – dedilar.") Hazrati inson odobga rioya qilib gunohini o'z bo'yniga oldi, boshqalarga aybni to'nkamadi.

Ta'kidlash joizki nemis tarjimoni Otto Ho'shle matnni juda yaxshi anglagan holda mazmun-ma'noni aniq ochib bergan. Jumladan ushbu hikoyat sarlavhasini u shunday tarjima qilgan: „*Adam legt sich seine Sünde selbst zur Last: „Gott, wir haben wider uns gefehlt!“, während Iblis die seinen Gott zur Last legt: „Du ließest mich irregehen!“*“.

Гуфт шайтон, ки «бимо ағвайтанй»,
Кард феъли худ ниҳон деви данй.
Гуфт Одам, ки «заламно нафсано»,
ӯ зи феъли Ҳақ набуд ғофил чу мо.
Дар гунаҳ ӯ аз адаб пинҳон-ш кард,
З-он гунаҳ бар худ задан ӯ бар бих(в)ард.
„Du ließt mich irregehen!“, sprach der Satan.*
Der Böse wollte so sein Tun verbergen.
„Wir haben wider uns gefehlt!“, sprach Adam.**
Er sah nicht ab von Gottes Tat wie wir,
verschwieg sie bei der Sündentat aus Anstand,
er aß die Frucht, die Sünde auf sich nehmend.

Dedi Shaytonkim: bima ag'vaytani.
Fe'lini berkitdi ul devi dani.
Dedi Odamkim: zolamna nafsana.
Erdi Odam Haq fe'liga oshno.
Aybini berkitdi saqlab ul adab,
O'zini aybsitdi yolg'iz, nuqtalab.

Tarjimon nemis o'quvchilariga tushunarli bo'lishi uchun * belgisi yordamida so'zlarni belgilab har sahifada bu jumla manbasi haqida tushuntirish berib o'tadi: (* *Koran 15:39- „Er sprach; Mein Herr, weil Du mich verleitet hast, werde ich ihnen auf der Erde alles im schönsten Licht erscheinen lassen und sie allesamt verleiten.“ Der Sprechende ist Iblis.* Qur'on 15oyat 39 sura: "U dedi: "Robbim! Meni yo'ldan ozdirganing sababli, albatta, men ularga yer yuzida (gunohlarni) chiroyli ko'rsataman va albatta, ularning hammasini yo'ldan ozdiraman." Gapiruvchi-Iblis.) ***Koran 7:23- „Sie sprachen: Unser Herr! Wir haben an uns selbst gefrevelt.“ Die Sprechenden sind Adam und Eva.* Qur'on 7 oyat 23 sura: Ular aytdilar: "Ey, Rabbimiz! Biz o'zimizga (o'zimiz) zulm qildik." Gapiruvchi Odam va Havo.)

Гуфт: «Тарсидам. Адаб нагзоштам»,
Гуфт: «Ман ҳам поси онат доштам».

Dedi: qo'rqdim hamda odob saqladim,
Dedi: shul bois seni ardoqladim.

„Ich scheute mich, vom Anstand abzusehen“, sprach er- und Gott: „Auch Ich zollt dir doch Achtung.“

Keyin Xudovand „bu bizning qazoyu qadarimiz edi, nega sen barchasini o'z bo'yingga olding? deya so'radi. Odam dedi: Qo'rqdim va odob saqladim. Dedi: Shul bois men seni ardoqladim.

Odamning niyati odobga rioya etish edi. Uning qurquvi sababi agar men odobsizlik qilsam sen mendan ranjiysan. Sen meni shu maqom(daraja)ga yetkazding, menga yaxshiliklar qilding, agar men bu ne'matlarga noshukurlik qilsam seni ranjitishdan qo'rqdim.

Ҳар кй орад хурмат, ӯ хурмат барад,
Ҳар кй орад қанд, лавзина х(в)арад.
Wer Achtung bringt, wird auch geachtet werden,
wer Zucker bringt, wird Mandelkuchen essen.

Hurmat etgan er bo'lur hurmatli er,
Kimki qand bergay, o'shal lavzina yer

Kimki hurmat ko'rsatsa hurmat ko'radi. Kimki qand keltirsa lavzina(halvo) eydi. Sen bir keltirsang, senga o'n keladi.

Nemis tarjimoni Otto Ho'shle "lavzina" so'zini "Mandelkuchen" yani „bodimli halvo“ deya aniq ochib beradi.

Беадаб танҳо на худро дошт бад,
Балки оташ дар ҳама офоқ зад.
Моида аз осмон дармерасид,
Бе широву байъу бегуфту шунид.
Дар миёни қавми Мӯсо чанд кас
Беадаб, гуфтанд: «Ку сиру адас?»
Мункатеъ шуд хону нон аз осмон,
Монд ранчи заръу белу досамон.
Wer taktlos ist, der schadet nicht sich selbst nur,
die ganze Welt gibt er den Flammen preis.

Yo'q, faqat etmas o'ziga ul yomon,
Beadab urgay jahonga o't hamon.
Nozu ne'mat to'la sufra har mahal
Yer sari ko'kdin inardi bebadal.
Lek Muso qavmiga mansub necha kas
Dedilar: qayda sarimsog'u adas?
Man' etildi shunda osmon ne'mati,
Bizga qoldi non topishlik zahmati.

Vom Himmel fiel als Nahrung Manna nieder,
 ganz ohne Kauf, Verkauf und Kopfzerbrechen, **
 doch gab's im Volke Moses' manche Menschen,
 die taktlos Knoblauch forderten und Linsen? ***
 Das Brotgeschenk des Himmels hörte auf,
 es blieben Aussaat, Spaten, Sichel übrig.

Kimki odobsizlik qilsa yaratganning lutfu-marhamatidan bebahra qoladi, mahrum bo'ldi. Odobsizligi nafaqat uning o'ziga balki atrofidaqlariga ham ziyon yetkazadi. Nemis tarjimoni Otto Ho'shle ushbu baytlarni tarjima qilish jarayonidagi izohlarda Qur'oni karimning Baqara surasi 57-oyatidan iqtibos keltiradi. **
Koran 2:57 – „Wir ließen die Wolken Schatten spenden über euch und sandten Manna und Wachtele zu euch herab: „Esst von den guten Dingen, die Wir euch bescherten!““. Baqara surasi 57-oyati: *Shuningdek, ustingizga bulutlarni soyabon qildik, samoviy noz-ne'matlar va (pishirilgan) bedanalar nozil etib, "Sizlarga rizq sifatida berilgan pok narsalarni yenglar" (dedik). Ular (Isroil avlodi) Bizga zulm qilmadilar, balki o'zlarigagina zulm qildilar.* (Qur'oni karim ma'nolari tarjimasi. Tarjimon Abdulaziz Mansur). Ularning ba'zilar (hammasi emas, ayrimlari) zahmatsiz, osmondan keluvchi rizqqa (Mann va bedanalarga) shukr qilmay bodiring, sarimsoq, piyozga o'xshagan narsalarni so'radilar. O'zlariga kelib turgan rizqqa qanoat qilmasdan ko'proq narsani talab qildilar. Ular o'z istaklarini odobsizlarcha aytganlari uchun osmondan keluvchi rizq to'xtadi. Muso qavmi(Isroil avlodi)dan bir necha kishi odobsizlik qildi, lekin barchalari rizqdan bebahra qoldilar. (***)
Koran 2:61. Die Israeliten in der Wüste beklagen sich bei Moses über das eintönige Manna-Fasen, sie fordern Kräuter, Gurken, Knoblauch, Linsen und Zwiebeln. Gott wird zornig und bestraft sie mit „Schmach und Armut“. Baqara surasi 61-oyati: *Yana eslang, "Ey, Muso, biz bir (xil) taom (yeyish)ga sabr qila olmayapmiz. Rabbingdan duo qilib so'ra, bizga Yer (o'zidan) undirib chiqaradigan bodring, sarimsoq, mosh-loviya, piyoz kabi sabzavotlardan yetishtirib bersin", - deganingizda, u: "Yaxshi narsani past narsaga almashtirmoqchimisizlar, (biror) shaharga tushingiz, (u yerda) sizlar uchun so'ragan narsangiz bor", - degan edi. Ularga (bu noshukrliklari tufayli) xorlik va miskinlik bitib qo'yildi hamda Allohning g'azabiga uchradilar. Bunga ularning Alloh oyatlarini inkor qilganlari va payg'mbarlarni nohaq qatl etganlari sabab bo'ldi. Yana boshqa sababi esa ularning itoatsizliklari va tajovuzkorliklaridir.* (Qur'oni karim ma'nolari tarjimasi. Tarjimon Abdulaziz Mansur).

Боз Исо чун шафоат кард Ҳақ,
 Хон фиристоду ғанимат бар табақ.
 Боз густохон адаб бигзоштанд,
 Чун гадоён заллаҳо бардоштанд.
 Лоба карда Исй эшонро, ки ин
 Доим асту кам нагардад аз замин,
 Бадгумонӣ кардану хирсоварӣ,
 Куфр бошад пеши хони меҳтарӣ.
 3-он гадорўёни нодида зи оз,
 Он дари раҳмат бар эшон шуд фароз.

Boz Iso etdi shafuat, Tangri Haq
 Suфра yo'llab, suфрага tizdi tabaq.
 Boz gustoxlar adab tark etdilar,
 Har ne ortganni olib, berkitdilar.
 Yolvorib Iso dediki: bu qiliq,
 Yer yuzidin ketmagay, qolgay aniq.
 Sufradin non yeb, anga aytmay shukr,
 Ayblasang uy sohibin, bo'lgay kufr.
 Ul necha yo'qsul, gadolar kasridin,
 Eshigi rahmat yopildi qaytadin.

Auf Jesu Fürsprach sandte ihnen Gott
 erneut mit Speisen reich gedeckte Tafeln.
 Erneut ließ grobes Pack den Takt vermissen,
 und nahm das Beste mit sich fort wie Bettler.
 Da mahnte Jesus diese an und sagte:
 „Das bleibt nun so und weicht nicht von der Erde.“
 So schlechter Wille und solch große Gier
 sind Undank an des Mächtigen reicher Tafel.
 Vor diesen von Begierde blinden Menschen
 verschließt das Tor sich der Barmherzigkeit;

Bir muddat vaqt o'tib Iso(a.s) davriga kelib osmondan yana rizq yog'ildi. Bani Isroil gadolarga o'xshab (ochko'zlik bilan) dasturxondagi qolgan-qutgan taomlarni yig'ishtirib olar edilar. Birov bilan baham ko'rish o'rniga faqatgina o'zlariga ravo ko'rardilar. Ertaga bu rizq yana bo'ladimi-yo'qmi degan gumon bilan dasturxonni bo'shatar edilar, birovga ravo ko'rmasdilar. Iso(a.s) bu qavmga bu rizq doimiy ekanligini, ertaga xudo yana berishini aytada ular xudoga nisbatan badgumonlik qilar edilar. Oloh onangning qornida ekanligingda senga rizq berdi, necha yoshga kirgan bo'lsang shuncha yil senga rizq berdi. Yana nega badgumonlik qilasan. "Sendan harakat, mendan barakat." Sen ozgina harakat qilsang xudo barakasini beradi.

Shu o'rinda Masnaviying 5-daftaridagi "Kattakon bir orolda yolg'iz yashagan ho'kiz hikoyasi"ni esga olsak. Tangri taolo ho'kiz o'tlasin uchun orolni o't-o'lanlar, maysa-chechaklarga to'ldirmish. Ho'kiz

kun bo‘yi o‘t-o‘lanlarni yeb-yamlab, semirib, oqshom toqqa qaytarmish. O‘tloqda borini yeb bitirdim, ertaga nima yeyman, deb tun bo‘yi uxlamas, qayg‘u chekarmish. Ertasi orolni tag‘in o‘t-o‘lan qoplaganini ko‘rib, yana yemoqqa boshlar, oqshomgacha yeb tugatib, semirib, yana g‘ussaga botarmish. Oradan yillar o‘tsa hamki, ho‘kizda e‘timod paydo bo‘lmamish. Mavlono bu ho‘kiz siymosida biz-insonlarni nazarda tutyaptilar.

Абр бар н-ояд пайи манъи закот
В-аз зино афтад вабо андар чихот.
Ҳар чй бар ту ояд аз зулмоту ғам,
Он зи бебокиву густохист ҳам.
Ҳар кй бебокй кунад дар роҳи дўст,
Раҳзани мардон шуду номард ўст
es fällt kein Regen, wo die Wohltat fehlt,
und Ausschweifung verseucht die Welt mit Pest.
Das Unrecht, das du leidest, und der Gram
entspringen Unverschämtheit stets und Grobheit,
Wer auf dem Pfad des Herrn nicht Rücksicht kennt,
wird bald zum Straßenräuber und Verräter.

Ko‘kda ko‘rmassen bulut, bermay zakot,
Shum vabo kelgay zinodin, benajot.
Etsa senga zulmatu anduh zuhur,
Boisi - beboku gustohlik erur.
Kimki do‘stiga qabohat aylasa,
Mard yo‘lin to‘sguvchi nomarddir o‘sha.

Agar zakot berilmasa ko‘kda bulut bo‘lmaydi, yomg‘ir yog‘maydi, natijada qahatchilik bo‘ladi. Zino tufayli vabo(kasalliklar) tarqaladi. Zakot – Islomning besh ruknidan biri bo‘lib, shariat farz qilgan amaldir. Zakot lug‘atda “poklash”, “o‘sish” degan ma‘nolarni anglatadi. Shar‘iy istilohda esa – “Muayyan mollardan ma‘lum qismini Alloh taolo belgilab bergan muayyan toifa kishilarga mulk qilib berish”dir. “Zakot” so‘zining ma‘nolaridan bevosita ko‘rinib turibdiki, zakoti berilgan molga baraka kiradi, ko‘payadi, o‘sib, ziyoda bo‘laveradi. Zakoti ado etilgan mollarni Alloh taolo asraydi. Qur‘oni Karimning o‘ttiz ikki joyida zakot berishga buyruq bo‘lib, shundan yigirma sakkiztasi namoz bilan birga zikr qilingan. Shu e‘tibordan zakotning martabasi namozning martabasi bilan tengdir. Demak, musulmon inson namoz bilan zakotning orasini ajratmaydi. Bu haqda Alloh Taolo Qur‘oni karimda shunday degan: “Namozni to‘kis ado qilinglar, zakotni beringlar va Rasulga itoat qilinglar, shoyadki, rahm qilinsangiz”(Nur surasi, 56-oyat).

Boshingga nima kelsa o‘zingning gustohligingdan, deydi Mavlono.

Masnaviyning 2daftari 153 baytida

Он кй тухми хор корад дар чаҳон,
Ҳону ҳон, ўро маҷӯ дар гулситон.

Ul jahon ichra tikon ekmish nuqul,
Bo‘limgay hargiz guliston ichra ul.

Wer Dornensamen sät in dieser Welt, den sucht im Rosengarten nicht, gib acht!

Masnaviyning 3daftari 4785 baytida

Їумла донанд ин, агар ту награвй,
Ҳар чй мекориш, рўзе бидравй.

Барча билгайларки, сен ҳам бил шуни,
Не экарсен ерга, олгайсен уни.

Auch wenn du es nicht glaubst, es wissen alle: Du erntest eines Tages, was du säst.

Sen tikan urug‘ini sepib guldan umis qilma. Nima eksang o‘shani olasan.

Qur‘oni karimning Nur surasi 79-oyatida “Senga nima yaxshilik yetsa, Alloh dandir. Va senga nima yomonlik yetsa, o‘zingdandir”, deyilgan. Kim do‘stiga xiyonat(nomardlik) qilsa u gumrohlik qilibdi. Mavlono mardlikni jinsiy nuqtai-nazardan emas, balki insonning aqliy kamolotga erishganligi bilan hisoblaydi. Bizning odobsizligimiz boshqalarga zarar yetkazmasin.

Аз адаб пурнур гаштаст ин фалак
В-аз адаб маъсуму пок омад малак.
Буд зи густохй кусуфи офтоб,
Шуд Азозиле зи чуръат радди боб.

Nurga to‘lmishdir adab birlan falak,
Ham adabdin ma‘sumu pokdir malak.
Kun tutilsa ko‘kda, gustohlik sabab,
Ko‘kdin haydaldi Azozil, beadab.

Durch Höflichkeit kam Licht erst an den Himmel
und wurden keusch und rein doch erst die Engel.

Durch Frechheit wurd’ die Sonne schwarz wie Teer,
durch Frechheit fuhr zur Hölle Luzifer.*

Nemis tarjimoni Otto Ho‘shle „Luzifer- bei Rumi „Azäzil“, i.e. Iblis oder Satan; vgl. Koran 38:73ff: der Fall der ungehorsamen Engel, die Adam nicht anbeten wollten“, deya tushuntirish berib o‘tgan. Tarjimasi “Lyusif-Rumiya Azozil(Iblis yoki Shayton); Qur‘onning 38 sura 73 oyatiga taqqoslang: Odam Atoga sajda qilishni istamagan itoatsiz farishtalarning ishi, deya ta‘rif beradi(Tarjima o‘zimizniki). Qur‘oni karimning 38-(Sod) surasi 73-oyati: “Bas, farishtalar barchalari baravariga sajda qildilar”.

Odob tufayli falak nurga to‘ladi, malak mas‘umu pok bo‘ladi. Oftob gustohligi sababli kusuf bo‘ldi. Oftob o‘z yo‘lidan zarracha chetga chiqqanligi(falakda biroz egri yurganligi) sababli yuzi qora bo‘ldi. “Masnaviyi ma‘naviy” asaridagi 6-daftarning 935 baytida ham shunga ishora bor:

Офтоб андар фалак каж мечаҳад,
Дар сияҳрӯйи кусуфаш медиҳад.

Ko'kda oftob egri yo'l bossa, uzun,
Ul xusuf birlan qoraytirgay yuzin.

Azozil (Iblis, Shayton) odobsizligi, Ollohga nisbatan “bimo ag‘vaytaniy”, ya’ni “sen o‘zing meni yo‘ldan ozdirding” deya gunohini tangriga to‘nkab unga nisbatan odobsizlik qilishga jur‘at etgani sababli raddi bob bo‘ldi. Odamzodning “zalamno nafsano” ya’ni “rabbimiz, biz o‘zimizga zulm etdik” deya gunohini bo‘yniga olishi bu odob namunasidir.

Xulosa. Mavlono Jaloliddin Rumiyning “Masnaviyi Ma’naviy” asaridagi “Muhammad vandi valiy ut-tavfiqdin hamisha tavfiq va adab rioyati so‘ralgani hamda beadablikning kasofatiyu zararlari bayoni” hikoyatida Mavlono odobning foydalari, odobsizlikning zararlari haqida go‘zal fikrlar bayon etganlar. Bu baytlarni o‘qib biz o‘zimizga kerakli nuqtalarni olishimiz va ularni hayotga tadbqiq etishimiz mumkin. Mavlono bu baytlarda bizdan oldin yashab o‘tganlar (payg‘ambarlar, insonlar...) hayotidan misollar keltiradilar, bu hikoyatlardan ibrat olishga da‘vat etadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мавлоно Чалолуддин Муҳаммади Балхӣ Маснави маънавӣ: Дафтари аввал ва дувум – Душанбе: «Адиб», 2013. - 480 сах.
2. Мавлоно Чалолуддин Муҳаммади Балхӣ Маснави маънавӣ: Дафтари севум ва чорум – Душанбе: «Адиб», 2013. - 480 сах.
3. Мавлоно Чалолуддин Муҳаммади Балхӣ Маснави маънавӣ: Дафтари панҷум ва шашум – Душанбе: «Адиб», 2013. - 480 сах.
4. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Т.: MERIYUS, 2010. – Б. 864.
5. Dschalāl ad-Din Rūmi. Masnawī. Gesamtausgabe in zwei Bänden. Erstes Band. Buch I-III. Aus dem persischen von Otto Höschle. Chalice Verlag, Xanten, 2020
6. Dschalāl ad-Din Rūmi. Masnawī. Gesamtausgabe in zwei Bänden. Zweites Band. Buch IV-VI. Aus dem persischen von Otto Höschle. Chalice Verlag, Xanten, 2021
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Masnaviy>
8. Qur’oni Karim. Ma’nolar tarjimasi. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf - https://islom.uz/mano_tarjima/4
9. Qur’oni karim ma’nolari tarjimasi. Tarjimon Abdulaziz Mansur “-www.ziyouz.com.
10. <https://muslim.uz/uz/e/post/26702-17-05-2019-y-zakot-berish-buyuk-ibodat>
11. <https://www.bukhari.uz/?p=35214&lang=uz>

ВЛИЯНИЕ ДЕТЕКТИВНОГО ЖАНРА НА МЫШЛЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗУМА

Бердиева Шахноза Набижоновна

доцент кафедры Русского языка и литературы
ТерГПИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности детективного жанра, который начал формироваться с середины XIX века и оказывает определённое положительное влияние на развитие мировой литературы. В статье высказываются размышления о факторах появления детективной литературы, путях её развития и значимых аспектах в науке о слове.

Ключевые слова: детективная литература, детективный жанр, узбекская национальная детективная литература, проблемы национального детектива.

Введение. В этапах развития узбекской прозы XX века отношение между реальной жизнью и реалистическим изображением иногда было взаимным, а порой несоответствующим. В этом сложном историческом процессе существовали определённые тематические направления, в частности, большие и малые опыты и проблемы узбекского детектива, которые практически не были предметом анализа и научного исследования в узбекском литературоведении.

В процессе развития узбекской детективной литературы длительное творческое затишье было вызвано нереализованной политикой бывшего тоталитарного режима и принципами его догматической идеологии. Однако в настоящее время заметные успехи в этой области совпадают с обновлениями в обществе, литературном сознании и реальной жизни, а также с благами независимости и суверенитета.

Анализ литературы и методология. Хотя в советский период развитие детективной литературы было ограничено, образцы этого жанра мировой литературы прежде всего переводились

на русский язык, а затем - на другие родственные языки и публиковались. Основной целью не было стимулирование развития детективной литературы, а, напротив, демонстрация того, что криминальный мир - воровство, разврат, грабеж, бесчестие - присущ исключительно капиталистической системе и буржуазным странам, и что в социалистическом государстве подобные пороки были полностью искоренены. Даже в крупных словарях того времени термин «детективная литература» объяснялся как «жанр, присущий буржуазной литературе».[1]

Впоследствии стало очевидной четкая и явная ответственность узбекской детективной литературы за развитие жанра, который ранее почти «стоял на месте». Также все больше усиливался интерес читателей к произведениям этого направления. В связи с этим возрастала духовная потребность в произведениях, художественно отражающих особенности разоблачения различных преступлений и пороков повседневной жизни, а также препятствий на пути их устранения. К сожалению, формирование узбекского детективного жанра, особенности его развития и характерные литературно-теоретические проблемы не были предметом отдельного и специального изучения в литературоведении. Произведения, созданные в разные годы и, по сути, относящиеся к детективной литературе, анализировались преимущественно с других точек зрения.

Развитие узбекской детективной литературы, изменения и поиски в период независимости не сопровождались созданием масштабных эпических произведений или целостных фундаментальных исследований в этой области. Между тем, для проведения таких научных работ всегда имелись серьёзные основания, значительные источники и потребности. Можно сказать, что примерно двадцать лет назад в нашей литературоведческой науке начался активный процесс «пробуждения» интереса к детективу.

В 2001 году была успешно защищена кандидатская диссертация Т. Ирисбоева на тему «Особенности развития современного узбекского детективного творчества», а в 2002 году – кандидатская диссертация Ш. Сулеймонова на тему «Узбекский детективный роман: генезис и природа». Научные статьи, рецензии и отзывы по данной теме были опубликованы рядом литературоведов - У. Норматова, А. Улугова, Х. Каримова, Т. Шермуродова, К. Турдиевой, И. Мирзаева, М. Мансурова. Однако вскоре эти работы остались незамеченными и ушли в тень, словно «камень, брошенный в воду».

Произведение писателя Искандера Каландарова под названием «Шохидамас, баргида...», написанное в 1962 году, можно считать одним из первых ростков узбекского детектива. В этом произведении решительно обличаются действия «черных групп» общества, художественно раскрываются такие явления, как воровство, насилие, убийства и мошенничество. Однако произведение вызвало серьёзное недовольство идеологии того времени и подверглось жёсткой критике. Писателя обвиняли в том, что он изображает явления, чуждые советской действительности, типизирует мелкие и редкие случаи. В частности, литературовед С. Мирвалиев упрекнул автора в написании «произведения, чуждого советской действительности», в том, что он, «стремясь обобщить нетипичные для нашей жизни явления», изобразил сотрудников милиции и советских людей как «мародёров и мошенников», которые допустили совершение таких преступлений». [2]

Действительно, принять эту повесть как произведение, полностью свободное от недостатков, было бы не совсем корректно. В её сюжете присутствуют эпизоды, которые не полностью служат идейно-художественной цели, внутреннее построение произведения имеет неопределённые пробелы. Писатель не уделяет должного внимания духовному миру героев, которых следовало бы глубоко раскрыть и изобразить со всей трагичностью. Скудость художественного мастерства заметна и в стиле, и в языке произведения. Тем не менее, в последующие годы наблюдались попытки создания новых образцов детективной прозы. Среди них – роман «Фотима ва Зухра» и повесть «Ёз ёмғири» Уломз Умарбекова, пятитомная повесть «Шайтанат» Тохира Малика, произведения Файзуллы Қиличева «Занжир», Саида Равшана «Чордоқдан отилган ўқ», «Мўъжиза» Омона Мухтора, «Олтин қаср фожиаси» Батира Носирова и многие другие крупные и небольшие повести, и рассказы.

Обсуждение и результаты

Следует признать, что выдающимся результатом широкого творческого процесса стал роман Тохира Малика «Шайтанат», который стал ведущим образцом узбекской детективной прозы. Напряжённость сюжетной линии, масштаб и глубина событий, их сложность и противоречивость, художественная значимость, многообразие и яркость героев, многослойность сюжета, содержания и идеи, а также национальный и восточный просветительно-дидактический уклон выделяют «Шайтанат» среди других детективных произведений. Этот роман обобщил весь предыдущий опыт узбекской литературы в данном жанре и заслуженно добился большого успеха.

В то время, когда вышел «Шайтанат», не было других произведений, которые привлекли бы столь широкий интерес читательской аудитории и привели бы автора к такому признанию, как Тохир Малик. Талантливый писатель Тогай Мурод дал объективную оценку этому явлению, отметив: «Сегодня Тохир Малик вне конкуренции».[2] Важно, что литературная и научная общественность, а также широкая читательская аудитория с большим интересом приняли это произведение.

Роман «Шайтанат» стал не только важным этапом в творчестве автора, но и признан новым успехом узбекской литературы в новом периоде, новым направлением. До создания этого масштабного произведения узбекские детективы в основном описывали преступления, ограничиваясь изображением конкретных преступлений или убийств и их раскрытием. Особенность художественного мастерства Тохира Малика заключается в том, что он поставил в центр произведения описание среды преступных группировок, мастерски показал многоаспектную реальность жизни. В романе равноправно действуют персонажи разных социальных групп, и писатель проводит художественный анализ действий главных героев из каждой группы. Он не ограничивается только детективными приключениями, но и показывает внутренние переживания персонажей.

Для этого он делает характеры героев более реалистичными и привлекательными. Особенно достойны внимания такие образы, как Асадбек, Зохид, Элчин, Зайнаб, Анвар, Зелихон, Собитхон Қори, Исмоилбей. Одной из ярких и привлекательных черт «Шайтаната» является его уникальный стиль выражения. В нём ощущаются новые оттенки прекрасных традиций узбекской прозы. Автор стремится художественно осмыслить человеческий фактор, философско-дидактические и исламско-мирские аспекты событий, происходящих в обществе, и достигает своей цели. В повествовании мастерски сочетаются философско-эстетические взгляды автора. Читателя побуждают к размышлениям о смысле жизни, ценности бытия и ценности времени.

Пафос и идейно-художественная ценность произведения во многом обусловлены именно этим стилем изложения. Кроме того, читатель ощущает глубокое влияние творчества Абдуллы Кадыри из его литературной школы. Особенно ярко это проявляется в интерпретации образа Зайнаб - уникальной находке автора.

Подобные литературные поиски способствуют признанию нового подхода в современной узбекской прозе во всех отношениях. В то же время отмечается, что понятие «узбекская детективная литература» не следует рассматривать исключительно как продукт современного литературного процесса, поскольку детективные элементы, характерные для детективного жанра, встречаются в творчестве разных поколений узбекских писателей. Среди них есть как вполне удачные произведения, так и напоминающие газетные зарисовки.

Поэтому актуальна задача с оптимизмом обсуждать вопросы, связанные с узбекским детективом, его факторами развития, масштабом и идейно-художественным положением, а также создавать филологические научно-исследовательские работы. Как и во всех сферах нашей национальной литературы, в детективном направлении также происходят собственные обновления, пусть и с некоторым запозданием. Определение и реализация важных направлений литературоведения в этой области - одна из актуальных задач наших учёных.

В этой связи необходимо обратить внимание на некоторые цели и задачи. В частности...

Изучение в научно-теоретическом аспекте значимых особенностей развития узбекской детективной литературы, факторов её формирования, взаимосвязи жизненной правды и реалистического изображения, а также естественной закономерности детективного изображения.

Исследование особенностей создания разнообразных персонажей и характеров в детективной литературе, законности реалистического изображения, оригинальной природы авторской концепции, уровня взаимодействия творческой точки зрения с определённой социально-политической средой и взглядами на примере национальных детективных образцов. Научное наблюдение и обоснование того, что приключенческий элемент является специфическим требованием реалистического изображения в детективных произведениях, его естественного происхождения из жизненной правды, а также особого места и значения приключения в сюжете произведения.

Широкое применение вопросов по поэтике детективного произведения. Глубокое освещение таких вопросов, как композиция, коллизия, конфликт, драматизм, художественный психоанализ. Сопоставление и сравнение их с идейно-художественным уровнем произведений прозы, созданных в других тематиках.

Рассмотрение традиций и факторов совершенствования узбекской прозы, а также влияния мировой детективной литературы как процесса, обогащающего узбекский национальный детектив, подробное изучение отдельных произведений или эпических образцов.

Следует подчеркнуть, что для научного исследования обозначенных вопросов в узбекской детективной литературе имеются достойные образцы. В частности, пятитомный роман Тохира Малика «Шайтанат», повесть Ёлмаса Умарбекова «Ёз ёмғири», роман «Фотима ва Зухра», а также ряд произведений Файзуллы Қиличева, Исроила Тўхтаева, Саида Равшана, Омона Мухтора, Ботира Носирова могут рассматриваться в качестве художественных источников.

Известно, что художественная литература, как искусство слова и как форма художественного отражения социальной реальности, возникает и развивается. Значит, необходимо всесторонне изучать художественные произведения, в том числе и образцы детективного жанра, с позиций времени и пространства.

Задача научного исследования проблем детективной прозы в узбекском литературоведении особенно важна ещё и потому, что студенты, обучающиеся по филологическим направлениям, часто не обладают достаточными знаниями о данной области литературы. Следует отметить, что недостаток литературно-теоретических источников зачастую приводит к поверхностному восприятию и росту разного рода путаницы.

Заключение. Подводя итог, можно сказать, что развитие детективного жанра происходит в рамках его объективных факторов. Несомненно, успех жанра обусловлен именно художественным отражением этих факторов. На основании этих размышлений можно утверждать, что образцы мировой и узбекской детективной литературы занимают особое место в общественной, социально-нравственной жизни общества. Признание детективных произведений в качестве важного источника для исследований открывает огромные возможности и призывает к ответственному и своевременному подходу к ним.

Литература:

1. Балталон, Ц.П. Воспитательное чтение / Ц.П. Балталон. - М.: Типография Вильде, 1914. С. 125.
2. Из лекций об основах художественного творчества / Д.Н. Овсяннико-Куликовский [и др.] // Вопросы теории и психологии творчества / сост. Б.А. Лезин. - 2-е изд. - Харьков: Мирный труд, 1911. - Т. 1. - С. 210.

BOLALAR MEDIASI EVOLYUTSIYASI

Boboxonova Feruza Muhiddinovna

*BuxDU o'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada an'anaviy va raqamli bolalar mediasi tarixi hamda uning rivojlanib borish bosqichlari haqida so'z boradi. Bundan tashqari bolalar media kontentlari doirasida aynan YouTube platformasining tutgan o'rni, unda bolalar tomosha qilishi mumkin bo'lgan salbiy va ijobiy kontentlari tahlili va bu borada kattalarning e'tibor qilishi kerak bo'lgan muhim vazifalari aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: an'anaviy, raqamli, kontent, bolalar mediasi, platforma, xavf, o'yin, veb-sayt, nazorat.

Kirish. An'anaviy va raqamli media bolalar mediasi tarixi uzoq va murakkab yo'lni bosib o'tgan. Dastlabki ertak kitoblaridan tortib, bugungi interaktiv raqamli ilovalargacha u doimiy ravishda o'zgarib va rivojlanib kelmoqda. Bu evolyutsiyani ikki asosiy bosqichga ajratish mumkin: an'anaviy media davri va raqamli media inqilobi.

An'anaviy media. An'anaviy media vositalari uzoq vaqt davomida bolalarning asosiy axborot va ko'ngilochar manbasi bo'lib kelgan:

Kitoblar: bolalar adabiyoti doimo bilim berish va tasavvurni rivojlantirishning asosiy vositasi bo'lib kelgan. Ertaklar, she'rlar, hikoyalar bolalarning so'z boyligini oshirgan va axloqiy qadriyatlarni singdirgan.

Radio: radiodagi bolalar dasturlari, ertaklar va qo'shiqlar bolalarning eshitish qobiliyatini va tasavvurini rivojlantirgan.

Televizor: televizorning paydo bo'lishi bolalar mediasi sohasida inqilobiy o'zgarish yasadi. Multfilmlar, ta'limiy ko'rsatuvlar (masalan, "Oqshom ertaklari", "Kamalak", "Yangi avlod studiyasi", "Katta tanaffus", "Oltin toj", "Bilimdon bolajon", "Quvnoq alifbe") bolalarga vizual ma'lumotni yetkazishning yangi imkoniyatlarini ochdi.

Jurnallar va komikslar: bolalarga mo'ljallangan bosma nashrlar ("Bilimdon", "Jajji akademik", "Gulxan", "G'uncha", "Sinf dosh", "Tong yulduzi") ham qiziqarli hikoyalar, jumboqlar va o'yinlar orqali ma'lumot bergan.

An'anaviy medianing asosiy afzalligi uning passiv iste'molga asoslanganligi edi – bolalar asosan tinglar yoki tomosha qilar edilar. Cheklovlari esa interaktivlikning yo'qligi va ma'lumotga kirish imkoniyatining cheklanganligi edi.

Raqamli media inqilobi

XXI asr boshlarida internet, smartfonlar va planshetlarning keng tarqalishi bilan raqamli media inqilobi boshlandi. Bu inqilob bolalar mediasini landshaftini butunlay o'zgartirib yubordi:

Internet va streaming platformalar: YouTube, Netflix kabi platformalar bolalarga dunyoning istalgan nuqtasidan cheksiz kontentga kirish imkoniyatini berdi.

Mobil ilovalar va o'yinlar: ta'limiy o'yinlar, interaktiv kitoblar va rivojlantiruvchi ilovalar bolalarga bilim olish va ko'ngil ochishning yangi usullarini taqdim etdi. Ular endi shunchaki tomoshabin emas, balki jarayonning faol ishtirokchisiga aylandi.

Ijtimoiy tarmoqlar: TikTok, Instagram (garchi yosh cheklovlari bo'lsa ham) kabi platformalar o'smirlar orasida o'z kontentini yaratish va tarqatish imkoniyatini berdi.

Raqamli medianing asosiy afzalliklari bu interaktivlik, shaxsiylashtirish (kontentni har bir bolaning qiziqishlariga moslashtirish) va ma'lumotga tezkor kirish imkoniyatidir. Biroq, bu inqilob yangi chaqiriqlarni ham keltirib chiqardi: ekran vaqti, kiberxavfsizlik, axborot shovqini va yoshga mos kelmaydigan kontentga duch kelish xavfi. Shu sababli, bugungi kunda bolalar uchun media kontentini yaratishda ushbu yangi sharoitlarni inobatga olish juda muhimdir.

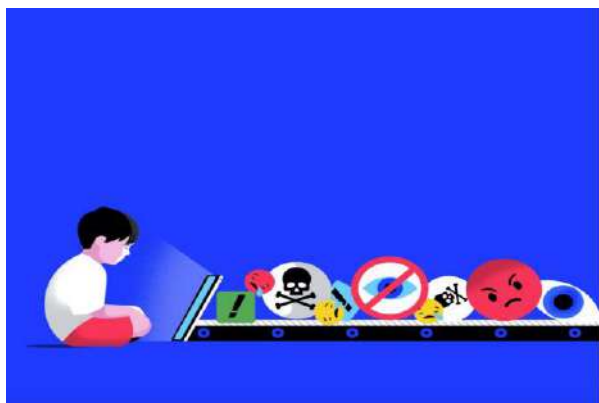
Bolalar mediasining asosiy tushunchalari, uning jamiyatdagi o'rni, bolalar rivojlanishiga ta'siri, yosh xususiyatlarini inobatga olish muhim, media savodxonligi va media evolyutsiyasi haqidagi asosiy bilimlarsiz sifatli va foydali bolalar kontentini yaratish mumkin emas.

Bugungi kunda bolalar orasida eng ommabop bo'lgan media kontent turi, shubhasiz, YouTube videolaridir. Bu platformada bolalar uchun mo'ljallangan juda ko'p turli xil videolar mavjud, jumladan, multfilmlar, qo'shiqlar, o'yin sharhlari, o'quv videolar, DIY (o'zing qil) loyihalari va vloggerlar tomonidan yaratilgan kundalik hayot aks ettirilgan kontentlar.

Ijobiy jihatlari ko'p. Ular bolalarga turli fanlar, tillar, san'at va boshqa ko'nikmalarni interaktiv va qiziqarli tarzda o'rganishga yordam beradi. Masalan, ilmiy tajribalar, matematik o'yinlar yoki geografiya bo'yicha multfilmlar bolalarning dunyoqarashini kengaytirishi mumkin. Ba'zi videolar bolalarni ijodkorlikka undaydi, ularga rasm chizish, hunarmandchilik qilish kichik loyihalar yaratish bo'yicha g'oyalar beradi. Bu ularning tasavvurini va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ko'ngilochar va stressni yengillashtiruvchi multfilmlar, kulgili videolar va bolalar qo'shiqlari esa bolalarni quvontiradi va ularning stressini kamaytirishi mumkin. Ba'zan shunchaki dam olish va zavqlanish uchun ham kontent kerak bo'ladi.

Ba'zi kanallar qahramonlarning do'stlik, hamkorlik va muammolarni hal qilish usullarini ko'rsatadi, bu bolalarga ijtimoiy ko'nikmalarni o'rganishga yordam beradi. Boshqa mamlakatlardagi bolalar tomonidan yaratilgan yoki ularning madaniyatini aks ettiruvchi videolarni tomosha qilish bolalarning madaniy xilma-xillikni tushunishiga yordam beradi.

Salbiy jihatlari: Zararli kontentga duch kelish xavfi: YouTube ochiq platforma bo'lganligi sababli, bolalar tasodifan yoshiga mos bo'lmagan, zo'ravonlikka undovchi yoki noto'g'ri ma'lumotlarga ega kontentlarga duch kelishi mumkin. Filtrlar mavjud bo'lsa-da, ular doim ham samarali ishlamaydi.

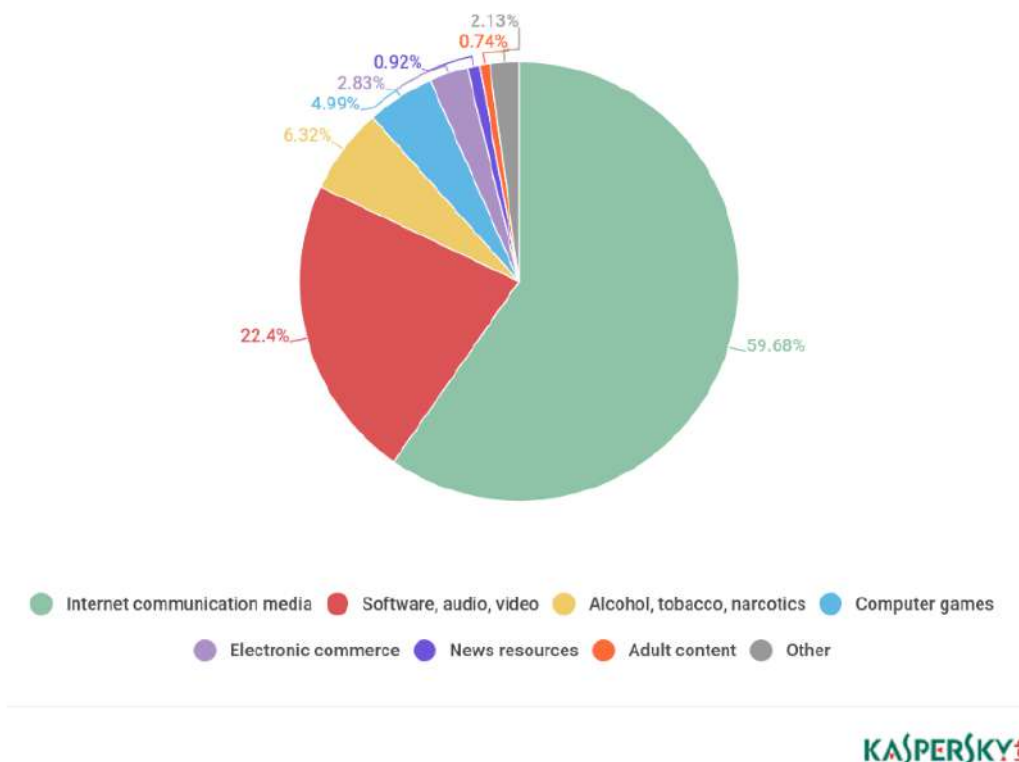
Mutaxassislar tomonidan bu borada turli tadqiqotlar o'tkazilgan, xususan ulardan biri Angliyadagi bolalar masalalari bo'yicha komissari Dame Reychel de Souza: "Ushbu tadqiqot bolalar

yoki

hozirda onlaynda duch kelayotgan xavf-xatarlarning ulkan doirasi deb ta'kidlaydi. Biz bolalarga oflayn dunyoda ular uchun mos bo'lmagan xizmatlar va kontentga (masalan, pornografiya) kirishiga ruxsat bermaymiz. Ular onlayn dunyoda ularga kira olmasligi kerak. Hukumat va ota-onalarning ham onlayn platformasi bilan hamkorlik qilishlarini kutaman, bolalar uchun mos bo'lgan onlayn dunyoni yarating", deydi [1]

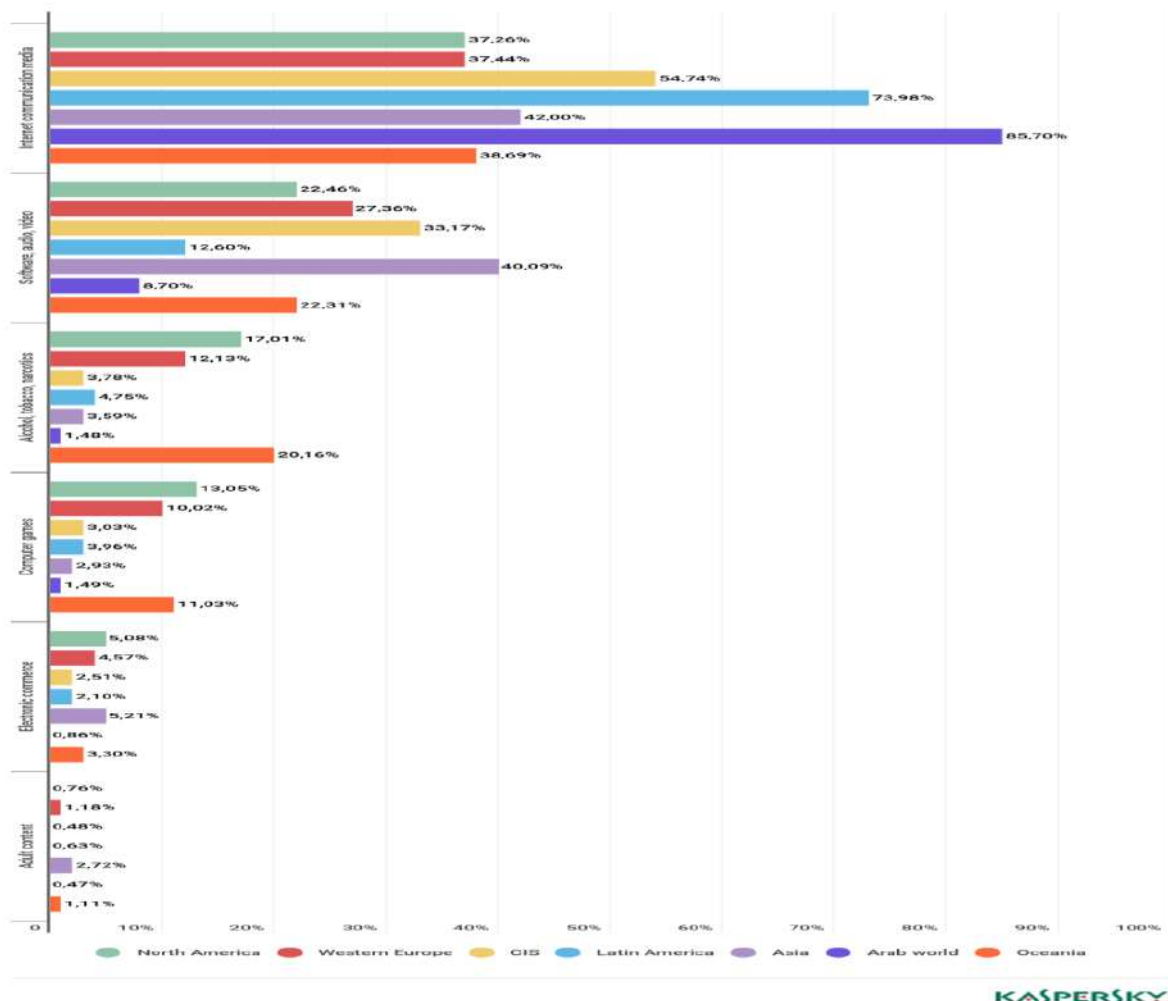
Kasperskiy laboratoriyasi qidiruv so'rovlari uchun aniq til farqini ham qayd etdi. "Masalan, video va musiqa veb-saytlari odatda ingliz tilida qidiriladi, bu esa filmlar, teleseriallar va musiqiy guruhlarining aksariyati inglizcha nomlarga ega ekanligi bilan izohlanadi. Ispan tilida so'zlashuvchi bolalar tarjima saytlariga ko'proq so'rovlarni amalga oshiradilar, aloqa xizmatlari esa asosan rus tilida qidiriladi". Xitoy tilida so'zlashuvchi bolalar ta'lim xizmatlarini izlaydilar, fransuz bolalari esa sport va o'yinlar veb-saytlariga ko'proq qiziqishadi. "Xarid qilish" toifasida nemis bolalari ustunlik qiladi, yapon bolalari Anime qidiradi va pornografiya uchun eng ko'p so'rovlar esa arab tilida.

Ota-ona nazorati va xavfsiz bolalar bildirishnomalarining 14toifa bo'yicha taqsimlanishi, 2017-2018-yil may.

Kasperskiy laboratoriyasining veb-kontent tahlili bo'yicha eksperti Anna Larkinaning aytishicha, butun dunyo bo'ylab bolalarning qiziqishlari va onlayn xulq-atvori har xil, ammo ularning barchasini bog'laydigan narsa ularning onlaynda potentsial zararli kontentdan himoyalaniish zaruratidir. "Animatsiyalangan kontentni qidirayotgan bolalar tasodifan porno videoni ochishi mumkin. Yoki ular odatiy videolarni qidirishni boshlashlari va beixtiyor zo'ravonlik mazmunini o'z ichiga olgan veb-saytlarga tushib qolishlari mumkin, bu ikkalasi ham ularning ta'sirchan va zaif ongiga uzoq muddatli ta'sir ko'rsatishi mumkin", deydi [2]

Bolalar videolarida ko'p sonli reklamalar namoyish etiladi. Bu bolalarni iste'molchilikka undashi va ularda keraksiz narsalarga bo'lgan istakni kuchaytirishi mumkin. Ba'zan kontentning o'zi ham yashirin reklama xususiyatiga ega bo'lishi mumkin (masalan, o'yinchoq sharhlari). Cheksiz videolarni tomosha qilish

bolalarda vaqtni behuda sarflash va qaramlikni keltirib chiqarishi mumkin, bu esa ularning jismoniy faolligini, uyqu rejimini va boshqa muhim rivojlanish jarayonlarini buzishi mumkin.

Turli hududlardagi veb-saytlarning eng yaxshi 6 toifasi uchun ko'rsatkichlar, 2017 yil may-2018 yil may ma'lumoti

Xulosa. Ortiqcha iste'mol esa rivojlanishning sekinlashishiga, ekran oldida ko'p vaqt o'tkazish bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini, muloqot qobiliyatini va ijodiy fikrlashini rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki ular real dunyo bilan kamroq o'zaro aloqada bo'ladi. Ba'zi vloggerlar yoki shaxslar salbiy xulq-atvorlarni, masalan, agressivlik, hurmatsizlik yoki boshqalarga nisbatan yomon munosabatni namuna qilib ko'rsatishi mumkin, bu bolalarning xarakteriga salbiy ta'sir qiladi.

Shimoliy Amerika (AQSh, Kanada)

G'arbiy Yevropa (Avstriya, Belgiya, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Germaniya, Lixtenshteyn, Lyuksemburg, Monako, Frantsiya, Shveytsariya, Daniya, Shvetsiya, Ispaniya, Italiya)

MDH (Rossiya, Belarus, Qozog'iston)

Lotin Amerikasi (Argentina, Braziliya, Gaiti, Gvatemala, Gonduras, Dominikan Respublikasi, Kolumbiya, Meksika, Panama, Urugvay, Chili, Ekvador, Puerto-Riko, Venesuela)

Osiyo (Xitoy, Singapur, Gonkong, Makao, Tayvan, Yaponiya, Koreya)

Arab dunyosi (Jazoir, Bahrayn, Jibuti, Misr, Iroq, Iordaniya, Quvayt, Liviya, Sudan, Tunis, BAA, Yaman, Saudiya Arabistoni) Avstraliya, Yangi Zelandiya

Xulosa qilib aytganda, YouTube videolari bolalar uchun katta imkoniyatlar yaratadi, lekin ota-onalar va vasiylar bolalarning bu platformadan qanday foydalanayotganini doimiy nazorat qilishlari va ularni xavfsiz hamda foydali kontentlarga yo'naltirishlari juda muhim. Bolalar uchun media kontentning asosiy har bir tur va janrlarining afzalliklari va potentsial xavflariga ega bo'lib, ularni tushunish bolalar uchun sifatli va xavfsiz kontent yaratish hamda tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Kontent yaratuvchilar har bir janrning

o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, bolalarning yoshiga va rivojlanish bosqichlariga mos materiallar yaratishlari shart.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://5rightsfoundation.com/child-accounts-shown-harmful-content-within-hours-new-study-finds>
2. <https://www.itweb.co.za/article/protect-kids-from-potentially-harmful-online-content/G98YdMLxOo6MX2PD>
3. https://www.google.com/search?q=Kasperskiy+laboratoriyasining+veb-kontent+tahlili+bo%27yicha+eksperti+Anna+Larkinaning+aytishicha%2C+&sca_esv=f5680b47e71e92a2&rlz=1C1GCEA_enUZ1143UZ1143&sxsrf=AE3TifP5ZtHDEYZx3IMuNqYN0UQbcRO_Q%3A1754912686467&ei=rteZaJSZHIjCwPAPpevEA&ved=0ahUKEwiUqKea14KPAxUIIRAIHaX1FgIQ4dUDCBA&uact=5&oq=Kasperskiy+laboratoriyasining+veb-kontent+tahlili+bo%27yicha+eksperti+Anna+Larkinaning+aytishicha%2C+&gs_lp=Egxnd3Mtd2l6LXNlc_nAiYUthc3BlcnNraXkgbGFib3JhdG9yaXlhc2luaW5nIHZlYi1rb250ZW50IHRhaGxpbGkgYm8neWljaG_EgZWtzcGVydGkgQW5uYSBMYYXJraW5hbmluZyBheXRpc2hpY2hhLCBIrxdQkhBYkhBwAXgBkAE_AmAGrAaABqwGqAQmWlJG4AQPIAQD4AQH4AQKYAgGgAhOoAhLCAgcQIxnGOoCwgINECM_Y8AUyJxjJAhjqAsICFBAAGOMEGLQCGIkFGOkEGEOoC2AEBwgIUEAAyYgAQY4wQYtAIY6QQY6_gLYAQHCAhAQLhgDGLQCGOoCGI8B2AEBwgIQEAAyAXi0AhjqAhiPAdgBAZgDE_EFoJbmPrbLGza6BgYIARABGAGSBwExoAetBLIHALgHAMIHAzMtMcgHEQ&sclient=gws-wiz-serp#vhid=alWQFEMnUKDoxM&vssid=y9eZaM6mPIWmwPAPz5W9yAw_47

O'QITUVCHINING HUQUQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISH - O'QITUVCHINING KASBIY RIVOJLANISHI XUSUSIYATLARINING TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Boymirzaeva Raximaxon Xoshimjonovna

Namangan davlat universiteti, Yuridik fakulteti,
Fuqarolik, jinoyat huquqi va protsessi
kafedrasida katta o'qituvchisi.

Annotasiya. Maqolada o'qituvchining kasbiy rivojlanishining tarkibiy qismi sifatida o'qituvchining huquqiy madaniyatining mohiyati va mazmuni va samarali kasbiy faoliyat shartlari, shuningdek o'qituvchini huquqiy madaniyatini oshirish mexanizmi sifatida huquqiy tarbiyalash usullari muhokama qilinadi. Tahlil natijalariga ko'ra taqdim etilgan xulosalar o'qituvchilar o'zlarining huquqiy madaniyatini oshirish istagiga yo'naltirgan holda amaliyotga yo'naltirilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy madaniyat, o'qituvchi, o'qituvchining huquqiy madaniyati, ta'lim faoliyati, kasbiy faoliyat, vakolatlar, huquqiy ta'lim.

KIRISH (INTRODUCTION). Bugungi jamiyat insonparvar ko'p qirralilikka ega va teng sharoitlarda o'zaro ta'sir o'tkaza oladigan yangi O'zbekiston rivoji uchun maktab o'qituvchilariga talab kattadir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son

“2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”, 2019 yil 9 yanvarda PF-5618-son “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida”, 2019 yil 13 dekabrda PQ-4551-son “Konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta'minlash, bu borada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish hamda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”, 2018 yil 14 avgustdagi PQ-3907-son “Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida” Qarori hamda ushbu sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda biz tadqiq etayotgan masalalarning huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Malaka oshirish tizimida huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ayrim jihatlari milliy huquqshunos olimlardan Z.Islomov, I.Kudryavtsev, Z.Madaliyeva, X.Mamatov, O.Nasriddinova, X.Odilqoriev, Yo.Sadikova, A.Saidov, U.Tojixonov, N.Saydalixodjaeva, R.Turdiyeva, A.Xamraev, SH.Yakubov kabilarning ilmiy izlanishlarida muayyan darajada tadqiq etilgan.

Xorij mamlakatlari huquqshunos olimlaridan Ye.Agranovskaya, R.Bayniyazov, N.Voplenko, O.Demko, Yu.Dmitriev, N.Keyzerov, A.Malsko, N.Matuzov, V.Salnikov, A. Veyl, D. Iston, Dj. Dennis, S.Palonskiy, Dj. Piaje, Dj. Kevin, Dj.Torni-Purta, S.Stevenson, L.Matveev, G.Matveev va boshqalarning ilmiy ishlarida huquqiy madaniyatni yuksaltirishning ayrim jihatlari o'rganilgan. Biroq yuqorida nomlari keltirilgan olimlarning ilmiy izlanishlari, asosan, huquqiy madaniyatning ayrim umumiy jihatlari bag'ishlangan.

MATERIALLAR VA METODLAR (MATERIALS AND METHODS).

O'qituvchi yangi faoliyati davomida muammolarga duch keladi: aniq mafkuraviy me'yorlar bo'lmagan taqdirda, u pedagogika sohasida yangi pozitsiyani egallashi kerak - shaxsning shakllanishida ta'limning rolini hisobga olgan holda o'quvchi shaxsini saqlab qolish, shu bilan birga uning kasbiy faoliyatini himoya qiladi, bu esa shaxsiy resursni shakllantirish mexanizmining ahamiyatini keltirib chiqaradi.[1] Shu bilan birga, pedagogik amaliyotda huquqiy madaniyat qadriyatlaridan begonalashish tendentsiyasi davom etmoqda, bu, birinchi navbatda, avtoritarizm va eski fikrlash stereotiplarining keng tarqalishida namoyon bo'ladi. Afsuski, ko'plab o'qituvchilarning huquqiy savodxonligi past darajada qolmoqda. Zamonaviy o'qituvchining faoliyati ko'plab tarkibiy qismlardan iborat va rivojlangan huquqiy madaniyatga ega bo'lish kasbiy faoliyatning muhim jihati hisoblanadi. Shu bilan birga, o'qituvchi o'zining bevosita mehnat faoliyati va ta'lim faoliyati bilan bog'liq qonunchilikning turli sohalaridagi o'zgarishlarni kuzatishi kerak.

Yuqorida keltirilgan qoidalarga asoslanib, huquqiy madaniyat degan xulosaga kelishimiz mumkin ta'lim sohasidagi eng muhim tarkibiy qism va unga etarlicha e'tibor berilmaydi, ayniqsa o'qituvchilar malakasini oshirishning mavjud tizimi va o'qituvchilarning huquqiy madaniyati darajasiga qo'yiladigan zamonaviy talablar o'rtasida ziddiyat mavjud. Ushbu muammoni bartaraf etish uchun o'qituvchining kasbiy faoliyatida huquqiy madaniyatni takomillashtirish modelini ishlab chiqish kerak. Buning uchun nazariy modelashtirish usulidan foydalanish mumkin. Masalan, o'qituvchilarning huquqiy madaniyatini oshirish muammosi malaka oshirish dasturini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish orqali hal qilinishi mumkin. Biz xalq ta'limi o'qituvchilarini asosiy huquqiy bilimlarga o'rgatishni o'z ichiga olgan, mavjud bo'lgan bilimlarni takomillashtirish uchun mo'ljallangan malaka oshirish modelini o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun eng dolzarb deb hisoblaymiz. Shuningdek, dastur huquqiy xarakterdagi ko'nikmalarni rivojlantirish va takomillashtirishni, huquqiy ong va etarli huquqiy xatti-harakatlar darajasini oshirishni o'z ichiga oladi. Mehnat va ta'lim huquqi, o'z-o'zini tarbiyalash va o'qitishda zamonaviy texnologiyalar sohasidagi o'qituvchilarning huquqiy bazasini birlashtirish ta'lim jarayonlarining samaradorligini oshirishga imkon beradi.

Kasbiy faoliyatda o'qituvchining huquqiy madaniyatini takomillashtirish modeli o'qituvchining kasbiy standartiga, ta'lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida o'qituvchi faoliyatining me'yoriy-huquqiy tarkibiy qismiga asoslangan bo'lishi kerak. Ushbu model kasbiy ta'limning bir qator tamoyillariga asoslanadi: tabiatga muvofiqlik, gumanizm, gumanitar, ilmiy, fuqarolik. Malaka oshirish kursi tinglovchisi bo'lgan maktab o'qituvchisining huquqiy madaniyati o'quv jarayonini tashkil etish, gumanistik printsiplarga, shaxsning huquq va erkinliklariga rioya qilish uchun zarur shartdir. Pedagogik madaniyatning o'quv funktsiyasi kelajakdagi mutaxassisni ma'lum bir bilim, ko'nikma, ko'nikma, fazilatlar, ijtimoiy tajriba tizimini o'zlashtirishga, uning aql-zakovati va qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi faoliyatida amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda umumiy o'rta ta'lim maktabi o'qituvchilari mamlakatda ro'y berayotgan siyosiy, ijtimoiy-madaniy jarayonlar va o'zgarishlarning faol ishtirokchilaridir. Shu bilan birga, o'qituvchilarning qadriyatlari, yo'nalishlari, xulq-atvori va faoliyati tamoyillarini shakllantirishga bevosita ta'sir qiluvchi omil ularning pedagogik madaniyati bo'lib, bu kelajakda "o'qituvchi-o'quvchi" sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning turli modellarida, masalan, o'qituvchi tomonidan amalga oshirilganda maksimal natijaga erishishga imkon beradi. Fuqarolik-vatanparvarlik tarbiyasi sohasidagi davlat siyosati. Huquqiy madaniyatni shakllantirish muammosi kasbiy ta'lim o'qituvchisining kasbiy shakllanishida, ayniqsa ta'lim tizimini insonparvarlashtirish sharoitida dolzarb bo'lib, huquqning gumanistik funktsiyasini amalga oshirish muammosini ilgari suradi.

NATIJALAR (RESULTS). Shaxsning huquqiy madaniyati va uning muammosi bo'yicha nazariy tadqiqotlarni tahlil qilish shakllanish bu pedagogik madaniyatning ajralmas qismi, kasbiy ta'lim o'qituvchisining muhim kasbiy shaxsiy xususiyati degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. O'qituvchining huquqiy madaniyati kasbiy va pedagogik madaniyatning tarkibiy qismidir va uning yuqori darajasi samarali kasbiy faoliyatning muhim sharti bo'lib, natijada ta'lim siyosatini amalga oshirish muvaffaqiyatining muhim elementi hisoblanadi va ta'lim sifatini oshirish [3]. R. Boymirzayeva fikricha, "Olingan huquqiy bilimlar shaxsga o'z ilmiy yoki ijodiy izlanishlarida ham yordam beradi. Buning uchun tinglovchi dars jarayonida bilganlaridan tashqari o'z ustida ishlab, qo'shimcha manbalar, adabiyotlardan foydalanishi kerak". [2] Shunday qilib, yuqorida aytilganlarga asoslanib, men Respublikamiz ta'lim tizimini rivojlantirish istiqbollarini hisobga olgan holda o'qituvchilarni huquqiy o'qitishning quyidagi asosiy usullarini taklif qilmoqchiman :

1. O'qituvchilarning o'z-o'zini o'qitish;
2. Malaka oshirish kurslarini o'tkazish, masalan, " o'qituvchining huquqiy madaniyati", "O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi qonunchiligi", " ta'lim sohasidagi mehnat munosabatlari " va boshqalar.

Kursni o'zlashtirish natijasida o'qituvchi quyidagi malakalarga ega bo'lishi kerak :

- asosiy huquqiy bilimlardan foydalanish qobiliyati ;
- kasbining ijtimoiy ahamiyatini anglashga tayyorlik, kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun motivatsiyaga ega bo'lish;
- ta'lim sohasidagi tadqiqot muammolarini shakllantirish va hal qilish uchun tizimlashtirilgan nazariy va amaliy bilimlardan foydalanishga tayyorlik;
- o'quvchilarni huquqiy o'qitish va huquqiy tarbiyalash bo'yicha kasbiy majburiyatlarni bajarish qobiliyati. Ushbu kurslar doirasida o'qituvchi- malaka oshirish kursi tinglovchisi:
 - zamonaviy huquqiy madaniyat va huquqiy ta'lim sohasidagi asosiy toifalar va tushunchalar; huquqiy madaniyat tushunchasi, mohiyati, tuzilishi va funktsiyalarini;
 - fuqarolarning huquqiy madaniyati holatiga ta'sir etuvchi asosiy omillar; aholining huquqiy madaniyatini shakllantirish bo'yicha davlat siyosatining tamoyillari va maqsadlari; fuqarolarning huquqiy madaniyatini shakllantirish sohasidagi davlat siyosatining yo'nalishlari;
 - O'zbekiston Respublikasi pedagogik ta'lim tizimi; aholining huquqiy madaniyatini shakllantirish xususiyatlari; o'qituvchining o'zini o'zi tarbiyalash va o'zini o'zi kasbiy rivojlantirish;
 - o'qituvchining huquqiy madaniyatining mohiyati, tuzilishi va mazmuni, xususiyatlari, o'qituvchining huquqiy madaniyatini shakllantirish; o'qituvchilar tarkibining axloq kodeksining asosiy qoidalarini bilishi kerak.

Malaka oshirish kursi tinglovchisi quyidagilarni amalda qo'llay olishi kerak:

- inson hayoti, jamiyat va davlatning zamonaviy voqeliklarida bolalarni huquqiy tarbiyalashning asosiy yo'nalishlarini aniqlash; huquqiy madaniyat mazmunining xususiyatlarini, shu jumladan inson erkinligi va qadr – qimmat toifalari nuqtai nazaridan tahlil qilish;
- inson erkinligi va qadr-qimmatini shakllantirishni tartibga soluvchi amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish. O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqiy madaniyati;
- bolalarning kasbiy va ijtimoiy ta'limi jarayonini tartibga soluvchi amaldagi normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish. O'qituvchining shaxsiy shakllanishi;
- Yangi O'zbekiston jamiyati va davlati faoliyatining haqiqatlariga mos keladigan o'qituvchining huquqiy madaniyatini mustaqil ravishda shakllantirish; o'qituvchining axloq kodeksining asosiy qoidalarini amalda qo'llashni kasbiy rivojlanish jarayoniga olgan bilimlari orqali pedagogik faoliyatida qo'llashi muhimdir.

XULOSA (CONCLUSION). O'qituvchining huquqiy madaniyati murakkab tizimdir. U o'qituvchilarning faoliyati va turli xil ijtimoiy jamoalarning huquqiy ta'sirining tabiati bilan teng ravishda bog'liqdir. Bundan kelib chiqadiki, o'qituvchining huquqiy madaniyati quyidagilarni ta'minlaydi:

- huquqiy ongning o'ziga xos darajasi, ya'ni o'qituvchi allaqachon O'zbekiston va xalqaro qonunchilikning me'yoriy-huquqiy bazasiga nisbatan huquqiy munosabatlar, qarashlar, baholashlar va munosabatlar tizimini shakllantirgan;
- umumiy madaniyat, bu tushuncha vatanparvarlik, fuqarolik, madaniy ildizlar va urf-odatlariga munosabat, tarixiy xotira kabi atamalarni qamrab oladi;
- o'qituvchi uchun zarur bo'lgan qonunlarni bilish darajasi, qonunning yuqori obro'si, huquqiy normalarga hurmat;
- qonunga bo'ysunish, qonun normalariga rioya qilish.

Shunday qilib, o'qituvchining huquqiy madaniyatining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: huquqiy ong, huquqiy bilimlarning izchilligi, huquqiy javobgarlik, muayyan hayotiy vaziyatlarda huquqiy normalardan foydalanish qobiliyati, huquqiy va noqonuniy vaziyatlarga baho berish qobiliyati va "o'qituvchining huquqiy madaniyati" atamasi juda keng va murakkab ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Айснер, Л.Ю. Роль образования в формировании личности / Л.Ю. Айснер, С.М. Трашкова // Казанская наука. 2017. № 10. С. 126-128.
2. Boymirzayeva Raximaxon. "Formation of legal awareness and legal culture in the training system of public education employees". Ilmiy maqola. Jamiyat va innovatsiyalar-Общество и инновации-Society and innovations. Jurnal.2023- yil, 1-son.4-jild.150-bet.
3. Трашкова, С.М. Образовательная политика и вопросы качества образования / С.М. Трашкова, Д.В. Рахинский // Современное образование в условиях реформирования: инновации и перспективы. Сборник материалов III Всероссийской научно-практической конференции. Красноярск, 2012. С. 254-258.

MAQOLLARDA SOG'LIQNING IJTIMOIIY-MA'NAVIY QADRIYAT SIFATIDA IFODALANISHI

Bozorov Zayniddin Ashirovich

Buxoro davlat tibbiyot instituti dotsenti, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqolada sog'liq tushunchasining o'zbek tilidagi paremiologik birliklarda qanday ijtimoiy-ma'naviy qadriyat sifatida namoyon bo'lishi nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Til va madaniyat o'zaro uyg'unlikda shakllangan ko'rinishlar sifatida, maqollar sog'liqni shaxsiy ne'mat sifatida emas, balki jamiyat taraqqiyotida, axloqiy me'yorlar tizimida va madaniy ongda mustahkam o'rin egallagan qadriyat sifatida yoritadi. Tadqiqotda lingvokulturologiya, etnolingvistika va semantik tahlil usullari asosida sog'liq konseptining madaniy va muloqotdagi diskursiv xarakteri ochib beriladi. Maqolada zamonaviy lingvistik nazariyalar asosida sog'liq konseptining til vositasida qanday kodlanishi va bu kodlash ijtimoiy ongda qanday aks etishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sog'liq konsepti, ijtimoiy qadriyat, ma'naviy qadriyat, paremiologiya, lingvokulturologiya, etnolingvistika, madaniy semantika, diskurs, konseptual tahlil.

Kirish. Maqollar xalq tafakkurining qadimiy va ixcham ifodasidir. Ular hayotiy tajriba, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy ongning nutqiy shaklga aylangan mahsulidir. Har bir xalq o'zining tarixiy, madaniy va hayotiy tajribasini maqollar orqali avloddan-avlodga yetkazadi. Ana shunday doimiy qadriyatlardan biri – bu sog'liq bo'lib, u deyarli barcha jamiyatlarda eng oliy ne'mat, tinch hayotning garovi va shaxsiy farovonlikning asosi sifatida e'tirof etiladi. O'zbek xalq maqollarida ham sog'liq ijtimoiy-ma'naviy qadriyat sifatida ko'p qirrali ma'noda talqin qilinadi.

Sog'liq – bu biologik holat bo'lishdan tashqari, axloqiy, diniy, ijtimoiy va iqtisodiy mazmun kasb etgan murakkab konseptdir. O'zbek xalq og'zaki ijodida sog'liq hayotning asosiy negizi, mehnatga qobiliyat, iymonli yashash, jamiyatga foyda keltirish bilan bevosita bog'liq qadriyat sifatida qaraladi.

Sog'liq inson hayotining markaziy konsepti bo'lib, u nafaqat biologik holat, balki ijtimoiy, axloqiy, madaniy va ruhiy barqarorlikning mezoni sifatida talqin qilinadi. Zamonaviy tilshunoslikda sog'liq tushunchasini qadriyat sifatida o'rganish lingvomadaniy, etnolingvistik, sotsiopsixologik va kommunikativ pragmatika doirasida keng ko'lamli tahlilni taqozo etadi. Ayniqsa, xalqning tilida, tafakkurida va madaniyatida sog'liqning qanday kodlanganligi, u bilan bog'liq til birliklari qanday qadriyatni ifodalashi bugungi antroposentrik yondashuv nuqtayi nazaridan alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Sog'liq sotsiologiyada jamiyatning umumiy farovonlik darajasini belgilovchi indikatorlardan biri sifatida qaraladi. Uning madaniy kontekstdagi talqini esa shaxsning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish qobiliyati, jamiyat tomonidan belgilangan sog'lom turmush standartlariga muvofiqlik darajasi bilan bog'liq. Sog'liqni qadriyat sifatida talqin qilish ushbu tushunchani inson hayotining eng muhim maqsadlaridan biri sifatida qaralishiga olib keladi.

Adabiyotlar tahlili. Gumanitar fanlar doirasida sog'liq axloqiy tushuncha sifatida ham talqin qilinadi. Bu yerda sog'liq nafaqat shaxsiy ehtiyoj, balki jamiyat oldidagi axloqiy javobgarlik shakli sifatida qaraladi. Ayniqsa, sog'liqni saqlashga oid burch, o'z sog'lig'iga nisbatan ongli munosabat, gigiyena va profilaktika bilan bog'liq xatti-harakatlar shaxsiy axloqiy fazilatlar bilan bevosita bog'lanadi.

Lingvomadaniy tadqiqotlarda sog'liq ko'pincha qadriyatlar ierarxiyasida **yuksak, universal qadriyat** sifatida qaraladi. Har bir til va madaniyat sog'liq konseptini o'ziga xos madaniy-kognitiv model asosida kodlaydi. Bu model sog'liqni qanchalik darajada muhim deb bilish, u bilan bog'liq tasavvurlar, metaforalar va semantik maydonlar orqali ifodalanadi.

Sog'liqning lingvomadaniy talqini quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

Antropotsentriklik – sog'liq inson ongining markaziy qadriy mezonlaridan biri sifatida til birliklarida doimiy ifodalanadi.

Etnopsentriklik – sog'liq haqidagi tasavvurlar xalqning madaniy tajribasiga bog'liq holda o'ziga xos semantik va ideologik rangga ega bo'ladi.

Kognitiv modellash – sog'liq bilan bog'liq leksik birliklar kognitiv qoliplar (frames) doirasida talqin qilinadi, masalan: “to'kis tana”, “muvozanat”, “bardavomlik”.

Bu xususiyatlar sog'liqni faqat semantik birlik sifatida emas, balki til orqali **ijtimoiy ongda konseptual asosga ega bo'lgan qadriyat** sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Sog'liqni qadriyat sifatida tahlil qilishda sivilizatsion yondashuv ham muhimdir. G'arbda sog'liq ko'proq “individual muvozanat”, “psixofiziologik salomatlik” sifatida baholansa, Sharq xalqlari, xususan

Markaziy Osiyo madaniyatida bu tushuncha kengroq – “tana, ruh va jamiyat bilan uyg‘unlik” tarzida talqin qilinadi.

O‘zbek madaniyatida sog‘liqni qadrlashning asosiy manbalari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

Islomiy axloqiy ta’limotlar – sog‘liqni Allohning ne’mati sifatida qabul qilish va uni asrash diniy burch sanaladi.

An’anaviy gigiyenik qadriyatlar – o‘z vaqtida ovqatlanish, poklik, mehnat rejimiga rioya qilish sog‘liqni asrashga oid madaniy odatlardir.

Uyg‘un hayot tarzi – jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan barqarorlikni ta’minlovchi qadriyatlar majmui sifatida sog‘liq konsepti muhim o‘rin tutadi.

Bu jihatlar sog‘liq tushunchasining madaniyatlararo nisbiyligini, lekin umuminsoniy qadriyat sifatida doimiylikni namoyon etadi.

Material va usul. Psixolingvistika nuqtayi nazaridan sog‘liq bilan bog‘liq til birliklari shaxs tomonidan **kognitiv modellashirilgan**, ya’ni avvalgi tajriba, madaniy xotira, hissiy assotsiatsiyalar va ijtimoiy normalar asosida anglanadi. Bu holat sog‘liq konseptining til orqali ongda qanday shakllanishini tahlil qilishga imkon beradi. Ayniqsa, sog‘liq atrofidagi semantik maydonlar (kasallik, davolanish, davo, oldini olish, xavf) vositasida til sub’ektining sog‘liq haqidagi tasavvurlari shakllanadi.

Sog‘liqni tushunish va unga nisbatan til orqali ifodalangan munosabatlar (masalan: tashvish, xavotir, ehtiyotkorlik, shukronalik) tilning affektiv imkoniyatlari bilan bog‘liq. Bu esa sog‘liqni **kognitiv-emotsional qadriyat** sifatida talqin qilishga asos beradi.

Sog‘liq tushunchasi zamonaviy lingvomadaniy va sotsiogumanitar yondashuvlarda ko‘p qatlamli, madaniy jihatdan muhim, semantik jihatdan barqaror va ijtimoiy jihatdan universal qadriyat sifatida namoyon bo‘ladi. U til orqali kodlanadi, ongda kognitiv model sifatida shakllanadi va madaniyatda ma’naviy–axloqiy asosda qadrlanadi. Sog‘liqning faqat tibbiy emas, balki ma’naviy, ruhiy va ijtimoiy mezon sifatida talqin qilinishi uni umumiy til tafakkuri va xalq madaniyati bilan bog‘liq holda chuqur tadqiq qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar. Sog‘lik insoniyat tarixida nafaqat biologik holat, balki doimo ijtimoiy–ma’naviy qadriyat sifatida e’tirof etilib kelgan. Har bir xalqning madaniy ongida sog‘likka bo‘lgan munosabat o‘ziga xos ma’naviy–axloqiy me’yorlar, diniy e’tiqodlar va hayotiy tajribalar asosida shakllanadi. Shu bois, sog‘lik tushunchasi til birliklarida, xususan, paremiologik tizimda nafaqat fiziologik, balki axloqiy, psixologik va ijtimoiy qiymatli tushuncha sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Madaniy lingvistika nuqtayi nazaridan, sog‘lik bilan bog‘liq leksik birliklar va ularni ifodalovchi semantik strukturalar muayyan xalqning lingvokognitiv dunyoqarashi va milliy qadriyatlar sistemasi bilan uzviy bog‘liq. Bu holat sog‘lik konseptining til orqali qay darajada aksial (ya’ni, qadriyat markazida turgan) konsept sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Sog‘lik konsepti semantik modellar orqali qadriyatlar iyerarxiyasidagi o‘rni belgilaydi. Ko‘pgina tillarda, jumladan, o‘zbek tilida sog‘likka oid leksik birliklar baxt, umr, baraka, tinchlik, farovonlik kabi yuksak qadriyatlar bilan bir kontekstda ishlatiladi. Bu esa sog‘likning shunchaki jismoniy holat emas, balki keng qamrovli ma’naviy va ijtimoiy kategoriya ekanligini anglatadi.

Semiotik yondashuvda sog‘lik atamasi nafaqat denotativ, balki konnotativ va assotsiativ darajada ham tahlil qilinadi. Bu konnotatsiyalar xalqning kollektiv ongida shakllangan qadriyatlar tizimining aksidir. Masalan, sog‘lik ko‘pincha ibtidoiy va diniy tasavvurlar bilan bog‘lanadi: u Xudoning in’om etgan ne’mati, odamning gunohlardan pokligi, tabiiy muvozanat va ijtimoiy totuvlik ramzidir. Shu jihatdan, sog‘likning semiotik–kulturologik funksiyasi uni tibbiy emas, balki aksiologik tushuncha sifatida o‘rganish zaruratini tug‘diradi (Eco U., 1986).

Sog‘lik konsepti, shuningdek, milliy mentalitet va xalqning tarixiy tajribasi bilan bog‘liq. Urush, ocharchilik, epidemiyalar yoki siyosiy ijtimoiy beqarorliklar davrida sog‘lik qadriyati yana-da muhimlik kasb etgan. Bunday sharoitda sog‘likka oid tasavvurlar madaniy merosga singib boradi va aforizmlar, maqollar, xalq dostonlari orqali mustahkamlanadi. Bu jarayon sog‘lik konseptining kognitiv–lingvistik shakllanishini ham ta’minlaydi.

Tarixiy tilshunoslik nuqtai nazaridan, sog‘lik atamasi qadimiy manbalarda turli semantik o‘zgarishlarga uchragan. Avvalgi manbalarda u asosan jismoniy holatni anglatgan bo‘lsa, keyinchalik bu tushuncha ruhiy va axloqiy holat bilan integratsiyalashgan. Masalan, o‘zbek xalq hikmatli so‘zlarida sog‘ odam – halol, pokiza, samimiy shaxs sifatida talqin qilinadi. Bu esa sog‘likni etnik–diniy me’yorlar bilan uyg‘unlashgan tushuncha sifatida qarashga asos bo‘ladi.

Falsafiy yondashuvda sog‘lik “odamning tabiat bilan uyg‘un hayot kechirish holati”, “ruh va jism birligining izchil ifodasi” sifatida ta’riflanadi. Bu yondashuvda sog‘lik insonni atrof muhit, ijtimoiy tizim va

ichki olam bilan uyg'unlashtiruvchi integral kategoriyaga aylanadi. Shuning uchun sog'lik konsepti qadriyatlar iyerarxiyasida insoniylik, erkinlik, rozi bo'lish, ichki muvozanat kabi tushunchalar bilan teng darajada muhim hisoblanadi.

Bundan tashqari, sog'lik qadriyati ijtimoiy sohalarda ham aks etadi: sog'lom jamiyat, sog'lom avlod, sog'lom turmush tarzi kabi iboralar orqali u davlat siyosatining, pedagogikaning, axborot va ommaviy kommunikatsiyaning ajralmas qismiga aylangan. Bu jarayonda sog'lik tushunchasining ideologik va ma'rifiy yuklamasi kuchayadi.

Xulosa. Sog'liq qadriyati xalq og'zaki ijodida, xususan maqollar tizimida, inson hayoti, jamiyat barqarorligi va axloqiy me'yorlar bilan chambarchas bog'liq ijtimoiy-ma'naviy tushuncha sifatida qaraladi. Tahlillar ko'rsatdiki, sog'liqni qadrlash g'oyasi milliy tafakkurda nafaqat shaxsiy ehtiyoj, balki ijtimoiy zarurat va axloqiy burch darajasiga ko'tarilgan.

Sog'liq atrofidagi ijtimoiy-ma'naviy tasavvurlar avlodlar tajribasi asosida shakllangan bo'lib, ular xalq ongida sog'lom tana va sog'lom jamiyat o'rtasidagi uzviy aloqani aks ettiradi. Bu esa sog'liqni ijtimoiy normalar, axloqiy qadriyatlar va diniy etika bilan uyg'un holda talqin etishga asos yaratadi.

Bundan tashqari, sog'liq konsepti lingvokulturologik jihatdan qaralganda, u xalqning turmush tarzi, ijtimoiy tajribasi, kasb-kor an'analari hamda milliy dunyoqarashining bir qismi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, maqollardagi sog'liq aks ettirilishi orqali psixolingvistik muhit, affektiv baholash, va kognitiv modellar aniqlanishi mumkin bo'lib, bu ularning nutqiy realizatsiyasini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Xalq og'zaki ijodidagi bunday yondashuv sog'liqni insoniy hayotning markaziy kategoriyasiga aylantirgan bo'lib, uni faqat tibbiy emas, balki ma'naviy-axloqiy kategoriya sifatida ham idrok etishga imkon beradi. Shu bois sog'liq mavzusi o'zbek maqollarida har doim ijtimoiy ong, milliy madaniyat va axloqiy tizim bilan uyg'un holda talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 389 с.
2. Эко У. Семиотика. – М.: Прогресс, 1986. – 267–270 с.
3. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2011. – 72–79 с.
4. Рассадина С.П. Этнолингвистические аспекты паремологии. – М.: Наука, 2018. – 158–162 с.
5. Каган М.С. Философская теория ценностей. – СПб.: Петрополис, 1997. – 84–89 с.
6. To'xtayeva M. Til va madaniyat uyg'unligi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. – 97–102-betlar.
7. Bozorov Z.A International scientific and practical conference "Modern psychology and pedagogy: problems and solutions" "Imperial College London" 2021-2022. 165-169 б.
8. Bozorov Z.A. Essence, structure and functions of civil culture. International engineering journal for research & development. Published in Volume 6 Special Issue, January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349-0721, Peer Reviewed & Referred Journal.
9. Bozorova G. Formation of abbreviations in medical terminology in uzbek language //Центральноазиатский журнал образования и инноваций. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86-89.
10. Samandarova G. Y. Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. Current research journal of philological sciences, 2 (05), 39–42. – 2021.
11. Samandarova, G. Y. (2023). Basis of the lexical sentence group "insect" in the form of a compound sentence. *International scientific conference "innovative trends in science, practice and education"*, 2(4), 59–67. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1493>
12. Bozorov Z.A. "Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students' community." *Journal of Advanced Zoology* 44 (2023): 3236-3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
13. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. "Great Oriental Intellectuals about Civil Culture." *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal* 2 (2023): 21-24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>
14. Samandarova G.Y., Yusupova A.Sh. Specific characteristics of paremas formed on the basis of "Insect" LMG in a simple sentences // Best journal of innovation in science, research and development. Volume 2 No 6 (Jun 2023). ISSN: 2835-3579 .(Impact factor: SJIF=9.1)
15. Samandarova G.Y. Sodda gap ko'rinishidagi "hasharot" lug'aviy ma'no guruhlarida asosida shakllangan paremalarning o'ziga xos xususiyatlari // Scientific reports of Bukhara state university. 2023/1 (84). –B. 161-165.

O‘ZBEK TILIDA TIBBIY TERMINLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI VA ULARNING NUTQIY VOQELANISHI

Bozorova Gulmira Zayniddinovna

*BuxDU O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası dotsenti v.b., f.f.f.d. (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi tibbiy terminlarning uslubiy xususiyatlari hamda ularning nutqiy voqelanishi lingvopragmatik, stilistik va kommunikativ nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tibbiy terminlar ilmiy, rasmiy, kasbiy va ommaviy uslublarda qanday ko‘rinishda ishlatilishi, ularning qisqartma, metaforik, metonimik shakllarda nutqda paydo bo‘lishi, shuningdek, shifokor-bemor muloqotidagi soddalashtirish va izohlash jarayonlari keng yoritilgan. Tibbiy terminlarning ommalashuvi va uslublari ko‘chishi orqali ularning semantik kengayishi, psixolingvistik moslashuvi hamda zamonaviy o‘zbek tili leksik tizimidagi o‘rni ilmiy asosda bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: tibbiy terminologiya, uslubiy xususiyatlar, lingvopragmatika, shifokor-bemor muloqoti, uslublari ko‘chishi, metaforik kengayish, psixolingvistik moslashuv, o‘zbek tili.

Kirish. Tibbiy terminologiya – bu tibbiyot faniga oid tushuncha va hodisalarni aniq, qisqa hamda universal tarzda ifodalashga xizmat qiluvchi til birliklari tizimidir. O‘zbek tilida tibbiy terminlarning shakllanishi, ularning so‘zlashuv, rasmiy, kasbiy va ommaviy uslublardagi ishlatilishi masalasi nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-kommunikativ nuqtayi nazardan ham dolzarbdir. Ayniqsa, sog‘liqni saqlash tizimidagi kommunikatsiyaning turli bosqichlarida – shifokorlararo muloqotda, bemor bilan suhbatda, ommaviy axborot vositalarida tibbiy terminlarning qanday tarzda realizatsiya qilinishi o‘rganilishi kerak bo‘lgan muhim lingvopragmatik hodisadir.

Adabiyotlar tahlili. Tibbiy terminlar, asosan, yunoncha va lotinchadan kirib kelgan, universal xususiyatga ega bo‘lgan, ko‘p hollarda qisqartma shakllarda ishlatiladigan atamalardir: *bronxit, gipertenziya, EKG, UTT* kabi. Bularni umumtil birliklaridan ajratib turuvchi asosiy xususiyat – ma’nosining ixtisoslashgan, kontekstga bog‘liq va nooddiy semantik strukturasidir. Bu terminlar o‘zbek tilida ko‘pincha so‘z birikmalari va termin birikmalari (kompleks birliklar) sifatida namoyon bo‘ladi: *yuqori nafas yo‘llari infeksiyasi, surunkali yurak yetishmovchiligi* va boshqalar.

O‘zbek tilida tibbiy terminlarning uslubiy voqelanishi quyidagi to‘rt asosiy nutq uslubida kuzatiladi:

Ilmiy uslub – tibbiyotga oid ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, konferensiya materiallarida qo‘llaniladi. Bu uslubda terminlarning aniqligi, qat’iyligi va sistemaliligi muhimdir.

Masalan: *“Diabetik retinopatiya ko‘rish qobiliyatining pasayishiga olib keluvchi mikroangiopatik asorat hisoblanadi”*.

Rasmiy-hujjat uslubi – tibbiy ko‘rik bayonnomalari, epikrizlar, shifokor xulosalari, tibbiy ko‘rsatmalar va sertifikatlar tarkibida ishlatiladi.

Masalan: *“Bemor 2024-yil 12-iyun kuni surunkali bronxial astma tashxisi bilan shifoxonaga yotqizilgan”*.

Kasbiy (professional) uslub – shifokor va tibbiyot xodimlari o‘rtasidagi og‘zaki yoki yozma muloqotda, davolash protokollarida qo‘llaniladi. Bu yerda qisqartmalar, tibbiy jargonlar ko‘proq ishlatiladi.

Masalan: *“KT da bilateral pnevmoniya aniqlangan, AB kursi tayinlandi”*.

Ommaviy uslub – OAV, tibbiy veb-saytlar, sog‘lom turmush tarziga oid targ‘ibot matnlarida ishlatiladi. Bu uslubda murakkab terminlar soddalashtiriladi yoki izohlab beriladi.

Masalan: *“Yurak ishemik kasalligi yurakka kislorod yetishmasligidan kelib chiqadigan holatdir”*.

Tibbiy terminlar kontekstual muhitga qarab, turlicha nutqiy pozitsiyalarda paydo bo‘ladi. Shifokor-bemor munosabatlarida terminlar ko‘pincha oddiylashtiriladi yoki tushuntirish bilan birga ishlatiladi. Bu holat tibbiy kommunikatsiyada empatiya, soddalik va aniq ifoda tamoyillarini namoyon etadi. Shu bilan birga, shifokorlar o‘rtasidagi muloqotda tibbiy terminlar qisqartmalar, metaforalar va kodlashgan shakllarda ham bo‘lishi mumkin.

Masalan, shifokor bemorga shunday deydi: *“Sizda gipertoniya bor, ya’ni qon bosimingiz doimiy ravishda yuqori”*. Bu yerda *gipertoniya* termini *qon bosimining yuqoriligi* tarzida pragmatik moslashtirilgan.

Material va usul. O‘zbek tibbiy terminologiyasi hozirgi kunda, asosan, rus tilidan yoki xalqaro terminlardan o‘zlashtirilgan birliklar asosida shakllangan. Ammo oxirgi yillarda milliy tibbiy atamalarni yaratish, mavjudlarini o‘zbek tiliga moslashtirish, shuningdek, ular uchun izohli lug‘atlar tuzish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu holat ilmiy-texnik terminlarning o‘zbek tilidagi mustahkamlanishi va ularning ommabopligi uchun muhimdir.

Masalan: pankreatit – me’da osti bezi yallig’lanishi, osteoporoz – suyaklarning mo’rtlashuvi kabi.

Tibbiy terminlar o’zbek tili uslubiy tizimida alohida o’rin tutadi. Ularning ilmiy, rasmiy, kasbiy va ommaviy uslublarda turlicha namoyon bo’lishi nafaqat stilistik, balki lingvopragmatik tadqiqot obyekti sifatida ham muhimdir. Shuningdek, tibbiy terminlarning sodda nutqqa moslashtirilishi, qisqartmalar va izohli shakllar bilan realizatsiyasi tibbiy kommunikatsiya samaradorligini oshiradi. O’zbek tilida tibbiy terminlarning barqarorlashuvi esa ularning milliyashtirilgan, o’zbekona variantlarini yaratish va standartlashtirish orqali amalga oshiriladi.

So’nggi yillarda sog’liqni saqlash masalalarining ommaviy axborot vositalarida keng yoritilishi, pandemiyalar, infodemiya, telemeditsina kabi hodisalarning jadal rivoji bilan tibbiy terminlar hayotiy kommunikatsiyaning faol elementi sifatida tilimizga chuqur singib bormoqda. O’zbek tili leksik tizimida tibbiy terminlar endilikda faqatgina ixtisoslashgan sohaga tegishli emas, balki omma nutqida, pedagogik muloqotda, hatto siyosiy diskursda ham uchrayapti.

Masalan: “karantin”, “immunitet”, “virus yuklamasi”, “profilaktika” kabi terminlar pandemiya yillarida rasmiy nutqdan ommaviy tilgacha keng yoyildi va **ijtimoiylashgan terminlar** maqomiga ega bo’ldi.

Bu holat tibbiy terminlarning **uslublararo ko’chishi** – ya’ni, bir uslubdan boshqasiga o’tishi, semantik yengillashtirilishi yoki ko’p ma’noilik kasb etishi bilan bog’liq. Bu esa ularni faqat tibbiy emas, **ixtisoslashtirilgan omma nutqi** doirasida ham tahlil qilishni taqozo etadi.

O’zbek tili tizimida tibbiy terminlar, ayniqsa, quyidagi uslublararo o’zgarishlar orqali funksional ko’lamini kengaytirmoqda:

Rasmiy uslub → **Ommaviy uslub**: “Reanimatsiyaga o’tkazildi” (shifokor nutqi) → “Reanimasiyada yotibdi, ahvoli og’ir ekan” (oddiy suhbatdagi muqobili).

Ilmiy uslub → **Pedagogik uslub**: “Gipoksiya hujayralarda kislorod yetishmovchiligi tufayli yuzaga keladi” (ilmiy maqola) → “Tanada kislorod kamaysa, odam nafas olishda qiynaladi” (dars jarayonidagi izoh).

Bu o’zgarishlar **lingvostilistik adaptatsiya** deb nomlanib, terminlarning semantik chuqurlashuvi, ekspressivlik darajasi va ma’lumot qabul qiluvchining kompetensiyasiga moslashtirilishini ta’minlaydi. Bunda so’zlovchining til darajasi, kommunikativ vaziyat va psixolingvistik omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Tibbiy terminlarning tildagi nutqiy realizatsiyasi ko’pincha **metaforik kengayish** va **metonimik qisqartirishlar** orqali ro’y beradi. Bu holat ularning **konnotativ semantikasi** va **diskursiv hajmini** oshiradi.

metaforik kengayish: “infeksiya tarqalmoqda” – endilikda nafaqat kasallik, balki “soxta xabar”, “g’oya”, “panika” kabi tushunchalar bilan qo’llanmoqda.

metonimik qisqartirish: “kardiologga bordim” – aslida “yurak bilan bog’liq tekshiruvdan o’tdim” degan keng ma’noni anglatadi.

Bu turdagi termin ishlatishlar tilshunoslikda **semantik implikasiya** va **diskurs konvertatsiyasi** deb izohlanadi va har bir til darajasida o’ziga xos pragmatik yukni belgilaydi.

Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, tibbiy terminlarning qabul qilinishi va anglanish darajasi **til egasining sog’liq haqidagi bilimlar darajasi, psixologik holati, va avvalgi tajribasi** bilan bevosita bog’liq. Ko’pchilik hollarda bemorlar terminlarni to’liq tushunmaydi, ammo kontekst orqali ularni semantik jihatdan to’g’ri talqin qilishadi.

Masalan, “o’tkir respirator infeksiya” iborasini anglab yetmagan bemor, “grippga o’xshash kasallik” tarzida u bilan bog’liq simptomlarni tan olishga moyildir.

Bu esa **kognitiv yondashuv** nuqtayi nazaridan qaralganda, tibbiy terminlar – bu nafaqat til birliklari, balki bilimlarni kodlovchi va transferlovchi **kognitiv qolip** (frames) sifatida ham qaralishi kerakligini ko’rsatadi.

Tibbiy terminlar zamonaviy o’zbek tilining faol leksik qatlamlaridan biriga aylanmoqda. Ularning uslublararo harakatchanligi, semantik yengillashtirish, metaforik kengayishi va kognitiv interpretatsiyasi bugungi lingvistik tadqiqotlar uchun yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Tibbiy terminlarning ommalashuvi nafaqat sog’liqni saqlash tizimi, balki umumiy til madaniyatining yuksalishida ham muhim vositadir.

Xulosa. O’zbek tilida tibbiy terminlar zamonaviy til tizimining ko’p qatlamli, dinamik va ijtimoiy jihatdan muhim bo’g’inini tashkil etadi. Bu terminlar o’zining aniqlik, ixtisoslashuv va semantik ixchamlik kabi belgilari bilan boshqa leksik birliklardan ajralib turadi. Ularning ilmiy, rasmiy, kasbiy va ommaviy

uslublarda turlicha realizatsiyasi tibbiy nutqning stilistik xilma-xilligini, kommunikativ moslashuvchanligini va lingvopragmatik moslashuvini belgilaydi.

Tibbiy terminlarning uslublararo ko'chish xususiyati ularni faqat soha mutaxassisleri doirasidan olib chiqib, keng ijtimoiy muomalaga tatbiq etilishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, bunday terminlar omma tomonidan metaforik, metonimik va qisqartma shakllarda qabul qilinadi, bu esa ularning kontekstual va psixolingvistik moslashuvchanligini ta'minlaydi.

So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi kognitiv kompetensiya darajasi, psixologik holat va kommunikativ ehtiyojlar terminlarning qanday shaklda ishlatilishini belgilovchi muhim omillardandir. Ayniqsa, shifokor-bemor muloqotida tibbiy terminlar ko'pincha oddiylashtirilgan yoki izohlangan shaklda namoyon bo'ladi, bu esa ularning funksional moslashuvi va semantik sintez jarayonining bir qismidir.

Shu tariqa, tibbiy terminologiya – bu nafaqat soha tilining markaziy komponenti, balki tilning ijtimoiy, uslubiy va psixolingvistik imkoniyatlarini aks ettiruvchi ko'zgudir. Ularning o'zbek tilidagi rivoji, milliylashuvi va kommunikativ moslashuvi til madaniyati taraqqiyotining ajralmas omili bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. "Ilmiy uslub va uning xususiyatlari." – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008.
2. Xasanov B. "Lingvistik pragmatika asoslari." – Toshkent: Fan, 2005.
3. Karimov D. "Tibbiyot terminologiyasi va tarjima muammolari." – Filologiya masalalari, 2020, №4.
4. Xo'jayeva G. "Kasbiy nutq madaniyati." – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2017.
5. Bozorov Z.A International scientific and practical conference "Modern psychology and pedagogy: problems and solutions" "Imperial College London" 2021-2022. 165-169 6.
6. Bozorov Z.A. Essence, structure and functions of civil culture. International engineering journal for research & development. Published in Volume 6 Special Issue, January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349-0721 , Peer Reviewed & Referred Journal.
7. Bozорова G. Formation of abbreviations in medical terminology in uzbek language //Центральноазиатский журнал образования и инноваций. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86-89.
8. Samandarova G. Y. Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. Current research journal of philological sciences, 2 (05), 39–42. – 2021.
9. Samandarova , G. Y. (2023). Basis of the lexical sentence group "insect" in the form of a compound sentence. *International scientific conference " innovative trends in science, practice and education"*, 2(4), 59–67. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1493>
10. Bozorov Z. A. "Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students' community." *Journal of Advanced Zoology* 44 (2023): 3236-3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
11. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. "Great Oriental Intellectuals about Civil Culture." *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal* 2 (2023): 21-24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>
12. Samandarova G.Y., Yusupova A.Sh. Specific characteristics of paremas formed on the basis of "Insect" LMG in a simple sentences // *Best journal of innovation in science, research and development*. Volume 2 No 6 (Jun 2023). ISSN: 2835-3579 .(Impact factor: SJIF=9.1)
13. Samandarova G.Y. Sodda gap ko'rinishidagi "hasharot" lug'aviy ma'no guruhlari asosida shakllangan paremalarning o'ziga xos xususiyatlari // *Scientific reports of Bukhara state university*. 2023/1 (84). –B. 161-165.

THE EVOLUTION AND SIGNIFICANCE OF TRANSLATION

Babayev Otabek Abdikarimovich
Philologist, German teacher
at the University of Bukhara

Abstract. This article explores the historical development, current role, and future prospects of translation. It traces the origins of translation back to around 2,500 BC, highlighting its necessity for communication, trade, and cultural exchange. The text examines key historical stages – from early clay tablet inscriptions and biblical translations in antiquity, through the Middle Ages and the Reformation with the invention of the printing press, to the professionalization of translation during the Industrial Revolution and its recognition as an academic discipline in the 20th century.

Special attention is given to notable translators and the impact of their work on literature, religion, and cultural heritage. The article also addresses the transformation of translation in the digital era, where

globalization, time efficiency, and cost-effectiveness have led to the increasing use of artificial intelligence and machine translation. It concludes that the future of translation lies in the synergy between advanced technological tools and the expertise of human linguists, making translation both faster and more precise while remaining an essential, though often invisible, part of modern communication.

Keywords: *literary translation, intercultural communication, translation functions, dialogue of cultures, translated literature.*

Introduction. Nowadays, we use translations naturally – and sometimes even without noticing. In the past, however, translations required great effort and were accessible only to limited groups of people. How has the use and efficiency of translations changed so rapidly?

Translations as we know them today originated during the Industrial Revolution. However, few people know that the first translations appeared as early as around 2,500 BC. From the dawn of humankind and the development of complex languages arose the necessity for translation. They have always been needed – primarily for emotional and commercial reasons – because without translation, vital communication for survival is impossible. Today, the demand for high-quality translations is greater than ever. Never before has so much content been produced and translated.

On the one hand, translations are used in business to enable global expansion and success; on the other hand, they offer a unique gateway to cultures and civilizations that existed long before us – providing direct access to history. They are an invaluable tool for overcoming cultural barriers, allowing individuals and entire societies to share different opinions, ideas, and knowledge. Their significance is undisputed.

Historical evidence shows that as early as around 2,500 BC, special clay tablets were used to decipher Semitic symbols. The most famous example of early translations, however, is the Bible. The Old Testament was translated from Hebrew into Greek beginning in the third century BC. Overall, translations in antiquity were already fairly common and part of daily life, but they required significant effort.

They were used mainly by Roman poets to translate Greek texts. In the last century BC, both Cicero and Horace in Rome developed and used special translation techniques. These methods were so influential that they remained in use until the 17th century, when they were finally replaced by more modern approaches. Thanks to early Latin translations, the works of Greek poets have been preserved so well to this day. These works also laid the foundation for significant achievements during the Renaissance.

Another significant milestone in translation history came during the Reformation in the 16th and 17th centuries. With the rise of Protestantism came an increased need to translate religious messages and theories into as many European languages as possible to facilitate their spread. This was made possible – and greatly accelerated – by Johannes Gutenberg's invention of the printing press in 1440. The new technology of mass production dramatically simplified the creation of translations, especially for the Bible.

Martin Luther took advantage of this progress to translate the New Testament into German in 1522 and the Old Testament in 1534. For the first time, not only clergy or monks had access to the sacred texts – ordinary people could read them as well. Today, the Bible has been translated into 475 languages, making it the most translated book in the world. Interestingly, differences in translation and rapid dissemination also contributed to the existence of two main branches within Christianity.

Overall, translation played a central role for the Church. One scholar who translated the Bible between 382 and 405 was canonized as Saint Jerome, the patron saint of translators. The International Translation Day is still named in his honor.

With the economic boom brought about by the Industrial Revolution, the demand for translations grew. From the mid-18th century, new and more professional forms of translation began to emerge. Thanks to new techniques, less time had to be spent on the act of translating itself, leaving more time for the conquest of new markets.

Since the 1950s, translation has been recognized as an academic discipline. More and more institutions have emerged, not only teaching translation itself but also developing newer and more advanced methods. The modern forms of translation took shape with the birth of the internet. The ability to access, understand, and translate texts and documents was completely revolutionized. Further professionalization of the field followed, with more specialized companies appearing and translators able to focus on specific subject areas.

Translators are often hidden figures who work tirelessly to transmit ideas, theories, and knowledge – without standing in the spotlight themselves. Among historically known translators is the Chinese Buddhist monk Xuanzang, who in the year 645 translated volumes of Indian Buddhist scriptures into Chinese.

In more recent history, the American literary translator Gregory Rabassa gained attention for translating countless Latin American works into English in the 20th century. The British translator Constance

Garnett also became famous for translating Russian classics by Tolstoy, Chekhov, Gogol, and Turgenev into English at the end of the 19th century.

Translation could also be dangerous – as in the tragic case of William Tyndale. In 1520, he decided to translate the Bible into English. At first, his translations were banned by the English government, as the only permitted version was the Latin Bible. Later, all copies of his work were burned, and Tyndale was executed by burning at the stake.

Today, the translation industry is thriving and growing faster than ever. In the digital age, national borders barely restrict companies in their trade. Any business, large or small, can enter the global market. The key to success lies in high-quality translations that reach the target audience in an increasingly globalized world.

Considering literary translation as one of the types of text, it should be noted that it also performs a number of other important functions that overlap with the functions of the text as a whole. Let's take a closer look at them below.

1. The cognitive function allows the translation to expand the boundaries of the recipient's knowledge. In addition, it is intended to acquaint him with the peculiarities of the life of people in other countries, their customs and traditions, as well as other objects and phenomena that would otherwise not be accessible to the reader due to his cultural reality. In addition, as a form of communication of cultures, literary translation makes it possible to realize cultural identity.

This function is due to the fact that the text is the carrier of a cultural code, the linguistic material of which accumulates specific information for a particular socially interacting group, which is reflected in special vocabulary, phraseology and other layers of speech. It is these linguistic units that play the greatest role in the implementation of cognitive function, since the success of communication, and hence the depth of assimilation of new information, depends on their understanding.

At the same time, certain hurdles may arise in the implementation of this function. Researchers write about two types of intercultural barriers. Firstly, this is "the resistance of the receiving language, the space of communication". Secondly, this is the resistance of the original to translation at the level of vocabulary and style. The main difficulty in restoring the original lies in the depth of the context: "The greater the depth of the context, the less translatable the text is." Also important are the ethnocentric perceptions, the mentality of the nation and the reflection of the corresponding realities of the national culture, i.e. originality of customs, norms of behavior, traditions.

2. The culturological function assumes that translation spreads the unique identity of the culture of a particular people, enriches and develops it by borrowing from other peoples. This is due to the fact that the translation makes the translated work of each author the property of all mankind, thus replenishing the world treasury of literature. Accordingly, due to the development of globalization tendencies, modern national cultures take on new features of other cultures, which contributes to the fact that the culture becomes modern and progressive.

Therefore, one of the tasks of the translator within the framework of the cognitive function is to decipher cultural markers and adapt them so that the recipient understands the text. Within the framework of the cultural function, the focus shifts from understanding to preserving the cultural markings of the author. In modern translation theory, preserving the specificity of the original is considered a particularly important task. A number of researchers, including S. V. Vlasenko, however, note that "translation cannot ensure a completely complete communication process, since the loss of some information is inevitable, since it is impossible to have an identical cultural and linguistic background for all participants."

So it is quite easy to translate individual words into another language. However, it is extremely difficult or even impossible to translate a sentence whose cultural content does not coincide with the culture of the host country, since systems of meaning rooted in one's own culture are not directly translatable, but are associated with semantic interpretation and adaptation. Intercultural communication, semantic adaptation of different cultures to each other in the translation of a literary text occurs by replacing the meanings of one culture with the meanings of another.

3. The historical function lies in the fact that the translation acts as a reinterpretation of the original, accordingly, it gives a new dimension to its text, transfers it to another cultural system, and as a result, the text becomes one of the forms of cultural existence. In this regard, the translation of previous examples of literature becomes, as it were, a historical bridge that connects the reader with both modern culture and an already existing, ancient culture. All works were created within a certain epoch, but at the same time they exist for centuries both in the environment of the original language and in the translated language. Like the original, the translation allows us to study the life, customs and feelings of society at the time when the work was written, as well as the literary language and ideas of bygone times. Moreover, the works themselves are

perceived differently in different eras, as moods, social patterns and even language change. Translation helps to reflect these changes, which requires a high level of competence from the translator, since different understandings, perceptions and, of course, different interpretations of a work can only be overcome by deep reading.

One aspect of this function is the preservation of culture in modern society. Since the creation of a work is inextricably linked with the environment and is directly related to the individual life experience and the family environment, it reflects the features of the social situation, which can be considered as a way to record and preserve modern culture for future generations. Due to the fact that the language has this property, we can study the features of ancient or distant cultures, about which we do not have sufficiently complete and reliable information. For example, if we find differences between words with the meaning "inheritance by law" and "inheritance by will" in monuments in a particular language, we get a basis for identifying important facts about the law of inheritance in the corresponding society. Studying the metallurgical terminology of one of the ancient languages, we get an idea of what metalworking techniques were known to this people at that time.

4. The axiological function of translation is that it allows the reader to be introduced to the values of world culture, demonstrating the wide range and richness of linguistic culture both in the original language and in the target language. The cultural significance of translation is determined precisely by the fact that it not only simplifies the process of interaction between communicants among themselves, but also ensures the exchange of cultural values (objects, ideas, artistic images and other cultural elements). In addition, it makes it possible to satisfy the aesthetic needs of a person and serves as a source of knowledge that humanity has acquired in the course of its development. In this regard, translation, as a means of exchanging cultural values, makes a significant contribution to world progress. In the modern age of globalization, worldwide cultural contacts take the form of a conscious exchange of cultural values and international cooperation, which enrich each other spiritually. Accordingly, translation is not just an intermediary, but a creative intermediary in this process.

5. The development function of translation is implemented on two levels. At a higher level, literary translation is of central importance for the development of culture, literature and the language of communication. Thus, when translating poetic works into the target language, new forms and meters were often introduced, which later other poets also began to use. "The Odyssey", for example, for many centuries was an example for poets in creating tragedies and comedies, acting as an intercultural heritage. The translation of some parts of "Date" by I.S. Turgenev's (from "Notes of a Hunter") into Chinese, in particular, the description of the forest thicket, entered the annals of literature as an example of Chinese language. This was due to the fact that the Chinese writers of that time, although they had a variety of expressive techniques, but the range of their speech was incomplete; accordingly, I.S. Turgenev mastered the technique of describing the grove in the form proposed by the Russian author. In order to convey the depth of space, the play of light and shadow, that is, the impression that Turgenev's description made on the reader, Chinese translators and writers were forced to look for means in the Chinese language that made this possible in a similar way. This example is a clear proof that translation significantly affects the development of a new method of creativity for writers representing a particular culture. Accordingly, translation has a rather big impact on the development of new methods and techniques in such a field of human spiritual activity as literature. Credits also serve the development of culture, bringing in new ideas, storylines, literary expressions and forms of expression.

On a lower level, the imagery and aesthetics of the translated literary text has a flourishing effect on the reader. These effects can be considered in three aspects:

- Reading fiction translations promotes the activity of aesthetic thinking and contributes to the formation of aesthetic values. The emotional effect that translated literature produces on a person encourages him to certain actions, shapes his will and aspirations, arouses interest in a particular field of activity, shapes his character, views and attitude to reality.

- The read work stimulates to think about what the process of formalization of literary speech entails, what impact it has on the linguistic culture of the individual, as a result of which the language becomes rich, colorful and bright.

- Through translation, the reader gets acquainted with the rules and norms of the language necessary for communicating with people.

6. The regulatory function lies in the fact that the dialogue of cultures in the modern world is one of the most important regulators of the international community. Our entire world of life is drawn into a dialogue of cultures. With the help of this dialogue, humanity is trying to resolve conflicts, eliminate discord and misunderstandings, are acquainted with the cultures of different peoples. The dialogical character of

human thinking, the polyphony of different opinions, ideological platforms and positions is the main feature of the globalization of the third millennium. A literary translation allows the reader to feel a connection with other cultures and thus contributes to the understanding of today's world. It teaches to resolve conflicts and draw lessons from history, broadens the mental horizon, thereby has a strong influence on thinking and ensures greater effectiveness of intercultural communication.

In addition, getting to know the culture through translated literary texts is an excellent opportunity to improve the effectiveness of communication in the field of diplomacy. The study of translated literature makes it possible to be acquainted with the customs, linguistic and cultural peculiarities of the country, thereby establishing effective communication and interaction with local authorities without violating local customs.

7. The pedagogical function presupposes the possibility of using the translated text in the educational scientific sense. The analysis of a literary text and its translation are of great importance for teaching foreign languages. In this sense, the translation acts as a synergetic unit that integrates a comprehensive analysis of a foreign-language original and the creation of a literary text in the native language. All types of analysis (pre-translation, analysis during translation and post-translation) contribute to enriching the foreign language repertoire of a philology student, teaching him the semantic differences in the system of expressive means of a foreign and native language.

As we see, literary translation plays an important role both in the field of communication of cultures, and for the development of literature, diplomatic contacts and the formation of tolerant citizens. In general, literary translation performs eight main functions:

- 1) communicative (ensuring the effective transfer of information from a native speaker of one language to a native speaker of another language);
- 2) cognitive (expanding the recipient's horizons, his knowledge about another culture, people's life, events and phenomena);
- 3) culturally (spreading the values of one culture on the territory of another culture),
- 4) historical (recording and preservation of cultural information);
- 5) axiological (ensuring the exchange of values and aesthetic satisfaction);
- 6) development-oriented (enrichment of literary practice and the formation of new ideas, storylines, literary turns and forms of expression; development of the reader's culture of thinking and speech);
- 7) regulatory (impact on the effectiveness of intercultural communication, including at the international level);
- 8) pedagogical (use as a teaching aid).

Conclusion: It should be noted, however, that in various cases one or the other function may dominate in the translated texts. For example, in cultures whose normative value systems are similar to each other, cognitive function will be less dominant in relation to other functions. However, the communicative function will be equally significant for all texts. It also seems that the above functions do not fully cover the role of literary translation in the modern world. Situations are conceivable when a literary translated text acts in other functions (for example, as a means of influencing opinions and beliefs), but no mention of such cases could be found in the sources studied. This indicates the need for further research of the translated text in the context of intercultural communication.

Time is a crucial factor – translations must be delivered quickly for companies to stay ahead in the market. Costs also play a decisive role. With tight deadlines and the goal of cost efficiency, the use of artificial intelligence in the form of machine translation is becoming ever more necessary. The future of translation will be a carefully balanced combination of highly intelligent tools and the expertise of human linguists. This is the only way to achieve precise translations that are also economical.

Purely human translation takes time – and time is money. Many of these changes are already underway. Welcoming, using, and celebrating these developments is part of the process.

New possibilities and innovations in translation have dramatically changed our perception of it. Translation has become so commonplace – that it is almost invisible.

References:

1. Karjagdiu, L. & Mrasori, N. (2021). The role of literary translation in the development and enrichment of national literature. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17(4), 2332-2345.
2. Babayev O.A. The True Values of the Mavlono Jaloliddin Muhammad Rumiy's Philosophy in Russian Translations // *International Journal on Orange Technologies*. e-ISSN: 2615-8140|p-ISSN: 2615-707. – Volume 2, Issue 12. – Indonesia, 2020. – P. 68-71. (Impact Factor SJIF -5,213)

3. Babayev Maxmud Tashpulatovich, & Jumayeva Nigina Djamalovna. (2023). Tarjimonlik kasbinining dolzarbligi va zamonaviy sharoitda avtomatlashtirilgan tarjimaning xususiyatlari. Innovative development in educational activities, 2(9), 111–115.

4. Abdulxayrov D. Nemis tili soʻz boyligining oshishida sharq tillarining oʻrni //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022. – т. 13. – №. 13.

5. Babayev O.A. Periodische Phasen der Forschungen von Rumis Werken in deutscher Sprache” // International Bulletin of Applied Science and Technology. ISSN, 2750-3402 (E). – India, 2024. – P. 248-252.

6. Babayev Otabek Abdikarimovich. (2023). The first encounter between Mevlana Rumi & hazrat Shams Tabrezi. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7512970>

7. Коляда, Н. А. Место перевода в межкультурной коммуникации / Н. А. Коляда // Лингвистика. Линг-вокультурология. 2013. – Т. 6.

8. Babayev O.A. The Functions of literary Translation in the 21st Century. BULLETIN OF THE INSTITUTE KNOWLEDGE OF HISTORY LIGHT OF SCIENCE. №2-3. – Panjakent, 2025. – P. 62-68.

ПОЭТИКА СИМВОЛОВ И МЕТАФОР В ПОЭЗИИ И. ЮСУПОВА

Даниярова Гулзийра Полатовна

Каракалпакский Государственный Университет,

ассистентка кафедры

Каракалпакская литература, (PhD)

Аннотация. Данная статья посвящена поэтическому анализу символов и метафор в лирике народного поэта Ибрагима Юсупова. В работе рассматриваются природные, культурные, мифологические и философские символы как носители национального самосознания и духовных ценностей каракалпакского народа. Исследование основано на междисциплинарных подходах (психоанализ, семиотика, лингвокультурология) и литературоведческой традиции. В результате анализа раскрывается оригинальность поэтического мышления Юсупова и значение его творчества в контексте современной литературы.

Ключевые слова: Ибрагим Юсупов, символ, метафора, поэзия, образ, миф, культура, национальная идентичность.

1. Введение. Поэзия как вид искусства обладает уникальной способностью передавать сложные, глубинные эмоции и смыслы через образность и ассоциативность. Особое значение в этом процессе занимают символы и метафоры, которые в литературоведении рассматриваются не только как стилистические приёмы, но и как структурные элементы, влияющие на семантическое наполнение текста. В условиях усиления интереса к национальной идентичности, традициям и менталитету народов, актуальным становится изучение поэтических текстов через призму культурных кодов, заключённых в символах.

Поэзия Ибрагима Юсупова, одного из ярких представителей каракалпакской литературы, богата на подобные многослойные образы. Он не только продолжает традиции фольклорной поэтики, но и синтезирует в своём творчестве мировую культурную символику. В произведениях Юсупова отразились мифологические архетипы, историческая память народа, философское осмысление мира и современная чувствительность. Это делает его поэзию особенно интересной для анализа в контексте взаимодействия символов, метафор и культурных кодов.

Цель данного исследования – систематизировать символическую систему поэта, выделить ключевые мотивы и проанализировать их поэтическую функцию в контексте лирики. Также рассматривается вопрос, как символы у Юсупова работают на уровне национального самосознания и выражения духовных ценностей каракалпакского народа.

2. Методология

Для анализа поэтических текстов Ибрагима Юсупова в статье применены как классические литературоведческие методы, так и современные междисциплинарные подходы. В частности, использован:

Поэтико-структурный анализ – позволил рассмотреть композиционные особенности текстов, ритмику, образность и семантику;

Семиотический подход – применён для анализа значения символов как знаковых единиц культуры, с опорой на труды Ф. де Соссюра, Ч. Пирса, Р. Барта, У. Эко;

Психоаналитическая интерпретация – позволила выявить бессознательные смыслы символов (З. Фрейд, К. Юнг, Ж. Лакан);

Лингвокультурологический анализ – обеспечил понимание символов как культурных концептов (Н. Красс, Л. Борисова).

Также использованы труды по теории метафоры (Аристотель, Н.Д. Арутюнова, Ф. Ницше) и исследования восточной поэтики. Учитывались труды Ш. Турдимова, С. Ахметова, Ж. Есенова, А. Досимбетовой и других каракалпаковедов.

3. Результаты

В ходе анализа поэтических произведений Ибрагима Юсупова удалось выделить системную структуру использования символов. Все образы условно делятся на три группы: природные, культурно-исторические и мифологико-философские символы.

● Природные символы

Символы природы, такие как кара тал (чёрный тополь), степь, птицы (торгай, тырна, бүркит), жер, суў, огонь, а также лошадь, активно используются в поэзии Юсупова. Например, дерево символизирует корни, память о матери, продолжение жизни; степь – пространство духа, свободы и судьбы.

Лошадь, как в поэме «Еске түсирий», наделяется мифологической функцией – она соотносится с образом Пегаса и символизирует вдохновение. Птицы отражают свободу и полёт духа, а также цикличность жизни.

● Культурно-исторические символы

Ковры, ткацкие станки, арба, качели (эткоөншек), родник, числа (3, 5, 7) несут культурную и духовную нагрузку. В поэме «Гилемши хаял хакқында хақықатлық» ковёр становится метафорой судьбы женщины и духовного сопротивления. Качели связаны с воспоминаниями о детстве, а сакральные числа отражают восточную философию времени и пространства.

● Мифологические и философские символы

В поэзии Юсупова активно используются образы лиры, музыки, Орфея, Парнаса, Пегаса – символы творческого начала, вдохновения и возвышенного. Также важен архетип дороги (жол) как символ жизненного пути и судьбы. Часто встречаются категории света и тьмы, отражающие борьбу добра и зла, духа и материи.

4. Обсуждение

Поэтика Ибрагима Юсупова демонстрирует глубокую укоренённость в культурной традиции каракалпакского народа и одновременно открытость к мировому символическому наследию. Он инкорпорирует в свою поэзию как национальные архетипы, так и образы, заимствованные из античной и восточной мифологии, придавая им уникальное звучание в каракалпакском контексте.

Символы у Юсупова динамичны и многозначны: один и тот же образ может означать и боль, и силу, и духовное возрождение. Поэт создаёт диалог между личным и коллективным, между древним и современным, между Востоком и Западом. Его поэтический язык не просто образен, но концептуален: за каждой метафорой и символом – культурный код, историческая глубина и философская идея.

Таким образом, символика Юсупова выступает в роли посредника между поколениями, между культурой и поэзией, между словом и духом. Его поэзия выполняет функцию культурного моста и носителя идентичности.

5. Заключение

Анализ символов и метафор в поэзии Ибрагима Юсупова позволяет утверждать, что его творчество представляет собой уникальную художественную систему, в которой образы становятся инструментами постижения национальной памяти и философского смысла бытия. Символы в его поэзии не только украшают текст, но и формируют его структуру, отражая внутренний мир поэта, его философию и отношение к миру.

Поэт бережно сохраняет духовные ориентиры своего народа, поднимает вопросы культуры, идентичности, наследия и бытия. Его символика – это одновременно голос личного чувства и коллективной души. Таким образом, произведения Ибрагима Юсупова представляют значительный интерес для дальнейших литературоведческих и культурологических исследований.

Список литературы:

1. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991.
2. Кэмпбелл Дж. Герой с тысящей лицами. – М.: София, 1997.
3. Фрейд З. Введение в психоанализ. – М.: АСТ, 2022.
4. Лакан Ж. Символическое. Воображаемое и реальное. – М.: Гнозис, 2006.

5. Барт Р. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
6. Эко У. Отсутствующая структура. – СПб.: Петрополис, 1998.
7. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975.
8. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: 1893.
9. Турдимов Ш. Халқ кўшиқларида рамз. – Т.: Фан, 2020.
10. Бобаев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
11. Ахметов С. Эдебиёттаниш атамаларының сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
12. Юсупов И. Таңлаўлы шығармалары. Т. II. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
13. Бекбергенова З. Ҳазирги қарақалпақ поэзиясында фольклорлық дәстүрлер. – Нөкис: Илим, 2011.

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDAGI AYRIM MATNIY TAFOVUTLARGA VAZN TALABLARI ASOSIDA YONDASHUV

Eshonqulov Husniddin Pirimovich

*BuxDU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professorı,
filologiya fanlari doktori (DSc).*

Hamidov Azimjon Hayotjon o‘g‘li

BuxDU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiyning “Badoyi’ ul-bidoya” devonidagi g‘azallarning keyinchalik “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidan o‘rin olgan matnidagi so‘z, ibora va izofa bilan bog‘liq matniy tafovutlar asos qilib olingan. Ushbu farqliliklarning shoir adabiy niyatiga yaqinini aniqlash uchun g‘azal vazni talablari va so‘zning matndagi ma‘nosidan kelib chiqib yondashish usulining ahamiyati tahlillar asosida ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: “Badoyi’ ul-bidoya”, “G‘aroyib us-sig‘ar”, g‘azal, bayt, vazn, ma‘no, so‘z, ibora, izofa

Kirish. Alisher Navoiy g‘azallarining bugungi nashrlarida ularning muayyan bir matniy farqliliklar bilan uchrashi kuzatiladi. Bir g‘azal matnidagi so‘z, ibora, izofa, ba‘zan baytlar miqdori, ayrim o‘rinlarda/g‘azal tarkibidagi baytlar o‘rning almashinishi singari farqliliklar kotiblarning xatosi, muallif tahriri, arab yozuvidagi matnning joriy yozuvga tabdil qilish bilan bog‘liq xatoliklar singari bir qancha omillar asosida vujudga keladi. Bunday matniy farqliliklar haqida adabiyotshunoslarimiz tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda ham atroflicha to‘xtanilgani kuzatiladi [9,6,7]. Ma‘lumki, Alisher Navoiyning dastlabki rasmiy devonlari “Badoyi ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya”dagi lirik merosi keyinchalik ulug‘ shoirning to‘rt devondan tarkib topgan “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidan o‘rin olgan. Bir g‘azalning ikki devondagi matnini qiyosiy o‘rganish asosida shoirning yuzlab g‘azallari matnida yuqorida qayd etilgan matniy tafovutlar o‘rni-o‘rni vujudga kelgani kuzatiladi. Bular so‘z, ibora, izofa bilan bog‘liq matniy farqliliklarga g‘azalning vazn xususiyati va so‘zning kontekstdagi anglatgan ma‘nosidan kelib chiqib aniqlik kiritish mumkin. Ushbu yondashuvning naqadar muhimligini tahlillarga tayanib muayyanlashtirishga harakat qilamiz.

Materiallar va metodlar. Qo‘yilgan masalani o‘rganish uchun Alisher Navoiy “Badoyi’ ul-bidoya”devonidagi g‘azallarning “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidan o‘rin olganlari tanlab olindi va ulardan tanlangan misollar qiyosiy-tarixiy va germinenvtik metodlar asosida tahlilga tortildi.

Tahlillar va natijalar. Alisher Navoiyning “Badoyi’ ul-bidoya” devonidan o‘rin olgan g‘azallarining “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidan o‘rin olgan matnlari bilan qiyoslanganda, ulardagi muayyan so‘zlar bilan bog‘liq tafovutlar mavjudligiga guvoh bo‘lish mumkin. Ushbu tafovutlarning ayrimlari ma‘noga ta’sir etmasa-da, ayrimlari ma‘no nuqtayi nazaridan so‘zning qaysi biri to‘g‘ri ekanligi xususida mulohaza yuritishga sababchi bo‘ladi. Masalaning ayni jihatini o‘rganishda, Sharq mumtoz poetikasiga oid nazariy ma‘lumotlar, vazn va badiiy san‘atlarga oid tamoyillar qo‘l keladi. Fikrimizni, avvalo, ma‘noga ta’sir ko‘rsatmaydigan tafovutlar bilan izohlashga harakat qilamiz. Ulug‘ shoirning “*Ko‘zung ne balo qaro bo‘libtur, Kim jonga qaro balo bo‘luptur*” matlali g‘azali avval “Badoyi ul-bidoya”, keyinchalik esa “Garoyib us sig‘ar” devonidan o‘rin olgan. Ushbu matla’ Alisher Navoiyning e’tirofiga ko‘ra “*Insoniyat va xushaxloqlikda Xuroson va Samarqand mulkida yagona*”si [4] bo‘lgan shoir yigit Mirzoxonning qalamiga mansub bo‘lib, iste’dodli bu yosh shoirning erta vafot etgani Navoiyga juda qattiq ta’sir ko‘rsatadi, “*zulqofiyatayn va qofiyalari tardi aks*” [4]tarzida bitilgan bu g‘azalga ulug‘ shoir javob yozib o‘z devoniga kiritadi. “Badoyi ul-bidoya” devonida ushbu g‘azal matni quyidagicha keltirilgan:

Ko‘zung ne balo qaro bo‘luptur

Kim, jong'a qaro balo bo'luptur.
 Majmu'i davoni dard qildi
 Dardingki, manga davo bo'luptur.
 Ishq ichra aning fidosi yuz jon,
 Har jonki, sanga fido bo'luptur.
 To qildi yuzung havosi jonim,
 Yuz sari anga havo bo'luptur.
 Boqiy topar ulki, bo'ldi foni,
 Rahravg'a fano baqo bo'luptur.
 To tuzdi Navoiy oyati ishq,
 Ishq ahli aro navo bo'luptur [1].

Matladagi "qaro" so'zi "G'aroyib us-sig'ar" devonida "qora" [2], "Majolis un-nafois"da tanlangan bayt tarkibida esa "G'aroyib us sig'ar"da kuzatilgani singari "qora [4] tarzida keltirilgan. "Qora" so'zining g'azal vazniga mos kelmasligi xususida oldin ham ishoralar qilingan[4]. Ushbu masalaga tahlillar asosida oydinlik kiritishga harakat qilamiz.

Ko'zung ne balo qaro bo'luptur
 - - v/ v - - v/ v - -
 Kim, jong'a qaro balo bo'luptur [4].
 - - v/ v - - v/ v - -
 Maf'ulu mafoiyu fauvlun

G'azal vazniga diqqat qaratadigan bo'lsak, u aruzning hazaji musaddasi axrabi makfufi mahzuf vaznida yozilganligi ayonlashadi. "G'aroyib us sig'ar" devoni tarkibida tahlil jarayonida tortilgan so'zning "qora" shaklida qo'llanishi g'azal vazniga u qadar muvofiq kelmaydi. Negaki, bu so'z matlaning ilk misrasida "mafoiyu" ruknining 3-4-hijolarini tashkil etsa, keyingi misrada shu ruknning 1-2-hijolariga to'g'ri keladi. "Qaro"dagi ilk hijoni "mafoiyu" ruknining 3-hijo talabi bilan imola (cho'zish) holida, keyingi misrada esa shunday ruknning ilk hijosi sifatida me'yoriy holatda, ikkinchi hijosidagi "ro" bo'g'inini imola holatda cho'zib o'qish mumkin. Biroq "qora"ni ilk misradagi "mafoiyu" ruknining 3-hijosi talabi bilan imola holida o'qib bo'lmaydi. Masalaga shu nuqtayi nazardan yondashsak, "Badoyi ul-bidoya" devonidagi g'azal matnida tahlilga tortilgan so'zning "qaro" shaklida qo'llangani to'g'ri ekanligi ayonlashadi.

G'azallarning maqtasida ulug' shoir taxallusi keltiriladi. Ma'lumki, biz uni arab yozuvidan joriy yozuvga "Navoiy" yoki "Navoyi" shaklida o'qib, noshirlarimiz har ikki holatda nashr qilganlariga guvoh bo'lamiz. Biroq uning krill yozuvida "Навои" tarzida qo'llangani ham ayrim g'azallarda uchraydi. Ayni holat muallif yoki kotibning emas, balki joriy yozuvlarga transliteratsiya qilinishining mahsulidir. Shu bilan bog'liq tafovutlar maqta' mazmuniga ta'sir ko'rsatmasa-da, uning ritmi bilan bog'liq birmuncha g'alizlikni keltirib chiqaradi. Bunga "Badoyi ul-bidoya" devonidagi "Xurshid tulu' etsa quyoshing sog'inurmen" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalning matlasi misol bo'la oladi. Ushbu matla' "Badoyi ul-bidoya"da quyidagicha keltirilgan:

O'lgan itin, ey xasta Navoyi-yu raqibin
 Chun ko'rsam iti ollida, loshing sog'inurmen[1]

Ushbu g'azal hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf bahrida yozilgan. Undagi hijolar ba'zan imola talabi bilan cho'ziq, madd talabi bilan o'ta cho'ziq o'qilsa, ba'zan vasl talabi bilan oldingi so'zdagi undosh tovush unli bilan boshlanuvchi keyingi so'zning ilk bo'g'ini bilan bir hijo holida o'qiladi. Tahlillar asosida ko'rib chiqamiz:

O'lgan i ti ney xas ta Na vo yi-yu ra qi bin
 - v/ v - - v/ v - - v/ v - -
 Chun ko'r-sa mi-ti ol li da, lo shing so g'i nur men
 - v/ v - - v/ v - - v/ v- -
 Maf uv lu ma fo iy lu ma fo iy lu fa uv lun

Ulug' shoir taxallusi ushbu baytda "Navoyi" shaklida keltirilgan bo'lib, uning joriy yozuvga aylantirilayotganda, "Navoiy" shaklida o'qib nashr etilishi ham g'azal vazniga ta'sir ko'rsatmaydi. Biroq bu so'z "G'aroyib us-sig'ar" devonida "Навои" tarzida [2]nashr etilgan. Ushbu taxallusning uchinchi hijosi maqtaning ilk misrasidagi uchinchi rukn "mafoiyu"ning uchinchi cho'ziq hijosi talabiga ko'ra cho'ziq o'qilishi lozim. Mazkur hijoning "yi" shaklini imola talabi bilan, "iy" shaklini esa me'yoriy holda cho'ziq o'qish mumkin. Biroq tahlilga tortilgan hijo "i" shaklida bo'lsa, uni cho'ziq o'qib bo'lmaydi va vaznga birmuncha nuqson keltirib chiqaradi. Masalaga shu nuqtayi nazardan yondashilsa, "Badoyi ul-bidoya" devonidagi shoir taxallusi to'g'ri nashr etilgan.

Muayyan gʻazalning “Badoyi ul-bidoya” va “Gʻaroyib us-sigʻar”dan oʻrin olgan matnlarida shunday tafovutlar uchraydiki, ular maʼnoga taʼsir etmaydi, shuningdek, ularning gʻazal vazniga ham taʼsir etgani bir qarashda sezilmaydi. “Badoyi ul-bidoya” 515-raqam ostida keltirilgan “*Baski qaddi gʻunchadek el koʻnglin olib qildi qon*” misrasi bialn boshlanuvchi gʻazalning beshinchi bayti fikrimizga dalil boʻla oladi. U “Badoyi ul-bidoya”da quyidagicha keltirilgan:

Ishqi komil boʻlsa, mehnat oʻqlaridin bok emas,
Ne zarur bulbulgʻakim, boʻlgʻay tikandin oshyon? [1]

“Gʻaroyib us-sigʻar” devonida ushbu baytdagi “ishqi komil” izofasining ilk soʻzi “ishq” tarzida oʻqilishi samarasi sifatida keltirilgan boʻlib, muayyan maʼnoda u oʻzini oqlagan. Har ikki holatda ham ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan gʻazal vaznida kamchilik kuzatilmaydi. Fikrimizni bayt vazni tahlili asosida aniqlashtirishga harakat qilamiz:

Ish qi ko mil boʻl sa, meh nat oʻq la ri din bok e mas,
- v - -/ - v - -/ - v - -/ - v -
Ne za rur bul bul gʻa kim, boʻl gʻay ti kan din osh yon?
v - -/ - v - -/ - v - -/ -v -
fo i lo tun fo i lo tun fo i lo tun fo i lun

“Gʻaroyib us-sigʻar” devonida ushbu baytning ilk soʻzi “ishq” tarzida keltirilgani ham vaznning gʻalizligigamas, balki uning talabiga mos tushgan, deyish mumkin. Negaki, ushbu baytdagi “ishq” soʻzi oʻta choʻziq hijoni tashkil etib, u ikkinchi misra oxiridagi “oshyon” soʻzining birinchi hijosi singari bir choʻziq va bir qisqa hijoni (-v) hosil qiladi. Bu hol “ishq”ning gapda ega vazifani bajarib, maʼnoning toʻgʻri ifodalanishiga bois boʻladi. Shu oʻrinda taʼkidlash lozimki, bunday matniy tafovutlar arab yozuvidagi matnning notoʻgʻri oʻqilishi natijasi sifatida namoyon boʻlgan. “Gʻaroyib us-sigʻar” devonini nashr etishda esa u toʻgʻri oʻqilgan.

Ulugʻ shoirning “*Yuzda xolingdurmu yo tahrir etar holatda xat*” satri bialn boshlanuvchi toʻqqiz baytli gʻazalining maqtasidagi “zuhd” va “zuhdi” soʻzlari bilan bogʻliq tafovutlarning maʼnoga taʼsiri masalasiga vazniy tahlillar asosida oydinlik kiritish imkoniyati borligini eʼtirof etish mumkin. Ushbu bayt “Badoyi ul-bidoya” devonida “zuhd” shaklida keltirilgan:

Zohid oʻldum deb, Navoiy ishqni tark etmakim,
Boʻlmasa ul shoʻr tuzsiz luqmadur zuhd faqat [1]

Ushbu gʻazal ramali musammani mahzuf vaznida bitilgan boʻlib, uning maqtasining yuqorida koʻchirilgan tarzda nashr etilgani bayt vaznida saktalikni vujudga keltiradi. Fikrimizni tahlillar asosida oydinlashtirishga harakat qilamiz:

Zo hi doʻl-dum deb, Na-vo-iy ishq-ni tark et-ma-kim
v - -/ - v - -/ -v - -/ - v -
Boʻl-ma-sa ul shoʻr tuz-siz luq-ma-dur zuhd faqat
v - -/ - v- -/ - v - -/ v (?) v -

Tahlilga tortilgan baytda quyidagi mazmun oʻz ifodasini topgan: “*Navoiy, zohid boʻldim deb ishqni tark qilmaginki, shoʻr, yaʼni oshiqqa oid gʻavgʻo, toʻpolon boʻlmasa, zuhd faqatgina tuzsiz luqmadir*”. Nasriy bayon asosida bayt mazmuni keltirilganda, baytdagi soʻzlar oʻrnida qoʻllanilganiga guvoh boʻlish mumkin. Biroq baytning ikkinchi misrasida bir choʻziq hijo oʻrnida qisqa hijo qoʻllangani bois vaznda saktalik sezilmoqda. “Gʻaroyib us-sigʻar” devonida ikkinchi misradagi “zuhd” soʻzi “zuhdi” [2] tarzida keltirilgan. Bu bilan vazndagi saktalik tuzatilgandek tasavvur uygʻotadi. Biroq “zuhdi” soʻzi uchinchi shaxsga tegishli boʻlib, lirik qahramonning zuhdini ifodalashga xizmat qiladi. Bu soʻz arab yozuvida “zuhdiy” *ضحطى* bilan bir xil yoziladi. Uni “zuhdiy” holida oʻqish gʻazal vaznidagi saktalikni ham oldini oladi, ham mazmunni toʻgʻri tushunishga omil boʻladi. Unda shunday mazmun ifodalanadi: “*Navoiy, zohid boʻldim deb ishqni tark qilmaginki, shoʻr, yaʼni oshiqqa oid gʻavgʻo, toʻpolon boʻlmasa, zuhdga oid ishlar faqatgina tuzsiz luqmadir*”. Koʻrinadiki, ushbu baytda “zuhd” soʻzining oʻrnida “zuhdiy” soʻzining qoʻllanilishini gʻazal vazni ham, mazmuni ham taqozo qilmoqda.

Gʻazal vazniga tayanib tafovutlarga aniqlik kiritish uchun bunday tafovutlarning bir matnda izofali boʻlgan birikmalarning boshqa matnda izofasiz holda koʻrinish hosil qilganinsbatan ham qoʻllash mumkin. “Badoyi ul-bidoya” devonidagi toʻqqiz baytli “*Har xazon bargi erur zoreki dahr ozoridin*” satri bilan boshlanuvchi gʻazalning sakkizinchi bayti fikrimizga dalil boʻla oladi. Ushbu bayt mazkur devonda quyidagicha keltirilgan:

Kohiy yuz birla oʻlarmen, Isaviydam soqiyo,
Boda tut xurshid jomi kahrabo kirdoridin.[1]

Ushbu baytdagi somon tusli, sariq maʼnosini anglatuvch “kohiy” soʻzi “Gʻaroyib us-sigʻar” devonida “kahi” [2] tarzida keltirilgan boʻlib, u “kahi yuz” tarzida oʻzidan keyingi soʻz bilan izofani hosil qilgan va

“Badoyi ul-bidoya”da “kohiy yuz” birikmasi ifodalaganidek, “sarg‘ayg‘ay yuz” ma’nosini anglatgan. G‘azal ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan bo‘lib, bu vazn uchun “kohi yuz” izofasi mos keladi. Ikkinchi misrada qo‘llangan “xurshid” so‘zi “G‘aroyib us-sig‘ar”da “xurshidi” tarzida keltirilgan bo‘lib, u keyingi so‘zlar bilan “*xurshidi jomi qahrabo kirdoridin*” tarzida kengaygan izofani hosil qilgan. Bunday ushbu izofaning ma’nosi “*qahrabo, ya’ni sariq tusli jom quyoshi*” ma’nosini anglatgan. “Xurshid”ning izofa tarkibida qo‘llanilishi ma’no jihatdan ham, vazn jihatdan ham muvofiq sanaladi. Nagaki, baytda soqiyga murojaat etilgan bo‘lib, undan may istanilgan. Agar “xurshid” izofa tarkibida qo‘llanmasa, u ega vazifasini bajarib, ma’no anglashilmay qoladi. Ushbu baytning “G‘aroyib us-sig‘ar” devonidagi matni ma’no jihatdan ham, vazn jihatidan ham g‘azalning boshqa baytlariga muvofiq keladi. Fikrimizni tahlillar asosida aniqlashtirishga harakat qilamiz. Buning uchun baytning “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi matniga asoslanamiz:

Ko hi yuz bir la o‘ lar men, I sa viy dam so qi yo,

v - - / - v - - / - v - - / - v -

fo i lo tun fo i lo tun fo i lo tun fo i lun

Bo da tut xur shid i jo mi kah ra bo kir do ri din[2]

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

fo i lo tun fo i lo tun fo i lo tun fo i lun

Baytda quyidagi mazmun o‘z ifodasini topgan: “*Sariq yuz, ya’ni xastalik bilan men o‘lib qolaman. Ey Iso nafasli soqiy, menga qahrabo, ya’ni sariq tosh rangli jom quyoshida (menga) boda, ya’ni may tut*”. Ko‘rinadiki, ushbu tafovutlar “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida asliyatga muvofiq keltirilgan, degan xulosaga kelish asosini beradi.

Xuddi shunday matniy tafovutlar “Badoyi ul-bidoya” devonidagi yetti baytli “*Porso yorim sog‘inmas masjid-u sajjodadin*” satri bilan boshaluvchi g‘azalning ikkinchi va maqta’ baytlarida mavjudligi kuzatiladi. “Badoyi ul-bidoya”da g‘azalning ikkinchi bayti quyidagicha keltiriladi:

Boqmasa tasbih-u mus‘haf xattig‘a, yo‘q ayb kim,

Forig‘ ermas donayi nuql-u harifi sodadin [1].

Ushbu baytning ikkinchi misrasidagi maydan so‘ng tanavvul qilinadigan gazak tuzog‘i-yu toza ko‘ngilli do‘st ma’nosini anglatuvchi “donayi nuql-u harifi sodadin” izofasi va so‘z birikmalari “G‘aroyib sig‘ar” devonida “dona nuqli-yu harifi sodadin” [3, 359] tarzida keltirilgan. Ramali musammani mahzuf vaznida bitilgan ushbu g‘azal uchun baytning yuqorida ko‘chirilgan dastlabki devondagi matni vazniga ko‘ra ham, mazmuniga ko‘ra ham uyg‘un sanaladi. Tahlillar asosida fikrimizga aniqlik kiritamiz:

Boq ma sa tas bi h-u mus‘ haf xat ti g‘a, yo‘q ayb kim,

v - - / - v - - / - v - - / - v -

fo i lo tun fo i lo tun fo i lo tun fo i lun

Fo ri g‘er mas do na yi nuq l-u ha ri fi so da din .

v - - / - v - - / - v - - / - v -

fo i lo tun fo i lo tun fo i lo tun fo i lun

Matniy tafovutni hosil qilgan ikkinchi misraning “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi matnining vazniy tahlili quyidagicha:

Fo ri g‘er mas do na nuq li-yu harifi so da din [1].

v - - / - v - - / - v - - / - v -

fo i lo tun fo i lo tun fo i lo tun fo i lun

Ko‘rinadiki, har ikkala holatda ham vazn saktalikka uchramagan. Biroq “Badoyi ul-bidoya”da qo‘llangan “donayi nuql” mazmunga ancha muvofiq sanaladi. G‘azal matlasida boda ichishga mayl qo‘ygan ma’shuqaning masjid-u sajjodaga boqmasligi xususida fikr yuritiladi. Tahlil jarayoniga tortilgan baytda quyidagi mazmun o‘z ifodasini topgan: “(Yor) tasbeh-u mus‘haf, ya’ni Qur’oni karim xatiga qaramasa, unda ayb yo‘q, (chunki u) sof ko‘ngilli do‘st-u gazak tuzog‘idan forig‘ emas”. Keyingi devondagi tafovutli “dona nuqli” birikmasi esa “tuzoq gazagi” ma’nosini anglatib, izofa ma’nosini to‘la ifodalamaydi. Yuqorida aytilganidek, ushbu g‘azal maqta’ baytida ham matniy tafovut mavjud. Ushbu maqta’ “Badoyi ul-bidoya”da quyidagicha keltirilgan:

Za’fdin maxmurlug‘ yiqti Navoiy jismini,

Yor bazmi ayshida yod aylang u aftodadin [1] .

Ushbu baytning matniy tafovutga uchragan ikkinchi misrasi “G‘aroyib us-sig‘ar” devonida quyidagicha keltirilgan:

Yor ayshi bazmida yod aylang ul aftodadin [2]

G‘azal yuqorida e’tirof etilganidek, ramali musammani mafzuz vaznida yozilgan. Dastlabki devondagi matn asosida uning vaznini tahlilga tortib ko‘ramiz:

Za’f din max mur lug‘ yiq ti Na vo iy jis mi ni,

-v - -/ -v - -/ -v - -/ -v -
fo i lo tun fo i lo tun fo i lo tun fo i lun
Yor baz mi ay shi da yod ay la ng-u af to da din
-v - -/ -v - -/ -v v(?) -/ -v -
fo i lo tun fo i lo tun fo i lo tun fo i lun

Bayt vazni tahlilidan uning ikkinchi misrasida uchinchi takrorlangan foilotun ruknining uchinchi hijosi uzun hijo oʻrnida qisqa hijo (“ng-u”) boʻlganligi maʼlum boʻldi. “Gʻaroyib us-sigʻar” devonidagi matnda esa bu hijo “ng-ul” koʻrinishidagi choʻziq hijo boʻlib, vaznda saktalikni keltirib chiqarmagan. Baytda quyidagi mazmun oʻz ifodasini topgan: “Navoiy jismini xastalikdan mastlik yiqitdi. Yorning aysh bazmida bu darmonsizni ham yod eting”.

Xulosa va takliflar. Tahlillar asosida olib borilgan kuzatishlardan ayonlashadiki, ilk rasmiy devonlaridan keyinchalik “Xazoyin ul-maoniy”ga kiritilgan Aisher Navoiy gʻazallaridagi soʻz, ibora va izofa bilan bogʻliq matniy tafovutlardan shoirning adabiy niyatiga muvofiqʻini aniqlash uchun unga vazn talablari asosida yondashish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni yondashuvga soʻzning matndagi anglatgan maʼnosi nuqtayi nazaridan munosabatda boʻlish ham biriktirilsa, matniy tafovutlardagi shoir adabiy niyatiga muvofiqʻini ajratib olish imkoni ham vujudga keladi. Ushbu usul oʻzining murakkab tomonlarini namoyon etsa-da, mahsuldorligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1 том. Тошкент: “ФАН”, 1987
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3 том. Тошкент: “ФАН”, 1988
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 4 том. Тошкент: “ФАН”, 1989
4. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13 том. Тошкент: “ФАН”, 1997
5. Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ талқини поэтикаси: қиёсий-типологик таҳлил –Тошкент: “Муҳаммад полиграф”, 2022.
6. Eshonqulov H. Hamidov A. Alisher Navoiy gʻazallarida muallif tahriri: shakl va maʼno mukammalashuvi. OʻzMU 2022 1/6 309-312.
7. Eshonqulov H., Hamidov A. Muallif tahririda ayrim baytlarning tushurilishi. BuxDU ilmiy axborotnomasi. 2023/5. B.266-270.
8. Eshonqulov H. Alisher Navoiy oshiqona gʻazallarining badiiy qurilishiga oid oʻziga xosliklar. Oltin bitiglar – Golden scripts. 2021/1. B. 69-86.
9. Салоҳий Д. Навоийнинг шеърӣй услубӣй масалалари. Тошкент: “ФАН” 2005.

ETHNOPOETICS AS THE CORE OF LITERARY EXPRESSION: ITS ROLE AND RELEVANCE IN LITERARY EDUCATION

Farmanova Dildora Ashurovna
Bukhara State University (PhD) student

Abstract. This article explores the role of ethno poetics and ethnoglossary in literary texts and their significance in teaching literature. It emphasizes the importance of understanding and appropriately applying these cultural and linguistic elements to enrich literary interpretation and education. The study highlights the contributions of prominent scholars who have examined and incorporated ethno poetic language into their works, showcasing how these elements provide deeper insights into cultural identity and traditional knowledge. Their foundational research has greatly shaped the conceptualization and terminology of ethno poetics and ethnoglossary, ensuring their continued relevance in the academic and literary fields. Without their pioneering efforts, the richness and depth offered by ethno poetic expressions would remain underexplored in both literary analysis and pedagogy

Keywords: Ethno poetics, Ethnoglossary, Literary Education, Cultural Expression, Literary Terminology, Traditional Knowledge, Literary Pedagogy

Introduction. In the vast field of literary studies, ethno poetics has emerged as a powerful analytical tool for understanding the cultural, linguistic, and aesthetic dimensions of literary texts. Coined in the mid-20th century, ethno poetics goes beyond mere storytelling; it seeks to reveal the rich cultural frameworks and traditional worldviews embedded in language, form, and narrative. Closely related to this is the ethnoglossary—a collection of culturally specific terms and expressions that encapsulate the worldview, history, and customs of a people.

Literary works, especially those grounded in oral traditions or indigenous narratives, often serve as cultural mirrors. Within them, ethno poetic elements—such as idiomatic expressions, folklore, metaphors, and

traditional imagery—serve not only an artistic function but also a didactic one. In teaching literature, these elements play a crucial role in helping students and scholars grasp the deep interconnection between language and culture.

The purpose of this article is to highlight the significance of ethnopoetics and ethnoglossaries in literary texts and examine their practical application in educational contexts. Special attention is given to the works of prominent scholars who have defined, explored, and expanded the concept of ethnopoetics. Their foundational contributions continue to inform both the analysis of literary texts and the methods used in teaching literature across cultural boundaries.

This paper argues that understanding and properly applying ethnopoetic knowledge enriches literary education, fosters intercultural competence, and preserves intangible cultural heritage.

Literature Review. The concept of ethnopoetics was first formally articulated by Jerome Rothenberg and Dennis Tedlock in the 1960s and 1970s, who sought to give voice to the aesthetics and structures of oral literatures, particularly those of indigenous peoples. They argued that conventional Western literary analysis often failed to appreciate the nuanced cultural patterns and poetic devices inherent in non-Western narratives. Rothenberg's work, especially in anthologizing oral poetry from Native American, African, and Asian traditions, was foundational in presenting ethnopoetics as a legitimate scholarly lens. Tedlock's transcription and interpretation of Zuni and Mayan oral literature also brought attention to the unique performative and rhythmic elements that define ethnopoetic expression.

Another major contributor, Dell Hymes, expanded the scope of ethnopoetics through his development of ethnography of speaking, a framework that underscored the cultural rules governing speech in various communities. Hymes highlighted the significance of storytelling structures and linguistic codes, many of which are embedded in what we now term ethnoglossaries—dictionaries of culturally specific words and expressions that do not always have direct translations but carry deep contextual meaning.

In the Central Asian and Turkic literary traditions, scholars such as Mukhtar Auezov and Mahmud Kashgari offered early examples of ethnopoetic engagement, albeit in different terms. Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk*, for instance, stands as an essential ethnoglossary documenting the richness of Turkic languages, customs, and oral traditions. His work is not merely a lexicon but also a literary artifact that preserves the ethnopoetic identity of an entire civilization.

Modern literary theorists have continued to explore how ethnopoetics aids in decolonizing literature and restoring value to oral and indigenous traditions. The interdisciplinary nature of ethnopoetics—bridging linguistics, anthropology, literary theory, and pedagogy—has made it a vital area of study in recent decades, particularly in postcolonial and multicultural education.

This growing body of scholarship reflects the increasing recognition that understanding the cultural depth behind language is essential not only for literary analysis but also for effective teaching. Without these foundational studies, much of the poetic richness and educational value found in traditional literature would be either misunderstood or lost.

Methodology. This article employs a qualitative and interpretive methodology grounded in textual analysis and comparative literature. The research approach is primarily theoretical, focusing on secondary sources such as academic papers, historical texts, linguistic studies, and cultural critiques that explore the use of ethnopoetic and ethnoglossary elements in literary works.

To trace the conceptual development of ethnopoetics, key works by foundational scholars—including Jerome Rothenberg, Dennis Tedlock, Dell Hymes, and Mahmud Kashgari—were selected for close reading and analysis. The criteria for their selection were based on the influence of their contributions to the understanding and application of ethnopoetics, especially in educational and literary contexts.

Additionally, representative literary texts from various traditions, particularly those with a strong oral or indigenous background, were analyzed to illustrate how ethnopoetic elements function within literary structures. These texts were examined for features such as culturally rooted metaphors, traditional expressions, idiomatic language, mythological references, and rhythmical structures that reflect a community's worldview and identity.

The methodology also includes a pedagogical lens, where insights from literary education research are incorporated to assess how these ethnopoetic features can be effectively taught in classroom settings. This interdisciplinary approach helps link literary theory with practical educational strategies, promoting a deeper understanding of cultural context and linguistic diversity among students.

Through this method, the study seeks to demonstrate the enduring value of ethnopoetic and ethnoglossary knowledge in enriching both literary scholarship and educational practice.

Analysis and Discussion. Ethnopoetics offers a pathway to understanding the soul of a culture through its language and literary expression. It draws attention to the rhythm, structure, and cultural context

of oral traditions and how these are preserved or transformed in written literature. This section explores how ethnopoetic elements function within selected texts and their educational significance in teaching literature.

Ethnopoetic Features in Literary Texts. Ethnopoetic texts are rich with traditional metaphors, idiomatic phrases, folklore references, and spiritual or mythological imagery. These features not only convey cultural values but also embody collective memory and identity. For instance, the poetry of Turkic and Central Asian authors such as Alisher Navoi often incorporates motifs from Sufism, traditional moral codes, and oral proverbs. These serve as ethnopoetic markers that ground the literature in its native worldview.

Similarly, in Native American oral literature, transcriptions by Dennis Tedlock revealed how rhythm, repetition, and performance style were integral to meaning—elements often lost in conventional translation. Such works highlight the necessity of preserving not only the content but also the structure and cultural framing of a story.

Ethnoglossary as a Cultural Key. An ethnoglossary is not just a dictionary of native terms—it is a living archive of a people's way of thinking. Words with no direct translation often reflect unique cultural phenomena, social structures, or spiritual beliefs. For example, in Turkic literature, terms like yurt, aruah, or töre hold layers of meaning that require cultural understanding to interpret accurately. Mahmud Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk* remains a foundational text in this respect, as it records not only the vocabulary but also poems, proverbs, and customs that form the essence of Turkic ethnopoetics.

In literature education, using ethnoglossaries to explain such terms can open discussions about historical context, worldview, and language's role in shaping identity. This is especially valuable in multicultural classrooms, where students may engage with literature outside their native linguistic and cultural framework.

Pedagogical Implications.

Teaching literature with a focus on ethnopoetics encourages students to explore deeper layers of meaning and understand literature not only as text but as cultural artifact. It promotes critical thinking, intercultural awareness, and appreciation for linguistic diversity.

When educators highlight ethnopoetic features—such as metaphors derived from nature, symbolic patterns in oral traditions, or cultural idioms—they help students see the inseparable link between language and culture. This can be especially enriching when comparing literary traditions across regions, showing both unique identities and universal themes.

Furthermore, integrating ethnopoetics into literary curricula helps preserve intangible cultural heritage. It empowers students to value their own traditions while understanding others, reinforcing the role of literature as a bridge between communities.

Conclusion. Ethnopoetics stands at the heart of literary expression, offering a bridge between language, culture, and artistic form. Through the analysis of ethnopoetic elements and the use of ethnoglossaries, literature becomes more than a creative endeavor—it becomes a vessel for preserving collective identity, historical memory, and traditional worldviews.

This study has shown how the works of foundational scholars such as Jerome Rothenberg, Dennis Tedlock, Dell Hymes, and Mahmud Kashgari have shaped our understanding of ethnopoetics and its role in literary theory and pedagogy. Their contributions continue to influence how literature is read, interpreted, and taught, especially in multicultural and multilingual settings.

By incorporating ethnopoetics into literary education, educators enable students to explore literature in its fullest sense—not only through themes and narratives, but through the cultural frameworks that shape them. It also encourages critical reflection on the interconnectedness of language and culture, helping learners appreciate diversity while reinforcing the value of their own heritage.

Ultimately, ethnopoetics is not merely an academic concept; it is a powerful educational tool. It ensures that literature retains its cultural integrity and that future generations understand the depth and diversity embedded in every story, poem, or oral tradition.

References:

1. Hymes, D. (1981). *In vain I tried to tell you: Essays in Native American ethnopoetics*. University of Pennsylvania Press.
2. Kashgari, M. (1982). *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lughāt al-Turk)* (R. Dankoff & J. Kelly, Trans.). Harvard University Press. (Original work published ca. 1074)
3. Rothenberg, J. (1985). *Technicians of the sacred: A range of poetries from Africa, America, Asia, Europe, and Oceania*. University of California Press.
4. Tedlock, D. (1983). *The spoken word and the work of interpretation*. University of Pennsylvania Press.

5. Bauman, R., & Briggs, C. L. (1990). Poetics and performance as critical perspectives on language and social life. *Annual Review of Anthropology*, 19, 59–88.
<https://doi.org/10.1146/annurev.an.19.100190.000423>
6. Auezov, M. (2001). *Abai's Way*. (First published in 1942). Almaty: Zhazushy.
7. Foley, J. M. (2002). *How to read an oral poem*. University of Illinois Press.
8. Finnegan, R. (1992). *Oral poetry: Its nature, significance and social context* (2nd ed.). Indiana University Press.

A COMPARATIVE MORPHOSYNTACTIC AND COGNITIVE ANALYSIS OF THE DATIVE CASE IN ENGLISH AND UZBEK: DIRECTIONALITY, AGENCY, AND PRAGMATIC FUNCTIONS

Furkatova Maxliyo To'liqin qizi
Samarkand State University
PhD doctoral student

Abstract. This study explores the morphosyntactic and cognitive realization of the dative case in English and Uzbek, focusing on its directional, agentive, and pragmatic functions. While English primarily expresses directionality through prepositional structures (e.g., "to," "for"), Uzbek relies on agglutinative morphological markers, particularly the suffix *-ga/-ka*. Through a contrastive analysis, the research reveals that although both languages encode goal-oriented motion and indirect objects, they differ significantly in the syntactic placement, semantic scope, and pragmatic implications of the dative structure. Drawing upon cognitive linguistics, the paper investigates how spatial and abstract transfer concepts are mentally mapped in each language, reflecting broader typological and cultural differences. Data were collected from parallel corpora, native speaker judgments, and translated texts. The findings contribute to a better understanding of how grammatical directionality is shaped by linguistic form and cultural cognition.

Keywords: Dative case, English, Uzbek, directionality, morphosyntax, cognitive linguistics, pragmatic function, typology, language comparison, indirect object.

Introduction. The grammatical category of **case** plays a pivotal role in encoding syntactic relationships and semantic roles across languages. Among the various cases, the **dative case** is particularly noteworthy due to its dual function in denoting both **spatial directionality** ("movement towards") and **abstract transfer** ("giving something to someone"). In this paper, we undertake a comparative morphosyntactic and cognitive analysis of the dative case in **English**, a predominantly analytical language, and **Uzbek**, a typologically agglutinative language.

In English, dative-like meanings are primarily expressed via prepositions such as *to* and *for*, often in fixed syntactic positions, e.g., "She gave the book to him." In contrast, Uzbek employs a productive system of case suffixation, with *-ga/-ka* serving as the core marker for *joʻnalish kelishigi* (directional/dative case), e.g., "*U kitobni unga berdi.*" Despite these formal differences, both languages share underlying cognitive patterns that link the dative case to the **goal** of an action, whether in physical or abstract domains. Recent developments in **cognitive linguistics** suggest that spatial schemas like SOURCE–PATH–GOAL structures are crucial for understanding how different languages encode movement and transfer. In this light, English and Uzbek offer a fertile ground for typological and cognitive comparison: How does each language conceptualize the target or recipient of an action? What roles do syntax and morphology play in expressing these ideas? And how do pragmatic factors—such as politeness, emphasis, or speaker intention—interact with the dative form?

This study aims to answer these questions through a multi-level analysis combining:

Morphosyntactic comparison (word order, case marking, argument structure),

Cognitive-semantic modeling (mental mapping of motion and transfer),

Pragmatic-functional analysis (speech acts, politeness strategies, and emphasis).

By drawing on data from bilingual corpora, native speaker intuitions, and contextual translation samples, this paper not only highlights structural differences but also reveals how sociocultural factors shape the use and interpretation of the dative case in discourse. The research contributes to cross-linguistic typology, second language acquisition, and applied linguistics by illustrating how seemingly simple grammatical elements like the dative case encapsulate complex interactions between **form, meaning, and use**. The dative case has been the focus of extensive linguistic inquiry across theoretical, typological, and cognitive domains. Traditionally associated with the grammatical expression of **indirect objects** and **goal-**

oriented motion, the dative case manifests differently across language types—analytical versus agglutinative—thereby inviting comparative analysis [4]. In **English**, which lacks a morphological case system (with the exception of pronouns), the dative function is typically expressed through prepositional phrases, primarily *to* and *for* (e.g., “She sent a letter to her friend”). As noted by Huddleston and Pullum, [6] the prepositional dative and the so-called **double object construction** (“She sent her friend a letter”) represent syntactically and semantically distinct realizations of the dative role. Bresnan and Nikitina [3] further argue that the choice between these constructions is governed by information structure, animacy, and discourse givenness, highlighting the pragmatic sensitivity of English dative expressions.

In contrast, **Uzbek**, an agglutinative Turkic language, marks the dative case morphologically through the suffix **-ga/-ka**, signaling both spatial and abstract transfer.[7] The suffix can attach to both animate and inanimate nouns, and its function extends beyond simple goal marking to include pragmatic nuances such as deference, politeness, and even emotional proximity. A’zamov [1] emphasizes that the Uzbek dative often overlaps functionally with the benefactive and purposive constructions, demonstrating greater flexibility and contextual sensitivity than its English counterpart. From a **cognitive linguistic** perspective, the conceptualization of dative structures is rooted in spatial metaphors and **image schemas** such as SOURCE–PATH–GOAL [9]. These schemas underlie not only literal motion (e.g., “He ran to the door”) but also abstract transfer events (e.g., “She gave the idea to her colleague”). Heine et al.[5] propose that grammatical relations like the dative emerge from underlying cognitive mappings of physical experience, a view supported by evidence from cross-linguistic typology. The contrastive typological work of **Stasse**[13] provides a broader framework for understanding how languages encode syntactic roles such as recipient and goal. In particular, their studies show that languages like Uzbek exhibit greater morphosyntactic economy through affixation, while languages like English compensate with prepositional and word-order strategies. These typological tendencies influence not only grammatical structure but also the **processing strategies** of language users, especially in second language acquisition contexts. In recent studies on **pragmatics and sociocultural functions**, Wierzbick[14] highlights the interplay between grammatical encoding and cultural values. For example, the use of the Uzbek dative in kinship and honorific contexts reflects collectivist and hierarchical norms, whereas English dative constructions tend to remain semantically neutral and structurally rigid, corresponding to individualistic discourse patterns. Despite this growing body of research, comparative analyses that integrate **morphosyntactic, cognitive, and pragmatic** dimensions of the dative case between English and Uzbek remain limited. This paper seeks to fill that gap by synthesizing structural, functional, and cultural perspectives, offering a holistic account of how directionality, agency, and speaker intention are encoded through dative constructions in two typologically distinct languages.

The comparative analysis of the dative case in English and Uzbek reveals fundamental differences in how these two typologically distinct languages encode directionality, agency, and pragmatic nuance. English, as a predominantly **analytic** language, relies heavily on **prepositions** and **word order** to express dative relationships, whereas Uzbek employs **agglutinative morphology**, marking the dative through the suffix **-ga/-ka**. [8] One significant finding concerns the **syntactic flexibility** of Uzbek dative constructions. While English maintains a relatively rigid syntactic structure (e.g., *She gave the book to her friend*), Uzbek allows for **greater variation in word order** due to its rich case morphology. This supports Langacker’s[10] typological distinction between **dependent-marking** (e.g., English) and **head-marking** (e.g., Uzbek) languages, affecting the distribution of grammatical roles in the sentence. Cognitively, both languages reflect similar underlying **image schemas**—particularly the **SOURCE–PATH–GOAL** model—when encoding motion or transfer. However, Uzbek dative structures more readily extend to **non-literal or abstract domains**, such as psychological or emotional states, which can signal **cultural conceptualizations of interpersonal relationships**[12]. For instance, the Uzbek expression *onamga og‘riq keldi* (“pain came to my mother”) demonstrates how the dative is used in emotional or experiential constructions, a usage far less typical in English.

Another key difference lies in **pragmatic and sociocultural functions**. The Uzbek dative can convey **respect, social distance, or closeness**, particularly in expressions involving kinship or deference, a phenomenon discussed by Wierzbicka [14] and supported in Turkic linguistics by Khalilov [8]. English, on the other hand, tends to maintain a **neutral pragmatic profile** in dative constructions, rarely encoding emotional proximity or hierarchy through grammar alone. Lastly, the study also confirms **Bresnan and Nikitina’s** [3] claim that in English, the alternation between double object and prepositional dative forms is governed more by **information structure** and **animacy hierarchy** than by strict grammatical rules. This makes English dative usage more susceptible to discourse-level variation than Uzbek, where morphological marking dominates regardless of focus or emphasis.

Conclusion. This study has demonstrated that the dative case in English and Uzbek reflects not only structural and typological differences but also divergent **cognitive models** and **pragmatic values**. English encodes dative relations syntactically through prepositional constructions and word order constraints, while Uzbek does so morphologically via case suffixation, allowing for more flexible syntax and broader semantic application. From a **cognitive perspective**, both languages rely on the same spatial metaphors, but the extent of their metaphorical extension differs significantly. Uzbek, influenced by its agglutinative structure and cultural conceptualizations, integrates the dative into domains of **emotion, obligation, and social hierarchy**, making it a marker of both **grammatical function** and **cultural cognition**. Pragmatically, Uzbek displays a richer inventory of functions, utilizing the dative case not only to signal recipients but also to **soften speech acts**, express **deference**, and encode **collectivist values**. In contrast, English usage of the dative is more **grammaticalized** and less sensitive to social or emotional context, which aligns with its typological profile and more individualistic communicative norms. Ultimately, the contrastive approach adopted in this paper underscores the importance of integrating **morphosyntactic, cognitive, and pragmatic** analyses when examining cross-linguistic grammatical categories. It also offers insights for **language pedagogy**, particularly in highlighting potential areas of difficulty for Uzbek learners of English and vice versa, especially regarding the interpretation of dative functions beyond their literal meaning.

References:

1. A'zamov, Z. (2010). *Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatikasi: Morfologiya*. Toshkent: Fan.
2. Blake, B. J. (2001). *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Bresnan, J., & Nikitina, T. (2009). The gradience of the dative alternation. In L. Uyechi & L. H. Wee (Eds.), *Reality Exploration and Discovery* (pp. 161–184).
4. Comrie, B. (1981). *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford: Blackwell.
5. Heine, B., Claudi, U., & Hünnemeyer, F. (1991). *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. University of Chicago Press.
6. Huddleston, R., & Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge University Press.
7. Ivanov, I. I. (2005). *Grammatika sovremennogo uzbekskogo yazyka*. Tashkent: Uzbekistan.
8. Khalilov, Sh. Sh. (2018). *Sravnitel'naya grammatika angliyskogo i uzbekskogo yazykov*. Tashkent: Sharq.
9. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
10. Langacker, R. W. (2008). *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press.
11. Nichols, J. (1986). Head-marking and dependent-marking grammar. *Language*, 62(1), 56–119.
12. Raximov, S. P. (2005). *O'zbek tilshunosligining asosiy masalalari*. Toshkent: Fan.
13. Stassen, L. (2009). *Predicative Possession*. Oxford University Press.
14. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press.

THE ROLE OF SOMATISMS IN LANGUAGE AND SPEECH

Gadoyeva Mavlyuda Ibragimovna

*Doctor of philological sciences,
Bukhara state university*

Abstract. This article is devoted to the study of the role of somatisms in language and speech. In linguistics, somatisms are words or phrases that refer to body parts and are used to express various concepts, both literally and figuratively. They are found in languages around the world and play a significant role in language development, cultural understanding, and cognitive processes.

Key words: somatisms, language, speech, body parts, express various concepts, literally, figuratively, significant role, cultural understanding, cognitive processes.

Introduction. Somatism in linguistics is a word or phraseological unit denoting a part of the body of a person or animal. Somatisms are widely used in the phraseology of various languages and can express a wide range of meanings, from physical characteristics to emotional states. They are related to the internal language category of each language. Basically, they are characteristic of nouns and accept their interrogative, grammatical indicators, that is, possessive and conjunctive suffixes. Like nouns, they are differentiated by denoting the concept of an object. They are manifested as definite nouns.

Somatic words in all languages are called “somonymic words”. “Soma” is a Greek word that means the human body or body part. The branch of linguistics that studies body parts is called “Somonymy”. “Somonymy” refers to the largest part of somatic words in the languages being compared. They serve to identify the location of human body parts.

In the Uzbek language, 1368 somatisms and somatic expressions have been identified.

The term “somatism” was first introduced into linguistics by linguist F. Vakk. He initially considered this unit on the example of the Fin-Ugor language family.

Somatic components correspond to the level of knowledge of perception (*eye/ko‘z*), *logic (head/bosh)* *action (hand/ qo‘l)*.

1. Names of the head and its parts.
2. Parts of the neck and throat.
3. Osteonemic words.

The field of such words include words denoting bones and joints of the human body. They also include the names of the entire skeletal system of the human body, the names of the *skull, trunk*, and lower limb bones.

4. Names of the upper limb.
5. Names of the lower limb.
6. Names of the chest.
7. Names of the waist.
8. Names of the back side of the waist.
9. Names of the parts of the leg.

All of these have existed as a single system in the language system of all peoples. By this way, it is possible to imagine and understand the scale of the macro and micro spheres of somatisms.

Somatisms include, along with osteonemic words, splanchnonymic words also. It is known that such words are used to name internal organs of the human body.

Splanchnonymic words consist of the names of the internal organs, the digestive organs, the respiratory organs, and the urinary tract of a person.

The names of the urinary and excretory organs used in the language as vulgar words and are often not widely used in speech.

Angeonymic words used to express the names of organs involved in the human circulatory system and they are also part of somatisms. For example, *aorta, capillary*.

There are also words that serve to express the sensory organs of the human body, such as nose, mouth, and lungs, which form the sensonymic vocabulary, and generally speaking, whose words are listed above, they constitute the smallest part of the somatic vocabulary system of the English and Uzbek languages. They form small lexical-semantic micro-fields of the macro-field of somatism.

Words denoting human body parts can form homonymy, synonymy, and antonymy according to the relationship between the form and meaning. For example, in the Uzbek language, the antonymic pair of somatisms can be observed in the example of the pair of words “*head-foot*”. Among the Uzbek people, this pair is often widely used in the combination “*head to foot clothes*”.

The usage of the words *head-foot* in pairs is also typical for the English language. For example: *head to foot, hand-to-toe*.

Also, in the Uzbek language, the word *face*, denoting human body parts, is also used in the meaning of a number. In this case, they form homonymy.

For example, when the word *face* is characteristic of the noun group, it means “*the front side of a person’s head, the view from the front is face*”. [1]

According to the appearance of the human *face* may be expressed by means of such combinations as: *long face, gray face, red face, white face, flower face, open face*.

Such a homonymous relationship is also manifested in the example of the words: *head, nose, armpit, tongue, eyelid, heel*. For example, the upper part of the human body, or the front or upper part of the body of an animal, typically separated from the rest of the body by a neck, and containing the brain, mouth, and sense organs. However, it is known that the word *head* is also used in speech in the connotative meanings of *mind, brain, leader*.

The somatism “*nose*” in the Uzbek language means “the part projecting above the mouth on the face of a person or animal, containing the nostrils and used for breathing and smelling.[2] The human *nose* may be: *pointed nose, crooked nose, big nose, and small nose*.

However, it is also known that the word "nose" is used within the context of the verbal group in the meanings "before", "in the past". In this case, it becomes clear that the word "nose" is sometimes a noun and sometimes a verbal, which creates homonymy.

In the Uzbek language somatism "til/tongue" is "the fleshy muscular organ in the mouth of a mammal, used for tasting, licking, swallowing, and (in humans) articulating speech" [2].

The somatism *heel* "the back part of the human foot below the ankle" also has a homonymous nature. Therefore, its meaning as a somatism is "the back part of the foot"[2] the homonymy of the word "heel", which has become similar in form to it, are "heel, fine, penia, pay, compensation, tax".

The somatism of the "eyelid" is a each of the upper and lower folds of skin which cover the eye when closed.

But this is the second meaning of the word "eyelid". Often, when girls are praised for their beauty, special attention is paid to their "bodomqovoq/almond shape eyelid".

The first meaning of the word *qovoq/pumpkin* is "a type of winter squash, typically recognized by its round, orange shape and smooth, ribbed rind".[2]

When we say "armpit", we usually mean "a hollow under the arm at the shoulder"[2]. When used as a homonym, this word means "the part of the ocean, sea and lakes that enters the land and exchanges water with the main basin; bay".[2]

It can be seen that the word "armpit" is written the same, but it expresses different meanings.

The interesting thing is that words denoting diseases of the human body and the names of organs of speech that indicate the manifestation of these diseases also attract special attention. It can be understood that somatic words form a unique system of separate complexes in the vocabulary of parts of the human body, that is, lexical units that are named according to the constant number of: *two legs, two arms, two ears, two eyes, two cheeks, two lips, two eyebrows, two shoulders, one head, one tongue, one mouth* and their characteristics.

Somatisms also reflect the oldest knowledge of the speakers of the language. Consequently, through them, it becomes clear that the self-awareness, identity, knowledge and ideas of any representative of the people about the structure of their own body, what organic and anatomical parts it consists of are expressed.

Somatisms are also expressed in the names of certain flowers in artistic speech due to taboos regarding human body parts. For example, the words *sumbul* for hair and *nargiz* for eyes are often widely used as poetic synonyms in Uzbek classical and modern poetry. The word *sumbul* is a type of black flower that grows from up to down. The "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language" describes *sumbul* as "A family of sedge plants, with long leaves resembling tulip leaves, and its fragrant, beautiful flower that opens in clusters... A fern with a long, hair-like stem and very thin leaves". So, the appearance, growth characteristics, and color of this flower is similar to hair, have led to its usage as a synonym in artistic creation. In the formation of a synonymous series of somatisms in the Uzbek language, borrowed words and dialect-specific words play a special role.

For example, the words *gesu* and *sumbul* are used as synonyms of the somatism of *hair*.

In general, borrowed words and dialect-specific words play a special role in the formation of a synonymous series of somatisms in the Uzbek language. For example, *head/bosh/kalla/sar*. In this case, the word *bosh* is originally Turkish, and the words *sar* and *kalla* are Persian-Tajik.

Also, the somatisms *eyelash/kiprik /mijja* are synonymous, *eyelash/kiprik* is a Turkish word, *eyelash/mijja* is a Tajik word. The word *eyelash/kiprik* is also pronounced in the form of "kirpik" based on metathesis and is used in this form in poetry.

Face/aft/bashara/turq/jamol/bet/uzor/oraz/rukhsor; tooth/ tish; eye/ chashm/nargis; lip/lab/irin; nail/tirnoq; hand/dast/alik/ ilki; foot/poy/adaq are also examples of such synonymous.

This shows that somatisms reflect an anthropocentric paradigm.

It seems that the historical layer of somatisms, which consists of etymologically native and borrowed words, forms a series in terms of stylistic and through this series become clear which of them is most actively used in this context, acquires ontologically unambiguous and ambiguous meanings, and become dominant.

The above mentioned words are used among English-speaking peoples with words such as *hand/go'l, face/yuz, tooth/tish, eye/ko'z, lip/lab, nail/tirnoq, foot/oyoq* which shows that in the English and Uzbek languages with different systems being compared, somatisms exist as a whole system, are used in denotative and connotative meanings.

However, in English, the above mentioned words do not have synonyms like in Uzbek language. They are used only with one word. Most importantly, it is observed that somatisms in English and Uzbek often coincide in terms of meaning.

For example, the English word “*hand*” is always translated as “*qo‘l*”. It is not translated with another word. This, it makes it possible to determine the level of competence of the speakers of the language.

Hyperonymy is also manifested in somatisms. Body part *hand* is a hyponym, *the palm, fingers, nails* are hyperonyms. Words that have a common meaning become ekvonyms. Thus, somatisms are considered a single semantic field, forming a commonality according to the way they express the symbols of body parts and are interconnected within this field. Among them, there are also dialect-related ones.

For example, in the Uzbek language, the somatism *forehead/peshona* is characteristic of the Persian language, while *forehead/meng* is often used in the Khorezm dialect. The word *toyon/heel* is called *o‘kcha* among the inhabitants of the Olot and Karakul districts of the Bukhara region.

Somatisms in English and Uzbek can be grouped according to their action as follows:

1. Somatisms related to the actions of *anglash/comprehension, fikrlash/ to think, o‘ylash/to think, xayol surish/to dream* express human mental activity:

In Uzbek: *bosh, miya*.

In English: *head, brain*.

Among these lexemes, the somatism of *bosh/head* is a hyperonym. In the old Uzbek language, the word *bosh* was pronounced as *bash*.

2. Somatisms related to the act of seeing:

In Uzbek, the word *koz/eye* is used, but its derivative form *chashm/eye* is also used. The word *nargis* is a poetic synonym for the word *koz/eye*.

In English *eye*, but there are no such synonyms as in Uzbek.

3. Somatisms related to the act of hearing. In Uzbek the word *quloq/go‘sh* or *gush* are its derivative forms. In English *ear*. There are no synonyms for this somatism in English.

4. Somatisms that provide the act of smelling. In Uzbek *burun*. In English *nose*.

5. Somatisms that express the act of eating. In Uzbek *og‘iz*. In English *mouth*.

6. Somatisms that express the act of biting. In Uzbek *tish-tishlar, dandon*. In English *tooth-teeth*. Biting and chewing are performed through them.

7. Somatisms that express the act of tasting. In Uzbek *til, lab*. In English *tongue, lips*. Its borrowed and archaic forms such as *tongue/zabon, zubon; lip/irin, dudoq* are also found. In English the word *til* is expressed by the word *tongue*, and the word *lab* is expressed by the words *lip, lips*.

8. Somatisms denoting the act of giving and taking. In Uzbek *qo‘l*. In the old Uzbek language, if its forms such as *ilki, ilig, dast* is a synonym.

In English, it is expressed by the expressions *hand over, hand out*.

9. Somatisms denoting the movement of walking. In Uzbek *oyoq*. If the word is an archaic form of *adaq*, the word *poy* as a synonym. In English it is expressed by the word *walk*.

10. Somatisms denoting digestion. In Uzbek *oshqozon ichaklar, meda*. In English, it is expressed by the words *stomach, intestines*.

Although somatisms are studied separately, they are interconnected in terms of their movement. Therefore, somatisms exist in the lexical system of the language as a separate micro field, a class of lexical semantic groups.

Somatisms can be classified and studied according to the number of syllables in terms of phonetic structure as follows.

Monosyllabic somatisms:

In Uzbek: *bosh, qosh, ko‘z, lab, til, qo‘l*.

In English: *eye, head, hand, arm, hip, foot, leg*.

2. Bisyllabic somatisms:

In Uzbek: *quloq, burun, ichak, yurak, oyoq*.

In English: *tongue, stomach, eyebrow, eyelash, eyeball, eyelet*.

3. Trisyllabic somatisms:

In Uzbek: *oshqozon*.

In English: *intestines*.

So, in terms of phonetic structure, somatisms occur in both languages, with a maximum of three syllables, depending on the number of syllables.

Somatisms are divided into two according to their historical and current usage:

Diachronic usage:

In Uzbek: *qo‘l-ilik, lab-irin, dudoq*.

In English: *hand*.

It should also be noted that somatisms can be as the basis for the formation of new words.

In Uzbek: *qo'llamoq, oyoqlantirmoq, tillashmoq, ko'zlamoq, bo'shlamoq, tishlamoq.*

In English: *to use, to bite, to begin, to plan, to suppose, to presume, to support.*

Somatisms also differ from each other according to their functional-stylistic characteristics.

1. Somatisms specific to the ordinary style of speech:

In Uzbek: *peshona-manglay, quloq, tomoq, bel, miyon* (forehead, mouth, throat, waist) etc.

In English: *ear, hip, throat.*

2. Somatisms specific to the literary style: They are distinguished by their usage in the artistic style:

In Uzbek: *lab-dudoq, og'iz-dahan, til-zabon.* (lips, mouth, tongue).

In English: *hepatitis - liver disease.*

3. Somatisms specific to the scientific style: They are distinguished by their usage in the scientific style.

For example: *ko'z vrachi - ophthalmologist, oculist, eye doctor; dentist - tish doktori, teeth specialist - tish mutaxassisi, tooth doctor - tish vrachi/doktori.*

Somatisms according to their usage are divided into active and inactive groups:

1. Active somatisms:

In Uzbek: somatisms such as *bosh, ko'z, lab, tish, burun* (head, eye, lip, tooth, nose) are considered neutral for all styles, because they are used equally in all styles as dominant words.

In English: *head, eye, lip, tooth, nose.*

2. Inactive somatisms.

In the Uzbek language, archaic forms of *irin-dudoq* (lip), *ilki* (hand), *adaq* (foot) and somatisms used in the literary style include: *tongue/zabon/til, heep/miyon/bel, foot/poy/oyok, hand/dast/q'ol, nail/noxun/tirnoq.*

Somatisms have a lexical layer, that is, a native and an adopted layer according to their etymology.

1. The original Uzbek layer is characterized by Turkic somatisms. These are: *bosh, burun, quloq, til* and etc.

English: *head, foot, nose, ear, tongue.*

2. The adopted layer consist of somatisms borrowed from other languages.

In the Uzbek language: *lab, dudoq, dast, poy, zabon, noxun, miyon* are somatisms borrowed from Tajik and *meda* from Arabic.

3. Somatisms are composed of colored or uncolored words depending on their emotional-expressiveness. Examples of this are: *ko'z/eye - chashm, nargis; stomach - meda* in Uzbek.

Uncolored somatisms: *kiprik, bo'yin.*

In English: *eyelashes, neck.*

The syntagmatic aspects of somatisms also attract special attention. In this case, their connection with another word attracts attention.

In Uzbek: *aqli bosh, ishlaydigan bosh, eshitgan quloq, uzatilgan qo'l, yumilgan ko'z* (smart head, wise head, listening ear, outstretched hand, closed eyes) and etc.

In English: *wise head, smart head, make head, hard head, air head.*

In Uzbek: *quloq pardasi, ko'z gavhari, qo'l barmoqlari, oyoq tirnoqlari.* (eardrum, eyeball, fingers, fingernails, toenails, finger food, fingerprint – *barmoq izi, finger point – ukazka/*

It seems that in Uzbek such compounds can be marked (with a suffix) or unmarked (without a suffix).

Forms a compound with a verb:

In Uzbek: *tishini oldirmoq, qulog'ini davolatmoq, qo'lini uzatmoq, qo'lini cho'zmoq, oyog'ini tortmoq* kabi.

In English: *to pull tooth out, ear treatment, give a hand.*

Somatisms can also be studied differently according to their formation.

1. Somatisms that occur as root words:

In Uzbek: *ko'z, qo'l, oyoq, yurak, til, lab, burun.* (eye, ear, heart, tongue, lip, nose, foot, leg).

In English: *head, arm, eye, ear, heart, tongue, lip, nose, foot, leg.*

2. Somatisms that occur as artificial words. Somatisms that contain either a word-forming adverb or another independent meaning word:

In Uzbek: *osh+qazon, ich+ak* kabi.

In English: *eye lash, eye brown, eye let.*

So, in Uzbek, somatisms are of two types in terms of their construction:

1. Simple compound somatisms: *ich+ak /in+testine.*

2. Compound formed somatisms: *osh+qazon; eye lash, eye brown, eye let.*

It can be seen that somatisms are generally widespread as root words in both languages.

With the participation of somatisms, word formation in the Uzbek language is more active in the compositional way:

In Uzbek, word formation using the compositional method is more active with the participation of somatisms:

In English: *handsome, handle, hand made, handicap, handbook, hand over, hands on.*

In Uzbek: *to listen, to put hand (to sign).* It seems that more noun+verb words are being formed here.

Somatisms are also used as pair words. In Uzbek: *bosh-qosh, og'iz-burun, ko'z-quloq, qo'l-oyoq.* In English: *hand-mouth, hand-foot, face-to-face, eye-to-eye.* Somatisms also occur in Uzbek as repeated words: *ko'z-ko'z.* In particular, somatisms are quite active in the formation of expressions.

In Uzbek, expressions containing somatisms such as *bosh tortmoq, ko'z o'ynatmoq, qulog'iga lag'mon osmoq, burni is olmoq, og'iz juftlamoq, qo'lini qaytarmoq, oyog'idan chalmoq.*

In English: *put the stick on foot, eyes pot; first hand, second hand.*

It should also be noted that expressions containing somatism are used not only to describe people, but also to describe natural phenomena. For example, when we say "*osmonning qovog'i soliq*", we mean cloudy weather.

If we pay attention to the nature of the formation of somatisms, the following picture emerges morphologically.

Noun formation somatisms:

in Uzbek: *qo'l+qop, peshona+band, tish+qali, ko'z+oynak;*

in English: *eye spectacle, scull-cap, foot ball, hand-ball, hand-bag, tooth-brush, tooth-paste, tooth-pick, helping-hand, hammer-head, hand-write, running hand, running head, running mouth.*

Adjective formation somatisms:

In Uzbek: *tilmoch (gapdon bola), soqolsiz erkak (ko'sa), qora qoshli qiz (chiroyli), sochsiz bosh (kal), ko'zsiz odam (ko'r), ko'zi butov odam (ko'r).*

In English: *dab hand, hot hand, old hand, handsome, hairy.*

Verb formation somatisms:

In Uzbek: *qo'lla, ko'zla, tishla, oyoqlan;*

In English: *hair cut, hair do.*

The given examples show that word formation involving somatisms is divided into simple and complex types.

For example, examples of simple word formations include *tish-qali (dental prosthesis), tilmoch (speaker), tishsiz, sochsiz, sochli, qo'llan, ayoqlan* are examples of complex word formations include noun+noun types such as *bel bog', qo'l qop* and noun+verb types such as *quloq solmoq.*

In English: *waistband, head cove, waistcoat* A *quloqchin* is a head dress and a *burundiq* is a nose ring, and the suffixes *-chin* and *-duq* in them are not divided into morphemic parts. These words are not formed from the parts *quloq + chin, burun + duq.* Because currently the word-forming suffixes *-chin, -duq* are not used, do not exist. The adjectives of compounds containing somatism are determined by the following.

According to the amount of existence:

in Uzbek: *ikki ko'z, ikki oyoq, ikki qo'l, ikki o'pka, bir til, bir yurak, bir oshqozon;*

in English: *two eyes, two legs, two hands, two lungs, one tongue, one heart, one stomach.*

According to the place of existence:

In Uzbek: *qo'ldagi barmoqlar, oyoqdagi barmoqlar, yuzdagi tuklar, oyoqdagi tuklar, qo'l tirnoqlari, oyoq tirnoqlari.*

In English: *fingers, toes, hairy foot, arm, facial hair, finger nails, toe nails.*

According to the movement:

In Uzbek: *yumilgan ko'z, suzilgan ko'z, bo'yalgan tirnoq, qiyshaygan bel va hokazo.*

According to the appearance:

In Uzbek: *ohu ko'z, bodom qovoq, bo'rtma yonoq, puchuk burun, qalin lab, uzun kiprik.*

In English: *long nose, almond eyes, pig nose, diamond face, pear face, oblong face, square face, oval face, round face, heart face.*

According to the color:

In Uzbek: *qora qosh, ko'k-ko'z, qizil yuz, oppoq yuz.*

In English: *red face, blue eyes, green eyes, black eyes, brown eyes, black eye browed.*

Somatisms used to assess various mental states of a person:

In Uzbek: *g'am chekmoq, yuragi yonmoq, yuragi kuymoq, jigari ezilmoq, bag'ri ezilmoq.*

In English: *heart bleeding, heart attack, heard bleeds for you.*

Expressing unconsciousness:

In Uzbek: *miyasi chirigan, boshi ishlamaydi.*

In English: *brainless, mindless, empty-headed.*

Representation of death:

In Uzbek: *hayotdan ko'z yummoq, oyog'ini uzatib ketib qolmoq.*

In the sense of giving birth:

In Uzbek: *ko'zi yorimoq.*

In English: *give a birth.*

In the sense of agility:

In Uzbek: *oyog'i olti, qadami yetti.*

In phrases:

In Uzbek: *ko'zlari chaqnamoq, oyog'ini tortmoq, og'zini juftlamoq.*

In English: *eye sparkle, eye flashes.*

Sense of dependency:

In Uzbek: *oyog'i yerdan uzilmoq.*

In English: *Loose one's head*

In the sense of closeness:

In Uzbek: *ko'zday yaqin qo'shni.*

In English: *Very close neighbour*

In the meaning of to achieve, to reach:

In Uzbek: *qo'li yetmoq, boshi osmonga yetmoq.*

In the sense of being left without any chance:

In Uzbek: *qo'ldan chiqarmoq, qo'li ochiq ketmoq.*

In conclusion, the semantics of somatisms, their place in the language system, attracts special attention. In this regard, their co-existence also attracts attention.

References:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. Тузатилган иккинчи нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б.75.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. Тузатилган иккинчи нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б.382.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. Тузатилган иккинчи нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б.91.
4. Маматов А.Э. Ўқув қўлланма. 2019. – 259 с.
5. Саттор М. Ўзбекнинг гапи қизиқ. – Тошкент: Фан, 1994. – 172 с.
6. Алимова Х.З. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи. – Тошкент, 2005. – Б.14-24.
7. Литвинский Б.А. Курганы и курумы западной Ферганы. – М., 1972. – С.115-116.
8. Рашидова У.Н. Ўзбек тили соматик иборалари семантик-прагматик таҳлили (қўз, юрак, қўл компонентли иборалар мисолида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). – Самарқанд, 2018.
9. Вакк Ф.О. О соматической фразеологии эстонского языка // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей/ – Баку, 1968. – 23 с.
10. Готовцева Л.М. Фразеологические единицы с соматическим компонентом языка саха как объект сопоставительного изучения: Дисс... канд. филол. наук. – Иркутск, 1999.
11. Кочеваткин А.М. Соматическая лексика в диалектах эрзянского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Саранск, 1999.
12. Прожилов А.В. Соматические состояния человека и их языковая онтология в современном немецком языке (Дисс... канд. филол. наук. – Иркутск, 1999.
13. Тимеа Чэтэ. Соматические фразеологизмы в русском и венгерском языках: Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1999.

INNOVATSION PEDAGOGIKA VA ZAMONAVIY FILOLOGIYANING TUTASHGAN JIHATLARI: NAZARIYA VA AMALIYOT

Gapparova Shaxlo Raxmatullayevna

*Jizzax shahridagi 1-son umumta'lim maktabining
boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi*

Gapparov Bexzod Nematillayevich

Jizzax politexnika instituti kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada innovatsion pedagogika va zamonaviy filologiya fanining o'zaro integratsiyalashuvi, ularning nazariy va amaliy asoslari yoritiladi. Xususan, til va adabiyot ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi, interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya vositalari va raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish samaradorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, filologik fanlarni o'qitishda ijodiy yondashuv, muammoli o'qitish, kompetensiyaga asoslangan ta'lim kabi zamonaviy tendensiyalarning o'rni va ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari filologiya va gumanitar fanlarni zamonaviy talablar asosida o'qitishda samarali strategiyalarni ishlab chiqish uchun nazariy va metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: innovatsion pedagogika, zamonaviy filologiya, integratsiya, interaktiv metodlar, AKT, raqamli ta'lim, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, nazariya va amaliyot, filologik ta'lim, didaktik yangiliklar.

KIRISH. Bugungi kunda ta'lim tizimi jahon miqyosida tub islohotlar bosqichiga kirgan bo'lib, har bir fanni o'qitishda innovatsion yondashuvlar muhim o'rin tuta boshladi. Ayniqsa, filologiya sohasi – til va adabiyot kabi fanlarning mazmun-mohiyatini talabalarga chuqur anglatish uchun an'anaviy usullar bilan bir qatorda, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Misol tariqasida, o'zbek adabiyotidan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani tahlil etilayotganda, nafaqat an'anaviy ma'ruzalar, balki klasterlar tuzish, interaktiv "blis-savol-javob" usuli yoki rolli o'yinlar (dramalashtirish) orqali dars jarayonini jonlantirish mumkin. Bu kabi yondashuvlar orqali talabalar asar mazmunini nafaqat yodda saqlash, balki tushunish, tahlil qilish, muallifning ijtimoiy pozitsiyasini anglashga harakat qiladi.

Xuddi shunday, tilshunoslik fanlarida - masalan, morfologiya yoki sintaksis mavzularini o'rganish jarayonida interaktiv testlar, aqlni charxlovchi kartalar (mind-map), onlayn viktorinalar, AI asosidagi grammatik tahlil platformalari orqali talabalarning bilimiga nisbatan qiziqishi kuchayadi. Bu esa innovatsion pedagogik yondashuvlarning filologiyaga faol integratsiyalanayotganini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, filologiya fani ijtimoiy va ma'naviy tarbiya vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonida "ahloqiy muammo – jamoaviy muhokama – yechim" kabi yondashuvlar yordamida nafaqat fan bo'yicha bilim beriladi, balki yoshlarda tanqidiy fikrlash, muammoni aniqlash va yechim taklif qilish qobiliyati ham shakllanadi.

Bugungi kunda ta'limning raqamlilashuvi, masofaviy o'qitish imkoniyatlari, elektron darslik va platformalar (Google Classroom, Zoom, Moodle va boshqalar) orqali ham filologiya fanlarini yuqori samara bilan o'qitish imkoni paydo bo'ldi. Bu jarayonda o'qituvchining ilg'or pedagogik texnologiyalarni yaxshi bilishi va ularni to'g'ri tatbiq qilishi katta ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, filologiya va pedagogikaning tutashgan jihatlarini chuqurroq o'rganish zamonaviy ta'limda fanlararo yondashuvning qo'llanilishi zarurligini ko'rsatadi. Bu esa har bir muallimning metodik tayyorgarligi, ilmiy dunyoqarashi va ijodkorlik qobiliyatini yuksaltirish talabini qo'yadi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy filologik ta'lim va innovatsion pedagogika masalalari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, ko'plab mahalliy va xorijiy olimlarning ishlari orqali o'z aksini topgan. Ushbu mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilganimizda, quyidagi asosiy yo'nalishlar ajralib chiqadi:

a) Filologiya va ta'lim integratsiyasi:

O'zbekistonlik olimlar D.Jo'raeva, G.Jo'rayeva va S.Sodiqovanning ishlari filologiya fanining didaktik asoslari, o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni keng yoritilgan.

Jumladan, D.Jo'raevaning "Zamonaviy adabiy ta'lim va metodika masalalari" asarida adabiyot o'qitishning ilg'or metodlari, masalan, matn ustida ishlash, ijtimoiy-madaniy kontekstda tahlil qilish va obrazlar tahlili orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlari bayon etiladi.

b) Innovatsion pedagogik texnologiyalar:

A.A.Mirolayubov va E.S.Polat kabi rus pedagoglari zamonaviy o'quv texnologiyalarining turlari - masalan, kollektive ijodiy faoliyat, loyiha asosida o'qitish (project-based learning), klaster usuli va problemali ta'limni pedagogik faoliyatga integratsiya qilish masalalarini chuqur o'rganishgan.

UNESCO, OECD (2020–2022) tomonidan taqdim etilgan hisobotlarda raqamli pedagogika va o'quv jarayonida texnologiyalarning o'rni hamda zamonaviy o'qituvchining kompetensiyalari muhim mavzular sifatida ko'rsatilgan.

c) Fanlararo yondashuv (interdisciplinarity):

G.Xaitmetovanning "Lingvodidaktik kompetensiyaning shakllanishi" nomli monografiyasida til va pedagogika o'rtasidagi tutashuvlar tahlil qilingan bo'lib, tilni o'qitishda psixologiya, ijtimoiyotshunoslik va madaniyatshunoslik elementlarini kiritish orqali ko'p qirrali o'quv muhiti yaratish mumkinligi ta'kidlanadi.

Metodologiya. Mazkur mavzuni o'rganishda tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvlari quyidagilardan iborat:

a) Nazariy yondashuv:

Ilmiy-nazariy yondashuv asosida filologik ta'lim mazmuni, o'quv materiallarining tarkibi, til va adabiyot fanlarining pedagogik modeldagi o'rni o'rganiladi.

Masalan, o'quv dasturlarini tahlil qilish, zamonaviy darsliklarning strukturasini o'rganish orqali mavjud yondashuvlar aniqlanadi.

b) Taqqoslovchi (komparativ) metod:

Mahalliy va xorijiy ta'lim tizimidagi innovatsion usullarni solishtirish orqali samarali modellar ajratib olinadi.

Misol uchun, fin, koreys yoki singapurlik filologiya o'qituvchilari tomonidan qo'llaniladigan digital storytelling, flipped classroom metodlari bilan O'zbekiston tajribasi qiyoslanadi.

c) Tajriba-sinov (eksperimental) usul:

Talabalar ishtirokida innovatsion texnologiyalarning samaradorligini aniqlash maqsadida eksperimentlar o'tkaziladi.

Masalan, adabiyot darslarida dramatik improvizatsiya va loyiha asosidagi topshiriqlarning ta'siri baholanadi.

d) Kontent-analiz:

Filologik matnlar, darsliklar, ilmiy maqolalarning mazmuni tahlil qilinadi. Ayniqsa, metodik qo'llanmalar va interaktiv vositalarning tilshunoslik hamda adabiyotga tatbiqi o'rganiladi.

e) Sotsiologik metodlar:

So'rovnoma va intervyular orqali o'qituvchi va talabalarning innovatsion texnologiyalarga munosabati, ularning ta'lim jarayoniga qanchalik integratsiyalashgani aniqlanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, filologik ta'limda innovatsion yondashuvlar nafaqat dars samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilar/talabalar tafakkurini rivojlantirish, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlashda ham muhim rol o'ynaydi. Metodologik jihatdan esa mavzuni o'rganishda nazariy, empirik va taqqoslovchi metodlarning uyg'unligi yuqori ilmiy asoslash imkonini beradi.

Natijalar. ***Birinchidan, innovatsion texnologiyalar filologiya ta'limida yuqori samara berayotgani aniqlandi.*** Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), rakamli platformalar (Google Classroom, Zoom, Padlet, Kahoot va h.k.) orqali o'qitish talaba va o'quvchilarning faolligini sezilarli darajada oshirmoqda. Masalan, talabalar "proekt" asosida yaratgan adabiy videoprezentatsiyalar yoki podkastlar o'rganilgan badiiy asarlarga ijodiy yondashuvni kuchaytirayotgani aniqlangan.

Ikkinchidan, talabalarning tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyati rivojlanmoqda. Muammoli o'qitish, klasterlar tuzish, debatlar, dramalashtirish, rolli o'yinlar kabi innovatsion yondashuvlar orqali talabalarda nafaqat bilim, balki mulohaza yuritish, ta'limiy kontekstda mustaqil xulosa chiqarish qobiliyati shakllanmoqda. Bu, o'z navbatida, zamonaviy filologiya ta'limiga multidissiplinar yondashuv zarurligini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, fanlararo integratsiya imkoniyatlari kengaymoqda. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar orqali til va adabiyot fani faqat lingvistik yoki badiiy matn tahlili bilan cheklanib qolmay, tarix, madaniyatshunoslik, psixologiya, axloqshunoslik kabi sohalar bilan bog'lanmoqda. Masalan, badiiy asarlardagi ma'naviy-axloqiy muammolarni ijtimoiy muhokama qilish jarayonida talabalar yoshlarga xos hayotiy vaziyatlarda to'g'ri yechimlar ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

To'rtinchidan, ta'lim sifati va motivatsiya o'sishiga olib kelmoqda. Innovatsion usullarning joriy etilishi natijasida talabalarining fanga qiziqishi oshishi, davomat va faol ishtirokda ifodalanmoqda. Ushbu usullar ta'lim jarayonini biryozlarga emas, balki hamkorlikka asoslangan, interaktiv jarayonga aylantirmoqda.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, **innovatsion pedagogika va zamonaviy filologiya** bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ularning integratsiyasi ta'limni yangi bosqichga olib chiqishi mumkin. Xususan, filologik bilimlarni faqat nazariy asosda emas, balki amaliyotda - masalan, ijodiy tahlil,

raqamli muhitda matnni taqdim qilish, ijtimoiy muammolarni adabiy kontekstda ko'rib chiqish - kabi formatlarda o'zlashtirish talabalarning ko'nikma va kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Quyidagi nuqtalar muhokamada alohida ahamiyat kasb etadi:

An'anaviy metodlardan to'liq voz kechish emas, balki ularni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish muhim. Masalan, she'riyotni yodlash bilan birga, uning tahlilini Google Slides yoki Canva orqali vizual taqdim qilish eng yaxshi samarani beradi.

O'qituvchining rolini qayta ko'rib chiqish zarur. Innovatsion yondashuvda o'qituvchi ma'lumot manbai emas, balki o'rgatuvchi-sherik, yetakchi va maslahatchiga aylanadi.

Til va adabiyotning ijtimoiy hayotga ta'siri teranroq anglanmoqda. Zamonaviy talabalar adabiyotni faqat estetik vosita sifatida emas, balki hayotiy falsafa, jamiyat ichidagi muammolarni ifoda etadigan vosita sifatida qabul qilishni boshladi. Bu esa filologiya ta'limiga fuqarolik, axloq va ijtimoiy ongni shakllantiruvchi soha sifatida qarashni talab etadi.

Innovatsion texnologiyalar barcha ta'lim muassasalarida teng joriy etilmagan. Ayrim hududlarda texnik jihozlanish yetishmasligi, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarining pastligi kabi muammolar mavjud. Bu esa ilmiy-metodik qo'llab-quvvatlash va qayta tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Bundan kuzirib turibdiki, muhokama shuni ko'rsatadiki, innovatsion pedagogika va zamonaviy filologiya faqat ta'lim sohasida emas, balki yosh avlodning ijtimoiy ongi, dunyoqarashi va shaxsiy taraqqiyotida ham muhim ahamiyatga ega. Ilg'or pedagogik yondashuvlarni filologik fanlarga samarali tatbiq etish ta'lim jarayonini zamon talablariga moslashtirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Endi bu borada o'zimizni takliflarni berib o'tsak, ya'ni:

Filologiya fanlarini o'qitishda innovatsion metodlarni majburiy tarzda joriy etish: Masalan, "klaster", "mozayka", "rolli o'yin", "debat", "sifrlil taqdimot" kabi usullarni har bir darsga integratsiya qilish.

O'qituvchilar uchun raqamli pedagogika bo'yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish: Google Classroom, Padlet, Canva, Quizizz kabi onlayn platformalardan samarali foydalanish bo'yicha amaliy seminarlar o'tkazish.

Filologik fanlarni fanlararo yondashuv asosida o'qitishni yo'lga qo'yish: Adabiyotni tarix, madaniyat, psixologiya va falsafa bilan bog'liq holda tahlil qilishni yo'lga qo'yish.

Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarni ko'paytirish: Talabalarni badiiy matn asosida esse yozish, mulohaza bildirish, videoblog yaratishga rag'batlantirish.

Ta'lim muassasalarida innovatsion laboratoriya va multimedia sinflarini kengaytirish: Ta'limning raqamlilashuvini ta'minlash maqsadida texnik va metodik bazani mustahkamlash.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, innovatsion pedagogik yondashuvlar va zamonaviy filologiya o'rtasidagi integratsiya - bu zamon talablariga javob beradigan, tafakkurli, ijodkor va raqobatbardosh shaxsni voyaga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Filologiya fani endi faqat til va adabiyotni o'rgatish vositasi emas, balki inson qalbini tarbiyalovchi, jamiyatning ma'naviy salohiyatini yuksaltiruvchi kuchli omilga aylanmoqda.

Innovatsion texnologiyalar - multimedia vositalari, raqamli platformalar, interaktiv o'qitish usullari - filologik ta'limni zamonaviy shaklda tashkil etishga keng yo'l ochmoqda. Ushbu jarayonda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki yo'lbo'shchi, ilhomlantiruvchi va hamkor sifatida namoyon bo'ladi.

Shu asosda, har bir filolog-pedagog o'z ustida doimiy ishlashi, innovatsion ta'lim tendensiyalarini puxta o'zlashtirishi va ularni amaliyotga tatbiq etishi zarur. Faqat ana shundagina filologiya fanlari orqali ma'rifatparvar, ma'naviyatli, tanqidiy fikrlay oladigan yangi avlodni tarbiyalashga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nematova M.U., PEDAGOGS International Research Journal Vol. 59 No. 1 (2024-06-02) maqolasi "Gamification in Education...". 2024. 17–22 betlar.
2. Norbekov N.N., Parmonov N.N., Interonconf 2024 – Theory of Recent Scientific Research in Pedagogy, maqola "Ta'lim texnologiyalarining ilmiy-nazariy asoslari". 2024. 8–12 betlar.
3. Bayode Ogunleye, K.I.Zakariyyah, O.Ajao, O.Olayinka, Hemlata Sharma, A Systematic Review of Generative AI for Teaching and Learning Practice. 2024.
4. Zewei Tian, Min Sun, Alex Liu, Shawon Sarkar, Jing Liu, Enhancing Instructional Quality: Leveraging Computer-Assisted Textual Analysis... 2024.
5. Haoxiang Fan, Changshuang Zhou, Hao Yu, Xueyang Wu, Jiangyu Gu, Zhenhui Peng. LitLinker: Supporting the Ideation of Interdisciplinary Contexts...2025.
6. Risqimova G., Mannonova S., Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan Vol. 3 No. 4 (2025-04-24). 2025.

“GO‘RO‘G‘LI” TURKUMI DOSTONLARINING O‘RGANILISHI HAQIDA

Gulumov Maqsud Uktam o‘g‘li

Urganch innovatsion universiteti

O‘zbek va xorijiy filologiya kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada turkiy xalqlarning og‘zaki epik merosida muhim o‘rin tutuvchi “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlarining o‘rganilish tarixi tahlil qilingan. Tadqiqot davomida dostonlarning shakllanish bosqichlari, ularning og‘zaki va yozma variantlari, sho‘rolar davri hamda mustaqillik yillaridagi ilmiy izlanishlar bosqichma-bosqich ko‘rib chiqilgan. Maqola yakunida bu dostonlarni zamonaviy ilmiy izlanishlar doirasida raqamlashtirish va tahlil qilish zarurligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: “Go‘ro‘g‘li”, doston, baxshi, folklor, variant.

Kirish. “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlari turkiy xalqlarning og‘zaki ijodiy merosida alohida o‘rin egallaydi. Ushbu dostonlar tarixiy shaxslar, milliy qahramonlar, epik obrazlar va ijtimoiy ideal tushunchalari atrofida shakllanib, asrlar davomida xalq og‘zaki ijodi orqali yashab kelmoqda. “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlari muayyan bir turkumni tashkil etsalar-da, ular qahramonning bir-biriga uzviy bog‘langan muntazam biografiyasi emas, balki turli baxshilar va dostonchilik maktablari tomonidan uning ayrim jasorat va mardliklarini tasvirlovchi turli davrlarda yaratilgan asarlarning keyinchalik nasliy, biografik va geografik turkumlik doirasida o‘zaro birlashtirilishidir. Shuning uchun ham bu dostonlar bir davrda bir-ikki baxshi tomonidan yaratilgan emas, balki ular juda uzoq davrlarda ko‘plab qobiliyatli baxshilar va dostonchilik maktablari kuchi bilan ijod etilgan. Ularning ba’zilari uzoq tarixda, O‘rta Osiyoda islom dini tarqalishidan burungi davrlarda maydonga kelgan. Ba’zilari bundan uch-to‘rt asr ilgari yaratilgan va zamonamizga qadar juda ko‘p xalq shoirlari tomonidan har qaysisining o‘z zamoni talablariga ko‘ra qayta-qayta ishlanib, ko‘p variantlarda bizgacha yetib kelgan. “Go‘ro‘g‘li” dostonlari turkumi xalq bahodirining ajoyib-g‘aroyib holda tug‘ilishi va qahramonona yoshligini tasvirlovchi “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi”, “Go‘ro‘g‘lining bolaligi” dostonlari bilan boshlanadi. Turkumning ushbu dastlabki dostonlaridayoq o‘zbek “Go‘ro‘g‘li”siga xos bo‘lgan cheksiz fantaziya, ko‘z ilg‘amas geografik va etnografik kengliklar to‘la namoyon bo‘ladi. Ularning tarixiy ildizlari, tipologik xususiyatlari va adabiy shakllanish jarayonlari olimlar e’tiborini qadimdan tortib kelgan. “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlari Yaqin va O‘rta Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyoning turkiy va boshqa(arman, gruzin, kurd, fors) xalqlari orasida keng tarqalgan. Mazkur turkumni ikki guruhga bo‘lish mumkin: 1) Kavkaz, Yaqin va O‘rta Sharq xalqlari orasida tarqalgan g‘arbiy guruh; 2) Markaziy Osiyo xalqlari orasida tarqalgan sharqiy guruh. “Go‘ro‘g‘li”ning g‘arbiy turkumida bosh qahramon “Ko‘ro‘g‘li” deb ataladi va xalq ichidan chiqqan qasoskor sifatida gavdalanadi. “Go‘ro‘g‘li”ning sharqiy turkumi bosh qahramoni “Go‘ro‘g‘li”(“go‘rda tug‘ilgan”) vatanparvar, o‘z xalqi uchun qayg‘uruvchi qahramon va ko‘plab xalq botirlarini tarbiyalagan murabbiy sifatida tasvirlanadi.

“Go‘ro‘g‘li” dostonlarining o‘zbekcha variantlari ham ikki guruhga bo‘linadi: 1) Xorazm variant; 2) O‘zbekistonning boshqa hududlarida tarqalgan variantlar.[2]

Xorazm “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarining o‘ziyoq katta dostonlar birlashmasini tashkil qiladi. Turkumning variantlari va Xorazm “Go‘ro‘g‘li”si bu hisobga kirmaydi. Xorazm dostonlarini maxsus o‘rgangan professor S.Ro‘zimboyevning fikricha, vohada tarqalgan “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining umumiy soni yigirma to‘rttdir. Shundan o‘n sakkiztasi yozib olingan. Bunga haligacha yozib olinmagan, unutilib ketgan “Shodmonbek”, “Doniyorxo‘ja”, “Oydinoy”, “Xoldor buvish”, “Bektosh arab”, “Ahmad Sardorning suyagi”, “Ahmad Sardor va Hasanxon”, “Ahmad Sardor va Avaz”, “Sherali” kabi o‘nlab dostonlarni qo‘shsak, ... yuz raqamiga yaqinlashib qolamiz. Dostonning Xorazm variant tili, badiiy xususiyatlari va sujeti boshqa hududlarda tarqalgan nusxalardan birmuncha farq qiladi. Birgina Xorazm “Go‘ro‘g‘li” turkumi raqami shuncha bo‘lsa, O‘zbekistonning boshqa hududlaridan yozib olingan varinatlarni tasavvur qilib olishimiz mumkin. Folklorshunos T.Mirzayev ularning sonini yuzdan ortiq deb ko‘rsatadi. Olim birgina O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivida “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlarining soni oltmishdan ortiq ekanligini aytib o‘tgan.

Metod. Ushbu maqolada tarixiy-filologik, qiyosiy-tipologik metodlar asosida “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlarining o‘rganilish tarixiga doir ilmiy yondashuvlar tahlil qilindi. Asosiy manba sifatida quyidagi olimlarning ishlari tanlab olindi: S.R.Ro‘zimboyev, T.Mirzayev, Sh.Turdimov, V.M.Jirmunskiy, H.Zarifov va M.Muradovning maqolalari va monografiyalari, shuningdek, nashr etilgan xalq dostonlari matnlari asosida tarixiy taraqqiyot bosqichlari belgilandi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining o‘rganilishi quyidagi bosqichlarda amalga oshgani aniqlandi:

1) og‘zaki davr – dostonlar xalq orasida qissaxonlar, baxshilar va xalfa an‘anasi orqali avloddan avlodga o‘tgan;

2) yozma davr (XIX–XX asr) – dastlabki yozma versiyalar paydo bo‘lib, dostonlar bosma holatda tarqatilgan;

3) akademik bosqich (XX asr o‘rtalari – Sho‘rolar davri) – Jirmunskiy, Zarifov kabi olimlar dostonlarni tizimli tahlil qila boshlagan;

4) qiyosiy yondashuvlar davri (XXI asr) – Sh.Turdimov va boshqa olimlar dostonlarning mifologik ildizlari, versiyalari va syujet tarmoqlarini qiyoslab o‘rganmoqda.

Muhokama. “Go‘ro‘g‘li” turkumidagi dostonlar o‘z ichiga ko‘plab tarixiy, madaniy va mifologik unsurlarni oladi. Ular xalqlarning qahramonlik, adolatparvarlik, vatanparvarlik idealini aks ettirgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, har bir xalq dostonni o‘zining tarixiy va madaniy kontekstiga moslashtirib ijod qilgan: Ozarboyjonliklar “Koro‘g‘lu” deb atagan bo‘lsa, turkmanlar “Go‘ro‘g‘li han” obrazini yaratgan. O‘zbekiston va Qoraqalpog‘istonda esa bu doston o‘nlab variantlarda yashab kelmoqda. O‘z navbatida, “Go‘ro‘g‘li” eposi “Dadam Qo‘rqut kitobi”dagi Qo‘rqut ota faoliyati bilan ham bog‘lanib ketadi.[3] T.Mirzayev “Hikoyati Go‘ro‘g‘li sulton” kitobiga yozgan so‘zboshisida “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlarida tasvirlangan hayot tarzi bu xashamatli epos “Kitobi dadam Qo‘rqut” va “Alpomish” dostonlaridan keyin XI–XII asrlarda O‘rta Osiyoda qadimiy badiiy zaminga (o‘g‘uz-turkman, o‘zbek-qipchoq kabi) tayanib yaratildi, keyingi bosqichda eposning ozarbayjon-o‘g‘uz asosda “tarixiylashib” borganini ham inkor etish mumkin emas, degan qarashni olg‘a suradi.[1]

Gap bevosita “Go‘ro‘g‘li” eposi haqida ketar ekan, masalani boshqa xalqlardagi versiya va variantlardan ayri holda hal qilish mumkin emas. Folklorshunoslar H.T.Zarifov, B.A.Karriyev, V.M.Jirmunskiy, M.Saidov, T.Mirzayev, M.Murodov va boshqalar “Go‘ro‘g‘li” (“Ko‘r o‘g‘li”) eposining sharqiy va g‘arbiy versiyalarini bir umumiy yadro asosida tarqalganligi haqida yozishgan. Ular doston yadrosi janubiy Ozarbayjonda XVI-XVII asrlarda kechgan tarixiy voqealar asosida vujudga keldi, degan fikrni yoqlashadi.[4]

Taniqli folklorshunos M.Saidovning “O‘zbek xalqi orasida bu eposni, avvalo, Xorazmdan axtarish kerak” deb yozishi ham bejiz emas. Turkman olimlari ham ushbu fikrni qilishmaydi. Turkman “Go‘ro‘g‘li” eposini tadqiq qilgan P.Kichigulovning yozishicha, “Go‘ro‘g‘li” eposining asosiy tarqalgan joylari Toshovuz-Xiva zonalaridir. Bu olimlarning fikrlari negizida haqiqat alomatlari mavjud. Negaki, Xorazm vohasi turkmanlar bilan o‘zbeklarning eng aralashib yashaydigan maskanlaridan biridir.[3] Mustaqillik yillarida dostonlarga yangicha – milliy meros sifatida yondashuv kuchaydi, izlanishlar ko‘lami kengaydi.

Xulosa. “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlari xalq og‘zaki ijodining eng boy, murakkab va ko‘p qirrali bo‘g‘inlaridan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu epik asarlar tarkibida tarixiy voqeliklar, etnomadaniy an‘analalar, mifologik tasavvurlar va xalqning ijtimoiy-ma‘naviy qarashlari sintezlangan holda namoyon bo‘ladi. Ularning o‘rganilishi nafaqat adabiy-tarixiy, balki madaniyatshunoslik, mifologiya, qiyosiy folklorshunoslik va lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan ham dolzarbdir. Ilmiy tahlillar shuni tasdiqlaydiki, “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlari turkiy xalqlarning umumiy tarixiy xotirasi, epik tafakkur paradigmasi va milliy o‘zlikni anglash jarayonining badiiy ifodasidir. Mazkur dostonlarni kompleks tadqiq etish ularning semantik qatlamlarini, obrazlar tizimini va ramziy ma‘nolarini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, kelgusida ushbu asarlarning raqamli kataloglarini yaratish, qo‘lyozma va audioyozuvlarini tizimli tarzda arxivlash, zamonaviy ilmiy sharh va izohlarini tayyorlash, ularni xalqaro ilmiy muomalaga kiritish bo‘yicha keng ko‘lamli ilmiy-loyiha ishlarini amalga oshirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev T. Hikoyati Go‘ro‘g‘li sulton. – Toshkent: 2013.
2. Mirzayeva Z.I., Jalilov K.Q. Adabiyot. 10-sinf uchun darslik . – Toshkent, 2022.
3. Ro‘zimboyev S. Go‘ro‘g‘li. Xorazm dostonlari. – Urganch, 2004.
4. Turdimov Sh. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2011.

CHALLENGES OF BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN MODERN PHILOLOGY

Halimova Nilufar Hakimovna

*A second year student of Bukhara State University,
Foreign languages faculty*

Annotation. This thesis explores the challenges of bilingualism and multilingualism in modern philology within the context of globalization, cultural integration, and technological development. It examines issues such as linguistic interference, code-switching, language shift, translation difficulties, identity formation, and the role of digital communication. The study also highlights the impact of bilingual education, multilingual literature, language policies, and artificial intelligence on language use and

preservation. By addressing both the opportunities and the difficulties that bilingual and multilingual practices bring, the thesis underscores the philologist's responsibility to balance global communication with the protection of linguistic and cultural diversity.

Keywords: *Bilingualism, multilingualism, modern philology, code-switching, linguistic interference, language shift, translation studies, multilingual literature, language policy, globalization, digital communication, artificial intelligence.*

The phenomenon of bilingualism and multilingualism has become increasingly relevant in the era of globalization, technological development, and cultural integration. Modern philology, which examines language in its social, cultural, and literary dimensions, faces both opportunities and challenges as a result of the spread of bilingual and multilingual practices. On one hand, bilingualism promotes intercultural dialogue, enhances cognitive flexibility, and broadens linguistic awareness. On the other hand, it generates problems such as linguistic interference, code-switching, translation difficulties, and language shift, which demand scholarly attention. This paper aims to analyze these challenges in the context of modern philological research, highlighting the tension between preserving linguistic identity and embracing global communication.

The study of bilingualism and multilingualism within philology reveals a complex set of linguistic, cultural, and social issues. One of the most significant problems is linguistic interference. When speakers switch between two or more languages, they often unconsciously transfer grammatical structures, pronunciation, or vocabulary from one language to another. This interference, while natural, complicates the study of language systems and may result in the formation of hybridized speech. From a philological perspective, interference not only challenges linguistic purity but also raises questions about language evolution in multicultural contexts.

A second challenge is code-switching, which refers to the alternation between languages within a single conversation or even a single sentence. While many scholars argue that code-switching demonstrates linguistic creativity and identity negotiation, others view it as a sign of instability in language competence. In modern philology, code-switching is not simply a communicative strategy but also a reflection of power relations, identity struggles, and cultural hybridity. It demands closer analysis, especially in multilingual societies where language choice is tied to issues of class, ethnicity, and social belonging.

Another urgent issue is language shift and endangerment. The global dominance of English as a *lingua franca* has created opportunities for international communication, but at the same time, it has accelerated the decline of minority languages. Many local languages are disappearing at an alarming rate, leading to a loss of cultural heritage. For philologists, this represents not only a linguistic problem but also a cultural tragedy, since every language embodies unique traditions, worldviews, and literary expression. The challenge lies in balancing the spread of global languages with the preservation of linguistic diversity.

In addition, translation studies face particular difficulties in bilingual and multilingual contexts. Translators often encounter lexical gaps, idiomatic expressions, and culture-specific terms that cannot be easily transferred from one language to another. This problem highlights the importance of philology in bridging cultural differences and creating strategies to preserve both meaning and cultural nuance. Modern translation theory emphasizes the need for creativity, intercultural competence, and sensitivity to linguistic subtleties.

The rise of multilingual education adds another dimension to the discussion. While bilingual education can improve learners' linguistic flexibility and cultural awareness, it also presents challenges for teachers and curriculum designers. Educators must ensure that students acquire global languages such as English without losing competence in their native languages. In this sense, philology provides theoretical and methodological tools for balancing educational goals with cultural preservation.

Furthermore, the digital era has introduced new challenges for bilingualism. Social media, online communication, and digital platforms have created spaces where multilingual practices flourish. However, they also accelerate the spread of simplified or hybridized language, often at the expense of grammatical and stylistic richness. Philologists must now analyze not only classical texts but also online discourse, where bilingual and multilingual practices reflect broader cultural transformations.

Another important challenge within the study of bilingualism and multilingualism is the issue of identity formation. For many speakers, the use of two or more languages is not merely a communicative tool but a crucial part of their personal and cultural identity. Modern philology shows that language choice can symbolize belonging, resistance, or adaptation to dominant cultural norms. For example, immigrant communities often face a dilemma: whether to preserve their mother tongue as a marker of cultural heritage or adopt the majority language to achieve social and economic mobility. This tension highlights the deep psychological and social dimensions of bilingualism that philologists must carefully address.

Equally significant is the problem of literary production in multilingual contexts. Authors who write in more than one language, or who integrate multiple languages within a single text, often challenge traditional philological frameworks. Multilingual literature raises questions about authorship, readership, and translation, since it forces readers to negotiate meaning across linguistic boundaries. For instance, contemporary writers who blend English with indigenous or minority languages offer rich material for philological analysis but also demand new methodologies to interpret hybrid texts.

Another area requiring attention is language policy and power relations. Governments and educational institutions often promote one language at the expense of others, shaping the linguistic landscape of entire societies. From a philological perspective, this raises ethical concerns: whose voices are amplified, and whose are silenced? Language policies directly affect how literature, history, and culture are transmitted to future generations. Thus, philologists play a vital role in documenting marginalized languages and advocating for inclusive linguistic practices.

Finally, the influence of technology and artificial intelligence introduces both opportunities and challenges for multilingualism. Machine translation tools like Google Translate have facilitated cross-linguistic communication but often fail to capture cultural nuance or literary subtlety. Philology, therefore, must adapt to analyze digital communication while preserving sensitivity to cultural and historical contexts. This interplay between human creativity and technological mediation demonstrates that bilingualism is not a static phenomenon but one that evolves alongside social and technological change.

In conclusion, bilingualism and multilingualism represent both opportunities and challenges for modern philology. They enrich human communication and promote intercultural understanding, but at the same time, they complicate linguistic analysis, threaten minority languages, and challenge traditional norms of translation and education. The philologist's task in the 21st century is to approach bilingualism not as a problem to be solved but as a multifaceted phenomenon that reflects the realities of a globalized world. By combining insights from linguistics, sociolinguistics, translation studies, and cultural theory, philology can provide a comprehensive framework for addressing the complexities of bilingual and multilingual societies.

References:

1. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press.
2. Wei, L. (2013). *The Bilingualism Reader*. Routledge.
3. Romaine, S. (1995). *Bilingualism*. Blackwell.
4. Fishman, J. A. (1991). *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters.
5. Edwards, J. (2012). *Multilingualism: Understanding Linguistic Diversity*. Continuum.
6. Baker, C. (2011). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Multilingual Matters.
7. Myers-Scotton, C. (2006). *Multiple Voices: An Introduction to Bilingualism*. Blackwell.
8. Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge University Press.
9. Pavlenko, A. (2014). *The Bilingual Mind and What It Tells Us About Language and Thought*. Cambridge University Press.
10. De Houwer, A. (2009). *Bilingual First Language Acquisition*. Multilingual Matters.
11. Baker, M., & Saldanha, G. (Eds.). (2009). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. Routledge.
12. Skutnabb-Kangas, T. (2000). *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Lawrence Erlbaum.
13. Spolsky, B. (2004). *Language Policy*. Cambridge University Press.
14. Hornberger, N. H. (2008). *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. Palgrave Macmillan.
15. Mackey, W. F. (2000). The Description of Bilingualism. In *The Bilingualism Reader* (pp. 26–54). Routledge.
16. Weinreich, U. (1968). *Languages in Contact: Findings and Problems*. Mouton.
17. García, O. (2009). *Bilingual Education in the 21st Century: A Global Perspective*. Wiley-Blackwell.
18. Heller, M. (2007). *Bilingualism: A Social Approach*. Palgrave Macmillan.
19. Ferguson, C. A. (1959). Diglossia. *Word*, 15(2), 325–340.
20. Haugen, E. (1953). *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*. University of Pennsylvania Press.

“TO‘TINOMA”NING G‘OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI

Hayitov Shavkat Ahmadovich

*BuxDU o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori,
filologiya fanları doktori*

Annotatsiya. Maqolada XIX asr Buxoro adabiy muhitining iste’dodli vakili Mullo Qurbon Xiromiyning “To‘tinoma” dostoni g‘oyaviy-badiiy tahlil qilingan. Shoir yashagan davrning muhim ma‘naviy-ma‘rifiy hamda axloqiy-ta‘limiy masalalari “To‘tinoma” tarkibiga kirgan hikoyalarda yoritilganligi asoslab berilgan.

Sharq xalqlari og‘zaki ijodining eng nodir namunalarini o‘z sahifalarida aks ettirgan “To‘tinoma” ko‘plab ijodkorlarning e‘tiborini o‘ziga tortgan.

Tayanch so‘zlar: “To‘tinoma”, Naxshabiy, Qodiriy, Haydariy, Latifiy, Xiromiy, XIX asr, qoliplovchi hikoya, qoliplanuvchi hikoyalar, hikoya, masal, qissa, Maymun (obraz, erkak kishining ismi), Xujasta (ism), To‘ti (obraz), 52 kecha, 52 hikoya.

Jahon adabiyotining Naxshabiy, Qodiriy, Haydariy, Latifiy kabi atoqli namoyandalari “To‘tinoma”syujeti asosida yangi doston yaratganlar. Mazkur an‘anani XIX asrda Buxoro adabiy muhitining iste’dodli namoyondasi Mullo Qurbon Xiromiy davom ettirib, mukammal, badiiy jihatdan yetuk asar yaratgan. Xiromiy o‘z dostonida mazmun va shakl mutanosibligiga jiddiy ahamiyat bergan. “To‘tinoma” mazmunini chuqurroq ifoda etish, o‘quvchilarning diqqat-e‘tiborini dostonidagi asosiy masalalarga qaratish uchun badiiy-tasviriy vositalardan keng foydalangan. Iste’dodli shoir “To‘tinoma”ni katta maqsad bilan yaratgan. Shuning uchun ham doston matni ustida uzoq ishlagan.

Ustoz Toji Qorayevning tadqiqotlaridan nazarga tashlanishicha, Mavlono Xiromiyning kitoblik, shahrisabzlik va samarqandlik muxlislari qo‘lida “To‘tinoma”ning ko‘pgina qo‘lyozma nusxalari saqlangan. O‘sha qo‘lyozma manbalardan biri Mullo Qurbon Xiromiyning kitoblik ixlosmandi Mullo Abulqosim G‘oziyev shaxsiy kutubxonasida mavjud bo‘lgan. 280 varaqdan iborat bo‘lgan mazkur qo‘lyozma Buxoro qog‘oziga nastaliq xatida Xiromiyning o‘g‘li Mullo Zokir tomonidan ko‘chirilgan. Shahrisabzlik xiromiyxon Fayzulla Maxsum, samarqandlik xiromiyxon Abdulhamid Po‘lodiyning shaxsiy kutubxonasida ham “To‘tinoma”ning qo‘lyozma nusxalari mavjud bo‘lgan.

Mavlono Xiromiyning o‘z ona tilisida original To‘tinoma yozish uchun qalam ushlagani dostonning dastlabki sahifalaridan yorqin nazarga tashlanadi:

Kim bu daftar yo‘lig‘a qildim azm,
To‘ti alfozini etay deb nazm,
Ki savod o‘lsa necha afsona,
Boqsa goh xeshu, goh begona.

Iste’dodli shoir haq. “To‘tinoma”da talqin qilingan hikoyalar, afsonalar mohiyatiga qaragan o‘quvchi ulardan katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan muhim xulosalar chiqaradi.

“To‘tinoma”ning qoliplovchi hikoyasi mag‘zida vafo va sadoqat g‘oyasi turadi. Mazkur masala yaxlit dostonning g‘oyasi bo‘lib, bosh qahramon – To‘ti tomonidan aytilgan barcha hikoya, masal va qissalar shu g‘oyani asoslashga yo‘naltirilgan.

Dostonida hikoya qilinishicha, Hind savdogari Muborak Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi xoqon kabi uzoq farzandsizlikdan keyin o‘g‘il ko‘radi. Unga Maymun deb nom qo‘yadilar. Maymun 18 yoshga yetgach, Xujasta ismli qizga uylanadi. Kelin va kuyov shirin turmush kechira boshlaydilar. Maymun bozordan bir juft to‘ti sotib oladi. To‘tilar unga agar dengiz safariga chiqsa, juda katta boylikka ega bo‘lib qaytishini aytadilar. Ushbu taklif Maymunni bezovta qilib qo‘yadi. U umr yo‘ldoshi Xujastaning qattiq qarshiligi, noroziligiga qaramay, foyda va boylik ilinjida safarga chiqadi. Hajr iztiroblari uzoq cho‘ziladi. Xujasta xojasini uzoq kutadi. Yolg‘izlik yosh kelinchakka o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Bir yosh yigitga ko‘zi tushib, unga oshiq bo‘ladi. Yigit ham Xujastani yoqtirib qoladi. Oqibat, Xujasta o‘sha o‘zi oshiq bo‘lgan yigitning uyiga borishga va‘da beradi. U o‘z qarorini urg‘ochi to‘tiga so‘zlaydi. Urg‘ochi to‘ti uning bu qarorini ma‘qullamaydi, uning bu xoxishiga qarshi chiqadi. Xujasta urg‘ochi to‘tini o‘ldiradi. U o‘z dardini erkak to‘tiga aytadi. Erkak to‘ti Xujastani yo‘ldan qaytarish iloji yo‘qligini anglab, uning maqsadiga erishishi uchun qo‘ldan kelgancha yordam berishni va‘da qiladi.

To‘ti hikoya aytadi. Xujasta uning hikoyasini berilib tinglaydi. To‘ti hikoyasini tugatib, Xujastaga oshig‘i yoniga borishga ruxsat beradi. Ammo tong otib, Xujasta oshig‘i Bekvachcha yoniga borolmay qoladi. U kechqurun yana to‘tining huzuriga keladi. To‘ti kishini ahd va vafoga da‘vat etuvchi hikoyani boshlaydi. Hikoya tugashi bilan tong otib, Xujastaning maqsadi yana amalga oshmay qoladi. Xuddi shunday holat 52

kecha davom etadi. Raviy to‘ti 52 kecha hikoya aytib, tunni tongga ulaydi. Xuddi shu usul bilan g‘oyat ustakorlik bilan Xujastaning nomusini himoya qiladi. Xojasiga (Maymun) bo‘lgan sadoqatini isbot qiladi. Maymun safardan qaytadi. Voqealar tafsilotini To‘tidan eshitadi. Xujastaga javob beradi. To‘tini ozod qiladi. O‘zi yolg‘izlikda hayot kechira boshlaydi.

To‘ti aytgan hikoyalarda dostonning asosiy g‘oyasi o‘z ifodasini topgan. To‘ti tilidan aytilgan beshinchi hikoya mag‘zida vafo va ishonch g‘oyasi turadi. Hikoyada er va xotin orasida o‘zaro ishonch bo‘lsa, oila mustahkam bo‘ladi, unga hech kim rahna sola olmaydi, degan g‘oya teran yoritilgan. Mavlono Xiromiy bir-birini hurmat qiluvchi, bir-biriga ishonuvchi bilan bir-biriga ishonmovchi, vafosiz oilani chog‘ishtirish orqali hikoya asosida turgan g‘oyani keng va asosli ochadi.

Hikoyada zikr qilinishicha, bir Lashkari bo‘lib, uning xotini husnda benazir bo‘lgan. O‘z jufti halolining go‘zalligini boshqalardan qizg‘angan Lashkari xotinini yer-u ko‘kka ishonmagan. Xotinimning husn-u jamolini ko‘rib qolmasin deb, hech kim bilan do‘st bo‘lmagan. Hovlisiga hech kimni kiritmagan, o‘zi ham uyidan hech qayerga chiqmagan. Ayolini o‘zidan uzoqlashtirmagan, uyidan chiqarmagan, biror yerda ishlamagan. Uydagi ayolining husni jamoli muhofazasidan boshqa narsani unutmagan. Qizg‘anchiq va o‘ta rashkchi Lashkari uydan chiqib biror ishning boshini tutmaganligidan kambag‘allashib, iqtisodiy jihatdan nihoyat nochor holga tushib qoladi. Bir kuni xotini unga “Jo‘gi va uning zavjasi” haqidagi qissani so‘zlab beradi. qissa ishonchsizlikning mohiyatini sharhlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, u Lashkariga qattiq ta‘sir qiladi. Lashkari o‘z mamlakatining shahzodasi bilan safarga chiqadi. Safar uzoq muddatga cho‘zilgan. Shahzoda Lashkari xotinini nopoklikda ayblaydi va o‘z tuhmatiga Lashkarini ishontirish uchun butun imkoniyatlarini ishga soladi. Ammo uning butun sa‘y-harakatlari behuda ketadi. Shahzodaning g‘arazli niyati amalga oshmaydi. Lashkari xotinining eriga bo‘lgan sadoqati har qanday razillikdan ustun keladi. Hikoya qora niyati amalga oshmagan shahzodaning sharmanda-yu sharmisor bo‘lishi bilan intiho topadi.

Hikoyada husni jamolda tengsiz Lashkari xotinining botinan go‘zalligi, chin muhabbat sohibasi ekanligi, turmush o‘rtog‘iga sadoqati ta‘sirchan lavhalarda badiiy asoslangan. Ayolning pok qalbi, ishonchi, samimiyati, halollikka e‘tiqodi, dono va zukkoligi sababli shubha va gumon tumani qurshovida qolib, bema‘ni, fosid xayollar qobig‘ida qolgan Lashkari asl insoniy qiyofasiga qaytgan. O‘ziga va oilasiga tosh otgan chirkin niyatli, g‘arazgo‘y kimsalar ustidan g‘alaba qozongan. Lashkari xotini timsolida oqila va vafodor, sodiq va zakovatli ayolning ulug‘lanishi barcha davrlar uchun g‘oyat dolzarb va ibratli hayotiy hodisadir.

Mazkur hikoya tarkibiga kirgan “Jo‘gi va uning zavjasi” hikoyasi orqali er va xotin orasida bir-biriga ishonch bo‘lmasa, bunday oilada poklik va halollik, vafo va sadoqat yo‘qoladi, degan g‘oya ilgari suriladi. Xotiniga ishonchsizlik bilan qaragan Jo‘gining jirkanch, achchiq qismati avlodlarga ibrat qilib ko‘rsatiladi. Ushbu hikoya Lashkari va uning xotini haqidagi hikoyani mufassal sharhlashga xizmat qiladi. Bosh hikoyada sevgi, vafo, sadoqat, ishonch, poklik ulug‘lansa, yordamchi hikoyada yuqorida ayrimlari sanalgan go‘zal, insoniy fazilatlaridan qalbi mosivo bo‘lgan badbaxt, bir umr shubha va gumon tumani ichida yashashga moyil kimsalarning ayanchli qismati fosh etiladi. To‘ti mazkur hikoyani Xujastani yomon yo‘ldan saqlab qolish uchun rivoyat qilgan. Erning o‘z nikohida bo‘lgan ayolni foyda va boylik ilinjida uzoq muddatga tark etishi hech bir davrda oqlanmagan. Ammo eri safarda bo‘lgan ayolni har qanday vaziyatda ham o‘z jufti haloliga xiyonat qilishi har qanday xatodan ham kattaroq xato, har qanday ko‘ngilsizlikdan ham og‘irroq kechirib bo‘lmas jinoyatdir. To‘ti 52 kecha hikoyat so‘zlab Xujastani ana shunday mudhish baxtsizlikdan, Maymunni esa or-nomus uyini kuydiruvchi dahshatli ofatdan asrab qolgan.

XI asrning buyuk donishmandi va zakovatli davlat arbobi Unsur ul-Maoliy Kaykovus o‘zining hayotiy tajribalari bilan o‘g‘li Gilonshohni tarbiyalashni istagan va shu maqsadda bevosita axloqiy tarbiyaga bag‘ishlab “Qobusnoma” asarini yozgan. Pandnomalarning tadrijiy rivojida 1083-yilda yaratilgan “Qobusnoma” nomi bilan mashhur “Nasihatnomayi Kaykovus”ning o‘ziga xos o‘rni bor. Asar muallifning o‘g‘li Gilonshohga atab yozilgan bo‘lsa-da, uning shuhrati qisqa vaqt ichida o‘z mamlakati doirasidan tashqari chiqib, dunyoning juda ko‘p yerlarida adabiyot muxlislari diqqatini o‘ziga tortadi.

“Qobusnoma” Malik ush-shuaro Bahor, Y.E. Bertels kabi yirik olimlarning fundamental tadqiqotlari uchun asos bo‘ldi(3;6). “Agar kishi oliy mansab, baland martabali bo‘lsa-yu, hunari bo‘lmasa, xaloyiqning izzat va hurmatidan mahrum bo‘ladi...ulug‘lik nasl-nasab bilan emas, aql va bilim bilandir. Ota-onaning qo‘ygan otiga mag‘rur bo‘lma, chunki bu ot faqat tashqi ko‘rinishdan boshqa narsa emas, ammo hunar bilan bir nomga ega bo‘lgil”(5,14). “To‘tinoma”dagi yettinchi kecha hikoyasi mohiyatida xuddi shunday g‘oya turadi. Hikoya qahramonlarining biri tikuvchi, biri zargar, biri duradgor, bir zohid. Shu to‘rt kishi safarga chiqadilar. Uzoq yo‘l yurib bir biyobonga yetib keladilar. U yerda devlar ko‘p ekan. Qanchalik vahimali bo‘lmasin, shu yerda tunashga qaror qiladilar. Tunni uxlamay o‘tkazishga qaror qilgan hamrohlar birin-ketin navbatchilik qilib, boshqalari yotishni ma‘qul ko‘rishadi. Dastlabki kecha najjor navbatchilik qiladi. Hamma uyquga ketgach, najjor uzun tunni mijja qoqmasdan bedor o‘tkazish g‘oyatda zerikarli ekanligini

his qiladi. Bunday vaziyatda sevimli hunarigina uni uyqusizlik va zerikmoq ta'siridan xalos qila olar edi. Teshasini qo'liga olib, tong otgunga qadar yog'ochdan shunday bir qiz yo'nadiki, duradgor ustaning bu hunari istagan kishini hayratda qoldirar edi.

Navbatchilik navbati tikuvchiga keladi. Yog'ochdan chiroyli qiz yasagan najjorning hunariga qoyil qolgan tikuvchi ham o'z hunarini namoyish qilishga qaror qiladi. U yog'ochdan tayyorlangan go'zalga ipak kiyimlar tikib kiygizish bilan o'z hunarini ko'rsatadi. Uchinchi kecha navbatchilikda turgan zargar qutichasini ochib, ayollar taqadigan tilla taqinchoqlardan eng qimmatbaho va ko'rkilarini unga taqadi. Yog'och qiz istagan kishi ko'rsa, hayratdan qotadigan suluvga aylanadi. Tong otishiga yaqin uyg'onib, tahorat olib, namoz o'qishga hozirlangan zohidning ko'zi "chiroyli qiz"ga tushib qoladi. Uning jamoliga mahliyo bo'lib yaqiniga boradi va "qiz"ni quchoqlaydi. Jonsiz, yog'och "qiz" ag'darilib tushib, zohidning manglayiga borib uriladi. Zohid bu jonsiz haykalga jon ato qilishini Allohdan yolvorib so'raydi. Parvardigor zohidning iltijolarini qabul qiladi, yog'ochga jon ato qiladi. Shu fursatda najjor, tikuvchi va zargar uyqudan uyg'onishadi. Hamrohlar o'rtasida janjal boshlanadi. Ularning har biri qiz o'ziniki bo'lishini aytib, sheriklari bilan tortishadi. Najjor uni yog'ochdan yo'nganini, tikuvchi "qiz"ni kiyintirib qo'rganini, zargar taqinchoqlari bilan unga zeb berganini, zohid Allohdan so'rab jonsiz suratga jon ato ettirganini pesh qiladi. Muammoni hal qilishdan ojiz qolgan hamrohlar Shahnaga arz qiladilar. Qizga ko'zi tushgan Shahnaga ham unga oshiq bo'ladi. Qizni sizlar o'g'irlagansizlar, bu ukamning xotini edi, deb to'rt hamrohga tuhmat qiladi. To'rt oshiq beshta bo'lib shohga arz qiladilar. Shoh ham asli yog'och bo'lgan chiroyli qizga oshiq bo'lib qoladi. U besh oshiqqa bu mening oshpazimning xotini edi, sizlar uni o'g'irlagansizlar, gunohingiz uchun hammangizni jazoga buyuraman, deb po'pisa qiladi. Yasama qizga kimning ko'zi tushsa, unga oshiqi beqaror bo'laveradi. Uni o'ziniki qilish, jamoli vaslidan bahra olish, nafsini qondirish ilinjida tinchini yo'qotadi. To'rt oshiq beshtaga, besh oshiq oltitaga yetib, muammoning yechimini topish amri mahol bo'lib qoladi. Ahli donish masalani qur'a tashlash yo'li bilan yechishni maslahat beradilar. Ammo bu tadbir ham natija bermaydi. Tong bilan shahar darvozasidan kim birinchi bo'lib kirsas, qiz o'shaning xasmi bo'lishini maslahat beradilar. Ammo bu maslahat oshiq'larga ma'qul kelmaydi. Chunki qiz mojarosi bilan yig'ilganlarning barchasi suluvlarning suluvi vasliga umidvor, uning ishqida oshiqi beqaror edilar. Uni o'zlaridan boshqa birovniki bo'lishini mutlaqo istamas edilar. Voqealar kechgan shaharda bir donishmand chol yashagan. Oshiqlar muammoning yechimini topish uchun shu cholning huzuriga boradilar. Donishmand ularga Hukm daraxti xabarini beradi. Hukm daraxtiga shoh-u gado barobarligi, uning har qanday mushkul muammoni yechishga qodirligini aytadi. Donishmand cholning maslahatiga ko'ra, butun xalq Hukm daraxti tomonga yo'l oladilar. Manzilga yetib borib, o'z maqsadlarini unga ma'lum qiladilar. Adolat va to'g'ri javob izlab kelganlar o'z muddaolarini aytib bo'lishlari bilan daraxt yorilib, yasama qiz uning ichiga kirib ketadi. Daraxtdan "Va, albatta, sizlar yolg'iz Ungagina qaytarilur sizlar", ya'ni "Kulli shay'in va ilayhi turjauun", – degan ovoz chiqadi. Mavlono Xiromiy hikoya mag'zida turgan muammoni har tomonlama mukammal yechgan va hikoyaga "Yasin" surasining 83-oyati karimasi bilan nuqta qo'ygan.

Hikoyada hunar ahli ulug'langan. Hunarning qudrati, hunar ahlining mehnatkashligi, san'ati, mo'jizakorligi mahorat bilan yoritilgan. Hikoyada qalamga olingan duradgor ham, tikuvchi ham, zargar ham qo'li gul insonlar, o'z kasbining mohir bilimdonlari. Mehnat ularning hayotida tabiiy ehtiyojga aylangan. Bu uch kasb sohibining hayoti mehnatsiz yashay olmaslik saodati bilan yo'g'rilgan. O'z kasblariga qattiq berilganliklaridan tun o'tib, tong otganini sezmay qoladilar. Oddiy yog'ochdan qimmatbaho san'at asarini bunyod qiladilar. Ularning to'rtinchilari – zohid tabiatida esa riyokorlik, nafsparastlik mayli balandlik qiladi. Tayyorga ayyor qabilida ish tutib, uch hunarmand mehnati natijasida dunyoda kelgan bebaho san'at asaridan o'z nafsini istaklarini qondirish yo'lida foydalanmoqchi bo'ladi. Ammo o'sha zahotiyoyoq yoqimsiz xatti-harakati uchun jazo oladi. Yog'och qiz ag'anab ketib uning manglayiga borib uriladi. Tasodifiy zarbadan to'g'ri saboq chiqarmagan, nafsparast, riyokor zohid hech bir uyalmasdan yog'och qizga jon ato qilishini so'rab, Allohga iltijo qiladi. Parvardigorning dargohi keng. Arg'amchisi behad uzun. Sinovlari chek-chegara bilmaydi. Buyuk Yaratguvchi nodon, johil bandasining istagini ro'yobga chiqaradi. Jonsiz suratga jon ato qiladi. Qodir Parvardigor bu mo'jizasi bilan riyokor zohiddan podshohgacha bo'lgan bandalarini imtihondan o'tkazadi. Faqat Alloh ilmi cheksiz, ugina hamma narsani biladi. Inson esa qanchalik donishmand bo'lmasin, uning ilmi cheklangan, u Haq taolo iroda etgan narsalarnigina bilishini namoyon qiladi. Shuning uchun ham mohir dostonnavis Mavlono Xiromiy ilohiy kalom bilan hikoyaga nuqta qo'ygan.

Tahlil qilinayotgan hikoyatda Mavlono Xiromiy go'zal, shoirona tasvir yaratgan. Tongni shaxslantirib unga inson xususiyatini singdirgan:

Subh bosh chekdi tong navosi bila,
Zohid uyg'ondi qush navosi bila (12,86a).

Tong obrazidan Hazrat Alisher Navoiy nasriy va nazmiy asarlarida ham keng istifoda etiladi. Xususan, buyuk Navoiyning quyidagi ixcham jumlasini Mavlono Xiromiyning yuqorida keltirilgan satrlari bilan nihoyatda uyg'un: "Anga tegrukim, tong qushi nola tuzdi, sahar muazzini nag'ma ko'rguzdi" (7,49).

Bu hikoyalarni aytishdan To'tining maqsadi bitta: o'z bekasini aldarmon qilib, uni xojasi kelguncha yomon yo'ldan qaytarishdir.

Turkiy xalqlar adabiyotining quyoshi Alisher Navoiy axloqiy-ta'limiy qarashlarining tayanch manbalaridan biri tasavvuf aqidalari talqiniga bag'ishlangan "Ihyo ulumiddin" (1099) va "Kimyoyi saodat" asarlariki, ularda axloqiy masalalar alohida fan sifatida tadqiq etiladi.

Inson dunyoda eng mukarram zot, u aqli, tili, qalbi bilan Allohning boshqa yaratilmishlaridan tubdan farq qiladi, – kabi o'lmas g'oyani asarlarida qayta-qayta talqin qilgan. Alisher Navoiy "Mutrib va mug'anniylar" zikriga bag'ishlangan faslda hofizning idrokiga kitobxon diqqatini qaratadi. Xonandaning qalbi sezgir, fahmlash qobiliyati baland, ijrosi yoqimli bo'lsa, u tosh yurakli odamning tabiatida ham o'zgarish yasay oladi: "Muloyim mutribki, ta'b va fahm onga yor bo'lg'ay, odamiy ko'ngli toshdan bo'lsa anga zor bo'lg'ay» (7,30)... Ko'rinadiki, ulug' adibning ixcham jumlarida muloyimlik va tosh ko'ngillilik nazarga yorqin tashlanib turadigan zid tushunchalardir. Lutf va nazokatli mutribni rahm-shafqatsiz kimsaga yuzlashtirishdan maqsad ezgulikni vasf qilishdir. Sohibdil hofiz ezgu ishi va husn-u xulqi bilan toshbag'ir, zolim kishi qalbini ham yumshata oladi. Alisher Navoiy aytmoqchiki, agar insonning yuragida ezgulik urug'lari batamom qurib bitmagan bo'lsa, unga najot yo'li ochiladi. «Ko'ngli tosh» iborasi oldidan uslubiy bahosi ijobiy bo'lgan "odamiy" so'zining keltirilishi, ot-kesim vazifasidagi saj'lanuvchi "yor" va "zor" kalimalarining chambarchas bog'liqligi va bu lisoniy vositalar orqali "tosh ko'ngil odamiy"ning go'zal axloqli, xushovoz hofizga o'zida muhtojlik ("zor") sezishining badiiy ifodalanishi adibning axloqiy-ma'naviy masalaga g'azzoliyona munosabatini bildirib turadi. Xuddi shunday munosabat "To'tinoma" tarkibiga kirgan hikoyatlarda ham kuzatiladi.

To'ti tilidan aytilgan 12-kecha hikoyasida zikr qilinishicha, musiqani yaxshi anglaydigan, undan bahra ola biladigan kishidan oqil, tadbirkor, dono va xalqparvar hokim chiqadi. Shunday qobiliyatga ega bo'lmagan ya'ni musiqadan lazzatlana olmaydigan odamga mansabni ishonmaslik zarur.

Musiqani, kuy va ohangni, fahmlay olmaydigan, so'z va sozdan ta'sirlana bilmaydigan odamga mamlakat taqdirini ishonib topshirib bo'lmaydi.

O'n ikkinchi kecha hikoyasida rivoyat qilinishicha, mamlakatni adolat bilan boshqarib turgan oqil va odil podshoh vafot qiladi. Valiahd shahzoda esa hali juda yosh edi. Beshikdagi go'dakdan qanaqa hukmdor chiqadi? Bu esa noma'lum? Yurtning ulug'lari yig'ilib, mashvarat qiladilar. Bolaning beshigi yonida turib, ashula aytish, musiqa chalishni buyuradilar. Agar chalingan kuy va ijro qilingan ashulalar bolaga ta'sir qilsa, undan yaxshi amaldor chiqishiga ishonish mumkin. Ana shu sinovdan keyin boladan tuzuk hukmdor chiqadi, degan qat'iy qarorga keladilar. Undan keyin musiqa sadolaridan mutaassir bo'ladigan bola unga vazir etib ta'yinlanadi.

Inson tabiatini avvaldan aniqlashda va go'daklikdan unda hamida axloqni shakllantirishda san'atning beqiyos ahamiyatini, o'rmini ko'rsatish hikoyat mag'zida turadi.

Oila va nikoh masalasi hamisha jamiyatning diqqat markazida bo'lib kelgan. Bu Islomning bosh kitobi Qur'oni karimda, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning hadislarida, ajdodlarimizning tabarruk merosida o'z aksini topgan. Ana shunday nodir manbalardan biri 30 dan ortiq risolalar yozib, naqshbandiya ta'limoti rivojiga salmoqli hissa qo'shgan Sayyid Ahmad ibn Mavlono Jaloluddin Xojagiy-Kosoniyning (866/1461 – 949/1542) "Asror un – nikoh" ("Nikoh sirlari") risolasidir. Tarixiy manbalarda "Shohbozi balandparvoz" ("Balandparvoz lochin") "piri shasti" ("oltmish muridni tarbiyalab, kamolot cho'qqisiga yetkazgan pir") kabi unvonlar bilan ulug'langan Maxdumi A'zam Xojagiy-Kosoni, Zahiriddin Muhammad Bobur, Jonibek Sulton, Abdulazizxon, Ubaydullaxon singari davlat arboblari tomonidan piri murshid sifatida e'tirof etilgan.

Mavlono Jaloluddin Xojagiy-Kosoni o'z risolasining asosiy qismini Odam ato va Momo havoning yaratilishi haqidagi rivoyatdan boshlar ekan, yozadi: "Birgina odam bilan dunyo ma'mur (obod) bo'la olmasligi bois Alloh taolo Momo havoni ham yaratdi". Shundan keyin er-xotin munosabatlari xususidagi fikrlarni birma-bir bayon etib, o'z mulohazalarini Qur'oni karim "Baqara" surasining 195,223; "Niso" surasining 3-oyatlari bilan asoslaydi. Oila va nikoh sirlarini birma-bir ochib, Rasuli Akram (s.a.v) hadislaridan namunalar keltiradi: "Nikoh ila turmush qurib, ko'payinglar, zero men qiyomat kuni boshqa ummatlar oldida sizlarning ko'pligingiz bilan faxrlanaman", "Dunyo oxirat ziroatgohidir", "Mo'mina qalbiga surur baxsh etish ikki dunyo ibodatidan yaxshiroqdir". Xiromiy "To'tinoma"sining 14-hikoyasi didaktik mazmunda bo'lib, oila va nikoh masalasi ustida bahs qiladi, asarning bosh qahramoni Xujastaga nasihat shu hikoyat mag'zidan sizib chiqadi.

Banoras shohi o'zining fahmi-farosatsiz o'g'liga oqila va xushsurat qizni olib beradi. Oqila kelinchak turmush o'rtog'ining nodonligidan ko'p ozor chekadi. Shahzodaning mahobatli ko'shki unga zindon bo'lib ko'rinadi. Oqibat, bir musiqachi yigit bilan saroyini tark etadi. Yo'lda qiz shohning kelini ekanligidan xabar topgan musiqachi hamrohini daryoning qirg'og'iga tashlab ketadi. Shu payt daryo labida bir shog'ol paydo bo'ladi. U og'zidagi suyagini qo'yib, suvdagi baliqqa tashlanadi. Baliq suvga sho'ng'iydi, suyakni esa qush olib ketadi. Shog'ol baliq yeyish havasi bilan og'zida tishlab turgan suyakdan ajraladi. Qiz shog'ol voqeasidan to'g'ri saboq chiqaradi. Uyiga qaytadi. Eri bilan hayot kechira boshlaydi.

Hikoya ikki qismdan iborat. Uning birinchi qismida majburiy nikoh va uning oqibati xususida mulohaza yuritilgan. Mavloni Xiromiy o'z zamonasidagi oilaviy masalalar va ularning adolatsiz qirralariga o'z munosabatini bildirgan.

"To'tinoma" 14-hikoyasining mohiyatini anglashda Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" romanining ekspozitsiyada berilgan Otabek, Rahmat boyvachcha va Homid xotinboz suhbatini sharh vazifasini o'taydi. Rahmat boyvachcha uchun uylanish juda og'ir va nozik masala. "Xotin er ta'biga" muvofiq kelishi kerak. Homid xotinboz fikricha, "Xotinlarga er" degan nomning o'zi yetarli. Otabek Rahmat boyvachchaning nuqtai nazarini quvvatlab: "... shuni ham aytish kerakki, oladigan xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xotininga muvoqatlab bo'lsin", deydi(8,9).

Shog'ol va unga bog'liq voqea hikoyaning ikkinchi qismini tashkil qiladi. Shog'ol voqeasidan saboq chiqargan kelinchak o'z oilasiga qaytadi. U taqdir hukmiga bo'ysunadi. Noshud va nodon bo'lsa-da, boriga qanoat qilib shohning fahm-farosatsiz o'g'liga ko'nikib yashay boshlaydi. Shoh o'g'lining salbiy obrazi, mantiqsiz ma'naviy dunyosi To'ti tilidan ta'sirchan hikoya qilingan. Mullo Qurbon Xiromiy talqinicha, u asal va qovunning farqini bilmaydi. Hikoyada bir-biriga muvoqatlab bo'lmagan er bilan xotin orasida kelishmovchilik tabiiy yoritilgan.

To'ti bu hikoyalarni Xujastaga ta'sir o'tkazish maqsadida so'zlaydi. To'ti Xujastaga: "O'ylab ish qil, yuz mulohaza bilan qadam bos. Sening oshig'ing ham yana musiqachi yigitday bo'lib chiqmasin, bordi-yu, shunday bo'ladigan bo'lsa, sen ham shohning noshud o'g'liga tekkan qiz kabi qanoat yo'lini tut", demoqchi bo'ladi.

"Karam va muruvvat ota va onadurlar, vafo va hayo ikki hamzot farzand. Har necha ul ikavga nur bila safodur, bu ikavga ittisol bila payvand. Har ko'ngulnikim, vafo maskan qilur, hayo ham qilur va har maskandakim, ul topulur, bu ham topulur"(7,82), – deb yozadilar Hazrat Alisher Navoiy.

Abdulla Avloniyni "Gulistoni bit turkiy asaridan o'qiymiz: "Hayo deb ishda, so'zda adabni rioya qilmakni aytilur. Hayo dilni ravshan qiladur gon bir nurdurki, inson har vaqt shul ma'naviy nurning ziyosiga muhtojdur"(1,31). "To'tinomada"gi 15-kecha hikoyasida savdogarning xotini yuksak hayo, poklik va to'g'rilik ramzi sifatida talqin qilinadi. O'z jufti haloliga sadoqatli ayolning noyob insoniy fazilatlarini ulug'lanadi. Firibgarlik, riyokorlikning umri qisqaligi, haqiqatning barhayotligi ochib beriladi. Mazkur hikoya badiiy olamidagi asosiy g'oya savdogar xotini obrazi zimmasiga yuklangan.

"To'tinoma"dagi 15-hikoya mag'ziga Xiromiy birlik, hamjihatlik g'oyasini singdirgan. Fil daraxtga suyanib, sa'vaning tuxumlarini yer bilan yakson qiladi. Bu bola ko'rish umidi bilan yashayotgan sa'va uchun yomon ko'rgulik edi. Sa'va do'sti zambur va g'o'k (qushning turlaridan biri) yoniga borib ularni bo'lgan voqeadan xabardor qiladi. Do'stlar filni tavbasiga tayantiradilar. Zambur nag'ma chalib filni xushidan ajratadi. G'o'k garang bo'lib qolgan filni ko'zlarini cho'qiydi. Allohning eng kichik yaratilmishlari hamjihatlik, birlik tufayli ulkan filni mag'lub qiladilar.

Dostonning boshqa qoliplanuvchi hikoyalarida ham g'oyatda muhim, hayotiy g'oyalar ilgari surilgan. Barcha hikoyatlarni To'ti so'zlaydi. Xujasta eshitadi. Vafo va sadoqatni ulug'lash barcha hikoyalarning mag'zidan bosh qon tomiriday o'tadi. Maroqli hikoyalar bilan Xujastani mahliyo qilib, vaqtini o'tkazgan To'ti xojasining (Maymun) o'ziga bo'lgan ishonchini to'la oqlaydi.

Doston markazida asosan uch obraz turadi:

O'z eriga sadoqatsizlik qilish arafasida turgan Xujasta.

Xojasiga yuksak sadoqat ko'rsatgan To'ti.

Pul topish yo'lida oila va nikohning muqaddasligini unutib qo'ygan Maymun.

Mazkur uch obraz insonga va kishilik jamiyatiga munosabati, dunyoni anglashi, fahm-farosati, xatti-harakatlari bilan bir-biridan tubdan farq qiladi.

Maymun asarning boshida sodiq, o'z ishining bilimdoni, donishmand shaxs sifatida nazarga tashlanadi. Ammo u keyinchalik shaxsiyatidagi bu ijobiy qirralarni pul va boylik yo'lida qurbon qiladi. Bag'ritosh, hissiyotsiz, odamgarchilikdan yiroq obraz sifatida namoyon bo'ladi. "To'tinoma"ning umumiy ruhiga, voqea hodisalarning rivojiga jiddiy ta'sir o'tkazsa-da, Maymun obrazi dostonning qoliplovchi va yakunlovchi hikoyasida ishtirok etadi, xolos. Maymunning Xujastani tashlab ketishi, To'tining Xujastani yomon yo'ldan asrab qolishga harakat qilishi dostonning asosiy syujet oqimini tashkil etadi. To'ti tilidan

keltirilgan hikoyalarda Xujasta vafo va sadoqatga da'vat qilinsa-da, har bir hikoyat botinida Maymunning vafosizligi va sadoqatsizligini fosh qilish, tanqid qilish ruhi mavjud. Masalaga ana shu nuqtai nazardan qaraganda dostonning barcha lavhalarida Maymun obrazi bilvosita ishtirok etadi. Ishonchsiz, vafosiz, bag'ritosh Maymun xayoli To'tini ham, Xujastani ham hech qachon tark etmaydi.

Dostonning uch markaziy qahramonidan biri – Xujasta dastlab qoliplovchi hikoyada vafodor, sadoqatli ma'shuqa sifatida namoyon bo'ladi. Mumtoz she'riyatimizda muhabbat talqiniga bag'ishlangan satrlarda Sharqda mashhur "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Vomiq va Uzro", "Tohir va Zuhro" kabi qissalar, dostonlarga hamda ularning qahramonlariga ishora qilish (talmih san'ati) juda ko'p kuzatiladi. Xuddi shunday tasvir vositasidan Mavlono Xiromiy Xujastaning Maymun bilan o'tkazgan farahli kunlari talqinida mahorat bilan foydalangan:

Bir-biriga ajab edi loyiq,
Biri Uzro kabi, biri Vomiq.
Biri Vomiqu biri Uzrodiy
Biri Yusufu biri Zulayhodiy.
Necha muddat Xujastayu Maymun,
Aysh-ishrat bilan bo'lib maqrun.

Maymunning boylik orttirish ilinjida Xujastani yolg'iz qoldirib safarga ketishi, ayriliqning uzoq muddatga cho'zilishi, sevgan yori qaytib kelishi muddatining noma'lumligi Xujastani qattiq iztirobga qoldiradi. U maymun bilan o'tkazgan shirin xotiralari og'ushida yashab turmush o'rtog'ini kutadi.

Ammo hijronning oxiri ko'rinmaydi. Shundan keyin shahzoda haramini tark etib, Bekvachcha bilan ketishga qaror qiladi. Shunday vaziyatda ham To'ti va uning hikoyalari yordamida hissiyotlarini yengishga, tanholikka bardosh berishga harakat qiladi. Asta-sekin qalbida paydo bo'lgan hissiyotdan g'olib keladi. Vafosizlikni yengib ulkan sabru bardosh bilan sadoqat yo'lida mahkam turadi. To'tining huzuriga har kecha hikoya tinglash uchun emas, balki shu hikoyalar ta'sirida o'zini ovutish, vaqt o'tkazish maqsadida borayotganini anglab yetadi. U hissiyotni aql kuchi bilan mardonavor yengadi. Mustahkam irodali, samimiy, sabr-toqatli ayol ekanligini namoyon qiladi. Ijodkorning voqea-hodisalarga munosabatini ifodalovchi lirik xotimadan ma'lum bo'ladiki, Mavlono Xiromiy ham mustahkam irodali, sadoqatli, bardoshli, fahm-farosatli, hayoli qahramoni Xujasta tomonida turadi:

Chun Xiromiy dedi boray kecha,
Qilg'ali do'st xirvatig'a julus.
Subh bo'ldi borurg'a moni' anga,
Dushman ermish bu elga subhi xurus.

To'ti – Maymun bilan Xujasta orasida vosita vazifasini bajaruvchi obraz. U xojasiga sadoqat bilan xizmat qiladi. Maymun ham unga qattiq ishonadi. To'ti obraziga xos xushyorlik, donishmandlik va makkorlik Xujasta bilan bo'lgan munosabatlarida, xususan, uning bor mahoratini ishga solib Xujastani o'z maqsadidan qaytarishida yorqin namoyon bo'ladi. To'ti doston syujetini boshdan oxirigacha boshqaradi. Dostonning nomi uning asosida turgan obrazning mohiyatiga g'oyatda uyg'un. Saxovat, vafo, sadoqat kabi insoniyatning sof oynasi, yaxshi xulqlar nuri bilan yo'g'rilgan hikoyalar To'ti tilidan raqam qilinadi. Davlat uchun xalq, xalq uchun hunar, hunar uchun ilm, ilm uchun g'ayrat lozimligi kabi barcha davrlar uchun dolzarb masalalar mahorat bilan talqin qilinadi. Odamiylik yaxshi xulqdan iborat ekanligi uqtiriladi. Inson boshiga keladigan zahmat va mashaqqatlarning barchasi Haq subhonahu va taoloning izni irodasi bilan yuz berishi, boshga tushgan qazoga sabrsizlik qilgan Haqning ajr va savobidan bebahra qolishi, Parvardigor sabrlilarni suyishi aksariyat hikoyalarni ichdan nurlantirib turadi.

Xiromiy dostonining bosh qahramoni To'ti yodlagan so'zini takrorlab turuvchi to'tiqush emas. U mustaqil fikrga, katta hayot tajribasiga ega bo'lgan, hushyor va ogoh, donishmand insonning ramziy timsoli. Qoliplovchi hikoyada Muborak, Bekvachcha, dallol, savdogarlar, urg'ochi To'ti dostonidagi yordamchi obrazlardir. Qoliplanuvchi hikoyalardagi o'nlab obrazlar ham bosh obrazlarning tabiatini bir necha tomondan to'ldirishga xizmat qiladi. Masalan, "To'tinoma"dagi uchinchi hikoyada o'z mamlakati shohiga sadoqatli sarboz obrazi mahorat bilan yaratilgan. Beshinchi hikoyada ayolning pokligi va sadoqati ulug'langan bo'lsa, yettinchi hikoyada hunar ahli obrazi san'atkorona yaratilib, hunarmandlik talqin qilingan. 52 hikoyada qalamga olingan har bir obraz o'z individual xususiyatlari bilan biri biridan farq qiladi.

"To'tinoma"dagi ayrim hikoyalar masal janriga yaqin bo'lib, ularda shog'ol, tulki, bo'ri, kiyik, ilon, it, qurbaqa, boyqush, lochin, chumchuq, kabutar, fil, zambur, sa'va, g'o'k, ohu kabi hayvonlar ishtirok etadi. Shoir o'zining g'oyalari, maqsadini turli majoziy obrazlar vositasida ifoda etadi. Mavlono Xiromiyning majoziy obrazlarga munosabatida Sharq hikoyachiligining nodir namunasi "Kalila va Dimna" ning ta'siri o'zidan xabar berib turadi.

"To'tinoma" xalq og'zaki ijodinining ijobiy va samarali ta'siridan ham xoli emas.

Shayx Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy ("Silsilat uz-zahab"), Alisher Navoiy ijodining ta'siri "To'tinoma" dostonida yaxshi ko'zga tashlanadi. Mullo Qurbon Xiromiy nomlari keltirilgan ijodkorlarning asarlariga samimiy muhabbat bilan qaragan, ularning an'analari muvaffaqiyat bilan davom ettirgan. O'z davri sharoiti va talablariga muvofiq ulardan ijodiy foydalangan. O'zbek mumtoz adabiyotidagi ijobiy an'analarni davom ettirish bilan birga ularni rivojlantirishga munosib hissa qo'shgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliqulov H. Взаимовлияние и развитие общественной мысли Средней Азии и Ирана в XIV-XV вв. Автореф. диссер. доктор. филос. наук. Т.1984. – 46стр.
2. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: O'qituvchi, 1992. - .
3. Бертельс Е.Э. Статья и примечание к переводу "Кобуснаме".1953.
4. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. М. «Наука». 1965. -131 стр.
5. Kaykovus. "Qobusnoma". Toshkent: O'qituvchi, 1968. - B.14. Fors-tojik tilidan o'zbek tiliga Ogahiy tarjimai asosida hozirgi zamon o'zbek tiliga filol fanlari nomz., Respublikada xizmat ko'rsatgan fan arbobi Subutoy Dolimov tomonidan tabdil qilingan.
6. Malik ush-shuaro Bahor. Sabkshunosi. Jildi 2. Tehron.1349.- S.363.
7. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik, 14-jild. Toshkent: Fan, 1998. - 303b.
8. Qodiriy A. O'tgan kunlar. Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. – 490b.
9. Qorayev T. Xiromiy. Hayoti va ijodi. Toshkent: Fan, 1977. – 127b.
10. Рейсер С.А. Основы текстологии. Ленинград: Просвещение, 1978. – 175стр.
11. Потенция А.А. Теоритическая поэтика. Москва: Высшая школа, 1990. – 344стр.
12. Xiromiy. To'tinoma. Professor T.Qorayev shaxsiy kutibxonasidagi qo'lyozma. 86a- varaq.

JENNI ERPENBEKNING "MAKON ISTAB" ROMANIDA "VATAN" KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Hayotova Dilafro'z Zoyirovna

Nemis filologiyasi kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy nemis yozuvchisi Jenni Erpenbekning *Heimsuchung* ("Makon istab") romanida "vatan" konseptining lingvokulturologik talqini tahlil qilinadi. Asarda "vatan" tushunchasining nemis (Heimat) va o'zbek (vatan, yurt, makon, uy, zamin, o'lka) tillaridagi ekvivalentlari semantik, madaniy va psixo-emotsional qirralar nuqtai nazaridan qiyosiy o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida original matn va o'zbekcha tarjima variantida konseptning qo'llanish chastotasi aniqlanib, leksik birliklarning madaniy konnotatsiyasi, semantik kengayishi va hissiy bo'yog'qlari tahlil qilingan. Maqolada "vatan" ning nafaqat geografik hudud, balki shaxsiy makon, bolalik xotiralari, milliy identitet, oilaviy qadriyatlar va ruhiy qo'nim timsoli sifatidagi talqinlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari "vatan" konseptining ikki madaniyat va til kontekstida turlicha semantik yuk va madaniy mazmun kasb etishini, tarjimada esa milliy madaniyatga moslashtirish jarayoni sodir bo'lishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Heimat, yurt, uy, makon, zamin, o'lka, lingvokulturologiya, madaniy konnotatsiya, milliy identitet, tarjima nazariyasi, qiyosiy tahlil, semantik maydon, psixo-emotsional makon, bolalik xotiralari, metafora, ramz, badiiy obraz, madaniyatlararo kommunikatsiya, tarjimada moslashtirish, madaniy xotira.

Kirish. Germaniyaning poytaxti Berlin shahrida tug'ilgan nemis yozuvchisi va dramaturgi Jenni Erpenbekning "Heimsuchung" (*Makon istab*) romanida "vatan" konseptining o'ziga xos badiiy ifodasi tahlil qilinadi. Jenni Erpenbek tomonidan yozilgan "Heimsuchung" (*Makon istab*, 2008), "Visitation" (*Tashrif*, 2021), "The End of Days" (*So'nggi kunlar*, 2014) kabi asarlar xalqaro adabiy hamjamiyatda, xususan, kitobxonlar va tarjimonlar orasida keng e'tibor qozongan.

Zamonaviy yozuvchi sifatida Jenni Erpenbekning barcha asarlari inson hayoti, tarixiy jarayonlar, shaxslararo munosabatlar, shuningdek, inson psixologiyasi va mavjudlik masalalarini chuqur tahlil etishga qaratilgan. U asarlarida psixologik, tarixiy va falsafiy yo'nalishlarni o'zaro uyg'unlashtirib, insonning hayotiy tajribalari va ichki ziddiyatlarini badiiy talqin etadi. Adiba o'z asarlarida inson xarakteri, hayoti va ruhiy holatlari, yashashdagi qiyinchiliklar, shuningdek, jamiyat va shaxs o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tahliliy va badiiy jihatdan yoritishga alohida e'tibor qaratadi.

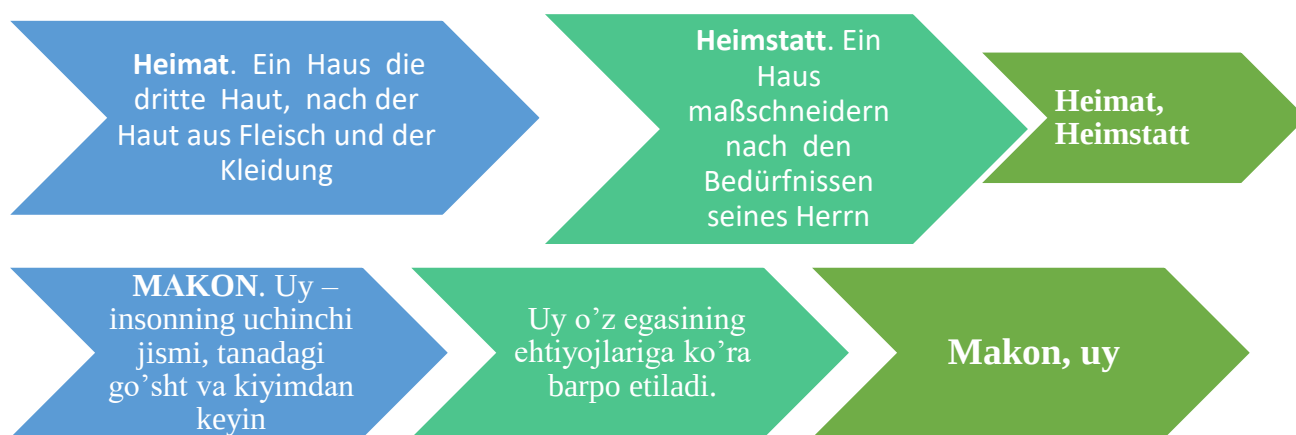
Jenni Erpenbekning eng mashhur asarlaridan biri – "Heimsuchung" (*Makon istab*) bo'lib, unda tarixiy jarayonlar, shaxsning ichki dunyosi, yashashdagi izlanishlari hamda yashashni muayyan joy va vaqt bilan bog'lashga intilishlari haqida so'z boradi. Yozuvchining mazkur romanida shaxs va millat o'rtasidagi

bogʻliqliklar, shaxsning oilaga boʻlgan munosabatlari yoritilganligini koʻrish mumkin. Ushbu “Heimsuchung” (*Makon istab*) romanida “vatan” konseptining ikki noqardosh til – nemis va oʻzbek tillarida ifodalanish xususiyatlarini tahlil qilar ekanmiz, 2011-yilda oʻzbek tarjimoni Hafiza Qoʻchqorova tomonidan Jenni Erpenbekning “Heimsuchung” (*Makon istab*) asarining oʻzbek tilidagi tarjimasidan foydalandik. Shu bilan birga, asarda konseptning oʻta murakkab va koʻp qirrali bir tushuncha sifatida qoʻllanilganligi, shuningdek, “vatan” maʼnosining nafaqat geografik nuqtai nazardan, balki shaxsiy va psixo-emotsional jihatlari ham tasvirlanganligi aniqlandi.

Biz romanning asl nemis tili varianti hamda oʻzbek tili tarjima variantida qator “vatan” konseptining turli maʼnolar bilan ifodalanganligini tahlilga tortdik.

Masalan, Jenni Erpenbekning “Heimsuchung (*Makon istab*)” asarida Haus yaʼni uy soʻzi 267 marta, original nemis tilidagi asarda esa Haus 192 marta, Heimat soʻzi 20 marta, tarjima variantida Vatan soʻzi 23 marta, makon soʻzi 33 marotaba, tarjima asarda esa Ort soʻzi 8 marta ishlatilganligi, shuningdek, tarjima asarda yurt soʻzi 20 marta kelgan boʻlsa, original asarda Daheim (uyda Vatanida)12 marta berilganligini guvohi boʻldik. Shu bilan birga original asarda Dorf (qishloq) soʻzi 52 marta, tarjima asarda qishloq soʻzi 47 marta, Zamin soʻzi tarjima asarda 7 marta kelgan, original asarda bu soʻz Scholle soʻzi bilan 5 marta ona yer maʼnosini kelganligini aytish mumkin. Bundan tashqari Hudud soʻzi tarjima asarda 16 marta berilgan boʻlsa, original asarda hudud maʼnosi Gebiet soʻzi bilan 3 marta, Zone maʼnosida esa 2 marta (Region va Territorium soʻzlari ishlatilmagan) qoʻllanilgan

“Heimsuchung (*Makon istab*)” asarida “vatan” konseptining turli maʼnolarda bilan ifodalanganligini tahlil qilganda, maʼnolari oʻzgarib, madaniy, emotsional va tarixiy yoʻnalishlarda ifodalangan boʻlsada mazmun saqlanganligini hamda mohiyatan Vatan semasini takrorlaganligini aytish mumkin:

№	Nemischa	Oʻzbekcha
1. “Vatan” konseptining asl matn hamda tarjima matnidagi oʻzga xosliklari	Nemischa Heimat planen, das ist sein Beruf. Vier Wände um ein Stück Luft, ein Stück Luft sich mit steinerner Krallen aus allem, was wächst und wabert, herausreißen, und dingfest machen. Heimat. Ein Haus die dritte Haut, nach der Haut aus Fleisch und der Kleidung. Heimstatt. Ein Haus maßschneidern nach den Bedürfnissen seines Herrn. (Jenny Erpenbeck Heimsuchung. – S.28)	Oʻzbekcha Uning kasbi – Vatanni rejalashtirish. Vatan – aslida uy, uning kasbi shu – ikkalasi. Bir hovuch havo girdida toʻrt devor tikkalash, bir hovuchgina havoni toshdek mustahkam toʻsinlar bilan, ichida nima boʻlsa, hamma narsasi bilan toʻsish, oʻrab qoʻyish, bir soʻz bilan aytganda oʻziniki qilish, oʻz makoniga aylantirish, bir hovuch havoni tuproqqa qoʻshib, MAKON yaratish, oʻsha makonga oʻzini qoʻshish, oʻzi ishtirokida atrofida olam yaratish – uning kasbi. (“Makon istab” Roman, 2011, Verlag „Nihol“–33 B)

Ushbu mikro tekstda “Heimat” (vatan) konsepti insonning shaxsiy va ichki dunyosi bilan bogʻliq boʻlgan ramz sifatida talqin qilinadi. “Heimat” (vatan) faqat geografik yoki davlat tushunchasi sifatida emas, balki shaxsiy makon va uy maʼnosida tasvirlanadi. Shuningdek, ushbu talqinda bir nechta asosiy gʻoyalar oʻz aksini topgan:

Vatan uy kabi shaxsiy va qulay makon sifatida tasvirlangan;

Uy insonning “uchinchi tanasi” bo‘lib, go‘sht va kiyimdan keyingi o‘rinda kelgan;

Vatanda yashashni rejalashtirish va uni shakllantirish jarayoni uy qurilishi bilan chambarchas bog‘liq holda bo‘lishi ta’kidlangan.

Natijada, vatan insonning shaxsiy ehtiyojlari va dunyoqarashi bilan ajralmas, birlashgan joyga aylanib, matnda makonni yaratish jarayonida insonning roli alohida ta’kidlanadi. Insonning “bir hovuch havo”ni tuproq va moddiy vositalar yordamida uyga aylantirishi, uni “o‘ziga moslashtirishi” va atrof-muhitni o‘z ehtiyojlariga moslashtirish qobiliyati ta’kidlanadi. Shu tariqa, vatan moddiy va ma’naviy makonning uyg‘unlashuv ramziga aylanadi. Vatanning shaxsiy makon sifatida talqin qilinishi insonning unga bo‘lgan individual munosabatini yoritadi.

Vatan keng va umumiy tushuncha bo‘lishiga qaramay, har bir inson uni o‘zicha his qiladi va shakllantiradi. Shu bilan birga, bu shaxsiy makon ijtimoiy hayotning bir qismi sifatida tasvirlanadi, chunki inson uyda nafaqat o‘zi uchun, balki oila, mehmonlar va jamiyat uchun ham makon yaratadi. Matnda yog‘och, tosh va somon kabi moddiy materiallar tilga olinsa-da, qurilish jarayoni ma’naviy jihatdan ham tasvirlanadi. Uy qurilishi faqat moddiy emas, balki makonni shakllantirishga qaratilgan ruhiy akt sifatida ham qaraladi. Shu ma’noda, vatan moddiy va ma’naviy elementlarning uyg‘un garmoniyasi sifatida talqin qilinadi.

Matnda “Heimat” (vatan) tushunchasi shaxsiy makon sifatida, uy timsolida talqin etilgan. Vatan shakllantirish jarayoni insonning moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini integratsiyalash hamda uning individual makonini konstruktsiya qilish jarayoni sifatida taqdim etiladi. Shu bilan birga, vatan shaxsiy makon va jamiyatning umumiy kontseptsiyasi o‘rtasidagi o‘zaro aloqani aks ettiruvchi ko‘zgudek namoyon bo‘ladi.

Xuddi shunga o‘xshash navbatdagi misolga e’tiborni qaratsak: “Mana shu bir parcha yer, uy va dengiz uning MAKONI bo‘lmaganida edi, uni hech narsa, hech qachon sharq (sharqiy Berlin)da ushlab turmasdi. Endi esa uning vatani, Makoni uni halokatga olib keldi: u urush so‘ngida Berlinda ruslar bilan besh kun ertadan kechgacha hunarmandchilik ustaxonasidagi uskunalarini shu yerda olib qolish uchun muzokara olib borib, mayxo‘rlik qilgandi.”

“Wären die Scholle, das Haus [11] und der See nicht seine Heimat, hätte es ihn niemals in der Ostzone gehalten. Jetzt wurde ihm die Heimat zur Falle. Er hatte am Ende des Krieges mit den Russen in Berlin fünf Nächte lang verhandelt und gesoffen, um den Abtransport der Maschinen aus seinem Tischlerbetrieb in Berlin zu verhindern”.

№

	Nemischa	O‘zbekcha
“Vatan”	Wären die Scholle,	Mana shu bir parcha yer, uy va
konseptining asl	das Haus und der See nicht	dengiz uning MAKONI bo‘lmaganida edi,
matn hamda	seine Heimat, hätte es ihn	uni hech narsa, hech qachon sharq
tarjima matnidagi	niemals in der Ostzone	(sharqiy Berlin)da ushlab turmasdi. Endi
o‘zga xosliklari	gehalten. Jetzt wurde ihm	esa uning Vatani, ...
	die Heimat zur Falle.....	(“Makon istab” Roman, 2011,
	Jenny Erpenbeck	Verlag „Nihol“-33 B)
	Heimsuchung. – S.28)	

“Heimat” so‘zi o‘zining asosiy ma’nosida “Vatan”, “tug‘ilgan joy” yoki “ona yer”ni anglatadi. Bu so‘z nemis tilida xuddi o‘zbek tilidagidek kuchli hissiy bo‘yoqqa ega bo‘lib, uning semantikasi xavfsizlik, doimiylik va tegishlilik kabi tushunchalar bilan bog‘liq. Matnda “Scholle” (“yer”; “qadrli yer”), “Haus” (“uy”) va “See” (“ko‘l”) kabi so‘zlar “Heimat”ni konkretlashtiradi va uni shaxsning hayotiy makoni sifatida tasvirlaydi. Nemis madaniyatida “Heimat” faqat geografik joy emas, balki insonning ichki dunyosi, oilaviy

qadriyatlar va milliy identitetni ifodalovchi tushuncha sifatida qaraladi. Shu bilan birga, “Heimat” ning madaniy konnotatsiyasi qahramonning o‘z mulkini saqlab qolish uchun qilgan harakatlarida namoyon bo‘lmoqda. Bu madaniy jihatdan o‘z vataniga, o‘z yeriga va ajdodlariga sodiqlik hamda o‘zini jamiyatning bir qismi sifatida his qilayotganini ko‘rsatadi.

Nemis tilidagi “Heimat” tushunchasi boshqa tillardagi “vatan” tushunchalaridan (masalan, o‘zbek tilidagi “vatan” yoki “ona yer”) farqlanadi. Nemis madaniyatida “Heimat” ko‘pincha individual hayot makoni va shaxsiy tarix bilan bog‘liq bo‘lgan aniq joyni anglatadi. O‘zbek tilida esa “vatan” ko‘proq umumiy, milliy darajadagi tushunchani ifodalaydi, bu esa milliy birlik va g‘urur bilan chambarchas bog‘liqdir.

Bu mikromatndan ko‘rinadiki, “Heimat” – bu shunchaki joy emas, balki milliy-madaniy, tarixiy va individual identitetning ajralmas qismidir. Uning tildagi ifodalanishi va konnotatsiyalari insonning madaniy qarashlari, hissiy dunyosi va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog‘liq. Bundan tashqari, ushbu tushuncha nemis tilida alohida o‘ringa ega bo‘lib, xalqning madaniy xotirasi va o‘zligini anglashini ifodalaydi.

“Ja und Nein. Hoffentlich waren die Wüsten in Afrika, die Urwälder in China groß genug, damit sein Nein dort verhungerte, verdurstete, von den wilden Tieren gefressen wurde. Sind Sie arischer Abstammung? Ja. Aber warum muß er denn dann jetzt gehen? Baron Münchhausen hat sich am eigenen Zopf aus dem Sumpf gezogen. Aber der Sumpfar war ja nicht seine Heimat. Viel weniger weiß der Architekt, als er einmal wußte [11]

Aber der Sumpf war ja nicht seine Heimat

Unsicherheit, moralische Verstrickungen

keine Stabilität oder Zugehörigkeit

innere Verbundenheit und Identifikation

die Entfremdung

Mazkur jumla qisqa bo‘lsa-da, “vatan” tushunchasi atrofida chuqur falsafiy, madaniy va psixologik mulohazalarni yuzaga keltirib, bu iborani ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilishda lingvistik, madaniy, psixologik, ijtimoiy va falsafiy aspektlarni ko‘rib chiqish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Ma’lumki, botqoq bu murakkab, noaniq va xavfli holatlarni ifodalovchi universal metafora, axloqiy betartibliq, qochishning yoki mustaqil qaror qabul qilishning imkonsizligi ramzi bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, botqoqni jismoniy makon sifatida ham talqin qilish ham mumkin, bu qahramonning Vatan tushunchasiga zid keluvchi fazilatlarini ifodalaydi: Vatan odatda barqarorlik bilan bog‘liq bo‘lsa, botqoq bu xususiyatga ega emas: Botqoq insonni o‘z ichiga tortib, erkinligini cheklaydi, vatan esa erkinlik va tegishlilik manbai bo‘lib xizmat qiladi. Botqoq metaforasi orqali vatan tushunchasining chegaralari va insonning unga bo‘lgan hissiy-axloqiy munosabati ochib beriladi.

“Dort, wo er zu Hause war , gab es so etwas nicht. Es ist, als hätte die Kindheit zusammen mit der Heimat aufgehört. Dort, wo seine Heimat war , trugen die Mädchen auf dem Schulweg zwei Zöpfe oder Affenschaukeln mit großen rotseidenen Schleifen und ein dreieckiges Halstuch.” [11]

Heimat (Vatan) tushunchasi bolalik, tinchlik va beg‘uborlik bilan chambarchas bog‘liq holda tasvirlanadi. Ushbu tahlilda Heimatning hissiy, madaniy va psixologik jihatlari keng tasvirlangan. Matnning birinchi jumlasini *“Es ist, als hätte die Kindheit zusammen mit der Heimat aufgehört”* (Go‘yo bolalik Vatan bilan birga tugagandek) shuni ko‘rsatadiki, Heimat nafaqat geografik joy, balki insonning hissiy dunyosidagi muhim bosqichlarni o‘zida mujassam etgan “Makon” ekanligi tasvirlangan.

Bolalik davri inson uchun tinchlik va xavfsizlik ramzi bo‘lsa, Vatan ham bu fazilatlarini o‘zida mujassam etganligi hamda bolalikning tugashi Vatan tushunchasi bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, bu inson o‘zligini anglashda muhim rol o‘ynashini ko‘rish mumkin. Heimat nafaqat joy, balki vaqt va o‘sha davrning hissiy xotiralarini ifodalovchi tushuncha sifatida ifodalangan. Matnda *“Die Mädchen trugen zwei Zöpfe oder Affenschaukeln mit großen rotseidenen Schleifen”* (Qizlar ikkita soch o‘rimini yoki katta qizil ipak bantlar bilan arqonlar qilib yurishardi) degan jumla Heimatni madaniy dominantlar orqali tasvirlaganligini aytish mumkin:

Matnda qizlarning soch o‘rimlari va qizil ipak bantlar(iplar) aniq va jonli tasvirlanib, bu Heimatning madaniy va estetik jihatlarini ko‘rsatmoqda. Va shu kabi tasvirlar Heimatning bolalikdagi oddiy va beg‘ubor hayoti bilan uzviy bog‘liq ekanligini anglatadi. Aynan shu jihatda yakuniy fikr sifatida aytishimiz mumkinki, “Heimat” tushunchasini bolalik, milliy-madaniyat va his-tuyg‘u, unitilmas xotiralar bilan bog‘laydi. Heimat nafaqat geografik joy, balki bolalikdagi beg‘uborlik, soddalik, oddiylik va xavfsizlikning timsoli sifatida tasvirlangan. Ushbu tahlil Heimatning murakkab va ko‘p qirrali keng tushuncha ekanligini, uning inson identitetidagi(shaxsiyat) muhim o‘rin egallashini bildiradi.

“Ich will heim, nur heim, das hatte sie damals selbst oft gedacht, und ihr Maschinengewehrfeuer vom Ural aus Wort für Wort auf die Heimat gerichtet. Aber ihr , der kein Land mehr , sondern die Menschheit die Heimat sein sollte, blieb der Zweifel für immer als Heimweh” [11]

Matnda “Heimat” keng qamrovli tushuncha sifatida keltirilgan. Dastlabki jumla “Heimat”ni oddiy makon sifatida tasvirlaydi: „Ich will heim, nur heim”. Bu jumlada Vatan so‘zi insonning tug‘ilgan joyiga yoki tarixiy Vataniga qaytish istagini ya‘ni o‘zining kelib chiqish manziliga qaytish niyatini ifodalab kelgan.

“Aber ihr, der kein Land mehr, sondern die Menschheit die Heimat sein sollte” iborasida “Heimat”ning ayni yashab turgan joydan kengroq tushunchani anglatib kelganligini tasvirlangan. “Heimat” ya‘ni Vatan tushunchasi endi aniq bir hudud emas, balki butun insoniyatni qamrab oluvchi konseptga aylangan. Bu Vatanni shunchaki yashab turgan joyi yoki hududi emas, balki, ijtimoiy va axloqiy makon sifatida anglash imkonini bermoqda. Matnda Vatan nafaqat yashash manzili, balki insonning mavjudligi, axloqiy qadriyatlari va hissiy xotiralar uchun asos bo‘lgan murakkab tushuncha sifatida tasvirlangan. Urush va zo‘ravonlik Vatanni ma‘naviy va madaniy asoslarini zaiflashtirgan. Vatanning umumiy insoniyat darajasiga kengayishi hissiy va axloqiy bo‘shliqni to‘ldira olmagan. Ushbu sabablar tufayli “Heimat” murakkab, o‘zgaruvchan va oxir-oqibat erishib bo‘lmaydigan tushuncha sifatida ifodalanganligi namoyon bo‘ladi.

Tahlilni davom etar ekanmiz, yuqorida statistikada aytib o‘tib ketganimizdek, asarda “Yurt” so‘zi 20 marta qo‘llanilgan:

Von da an war er immer in der vordersten Linie gewesen, und irgendwann aus dem Vertreiben ein Einnehmen geworden, und aus der Verteidigung der Heimat ein Wüten in der Fremde, die er sonst sicher niemals in seinem Leben betreten hätte. [11] (Shundan beri yigit qachonlardir xo‘rlanganini unutilmasdi,

Vatanning, makonning himoyasi uchun o‘zi nafratlanagan, umrida kela olmaydigan begona yurtlarda yuribdi.)

Yuqorida berilgan matnda “yurt” tushunchasi shaxsning ichki dunyosi, ijtimoiy mavqei va madaniy o‘zligi bilan bog‘liq holda talqin qilingan. Yurt nafaqat jismoniy hudud, balki ma‘naviy va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash manbai sifatida ham tasvirlanadi. Bundan tashqari, “yurt”ning “begona yurtlar” bilan taqqoslanishi uning qadri va shaxs hayotidagi o‘rmini yanada kuchaytiradi. Bu tushuncha inson hayotidagi ma‘naviy qo‘nim topish, madaniy o‘zlik va jamiyat bilan uzviylikni anglatuvchi asosiy element sifatida namoyon bo‘lmoqda.

“Shundan beri u xonada yolg‘iz qolsa shkaif eshigini ochadi-da, beixtiyor yuzini bir muddat paltoga bosib turadi, balki barcha yurt onalarning hidi bir xildir...” [11]

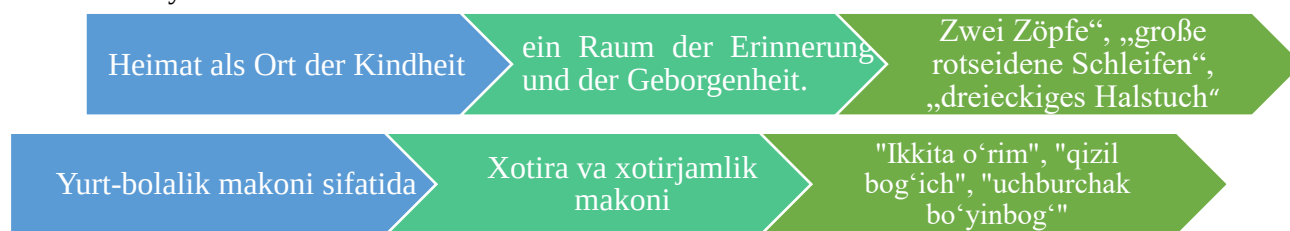
Matnda Vatan ona timsoli bilan chambarchas bog‘langan. “Ona hidi” Vatanni shaxsning asl ildizi va uning ma‘naviy qo‘nim topish joyi sifatida talqin etishga yo‘l ochadi. Ona timsoli mehr, tinchlik va himoya hissini uyg‘otadi. Bu esa Vatan tushunchasining ma‘naviy qirrasini yanada kuchaytiradi.

“Es ist, als hätte die Kindheit zusammen mit der Heimat aufgehört. Dort, wo seine Heimat war, trugen die Mädchen auf dem Schulweg zwei Zöpfe oder Affenschaukeln mit großen rotseidenen Schleifen und ein dreieckiges Halstuch. Sie hielten beim Gehen den Kopf auf eine Weise erhoben, wie er es hier in Deutschland noch bei keiner Frau gesehen hat, so, als sei alles von ihnen genommen, was sie beugen könnte”. [11]

Tahlil matni Vatanni bolalik bilan chambarchas bog‘langan makon sifatida tasvirlaydi. “Go‘yo bolalik Vatan bilan birga tugagandek” iborasi shaxs uchun bolalik va Vatan bir butun makon sifatida qabul qilinishini anglatadi. Vatan faqat geografik hudud emas, balki shaxsning xotiralari va ruhiy osoyishtaligi bilan bog‘liq makon sifatida yoritilgan.

“Yurt” so‘zi matnda shaxsning bolalik davri bilan chambarchas bog‘langan tushuncha sifatida qo‘llangan. Bu yerda yurt moddiy joy emas, balki o‘sha davrning yorqin madaniy xususiyatlari, urf-odatlar va ko‘rinishlari bilan mushtarakligini ko‘rish mumkin. “Uning yurtida” iborasi orqali yurt shaxsga tegishli makon sifatida tasvirlanadi, bu esa shaxsiy mansublik hissini kuchaytiradi.

“Yurt” so‘zi “qizlar sochlarini ikkita qilib o‘rib olishadi”, “qizil bog‘ich boylaydilar” kabi tasvirlar bilan bog‘lanib, bolalikning madaniy shakllanish makoni bo‘lib xizmat qilganini anglatadi. Matnda “yurt” shaxsning bolalik va yoshlik xotiralari, milliy madaniyati hamda o‘zlik hissi bilan bog‘liq teran ma‘naviy tushuncha sifatida talqin qilingan. Shuningdek, yurt shaxs uchun milliy o‘zlik va jamoaviy mansublik ramzi sifatida namoyon bo‘ladi.

“I-c-h k-e-h-r-e h-e-i-m. Nein, sie und ihr Mann sind nicht nach Deutschland heimgekehrt, sondern sie wollten dies Land, und es war nur zufällig das, dessen Sprache sie sprachen, heimholen in ihre Gedanken”

“M-e-n u-y-g-a q-a-y-t-a-ya-p-m-a-n!” Yo‘q, u va eri Germaniya atalmish

yurtga – o‘z uylariga shunchaki emas, balki o‘zga mamlakat tilida gapirishlari tasodifi va o‘y-fikrlarini ham olib qaytayaptilar [11] “Yo‘q, u va eri Germaniya atalmish yurtga – o‘z uylariga shunchaki emas” jumlasida Vatan tushunchasining jamoaviy va shaxsiy qirralarini ochib beradi. Yurt shaxs uchun keng ma‘noda madaniy va jamoaviy mansublikni ifodalasa, uy uning shaxsiy va jismoniy makonini belgilaydi. Bu gapda yurt va uyning ziddiyatli, biroq o‘zaro bog‘liq munosabati yoritiladi. Yurt keng jamoaviylikni aks ettirsa, uy shaxsning shaxsiylik va o‘zligini anglatuvchi manba sifatida namoyon bo‘ladi. Gapdagi tire yurt va uy o‘rtasidagi bog‘liqlikni bir vaqtning o‘zida tenglashtirish va ajratish vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu orqali yurt tushunchasi kengroq talqin qilinishga undaydi.

“Der Löwenzahn ist der gleiche wie zu Hause, und auch die Lerchen” [11]

“Momaqaymoqlar ham xuddi uning yurtidagidek va hatto so‘fito‘rg‘aylar ham” gapi orqali yurt tushunchasi tabiat, xotiralar va hissiy bog‘liqlik orqali talqin qilingan. Yurt nafaqat jismoniy makon, balki shaxsning tabiat orqali yaratgan ma‘naviy muhiti sifatida namoyon bo‘ladi. Tabiat elementlari inson uchun yurtni anglatuvchi ramz bo‘lib xizmat qiladi, bu esa shaxsning yurt bilan bo‘lgan ruhiy bog‘liqligini yanada chuqurlashtiradi. Gapda yurtning moddiy va ma‘naviy jihatlari uyg‘unlashgan holda tasvirlangan. Tarjimon nemis tilida uy ma‘nosini beruvchi so‘zni o‘zbek tiliga tarjima qilganda yurt so‘zi bilan bergan va bu Vatan, yurt konseptini yanada kuchaytirgan.

Tarjima asarda uy so‘zi 267 marta, original nemis tilidagi asarda 192 marta ishlatilgan.

Ein Haus die dritte Haut, nach der Haut aus Fleisch und der Kleidung. Heimstatt. 11]

Uy – insonning uchinchi jismi, tanadagi go‘sht va kiyimdan keyin degan ibora orqali uy tushunchasi nafaqat jismoniy makon sifatida, balki insonning ma‘naviy va shaxsiy dunyosi bilan bog‘liq holda talqin qilingan. Uy inson uchun nafaqat yashash joyi, balki shaxsiy himoya va tinchlik ramzi, Vatanning shaxsiy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Uyning Vatan mafkurasi bilan bog‘liqligi uni shaxsning shaxsiy va jamoaviy identifikasiyasining ajralmas qismiga aylantiradi. Bu tushuncha uyni nafaqat shaxsiy, balki umumiy Vatanning kichik modeli sifatida qabul qilishga asos yaratadi.

“Wer baut, klebt nun einmal sein Leben an die Erde. Dem Bleiben einen Körper zu geben, ist sein Beruf. Ein Inneres schaffen. Dort ,wo nichts ist, immer tiefer aushöhlen”.[11] imki uy qursa, o‘zining hayotini zaminga bog‘lagan bo‘ladi. Tanaga ham shu tarzda MAKON yaratish – uning qismati)

Uy qurish jarayoni insonning moddiy va ruhiy ehtiyojlarini aks ettiradi. Inson o‘z uyini qurib, o‘z hayotini muayyan makonga bog‘lab, bu dunyodagi joyini mustahkamlaydi. Bu, insonning muayyan bir hududga bo‘lgan tegishlilik hissi va unda o‘zligini anglash bilan bog‘liq. Aristokl Platon va René Descartes asarlarida tana va ruh alohida o‘rganilgan. Ruhning makoni sifatida tana falsafiy jihatdan ham “uy” vazifasini bajaradi.

Tanani saqlash va unga g‘amxo‘rlik qilish – bu faqat jismoniy jarayon emas, balki inson o‘zini anglashining bir qismi. Falsafa tanani ruhiy va ma‘naviy tajribalar maydoni sifatida ko‘radi

Sharq falsafasida Vatan va makon ko‘pincha muqaddas tushunchalar sifatida qabul qilinadi. Uy qurish - bu Vatan tuyg‘usining kichik modelini yaratishdir. Vatanni sevis va unga xizmat qilishni inson qalbida muqaddas joyni saqlash bilan tenglashtirgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, uy qurish va tanaga makon yaratish insonning Vatan tuyg‘usini kuchaytiradi va uning ma‘naviy, madaniy hamda jismoniy uyg‘unligiga xizmat qiladi. Shu bois, shaxsiy makon va umumiy Vatan o‘rtasidagi aloqani mustahkamlash hayotda barqarorlik va farovonlikni ta‘minlaydi.

Jenni Erpenbekning “Makon istab” asarida “o‘lka” so‘zi 6 marta qo‘llanilgan

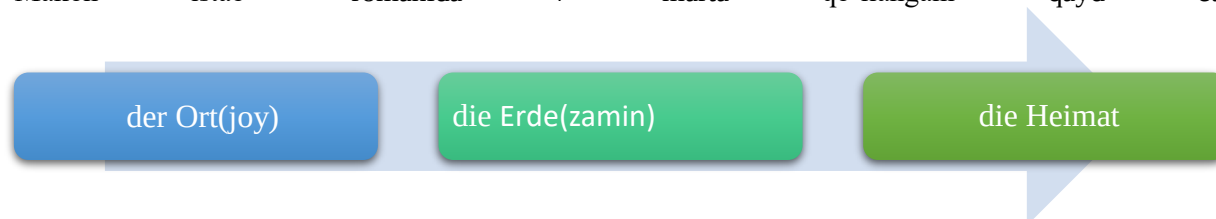
Ho‘l bo‘lgan poyabzalida sovqotib ketgani, nihoyat bir tayoqqa qo‘li etganini, shu tarzda bir amallab suvdan chiqqani hamon yodida, endi esa biroz qo‘rquvda, Berlindan uzoqdagi bu o‘lkalarda zarur bo‘lib qolsa, uni kim qutqaradi[12]?

Das Rutschen und Balancieren, das Frieren in den naßgewordenen Schuhen und schließlich das Greifen nach hingehaltenen Händen, Leitern und Stöcken, besonders aber die Angst, daß sie aus Berlin hinaustreiben könnte, bevor es irgend jemandem gelänge, sie zu retten, hatten sie so erschöpf, daß sie, noch tropfend, in den Armen des Mannes einschlief, der sie zu den Eltern nach Haus trug.[11].

Matnda berilgan tasvir personajning ijtimoiy, madaniy va geografik muhitdagi o‘zgaruvchan holatiga ishora qiladi. Unda “o‘lka” tushunchasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri geografik va tashqi muhitni, “vatan” esa bevosita insonning ma‘naviy va ichki dunyosini aks ettiruvchi element sifatida qaralishi mumkin.

Demak, “o‘lka” hech qachon “vatan” ning ma‘naviy qiymatini to‘liq qamrab ololmaydi, chunki ularning vazifalari va ta‘silari bir-biridan butkul farqlidir.

“Zamin” so‘zi Hafiza Qo‘chqorova tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan Jenni Erpenbekning “Makon istab” romanida 7 marta qo‘llangani qayd etildi.

“... bu aziz zaminga o‘zini, o‘zligini, to‘qqiz yildan beri ko‘rmagan, bundan keyin ham ko‘ra olmaydigan bolalikdagi do‘stini shu zaminga qoldirib ketmoqda butun umrga. Biroq ko‘ngil rishtalari mag‘kam bog‘langanicha Aziz rishta ila VAQTni do‘sti qolajak JOYga bog‘laydi, bolaligi o‘tgan qoladi”[12].

“Wie mit Schlingen band die Zeit den Ort dort fest, wo er war , band die Erde an sich selbst fest, und band sie an dieser Erde fest, band sie und den Kinderfreund, den sie schon über neun Jahre lang nicht mehr gesehen hatte, und dem sie wahrscheinlich nie wieder begegnen würde, für immer aneinander fest”[11]

Xulosa. Demak, matnda qahramon o‘zining ma‘naviy tug‘ilgan joyi – zamin bilan xayrlashmoqda. Bu jarayonda u bolaligidagi do‘sti, vaqt va joy tushunchalariga ma‘naviy rishtalar orqali bog‘langan. Asosiy g‘oya insonning o‘tmishi, hozirgi holati va bu ikki tushunchaning bir-biriga ta‘sirini yoritadi. “Zamin” bu yerda shaxsning ma‘naviy qadriyatlari, o‘zi tug‘ilib o‘sgan muhit va asosiy shaxsiyati ramzi sifatida berilgan.

Qahramon ushbu zaminda o'zini va o'zligini qoldirmoqda – bu esa uning o'tmishiga bo'lgan hissiy bog'lanishini anglatib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hayotova D. Z. Linguoculturological Interpretation and Study of the Concept" Vatan (Homeland) //German and Uzbek Languages. – 2022.
2. Hayotova D. National-cultural linguoculturological features of the concept of heimat (homeland) in german and uzbek languages //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
3. Hayotova D. TUSHUNCHA VA SO'Z MUNOSABATI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.
4. Hayotova D. Study of Linguoculturology in Linguistics //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.
5. Hayotova D. Studies on the Concept of "Motherland"("Heimat") in Cognitive Linguistics //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 29. – №. 29.
6. Hayotova D. NEMIS VA O 'ZBEK TILLARIDA "VATAN" KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIG TALQINI VA TADQIQI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 9. – №. 9.
7. Hayotova D. " VATAN" KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI (NEMIS VA O'ZBEK TILLARI MISOLIDA) //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 34. – №. 34.
8. Hayotova D. NEMIS TILIDA "HEIMAT" KONSEPTINING TARIXIY-ETIMOLOGIK TAHLILI //Talqin va tadqiqotlar. – 2023. – Т. 1. – №. 34.
9. Hayotova D. The Role of the Concept in Modern Linguistics and Considerations about the Concept //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 33. – №. 33.
10. Hayotova D. ZAMONAVIY NEMIS TILINI O'QITISHDA PREDLOGLARNI O'RGATISH METODIKASI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – Т. 35. – №. 35.
11. Erpenbeck, J. *Heimsuchung*. Berlin: Albrecht Knaus Verlag, 2008.
12. Erpenbeck, J. *Makon istab*. O'zbekchaga tarjima qilgan H. Qo'chqorova. Toshkent: Nihol, 2011.
13. Zoyirovna H. D. National-cultural linguoculturological features of the concept of heimat (homeland) in german and uzbek languages //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 127-130.
14. Zoyirovna H. D. Linguoculturological Interpretation and Study of the Concept" Vatan (Homeland)" in German and Uzbek Languages //Indonesian Journal of Innovation Studies. – 2022. – Т. 18.
15. Zoyirovna K. D. Study of Linguoculturology in Linguistics //Miasto Przyszłości. – 2022. – Т. 30. – С. 292-294.
16. Zoyirovna H. D. THE CONCEPT OF" FATHERLAND" IS ANALYZED IN THE NOVEL" MAKON ISTAB" BY JENNY ERPENBECK //International Multidisciplinary Journal for Research & Development. – 2024. – Т. 11. – №. 04.
17. Zoyirovna K. D. Study of Linguoculturology in Linguistics //Miasto Przyszłości. – 2022. – Т. 30. – С. 292-294.
18. Zoyirovna H. D. CONCEPT AND DISCOURSE OF "HEIMAT" //INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 43-57.
19. Zoyirovna H. D. The Role of the Concept in Modern Linguistics and Considerations about the Concept //Web of Semantic: Universal Journal on Innovative Education. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 134-138

TIBBIYOT YO'NALISHI TALABALARINING INGLIZ TILINI O'RGANISHDA STRATEGIK KOMPETENSIYASINI SCAMPER TEXNOLOGIYASI YORDAMIDA RIVOJLANTIRISHDA YUZAGA KELADIGAN KAMCHILIKLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Hodiyeva Yulduz Yunusovna

Navoi Davlat Universiteti

*13.00.02-Ta'lim va tarbiya nazariyasi va
metodi (ingliz tili) ixtisosligi 2-kurs doktranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada strategiya, kompetensiya, SCAMPER texnologiyasi tushunchalari va tibbiyot yo'nalishidagi talabalar uchun ingliz tilini o'rganishda strategik kompetensiyani shakllantirish masalalari yoritilgan bo'lib, SCAMPER texnologiyasining mazkur jarayondagi ahamiyati, afzalliklari va u bilan bog'liq yuzaga keladigan muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish yo'llari taklif etilgan.

Kalit soʻzlar: SCAMPER, strategik kompetensiya, kommunikatsiya, kreativlik, tibbiyot yoʻnalishi talabalari, oʻquv texnologiyasi.

KIRISH. Bugungi globallashuv davrida ingliz tili dunyo miqyosida asosiy aloqa, ilmiy-tadqiqot va kasbiy rivojlanish vositasiga aylangan. Xususan, tibbiyot sohasida ingliz tilini puxta oʻzlashtirish talabalar uchun nafaqat xorijiy adabiyotlar bilan ishlash, balki xalqaro konferensiyalar, onlayn taʼlim resurslari va ilmiy maqolalarda faol ishtirok etish imkonini ham beradi. Zero, bejizga aytilmagan: *"Ingliz tili – bu nafaqat xalqaro muloqot vositasi, balki bilimlar va ilm-fanning global maydoniga kirish eshigidir."*

Zamonaviy tibbiy taʼlimda ingliz tilini oʻrganish shunchaki til oʻrganish emas, balki professional kommunikatsiya, tanqidiy fikrlash, kasbiy madaniyat va strategik kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham: *"Bugun ingliz tilini bilish – bu shunchaki koʻnikma emas, balki har qanday kasbda raqobatbardosh boʻlishning kalitidir."*

Shu nuqtayi nazardan, ingliz tilini oʻqitishda innovatsion va kreativ metodlardan foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda. Ayniqsa, SCAMPER texnologiyasi orqali til oʻrganishni ijodiy fikrlash bilan uygʻunlashtirish talabalar strategik kompetensiyasini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Mazkur maqolada ushbu texnologiyaning afzalliklari, tibbiyot yoʻnalishida qoʻllanilishidagi qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish yoʻllari atroflicha tahlil qilinadi [1]

Shu nuqtayi nazardan, innovatsion metodlardan biri hisoblangan SCAMPER texnologiyasi ingliz tilini oʻrganish jarayoniga ijodiylik va tanqidiy fikrlashni olib kiradi. Biroq, bu texnologiyani aynan tibbiyot kontekstida qoʻllashda qator qiyinchiliklar vujudga keladi.

SCAMPER texnologiyasining mazmuni va ahamiyati juda keng boʻlib, bu tushuncha dastlab tadbirkorlik sohasida yangi mahsulot yaratish uchun ijodiy va innovatsion fikrlashni ragʻbatlantiruvchi metod yaʼni yondashuv boʻlib, u 1971-yilda Bob Eberle tomonidan taklif qilinganva quyidagi bosqichlardan iboratdir:

- S (Substitute – Almashtirish)
- C (Combine – Birlashma)
- A (Adapt – Moslashtirish)
- M (Modify – Oʻzgartirish)
- P (Put to another use – Boshqa maqsadda foydalanish)
- E (Eliminate – Yoʻqotish)
- R (Reverse – Teskari qilish) [2]

Ushbu texnologiya talabalarda oʻz fikrlarini turli burchaklardan tahlil qilish, yangi yondashuvlarni ilgari surish va kreativ fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ingliz tilida kasbiy matnlar bilan ishlaganda foydali boʻladi.

Strategik kompetensiya ingliz tilini oʻrganishda kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi boʻlib, u turli yoʻnalish talabalarining oʻz bilim va koʻnikmalarini yangi vaziyatlarga moslashtira olish qobiliyatini anglatadi. Shu jabhalardan biri boʻlmish, tibbiyot yoʻnalishida bu kompetensiya bemor bilan aloqa, ilmiy maqolalar oʻqish, xalqaro konferensiyalarda ishtirok etish uchun zarur hisoblanadi [3]. Ammo har sohadagi kabi chet tilini oʻrganishda ham qiyinchilik va toʻsiqlar mavjud. Tibbiyot yoʻnalishi talabalarining til oʻrganish jarayonida esa asosan quyidagi kamchiliklarga duch kelishadi.

Tibbiy terminologiyaning murakkabligi yaʼni tibbiy ingliz tili oʻziga xos leksik va semantik xususiyatlarga ega. SCAMPER texnologiyasining baʼzi bosqichlarini (masalan, Modify yoki Reverse) bu terminlar asosida amalga oshirish qiyin kechadi.[4]

Talabalarining til darajasining pastligi bu esa koʻplab talabalar akademik ingliz tilini mukammal bilmaydi. Bu esa SCAMPERning samarali qoʻllanishiga toʻsqinlik qiladi [5].

Ijodiy fikrlashning rivojlanmaganligi yaʼni SCAMPER ijodkorlikka asoslangan. Aksariyat talabalar esa tayyor bilim olishga odatlangan. Bu metodni qabul qilishda dastlabki bosqichda qiyinchilik seziladi [6].

Oʻqituvchilarning metodik tayyorgarligi ham baʼzi kamchiliklarga sabab boʻlishi mumkin. Zero, yangi texnologiyalarni samarali qoʻllash oʻqituvchilardan puxta tayyorgarlikni talab qiladi. Bu har doim ham taʼminlanmagan.[7]

Baholash mezonlarining noaniqligi yaʼni bu holatda subyektiv baholash meʼzonlariga amal qilish kerak, bu esa oʻqituvchidaqn maxsus bilim talab etadi. Chunki, Strategik kompetensiyani SCAMPER yordamida baholash uchun aniqlangan mezonlar yetarli emas. Bu holat texnologiyaning taʼsirini baholashda noaniqlik keltirib chiqaradi [8]

Har muammoning bir yechimi boʻlgani kabi kamchiliklarni bartaraf etish mumkin, faqat buning uchun kuchli xohish va aniq maqsad boʻlsa va shu maqsad strategiyalar asosida mustahkam qurilgan boʻlsa kifoya. Yuqorida talabalar yuzlashishlari mumkinboʻlgan toʻsiqlarni bartaraf etish uchun takliflarni ham koʻrib chiqaymiz.

Tibbiyotga moslashtirilgan SCAMPER shablonlarini ishlab chiqish;(1- ilova)

Terminologiya bilan ishlashga yo'naltirilgan tayyorlov mashqlari;(2-ilova)

Ijodiy fikrlashni rivojlantiruvchi guruhli loyihalar;

O'qituvchilar uchun maxsus trening va seminarlar;

Baholash uchun rubrikalarni ishlab chiqish (kompetensiyaga asoslangan yondashuv) [9] (3-ilova).

Xulosa. Bugungi kunda tibbiyot sohasida ingliz tilini bilish – bu shunchaki xorijiy til ko'nikmasi emas, balki kasbiy muvaffaqiyat va global muloqotga integratsiyalashishning ajralmas qismi hisoblanadi. Ayniqsa, zamonaviy talim jarayonlarida ingliz tilini o'qitishda talabalar ongida mustahkam strategik kompetensiyani shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Strategik kompetensiya – bu talabaga nafaqat tildagi bilimni, balki uni turli sharoitlarda moslashtirib, maqsadga muvofiq qo'llay olish qobiliyatini beradi.

Bu jarayonda innovatsion metodlardan biri sifatida SCAMPER texnologiyasi alohida o'rin tutadi. Ushbu texnologiya ijodiy fikrlash, tahliliy yondashuv va noan'anaviy muammolarni hal etish ko'nikmalarini rag'batlantirish orqali talabaning ingliz tilidagi faol kommunikatsiyasini mustahkamlaydi. Ayniqsa, SCAMPER metodini tibbiyotga oid matnlar, klinik holatlar va kasbiy vaziyatlarda qo'llash orqali til o'rganish an'anaviy yodlash usullaridan ijodiy tahlilga o'tadi.

Shunga qaramay, metodni amaliyotga tadbiq qilishda qator muammolar uchraydi: tibbiy terminologiya murakkabligi, talabalar til darajasining pastligi, ijodiy yondashuvga tayyor emaslik, o'qituvchilarning metodik salohiyatining yetarli emasligi va eng asosiysi – baholash mezonlarining noaniqligi. Ayniqsa, baholashda umumiy ball berish o'rniga aniq mezonlarga asoslangan, kompetensiyaga yo'naltirilgan rubrikalardan foydalanish talab etiladi.

Shu maqsadda ishlab chiqilgan baholash rubrikasi SCAMPER texnologiyasi asosida tibbiy kontekstdagi ingliz tili vazifalarini tahlil qilish, talabalarning tanqidiy va strategik fikrlashini aniqlash, tibbiy terminlardan to'g'ri foydalanish darajasini o'lchashga xizmat qiladi. Bunday rubrikalar orqali o'qituvchi ham, talaba ham o'quv jarayonining maqsadlarini, baholash mezonlarini aniq tushunadi, bu esa o'z navbatida ta'lim sifatini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, SCAMPER texnologiyasini ingliz tili darslariga samarali integratsiyalash va unga mos baholash tizimini ishlab chiqish – tibbiyot yo'nalishi talabalarida til kompetensiyasini chuqurroq rivojlantirish, ayniqsa strategik fikrlashga asoslangan kasbiy kommunikatsiyani shakllantirish uchun muhim omildir. Bu yondashuv talabalarning nafaqat til o'rganishdagi, balki bo'lajak kasbiy faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini ta'minlashga xizmat qiladi. SCAMPER texnologiyasi orqali tibbiyot yo'nalishidagi talabalar ingliz tilida strategik kompetensiyasini rivojlantira oladilar. Ammo bu jarayon samarali bo'lishi uchun metodni kontekstga moslashtirish, bosqichma-bosqich joriy etish va o'qituvchilarning tayyorgarligini kuchaytirish zarur. Har bir kamchilikni to'g'ri aniqlash va unga nisbatan aniq yondashuv ishlab chiqish orqali til o'rganish jarayoni sifatli tashkil etilishi mumkin.

Ilovalar:

1-ilova

Harf	Asl ma'nosi	Tibbiyot uchun moslashgan taklif	Tavsif / Motivatsion ruhda sharh
S	Substitute (Almashtir)	Study (O'rgan)	Har bir kasallik – o'rganish uchun imkon. Har bir bemor – bilim manbai.
C	Combine (Birlantir)	Care (G'amxo'rlik qil)	Tibbiyot nafaqat bilim, balki insonparvarlik san'atidir.
A	Adapt (Moslashtir)	Adapt (Sharoitga moslash)	Har bir klinik holat boshqacha – moslashuv hayotiy muhim.
M	Modify (O'zgartir)	Manage (Boshqar)	Stress, vaqt, amaliyot – barchasini o'z qo'ling bilan boshqar!
P	Put to another use (Qayta qo'llash)	Practice (Mashq qil)	Bilim faqat amaliyotda jonlanadi. Harakat – muvaffaqiyat garovi.
E	Eliminate (Yo'q qil)	Empathize (Hamnafas bo'l)	Bemorning dardini yurakdan his qil. Bu shifokorlikning asl asosi.
R	Reverse (Aylantir)	Reflect (Tahlil qil, fikr yurit)	Har kunlik holatlarni tahlil qil – yaxshilanish doimiy jarayondir.

2-ilova

S –	Symptom (belgilarni tahlil qil)
C –	Consult (maslahatlash, o'rgan)

A –	Assess (bahola, tahlil qil)
M –	Medicate (to‘g‘ri chora ko‘r)
P –	Prevent (oldini ol)
E –	Educate (o‘rgan va o‘rgat)
R –	Recover (sog‘ayishga yo‘l och)

3-ilova

Baholash Rubrikasi (SCAMPER asosida)

Mavzu: Tibbiy holat (case) asosida SCAMPER metodini qo‘llab ingliz tilida vazifa bajarish

Vazifa turi: Yozma taqdimot, guruhli muhokama yoki og‘zaki taqdimot (SCAMPER asosida)

Maksimal ball: 20

Baholash mezonlari	5 – A‘lo darajada	4 – Yaxshi	3 – Qoniqarli	2 – Past daraja	Ball
1. SCAMPER bosqichlarini to‘liq va mantiqan qo‘llashi	Barcha bosqichlar asosli va aniq izohlangan	Ko‘pchiligi to‘g‘ri qo‘llangan	Ayrim bosqichlar noto‘g‘ri yoki yuzaki qo‘llangan	Kamchilik-lar ko‘p, izoh yetarli emas	
2. Tibbiy terminologiyani to‘g‘ri ishlatishi	Atamalar to‘liq va to‘g‘ri ishlatilgan	Ba‘zi kichik xatoliklar mavjud	Terminlar cheklangan miqdorda ishlatilgan	Terminlar noto‘g‘ri yoki umuman ishlatilmagan	
3. Ingliz tilida ifoda aniqligi va grammatik to‘g‘riligi	Til boy, grammatik jihatdan to‘g‘ri	Ayrim grammatik xatolar bor, lekin tushunarli	Ko‘p grammatik xatolar, lekin asosiy g‘oya tushunarli	Nutq yoki matn tushunarsiz	
4. Tanqidiy va ijodiy fikrlash darajasi	Yangi, original yondashuvlar mavjud	Bir nechta ijodiy fikrlar mavjud	Kamroq ijodiylik, ko‘proq andozaviy yondashuv	Ijodiy yondashuv umuman yo‘q	
5. Guruhda ishlash va taqdimotda ishtirok (og‘zaki topshiriq uchun)	Faol ishtirok, fikrlar bilan boyitgan	Ishtirok qilgan, lekin yetarlicha faol emas	Passiv ishtirok qilgan	Umuman qatnashmagan yoki tayyor emas edi	

Ballarni tahlil qilish:

17–20 ball	A‘lo	Strategik kompetensiya shakllangan, ijodiy va tahliliy yondashuv mavjud.
13–16 ball	Yaxshi:	Asosiy ko‘nikmalar shakllangan, ayrim kamchiliklar bor
9–12 ball	Qoniqarli	Kompetensiya rivojlanayotgan, lekin to‘liq emas
8 va undan past	E‘tibor talab etiladi	Talaba ko‘makka muhtoj

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics.
2. Eberle, B. (1971). SCAMPER: Games for Imagination Development. DOK Publishers.
3. Richards, J. C. (2006). Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press.
4. Ferguson, G. (2007). The global spread of English, scientific communication and ESP: Questions of equity, access and domain loss. Ibérica.
5. Nation, I. S. P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press.
6. Brown, H. D. (2007). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Longman.
7. Salas, R., & Mercado, L. (2010). Teacher readiness in adopting educational technologies. Journal of Modern Education.
8. Bachman, L. F. (1990). Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford University Press.

9. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. Longman.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ БУДУЩЕГО

Усмонова Сурайё Мухитдиновна,

Ведущий специалист Департамента развития научно-исследовательской и инновационной деятельности Бухарского государственного университета

Аннотация. В статье рассматриваются современные направления внедрения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в высшие учебные заведения. Подчеркивается роль ИИ в персонализации обучения, автоматизации административных процессов, повышении эффективности преподавания и оценки знаний. Особое внимание уделяется преимуществам и вызовам использования ИИ в образовательной среде, а также возможным направлениям дальнейшего развития. Работа актуальна в условиях цифровизации образования и перехода к новым форматам обучения.

Ключевые слова. искусственный интеллект, высшее образование, персонализированное обучение, цифровизация, образовательные технологии, автоматизация, чат-боты, интеллектуальные системы, университеты будущего.

Введение. Современное образование переживает стремительные изменения под влиянием цифровых технологий. С каждым годом возрастает роль автоматизированных систем, больших данных, облачных платформ и, особенно, искусственного интеллекта (ИИ), который становится не просто вспомогательным инструментом, а мощным трансформирующим фактором. Мы живём в эпоху так называемой четвёртой промышленной революции, в которой ИИ занимает центральное место не только в экономике и производстве, но и в социальной сфере, включая образование.

Искусственный интеллект представляет собой совокупность технологий, способных анализировать большие объёмы данных, обучаться, принимать решения и выполнять задачи, требующие когнитивных способностей человека. Благодаря этим возможностям ИИ уже сегодня активно используется в образовательной среде — от интеллектуальных платформ для онлайн-обучения до автоматизированных систем управления учебным процессом. Особенно ярко влияние ИИ проявляется в системе высшего образования, где его внедрение позволяет решать сразу несколько ключевых задач.

Прежде всего, ИИ способствует персонализации обучения, подстраиваясь под индивидуальные особенности студентов: их темп, стиль усвоения материала и уровень подготовки. Это позволяет формировать гибкие образовательные траектории, повышать мотивацию и вовлечённость обучающихся. Кроме того, ИИ активно используется для автоматизации рутинных процессов — таких как составление расписаний, проверка работ, мониторинг посещаемости и анализ успеваемости. Это позволяет снизить нагрузку на преподавателей и административный персонал, высвобождая время для творческой и исследовательской деятельности.

Таким образом, искусственный интеллект становится неотъемлемой частью образовательной экосистемы современного вуза. Его потенциал открывает новые возможности для трансформации традиционных форм обучения, повышения качества образования и подготовки студентов к жизни и работе в высокотехнологичном мире. Однако эти процессы требуют вдумчивого подхода, системной реализации и анализа возможных рисков, включая этические, правовые и социальные аспекты.

Основная часть. Одним из наиболее значимых и востребованных направлений использования искусственного интеллекта в вузах является реализация персонализированного подхода к обучению. Традиционная система образования часто предполагает единый темп и формат подачи материала, что не всегда соответствует уровню подготовки, интересам и стилю восприятия каждого студента. В условиях массового образования индивидуальный подход становится практически невозможным без технологической поддержки.

ИИ-системы решают эту проблему за счёт анализа больших массивов учебных данных: успеваемость, активность в LMS-платформах, вовлечённость в учебный процесс, количество попыток при выполнении заданий, и другие параметры. На основании этих данных системы ИИ способны:

- Подстраивать уровень сложности материалов под уровень знаний конкретного студента;

- Рекомендовать дополнительные ресурсы (видеолекции, статьи, упражнения) для углубления или закрепления тем;
- Формировать адаптивные учебные планы, которые учитывают сильные и слабые стороны обучающегося;
- Предупреждать о возможных затруднениях, напоминать о дедлайнах, и отслеживать индивидуальный прогресс.

Пример: Платформы онлайн-образования, такие как Coursera, EdX, а также отечественные аналоги (например, "Университет 20.35") активно внедряют ИИ-алгоритмы, которые подстраивают содержание курсов под каждого пользователя, делая обучение более гибким и эффективным.

В последние годы всё большую популярность приобретают виртуальные помощники и чат-боты, работающие на базе искусственного интеллекта. Эти цифровые инструменты оказывают быструю и удобную поддержку студентам в повседневной учебной и административной деятельности.

ИИ-ассистенты способны:

- Отвечать на часто задаваемые вопросы о расписании, системе оценки, процессе зачисления, регистрации на курсы и другие организационные моменты;
- Предоставлять обратную связь по учебным заданиям или процедурам;
- Направлять студента к нужным источникам информации;
- Работать в режиме 24/7, без участия человека, что особенно полезно в больших вузах с тысячами студентов.

Пример: Некоторые зарубежные вузы, включая университеты в США и Великобритании, используют решения на базе Microsoft Azure AI и IBM Watson, которые интегрируются с внутренними системами и позволяют студентам получать помощь через мессенджеры или мобильные приложения. Подобные технологии начинают появляться и в российских университетах, особенно в рамках цифровой трансформации образования.

Традиционная система проверки знаний требует значительных временных и человеческих ресурсов. С использованием ИИ появляется возможность сократить время на проверку, повысить объективность оценки, а также предоставить мгновенную обратную связь студентам.

ИИ-системы оценки могут:

- Автоматически проверять тесты, задания с открытым ответом, а в некоторых случаях — даже эссе;
- Выявлять ошибки в логике рассуждений;
- Предлагать корректирующие материалы в случае неправильных ответов;
- Оценивать структуру, стиль и оригинальность письменных работ.

Пример: Программа Turnitin использует ИИ не только для детектирования плагиата, но и для анализа текста, определения его логической связности, использования источников и общей академической добросовестности.

И становится незаменимым помощником не только для студентов, но и для преподавателей. Благодаря аналитическим инструментам на базе ИИ, преподаватели получают доступ к расширенной информации об успеваемости, вовлеченности и активности обучающихся. Это даёт возможность:

- Идентифицировать "группы риска" — студентов, которые отстают или теряют интерес к обучению;
- Настраивать индивидуальную обратную связь;
- Эффективнее планировать занятия, учитывая уровень подготовки группы;
- Участвовать в разработке адаптивных учебных программ с опорой на реальные данные.

ИИ также может предложить преподавателям рекомендации по улучшению методики преподавания, выявляя, какие формы работы оказываются наиболее результативными.

Кроме учебного процесса, ИИ активно внедряется в сферу административного управления высшими учебными заведениями. Его использование позволяет оптимизировать сложные процессы, повышая эффективность работы университета в целом.

ИИ-системы применяются для:

- Планирования расписания, учитывая предпочтения студентов, загруженность преподавателей и доступность помещений;
- Распределения аудиторий и ресурсов на основе реального спроса;
- Анализа статистики по учебному процессу, финансам, кадровому составу и другим аспектам управления;
- Прогнозирования академической и финансовой успешности института.

Это не только упрощает повседневные операции, но и способствует более стратегическому планированию развития вуза.

Заключение. Искусственный интеллект уже меняет облик высшего образования, делая его более гибким, персонализированным и эффективным. Однако важно учитывать и вызовы, такие как защита данных, этические аспекты и необходимость переподготовки кадров. В будущем ИИ не заменит преподавателей, но станет их мощным помощником, создавая условия для более качественного и доступного образования.

Использование искусственного интеллекта в высших учебных заведениях открывает новые горизонты для повышения качества образования, индивидуализации учебного процесса и оптимизации работы преподавателей и административного персонала. Вместе с тем, внедрение ИИ требует продуманного подхода с учетом этических, правовых и технических аспектов. В перспективе ИИ станет неотъемлемой частью образовательной экосистемы, способствуя формированию гибких и адаптивных моделей обучения, соответствующих требованиям времени.

Список литературы

1. Бурков, В. Н. (2021). *Искусственный интеллект и образование: проблемы и перспективы*. Москва: Наука.
2. Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. *Business Horizons*, 62(1), 15–25.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign.
4. Luckin, R. et al. (2016). *Intelligence Unleashed: An argument for AI in Education*. Pearson Education.
5. Selwyn, N. (2020). Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education. *Polity Press*.
6. Минобрнауки РФ. (2023). Цифровая трансформация образования: стратегия до 2030 года. Официальный сайт
7. UNESCO. (2021). *AI and Education: Guidance for Policy-makers*. Paris: UNESCO Publishing.

YOSH O'QUVCHILAR UCHUN SO'Z BOYLIGINI OSHIRISHDA INTERAKTIV O'YINLARNING ROLI (INGLIZ TILI MISOLIDA)

Homidova Zarnigor Odil qizi
Buxoro viloyat Peshku tuman
31-davlat umumta'lim maktabi
Oliy toifali ingliz tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola yosh o'quvchilarning ingliz tilidagi so'z boyligini oshirishda interaktiv o'yinlarning rolini o'rganadi. Maqolada interaktiv o'yinlarning an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan afzalliklari, ularning o'quvchilarni o'quv jarayoniga faol jalb etish salohiyati hamda motivatsiyani oshirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda interaktiv o'yinlarning turli xillari (masalan, lug'at o'yinlari, raqamli o'yinlar, rol o'yinlari) va ularning so'z boyligini rivojlantirishga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada interaktiv o'yinlarni o'quv dasturiga samarali integratsiyalash bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi. O'tkazilgan tahlil va eksperimental ma'lumotlar asosida interaktiv o'yinlarning o'quvchilarning so'z boyligini sezilarli darajada oshirishga yordam berishi isbotlanadi.

Kalit so'zlar: interaktiv o'yinlar, so'z boyligi, ingliz tili, yosh o'quvchilar, ta'lim, motivatsiya.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida chet tilini o'rganish, xususan ingliz tilini egallash tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Globalizatsiya sharoitida ingliz tili xalqaro muloqot, fan, texnologiya va madaniyatning asosiy vositasiga aylangan. Yosh o'quvchilarning ingliz tilini samarali o'zlashtirishi ularning kelajakdagi akademik va kasbiy muvaffaqiyatlari uchun zamin yaratadi. Til o'rganishning eng muhim jihatlaridan biri esa so'z boyligini shakllantirishdir. So'z boyligi tilni tushunish, unda muloqot qilish va fikrlarni erkin ifodalash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. An'anaviy usullar, xususan, so'zlarni yodlash, grammatik qoidalarni o'rganish kabi yondashuvlar yosh o'quvchilar uchun zerikarli bo'lishi, ularning qiziqishini pasaytirishi va motivatsiyasini yo'qotishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, ta'lim jarayoniga yangi, innovatsion va o'quvchilarni faol jalb etadigan usullarni joriy etish dolzarb hisoblanadi. Interaktiv

o'yinlar ana shunday yondashuvlardan biri bo'lib, ular o'quvchilarni o'yin shaklida o'rganishga undaydi, ularda qiziqish uyg'otadi va o'quv jarayonini yanada samaraliroq qiladi. Ushbu maqola yosh o'quvchilarning ingliz tilidagi so'z boyligini rivojlantirishda interaktiv o'yinlarning ahamiyatini chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Asosiy qism. Ingliz tilini o'qitishda interaktiv o'yinlarning roli bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Ko'pgina olimlar o'yinlarning o'quv jarayonidagi motivatsiyani oshirish va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlashda muhim ekanligini ta'kidlashadi. Masalan, Krashen (1985) tilni o'rganishda "qiziqarli kirish" (comprehensible input) nazariyasini ilgari surgan bo'lib, unga ko'ra o'quvchilar o'zlari uchun tushunarli va qiziqarli bo'lgan ma'lumotlarni o'zlashtirganlarida tilni samaraliroq o'rganadilar.[1] Interaktiv o'yinlar ana shunday qiziqarli kirishni ta'minlashning eng yaxshi usullaridan biridir. Piaget (1962)ning kognitiv rivojlanish nazariyasi ham o'yinlarning bolalar rivojlanishidagi ahamiyatini ta'kidlab, ular orqali bolalar dunyo bilan o'zaro aloqa qilishini va yangi bilimlarni o'rganishini ko'rsatadi. [2]Vygotsky (1978) esa "yaqin rivojlanish zonasi" (Zone of Proximal Development - ZPD) konsepsiyasini ilgari surgan. [3]Unga ko'ra, o'yinlar o'quvchilarga o'z imkoniyatlaridan yuqori darajada ishlashga va yangi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Metodologiya nuqtayi nazaridan, ushbu tadqiqot aralash usulni qo'llashga asoslangan bo'lib, unda ham sifat, ham miqdoriy yondashuvlar birlashtiriladi. Tadqiqot doirasida, birinchidan, nazariy adabiyotlar tahlili amalga oshiriladi, ya'ni interaktiv o'yinlar va so'z boyligini rivojlantirish bo'yicha mavjud ilmiy ishlar, maqolalar va kitoblar ko'rib chiqiladi. Ikkinchidan, yosh o'quvchilar ishtirokida eksperiment o'tkaziladi. Eksperimentda ikki guruh – nazorat guruhi (an'anaviy usullarda o'qitiladigan) va eksperimental guruh (interaktiv o'yinlar orqali o'qitiladigan) shakllantiriladi. Ikki guruhga ham bir xil muddat davomida ingliz tilidagi so'zlar o'rgatiladi, ammo eksperimental guruhda interaktiv o'yinlar faol qo'llaniladi. Tadqiqot boshida va oxirida har ikki guruhning so'z boyligi darajasi testlar yordamida aniqlanadi. Shuningdek, o'quvchilarning o'quv jarayoniga bo'lgan munosabati va motivatsiyasi so'rovnomal orqali o'rganiladi. Olingan ma'lumotlar statistik usullar yordamida tahlil qilinadi, bu esa interaktiv o'yinlarning so'z boyligini oshirishdagi samaradorligini miqdoriy jihatdan baholash imkonini beradi.

O'tkazilgan eksperiment va adabiyotlar tahlili interaktiv o'yinlarning yosh o'quvchilarning ingliz tilidagi so'z boyligini oshirishda sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniq tasdiqladi. Nazorat va eksperimental guruhlar o'rtasidagi farqlar shuni ko'rsatdiki, interaktiv o'yinlar o'quv jarayonini yanada jozibador va samarali qiladi. Eksperimental guruhdagi o'quvchilarning motivatsiyasi va o'zlashtirish darajasi nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori bo'lgan. O'yinlar orqali o'rganish zerikishni kamaytirdi, stressni yo'qotdi va o'quvchilarda yangi so'zlarni o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni oshirdi. Misol uchun, lug'at o'yinlari (masalan, "so'z zanjiri", "krossvordlar", "bingo") orqali o'quvchilar yangi so'zlarni amaliy sharoitda, muloqot jarayonida o'zlashtirdilar. Raqamli o'yinlar (mobil ilovalar, onlayn o'yinlar) esa o'quvchilarga o'z tezligida o'rganish, xatolarini to'g'irlash va o'z yutuqlarini kuzatish imkoniyatini berdi. Rol o'yinlari orqali o'quvchilar turli vaziyatlarda so'zlarni qo'llashga o'rgandilar, bu esa ularning nafaqat so'z boyligini, balki nutq malakasini ham rivojlantirdi.

Quyidagi jadval eksperiment natijalarini aniqroq ko'rsatadi:

Jadval 1.

Nazorat va eksperimental guruhlarining so'z boyligi o'zgarishi.

Guruh turi	Boshlang'ich so'z boyligi (o'rtacha)	Yakuniy so'z boyligi (o'rtacha)	O'sish ko'rsatkichi (%)
Nazorat guruhi	45 so'z	60 so'z	33.3%
Eksperimental guruh	47 so'z	85 so'z	80.8%

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, eksperimental guruhning so'z boyligi o'sish ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan qariyb 2.4 barobar yuqori. Bu shuni anglatadiki, interaktiv o'yinlar so'z boyligini samaraliroq o'rgatishda an'anaviy usullarga nisbatan ustunlikka ega.

Shuningdek, o'quvchilarning darsga bo'lgan munosabatini o'rganish maqsadida o'tkazilgan so'rovnomal natijalari ham ushbu fikrni tasdiqladi:

Jadval 2.

O'quvchilarning darslarga bo'lgan munosabati.

O'quvchilarning fikri	Nazorat guruhi (%)	Eksperimental guruh (%)
Darslar qiziqarli	30%	90%
So'zlarni o'rganish osonroq	25%	85%

O'quvchilarning fikri	Nazorat guruhi (%)	Eksperimental guruh (%)
Ingliz tiliga qiziqish ortdi	40%	95%
Darslarga faol qatnashaman	35%	92%

Jadval 2 da keltirilgan ma'lumotlar eksperimental guruhdagi o'quvchilarning darslarga nisbatan ancha ijobiy munosabatda bo'lganini ko'rsatadi. Ular darslarni qiziqarliroq deb topishgan, so'zlarni o'rganishni osonroq deb hisoblashgan va ingliz tiliga bo'lgan qiziqishlari sezilarli darajada ortgan. Bu esa, o'z navbatida, o'quv jarayonining umumiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. O'yinlar o'quvchilarni o'zlashtirishga majbur qilish o'rniga, ularni tabiiy ravishda o'rganishga undaydi, bu esa uzoq muddatli bilim va ko'nikmalar shakllanishiga yordam beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yosh o'quvchilarning ingliz tilidagi so'z boyligini oshirishda interaktiv o'yinlarning roli g'oyat katta va zamonaviy ta'lim tizimida ulardan samarali foydalanish mutlaqo zarur. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv o'yinlar nafaqat o'quvchilarning so'z boyligini miqdoriy jihatdan oshiradi, balki ularning o'quv jarayoniga bo'lgan munosabatini ham tubdan o'zgartiradi. O'yinlar orqali o'rganish o'quvchilarga tilni zerikmasdan, zavq bilan o'zlashtirish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida, ularda til o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyani kuchaytiradi, o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi va ingliz tilini o'rganishni majburiy vazifa emas, balki qiziqarli sarguzasht sifatida qabul qilishlariga yordam beradi.

Interaktiv o'yinlar tilni o'rganishning turli aspektlarini, jumladan, tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini ham rivojlantirishga yordam beradi. Chunki ko'plab o'yinlar muloqotni, hamkorlikni va real hayotiy vaziyatlarni simulyatsiya qilishni talab qiladi. Natijada, o'quvchilar yangi so'zlarni nafaqat yodlaydilar, balki ularni turli kontekstlarda qo'llashni, ularning ma'nosini tushunishni va ulardan nutqda to'g'ri foydalanishni ham o'rganadilar. Bu esa so'z boyligining passiv emas, balki faol shakllanishiga olib keladi.

Pedagoglar va o'qituvchilar interaktiv o'yinlarni o'quv dasturiga samarali integratsiyalash bo'yicha ko'proq malaka oshirishlari va yangi usullarni o'rganishlari lozim. Maktablar va ta'lim muassasalari interaktiv o'yinlarni qo'llab-quvvatlaydigan resurslar (masalan, raqamli platformalar, o'yinlar to'plamlari) bilan ta'minlanishi kerak. Kelajakdagi tadqiqotlar interaktiv o'yinlarning til o'rganishning boshqa jihatlariga (masalan, grammatika, talaffuz) ta'sirini, shuningdek, turli yosh guruhlari va o'rganish uslublariga mos keladigan o'yinlar turlarini o'rganishga qaratilishi mumkin. Umumiy xulosa shuki, interaktiv o'yinlar nafaqat yosh o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda, balki ularning til o'rganishga bo'lgan umumiy motivatsiyasini va ishtiyoqini kuchaytirishda ham muhim rol o'ynaydi. Bu esa, o'z navbatida, yanada samarali va natijaga yo'naltirilgan ta'lim tizimini yaratishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Krashen, S. D. – *The Input Hypothesis: Issues and Implications* – London: Longman, 1985, bet. 25-40.
- Piaget, J. – *Play, Dreams and Imitation in Childhood* – New York: W. W. Norton & Company, 1962, bet. 150-175.
- Vygotsky, L. S. – *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes* – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978, bet. 79-91.
- Gee, J. P. – *What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy* – New York: Palgrave Macmillan, 2004, bet. 60-85.
- Dörnyei, Z. – *Teaching and Researching Motivation* – Harlow: Pearson Education Limited, 2001, bet. 120-135.
- Harmer, J. – *The Practice of English Language Teaching* – Harlow: Pearson Education Limited, 2007, bet. 295-310.

TELEPRODYUSER TELELOYIHALAR YARATISHIDA O'ZBEK ZAMONAVIY LEKSIKOLOGIYASIDAN UNUMLI FOYDALANISHI

Islamova Malika G'ofur qizi
O'zMU tayanch doktranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy televideniya ijod qilayotgan teleproduserlarning o'zbek tilining zamonaviy leksik qatlamidan foydalanish holati, yo'nalishlari va muammolari chuqur tahlil qilinadi.

Ayniqsa, media tilining o'ziga xosligi, unga xos lingvistik tendensiyalar – yangi so'zlar, ijtimoiy tarmoqlarda shakllangan leksik birliklar, frazeologik uslub va ekspressiv vositalarning kontent yaratilishidagi ahamiyati yoritiladi. Teleloyihalaridagi til ishlatish amaliyoti asosida zamonaviy leksikologiya vositalarining funksional yuki va teleprodyuserning strategik til tanlovi masalalari ochib beriladi. Maqolada bir necha teleloyihalar misolida lingvistik tahlil o'tkazilib, xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: teleprodyuser, televideniye, teleloyiha, zamonaviy leksikologiya, o'zbek tili, media lingvistika, stilistika, frazeologizm, til siyosati, neologizm, slang, jargon

Kirish. XXI asrda ommaviy axborot vositalarining asosiy vositasi sifatida televideniye o'z mavqeini saqlab qolmoqda. Ayni paytda, u boshqa raqamli platformalar (YouTube, TikTok, Instagram va boshqalar) bilan birga raqobatlashmoqda. Bunday sharoitda teleloyihalar nafaqat informatsion, balki estetik, emotsional va til jihatdan ham raqobatbardosh bo'lishi zarur. Shunday kontekstdagi eng muhim figurantlardan biri – teleprodyuser, ya'ni g'oyani yaratishdan boshlab efirga tayyor holatga kelguniga qadar barcha bosqichlarda ishtirok etadigan ijodiy rahbar. Zamonaviy o'zbek leksikologiyasi esa bu jarayonda bevosita ishtirok etadi. Chunki yangi so'zlar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar natijasida yuzaga kelgan terminlar, internet slangi, xorijiy tillardan kirib kelayotgan birliklar, shuningdek, xalq orasida ommalashgan iboralar – bularning barchasi telekontentni ommalashtirish, unga joziba baxsh etish uchun xizmat qiladi. Ammo bunday til boyliklaridan foydalanish nafaqat ijodiy yondashuvni, balki til madaniyati, me'yorlar, estetik did va kommunikativ ehtiyojlarni uyg'unlashtira oladigan ilmiy va amaliy kompetensiyani talab etadi. Ushbu maqolada aynan shu masala – teleprodyuserlarning zamonaviy o'zbek leksikologiyasidan qanday va qay darajada foydalayotgani tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida leksikologiya va media. O'zbek tilining leksik boyligi haqida O. Madrahimov, N. Jo'rayev, N. Mahmudov, G. G'ulomova kabi tilshunoslarning salmoqli tadqiqotlar olib borgan. G'ulomovning "Zamonaviy o'zbek leksikasi" asarida tilga kirib kelgan yangi leksik birliklarning xususiyatlari, ularning funksional va semantik tavsifi berilgan. Mahmudov esa media tilining stilistik imkoniyatlarini tahlil qilarkan, teleko'rsatuvlarda ko'p hollarda ekspressivlik ortidan rasmiylik, madaniylik boy berilayotganini ta'kidlaydi. Xorijiy tilshunoslarning orasida Norman Fairclough, Teun van Deyk, Deborah Tannen kabi olimlarning media diskurs, til va hokimiyat, til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar haqidagi tadqiqotlari media tilining ijtimoiy ta'sirini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. David Crystalning "Language and the Internet" asarida esa raqamli media tilining shakllanish jarayoni, ayniqsa yoshlar tilida paydo bo'lgan yangi birliklar, qisqartmalar, ijtimoiy guruhlar tili batafsil tahlil qilingan. O'zbekistonda televideniye kontenti Davlat til siyosatiga muvofiq ishlab chiqiladi. Shu bois, til me'yorlariga rioya qilish talab etiladi. Ammo shunday bo'lsa-da, tildagi yangiliklarga, eksperimentlarga ehtiyoj bor. Bu jihatdan teleprodyuserlar til siyosati va auditoriya talabini uyg'unlashtiruvchi oraliq ijodkorlar hisoblanadi.

Materiallar va metodlar.

Tahlil obyekti: Quyidagi teleloyihalar tahlil qilindi:

“Mening oilam” (Sevimli TV) – ijtimoiy-ko'ngilochar dastur;

“Zamon” (Sevimli TV) – yangiliklar va sotsiologik tahlil asosida yaratilgan dastur;

“TikTok Star” (Zo'r TV) – yoshlar uchun reality-show;

“Poytaxt” (O'zbekiston 24) – analitik-informatsion dastur;

“Yoshlar ovozi” (Yoshlar TV) – interaktiv muhokamalar.

Tahlil metodikasi

Diskurs tahlil – kontentdagi til unsurlarining ijtimoiy-ma'naviy yukini aniqlash;

Stilistik tahlil – leksik birliklarning emotsional, ekspressiv vazifasini baholash;

Leksik-semantik tahlil – yangi so'zlar va iboralarining semantik maydonini aniqlash;

Komparativ tahlil – rus va ingliz tillaridagi o'xshash media kontentlar bilan qiyoslash.

Asosiy natijalar va tahlil

Zamonaviy leksik birliklarning ko'rinishlari

Yangi so'zlar (neologizmlar): “kontent”, “bloggerlik”, “motivatsiya”, “auditoriya”, “reyting”, “trending”

Ijtimoiy tarmoq slangi: “like bosish”, “kommentda qoldiring”, “skrin qiling”, “prikol”, “xayp”

Xalq og'zaki ijodi birliklari: maqollar, hikmatli so'zlar, o'xshatmalar – auditoriya bilan ishonchli aloqa yaratishda muhim vosita

Hazilomuz va metaforik ifodalar: “gap egasi topiladi”, “bir ko'z bilan qarab turamiz” – bevosita g'oyani yumshoq yetkazish

Til me'yorlariga zid holatlar

Aralash til ishlatish: o'zbek-rus, o'zbek-ingliz aralash til – “like bosing”, “deadline yetib keldi”

Agressiv leksika: ba'zi tok-shoularda ishlatiladigan keskin ifodalar (jumladan, so'zlashuv tiliga xos salbiy yuklamali birliklar) madaniy qadriyatlarga zid.

Takliflar

Teleprodyuserlar uchun lingvistik seminarlar, stilistika va til madaniyati bo'yicha qisqa muddatli treninglar yo'lga qo'yilishi lozim.

Har bir tahririyatda filolog-nazoratchi shtat birligi tashkil etilishi kerak.

Televideniya zamonaviy so'zlar lug'ati ishlab chiqilishi va doimiy yangilanishi zarur.

Yoshlar auditoriyasiga mo'ljallangan kontentda slang va neologizmlardan foydalanishda me'yoriy muvozanat saqlanishi lozim.

Xulosa. Teleprodyuserlar til tanlashda auditoriya tahlilidan kelib chiqib harakat qilmoqda. Yoshlar auditoriyasi uchun zamonaviy slang va ijtimoiy tarmoqlarda shakllangan birliklar ko'proq qo'llanilmoqda. O'zbek zamonaviy leksikologiyasining boy resurslari (neologizmlar, metaforalar, iboralar) kontentga joziba, stilistik rang

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'ulomova G. O'zbek tilining zamonaviy leksikasi. Toshkent, 2020.
2. Madrahimov O. Zamonaviy o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2019.
3. Mahmudov N. Media tilining stilistik imkoniyatlari. Toshkent, 2021.
4. Komilov N. Til va madaniyat: uyg'unlik izlari. Toshkent, 2018.
5. Jo'rayev N. Tilshunoslik asoslari. Toshkent, 2017.
6. UZREPORT, Sevimli TV, O'zbekiston 24 rasmiy saytlaridagi video kontentlar (2022–2024 yillar).
7. www.Wikipedia.ru ma'lumotlari
8. www.ZiyoNet.uz ma'lumotlari

ISMAT BUXORIYNING TARIQAT PESHVOSIGA BAG'ISHLANGAN QASIDASI

Ismatilloev Jobir Nusratillo o'g'li

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIV–XV asrlar Movarounnahr adabiy muhitining yirik namoyandalardan biri shoir Ismat Buxoriyning Naqshbandiya tariqati vakili, mutasavvuf Xoja Muhammad Porsoga bag'ishlangan qasidasi xususida fikr-mulohazalar bildirilgan. Shoirning Temuriylar davrida Samarqandda faoliyat yuritgani va uning diniy, tasavvufiy qarashlari, badiiy ijodidagi o'rni qayd etilgan. Ismat Buxoriyning qasidalarida nafaqat diniy arboblarning madh etilishi, balki tasavvuf ta'limotining jamiyatdagi ahamiyati, sabr-toqat, poklik va haq yo'lda sodiqlik kabi fazilatlar yuksak badiiy uslub bilan ifodalanadi. Shoirning Xoja Porso haqidagi qasidasi o'sha davrda diniy qadriyatlar va diniy arboblarining mavqei yuqori ekanligini ko'rsatadi. Qasida diniy-tasavvufiy va badiiy estetik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Maqolada shoirning mazkur qasida orqali Naqshbandiylik tariqati vakiliga bo'lgan hurmati, shaxsiy e'tiqodi va san'atkorlik mahorati yoritiladi.

Kalit so'zlar: temuriylar davri, Naqshbandiya tariqati, Ismat Buxoriy, Xoja Muhammad Porso, qasida, tasavvuf.

Sharq adabiyotida qasida janri faqat hukmdor yoki amaldorlarni madh etuvchi she'r bo'lib qolmasdan, din arboblari, valiylar, murshidlarning ulug' sifatlarini e'tirof etish orqali, shoirning ularga hurmat va ehtiromini izhor etishga ham xizmat qilgan. Chunki, mashoyixlar, tariqat arboblari jamiyat vakillarini ma'naviy, axloqiy kamolotga yo'llovchi rohnamo bo'lishgan. Din arboblari ulug'langan qasidalariga Hakim Sanoiyning Xoja Hakim Abu Umar Usmon ibni Umari Muxtoriyga [3], Nosiri Buxoriyning Xoja Ubaydulloh vaziru sohibdevon, shayx Safiuddin Arabilyga [2], Sayfi Isfarangiyning Nizomulmuluk Nosiriddin Muhammad ibni Soleh va shayxulislom Sayfiddin Boxarziyga [4] Sayido Nasafiyning Xoja Bahouddin Naqshbandiyga [6], Shamsiddin Shohinning Muhammadjon Tohirxo'ja Jo'yboriyga [8] bag'ishlangan qasidalarini misol tariqasida keltirishimiz mumkin.

Mavzuning dolzabligi, qo'llanilgan metodlar va natijalar

Bugungi kunda diniy-ma'naviy merosni qayta o'rganish, tarixiy siymolarning badiiy obrazini tahlil etish, ayniqsa, Naqshbandiylik tariqatining Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi o'rni aniqlash dolzarb vazifalardan biridir. Ismat Buxoriyning Xoja Muhammad Porsoga bag'ishlangan qasidasi esa nafaqat adabiy, balki tarixiy va diniy manba sifatida ahamiyat kasb etadi. Bu qasida orqali XIV–XV asrlar ijtimoiy-madaniy muhitini, xojagon tariqatining mustahkam o'rin egallaganligini ko'rish mumkin.

Ushbu maqolada quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlari qo'llanildi: ***Tarixiy-filologik tahlil usuli** asosida Ismat Buxoriy yashagan davr – Temuriylar zamonasi, uning adabiy muhiti, Naqshbandiya tariqatining ijtimoiy-ma'naviy roli yoritildi. ***Matnshunoslik (tekstologiya) metodidan** foydalanilib, qasidaning tuzilishi, baytlardagi badiiy san'atlar (nido, talmeh, tashbih, mubolag'a) tahlil qilindi. ***Tasavvufiy-konseptual yondashuv** yordamida pir-murid munosabatlari, valoyat, ***Biografik metod** yordamida shoir va mamduh shaxsiyati, ularning hayoti va tarixiy-madaniy roli o'rganildi.

Mazkur maqolani yozish jarayonida quyidagi natijalar qo'lga kiritildi:

***Ismat Buxoriyning tasavvufiy qarashlari, shoirning o'zi ham Naqshbandiya tariqatiga mansub ekani oydinlashdi.**

***Xoja Muhammad Porsoning tariqatdagi va jamiyatdagi mavqei badiiy tahlil asosida yoritildi.**

***Qasidaning san'at jihatlari tahlil qilinib, uning estetik yuksakligi isbotlandi.**

***Naqshbandiya tariqatining XIV–XV asrlardagi ijtimoiy-ma'naviy o'rni yoritildi.**

***Maqola diniy-ma'naviy qadriyatlarni adabiyot orqali o'rganishning samarali metodik yondashuvini namoyon etdi.**

Shoir Ismat Buxoriyning adabiy muhitdagi mavqeyi

Temuriylar davrida yashab ijod etgan Movarounnahr shoirlaridan biri Ismat Buxoriy 1365-yilda Buxoro shahrida tavallud topgan. Umrining ma'lum bir qismini poytaxt Samarqandda o'tkazgan. Davlatshoh Samarqamdiy "Tazkirat ush-shuaro"da shoir haqda quyidagi ma'lumotlarni keltirgan: "Xoja Ismatullo Sulton Xalil hukmronligi davrida uning tarbiyatini topgan. Shahzoda uni g'oyat ehtirom qilur erdi. U shahzodaning doimiy ulfati va hamsuhbati erdi. Sulton Xalil she'r ilmini Xojadan o'rgangan [5]". Shoirning fors tilidagi devoni va turkiy yilda yozilgan "Ibrohim Adham" nomli dostini mavjud. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois"[1] da Xoja Ismatulloning xushtab shoir ekani, devoni el orasida shuhrat topgani va Xalil Sulton madh etilgan yaxshi qasidalar borligini ta'kidlab hamda bir mat'la keltiradi.

Xoja Ismat Buxoriy she'riyatining yetakchi janrlaridan biri qasidadir. Shoirning yetmishdan ortiq qasidalar bo'lib, ular orasida shayx va valiylarga bag'ishlangan qasidlarni ham mavjud. Shoir zamonasining din arboblari Sa'duddin Zangishoh, Xoja Muhammad Porso, Xoja Lutfilloh, Xoja Shamsiddin va Maliki Islomiyga bag'ishlab madhiyalar bitgan.

Xoja Muhammad Porso obrazining gavdalantirishda shoir mahorati

XIV asr Markaziy Osiyoda vujudga kelgan Naqshbandiylik tariqati asrlar davomida islom diniga etiqod qiluvchi ko'plab xalqlarning diniy ma'rifati yuksalishida, ma'naviy dunyosining boyishida muhim o'rin egallab kelgan. Naqshbandiylik tariqatining yirik namoyandalaridan biri Xoja Muhammad Porso bo'lib Bahouddin Naqshbandiyni ikkinchi xalifasi sanaladi. 1341-yilda Buxoroda dunyoga kelgan Xoja Muhammad Porsoning to'liq ismi Muhammad bin Muhammad bin Mahmud al-Hafiziy al-Buxoriy bo'lib, Porso (taqvodor) tahallusini ustoz Bahouddin Naqshbandiy bergan. Xoja Muhammad Porso tasavvuf ta'limoti xususan Naqshbandiya tariqati nazariyasiga doir ko'plab asarlar yaratgan. Mintaqada katta nufuzga ega bo'lgan Xoja Porso, temuriy shahzodlarning iltifoti, hurmatiga sazovor bo'lgan. Xoja Porsoning hayoti va faoliyati xususida Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Boqir, Ali Safiy asarlarida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Abdurahmon Jomiy Xojaga bag'ishlab "Suxani Xoja Porso" nomli asar ham yozgan. Jomiy yozishicha besh yoshlarida otasi bilan Xoja Porsoni ziyorat qilish uchun borgan. Xoja Porso yosh Jomiyga bir kalla novvot berganini qayd etgan. Tariqat peshvosiga bag'ishlab zamona shoirlari ham qasidalar bitgan. Xoja Porso bilan zamondosh bo'lgan shoir uning faoliyati, jamiyatdagi mavqeyidan xabardor bo'lgan. Bahouddin Naqshbandiydan so'ng ul zotning vasiyatiga ko'ra tariqat ahliga boshchilik qilgan Xoja Porso yirik mutasavvuf olim edi.

Ismat Buxoriyning Muhammad Porsoga bag'ishlangan qasidasi 53 baytni tashkil etadi. Qasida quyidagi bayt bilan boshlanadi:

Ey bar arbobi talab rasmi valoyatgustari,

Xatm bar tu, chunki bar xatmi rasul payg'ambariy.[7]

Shoir qasidani ko'tarinki ruh bilan boshlab, nido san'atini qo'llagan holda mamduhga murojaat etadi. Ilk baytdayoq Xoja Porsoning avliyolik (valoyat) maqomi yuksakligini, Haq yo'lini talab etuvchilar uchun buyuk namuna va rahbar ekanini ta'kidlamogda. Shoir payg'ambarlik Muhammad Mustafo (s.a.v.) bilan tugagani kabi, avliyolar silsilasi Muhammad Porsoda eng oliy cho'qqiga yetdi degan fikrni bildirgan. Ikkinchi misradagi "Xatm bar tu" jumlasida –u zot valoyatda eng oliy maqomga erishgan degan mazmunni anglatadi. Shoir she'r avvalidayoq Buxoroda, butun mamlakatda sening kabi ulug' avliyo topilmaydi va sendan so'ng sening darajangdagi valiy zot dunyoga kelmaydi degan qat'iy fikrni bildirgan.

Avliyolar doim odamlarni haq yo'lga boshlash, zalolatdan qaytarish, ma'naviy kamolotga erishishlarida rahbar bo'lib kelishgan. Muhammad Porsoning adashganlarni hidoyat sari chorlashi Ismat Buxoriy nigohidan chetda qolmagan. Shoir buni quyidagi baytda ifoda etgan:

Murdagoni ma'siyatro doda lutfat zindagy,
To'tiyoni ma'rifatro karda nutqat shakkary.

Shoir fikrini davom ettirar ekan, Xojaning ilm bilan johillikni bartaraf etib, sabr bilan turli ixtiloflarga chek qo'yichi haqida yozadi. Quyidagi ikki baytda esa osmon sayyoralarining ham Valiyning ulug' sifatleri oldida ojiz ekanliklari ifodalanadi:

Chun gadoyon taylason dar bar zi husni tole'ash,
Mekunat daryuzayi baxtu saodat Mushtariy.

Fayzi avroi tasonifash chu bar gardun barand,
Sharm chun n-oyad Atorudro zi sohibdaftary?

Mushtariy yulduzu mumtoz adabiyotda baxt, omad ramzidir. **Xojaning tol'eyi shunchalik porloqki, hatto baxt timsoli bo'lgan Mushtariy ham uning huzurida gadodek bosh egadi. Undan marhamat kutadi. Ikkinchi baytda esa shoir falak kotibi Atorudni esga oladi. Agar Xoja yozgan asarlarning avroqini (sahifasi) falakka eltsalar Atorud o'zining yozganlaridan uyaladi deya yozadi. Bu bayt bejiz yozilmagan. Xoja Porsoning diniy, tasavvuf mazmundagi yigirmaga yaqin asarlar yozgan.**

Shoir qasidanavislik an'alariga ko'ra talmeh san'atini qo'llab payg'ambarlar va choriyorlarni esga oladi. Mamdudni sabr, qanoatda Ayyub alayhissalomga, siyratini Muhammad Mustaf o sallallohu alayhivassallamga, hilmini Ibrohim payg'ambarga, qiyofasini Yusuf alayhissalomga mengzaydi. Keyingi baytda to'rt xalifa yodga olinib, ularning ulug' sifatleri Xojada mujassam ekanligi ta'kidlanadi:

**Dar kamoli hilm Abubakrriyu, dar haybat Umar,
Dar hayo Usmonu, dar ilmu shujoat Haydariy.**

Bu – **komil insonning tasviri**, tasavvufda esa bunday shaxs murshid yoki avliyo maqomidadir.

Yak nasab tanho na az tu faxr dorad, k-az sharaf,
Ravnaqi har xanadony, zinnati har kishvari.

Shoir madhni izchillik bilan davom ettirar ekan, Xoja Porso o'zi mansub bo'lgan sulolaninggina emas balki butun mamlakatning faxri, ziynati ekanligini ta'kidlaydi. Bu orqali uning ma'naviy ulug'ligi va jamiyatdagi mavqeyini tasvirlaydi. Shoir bunday yuksak sifatlar bilan uni ideallashtiradi.

Darhaqiqat, piri murshidlik darajasiga yetgan nafaqat Buxoro balki butun Movarounnahr ahli iftihor etgan. Zamonasining ko'plab olimi, shuarolari Xojani o'zlariga pir sanab, yuksak sifatlar bilan ulug'lashgan. Jumladan, Abulhasan Muhammad Boqir bim Muhammad Ali Xoja Porsoni Qutbul avliyo deya e'tirof etgan.

Ismat Buxoriy Xojaning piri murshid sifatida ko'plab shogirdlarni kamolga yetkizganini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi va bu borada ham yuksak maqomda ekanini ta'kidlab, sening muridlaring Rasuli Akram singari ya'ni Sarvari olam yo'lidan borib shariat ravnaqiga kamarbasa va din himoyachisi bo'ldilar deya e'tirof etadi:

Chun Muhammad himati parvardagoni rahmatat,
Shar'ro gohi mu'iniy karda, gohe nosiriy.

Qasidaning 42 baytidan boshlab 47 baytgacha shoir o'tgan umriga nazar tashlaydi va o'zini haq yo'ldan adashgan, umri zoe ketgan ojiz banda sanaydi. Xojaga ey oshiqlar tabibi men **ishq yo'lida adashdim. Ruhim bemor. Bu dardga faqat Sen – oshiq qalblarning tabibi – malham bera olasan. Sog'ayish yo'lini esa sendan o'zga hech kim ko'rsatolmaydi deya murojaat etadi.**

Qasidaning so'nggi olti baytida shoir mamduhni ulug'lab uni har qancha madh etish oz, agar har bir sochimning tolasida til ato etilsa-yu sening madhingni kuylasam ham seni ulug' sifatlarini aytib ado etish mushkul deya qayd etadi.

Xulosa. Ismat Buxoriyning Xoja Muhammad Porsoga bag'ishlangan qasida XIV–XV asrda diniy, tasavvufiy qarashlar keng tarqalganini ko'rsatadi. Ushbu qasida orqali shoir nafaqat yuksak badiiy mahoratini namoyon etgan, balki tariqat peshvolarining ijtimoiy va ma'naviy hayotdagi o'rnini, jamiyatdagi nufuzini ifoda etgan. Qasidada payg'ambarlar va choriyorlar siyrati va xususiyatlarini Xoja Porso shaxsiyatiga ko'chirish orqali komil inson konsepsiyasi gavdalanitirilgan. Baytlarda Atorud va Mushtariy timsollari bilan ilohiy ilmlarning yuksakligi ifodalanadi. Qasidaning so'nggi baytlarida esa shoir o'zini yo'lidan adashgan, Haq taolo vaslidan mosuvo faqir banda deb bilib, Xojani o'zining najotkori sifatida ko'rsatadi. Bu uslub diniy-tasavvufiy she'riyatda mashhur bo'lgan pir-murid munosabatlarining ifodasidir. Shoir o'zini Xojaning ruhiy tarbiyasiga muhtoj, ishq dardidan shifo kutayotgan murid sifatida tasvirlagan. Mazkur qasida diniy, tasavvufiy va ijtimoiy-estetik qadriyatlarining adabiyot orqali targ'ib etilganini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy, Majolis un-nafois. MAT, 20 tomlik, 13-tom. T.: 1997 yil
2. Носири Бухорой. Мунтахаби ашъор. – Душанбе, «Адиб», 2016, 480 сах.
3. Ҳаким Саной. Мунтахаби ашъор. – Душанбе: «Адиб», 2011. - 480 сах
4. Раҳматова О. Соҳт, мавзӯҳо ва поэтикаи қасидаҳои Сайфии Исфараңғӣ. Диссертатсия /176/ Душанбе – 2020.
5. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони («Тазкират уш-шуаро»дан) Форс-тожик тилидан Б. Аҳмедов тарж.;
6. Мирзоев А. Сайидо ва макоми у дар таърихи адабиёти тоҷик / Абдулғанӣ Мирзоев. - Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон 1947.-200с.
7. Хоҷа Исматӣ Бухорой. Девон. – Душанбе: Истеъдод, 2020. – 464 с.
8. Шамсиддин Шохин. Куллийёт. – Душанбе, «Адиб», 2006. 640 сах.
- Шеърларни С. Раҳмон тарж. қилган. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.– 224 б.

YUSUF SAKKOKIYNING «MIFTOHU-L-ULUM» ASARIDA MUSNAD ILAYHI (EGA) NING ANIQLIK O'RINLARI

Ismoilov Bobur Xudoyarovich
O'zbekiston Milliy universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. “Miftohu-l-ulum” asarining uchinchi qismi balog‘at ilmi bo‘lib, u uchta bo‘lim ma‘oniy, bayon va bade‘dan iborat. Musnadun ilayhiga tegishli holatlar ma‘oniy (ma‘nolar) ilmi tarkibiga kiradi. Musnadun ilayhini holatga muvofiq qo‘llash ham balog‘at ilmi uchun juda muhim hisoblanadi. Mao‘niy ilmida musnadun ilayhini gap tarkibida qaysi holatlarda tushirib qoldirish, zikr qilish, qaysi holatda uni olmosh, atoqli ot, ko‘rsatish olmoshi, nisbiy olmosh yoki izofa bilan aniqlik holatida qilishni, qachon uni noaniq holatda kelishini, qachon kesimdan oldin va qachon keyin kelishi kabilarni o‘rganiladi. Musnadun ilayhning marifa (aniq) bo‘lishini talab qiladigan holatlar: Agar holat hikoya tarzida yoki holat xitob holati bo‘lsa musnadun ilayh olmosh sifatida keltirilishi mumkin. Holat ma‘lum bir shaxsni birinchi marta o‘ziga tegishli ismi bilan atab, uni tinglovchiga tanitish maqsadida yoki tashbeh holati bo‘lsa musnadun ilayhini atoqli ot sifatida keltirish mumkin. Musnadun ilayhini kimga tegishli bo‘lganligi, ma‘lum bo‘lgan jumla orqali tinglovchining ongida ma‘lum qilish imkoni bo‘lsa, yoki tinglovchining aytilayotgan shaxs haqidagi ma‘lumotlaridan boshqa ma‘lumotlari bo‘lmasa musnadun ilayhi nisbiy olmosh bo‘lib kela oladi. Agar musnadun ilayhini qabul qiluvchining ongida unga aniq bir tarzda ishora paydo bo‘lsa. So‘zlovchi uchun izofadan boshqa yo‘l bo‘lmasa, agar holat qisqacha ma‘no ifodalovchi holat bo‘lsa, musnadun ilayh izofa bilan marifa qilinishi mumkin. Agar so‘zning aniqlovchisi bo‘lsa ular ham aniq holatda bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Sakkokiy, Miftohu-l-ulum, Musnadun ilayhi, aniqlik holatlari, balog‘at, mao‘niy ilmi, olmoshlar.

Kirish. Islom sivilizatsiyasining shakllanishi bilan arab tili nafaqat diniy, balki ilmiy va madaniy ifoda vositasiga aylandi. Ayniqsa, Qur‘oni Karimning nozil bo‘lishi arab tilining badiiy va uslubiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon qildi. Qur‘onning mo‘jizaviy uslubi va ma‘no teranligi arab tilshunosligini chuqur tahlil qilish zaruratini tug‘dirdi. Bu esa sarf, nahv, tafsir, fiqh va aqida ilmlari qatori balog‘at ilmining ham shakllanishiga zamin yaratdi. Balog‘at ilk islomiy davrlardayoq Qur‘on tilining go‘zalligi, aniq va obrazli ifoda kuchini izohlashga qaratilgan ilm sifatida qaror topdi. Bu ilm so‘zning nafaqat lug‘aviy, balki majoziy, isti‘oraviy, kinoyaviy qatlamlarini ham ochib berishni maqsad qilgan. Natijada, arab tilining ifoda imkoniyatlari nazariy jihatdan yoritila boshlandi. Balog‘at ilmiga oid ilk risolalar Qur‘on, hadis va arab she‘riyatini tahlil qilish orqali vujudga keldi. Shunday qilib, balog‘at ilmi Qur‘on tilining o‘ziga xos xususiyatlarini anglashda markaziy o‘rin egalladi.

Asosiy qism. Islom davri boshlanishi bilan Qur‘oni Karim bilan bog‘liq holda sarf, nahv, tafsir, aqida, fiqh ilmlari bilan birga balog‘at ilmi ham rivojlana boshladi. Qur‘oni Karim o‘zining boshqa fazilatlarini bilan birga badiiyati bilan so‘zamol arablarni lol qoldirdi va bu ilmlarni chuqurroq o‘rganishga majbur etdi. Balog‘at ilmi tadrijiy rivojlanib borib, dastlab boshqa asarlar tarkibida ko‘pgina adiblar asarlarida shakillandi.

Nihoyat XI asrda Abdulqohir Jurjoniyl alohida ilm sifatida datqiq etdi va bu bilimga oid “Asroru-l-balog‘a” va “Daloilu-l-i‘jaz” asarlarini yozdi lekin bu asarda ham balog‘at ilmi tartibga solinmagan edi. Shunday keyin Sirojiddin Abu Ya‘qub Yusuf Sakkokiy “Miftohu-l-ulum” asarini yaratdi va bu ilmni

tartiblab, bob va fasllarga ajratdi, uning qoidalarini ishlab chiqib, mukammal holatga keltirdi. Uning o'zi bu haqda shunday yozadi: "Men o'z kitobimga tilshunoslik fanining, lug'atshunoslikdan tashqari, zarur bo'lgan sohalarini kiritdim. Ular quyidagilar: arab tili sarfi-nahvi hamda ma'oniyy va bayon ilmlaridir. Maoniy va bayon haqidagi ilmlarni egallash uchun nazm va nasrni tahlil eta bilish kerakligini tushundim, ayni vaqtda, shoir aruz va qofiya ilmlarini bilishga muhtoj ekanligiga ishonch hosil qildim. Shu sababdan mazkur masalalarni mukammal yoritishga jazm etdim.[8]"

Asar ta'lif etilgach butun musulmon olamida buyuk kashfiyot bo'ldi, chunki u juda muhim bo'lgan o'n ikkita ilmni o'z ichiga qamrab oldi. Sakkokiy asarining yozilishi haqida quyidagilarni aytadi: "Zamonimning fozillari, fazilati kamolotga yetgan zotlar mendan muxtasar qilib, ularga bir asar yozib berishimni qat'iy so'rashdi. Bu gaplarni eshitib, ular bundan tamoman xursandchilik bilan undan bahramand bo'lishlari uchun har bir zakiiy tushunadigan uslubda tasnifladim. Bu asarga juda yaxshi bilish kerak bo'lgan ilmlarni jamlab, "Miftohu-l-ulum (ilmlar kaliti) deb nomladim va bu kitobni uch qism qildim ular: birinchi qism sarf ilmi, ikkinchi qism nahv ilmi, uchinchi qism ilmi ma'oniyy va bayon" degan edi [7]

Yusuf Sakkokiy asarni uch qismga bo'lgandan so'ng ularni yana fasllarga, boblarga va qismlarga ajratadi.

"Miftohu-l-ulum" asarining uchinchi qismi balog'at ilmi bo'lib, uning birinchi bo'limi ma'oniyy (ma'nolar) ilmi hisoblanadi. Ma'oniyy ilmining birinchi fasl, birinchi qonun, ikkinchi ilmi musnadun ilayhiga tegishli holatlar ta'rifi deb nomlanadi. Ushbu maqolada musnadun ilayhining ma'rifa (aniq) holatlari haqida bahs boradi.

Musnadun ilayhi arabcha so'z bo'lib, lug'atda "unga suyanuvchi" degan ma'noni anglatadi, istilohda gapning egasini anglatadi. Musnadun ilayhini holatga muvofiq qo'llash ham balog'at ilmi uchun juda muhim hisoblanadi. Musnadun ilayhi ilmida qaysi holatda uni olib tashlash, qaysi holatda zikr qilish, qachon uni olmosh, atoqli ot, ko'rsatish olmoshi yoki izofa bilan marifa (aniqlik holati) qilishni ya'ni aniq holat qilishni, qaysi holatda nakra (noaniq holat) sifatida kelishini, qaysi holatda musnaddan (kesim) oldin va qaysi holatda keyin kelishi kabilarni bilib olamiz.

Musnadun ilayhning marifa bo'lishi.

Musnadun ilayhning marifa (aniq) bo'lishini talab qiladigan holatlar quyidagilardir:

- Agar gapdan maqsad, tinglovchiga to'g'ri, aniq va diqqatni tortuvchi ma'lumot berish bo'lsa, musnadun ilayhi marifa qilinadi. Chunki nakra (noaniq) holda ifodalangan so'z to'g'ri va aniq emas. Aniqlik holat (marifa) lar quyidagilardir: Kishilik olmoshlari, atoqli otlar, nisbiy olmosh, ko'rsatish olmoshlari, "Al" artikli bilan kelgan so'zlar va izofalardir. Bu aytib o'tganlardan boshqa holatlar ham bo'ladi. Va bularning har birini talab qiladigan holatlar mavjud. Endi musnadun ilayhni marifa bo'lish holatida kelish turlarini alohida ko'rib chiqamiz.

1. *Musnadun ilayhning kishilik olmoshi bilan aniq holatda bo'lishi.* Musnadun ilayhning olmosh bo'lishini talab qiladigan holatlar quyidagilardir:

- Agar holat hikoya tarzida bo'lsa musnadun ilayh olmosh vazifasida kelishi mumkin. Masalan, Amr ibn Qulsumning quyidagi baytidagi kabi:

نحن التاركون لما سخطنا و نحن الآخذون لما رضينا
"Biz o'zimizga yoqmagan narsalarni tashlab ketadiganlarmiz. Va biz o'zimizga yoqqanini olib ketuvchilarmiz. Bunda kishilik olmoshlari musnad ilayhi o'rniida aniq bo'lib kelmoqda.

- Shuningdek holat xitob holati bo'lsa musnadun ilayhi yana olmosh sifatida keltirilishi mumkin. Masalan, "Sen menga bergan va'dasini bajarmaydigan va seni ayblaydiganlarning tiliga meni tushirgansan". Odatda xitob maqomida asosiysi bu ma'lum manzilga, ma'lum tinglovchiga qaratilgan bo'lishidir. Shu bilan birga, xitob aniqlanmagan tinglovchiga qaratilishi mumkin. Masalan, "Falonchi kishi olchoqdir. Unga muomala qilsangiz, sizni haqorat qiladi. Unga yaxshilik qilsangiz, sizga yomonlik qiladi". Bunday deganingizda, aniq bir tinglovchini nazarda tutmaysiz. Go'yo bu yerda ko'rinishidan ma'lum bir tinglovchiga ya'ni sizga qaratilgan bo'lsa-da, aniq bir tinglovchi ma'lum emas ommaga qaratilgan bo'ladi.

Musnad Ilayhning alam (Atoqli ot) bilan aniq holatda bo'lishi. Musnadun Ilayhning alam bo'lishini talab qiladigan shartlar quyidagilardir:

-Holat ma'lum bir shaxsni birinchi marta o'ziga tegishli ismi bilan atab, uni tinglovchiga tanitish maqsadida bo'lsa musnadun ilayhini atoqli ot sifatida keltirish mumkin. Masalan, زيد صديق لك . عمرو عدو لك - "Zayd sizning do'stingizdir". Amr sizning dushmaningizdir" jumalardagi kabi.

-Holat tashbeh holati bo'lsa, musnadun ilayhini alam qilib keltirish mumkin. Masalan, quyidagi oyatdagi kabi: - "Abu Lahabning qo'llari qurigay" [5]. Abu Lahab iborasi o't o'g'li degan ma'noni ham anglatganligi sababli, bu iborada bu odamning do'zaxning bir turi ekanligiga ishora qilinadi. Jahannamiylar otasi ma'nosida ham kinoya qilish mumkin.

Durusu-l-balog'a kitobida alamning boshqa maqsadlar uchun ham kelishini sanab o'tilgan. [12]

- Ulug'lashlik uchun. Masalan, ركب صيف الدولة – Sayfud davla mindi. Buyerda ulug'lash uchun amir mindi demasdan amirning ismini keltiribdi.

- Xo'rlash uchun. Masalan, ذهب صخر Soxr ketdi. Buyerda Soxrni hazf qilmasdan keltirayabdi uni tahqirlash uchun chunki uning ma'nosi "qattiq tosh".

Musnadun Ilayhining ismi mavsul (nisbiy olmosh) bilan aniq holatda kelishi. Musnadun ilayhining nisbiy olmosh bo'lib kelishini talab qiladigan holatlar quyidagilardir:

Musnadun ilayhini kimga tegishli bo'lganligi, ma'lum bo'lgan jumla orqali tinglovchining ongida ma'lum qilish imkonini bo'lsa, musnadun ilayhi nisbiy olmosh bo'lib kela oladi.

-Siz yoki tinglovchiningizning aytilayotgan shaxs haqidagi ma'lumotlaridan boshqa ma'lumotlari bo'lmasa: Misol: وَالَّذِي كَانَ مَعَنَا أُمْسٍ رَجُلٌ عَالِمٌ فَأَعْرَفُنِي : Kecha yonimizda o'tirgan olim odamni bilaman. Buyerda kishining olimligi va birga o'tirgani ma'lum lekin ismi noma'lum. Yana bir misol: وَرَأَوْنَاهُ أَلْتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ : u uyida bo'lgan ayol undan nafsini xohladi. [5]Buyerda gapirilayotgan shaxsni kimligini aniq zikr qilish o'rinli bo'lmagan. Aniqrog'i, masalani birinchi holati nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, podshoh xotining bunday fe'l- atvorga ega bo'lgani yuzida bu ayolning ismini ochiq tilga olish maqsadga muvofiq emas edi. Boshqa nuqtai nazardan, ya'ni biror masalani ko'proq kuchaytirish nuqtai nazaridan qarasak, turli tomonlardan mustahkamlash holatiga duch kelamiz. Birinchisi, bu yerda: "Yusuf yashagan uyning bekasi, uning o'ziga ega bo'lishni xohlardi" degan so'zlar bilan aytiladi. Yusufning mehribonligi, iffati mustahkamlandi. Bundan tashqari, "Zulayho deyish o'rniga uyida yashaydigan ayol iborasi qo'llanilishi Zulayho ismli boshqa inson bo'lishi ehtimoli, ismni aniq tilga olmaslik masalasi gapni uzaytirsam ham tez-tez ishlatiladigan balog'at uslubidir.

- O'zini o'zi yuksaltirish uchun bahona qilish. Masalan, الذي يرافقت يستحق الاجلال والرفع. والذي يفارقت – senga hamroh bo'lgan kishi izzat va yuksalishga loyiqdir, sendan ayrilgan esa xorlik va shapaloqqa loyiqdir.

-Unga hukm qilingan narsani shanini ulug'lash. Albatta ان الذي سمك السماء بني لنا سبيتا دعائمه اعز و اطول osmonni ko'tarib qurib qo'ygan zot bizga bir uy qurdiki uning ustunlari aziz va uzundir. Buyerda osmonni kutargan zot deb "allaziy" ma'rifa bilan kelyabdi. U zotni buyuk qilib ko'rsatayabdi.

-Xatodan ogohlantirish uchun. Masalan, sizlar ularni birodar deb ko'rayotgan kishiningizning qalblarini achchig'i sizlar halok bo'lsangiz yupanadi. Buyerda majhul o'qilib, ma'lum beriladi. Qalblari achchiq kishilarning Xatosidan ogohlantirayabdi.

Durusu-l-balog'a kitobida ismi mavsulaning yana quyidagi maqsadlari keltiriladi.

- Muxotobdan boshqasidan ishni bekitish. Masalan, اخذت ما جاد الامير به و قضيت حاجاتي كما اهوى – Amir saxovat qilgan narsani oldim va hojatimni o'zim o'taganimdek bajardim. Buyerda amirdan olingan narsa nimaligini ochiq aytilmadi "narsa" deb qo'yildi xolos. Bekitish uchun mavsula ishlatildi.

- Ulug'lagan va tahqirlagan holda qo'rqitish. Dengiz ularni o'rganicha o'rab oldi. Buyerda mavsula ulug'lik bilan qo'rqityabdi.

Tahqirlagan holda qo'rqitishga misol, kimki kimki holatining haqiqatini bilmasa aytdan narsasini aytaveradi. Ya'ni "arzimagan narsalarni" ham aytaveradi deb haqir sanayabdi.

-Masxara. يا ايها الذي نزل عليه الذكر انك لمجنون. ey unga zikr tushirilgan kishi albatta sen majnunsan. Buyerda ismni zikr qilmasdan mavsula bilan "unga zikr nozil qilingan" deb masxaralab murojat qilmoqda

Musnadun Ilayhining ismi ishora (ko'rsatish olmoshi) bilan aniq holatda kelishi. Musnadun ilayhining ko'rsatish olmoshi (ko'rsatish olmoshi) bo'lishini talab qiladigan holatlar quyidagilardir: Agar musnadun ilayhini qabul qiluvchining ongida unga aniq bir tarzda ishora paydo bo'lsa va unga quyidagi omillardan biri hamroh bo'lsa, musnadin ilayh ko'rsatish olmoshi sifatida keltiriladi: masalan, هذا ابو الصقر – Bu Dol va Salom(cho'ldagi daraxt) o'rtasida yashaydigan va Shaybon avlodidan, o'zining yaxshiligi bilan benazir bo'lgan Abu-s Soqirdir".

- Musnadun Ilayhi orqali yaqin, o'rta, uzoq masofada bo'lish kabi vaziyatlarni tushuntirish istalsa; Misol uchun, agar yaqin bo'lgan odam uchun "bu" o'rta uzoqlikdagi odam uchun "shu", uzoqda bo'lgan odam uchun "ana u" ishlatiladi.

- Va yana musnadun Ilayhi ko'rsatish olmoshi qilish bilan uning ayon bo'lishiga katta ahamiyat berishingizni ta'kidlashni xohlashingiz mumkin. Masalan, quyidagi oyat karimada keltirilgani kabi: اُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ – "Ana o'shalar Rabbilaridan bo'lgan hidoyatdadirilar va ana o'shalar, o'shalariga najot topguvchilardir. [5]"

- Yoki yaqin ism-i ishoradan foydalanib, suhbatdoshni haqorat qilish va kamsitishni ham anglatishi mumkin.

Masalan, Hazrati Oyisha roziyallohu anhoning:Abdulloh ibn Amrga qarab uni haqorat qilish niyatida aytdan Bu Ibn Amr qanday g'alati odam" degani kabi. Ya'ni mana shu Ibn Amr juda g'alati demoqchi u asli Abdulloh ibn Amr ibn Os edi. Yana quyidagi oyatlar haqorat qilishga misoldir: Alloh

Azza va Jalla kofirlardan hikoya qilib aytadi: “Alloh bu misoldan nimani irodaqildi” [5]? Beyerda masalni kamsitib, uning aytuvchisini tahqirlamoqda. Yana bir misol, “Alloh Payg‘ambar qilib yuborilgan shumi”? [Quro‘ni Azim muxtasar tafsiri, 2019: 522]. Buyerda shumi patg‘ambar ded payg‘ambarni kamsitmoqda. Yana boshqa bir misol, “Xudolaringizni, zikr qilayotgan shumi?” [Quro‘ni Azim muxtasar tafsiri, 2019: 465]. Ya‘ni sizlar zikr qilayotgan xudolaringiz shimidi deb juda qo‘pol masxara qilmoqda.

-Yoki uzoqni ko‘rsatuvchi ism ishora ulug‘lashni nazarda tutishi ham mumkin. Masalan, hurmat holatida *ذلك الفاضل* - “Mana shu - fazilatli kishi” yoki *أولئك الفحول* “O‘shalar - buyuk zotlar” deganingizdek.

Yana, masalan, quyidagi kabi: Masalan, Qur‘onning yuksak darajasiga ishora qilib, *الم. ذلك الكتاب لا ريب فيه* “Alif, lom, mim. Bu kitobda shak - shubha yo‘q.” [5] Ya‘ni ana o‘shada hech qanday shak - shubhasi yo‘q kitob deb Quro‘nni buyukligiga ishora qilinmoqda.

Musnadun Ilayhiyning izofa bilan marifa bo‘lishi. Musnadun Ilayhning izofa bilan ma‘rifa (aniq) bo‘lishini talab qiladigan holatlar quyidagilardir:

- So‘zlovchi uchun izofadan boshqa yo‘l bo‘lmasa, musnadun ilayh izofa bilan marifa qilinishi mumkin. Masalan, bola haqida Zaydning o‘g‘li ekanligidan boshqa ma‘lumotga ega bo‘lmasa, u *ابن زيد* - “Zaydning o‘g‘li” deyishingiz kabi.

- Yoki masalani izofa bilan ifodalashdan qisqaroq yo‘l bo‘lmasa va agar holat qisqacha ma‘no ifodalovchi holat bo‘lsa, musnadun ilayh ham marifa bilan qo‘llanishi mumkin. Masalan, Jafar ibn Ulbayning quyidagi baytidagi kabi:

هو اي مع الركب اليماني نصد - *جنيب و جثماني بمكة موثق* “Sevganim Yaman karvoni bilan mendan uzoqlashib ketdi”. Tanam esa Makkaga bog‘lanib qoldi”.

- Yoki, musnadi ilayhning izofa bilan marifa bo‘lishi yuqorida qayd etilgan maqsadlardan boshqa maqsadlarda ham bo‘lishi mumkin. Masalan, imkonsiz tafsilotlarni oldini olish uchun yoki biron bir sababga ko‘ra masalan, bo‘sh joy yetishmasligi, ismlarni talaffuz qilishda qiyinchilik yoki eslatib o‘tilishi yomon bo‘lgan tafsilotlar va boshqalar.

-Zikr qilinishi yaxshi bo‘lgan tafsilotlardan chetga chiqish g‘oyasi tufayli ham musnadun ilayh izofa bilan marifa yasalishi mumkin. Masalan Marvin ibn Abu Hafsning quyidagi baytidagi kabi: *بنو مطر يوم اللقاء* “Men Matar (qabilasi) urushi davrida Haffan o‘rmonidan bolasini qutqargan arslondekman”. Haffan o‘rmoni Ko‘fa shahri yaqinida sherlar yashaydigan va katta bo‘lgan o‘rmonning nomi. Musnadi Ilayhning bu yerda izofa “Beni Matar” tarzida kelishining sababi shundaki, bu qabila a‘zolarining ismlarini sanab o‘tishning mufassal ifodasi odatda imkonsiz holdir. Bundan tashqari, bolasi bilan sher beparvolik bilan kurashadi. Bu qabilaning urush davridagi ahvoli shu ahvoldagi sherlarga qiyoslangan.

- Ba‘zan izofa hurmat ma‘nosini o‘z ichiga olsa, musnadun ilayh izofa bilan marifa qilinadi. Masalan, *عبد -عبدى حضر* “Mening qulim keldi”. Desangiz, qulingiz borligini ta‘kidlab, o‘z sha‘ningizni ulug‘laysiz. *الخليفة حضر* “Xalifaning quli yetib keldi” desangiz, qulning sha‘nini ulug‘laysiz.

- Yoki izofa bir qancha haqorat ma‘nosini o‘z ichiga olsa musnadun ilayhi izofa bilan ma‘rifa qilinishi mumkin. Masalan, *ولد الحجام عنده* - “Xo‘shamatchining o‘g‘li uning huzurida”.

Izofa bilan bog‘liq bundan boshqa turli sabablarga ko‘ra musnadun ilayh izofa bilan marifa qilinishi mumkin.

-“Al” bilan aniq bo‘lishni talab qiladigan holat bu-haqiqatni o‘zini iroda qilsa (o‘sha ismni o‘zini hikoya qilish bo‘lsa). Masalan, *وجعلنا من الماء كل شيء حي* - “biz har bir tirik narsani suvdan qildik.” [5] Ya‘ni barcha narsaning asosi o‘ziga xos suv jinsidan. Inson, jin, farishtalar asosi o‘ziga xos suv jinsidan bo‘lgan.

- Bir jinsdan bo‘lgan narsalarni bir -biri bilan taqqoslaganda. Masalan, *الرجل افضل من المرأة* -erkak ayoldan afzaldir, dinor dirhamdan afzaldir.

- Goho “al” bilan birorta (bittaga) jinsga ishora qilish iroda qilinadi.

Masalan, *فمضيت ثمت قلت لا يعنيني* - *ولقد امر علي اللثم بسبني* men o‘taman bir pastkash razildan, u meni so‘kadi bas men o‘tib ketaveraman so‘ng aytamanki menga ahamiyatli bo‘lmaydi deb. Buyerda *اللثم* so‘zi al bilan kelgan va ma‘lum bitta insonni nazarda tutilgan (razil kishini ismi).

- “Al” kirgan ismning jinsini hammasiga taa‘lluqli ekanini hikoya qilish. Masalan, *ان الانسان لفي خسر* - albatta inson xusrondadir. Har bir inson degan ma‘noni ifodalayabdi. Bu istig‘roq “al” i deyiladi.

-Yoki o‘sha jinslardan alohida bir bo‘lagini avval ko‘rilgan bo‘lsa uni yana zikr qilsa “al” qo‘llanadi. Masalan, *انا ارسلنا اليكم رسولا شاهدا عليكم كما ارسلنا الي فرعون رسولا*, *فعصى فرعون الرسول فاخذناه اخذا وببلا* - albatta Biz sizlarga elchi yubordik, sizlarga guvoh qilib, go‘yoki oldin Firavnga Rasul yuborganimizdek, bas Firavn Rosulga osiylik qildi bas uni biz qattiq azob bilan tuttik. Buyerda *فرعون الرسول* da Rosul so‘zi “al” bilan keldi yuqorida zikri kelgani uchun.

Musnad ilayhning aniqlanmish bilan aniq holatda kelishi. Agar soʻzning aniqlovchisi boʻlsa ular ham aniq holatda boʻladi. Masalan, الجسم الطويل العريض محتاج الي فراغ يشغله - uzun, keng, chuqur jism uni mashgʻul qiladigan boʻshlikka muhtoj. Bunda الجسم الطويل العريض soʻzlari الجسم soʻzining aniqlovchilari va aniq holatda.

Sakkokiy aniq holatdagi soʻzning yana bir turi munodoga toʻxtalmagan, lekin boshqa balogʻat mutaxasislari unga alohida toʻxtalgan.

Munodo – agar munodoni tanilmasa, unvoni yoki kunyasi bilinmasa ishlatiladi. Masalan, يا رجل , يا فتى - ey kishi, ey yigit. Buyerda رجل فتى soʻzlari aniq kishiga nido qilingani uchun nido yuklamasidan keyin kelib, aniq holatda hisoblanadi.

Xulosa. Islom davrida Qurʼoni Karim tilining badiiy jihatdan mukammalligi arab tilshunosligini yangi bosqichga olib chiqdi. Balogʻat ilmi aynan shu davrda shakllanib, Qurʼonning uslubiy goʻzalligini tahlil qilish ehtiyojidan tugʻildi. Sarf, nahv, tafsir, aqida va fiqh ilmlari qatori, balogʻat ham ilmiy tizim sifatida rivoj topdi. Soʻz sanʼati, majoz, istiʼora, kinoya kabi badiiy vositalar chuqur oʻrganildi. Arab tili madaniy qadriyatga aylandi va adabiy tafakkurga kuchli taʼsir koʻrsatdi. Shu tariqa, balogʻat ilmi islomiy ilm-fanning ajralmas qismiga aylandi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ан-Найм –ул-кабир. Арабча-ўзбекча луғат-Н.: Наманган нашриёти, 2014. –Б.805.
2. Аҳмад Тарозий. Фуну-л-балоға. Т.: Хази́на, 1996.-Б.212
3. Зиёвуддинова М. Юсуф ас-Саккокий ва унинг “Мифтоҳу-л-улум” асари шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари. –Т.: ТошДШИ,2005. –Б.179
- 4.Салимахон Рустамий. “Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ҳодисаларининг ёритилиши монографияси”.-Т.: “Наврўз” нашриёти, 2017. Б.170
5. Шайх Алоуддин Мансур. Қуръони Азим мухтасар тафсири. -Т.: “Шарқ”, 2019, -Б. 981
6. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. –Т.: Ҳилонашр Нашриёти, 2021. Б.637
7. ابو يعقوب سوسف السكاكى. مفتاح العلوم. دار الكتب العلمية. بيروت. 1987. ص. 621
8. ابو يعقوب سوسف السكاكى. مخطوطة مفتاح العلوم. مكتبة جامعة اسطنبول. ص. 188
9. ابو الفيض المقلب بمرتضى البيدى . تاج العروس من ج, <http://www.shamela.ws>
10. ابو الحسن علي بن احمد الشريف جرجاني. مطبع دار الكتب العلمية-بيروت.. لبنان. ص.197
11. حفني ناصف-محمد دياب-سلطان محمد-مصطفى تميم. دروس البلاغة-شموس البراعة-مكتبة البشري. كراستي باكستان. 2009ص.153
12. تلخيص المفتاح. محمد بن عبد الرحمان القزويني. 2010. ص. 152.
13. شرح مفتاح العلوم. سعد الدين مسعود ابن عمر التفتازاني. 5628 رقم. ص. 179
14. شرح تلخيص مفتاح. الشريف الجرجاني. 6061 رقم. ص. 160

SINONIM VA ANTONIMLAR ORQALI OʻZBEK TILINING MAʼNO KOʻLAMI: PARAMETRIK YONDASHUVDA OʻRGANISH

Isroilova Mohigul Akramovna
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
1-kurs doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻzbek tilining maʼno koʻlamini sinonim va antonim lugʻat birliklari orqali parametrik yondashuv asosida oʻrganish metodologiyasi taklif etiladi. Sinonim va antonimlar lingvistik maʼnoni boyituvchi asosiy vositalar sifatida tilning semantik strukturasi chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Parametrik yondashuv yordamida maʼno koʻlamining oʻzgaruvchanligi, semantik yaqinlik va farqlilik kabi koʻrsatkichlari kvantitativ tarzda oʻlchanadi hamda tilning maʼno tizimidagi pozitsiyasi aniqlanadi. Tadqiqot natijalari oʻzbek tilining leksik-semantik xususiyatlarini yanada aniqroq tasvirlashga, tilshunoslik nazariyalarini rivojlantirishga hamda kompyuter lingvistikasi sohasida til modellari yaratishda samarali foydalanishga xizmat qiladi. Maqola maʼno koʻlamini oʻrganishda parametrik metodologiyaning afzalliklari va imkoniyatlarini ilmiy asosda yoritadi.

Kalit soʻzlar: Sinonimlar, antonimlar, maʼno koʻlami, parametrik yondashuv, semantika, oʻzbek tili, lingvistik tahlil, leksik-semantik munosabatlar.

Maʼlumki, soʻzlar orasidagi yaqinlik va qarshilik – yaʼni sinonimlar va antonimlar – tilshunoslikning doimiy diqqat markazida boʻlib kelgan. Bu mavzu nafaqat jahon tilshunosligi, balki oʻzbek tilshunosligi

doirasida ham uzoq yillardan buyon ilmiy izlanishlarning markazida turadi. Biroq ularni parametrlar nuqtai nazaridan o'rganish, fan sohasida yangi yondashuvlar va chuqur tahlillar eshigini ochadi.

Rus tilshunosi Yu. Puzanova ta'kidlaganidek, bola nutqining shakllanish jarayonida parametrik xususiyatlar leksik ma'no bilan birga o'sib, boyib boradi. Bu fikr, shubhasiz, til birliklarining ichki tuzilishini chuqurroq tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi. "Parametr" – bu biror voqea yoki hodisani tavsiflash va baholash uchun zarur bo'lgan belgi, mezon sifatida ta'riflanadi [O'zbek tilining izohli lug'ati, 2014]. Asosan, aniq fanlarga xos bu atama, tilshunoslikda ham o'z o'rnini topmoqda. Zero, til birliklarini o'lchab, solishtirib, tavsiflab berish uchun mezonli yondashuv talab etiladi [4,2]

O'zbek tilidagi sinonim va antonimlarni parametrik jihatdan o'rganish deganda, ularning o'zaro yaqinlik va farqlilik tomonlarini aniq va tizimli ko'rsatkichlar asosida tahlil qilish tushuniladi. Bu yondashuvda ularning o'zaro aloqadorligi va tafovutlari mezonlar orqali yuzaga chiqariladi.

So'zlar orasidagi munosabatni aniqlashda ularning o'zaro yaqinlik darajasi, ya'ni semantik jihatdan qanday pog'onalariga ajralishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda so'zlar ma'nosi faqat lug'aviy darajada emas, balki emotsional-psixologik ta'siri, kontekstdagi mosligi ham hisobga olinadi.

Birinchidan, so'zlarning bir-biriga qanchalik yaqinligini aniqlash orqali ular semantik darajalarga bo'linadi. Ya'ni, ayrim so'zlar to'liq sinonimik bo'lishi mumkin, boshqalari esa faqat qisman o'xshashlikka ega. Bu – sinonimlar orasidagi semantik noziklikni anglashga olib keladi.

Ikkinchidan, so'zlar orasidagi farq ularning hissiy tusiga, ya'ni emotsional "yuki"ga bog'liq. Bu esa har bir so'zning ruhiy ta'sir kuchini belgilaydi. Masalan, "qiziqarli kitob" iborasi oddiy ifoda bo'lsa, "zo'r kitob" degan birikma undagi fikrni kuchaytirib, yanada jonli, emotsional tusda taqdim etadi.

Uchinchidan, kontekstdagi moslik, ya'ni nutqiy holatga qarab so'zlarning joyida ishlatilishi ham muhim parametrdir. Ba'zan sinonimlar grammatik yoki uslubiy jihatdan o'rinli bo'lsa-da, kontekstga mos kelmasligi mumkin. Bu holat ularni faqat "bir xil ma'noli" deb emas, balki kontekstda o'z vazifasini bajara oladigan birliklar sifatida o'rganishga undaydi.[3]

Yuqoridagi parametrlar bilan bir qatorda, har bir so'zning ma'no ko'lami, kontekstga ko'ra o'zgaruvchanligi, grammatik imkoniyatlari va stilistik qamrovi ham inobatga olinishi kerak. Chunki sinonimlar ba'zida ma'nodosh bo'lsa-da, emotsional ifoda jihatidan sezilarli darajada farqlanadi. Masalan, "iboli", "hayoli", "oriyatli" va "andishali" so'zlari o'xshash semantik maydonga ega bo'lsada, "oriyatli yigit" va "iboli qiz" birikmalarida ular genderga xos, uslubiy mos tarzda qo'llanadi. Shunga o'xshash holat antonimlar tizimida ham kuzatiladi. Masalan, "ezgulik" va "yovuzlik" so'zlari lug'aviy jihatdan qarama-qarshi bo'lsa-da, "yovuzlik" so'zining kuchli emotsional ta'siri uni ba'zi kontekstlarda keskinroq tusga keltiradi. Bu esa antonimlarning faqat semantik emas, balki stilistik-ekspressiv qiymatini ham ko'rsatib beradi.[4,5]

Professor J. Eltazarov fikricha, til sathlari va birliklari orasidagi munosabatlar dinamik aloqa shaklida namoyon bo'ladi. Bu, o'z navbatida, tilning nafaqat strukturaviy o'zgaruvchanligini, balki funksional takomillashuvga moyilligini ham namoyon etadi.

Xulosa shuki, sinonim va antonimlar o'rtasidagi semantik tafovutni aniqlash, ularni emotsional, grammatik va kontekstual jihatdan tahlil qilish parametrik yondashuv orqali amalga oshirilsa, so'zlar orasidagi bog'liqlik va farqliliklar aniqroq ko'rinadi.

Bunday yondashuv tilshunoslikda bir qancha ilmiy va amaliy afzalliklarga ega:

So'z boyligini chuqur va tizimli o'rganish imkonini beradi;

Til birliklarining ruhiy-emotsional ta'sirini aniqlashga yordam beradi;

Lug'at tuzishda va tarjimada sinonim va antonimlarni to'g'ri tanlashda mezon bo'lib xizmat qiladi;

Til o'rganuvchilar uchun so'zlarning aniq qo'llanish holatlarini anglashni yengillashtiradi.

Bunday parametrik tahlilda, asosan, quyidagilar diqqat markazida bo'ladi: So'zlarning semantik mazmuni, ularning kontekstdagi vazifasi, hamda bir-biriga nisbatan o'xshashlik va tafovutlari. [6,7]

Ushbu farqlilik va o'xshashliklarni quyidagi asosiy parametrlar orqali tahlil qilish mumkin:

– Ma'no ko'lami (general/aniq);

– Emotsional rang (neytral/ijobiy/salbiy);

– Kontekstga moslashuvchanlik;

– Uslubiy qo'llanish (rasmiy/og'zaki/sarguzasht);

– Sinonimik qator ichidagi darajasi (yadro/chekka);

– Qarama-qarshi ma'nodoshlar o'rtasidagi semantik masofa.

Shunday qilib, parametrik yondashuv yordamida sinonim va antonimlar statik hodisa sifatida emas, balki o'zgaruvchan, kontekstual, chuqur mazmunli til birliklari sifatida o'rganiladi. Bu esa nafaqat tilshunoslikda, balki amaliy leksikografiyada ham dolzarb yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, hozirgi vaqtda o‘zbek milliy til korpusi yaratilayotgan bir pallada, tilshunoslikning boshqa yo‘nalishlari qatori **sinonimlar va antonimlarni tizimli ravishda o‘rganish** mazkur jarayonning ilmiy va amaliy asoslarini boyitishga xizmat qiladi. Sinonimik va antonimik munosabatlarni **semantik, grammatik va stilistik jihatdan tahlil etish**, ularning o‘xshash va farqli xususiyatlarini aniqlash orqali nafaqat mavjud til birliklarini chuqurroq anglashga, balki **fanda yangi nazariy yondashuvlar va bilimlar hosil bo‘lishiga ham zamin yaratadi**. Mazkur parametrik yondashuv, tilning ichki tuzilishini aniqlashtirish, so‘zlararo bog‘liqlikni aniqlash hamda ularni amaliy nuqtai nazardan to‘g‘ri qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eltazarov J. So‘z turkumlari paradigmasidagi o‘zaro aloqa hamda ko‘chish hollari. -Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2006, 15-b.
2. Iannario M., Maravalle M. Parametric and nonparametric approaches to the semantic relationship among synonymy// Quaderni di Statistica. – 2011. –№ 13.
3. Пузанова Ю. С. параметрические прилагательные русского языка: исследование онтогенеза на материале данных спонтанной речи// филология. – 137-141с.
4. Qurbonova M.M. Hozirgi zamon o‘zbek tili. – Toshkent, 2002. –178
5. Yusupov O‘. Q. Tilshunoslikda yangi yo‘nalishlar va ularda ishlatiladigan ayrim istilohlar // Filologiya masalalari. – 2011. –№ 2.
6. Yuldasheva N.S. TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIKNING NAZARIY MUAMMOLARI: SINONIMLAR VA ANTONIMLAR USLUBIYATI// Educational Research in Universal Science. – 2023, –№ 6.
7. G‘iyosov S. O‘zbek va rus tillaridagi holat sifatlarining leksik, semantik xususiyatlari. – Toshkent, 1983, 56-bet.

LINGUISTIC AND LEGAL PERSPECTIVES ON THE LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF JUDICIAL TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

Ivanova Tatiana Konstantinovna

*PhD, Associate Professor, Kazan Federal University, Russia,
<http://orcid.org/0000-0001-5355-6430>, tatiana.ivanova@kpfu.ru*

Khujakulov Sunnatullo Anvar ugli

*Acting Associate Professor, University of Economics and Pedagogy, Uzbekistan, Kazan Federal University, Russia,
<https://orcid.org/0009-0005-5233-586X>, sunnatulloxojakulov6@gmail.com*

Abstract. This article explores the lexico-semantic features of judicial terms in English and Uzbek from both linguistic and legal perspectives. Judicial terminology, as a core component of legal discourse, reflects the conceptual and procedural frameworks of each legal system. The research highlights how differences between the common law system in English-speaking countries and the civil law-influenced legal system in Uzbekistan impact the formation, usage, and interpretation of judicial terms. From a linguistic viewpoint, the analysis focuses on word formation processes, semantic relations, and the degree of transparency or opacity in legal lexicon. Legally, the study examines the functional roles and conceptual meanings embedded in judicial terms across both languages. Particular attention is given to translation challenges, such as lexical gaps, partial equivalence, and cultural untranslatability. Through comparative examples and semantic analysis, the paper identifies key areas of divergence and convergence between English and Uzbek judicial terms. The findings underscore the importance of interdisciplinary approaches in legal translation and legal education. This research contributes to the fields of legal linguistics, comparative law, and terminology studies, offering insights for translators, legal professionals, and scholars working with multilingual legal systems.

Keywords: Terminology, semantics, translation, equivalence, lexicon, discourse, interpretation, variation, conceptualization, harmonization, mismatch, legalese, polysemy, codification, standardization.

Introduction. Language plays a vital role in shaping legal thought, legal procedures, and the administration of justice. Within legal discourse, judicial terminology forms a crucial part of the lexicon, reflecting the conceptual and procedural nature of legal systems. Judicial terms are more than vocabulary – they encode legal traditions, institutional structures, and culturally bound concepts. When comparing the English and Uzbek languages, particularly in the realm of law, it becomes evident that both linguistic and legal factors significantly influence how these terms are formed, understood, and used in context. The English legal system, rooted in common law, carries with it a unique set of judicial terms that have evolved over centuries. Many of these terms are influenced by Latin and Norman French, giving rise to expressions

that are often semantically opaque or unfamiliar to non-native speakers. For instance, terms such as subpoena, injunction, habeas corpus, and plaintiff have specific meanings that go beyond everyday language use. The term injunction, for example, refers to a court order that requires a party to do or refrain from doing a specific act. This word does not have a direct everyday equivalent and is tied closely to the authority and function of the court in common law systems.

In contrast, Uzbek judicial terminology has developed under the influence of civil law traditions and Soviet legal structures, incorporating terms from Russian legal language while also reflecting recent national reforms. [12]The Uzbek term *sud buyrugʻi* is often used as a translation for injunction, but it carries a broader and more literal meaning, simply denoting a “court order”. [9] While it may appear equivalent, its legal application may differ significantly depending on procedural context and judicial authority. Lexico-semantic features – such as synonymy, polysemy, and semantic shift – play a major role in the analysis of judicial terms. In English, the term defendant refers to a person or entity accused or sued in a court of law. In Uzbek, the equivalent is *javobgar*, which literally means “the one who answers.” While the core legal function is similar, the lexical form and semantic background differ. Defendant is derived from Latin *defendere* (to defend), emphasizing protection or resistance, while *javobgar* comes from *javob* (answer), focusing on responsibility. [2]These nuances demonstrate how legal roles are conceptualized differently across legal-linguistic traditions.

Furthermore, English judicial terminology often contains compound or multi-word expressions, such as plea bargain, summary judgment, or court of appeal. These combinations encapsulate procedural concepts that are difficult to translate directly. For instance, plea bargain refers to a negotiation in criminal cases where the defendant agrees to plead guilty in exchange for a lighter sentence. This practice is common in Anglo-American jurisdictions but not formally recognized in the Uzbek legal system. Translators often render it as *sudoldi kelishuv* or *kelishilgan iqrorlik*, which require explanatory context to be properly understood by Uzbek legal professionals or the public.

Uzbek judicial terms are often more transparent in their morphological structure. For example, *sudya* (judge) is a clear, native term derived from *sud* (court), whereas in English, judge is a semantically broader word used in both legal and general contexts. Another example is *sud qarori* (court decision), which is a literal compound with a transparent meaning. In English, similar concepts are expressed through more idiomatic phrases like ruling, verdict, or judgment, each with subtle semantic distinctions based on the stage or type of proceeding. Legal translation between English and Uzbek presents numerous challenges, especially where there is no one-to-one correspondence. Some English terms such as habeas corpus or equity refer to historical and procedural principles that have no equivalent in the Uzbek legal context. Similarly, terms from Uzbek law that reflect traditional or post-Soviet practices may not be readily translatable into English without explanatory notes. This semantic gap necessitates a careful balance between linguistic accuracy and legal fidelity.

From a legal perspective, judicial terminology must be precise, consistent, and contextually appropriate. Any ambiguity in translating or interpreting these terms can lead to significant legal misunderstandings or procedural errors. Therefore, understanding the lexico-semantic properties of judicial terms in both English and Uzbek is not only a linguistic task but also a legal one. It requires familiarity with both legal systems, their terminological traditions, and the functional realities of their courts and procedures.

This study aims to investigate these linguistic and legal dimensions by analyzing the formation, meaning, and usage of judicial terms in both languages. Through a comparative analysis enriched by examples from real legal texts and dictionaries, the study seeks to identify the core differences and potential points of convergence between English and Uzbek judicial terminologies. The findings have practical implications for legal translators, educators, and practitioners operating in multilingual legal environments.

Materials and Methods. From a linguistic standpoint, judicial terms possess unique lexico-semantic features that distinguish them from general vocabulary. These terms are often characterized by formality, precision, and a high degree of context dependence. The formation and meaning of judicial terms are deeply rooted in historical, cultural, and systemic features of the language in which they originate.⁶

In English, many judicial terms derive from Latin or French due to the historical influence of Roman law and the Norman conquest. Words like subpoena, habeas corpus, and *amicus curiae* retain their original Latin forms and are semantically opaque to laypersons. For example, subpoena is a compound Latin term meaning “under penalty,” used to compel someone to appear in court. It has no direct equivalent in Uzbek, where it is often translated descriptively as *majburiy chaqiruv qogʻoz*i (mandatory summons document).[7] Word formation in legal English also frequently includes compounding and nominalization. Terms like case law, bench trial, and plea agreement demonstrate how legal meaning is built by combining common words

into fixed expressions with specific legal functions. These multi-word units require careful translation into Uzbek, often with explanatory phrases such as *amaliyotga asoslangan sud qarori* for case law.

In Uzbek, judicial terminology has evolved through a blend of Islamic legal tradition, Soviet-era influence, and contemporary legal reforms. Many terms are either neologisms created through native derivation or loan translations from Russian or English. For instance, *javobgar* (defendant) is derived from the root *javob* (answer), reflecting the role of the party who responds to a legal claim. Similarly, *sudya* (judge) comes from Russian *sudya*, showing Soviet influence. [10]

A special semantic feature in Uzbek legal terms is the tendency toward transparency and native-rooted vocabulary. Unlike English, which often uses Latin-based terms that require legal education to interpret, Uzbek prefers clear and accessible language. For example, *sud qarori* (court decision) is self-explanatory to native speakers, whereas English equivalents like *ruling*, *judgment*, or *verdict* carry subtle distinctions in legal context. Polysemy is another relevant feature. In English, a term like *court* can refer to the judicial institution, the location, or the group of judges. In Uzbek, the term *sud* also carries similar multiplicity, but additional qualifiers are often used for clarity, such as *sud binosi* (court building) or *sud organi* (judicial authority).

In both languages, synonymy is limited within judicial terminology because legal precision demands one-to-one term-concept relationships. However, partial synonymy can still exist. In English, *attorney*, *lawyer*, and *counsel* are often used interchangeably in informal contexts but have specific meanings in legal settings. Uzbek equivalents like *advokat* and *huquqshunos* reflect similar usage, though *advokat* specifically refers to a licensed legal representative. Thus, from a linguistic perspective, judicial terms in English and Uzbek show both universal features—such as the need for precision and context-dependence—and language-specific traits shaped by historical and cultural factors.

Legal Perspective. From the legal viewpoint, judicial terminology serves not only as a linguistic tool but also as a reflection of the legal system's structure, sources of law, and procedural norms. Understanding the legal context in which a term operates is essential to grasping its full meaning. English judicial terminology is deeply rooted in the common law tradition, which emphasizes case law, judicial precedent, and adversarial procedures. This context gives rise to terms like *precedent*, *injunction*, and *plea bargain*. For example, a *precedent* refers to a prior judicial decision that guides future rulings. Its closest Uzbek equivalent might be *avvalgi sud qarori*, but since Uzbek law is primarily civil law-based and relies more on codified statutes than case precedents, the concept does not fully translate. [5]

Another illustrative example is *plea bargain*, a common feature in the U.S. legal system where a defendant agrees to plead guilty in exchange for a reduced sentence. In Uzbek criminal procedure, this concept is not formally institutionalized, though similar agreements may occur informally. Translators often use *sudoldi kelishuv* or *sudgacha kelishuv* to convey the idea, but the legal implications differ significantly.

In contrast, Uzbek judicial terminology reflects a civil law framework influenced by both Soviet-era codification and modern legislative reforms. Legal proceedings are generally inquisitorial, and judicial discretion is more limited compared to common law systems. This affects how terms are used and understood. For example, *sudya* (judge) in Uzbekistan often plays a more active investigatory role in trials compared to the relatively passive arbitrator role of a judge in common law countries. [10]

Another legal concept with cross-linguistic divergence is *injunction*, a court order that requires a party to do or refrain from doing something. In English law, this term covers various forms, such as temporary restraining order or permanent injunction. In Uzbek, there is no single term with the same legal breadth. Translators may use *sud buyrug'i* or *taqiqlovchi qaror*, depending on the context, but these do not always capture the procedural specificity of an injunction in English-speaking jurisdictions. The term *trial* in English can refer to a formal judicial examination of evidence and legal arguments. Uzbek equivalents include *sud jarayoni* or *sud ishi*, but again, the legal procedure, role of parties, and court system structure differ, affecting the semantic content of the term. [6]

Legal titles and institutional terms also reflect systemic differences. In English, titles such as *Magistrate*, *Justice*, or *Circuit Judge* denote specific hierarchical and jurisdictional roles. In Uzbek, titles are generally more uniform, with *sudya* used broadly, though distinctions exist at higher court levels such as *Oliy sud sudyasi* (Supreme Court judge). The comparative legal analysis reveals that judicial terminology cannot be fully understood without considering the legal principles and procedures they are embedded in. Direct translation often fails without accounting for these legal-cultural contexts. Judicial terms in English and Uzbek are shaped by their respective legal systems, and accurate understanding requires both linguistic and legal literacy. Bridging these differences is critical for effective legal translation, comparative legal studies, and international legal cooperation.

Lexico-Semantic Features of Judicial Terms: A Comparative Overview

Judicial terms are an essential part of legal language, often carrying complex and precise meanings rooted in the legal systems they originate from. The lexico-semantic features of these terms refer to their vocabulary structure (lexis) and meaning patterns (semantics), including how they are formed, understood, and used in legal discourse. In the context of English and Uzbek, these features reveal both linguistic diversity and conceptual differences tied to their respective legal traditions. In English, many judicial terms are derived from Latin or Norman French, reflecting the historical development of the common law system. [15] These terms often possess a high level of semantic density, meaning a single term can encompass several related legal concepts. For example, the term "injunction" refers to a court order that compels or restrains a party from certain actions. It cannot be translated directly into Uzbek without explanatory wording, often rendered as "sudning ma'lum harakatni taqiqlovchi yoki majburlovchi buyrug'i". This phrase clarifies the meaning but loses the compactness of the original term.

Similarly, the term "subpoena" is a legal document ordering someone to attend court. Its Uzbek equivalent, "majburiy chaqiruv", captures the functional essence but lacks the Latin-rooted formalism of the English term. These differences illustrate semantic adaptation, where equivalents are created based on meaning rather than exact linguistic form. Uzbek judicial terminology has evolved under the influence of civil law systems, particularly during the Soviet period, and continues to modernize. It often employs compound structures and calques (loan translations) to express legal concepts. For instance, "javobgar" (defendant) is formed from native Uzbek morphemes and corresponds to the English "defendant". While the terms are broadly equivalent, their roles and implications can differ slightly depending on the legal context, such as civil or criminal procedure. [13]

Some English legal terms are polysemous, meaning they carry multiple meanings depending on the legal field. The word "appeal", for example, can mean requesting a higher court to review a decision (as a verb) or the legal procedure itself (as a noun). In Uzbek, this is often translated contextually, such as "shikoyat qilish" (to appeal) or "apellyatsiya tartibi" (appeal procedure). This illustrates semantic flexibility – a key feature in judicial terminology. [1]

Moreover, legal collocations – words that commonly occur together – are vital in both languages. In English, phrases like "file a lawsuit", "grant bail", or "issue a ruling" are standard. Their Uzbek equivalents might be "da'vo arizasini topshirish", "kafolat puli belgilash", and "qaror chiqarish", respectively. While these pairs may appear equivalent, subtle differences in collocation and verb-noun compatibility highlight structural semantic variation. [16]

Another feature is legal synonymy, where multiple terms convey similar but not identical meanings. For example, "attorney", "lawyer", and "counsel" are all used in English, though each has slight professional or contextual distinctions. In Uzbek, "advokat" is the common term, though legal reforms are introducing more specialized terms such as "huquqiy vakil" (legal representative). [8]

Additionally, some judicial terms in English are culture-bound, reflecting legal institutions that do not exist in the Uzbek system. A term like "plea bargain" – an agreement between the prosecution and defense in criminal cases – is not recognized in Uzbek criminal procedure and is usually translated descriptively as "sudoldi kelishuv". This form of translation shows conceptual untranslatability, where no exact equivalent exists due to differing legal frameworks. [4]

On the other hand, Uzbek legal terminology is undergoing lexical modernization, with efforts to purify the legal lexicon from excessive Russian influence. Words like "ish yuritish" (legal procedure) are being used in place of older Soviet-era terms. This process results in the creation of new legal meanings and terminology that may differ from or align more closely with international legal standards.

The lexico-semantic features of judicial terms in English and Uzbek reflect deep linguistic, historical, and legal differences. English legal terminology tends to be concise, formal, and Latin-based, while Uzbek legal language is more descriptive and often context-dependent. Understanding these features is essential for effective legal translation, interpretation, and comparative legal studies. Legal professionals and translators must consider not only the literal meaning of terms but also their systemic, cultural, and functional significance within each language's legal context.

Conclusion. The comparative analysis of the lexico-semantic features of judicial terms in English and Uzbek reveals the intricate relationship between language and legal systems. Judicial terminology is not merely a set of isolated words but a reflection of legal concepts, cultural values, and procedural norms unique to each system. English judicial terms, shaped by the common law tradition, often display lexical compactness, formality, and semantic complexity due to their Latin and French origins. In contrast, Uzbek judicial terms, influenced by civil law and post-Soviet legal development, tend to be more descriptive and structurally transparent, frequently relying on native or calqued expressions.

Despite surface-level similarities, many judicial terms exhibit semantic mismatches or partial equivalence, posing challenges for legal translators and interpreters. Terms such as “injunction,” “subpoena,” or “plea bargain” lack direct counterparts in Uzbek, requiring functional or descriptive translation. Similarly, native Uzbek legal terms may carry nuances that are difficult to express in English without contextual explanation.

These findings underscore the importance of a multidisciplinary approach combining linguistic analysis and legal knowledge. Accurate and culturally sensitive translation of judicial terminology is crucial for ensuring legal interoperability, access to justice, and effective communication in multilingual legal settings. Continued efforts in terminology harmonization and legal linguistic research will strengthen mutual understanding and cross-legal dialogue between English- and Uzbek-speaking legal communities.

References:

1. Aliyeva, D. (2019) ‘Sud-huquq terminlarini tarjima qilishning muammolari’, *Filologiya Masalalari*, 4(2), pp. 55–62.
2. Bhatia, V.K. (2004) *Worlds of Written Discourse: A Genre-Based View*. London: Continuum.
3. Borodina, A.V. (2016) *Sudebnaya terminologiya: Lingvokul'turnyy aspekt*. Sankt-Peterburg: Lan'.
4. Crystal, D. (2008) *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6th edn. Oxford: Blackwell.
5. Dolgoplova, E.A. (2012) ‘Lingvisticheskiy analiz angliyskikh i russkikh pravovykh terminov’, *Vestnik Tomskogo Universiteta*, 355, pp. 77–80.
6. Gibbins, P. (2016) *Legal English: How to Understand and Master the Language of Law*. London: Routledge.
7. Isomova, D. (2021) ‘Huquqiy matnlar tarjimasida kontekstning ahamiyati’, *Filologiya Ilmlari*, 3(1), pp. 103–108.
8. Kadirova, S. (2018) *Sud tilshunosligi asoslari*. Toshkent: TDYuU nashriyoti.
9. Mammadov, A. (2020) ‘Comparative Analysis of Legal Terms in English and Turkic Languages’, *Journal of Legal Linguistics*, 15(2), pp. 99–114.
10. Matveyeva, T.M. (2011) *Terminovedenie i perevod: Teoriya i praktika*. Moskva: Flinta.
11. Melinkoff, D. (1963) *The Language of the Law*. Boston: Little, Brown & Co.
12. Nuriddinov, A. (2017) *O‘zbek tilida huquqiy terminlarning shakllanishi va rivoji*. Toshkent: Fan.
13. Pozdniakova, L.V. (2013) *Lingvisticheskiy analiz sudebnoy leksiki v angliyskom yazyke*. Ekaterinburg: Ural State University Press.
14. Sadikov, A.N. (2020) *Sud-huquq terminlarining o‘zbek tilida ifodalanishi*. Buxoro: BuxDU Nashriyoti.
15. Sandrini, P. (1999) ‘Legal Terminology: Some Aspects for a New Methodology’, *Terminology*, 6(2), pp. 97–123.
16. Tiersma, P.M. (1999) *Legal Language*. Chicago: University of Chicago Press.
17. Yuldasheva, S. (2016) *O‘zbek tilshunosligida huquqiy terminlarning o‘rni*. Toshkent: O‘zbekiston Davlat Huquqiy Markazi.

XORIJIY TILLARNI O‘RGATISHDA KREATIV O‘QITISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Jo‘rayeva Maqsuda Muxammadovna

Buxoro davlat universiteti

Fransuz filologiyasi kafedrasida dotsenti,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy tillarni o‘qitishda an’anaviy usullarni zamonaviy, kreativ o‘qitish texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish usullari, amaliy ahamiyati, tahlillar, muhim jihatlari hamda yechilar haqida fikr yuritiladi. Chet tilini o‘rganish ko‘p qirrali ta’limot bo‘lib, bu jarayonda inson murakkab psixologik o‘zgarishlarni boshdan kechiradi. Jumladan o‘z ona tili bilan chet tilini taqqoslash jarayoni yuzaga keladi. Bu jarayonda o‘rgatishning turli metod va texnologiyalaridan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: innovatsion texnologiya, kompetensiya, muloqot, globallashtirish, multimedia vositalari, ijodkorlik, baholash.

Kirish. Globallashtirish jarayonida xorijiy tillarni o‘rganish har bir shaxsning shaxsiy va kasbiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy mehnat bozori mutaxassislardan nafaqat bir nechta tillarda

erkin muloqot qila olishni, balki tezkor, ijodkor va moslashuvchan fikrlashni talab etadi. Shu bois xorijiy tillarni o'qitishda an'anaviy usullarni zamonaviy, kreativ o'qitish texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish zarur. Kreativ yondashuv talabalarni mustaqil fikrlashga, til materialini chuqur o'zlashtirishga hamda kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi, shu bilan birga kreativ yondashuvning markaziga ijodkorlik, haqiqiy o'zaro ta'sir va mazmunli ishlab chiqarishni qo'yadigan pedagogik holatdagi o'zgarishlar turadi. Haqiqiy muloqot oddiy grammatik bilimlardan ustun turadigan bugungi aktual zamonda bunday yondashuvlar o'qitishni yanada rag'batlantiruvchi, samarali va real hayot holatlariga o'tkazish imkonini beradi.

Kreativ o'qitish texnologiyasi bu talabalarning ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, ularda noodatiy yondashuv va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan metodlar majmuidir. U quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

Talaba shaxsiga yo'naltirilganlik - har bir talabaning qiziqishlari va ehtiyojlari hisobga olinadi;

Faollik va interaktivlik - talaba ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi;

Muammoli vaziyat yaratish - til materialini amaliy, hayotiy kontekstda qo'llash imkoniyati beriladi;

Ijodiy mahsulot yaratish - dars natijasida yangi g'oya, matn, loyiha yoki multimedia material paydo bo'ladi.

Xorijiy tillarni o'qitishda kreativ texnologiyalarning afzalliklari sifatida biz quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

1. Motivatsiyani oshiradi - ijodiy topshiriqlar va noodatiy mashg'ulotlar talabalarni darsga qiziqtiradi.

2. Til ko'nikmalarini integratsiyalashtirish holda rivojlantiradi - tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish jarayoni birgalikda amalga oshiriladi.

3. Kommunikativ kompetensiyani mustahkamlaydi - real hayotiy vaziyatlarga mos mashqlar orqali til amaliy qo'llanadi.

4. Madaniyatlararo muloqot malakasini shakllantiradi - xorijiy tilni o'rganish jarayonida o'sha til sohiblarining madaniyati ham chuqur o'zlashtiriladi.

5. Mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantiradi - kreativ topshiriqlar talabani mustaqil izlanishga undaydi.

Amaliy misollar va metodlar:

O'qitishning ijodiy texnologiyalari deganda nafaqat, raqamli resurslardan, ta'lim o'yinlari, multimedia vositalari, audio podkastlar, maqsad texnologiyaning o'zi emas, balki undan foydalanishni nazarda tutadi.

Biz xorijiy tillarni kreativ texnologiyalar yordamida o'qitishda quyidagi metod va vositalardan samarali foydalanishimiz mumkin:

Rolli o'yinlari - talabalar turli ijtimoiy vaziyatlarda o'z rollarini ijro etib, tilni amalda qo'llashadi.

Debatlar va munozaralar - mavzu yuzasidan bahs olib borish orqali muloqot va fikrlash tezkorligi rivojlanadi.

Loyiha ishlari - talabalar guruhlarda yoki yakka tartibda ma'lum mavzu bo'yicha loyiha tayyorlaydi, uni himoya qiladi.

Multimedia vositalari - video, podkast, onlayn platformalar yordamida darsni boyitish.

Gamifikatsiya - o'yin elementlari (ball to'plash, daraja oshirish) orqali til o'rganishni qiziqarli qilish.

Aql xaritasi - so'z boyligini kengaytirish va grammatikani tizimlashtirishda fikr xaritalaridan foydalanish.

Kreativ texnologiyalarni samarali joriy etishda zamonaviy pedagogning roli nimalardan iborat:

Ta'lim jarayonini rejalashtirishda talabalarning individual xususiyatlarini inobatga oladi;

Talabalarni erkin fikrlashga va ijodiy izlanishga undaydi;

Konstruktiv yondashadi, ya'ni, o'zaro ta'sir, birgalikda qurish va tengdoshlarning fikr-mulohazalarini inobatga oladi.

O'zining metodik mahoratini muntazam ravishda rivojlantirib boradi;

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'zlashtiradi va amaliyotda qo'llaydi.

Xorijiy tillarni o'rgatishda kreativ o'qitish texnologiyalari o'quv jarayonini yanada samarali, qiziqarli va mazmunli qiladi. Bu yondashuv til o'rganishni faqat bilim olish jarayoni emas, balki ijodkorlik va shaxsiy rivojlanish imkoniyati sifatida ko'rsatadi. Natijada talabalar tilni nafaqat grammatik qoidalar yig'indisi sifatida, balki jonli muloqot vositasi sifatida ham o'zlashtiradilar.

Chet tilini o'qitishda bunday kreativ yondashuvlarning muhimligi nimada?

Muhimligi shundaki, Ijodiy vazifalar til o'rganishga ma'no beradi va doimiy qiziqish uyg'otadi. Haqiqiy kommunikativ amaliyotni hosil qiladi, ya'ni, Transversal ko'nikmalarni rivojlantirib ijodkorlik, hamkorlik, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va raqamli savodxonlikni rivojlantiradi. Shu o'rinda

talabalar ishlab chiqaruvchilarga aylanadilar (nafaqat iste'molchilar): ular ma'lumot izlaydilar, qarorlar qabul qiladilar, o'z ishlarini qayta ko'rib chiqadilar va o'z-o'zini baholashlari ham juda muhim sanaladi. Faoliyatlarning xilma-xilligi esa (vizual, og'zaki, kinestetik, raqamli) o'quv yo'llarini talabalar tezligiga moslashtirishga imkon beradi, hamda, eslab qolish va tilni yangi vaziyatlarda qayta ishlatish qobiliyatiga yordam beradi.

Jamoda ishlashga kelsak, chet tilida qisqacha ssenariy yozish, smartfon yordamida suratga olish, sarlavhalar qo'yish va namoyish qilish talabalarning ishlash tezligi va hamkorlikni rivojlantirish ko'nikmasini rag'batlantiradi.

Ijodiy o'rganishni o'lchashda har bir faoliyat uchun lingvistik maqsad va baholash mezonlari aniq ko'rsatilishi kerak. Baholashda ham til bilimi, ham ijodkorlik qobiliyatlari inobatga olinadi. O'z-o'zini baholash va tengdoshlarni ham baholash refleksivlik va javobgarlik hissinini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, kreativ o'qitish texnologiyalarini chet tilini o'qitishga integratsiyalashuvi tendentsiyadan ko'ra ko'proq: bu haqiqiylik va kommunikativ kompetentsiyaga bo'lgan joriy talablarga javobdir. Talabani aktyor - prodyuserga aylantirish va o'rganishni mazmunli vazifalar bilan bog'lash orqali bu yondashuvlar motivatsiyani yaxshilaydi, yaxshi eslab qolishga yordam beradi va o'quvchilarni qiyin kontekstlarda tildan foydalanishga tayyorlaydi. Muvaffaqiyatga erishish - puxta rejalashtirish, aniq baholash mezonlari va ilg'or pedagoglarni tayyorlashni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Negmatova Sanoat Ergashbayevna O'QUVCHILARNI YOSH VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI INOBATGA OLGAN HOLDA CHET TILINI O'RGATISH/2022
2. Quvvatov R. X. TA'LIM METODLARI VA VOSITALARI YANGI O'ZBEKISTON PEDAGOGLARI AXBOROTNOMASI 1-JILD, 10-SON (YO'PA)
3. ЖМ Мухаммадовна Для функционального и дискурсивного анализа заголовков французской прессы Вестник НУУз 1 (1), 232-233.
4. JM Muhammadovna Matbuot va jurnalistika ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТАРАККИЁТИ ИЛМИЙ - ТЕХНИКАВИЙ ЖУРНАЛ 4 (7), 235-238.
5. MJo'rayeva FRANSUZ GAZETA SARLAVHALARINING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI Вестник НУУз 1 (1), 211-214
6. M. Jurayeva LE ROLE DU TITRE DANS UN ARTICLE DE JOURNAL International Scientific and Practical Conference "MODERN PHILOLOGICAL
7. JM Mukhammadovna, BA Khamidovna NEWSPAPER DISCOURSE AND ITS CHARACTERISTICS.
8. М Жўраева Француз газетаси сарлавҳаларининг лексик таркиби Innovative Development in Educational Activities 2 (6), 324-329
9. Туйбоева, Шахноза. "TRANSLATION ISSUES AND STRATEGIES TO ENSURE NATIVE FUNCTIONALITY." ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz) 45.45 (2024).
10. Исломов Д.Ш. Поэтические формы как культуроведческий компонент при обучении иностранному языку // Наука. Мысль: электронный периодический журнал. 2015. №1.
11. Radjabov, R. (2023). ACCENTS ET MARQUES ORTHOGRAPHIQUES EN FRANÇAIS. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 28(28).

COMPARATIVE STUDY OF NONVERBAL COMMUNICATION IN ENGLISH AND UZBEK CULTURES

Jumaniyazova Lobar Sirojiddin qizi

Student of the 3rd English language faculty, UzSWLU

lobarjumaniyazova7@gmail.com

Abstract. Nonverbal communication, which includes gestures, facial expressions, eye contact, and proxemics, is a crucial part of human interaction. Cultural background significantly affects how people interpret and express these nonverbal cues. This article compares the nonverbal communication styles of English and Uzbek cultures, revealing key differences in their use of eye contact, gestures, physical space, and facial expressions. Using qualitative analysis from academic sources and cultural observations, this study highlights how cultural context shapes nonverbal behavior and emphasizes the importance of understanding these differences in intercultural communication settings. The findings offer practical implications for language learners, educators, and professionals engaged in cross-cultural interactions.

Keywords: Nonverbal communication, English culture, Uzbek culture, gestures, facial expressions, eye contact, proxemics, intercultural communication.

Introduction. Communication is not limited to spoken or written words; nonverbal signals constitute a large portion of daily interactions. These include body movements, eye contact, posture, facial expressions, and even silence. Nonverbal communication is often unconscious, yet it conveys emotions, attitudes, and social norms more effectively than verbal language. However, interpretations of nonverbal cues vary greatly across cultures. In English-speaking cultures, nonverbal behavior is generally direct and expressive. Eye contact, firm handshakes, and personal space are commonly emphasized. In contrast, in Uzbek culture, nonverbal communication is more reserved and respectful, often dictated by hierarchy, gender roles, and traditional values. Understanding such distinctions is essential in minimizing misunderstandings and promoting cross-cultural understanding. The aim of this study is to examine how nonverbal communication differs in English and Uzbek cultures by focusing on four major aspects: gestures, facial expressions, eye contact, and proxemics. This comparison will help educators, language learners, and professionals communicate more effectively in multicultural settings.

Methodology. This study adopts a qualitative comparative approach to examine the differences in nonverbal communication between English and Uzbek cultures. Data was collected through the analysis of academic articles, sociolinguistic studies, ethnographic reports, and first-hand observations in educational and public environments. The criteria for selection of sources included cultural relevance, authenticity of data, and real-life applicability. Communication behaviors were categorized into four thematic groups: eye contact, gestures, facial expressions, and proxemics. Observations from interviews and classroom experiences involving both native English speakers and Uzbek participants provided supplementary insight into daily practice. Patterns were identified and analyzed to draw clear comparisons. These comparisons highlight how nonverbal behavior reflects the underlying values and norms of each culture.

Results. The analysis yielded significant contrasts in nonverbal behavior across the two cultures. These differences became particularly visible in formal settings such as education, workplace environments, and family interactions.

Eye Contact: In English-speaking cultures, sustained eye contact is seen as a sign of attentiveness, honesty, and confidence. Avoiding eye contact during conversations is often interpreted as dishonesty or disinterest. Teachers, for example, expect students to maintain eye contact when responding to questions. In contrast, in Uzbek culture, prolonged eye contact, especially from a younger person to an elder or authority figure, is considered disrespectful. Students may lower their gaze as a sign of politeness, not disinterest. Similarly, women may avoid direct eye contact with male superiors out of cultural modesty norms.

Gestures: English speakers frequently use hand gestures to reinforce their speech. A thumbs-up, waving, or nodding are common, clear cues. However, in Uzbek culture, such gestures are more context-dependent. For instance, pointing with a finger at someone may be perceived as rude or even aggressive. Instead, Uzbeks may use their whole hand to indicate direction. A unique Uzbek gesture involves placing the right hand over the heart during greetings or farewells, symbolizing sincerity and respect—a gesture that has no direct equivalent in English culture.

Facial Expressions: In English-speaking environments, facial expressions are generally open and expressive. Smiling is used to indicate friendliness, approachability, or even agreement. Negative emotions such as disappointment or disagreement may also be directly expressed through facial cues. However, Uzbek culture favors emotional control. Individuals, especially in formal or public settings, often limit facial expressions to maintain social harmony. A smile may not always indicate friendliness; sometimes, it reflects politeness or social obligation. Additionally, it is common for Uzbeks to smile less in photos compared to Westerners, as seriousness is sometimes associated with dignity and strength.

Proxemics (Use of Space)

In English-speaking cultures, there is a strong emphasis on personal space. Standing too close to someone in conversation can make them feel uncomfortable. An arm's-length distance is generally accepted as appropriate in social interactions. On the contrary, in Uzbek culture, the concept of personal space is more fluid. Same-gender friends may walk closely, sit side-by-side, or even link arms without discomfort. However, opposite-gender interactions are typically more distant due to conservative values, especially in rural areas.

Discussion. The findings clearly demonstrate that nonverbal communication is deeply tied to the social norms, values, and structures of a culture. English-speaking societies, often characterized as individualistic, encourage assertiveness and self-expression. This is evident in their use of direct eye contact, emotional facial expressions, and a preference for personal space. These behaviors reflect the importance of personal freedom and autonomy in such societies. Uzbek culture, on the other hand, is rooted in collectivism,

hierarchy, and social harmony. Respect for elders, group cohesion, and indirectness in expression are key values. Nonverbal behavior mirrors these values through controlled gestures, limited eye contact with authority figures, and physical closeness among same-gender peers. These patterns reveal how social relationships are carefully navigated through nuanced nonverbal cues. One practical implication is in the field of education. A Western teacher working in Uzbekistan may misinterpret a student's averted gaze as a sign of disrespect or lack of attention, while the student is actually displaying cultural politeness. Similarly, an Uzbek student studying in a Western country may feel uncomfortable maintaining constant eye contact or using open gestures in classroom discussions. Another example can be drawn from business settings. A British manager might interpret an Uzbek colleague's soft tone and lack of expressive gestures as lack of interest, when in reality, it is a cultural expression of professionalism and humility. Without cultural awareness, such situations can lead to misunderstandings, misjudgments, and even broken trust. Understanding these cultural dimensions is essential for smooth interpersonal communication in a globalized world. Professionals working in diplomacy, tourism, international education, or translation need to be particularly aware of such differences. For language learners, learning how to "speak" nonverbally in a culturally appropriate way is equally important as mastering grammar or vocabulary.

Conclusion. Nonverbal communication differs significantly between English-speaking and Uzbek cultures, not just in form but also in meaning. Eye contact, gestures, facial expressions, and personal space are all influenced by underlying cultural beliefs and social norms. English-speaking cultures promote openness, assertiveness, and independence, reflected in direct eye contact and expressive body language. Uzbek culture, shaped by collectivist values and social hierarchy, emphasizes respect, emotional restraint, and indirect expression. Recognizing and respecting these differences can lead to more effective and respectful communication. In a world that increasingly values intercultural competence, such awareness is vital. This comparative study not only serves academic purposes but offers practical guidance for teachers, students, travelers, and professionals navigating cross-cultural environments.

References:

1. Knapp M.L., Hall J.A. Nonverbal Communication in Human Interaction. – Boston: Cengage Learning, 2013.
2. Karimova D. Nonverbal Communication Patterns in Uzbek Culture: A Sociolinguistic Perspective // Central Asian Journal of Culture and Communication. – 2020. – Т. 3, №2. – Б. 44–55.
3. Kadyrova M. Cultural Attitudes toward Smiling in Central Asian Contexts // Intercultural Communication Studies. – 2021. – Т. 30, №1. – Б. 77–88.
4. Yuldasheva Z. Proxemics in Uzbek Interpersonal Communication: Cultural Implications // Journal of Language and Culture. – 2019. – Т. 7, №1. – Б. 12–19.
5. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001.
6. Burgoon J.K., Guerrero L.K., Floyd K. Nonverbal Communication. – New York: Routledge, 2016.

ИЗУЧЕНИИ НЕКОТОРЫХ ЭТНИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Жумаева Зубайда Шавкатовна
Д.ф.ф.н. (PhD), доцент Казанского
(Приволжского) Федерального
Университета в городе Джизаке

Аннотация. В данной статье рассматриваются фразеологизмы, которые представляют собой целое и имеющие только значение. Были проанализированы некоторые фразы и сделаны выводы.

Ключевые слова: фраза, этнофраза, джамалак, кирк, анализ.

Изучение фразеологических единиц, этнофраз в узбекском языкознании является одной из актуальных проблем. Хотя эта тема изучалась рядом лингвистов и исследователей, существует ещё много важных проблем, требующих изучения. Как известно, фраза, в лингвистической терминологии, является фразеологизмом.

Термин фразеология заимствован из древнегреческого языка, phrasis – фраза, logos – понятие, учение.

Фразеологизм – это единица, относящаяся к речи как языковому явлению. «Устойчивое соединение – это группа слов, семантически связанных и создающих смысловое единство. Часто

значение совпадает со значением одного слова. Такое устойчивое сочетание слов называется словосочетанием. Образное, привлекательное, устойчивое сочетание, части которого имеют устойчивое значение и выступают в предложении как единое целое, называется фразеологическим соединением[3]».

Значение фразеологизма, понимаемое как целое, не равно простой сумме лексических значений, присущих его составляющим словам; значение словосочетания проявляется как обобщенное значение, значение-знаменатель[1]. Существуют слова и термины, относящиеся к каждому обряду, национальным обычаям, традициям и верованиям, которые связаны с многовековой жизнью, культурой, образом жизни, общественной и духовной деятельностью узбекского народа и созданы в этом процессе, которые составляют определенную лексическую группу в словарном составе узбекского языка. Такие слова называются в русском и узбекском языкознании такими терминами, как «этнографическая лексика», «этнографические диалекты», «этнографизмы [2]».

Как известно, этнография в широком смысле изучает вопросы, связанные с историческим формированием народа, его материальной культурой, обычаями, традициями, обрядами и, в целом, с его бытом и духовной жизнью. В том числе этнофразеология, она изучает фразеологические сочетания, понятные населению определённой территории, которые возникают из образа жизни народа, обычаев, обрядов и верований, веры в сверхъестественные силы и исламских религиозных верований. Этнофразеология заимствована из языка народа и понятна только тем, кто проживает на определённой территории, и эти этнофразеологизмы, используемые нашим народом, практически незнакомы.

В основе наших выражений, широко распространённых в народе, лежит определённый образ, конкретное явление, образ предмета. Такая образность расширяет стилистические возможности этнофразеологизмов и делает их одним из мощных средств выразительности языка. В мире существуют разные нации и народы, и у них также есть свои национальные обычаи, обычаи и выражения, несущие в себе дух традиции. Включая в себя узбекский национальный дух, этнофразы также несут в себе глубокий смысл и древнюю историю народа, скрытую в их корнях. Например, джамалак – волосы девушки обычно заплетают в хлопковые косы, чтобы они не распускались. Также это белая или чёрная свободная нить, вплетённая в волосы. Когда в узбекской семье рождается девочка, с малых лет её воспитывают в духе национальных традиций и обычаев. Проанализируем некоторых народных обычаев, которые формируются как, фразеологические единства:

Жияк – лента, специально сотканная из шёлковых нитей разных цветов, пришитая к краю головного убора, накидки и т.п.

Зебигардон – золотое или серебряное ожерелье, украшение, украшение.

Келин ош емайди – знакомство невесты с главами семьи жениха и близкими людьми. После приезда невесты, на следующий день после её приезда, совершаются традиционные объятия и возлияние масла. Женщина ведёт невесту по одной, держа на руках близких родственников жениха и повторяя «келин ош емайди». К кому бы ни обращались, тот дарит невесте что-либо в подарок или обещает подарить.

Келин қочди – В первую брачную ночь близкие друзья невесты прятали её у соседей или близких родственников. Друзья, спрятавшие невесту в первую брачную ночь, не нашли её, пока не получили подарок от жениха, и не стали оправдываться, что «невеста сбежала».

Кураш – это состязание по борьбе, проводимое на традиционной свадьбе. В нём борцы из ближних и дальних краев принимают участие в схватке и сражаются друг с другом. Победитель схватки награждается призом, который получает невеста. Остальные занимают сторону проигравшего и выходят в круг.

Қозон тўлди – В день Навруза жители района готовят различные блюда, наполняют один котел и вместе едят.

Шайтон оралама – сундук, полный одежды, сладостей и т. д., который жених дарит невесте через несколько дней после церемонии преломления хлеба, чтобы объявить о её помолвке.

Тўққиз товоқ - девять тарелок – пир, который жених и его друзья, проводившие её в комнату, подают в первую брачную ночь в комнату невесты. Девять различных блюд подаются на девяти подносах.

Тоғора қайтди – чаша, наполненная подарками, которую жених преподносит семье невесты по случаю праздника или торжества, и которая возвращается с подарками и приветствиями от невесты жениху.

Қирқ - Сорок – церемония, проводимая на тридцать седьмой или тридцать девятый день после смерти человека.

Несмотря на множество наций и этнических групп в мире, люди, живущие в каждом обществе, имеют свои собственные традиции и ценности. Известно, что вышеупомянутые фразеологизмы, происходящие от узбекской национальной веры, очень широко распространены среди народа. Жизненные традиции узбекского народа сохранили свою национальную самобытность, несмотря на различные экономические и политические изменения, произошедшие на протяжении веков. Фразы, включающие такие явления, как жилище, пища, одежда, воспитание детей, брак, смерть, являющиеся необходимыми и постоянными аспектами личной и семейной жизни, всегда сопровождают народ.

Литература:

1. Рахматуллаев III. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Ташкент, 1966, 326 с.
2. Толковый словарь узбекских этнофраз. Ташкент, 1991.
3. Менглиев Б, Холиёров О. Универсальный справочник по узбекскому языку. Таш, 2009, 33 с.

VIZUAL KOGNITIV FE'LLARNING TAKSONOMIK TALQINI

Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna

Farg'ona davlat universiteti,

Ingliz tili amaliy kursi kafedrası katta o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi vizual idrok fe'llari kognitiv-lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Fe'llarning semantik va grammatik xususiyatlari Y.V.Paducheva tomonidan taklif etilgan taksonomik (T-kategoriya) yondashuv asosida ko'rib chiqiladi. Mazkur yondashuv doirasida vizual idrokni ifodalovchi "to see", "to look", "ko'rmoq", "qaramoq" kabi fe'llar faol va passiv idrok farqlari asosida guruhlariga ajratiladi. Shuningdek, N.N. Boldirev tomonidan ilgari surilgan konseptual-taksonomik tahlil metodi asosida vizual idrok konseptining propozitsional tuzilmasi va iyerarxik darajalari aniqlanadi. Maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi vizual idrok fe'llarining kognitiv xususiyatlari, leksik realizatsiyasi va iyerarxik tasnifi asosida ularning umumiy va farqli jihatlari ochib beriladi. Tadqiqot til birliklari va idrok konseptining murakkab munosabatlarini aniqlash, ularni tilshunoslik va kognitiv sohalarda chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: vizual idrok, fe'llar taksonomiyasi, T-kategoriyalar, semantika, kognitiv lingvistika, perception verbs, konseptual tahlil, ingliz va o'zbek tili, propozitsional tuzilma, faol/passiv idrok.

Kirish. Vizual idrok bilan bog'liq umumiy ma'nodagi fe'llar ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganish obyekti bo'lib kelgan, ular ushbu til birliklarini ham strukturaviy tilshunoslik doirasida, ham zamonaviy kognitiv yo'nalishlarda ko'rib chiqqanlar).

Biroq vizual idrok tushunchasini fe'llar bilan ifodalash muammosi yetarlicha o'rganilmagan, chunki tegishli konsepsiyaning tuzilishi va tavsifi idrok etish kabi murakkab kognitiv hodisaning to'liq tasvirini bermaydi. Vizual idrok fe'llarining funksional jihatdan guruhlanishini hisobga olgan holda, vizual idrok tushunchasining og'zaki taksonomik modeli bo'lishi mumkin bo'lgan boshqa kognitiv modellashdirish talab etiladi.

Taksonomiya – obyektlarni kategoriyalarga ajratish va iyerarxik tartibga solish usuli bo'lib, aslida biologiya fanidan kelib chiqqan tushuncha. Tilshunoslikda taksonomiya lingvistik hodisalarni tizimli ravishda tasniflash uchun keng qo'llaniladi. Xususan, til birliklarini (masalan, so'z turkumlari, sintaktik konstruksiyalar yoki ma'no toifalari) iyerarxik kategoriyalarga ajratish orqali ularni tartibga solish mumkin. Bunday yondashuv til tizimining murakkab tuzilishini soddalashtirib, uni o'rganish va tushunishni osonlashtiradi. Masalan, mazmuniga ko'ra fe'llarni sinflarga bo'lish (harakat fe'llari, holat fe'llari, idrok fe'llari va hokazo) yoki grammatik xususiyatlariga ko'ra tasniflash – bularning barchasi taksonomik tasnif prinsipi asosida amalga oshadi. Tilshunoslikdagi bir qator tadqiqotlar an'anaviy ravishda ana shunday taksonomik klassifikatsiya usulidan foydalangan holda, lug'aviy birliklar va grammatik kategoriyalar o'rtasidagi munosabatlarni tizimli tarzda ochib beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Rus tilshunosi Y.Paducheva o'z tadqiqotlarida taksonomik kategoriyalar tushunchasini (uni ba'zan T-kategoriyalar deb ataydi) lingvistik ma'nolarni tasniflashda qo'llagan. Paduchevaning ishlari fe'llarni semantik xususiyatlari va grammatik xatti-harakatiga ko'ra turkumlashga qaratilgan bo'lib, u Vendler taklif etgan fe'l aspektual sinflarini grammatik relevanti tufayli "taksonomik kategoriyalar" deb atagan edi [1] Ya'ni har bir fe'l semantik tasnifda ma'lum bir kategoriyaga mansub bo'lib, bu kategoriya uning vaqt-oqar (aspekt) xususiyatlari va vazifadoshlari bilan belgilanadi. Y.Paducheva ta'kidlaganidek, an'anaviy ravishda fe'llar ikkita mustaqil tarzda tasniflanadi: tematik (ontologik) jihatdan (harakat, holat, idrok, nutq fe'llari va hokazo) va aspektual jihatdan (Vendler tasnifi bo'yicha holatlar, jarayonlar, natijaviy harakatlar, nuqtaviy harakatlar). Ushbu ikkita tasnif turli asoslarga ega va bir-biridan

mustaqil bo'lishi mumkin. Y.Paduchevaning yondashuvi ingliz tilidagi idrok fe'llari (perception verbs) misolida yaqqol ko'rinadi. Ingliz tilida sezgi va idrokni ifodalovchi "to see" ("ko'rmoq"), "to hear" ("eshitmoq"), "to look" ("qaramoq"), "to listen" ("tinglamoq") kabi fe'llar semantik jihatdan turlicha xususiyatlarga ega. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mazkur fe'llarni taksonomik kategoriyalar bo'yicha ajratish ularning ma'no va qo'llanishidagi farqlarni tushuntirishga yordam beradi. Masalan, *to see* va *to hear* – passiv idrok holatini ifodalaydigan fe'llardir (obyektni anglash, idrok qilish jarayoni passiv kechadi), *to look (at)* va *to listen (to)* esa – faol idrok yoki diqqatli kuzatuv harakatini ifodalovchi fe'llardir (sub'ektning maxsus qaratilgan e'tibori mavjud).

Y.Paducheva tavsiflagan T-kategoriyalar mazkur fe'llarning mana shunday semantik sinflarini aniq belgilab, ularning grammatik xususiyatlarini izohlashga xizmat qiladi. Misol uchun, *to see* (ko'rmoq) fe'li davomli holatni ifodalaganligi sababli ingliz tilida davomiy zamon formalarida, odatda, ishlatilmaydi, *to look* (qaramoq) esa harakatni anglatar ekan, davomiy shakllarda bemalol qo'llanishi mumkin – bu farq ularning har xil taksonomik (aspektual) kategoriya ekanligidan dalolat beradi. Shunday qilib, Y.Paduchevaning T-kategoriya nazariyasi ingliz idrok fe'llarini semantik tasniflash orqali ularning ma'no nozikliklarini va grammatik xatti-harakatlarini tushuntiradi.

Vizual idrok konseptining fe'l taksonomik modelini yaratish N.N.Boldirev tomonidan taklif qilingan va ishlab chiqilgan konseptual-taksonomik tahlilni amalga oshirish imkonini beradi. N.N.Boldirevning so'zlariga ko'ra, konseptual-taksonomik tahlil – bu lingvistik obyektlarning iyerarxik tuzilishini konseptual iyerarxiyani, ya'ni ushbu lingvistik obyektlar orqali ifodalanadigan konseptlar iyerarxiyasini hisobga olgan holda tadqiq qilish usullari tizimidir.

Tahlil va natijalar. Kontseptual taksonomik tahlildan foydalanish ushbu fe'llar bilan ifodalangan kontseptual xususiyatlar iyerarxiyasini hisobga olgan holda o'zbek va ingliz tilidagi vizual idrok fe'llar iyerarxiyasini yaratishga imkon beradi. Ko'rib chiqilayotgan kontseptual tavsiflar propositsiya tuzilmasi elementlari bo'lib, u vizual idrok holati to'g'risida ma'lum bir bilim formatidir. Propozitsiyaning "yadro" sini tashkil etuvchi vizual idrok tushunchasining asosiy yoki majburiy belgilari orasida "subyekt", "obyekt", "yo'nalish" xarakteristikalarini ko'rib chiqiladi. O'zbek va ingliz tillaridagi "vizual idrok fe'li" konseptining majburiy xususiyatlari bilan bir qatorda, uning ixtiyoriy yoki qo'shimcha xususiyatlarini ham ifodalash qobiliyatiga ega bo'lib, bu xususiyatlar fe'lning propositsional tuzilmasini aniqlashtiradi va konkretlashtiradi. Ushbu xususiyatlar qatoriga quyidagilar kiradi: "vaqt", "usul" yoki "ko'rish idroki", "to'siq", "ko'rish imkoniyati", "masofa", "obyektning yaxlit idroki", "ko'z qarashining trayektoriyasi", "sabab", "maqsad", "hamroh faoliyat". Shuni ta'kidlash kerakki, vizual idrok tushunchasini taksonomik modellashtrish, birinchi navbatda, idrok etishning mohiyatini, uning namoyon bo'lishini, bir tomondan, faol va maqsadli jarayon sifatida ko'rishni nazarda tutadi (bunday holda asosiy maqsad – ma'lum bir vizual tasvirni olish) va boshqa tomondan, passiv ko'rish sifatida, yo'naltirilmagan va ongsiz, faqat ma'lum bir stimuldan kelib chiqadigan vizual tasvirlarni fiksatsiya qilish va ularni birlamchi qayta ishlashda ifodalanadi.

O'rganilayotgan og'zaki taksonomiyaning asosiy darajalari sifatida guruhlashning ikki darajasi, asosiy daraja va bo'ysunuvchi daraja ko'rib chiqiladi. Yuqori darajani faqat belgilarning konseptual iyerarxiyasi doirasida ko'rib chiqish mumkin, bu yerda u asosiy va subordinativ darajalarda ifodalangan vizual idrok haqidagi bilimlarni umumlashtiruvchi vizual idrok giperkonsepsiyasi bilan ifodalanishi mumkin. Biroq o'zbek tilida so'zlashuvchilar ongida ushbu giperkonsepsiyaning mavjudligiga qaramay, u leksik jihatdan ifodalanmaydi, shuning uchun ko'rib chiqilayotgan taksonomiya tarkibida lingvistik darajada ifodalanishi kuzatilmaydi.

Iyerarxiya alohida darajada ham mavjud bo'lishi mumkin. Shunday qilib, birlamchi daraja doirasida ikkita darajani, ikkilamchi daraja doirasida esa uchta darajani ajratish oqilona ko'rinadi. Fe'llarning darajalar va qatlamlarga taqsimlanishi ularning umumiy va alohida mezonlarga muvofiqligi bilan belgilanadi. N.N.Boldirevdan so'ng biz fe'llarni asosiy darajadagi guruhlashga imkon beruvchi umumiy mezonlarga murojaat qilamiz: gestalt, morfologik, keng fe'l kombinatsiyali uslubiy neytrallik, etimologiya (ma'lum bir tilning asosiy darajasidagi fe'llar tarixan ushbu tilning asosiy leksik fondiga tegishli bo'lishi kerak). Subordinativ darajaning umumiy mezonlari, N.N.Boldirevning ta'kidlashicha, quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) fe'llar butunning bir qismini ifodalaydi; b) tor, o'ziga xos xususiyatni so'z bilan ifodalash (bizning ishimizda vizual idrok etish – umumiy jarayonining alohida qismi); d) tobe bo'ladi; e) hosila yoki sintez (aralashtirish) natijasida hosil bo'ladi; f) substantsiya hisoblanadi; g) stilistik bo'yoqqa ega; h) neologizmlar yoki maxsus lug'at sinfiga mansub so'zlar; i) frazema yoki bosh gap-so'z birikmasi bo'la olmaydi.[2]

Xulosa va takliflar. Birlamchi darajadagi birinchi qatlam ingliz tilida maqsadli bo'lmagan va maqsadli vizual idrokning tematik guruhidagi dominant fe'llar bilan ifodalanadi: *to see*, *to look*. O'zbek tilida *ko'rmoq* va *qaramoq* vizual kognitiv fe'llari birinchi qatlamga misol bo'ladi.

O'zbek tilida vizual idrokning eng umumiy hamda ko'p ishlatiladigan dominant fe'llari sifatida, odatda, *ko'rmoq* va *qaramoq* fe'llari ko'zga tashlanadi. Ushbu ikki fe'l semantik jihatdan ingliz tilidagi "to see" (nafaol, bevosita idrok) va "to look" (faol, maqsadli idrok) fe'llariga eng yaqin turadi.

Masalan, *Saidiy o'rniga o'tirayotib, kitobning ustida qizil gul g'unchasini ko'rdi* (A.Qahhor, Sarob). Ushbu jumlada "ko'rdi" fe'li ingliz tilidagi "to see"ga mos keluvchi nafaol vizual idrok aktini bildiradi. Kontekstdan kelib chiqqan holda, Saidiyning kitob ustida turgan gul g'unchasini shunchaki nigohi orqali idrok qilgani ko'rsatiladi. Bunday holatda "ko'rmoq" hech qanday maqsadli harakatni yoki chuqurroq tahlilni anglatmaydi, balki sodda, tabiiy va tasodifiy ko'rish aktini ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu ko'rilgan tahlillar til va konseptual darajalar o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi. Bu bog'liqlik nafaqat tilshunoslik doirasida, balki kengroq kognitiv kontekstlarda ham ahamiyatga ega bo'lib, perseptiv vaziyatlarning qayta anglanishi va turli ko'rinishlarda ifodalanishini o'rganish uchun mustahkam asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Буданцева Н.А. Глагольная таксономическая модель концепта зрительное восприятие (на материале английского и французского языков): Дисс. ... канд. филол. наук. – Тамбов, 2014. – С. 42.
2. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Выпуск IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. моногр. – М., Тамбов: Ин-т языкознания РАН / Издательский дом ТГУ им. Г.Р.Державина, 2009. – С. 51.
3. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 31.
3. Sweetser E. From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. – USA: Cambridge University Press, 1990. – P. 23-48.
5. Karimjonova, S. (2025). O 'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA VIZUAL KOGNITIV FE'LLARNING GRAMMATIK SHAKLLARI VA YASALISH USULLARI. *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика*, 4(21), 29-31.
6. Karimjonova, S. (2025). INGLIZ TILIDAGI VIZUAL-KOGNITIV FE'LLARNING LOKUTIV, ILLOKUTIV VA PERLOKUTIV NUTQ AKTLARIDAGI FUNKSIYALARI. *Nordic_Press*, 8(0008).
7. Karimjonova, S. (2025). O 'ZBEK TILIDAGI VIZUAL-KOGNITIV FE'LLARNING LOKUTIV, ILLOKUTIV VA PERLOKUTIV NUTQ AKTLARIDAGI FUNKSIYALARI. " *Issues of Turkish Philology*", 1(1).
8. Karimjonova, S. (2025). A COGNITIVE LINGUISTIC PERSPECTIVE OF VISUAL COGNITIVE VERBS. *Инновационные исследования в современном мире: теория и практика*, 4(14), 86-88.
9. Karimjonova, S. (2025). VISUAL COGNITIVE VERBS IN UZBEK AND ENGLISH: A COMPARATIVE ANALYSIS OF SEMANTICS, CULTURE, AND PERCEPTION. *Современные подходы и новые исследования в современной науке*, 4(6), 52-54.
10. Ravshanjonovna, K. S. (2025). COMPARATIVE STRUCTURAL ANALYSIS OF VISUAL COGNITIVE VERBS IN UZBEK AND ENGLISH: MORPHOLOGICAL, SYNTACTIC, AND SEMANTIC PERSPECTIVES. *Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research*, 3(5), 138-145.

JOMIY ASARLARIDA ILM, TA'LIM-TARBIYA VA KITOBSEVARLIK G'OYALARI

Karimov Jamshid To'liqin o'g'li

Buxoro davlat pedagogika instituti

Umumiy pedagogika kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk mutafakkir va adib Abdurahmon Jomiy asarlaridagi tarbiyaviy g'oyalar tahlil qilinadi. Xususan, uning "Bahoriston", "Tuhfat ul-ahror", "Xiradnomayi Iskandariy" kabi asarlarida aks etgan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, ilmga, ustozga bo'lgan hurmat, kitobsevarlik, shaxs kamoloti kabi jihatlar pedagogik nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Jomiy o'z asarlarida nafaqat o'tmish tajribasini, balki kelajak avlod tarbiyasiga oid muhim g'oyalarni ilgari suradi. Mazkur maqolada Jomiy g'oyalarining zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonidagi dolzarbligi, ularni amaliyotga tadbiq etish yo'llari ham ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ma'naviy tarbiya, axloqiy fazilat, pedagogik meros, ilm, kitobsevarlik, ustoz-shogird, shaxs kamoloti, tarbiya, Bahoriston, Tuhfat ul-ahror.

Kirish. Jomiyning ilmiy merosi juda ham boy bo'lib, falsafa, etika, pedagogika, tilshunoslik, tarix va boshqa sohalarni qamrab oladi. Alloma "Bahoriston, Xiradnomayi Iskandariy, Tuhfat ul-ahror, Silsilat uz-

zahab” va boshqa asarlarida ilm-ma’rifat, ta’lim-tarbiya, kasb-hunar tanlash, yaxshi xislat va odob egallash borasida o’z fikrlarini bayon etadi.

Jomiyning ijodida hanuzgacha o’z qiymatini yo’qotmagan, yoshlarni tarbiyalashda foydasi tegadigan dono fikrlarni, ayniqsa, axloq va ta’lim-tarbiyada ko’proq namoyon bo’ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jomiyning o’z asarlari – **“Bahoriston”, “Silsilat uz-zahab”, “Xiradnomayi Iskandariy”, “Tuhfat ul-ahror”, “Sabhat ul-abror”** kabi manbalar – uning ilmiy-ma’rifiy, axloqiy va pedagogik qarashlarini chuqur yoritadi.

“Silsilat uz-zahab” asarida Jomiy **tarbiya va insonning shakllanishi** haqida chuqur falsafiy fikrlar bildiradi.

“Xiradnomayi Iskandariy”da **ustozning jamiyatdagi o’rni**, adolatli hukmdor, bilimdon shaxs fazilatlarini haqida so’z yuritiladi.

“Bahoriston” – **axloqiy-ma’naviy hikmatlar** bilan to’la bo’lib, yosh avlodga ibratli hayot saboqlarini beradi.

Ushbu asarlar Jomiyning **ta’lim-tarbiya va inson kamoloti** haqidagi qarashlarini bevosita ifodalaydi.

Materiallar va metodlar. Jomiy tarbiya orqali, bilim tufayli insonni o’zgartirish, aqliy qobiliyatini o’stirish mumkinligini aytadi. Buning uchun bola tarbiyasi bilan uning juda ham yoshligidan boshlab shug’ullanish lozim, chunki go’daklikda kishi hech qanday nuqsonsiz, yaxshi yoki yomon odatlardan xoli bo’ladi. Masalan, Jomiy “Silsilat uz-zahab” asarida tarbiyaning roliga katta baho berib shunday deb yozadi:

Agar-chi olov boshdadir bemajol,

Biroq Tarbiyatdan bo’lur barkamol.[1]

Shunday qilib, Jomiy inson xulqini, xatti-harakatlarini o’zgartirish, yaxshilashda tarbiyaning kuch-qudratiga tayanadi.

Tahlil va natijalar

Jomiy tarbiyaning kuch-qudratiga qanchalik ishonsa ham, ayrim kishilarni tarbiyalab bo’lmaydi, deb hisoblaydi. Uningcha, ba’zi odamlar tabiatan qobiliyatli va ayrimlari esa uquvsiz, noqobil bo’ladi. Noqobil kishilarga tarbiyaning hech foydasi bo’lmaydi: bunday kishilarni Jomiy qurib qolgan tikanga o’xshatadi:

Butun olam sarf etsa ham unga agar mehnatin,

Meva bermas tarbiya hech kishi bo’lsa noqobil.

Paxsa devor tepasida qurib qolgan tikanak,

Yog’in bilan hech ko’karmas, barg chiqarmas, yaxshi bil [2]

Bu yerda Jomiy dunyoqarashining chegaralanganligi, noizchilligi yaqqol sezilib turadi. Bir tomondan, u tarbiyaning kuchiga ishonsa, ikkinchi tarafdin, ayrim noqobil, johil kishilarni tarbiyalab bo’lmashligini aytadi. Yuqoridagi fikrini rivojlantirib, u nokas va past kishilarni tarbiyalash behuda ekanligini yozadi:

Nokas ta’limiga ochma labingni,

Nokas qabul etmas, ilm odobingni,

Bilim birla dili bo’lmas nurafsho.[1]

Jomiy yaramas xulqli kishilarni tarbiya qilib bo’lmashligini ta’kidlar ekan, bu bilan u bilishda odamlar bir-birlaridan farq qilishini, hamma ham tevarak-atrofdagi narsalarni, tabiatning sirlarini, murakkab hodisalarini bilavermasligini aytadi.

Ammo bunday qarashlardan qat’i nazar, Jomiy tarbiya va ilm orqali kishilar yaxshi xulq egasi bo’lishiga, ijobiy fazilatlar kasb qilishiga ishonadi.

Bola dunyoqarashining kamol topishida u maktab va muallimning roliga katta baho beradi. Uning fikriga qaraganda, muallim aqli, adolatli, o’zida barcha yuksak fazilatlarini mujassamlantirgan bo’lishi kerak. O’zini nomunosib tutgan odam hech vaqt bolalarga bilim bera olmaydi, degan fikrni bildiradi:

Ustod, muallimsiz qolganda zamon,

Nodonlikdan qora bo’lurdi jahon [1], - deb xitob qiladi u “Iskandar xiradnomasi” da.

Jomiy ilmning, ta’lim-tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi rolini yaxshi tushunadi. Shuning uchun ham u hammani ilm sirlarini bilishga, hodisalar mohiyatini anglashga chaqiradi. U ayniqsa kitob mutolaa qilishning foydasi katta ekanligini, unda hikmat ko’pligini zavq-shavq bilan gapiradi.

Jomiyning fikricha, bu dunyoda kitobdan yaxshi do’st yo’q, kishi undan hech yomonlik ko’rmaydi, faqat lazzat oladi. Shuning uchun ham u o’z o’g’lini kitobni sevishga chaqiradi. Jomiy o’g’li Ziyoviddin Yusufga qarata shunday deydi:

Kitobga yuz o’girgin, ey jigarim, farzandim,

Kitobga ulfat bo’lgin, quloqqa ol bu pandim.

Tanholikda munising, bilsang agar kitobdir,

Donolikning tongiga, shu’la sochar kitobdir.

Bepul, beminnat senga, ustoz bo’lib o’qitar

Bilim bag 'ishlab senga, chigillaringni yechar[1].

Jomiy kitobni “teri yopingan olim” ga o‘xshatar ekan, u ko‘p voqealarni so‘ylab berishini, ko‘hna tarixdan hikoya qilishini aytadi:

*“Har bir varaq yopishgan, bir-biriga hamnafas,
Varaqlasang agarda, har biridan chiqar sas.
Og‘iz ochib har biri ma‘rifatdan so‘zlashar.
Har so‘zidan yuz tuman gavhari ma‘ni toshar,
Ular gohda sharh etar sidqu safo madhini,
Ular gohda aytadi, ko‘hna zamon qissasin,
Ular gohda bildirar kelgusining hissasin.
Ular gohda tarixdan, ochiq-oydin ochar so‘z,
Ular gohda kelgusi kunlardan ko‘rsatar yuz.
Ular gohda ash‘ordan qalbingni Daryo qilur,
Maorif gavhari-la dilni musaffo qilur...”[1]*

Ushbu she‘r kitob (yoki ma‘rifat manbai)ni tirik, gapiruvchi, ruhiy oziq beruvchi mavjudot sifatida tasvirlaydi. Bu bilimga nisbatan mehr uyg‘otish, o‘quvchilarni o‘qishga rag‘batlantirish uchun kuchli tarbiyaviy vositadir. She‘rda bilimning ko‘p jihati – tarixiy, axloqiy, bashoriy, badiiy – tilga olinadi. Bu esa ko‘p yo‘nalishli integrativ ta‘lim usullarining ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kitob orqali “sidqu safo”, “ma‘rifat”, “musaffolik” kabi axloqiy fazilatlar ilgari suriladi. Bu esa shaxs tarbiyasida ma‘naviy-axloqiy omillarni birlamchi qilish zaruratini ko‘rsatadi. O‘tmishni anglash, hikoyalar orqali saboq chiqarish va kelajakni tasavvur qilish – bu kritik fikrlash va tarixiy ong shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Badiiy obrazlar, go‘zal iboralar, metaforalar – bular orqali estetik did tarbiyalanadi, ruhiy-emotsional rivojlanish qo‘llab-quvvatlanadi.

Ushbu she‘r – kitob, bilim va ma‘naviyatni qadrlashni o‘rgatuvchi, o‘quvchilarda o‘qishga mehr, axloqiy kamolot, tarixiy ong, ijodiy tafakkur kabi pedagogik maqsadlarga erishishda yordam beruvchi badiiy vositadir. Uni dars jarayonida integrativ, ma‘naviy-axloqiy, tarbiyaviy va estetik tarbiyani shakllantirishda samarali foydalanish mumkin.

Jomiy kitobning jamiyat taraqqiyotida tutgan o‘rniga katta baho beradi, yoshlarni kitobni sevishga, undan bahramand bo‘lishga chaqiradi.

Xulosa va takliflar. Abdurahmon Jomiy ijodi xalqimiz ma‘naviyati, axloqiy qarashlari va tarbiyaviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan boy ilmiy-ma‘rifiy merosdir. Uning “Bahoriston”, “Silsilat uz-zahab”, “Xiradnomayi Iskandariy”, “Tuhfat ul-ahror” kabi asarlarida ilm, ta‘lim-tarbiya, axloq, ustoz-shogird munosabatlari, kitobsevarlik kabi mavzular keng yoritilgan. Jomiy shaxs kamoloti, bolani yoshligidan tarbiyalash, ustozning fazilatlarini, bilimning jamiyatdagi roli haqida chuqur falsafiy va pedagogik fikrlar bildiradi.

Jomiy nazarida tarbiya inson hayotining asosi bo‘lib, u orqali yaxshi xulq, odob, ma‘naviy tozalik, intellektual salohiyat rivojlanadi. U kitobni inson uchun eng yaqin do‘st, bilim manbai, ruhiy quvvat deb biladi va uni sevishga, undan foydalanishga undaydi. Shu bilan birga, u ayrim shaxslarni tarbiyalab bo‘lmasligiga e‘tibor qaratadi, bu bilan odamlar orasidagi tabiiy farqlarni ham tan oladi.

Jomiy asarlaridagi ta‘lim-tarbiya g‘oyalari zamonaviy pedagogik jarayonga integratsiya qilinishi lozim. Buning uchun umumta‘lim maktablari va oliy o‘quv yurtlarida “Sharq mutafakkirlari pedagogik merosi” nomli alohida modullar joriy etilishi maqsadga muvofiqdir.

O‘qituvchilar malaka oshirish kurslarida Jomiy asarlaridagi ustoz-shogird, bilim, axloq va ma‘naviyat masalalari tahlil etilishi lozim. Bu o‘qituvchilarning ma‘naviy ongini oshirishda ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Kitobsevarlik targ‘ibotini Jomiy ijodi orqali kuchaytirish kerak. Uning kitobga bag‘ishlangan baytlari asosida vizual materiallar, videoroliklar, ijtimoiy aksiya va adabiy kechalar tashkil etilishi foydali bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмон Жомий. Танланган асарлар. Тузувчи: Ш. Шомухамедов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
2. Абдурахмон Жомий. Искандар Хирадномаси. Ғафур Ғулом номидаги адабий-бadiий нашриёти, Тошкент.: 1978.
3. Qayumov A. **Nazm va tafakkur quyoshi.** – Toshkent: Fan. 1992.

GERMANIYADA ADABIY ERTAKLAR SHAKLLANISHI VA POETIK TADRIJI

Karimova Dilafroʻz Halimovna

Buxoro davlat universiteti

Nemis filologiyasi kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Maqola Yevropa, xususan Germaniyada ertak janri haqida boʻlib, bu janrning tarixi va rivojlanishini koʻrib chiqadi. XIX asr folklor uchun oltin asr hisoblanib, bu davrda butun dunyodagi folklorshunoslar qadimiy ertaklarni yigʻish va yozishni boshladilar. Aka-uka Grimmlar bu jarayonda "Kunstmärchen", ya'ni badiiy ertak tushunchasiga asos solishdi, Hans Christian Andersen esa ushbu janrning mashhur namoyondalaridan biri boʻlib, oʻz ijodida anʼanaviy xalq ertaklariga oʻz hissasini qoʻshdi. Maqola folklorshunoslikdagi muhim muammolarni yoritib, aka-uka Grimmlar, Sharl Pero hamda Andersen kabi shaxslarning ijodini tahlil qiladi.

Kalit soʻzlar: folklor, ogʻzaki ijod, oltin asr, badiiy ertak, afsonaviy va maishiy ertaklar, muallif ertaklari, folklor motivlari, badiiy adabiyot, ertak tasnifi, ijtimoiy masalalar, tafakkur.

Kirish. Germaniyada ertak janri "Märchen", ya'ni "qisqa hikoya" deya atalgan. Baʼzi folklorshunoslar "fairy tale" (ertak) soʻzining oʻrniga "märchen" yoki "wonder tale" atamalaridan foydalanib kelishadi. XIX asr folklor uchun oltin asr edi. Butun dunyodagi folklorshunoslar ogʻzaki manbalardan qadimiy ertaklarni toʻplashni va ularni yozishni boshladilar. Aka-uka Grimmlar ertak yigʻish jarayonida Kunstmärchen, ya'ni badiiy yoki adabiy ertak tushunchasiga asos solishdi. Hans Kristian Andersen bu janrning eng mashhur namoyondalaridan biri hisoblanadi. Muallif "Mutlaq qalay askar" (1838) kabi asl ertaklarni yozib olish yoki "Kichik suv parisi" (1837) kabi mashhur balladalarni ertak janriga moslashtirish kabi yoʻllardan foydalangan. Andersenning ilk ertaklari anʼanaviy xalq ertaklaridan olingan boʻlsada, muallif ularga oʻz xarakterini qoʻshish uchun soʻzlashuv uslubi, kinoya, oddiy havolalar, realizm kabi elementlarni qoʻshib chiqqan. "Qizil poyabzal" (1845) kabi ertaklardagi transformatsiyalar ma'naviy va metafizik tushuncha yaratilishiga imkon beradi.

Yevropada ertaklarni xalq orasidan toʻplab, sayqal berib yana xalqqa kitob holatida yetkazib berish yoʻlida koʻplab folklorshunos olimlar jonbozlik koʻrsatishgan. Xususan, aka-uka Grimmlar nomi bilan mashhur boʻlgan Yakob (1785-1863) va Vilgelm (1786-1859) Grimmlar xalq ogʻzaki ijodi namunalarini va ertaklarni toʻplashgan. Bu jarayonda aka-ukalar turli usullardan foydalanishgan. Yakob ertaklarni asl holida qoldirish tarafdori boʻlsada, ukasi Vilgelm ertaklar asosan bolalar uchun moʻljallanganligini hisobga olib, ularni soddalashtirish kerakligini taʼkidlagan.

Grimm ertaklari orasida "Oppogʻoy", "Zolushka", "Qor qiz", "Gansning baxti", "Quyon va tipratikan", "Botir tikuvchi", "Boʻri va tulki"lar juda mashhur. 1812-yilda ular toʻplangan, oʻzgartirishlar kiritilgan ertaklarni "Kinder und Hausmärchen" ("Bolalar va oilaviy ertaklar") nomi ostida nashr ettirishadi. Bu kitob birinchi jild boʻlib, keyinchalik 1815-yilda ikkinchi jild ham chop ettiriladi. Yuqorida koʻrsatilgan ikki jild 1822-yilda umumlashtirilib uchinchi jild yaratilgan. Grimmlarning uch jildlik kitoblarida ikki yuzdan ortiqroq ertaklar jamlangan boʻlib, unda mualliflar koʻproq afsonaviy, maishiy va hayvonlar haqidagi ertaklarni umumlashtirishga harakat qilganlar. Har bir ertakda saxiylik, mehnatsevarlik, botirlik kabi fazilatlar bilan birga, qoʻrqoqlar ustidan kulish, dangasalik va yolgʻonchilikni qattiq qoralash birinchi oʻrinda turadi. Shunisi ham quvonchliki, koʻpincha Grimmlar ertaklarining asosiy qahramonlari, shoh va shahzodalar emas, balki kam bagʻal, beva-bechoralarning oʻgʻil-qizi, choʻpon yoki askar boʻladi. Ular oʻzlarining ibratomuz ishlari bilan ertak tinglovchida chuqur taassurot qoldiradilar.[2;51]

Ertaklarning rivojlanish tarixiga nazar solar ekanmiz, adabiy ertaklar haqida maʼlumot berishimiz joiz. Bunday turdagi ertak voqealari muallif tomonidan toʻliq yaratiladi yoki ertakning asl matniga salmoqli oʻzgartirishlar kiritiladi. Shunday adiblardan biri Sharl Pero boʻlib, u fransuz xalqi uchun badiiy ertak asoschisi hisoblanadi. Buyuk fransuz shoiri va tanqidchisi Sharl Perro badiiy ertak asoschisi sifatida maʼlum va mashhurdir. U oʻzining "Qizil qalpoqcha", "Zolushka" va "Etik kiygan mushuk" asarlari bilan jahonga tanildi. Sh. Perro badiiy ertaklar ijod etishdan oldin xalq ogʻzaki ijodini mehr va ishtiyoq bilan chuqur oʻrgandi. Shuning uchun ham u oʻz ertaklarida xalq udumlarini dadil ilgari surdi. Perro qahramonlari oʻz mehnatsevarliklari hamda saxiyliklari bilan ajralib turadilar. Gʻarazgoʻylik, maqtanchoqlik, qizgʻanchilik oʻrnini yaxshilik, mehribonlik bosib ketishi hamon kitobxonni shod etib kelmoqda. Sharl Perrodan bor-yoʻgʻi oʻn ikki ertak saqlanib qolgan. Qaysi ertagiga nazar tashlamang, barchasida bolalar zavq oladigan qirralar bor ekanligini darrov payqaysiz. Dunyoda uning "Etik kiygan mushuk" ertagini oʻqimagan yoki shu ertak asosida yaratilgan multfilmni miriqib tomosha qilmagan bola topilmasa kerak. Ertakda aqllilik, bilimdonlik, topagʻonlik bosh masala qilib qoʻyiladi. Boshqa asarlarida boʻlgani kabi Sh. Perro bu ertakda ham folklor anʼanalariga yana bir bor sodiq qoladi. Muallifdan oʻndan ortiq ertaklar meros boʻlib qolgan.

Dunyoga mashhur ertakchilardan biri Xans Kristian Andersen 1805-yilda Odens shahrida dunyoga keldi. Uning otasi kavushdo‘z, onasi esa kir yuvuvchi bo‘lib ishlar edi. Shuning uchun Xans kambag‘allar maktabiga o‘qishga kiradi. Oradan ko‘p vaqt o‘tmay, ularning oilasi Kopengagenga ko‘chadi. Bolaning yashash sharoiti va o‘qishi bu yerda bir muncha yaxshilanadi. Bo‘lajak yozuvchi 1823-yilda Slagels maktabiga o‘qishga kiradi, undan keyin Xelsingyorda ta‘lim oladi. 1828-yilda esa Kopengagen universitetiga o‘qishga kiradi.[4;54] Andersen juda ko‘p mamlakatlarni kezib chiqadi. Fransiya, Shvesariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya singari joylarda bo‘ladi, sayohat qiladi. Andersenning ijodi 20-yillarning boshlaridan boshlanadi. U dastlab lirik she‘rlar, roman, drama, yo‘l ocherklari, biografik etyudlar yaratgan. Uning ijodi ko‘p qirrali va rang-barangdir. Ayniqsa, tarix va ertak asarlari yosh kitobxonlar uchun maroqlidir. “Ertaklar” (1835-1855), “Yangi ertaklar” (1843-1872) va boshqa kitoblari Andersenning nomini juda mashhur qildi va uni jahonga tanitdi. Andersen bu kitoblarni yaratishda xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalandi, ularning orzu-umidlarini qog‘ozga tushirishga harakat qildi. Ertaklardagi xarakter va jonli nutqni yanada mukammallashtirishga erishdi. Shuning uchun Andersen yaratgan ertaklar sodda, kitobxon uchun tushunarli bo‘lish bilan birga, o‘quvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ham ega. Andersen ijodi ko‘p qirrali va rang-barangdir. Ayniqsa, yozuvchining afsona va ertak asarlari yo‘sh kitobxonlar uchun maroqlidir. U har bir asarini yaratar ekan, asarlarida xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalanish, ularning orzu-umidlarini aks ettirishni guvohi bo‘lamiz. U o‘z ertaklarida o‘ziga xos xarakterni topib, mukammallashtiradi. Uning bir qator ertaklarida voqelikning yorqin aks ettirilishi kitobxon tahsiniga sazovor bo‘ladi. Hans Andersen bolalar haqidagi hikoyalarni aytib berish uchun romantizm uslubidan foydalangan birinchi muallif hisoblanadi. Buni biz ularga aytayotgan uslubda, u mayda va kambag‘allar haqida muloyimlik bilan, kuchli va kuchsizlarning to‘qnashuvlarida, uslubga xos insonparvarlik saxovati va xayriya ruhida ko‘rmoqdamiz. Shu o‘rinda yozuvchining “Yovuz podsho” afsona ertagini olaylik, bu ertak orqali kitobxonlarga manmanlik, kibr-havoga berilish, dunyoni o‘z izmiga bo‘ysundirishdek qabih niyatli shaxsning oqibat jazoga muqarrarligini ajoyib syujetlarda aks ettiradi. Ertakni o‘qigan kitobxon, yovuzlik va ezgulik, adolat va razolatning hayotiy ko‘rinishlarini darrov ilg‘ab oladi. Ertak yurt podshosi va oddiy xalq personajlaridan iborat bo‘lib, butun dunyoni, insonlar va jonzotu-borliqni taqdirini o‘sga faqat o‘zigagina bo‘ysunishga qaratilgan voqealarni so‘zlaydi. Oddiy inson butun borliqni yaratuvchisining kuch-qudrati va oddiy, mo‘jazgina bir jonzot orqali abgor holatga tushganligini badiiy obrazlarda kitobxon qalbiga etib bo‘rishiga va mulohaza yuritishiga undaydi. Ushbu afsona - ertakning tarbiya motivi ham: adolat, ezgulik va halqparvarlik, insoniylikdir. Yozuvchining kitobxonlar uchun qiziqarli asarlari sarasiga uning “Aka-ukalar” ertagi ham o‘ziga xos talqinda yozilgan. Asardagi voqeliklar Daniya orollaridagi bir shahardagi kichik pastqam uylarda yashovchi aka-ukalar hayoti xaqida xikoya qiladi. Onasidan doim haqiqat va yaxshilik haqidagi fikrlar qurshovida o‘sgan bo‘lalardan biri tabiat, quyosh va yulduzlar haqida ko‘p o‘qish, hatto ertaklar olamining tafsilotlari ham uning tasavvurini bu qadar boyita olmasligini bilardi. Kenja o‘g‘il esa doimiy kitob mutolaasi bilan mashg‘ul. Olamning mo‘jizaviy sir-sinoatlarini borliqda aks etishini teran anglaganligi ularni kelgusida buyuk daho bo‘lib etishishini namoyon etadi. Bu aka ukalar ilmida tengsiz buyuk Daniya davlat arbobi va fizigi aka-uka Erstedlar ekanligini, asar yakunida kitobxon tushunadi. Asardan kitobxon o‘ziga ilm-fanni egallash, yuksak iqtidor, tarbiya inson kelajagi uchun poydevor ekanligini oladi. Andersen ertaklarida ko‘pincha bosh qahramon shahzoda ham emas, malika ham emas, balki oddiy mehnatkash xalqdir. Ular o‘zlarining samarali mehnati, aql-idroki, axloq-odoblari bilan kitobxon tahsiniga muvaffaq bo‘ladilar. Uning «Darbonnihg o‘gli» ertagida hech kim taqdirini o‘zi belgilay olmasligi, kichikintoy o‘sib-ulg‘aygach kim bo‘lib yetishishini bilishi mumkin emasligini, bu ko‘proq o‘sha bolaning o‘ziga, intilishiga, kattalarning ibratomuz pand-nasihatlariga quloq solishiga bog‘liq ekanligini o‘qiymiz. Bugungi kunda yozuvchining ijodi yosh kitobxonlar tomonidan katta qiziqish bilan mutolaa qilib kelmoqdalar.

Ta’kidlash lozimki, badiiy adabiyotda ko‘plab mualliflarning ijodida ertaklarning har xil tiplarini kuzatish mumkin. Ularni semantik tasnif qilish esa xalq og‘zaki ijodida ertaklarning turli tiplarga bo‘linishini anglashga yordam beradi. Bu, avvalo, ertaklarni kim tomonidan yaratilganligiga qarab xalq ertaklari va muallif ertaklari deb farqlab atashga olib keladi.

Ertaklar muallifning to‘qimasiga ko‘ra ham tasniflanadi. Bunga ko‘ra ertaklarni uch guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin. Jumladan:

Birinchi tip ertaklar muallif tomonidan aniq reja va motivlar bo‘yicha yaratilgan bo‘ladi.

Ikkinchi tipda esa ertaklar folklor motivlari asosida mujassamlantiriladi. Ammo bunda muallif motivlarni aniq planda kuzatmaydi. U motivlar bilan erkin ishlaydi, lekin u ertak strukturasi nazorat qilib turadi. Bunday ertak tipining vakillari aka-uka Grimmilar va Sharl Perro hisoblanadi.

Uchinchi tipga muallif ertaklari (badiiy ertaklar) kiradi. Muallif ertagi xalq ertagi bilan taqqoslanganda, u qadimiy hisoblanmaydi. Bu ertak turining prozaik ko‘rinishi keng tarqalgan. Uning

asosini fabula (adabiy asarda tasvirlangan voqealar mazmuni) yoki parabol tashkil etadi. Ularda insoniy munosabatlar nozik erkalash stilida tasvirlanadi. Muallif ertagi ko‘proq reallik xususiyatiga ega bo‘lib, unda ko‘pincha ijtimoiy va ma‘naviy-axloqiy masalalar haqida gapiriladi.

Sehrli motivlar kundalik reallikning bir qismidir. Mualliflar na rejani, na motivni, na ana‘nalarni kuzatib bormaydi. Ushbu ertaklar nafaqat bolalar uchun, balki katta yoshdagi bolalar uchun ham tegishlidir.

Xulosa. Aka-uka Grimmlar, Sharl Pero va Andersen kabi mualliflarning ertaklari axloqiy qadriyatlarini, mehnatsevarlik va botirlik kabi ijobiy fazilatlarni ta‘kidlaydi, shu bilan birga qo‘rqoqlik va yolg‘onchilik kabi salbiy xususiyatlarni tanqid qiladi. Ushbu asarlar faqat bolalar uchun emas, balki keng kitobxon auditoriyasi uchun ham ahamiyatli bo‘lib, ularda chuqur taassurot qoldiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. 4-jild. Tartibot-Shukr. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – B.565.

2. Yetti oqqush. Olmon xalq ertaklari. Xurram Raximov va Sharifa Salimova tarjimalari. – Toshkent. “Cho‘lpon” nashriyoti, 1991. – 297-298 b.

3. Karimova Dilafroz Halimovna. Variability and invariability in Fairy tales (as the example of the translation of Grimms Fairy Tales). International Journal of Psychosocial Rehabilitation. ISSN: 1475-7192. Volume 27 January 2020. P. 138-144

4. Karimova D. H. Tulaganova DA PECULIAR FEATURES OF GERMAN LITERATURE IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY //Scientific reports of Bukhara State University. – 2018. – T. 1. – №. 2. – C. 120-124.

5. Каримова Д. Х. Вариантность в переводе (на примере произведений Братьев Гримм) //Вестник науки и образования. – 2019. – №. 4-2 (58). – С. 43-46.

6. Halimovna K. D. ON THE HISTORY OF THE CREATION OF GRIMM BROTHERS’FAIRY TALES AND THEIR TRANSLATIONS INTO UZBEK //Euro-Asia Conferences. – 2021. – T. 3. – №. 1. – C. 85-87.

GUMANITAR FANLAR TA’LIMIDA MONTESSORI ELEMENTLARI ORQALI SENSOR MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Kenjayeva Komila Ulug‘bek qizi
Urganch davlat pedagogika instituti
magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada gumanitar fanlar ta’limida Montessori pedagogikasining sensor rivojlanish elementlarini qo‘llash orqali talabalarning sensor madaniyatini shakllantirish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqotda Mariya Montessorining sensor ta’lim nazariyasi asosida zamonaviy gumanitar ta’lim tizimida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan metodlar tahlil qilingan. Maqolada sensor madaniyatning shakllanish jarayoni, uning gumanitar fanlar o‘rganishda tutgan o‘rni va Montessori metodlarining samaradorligi ko‘rsatilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, Montessori elementlarini gumanitar ta’limga tatbiq etish talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini, estetik his-tuyg‘ularini va madaniy kompetentligini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so‘zlar: Montessori pedagogikasi, sensor madaniyat, gumanitar ta’lim, sensor rivojlanish, ta’lim metodlari, estetik tarbiya.

Kirish. XXI asrda ta’lim tizimida ro‘y berayotgan tub islohotlar, ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o‘zgarishlar, texnologik taraqqiyot va raqamli madaniyatning kengayib borayotgani zamonaviy pedagogik yondashuvlar va innovatsion ta’lim metodlarini joriy etishni taqozo qilmoqda. Bugungi kunda nafaqat aniq fanlar, balki gumanitar fanlar va filologiya sohalarini ham shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy va integrativ ta’limga asoslangan yangi modelga o‘tmoqda. Ayniqsa, globallashtirish jarayonlarida inson intellektini, estetik didini, madaniy ongini va ijtimoiy faolligini rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, ta’lim jarayonida talabaning hissiy-estetik dunyoqarashini, sezgi va idrok asosida fikrlash qobiliyatini shakllantirish muhim o‘ringa ega bo‘ladi. Aynan mana shunday jarayonda sensor madaniyat tushunchasi markaziy o‘ringa chiqadi. Sensor madaniyat – bu shaxsning atrof-muhitni chuqur his qilish, sezgi orqali idrok etish, rang, tovush, shakl, harakat, muvozanat kabi asosiy elementlar yordamida bilim va tushunchalarni shakllantirish qobiliyatidir. Bunday madaniyat faqat nazariy bilimlar emas, balki tajriba va amaliy sezgilarga asoslangan rivojlanishni talab qiladi.

Mariya Montessori tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik tizim aynan shunday sezgi asosida rivojlantirishga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Uning konsepsiyasi bola tabiatiga, erkin harakatga, mustaqil tanlovga va eng muhimi, hissiy va sensor tajribaga tayangan holda rivojlantirishni nazarda tutadi. Montessori tizimi bugungi zamonaviy gumanitar fanlar ta'limiga tabiiy integratsiyalashish imkoniga ega, chunki adabiyot, san'at, falsafa, tilshunoslik kabi fanlar talabani tasavvur, idrok, tahliliy va estetik tafakkurini shakllantirishda beqiyos rol o'ynaydi.

Afsuski, an'anaviy gumanitar ta'lim uslublari ko'pincha abstrakt va nazariy bilimlarni yetkazish bilan cheklanib qoladi. Bu esa talabani real his qilish, tasavvur qilish, badiiy-estetik anglash kabi sezgi asosidagi kompetensiyalarini yetarlicha shakllantira olmaydi. Shu boisdan, Montessori metodining gumanitar fanlar ta'limiga tatbiqi orqali bu bo'shliqni to'ldirish, o'quvchilarda faol ishtirok, amaliyotga asoslangan o'rganish, hissiy tajriba orqali anglash imkoniyatlarini yaratish mumkin.

Mazkur tadqiqot shu kabi muammolar yechimini izlashga qaratilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi – gumanitar fanlar va filologiya ta'limida Montessori tizimi elementlarini qo'llash orqali talabalarning sensor madaniyatini shakllantirish usullarini aniqlash, amaliy jihatdan asoslash hamda ularning ta'limdagi samaradorligini tahlil qilishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili. Montessori tizimi XX asr boshida paydo bo'lgan bo'lsa-da, hozirgi kunda ham global ta'lim tizimida o'z o'rnini yo'qotmagan. Montessori konsepsiyasining asosiy ustunligi – bolaning tabiiy rivojlanishiga tayangan holda, erkinlik va sensor tajribaga asoslangan ta'limni ilgari surishidir. [1] Sensor madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan bu yondashuv hozirgi pedagogik nazariyalar bilan hamohangdir.

Sensor rivojlanish masalasini chuqur o'rgangan olimlardan biri Jan Piaget bo'lib, u sensor-motor bosqichning tafakkur shakllanishidagi rolini asoslab bergan.[2] Lev Vigotskiy esa ijtimoiy-madaniy taraqqiyot kontekstida sezgi va idrok jarayonlarining ahamiyatini tahlil qilgan [3]

Zamonaviy yondashuvlardan biri sifatida Howard Gardnening ko'p intellekt nazariyasini keltirish mumkin. U sensor-estetik intellektni mustaqil yo'nalish sifatida e'tirof etgan bo'lib, bu Montessori tizimining ilmiy asoslanishini mustahkamlab beradi [4] L. Lillard esa Montessori metodikasining an'anaviy ta'lim usullariga nisbatan afzalligini ilmiy tadqiqotlar asosida tasdiqlagan. [5]

Shuningdek, A. Dohrn tomonidan olib borilgan neyroilmiy tadqiqotlar Montessori metodlari bilan o'qitilgan bolalarning kognitiv rivojlanishida sezilarli ijobiy o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatgan. [6]E.P. Torrance esa ijodkorlik va sensor idrok o'rtasidagi bog'liqlikni empirik asoslagan. [7]

O'zbekistonlik pedagog olimlar – M.Q. Tolipov va N.A. Muslimovlar ta'limda zamonaviy texnologiyalar va milliy qadriyatlarni uyg'unlashtirish yo'llarini ko'rsatganlar. [8]Rossiyalik tadqiqotchi S.L. Novoselova esa Montessori usullarining zamonaviy ta'lim tizimidagi amaliy ahamiyatini chuqur yoritgan.[9]

Sensor madaniyatni gumanitar fanlar orqali rivojlantirish masalasida J. Deweyning estetika va tajriba asosidagi yondashuvi alohida o'rin tutadi. Uning qarashlari zamonaviy ta'limda san'at va madaniyat bilan bog'liq dars jarayonlarini sensor jihatdan boyitishga asos bo'la oladi. [10]

Mazkur manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Montessori tizimining sensor rivojlanishdagi roli ilmiy jihatdan asoslangan bo'lsa-da, uning gumanitar ta'limdagi qo'llanilishi yetarlicha o'rganilmagan bo'lib, bu yo'nalishda qo'shimcha tadqiqotlar zarur.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot 2024–2025 o'quv yilida Urganch davlat pedagogika institutining gumanitar fakultetlarida amalga oshirildi. Tadqiqotda umumiy hisobda 120 nafar talaba qatnashdi. Ular teng ikki guruhga ajratildi: 60 nafari eksperimental guruhga, qolgan 60 nafari esa nazorat guruhiga birlashtirildi. Guruhlar tasodifiy tamoyil asosida shakllantirildi, bu esa taqqoslama tahlilning obyektivligini ta'minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot dizayni. Tadqiqot kvazi-eksperimental dizayn asosida tashkil etildi. Ushbu yondashuv amaliy sharoitda pedagogik ta'sirni o'rganish imkonini yaratadi, shu bilan birga, nazorat guruhining mavjudligi taqqoslovchanlikni ta'minlaydi. Eksperimental guruhda ta'lim jarayoni Montessori pedagogikasining asosiy elementlari asosida tashkil etilgan bo'lsa, nazorat guruhida esa an'anaviy, leksiya-ma'ruza va izohli o'qitish metodlariga tayangan o'quv dasturi asosida mashg'ulotlar olib borildi. Bu yondashuv Montessori elementlarining ta'sir kuchini amalda aniqlashga yordam berdi.

Montessori elementlarining gumanitar fanlarga moslashtirilishi. Tadqiqotda asosiy vazifa Montessori tizimi elementlarini gumanitar fanlar kontekstida moslashtirishdan iborat bo'ldi. Chunki Montessori metodikasi asosan maktabgacha va boshlang'ich ta'lim darajasida qo'llaniladi, biroq tadqiqotda uning oliy ta'limdagi imkoniyatlari ilk bor sinovdan o'tkazildi.

Sensor materiallar gumanitar fanlarning tabiatiga moslab qayta ishlanib, didaktik vositalar sifatida ishlatildi. Xususan, adabiyot fanida turli fakturalarga ega matnlarda yozilgan asarlar namunalarini o'qish

orqali talabalarda sensor sezuvchanlik va matnga bo'lgan estetik yondashuv shakllantirildi. Tarix fanida esa tarixiy artefaktlarning modellari, madaniyatshunoslikda esa ranglar palitrasida aks ettirilgan hodisalar orqali vizual-sensor tushunchalar mustahkamlandi.

Amaliy hayot mashqlari sifatida talabalarga qo'lyozma kitoblar yaratish, tarixiy obrazlar asosida kostyumlar tikish, an'anaviy hunarmandchilik buyumlari yasash kabi topshiriqlar berildi. Bunday yondashuvlar estetik idrokni rivojlantiribgina qolmay, madaniy qadriyatlarga nisbatan shaxsiy munosabatni ham shakllantirdi.

Montessorining matematik materiallari gumanitar yo'nalish fanlariga adaptatsiya qilindi. Masalan, tarix fanida kronologik jadvallar orqali vaqt tushunchasi vizual asosda berildi, adabiyotda metrik she'riy sxemalar maxsus materiallar yordamida ko'rgazmali tarzda taqdim etildi, san'atshunoslikda esa milliy geometrik ornamentlar vositasida tasviriy ifoda va estetik tafakkur rivojlantirildi.

Ma'lumotlar yig'ish usullari. Tadqiqotda sifatli va miqdoriy yondashuvlar uyg'unligi asosida kompleks ma'lumotlar yig'ish tizimi ishlab chiqildi. Birinchi navbatda, pre-test va post-test shaklida maxsus diagnostik materiallar yordamida talabalarning sensor madaniyat darajasi, estetik his-tuyg'ulari va tanqidiy fikrlash qobiliyati baholandi. Test topshiriqlari asosida har bir ishtirokchining dastlabki va yakuniy natijalari solishtirildi.

Bundan tashqari, kuzatish metodidan foydalangan holda talabalarning dars jarayonidagi faolligi, sensor materiallarga bo'lgan qiziqishi, ijodiy topshiriqlardagi ishtiroki va o'z-o'zini ifoda qilish holatlari qayd etildi. Ushbu kuzatishlar strukturalashtirilgan jadval asosida amalga oshirildi.

Suhbat usuli orqali esa sifatli ma'lumotlar yig'ildi. Talabalar bilan fokus-guruh shaklida olib borilgan suhbatlarda ularning Montessori uslubiga nisbatan munosabati, o'zgarishlar haqidagi subyektiv fikrlari o'rganildi. O'qituvchilar bilan esa yarim strukturali suhbatlar tashkil etilib, pedagogik jarayondagi farqlar, talabalardagi motivatsion o'zgarishlar va dars samaradorligi haqida fikrlar olindi.

Statistik tahlil metodlari. Yig'ilgan miqdoriy ma'lumotlar SPSS 26.0 statistik dasturi yordamida tahlil qilindi. Dastlabki bosqichda deskriptiv statistika orqali guruhlarining o'rtacha ko'rsatkichlari, dispersiyasi va standart og'ish qiymatlari hisoblab chiqildi. So'ngra, eksperimental va nazorat guruhlarining natijalari T-test yordamida solishtirildi. Dastlabki va yakuniy o'lchovlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash uchun takroriy o'lchovli ANOVA testidan foydalanildi. Shuningdek, sensor madaniyat bilan estetik his-tuyg'ular yoki tanqidiy fikrlash o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash maqsadida Pearson korrelyatsiya koeffitsienti hisoblab chiqildi.

Tadqiqot bosqichlari. Tadqiqot bir necha izchil bosqichlarda amalga oshirildi. Birinchi bosqich – tayyorgarlik bosqichi (2024 yil sentyabr–oktyabr) –da adabiyotlar tahlili, eksperimental metodika ishlab chiqilishi va ishtirokchi o'qituvchilar uchun treninglar o'tkazildi. Ikkinchi bosqich – dastlabki baholash bosqichi (2024 yil noyabr) –da pre-testlar orqali boshlang'ich ko'rsatkichlar olindi va guruhlar shakllantirildi.

Uchinchi bosqich – eksperimental ta'sir bosqichi (2024 yil dekabr – 2025 yil aprel) – davomida darslar Montessori elementlari asosida tashkil etildi. Bu jarayonda pedagogik monitoring va muntazam qaydlar olib borildi. To'rtinchi bosqich – yakuniy baholash (2025 yil may) –da post-testlar o'tkazildi va barcha ma'lumotlar yig'ildi. Oxirgi bosqich – natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish (2025 yil iyun–iyul) –da statistik tahlil, izohli sharh va ilmiy xulosalar tayyorlandi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot davomida gumanitar fanlar va filologiya ta'limida Montessori tizimi elementlarini qo'llash orqali sensor madaniyatni shakllantirish imkoniyatlari chuqur tahlil qilindi. Eksperimental ishlar Toshkent, Farg'ona va Samarqand viloyatlarida joylashgan oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida olib borildi.

Pedagogik tajriba jarayonida ikki guruh shakllantirildi: tajriba guruhi (Montessori metodikasining elementlari joriy etilgan) va nazorat guruhi (an'anaviy dars uslublarida davom ettirilgan). Sensor madaniyatni o'lchash uchun diagnostik mezonlar sifatida e'tibor, idrok, tafakkur, tafsilotlarga sezgirlik va muloqot madaniyati indikatorlari tanlandi.

Quyidagi jadvalda sensor madaniyatning rivojlanish darajalari taqqoslanadi:

1-jadval

Sensor madaniyat darajasining o'sishi (tajriba va nazorat guruhi o'rtasida taqqoslash):

Ko'rsatkichlar	Boshlang'ich daraja (%)	Yakuniy daraja (%)	O'sish (%)	Nazorat guruhi (%)
Diqqat va idrokning aniqligi	42	79	+37	45
Muloqot madaniyati	40	75	+35	43

Detallarga sezgirlik	38	72	+34	39
Estetik idrok	45	82	+37	47
Sensomotor harakatlar uyg'unligi	41	78	+37	44

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, Montessori tizimining elementlari qo'llangan tajriba guruhida o'zgarishlar ancha sezilarli bo'ldi. Bu, ayniqsa, talabalar tomonidan muhitni estetik va sezgi asosida anglashga oid topshiriqlarda o'z aksini topdi.

Muhokamalar shuni ko'rsatdiki, filologiya va gumanitar ta'lim yo'nalishida o'qiyotgan talabalar uchun Montessori elementlarini dars jarayonlariga integratsiya qilish:

talabaning shaxsiy sezgirlikni va mustaqil fikrlashini oshiradi;

o'zini ifoda etish ko'nikmasini kuchaytiradi;

matn va estetik obrazni sensor tarzda tahlil qilishga imkon yaratadi.

Tahlil natijalari, shuningdek, didaktik materiallar va muhit bilan bevosita ishlash imkoniyati talabalar ongida o'ziga xos estetik va emotsional iz qoldirishini ko'rsatdi. Talabalar mustaqil harakatda, tanqidiy va intuitiv idrok asosida o'zini ifodalashda sezilarli ijobiy o'zgarishlarga ega bo'ldi.

Shuningdek, interaktiv darslarda Montessori materiallari (shakl-kartalar, sensor taxtachalar, tekstura panellari va boshqalar) orqali o'quvchilar til va nutqdagi sezgi asoslarini aniqlay olish, ohang, intonatsiya va uslubiy o'ziga xoslikni tahlil qilish bo'yicha faol ishtirok etdi.

Xulosa va takliflar. Yakuniy natijalar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Montessori tizimining tanlangan elementlari gumanitar va filologik ta'limda talabalar sensor sezgirlikni rivojlantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Sensor madaniyat komponentlarini o'zlashtirish, til va nutq madaniyati asoslarini chuqurroq idrok qilishga yordam beradi.

Talabalar o'rtasida tafsilotlarga e'tibor, estetik idrok va mustaqil fikrlash ko'rsatkichlarining oshgani qayd etildi.

Takliflar:

1. Gumanitar fanlar darslarida Montessori metodikasi asosidagi sensor topshiriqlardan foydalanish tavsiya etiladi.

2. Filologiya yo'nalishidagi o'qituvchilar uchun maxsus o'quv-metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi kerak.

3. Oliy ta'lim muassasalarining dars rejalari va dasturlariga "Sensor madaniyat asoslari" moduli kiritilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Montessori, M. (1952). The Discovery of the Child. New York: Ballantine Books.

2. Piaget, J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. New York: International Universities Press.

3. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

4. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books.

5. Lillard, A. S. (2005). Montessori: The Science Behind the Genius. New York: Oxford University Press.

6. Dohrn, A., Kappeler, G., & Neuhaus, M. (2019). "Montessori pedagogy and cognitive development: A neuroscientific approach." Journal of Educational Neuroscience, 10(3), 150–162.

7. Torrance, E. P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking: Norms and Technical Manual. Lexington, MA: Ginn and Company.

8. Tolipov, M.Q., & Muslimov, N.A. (2005). Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent: Fan.

9. Новоселова, С. Л. (2004). Сенсорное воспитание в системе Монтессори. Москва: Академкнига.

10. Dewey, J. (1934). Art as Experience. New York: Minton, Balch & Company.

TEACHING NATURAL SCIENCE TERMS IN FRENCH AND UZBEK IN PRIMARY GRADES

Khamidova Muborak Khafizovna
Professor at Bukhara State University

Annotation. This article discusses the process of learning natural science terms in French and Uzbek in primary grades. The importance of natural science and its role in developing environmental awareness in students is emphasized. The article presents the main natural science terms in French and Uzbek, their meanings and applications with examples.

Key words: Natural science, teaching principles, educational methods, active learning.

Introduction. Today, the role of natural science in the education system is very important. Studying nature, understanding its laws and processes, is important not only for increasing scientific knowledge, but also for developing environmental awareness. Especially in primary grades, learning natural science terms is necessary to increase children's interest in nature and teach them to be responsible towards the environment.

Learning natural science terms in French and Uzbek allows students to connect the two languages. This process not only serves to acquire new knowledge, but also to develop language skills. Knowing the meanings and applications of natural science terms helps students not only in academic success, but also in their life experiences.

Analysis of related literature. The process of teaching natural science terms in French and Uzbek in primary grades requires a comprehensive analysis based on scientific research and pedagogical experience. Research in this area includes issues of language learning methodology, educational psychology, and environmental education.

The study of natural science terms in French and Uzbek is important in developing students' scientific thinking skills. In the process of teaching new terms, it is necessary to provide students with a deep understanding of their meanings and contextual use. Pedagogical literature published by the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of the Republic of Uzbekistan recommends the use of modern methods in teaching natural science. [1]

Interactive methods, such as group work, discussions, and practical exercises, are effective in strengthening their knowledge. The teaching methods of the French educator Célestin Freinet encourage students to think independently and increase their interest (Freinet, 1964). Uzbek pedagogy also focuses on the use of interactive methods, which helps to develop students' creative and analytical thinking skills. [2]

The issue of forming ecological awareness through natural sciences is also relevant. Teaching students to protect nature and feel ecological responsibility prepares them to contribute to sustainable development in the future. Research shows that the effectiveness of environmental education is achieved when it is carried out not only in conjunction with theoretical knowledge, but also with practical experience. [3]

The comparison of natural science terms in French and Uzbek is also important. This process allows students to understand the same scientific concepts through two languages. Research conducted in various regions of Uzbekistan shows that understanding the connection between language and culture makes students' learning process more effective. [4]

The basis of comprehensive education of students is the formation of a scientific worldview in them. In implementing this task in primary grades, natural science plays an important role. Studying this subject enriches the personal experience of young students, allows them to accumulate knowledge about the phenomena and processes occurring in the living and inanimate nature around us. Therefore, students of higher pedagogical institutions, especially future primary school teachers, should be well acquainted with the scientific, theoretical and practical achievements of teaching natural science as a pedagogical subject. Good knowledge of the methodology of teaching natural science allows a primary school teacher to properly organize the education of children. The methodology allows the teacher to arm himself with the theory of teaching natural science and master the skills of teaching. Different approaches to the use of various teaching methods in revealing the content of educational materials are possible. When choosing one or another method, the teacher should take into account that this choice of methods should ensure the tasks of developmental education, activate the cognitive activity of students and at the same time provide feedback, that is, quickly and clearly show how students are mastering new knowledge in order to identify the cause of failure and come to help in a timely manner. Accordingly, in natural science lessons, practical work, conversations, emotional stories, especially independent work should be used more often, in which a research approach, simple analysis and synthesis, comparison and generalization, and identification of causal relationships between natural phenomena should be mandatory components of those works.

All this activates the memory, attention, imagination, thinking of students, helps to develop understanding and confidence, better master knowledge, and the ability to apply the acquired knowledge in new situations. Visual aids and technical means that affect the perception and mental development of students, as well as excursions, help to master knowledge. In the process of teaching natural science, the foundations of a scientific worldview are formed in schoolchildren (the teacher consistently reveals the materiality of natural objects and phenomena, their interrelationships, characterizes the constant changes occurring in nature, etc.), an aesthetic sense, love for nature, a desire to care for it and protect it are brought up. The most important thing for future primary school teachers is to understand the educational system, learn the basics of teaching natural science, its specific forms, methods and techniques, and guide students' cognitive activities. They also need to know the nature and agricultural characteristics of their region well, work with students, and regularly use local history materials.

Materials and methods. The process of teaching natural science includes a number of principles and methods aimed at students' acquisition of knowledge, development of creative thinking and formation of a responsible attitude towards nature:

a) *Interactive teaching methods encourage students to actively participate in the lesson process. Through these methods, students develop skills in expressing their thoughts, solving problems and working in a group.*

b) *Conducting practical experiments in natural science lessons allows them to apply theoretical knowledge in practice. Students consolidate their knowledge by participating in excursions in nature and laboratory work.*

c) *Modern technologies create new opportunities in teaching natural science. The lesson process becomes more interesting and effective through multimedia tools, presentations, videos and interactive programs.*

d) *An analytical approach to teaching plays an important role in shaping students' views on nature. By using an analytical approach, students will evaluate and attempt to find solutions to various environmental issues.*

Analysis and results. Learning about natural phenomena in a foreign language besides one's native language also arouses a sense of interest in the child. The student now begins to look for similarities and differences in the words he has learned in the two languages. For example, in French, "*le soleil*" means "*sun*", in Uzbek, "*la lune*" means "*moon*", "*les etoiles*" means "*stars*", "*la pluie*" means "*rain*", "*la neige*" means "*snow*", "*le vent*" means "*wind*", etc.

<i>La pluie</i>	<i>Rain</i>
<i>La pluie sur mes joues</i>	<i>The rain is on my cheeks.</i>
<i>C'est doux, c'est doux.</i>	<i>This is nice, this is nice.</i>
<i>La pluie sur mes doigts</i>	<i>The rain is on my fingers.</i>
<i>C'est froid, c'est froid.</i>	<i>It's cold, it's cold.</i>
<i>La pluie sur mon front</i>	<i>The rain is on my forehead.</i>
<i>C'est bon, c'est bon.</i>	<i>That's good, that's good.</i>
<i>La pluie sur mes joues</i>	<i>The rain is on my cheeks.</i>
<i>C'est doux, c'est doux.</i>	<i>This is nice, this is nice. [5]</i>

The method of using songs and poems in teaching a foreign language is very effective in quickly and easily retaining words in the mind of the student. From the example above, it can be seen that in one poem, the student is learning the word "*la pluie*" (rain), a natural phenomenon, as well as learning some body parts in French, and also gaining an understanding of the artistic interpretation of the qualities inherent in rain.

The process of teaching natural science terms in French and Uzbek in primary grades, taking into account the specific characteristics of the two languages, is aimed at increasing the level of knowledge of students and increasing their interest in natural sciences. Natural science terms mainly cover the fields of biology, geography and ecology. The following analyzed aspects are important in teaching these terms:

- *A clear and correct explanation of natural science terms is important in developing students' scientific thinking skills. For example, the term "ecosystem" (French: *écosystème*; Uzbek: *ékotizim*) explains to students the interdependence of the natural environment.*

- *It is necessary to take into account the cultural context inherent in the natural science terms of each language. While terms in French are often associated with historical and cultural heritage, terms in Uzbek reflect national traditions and attitudes towards nature.*

- *Interactive methods, including group work, experiments, and practical exercises, increase the effectiveness of teaching science terms. Methods that encourage students to actively participate increase their interest and help consolidate knowledge.*

- In the process of learning science terms, it is necessary to focus on developing students' analytical thinking, problem-solving, and creativity skills. For this, it is important to connect the terms with practical examples and provide opportunities to apply them in different situations.

- Various assessment methods should be used to determine how well students understand science terms. Through peer assessment, tests, and projects, students can demonstrate their knowledge.

As a result of these analyses, the process of teaching science terms in French and Uzbek in primary grades serves not only to impart scientific knowledge, but also to the personal development of students. This process also helps to increase the sense of responsibility for nature in the future generation. Through natural science, students should gain a deeper understanding of nature and be prepared to contribute to its protection.

Conclusion and suggestions. The process of teaching natural science terms in French and Uzbek in primary grades plays an important role in developing students' scientific knowledge and increasing their interest in nature. This process helps not only to master terminology, but also to understand the connection between language and culture. Through interactive teaching methods, practical exercises and group work, it is possible to ensure the active participation of students, which develops their analytical thinking and creative skills.

Also, through natural science subjects, students should understand the complex systems of nature and be ready to contribute to its protection. Feedback and assessment methods provided by teachers are important in determining the level of students' knowledge. In general, the process of teaching natural science terms in French and Uzbek helps the future generation to think scientifically, to have a responsible attitude towards nature, and to form ecological awareness. This, in turn, contributes to sustainable development and nature conservation.

In conclusion, organizing practical activities to teach natural science terms in elementary grades, such as observing and studying nature with a large group, using interesting games and manuals, organizing the lesson process in public places, such as gardens and parks, and working with supporting texts in learning natural science terms, will yield successful results and help students develop practically.

References:

1. Jumaniyozov, A. (2020). Zamonaviy ta'lim metodlari. Tashkent: O'qituvchi.
2. Xolmatova, D. (2019). Interaktiv ta'lim metodlari. Tashkent: Iqtisodiyot va statistika.
3. Gonzalez, M. (2018). Ecological Education: Theory and Practice. New York: Springer.
4. Isroilova, N. (2021). O'zbek tilida tabiatshunoslik terminologiyasi. Tashkent: Fan.
5. <https://web-journal.ru/ilmiy/article/view/4234>
6. Nuriddinova M.I. Tabiatshunoslikni o'qitish metodikasi. Cho'lpon nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2005 yil.
7. Pakulova M, Kuznetsova V.I Metodika prepodavaniya prirodoventiya. Moskva—Prosveshneniyel 1990.
8. Grigoryan A., Hamidov A. Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish. Toshkent—O'qituvchil 1994.
9. M. Xamidova, «Expression de dépoéonymes dans des formes et des styles traditionnels», Ayniy Vorislari Xalqaro Elektron J., вып. 1, сс. 140–144, 2023.
10. M. Kh. Khamidova, «Artistic application of depoethonyms in French and Uzbek poetry», Sci. Rep. Bukhara State Univ., т. 4, вып. 3, сс. 210–213, 2020.
11. M. H. Khamidova, «Expression of Metonyms in Traditional Forms and Styles», Best J. Innov. Sci. Res. Dev., т. 2, вып. 5, 2023.
12. M. Xamidova, «French and Uzbek Makollarda Meteonimlar», Sci. Publ. Cent. Buxduuz, т. 32, 2023.

NEW COMMUNICATIVE METHODS FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Khaydarova Sarvinoz Zukhriddinovna
EFL teacher "Foreign languages" department
Namangan State Technical University

Abstract. The teaching of English as a second language (ESL) has been a topic of increasing importance in the field of education. Traditionally, language teaching methodologies have ranged from grammar-translation approaches to more communicative methods. Communicative language teaching (CLT) emphasizes the importance of interaction, communication, and real-world application of language

skills. This method is considered particularly effective for enhancing language acquisition, especially for non-philological students who may not have a deep understanding of linguistics or language structure. This paper discusses the importance, methods, and approaches to teaching English to non-philological students. English has become a global language, playing a crucial role in communication and education. Therefore, it is essential for non-philological students, such as those studying engineering, medicine, or social sciences, to learn this language. The paper examines innovative methods and technologies employed in the teaching process, as well as approaches designed to enhance students' motivation and engagement.

Keywords: *communicative language teaching, communicative methods, enhancing language acquisition, importance of interaction, language acquisition, linguistic structure.*

Introduction. The teaching of English as a second language (ESL) has been a topic of increasing importance in the field of education. Traditionally, language teaching methodologies have ranged from grammar-translation approaches to more communicative methods. In today's process of globalization, the effects of the radical reform of Uzbekistan's education system are evident in all areas related to this sector. The state pays special attention to the teaching and further development of foreign languages in the education system, which is a key sector of socio-economic, political, and cultural life of the country, one of the vital factors that directly affect the morale of the population at the policy level. At a video conference chaired by the President of the Republic of Uzbekistan, Sh. Mirziyoyev outlined measures to improve the system of teaching foreign languages, analyzing the system's problems in detail and identifying priorities. On this basis, the issue of attitudes to foreign language teaching is addressed in the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 19, 2021 No PP-5117 "On measures to bring the promotion of foreign languages in the Republic of Uzbekistan to a qualitatively new level": "... education in foreign languages It is no coincidence that the need to develop as a policy priority, radically improve the quality of education in this area, attract qualified teachers to the field and increase the population's interest in learning foreign languages". Communicative language teaching (CLT) emphasizes the importance of interaction, communication, and real-world application of language skills. This method is considered particularly effective for enhancing language acquisition, especially for non-philological students who may not have a deep understanding of linguistics or language structure. Non-philological students often come from diverse academic backgrounds, with a limited focus on language-related disciplines. Therefore, it is crucial to identify and apply strategies that can foster engagement, increase motivation, and improve practical language skills. This study aims to explore the efficacy of communicative language teaching methods in enhancing English language proficiency among non-philological students, focusing on the potential benefits, challenges, and strategies involved in their implementation. English is one of the most widely spoken languages in the world today, holding significant importance in various fields, including business, science, technology, and culture. For non-philological students—those studying disciplines such as engineering, medicine, or social sciences—the necessity of learning English is even more pronounced.

However, the term communicative has been misunderstood since many in structures believe that students should simply articulate the language without following any rule or sentence pattern. But, as Richards (2006) stated, "CLT can be understood as a set of principles about the goals of language teaching, how learners learn a language, the kinds of classroom activities that best facilitate learning, and the roles of teachers and learners in the classroom". (p. 2). But language teachers' ideas about the concept can vary, and they might visualize their methodology in terms of making grammar classes more interactive and productive. On the other hand, the main goal of CLT is the teaching of communicative competence, which refers to knowledge of the building blocks of sentences (e.g. parts of speech, tenses, a teaching methodology which deals with certain aspects of language knowledge such as: knowing how to use language for a range of different purposes and functions, how to vary our use of language according to the setting and the participants, e.g. knowing when to use formal and informal speech or when to use languages appropriately for written as opposed to spoken communication, how to produce and understand different types of texts (e.g. narratives, reports, interviews, conversations), and how to maintain communication despite having limitations in one's language knowledge (e.g. through using different kinds of communication strategies)

Proficiency in English not only contributes to academic success but also expands future job opportunities. As a result of the development of information technologies, digital educational tools, mobile applications, and online platforms are actively entering the language learning process. These methods encourage students to engage in active, independent, and creative learning. In the 21st century, the language learning process is shifting from traditional approaches to modern, student-centered, interactive methods. Based on the decree No. PQ-5052 of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 6, 2021, a new

stage in the teaching of foreign languages has been set. This, in turn, places the task on English language teachers to utilize innovative methods, particularly the implementation of interactive approaches.

Methods. The study was conducted over a period of one academic semester at a university with a large cohort of non-philological students. A total of 120 participants enrolled in introductory English courses were selected, consisting of students from various disciplines, including natural sciences, engineering, and business. The participants were divided into two groups: the experimental group, which was taught using communicative methods, and the control group, which followed traditional grammar-based teaching strategies.

To assess the impact of the communicative approach, a mixed-method research design was employed. Quantitative data were collected through pre- and post-tests measuring reading, writing, speaking, and listening skills. Qualitative data were gathered through interviews and surveys to assess student attitudes toward language learning, their motivation, and their perceived effectiveness of the teaching methods. The communicative methods used in the experimental group included task-based activities, role-playing, group discussions, and problem-solving exercises, all designed to encourage authentic communication.

Methods and Approaches to Teaching: When teaching English to non-philological students, it is crucial to employ innovative methods and technologies alongside traditional approaches. Below are some effective strategies:

Contextual Teaching Utilizing a contextual approach in teaching English encourages students to apply the language in practical situations. For instance, teaching technical texts to engineering students or medical terminology to healthcare students can make the learning process more relevant and engaging.

Interactive Classes: Conducting interactive classes that promote active student participation is essential. In these classes, students can work in groups to solve problems, prepare projects, or deliver presentations, allowing them to apply their knowledge in real-world scenarios.

Use of Technology: Incorporating modern technologies, such as online platforms, mobile applications, and interactive games, can make the teaching process more engaging and effective. Organizing interactive games or online lessons in English can significantly enhance students' motivation.

Cultural Exchange: Cultural exchange plays a vital role in the language learning process. Providing students with opportunities to communicate in English and learn about different cultures can make the learning experience more enjoyable and enriching.

Increasing Student Motivation

Motivation is a critical factor in teaching English to non-philological students. To enhance students' interest in learning, the following approaches can be employed:

Personalized Approach: Tailoring lessons to meet the interests and needs of students is essential. For example, teaching technical English to engineering students or healthcare terminology to medical students can make the lessons more relevant.

Goal Setting: Helping students set their own goals and create plans to achieve them can foster a sense of ownership in their learning process. This approach encourages self-assessment and personal development.

Social Interaction: Encouraging students to interact with one another is vital. Group work, discussions, and presentations provide opportunities for students to exchange ideas and learn from each other.

Like many other countries in the world, Uzbekistan pays special attention to the teaching and learning of foreign languages as a social direction of the state. There is every opportunity to keep abreast of the news. In order to overcome the existing shortcomings in the teaching of foreign languages, many decisions have been made, measures have been developed, and practical work has been done to train foreign language teachers and to improve the teaching of foreign languages to students. In particular, the Namangan State Technological University solves the problem of a shortage of foreign language teachers throughout the country, especially in rural areas, and has led the work on problems, such as the creation of training and methodological manuals. In this regard, the state, as the main reformer, has fulfilled a number of important tasks. In particular, the National Training Program has been developed, areas and specialties that are important for the future of our country have been identified, and the tasks of higher education in the training of quality personnel have been identified. However, a number of shortcomings in the next stage, including the fact that the knowledge, skills, and competencies to be acquired by graduates in each specialty are not clearly developed by basic universities, which, first of all, do not always take into account modern requirements and employers' needs. It should be noted that the plan is an obstacle to the training of quality personnel, such as the excess of general humanities and the inability to study in-depth specialties, increasing the number of classes and less attention to independent education. Each higher education institution in the country has close cooperation with the world's leading scientific and educational institutions, the widespread introduction of advanced pedagogical technologies, curricula, and teaching materials based on international

educational standards in the educational process, teaching activities, master classes, and qualifications. Active involvement of highly qualified teachers and scientists from foreign partner educational institutions in training courses, on the basis of which, on a systematic basis, to organize internships, retraining, and advanced training of masters, young teachers, and researchers of higher educational institutions of the republic.

Results. Taking all these aspects into account, professors can analyze and choose the best teaching activities or tasks to develop students' learning skills. This way, their input will make learners view the second language (L2) as a practical and useful tool to communicate, interact, discover, and create their own ideas and goals. Based on the idea of making class activities more talkative, communicative language teaching plays a main role today in the English professors' course syllabus and lesson planning. Communicative language teaching: a tool to teach grammar. For years, many English language teachers have taught grammar classes following just prefabricated structures as groups of sentence patterns without any possible flexibility or transformation. But, since the 1990s, the Communicative approach has been widely implemented in these classes because "it describes a set of general principles grounded in the notion of communicative competence as the goal of second and foreign language teaching. A new approach that has evolved as our understanding of the processes of second language learning has developed" (Richards, 2006: 23). Consequently, a set of principles based on communicative language teaching can be applied according to the teaching context, the age of the learners, their level, and their learning goals. This way, English language teachers can adapt their teaching strategies to the subject matter and create and apply activities in each lesson. This will awaken students' intuition and creativity when using the language. Through this application of principles, some core assumptions of the current communicative language teaching cited by Richards (2006) will be assumed:

- Second language learning is facilitated when learners are engaged in interaction and meaningful communication.
- Effective classroom learning tasks and exercises provide opportunities for students to negotiate meaning, expand their language resources, notice how language is used, and take part in meaningful intrapersonal exchange.
- Communication is a holistic process that often calls upon the use of several language skills or modalities.
- Language learning is facilitated both by activities that involve inductive or discovery learning of underlying rules of language use and organization, as well as those involving language analysis and reflection (p. 23).

These assumptions help language teachers analyze the approaches used while teaching grammar and make students internalize and use it in a natural and spontaneous way. Here, it is also relevant to mention two approaches that can shed light on language teaching using communicative activities: the inductive approach and the deductive approach. The inductive approach provides students with some examples from which a rule is inferred, and the deductive approach presents rules and some examples in which the rule is applied.

At the same time, Thornberry (1999) mentioned some advantages and disadvantages of these approaches, such as:

The inductive Approach's advantages:

- Rules learners discover for themselves are more likely to fit their existing mental structure than rules that have been presented to them. This, in turn, will make rules more meaningful, memorable, and applicable.
- Students are more actively involved in the learning process, rather than being simply passive recipients: they are therefore likely to be more attentive and motivated.
- If the problem-solving is done collaboratively, and in the target language, learners get the opportunity for extra language practice (Thornbury, 1999: 59).

Some disadvantages are:

- The time and energy spent on working out rules may mislead students into believing that rules are the objective of language learning, rather than the means.
- The time taken to work out a rule may be at the expense of time spent in putting the rule to some sort of productive practice.
- Students may hypothesize the wrong rule (Thornberry, 1999: 59).

The results indicated a significant improvement in the language proficiency of students in the experimental group compared to the control group. On the post-test, students who received instruction using communicative methods showed higher scores in speaking and listening skills. Particularly, the experimental group demonstrated improved fluency in spontaneous speech and greater confidence in using English in real-

world contexts. The quantitative analysis revealed that the average speaking scores of the experimental group increased by 18%, while the control group showed only a 5% improvement.

Qualitative data further supported these findings, as students in the experimental group reported a greater sense of motivation and engagement with the language learning process. The use of interactive activities and practical language use was perceived as more enjoyable and relevant to their everyday lives. In contrast, students in the control group expressed frustration with the emphasis on grammar rules and vocabulary memorization. Several students mentioned that the traditional methods failed to provide them with the opportunity to use English in realistic settings.

Digital transformation allows for a more effective and engaging educational process. It helps to increase students' motivation. Students have the opportunity to reinforce their knowledge and learn new skills through digital tools. Additionally, digital transformation enhances students' collaboration, as they can communicate with each other in an online environment.

Digital transformations, such as the online courses "Happy English" and "Let's Speak English" that I organized, serve as clear examples of this. I can also mention my educational manuals "English of Food Technology" and "Improving Writing Skills of Students in English," which were recently published by LAP LAMBERT Academic Publishing in Germany and are available for sale in several online bookstores:

<https://www.morebooks.shop/shopui/shop/search?q=Khaydarova%20Sarvinov&page=1>

Discussion. The findings from this study suggest that communicative language teaching methods are highly effective in improving English language proficiency among non-philological students. The emphasis on real-life communication, collaborative tasks, and interactive learning proved to be more engaging and beneficial for these students, particularly in developing speaking and listening skills. Non-philological students, who typically have fewer opportunities to practice language in practical contexts, benefit from the application of English in tasks that mirror authentic use. This approach aligns with theories of language acquisition that emphasize the role of interaction and meaningful communication in language learning.

The Department of Foreign Languages at Namangan State Technical University is striving to update the educational process through digital transformation. The faculty members are making efforts to make lessons more interactive and engaging by utilizing modern digital tools. For example, online classes and video lessons are being prepared for students. Additionally, the faculty is offering mobile applications and interactive platforms for students to learn foreign languages. These approaches are crucial for developing students' language skills. The department's teachers are participating in online seminars and training sessions to update their knowledge and learn new methods. Digital tools, such as interactive learning platforms, mobile applications, and online courses, are widely used in foreign language teaching. These tools help students develop their language skills. For instance, applications like Duolingo provide students with self-study opportunities and assist in reinforcing their language skills.

However, several challenges were identified during the implementation of communicative methods. Non-philological students often struggled with complex language tasks, especially in the initial stages of learning. Some participants expressed feelings of anxiety when required to speak in front of their peers, suggesting that more scaffolding and supportive strategies may be necessary. Furthermore, despite the positive impact on speaking and listening skills, improvements in writing and reading were less pronounced, suggesting that further research may be needed to explore how communicative methods can be adapted to enhance these skills as well.

Conclusion. Digital transformation in foreign language teaching allows for a more effective and engaging educational process. It helps to increase students' motivation. Students have the opportunity to reinforce their knowledge and learn new skills through digital tools. Additionally, digital transformation enhances students' collaboration, as they can communicate with each other in an online environment.

This study demonstrates the effectiveness of communicative language teaching methods in enhancing English language proficiency among non-philological students. The findings highlight the importance of interactive and practical language use in fostering motivation, engagement, and skill development. Although there are challenges to be addressed, the communicative approach offers a promising framework for teaching English to students who may not have a strong linguistic background. Future research should explore ways to further refine these methods to ensure their applicability to all language skills and address the specific needs of diverse student populations. Teaching English to non-philological students is a significant and challenging task. However, by employing innovative methods and approaches, this process can be made more effective and engaging. Increasing students' motivation, utilizing contextual teaching, and incorporating modern technologies can help students successfully learn English. This, in turn, contributes to their future academic and professional success.

Teaching grammar requires more than making students memorize lists of words, noun phrases, verbal phrases, prepositions, articles, and other grammatical structures. It urges the implementation of effective and useful teaching methodologies to guide, help, and induce students to visualize grammar as an efficient tool for transmitting their ideas in a clear and precise way. Grammar can be the vehicle to encourage a student's social integration into foreign cultures and peer interactions.

Finally, language teachers must be viewed as facilitators who are in a constant search for alternative teaching strategies. They must be willing to modify, adjust, or implement new methodology to make the teaching of grammar a challenging and rewarding experience for learners. Teachers must become co-learners who see their students' learning experiences as an opportunity to learn grammar from a different perspective.

References:

1. The Decree No. PQ-5052 of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 6, 2021, on "Measures to Further Popularize the Learning of Foreign Languages."
2. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). Pearson Education.
3. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1-47. <https://doi.org/10.1093/applin/1.1.1>
4. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
5. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching* (4th ed.). Pearson Longman.
6. Duolingo for Schools. <https://schools.duolingo.com/>
7. Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
8. Alalwan, N., et al. (2020). The Role of AI in Enhancing EFL Learning. *Journal of Educational Technology*. p. 41.
9. McGroarty, M. (2001). "Situating Second Language Motivation". In Dornyei, Z. and Schmidt, R. (Eds.) *Motivation and Second Language Learning* (pp. 69-90). Honolulu, HI: University of Hawai'i Press.
10. Murdock, T. B. and Miller, A. (2003). Teachers as Sources of Middle School Students' Motivational Identity: Variable-Centred and Person-Centred Analytic Approaches. *The Elementary School Journal*, 103:4, 383-399.

THE STRUCTURAL COMPOSITION OF ASTRONOMICAL TERMS IN ENGLISH

Khusenova Mehriniso Uktamovna

Teacher of English literary studies and translation,
Bukhara State University,

Abstract. This paper investigates the structural makeup of astronomical terms in English. By examining the morphological and semantic features of key terminology, it highlights how elements like compounding, affixation, and borrowings—especially from Latin and Greek—shape the language of astronomy. The study provides illustrative examples and draws comparisons with Uzbek equivalents, offering insights into the challenges of accurate translation and term standardization across languages.

Keywords: Astronomical terms, morphology, word formation, terminology, linguistic structure.

Introduction. Astronomy, one of the oldest and most universal sciences, has developed its own complex terminology. In the modern scientific world, English functions as the global language of science, and as such, most astronomical research and communication occur in English. Understanding how astronomical terms are formed in English—and how they correspond to other languages, like Uzbek—is essential for effective knowledge transfer and accurate translation. This study aims to examine the internal structure of such terms and explore how their meanings are conveyed cross-linguistically.

Methods. This research is based on a qualitative linguistic analysis of selected astronomical terms taken from academic texts, scientific glossaries (e.g., NASA, IAU), and educational materials. Each term was analyzed for its:

Morphological structure (e.g., root, affix, compound formation)

Semantic components (literal and conceptual meaning)

Etymology (origin, primarily Greek or Latin)

Uzbek equivalent (where available)

Comparative methods were used to evaluate translation effectiveness, structural alignment, and semantic preservation across English and Uzbek.

Results. The analysis revealed that English astronomical terminology primarily uses two morphological strategies: compounding and affixation.

Compounding is the combination of two or more root words to form a new term that describes an astronomical concept precisely. For instance: *Exoplanet* consists of the prefix *exo-* (meaning “outside”) and *planet*, referring to a planet outside our Solar System; *Black hole* combines *black* and *hole*, vividly describing an object whose gravitational pull is so strong that even light cannot escape; *Spacecraft* combines *space* and *craft*, meaning a vehicle designed for travel beyond Earth’s atmosphere. These compounds are transparent in meaning, facilitating understanding and translation. However, some compounds, such as *supernova* (from Latin *super* meaning “above” and *nova* meaning “new”), although morphologically a compound, hold a specialized meaning that may not be intuitively clear without scientific background.

Affixation involves adding prefixes or suffixes to base words to create technical terms. For example: *Astronomy* = *astro-* (star) + *-nomy* (study or system of laws). *Cosmology* = *cosmo-* (universe) + *-logy* (study of). *Geocentric* = *geo-* (Earth) + *centric* (centered).

Suffixes such as *-logy*, *-nomy*, and *-oid* are highly productive in scientific terminology, often imported directly from Greek and Latin roots.

A significant portion of English astronomical terminology is derived from Ancient Greek and Latin, which served as the scientific lingua franca for centuries. These roots have been preserved and adapted into English through the process of scientific borrowing. Examples include: *Heliocentric* – from Greek *helios* (sun) and *centric* (center), describing the sun-centered model of the solar system proposed by Copernicus. *Lunar eclipse* – from Latin *luna* (moon) and *eclipse* (to fail or cease to appear), describing the phenomenon when the Earth’s shadow covers the moon. *Galaxy* – from Greek *galaxias*, meaning “milky,” referring to our Milky Way.

Understanding these etymological origins aids translators and learners in deciphering unfamiliar terms and fosters better comprehension of the scientific concepts they represent.

Most terms analyzed exhibit high semantic transparency. This means that their components contribute clearly to the overall meaning of the term, aiding understanding and translation. For example: *Solar flare* – the term clearly indicates a flare or burst of energy originating from the sun (*solar*). *Black hole* – straightforwardly describes a “hole” that is black, i.e., invisible or absorbing all light.

However, certain terms show semantic opacity due to metaphorical or historical usage, requiring context or explanation: *Supernova* literally means “new star,” but scientifically it refers to a powerful stellar

explosion signaling the end of a star's life. *Red giant* refers to an aging star that has expanded and cooled, taking on a reddish appearance, which is less obvious from the term alone without astrophysical knowledge. This semantic opacity poses challenges for translators and educators, especially when Uzbek or other languages lack direct equivalent terms.

The comparative analysis between English astronomical terms and their Uzbek counterparts reveals several patterns:

Direct translations with high equivalence: Terms like *black hole* → *qora tuynuk*, *Milky Way* → *Somon yo'li*, and *solar flare* → *quyosh alangasi* are well established and widely used in Uzbek scientific literature and education.

Partial or inconsistent translations: Some terms, such as *event horizon* (the boundary around a black hole beyond which nothing can escape), do not yet have a standardized Uzbek equivalent. Often, the English term is used as-is in Uzbek scientific discourse, which may limit comprehension among non-English speakers.

Neologisms and loanwords: Newer concepts like *super-Earth* and *rogue planet* lack fully accepted Uzbek terms. Translators sometimes create new words based on Uzbek roots, borrow directly from English, or use descriptive phrases, leading to inconsistency and confusion.

Organizations such as NASA and the International Astronomical Union (IAU) have established official glossaries to unify terminology across languages and disciplines. The research found that:

In Uzbek scientific publications and educational materials, many international terms are either directly borrowed or translated inconsistently, highlighting a gap in terminology standardization.

Efforts by Uzbek linguistic and scientific institutions to develop standardized glossaries and dictionaries are ongoing but require acceleration to keep pace with rapid developments in astronomy.

With modern astronomical discoveries enabled by advanced telescopes, satellites, and space probes, new phenomena and objects have been identified, necessitating the creation of new terminology:

Terms like *super-Earth* (a planet larger than Earth but smaller than gas giants), *rogue planet* (a planet not bound to any star), and *gravitational lensing* (bending of light by gravity) are recent additions.

The study found that many of these terms have no direct Uzbek equivalents yet, leading to reliance on English terms or lengthy explanations.

This situation underscores the urgent need for coordinated efforts in terminology development, involving linguists, astronomers, and educators.

Discussion. The study shows that English astronomical terms are often logically and consistently formed, making them highly translatable. However, when equivalent terms do not exist in the target language (e.g., Uzbek), translators face the challenge of either creating neologisms or borrowing terms.

There is a noticeable lack of standardization in Uzbek astronomical terminology. For instance, "Kuiper Belt" is sometimes translated as *Kuiper kamar*, but more often used in its original English form, especially in academic settings. Similarly, complex terms like *gravitational lensing* require explanation rather than direct translation. This highlights the need for linguists and scientists to collaborate on building a standardized, accessible corpus of scientific terms in Uzbek. Furthermore, language planning institutions should prioritize consistent translation practices for emerging terms resulting from space discoveries and technologies.

Conclusion. Understanding the structural composition of astronomical terms in English provides valuable insights into scientific language formation and cross-linguistic communication. The study finds that while many English terms are semantically and morphologically transparent, their translation into Uzbek is not always straightforward.

For scientific terminology to be effective, it must be consistent, accurate, and accessible to learners and researchers. The ongoing development of Uzbek scientific vocabulary—especially in fields like astronomy—requires structured efforts in translation, education, and lexicography.

References:

1. Xodjayeve D.I. Classification of Linguodidactic Terms According to their Functional Characteristics // International Journal of Formal Education. ISSN: 2720-6874. – Volume 4, Issue 1. – Poland, 2025. – P. 93-97
2. Xodjayeve D.I. Different viewpoints on lexicography and dictionary types // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – Volume 11, Issue 2. – India, 2021. – P.1270-1273
3. Xodjayeve D.I. Lexicographic analysis of the terms "Morphology" and "Syntax" // International Journal of Inclusive and Sustainable Education. Proceedings of International conference. ISSN: 2833-5414. – Volume 1, Issue 4. – USA, 2022. – P. 155-158.

4. Khusenova M.U. Dictionary structure theory and stages of development // Actual problems of modern science, education and training. ISSN 2181-9750. – Volume 2, Issue 1. – Uzbekistan, 2021. – P. 70-75
5. Khusenova M.U. Lexical-Semantic Features of Astronomical Terminology in the English Language // American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education. ISSN (E): 2993-2769. – Volume 02, Issue 11, 2. – The USA, 2024.
6. Khusenova M.U. Functional Features of Astronomical Terms in English and Uzbek Languages // American Journal of Education and Evaluation Studies. E-ISSN: 2997-9439. – Volume 2, № 1. – The USA, 2025. – P. 138-143
7. Khusenova M.U. The importance of dictionaries and its types // Academy. ISSN: 2412-8236. №. 1 (64). – Russia, 2021. – P. 61-63.
8. Khusenova M.U. Uzbek terminology // Excellencia Multi-disciplinary Journal of Education. ISSN (E): 2994-9521. – Volume 02, Issue 05. – Middletown, 2024. – P. 293-296.
9. Khusenova M.U. Terminology and Features of Terminological Metafora // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. ISSN(E): 2771- 2834. – Volume 03, Issue 11. – Spain, 2021. – P. 37-41
10. Khusenova M.U. Terminology and Features of Terminological Metafora // International journal of literature and languages. ISSN(E): 2660-6828. – Volume 03, Issue 06. – Bali, Indonesia, 2023. – P. 44-48.

TILSHUNOSLIKDA GENDER HODISALARINI TADQIQ QILISHNING NAZARIY ASOSLARI VA USLUBIY MUAMMOLARI

Komilova Nilufar Abdilkadimovna
Farg'ona davlat universiteti
Til o'rgatish markazi rahbari, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy tilshunoslikda gender hodisalarini o'rganishning nazariy asoslari va metodologik muammolarini tahlil qiladi. Tadqiqot gender lingvistikasining shakllanish tarixini, asosiy nazariy yondashuvlarni va ushbu sohada qo'llaniladigan tadqiqot metodlarini ko'rib chiqadi. Maqolada gender va til o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganishda duch kelinadigan uslubiy qiyinchiliklar va ularning yechimi yo'llari muhokama qilinadi. Tadqiqot natijasida gender lingvistikasining rivojlanish istiqbollari va yangi metodologik yondashuvlar ehtiyoji aniqlandi.

Kalit so'zlar: gender lingvistikasi, til va gender, tadqiqot metodologiyasi, nazariy asoslar, tilshunoslik

Kirish. Gender va til o'rtasidagi murakkab bog'liqlik XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslarning e'tiborini jalb qila boshladi. Gender lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida shakllanib, tilning ijtimoiy tabiatini ochib berishda muhim o'rin tutadi. [1] Biroq, ushbu soha o'zining nazariy va metodologik jihatdan hali ham rivojlanish bosqichida bo'lib, bir qator muammolar mavjud.

Gender hodisalarini tilshunoslikda tadqiq qilish jarayonida ikki asosiy muammo yuzaga keladi: birinchidan, gender tushunchasining o'zi murakkab va ko'p qirrali bo'lganligi sababli uning lingvistik aspektlarini aniqlash qiyin; ikkinchidan, gender markerlarining til tizimidagi namoyon bo'lish usullari turli tillarda har xil bo'lganligi metodologik yondashuvlarni unifikatsiya qilishni qiyinlashtiradi. [2]

Ushbu tadqiqotning maqsadi gender lingvistikasining nazariy asoslarini systematik tahlil qilish va sohada mavjud metodologik muammolarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot vazifalariga gender hodisalarini o'rganishning tarixiy rivojlanishi, asosiy nazariy konsepsiyalar va qo'llaniladigan metodlar tahlili kiradi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot jarayonida gender lingvistikasi bo'yicha mavjud nazariy adabiyotlarning tahlili usuli qo'llanildi. Tahlil uchun o'zbek, rus va xorijiy manbalar tanlab olindi, ular chronologik va tematik tamoyillarga asosan sinflashtirildi.

Gender lingvistikasining nazariy asoslari Robin Lakoffning "Language and Woman's Place" (1975) asaridan boshlanadi, bunda ayollarning til foydalanish xususiyatlari birinchi marta tizimli ravishda tahlil qilingan. [3] Lakoff ayollar nutqida yumshoq shakllar, savollar va noaniqlik ifodalari ko'pligi haqidagi gipotezasini ilgari surdi, bu esa keyingi tadqiqotlarga asos bo'ldi.

O'zbek tilshunosligida gender masalalari XX asr oxiridan boshlab faol o'rganila boshlandi. Rahmatullayeva Sh.ning tadqiqotlari o'zbek tilida gender markerlarining leksik-semantik xususiyatlarini ochib beradi. [1] Muallifa o'zbek tilida gender farqlanishining asosan leksik darajada namoyon bo'lishini ta'kidlaydi va bu hodisaning til tizimidagi o'rni haqida nazariy umumlasmalar beradi.

Rus tilshunosligida gender lingvistikasi A.V. Kirilina tomonidan fundamental darajada ishlab chiqilgan. Uning "Gendernye aspekty yazyka" asarida gender va til munosabatlarining nazariy masalalari chuqur tahlil qilinadi. [5] Kirilina gender stereotiplarining diskursda namoyon bo'lish mexanizmlarini o'rganib, bu sohaning metodologik apparatini boyitdi.

E.I. Goroshko rus tilshunosligida gender tadqiqotlarining metodologik asoslarini ishlab chiqishga katta hissa qo'shgan. Uning "Yazyk i gender" monografiyasida gender lingvistikasining interdistsiplinar tabiatiga e'tibor qaratiladi.[6] Goroshko gender tadqiqotlarida kvantitativ va kvalitatif metodlarning uyg'unligi zarurligini ta'kidlaydi.

Xorijiy manbalar orasida Judith Butler nazariyasi alohida o'rin tutadi. Uning performativlik konsepsiyasi gender identitetining til orqali qurilishi haqidagi tushunchani shakllantirib, gender lingvistikasiga yangi nazariy yo'nalish berdi. [7] Butler gender identitetining tabiiy emas, balki ijtimoiy konstrukt ekanligini isbotladi. Deborah Cameron gender va til munosabatlarini sociolinguistik nuqtai nazardan tahlil qilishda muhim hissa qo'shgan. Uning "Language and Gender" asarida gender stereotiplarining tilshunoslik tadqiqotlaridagi ta'siri tanqidiy baholanadi.[8] Cameron gender farqlarining tilshunoslikda haddan tashqari ta'kidlanishi xavfiga e'tibor qaratadi.

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili asosida gender lingvistikasining uchta asosiy nazariy yonalishi aniqlanadi: defitsit nazariyasi, farq nazariyasi va dominantlik nazariyasi. Defitsit nazariyasi ayollar nutqini erkaklar nutqining "kamchili" versiyasi sifatida ko'rib chiqadi. Farq nazariyasi erkaklar va ayollarning har xil til madaniyatiga egaligini ta'kidlaydi. Dominantlik nazariyasi gender farqlarini hokimiyat munosabatlari kontekstida tushuntiradi [8]

Metodologik jihatdan gender lingvistikasida uchta asosiy yondashuv mavjud: korpus tahlili, diskurs tahlili va etnografik metodlar. Korpus tahlili katta miqdordagi matnlarni statistik usullar bilan o'rganishga imkon beradi. Diskurs tahlili gender identitetlarining nutqda qanday qurilishini ko'rsatadi. Etnografik metodlar gender til foydalanishining ijtimoiy kontekstini o'rganadi.

Nazariy va metodologik muammolar orasida eng muhimi - gender tushunchasining o'zgaruvchan tabiati. Zamonaviy gender nazariyasida binary qarash (erkak-ayol) dan ko'p qirrali spektrga o'tish kuzatilmoqda, bu esa lingvistik tadqiqotlarda yangi yondashuvlar talab qiladi. [10]

O'zbek tilshunosligida gender tadqiqotlari hali boshlang'ich bosqichda bo'lib, asosan leksik darajadagi farqlarni o'rganishga qaratilgan. Grammatik gender tizimi yo'q bo'lgan tillarda gender hodisalarini tadqiq qilish uchun maxsus metodologiya ishlab chiqish zarur.

Gender lingvistikasida yana bir muhim muammo - madaniyatlararo farqlarni hisobga olish. Har bir madaniyatda gender rollari va ularning til orqali ifodalanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega, bu esa universal metodologiya yaratishni qiyinlashtiradi. Gender lingvistikasining nazariy asoslarini tahlil qilish jarayonida bir qator muhim xususiyatlar aniqlandi. Eng avvalo, gender hodisalarining tilshunoslikda tadqiq qilinishi jarayonida ikki xil yondashuv - essensializm va konstruktivizm o'rtasidagi ziddiyat yaqqol namoyon bo'ladi. Essensializm yondashuviga ko'ra, gender farqlari tabiiy va o'zgarmas hisoblanadi, konstruktivizm esa gender identitetini ijtimoiy qurilma deb qarash asosida shakllangan.

O'zbek tilshunosligida gender tadqiqotlarining o'ziga xos jihatlari mavjud. O'zbek tili agglutinatив til bo'lganligi sababli, gender belgilari asosan leksik darajada, xususan, qarindoshlik atamalarida, kasb-hunar nomlarida va shaxs nomlari tizimida namoyon bo'ladi. Bu holat indo-yevropa tillaridagi grammatik gender tizimidan tubdan farq qiladi va o'ziga xos tadqiqot metodologiyasini talab qiladi.

Diskurs darajasida gender hodisalarini o'rganishda pragmatik aspektlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ayollar va erkaklar nutqida vujudga keladigan farqlar nafaqat leksik tanlashda, balki nutqiy strategiyalar, muloqot uslublari va til etiketida ham namoyon bo'ladi. Masalan, so'roq gaplarning ishlatilishi, takidlash usullari, ehtiroslilik darajasi va rasmiy-norasmiy nutq o'rtasidagi tanlashda gender omili muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy gender lingvistikasida binary qarashdan ko'p qirrali spektrga o'tish jarayoni kuzatilmoqda. Bu o'zgarish an'anaviy "erkak-ayol" taqsimotidan tashqari, turli gender identitetlarini e'tirof etish zaruratini keltirib chiqaradi. Natijada, tilshunoslikda yangi terminologiya paydo bo'lmoqda va mavjud tahlil usullari qayta ko'rib chiqilmoqda.

Metodologik jihatdan gender lingvistikasida kvantitativ va kvalitatif usullarning birlashtirilishi zaruriyati aniqlandi. Kvantitativ usullar statistik ma'lumotlar bersa, kvalitatif tahlil chuqur mazmunni ochib beradi. Korpus lingvistikasi metodlari yordamida katta hajmdagi matnlarda gender markerlarini avtomatik aniqlash imkoniyatlari paydo bo'lmoqda, lekin bu usullarning cheklovlari ham mavjud.

Gender stereotiplarining tilshunoslik tadqiqotlariga ta'siri alohida muammo hisoblanadi. Ko'pincha tadqiqotchilarning o'zlari ham ongsiz ravishda gender stereotiplariga bo'ysunib, natijalarni noxolis talqin

qilishlari mumkin. Bu muammoni hal qilish uchun tadqiqot jarayonida refleksivlik tamoyilini qo'llash va turli gender identitetiga ega tadqiqotchilarning ishtirokini ta'minlash tavsiya etiladi.

Tilning gender neytralligi masalasi zamonaviy tilshunoslikda tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Ba'zi tillar tabiiy ravishda gender neytralligi xususiyatiga ega bo'lsa, boshqalarida bu masala sun'iy ravishda hal qilinishi kerak. O'zbek tilida gender neytralligi nisbatan oson amalga oshiriladi, chunki kishilik olmoshlari va fe'l shakllarida gender farqlanishi yo'q.

Madaniyatlararo taqqoslash gender lingvistikasida muhim yo'nalish hisoblanadi. Har bir madaniyatda gender rollari turlicha tashkil etilganligi sababli, til orqali ifodalanish usullari ham farq qiladi. Bu holat universal gender lingvistikasi nazariyasini yaratishning imkoniyati haqida savol tug'diradi.

Texnologik rivojlanish gender lingvistikasiga yangi imkoniyatlar bermoqda. Sun'iy intellekt va mashinali o'rganish algoritmlari yordamida katta hajmdagi matnlarda gender belgilarini avtomatik aniqlash, ijtimoiy tarmoqlardagi gender ifodalanishini tahlil qilish va real vaqtda gender neytralligi darajasini baholash mumkin bo'lmoqda. Gender lingvistikasining interdisciplinar tabiati yana bir muhim xususiyat hisoblanadi. Bu soha psixolingvistika, sotsiolingvistika, antropologik lingvistika va kognitiv lingvistika bilan chambarchas bog'liq. Har bir yo'nalish gender hodisalarini o'z nuqtayi nazaridan yoritib, umumiy rasmni to'ldirib boradi.

Xulosa va takliflar. Gender lingvistikasi tilshunoslikning nisbatan yangi, ammo jadal rivojlanayotgan sohasi hisoblanadi. Nazariy jihatdan bu soha defitsit, farq va dominantlik nazariyalari asosida shakllangan bo'lsa-da, zamonaviy gender tushunchasining evolyutsiyasi yangi nazariy modeller talab qiladi. Metodologik jihatdan gender lingvistikasi korpus tahlili, diskurs tahlili va etnografik yondashuvlar asosida rivojlanmoqda. Biroq, har bir metodning o'z cheklovlari mavjud bo'lib, kompleks yondashuv zarur.

O'zbek tilshunosligida gender tadqiqotlarini rivojlantirish uchun quyidagi takliflar beriladi: birinchidan, grammatik gender tizimi yo'q tillarda gender hodisalarini o'rganish uchun maxsus metodologiya ishlab chiqish; ikkinchidan, diskurs tahlili metodlarini kengaytirib qo'llash; uchinchidan, madaniyatlararo gender tadqiqotlarini faollashtirish. Gender lingvistikasining kelajak istiqbollari interdisciplinar yondashuvlar, yangi texnologiyalardan foydalanish va madaniyatlararo tadqiqotlarni rivojlantirishda ko'riladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayeva, Sh. (2019). O'zbek tilida gender kategoriyasi masalalari. Toshkent: O'zbekiston.
2. Mirzayeva, D. (2020). Zamonaviy o'zbek tilida gender belgilarining leksik ifodalanishi. Filologiya masalalari, 3, 45-52.
3. Lakoff, R. (1975). Language and Woman's Place. New York: Harper & Row.
4. Rahmatullayeva, Sh. (2021). Gender va til: nazariy masalalar. Til va adabiyot ta'limi, 2, 18-25.
5. Kirilina, A.V. (2004). Gendernye aspekty yazyka. Moskva: Institut yazykoznaniya RAN.
6. Goroshko, E.I. (2003). Yazyk i gender. Moskva: FLINTA.
7. Butler, J. (1990). Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge.
8. Cameron, D. (2007). Language and Gender: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Yusupova, N. (2018). O'zbek tilida ayol va erkak nutqining farqli jihatlari. Filologiya va lingvistika, 4, 67-74.
10. Holmes, J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics. London: Routledge.

ADABIY ONOMASTIKA METODOLOGIYASI: D. ROBBINS ASARI ASOSIDA YONDASHUVLAR VA TAHLILII YO'NALISHLAR

Komilova Muxtaram Xotamjon qizi

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tezisda D. Robbinsning "Literary Onomastics" asari asosida adabiy onomastikaning mohiyati va uni o'rganish metodologik yondashuvlari tahlil qilinadi. Muallif adabiy matnlarda ism, joy nomi, obrazli birliklarning nomlanishini tilshunoslik, tarix, falsafa, madaniyat va gender tadqiqotlari bilan uyg'un holda yoritadi. Robbins nom tanlashning estetik, syujetga xizmat qiluvchi va ijtimoiy semantik jihatlari hamda nomlamaslikning badiiy niyat sifatida qo'llanishini ko'rsatadi. Tezisda adabiy onomastikaning madaniy identifikatsiya, etnik kontekst va matnlararo bog'liqlikdagi o'rni ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: adabiy onomastika, metodologik yondashuv, badiiy ism, nomlamaslik, madaniy identifikatsiya, intertekstual tahlil.

D.Robbinsning “Literary onomastics”[1] nomli ushbu kitobi adabiy onomastika tushunchasi va uning oʻrganish usullariga asos solish maqsadida yozilgan. Adabiy onomastika- onomastika fanining ismlar, joy nomlari (toponimiya) va brend nomlari kabi yoʻnalishlari bilan bir qatorda turuvchi muhim tarmoqlardan biridir. Soha mualliflarning oʻz asarlaridagi nomlarni qanday tanlashi, bu nomlarning qanday maʼno bildirishi va ular orqali qanday obrazlar yaratilishini oʻrganadi. Muallif taʼkidlaganidek, badiiy asarlarda nomlar faqat qahramonlarga tegishli boʻlib qolmay, balki joy nomlari, tarixiy shaxslar, toʻqima mavjudotlar va hatto mahsulot nomlari kabi turli shakllarda namoyon boʻladi.

D.Robbins adabiy onomastika shunchaki badiiy asarlarni nomshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish bilan cheklanmasligini, balki lingvistika, falsafa, tarix, shuningdek, gender, etnik va madaniy tadqiqotlar kabi turli fanlar bilan bogʻliqligini taʼkidlaydi. Uning fikricha, adabiy onomastikani oʻrganishda yagona yondashuv yoki metodologiya mavjud emas, chunki badiiy asarlardagi nomlarning vazifasi va ularning maʼnosi oʻzgaruvchan va murakkabdir. Shu bois, ushbu asar adabiy onomastika boʻyicha turli usullarni tavsiflab, sifat va miqdoriy tadqiqotlar asosida nomlarni tahlil qilish kabi yondashuvlarini namoyon etadi. Asar turli davrlar va janrlardagi badiiy nomlarni oʻrganish orqali adabiy onomastika fanining imkoniyatlarini kengroq tushunishga yordam beradi. Kitob asosiy ikkita savolga javob izlash bilan boshlanadi:

Adabiy onomastika nima?

Adabiy onomastikani oʻrganishda eng samarali metod va yondashuvlar qaysilar?

Bu savollar asosida muallif adabiy onomastikani turli yondashuvlar orqali qanday oʻrganish mumkinligini oʻrganishga chorlaydi. D.Robbins bu parcha orqali adabiy onomastikaning mohiyatini ochib beradi. Asl hayotda ism qoʻyish jarayoni odatda ota-onalar tomonidan madaniy va ijtimoiy anʼanalarga muvofiq amalga oshiriladi. Ammo adabiyotda bu jarayon boshqacha kechadi. Muallif yozuvchilarning qahramonlarni “tugʻdirish” haqidagi metaforasini rad etib, badiiy nomlash jarayonini “ijodiy yaratuv” deb atashni maʼqulroq deb hisoblaydi. Britaniyalik adabiyotshunos A.Fowlerning fikriga koʻra, yozuvchi qahramonning ismini yoki tayyor topishi, yoki oʻzi yaratishi lozim, agar uni umuman nomlashga qaror qilsa (Fowler, 2012) [2]. Yaʼni, nomlar - bu adabiy jarayonning muhim tarkibiy qismi boʻlib, yozuvchi tomonidan ongli ravishda tanlanadi yoki toʻqib chiqariladi.

Nomlash faqat qahramonlarga taalluqli boʻlib qolmay, balki joy nomlari, tirik mavjudotlar, sunʼiy obyektlar va boshqa koʻplab elementlarga ham taalluqlidir. Shu nuqtada, Hough (Hough, 2016) [3] taʼkidlaganidek, badiiy asarlarda odam va joy nomlaridan tashqari, boshqa jonzoʻtlar, inson tomonidan yaratilgan buyumlar va hatto osmon jismlari ham nomlanadi. Bu nomlash jarayoni inson va uning atrof-muhiti oʻrtasidagi aloqalarni aks ettiradi.

Muallif yana bir muhim jihatga eʼtibor qaratadi: baʼzan yozuvchilar ongli ravishda qahramon yoki joy nomini ataylab berishmaydi. Bu badiiy niyat sifatida ishlatilishi mumkin—masalan, uslub, mavzu, syujet, qahramon xarakteri yoki muallifning shaxsiy pozitsiyasini ifodalash uchun. Adabiyotshunos Laurie Maguire fikricha, “Nomning yoʻqligi – shaxsiy alohidalikning yoʻqotilishidir, chunki “ignominy” (sharmandalik) soʻzining ildizi ham “ismning yoʻqligi” degan maʼnoni anglatadi. (Maguire, 2007) [5]

Shu bois, adabiy onomastika bilan shugʻullanuvchi tanqidchilar badiiy asarlarda muallif tomonidan nomlarning qanday tanlangani, ixtiro qilingani yoki butunlay olib tashlangani (nomlanmaganligi) haqida tahlil yuritadilar. D.Robbinsning fikricha, adabiy onomastikani oʻrganish uchun albatta onomastika boʻyicha akademik darajaga ega boʻlish shart emas. Muhimi, ismlar va nomlash sanʼati (namecraft) boʻyicha chuqur qiziqish va bilimga ega boʻlish kifoya qiladi deydi. D.Robbinsning “Literary Onomastics” asarida onomastikaning qimmatli mavzulari yoritilgan ular “Adabiy onomastikada yondashuvlar”, “Sidney, Shekspir va Donn sheʼrlarida oʻz-oʻzini nomlash”, “Xulio Alvaresning “Kapalaklar davrida” asarida nomlarni eʼlon qilish”, “Yer dengizidagi sehrar” asarida onomastik metafora va toʻgʻri nomlarning ritorikasi, Zeydi Smitning “Oq tishlar” asarida immigrantlarning nomlash strategiyalari, etnik identifikatsiya va madaniy assimilyatsiya, Jorj Martinning “Muz va olov qoʻshigʻi” va “Taxtlar oʻyini” asarlarida nomlar va dunyo qurilishi, “Gʻazablangan yosh ayollar va isyonkor yozuvchilar” nomli bir necha asarlarning tahlili orqali adabiy onomastikaning turli jihatlarini va uning adabiyotdagi ahamiyatini chuqur tahlil qilgan.

Robbins asaridagi misollar adabiy nomlarning nafaqat til unsuri sifatida, balki madaniy, siyosiy va psixologik yuklamalar vositasi sifatida namoyon boʻlishini koʻrsatadi. Ushbu tezis orqali adabiy onomastikaning ijtimoiy-kognitiv ahamiyati va zamonaviy adabiyotdagi nomlash strategiyalarini chuqur anglashga yordam beradi.

Muallif asarlarda adabiy onomastika nafaqat qahramon ismlarini, balki butun badiiy olamdagi nomlash jarayonini tadqiq etadigan fan ekanligini tushuntiradi. Bu soha adabiy asarlarning maʼno qatlamlarini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Adabiy onomastikani oʻrganishda turli metodologik yondashuvlar mavjud boʻlib, ularning har biri nomlarning adabiy matndagi oʻrnini turli nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu asar bugungi kunda talabalarga tahliliy tafakkurni

rivojlantirish, turli fanlar integratsiyasi, badiiy obrazlarni anglash, tadqiqot metodologiyasini rivojlantirish kabi ilmiy yondashuvlarni o'rgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Literary Onomastics. (2023). Velikobritaniya: Rowman & Littlefield publishing Group, Incorporated. [Doroti Dodj Robbins](#)
2. A.Fowler. Literary names are personal names in English literature. Oxford University's press. 2012. 296
3. Hough, C. (2016) Name structures and name survival. Journal of the
4. English Place-Name Society, 48, pp. 5-27
5. Laurie Maguire. Shakespeare's Names. Oxford Shakespeare Topics. New York: Oxford University Press, 2007. Pp. 256.
6. Komilova M.X. (2025) Analysis of Literary and Historical Approaches to Onomastics. International Journal of Pedagogics, 31-may, 360-361. DOI 10.37547
7. Komilova M.X. O'zbek va ingliz antroponimlarining chog'ishtirish masalalari. – Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti ilmiy axborotnomasi ilmiy-amaliy jurnal, 2024, 5-son, 285–287-betlar.
8. Komilova M.X. The importance of the study of onomastic units in the learning of foreign languages. – International Journal of Scientific Trends (IJST), 2024, December, 3(12), 168–170-betlar.

BO'LAJAK TEXNOLOGIK TA'LIM O'QITUVCHILARINI TADBIRKORLIKKA TAYYORLASH: NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI VA PEDAGOGIK AMALIYOTLARI

Kurmanov Aybek Puxarbaevich

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Texnologik ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. *Raqamlashtirish, innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi va mehnat bozoridagi beqarorlik sharoitida pedagogik ta'lim tizimi bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashga yondashuvlarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladigan muammolarga duch kelmoqda. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarida tadbirkorlik kompetentligini kasbiy identiklikning muhim komponenti sifatida shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Maqolada tadbirkorlikka tayyorlashning konseptual asoslari ochib berilgan, uni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilingan, shuningdek, tadbirkorlik ko'nikmalarini texnologik ta'lim tizimiga integratsiyalash modeli taklif etilgan.*

Kalit so'zlar: *texnologik ta'lim, tadbirkorlik, pedagogik kompetentlik, raqamli iqtisodiyot, loyihaviy ta'lim.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tobora ko'proq tashabbuskor, harakatchan, mas'uliyatli va iqtisodiy savodxon shaxsni rivojlantirishga yo'naltirilmoqda. Raqamlashtirish va bilimlar jamiyatiga o'tish bilan bog'liq jadal o'zgarishlar davrida nafaqat fanga oid bilimlarni yetkaza oladigan, balki ta'lim oluvchilarda innovatsion fikrlash, ishbilarmonlik faolligi va tadbirkorlik faoliyati orqali o'zini o'zi anglashga tayyorlik munosabatlarini shakllantira oladigan o'qituvchilarni tayyorlashga obyektiv zarurat tug'ilmoqda. Bu, ayniqsa, texnologik ta'lim sohasida dolzarb bo'lib, unda texnik bilimlar, amaliy ko'nikmalar va biznes kompetensiyalari integratsiyasi loyiha-tadbirkorlik yondashuvini amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar ochadi [2].

2. Tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlashning nazariy asoslari

2.1. "Tadbirkorlik kompetensiyasi" tushunchasi

Tadbirkorlik kompetensiyasi shaxsning integrativ xususiyati sifatida talqin qilinadi, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- iqtisodiyot, marketing asoslari, tadbirkorlikning huquqiy jihatlarini bilish;
- biznes g'oyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyati;
- tashabbuskorlik, tavakkalchilikka tayyorlik, ijodkorlik;
- loyihalarni boshqarish va hamkorlar bilan o'zaro hamkorlik qilish ko'nikmalari.

Bo'lajak texnologik yo'nalish o'qituvchisi uchun ushbu kompetensiya pedagogik komponent bilan to'ldiriladi: tadbirkorlik vazifalarini ta'lim muhitiga integratsiyalash qobiliyati.

2.2 Nazariy-metodologik yondashuvlar

Tadbirkorlik kompetentligini shakllantirish bir nechta yondashuvlarni birlashtirish asosida amalga oshiriladi:

Kompetensiyaviy yondashuv (o'quv natijalari va amaliy ko'nikmalarga asoslangan);

Faoliyatli yondashuv ("bajarish orqali o'rganish" tamoyilini amalga oshirish);

Integrativ yondashuv (texnik, iqtisodiy va pedagogik tayyorgarlikni birlashtirish);
Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv (ta'lim oluvchining individual motivatsiyalari va salohiyatini hisobga olish) [1; 4].

3. Texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlash tizimida tadbirkorlikning o'rni

3.1. "Texnologik ta'lim" yo'nalishi bo'yicha pedagoglarni tayyorlash xususiyatlari

Bo'lajak texnologiya o'qituvchisi ta'lim maydonida o'ziga xos mavqega ega: u texnik va mehnat mazmuni bilan ishlaydi, amaliy ko'nikmalarni shakllantiradi, loyihalash faoliyatiga o'rgatadi. Bularning barchasi texnologik sohani tadbirkorlik komponentini joriy etish uchun qulay zamin yaratadi [3].

Davlat ta'lim standartlarini yangilash va yangi ta'lim standartlarini joriy etish sharoitida quyidagilarga e'tibor qaratilmoqda:

- fanlararo integratsiya (texnologiya + iqtisodiyot + AT);
- amaliyotga yo'naltirilgan tayyorgarlik;
- XXI asr ko'nikmalarini rivojlantirish.

4. Tadbirkorlikka tayyorlashning maqsad va vazifalari

Maqsad:

Pedagogika mutaxassisliklari talabalarida tadbirkorlikka yo'naltirilgan ta'lim va darsdan tashqari dasturlarni amalga oshirishga tayyorlikni, shuningdek, ta'lim va texnologiya sohasida iqtisodiy faoliyatda ishtirok etishga shaxsiy tayyorgarlikni shakllantirish.

Vazifalar:

Pedagogik tayyorgarlik kursiga biznes asoslari bilan bog'liq modullarni kiritish;

Ta'lim biznes tashabbuslarini mustaqil ravishda loyihalash qobiliyatini rivojlantirish;

Bozor va resurslarni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish;

Tashabbuskorlik va innovatsion faoliyatga motivatsiya;

Yumshoq ko'nikmalarni shakllantirish: muloqotchanlik, jamoada ishlash, tanqidiy fikrlash.

5. Amalga oshirish shakllari va usullari

5.1 O'quv-nazariy tayyorgarlik

Fanlarni o'rganishni o'z ichiga oladi:

- "Tadbirkorlik faoliyati asoslari"
- "Ta'limda iqtisodiyot va huquq"
- "Tadbirkorlikka yo'naltirilgan ta'lim dasturlarini loyihalashtirish"
- "Ta'lim sohasida marketing va menejment"

5.2 Amaliy tayyorgarlik

- Kurs va bitiruv malakaviy ishlari doirasida biznes-rejalarni ishlab chiqish
- Maktab ustaxonalari, o'quv korxonalarini tashkil etish
- Tadbirkorlik loyihalarining mintaqaviy va federal tanlovlarida ishtirok etish
- Texnoparklar, kvantoriylar, jarayonlar fabrikalari negizida stajirovkalar

5.3 Pedagogik ish usullari:

Usul	Tavsif
Loyiha usuli	G'oyadan biznes mahsulotigacha g'oyalarni amalga oshirish
Keys-usullar	Haqiqiy biznes vaziyatlarini tahlil qilish va qarorlar qabul qilish
Biznes o'yinlari	Boshqaruv, moliyalashtirish va sotish jarayonlarini modellashtirish
Interaktiv ma'ruzalar	Talabalarni biznes tashabbuslarini muhokama qilishga jalb qilish
Biznesmenlar mahorat darslari	bilan Tadbirkorlar bilan hamkorlik, murabbiylik

6. Tadbirkorlik kompetentligini shakllantirish modeli

Bosqichlar:

1. Axborot - biznes asoslari bilan tanishish

2. Motivatsion - qiziqishni aniqlash, tadbirkorlik munosabatini shakllantirish

3. Loyihaviy-faoliyatli - biznes va texnologik loyihalarda ishtirok etish

4. Refleksiv-baholash - natijalarni tahlil qilish, individual rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish

Kompetentlik komponentlari:

- Kognitiv - biznes nazariyasini bilish
- Faoliyatli - loyihalarni tashkil etish ko'nikmalari

- Affektiv - tashabbuskorlik va mas'uliyatga intilish
- Kommunikativ - muzokaralar olib borish, g'oyalarni ilgari surish qobiliyati

8. Xulosa

Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini tadbirkorlikka tayyorlash an'anaviy pedagogikaga qo'shimcha emas, balki davr talablariga zaruriy javobdir. Pedagogik, texnik va iqtisodiy tayyorgarlikni birlashtirish maktabda yangi g'oyalar yetakchisi bo'lishga qodir mutaxassisni shakllantirish, o'quvchilarning tashabbusini qo'llab-quvvatlash, texnologik va tadbirkorlik to'garaklarini rivojlantirish, maktab biznes ta'limi elementlarini joriy etish imkonini beradi.

Ushbu tayyorgarlikni to'liq amalga oshirish uchun o'qituvchilarning fanlararo jamoasi, o'quv rejalarini qayta ko'rib chiqish, moddiy-texnik bazani rivojlantirish, shuningdek, oliy o'quv yurtlarining tadbirkorlik va innovatsion muhit bilan faol hamkorligi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абакумова И. В., Громова Е. А. Предпринимательская подготовка студентов: психолого-педагогический подход. – Ростов н/Д: Феникс, 2020.
2. Вербицкий А. А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения. – М.: ИЦ “Академия”, 2020.
3. Ковалёва Т. А. Предпринимательская компетентность в структуре профессионального образования. – СПб.: Лань, 2021.
4. Смирнов С. Д. Инновации и предпринимательство в образовании: учебное пособие. – М.: Юрайт, 2019.
5. Tadbirkorlik ta'limi bo'yicha YUNESKO tavsiyalari. URL: <https://unesdoc.unesco.org>

KAFKA IJODIDA AYYUB PAYG'AMBAR QISSASI TAHLILI

Kuvanova Shaxnoza Omonovna

Qarshi davlat universiteti

mustaqil izlanivchisi

Farmonova Mohinur Faxritdinovna

Buxoro davlat universiteti

tayanch doktoranti

Sohibova Zarnigor Nusratilloevna

Buxoro davlat universiteti

dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Frans Kafkaning “Jarayon” romani falsafiy va diniy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida asarning diniy matnlar – Qur'on va Injildagi qissalar bilan intertekstual aloqalari o'rganilgan. Xususan, asar qahramoni Yozef K. ning qismati va ruhiy iztiroblari Ayyub payg'ambar sabri va sinovlari bilan qiyosiy tahlil etiladi. Maqolada yozuvchining diniy hikoyatlarga, xususan, Qur'on, Tavrot va Injilga tayangan holda “komil inson” falsafasini o'ziga xos tarzda ifodalagani ko'rsatib berilgan. Shuningdek, e'tiqodsizlik, insonning jamiyatdagi begonalashuvi, ilohiy qonunlar va insoniy axloq masalalari tahlil qilinib, “Jarayon” asari insonning gunohlari uchun beriladigan ilohiy sud oldidagi holati va uning axloqiy tanlovi borasida mushohada yuritishga undashi asoslab berilgan. Maqola Kafka ijodini chuqurroq anglashga va uning asarlaridan ijobiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Frans Kafka, “Jarayon”, Ayyub qissasi, Qur'on, Injil, ilohiy qonunlar, insoniy tanlov, axloq.

Kirish. Frans Kafka ijodi jahon adabiyotida o'ziga xos o'rin egallaydi. U XX asr dunyo adabiyotining eng murakkab va sirli yozuvchilaridan biri sifatida tan olinadi. Uning asarlarida insonning mavjudlik muammolari, jamiyatdagi begonalashuvi, ilohiy qonunlar va inson axloqi kabi chuqur falsafiy masalalar tahlil qilinadi. Kafka ijodida diniy va falsafiy qarashlarning o'zaro ta'siri, ayniqsa, “Jarayon” romanida yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada Kafkaning diniy va falsafiy qarashlari, shuningdek, uning asarlarida ilohiy qonun, kishilik jamiyati tartiblari va komil inson falsafasining tahliliga e'tibor qaratiladi. Tahlil obyekti sifatida Sh.Kuvanova (2021) tomonidan Frans Kafkaning “Jarayon” asarining nemischadan qilingan tarjimasidan foydalanildi. Asardagi voqealar ikki muqaddas diniy kitob – Qur'oni karim va Injildagi ilohiy rivoyatlar bilan qiyosan tahlil qilindi. Ushbu maqola Kafka ijodini yanada chuqurroq anglash va uning asarlaridan ijobiy xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Jahon adabiyotshunosligida Frans Kafka ijodi turli aspektlarda o'rganilgan. Xususan, uning asarlaridagi timsollar, belgilar, makon va zamon, inson va jamiyat tushunchalari tahlil qilingan. Jahon adabiyotshunoslaridan Zatonskiy D. V. (1985) Kafka asarlarida XX asr Avstriya adabiyotining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib o'tgan, Borxes X. L. (1992) Kafkaning o'zidan oldingi va keyingi adabiyotga ta'sirini o'rgangan. Shuningdek, Adorno T. (1955), Batay J. (1994), Belonojko V. (2000), Benyamin V., Blansho M. (1988), Brod M., Diamant K. (2008), Nabokov V., Ozik Sintiya (1999), Jaklin Raul-Dyuval (2015), Anatoliy Ryasov, Bent M.I. (2013), Garald Salfellner (2014), Sarrot N. (2000) kabi olimlar Kafka asarlarini turli falsafiy, psixologik va adabiy nuqtayi nazardan tahlil qilganlar. Jahon adabiyotshunoslarining Kafka ijodi haqidagi qarashlarida uning asarlarida yangi davr insonining jamiyatdan begonalashuvi, absurd va ekzistensial iztiroblari aks etgan; Kafkaning ramziy va metaforik uslubi tahlil qilingan, uning asarlarida ijtimoiy va siyosiy tanqid elementlari mavjudligi ko'rsatilgan; Kafka asarlarida insonning ichki dunyosi, ong osti va tushlarning tasviri muhim o'rin egallashi kabi jihatlar alohida e'tirof etilgan.

O'zbek adabiyotshunoslaridan Xolbekov M. (2014) Kafka hayoti va ijodini, uning asarlaridagi makon va zamon, inson va jamiyat tushunchalarini o'rgangan, N.Eshonqul (2014) Kafka ijodida abadiy begonalik tuyg'usini tahlil qilgan. A.Ulug'ov (2005) Kafka asarlarini zamonaviy adabiyotshunoslik asosida o'rganish muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan. Frans Kafka ijodi jahon va o'zbek adabiyotshunosligida ancha keng o'rganilgan. Olimlar uning asarlarini turli aspektlarda tahlil qilib, insonning mavjudlik muammolari, jamiyatdagi begonalashuvi, ilohiy qonunlar va inson axloqi kabi chuqur falsafiy masalalarni tadqiq qilganlar.

Tahlil va natijalar. Kafka taqvodor sanalgan yahudiylar oilasida tarbiya topgan, ayni shu jihatdan yozuvchi bolalikdan Tavrot va Injildagi hikoyatlar ta'sirida ulg'aygan. "Jarayon" romanini tahlil qilayotib, bir qiziq jihatni e'tirof qilmoqlik lozim. Tug'ilgan kun va vafot etgan kun o'rtasidagi bog'liqlik Kafkaning mazkur romanida ham uchraydi. Tavrot va Injildagi ma'lumotlarga ko'ra, Muso alayhissalom, yer yuzida o'z missiyalarini bajargach, dunyoga kelgan kun, ya'ni tug'ilgan kunlarida dunyoni tark etgan ekanlar, eng qizig'i, Kafkaning qahramoni Yozef K. ham shunday qismatga musharraf bo'ladi. Tavrot, Injil va Qur'onda muborak nomlari ko'p bora tilga olingan Ayyub (Iova) payg'ambarning iztiroblari roppa-rosa bir yil davom etadi. Qizig'i shundaki, Yozef K. ham ayni shuncha vaqt ruhiy iztiroblar iskanjasida adolat-u haqiqat izlab yashaydi. Kafka diniy hikoyatlarga tayanib, asarlar bitganini g'oyat ko'p adabiyotshunoslar e'tirof qilishadi. Ularning fikricha, adibning "Jarayon" romani boshqa asarlaridan zalvori va mohiyati bilan ancha kattaligiga va unda umuminsoniy muammolar, Alloh va inson orasidagi boqiy mavzular qalamga olinganiga ishonadilar. Qahramonning o'z tug'ilgan kunida dunyoga kelib, ayni o'sha kunda vafot etishi, insonning bu dunyoning atigi ikki eshigi borligiga ishora, birinchisi – yolg'on, ya'ni tug'ilish eshigini ochganing hamon yolg'onlar, adolatsizliklar bilan ro'baro' bo'lasan, so'ng ikkinchisi – haqiqat, ya'ni o'lim orqali baridan qutulasan, aslida o'tkinchi dunyoda hammasi chappasiga o'rnatilgan, o'tkinchi dunyoda tug'ilish, bu aslida o'lim, boqiy dunyoga jo'nash esa tug'ilish ekanligini adib eslatishga urinadi. Chunki gunoh qilmay yashash ilojsiz bo'lgan o'tkinchi dunyoda inson uchun yagona najot aslida o'lim, degan fikr adibning aksariyat asarlaridagi kabi shoh romanida ham yetakchi o'rinni egallaydi. Qahramonning bir yillik ruhiy qiynoqlari esa har qanday iztiroblarning oxiri borligiga ishora ekanligining dalilidir. Shuningdek, ilohiy kitoblarda e'tirof qilingani kabi o'z gunohlari uchun tavba qilgan har qanday gunohkor insonga to'g'ri yo'ldan yurib, o'z gunohlarini yuvish uchun ikkinchi imkoniyat Olloh tomonidan taqdim qilinadi. Faqat tanlov insonning o'ziga qo'yib beriladi. Chunki eng adolatparvar zot Olloh Taolo Qur'ondagi oyatlarda bir necha marotaba tanlash huquqi insonning o'ziga berilishini, har bir inson o'z kuchidan ortig'iga majburlanmasligini tasdiqlaydigan oyatlar mavjud. Romanda ham shunday jihat bor. Ruhoniy so'zlab bergan rivoyatdagi darvoza – aynan shu tanlov timsoli sanaladi. Darvozaning esa ikki mantiqiy izohi mavjud: biri – gunohkorlarni gunohsizlardan ajratuvchi jannat va do'zax darvozalari, shuningdek, insonning shaxsiy tanloviga ishora tariqasida olinadi. Maks Brod (2003) ham "Ayyub qissasi" "Jarayon" romanini yaratishga manba bo'lib xizmat qilganligini aytadi, ammo hanuz roman syujetining diniy manbalardagi hikoyatlar bilan uzviy bog'liq holda diniy, adabiy va falsafiy qarashlari to'la o'rganilmaganini bildiradi. Roman syujeti orqali insonning muqaddas kitoblarda tilga olingan Qiyomat kunidagi ilohiy sud qarshisidagi holati, uning axloqiy tanlovi va javobgarligi masalalari Injildagi "Ayyub qissasi" va Qur'ondagi Ayyub alayhissalom bilan bog'liq oyatlar orqali intermatnni yuzaga keltirishi ko'rsatib berilgani bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bois ham bu maqolada yozuvchini ilhomlantirgan qissa, uning ayni qaysi manbadan foydalanganligi va Kafkaning bu boradagi qarashlarini tahlil qilmoqchimiz.

"Ayyub qissasi" Tavrotning "Eski ahd" qismidan o'rin olgan, ammo "Qur'oni Karim"da Ayyub alayhissalom nomlari to'rt surada to'rt marta zikr qilingan. U zot Ayyub ibn Amvos ibn Zorih ibn al-Iys ibn Is'hoq ibn Ibrohimdir. Qur'oni Karimda ham, sunnati mutohharada ham Ayyub alayhissalomning o'zlariga

yetgan musibatga sabr qilganliklaridan boshqa, hayotlari, qavmlari yoki da'vatlari haqida ma'lumotlar kelgan emas. Shuning uchun biz u zotning zikrlari kelgan oyati karimalarda: *"Biz senga xuddi Nuh va undan keyingi payg'ambarlarga vahiy yuborganimizdek vahiy yubordik. Biz Ibrohim, Ismoil, Ishoq, Ya'qub, Asbot, Iyso, Ayyub, Yunus, Horun va Sulaymonlarga vahiy yubordik. Dovudga esa Zaburni berdik"* (Niso, An'om, Anbiyo va Sod suralarida). ... *"Va Biz unga Ishoqni va Ya'qubni berdik. Barchalarini hidoyat qildik. Bundan oldin Nuhni ham hidoyat qilgan edik. Va uning zurriyotidan Dovud, Sulaymon, Ayyub, Yusuf, Muso, Horunni ham (hidoyat qildik). Chiroyli amal qiluvchilarni ana shunday mukofotlarmiz"* (An'om surasi, 84-oyat). Yuqoridagi oyatlarda Ayyub alayhissalomning ismlari mashhur payg'ambarlar bilan bir safda zikr qilinmoqda. *"Va Ayyubning O'z Robbiga nido qilib: "Albatta, meni zarar tutdi. O'zing rahmlilarning rahmligisan!" deganini esla"* (Anbiyo surasi, 83-oyat).

Ollohning payg'ambari Ayyub alayhissalomga juda katta zarar yetgani ma'lum. Lekin o'sha zararining aynan nomi "Qur'oni Karim"da aniq ko'rsatilmagan. Ushbu oyatda ham Ayyub alayhissalomning Olloh taologa yulvorib qilgan iltijolari mavjud, xolos. Ayyub alayhissalom o'sha iltijoda ham odobga rioya qilib, o'zlariga yetgan zarar nimaligini aytmaydilar. Faqat zarar yetgani va Olloh taolo rahmlilarning rahmlisi ekanini eslaydilar. Ya'ni, menga zarar yetganini, uning nimaligini O'zing yaxshi bilasan, Sen eng rahmli zotsan, menga qanday rahm qilishni ham O'zing bilasan, deb iltijo qilganlar. Zotan, xalqimizda "Dardini bergan, shifosini ham beradi", degan gaplar bekorga emas. Yaratgandan o'zga bandasining dardiga malham bo'lolmasligi va u hammasidan boxabarligiga ishoradir. *"Bas, Biz uni (duosini) ijobat qildik. Unga yetgan zararini ketkazdik. Unga ahlini, ular bilan birga yana shunchani ham berdik. Buni O'z rahmatimiz ila va obidlarga eslatma bo'lsin, deb qildik"* (Anbiyo surasi, 84-oyat). Ya'ni sabrli bandalarimiz doimo rahmatimizga noil bo'lishlarini bildirish va obidlarga ibrat uchun shunday qildik. Obid – ibodat qiluvchi shaxs. Ayyub alayhissalom obidlarning eng muxlis va mashhurlaridan edilar. Demak, obidlar ham sinov ma'nosida har xil balolarga uchrab turadilar. Obidlik – ulug' martaba, unga osonlik bilan erishib bo'lmaydi. Haqiqiy obidlik maqomiga erishish uchun banda anchagina sinovlardan o'tishi kerak. *"So'ng "Bizning bandamiz Ayyubni esla. O'shanda u Robbiga nido qilib: "Albatta, meni shayton mashaqqat va azob ila tutdi", dedi"* (Sod surasi, 41-oyat). *"Ey Muhammad, sen Bizning bandamiz Ayyubni esla. U ham ko'p qiyinchiliklarga uchragan. Bu narsa senga va ummatlaringga o'rnak bo'lsin"*, mazkur qo'shimcha izoh Abdullaziz Mansurga (Qur'oni Karim, 2001) tegishli, shuningdek, shaytonning yaqinlarining ko'ngliga g'ulg'ula solib azoblashga urinayotganiga ishora qilinmoqda. Chunki taqvodor odam uchun iblisning vasvasiga uchish xavfidan bo'lak, dahshatli iztirob bormi?

Butun dunyoda Ayyub alayhissalomning sabri zarbulmasal bo'lib ketgan. Birov o'ziga sabr so'raydigan bo'lsa, menga Ayyub alayhissalomning sabridek sabr ber, deb so'raydi. Birov boshqa birovning sabrini madh qilmoqchi bo'lsa ham, falonchiga Olloh taolo xuddi Ayyub alayhissalomning sabridek sabr bergan, deb vasf etadi. Ayyub alayhissalom ham hayotida xuddi Dovud alayhissalom va Sulaymon alayhissalom kabi sinovga duchor qilingan. U zotning sabri aynan o'sha mashaqqatli sinovda namoyon bo'lgan. Lekin sinov borasida "Qur'oni Karim"da batafsil zikr qilinmaganligi dalillandi. Rivoyatlarga muvofiq, shunisi ma'lumki, u zotga noma'lum bir kasallik berilgan. Qanday kasallik ekanligi yagona Ollohga ayon. *"Unga ahlini, ular bilan birga yana shunchani ham berdik"*. Bundan ko'rinib turibdiki, Ayyub alayhissalomga yetgan zarar ichida ahli ayollarini olish ham bo'lgan ekan. Ammo Yaratganning irodasi bilan zavjalari payg'ambari tark etmaganlar. Lekin Ayyub alayhissalom sabr qilib, Ollohga yulborgach, Yaratgan payg'ambar hazratlariga ahllarini qaytarib, yana shunchaga ko'paytirib berdi. Ayyub alayhissalom Olloh taoloning solih bandasi, tanlab olgan payg'ambaridir. Boshqa payg'ambarlar qatori, Olloh taolo u zotni ham sinovga solgan. O'zining oxirgi payg'ambari Muhammad sollallohu alayhi vasallamga va u zotning ummatlariga ibrat, qolaversa, butun insoniyatga kamolot yo'lidagi sinovlardan xabar bermoqda. Ayyub qissasida "Iblis mashaqqatli sinov lahzalarida Ayyub alayhissalomning yoniga kelib, u kishining atrofida yashayotganini ham vasvasaga solgani, ayniqsa, xotinlarini ham yo'ldan ozdirishga uringani borasida hikoyatlar bor. "Ayyubni Olloh yaxshi ko'rganida, uni baloga giriftor etmas edi", xullas, shu taxlit gaplar Ayyub alayhissalomga ham yetib keldi. Xotini buning ayrimlaridan og'iz ochganida, ul zot ayolni urishga qasam ichgan ekanlar. *"Oyog'ing ila tepgin! Bu cho'miladigan va ichiladigan sovuq (suv). Va Biz unga ahlini va yana ular bilan birga misllarichani ham hadya etdik. Bu Bizdan rahmat o'laroq va aql egalarga eslatma uchun bo'ldi. Qo'lingga bir dastani ol-da, u bilan ur. Qasamingni buzma"* (dedi). Biz uni sabrli topdik. U qanday ham yaxshi banda. Albatta, u o'ta qaytguvchidir" (Sod surasi, 42–44-oyatlar).

Kafkaning asarlarida insonning axloqiy, ya'ni ichki tajribasidan kelib chiqqan holda Ollohning borligini isbotlashga qaratilgan "axloq dalili" mavjud. Kantning (Jemberie T., 2020) nazdida inson axloqiy mavjudot, demakki, axloqiy jihatdan kamolotga yetish yo'llarini bilishga "majbur" mavjudotdir. Insonni baxtli bo'lishga loyiq qiluvchi omil axloq ekanligini minglab hayotiy misollarda ko'rganmiz. Adabiyotda ham bu mavzu yetakchi sanaladi. Inson bo'lish idrok qiluvchi mavjudot, shunday ekan, u axloq va baxt

tuyg'ulari birlashgan bir tizim ekanligini anglashi kerak. Biroq axloqan tuzuk, pok inson faqat xayollarda qolib ketsa, baxt darvozalari hech kimga ochilmaydi. Baxtga yetmoqlikni istagan inson o'z zimmasidagi vazifani halol ado etmog'i lozim. Kafka ayni shu masalaga e'tibor qaratadi, chunki Yozef K. boshiga kulfat tushganida jamiyat oldidagi ayblarini ko'z oldiga keltirishni boshlaydi, ammo ilohiy qonunlarga muvofiq qanchalar gunohga botgani borasida o'ylab ham ko'rmaydi. Axir inson qilayotgan amallari umumbashariy normalarga to'g'ri keladimi-yo'qmi, u zimmasidagilarni ayni shu jihatni hisobga olib, ado etyaptimi-yo'qmi, sarhisob qilib, mushohada qilishga majbur. Unga aynan shuning uchun ham ong berilgan, ayni shuning uchun ham u itdan yoki boshqa bir hayvondan ajralib turadi.

E'tiqodsizlik insonni eng yorqin narsalardan to'sib qo'yadi va haqiqatni ko'rmaydi, anglamaydi, his qilmaydi. Ko'pgina olimlar, odatda, e'tiqodsizlik, ilmsizlik ortidan keladi deb hisoblaydilar, uni badbaxtlikka ham tenglashtiradilar. Kafkaning umumbashariy g'oyalariga tayanib mushohada qilinsa, chindanam, e'tiqodsiz inson badbaxtdir va u fojiaiy qismatga muhtalo bo'ladi. Bunda adolatsizlik bormi? Aslo! Kishilik jamiyatida e'tiqodni unutgan inson hamisha mana shunday xordir. Agar biror nimani ilmg'a asoslangan holda tasdiqlashning iloji bo'lmasa, uni inkor etib ham bo'lmaydi. "E'tiqodsizlik axloq qonunining talabini bekor qilmaydi, bu talabni bajarishi kerak bo'lgan insonning umidsizlik domiga tushishiga sabab bo'ladi", - deydi Kant (Jemberie T., 2020). Demak, insonning ruhiyati, jismi va axloqi undan zarar ko'radi, ba'zan bu umumbashariy ilohiy qonunlarning yerdagi ustuvorligiga ham ta'sir ko'rsatadi. Adib aynan shundan bezovta bo'lgan va ruhan iztirob chekkan.

Kafka Olloh yaratgan qonunlarni buzishning oqibatini Yozef K. misolida ko'rsatishga uringan. Adib atrofda axloqsizlik yuz berayotganini ko'rib, ko'rmaslikka olish, o'sha axloqsizlikka o'zimiz ham mukkasidan ketsak yoki axloqsizlikka G'arb talab qilayotganday "tolerantlik"ni saqlashga urinsak, bu bizni bevaqt o'limdan yoki muqarrar fojidan qutqarib qololmasligiga shama qiladi. Kafkaning qahramoni Yozef K. hamisha cherkovda o'zini yomon his qiladi, shu bois deyarli ibodat qilgani kirmaydi, biroq adib aynan shu yer qahramonni yomg'irdan va o'zidan xalos etadigan yagona joy edi. Bu yerda u suratlarga ko'z yugurtirishga urinadi, biroq allaqachon qorong'i tushib qolgan bo'ladi, aynan shu yerda u o'ziga hukm o'qilganidan boxabar bo'ladi. Ruhoniy so'zlab bergan rivoyat Yozefga aynan harakatsizlik, ya'ni gunohlariga tavba qilmaganlikda ekanligini tushuntiradi. U o'z hayotini mantiqsiz, maqsadsiz va behuda o'tkazib yuborganini sezadi. Uning hayotida na ma'naviy va na ruhiy ahamiyatga ega narsalar bor edi. E'tiqodi yo'q odamning hayotida arziqli hech nima yo'q, shu bois odamlarning ham, o'zining ham hayotida hech qanday yaxshilik va yorug'lik ko'rmasdi. U o'zini o'zi jazolardi. Ayyub o'z oilasi bilan baxtli edi, hammasini qadrlardi va buning uchun Ollohga shukr qilardi va hamma narsani yo'qotish qanchalar dahshatli edi. Yozef K.ning yo'qotadigani yo'q edi. O'limi oldidan u dahshatli yolg'izlikni his etdi va qandaydir ilinj yarq etib ketdi, qayerdadir olisda deraza ochildi va yorug'likni ko'rdi, kimningdir notanish soyasi ko'rindi, ehtimol, o'sha odam Yozefning eng qadrli, balki, eng yaqin odami bo'lsa ham ajab emas. Aynan o'sha vaqtda, Yozef chindan ham hayotining qadrini angladi va yashashni g'oyat istadi. Hayotga muhabbati yo'q, o'ziga, odamlarga va Parvardigorga e'tiqodi yo'q odam kim? Hayvon. Yozef K.ning o'limi oldidan shu savolga javobi: "It" edi. Xullas, u o'zi qanday yashagan bo'lsa, xuddi shunday o'ldi.

Xulosa. Frans Kafka shakl va syujetni "Ayyub qissasi"dan olganiga qaramay, prototip sifatida uning tamoman aksi bo'lgan gunohkor insonni tanlaydi. Yozuvchi bunday vaziyatga "E'tiqodsiz odam tushib qolsa, nima qiladi?" degan savolga javob izlagan. Zotan yuragida ishonchi bo'lmagan odam bunday vaziyatda hech kimga ishonmay qo'yadi, halovatini yo'qotadi. Halovatsiz inson, halokatga yo'liqishi muqarrar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Brod, Maks. "Frants Kafka. Biografiya". *Kritika.ru*, <https://kafka.ru/kritika>.
2. Eshonqul, N. *Mendan "men" gacha*. – T.: Akademnashr, 2014.
3. Holbekov, M. *XX asr modern adabiyoti manzaralari: Maqolalar to'plami*. – T.: Mumtoz so'z, 2014.
4. Jemberie, T. "Critical Analysis of Immanuel Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals". *International Journal of Research and Review*, vol. 7, no. 10, 2020.
5. Kuvanova, Shaxnoza. *Frants Kafka. Amerika. Qo'rg'on. Jarayon*. Tarjima. – T.: Voris nashriyoti, 2021.
6. Mansur, Alouddin. *Qur'oni Karim: O'zbekcha izohli tarjima*. – T., 2001.
7. Ulug'ov, A. "Inson ibratga intiladi". *Jahon adabiyoti*, no. 9, 2005.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanidagi obrazlar tahlil qilingan. Asar qismlari va ulardagi muhim voqealar bayon etilgan. Navoiy obrazida odamiylik, va’daga vaf, sadoqat, vatanparvarlik, ezgulik singari bir qator go‘zal fazilatlar singdirilgan.

Kalit so‘zlar: tarixiy haqiqat, badiiy to‘qima, badiiy obraz, tarixiy voqelik.

KIRISH. O‘zbek adabiyotining taniqli yozuvchilaridan biri Isajon Sultondir. Adib o‘z asarlarida hayot voqeliklarini haqqoniy tarzda yuksak mahorat bilan kitobxonga tasvirlab beradi. Yozuvchi “obraz yaratar ekan, san’atkor o‘zining oldindan belgilab qo‘yilgan e’tiqodlaridan emas, qahramonning hayoti mantig‘idan, xarakteri mohiyatidan kelib chiqishi kerak”[2] ekanligi o‘z aksini topadi. Isajon Sulton uslubiga xos san’atkorona mahorat uning badiiy asardagi qahramonlar tashqi qiyofasi, ular boshdan o‘tkazgan turli xil voqea va hodisalar tasviri orqali ko‘zga tashlanadi. “Tarixiy romanning bitta xususiyati bor: bu ham bo‘lsa tarixiy voqea bilan roman o‘rtasida muvozanatni saqlash va kitobxonni romandagi voqealarga ishonтира olishdir. Yozuvchi mahorati bilan o‘quvchi ishonchi uyg‘unlashgan nuqta adabiyotning yutug‘i sanaladi” 5] deydi adabiyotshunos N.Rahmonov. Isajon Sulton ham ushbu muvozanatni ushlagan holda o‘z asarini yaratdi va navoiyshunoslar e’tiboriga tushdi.

Buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri, davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning hayoti, adabiy, ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati to‘g‘risida qimmatli manbalar yaratildi. “Alisher Navoiy” romani ham navoiyshunoslik sohasidagi katta yutuqlardan biri bo‘ldi. “Alisher Navoiy, avvalo Yaratgan Parvardigor va uning ijodi bo‘lmish inson zotiga, inson dahosiga ulkan muhabbat, cheksiz ixlos, zavqu shavq bilan dunyoga kelgan asar desak yanglishmaymiz” [4]

Asar qismlari Alisher Navoiyning mashhur “Xazoyin ul-ma’oni” devonining ichki tuzilishi bilan bir xil, ya’ni “G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoe’ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar” singari. Ijodkor bunga mutanosib ravishda Navoiyning bolalik, yigitlik, o‘rta yasharlik va keksalik davrlarini bayon etadi. Navoiy obrazida odamiylik, va’daga vaf, sadoqat, vatanparvarlik, ezgulik singari bir qator go‘zal fazilatlar singdirilgan. Romandagi boshqa obrazlar esa Navoiy dahosining ezgu fazilatlarini teranroq anglashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Abu Abdulloh Kulohiy obrazi orqali yosh shoir qalbiga turk tili muhabbati singdiriladi. Dars jarayonida bolalarga so‘z nafosati haqida berilgan tushuncha orqali buyuk xamsanavislar – Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy tanishtiriladi:

“Bir yonda Hind eli to Bahri Muhitgacha yoyilgandir va unda Dehlaviy “Xamsa”si nur sochadi. Bir yonda Iroq, ummon kabi to‘lqinlanur va unda Ganjaviy “Xamsa”si porladi. Qoldiki, iqtidorda ulardan sira kamchiligi yo‘q, ortiq bo‘lsa ortiq, turkiy saltanat butun shon-shavkati ila ko‘rklansa-da, unday xazinasi yo‘qtur, maqtanolmas, o‘ksik qolmoqdadir. Turk tili olamda ularday qadimiy bo‘lsa-da, bu tilni yuksakka ko‘taradigan kishi hanuz tug‘ilmagandir”[1]. Bola Alisher qalbida xamsa yozishga bo‘lgan ishtiyoq shunda paydo bo‘lgan bo‘lsa ne ajab. Isajon Sulton romanda buyuk shoir obrazini yaratishda Navoiyning turkiy til va uning rivojiga munosabati tasviridan ham o‘rinli foydalanadi. Boshqa tillarni hech bir kamsitmagan holda turkiy tilni munosib himoya qiladi.

Asarda Shayboniyxon Alisher Navoiy hurmati yuzasidan ham Hirotga qarshi yurish qilmay turgan sarkarda sifatida gavdalanadi. “Muhammad Shayboniyxon barvasta gavdali, yuzi dasht shamollarida qoraygan, yanoqlari turtib chiqqan, qisq ko‘zli yigit edi. Ayni chog‘da u o‘n sakkiz yoshda bo‘lib, chaqqonlik va o‘zg‘irlikda Dashti Qipchoqda unga teng keladigan biror kishi yo‘q. Shayboniyxon chingiz saltanatining quyoshi tamomila botganini ko‘rib qattiq ezilar, el ulug‘lari qoshiga borib dardu iztirobini to‘kib solib, ularni ruxsatini olib, o‘zbek xonlari shuhratini tiklash va barchani qudratli bir qo‘l ostida birlashtirish orzusida yashardi...o‘zi ham abyotdan yaxshigina xabardor va duppa-durust g‘azallar bitardi”[1]. Isajon Sulton Shayboniyxon obrazini mohir sarkarda, adabiyot va san’at homiysi, o‘z askarlarining munosib yo‘boshchisi va kerakli o‘rinlarda askarlari talab ketgan joylarni ortga qaytib haqini to‘lab ketuvchi insofli shaxs sifatida tasvirlaydi.

MUHOKAMA. “Tarixiy haqiqatni badiiy haqiqatga aylantirish jarayonining yana bir jihati shundan iboratki, unda yozuvchi tarixiy shaxs obrazini yaratar ekan, mavjud faktlarni quruqqina qilib qayta bayon etib qo‘ya qolmaydi. Obrazlar obyektiv hayotiy voqea-hodisalar, turli ijtimoiy munosabatlar ta’sirida kishida yuz beradigan ruhiy o‘zgarishlar tasviri, xarakterlar mantig‘i va yozuvchining badiiy-estetik niyatining dinamik o‘sib borishi negizida badiiy aks ettiriladi”. Natijada har bir obraz – tarixiy shaxs kitobxon ko‘z

oldida jonli, qo‘l cho‘zsa yetgulik darajada hayotiylik kasb etadi. Ushbu tamoyillarni anglagan Isajon Sulton Husayn Boyqaro obraziga munosib yondashadi. Buni asardagi ma‘lum bir xatti-harakat ifodasi o‘laroq, portret yoki atrofdagilarning fikriy munosabatlari orqali ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Husayn Boyqaro va Abusaid o‘rtasidagi chopqinda Boyqaro bo‘ynidan yaralanadi. Alisherbek jarohatning sababini so‘raganida quyidagicha javob qiladi: “Ul navohiyda otim yaralanib edi, tushib piyoda urishar edim. Jang-u jadalda sultonning piyoda qolishi yaxshi emasdir. Muzaffar Barlos o‘z otini menga tortiq qildi, muqarribligi shu sababdandir. Ul zamon bir sipohiy kelib zanjirli to‘qmog‘ini otti, to‘qmoq boshimga andoq tegdiki, xushimdan ketdim. Zanjirning bir tomoni xanjarday tilim-tilim ekan, bo‘ynimni kesmog‘i shundan bo‘ldi. Ul sipohiyni qoshimga tutub keltirdilar, qatlig‘a farmon bermog‘imni istadilar. Oyo, jangda shunday bo‘lmish, sipohiyni ishi shu, aybi yo‘qdir deb afv qildim ” [1] ushbu parchaning e‘tiborli jihati shuki, Sulton bir so‘z bilan sipohiyni o‘limga buyurishi mumkin edi, ammo u adolat mayog‘ini mahkam tutgan holda sipohiyni bir qoshiq qonidan kechdi. Bundan ko‘rinadiki, Sulton Husayn Boyqaro xarakterida adolat tamoyillari ustuvorlik qiladi. Yoki bo‘lmasam, Muhammad Yodgor bilan bo‘lgan jangda g‘alaba qozongan Boyqaro nutqiga e‘tibor qarataylik: “-Yog‘iy jasad olmoqqa kelsa, teginilmasin! O‘z mayyitlarimiz taomilga ko‘ra ko‘milsin! ” [1], “-O‘ljaga ruxsat yo‘q ulufa Hiriya qaytilgach berilishi ma‘lum qilinsin! Ochiq joyda chopishdik, o‘lja ma‘lum emas...O‘lganlarning ro‘zg‘oridan xabar olinsin, oilasiga maosh tayin qilinsin!” [1] Muhammad Yodgorni qo‘lga tushirish manzarasida yana bir e‘tiborli jihat bor. Amir Qul Ali Muhammad Yodgorni Sulton Husayn qarshisida tizzalatgan paytdagi Boyqaro aytadi: “Haddingni bil! Shahzodani tizzalatmoq senga ne had?”[1] Bu yerda gap hukmdorning dushmani haqida ketyapti. Lekin u shahzodaning podshoh xonadoniga mansubligi jihatidan hurmatini saqlab muomala qilishni buyurdi. Muhammad Yodgorni qatl qilish paytida esa, Husayn Boyqaroning obraziga xos yana bir xususiyat quyidagi fikrlarni berish orqali yanada ochiqilanadi: “Amir Alisher sultonning qalbi achishayotganini, o‘z qarindoshi bo‘lmish shahzodani qatl etish tavqi la‘natini bo‘yniga olib, siyosat uchun shunday qilayotganini sezsa-da bir nima demadi. Ham g‘alaba shavqidan sarmast, ham o‘z nadomatlariga g‘arq sulton ila ko‘shkka yo‘l olindi”. [1]Isajon Sultonning ushbu asarida Husayn Boyqaroning adolatli hukmdorligi, Navoiy va Boyqaro o‘rtasidagi do‘stlik rishtalari batafsil yoritiladi.

XULOSA. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, “Alisher Navoiy” romani o‘zining badiiy-estetik qimmatini, mazmun-mohiyati, voqealarning izchilligi, tasviriy vositalardan o‘rinli foydalanilganligi, badiiy to‘qima va tarixiy obrazlarning uyg‘unlashganligi bilan ham e‘tirofga loyiqdir. Badiiy to‘qima hayot haqiqati bilan qo‘shilgan, uyg‘unlashgan paytdagina chinakam umumlashma – badiiy obraz vujudga keladi. Badiiy to‘qima yozuvchining hayotga faol munosabati natijasida yuzaga keladi. Yozuvchi badiiy to‘qima yordamida atrofidagi odamlarda mavjud bo‘lgan ijobiy va salbiy xislatlar va imkoniyatlarning hali ro‘yobga chiqmaganlarini ham xayolan ro‘yobga chiqarib tasvirlaydi, hayotiy haqiqatni o‘z ijodiy maqsadiga muvofiq ravishda rivojlantirib, o‘zgartirib ko‘rsatadi. Badiiy to‘qimani uydirma bilan yolg‘ondan farqlash kerak. Uydirma kitobxonni ishontirmasdan unga hayot haqiqati to‘g‘risida soxta ma‘lumotlar bersa, badiiy to‘qima yozuvchining hayotdan olgan haqqoniy taassurotlariga asoslanadi. Uning samimiy his-tuyg‘ulari va teran fikrlari bilan yo‘g‘riladi, san‘atkorning o‘ziga xos iste‘dodi va mahorati tufayli kitobxonning ma‘naviy dunyosini boyitadi.

Asardagi obrazlar tizimi xoh tarixiy shaxs, xoh badiiy to‘qima bo‘lsin Navoiy dahosi fazilatlarini yaqindan o‘rganishimizga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Isajon Sulton. Alisher Navoiy. Toshkent -2021.
2. Раҳимов А. Роман санъати. “Фарғона” наш. 2015.
3. Bahodir Karim. Hazrat Alisher Navoiyga ehtirom yoxud insoniyat quyoshi ta‘rifida bitilgan roman to‘g‘risida bir-ikki og‘iz so‘z. www.ziyouz.com
4. Sultonov X. Alisher Navoiy romani so‘zboshisi
5. Rahmonov N. Tarixdan oziqlanib. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2019.
<https://www.bbc.com/uzbek/lotin-isajonsulton>

ALISHER NAVOIYNING FORSIY RUBOIYNAVISLIKKA QO‘SHGAN HISSASI

Masutova Shaxlo Omonovna

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning forsiy ruboiynavislikdagi ijodi, uning tarixiy-adabiy jarayondagi o‘rni va ahamiyati, shuningdek, forsiy ruboiylarining badiiy va g‘oyaviy xususiyatlari ilmiy tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: Forsiy ruboiynavislik, badiiy tahlil, tarse sanʼati, adabiy meros, oshiqona va orifona ruboiylar, badiiy tarjima...

KIRISH. Alisher Navoiy nafaqat turkiy til rivojiga hissa qoʻshdi, balki fors-tojik tilida ham benazir asarlar yaratib forsiy adabiyotda munosib oʻrin egalladi. Bunga sabab oʻsha davrdagi fors adabiyotining rivoji, Navoiyning buyuk forsiy shoirlar asarlarini sevib oʻqigani, ushbu tilda yozilgan asarlarni turk tiliga tarjinma qilgani, bundan tashqari zamonasining tengsiz ijodkorlariga doʻst va shogird tutungani deb ayta olamiz. Navoiyning dastlabki sheʼriy mashqlari ham fors tilida boʻlgani tarixdan maʼlum. Shoirning zamondoshi, doʻsti va ustoz boʻlmish mashhur fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiy Navoiyning forsiy ijodiga ham yuqori baho bergan. Shu bilan birgalikda Navoiyning forsiy merosini Davlatshoh Samarqandiy, Som Mirzo, Rizo Qulixon Hidoyat, Husan Voiz Koshifiy kabi fors tazkiranavislari ham yuqori baholagan. Navoiyshunos olim Sadridin Ayniy esa 1926-yil tuzgan “Namunai adabiyoti tojik” tazkirasida Navoiyni nafaqat oʻzbek, balki fors-tojik adabiyotining ham yirik vakili ekanini aytadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Bilamizki, shoirning forsiy ijod namunalari asosan “Devoni Foni” , “Sittayi Zaruriya”, “Fusuli arba”, “Risolayi mufradot”, “Munshooti forsiy” kabi asarlarda jamlangan. Badiiyligi jihatdan “Chor devon”, yaʼni “Xazoyin ul-maoniy” bilan teng maqomda turadigan “Devoni Foni” asari esa Navoiyning forsiy poeziyasini oʻzida jamlagan salmoqli devon sanaladi. Bu devon gʻazal, ruboiy, qitʼa, qasida, musaddas, marsiya, taʼrix kabi koʻplab janrdagi asarlarni qamrab olgan boʻlib quyida Navoiyning forsiy ruboiylari, shu bilan birga forsiy ruboiynavislikka qoʻshgan hissasi xususida fikr yuritamiz. Navoiyshunos olim Abduqodir Hayitmetov shoir sheʼriyati haqida ushbu fikrlarni aytganda toʻlaqonli haq edi: “Navoiy poeziyasi yaxshi anʼanalar bilan qanchalik boy boʻlmasin, uning bosh fazilati bu - anʼanalardan yuqoriga koʻtarila olganida, har bobda yangilik yasanligida, hozirgi termin bilan aytganda, buyuk novigatorligida”. Darhaqiqat, shoirning yaratuvchanligi haqidagi fikrlarni yana dalillash uchun aytishimiz mumkinki, shoir ruboiynavislikda tarse sanʼatini qoʻllab goʻzal sheʼrlar yozadi. Yaʼni, 4 misrali sheʼrlarning har bir soʻzi vertikaliga oʻzidan quyidagi soʻzlar bilan oʻzaro qofiyadosh boʻlib, bu ruboiylarning badiiyligini yanada oshiradi.

MATERIAL VA METODLAR. Maqolada Alisher Navoiyning forsiy tilida yaratilgan asari – “Devoni Foni”dagi ruboiylar tahlil qilindi. Shuningdek, tadqiqot jarayonida adabiyotshunoslik tahlili, tarixiy-qiyosiy metod, manbashunoslik yondashuvi, badiiy tahlil va badiiy tarjima usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Oʻzbek sheʼriyatida klassik ruboiy asoschisi boʻlgan, shu bilan birga eng koʻp bu janrda qalam tebratgan ushbu tengsiz ijodkor ruboiylarining umumiy hajmi 500dan ortiqdir. Bular ichidan shoirning forsiy devonidagi ruboiylar soni 72 ta. Eng asosiysi, ularning barchasi taronai ruboiylardir. Yaʼni toʻrt misrali sheʼrlarning har biri bir xil qofiya(a-a-a-a shakli)ga ega. Bu uslubda yozilgan ruboiylarning 42 tasida qofiyadosh soʻzlardan soʻng radif qoʻllanilgan. Shuning uchun ruboiylar qoʻshiq kabi musiqiy ohang beradi.

Чоно, дастат як дамам аз дӯш мабар,
Дар нукта даҳони худам аз гӯш мабар,
Рух аз руху гарданам зи оғӯш мабар,

Аз чисмам рӯху аз танам хуш мабар.[Alishernavoiy. MAT. XX tomlik. 19-tom. Toshkent: "FAN", 2002.-B.50]

“Mabar” radifi qoʻllangan ushbu ruboiyda doʻsh, goʻsh, ogʻush, xush kabi soʻzlar muqayyad qofiya turini hosil qilgan boʻlib, sheʼr mazmuni oshiqona ruhni ifoda etmoqda.

Bu ruboiyda shoir oʻz mahbubasiga chin dildan iltijo bilan murojaat qiladi. U mahbuba mehridan, eʼtiboridan bir lahza ham ayrilishni istamaydi.

Har bir misra "...mabar" feʼli bilan tugaydi. Bu nafaqat badiiy ohang, balki kuchli hissiy taʼsir beradi. Shoir har narsani olib ketish mumkin, faqat *seni emas* deydi.

"Dahoni khudam az gush mabar" – bu misra soʻzlashuv, sirli shivirlash, mehrli soʻzlarga boʻlgan ehtiyojni ifodalaydi.

"Ruh az tan mabar" – ajralishni oʻlim bilan tenglashtiradi, yaʼni mahbubasiz yashashni hayotsiz boʻlish deb biladi.

Ushbu ruboiy – muhabbatdagi iltijoli sadoqat, mehrga doimiy chanqoqlik, yordan ayrilishni aslo istamaslik haqida. Shoir uchun mahbuba nafaqat goʻzallik, balki hayotning oʻzidir. U undan bir lahza ham ayrilishni oʻz hayotiga xiyonat deb biladi. Ruboiy badiiy jihatdan mukammal, his-hayajonlarga boy, oʻquvchining yuragiga tez yoʻl topadi Buni ruboiyning sheʼriy tarjimai orqali anglashimiz mumkin:

Jonon, aslo yelkamdan qoʻllaring olma,
Soʻzlayin soʻzlarimni qulogʻing olma,
Yuzni yuzdan, boʻyindan ogʻushni olma
Jismdan jonni, tanimdan hushni olma.

Oshiqona misralar tahlilini davom ettirgan holda quyidagi ruboiyda ham o'ziga xos bir ohang borligini sezamiz. Ya'ni she'rda go'zal qofiyadoshlik, yuqoridan pastga tomon marjon kabi terilgan so'zlar shodasini anglaymiz va she'r tarse san'atining go'zal namunasi ekanligiga guvoh bo'lamiz:

Ey ro'yi tu kavkabi jahon oroe,
Vey bo'yi tu ashhab ravon ore.
Bu mo'yi tu, yo rab, chunon farsoe

Gisuyi tu chun shabi fig'on afzoe " [Alisherv Navoiy. MAT. XX tomlik. 19-tom. Toshkent: "FAN", 2002.-B.56]

Ruboiyning shakliiy tuzilishi haqida fikr yuritadigan bo'lsak, 4 misra o'zaro qofiyalanib tarse san'atini vujudga keltirgan. She'rda qofiyadosh so'zlar quyidagilar: Ey ro'yi ,vey bo'yi, bu mo'yi, gisuyi; kavkabi, ashhab, chun shabi; jahon, ravon, chunon, fig'on; oroe, ore, farsoe, afzoe. Bunday ichki qofiya she'r ohangdoshligini yanada oshirgan. Ruboiydagi ichki radif "tu", ya'ni "Sen" so'zi ham go'zal badiiylik bag'ishlagan. Ishqiy mavzudagi ushbu ruboiyning she'riy tarjimasni esa quyidagi shaklda ifodalash mumkin:

Ey yor, yuzing yorug' yulduzdir go'yo,
Iforlaring huzur erur jonim aro,
Sochlaringsiz parishonman men, yo Olloh.
Ular fig'onlarim kabi tun, zim-ziyo.

Tarse san'atining go'zal namunasini ushbu to'rtlikda ham ko'rishimiz mumkin:

Заъфамро он миёни чун мӯ боис,
Қонамро он лаъли сухангӯ боис.
Қатламро он турраи ҳинду боис,

Умрамро он қомати дилчӯ боис, [Alisherv Navoiy. MAT. XX tomlik. 19-tom. Toshkent: "FAN", 2002.-B.49]

Ruboiyda shoirning yor husniga oshiq-u muftalo bo'lgani, usiz hayot mavjud emasligi, yorning tengsiz go'zalligi oshiqqa qasd qilgani, ammo yashamoq uchun sabab ham shu navnihol go'zal ekani aks etgan. Zamirida Allohning bekam-u ko'st go'zal ekanligi, bandalarning unga oshiqlikini ifoda etuvchi tasavvufiy ruboiyning badiiy tarjimasni orqali oshiqning ruhiy holatini yaxshiroq anglaymiz:

Zaifdirman yorning qildek beli sabab,
Gar o'lsam ul tunde qaro zulfi sabab,
Yashamoqqa, ul qaddi niholi sabab,
Jonga jon bo'lguvchi labi - la'li sabab.

Shoirning tarseli ruboiylarini tahlil qilar ekanmiz, ushbu to'rtlikka ham diqqat qaratish joiz. Sababi tarsedan tashqari takrir(so'zlar takrori: to, to), tanosub(uyadosh so'zlar: dil,badan), ishtiyoq(asosdosh so'zlar: dil, dilbar) kabi she'riy san'atlar asosida qurilgan ushbu she'r alohida badiiylikka ega:

То андар дил тобу тавоне будам,
То дар бадан аз рӯҳ нишоне будам,
Дил моили ҳусни дилситоне будам,

Қон волаи ошӯби ҷаҳоне будам.[Alisherv Navoiy. MAT. XX tomlik. 19-tom. Toshkent: "FAN", 2002.-B.47]

Mazkur ruboiy shoirning o'z hayotiga, qalb holatiga va ruhiy holatiga nazari tarzida yozilgan. Unda insonning mavjudligi, qalb mayli va ruhiy holati tasvirlanadi. Shoir o'zining borligini muhabbat bilan bog'laydi va bu borliq muhabbat sabab mavjud bo'lganini anglatadi.Ruboiyning she'riy tarjimasini esa quyidagicha ifodalash mumkin:

To jonimda quvvat, mador paydo bo'ldi,
To tanamda ruhdan asar paydo bo'ldi,
Yurak ul dilbar husniga oshno bo'ldi,
Qalb ul fitnachi yorimga shaydo bo'ldi.

Shoir tasavvuda Naqshbandiylik tariqati yo'lidan borganini yanada yorqin bo'yoqlarda aks ettiruvchi ushbu to'rtlik ham e'tiborni o'ziga tortadi:

Оини талаб зи худписандон маталаб,
В-ин шева ҷуз аз ниёзмандон маталаб.
Бенақшӣ зи аҳли зуҳд чандон маталаб,

В-ин нақш зи ғайри нақшбандон маталаб. [Alisherv Navoiy. MAT. XX tomlik. 19-tom. Toshkent: "FAN", 2002.-B.48]

Ushbu ruboiyda oxirgi ikki misrada tarse san'atidan foydalanilgan bo'lib, qofiyadosh so'zlar : Benaqshi, Vin naqsh; ahli, g'ayri; zuhd chandon, naqshbandon kabi so'zlardir. "Matalab"- "Talab qilma"

so'zi radif sifatida qo'llanilgan. Ushbu ruboiy Naqshbandiylik ta'limoti g'oyalari asosida yozilgan. Mazmuni esa quyidagicha:

Talab yo'lin takabburdan talab qilma,
Niyozmandlardan o'zgin talab qilma,
Zohidlardan benaqshlikni talab qilma,
Naqshbanddan o'zgin naqshni talab qilma.

Talab ahli, ya'ni Alloh ishqiga talabgor, Alloh vasliga talabgor insonlardir. She'rda shunday maslakni takabbur insondan, ya'ni o'zini boshqalardan ulug' tutadigan insondan talab qilmaslik kerakligi, uni faqat niyozmand, Alloh vasliga muhtoj odamlardan so'rash joizligi uqtirilmoqda. 3-misrada esa Zohidlar, aniqroq qilib aytganda o'zini ruhiy jihatdan poklash yo'lida bo'lgan insonlardan benaqshlikni, Naqshbandiya ta'limotiga qarshi bo'lishlikni so'rama, bu ta'limotda bo'lmaganlardan naqshni (ruhiy poklanish, Allohga muhabbat, Alloh ishqining tasviri) talab qilmaslik kerakligi aytilmoqda.

Xulosa. Tadqiqot davomida Alisher Navoiyning forsiy ruboiynavislikdagi ijodi, xususan "Devoni Foni" dagi ruboiylarining badiiy va g'oyaviy xususiyatlari tahlil qilindi. Shoirning forsiy ruboiylarida tarse san'ati, radif va mutlaq/muqayyad qofiya kabi she'riy unsurlar keng qo'llangani aniqlandi. Ruboiylarda oshiqona, orifona va falsafiy mazmun uyg'unlashib, badiiy obrazlar tizimi mukammal shakllangan. Tadqiqot jarayonida badiiy tarjima orqali aslyat mazmuni va badiiy ruhini o'zbek tilida ifodalashga erishildi. Natijada, Navoiy forsiy ruboiynavislik an'alariga yangicha badiiy yondashuv olib kirgan ijodkor sifatida yoritildi.

Takliflar: 1. Alisher Navoiyning forsiy ruboiylarini alohida to'plam shaklida, asl matn va badiiy tarjima bilan birga nashr qilish.

2. Forsiy ruboiylardagi tarse san'ati namunalari bo'yicha alohida adabiy-tahliliy tadqiqotlar olib borish.

3. Oliy ta'lim muassasalarining adabiyotshunoslik yo'nalishlari o'quv dasturlariga Navoiy forsiy ruboiylari tahlilini kiritish.

4. Fors-tojik adabiy merosidagi ruboiy janri va Navoiy ijodi o'rtasidagi ta'sir-alloqalarni qiyosiy o'rganish.

5. Badiiy tarjima sifatini oshirish maqsadida tarjimon va adabiyotshunos hamkorligida izchil ilmiy izohlar tayyorlash.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy, A. Mukammal asarlar to'plami. XX tomlik. 19-tom. – Toshkent: Fan, 2002.
2. Hayitmetov, A. Alisher Navoiy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
3. Komilov, N. Tasavvuf. – Toshkent: Yozuvchi, 1996.

DISKURSNING IJTIMOIIY SHAKLLANISHI VA DISKURS TENORNING LINGVISTIK ROLI

Matnazarova Xayriniso

Urganch davlat universiteti

Roman-nemis filologiyasi kafedrası

doktoranti

Annotatsiya. Maqola diskurs tushunchasini lingvistik tahlil asosida ochib beradi. Diskurs tilning ijtimoiy kontekstdagi qo'llanilish shakllari va u hech qachon neytral bo'lmagligini ko'rsatadi. Pragmatika tilning ijtimoiy vaziyatlarda qanday ishlatilishini, so'zlarning yangi ma'nolarini ifodalash va tushunish jarayonlarini o'rganadi. Diskursning shakllari qisqa buyruqlardan tortib, uzun matnlargacha bo'lishi mumkin. Shuningdek, metafora tahlilida tenor va vosita tushunchalari va til tanlovining ijtimoiy masofani belgilashdagi roli ta'kidlanadi. Maqola tildagi ijtimoiy-madaniy kontekst va diskurs o'rtasidagi murakkab aloqalarga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: diskurs, pragmatika, lingvistik tahlil, ijtimoiy kontekst, metafora, tenor, vosita, til tanlovi, ijtimoiy masofa, nutq tahlili.

"Diskurs - bu keng tarixiy ma'nolarni yetkazish uchun tilning ijtimoiy jihatdan qo'llanilish usuli. Bu uning qo'llanilishining ijtimoiy sharoitlari, kim va qanday sharoitlarda qo'llanayotgan o'ziga xos tildir. Til hech qachon "neytral" bo'lolmaydi, chunki u bizning shaxsiy va ijtimoiy voqea hodisalarga munosabatimiz o'rtasida ko'prik bo'ladi". [1] Ma'lumki, pragmatika tildan ijtimoiy kontekstlarda foydalanish va odamlarning so'zlar vositasida yangi ma'nolarni ifodalashi va tushunish usullari bilan bog'liq bo'lgan tilshunoslik sohasidir. Pragmatikaning ildizlari falsafa, sotsiologiya va antropologiyaga bog'lanadi. Morris o'zining "Belgilar, til va xulq-atvor" kitobida o'zining pragmatik nazariyasini bayon qilganda, uning foniga asoslanib, lingvistik atama "belgilarning tarjimonlarining umumiy xatti-harakati doirasida belgilarning kelib

chiqishi, ishlatilishi va ta'siri bilan bog'liq" deb tushuntirdi. Pragmatik nuqtai nazardan, belgilar jismoniy belgilarga emas, balki ko'pincha nutqqa hamroh bo'ladigan nozik harakatlar, imo-ishoralar, ovoz ohangi va tana harakatiga tegishli.

Tilshunoslikda diskurs dastlab bir tildan uzoqroq bo'lgan maqsad tili sifatida qaralib, keyinchalik esa kengroq tushuncha - ijtimoiy kontekstda og'zaki yoki yozma tilda ham mavjudligi ta'kidlangan. J. Renkema fikricha, "Diskurs turini og'zaki muloqotda shakli va funksiyasi o'rtasidagi munosabatni tekshirishga bag'ishlangan intizom belgilaydi" [4] deb nutq tadqiqotlari haqida gapiradi. Gollandiyalik tilshunos Teun van Dijk, "Sehrli tahlil" qo'llanmasining muallifi (1985) va ko'plab jurnallarning asoschisi, odatda zamonaviy ma'ruza faoliyatining "asos soluvchi otasi" hisoblanadi. Kontekstdagi so'zlashuv to'xtashi yoki bir yoki ikkita so'zdan iborat bo'lishi mumkin, yoki muqobil ravishda, ba'zi bir romanlarda bo'lgani kabi, nutqning bir qismida yuz minglab so'zlar bo'lishi mumkin. "Diskurs - bu keng ma'nolarni ifodalash uchun tilni ijtimoiy jihatdan qo'llash usulidir. Uni ishlatishning ijtimoiy shartlari, uni kim va qanday sharoitlarda ishlatayotgani tildir. Til hech qachon" neytral bo'lmaydi, chunki u bizning shaxsiy va ijtimoiy dunyodir." [6]

Aksincha, ro'yxatdan o'tkazuvchilarni uchta sohaning har birida xarakterli turkumiga ega bo'lishlari bilan belgilashimiz mumkin. Bu esa, ularni umuminsoniy so'zlardan, masalan, uslub va dialektlardan, va "so'zma-so'z tahlil", turlarga ajratilgan bilim sohalaridan (ilmiy, falsafiy, ijtimoiy, afsona, texnik, estetik, kundalik), ularning har biri reestrlar majmuidir.

"Diskurs matni bitta yoki ikkita so'zdan iborat bo'lishi ham kuzatiladi. Masalan, *chekish taqiqlanadi* (no smoking) yoki *to'xtang* (stop) kabi so'zlar orqali butun bir kontekst bitta so'z bilan ifodalanishi ta'qiq ma'nosini anglatadi. Shu bilan bir qatorda, nutqning bir qismi, ba'zida butun bir roman shaklida diskurs yuz minglab so'zlaridan iborat bo'lishi ham mumkin. An'anaviy diskurs bu ikki qarama-qarshi shakliy munosabatlar oralig'ida joylashgan". [7]

Metafora qismlarini tahlil qilishda "tenor" yuqoridagi ma'no bilan bog'liq bo'lmagan boshqa ma'noga ega. I. A. Richardsning fikricha, metaforaning ikki qismi tenor va vositadir. Tenor - bu tarkibiy qismlarda berilgan mavzu. Vosita tarkibiy qismlardan iborat mavzu subyektidir. Shunday qilib, ular kontseptual metafora nazariyasidagi maqsad va domen sohalari tushunchalariga ekvivalentdir. [8]

Muayyan maqsadga yo'naltirilgan ritorik nutqda tenorlarni "konstruksiya qilish" mumkinligi muammoni yuzaga keltiradi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ma'ruzachining tinglovchilar bilan o'zaro munosabatining samaradorligiga hissa qo'shadigan tenor turini loyihalashtirishi mumkin. Do'stona norasmiy nutq taassurotlari ma'ruzachi va tinglovchilarning shaxsiy doirasi bo'yicha o'zaro munosabatlaridan kelib chiqishi shart emas. Ma'ruzachi diskurs maqsadlarini amalga oshirish uchun tinglovchilar bilan dastlabki munosabatlarni o'rnatish vositasi sifatida ataylab do'stona norasmiy tenorni tanlashi mumkin.

Agar tenor tildagi yoki shevadagi ba'zi o'zgarishlar bilan berilsa, vaziyatdagi diskurs tenori ancha mukammalroq bo'ladi. J. Gumperz [3], ishlash va faqat mahalliy hind millatini o'rganish uchun borgan g'arbliklar hindi tilida qaraganda ingliz tilida murojaat qilinganligi ma'qul deb hisoblashgan. Chunki hind tilda muammo va qiyinchiliklarga duch kelishganligini misol sifatida keltirib o'tgan. Ular qanday gapirishni bilishadi va xoxlashadi ammo, buni qila olishmaganidan umidsiz va xafa bo'lib qolishgan. Xohlagan bir inson buni tushunish uchun hindlarning hayot tarzi va hind tilining lingvistik qoidalaridan xabardor bo'lishi kerak edi. Ingliz tilida so'zlovchi murojaat qilayotganda, hindi tilidan foydalanilishi norasmiy va yaqin munosabat belgisi hisoblanadi. Hindlar shaxsiy masofani saqlash uchun, g'arbliklarga ingliz tilida murojaat qilishadi.

Misol: do'stona norasmiy suhbatda (masalan, o'quvchilar o'rtasida) "Qani, kechqurun uchrashamizmi?" degan so'zlar orqali tenor - ya'ni munosabat va mavzu norasmiy, yaqin do'stona aloqani ifodalaydi. Aksincha, rasmiy konferensiyada "Hurmatli ishtirokchilar, bugungi mavzumiz..." kabi nutqda tenor professional va rasmiy munosabatni bildiradi. Bu misolda tenor - diskursdagi shaxslar o'rtasidagi munosabat va nutqning ijtimoiy shakli bo'lib, u nutqning ohangi va kontekstiga mos ravishda shakllanadi. Shunday qilib, maqoladagi tenor tushunchasi nutqdagi mavzu va tinglovchilar bilan o'zaro aloqani ifodalashda muhim rol o'ynaydi.

Diskurs tilning ijtimoiy kontekstda qo'llanilishi va uning tilning neytral bo'lmashligi haqida gapiradi. Pragmatika tilni ijtimoiy vaziyatlarda qanday ishlatilishini o'rganadi. Diskurs qisqa yoki juda uzun bo'lishi mumkin, va uning ma'nosi kim va qanday sharoitda so'zlashishiga bog'liq. Metaforada tenor va vosita tushunchalari muhim, til tanlovi esa ijtimoiy masofani belgilaydi. Umuman, til va ijtimoiy kontekst o'rtasidagi murakkab aloqalarni ko'rsatadi va diskurs tahlilining ahamiyatini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Henry, Frances, and Carol Tator. Discourses of Domination: Racial Bias in the Canadian English-Language Press. University of Toronto, 2002.
2. M.Gregory, S.Carroll Language and Situation–1st edition–London Routledge–1978 –p.3
3. J.Gumperz.Discourse Strategies.–Cambridge University press,–p.2
4. Jan Renkema “Introductory Discourse Studies”, Jon Benjamins Publishing Company.2004.–p.60
5. J.G.Verlag “Journal of literary semantics”–Heidelberg–VOL.IX/2(1980)
6. Frances Henry, Carol Tator Discourses of Domination; Edition, illustrated ; Publisher, University of Toronto Press, 2002 ; ISBN, 0802084575, 9780802084576; Length, 291 pages.
7. Hinkel, Eli, and Sandra Fotos, editors. New Perspectives on Grammar Teaching in Second Language Classrooms. Lawrence Erlbaum, 2001
8. [https://en.wikipedia.org/wiki/Tenor_\(linguistics\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Tenor_(linguistics))

NUTQ ETIKETI BIRLIKLARINING MADANIY-BELGILI TAVSIFI

Matyakubov Zohid Mo‘minbayevich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada nutq etiketi birliklarining madaniy-belgili xususiyatlari lingvopragmatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Jumladan, turli madaniyatlarda nutq etiketi vositalarining shakllanishi, ularning ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog‘liqligi, shuningdek, kommunikativ vazifalari yoritiladi. Tadqiqotda o‘zbek tilidagi va boshqa tillardagi etik birliklar, ularning universal va milliy xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot metodlaridan qiyosiy tahlil, kontekstual izlanish hamda diskursiv yondashuv qo‘llanildi. Shuningdek, maqolada real hayotiy muloqotlardan olingan misollar asosida madaniyatga xos bo‘lgan etik birliklar, ularning ishlatilish hollari va semantik-pragmatik yuklamalari izohlanadi. Tadqiqot natijalari tilshunoslikda, ayniqsa, madaniyatlararo muloqot, tarjimashunoslik, til o‘rgatish metodikasi va til madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xulosa o‘rnida, nutq etiketi birliklarini o‘rganish, madaniy kompetensiyani shakllantirishda muhim metodologik asos bo‘la olishi qayd etiladi.

Kalit so‘zlar: Nutq etiketi, lingvopragmatika, madaniy belgi, etik birlik, madaniyatlararo kommunikatsiya, til va madaniyat, pragmatik tahlil, diskursiv yondashuv, madaniy moslashuv, tilshunoslik, kontekstual tahlil, kommunikativ kompetensiya.

Kirish. Nutq etiketi birliklari har bir tilda muhim muloqot vositasi bo‘lib, insonlar hayotidagi ijtimoiy, axloqiy va madaniy munosabatlarni tartibga solishda ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Ular faqat til tizimining leksik va pragmatik jihatlari orqali belgilanmaydi, balki xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, diniy e‘tiqodlari, dunyoqarashi, ijtimoiy qadriyatlar va urf odatlari orqali belgilanadi. Har bir millatning muomala madaniyati, etik stereotiplari va muloqot jarayonida o‘ziga xos nutq etiketi birliklarini shakllantiradi. Misol uchun nutqimizdagi “Assalomu alaykum”, “Xudo yor bo‘lsin”, “Alloh rozi bo‘lsin” kabi iboralar nafaqat til birligi, balki diniy-axloqiy va madaniy belgilikka egaligi sir emas. Ko‘chilik g‘arb mintaqalarda so‘zlashuvchilar orasida esa bu kabi iboralar ko‘proq neytral shaklda bo‘lib, rasmiylik, shaxsiy chegarani hurmat qilish va individuallik tamoyillariga asoslanadi. Shu bois nutq etiketi birliklarini tahlil qilishda ularning madaniy-belgili xususiyatlarini o‘rganish tilshunoslikda, ayniqsa, lingvopragmatika va lingvokulturologiya yo‘nalishida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Izlanish davomida nutq etiketi birliklarining madaniy-belgili xususiyatlarini o‘zbek va ingliz tillari misolida tahlil qiladi, ularning konnotativ, emotsional va pragmatik xususiyatlarini qiyosiy ko‘rinishda o‘rganildi.

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

Qiyosiy tahlil (contrastive analysis): o‘zbek va ingliz tillaridagi etik birliklar madaniy belgilik nuqtai nazaridan taqqoslandi.

Lingvopragmatik yondashuv: nutq birliklarining kontekstdagi funksional vazifasi, ijtimoiy-ma‘naviy yuklamasi tahlil qilindi.

Lingvokulturologik tahlil: nutq etiketi birliklarining madaniyat, diniy an‘analari, ijtimoiy stereotiplar bilan bog‘liqligi o‘rganildi.

Deskriptiv metod: mavjud etik birliklar misollar orqali tasvirlab berildi.

Tarjima muammolarini tahlil qilish: etik birliklar tarjimasida yuzaga keladigan madaniy tafovutlar ko‘rsatildi.

Tadqiqot manbasi sifatida zamonaviy o'zbek tilidagi adabiy matnlar, og'zaki muloqot namunalaridan, shuningdek ingliz tilidagi kundalik va rasmiy muloqot shakllaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'zbek va ingliz tillaridagi etik birliklar madaniy belgilik nuqtai nazaridan qiyoslab tahlil qilinadi.

Misol: O'zbek tilida: *"Yaxshi qoling", "Yaxshi borib keling", "Ko'rishguncha salomat bo'ling"* kabi xayrlashuv etik birliklari jamiyatdagi hurmat, salomatlik tilash madaniyatiga asoslangan.

Ingliz tilida: *"Take care", "See you", "Have a good day"* kabi jumlar qisqa va kamroq emotsional ohangga ega.

Bu yerda o'zbek tilida *sog'lik* va *hurmat* asosiy semantik komponent bo'lsa, ingliz tilida *praktik* va *qisqa muloqot usuli* ustun turadi. **Shuningdek**, Asqad Muxtor ning *"Chinor"* romanidagi quyidagi misolida *"Yaxshi boring", "O'zingni ehtiyot qil"* kabi birliklar – ota-onaning bolaning taqdiriga aralashuvini, ota-onalik mas'uliyatini ifodalaydi. Bu etik birliklar jamiyatdagi oila markaziylikni ko'rsatadi. *"Yaxshi boring, o'g'lim. O'zingni ehtiyot qil. Otangning qabrini esdan chiqarma."* (A.Muxtor, *"Chinor"*) Agar shu mazmundagi *"o'zingni ehtiyot qil"* birikmasini shartli ravishda *"Take care"* deb olib uni Harper Li(Lee)ning *"To Kill a Mockingbird"* misolida ko'radigan bo'lsak: *"Take care, Scout," said Atticus. "I'll be back before you know it."* Harper Lee, *"To Kill a Mockingbird"*:...) *"Take care"* – qisqa va shaxsiy masofani saqlovchi ifoda. Bu holatda ota bolaga mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni aytmaydi, balki umumiy tilak bildiradi.

Nutq etiketi birliklarining kontekstdagi funksional vazifasi, ijtimoiy-ma'naviy jihatlariga tahliliy nazar solsak.

Misol: O'zbek tilida: *"Aka, bitta yordam beringchi?"* Bu yerda *"aka"* birodarlik/yaqinlik yaratish va ijtimoiy masofani kamaytirish uchun ishlatiladi.

Buni badiiy asarlardagi misollar orqali yanada aniqroq tahlil qilishimiz mumkin. Misol uchun O'tkir Hoshimovning *"Dunyoning ishlari"* asaridan olingan parchada buni ko'rishimiz mumkin. *"Ota, bitta gap aytsam xafa bo'lmaysizmi?" "Ey bolam, sen ayt, men eshitaman..."* Farzaning otaga nisbatan *"Xafa bo'lmaysizmi"* deyishi o'zbek jamiyatida kattalar bilan muloqotda so'z boshlashdagi ehtiyotkorlik, hurmatni ko'rsatuvchi bu etik birlik hisoblanadi.

Ingliz tilida: *"Excuse me, could you help me please?"* Inglizcha nutqda ko'proq rasmiylik, muloyimlik va individual muomala ifodalanadi. Bu farq pragmatik yuklamaning madaniy kontekstga qarab o'zgarishini ko'rsatadi. Quyida keltirilgan misolda esa bu ibora ingliz tilidagi rasmiylikni, muomala madaniyati va pragmatik yumshoqlikni ifodalaydi. *"Excuse me, sir, could I ask something?"* (J.D. Salinger, *"The Catcher in the Rye"*:)

Linguakulturalogik tahlil nuqtai nazaridan nutq etiketi birliklarining madaniyat, diniy an'analar, ijtimoiy stereotiplar bilan bog'liqligi ko'rib chiqildi.

Misol: O'zbek tilida: *"Xudo xohlasa", "Inshaalloh", "Yana ko'rishamiz degan umiddamiz"* kabi iboralar ko'p qo'llanadi va diniy-madaniy mazmunga ega.

"Xudo xohlasa, ertaga yo'lga chiqamiz. Yo'llar ochiq bo'lsin!" (Pirimqul Qodirov, *"Yulduzli tunlar"*) Qodirovning

Ushbu misolda keltirilgan *"Xudo xohlasa"* iborasi o'zbek xalqining diniy e'tiqodi va hayotni Alloh irodasiga bog'lash an'anasini ko'rsatadi.

Ingliz tilida: *"Hopefully", "I hope we'll meet again", "God willing"* kabi iboralar kamroq ishlatiladi yoki sekulyar shaklda qo'llanadi. *"If there is hope, it lies in the proles."* (George Orwell, *"1984"*) Sekulyar va individualistik dunyoqarash, umid yoki ishonch insonlar yoki jamiyatning o'z harakatlariga bog'liq tarzda ifodalanagan.

Deskriptiv metod uchun keltirilgan mavjud etik birliklar quyidagi misollar orqali tasvirlab beriladi.

Misol: O'zbekcha ibora: *"Kelinglar, dasturxonga o'tiringlar."* Bu ibora mehmonni hurmat bilan kutib olish va muomala qilish madaniyatini bildiradi. *"Marhamat, oshga o'ting. Sizga atab qozonni olovda ushlab turdik."* (Said Ahmad, *"Jimjitlik"*) Asardagi ushbu misol mehmonni kutib olish, hurmat bilan dasturxonga taklif qilish etikasi milliy madaniyatimizga xos holatni ko'rsatadi.

Inglizcha muqobil: *"Please, have a seat at the table."* Ingliz tilida taklif ancha rasmiy va bevosita ifodalanadi. Deskriptiv metod orqali bu farq mazmunan aniq tasvirlandi. *"Would you do me the honour of joining me for dinner?"* (Jane Austen, *"Pride and Prejudice"*) Asarda keltirilgan ushbu parcha taklif qilish usuli nozik, rasmiy va aristokratik nutq madaniyatini ifodalaydi.

Sodir bo'lishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlardan biri etik birliklarning tarjimasida yuzaga keladigan madaniy tafovutlar, tarjima strategiyalaridir.

Misol: O'zbekcha: "Qo'shnidan xijolat bo'ldim."
 To'g'ridan-to'g'ri tarjima: "I was ashamed in front of my neighbor."
 To'g'ri tarjima (madaniy moslashtirilgan): "I felt uncomfortable facing my neighbor." Bu yerda "xijolat" so'zining o'zbekcha ma'naviy-ma'rifiy mazmunini ingliz tilida to'liq ifodalash uchun madaniy ekvivalent yoki pragmatik moslashuv zarur bo'ladi. Misolda "uncomfortable" so'zi "xijolat" ma'nosi uchun munosib tanlangan. Bundan tashqari "embarrassed" so'zi ham munosib muqobilardan biri sanaladi.

Ingliz asari va o'zbek tarjimasidan misol:

Orwell, "1984": "Big Brother is watching you."

O'zbek tarjimada: "Katta Aka sizni kuzatmoqda."

"Big Brother" – G'arb kontekstida totalitar hukumat ramzi. O'zbek tarjimasida esa "Katta Aka" ifodasi mehribonlik va yaqinlikni anglatuvchi ma'no yuklaydi, bu esa asl niyatga zid konnotatsiyani yuzaga keltiradi. Buni yanada aniqroq tushunish uchun Amerika kinoijodkorlari tomonidan 2001-yilda yaratilgan "A Beautiful Mind" filmi orqali ham tushunish mumkin. Uni O'zMTRK kanallari orqali "Tafakkur o'yinlari" sifatida tarjima qilib ovoz berilgan.

Xulosa. Nutq etiketi birliklari til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aks ettiruvchi muhim lingvistik birliklardir. Ular insonlar o'rtasidagi muloqotni nafaqat til jihatidan, balki madaniy, diniy, axloqiy va ijtimoiy kontekstlarda ham tartibga soladi. Har bir jamiyatda etik birliklarning ishlatilishi ma'naviy qadriyatlar, urf-odatlar va ijtimoiy rolga mos ravishda shakllanadi. Shu sababli, ularni o'rganishda faqat tilshunoslik doirasidagina emas, balki lingvokulturologik, lingvopragmatik va sotsiokulturologik yondashuvlarni birgalikda qo'llash talab etiladi. Tadqiqot davomida o'zbek va ingliz tillaridagi nutq etiketi birliklari qiyosiy tahlil qilinarkan, ularning mazmuniy qirralari va madaniy determinantlari ochib berildi. O'zbek tilidagi "Yaxshi yuribsizmi?", "Yorug' bo'ling", "Ko'rishguncha" kabi etik birliklar odob, hurmat va mehr-oqibatga asoslangan bo'lsa, ingliz tilidagi "How do you do?", "Bless you", "See you later" kabi ifodalar zamonaviy madaniyat, diniy tasavvurlar va ijtimoiy ehtiyojlarga mos tuzilgan. Bu kabi birliklarning tarjimasida ularning faqat semantik tomoniga emas, balki madaniy konnotatsiyalariga ham e'tibor qaratish lozim. Shuningdek, tarjimada yuzaga keladigan madaniy tafovutlar lingvistik adaptatsiya, funksional muqobillik va kontekstual moslik asosida hal etilishi kerak. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutq etiketi birliklarini o'rganish, ularni to'g'ri tarjima qilish va o'zaro taqqoslash madaniyatlararo muloqotning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, zamonaviy tilshunoslik va tarjimashunoslikda madaniy kompetensiyani rivojlantirish dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hall, E. (1976). *Beyond Culture*. Anchor Books.
2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
3. Wierzbicka, A. (1991). *Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction*. Mouton de Gruyter.
4. Karimov, M. (2021). *Nutq etiketi va o'zbek tili madaniyati*. Toshkent: Fan nashriyoti.
5. Turaeva, N. (2019). *Lingvokulturologiya va tarjima*. Samarqand: Samarqand universiteti nashriyoti.
6. Yuldasheva, G. (2020). "Tarjimada madaniy belgilik va etik birliklar muammosi." *O'zbek tili va adabiyoti*, №4.
7. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
8. Uzbek-English Phrasebook. (2020). Tashkent: UzTranslation Press.

XORAZM XALQ ERTAKLARI LINGVOMADANIYATI: JANR, TIL VA MADANIYAT KESISHMASIDA

Maxmudov Raufjon Baxodirovich

f.f.d., katta ilmiy xodim, Xorazm Ma'mun akademiyasi

Sultanova Jayrona Doniyor qizi

Xorazm Ma'mun akademiyasi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilning antropotsentrik mohiyatidan kelib chiqib, lingvomadaniyatshunoslikning asosiy yo'nalishlari hamda o'zbek, xususan Xorazm xalq ertaklarida janr tushunchasining ifodalanishi yoritiladi. Xalq og'zaki ijodi va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, til orqali milliy mentalitet ifodasi, janr, tur va janriy xilma-xillik tushunchalari zamonaviy tilshunoslik va

folklorshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Maqolada ertak janrining shakllanishi, Xorazm og‘zaki ijodi namunalari misolida tasnifi, hamda ertak aytish amaliyotining ijtimoiy-madaniy kontekstdagi o‘rni ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: *lingvomadaniyatshunoslik, o‘zbek ertaklari, janr, tur, xalq og‘zaki ijodi, Xorazm, milliy mentalitet, etnolingvistika, til va madaniyat.*

Kirish. Til va madaniyat munosabatlari zamonaviy tilshunoslikda alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib, til orqali xalqning mentaliteti, dunyoqarashi va tarixiy xotirasi ifodalanishi haqida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ayniqsa, antropotsentrizm g‘oyasi tilshunoslikda tilni insonning dunyoni idrok etish vositasi sifatida baholashga olib keldi. Shu asosda tilning madaniyatda tutgan o‘rni va til vositasida madaniy kodlarning ifodalanish mexanizmlari lingvomadaniyatshunoslik doirasida o‘rganilmoqda.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida, ayniqsa Xorazm mintaqasida shakllangan ertaklar va ularning janr xususiyatlari bu fanlararo yondashuvda muhim empirik manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada til – millat – madaniyat triadasi asosida Xorazm xalq ertaklarining janriy tafakkurdagi o‘rni va lingvomadaniy talqini ko‘rib chiqiladi.

Metodologiya. Maqolada quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

Lingvomadaniy tahlil – til birliklari orqali xalqning madaniy tasavvurlarini aniqlashga xizmat qiladi;

Janrshunoslik – folklor matnlarida janr, tur va janriy xilma-xillik kabi tasnifiy elementlarning o‘rganilishi;

Tarixiy-tipologik yondashuv – xalq og‘zaki ijodining tarixiy shakllanish jarayonlari va hududiy xususiyatlari aniqlanadi;

Taqqoslama usul – o‘zbek, rus, turk va ingliz terminologiyalaridagi “janr” atamasi o‘rtasidagi ma’nodoshlik va farqlarni aniqlash;

Sotsiokulturologik yondashuv – ertak aytish an‘anasi va ijro amaliyotining ijtimoiy-madaniy kontekstdagi funksiyasini o‘rganish.

Tilning antropotsentrik mohiyati – zamonaviy tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Har bir xalqning madaniyatiga xos xususiyatlar uning tilida o‘z ifodasini topadi. Til esa har bir xalq uchun o‘ziga xos va betakror bo‘lib, u dunyo va undagi insonni turlicha tarzda aks ettiradi.

Til – bu madaniyatga chuqur ildiz otgan hodisa bo‘lib, uni ifodalaydi va ayni paytda uning shakllanishi va rivojlanishining zaruriy sharti sanaladi. Boshqacha aytganda, til madaniyatning vujudga kelishi, yashashi va taraqqiy etishining asosidir [5]

Lingvomadaniyatshunoslik – tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganadigan fan bo‘lib, unda dunyoqarash milliy til prizmasi orqali aks ettiriladi. Bunday yondashuvda til – milliy mentalitetning ifodachisi sifatida talqin qilinadi. Tilshunoslik ham madaniy-tarixiy mazmun bilan boyitilgan ilmiy soha bo‘lib, u o‘z predmetini til deb belgilaydi. Til esa madaniyatning sharti, asosi va mahsuli hisoblanadi.

O‘zbekiston hududlarida – xususan Sirdaryo va Amudaryo havzalaridagi Xorazm, Buxoro, Toshkent va Farg‘ona viloyatlarida shakllangan shahar madaniyati va yozma adabiy an‘ana, shuningdek Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi dasht, tog‘ va cho‘l mintaqalarida rivojlangan ko‘chmanchi va yarim-ko‘chmanchi og‘zaki madaniyat o‘zaro uyg‘unlashib, o‘zbek xalq og‘zaki ijodining asosiy manbai bo‘lgan. Mazkur tadqiqotning navbatdagi qismi Xorazm xalq ertaklari misolida xalq og‘zaki ijodi doirasida ertak janri va ertak aytish an‘anasi masalalarini o‘rganishga bag‘ishlangan.

Bu yondashuvda “tur”, “janr” va “janriy xilma-xillik” kabi atamalar asosida tasnif amalga oshirilgan. Rus tilidagi “род” (rod) atamasiga o‘zbek tilida keng ishlatiladigan “tur” atamasi mos keladi. Turkiya turkchasidagi “tur” esa aslida yanada umumlashtiruvchi “cins” (sinf) atamasiga to‘g‘ri keladi. Ingliz tilidagi “genre” so‘zining rus tilidagi ekvivalenti – “janr” atamasi, xuddi shu shaklda o‘zbek tiliga ham kirib kelgan bo‘lib, hozirgi kunda turkiy tillardagi “tur” so‘zining funksional muqobili sifatida ishlatilmoqda [1]

Yuqoridagi tasnif bilan bir qatorda, ba’zi tadqiqotchilar o‘zbek folklorida to‘liq tasnif bermagan bo‘lsalar-da, turli janrlarni bir-biridan ajratib turuvchi muhim farqlar haqida fikr yuritganlar. Bu farqlar, avvalo, janrlarning ijrochilik shakllariga bog‘liqligi bilan izohlanadi:

Ertaklar xalq og‘zaki ijodida epik janrlar guruhiga mansub bo‘lib, voqeani obyektiv tarzda bayon etishi bilan ajralib turadi;

Ertak janri ichida “janriy xilma-xillik” tamoyili asosida sehrli ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar, realistik ertaklar kabi bo‘linmalar shakllangan;

Xorazm ertaklarining ba’zilari dastlab marosim bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa-da, keyinchalik mustaqil janr sifatida shakllangan;

Tadqiqotda K. Imomovning janrni badiiylik darajasi va estetik funksiyalari asosida tahlil qilishga asoslangan yondashuvi alohida ahamiyatga ega deb baholanadi;

Ertak aytish amaliyoti xalq orasida vaqt, joy, aytuvchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar kontekstida muhim rol o'ynagan [2]

Agar madaniyatshunoslik insonning tabiat, jamiyat, tarix, san'at va boshqa ijtimoiy-madaniy sohalariga nisbatan o'zini anglashini o'rganadigan bo'lsa, tilshunoslik bu anglash jarayonining tildagi aksini va til orqali shakllangan dunyo manzarasini tahlil qiladi. Lingvomadaniyatshunoslik esa til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, muloqot va ta'sir jarayonlarini tadqiq etadi [3]

Bu fan ba'zi hollarda etnolingvistika bilan yaqin aloqada bo'lib, ayrim masalalarda u bilan tutashadi. Etnolingvistika esa chegaraviy va kompleks fan bo'lib, etnografiya (xalqshunoslik) va tilshunoslik orasida joylashadi. U xalqning urf-odatlarini, madaniy xususiyatlari, tarixiy-madaniy aloqalari, kelib chiqishi va yashash muhitini o'rganadi.

Shu nuqtayi nazardan, "til – millat – madaniyat" triadasi lingvomadaniyatshunoslikning asosiy konseptual o'qi bo'lib, ushbu fan doirasidagi asosiy muammolar aynan shu uchlik kesishmasida o'z yechimini topadi.[4]

Xulosa. Til va madaniyat o'zaro uzviy bog'liq hodisalar bo'lib, til xalqning milliy ongini, dunyoqarashini va tarixiy-madaniy xotirasini ifodalaydi. Shu bois lingvomadaniyatshunoslik zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida tilning madaniy konnotatsiyalarini, xalq ruhiyatini va ijtimoiy tajribani tadqiq etadi. Xalq og'zaki ijodi, xususan ertaklar esa ushbu jarayonning eng boy va mazmunli namoyonlaridan biridir.

Xorazm xalq ertaklari tahlili shuni ko'rsatadiki, ertak janri o'ziga xos shakl, tuzilma va estetik mezonlarga ega bo'lishi bilan birga, xalqning tarixiy-madaniy tajribasini, hayotiy qarashlarini va ijtimoiy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Ushbu ertaklarda til nafaqat ifoda vositasi, balki milliy madaniyatni saqlovchi va avlodlararo uzatib beruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra:

Xorazm ertaklari janr shakllanishida marosimiy ildizlarga ega bo'lgan;

Ertak aytish amaliyoti sotsiomadaniy muhitga bevosita bog'liq bo'lib, u aytuvchi va tinglovchi orasidagi madaniy muloqot vositasidir;

"Tur", "janr", "janriy xilma-xillik" kabi tasnifiy tushunchalar lingvomadaniy asosda o'rganilishi ertakshunoslikni ilmiy nuqtai nazardan chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Demak, o'zbek ertaklarini lingvomadaniy tahlil qilish orqali nafaqat ularning janr xususiyatlari, balki xalq tafakkuri, qadriyatlari va madaniy tafsiri haqida chuqur xulosalarga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. I. Sulton. Adabiyot nazariyasi. Toshkent: O'qituvchi nash., 1980
2. K. Imomov. O'zbek xalq nasriyoti poetikasi. Toshkent: Fan nash., 2008.
3. Лингвокультурология: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. – с.5.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология: учебное пособие. М.: Издательство РУДН, 2006. – с.13.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993.

LINGVOKULTUROLOGIK TAHLIL: ORNITONIMLAR ADABIY NUTQDA

Maxmudova Nargiza Ravshanovna

*FarDU, f.f.f.d. (PhD), ingliz filologiyasi
kafedrasida katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli tizimli tillaridagi badiiy matnlarda ornitonimlarning – ya'ni qush nomlarining – qo'llanilish xususiyatlari tahlil qilingan. Ornitonimlar bevosita denotativ ma'nodan tashqari, keng konnotativ va ramziy ma'nolarga ham ega bo'lib, madaniy, estetik va falsafiy tushunchalarni ifodalashda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotda taqqoslovchi-lingvistik va semantik-tahliliy usullar qo'llanilib, ornitonimlarning metaforik salohiyati, mifologik xotiralari va lingvokulturologik ahamiyati ochib beriladi. Maqola o'zbek va ingliz tillari orasidagi til va madaniyatlararo tafovutlarni anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: metafora, o'xshatish iboralar zoonimik birliklar, ornitonimlar, semantik-struktur tahlil, ornitonimlarning lug'aviy tarkibi, onomatopik ornitonimlar.

Kirish. Til inson tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashining ajralmas qismidir. Har bir tilda mavjud bo'lgan hayvonot olamiga oid nomlar, jumladan, ornitonimlar – qush nomlari – xalq tafakkuri, qadriyatlari va estetik qarashlarini ifodalashda muhim semantik yuklamaga ega. Badiiy nutqda ular faqat tabiat tasvirini emas, balki ramziy, hissiy va falsafiy mazmunlarni ham o'zida mujassam etadi.

O'zbek tilida semurg', humo, bulbul, boyo'g'li, lochin kabi ornitonimlar qadimiy mifologik va poetik an'analar asosida shakllangan bo'lib, ular xalq og'zaki ijodida, mumtoz hamda zamonaviy adabiyotda doimiy obrazlar sifatida uchraydi. Xuddi shuningdek, ingliz adabiyotida dove, raven, lark, owl kabi qush nomlari turli davr yozuvchilari tomonidan ramziy maqsadlarda qo'llanilgan.

Ushbu maqola ushbu ornitonimlarning o'zbek va ingliz badiiy matnlaridagi poetik va lingvokulturologik funksiyalarini tahlil qilishga qaratilgan.

Usullar (Methodology)

Tadqiqotda lingvokulturologik yondashuv asosida quyidagi metodlar qo'llanildi: *Taqqosloviy-lingvistik tahlil* orqali o'zbek va ingliz tillaridagi ornitonimlar bir-biriga qiyoslandi. *Semantik-analitik metod* yordamida ularning leksik va konnotativ qatlamlari o'rganildi. *Tarixiy-etimologik* yondashuv orqali ornitonimlarning kelib chiqishiga e'tibor qaratildi. *Adabiy-nazariy tahlil* orqali adabiyotdagi obrazlar va ramzlar tizimida ornitonimlarning o'rni ochib berildi.

Material sifatida Alisher Navoiy, Gulxaniy, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov kabi o'zbek yozuvchilari, hamda Shakespeare, Wordsworth, Poe, Byron, va Pushkin kabi ingliz va rus yozuvchilarining asarlari asos bo'ldi.

Natijalar. Tahlil natijalari quyidagilarni ko'rsatdi: o'zbek adabiyotida ornitonimlar ramziy ma'no jihatidan keng qo'llaniladi:

Bulbul – oshiq, ilhom, musiqiylik va go'zallikning timsoli.

Lochin – jasorat, vatanparvarlik va kuch ramzi.

Boyo'g'li – baxtsizlik, fojia yoki sehrli kuchlar belgisi.

Mayna – aql, gapdonlik, tanqidiy fikr ramzi.

O'zbek klassik she'riyatida esa *bulbul* ornitonimi oshiqni, *to'ti* – o'zganing fikrini o'g'irlovchi, *lochin* – chaqqonlik, botirlik; *boyqushi* – yomonlik, inson hayotida mudhish kun kelishidan darak beruvchi, *mayna* – olg'irlik obrazi sifatida keng tasvirlangan. A.Oripov ham o'z she'riyatida bunday vositalardan o'rinli foydalanadi hamda o'zining g'oyaviy-badiiy niyatini ochishga erishadi. A.Oripov bir she'rda mayna qushini shunday tasvirlaydi:

Bog'ning qiy-chuviga quloq tutaman,

Bu yerda turfa xil qushlar aylanar.

Sa'va-yu qaldirg'och o'zi bir jahon,

Va lekin ko'payib ketmish maynalar.

Bunday olg'ir qushni ko'rmaganman hech,

Bir cho'qib, o'n qarar, tegar joningga (A.Oripov, «Mayna» haqida she'ri).

Ingliz adabiyotida esa:

Dove – tinchlik, poklik, va ilohiy muhabbat ramzi.

Raven – o'lim, fojia, qorong'ilik va sirli kuchlar timsoli (E.A. Poe "The Raven" she'rida).

Lark (jiydaqush) – tong, ilhom va quvonch (Wordsworth she'riyatida).

Owl (boyo'g'li) – donishmandlik, ammo ba'zida halokat ramzi sifatida ham talqin qilinadi.

«The raven's demonstrations of intelligence could easily have fueled ascriptions of supernatural knowledge to them. Amongst the raven's clever customs is the act of caching: when it scavenges a carcass, a significant amount of time and effort is spent on hiding food, often with elaborate ploys to fool onlookers (usually, but not always, other ravens) intent on stealing its plunder. Moreover, the ascription of communicative abilities to ravens would easily have been fueled by the way in which they call more ravens to carcasses: in this situation there is a very clear link between vocalization and resulting action». - Qarg'aning aql-idrok namoyishlari ularga g'ayritabiiy bilimlarning ta'rifini osonlikcha kuchaytirishi mumkin edi. Qarg'aning aqlli odatlaridan biri keshlash harakatidir: u tana go'shtini o'g'irlaganda, ko'p vaqt va kuch ovqatni yashirishga sarflanadi, ko'pincha uning talon-taroj qilish niyatida bo'lgan tomoshabinlarni aldash uchun puxta o'ylangan. Bundan tashqari, qarg'alarga kommunikativ qobiliyatlarni bog'lash, ular ko'proq qarg'alarni tana go'shtiga chaqirishlari bilan osonlikcha kuchaygan bo'lar edi: bu vaziyatda ovoz chiqarish va natijada harakat o'rtasida juda aniq bog'liqlik mavjud. Metaforik yondashuvda, ornitonimlar inson holatini, ijtimoiy vaziyatni yoki muayyan hissiy holatni ifodalovchi obrazga aylangan. Ikkala adabiyotda ham qush obrazlari orqali jamiyat qadriyatlari, estetik qarashlar va madaniy stereotiplar ifodalangan.

Ornitonimlar antroponimlarga aylanib, shu tufayli onomastikaning predmeti kengaydi. Biroq ular yaxshi tushunilmagan. O'z navbatida, buyuk rus shoiri A.S.Pushkin she'riyatida faoliyat ko'rsatuvchi ornitonimlarni keltirsak. Bir tadqiqotda shoir lirikasidagi ornitonimlarning amal qilish xususiyatlari aniqlangan. Ornitonimlar o'zlashtirilgan antropomorfizmi tufayli tilning ononim makonida markaziy o'rinni egallagan. Pushkin she'riyatining o'ziga xosligi shundaki, u juda metaforikdir. Masalan, «Belgilar» she'rida oqqushlar leksemasi «suv qushlari yovvoyi qushlar» to'g'ridan-to'g'ri ma'nosida qo'llangan:

Oqqushlar, sokin suvlar bag'rida» [Pushkin, p.231 Primety she'ri].

«Leda» she'ridagi satrlarda esa oqqush leksemasi «mahbub» ma'nosida ko'chma antropomorfik ma'noda qo'llangan:

Ko'ngilli mehribon! Go'zal Leda

Oqqush uyasida.

Bir nola eshitiladi,

Yana sukunat [Pushkin, 1814 yil. 2-bet. 54-qator].

So'z semantikasida qo'shimcha ekspressiv elementlarni o'z ichiga olgan konnotatsiya ona tilida so'zlashuvchilar ongida ornitonimlarning ko'chma ma'nosi bilan izchil bog'liq bo'lib, Pushkin o'z asarlarida hissiy rang berish maqsadida ularni muvaffaqiyatli qo'llaydi. Konnotatsiya ijobiy, neytral yoki salbiy bo'lishi mumkin. Demak, aytishimiz mumkinki, ornitonimlar Pushkin she'riyatida nafaqat mustahkam o'rin egallaydi, balki ko'plab vazifalarni ham bajaradi, shu tufayli uning she'rlari obrazlilik, etnik, mentalitet, ifodalilik bilan ajralib turadi.

Munozara. Qush nomlari – ornitonimlar – lingvistik birlik sifatida insoniyat tafakkurining qadimiy qatlamlariga borib taqaladi. Ular orqali odamlar tabiatni tushungan, unga ramziy yondashgan va uni madaniy kontekstga kiritgan.

Folklor va mifologiyada semurg' va humo qushlari najotkor, ilohiy kuchlar timsoli sifatida namoyon bo'lgan. Shu asosda ular poetik obrazga aylangan va zamonaviy adabiyotda ham ishlatilmoqda.

Ingliz adabiyotida qushlar erkinlik, ozodlik va ilhom timsoli sifatida ko'riladi. Masalan, Shakespeare asarlarida "dove" sevgi va tinchlik belgisi bo'lsa, Wordsworthda qushlar tabiatga bo'lgan mehrni ifodalaydi.

O'rta asr she'riyatida tasvirlangan qushlar, masalan, 1177-yildagi forscha "Qushlar konferensiyasi" she'rining qahramonlarini shakllantirish, bu yerda dunyo qushlari eng dono qush - halqa ostida yig'ilib, kim podshoh bo'lishini hal qiladi.

Ingliz romantik she'riyatida Jon Kitsning 1819-yilda yozgan «Bulbulga qasida»si va Persi Bysshe Shellining 1820-yildagi «Osmonga» asari klassik adabiyotning mashhur namunalaridir. Jerar Menli Xopkinsning qushlarga oid she'rlari orasida "Dengiz va osmon" va "Windhover" (kestrel ustida). Ted Xyuzning 1970-yilda qush qahramoni haqidagi she'rlar to'plami "Qarg'a" uning eng muhim asarlaridan biri hisoblanadi.

Ornitonimlar milliy tafakkur va til xotirasining ifodasidir. Ularning tahlili orqali har bir millatning dunyoni qanday ko'rishi, qanday qadriyatlarni ulug'lashi yuzaga chiqadi.

Xulosa. Ornitonimlar tahlili til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ochib beradi. Ular badiiy matnlarda nafaqat estetik vazifani bajaradi, balki ma'naviy, axloqiy va madaniy g'oyalarni yetkazishda vositachilik qiladi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'zbek, rus va ingliz adabiyotida ornitonimlar o'ziga xos lingvokulturologik funksiyaga ega. Ularning semantik va metaforik salohiyati hali to'liq o'rganilmagan bo'lib, bu mavzu lingvistika va adabiyotshunoslikda istiqbolli ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. ОЛИМЖОН Х, СЕМУРҒ, Достон-эртақ, Айгул и Бахтияр. [Поэмы] – Ташкент, Узбекистан, 1991. – 55 с.
2. Гулханий, Зарбулмасал. Нашрга тайёрловчи Х, Ёқубов. – Тошкент. Маънавият, 2016. – 112 б.
3. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/abdurashid-abdurahmonov-beshinchi-qism.html>
4. <https://ilmlar.uz/muhammad-yusuf-sara-sherlar-toplami-m-yusuf-sherlari/>
5. Bugnyar T and B. Heinrich, 'Pilfering ravens, Corvus corax, adjust their behaviour to social context and identity of competitors', Animal Cognition, 9 (2006), 369-376;
6. Гусев Л. Ю. Орнитонимы в фольклорном тексте. дисс. канд. фил. наук. – Курск, 1996. – 183 с.
7. Пушкин А.С. Стихотворения, Государственное издательство Художественной Литературы. – М., 1959. <http://www.rvb.ru/pushkin>
8. <https://www.culture.ru/literature/poems/author-aleksandr-pushkin>
9. Manuscript of 'Ode to a Nightingale' by John Keats. <https://www.bl.uk/collection-items/manuscript-of-ode-to-a-nightingale-by-john-keats>

ONA OBRAZNING RUS VA O'ZBEK FOLKLORIDA SHAKLLANISHI

Maxmudova Robiyabonu Furqatovna
BuxDPI Tillar fakulteti "Rus tili va adabiyoti"
kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya. Maqolada ona obrazning rus va o'zbek folklorida shakllanishi haqida fikr yuritilgan. Rus va o'zbek tillarida yaratilgan onalar haqidagi maqollar, ertaklar va dostonlarni mantiqiy tahlil qilishga harakat qilindi. Tahlillarda ona obrazining talqini haqida fikr-mulohazalar bildirildi.

Kalit so'zlar: Maqol, ertak, doston, Boysari, Qalmoq yeri, Barchin, axloqiy qadriyat, mehmondo'stlik, oilaparvarlik.

Ona obrazi ota bilan birga oila ustunlaridan biri, suyanchig'i, yaratuvchi, tarbiyachi, dono va jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lgan shaxs sifatida og'zaki va yozma adabiyotda tasvirlangan. O'zbek va rus adabiyotida ona timsoli butun bir ijtimoiy qatlam, avlodlar davomiyligi va axloqiy tamoyillarni ifodalaydi. Bu obraz vaqt o'tishi bilan turli davrlar adabiyotida o'zgarib, yangilanish bosqichlarini bosib o'tgan. Ona obrazi dastlab xalq og'zaki ijodida tasvirlangan. Dostonlar, afsonalar, xalq ertaklarida ona ko'pincha dono beka, tajribali, oilaning tayanchi va tarbiyachisi sifatida tasvirlangan bo'lib, u tasvirlar ona shaxsiga nisbatan chuqur hurmat hamda ehtirom tuyg'ularini uyg'otgan. Ona obrazining xalq og'zaki ijodida namunalarida aks etishi nafaqat shaxsiy, oilaviy munosabatlarni, balki keng ijtimoiy muammolarni – masalan, avlodlar tarbiyasi, otaga hurmat, aka-uka, opa-singil o'rtasida mehr-muhabbat, bir-biriga yordam berish, vatanni sevis, oilani qadrlash, mas'uliyatli bo'lish, mehnatni qadriga yetish kabi mavzularni yoritishga ham xizmat qilgan. Ayniqsa, XX asr o'zbek va rus nasrida bu obraz zamonaviylik, sotsializm davridagi o'zgarishlar, mustaqillik yillaridagi ijtimoiy voqealar orqali yangicha qirralarga namoyon bo'la boshladi.

Folklorning qariyb barcha janrlarida ona obrazi, uning qadri, qiymati, mavqeyi, farzandlar bilan munosabatini aks ettiruvchi asarlar mavjud. Xalqning uzoq davr mobaynida o'z tajribasi bilan shakllangan, qisqa va lo'nda, chuqur mazmunga ega maqollarida xalq donishmandligi hamda ma'naviy qarashlari o'z ifodasini topgan. Maqollar – xalq tafakkurining yorqin in'ikosi bo'lib, unda insoniy fazilatlar, oilaviy munosabatlar, axloqiy qadriyatlar chuqur ifodalangan. Dunyoda yashaydigan xalqlarning har biri o'ziga xos madaniyat, urf-odatlariga ega hisoblanadi. Hattoki, ularning dunyoni ko'rish va tasavvur qilishda ham bir-biriga o'xshash va farqli tomonlari mavjud. Shuni ta'kidlash lozimki, hamma davrlarda ham yaxshi ish yaxshi deyilgan, yomon ish yomon deyilgan. Yaxshi, mard insonlar har yerda olqishlangan, qo'rqoqlar esa qoralangan. O'zbek va rus xalqlarining qarashlarida bu kabi umumiy jihatlarning borligi sababli bir-biriga o'xshash va bir ma'noni ifodalovchi maqollar uchrab turadi. O'zbek va rus tillaridagi maqollarda qarindoshlardan ayniqsa, ona timsoliga keng o'rin berilgan. Bundan ko'rinadiki, ona haqidagi o'zbek va rus xalq maqollarida onaning bebaholigi, yaratuvchanligi, farzandi uchun hamma narsaga tayyorligi o'z ifodasini topgan.

O'zbek va rus xalqlari maqollarida shu ikki xalqning tarixi, mentaliteti, saxovati, bag'rikengligi, adolatparvarligi, ilmga, mehnatga chanqoqligi, mehmondo'stligi, oilaparvarligi, sevgi-sadoqati, bolaga bo'lgan muhabbati, urf-odatlari va an'analari aks etgan. Xalqlar shu maqollari orqali o'z turmushlari haqida kelajak avlodga saboq bergan.

Ayniqsa, ona obraziga doir maqollar orqali xalqimiz onaga bo'lgan hurmat va izzatni, uning oila ustuni ekanini, farzand tarbiyasida mas'ul inson sifatida qabul qilishni ko'rsatadi. O'zbek tilidagi "Onaning allasi dunyoni tebratar", "Bolaning qo'li shilinsa, onaning ko'ngli shilinadi", "Jannat onalar oyog'i ostida", "Ona bilan bola – gul bilan lola", "Onaning ko'ngli bolada, bolaning ko'ngli dalada", "Onangni quyosh bilsang, otangni oy bil", "Bola loy bo'lsa, ona kulol", "Ona qilsa zo'rlikni, bola tortar xo'rlikni", "Otasi buzuqning biri buzuq, onasi buzuqning bari", "Erka tutsa onasi, taltayadi bolasi", "Onasiga qarab qizini ol" "Ota rozi – Xudo rozi", "Otlar so'zi – aqlning ko'zi, Onalar so'zi – baxtning o'zi" va rus tilidagi "Mat – vsyakomu delu golova" (Ona - har bir ishning boshi), "Mat kormit detey, kak zemlya lyudey" (Yer odamlarni to'ydirgandek, ona bolalarni to'ydiradi), "Matushka rodimaya – svecha neugasimaya" (Mening aziz onam – mening o'chmas shamim), "Materinskoye blagosloveniye v vode ne tonet i v ogne ne gorit" (Onaning duosi suvda cho'kmaydi, olovda yonmaydi), "Pri solnse teplo, a pri materi dobro" (Quyoshdan issiq olasan, onadan yaxshilik), "Ptitsa raduyetsya vesne, a mladenes – materi" (Qush bahorda, ona bolalarini ko'rganda quvonadi), "Net takogo drujka, kak rodnaya matushka" (O'z onandan ko'ra yaxshi do'st yo'q", "Kto materi ne poslushayet – v bedu popadet" (Kim onasining gapiga quloq solmasa, baloga giriftor bo'ladi), "Kakova mat, takova i doch" (Onasi qanday bo'lsa, qizi ham shunday) kabi maqollar xalq tafakkurida onaning qanday yuksak maqomga ega ekanini, uning jamiyatdagi va oiladagi o'rni naqadar muhimligini anglatadi.

Ona obrazi o'zbek va rus xalq ertaklarida ham alohida o'rin egallaydi. Ertak – nafaqat bolalar uchun aytiladigan afsonaviy hikoya, balki xalqning dunyoqarashi, axloqiy ideallari, oilaviy qadriyatlari mujassam bo'lgan og'zaki ijod shaklidir. Ertaklarda ona obrazi ko'pincha mehribon, farzand uchun jonini berishga tayyor shaxs sifatida gavdalanadi. U oilaning tayanchi, farzandining tarbiyachisi va himoyachisi sifatida ifodalanadi.

Xalq og'zaki ijodi namunalari hisoblangan dostonlarda ham ona timsoli keng mushohada asosida yoritilgan. Birgina "Alpomish" dostonini olib qaraydigan bo'lsak, unda Alpomishning onasi farzandini Barchinni qutqarish uchun Qalmoq eliga yuborayotganda duolar bilan dilbandini kuzatadi. Qultoy boboning Alpomishga ota-onangni hurmat qil, ota-onani norozi qilgan bolaning sira yo'li bo'lmaydi, deb qilgan nasihati xalqimizning ma'naviy olami naqadar boyligini ko'rsatadi.

Rus ertaklarida ham mehribon ona obraziga duch kelamiz, shu bilan birgalikda o'gay ona (мачеха) obrazi ham keng tarqalgan, masalan "Qor Malika" yoki "Zolushka" ertagida. Bu holat o'zbek folkloriga o'xshash.

Rus qahramonlik dostonlarida ona ko'pincha qahramonni uzoq yo'lga duo qilib siymoda uchraydi. Masalan, Ilya Muromens haqidagi dostonida onaning duo va sabr-toqatli kutishi tasvirlanadi.

Xulosa, Ona obrazi har ikkala xalqning madaniyatida muqaddas inson sifatida tasvirlanadi. Maqollar, ertaklar va dostonlarda ona obrazi jamiyatning axloqiy qadriyatlarini ifodalovchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Rus va o'zbek folkloridagi o'xshashliklar ikki xalq o'rtasidagi umumiy insoniy qadriyatlarning ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Архангельская Т. А. Добрая и злая жена в мире русской пословицы // Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. 2014. № 77.
2. B.Jo'rayeva, O'zbek xalq maqollarining lingvistik asoslari. Toshkent, Akademnashr, 2019.
3. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. Учебное пособие для студентов пединститутов по специальности «Русский язык и литература». – Москва: Просвещение, 1978. – С.12 – 13.
4. Safarov Ohunjon, O'zbek xalq og'zaki ijodi: pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun darslik. Toshkent, Musiq, 2010.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ МЕТАКОГНИТИВНОЙ КОЛЛАБОРАЦИИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Медетова Раушан Мамадияровна
заведующая отделом, д.п.н.,
старший научный сотрудник,
Умарова Муборак Хусановна
самостоятельный исследователь
Национального института
педагогике воспитания

Аннотация. В статье раскрыто значение развития метакогнитивной коллаборации у учащихся начальных классов.

Ключевые слова: коллаборация, навык, ученик, начальный класс, воспитание, развитие.

Введение. Взаимная интеграция традиционных подходов и новых инновационных технологий в системе образования, выявление основных проблем, стоящих перед образованием в настоящее время, разработка стратегических предложений, направленных на их решение, развитие инновационной деятельности и поиск путей повышения качества посредством внедрения инновационных технологий в образовательный процесс, организация обмена опытом между национальными и зарубежными учёными, исследователями и педагогами, продвижение передовых идей и подходов, развитие межкультурного диалога в сфере образования и повышение его значимости в процессе глобализации представляют сегодня особый интерес для педагогической науки Узбекистана.

Основная часть. Одной из главных задач современного образования является формирование способности у учащихся к самостоятельному приобретению знаний, поиску и обработке информации, повышению их методологической культуры в целом. Для решения данной задачи необходимо обратить особое внимание на метакогнитивные навыки учащихся, осуществлять поиск новых методов и средств их развития. Поскольку метакогнитивные стратегии позволяют осуществлять мониторинг когнитивных действий, которые представляют собой комплекс

взаимосогласованных процессов, регулирующих когнитивную активность, ее процессуальные и результативные аспекты. Субъект с хорошо развитыми метакогнитивными стратегиями может выйти за рамки текущего когнитивного процесса и сравнить его результаты с внутренними и внешними стандартами. В связи с этим учителям необходимо включать в свою профессиональную практику новые методы и приемы, направленные на развитие метакогнитивных способностей у учащихся. Для этого, на наш взгляд, в первую очередь, необходимо выявить основные педагогические условия и приемы в работе учителя по развитию метакогнитивных навыков у учащихся начальных классов. С точки зрения педагогической теории важно обосновать необходимость развития метакогнитивных навыков у учащихся на всех уровнях образования и обосновать понятие «метакогнитивный навык», выявить специфику проявления метакогнитивных навыков у учащихся.

Первоначально понятие «метапознание» было введено Дж.Флейвеллом. Согласно его теории, метапознание определяется как «способность анализировать собственные мыслительные стратегии и управлять своей когнитивной деятельностью». По А.Брауну, метакогнитивные процессы могут быть отнесены к двум взаимосвязанным категориям: знание о познании и регуляция познания. Первая категория обладает устойчивостью и зависимостью от возрастных особенностей. Различие между когнитивными и метакогнитивными процессами заключается в объекте познания – для первого это вся окружающая действительность, а во втором – это наши собственные когнитивные процессы. Особый интерес к изучению метакогнитивных процессов стал проявляться относительно недавно. Так, до определенного периода в тренде был традиционный подход, в рамках которого изучались исключительно когнитивные процессы переработки информации (память, мыслительные процессы, восприятие и т.д.). Но в настоящее время отмечается, что стало возрастать количество исследований, посвященных изучению метакогнитивных процессов, роль которых связана с регуляцией интеллектуальной деятельности. Кроме того, многими авторами подчеркивается значимость изучения не столько когнитивных характеристик интеллектуальной деятельности, сколько особенностей «интегральных процессов» (планирование, прогнозирование, целеобразование, принятие решения и др.).

Кроме того, стоит отметить возникновение новых направлений касательно проблемы интеллектуальной рефлексии, выступающей в качестве способности осмысливать собственные процессы мышления, в которых отмечается, что метапознание обеспечивает понимание и усвоение изучаемого материала на более высоком уровне, что позволяет утверждать, что метакогнитивные навыки можно рассматривать как основу успешного обучения. Метакогнитивные навыки оказывают влияние на эффективность и успешность обучения, поскольку учащийся осознает свои сильные и слабые стороны в процессе обучения.

Следовательно, для учителя важно найти педагогические механизмы в развитии метакогнитивных навыков у учащихся. В дидактике выделяется несколько подходов к развитию метакогнитивных навыков. К примеру, *побуждающие вопросы* направлены на стимулирование мыслительной деятельности учащихся, развитие аналитических способностей, что обеспечивает лучшее освоение предметного материала; *метакогнитивная поддержка*: помощь со стороны учителя по преодолению разрыва между способностью ученика выполнять задание самостоятельно и с помощью учителя; *моделирование*: когда учитель выстраивает модель решения той или иной учебной задачи, тем самым, демонстрируя учащимся образец решения. В данном случае способ решения задачи становится образцом; рефлексирющие вопросы: способ задавания вопросов самому себе в процессе решения задания как эффективное средство самообучения и саморазвития учащихся; размышление вслух: проговаривание этапов решения задания, его выполнение, планирование результатов и т.д. Проговаривание развивает мышление, аналитические способности, логику по ходу решения задания; самоконтроль: проверка верности решения поставленной задачи, что развивает собственный уровень знаний учащихся; составление таблиц: систематизация и обобщение материала в таблицы и графики способствует более глубокому пониманию учебного материала; концептуальная карта разрабатывается учащимися (индивидуально или работа в группе), чтобы показать связь между изученными и новыми темами.

Опираясь на метакогнитивные теории, в педагогике выделены две области метакогнитивных навыков: знания о познании и регулирование процесса познания. Знание о процессе познания включает в себя следующее: понимание стратегий обучения, сформированность метакогнитивных способностей (планирование, мониторинг, оценка). Регулирование процесса познания включает способность осуществлять контроль, саморегуляцию, оценку процесса и результата обучения.

В статье «Метапознание и когнитивный мониторинг» Дж.Флейвелла определены компоненты когнитивного моделирования (регуляции): 1) метакогнитивное знание; 2) метакогнитивный опыт; 3) когнитивные цели или задачи; 4) когнитивные действия или стратегии.

Метакогнитивное знание – это знание личности о собственных когнитивных процессах, способность сравнения с другими личностями и их способностями. Метакогнитивное знание интегрирует в себе набор суждений и убеждений, а также факторы, действия и взаимодействия, способные оказать влияние на протекание и результат когнитивной деятельности.

Когнитивные цели – набор информации для решения когнитивной задачи: понимание корректности формулировки задачи, каковы конкретные цели, определение пути решения задачи (достижения цели), понимание того каким должен быть результат, т.е. успешное решение задачи. Метакогнитивный опыт сопровождает когнитивную деятельность учащихся и формируется как непосредственно во время решения задачи, так и после неё путем рефлексии, что требует от учащегося сознательной работы. Когнитивные действия – применение различных способов достижения цели, в том числе использование приобретенного опыта, опора на ранее изученные материалы.

Все изложенное выше показывает, что основным компонентом интеллекта является метакогнитивный опыт, включающий функцию регуляции процесса обработки информации. Такого рода регуляция производится на двух уровнях: непроизвольная (обеспечивается когнитивными стилями) и произвольная регуляция (сознательная организация собственной интеллектуальной активности посредством планирования, оценивания, предвосхищения). Кроме того, не менее важным компонентом развития метакогнитивных навыков является метакогнитивная осведомленность, выступающая как уровень и тип интроспективных представлений личности о своих индивидуальных интеллектуальных ресурсах.

Метакогнитивный процесс предполагает совокупность умений на пяти основных этапах: умения планирования индивидуальной учебной цели; умения выбора стратегии овладения учебным материалом; умения управления в выбранной учебной стратегии; умения координации и замещения стратегий; умения анализа и активизации познавательного цикла.

Первый этап – планирование индивидуальной учебной цели предполагает, что учащийся может самостоятельно выбрать задание с учетом своих индивидуальных особенностей и ограничений.

Второй этап метакогнитивного процесса – выбор стратегии овладения учебным материалом позволяет выбрать наиболее оптимальную стратегию в достижении поставленных целей, отвечающую индивидуальности учащегося. На данном этапе необходимо осознать, что идеальных стратегий не существует, не стратегия сама по себе, а анализ заданных условий составляет метакогнитивную практику.

Третий этап – управление в выбранной учебной стратегии предполагает самоконтроль над своей учебной деятельностью, выявление отклонений от поставленной цели.

Четвертый этап – координация и замещение стратегий является самым сложным в метакогнитивном процессе, поскольку предполагает умение совмещать несколько стратегий или гибко перестроиться от одной стратегии к другой.

Пятый этап – анализ и активизация когнитивного цикла связан с рефлексией всех пройденных этапов. Рефлексия метакогнитивного процесса несколько отличается от обычной рефлексии, поскольку предполагает анализ оптимальности выбора индивидуальной цели и стратегии ее достижения с имеющимися обстоятельствами.

Развитие у учащихся метакогнитивных навыков способствует повышению когнитивной активности, эффективности воспитательной деятельности, качеству усвоения учебного материала, поиску новых методов и подходов к развитию метакогнитивных навыков у учащихся с учетом их индивидуальных особенностей и возрастных характеристик.

Выводы. Таким образом, можно сделать вывод о том, что систематизация научного материала по проблеме, обобщение, структурирование научных исследований по развитию метакогнитивных навыков у учащихся необходимо развивать в процессе обучения, при этом следует опираться на различные методики, учитывая возраст учащихся и специфику учебного предмета «Воспитание», поскольку развитие у учащихся метакогнитивных навыков способствует формированию аналитического мышления, рефлексии, потребности в саморазвитии и самосовершенствовании.

Литература:

1. Национальная программа развития школьного образования на 2022-2026 учебные годы: по дальнейшему развитию сферы педагогического образования» от 27 февраля 2020 года: www.lex.uz

2. Ибраимов Х., Куронов М. Умумий педагогика: Дарслик. – Т.: Шаффоф, 2022. – 415-б.
3. Ибраимов Х., Куронов М., Ибрагимова Ф. Педагогика тарихи ва назарияси: Дарслик. – Т.: Шаффоф, 2023. – 392-б.
4. Шер М.Л., Миронов Л.В. Метакогнитивные навыки в образовании: ключевые аспекты, педагогические условия формирования // Современный образовательный процесс: психолого-педагогическое сопровождение, воспитательные стратегии: Материалы международной научно-практической конференции. 28 ноября 2024 года. – Ч., 2024. – С. 123-126.

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ АРАБО-МУСУЛЬМАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Мирджалалова Эъзозахон Рамазон қизи
докторант Международной академии
исламоведения Узбекистана.

Аннотация. Исследование посвящено современным методологиям преподавания арабо-мусульманской культуры в высшем образовании, с акцентом на междисциплинарный подход, сочетающий исламоведение, востоковедение и историографию. Анализируются ключевые принципы – историзм и объективность, – а также методы системного, историко-генетического и сравнительного, позволяющие преодолеть стереотипы и углубить понимание культурного наследия. Особое внимание уделено роли зарубежных исследований XIX–XX вв., в частности британских и российских школ, в формировании научного дискурса. В работе также подчёркивается значение инновационных педагогических технологий: цифровые архивы, компаративный анализ, для интерактивного изучения темы. Исследование демонстрирует, как можно преподавать синтез классических и современных методов помогает раскрыть многогранность арабо-мусульманской культуры – от её языковых и философских основ до влияния на глобальные цивилизационные процессы.

Практическая значимость работы связана с задачами национальной Стратегии «Узбекистан-2030»: укрепление межкультурного диалога, критическое осмысление исторических нарративов и воспитание толерантности. Приводятся рекомендации по интеграции зарубежного опыта в учебные программы, включая работу с первоисточниками и преодоление идеологических парадигм. Выводы подчёркивают необходимость плюралистического подхода в преподавании, объединяющего академическую строгость с актуальными социокультурными вызовами. Материалы исследования полезны для педагогов, историков и специалистов по межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: методология преподавания, арабо-мусульманская культура, историография, исламоведение, междисциплинарность, инновационные технологии, Англия, российское исламоведение.

Введение. Изучение методологии преподавания в данной теме позволяет узнать, какие способы и приемы были и могут быть применены для разрешения дилемм в вопросах арабо-мусульманской культуры. Поэтому, важно исследование, в котором излагаются правила и техники, с помощью которых можно правильно описать и внедрить методы изучения арабо-мусульманской культуры зарубежными исследователями в двух столетиях нового и новейшего периода истории.

Как же дать понимание студентам, какой отчасти учёный может рассмотреть эту культуру в объективном случае, если работа направлена на выявление информации в историческом и культурологическом направлении? В данном случае, как педагог-историк стоит обратить внимание на саму дисциплину исламоведения, либо на то, как его понимают сейчас. Так как арабо-мусульманская культура исследуема с точки зрения как востоковедческой, так и исламоведческой дисциплины. По исследованию профессора М.Курбанова было выявлено, что исходя из разных позиций и с учетом научных дискуссий исламоведение можно рассматривать и как отдельную самостоятельную науку, и как «комплексное научное направление, объединяющее исследования, принадлежащие к предмету разных наук», и как многомерную «совокупность наук, изучающих ислам».[6]Соответственно, здесь целесообразно объяснить, что есть возможность для учащегося рассмотреть научных трудов основываясь на принцип плюрализма выбора на основе объекта исследования.

Анализ литературы. Для более углублённого и целенаправленного изучения работ учёных целесообразно выделить примерно 80 научных фундаментальных источников, посредством которых можно обнаружить последующие выводы по поставленным задачам. Конечно же, труды этими цифрами не ограничиваются в общем количественном отношении. Исследования методологии преподавания вышеуказанной темы обособляется тем, что в современном мире сотрудничество и взаимодействие с арабо-мусульманскими странами имеют огромное значение как для нашей страны, так и для зарубежных государств. Особую важность приобретает исследование процесса формирования единой, но в то же время синкретической арабо-мусульманской культуры. Преподавание данного направления в высших учебных заведениях предполагает знакомство студентов с новейшими направлениями в сфере социо-культурного взаимодействия. Эта культура оказывает влияние на мировоззрение, традиции, нравственные нормы, психологию, общественные учреждения и историографию народов мира до сегодняшнего дня. Изучение данной культуры вплоть до источниковедческого анализа посредством нестандартных для нашего сообщества, в частности, английских и российских гипотез представляет для отечественной историографии огромную интернациональную значимость в сфере развития науки истории, историографии и источниковедения, что соответствует государственной политике О Стратегии «Узбекистан-2030».[11] Кроме того, применяя опыт зарубежных методик исследования и посредством компаративного их анализа можно выявить положительные стороны и недостатки арабо-мусульманского источниковедения в начальных этапах его развития в зарубежных странах, оценивая результаты исключительно научным объективизмом.

Методы. Историография органично связана с методологией истории. Изучая этапы развития историографии, мы сможем убедиться в том, как шаг за шагом, накапливая одну идею за другой, развивалась историческая теория арабо-мусульманской культуры. Общенаучное развитие, накопление исторических источников и даже корыстные интересы заставляли историков менять свои гипотезы и построения, переключать внимание то на одну, то на другую сторону исследования прошлого.[7] Тем не менее, в историографии неизменными оставались общие методологические принципы – историзма и объективности, что и на самом деле и является основными принципами данной научной работы, что также и являлось предметом исследования многих научных деятелей.[4]

В преподавании историографии принцип историзма [17] включает конкретные требования. События и явления в исторической науке рассматриваются на основе соблюдения временной последовательности, преемственности смены периодов, этапов, культур ее развития. Периодика научной работы лимитировано конкретными веками, т.е. XIX-XX веками, что принято считать новейшим периодом истории. Здесь автор берет барьеры в веках, тем самым выделяя отдельные периодики для отдельной локации, что и [предполагает анализ объектов исследования в связи с конкретно-историческими условиями их существования](#). Кроме этого, в работе следует точно дать разъяснить понятия «исламоведы», «культура» и «арабо-мусульманская культура», в целях объективного понимания и не искажения результатов исследования.

В методологии преподавания арабо-мусульманской культуры одинаково важен принцип объективности. Его применение предполагает свободу историка от «социального заказа», ангажированности, непредвзятый анализ имеющейся исторической литературы, «вписание» историографических источников в конкретное историческое время, отказ от роли «судьи» своих предшественников, учет национальной историографической традиции.[3]

В настоящее время в историографии применяется система методов, включающая методы общие для всех общественных наук, применяемые с учетом своеобразия и задач историографии; специфические, свойственные именно историографическому познанию; заимствованные из других, и прежде всего, смежных наук. Действительно, выдающиеся ученые часто применяют несколько методов и даже систему методологий для анализа исторических данных. Это позволяет им получить более полное и глубокое понимание исследуемых явлений. Однако, иногда сложно однозначно определить, какой конкретный метод применяется в данном случае, так как они могут взаимодействовать и дополнять друг друга. В этой связи Дж.Тош писал, что «правила исследования нельзя свести к единой формуле, а конкретные процедуры анализа варьируют в зависимости от характера источника».[20]

При использовании метода системного анализа следует сперва обратиться на его сущность, по которому его определяют методологи. Итак, при системном анализе не обязательно рассматривать явление во всех взаимодействиях и взаимосвязях, так как, теоретически они неисчерпаемы. Можно выделять не все части исследуемого объекта и связи между ними, а лишь необходимые и достаточные для решения познавательной или практической задачи. Историк может изучать не только социальные

(и в некоторых случаях экологические), но и искусственные материальные системы (технику или производственные технологии). В исключительных случаях педагог может ставить реальные эксперименты. Методики таких исследований изучаются в процессе освоения узкоспециальных исторических субдисциплин. [2]

Конъюнктура арабо-мусульманской культуры и его исследование по сути является огромной темой, охватывающей множество агрегатов этно-культурного характера и длинную протяжность хронологического периода, что в свою очередь, не имеющая чётко фиксированных границ. Основываясь на системный метод изучения, применяя факультативные методы и ссылаясь на определение можно с уверенностью констатировать, что объектом преподавания принято считать исследование арабо-мусульманской культуры зарубежным исламоведом в XIX-XX веках, основанных на англоязычных и русскоязычных источниках. При определении предмета исследования также определены более точные лимитации, определяющие территориальные границы, в которые вошли Западная Европа, точнее Англия, и российская территория в XIX-XX веках. К тому же, разграничения в выборе источников тоже строго имеют контур по языкового периметра, грани которого выделяются англоязычными и русскоязычными источниками по специфическим странам, данных превыше.

Далее, для выявления результатов исследования были использованы ряд методологических приёмов, которые непосредственно придали ещё больше научности и обоснованности исследованию. При необходимости транслитерирования арабскими терминами и наименованиями в преподавании необходимо использовать русско-арабская научная транскрипция и унифицировать написание арабоязычных терминов.[10] Для того, чтобы выполнить все поставленные задачи и достигнуть цели педагогической деятельности, необходимо использовать общенаучные и специальные методы.[18] Такое деление показывает одну из классификаций методологии исследования, что и будет расписано в последующих работах.

Историография является одним из основных инструментов исторической науки, позволяющим изучать и анализировать прошлое. Она охватывает все аспекты исторического знания, включая изучение источников, методов исследования и интерпретации результатов. В рамках историографии также рассматриваются вопросы о том, как формируются и развиваются научные концепции, и как они влияют на наше понимание истории. Одним из ключевых аспектов историографии является использование источников. [19] Исследование истории через разнообразные источники представляет собой сложный процесс, требующий анализа и критической оценки. Интерпретация данных также играет важную роль. Она может быть субъективной, зависящей от взглядов исследователя, но стремление к объективности и нейтральности необходимо для нашей педагогической работы, так как данное исследование направлено для объективной оценки новейших исследований в тематике арабо-мусульманской культуры. К примеру, для того, чтобы изучить идеологическую составляющую двух огромных держав, таких как Англия и российская территория в XIX-XX веках не должно ограничиться лишь атеистической догмой СССР, либо политикой ведения религиозно-духовных дел колониальной Великобритании. Здесь, соответственно, суверенность во взгляде к науке арабо-мусульманской культуры много значимо в плане того, что установлено, что при помощи архивных данных, официальных документов, монографий, библиографических словарей и тезаурусов исследованы малоизученные факты касательно арабо-мусульманской культуры в XX веке;

доказано, что в результате изучения историографии арабо-мусульманской культуры в Западной Европе и российской территории в XIX - XX веках свой огромный вклад внесли так же учёные, которые занимались анализом современных проблем и вызовов, связанных с исламом таких, как культурный этногенез, радикализм, терроризм, демократизация, межкультурная коммуникация, толерантность, мультикультурность и т.д.

сформулированы методические указания, направленные на устранение возможных негативных эффектов, связанных с ошибочным пониманием и интерпретацией понятия арабо-мусульманской культуры, а также на формирование у молодого поколения духа толерантности и уважения к духовному наследию и ценностям представителей иных культур.

Методы исторического исследования включают различные подходы, помогающие анализировать и интерпретировать исторические факты. Например, историко-генетический метод предполагает изучение исторических процессов в их развитии и взаимодействии, при применении которого в работе сделаны следующие умозаключения: что в развитии арабо-мусульманской культуры обычно выделяют четыре этапа: 1) доисламский, который для арабов был периодом джахилии, 2) классический (VII–XIII вв.), который часто называют также исламским; 3) период застоя (XIV–XIX вв.), или период «закрытия дверей иджитхада», традиционалистский этап; 4) современный (после 2-й пол. XIX в.), который был открыт движениями «реформаторства» и

«возрождения» [5] Приходится признать, что здесь автор неким образом ограничивает доисламский период. На самом деле это время очень растяжимое, так как арабский культурный феномен зарождается не за «полтора-два века до возникновения ислама», а берёт свои истоки задолго до зарождения начальных стадий авраамических религий. Соответственно, историко-генетический метод и подразумевает подход, который позволяет выявить причинно-следственные связи и закономерности в историческом развитии объектов. Он акцентирует внимание на изменениях институтов, явлений и процессов в течение времени. Здесь необходимо перечислить имена известных историков, применявшие этот метод, включают Ф.Броделя, Л.Февра, М.Блока и других [22], что и требует в преподавательской работе применение как таковой для обеспечения релевантности историко-культурологических процессов.

Кроме того, в научной работе в теме «Арабский язык как основополагающий фактор арабо-мусульманского мира» доказано, что успех арабского языка прежде всего объясняется тем, что арабы с самого начала не опирались только на силу оружия и военной организации. К примеру, как германцы, монголы и в древности персы. Также были выведены умозаключения о том, следующим аспектом в продвижении вперёд связывающего языка в межнациональном пространстве арабо-мусульманского мира можно привести саму интерпретацию слова «араб». Арабами стали называть тот этнос, который создавался из двух потоков: арабов-завоевателей и жителей экспонированных территорий, которые приняли ислам и овладели арабским языком. Представление о существовании арабской этнолингвистической общности укрепились не только среди самих арабов, но и в сознании окружающих их народов. Существование арабо-мусульманской этнолингвистической общности в известной степени поддерживается относительным единством литературного языка и близостью народно-разговорных языков. Эти народно-племенные языки восходят к племенным языкам или языкам племенных союзов, которые сформировались в период, предшествующий исходу арабских племён из Аравийского полуострова.[15]

Далее для рассмотрения историографии арабо-мусульманской культуры берётся для поддержки научности и обоснованности историко-сравнительный метод, позволяющий проводить сопоставление различных исторических явлений и событий. Историко-типологический метод используется для выделения общих и особенных черт исторических явлений. Исследование историка начинается с кропотливого изучения прошлого через призму первичных и вторичных источников. Первоисточники, неприукрашенный шепот прошлого, предлагают свидетельства из первых рук в форме дневников, писем, официальных документов и даже физических артефактов, каждый из которых служит осязаемым мостом в ушедшую эпоху. Однако эти источники не лишены присущих им сложностей. Историки должны тщательно оценивать их подлинность и надежность, тщательно учитывая точку зрения автора, возможные предубеждения и конкретный исторический контекст, в котором была создана информация. Каждый источник, как кусочек мозаики, хранит в себе фрагмент прошлого, но только путем критической оценки можно раскрыть его истинную ценность. Вторичные источники, с другой стороны, предлагают интерпретации и анализ прошлого, предоставляя ценный контекст и идеи, почерпнутые поколениями ученых. Однако эти источники не являются безошибочными утверждениями. Они представляют собой кульминацию интерпретативного пути другого историка и, как и первоисточники, должны быть подвергнуты тщательному изучению. Критически обращаясь как к первичным, так и к вторичным источникам, педагоги-историки приступают к процессу триангуляции, стремясь к сближению и расхождению в представленных ими повествованиях, в конечном итоге стремясь построить более полное и детальное понимание прошлого. После того как доказательства тщательно собраны и оценены, педагог-историк приступает к искусству интерпретации, процессу сплетения разрозненных нитей прошлого в связанное повествование. Факты, лишенные контекста, представляют собой всего лишь фрагменты, лишенные смысла в арабо-мусульманской культуре. Именно через призму критического мышления и информированного анализа эти фрагменты сливаются в педагогическое повествование, освещающее многогранную реальность прошлого. Историки рассматривают взаимодействие различных факторов, таких как социальные, политические, экономические, религиозные и культурные влияния, чтобы сплести гобелен, который не только ведет хронику событий, но и предлагает глубокое понимание мотиваций, стремлений и борьбы человечества на протяжении веков.

Результаты. Поиск исторической правды – это не просто поиск единственного, окончательного повествования. Это, скорее всего, непрерывный диалог с прошлым, который признает ограниченность доказательств, присущую им субъективность интерпретации и постоянно развивающиеся перспективы, сформированные новыми открытиями и меняющейся призмой, через которую мы смотрим на прошлое. Это позволяет нам рассматривать прошлое не просто как набор фактов и дат, но как яркое полотно человеческого опыта, которое продолжает формировать наш нынешний мир и наше понимание будущего [19]. Соответственно, применение инновационных

педагогических технологий в преподавании арабо-мусульманской культуры в высших учебных заведениях в дальнейшем поможет усвоить материалы, связанные с:

1. Арабо-мусульманской культурой, которая закономерно входит в число наиболее актуальных тем. Данное обстоятельство связано с тем, что этот исторический феномен является буферной ойкуменой, где проживают представители многих мировых религий, включая ислам. Вследствие этого, вопрос мирного сосуществования превалирует в вопросах безопасности, а принцип толерантности рассматривается как один из возможных рычагов воздействия на граждан как внутри, так и за пределами арабо-мусульманских культурных локаций.

3. Рассмотрением и теоретическим обоснованием уникальности арабо-мусульманской культуры в первую очередь с особенностями арабского языка, обладающего мощной объединяющей силой. Во всех исламских странах арабский язык был официальным языком переписки, религии и литературы. Расцвет арабо-мусульманской культуры продолжался и в период упадка Европы. Язык арабов подарил миру удивительные памятники прозы и поэзии, великие трактаты в области точных и гуманитарных наук. Расцвели философия, математика, астрономия, врачебное и ораторское искусство. Немаловажное значение оказали эти труды и на мировую религию. Средневековая Европа узнавала греческих философов, переводя их произведения на латынь с арабского языка, что показывает свои результаты до сегодняшних дней. Кроме того, арабский язык до сегодняшних дней сформировал верную оболочку хранителя исторического, духовного, художественного и литературного наследия во всех его проявлениях. Как важный фактор он смог сплотить арабо-мусульманскую межкультурную связь и проявить себя как особое звено в развитии мировой цивилизации.

4. Историей исламоведения в Западной Европе, которая началась в эпоху античности и получила развитие в период колониальных завоеваний, когда европейские державы столкнулись с необходимостью понимания культур и традиций подконтрольных им мусульманских стран. Востоковеды XIX и начала XX веков, делая акцент на филологическое и философское составляющее арабо-мусульманской культуры, в большей части не были заинтересованы в современной культуре арабо-мусульман. Однако, но их работы помогли расширить понимание ислама и арабской культуры в более широких концептуальных рамках. Кроме того, колониальная политика Европы в XIX веке привела к тому, что европейские ученые и администраторы стали активно изучать исламские общества и право, чтобы облегчить управление колониями. Однако это также способствовало формированию стереотипов и представлений об исламе как о причине отсталости мусульманских стран того времени. Таким образом, вклад арабо-мусульманской культуры в развитие европейской цивилизации и науки неоспорим. Он должен рассматриваться в контексте долгой истории обмена знаниями и культурным наследием между различными цивилизациями. Понимание этого вклада и его признание является ключевым для развития межкультурного диалога и взаимопонимания в современном мире.

5. Британской империей, которая расширяла свое влияние в мусульманском мире, она была вынуждена учитывать культурные и религиозные особенности подвластных ей регионов. Это было важно для поддержания стабильности и предотвращения мятежей. Появление мусульманской диаспоры в Великобритании и строительство первых мечетей, таких как мечеть Шах-Джахана, отражало растущее принятие и уважение ислама в британском обществе. Изучение истории арабской и исламской культуры британскими исламоведами XIX века было Важным аспектом понимания взаимодействия между Западом и Востоком. Оно не только позволяет нам понять прошлое, но и способствует лучшему пониманию культур современного мира. Вклад таких востоковедов и исламоведов, как Э.Лейн, У.Мьюир и С.Ахмадхан, сыграл важную роль в развитии дисциплины исламоведения и формировании более объективного взгляда на арабо-мусульманскую культуру.

8. Академической школой исламоведения в XX веке, которая представляла собой весьма разнообразный колорит фундаментальных работ учёных-академиков. Среди этих научных деятелей следует отметить Василия Владимирович Бартольда и Игнатия Юлиановича Крачковского, которые являясь современниками и ведя совместные работы, основали своеобразную школу исламоведения, что изучаема и актуальна даже в наши дни.

В заключении следует отметить, что новые методы в преподавании историографии арабо-мусульманской культуры играет ключевую роль в историческом исследовании, позволяя изучать прошлое, понимать его и извлекать уроки для настоящего и будущего. Использование источников, их интерпретация и применение различных методов исследования являются основными инструментами педагога-историка в сознательном процессе. Следовательно, применяя вышеперечисленную методологическую базу в педагогике можно сделать следующие умозаключения:

Исследование арабо-мусульманской культуры на протяжении двух веков между российскими и английскими идеологиями имело вариативность в рассмотрении. Если в российском исламоведении атеизм считался главной идеологией страны, то в английском – исламские науки не ограничивались ангажированностью. Данные выводы нам позволят увидеть, как одна и та же культура может быть интерпретирована по-разному в зависимости от исследовательской среды. Кроме того, это помогает избежать одностороннего взгляда и формировать более комплексное понимание исламской цивилизации.

Основываясь на современные тенденции и инновации в преподавании, объект исследования имеет как теоретическое, так и практическое значение. Это объясняется многообразием исламских культурных убеждений, которые способствуют обогащению культурного диалога, анализу современных вызовов и перспектив, заполнению исторических и историографических пробелов, а также, в дальнейшем, способствует лучшему пониманию учащимися истории и культуры других народов посредством техники системного анализа.

Список использованной литературы:

1. Блок М. Апология истории или ремесло историка. - М.: Наука, 1986.; Этнография: Народы мира: историко-этнографический справочник. - М.: Наука, 1988;
2. Бочаров А.Б. Основные методы исторического исследования. Электронная библиотека Томского государственного университета. Томск-2006. – С. 98;
3. Варьяш О.И. Историография и источниковедение отечественной истории. - М.: РГГУ, 2003;
4. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М.: Искусство, 1972.; Иванов Ю.Ф. Методология истории. - М.: Просвещение, 1985;
5. История арабо-мусульманской философии: Антология / Под ред. А.В. Смирнова. Москва: Академический Проект, 2013, 2020. – С. 9-10;
6. Курбанов М.Г. Перспективы конституирования современного исламоведения // Исламоведение. 2019. Т. 10, № 3. – С.53-60;
7. Кускова Ю.Б. Взаимоотношения философии и искусства в истории культуры: историографический и методологический аспекты. Автореферат диссертации по культурологии, специальность ВАК РФ 24.00.02;
8. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – М.: Изд-во МГУ, 1994;
9. Русина Ю.А. Методология источниковедения. Екатеринбург Издательство Уральского университета 2015. – С. 7-35.
10. Сердюченко Г. П. Арабский язык // Русская транскрипция для языков зарубежного Востока.– М.: Наука, 1967. – С. 104–115.
11. Указ Президента Республики Узбекистан, от 11.09.2023 г. № УП-158, О стратегии развития «Узбекистон-2030». <https://lex.uz/docs/6600404#6605018> (Дата обращения: 15.06.2025).
12. Уткин А.И. От XVIII к XIX веку: Становление культурного самосознания Европы // Очерки по истории мировой культуры. Учебное пособие / Под ред. Т.Ф.Кузнецовой. М.: Языки русской культуры, 1997. – С.243-331;
13. Каменский З.А. Культурно-исторические типы или единство историко-философского процесса // Вопросы философии. 1995. -№ 2. – С.61-67;
14. Риккерт Г. Философия истории / Генрих Риккерт; пер. с нем. Гессена; С предисл. авт. изд. - Санкт-Петербург: Д.Е. Жуковский, 1908. - XIV, – С. 154.
15. Фатеева И.Г., Насырова М.А., Языковая ситуация в арабских странах (конец XX века). – Ташкент.: ТашГИВ., 2010. – С. 24-26.
16. Хвостова К.В., Финн В.К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. М.: РГСУ., 1997. 256 с.
17. Berger S., Stefan Berger responds to Ulrich Muhlack. In: Bulletin of the German Historical Institute London, Volume XXIII, No. 1, May 2001, P. 21–33.
18. DeZure, Debora. Interdisciplinary Pedagogies in Higher Education. / Robert Frodeman (ed.), The Oxford Handbook of Interdisciplinarity, 2nd edn, Oxford Handbooks. P. 558-572. (Дата обращения: 30 июня 2024 г.)
19. Germanova T. Historiography and Methods of Historical Research, Features of the Use of Sources And Interpretation of Facts. International scientific journal "World Scientist" Issue No. 19, Volume 1. P. 2-6.
20. Tosh J. The Pursuit of History. Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History. London-2021. 7th Edition.. P. 328.
21. Trohler D. History and Historiography. Approaches to Historical Research in Education T. Fitzgerald (ed.), Handbook of Historical Studies in Education. 2019.

SEMIOLOGIK VA ARXETIPIK YONDASHUVLAR ASOSIDA MIFOLOGIK STRUKTURALARNI TADQIQ ETISH

Mirsanov Bobomurod Muhammadiyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Samarqand filiali "O'zbek tili va xorijiy tillar"
kafedrası mudiri, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqola semiotik va arxetipik yondoshuvi asosida mifologik strukturalarni tahlil qilishga bag'ishlangan. Semiologiya belgilar va ularning ma'nolariga e'tibor qaratadi, arxetipika esa jamoaviy ongda umumiy ramzlar va obrazlarni tadqiq etadi. Mifologik strukturalarning ichki mazmuni va umuminsoniy psixologik mexanizmlari ushbu ikki yondashuv orqali chuqurroq tushunilishi mumkin. Maqolada semiologik va arxetipik tahlillarning mifologiyani o'rganishdagi o'rni va ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: mifologik strukturalar, semiotika, arxetipik yondashuv, miflar, simbolik ma'no, paradigm, sintagma, kodlash, mifning belgilar, dekodlash, obrazlar.

Kirish. Mifologiya har bir xalqning madaniyati, dunyoqarashi va tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan kuchli va murakkab tizimdir. Bundan tashqari, miflar insonning psixologik, sotsial va ma'naviy holatlarini aks ettirish imkonini beradi.

Mifologiya, har bir xalqning madaniyati, ruhiy holati va tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan katta tizimdir. Miflar, odatda, muayyan bir ma'noni anglatish uchun belgilar va ramzlarning yig'indisi sifatida ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, mifologik strukturalarning tahlili jamiyat, psixologiya va madaniyatning o'ziga xos belgilarini tushunishga yordam beradi. Mifologik tekstlar, o'z navbatida, semiologik yoki belgilar va ularning ma'nosini o'rganish nuqtai nazaridan yanada aniq tushuntirish mumkin. Ushbu maqolada mifologik strukturalarni tadqiq qilishning ikki asosiy yondashuvi semiologik va arxetipik tahlil etiladi. Bu ikki yondashuv, o'z navbatida, miflarning tuzilishini va ularning ma'nosiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tushunishga yordam beradi. Semiologiya belgilar tizimi va ularning madaniy konnotatsiyalarini, ma'nosini o'rganadi. Mifologiyani semiologik nuqtai nazardan tushunish, uni belgilar, kodlar va ularning munosabatlarini aniqlash orqali tahlil qilishni nazarda tutadi. Miflar faqat olingan belgilar tizimini emas, balki ularning o'zaro aloqalarini ham ifodalaydi. Shuning uchun, mifologik strukturalarni tahlil qilishda semiologiyaning asosiy kontseptlari va kategoriyalarini qo'llash muhimdir. Semiotika (yun. semiotikos – belgilar haqidagi ta'limot), semiologiya - 1) axborot, ma'lumotlarni saqlash va uzatish uchun xizmat qiladigan belgilar va belgi tizimlarining umumiy xususiyatlarini o'rganadigan fan sohasi; 2) u yoki bu obektning bir ma'nodagi semiotika nuqtai nazaridan o'rganiladigan tizimi (masalan, muayyan film yoki badiiy asar semiotikasi, muayyan xalqdagi muomala-murojaat semiotikasi va boshqalar). Semiologiya til belgilarining qanday ishlashi, madaniyatdagi ramzlar va ularning ma'nolari, reklama, moda, kino, adabiyot, diniy matnlardagi belgilar tizimi, denotatsiya (asosiy ma'no) va konnotatsiya (qo'shimcha, madaniy ma'nolar) tahlili kabi sohalarni o'rganadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Semiologiyaning nazariy asoslarini XX-asr boshida Shvetsariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur (Ferdinand de Saussure-1857–1913) yaratgan bo'lib, u tilda mavjud bo'lgan har bir elementni "belgi" deb atagan va uni ikki qismga – "ifodalaydigan" (signifiant) va "ifodalanadigan" (signifié) tarkibga ajratgan va har bir belgi ikki asosiy komponentdan tashkil topadi: a)signifiant (tovush shakli yoki yozuvi); b)signifié (mazmuni yoki anglatgan narsa) [7]. Roland Barthes (1915-1980) semiologik yondashuvni madaniyatshunoslik darajasiga olib chiqqan va adabiyot tanqidi, semiotika va madaniyat nazariyasiga katta ta'sir ko'rsatgan shaxs hisoblanadi. Roland Barthes "Mythologies" asarida jamiyatdagi mafkura va e'tiqodlar belgilar orqali qanday shakllanishini tahlil qilgan. Barthesning qarashlariga ko'ra, mif bu "ikkinchi darajali belgilar tizimi", ya'ni bir belgi boshqa bir belgi sifatida tushuniladi. "Mif - bu belgi emas, balki belgi bo'lgan belgi" [1]. Ya'ni, kundalik hayotdagi belgilar (masalan, buyuk olimlar surati) aslida ideologik g'oyalarni (masalan, kashfiyot, adolat, donolik) ifodalovchi ikkilamchi belgiga aylanishi mumkin. Masalan, o'zbek mifologiyasida Xizr (yoki Xizr ota) ma'naviy yuksalishning ramzi sifatida ko'riladi. U ba'zan "ilohiy donolik" va "ko'plab sirlarni biluvchi" shaxs sifatida tasvirlansada, yaxshilikni rag'batlantirish, yovuzlikka qarshi kurashish va ilm-fan yoki ma'naviyat orqali muammolarni hal qilish, degan mifologematik qadriyatlar bilan kodlangan. Mifning lingvistik ifodasi mifologema, yunoncha mythos "hikoya", "afsona", yunoncha logos "so'z", "ilm-fan" degan ma'nolarni bildiradi. Mifologema atamasi ko'plab tilshunoslar tomonidan umuminsoniy

tafakkurning barqaror va takrorlanuvchi konstruksiyalarini ifodalash uchun ishlatiladi, bu odatda voqelikni inson ongida paydo bo'ladigan hissiy-o'ziga xos assotsiatsiyalar shaklida aks ettiradi[3]. Yu. L. Shishova mifologemani mifda pretsedentga ega bo'lgan hodisaning syujet-mantiqiy tuzilishi deb hisoblaydi. Yu. L. Shishova ning so'zlariga ko'ra mifologema obrazli ifodasi, aksiologik belgilanishi, ma'nolarning konvertatsiya qilinishi bilan ajralib turadi [9]. Fanga ilk bor "pretsedent birlik" atamasini olib kirgan Y.N. Karaulov pretsedent birliklarni "ma'lum shaxsning o'ta shaxsiy xarakterdagi, ya'ni unga yaxshi tanish bo'lgan va uning keng doirasini, shu jumladan, uning o'tmishi va zamondoshlarini ham qamrab oluvchi, va nihoyat, ushbu til sohibining diskursida qayta-qayta murojaat etiluvchi bilish va hissiy munosabatlarida juda ahamiyatli" birlik sifatida tavsiflaydi[9]. N. Karaulov pretsedent birliklarga dastlab badiiy asar nomlari nomlari va sitatalarni kiritadi, O.V. Lisochenko esa pretsedent birliklar sirasini kengaytirib, ularga antroponimlarni ham kiritadi[4]. Nisbatan keyingi adabiyotlarda, masalan, N. Pyego-Gro tadqiqotida pretsedent birliklar 4 guruhga ajratilgan: sitata, referensiya, qo'shtirnoqsiz ko'chirma va allyuziya [6]. Shu bilan bir qatorda ayrim manbalarda pretsedent fenomenlar sirasiga pretsedent vaziyatlar ham kiritiladi [internet-manba]. D.Xudayberganova "O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini" nomli doktorlik dissertatsiyasida ta'kidlaganidek, "pretsedent birliklar madaniy kodlarni avloddan avlodga olib o'tuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bunda matn-o'xshatishlar, matn metaforalar, tarkibida pretsedent birliklar, etalonlar, nutqiy etiketlar mavjud bo'lgan matnlarni o'rganish muayyan etnosga xos bo'lgan olamning lisoniy manzarasi ilmiy talqinini yaratishda eng muhim manba hisoblanadi" [8]. Mifologema tushunchasi zamonaviy mifshunoslikda chuqur falsafiy va semantik mazmunga ega. Bu tushuncha E.M. Meletinskiy, Yu.M. Lotman, M. Eliade va K.G. Jung kabi olimlar tomonidan o'rganilib tadqiq qilinganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Mifologema – bu mifologik tushunchalarning asosiy ma'nosi va semantik birliklaridan iborat bo'lgan mifning eng kichik, o'zaro bog'liq ma'no tizimiga ega bo'lgan elementidir. Mifologema miflarning asosiy tuzilishini tashkil qiluvchi konsept bo'lib, u alohida motiv, obraz yoki syujet shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Losev esa mifologemani "mifning semantik tuzilmasi" deb ataydi va uni "umumlashgan ramziy model" deb baholaydi [5]. Mifologema turli madaniyatlarda universallik kasb etadi: masalan, odam, ajdaho, ona, daraxt, ilon kabi timsollar hamisha takrorlanadi. Mifologema - bu madaniyatda doimiy takrorlanib turuvchi, semantik yadrosi barqaror bo'lgan obrazdir. Demak, semiologik yondashuv orqali ma'no yaratishning konnotativ, yashirin qatlamlari ham tahlil etilishi mumkin.

Materiallar va metodlar. Semiotik tahlil nafaqat lingvistik strukturalarni, balki madaniyatda yashirin turgan mifiy obrazlarni ham ochib beradi. Semiologiya (ma'noli belgilar) belgilarni va ularning ma'nosini tadqiq etishga qaratilgan fan bo'lib, o'z tarkibida turli belgilar tizimlarini (masalan, nutq, yozuv, tasvirlar) o'rganadi. Mifologiyani semiologik nuqtai nazardan qarash belgilar va ramzlar tizimini anglatadi, u kishi uchun ilgari kiritilgan ma'nolarni qayta ishlash yoki ularni to'liq tushunishga yordam beradi.

Miflardagi obrazlar, ramzlar va belgilar simvolik ma'noga ega. Bu belgilarning har biri o'z ichida gapirish, biror xabar berish imkonini beradi. Masalan, o'lim ramzlari miflarda ommaga olis voqealarni yoki inson hayotining muhim bosqichlarini tasvirlaydi.

Miflardagi belgilar odatda ko'p ma'noga ega bo'lib, ularning o'z-o'zidan bir nechta, hatto ziddiyatli ma'nolari bo'lishi mumkin.

Mifologik matnda belgilar orasidagi o'zaro aloqalarni aniqlash semiologik tahlilning asosiy vazifalaridan biri. Miflarning bir qismi esa belgilarning bir-biriga nisbatan qanday o'zaro munosabatda bo'lishini (simvolik o'zgarishlar, yangilanish) ko'rsatadi.

Belgilarni ko'rib chiqishda, ularning bir-biriga nisbatan qanday qiyoslashuvchilarini tushunish muhim. Miflarda "qahramon" obrazi jihatidan qanaqa tahlilni amalga oshirish mumkin? Masalan, qahramonning o'zga dunyoga kirishi, sog'liqni qayta tiklash yoki to'liq yangilanish xolatlari.

Semiologiya mifologik strukturalarni tushunish uchun bir qancha metodlarni taqdim etadi. Ushbu metodlar miflarning belgilar tizimini yoritish va ularning mazmunini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Mifologik matnni semiologik tahlil qilishda, hikoyaning strukturasini va diskursning dinamikasiga e'tibor qaratish lozim. Bunda miflarning so'zlashuvi, ya'ni belgilarning matnlar orqali qanday yoritilgani, ko'p hollarda mifning ma'nosiga ta'sir ko'rsatadi.

Mifning qismlari orasidagi o'zaro aloqalar va harakatlar qanday tarzda bir-biriga bog'langani tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. Semiologik tahlil – ma'no va ramzlarning tizimli o'rganilishi bo'lib, mifologik matnlarning ichki tuzilishi va ularning ma'noviy qurilishiga e'tibor qaratiladi. Tadqiqot obyekti bo'lgan har bir mif alohida qismlarga – mifemalarga – bo'lindi. Mifema – bu mifdagi eng kichik ma'no birligi bo'lib, u bevosita syujetning funksional elementlarini tashkil etadi. Masalan, qahramonning uydan chiqishi, dushman bilan to'qnashuvi yoki qurbonlik singari epizodlar har biri alohida mifema hisoblanadi. Fransuz etnografi, antropolog, sotsiolog va filolog Klod Levi-Stross (Klod Levi-Stros) nazariyasiga ko'ra, miflar asosan binar

qarama-qarshiliklar – ikkita qarama-qarshi tushuncha yoki obraz – orqali quriladi. Tadqiqotda quyidagi binar oppozitsiyalar muhim ekani aniqlandi:

Tabiat / Madaniyat

Hayot / O‘lim

Tartib / Xaos

Erkak / Ayol

Bu qarama-qarshiliklar mifning syujetini va ma'nosini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Mifning strukturasini modellashtirish mifologik hikoyalarning ichki tuzilishi va ularni tashkil etuvchi elementlarni aniqlash, tizimlashtirish va vizual yoki konseptual shaklda ifodalash jarayonidir. Tadqiqotda mazkur jarayon strukturalist nazariyalar va semiologik yondoshuvlar asosida amalga oshirildi. Avvalo, miflar kichik ma'no birliklariga - mifemalarga bo'lindi. Mifemalar – mifdagi syujet elementlari yoki harakatlar bo'lib, ularning bir-biriga bog'lanishi mifning umumiy strukturasini tashkil etadi. Masalan, qahramonning uydan chiqishi, dushman bilan to'qnashuvi yoki qaytish - har biri alohida mifema hisoblanadi. Tanlangan har bir mifdagi mifemalar aniqlangach, ularning o'zaro munosabatlari va munosabat tizimi tahlil qilindi. Bu jarayonda mifdagi asosiy binar oppozitsiyalar (tabiat/madaniyat, hayot/o'lim va hokazo) ham hisobga olindi. Mif umumiy holda bir necha qismga bo'linadi:

Kirish qismi - mifning boshlanishi, qahramonning holi va muammolarini ko'rsatadi.

Asosiy qism - qahramonning sinovlari, kurashlari va jarayonlari aks etadi.

Yakuniy qism - muammolarning yechimi, qayta tiklanish yoki g'alaba bilan yakunlanadi. Bu qismlar mifning tarkibiy qurilishida muhim rol o'ynaydi.

Mif strukturasini aniqlash uchun quyidagi modellardan foydalanildi:

Diagrammalar va sxemalar: Mifemalar va ularning o'zaro bog'lanishlari grafik shaklda ifodalandi. Bu usul mifning oqimini, har bir qismning o'zini va faolligini vizual ravishda namoyon etadi.

Binar qarama-qarshiliklar modeli: Mifning asosiy qarama-qarshiliklari yordamida strukturaning simmetrik yoki asimmetrik bo'lishi aniqlandi.

Qahramonning yo'l xaritasi: Yung va Kempbell nazariyalariga muvofiq, qahramonning sinovlardan o'tishi va qaytish jarayonlari modellashtirildi. Turli miflarning modellari taqqoslandi va umumiy strukturaviy elementlar – universal arxetiplar va mifemalar - aniqlandi. Shu bilan birga, har bir madaniyatga xos lokal xususiyatlar ham o'rganildi.

Semiologiyada paradigmalar va sintagmalar tushunchasi katta ahamiyatga ega. Paradigmalar bir xil turdagi belgilarning to'planishi bo'lib, mifologik strukturalarda o'zgaruvchan va mukammal izohlarni tashkil etar ekan, sintagmalar esa ushbu belgilarning bir-biriga aloqada tuzilishiga ta'sir qiladi.

Miflar ko'pincha "kodlash" va "dekodlash" jarayonlari orqali o'z ma'nosiga ega bo'ladi. Kodlash mifning belgilar orqali muhokama qilinishi, dekodlash esa bu belgilarning qanday ma'noga kelishi va ularni tarjima qilish jarayonidir.

Mifologiyadagi ko'pchilik obrazlar va personajlar to'g'ridan-to'g'ri belgilar sifatida emas, balki simvolik ma'nolarni ifodalaydi. Simvolik ma'nolarni tushunish semiologik tahlilda muhim ahamiyatga ega. Miflardagi har bir personaj, joy, vaqt va holatning o'z o'zini bor.

Miflar va ularning ramzlari bir-biriga o'zaro bog'liq strukturada ishlaydi. Masalan, "qahramonning sayohati" ko'pincha yo'l va yo'ldagi to'siqliklar sifatida ramzlanadi, ular esa dunyoqarashning o'zgarishlarini va qahramonning ichki rivojlanishini ifodalaydi.

Mifologik personajlar, unutilgan yoki qayta tiklangan obrazlar, ularning o'z funksiyasini ramzlashtirish orqali jamiyatning muammolarini yoki boshqa muhim masalalarini anglatadi. Semiologik yondashuv, masalan, "ota" yoki "ona" obrazlarining ritual va tabiatiga bog'liq ma'noni aniqlaydi.

"Arxetip" so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, arxe – ibtido va types – obraz ma'nolarini anglatadi. Arxetip inson ongidagi umumiy, irsiy va faol emotiv yoki g'oyaviy obrazlardir. Bu termin birinchi marotaba Shveysariyalik psixolog Karl Yung tomonidan ishlatilgan bo'lib, uning fikricha, arxetiplar insoniyat ongida qadimdan mavjud bo'lgan umumiy obrazlar, syujetlar va rollardir. Arxetip inson tajribasi asosida shakllangan va turli madaniyatlarda takrorlanadi. Arxetiplar ong ostida yashaydi va ular ertaklarda faol ishlatiladi. Nemis xalq ertaklari o'zida tarixiy va madaniy xazina, an'anaviy ko'rsatmalar va psixanalitik arxetiplarni saqlab keladi. Nemis xalq ertaklaridagi arxetipik obrazlar, odatda, insonning ichki kurashlarini, hayotdagi o'zaro munosabatlarini, shuningdek, dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiladi. Qahramon (Der Held), nemis ertaklarida ko'pincha butun mamlakat yoki oila uchun qurbon bo'lishga tayyor bo'lgan, kuchli va shafqatli shaxsdir. U ko'pincha jamiyatning yaxshiligi uchun kurashadi, to'siqlar va kurashlarni yengib o'tadi. Uning qobiliyatlari fuqarolar uchun yaxshi natijalar keladi. "Hansel and Gretel" ertagidagi hikoyada Hansel va Gretel o'ziga xos qahramon obrazi, ular yovuz jodugardan qutulish va muammolarni hal qilishga harakat qilishadi. Ular to'g'ri yo'lni topib, zulmatdan chiqishga intilishadi. Karl Yung va boshqa psixologlar, shuningdek, ertaklardagi arxetipik obrazlar va ularning psixologik ta'sirini ko'p marotaba tadqiq qilishgan. Quyida nemis ertaklaridagi ba'zi keng tarqalgan arxetipik obrazlar va ularning ma'nolarini ko'rib

chiqamiz. Karl Yung psixoanalizdagi kontsepsiyalarning bir qismi sifatida insonning jamoaviy ongidagi universal belgilarni tushunishga intilgan. Karl Yung arxetiplarni, tabiiy ravishda, har bir insonda irsiy yo'l bilan o'rnatilgan obrazlar va qobiliyatlar deb ta'riflaydi. Arxetiplar umumiy inson tajribasini, uning olamga va o'zini qanday qabul qilishini ko'rsatadi. Ularning tarkibi va psixologik funktsiyalarini aniqlash uchun bir necha muhim xususiyatlarni tushunish kerak. Arxetiplar umumiy bo'lib, ular faqat bir odamga yoki bir millatga xos emas. Ular insoniyatning barcha a'zolarida ma'lum bir shaklda paydo bo'ladi. Bu biologik irsiylik va insonlar o'rtasidagi umumiy psixo-emotsional holatlar bilan bog'liqdir.

Harakatlantiruvchi kuch: Arxetiplar insonning tajribasini va xis-tuyg'ularini shakllantiradi. Ular tushuncha, qiymatlar, qobiliyatlar va istaklar kabi nutq va his-tuyg'ularni uyg'unlashtiradi. Masalan, qahramon arxetipi kishi uchun yoshlikdan ko'plab maqsadlar, istiqbollar va muhabbatlarga intilishni ifodalaydi.

Irsiy obrazlar: Arxetiplar irsiy darajada, ya'ni instinktiv tarzda paydo bo'ladi va aslida psixologiyani boshlang'ich nuqtasi sifatida ishlaydi. Ular insonning xususiyatlarini yoki ichki jarayonlarni (masalan, hayot va o'lim, rivojlanish va yo'qolish) tasvirlaydi.

Arxetipik tahlil - mifologik syujet va obrazlarning ong ostidagi umuminsoniy tarkibiy birliklar (arxetiplar) asosida tahlil etilishidir. Bu yondashuv Karl Gustav Yungning kollektiv ong osti nazariyasi va arxetiplar modellari asoslanadi. Arxetiplar inson tafakkurining chuqur qatlamlarida saqlanadigan, tarixiy va madaniy o'zgarishlarga qaramay takrorlanuvchi obrazlar va ssenariylardir.

Arxetiplar muayyan xalq yoki madaniyatga xos emas, balki umuminsoniy ong osti tajribasining bir qismi hisoblanadi. Ular miflarda, rivoyatlarda, eposlarda doimiy ravishda paydo bo'ladigan obraz va syujet shakllaridir. Eng ko'p uchraydigan arxetiplar: qahramon, dono murabbiy, dushman, ichidagi yomonlik, an'anaviy ona obrazi, makkor va qoidalarni buzuvchi obraz, sinov yo'li.

Yung va Jozef Kempbell tomonidan ishlab chiqilgan "Qahramonning safar yo'li" modeli mifologik strukturalarni tahlil qilishda markaziy o'rin tutadi. Bu model odatda uchta asosiy bosqichdan iborat:

Chaqiruv va yo'lga chiqish – Qahramon oddiy hayotdan chiqib, noma'lum sinovlarga to'la dunyoga qadam qo'yadi.

Sinovlar va transformasiya – Qahramon dushmanlar bilan kurashadi, murabbiy yordamida kuch topadi.

G'alaba va qaytish – Qahramon o'zgargan holda qaytadi va jamiyat uchun yangi ma'rifat, kuch yoki ob'ektni olib keladi.

Masalan, «Alpomish» dostonida Barchin Alpomishga xat yozib, Barchin o'n ming uyli Qo'ng'irotni yigitidan o'n yigitni saylab oldi, otasining to'qson to'qay yilqisidan o'n otni saylab oldi, otlarni sovutib, tamom qildi. Shunda shunday arza yozdi Barchin: «Olti oychalik yo'lga keldim, qalmoqning eliga keldim, zo'r yovning qo'lida qoldim, olti oyga muhlat oldim, mendan umidi bo'lsa, Alpomish kelsin, bo'lmasa, javobimni bersin, deb uni kelishga chorlaydi, Alpomish yo'lga chiqadi, Barchin 4 ta shart qo'yadi: 1. Qirg kunlik yo'l Boboxonning orasi. Boboxon tog'idan poyga qilaman, Oti ildam boybachchaga tegaman. 2. Yoy tortishsa, yoyi sinmay qolganga, Men tegaman shul yoyandoz polvonga. 3. Ming qadimdan tanga pulni urganga, Men tegaman shul qirag'ay merganga. 4. Kurash qilib to'qson alpni yiqqanga, Men tegaman nor bilakli polvonga. Alpomish Ko'kaldosh, Ko'kaman, Ko'kqashqa, Boyqashqa, Toyqashqa, Qo'snquloq kabi 90 alpdan iborat dushmanlar bilan kurashi va qaytishi aynan mana shu modelga to'liq mos keladi.

Arxetipik qahramon, odatda, muammolarni yengish uchun harakat qiladi va ko'pincha o'zining ichki qobiliyatlarini topadi. Ushbu arxetip ichki kurashlarning va tartibsizliklarning ta'sirini qo'rqmaslik bilan yengishga intiladi.

Arxetiplar aniq bir vaqtlar yoki qisqa davrlarda kuchaytirilgan hissiy yoki amaliyotlar orqali o'zgarishni amalga oshirishga mo'ljallangan, ular inson hayotining maxsus bosqichlariga qarshi qoladi.

Arxetiplar insonni o'zini va uning jamiyat bilan munosabatini tushunishga yordam beradi. Ular ayrim psixik ehtiyojlar va ichki konfliktlarni hal qilishga harakat qiladi.

Arxetiplar insonning rivojlanish jarayonida kuchli unsur sifatida ishlaydi. Ular shaxsning psixologik o'sishi va o'zini-o'zi tushunishi uchun yo'l ko'rsatishadi.

Tadqiqot va innovatsiya: Arxetiplar insonning unutilgan yoki qolgan qobiliyatlarini topishga yordam beradi. Yungning fikricha, arxetiplar shaxsni o'zi haqidagi chuqur tushunchaga olib keladi va ichki xis-tuyg'ular bilan to'g'ri ishlashni o'rganadi.

Arxetiplar mifologiyada ham ko'p uchraydi. Miflar odamlarning umumiy va xos xis-tuyg'ularini shakllantiradi, ularda insonning ruhiy qiyinchiliklarini va tajribalarini tushuntirishga harakat qiladi. Masalan, Gerakl yoki Ikarning miflarida o'sha davrdagi boshqa insonlar orasida to'qnashuv va kurashish, juda murakkab va davom etuvchi kuchlarning obrazlari bor.

Arxetiplar odamlar, jamiyatlar va madaniyatlar orasida bir xil tajriba va uning ruhiy konstruktsiyalari bo'lgan ko'plab umumiy ramkalarni belgilaydi. Ular insoniyat tarixida muhim bir katta psixologik yoki

madaniy omillardan hisoblanadi. Arxetiplar, shuningdek, insonlarning madaniyatlari va urf-odatlariga asoslangan ruhiy ta'limotlardan ilhom olish va rivojlanishda yordam beradi.

Arxetipik tahlil mifning faqat tashqi hikoyasini emas, balki uning psixologik va ruhiy qavatlarini ham ochib beradi. Bu usul miflarni nafaqat madaniy yodgorlik, balki inson tafakkurining chuqur ifodasi sifatida talqin qilish imkonini yaratadi.

Xulosa va takliflar. Semiologik va arxetipik yondashuvlar mifologik strukturalarni tushunish va tadqiq etishda muhim o'rin tutadi. Semiologik yondashuv miflarni belgilar va simvollar nuqtai nazaridan tahlil qilish orqali ularning ma'nosini va tuzilishini aniqlashga yordam beradi, arxetipik yondashuv esa miflardagi universal obrazlar va psixoanaliz usullarini ishlatib, insonning ichki holatlari va ijtimoiy tajribasi bilan aloqadorligini ko'rsatadi. Mifologiya va uning strukturalarini to'liq tushunish uchun har ikki yondashuvni birlashtirish va ularning bir-birini to'ldirishini ko'rib chiqish muhim. Miflar insonning haqiqiy hayoti va uning o'tgani, kelajagi, ruhiy holati va jamiyatdagi rolini ifodalashda markaziy o'rin tutadi. Mifning strukturasini modellashtirish uning ma'no jihatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, miflarning tarkibiy elementlari o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqliklarni aniqlashga yordam berdi. Bu jarayon mifologiyani ilmiy tahlil qilish va uning umumiy nazariyasini shakllantirishda asosiy vosita bo'ldi. Arxetipik tahlil mifologik matnlardagi qaytariluvchi obraz va ssenariylarning tub ma'nosini ochib berish imkonini berdi. Yung nazariyasi asosida mifdagi ramzlar orqali insonning ong osti jarayonlari va umuminsoniy tajriba izchil ravishda tadqiq qilindi. Bu esa miflarni universal ma'naviy tarkibga ega narrativlar sifatida tushunishni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Barthes, R. (1957). *Mythologies*. Paris: Éditions du Seuil. – B. 115., 115b 2.Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н.Караулов. –М.: Наука, 1987.; 267

3.Ларионова М.Ч. Миф, сказка и обряд в русской литературе XIX века. – Ростов н/Д: Изд-во Рост.ун-та, 2006. – 256 с

4.Лисоченко О. В. Риторика для журналистов: прецедентность в языке и речи: Учебное пособие для студентов вузов. Ростов н/Д.: Феникс, 2007.

5.Losev, A.F. (2001). *Mif. Chislo. Sushchnost'*. Moskva: Mysl. – B. 129.,129b

6.Пьего-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. – М.: ЛКИ, 2008.: 240

7.Saussure, F. de. (1916). *Cours de linguistique générale*. Lausanne: Payot. – B. 88., 88 b.

8.Xudoyberganova D. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini. Fil.fan.diss. Toshkent 2015. B. – 101.

9.Шишова Ю.Л. Лингвистическая объективация мифологемы пути в современной англоязычной литературе: автореф. дисс.... канд. филол. наук. 10.02.04. – СПб., 2002. – 23 с.

KONSEPTUAL METAFORANING O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA NAMOYON BO'LISHI

Muminov Sidikjon Mirsobirovich

Farg'ona davlat universiteti

professori, filologiya fanlari doktori,

Mahfuza Nishonboyeva

Farg'ona davlat universiteti

tayanch doktoranti,

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikki bir-biriga qarindosh bo'lmagan tillarda konseptual metaforaning namoyon bo'lishi tahlil qilingan. Shuningdek, ikki tilda bu kabi metaforalar o'xshash va farqli jihatlarini o'rganilgan. Konseptual metafora, uning turlari hamda ularning turli kontekstlarda qo'llanilishi ikki til misolida tahlil qilingan

Kalit so'zlar: Struktur metafora, Ontologik metafora[1], Oriyentatsiyaviy metafora, til, nutq, narsa, buyum, o'xshashlik, ko'chim, metafora, ta'sirchanlik.

Aristotel shunday deydi: – “Oddiy so'zlardan biz faqatgina yangi ma'noni tushunishimiz mumkin. Metafora esa uni to'liq tasirchan qilib tinglovchiga yetkazish yoki anglash uchun muhim ahamiyat kasb etadi” deb hisoblagan.

Konseptual metafora nazariyasi dastlab 1980-yil Jorj Lakoff hamda Mark Jonsonlarning “Biz bilan yashayotgan metafora”(Metaphors We Live By)[1] nomli asarida taklif qilingan. Kontseptual metafora nazariyasining asosiy maqsadiga ko'ra, metafora nafaqat tilning uslubiy xususiyat, balki bu fikrning o'zidir ya'ni inson ongida avtomatik tarzda ishlab chiqariladigan fikrlar majmuasidir. Demak, kontseptual struktura o'zaro bog'liqliklarni yoki o'zaro konstruktiv domenlar o'rtasidagi yozishmalarga muvofiq tashkil etiladi.

Lakoff va Jonson o'zining ushbu asarida shuni ma'lum qiladiki, konseptual metafora nafaqat badiiy adabiyotda ma'lum janrlarni shakllantiruvchi, shoir-u yozuvchilarning eng muhim badiiy quroli, balki

barcha til foydalanuvchilari uchun eng neytralidir. Ko‘plab tadqiqotchilar konseptual metaforada ish olib borayotgan vaqtda, bunday ko‘chi turini asosan tele va radio programmalarida, lug‘at, gazeta hamda jurnallardan, suxbatlarda topganlar. Ammo keyinchalik Lakoff va Jonson shuni aniqladi metafora biz bilan va u bizni atrofimizni o‘rab turgan ko‘chim turidir.

Metaforalar o‘y- fikrlarda sodir bo‘ladi.

Konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, metafora nafaqat til balki fikrlarimizda yashaydi. Biz metafora nafqat dunyodagi ma‘lum bir vaziyat haqida xabar berish, gapirish uchun balki, u haqida o‘ylash uchun ham ishlatamiz. Shuning uchun ham u oddiy metaforalardan farqlanadi. Quyidagi jadvalda oddiy va konseptual metaforaning farqli jihatlari haqida ma‘lumot berildi. (qarang: jadval 2.1).

2.1-jadval

Oddiy metafora	Konseptual metafora
So‘zlarning ma‘no jihatidan ahamiyati	Konseptlarning ahamiyati
Sen mening arslonimsan (Ya‘ni jasur, qo‘rqmassan)	Baxs bu jang
Tilshunoslikdagi fenomenona	konseptual fenomenona
Ta‘sirchanlik va badiiy bo‘yqodorlik	Ba‘zi bir konseptlarni yanada yaxshiroq tushunish uchun
Ikkita asosning o‘zaro bog‘liligi	Insoniyat tajribasi
	G‘azab olov
Odatda shoirilar va notiqlar tomonidan ta‘sirchanglik, notiqlikni oshirish uchun	Kundalik hayotda oddiy odamlar
So‘zning ko‘chma ma‘nosi	O‘ylash, harakat va maqsadlar jarayoni mahsuli
Oltin kuz kirib keldi	Vaqt- bu pul. (Time is money)

Konseptual struktura o‘zaro bog‘liqliklarni yoki o‘zaro konstruktiv domenlar o‘rtasidagi yozishmalarga muvofiq tashkil etiladi. Ya‘ni ularning orasida ichki bog‘lanish mavjud.

Masalan:

She got a really high mark in the test.

U testda juda baland baho oldi.

Ushbu misolda keltirilgan metafora bu baland so‘zidir. Aslida bu sifat jismonan baland hisoblangan bino yoki odamlar uchun ishlatiladi. Ammo yaxshi baho ma‘nosida bu gapda qo‘llangan. Ingliz tilini o‘rganish jarayonida shuni anglasa bo‘ladiki, kundalik hayotda ishlatilayotgan so‘zlar ham ba‘zan obrazli ifodalangan so‘z bo‘lib chiqadi. Buni misollarda ko‘rib chiqamiz:

1. Things are going smoothly in the operating theatre.

Operatsiya stolida ishlar tekis kechmoqda.

2. He was in a state of shock after the election result.

Saylov natijasidan keyin u shokka tushib qoldi.

3. The economy is going from bad to worse. [1]

Iqtisodiyot yomondan yomonlashib bormoqda.

Yuqorida keltirilgan jumlar kundalik hayotdagi ishlatiladigan harakat, holat, his-tuyg‘u, ruhiy holatlar bo‘lishi mumkin. Ammo ushbu gapda jismonan amalga oshirilmaydigan holatda qo‘llanilgan. Birinchi gapdagi “going smoothly” birikmasi faqatgina narsalar uchun (boats can go smoothly) kemalar bir maromda keta oladi; yoki ikkinchi misol so‘zma-so‘z tarjima qilinganda u saylov natijasidan keyin shokka tushib qoldi. Bunda “state of shock” birikmasi ko‘chma ma‘noda, so‘nggi gapda ham “going from bad to worse” birikmasi aslida jismonan mavjud va harakat qiladigan narsalar uchun qo‘llanilar edi. Biroq badiiylikni oshirish, aniqlik va ta‘sirchanlikni keltirib chiqarish uchun so‘zlovchi nutqida qo‘llamoqda.

O‘zbek va ingliz tillarida konseptual metaforalarning o‘xshash yoki mantiqiy jihatdan bir-biriga yaqin jihatlarni ko‘rishimiz mumkin. J. Lakoff va M. Jonsonlarning fikriga ko‘ra metaforaning 3 turi mavjud:

Joylashuviga ko‘ra

Strukturasiga ko‘ra

Ontologik [1]

Oriyentatsiyaviy metafora

Har bir tur o‘z vazifa va xususiyatiga ega. Joylashuviga ko‘ra (ba‘zi manbalarda oriyentatsiyaviy deb ham ataladi) metafora ma‘lum bir jismning joylashish o‘rni metaforik birlik yasash uchun qo‘llaniladi. Har ikki tilda oriyentatsiyaviy metaforalar mavjud va asosan predloglar orqali ifodalanadi.

Up or down- yuqori yoki past

In or out- ichida yoki tepasida

Front or back – ortida
On or off- yoniq yoki o‘chiq
Deep or shallow- chuqur yoki sayoz
Central or peripheral- markaziy yoki chekka
Masalan,

I am up- Men xursandman, kayfiyatim yuqori darajada deb tarjima qilinadi. Ingliz tilida ishtirok etayotga up predlogi narsalarning joylashuviga ishlatiladi ammo bu yerda kayfiyati yaxshi ekanligi, xursandligini ifodalanmoqda.. Yoki I am down- kayfiyatim tushib ketdi. Bunday turdagi metaforalarni o‘zbek tilida ham ko‘p uchratishimiz mumkin. Masalan:

U qayg‘u ichida edi
Uning ortida ulkan tog‘i- otasi qo‘llar edi
Chuqur xayolga botgan Naima yoniga singlisi kelganini ham payqamadi.
Kelajaging oldinda, o‘tmishing esa ortda qoldi
Struktural metafora (strukturaviy deb ham nomlanadi)

Bunday turdagi metaforalar mavjud murakkab yoki abstrakt tushunchani boshqa bir konkret aniq tushuncha orqali aniqlashtiradi. Ya‘ni manba domeni maqsad domenini izohlaydi, tinglovchi uchun tushunarli bo‘lishini ta‘minlaydi. Ingliz va o‘zbek tillarida ma‘lum bir kontekstda ishlatiladigan so‘zlar boshqa bir kontekstda ko‘chma ma‘noda qo‘llaniladi.

Masalan,
Argument is a war- bahs munozarada urush kontekstidagi so‘zlar qo‘llaniladi
Time is money – pul bilan ishlatiladigan so‘z esa vaqt kontekstida qo‘llaniladi
Relationship is journey- munosabatlar esa sayohat bilan
Mind is machine- miyya mashinaning xususiyatlari bilan
Emotion is location- emotsiya joylashinuviga ko‘ra
Anger is a heat- jahl bu qaynoqlik bilan
Desire is hunger- xohish ochlik bilan
Intelligence is light- ilm yorug‘lik bilan
Hope is a child- umid bola bilan boshqa bir konteks yangi ma‘no yaratadi.

Masalan, Ingliz va o‘zbek tillarida urush kontekstida ishlatiladigan so‘zlar bahs-munozarada ishlatiladi

He won the argument. U bahsda yutdi/ g‘alaba qozondi
He attacked everything I said. U har bir aytgan gapimga qarshi hujumga o‘tdi
His criticisms were right on target. Uning tanqidlar maqsadga muvofiq edi, to‘g‘ri kelar edi.
I demolished his argument. Men uning baxsini yo‘q qildim
That was a poor strategy. U juda yomon strategiya edi
He destroyed me in that argument. U meni bahsda buzib tashladi
You disagree- siz qarshisiz

Yuqorida keltirilgan qora harflardagi metaforalarda u haqiqatdan ham sizga hujum qilmaydi, qarshi chiqmaydi, yoki mag‘lub qilmaydi, g‘alaba qozonmaydi. Ya‘ni biz urushning qonun qoidalarini baxsning qonun-qoidalariga ko‘chiryapmiz. Natijada ikkisida ham

G‘alaba va mag‘lubiyat
Raqib
Raqobat
Qo‘lga kiritamiz yoki yo‘qotamiz
Reja va strategiyalar
jismoniy urush- nutqiy urush

Keling yana boshqa misollar bilan ham tanishib chiqamiz. Time is money- pul bilan ishlatiladigan fe‘llar vaqtga ko‘chadi

How did you spend your time yesterday- kech vaqtingni qanday sarflading
You are wasting your time- sen vaqtingni behuda ishlatyapsan, sarflayapsan.
This book can save you lots of time- bu kitob sening ancha vaqtingni tejaydi
I am running out of time- mening vaqtim tugayapti.

Ontologik metaforalar

Bunday turdagi metaforalar mavhum abstrakt bo‘lgan obyekttni aniqlashtiradi, jonlatiradi. Masalan, Insonlar qila oladiga ishlar, qobilyatlar jonsiz narslarga ko‘cha xuddi personikatsiyadek.

His theory *explained* to me the behavior of chickens raised in factories. Uning nazariyasi menga shuni tushuntirdiki, tovuqlarning xulq atvori fermada shakllanar ekan.

Life has *cheated* me. Hayot meni aldati.

Inflation is *eating up* our profits. Inflatsiya bizning foydalaimizni *yeb tashlayapti*.

Yoki o'zbek va ingliz tillarida mavjud jahl-olov: anger in fire metaforik birikmasini olaylik.

Ikki o'g'il ikki yoqdan yopishdi otasiga, g'azab lov-lov yonar edi ikkovining ko'zida.

G'azab o'ti oldin egasini yondiradi, keyin uchquni dushmanlariga yo yetadi, yo yetmaydi.

Odatda, g'azab olovi ostida bu olovni ushlab turadigan o'tlar bor.

Ingliz tilida

The new regulation kindled the ire of the local people (Yangi tartib mahalliy aholining g'azabini qo'zg'atdi)

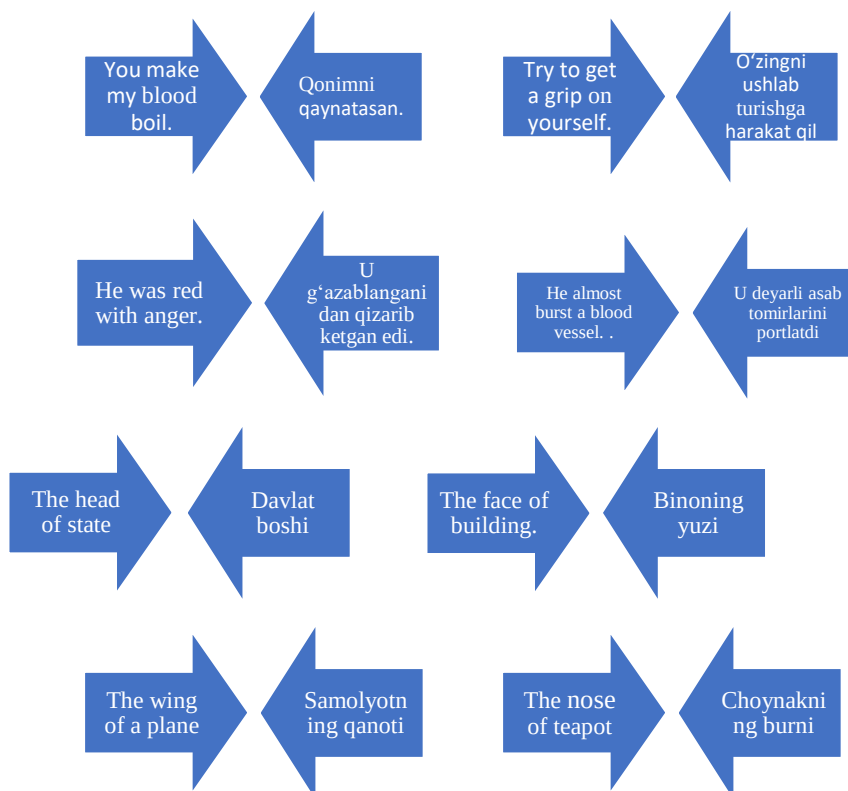
He incited the mob with an inflammatory speech. She was burning with anger. (U olomonni g'azablantiradigan nutq bilan qo'zg'atdi. U g'azabdan yonardi)

He was spitting fire (U olov tupurardi).

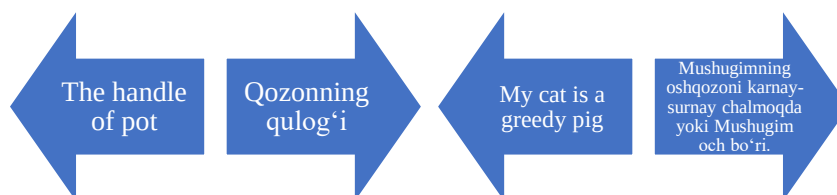
O'zbek va ingliz tillarida metaforalarning o'xshash jihatlar ko'p. Masalan, quyidagi rasmlarda ko'rishimiz mumkin. (qarang: rasm 2.1 va 2.2).

2.1-rasm

O'XSHASHLIK

FARQ

2.2-rasm

Bunda (2.1-rasm) metaforalarni har ikki tilda mavjudligi tarjimonga hech qanday qiyinchilik keltirib chiqarmaydi.

Undan tashqari ingliz tilidan o'zbek tiliga quyidagi metaforik birliklarni tarjima qilar ekanman, deyarli bir ma'noda ekanligini guvohi bo'ldim.

My mom has a heart of gold. Oyimning qalbi tilla

My hands were icicles because of the cold weather. Havo juda sovuqligi sababli qo'llarim muzladi.

Ali has a stone heart. Alining yuragi tosh.

He is a lion when he comes to the field. U dalaga kelganda sher edi.

Undan tashqari bu kabi xilma-xillik ikki tilning madaniyatiga ham bogliq. Turli tillar solishtirilayotganda, kundalik hayotimizda qo'llaniladigan metaforalar turlicha namoyon bo'ladi. Sababi har bir madaniyatning o'ziga xos ramzi mavjud. Masalan, hayvon va uning nomlari turli tillarda turli maqsadda metaforik birlik holatda qo'llaniladi.

Cho'chqa

O'zbek tili: Cho'chqadek yema- tartibsiz yema

Ingliz tili: Don't eat like a pig- Ko'p yema

Chex tili: Pig man: Tartibsiz inson yoki jahldor inson

Erkalash uchun qo'llaniladigan metaforalar

O'zbek tilida: Qozichog'im, toychoq'im

Xitoy tili: Iloncham

Rus tili: kontyonok

Ingliz tili: teddy bear, kitty, pumkin

Mol yoki sigir

Rus va O'zbek tillar: salbiy ma'noda

Hind tili: ona yerga qiyosladi. Mehr va sut bila butun jonzoatlarni to'yintiradi degan ma'noni anglatadi.

Hinduizim va jaynizimda avvallari sigirga sig'inishgan, shuning uchun uniga behurmatlik qilish yeyish taqiqlanadi. Hozirda u mo'l-ko'llik, poklik, muqaddaslik timsoli hisobladi.

Demak, har bir til o'z metaforasiga ega ekan unda butun qadryati, madaniyati, tarixi yashiringan bo'lishi mumkin. Shuning metaforik birliklarni qo'llashdan oldin shu kabi ma'lumotlardan bohabar bo'lish muammolar kelib chiqishini oldini oladi va o'sha tilga so'zlovchining hurmati kuchli ekanligini namoyon qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vyvyan Evans and Melanie Green." Cognitive Linguistics An Introduction" EDINBURGH UNIVERSITY PRESS

2. Axmedyanov K.A. Teoriya adabiyoti. – Ufa, 1985 yil. 126-bet

3. <https://poemanalysis.com/best-poems>

4. <https://optolov.ru/uz/the-ceiling-in-the-bathroom/metafora-ee-raznovidnosti-i-izobrazitelno-vyrazitelnye-sredstva.html>

5. <https://optolov.ru/uz/the-ceiling-in-the-bathroom/metafora-ee-raznovidnosti-i-izobrazitelno-vyrazitelnye-sredstva.html>

6. Вежбицкая. А. Сравнение-градация-метафора // Теория метафоры.- Москва,1990.-С. 145.]

7. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.

8. Тоҳиров З. Метафора лексема-семемасининг прагматик семаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1983. - № 1. – Б. 74-77;

9. Тоҳиров З. Метафора семемаси прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. № 4. – Б. 63-67.

ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA LEKSIK O'ZGARISHLAR VA YANGILANISHLAR

Muminova Umida Qarshiyevna
Termiz davlat pedagogika instituti
f.f.d.(v.b.dotsent)

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy-siyosiy o'zgarish, globalizatsiya, ilm-fan yutuqlari ta'sirida tilda yuz berayotgan neologizmlar, qarz so'zlar va leksik-qayta faollashuv holatlari tahlil qilinadi. Matbuot, internet va rasmiy hujjatlar misollar orqali til me'yorlari va amaliy leksik jarayonlar o'rganiladi. Yangi so'zlarning tarqalish mexanizmlari, normativ va deskriptiv yondashuvlar asosida solishtiriladi. Xulosa qismida tildagi yangilanishlar ijobiy va salbiy oqibatlari, til rivojida ularning ahamiyati yoritiladi.

Kalit soʻzlar: neologizmlar, qarz soʻzlar, leksik yangilanish, til normalari, zamonaviy oʻzbek tili, leksik birliklar, soʻz yasash

Kirish. Har bir jonli til – doimiy harakatda boʻladi: ayrim soʻzlar eskiradi, qaytadan faollashadi, yangilari esa yuzaga keladi. Oʻzbek tili ham bu jarayondan mustasno emas – ayniqsa mustaqillikka erishishdan soʻng barcha sohalarida roʻy bergan ijtimoiy, madaniy va texnologik yangilanishlar orqali leksik oʻzgarishlar tezlashdi. Ushbu maqolada maqsad zamonaviy oʻzbek tilida leksik yangilanishlarning sabablari, turlari, ularning tarqalish mexanizmi va til meʼyorlariga mosligi tahlil qilinishidir. Har qanday til jamiyat bilan bevosita bogʻliq boʻlgan ijtimoiy hodisa sifatida doimiy rivojlanib, oʻzgarib, yangilanib boradi. Ayniqsa, leksik qatlam – soʻz boyligi – bu oʻzgarishlarga eng taʼsirchan soha hisoblanadi. Oʻzbek tili ham oʻz taraqqiyot yoʻlida turli tarixiy bosqichlarni bosib oʻtar ekan, har bir davrda oʻziga xos leksik xususiyatlarni namoyon qilib kelgan. XX asrda sodir boʻlgan siyosiy tuzum oʻzgarishlari, mustaqillik yillaridagi ijtimoiy-madaniy yangilanishlar va XXI asr boshidan boshlab raqamli texnologiyalar va internet taraqqiyoti fonida tilimiz leksik jihatdan sezilarli darajada boyidi, oʻzgardi, koʻp qirrali maʼnolar bilan toʻldi.

Muhokama. Bugungi kunda tilshunoslikda leksik oʻzgarishlarni oʻrganish dolzarb ilmiy yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Neologizmlar (yangi soʻzlar), oʻzlashma soʻzlar (qarz soʻzlar), semantik kengayishlar, metaforik maʼno oʻzgarishlari va morfologik soʻz yasash mexanizmlari orqali til yangi ijtimoiy, texnologik va madaniy ehtiyojlarga moslashmoqda. Zamonaviy oʻzbek tilida yuz berayotgan bu oʻzgarishlar nafaqat lugʻaviy boylikni, balki tilning ijtimoiy funksiyalarini ham kengaytirmoqda. Shu jihatdan qaraganda, leksik yangilanishlarni oʻrganish nafaqat tilshunolar, balki jurnalistlar, pedagoglar, tarjimonlar va axborot texnologiyalari bilan shugʻullanuvchilar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davrda tilga kirib kelayotgan koʻplab yangi soʻzlar, ayniqsa internet va raqamli muhit orqali tarqalayotgan soʻz birikmalari tilning ogʻzaki va yozma uslublarida faol ishlatila boshladi. Masalan, "selfi", "vlog", "onlayn dars", "webinar", "bot", "AI" kabi atamalar ilgari mavjud boʻlmagan, lekin bugungi hayotda faol ishlatilayotgan leksik birliklardir. Shu bilan birga, xalq orasida paydo boʻlgan soʻzlar – "dadasi tayyor", "zoomlash", "like bosmoq", "storik koʻrmoq" kabi ifodalar ham norasmiy boʻlsa-da, leksik oʻzgarishlar tendensiyasini koʻrsatadi. Yana bir jihat shundaki, oʻzbek tilining davlat tili maqomiga ega boʻlishi va rasmiy hayotda, ilm-fan va texnikada keng qoʻllanilishi til oldiga yangi talablarni qoʻydi. Yangi tushunchalarni ifodalash, zamonaviy ilmiy atamalarni oʻzbek tilida berish ehtiyoji yangi soʻzlar yasashga yoki boshqa tillardan oʻzlashtirishga sabab boʻlmoqda. Bu esa tabiiy jarayon sifatida tilga kirib kelayotgan soʻzlarning ijobiy va salbiy jihatlarni farqlash, ularning oʻrnini toʻgʻri baholash, rasmiy va norasmiy kontekstlarda toʻgʻri qoʻllash muammosini yuzaga keltirmoqda. Shuningdek, normativ yondashuvlar va til meʼyorlariga eʼtibor ham bu jarayonda muhim ahamiyatga ega. Til siyosati, adabiy til qoidalari, davlat organlari tomonidan ishlab chiqilgan terminologik lugʻatlar bu sohadagi islohotlarga ilmiy asos boʻlib xizmat qilmoqda.

Leksik yangilanishlar jarayonida meʼyor va zamonaviylik oʻrtasidagi muvozanat masalasi ham dolzarb boʻlib qolmoqda. Shu boisdan, ushbu maqolada zamonaviy oʻzbek tilida sodir boʻlayotgan leksik oʻzgarishlar har tomonlama – tarixiy, ijtimoiy, ilmiy va lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Asosiy eʼtibor – yangi soʻzlarning qanday paydo boʻlayotgani, qanday omillar bu jarayonga sabab boʻlayotgani, ular qanday kontekstlarda ishlatilayotgani va ularning rasmiy til meʼyorlariga qay darajada mos kelayotganiga qaratiladi.

Ushbu maqola doirasida zamonaviy oʻzbek tilida sodir boʻlayotgan leksik oʻzgarishlarni chuqur tahlil qilish uchun kompleks yondashuv qoʻllanildi. Tadqiqot ishlari tilshunoslikda keng qoʻllaniladigan kuzatuv, tahlil va solishtirma metodlarga tayandi. Asosiy eʼtibor oʻzbek tilining faol ishlatilayotgan qatlamlarida – matbuot, internet, ijtimoiy tarmoqlar hamda ilmiy-adabiy matnlarda kuzatilayotgan yangi leksik birliklarni aniqlash va ularning tildagi mavqeyini belgilashga qaratildi. Avvalo, tadqiqot uchun til materiallari yigʻildi. 2023–2025 yillar oraligʻida chop etilgan gazeta va jurnal maqolalari, onlayn nashrlar (xususan, Xalq soʻzi, Daryo, Gazeta.uz, Kun.uz kabi OAV), shuningdek ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan va faol qoʻllanilgan leksik birliklar oʻrganildi.

Til korpuslari (Uzkorpus.uz) orqali leksik oʻzgarishlarning matnlardagi uchrash chastotasi, qoʻllanish konteksti va semantik xususiyatlari aniqlab chiqildi. Shu asosda 500 dan ortiq yangi yoki qayta faollashgan soʻzlar va iboralar saralandi. Tanlangan leksik birliklar deskriptiv-lingvistik uslubda, yaʼni bevosita til materiallari asosida tavsiflab chiqildi. Har bir birlikning kelib chiqishi, soʻz yasash usuli, qoʻllanilish doirasi va kontekstual mazmuni tahlil qilindi. Tilga yangi kirib kelayotgan birliklar semantik tahlilga tortilib, ularning izohli lugʻatlardagi mavjudligi yoki mavjud emasligi, grammatik jihatdan mosligi hamda stilistik ahamiyati baholandi. Bu jarayonda ayniqsa texnika, internet, iqtisodiyot, madaniyat va taʼlim sohalariga oid leksik birliklarga alohida eʼtibor qaratildi, chunki aynan shu yoʻnalishlar orqali leksik yangilanishlar eng faol namoyon boʻlmoqda. Ushbu tahlillar davomida leksik birliklar orasidagi oʻzaro farqlar, ayniqsa ichki soʻz

yasash yo‘li bilan vujudga kelgan yangi so‘zlar va xorijiy tillardan kirib kelgan qarz so‘zlarning farqlari o‘rganildi. Bu jarayonda me‘yoriy yondashuvlar muhim o‘rin egalladi. Har bir yangi birlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, “O‘zbek adabiy tili” qoidalari va rasmiy terminologik nashrlar bilan taqqoslandi. Til me‘yoriga mos tushmagan, ammo xalq orasida faol ishlatilayotgan so‘zlarning normativ maqomi haqida muhokama yuritildi.

Maqolani yozish jarayonida o‘zbek tilshunosligiga oid so‘nggi ilmiy manbalar, maqolalar, nomzodlik dissertatsiyalari, rasmiy nashrlar, onlayn ilmiy bazalar (Ziynet, Google Scholar, eLibrary) ham o‘rganildi. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda faol ishtirok etayotgan til foydalanuvchilari orasida yuzaga kelgan yangi leksik birliklar kuzatildi. Tilshunoslikda “jonli til materiali” deb yuritiluvchi manbalar – ya‘ni norasmiy og‘zaki va yozma muloqot namunalari – asosiy empirik asos bo‘lib xizmat qildi. Yana bir muhim jihat – tadqiqot davomida kichik miqyosda so‘rovnoma o‘tkazildi. Universitetning filologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalari, til va adabiyot o‘qituvchilari, shuningdek, bir guruh tilshunos mutaxassislarning fikrlari o‘rganildi. So‘rov ishtirokchilari yangi leksik birliklarga bo‘lgan munosabati, ularning tushunarlilik darajasi, amaliy qo‘llanish chastotasi va til me‘yorlariga mosligi haqida baho berishdi. Bu esa umumiy tahlilni yanada boyitdi va zamonaviy til holatiga nisbatan ijtimoiy nuqtai nazarni ochib berdi. Shu tarzda olib borilgan kompleks tahlil asosida zamonaviy o‘zbek tilidagi leksik o‘zgarishlar va yangilanishlar – qanday shakllanayotganini, qaysi omillar ta‘sirida yuz berayotganini, ular qanday uslubiy xususiyatlarga ega ekanini aniqlashga erishildi.

Tadqiqot natijalari zamonaviy o‘zbek tilida leksik o‘zgarishlar keng miqyosda va turli darajalarda yuz berayotganini yaqqol ko‘rsatdi. Yig‘ilgan til materiallari asosida tilda shakllanayotgan yangi so‘zlar, ularning kelib chiqishi, qo‘llanish sohasi, tarqalish mexanizmlari va semantik o‘zgarishlari chuqur o‘rganildi. Tahlil qilingan 500 dan ortiq yangi yoki o‘zgargan leksik birliklar ichidan bir nechta asosiy leksik tendensiyalar ajratib ko‘rsatildi.

Birinchidan, so‘nggi yillarda o‘zbek tilida neologizmlar soni keskin ortgani kuzatildi. Bu neologizmlar asosan texnologiya, axborot-kommunikatsiya, internet, moliya, siyosat va ta‘lim sohalariga oid bo‘lib, zamonaviy hayotning yangi tushuncha va hodisalarini ifodalashga xizmat qilmoqda. Masalan, “kriptoalyuta”, “chatbot”, “startup”, “webinar”, “onlayn dars”, “freelans”, “vlog”, “influencer”, “blokcheyn”, “sun‘iy intellekt” kabi so‘zlar keng tarqalgan bo‘lib, kundalik nutqda ham, rasmiy va ilmiy uslubda ham faol qo‘llanilmoqda.

Ikkinchidan, o‘zlashma so‘zlar hajmi ortib borayotgani aniqlandi. Ular asosan ingliz, rus, ba‘zida esa arab va turk tillaridan kirib kelmoqda. Ayniqsa ingliz tilidan o‘zlashgan atamalar ko‘proq texnologik va iqtisodiy sohalarida kuzatiladi. Masalan: “target”, “deadline”, “budget”, “branding”, “content”, “manager”, “meeting”, “like”, “login”, “update” kabi so‘zlar ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari, biznes va ta‘lim sohalarida keng qo‘llanilmoqda. Til foydalanuvchilari ushbu birliklarni ba‘zan asl ko‘rinishida, ba‘zan esa fonetik-morfologik moslashtirishlar bilan (“marketingchi”, “kompyuterlashtirish”, “like bosmoq”) ishlatishadi. Bu so‘zlar o‘zbek tilining fonetik, morfologik va sintaktik tizimiga turli darajada moslashgan. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, leksik yangilanishlar faqat yangi so‘zlar bilan cheklanmaydi. Tilda mavjud bo‘lgan, biroq uzoq yillar davomida passiv qatlamda qolgan eski so‘zlar ham qayta faollashmoqda. “Mustaqillik”, “vatanparvar”, “qadr-qimmat”, “tarixiy xotira”, “xalqparvarlik” kabi siyosiy-madaniy mazmunli so‘zlar mustaqillikdan keyin yangicha mazmun kasb etib, faol ishlatilmoqda. Ularning yangi kontekstlarda qo‘llanilishi semantik yangilanish sifatida baholanishi mumkin. Shuningdek, leksik o‘zgarishlar orqali ko‘plab so‘z yasash vositalarining faollashuvi kuzatildi. O‘zbek tilining ichki imkoniyatlari hisobiga yaratilgan yangi so‘zlar – “o‘quvjarayon”, “e-kutubxona”, “raqamlashtirish”, “ijtimoiylashtirmoq”, “sifatsizlanmoq”, “videoqisqa” kabi birliklar ayni paytda normativ lug‘atlarga kiritilmagan bo‘lsa-da, keng qo‘llanilmoqda. Bu esa til foydalanuvchilarining so‘z yasash borasidagi intuitiv ijodkorligini namoyon qiladi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalayotgan yangi birliklar tilga kuchli ta‘sir o‘tkazmoqda. Misol uchun, “storik”, “reels”, “komment”, “subskribe”, “mut”, “ban”, “feyk” kabi so‘zlar asosan yoshlar orasida aktiv ishlatilmoqda. Bu birliklar, ko‘pincha, og‘zaki muloqotda yoki norasmiy yozma tilda (chat, post, izoh) kuzatiladi. Bu holat og‘zaki til va yozma til chegaralarining tobora buzilayotganini, yangi leksik shakllar turli uslubiy qatlamlarga kirib borayotganini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida o‘tkazilgan so‘rovnomalar ham shuni tasdiqladiki, yangi so‘zlar jamiyatning turli qatlamlari tomonidan har xil qabul qilinmoqda. Talabalar va yoshlar ularni odatiy va kerakli vosita sifatida qabul qilayotgan bo‘lsa, o‘rta va katta yoshdagi til foydalanuvchilari ayrim leksik birliklarni ortiqcha, begona va me‘yorsiz deb hisoblamoqda. Shuningdek, rasmiy doiradagi nutqlarda leksik yangiliklarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashish tendensiyasi kuzatildi. Umuman olganda, natijalar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy o‘zbek tili leksikasida yangilanishlar jarayoni faol, murakkab va ko‘p qirrali tus olgan. Bu

jarayonlar jamiyat hayotining turli sohalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni tizimli o'rganish – o'zbek tilining bugungi va kelajakdagi taraqqiyoti uchun muhim ilmiy vazifadir

Natijalar. Zamonaviy o'zbek tilidagi leksik o'zgarishlar va yangilanishlar – tilning rivojlanish jarayonida yuz beradigan tabiiy hodisa sifatida qaralishi kerak. Tadqiqot natijalariga tayanadigan bo'lsak, leksik yangilanishlar bir necha asosiy yo'nalishda ro'y berayotganini ko'rish mumkin: yangi tushunchalarni ifodalash uchun so'z yasash, boshqa tillardan o'zlashmalar, mavjud so'zlarga yangi semantik yuklama berish, va avval passiv holatda bo'lgan birliklarning qayta faollashuvi. Bu holatlar o'zbek tilining faol, harakatdagi, tirik tizim ekanini tasdiqlaydi. Muhokamaga sabab bo'ladigan asosiy jihatlardan biri – yangi leksik birliklarning tilda qanday qabul qilinayotganidir. Bugungi kunda ayrim so'zlar tezlik bilan ommalashmoqda, boshqalari esa jamoatchilik yoki til mutaxassislari tomonidan rad qilinmoqda. Ayniqsa, ingliz tilidan kirib kelayotgan neologizmlar – “deadline”, “freelans”, “content”, “platforma”, “target” kabi atamalar ayrim sohalar vakillari uchun zarurat bo'lsa-da, keng jamoatchilik tomonidan har doim ham iliq kutib olinmayapti. Bu holat, aslida, til taraqqiyotida muhim muvozanat zarurligini ko'rsatadi – ya'ni innovatsiyaga ochiqlik bilan birga, milliylik, me'yoriylik va tushunarlilik ham saqlanishi lozim.

Leksik yangilanishlar har doim ham ijobiy oqibatlariga olib kelavermaydi. Ba'zida chetdan kirib kelgan so'zlar o'zbekcha muqobiliga ega bo'lsa ham, aynan xorijiy varianti afzal ko'riladi. Masalan, “manager” o'rniga “boshqaruvchi”, “content” o'rniga “mazmun”, “online” o'rniga “onlayn” so'zlari mavjud bo'lsa-da, rasmiy nutqdan ko'ra norasmiy, reklama yoki internet tilida chet so'zlar ustunlik qilmoqda. Bu holat til me'yorlari buzilishiga, leksik yengiltaklikka olib kelishi mumkin. Ayniqsa, yosh avlod tilida bunday o'zlashmalar haddan tashqari tez tarqalmoqda. Shu bois, normativ va deskriptiv yondashuvlar orasidagi farqni aniq tushunish, til siyosatini olib borishda muvozanatli qarorlar qabul qilish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda shakllanayotgan “xalq tilchiligi” – ya'ni foydalanuvchilarning o'zicha yangi so'zlar yasashi va ularni tez ommalashtirishi lingvistik jihatdan ham ijobiy, ham xavfli holatdir. Bunday holatlar tilga xalq ijodining bevosita ta'sirini ko'rsatadi. Lekin bu ijodiy yondashuvlar har doim ham adabiy til me'yorlariga mos kelmaydi. Masalan, “storik”, “like bosmoq”, “followchilari ko'p” kabi iboralar matbuot va ilmiy tilda ishlatilsa, tilning rasmiyligini pasaytirishi mumkin. Shu bois, tilshunoslar, jurnalistlar va tahririyatlar tilga yangilik kiritishda ehtiyotkor va mas'uliyatli bo'lishi kerak. Yana bir muhim jihat – leksik yangilanishlar tilda ijtimoiy tabaqalanishni ham aks ettiradi. Masalan, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, global moliya sohalariga oid yangi atamalar ko'proq shahar, ilmiy muhit va yoshlar orasida tez qabul qilinmoqda. Qishloq yoki yoshi katta avlod vakillari esa bu so'zlarni yaxshi tushunmaydi yoki ularni ishlatishdan tiyiladi. Bu til ichida “lingvistik bo'linishlar” yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois, til siyosatida izchil izohli lug'atlar, ko'p tilli tushuntirishli resurslar, keng tushunarli uslubiy vositalar orqali bu tafovutni kamaytirish kerak.

Xulosa. O'zbek tilidagi leksik o'zgarishlar faqat tashqi omillarga bog'liq emas. So'z yasashning ichki imkoniyatlari, ma'naviy-madaniy kontekstlar, xalq tiliga xos leksik obrazlilik ham bu jarayonning muhim omillaridir. “Vatanparvarlik”, “ma'naviyat”, “mushohada”, “sadoqat”, “intilish”, “qadr-qimmat” kabi tushunchalar atrofida shakllanayotgan yangi iboralar, ko'p hollarda, tildagi o'z-o'zini yangilash mexanizmlarining mahsulidir. Bu esa bizga tilning milliyligiga sodiq qolgan holda yangilanish imkonini beradi. Zamonaviy o'zbek tilidagi leksik o'zgarishlar va yangilanishlar – tilning rivojlanish jarayonida yuz beradigan tabiiy hodisa sifatida qaralishi kerak. Tadqiqot natijalariga tayanadigan bo'lsak, leksik yangilanishlar bir necha asosiy yo'nalishda ro'y berayotganini ko'rish mumkin: yangi tushunchalarni ifodalash uchun so'z yasash, boshqa tillardan o'zlashmalar, mavjud so'zlarga yangi semantik yuklama berish, va avval passiv holatda bo'lgan birliklarning qayta faollashuvi. Bu holatlar o'zbek tilining faol, harakatdagi, tirik tizim ekanini tasdiqlaydi. Muhokamaga sabab bo'ladigan asosiy jihatlardan biri – yangi leksik birliklarning tilda qanday qabul qilinayotganidir. Bugungi kunda ayrim so'zlar tezlik bilan ommalashmoqda, boshqalari esa jamoatchilik yoki til mutaxassislari tomonidan rad qilinmoqda. Ayniqsa, ingliz tilidan kirib kelayotgan neologizmlar – “deadline”, “freelans”, “content”, “platforma”, “target” kabi atamalar ayrim sohalar vakillari uchun zarurat bo'lsa-da, keng jamoatchilik tomonidan har doim ham iliq kutib olinmayapti. Bu holat, aslida, til taraqqiyotida muhim muvozanat zarurligini ko'rsatadi – ya'ni innovatsiyaga ochiqlik bilan birga, milliylik, me'yoriylik va tushunarlilik ham saqlanishi lozim.

Leksik yangilanishlar har doim ham ijobiy oqibatlariga olib kelavermaydi. Ba'zida chetdan kirib kelgan so'zlar o'zbekcha muqobiliga ega bo'lsa ham, aynan xorijiy varianti afzal ko'riladi. Masalan, “manager” o'rniga “boshqaruvchi”, “content” o'rniga “mazmun”, “online” o'rniga “onlayn” so'zlari mavjud bo'lsa-da, rasmiy nutqdan ko'ra norasmiy, reklama yoki internet tilida chet so'zlar ustunlik qilmoqda. Bu holat til me'yorlari buzilishiga, leksik yengiltaklikka olib kelishi mumkin. Ayniqsa, yosh avlod tilida bunday o'zlashmalar haddan tashqari tez tarqalmoqda. Shu bois, normativ va deskriptiv yondashuvlar orasidagi farqni aniq tushunish, til siyosatini olib borishda muvozanatli qarorlar qabul qilish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda shakllanayotgan “xalq tilchiligi” – ya’ni foydalanuvchilarning o‘zicha yangi so‘zlar yasashi va ularni tez ommalashtirishi lingvistik jihatdan ham ijobiy, ham xavfli holatdir. Bunday holatlar tilga xalq ijodining bevosita ta’sirini ko‘rsatadi. Lekin bu ijodiy yondashuvlar har doim ham adabiy til me’yorlariga mos kelmaydi. Masalan, “storik”, “like bosmoq”, “followchilari ko‘p” kabi iboralar matbuot va ilmiy tilda ishlatilsa, tilning rasmiyligini pasaytirishi mumkin. Shu bois, tilshunolar, jurnalistlar va tahririyatlar tilga yangilik kiritishda ehtiyotkor va mas’uliyatli bo‘lishi kerak.

Leksik yangilanishlar – o‘zbek tilining rivojida ajralmas bosqich bo‘lib, bu jarayonni na ortiqcha yuksaltirish, na butunlay inkor etish to‘g‘ri yondashuv bo‘ladi. Asosiy maqsad – tildagi har qanday o‘zgarishni ongli, ilmiy asoslangan, me’yoriy va madaniy tamoyillar asosida baholash, tildan foydalanuvchilarga to‘g‘ri yo‘naltirish berish. O‘zbek tili leksikasida sodir bo‘layotgan yangilanishlar tilning ijtimoiy, texnologik va madaniy hayotga moslashish strategiyasining bir qismi sifatida qaralishi kerak. Bu jarayonni izchil tahlil qilish, ilmiy asosda yondashish va uni til me’yorlari bilan uyg‘unlashtirish o‘zbek adabiy tilining hozirgi va kelajak taraqqiyoti uchun zarur omillardan biridir. Tildagi o‘zgarishlarga nisbatan ongli yondashuv, milliy va zamonaviylik orasida muvozanatni saqlay olish esa til siyosati va tilshunoslik oldidagi muhim strategik masalalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muminova, U. Important problems of uzbek anonymity in the works of Kasghari. WEB OF SCIENTIST: INTERNATIONAL SCIENTIST RESEARCH JOURNAL ISSN, 2776-0979.
2. Bekmurodov, A. Globalizatsiya va til: leksik tizimdagi yangilanishlarga nazar // Ilm-fan va innovatsiya. – 2022. – №1(3). – B. 33–37.
3. Jo‘rayev, N. O‘zbek tilida yangi so‘zlar: ularning shakllanish manbalari va tipologiyasi // Filologiya masalalari. – 2020. – №2(2). – B. 112–117.
4. Karimov, M. O‘zbek tilidagi zamonaviy neologizmlarning funksional-stilistik xususiyatlari // Til va adabiyot ta’limi. – 2021. – №4(1). – B. 44–49.
5. Mamajonova, D. T. O‘zbek tilining hozirgi holati va uni boyitish manbalari // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2019. – №3. – B. 58–63.
6. Nurmonov, A. Til va jamiyat. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2014. – 248 b.
7. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (5 jildlik). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020.
8. Ochildieva G., Karshieva M. U. METHODS AND MEANS OF FORMING A POSITIVE ATTITUDE OF STUDENTS TO THE ENVIRONMENT IN THE EXTRACURRICULAR PROCESS. – 2023.

TEACHING ENGLISH TO YOUNG LEARNERS THROUGH SONGS

Sokhiba Murodova Jamolovna

*Graduate student of
Webster University in Tashkent*

Abstract. *The importance of foreign language acquisition in the modern world cannot be overstated, as it broadens horizons and enhances personal development. However, effective mastery of a foreign language is intricately linked to understanding the socio-cultural nuances of the language's native country. This article explores the role of songs in foreign language teaching, emphasizing their value in fostering both linguistic and cultural understanding. Songs provide a rich source of authentic language use, combining practical phrases, grammar, and pronunciation in an engaging, memorable format. They serve as a multifunctional educational tool, facilitating relaxation, stress relief, and emotional engagement during lessons, thereby enhancing students' motivation and interest. Additionally, music plays a key role in improving speech perception and pronunciation. Through the use of songs, foreign language instruction becomes more dynamic, stimulating, and effective, capturing students' attention and fostering a deeper connection to the language.*

Keywords: *language acquisition, socio-cultural nuances, authentic, speech perception, verbal text, multifunctional.*

At present, a foreign language plays a crucial role in any field. After all, learning foreign languages broadens one's horizons, people become more educated. Knowing foreign languages is absolutely necessary for every person. But it should be remembered that mastering foreign speech as a means of communication is impossible without knowledge of socio-cultural features the country of the language being studied. The

communicative and linguistic-cultural approaches to teaching a foreign language are interdependent and inextricably linked. Therefore, teachers often organize teaching children of different ages with the help of songs.

Songs have everything - ready-made phrases, and living language, and the same grammar. They give the ability to listen to speech, understand and remember by ear. A song is a valuable educational material, a multifunctional methodological tool that is used as an educational material, when teaching a foreign language, it implements an educational, educational and developmental functions. Songs give the opportunity to relax, take a short break during the lesson. This is a kind of relaxation in the middle or at the end of the lesson, when you need relief, relieve stress and restore working capacity. Music accompanies people from birth and it is impossible to imagine life without it, so it is quite natural that when songs are played in foreign language lessons, they cause a surge of emotional sensitivity to the subject in students. In other words, the students' motivation increases. Interest in the language being studied appears. A boring lesson becomes livelier, thereby captivating the students. Music has a positive effect on pronunciation and the development hearing to speech.[1]

According to V. Levi, "music is one of the most effective ways of influencing the feelings and emotions of schoolchildren, representing "the strongest psychological stimulus that penetrates into the hidden depths of consciousness" [2]. The song genre as one of the important genres of musical creativity, thanks to the presence of verbal text is able to accurately and figuratively reflect various aspects of social life in any country. Unlike educational texts, which primarily inform the reader, influencing his intellect and memory, a song has an impact not only on mental activity, but also on a person's emotions. In songs you can find everything - phrases, living language, and the same grammar.

This study employs a qualitative research approach to examine the effectiveness of using songs as a methodological tool in teaching foreign languages to children of various ages. The research is based on classroom observations, teacher interviews, and analysis of lesson plans where songs were integrated into the language curriculum. Data were collected through direct observation of student engagement, motivation, and participation during lessons featuring musical materials. Additionally, feedback from both teachers and students was gathered through informal interviews and questionnaires to assess the perceived benefits of songs in improving pronunciation, listening skills, and cultural understanding. The study also involved a review of existing literature on communicative and linguistic-cultural approaches in foreign language teaching to support the theoretical framework. The combination of these methods allowed for a comprehensive evaluation of how songs contribute to the educational, developmental, and motivational aspects of language learning.

At present, the most outstanding language is English. English is the language of international communication. "It is the language of navigation, aviation, literature, education, modern music, international sports, tourism, and programming. 75% of the world's correspondence is in English, 60% of radio stations broadcast in English, more than half of the world's periodicals are published in English, 80% of the information is stored in this language. English is today the most widely spoken language in the world: it is the native language of more than 400 million people, but the number of people who speak it as a foreign language is much more greater" [3].

Due to the presence of verbal text, the song genre as one of the important genres of musical creativity is able to accurately and figuratively reflect various aspects of the social life of the people, the country of the studied language. The song has a communicative function, i.e. the transfer of the content laid down by its author to the addressee. At the same time, unlike educational texts of a general regional character, which, first of all, affect the intellect and memory of the student, the song as a regional material has an impact on a person's emotions and his general artistic memory. Songs help to listen to speech, understand and remember it by ear if Communicative linguistics has had a great influence on the methods of teaching foreign languages.

The use of songs in the educational process contributes to a) strengthening motives, providing a favorable psychological climate in the lesson, b) broadening horizons by obtaining information about the culture of the country, improving speech skills. "A number of works by domestic and foreign authors such as I. N. Balunets, V. F. Aitov, G. N. Dolya, D. I. Evladova, E. P. Karpichenkova, N. D. Kumetova, I. V. Labutova, E. V. Lyubavina, D. Byrne, J. Wellman, K. Wilson, T. Lloyd, etc. are devoted to teaching foreign languages with the help of songs" [4]. But it cannot be said that all issues of using of song material in the educational process has been sufficiently researched.

Songs are tools of learning and enriching vocabulary, as they include new words and expressions. Songs often contain the realities of the country of the language being studied, which helps to deeply understand the specifics of a foreign culture. Songs help to learn grammar and the language better.

Songs help to master foreign language pronunciation skills and develop hearing. Learning and frequently repeating simple short songs helps to consolidate correct pronunciation, as well as stress rules, rhythm features, develop musical ear, etc. It has been established that musical ear, auditory attention and auditory control are closely related interrelation with the development of the articulatory apparatus. Songs contribute to the implementation of the tasks of aesthetic education of students, promote team building, and help to reveal the creative abilities of students. When using music in class, a favorable psychological climate is created in the group, psychological stress is removed, speech-thinking activity is activated, both monologue and dialogic speech develops, ambition and curiosity to learn a foreign language is maintained, and emotional tone increases [5]. In a foreign language lesson, songs can be used to achieve various goals and solve practical, developmental and educational tasks, namely” :

1) as phonetic exercises at the initial stage of the lesson (children's songs are well suited for phonetic exercises, as they are simple, rhythmic and easy to remember);

2) for the solid assimilation of lexical and grammatical material 3) to stimulate the development of speech skills and abilities;

4) to relax during the lesson, when students experience psychological and physical tension and they need a release that will relieve tension and at the same time not stop the learning process;

5) for the assimilation of new lexical and grammatical material, which requires consistent work over a series of lessons; Thus, from the point of view of methodology, a song in a foreign language can be considered, on the one hand, as an example of foreign language speech, reflecting the peculiarities of life, culture and everyday life of the people of the country of the studied language, on the other hand, being a carrier of information, a song can also form the spiritual culture of the student, uniting his mind and soul into a single whole for discussions and conversations.

Of course, they should be interesting in content, otherwise the students will not have an incentive, motivation to express their opinions, discuss and then perform the song. If songs have not been practiced in foreign language lessons before, this type of activity can begin with finding out the students' attitude to singing and music in general. Work on a song can last for several lessons and is conventionally divided into the following aspects: grammatical, phonetic, technical, lexical, sociocultural.

On average, in one lesson, to practice a song in English no more than 10 minutes should be allocated. The process of working on each individual song is divided into several stages. Pre-text stage. Building associative representations based on the title and content of the song. First listening. Checking and practicing sounds, words and phrases. Practicing clear pronunciation by repeating words after the speaker and together with the speaker.

Working on grammar. An example of practicing grammar can be an exercise in filling in the gaps or using verbs in the correct form in the lyrics of a song in English, listening to the song. In addition to verbs, you can create exercises to practice all types of questions in English, the use of prepositions, degrees of comparison of adjectives, etc.

Working with the content of the song. Answering the teacher's questions about the content of the song. Post-text stage. Singing an English song without a speaker. Increasing speaking abilities: learners describe the setting of the song, the plot, etc.

Tasks to memorize the words of the song. For many schoolchildren, memorizing words in a foreign language is a serious problem, so this stage should be given special attention. "The best way to memorize new words is to repeat the words after the speaker and pronounce them along with him. Besides this, there are other effective ways to memorize the lyrics of an English song” [6]:

Complete the phrase" – the beginning of a phrase from a song can be written on the board, the learners' task is to finish it from their memory.

"Snowballs" – each student repeats the previous phrase and says their own.

"Chain" – each student should say at least one line of the verse and the rest continue until the end of the song.

"Line Up" – the teacher splits the class into two teams and gives each team an envelope with the song cut into lines. The task of each team is to collect the lyrics to the song in English as quickly as possible.

For greater involvement of students, memorization of the lyrics and independent performance can be used. It will be interesting for students to be involved in a competition for the best performance through an extracurricular activity. For example, primary school students remember interrogative sentences to the tune of the song “A grasshopper sat in the grass...” [7]

What can we do for you, Mum? /3 times/

What can we do for you?

What can we do? What can we do? What can we do for you, Mum? /2 times/

By singing the song, schoolchildren easily and involuntarily memorize modal verbs and vocabulary that they will need in a story about how they help their mother at home. The song is learned over the course of several lessons, during phonetic exercises. Of course, when choosing a song, "the teacher must be autonomous, independent, but also take into account generally accepted criteria:

- the song can be suggested by one or more students;
- it is often broadcast on the radio;
- it corresponds to fashion, tastes of students;

- the theme of the song corresponds to the topic of the lesson; After all, it is important to study songs from different eras and different genres. For example, you can compare a song from the post-war period with a song from the 90s, and conduct a comparative analysis of both the linguistics of the text and the content. Experience working on a foreign-language song has shown that it, as authentic material, is the richest source, which is still not sufficiently used by foreign language teachers in developing students' communicative competence. A song in a foreign language goes far beyond the educational process and is a link between learning, mental development and personality development.

Learning a foreign language with songs is easy and enjoyable. The main thing is that you can choose your favorite musical genres and favorite performers.

The main problem of students - concentration - is completely solved in this case. Textbooks, workbooks, monotony of the teacher - all this disrupts concentration and interferes with learning the language. Learning should be fun! It is necessary, accordingly, to combine all types of activities - music, cinema and theater - all this improves concentration and greatly increases the assimilation of a foreign language!

Scientists have determined that the human brain has different areas for perceiving speech and music. "The musical center of the brain is located in the left, creative hemisphere, and therefore works faster and remembers better than the speech center, located in the right"[8]. Therefore, songs, combining the work of both hemispheres, are remembered better than poems, and the alphabet is easier to sing than to pronounce. It is especially important to sing songs to children who are beginning to learn a language.

Another fact is that even those who suffer from Alzheimer's or Parkinson's disease, as well as those who have suffered a stroke or been bombed, can sing. Some of those examined could not remember their own name, but they remembered songs they had heard many years ago in full! This incredible power of memorization is one of the types of learning that you will definitely want to attract to your side in the fight for knowledge of a foreign language! Rhythm is also an important component of memorization. Rhythm helps even those who have lost their sense of reality to focus their attention for a short time, which is why many psychiatric clinics play music during lunch. What can we say about healthy people like you and me? But is it really possible to learn a language by listening to songs? It is indeed possible: filled with emotionally charged and relevant topics, lively conversational speech, artistic images and rhetorical turns, songs contain more valuable language material for the student than most textbooks! All the necessary functions of the brain will start moving themselves, having barely heard the first notes, therefore it is easier to learn a language through songs. We also learn to quickly recognize foreign speech, and this is one of the most important stages of mastering a language. Music will also allow you to expand your vocabulary without cramming, and develop pronunciation, although not all English-speaking performers have it correct [9]

Singing and learning is real. Start singing along, and once you have learned the whole song, don't stop at just knowing the lyrics! The lyrics still need to be translated as accurately as possible. Sometimes songs contain phraseological units and idioms that are incomprehensible to foreigners - you can always ask a teacher or look for an answer on the Internet. What can be said about grammar? Modern languages, although having a simple grammatical structure in comparison with ancient ones, still have rules that need to be known and understood. You can't do without textbooks, grammar reference books. In no case should you sit for hours over textbooks, as this can harm your love for foreign languages irreparable damage! Song lyrics have a plot, popular speech patterns, grammatical structure, and vocabulary. All these forms are easy to remember and easier to reproduce if they are learned in this way. Music promotes multiple repetitions, and repetition is required for effective memorization.

Songs are an invaluable resource in foreign language teaching, effectively bridging the gap between linguistic knowledge and cultural understanding. By incorporating music into lessons, educators provide students with authentic language exposure; enhance their listening and pronunciation skills, and increase motivation and engagement. The multifunctional nature of songs not only supports educational objectives but also offers moments of relaxation and emotional connection, making learning more enjoyable and impactful. Ultimately, the use of songs enriches the language learning experience, turning potentially

monotonous lessons into dynamic, culturally immersive sessions that foster both linguistic competence and a deeper appreciation for the target language's culture.

References:

1. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
2. Celce-Murcia, M. (2001). Teaching English as a Second or Foreign Language. Heinle & Heinle.
3. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching. Pearson Longman.
4. Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.
5. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press.
6. Murphey, T. (1992). Music and Song. Oxford University Press.
7. Nunan, D. (1999). Second Language Teaching & Learning. Heinle & Heinle.
8. Wong, W. (2017). "The Use of Songs in Teaching English as a Foreign Language." Journal of Language Teaching and Research, 8(4), 789–795.
9. Wilkins, D. A. (1972). Linguistics in Language Teaching. MIT Press.

FARG'ONA VILOYATIDA JINOYATCHILIKKA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR VA UNING OLDINI OLIISH MASALALARI

Muxitdinov Ilhomjon Ixtiyorjon o'g'li
Farg'ona davlat universiteti
3-kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona viloyatida jinoyatchilikka ta'sir etuvchi omillar hamda jinoyatchilikning oldini olish masalalari chuqur tahlil qilingan. Xalqaro va mahalliy ilmiy manbalar asosida jinoyatchilikka ta'sir qiluvchi omillar tasnifi ishlab chiqilib, ularning hududiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy kategoriyalari ajratib ko'rsatildi. Natijada kriminogen omillarni tizimli tasniflashga doir Farg'ona viloyati hamda xorijiy hududlar misolida taqqoslovchi jadval keltirilib, jinoyatchilikni keltirib chiqaruvchi omillar hamda ularning farqli jihatlari yoritildi. Maqola natijalari jinoyatchilikning oldini olish choralarini ilmiy asosda shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ma'naviy-axloqiy, jinoyat darajasi, o'g'irlik, firibgarlik, tovlamachilik, profilaktika, hududiy tafovutlar, jamoat xavfsizligi.

Kirish. Har qanday mamlakatning ijtimoiy barqarorligi va xavfsizligi hududlardagi jinoyatchilik holatiga bevosita bog'liq. Shu bois, mamlakatimizda ham bu sohaga alohida e'tibor qaratilmoqda. Sababi, so'nggi yillarda jinoyatchilik holati sezilarli darajada o'sish bilan namoyon bo'lmoqda. Xususan, Farg'ona viloyatida 2022-yilda jinoyatchilik darajasi keskin oshib, Respublika bo'yicha Toshkent shahridan keyin ikkinchi o'ringa chiqdi[3]. Jinoyatlar tarkibida o'g'irlik, firibgarlik kabi mulkiy jinoyatlar salmoqli ulushga ega ekani statistik ma'lumotlarda qayd etilgan[3].

Ushbu maqolaning maqsadi Farg'ona viloyatida jinoyatchilikni hududiy shakllantiruvchi omillarni aniqlash va ularning ilmiy tasnifini ishlab chiqishdan iborat. Shuningdek, MDH mamlakatlari va xorijiy tajribaga murojaat qilgan holda Farg'ona viloyatidagi jinoyatchilikka sabab bo'layotgan omillarni taqqoslash orqali umumiy va xos xulosalarga kelish ko'zda tutiladi. Tadqiqot natijalari asosida kriminogen omillar tasnifi va Farg'ona viloyati hamda boshqa hududlar bo'yicha taqqoslovchi tahlil keltiriladi.

Adabiyotlar tahlili. Ma'naviy-axloqiy (tarbiyaviy) omillar jamiyatdagi huquqiy ong va madaniyat darajasi, shaxsning ijtimoiylashuv holati bilan bevosita bog'liqdir. Bu omillar oiladagi muhit, tarbiya sifati, ta'lim tizimining samaradorligi, ommaviy madaniyatning ta'siri kabi jihatlarni o'z ichiga oladi. Masalan, oilaviy nizolar va zo'ravonlik holatlari ko'pincha spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish bilan bog'liq bo'lib, ushbu jarayonda alkogol jinoyatchilikka olib keluvchi eng faol kriminogen omillardan biri sifatida qayd etiladi.

Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, yoshlar tarbiyasida bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etmaslik, ta'lim-tarbiya muassasalarining yetarli darajada nazorat o'rnatilmasligi kabi omillar o'smirlar o'rtasida huquqbuzarliklar sonining oshishiga sabab bo'lmoqda. Demak, ma'naviy tarbiya va ta'lim tizimidagi kamchiliklar, shuningdek, ijtimoiy nazoratning sustligi jinoyatchilikning ayrim qatlamlarida o'sishiga olib keluvchi muhim omillardan hisoblanadi.

O'zbekistonda Bosh prokuratura Akademiyasi tomonidan mahallalarda olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, aholi zich yashaydigan, yirik bozorlar va savdo markazlari joylashgan hududlarda jinoyat sodir etilish ehtimoli nisbatan yuqoridir [5]. Hudud infratuzilmasi ko'chalarning

yoritilganligi, videokuzatuvning mavjudligi ham mahalliy jinoyatchilik darajasiga ta'sir qiluvchi omillar sirasiga kiradi. Shuningdek, migratsion jarayonlar boshqa hududlardan kelgan aholi ulushi, ichki migratsiya darajasi ham kriminogen vaziyatga ta'sir ko'rsatishi kuzatilmoqda. Ushbu topilmalar zamonaviy geokriminologik yondashuvlar bilan hamohangdir: aholi zichligi yuqori va ijtimoiy muhit noturg'un bo'lgan shaharlarda jinoyatchilik darajasi odatda qishloq joylarga nisbatan yuqori bo'lishi dunyo bo'yicha ko'p kuzatilgan hodisadir. Demografik omillardan yosh tarkibi ham ahamiyatlidir aholining yoshlar ulushi ko'p bo'lsa, jinoyatlarning nisbiy ko'rsatkichi oshishi mumkin. Masalan, O'zbekistonda 18–30 yosh oralig'idagi fuqarolar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlar soni yildan yilga ortib borayotgani qayd etilgan. Shu jihatdan, Farg'ona viloyatida voyaga yetmaganlar va yoshlar ishtirokidagi jinoyatlar eng yuqori ko'rsatkichga ega ekani ham demografik holatning kriminogen vaziyatga ta'sirini ko'rsatadi 2023 yilda butun mamlakat bo'yicha jinoyat sodir etgan 3599 nafar voyaga yetmaganning 700 nafari Farg'ona viloyatiga to'g'ri kelib, bu eng yuqori hududiy ko'rsatkich bo'lgan.

Yuqoridagi ilmiy yondashuv va tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kriminogen vaziyat ko'p qirrali omillar ta'sirida shakllanadi. Ushbu omillarni tizimli tasniflash uchun biz adabiyotlarda taklif etilgan sxemalardan foydalandik va ularni Farg'ona viloyati sharoitiga moslashtirdik. Quyida metodologiya va olingan natijalar keltiriladi.

Metodologiya. Tadqiqot metodologiyasi sifatida adabiyotlar tahlili, statistik ma'lumotlar tahlili va taqqoslovchi mintaqaviy tahlil qo'llanildi. Avvalo, O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan taqdim etilgan Farg'ona viloyatidagi jinoyatchilikka doir rasmiy ma'lumotlar o'rganildi.

Natija va muhokama. Kriminogen omillar tahlil natijasida Farg'ona viloyatidagi jinoyatchilikni shakllantiruvchi asosiy omillar quyidagi kategoriyalarga bo'linishi aniqlandi:

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: Ushbu toifaga aholi turmush darajasi va iqtisodiy holatini tavsiflovchi omillar kiradi. Xususan, ishsizlik darajasi, daromadlar darajasi va tengsizligi, qashshoqlik, bandlik imkoniyatlari, hududning iqtisodiy rivojlanish darajasi kabi ko'rsatkichlar Farg'ona viloyatidagi jinoyatchilikka bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Xalqaro tajribada ham ishsizlik va qashshoqlik jinoyatchilik "itoqasini bo'shatib yuboruvchi" omil sifatida e'tirof etiladi: masalan, Braziliyada ishsizlik ortishi turli turdagi jinoyatlar o'g'irlik ham, zo'ravonlik ham sonining oshishiga olib kelishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Daromadlar tengsizligi ham jinoyat xatti-harakatlar uchun turtki bo'lishi mumkinligi Afrikadagi tadqiqotlarda qayd etilgan ijtimoiy adolatsizlik hissi jinoyatga moyillikni kuchaytiradi. Shu bois, Farg'ona viloyatida aholining ijtimoiy-iqtisodiy farovonligini oshirish va bandlikni ta'minlash kriminogen vaziyatni yumshatuvchi eng muhim omillar sirasiga kiradi.

Demografik va hududiy omillar: Aholi zichligi yuqori bo'lgan shaharlar jinoyatlar ko'proq sodir bo'ladigan hududlar sifatida ajralib turadi. Kichik hududda aholining zich joylashuvi ijtimoiy nazoratni murakkablashtiradi, bir kvadrat kilometrga ko'p odam to'g'ri kelganda jinoyat sodir etishga "imkoniyatlar" ham ortadi. Huquqni muhofaza qilish organlari tahliliga ko'ra, ayrim jinoyat turlarida (masalan, talonchilik yoki bezorilik) boshqa hududdan kelgan shaxslarning ulushi mavjudligi kuzatilmoqda. Farg'ona viloyati chegaradosh mintaqa bo'lib, uning hududi orqali xalqaro kontrabanda yo'llari o'tgan (masalan, qo'shni davlatlardan tamaki va alkogol mahsulotlarining noqonuniy savdosi keng tarqalgan) – hukumat bu muammoni tan olib, aksiz tovarlar noqonuniy savdosiga qarshi choralar ko'rgan. Vodiyning chegara hududlari orqali narkotik moddalar tranziti xavfi ham mavjudligi ma'lum (garchi qat'iy chegara nazorati tufayli O'zbekistonda vaziyat ancha nazoratda). Demak, geosiyosiy joylashuv ham kriminogen holatga ta'sir ko'rsatishi mumkin: Qirg'izistonning O'sh shahri misolida geografik yaqinlik va tog'li chegaralarning ochiqchiligi kuchli narkotrafik oqimiga imkon berib, ushbu shaharda "giyohvandlik poytaxti" nomini orttirgan edi. Farg'ona viloyati uchun bunday keskin holat xos bo'lmasa-da, regionning chegara savdo va tranzit yo'llarida joylashuvi ayrim transmilliy jinoyatlar uchun xavf tug'dirishi ehtimoli doimo e'tiborda bo'lishi lozim.

Ma'naviy-tarbiyaviy (madaniy-axloqiy) omillar: Farg'ona viloyati aholisi asosan milliy an'analarga sodiq, diniy qadriyatlariga ega konservativ qatlamdan iborat. Bu jihatdan hududda ma'naviy muhit nisbatan barqaror deyish mumkin, ammo so'nggi yillarda ro'y berayotgan urbanizatsiya va globallashtirish jarayonlari natijasida yoshlar orasida axloqiy qarashlar o'zgarishi kuzatilmoqda. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining yuqoriligi aynan tarbiya va bo'sh vaqt muammolari bilan bog'liq degan xulosani beradi: statistik ma'lumotga ko'ra, Farg'onada jinoyat sodir etgan voyaga yetmaganlarning ko'pchiligi maktab yoki kollej o'quvchilari bo'lib, ularning band bo'lmagan vaqti nazoratsiz qolgan. 2023 yilda jinoyat sodir etgan 3599 nafar voyaga yetmaganning 2730 nafari ayni paytda ta'lim olayotgan o'quvchi-ekanligi va faqat 148 nafari ishsiz yoki o'qimaydigan bo'lgani ko'rsatilgan. Bu shuni anglatadiki, faqat ta'lim bilan qamrab olish yetmay, ularning

bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish zarur. Yoshlar sport va madaniy to'garaklarga jalb etilmasa, ko'chadagi noformal guruhlar ta'siriga tushib jinoyatga aralashib qolishi ehtimoli ortadi.

Tashkiliy-boshqaruv va huquqiy omillar: Bu toifa jamiyatda jinoyatchilikni jilovlashga qaratilgan institutsional omillarni o'z ichiga oladi. Farg'ona viloyatida ichki ishlar va prokuratura organlari tomonidan jinoyatchilikning oldini olish maqsadida sektorlar va mahallalardagi profilaktika inspektorlari instituti faoliyat olib bormoqda. "Jinoyatdan xoli hudud" loyihalari doirasida kriminogen vaziyati og'ir mahallalar alohida nazoratga olinib, kompleks chora-tadbirlar qo'llanilmoqda. Mahalla faollari bilan hamkorlikda muammoli oilalar, ishsiz yoshlar bilan manzilli ishlash amaliyoti yo'lga qo'yilgan. Bunday tashkiliy choralar natijasiz emas – masalan, 2022 yilda firibgarlik jinoyatlarining soni 2021-yilga nisbatan keskin kamaygani (24,5 mingdan 3,9 mingtaga) ko'rsatilmoqda, bu asosan oldini olish choralari va huquqni muhofaza qilish idoralari faoliyatining kuchayganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, tizimli muammolar ham yo'q emas: masalan, ayrim hududlarda profilaktika inspektorlari yetishmasligi yoki tajribasining kamligi, aholi bilan aloqa sustligi kuzatiladi. Huquqbuzarliklar profilaktikasi samarali bo'lishi uchun fuqarolarning huquq-tartibot idoralarga ishonchini oshirish, ularni huquqbuzarliklarni xabar qilishga jalb etish muhim. Shuningdek, huquqiy omillar – qonunlarning ta'sirchanligi va jazo muqarrarligi prinsipi – jinoyat sodir etishga bo'lgan "xavf-hatar hisobini" belgilaydi. O'zbekiston qonunchiligida so'nggi yillarda jinoyat ishlari bo'yicha jazoni yengillashtirish va muqobil choralarni qo'llash tendentsiyasi mavjud bo'lib, bu retsdiv jinoyatchilikka bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shunga qaramay, Farg'ona viloyatida qayta jinoyat sodir etgan shaxslar ulushi yuzasidan rasmiy statistikada og'ishlar juda katta emas, bu hududda profilaktika va jazoni ijro etish tizimi nisbatan samarali ishlayotganidan dalolatdir. Xulosa qilib aytganda, tashkiliy-huquqiy omillarning ijobiy ta'sirini oshirish uchun huquqni muhofaza qilish organlari va mahalla instituti hamkorligini mustahkamlash, korrupsiya va suiiste'molliklarga qarshi qat'iy choralar ko'rish talab etiladi.

Ijtimoiy-psixologik omillar: Ijtimoiy-psixologik omillar tarkibiga jamiyat a'zolarining huquqiy ongi, jinoyatga munosabati, stress omillari, agressiya darajasi, migratsiya natijasida yuzaga keluvchi psixologik moslashuv qiyinchiliklari, yoshlar submadaniyatlari va peer-pressing (atrofdagilarning bosimi) kabi holatlar kiradi. Odamlarning qonunlarga itoatkorligi ham psixologik omil bo'lib, bu borada mahalla va jamoa nazorati muhim rol o'ynaydi – agar jamoada "bizning oramizda jinoyat bo'lmaydi" degan kollektiv fikr kuchli bo'lsa, jinoyatchilik past bo'ladi, aksincha ijtimoiy loqaydlik hukm sursa, mayda huquqbuzarliklar jamoatchilik tomonidan tanqid qilinmasa, u holda ular ko'payib, keyinchalik og'ir jinoyatlarga zamin yaratishi mumkin. Farg'ona viloyatida an'anaviy jamoa instituti – mahalla – hali ham kuchli ijtimoiy nazorat vositasi sanaladi, biroq shahar joylarda bu nazorat sustlashgan. Masalan, viloyat markazi Farg'ona shahrida so'nggi yillarda bezorilik va o'g'irliklar ko'paygani mahalla faolligining pasaygani bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Ushbu omillarni inobatga olib, jamoatchilik orasida huquqbuzarliklarga murosasiz munosabatni shakllantirish (masalan, "fuqaroviy hushyorlik" kampaniyalari orqali) va aholining psixologik farovonligini oshirish kriminogen muhitni sog'lomlashtirishga xizmat qilishi kutiladi.

Yuqoridagi tasnif asosida aniqlangan omillar Farg'ona viloyati misolida kriminogen vaziyatning shakllanishiga kompleks ta'sir ko'rsatadi. Bir omilning o'zi alohida jinoyatchilikka olib kelmasligi, ammo bir necha salbiy omillarning qo'shilishi jinoyat sodir etilishiga "qulay muhit" yaratishi mumkin. Misol uchun, iqtisodiy qiyinchilik (ishsizlik) va ma'naviy nazoratning sustligi (bo'sh vaqtning behuda o'tishi) birgalikda yoshlarni o'g'irlikka yo'liqtirishi mumkin. Yoki aholi zich hududda politsiya nazoratining yetarli emasligi kichik huquqbuzarliklarning avj olishiga, bu esa keyinchalik og'ir jinoyatlarga olib kelishi ehtimoli mavjud. Shuning uchun kriminogen vaziyatga doir omillarni kompleks ko'rib chiqish lozim.

Farg'ona viloyatidagi kriminogen vaziyatga ta'sir qiluvchi omillar ko'p jihatdan boshqa davlatlar tajribasiga o'xshashdir. Ijtimoiy-iqtisodiy muammolar, yoshlar masalasi, institutsional tizimning roli, jamiyatning psixologik holati – bular hamma joyda jinoyatchilik darajasini belgilashda muhim. Farqli jihatlar shundaki, har bir mamlakat yoki mintaqada ushbu omillarning o'ziga xos kombinatsiyasi mavjud. Misol uchun, Farg'ona viloyatida diniy-ekstremistik omillar hozir unchalik ahamiyatli bo'lmasa, ayrim xorijiy hududlarda (Yaqin Sharq yoki Afg'onistonga yaqin mintaqalarda) bu hal qiluvchi bo'lishi mumkin. Yoki aksincha, ayrim G'arb davlatlarida ijtimoiy-psixologik muhitda individualizm yuqori bo'lgani tufayli jamoaviy nazorat past – bu holat O'zbekistonga xos emas, chunki bizda jamoa nazorati (mahalla) hanuz kuchli omil. Shunday bo'lsa-da, globalizatsiya jarayonida Farg'ona viloyatida ham an'anaviy ijtimoiy mexanizmlarning ta'siri pasayib, umumdunyo qonuniyatlari ustun kelishi mumkin.

Kriminogen omillar bo'yicha xalqaro taqqoslash shuni ko'rsatadiki, Farg'ona viloyatidagi holat dunyo va mintaqa uchun xos bo'lgan umumiy jarayonlardan mustasno emas. Iqtisodiy qiyinchiliklar va ishsizlik jinoyatchilikka turtki bo'lishi, aholi zich joylarda jinoyat ko'proq sodir etilishi, yoshlar tarbiyasidagi nuqsonlar huquqbuzarliklarga olib kelishi, huquq-tartibot tizimi samarasizligi jinoyatchilikni oshirishi bular global tendentsiyalar bo'lib, Farg'ona viloyatida ham tasdiqlandi.

Tavsiya va takliflar: Kriminogen vaziyatni yaxshilash uchun kompleks yondashuv zarur. Ijtimoiy-iqtisodiy sohada bandlikni oshirish, yoshlar uchun yangi ish o‘rinlarini yaratish va kambag‘allikni qisqartirish birlamchi vazifa. Demografik omillar bo‘yicha migratsiya jarayonlarini ijtimoiy nazoratga olish, yoshlar bilan manzilli ishlash lozim. Ma‘naviy-tarbiyaviy yo‘nalishda maktab va oila hamkorligini kuchaytirish, tarbiyada bo‘shliq qoldirmaslik, yoshlarni sport va madaniyatga jalb qilish zarur. Tashkiliy-huquqiy jihatdan – mahalla va profilaktika tizimini moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, politsiya xodimlari malakasini oshirish, aholining huquq-tartibot organlariga ishonchini kuchaytirish choralari ko‘rish kerak.

Xulosa. Jinoyat sodir etganlar tarkibida yoshlar salmog‘i ortib bormoqda. Xususan, 18–30 yoshdagi shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar soni 2018-yilga nisbatan 2022-yilda 1,5–1,8 barobarga oshgan. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi bo‘yicha ham respublika miqyosida yuqori ko‘rsatkich qayd etilgan bo‘lib, 2023-yilda 700 nafar voyaga yetmagan jinoyat sodir etgan. Bu holat demografik va tarbiyaviy omillarning jinoyatchilikka ta‘sirini yana bir bor tasdiqlaydi.

Umumiy xulosa sifatida ta‘kidlash joizki, Farg‘ona viloyatida jinoyatchilikni shakllantiruvchi omillarni chuqur tahlil qilish, jinoyatchilik sabablarini to‘g‘ri anglash va tasniflash uni oldini olish va kamaytirish bo‘yicha samarali choralarni ishlab chiqishning muhim omilidir. Ushbu ilmiy yondashuvni amaliyotga joriy etish, ya‘ni jinoyatchilikka qarshi kurashda har bir muhim omil bo‘yicha alohida va kompleks choralarni belgilash hududlarda ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurasulova Q.R. *Kriminologiya*. – Toshkent: Adolat, 2007. (NamDU ARM 1694).
2. Makhmudov B. “Regional Approach in Studying the Criminogene Situation of Kokan City.” *E Conference Zone*, 2023.
3. Rost24 internet nashri. “Qaysi hududlar O‘zbekistonning ‘jinoyat markazlari’ hisoblanadi?” 17.05.2023.
4. Kun.uz xabar. “Voyaga yetmaganlar eng ko‘p jinoyat sodir etgan hudud ma‘lum qilindi.” 27.02.2024.
5. Proacademy.uz xabari. “Mahallalardagi kriminogen vaziyat o‘rganilmoqda.” O‘zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi, 2025.
6. RFE/RL (Ozodlik) maqolasi. “Central Asia’s ‘Drug Capital’ Fights To Stem Tide Of Narcotics – Osh, Kyrgyzstan.” 04.01.2013.
7. Fabio Todesco (Bocconi Univ.) “Researchers measure the link between unemployment and crime.” *Phys.org*, 19.09.2022.

KOLLOKATSIYALARDAN FOYDALANISH INGLIZ TILIDA LEKSIK BOYLIKNI KENGAYTIRISHNING SAMARALI USULI

Mehmonova Yulduz Chorikulovna

Buxoro davlat universiteti,

Ingliz adabiyotshunosligi

va tarjimashunoslik kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tilini o‘rganishda o‘quvchilarga lug‘at bilan ishlash jarayonida kollokatsiya namunalaridan unumli foydalangan holda kommunikativ bilim ko‘nikmasini oshirishga qaratilgan. Muallif misollar orqali ingliz tilidagi kollokatsiyalarni o‘rganishning ahamiyatini asoslab beradi va bu yondashuv talabalarning samarali muloqot qilish salohiyatini yanada oshirishiga yordam berishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kollokatsiya, tushuncha, kontekstual tushuncha, grammatik, leksik, fonologik, sematik, morfologik xususiyat.

Ingliz tilini o‘rgatish, boshqa narsalar qatori, til tizimi, ya‘ni madaniy, grammatik, leksik va fonologik quyi tizimlar bilan ishlashni o‘z ichiga oladi. Amalda, ingliz tili darslarining aksariyati grammatika va talaffuzga katta e‘tibor beradi, lug‘at va tilga xos bo‘lgan madaniyat ko‘pincha e‘tibordan chetda qoladi. So‘zlarning ma‘nosini aniqlab berish va ba‘zi madaniy tushunchalarni tushuntirish bilan o‘quvchi uchun bu yetarli deb hisoblanadi.

Biroq madaniyat ham, lug‘at ham har qanday tilda juda chambarchas bog‘liq jihatlardir. Madaniyat til orqali ifodalanadi va tilning hech bir ifodasi so‘zsiz sodir bo‘lmaydi. Til madaniyatining avloddan-avlodga o‘tishi so‘z orqali o‘tadi. Shuning uchun lug‘atni o‘rganish ham madaniyatni o‘rganishdir. Shu bilan birga,

lugʻat boshqa quyi tizimlar bilan ham bogʻliq. Grammatika soʻzsiz boʻsh boʻlar edi va soʻz shakllari grammatik funktsiya bilan boshqariladi. Umuman olganda, barcha quyi tizimlar birgalikda har qanday tilni sozlaydi.

Lingvistik nuqtai nazardan, kollokatsiyalar "tilda juda tez-tez sodir boʻladigan va tasodifan sodir boʻlganidan koʻra tez-tez uchraydigan soʻzlarning birikmasi" deb taʼriflanadi.

Aynan ingliz tilshunosi J.R.Furs kollokatsiyaning otasi hisoblanib ushbu hodisaga leksik va eng anʼanaviy yondashuvni ishlab chiquvchisi sifatida tan olingan. Leksik yondashuv tarafdorlari soʻzning maʼnosi kelishilgan soʻzlar bilan belgilanadi, deb taʼkidlaydilar. Binobarin, leksika mustaqil va grammatikadan ajraladigan hisoblanadi. Demak, soʻz maʼnosining bir qismi uning boshqa soʻz bilan qoʻshilib kelishidir. Biroq, bu birikmalar koʻpincha qatʼiy cheklangan, masalan. e.g. *make an omelette* but *do your homework*, omlet qiling, lekin uy vazifangizni bajaring. Fursning inqilobiy tushunchalaridan biri leksik munosabatlarni paradigmatic emas, balki sintagmatic sifatida qabul qilish edi.

Makkarti va O'Dell "soʻzlar ingliz tilida bir-biri bilan qatʼiy belgilangan shakllarda qoʻllaniladi" deb taʼkidlaydilar va bu fikrni *fair* soʻzi orqali misol qilib keltirdilar. *Fair* soʻzi *light, blonde, pale, colourless* va *bleached* soʻzlariga sinonim. Shuning uchun, *hair as fair, light, blonde* or *bleached* tarzida tasvirlanish mumkin; lekin *pale* or *colourless* tarzida emas. M; *Skin* soʻziga nisbatan *fair, light* va *pale* soʻzi ishlatilishi mumkin, ammo *blonde, colourless* or *bleached* soʻzlarini ishlatib boʻlmaydi. *Colourless* gaz yoki suyuqlikning mukammal sifati boʻla oladi.

Kollokatsiyalarni odatda boshqa tillarga soʻzma-soʻz tarjima qilib boʻlmaydi. Soʻz birikmasi ketma-ket boʻlmagan taqdirda ham kollokatsiya boʻlishi mumkin (e.g.: *ram something down someone's throat*).

Yaqin sinonimlar kollokatsiya komponentlarini oʻrnini bosa olmaydi; masalan, *shout, scream, call* and *bawl* sinonim boʻlsa-da, *to bawl for help* sinonim boʻla olmaydi, *for help* birikmasi esa qolgan uchta feʼl bilan juda mos keladi. Shu bilan birga, koʻplab birikmalarni qoʻshimcha leksik material yoki grammatik oʻzgarishlar orqali erkin oʻzgartirib boʻlmaydi; masalan, *hot chilli sauce* deyish mumkin, lekin *hotter chilli sauce* emas.

Bundan tashqari, kollokatsiyalarni turli lingvistik kichik sinflarga boʻlish mumkin. Ular orasida *make* va *do* feʼliga oʻxshagan feʼllar bu oʻziga xos semantik tarkibga ega boʻlmagan va baʼzi bir qoʻshimcha ifoda bilan predikat hosil qiluvchi, odatda ot boʻlgan feʼllardir, yaʼni *make a mistake* and *do the homework*

Kollokatsion cheklash morfologiyada ishlatiladigan lingvistik atamadir. Bu atama maʼlum ikki soʻzli iboralarda alohida soʻzning maʼnosi shu aniq ibora bilan chegaralanganligini anglatadi. Masalan: *dry* -quruq sifati *wine*-sharob otlari bilan birgalikda faqat "not sweet" (*shirin* emas) maʼnosini bildirishi mumkin.

Boshqa yorqin misollar - *white wine, white coffee, white noise* and *white man*. Oq rangning barcha toʻrtta misoli idiomatikdir, chunki maʼlum otlar bilan qoʻshilib birgalikda oq rangining maʼnosi oʻzgaradi. Misollarning hech birida oq rang odatiy maʼnoga ega emas. Buning oʻrniga, yuqoridagi misollarda u mos ravishda 'yellowish', 'brownish', ('sargʻish', 'jigarrang'), 'taxminan teng amplitudali koʻplab chastotalarni oʻz ichiga olgan' va pinkish' or 'pale brown', ('pushti' yoki 'och jigarrang') degan maʼnoni anglatadi.

Kollokatsiyalarga nisbatan yana bir aniq misol shundaki, *bad* (yomon) soʻzi har doim *good/bad news* (yaxshi/yomon yangiliklar)da boʻlgani kabi yaxshining antonimi sifatida oʻrganilgan. Shunga qaramay, *bad performance* deb gapirish notoʻgʻri. *Poor performance* - bu toʻgʻri birikma. *Bad* soʻzi oʻrniga yomon maʼnosini bildiruvchi quyidagi iboralar: *an unpleasant/a foul/a disgusting smell, appalling/dreadful/severe weather, an appalling/a frightening/a traumatic experience, poor/weak eyesight, in difficult/appalling working conditions* (noxush/a bad/a jirkanch hid, dahshatli/dahshatli/qattiq ob-havo, dahshatli/a qoʻrqinchli/travmatik tajriba, yomon/zaif koʻrish, ogʻir/dahshatli ish sharoitlarida) ishlatiladi.

Shuning uchun til iboralarini bilish toʻgʻri birikmalarni oʻrganishda muhim nuqtadir. Agar ibora tez-tez eshitilsa, soʻzlar ongimizda "yopishib" qoladi. *Crystal clear*, '*middle management*' '*nuclear family*' and '*cosmetic surgery*' ("aniq va ravshan", "oʻrta darajadagi boshqaruv", "kichik oila" va "kosmetik jarrohlik")soʻz birikmalariga misol boʻla oladi. Baʼzi soʻzlar qoʻshma ot yasaganligi uchun koʻpincha birga ifodalanadi, masalan, '*riding boots*' or '*motor cyclist*'. "

Boshqa toʻgʻri tuzilgan iboralarga misol boʻlishi mumkin: odam "*locked in mortal combat*"(oʻlimga duchor boʻlishi mumkin"), yaʼni jiddiy kurashda ishtirok etishi maʼnosini anglatadi; yoki *bright eyed and bushy tailed*, ("koʻzlari yorqin va hushyor) borishga tayyor va tetik maʼnosini anglatadi; *red in the face*, maʼnosi "*embarrasse*"(xijolatli)', or '*blue in the face*' maʼnosi "*angry*" (gʻazablangan) maʼnosida ifodalanadi. Biroq, kimdir uchun "*yellow in the face*" or "*green in the face*" ("yuzining sargʻayishi" yoki "yuzining koʻkargani") boʻlishi odatiy hol emas. Shuning uchun "red" va "blue" "in the face" bilan mos keladi, lekin "*yellow in the face*" or "*green in the face*" xato boʻlishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, kollokatsiyalarni ishlatishdagi leksik xatolar chalkashliklarga olib kelishi mumkin, ammo bu ko'pchiligi tushunarli bo'lgan qo'shma xatolar bilan bir xil emas. Kollokatsiyani o'rganish o'quvchiga muayyan funktsiyalar uchun oldindan tayyorlangan leksik elementlarni taklif qiladi, degan da'volar biroz haddan tashqari ko'rinishi mumkin. Til o'rganishda kollokatsiyalardan foydalanish har bir o'quvchining so'z boyligini oshirishda va og'zaki nutqining mahalliy til egasi kabi ravon va mukammal bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Bunda ma'lum bir tilning lug'atini o'zlashtirishda kollokatsiyalarning ahamiyatini yodda tutmoq kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, kollokatsiya kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha maqsadli ishlar til o'rganuvchilarning og'zaki va yozma nutqidagi xatolar sonini kamaytirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маматов А.Э., Болтаева Б. Фразеологик бирликларнинг семантик-прагматик тадқиқи. Монография. –Тошкент, “Наврўз”, 2019 йил.
2. Иўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. –Тошкент, 2013 йил;
3. Влавацкая М.В. Понятия коллокации и коллигации в диахроническом рассмотрении. // Актуальные проблемы филологии и методики преподавания иностранных языков. Номер: 5 Год: 2011 Страницы: 19-25.
4. Bartsch, S. (2004). Structural and functional properties of collocations in English: A corpus study of lexical and pragmatic constraints on lexical cooccurrence. Tu'bingen: Gunter Narr.

ZAMONAVIY TA'LIMDA TA'LIMNI INDIVIDUALLASHTIRISH TUSHUNCHASI

Narkabilova Gulnoza Pulatovna

FarDU o'qituvchisi, PhD

Muxammadjonova Diyorabonu Muzaffarjon qizi

FarDU magistranti

Annotatsiya. Mazkur ilmiy ishda zamonaviy ta'lim tizimida ta'limni individuallashtirish tushunchasi, uning mohiyati, mazmuni va amaliy ahamiyati yoritilgan. Ta'limni individuallashtirish – bu har bir o'quvchining yoshiga, intellektual salohiyatiga, qiziqishlari va ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim jarayonini tashkil etishdir. Tadqiqotda ta'limni individuallashtirishning asosiy tamoyillari, uslublari, shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining bu jarayondagi o'rni tahlil qilingan. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar negizida har bir o'quvchining o'zlashtirish sur'ati, o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish orqali samarali o'quv muhiti yaratish masalalari ko'rib chiqilgan. Annotatsiyada shuningdek, individuallashtirilgan ta'limning an'anaviy yondashuvdan farqlari hamda uni boshlang'ich va umumiy o'rta ta'lim tizimiga integratsiya qilish istiqbollari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ta'limni individuallashtirish, zamonaviy ta'lim, pedagogik texnologiyalar, individual yondashuv, o'quvchi markazli ta'lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, motivatsiya, mustaqil ta'lim, ta'lim sifati, shaxsiy rivojlanish.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayoni o'quvchi shaxsini rivojlantirish, uning qobiliyatlari va ehtiyojlarini inobatga olgan holda tashkil etilishini talab qilmoqda. Shu jihatdan, ta'limni individuallashtirish tushunchasi o'z dolzarbligini tobora kuchaytirib bormoqda. Individuallashtirilgan ta'lim – bu o'quv jarayonini har bir o'quvchining yoshi, bilimi, salohiyati, o'zlashtirish darajasi va qiziqishlariga mos holda tashkil etishdir. [1]

Ta'limni individuallashtirish tushunchasi o'z ichiga o'quvchining shaxsiy imkoniyatlarini aniqlash, ularga mos o'quv rejalarini ishlab chiqish, mustaqil ta'lim faoliyatini yo'lga qo'yish, shuningdek, baholash va yondashuvlarda moslashuvchanlikni nazarda tutadi. [2] Psixolog L.S. Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi individuallashtirilgan yondashuvning asosini tashkil etadi. Unga ko'ra, o'quvchi muayyan faoliyatni faqat kattalar yoki tengdoshlari yordamida bajara olsa-da, bu harakatlar kelajakda mustaqil bajariladigan darajaga yetadi [3]. Bu esa har bir o'quvchi uchun alohida yondashuvni talab qiladi.

Ta'limni individuallashtirish, differensiallashtirish bilan ko'pincha chalkashtiriladi. Differensial ta'lim guruhlar bilan ishlashga qaratilgan bo'lsa, individuallashtirish har bir o'quvchining ehtiyojini hisobga oladi.[4] Shu sababli, individuallashtirishda ta'lim mazmuni, metodlari, temp va shakllari o'quvchining o'ziga xosliklarini inobatga olib tanlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagog olimlar ta'limni individuallashtirishni shaxsga yo'naltirilgan ta'lim kontseptsiyasi bilan bog'laydilar. Masalan, G.K. Selevko shaxsga yo'naltirilgan ta'limni “har bir o'quvchining shaxsiy o'ziga xosligi va o'zini anglashiga tayanuvchi, unga o'zini amalga oshirish imkonini

beruvchi ta'lim tizimi" deb ta'riflaydi.[5] Bu ta'rifda o'quvchining ta'lim subyekti sifatidagi roli ochib berilgan.

Shuningdek, individuallashtirilgan ta'limda motivatsiya, o'z-o'zini boshqarish va refleksiya jarayonlari asosiy o'rinda turadi. Har bir o'quvchi uchun o'z maqsadini belgilash, unga erishish yo'llarini topish, va natijalarni baholay olish imkoniyatlari yaratiladi. Bu esa o'quvchini passiv bilim oluvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. [6]

Individual ta'lim muhitini yaratishda o'quvchilar bilan sinf rahbari, psixolog, fan o'qituvchilari va maktab jamoasi tomonidan olib borilgan diagnostika ishlari natijasida har bir o'quvchining shaxsiy portfoliosi shakllantiriladi. Diagnostika jarayonida suhbat, savol-javob, kuzatish, analiz-sintez usullari asosida o'quvchilarning bilish darajasi, qiziqishi, ijtimoiy ahvoli aniqlanadi. Diagnostika natijalariga ko'ra faol o'zlashtiruvchi, bo'sh o'zlashtiruvchi hamda oraliqdagi o'quvchilar guruhlar shakllanadi.

Dars jarayonida o'zlashtira olmayotgan o'quvchilar jamoaviy muhokama qilinishi, hamda ota-onasi oldida ma'sulyatsizlik va ishonchni oqlamaslik bilan bog'liq vaziyatga duch kelishi o'quvchida psixologik hurujlarni yuzaga keltiradi. Bunday jarayonlarda o'quvchi darsdan sovishi, fanni o'zlashtirmasligi, o'qishga bo'lgan qiziqishni pasayishi hamda boshqa salbiy illatlarga bo'lgan qiziqishini ortishiga sabab bo'ladi. Keng jamoatchilik fikrlari tahlil etilganda o'quvchi shaxsini hurmat qilinmasligi uning jamoa oldida salbiy illatlari va kamchiliklarini muhokama qilinishi suitsitni keltirib chiqargan sabablardan biri sifatida ko'rsatilgan.

Individual ta'lim - bu innovatsion o'qitish usuli bo'lib, bunda har bir o'quvchi uchun maxsus ishlab chiqilgan o'quv dasturi bo'yicha dars mashg'ulotlarida ishtirok etadi. Dars davomida ular sinfdoshlari bilan birga dars jarayonida ishtirok etadi, lekin kun davomida o'z vazifalarini bajarish uchun asosan yakkaxon ishlaydilar.

Har bir dars, ular turli vazifalarni va har bir darsda shaxsiylashtirilgan o'quv dasturlarini bajarishda, o'qituvchi dars bermaydi, balki har bir o'quvchi shaxsiy rivojlanishi uchun ko'rsatmalarni taklif qiladi.

Individual ta'lim bu [Alfred Adlerning](#) individual [psixologiyasiga](#) asoslangan maktab tizimi [7] [Raymond Korsini](#) tomonidan ishlab chiqilgan individual ta'lim dasturi bir qator asosiy tamoyillarni o'z ichiga oladi. Dastur uchta komponentdan iborat: akademik, ijodiy-amaliy va ijtimoiylashtirish. Korsini, shuningdek, eng samarali maktab muhitini ta'minlash uchun intizomiy tartib-qoidalar va bir qator boshqa tamoyillarni belgilab berdi. [8]

Quyida an'anaviy ta'lim ("avtokratik") va individual ta'lim ("demokratik") ta'lim modeli o'rtasidagi ba'zi farqlar keltirilgan:

An'anaviy tizim	Individual ta'lim tizimi
Avtokratik [9]	Demokratik
Uy vazifasi berilgan	Uy vazifasi berilmagan
Baholar hammasi	O'rganish - hamma narsa
O'qituvchining charchashi odatiy holdir	O'qituvchilar bajarilgan
O'qituvchilar avtoritar bo'lishga majbur	O'qituvchilar yordam beruvchilardir
Bolalar isyon qiladilar	Bolalar hamkorlik qiladilar
Bolalar maktabni yomon ko'radilar	Bolalar yozdan qaytishni kutishmaydi
Bolalar pastroq deb hisoblanadilar	Bolalar teng huquqli hisoblanadi
Mukofot va jazo	Hurmat
O'tish yoki muvaffaqiyatsiz	Bolalar o'z tezligida o'rganadilar
Hayotda o'ting yoki muvaffaqiyatsiz	Bolalar xohlaganlari uchun o'rganadilar
Majburiy akademiklar	Qanday qilib yaxshiroq o'rganishni bolalar hal qilishadi
Ijtimoiy komponent qo'rquvning asosiy manbai	O'qituvchilar bolalarning ijtimoiy rivojlanishiga yordam beradi
Har tomonlama bosim, stress	O'rganish va o'rgatish uchun tug'ma motivatsiya porlaydi

Natija va tahlillar. Individual maktab tizimining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

Bolalar darsdagi davomatiga veto qo'yishlari mumkin.

Bolalar musobaqada yoki poygada emas; ular faqat o'zlari bilan raqobatlashadilar.

Bolalar qachon va qachon o'qish kerakligini hal qiladilar va agar bola buni talab qilmasa, uy vazifasi yo'q.

Bolalar o'zlari uchun mos keladigan modani o'rganishlari mumkin.

Bolalarga ularning o'rganishi bo'yicha fikr-mulohazalar imkon qadar tezroq beriladi.

Har bir bolaning o'qituvchi-maslahatchisi, maktabda ota-ona figurasi bor, uni bola tanlaydi.

Faqat uchta qoida mavjud; ular xolis va qat'iy amalga oshiriladi.

Bolalar, agar xohlasalar, maxsus iste'dodlarni rivojlantirish imkoniyatiga ega.

Bolalarga keng doiradagi ijodiy/amaliy kurslar taklif etiladi.

O'rganish majburiyat emas, balki imtiyoz deb hisoblanadi.

O'qituvchilar boladan sinfdan chiqishni yoki sinfdan tashqarida qolishni so'rashga haqli.

Maktab kuni akademik, ijodiy/amaliy va ijtimoiylashuv o'rtasida taxminan teng taqsimlanadi.

Barcha baholashlar sub'ektiv emas, balki ob'ektivdir.

Sinfning o'ziga xos qoidalari o'qituvchi tomonidan o'z sinfi uchun belgilanishi mumkin, agar ular individual ta'lim tamoyillarini buzmasa.

"GO" va "STOP" signallari sinfdan qoidalarni bajarishning yagona vositasidir.

Tengdoshlar bilan o'qitish rag'batlantiriladi.

O'quv yutuqlari to'g'risidagi hisobotlar bolalarda saqlanadi, lekin baholar berilmaydi.

O'rganishning individual sur'ati rag'batlantiriladi.

O'qituvchilar o'qitish uchun mas'uldirlar; bolalar o'rganish uchun javobgardir.

Muvaffaqiyatli shaxsni rivojlantirishga urg'u beriladi.

Iloji bo'lsa, jamoat resurslariga kirish mumkin.

Bolalarga o'z qobiliyatlarining o'sib borayotgan chegarasida o'qish tavsiya etilishi mumkin, ammo ular o'qish darajasi hech kimning tanlovi emas, balki ularnikidir.

Fakultetda uchta ish mavjud: akademik o'qitish, ijodiy/amaliy o'qitish va ijtimoiylashtirish bo'yicha trening/maslahat.

Muntazam to'liq sinf yig'ilishlari majburiydir.

Mukofotlar, unvonlar va boshqa begona motivatsiyalardan qochish kerak.

Tanqidlar, ogohlantirishlar yoki boshqa turdagi jazolar qat'iy man etiladi.

Maktab tabiiy va mantiqiy oqibatlarga asoslanib, o'rganish uchun asosiy motivator sifatida mahoratni egallashdan rag'batlantirish va ichki quvonchdan foydalanadi.[10] Xulosa. Bolalar boshqa har qanday sinfga yoki nazorat ostidagi kutubxonaga yoki o'quv zaliga borish huquqiga ega.

Har qanday kunda bolalar o'rganmaslikni tanlashlari mumkin.

O'qituvchilar o'quv dasturini o'qitishda to'liq erkinlikka ega, ammo bolalarni unga rioya qilishga majburlay olmaydilar.[11]

Xulosa qilib aytganda, ta'limni individuallashtirish zamonaviy pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lib, har bir o'quvchining shaxsiy imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. U o'quvchining o'quv faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantiradi, mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev, A. (2020). Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

2. Abdullayeva, Z. (2021). Boshlang'ich ta'limda veb-resurslar orqali individuallashtirilgan ta'limni tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlari (Magistrlik dissertatsiyasi). TDPU.

3. Vygotskiy, L.S. (1996). Psixologiya va pedagogika asoslari. Moskva: Pedagogika.

4. Azizxo'jayev, A.A. (2010). Pedagogika. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

5. Selevko, G.K. (1998). Lichnostno-oriyentirovannaya obrazovatel'naya texnologiya. Moskva: Narodnoe obrazovanie.

6. Xolmurodov, A. (2022). Innovatsion pedagogika va ta'lim metodikasi. Samarqand: Ilm Ziyo.

7. Klark, Pol A. (1985 yil sentyabr). "Individual ta'lim: Adlarning shaxsiyat nazariyasini qo'llash".

8. Nisan, Larry. "[Individual Education International](#)" (PDF). Archived from [the original](#) (PDF) on 14 November 2006. Retrieved 31 May 2012.

9. Korsini, Rey (1977). "Individual ta'lim: Individual psixologiyaga asoslangan tizim". Individual psixologiya jurnali.33(2):295–349

10. Nisan, Larri (2003 yil yoz). "Individual ta'lim xalqaro". Individual psixologiya jurnali.59(2):207–212.

11. Korsini, Rey (1987). "Gap: Tahririyatga tushuntirish xati: Klarkning "Individual ta'lim" ning tanqidi.". Hisob-kitob markazi . 60 (5): 197– 198. doi : [10.1080/00098655.1987.9959321](https://doi.org/10.1080/00098655.1987.9959321)

JONDOR TUMANI TOPONIMIYASIDA NOM YASALISH MASALALARI TADQIQI

Narzilloeva Manzura Shuxrat qizi

Buxoro davlat universiteti

1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu materialda Buxoro viloyatining Jondor tumani hududida joylashgan toponimlarning umumiy nomlanishi hamda tuman mikrotoponimlarning yasaliishi masalasiga bag'ishlangan. Mavzu mazmunini yoritish uchun toponimlar, xususan, Buxoro viloyati Jondor tumanidagi toponimlarning vujudga kelishida yangi nom yasash usuli, qo'shma va birikmali joy nomlarining yasaliish xususiyatlari kabilar haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: toponimika, Buxoro, onomastika, filologiya, Jondor, toponim, mikrotoponim, affiks, leksema.

Kirish. Har bir fan taraqqiyoti davomida turli rivojlanish bosqichlarini bosib o'tadi. Buning uchun jamiyatda zaruriy sharoit, talab va ehtiyoj paydo bo'lishi, mustahkam ilmiy poydevor yaratilishi shart. Geografik nomlarni o'rganadigan fan -toponimika ham barcha rivojlanish bosqichlarini bosib o'tib, alohida ilmiy yo'nalish sifatida XX asr boshida shakllandi va o'tgan davr mobaynida ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega fanlar qatoridan o'rin egalladi.

Asosiy qism. Toponimikaning tadqiqot obyekti bo'lgan geografik nom – serqirra borliq, hodisa va voqealar bo'lib, ayrim ijtimoiy va gumanitar fanlarning ham tadqiqot doirasiga kiradi. Albatta, har qaysi fan o'zining xususiyati va mohiyatiga ko'ra va har qanday tadqiqotchi o'z mutaxassisligidan kelib chiqib joy nomini tadqiq va tahlil qiladi. Toponimika birinchi galda geografiyaning amaliy ehtiyojlari ta'sirida vujudga kelgan. Chunki uning o'rganish obyekti bo'lgan toponim – geografik muhitning mahsuli sifatida geografik obyektlarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladi.

Toponimika ijtimoiy fan deyishga ham asos bor, chunki geografik nom ham so'z va u til qonuniyatlariga bo'ysunadi. Shunindek, joy nomlari jamiyat tarixi bilan ham chambarchas bog'liq, ularda muayyan tarixiy voqea-hodisalar mujassam. Geografik obyektlarga qanday nom berish, eng avvalo, jamiyatning muayyan bosqichdagi ehtiyojlari bilan belgilanadi. Binobarin, ishonch bilan aytish mumkinki, agar toponimikaning metodologik asosini geografiya tashkil qilsa, unda tarix – vaqtdagi shartli belgisi, filologiya – har ikkisining leksik ifodasidir.

Toponim – muayyan joy nomi yoki shu joy nomi bilan bog'liq holda yaratilgan so'z hisoblanadi. Toponimlar tilning lug'at boyligiga kiradi. Biroq joy nomlari tilning boshqa leksik qatlamlaridan farq qiladi. Bu farq toponimlarning ko'p vaqtlardan buyon tilda mavjudligida, ko'p komponentligida, ya'ni har bir tilning ichki qonuniyatlariga ko'ra ko'p komponentlardan iborat bo'lishida, toponimlarning yasaliishida, o'zaro bog'liq otlar bo'lishida namoyon bo'ladi.

Toponimlarni yaratishda shu tilga xos lingvistik xususiyatlar inobatga olinib turli vositalardan foydalaniladi. Lekin shu bilan birga, har bir tilda toponim yaratishning o'ziga xos vositalari mavjud, ya'ni ma'lum qo'shimchalar (affikslar) va so'zlar (leksemalar) toponimlarni yaratishga mo'ljallangan bo'ladi. Toponimiya til lug'at tarkibining ajralmas qismlaridan biri sifatida ma'lum o'zgarishlarga ham uchrab turadi.

Toponimiya jamiyatning ijtimoiy hayoti, mafkurasi va ma'naviyatiga yaqin aloqada bo'lgan lug'aviy qatlam bo'lgani uchun millatning siyosati, jamiyatning dunyoqarashida yuz beruvchi yangilanish va o'zgarishlar mavjud joy nomlarini doimo baholab boradi. Bunga yaqqol misol sifatida O'zbekiston davlatining mustaqillik davrida olib borayotgan toponimik siyosatini keltirish mumkin. Ushbu siyosat tufayli O'zbekistondagi joy nomlari tarkibida ulkan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Umumiste'molda bo'lmagan ko'pgina nomlar o'z ahamiyati, foydalanish qiymatini yo'qotdi, ko'pgina tarixiy, milliy hamda o'zbekona, xalqona nomlar qayta tiklandi. Shuningdek, o'zbek toponimiyasi tizimi mustaqillik davri ideallarini, intilishlarni ifoda qiluvchi yangi nomlar bilan boyidi.

Har qanday tilning toponimik tizimi ma'lum bir davrninggina, ma'lum bir ijtimoiy-siyosiy qarashlarninggina mahsuli emas. Toponimiya tizimi til onomastik sistemasining ko'p asrlik rivoji mahsulidir. Shu sababli, o'zbek toponimiyasi tizimida eng qadimiy tarixiy toponimlar, yaqin o'tmish toponimlari, yangi davr toponimlari va tamoman yangi toponimlar yonma-yon yashamoqda. Ushbu holat Jondor tumani mikrotoponimiyasi tizimi uchun ham tegishli. Albatta, toponimiya tizimidagi barcha nomlarning qachon paydo bo'lganini aniq belgilashning iloji yo'q. Chunki ko'pgina nomlarning qachon va kim tomonidan berilgani hozirda unutilgan. Shu sababli joy nomlarining ijodkori xalq, deb baholanadi hamda bunday nomlar tabiiy toponimlar, xalqona nomlar deb yuritiladi. Nomlarning paydo bo'lish tarixi va asoslari unutilsa-da, har qanday toponimning til mahsuli sifatidagi xususiyatlari saqlangan bo'ladi. Bu ko'pgina nomning yasaliishi va grammatik strukturasini tahlil qilish orqali belgilanadi. Ayniqsa, iste'moldan

chiqqan nomlar o'rnini to'ldirish, yangi obyektlarga yangi nomlar berish muayyan lisoniy qonuniyatlar asosida amalga oshadi. Bunda quyidagi usullar yorqin ko'zga tashlanib turadi:

1. Yangi nom yasash usuli.
2. Qo'shma joy nomlarini yasash usuli.
3. Birikmali toponimlarni yasash usuli.

Yangi nom yasash usulini Buxoro viloyati Jondor tumani mikrotoponimlari misolida tahlil qiladigan bo'lsak, asosan, so'z yasovchi qo'shimchalarni toponim asosiga qo'shish orqali hosil bo'lishini aniqlaymiz.

Sodda yasama toponimlar: Qanali, Taraqqiyot, Bog'bonlar, Sohibkor, Namozgoh, Birlik, Madaniyat, Maysazor, Olmazor, Zarkent, O'rikzor, Archazor, Ziyolilar, Osoyishtalik, Bahoriston, Mevazor, Birdamlik, O'yingoh, Oromgoh, Temirchi, Uzumzor, Lolazor, Ezgulik, Zamondosh, Tobagar, Avtomobilchilar, O'zbekiston, Qulonchi, Temiryo'ldchilar, Chorvador, Tutzor, Shifokorlar, Asalchilar, Tasildor, Ahillik, G'allakor, Shaftolizor, Hunarmandlar, Elparvar, Ziyoratgoh, Kamolot, Bilimdonlar, Ipakchi, Payvandchi, Gulzor, Gilamchilar, Tashabbuskor, Tandirsozlar, Madadkor, Chilonzor, Pillachi, Porloq, Mustaqillik, Sohibkorlar, Fidokorlar, Behizor, Asbobsoz, Arabxona, Hurriyat, O'qituvchilar, Mexanizatorlar, Serquyosh, Qadriyat, Jondor.

Bu kabi misollarda Jondor tumanidagi mikrotoponimlar asosga -li; -lik; -ot; -bon; -kor; -goh; -lik; -zor; -goh; -kor kabi bir qator faol yasovchi qo'shimchalarni qo'shish orqali hosil bo'ladi.

Qo'shma toponimlar: Mohonko'l, Toshquduq, Juyimo'min, Boshtepa, Yalpoqtepa, Dag'albosh, Laylaktepa, Xo'jaxotin, Qoraqir, Chorbog'ti, Jo'rsaktepa, Taxyoqir, Qizilravotvotko'l, Go'jalirko'l, Qizilravotko'l, Toshquduq, Qorako'ldaryo, Qumsulton, Jigdakondimtepa, Kattabel, Oqtepa, Sho'rquduq, Uchbosh, Obodiyot, Yangiyer, Yangibozor, Abdurauf Fitrat, Qoraxumori, Rabotobod, Rabotiqora, Amir Temur, Asalarichilar, Chiqirobod, Oqshayx, Oqtepa, Paxtaobod, Zafarobod, Amrulloobod, Mirzo Ulug'bek, Cho'lquvar, Toshmachit, Xo'jagulrez, Bog'iturkon, Yangiturmush, Yangihayot, Obodturmush, Sodiqbod, Kattahovli, Shohpir, Xorsafed, Abdulla Oripov, Jaloliddin Manguberdi, Qo'shtepa, Rahimobod, Umarxo'ja, Navobaxsh.

Bu kabi misollarda Jondor tumanidagi ikki yoki undan ortiq joy nomlari o'zaro birikib yangi ma'nodagi hudud nomlari hosil bo'ladi.

Birikmali toponimlar: G'arbiy Romitan, Markaziy Buxoro, Yangi Gurdush, Qaroli Chandir, Torob Arabxona, Urisolgan, Yosh Kuch, Yuqori Rahimobod, Yurtim Istiqloli, Gulisang, Yosh tadbirkorlar, Yangi Qo'rg'on, Buyuk Yuksalish, Ko'hna Qal'a, Yuqori Mohoncho'l, Ko'hna Peshqandoq, Jo'yisafed, Daryobo'yi. Bu kabi misollarda Jondor tumanidagi ikki yoki undan ortiq joy nomlari birikmali holatda yana bir hudud nomini hosil qiladi.

Xulosa sifatida aytish lozimki, Buxoro viloyati toponimiyasining bir ismi sifatida Jondor toponimiyasi ham bir qator o'ziga xosliklarga ega. Tuman toponimlari tarkibida sodda, qo'shma va birikmali toponimlar turli lisoniy omillar va ijtimoiy sabablar natijasi o'laroq yuzaga kelgan. Ularni morfem-grammatik va struktur jihatdan tadqiq etish bugungi kun toponimik tadqiqotlar uchun muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент, 1998. – Б.33-34.
2. Охунов Н. Топонимия кокандской группы районов: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1978. – 23 с.
3. Мингбоев Н. Топонимия Мирзачуля (Историко-лингвистический анализ): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Баку, 1988. – 21 с.
4. Дўсимов З. Топонимларнинг ясаши масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1980. – 2-сон. – Б.4
5. Hakimov Q.M., Mirakmalov M.T. – Toponimika. Toshkent, 2020. – B.3-4.

SODDA GAPLARDA UNDOV VA SO'ROQ BELGISINING PRAGMATIK AHAMIYATI

Navro'zova Aziza Aslonovna

*Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda soda gaplar tarkibida undov va so'roq belgisi haqida mulohazalar yuritilgan. Sodda gaplarda undov va so'roq belgisining pragmatik ahamiyati o'rganilgan. Mazkur masala misollar asosida tahlilga olinib yechim berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: punktuatsiya, sodda gap, pragmatika, pragmatik ma'no, undov belgisi, so'roq belgisi, ekspressiv-emotsional ma'nolar.

Tinish belgilarining pragmatik ahamiyati ularning yozuvchi tomonidan uzatish birligiga va o'quvchining matn mazmunini idrok etishiga erishishdagi rolida namoyon bo'ladi. Gapning mazmun tomoni va uning sintaktik tuzilishi o'rtasidagi bog'liqlik tinish belgilarining gapning sintaktik tarkibidagi o'rni bilan

belgilanadigan va nutqda namoyon bo'ladigan pozitsiyali (sintaktik) ahamiyati haqida gapirishga asos bo'ldi. Tinish belgilarining matnni grammatik jihatdan muhim qismlarga ajratish, tilning sintaktik tuzilishini aniqlash va shu bilan birga matn qismlarining semantik munosabatlarini ko'rsatish qobiliyati juda muhimdir.

Sodda gaplarda undov va so'roq belgisining pragmatik ahamiyatini aniqlash uchun badiiy asarlardan misollarni tahlil qilamiz. Undov belgisi ham gapda pragmatik ma'no ifodalashi mumkin. Chunki yozma matnda bir xil tuzilishda bo'lgan gapga ikki xil tinish belgisining qo'yilishi ularning ma'nolarini farqlaydi: *Akam keldi. – Akam keldi!* kabi. Birinchi gap oxirida nuqta qo'yilgan bo'lib, bola akasi kelishidan na xafa, na xursand. Ammo ikkinchi gapda qahramon akasi kelgani uchun judayam xursand. Bu pragmatik ma'no undov orqali berilgan.

– *Ha, paxtaning kilogrammi necha tiyindan?*

– *Shu, o'n tiyinmi, besh tiyinmi, men ko'pam farqiga bormayman.*

– *E! Unday bo'lmasa kerak! – dedi O'rmon aka.* (Sh. Xolmirzayev "O'zbeklar"dan) Bu matnda ishlatilgan undov belgisi orqali O'rmon akaning suhbatdoshining gapiga noroziligi ifodalangan.

– *Mana, uring, sindiring qovurg'amni. Qo'rqmay qo'ya qoling, arz qilmayman.*

– *Arz qilishingdan qo'rqmayman, xotin urgani nomus qilaman!* (A. Qahhor "Asror bobo" hikoyasidan) Bu misolda Asror boboning naqadar g'azabga minganini, jahli chiqqanini ko'rsatish uchun undov belgisidan foydalanilgan.

Yozma matnlarda so'roq belgisining so'roq gaplar oxirida qo'llanishi tildan foydalanuvchilar uchun tushunarli bo'lgan holatdir. Shuning uchun sof so'roq gaplar oxiriga so'roq belgisining qo'yilishi punktuatsion me'yoriy holat va undan pragmatik ma'no axtarish kerak emas. Ammo nutqda ba'zan shunday gaplar uchraydiki, ularning ma'nosini so'roq belgisiz anglash mumkin bo'lmaydi. *"Ota?" – deb so'radi o'g'il shartta orqasiga qarab.* (O. Sulton "Ozod" romanidan) Matnda ota so'zidan keyin kelishi kerak bo'lgan sizmisiz so'zi tushirilgan va uning vazifasini so'roq belgisi o'z zimmasiga olgan. Ota, sizmisiz? gapida so'roqning qo'yilishi grammatika talabi va savodxonlik nuqtayi nazaridan zarur bo'lsa, Ota? dan keyin kelayotgan so'roq belgisi pragmatik jihatdan muhimdir. Aslida bu gapni *Ota!" -- deb so'radi o'g'il shartta orqasiga qarab.* tarzida so'roq belgisi o'rnida undov qo'yib bersa ham, bo'ladi. Ammo bu qo'llanish yozuvchi kutgan mazmunni bermaydi. Chunki Ota? deyilganda ovozni tanimaganlik yoki ikkilanganlik o'ttenkasi aynan ana shu belgi orqali ifodalanmoqda.

– *Anvarjonni ham bilar ekansiz?*

– *Bu yerda nima qilib o'tiribman! – dedi Rahimjon kulib va xayrlashgani qo'l uzatdi.* (A. Qahhor "Muhabbat" qissasidan) Masalaga bir tomonlama yondashsak, birinchi gapdan so'ng so'roq belgisining, ikkinchi gapdan keyin esa undov belgisining qo'yilishini punktuatsion xato sifatida baholash mumkin. Lekin bunday deyish bilan va gapning ifoda mazmunini anglab yetmay ikkinchi xatoga yo'l qo'yamiz. Bu esa bizning yozuvchi muddaosini tushunmaganligimizni ko'rsatadi. Xo'sh, yozuvchi nima uchun bunday tinish belgilaridan foydalangan? Birinchi gapda *Anvarjonni ham bilar ekansiz?* deyish orqali xabar berilmayapti, balki tinglovchi Anvarni qayerdan bilshi yoki tanishini so'rash kabi pragmatik ma'no yetkazilyapti. Ikkinchi gapda esa shaklan so'roq mazmuni bo'lsa-da, aslida "Men ketishim kerak" degan pragmatik ma'no ifodalanyapti.

– *Men, rostini aytsam, kelin ko'rgani ketyapman. Mashhur shifokor Murod Ali deganni eshitgandirsiz?*

Hakimjon yog'och oyog'ini g'ijirlatib unga tomon o'girildi.

– *Eh-e, u kishini tanimagan, eshitmagan odam bormi! Xo'sh, xo'sh?* (A. Qahhor "Muhabbat" qissasidan) Birinchi gapda gumon ma'nosidan so'roq mazmuni yetakchilik qilyapti, ya'ni gapni "Mashhur shifokor Murod Ali deganni eshitganmisiz? Uni taniysizmi?" ma'nosida tushunish kerak. – Eh-e, u kishini tanimagan, eshitmagan odam bormi! odatda, -mi so'roq yuklamasi qatnashgan gapdan keyin so'roq belgisi qo'yish kerak, chunki bunday gaplar ifoda maqsadiga ko'ra so'roq gap bo'ladi. Ammo bu gap sof so'roq gap emas, unda nimanidir so'rash mazmuni yo'q. Bu gapni "U kishini hamma taniydi, jumladan, men ham taniyman" ma'nosida tushunish kerak. Buning uchun bizga undov belgisi yordam beryapti. *Xo'sh, xo'sh?* Bilamizki, xo'sh so'zi tasdiq- inkor ma'nosini ifodalash uchun xizmat qiladi. Ammo bu misoldagi xo'sh so'zidan keyin so'roq belgisi qo'yilgani uchun bu mazmunda emas, balki "Keyin-chi? Nima bo'libdi?" ma'nosida tushunish talab etiladi.

Tinish belgilari inson his-tuyg'ularini yozma matnda berish vositasi hamdir. Ammo inson his-tuyg'ularining xilma-xilligi va har bir kishida o'ziga xos tarzda kechishidan bu ifodalash turli darajada bo'ladi. Ularni tinish belgilarisiz yozma nutqda to'laligicha aks ettirishning imkoniyati bo'lmaydi. Yuqorida undov va so'roq belgilarining alohida-alohida qo'llanganda ifodalanadigan pragmatik ma'nolarini izohladik. Ikkinchi bir holat – ularning ?! tarzida yonma-yon qo'llanishi. Inson nutqida ifodalanadigan his-hayajonning

kuchli-kuchsizligi va yuqori-pastligini og‘zaki nutqda ifodalash ham, payqash ham qiyin kechmaydi. Ammo uning yozuvda ifodalanishi bir qadar qiyinchiliklar tug‘dirishini quyidagi gaplar misolida tahlil qilamiz.

– *Gunohingni bilmaysanmi?!*

Muhayyo ko‘zlari javdirab onasiga qaradi.

– *Bilaman, ayajon, bilaman, gunohim qiz bo‘lib tug‘ilganligim...* (A. Qahhor "Muhabbat" qissasidan)

Birinchi gapda so‘roq ma‘nosi bilan birga judayam kuchli qahr-g‘azab mazmuni bor, shuning uchun ham so‘roq va undov belgisi ketma-ket qo‘llangan.

Endimi? Yotig‘i bilan gaplashish endi esingizga keldimi?! (A. Qahhor, "Sinchalak") Keltirilgan misolda oxiriga so‘roq va undov belgisi qo‘yish orqali yozuvchi so‘roq mazmuni bilan birga kesatq ma‘no ottenkalarini ham ifodalamoqchi bo‘lgan, ya‘ni yotig‘i bilan gaplashishni allaqachon bilishingiz kerak edi.

Muvaffaqiyatli tanlangan tinish belgilari axborotni to‘liq va to‘g‘ri holatda tushunishni ta‘minlay oladi, muallifning g‘oyasini u qanday o‘ylangan bo‘lsa, shu tarzda fikrning barcha *jilosini* yetkaza oladi.

Tinish belgilarining ushbu jihatini aniqlash uchun qo‘llanilayotgan pragmatik iborasi ushbu ilmiy ishda birinchilar qatorida ishlatilayotgan bo‘lishiga qaramay, rus va chet el tilshunoslari ancha vaqtdan buyon punktuatsiya muallifning pozitsiyasini, uning munosabatini, ya‘ni biz ayni paytda nimani pragmatika sohasiga kiritayotgan bo‘lsak, barini punktuatsiya aks ettirishini ta‘kidlashmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Назаров К. Узбек тили пунктуацияси. - Тошкент: Укитувчи, 1976.
2. Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутк. - Тошкент: Фан, 1974.
3. Назаров К., Эгамбердиев Б. Узбек тили ишора-имло коидалари (Пунктуация). - Тошкент: Укитувчи, 1996.
4. Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. –Toshkent: Akademnashr, 2015.–65 b.
5. Валгина Н.С. Актуальные проблемы современной русской пунктуации.–М., 2004.
6. Валгина Н.С. Русская пунктуация:принципы и назначение. – М., 1979.
7. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.–Toshkent:O‘zME, 2013.
8. Nazarov K. O‘zbek tili punktuatsiyasi. – Toshkent, O‘qituvchi, 1976.
9. Shoabdurahmonov Sh. Punktuatsiya asoslari.–Toshkent, 1953.
10. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek tilida punktuatsiya.–Toshkent, 1955.

TIBBIY TERMINLARNING KOMPOZITSION SHAKLLANISHI VA LUG‘ATLARDA AKS ETISHI

Navruzova Muyassar Gaybullayevna
f.f.f.d. (PhD), BuxDU dotsenti

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek tibbiy terminologiyasida kompozitsion so‘z yasash usulining o‘rni va uning lug‘atlardagi aks etishi tahlil qilingan. Sintaktik model asosida hosil bo‘lgan terminlar tarkibiy va semantik jihatdan o‘rganilib, ularning aniq va tizimli ifodalanishiga urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: tibbiy terminologiya, kompozitsion usul, sintaktik birlik, ot+ot, sifat+ot, ot+fe‘l, semantik aniqlik, lug‘aviy tasnif, kasallik nomlari, tibbiy lug‘at.

Zamonaviy tilshunoslikda ilmiy va kasbiy terminologiyaning shakllanishi, ayniqsa, tibbiyot sohasida, yangi tushunchalarni nomlash va ularni mazmunan aniqlash bilan chambarchas bog‘liq. Bunday terminlar orasida kompozitsion usul asosida hosil bo‘lgan birliklar muhim o‘rinni egallaydi. Kompozitsion usul – ikki yoki undan ortiq so‘z yoki so‘z asosining grammatik uyg‘unlashuvi orqali yangi ma‘no ifodalovchi leksik birlik hosil qilish vositasi sifatida tilning so‘z yasash tizimida yuqori mahsuldorlikka ega.

O‘zbek tilida tibbiy terminlar ko‘pincha sintaktik konstruksiyalar asosida shakllanadi. Bu jarayonda mustaqil leksik birliklarning aniqlovchi–aniqlanuvchi yoki boshqaruvchi–boshqariluvchi munosabatlarga asoslangan holda birikishi kuzatiladi. Masalan, “yurak kasalligi” termini umumiy holatni bildirsa, “yurak yetishmovchiligi” aniq klinik belgi va patologiyani anglatadi. Ushbu terminlar komponentlarining leksik mustaqilligi saqlanib qolgan holda, ular umumiy semantik birlik hosil qiladi[1].

Kompozitsion terminlar tibbiy jarayon, organ, simptom yoki diagnostik harakatlarni batafsil ifodalash imkonini beradi. Masalan:

“qon bosimi” – fiziologik ko‘rsatkich,

“teri yallig‘lanishi”, “teri qichishishi”, “o‘pka fibrozisi” – simptomatik va patologik holatlar,

“qon quyish”, “qon tekshiruvi” – amaliy tibbiy harakatlarni bildiruvchi terminlardir.

Bunday terminlar tibbiy lug‘atlarda keng tasniflanadi va har bir komponent o‘zining semantik yuklamasini saqlagan holda, kombinatsiyada aniq va to‘liq tibbiy tushunchani beradi[2].

V.N. Xoxlachevaning fikricha, ko'p komponentli terminlarga bo'lgan ehtiyoj tibbiy obyektlarning tahliliy tavsifini berish va ularni ilmiy ifodalash zarurati bilan bog'liq. Shu sababli, kompozitsion birliklar nafaqat semantik, balki mantiqiy-sistemali tasnif asosida ham ko'rib chiqilishi lozim[4].

Biroq terminlarni shakllantirishda haddan tashqari uzun so'z birikmalaridan foydalanish ham ma'qul emas. T.L. Kandelaki ta'kidlaganidek, ko'p komponentli birliklar (4 yoki undan ortiq elementli) amaliy nutqda samarasiz bo'lib, tibbiy kommunikatsiya uchun qiyinchilik tug'diradi. Shu bois, odatda ikki yoki uch komponentli atributiv so'z birikmalariga ustunlik beriladi. Bunday birliklar informativ jihatdan yetarli, grammatik jihatdan ixcham va semantik jihatdan aniq bo'ladi[5].

Kompozitsion terminlar tarkibidagi doimiy komponent jins tushunchasini, o'zgaruvchan komponent esa tur tushunchasini ifodalab, terminning strukturaviy aniqligini belgilaydi. Terminlar lug'atlarda ana shu semantik tuzilmasi asosida: asosiy birlik + aniqlovchi belgi tarzida tizimlashtiriladi. Bu lug'aviy yondashuv tibbiy terminlarning anglanishini yengillashtiradi, soha mutaxassislariga izchil va tushunarli ma'lumot beradi.

Shunday qilib, tibbiy terminologiyada kompozitsion usul orqali shakllangan birliklar tibbiy tushunchalarning aniqligi, izchilligi va samarali nomlanishini ta'minlaydi. Tibbiy terminlar tarkibida kompozitsion usulda tuzilgan birikmalar ko'p uchraydi. Bunday birikmalarda doimiy qism umumiy jins (masalan, gepatit, pnevmoniya, meningit) tushunchasini bildirsa, o'zgaruvchan qism esa ularning aniq turini belgilaydi (virusli, bakterial, toksik, autoimmun). Bu hodisa atamalarini lug'aviy tizimlashtirishda muhim bo'lib, bo'linishning asosiy mezonlariga e'tibor qaratishni talab etadi.

Masalan, "virusli gepatit", "bakterial pnevmoniya", "tuberkulyoz meningit" kabi birliklarda aniqlovchi so'zlar asosiy terminning mazmunini cheklab beradi. Shuningdek, ayrim atamalarda bir nechta o'zgaruvchan komponentlar mavjud bo'lib, ular kengroq tasnifga imkon yaratadi: masalan, "xolestatik virusli gepatit" kabi murakkab birliklar. Bu holat tibbiy terminlarning ko'p komponentli kompozitsion tuzilishini namoyon etadi.

Tibbiy birliklar sintaktik kompozitsiya usuli orqali quyidagi so'z turkumlari asosida tasniflanadi:

Ot + ot kompozitsiyasi:

Kasallik nomlari: qon bosimi, qandli diabet, jigar sirrozi, ko'z yallig'lanishi, oshqozon yarasi, teri kasalligi va boshqalar. Bu turdagi birliklar aniq tana a'zosi yoki kasallik jarayonini bildiradi.

Anatomik birliklar: qon tomiri, bosh suyagi, o'pka qopqog'i, ko'z qovoqi, yurak bo'lagi kabi.

Dori-darmon nomlari: yurak dorisi, og'riq qoldiruvchi vosita, antibiotik preparat, surtma dori va boshqalar.

Sifat + ot kompozitsiyasi:

Kasallik yoki patologik holat darajasi, xususiyatini bildiradi: yuqori qon bosimi, surunkali yetishmovchilik, o'tkir buyrak yetishmovchiligi, kuchli tomoq yallig'lanishi.

Ot + fe'l kompozitsiyasi:

Kasallik holatini jarayon sifatida ifodalaydi: qon quyish, teri qichishish, bosh aylanish, yurak urish, tana titrash, nafas olish.

Sintaktik kompozitsiya usuli orqali yasalgan tibbiy birliklar semantik aniqlik va sistemalilikka ega bo'lsa-da, ba'zan terminologik talab – qisqalikni yetarlicha ta'minlay olmaydi. Qisqa va aniq ifoda esa tibbiy terminlarning funktsionalligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, sintaktik kompozitsiya usuli orqali yasalgan tibbiy birliklar ko'pincha o'zbek adabiy tilining umumiy qoidalariga asoslanadi, biroq ularning terminologik xususiyatlari – qisqalik, aniqlik va ixtisoslashganlik darajasi har doim ham to'liq ta'minlanmaydi. Bu esa sohaviy terminlarning normativ shaklga keltirilishini va lug'atlarda ularni tizimli aks ettirishni zarur qiladi.

Umuman olganda, kompozitsion usul o'zbek tibbiy terminologiyasida eng faol va unumli so'z yasash vositalaridan biri bo'lib, u orqali kasallik, a'zo va dori nomlarini yaratish nafaqat tilshunoslik, balki amaliy tibbiyot uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu bois bu birliklarning tizimli tavsifi tibbiy terminologiyaning ilmiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azim Hojiyev "O'zbek tilida so'z yasashi tizimi. T. O'qituvchi. 2007. - B. 9.
2. Динес, Л.А. Специфика составного термина в частноотраслевой терминосистеме (на материале русского и английского языков). Автореф. дис...канд. филол. наук / Л.А. Динес. - М., 1986. - 20 с.
3. Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. /В.В. Виноградов. -М.: Русский язык, 1972. - 717 с.
4. Хохлачева, В. И К соотношению номинативных свойств образования терминов / В.Н. Хохлачева // Терминология и культура речи. - М.: Наука, 1981. - С. 184-189.

MILLIYLIK IFODASIDA BADIY MAHORAT MASALASI (HALIMA XUDOYBERDIYEVANING "ILINJ" BALLADASI MISOLIDA)

Nazarova Umidaxon Tolibjon qizi

*Buxoro davlat universiteti filologiya fakulteti
Adabiyotshunoslik yo'nalishi 2-bosqich magistranti*

Annotatsiya. Maqolada serqirra ijodkor, shoira Halima Xudoyberdiyevaning "Ilinj" balladasidagi milliylik ifodasi va asarning o'ziga xos jihatlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: milliylik, badiiy mahorat, ibora, maqol, ballada, epigraf, urush, o'zbek onasi, kolorit, hissiylik, qadriyat.

Kirish. Milliylik tushunchasiga izohli lug'atda quyidagicha ta'rif berilgan: "Tarixan tashkil topgan barqaror ijtimoiy-etnik birliklarni, ya'ni millatlar va elatlarni boshqa barqaror ijtimoiy birliklardan, mas., ijtimoiy sinflardan farqlovchi tomonlar, xususiyatlar, ma'naviy, ruhiy va madaniy qirralar hamda tafovutlar majmui" [7]. Demak, milliylik bu – bir xalqni boshqa bir xalqdan ajratib turuvchi o'ziga xos qadriyatlar yig'indisi. Umuman olganda, milliylik bir xalqning mavjud ekanligini tasdiqlab turuvchi dalildir. Sababi o'z milliy qarashlarini yo'qotgan millat oxir-oqibat o'zligidan judo bo'ladi.

Har bir ijodkor o'z asarlarida milliylikni o'ziga xos uslublarda ifoda etadi. Bu shubhasiz, ijodkorning o'z "meni" hamda badiiy mahoratiga bog'liq ravishda yuzaga chiqadi. Ijodkor milliylik ifodasini o'zicha o'ylab topmaydi yoki ataylab asarga kiritmaydi. Har bir adib bir millat vakilidir. Shu asnda u qalamga olmoqchi bo'lgan ma'lum voqea-hodisa shu millatga oiddir va badiiy asar xalqning orzu-armonlari, kurashi va intilishlari natijasi o'laroq dunyoga keladi. Shubhasiz, badiiy adabiyotning ham asosiy vazifasi xalqning dardini kuylash va uning yaralariga malham bo'lishdir.

Halima Xudoyberdiyeva ijodida milliy ruh va qadriyatlar alohida o'rin tutadi. Sababi, shoiraning deyarli har bir ijod namunasida o'zbek xalqining bir parchasini ko'rish mumkin. Asarlarida asosan ayollar obrazining yoritilishi, ayol ichki dunyosiga oid qarashlarning aks ettirilishi hamda bu jarayonda haqiqiy "o'zbek ayoli" timsolining yaratilishi tahsinga sazovordir. Shoira ayolni tarannum etar ekan, uning ojiza bir xilqat ekanligini emas, balki insonlar ko'z o'ngida o'z ko'ringan qad-qomat ortida jasoratli bir yurak urib turganligini ko'rsatishga harakat qiladi. Buni "Ilinj" balladasi misolida yaqqol ko'rish mumkin. Asarda o'zbek ayolining Ikkinchi jahon urushi davrida boshidan kechirgan og'riqli kunlari, uning tengsiz matonati hamda onalik jasorati aks ettirilgan.

Adabiyotlar tahlili. Mavzuni yoritishda shoiraning "To'marisning aytgani", "Chaman", "Bobo quyosh", "Saylanma", "Yo'ldadirman" kabi sh'riy to'plamlari asosiy manba bo'lib xizmat qildi. Undan tashqari D.Quronov, I.Sulton kabi adabiyotshunoslarning adabiyot nazariyasiga oid ilmiy asarlaridan foydalanildi. Til birliklarini tahlil etish jarayonida "O'zbek tilining izohli lug'ati", "O'zbek tilining frazeologik lug'ati", Mahmud Sattorning "O'zbekning gapi qiziq" asarlaridan manba sifatida foydalanildi.

Materiallar va metodlar. Halima Xudoyberdiyevaning "Ilinj" dostoni 1983-yil 24-iyulda yozib tugallangan. Bilamizki, shoira onasidan erta yetim qoladi va xolasi Qarshigul Xonazar qizi qo'lida tarbiyalanadi. Shoira: "Mening anchagina asarlarim, shulardan "Bir o'rim soch tarixi", "Sayram baxshi aytimlari", "Hindikushdan nola keldi" she'rlarim, "Ilinj" dostonim aynan onayizorim ta'sirida bitilgandir",-deya eslaydi. Ushbu ballada Halima Xudoyberdiyevaning onasi Sharofat Xonnazar qizining xotirasiga bag'ishlangan. Dostonga Piragorning: "Farzandlaringni qabring ustida yig'lashlari uchun ularni tirikligingda yig'latma" [4] so'zlari epigraf qilib tanlangan. Epigrafdan ham ma'lumki, dostonida oila munosabatlari qalamga olingan. Asar voqealari Ikkinchi jahon urushi bilan boshlanadi hamda qattol urush tufayli bir oilaning boshiga tushgan musibatlar fonida davom etadi. Asarda shoira milliy ruhni yuzaga chiqarish, urush davrining uqubatli yillarini tasvirlash jarayonida o'xshatish, ibora, tasviriy ibora kabi til birliklaridan foydalanadi. O'zbek xalq maqollari va iboralardan mohirona foydalanish orqali dostonga o'ziga xos milliy kolorit beradi. Urushga ketishni istamagan nobakor er o'z barmog'ini otib tashlaydi va qilmishi uchun qamoqqa olinadi. Uning bu kayfiyati quyidagicha ifodalanadi:

Ko'p tansiq hayot nuri,
Chalg'itdimi gumrohni.
Der, yo'q, yelkam chuquri –
Ko'rsin do'zax, janggohni.[4]

Parchada “Yelkamni chuquri ko‘rsin” iborasidan foydalanilgan. Mahmud Sattorning “O‘zbekning gapi qiziq” kitobida iboraga shunday ta’rif berilgan: “O‘ta norozilik, ozurda bo‘lish, jonga tegib ketish, bezorijonlik xulosasi”. [3] Albatta, hayot qimmatli, jon shirin, lekin Vatan tuyg‘usi bularning barchasidan ustun turishi kerak bo‘lgan paytda asar qahramoni qochish haqida o‘ylaydi:

Jon shirin ko‘rindi, xun,
Qo‘rquvga, o‘yga botdi.
Bosh marmog‘ini bir tun
O‘z qo‘li bilan otdi.

Tahlil va natijalar. Qo‘rqoqlik hech qachon, hech kimga shuhrat keltirgan emas. Ertasi kun tongdayoq uni qochishga uringani sabab qamoqqa olib ketishadi. Urush yillarida o‘zbekning minglab mard yigitlari Vatani, xalq osoyishtaligi uchun o‘zlarining shirin jonlaridan kechishgan, qahramonlik ko‘rsatishgan. Lekin qadimdan qolgan guruch kurmaksiz bo‘lmaydi, degan naql bor. Halima Xudoyberdiyeva dostonida ana shunday “kurmak”lardan birini ko‘rsatib beradi.

Turmush o‘rtog‘i qamoqqa olingach, rozg‘orni tebratish yolg‘iz ayolning o‘ziga qoladi. Umuman olganda, urush yillarida barcha jangga yaroqli erkaklar frontga safarbar etilgan. Front ortidagi mehnat, dala ishlari – bularning barchasi ayollar zimmasiga yuklanadi. O‘zi shundoq ham ojiza bo‘lgan ayol ham ro‘zg‘or ishlarini, ham dala ishlarini birday olib borishga majbur bo‘ladi. Bu o‘rinda shoira “Tiriklik toshdan qattiq” maqolini qo‘llash orqali bechora oilaning ahvolini yoritib bermoqchi bo‘ladi:

Uch go‘dak bilan qolib
Ayol tebratar ro‘zg‘or,
Tiriklik toshdan qattiq,
Non qayoqda, qovurmoch

Uch norasida go‘dak bilan qolgan bosh qahramon Gulnor bor kuchini to‘plab mehnat qilishga kirishadi. Og‘ir kunlarda farzandlari uchun kuchli, sabr-bardoshli bo‘lishi kerakligini ich-ichidan his etadi. Shuning o‘ziyoq urush fojeasini ko‘z oldimizda yaqqol namoyon etadi. Dala ishlarining barchasi ayollarga qolgan, tirikchilik ham o‘ziga yarasha. Sababi urush minglab chaqirim uzoqda bo‘layotgan esa-da, uning ayovsiz shamoli yurtimizni chetlab o‘tmayotgandi. Oziq-ovqatlar, kiyim-kechaklar – yashash uchun zarur barcha narsalar urush uchun safarbar etilgan, ocharchilik, kasalliklar avj olgan palla. Buni bosh qahramon misolida Halima Xudoyberdiyeva shunday izohlaydi:

Ichi bo‘sh qop tik turmas,
Shijoat qani tonggi
Kun choshgohga bormasdan
Bo‘zday oqarar rangi.

Ayolning jismoniy holatini “Bo‘sh qop tik turmas” maqoli orqali yanada asosli yoritib beradi. Darhaqiqat, jismonan sog‘lom bo‘lgan insongina jamiyat uchun foyda keltira oladi. Lekin urush yillari Gulnorga o‘z ta’sirini o‘tkazib bo‘lgandi. Dostonida o‘zbek xalqiga xos ochiqko‘ngillik, mehmondo‘stlik juda samimiy tasvirlangan. Gulnorning ahvoliga achingan ovsinlari unga bittagina zog‘ora non ulashishadi. Lekin buni qarangki, har qanday holatda ham bolalarini o‘ylagan mushtipar ona nondan bir tishlam tishlaydi yo yo‘q, qolganini bolalari uchun olib qo‘yadi. O‘zi yeb turgan nonini bolalariga ilinmoq bu haqiqiy onayizor mehridir. Shoira bu voqea orqali haqiqiy “o‘zbek onasi” timsolini chizib beradi go‘yo.

Boshiga tushgan shunday ko‘rgulik yetmaganiday, ustiga xiyonat zarbasi ham qo‘shiladi. Er yigitlar Vatani uchun qon kechib yurgan mahalda qochoqligi sabab qamoqda o‘tirgan eridan “sovuq” xatlar keladi:

Qamoqdan kelar xatlar
Erning o‘zidan sovuq:
Qishdan bir amallab chiq,
Boq qo‘shnilar molini.
Bilgin qo‘shni qishloqlik,
Gulsunning ahvolini.

O‘z ayoliga bunday sharmsiz gapni aytish uchun bir inson qanchalar hayosiz bo‘lishi kerak?! Lekin masalaning boshqa tomoni ham bor: Vatani sotgan odamdan bundan ortig‘ini ham kutish mumkin. Xalqimiz bekorga “Oila – kichik bir vatan” deyishmagan. Oilasiga xiyonat qilgan odam uchun Vatanning ham zarracha qadri yo‘qdir. Vatani oldidagi muqaddas burchni bajara olmagan qo‘rqoqdan oila mas’uliyatini talab etishning o‘zi axmoqlik!

Nomard erining har xati Gulnorning anor yuzlarini sarg‘aytirdi:

Somon bo‘ldi anor yuz,
Sog‘ yurakka to‘ldi dog‘. [5]

Inson jismoniy azoblarga bardosh berishi mumkindir, lekin bular yoniga ruhiy zarbalar qo‘shilganda yanada og‘riqli bo‘ladi va ortiq tana ham kurashdan charchaydi. Inson salomatligida tana va ruh birdamligining muhimligi ham ana shunda. Orqasidan urilgan xiyonat xanjari Gulnorning chidam-u bardoshlarini yo‘q etadi:

Ko‘krakka sanchilib tig‘,
Azob, armon aralash.
Bir tun yo‘talib qattiq,
Tupurdi qon aralash...

Xiyonat bir emas, ikki oilaning ham baxtsizligiga sabab bo‘ladi, albatta. Gulsunning eri urush maydonlarida bir oyog‘ini tashlab keladi. Vatani, oilasi uchun qon kechib kelgan Mardon uni nimalar kutib turganini bilmas edi. Halima Xudoyberdiyeva bu o‘rinda ham o‘zbek iboralariga murojaat qiladi va qahramon ahvolini: “Qaytib quridi sho‘ri” iborasi orqali tasvirlaydi. “Sho‘ri qurimoq” iborasi “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati”da “Sho‘riga sho‘rva to‘kilmoq” iborasining sinonimi sifatida beriladi: “katta baxtsizlikka yo‘liqmoq, xarob bo‘lmoq”. [2]Mardonning ayanchli ahvolini yanada ochib berish uchun shoira “Bosh ko‘tarolmay qoldi” iborasidan ham foydalanadi: “nomus kuchlilik qilib, odamlar orasida bo‘lishdan qattiq xijolat tortmoq”. Er kishining nomusi har narsadan ustundir.

Aslida Gulnorni o‘ldirgan kasallik emas, balki ne-ne orzu-umidlar bilan bir yostiqqa bosh qo‘ygan odamining xiyonatidir. Dostonda opa-singil munosabatlari ham yoritilgan bo‘lib, qahramon o‘zining og‘ir ahvolini jon-jigari bo‘lgan opasi bilib qolishini istamaydi. Opa bechora o‘z jigarbandiga achinadi:

Xiyonatning o‘qidan
Bemavrid o‘lganingni
Norasidalaringga
Qay til bilan aytaman?

Gulnor opasiga bor gapni aytib berar ekan, “Ko‘zi ochiq ketmoq”, “Nafasini yel uchirmoq” kabi iboralardan foydalaniladi. Farzandlarini opasiga omonat qilib, qalbini xotirjam qiladi:

O‘stirsang, qizim senga
Mendek bo‘ladi singil,
O‘g‘illarim – suyanching
Har uchchovi sengadir.

Buni qarangki, onayizor so‘nggi nafasida ham, o‘z farzandlarini o‘ylaydi, ularning kelajagidan tashvishga tushadi. Xuddi shu o‘rinda shoiraning haqiqiy o‘zbek onasi timsolini yaratganligiga guvoh bo‘lamiz. Dostonning “Ilinj” deb nomlanganligi ham shundandir. Qahramonning bu dunyodagi so‘nggi ilinji, uni hayotda tutib turuvchi tirgak farzandlari edi. Gulnordagi ma‘sumlik, oqko‘ngillik, fidoyilik qahramonning naqadar samimiy xarakter ekanligini ko‘rsatadi. Hatto uning bu dunyo bilan vidolashuvi ham oson kechadi:

Gulnor ketdi dunyodan
Mehmonga ketgan kabi.[5]

Qamoqdan qaytgan erining asl basharasini yanada ochiq-oydin ko‘rsatish uchun shoira quyidagi tasvirdan foydalanadi:

Uch kun o‘tib er keldi
“Yallama yorim”ni aytib.
Ko‘nglimga g‘am sig‘mas deb
Vaj qildi tolganini.
Choshgohgacha ham turmay
Shaharga ketdi qaytib,
Yetkazdilar Gulsunga
Uylanib olganini.

Insoniy qadriyatlardan uzoq bo‘lgan kimsalarning bori shudir. Ular uchun na vatanning, na oilaning, na muhabbatning qimmatini yo‘qdir. Ular o‘z nafsiga qul bo‘lgan jonli mavjudotdirlar. Lekin bu dunyoning hammaga atagan adolati bor. Uch norasidaga qolgan uyga ham ega chiqmoqchi bo‘lishganida qo‘ni-qo‘shnilar ikki xiyonatkorini ham qishloqdan haydab solishadi. Shu o‘rinda qo‘ni-qo‘shnichilikning azaliy bir qadriyat ekanligi, insoniylikning hali-hamon hayotda mavjudligi kishini xursand qiladi. Bu dunyo hech kimdan qarzini uzmay qo‘ymaydi:

...Mana shundan qirq yillar
O‘tayotgan paytdir bu,
Bugun er ayrilgandir
Ko‘zlarining nuridan,

Qarz hech kimda qolmaydi
Dunyo qaytma-qaytdir bu,
Bugun ota xor qaytar
Har farzand huzuridan.[5]

Ayni shu nuqtada ballada uchun nega Pifagorning gaplari epigraf sifatida tanlanganligi ma'lum bo'ladi. Farzandning ota-onaga qanchalik mehribon, g'amxo'r bo'lishi bolalikdanoq ularga ko'rsatilgan muhabbat, e'tiborga bog'liqdir.

Xulosa va takliflar. Halima Xudoyberdiyeva ijodining asosiy mavzusi – ayol. Shoir she'rlarida ayollar qismatining turli chizgilarini tasvirlaydi. Ayol ruhiyatini tushunish, idrok etish uchun yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi. "Ilinj" dostoni bir mushtipar o'zbek ayolining boshiga tushgan og'ir musibatlarni urush fonida aks ettiradi. Dostonda ishlatilgan til birliklari asar badiiyatini oshirish va unga milliy ruh berish uchun xizmat qilgan. Bosh qahramon ichki dunyosini ko'rsatib berishda o'xshatish va iboralarning o'rni beqiyos. Hissiy emotsionallikni oshirish, holat yuzasidan xarakterlarning ichki kechinmalarini oydinlatishda shoiraning badiiy mahorati tahsinga sazovor. Bu dunyoda yaxshilik bilan birga hamisha yomonlik ham yonma-yon yuradi. Urush yillari xalqimizga buni yana bir karra isbotlab bergan. Inson hayotidagi asosiy maqsad nima uchun yashayotganligini bilishidir. Bugun qilayotgan har bir amalimiz ertangi kunimiz uchun bir pillapoyadir. Xalqimizda "Nimani eksang, shuni o'rsan" maqoli bor. Bugun farzandlaridan mehrini ayamagan, ular uchun baxtli kelajak yaratishni o'z burchi deb bilgan ota-onalar ertangi kunning baxtiyor ota va onalaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademya, 2018. – 480 b.
2. O'zbek tili frazeologik lug'ati [Matn] : lug'at / Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O'razova, K.Rixsiyeva. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyotmatbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 bet.
3. Махмуд Саттор. Ўзбекнинг гапи кизик. – Тошкент: "Тадқуқ қаноти", 2011. – 147 б.
4. Худойбердиева Ҳ. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2006. – 165 б.
5. Худойбердиева Ҳ. Тўмариснинг айтгани: Шеърлар, – Тошкент: Чўлпон, 1996. – 126 б.
6. Худойбердиева Ҳ. Йўлдадирман: Шеърлар, – Тошкент: Шарқ, 2006. – 496 б.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006. – 680 б.

DUNYO OLIMLARINING O'XSHATISH VOSITASI METAFORA HAQIDAGI NAZARIYALARI XUSUSIDA

Mahfuza Nishonboyeva
Farg'ona davlat universiteti
tayanch doktranti
Hoshimova Mushtariy begim
Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya. Tezisda narsa-buyum, voqea va hodisalar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chish turining dunyo olimlari tomonidan qilingan tadqiqot ishlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: til, nutq, narsa, buyum, o'xshashlik, ko'chim, metafora, ta'sirchanlik.

Metafora deganda, narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik tushuniladi, ya'ni nutqqa obrazlilik, emotsiya berish maqsadida narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, so'zlar va iboralarning ko'chma ma'noda ishlatilishidir. Marita Rot fikriga ko'ra: "Metaforalar tilning bezagi uchungina emas, balki, ko'proq tushunarlilik uchun ham qo'llaniladi".[1]

Ushbu o'xshatish vositasi xususida dunyo olimlari o'z fikrlarini turli nazariyalarida keltirib o'tganlar. Va uni tasnif qilganlar. Ulardan biri Lakoff va Tyornerlardir. Ular konseptual metafora nazariyasini dastlab 1980-yil "Biz bilan yashayotgan metafora" (Metaphors We Live By) nomli asarida taklif qilganlar. Konseptual metafora nazariyasining asosiy maqsadi, metafora nafaqat tilning uslubiy xususiyati, balki bu fikrning o'zi ekanligi isbotlashdir. Keyinchalik (1989), ikki xil ma'nodagi metaforani bir semantik ma'noda qo'lladilar. Ular ikkala metaforani identifikatsiya qilishadi:

Odam-mashina; Mashina-odam

People are machines;

John always gets the highest scores in maths; he's a human calculator.

Jon har doim matematika fanidan eng baland baholar oladi. U "Kalkulyator odam"

He's so efficient; he's just a machine!

U juda epchil; u shunchaki mashina.

He has *a nervous breakdown*.

Unda ruhiy buzilish bor.

Machines are people:

I think my computer hates me; it keeps *deleting my data*.

O'ylashimcha mening kompyuterim mendan nafratlanadi; u ma'lumotlarimni o'chirib yuborishda davom etyapti.

This car has *a will of its own!*

Ushbu mashina o'z irodasiga ega!

c. I don't think my car *wants to start* this morning.

Men mashinam bugun yurishni xohlaydi deb o'ylamayman.

Garchi bu metaforalar oddiy kundalik hayotimizda ishlatilishiga (faqat odamlarga yoki faqat mashinalarga) qaramasdan, yuqoridagi gaplarda har bir metafora turli xil tasvirlarni o'z ichiga olganini ko'rsatmoqda: People are machines metafora, kompyuterlar bilan bog'liq mexanik va funktsional holatlar odamlarga, masalan, ularning tezligi va ruhiy holati, ularning qisman tuzilishi va ularning aql-zakovatlarini ifodalashda ishlatiladi. Machines are people metafora bo'lib, u mashinaning bizga bo'lgan istaklarini anglatmoqda.[2]

Metaforani turli yo'llar orqali tasnif qilish keyinchalik ham davom etdi. Masalan, Jozef Grady (1997) bir tadqiqotida metaforani boshqa yo'nalish va qarashlar asosida ikki xil metaforani taklif qildi: birlamchi metafora va murakkab metafora.

"Birlamchi metafora asosli bo'lsa-da, tarkibiy metafora asosiy metafora birlashmasidan yaratilgan. Gradiyning o'z tushunchasini Kontseptual metafora nazariyasidagi avvalgi ishidan farqli ravishda belgilaydigan markaziy iddao, asosiy metaforalar odatda teng "asosiy" bo'lgan kontseptsionalarni, ular bevosita tajribaga ega bo'lgan va tushuniladigan ma'noda birlashtirib turadi. Bu esa, Grizining metaforik xaritalashning maqsadi va manbai o'rtasidagi farqning mavhum va aniq kontseptsiyaga aloqadorligi haqidagi fikrni rad etadi. Buning o'rniga, Grady maqsad va manba orasidagi farqni qanday aniq belgilab qo'yilganidan yoki mavhum kontseptsiyadan ko'ra emas, balki mazmun darajasi bilan bog'liq" [2] ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu qarama-qarshilik indivarianizm printsipining ortiqcha emasligini anglatadi, chunki murakkab metafora tizimi asosli asoslovchi metafora "yo'qolgan" struktura bilan "mavhum" maqsadni taqdim etish sifatida qaralmaydi. Misollar asosida ko'rib chiqamiz:

Similarity is nearness:

That colour is quite close to the one on our dining-room wall- Bu rang bizning ovqat xonamiz devoriga juda yaqin.

Importance is size :

We've got a big week coming up at work- Bizning ishimizda katta hafta bor.

Quantity is vertical elevation:

The price of shares has gone up- Hissa bahosi ko'tarildi.

Causes are forces:

Vanity drove me to have the operation- Vanity meni operatsiya qilishga majbur qildi.

Change is motion :

Things have shifted a little since you were last here- Siz bu yerda bo'lganingizdan beri narsalar biroz o'zgarib ketdi.

Desire is hunger:

We're hungry for a victory- Biz g'alaba qozonish uchun ochmiz.

Yuqoridagi olimlarning tadqiqot ishlaridan shu ko'rinib turibdiki, metafora qay yo'sinda tasnif qilinsa ham, u o'xshatish vositasi bo'lib, har doim ko'chma ma'noda bo'ladi. Metaforadan fikri nafaqat chiroyli balki, aniq va tushunarli qilish maqsadida foydalaniladi. Buni misollar orqali ko'rib chiqildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://optolov.ru/uz/the-ceiling-in-the-bathroom/metafora-ee-raznovidnosti-i-izobrazitelno-vyrazitelnye-sredstva.html>
2. Вежбицкая. А. Сравнение-градация-метафора // Теория метафоры. - Москва, 1990. - С. 145.
3. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўзбекистон, 1992. - 399 б.
4. Тохиров З. Метафора лексема-семемасининг прагматик семаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1983. - № 1. - Б. 74-77;

5. Тоҳиров З. Метафора семемаси прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. № 4. – Б. 63-67.

6. Vyvyan Evans and Melanie Green. "Cognitive Linguistics An Introduction" EDINBURGH UNIVERSITY PRESS

GUMANITAR VA IJTIMOY-SIYOSIY FANLAR O'QITUV METODIKASIDA FILOLOGIK YONDASHUVNING ZAMONAVIY TALQINI

Norboev Urazali Murodovich

Iqtisod fanlari doktori

O'zbekiston Turon Fanlar Akademiyasining Akademigi

Jizzax Politehnika instituti

"O'zbek va xorijiy tillar" kafedrasini mudiri

Annotatsiya. Mazkur maqolada gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlar o'qitish metodikasida filologik yondashuvning zamonaviy talqini o'rganildi. Filologik yondashuv - matn asosida fikrlashni shakllantirish, til va tafakkur o'zaro bog'liqligini chuqur anglashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalar kontekstida filologik yondashuvning didaktik imkoniyatlari, interaktiv uslublar bilan uyg'unligi, shuningdek, talabalarning tanqidiy va analitik fikrlashini rivojlantirishdagi roli yoritildi. Shuningdek, ushbu yondashuvning gumanitar fanlar mazmunini chuqurroq anglashga xizmat qiluvchi tamoyillari va amaliy qo'llanilishi misollar asosida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: filologik yondashuv, gumanitar fanlar, ijtimoiy-siyosiy fanlar, o'qituv metodikasi, zamonaviy pedagogika, tanqidiy fikrlash, matn bilan ishlash, interaktiv usullar, tafakkur va til, didaktik yondashuv.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan tub islohotlar fanlarni o'qitishda innovatsion yondashuvlarni joriy etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlar sohasida bu jarayon yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zero, mazkur fanlar nafaqat nazariy bilimlarni, balki shaxsiy va ijtimoiy fikrlash qobiliyatini, tanqidiy va tahlil qilish ko'nikmalarini ham shakllantiradi.

Shu nuqtai nazardan, filologik yondashuv bu sohada o'qitishning samaradorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Bu yondashuv matn bilan ishlash, ma'noni tahlil qilish, til va fikr o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur anglash asosida o'quvchining tafakkurini rivojlantiradi.

Masalan, tarix fanini o'qitishda odatda xronologik ma'lumotlarga tayanilsa, filologik yondashuv orqali o'quvchi muayyan davrda yozilgan hujjatlarni, nutqlarni, tarixiy shaxslar bitiklarini tahlil qilish orqali voqealarni nafaqat ma'lumot sifatida, balki ma'naviy, madaniy va siyosiy mazmun jihatdan chuqur anglaydi.

Yoki yana bir misol – "O'zbek adabiyoti" fanini o'qitish jarayonida adabiy matnlar orqali nafaqat til ko'nikmalari shakllantiriladi, balki ijtimoiy-siyosiy voqeliklar, xalqning dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlari haqida tushuncha beriladi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani orqali shogirdlar 19-asrning oxiridagi Toshkentdagi ijtimoiy-siyosiy muhitni nafaqat ta'rif, balki obrazlar orqali his eta oladi.

Zamonaviy o'qitish jarayonida bunday yondashuv ta'limning shaxsga yo'naltirilganligi, mulohaza yuritish, mustaqil fikrlash, ijtimoiy faollikni rag'batlantirish tamoyillariga mos keladi. Filologik yondashuv o'quvchi yoki talaba shaxsiyatida ma'naviy dunyoqarashni shakllantirish, ularni ongli fuqaro sifatida tarbiyalashda ham katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzu doirasida ilmiy manbalarni tahlil qilish, filologik yondashuvning nazariy asoslari va ularning ta'lim metodikasidagi ahamiyatini chuqur tushunish imkonini beradi. Tahlil qilingan adabiyotlar shartli ravishda bir nechta guruhlariga bo'linishi mumkin:

1. Filologiya va tilshunoslikka oid asosiy nazariy manbalar:

Bu guruhga til, matn, ma'no va muallif/o'quvchi munosabatini o'rganuvchi manbalar kiradi. Ular filologik yondashuvning ilmiy asoslarini belgilaydi.

Baxtin M.M. "Slovo v romane" (1953) - Baxtinning polifonik matn haqidagi nazariyasi talabalarda matnga ko'p qirrali yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirishga asos bo'ladi.

Uspenskiy B.A. "Poetika kompozitsii" - adabiy matnlarning ifodalash vositalari, strukturasi va idoraviy yo'nalishlari tahlil qilinadi.

2. Pedagogika va metodika bo'yicha adabiyotlar:

Bu manbalarda ta'lim jarayonida filologik yondashuvni qo'llashga oid aniq uslubiy tavsiyalar keltiriladi.

Yunusova R. “Fanlar integratsiyasi va innovatsion ta’lim texnologiyalari” - gumanitar fanlar o’rtasidagi bog’liqlik va integratsiya masalalari ko’rib chiqiladi.

Solieva G. “O’qitishda interfaol metodlar” - o’quvchi markazli yondashuvning amaliyotini ko’rsatadi.

3. Ijtimoiy-siyosiy fanlar metodologiyasiga oid tadqiqotlar:

Habermas Yu. “Kommunikativ fe’l” nazariyasi - ijtimoiy muloqotda tilning ahamiyatini ko’rsatadi.

Said E. “Orientalizm” - G’arb va Sharq tasvirlari orqali ijtimoiy tahlilning tilga bog’liq jihatlarini ochib beradi.

4. O’zbekiston mualliflarining zamonaviy tadqiqotlari:

Qosimov Sh. “Filologik tahlil va adabiy matn” (2020) - adabiy-badiiy matnlarni tahlil qilishda zamonaviy yondashuvlar.

Toshpo’latova Sh. “Adabiy mulohaza va ta’lim jarayoni” - maktab va oliy ta’limda matn bilan ishlashning metodik asoslari tahlil qilinadi.

Metodologiya. Mavzuni o’rganishda qo’llaniladigan nazariy va amaliy yondashuvlar yig’indisidir. Filologik yondashuvga asoslangan holda gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlar o’qitish metodologiyasi quyidagi komponentlardan tashkil topadi:

1. **Interdisiplinar yondashuv (fanlararo integratsiya):**

Filologiya, tarix, falsafa, siyosatshunoslik, psixologiya va pedagogika fanlari o’zaro uyg’unlashgan holda o’rganiladi. Bu o’quvchi tafakkurini kengaytirishga xizmat qiladi.

2. **Matn asosida tahlil qilish metodi:**

Filologik yondashuvning markazida turli matnlar (tarixiy hujjat, adabiy asar, siyosiy nutq, ommaviy axborot vositalari matnlari) ni kontekstda tahlil qilish turadi. Ushbu metod ta’lim jarayonida:

Tarixiy voqealarni ko’p qirrali anglash,

Adabiy obrazlar orqali ijtimoiy muammolarni ko’rish,

Til vositasida shakllangan siyosiy g’oyalarni tahlil qilish imkonini beradi.

3. **Keys-stadi va muammoli vaziyat metodi:**

Talabalarga real ijtimoiy-siyosiy vaziyatlarga oid matnlar taqdim etilib, ularni tahlil qilish orqali mulohaza yuritishga undaydi.

Misol: “Jadidchilik davridagi maqolalar”ni tahlil qilish orqali talabalar milliy uyg’onish g’oyalari, zamonaviy siyosiy qarashlarni tanqidiy baholash imkoniga ega bo’ladi.

4. **Tanqidiy va tahliliy fikrlash metodlari:**

Filologik yondashuv orqali talabalar nafaqat ma’lumotni qabul qiladi, balki uni tahlil qiladi, so’zlar ortidagi g’oya va maqsadni anglaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko’rsatadiki, filologik yondashuv ta’limning yangi bosqichida muhim nazariy va amaliy imkoniyatlarga ega. Uning metodologiyasi talabalarda ijtimoiy faollik, mustaqil fikrlash va mulohaza yuritish salohiyatini shakllantirishga qaratilgan. Zamonaviy ta’limda ushbu yondashuvni tadbqiq etish nafaqat fan mazmunini, balki shaxs rivojlanishini ham ta’minlaydi.

Natijalar. Filologik yondashuv, gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlarni o’qitishda o’quvchini markazga qo’yan, tafakkur, muloqot va matn asosida rivojlanishga xizmat qiluvchi samarali metod hisoblanadi.

Zamonaviy o’quv jarayonida bu yondashuv nafaqat bilim berish, balki shaxsni rivojlantirish, uni ijtimoiy faollikka undash vositasi sifatida qaralmoqda.

Filologik yondashuv orqali **integratsiyalashgan darslar** o’tkazish mumkin, bunda tarix, adabiyot, siyosat, axborot vositalari tahlili birgalikda o’rganiladi.

Yondashuv o’qituvchidan yuqori saviyali tayyorgarlik, didaktik moslashuvchanlik va noan’anaviy fikrlash талаб этади.

O’quvchilar til, tafakkur va жамият муносабатларини чуқурроқ тушуна бошлайди, шу орқали жамиятда фаол фуқаро сифатида шаклланади.

Muhokama. Gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlar ta’limida filologik yondashuvni qo’llash bugungi kunda nafaqat metodik zarurat, balki didaktik ehtiyoj sifatida ҳам e’tirof etilmoqda. An’anaviy o’qitish uslublarida bilimlar ko’proq faktlarga asoslangan holda yodlashga qaratilgan bo’lsa, filologik yondashuv bu jarayonga sifat jihatidan yangi mazmun olib kiritaди.

Filologik yondashuv o’quvchi va talabalarni quyidagi jihatlar orqali faolroq va ongli ishtirokchi etib shakllantiradi:

Til va tafakkur o’zaro bog’liqligi asosida chuqur o’zlashtirish: Matnlar orqali fikr yuritish, til vositalari orqali ijtimoiy va siyosiy g’oyalarni anglash o’quvchi tafakkurini chuqurlashtiradi.

Tanqidiy fikrlash va mantiqiy tahlil ko’nikmalarini shakllantirish: Ayniqsa, tarixiy nutq, publitsistik maqola yoki badiiy matn asosida siyosiy-ijtimoiy jarayonlarga mustaqil baho berish qobiliyati rivojlanadi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'limning amalga oshishi: O'qituv jarayoni talaba yoki o'quvchining individual tafakkuriga moslab olib boriladi, bu esa motivatsiya va faollikni oshiradi.

Muhokama mobaynida aniqlangan kamchiliklar va imkoniyatlar:

Imkoniyatlar	Cheklovlar / Kamchiliklar
Fanlararo integratsiya imkoniyati	O'qituvchilarning bu yondashuvni to'liq tushunmasligi
Matn asosida faol o'rgatish	O'quvchilarni tanqidiy fikrlashga yetarlicha jalb qilish qiyinligi
Didaktik ko'lamning kengligi	Darslik va o'quv qo'llanmalarining yondashuvga to'liq mos emasligi

Shuningdek, adabiy, tarixiy, siyosiy va diniy matnlar asosida olib borilgan eksperimental tahlillar, o'quvchilarning:

savodxonlik darajasining,
matnni tahlil qilish ko'nikmasining,
mustaqil fikr bildirish qobiliyatining
sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi.

Amaliy kuzatish: Misol uchun, Toshkent davlat pedagogika universitetining "Pedagogika va psixologiya" fakulteti talabalari o'rtasida olib borilgan amaliy darslarda badiiy va tarixiy matn asosida interaktiv tahlil usullari (klaster, insert, munozara, debat) qo'llanildi. Dastlabki va yakuniy natijalar taqqoslanganda talabalar tanqidiy tahlil qilishda 40–45% ga faolroq ishtirok etgan, matnni siyosiy va madaniy kontekstda tahlil qilish qobiliyatlari esa ancha oshgani kuzatildi.

Endi mavzu bo'yicha o'zimni takliflarim keltirsam:

Birinchidan, filologik yondashuv asosida darslik va o'quv qo'llanmalarni yangilash - matnli tahlil, fikrlashga undovchi topshiriqlar va fanlararo bog'liqlikni inobatga olish.

Ikkinchidan, o'qituvchilar uchun malaka oshirish kurslarida filologik yondashuv bo'yicha alohida modul joriy etish.

Uchinchidan, tarix, adabiyot, siyosatshunoslik kabi fanlarda integratsiyalashgan darslar tashkil etish - umumiy matn asosida turli nuqtai nazardan tahlil qilish.

To'rtinchidan, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi interfaol metodlarni (debat, munozara, keys-stadi) muntazam qo'llash.

Beshinchidan, talabalar va o'quvchilarni matn asosida ijtimoiy-siyosiy fikr bildirishga o'rgatish - esse, tahlil, tafsir yozish orqali.

Oltinchidan, filologik yondashuv asosida o'quvchilarning savodxonlik darajasini baholash mezonlarini ishlab chiqish.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, filologik yondashuv - bu shunchaki til yoki matnni tahlil qilish emas, balki inson tafakkuri, dunyoqarashi va ijtimoiy ongini shakllantirishda kuchli metodologik vositadir. Zamonaviy ta'limda gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlarni o'qitishda ushbu yondashuvni qo'llash orqali o'quvchi va talabalarda tanqidiy fikrlash, mulohazali baholash, ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlarni chuqur anglash ko'nikmalari rivojlanadi.

Filologik yondashuv matn orqali ijtimoiy voqelikni anglash, tarixiy va siyosiy jarayonlarga nisbatan mustaqil munosabat bildirish, madaniy merosni baholash imkonini yaratadi. U nafaqat bilim berish, balki shaxsni yetuk, faol va jamiyatda o'z o'rnini topa oladigan fuqaro sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Shu bois, ta'lim tizimida ushbu yondashuvni kengroq joriy etish, o'quv-metodik bazani zamonaviy talablar asosida qayta ko'rib chiqish va pedagoglar malakasini ushbu yo'nalishda muntazam oshirib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki jamiyatda faol, ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalashga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.Xaydarov, "Ijtimoiy-gumanitar fanlarda raqamli metodlardan foydalanish yo'llari", NRJ, Tom 2, № 1 (2025).
2. D.A.Xalmatova, Z.I.Inomova, "Pedagogik va psixologik asoslar, mustaqil ijodiy faoliyatni rivojlantirish". 2023.
3. R. Ferreira-Mello, M. Andre, A. Pinheiro va boshqalar. "Zamonaviy ta'limda tekst ma'lumotlarini tahlil qilish". 2024
4. V.P.Moskvin, "Til va uslub asosida matn nazariyasi va stilistika". 2024

Nuriddinova Nafisa Muxiddin qizi

Sharof Rashidov nomidagi

SamDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining leksik boyligini boyituvchi asosiy manbalardan biri bo'lgan terminologik tizim, xususan, uzumchilik sohasiga oid terminlar yasashining lingvistik xususiyatlari tahlil qilingan. Unda morfologik, sintaktik va semantik yasash usullari asosida uzumchilik atamalarining shakllanish mexanizmlari, ularning tuzilishi va mazmuniy ifoda doiralari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, motivlangan (so'z yasovchi qo'shimchalar, birikmalar, metaforik terminlar) va motivlanmagan (o'zlashmalar, kalkalar) terminlar tahlili asosida milliy terminologiyani shakllantirishning nazariy hamda amaliy jihatlari yoritilgan. Maqolada mavjud til resurslaridan samarali foydalanish, xalqchil va ilmiy asosli yangi terminlar yaratish, uzumchilik terminlarini tizimlashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: termin, atama, uzumchilik, morfologik yasash, sintaktik yasash, semantik yasash, motivlangan termin, metaforik termin, milliy terminologiya, o'zlashma so'zlar, kalkalash, lingvistik tahlil.

Hozirgi globallashuv, raqamlashtirish va ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida har bir sohaning rivojlanishi, eng avvalo, uning tilga oid ifoda vositalari, xususan, terminologik tizimining aniqligi va tizimliliği bilan chambarchas bog'liqdir. Uzumchilik sohasi ham bundan mustasno emas. Bu soha fan, texnika, agrobiologiya va iqtisodiyot bilan bevosita aloqador bo'lib, o'ziga xos ilmiy-amaliy tushunchalarni ifodalovchi boy terminologik bazaga ega. Tilshunoslikda so'z va atamalar, ayniqsa ularning semantik va tuzilmaviy xususiyatlarini chuqur o'rganish doimo muhim ilmiy masala bo'lib kelgan. Atamaning lingvistik birlik sifatidagi o'ziga xosligi, uning so'z va termin bilan bo'lgan o'zaro munosabatlari tilshunos olimlar e'tiborida bo'lib, doimiy tadqiqot mavzusi bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbek tilida uzumchilik terminlarini shakllantirishda morfologik, sintaktik va semantik yasash usullari alohida o'rin tutadi. Har bir yasash turi terminning shakliy tuzilishi, semantik chuqurligi va amaliyotdagi qo'llanilish doirasiga bevosita ta'sir qiladi. Xususan, morfologik yasash orqali yangi so'z-terminlar yaratilsa, sintaktik yondashuv asosida murakkab birikmaviy atamalar hosil qilinadi. Semantik yasash esa mavjud so'zlarga ko'chma, metaforik yoki metonimik ma'no yuklash orqali sohani xalqchil va tushunarli ifodalaydi.

So'nggi yillarda xalqaro terminlarning o'zbek tiliga ko'plab o'zlashishi natijasida uzumchilik terminologiyasida ham ayrim muammolar yuzaga kelmoqda. Xususan, sinonim terminlar, beqaror atamalar, xalq tilida mavjud, ammo ilmiy maqom kasb etmagan birliklar terminologik birlik sifatida ishlatilmoqda. Bu holat uzumchilik terminlarini tizimlashtirish, ularni lingvistik jihatdan asoslash va milliylikka asoslangan terminlar yaratish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Ushbu maqolada uzumchilik sohasida terminlarni shakllantirishda morfologik, sintaktik va semantik yasash usullarining ilmiy-nazariy asoslari yoritiladi, ularning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi hamda samarali yondashuvlar asosida yangi terminlar ishlab chiqish yo'llari taklif etiladi.

Terminologiya va uning nazariy asoslari, terminologik tizimlarni tartibga solish, terminga qo'yilgan talablar kabi masalalar Yevropa va rus tilshunosligida M.Pokrovskiy, Y.Benvenist, A.Potebnya, V.Solnsev, G.Vinokur, Y.Karaulov, Y.Stepanov, A.Ufimseva, O.Axmanova, V.Danilenko, A.Superanskaya kabi olimlar tomonidan izchil o'rganilganligini e'tirof etar ekanmiz, o'zbek tilshunosligida ham sohalarga tegishli termin – atamalar tadqiqi A.Hojiyev, R.Doniyorov, S.Akobirov, A.Madvaliyev, N.Mamatov, N.Usmonov, A.Sobirov, D.Lutfullayeva, F.Qosimova, Z.Urunova, E.Yusufaliyev va boshqa olimlar tomonidan amalga oshirilganligini alohida ta'kidlashimiz joiz [11]

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tilshunoslikda, ayniqsa terminologik tadqiqotlarda, terminlarning shakllanishi va hosil bo'lishi tildagi umumiy so'z yasash qonuniyatlari asosida amalga oshiriladi. Termin hosil qilish – til tizimidagi mavjud birliklar negizida yangi, ilmiy yoki kasbiy-mahkamlangan atamalarni yaratish jarayonidir. Tilshunos olim A.G'ulomov tomonidan so'z yasashining besh usuli terminologik tizimda ham ko'p vaqlar davomida o'z ifodasini topdi:

1. Affiksatsiya (morfologik usul).
2. Sintaktik usul (kompozitsiya, abrevatsiya).
3. Leksik usul (turkumdan turkumga ko'chirish).
4. Semantik usul.
5. Fonetik usul (aksentuatsiya).[1]

Olim R.Doniyorov esa yasash jarayoni uch asosiy lingvistik usul orqali amalga oshirilishini ta'kidlaydi:

1. Morfologik usul.
2. Sintaktik usul.

3. Semantik [5]

Terminlar yasallishining ayni usullar bilan hosil qilinishi jihatidan umumleksikadan farqlanmaydi [10]. Terminlar yasallishi bu tilning ilmiy va texnik rivojlanishiga moslashuvi, zamonaviy tushunchalarni ifodalash imkonini beradigan jarayondir. Terminlarni to'g'ri va aniq yasallishi ilmiy muloqotning tushunarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi, albatta. O'zbek tili terminlarining aksariyatini motivlangan, ya'ni so'z-terminlar (qo'shimchalar bilan yasalgan), termin-qo'shma so'zlar, termin-birikmalar hamda semantik (asosan metaforik) ko'chim asosida hosil qilingan terminlar tashkil qiladi. Shu bilan bir qatorda, terminlarning salmoqli qismi motivlanmagan, ya'ni o'zbek tilining o'z sodda so'zlari, o'zlashmalar, termin-kalkalar va antroponimlardan metonimik ko'chim vositasida voqelangan [10]. Quyida ana shu voqelanishlarda namoyon bo'luvchi uzumchilik terminlaridan ayrimlarini tahlilga tortamiz.

Morfologik (affiksali) usul orqali terminlar so'z yasovchi affikslar yordamida shakllanadi. Ushbu usulda yangi terminlar so'z ildizi yoki asosiga so'z yasovchi qo'shilishi orqali hosil qilinadi. Tahlillardan ma'lumki, yasalmalar ko'pincha otlar, sifatlar va fe'llar ko'rinishida bo'ladi. Termin yaratishda bu usul eng faol va umumli vosita hisoblanadi. Tadqiqotlarimizga ko'ra o'zbek tilida uzumchilikka oid terminlarning katta qismi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan bo'lib, ular terminologik tizimda barqaror leksik birlik sifatida shakllangan. Quyida uzumchilik sohasida faol ishlatiladigan ayrim affiksali birliklar va ular orqali hosil qilingan terminlar tahlil qilinadi.

O'zbek tilida -chi affiksi orqali yasalgan so'zlar ko'pincha mashg'ulot egasi, mutaxassis, kasb yoki biror faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxs ma'nolarini anglatadi. Adabiyotlarda – chi affiksli ot-terminlar semantic strukturasi xilma-xilligi nuqtayi nazaridan uzumchilikda bunday terminlar amaliy soha va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan mehnat taqsimotni ifodalovchi atamalar sifatida yuzaga chiqadi. Jumladan, *uzumchi* – uzum yetishtirish sohasi bilan shug'ullanuvchi kishi; *ko'chatchi* – tok ko'chatlarini ekish, parvarishlash bilan shug'ullanadigan soha egasi sifatida anglanadi.

Shuningdek, -lik affiksi orqali asosan abstrakt tushunchalarni bildiruvchi terminlar yaratiladi hamda ular fan sohasi, holat yoki xususiyat nomini ifodalashda qo'llaniladi. Masalan, *uzumchilik* – uzum yetishtirish sohasi. Tilshunos olim R. Doniyorov o'zining texnik terminlar ustida olib borgan tadqiqotlarida – lik modeli predmetlarning holatini, xossasini ifodalab keluvchi terminlar yasashini ham qayd etib o'tadi (*paravozsozlik, vagonsozlik kabi*) [5] va bu jarayonni uzumchilik sohasida ham yaqqol kuzatish mumkin: *kasallik* – uzumga ta'sir qiladigan o'simlik kasalliklari; *hosildorlik* – uzum hosilining miqdori, unumdorlik. Adabiyotlarda termin yasashda juda sarmahsul va faol qolip sifatida ot (sifat) + lik/liq modeli mavhum ma'nosi bilan hozirgi o'zbek adabiy tilida e'tirof etiladi.

-dor affiksi yordamida hosil qilingan ayni sohaga oid terminlar ega bo'lish, mavjudlik ma'nolarini anglatib, belgi ifodalab keladi. Terminlar tarkibida bu affiks biror o'simlik yoki meva xususiyatini anglatadi. Masalan, *mevdor* – sermeva tok turi; *navdor* bir nechta navni o'z ichiga olgan tokzor yoki o'simlik; *shirador* – shirasi ko'p bo'lgan uzum turi.

Uzumchilik terminlarini yasashda so'z yasovchi affikslarning ahamiyati katta, shuningdek, -sh, -zor, -gich (-g'ich, -kich, -qich), -chilik, -lash kabi bir qator affikslar yordamida ham uzumchilik sohasiga oid yangi atamalar, kasb nomlari, jarayon va holatlar aniq ifodalanishini kuzatishimiz mumkin. Shu tariqa, turli affikslar yordamida uzumchilikka oid terminlar tizimli va lo'nda shaklda yaratiladi, bu esa sohaning ilmiy va amaliy so'z boyligini boyitadi hamda o'zaro muloqotda aniqlikni ta'minlaydi.

Izlanishlarimizdan anglashiladiki, sintaktik (kompozitsion) usul ikki yoki undan ortiq so'zlar birikmasidan hosil qilinadi va ularni tilshunoslikda kompozit (murakkab) terminlar sifatida baholashimiz mumkin. Bu yo'l bilan hosil qilingan terminlar bog'dorchilikning uzumchilik sohasiga tegishli bo'lgan leksik qatlamda o'ziga xos o'ringa ega hamda ularning ma'nosi ko'proq kontekst asosida ochiladi. Bu model terminlarni hosil qilishning samarali va tabiiy yo'li bo'lib, so'zlarning grammatik munosabatlariga asoslangan yangi terminlarni yaratadi. Bu usul ilmiy tilni boyitishda, murakkab tushunchalarni aniq ifodalashda keng qo'llaniladi. Hozirgi o'zbek terminologiyasi sistemasida sintaktik usulda termin hosil qilish ikki xil, ya'ni o'zqatlam tarkibidagi so'zlar asosida hamda turli tillarga taalluqli so'z birikmalaridan yuzaga chiqishini kuzatishimiz mumkin. Bu hodisa uzumchilik terminlarida ham ifodasini topganligini qayd etish mumkin. Chunonchi, *kelinbarmoq*(ot+ot), *qizil xurmoniy* (sifat+sifat), *ko'zyoshi*(ot+ot), *botir kishmish* (sifat+ot), *qorajanjal* (sifat+ot), *nimrang* (sifat+ot), *surxok kitobi* (ot+ot), *olomon to'ydi* (ot+fe'l), *kishmish terakli* (ot+sifat) kabi uzum navlarining nomlari aynan fikrimiz isbotidir. Bu nomlar xalq tilidan chiqqan bo'lib, har biri o'ziga xos obrazli ifodaga ega va uzum navining shakli, rangi, ta'mi yoki boshqa xususiyatlariga ishora qiladi. Xususan, "*kelinbarmoq*" "*kelinning barmog'i*" degan obrazli iboradan olingan. Unda uzum shoxidagi donalar uzunchoq va nozik bo'lib, kelinning ingichka barmog'iga o'xshatiladi. Donalari chiroyli, nafis va ko'rkam bo'lganligi uchun bu nom qo'yilgan. Yuqorida keltirilgan namunalardan ko'rinib turibdiki, uzumchilik terminlarining genetik komponentlari o'z va o'zlashgan qatlam leksikasidan hosil qilingan, chunki o'zbek tilida asl o'zbekcha, arabcha va forschatojikcha leksemalarning birikishidan yuzaga kelgan qo'shma terminlar aynan shu sohada ham mavjud.

Tilshunoslik va terminologiyada terminlarni ifodalashda **tarkibiy murakkablik darajasiga qarab** ular bir nechta tarkibiy qismlardan tashkil topadi. **Ikki, uch, to‘rt, besh va undan ortiq tarkibli termin birikmalar** sintaktik usulda yaratilgan bo‘lib, ilmiy, texnik va kasbiy tushunchalarni ifodalashda keng qo‘llaniladi.

Xususan, ikki tarkibli termin-birikmalar tadqiqotimiz jarayonida o‘z ifodasini topdi. Zero, ular bir butun termin sifatida ma‘lum ilmiy yoki texnik tushunchani ifodalaydi hamda uzun shaklli atama sifatida qatnashadi: *tok kanasi, uzum kuyasi, shingil qurti, xomtok qilish, tok pavarishi, uzum navlari, qoraxal kasalligi, sug‘orish tizimi va h.k.*

Uch tarkibli terminlarda birikayotgan leksik birliklar kompleks jarayonlarni tushuntirishga imkon beradi hamda har bir so‘z semantik yuklama olib boradi. Uzumchilikda bunday terminlar parvarish, ko‘chat yetishtirish, hosil yig‘imi, o‘g‘itlash, zararkunandalarga qarshi kurashish kabi jarayon va holatlarni aniq tavsiflashda ishlatiladi: *uzum yetishtirish texnologiyasi, shira zarari darajasi, tuproq unumdorlik darajasi, hosil yig‘im-terimi, zararkunandalarga qarshi kurash* kabi leksik qatlam birliklari fikrlarimizni tasdiqlaydi.

To‘rt-besh va undan ortiq tarkibli termin-birikmalarning ham terminologik tizimda uchrashi hozirgi davr terminologiyasining termin-birikmalar hisobiga boyib borishida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Jumladan, *sug‘orish tizimini boshqarish jarayoni, uzum yetishtirish texnik qoidalari; hosil yig‘imi ishlarini rejalashtirish jarayoni, uzum yetishtirish texnologik jarayon bosqichlari; hosil yig‘imi ishlarini rejalashtirish va nazorat qilish tartibi* singari bir qator termin-birikmalar murakkab jarayonlar, tizimlar va tushunchalarni aniq tavsiflash uchun ishlatiladigan sintaktik usuldagi termin shakllaridir. Uzumchilik sohasida bu kabi terminlar agrotehnika, parvarish, rejalashtirish, va hosilni boshqarish jarayonlarini ifodalashda juda muhim.

Termin birikmalar son jihatdan ortgani sari ular ifodalaydigan semantik ma‘no ham murakkablashadi. Tahlillardan anglash mumkinki, ikki va uch tarkibli terminlar asosiy ilmiy birliklar, kundalik amaliyotga yaqin maydonni egallasa, to‘rt va besh komponentli terminlar texnologik, metodik va tizimli jarayonlarni ifodalaydi, shuningdek besh va undan ortiq tarkibli terminlar ilmiy-analitik, normativ-huquqiy hujjatlar uchun mos, ammo og‘zaki nutqda kam qo‘llaniladi. Umuman olganda, har bir tarkibiy model terminologik aniqlikni oshirish, tushunchalarni darajali tarzda ifodalash va soha tilini boyitish uchun xizmat qiladi.

Semantik usulda terminlar mavjud lug‘aviy birliklarga ma‘no ko‘chishi orqali shakllanadi. Lingvistik terminologiyada transterminlashu [3] (lotincha *trans* – «orqali», «ichidan», «o‘rtasidan») deb ataluvchi bu hodisada so‘z yoki termin o‘zining mavjud ma‘nosidan chetlanib, boshqa sohaga tegishli ma‘noda ishlatila boshlaydi. Ko‘pincha metaforik va metonimik ko‘chish asosida amalga oshadi. Transterminlashuv, asosan, ikki asosiy ko‘rinishda namoyon bo‘ladi:

1.Umumxalq leksikasidagi so‘zlarning ma‘no torayishi yoki ixtisoslashuvi natijasida ularning muayyan soha terminlariga aylanishi. Masalan, *tana, poya, barg, nav* kabi so‘zlar uzumchilikda muayyan ilmiy-tarifiy ma‘noga ega bo‘ladi.

2.Bir fan sohasiga oid terminlarning boshqa fan sohasi terminologiyasiga o‘zlashtirilishi. Bunda termin o‘zining dastlabki sohasidan tashqarida ham qo‘llanila boshlaydi, ko‘pincha semantik ko‘chish orqali yangi kontekstda o‘zlashadi. Masalan, *“klon”, “mutatsiya”, “filtr”* kabi so‘zlar biologiya, texnika va boshqa fan sohalarida ma‘no ko‘chishi orqali terminlashganligini kuztish mumkin.

Semantik asosda amalga oshadigan transterminlashuv terminologiyaning shakllanishida muhim omil sanaladi. Ayniqsa, yangi sohalarining shakllanishi yoki mavjud fanlararo integratsiya jarayonida ushbu usul orqali terminlar shakllanishi isbot talab qilmaydigan aksiomatik hodisa sifatida qaraladi, chunki bu tabiiy tilning o‘zgaruvchan, moslashuvchan xususiyatlaridan kelib chiqadi. Terminshunoslikda bu hodisa alohida nazariy e‘tiborga ega bo‘lib, semantik usul orqali yuzaga kelgan terminlar kontekstual tafovut, uslubiy xususiyat hamda shakl-mazmun munosabatlari nuqtai nazaridan ham alohida o‘rganiladi. Bu hodisalarni yuzaga chiqaruvchi metaforik birliklarni o‘rganish o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlanganligi ham terminlar sistemasida uning o‘rni va roli juda ahamiyatli ekanligini ko‘rsatadi. Zero, biror so‘zning boshqa soha yoki hodisani ifodalash uchun shakli, funksional o‘xshashlik yoki obraz asosida ma‘no ko‘chirilishi terminologiyada yangi tushunchalarni ifodalashda obrazlilik va aniqlik yaratadi: *poya* – dastlab *oyoq*, *tayanch* ma‘nosida bo‘lgan bu termin uzumchilikda *tok tanasi* ma‘nosida ishlatiladi; *ko‘z* – tok novdasidagi kurtaklar “ko‘z” deb ataladi, inson ko‘ziga o‘xshash ko‘rinish (shakl)dan kelib chiqqan; *shoxcha* – *daraxtning kichik shoxi* ma‘nosi uzum shoxlariga ko‘chirilgan; *barg* yelkanlari – barglarning yelkanlarga o‘xshashi asosida ishlatiladi (metaforik ifoda sifatida).

Bugungi kunda globallashtirish hamda kompyuterlashtirish jarayonlari ta‘sirida o‘zbek tiliga kirib kelayotgan xalqaro (baynalmilal) terminlar turmush tarzining turli sohalarini qamrab olgan holda, adabiy tilning lug‘aviy boyligini kengaytirmoqda va unda barqaror o‘rin egallamoqda. Bu borada terminlarni boyitishda semantik kalkalash ham muhim ahamiyatga ega. Uzumchilik sohasida xorijiy tillardan, ayniqsa ruscha yoki inglizchadan kirib kelgan terminlarning ko‘pi semantik jihatdan kalkalangan, ya‘ni ularning asl ma‘nosi o‘zbek tilidagi qatlamga ko‘chirilgan, shakli o‘zgarmagan holda yangi sohalik ma‘no berilgan.

Bizningcha, quyidagi misol sifatida keltirilayotgan terminlar uzumchilik sohasida semantik (metaforik) kalkaning mahsuli hisoblanadi: *uzumzor* (*r. vinogradnik*), *sho'rak* (*r. cherenok*), *ko'chat* (*r. obrezka*), *mayiz* (*r. izyum*), *oq kishmish* (*r. kishmish beli; fr-tj. kishmish safed*), *urug'* (*r. semyan*), *barg* (*r. list*) va h.k.

Tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, Uzumchilik – o'ziga xos agrotexnik, biologik, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni qamrab olgan tarmoqlardan biri sifatida o'z terminologiyasiga ega. Ushbu terminologiyani shakllantirishda morfologik, sintaktik hamda semantik yasash usullari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu usullar orqali uzumchilikka oid ilmiy va amaliy tushunchalar mazmunli, aniq, va tizimli tarzda ifodalanadi. Har bir usul sohaning o'ziga xos jarayon, hodisa va tushunchalarini ifodalashda Grammatik, leksik va semantik imkoniyatlarni kengaytiradi. Tadqiqot obyektimiz bo'lgan uzumchilik sohasi va uning yasash asoslarini keng tahlilga tortish bir qancha nazariy va amaliy natijalarni yuzaga chiqarishi mumkin. Birinchidan, uzumchilik terminologiyasi tizimlashtiriladi. Bu orqali terminlar morfologik, sintaktik va semantik mezonlar asosida tasniflanadi hamda har bir terminning yasash usuli va mazmuniy asoslari aniq belgilanadi. Ikkinchidan, milliy terminlar bazasi boyitiladi, ya'ni yangi, o'zbek tiliga mos terminlar yaratish orqali terminologik mustaqillik mustahkamlanadi, chet tillardan o'zlashtirilgan terminlar o'zbek tilining fonetik-morfologik qoidalariga muvofiqlashtiriladi. Uchinchidan, ilmiy nutq va o'quv adabiyotlarining sifatini oshiradi, chunonchi, ilmiy maqolalar, darsliklar va amaliy qo'llanmalarda qo'llaniladigan uzumchilik atamaları yagona standart asosida ishlatiladi, o'zbek tilida yozilgan uzumchilikka oid ilmiy-texnik matnlar leksik va stilistik jihatdan silliq, ilmiy va izchil bo'ladi. Qolaversa, eng muhmi uzumchilikda tilshunoslik asosida yangi yondashuv jarayoni shakllanadi, chunki bu borada agrar soha tilining lingvistik tahlili orqali uzumchilikdagi tilshunoslik tadqiqotlariga asos yaratiladi, shuningdek metaforik, semantik va morfologik yondashuvlar orqali uzumchilik terminologiyasining nazariy bazasi kengayadi. Demak, termin yasashdagi morfologik, sintaktik va semantik usullarni uyg'un qo'llash – uzumchilik leksikasining ilmiylik darjasini oshiradi, amaliyotda esa izchillik va tushunarliliknita'minlaydi. Ayni sohasda terminologiyani tizimli asosda rivojlantirish uchun ilmiy-nazariy yondashuv, amaliy qo'llash va milliy til imkoniyatlarining uyg'unlashuvi zarur. Tizimli asosda yaratilgan terminlarni normallashtirish va keng joriy etish orqali mahalliy lahja va dialektlardan samarali foydalanish, uzumchilikka oid milliy terminlar lug'atini yaratish hamda yangi agrotexnik, biologik yoki iqtisodiy tushunchalarni ifodalovchi sohaga doir o'zbekcha, motivlangan terminlar ishlab chiqish samaradorligini oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'ulomov A.G'. O'zbek tilida so'z yasash usullari haqida / O'zbek tili grammatikasidan materiallar. – Toshkent, 1949.
2. Мадалиев Б. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар. – Тошкент: Фан, 1966.
3. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Наука, 1989.
4. Акобиров С.Ф. Тил ва терминология. – Тошкент, 1968.
5. Doniyorov R. O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. Toshkent : Fan, 1977.
6. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
7. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994.
8. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. – Тошкент, 1995.
9. Абдиев М.Б. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси. 2004.
10. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.
11. Nuriddinova N. Ayrim uzumchilik terminlarining semantik tahlili // Qo'qonDPI. Ilmiy xabarlar 2025, № 5, – B. 1725.

ИНСОН – ТИЛ – КОМПЬЮТЕР

Нурмаматов Бобур Ботирович,
Рус тили ва адабиёти кафедраси
ўқитувчиси, ТерДПИ

Аннотация. Ушбу мақолада 2023 ва 2024 йилларда Москва давлат лингвистика университетида ўтказилган "Инсон - тил - компьютер" номли I ва II илмий-амалий (сиртқи) халқаро анжуманлар ҳақида умумий маълумот берилган. Ушбу анжуманлар амалий лингвистика муаммоларига қизиқувчи талабалар, магистрантлар, аспирантлар ва ёш олимларни бирлаштирди. Анжуманлар давомида Виртуал таълимнинг назарий ва амалий муаммолари лабораториясининг ишланмалари муҳокама қилинди, Минск давлат лингвистика университети ва бошқа олий таълим муассасаларининг ёш тадқиқотчилари билан тажриба алмашилди.

Калим сўзлар: корпус лингвистикаси, матн таҳлили, корпус менежери, анжуман, олий таълимни рақамлаштириш.

ЭХМ учун "Мувозанатлашган лингвистик корпус генератори ва корпус менежери" дастури (Роспатент гувоҳномаси № RU 2023683209), бу дастур матн муаллифи томонидан берилган муайян контекстда лексик бирликларни ўрганиш, уларнинг ўзаро уйғунлигини ва матнда учраш частотасини қайд этиш имконини беради.

Бу дастур лабораторияда хинди-европа тилларида (рус, инглиз ва немис тилларида) синондан ўтказилган. 2024 йилда хитой тилида корпус эксперименти ўтказилди ва у бу тил лемма ва токенлар билан тўлдириш алгоритмига ўзига хос хусусиятлар киритишини кўрсатди (эълон қилинган нутқ қисмларини аниқлашда хатолик тахминан 7 % ни ташкил этди), ва бу лаборатория ходимлари томонидан эксперимент жараёнида тезкор равишда инобатга олинди.

Бешта ЭВМ дастури мувозанатли лингвистик корпус учун:

Немис тили бўйича матнли топшириқларни генерация қилиш модули (артикллар ва сифатифозиларнинг қўшимчалари) (Роспатент гувоҳномаси № RU 2024686127);

Инглиз тили бўйича матнли топшириқларни генерация қилиш модули (артикллар ва феъллар) (Роспатент гувоҳномаси № RU 2024686063);

Лексик бирликнинг контекстини баҳолаш модули (Роспатент гувоҳномаси № RU 2024685229);

Мувозанатли лингвистик корпусда фразеологизмларни қидириш модули (Роспатент гувоҳномаси № RU 2024686050);

Мувозанатли лингвистик корпуснинг маълумотлар базасини коннотация маънолари билан кенгайтириш усули (Роспатент гувоҳномаси № RU 2024686126) [1].

Лаборатория ходимлари томонидан Федерал зехн мулки хизмати (кейинчалик - Роспатент)да қуйдаги дастурлар ишлаб чиқилиб, рўйхатдан ўтказилган: - хорижий тилларни (инглиз, француз, испан, немис, қирғиз, форс, лотин, хитой) ва рус тилини чет тили сифатида ўрганиш учун онлайн курслар асоси бўлган 18 та маълумотлар базасини рўйхатдан ўтказиш гувоҳномалари.

Корпус лингвистикасида компьютер технологияларидан (табiiй тилни ишлаш кутубхонаси spaCy) фойдаланиш лаборатория ходимларига 2024 йили хорижий тилдаги (бадий матнлар, газеталар ва ахборот агентликлари сайтларидан янгиликлар, сиёсатчиларнинг маърузалари ва баҳслари, журнал мақолалари ва ҳоказо) кенг миқёсдаги матн материалларини нормализация қилиш, токенизация қилиш ва тезлик таҳлилинини ўтказиш имконини берди. Шунингдек, олинган маълумотларни визуализация қилиш ва таҳлил қилиш ҳам амалга оширилди.

- ЭВМ дастури «Мувозанатли лингвистик корпус генератори ва корпус менежери» (Роспатент гувоҳномаси № RU 2023683209), бу дастур муаллиф томонидан белгиланган контекста лексик бирликларни ўрганиш, уларнинг бирлашув хусусиятлари ва матнда учрашиш тезлигини қайд этиш имконини беради. Дастур лабораторияда индо-европа тиллари (рус, инглиз ва немис)да синаб кўрилган. 2024 йилда хитой тилида корпус эксперименти ўтказилган бўлиб, у тилнинг леммалар ва токенлар базасини тўлдириш алгоритмида айрим ўзига хосликлари борлигини кўрсатди (белгиланган қисмларнинг нутқ қисми аниқлиги тахминан 7 % атрофида бўлган). Бу тажриба жараёнида лаборатория ходимлари томонидан тезда ҳисобга олинди.

Лаборатория тадқиқотларининг истикболлари сифатида 2024 йилда ишлаб чиқилган модулларда маълумотларни қидиришни оптималлаштириш, муайян нутқ қисмлари ва шахс номлари бўйича маълумотлар базасини тузиш, хатоларни камайтириш учун «стоп-сўзлар» рўйхатини шакллантириш ва тонал луғатлар тайёрлаш белгиланмоқда.

Лингвистик корпус ва виртуал таълим соҳасидаги кенг қиррали тадқиқотларни чуқур тушуниш сўнгги йилларда таълим муассасаларида олинган илмий натижаларни ягона майдонда муҳокама қилиш зарурлигини кўрсатди. Шу боис 2023 ва 2024 йилларда лаборатория ходимлари томонидан халқаро қатнашув билан икки илмий-амалий (сиртки) конференция ташкил қилинди ва ўтказилди, уларга «Инсон - тил - компьютер» номи берилди.

Конференция иштирокчиларининг географияси кенг қамраб олинган: Москва давлат чет тиллар институти талабалари ва ўқитувчилари билан бирга корпус лингвистикаси ва виртуал таълим муаммоларини муҳокама қилишда Қўл-Қўрқон Федерал университети, Ульяновск давлат техника университети, Кубань давлат университети, Петрозаводск давлат университети, Россия Федерацияси Ташқи ишлар вазирлигига қарашли Москва давлат халқаро муносабатлар институти (университети), Коломна шаҳрида жойлашган Давлат ижтимоий-гуманитар университетининг талабалари, магистрантлари, аспирантлари ва ўқитувчилари фаол қатнашмоқда.

Халқаро қисми анъанавий равишда Белоруссия Республикаси Минск шаҳрида жойлашган Минск давлат лингвистика университетининг ёш тадқиқотчилари томонидан тақдим этилган илмий ишлар билан ифодаланади.

Биринчи конференциянинг темаси – «Инсон – Тил – Компьютер. Келажак тадқиқотчилари» (2023 йил) – тўғридан-тўғри лаборатория фаолияти соҳасига боғлиқ эди: корпус лингвистикаси, табиий тилни қайта ишлаш, замонавий ахборот технологиялари ёрдамида чет тилларни ўрганиш, ўқитувчи виртуал муҳит назарияси [2].

МГЛУ талабалари ва аспирантлари маърузаларида қуйидаги мавзу ва натижалар намойён этилди:

Замонавий лингвистик корпуснинг немис тили грамматикаси бўйича ўқув материалларини генерация қилиш имкониятлари, бу ерда немис тилидаги даврий журнал «Spiegel» мисоли келтирилди / Ильина А. А., «Немис тили грамматикаси бўйича машқлар тузиш учун морфологик белги қўйилган лингвистик корпуснинг айрим имкониятлари»;

Сиёсий дискурда концептуал оппозицияларни таҳлил қилиш учун корпус менежери имкониятлари / Чабанна А. Г., «Концептуал оппозициялар лексик репрезентантларини аниқлашда Lancsbox корпус менежеридан фойдаланишнинг амалий жиҳатлари»;

Ижтимоий ботларнинг синтаксис хусусиятлари, бу ерда АҚШдаги президентлик сайлови жараёнида (2015 йил июндан 2016 йил ноябрга қадар) Хиллари Клинтон ва Дональд Трамп тўғрисида ёзилган бешта белгиланмаган корпус мисоли / Логинова А. О., «Ижтимоий ботларнинг қисқа электрон хабарларининг синтаксис хусусиятлари»;

Мувозанатли лингвистик корпусга уч хил кидирув сўровлари (леммалар тўплами бўйича, қўл билан сўров ва махсус қўл билан сўров) / Бахтигозина В. С., «sraCy қоидалари асосида тузилган лингвистик корпусда фразеологизмларни кидириш муаммоси»;

Матнда ранг номларини қўллаш хусусиятлари / Ерастова А. Д., «Гримм ака-укасининг ҳикояларида «қизил» колоронимининг қўлланиши хусусиятлари (асл матн ва унинг рус ва инглиз тилларига таржимаси материаллари асосида)»[1].

Немис лингвомаданиятида “Ҳаёт” тушунчаси немис интернет-блоглари мисолида (Попова М. С., «Leben / Ҳаёт немис блоглари матнларидаги қиймати (DWDS-Blogs корпуси мисолида)») ва немис интернет ОАВда «эвфемизм» тушунчасининг қўлланиш соҳаси таҳлили ўтказилди (Гуджеджяни Т. А., «Немис интернет ОАВда эвфемия феномени»).

Минск давлат лингвистика университети вакиллари муҳокама учун вектор белгиланди, бу интерпретация учун дастурий таъминотдан фойдаланиш билан боғлиқ эди:

Адабиёт муаллифининг шахсий услубини акс эттирувчи такрорий махсус лексик ва синтаксик ифодалар / Пашкевич В. В., «Ёшнинг психологик қиёфасини тил орқали ифодалаш усули (Дж. К. Оутснинг «Big Mouth & Ugly Girl» романи материаллари асосида)»;

Немис тилидаги Frankfurter Allgemeine Zeitung газетасининг мувозанатли корпусида журналчилар томонидан маъносини кенгайтириб қўлланилаётган колоронимлар / Сможенкова Ю. В., «Немис ОАВда колоронимларнинг хусусиятлари (Frankfurter Allgemeine Zeitung корпуси мисолида)»;

CNN (АҚШ) янгилик матнлар корпусида афроамерикаликларни номлашдаги лексико-синтаксик уйғунлик / Дроздова Д. В., «Афроамерикаликларни номлашдаги лексико-синтаксик уйғунлик (CNN матнлари корпуси материаллари асосида)»;

Таржимонларни ўқитиш ва луғатлар тузишда параллел матнлар / Яновская А. С., «Адабий асарни таҳлил қилиш учун восита сифатида параллел матнлар корпуси».

Шу билан бирга, Минск давлат лингвистика университети ўқитувчиси томонидан «Ахборот технологиялари» предмет соҳаси учун компьютер терминологиясининг лингвистик базасини шакллантириш жараёни – луғат таърифларини компонентли таҳлил орқали яратиш тафсилотлари тақдим этилди (Жданович М. А., «Ахборот технологиялари предмет соҳаси учун компьютер терминологияси луғати лингвистик базасини шакллантириш»).

Шимолий Қафқоз федерал университети фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун илмий ходими ўз маърузасида кабардино-черкес тили нутқининг рус тилидаги акцентлар хусусиятларини таҳлил қилди ва ушбу маълумотларни ноанъанавий нутқни таниш тизимларида қўллаш имкониятларини муҳокама қилди (Гуртуева И. А., «Рус тилидаги акцентли нутқнинг корпус тадқиқоти»).

Ульяновск давлат техника университети ўқитувчиси ўз тажрибаси билан ўртоқлашди - у когитология концепциясидан фойдаланган ҳолда кичик жанрдаги бадиий матнга морфотемали таҳлил ўтказди. Бу таҳлил асари муаллифи томонидан жойланган коммуникатив (юзма-юз) ва

прагматик (чукур) маъноларни аниқлашга ёрдам берди (Макаренко А. С., «Когитологик структураси кичик жанрдаги бадий матннинг (Э. Штреттматтернинг “Knospen” ҳикояси мисолида)»).

Таҳлил натижасида прагмема (прагматик маъно) ўқувчига муаллифнинг аввал яширилган ниёт ва нуқтаи назарларини очиқ бериш хусусиятига эга экани аён бўлди [3].

Ульяновск давлат техника университети талабалари ишлари терминлар шаклланиши муаммоларига бағишланган эди. Масалан, тўртинчи курс талабаси рус тилидаги қурилиш терминологиясидаги хорижий сўзларни (архитектура ва қурилиш соҳаси луғати материаллари асосида) тадқиқ қилди (Долгова А. В., «Рус тили қурилиш терминологиясида хорижий сўзлар»). У аниқладики, луғатдаги барча терминларнинг бироздан зиёд - 12 фоиздан ошиқи лотин, француз ва юнон тилларидан сўзлаштирилган.

Шу университет магистранти кино терминларининг шаклланиш муаммосини рус, инглиз ва немис тилларидаги киносаноатга оид илмий мақолалар асосида ўрганди (Ларнер Э. А., «Рус, инглиз ва немис тилларида кино терминларининг шаклланиш усуллари»).

Конференциянинг алоҳида муҳим йўналишларидан бири юқори таълимнинг рақамлаштирилиши муаммолари муҳокамаси бўлиб, бу қуйидаги маърузаларда акс этди:

Губатенко М. Н. «Онлайн курс “Испан тили ва маданияти” материалларини тайёрлаш: амалий тажриба» (исп. тилида);

Мякошина Л. В. «МГЛУ онлайн курслари мисолида инглиз тилини масофавий ўқитиш самарадорлиги»;

Камалеева А. Р. «Пандемиянинг юқори таълимни рақамлаштиришга таъсири: фикрлар ва истиқболлар»;

Семенова А. А. «Гуманитар йўналишлардаги талабаларнинг мустақил ишини ташкил этишнинг технологик асослари: муаммонинг долзарб ҳолати»;

Радивило Е. А. «“Семинар” модулда ишлаш – конструктив бўлмаган перфекционизмни камайтириш усули»[3].

Конференция иштирокчилари шунингдек, чет тилларини масофавий ўқитишнинг талабаларнинг ахборот ва тил компетенцияларини шакллантириш даражасига таъсирини ҳам кўриб чиқишди (Белогурова М. Ю., «Нелингвистик йўналиш талабаларининг чет тили бўйича мустақил ишини онлайн курслар ёрдамида ташкил этиш», МГЛУ) ва инглиз адабиёти дарсларида ахборот технологияларидан фойдаланиш имкониятларини муҳокама қилишди (Барыкина В. С., «Инглиз адабиётини ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланиш», Давлат ижтимоий-гуманитар университети).

Иккинчи конференция темаси - «Инсон - тил - компьютер. Формал ва номуомалий» (2024 йил) лингвистика тадқиқотларининг долзарб йўналишлари бўйича бўлимлар билан тақдим этилди: корпусли лингвистика, лингводидактика, кинодискурс ва киноскрипт, сунъий интеллект муаммолари, квантитатив лингвистика ва наукометрия, матн ва дискурс тадқиқотининг айрим муаммолари, муқо-собал тадқиқотлар.

«Корпусли тадқиқотлар» бўлимида МГЛУнинг икки талабаси маърузалари эълон қилинди:

Немис тилидаги «Spiegel» журнали матнларининг корпусида grün ранг компонентига эга фразеологизмларни излаш / Бахтигозина В. С., «“Spiegel” журнали матнларида grün компонентига эга фразеологизмлар (корпусли тажриба)»;

«Spiegel» журнали матнлари корпуси асосида замонавий немис тилида grün лексемасидан фойдаланиш / Ерастова А. Д., «Замонавий немис ОАВда grün асосидаги лексемалар тақдими (“Spiegel” журнали матнлари корпуси мисолида)».

Талабаларнинг «Spiegel» журнали матнларига бундай диққат қаратиши лабораторияда ишлаб чиқилган мувозанатли лингвистик корпус шу журнал матнлари билан тўлдирилганлиги билан боғлиқдир.

Бу секциядаги ишни Северо-Кавказ федерал университети аспиранти томонидан АҚШ президенти Жо Байденнинг сиёсий нутқлари корпус менеджери «LancsBox»да ўрганилиши бўйича тақдимот яқунлади (Чабанная А. Г., «Сиёсий дискурсда нутқ таъсири воситаси сифатида концептлар (LancsBox платформасида Жо Байденнинг электрон корпуси мисолида)»). Маърузачининг тадқиқоти натижасида АҚШ сиёсий тизимидаги энг муҳим элементларни намоён қилган концептларнинг лексема-репрезентантлари аниқланди – «American(s)», «Folk(s)», «We», «They», «President», «Law».

«Лингводидактика» секциясида конференция иштирокчилари қуйидагиларни таҳлил қилди:

- Хитойнинг «KIMI AI» сунъий интеллект дастури томонидан яратилган маданиятлараро мулоқотда сўзлашувда хурмат шакллари масшқ қилиш учун масшқлар (Малахова Е. Л., «Хитой бизнес дискурсда хурмат шакллари ўқитиш стратегиялари (Хитой сунъий интеллект дастури

маълумотлари асосида)», МГЛУ);

- Россия таълим муҳитида қўлланилиши мумкин бўлган «LMS Moodle», «Duolingo» ва «Articulate 360» таълим онлайн платформаларининг таҳлили ва баҳолаши (Митрохина О. В., «Адаптив таълим элементлари бўлган таълим онлайн платформалари: таҳлил ва баҳолаш», МГЛУ);
- хорижий тилларни ўқитишда мультимедиа воситалари – компьютерлар, интерактив доскалар, мобил иловалар ва интернет платформалар (Мищенко О. И., «Хорижий тилларни ўқитишда мультимедиа воситалари», Кубан давлат университети);
- инглиз тилида ўқувчиларнинг аниқ ва тушунарли ўқиш кўникмаларини ривожлантириш учун гипертекст (интерактив ўқув саҳифалари)дан самарали фойдаланиш (Рудаковская В. А., «Гипертекст инглиз тилида ўқувчиларнинг ўрганувчи ўқиш кўникмаларини ривожлантириш воситаси сифатида», Минск давлат лингвистика университети);
- хорижий тилни ўқитишда «ProgressMe» платформасининг лингводидактик потенциали (Трубилина Н. Р., «ProgressMe интерактив платформи: “аралаш” таълимни самарадорлигини ошириш воситаси сифатида: эмпирик тадқиқот тажрибаси», Кубан давлат университети);
- Хитой тилини шахсийлаштирилган ўрганиш учун «Duolingo», «Laoshi» ва «Pleco» мобил иловаларининг имкониятлари (Шулика М. Е., «Хитой тилини ўрганиш учун мобил иловалардаги келажак тенденциялари», МГЛУ);
- Фин ва рус талабалари ёзма нутқидаги морфологик хатоларни Петрозаводск анотацияланган корпуси ва Т. Кескиненнинг ишлари асосида қиёсий тадқиқот (Яковлева А. И., «Иккинчи хорижий тил сифатида немис тилини ўрганаётган фин ва рус талабаларининг ёзма нутқидаги морфологик хатоларининг таққосланиши», Петрозаводск давлат университети) [3].

«Кинодискурс ва киноскрипт» секциясида киноида эмоцияларнинг репрезентацияси ва уларнинг қабул қилувчиларнинг хулқ-атвор паттернларига таъсири муҳокама қилинди (Попова М. С., «Кинодискурс – коммуникатив стереотиплар манбаи сифатида», МГЛУ); сериал «Звездный путь» мисолида «универсал таржимон» феномени ва функциялари (Раева С. Р., «“Star Trek” сериалида “универсал таржимон” феноменининг репрезентацияси», МГЛУ); кинофильмнинг вербал компонентлари бўйича тадқиқотлар (Теряева Я. О., «Кинофильмнинг замонавий вербал компонентлари тадқиқоти: муаммо шарҳи», МГЛУ).

«Сунъий интеллект муаммолари» секциясида инсон ва машина ўртасидаги муҳим ўзаро таъсир жиҳатлари ёритилди. Биринчи маърузада Диана Сеттерфилднинг «Унунчи ривоят» романи автоматик таржима тизимлари – «Яндекс.Переводчик», «DeepL Translate», «PROMT.One» ва «The V.AI» томонидан таржима вақтида содир этилаётган хатолар таҳлил қилинди ва натижада автоматик таржимада муаллиф томонидан асар сюжетида жойлаштирилган субъектив-баҳоловчи маънолар йўқолиши қайд этилди (Динаева К. М., «Инсон ва сунъий интеллект бадиий матнларни таржима қилишда», Кубан давлат университети). Иккинчи маърузада хорижий тил ўқитишда генератив сунъий интеллект асосидаги чат-ботдан фойдаланишдаги хатарлар баҳоланди (Камалеева А. Р., «Чет тили дарсларида ChatGPTдан фойдаланиш: тарафлари ва зиддиятлари», МГЛУ).

«Квантитатив лингвистика ва наукометрия» секциясида тил бирлиги «además»нинг коннектив хусусиятларини тадқиқ қилиш натижалари умумлаштирилди (Антоненко А. В., «“además” тил бирлигининг коннектив хусусиятларини тадқиқ этиш учун контекстларнинг репрезентатив миқдорини аниқлаш масаласи», Минск давлат лингвистика университети) ҳамда МГИМО талабалари томонидан сўнгги уч таълим йилида инглиз тилини ўрганишда сунъий интеллект асосидаги рақамли хизматлар ва чат-ботлардан фойдаланиш статистикаси (Звягинцев М. М., «Олий таълимда инглиз тилини ўрганиш жараёнида сунъий интеллект воситаларидан фойдаланиш: талабаларнинг афзалликлари ва таълим даражасига таъсири», МГИМО).

Секциядаги сўнгги маъруза 2020–2024 йилларда 5.9.8 – Теоретик, қўлланма ва муқоносавий-солиштирувчи лингвистика илмий ихтисослиги бўйича диссертация кенгаши аъзоларининг илмий нашрлар фаолияти таҳлиliga бағишланди (Романова С. А., «Москвада ташкил этилган классик диссертация кенгаши аъзоларининг нашр фаолияти таҳлиli», МГЛУ). Маърузачи томонидан шу хулоса қилиндики, диссертация кенгаши аъзоси ўз тадқиқот натижаларини келажакда чоп этиш учун танланган рецензияланган илмий журнални танлаш жараёнида эҳтиёткорликни оширган.

«Матн ва дискурсни тадқиқ этишнинг алоҳида муаммолари» секциясида иштирокчилар номлар билан ишлашни автоматлаштиришга эътибор қаратди (Богословова Л. К., «Ҳозирги кунда шахс номларини таҳлил қилиш муаммолари», МГЛУ); немис онлайн оммавий ахборот воситаларда эвфемизмларнинг манипулятив функциялари (Гуджеджиани Т. А., «Немис интернет оммавий ахборот воситаларда эвфемизация – билвосита нутқ акти», МГЛУ); немис сиёсий партияларининг

сайлов шиорларида ишлатилган матн доминантларининг статистик таҳлили (Ильянкова Д. О., «Немис тилли сайлов шиорларининг матн доминантлари», Минск давлат лингвистика университети).

Конференция иштирокчилари лексикографик ишлар хусусиятларини ҳам кўриб чикди: Писарик О. И., «Курилиш соҳаси қўлланмалари: стиль ва жанр хусусиятлари» ва Соколова В. Л., «Француз тилидаги магрибизмларнинг луғатини яратиш: лингвострановедлик нуқтаи назаридан».

Якуний «Қиёсий тадқиқотлар» секциясида ёш лингвистларнинг илмий-тадқиқот тажрибаси умумлаштирилди:

немис ва рус тилли тифлокомментаторлар томонидан коммуникатив воқеа «низо» тасвирининг таққослаштирув таҳлили (Горбунова К. А., «Немис ва рус тилли аудиодескрипцияларда низо воситасида перцептив образнинг вербализациясининг таққослаштирув таҳлили», МГЛУ);

кабардино-черкес тилининг она тили бўлганларнинг рус тилидаги артикуляцион талаффуз хатоларининг хусусиятлари (Гуртуева И. А., «Рус ва кабардино-черкес тилларининг вокалик подсистемаларининг контрастив таҳлили», Северо-Кавказ федерал университети);

spracy, NLTK, Stanza ва Polyglot китобхоналари ёрдамида Python дастурлаш тилида англо-рус-белорус-француз корпусида қаҳрамон номларини ажратиш учун асбоб яратиш (Яновская А. С., «Номи аниқланган бирликларни ажратиш усулларида фойдаланган ҳолда бадиий асарларни автоматлаштирилган таҳлил қилиш», Минск давлат лингвистика университети).

Шундай қилиб, 2023 ва 2024 йилларда лаборатория томонидан ўтказилган икки илмий-амалий конференция иштирокчилар - талабалар, илмий раҳбарлар, ёш ўқитувчилар ва лаборатория ходимлари ўртасида тенгликдаги мулоқот майдонини яратди. Бу мулоқотнинг моҳияти таълим муҳитида турли авлод вакиллари ўртасида ҳамкорликни рағбатлантириш, халқаро алоқаларни мустаҳкамлаш ҳамда талабалар ва ёш олимларнинг ижодий ривожланишини таъминлашдан иборат. Умуман, конференция иштирокчилари сунъий интеллект ва замонавий технологияларни қўллашда яхши динамикани кўрсатдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алферова, А.Д. (1911). Родной язык в средней школе. Опыт методики. С.230
2. Бабайцева В. (1997). Русский язык. Москва. С.670
3. Бердиева Ш.Н. (2021). Нон-фикшн как особый тип документальной литературы: характеристика, признаки, жанры и формирование в белорусской литературе. Интернет-пространство как вызов научному сообществу XXI века, (1), С.60.

IJODKOR SHAXSI VA UNING ASARLARINI BIOGRAFIK YONDASHUV ASOSIDA O'RGANISH

Oripova Kamola Davlatovna

Buxoro davlat universiteti, tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada biografik metodning adabiyotshunoslikdagi o'rni, ilmiy tadqiqot, badiiy asarga ijodkor shaxsi orqali nazariy-amaliy jihatdan yondashuv usullari haqida so'z boradi. Unda ijodkor shaxsi va uning asarlarini biografik yondashuv asosida o'rganish jahon adabiyotshunosligida biografik tanqidchilik va uning tarixini shakllanish borasida amalga oshirilgan ishlar yoritib beriladi. Shuningdek, ijodkor shaxsi va uning asarlarini biografik metod asosida o'rganganlganda undan mantiqli nuqtalar, o'rnak bo'larli jihatlarni izlab, shu asosda uning asarlarini va ijodini o'rganishga oid ma'lumotlar tahlilga tortilgan

Kalit so'zlar: biografik metod, adabiyotshunoslik, ilmiy tadqiqot, badiiy asar, ijodkor shaxsi, biografik tanqidchilik, tarixi, ruhiy-psixologik, shaxsiy qiziqishlari, asarni yozish, ijodkor laboratoriyasi, tarixiy-qiyosiy, qiyosiy-tipologik, tarixiy-madaniy, sotsiologik, struktural-analiz, semiotik, lingvistik,psixologik, psixoanalitik, formal, germeneytik metod.

Kirish. Biografik metod – adabiyotshunoslikdagi alohida ilmiy tadqiqot, badiiy asarga ijodkor shaxsi orqali nazariy-amaliy jihatdan yondashuv usullaridan biri.

Adabiyotshunoslikda biografik, tarixiy-qiyosiy, qiyosiy-tipologik, tarixiy-madaniy, sotsiologik, struktural-analiz, semiotik, lingvistik, psixologik, psixoanalitik, formal, germeneytik kabi va boshqa bir qator metodlar mavjud. Shu tadqiq usullari orasida biografik metodning o'z o'rnini bor bo'lib, adabiyotshunoslar tomonidan birmuncha ko'proq qo'llanishi jihatidan alohida e'tiborni tortadi.

Yuqorida nomi zikr etilgan adabiyotshunoslik metodlaridan hech biri aslida universal emas. Biroq ular orasida biografik metod mazmun-mohiyatida inson shaxsiyati turganligi bilan kishilik tafakkuri orqali

shakllantirilgan barcha fanlarga oid bilimlarga, mavjud oqimlar va qarashlarga tayanib ish ko'radiki, shu jihatiga ko'ra, u ma'lum ma'noda universallik kasb etadi va o'ziga xos yaxlit tizim shaklida namoyon bo'ladi. qolaversa, bugungacha mavjud barcha tafakkur shakllarining insonshunoslik kesimida markazlashuvi biografik metodning universallik darajasini yanada oshiradi.

"Biografiya" lotincha so'z bo'lib, bios – hayot, grapho – yozmoq, "metod" esa yo'l, usul tushunchalarini anglatadi. Demak, "biografik metod" birikmasi mohiyatan "birovning hayoti haqida yozmoq yo'li" ma'nosini bildiradi. Adabiyotshunos Yuriy Borev uni haqli ravishda "badiiy asarni yozuvchi shaxsi orqali o'qish uslubi", deya ta'riflaydi.

Biografik metod yozuvchining hayot yo'lini hamda uning tomonidan yaratilgan badiiy asarni o'zaro juftlikda, birini ikkinchisidan ajratmagan holda, dialektik bog'liqlikda, ijodkor va ijod mahsulini sintezda olib tekshiradi. Shuning uchun biografik metodni ijodkor tarjimai holini o'rganishdan iborat, deb qarab bo'lmaydi.

Biografik metodda muallif, ya'ni yozuvchi-ijodkor, avvalo, inson sifatida o'rganiladi. Uning asarlarida yozuvchining hayoti bilan bog'liq nuqtalar aks etgani dalillanadi. Ijodkorning biografiyasiga kirib borilib, shu orqali uning shaxsidagi eng muhim qirralar ochib beriladi. Yozuvchi hayotidagi ayrim e'tiborli holatlar ijodida ham aks etgani asoslanadi.

Olimlar aytganidek, u orqali ijodkorning shaxsiy hayotiga, yashagan muhitiga, ruhiy-psixologik holatiga, shaxsiy qiziqishlariga, asarni yozishga turtki bergan ilhom faktorlariga, ijodkor laboratoriyasiga va shu kabi qator tarixiy-individual masalalarga jiddiy e'tibor beriladi.[1] Biografik metod vositasida, asosan, yozuvchining ijodiy laboratoriyasi o'rganiladi. Ijodkor hayotidagi ma'lum bir voqea-hodisalar uning yozgan asarlarida qaysidir tarzda o'z aksini topgani aynan biografik metod vositasida dalillanadi. Biografik metod bu jihatdan o'ziga xos imkoniyatlarga egadir.

Bu metodning eng muhim qirralari shundaki, unda muallif-shaxs bilan muallif-ijodkor farqlanmaydi. Muallif xarakter-xususiyati u yaratgan obrazda mujassamlangan bo'ladi, deb qaraladi. Ijodkor biografiyasiga tayanib, u yaratgan asar va asar qahramonlari tushuntiriladi. Shuning uchun biografik metod adabiy portret yaratishda eng qo'l keladigan metod sanaladi.

Biografik metod hujjatlarga tayanib ish ko'radi. Tarixiylik, aniqlik, hujjatlilik unga xos prinsipial talablardan hisoblanadi. Biografik metodning to'la samara bilan ishlashi uchun aniq bir ijodkor hayoti va faoliyati haqidagi hujjatlarga ega bo'lish lozim. Afsuski, ko'plab ijodkorlarimiz haqida ma'lumot beruvchi hujjatlar hali to'la yig'ilgan emas.

Biografik metodda bitiklar, xatlar, avtobiografik matnlar, kundaliklar, memuarlar, qo'lyozmalar – umuman, aniq dalillar muhim o'rin tutadi.

Biografik metod tadqiqotchini muallifning individual hayot tarzi, shaxsiy turmushi, hayot yo'li, kechmishi, ichki kechinmalari, xarakter-xususiyati, bir so'z bilan aytganda, biografiyasi (yoki avtobiografiyasi)ga qiziqtiradi.

Ma'lumki, avtobiografiya (tarjimai hol) – insonning o'z-o'zini anglashidan iborat yozma matnni ifoda etsa, biografiya bir insonni boshqa bir insonning anglashi natijasida paydo bo'lgan yozma matndir. Bunday matnlarda, albatta, ijodkorning tug'ilishi va vafoti, oilaviy sharoiti, oila a'zolari, farzandlari, yoru birodarlari, ijtimoiy kelib chiqishi, nasl-nasabi, yashash joyi, ma'lumoti, faoliyati, diniy e'tiqodi va boshqalar e'tiborga olinadi. Adabiyotshunos Bahodir Karimov biografik metod xususida to'xtalar ekan, shuni nazarda tutib, uni avtobiografiyadan farqlash muhimligini alohida eslatib o'tadi: "Bu metodni tarjimai holdan iborat tarzida sodda tushunmaslik kerak. Zotan, biografik metod ijodkor tarjimai holining oddiy xronologik tavsif va tasnifi emas; yozuvchining tug'ilgan yili, yashagan joyi yoki muhiti, asarlarining yozilgan yili va, nihoyat, ijodkorning vafot etgan yili – bularning bari biografik ma'lumotlar hisoblanadi... Bunda biografik voqelikning izi asarlarda kolishini hech kim inkor kilmaydi". [3]

Ta'kidlanganidek: "Biografik metod adabiyotni shunday o'rganish usuliki, bunda yozuvchi biografiyasi va shaxsiyatiga badiiy ijodining asosiy belgilovchi momenti tarzida qaraladi". [2]

B.Karimov fikricha, badiiy ijod mohiyatini, ijodkor psixologiyasini, badiiy asar ildizlarini ochishda biografik metod muhim ahamiyat kasb etadi. [1]

Ijodkor merosini to'laqonli tushunish va xolis baholash uchun uning hayot yo'li haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish talab etiladi. Bunda biografik metodga tayanib ish yuritish esa muhim samara beradi. Shu ma'noda adabiyotshunos B.Karimovning "Biografik metodga o'zbek adabiyotshunosligi tarixida jiddiy e'tibor berilmadi", – degan fikriga qo'shilish biroz qiyin. Chunki milliy adabiyotshunosligimiz tarixida hozirgacha qanchadan-qancha nom qoldirgan ijodkorlar merosi muayyan darajada tadqiq qilingan. Albatta, ularni to'laqonli tushunish va xolis baholash maqsadida bu ijodkorlarning hayot yo'li bilan bog'liq ma'lumotlarga ham imkon qadar tayanilganini inkor qilib bo'lmaydi.

B.Karimovning bu borada yana aytgan “biografik metod aynan «psixobiografiya», ya’ni yozuvchining psixologik biografiyasi tarzida adabiyotshunoslikka tatbiq etilmadi”, [1] – degan fikrida esa jon bor. Negaki, biografik metod badiiy asarni uning muallifi hayot yo’li kontekstida o’rganishni nazarda tutar ekan, [4] tabiiyki, o’sha asarda ijodkorning ichki ruhiy kechinmalari, o’y-fikrlari, orzu-istaklari, alam-iztiroblari, armon-intilishlari, ko’rgan-bilganlari, boshidan o’tkazgan yaxshi-yomonliklar, orttirgan hayotiy tajribalari va bilimlari aks etishini e’tibordan chetda qoldira olmaydi. Ijodkorning bunday psixobiografiyasi esa ma’lum ma’noda, uning badiiy asarlaridagi vokea-hodisalar bayonida, yaratgan obrazlari tizimida o’z ifodasini topadi. Mana shundan ijodkorning individual mahorati, yaratgan asarining originalligi yuzaga chiqadi.

Adabiyotning bosh tasvir predmeti inson bo’lganligidan, u inson manfaatlarini ko’zlab yaratilishi ayon haqiqat. Mana shu ma’noda har bir yozuvchi yaratgan asarida, avvalo, inson manfaatini ko’zlashi tabiiy. Aniqrog’i, muallif o’z boshidan kechirganlarini hikoya qilish orqali, avvalo, o’z o’quvchisini kutilmagan hayotiy o’zgarishlardan, turli ruhiy evrilishlardan, qalb to’lg’anishlaridan, besaranjomlik, bezovtalik, og’ir yoki yengil hissiy kechinmalardan ogoh etishni istaydi. Bunday holatlarda inson o’zini qanday tutishi, yo’lini yo’qotib qo’ymasligi zarurligi, o’zini qo’lga olishi lozimligini o’rgatishni xohlaydi. Asosiy vazifasi “odob berish”ga asoslangan adabiyotning roli ham shu orqali yana bir karra ravshanlashadi. Biroq “marksist tanqidchi olimlar biografik metodda badiiy asarning jamiyatdagi funksiyasiga e’tibor karatilmaydi, badiiy asar muayyan shaxs ijodining mahsulidan iborat qilib qo’yiladi, bu metodda sub’ektivlik gunohi bor, kolaversa, bu metod sermahsul emas, tarzida ayblar taqaganlar. [3] Holbuki, aksincha, biografik metodda badiiy asarning jamiyatdagi tarbiyaviy vazifasiga katta e’tibor karatiladi. U orqali adabiyotning insonlarni ogohlantiruvchi, hushyorlantiruvchi vazifasi yorqin namoyon bo’ladi.

Badiiy asarlarda ijodkor shaxsiyati ba’zan yorqin, ba’zan esa yashirin aks etgan bo’ladi. Buni faqat asar kontekstidan bilib olish mumkin. Shu jihatiga ko’ra, yaratilgan asarlarni ikki xil:

- a) muallif biografiyasi kontekstida yorqin aks etgan asarlar;
- b) muallif biografiyasi kontekstida yorqin aks etmagan asarlar tarzida farqlash mumkin.

Yozuvchi biografiyasi kontekstida yorqin aks etmagan asarlarga ko’pincha tarixiy mavzuda yaratilgan ayrim asarlar misol bo’la oladi. Bunday asarlarda garchi muallif o’z biografiyasini yorqin bayon etmasa-da, uning mazmunidan o’sha ijodkorning o’tmish davr voqeliklariga ijtimoiy-ruhiy munosabati, shaxsiy qarashlari anglashilib turadiki, natijada, unda biografik alomatlar paydo bo’ladi. Masalan, Odil Yoqubovning “Ulug’bek xazinasi” romani shoh, falakshunos olim Mirzo Ulug’bek yashagan tahlakali onlardan, uning biografiyasidan hikoya qiladi. Bu asarda muallif biografiyasi esa yo’qdek go’yo. Lekin, bizningcha, har qanday asarda uning muallifi biografiyasiga oid nimadir chizgilar bo’ladi. Shuning uchun har qanday asarni biografik kontekstda olib o’rganish mumkin. Aytaylik, Odil Yoqubovning “Ulug’bek xazinasi” romani biografik kontekstda olib o’rganilsa, quyidagi ikki holat namoyon bo’ladi:

birinchidan, Mirzo Ulug’bekning hukmdor va olim qiyofasi, hayot yo’li, yaqinlari, boshidan kechirganlari yorishadi;

ikkinchidan, asar muallifi, XX asrning zabardast adiblaridan biri Odil Yoqubovning o’tmish tariximizga, Mirzo Ulug’bek yashagan XV asr davr voqeliklariga, o’sha zamonga xos ijtimoiy-siyosiy muammolarga munosabati, bu haqdagi shaxsiy mulohazalari, tarixiy voqelikni badiiy idrok etish salohiyati, uni ko’rgandek talqin etish mahorati, o’sha davr va uning odamlari haqidagi fikr-kechinmalari anglashiladi.

Shunisi borki, biografik metodni faqat adabiyotshunoslikninggina tadqiq usuli deb qaramaslik kerak. U orqali faqat yozuvchi va shoirlar hamda ular yaratgan badiiy asarlar tadqiqot ob’ekti sifatida tanlanmaydi, balki ijodning har qanday turida, xoh u badiiy, xoh u ilmiy-nazariy yoki amaliy bo’lsin, shaxs dunyoqarashi bilan bog’liqligi sababli bu metod uchun manba bo’la oladi. Shuningdek, biografik metod orqali ijodning fan-texnika, san’at, siyosat, madaniyat kabi har xil shakllariga nisbatan yondashish mumkin. Bundan esa biografik metodning universal xarakter kasb etishi yanada oydinlashadi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, ijodkor shaxsi va uning asarlarini biografik yondashuv asosida o’rganish jahon adabiyotshunosligida biografik tanqidchilik va uning tarixini shakllanishiga olib keldi. Shu sababli bu metod hozirgacha ma’lum ma’noda o’z vazifasini o’tab kelyapti. Shuningdek, ijodkor shaxsi va uning asarlarini biografik metod asosida o’rganganda munaqqid yozuvchi haqidagi ma’lumotlarga oddiy axborot manbai sifatida yondashmasdan, balki undan mantiqli nuqtalar, o’rnak bo’larli jihatlarni izlaydi va shu asosda uning asarlarini va ijodini o’rganadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Каримов Б. Биографик метод / Рухият алифбоси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 165.
- 2.Литературный энциклопедический словарь. – М. 1987. – С.54.
- 3.Каримов Б. Биографик метод / Рухият алифбоси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 166-176.

4. Куронов Д. Биографик метод / Адабиётшуносликка кириш. – Toshkent; Ўқитувчи, 2002.
5. Adizova O. « Les classement des faits folkloriques français." *innovative development in educational activities* 2.21 2023: 79-87.
6. Adizova O. « Bolalar o'yinlari xalqning milliy an'analariidan so'zlaydi (*buxdu. uz*) 2023.43.
7. Adizova O. "The classification of the plot composition of the prosaic folklore." (*buxdu. uz*) 2023.75b
8. Adizova Obodon. "Fransuz va o'zbek tillarida hayrat va shubha diskursida frazemalar ishtiroki." *buxdu. uz*) 41 2023.
9. Adizova Obodon. « L'étude systématique des mœurs et des coutumes." *центр научных публикаций* (*buxdu. uz*) 42.42 2023.
10. [O.I Adizova](#) « World literature and biographical method". ISJ Theoretical & Applied science, Issue: 10, Vol: 66. Section 29. Lit. Folk. Translation - 2018
11. A.O Istamovna, S Suvonqulova The Essential Function of the Proverb
- Best Journal of Innovation in Science, Research and, 2023
12. O. Adizova « La locution–un groupe de mots qui joue » научных публикаций (*buxdu. uz*), 2023

EDVARD YUNG ASARLARIDA TABIAT HODISALARINING SAN'ATKORONA TALQINI

Orziqulova Gulnoza Maxmudjon qizi
Samarqand davlat chet tillari instituti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Tabiat romantik adabiyotda inson qalbi bilan parallel tarzda tasvirlanadi. Ayniqsa qorong'u romantizmda u inson ruhiyati, o'lim, umid va abadiyat kabi mavzular bilan uzviy bog'liq. Ingliz romantik adabiyotining yorqin vakili Edvard Yung bu borada o'ziga xos falsafiy va psixologik yondashuvni namoyon etadi. Mazkur maqolada shoir asarlaridagi tabiat tasvirlarining badiiy-funksional va psixolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. "Night Thoughts" (Tunggi o'ylar), she'riy to'plam asosida shoirning til vositalari, metaforik obrazlari, ruhiy kechinmalari va falsafiy mushohadalari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Edvard Yung, tabiat obrazlari, qorong'u romantizm, psixolingvistika, poetik metafora, stilistik tahlil, badiiy tasvir.*

Kirish. Badiiy adabiyotda tabiat hodisalaridan foydalanish – bu insonning ichki holatini, ruhiy va hissiy dunyosini ifodalash, dunyoqarashini aks ettirish, shuningdek, tabiatning go'zalligi, qo'rquvi, kuchi va sehrini tasvirlash orqali ma'naviy maqsadlarni amalga oshirishning bir shaklidir. Tabiat, badiiy adabiyotda, nafaqat tashqi muhit sifatida, balki insonning ichki ruhiy olamining aks-sadosi sifatida ham ishlatiladi. Tabiat hodisalari orqali insonning dunyo bilan aloqasi, hissiy va psixologik holati ko'rsatiladi, shuningdek, tabiat inson ruhining o'zgarishlariga, tashqi va ichki konfliktlarga qanday ta'sir qilishini ko'rsatish mumkin. Ayniqsa, romantizm va uning qorong'u yo'nalishida – **dark romanticism** – tabiat hodisalari inson qalbidagi iztirob, yolg'izlik va abadiyatga intilish singari holatlarning ramzi sifatida xizmat qiladi. Edvard Yung ijodi bu borada alohida o'rinni egallaydi. Uning she'riyatida tabiat – bu nafaqat fon, balki **psixologik va falsafiy yuklamaga** ega obrazlar tizimidir.

Adabiyotlar tahlili. Edvard Yung ijodidagi tabiat hodisalari tasviri – ingliz romantik adabiyotida inson va tabiat munosabatining falsafiy va poetik talqini bilan chambarchas bog'liq. Mazkur maqolada quyidagi adabiyotlar tahlil qilinib, nazariy asos sifatida xizmat qildi:

Yungning "Night Thoughts" (Tunggi o'ylar) asari – asosiy tahliliy manba bo'lib, unda tabiatning turli obrazlari (tun, oy, yulduz, yomg'ir, shamol) insonning ruhiy holati va falsafiy mushohadalari bilan uyg'unlashadi.

Charles Osgood va T. van Deyk kabi psixolingvistlarning nazariyalari orqali til vositalari orqali ruhiy kechinmalar ifodasini tushunishga yondashildi.

Ingliz romantik adabiyoti nazariyasi bo'yicha tan olingan adabiyotshunoslar – Harold Bloom, M.H. Abrams, va boshqa olimlarning izlanishlari Yung she'riyati bilan bog'liq estetik qarashlarni anglashga xizmat qiladi.

Mashhur jahon adabiyoti namoyondalari: William Shakespeare, William Wordsworth, Franz Kafka, Taras Shevchenko, Herman Melville, Emerson va Henry David Thoreau asarlarida tabiat hodisalaridan mahorotona foydalanish shuningdek, badiiy tilning poetik semantikasi, metaforalar nazariyasi va stilistik vositalar haqidagi ishlanmalar ham tahliliy asos bo'lib xizmat qildi.

Materiallar va metodlar. Maqolaning asl mohiyatini ochib berish uchun **lingvopoetik tahlil, semantik tahlil, psixolingvistik yondashuv va qiyosiy adabiy tahlil usullaridan foydalanildi.**

Tahlil va natijalar. Tabiat hodisalari adabiyotda ko‘pincha simvolik ma’noda ishlatiladi, ya’ni ular ma’lum bir ruhiy, falsafiy yoki ijtimoiy holatlarning ramzi sifatida xizmat qiladi. Tabiat bilan bog‘liq elementlar: yomg‘ir, quyosh, qor, daraxtlar, tog‘lar, dengiz va insonlarning hissiyotlari, kayfiyatlari, ijtimoiy va axloqiy dilemmasi, ichki kurashlari va o‘zgarishlarini tasvirlashda muhim vositaga aylanadi.

Misol uchun:

- *Yomg‘ir*- ko‘pincha qayg‘u, yengil bo‘ron, qayg‘u yoki o‘zgarishni tasvirlashda ishlatiladi. Yomg‘ir insonning ichki to‘siqlari yoki noqulayliklarini simvolizatsiya qilishi mumkin.

- *Quyosh*- esa ko‘pincha hayotning yangi boshlanishi, umid, baxt va ma’naviy uyg‘onishning ramzi sifatida ishlatiladi.

- *Tog‘lar*- insonning ichki kuchi, maqsad sari intilish, mashaqqatli yuksalish va yuqori idealga erishishning simvoli bo‘lishi mumkin.

Tabiat hodisalari adabiyotda juda ko‘p hollarda insonning hissiy holatini aks ettirish uchun ishlatiladi. Yozuvchi tabiatning ayrim jihatlarini ta’riflaydi va bu tasvir orqali o‘quvchining ruhiy holatini shakllantiradi.

Masalan, *William Wordsworth*ning she’riyatida tabiat ko‘pincha hissiy manzara sifatida ishlatiladi. “*Daffodils*” (“*Narcissus* gullari”) she’rida, shoir tabiatni ichki tinchlik va ilhom manbai sifatida ko‘rsatadi. U tabiiy manzarani shunday tasvirlaydi, bu go‘zallik va tinchlik uni ruhiy ravishda yuksaltiradi va o‘quvchini ham o‘z ichki muvozanatini topishga undaydi. [14]

Adabiyotda tabiat hodisalari ko‘pincha dastlabki atmosfera yaratishda ishlatiladi. Yozuvchi, tabiat hodisalari orqali, asar ichidagi ijtimoiy yoki psixologik konflikt, yoki muhim bir voqeani oldindan sezdiradi. Masalan:

- *Shakespeare*ning “*Macbeth*” pyesasida qorong‘u va yomon ob-havo sharoiti muhitdagi Zug‘umlar va daxshatli voqealar haqida dastlabki signal beradi. Tabiatda sodir bo‘layotgan og‘ir o‘zgarishlar va tabiiy noqulayliklar, asardagi xunrezlik va kutilmagan hodisalar bilan bog‘liq. [12]

- *Franz Kafkaning* “*Metamorfoz*” asarida, asosan, uy atrofidagi ruhiy kechinmalar va metamorfozalar orqali tabiatning tashqi qaror va xatti-harakatlar bilan o‘zaro aloqasi ko‘rsatiladi. Gregorning ichki o‘zgarishi, uning ruhiy holati va jamiyatdan ajralib qolishida tabiatning rolini ko‘rish mumkin.[8]

Badiiy adabiyotda tabiat hodisalari ko‘pincha insonning ichki qarorlari yoki ishonchlari bilan bog‘lanadi. Tabiat orqali inson o‘z ruhini anglash yoki o‘zining hayotdagi yo‘lini tanlash jarayonini ko‘rsatish mumkin. Misol uchun, *Ralph Waldo Emerson* va *Henry David Thoreau* kabi romantik yozuvchilar, tabiatni ichki ozodlik va erkinlikka erishishning vositasi sifatida ko‘rsatganlar.

- *Emersonning* “*Nature*” asarida tabiat inson ruhining ulug‘vorligi, uning o‘zini topish va ilohiy borlik bilan bog‘lanish manbai sifatida tasvirlangan.[13]

- *Thoreau*ning “*Walden*” asarida tabiat, shaxsiy erkinlikni, o‘z-o‘zini anglashni va oddiy hayotning go‘zalligini tasvirlash uchun ishlatilgan.[10]

Tabiat, badiiy adabiyotda, shuningdek, xalqning an’analari, madaniy qadriyatlari va ma’naviyatini aks ettiruvchi vosita sifatida ham ishlatiladi. Badiiy adabiyotda tabiat, faqatgina tabiat hodisalari sifatida emas, balki insoniyatning qadimiy va tarixiy bog‘lanishlarini, ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi ramz sifatida ham qaraladi. Masalan, *Taras Shevchenkoning* “*Kobzar*” asarida, tabiat, xalqning hissiyotlari va milliy qadriyatlarining ifodasi sifatida ishlatiladi. Ukrainaning go‘zal tabiatiga bo‘lgan hurmat, uning tarixiy taqdiri va xalqning azob-uqubatlarini ifodalash uchun xizmat qiladi. [17] Badiiy adabiyotda tabiatning falsafiy tomoni ham juda muhimdir. Bu holatda, tabiat insonning dunyoqarashini shakllantiruvchi, unda yuqori ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni uyg‘otuvchi vosita sifatida qaraladi. Tabiatni izlash, uni tushunishga urinish insonning o‘z-o‘zini anglash va mavjudlikni tushunishga bo‘lgan intilishining bir shakli sifatida ko‘rinadi.

Masalan, *Herman Melville* “*Moby-Dick*” asarida, dengiz va balina tasvirlari, insonning hayotga bo‘lgan qarashlarini, uning maqsadga erishish yo‘lidagi kurashini va tashqi dunyo bilan o‘zaro aloqasini aks ettiradi. [9]

Edvard Yung she’riyatida tabiat obrazlari ko‘pincha **inson qalbidagi iztirob, hayot-mamot muammosi, ruhiy yolg‘izlik** va ilohiy haqiqatlarga intilish singari mavzular bilan bevosita bog‘langan. Tabiat manzaralari faqat fon rolini emas, balki **semantik va psixologik yuklamaga** ega bo‘lgan obrazlardir. Yung asarlarida tabiat manzaralari shunchaki bezak emas, balki insoniyat taqdirini, ruhiy ahvolini anglatadigan **semantik kod** sifatida ishtirok etadi. Edvard Yung tabiatni majoziy va falsafiy nuqtayi nazardan yoritadi. U tabiatni **ruhiy tahlil maydoni, ilohiy yaratuvchilik dalili** va **o‘lim va abadiyat ramzi**

sifatida ishlatadi. Uning kechasi – qorong‘ilik, jimjitlik, osmon va yulduzlar orqali tasvirlagan tabiat manzaralari insoniyatning ojizligi, ilohiy kuch oldidagi tahlikasi va ruhiy izlanishlarini ifodalaydi.

U quyidagi tabiat hodisalaridan keng foydalanadi:

Tun va zulmat – ruhiy zulmat, iztirob va abadiyat ramzi;

Oy va yulduzlar – umid va ilohiyurning ifodasi;

Shamol – o‘zgaruvchanlik va noaniqlik belgisi;

Qor va sovuq – hayotdan ajralish, hayotiy issiqlikdan uzilish;

Yomg‘ir va chaqmoq – o‘zgarish, ilohiy ogohlantirish timsoli.

“Night Thoughts” – bu asosan kechki vaqt, jimjitlik va tabiat bilan yolg‘iz qolgan shoir tafakkurining mahsulidir. Ushbu holat Yungga o‘zining eng chuqur ruhiy savollarini o‘rganishga imkon beradi.

1. Tun – metafizik manzara

Tun – Yung ijodida **hayot va o‘lim orasidagi noaniqlik**ni ifodalaydi. Zulmat – bu noma‘lumlik va qo‘rquvni anglatadi. Tun shoir uchun ruhiy izlanish, tavba, va‘z-nasihat manzarasidir:

“Night, sable goddess! from her ebon throne,
In rayless majesty, now stretches forth
Her leaden sceptre o’er a slumb’ring world.” [6]

(Zulmat – bu ichki zulmat, ruhiy azob, lekin ayni paytda **haqiqatni izlash vositasidir**.) Bu misralarda tun “ebon throne” – qora taxtda o‘tirgan xuddi malikaday tasvirlanadi. Tabiat manzarasi orqali muallif ruhiy zulmatni va dunyoviy hayotning befoydaligini ifodalaydi.

2. Oy va yulduzlar – metafora va ruhiy muvozanat

Yulduzlar Edvard Yungda ilohiy mavjudlikni anglatadi. U ularni inson taqdirini yorituvchi manba sifatida keltiradi. Shuningdek, oy va yulduzlar orqali shoir **ruhiy najot, ilohiy yorituvchi nurni** ko‘rsatadi. Oy inson hayotining qisqaligini, yulduz esa **abadiyatning jimjit guvohi** va **umid va najot ramzi** sifatida tilga olinadi.

3. Tabiat va o‘lim

Yung tabiat obrazlaridan foydalangan holda o‘limni **tashqi hodisa** sifatida emas, balki ichki psixologik voqelik sifatida talqin qiladi. Qor, tuman, sovuq – bu **hayotdan uzoqlashuv** ramzidir. Masalan:

“Life! Life! How soon thy silver dream is past, / How short the sunshine of thy morning hour!” [6]

(Bu yerda **quyoshli tong** – umrning boshlanishi, “past dream” – o‘lim ramzi.)

Edvard Yung asarlarida tabiat hodisalarini psixologik tahlil qiladigan bo‘lsak, tabiat obrazlarining ishlatilishi faqat stilistik vosita emas. Ular Yungning **shaxsiy psixologik holatini** ochib beradigan lingvistik belgilar hisoblanadi. Psixologik nuqtai nazaridan tabiat obrazlari shoirning ruhiy kechinmalari, ichki psixologik jarayonlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ular orqali muallif o‘z holatini **konnotativ** vositalar orqali ifoda etadi. Bunday vositalar **ongda avtomatik assotsiatsiyalarni** hosil qiladi. Masalan:

Zulmat – qo‘rquv, noaniqlik, ruhiy tushkunlik bilan bog‘lanadi;

Oy va yulduzlar – osoyishtalik, umid, ruhiy yuksalishning belgisi sifatida qabul qilinadi. Ushbu jarayonlar Yungning ichki psixologik kechinmalarini ifodalovchi **lingvosemiotik tizimni** hosil qiladi. Tabiat obrazlari bu yerda **verbal-simvolik modellar** orqali ongda o‘ziga xos assotsiatsiyalar uyg‘otadi.

Ruhiy kayfiyatni shakllantiruvchi vosita sifatida tabiat hodisalari – ayniqsa tun, yomg‘ir, quyosh chiqishi – Yungda ruhiy holatning bevosita ifodasidir. Zulmat – tushkunlik; yulduz – umid; chaqmoq – ilohiy uyg‘onish. **Inson – tabiat – Xudo o‘rtasidagi psixik aloqa**. Yung tabiat orqali Xudoga murojaat qiladi. Tabiat hodisalari – bu **tafakkurga sabab bo‘ladigan belgilardir**. [3] Uning psixologik yondashuvi shuni ko‘rsatadiki, har bir tabiat unsuri aslida ongda muayyan ma‘naviy-kechinmaviy kodni ishga soladi.

Stilistik tahlil qiladigan bo‘lsak, Yungning san‘atkorona talqini quyidagi vositalarda namoyon bo‘ladi: u o‘z asarlarida tabiat hodisalarini ko‘pincha **metafora** va **simvol** sifatida ishlatadi.

“Night” – hayotning qorong‘u bosqichi, ruhiy inqiroz belgisi.

“Grave” – bu dunyodagi tugash, ammo abadiyat eshigi sifatida ishlatiladi.

Yung tabiatga murojaat qilib, uni tirik mavjudot sifatida talqin qiladi. Masalan:

“O Night! thou ledest loneliness a grace...” [2]

Shoir yorug‘lik va qorong‘ilik, hayot va o‘lim o‘rtasidagi ziddiyatlarni kuchli ta‘sir vositasi sifatida tasvirlaydi va bu jihatda antiteza usulini mahoratona qo‘llaydi.

Badiiy tasvir orqali shoir ichki kechinmalarni tashqi manzara bilan uyg‘unlashtiradi. Shuningdek, hayot va o‘limni falsafiy talqin etadi. Tabiat orqali abadiyat, ilohiy haqiqat kabi mavhum tushunchalarni **konkret obrazlar** bilan ifoda qiladi.

Misol:

“The silent moon / Stands sentinel above the sleeping world...” [6]

(Bu satrda Oy – **hayot va o'lim ustidan kuzatuvchi sokin guvoh** sifatida talqin etiladi.)

Xulosa va takliflar. Badiiy adabiyotda tabiat hodisalaridan foydalanish ko'plab maqsadlarni amalga oshiradi: hissiy holatni ifodalash, dramatik atmosferani yaratish, qarorlar va ichki kurashlarni aks ettirish, shuningdek, falsafiy va ma'naviy izlanishlar olib borish. Tabiatning har bir elementining o'ziga xos ramziy ma'nosi bor va u insonning ichki olamiga qanday ta'sir qilishini tasvirlashda keng qo'llaniladi. Edvard Yung asarlarida tabiat hodisalari faqat poetik bezak emas, balki **mazmunli yuklama, ruhiy holatning badiiy ifodasi**, shuningdek **psixolingvistik turtki** sifatida namoyon bo'ladi. Ular orqali shoir insoniyatning eng chuqur ruhiy kechinmalari, falsafiy savollar va diniy e'tiqodlarni aks ettiradi. Bu jihat Edvard Yungni romantik, ayniqsa **qorong'u romantizm** yo'nalishining betakror vakiliga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abrams, M.H. *Natural Supernaturalism*. Norton, 1971.
2. Damrosch, Leopold. *The Imaginative World of Edward Young's Night Thoughts*. University of California Press, 1973.
3. Blake, William. *Illustrations of Night Thoughts*. Dover Publications, 1995.
4. Bloom, Harold. *The Visionary Company: A Reading of English Romantic Poetry*. Cornell UP, 1971.
5. Fairer, David. *English Poetry of the Eighteenth Century*. Routledge, 2003.
6. Gilfillan, George. *Young's Night Thoughts (With introductory essay, On the Life and Poetic Genius of Edward Young.)* Edinburgh, 1853
7. Leech, Geoffrey. *A Linguistic Guide to English Poetry*. Longman, 1969.
8. Kafka, Franz. "Metamorfoz". G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Muhammadnosir tarjimasi, Toshkent, 1988.
9. Melville, Herman. "Moby-Dick". G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Ubaydulla Isroilov tarjimasi, Toshkent, 1979.
10. Mirzakalon Ismoil, "Valden yoki o'rmonda hayot", Yangi asr avlodi, Toshkent, 2010.
11. Osgood Ch.E. "Psycholinguistics; a survey of theory and research problems", Bloomington, Indiana University Press, 1965, P-307 [urn:oclc:record1151076890](https://nnpa.org/urn:oclc:record1151076890)
12. Shakespeare, William. "Macbeth". G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Abdulla Qahhor tarjimasi, Toshkent, 1974.
13. Yakubov, Odil "Emerson maqolalari va aforizmlari asosida qisqargan tarjimalar". G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1980-1990.
14. Wordsworth, William. *Poems in Two Volumes*; Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London. 1807.
15. Xudoyberganova D.S. *Matn lingvistikasi va stilistika*. T.: Fan, 2010.
16. Вежбицкая А. *Язык. Культура. Познание*. М.: 1996.
17. Шевченко, Тарас. *Кобзарь*. Санкт-Петербург: 1840.

MUROD MUHAMMAD DO'ST QISSALARI BADIYYATI

Qarshiyev Bekzod Abdikarim o'g'li
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada keyingi davr o'zbek nasridagi o'zgarishlar, qahramon ruhiyati, xarakter hamda ong oqimi munosabati, qahramon idroki asosiga yaratilgan asarlarda obrazlar ruhiyatining tutgan o'rni qissa janri misolida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ong oqimi, qahramon ruhiyati, badiiy xarakter, assotsiatsiya, ichki nutq.

Bugungi kunda barcha sohalarida bo'lgani kabi adabiyotshunoslik ilmida ham tom ma'nodagi o'zgarishlar, yangilanishlar silsilasi ro'y bera boshladi. Bu jarayon dastlab Yevropa va Janubiy Amerika adabiyotida boshlangan bo'lsa-da, sekinlik bilan Osiyo xalqlari adabiyoti, jumladan, o'zbek adabiyotida o'z izlarini ko'rsata boshladi. Insonni anglash, olam va odam borasidagi qarshilarni tasvirlashda yangi tasvir usullari paydo bo'ldi. Bu jarayon modernizm deb atalmish adabiy oqim sifatida baholandi va zamonaviy o'zbek adabiyotining ajralmas bir qismiga aylanib ulgurdi.

Ijodkorlar inson ruhiyatining eng inja qirralarigacha kirib bordiki, endi ular qahramonning ko'ngil qatlaridan turib o'z "so'z"larini ayta boshladi. Darhaqiqat, badiiy asardagi kishilar hayotimizning tiniq vakili bo'lib, muayyan sharoit mahsuli sifatida harakat etadi. Chunki tiniq xarakterdagi harakat asar sujetida o'z ifodasini topadi. Qissada badiiy tasvirlar shu darajada o'z aksini topadiki, qahramon ruhiyati muhit tasviri

bilan bog'lanib ketadi. "Yozuvchi asarning sujetini o'zi xohlagan tartibda yasay olmaydi, balki tasvir etmoqchi bo'lgan xarakterlarning xususiyatlarini nazarda tutib ish ko'radi"[3,189]. Xuddi, mana shu xususiyat romanda haqqoniy ifodasini topgan, chunki yozuvchi asar sujeti tarkibidagi voqealar tizimi orqali qahramon ruhiyatini yoritib boradi.

Iste'dodli yozuvchi Murod Muhammad Do'stning "Galatepaga qaytish" qissasi istiqloq arafasidagi o'zbek nasriga muhim voqea bo'lib keldi. Asar Galatepada bo'lgan aza marosimi tasviri bilan boshlanib shu orqali qishloq aholisining portretini, jamiyatning turmush tarzini ochib beradi.

"Inson ichki dunyosining tahlili, uning ruhiy holatini tasvirlashda bevosita kuzatish va birga qayg'urish, uning kechinmalari bilan birga yashash, inson ongining anglangan va anglanmagan harakati yoki yoki oqimi yangi badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari, aks ettirish, tasvirlash, ifodalash prinsiplariga aylandi".[5, 369] Shu jihatdan Murod Muhammad Do'stning "Galatepaga qaytish" qissasi bosh qahramoni G'aybarov bugun va kechagi voqealarni o'zaro muqoyasa qilar ekan, o'zi atrofida asarning mohiyatini to'ldirib turgan epizodik qahamonlar hikoyasi bilan nelarnidir xotirlaydi, angelaydi va xulosalarini yangilaydi. Asarni o'qish barobarida inson umri – yashash, o'lish, boqiylikka rixlat qilish tushunchasi turli rivoyatlar, afsonalar bilan qayta yodga olinadi. Ya'ni yozuvchi voqeani badiiylashtirish va reallashtirish uchun ko'p folklor namunalaridan unumli foydalanadi. Bosh qahramon bolaligida sho'x, to'pori, bilib-bilmay onasini erga bermoqchi bo'lib ko'pchilikka kulgu bo'lgan, ilmli, islomshunos, o'z otasining marakasida yig'lay olmagan, bir necha yillardan beri shaharda yashab qishlog'iga qaytgan Toshpo'lat G'aybarov hayotidan hikoya qiladi. Asarda parallel ravishda qishloq va shahar turmushi, din va dunyo tushunchasi, o'tmish va bugun voqealari mohirlik bilan taqqoslanadi. Unda o'gay ukasining boshiga igna sanchib o'ldirgan Opa, fashistlarga asir tushib ularga mullalik qilgan hamda hozir o'z yerida davralarning to'riga o'tgan mulla Chori, eridan ajrab qayta turmush qurmagan va ta'ziyada "voy to'ram"lab faryod qilgan Anzirat buvi, aqli noqis Murod amaki, tillaga o'ch Oyparcha, amalparast Haykal G'aniyevich tasvirlanib, shu orqali G'aybarov xakteri ochib beriladi. Biz asar orqali birodarlik, do'stlik qanday bo'lishini Samaddan, sadoqatni Anzirat buvidan, oldiga maqsad qo'yib yashashni Shoirdan, samimiylikni Inara tasviridan bilib olamiz. Qissada xotiralar turli assotsiatsiyalar asosida tiklanadi. Ular shunchaki tiklanib, yo'qolib ketavermaydi, balki taassurot va kechinma tarzida ma'lum iz qoldiradi. Taassurot va kechinmalar assotsiatsiyalar uyasida joylashib, ma'lum turtki tufayli go'yo suvga tosh tushgandagi kabi doiralar hosil qilib taraladi, buning natijasida mazkur hodisa boshqa hodisalar bilan yaqinlashadi, ular bilan tutashib o'zining ko'p qirralarini namoyon etib, borliqning umumiy oqimiga singiydi.

Asar qishlog'idan uzilgan, ilm yo'lini maqsad qilib ilmiy ishini davom ettirmay shaharda besabab yurgan, aza tufayli Galatepaga qaytgan, ukalariga jo'yali gap aytolmay "qabr toshiga nima deb yozdiramiz"deb izza bo'lgan,otasidan ajralsa-da yig'lashga o'zini majburlay olmagan, har bir kelib-ketgan kishining o'tmishini yodga olib aholining turmushi-taqdirini bir necha voqealar orqali tahlil qila turib eng so'nggida telbaga aylangan Murod amaki ta'sirida O'zligini topgan, umidlarini uyg'otgan G'aybarov anglashlari bilan yakunlanadi. Ya'ni bu anglash G'aybarovning qishlog'i – Galatepa – orzu-maqsadi ramzi sifatida qahramonning o'zini, o'zligini topishiga turtki beradi va bular ichki nutq orqali tasvirlanadi.

Darvoqe, bosh qahramon G'aybarov bugun va kechagi voqealarni o'zaro muqoyasa qilar ekan, o'zi atrofida asarning mohiyatini to'ldirib turgan epizodik qahamonlar hikoyasi bilan nelarnidir xotirlaydi, angelaydi va xulosalarini yangilaydi. Asarni o'qish barobarida inson umri – yashash, o'lish, boqiylikka rixlat qilish tushunchasi turli rivoyatlar, afsonalar bilan qayta yodga olinadi. Ya'ni yozuvchi voqeani badiiylashtirish va reallashtirish uchun ko'p folklor namunalaridan unumli foydalanadi. Bosh qahramon bolaligida sho'x, to'pori, bilib-bilmay onasini erga bermoqchi bo'lib ko'pchilikka kulgu bo'lgan, ilmli, islomshunos, o'z otasining marakasida yig'lay olmagan, bir necha yillardan beri shaharda yashab qishlog'iga qaytgan Toshpo'lat G'aybarov hayotidan hikoya qiladi. Asarda parallel ravishda qishloq va shahar turmushi, din va dunyo tushunchasi, o'tmish va bugun voqealari mohirlik bilan taqqoslanadi. Unda o'gay ukasining boshiga igna sanchib o'ldirgan Opa, fashistlarga asir tushib ularga mullalik qilgan hamda hozir o'z yerida davralarning to'riga o'tgan mulla Chori, eridan ajrab qayta turmush qurmagan va ta'ziyada "voy to'ram"lab faryod qilgan Anzirat buvi, aqli noqis Murod amaki, tillaga o'ch Oyparcha, amalparast Haykal G'aniyevich tasvirlanib, shu orqali G'aybarov xakteri ochib beriladi. Biz asar orqali do'stlik qanday bo'lishini Samaddan, sadoqatni Anzirat buvidan, oldiga maqsad qo'yib yashashni Shoirdan, samimiylikni Inara tasviridan bilib olamiz.

Asarda ta'ziyaga kelganlarning birortasi, mulla Chori va mulla Soatdan boshqalar, tilovat qilishni, marhum haqiga fотиha o'qishni bilmaydigan, diniy masalada bahslashgan ikki tomonning qay biri haq yoki nohaqligini ajratolmagan kishilar haqida so'z boradi. Bu o'quvchida sho'ro davrida dinga e'tiborsizlikning avj olganini, xalq o'zligidan yiroqlashganini namoyon qiladi.

Adabiyotshunos olim T.Jo'rayev "Ong oqimi modern" asarida ta'kidlaganidek: "Assotsiatsiyalar gradatsiyasi, gradatsiya markazida taassurot va kechinmalarning turishi oqimi uchun xarakterli holdir. Unda ko'pincha qahramon bevosita ishtirokchi yoxud taassurot va kechinma bilvosita qabul qilingan, eshtilgan, faraz yoxud mushohada tarzida bo'lishi ham mumkin"[2, 91-bet]ligini asoslash zarur. Asarning "Aza" bobida G'aybarov lahadning qoraygan og'ziga qaraydi, assotsiatsiya otasi tomon o'sib boradi, otasi ostidagi cho'bir oti, kumush qoplamali qamchisini ko'rgani, shaharda o'qiydigan bolasiga pul jo'natib turgani, bir marta shu odatini kanda qilganini bilgani, o'zining pyul uchun Galatepaga kelgani – ishtirokchi, go'r bilan bog'liq voqealar rivojlangach, Turdiqukning Raim oqsoqolni yomon ko'rgani, Panjining qanday otilgani va undan keyingi voqealar.

Xullas, yozuvchi asarlarini o'qigan kitobxon xuddi asar qahramoni kabi qisqa muddat ichida, tashqi voqelik davomida o'z umrining muhim daqiqa va davrlarini ko'z oldiga keltiradi, mulohaza qiladi, o'zining har bir qadamda yo'l qo'ygan xatolari, yo'qotishlari, yutuqlari, firib, aldash, aldanish va hokazo kabilarni, xullas, bor hayotini imtihon qiladi. Shunday qilib, yozuvchi asarlarida tez-tez uzilib, yana tiklanib turuvchi mulohaza, fikr oqimi, xotiralar asarning ichki fabulasini tashkil qiladi. Obrazlarning o'z o'tmishiga munosabati juda faol va erkindir. Bu esa qahramon ruhiyatining ochib berilishida muhim vazifa bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари, – Тошкент, 2004
2. Иззат Султон. Адабиёт назарияси, -Тошкент, "Ўқитувчи", 1980
3. Murod Muhammad Do'st "Galatepaga qaytish", –Toshkent, 2021.
4. Назаров Б. Хаётийлик безавол мезон. – Тошкент: Фан, 1985
5. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. Тошкент, 2014.
6. Жўраев Т. Онг оқими модерн, Фарғона, 2009.

SHAROF RASHIDOV ASARLARI ASOSIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARNI MA'NAVİY-AXLOQIY JIHATDAN TARBİYALASHNING INNOVATSION USULLARI

Qilichova Marxabo Xudayqulovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti

*"Maktabgacha ta'lim metodikasi" kafedrasi o'qituvchisi
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharof Rashidov asarlari asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashning innovatsion usullari tahlil qilingan. Shuningdek, bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Sharof Rashidov asarlari, bo'lajak pedagoglar, oliy ta'lim muassasalari, ma'naviy-axloqiy tarbiya, innovatsion usullar.

KIRISH. Yosh avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, ularning iste'dodini yuzaga chiqarish va madaniy saviyasini zamon talabi darajasiga ko'tarish zarurati bugungi kunda yanada dolzarb bo'lib bormoqda. Bu jarayon, avvalo, yoshlarning o'z vataniga bo'lgan mas'uliyat hissini shakllantirish, vatanparvarlik va milliy g'ururni rivojlantirish orqali amalga oshirilishi lozim. Sharof Rashidov asarlarida aks ettirilgan g'oyalar, ayniqsa, yoshlarni o'z yurtiga bo'lgan muhabbat, tinchlik va insoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonida vatanparvarlik hissini rivojlantirish uchun talabalarga o'z tariximizni, madaniyatimizni va an'alarimizni o'rganish imkoniyatini berish kerak. Bu esa ularning milliy g'oya va qadriyatlarni anglashlari, shuningdek, o'z yurtlariga xizmat qilishga tayyor bo'lishlariga yordam beradi.

Zamonaviy bilimlarni egallash jarayonida yoshlar uchun mehnat qilish va atrof-muhitga munosabatda loqayd bo'lmaslik kabi xislatlarni shakllantirish ham muhimdir. Bunday xislatlar bolalarning shaxsiy rivojlanishi va jamiyatga foydali fuqarolar sifatida yetishishlariga xizmat qiladi. Oliy ta'lim muassasalari va jamoat tashkilotlari o'rtasidagi hamkorlik, shuningdek, ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash zaruriyati bu jarayonning samaradorligini oshiradi. Yosh avlodni tarbiyalashda bunday ko'p tomonlama yondashuv nafaqat ularning bilimlarini kengaytiradi, balki ularning ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk shaxslar sifatida shakllanishlariga ham xizmat qiladi. Bunday jarayonlar orqali yoshlar o'z vatanining qadriyatlarini yurakdan his qilishni, uning ravnaqi uchun mehnat qilishni o'rganadilar. Shu tariqa, Sharof Rashidov asarlari asosida yaratilgan funksional model, ta'lim va tarbiyaning samaradorligini oshirishda

muhim vosita bo'lib xizmat qiladi va yosh avlodni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda yangi imkoniyatlar yaratadi.

Bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, bo'sh vaqtini to'g'ri tashkil etish, ularning huquqiy madaniyatini oshirish katta ahamiyatga ega. Zero, ma'naviy-axloqiy tarbiyalangan inson hech qachon jinoyatga qo'l urmaydi, uning oqibatini o'ylaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT USULLARI.

Tadqiqot ishi yuzasidan N.E.Azimova, A.X.Amanlayev, O.X.Bazarov, R.R.Gaipnazarov, F.T.Esanboboyev, D.R.Farsaxonova, Z.K.Ismailova, Y.A.Nurumbekova, B.A.Primov kabi olimlar bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash masalalarining nazariy asoslarini, talaba-yoshlarning ma'naviy-axloqiy ongini shakllantirish mazmuni va metodikasini, axborot oqimi jadallashuvining yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ta'siriga oid masalalarini o'rganishgan. M.M.Qahhorova, R.Sh.Rustamova, K.X.Usmonov, U.Sh.Xadjiyev, J.Q.Yusupov kabi olimlar esa ma'naviy-axloqiy yondashuvlarni shakllantirishdagi muammolar tahlilini, talaba-bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda madaniy-ma'rifiy tadbirlar samaradorligi va yoshlar tafakkurini shakllantirishda sharqona ma'naviy-axloqiy imperativlarning o'rni bilan bog'liq masalalarini tadqiq qilishgan.

Bu tadqiqotda uning maqsadi va vazifalariga muvofiq keluvchi ilmiy-metodik adabiyotlarni qiyosiy-tanqidiy o'rganish, tahlil qilish, umumlashtirish, kuzatish, sotsiometrik usullardan foydalanildi.

NATIJALAR.

Yoshlarda mustaqil ta'lim asosida bo'sh vaqtini samarali tashkil etish, kitobxonlik savodxonligini oshirish, madaniy hordiq chiqarishga yo'naltirish ularda ma'naviy madaniyatning shakllanishida muhim o'rin egallaydi. Yoshlarni barkamol va sog'lom etib tarbiyalash uchun ularni zamonaviy va milliy ruhda bilim olishga, mustaqil fikr yuritish, mehnat qilishga o'rgatish, ijodiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarish imkoniyatlarini yaratib berish, tarbiyaning ilg'or shakl va metodlaridan foydalanish muhim. Buning uchun oliy ta'lim muassasalari va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda:

- ta'lim muassasalarida turli tanlovlar o'tkazish, tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda ommaviy axborot vositalari materiallari bilan tanishtirib borish, milliy o'zligimiz, qadriyatlarimizni, ilm-ma'rifat uchun kurashgan davlat arboblari, mutafakkirlarning faoliyatini o'rganish;

- talabalarni qiziqtirgan masalalar bo'yicha mutaxassislar – huquqshunoslar, fan-madaniyat arboblari bilan doimiy ravishda davra suhbatlari, tadbirlar, munozaralar o'tkazish;

- turli sohalar bo'yicha iqtidorli, ijodkor yoshlarning bellashuv, tanlov, festivallar, ilmiy anjumanlarda ishtirok etishiga erishish;

- respublikamizning diqqatga sazovor joylarga, madaniyat maskanlariga sayohatlarni uzluksiz uyushtirib borish;

- talabalarga axborot-kommunikatsiya tizimlaridan foydalanishi uchun shart-sharoitlar yaratish; talabalarining mutaxassisliklariga bo'lgan qiziqishini uyg'otish uchun ularni tadbirkorlik, ishbilarmonlik faoliyatiga keng yo'l ochish;

- diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, OITSning oldini olish maqsadida mutaxassislar bilan sog'lom turmush madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan jonli muloqotlar o'tkazish;

- “XXI asr yoshlarining muhim sifatlari”, “Sog'lom turmush tarzi – sog'lom avlod kafolati”, “Terrorizm – undan ogoh bo'ling!” va boshqa mavzularda ko'chma ko'rgazmalar tashkil etish, shiorlar tarqatish;

- Ta'lim muassasalarida “Eng yaxshi uslubiy qo'llanma”, “Yosh ixtirochilar”, “Noyob qobiliyat sohiblari”, “Eng yaxshi huquq targ'ibotchisi”, “Men qonunni bilamanmi?” mavzularida tanlovlar o'tkazish;

- “Quvnoqlar va zukkolar” va boshqa tadbirlar o'tkazish talabalarining faolligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarni mustaqil fikrlaydigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan, o'zining qat'iy e'tiqod va qarashlariga ega bo'lgan, milliy mentalitetimizga yot, zararli ta'sirlarga qarshi turishga qodir yoshlarni tarbiyalash bo'yicha chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqish va ularni amalga oshirishni ta'minlash bo'yicha jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda targ'ibot va tashviqot ishlarini kuchaytirish muhim sanaladi.

Bulardan tashqari, oliy ta'lim muassasasida “Biz O'zbekiston yoshlarimiz”, “Shu aziz Vatan barchamizniki” kabi tadbirlar o'tkazish, yoshlar bilan taniqli shoirlar, yozuvchilar, madaniyat arboblarning uchrashuvlarini uyushtirish, ularni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalashga doir tadbirlar tashkil etishni ham rejalashtirilishi maqsadga muvofiq.

Talaba-yoshlarning ijodiy iqtidori va qobiliyatini aniqlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida “Biz Yangi O'zbekiston yoshlari” yoshlar tashabbuslari negizida iqtidorli, intellektual yoshlarning yagona milliy-axborot bazasini tashkil etishda oliy ta'lim muassasasi talabalarining faol ishtirok

etishini ta'minlash uchun "Biz Yangi O'zbekiston yoshlari" yoshlar tashabbuslari markaziy kompyutyer tarmog'iga ulanish, iqtidorli talabalar bazasini yaratish, talabalarda iste'dod va intellektual salohiyatni ro'yobga chiqarish uchun moddiy va ma'naviy jihatdan sharoit yaratish; oliy ta'lim muassasasida turli yo'nalishlarda ijod qilayotgan, o'z iqtidori va iste'dodlarini namoyon eta olayotgan talabalarni qo'llab-quvvatlash, iqtidorli yoshlar uchun ta'minot va ehtiyotkorlik choralarini ko'rish; talabalar orasidan iste'dodli, tirishqoq va izlanuvchan o'g'il-qizlarni Zulfiya nomidagi Davlat mukofotlari, Yangi O'zbekistonning iste'dodli yoshlari va "Yil talabasi" tanlovlariga tavsiya etish, ularni saralash tizimini takomillashtirish uchun targ'ibot-tashviqot ishlarini kengaytirish; iqtidorli yoshlar bilan ishlash metodik ta'minotini yaratish; bu borada mamlakatimiz va xorijning taniqli fan, madaniyat va san'at namoyandalari bilan uchrashuvlar o'tkazish, mazkur tanlovlar va festivallarda iste'dodli yoshlarning ishtirok etishini ta'minlash, qobiliyatli yoshlar orasida turli intellektual tanlovlar o'tkazishni rejalashtirish shular jumlasidan.

Xalqimizning asrlar davomida to'plagan tajribalarida tarbiyaning mohiyati, shakli va metodlaridan yoshlarning aqliy, axloqiy, mehnat, nafosat, jismoniy tarbiyasida qanday foydalanilgani, ularni hayotga tayyorlashda qanday ishlar amalga oshirilgani kabi masalalar diqqat markazida bo'lib, tarbiyaning bir butun yaxlit tizimi yaratilgan. Eng muhim metod sifatida o'git-nasihat qo'llanilgan. Bundan tashqari, ma'rifiy qadriyatlardan namuna ko'rsatish, ibrat, rag'batlantirish, qoralash, ishtirak metodlaridan ham foydalanilgan.

Oliy ta'lim muassasasi ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llanilgan shakl, metod va vositalar talabalar bilim, ko'nikma va malakasini shakllantirishga va ta'lim-tarbiyani ular bilan uyg'un holda tashkil etishga yordam berdi.

Bu esa quyidagi holatlarda namoyon bo'ldi:

1. Yoshlarga Vatanga muhabbat, adolatlilik, insonparvarlik, insoniylik, to'g'rilik, kamtarlik, otanaga hurmat, mehr-muruvvat, sahovat, bag'rikenglik kabi axloqiy sifatlarni qadriyat sifatida uzluksiz singdirib borish.

2. Yoshi kattalar, ustoz-murabbiylarga hurmat-ehtirom, g'amxo'rlik kabi yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni yanada rivojlantirish.

3. Mehnat an'alarini hozirgi davrga mos holda rivojlantirish orqali mehnat tarbiyasi va hunar o'rgatishda avlodlar an'anasini davom ettirish.

4. O'zbek xalqining mehmondo'stlik an'alarini hozirgi kunda diplomatik aloqalar, bag'rikenglik, hamjihatlik, do'stlik, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik tamoyillari darajasiga ko'tarish.

5. Talabalar e'tiborini tabiat va inson munosabatlarini anglay olish, uni muhofaza etish va yanada boyitib borishda, xalqimizning azaliy urf-odatlarini rivojlantirib borishga qaratish.

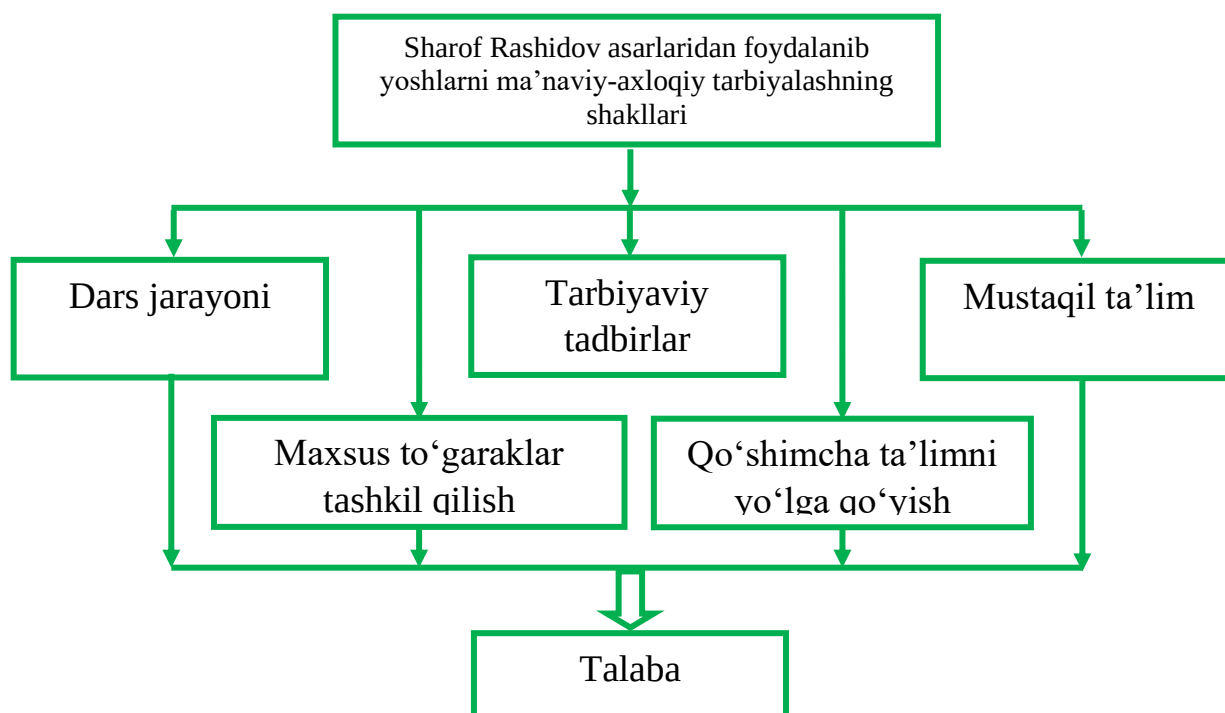
6. Pedagogikada eng muhim yo'nalishlardan ilm olish va aqliy tarbiyada eng muhim qadriyat – kitobxonlik an'alarini rivojlantirish; bedilxonlik, fuzuliyxonlik, navoiyxonlik va dostonlar aytish, she'rxonlik, bahru-bayt, mushoiralarni davom ettirish.

MUHOKAMA.

Ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda ta'lim-tarbiya metodlaridan foydalanish usullari va yo'llari majmuidan, ishtirokchilarga samarali, maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatishidan, ya'ni ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish mexanizmidan iboratdir. Yuqorida aytib o'tganimizdek, ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etiladigan metodlar ilmiy xulosalar, tajribalar va ilmiy tadqiqotlar natijalariga asoslanib tanlanadi hamda ularning ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi. Ta'lim-tarbiya jarayoniga, eng avvalo, ta'lim oluvchiga samarali ta'sir ko'rsatuvchi, ya'ni ularda o'quv motivlarini shakllantiruvchi, ma'lum bir tushunchalarni o'zlashtirishda samarali deb topilgan metodlar va yondashuvlarning qo'llanishi ta'lim-tarbiya jarayonida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Sharof Rashidov asarlarida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashning turli shakl va vositalari mavjud. Bu shakl va vositalardan oqilona foydalanish yuqori maqsadlarga erishishimizga asos bo'ladi. Ammo bu jarayonlar o'zining ma'naviy-ma'rifiy, tashkiliy-uslubiy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari bilan murakkab va mas'uliyatli dinamik jarayondir. Bunday shakl va vositalarni quyidagi ko'rinishda ifodalaymiz. (2.2.1.-rasm).

Sharof Rashidov asarlari, o'zining chuqur ma'naviy va axloqiy g'oyalari bilan, yoshlarni tarbiyalash jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ularning asarlarida aks etgan vatanparvarlik, insoniy qadriyatlar va ma'naviy yuksalish g'oyalari bo'lajak pedagoglarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida asosiy o'rin tutadi. Tarbiyaviy tushunchalar auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda, shuningdek, turli tadbirlar orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonlar yoshlarni ijtimoiy faoliyatga jalb etish, ularning shaxsiy rivojlanishini ta'minlash va jamiyatga foydali fuqarolar sifatida yetishtirishga qaratilgan.

2.2.1 - rasm. Sharof Rashidov asarlari asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashning shakllari

Maxsus to'garaklar va qo'shimcha kurslar tashkil etish, talabalarni kitobxon bo'lishga rag'batlantirish orqali ularning bilim doirasini kengaytiradi. Bu esa, o'z navbatida, yoshlarning ijtimoiy qiziqishlarini ro'yobga chiqarish imkonini beradi. Tarbiyaviy tadbirlar, masalan, seminarlar, konferensiyalar va ijodiy uchrashuvlar orqali talabalar o'z fikrlarini erkin ifoda etish, muammolarni hal etish va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shuningdek, dars shakllari bilan bir qatorda ta'lim metodlari va o'qituvchilarning faoliyati ham muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilar o'z darslarida Sharof Rashidov asarlaridagi g'oyalarni integratsiya qilib, talabalarga nafaqat bilim berish, balki ularni ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk shaxslar sifatida tarbiyalashlari zarur.

O'qituvchilarning innovatsion yondashuvlari, interaktiv metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashi talabalarni faollashtiradi, ularning o'z fikrlarini bildirishga undaydi va ma'naviy qadriyatlarni anglashlariga yordam beradi. Sharof Rashidov asarlaridan foydalanish orqali bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash jarayoni nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishga, balki amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga ham qaratiladi. Bu yondashuv yosh avlodning shaxsiy va professional rivojlanishiga katta hissa qo'shadi hamda ularni o'z Vataniga, xalqiga xizmat qilishga tayyorlaydi. Shunday qilib, Sharof Rashidov asarlari asosida yaratilgan tarbiyaviy model, ta'lim jarayonida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA. Talabalarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda hozirgi zamon oliy ta'limining asosiy mohiyati o'qitishning an'anaviy turini o'qitishning shaxsga yo'naltirilgan, uning tafakkuriga, yangiliklarni joriy eta olish qobiliyatini o'stirishga qaratilgan turiga almashtirishdan iborat. Bundan talabaning xotirasi yomon ishlaydi degan xulosa chiqmaydi, albatta. Balki talabalik yoshida shaxsning ruhiy o'sish darajasi natijasida mexanik xotira susayib, mantiqiy xotira faoliyati kuchayishi, ya'ni bilim faol tafakkur jarayonida yaxshi o'zlashtirilishini ko'rsatadi.

Sharof Rashidov asarlari asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash tarbiyaviy ishlarni tashkil etish jarayonida olib boriladi. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda ularni yaxlitlik, tizimlilik, uzviylik, uzluksizlik kabi tamoyillar asosida olib borish muhim va zarurdir. Bu borada ma'ruzalar, davra suhbatlari, munozaralar, uchrashuvlar, ommaviy axborot vositalarida chiqishlar, kitob bilan ishlash, tarixiy obidalarga sayohat kabi tarbiyaviy ishlarning samaradorligi ta'minlandi.

Natijada talabalarda ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga bo'lgan qiziqish uyg'ondi, vatanga bo'lgan muhabbat hissi rivojlanayotganligi ma'lum bo'ldi, ma'naviy-axloqiy fazilatlar osha boshladi. Bo'sh vaqtlarida badiiy ko'rgazmalar, galereyalar, muzeylar, teatrlar, kutubxonalarga borish odat tusiga kira boshladi.

Talabalarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda ta'lim va tarbiya jarayonida tashkil etiladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlarning imkoniyati cheksiz bo'lib, talabalar bu borada metodik jihatdan ta'minlanganligi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan qurollanganligi katta ahamiyatga ega. Shu jihatdan, ma'naviy-ma'rifiy ishlarning noan'anaviy shakllari, zamoniy pedagogik texnologiyalar asosida talabalarining qiziqishlari, bilim darajasini hisobga olgan holda ishbop o'yinlar, musobaqa darslari, intellektual ring, teatrlashtirilgan mashg'ulotlar, kichik guruhlarda ishlash, ijodkorlar tanlovlari, "Yoshlar agromarafoni", bahs-munozaralar, matbuot konferensiyalari, viktorinalar, mo'jizalar maydoni, kitobxonlar konferensiyalari, to'garaklarda olib borilgan ishlar samarali natijalarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нуриббекова Я.А. Бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-ахлоқий тарбиялаш тизимини такомиллаштириш: Пед.фан.бўй. фалс.док (PhD)... дисс. – Тошкент, 2020. – 230 б.
2. Джўраев Р. Таълимда интерфаол технологиялар. – Т, 2010. – 87 б.
3. Quronov M. Ma'naviy tarbiya xrestomatiyasi. – T, Muharrir, 2014. – 478 b.
4. Азимова Н.Э. Бўлажак касб таълими ўқитувчисини маънавий-ахлоқий тарбиялаш технологияси (Педагогика йўналишидаги фанларни ўқитиш мисолида): Пед.фан. номз... дисс. Т, 2012. – 149 б.
5. Аманлаев А.Х. Ибратнинг шахс маънавий-ахлоқий камолотида тутган ўрни: Пед.фан. номз... дисс. Т, 2012. – 144 б.
6. Kilichova M.Kh. The use of the works of Sharof Rashidov in the spiritual and moral education of student youth // Current research Journal of pedagogics. ISSN: 2767-3278. 30.07.2023. P.54-58.
7. Киличова М.Х. Методы использования произведений Шарафа Рашидова в духовно-нравственном воспитании молодежи // International Journal of Economy and Innovation. 10.04.2024. - P.37-42.
8. Qilichova M.X. Sharof Rashidov asarlari orqali yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning innovatsion pedagogik texnologiyalari // Муаллим хем узликсиз билимдендириў. Илимий-методикалиқ журнал. №6. Nukus, 2023, 576-581-betlar.
9. Киличова М.Х. Использование произведений Шарафа Рашидова в духовно нравственном воспитании молодежи // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. №11. Namangan, 2024, 1107-1110-betlar.
10. Киличова М.Х. Роль романа Шарафа Рашидова «Сильнее бури» в духовно-нравственном воспитании молодежи // Kasb-hunar ta'limi. Ilmiy-uslubiy, amaliy, ma'rifiy jurnal. № 9. Toshkent, 2024, 170-174-betlar.

RASULULLOHNING (S.A.V.) SIFATLARI BORASIDA SO'FI ALLOYORNING IQTIBOSDAN FOYDALANISHI

Erkin Qudratov

Buxoro davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada So'fi Alloyorning ma'rifiy-badiiy asari "Sabot ul-ojizin" aqidaviy asar bo'lish bilan bir qatorda nafaqat fiqhiy masalalarni, odob-axloq meyorlarini tasavvufiy tushuncha va ta'limotlarni, Payg'ambarlar tarixini, xususan Rasululloh (s.a.v.)ning hayotlari va tavsiflarini o'z ichiga olgani aytib o'tilgan. Shuningdek, Rasululloh (s.a.v.)ning tavsiflari Qur'oni karim oyatlaridan iqtibos qilib olingan o'rinlarga alohida urg'u qaratilgan.

Kalit so'zlar: iqtibos, sura, oyat, hadis, "Sabotul ojizin", bayt, rahmat, kamon o'qi, vahiy.

Kirish. Iqtibos, arab tilida "قېس", "اقتباس" (qabsun, iqtibosun) so'zidan olingan bo'lib, "ilm o'zlashtirmoq", "sitata keltirmoq", "olish", "uzib olish", "iqtibos qilish" va "o't olmoq" kabi ma'nolarni bildiradi. Bir so'z bilan aytganda, iqtibos – bu boshqa manbalardan olingan, aniqlashtirish, dalillash yoki tasvirlash maqsadida qo'llaniladigan so'z yoki iboradir. Anvar Hojiahmedov "She'riy san'atlar va mumtoz qofiya" asarida iqtibos san'ati haqida shunday deydi: "Ilm o'zlashtirmoq" ma'nosidagi bu so'z Qur'on oyatlari va payg'ambar hadislarini she'r ichida keltirish yoki ularning mazmunini she'rda ifodalash san'ati nomidir. Musulmon mamlakatlarining shoirlari bu usulga keng murojaat qilib, o'zlarining lirik va liro-epik asarlarida oyatlar va hadislarini keltirganlar. Hadislarga bag'ishlab yozilgan "Arbain"lar ham iqtibos usulida yaratilgan".[5] Ko'rinadiki, mumtoz badiiy asarlarda iqtibos keng qo'llanilgan badiiy-tasviriy vosita

bo'lib, uning ahamiyatini belgilash bu badiiy san'atning nechog'lik muhimligiga aniqlik kiritish imkonini beradi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. So'fi Alloyorning "Sabotul ojizin" asaridagi Muhammad (s.a.v.) sifatleri talqini tadqiqot obyekti sifatida tanlanib, ayni mavzu talqinida bitilgan baytlardagi iqtiboslar Qur'oni karim oyatlari bilan qiyosiy-tarixiy, germeneytik metodlar asosida tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. So'fi Alloyorning "Sabotul ojiziyn" asari muallifning o'zi "*Aqida so'zlarini qildim isbot...*" deya ta'kidlab o'tganidek, aqidaviy asar bo'lish bilan bir qatorda, unda fiqhiy masalalar, oyat va hadislar talqini, tasavvuf ta'limoti, tarixiy voqealar, qolaversa, farishtalar va ilohiy kitoblar, qabr azobi, qiyomat haqligi, amallar tarozisi, sirot ko'prigi, Kavsar bulog'i, jannat va do'zax ta'rifi, Payg'ambarlar hayoti, Payg'ambarlar shifoati, sahobalar hayoti, avliyolar karomatiga oid qiziqdan-qiziq ma'lumotlarni uchramiz. Muallif o'z o'rnida Odam (a.s.)ning tuproqdan yaratilgani, u zotga har narsaning ismi o'rtatilgani, Nuh (a.s.)ning davrida to'fon bo'lgani, lekin u zotning oyog'i ho'l bo'lmagani, Xalilulloh – Ibrohim (a.s.) uchun nor – olov yoqilgani, u zot qadam qo'ymaslaridan olov gulzorga aylangani, g'azab to'foni Od qavmini nobud qilgani, Hud (a.s.) va u kishiga ergashganlarga mayin shabada bo'lib tekkani, Yunus (a.s.) baliq qornida chilla o'tirib, oxirida salomat chiqqani, Alloh taolo kimni aziz qilsa, jinlaru odamlar uning xizmatida bo'lishi, Sulaymon (a.s.) insonlaru jinlarni, parrandayu darrandalarni o'ziga bo'ysundirgani, buning siri bir uzukka bog'liq ekani, Kalimulloh – Muso (a.s.) qo'lidagi hassa ba'zan ko'prik, ba'zan ajdarga aylangani, agar birovning – Yusuf (a.s.)ning haqligini fosh qilmoqchi bo'lsa, beshikdagi chaqaloq uning pokligi borasida guvohlik berishi, Alloh aziz qilishni istasa chohga (quduq) tushgan, Misr bozorida qul qilib sotilgan qul, tuhmatga uchrab, zindonga tashlangan banda – Yusuf (a.s.) oxirida martabaga erishishi, Hazrati Solih (a.s.)ning mo'jizalari tufayli xarsang tosh ichidan tuya bo'talog'i bilan chiqib kelgani, Xalil o'g'li – Ismoil (a.s.) va'dasiga vafo qilgani, qurbonlik qilinmoqchi bo'lgan paytda qoshini chimirmagani – e'tiroz bildirmagani, bosh uning oldida bir moshchalik ko'rinmagani, Alloh taolo madad qilsa habibining – Muhammad (s.a.v.) birgina ishorasi bilan oy ikkiga bo'lingani va hokazo ma'lumotlarni birma-bir tilga olib o'tgan. Jumladan, Rasululloh (s.a.v.)ning hayotlariga alohida urg'u qaratgan, shafotlari, mo'jizalari, go'zal xulqlari va sifatlarini ajoyib uslubda bayon etgan. Kezi kelganda ularning ayrimlarida iqtibos san'atining qo'llanganiga guvoh bo'lamiz.

"Hazrat Rasululloh sollallohu alayhi vasallam sifatlarining bayoni"da shunday deyiladi:

Durudi beaded hodiya ding'a,
Rasuli "rahmatan lil olamin" g'a. [4]

Ikkinchi misradagi "*Rahmatan lil olamin*" iborasi Qur'oni karimning Anbiyo surasi, 107-oyatidan iqtibosdir:

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

"(Ey, Muhammad!) Biz Sizni (butun) olamlarga ayni rahmat qilib yuborganmiz". [2]

Bu bevosita Qur'oni iqtibos bo'lib, muallif uni ham madhiy va ham irfoniy maqsadda ishlatgan. Bu yerda iqtibos – ma'no to'ldiruvchi va taqdiqlovchi vazifani bajaradi: Rasululloh (s.a.v.)ning yuksak maqomi, u zotning insoniyat uchun rahmat ekani ta'kidlanadi. Bu, ayni paytda, ta'limiy (didaktik) vazifani ham bajaradi. Bu misralarda Payg'ambar (s.a.v.)ga beaded durud – salavat aytilayotgani ta'kidlanadi. U zot *hodiya din* – dinning hidoyachisidir, ya'ni islomni insonlarga yetkazgan, to'g'ri yo'l ko'rsatgan shaxsdir.

"*Rasuli rahmatan lil olamin*" – mashhur lafz bo'lib, «Butun olamlarga rahmat bo'lgan Payg'ambar» degan ma'noni anglatadi. Bu lafz Payg'ambar (s.a.v.)ning insoniyatga bo'lgan rahmat va mehribonligiga, rahm-shafqat bilan yuborilganiga ishora qiladi va buning uchun unga beaded salavat va duolar aytilishini ifoda etadi. Bu ibora Qur'oni karimda bir o'rinda zikr qilingan bo'lsa-da, Oli Imron surasining 159-oyatida, Tavba surasining 128-oyatida ham Payg'ambar (s.a.v.)ning mehribon zot bo'lgani, rahmat bilan yuborilgani to'g'risida qisqacha aytib o'tilgan.

"*Rahmatan lil olamin*" iborasi nafaqat Qur'oni karim oyati balki, hadisi shariflarda ham zikr qilingan. Jumladan, Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda Rasululloh (s.a.v.): "إِنِّي لَمْ أَبْعَثْ لَعَنًا" ("Albatta, men la'natlovchi emas, rahmat tarzida yuborilganman"), deganlar. [1]

Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilingan boshqa bir hadisda: "يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا أَنَا رَحْمَةٌ مُّهْدَاةٌ" ("Ey insonlar! Albatta, men rahmat va hidoyatga yetaklovchiman"), deyilgan. [3]

Demak, So'fi Alloyor "*Rahmatan lil olamin*" iborasi bilan ham Qur'oni karim oyatiga va ham hadisi shariflarga suyanganini ko'rishimiz mumkin.

Mazkur asarning "Muqaddima" bobida shunday deyiladi:

Agar amr etsa kimni Foriqul farq,
Kelur bir lahzada g'arb ustidin sharq.
Nechukkim do'stini Sultoni kavnayn,
Yeturdi soateda "qoba qavsayn". [4]

Alloh taolo Qur’oni karimdagi Najm surasining 9-oyatida shunday marhamat qiladi:

فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ

“Bas, (Muhammadga) ikki kamon oralig‘idek yoki (undan ham) yaqinroq bo‘ldi”. [2]

Manbalarda yozilishicha, Jabroil (a.s.) bilan Paygʻambarimiz (s.a.v.)ning oralaridagi masofa yaqinligi “ustma-ust keltirilgan” ikki kamonning yaqinligiga nisbat qilingan. Bu maʼnaviy yaqinlikka ham ishoratdir. Bundan tashqari, oyatda Jabroil (a.s.)ning Paygʻambar (s.a.v.)ga yaqinlashishi va nimani vahiy qilgan boʻlsa, oʻshani toʻla-toʻkis yetkazgani bayon etiladi. Bu oyatdagi *“ikki kamon oraligʻidek”* deganda, kamon oʻqining uchish masofasi nazarda tutilgan boʻlishi ham ehtimoldan xoli emas. Tafsirlarda kamon oʻqining bir uchish masofasi 150 metrcha ekanligi zikr qilingan. Demak, Jabroil farishta vahiy keltirishda nihoyatda pastga tushgan, Paygʻambar (a.s.)ga yaqinlashganda, kamonning ikki uchish masofasicha, balki undan ham yaqinroq boʻlgan. Bu yaqinlik ularning oʻrtasidagi muloqotning yaqinligini, vahiyning oson va toʻgʻridan-toʻgʻri yetkazilganini koʻrsatadi.

Bu baytda shoir Allohning buyuk qudrati va irodasi haqida gapiradi. Agar U bir kishini yoki biror narsani biror joydan boshqa joyga ko'chirishni buyursa, masalan, g'arb tomondan sharq tomonga, bu harakat bir lahzada amalga oshadi. Bu ko'chirishning tezligi va osonligi shunday kattaki, *"Sulton kavnayn"* (ikki olam sultoni bo'lmish Alloh) o'z Habibini *soateda* – ko'z ochib-yumguncha avval Isro qildirdi keyin Me'rojga olib chiqdi. Qaytib kelganida hech qancha vaqt o'tmagan edi.

Shoir bu bayt orqali shunday xulosa chiqaradi: Allohning irodasi va qudrati insoniyatning eng buyuk hokimlari qudratidan ham baland, Uning bir buyrug'i bilan butun olam harakatga keladi va bu harakat juda tez va mukammal bo'ladi. Bu insonning chegaralarini, vaqtini va joyini ham boshqara oladigan buyuk ilohiy kuchning barqarorligi va a'lo darajasini ko'rsatadi.

Yana bir o‘rinda shoir Rasululloh (s.a.v.)ni tavsif etar ekan, shunday deydi:

*Jamoli ne'mati matlubi kavnayn,
Kamoliddin muyassar "qoba qavsayn". [4]*

“Oloh taolo tomonidan Rasulullohga berilgan go‘zallik ne‘mati dunyo va oxirat ahlining istagidir. Rasuli akram shu darajada komillikka erishdiki, Haqqa ikki kamon oralig‘ida yoki yanada yaqinroq borish unga muyassar bo‘ldi!”[4]

Bu o'rinda keltirilgan *“qoba qavsayn”* – ikki kamon oralig'idek so'zi yuqorida aytib o'tilganidek, Qur'oni karimdagi Najm surasining 9-oyatidan iqtibos olingan.

Muallif Rasulullohni ta'riflashda yana davom etadi:

*Dedi Ma'bud aning otin «Muhammad»
Maqomatig'a hargiz yetmadi had. [4]*

Bu yerda “*Ma’bud*” – ya’ni Xudo (Alloh) o‘z fazli karamidan Rasululloh (s.a.v.)ni “*Muhammad*” deb nomladi. Ya’ni Muhammad – Xudoning mahbub, maqtovg’a loyiq bandasi. Ikkinchi misrada esa U zotning maqomi buyuk va beqiyos ekani, unga hech kim yetishi mumkin emasligi ta’kidlanadi. Had (chegara) yo‘q, demak, uning sharaf va maqomi ulkan.

Alloh taolo Qur’oni karimda barcha Payg‘ambarlarni o‘z ismi bilan tilga olgan bo‘lsa, Payg‘ambarlar sayyidi bo‘lmish oxirgi zamon payg‘ambarini sifatлари bilan eslagan. Lekin 5 o‘rinda u zotni o‘z nomi bilan tilgan olgan. Ularning to‘rttasida “Muhammad” va bittasida “Ahmad” deya xitob qilingan:

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْفَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسِيعُ جَزِي

“Muhammad payg‘ambaridir, xolos. Undan oldin ham payg‘ambarlar o‘tgan. Mabodo, u o‘lsa yoki o‘ldirilsa, ortingizga (kufrga) qaytib ketasizmi?! Ortiga qaytgani bilan hech kim Allohga sira zarar yetkaza olmas. Alloh shukr qiluvchilarni, albatta, mukofotlagay”. [2]

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا

“Muhammad sizlarning erkaklaringizdan birortasiga ota emasdir, balki u Allohning elchisi va payg‘ambarlarning muhridir. Alloh barcha narsani biluvchi zotdir”. [2]

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ

“Imon keltirgan va solih amallarni qilgan hamda Muhammadga nozil qilingan narsaga (Qur‘onga) – holbuki, u Parvardigorlari tomonidan kelgan haqiqatdir – imon keltirgan zotlarning esa yomonlik (gunoh)larini o‘chirur va ishlarini isloh etur”. [2]

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

“Muhammad Allohning rasulidir”. [2]

وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ

“Eslang, Iso ibn Maryam: «Ey, Isroil avlodi! Men Allohning sizlarga (yuborgan) payg‘ambaridirman. (Men) o‘zimdan oldingi Tavrotni tasdiqlovchi va o‘zimdan keyin keladigan Ahmad ismli bir payg‘ambar haqida xushxabar beruvchiman», – degan edi. Bas, qachonki, (Iso) ularga (payg‘ambar ekaniga) hujjat (mo‘jiza)larni keltirgach, ular: “Bu aniq sehr”, – dedilar”. [2]

Xulosa va takliflar. Iqtibos san‘ati – bu insonlar orasida g‘oyalarni, bilimlarni, his-tuyg‘ularni yoki fikrlarni o‘rtoqlashish va ijodiy tarzda bayon qilishning mukammal usullarini o‘rgatadi. Uning turlari turlicha bo‘lib, har biri o‘zining maxsus maqsadi va ta‘siriga ega. Iqtiboslar badiiy adabiyotda fikrni dalillash, g‘oyaviy-badiiy ta‘sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Ular tufayli asarning mazmun-mohiyati yanada boyiydi, o‘quvchilarning dunyoqarashini kengayib boradi. So‘fi Alloyor “Sabotul ojizin” nomli ma‘rifiy-targ‘ibiy asarida iqtibos san‘atiga tez-tez murojaat qilib, adabiy niyatini mahorat bilan ifodalashga xizmat qildirgan. Biz ko‘rib o‘tgan iqtiboslar bunga yaqqol misoldir. Unda Payg‘ambar (s.a.v.)ning sifatleri badiiy talqin etilgan, bu boradagi iqtiboslar darj va hall uslubida foydalangani bo‘lsa-da, ushbu o‘rinda faqat darj uslubidagi iqtiboslardan misollar keltirilgan. Xullas “Sabotul ojizin”ni undagi iqtiboslarning ma‘no-mohiyatidan kelib chiqib o‘rganish ijobiy natija berishi, dalil va hujjatlarni kuchaytirishga xizmat qilishi aniq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абул Хусайн Муслим ибн Хажжож ибн Муслим ал-Кушайрий ан-Найсобурий. Сахих Муслим. – Байрут. Дору ихйаит туросил арабий”, 1969.
2. Куръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018.
3. Мишкотул масобиҳ. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Хатиб Табризий. – Байрут. Дору Ибн Хазм, 2018.
4. Равоихур райҳон. Рашид Зоҳид. – Т.: “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2018.
5. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатлари ва мумтоз қофия. – Т.: Ўқитувчи, 1999.

INTERSECTION OF ABSURDISM AND EXISTENTIALISM IN CORMAC MCCARTHY’S WORKS

Radjabova Madina Rahim qizi
Bukhara State University
PhD student

Abstract. This study examines absurdism and existentialism in Cormac McCarthy's *Blood Meridian*, *The Road*, and *No Country for Old Men*. The study investigates McCarthy's characters' responses to an indifferent or hostile cosmos of violence, silence, and moral ambiguity through hermeneutic and comparative literary analysis. Based on Camus, Sartre, and Kierkegaard, the paper contends that McCarthy's writings exhibit a complex worldview where existential agency emerges despite ludicrous surroundings. Some

characters are nihilistic and chaotic, yet others strive morally and find meaning in relationships and ethics. McCarthy uses minimalist words and dismal locations to show the anguish and dignity of life in an absurd world.

Key words. Absurdism, existentialism, nihilism, moral choice, silence of God, violence, freedom, *The Road*, *Blood Meridian*.

Introduction. Cormac McCarthy's fiction is in a unique place where the ideas of absurdism and existentialism come together. His books show a dark but very human fight for meaning in worlds full of violence, randomness, and moral ambiguity. McCarthy's characters often live in a world that doesn't care about them or even hates them. This is similar to Albert Camus's idea of the absurd and Jean-Paul Sartre's idea of existential freedom and responsibility. McCarthy questions the meaning of life at the verge of nihilism in books like *Blood Meridian* (1985), *The Road* (2006), and *No Country for Old Men* (2005). He asks whether meaning can be made or whether life is ultimately pointless. This essay looks at how McCarthy's themes and narrative approaches show a perspective of the universe that is somewhere between absurdism and existentialism.

Methods. This study uses a hermeneutic literary analysis, which is based on philosophical ideas from existentialism (Sartre 1946; Kierkegaard 1849/1983) and absurdism (Camus 1942/1991), as well as a close reading of McCarthy's novels. Using comparative analysis, McCarthy's stories are connected to important ideas from these philosophers. Secondary research on McCarthy's work, including Ellis 2006 and Sepich 2008, gives us critical points of view. We looked at the main texts (*Blood Meridian*, *The Road*, and *No Country for Old Men*) for themes of moral choice, pointless violence, and the silence of God, which are common in existential and ludicrous thought.

Results. *Blood Meridian* is one of McCarthy's most striking examples of how silly things can be. Judge Holden is a symbol of what Camus calls the indifference of the universe (Camus 1942/1991). The Judge's nihilistic speeches make human life seem like nothing more than moments of violence and survival, with no higher moral order (McCarthy 1985, p. 146). Critics like Sepich (2008) say that Holden is "a force of pure will" that "operates beyond good and evil." This is an existential freedom that has been distorted into destructive nonsense.

In *The Road*, McCarthy goes from talking about cosmic violence to talking about optimism in the midst of despair. The father and son go through a wasteland after the end of the world, when everything seems pointless. Still, the father's insistence on "carrying the fire" (McCarthy 2006, p. 83) creates a fragile chance for meaning to be found in human interaction, which is similar to Sartre's idea that meaning must be generated, not found (Sartre 1946). Jay Ellis (2006) says that the big difference between how hopeless the world is and how devoted the father is creates a "dialectic of meaning" that is common in existential literature.

McCarthy questions the randomness of fate in *No Country for Old Men*. The villain Anton Chigurh is a perfect example of ludicrous determinism since he lets a coin toss decide life-or-death issues. Sheriff Bell's thoughts show that he has given up on an order he can't grasp, which is similar to Kierkegaard's idea of existential uneasiness when faced with the unknown (Kierkegaard 1849/1983). Woodson (2008) says that Chigurh represents "the mechanical cruelty of fate," which makes it hard to tell where chaos ends and moral choice begins.

McCarthy's scant speech and constant violence in these novels make it hard for people to follow moral rules. Recurrent motifs of solitude and arid landscapes intensify the feeling of a ludicrous cosmos, while characters' steadfast choices reflect existential dedication despite futility. The landscapes in McCarthy's work are emblems of nature that doesn't care. They remind me of Camus's thought that "the struggle towards the heights is enough to fill a man's heart" (Camus 1942/1991, p. 123).

Discussion. The way McCarthy sees the universe can't be put into either absurdism or existentialism; instead, it resides at the point where the two meet. McCarthy's main characters, like Camus's heroes, know that life is pointless yet don't give up on everything. Their choices, even if they don't work, show that people are valuable. For example, in *The Road*, the father's commitment to protect his kid even though the world seems to be coming to an end is an example of what Camus calls revolt: continuing to make sense of a world that doesn't make sense.

On the other hand, the Judge's ideology in *Blood Meridian* shows the darker side of existential freedom, where violence happens when there are no moral moorings. Sartre (1946) said that existential freedom is taking on responsibility. McCarthy shows what occurs when freedom is not tied to morality. In *No Country for Old Men*, Chigurh is a force that goes beyond what is morally right, showing how weak people's efforts to enforce order are.

McCarthy's repeated silence about God (for example, "there is no God and we are his prophets," McCarthy 2006, p. 32) makes existential dread worse, like Nietzsche's claim that God is dead (Nietzsche 1882/1974) and the moral void it leaves behind. In characters like the father in *The Road*, however, McCarthy shows how existentialism may help people make moral sense of their lives by bringing people together, which is in line with modern ideas of existential humanism (Flynn 2006).

Ellis (2006) says that McCarthy's universes are like liminal realms, where characters have to deal with their freedom and absurdity. These liminal areas take away the illusions of society and make people make big decisions. The emptiness of the landscapes becomes both a metaphor and a crucible, showing the reality of life.

In short, McCarthy says that the human condition is stuck between random absurdity and the yearning for purpose in life. His works reveal that life may be both terrifying and beautiful at the same time. They indicate that even in a universe without a built-in purpose, meaning can come from human connection, decision, and perseverance.

Conclusion. Cormac McCarthy's literary vision lies in between absurdist and existentialist ideologies. It shows a universe that doesn't have any inherent meaning but still has some moral possibilities. His books, especially *Blood Meridian*, *The Road*, and *No Country for Old Men*, show characters living in a world full of violence, randomness, and silence. This is similar to Camus's absurdism and Sartre's existentialism. Some characters, like Judge Holden or Anton Chigurh, believe in nihilism or fatalism. Others, like the father in *The Road*, show how to be strong and moral even when things seem hopeless. McCarthy doesn't offer atonement or moral clarity. Instead, he shows life as a battleground where human agency and connection, no matter how weak, can nevertheless matter. His simple writing, empty landscapes, and characters with unclear morals all stand in for a state in which meaning must be created instead of found. In the end, McCarthy says that even in a world that doesn't care about people, the fight to live with dignity, make choices, and protect humanity—especially through love and responsibility—is still feasible and necessary. In this way, McCarthy gives us a literary meditation on the tragic greatness of existence, where absurdism and existentialism are not at odds with each other but rather talking to each other.

References:

1. Camus, A. (1991). *The Myth of Sisyphus* (J. O'Brien, Trans.). Vintage. (Original work published 1942)
2. Ellis, J. (2006). *No Place for Home: Spatial Constraint and Character Flight in the Novels of Cormac McCarthy*. Routledge.
3. Flynn, T. R. (2006). *Existentialism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
4. Kierkegaard, S. (1983). *The Sickness Unto Death* (H.V. Hong & E.H. Hong, Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1849)
5. McCarthy, C. (1985). *Blood Meridian or the Evening Redness in the West*. Vintage.
6. McCarthy, C. (2006). *The Road*. Vintage.
7. Nietzsche, F. (1974). *The Gay Science* (W. Kaufmann, Trans.). Vintage. (Original work published 1882)
8. Sartre, J.-P. (1946). *Existentialism is a Humanism*. Yale University Press.
9. Sepich, J. (2008). *Notes on Blood Meridian*, 2nd ed. University of Texas Press.
10. Woodson, L. (2008). *The Coin Toss of Fate: Anton Chigurh's Role in No Country for Old Men*. *The Cormac McCarthy Journal*, 6, 57–68.

ТЕМПОРАЛЬНЫЕ ФОРМЫ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ: К ПРОБЛЕМЕ АСПЕКТО - ВРЕМЕННОЙ ТРАНСПОЗИЦИИ

Рахматов Ахмад Пирмухаммадович

Бухарский государственный университет

Старший преподаватель кафедры немецкой филологии

Аннотация. Синтагматическое использование временных форм глагола в немецком языке следует традиционной схеме, которая различает абсолютное и относительное грамматическое время. Противопоставление форм в верхнем и нижнем рядах традиционной модели выявляет два ключевых различия: (1) формы верхнего ряда (претерит, настоящее, будущее I) связаны с абсолютным грамматическим временем, тогда как формы нижнего ряда (плюсперфект, перфект, будущее II) обозначают относительное время; (2) формы верхнего ряда обозначают действия в

процессе (несовершенство), тогда как формы нижнего ряда обозначают завершённые действия (совершенство). Хотя эта классификация общепринята, она не совсем точна. В немецкой грамматике абсолютное использование глагола относится к действию, которое либо предшествует (прошедшее), либо следует (будущее) за моментом речи.

Ключевые слова: морфологическая категория, контекстная категория, временная форма, глагольное действие, момент речи, контекстное время, метафорическое значение, объективное время, оппозиция.

Регулярная реализация парадигматического потенциала временных форм в синтагматике получает множество вариантов. Сравнительно небольшому количеству временных форм в парадигматике противостоит в синтагматике поражающее многообразие функционирования этих форм, ибо в языке найдено разрешение противоречия между ограниченностью понятийных знаков, требующих обозначения и выражения. Эта ограниченность языкового знака преодолевается не в последнюю очередь с помощью синтагматического процесса нейтрализации, заключающегося в снятии, устранении оппозиции между противочленами. Нейтрализация, по мнению А.Мартине, происходит тогда, когда в контексте, определённом в терминах единиц, наделённых смыслом, сигнификативная оппозиция более не осуществляется.

Временные формы образуют в своей системе ряд оппозиций, что чётко фиксирует парадигматика. Под влиянием синтаксического и лексического контекста, а также под влиянием лексического наполнения формы возможна нейтрализация различительных признаков противочленов, и тогда значения отдельных временных форм сближаются.

Синтагматически транспонируемые темпоральные формы глагола в немецком языке восходят к следующей традиционной схеме:

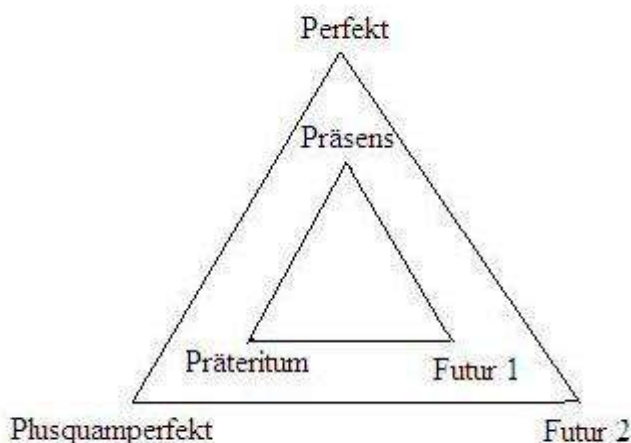
претерит	презент	футур 1
плюсквамперфект	перфект	футур 2

В этой схеме противопоставляется значение форм верхнего и нижнего ряда:

1) формам верхнего ряда приписывается абсолютное грамматическое время, а формам нижнего ряда – относительное;

2) формы верхнего ряда обозначают действие в процессе *Verlauf*, *Imperfektivität*, а формы нижнего ряда – действие в его завершённости *Vollzug*, *Perfektivität*.

Морфологическую систему временных форм можно для наглядности обобщить с синтагматических позиций транспозиции глагола также в виде следующего двойного треугольника:

Разумеется, указанные толкования не являются полностью верными. Так, в немецкой грамматике

абсолютным считается такое употребление глагольного времени, когда обозначаемое действие либо предшествует моменту речи прошедшее время, либо следует после него будущее время [6]

Относительным будет такое употребление, когда точкой отсчёта является другое избранное в тексте действие. Тем самым обозначается либо предшествование, либо одновременность, либо следование одного действия за другим. В более же широком толковании относительное употребление грамматического времени означает относительную упорядоченность временного плана высказывания.

Сфера абсолютного грамматического времени является устно-диалогическая речь, а относительного – письменно – повествовательная. Здесь в тексте нет как такового момента речи что характерно для первого случая, а функцией глагольных а также ещё и неглагольных форм времени является координация и упорядочение обозначаемых событий.

Поскольку, в свою очередь, немецкий перфект употребляется преимущественно в устно-диалогической речи, то он в той же мере является абсолютной временной формой.

Аналогично немецкий претерит является преимущественно относительной темпоральной формой, потому что сфера его употребления отмечается в основном в письменно – повествовательной речи.

Из вышесказанного следует, что претерит и плюсквамперфект являются как формы письменно – повествовательной речи относительными временами, а презенс, перфект и футурум 1 употребляются [как формы устно – диалогической речи] в абсолютном временном значении. При этом футурум 2 надо вообще исключить из синтагматического рассмотрения как исключительно редкую, периферийную темпоральную форму [1].

Что касается перфективно-имперфективного значения немецких глагольных форм, то они лишены значения аспектуальности. Немецкий претерит – нейтральная форма, а перфект употребляется, например, в значении относительного будущего:

Ich bleibe, bis ich die Antwort bekommen habe. Я остаюсь, пока не получу ответа.

Впрочем, здесь допустима замена презенсом:

Ich bleibe, bis ich die Antwort bekomme.

Процессность и завершённость действия выражается в немецкой речи часто помимо других языковых средств с помощью соответственно неопределённых и предельных глаголов или отдельных значений глаголов:

Er erwachte erst um neun Он проснулся только в девять – завершённость.

Что касается других замечаний к традиционной схеме, то помимо уже упомянутой выше необходимости исключить из числа немецких темпоральных форм футурум 2 как форму, практически не употребляемую в речи в темпоральном значении] следует заметить и следующее: презенс употребляется в диалогической речи в футуральном значении так часто, что фактически вытеснил употребление футурума 1 в непринуждённой, неофициальной диалогической речи. Поэтому футуральный презенс должен получить в схеме темпоральности статус самостоятельной темпоральной формы. Она омонимична презентному презенсу.

Перейдём к краткой характеристике сфер употребления и главных значений немецких темпоральных форм глагола.

Презентный презенс употребляется главным образом в устно – диалогической речи в абсолютном значении, т.е. обозначает либо действие в настоящем актуальном например: *Wohin gehst du?* «Куда ты идёшь?», либо в настоящем неактуальном, расширенном или постоянном, значении например: *Welche Fremdsprache lernst du?* «Какой иностранный язык ты изучаешь?»

Футурум 2, или футуральный футурум, употребляется в основном в устно – диалогической речи в официальной, книжной – диалогической, обозначая абсолютное будущее время.

Футуральный презенс является формой устно – диалогической речи неофициальной, непринуждённой], обозначая абсолютное будущее время.

Таким образом, в немецкой диалогической речи конкурируют футуральный футурум и футуруальный презенс. Причём последняя форма употребляется чаще в подлинной живой речи. В речи же персонажей художественных произведений соотношение примерно равно.

Перфект – это форма устно-диалогической речи. Она обозначает либо абсолютно прошедшее событие претеритальный перфект, либо результат действия в настоящем презентный перфект, либо результат действия в настоящем презентный перфект.

Последнее значение особенно характерно для перфектных форм. Они образуются с глаголом *sein*: *Die Rose ist aufgeblüht* «Роза расцвела»; *Er ist erwacht* «Он проснулся»; *Sie ist krank* «Она заболела».

Претеритный перфект – более употребительная форма, чем презентный перфект. Претерит является основной формой письменно – повествовательной речи. Её точка отсчёта времени выступает не сам момент речи, а момент восприятия чтения текста.

Время событий, которое изображаются в письменно – повествовательной речи, воспринимается читателем по-разному:

а) в деловой речи хроникальной, публицистической, научной, концелярской претерит обозначает абсолютно – прошедшие события претеритный претерит;

б) в художественной речи восприятие времени у читателя раздваивается: читатель как бы погружается в прошедшие события, чувствуя его своим настоящим.

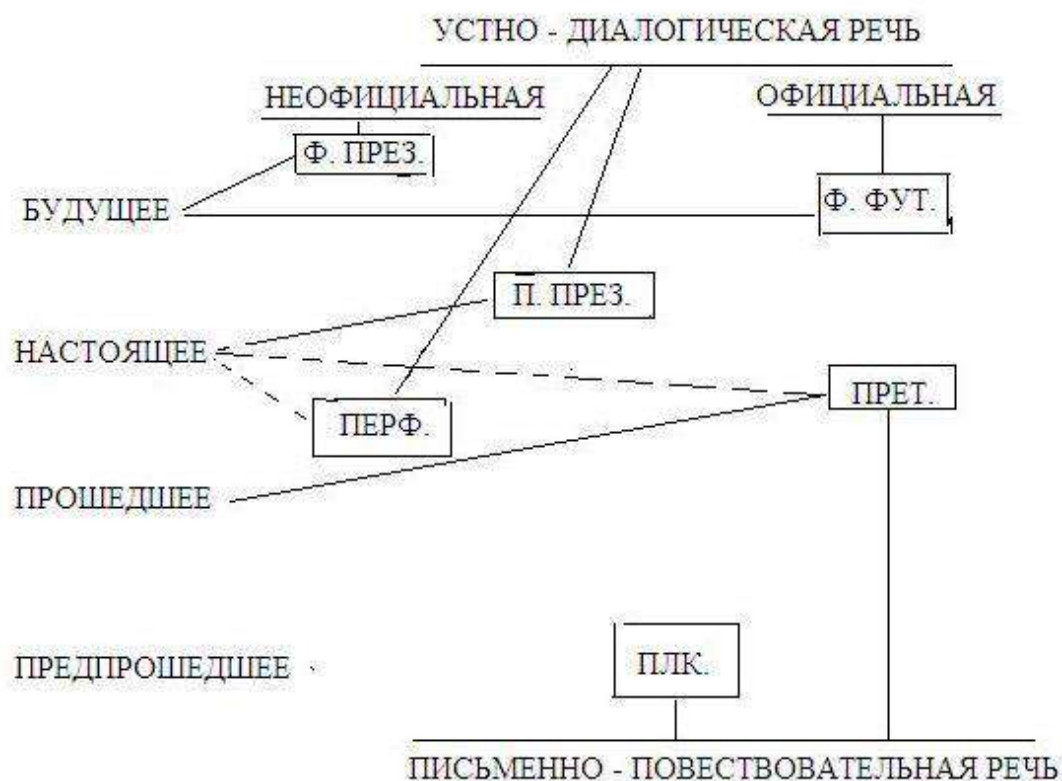
В таком случае немецкий претерит обозначает относительно настоящее время презентный претерит. Как в деловой, так и в художественной письменно-повествовательной речи претерит сигнализирует «сцеплённость» обозначаемых событий и их принадлежность к одному и тому же временному плану как бы он ни воспринимался читателем. В этом смысле претерит является относительной темпоральной формой.

5) Плюсquamперфект употребляется преимущественно в письменно – повествовательной речи. Здесь он обозначает в основном предпрошедшее событие.

Таким образом, употребление немецких глагольных форм времени определяется двумя координатами: с одной стороны, речевой сферой - устно – диалогической или письменно – повествовательной, с другой стороны, обозначением настоящего, будущего, прошедшего или предпрошедшего события абсолютно или относительно.

Разумеется, в совокупности употребления и значения темпоральных форм глагола не наблюдается в действительности желаемой симметрии.

Вышеуказанные употребления и значения немецких темпоральных форм схематично можно представить следующим обобщающим образом.

Глагольная транспозиция является одной из ключевых проблем аспектологии и морфосинтаксической типологии языков. Она предполагает изменение синтаксических и семантических характеристик глагола без потери его исходного значения, что ведет к модификации предельности или неопределенности действия. Рассмотрение данного явления через призму синтагматики позволяет выявить закономерности и ограничения в функционировании аспектуальных форм.

Категория предельности/неопределенности является в системе способов действия высшей абстракцией. Это накладывает свой особый отпечаток на процессы транспозиции глаголов в немецком языке. Здесь много ещё нерешенного, что требует отдельного рассмотрения [2].

Правда, у предельных и неопределенных глаголов нет особых формальных показателей, но нет у них и такого общего лексического значения, которое объединяло бы их в одну лексическую группу.

Действительно, между предельными глаголами *bringen* и *finden* и неопределенными *tragen* и *suchen*, например, нет никакой лексико-семантической общности.

Лексически ближе смыкаются скорее неопределённое с предельными в парах *suchen-finden* и *tragen-bringen*.

Общим признаком, объединяющим предельные глаголы, с одной стороны, и неопределённые – с другой, являются не их конкретные значения, а характер протекания действия, т.е. категория, хотя и основанная на лексическом значении, но более широкая и более абстрактная, чем последнее. Аспектуальность, не имея формальных показателей, нашла своё выражение во взаимодействии с другими категориями и заняла своё место в грамматике немецкого языка. Доказательством этому можно следующие моменты взаимодействия аспектуальности с водо-временными формами.

1. Выбор вспомогательного глагола для образования перфекта и плюсквамперфекта от непереходных глаголов определяется главным образом предельностью или неопределённостью смыслового глагола.

Аспектуальность может быть причиной возникновения грамматической омонимии: сочетания глагола *werden* с инфинитивом неопределённого глагола в определённом контексте может означать не будущее, а предложение в настоящем.

Пассив состояния можно образовывать в основном от переходных предельных глаголов.

Пассив от предельных глаголов несовместим с обстоятельствами, указывающими на длительность действия, ибо такой характер протекания действия противоречит сущности предельного глагола.

Второе причастие от предельных глаголов в роли согласованного определения имеет значение действия, законченного к моменту действия сказуемого, а второе причастие от неопределённых (непереходных) глаголов – значение действия по существу вневременного, чаще всего одновременного действию сказуемого.

Второе причастие от непереходных неопределённых глаголов не может образовывать participiальный оборот и выступать в роли согласованного определения.

Исторический презенс от неопределённых глаголов, которые следуют друг за другом, означает одновременные действия, а от предельных – действия, происходящие во времени одно за другим.

Презенсу страдательного залога от неопределённых глаголов несвойственно значение будущего времени.

Футурум 2 и перфект, оба в функции будущего, предшествующего другому будущему, по-видимому, невозможны от неопределённых глаголов.

Большинство форм неоднозначно во временном плане. Наиболее неоднозначен презенс. Преувеличение роли контекста при выражении временных значений финитной формой глагола, роли лингвистических и экстралингвистических факторов ведёт к отрицанию системы временных значений и временных форм немецкого языка.

Использованная литература:

1. Bausch K.H. Modalität und Konjunktivgebrauch in der gesprochenen deutschen Standardsprache; Forschungslage, theoretische und empirische Grundlagen, morphologische Analyse. Heutiges Deutsch ; Bd. 9.1; Verlag Hueber. 1975. S. 144.
2. Bech G. Studien über das deutsche Verbum infinitum. Tübingen: Narr, 2013. – 402 S.
3. Eisenberg Peter. Grundriß der deutschen Grammatik.- Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999.- 524 S.
4. Erben Johannes. Abriß der deutschen Grammatik. – Berlin: Akademie- Verlag, 1987.-420 S.
5. Flämig W. Zum Konjunktiv in der deutschen Sprache der Gegenwart. Inhalte und Gebrauchsweisen. – Berlin: Walter de Gruyter, 2003. - 314 S.
6. Мартине А. Основы общей лингвистики / А. Мартине; пер. фр. В.В. Шеворошкина, под ред. и со вступ. ст. В.А. Звегинцева. – Изд. 3-е. – Москва: УРСС, ЛИБРОКОМ, 2009. – 221, [3] с.; 22. – (Лингвистическое наследие XX века); ISBN 978-5-397-00665-1.
7. Ruziev Y., Khudoev S., Abdulkayrov D. Indirect speech in Uzbek, Russian and German languages and its comparative analysis //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 538. – С. 05039.
8. Рузиев Я.Б. Временное значение глагольного действия в немецком языке // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 2022. – №1. – В.174-177. (10.00.00; № 3)
9. Ro'ziyev Y.B. O'zbek tilida birinchi tur o'zlashtirmalik va gap // BuxDU ilmiy axboroti. – Buxoro, 2022. – № 5. – В. 80-86. (10.00.00; №1)
10. Ro'ziyev Y.B. Noqardosh tillar qurilishining bosh xususiyati // QarDU xabarlar. – Qarshi, 2023. – № 1/2(57). – В. 136-139. (10.00.00)
11. Raxmatov A.P. Flipped Learning in The Educational Process: Essence, Advantages, Limitations //Indonesian Journal of Innovation Studies. 2022. T. 18.

EFFECTIVE METHODS OF ORGANIZING ENGLISH LESSONS IN PRIMARY SCHOOL THROUGH A DIFFERENTIATED APPROACH

Rakhmatova Shakhrizoda Bakhtiyarovna
an independent researcher of the
Department of English Literary Studies and
Translation Studies

Annotation. *In the context of globalization, the effective teaching of English at the primary school level has become a key factor in developing linguistic competence, communicative culture, creativity, and critical thinking in young learners. One of the most significant pedagogical strategies that ensures this goal is the differentiated approach, which tailors instruction to students' individual abilities, needs, interests, and levels of preparedness. This article explores effective methods of organizing English lessons in primary schools through differentiation. Drawing on international and local experiences, it highlights such methods as tiered assignments, learning stations, flexible grouping, choice boards, project-based learning, gamification, and ICT-based differentiation. The findings indicate that differentiated instruction not only increases motivation and engagement but also promotes independent thinking, collaboration, and problem-solving skills. Thus, it contributes to the formation of a competitive, well-rounded individual, which is one of the main objectives of modern education.*

Keywords: *Differentiated instruction; primary education; English language teaching; tiered assignments; learning stations; flexible grouping; gamification; ICT in education; student motivation; learner-centered approach.*

INTRODUCTION. In recent years, the issue of differentiated instruction in primary school foreign language education has gained increasing importance. Teaching English to young learners requires not only linguistic competence but also a pedagogically flexible approach that takes into account individual differences in learners' abilities, interests, prior knowledge, learning pace, and motivation. Traditional "one-size-fits-all" methods often fail to meet the diverse needs of pupils in the classroom, leading to gaps in achievement, reduced engagement, and uneven language acquisition. Differentiated instruction, by contrast, emphasizes adapting teaching content, process, and assessment to the readiness level of each learner, thereby ensuring that all pupils can participate actively and achieve meaningful progress.

The theoretical foundation of differentiated instruction can be traced to constructivist learning theories (Piaget, Vygotsky, Bruner), which highlight the role of scaffolding, the zone of proximal development, and learner-centered pedagogical practices. Research in educational psychology confirms that young learners demonstrate different cognitive and affective profiles: some acquire language through auditory and verbal stimuli, while others respond better to visual, kinesthetic, or interactive activities. Therefore, applying differentiated strategies in English lessons—such as tiered tasks, flexible grouping, multimodal teaching materials, and formative assessment—creates a supportive environment in which each child is able to realize his or her potential.

In the context of English language teaching (ELT) in primary schools, differentiation also addresses broader educational goals, including the development of communicative competence, critical thinking, and collaboration skills. By tailoring instruction, teachers can foster higher levels of motivation, reduce anxiety, and increase learner autonomy. Moreover, differentiated approaches align with modern educational reforms and inclusive education policies, which aim to provide equitable opportunities for learners of various backgrounds and abilities.

This study explores effective methods of organizing English lessons in primary schools through differentiated instruction, focusing on both theoretical underpinnings and practical classroom applications. The analysis seeks to demonstrate how differentiated approaches not only enhance language acquisition but also contribute to the holistic development of young learners, making English learning a positive and sustainable experience.

LITERATURE REVIEW. The use of differentiated instruction in primary English language teaching has been widely explored in educational research, with scholars emphasizing its role in addressing learners' diverse cognitive, social, and affective needs. Differentiation, according to Tomlinson (2014), is not simply the modification of tasks but rather a pedagogical philosophy that views learner diversity as a resource for effective teaching. In primary classrooms, this becomes particularly relevant since children demonstrate varying levels of readiness, learning styles, and motivation.

Differentiated Instruction in Language Learning. Differentiation in English language teaching (ELT) is rooted in Vygotsky's concept of the *Zone of Proximal Development* (ZPD), which suggests that children

learn best when instructional tasks are slightly above their current level but achievable with support (Vygotsky, 1978). Bruner (1996) further developed this idea by introducing scaffolding as a method of supporting learners in achieving progressively more complex tasks. Studies by Hall (2002) and Tomlinson & Imbeau (2010) show that differentiation enhances engagement and reduces the risk of learner passivity, especially in mixed-ability classrooms.

Approaches to Differentiation. Research identifies three main dimensions of differentiation: content, process, and product (Tomlinson, 2001). *Content differentiation* involves providing materials at different levels of complexity or offering choices in learning resources. *Process differentiation* includes varying instructional strategies, such as cooperative learning, role-play, or project-based tasks, to suit different learner styles. *Product differentiation* refers to allowing pupils to demonstrate understanding in multiple ways—through presentations, posters, or written reflections. In primary English teaching, Cameron (2001) stresses that young learners benefit from multimodal approaches, including songs, stories, games, and visual aids, which can be adapted to different readiness levels. Research by Moon (2005) and Pinter (2017) also indicates that differentiated grouping (e.g., pair work, small group activities, peer tutoring) enhances interaction and supports both stronger and weaker learners.

Benefits and Challenges. Empirical studies (Tomlinson, 2014; Subban, 2006) confirm that differentiated instruction improves learner motivation, participation, and achievement. In particular, differentiated tasks help children with learning difficulties to remain engaged while simultaneously challenging advanced learners. However, challenges include increased teacher workload, the need for careful planning, and limited teacher training in differentiation strategies (Santangelo & Tomlinson, 2009).

Relevance to Primary English Education. In the context of early English language education, differentiation supports not only linguistic development but also 21st-century skills such as creativity, collaboration, and problem-solving (OECD, 2018). As young learners are naturally curious and active, providing diverse and flexible learning opportunities helps them develop positive attitudes toward language learning. Studies in second language acquisition (Lightbown & Spada, 2013) confirm that varied input and adaptive teaching accelerate vocabulary retention, listening comprehension, and communicative competence in children.

In the current process of globalization, teaching English has acquired strategic significance on a global scale. In particular, at the stage of primary education, the process of learning a foreign language not only develops linguistic competence but also shapes communicative culture, creativity, and critical thinking. From this perspective, the effective teaching of English to primary school students requires the use of modern pedagogical approaches, especially differentiated instruction.

Differentiated instruction is a method of organizing the learning process that takes into account students' individual abilities, needs, interests, and levels of preparedness. Research shows that students' levels of knowledge are not the same; their speed of perception and motivation to learn also vary. In such conditions, a single methodology and uniform tasks do not provide equal effectiveness for all students. Therefore, the teacher's main task is to design the learning process in a learner-centered way.

Table-1

The main criteria of differentiated instruction

Criterion	Definition	Application in Primary School English Lessons
Content	Selecting learning materials according to students' knowledge level and readiness.	For weaker students – short and simple texts; for stronger students – more complex texts and additional vocabulary.
Process	Adapting the learning process to the individual characteristics of students.	Some do more game-based and visual exercises; others engage in dialogues, role plays, or written tasks.
Product	Differentiation in the ways students demonstrate their knowledge and skills.	Some show knowledge through drawing, others through oral storytelling, while others demonstrate it in written form.

In the scientific literature (Tomlinson, 2014; Subban, 2006), it is emphasized that differentiated instruction is implemented based on three main criteria:

Content – selecting materials that correspond to students' knowledge levels;

Process – adapting the learning process to individual characteristics through the use of various methods and strategies;

Product – differentiating the ways of demonstrating knowledge (written, oral, or creative tasks).

In primary school English lessons, differentiated instruction increases students' interest, develops their communicative competence, and motivates them to actively participate. For example, stronger students may work with more complex texts, while weaker students can acquire the language through visual materials and games. As a result, every student achieves success according to their own abilities.

Furthermore, differentiated instruction not only enhances the quality of education but also fosters independent thinking, collaborative skills, and problem-solving abilities among students. This, in turn, serves the fundamental objectives of primary education – the formation of a well-rounded, competitive individual. Differentiated instruction is a teaching method that organizes the learning process by taking into account students' varying levels of knowledge, abilities, interests, and learning styles. Its main goal is to create learning conditions tailored to the individual capacities of each student, thereby engaging both strong and weaker learners actively in the learning process.

This approach is particularly effective in primary school, as it helps to take into account the differences in students' vocabulary, pronunciation level, reading, and listening comprehension skills in English lessons.

Differentiated instruction is considered one of the most important principles of modern education today. It is based on learner-centered teaching, where instruction is tailored to each student's knowledge level, abilities, and interests. Especially in primary school English lessons, this approach serves as an essential tool to increase students' motivation and achieve effective learning outcomes.

Effective Methods Used in International Practice. **Tiered Assignments.** Students are given tasks on the same topic but at different levels of complexity. For example, one group translates words, the second group uses them in sentences, and the third group creates a short text. **Learning Stations.** The classroom is divided into small stations, each focused on a different activity: listening, reading, writing, or speaking. This method is widely used in schools in the United States and the United Kingdom. **Flexible Grouping.** Students are divided into small groups based on their abilities, interests, or randomly. The groups may change during the lesson. This method strengthens cooperation and peer learning. **Choice Boards.** Students are offered several tasks and choose according to their interests and abilities. For example: "draw a picture," "read a poem," "write a story." **Project-Based Learning.** Students work on small projects (e.g., "*My Family*," "*My School*"). Each child contributes according to their level – drawing a picture, writing words, or giving an oral presentation.

Effective Methods Applied in Our Country. **Game-Based Methods (Gamification).** Organizing lessons through games is one of the most effective approaches in primary grades. For example, English words are reinforced through "*Memory game*," "*Find the pair*," and "*Role-play*." **System of Differentiated Exercises.** Teachers design various tasks according to the students' proficiency levels. For weaker students, exercises focus on basic words, while stronger students work on sentence and text construction. **Additional Activities Based on Community and Parental Involvement.** Students are engaged in language learning at home as well (e.g., listening to English songs, watching cartoons). **Differentiation through Visual Aids and ICT.** Multimedia, interactive whiteboards, and online tests are used to assess students' knowledge at different levels. **Peer Teaching (Student-to-Student Learning).** Stronger students assist others, which fosters collaboration and social learning. Both international and local practices demonstrate that the most effective methods of differentiated instruction include tiered assignments, learning stations, flexible grouping, game-based methods, and ICT-based activities. These approaches address individual student needs, enhance interest in learning English, and improve overall effectiveness.

CONCLUSION. In the context of modern globalization, teaching English at the primary level requires pedagogical approaches that not only build linguistic competence but also foster communication skills, creativity, and critical thinking. Differentiated instruction, as emphasized in the works of Tomlinson (2014) and Subban (2006), provides an effective framework for addressing the diverse abilities, interests, and learning styles of young learners.

The analysis of both international and local practices demonstrates that the effective organization of English lessons in primary school is achieved through a combination of methods such as tiered assignments, learning stations, flexible grouping, gamification, ICT-based learning, and peer teaching. These strategies ensure that stronger students are challenged while weaker students receive adequate support, creating equal opportunities for academic success.

Furthermore, differentiated instruction enhances learner motivation, promotes active participation, and cultivates essential 21st-century skills such as problem-solving, collaboration, and independent thinking. It also bridges the gap between individual learner needs and curricular requirements, making the learning process more inclusive and learner-centered.

Therefore, the implementation of differentiated instruction in primary English language teaching is not merely a methodological choice but a pedagogical necessity. By aligning instructional content, processes,

and outcomes with the learners' unique profiles, teachers can create a supportive and engaging environment that maximizes learning potential and contributes to the formation of well-rounded, competitive individuals.

References:

1. Tomlinson, C. A. (2014). *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners* (2nd ed.). Alexandria, VA: ASCD.
2. Subban, P. (2006). Differentiated instruction: A research basis. *International Education Journal*, 7(7), 935–947.
3. Hall, T., Strangman, N., & Meyer, A. (2003). *Differentiated instruction and implications for UDL implementation*. Wakefield, MA: National Center on Accessing the General Curriculum.
4. Heacox, D. (2017). *Making differentiation a habit: How to ensure success in academically diverse classrooms*. Minneapolis, MN: Free Spirit Publishing.
5. Anderson, K. M. (2007). Differentiating instruction to include all students. *Preventing School Failure: Alternative Education for Children and Youth*, 51(3), 49–54. <https://doi.org/10.3200/PSFL.51.3.49-54>
6. Beecher, M., & Sweeny, S. M. (2008). Closing the achievement gap with differentiated instruction. *Journal of Advanced Academics*, 19(3), 454–490. <https://doi.org/10.4219/jaa-2008-815>
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
8. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). White Plains, NY: Pearson Education.
9. Gardner, H. (2011). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
10. Valiakhmetova, N. R. (2018). Differentiated approach in teaching English at primary school. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 6(5), 62–67.
11. Pritchard, A., & Woollard, J. (2013). *Psychology for the Classroom: Constructivism and Social Learning*. New York: Routledge.
12. Westwood, P. (2018). *What Teachers Need to Know About Differentiated Instruction*. Melbourne: ACER Press.

NURMUHAMMAD ANDALIBNING “YUSUF VA ZULAYHO” ASARI TAHLILI

Rajabova Muqaddas Mahmud qizi
BuxDU Filologiya fakulteti
1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada Nurmuhammad Andalib ijodiga mansub “Yusuf va Zulayho” asari matniy jihatdan tahlilga tortilgan.

Kalit soʻzlar: poygir, A qism, B qism, Qul Ali, Nosiriddin Rabgʻuziy, Haydar Xorazmiy, Nozim Hiraviy, Sayqaliy, Xiromiy, Salohiy, Andalib, Gʻarib, Hoziq, Yaʻqub, Yusuf, tush, dev, nastaʻliq, kalafon, folklor, qissa, hikoya, afsona, drama.

Kirish. Yusuf va Zulayho – Sharq xalqlari orasida mashhur va keng tarqalgan ishq qissasidir. Uning asl manbalari – ilohiy muqaddas kitoblar: Tavrot, Injil va Qurʻoni karimdir. Qurʻondagi talqini birmuncha ixcham va badiiy qolipda. Tavrotdagi talqini esa folklorga yaqin, qadimiy Misr afsonalariga borib taqaladi. Sharqda keng tarqalgan qissaning bu varianti Qurʻoni karimning “Yusuf” (12) surasi asosida shakllangan boʻlib, Qurʻonda “ahsan ulqisas” (“qissalarning eng goʻzali”) deya taʼriflanadi.

Mazkur qissa davrlar oʻtishi bilan Sharqda adabiyot namunasi sifatida keng oʻrin egalladi, koʻplab voqealar bilan boyib, alohida asar holida qalamga olindi. Sharqda (IX asrdan) 150 dan ortiq “Yusuf va Zulayho” doston-u qissalari yaratildi. Xususan, eng mashhurlari qatorida Firdavsiy, Abulmuayyid Balxiy, Shahobiddin Amʼaq, Shohin Sheroziy, Abdulloh Ansoriy, Xoja Masʼud Iroqiy, Abdurahmon Jomiy va boshqalarning qissa dostonlarini koʻrsatish mumkin. Xuddi shuningdek, turli davrlarda turkiy adabiyotda ham shu mavzuda 50 ga yaqin asar ijod qilingan. Jumladan, Qul Ali, Nosiriddin Rabgʻuziy, Haydar Xorazmiy, Nozim Hiraviy, Sayqaliy, Xiromiy, Salohiy, Andalib, Hoziq kabi ijodkorlar qissa va dostonlar bitganlar.

Adabiyotlar tahlili. Asarning keng tarqalishi va shuhrat qozonishiga asosiy sabab unda muhabbat mavzusining tarannum etilishidir. Ushbu syujet asosida XX asrda ham asarlar yaratish davom etdi. Xususan, Hamza Hakimzoda Niyoziy “Qiroat” kitobida bu qissani sodda til bilan qisqacha hikoya qilgan. Shuningdek, Nozim Hikmat “Goʻzal Yusuf” pyesasi, Ramz Bobojon “Yusuf va Zulayho” musiqali dramasini yaratdi.

Nurmuhammad Andalib – iste’dodli o‘zbek adibi, dostonchilik taraqqiyotida alohida o‘ringa ega ijodkordir. U Xivada tug‘ilgan, Xiva va Buxoro madrasalarida ta’lim olgan. Munis va Ogahiyning „Firdavs ul-iqbol“, Bayoniyning „Xorazm shohiy“ asarlarida Andalib haqida ma’lumotlar mavjud.

Andalibning turkiy devoni va bir qancha dostonlari mavjud. Ular quyidagilar: „Zayn ul-arab“, „Yusuf va Zulayho“, „Layli va Majnun“, „O‘g‘uznoma“, „Sayyid Nasimiy“, „Sa’d Vaqqos“. Andalib asarlari O‘R FA sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar xazinasida 1392, 1169, 1198, 1387, 7054, 299, 6759, 1103, 6973, 6998, 1155, 1188, 6993, 1918 raqamlari ostida saqlanadi. Andalib ijodi tahlilga tortilganda uni turkman shoir degan qarash ham mavjud. Uning asarlari Turkmanistonda ham mashhur. Uning ijodi V.Abdullaev, B.Axundov, A.Ulug‘berdiev, G.Nazarov kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan.

Material va metodlar. Shoirning hayoti va ijodi haqida uning „Yusuf va Zulayho“ dostonida ma’lumotlar keltirilgan. Bu dostonida Andalib o‘zi haqida quyidagilarni bayon qiladi: „Ismim erur Nurmuhammad G‘arib, so‘zda taxallusim edi Andalib, shahrimiz Urganch viloyati edi. Asli makonimiz Qoramoszidir“.

Nurmuhammad Andalibning „Yusuf va Zulayho“ asari Buxoro san‘at muzeyi, turkiy tildagi qo‘lyozmalar bo‘limida 1079/11-inventar raqami ostida saqlanadi. Andalib „Yusuf va Zulayho“ dostoni qachon yozilgani haqida shunday deydi: „Barcha xaloyiq ichida mening ishim, etibdur ellik beshga mening yoshim“.

Qo‘lyozmada quyidagi ma’lumotlar berilgan: Muallif: نور محمد غريب عدليپ (Nurmuhammad G‘arib Andalib)

Xatot: noma’lum.

Xat turi: nastaliq. Qora va qizil siyohda ko‘chirilgan.

Tili: o‘zbek (eski chig‘atoy tili).

Ko‘chirilgan sana: 1273 hijriy/1857-yil.

Ko‘chirilgan joyi: noma’lum.

O‘lchami: 15x25 sm.

Varag‘i: 67.

Tahlil va natijalar. Ushbu qo‘lyozma nusxa quyidagi jumlar bilan boshlangan:

خوش روی لیغ دین انداغ ایردیکیم هر کیم یوزیگه باقسه مثل اینه دک اوزینی کورار ایردی. اگر اب طعام بیسه لار بدن لاریدین
تاوم یسالر بدنلاریدین کو‘رینور اردی (Xushro‘ylik‘idin andoq erdikim har kim yuzig‘a boqsa misli oynadek ko‘rar erdi... Agar obi

تنگری تعالی یازوقلارینگیز کیچورگای هر نچوک حاجتینگ
بولسه روا بولغای. تمت الكتاب بعون الملك الوهاب
ravo bo‘lgay. Kitob Malikning yordami bilan tamom bo‘ldi.)

Qo‘lyozmaning saqlanish holati quyidagicha: kitobning avvalgi bir necha varaqlari mavjud emas. Birinchi varag‘ining yarim qismi yirtilib tushgan. Ba’zi varaqlarda sariq, jigar ranglarga moyil dog‘lar, ba’zi matnlarning yoyilib, bulg‘anish nuqsoni, keyingi davrlarda varaqlarning ba’zi qismlariga chizish, ma’lum bir harflarni mashq qilish kabi nuqsonlarni kuzatish mumkin. Kitobning oxiridan uchta varag‘i tikishidan uzilgan holatda. Oxirgi varaqdagi matnlar xiralashgan, konservatsiyaga muhtoj. Kitobning muqovasi kartondan tayyorlangan bo‘lib, yuza qismining ranglari o‘chgan, ikki muqovani biriktiruvchi charmlik qismi yelimdan ajralgan.[5]

Nurmuhammad Andalibning „Yusuf va Zulayho“ asari quyidagicha boshlanadi.

... Xushro‘ylik‘idin andoq erdikim har kim yuzig‘a boqsa misli oynadek ko‘rar erdi... Agar obi taom yesalar badanlaridin ko‘rinur erdi. Xudoyi tallo husnni 10 hissa qilib bir hissasin tamomi xaloyiqqa berdi. To‘qquz hissasin Yusuf allayhissalomg‘a berdi. Muborak husnini farishtalar ko‘rsa tahsin qolib aytur erdilar. Odam...(yozuv xirralashgan) mundoq nimarsa olamg‘a kelur...ins-u jin va dev, qush-u tuyur ko‘rsa mast bo‘lur erdi . Yusuf allayhissalom sha’nig‘a bu g‘azalni aydilar:

Ozining suni (san‘ati birla) xudoyim du jahon etdi,

Muhammad nurni kim jahon ichra ayon etdi.

Aning nuridin bo‘ldi barcha payg‘ambar mavjud,

Rasullar ichra Yusufning husnini xos etdi... (1079. 11/1-b.)

Qo‘lyozmada keyingi satrlari saqlanmagan.

Solib Yoquba yuz armonki bahridin chekib afg‘on,

Bo‘lib chun Andalib giryon o‘zidin... o‘rtar. (1079.11/1-b.)

Keyingi satrlarning davomi saqlanmagan. Varaqning (A qismning) quyi qismiga zarar yetgan. Ikkinchi varaq B qism shunday satrlar bilan boshlanadi: „Alqissa Yoqub allayhissalom Yusufni barcha o‘g‘lonlaridin yaxshi ko‘rar erdi. Ya‘qub allayhissalom bir zamon qoshidin ayirmas erdi. O‘zga o‘g‘lonlari ko‘rib rashk etar

erdilar. Ammo Ya'qub allayhissalom bir kecha tush ko'rib, 10 bo'ri Yusufni o'rtag'a olib, har biri bir hamla qilib erdi, nogoh Yusuf allayhissalomni yer yutdi. Hech nom nishon qolmadi. Bu voqeani ko'rub Ya'qub allayhissalom fahmnok bo'lib yerlaridan turib, jon havla birla Yusufni ko'rub, yuzi ko'zin o'pib andoq orom topdi. Birdam qoshidin ayirmas erdi. Qo'lyozmada keying qatorning ma'lum bir qismidagi matnlar saqlanmagan.

Birinchi varag'ining A va B qismida matn 9 qatordan to'liq saqlangan, qolganlari saqlanmagan. Ikkinchi varaqning A va B qismi 17 satrdan iborat. Birinchi varaqning A, B qismida faqatgina 9 qator matn saqlangan. Qolgan asosiy qismning varaqlarida 17 qatordan matn ko'chirilgan.

Kitobning eng so'nggi varag'i – kalafon qismida matnlar 13 qatorda ko'chirilgan. Qo'lyozmadagi ko'pgina matnlar namdan zararlangani bois ba'zi yozuvlar xiralashgan. Kitobning asosiy qismi qora siyohda ko'chirilgan bo'lsa, ba'zi bir sarlavhalar va nazm qismi qizil siyohda ko'chirilgan. Kitobning har bir varag'ining eng pastki qismi, chap tomonida poygiri mavjud. Yozuvi nast'aliq xatida yozilgan

Kitobning kalafon qismi quyidagi jumlar bilan yakunlangan: "Tamat al-kitabu biavnil malikil vahob". Ushbu jumlaning pastki qismida: "Batavfiqi xudoyi loyanom in kitobat ro'zi odina tamom (1273 yil hijriy).

Qoriyo barman makun qahri itob,

Har xato raftaboshat dar kitob.

Har ki xonad duo, tama doram ze

Onki mon bandayi gunohkaram.

Qo'lyozmada kotib nomi keltirilmagan.

Xulosa va takliflar. Nurmuhammad Andalibning ijodiga mansub "Yusuf va Zulayho" asari 67 sahifadan iborat bo'lib, asar go'zal tarzda yozilgan. Asarning til xususiyatlari qadimgi Xorazm shevasida bo'lib, ma'lum jumalarni tushunishda bir qator qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Asarning saqlanish holati qoniqarli. Ammo asarning bosh va oxirgi sahifalarida kamchiliklar, matnlarida shikastlanishlar kuzatiladi. Keyingi davrlarda kitobning ba'zi bir varaqlarida mashq tarzida yozilgan turli arabcha harflarni ko'rish mumkin. Asarda forsiy va arabiy so'zlar, Qur'on oyatlari ham keltirilgan. Bizning galdagi vazifamiz qo'lyozmani to'liq holda tabdil qilish, uning g'oyaviy va badiiy tahlilini amalga oshirishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nosuriddin Rabg'uziy. Qissasi Rabg'uziy. 2-kitob.–Toshkent: Yozuvchi.1991.71-b.
2. Abdurahmon Jomiy. Yusuf va Zulayho.–Toshkent:G. G'ulom.1997. 54-b.
3. Qur'oni Karim (tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur). –Toshkent: Cho'lpon, 1992. 67-b
4. Durbek.Yusuf va Zulayho. –Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi, 1959. 13-b.
5. Ahmedov A. Buxoro davlat muzeyi turkiy tildagi qo'lyozmalar katalogi. –Toshkent. 2024. 55-b.

MAVSUMIY XALQ QO'SHIQLARI STILIZATSIYASI

Rajabova Ra'no Zaripovna

*BuxDU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
dotsenti, f.f.f.d. (PhD)*

Annotasiya. Maqolada xalq og'zaki ijodida yaratilgan mavsumiy qo'shiqlarning stilizatsiya qilinishida badiiy-kompozitsion, lingvopoetik xususiyatlar, ularda an'anaviy motiv hamda obrazlar saqlanishi bilan bog'liq fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: qo'shiq, mavsumiy qo'shiqlar, stilizatsiya, "Boychechak", "Navro'z", "Yo, Haydar"

Xalq og'zaki badiiy ijodiyoti xilma-xil adabiy tur va janrlarda namoyon bo'lgan hodisa sifatida kishilik jamiyati tarixida ko'p vazifali ijtimoiy-estetik mohiyatga ega so'z san'ati hisoblanganligi bois barcha san'atning boshlanishi va asosiy kurtagi hisoblanadi. Xalqimiz orasida mavsumiy (yil fasllari yoki ma'lum bir vaqt bilan bog'liq) marosimlar hamda ularga aloqador qo'shiqlar keng tarqalgan. Ularning aksariyatida xalqimiz yashash hududining iqlim sharoiti, mehnat tarzi, madaniy hayoti bilan bog'lanadi. Jumladan, bahorgi, yozgi, kuzgi va qishki mavsumlarga aloqador marosimlar folklori ham borki, ular bilan bog'liq "Boychechak", "Navro'z", "Sumalak sayli", shamol chaqirish qo'shig'i "Yo, Haydar", "Qor xat yozish" udumlari talqini ifoda topgan she'rlar yozma adabiyotda ham uchraydi.

Fikrimiz dalili sifatida bu o'rinda Sadridin Salim Buxoriyning quyidagi satrlariga murojaat qilish mumkin:

"Kokilingni qimirlat, Haydar!

Bolangni suv eltmoqda, Haydar!

Seni uyqu eltmoqda, Haydar!”
Bobo tongdan bug‘doy shopirar.
Bobo tongdan bug‘doy shopirar.
“Bobo, men ham Haydar bo‘layin,
Kokil nuqra yo zar bo‘layin.
Chorlasangiz yuboray epkin,
Bobo, men ham Haydar bo‘layin...”
Shamol shoshib kelmoqda g‘ir-g‘ir,
Xirmonga don oqmoqda shir-shir.

Ajdodlarimizning qadimgi mifologik tasavvurlariga ko‘ra, Haydar shamol piri bo‘lib, uning uzun-uzun kokiillari bo‘lgan emish. Boshqa qadimgi turkiy xalqlar kabi xalqimiz ham azaldan Haydar kultiga shamol piri sifatida sig‘inib kelganlar. Ekinlarni sovrish uchun shamol bo‘lmasa, uni chaqirish uchun aynan “Yo Haydar” marosimi o‘tkazilgan va shu jarayonda Haydar nomiga murojaat qilinib, maxsus marosimiy qo‘shiqlar ijro etilgan[1]. Shuning uchun “Yo Haydar” mavsumiy marosim sanaladi.

Mirtemirning “Suhbat” she‘rida ham shamol chaqirish qo‘shig‘ining bosh qahramoni nomiga murojaat qilish motivi hamda shu qo‘shiq ohangiga taqlid qilish (ya‘ni stilizatsiyalash) holati kuzatiladi:

Haydar! Boshla so‘zingni, yurak to‘lqinlanadi,
Kipriklarim pirlirab, ko‘zim o‘tday yonadi...
Haydar! Kel bir yondoshib,
Haydar! Kel, shoshib-shoshib.
Haydar! Kel, toshib-shoshib,
Qo‘shiq aytaylik!
Haydar, qani boshlay qol.
Haydar, qani o‘zing ol.[2]

Xalq taqvimida Ramazon va Qurbon hayitlarining ham alohida o‘rni bor. Ular bilan bog‘liq qo‘shiqlar faqat xalq og‘zaki ijodidagina emas, yozma she‘riyatda ham mavjudligi kuzatiladi. Bunga shoir Mirzo Boboqandning “Mohiramazon” sarlavhali she‘rini misol qilish mumkin. U ko‘kdan nozil bo‘lgan Qur‘oni Karim, farzand qulog‘iga aytilgan azon, “Alhamdulillah robbil a‘lamin” mustajob duo kabi Mohiramazonning qadri balandligini ta‘riflovchi misralar bilan boshlangan. Shundan so‘ng ro‘za tutmoqlik hikmati va himmati tavsiflangan:

Ming bitta fazilat, ming bitta hikmat,
Bu ko‘ngul burkanur ilohiy zarga.
Ro‘za tutmoqlik ham insoniy himmat,
Salovat aytilur Payg‘ambarlarga.
Xuddi shu tariqa poklanadi tan,
Xuddi shu tariqa sajdadadur bosh.
Nafsi jilovlangan shayton daf‘atan,
Tangrining tuhfası – ko‘zingdagi yosh.

Mohiramazonning 26-kechasidan 27-kechasiga o‘taridagi tun “Laylat ul-Qadr” sifatida ulug‘lanadi.

Shunga ishora qilib shoir yozadi:

Chiroyli ibodat, chiroyli sabr,
Chiroyli ehsonu chiroyli oyat.
Bu shunday munojot – Laylat ul-Qadr,
Yaratganga hamdu sanodir g‘oyat.
Xalqning e‘tiqodi bo‘yicha, bu oyda qilingan duolar, orzu-niyatlar mustajob bo‘lg‘usidir. Mana shuning uchun shoir ham o‘z she‘rini Mohiramazon olqishlari bilan yakunlaydi:
Izhorlar muloyim, tillar muloyim,
Semurg‘ kabi uchgum osmonalarga.
Ko‘chqordek o‘g‘illar bersin, iloyim,
Ramazon aytilgan ostonalarga.[3]

Sirojiddin Sayyidning “Hayit g‘azali” she‘ri ham bunga misol bo‘la oladi. Xuddi xalq hayit qo‘shiqlari singari bu she‘rning mazmuni katta-yu kichikni, qarindoshu begonani – barcha mo‘min-musulmonlarni qutlug‘ Hayit bayrami bilan tabriklash uchun yozilgan. Shu sababli unda “muborak et”, ya‘ni “tabrikla” fe‘li barcha misralarda takrorlangan.

Hayotni Sen hayot etgan
umidlarda muborak et,
O‘g‘il-qiz, onalar ham

mo'ysafidlarda muborak et.
 Sano et tillarini ham
 Salovat et, Taborak et,
 Azizu avliyo azmin
 muridlarda muborak et.
 Munavvar et Jaloliddin
 jaloli-la ko'ngillarni,
 Farididdin kabi fazli
 faridlarda muborak et.
 Duolar aylagay bir el,
 duo tole kalitidir,
 Bu el mushkullarin shunday
 kalitlarda muborak et.
 Saodatlik bu kunlarda
 sabohatlik, saodatlik,
 Satrlarni Sirojiddin
 Sayyidlarda muborak et.
 Sinovlar, ranju zahmatlar
 aro bergan shu umringni
 Ilohi, barchamizga iyd –
 haytlarda muborak et. [4]

Darhaqiqat, ushbu lirik namuna g'azal janrida yozilganligi bilan alohida ajralib turadi. Buni uning aruz vazniga tushirilgani, misralardagi qofiyalardan so'ng "muborak et" radifining keltirilishi, so'nggi baytda shoir taxallusining berilgani ham dalillab turibdi.

Yana shunisi borki, ko'pincha Hayit yoki Navro'z ayyomlarida o'tganlar xotiralanadi. Ular sha'niga qo'shiqlar bag'ishlanadi. Bu haqda folklorshunos olim D.O'rayeva "Navro'z, Ramazon va Qurbon hayiti bayramlarida, odatda, marhumning yod etib, ba'zan yig'i bilan, ko'pincha faqat nola qilib yoki sokin mungli, sog'inch va armon ohanglarida yo'qlovlar kuylanadi" deb yozadi [5]. Islomga e'tiqodli insonlar katta bayram qiladigan Ramazon va Qurbon hayiti kunlaridan oldin xuddi Navro'z bayramidagi kabi o'tganlar ziyoratiga borib, ruhi yodga olinadi.

Boychechak marosimi – Navro'zga debochalik qiladigan qadimiy an'analardan biridir. Unda insonlarning tabiatga munosabati aks etadi. Xalqimiz og'zaki poetik ijodi qatlamlarida boychechak haqida yaratilgan bir qator qo'shiqlar tizimi mavjudki, ular mavsum-marosim qo'shiqlari sirasiga kiritiladi. U haqdagi qo'shiqlar bahor boshlanishida ijro qilinadi. O'tmishda kattalar repertuarida bo'lgan "Boychechak" marosim qo'shiqlari bor-bora bolalar ijrosiga to'liq ko'chgan. Ammo u haqdagi yozma she'riy namunalar shoirlar ijodida mavjud bo'lib, ba'zilar kattalar, ba'zilar bolalar uchun yaratilganiga guvoh bo'lish mumkin. Shunday she'rlardan biri Cho'lponning "Boychechak" she'ridir. Unda shunday satrlarni o'qiyimiz:

"Boychechakning bolasi"
 Ochdi yuzini:
 Suvga chiqqan xolasi
 Ko'rdi qizini!
 "Boychechakning bolasi"
 Yetimcha bir qiz...
 Uning o'gay onasi
 Juda yomon, tez!
 "Boychechakning bolasi"
 Yulip olindi.
 Yurting ko'zi olasi
 Juda sevindi!

Shoir ushbu she'rini Andijonda, 1925-yilning 18-mart sanasida yozganligini qayd etib o'tgan. Jami to'rt band, 16 misradan tarkib topgan ushbu she'rning har bandi boshlanishida keltirilgan "Boychechakning bolasi" birikmasi qo'shtirnoqqa olinayotgani bejiz emas, chunki shoir uni bevosita boychechak haqidagi xalq qo'shiqlaridan olgan. Xususan, she'rning quyidagi yakunlovchi misralari boychechak marosimining mohiyati bilan bog'liqligi jihatidan e'tiborni tortadi:

"Boychechakning bolasi"
 Har uyda kuldi.
 Go'daklarning xaltasi

Non bilan to'ldi!

"Boychechakning bolasi har uyda kulganligi" satri orqali shoir bolalarning marosim qo'shig'ini aytib, Navro'z elchisi bo'lgan boychechakni ko'targancha, uyma-uy yurishlari va hammaga bu guldandan ulashib chiqishlari bildirilmoqda. She'rdagi "Go'daklarning xaltasi non bilan to'ldi!" satri vositasida esa, birinchidan, boychechak ulashib yurgan bolalarga xonadon egalari nonmi, boshqa shirinliklarni ulashishidan iborat odatga, ikkinchidan, yurtida kechayotgan ocharchilikka ishora qilayotganini anglash mumkin. Boychechakchilar qo'shiqni aytib bo'lishgach, ularga turli sovg'a-salomlar berishgan, bolalar esa ularni o'zaro teng bo'lib olishgan.

Umuman aytganda, "Boychechak" qo'shig'i yozma adabiyotga ko'p bora ko'chirilgan. Buning dalilini Shukur Sa'dullanning shu haqdagi she'ri misolida ham kuzatish mumkin. Shoir juda erta ochilgan, qor erib-erimasidanoq, "qattiq yerdan qatalab, yumshoq yerdan yumalab" chiqadigan ilk bahor guli – boychechak vositasida tabiat uyg'onishini tasvirlab beradi:

Ochildimi boychechak,
Endi har yon gul demak,
Chunki bahor elchisi –
Shu mitti gul – boychechak.
Adirlar to'la chechak,
Biz keldik ucha-ucha,
Boychechagim, boychechak,
Kutib oling, hoy chechak.

Iqbol Mirzo she'rlari orasida ham "Boychechak" nomi bilan atalgan alohida she'r mavjud. Shoir bu she'rda xalqning shu mazmun va shaklda yaratilgan qo'shiqlarda uchraydigan "boychechagim boylandi" satridan foydalangan:

Ko'zlarimning muzini
ko'z bilan eritgan qiz,
anduhlarning izini
bir kulib, aritgan qiz,
boychechagim boylandi...

She'rda shu tariqa go'zal qiz ta'rifiga keng o'rin ajratilgan. Uning qayrilma qoshlari qaldirg'ch qanotlariga o'xshatilgan:

Qoshlarimga engashib
Qoshlaringga ergashib
qaldirg'ochlar qaytdilar.
valfajr aytdilar,
boychechagim boylandi...

Shu tarzda shoir qizni ta'riflashda davom etib, uni qadamida gul ungan afsona qiz, ertak qiz; yuzlarida kun kulgan yagona qiz, erka qiz, deb tavsiflaydi. Bu orada yana "boychechagim boylandi" degancha navbatdagi bandga o'tib, ko'ngil kengliklarida gul undirgan gullari, dur sochib yenglaridan, nur sindirgan durlari haqida so'zlaydi. Undan so'ng "Boychechagim – oy chechak" deya, "yorijon" dil izhorlarini bayon etadi. Shoir o'z so'zlarini quyidagi band bilan yakunlar ekan, yorini to'ppadan-to'g'ri boychechakka tenglashtiradi:

Guldek nozik qo'lingga
barmoqlarim boylandi.
Bir kuldingu qo'ynimda
boychechakka aylanding!
Boychechagim!... [6]

Shu o'rinda shoirning o'ziga xos topilmasini aytib o'tish lozim. Aslida xalqning boychechak haqidagi qo'shiqlarida boychechak faqat erta bahorda ochiladigan gulgina emas, balki bola va bolalikning umumlashma darajasiga ko'tarilgan ramziy obrazi sifatida ham namoyon bo'ladi. Ammo shoir Iqbol Mirzo poetik yangilanish yasab, o'z sevgan yorini erta bahorning ilk guli timsolida ko'rsatmoqda. Shu gulday nozik, yoqimli qizni suyuqli yor timsolida e'zozlamokda.

Shoira Zulfiya o'z she'rlaridan birini bahor hodisasi "kamalak" nomi bilan atagan [7]. Aslida xalq orasida ham kamalakka atalgan she'rlar saqlanib kelmoqda. Xalq poeziyasida ular "Yalinchoqlar" deb ko'rsatiladi va ikki satrdan oshmaydi.

Zulfiyaning "Kamalak" nomli she'ri "Bahor qo'ynidaman" satri bilan boshlangan bu she'rda ko'klam hodisalari birma-bir tilga olingan. Lola, lola sayli, jala, shalola, kamalak va boshqalar shular jumlasidandir. Mana shundan so'ng shoira kamalak ta'rifiga ko'chadi:

Tabiat shu dam naq o'ktam, shum bola,
Ufqdan-ufqqa ko'prik tashlaydi.
Demak, shoira kamalakni ufqlarni tutashtiruvchi ko'prikka o'xshatmoqda.
Kamalak yetti rangda namoyon bo'lishini hisobga olib, u haqda so'zlovchilar, avvalo, uning mana shu asosiy belgisini tilga olishadi. Jumladan, shoira Zulfiya ham:

Ana yetti rangda
Yetmish xil jilo...
Oldda yarqiraydi mening bosh yo'lim:
Yetti iqlim tomon, yetti yo'l bo'lib.
Yettiga parchalab birgina dilim...
Chorlab chaqiradi ajib kamalak!
Yetmish jilvasida shoshqinib yurib,
Yetti jilg'asida toshqinib, to'lib
Bir talay qo'shiqlar termog'im kerak! [7]

Muxtasar qilib aytganda, xalq xotirasida saqlanib qolgan mavsumiy qo'shiqlarning saqlanib qolishida shu xalq farzandi bo'lgan ijodkorlarning ham xizmati beqiyos. Ular o'zlari bilgan, yoshligida tinglagan yoki bevosita o'zi ijro etgan qo'shiqlarni qayta mushohada qilib, ularning mazmuni, shakli, ohanggi asosida she'rlar yaratganlar. Xuddi shu asosda folklor navqiron avlodning psixologiyasi, qayubul qilish imkoniyatiga moslab qayta ishlangan. Ularni yaratishda shoirlar davr muhitini, uning ijtimoiy-axloqiy, estetik talablarini inobatga olgan holda o'z fikr-tuyg'ularini yuzaga olib chiqishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жўраев М., Ўраева Д. Ўзбек мифологияси. Дарслик. – Т.: Наврўз, 2019. – Б.190-191.
2. Миртемир. Асарлар. 3 жилдлик. 1-жилд. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.52.
3. Мирзо Бобоқанд. Кўргулик. Шеърлар. – Тошкент: Саххоф нашриёти, 2024. – Б.72.
4. Сирождин Саййид. Ватан абадий. – Т.: “Шарқ” нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2001. – Б.69.
5. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 2004. – 120 б.
6. Икбол. Кўнгил: (Шеърлар). – Т.: Чўлпон, 1993. – Б.4.
7. Zulfiya. Bahor keldi seni so'roqlab: she'rlar / Zulfiya Isroilova. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – Б.52-56.

TA'LIM MUASSASASI SAMARADORLIGIDA RAHBAR KADRLARDA LIDERLIK KOMPETENSIYASINING AHAMIYATI

Rashidova Nargiza Rashid qizi

Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti

Harbiy pedagogika va psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotasiya. Ushbu maqolada ta'lim muassasasi rahbar kadrlarida liderlik kompetensiyasining ahamiyati asoslab berilgan. Liderlik kompetensiyasining qasi yo'nalishlarda muhimligi va ijobiy natija berishi ham keltirilgan

Kalit so'zlar: rahbar kadrlar, liderlik kompetensiyasi, ta'lim muassasi.

Zamonaviy globallashtirish jarayonlari, har sohada amalga oshirilayotgan taraqqiyot tendentsiyalari, madaniyatlararo munosabatlar barcha ijtimoiy-madaniy sohalarda o'zgarishlarga zamin yaratmoqda. Bu jarayonlar ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimidagi islohotlarni ham nazarda tutadi: yangi uslubiy, kontseptual yondashuvlar, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, ta'limni tashkil etishning zamonaviy tamoyillari, ta'lim masalalarini qayta ko'rib chiqish, shuningdek boshqaruv jarayonlarini jiddiy o'zgartirish zarurati rahbar kadrlardan yuqori salohiyat, tashabbuskorlik, kreativlik kabi bir qancha ko'nikmalarni talab etadi.

Ta'lim muassasasini boshqarishda rahbar kadrlarning yuqori salohiyati, ya'ni liderlik kompetensiyasi yangi bilimlarni yoki g'oya va innovatsiyalarni ishlab chiqish va tarqatish uchun intellektual resurslarni investitsiyalash natijasi sifatida ko'rib mumkin. Innovatsiyalarni yaratishning umumiy tuzilishi quyidagicha ko'rsatilishi mumkin: investitsiyalar – amalga oshirish – natija. Shu bilan birga, quyidagi funktsiyalarga e'tibor berish kerak: 1) strategiyani rejalashtirish; 2) strategik rejani amalga oshirishni tashkil etish; 3)

strategik vazifalarni amalga oshirishga ta'sirni muvofiqlashtirish; 4) natijalarga erishish uchun motivatsiya. Zamonaviy ta'lim muassasalari rahbar kadrlardan innovatsion boshqaruvning o'zaro bog'liq ikkita muammosini hal qilishni talab etadi: birinchidan, texnologik, tashkiliy va iqtisodiy innovatsiyalarni boshqarish; ikkinchidan, yangi yuqori samarali pedagogik texnologiyalarni, o'qitish, tarbiyalash va ta'lim oluvchini rivojlantirishning yangi usul, uslub va vositalarini ishlab chiqish va tarqatish jarayonini boshqarish. Mana shu jarayonni samarali amalga oshirish rahbar kadrlardan liderlik kompetensiyasini talab etadi.

Liderlik kompetensiyasi – bu rahbar va mutaxassislarining o'z jamoasini maqsad sari yetaklash, samarali boshqarish va o'zgarishlarga moslashish qobiliyatidir. Ta'lim muassasalarida bu kompetensiyaning ahamiyati ayniqsa katta, chunki ta'lim jarayoni insonlarni shakllantirish, ularga bilim berish va rivojlantirishga qaratilgan.

Jamoani samarali boshqarish: Ta'lim muassasasi rahbarlari va kadrlar o'z jamoalarini birlashtirib, bir maqsadga yo'naltirishlari lozim. Liderlik qobiliyati jamoa ruhini oshiradi, ish jarayonlarini muvofiqlashtiradi.

O'zgarishlarga moslashish: Ta'lim tizimida doimiy yangilanishlar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar paydo bo'ladi. Liderlik kompetensiyasi rahbarlarga yangi sharoitlarga tez moslashish va jamoani ham o'sha yo'nalishda harakatlantirish imkonini beradi.

Xodimlarning motivatsiyasini oshirish: Samarali lider xodimlarning ishga bo'lgan ishtiyoqini, ijodiy faoliyatini rag'batlantiradi, bu esa ta'lim sifatini oshirishga olib keladi.

Muammolarni hal etish va qaror qabul qilish: Liderlik kompetensiyasi rahbarlarga va kadrlar guruhiga muammolarni tahlil qilish, tez va oqilona qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

Innovatsiyalarni joriy etish: Ta'lim muassasalarida yangi metod va texnologiyalarni sinchkovlik bilan tanlab, samarali qo'llash uchun rahbarlarning liderlik qobiliyatlari zarur.

Ta'lim muassasasining sifatli faoliyati va muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun rahbar va kadrlarning liderlik kompetensiyasiga ega bo'lishi muhimdir. Bu nafaqat jamoani boshqarish va rag'batlantirish, balki ta'lim sifatini doimiy ravishda oshirishga ham xizmat qiladi. Ta'lim sohasida liderlikning kamida uchta jihatini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchisi, ta'lim muassasasida ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish maqsadida rahbar kadrlarni tayyorlash; ikkinchisi - bu ta'lim muassasalar rahbarlarini boshqarish tamoyili sifatida liderlik; uchinchi – ta'lim xizmatlari bozorida ta'lim muassasasining liderligi.

Rahbarlik kompetentligini rivojlantirish mexanizmi – bu rahbarlarning liderlik salohiyatini aniqlash, baholash va rivojlantirishga qaratilgan tizimli va kompleks chora-tadbirlar tizimidir. Ushbu mexanizm tashkilotning strategik maqsadlariga erishishda rahbarlik salohiyatini oshirishga xizmat.

1. Tashkilot samaradorligini oshirish

Samarali rahbarlik jamoa ishini muvofiqlashtirish, resurslardan oqilona foydalanish va o'z vaqtida qaror qabul qilishga yordam beradi. Liderlik kompetentligi yuqori bo'lgan rahbarlar tashkilot maqsadlariga tez va samarali erishishga ko'maklashadi.

2. Xodimlarni motivatsiyalash va jamoani ruhlantirish

Rahbarning liderlik salohiyati xodimlarning ishchanligi va tashkilotga sadoqatini oshiradi. Yaxshi rahbar jamoa a'zolarining salohiyatini ochib beradi, ularni yangi yutuqlarga ilhomlantiradi.

3. Qaror qabul qilish sifatini yaxshilash

Rahbarlik kompetentligi yuqori bo'lgan rahbarlar murakkab vaziyatlarda ham oqilona va strategik qarash bilan to'g'ri qarorlar qabul qila oladi. Bu tashkilotning muvaffaqiyati va barqarorligini ta'minlaydi.

4. Kasbiy rivojlanish va liderlarni tayyorlash

Tizimli rivojlantirish mexanizmi orqali rahbarlar o'z kuchli va zaif tomonlarini aniqlab, doimiy ravishda o'ziga xos yo'nalishda o'sish imkoniga ega bo'ladi. Bu esa kelajakda tashkilot uchun kuchli liderlar qatlamini shakllantirishga xizmat qiladi.

5. Tashkilot madaniyati va raqobatbardoshligini oshirish

Samarali liderlik tashkilotda ijobiy ish muhiti yaratadi va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi. Bu esa kompaniyaning bozordagi o'rnini mustahkamlaydi va raqobatbardoshligini oshiradi.

Ammo amalga oshirishda turli muammolarga duch kelinadi. Ular orasida ta'lim dasturlarining nazariyligini saqlashi, rahbarlarning o'zini rivojlantirishga kam e'tibor berishi va zamonaviy texnologiyalardan to'liq foydalanilmasligi kabi masalalar bor. Bu muammolarni hal etish uchun interaktiv ta'lim usullari, mentorlik tizimlarini kuchaytirish va raqamli platformalardan kengroq foydalanish zarur.

Rahbar kadrlarning liderlik kompetentligini rivojlantirish – har bir ta'lim muassasasining muvaffaqiyati uchun muhim omil hisoblanadi. Bu jarayon mukammal va tizimli yondashuvni talab qiladi. Ta'lim muassasalar uchun esa rahbarlik salohiyatini oshirishga investitsiya kiritish – uzoq muddatli istiqbol uchun asosiy shartdir. Shunday qilib, samarali liderlikka erishish orqali ta'lim muassasalar o'z maqsadlariga tezroq va muvaffaqiyatli erishishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Савина Н. В. Развитие лидерской компетенции будущих менеджеров в образовательной среде вуза. Современные научные исследования. Выпуск 2. Концепт, 2014.
2. Савина Н. В. Развитие лидерской компетенции руководителей современных образовательных организаций. – Ученые записки ИУО РАО 2 (58) выпуск 2016 Материалы Всероссийской научно практической конференции «Профессиональное развитие руководителей образовательных организаций и новые стратегии управления». 09-10 июня 2016 г. Часть 189 с. – С. 90-94.
3. Томпсон А.А., Стрикленд А.Дж. Стратегическое менеджмент / - М., «Банки и биржи», «ЮНИТИ», 2020.
4. Ансофф И. Стратегический менеджмент / Питер 2019.
5. Вершигора Е.Е. Менеджмент: Учебное пособие. – М.: ИНФРА. – М., 2022.

SHOIRA DILSHOD BARNO IJODIDA SHIR-U SHAKAR MULAMMA‘

Rasulova Nigora Kurbonovna
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qo‘qon adabiy muhitining serqirra shoirlaridan sanalgan Dilshodi Barnoning o‘ziga xos go‘zal ijod yo‘li, ikki til birliklarini bir ma‘no va mazmunda, bir vaznda birlashtirib yaratgan she‘r-u shakar mulamma‘si haqida fikr yuritiladi. XIX asrning birinchi yarmi yaratilgan adabiy asarlar ichida shoira Dilshodi Barno ijodi o‘ziga xos tasvir usuliga egaligi bilan ajralib turadi. U ijodiy faoliyatida turfa xil janrlarda qalam tebratdi, qanchadan qancha yosh shoiralarga badiiyat ilmidan saboq berib, ularni ijod olamiga olib kirdi. Shoira ikki tilda, ya‘ni fors-tojik hamda o‘zbek tillarida barakali ijod qildi. Shu bilan birga ikki til imkoniyatlari asosida shir-u shakar bitdi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon adabiy muhiti, an‘ana va o‘ziga xoslik, shir-u shakar, badiiy ifoda.

Ma‘lumki, XVIII-XIX asrlarda Qo‘qon, Xorazm va Buxoro adabiy muhiti keng rivoj topdi. Bu davrda bir-biridan didli, salohiyati yuksak shoir va shoirlar yetishib chiqdi. Ana shunday qalami o‘tkir shoiralardan biri Dilshodi Barnodir. U ham Nodira, Uvaysiyar an‘anasini davom ettirib, ular homiyligida barakali ijod qildi. Dilshodi Barno tojik millatiga mansib bo‘lsa-da, o‘zbek tilidagi ijodi orqali ham yuksak cho‘qqilarni zabt etdi. Shoira o‘zbek mumtoz adabiyotida o‘ziga xos uslubga ega ijodkor bo‘lib yetishdi. O‘zi singari qanchadan qancha iqtidorli shoiralarni tarbiyaladi. Ular orasida taniqli shoira bo‘lib yetishgan Anbar Otin ham bor edi. Dilshodi Barno bu shogirdidan juda faxrlangan, hatto bir g‘azalida:

Isming Anbar, jisming Anbar, lolaruxsan, la‘llab,

So‘zlasang ko‘rgan har odam aytur ahsan, la‘llab

[Дилшоди Барно, 1972: 23], – deya yuksak baho bergan.

Dilshodi Barno o‘z davrida shoiralik bilan birga yosh iqtidor egalariga ustozlik qilganligi ijodida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shoira ijodida mukammallik hamda janr jihatdan rang-baranglik ustuvorlik qiladi.

Shoira yashagan davr nuqtayi nazaridan baho beradigan bo‘lsak, bu davrda ikki tilda ijod qilish, ya‘ni zullisonaynlik keng taraqqiy etdi. Aksariyat ijodkorlar ikki tilda birdek ijod qildilar va o‘z asarlarini o‘zbek hamda fors-tojik tillarida yaratdilar. Shu bilan birga bir asarni ikki til imkoniyatlariga tayanib shir-u shakar usulida yozish ham keng urfga kirdi. Bunday mulamma‘ usulida she‘rlar yozish ijodkordan o‘ziga yarasha mahorat talab etardi. So‘zlarni uyg‘un holda tanlash, bir vazn talabiga moslash masalasi o‘ziga yarasha mohirlikni ham taqozo etadi. Dilshodi Barno qalamiga mansub she‘rlar orasida shir-u shakar usulida yozilgan bir g‘azal uchraydi:

Orazing, yor, sango mavzuyi shior o‘lsun,
Qomating diyorimda mavsumi bahor o‘lsun.

Forsiy guftam:”Abro‘yi tu, gar so‘zlasam, qoshing,
Bog‘ aro ikki rasta gul-u sabzazor o‘lsin.

Turkiy aytgonim ko‘zing, forsiy – chashmi oquvor,
Kechalarda yuzinga termulub xummor o‘lsun.

Novakest mujgonat, forsiy agar go'yam,
Gulshanimda gardogird soqchidek qator o'lsun.

Yuzlaringni tavsifin garchi so'zlasam, yorim,
Bog' aro zanahtonim olmay anor o'lsun.

Forsiya ba daidonat alqiyos agar oram,
Ar guloyingda sheroza bobi e'tibor o'lsun.

Qo'llaringda sochimning torini sanab boqding,
Soli umri Barnaro zulmat oshkor o'lsun. [Дилшоди Барно, 1972: 64].

Shoira bu g'azalida ishq, go'zallik, tabiat, sog'inch tushunchalarini so'z mahorati va tasviriylik orqali yuksak darajada ifodalaydi. G'azal toq baytlari o'zbekcha, juft baytlari fors-tojikcha bitilgan. Ammo forscha baytlar tarkibida ham o'zbekcha izohlar, biriklaldan foydalanilgan. G'azalda "o'lsun" ya'ni "bo'lsin" so'zi radif bo'lib kelgan. Qofiyadosh qilib "shior, bahor, sabzazor, xummor, qator, anor, e'tibor, oshkor" so'zlari tanlangan. Ushbu g'azal aruzning hazaji musammami ashtar vaznida bitilgan. Ashtar "mafoiylun" aslining "shatar" zihofi bilan o'zgartirilishi oqibatida yuzaga kelgan "foilun" tarmoq rukning nomi bo'lib, "nuqsonli" degan ma'noni ifodalaydi [A. Xojiaxmedov, 1998: 36]. G'azal yetti baytdan tashkil topgan. G'azalda tasvirlangan voqe'lik birinchi bayt asosida rivojlanib borgan.

Birinchi bayt:

Orazing, yor, sango mavzuyi shior o'lsun,
Qomating diyorimda mavsumi bahor o'lsun. [Дилшоди Барно, 1972: 64]

Bu baytda shoir yor yuzini shiorga (e'tiqod, ramzga) aylantiradi, ya'ni sevgi, ishq va go'zallik uning uchun hayotiy haqiqatga, yo'l ko'rsatuvchi belgiga aylangan. Yor qomati esa bahor fasli bilan qiyoslanadi – bu esa yangilanish, yasharish, go'zallik ramzidir. Dilshodi Baro ijodida tabiat tasviri, ayniqsa, bahor tasviri keng qo'llanilgan.

Ikkinchi bayt:

Forsiya guftam: "Abro'yi tu, gar so'zlasam, qoshing,
Bog' aro ikki rasta gul-u sabzazor o'lsun." [Дилшоди Барно, 1972: 64]

Shoira bu yerda forsiy ifoda orqali yor qoshlarini gulzorli yo'lga qiyoslaydi. Bu timsolda nozik estetik qarashlar mujassam – abro', ya'ni ikki qosh – ikki rasta gulzor sifatida tasvirlanmoqda.

Uchinchi bayt:

Turkiy aytgonim ko'zing, forsiy – chashmi oquvor,
Kechalarda yuzing termulub xummor o'lsun. [Дилшоди Барно, 1972: 64].

Bu baytda shoira "ko'zing – turkiy", "chashmi oquvor – forsiy" deb, ikki tilning go'zallik ifoda imkoniyatlarini birlashtiradi. Chashmi oquvor – "sokin, tiniq, chuqur ko'zlar" degani. Unga termulgan oshiq "xummor" – ya'ni sog'inch va dard bilan to'ladi. Bu bayt sog'inch, sevgi va estetik zavq bilan to'la.

To'rtinchi bayt:

Novakest mujgonat, forsiy agar go'yam,
Gulshanimda gardogird soqchidek qator o'lsun. [Дилшоди Барно, 1972: 64]

Yor mujgalari (kipriklari) ning o'qdek uchlari gulshanda qurollangan soqchidek qator turishini, ya'ni qo'riqchi, himoyachi singari bo'lishini istamoqda. Bu baytda shoira kipriklarni qator tizilganini soqchilardek saf tortishiga qiyoslab, konseptual metoforani yuzaga keltirmoqda.

Beshinchi bayt:

Yuzlaringni tavsifin garchi so'zlasam, yorim,
Bog' aro zanahtonim olmay anor o'lsun. [Дилшоди Барно, 1972: 64]

Ushbu baytda mavzu yana yuzni tavsiflashga qaratilmoqda. Zanahton (yonoq usti, yonoq chuqurchasi) anorga qiyoslanmoqda. Mumtoz adabiyotda anor go'zallik, noziklik va lazzat timsoli sifatida tasvirlanadi. An'anaviy tarzda yuz – bog', yonoq – anor deyilgan, bu esa Navoiy va Fuzuliy an'analarini eslatadi.

Oltinchi bayt:

Forsiya ba daidonat alqiyos agar oram,
Ar guloyingda sheroza bobi e'tibor o'lsun. [Дилшоди Барно, 1972: 64].

Bu baytda forsiy metafora asosida yor guloyini (labini) kitobdagi "sheroza"ga qiyoslaydi. Sheroza – kitobning muqovaga yopishgan ikki uchini juzlar sochilmasin uchun ipak bilan bezab tikish joyi, kitobning chiroyli bezakli cheti bo'lib, "go'zallik va e'tiborni jalb etuvchi joy" sifatida tasvirlangan.

Yettinchi bayt:

Qo'llaringda sochimning torini sanab boqding,
Soli umri Barnaro zulmat oshkor o'lsun. [Дилшоди Барно, 1972: 64].

Shoira maq'ta qismida taxallusini vazn talabigaga moslashtirgan. Maq'taning ikkinchi misrasi fors-tojik hamda o'zbek tili uyg'unligida bitilgan. Shoira soch torlari orqali dunyo tashvishlarida o'tgan hayotini yodga olmoqda. Yuqorida berilgan ta'rif-tavsiflar oxirgi misrada ijtimoiy hayot bilan bog'lanadi. Oxir-oqibat shoira maq'ta'da o'zining qorong'ilik (zulmat) ichra o'tgan umrini oshkor etadi.

Ushbu mulamma'-g'azal yorning husnini tabiat go'zalliklariga mengizlab tavsiflash bilan boshlanib, shaxsiy dard, oshiqning holati, kechgan umrini tasvirlash orqali yaqin topgan. Shoira ta'rifiylayotgan yorning husni ilohiylashtirilgan. Shunday ekan, g'azalda ilohiy ishq ustuvorlik qilmoqda. Misralarda keltirilgan gulshan oshiq qalbi, yor yuzi esa ilohiy go'zallik mazharidir.

Shoira g'azalni rivojlantirishda obrazli tafakkur, tazodlar, tashbehlardan o'rinli foydalangan. Yuz – shior, qomat – bahor, ko'z – o'q, yonoq – anor, lab – sheroza so'zlari mazmun jihatdan o'zaro bog'langan. Ko'rinib turibdiki, Dilshodi Barno o'z ijodida mumtoz adabiyotimizga xos ko'plab badiiy san'atlardan keng va o'rinli foydalangan.

Mazkur g'azal Dilshodi Barnoning mumtoz adabiyot an'alariga sadoqatini, til va badiiy obrazlar qo'llashdagi yuksak didini, madaniy uyg'unlikni mahorat bilan ifodalagan.

Xullas, ikki tilli shoira Dilshodi Barno XIX asr Qo'qon adabiy muhitida irod qilgan xotin-qiz shoirlar ichida kuchli ehtirosi, nozik tasvir va ifoda qudrati bilan alohida ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дилшоди Барно. Танланган асарлар. Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. – Т., 1972.
2. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1961.
3. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998.
4. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ НМК, 1998.
5. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Toshkent: Ta'lim-media, 2019.

MA'NAVIY-AXLOQIY MUAMMOLARNI YORITISHDA MAHMUD TOIR MAHORATI

Raxmatova Madinabonu Qosimovna
Buxoro davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Bugungi adabiy, ijtimoiy, ma'naviy-madaniy hayotda O'zbekiston xalq shoiri Mahmud Toir juda faol, o'z ovozigaga ega zabardast, qalami o'tkir va hozirjavob shoirlardan biridir. Bung misol tariqsida keltirilgan quyidagi maqolada Mahmud Toirning xalqona uslubi, sodda va ta'sirli tili, ijtimoiy adolat va insoniylikka bo'lgan da'vati alohida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: Poetik ijodkorlik, badiiyluk, ma'naviy muammolar, badiiy-ijtimoiy muammolar, insoniy hislatlar, ma'naviy meros, farzand tarbiyasi, she'riyat.

Mahmud Toir she'rlarida ma'naviy-axloqiy muammolar alohida o'rin egallaydi. U o'z asarlarida zamonamizda ko'rinadigan axloqiy buzilishlar, odamlarning ruhiy holati va ichki kurashlariga e'tibor qaratadi. Muallif insonlar orasida axloqiy qadriyatlarining yo'qolishi, ijtimoiy adolat va g'urur tuyg'usi haqida gapiradi. Mahmud Toirning ezgulikka yo'g'rilgan ijodi, pafosga boy mahorati mustaqillik davrida yana-da gullab-yashnashi uchun zamin yaratdi. Jamiyatimizda ko'p marotaba duch kelayotgan muammolar shoir nazaridan chetda qolmagan holda, har bir o'quvchini ham xushyorlikka chaqiradi. Zero, badiiy adabiyotning kuchi ham shunda. Shoirning asarlaridagi ilgari surilgan falsafiy g'oya jamiyat kelajagi uchun ahamiyat kasb etmog'ligi lozim. Mahmud Toir asarlari ijodiy ko'lami hamda dolzarbligi tufayli alohida ajralib turadi. U jamiyatda axloqiy muammolarni keltirib chiqaradigan omillarni tahlil qiladi va bu tahlil ostiga olingan mavzularni sodda, xalqchil tilda yotirib berishga harakat qiladi va shuning uchun ham shoirning hozirgacha bosilgan she'riy to'plamlari va dostonlari adabiyot ixlosmandlarining ma'naviy mulkiga aylandi.

“Barcha shoirlar uchun muhabbat, Vatan, ota-ona, do'sti sodiq mavzulari birdek tabarruk. Ammo Mahmud Toir ijodida bu mavzular muallif biografiyasiga mos sifatlar bilan orzu-istaklari, dardu armonlari erkin va xalqona yo'sinda talqin etiladi.” [3] Mahmud Toir she'rlarida aks etgan bu mavzular, yechimini qidirayotgan muammolar zamonamizda har bir inson uchun dolzarbligini yo'qotmaydi. Ularning ijtimoiy va insoniy tafakkurga bo'lgan ta'siri, ma'naviy-axloqiy qiyinchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Bu fikrga

misol tariqasida shoirning “Savob” she’rini olishimiz mumkin. Ushbu she’rda shoir tomonidan ishonchli va tasvirga boy til ishlatiladi. Mahmud Toirning nozik lirikas hamda kuchli badiiy tasvirlari insonni lol qoldiradi :

Azaliy hikmatni yodga olaman,
Bizsiz ham dunyoda bori ziyoda.
O‘zimdanda so‘rayman, o‘yga olaman,
Mendan nima qolar ko‘hna dunyoda?..

She’r noan’anaviy tarzda lekin doimiy insonlar uchun muhim bo‘lib kelgan mavzu bilan boshlanadi. Ushbu she’rda muallif insonning hayoti, amallari, gunoh-u savobi o‘zaro bog‘liq ekanligini so‘zlaydi. Yaxshi amallari bhamisha barhayot ekanligiga, banda dunyodan o‘tgandan so‘ng ham “umrining guli” sifatida unib o‘tishda davom etishiga urg‘u beradi. Har bir inson oxiratidan qo‘rqib yoki kutib yasharkan, ungacha bo‘lgan payt davomida o‘z savob-u gunohlari sarhisobi bilan band bo‘lmog‘i zarur. Yuqoridagi she’rimizda ham badiiy talqin lirik qahramonning umri sarhisobi bilan boshlanadi. U yillar davomida odamlar orasidagi hikmatni- achchiq haqiqatni esga olib, she’r mavzusini aniqlashtirib oladi. Bu o‘tkinchi dunyoda bizning bor-yo‘qligimiz qanchalik ahamiyatsiz ekanligiga ishora qilib, nima maqsadda dunyoga kelganligini o‘z-o‘zidan so‘raydi: “Mendan nima qolar ko‘hna dunyoda?”

Otamdan meros uy qolar bolamga,
Birovning xasmidir shirin qizlarim.
Kun kclar ular ham sig‘mas olamga,
Ko‘kdan ham uchgaydir hur yulduzlarim .

Shu mulohazani izidan “ Bizdan nima qolishi”ga e’tibor qaratadi: Lirik qahramonning hatto, yashab turgan o‘z xonadoni otasidan meros bo‘liq, xuddi shu tarzda bolasiga qoladi, qizlari ham unga mehmonligini birovning xasmi haloli bo‘lib, uchib ketishlarini o‘ylaydi. Va lekin kun kelib ular ham bu olamdan ko‘z yumushlariga ishora qilib, “ hur yulduz sifatida bu falak yuzasidan uchishlarini aytib o‘tadi ya”niki, shoir farzandlari ortidan ham “qoladigan merosi” deya gerdaya olmas ekan. Odatda bizda bola-chaqani ortida qolishiga e’tibor, shu sabab bolalar uchun yashash kerak, ammo bular shoir uchun yetarli emas, u farzandga qoladigan ma’naviy meros masalasi og‘riqli nuqta hisoblanadi. Moddiy masalalar farzand kunlik hayotida zaruriyat tug‘dirishini hisobga olgan holda ilohiy fazilatlar, inson uchun chuqur tarbiyaviy ahamiyat kasb etadigan hislatlar ko‘pchilik ota-onalar e’tiboridan chetda qoladi. Yosh avlodga savobli ishlarni har kim har doim qilishi kerakligini, bu nafaqat ularga balki, ajdodlari hamda avlodlari uchun ham muhim ekanligini uqtirish lozim. Muallif ham bu tarbiyaviy-falsafiy g‘oyani ilgari suradi.

Ushbu haqiqat yuzaga chiqqach, shoir juda tushkunlikka tushadi:

Nahotki, ketgayman benom-u nishon,
Izimda unmasmi umrimning guli,
Sukut ummoniga g‘arq edim . Shu on,
So‘zladi yuragim – jonim bulbuli.

Inson dunyodan ko‘z yumgach, uning nomi ham bu dunyo sahifalaridan o‘chib ketmasligi joiz. Ammo uni nima uchun, qaysi ishlari uchun yodga olishadi? Bu savol ochiq qolgach lirik qahramonimiz sukutga cho‘madi, “benom-u nishon” ketishidan afsuslanadi. Uning o‘z umri nihoyasiga yetsa-da, davomchi sifatida gullaydigan chechlari yo‘qligidan qayg‘uga tushadi. Biroq, shu paytda yuragi so‘z boshlaydi. Zero, shoirning umri mana shu qalbning bulbul sifatida noliishini tinglash orqali kechadi.

Yaxshidan ot qolar, yomondan-chi, dod,
Bu so‘z ham merosdir Odam Atodan.
Qabriston bir bog‘dir – niholi faryod,
O‘zga mehribon yo‘q bunda Xudodan.

Shoir qalbining fikri tariqasida Odam Ato davridan beri tildan tilga ko‘chib kelayotgan azaliy fikr ilgari suriladi : Yaxshilarning nomi o‘chmasligi, yomonlar sababchi bo‘lgan oh-u faryodlar ulardan keyin ham tugamasligi tasvirlanadi. Bu orqali savobning inson hayotidagi o‘rni masalasini ko‘tarib chiqadi. Zero, har bir yaxshi ish savob sifatida qabul qilinadi, inson ma’naviyatining yuksalishi yaxshi amallar va savob ishlash orqali sodir bo‘ladi.

Keyingi misrada noan’anaviy holda, qabriston tasviri keltiriladi, unga ko‘ra qabriston – bog‘. Shunday bog‘ki, unda unayotgan nihollar – insonlar faryodi, g‘am-g‘ussaga cho‘mgan o‘y-xayollari. Lekin banda savob- gunohlari Qiyomatga qadar shu olamdali tarozi pallasida qay tomon og‘ir kelishiga qarab hukm chiqarilishi ham tayin. Bu yerda savob amallar insonni yuksaltirib , uning ruhini poklashi nazarda tutiladi, Va shu yerda eng Oliy haqiqat-bandaga Allohdan boshqa mehribon Zot yo‘qligiga yana bir isbot keltiriladi.

Bandasi dunyoni ko‘tarib ketmas,
O‘lsa olib ketgay yolg‘iz armonin.

Va lekin tuproqqa ko'mib ham bo'lmas,
Savob-u gunohin, insonning nomin.

Yuqoridagi band o'tkinchi dunyo haqidagi xomxayollar masalasi bilan bog'liq. Bu olamdan hech narsaga sohib chiqolmay ketishi ancha yillik haqiqat bo'lsa-da, Shoir yangi fikrni ilgari suradi: Banda olib ketishi mumkin bo'lgan yagona narsani topadi; Bu- uning armonlari. Lekin, shu bilan birga, qabrga ham kirmaydigan, shy bilan birga bir umr yashaydigan 3 narsani ham eslab o'tadi. Bu bandaning savobi, gunohi, va ular ortidan qo'shib eslanadigani-ismi.

So'nggi bandda shoir o'z fikrini xulosalarkan, savobning ahamiyati, yaxshi amallari, gunohi va ularning inson hayotidagi ahamiyatini ta'riflaydi. Insonni yuksaltirish uchun savobli amallarini mustahkamlashga chaqiradi. Savob va gunohga ajratarkanmiz, insonning barcha amallari qarida ham hamroh bo'lishini yo'lini yoritishini istaymiz. Shu fikr isboti sifatida muallif ham savobli amallarni "chiroq" deb ataydi. Yaxshi amallari banda qabrga ham bormay turib Alloh yoqib qo'yadigan fonus sifatida tasvirlanadi. Shu bilan birga, savobga qarshi fikr o'laroq, bandaning so'ngi safariga chiqqanda ortidan tosh bo'lib otiladigan gunohlari ham borligini ta'kidlaydi. Bu orqali yaxshi amallarning insonlar hayotidagi ahamiyati cheksiz ekanligiga ishora qilinadi:

Uni so'nggi yo'lga kuzatar chog'da,
Ortidan tosh otar qilgan gunohi.
Savobi chiroqdir, u bormay turib,
Qabriga ham yoqib qo'ygay Ilohi.

Ushbu she'r, asosan, axloqiy amallar, savob tushunchasini ilgari sursa-da, jamiyatda yaxshilik qilishga shoshilishga, ezgu amallarni ko'paytirishga, har qanday xalovatni qochiradigan xatolardan saqlanishga undaydi. Mahmud Toir "qolipga sig'magan she'rlar yangi nazariyalarga asos bo'ladi. Bunday talqinlar odamda she'r o'qish istagi paydo qilsa – naqadar xush. Biroq she'rlar talqini majburlab yasama qolipga solinsa, ulardan badiiy tarovat ketadi." [3]

Savob haqidagi fikrlarning davomi sifatida, shoir yaxshi amallar orqali nafaqat insonlarning o'zi, balki, butun ajdodi ham rahmatlar keltirishini eslatadi. Shu fikr isboti tariqasida "Otamning so'zi" she'rini yozadi. Ushbu she'r boshida bir rivoyatni qo'shimcha qiladi:

O'tmishda bir mo'ysafid kuni bitib, dunyodan o'tishiga ko'zi yetgach, yoniga yolg'iz o'g'lini chorlabdi:

– O'g'lim, men butun umr halol mehnat qildim, seni ham halollik bilan tarbiyaladim. Yaratgandan umidim shuki, mendan keyin ham halol yashagaysan. Tag'in: „Otam olamdan o'tdi-ku, meni kim ham nazorat qilardi?“ degan xayolga borma. Sen o'tirgan har yerda tangadek nur tushadigan joy bo'lsa, shu yerdan mening ruhim seni kuzatib turadi:

Derazadan tushgan nurda, o'g'lim, mening ko'zim bor,
Elga qilgan savobingda, bilki yorug' yuzim bor,
Gar g'aflatdan yiroq ersang, vujudingda o'zim bor,
Bolam, otam o'lgan dema, men o'zingda yashayman,
Kim ortingdan duo qilsa, men izingda yashayman.

Ushbu she'rda ota tafakkurini hamda uning inson hayotida qay darajada muhim rol kasb etishini tasvirlaydi. Ota faqatgina jamiyatda emas, balki har bir insonning hayotida muhim bo'lib, ularning ko'plab qadriyatlar, an'analar va axloqiy tushunchalarni shakllantirishda eng birinchi namuna hamdir. Ajdodlarimiz ruhi biz bilan hamisha barhayot ekanligiga ishora qiladi. Ular biz bilan ekan, savoblarimizni, qilgan yaxshiliklarimizni ko'rib yuzi yorug' bo'lishini eslatib o'tadi. G'aflatdan qochgan har bir jismda ular g'aflatdan qochgan har bir jismda hayotlarini davom ettirishlarini aytib o'tadi. Axloqiy qadriyatlarni avaylashni, insoniy tuyg'ularga hurmat ko'rsatib odamlar duosini olish kerakligini bir mo'ysafidning so'ngi so'zi sifatida, nafaqat, bir farzandga, balki butun bashariyatga maslahat beradi.

Bandasidan qo'rqma, bolam, qo'rqin faqat Xudodan,
Yukunmagin sen har kasga, shafqat tila Allohdan,
Rosti, o'lmoq – kulib ketish bu yolg'onchi dunyodan,
Bolam, otam o'lgan dema, men o'zingda yashayman,
Diling, tiling bir bo'lsa gar, men so'zingda yashayman.

She'rning ikkinchi bandida otasining hayot tajribalaridan kelib chiqqan holatda tavsiya qilayotgan ikkinchi maslahatga bag'ishlanadi: Har bir solih farzand agar ota o'gitiga quloq solib halol yashasa, endi ikkinchi bosqichga o'tib hech nimadan qo'rqmasdan hayotini davom ettirishi mumkinligini aytadi. Allohdan boshqa hech kimdan qo'rqmaslik kerakligini uqtiradi. Shu bilan birga, Allohdan boshqalarga sig'inmaslikni, hech kimdan yordam kutmaslikni aytadi. Shu yerda, o'lim halokatli yakun emas, balki, bu yolg'on, fisq-u fasod to'la dunyodan mamnuniyat bilan qutilish chorasi ekanligini tasvirlaydi. She'rning

uslubiy jihatdan ritmik holatini yana-da ta'sirli ifodalash uchun xizmat qilgan beshlik banddan foydalanilgan hamda har band oxirida takrorlanib kelgan so'ngi ikki misrada ota tajribasi, ona yuragi, tuyg'ular va oqilona maslahatlar ifodalanadi va bu tasvirlar haqqoniy yashash uchun madhiya bo'lib yangramoqda. Yuqoridagi band oxirida ham dilni hamda tilni bir tutishlik, rost so'zlashlik haqida kuylanadi.

Farzand inson ortidagi yonib qolgan chiroqdir,
Chiroq yoqsang, parvonaman, ruhim mening uyg'oqdir,
Sen unutm, oxiratda har daqiqang so'roqdir,
Bolam, otam o'lgan dema, men o'zingda yashayman,
Jondan aziz suyg'ing o'g'ling ham qizingda yashayman.

Uslubiy jihatdan she'rda ilgari surilgan fikrlar to'g'ridan to'g'ri yurakka qadaladigan hamda samimiy. Muallif tasviriy vositalar orqali o'z his-tuyg'ularini yetkazishga harakat qiladi. She'rning keyingi misralarida ota-onaga hurmat va ularga nisbatan faqat mehr-muhabbatda bo'lish kerakligini ifodalab, muallif insonlar va ularning ajdodlari o'rtasidagi muhim bog'lanishlarni, oilaviy an'analarni e'tiborga oladi. Ulardan keyingi chiroq farzand ekanligini eslatib o'tadi. Magar farzand chiroq deb hisoblansa, u atrofida gi parvona ota-onamiz ruhidir. Ular har doim uyg'oq hamda to'g'ri yo'l ko'rsatish uchun nafaqat, biz bilan balki, bizdan keyingi farzandlarimiz, avlodlarimiz bilan birga. Chunki, Oxiratda har bir amalimiz so'roqqa olinadi, mazkur fikr she'r songida ham eslatib o'tiladi.

Umr o'zi oqar daryo, to'g'oni bu o'limdir,
Qaro yerga bo'sh kelgan mening ikki qo'limdir,
Bu dunyoda she'r gadosi Mahmud mening o'g'limdir,
Bolam, otam o'lgan dema, men o'zingda yashayman,
Halol bo'lsa topgan noning, men tuzingda yashayman.

Umriga nisbatan "oqar daryo" tushunchasini qo'llash an'anaviy tusga kirgan. Lekin, muallif shu daryo to'g'oni sifatidas o'limni ko'rsatishi Mahmud Toirning o'zbek adabiyotidagi yana bir yangiligi bo'ldi desak adashmagan bo'lamiz. O'lom sahnasini davom ettirgan holda, qabrga ham qo'llari bo'sh ketishini vasiyat qilayotgan mo'ysafid tilidan tasvirleydi. Keyingi misrada esa qahramon g'azallardan zamonaviy poeziyaga ko'chib kelgan an'ana – she'r yakunida muallifning ismi yoki taxallusi qo'llanishini ko'rishimiz mumkin.

Mahmud Toir "Otam so'zi" she'ri o'zbek poeziyasining jozibador namunasi bo'la oldi desak adashmaymiz. Ushbu she'r muallifning ota-ona, o'zlikka hamda muqaddas qadriyatlarga xiyonat qilmaslik hamda ularga hurmat ko'rsatishni ifodalaydi. Ota-ona bilan munosabatni qadrlashga, ularning ruhiga hurmat ko'rsatishga targ'ib qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Toir. Saylanma. 1-jild, 2008. – Toshkent. G'afur G'ulom. 40- 48- betlar.
2. Q. Yo'ldosh. M. Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent. 2016. – . 201.
3. G. Doshanova. Mahmud Toir lirikasining badiiy xususiyatlari. ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES. 20211041-1045-betlar.
4. H. Karimov. Istiqlol davri adabiyoti. – Toshkent, 2010. – 326 b.
5. D. Tajibayeva. XX asrning so'ngi choragi o'zbek she'riyatida olov timsoli ifodasi. Academic research in education sciences, 2024. –366-371 b.

INGLIZ TILI TA'LIMIDA RAQAMLI INTERAKTIVLIKNI SHAKLLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI

Raxmatullayeva Barno Baxtiyor qizi

Navoiy davlat universiteti tayanch doktranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-8-sinf o'quvchilariga ingliz tilini o'qitishda raqamli interaktivlik tushunchasining mazmuni yoritilib, uni samarali shakllantirishning metodik asoslari tahlil qilinadi. Dars jarayoniga interaktiv raqamli vositalarni (Wordwall, Liveworksheets, Quizlet va boshqalar) kiritish orqali o'quvchilarning ingliz tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishi, faolligi va mustaqil fikrlashi oshadi. Tadqiqot davomida amaliy darslarda raqamli interaktiv metodlar sinovdan o'tkazilib, ularning ta'sirchanligi baholandi. Natijalar raqamli interaktivlikni ingliz tili darslarida samarali tatbiq etish o'quvchilarning til kompetensiyasini oshirishga yordam berishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: raqamli interaktivlik, ingliz tili ta'limi, metodik asoslar, interaktiv vositalar, o'quvchi faolligi, til kompetensiyasi.

Kirish. Bugungi raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitish jarayonida raqamli vositalar o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda o'zlashtirish samaradorligini yaxshilash imkonini bermoqda. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalar yordamida interaktiv muhit yaratish orqali o'quvchilarning dars jarayoniga faol jalb etilishi ta'minlanadi. Ayniqsa, 7-8-sinf o'quvchilari uchun moslashtirilgan raqamli mashqlar, testlar va o'yinli faoliyatlar ularning bilim, ko'nikma va malakalarini samarali shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada "raqamli interaktivlik" tushunchasi ta'limiy jarayonda alohida metodik yondashuv sifatida o'rganiladi. Shuningdek, raqamli interaktivlikni ingliz tili darslariga integratsiya qilishning usullari, vositalari va pedagogik yondashuvlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Til o'rganish sohasida bu texnologiyalar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki ular ta'limning interaktivligini, o'quvchilar ishtirokini va motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, raqamli interaktivlik orqali o'quvchilar bilan ikki tomonlama muloqot o'rnatiladi va bu jarayon til o'zlashtirishni tezlashtiradi [1].

Hockly o'z tadqiqotida raqamli texnologiyalar endilikda til o'qitishning ajralmas komponenti ekanligini ta'kidlab o'tadi: "Digital technologies are no longer a luxury in language education; they are an essential part of effective teaching and learning" [2] Bu yondashuv raqamli vositalarni ingliz tili darslariga integratsiya qilish zarurligini asoslaydi. Shuningdek, Kukulska-Hulme interaktiv raqamli vositalarning shaxsiylashtirilgan va hamkorlikka asoslangan o'quv muhitini yaratishdagi o'rnini qayd etadi: "Mobile and interactive technologies enable personalized and collaborative learning experiences, especially in language acquisition"[3]. Ushbu fikrlar raqamli interaktivlikni faqat vosita sifatida emas, balki metodik yondashuv sifatida ham tushunishga asos beradi. Hampel va Stickler tomonidan ishlab chiqilgan "Digital Teaching Skills Pyramid" modelida o'qituvchilar raqamli interaktivlikni bosqichma-bosqich joriy etishi lozimligi ta'kidlanadi [4]. Bu o'qituvchilarning raqamli savodxonligi va didaktik tayyorgarligini oshirish zarurligini bildiradi.

O'zbekistonda ham bu borada tadqiqotlar olib borilmoqda. Qodirov o'z maqolasida maktab o'quvchilariga mo'ljallangan interaktiv platformalarning motivatsiyani oshirishdagi rolini tahlil qilgan[5]. Uning fikricha, bunday platformalar orqali o'quvchilarda ingliz tiliga bo'lgan qiziqish kuchayadi, ular darsda faol ishtirok eta boshlaydi. Qisqacha aytganda, mavjud ilmiy manbalar raqamli interaktivlikni ingliz tili ta'limining muhim metodik komponenti sifatida e'tirof etadi. Bu yondashuv nafaqat dars jarayonini jonlantiradi, balki o'quvchilarning til ko'nikmalarini chuqur va samarali shakllantirishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda ingliz tilini o'qitishda raqamli o'quv modullarining samaradorligini baholash maqsadida kvazi-eksperimental dizayn qo'llanildi. Tadqiqot ishtirokchilari sifatida 3 ta umumiy o'rta ta'lim maktabining 7-sinf ($n = 60$) va 8-sinf ($n = 60$) o'quvchilari, jami 120 nafar o'quvchi tanlab olindi. Har bir sinfda 20 tadan o'quvchi qatnashdi; ular tasodifiy tanlov asosida teng sonli eksperimental va nazorat guruhlariga ajratildi. Eksperimental guruh o'quvchilari raqamli interaktivlik asosida dars olgan bo'lsa, nazorat guruhida an'anaviy dars shakli saqlab qolindi. Guruhlar dars jadvali va o'qituvchi tajribasi bo'yicha ekvivalentlashtirildi, bu esa natijalarning ishonchliligini ta'minlashga xizmat qildi.

Ishtirokchilar ingliz tilini boshlang'ich A2 darajadan B1 darajagacha bilishgan bo'lib, ular jins va o'quv ko'rsatkichlari bo'yicha mutanosib tarzda taqsimlandi. Darslar 8 hafta davomida, haftasiga 3 soatdan tashkil etildi va "Prepare" darsligi asosidagi mavzular asosida olib borildi. Eksperimental guruhda har bir darsda kamida 15 daqiqa davomida Wordwall, Liveworksheets, Quizizz, Google Forms va AI-chatbot kabi raqamli vositalar orqali interaktiv mashqlar bajarildi. Nazorat guruhida esa xuddi shu mavzular chop etilgan ish varaqalari, jamoaviy topshiriqlar va og'zaki mashqlar yordamida o'zlashtirildi.

Tadqiqot davomida til ko'nikmalaridagi o'zgarishlarni baholash uchun CEFR talablari asosida tuzilgan pre-test va post-testlar qo'llanildi. O'quvchilarning motivatsiyasi 20 bandli Likert shkala asosida tuzilgan so'rovnoma orqali o'lchandi. Dars jarayonidagi faollik tadqiqotchi va o'qituvchi tomonidan kuzatuv jadvallari orqali baholandi. Raqamli interaktivlik sifatini aniqlash uchun esa platformadagi log-fayllar va o'quvchilarning fikr-mulohazalari o'rganildi.

Tadqiqot uch bosqichda olib borildi. Tayyorlov bosqichida sinflar tanlandi, ota-onalardan yozma rozilik olindi, pre-test va dastlabki so'rovnoma o'tkazildi. Intervensiya bosqichida 24 ta dars tashkil etildi: eksperimental guruhda har darsda raqamli interaktiv mashg'ulotlar qo'llanildi, nazorat guruhida esa shu mavzular an'anaviy usulda o'zlashtirildi. Yakuniy bosqichda post-test, yakuniy so'rovnoma va yarim strukturalangan intervyular orqali ma'lumotlar to'plandi.

To'plangan ma'lumotlar miqdoriy va sifatli metodlar yordamida tahlil qilindi. Pre- va post-test natijalari hamda motivatsiya ballari uchun juftlangan t-test va mustaqil t-testlar qo'llanildi. Faollik bo'yicha guruhlar o'rtasida chi-kvadrat statistik tahlili bajarildi. Kualitativ ma'lumotlar, xususan, intervyu transkriptlari NVivo dasturi yordamida tematik kodlash usuli bilan tahlil qilindi. Shuningdek, log-fayllar asosida o'quvchilarning platformalardan foydalanish chastotasi, qiyinchiliklari va individual strategiyalari aniqlanib, tahliliy matritsa tuzildi.

Etik mezonlarga qat'iy rioya qilindi. Ota-onalarning yozma roziligi olindi, o'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlandi. Raqamli platformalarda yoshga oid xavfsizlik sozlamalari yoqilgan bo'lib, barcha faoliyatlar pedagog nazoratida olib borildi.

Tadqiqotda bir qator cheklovlar ham mavjud bo'ldi. Jumladan, guruhlarda o'qituvchilarning uslubiy farqlari to'liq nazorat qilinmadi, maktablar o'rtasidagi raqamli qurilmalar sifati va internet tezligi bir xil emas edi. Shuningdek, tadqiqot muddati 8 haftani tashkil qilganligi bois, uzoq muddatli ta'sir o'rganilmadi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot natijasida raqamli interaktivlik asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning ingliz tili ko'nikmalari, darsga bo'lgan motivatsiyasi va ishtirok faolligini sezilarli darajada oshirishi, shuningdek, ularning mustaqil o'rganish strategiyalarini shakllantirishga xizmat qilishi kutilmoqda.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari raqamli interaktivlikni ingliz tili darslariga kiritish o'quvchilarning til o'zlashtirish darajasi va dars jarayonidagi ishtirok faolligiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatdi.

1. Pre- va post-test natijalari tahlili: Eksperimental guruhda ingliz tilining to'rtta asosiy ko'nikmasi (tinglab tushunish, o'qish, yozish, gapirish) bo'yicha o'rtacha baholar 23% ga oshdi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 9% atrofida bo'ldi. Juftlangan t-test natijalari eksperimental guruhda $p < 0.01$ darajasida statistik ahamiyat borligini ko'rsatdi. Bu esa raqamli interaktiv metodlar til o'zlashtirish jarayonini sezilarli darajada yaxshilashini tasdiqlaydi.

2. Motivatsiya so'rovnomasi natijalari: Tadqiqot boshida ikki guruhning motivatsion ballari o'rtacha 3.1 (5 ballik Likert shkalasi bo'yicha) atrofida bo'lgan bo'lsa, 8-haftada eksperimental guruhda bu ko'rsatkich 4.4 ga ko'tarildi. Nazorat guruhida esa sezilarli o'zgarish kuzatilmadi (3.3). Bu esa interaktiv vositalar orqali dars berish o'quvchilarda tilga nisbatan qiziqish va ishtiyoqni kuchaytirishini anglatadi.

3. Dars faolligi va ishtirok kuzatuvlari: Eksperimental guruhda har bir darsda o'quvchilarning ishtiroki va faol javoblari an'anaviy darslarga nisbatan yuqori bo'ldi. Ayniqsa, Wordwall o'yinlari, Liveworksheets interaktiv mashqlari va AI chatbot bilan suhbat o'tkazilgan darslarda o'quvchilarning faol javob berishi va xatolarni aniqlab, to'g'rilash darajasi ko'proq kuzatildi.

4. Intervyu natijalari: O'quvchilarning fikricha, raqamli interaktiv vositalar ularga darslarni zerikarsiz va esda qolarli qilishga yordam bergan. Ba'zilar hatto uyda mustaqil mashqlarni davom ettirganliklarini aytib o'tgan. O'qituvchilar esa raqamli platformalar yordamida differensial yondashuvni qo'llash, ya'ni har xil darajadagi o'quvchilar bilan bir vaqtda ishlash osonlashganini bildirishgan.

Olingan natijalar ilmiy adabiyotlar bilan hamohang. Hockly [2] va Kukulska-Hulme [3] raqamli texnologiyalar yordamida shaxsiylashtirilgan va faol ta'lim muhitini yaratish mumkinligini ta'kidlagan edi. Ushbu tadqiqot amalda raqamli interaktivlik o'quvchilarni darsga jalb etish, ularning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va til o'rganishga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartirishini tasdiqladi.

Shuningdek, Qodirov [5] tomonidan olib borilgan lokal tadqiqot natijalari ham ushbu loyihaning muhimligini ko'rsatadi. Demak, raqamli interaktivlik nafaqat texnik yangilik, balki zamonaviy pedagogik strategiya sifatida ham qaralishi lozim.

Xulosa. Ushbu tadqiqot umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7–8-sinf o'quvchilari uchun ingliz tili darslarini raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish orqali o'qitish samaradorligini baholashga qaratildi. Kvazi-eksperimental yondashuv asosida olib borilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki:

1. Raqamli interaktivlik vositalaridan foydalanish o'quvchilarning ingliz tili bo'yicha to'rtta asosiy ko'nikmasini (tinglab tushunish, o'qish, yozish, gapirish) sezilarli darajada rivojlantirdi.

2. Bunday yondashuv o'quv motivatsiyasining ortishiga, dars jarayonida faollik va ishtirok darajasining oshishiga, hamda o'quvchilarning mustaqil fikrlash va o'rganish ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qildi.

3. Eksperimental guruhdagi o'quvchilar raqamli darslarni qiziqarli, qulay va esda qolarli deb baholashdi. O'qituvchilar esa dars jarayonida differensial va individual yondashuvni qo'llash imkoniyatlariga ega bo'lishdi.

Shu asosda aytilish mumkinki, raqamli texnologiyalar, ayniqsa interaktiv platformalar, AI vositalari va onlayn mashg'ulotlar orqali darslarni tashkil etish umumiy o'rta ta'limda ingliz tilini o'qitish sifatini

oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bunday yondashuv an'anaviy usullarning zamonaviy muqobili sifatida keng qo'llanishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Warschauer, M. (2000). The changing global economy and the future of English teaching. TESOL Quarterly, 34(3), 511-535.
2. Hockly, N. (2012). Digital literacies. ELT Journal, 66(1), 81-83.
3. Kukulska-Hulme, A. (2015). Language learning and technology. In The Cambridge Handbook of Language Learning.
4. Hampel, R., & Stickler, U. (2005). New skills for new classrooms: Training tutors to teach languages online. Computer Assisted Language Learning, 18(4), 311-326.
5. Qodirov, A. (2021). Umumiy o'rta ta'limda raqamli texnologiyalar asosida ingliz tilini o'qitish yo'llari // Xalq ta'limi.

IMOM TERMIZIY HADISLARINI TILSHUNOSLIK VA FILOLOGIK TAHLIL QILISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Raymberdiyev Ahad

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
"Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish ICESCO"
kafedrası tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida diniy-ma'naviy merosga zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan qarash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada Movarounnahrda yashab ijod qilgan buyuk muhaddis Imom Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning "Sunan" asaridagi hadislar tilshunoslik va filologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda hadis matnlarining lug'aviy, grammatik va stilistik xususiyatlari, ularning qisqa va mazmunli tuzilishi, shuningdek, zamonaviy semantik, stilistik, kontekstual va tarjima tahlillari yoritilgan. Shuningdek, kompyuter lingvistikasi va raqamli tahlil metodlarining hadis ilmiga olib kirgan yangiliklari ham ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari Imom Termiziyning "Sunan" asarining nafaqat diniy-huquqiy, balki filologik, lingvistik va madaniy jihatdan bebaho manba ekanligini tasdiqlaydi va kelajakda fanlararo yondashuvlar asosida yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Imom Termiziy, Sunan, hadis ilmi, tilshunoslik, filologiya, semantik tahlil, stilistika, kontekstual tahlil, tarjima tahlili, kompyuter lingvistikasi, raqamli tahlil, arab tili, diniy meros

KIRISH. Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida diniy-ma'naviy merosga yangicha ilmiy nazar bilan qarash, uni zamonaviy metodlar asosida tadqiq qilish dolzarb vazifalardan biri sanaladi. Islomiy manbalar, xususan hadis ilmi, insoniyatning umumiy axloqiy qadriyatlarini anglash, tinchlik va ma'naviy barkamollikni mustahkamlashda beqiyos o'rin tutadi. Hadislar zamonlar osha o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, bugungi kun tilshunosligi, adabiyotshunosligi, tarix va madaniyat tadqiqotlarida ham boy material vazifasini bajaradi. Shu boisdan, Movarounnahr zaminidan yetishib chiqqan buyuk muhaddislarning merosini, xususan Imom Termiziy asarlarini zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan tahlil qilish nafaqat ilmiy, balki ma'naviy ahamiyat kasb etadi.

Imom Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824-892) yaratgan "Sunan" asari islomiy hadis ilmining oltita mashhur sahih to'plamlaridan biri sifatida qadrlanadi. Bu asar nafaqat diniy-huquqiy manba, balki arab tilining lug'aviy, grammatik va stilistik jihatlarini chuqur o'rganishga imkon beradigan bebaho filologik manbadir. Hadislarining qisqa, lo'nda, ammo mazmunan nihoyatda chuqur bo'lishi, ularda ishlatilgan badiiy ifoda vositalari, sinonimiya, metafora va uslubiy figuralarning boyligi ularni zamonaviy tilshunoslik va filologiya tadqiqotlari uchun noyob ob'yektga aylantiradi.

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va matn tahlili dasturlarining rivojlanishi hadis ilmini o'rganishda yangi bosqichni boshlab berdi. Hadis matnlarini elektron bazalarda jamlash, ularni semantik tahlil qilish, lingvistik statistik usullar orqali o'rganish kabi innovatsion metodlar hadis tadqiqotlarining zamonaviy yo'nalishiga aylanmoqda. Shunday ekan, Imom Termiziy "Sunan" asaridagi hadislarini zamonaviy filologik metodlar semantik tahlil, kontekstual sharh, diskursiv va stilistik yondashuvlar asosida o'rganish bugungi ilmiy izlanishlar uchun dolzarb masalalardan biridir.

Shu asosda "Sunan" asarida hadislarining til xususiyatlari, lug'aviy qatlamlari va filologik qiymati zamonaviy ilmiy usullar asosida tahlil qilindi. Shuningdek, hadis matnlarida qo'llanilgan arab tilining o'ziga

xos grammatik va semantik jihatlarini, ularning o'zbek tiliga tarjima jarayonidagi tilshunoslik muammolari ham ko'rib chiqildi.

ASOSIY QISM. Imom Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning "Sunan" asari hadis ilmining eng asosiy manbalaridan biri bo'lib, unda faqat diniy hukmlar emas, balki arab tilining klassik davrdagi tabiiy tili, lug'aviy qatlamlari, badiiy va stilistik uslublari ham aks etgan. Ushbu asar VIII-IX asr arab tilining boy leksikasini, grammatik shakllarining xilma-xilligini va balog'at san'atlarini o'zida mujassamlashtirgan.

Hadis matnlari, ko'pincha, "jami" kalim" ya'ni "oz so'z bilan ko'p ma'no ifodalash" san'ati asosida qurilgan bo'lib, qisqa jumlar va sodda tuzilmalar orqali chuqur falsafiy, axloqiy va diniy mazmunni ochib beradi. Bu jihat filologik tadqiqotlar uchun muhim imkoniyat yaratadi. Sunan hadislarida uchraydigan sinonimlar, antonimlar, majoz va tashbehtarlar, so'z tartibi (nahv), morfologik o'zgarishlar (saraf) va arab tilidagi eski dialekt elementlari arab tilshunosligi va filologiyasi uchun bebaho manbadir.[8]

Masalan, hadis matnlarida ishlatiladigan "إِنَّ" (inna), "إِنَّمَا" (innamā) kabi ta'kidlovchi zarrachalar semantik nuqtai nazardan jumlaning asosiy ma'nosini kuchaytiradi. Bunday qisqa jumlar nafaqat diniy ma'no, balki tilning stilistik kuchini ko'rsatadi. Shuningdek, "Sunan"dagi hadislar o'z davrining so'z ishlatish uslubi va ma'naviy madaniyatini ham ifodalaydi.

«إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ»

"Albatta, amallar faqat niyatlar bilan baholanadi."

Lug'aviy jihatdan "إِنَّمَا" zarrachasi "faqat" yoki "aynan" ma'nosini berib, hukmni bir narsaga xoslaydi. "الأَعْمَالُ" so'zi "amal"ning ko'plik shakli bo'lib, barcha inson harakatlari va ishlari ma'nosini anglatadi. "النِّيَّاتِ" esa "niyya" so'zining ko'plik shakli bo'lib, maqsad, ichki istak yoki qilmoqchi bo'lgan ishga bo'lgan ichki e'tiqod ma'nolarida ishlatiladi.

Grammatik jihatdan esa Jumla "inna" (albatta) zarrasi bilan boshlanib, ta'kid ma'nosini kuchaytirgan. "الأَعْمَالُ" ism, "النِّيَّاتِ" esa jar va majrur ya'ni predlogli tuzilma holida kelib, sabab ma'nosini bildiradi.

Hadisning qisqa va ixcham tuzilishi mazmunni kuchliroq ta'sirli qiladi. Bunda "amallar" va "niyatlar" so'zlarining ko'plik shaklda kelishi umumiylikni ifodalaydi, ya'ni barcha ishlarda niyatning ahamiyati tengdir.

«الدِّينُ النَّصِيحَةُ»

"Din – bu nasihatdir." [1]

"Ad-din" (الدين) arab tilida "e'tiqod", "qonun-qoidalar majmui", "yashash tartibi" kabi ko'p qatlamli ma'nolarni o'z ichiga oladi. "An-nasiha" (النصيحة) esa "tozalik", "pok maslahat", "haqni aytish" ma'nolaridan kelib chiqqan. Bu hadis ism jumlasida shaklda kelgan bo'lib, bunda muftado (ald-din) va xabar (an-nasiha) ikki so'zdan tashkil topgan. Maqol ishlatilishi umumiy hukmni bildiradi. Qisqa jumla orqali chuqur ma'no berilgan. Birgina nasihatning dinga tenglashtirilishi mubolag'a san'ati orqali dinning asosiy ruhiy mohiyati – yaxshi maslahat va yo'l-yo'riq ko'rsatish ekanini ko'rsatadi.

«الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ»

"Rahmdil bo'lganlarni Rahmon (Alloh) rahmatiga oladi." [1]

"Rohimun" (الراحمون) – "rahmat qiluvchi", "rahmdil kishilar" ma'nosida ism sifatdosh bo'lib kelgan. "Rohman" (الرحمن) esa Allohning sifatlaridan biri bo'lib, "cheksiz rahmat egasi" ma'nosini bildiradi. Jumla fe'l va ismning uyg'unligida qurilgan. "يَرْحَمُهُمُ" fe'li (u rahmat qiladi) hozirgi va kelasi zamonda umumiylik ma'nosini anglatadi. Jumlaning ohangi va so'zlarning qofiyasi ("rohimun – roḥman") balog'at ilmidagi fonetik uyg'unlikni ko'rsatadi. Bu hadisidagi takroriy undosh tovushlar uning esda qolish darajasini oshiradi [7].

Bugungi kunda hadis matnlarini o'rganishda an'anaviy usullardan tashqari, tilshunoslikning zamonaviy yondashuvlari keng qo'llanilmoqda. Bu yondashuvlar hadislarining nafaqat diniy mazmunini, balki ularning til va uslubiy xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilishga imkon beradi. Quyida asosiy zamonaviy tilshunoslik metodlari ko'rib chiqiladi:

1. *Semantik tahlil* – so'zlarning ma'nolari, ularning kontekstga qarab o'zgarishi va kengayishi, sinonimiya va antonimiya kabi lingvistik jihatlarini o'rganadi. Hadis matnlaridagi so'zlarning asl ildizlari, ma'no qatlamlari va ularning jumladagi vazifasi aniqlanadi. Masalan, "niyya" so'zi arab tilida "qilmoqchi bo'lgan maqsad"ni anglatadi, biroq hadisda uning falsafiy va diniy ahamiyati kengroq, ichki niyatga, qalbdagi samimiy istakka qaratilgan. Zamonaviy tilshunoslik usullari yordamida so'zlarning ko'p qatlamli ma'nolari va ularning kontekstual o'zgarishlari aniqlanadi.

2. *Stilistik tahlil* hadis matnlaridagi badiiy va uslubiy vositalarni o'rganadi. Bu jumladan, so'z tanlovi, sintaksis, qiyos va taqqoslash, takroriylik, tashbeh va metafora kabi uslublarning tahlil qilinadi. Misol uchun, Imom Termiziyning hadislarida ko'plab qisqa, ixcham va ta'sirchan jumlar uchraydi. Ularning til uslubi tinglovchining e'tiborini jalb qiluvchi, oson yodda qoluvchi va ma'noni chuqur yetkazuvchi xususiyatga ega. Stilistik tahlil orqali hadislarining balog'at jihatlarini, tovush uyg'unligi va ritmi ham o'rganiladi.

3. *Kontekstual (matnshunoslik) tahlil* hadis matnining aytilgan davri, ijtimoiy sharoiti, muallifning niyati va o'sha paytdagi madaniy-milliy til xususiyatlarini hisobga oladi. Har bir hadis o'zining tarixiy va madaniy kontekstida o'rganilishi kerak, chunki ayrim so'zlar va ifodalar o'sha davr lingvistik muhitiga xos ma'no kasb qiladi. Masalan, arab tilining qadimgi dialektlaridagi farqlar, ma'lum so'zlarning boshqa ma'nolarga ega bo'lishi kabi holatlar kontekstual sharh orqali tushuniladi. [8]

4. *Tarjima tahlili* Hadislarni boshqa tillarga, jumladan o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida tilshunoslik metodlari muhim o'rin tutadi. Tarjimada so'zlarning aniq ma'nosini, uslubiy xususiyatlarini va diniy-axloqiy mazmunini yo'qotmaslik zarur. Bu esa sinonimlar tanlovi, ma'noni ochib beruvchi izohlar, muqobil iboralar qo'llanishini talab qiladi. Zamonaviy tilshunoslik tarjima jarayonidagi murakkabliklarni yengillashtirishga, o'quvchiga asl matn mazmunini to'liq yetkazishga yordam beradi. [6]

5. *Kompyuter lingvistikasi va raqamli tahlil metodlari*. So'nggi yillarda hadis matnlarini o'rganishda kompyuter lingvistikasi usullari keng qo'llanmoqda. Matnlarni avtomatik tahlil qilish, so'zlar va iboralar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash, leksik takrorlanishlarni o'rganish, shuningdek, sun'iy intellekt yordamida semantik tahlil va matnni kategoriyalarga ajratish kabi texnologiyalar hadis ilmini chuqurroq anglashga xizmat qilmoqda. Elektron ma'lumotlar bazalari yordamida hadislarni izlash, ularning mavzular bo'yicha tahlilini o'tkazish ilmiy tadqiqotlarni sezilarli darajada yengillashtirmoqda.

MUHOKAMA. Imom Termiziyning "Sunan" asaridagi hadislar nafaqat diniy-ma'naviy jihatdan, balki tilshunoslik va filologiya nuqtai nazaridan ham o'rganishga arziydigan noyob manbadir. Ularning qisqa va ixcham shaklda ifodalanishi, so'zlarning chuqur falsafiy ma'nosi, shuningdek, arab tilining o'ziga xos uslubiy xususiyatlari bu asarni o'z davrida ham, bugungi kunda ham o'rganishga qiziqish uyg'otadi.

Birinchidan, hadislarning lug'aviy boyligi va mazmunning ixchamligi. Masalan, "إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ" hadisi so'zlar soni jihatdan juda qisqa bo'lsa-da, uning semantik qatlami nihoyatda keng. "نِّيَّاتٍ" so'zi lug'at ma'nosidan tashqari, qalbdagi ichki niyat, samimiylilik va axloqiy javobgarlik ma'nolarini o'zida mujassam etadi. Bu jihat hadis matnining falsafiy chuqurligini oshiradi. [3]

Ikkinchidan, hadislarda arab tilining baland uslubi va badiiy usullarining qo'llanilishi. Masalan, "الَّذِينَ الصَّيْحَةُ" jumlasida juda ixcham bo'lishiga qaramay, unda mubolag'a ya'ni dinni nasihat bilan tenglashtirish va umumlashtirish uslublari mavjud. Bunday badiiy ifoda hadislarni esda qolarli qiladi va tinglovchida kuchli ta'sir qoldiradi.

Uchinchidan, jumla tuzilmasining oddiyligi va tushunarliqligi. Hadislar oddiy so'z va sintaktik konstruktsiyalar asosida qurilgan, bu esa ularni har qanday darajadagi tinglovchi uchun tushunarli qiladi. Shu bilan birga, ular ko'p qatlamli ma'no bilan to'ldirilgan, bu esa arab tilining mukammalligi va hadis muallifining ustaligini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, hadis matnlarida fonetik va ritmik uyg'unlik mavjudligi. Masalan, "الرَّاجِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ" jumlasidagi "الرَّاجِمُونَ" va "الرَّحْمَنُ" so'zlaridagi undosh tovushlarning takrorlanishi ritm yaratib, tilning ohangdorligini oshiradi. Bu esa balog'atning bir qismi bo'lib, hadislarning esda qolishini ta'minlaydi[2].

Zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari esa ushbu hadis matnlarini tahlil qilishda yanada chuqurroq imkoniyatlar yaratadi. Semantik tahlil orqali so'zlarning ma'no qatlamlari ochilib, ularning zamonaviy tarjimalaridagi nozikliklar aniqlanadi. Stilistik tahlil esa hadis matnlaridagi uslubiy jihatlarni ko'rsatib, arab tilining badiiy xususiyatlarini ochib beradi. Kontekstual yondashuv esa hadislarning tarixiy va madaniy muhitini hisobga olib, ularning to'g'ri talqin etilishiga yordam beradi.

Tarjima jarayonida esa hadislarning asl ma'nosini saqlab qolish muhimdir. Bu ayniqsa, din, axloq va falsafa kabi nozik sohalarda juda zarur. Hadis matnlarida ishlatilgan sinonimlar, frazeologik birikmalar va uslubiy vositalar o'zbek tilida to'liq va to'g'ri ifodalanishi uchun mutaxassislar tomonidan chuqur izohlar bilan qo'llab-quvvatlanishi lozim.

Shu bilan birga, raqamli tilshunoslik va sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida hadis matnlarining semantik tahlili va tasnifi, ularning mavzular bo'yicha guruhlanishi, so'zlar va iboralarining statistik o'rganilishi yangi ilmiy istiqbollarni ochadi. Bu usullar yordamida Imom Termiziy "Sunan" asarining tahlili yanada samarali va tizimli tarzda olib borilishi mumkin.

NATIJA. Mazkur maqolada Imom Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziyning "Sunan" asaridagi hadislarning tilshunoslik va filologik jihatlari zamonaviy yondashuvlar asosida batafsil tahlil qilindi. Tadqiqot davomida quyidagi muhim xulosalar olinib, hadis ilmi va tilshunoslik sohasidagi o'zaro bog'liqlik yanada ravshanlashdi.

Imom Termiziyning "Sunan" asari arab tilining klassik davriga mansub noyob til va madaniyat merosi sifatida e'tirof etilishi zarurligi aniqlandi. Asardagi hadislar qisqa va ixcham shaklda, ammo mazmunan nihoyatda chuqur falsafiy, diniy va axloqiy ma'noni o'zida mujassam etadi. Bu jihat hadislarning nafaqat diniy, balki filologik jihatdan ham boy va murakkab matnlar ekanini ko'rsatadi. Hadislarda uchraydigan

soʻzlar, iboralar, uslubiy vositalar va grammatik tuzilmalarning oʻziga xosligi arab tilining uslubiy va lingvistik jihatlari bilan yaqindan bogʻliqdir.

Ikkinchidan, hadislarining tilshunoslik tahlili soʻzlarning semantik qatlamlarini chuqurroq oʻrganishga yordam berdi. Masalan, “niyya” soʻzi nafaqat “qilmoqchi boʻlgan maqsad” balki ichki niyat va samimiyatni ifodalaydi, bu esa hadisning falsafiy mazmunini yanada boyitadi. Shuningdek, “din” va “nasihat” kabi soʻzlarning stilistik va semantik oʻzaro aloqalari hadis matnlarining badiiyligini oshiradi. Bu esa hadislarini nafaqat axloqiy taʼlimot sifatida, balki til sanʼati namoyishi sifatida ham qadrli qiladi.

Uchinchidan, zamonaviy tilshunoslik metodlari – semantik, stilistik, kontekstual va tarjima tahlili – hadis matnlarini oʻrganishda yangi imkoniyatlar ochib berdi. Semantik tahlil hadisdagi kalit soʻzlarning koʻp qatlamli maʼnolarini aniqlasa, stilistik tahlil badiiy uslublarni koʻrsatadi. Kontekstual yondashuv esa hadisning tarixiy-madaniy vaziyatini hisobga olib, uning mazmunini yanada toʻgʻri anglash imkonini yaratadi. Tarjima tahlili esa hadislarini oʻzbek tiliga yuqori darajada aniq va samarali yetkazishda muhim ahamiyatga ega.

Toʻrtinchidan, soʻnggi paytlarda kompyuter lingvistikasi va raqamli tahlil usullarining rivojlanishi hadis ilmi sohasida inqilobiy oʻzgarishlarga olib kelmoqda. Elektron matn bazalari, avtomatik semantik tahlil, sunʼiy intellekt va mashina oʻrganish texnologiyalari yordamida hadislarini tezkor, tizimli va keng qamrovda oʻrganish imkoniyati paydo boʻldi. Bu nafaqat ilmiy tadqiqotlarning sifatini oshirish, balki hadislarining koʻp qirrali tahlilini amalga oshirishga ham xizmat qiladi.

Beshinchidan, tarjima jarayoni esa hadislarini milliy madaniyat doirasida yanada ommalashtirish va diniy bilimlarni kengroq auditoriyaga yetkazishda muhim vositadir. Hadislarining arab tilidagi nozik maʼnolarini toʻliq va aniq tarjima qilish uchun filologik yondashuv zarur. Bu esa oʻzbek tilida diniy adabiyot sifatini oshirish va diniy taʼlimotni rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA. Imom Termiziyning “Sunan” asaridagi hadislar nafaqat diniy bilimlar manbai, balki arab tilining klassik davridagi boy filologik va stilistik merosidir. Ushbu maqolada hadislarining tilshunoslik va filologik jihatlari zamonaviy yondashuvlar asosida tahlil qilindi va ularning lingvistik boyligi, mazmuniy chuqurligi ochib berildi.

Hadislarining qisqa, ixcham va taʼsirchan shaklda ifodalanishi, soʻzlarning semantik qatlamlari, uslubiy vositalar va kontekstual maʼnolari ularning nafaqat diniy, balki badiiy asar sifatida ham qadrlanishiga sabab boʻladi. Zamonaviy tilshunoslik metodlari, jumladan semantik, stilistik, kontekstual va tarjima tahlillari, hadis matnlarini chuqurroq anglash va tarjima qilishda katta yordam beradi.

Shuningdek, kompyuter lingvistikasi va raqamli tahlil usullarining rivojlanishi Imom Termiziy “Sunan” asarini yanada kengroq va samaraliroq oʻrganish imkonini yaratmoqda. Bu usullar orqali hadislarini tizimli ravishda tahlil qilish, mavzular boʻyicha guruhlash va ularning lingvistik xususiyatlarini chuqur oʻrganish imkoniyati oshadi.

Natijada, Imom Termiziy “Sunan” asaridagi hadislarining tilshunoslik va filologik tahlili islomiy hadis ilmiga yangi yondashuvlarni olib kirib, arab tili va madaniyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Kelajakda bu yoʻnalishda yanada keng qamrovli tadqiqotlar olib borilishi, turli fanlararo integratsiyalashgan yondashuvlar qoʻllanilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Anvarshoh Kashmiriy. Arfu shaziy sharhi Sunani Termiziy. – Lubnon: Darul turosul arabiy, 2004. – J. I.
2. Shamsiddin Muhammad Zahabiy. Kitob Tazkirat al-huffoz. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 1998.
3. Shihobuddin Abulfazl Ahmad ibn Ali ibn Hajar al-Asqaloniy. Tahzib at-tahzib. – Bayrut: Muassasat ar-risola, 1996. – J. III.
4. Iso Muhammad at-Termiziy. Sunani Termiziy./ Tarjimon, sharh va izohlar muallifi: Mirzo Kenjabek. – T.: Sharq, 2010.
5. Ibn Hajar al-Asqaloniy. Tahzib at-tahziyb. Dorul fikr, 1984. J. 9.
6. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. – Toshkent: “Hilol” nashriyoti, 2018.
7. Akram Ziya Umariy. Turos at-Termiziy al-ʼailmiy. Maktaba ad-daar bil Madiynati al-munavvara, 2012.
8. Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn Dahhak Termiziy. J.1.

Ro‘zimboyev Sarvar Saparboyevich
Urganch davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada Xorazm dostonlari matnlarida uchraydigan alluziv antroponimlar, jumladan, “dali” komponenti ishtirokidagi ismlarning lingvokulturologik va semantik xususiyatlari tahlil etiladi. “Dali” leksemasining etimologiyasi, uning turkman tili va Xorazm shevalari bilan aloqadorligi izohlanadi. Ushbu komponent asosidagi antroponimlarning fonetik variantlari, erkak va ayol ismlarida ifodalangan stilistik-emosional konnotatsiyalari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: alluziv nom, antroponim, “dali” komponenti, Xorazm dostonlari, lingvokulturologiya, badiiy matn.

Kirish. So‘nggi yillarda falsafa, madaniyatshunoslik, tilshunoslik va ularning umumlashmasi hisoblangan lingvokulturologiyada insonning tabiatini, tashqi ko‘rinishini, ichki dunyosini, mentaliteti va h.k.ni atroflicha o‘rganishga kirishilgani kuzatilmoqda. Lingvokulturologik nuqtayi nazaydan “inson” muayyan milliy mentallik va til sohibi, boshqa millat jamoalari vakillari bilan o‘zaro hamkorlik faoliyatining (xususan, nutqiy faoliyatda) ishtirokchisi sifatida tushuniladi. Lingvokulturologiyaning “maqsadi – til vositasida insonni qanday qilib ko‘proq o‘rganish mumkinligini ko‘rsatishdir [8]

Nomshunoslik doirasida kishi ismlari xalqning milliy-madaniy tafakkuri, hayot tarzi va urf-odatlarini ifodalovchi muhim lingvokulturologik birliklar sifatida qaraladi hamda ularning nomlash tamoyillari g‘oyat xilma-xil va murakkab tizimga ega. Antroponimlar, faqatgina atash vositasi bo‘lish bilan cheklanmay, balki nom egasiga nisbatan ijtimoiy, psixologik yoki madaniy munosabatlarni ham aks ettiradi. Xususan, badiiy matnlarda, ayniqsa, xalq dostonlarida keltirilgan kishi ismlari, bir tomondan, obrazlarni nomlash vazifasini bajarsa, boshqa tomondan, doston ijrochilarining estetik va g‘oyaviy maqsadlarini ifodalashga xizmat qiladi. Shu boisdan ham antroponimlar tizimidagi mazkur xususiyatlar ko‘plab tilshunos olimlarning ilmiy e‘tiborini o‘ziga jalb etib kelmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tilshunos olim A.Nurmonov shunday yozadi: “Badiiy adabiyotda qahramonlarning xarakteriga mos ism tanlashga harakat qilinadi. Masalan, “Tohir va Zuhro” dostonida Tohir – pokiza, nuqsonsiz; Zuhro – nurli, ko‘rkam; niyati qora bo‘lgan qahramonga esa Qorabotir deb ot qo‘yiladi. Ko‘rinadiki, ism insonning o‘z zurriyotiga bo‘lgan orzu-niyatining debochasi, badiiy asarlarda esa qahramon xarakteriga ishoradir... Ismning tilsimini ochish, ma’nolarini belgilab berish katta amaliy ahamiyatga ega...[2]. Ana shu fikrlarning davomi sifatida aytish mumkinki, ijodkorning badiiy maqsadlarini ro‘yobga chiqarish uchun turli xil ifoda shakllaridan, jumladan, kishi ismlaridan ham foydalaniladi.

Tadqiqot obyekti sifatida ko‘rib chiqilayotgan alluziv nomlar badiiy matnlarda, xususan, muallifning hajviy-yumoristik maqsadlarini ifodalashda muhim stilistik vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Shu turdagi onomastik birliklar lingvokulturologik tadqiqotlarda o‘ziga xos semantik va pragmatik belgisi bilan ajralib turadi hamda alohida tahliliy yondashuvni talab qiluvchi nomlar sirasiga kiradi. “Alluziya” atamasi lotincha “allusio” – *ishora, hazil* ma’nosidagi leksemalar asosida hosil bo‘lgan[5]. Shu bilan birga, alluziv nomlarning ham bir necha turlari haqida gap boradi. Bular: *alluziv toponim, alluziv antroponim, alluziv kosmonim, alluziv zoonim* va boshqalar. Dostonlari matnlarida alluziv nomlarning mazkur ko‘rinishlaridan qayd qilingan xarakterga ega bo‘lgan *alluziv antroponimlarni* ko‘plab uchratish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tahlil va natijalar. Ushbu tahlilimizda alluziv xarakterga ega, dostonlar tiliga xos bo‘lgan “dali” komponentli nomlarga maxsus to‘xtalib o‘tamiz. Dostonlarimiz matnlarida alluziv nom sifatida qaralishi mumkin bo‘lgan nomlar orasida, birinchi navbatda, *dali* komponentli nomlarni antroponimlarni keltirish mumkin. Dastavval, mazkur turkiy qatlamga oid birlikning etimologik jihatlariga to‘xtalsak, ushbu element turkman tiliga oid ekanligini qayd qilish lozim bo‘ladi. Ushbu so‘zning turkman tilida “...ruhiy, ong jihatdan kasal; aqlini oldirgan, tentak..., shuningdek, dali-devona juft so‘zi shaklida...” ham qo‘llanishi izohlanadi [7].

Turkman tilining o‘g‘uz guruhiga mansubligi va Xorazm mintaqasiga yaqinligi uning mahalliy lahja va shevalarga ta’sir ko‘rsatganini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash imkonini beradi. Xorazm dostonlari sujetining Markaziy Osiyoning, jumladan, Turkmaniston hududlari bilan bog‘liqligi til ta’sirini yanada kuchaytirgan. Natijada doston matnlariga turkman tiliga xos ba’zi leksik birliklar, xususan, antroponimik nomlar singib, bu holat dostonlarda turli til qatlamlarining o‘zaro ta’sirini aks ettiradi.

Dali leksemasi garchi o‘zbek tilida faol qo‘llanilmasa ham o‘zbek tilining izohli lug‘atida sharhlangan. Unga ko‘ra: 1. Jinni, tentak, aqldan ozgan; 2. Ko‘chma ma’noda: bebosh, asov ma’nolarida

qo'llanishi qayd qilinadi. Bundan tashqari, xuddi turkman tilidagi kabi "dali-devona" juftlashgan birligi tarkibida ham qo'llaniladiki, unda aynan *jinni bo'lmoq, aqldan ozmoq* ma'nolari yetakchi hisoblanadi [6]. Shu bilan birga, o'zbek tilidagi "*dali-g'uli* – ko'nglida kiri yo'q, oqko'ngil va xushchaqchaq" kabi shakllarda ham qo'llanilib kelinishi manbalarda keltiriladi. *Dali-g'uli* elementining "*chapani*", "*soddalarcha*", "*pala-partish*" kabi ma'nolari ham mavjudligi "izohli lug'at"da keltiriladi [6].

Mazkur komponent ishtirok etgan onomastik birliklar ko'pincha o'z egalarining ma'naviy qiyofasi va xarakter xususiyatlarida hajviy-yumoristik jihatlarning yaqqol namoyon bo'lishi bilan ajralib turadi. Aynan ushbu semantik va stilistik belgi bunday nomlarni alluziv nomlar guruhiga kiritish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Xorazm dostonlari atoqli otlar tizimida tarkibida "*dali*" komponenti mavjud bo'lgan bir qancha nomlar mavjud. Masalan, *Dali Matal*, *Dali mehtar* (og'zaki variant dostonlarda "*Dali matal*" shaklida uchraydi), *Majnundali*, *Mirg'azdali*, *Karam dali*, *Dalliboy* va boshqalar. Bu tipdagi nomlar ham nom egasining xarakteridan xabar beruvchi antroponimik birliklardan sanaladi. E'tibor berilsa, nom tarkibidagi *dali* komponenti mazkur toifadagi nomlarning yordamchi elementi bo'lib ham, asosiy elementi bo'lib kelish xususiyati yuqorida keltirilgan nomlardan ko'rinib turibdi. Jumladan, *Majnundali*, *Mir g'azdali*, *Karam dali*, *Xirmondali* kabi nomlarda *dali* komponenti yordamchi funksiyalarda kelgan bo'lsa, *Dalliboy*, *Dali Matal*, *Dali mehtar* kabi antroponimlarda yetakchi element sifatida qo'llanila olganligi *dali* elementining ancha erkin iste'molda ekanligini ko'rsatadi.

Xorazm dostonlarida uchraydigan kishi nomlari tarkibida uchraydigan "*dali*" komponenti ko'proq o'g'uz guruhidagi lahjalarga aloqador bo'lib, dostonlar leksikasida o'rniga qarab kishi ismiga "*tanti*", "*tavakkalchi*", "*bo'ysunmas*", "*asov*" kabi qo'shimcha ma'nolarni singdirish funksiyasini bajaradi.

Xorazm dostonlarida qo'llanilgan *Majnundali*, *Mirg'azdali* nomlarining semantik-stilistik jihatlari tekshirish shuni ko'rsatadiki, ushbu nomlar *dali* komponentining bo'yoqdorligini ancha yuqori bo'lishini ta'minlash maqsadida *majnun*, *mirg'az* qismlari bilan birga ishlatilgan. Dostondan olingan quyidagi parchda qo'llanilgan: "...Andin so'ng Ko'kcha shoirning tillo jig'osini olib Yusufbekka berdi. Birining odini Mirg'azdali der erdilar va yana birining odini Majnundali der erdilar...".[4]

Birinci nomning tarkibiy qismlari hisoblangan *dali* va *majnun* birliklari bir-biriga ma'nodoshlik qilishi ham mumkinligini hisobga olsak, bu yerda pleonazm (ortiqchalik) hodisasi ro'y berayotganini sezish qiyin emas. Ya'ni ikki marta bir ma'no ifodalanmoqdaki, bu nom egasining muayyan xarakterini kuchaytirib tasvirlash uchun doston ijrochilari tomonidan to'qib chiqarilgan nomlardan biridir. *Mirg'azdali* ismining tarkibi bir necha qismlardan tashkil topganligini aytib o'tish joyiz. Nomning birinchi elementi "mir" – "amir" so'zining qisqargan shakli, "g'az" elementi esa "g'azabli", "jahldor" so'zlaridan olingan element, ularga qo'shimcha ravishda "*dali*" komponenti ham nom tarkibiga kiritilganki, nom egasining "o'ta jahldor va g'azabkor xakteri bo'lgan amir" (bu o'rinda mirshabga yaqin ma'noda) sifatida tasvirlanishiga xizmat qilmoqda.

Dostonlar antroponimikasining o'ziga xos jihatlardan biri shuki, ularda tilning turli sathlarida mansub birliklardan ham kishi ismlari hosil qilinaveradi. *Dali Mehtar* // *Dali Matal* ismlari ana shu tipda hosil qilingan nomlardandir. Nomning asosini eroniy tillarga aloqador *katta*, *baland*, *oliy* ma'nolaridagi "mehtar" arxai element tashkil qilib, xonlar saroyida xorijiy ishlarga javobgar shaxsni, qushbegi darajasiga yaqin yuqori lavozimni anglatadi. Bu esa, ma'lumki, shaxs nomi emas va real kundalik antroponimikada qo'llanilmaydigan birlik hisoblanadi. Mazkur nomlarning qo'llanilgan o'rinlariga e'tibor qaratamiz: ...*Dali Matal* bilmas lashkar sonini, *Asirga oldilar Avazxoningni*, *Nayza urib to'king dushman qonini*, *Ham Erondan, ham Tehrondan kelgan bor...*[3] yoki ...*Toymos begim balli Rustam bo'lmadi*, *Dali Mehtar*, *Hamdam vazir kelmadi*, *Safar og'am mandan xabar olmadi*, *Duv talashgan to'rt ayg'irim kelmadi...* [3]

Xorazm dostonlari tilida uchraydigan nomlar tarkibida "R" tovushining "L"ga aylanish holati ham ancha faol hodisalardan hisoblanadi. Masalan, *Tarlixon/Tallixon* kabi. Demak, "mehtar" so'zining "matal" shakliga o'tishi dostonlar tilidagi nomlar bilan bog'liq fonetik hodisalarga bo'ysungan holda ro'y bergan ekan. Shunday qilib, *Dali Mehtar* nomining varianti sifatida *Dali Matal* shakli yuzaga kelgan deb hisoblashga asoslarimiz yetarli.

Dostonlarimiz matnlarida *dali* komponenti ayrim nomlar tarkibida o'zi ham mustaqil kishi nomi sifatida qo'llanilganini ko'ramiz. Shunday alluziv ismlardan biri *Dalliboy* antroponimidir. Misolga yuzlanamiz: "...*Ahmad sardor va... qirg' yigit to'planib*, *Xunxorga qaram bo'ishni xohlamay*, *tog'larda qochib yurar edi*. Bularning ismlari: *Safarboy*, *Dalliboy*, *Solliboy*, *Toliboy*, *Serma*, *Qirma*, *Mirtik*, *Sertik*, *Mutal*, *Butal*, *ey*, *qaysi birini aytay*, *bari zo'r birday...*".[1]

Xorazm dostonlari tilida uchraydigan nomlar orasida ayollarga xos nomlar hosil qilishda ham mazkur *dali* komponentining faolligini ko'ramiz. Masalan, Go'ro'g'lining rafiqasi bo'lgan personaj nomi *Xirmondali* (boshqa bir versiyada *Xiromon dali*) kabilar shular jumlasiga kiradi. Mazkur nomlarning

Xirmondali // Dalixirmon // Xiromon pari kabi variantlari ham dostonlar matnlarida turli xil ifoda shakllariga moslashgan tarzda qoʻllaniladi.

Ushbu ismning tarkibida *dali* komponentining nima sababdan ishlatilgani misolga eʼtibor qaratgach maʼlum darajada ayon boʻladi: “...*Qadim ayyomda, oʻtgan zamonda Rum shahrinda bir boy oʻtgan ekan. Uning odina Arslonboy deb od barar ekanlar. Uning bir qizi boʻlgʻan. Odini Gulixiromon deb qoʻygʻon. Yoshi yigirmalarga borib qolgʻon, ham baxshi, ham polvon boʻlgʻon...*” [3].

Ushbu parchada qiz bolaning baxshiligini va polvonligini uning xatti-harakatlaridagi noodatiy jihat ekanligini ifodalash uchun nomning tarkibiga *dali* komponenti qoʻshilgan deb hisoblash, bizningcha, toʻgʻri boʻladi. *Dali* elementining qoʻllanishidagi yana bir jihat alohida diqqatni tortadi. Ushbu element ham erkak ismlari, ham xotin-qizlar ismlari tarkibida birdek qoʻllana oladi. Bundan tashqari, *dali* komponenti nom asosining oldidan ham, asosdan keyin ham erkin qoʻllana oladi. Masalan, *Dalixirmon // Xirmondali* kabi.

Xulosa va takliflar. Umumlashtirgan holda aytish mumkinki, Xorazm dostonlari matnlarida uchraydigan nomlar orasida lingvomadaniy tadqiq predmeti sifatida alluziv nomlar ham muhim maʼlumotlar taqdim etadi. Alluziv nomlar doston matnlarida mavjud boʻlgan intertekstual aloqa va madaniy konnotatsiyalarni yuzaga chiqaradi. Bunday nomlar oʻquvchi yoki tinglovchida tayanch bilim va madaniy tajriba asosida qoʻshimcha maʼnolar uygʻotib, obrazga chuqur semantik va estetik funktsiya bagʻishlaydi. Shu bois, alluziv nomlar lingvomadaniy resurs sifatida oʻziga xos ahamiyatga ega. Ularni toʻplab tahlil qilish dostonlardagi nomlar lingvomadaniyatini oʻrganish ishiga muhim hissa boʻlishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзаев Т., Хусаинова З. Гўрўғли. –Тошкент: “Шарк” нашриёти, 2006.
2. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012.
3. Рўзимбоев С.Р. Гўрўғли. – Урганч: “Хоразм” нашриёти, 2004.
4. Рўзимбоев С.Р., Ошиқнома. 3-китоб. – Урганч: “Хоразм” нашриёти, 2008.
5. Худайберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. –Т.: Турон Замин Зиё, 2015.
6. Madvaliyev A., Xudayberganova D. Oʻzbek tilining izohli lugʻati: 80 000 dan ortiq soʻz va soʻz birikmasi. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
7. Türkmen dilinin düşündirişli sözlüğü. Iki tom. I tom. A-Ž – Aşgabat: Ylym, 2016 y.
8. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. –Toshkent, 2019.

MUBOLAGʻANING TARJIMADA SEMANTIK YUKI: J.R.R.MARTINNING “TAXTLAR OʻYINI” ROMANI MISOLIDA

Roʻzmetova Maftuna Saparboyevna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
oʻzbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jorj R. R. Martinning “Taxtlar oʻyini” romanida qoʻllanilgan mubolagʻa sanʼatining tarjima jarayonida qanday semantik yukni oʻzida saqlab qolishi masalasi oʻrganiladi. Aslyat va oʻzbekcha tarjima misollarida mubolagʻaning badiiy va uslubiy vazifalari tahlil qilinib, tarjimonning stilistik pozitsiyasi ochib beriladi. Qiyosiy tahlil orqali mubolagʻaning taʼsirchanlik darajasi, konnotativ maʼno va emosional yuklamasi qanday ifodalanganiga eʼtibor qaratiladi. Maqola, shuningdek, tarjimada mubolagʻani saqlashdagi asosiy muammolar va yechimlarga ham toʻxtaladi.

Kalit soʻzlar: badiiy tasvir vositalari, mubolagʻa, semantika, stilistika, tarjima, fentezi

Kirish. Badiiy adabiyotda obrazlar va gʻoyalarni taʼsirchan ifodalashda stilistik vositalarning oʻrni beqiyosdir. Shular qatorida mubolagʻa – tasviriylik va emotsional taʼsirchanlikni oshiruvchi kuchli vosita sifatida ajralib turadi. Tarjima jarayonida ushbu vositaning semantik yukini aslyatga xos holda saqlab qolish, shu bilan birga, maqsad til madaniyati va estetik meʼyorlariga moslashtirish tarjimon oldiga murakkab vazifalarni qoʻyadi. Ayniqsa, zamonaviy fentezi asarlarda mubolagʻa koʻpincha kutilmagan shakllarda namoyon boʻladi va bu uning tarjimasini yanada murakkablashtiradi. Jorj R. R. Martinning “Taxtlar oʻyini” romanida badiiy tasvir vositalari, jumladan mubolagʻalar koʻplab sahnalarda asosiy obraz va voqealarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada mubolagʻaning adabiy matndagi vazifasi, u orqali yaratilgan semantik yuk va tarjima jarayonida ushbu yukning oʻzbek tilida qanday tarzda ifoda etilgani tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Mubolag'a – bu voqea-hodisa, holat yoki his-tuyg'ularni haddan tashqari bo'rttirib, kuchaytirib tasvirlash orqali ta'sirchanlikka erishuvchi stilistik vositadir. Aristotel mubolag'ani poetik san'atning tabiiy unsuri sifatida ta'riflab, u orqali san'atkor o'quvchida hayrat uyg'otishga intilishini qayd etgan[1] Zamonaviy tadqiqotchilar fikricha, mubolag'a obrazli tafakkur mahsuli bo'lib, aynan bu jihati uni boshqa stilistik vositalardan ajratib turadi [2]. Charles Bally mubolag'ani "ekspressivlik vositasi" deb atab, u orqali emotsional fon kuchayishini ta'kidlaydi [3]. Shu bois, mubolag'a ayni paytda nafaqat obrazni chizadi, balki muallifning hissiy munosabatini ham ifodalaydi. Masalan, "Taxtlar o'yini" romanida "The snows around the stump drank it eagerly" [4]kabi mubolag'ali ifodalar qor tasvirini personifikatsiya bilan boyitgan holda, voqea dramatzimini kuchaytiradi. Bunday mubolag'alar tarjimada semantik jihatdan befarq o'tkazilsa, matnning asosiy ruhiy holati yo'qoladi.

Metodlar. Mubolag'aning adabiy matndagi vazifasi faqatgina tasviriylikni kuchaytirish emas, balki estetik, emotsional va semantik darajalarda murakkab g'oyalarni anglatishdir. Paul Ricoeur mubolag'ani "metaforik tafakkurning ekstremal shakli" deb ataydi va uni semantik surilishlar vositasi sifatida ko'radi [5]. Bu shuni anglatadiki, mubolag'a faqat shakliy bezak emas, balki chuqur ma'noga ega bo'lgan ifoda vositasidir. Mazkur tadqiqotda mubolag'aning tarjimadagi semantik yukini tahlil qilish uchun qiyosiy-tahliliy metod, stilistik tahlil, hamda kontekstual yondashuv asos qilib olindi. Qiyosiy-tahliliy metod asliyat va tarjima matnlaridagi mubolag'a vositalarini strukturaviy va semantik jihatdan qiyoslash imkonini beradi. Bu metod orqali matndagi obrazli ifodalar qanday tarjima qilingani, ularning semantik va emotsional og'irligi qanday saqlanib qolganini aniqlash maqsad qilinadi [6]. "Taxtlar o'yini" romanida mubolag'alar personajlarning psixologik holatini aks ettiruvchi, ularga xos bo'lgan shiddatli his-tuyg'ularni tasvirlovchi qudratli vosita sifatida ishlatilgan. Masalan, "He could sweep the Seven Kingdoms with ten thousand Dothraki screamers"[7] degan ifoda orqali Viserysning o'z kuchiga haddan ortiq ishonchi ifodalanadi. Tarjimada bu mubolag'ani so'zma-so'z yetkazish emas, balki uning ortidagi semantik va emotsional yukni saqlab qolish ustuvor ahamiyat kasb etadi. Aks holda, asar xarakterlarining ruhiy holati va muallif uslubining o'ziga xosligi yo'qolishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Mubolag'a G'arb adabiyoti, xususan, fantastika janridagi asarlarda voqelikni kuchaytirib, obrazlarning hajm, kuch yoki ta'sirini g'ayrioddiy shakllarda ifodalash orqali matnning estetik va dramatik kuchini oshirishda muhim rol o'ynaydi. "Taxtlar o'yini" romanida ushbu vosita ko'plab personajlar xarakterini ochishda va syujet kuchayishida faol ishlatilgan. Masalan, "It was bigger than his pony, twice the size of the largest hound..." kabi mubolag'ali tasvir nafaqat mavjudotning fizik o'lchamini ta'riflaydi, balki uni o'quvchi ongida yovuz, tahdidli kuch sifatida jonlantiradi. Bu ifoda o'zbek tilida quyidagicha tarjima qilingan: **"Hatto toychog'idan ham katta ekan. Otasining og'ilxonasidagi eng yirtqich bo'ribosar ham hajmda unga tenglasholmasdi."**[7] Bu yerda mubolag'a ikki darajada qo'llanilgan: qiyos orqali (toychog'i va eng katta bo'ribosar bilan) va hajmni ikki baravarga ko'paytirish orqali. Ushbu shakl syujet dinamikasiga kuchli ta'sir qiladi, chunki o'quvchida hayrat va xavotir uyg'otadi. Estetik nuqtayi nazardan, mubolag'a orqali yaratilgan obrazlar nafaqat ko'rish tasavvurini kuchaytiradi, balki o'quvchining emotsional ishtirokini ham ta'minlaydi. C. Brooks bunga alohida e'tibor berib, mubolag'ani "emotsional aktsent beruvchi vosita" sifatida baholagan [8]. Tarjima jarayonida mubolag'aning semantik yukini boshqa tilga to'laqonli o'tkazish – tarjimon oldidagi eng murakkab vazifalardan biridir. "Taxtlar o'yini" romanining o'zbekcha tarjimasida ayrim hollarda mubolag'aning semantik og'irligi to'liq saqlangan, ba'zida esa susaytirilgan yoki neytrallashtirilgan. Yuqoridagi misolda inglizcha "twice the size of the largest hound" ifodasi aniq sonli mubolag'a orqali kuchli semantik ta'sir uyg'otadi. O'zbek tarjimasida esa bu sonli kuchaytma aniq ko'rsatilmay, "tenglasholmasdi" orqali umumiy qiyos shaklida berilgan. Bu tarjima semantik transformatsiyani aks ettiradi: **sonli mubolag'adan – sifatli qiyosga o'tish**. Bunday holatlar "semantik susayish" deb nomlanadi [9]. Mubolag'aning tarjimada to'laqonli yoki qisqargan shaklda berilishi ko'pincha **lingvistik va madaniy tafovutlar** bilan bog'liq bo'ladi. Ingliz tilidagi mubolag'alar ko'pincha hiperrealistik va aniqlashtiruvchi sonli konstruksiyalar bilan ifodalanadi, o'zbek tilida esa mubolag'a ko'proq ko'chma ma'noli yoki obrazli shakllarda namoyon bo'ladi. Bu farq tarjimada qator stilistik va semantik muvofiqlik muammolarini yuzaga keltiradi[10]. Yuqoridagi misolda ko'ringanidek, **"twice the size"** iborasi madaniy jihatdan aniq semantik kuchga ega. Ammo o'zbek tilida ikki baravar deyish tabiiy tusga ega bo'lmagani uchun sinonimiy tarzda "tenglasholmasdi" bilan almashtirilgan. Bu **kompensatsiya** orqali yechim topilganiga misoldir. Biroq har doim ham bunday ekvivalentlar topilavermaydi. Ba'zi hollarda mubolag'aning tarjimada yo'qolib ketishi tarjimonning badiiy uslubni saqlab qolishga emas, balki ma'noviy soddalashtirishga intilishidan dalolat beradi. Bu holat "stilistik ekvivalentlar muammosi" deb ataladi va har bir badiiy tarjimada muhim muammolardan biri hisoblanadi[11].

Xulosa. Mubolag'a adabiy matnning ekspressivlik darajasini oshiruvchi kuchli badiiy vosita bo'lib, uning semantik yuki obraz yaratish, emotsional ta'sir kuchini shakllantirish va muallif uslubini ifodalashda

muhim rol o'ynaydi. Tarjima jarayonida bu vositaning o'ziga xosligini saqlab qolish – matnning badiiy va stilistik yaxlitligini asrash uchun zaruriy shartdir. Agar mubolag'aning semantik og'irligi tarjimada yo'qolsa, matn o'zining emotsional ruhi va estetik ta'sirini yo'qotadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, **“Taxtlar o'yini”** romanidagi mubolag'alar tarjima jarayonida ba'zida o'z kuchini to'liq saqlagan bo'lsa, ayrim hollarda esa semantik susayish yoki neytrallashuvga uchragan. Bunday yondashuv semantik nuqtayi nazardan susayish hisoblanadi, ammo uslubiy jihatdan matnga mos va tabiiy variant tanlangan. Kelgusi ilmiy faoliyat jarayonida **tarjimonning stilistik pozitsiyasi** hamda uning **mubolag'alarni qanday uslubiy yo'nalishda shakllantirishini korpus lingvistikasi** asosida **empirik tadqiqotlar** orqali o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv tarjimonning individual stilistik qarorlarini aniq statistik asosda tahlil qilish imkonini beradi va mubolag'aning tarjima jarayonida qanday transformatsiyalarga uchrashi haqida kengroq tasavvur hosil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аристотель. Поэтика / пер. и комм. С. Аверинцева. – М.: Искусство, 1997.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Bally Ch. Traité de stylistique française. – 7e éd. – Genève: Georg, 1951.
4. Martin G. R. R. A Game of Thrones. – New York: Bantam Books, 1996.
5. Ricoeur P. The Rule of Metaphor: Multi-disciplinary Studies of the Creation of Meaning in Language / trans. by R. Czerny et al. – Toronto: University of Toronto Press, 1978.
6. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London; New York: Routledge, 1995.
7. **Martin J. R. R. Taxtlar o'yini – Toshkent: Zabbarjad Media, 2024.**
8. Brooks C. The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry. – New York: Harcourt, Brace and Company, 1947.
9. Nida E. A. Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. – Leiden: E. J. Brill, 1964.
10. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London; New York: Routledge, 1992.
11. Catford J. C. A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics. – London: Oxford University Press, 1965.

DEVELOPING AN ENGLISH-UZBEK PHRASAL VERBS DICTIONARY: A LEXICOGRAPHIC APPROACH

Ruzimov Sherali Saliyevich

Nukus State Pedagogical Institute, PhD Student

Abstract. *This paper proposes a lexicographic framework for developing an English-Uzbek phrasal verbs dictionary to address the challenges faced by Uzbek learners in mastering the idiomatic and syntactic complexities of English phrasal verbs. The dictionary employs a structured, user-friendly design, organizing entries alphabetically with stress patterns, phonetic transcriptions, verb conjugations, and grammatical indicators (e.g., [IØ] for intransitive, [T] for transitive). Contextual examples in italics, along with labels for synonyms ([SYN]), antonyms ([OPP]), and typical subjects ([SUBJ]), enhance comprehension and practical application. Drawing on established practices from the Oxford, Longman, and R. Courtney dictionaries, the approach categorizes phrasal verbs by transitivity, distinguishes free combinations from idiomatic expressions, and includes derived forms and inversion patterns. Sample entries for verbs like touch down, go on, switch on, put out, put off, get off, and hit off demonstrate the framework's application. By integrating detailed contextual notes and addressing syntactic nuances, the proposed lexicographic framework aims to create a dictionary that bridges linguistic gaps, offering a robust resource for Uzbek speakers. Future research will refine the framework based on user feedback to enhance its functionality.*

Keywords: *Bilingual lexicography, Phrasal verbs, Free combinations, Stress patterns, Phonetic transcription, Grammatical patterns.*

Introduction. Phrasal verbs (PhVs) are an essential yet complex aspect of the English language, challenging learners due to their idiomatic meanings, variable syntactic forms, and context-specific nuances. For bilingual speakers, especially those translating between English and Uzbek, navigating the use and meaning of PhVs can be particularly difficult. The creation of a dedicated English-Uzbek PhVs dictionary seeks to address these challenges by providing accurate translations and contextual examples to enhance comprehension and practical application for Uzbek learners of English.

This paper outlines a lexicographic approach for the English-Uzbek PhVs dictionary, emphasizing structured, user-friendly entries. Each phrasal verb (PhV) entry is organized alphabetically and includes essential components: stress patterns, pronunciation, grammatical indicators, and idiomatic markers. Informed by established practices in monolingual dictionaries like the Longman and Oxford dictionaries, this design aims to present clear and comprehensive information, utilizing stress markers and phonetic transcriptions to support accurate pronunciation, while example sentences in italics demonstrate common and idiomatic uses.

The paper further explores methods for categorizing PhVs based on transitivity and typical subject-verb-object arrangements, with a focus on intransitive PhVs. By providing recommended synonymous and antonymous phrases, usage labels, and contextual notes on register and region, the dictionary aims to facilitate a deeper understanding of PhVs within various communicative contexts.

In detailing these methods, this study ultimately offers practical recommendations for compiling an English-Uzbek PhVs dictionary that is both accessible and linguistically insightful, equipping Uzbek speakers with a reliable resource for mastering English PhVs.

This study aims to propose a lexicographic framework for an English-Uzbek PhVs dictionary and demonstrate its application through sample entries.

Methods. The methodology for compiling the English-Uzbek PhVs dictionary involves a structured lexicographic approach. PhVs are organized alphabetically, with each entry including:

- headword: Base verb + particle (e.g., *touch down*), with stress patterns (ˈtouch ˈdown), phonetic transcriptions (e.g., /tʌtʃ/) to aid accurate pronunciation, and verb conjugations;
- grammatical indicators (e.g., [IØ] for intransitive, [T] for transitive) and idiomatic markers (e.g., asterisk '*' for idiomatic uses);
- contextual examples: Italicized sentences illustrating idiomatic and literal uses (e.g., *The spacecraft touched down*) with labels for typical subjects ([SUBJ]), synonyms ([SYN]), antonyms ([OPP]), and grammatical patterns ([G]);
- contextual notes on register (e.g., informal, British English) and region to clarify usage;
- derived words (e.g., nouns like *touchdown*) with countability indications and translations.

PhVs are categorized based on transitivity and syntactic patterns, with a focus on intransitive PhVs (e.g., *touch down*). Entries include verb conjugations (e.g., *come, came, come*), usage labels, and derived forms. The structure allows flexibility in particle placement for transitive verbs (e.g., *switch on the light* vs. *switch the light on*) and addresses inversion in specific cases (e.g., *On and on Jane went about her husband*). The dictionary also distinguishes free combinations (e.g., *put out*) from idiomatic PhVs (e.g., *put off*).

Results. This study presents a comprehensive lexicographic framework for the English-Uzbek PhVs dictionary, designed to address the complexities of PhVs for Uzbek learners of English. To ensure accessibility, the dictionary organizes PhVs and their corresponding particles alphabetically. Each entry is meticulously structured to include stress markers, phonetic transcriptions, and irregular verb forms (e.g., *come, came, come*), facilitating accurate pronunciation and usage. For example, italicized example sentences, such as those in the entry for *touch down*, enhance comprehension by illustrating both literal and idiomatic applications.

A significant focus is placed on intransitive PhVs, which consist of a verb and an adverb. The sample entry for *touch down* exemplifies this approach. In the English-Uzbek dictionary of PhVs translation of this combination is “yerga qo‘nmoq (tushmoq)”. [1]

touch /tʌtʃ/ *touched, touched, touching*

*. touch ˈdown 1. (samolyot, kosmik kema, qayiq va b.) yerga qo‘nmoq (tushmoq): [IØ] *The spacecraft touched down on the lunar surface safely. (figurative) A severe thunderstorm touched down in Oklahoma, causing widespread damage to homes.* [SUBJ] plane. [SYN] land. [OPP] take off. 2. (regbi va Amerika futbolida) to‘pni raqib jamoaning darvoza chizig‘idan o‘tkazib qo‘yib ochko olish: [IØ] *The rugby player touched down right before the final whistle.* [T] *The rugby player touched the ball down just before the final whistle.* [G] v + adv

► 'touchdown n [C,U] 1. samolyot yoki kosmik kema qo‘nayotgan payt. 2. (regbida) to‘pni raqib jamoaning darvoza chizig‘i orqasidagi maydonga tushirish orqali ochko to‘plash harakati. 3. (Amerika futbolida) to‘pni olib yurish paytida raqib jamoaning darvoza chizig‘ini kesib o‘tish yoki raqib jamoaning darvoza chizig‘idan o‘tib ketganingizda to‘pni qabul qilish orqali ochko to‘plash harakati.

Regarding the structure of the entry, the basic form of the main verb is provided along with its phonetic transcription to aid in pronunciation. In accordance with the conventions of the Longman Dictionary, the conjugation of the verb - including the simple past tense, past participle, and present participle - is indicated. The use of an asterisk '*' before the verb phrase in the subsequent line emphasizes its idiomatic nature, a

practice found in R. Courtney's dictionary. Following the construction tradition of the Oxford Dictionary, the stress patterns of the PhV (primary stress indicated by ' , ' and secondary stress by ' ') are presented, followed by a corresponding translation.

To prevent potential misunderstandings regarding certain usages, any explanations related to specific contexts will be provided in parentheses before the translation. Example sentences are marked with a letter and number to indicate that the phrase is intransitive [IØ], based on R. Courtney's lexicographical tradition as "care for *v prep* 1. любить (кого-л. или что-л.): [IØ + *for* (simple tenses)]" [3]. Figurative examples will be labelled with the term *figurative* in parentheses. Based on Oxford dictionary lexicographical tradition, typical [SUBJ] words used as subjects with this PhV will accompany example sentences, offering insights into the types of situations in which the verb is commonly employed, thereby facilitating correct usage.

Subsequently, a verb and a phrase with similar [SYN] and opposite meanings [OPP] will be included, respectively, based on Oxford dictionary lexicographical tradition as "get 'on; get 'on sth 1. (also get 'onto sth) <...> [SYN] board, board sth (*more formal*). [OPP] get off, get off sth" [6]. Although the examples provided after the translation of the second meaning are semantically close, one is intransitive while the other follows a transitive [T] construction with the object *the ball*. Next, the grammatical pattern [G] will be presented. According to the tradition of the Oxford Dictionary, this feature is typically placed at the end of the entry; however, in R. Courtney's dictionary, it appears directly after the PhV. Ultimately, there is no strict rule dictating where this information should be located; it is left to the discretion of the dictionary compiler. Finally, a derived word - a noun derived from a PhV - will be provided, accompanied by indications of countability and uncountability, followed by consecutive translations.

The feature of changing the position of the subject and object in free combinations through inversion is typically not applicable in sentences containing PhVs. Nevertheless, the boundary between a free combination and a PhV remains somewhat abstract.

For example, inversion can occasionally be observed in phrases when the particle is repeated according to an iterative coordination pattern. To illustrate this, let us examine a recommended dictionary entry for the PhV *go on*.

go /BrE, gəʊ/ /AmE, goʊ/ (going, went, gone)

go 'on *v adv*

1. yo'lda davom etmoq; davom ettirmoq, (yo'l, hudud va sh.k.) cho'zilmoq, yo'nalmoq: [L9 + ON (*often simple tenses*)] *The hikers checked their maps and then went on their journey.* [SYN] carry on, keep on (1).

2. oldinda ketmoq: [L9 + ON] *You go on ahead, and I'll catch up with you later.*

3. (poyabzal, kiyim) sig'moq, kiyib ko'rmoq, kiygizmoq; ilmoq: [L9 + ON (*simple tenses*)] *This jacket won't go on, I think it's too small for me.*

*4. o'zini tutmoq; yashamoq, hayot kechirmoq: [L9 (*usu. simple tenses*)] *After the disagreement, can we go on as if nothing happened?*

*5. (asosan tanaffusdan keyin biror narsa qilishni) davom ettirmoq: [IØ (*to, with*) (*often simple tenses*)] *Please go on, I am very interested in your story.* [I3] *After welcoming the guests, the host went on to explain the schedule for the day.* [I4] *She went on criticizing the project.* [SYN] carry on.

*6. (asosan oldinga) shoshilmoq: [IØ (*often simple tenses*)] *Go on! We don't have ...*

*7. not fml ko'p va charchatadigan darajagacha gapirmoq: [IØ (*about, at*)] *He goes on and on about his new car.* [2] *On and on Jane went about her husband.* [SYN] bang on about sb/sth (BrE, informal).

*8. o'tmoq; (vaqt haqida) davom etmoq, cho'zilmoq: [IØ] *As the months went on, we still had no news about the project.* ► ongoing *adj* davomiy, doimiy.

*9. ro'y bermoq, sodir bo'lmoq, yuz bermoq: [IØ (*usu. continuous tenses*)] *There's a party going on at the neighbor's house.* ► goings-on *n* [PLURAL] bo'lgan g'alati voqea: *There have been some unusual goings-on at the office recently.*

10. (odatda elektr asbob haqida) ulanmoq, ishga tushmoq: [IØ] *The security lights go on automatically when someone approaches.* [SYN] put on¹. [OPP] go off.

11. esp. NEngE olg'a siljimoq, muvaffaqiyatga erishmoq: [IØ (*with*) (*usu. continuous tenses*)] *She's going on nicely with her new role at the company.*

12. esp. NEngE (ijobiy, samarali) natijaga erishmoq; muyassar bo'lmoq: [L9] *How did you go on in the competition?*

13. eplamoq, muomala qilmoq: [L9 (*for*)] *How did you go on financially while you were traveling?*

*14. (biror vaqtga, yoshga, raqamga) yaqinlashmoq; ulg'aymoq: [L9 (*for*) (*continuous tenses*)] *It's going on for midnight; we should head home.* [SYN] get on.

*15. (informal) o‘zini nojo‘ya yoki g‘alati tutmoq: [IØ] *Why does he always go on like that in meetings?*

*16. sahnaga yoki sport maydoniga chiqmoq: [IØ] (often simple tenses) *I felt nervous when I went on stage for the first time.*

*17. (kimdir bilan) do‘stona munosabatda bo‘lmoq, til topishmoq, totuvlikda (bahamjihatlikda) yashamoq: [L9 (with)] *We all go on well with each other in the office.* [SYN] get along with.

18. go on (with you)! (old-fashioned, BrE, spoken, informal) Qo‘ysangchi! Bo‘lishi mumkin emas!: *Go on with you! I don’t believe a word of that story.* [SYN] get away (with you), come on, come off it! *spoken informal.*

Thus, the main form of the verb, which forms the basis of the PhV, is presented along with the phonetic transcription for both British and American pronunciations, including its inflections. In the following line, the PhV is accompanied by its stress and grammatical pattern (v *adv*). Each meaning is subsequently displayed on a separate new line, numbered with Arabic numerals. In the pattern [L9 + ON] within this dictionary entry, [L] indicates that *go* functions as a linking verb. However, in traditional grammar, linking verbs such as *be*, *seem*, and *become* connect the subject of a sentence to the object. The notation [9] indicates the presence of an adverbial phrase. Ultimately, the choice of numbering is at the discretion of the dictionary compiler; however, the instructions for using the dictionary provided at the beginning of the manual should offer a detailed explanation of this system through illustrative examples. A similar numerical notation can also indicate the use of an infinitive or gerund following a PhV (as in sense 5). In this context, the ‘I’ in the [I3] tag denotes that the verb is intransitive, while ‘3’ indicates that the PhV is followed by an infinitive, and ‘4’ signifies the presence of a gerund after the PhV. The notes in parentheses (often simple tenses, usu. simple tenses) indicate that the verb *go* in this PhV is typically used in the present simple or past simple tenses (e.g., *goes on*, *went on*), while (usu. continuous tenses) suggests its use in continuous tenses.

Lexicographers adopt varying approaches when providing PhVs with similar and opposite meanings in entries. Some dictionaries utilize labels such as [SYN] and [OPP], while others may employ annotations like [*compare* run down] [2], “SIMILAR TO: bring on”, [4] or simply refer to the relevant language unit with a pointer ‘→’. In our case, we employed [SYN] for similar verbs and PhVs and [OPP] for opposites. If a phrase with multiple meanings is identified as a synonym or antonym, the number of meanings it encompasses is specified in parentheses (e.g., *keep on* (1)). The notation (1) following the referenced combination indicates that it is synonymous or opposite to the first meaning of the phrase.

In the examples, the inclusion of repeated inversion sentences according to the particle iterative coordination pattern, as seen in the seventh sense, such as *On and on Jane went about her husband*, demonstrates a structural variation that illustrates how the PhV can be used in different constructions. Inversions serve to emphasize specific parts of a sentence, thereby enriching the dictionary entry and providing greater context for users, particularly in understanding various grammatical patterns. Including such examples demonstrates how *go on* is applied when a common subject follows the verb in literary or formal styles. It is designated as [2], the *inverted variant*, allowing users to see how it differs from standard usage. The note at the end of the synonym (*BrE, informal*) indicates that this usage is characteristic of informal language in British English. Additionally, it is pertinent to mention the adjective *ongoing* and the noun *goings-on* derived from the PhV, which can be found in meanings 8 and 9. In cases where both the PhV (v *adv*) and the prepositional verb (v *prep*) share the same form, they are distinguished by Arabic numerals in sequential order (as in *put on*¹, *put on*²). This is evident in the synonyms of meanings 10, 14, and 18 in our example, effectively avoiding misunderstandings. Meanings 4 through 17 in the entry are marked as idiomatic with an asterisk “*” preceding them. Lastly, it is worth noting the role of parenthetical predicates (such as *about*), which may or may not follow the PhV.

PhVs with a direct object, such as *make out* and *call off*, are considered transitive verbs, providing flexibility in the placement of the particle. Specifically, the particle can be positioned either after or before the direct object. In this context, we present a recommended dictionary entry for one such verb:

switch 'on; switch sth 'on; switch itself 'on

1. (chiroq, radio kabi elektr jihozlarni asosan tugmachani bosish orqali) yoqmoq, ishga tushirmoq: *He walked into the room and switched on the television.* ♦ *They switched it on.* ♦ *The computer switches (itself) on every morning at 8 a.m.* [X9 + ON] *Could you switch the fan on? It’s too hot in here.* [L9 + ON] *With this timer, you can program the lights to switch on automatically at sunset.* [SYN] turn on, turn itself on, turn sth on, put on. [OPP] switch off, switch itself off.

*2. (informal) to‘lqinlantirmoq, rag‘batlantirmoq: [IØ] *These days, many people are turning to meditation to switch on to mindfulness.* [T1] *It requires an engaging mentor to switch the trainees on.*

► switched-on *adj* hushyor, ziyrak, tez e’tibor qaratadigan: *Pupils get switched on by that song.*

At the beginning of the entry, the verb is presented without an object, then with an object, and finally with a reflexive pronoun, along with the stress pattern. Following the translations, individual example sentences correspond to these three patterns, demonstrating how the particle and the object can interchange positions. The symbol ‘◇’ is employed to differentiate example sentences, a tradition characteristic of the Oxford Dictionary.

Given that the Subject-Verb-Object-Adverbial order is adhered to in sentences with the personal pronoun *it* as the object, we assert that it is effective to illustrate the presence of the object before the particle within the dictionary context. Certain sentences are marked with specific labels. The label ‘X’ indicates a transitive verb that requires a direct object, while other labels such as [9], [IØ], and [T1] are explained earlier, thus negating the need for repetition.

The translation of the second, idiomatic meaning follows the initial meaning of the PhV and its grammatical pattern, explained with two examples. In the first example, the PhV is treated as intransitive, whereas in the second, it is considered transitive. At the end of the entry, a derived word is provided, along with its translation and an example sentence.

A free combination consists of a verb and an adverb used together in such a way that their meanings can be comprehended independently. The following dictionary entry exemplifies how the combination *put out* is presented in the English-Uzbek dictionary of PhVs:

put out v *adv*

1. cho‘zmoq, (tilini) chiqarmoq, ko‘rsatmoq: [X9 + OUT] *He put his arm out to shake hands with the guest.* [OBJ] hand, tongue. [SYN] stick out (your tongue). → *see also* hold forth, hold out, put forth, reach out, shoot out, shove out.

2. (choyshab, bayroq va boshq.ni) osmoq, ilib chiqmoq; tashqariga qo‘ymoq: [X9 + OUT] *We put out the beach towels after the rain stopped.* → *see also* take out.

3. (likopcha va boshq.ni) olmoq, sug‘urmoq; (ovqatlanish va bosh.ga) hozirlik ko‘rmoq; (narsalarni) tayyorlamoq: [X9 + OUT (often simple tenses)] *Could you put out the silverware for the dinner party?* → *see also* drag out, get out, lay out, set forth, set out.

So, this indicates that the verb *put* with adverb *out* retains its original meaning. Similarly, verbs such as *send*, *push*, *turn*, and *take* with *out* do not lose their inherent meanings in some contexts. Furthermore, this characteristic persists when the verb *put* is used with other adverbs (like *down*).

When it comes to the labels, [OBJ] within a dictionary entry indicates the object(s) primarily associated with the PhV in the specified sense. In sense 3 the note *often simple tenses* signify that the phrases are typically expressed in simple tenses.

Some combinations are so idiomatic that replacing their components with alternative words while retaining the same meaning becomes impossible. One such stable combination is the PhV *put off*, which warrants inclusion in the dictionary as follows.

put 'off v *adv*

1. *old use* (kiyim, poyabzal va boshqalarni) yechmoq, yechib tashlamoq: [X9 + OFF] *Please put off your jacket before sitting down on the couch.* [SYN] take off.

2. (BrE) (transportdan) tushirmoq, tushirib qo‘ymoq, tashlab o‘tmoq: [X9 + OFF (at)] *The driver was asked to put us off at the next intersection.* [SYN] drop off, set down. [G] v + n/pron + adv ◇ v + adv + n (less frequent).

3. (especially BrE) (chiroq va h.k.) o‘chirmoq: [X9 + OFF] *Please put off the heater when you leave the office.* [OBJ] lights. [SYN] put out. [OPP] put on.

*4. (also *put 'off* doing sth) (kechroq muddatga) surmoq, kechiktirmoq, qoldirmoq: [T1 (till, to, until)] *They put off the event till next month due to the weather.* [T4 (till, to, until)] *She put off writing the report until the very last day.* [SYN] delay sth.

[G] also v + adv + -ing. ► *put-off* n kechikish, kechiktirish.

*5. (kema haqida) bandargohni tark etmoq, jo‘nab ketmoq: [IØ (often simple tenses)] *The yacht put off at sunrise, sailing toward the open sea.* [SYN] put forth, put out.

*6. qutulmoq, bekor qilmoq, rad etmoq: [T1b] *The student put off his tutor with a series of excuses.*

*7. *not fml* nafratlantirmoq, bezdirmoq: [T1b (usu. simple tenses)] *His rude behaviour put everyone off at the meeting.* [G] v + adv + n (rare).

► *'off-putting* adj (informal, especially BrE) yoqimsiz, g‘ashga tegadigan: *She finds it off-putting to have someone watching her all the time.*

*8. (especially BrE) xalaqit qilmoq, alaxsitmoq, (diqqatni) bo‘lmoq: [T1 (often simple tenses)] *The noise from the construction site put her off her reading.* [SYN] distract sb (from sth). [G] v + adv + n (rare).

off-putting *adj* kesent etiw, kesent beriw: *Their parents are slightly aggressive, which children find a bit off-putting when they first meet them.*

*9. nimadandir qutulmoq, xalos (forig‘) bo‘lmoq; tonmoq, rad etmoq; tashlab yubormoq: [T1 (*usu. simple tenses*)] *She put off her worries and focused on the task at hand.* [SYN] put away.

*10. *not fml* uxlab qolmoq, ko‘zi ilinmoq, uxlatmoq: [T1 (*to*) (*usu. simple tenses*)] *She found a lullaby that helped put the baby off quickly.* [SYN] doze off.

It is noteworthy that the original meaning of the PhV derives from Old English, as indicated by the note *old use*. The label *less frequent* that follows the last grammatical pattern in the second sense signifies that it is rarely utilized. The third meaning is predominantly characteristic of the British variant of English (especially BrE). The code [T4] in the fourth sense indicates that the transitive PhV can be followed by a gerund. In this context, when the sentence is concise, the particle (*off*) is not positioned after the gerund, which functions as an object. Furthermore, the ‘b’ in the grammatical code of the sixth and seventh meanings [T1b] denotes that the verb is used independently from the preposition or adverb. Lastly, the informal usage of the latter meaning is indicated by the note *not fml*.

Some PhVs do not readily permit the particle to be placed before the object. In certain cases, the subject + verb + adverbial + object order may lead to misunderstanding. This phenomenon can be observed in the phrase *get off*. Accordingly, the following sample dictionary entry will be created for this PhV.

get ‘off v adv

*1. tozalamoq; artmoq, o‘chirmoq: [T1] *I used some cleaner to get the paint off the floor.* → see also come off, come out, get out, take out, take out of, wash off, wash out.

*2. jo‘namoq, ketmoq, yo‘l olmoq: [IØ (*on, to*)] *We need to get off early tomorrow to avoid the traffic.* [T1] *Getting the workers off to the factory every morning requires a lot of effort.* → see also go away.

*3. harakat qila boshlamoq, (bellashuv paytida) start olmoq: [IØ (*usu. simple tenses*)] *The runners got off as soon as the signal sounded.* → see also be off, get away.

*4. (g‘arq bo‘layotgan kemadan) qutqarib qolmoq: [T1] *The rescue team got the last few passengers off the sinking ship just in time.*

*5. (pochta orqali) jo‘natmoq, yubormoq: [T1] *Get that package off right away!* [IØ] *Please make sure that this urgent package gets off by the end of the day.* [SYN] send sth off.

*6. (ishdan) bo‘sh vaqti bo‘lmoq: [T1b (*simple tenses*)] *She’s hoping to get some time off next week for a vacation.* [OBJ] time, day, week. [SYN] take sth off. → see also have off, take off, get sth off sth. [NOTE] ‘Get sth off’ majhul nisbatda qo‘llanilmaydi.

7. get off (with you)! *infml* Sizga ishonmayman!; Meni tinch qo‘ying!; Qo‘ysang-chi!, Bo‘ldi, bas qill! [imper.] *Come on, get off! I’ve heard that excuse a hundred times before!* → see also come on.

8. get off with you! *not fml* Chiqib ket!, Yo‘qol!: [imper.] *Get off with you – I need some peace and quiet to finish this.* → see also push off.

9. (AmE, [!]) orgazmga erishmoq: *After a romantic evening together, they felt close enough to share an intimate moment, leading them to get off together.*

[IDM] get off to a flying start; get off to a flyer juda yaxshi/yomon boshlamoq: *The company’s new product got off to a flying start in the market.* get off to a good, bad, slow, etc. start [*informal (usu. simple tenses)*] yaxshi/yomon/sekin boshlamoq: *The most effective way to complete a project is to get off to an early start.* get off on the right/wrong foot [*informal (usu. simple tenses)*] ilk o‘zaro munosabatlarning ijobiy yoki salbiy boshlanishi: *The new employee and I got off on the wrong foot during our first meeting.* → see also start off, step off.

After the *see also* note at the end of the 1-2-3-6-7-8 meanings of this PhV and idiom [IDM], there are other combinations to compare with this PhV. In the sentence *Get that package off right away!* from the fifth sense, which means *to send by mail*, placing the particle before the object could imply that someone is requesting the package to be removed rather than sent. Meanings between the first and sixth are idiomatic. According to the NOTE, the 6th meaning does not permit the PhV to be used in the passive form. The meanings in points 7 and 8 convey expressions such as *I don’t believe you!* and *Leave me alone!* respectively, indicating displeasure or disbelief, similar to the expression *Oh, stop it!* Additionally, point 8 means *Get out!* The exclamation point [!] in point 9 serves as a label that emphasizes a very rude word or phrase that should be avoided for reasons of decency. At the end of the entry, idioms containing this PhV are listed, complete with their translations and examples following the [IDM] tab.

Another restriction regarding PhVs pertains to the use of the passive voice, “these are principally combinations for which the object is idiomatically limited to a particular noun or pronoun” [6]. In such cases, the construction will not retain the same meaning if rearranged. As an illustration, we will create a dictionary entry for *hit off* and analyze the examples.

hit 'off v adv

*1. (BrE not fml) o'xshatmoq, taqlid qilmoq: [T1 (usu. simple tenses)] *Nice work, you've precisely hit off the musician's rhythm!*

2. hit it 'off (with sb) (informal) do'stona munosabatda bo'lmoq: *John and the project manager hit it off during their first collaboration.* → see also get on well (esp. BrE). [G] v + it + adv

The examples of the expression *hit it off* do not lend themselves to the passive voice, as seen in point 2, which cannot be phrased as *It was hit off with each other*, leading to confusion regarding who is being referred to. However, it is acceptable to say, *The two hit it off with each other*.

The definitions provided above illustrate that some PhVs do not lend themselves to passive constructions and suggest a pragmatic analysis approach to their meanings. Further research is needed to clarify how PhVs can be effectively integrated into dictionaries while considering their unique characteristics.

Discussion

The lexicographic approach draws heavily on established practices from monolingual dictionaries, adapting them to the specific needs of Uzbek learners. The use of stress patterns and phonetic transcriptions ensures accurate pronunciation, while example sentences and contextual notes clarify usage in different registers and regions. The distinction between free combinations (e.g., *put out*) and idiomatic PhVs (e.g., *put off*) highlights the importance of semantic and syntactic analysis in dictionary compilation. Challenges include maintaining consistency in labelling (e.g., [SYN], [OPP]) and addressing the abstract boundary between free combinations and PhVs. The inclusion of derived words and inversion patterns enriches the dictionary, but further research is needed to refine the categorization of PhVs and their integration into bilingual dictionaries.

Conclusion. This paper outlines a methodical approach to compiling PhVs in an English-Uzbek dictionary, emphasizing a structured, user-friendly design. By implementing alphabetical organization, stress patterns, and pronunciation guides, the dictionary will facilitate efficient lookup and accurate pronunciation. The inclusion of example sentences, synonyms, antonyms, and figurative uses further supports practical understanding and contextual application. Additionally, marking variations in transitivity and grammatical patterns aids in distinguishing subtle differences in PhV usage. The approach taken incorporates traditional lexicographical practices, drawing from the Oxford, Longman, and R. Courtney dictionaries, yet it adapts these methods to meet the specific linguistic needs of Uzbek-speaking users. Notably, the integration of inversion examples provides nuanced grammatical insights, and derived forms enhance users' lexical range. Our methodology ultimately seeks to bridge linguistic and cultural gaps, offering a comprehensive resource for Uzbek speakers to master English PhVs effectively. Future research will continue to refine this framework, examining user feedback to enhance functionality and meet evolving linguistic needs. This work contributes significantly to bilingual lexicography, paving the way for more accessible language learning resources in the Uzbek context.

References:

1. Abduraxmonova N. *English-Uzbek dictionary of phrasal verbs*. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017.
2. *A Guide to Phrasal Verbs*. Edited by Kay Cullen et al., Chambers Harrap Publishers Ltd, 2000.
3. Кортни Р. *Английские фразовые глаголы. Англо-русский словарь*. – 2-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2000.
4. *Longman phrasal verbs dictionary*. - New York: Pearson Education Limited, 2000.
5. *Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English*. – O.: Oxford university press, 2001.
6. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman, 1985.

KO'P TILLILIK VA IJTIMOY MOSLASHUV: ZAMONAVIY JAMIYATDA KOMMUNIKATIV USTUNLIKLAR

Ruziyeva Madina Ilhom qizi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Kompyuter lingvistikasi va raqamli texnologiyalar kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'p tillilik (bilingvizm) fenomenining kommunikativ ustunlik va ijtimoiy moslashuv jarayonlariga ta'siri tahlil qilinadi. Bilingv shaxslarning madaniyatlararo muloqotda

samaradorligi, psixologik moslashuv darajasi hamda ijtimoiy adaptatsiyadagi ustunlik jihatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot natijalari asosida bilingvizm ijtimoiy aloqalarni mustahkamlovchi muhim omil ekanligi aniqlangan.

Kalit soʻzlar: Koʻp tillilik, bilingvizm, ijtimoiy moslashuv, kommunikativ ustunlik, madaniyatlararo muloqot, til kompetensiyasi.

Kirish. Zamonaviy globallashuv sharoitida til faqat aloqa vositasi emas, balki insonning jamiyatdagi moslashuvi va ijtimoiy holatining belgilaridan biridir. Bilingv shaxslar, yaʼni ikki tilda bemalol muloqot qila oladigan insonlar, koʻproq ijtimoiy guruhlariga kirish, madaniy tafovutlarni yengib oʻtish, kasbiy sohalarida muvaffaqiyatga erishishda ustunlikka ega boʻladi.

Adabiyotlar tahlili. Koʻp tillilik va ijtimoiy moslashuv aloqasini oʻrganish, XX asrning oʻrtalaridan boshlab tilshunoslik, sotsiologiya va psixolingvistika fanlarida dolzarb mavzulardan biri boʻlib kelmoqda. Gumperz (1982) oʻzining “Discourse Strategies” asarida bilingvizmni ijtimoiy kontekstda, yaʼni muloqot uslubi, vaziyatga mos til tanlovi va madaniy oʻzlashtirish jarayoni sifatida koʻrib chiqadi. Uning fikricha, har ikki tilni faol qoʻllagan shaxs jamiyatdagi turli guruhlar orasida “vositachi” rolini bajaradi.

Grosjean (2010) “Bilingual: Life and Reality” kitobida bilingvlarni alohida shaxsiy-guruhiy fenomen sifatida taqdim etadi. U bilingvizmni oddiy ikki til bilish emas, balki turli madaniy-kognitiv tizimlar oʻrtasida oʻzini tutish va fikrlash moslashuvchanligi deb izohlaydi. Fishman (1972) sotsiologik yondashuv asosida tilning ijtimoiy integratsiyadagi rolini tahlil qiladi. U bilingv shaxslarning sotsiokultural moslashuvda muhim omil ekanini, ayniqsa, diasporaviy jamiyatlarda ular yordamida ijtimoiy barqarorlik taʼminlanishini koʻrsatadi.

Oʻzbekiston olimlari orasida X. Hasanovanning (2021) maqolalari bilingv shaxslarning sotsiolingvistik oʻrni va madaniyatlararo adaptatsiya jarayoniga taʼsirini yoritishga qaratilgan. U, ayniqsa, oʻzbek-rus bilingvlarining mehnat bozoridagi kommunikativ ustunliklarini tahlil qiladi. Shuningdek, Nazarova (2023) maktab oʻquvchilari orasida olib borgan empirik tadqiqotlari orqali bilingv bolalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi bir tilli tengdoshlariga nisbatan tezroq amalga oshishini isbotlaydi. Koʻp tadqiqotlar (Grosjean, 2010; Gumperz, 1982) bilingvlarning kommunikatsion qobiliyati yuqori ekanini koʻrsatadi. Fishman (1972) ijtimoiy moslashuvni til kompetensiyasi bilan bogʻlab, bilingvlarning madaniyatlararo aloqalarda moslashuvchanligini taʼkidlagan.

Metodologiya. Tadqiqot quyidagi usullarga asoslandi:

Soʻrovnoma (300 nafar ishtirokchi, Toshkent va Qoraqalpogʻiston, Buxoro hududlarida)

Kuzatuv (maktab, ish joylari, oilaviy muhit)

Solishtirma tahlil (bilingv va monolingv shaxslarning moslashuv darajasi)

Natijalar. Zamonaviy koʻp madaniyatli va koʻp tilli jamiyatlarda ijtimoiy moslashuvning asosiy omillaridan biri bu – kommunikativ kompetensiyadir. Bilingv shaxslar har ikki til (va u bilan bogʻliq madaniyat) doirasida erkin harakatlana olish qobiliyati orqali jamiyatda yuqori kommunikativ ustunlikka ega boʻladi.

Misol sifatida, Toshkent shahridagi rus-oʻzbek maktablarida oʻqiyotgan oʻquvchilar, ikkala tilda ham fikr almasha olish qobiliyatiga ega boʻlib, oʻz tengdoshlariga nisbatan psixologik moslashuvni tezroq amalga oshiradi. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlarda faol boʻlgan ikki tilli foydalanuvchilar, muhim mavzularda keng auditoriyaga murojaat eta oladi. Shuningdek, xalqaro ish joylarida bilingv xodimlar mijozlar bilan ishlashda, hujjat aylanishida, madaniy farqlarni inobatga olishda samaraliroq natijalar koʻrsatmoqda.

1-jadval. Bilingv va monolingv shaxslarning ijtimoiy moslashuv koʻrsatkichlari (%)

Koʻrsatkichlar	Bilingv shaxslar	Monolingv shaxslar
Yangi guruhga qoʻshilish osonligi	85	60
Ish joyida muloqot tezligi	90	65
Madaniy tafovutni yengib oʻtish	80	50
Oʻzini erkin ifoda eta olish	88	62

Muhokama. Yuqoridagi natijalar shuni koʻrsatadiki, bilingv shaxslar monolingvlarga qaraganda ijtimoiy adaptatsiyada ancha yuqori natijalarga erishadi. Xususan, rus-oʻzbek bilingvlari davlat idoralari, oliy taʼlim, hamda migratsion sohalarida faolroq qatnashmoqda. Bu jarayon til oʻzlashtirishning nafaqat kognitiv, balki ijtimoiy ustunliklar yaratishini ham koʻrsatadi.

Xulosa. Ko‘p tillilik ijtimoiy moslashuvga xizmat qiladi. Bilingvizm – bu nafaqat til bilimi, balki ijtimoiy ko‘nikma, madaniy sezgirlik va shaxslararo muloqotda ustunlikdir. Tadqiqot bilingvizmning kommunikativ ustunlik va ijtimoiy moslashuvdagi ahamiyatini ochib berdi. Bilingv shaxslar jamiyatga tezroq moslashadi, turli madaniyatlararo muhitda o‘zini erkin tutadi va ko‘proq ijtimoiy rol o‘ynaydi. Shu bois, ko‘p tillilikni rag‘batlantirish nafaqat madaniy, balki ijtimoiy barqarorlik uchun ham muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press.
2. Gumperz, J. J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge University Press.
3. Fishman, J. A. (1972). *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*. Newbury House.
4. Хасанова, Н. (2021). Билингвизм ва унинг ижтимоий хусусиятлари. *Ўзбек тили ва адабиёти*, №4, 45-50.
5. Назарова, М. (2023). Икки тиллилик шароитида ижтимоий адаптация муаммолари. *Филология фанлари журнали*, №2, 60-66.
6. Бектурдиева, С. (2020). Билингвал муҳитда болаларнинг ижтимоийлашув жараёнлари. *Педагогика ва психология*, №3, 72-78.
7. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University Press.

NUTQ AKTLARINI O‘QITISHNING INNOVATSION USULLARI

Sadikov Erkin Tursunovich

*Ingliz tilshunosligi kafedrasi dotsenti
pedagogika fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)*

Annotasiya. Mazkur maqolada nutq aktlarini o‘qitish haqidagi nazariyani amaliy bosqichlarda tashkil etishning ahamiyati haqida mulohaza yuritilib, amaliy jihatdan nutq aktlaridan turli vazifalarda foydalanish, ularni yangi usullarda o‘qitish masalasi muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: nutq aktlari, pragmatika, kommunikativ maqsad, iltimos, iltifot, inkor, nutq aktlari vazifalari.

Kirish. Muloqotda, so‘zlovchilar nafaqat gap tuzib uni jarayonda qo‘llaydilar, balki aynan aytgan gaplari orqali ma’lum bir harakatni ham amalga oshiradilar. J.Yul (1996)ning ushbu iddaosi aynan nutq aktlarini namoyonlashtirish uchun xizmat qiladi. Zero, so‘zlovchilar gapirganda ular nafaqat so‘zlarni tushuntirish uchun, balki ko‘zlangan harakatni bajarish uchun ham qo‘llashadi. Aynan mazkur jarayonda so‘zlarning yoki gaplarning ijro etilishi orqali sodir bo‘lgan harakatlar nutqiy aktlar sifatida e’tirof etiladi.[23]

Nutq aktlari nazariyasi pragmatikaning bir sohasi sifatida ma’lum bir kontekstda so‘zlovchining so‘zlagan so‘zlari orqali ifoda etiladigan harakat va mohiyatan anglashiladigan vazifani in’ikos ettiradi. P.Eychisonning e’tirof etishicha, nutq aktlarini qo‘llash barobarida insonlar aniq bir natijaga erishishga harakat qiladilar, zero, ular tomonidan ishlatilgan so‘zlar shunchaki shakl bo‘libgina qolmay, balki harakatni ham ifodalashga xizmat qiladi [23]. Nutq aktlari nazariyasi pragmatikaning bir sohasi sifatida ma’lum bir kontekstda so‘zlovchining so‘zlagan so‘zlari orqali ifoda etiladigan harakat va mohiyatan anglashiladigan vazifani namoyon etadi.

“Does this air-conditioning system work?” – “Bu konditsioner ishlaydimi?”

Mazkur gapni nutq aktining vazifadoshligi nuqtayi nazaridan tahlil qiladigan bo‘lsak, bittadan ortiq ma’noni ilg‘ab olishimiz mumkin bo‘ladi. Jumladan, so‘zlovchi konditsioner ishlaydimi yoki yo‘qmi, ehtimol, shuni bilmoqchidir. Mabodo u havoning issiqligiga ishora qilib, uni yoqib, ishlatishni nazarga tutayotgan bo‘lsa-chi? Yoki konditsionerda biror nosozlikni gumon qilib, uni ustaga ko‘rsatish masalasini ko‘tarayotgandir? Keyinchalik, J.Searle (1979) va R.Vordhauf (2006) nutq aktlarini o‘zlarining tamoyillaridan kelib chiqqan holda tasnifladilar[1].

Hukmlar (Verdictiveness) ni ifodalovchi aktlar. Ostinning nuqtayi nazariga ko‘ra, sabablar va hodisalar yuzasidan kelib chiqadigan hukmlarni namoyon etadi. Odatda, bu kabi hukmlar hakamlar, oqlovchi va qoralovchilar tomonidan ifoda etiladi. Mazkur toifadagi nutq aktlari asosan tasvirlash, oqlash, hisoblash, tahlil qilish, dalillash, baholash, tashxislash, isbotlash mazmunidagi fe’llar bilan tasniflanadi.[3]

Amaliy (exercitives) aktlar xususiyatiga ko‘ra, kimningdir foydasiga yoki unga qarshi qaror chiqarishda, targ‘ibot – tashviqot yuritishda mutasaddilar hamda mansabdorlar tomonidan amalga

oshiriladigan harakatlarning nutqiy ifodasi bo'lib, buyruq berish, yo'naltirish, iltimos qilish, tavsiya etish, e'lon qilish, maslahat berish, vazifasidan ozod etish, tayinlash, ogohlantirish kabi fe'llar bilan amaliy aktlarning tub mohiyatini anglab olishga yordam beradi.

Kelajakda sodir etilishi yoki amalga oshirilishi nazarda tutilgan (commissives) aktlar asosan va'da berish, po'pisa qilish, taklif qilish, rad etish, qasamyod qilish, kafolat berish mazmunidagi nutq aktlarini qamrab oladi. Ushbu turdagi nutq aktlari ko'pincha kelajakka ishora qiladi va ularning sodir bo'lishi yoki bo'lmasligi gumonda qoladi. Masalan, "Please, wait for me, I will be back", inglizcha gapida so'zlovchi uni kutish lozimligini va u qaytib kelishini ma'lum qiladi. Ammo bu va'da hamda qat'iyat bilan aytilgan nutq akti qanchalik amalga oshadi, noma'lumligicha qoladi.[4]

Tasviriy (expositives) aktlar aytilgan so'z/jumla/gaplarning suhbat mavzusiga muvofiqligi, xususan, tasdiqlash, tasavvur qilish, javob qaytarish, ma'lumot yo'llash, e'tiroz bildirish, ma'qullash, yon berish, tavsiflash, nomlash kabi tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, ham rasmiy, ham norasmiy xarakterni in'ikos etadi.

Xulq-atvor (behavitives) nutq akti turi insonlarning odobi, yurish-turishini, shu bilan birga, kishilarning hozirgi yoki o'tgan davrdagi xulq-atvorlariga ijtimoiy munosabatlarni o'z ichiga olib, uzr so'rash, tabriklash, duo qilish, la'natlash, qarg'ash, chorlov yoki chaqiriq kabi belgilar bilan namoyonlashadi. [7]

Materiallar va metodlar. Nutq aktlarining o'ziga xosligi haqida gap ketganda, Searlning tadqiqotlari ham keng qamrovga ega ekanligini e'tirof etishga to'g'ri keladi. Uning izlanishlari yuzasidan shuni anglash mumkinki, olim Ostinning yaratgan nazariy silsilasini davom ettiradi, ammo shu asnoda qarama-qarshi hamda bahsli holatlarga to'xtaladi. Ayni paytda nazariy bilimlarni amaliy loyihalarga aylantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Abu Nasr Forobiy har qanday fan sohasini ikki tarmoqqa, amaliy hamda nazariy qismlarga ajratadi. Qomusiy olim ushbu bilimlardan hayotda foydalanish imkoniyatlarini e'tiborga olib, o'zining sharhlarida ta'limni amaliy tartibda yo'lga qo'yish va real hayotga, insonlarning kundalik faoliyatiga bevosita bog'lash masalasiga to'xtaladi. Nazariyadan amaliyotga o'tish prinsipini joriy etish jarayonida quyidagi tasniflardan foydalanish kerak:

- o'rganilayotgan materialni, deylik, nutq aktlarining iltifot va inkorni ifodalovchi turlarini o'qitishda talabalarning tajribasi va kuzatishlari bilan, maktab va maktabgacha ta'lim muassasalari o'quvchilarida nutq aktlarini o'qitishda o'yin ham raqobat asosida tashkil etish;

- o'qitilishi nazarda tutilgan fundamental bilimlarni real hayot bilan, yangi jamiyatni qurish amaliyoti bilan bog'lash;

- nazariyani amaliyot bilan fanning rivojlanishi uchun nutq aktlarini o'qitishda dialoglar, ijtimoiy vaziyatlar va suhbatlar shaklida isloh qilish dolzarbdir.

Demak, insonlar tildan kommunikativ maqsadlarda, o'z istak-xohishlarini ifoda etishda foydalanadilar. Aynan muloqot chog'ida so'zlovchining ko'zlagan maqsadining yuzaga chiqishi nutq aktlari bilan bog'liq jarayondir.

Ijtimoiy talqinni ifodalovchi nutq aktlari (illocutive speech acts) ning xususiyatidan kelib chiqib, ushbu holatda so'zlovchi bilvosita so'rov orqali tinglovchidan (yoki boshqa birovdan) derazani ochishni so'rayotgan bo'lishi mumkin. Natijali-reaktiv nutq akt (perlocutionary speech acts) lari nuqtai nazaridan tinglovchi derazani ochishi kerak bo'ladi.

Navbatdagi gap tahlili bilan ijtimoiy talqinni ifodalovchi nutq aktlari (illocutionary speech acts) ni yanada yaxshiroq anglab olishga harakat qilamiz.

"I will see you later". - "Sen bilan keyinroq ko'rishamiz".

Ushbu diskursni uch xil talqin etsa bo'ladi:

- shunchaki taxmin ifodalanayotgan bo'lishi mumkin;
- so'zlovchi va'da berayotgan bo'lishi mumkin;
- so'zlovchi tomonidan tinglovchiga nisbatan qo'llanilayotgan ogohlantirish bo'lishi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, mazkur gaplarni turlicha anglash yoki tahlil qilish mumkin. Ijtimoiy talqinni ifodalovchi nutq aktlarini (illocutionary speech acts) mohiyatan konkret interpretatsiya qilish uchun quyidagi ikki turkumga murojaat qilishga to'g'ri keladi.

1) IFID (Illocutionary Force Indicating Devices) – Ijtimoiy talqinni kuchaytiruvchi belgilar (ITKB). Mazkur toifaga mansub so'zlar, asosan fe'l so'z turkumiga tegishli bo'lib, ularning ifodalagan ma'nolari ijtimoiy talqinni namoyon etuvchi nutq aktlari (Illocutionary speech acts) ni to'g'ridan-to'g'ri, bevosita anglab olish imkonini beradi.

"I promise you that I will call you tomorrow".

"Sizga ertaga qo'ng'iroq qilishga va'da beraman".

Ushbu misolda aynan “promise” (“va’da bermoq”) ijrochi fe’li (performative verb) diskurs ta’sirini kuchaytirishga xizmat qilayapti. Natijada so’zlovchi tomonidan aytilgan bu gapni aynan ijrochi fe’l yordamida bevosita, to’g’ridan-to’g’ri tushunish imkonini berayapti.

Navbatdagi dialogda ham “so’ramoq” (“ask”), “aytmoq” (“tell”) fe’llari ham ifodaviy ijrochilik xususiyatini namoyonlashtiradi, shu bilan birga, tashqi (bevosita) ma’noni bilib olishga ko’maklashadi.

Anvar: “Can I talk to Ozoda?” - “Ozoda bilan gaplasha olamanmi?”

Nigora: “No, she is not here”. - “Yo’q, u bu yerda emas”.

Anvar: “I am asking you – can I talk to her?”

“Men sizdan u bilan gaplasha olamanmi deb so’rayapman?”

Nigora: “And I am telling you – she is not there!”

“Men ham sizga uni bu yerda yo’qligini aytayapman”.

2) Muloqot paytida IFID (ITKB) faqat ifodaviy ijrochi fe’llar bilan emas, balki so’z tartibi, urg’u va intonatsiya bilan ham xarakterlanadi.

Masalan: “She is going!” – “U borayapti!”

Mazkur misolda shunchaki ma’lumot berildi.

“She is going?!” – “U borayapti?!”

Ma’lumot tasdiqlash uchun, shu bilan birga, taajjublanish orqali so’raldi.

“She is going?” – “U borayapti?”

Aniqlik kiritish uchun so’raldi.

Tinglovchi tomonidan suhbatdoshining har qanday murojaatini tushunish muhim sanaladi. Shuning uchun muloqot muhiti vaziyat va sharoit taqozosiga muvofiq bo’lishi kerak. Bu kabi holatlar baxtiyorlik vaziyatlari (felicity conditions) deb nomlanadi.

“I sentence you to 15 days in prison”.

“Men sizni 15 kunga qamoq jazosiga hukm qilaman”.

Ushbu holatda so’zlovchi muayyan kontekstda aniq vazifani bajaruvchi shaxs bo’lmasa, tinglovchi jarayonni tushunishda qiyinchilikka duch keladi (Yuqoridagi misol holatida so’zlovchi sud zalidagi hakam bo’lishi mumkin).

Nutq aktlari bevosita hamda bilvosita turlarga bo’linarkan, bu borada ularning shakl va mazmunga nisbatan munosabatiga alohida e’tibor qaratish zarur.

“She plants a fir-tree”. – “U archa daraxtini ekadi”.

Yuqoridagi misolda shaklan darakni, muloqot vazifasiga ko’ra esa gapni ko’rishimiz mumkin. “Does she plant a fir-tree?” – “U archa daraxtini ekadimi?”

Struktura jihatidan bu fikr so’roq bo’lsa, muloqotdagi vazifasi esa savolni ifodalaydi. “Plant a fir-tree!” – “Archa daraxtini eking!”

Shaklan buyruqni ifodalayotgan ushbu diskurs, muloqot vazifasi yuzasidan undash, da’vat etish mazmunini bildirish ehtimoli mavjud.

Tahlil va natijalar. Demak, bevosita amalga oshiriladigan nutq aktlari shakl va vazifa bilan to’g’ridan-to’g’ri aloqa o’rnatasa, bilvosita amalga oshadigan nutq aktlari esa shakl hamda vazifaga nisbatan noproporsional tarzda munosabat qiladi. Shu tariqa, nutq aktlarining tasnifi vujudga keladi. Ostinning nazariy asoslarini tahlil etarkan, Searle illokutiv fe’llar va aktlar o’rtasidagi tafovutlar aniq tavsiflanmaganligini ta’kidlaydi. Natijada u ham o’zining nutq aktlari tasnifini yaratadi hamda ularni representatives, directiveness, commissives, expressives, declarativeness kabi nutq aktlariga ajratadi [18]

I. Declaratives. Bular e’lon shaklidagi bayonotlar bo’lib, qat’iylik, rasmiylik xususiyatiga ega.

Priest: “I now pronounce you husband and wife”.

Ruhoniy: “Men sizlarni er va xotin deb e’lon qilaman”.

Cherkovda turmush qurayotganlar uchun so’zlanadigan mazkur gap darak shaklidagi bayonot bo’lib, u tinglovchilarga yoki qatnashchilarga ma’lum qilinadi. Referee: “You are out!” – Hakam: “Chetlatilding!”

Futbol o’yini davomida raqibiga nisbatan qo’pol o’ynab, yana hakam bilan tortishishgacha borgan o’yinchi qizil kartochka olib o’yindan chetlatilganda, hakam undan maydondan chiqib ketishini so’raydi. Mazkur holat o’yin qaydnomasiga kiritiladi. Demak, Declaratives (e’lon shaklidagi bayonotlar) odatda ko’proq rasmiy xarakterga ega hisoblanadi.

II. Representatives. So’zlovchining voqea-hodisaga ishonish yoki ishonmasligini ifodalovchi nutq aktlari bo’lib, odatda, bu kabi aktlarga faktlar, qarashlar, nazariyalar, xulosalar kiradi. “The earth is flat”. – “Yer tekisdir”.

Yuqoridagi fikrga muloqotga kirishuvchilar qo’shilishlari yoki qo’shilmasliklari mumkin.

“It was a warm sunny day!” – “Iliq quyoshli kun edi!”

Bu vaziyatda kimdir havoni aynan iliq emas, issiq yoki quyosh charaqlab turgan bo'lsa-da, bir-ikkita oq bulutning mavjudligi asnosida fikrga qo'shilmasligi yoki aksincha qo'shilishi mumkin.

III. Expressives. Tasviriy-ifodaviy nutq aktlari sifatida e'tirof etilib, asosan so'zlovchi o'zini qanday his qilishini ifoda etadigan holatlar bilan bog'liq.

"I am really sorry". – "Qattiq afsusdaman".

So'zlovchining pushaymon bo'lib, uzr so'rashini tasvirlayapti, ya'ni kishining hissiy-emotsional holati bilan hisoblashayapti.

"Congratulations!" – "Tabriklar!"

Birovning yutug'i, tavallud ayyomi bilan o'sha kishiga simpatiyasini ifoda qilish nazarda tutilgan vaziyat bo'lishi mumkin.

IV. Directiveness. Yo'naltiruvchi, undovchi nutq aktlari bo'lib, so'zlovchi tinglovchini yoki boshqa birovni biror ishini, narsani qilishga undaydi. Buyruq, iltimos, taklif kabi xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

"Daughter, a cup of coffee, make it black".

"Qizim, bir finjon qahva, qora bo'lsin".

Onasi qiziga murojaat qilib, undan qahva tayyorlashni so'raydi. Suhbatda qahva tayyorlashga undash nazarda tutiladi.

"Do not open the box!" – "Qutini ochma!"

Boladan onasi buyruq ohangida qutini ochmaslikni talab qiladi. Gapning ikkinchi shaxsga qaratilgan fe'l bilan boshlanganligi buyruq mazmunini ifodalashga xizmat qiladi.

V. Commissives. Nutq aktlarining so'zlovchi tomonidan kelajakda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan va'dalari, tahdid-po'pisalari, raddiyalari, bahs boylashlarini nazarda tutuvchi turkumi bo'lib, yakka tartibdagi yoki guruh shaklida sodir etiladi.

"Masalan, I'll be back". – "Men qaytaman".

Va'da shaklidagi mohiyatni aks ettiruvchi bu gap tinglovchini ishontirish, unga umid berish, shu bilan birga, yupatish vazifalarini ham o'tashi mumkin.

"We will not do that". – "Bunday qilmasligimiz kerak".

Mazmunan ham ogohlantirish, ham tahdidni ifodalovchi ushbu diskurs odatda ijtimoiy maqomi yuqoriroq bo'lgan so'zlovchi tomonidan adresatga nisbatan qo'llaniladi.

Ijtimoiy-madaniy qoidalarni bilish boshqa madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilish uchun zaruriy shartdir. Bu tushuncha nafaqat ijtimoiy me'yorlarni, balki muloqot maqsadlariga erishish uchun tildan foydalanish usullarini ham o'z ichiga oladi. Bir xil ijtimoiy-madaniy muhitga ega bo'lgan odamlar bilan muloqot qilish, odatda, chet el madaniyati vakillari bilan muloqot qilishdan ko'ra osonroqdir. Shu sababli, bizning til malakamiz ko'p jihatdan "grammatik va ijtimoiy jihatdan mos keladigan bilim va qobiliyatimizga" bog'liq [5]. Bu muloqot qilishni istagan L2 ning turli xil sotsiolingvistik xususiyatlarini, masalan, nutq harakatlaridan xabardor bo'lishni talab qiladi. Ya'ni, samarali madaniyatlararo muloqot nafaqat jumlaning uning semantik ma'nosida tushunishni talab qiladi, balki "madaniyatlararo kontekstda turli nutq harakatlarini tushunish va amalga oshirish uchun pragmatik kompetensiyani" ham talab qiladi.

Guvohi bo'lganingizdek, pragmatik xususiyatiga ko'ra nutq aktlarining vazifalari so'zlangan so'z mohiyatini turlicha talqin qilish imkonini beradi. Suhbatdoshlarning bir-birini anglash jarayoni ularning shaxsiy intellekti, mantiqiy va tanqidiy fikrlashi, ma'noning yakka tartibda ong osti interpretatsiyasidan o'tkazishi natijasida amalga oshadi. Nutq aktlari yuzasidan Ostinning ushbu nazariy qarashlari boshqa olimlarning ham jarayonga jalb etilishiga sabab bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Texnologiyaning rivojlanishi va xalqaro sayohat imkoniyatlarini hisobga olgan holda, biz chet el madaniyati vakillari bilan har qachongidan ham tez-tez muloqot qilamiz. Biroq, madaniy me'yorlar va so'zlarning ma'nolari o'rtasidagi farqlar hali ham qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Bu, ayniqsa, kommunikatorlar o'zlarining birinchi tilidan (L1) chet tiliga (L2) to'g'ridan-to'g'ri tarjimalarga murojaat qilganda to'g'ri keladi. Odamlar madaniy o'zgarishlardan bexabar bo'lgan vaziyatlarda qiyinchiliklar yanada dahshatli bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, yaratilayotgan darsliklarda grammatik kompetensiyalarga yondashib o'qitish bilan cheklanmay, muloqotning dinamik hamda aktual shakllarini ochib beradigan nutq aktlariga ham keng o'rin berish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ariel, M. (2008). *Pragmatics and Grammar*. Cambridge University Press.
2. Austin, J. L. (1961a). *Performative utterances*. Clarendon press
3. Bach, K. (2004). *Pragmatics and the philosophy of language*. Malden, Mass: Blackwell.

4. Bach, K. and Harnish, R. M. (1979). Linguistic Communication and Speech Acts. Cambridge, MIT Press.
5. Bauman R, Sherzer, J. (1975). The Ethnography of speaking. Annual Reviews
6. Carston, R. (2002). Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication. Oxford: Blackwell.
7. Gazdar, G. (1979). Pragmatics: Implicature, Presupposition, and Logical Form. New York: Academic Press.
8. Ikromovich, A. I. (2025). Utilizing Aphorisms in Uzbek and English to Express Linguistic Images of The World. International Journal of Language Learning and Applied Linguistics, 4(1), 79–83. <https://doi.org/10.51699/ijllal.v4i1.354>
9. Rasulov, Z. (2023). PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYADA MANIPULYATSIYA TUSHUNCHASI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 39(39).
10. Rasulov, Z. (2022). Об объекте исследования когнитивной семантики. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. Uz), 8(8).
11. Rasulov, Z. I. (2023). THE NOTION OF NON-EQUIVALENT WORDS AND REALIAS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. Finland International Scientific Journal of Education. Social Science & Humanities, 11(6), 35-40.
12. Sadikov, E. (2023). Teaching Pragmatic Speech Acts Of Compliments And Refusals In Accordance With Contemporary Methods. Interpretation and researches, 1(15).
13. Sadikov, E. (2023). Teaching Pragmatic Speech Acts Of Compliments And Refusals In Accordance With Contemporary Methods. Interpretation and researches, 1(15).
14. Sadikov, E. (2024). Innovative Ways Of Teaching Speech Acts Through Auditory Skills. Science and innovation in the education system, 3(2), 5-8.
15. Tursunovich, S. E. (2022). Novel Teaching Technologies of Pragmatic Speech Acts.
16. Sadikov, E. (2023). Actual Issues of Teaching Pragmatic Competences to English Language Learners in Uzbekistan. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 27(27).
17. Saidov, K. S. (2022). LANGUAGE EVOLUTION AND LANGUAGE ECONOMY. INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE " INNOVATIVE TRENDS IN SCIENCE, PRACTICE AND EDUCATION", 1(4), 108–115. Retrieved from <https://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1019>
18. Searle, J. R. (1968). Austin on locutionary and illocutionary acts. The Philosophical Review.
19. Tursunovich, S. E. (2021). Speech acts of refusals: Challenging the challenges. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(10), 2063-2067.
20. Tursunovich, S. E. (2021). Teaching speech acts of compliments: What is what?
21. Tursunovich, S. E. Teaching pragmatic competence in EFL context: the case of Uzbek EFL teachers. Язык И Культура, 55.
22. Tursunovich, S. E. (2021). THE ROLE OF PRAGMATICS IN OVERCOMING CHALLENGES OF ACADEMIC WRITING. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(11), 247-249.
23. Yule, G. (1996). Pragmatics. Oxford: Oxford University press

О НЕКОТОРЫХ ПРИЁМАХ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ (НА ПРИМЕРЕ ГЛАГОЛЬНОЙ СИНОНИМИИ)

Саидова Мохира Расулевна

*профессор кафедры русского языка и
литературы БухГУ*

Авезова Диловар Салимовна

*преподаватель кафедры русского языка и
литературы БухГУ*

Аннотация. В данной статье предлагаем систему работ над глагольными синонимами в национальном вузе. Одним из сложных вопросов по теме «Глагол» является употребление видов глагола. Предлагаемые упражнения направлены как на усвоение грамматической категории вида глагола, так и на определение и активное употребление глагольной синонимии в речи. Глагольная синонимия представляет собой важное явление в лексической системе языка, заключающееся в существовании двух и более глаголов с близким или идентичным значением.

Ключевые слова: *Глагольная синонимия, семантическая структура глагола, грамматическая категория, употребление видов глагола, несовершенный и совершенный вид.*

Введение. Современное высшее образование всё чаще сталкивается с необходимостью формирования у студентов неязыковых специальностей прочных навыков владения иностранным языком. При этом особое место занимает усвоение лексики, обеспечивающей точность и выразительность речи. Одной из сложных областей лексики является глагольная синонимия, требующая от учащихся умения разграничивать близкие по значению слова и употреблять их в соответствии с контекстом.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью разработки эффективных методических приёмов, позволяющих преодолеть трудности восприятия и использования синонимичных глаголов. Цель статьи – рассмотреть и описать некоторые приёмы обучения глагольной синонимии в процессе изучения иностранного языка студентами неязыковых вузов. При обучении студентов национальных групп неязыковых факультетов русскому языку необходимо учитывать специализацию вуза, где они учатся. Научить студентов активно пользоваться русским языком в пределах вузовской программы и подготовить их к самостоятельной работе с русским научно-техническим текстом, такова задача преподавателя русского языка неязыкового вуза.

Глагольная синонимия представляет собой важное явление в лексической системе языка, заключающееся в существовании двух и более глаголов с близким или идентичным значением. Эти глаголы могут различаться оттенками значения, стилистической окраской, частотностью употребления, а также сферой применения. Изучение глагольной синонимии актуально для лексикологии, стилистики и методики преподавания языка, поскольку точный выбор синонима влияет на выразительность, точность и адекватность речи.

На наш взгляд аспектом в обучении студентов специальной лексике является синонимия.

Задача преподавателя – научить их не только понимать синонимичные структуры при чтении текстов, но и свободно и быстро воспринимать их со слуха. В последние годы появились отдельные работы, в которых даются методические рекомендации по усвоению синонимов учащимися и студентами русских групп, разработана система упражнений по изучению лексической синонимии.

Однако методика изучения синонимии в национальном вузе разработана недостаточно. Нет крупных исследований по изучению синонимии применительно к национальной аудитории. Выбор нами лишь глагольной синонимии линуется тем, что семантическая структура глагола более ёмка и гибка, чем всех других грамматических категорий.

Систему работ над глагольными синонимами в национальном вузе строим в той последовательности, какая предусмотрена программой по русскому языку при изучении глагола. Упражнения можно сгруппировать по разделам темы «Глагол» и выполнять на всех этапах развития.

Методы. В исследовании использовались:

- Анализ учебных программ по иностранному языку для неязыковых направлений.
- Метод наблюдения за учебным процессом и анализ письменных и устных работ студентов.
- Метод педагогического эксперимента, включающий внедрение ряда приёмов обучения глагольной синонимии:

1. Контекстуальное сопоставление – предъявление синонимов в разных контекстах с последующим анализом нюансов значения.

2. Трансформационные упражнения – замена одного глагола другим в предложении с сохранением смысла.

3. Ситуативные ролевые задания – моделирование реальных ситуаций, где употребляются синонимы.

4. Лексические карты – графическое представление значений и оттенков синонимичных глаголов. Одним из сложных вопросов по теме «Глагол» является употребление видов глагола.

В русском языке, в отличие от узбекского, глаголы могут быть несовершенного и совершенного вида. Если в узбекском языке каждый глагол имеет форму трёх времён: прошедшее, настоящее и будущее, то в русском форму трёх времён имеют только глаголы несовершенного вида (читал, читаю, буду читать). Глаголы несовершенного вида обозначают, что действие протекает во времени, но не обозначают, доведено ли оно до конца, есть ли результат. Я писал письмо (действие происходило, но неизвестно, готово письмо или нет.) Глаголы несовершенного вида часто обозначают, что действие было длительным или повторялось несколько раз, Он кричал, он прыгал. Глаголы совершенного вида обозначают законченное действие в прошлом или будущем. Я написал письмо (письмо готово, результат налицо). Я напишу письмо (письмо будет готово). Глаголы совершенного времени не имеют настоящего времени. Как различать формы будущего времени у

глаголов несовершенного и совершенного вида? Глаголы несовершенного вида имеют сложное будущее время (буду писать, буду говорить). Глаголы совершенного времени имеют простое будущее время (напишу, поговорю)

Видовые пары глаголов с разными корнями. Есть в русском языке несколько глаголов с различными корнями, которые образуют видовые пары.

говорить	сказать	Он говорил несколько часов. Он сказал всё, что хотел.
брать	взять	Беру книги в библиотеке. Завтра возьму учебник
класть	положить	Куда ты кладёшь ключ? Куда ты положил ключ?
ловить	поймать	Мальчик ловил рыбу. Он поймал большую щуку.

Предлагаемые упражнения направлены как на усвоение грамматической категории вида глагола, так и на определение и активное употребление глагольной синонимии в речи.

Задача подготовительных упражнений, которые мы предлагаем, направлена на усвоение языкового материала семантики, грамматических форм синонимичных глаголов, накопление словарного запаса студентов.

Упражнение. В данных предложениях подчеркните глаголы, Подберите к ним синонимы. Определите вид глагола.

1. Гаснут красные крылья заката.

Тихо дремлют в тумане плетни. (С.Есенин).

2. Ездят извозчики, от стука их пролёток и телег вздрагивают стекла в окнах (М.Горький).

Упражнение. Спишите, выбирая из данных в скобках синонимов, наиболее подходящих по смыслу. Объясните значения вида глаголов.

1. Иногда Павел. (выписывал, выписал) из книжек что-то на отдельную бумажку и тоже (прятал, спрятал) её.

2. По праздникам (уходил, ушёл) с утра, (возвратился, возвращался) поздно ночью. (С.Ильенко)

Упражнение. Образуйте от данных глаголов несовершенного вида глаголы совершенного вида Подчеркните чередующие согласные в каждой синонимичной паре глаголов.

Убегать- Угощать -...

Увлекать- Украшать- ...

Угождать- Зажигать- ...

Упражнение. Замените данные глаголы синонимичными .

Определите способ образования вида: в каких случаях видовые пары являются грамматическими формами одного и того же слова и в каких- разных слов.

Преодолевать выбрать, сказать, принимать, защищать, проявлять ,тратить, исчезнуть, тратить, сжать.

Упражнение. Вставьте вместо точек один из глаголов. Подчеркните чередующие гласные в каждой синонимичной паре глаголов.

1. При трении можно определённое количество теплоты.

Земля ежедневно огромное количество тепла и света от солнца (получить, получать)

2. Ученый ...важную проблему.

Он конечно (решать решить)

Упражнение. Из данных глаголов составьте синонимические ряды, Выделите доминанты. Определите вид глаголов.

Исчерпать, умножить, издать, оберегать, охранять, опубликовать использовать (до конца,) напечатать, спасти, ограждать, истощать выпустить.

Упражнение. Замените подчёркнутые глаголы в данных предложениях, не изменяя смысла, глаголами другого вида Определите различия в образовании видовых пар.

1. Чуть пробивался рассвет, и поля голубовато светились меж чёрными перелесками.(Г.Николаев).

2. Большекрылые совы бесшумно, неожиданно взвизгивали с меж, и лошадь всхрапывала, шарахалась.(И.Бунин)

Упражнение. Объясните, каким путём образовались приведённые синонимические ряды. Определите вид глаголов.

Разузнать, разведать, вытянуть, вытащить, дознаться, допытаться, докопаться.

Упражнение. Расположите синонимы в порядке возрастания признака.

Объясните, какое значение имеют глаголы совершенного и несовершенного видов.

Бояться, пугаться, дрожать, трепетать, страшиться, трусить, опасаться, побаиваться, робеть.

Упражнение. Определите различия глагольных синонимов в пределах одного синонимического ряда (оттенок значения, употребительность, состав морфем, вид): осилить, побороть, победить, одолеть, разбить, сломить, сокрушить, уничтожить.

Упражнение. Данные синонимичные глаголы соедините с одним из существительных. Объясните способ образования вида глагола.

Помогать, содействовать, способствовать, пособлять (прогрессу неуспевающему, соседу, успеху). Иметь, владеть, обладать (имением, языком, умением).

Упражнение. Подберите синонимы к данным словам. Составьте предложения со словами одного синонимического ряда.

Победить, смеяться, молчать, изучать, фиксировать, соответствовать, наблюдать, объединить.

Синонимы глаголов.	Примеры синонимов глаголов
Синонимы глаголов - это слова, которые обозначают одно и то же действие, но отличаются по звучанию и написанию. Они используются для придания речи разнообразия и избежания повторов.	1. Идти, шагать, плестись, тащиться, шествовать. 2. Смеяться, хохотать, хихикать, 3. Говорить, вещать, болтать, трепаться 4. Смотреть, глядеть, взирать, пялиться

Результаты (Results)

Результаты исследования подтверждают, что глагольная синонимия является не только лексическим, но и функционально - стилистическим явлением. Выбор синонима зависит от:

- жанра текста (художественный, публицистический, научный и т. д.);
- коммуникативной задачи (точность или экспрессия);
- авторского стиля.

После применения указанных методических приёмов:

• Уровень правильного употребления глагольных синонимов в письменных работах вырос с 54% до 83%.

• В устной речи увеличилось количество употребляемых синонимов (в среднем с 2–3 до 5–6 вариантов на заданную ситуацию).

• Студенты стали активнее использовать словари синонимов и онлайн ресурсы для уточнения значения слов. В ходе исследования выделены три основных типа глагольных синонимических рядов:

1. Полные синонимы – глаголы, полностью совпадающие по значению и взаимозаменяемые во всех контекстах (например, пылесосить – пылесосом убирать). Они встречаются редко, чаще – в терминах.

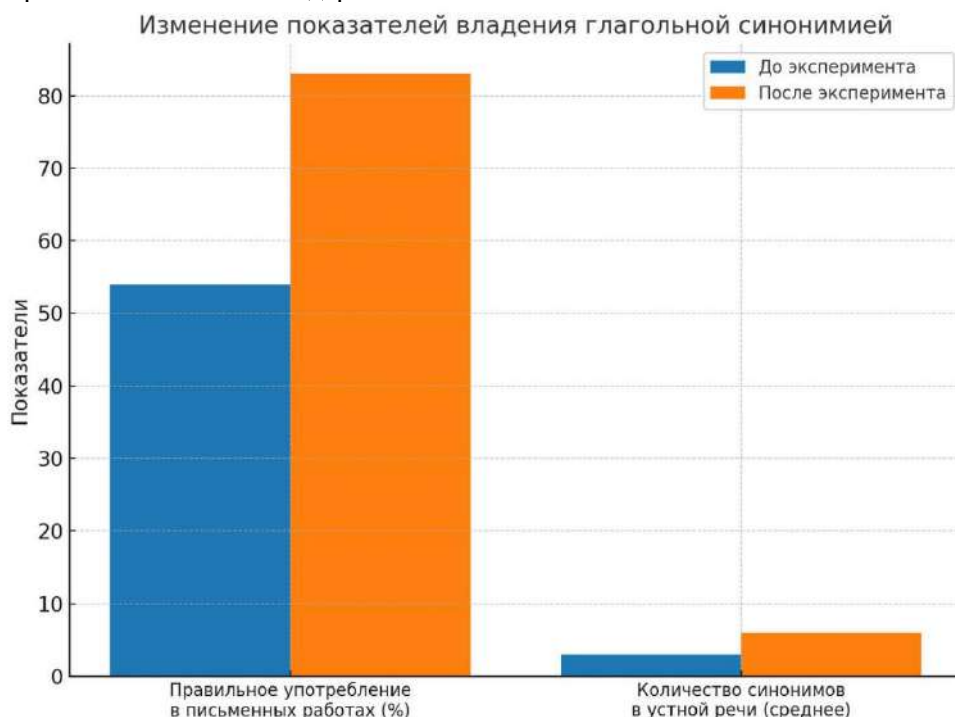
2. Частичные синонимы – глаголы, совпадающие по основному значению, но различающиеся оттенками (например, смотреть – глядеть – взирать). Различия могут быть стилистическими (взирать – книжное, высокое), эмоциональными или связанными с управлением.

3. Контекстуальные синонимы – глаголы, совпадающие по значению только в определённом контексте (идти – шествовать в торжественном описании).

Синонимический ряд	Общее значение	Отличия в значениях	Стилистическая окраска	Пример употребления
сказать – произнести – провозгласить – прошептать	Передать речью словами	Провозгласить – торжественно; прошептать – тихо, интимно	Провозгласить – книжный, высокий; прошептать – нейтральный, художественный.	«Он сказал правду»; «Он провозгласил свободу»; «Она прошептала ответ»

идти – шагать – шествовать – брести	Передвигаться пешком	Шествовать – торжественно; брести – медленно, без цели	Шествовать – высокий; брести – разговорный., сниженный.	«Он шёл домой»; «Солдаты шествовали по площади»; «Старик брёл по берегу»
смотреть – глядеть – взирать – таращиться	Направлять взгляд	Взирать – возвышенно; таращиться – грубо, с негативной оценкой	Взирать – книжный; таращиться – просторечный.	«Он смотрел в окно»; «Дети таращились на экран»
работать – трудиться – пахать	Выполнять труд	Трудиться – высок.; пахать – метаф., интенсивно работать	Трудиться – книжный.; пахать – разговорный., сниженный.	«Он работает в офисе»; «Они пахали весь день»
бояться – страшиться – пугаться – трепетать	Испытывать страх	Трепетать – с оттенком благоговения; пугаться – кратковременный страх	Трепетать – поэтический.; пугаться – нейтральный.	«Он боится темноты»; «Она трепетала перед встречей»

Анализ показал, что частотность синонимических замен выше в художественных текстах, где важна выразительность, и ниже в официально -деловой речи, где предпочтителен терминологический стандарт.

Заключение. Применение контекстуального сопоставления, трансформационных упражнений, ситуативных ролевых заданий и лексических карт способствует формированию у студентов неязыковых вузов более гибких навыков работы с глагольной синонимией. Дальнейшие

исследования могут быть направлены на разработку цифровых инструментов и онлайн тренажёров для систематической отработки синонимов. Синонимы очень нужны в нашей речи: они помогают избежать неоправданного повтора одного и того же слова; помогают более точно выражать мысли: жаркий - душный; при помощи синонимов легче передать эмоциональное состояние. И наконец, синонимы могут быть средством связи соседних предложений в тексте.

Выполнение подготовительных упражнений расширяет представление студентов о возможностях словоупотребления русских глаголов.

Предлагаемые упражнения по глагольной синонимии не претендуют на полноту изложения и решения вопроса изучения видов глагола. Однако результаты апробирования этих упражнений в иноязычных группах вуза дали положительный эффект. Стилистически маркированные глаголы позволяют создавать атмосферу, усиливать эмоциональное воздействие и формировать индивидуальный авторский почерк. Например, замена нейтрального сказать на провозгласить или прошептать изменяет восприятие реплики читателем.

Таким образом, глагольная синонимия – это инструмент тонкой семантической настройки высказывания, требующий от говорящего/пишущего высокого уровня языковой компетенции.

Список литературы:

1. Баранов, А. Н. Введение в прикладную лингвистику. – М.: URSS, 2010.
2. Nation, I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013
3. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка М 1998г
- Клюева В.Н. Краткий словарь синонимов русского языка, М. Учпедгиз, 1990г.
4. Саидова М.Р. Болтаева М.Ш. Русский язык Бухара–2019г.
5. Саидова М.Р. Русский язык Бухара–2023г.

АДАБИЁТ ШАХСНИНГ НУТҚ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Саидкулов Сирожиддин Бахтиёр ўғли

Денов тадбиркорлик ва педагогика институти

Рус тили ва адабиёти ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада адабиётнинг шахснинг нутқ маданиятини шакллантиришидаги ўрни кўриб чиқилган. Айниқса, адабиёт самарали мулоқот кўникмаларини ривожлантириш ва фикрларни асосланган тарзда ифода этиш қобилиятига қандай ёрдам беришига алоҳида эътибор қаратилган. Шахснинг коммуникатив функциясини оширишга қаратилган омиллар ажратилган. Ёш авлодда маънавий ва ватанпарварлик тарбиясини шакллантиришда миллий адабиётни ўқишнинг аҳамияти таъкидланган. Коммуникацияда илгарилар учун адабиётнинг аҳамиятини ошириш зарурлиги ҳақида хулоса қилинган.

Калит сўзлар: нутқ маданияти, таълим, шахс.

Шахснинг нутқ маданияти кундалик ҳаётимизда катта аҳамиятга эга, чунки сўзлар орқали биз ўз фикрларимизни, ҳис-туйғуларимизни ва ғояларимизни ифода этамиз ҳамда атрофдагилар билан алоқа ўрнатамиз. Тўғри мулоқот қилиш кўникмалари, тўғри ибораларни танлаш қобилияти ва ҳурмат билан мулоқот қилиш – булар шахсий ҳамда профессионал соҳада муваффақиятли муносабатлар ва мақсадларга эришишнинг асосидир. Бугунги кунда, рақамли коммуникациялар даврида, мулоқот маданиятининг аҳамияти янада ошган. Ижтимоий тармоқлар, мессенжерлар ва бошқа онлайн платформалар мулоқотни осонлаштирган бўлса-да, нотўғри ёки ноўрин ифода қилиш туфайли тушунмовчиликлар юзага келиши мумкин. Нутқ маданиятини мукаммал билмоқ замонавий жамиятда муваффақиятли мулоқотнинг калити ҳисобланади.

Лексиканинг тўғри қўлланилиши, грамматик жиҳатдан тўғри гапириш, вазиятга қараб суҳбат тонини тўғри танлаш – барчаси нутқ маданиятининг асосини ташкил қилади. Нутқ этикети шахснинг коммуникатив маданиятининг муҳим элементидир. Шунингдек, «суҳбатдошнинг маданий ўзига ҳосликларини инобатга олиш, унинг фикри ва эътиқодларига ҳурмат билан қараш ҳамда низоли вазиятлардан сақланиш муҳимдир».[1]

Шахснинг нутқ маданиятини ривожлантириш учун доимий равишда мулоқот кўникмаларини такомиллаштириш зарур. Бу дискуссияларда иштирок этиш, турли маданият ва таълим даражасига эга одамлар билан суҳбатлашиш, хорижий тилларни ўрганиш, классик ва замонавий адабиёт

китобларини ўқиш орқали амалга оширилиши мумкин. Очик нутқ кўникмаларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилса мақсадга мувофиқ, чунки аудитория олдида нутқ сўзлаш қobiliяти нутқ маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланади. Шунингдек, мулоқотда ҳурмат ва одоб маданияти каби жиҳатлар ҳам муҳимдир. «Сухбатдошнинг фикрига эътибор бериш, уларни тинглаш, гапини узиб қўймаслик ва ўз фикрингизни мажбурламаслик керак. Бу ёндашув муносабатларнинг ҳамоҳанглигини таъминлайди ва мулоқотда қулай муҳит яратишга ёрдам беради»[2].

Шахснинг нутқ маданияти замонавий дунёда муваффақиятга эришиш учун муҳим воситадир. Тўғри мулоқот қилиш, турли одамлар билан умумий тил топиш, этикет ва одоб нормаларига риоя қилиш - булар ишончли муносабатларни барпо этиш, дунёқарашни кенгайтириш ва касбий кўникмаларни яхшилашга ёрдам беради. Ривожланган нутқ маданиятига эга шахс ўз-ўзини ишончли ҳис қилади, атрофдагилар билан муваффақиятли ҳамкорлик қила олади ва самарали фаолият юритиш қobiliятига эга бўлади. Шу сабабли мулоқот кўникмаларини доимий такомиллаштириш, ифодаларда аниқлик ва равшанликка интилиш, сухбатдошга ҳурмат кўрсатиш ва уни диққат билан тинглаш зарур, чунки айнан ўзаро тушуниш ва ўз фикрларини аниқ ва грамматик жиҳатдан тўғри ифода этиш бизга мулоқотда.

Адабиёт – санъатнинг буюк асарларидан бири сифатида шахснинг нутқ маданиятини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди. Унинг инсонга таъсирини баланд баҳолаш қийин, чунки китоблар бизга лексика, фразеология ва услубий қўлланмаларга бой тилнинг ҳайратланарли дунёсини очади. Адабиётнинг мулоқот кўникмаларини яхшилаш, дунёқарашни кенгайтириш ва шахсни ривожлантиришда қандай ёрдам беришига батафсил тўхталамиз.

Адабиёт асарларини ўқиш нафақат тилнинг гўзаллигига ҳавас қилиш, балки нутқимизни такомиллаштиришга ҳам имкон беради. Адабиётда биз турли услублар ва жанрлар билан танишамиз, бу эса нутқ ифодамизни бойитишга ёрдам беради. Турли хил диалоглар, монологлар ва тасвирлар ўқиётганда, биз автоматик равишда гапларни тўғри тузиш, аниқ ибораларни танлаш ва синонимларни қўллаш қobiliятимизни яхшилаемиз.

Адабиёт орқали биз матнни таҳлил қилишни, асосий ғояларни ажратиб олишни, қаҳрамонларнинг ҳаракатлар мотивларини тушунишни ўрганаемиз. Бу кўникмалар дунёқарашимизни кенгайтиради, бизга кўпроқ маърифий ва маданиятли бўлишга ёрдам беради. «Мунтазам равишда бадиий адабиёт ўқувчи шахс одатда ривожланган танқидий тафаккурга эга бўлиб, асарларнинг яширин маъносини чуқурроқ кўра олади ҳамда ташқи манбалардан келаётган маълумотни танқидий баҳолай олади. Адабиёт ўқиш эмпатия ва психологик маданиятни ривожлантиришга ҳам хизмат қилади» [3].

Адабиёт ёшлар ўртасида маънавий қадриятларни шакллантиришда муҳим ўрин тутди. У нафақат бой тарих ва маданиятни етказди, балки ватанпарварлик ҳисси ва меросга ҳурматни ривожлантириш учун илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади. Адабиётни таълим дастурларига ва дарсдан ташқари фаолиятга киритиш ёшларда чуқур маънавий ва ватанпарварлик қадриятларини шакллантиришга қўмаклашади, бу эса уларни умри бўйи кузатиб боради. Бу ва бошқа асарлар таълим дастурларига киритилиб, дарсдан ташқари ўқиш учун ишлатилади, шу орқали маънавият ва ватанпарварлик ҳақидаги муҳокамалар ва тафаккурни рағбатлантириш мумкин.

Мактаб дастури асосан буюк ёзувчилар ва шоирларнинг ижодини ўз ичига олади. Таълим материаллари энг яхши классик ва замонавий адабиёт намуналари асосида ташкил этилади. Бугунги кунда рус адабиёти Россия Федерациясида энг ривожланганларидан бири ҳисобланади. Биздаги асарлар дунё бўйлаб қўплаб тилларда нашр этилади, шунингдек қўплаб асарлар рус тилига таржима қилинади.

Бундан ташқари, адабий кечалар каби маданий тадбирларни ташкил этиш миллий адабиётга нисбатан тушуниш ва ҳурматни чуқурлаштиришга қўшимча ҳисса қўшиши мумкин. Чечен давлат педагогика университетида талабалар театри ва чечен этник маданияти музейи фаолият юритади, улар талабаларга маданият ва кундалик турмуш гўзаллиги билан танишиш имконини беради. Университетда «Нохчи кхача», шеърый кеча «Лаънан туъйра» каби қўплаб тадбирлар ўтказилади.

Шунингдек, ёш авлод ўртасида чечен маданиятини ривожлантиришга бағишланган очик лекциялар ва бошқа тадбирлар ҳам ташкил этилади. Чечен тили ва адабиёти кафедрасида ўқитувчилар миллий идентичлик объекти сифатида чечен адабиётини тарғиб қилиш билан шуғулланадилар.

«Ўқитиш усуллари ва шакллари таълим беришда муҳим ўрин тутди. Замонавий мактаб шароитида ўқувчиларнинг адабий таълимни такомиллаштириш вазифасини ҳал этишда адабиётни ўрганиш бўйича анъанавий иш шакллари ижодий ёндашув билан қўллаш зарурияти пайдо бўлди. Дарс машғулоти, сухбатлар, амалиётлар, семинарлар, дискуссиялар, бизнес ўйинлари, дарс-

сахналаштириш, реферат химояси, конференциялар – адабиёт ва ёзувчи ижодини ўрганиш учун мақбул усуллар ҳисобланади» [4].

Шахснинг нутқ маданиятини шакллантириш масаласи таълим муассасаларида ҳам кўриб чиқилади. Социализация жараёни коммуникатив кўникмалар ривожланиши билан зич боғлиқдир. Таълим муассасаларида чечен адабиётига бағишланган тадбирлар ўтказилади. Болалар нутқини ривожлантиришда турли шеърларни ёдлаш муҳим элементдир. Ўқувчилар миллий маданиятга қизиқиш билдириб, адабий асарларни ўқишади. Ҳикояларда халқ анъаналари ва урф-одатлар акс эттирилади, улар маънавий тарбиянинг муҳим қисмидир. Масалан, катта авлодга, ота-оналарга ҳурмат – «Вокххниг ларар» одоби бор. Бу фақат чечен халқида учрайдиган бир одат бўлиб, сув ичишдан олдин атрофдаги одамларга сув таклиф қилишни англатади. Бу инсонга, ҳатто таниш бўлмаган кишига ҳурмат кўрсатишдир. Чеченларда бундай урф-одатлар жуда кўп. Ёш авлодга маънавий кадриятларни сингдириш учун ота-оналар, бобо ва бибилар болалар билан кўпроқ мулоқот қилишлари лозим. Тарбиявий суҳбатларда этноэстетик компонентлар асосий ўринни эгаллаши керак. Болани ўраб турган буюмлар эстетик жиҳатдан гўзал ва жалб этувчи бўлиб, унинг ҳис-туйғуларини уйғотиши керак. Шу боис катталар болаларни мактабгача ёшдан халқ афсоналари ва маънавий тарбияни акс эттирувчи асарлар билан таништиришлари муҳим. Қизиқарли иллюстрациялар ва ҳикояга эътибор қаратиш лозим. Бу болада миллий адабиёт ҳақида яхши таассурот уйғотади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, адабиёт шахснинг нутқ маданиятини шакллантиришда энг муҳим ўринга эга. У орқали биз нутқ, танқидий фикрлаш, эмпатия ва психологик қарашни ривожлантираемиз. Шунинг учун китоб ўқиш ҳар бир инсон ҳаётининг ажралмас қисмига айланиши керак, у ўзини ривожлантириш ва такомиллаштиришга интилаётган бўлса. Адабиёт - бу фақат кўнгилочар восита эмас, балки барча соҳаларда бой ва чуқур бўлишимизга ёрдам берадиган билимлар дунёсидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Войтик, Н. В. Нутқ коммуникацияси: ўрта касб таълими учун ўқув қўлланма / Н. В. Войтик. 2-нашр, қайта ишланган ва тўлдирилган. – Москва: Юрайт нашриёти, 2024. –104 бет.
2. Рус тили ва адабиёт ўқитиш методикаси: олий таълим муассасалари учун дарслик ва амалиёт қўлланма / Т. И. Зиновьева ва бошқалар; Т. И. Зиновьева таҳрирлигида. – Москва: Юрайт нашриёти, 2024. – 468 б.
3. Рус тили ва нутқ маданияти: олий таълим муассасалари учун дарслик ва амалиёт қўлланма / В. Д. Черняк ва бошқалар; В. Д. Черняк таҳрирлигида. 3-нашр, қайта ишланган ва тўлдирилган. – Москва: Юрайт нашриёти, 2024. – 363 бет.
4. Эргашева, Б.Б. "Мактабларда нутқ маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш объекти сифатида адабиётнинг роли" Иқтисодиёт ва жамият, № 2 (105), 2023. –1288-1292 б.

SPORT MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL QILISH MOHIYATI VA ZAMONAVIY ILMIY TASAVVURLAR

Sabirova Nasiba Rasulovna

Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada sport mashg‘ulotlarini tashkil qilish mohiyati va zamonaviy ilmiy tasavvurlarhaqida so‘z boradi

Kalit so‘zlar: basketbol, jismoniy tayyorgarlik, individual yondashuv, sport maktablari, talaba sport klubi, o‘quv-mashq, sport takomillashuvi, oliy sport, mahoratli maktablar.

O‘zbekistonda basketbolning uzoq rivojlanish tarixi davomida yuqori darajadagi o‘yinчилarni tayyorlashning ma‘lum bir tizimi shakllangan bo‘lib, bu xalqaro maydonda muvaffaqiyatlarga erishish imkonini berdi. Ushbu tizimning ishlash samaradorligi ko‘plab omillarning harakati bilan belgilanadi, ular orasida basketbol maktabining poydevori qo‘yiladigan o‘yinчилarning boshlang‘ich tayyorgarligi bosqichida o‘quv-mashg‘ulot jarayonining tuzilishi va mazmuni hamda ularda sport mahoratini oshirishda harakatlar majmuini takomillashtirish metodikasi muhim rol o‘ynaydi.

Sportga oid ilmiy-uslubiy adabiyotlarda boshlovchi o‘yinчилarni o‘qitish shart-sharoitlari, vositalari va uslublari batafsil yoritilgan. Yosh basketbolчилarni tayyorlashning asosiy bo‘limlari va o‘quv-mashg‘ulot jarayonini ta‘minlash turlari bo‘yicha o‘quv materialini tasniflashga katta e‘tibor beriladi. O‘yinchingining (yoki o‘yinчилar guruhining) harakatlari va harakatlarining rasmiy xususiyatlarini emas, balki dinamik o‘yin

vaziyatlarini asos qilib olgan holda asosiy va ikkinchi darajali o'quv materialini aniqlashga yangi yondashuvni asoslashga harakat qilinadi.

Ilmiy tadqiqotlar va amaliyot shuni ko'rsatadiki, yosh sportchilarni to'g'ri tayyorlash ularning garmonik rivojlanishini ta'minlaydi va xalqaro maydonda yuksak natijalarga erishish imkonini beradi. Shu bilan birga, sport bilan muntazam shug'ullanish o'quvchilarning o'zlashtirishi, intizomi va uyushqoqligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, ularni hayot faoliyatining oqilona rejimiga qat'iy rioya qilishga o'rgatishi amaliyot jarayonida o'z isbotini topdi.

Mamlakatimizda yosh sportchilarni tayyorlash umumta'lim maktablari, oliy ta'lim muassasalarida va sport maktablarida amalga oshiriladi. Maktablarda sinfdan tashqari sport ishlari olib boriladi, ular sport seksiyalarida amalga oshiriladi. Oliy ta'lim muassasalarida dars mashg'ulotlari va talaba sport klubida sport to'garaklari, sport maktablarida har bir sport turidan mutaxassis sportchi tayyorlaydi. Maktabdan tashqari sport muassasalariga bolalar va o'smirlar sport maktablari, ixtisoslashtirilgan bolalar va o'smirlar olimpiya zaxiralari maktablari kiradi. Hozirgi vaqtgacha amalda bo'lgan BO'SM, sport klubi faoliyati to'g'risidagi Nizomda ko'rsatilishicha, ular:

- bolalar, o'smirlar va talabalar o'rtasida ularning sog'lig'ini mustahkamlashga va har tomonlama jismoniy rivojlanishiga yo'naltirilgan jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishlari;

- o'quvchi-yoshlarni va talabalarni jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb etish ishlarini olib borishlari, BO'SMda va sport klubi tomonidan targ'ib qilinayotgan sport turlari bo'yicha uslubiy va sport-ommaviy ishlarni tashkil etishda umumta'lim maktablariga har tomonlama yordam berishlari;

- muntazam shug'ullanish jarayonida qobiliyatli bolalar, o'smirlar va talabalarni sport yo'nalishidagi maktab-internatlarda va ixtisoslashtirilgan bolalar-o'smirlar olimpiya zaxiralari maktablarida, oliy sport mahorati maktablarida ularni sport bilan ixtisoslashtirilgan tarzda shug'ullanishga jalb etish uchun aniqlashlari;

- o'quvchi va talabalarining sport turlarini egallashlarini ta'minlashlari shart.

Sport maktablari va sport klubi tomonidan tashkil qilinayotgan o'quv-mashg'ulot ishlarining asosiga yoshlar ommaviy sportini rivojlantirish va yuqori sport natijalariga erishishga yo'naltirilgan ko'p yillik tayyorgarlikning ilmiy asoslangan tizimi qo'yilgan. O'quv-mashq jarayoni o'quv guruhlarida:

BO'SMda - boshlang'ich tayyorgarlik va o'quv-mashq guruhlarida; BO'SMda - o'quv-mashq, sport takomillashuvi va oliy sport mahorati guruhlarida amalga oshiriladi.

Talaba sport klubida sport mahorati va tayyorgarlik darajasiga qarab yuklamalar orqali talabalarining sport mahorati oshiriladi.

Guruhlarni komplektlashda sportchining tayyorgarligi bilan belgilanadigan ma'lum bosqichlilik nazarda tutiladi. Boshlang'ich tayyorgarlik guruhlari sport bilan shug'ullanish istagida bo'lgan umumta'lim maktablari o'quvchilaridan shakllantiriladi. O'quv-mashq guruhlari boshlang'ich sport tayyorgarligidan o'tgan hamda umumiy jismoniy va maxsus tayyorgarlik bo'yicha qabul me'yoriy talablarini bajarayotgan iqtidorli va sportga qobiliyatli bolalar hamda o'smirlar orasidan shakllantiriladi. Sport takomillashuvi guruhlari o'quv-trenirovka mashg'ulotlarida tayyorgarlikdan o'tgan yosh sportchilar orasidan jamlanadi.

Guruhdagi o'quvchilar soni, haftadagi mashg'ulotlar soni va ularning davomiyligi sport turiga va sportchilarning malakasiga bog'liq. Sport maktablari va talaba sport klubidagi ishning asosiy shakllari guruh mashg'ulotlari, suhbatlar, individual rejalar bo'yicha mashg'ulotlar, uy vazifalari, sport musobaqalarida ishtirok etish, shuningdek, umumta'lim maktablariga sport mashg'ulotlari va musobaqalarini tashkil etish va o'tkazishda yordam berishdir.

Yosh sportchilar trenirovkasi ta'lim va tarbiyaning umumiy qonuniyatlariga bo'ysunadi. Shuning uchun uni amalga oshirishda jismoniy tarbiyaning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda ushbu qonuniyatlarni aks ettiruvchi umumiy pedagogik tamoyillarga amal qilish kerak. Ularga har tomonlamalik, ongliklik va faollik, takroriylik, ko'rgazmalilik, individuallashtirish tamoyillari kiradi. Shu bilan birga, tarbiyaning maxsus shakli bo'lgan sport mashg'ulotlariga boshqa tarbiya shakllarida mavjud bo'lmagan qonuniyatlardan ham xosdir. Ular quyidagilarda o'z aksini topadi.

Progressiv sport o'sishini ta'minlashning prinsipial masalalari orasida umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikning mutanosibligi tamoyilini amalga oshirish alohida o'rin tutadi. Bu prinsip M. Ya. Nabatnikova va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida ishonarli nazariy asoslangan

Mutanosiblik tamoyili umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikning shunday nisbatini nazarda tutadiki, bu tanlangan sport mutaxassisligi turida muvaffaqiyatga olib keladi. Ushbu tamoyilning mohiyati shundan iboratki, sport mashg'uloti ikki tarkibiy qismni: umumiy va maxsus qismlarni uzviy ravishda birlashtiradi. Umumiy tayyorgarlik shunday baza yaratadiki, uning asosida tanlangan sport turida

organizmning funksional imkoniyatlarini kengaytirish, yosh sportchining jismoniy va axloqiy-irodaviy sifatlarini har tomonlama rivojlantirish, shuningdek, tanlangan sport turida takomillashtirishga yordam beradigan harakat ko'nikmalari va malakalarini egallash orqali takomillashtirish amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytganda, maxsus tayyorgarlik jismoniy sifatlarni tarbiyalashni, har bir sport turiga xos bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantirishni ta'minlaydi. Yosh sportchilarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini ta'minlashda tezkorlik, kuch, tezkor-kuch sifatlari, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlikni tarbiyalashga qaratilgan mashqlar asosiy rol o'ynaydi. Bu jismoniy sifatlarning ko'p jihatdan har tomonlama jismoniy rivojlanishini va tanlangan sport turida yuqori natijalarga erishish imkoniyatini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kraemer, W. J., & Ratamess, N. A. (2004). Fundamentals of resistance training. *Strength & Conditioning Journal*, 26(4), 10–18.
2. Tomkinson, G. R., et al. (2018). European normative values for physical fitness in children and adolescents. *British Journal of Sports Medicine*.
3. Nasiba S. Basics and Advantages of Individual Training to Increase Technical and Tactical Training of Basketball Players //Buxoro davlat pedagogika instituti jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 2.
4. Sabirova N. Basketbol bilan bog'liq o'quv va tarbiya jarayonida o'yin texnikasining o'ziga xosligi: Basketbol bilan bog'liq o'quv va tarbiya jarayonida o'yin texnikasining o'ziga xosligi //Buxoro davlat pedagogika instituti jurnali. – 2021. – T. 1. – №. 1.

YOSHLAR RAQAMLI DISKURSIDA PRAGMALINGVISTIK VOSITALAR: BLOK, EMOJI VA QISQARTMALARNING KOMMUNIKATIV FUNKSIYALARI

Salimova Gulnoza Anvar qizi

Buxoro davlat tibbiyot instituti

*Yoshlar masalalari, ma'naviyat va
ma'rifat bo'limi uslubshunosi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy yoshlar tilida raqamli kommunikatsiya vositalarida (xususan, bloglar, emojilar va qisqartmalar) tilning pragmalingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Emojilarning metapragmatik funksiyalari, qisqartmalarining telegrafik nutqdagi roli va blog mualliflarining o'z auditoriyasi bilan muloqotni interaktivlashtirishdagi lingvopragmatik strategiyalari chuqur o'rganiladi. Tadqiqot diskursiv tahlil, korpus usuli va empirik kuzatuv asosida olib borilgan bo'lib, yoshlar tili va raqamli nutq birliklarining shakllanishi, ularning hissiy, ijtimoiy va kommunikativ vazifalari aniqlab berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli kommunikatsiya, pragmalingvistika, emojilar, qisqartmalar, blog nutqi, yoshlar stili, ijtimoiy tarmoq, metapragmatika.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi til va nutqning yangi shakllarda rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, yoshlar auditoriyasi ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, messenjerlar orqali doimiy raqamli muloqotda bo'lganligi sababli, ularning tili qisqaroq, kontekstga bog'liq, ifoda vositalariga boy va pragmatik yuklamalarga ega bo'lmoqda. Bu jarayonda pragmalingvistika – ya'ni til birliklarining kontekstual va kommunikativ jihatlari – alohida ilmiy e'tiborni talab qiladi. Ushbu maqola raqamli kommunikatsiyada yoshlar tilining aynan pragmalingvistik xususiyatlarini yoritishga qaratiladi [1].

Raqamli muloqot nafaqat til shaklini, balki uning ma'no berish mexanizmlarini ham o'zgartirmoqda. Shu sababli, yoshlarning kundalik kommunikatsiyasida yuzaga kelayotgan qisqartmalar (masalan, “ok”, “lol”, “brb”, “xbr”) ham ijtimoiy guruhlar orasida o'ziga xos kodlash tizimi sifatida shakllanmoqda [2]. Bularning barchasi muloqotda ishoraviylik, tejamkorlik va tezkorlikni ta'minlaydi.

Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlar asos qilib olindi:

Diskursiv tahlil – Telegram, Instagram, TikTok kabi ommabop platformalardagi yozma muloqot matnlari tahlil qilinib, kontekst va kommunikativ

niyatlar aniqlashtirildi. Ushbu yondashuv orqali nutq vaziyatida ishlatilgan lingvopragmatik vositalarning funksional yuklamalari o'rganildi.

Korpus usuli – 18-25 yoshdagi foydalanuvchilarning 250 dan ortiq blog yozuvlari, izoh va chat matnlarini jamlagan elektron korpus tuzildi. Bu korpus tahlil asosida emoji, qisqartma va apellyativ birliklarning qo'llanish chastotasi va kontekstual o'zgaruvchanligi aniqlandi.

Empirik kuzatuv – real muloqot kontekstlarida emoji va qisqartmalar qanday semantik yuklamaga ega bo‘lishi, ular orqali hissiy, baholovchi yoki ironik ma’no qanday ifodalangani amaliy tarzda kuzatilib, turli foydalanuvchilarning stilistik yondashuvlari o‘rganildi [3]

Tahlil doirasida pragmlingvistik birliklarning ijtimoiy, hissiy, semantik va stilistik yuklamalari aniqlanib, ularning muloqotdagi roliga baho berildi.

Tadqiqot natijalari raqamli matnlarda ishlatilayotgan pragmlingvistik vositalarning funksional va kommunikativ xususiyatlarini aniqlab berdi. Ayniqsa, yoshlar orasida tez-tez uchraydigan emoji, qisqartma va apellyativ birliklar muloqotga stilistik, hissiy va ijtimoiy ma’no qatlamlarini qo‘shmoqda.

Emojilarning pragmatik vazifalari:

Emojilar yozma matnga hissiy boylik, intonatsion rang va konnotativ mazmun olib kiradi. Ular kinoya, ironik ohang yoki quvnoqlikni belgilovchi belgilar sifatida xizmat qiladi. Misol uchun, [tabassum] ifodasi ko‘p hollarda ijobiy kayfiyat bildirsada, kontekstga qarab istehzo yoki norozilikni ham anglatishi mumkin. Shuningdek, [olov] belgisi nafaqat "zo‘r", balki "trend", "mashhurlik" yoki "ko‘tarinki ruh"ni bildiradi.[4]

Qisqartmalar va ularning stilistik xususiyatlari:

Raqamli muloqot jarayonida tezkorlik va soddalikni ta’minlash maqsadida qisqartmalardan keng foydalaniladi. Masalan, ingliz tilida “brb” (be right back) qisqa tanaffus qilish niyatini bildirsa, “idk” (I don’t know) javobdan bosh tortish yoki bilmaslik holatini anglatadi. O‘zbek tilida esa “xbr” (xayrli bor), “z‘r” (zo‘r), “q” (qanday) kabi shakllar suhbatga norasmiy ohang va yaqinlik hissinini qo‘shadi.

Blog matnlaridagi interaktiv nutq strategiyalari:

Blog matnlarida mualliflar ko‘pincha o‘quvchining e’tiborini jalb qilish, uni faqat passiv kuzatuvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida suhbatga jalb qilishga intilishadi. Bunday interaktivlikni ta’minlash uchun apellyativ (murojaatga asoslangan) strategiyalar keng qo‘llaniladi. Masalan, “like bos”, “obuna bo‘ling”, “fikr qoldiring” kabi so‘z birikmalari o‘quvchini amaliy harakatga undaydi va shu orqali blog muallifi bilan virtual ijtimoiy o‘zaro aloqani mustahkamlaydi. Bu turdagi iltimos, maslahat yoki chaqiriqlar orqali o‘quvchi matn ichida “suhbatdosh” maqomiga ega bo‘ladi, ya’ni u faqat o‘qimaydi, balki o‘z fikrini bildiradi, sharhlaydi yoki ijtimoiy tarmoqlarda muhokama qiladi.

Shuningdek, blog matnlarida modallik vositalarining faol qo‘llanishi ham kuzatiladi. Jumladan, “menimcha”, “ehtimol”, “shaxsan men”, “bilmayman-u, lekin...” kabi iboralar orqali muallif o‘zining subyektiv fikrini bildiradi va matnga norasmiy, samimiy tus baxsh etadi. Bu strategiyalar o‘quvchida “muallif menga o‘xshagan inson” degan taassurot uyg‘otadi, ya’ni soddalik va ochiqlik orqali psixologik yaqinlik hosil qilinadi. Bunday uslub zamonaviy raqamli diskursda keng tarqalgan bo‘lib, blog janrining muhim belgilaridan biri hisoblanadi.

Yana bir muhim jihat shundaki, ba’zi bloggerlar savol-javob shaklidagi iboralardan ("siz nima deb o‘ylaysiz?", "bunday holat sizda ham bo‘lganmi?") foydalanib, matnni ikkiyoqlama kommunikatsiya shakliga olib o‘tishga harakat qilishadi. Bu esa muloqotni biryoqlamalilikdan chiqarib, interaktivlik darajasini oshiradi. Umuman olganda, blog matnlaridagi bunday strategiyalar bugungi kunda nafaqat matn uslubiyatini, balki tilning ijtimoiy funksiyalarini ham kengaytirmoqda.

Pragmlingvistik birlik	Namuna	Funksiyasi
Emoji	tabassum, charchoq, olov, ko‘z yoshlari, qo‘l chaqiruv, yurak, musht, ko‘z yumgan, ajablanish, boshi past, kulguli, hayrat, quvonch, o‘ychan, sog‘inch	Hissiy fon, baho, kinoya, ijtimoiy ishora
Qisqartma	xbr, ok, lol, brb, omg, idk, np, wtf, asap, btw, tn timer, imo, fyi, smh, rn	Tezlik, norasmiylik, muloqot soddaligi
Blog uslubi	“like bos”, “aziz do‘stlar”, “fikrlaringiz qoldiring”, “obuna bo‘ling”, “izoh yozing”, “yangilik kuting”, “ko‘proq ko‘rish uchun ulashing”, “fikr bildiring”, “fikringiz muhim”, “diqqat qiling”, “sahifamizni kuzating”, “tavsiya eting”, “do‘stlaringizga ulashing”	Murojaat, interaktivlik, apellyativlik

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli kommunikatsiyadagi til birliklari oddiy nutq elementlari emas, balki murakkab kommunikatsion strategiyalar, hissiy ta'sir ko'rsatish vositalari va ijtimoiy pozitsiyani ifodalovchi semiotik birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Har bir emoji yoki qisqartma o'z kontekstida turli ma'no qatlamlarini anglatadi [5]. Masalan, [tabassum ifodasi] yoki [ko'z qisish belgisi] kabi emojilar matnga ijobiy, kinoyali yoki hatto tanqidiy ohang baxsh etadi. Bu holat ayniqsa yoshlar tilida yaqqol ko'zga tashlanadi, chunki ular uchun kommunikatsiya nafaqat axborot uzatish, balki o'ziga xos shaxsiy ifoda va identitetni yaratish vositasidir.[6]

Emojilar ko'pincha konnotativ va hissiy ma'no qatlamlarini boyituvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular ba'zan butun bir jumlaning o'rnini bosishi mumkin: masalan, faqat yurak emojisini yuborish orqali iliqlik, qo'llab-quvvatlash yoki minnatdorchilik ifodalanadi.[7] Bu esa raqamli diskursda iqtisodiy (ya'ni qisqa va aniq) leksik uslubni shakllantiradi. Qisqartmalar, xususan, "ok", "tg", "dm", "brb" kabi birliklar telegram-stil (telegrafik uslub) orqali muloqotni tezlashtirish, mantiqiy qisqartirish va axborotni tez yetkazish imkonini beradi. Bunday til birliklari, bir tomondan, til iqtisodiylikini ta'minlasa, boshqa tomondan, yangi turdagi til ko'nikmalarini shakllantiradi.

Shuningdek, blog mualliflari ko'p hollarda o'z auditoriyasiga bevosita murojaat qiluvchi strategiyalarni qo'llaydi: "do'stlar", "aziz o'quvchilar", "siz nima deb o'ylaysiz?" kabi ifodalar orqali ular muloqotning interaktivligini oshiradi, shu bilan birga o'z pozitsiyasini mustahkamlaydi. Bu uslub ommaviy raqamli muloqotda samimiylik illyuziyasini yaratadi va ishonch muhitini shakllantiradi. Natijada, raqamli kommunikatsiyadagi bu lingvistik vositalar nafaqat ma'lumot uzatish, balki madaniy identitet, hissiy aloqa va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashda ham muhim rol o'ynaydi.

Raqamli kommunikatsiya yoshlar tili orqali ijtimoiy, hissiy va muloqotga oid yangi til birliklarining shakllanishiga asos bo'lmoqda. Ushbu birliklar, xususan, emojilar, qisqartmalar va bloglarda qo'llanilayotgan apellyativ vositalar zamonaviy tilshunoslikning pragmalingsvistik yondashuvi orqali tahlil etilmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, raqamli nutqda ishlatilayotgan belgilar (emoji), telegrafik uslubdagi qisqartmalar va interaktiv birliklar (apellyativ murojaatlar) muloqotni qisqa, aniq va hissiy jihatdan boy qilishga xizmat qiladi.

Yoshlar tilida kuzatilayotgan bu o'zgarishlar nafaqat texnologik omillar bilan, balki kommunikatsiya tezligi, norasmiylik, yaqinlik va kontekstga asoslangan muloqot madaniyati bilan ham bog'liq [8] Emojilarning ko'p ma'noliligi, qisqartmalarining turli kontekstlarda har xil ma'noni ifoda etishi va blog matnlaridagi ijtimoiy rol va mavqe ifodalovchi vositalarning keng qo'llanilishi tilshunoslikda yangi yondashuvlar talab etmoqda.

Xulosa sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

Emojilar matnga hissiy va stilistik rang kiritib, kinoya, istehzo va samimiyat kabi nutq jihatlarini kuchaytiradi;

Qisqartmalar yozishmani tezlashtiradi, lekin ularning kontekstga bog'liqligi noto'g'ri talqinlar xavfini keltirib chiqaradi;

Blog va ijtimoiy tarmoq matnlarida apellyativ va interaktiv vositalar orqali muallif-o'quvchi o'rtasida bevosita muloqot yuzaga keladi;

Pragmalingsvistik birliklar o'zbek tilida ham universal, ham milliy madaniyatga xos jihatlarni mujassam etmoqda.

Takliflar:

Raqamli kommunikatsiya bo'yicha maxsus pragmalingsvistik korpuslar yaratish;

Tilshunoslikda emojilar va qisqartmalarining funksional tasnifini ishlab chiqish;

Ta'lim tizimida raqamli muloqot madaniyatini o'rgatish uchun zamonaviy uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish;

Ijtimoiy tarmoqlarda muloqot etikasi va yozishma madaniyatini shakllantirishga qaratilgan loyihalarni ilgari surish;

Raqamli tilshunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya va mediaviy lingvistika yo'nalishlarini milliy tadqiqotlarda kuchaytirish.

Shu orqali raqamli nutqning tilshunoslikdagi ahamiyati chuqurroq ochiladi va yosh avlod tilining zamonaviy tahlili uchun ilmiy zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo'rayev, M. *Pragmalingsvistika asoslari*. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Crystal, D. *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
3. Axmedova, S. *Internet tilida qisqartmalar: pragmatik yondashuv*. Filologiya masalalari. –№4, 2022.

4. Shirazi, M. & Eslami, Z. *Emojis and Speech Acts*. Journal of Pragmatics, Vol, 2021.
5. Baron, N. *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford, 2008.
6. Quronov, M. *Nutq va muloqot madaniyati*. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
7. Grice, H. P. *Logic and Conversation*. Oxford University Press, 1975.
8. Yusupova, M. *Raqamli muloqotda o'zbek tili: amaliy tahlillar*. – TDYU Nashriyoti, 2023.

FILOLOGIK TRANSFORMATSIYA: ZAMONAVIY TIL VA ADABIYOTDA YANGI PARADIGMALAR

Salimova Mohinur Axmadjonovna

*Navoiy shahar, Karmana tuman
11-umumiy o'rta ta'lim maktabi
ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu tezisda filologik transformatsiya jarayoni va zamonaviy tilshunoslik hamda adabiyotshunoslikdagi yangi paradigmalarining shakllanishi tahlil qilinadi. Tilshunoslikda kognitiv, kross-madaniy yondoshuvlar, feminist va postkolonial adabiyotshunoslik kabi paradigmalarining rivojlanishi, til va adabiyotdagi o'zgarishlarni chuqurroq tushunishga imkon yaratadi.

Kalit so'zlar: filologik transformatsiya, zamonaviy tilshunoslik, adabiyotshunoslik, kognitiv tilshunoslik, kross-madaniy tilshunoslik, postmodernizm, feminist adabiyotshunoslik, postkolonializm

Filologiya fani, asrlar davomida til va adabiyotning o'zgarishlarini, rivojlanishini va ularning jamiyat bilan aloqasini o'rgandi. Bugungi kunda, globalizatsiya, texnologik inqilob va madaniy o'zgarishlar tufayli filologiyada yangi paradigmalar yuzaga kelmoqda. Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikda yuz berayotgan transformatsiyalar nafaqat ilmiy tadqiqotlar uchun, balki kundalik hayotda til va adabiyotning roli bo'yicha yangi yondoshuvlarni yaratishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tezisda, filologiya fani doirasida til va adabiyotda yuz berayotgan transformatsiyalar, yangi metodologiyalar va paradigmalarining qanday shakllanayotgani tahlil qilinadi.

Zamonaviy filologiya sohasidagi transformatsiyalar til va adabiyotning o'zgarishi, metodologiya va yondoshuvlarning yangilanishi orqali amalga oshmoqda. O'zbek olimlarining fikricha, filologik transformatsiya nafaqat til va adabiyotdagi shakllarni, balki ilmiy yondoshuvlarni ham o'zgartirmoqda.

Abdulla Avloniy o'z asarlarida tilshunoslikni faqat ilmiy texnik jarayon sifatida emas, balki tilni xalqning ma'naviy va madaniy qadriyatlarini orqali o'rganishni ta'kidlagan. U tilni jamiyatning aqliy va madaniy evolyutsiyasini aks ettiruvchi vosita sifatida qaragan. Shu bilan birga, Avloniy tilshunoslikda ilmiy yondoshuvlarni modernizatsiya qilish va tilni amaliyotga tatbiq etishni zarur deb bilgan. Filologik transformatsiyaning nazariy asoslari haqida gapirganda, tilshunoslik jamiyatdagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq ekanini ta'kidlab o'tish zarur. Abdulla Avloniyning "Tilshunoslik va uning ijtimoiy roli" asarida bu aloqalar aniq ko'rsatilgan. [1]

Shodmonov Temur tilshunoslikni yangi metodologik va ilmiy yondoshuvlar orqali rivojlantirishni maqsad qilgan. U tilni o'rganishda strukturaviy va semantik tahlil usullarini qo'llash zaruriyatini ko'rsatgan. Uning fikricha, zamonaviy filologiya yangi paradigmalariga asoslangan bo'lishi kerak, chunki o'zgarayotgan jamiyatda tilning roli ham yangi shakllarda namoyon bo'lmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda yangi paradigmalar shakllanishi haqida Shodmonov Temur "Zamonaviy tilshunoslikning yangi paradigmalari" asarida keng tahlil qilgan [2].

1. Filologik transformatsiyaning nazariy asoslari Filologik transformatsiya – bu til va adabiyotdagi o'zgarishlar va yangiliklarning jarayoni bo'lib, bu o'zgarishlar ko'plab ijtimoiy, madaniy, siyosiy va ilmiy faktorlar bilan bog'liq. Transformatsiya tushunchasi, o'zgarish yoki rivojlanish jarayonini anglatadi va bu jarayon til va adabiyot sohalarida yuz berayotgan yangi uslublar va yondoshuvlarni keltirib chiqaradi.

Filologiyada paradigmalar o'zgarishi – bu yangi ilmiy usullar va yondoshuvlar bilan bog'liq bo'lib, eski an'anaviy yondoshuvlar va metodologiyalar zamon talablariga moslashib, yangi shakllarda paydo bo'ladi. Yangi paradigmalarining shakllanishi ko'pincha ilm-fan sohasidagi tarixiy tajriba, zamonaviy ijtimoiy va madaniy jarayonlar bilan bog'liqdir. Filologik transformatsiya nafaqat til va adabiyotdagi yangi shakllarni, balki ularni o'rganish metodologiyalaridagi yangilanish ham kiradi.

2. Zamonaviy tilshunoslikda yangi paradigmalar. Zamonaviy tilshunoslikda bir nechta yangi paradigmalarining shakllanayotgani va rivojlanayotganini ko'rishimiz mumkin. Bu paradigmalarining har biri tilni yangi nuqtai nazardan tahlil qilishga imkon beradi. Masalan, kognitiv tilshunoslikda til faqat muloqot vositasi sifatida emas, balki insonning ongini tashkil etuvchi asosiy mexanizm sifatida qaraladi. Kognitiv

tilshunoslikda til va ongning o'zaro aloqasi, til orqali fikrlash va dunyoqarashning shakllanishi o'rganiladi. Til orqali inson miyasida shakllanadigan tasavvurlar, obrazlar va tushunchalar kognitiv tilshunoslikda asosiy tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.[3]

Bundan tashqari, kross-madaniy yondoshuvlar globalizatsiya jarayonida til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar o'zgarib bormoqda. Kross-madaniy tilshunoslik tilni faqat bir millat yoki jamiyatga xos xususiyat sifatida emas, balki ko'plab madaniyatlar va tillar o'rtasidagi o'zaro aloqaning natijasi sifatida qaraydi. Bu paradigmda bilingvizm va madaniyatlararo muloqotning tilga ta'siri tahlil qilinadi[4] Zamonaviy tilshunoslikda bir nechta yangi paradigmalarning shakllanayotgani va rivojlanayotganini ko'rishimiz mumkin. Bu paradigmalarning har biri tilni yangi nuqtai nazardan tahlil qilishga imkon beradi:

Kognitiv tilshunoslik: Bu paradigmda til faqat muloqot vositasi sifatida emas, balki insonning ongini tashkil etuvchi asosiy mexanizm sifatida qaraladi. Kognitiv tilshunoslikda til va ongning o'zaro aloqasi, til orqali fikrlash va dunyoqarashning shakllanishi o'rganiladi. Masalan, til orqali inson miyasida shakllanadigan tasavvurlar, obrazlar va tushunchalar kognitiv tilshunoslikda asosiy tadqiqot ob'ekti hisoblanadi.

Kross-madaniy yondoshuvlar: Globalizatsiya jarayonida til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar o'zgarib bormoqda. Kross-madaniy tilshunoslik tilni faqat bir millat yoki jamiyatga xos xususiyat sifatida emas, balki ko'plab madaniyatlar va tillar o'rtasidagi o'zaro aloqaning natijasi sifatida qaraydi. Bu paradigmda bilingvizm va madaniyatlararo muloqotning tilga ta'siri tahlil qilinadi.

Kompyuterli tilshunoslik: Texnologiyaning rivojlanishi tilshunoslikka yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Komp'yuter yordamida tilni tahlil qilish, so'z boyligi va sintaksisni avtomatik ravishda o'rganish, ma'lumotlar bazasini yaratish kabi metodologiyalar yangi metodlarni keltirib chiqardi. Komp'yuterli tilshunoslik yordamida, tilni tizimli va aniq tahlil qilishning imkoniyatlari kengaygan.

3. Zamonaviy adabiyotshunoslikda yangi paradigmlar. Adabiyotshunoslikda ham yangi paradigmlar va metodologiyalar shakllanmoqda. **Postmodernizm**da adabiyotda an'anaviy tamoyillarni inkor etish, strukturaviy qoidalar va uslublarni cheklash bilan bog'liqdir. Postmodern adabiyotda turli janrlar, uslublar va shakllar bir-biriga aralashadi, o'quvchi va matn o'rtasidagi chegaralar o'zgaradi. Poststrukturalizm va intertekstualizm kabi uslublar postmodernizmining asosiy elementlaridir. [5]

Zamonaviy til va adabiyotdagi transformatsiyalar filologiya faniga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Til o'zgarishlari, yangi uslublar va shakllar filologiyaning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda tilda yangi shakllar, so'zlar va ifodalar paydo bo'lmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda va internetda tilning yangi shakllari, masalan, sleng, qisqacha yozishmalar, aksentlar va internet ifodalari keng tarqalgan. Bu o'zgarishlar filologiya fani uchun yangi tadqiqot yo'nalishlarini ochib berdi. [6]

Adabiyotda yangi janrlar va uslublarning paydo bo'lishi, eski adabiyot paradigmalari bilan solishtirganda, adabiyotshunoslikda yangicha yondoshuvlarni talab qiladi. Masalan, digital adabiyot yoki interaktiv adabiyot kabi yangi shakllar filologiya fanining metodologiyasini yangilashni taqozo etmoqda. Ushbu yangi shakllar o'quvchi va matn o'rtasidagi o'zgarishlarni hamda adabiyotning dinamik shakllanishini o'zida aks ettiradi [7]

Adabiyotshunoslikda ham yangi paradigmlar va metodologiyalar shakllanmoqda. Adabiyotda yuz berayotgan transformatsiyalar quyidagi yo'nalishlarda rivojlanmoqda: Postmodernizm: Postmodernizm – bu adabiyotda an'anaviy tamoyillarni inkor etish, strukturaviy qoidalar va uslublarni cheklash bilan bog'liq. Postmodern adabiyotda turli janrlar, uslublar va shakllar bir-biriga aralashadi, o'quvchi va matn o'rtasidagi chegaralar o'zgaradi. Poststrukturalizm va intertekstualizm kabi uslublar postmodernizmining asosiy elementlaridir. Feminist adabiyotshunoslik: Feminist yondoshuv adabiyotda erkak va ayol o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy tengsizliklarni tahlil qiladi. Bu yondoshuvda ayol adabiyotchisi va ayol personajlarining tasviri ko'rib chiqiladi va jamiyatdagi patriarxal tuzumning adabiyotga ta'siri o'rganiladi.

Postkolonializm: Postkolonial adabiyotda mustamlaka tajribasi va uning natijalari tahlil qilinadi. Postkolonial adabiyotshunoslik yangi postkolonial jamiyatlarning madaniy va siyosiy holatlarini o'rganadi va mustamlakachilikning adabiyotga bo'lgan ta'sirini o'rganadi. Bu yondoshuvda, til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar, yerli xalqlarning ovozi va mustamlaka davrining ijtimoiy strukturalari tahlil qilinadi.

4. Til va adabiyotdagi transformatsiyalarning filologiyaga ta'siri. Zamonaviy til va adabiyotdagi transformatsiyalar filologiya faniga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Til o'zgarishlari, yangi uslublar va shakllar filologiyaning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Til o'zgarishlari: Bugungi kunda tilda yangi shakllar, so'zlar va ifodalar paydo bo'lmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda va internetda tilning yangi shakllari, masalan, sleng, qisqacha yozishmalar, aksentlar va internet ifodalari keng tarqalgan. Bu o'zgarishlar filologiya fani uchun yangi tadqiqot yo'nalishlarini ochib berdi.

Adabiyotdagi transformatsiyalar: Adabiyotda yangi janrlar va uslublarning paydo bo'lishi, eski adabiyot paradigmaları bilan solishtirganda, adabiyotshunoslikda yangicha yondoshuvlarni talab qiladi[8]. Adabiyotning yangi shakllari, masalan, digital adabiyot yoki interaktiv adabiyot, filologiya fanining metodologiyasini yangilashni taqozo etmoqda.

O'quvchi va auditoriyaning roli: O'quvchi zamonaviy adabiyotda faqat matnni qabul qiluvchi emas, balki uni talqin qiluvchi va yangi ma'nolar yaratuvchi aktiv ishtirokchi sifatida ko'rilmogda. Internetda o'quvchilar o'z fikrlarini bildirish, matnlarni tahlil qilish va yangi ma'nolar yaratishda faol ishtirok etmoqda. Bu, o'z navbatida, filologiyaning yangi tadqiqot metodologiyalarini talab qilmoqda.

5. Xulosa qilib aytganda, filologik transformatsiya bugungi kunda nafaqat til va adabiyot sohasidagi yangi shakllar va uslublarni, balki ularni o'rganish metodologiyalaridagi yangilanishlarni ham anglatadi. Zamonaviy filologiya fani, o'zining yangi paradigmaları orqali til va adabiyotdagi o'zgarishlarni yanada chuqurroq tahlil etishga imkon beradi. Yangi yondoshuvlar va metodologiyalar tilni va adabiyotni faqatgina bir millatning madaniyati yoki tarixiy an'analari orqali tushunib chiqish bilan cheklanmaydi, balki ko'plab madaniyatlararo aloqalar, kross-madaniy o'zgarishlar va texnologiyalar ta'sirida rivojlanayotgan global tilshunoslikni ham inobatga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. BET, R. (2017). *Theories of Linguistic Evolution*. Oxford University Press.
2. GHD, M. (2020). *Paradigms of Modern Linguistics*. Cambridge University Press.
3. TR, L. (2019). *Cognitive Linguistics and Human Thought*. University of Chicago Press.
4. JPT, P. (2021). *Cross-Cultural Linguistics in the Age of Globalization*. MIT Press.
5. TDR, S. (2018). *Postmodern Literature: The Collapse of Boundaries*. Harvard University Press.
6. RJD, J. (2020). *Digital Language and New Media*. Cambridge University Press.
7. DTM, K. (2023). *The Rise of Digital Literature: New Perspectives*. Yale University Press.
8. FNT, J. (2021). *Future of Linguistic and Literary Studies*. Oxford University Press.

YOUTUBE PLATFORMASIDAGI REKLAMA MATNLARIDA TIL MUAMMOLARI

Samandarova Gulhayo Erkin qizi

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada YouTube platformasidagi uy-joy savdosiga oid o'zbek tilidagi reklama matnlarining lingvistik tahlili berilgan. Imlo, tinish belgilari va so'z tanlashdagi xatolar, grammatik, me'yorlarga rioya qilmaslik holatlari aniqlangan. Ushbu xatolarning iste'molchi ishonchi, matnning mantiqiy aniqligi va davlat tilining nufuzi hamda madaniy mavqeyiga salbiy ta'siri ilmiy asosda yoritilgan. Amaliy tavsiyalar sifatida lingvistik tahrir, professional muharrirlar ishtiroki, avtomatik til tekshiruv tizimlari va nutq madaniyatini targ'ib etish zarurligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, imlo xatolari, ko'chmas mulk, reklama, YouTube, til madaniyati

Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar insonlarning kundalik hayotining ajralmas qismiga aylangan. Axborot texnologiyalarining tezkor rivojlanishi natijasida turli sohalarda, jumladan, savdo-sotiq, xizmat ko'rsatish va ko'chmas mulk bozorida onlayn reklama faoliyati keng yoyildi. YouTube, Instagram, Telegram kabi platformalarda o'zbek tilidagi reklama matnlarining soni kun sayin oshib bormogda. Reklama matnlari iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ularning til madaniyati jamiyatning umumiy savodxonligi, iste'molchilarga bo'lgan hurmat va tilga bo'lgan e'tibor darajasini aks ettiradi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Davlat tilimiz milliy qadriyatimiz, bebaho boyligimizdir. Har bir soha vakili o'z faoliyatida uni to'g'ri va savodli qo'llashi, yosh avlodga namunaviy til madaniyatini namoyish etishi zarur" [1]. Ammo bu jarayonda reklama matnlarida til me'yorlariga amal qilmaslik, imlo va grammatik xatolarga yo'l qo'yish holatlari ko'p uchramogda. Bu esa reklamanning mantiqiy tushunarililigini kamaytirib, iste'molchining ishonchiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, uy-joy savdosiga oid reklamalarda uchraydigan imloviy va grammatik xatolar xaridorning ishonchiga putur yetkazadi. Aslida dunyoning ko'plab mamlakatlaridagi kabi O'zbekistonda ham reklama matnlarining til va uslub jihatdan aniq, ixcham va ishonarli bo'lishi xalqaro standart sifatida qabul qilingan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Reklama to'g'risida"gi Qonunning 5-moddasida reklama matnlarida davlat tili me'yorlariga rioya etilishi shartligi qat'iy belgilangan [2]. Reklama matnlaridagi xatoliklarning kelib chiqish sabablari turlicha bo'lib, ularga reklama beruvchilarning til madaniyati yetarli darajada shakllanmaganligi, matnlarni tayyorlash jarayonida professional muharrirlar xizmatidan foydalanilmasligi, shuningdek, o'zbek tilining grammatik

me'yorlariga e'tibor yetishmasligi kiradi. Shu bois, bunday matnlarni tizimli o'rganish, ulardagi xatolarni tasniflash va ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi.

Quyida YouTube platformasiga o'zbek tilida joylashtirilgan, uy-joy reklamalari matnlarini tahlilga tortamiz. Masalan, 2025-yil 6-mart sanasida YouTubega ushbu reklama joylashtirilgan: "Urganch shaxar 9-oxirida 9/8-qavatida 2-xonali kvartira sotiladi narxi 355 mln som galishiladi". Reklama matnida bir nechta imloviy va grammatik xatolarga yo'l qo'yilgan. Bunda "shaxar" (aslida shahar), "som (aslida so'm), 2-xonali (aslida 2 xonali) so'zlarida imloviy xatoliklar kuzatilsa, "9-oxirida", "9/8-qavatida" shakllarida metonimik jarayon, boshqacha aytganda, tejamkorlik prinsipi ustuvorlik qilgan. "Galishiladi" leksemasi esa shevaga xos so'z bo'lib, adabiy me'yor sifatida "kelishiladi" tarzida ifodalanishi lozim. Qayd qilish lozimki, ushbu reklama matnida tinish belgilari zarur o'rinlarda qo'llanilmaganligi natijasida matn mazmunining tushunarsiz holatga kelib qolishiga sabab bo'lgan. Bu matnning adabiy til me'yorlariga mos shakli quyidagicha bo'lishi kerak: "Urganch shahar 9-sonli avtobus qatnovi yo'nalishining oxirgi bekati yonida 9 qavatli binoning 8-qavatida 2 xonali xonadon sotiladi. Narxi – 355 mln so'm, kelishiladi". Yana bir reklama matni e'tiborimizni tortdi. Bu reklama 2023-yil 13-iyulda YouTube platformasida e'lon qilingan: "Urganch Xiva yoli Broller sniq kopir yonda 200m/kv namunali xovli joy sotiladi". Ushbu reklama matnini tahlil qiladigan bo'lsak, unda ham yuqoridagi kabi grammatik xatolar ko'zga tashlanadi: "Urganch Xiva yoli" – Urganch-Xiva yo'li tarzida chiziqcha bilan yozilishi hamda "yo'l" so'zi o' harfi bilan ifodalanishi; "Broller" – Parrandachilik fabrikasi yaqinida deb keng tushuntirilgan holda yozilishi lozim. Bundan tashqari jumlada imloviy xatoliklar ham kuzatiladi. Chunonchi, reklama matnidagi "sniq" (aslida siniq), "kopir" (aslida ko'prik), "yonda"(aslida yonida), "xovli joy" (aslida hovli-joy) so'zlari fikrimizga asos bo'ladi. Ushbu reklama matnining to'g'ri variant quyidagicha bo'lishi lozim: "Urganch-Xiva yo'lidagi parrandachilik fabrikasi yaqinida, siniq ko'prik yonida 200 m/kv namunali hovli-joy sotiladi". Ayrim reklama matnlarini bir o'qishda tushunish qiyin, chunki jumlaning grammatik qurilishi noto'g'ri shakllantirilgan. Masalan: 2025-yil 6-avgustda YouTube platformasiga chiqarilgan "Urganch shaxar dehqon bozor zudlik bilan sotiladi 3xonali kirpichniy dom ayrim jixozlari bn sotiladi" reklamasi. Ushbu reklama matnida nafaqat imloviy xatolar, shu bilan birga, grammatik me'yorlarning buzilishi ham kuzatiladi. Jumlani o'qigan odam dastlab dehqon bozori sotuvga qo'yilganmikan, degan fikrga borishi mumkin. Bu reklama matnini tahrirlash uchun quyidagi xatolarni to'g'irlashimiz lozim. 1) imloviy xatoliklar: "shaxar" (shahar), "dehqon bozor" (dehqon bozori), "jixoz" (jihoz); 2) so'z qo'llash bilan bog'liq xato: "kirpichniy dom" – g'ishtdan qurilgan ko'p qavatli bino. Matnning to'g'ri varianti sifatida esa "Urganch shahar dehqon bozori yonida joylashgan, g'ishtdan qurilgan ko'p qavatli binoda 3 xonali uy ayrim jihozlari bilan sotiladi" jumlasini tavsiya qilishimiz mumkin.

Reklama matnlarini tahlil qilish jarayonida yuqoridagi misoldagidek, ruscha so'zlardan o'rinsiz foydalanish holatlari ko'p kuzatiladi. Uy-joy reklamasi matnlarida kuzatiladigan eng faol varvarizmlar quyidagilar: kvartira(xonadon), uglavoy (burilishdagi), evro remont (zamonaviy ta'mirlangan), yarim plan (ixcham), karobka (qora suvoqda), raysentr(tuman markazi), skidka (chegirma), kirpichniy dom (g'ishtdan qurilgan uy) va boshqalar. Bu so'zlar qatnashgan reklama matnlarini ham hukmingizga havola qilishimiz mumkin: "Urganch shaxar 9-oxirida 9/8-qavatida 2-xonali kvartira sotiladi narxi 355 mln som galishiladi"(2025-yil 6-mart); "Urganch shahrida 2 qavatli uglavoy evro remont xovli joy sotiladi"(2024-yil 3-oktabr); "Versal to'yxona yonida yarim plan xovli joy sotiladi"(2024-yil 8-avgust); "Urganch sh. UrDU yonida 2-qavatda 3 xonali 97 m/kv karobka kvartira sotiladi"(2025-yil 14-mart); "Urganch raysentr 3 xonali kv sotiladi, narxi 420 mln sum, mo'ljal: raysentr bozor"(2024-yil 21-iyun); "80mln so'm skidkada 150 kv xovli joy sotiladi(2025-yil 24-iyun) ; "Urganch shaxar dehqon bozor zudlik bilan sotiladi 3xonali kirpichniy dom ayrim jixozlari bn sotiladi"(2025-yil 6-avgust). Ushbu tahlillar shuni ko'rsatadiki, YouTube platformasida uy-joy savdosiga oid reklama matnlarida imloviy, gap qurilishi, tinish belgilari qo'llanishi hamda so'z tanlash kabi turli xatoliklarga yo'l qo'yilmoqda. Bunday xatolar nafaqat reklama matnining mantiqiy izchilligi, aniqligi va tushunarililigini pasaytiradi, balki iste'molchining e'lon beruvchi shaxs yoki tashkilotga nisbatan shakllanadigan ishonch darajasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, ruscha so'zlardan o'rinsiz foydalanish, sheva elementlaridan foydalanish hamda o'zbek tilining orfografik me'yorlariga rioya qilmaslik holatlari davlat tilining ijtimoiy nufuzi va madaniy mavqeyiga putur yetkazadi. Shu bois, bunday salbiy holatlarni bartaraf etish maqsadida reklama matnlarini ishlab chiqishda lingvistik tahrir va normativ til me'yorlariga qat'iy amal qilish, matnlarni professional filolog-mutaxassislar tomonidan ko'rib chiqish hamda til madaniyatiga oid metodik tavsiyalarni ishlab chiqib amaliyotga joriy etish zarur. Ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi choralar ko'rilishi tavsiya etiladi:

Reklama beruvchilar uchun o'zbek tili imlo va uslub qo'llanmasini ishlab chiqish va keng targ'ib etish;

Yirik onlayn platformalarda reklama matnlarini e'lon qilishdan oldin avtomatik til tekshiruv tizimini joriy etish;

Mahalliy reklama agentliklari va ko'chmas mulk savdosi bilan shug'ullanuvchi subyektlarda professional muharrir yoki filolog ishtirokini majburiy qilish;

Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda til madaniyatiga oid ko'rsatuv va maqolalar sonini oshirish;

Davlat tili me'yorlariga amal qilmagan reklama beruvchilarga nisbatan ma'muriy javobgarlik choralari kuchaytirish.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, reklama matnlarida til me'yorlariga qat'iy rioya etish nafaqat iste'molchining mahsulot yoki xizmat taqdim etuvchi subyektga nisbatan ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi, balki davlat tilining ijtimoiy mavqeyini va nufuzini oshirish, milliy madaniyat hamda ma'naviy merosni asrab-avaylash jarayonida ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Shundan kelib chiqib, reklama sohasida savodxonlik darajasi va til madaniyatini oshirish bugungi davrning dolzarb, strategik va kechiktirib bo'lmaydigan vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda til me'yorlariga oid nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish, mutaxassislar tomonidan metodik qo'llanmalar ishlab chiqish hamda reklama kontentini lingvistik ekspertizadan o'tkazish kabi chora-tadbirlarni tizimli ravishda amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: Adliya vazirligi, 2019.

2. O'zbekiston Respublikasining "Reklama to'g'risida"gi Qonuni eng so'nggi tahriri. – Toshkent: Adliya vazirligi, 2022-yil 16-iyun.

3. O'zbek tilining imlo qoidalari. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 4-oktabrdagi 846-son qarori.

4. YouTube. (2025). Community Guidelines. <https://www.youtube.com/howyoutubeworks/policies/community-guidelines>

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHE'RIYATIDA FITONIMLAR BILAN BOG'LIQ O'XSHATISHLARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATI

Sayidova Gulrux Yoqubovna
BuxDU, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Z.M. Bobur she'riyatida fitonimlar bilan bog'liq o'xshatishlar lingvokulturologik aspektda tadqiq etilib, shoir she'riyatida tutgan o'rni, ahamiyati haqida batafsil ma'lumot berildi. Yuqoridagi fikrlarga isbot tariqasida Z.M. Bobur she'rlaridan namunalar keltirilib, tahlil qilinadi. Fitonimlar bilan bog'liq o'xshatishlarning alohida o'rin olishi muallif ijodining mazmunini yanada kuchaytirishga yordam bergani maqolada o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: o'xshatish, tashbeh, individual o'xshatish, fitonim, fitomorf, leksik-semantik, o'xshagan, o'xshatilgan, o'xshatish etaloni.

Jahon tilshunosligida fitonimlarning lingvistik tabiati, ko'chimni shakllantirishdagi o'rni, lison va nutqda qo'llanish darajasi kabilar o'rganilgan. Chunonchi, ingliz tili fitonimlarining tahlili J.Rasa, D.Xuk, U.Krishke, D.Herman kabilarning ishlarida amalga oshirilgan. Mazkur ishlarda fitonimlarning strukturasi, semantikasi, tasnifi, so'z yasashdagi o'rni kabilar diaxron va sinxron aspektda o'rganilgan. Rus tili fitonimlarining etnobotanik, terminologik, strukturaviy, semantik xususiyatlari va leksikografik talqini O.P.Ryabko, T.V.Soy, S.Y.Dubrovina, A.M.Letova kabilarning tadqiqotlarida tahlilga tortilgan. O'zbek tilshunosligida fitonimlarning strukturaviy-funksional, leksiksemantik, tarixiy-etimologik tahlili X.Jamolxonov, Y.Eshonqulov, G.X.Nigmatova kabilardan tomonidan qisman o'rganilgan. M.Xoshimxo'jayevaning "Olamning lisoniy tasvirida fitonimlar (ingliz, rus va o'zbek tillari misolida)" nomli tadqiqotida shakl, rang, vaqt, ta'm, miqdor, hid tushunchalari asosida ingliz, rus va o'zbek tillari fitonimik leksikasida motivatsiyaning tipologiyasi, fitokomponentli frazeologizmlarining inson tafakkuri va madaniyati bilan bog'liq konseptual ideografik hamda konnotatsion xususiyatlari kabilar tadqiq etilgan.

O'xshatishlar dastlab faqat til hodisasi sifatida o'rganilgan bo'lsa, keyingi davrlarda u inson tafakkurining ajralmas bir qismi tarzida ham baholanib, shu nuqtai nazarlar bo'yicha ham tadqiq etilmoqda. Shunga ko'ra, keyingi yillarda o'xshatishlarni tilshunoslikning yangi yo'nalishlari—lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, pragmalolingvistika va psixolingvistika kabilar bo'yicha tadqiq etish xarakatlari kuchaydi.

Tilni, chunonchi, o'xshatishlarni lingvokulturologik aspektda tadqiq etgan ishlar jahon tilshunosligida anchagina miqdorni tashkil etadi. Ularda o'xshatishlar tilning lingvomadaniy birligi sifatida qayd etilgan. V.Maslova o'xshatishlar xususida quyidagilarni yozadi: "O'xshatilayotgan obyektlarning bir-biridan uzoq

bo'lgan turli doiralarga mansub ekanligi o'zida bir-birini taqazo etuvchi qo'shimcha assotsiatsiyalarning butun boshli zanjirini namoyon etadi, ular axborotning to'laqonli bo'lishini ta'minlashi bilan birga ta'sirchanlikni ham kuchaytiradi; o'zaro o'xshatilayotgan obyektlar voqelikda bir-biridan qancha uzoq bo'lsa, ulardagi ta'sirchanlik shuncha yorqinlasha boradi. O'xshatishlarning evristik vazifasi yana shunda ko'rinadiki, ular dunyo realiyalarini chuqurroq va kengroq bilib olishga, ularning turli va ko'pincha kutilmagan qirralarini anglab olishga imkon beradi".

Ayonki, lingvokulturologiyada o'xshatishlar, metafora, ramz, mifologema, etalon, paremiologik birliklar, lakunalar, stereotiplar, nutqiy etiket kabilar eng asosiy lingvomadaniy birliklardir. Ular orasida, ayniqsa, o'xshatishlar juda muhim o'ringa ega. Qadim tarixiga ega bo'lgan, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy jihatdan taraqqiy etgan har bir xalqning tilida o'xshatishlar tizimi o'ziga xos tarzda shakllangan bo'ladi. Mazkur o'xshatishlarning katta bir qismi *miflarga, animizmga* borib taqaladi. Bu o'xshatishlarlar tizimi avlodlardan avlodga o'tib, tarkibi boyib boradi. O'xshatishlarlar xalqning o'ziga xos an'analari, rasm-rusmlari, urf-odatlar, diniy e'tiqodi va madaniyati bilan bevosita bog'liq tarzda paydo bo'ladi. Har bir xalqda o'xshatishlarlar tizimining shakllanishiga quyidagilar asos bo'ladi: mifologik dunyoqarash, diniy e'tiqod, ijtimoiy hayot, estetik qarash, geografik o'rin, madaniy-ma'rifiy daraja, xalq og'zaki ijodi va ilmiy-badiiy asarlar va h.k.

Lingvokulturologik tadqiqotlarning metodologik asoslarini belgilashda Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy kabilarning til hodisalarini xalqning ijtimoiy turmushi, tafakkuri, urf-odatlar, madaniyati, ma'naviyati, dini, ahloqi bilan o'zaro bog'liq tarzda o'rganish xususidagi ilmiy qarashlari, aniqroq qilib aytsak, nazariy g'oyalardan keng foydalanish, ularga alohida e'tibor berish shartdir. Chunki ular lingvokulturologiyaning tadqiq metodologiyasiga oid ilmiy-nazariy g'oyalarni ilk marta ilgari surgan allomalardir.[3]

O'xshatish kitobxonga badiiy asarda ifodalangan fikrni idrok etishga, uning mazmuniga chuqurroq kirib borishga katta yordam beradi. U o'quvchida boy obrazli tasavvurlarni vujudga keltiradi, tasvirlanayotgan voqea-hodisalar yoki ifodalanayotgan his-tuyg'ularga nisbatan katta qiziqish uyg'otadi. Ayonki, o'xshatishlarning ayrimlari ko'p qo'llanilganligi natijasida vaqt o'tishi bilan barqaror birlikka aylangan. Bunga misol sifatida *quyon kabi qo'rqoq, tulki kabi ayyor, bo'ri kabi och* kabilarni aytib o'tish mumkin. Bunday o'xshatishlar nutqda ham, badiiy asarlar tilida ham faol qo'llaniladi. E'tiborli jihati shundaki, yuqorida keltirilgan o'xshatishlar boshqa xalqlar, chunonchi, ingliz va rus xalqlari tillarida ham aynan mazkur mazmunda ifodalanadi.

O'xshatilgan - o'xshaganning belgi va xususiyatlarini takidlash, aniqlashtirish, kuchaytirish maqsadida asosga nisbatan chog'ishtirib qo'llaniladigan o'xshatish komponenti. Z.M. Bobur badiiy asarlarida o'xshatilgan otlar, otlashgan so'zlar va o'tli so'z birikmalari bilan ifodalanadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiga tegishli lirik asarlarning ma'lum bir qismi o'simliklar, ularning nomi bilan bog'liq ekanligini kuzatish mumkin. Ya'ni o'simlik nomlarining ko'chma ma'noda kelishi, insonga xos bo'lgan xususiyatlarning o'simlik obrazlariga o'xshatilishi ko'p uchraydi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, Z.M. Bobur lirik asarlarida gul nomlaridan *lola binafsha, rayhon, nasrin, ra'no, suman, sunbul, g'uncha, gulpech*; daraxt nomlaridan *sarv, nihol, arg'uvon*; poliz ekinlaridan *qovun*, mevalardan esa anor, anjir, behi, uzum, o'rik kabilar nomi ko'p miqdorda o'xshatish etaloni bo'lib kelgan. Masalan, shoir g'azallarida juda ko'p o'rinlarda go'zal va latofatli yor, shuningdek yorning yuzi gul fitonimiga qiyoslangan. Masalan

Gul jamolin yopqon ul gulning iki rayhonidur,

G'uncha sirrin ochqon ul ikki labi xandonidur.

Ma'lumki, gullarning badiiy adabiyotga ramziy obraz sifatida kirib kelishi qadimgi odamlarning e'tiqodlari, ilk tasavvur-tushunchalari va totemistik qarashlari bilan bog'liq.[6] Hatto odamlarning paydo bo'lishiga aloqador tasavvurlar gullarga ham daxldordir. Qadimgi hind eposlarida hikoya qilinishicha, jahondagi eng sohibjamollarning sohibjamoli ma'buda Lakshmi gullarning malikasi – atirgul g'unchasidan paydo bo'lganmish[7]. Shunga ko'ra gullar ko'proq qiz va ma'shuqaga qiyos qilinadi. Shoir ham ushbu an'anani davom ettirib, yorini yoki uning yuzini gulga qiyoslab kelgan. Se'riyatda ayollarni, ularning tana a'zolarini gulga mengzash an'anasining tarixiy ildizlari folklordagi totemistik qarashlarga borib taqaladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur timsollar olami behad boy va rang-barang bo'lib, unda bog'u rog', bo'stonu guliston, gulu lola, sunbulu rayhon kabi o'simliklar nomi bilan bog'liq barcha tushunchalar mavjud. Albatta, bu timsollarning aksariyati Boburning o'z ijodiy yaratmasi emas, balki ular shoirga qadar ham, ko'p bor «nazm silkiga tortilgan». Shoirning buyuk ijodkorligi shundaki, u hech qachon an'ana bilan qanoatlanib qolgan emas, tinmay izlanib, yangicha timsollar yaratishga harakat qilgan. U, bir tomondan, o'zigacha mavjud timsollar tizimini mukammallashtirib, ularga o'zgacha ruh bergan, ularning yangi qirralarini kashf etgan, tasviriy imkoniyatlarini behad kengaytirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'zbek mumtoz adabiyotida butunlay yangi bo'lgan poetik timsollar tizimini shakllantirdi. Keyingi baytimizda ijodkor yorni gulga, o'zini bulbulga qiyoslab, o'zaro zidlantirib keltiradi.

*Sen gulsenu men haqir bulbuldurmen,
Sen shu'lasen, ul shu'lag'a men kuldurmen.
Nisbat yo'qtur, deb ijtinob aylamakim,
Shahmen zlg'a, vale senga quldurmen!
Yoki boshqa baytda yorning yuzi va lablarini gulga qiyoslaydi.
Yuzung bila lablaring erur gul, muldek,
Balkim, yuzung olida erur gul quldek.*

Shoir ushbu baytda boshqa ijodkorlar singari yorning yuzini va qip-qizil lablarini gulga qiyoslab, bir paytning o'zida mubolag'a san'atini ham yuzaga keltiradi. Ya'ni mashuqaning yuzlari shu qadar go'zalki, gul uning oldida kulga aylanganligini ifodalab kelgan. Keyingi baytimizda esa yordan ayrilgan oshiqning g'am-anduhlarini gulning bir qismi bo'lmish xor ya'ni gulning tikaniniga qiyoslab kelgan.

*Sendin ayrildim esa bo'ldi nasibim xori g'am,
Sendin, ey gul, emdi Bobur bir zamon ayrilmag'ay.*

Shoir g'azallarida *sunbul zulf, yosuman (jasmin) hiylagar va makkora xarakterga ega ayol, nasrin, nastarin yorning qaddi va yuziga* muqoyasa qilinsa, yorning ko'zlari *nargis fitonimiga, qomati sarvga* o'xshatilgan. Shunday fitonimlardan biri – *arg'uvon*. O'zbek tilining besh tomli izohli lug'atining 1-tom 103-betida *arg'uvon* haqida qisqacha ma'lumot berilgan, unda aytilishicha: 1. *Yog'och uymakorligida ishlatiladigan, bahorda ochiladigan qirmizi gulli bir daraxt (burchoqdoshlar oilasiga mansub daraxtlar turkumi)*. Z.M. Bobur *arg'uvon* fitonimiga alohida e'tibor qaratib, uni badiiy obraz darajasigacha ko'targan. Masalan, ma'shuqaning ishqida azoblangan oshiqning holatini *arg'uvonga* qiyoslaganligini ko'rishimiz mumkin:

*Gahi sahro uzori lola shaklidan erur gulgun,
Gahi sahni chaman gul chehrasidin arg'uvonidur.*

O'TILda *arg'uvon*ning ko'chma ma'nosi izohlanmagan. Sh.Sirojiddinov muharrirligi ostida chiqarilgan "Alisher Navoiy: qomusiy lug'at"ning 75-betida *arg'uvon* fitonimining yuqoridagi to'rt xil ko'chma ma'nosi berilgan. Agar O'TILga ham shunday ma'lumotlar kiritilsa, o'quvchi g'azal tahlili jarayonida bu so'zlarning ko'chma ma'nolarini yaxshi anglardi. Shoir g'azallarida berilgan yana bir fitonim – *binafsha*. *Binafsha* – *gunafshadoshlarga* mansub ko'p yillik o'simlik. *Binafsha* gullarining doimo egilib chayqalishi hamda xushbo'yligi turli poetik obraz va ma'nolarni ifodalagan, tasviriy adabiyotda inson aqli bilishi o'z bo'lgan ilohiy hikmat ma'nosida qo'llanilgan. Z.M.Bobur she'riyatida yorning burama sochi va halqa-halqa zulfi *binafshaga* o'xshatilgan

*Tegrasi gulzordurkim, bo'lmag'ay bir xor anga
Xati – binafsha, xadi – lola, zulfi rayhondur,*

Nasrin – *zaytundoshlar oilasiga* mansub bargi to'kiladigan buta yoki daraxtlar turkumi: manzarali o'simlik. Mumtoz adabiyotda jumladan, shoir ijodida uning rangi va xushbo'yligiga ishora qilinib, *nasrin* ma'shuqning qaddi va yuziga muqoyasa qilinadi. Misol:

*Ey yuzi nasrin, qomati shamshod,
Necha qilursen jonima bedod?*

Ra'no – bir tomoni qizil, bir tomoni sariq rangdagi gul. Z.M.Bobur she'riyatida yorning go'zal chehrasi, xush qaddi va tabiiy tarovatini ifodalab keladi:

*Ne chamanda sarv bor ul qomati ra'no kibi,
Ne guliston ichra gul bor ul ruhi zebo kibi.*

Bunday an'anaviy yorning nozik qaddini *ra'noga* qiyoslab tasvirlash hazrat Alisher Navoiy ijodida ham uchratish mumkin. Masalan:

*Qadingg'a sarvi ra'no o'xshag'ay, lek ul zamonkim sarv
Xiromon bo'lg'ayu gul bergay, ul guldin samar bo'lg'ay.*[BB, 564]

Keyingi fitonimiz *sabza*. *Sabza* – yashillik, ko'kat, ko'klam, maysa. Bobur g'azalida *sabza*, ya'ni maysadan juda o'rinli foydalanadi. Ya'ni yorning xatini (tuklarni) *sabzaga* qiyoslaganligini ko'rishimiz mumkin.

*Xating aro uzoring sabza ichinda lola,
Ul chashmi purxumoring loladag'i g'azola.*

Sarv – janubiy o'lkalarda tik o'sadigan, ignabargli va doim yashil daraxt. Asl vatani Livan, Kipr va Sisiliya orollari hisoblanadi. Ushbu daraxt qadimdan turli ma'nolarning ramzi va timsoli bo'lib kelgan. Masalan, yunon asotirlarida *sarv* ta'ziya va ayriliq ramzi sanaladi. "Tavrot"ga ko'ra *sarv* abadiylik xususiyatiga ega bo'lganligi uchun payg'ambar Nuh o'z kemasini *sarv* yog'ochidan yasaydi. Zardushtiylar e'tiqodiga ko'ra, *sarvni* Zardusht Kashmirdan olib kelgan. Arab xalqi bu daraxtni shajarat ul-hayot (tiriklik daraxti) deb ataydi. *Sarvning* bir necha turi bor. *Sarvi* sihiy ikki shohi tik o'sadigan *sarv* bo'lsa, *sarvi* noz shohlari odam qo'llaridek ikki tomondan pastga moyil *sarv* turidir. *Sarvi* ozod esa shox-shabbasiz, tik o'sadi.

Xalq orasidagi ishonchlarga ko'ra, qayerda sarv bo'lsa, o'sha yerga ilon in quradi. Shuning uchun ko'p hollarda yorning xush qomati sarvga, sochi esa ilonga o'xshatiladi. Misol:

Ham lola yuzung qoshida berang,

Ham sarv qading borida bepoy.

Shoirning mazkur baytida mahbuba qomati eng chiroyli daraxtga o'xshatilmoqda, Suman – yasmin guli zaytundoshlarning bir turkumi. Mumtoz adabiyotda jumladan, Z.M. Bobur ijodida uning barglari ma'shuqaning go'zal oq yuziga, hushbo'y bo'yi esa muattar sochlariga muqoyasa qilinadi.

Xating bila yuzungu kokulung sening, ey jon,

Biri – binafsha, biri – yosuman, biri – rayhon.

Baytda shoir yorga nisbatan "Ey, jon" deb murojaat qilib, xatini ya'ni sochlarini xushbo'y yosuman daraxtiga, yuzini binafshaga qiyoslab, tashbehning kinoya tashbeh turini hosil qilgan Shoir she'riyatida suman so'zi negizida yasalgan quyida so'zlarni uchratamiz: *sumanbar* – oqbadan go'zal; *sumanbez* – xush ifor taratuvchi; *sumanso* – sumandek oppoq, go'zal; *sumanso(y)* – xushbo'y hid taratuvchi; yor zulfining sifati; *sumanbo'y* – sumandek iforli. Misol:

So'zlab ul la'li shakarxoni shakarrez etasen,

Ochib ul zulfi *sumansoni* dilovez etasen.

Sunbul – boshqoq shaklida binafsharang gul soladigan shifobaxsh, xushbo'y o'simlik. Falakdagi sayyora nomi. Tanasining burama shaklda bo'lgani sababli ma'shuqaning sochi sunbulga o'xshatiladi. Hindiy sunbul turi o'sadigan joyda zaharli ilon ko'p bo'ladi, uni inson terlagan qo'li bilan uzsa uni halokatga uchratadi, degan fikrlar mavjud. Misol:

Ne ko'ray to'boni* qaddi* xushxiroming borida?!

Ne qilay *sunbulni xatti* mushkfoming borida?!

Bahoru bog' sayrin ne qilaykim, dilsitonimning

Yuzi – gul, *zulfi* – *sunbul*, qomati sarvi xiromondur.

Shoir asarlarida g'uncha fitonimi ko'p o'rinlarda qo'llanganligini kuzatish mumkin. Mazkur so'z shoirning she'rlarida ma'shuqaning yoshligi, ishq olovining eng yuqori cho'qqi nuqtasi kabi majoziy ma'nolarida qo'llangan. Shunga doir ayrim misollarni quyida keltirib o'tamiz: 1) ilohiy go'zallikning kamolga yetmagan yoki pinhon (saqlanadigan) tajalliysi, oshiq ko'ngliga yuborilgan ilohiy asror: *Gul jamolin yopqon ul gulning iki rayhonidur, G'uncha sirrin ochqon ul ikki labi xandonidur*. 2) yorning qizil va yopiq, oshiqqa takalluf qilmaydigan labi qizil yoqut, la'l bilan birga qizil gul (atirgul) g'unchasiga qiyoslanadi: *Gul jamolin yopqon ul gulning iki rayhonidur, G'uncha sirrin ochqon ul ikki labi xandonidur*. 3) oshiqning ishq zaxmi, hajr va yor jabridan tah-batah (qavat qavat) qonga to'lgan ko'ngli: *Meni shikastani qistab, qo'ngulni g'uncha qilur, Qoshini chetmog'i birla tor og'zini burushi*.

Tahlil jarayonida o'zbek tili izohli lug'atlarida fitonimlarning barcha ko'chma ma'nolari o'z ifodasini topmaganligi bunday turdagi lug'atlarni mukammallashtirish zarurati borligini aniqlandi. Keyingi o'simlik nomi - *rayhon*. Labguldoshlar oilasiga mansub bir yillik o't. Rayhon tasavvufiy ma'noda soflanish va riyozatlar natijasida qalbda paydo bo'lgan nurni anglatadi. Rayhon so'zi ko'xna arab tilida uni "vujudi xushbo'y o'simlik" fors tilida esa "isfaran" deb atalgan bo'lib, u "doimiy quvonch" manosini anglatgan. Bobur ijodida mashuqaning zulflari rayhonga qiyoslangan. Masalan:

Xati – binafsha, xadi – lola, *zulfi rayhondur*,

Bahori husnda yuzi ajab gulistondur

Lola fitonimi-loladoshlar oilasiga mansub, yirik, chiroyli gulli ko'p yillik o'simlik; manzarali ekma gul va uning qizil, sariq yoki targ'il gulli ko'rinishlari bor. Shunga ko'ra yorning go'zal yuzi va nozik qaddi-qomati lola fitonimiga qiyoslangan.

Xati – binafsha, *xadi* – *lola*, *zulfi rayhondur*,

Bahori husnda yuzi ajab gulistondur

Ushbu baytda izohtalab so'zlar xat, xad. "Navoiy asarlarining izohli lug'ati"da xat so'zining oltita ma'nosi izohlangan 1) *chiziq*, yo'l, iz; 2) *xat*, *maktub*, *bitik*; 3) *soch*, *zulf*; 4) *yangi chiqqan mo'ylov*; 5) *qilich dami*; 6) *hukm*, *farmon* [NAIL, 385], xad so'zi esa arabcha so'z bo'lib, *yuz*, *bet*, *yonoq* [NAIL, 367] tarzida izohlangan. Shoir ushbu baytda *yorning tuklarini binafshaga*, *yuzini lolaga*, *zulfini rayhonga* qiyoslab, tashbehning kinoya tashbeh turini hosil qilgan.

Shoir she'riyatida *lola* so'zi negizida ham yasalgan quyida so'zlarni uchratamiz: *lolai nu'mon*- to'q qizil lola, eng chiroyli lola; [NATIL, 177] *lola ruh*-lola yuzli, qizil yuzli; go'zal, sevgili, mashuqa; [NATIL, 177] *lolai xudro* y-o'zicha o'sgan lola, yovvoyi lola; [NATIL, 426] *lolagun*-lolaga o'xshagan; lolarang, qizil; [NATIL, 177].

O'qi zaxmini ko'rub har yon tanimda, el degay –

Kim, bu ko'hi dardning ul *lolai nu'monidur*

Ushbu baytdagi *lodayi Nu'mon* izofa shaklidagi o'xshatishni yuzaga keltirgan. Manbalarda berilishicha, Imom A'zam laqabi bilan mashhur bo'lgan arab xalifalaridan biri No'mon ibn Sobit ko'ksidan

oqqan qondan lola unib chiqadi. Demak, lola gulining paydo bo'lishi No'mon nomi bilan bog'lanadi. Ba'zi ma'lumotlarda esa haqiqatdan ham No'mon degan podsho bo'lganligi va u tog'dan lola olib kelib, parvarish qilganligi uchun lolayi No'mon deb atalgani aytiladi. Shoir ushbu baytda afsonaviy ma'lumotlarga tayangan holda hijron, ayriliqdan azoblangan qalbini lolai Numonga qiyoslaydi. Ya'ni yorning qiynoq o'qlaridan oshiqning butun tanasi azob chekmoqda. Uning dardlari tog'dek. Bu dardlar, bu ayriliqlar oqibatida jismidan qip-qizil qon lola guli singari oqmoqdaligini tasvirlamoqda.

Xazon yafrog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim,
Ko'rub rahm aylagil, ey *lola ruh*, bu chehrai zardim.

Gul yuzung erur lola, vale, *lolai xudro'y*,
Tor og'zing erur g'uncha, vale, g'unchai xandon.

Ushbu baytda esa shoir yorning yuzini dastlab oddiy lolaga, ammo undan qoniqmagan holda yovvoyi lolaga qiyoslaydi. So'nggi misralardan esa yorning savrdek nozik qaddi, guldek yuzi hajrida oshiqning to'kkan ko'z yoshlari qip-qizil lola rangiga aylandi deb mubolag'aviy tasvirlamoqda.

Sarvdek qaddi firoqida fig'onimdur baland,
Gul kibi ruhsori hajrida *yoshimdur lolagun*.

Keyingi fitonimiz daraxt nomlaridan biri *nihol*. Z.M. Bobur ijodida ham boshqa ijodkorlar singari mashuqaning nozik qomatini, ba'zan ishq g'amini hajm nuqtai nazardan yosh niholga qiyoslagan baytlarni ham ko'rishimiz mumkin. Masalan:

Ushshoq oxir elidin osib topmasun
Qaddingki, husn bog'ida nozik niholdur.
Ishq bog'ining niholi – g'am, bari – hirmon emish,
Qilmag'ay erdim bu gulshanni tamosho koshki.

Xulosa. O'xshatishlar xalqning ijodiy tafakkuri mahsuli bo'lib, o'zining ta'sirchanligi, obraz tasvirini yaqqol ifodalashi bilan lingvomadaniy birlik sifatida Z.M. Bobur asarlari tilida faol uchraydi. Ayniqsa o'simlik nomlari bilan bog'liq o'xshatishlar katta estetik qiymat kasb etadi, ularning kitobxonda zavq uyg'otish darajasi yuqori bo'ladi. Bunday original o'xshatishlar shoir she'rlarini o'qimishli qilib, ularning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – T.: Tafakkur bo'stoni nashriyoti, 2018. – B. 202;
2. Xolnazarov U. Nasriy nutqda metaforalarning lingvokognitiv, lingvomadaniy xususiyatlari (T. Murod qissalari asosida). // Avtoreferat. – Termiz, 2023. B 64;
3. Sayidov Y. Jadid badiiy asarlari leksikasi. Doktorlik dissertatsiyasi. – Buxoro, 2018. – B. 287;
4. Z. M. Bobur. Ko'zidin boshda havodur. – T.: Zabardast Media, 2023. – B. 160.
5. Sayidov Y., Umurova X. Lingvokulturologik tadqiqotlar metodologiyasi / Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – Namangan: 2020. – № 5. – B. 297-304.
6. Alaviya. M. o'zbek xalq qo'shiqlari. – T.: Fan, 1995. – 362 b.
7. Aminov B. Etnografiya olamiga sayohat. – T.: Fan, 1988. – B 29-35.
8. Xoshimxo'jaeva M. Olamning lisoniy tasvirida fitonimlar (ingliz, rus va o'zbek tillari misolida): Filol. fan. b. falsafa dok. dis. avtoref. – T.: 2018.

ВОЗМОЖНОСТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В СМЕШАННОМ ОБРАЗОВАНИИ (НА ПРИМЕРЕ 4 “С”)

Собирова Мохира Расуловна

*Преподаватель кафедры педагогического
образования БухГПИ*

Аннотация. В данной статье анализируются роль и возможности модели смешанного обучения в развитии творческой деятельности студентов. Рассматриваются способы создания творческой среды на основе интеграции цифровых технологий и педагогических подходов, обосновываются результаты, связанные с развитием компетенций 4С.

Ключевые слова: смешанное обучение, творческая деятельность, инновационное образование, цифровые технологии, студент, педагогические методы.

Введение. Коренные реформы, происходящие в образовательном процессе в XXI веке, требуют внедрения новых подходов к деятельности учащихся и студентов. В результате развития технологий, широкого применения цифровых ресурсов и интеграции современных педагогических подходов в систему образования формируются новые технологии, более гибкие и эффективные по сравнению с традиционными формами обучения. Одной из таких технологий является смешанное обучение

(blended learning) - инновационный подход, сочетающий возможности традиционных уроков с онлайн-образованием и способствующий созданию интерактивной и творческой среды обучения.

Методология. Сегодня, наряду с повышением качества и эффективности образования в высших учебных заведениях, одной из актуальных задач является развитие творческих навыков студентов, таких как самостоятельное мышление, подход к проблеме и генерация идей. Именно с этой целью модель смешанного обучения проявляется как решение, отвечающее современным требованиям. Эта модель не только упрощает учебный процесс, но и предоставляет каждому студенту возможность саморазвития в соответствии со своими способностями и интересами.

Обсуждение и результаты. Современная система образования наряду с повышением знаний, умений и навыков обучающихся ставит целью формирование у них способности к творческому мышлению. Модель смешанного обучения (blended learning) служит эффективным инструментом для реализации именно этой задачи. Он создает возможность для самостоятельного обучения с помощью цифровых технологий, сохраняя интерактивность традиционных (офлайн) уроков. Это создает условия для того, чтобы каждый студент мог учиться, адаптируясь к своему вкусу, способностям и стилю обучения. Смешанная образовательная среда позволяет студентам не только повторять свои знания, но и расширять их и применять на практике, мысля по-новому. В частности, посредством самостоятельных заданий, проектных работ, тестов, интерактивных занятий, видеоуроков на онлайн-платформах (Google Classroom, Moodle, MS Teams[3]) студент полностью реализует свой потенциал [1,6] и стимулирует развитие творческой деятельности. Например:

- Креативные задания – написание блогов, создание инфографики, предложение решений проблемных ситуаций;
- Совместное обучение – обмен идеями и критический анализ посредством групповой проектной работы;
- Использование мультимедийных средств – развитие эстетического и технического мышления путем выражения своих идей в аудио/видео формате.

Смешанное обучение позволяет студентам развивать необходимые знания и навыки, а также овладевать четырьмя (4C[9]) компетенциями: коммуникацией (communication), сотрудничеством (collaboration), критическим мышлением (critical thinking) и креативностью (creativity).

Общение (Communication). В смешанном обучении посредством онлайн-форумов, видеоконференций, письменных обсуждений (чат, блог, электронное портфолио) студент учится четко, бегло и обоснованно выражать свое мнение. В частности, современные коммуникационные платформы (Zoom, Google Meet, MS Teams) служат параллельному развитию навыков письменного и устного общения.

Сотрудничество (Collaboration). В онлайн и офлайн групповой работе студенты делятся на группы, каждый студент выполняет задание в своей группе, работает над общим проектом на основе взаимного сотрудничества. Это не только развивает социальные компетенции, но и укрепляет такие социально-психологические аспекты, как ответственность, слушание, согласие и компромисс.

Критическое мышление. При смешанном обучении студент не пассивно воспринимает изучаемый материал, а анализирует его значимость, правильность и альтернативные решения. Такие виды деятельности, как самостоятельные исследования, анализ вопросов, выражение альтернативных мнений, служат развитию критического мышления.

Творчество (Creativity). Такие задания, как разработка новой идеи в проектной работе, предложение необычного подхода к проблеме, создание презентаций, видео, визуального дизайна или контента, активизируют творческий потенциал. Онлайн-платформы (Canva, Powtoon, Prezi, Miro, Padlet) служат удобной технической базой для таких процессов.

Заключение. Смешанное обучение – эффективная модель, представляющая собой синтез современных педагогических технологий и традиционного учебного процесса, которая выступает важным фактором в повышении творческого потенциала студентов. Благодаря этому подходу у студентов формируются такие компетенции, как самостоятельное мышление, решение проблем и свободное выражение своих идей. Кроме того, систематическое и инновационное внедрение смешанного обучения в высших учебных заведениях является одним из ключевых факторов совершенствования творческой деятельности студентов и формирования их как самостоятельных, конкурентоспособных и креативных личностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Bonk, C. J., & Graham, C. R. (2006). *The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*. San Francisco: Pfeiffer.

2. V.L.Byrd and P.A.Asunda, "Using Evidence Based Practices and Learning to Enhance Critical Thinking Skills in Students Through Data Visualization," 2020 IEEE Frontiers in Education Conference (FIE), Uppsala, Sweden, 2020, pp. 1-9, doi: 10.1109/FIE44824.2020.9274157. [Using Evidence Based Practices and Learning to Enhance Critical Thinking Skills in Students Through Data Visualization | IEEE Conference Publication | IEEE Xplore](#)

3. Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). *Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines*. San Francisco: Jossey-Bass.

4. Graham, C. R. (2006). Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions. In *The Handbook of Blended Learning*

5. Hadiyanto, H., Failasofah, F., Armiwati, A., Abrar, M., & Thabran, Y. (2021). Students' Practices of 21st Century Skills between Conventional learning and Blended Learning. *Journal of University Teaching & Learning Practice*, 18(3), 07.

6. Hrastinski, S. (2019). *What do we mean by blended learning?* *TechTrends*, 63, 564–569. <https://doi.org/10.1007/s11528-019-00375-5>

7. Voogt, J., & Roblin, N. P. (2012). A comparative analysis of international frameworks for 21st century competences: Implications for national curriculum policies. *Journal of Curriculum Studies*, 44(3), 299–321. <https://doi.org/10.1080/00220272.2012.668938>

8. Isaksen, S.G., Dorval, K.B., & Treffinger, D.J. (2011). *Create Approaches to Problem Solving: A Framework for Innovation and Change* 3rd Edition (3rd ed.). Sage Publication, Ins.

9. K-12 Blended Teaching A Guide to Personalized Learning and Online Integration Charles R. Graham, Jered Borup, Cecil R. Short, & Leanna

10. Pardede, P. (2020). Integrating the 4Cs into EFL Integrated Skills Learning. *Journal of English Teaching*, 6(1), 71-85.

11. https://www.researchgate.net/publication/378853042_AUDITORIYA_MASHG'ULOTLARDA_TALABALARNING_IJODIY_FAOLIYATINI_TAKOMILLASHTIRISH_IMKONIYATLARI

12. https://www.researchgate.net/publication/378908509_ZAMONAVIY_TA'LIM_TIZIMIDA_BLENDED_LEARNING_TEXNOLOGIYASI?tp=eyJjb250ZXh0Ijp7InBhZ2UiOiJwcm9maWxliiwicHJldmlvdXNQYWdlIjpudWxsLCJwb3NpdGlvb2I6InBhZ2VDb250ZW50In19

UVAYSIY VA MISKIN IJODIDAGI UYG'UNLIK

Sodiqova Dilorom Tursunovna

Buxoro davlat universiteti

Filologiya fakulteti o'zbek tili

va adabiyoti kafedrasida dotsenti, f.f.f.d(PhD)

Annotatsiya. Maqolada o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan iste'dodli shoira Jahon Otin Uvaysiy hamda buxorolik shoira Muslihabegim Miskin ijodidagi hamohanglik ular she'riyati misolida tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: adabiyot, tarix, she'riyat, adabiy muhit, she'r nazariyasi, g'oya, insoniy fazilatlar, vafo, vafodorlik, sadoqat, qismat, taqdir, ayriliq, jabr, sitam, saroy, xon, xoja, eshon, Buxoro, Qo'qon, Uvaysiy, Majnun, Xokiy, Miskin, devon, g'azal, tatabbu', muxammas.

Kirish. Adabiyot tarixidan ma'lumki, o'zbek she'riyatida ayol ijodkorlarning o'ziga xos o'rni va ovozi bor. Zebunniso, Nodira, Uvaysiy, Mahzuna, Dilshod Barno, Ojiza, Samar Bonu, Muazzamxon, Nozimaxonim, Anbar Otinlarning bugun adabiy jamoatchilikka ma'lum bo'lgan asarlari axloqiy-ma'naviy balog'atimiz yo'lida beminnat xizmat qilib kelayotir.

Qo'qon adabiy muhitida tanilgan shoirlarning aksariyati o'z davri uchun o'ziga xos maktab yarata oldilar. Tilga olingan shoirlar murojaat qilgan va badiiy in'ikosini topgan mavzular o'ziga xos bo'lsa-da, ularning she'rlarida olg'a surilgan vafo, vafodorlik, sadoqat kabi yuksak insoniy fazilatlar va qismat, taqdir, ayriliq, xo'rlik, jabr-u sitam kabi g'oyalar ijodlaridagi hamohanglikni vujudga keltiradi.

Jahon Otin Uvaysiy ham ana shunday shoirlardan biridir. Shoiraning asl ismi Jahon bo'lib, Margilonda ziyoli oilada tug'ilgan, Uvaysiy taxallusi bilan ijod etgan. Yoshligidan otasi unga adabiyotdan dars beradi hamda she'r nazariyasini o'rgatadi. Uvaysiy yoshligidanoq adabiyotga oshno bo'lib, o'zbek va fors mumtoz adabiyotini puxta o'zlashtirib, shoira bo'lib yetishadi.

Ma'lumki, shoira Uvaysiy amir Umarxon saroyida yashagan. Shoira xon va Nodiraning doimiy homiyligida hayot kechiradi va ijod etadi. Bir necha yil saroyda yashaydi. O'zi alohida hovliga ko'chib

chiqqanidan so'ng esa mahallada qizlarga otinlik qilib, ularga she'riyat, musiqadan saboq beradi. Uvaysiyning Jahon bibi, Ojiza, Baqo, Dilorom ismli shoira shogirdlari bo'lganligi tarixdan ma'lum. Shoiraning o'g'li Muhammadxon ham "Majnun" taxallusi bilan, qizi Quyoshxon esa "Xokiy" taxallusi bilan she'rlar yozgani ma'lum.

Uvaysiy juda salmoqli adabiy meros sohibasidir. Shoira adabiy merosining mavzu ko'lami, hajmi, g'oyaviy mohiyati, mazmun salmoqdorligi, badiiy yetukligi jihatidan o'zbek adabiyotining yirik namoyandalari qatorida turadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shoira Uvaysiy asarlari o'zbek adabiyoti antologiyasi, o'zbek adabiyoti tarixi to'plamlari, o'quv qo'llanmalar hamda maktab darsliklariga kiritilgan. Uvaysiy devoni qo'lyozmalarini aniqlash va tadqiq etishda A.Qayumov, X.Razzoqov, O'Rashid, T.Jalolov va E.Ibrohimovalarning xizmatlari beqiyosdir.

Uvaysiyning o'n besh mingga yaqin she'riy merosi mavjud. Uning bir devoni O'zFA Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Ushbu devon g'azal, muxammas, musaddas, murabba' kabi janrlardan tarkib topgan. Shuningdek, shoiraning uch devoni mavjud. Bular sirasiga "Shahzoda Hasan", "Shahzoda Husan" va "Voqeoti Muhammadalixon" dostonlarini kiritish mumkin.

Uvaysiy Navoiy, Fuzuliy g'azallariga muxammaslar bog'lagan, Bedil she'rlariga tatabbu'lar bitgan. Shoira she'rlarining mavzusi buxorolik shoira Muslihabegim Miskin she'riyati bilan ham hamohangdir.

Buxoro adabiy muhitida o'ziga xos uslub va ovozga ega bo'lgan Muslihabegim Miskin ham o'zining qarashlari va tuyg'ularini nazmiy yaratmalarida namoyon eta olgan iste'dodli shoiradir. Uning asli nomi Muslihabegimdir, u devonlarini Miskin taxallusi bilan tartib bergan.

Shoiraning ota-bobolari buxorolik bo'lib, taqvodorlar bo'lishgan. Ayniqsa otasining ismi Nurullo mulla sifatida e'tirof etilganligiga e'tibor qaratilsa, uning dindor kishi bo'lganligiga ishonch hosil qilish mumkin. Abdulloh xoja eshon shoiraning bobosi bo'lib, uning nomiga "xoja", "eshon" singari nasab va nufuzni ifodalovchi so'zlarning qo'shib aytilishi ham shunday xulosaga kelishga asos bo'ladi. Ka'ba sari otlanganligidan anglash mumkinki, u ham Alloh yo'liga ixlos qilganlardan bo'lgan.

Muslihabegim Miskin ham Uvaysiy singari sohibdevon shoira. Uning adabiy merosi jamlangan uch devoni bizgacha yetib kelgan. Miskinning 972\1- 1962-1277- raqamli devonlari O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida saqlanadi [1].

Materiallar va metodlar. Har ikkala shoira ijodida ham g'azal janri salmoqli o'rinni egallaydi. Uvaysiy g'azallarida vafo, sadoqat, do'stlik mavzulari, shu bilan birga, o'ziga zamondosh ayollarning achchiq qismati, baxtsiz hayotidan noliish kabi tuyg'ular kuylanadi. Shoiraning "Zamona kulfatidin ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi", "Mehnat-u alamlarga muftalo Uvaysiymon", "Boshimga yog'durursan boroni g'am tokay?" kabi misralar bilan boshlanuvchi g'azallari o'ziga xos xususiyatga ega.

Muslihabegim Miskin g'azallarida ham mavzular olami rang-barang bo'lib, ularda asosan Islom va shariat qoidalari ta'rif-u tavsif qilinadi. Muslihabegim Miskin ijodini kuzatar ekanmiz, unda e'tiqod, chin mo'minlik, kamtarinlik, boqiy va foniyl dunyo mavzularidagi g'azallardan tashqari ishq va muhabbatni tarannum etuvchi g'azallar ham uchraydi

Tahlil va natijalar. Shoiralar Uvaysiy va Muslihabegim Miskin o'z g'azallarida asosan Ona obrazida ham gavdalanadilar, ular nazmiyatidagi o'ziga xos ohangrabo ham aynan shu jihati bilan maftunkordir. Zero, ona timsolidagi shoiralar ham qalban, ham aqlan o'z hissiy kechinmalarini ajib bir nafislik bilan o'quvchiga yetkazib bera oladi. Shu bilan birga, bir vaqtning o'zida ham she'r yozib, ham farzand dog'ida anduh chekish o'ta mashaqqatli ekanligini shoiralar g'azallari misolida ko'rish mumkin.

Uvaysiy g'azallari orasida uning tarjimaiy holini to'lg'azuvchi, ona va ayol sifatida qiyofasini yorituvchi namunalar mavjud. Uning "Sog'indim" radifli g'azalida sarbozlikka ketgan olisdagi farzandini sog'ingan, ko'ngli ne hadik-u xavotirda o'rtangan, kech-kunduz yo'l qarab, intizor yongan onayizorning qalb tug'yonlari o'z ifodasini topgan. Ammo asarni o'qiganda, umidsizlikka tushmaysiz. Chunki onaning so'z bilan ta'riflash qiyin bo'lgan sog'inchi farzandini asrab, eson-omon uning bag'riga qaytarishiga beixtiyor ishonasiz. [2]

Bu kun, ey do'stlar, farzandi jononimni sog'indim,
Gado bo'lsam ne ayb, ul shohi davronimni sog'indim.

Musofirman, g'aribman, bekas-u ham benavodurman,
Vujudim dardga to'ldi, emdi darmonimni sog'indim.

Tilimning zikri-yu, ko'nglimning fikri, yaxshi farzandim,
Azizim, yolg'izim, davlatli sultonimni sog'indim.

Kecha-kunduz yo'lig'a muntazirdurman, tikaerman ko'z,
Kelib holim so'ribon ketsa, mehmonimni sog'indim.

Nasibin uzmati tangri, ilojin topmag'ay kelsa,
Onam deb bo'lg'usi bag'ri qizil qonimni sog'indim.

Qorong'u bo'ldi olam ko'zima ushbu judolikdin,
Ko'z-u ko'nglum ziyosi mohi tobonimni sog'indim.

Mani bekas Uvaysiy, yig'lagayman ro'z-shab tinmay,
Uyimning ziynati, ko'z ravshani, xonimni sog'indim[3].

Shoira Muslihabegimning ham farzandi dog'ida, ayriliq azobida o'rtanishi to'qqiz baytli g'azallaridan birida o'z ifodasini topgan bo'lib, bu g'azal Husayn nomli o'g'lining firoqida yozilganligi quyidagi baytlardan ayonlashadi:

Begufto chashmi nargis boz kun, ey nuri chashmonam,
Ki man az furqati tu in zamon bo oh-u afg'onam.

Nadoram toqate be tu, ey oromi jonam,
Tu rafti az baram az bahri tu bisyor nalam.

Ki az mehr bedod chashmi xud boz kard guft,
Dar in dam muntazir istoda on huri g'ilmonam.

Beguft u in suxanro jon bajonon ofarid on dam,
Beraft az in jahon dar on zamon mohi tobonam.

Begufto on Husayn nuri chashmi man gujo rafti,
Guli on ro'yi sho'ri man-ey boman bisyor purmonam.
Guli noshigufta az bog'i padar oxir xazon gashti,
Chunon monandai bulbul tu rafti az gulistonam.

Turo domod mekardam ba chandin orzuhoyi man,
Shudi bo xoki xun og'ushta ey barnoyi davronam.

Darinjo bo labi tashna turo kardand shahid oxir,
Ba nazdi Mustafo rafti bego' holi parishonam.

Ayo Miskin, darinjo shahribonu bo hazor afg'on,
Ki meguft har zamon ey nuri chashmi bog'i bo'stonam. [3]

G'azal mazmunidan anglashiladiki, onayizor o'g'li hajrida juda ko'p nolalar chekadi, qayg'uradi: "U Husayn – ko'zimning nuri, qayon ketdi?" – deyman. Uning guli – peshonam sho'ridir, tag'in men (yig'idan) juda to'lib qoldim. Ochilmagan g'uncha ota bog'idan xazon sari ketdi. Go'yo bulbulga o'xshab gulistonimdan ketding. Seni kuyov qilish ko'pdan beri orzularim edi. Ey davrim barnosi, qonli tuproqqa giriftor bo'lib qolding.

Tahlil jarayoniga tortilgan ushbu baytlarni shoiraning turmush o'rtog'i Shayx Abdulvohidga bag'ishlangan masnaviy bilan qiyoslaganda, "Bigufto chashmi nargis boz kun, ey nuri chashmonam" ("Ey ko'zlarim nuri, o'yinga tush, nargis ko'zli, -deyman") satri bilan boshlanuvchi ushbu g'azal Muslihabegim Miskinning to'ng'ich o'g'liga bag'ishlangani ayonlashadi. Husayn ismli bu o'g'lini otasi bilan olti yoshida Ka'batulloh ziyoratiga yuborgan ona besh yildan so'ng u bilan diydor ko'rishadi. Tabiiyki, bo'yi ancha cho'zilib qolgan, shoira tomonidan "Yusufi soniy" deya e'zozlangan bu yigitni Muslihabegim uylantirish orzusi bilan yashagan. Biroq bevaqt kelgan o'lim uni onasidan ajratgan.

Ushbu g'azalda ayni iztiroblar o'z ifodasini topgan. Shoiraning ikkinchi o'g'li 2-3 yasharligida otasi bilan Ka'batulloh ziyoratiga yo'l olgan bo'lib, masnaviyda hikoya qilinishicha, unga ham ajal tig'i yetgan.

Garchi shoira bu o'g'lining qaerda vafot etganiga aniqlik kiritmagan bo'lsa-da, uning safardan qaytganiga ham ishora qilinmagan. Shu bois ikkinchi o'g'lining Husayn bo'lish ehtimoli haqiqatdan ancha yiroq ko'rinadi.

S'xta az furqati y nola bar gardun rasid,
Koshki binam jamoli nozaninashro ba xob. [4]

O'zining achchiq qismatida farzand dog'ida qolgan giryona, mazluma onayi- zor obrazi yuqoridagi fors-tojik tilidagi misralarda ham aks etganligini anglash qiyin emas.

Xulosa. Ayonlashadiki, shoirlar Uvaysiy va Miskin ijodining asosiy xususiyatlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Lirik she'riyat – ikkala shoiraning ham asarlarida sevgi, sadoqat, ayriliq, orzu-umidlar kuylanadi.
2. Ayollik tuyg'usi – ayol qalbining nozik kechinmalari ochiq ifoda qilingan.
3. Tasavvufiy ohanglar – she'rlarida Ollohga muhabbat, ruhiy poklanish mavzulari mavjud.
4. Jamiyat hayoti – Uvaysiy va Muslihabegimning ijodlarida odamlarning hayotiy dardi, ijtimoiy adolatsizlikka munosabat ifoda etilgan.

Shuningdek, shoirlar Uvaysiy va Miskinning yuqoridagi g'azallarini tahlil qilar ekanmiz, jigarbandidan bevaqt judo bo'lgan onayizorlarning dardli munojotlari guvohi bo'lamiz. Har ikkala g'azal ham shoirlar tarjimaiy holini o'zida aks ettiruvchi tarixiy-badiiy nazm namunasi sanaladi. Shu bilan birga, shoirlar ijodida yuksak insoniy fazilatlar ham tarannum etilganligining guvohi bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Диван Мискина. Собрание восточных рукописей академии наук Узбекской ССР. Том XI. – Ташкент.:Фан, 1987. – с.219. Диван поэтессы Мискины. Каталог фонда института рукописей, том I. – Ташкент.:Фан, 1989. – с.129.
2. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent.: Fan, 2009. – 159 b.
3. Qodirova M. Uvaysiy she'riyatidan. – Toshkent, 1980. – 62 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi qo'lyozmalar fondi. Inv.1277. 4b varaq.

ZAMONAVIY LINGVISTIK TAHLILDA DISKURS TIPOLOGIYASINING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI SIFATIDA

Sulaymonova Mahfuza Shavkat qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti I bosqich tayanch doktranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada diskurs tipologiyasi zamonaviy lingvistik tahlilning nazariy va amaliy asoslaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Diskurs turlari - ilmiy, siyosiy, diniy, kundalik va boshqalar – o'ziga xos til vositalari, uslubiy va pragmatik xususiyatlarga ega bo'lib, ular til hodisalarini kontekstda tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada diskurs tipologiyasining nazariy manbalari, amaliy misollar asosida lingvistik xususiyatlari hamda turli sohalarida qo'llanilish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari diskursni ijtimoiy va kommunikativ hodisa sifatida chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: diskurs, diskurs tiplari, zamonaviy lingvistika, lingvistik tahlil, pragmatika, nutq turlari, kontekst

Bugungi zamonaviy lingvistika taraqqiyoti fonida til hodisalarini faqat strukturaviy yoki formal jihatdan emas, balki ijtimoiy, madaniy va kommunikativ kontekstda tahlil qilishga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Diskurs tahlili orqali til nafaqat grammatik birliklar tizimi, balki mazmun, kontekst va ijtimoiy vazifalarning ifodasi sifatida o'rganiladi. Diskurs tipologiyasi esa mazkur tahlil uslubining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, turli kommunikativ holatlarda yuzaga keladigan nutqiy faoliyat shakllarini aniqlash va ularni ilmiy tasniflashga xizmat qiladi. Ilmiy, siyosiy, diniy, huquqiy, ommaviy axborot, reklama, kundalik va boshqa diskurs turlarining har biri o'ziga xos til vositalari, tuzilish, funksional yuklama va kommunikativ strategiyalarga ega. Shu sababli ularning tipologik jihatdan farqlanishi, lingvistik tahlil samaradorligini oshiradi, tilning ijtimoiy tabiatini chuqurroq anglashga imkon beradi.

Zamonaviy lingvistik tahlilda diskurs tipologiyasidan foydalanish nafaqat nazariy asosga, balki amaliy qo'llaniladigan, real nutqiy hodisalarni tahlil qilishda qulay vosita sifatida qaralmoqda. Masalan, siyosiy nutqlardagi ideologik yuklama, ilmiy matnlardagi obyektivlik, ijtimoiy tarmoqlardagi ekspressivlik – bularning har biri turli diskurs shakllari va ularning kommunikativ xususiyatlariga bog'liq. Diskurs tipologiyasi deganda, turli ijtimoiy kontekstlarda yuzaga keladigan nutqiy amaliyotlarning tasnifi

tushuniladi. Tipologiya, odatda, kommunikativ vazifa, kontekst, ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlar, rasmiylik darajasi, kodlash usuli (yozma/og'zaki), ijtimoiy institutsiyalarga bog'liqlik kabi mezonlar asosida quriladi. Shu asosda ilmiy, siyosiy, diniy, kundalik, huquqiy, ommaviy axborot, reklama, pedagogik va boshqa diskurs turlariga ajratiladi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda diskurs tahlili konsepsiyasi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib, nafaqat matnning lingvistik xususiyatlarini, balki uning ijtimoiy, madaniy va kommunikativ kontekstini ham o'z ichiga oladi. Diskurs tipologiyasini o'rganish kommunikativ jarayonlarning xilma-xilligi va murakkabligini tizimli tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Diskurs – til birliklarining ma'no va funksiyasini kommunikativ vaziyat, ijtimoiy-madaniy muhit va muloqot maqsadlari bilan bog'liq holda o'rganadigan murakkab fenomen bo'lib, Van Deyk, Fuko, Fayerklough kabi olimlar tomonidan ijtimoiy amaliyot sifatida talqin qilingan. Tipologik yondashuv til birliklarini ma'lum belgilari bo'yicha tasniflashga asoslanadi va bunda funksional mezonlar (ilmiy, siyosiy, badiiy, diniy, rasmiy va boshqalar), kommunikativ kanal (og'zaki, yozma, multimodal), janr va uslub (maqola, reportaj, monolog, suhbat, rasmiy hujjat), shuningdek, kontekst va auditoriya (professional, ommaviy, tor doiraga mo'ljallangan) asosiy omillar sifatida qaraladi. Nazariy manbalarda ilmiy, siyosiy, ommaviy axborot, huquqiy, diniy, ta'limiy hamda internet-diskurs turlari keng o'rganiladi.

Amaliy lingvistikada diskurs tahlili korpus lingvistika metodlari, kognitiv yondashuv, kritik diskurs tahlili va multimodal tahlil kabi usullar orqali amalga oshiriladi. Masalan, ilmiy diskursda maqolalardagi terminologik birliklar va strukturaviy elementlar tahlil qilinadi, siyosiy diskursda esa siyosatchilarning nutqlaridagi retorik vositalar va metaforalar o'rganiladi, internet-diskursda esa ijtimoiy tarmoqlarda ishlatiladigan qisqartmalar, emoji va hashtaglarning semantik xususiyatlari tahlil etiladi. Global kommunikatsiya sharoitida diskurs turlarining chegaralari tobora moslashuvchan bo'lib bormoqda. Siyosiy nutqning ommaviy axborot vositalarida berilishi yoki ilmiy ma'lumotlarning bloglar orqali tarqatilishi turli tipologiyalarni o'zaro kesishishga olib keladi, raqamli texnologiyalar esa diskurs turlariga yangi xususiyatlar kiritmoqda.

Nazariy jihatdan muhim jihat shuki, diskurs tiplari faqat tilshunoslik doirasida emas, balki sotsiologiya, madaniyatshunoslik, psixolingvistika va media tadqiqotlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganiladi. Shu sababli, zamonaviy diskurs tipologiyasi multidisiplinar yondashuvga asoslanadi. Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tipologiyasi tahlil vositasi sifatida kompleks yondashuvni ta'minlaydi. Til nafaqat grammatik qonuniyatlarga bo'ysunuvchi tizim, balki real muloqotdagi ijtimoiy, madaniy, psixologik va ideologik omillar bilan bog'langan hodisadir. Shunday murakkab tizimni tahlil qilish uchun esa diskurs turlarining farqlarini anglash muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Diskurs tipologiyasi zamonaviy tilshunoslikda lingvopragmatik yondashuvni boyitadi. Nutq egasi, auditoriya, nutq maqsadi va kontekstning uzviy bog'liqligini hisobga olgan holda, turli diskurslarda ishlatiladigan til birliklari ma'nosi chuqurroq ochib beriladi. Masalan, siyosiy nutqdagi metaforalar yoki ilmiy matnlardagi obyektivlikning til vositalari orqali ifodalanishi – bu pragmatik tahlilning asosiy obyektidir.

Tilni o'rgatishda diskurs tipologiyasidan foydalanish o'quvchilarga real kommunikativ vaziyatlar asosida tilni o'zlashtirish imkonini beradi. An'anaviy grammatik yondashuv o'rniga, ta'limda ilmiy, rasmiy, norasmiy, ijtimoiy tarmoqlarga oid matnlar orqali konkret vaziyatlarda til ishlatish malakasi rivojlantiriladi. Bu esa tilni hayotga yaqinlashtiradi va kommunikativ kompetensiyani kuchaytiradi.

Diskurs tipologiyasi bugungi raqamli texnologiyalar – ayniqsa, sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Masalan, chatbotlar, avtomatik tarjima tizimlari yoki ovozli yordamchilarning turli diskurs turlariga mos javob bera olishi, ularning muvaffaqiyatini belgilaydi. Bu yerda har bir diskurs turi uchun maxsus til modeli va kontekstual algoritmlar yaratiladi. Diskurs tipologiyasi bu borada ilmiy asoslarni belgilab beradi.

Demak, diskurs tipologiyasi – bu tilni o'rganish va uni real hayotdagi kommunikatsion kontekstda qo'llash o'rtasidagi ko'prik bo'lib xizmat qiladi. Uning zamonaviy lingvistikadagi o'rni nafaqat nazariy, balki juda muhim amaliy ahamiyatga ham ega. Turli sohalarida uni qo'llash imkoniyati esa ushbu yo'nalishning yanada keng tadqiq etilishi zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жамалходжаева Г. А. Дискурс: лингвистик таҳлил асослари. – Т.: Фан, 2010. – 128 б.
2. Ёргашева М. Илмий дискурс ва унинг лексик-услубий хусусиятлари // Филология масалалари. – 2020. – №2. – Б. 63–69.
3. Қосимова Н. М. Дискурс ва унинг типологияси: лингвистик ёндашув // Тил ва адабиёт таълими. – 2021. – №3. – Б. 40–47.

4. Назаров А. А. Замонавий тилшуносликда дискурс таҳлили ёндашувлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2018. – №5. – Б. 45–52.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 389 с.
6. Шиффрин Д. Подходы к дискурсу. – Оксфорд: Блэквелл, 1994. – 312 с.
7. Фейрклаф Н. Дискурс и социальные изменения. – Кембридж: Полити Пресс, 1992. – 287 с.
8. ван Дейк Т. А. Дискурс как социальное взаимодействие. – Лондон: Сэйдж, 1997. – 376 с.
9. Фуко М. Археология знания. / Пер. с фр. Н. Мамедов. – СПб.: Академический проект, 1996. – 416 с.
10. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советский писатель, 1979. – 348 с.

XALQ TAFAKKURI VA MADANIYATINING TIL IFODASI: XORAZM ERTAKLARI MISOLIDA

Sultanova Jayrona Doniyor qizi
Xorazm Ma'mun akademiyasi
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm xalq ertaklari, xususan “Apandi” obraziga oid ertaklar tahlil markaziga olingan bo‘lib, ular tarkibidagi Xorazm shevasiga xos leksik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlari yoritilgan. So‘zlarning fonetik, morfologik, semantik va madaniy konnotatsiyalari xalqning mentaliteti, ijtimoiy qadriyatlari va milliy tafakkuri bilan uzviy bog‘liq ekani asoslangan. Tahlil natijasida xalq tilining emotsional, obrazli va muloqotdagi ahamiyati ochib berilgan. Bu esa sheva va folklor o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni hamda tilning madaniyat ifodasidagi rolini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Xorazm shevasi, xalq ertagi, Apandi, lingvokulturologiya, leksik birlik, og‘zaki ijod, madaniy kod, milliy tafakkur.

Zamonaviy jahon tilshunosligida tildagi madaniy komponentlar, dunyoni konseptual idrok etish va voqelikni nomlash jarayonlarida milliy mentalitetning ifodalanishi keng ko‘lamda o‘rganilmoqda. Til o‘zining tarixiy taraqqiyoti davomida jamiyatdagi ijtimoiy o‘zgarishlarni o‘zida aks ettiradi va shu orqali xalqning madaniy hamda ijtimoiy xotirasini saqlovchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Olamning lisoniy manzarasini tahlil etish esa xalqning yashash muhiti, turmush tarzi, etnomadaniy qadriyatlari va milliy xarakterini chuqurroq anglashga imkon yaratadi. Bu jarayonda til orqali ifodalanadigan madaniy axloqiy me‘yorlar, ijtimoiy munosabatlar va madaniyatlararo muloqotning pragmatik jihatlarini tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois, til va madaniyat munosabatini tadqiq etish, til birliklarining milliy-madaniy mazmunini aniqlash, ularning madaniy qadriyatlar va an‘analarni aks ettirishdagi rolini tahlil qilish globallashtiruv davridagi eng dolzarb muammolardan biri sanaladi.

Xorazm shevasi – o‘zbek tilining hududiy lahjalaridan biri bo‘lib, unda xalqning dunyoqarashi, mentaliteti, madaniy qadriyatlari, hayot tarzi va tarixiy xotirasi ifodasini topgan. Bu sheva o‘zbek tilining qadimiy va boy variantlaridan biri bo‘lib, u xalq og‘zaki ijodida, xususan ertaklarda o‘zining lingvistik boyligi, emotsional ifoda vositalari va madaniy semantikasi bilan ajralib turadi. Xalq ertaklari esa asrlar davomida xalq tafakkuri, e‘tiqodi, axloqiy-estetik qadriyatlari, mental olami va turmush tarzining betakror ifodasi bo‘lib kelgan. Ushbu maqolada aynan Xorazm ertaklaridan biri “Apandi” ertagida uchraydigan ayrim leksik birliklar lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinadi.

Metodologiya. Tahlil uchun Xorazm viloyatining Gurlan, Yangibozor, Bog‘ot kabi hududlarida qayd etilgan xalq ertaklaridan olingan shevaga xos leksik birliklar tanlab olindi. Leksik birliklar fonetik, morfologik, semantik va pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilindi. Tadqiqotda lingvokulturologik yondashuv asos qilib olindi, ya‘ni so‘zlarning nafaqat lug‘aviy, balki madaniy konnotatsiyalari ham yoritildi. Shuningdek, “Xorazm shevalari lug‘ati”[1] (Norboyeva, Sadullayeva, Atabayeva, 2024) asosiy manba sifatida tanlandi.

Apandi [1] - (Afandi) Xalq ertaklaridagi dono-yu hazilkash qahramon obrazi. Fors-tojikcha “afandi” so‘zidan olingan. Antroponim, obrazli nom. Xalq og‘zaki ijodida Apandi – hazil-mutoyiba orqali ijtimoiy haqiqatni fosh etuvchi dono qahramon timsolidir [7]. U orqali xalq o‘z e‘tiqodi, axloqiy me‘yorlari va estetik qarashlarini ifodalaydi. Xorazm lahjasidagi “apandi” varianti bu obrazning hududiy modifikatsiyasi bo‘lib, madaniy kod sifatida qabul qilinadi.

Ulim - “O‘g‘lim” (yaqin kishiga nisbatan murojaat shakli). Gurlan, Yangibozor, Bog‘ot shevalarida uchraydi. Ot, murojaat shakli. “O‘g‘lim” so‘zining Xorazm shevasidagi varianti bo‘lib, yaqinlik, mehr va oilaviy munosabat ifodasidir. Bu so‘z o‘zida samimiyat, iliqlik va g‘amxo‘rlik madaniyatini aks ettiradi.

Ko‘vningizdegidiy - “Ko‘nglingizdagidek”, “siz istagandek” ma‘nolarini bildiradi. Juda ijobiy, rozilik bildiruvchi ibora. Sifatlovchi frazematik birlik. Bu ibora xalqning orzu-umidlari, rozilik bildirishi va ko‘ngil holatining tasvirini ifoda etadi. “Ko‘ngil” o‘zbek madaniyatida axloqiy-estetik tushuncha sifatida muhim o‘rin egallaydi.

Angqayib - Hayratlanmoq, tushunmaslikdan ajablanmoq. “anqov” [onqov] [1] so‘zidan yasalgan. Fe‘l (hol bildiruvchi). Xalq og‘zaki nutqida ishlatiladigan bu birlik kutilmagan holatlarga nisbatan hayrat, befarosatlik yoki fahmsizlik holatini ifodalaydi. Bu xalqning soddaligi va tabiiy holatlarga samimiy munosabatining til ifodasidir.

Y‘lav - “Yig‘i”, “yig‘lamoq”dan yasalgan birlik. Emotsional ahamiyatga ega. Ot yoki hol ifodalovchi fe‘l. Hissiyot, ayniqsa qayg‘u yoki iztirob holatining kuchli ifodasi. Ko‘pincha dramatik kontekstdagi og‘zaki nutqlarda uchraydi. Xalq tilida emotsional boylik vositasi hisoblanadi.

Bayatir akan - “Borayotgan ekan” ma‘nosini anglatadi. Og‘zaki rivoyat uslubida ishlatiladi. Analitik fe‘l birikmasi. Xorazm og‘zaki rivoyatlarida davomiylik va harakatning hikoya ichidagi uzluksizligini ifodalaydi. Voqelikni rivoyat tili orqali uzatishda muhim vosita.

Muning - “Uning” so‘zining shevaga xos talaffuzi. Egalikni bildiruvchi shakl. Shaxs olmoshi, egalik shakli. Hududiy talaffuzning namunasidir. Shaxsga egalik ifodalovchi bu birlik xalq tili va og‘zaki nutq soddaligi timsolidir.

Tushunavalmin - “Tushunmayapman” (anglab yetmayapman). Soddalashtirilgan og‘zaki variant. Soddalashtirilgan fe‘l birikmasi. Kundalik nutqda ishlatiladigan, murakkab vaziyatlarda anglashmovchilik yoki chalkashlik holatini bildiruvchi ifoda. Bu so‘z xalq tafakkurining o‘ziga xos soddalashtirilgan tili namunasi sifatida ko‘riladi.

Yuqorida tahlil qilingan Xorazm shevasiga oid leksik birliklar xalq og‘zaki ijodining bevosita til ifodasi sifatida o‘rganildi. Til - madaniyatning ko‘zgusi bolib, unda nafaqat insonni o‘rab olgan real borliq, uning real yashash sharoitlari, balki xalqning ijtimoiy rolini o‘zi anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarsi, an‘analari, urf-odatlar, axloqi, qadriyatlar yig‘indisi va dunyoqarashi ham aks etadi.

Til - madaniyat xazinasi, sandig‘i, majmuyidir. U leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, forklor, badiiy va ilmiy adabiyot, og‘zaki va yozma nutqda madaniy qadriyatlarni saqlab keladi. Bu birliklar nafaqat til boyligini, balki xalqning madaniy tafakkurini, ijtimoiy qadriyatlarini va muloqot madaniyatini o‘zida mujassam etgan. “Apandi” obraziga doir ertaklarda uchraydigan ushbu leksik elementlar folklor matnlarining lingvokulturologik tahlilida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Sheva va adabiy til o‘rtasidagi munosabat, ayniqsa obrazlilik va hissiy ifoda darajasida, xalq madaniyati va nutq tafakkurini chuqur tahlil qilish imkonini beradi [6].

Xulosa va takliflar. Xorazm xalq ertaklari leksikasida uchraydigan yuqoridagi leksik birliklar nafaqat tilning hududiy o‘ziga xosligini, balki xalqning **mental dunyoqarashi, axloqiy-estetik qadriyatlari, madaniy kodlarini** ham ochib beradi. Bu so‘zlar xalq og‘zaki ijodida **kommunikativ va poetik vosita** sifatida xizmat qiladi. adqiqot davomida aniqlanishicha, bu so‘zlar fonetik, morfologik, semantik va pragmatik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular xalq og‘zaki ijodining bevosita leksik qatlamini tashkil etadi. Har bir leksik birlik o‘zida xalq hayotiga xos soddalik, hissiylik, kulgi, achinish, rozilik, hayrat kabi madaniy semantikalar bilan boyitilgan. Shuningdek, Xorazm shevasining bunday leksik boyligi, ayniqsa “Apandi” obraziga oid ertaklarda, xalq tafakkurining ifodasi sifatida faol namoyon bo‘ladi. Demak, Xorazm shevasidagi ertaklar nafaqat badiiy-estetik, balki lingvokulturologik jihatdan ham o‘ta muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Shu bois, Xorazm ertaklari leksikasini lingvokulturologik jihatdan o‘rganish o‘zbek tili dialektologiyasi, folklorshunosligi va madaniyatshunoslik uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Takliflar: Xorazm shevasining leksik xususiyatlarini xalq ertaklari asosida tizimli ravishda o‘rganish, ularni ilmiy kataloglashtirish va izohli lug‘atlar shaklida nashr qilish tavsiya etiladi.

Xalq ertaklaridagi shevaga xos iboralar, frazeologik birliklar, teskari qurilmalar va poetik vositalar alohida tahlil qilinib, lingvokulturologik izohlar bilan boyitilgan tadqiqotlar olib borilishi zarur. “Apandi” obraziga oid ertaklar asosida regional til modelini yaratish va bu model orqali xalqning muloqot madaniyati, axloqiy normalari va estetik didi o‘rganilishi lozim.

Xorazm folkloriga oid ertaklar matnlarining raqamlashtirilgan korpusini yaratish va bu korpus asosida avtomatlashtirilgan lingvistik tahlil imkoniyatlarini ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

O'zbekistonning boshqa hududiy shevalari bilan taqqosiy tahlil o'tkazish orqali Xorazm shevasining lingvistik-madaniy o'rni aniqlanishi mumkin. Bu esa umumxalq tilini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Xorazm xalq ertaklarida ishlatiladigan leksik birliklarni o'quv dasturlariga (maktab va universitet bosqichida) kiritish, ularni madaniy-tarbiyaviy vosita sifatida qo'llash taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Norboyeva Sh., Sadullayeva N., Atabayeva M. *Xorazm shevalari lug'ati*. – Toshkent: Fan, 2024.
2. Qodirov I. *Xorazm folklor maktabi*. – Urganch: Xorazm, 2012.
3. Madrahimov A. *Xorazm ertaklarining tipologiyasi*. – Urganch: Xorazm, 2007.
4. Abdurahmonov F. *Xalq og'zaki ijodi: janrlar va turlari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
5. Propp V. *Xalq ertaklarining morfologiyasi*. – Toshkent: Sharq, 1998.
6. Imomov, K. (1990). O'zbek shevalarining leksikasi. – Toshkent: Fan.
7. Usmanova Mahliyo O'ktam qizi. (2025). Afandi obrazining ijtimoiy hayot ifodasidagi o'rni. Ta'lim Innovatsiyasi va Integratsiyasi, 44(2), 13–15.

FRANSUZ POETIKASIDA TOPONIMLARNING QO'LLANISHI

Sunnatova Guljahon Erkin qizi
SamDCHTI mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola fransuz poetik matnlarida (*she'rlar, poemalar, lirik asarlar*) fransuz toponimlarining qanday uslubiy va semantik vazifalarni bajarishini tahlil qiladi. Poetik diskursda toponimlar bilan birga, muallifning estetik dunyoqarashini ifodalovchi obrazli vosita sifatida ham xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: toponim, poetika, lirik she'r, obrazlilik, fransuz adabiyoti

Til nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va estetik dunyoqarashining ham ifodachisidir. Bu jarayonda toponimlar – joy nomlari – o'ziga xos semantik yuk va ramziy ma'noga ega bo'lib, adabiy matnlarda chuqur badiiy ahamiyat kasb etadi. Fransuz poetikasida toponimlar o'quvchini ma'lum bir hudud, manzara yoki tarixiy davrga olib kiruvchi vosita sifatida faol ishlatiladi.

XX asr fransuz she'riyati ham mazmunan, ham shaklan nihoyatda rang-barangligi, badiiy ifoda san'atida turli kashfiyotlarga boyligi bilan ajralib turadi. Xususan, jahon she'riyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan simbolizm va syurrealizm oqimini yaratganlar ham fransuz shoirlaridir.

Fransuz poetikasida toponimlar, ya'ni joy nomlari, badiiy ifoda vositasi sifatida muhim o'rin tutadi. Shoir va yozuvchilar ularni nafaqat geografik ma'lumot berish uchun, balki obraz yaratish, kayfiyatni ifodalash va milliy madaniyatni aks ettirish uchun ham ishlatadilar. Toponimlar orqali muallif o'quvchini ma'lum bir hududga, tarixiy davrga yoki madaniy kontekstga olib kiradi. Masalan, Lamartin she'riyatida "Lac du Bourget" kabi suv havzasi nomlari tabiat manzarasini poetik tasvirlash uchun qo'llanadi, o'quvchida sokinlik va xotirjamlik hissinu uyg'otadi. Viktor Gyugo asarlarida esa "Mont Blanc" yoki "Seine" kabi toponimlar ulug'vorlik, tarixiy voqealar va milliy faxr ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Fransuz simbolist shoiri Pol Verlen esa "Londres", "Paris" kabi shahar nomlarini nostalgiya va shaxsiy hissiyotlarni ifodalashda ishlatadi.

Poetik matnlarda toponimlar, shuningdek, metafora va ramz sifatida ham xizmat qiladi. Masalan, daryo nomlari vaqt oqimini, tog'lar nomlari esa barqarorlik va mustahkamlikni ifodalaydi. Bu jihatdan, toponimlar faqat geografik belgilar emas, balki estetik va ma'naviy yukga ega bo'lgan badiiy birlikdir. Natijada, fransuz poetikasida toponimlar milliy identitetni mustahkamlash, tabiiy manzaralarni tasvirlash va shoirning ichki dunyosini ifodalashning kuchli vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Fransuz she'riyatida toponimlarning ishlatilishi ko'pincha muallifning shaxsiy xotiralari yoki tarixiy voqealar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, Sharl Bodler "Paris" shahrini nafaqat geografik joy sifatida, balki madaniyat, san'at va zamon ruhini aks ettiruvchi ramz sifatida tasvirlaydi. Andre Jid esa "Normandie" qirg'oqlarini tasvirlash orqali tabiat va inson ruhiyati o'rtasidagi uyg'unlikni ochib beradi. Shuningdek, fransuz poetikasida kichik qishloq va manzara nomlari ham katta ahamiyatga ega. "Provence", "Bretagne" kabi hudud nomlari o'quvchida romantik tasavvurlar uyg'otadi, ular orqali muallif milliy rang-baranglikni namoyon etadi. Toponimlar ko'pincha she'riy ritm va ohangni boyitadi, she'rga musiqiylik qo'shadi.

Demak, fransuz poetikasida toponimlar faqat til unsuri emas, balki o'quvchini muallif dunyosiga olib kiradigan estetik va emotsional vositadir. Fransuz adabiyotida, xususan, she'riyatda joy nomlari ko'pincha lirik kayfiyatni kuchaytirish, obrazlarni yanada jonli va tabiiy qilish, shuningdek, o'quvchi xotirasida muayyan jamiyatlar uyg'otish vazifasini bajaradi. Victor Hugo, Alphonse de Lamartine, Paul Éluard kabi mashhur shoirlar ijodida Parij, Marsel, Provans, Luara kabi toponimlar nafaqat geografik obyekt sifatida, balki milliy o'xshashlik va badiiy obrazlar yaratishda muhim unsurlar sifatida namoyon bo'ladi.

Fransuz poetikasida fransuz toponimlarining qo'llanish xususiyatlarini, ularning semantik va badiiy funksiyalarini tahlil qilish, shuningdek, ushbu nominativ birliklarning milliy-madaniy o'ziga xosligini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida fransuz she'riyatidan olingan aniq misollar asosida toponimlarning poetik vazifalari va estetik imkoniyatlari yoritiladi.

Toponimlar poetik tilning kuchli obraz vositalaridan biri sifatida ko'plab adabiy an'analarda, xususan, fransuz adabiyotida muhim o'rin tutadi. Ular lirik "men"ning joyga nisbatan hissiy munosabatini, tarixiy xotirani va madaniy o'xshashlikni ifodalashda vosita bo'lib xizmat qiladi. XIX–XXI asr fransuz poeziyasi namunalari toponimlarning poetik funksiyalarini o'rganadi. Toponimlar millatning madaniy merosi va tarixini yoritadi. *Loire* yoki *Provence* kabi nomlar fransuz tabiatining go'zalligi va o'ziga xosligini eslatadi.

Fransuz poetikasida toponimlar ikki asosiy funksiyani bajaradi:

- *Denotativ* (bevosita ma'nodagi) – geografik joyni ifodalash.

- *Konnotativ* (qo'shimcha ma'nodagi) – madaniy, tarixiy va hissiy tushunchalarni uyg'otish.

Shunga ko'ra, fransuz toponimlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

Emotsional his-tuyg'ularni ifodalovchi vosita:

Bular haqiqiy joylarni anglatuvchi nomlar bo'lib, o'quvchida aniq tasavvur uyg'otadi. Misol: Victor Hugo she'rlarida Paris, Rouen, Marseille kabi toponimlar o'quvchini real tarixiy va madaniy makonga olib kiradi. Shoir geografik nom orqali muayyan his-tuyg'uni uyg'otadi. Masalan, Paris so'zi nafaqat poytaxtni bildiradi, balki sevgi, san'at, moda va inqilob timsoli sifatida ham talqin qilinadi. Baudelairening Victor Gyugoga bag'ishlangan "*Le Cygne*" nomli she'rida Parisni yo'qotilgan go'zallik va o'zgaruvchanlik timsoli sifatida tasvirlaydi:

"*Le vieux Paris n'est plus (la forme d'une ville Change plus vite, hélas! que le cœur d'un mortel)*"

Simvolik va mifologik ma'nolar: Toponimlar ko'pincha tarixiy, diniy yoki mifologik konnotatsiyalarda paydo bo'ladi:

Paul Valéry she'rida Cythère oroli Veneraning go'zalligi bilan bog'liq romantik timsolga aylanadi:

"*Cythère, île d'amour, d'où partent les soupirs*"

Syujet va lirik yo'nalishni belgilovchi vosita: Toponim sujet fazosini yaratadi:

Victor Hugo "*Les Feuilles d'automne*" asarida Rouen, Normandie, Paris kabi toponimlar shoirning bolalik va hozirgi hayoti o'rtasidagi ichki kechinmalariga fon bo'ladi.

Bundan tashqari, quyidagicha toponimlar poetik tilda nafaqat voqelikni bildiradi, balki muallif hissiyotini ifodalaydi. Ular ko'pincha metafora darajasiga ko'tariladi:

Jacques Prévert "*Barbara*" she'rida Brest shahri urushdan oldingi tinch hayotni ifodalaydi, so'nggi satrlarda esa xotira va vayronagarchilik obraziga aylanadi:

"*Rappelle-toi Barbara Il pleuvait sans cesse sur Brest ce jour-là...*"

"*Je revois encore Paris, la Seine et ses quais...*"

Bu yerda Paris va Seine toponimlari shoirning shaxsiy xotiralari va nostalgik kayfiyatini ifodalaydi. Alphonse de Lamartine – *Le Lac* "*Ô lac !...*" Lac du Bourget haqidagi she'rda toponim tabiat manzarasi va romantik sevgi hikoyasiga bog'langan.

Paul Éluard – *Liberté* "*Sur mes cahiers d'écolier / Sur mon pupitre et les arbres / Sur la neige et sur le sable...*" Éluard she'riyatida toponimlar aniq nomlar shaklida kamroq bo'lsa-da, joy obrazlari orqali umumfransuz madaniy makonini yaratadi. Yves Bonnefoy o'z she'rlarida toponimlarni ontologik va falsafiy kontekstda ishlatadi: joy muqaddaslik, xotira va haqiqat manbai sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Fransuz poetikasida toponimlar obrazlilik, assotsiatsiya, tarixiy va estetik konnotatsiyalarni hosil qiluvchi boy lingvopoetik qatlamni tashkil etadi. Ular muallif va joy, muallif va tarix, muallif va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni estetik shaklda ifodalaydi. Toponimlar poetik diskursda fazoviy belgigina emas, balki hissiy, semantik va stilistik markazga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baudelaire, C. (1857). *Les Fleurs du Mal*. Paris: Poulet-Malassis.
2. Bonnefoy, Y. (1988). *Début et fin de la neige*. Paris: Mercure de France.
3. Deguy, M. (1994). *Donner le change*. Paris: Seuil.

4. Genette, G. (1966). *Figures I*. Paris: Seuil.
5. Hugo, V. (1831). *Les Feuilles d'automne*. Paris: Renduel.
6. Kristeva, J. (1970). *Semeiotikè: Recherches pour une sémanalyse*. Paris: Seuil.
7. Meschonnic, H. (1995). *Critique du rythme*. Verdier.
8. Prévert, J. (1946). *Paroles*. Paris: Gallimard.
9. Valéry, P. (1922). *Charmes*. Paris: Gallimard.
10. Verheggen, J.-P. (2002). *Ridiculum Vitae*. Paris: Gallimard.

LINGUISTIC AND CULTURAL REPRESENTATION IN THE STUDY OF FRENCH AS A FOREIGN LANGUAGE

Tairova Mavluda Xamidovna

Buxoro davlat universiteti

Fransuz filologiyasi kafedrasi

katta o'qituvchisi

Annotation. *The growing need of society for multilateral cultural, economic and other relations with representatives of foreign countries dictate the need to find ways to optimize the process of teaching foreign languages. Interactive methods differ from more traditional approaches in that they place the learner at the center of the learning process. These approaches allow students to develop their speaking skills in a meaningful way by focusing on real-life communication.*

Introduction. The classroom is an ideal place where systems of ideas, criteria and values confront each other. Each learner has ideas that he or she shares with others, but the specificity lies in the way in which experience and meanings are structured. This “mixed culture” can cause a certain confusion among the teacher and the learners, as well as an awareness that brings to the surface the hidden components of the educational action and makes the learner question his or her own system of thought.

The ideas related to the development of languages and those that stir up opinions around their teaching are often based on “naive” ideas that come from a certain “folk wisdom” about languages and their learning. In this sense, these ideas have a solid foundation and are very widespread in society.

In this regard, a dialogical approach based on the ideas of openness, dialogue of cultures and cultural pluralism is becoming increasingly important in our research. The essence of this approach is to consider multicultural education as a way of introducing students to different cultures with the aim of forming a global consciousness, allowing them to closely interact with representatives of different countries and peoples and integrate into the global cultural and pan-European cultural and educational space.

Ideas about the language being studied.

Many questions have been asked about the consideration of multilingual assets in constructing strategies for the transition from one language to another, knowing that this activity is related to representations. The latter form filters and are constructed in interactions, thus orienting the structure of potential learning sequences. In this way, each learner transmits representations of the target language based on his way of seeing the interlingual distance and his intentions regarding what is central and peripheral. It is also said that metalinguistic reactions participate in the activity of linguistic appropriation based on analysis and comparison. This activity will combine the processes of sociolinguistic categorization (the image of the language, those who speak it, ideas about learning), linguistic processes and learning processes among learners. Identifying the connections that unite them will allow pedagogical action and the processing of the input signal to be successful. One of the factors that make up the conditions for learning a second foreign language is probably the duration of its study with a variable start date, as well as the degree of proficiency in the first foreign language, the influence of which on the acquisition of a second foreign language. The second language is undeniable. This approach allows us to fully implement the idea of expanding language education to schools interested in teaching two or three foreign languages.

The methodological basis for teaching two foreign languages is made up of productive, personality-oriented educational technologies, as well as problem-searching activities related to solving subject-related communication problems. This includes role-playing and business games, project-research work, and creative activities. The main activity in the process of teaching two foreign languages is information activity, which is implemented in various forms of productive activity of subject-related communication.

From an educational point of view, representations acquire a meaning that encompasses knowledge; they are perceived as “implicit or explicit models used to describe, understand, and explain a perceptual

event or situation." They can also serve as a support for initiating new knowledge and constructing knowledge, and can also play a role in methods of approach or rules of spontaneous or learned actions. Moreover, they form "prior knowledge that the teacher must assess if he is to be successful in changing the cognitive structure of the learners" (Groult, 2002).

In studying learners' representations, Richards and Lockharts (1994) noted that they consist of an image of the language, native speakers, learning skills and the learner him/herself, and that each of these is manifested in the learning process. Holec (1979) explained that it would be desirable to clarify learners' representations, since they are an integral part of their learning process, since it is through language, the unspoken, and aspects of social ritualization that the identity of the subject is constructed.

From an intercultural perspective, language learning consists of two components:

- Those interested in cultural relativism: this area is abstract. It consists of accepting certain "relationships". This keyword will lead to a certain mutual understanding on the part of teacher and student and an openness towards each other with interest and respect:

- interested in developing techniques, methods and aids in the classroom: this aspect is concrete and concerns in particular the approaches and actions to be followed: the keywords are those of contrast and comparativism: this concerns both the topics and the language, in order to reduce the psychological gap between the student and the target language/culture. In the same spirit, it is proposed to teach each language in a separate room, in order to achieve the necessary change of scenery and to recreate a little the atmosphere of the target country (classroom style, decoration, etc.) and "the classroom thus becomes part of the country of the language being studied and a metaphor for openness to the other."

It is at the intersection of the psychological and the sociolinguistic that the problem of learners' ideas about language and its linguistic practices lies. This is of crucial importance, since representations are linked to people's cultural belonging and social history. As a result, they can play a determining role in failures, contribute to processes of discourse and devaluation, and create the dynamics of success. It is at this level that the teacher must pay close attention to the role of representation and use of language, to the diversity of standards or substandards and their functions, to the diversity of cultural practices, while avoiding any discrimination.

Thus, the teaching of French must be aimed at developing communication and access to culture, it must closely touch upon the development of the learner, the dimension of identity and socialization. Its emotional issues of personality construction and social integration are very important.

The cultural aspects of learning French are of crucial importance. Like any culture, French is initially opaque to foreigners, and no one can underestimate the importance of what remains unspoken, the implicit codes, the silent conventions perceived as obvious. The approach to be followed will therefore be based on the students' ideas about the country whose language they are learning, in this case France. These ideas are mainly transmitted through "sight, taste, hearing and smell". The stereotypes that surround them are proof of a virtual lack of knowledge about the history of the country in question and the functioning of society. These ideas will persist throughout the student's journey, and if they are negative, they can slow down learning and reinforce the students' pre-justified attitude of abandoning the language.

Cultural aspects of French literature importance. Like any culture, French is initially opaque to foreigners, and no one can underestimate what remains unspoken, the implicit codes, the silent conventions perceived as obvious. The approach, it must be defeated, will be based on the students' ideas about the country, the language they are learning, in this case France. And this is written for the first time taste, hearing and smell. Stereotypes, maps and objects can be purchased. This is the actual explanation of the history of this page. How to work correctly. It is designed to protect your country. the student, and if they are negative, they can slow down learning and reinforce the students' pre-justified attitude to abandon language learning.

By learning a language, we also learn a culture. Thus, language teaching essentially requires these two components: linguistic, which allows the development of the four skills: oral and written comprehension, oral and written production. And sociocultural, aimed at familiarizing with the elements of culture. The complementarity between these two components is formulated by Moonen (1984: 35) as follows: "to penetrate a civilization, to know the language better, and to improve in a language, it is necessary to become increasingly familiar with civilization."

Conclusion. Thus, representations are the ability to use languages for communicative purposes and to participate in intercultural interactions, where the person considered as a social agent has varying degrees of proficiency in several languages and experience in several cultures. It is not a question of a coincidence or juxtaposition of different skills, but rather of the existence of a complex, even composite skill, on which the speaker relies.

We can also say that language is not an auxiliary tool, since it carries the culture of a country. And in order to avoid any limitations, pedagogy can contribute to the theoretical and practical enrichment of language/culture teaching through work on representations, as well as the linguistic work traditionally carried out in language classes.

References:

1. Масликова Галина Анатольевна. Межкультурный подход к обучению французскому языку в средней школе : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02: Москва, 1998 252 с. РГБ ОД, 61:99-13/153-1
2. Hojiyeva G.S. L'apprentissage de la langue française par les méthodes interactives et technologies pédagogiques modernes. CECR A1-B2. Metodik qo'llanma.. – Buxoro, 2022. – B.36.
3. Tairova, Mavluda Kh. "SOME LEXICAL FEATURES OF BUSINESS FRENCH." *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS* 3.05 (2022): 37-40.
4. Таирова, М. Х. (2022, January). La methodologie du français langue étrangère (FLE). In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 209-213).
5. Таирова, Мавлуда. "FRENCH FOREIGN LANGUAGE METHODOLOGY." *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)* 7.7 (2021).
6. Таирова, М. (2020). APPROCHE DIFFERENCIEE DE L'ENSEIGNEMENT D'UNE LANGUE ETRANGERE A L'ECOLE. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 1(1).
7. Таирова, М. (2021). Исползовании портфолио в обучении иностранных языков. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 8(8).
8. Таирова М. Обучение французскому языку в школах, как второму иностранному языку //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.
9. Adizova O. I. The exceptionnal in the works of Van Gennepe. Special issue ijssir april 2023 issn 2277-3630 (online), published by international journal of social sciences & interdisciplinary research., comparative study of literature, comparative linguistics, translation studies ,2023y,121-126b.
10. Adizova Obodon. « L'étude systématique des moeurs et des coutumes." центр научных публикаций (buxdu. uz) 42.42 2023.
11. A.O Istamovna, S Suvonqulova The Essential Function of the Proverb - Best Journal of Innovation in Science, Research and, 2023.
12. O. Adizova «La locution–un groupe de mots qui joue »научных публикаций (buxdu. uz), 2023.

УЗБЕКСКИЕ КОЛЫБЕЛЬНЫЕ ПЕСНИ: ЖАНРОВАЯ СПЕЦИФИКА И ФУНКЦИИ

Темирова Джамила Хасановна
БухГУ, д.ф.ф.н., доцент

Аннотация. В данной статье автором представлена информация о происхождении и функции узбекских колыбельных песен, определены связи с соседними культурами. Основное внимание уделено музыкально-поэтическим особенностям жанра признаки, его словесной и образной составляющим.

Ключевые слова: колыбельные песни, мелодический строй и речевой рисунок, вокабулы, тематические поля, мелизматика, текстовые традиции, аутентичность, ритмический рисунок.

Колыбельные песни – это часть устной традиции узбекского фольклора, напрямую связанная с женской семейной сферой, уходом за младенцем и ранней социализацией. Они передавались «из уст в уста» без нотной фиксации, что объясняет богатую вариативность напевов и текстов.

Часто встречаемые в текстах узбекских колыбельных песен вокабулы «алла/алла-ё/о-о», как и формулы-благопожелания сближают их с таджикскими, каракалпакскими и тюркскими традициями, однако узбекский мелодический строй и речевой рисунок придают им специфическое звучание.

Начиная с XX века тексты песен активно записывались этнографами и музыковедами, позднее наработанные фонды легли в основу публикаций, аудиоархивов и учебных пособий. Собранный материал позволил изучить жанр устного народного творчества с точки зрения его сюжетного, образного, композиционного и других аспектов, выделить его специфику.

Музыкально-поэтические признаки. Узбекские колыбельные песни (часто называемые «алла») – это преимущественно сольные, импровизационные напевы с узкой тесситурой (удобная для

длительного пения), тяготеющие к напевности, с мягкой, «раскачивающей» метрикой. Возможны короткие формулы, создающие эффект монотонности и трансa.

Например:

Алла айтай тонг отгунча,
Уйку келмас кун ботгунча,
Нури дийдам, алла,
Кўзичоғим, алла.
Алла, алла, алладан-ай,
Кокиллари тиллодан-ай.
Ўқиб келган муллодан-ай,
Алла, кўзим, алла
Алла, кўзим, ол, кўзим,
Олмалари нор кўзим.
Анжирлари бол кўзим,
Алла, болам, алла.
Умримнинг ширин они,
Оқ буғдойнинг нони.
Ҳамма ёмон кўрсаям,
Ойисининг жони,
Алла -ё, алла.
Қизил гулнинг жони,
Дилимнинг меҳмони.
Дардинг олай ўзим,
Онасининг жони,
Алла-ё, алла
Сен бошимнинг баҳори,
Сен умримнинг наҳори.
Сен қалбимнинг оҳори,
Онасининг шунқори,
Алла-ё, алла.

Короткие строфы с повторяемыми формулами и припевными вокабулами (например, «алла-ё – алла-ай») позволяют гибко подстраивать длину песни под момент засыпания. Конечному результату способствуют и тихое, грудное звучание, приглушённая динамика, отсутствие яркой кульминации. Типичная структура строфы: обращение → благопожелание → бытовые образы → припев-вокабула.

Жанровая специфика песен не ограничена лишь вышеперечисленными музыкально-поэтическими особенностями. Богатство и разнообразие им придают словесная и образная составляющая. Рассмотрим наиболее устойчивые из них.

Вокабулы: «алла/алла-ай/алла-ё» как часто повторяющиеся невербальные убаюкивающие маркеры» служат музыкальным и ритмическим стержнем. Характерны повтор, параллелизм, аллитерации

Образность. Центральный образ – это всегда ребёнок, которого сравнивают, например, с ягнёнком, месяцем, цветами, сахаром и т.д. Упоминание даров природы (яблок, инжира, пшеницы и хлеба) символизирует плодородие и благополучие семьи.

Тематические поля:

благопожелания (здоровье, удача, судьба)

бытовые образы (дом, колыбель, ночь)

религиозно-этические мотивы (мольбы о защите).

Такое тематическое наполнение способствует раннему речевому и эмоциональному развитию ребёнка, закрепляет общечеловеческие нормы и ценности, создает более тесные привязанности «мать-младенец».

Язык: важную роль в текстах играют уменьшительные суффиксы, ласкательные обращения, формульные приветствия и наказания.

Импровизация: текстовая вариативность «по ситуации» (имя ребёнка, семейные обстоятельства).

Исполнительницами текста чаще всего выступают матери, бабушки, старшие сёстры, что также накладывает как на текст, так и на исполнение особый отпечаток, контекст может претерпевать в процессе звучания изменения.

На изменение стиля и словесной составляющей песен влияют и регионы их бытования. Например, колыбельные песни Ферганской долины отличаются более мягкой, распевной мелизматикой, а тексты насыщены обилием ласкательных формул. Хорезмские колыбельные песни радуют своеобразной интонационной окраской и влиянием местных ладовых оборотов.

В Бухаре и Самарканде колыбельные песни включают в себя двуязычные и смешанные текстовые традиции (узбекско-таджикское соприкосновение), религиозную лексику в благопожеланиях. Но все эти песни объединены устойчивыми жанровыми признаками: интонационной «качельностью» и формульностью.

Сегодня колыбельные песни живут не только в семейном быту (это их основная форма бытования, их отличие в «живой» версификации), но и дошкольно-школьной педагогике, медиа и профессиональной аранжировке. Использование в детсадах и начальной школе колыбельных песен направлено в первую очередь на языковое развитие ребенка и приобщение его к культуре.

Сценическое и медийное исполнение песен (аранжировки для камерных ансамблей, записи певиц и фольклорных коллективов; радиотрансляции, телевидение, цифровые платформы), как и их архивирование (оцифровка фольклорных записей, выпуск сборников с нотами и текстами, создание доступных аудиокolleкций) вызывают частые споры. Ослабляют ли «готовые записи» живую импровизацию в семье или, наоборот, помогают сохранять традицию. Часть исследователей предостерегает от романтизации: колыбельные песни – живой, меняющийся жанр, и «канонизация» может исказить реальное разнообразие

Таким образом, узбекская колыбельная песня – это интимный, преимущественно женский жанр с мягким, формульным напевом и благопожелательной поэтикой. Он опирается на устную передачу, гибкую импровизацию и «качельный» ритм, отличается региональной вариативностью и живет на пересечении устной традиции, семейного быта и современной культурной сцены. Научная картина жанра складывается из полевых записей, архивов и исследований, а вокруг современной адаптации идут дискуссии о границах аутентичности.

Литература:

1. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоков Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди: Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1990. – 304 б.
2. Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. – Т.: Муסיкачи, 2010. – 368 б.
3. Темирова Д.Х. Отражение национальной картины мира в русском и узбекском детском фольклоре// БухДУ илимий ахборотномаси. - Бухоро, 2023. - № 1. – Б. 277 – 283.
4. Temirova D.Kh. Ways of studying uzbek children's folklore// World Bulletin of Social Sciences (WBSS) Available - Vol. 7, February, 2022 ISSN: 2749-361X Online at: <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/606/556>
5. Гулгина: кичкинтойлар учун бадий адабиёт мажмуаси: 2 жилдлик/Тузувчи-муаллиф З. Иброҳимова - Тошкент: "ЯНГИ НАШР" нашриёти, 2010. – 452 б.

O'ZBEK VA QORAQALPOQ ADABIY ALOQALARINING TARIXIY TARAQQIYOTI

To'liboyeva Gulnura Baxadir qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va qoraqalpoq adabiy aloqalarining tarixiy taraqqiyoti haqida fikr yuritilgan. O'zbek va qoraqalpoq adabiy aloqalarini tadqiq qilgan olimlarning ilmiy merosi tadqiq qilinib ilmiy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar. O'zbek adabiyoti, qoraqalpoq adabiyoti, adabiy aloqa, ijodiy hamkorlik, badiiylik, milliylik, mushtaraklik, adabiy muhit.

Adabiy ta'sir va ijodiy hamkorlik milliy adabiyotlarning shakllanishi, taraqqiyoti va jahon adabiy jarayoni bilan uyg'unlashuvda muhim estetik va ma'naviy omil sifatida namoyon bo'ladi. Adabiyotlararo ta'sir xalqlar o'rtasida madaniy va ruhiy yaqinlikni kuchaytirib, milliy badiiy tafakkurni umuminsoniy g'oyalar bilan boyitadi. Har bir adabiy maktabning rivojida boshqa xalqlar adabiyotidan o'zlashtirilgan syujetlar, obrazlar, janrlar va estetik usullar ijodiy tarzda sintez qilinadi, bu esa yangi badiiy shakllarning

paydo bo'lishiga asos yaratadi. Ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida bo'lgani kabi fors-tojik, turkiy, islomiy-sufiy adabiy an'analarning chuqur o'zlashtirilishi, ularni yangicha badiiy tafakkur bilan qayta talqin etilishi Sharq adabiyotining yuksalishida o'ziga xos maktabni vujudga keltirgan. Berdaq va Ajiniyoz singari qoraqalpoq ijodkorlarining Navoiyning estetik merosi bilan ijodiy muloqotda bo'lishi ham qoraqalpoq adabiyotining yuksalishiga xizmat qilgan.

O'zbek va qoraqalpoq xalqlari o'rtasidagi adabiy aloqalar - bu ikki millatning asrlar davomida shakllangan umumiy tarixiy xotirasi, ruhiy-ma'naviy uyg'unligi va badiiy tafakkurining mushtarak mahsulidir. O'zaro adabiy ta'sirlar, poetik uslub va estetik dunyoqarashdagi yaqinlik, xalq og'zaki ijodiyoti va yozma adabiyotda yuzaga kelgan mushtarak obrazlar, mavzular va janrlar tizimi bu jarayonni yanada chuqurlashtirgan.

Alisher Navoiy merosining qoraqalpoq adabiy muhitiga ko'rsatgan ta'siri, xususan, Ajiniyoz ijodida o'zining eng yuksak badiiy va falsafiy darajasida namoyon bo'lgan. Bu ta'sir taqlid darajasidagina emas, balki g'oyaviy-estetik mohiyatda o'zlashtirilgan holda, ijodiy ta'sir orqali amalga oshirilgan. Bu jarayonni zamonaviy adabiyotshunoslik nazariyalaridan biri - intertekstual yondashuv asosida tahlil qilgan holda, uni poetik merosni ichki o'zlashtirish, ruhiy tafakkurda qayta aks ettirish va yangi shaklda ifoda etish sifatida baholash mumkin. Shuningdek, Berdaq va Ajiniyozning Navoiy merosidan foydalanishdagi yo'llari o'zaro farqlanadi: Berdaq asosan didaktik va xalqona ohangdagi uslubni tanlagan bo'lsa, Ajiniyoz poetik-falsafiy qatlamlarda chuqurroq iz qoldirgan. Bu tafovut o'z navbatida shaxsiy ijodiy pozitsiya, uslubiy yondashuv va estetik tamoyillarning har bir adib ijodida qanday individual tarzda shakllanishini anglatadi.

Adabiy aloqalar jarayoni faqat badiiy ta'sirlar bilan cheklanmaydi. Adabiy aloqalar, asosan, ikki madaniyatning o'zaro faoliyatini anglatadi, ularning o'zaro aloqalari natijasida ijodkor yangi estetik me'yorlarni va yangi uslubiy yondashuvlarni kashf etadi. Bu jarayonda ijodkorning mas'uliyati nihoyatda muhimdir, chunki u adabiy merosni rivojlantirish va yangi madaniy qadriyatlarni yaratishda bevosita ishtirok etadi.

K.Quramboyevning bu fikrlari ilmiy-nazariy jihatdan, adabiyotshunoslikda ijodkorning o'ziga xos mas'uliyatini va adabiy aloqalarning badiiy rivojlanishdagi o'rnini ko'rsatib bergani bilan qimmatlidir. Shuningdek, olim adabiy ta'sirni o'rganish - bu oddiy "kim kimdan o'rgangan" degan savolga javob topish emas, balki chuqur adabiy-falsafiy, estetik va madaniy jarayonlarni anglashdir deya ta'kidlaydi. Darhaqiqat, har bir yozuvchi milliy adabiy an'alar zaminida shakllanadi, biroq u boshqa adabiyotlar bilan tanishuv orqali o'z ijodini boyitadi. Demakki, adabiyotlar rivojida adabiy ta'sirning o'rnini belgilashda quyidagi nazariy mezonlar muhim sanaladi:

1. *Adabiy ta'sir va ijodiy taqlid o'rtasidagi farqni anglash.* Ta'sir – ijodkor shuurida boshqa asarning estetik va ma'naviy qimmatini anglash asosida ro'y bersa, taqlid – shakliy yoki mazmuniy o'xshashlikka qurilgan ongli yoki ongsiz "ko'chirish"dir. Nazariy jihatdan bu ikki hodisa tafovutli bo'lib, birinchisi yangilik yaratishga xizmat qiladi, ikkinchisi esa san'at darajasini pasaytirishi mumkin.

2. *Shaxsiy ijodiy laboratoriya va uslub o'ziga xosligi.* Har bir yozuvchi o'z ijodida boshqalarning tajribasini estetik ideallariga moslab qayta ishlaydi. Bu individual yondashuvni tahlil qilmay turib, adabiy ta'sir haqida umumiy xulosa chiqarish noto'g'ri.

3. *Tasodifiy o'xshashliklar va paralellizm.* Ba'zida yozuvchilar bir-biridan mustaqil tarzda bir xil estetik yoki tematik yondashuvlarga ega bo'lishi mumkin. Bu holda adabiy ta'sirdan emas, balki davrning ijtimoiy-madaniy ruhi ta'sirida paydo bo'lgan umumiy adabiy tamoyillar haqida so'z yuritish to'g'ri bo'ladi. Demak, K.Quramboyev ijodiy ta'sirni xolislik, tarixiylik va konkretlik mezonlari asosida baholaydi. U har qanday adabiy o'xshashlikni ta'sir deb emas, balki tarixiy-estetik asoslangan jarayon sifatida ko'rishga chaqiradi.

Adabiyotlararo munosabatlarda do'stlik va estetik yaqinlik ham muhim o'rin tutadi. Ibrayim Yusupovning G'afur G'ulom haqidagi maqolalari, xususan "Ozod Sharqning otaxon shoiri" sarlavhali ilmiy-publitsistik asari bu jihatdan yuksak bahoga loyiqdir. Unda G'afur G'ulomning nafaqat o'zbek, balki jahon adabiyotidagi mavqei haqida fikr yuritilib, shoir lirikasi badiiy-estetik mezonlar asosida tahlil etiladi.

G'afur G'ulomning Jo'Imirza Aymirzaev bilan do'stligi esa o'zbek-qoraqalpoq adabiy aloqalari tarixida alohida sahifani tashkil etadi. Ularning 1934-yilda boshlangan ijodiy hamkorligi qariyb qirq yil davom etib, ikki xalq adabiyotini yaqinlashtirgan samarali amaliy faoliyatga aylangan. Ular adabiy bordikeldilarni yo'lga qo'yish, o'zaro tarjima ishlarini jonlantirish, adabiy va san'at kunlarini o'tkazish, adabiyot namoyandalariga bag'ishlangan asarlar yaratish kabi ko'plab tashabbuslarni birgalikda amalga oshirgan.

Jo'Imirza Aymirzayevning fikricha, G'afur G'ulom urush yillarida yozgan "Sen yetim emassan", "Sharqdan kelayotirman" kabi she'rlari qoraqalpoq shoirlarini ham vatanparvarlik, do'stlik, insonparvarlik ruhida ijod qilishga undagan. J.Aymirzayevning "Mening do'stlarim" to'plamidagi she'rlar bunga yaqqol

misoldir. Shu bilan birga qorqalpoq adabiyotidagi obrazlar, mazmuniy o'ziga xoslik G'afur G'ulom ijodi uchun badiiy-estetik maktab, adabiyotda yuksak mezon bo'lganini yozuvchi o'zi ham e'tirof etadi.

Qoraqalpoq adabiyotining o'zbek adabiyotiga ta'sirini Mirtemir ijodida ham ko'rishimiz mumkin. "Ayniqsa, shoir qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman xalqlari kitobxonlari uchun ham sevimli ijodkor. U tilga olingan xalqlar adabiyotiga imkoniyati darajasida xizmat qildi. O'z xalqi kitobxonlarini tarjima orqali qardosh adabiyotlarning nodir asarlari bilan tanishtirish ishiga salmoqli hissa qo'shdi. Qardoshlar hayoti to'g'risida asarlar majmuasini yaratdi. Muallifning "Qirg'iz daftari", "Qozoq daftari", "Qoraqalpoq daftari", "Turkman she'rlari" turkumlari qardosh xalqlar hayotiga bag'ishlangan go'zal she'riyat guldastalaridir. Bular Mirtemirni xalqlar do'stligi kuychisi deyishga to'la asos beradi. Ayniqsa, shoirning qoraqalpoq xalqi va adabiyotiga qiziqishi va hurmati bo'lakcha edi" [3]. Ijodkorning qorqalpoq ijodkorlari bilan do'stlashishi, she'riyatiga yangi mazmun va ruh bag'ishida etdi. Shoirning o'zi e'tirof etganidek "Men Qoraqalpog'istonga tez-tez boradigan bo'ldim. Har borganda biror shoir ijodi bilan xalqimni tanishtirardim. "Qoraqalpoq daftari" ham shu yo'lchilik va qutlug' safar mevalari bo'lib dunyoga keldi va qoraqalpoq xalqiga sidqidil qardoshlik ifodasi bo'ldi, desam yolg'on emas" [1]. Haqiqatan ham "Qoraqalpoq daftari" idagi she'rlari Mirtemir ijodining eng yuksak namunalari desak adashmaymiz. Shoir qalbidan chiqqan har bir misra o'ziga xos olam va poetik kashfiyot yaratgan. "Asarni o'qir ekansiz, go'yo qoraqalpoq cho'llarining issiq tafti, ko'llarining to'lqinli mavji, navqiron qal'alarining haybatli ko'rinishlarini, qoraqalpoq tabiatining jilvalari ko'z o'ngingizda gavdalanganday tuyuladi, shoir bilan Nukus bog'larida sayr qilganday Amu to'lqinlarida suzayotganday, gavjum bozorlarni kezayotganday bo'lasiz. Ta'sirlanmasligingizga, to'lqinlanmasligingizga aslo yo'l qo'ymaydi. Demak, shuning o'zidayoq ko'rinadiki, "Qoraqalpoq daftari" o'zbek adabiyoti uchun ham katta yangilik bo'ldi" [4]. Mirtemir ijodida O'zbekistonning har bir mintaqasi, ayniqsa, Qoraqalpog'iston alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir o'z she'rlarida bu yurtga bo'lgan hurmatini, mehrini va tarixiy-estetik qarashlarini lirik obrazlar orqali ifodalaydi. Jumladan, "Mo'ynoq", "Sahroyi", "Qal'a", va "Nukus haqida" she'rlari orqali u Qoraqalpog'istonning tabiati, xalqi, tarixi va kelajagini o'ziga xos tasvirlaydi.

Mirtemir o'z she'rlarida Qoraqalpog'istonni qadimiy madaniyatlar yurtiga aylantiradi. Har bir to'g'ay, har bir qum ostidagi xarobalar – bu "tarixiy xotiraning sukutdagi guvohlari". Shoir tarixga muhrlangan voqealarni "qurtday g'ana tastinda" – ya'ni yer ostidagi zarracha, mayda izlar bilan ramziylashtiradi. Bu orqali u "milliy o'zlikni tarix bilan bog'laydi, arxeologik qatlamlarni esa adabiy qatlamlarga aylantiradi. "Shoir Nukus shahrini cho'l bag'rida tug'ilgan, lekin katta istiqbol sari yuz tutayotgan markaz sifatida tasvirlaydi. Nukus timsolida "inson mehnati", "taraqqiyot", "ilm va madaniyatning qum ustida gullagan niholi" bor. Bu obrazni poetik-estetik jihatdan Mirtemir "tarix – tabiat – inson munosabatining uchburchagida talqin etadi. Uning lirikasi orqali Qoraqalpog'iston "madaniyatlar chorrahasi", "xalqona fidokorlik", va "milliy uyg'onish makoni" sifatida gavdalanadi [4].

Mirtemir Qoraqalpog'istonni – o'tmish va hozirgi hayot qirralarining badiiy sintezi sifatida ochib beradi. Bu yurtda "tabiatning sargardon sukunati", "tarixning tovushi", va "kelajak sari yo'l olayotgan xalqning yurak urushi" she'riy vositalar bilan tasvirlanadi. Shuning uchun ham Mirtemirning Qoraqalpog'istonga oid she'rlari faqat milliy manzara emas, balki umumxalq ruhiyatining she'riy ifodasi, yurt va xalq timsolining lirik fojiasi va umididir.

Xulosa qilib aytganda, G'afur G'ulom va Mirtemir qoraqalpoq adabiyotiga nafaqat samimiy qiziqish bildirgan, balki o'zbek adabiyotida qoraqalpoq mavzusining aks etishiga hissa qo'shgan adiblar sifatida tarixda muhrlangandir. Ularning qoraqalpoq ijodkorlari bilan muloqotlari, do'stlik va ustozlik munosabatlari o'zbek-qoraqalpoq adabiy aloqalarining mustahkamlanishida alohida bosqich bo'lib xizmat qilgan.

Qardosh xalqlarning adabiyotlarida o'xshash shakl, mavzu, g'oya va obrazlarning mavjudligi, ularni ijodiy o'zlashtirish milliy adabiyotning o'z ildiziga yana ham yaqinlashuviga yordam beradi. Qardosh xalqlar adabiyoti o'rtasida kechadigan bu kabi adabiy aloqalar, millatlar orasidagi yaqinlikni ko'rsatadi. O'xshash obrazlar, o'zaro tarixiy-madaniy aloqalar va hududiy yaqinlik orqali shakllangan bo'lib, ular har bir millatning adabiyotiga xos nozik farqlar bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Zamonaviy qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida adabiyotlararo ta'sir va ijodiy hamkorlik madaniyatlararo dialogni mustahkamlovchi metodik asos sifatida qaraladi. Bu jarayon nafaqat estetik almashuvga, balki xalqlar o'rtasidagi o'zaro anglashuv, hurmat va ma'naviy birdamlikning chuqurlashuviga xizmat qiladi. Adabiyotning universalligi aynan ana shu ruhiy-ijodiy almashuv orqali ro'yobga chiqadi. Demak, ijodkorlar o'rtasidagi adabiy hamkorlik va ta'sir jarayonlari milliy adabiyotlarni yakkanlanishdan saqlab, ularni global madaniyatning tarkibiy qismiga aylantiradi va insoniyat ma'naviy taraqqiyotining muhim poydevoriga aylanadi.

Umuman olganda, o'zbek va qoraqalpoq adabiy aloqalari – bu ikki xalqning badiiy ongida barpo bo'lgan adabiy ko'prik, ma'naviy qadriyatlar sintezi va poetik uyg'unlikning timsolidir. Ularning o'zaro

adabiy muloqoti – ijodiy o‘zaro ta’sirlar, shakl va mazmun yangilanishi, uslubiy izlanishlar orqali ikki xalq madaniyatining umumiy badiiy-estetik manzarasini kengaytirgan. Shu bois bu aloqalarni o‘rganish nafaqat adabiy tafakkur tarixini yoritadi, balki zamonaviy madaniyatlararo aloqalar konsepsiyasini anglashda ham nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Миртемир. Дўстлар даврасида. – Тошкент, 1980.
2. Курамбоев К. Адабий жараён. Ижод маъсуляти. Адабий алоқалар. – Тошкент, 2009.
3. Курамбоева Г. Ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари (адабий алоқа, ўзаро таъсир ва бадий таржима). Монография – Тошкент, 2022.
4. Abdullayev X. O‘zbek – qoraqalpoq adabiy aloqalari (darslik). – Nukus: Ilm-nur, 2023.

МЕТАФОРА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ АТМОСФЕРА: ТЕОРИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Тожибоева Шахзода Абзамжон кизи
Ферганский государственный университет,
Учитель на кафедре практического курса
английского языка

Аннотация. В статье рассматривается метафора как ключевое средство формирования художественной атмосферы в литературном тексте. Проанализированы основные теоретические подходы (поэтический, когнитивный, семиотический), описаны эмоциональные и смысловые функции метафоры. Предложена типология атмосферных метафор, раскрывается их роль в структурировании художественного мира произведения. Работа ориентирована на исследование литературы зарубежных стран с междисциплинарной точки зрения.

Ключевые слова: метафора, художественная атмосфера, поэтика, эмоция, когнитивная модель, образ, литература.

ВВЕДЕНИЕ. Современное литературоведение всё более активно обращается к исследованию выразительных средств, обеспечивающих эмоционально-смысловую насыщенность художественного текста. Среди них особое место занимает **метафора**, обладающая высокой образной и концептуальной ёмкостью. Метафора не только усиливает поэтичность речи, но и выполняет глубинную семантическую функцию: структурирует художественный мир произведения, формирует эмоциональную тональность и способствует созданию целостной **художественной атмосферы**. Проблема **взаимодействия метафоры и атмосферы** в литературном тексте остаётся актуальной в контексте развития междисциплинарных подходов – поэтики, семиотики, рецептивной эстетики. В современной научной традиции художественная атмосфера понимается как сложный комплекс смыслов, эмоциональных оценок, интонационно-ритмических и стилистических компонентов, воздействующих на восприятие читателя. Метафора, в свою очередь, рассматривается как одно из ключевых средств кодирования и выражения этой атмосферы.

Анализ метафоры как структурного элемента атмосферы позволяет углубить понимание таких литературоведческих категорий, как образ, хронотоп, интонация, мотив. При этом важно учитывать как лексико-стилистический, так и когнитивный и культурологический уровни функционирования метафоры в тексте. Такая постановка вопроса открывает новые исследовательские перспективы, позволяя взглянуть на метафору не как на изолированную фигуру речи, а как на динамический элемент художественной целостности произведения.

Настоящая статья посвящена **теоретическому осмыслению взаимодействия метафоры и художественной атмосферы в прозе зарубежных авторов**. В фокусе внимания – природа художественной атмосферы как эстетико-эмоционального феномена и роль метафоры в её создании.

Цель исследования – выявить механизмы участия метафоры в формировании художественной атмосферы литературного произведения.

Задачи исследования:

- уточнить понятие художественной атмосферы и её компоненты;
- проанализировать основные литературоведческие подходы к метафоре;
- рассмотреть функции метафоры в структуре текста;
- описать возможные типы атмосферных метафор и их семантическую нагрузку.

Методология исследования опирается на синтез элементов поэтики (Ю.М. Лотман, В.В. Виноградов), герменевтики (П. Рикёр), семантической стилистики (Н.Д. Арутюнова), а также на рецептивно-эстетическую теорию (В. Изер, Г. Яусс). Материалом анализа выступают англоязычные и европейские художественные тексты XX века, представляющие разнообразные жанровые и стилистические модели.

Понятие художественной атмосферы в литературе

Категория **художественной атмосферы** занимает важное место в поэтике и теории литературы, хотя до настоящего времени не получила однозначного и устоявшегося определения. Это связано с её междисциплинарной природой: атмосфера включает в себя элементы эмоциональной выразительности, семантической организации текста, ритмики, интонации, а также культурного контекста. В самом общем виде под атмосферой художественного произведения принято понимать **эмоционально-смысловое пространство**, формирующее восприятие текста на уровне настроения, ощущений и интуитивного понимания. Ю.М. Лотман определял атмосферу как неотъемлемую часть художественного мира, подчёркивая её семиотическую функцию: она возникает в результате взаимодействия различных уровней текста и способствует формированию у читателя «эстетического резонанса» с авторской моделью реальности. В свою очередь, В.В. Виноградов указывал на значимость стилистических средств в создании «художественной окраски» текста, напрямую связанной с атмосферой.

Атмосфера может быть:

- **экзистенциальной** (ощущение одиночества, тревоги, абсурда);
- **лирической** (умиротворение, грусть, светлая память);
- **фантастической или гротескной** (тревога, сверхъестественное, ирония);
- **психологически напряжённой** (страх, неопределённость, ожидание).

Создание атмосферы осуществляется через совокупность **лингвостилистических и композиционных средств**, среди которых особую роль играют:

- **лексика с эмоционально-оценочной окраской;**
- **изобразительно-выразительные средства** (метафора, эпитет, сравнение, олицетворение);
- **звукопись** и ритмико-синтаксическая организация;
- **повтор, инверсия, паузы, типографика;**
- **интертекстуальные и культурные аллюзии.**

Атмосфера – это **не сумма приёмов**, а их **качественно новое целое**, возникающее в результате взаимодействия смыслов, эмоций и художественной формы. Она может быть устойчивой на протяжении всего произведения либо изменчивой, подстраивающейся под развитие событий или трансформацию персонажа. В контексте настоящего исследования атмосфера рассматривается как **семантически и эмоционально организованное пространство**, формируемое с помощью метафорических конструкций, оказывающих влияние на читательское восприятие и интерпретацию.

Метафора как литературный и когнитивный феномен

Метафора в литературоведческой традиции

История изучения метафоры уходит корнями в античную ретиорику. В трактате «Поэтика» Аристотель определял метафору как «перенос значения по аналогии», подчёркивая её роль в украшении речи и усилении выразительности. Впоследствии классическая риторика (Цицерон, Квинтилиан) развивала представление о метафоре как о тропе, подчинённом эстетическим задачам – создать яркость, красоту и индивидуальность литературного выражения. В русской литературоведческой традиции особенно важен вклад В.В. Виноградова, который рассматривал метафору как средство поэтического мышления. По его мнению, метафора выражает «сгущённую художественную мысль» и может выступать не только как стилистическая фигура, но и как средство моделирования художественной картины мира. Для Виноградова особенно значимы были функции метафоры в контексте авторской интонации, образности и символизма. М.М. Бахтин обращал внимание на метафору как на элемент многоголосия текста, отмечая её диалогическую природу и способность формировать семиотическую напряжённость внутри повествования. Ю.М. Лотман, со своей стороны, рассматривал метафору как механизм смыслового взрыва – преобразование текстовой реальности за счёт наложения различных семиотических кодов.

Таким образом, в литературоведческом подходе метафора приобретает статус не только образного средства, но и организующего принципа художественного текста, выполняющего одновременно эстетическую, концептуальную и мировоззренческую функции.

Когнитивный подход к метафоре

Современная когнитивная наука, прежде всего в работах Дж. Лакоффа и М. Джонсона (*Metaphors We Live By*, 1980), выдвинула принципиально новое понимание метафоры как инструмента мышления, а не просто риторического украшения. Согласно их теории, метафора отражает базовые способы концептуализации реальности – мы мыслим одну сферу через другую (в терминах "источника" и "мишени").

Пример:

“Time is money” → концептуальная метафора, в которой абстрактное понятие времени воспринимается через сферу финансов (расходы, экономия, потери).

В художественном тексте такая структура становится особенно гибкой и многослойной:

одна метафора может активизировать целую цепь ассоциаций;

она может менять своё значение в зависимости от контекста;

её интерпретация может быть неочевидной, многозначной, эстетически нагруженной.

Особенность литературной метафоры – в её способности не только передавать информацию, но и формировать эмоциональную среду, настроенческую палитру текста. Именно поэтому она столь тесно связана с понятием художественной атмосферы.

Функции метафоры в создании художественной атмосферы

В художественном тексте метафора выполняет ряд функций, выходящих за пределы украшения или образной характеристики. Она становится мощным инструментом **создания настроения, семантического углубления и эмоционального воздействия**, формируя особое восприятие читателем художественной реальности.

Эмоционально-экспрессивная функция

Одна из центральных функций метафоры – создание **эмоционального фона** текста. Посредством наделения объектов чувственными или психологическими характеристиками метафора усиливает выразительность повествования и задаёт настроение сцены.

Пример: фраза “*the silence screamed*” (тишина кричала) вызывает ощущение тревоги, абсурдности, напряжения. В таких выражениях происходит наложение противоположных смыслов (тишина ↔ звук), что вызывает **аффективный отклик** у читателя. В результате возникает атмосфера тревожного ожидания или внутреннего конфликта.

Образно-изобразительная функция

Метафора играет важную роль в **визуализации абстрактных состояний** и эмоций. Она создаёт яркие, часто необычные картины, которые формируют образы не только персонажей, но и окружающей среды, природы, пространства. Эти образы становятся опорными точками атмосферы текста, создавая у читателя целостное чувственное восприятие.

Например: “*his mind was a locked cellar*” – эта метафора не только характеризует героя, но и задаёт гнетущую, замкнутую атмосферу, в которой доминирует тема подавления, тишины, скрытости.

Символично-философская функция

Во многих случаях метафора в художественном тексте выступает как **символический код**, отражающий мировоззрение автора или философскую подоплёку произведения. Она может формировать атмосферу судьбоносности, рока, одиночества или, напротив, гармонии и светлой памяти.

Так, метафора “*the sky was a cracked mirror*” может быть интерпретирована как указание на утрату целостности, разрыв между мирами, кризис восприятия. Этим создаётся **экзистенциальная или постапокалиптическая атмосфера**, особенно часто встречающаяся в литературе XX века.

Нарративно-смысловая функция

Метафора может также выполнять функцию **структурного компонента повествования**, организуя текст на уровне мотивов и повторяющихся образов. Через систему метафор строится внутренняя логика текста, развивается тематическое ядро, варьируется тональность – от светлой до трагической. В этом смысле метафора «держит» атмосферу не только локально (в отдельной сцене), но и глобально (на уровне всего произведения).

Таким образом, метафора является **многофункциональным средством**, активно участвующим в построении художественной атмосферы текста. Она влияет не только на формальную сторону речи, но и на глубинные процессы восприятия, эмоций, интерпретации – и именно это делает её предметом важнейшего литературоведческого анализа.

Типология атмосферных метафор

Атмосферные метафоры в художественном тексте могут быть классифицированы по различным основаниям – по доминирующей эмоциональной окраске, по характеру образов, по

функциональной нагрузке в структуре текста. Ниже представлены основные типы метафор, способствующих созданию той или иной художественной атмосферы.

Метафоры тревоги и напряжения

Характерны для произведений, где преобладают мотивы опасности, неопределённости, подавленности. Часто включают образы темноты, молчания, хищных животных, разрушенных пространств, искажённой природы.

Примеры:

"Night swallowed the city whole."

"The air hung heavy, thick as oil."

Такие метафоры создают атмосферу страха, напряжённого ожидания, клаустрофобии.

Метафоры света и умиротворения

Формируют атмосферу покоя, гармонии, воспоминаний, мечты. Часто включают природные образы: солнце, ветер, гладь воды, небо.

Примеры:

"The morning spilled gold across the fields."

"Her voice drifted like a summer breeze."

Здесь метафора работает на создание лирического, мягкого, мечтательного настроения.

Техногенные и урбанистические метафоры

Актуальны для произведений постиндустриальной и фантастической литературы. Образы механизмов, металла, машин, зданий, синтетических объектов могут одновременно вызывать чувство отчуждения, пустоты, искусственности.

Примеры:

"The city's veins pulsed neon."

"Concrete forests swallowed the sun."

Такие метафоры создают атмосферу холодного порядка, отчуждённости, иногда антиутопического мира.

Телесные и психофизические метафоры

Связаны с телом человека, ощущениями, болью, слабостью, органикой. Часто используются для передачи психологических состояний персонажа, тревоги, отчаяния, страсти.

Примеры:

"Grief gnawed at her ribs."

"Thoughts festered like open wounds."

Такие метафоры формируют атмосферу внутренней турбулентности, страдания, подавленного напряжения.

Метафоры мифопоэтического и символического порядка

Формируют философскую и архетипическую атмосферу. Часто обращаются к образам вечного – воды, неба, дороги, маски, круга, пламени.

Примеры:

"Time flowed in spirals."

"The soul was a lantern flickering in the storm."

Такие метафоры придают тексту глубину, создавая атмосферу метафизической напряжённости, судьбы, инициации.

Данные типы метафор, взаимодействуя, могут в рамках одного текста образовывать динамическую атмосферу, которая меняется вместе с развитием сюжета или внутренней трансформацией персонажа.

Теоретические модели взаимодействия метафоры и атмосферы в тексте

Исследование взаимодействия метафоры и художественной атмосферы требует опоры на комплекс теоретико-литературных и междисциплинарных моделей, объясняющих как природу образности, так и механизмы её восприятия. Ниже представлены ключевые теоретические направления, которые позволяют описать, каким образом метафора влияет на формирование атмосферы текста.

Семиотический подход (Ю.М. Лотман)

В рамках семиотической концепции культуры Ю.М. Лотмана метафора рассматривается как элемент **вторичной моделирующей системы**, то есть как знак, способный не только обозначать, но и **переопределять значения**, создавая новые смыслы. Метафора нарушает привычные семантические связи, иницируя «взрыв» интерпретации. Этот семантический взрыв формирует **атмосферу неопределённости**, загадочности, напряжения. Согласно Лотману, атмосфера

художественного произведения во многом возникает из напряжения между разными уровнями текста – и метафора играет в этом процессе ключевую роль.

Поэтический функционализм (В.В. Виноградов)

Виноградовская школа акцентирует внимание на **интонации, стиле и поэтическом мышлении**. Метафора в этой парадигме – это средство **авторской субъективации** текста. Она не только формирует образ, но и задаёт «настроенческое поле» произведения. Именно через метафору выражается авторское отношение к изображаемому, его эстетическая и эмоциональная установка, что напрямую влияет на создание определённой **атмосферной тональности**.

Когнитивно-ассоциативная модель (Дж. Лакофф, М. Джонсон)

Согласно когнитивному подходу, метафора – это способ концептуализации мира. В литературе это означает, что через метафору читатель **активирует ментальные сценарии**, основанные на опыте, эмоциях, телесных ощущениях. Атмосфера в этом случае возникает как **результат ассоциативного вовлечения**: метафора вызывает цепочку ощущений, воспоминаний, культурных реакций, формируя комплексное восприятие настроения текста.

Эстетико-рецептивная модель (Г. Яусс, В. Изер)

С точки зрения рецептивной эстетики, атмосфера текста формируется не только на основе заложенных в нём элементов, но и в **акте читательского восприятия**. Метафора в этом случае – механизм, открывающий множественность интерпретаций. Через метафору читатель не просто «считывает» атмосферу, но **соучаствует в её формировании**, заполняя смысловые лакуны своими эмоциональными и культурными установками.

Междисциплинарные перспективы

Современные исследования художественной атмосферы всё чаще включают элементы **психолингвистики, нейроэстетики, эмоциональной семантики**. В рамках этих подходов метафора рассматривается как стимул, вызывающий эмоциональный отклик, в том числе на уровне нейронных реакций. Это позволяет говорить о **психофизиологическом аспекте атмосферы**, где метафора становится триггером чувственного восприятия и даже телесного отклика (например, мурашек, тревоги, слёз). Эти теоретические модели подтверждают: метафора – это не просто украшение, а **смысловая и эмоциональная ось**, на которой выстраивается художественная атмосфера произведения. Она позволяет тексту выйти за рамки буквального значения и вступить в диалог с глубинными структурами восприятия, культуры и памяти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Анализ метафоры как средства создания художественной атмосферы позволяет сделать вывод о её многоплановой роли в структуре литературного текста. Метафора выступает не только как образно-стилистический приём, но и как **ключевой элемент смыслообразования**, обладающий эмоциональной, символической и концептуальной нагрузкой. Она формирует настроение, задаёт тональность, усиливает или оттеняет эмоциональное воздействие произведения, способствует построению художественного мира. Художественная атмосфера, будучи сложным семиотическим и эмоциональным феноменом, требует многоуровневого подхода к своему анализу. Метафора, встраиваясь в систему лексико-стилистических и композиционных средств, активно участвует в **создании эмоционально-смыслового пространства текста**. Её функции варьируются от экспрессивного усиления до моделирования глубинных философских смыслов и образов.

Представленные в работе теоретические модели (семиотическая, поэтическая, когнитивная, рецептивная) подтверждают, что взаимодействие метафоры и атмосферы не является линейным: оно основано на **динамическом соотношении между авторским замыслом, текстовыми средствами и читательским восприятием**.

Понимание метафоры как инструмента формирования атмосферы открывает перспективы дальнейших исследований в области поэтики, стилистики, рецептивной эстетики и межкультурной семантики. Особенно перспективным представляется прикладной анализ метафор в конкретных произведениях зарубежной литературы XX–XXI веков, а также сопоставительное изучение национальных и жанровых особенностей построения атмосферы через метафору.

Список литературы:

1. Арутюнова, Н.Д. Логика и лингвистика. Очерки по значению и структуре высказывания. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
2. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
3. Виноградов, В.В. Язык. Поэтика. Культура речи. – М.: Высшая школа, 1991. – 320 с.
4. Гаспаров, М.Л. Очерки по истории европейского стиха. – М.: Наука, 1989. – 351 с.

5. Жирмунский, В.М. Вопросы теории литературы. – Л.: Наука, 1977. – 456 с.
6. Кожинов, В.В. Поэтика. История. Современность. – М.: Советский писатель, 1987. – 350 с.
7. Лотман, Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – 192 с.
8. Лотман, Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
9. Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живём / пер. с англ. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
10. Рикёр, П. Живая метафора / пер. с фр. – М.: Изд. гуманит. лит., 2008. – 512 с.
11. Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика и метафора. – Воронеж: Истоки, 2001. – 238 с.
12. Тынянов, Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – 400 с.
13. Черняк, В.Д. Теория метафоры. – М.: URSS, 2018. – 288 с.
14. Эко, У. Открытое произведение / пер. с ит. – М.: ЛКИ, 2007. – 336 с.

RAHMATULLOH VOZEH IJODINING BUXORO ADABIY MUHITIDA O'RGANILISHI

To'rayeva Umriniso Raxmatovna
Buxoro davlat universiteti dotsenti
O'ktamova Kumushoy Oltinovna
Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro adabiy muhitida muhim o'ringa ega Qori Rahmatulloh Vozeh ijodiy faoliyati haqida fikr yuritiladi. Uning hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yaratilgan manbalarda turlicha aks etgan. Tojikistonlik tadqiqotchi Tursunboy Ne'matzoda o'z ilmiy izlanishlarida ayniqsa Hoji Abdulazim Shariyning "Tazkirai Shariy" asarida Vozeh hayoti haqida nisbatan batafsil va ishonchli ma'lumotlar berilganini ta'kidlaydi. Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Buxoro madaniy-ma'rifiy hayotida faol ishtirok etgan tarixchi, shoir va ma'rifatparvar olim Qori Rahmatulloh Vozehning hayoti, boy ilmiy-adabiy merosi, tazkiranavislikdagi mahorati hamda u yashagan davr ijtimoiy-ma'naviy muhitidagi o'rni haqida so'z yuritiladi. Maqolada Vozehning ijodiga zamondoshlarning bahosi va hozirgi davr ilmiy qarashlari asosida yondashiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro, madaniy muhit, tabobat, tarjimon, ma'rifatparvar olim, tazkira, tazkiranavislik, "Tuhfat-ul ahhob fi tazkirat-ul as'hob", qo'lyozmalar fondi, "Tazkira, tush-shuaro", "Tazkirai shuaro", Abdulazim Shar'iy, "Tazkirai Hoji Ne'matulloh Muhtaram" ilmiy tadqiqotlar.

Kirish. Adabiyot paydo bo'libdi-ki, qanchadan qancha ilm ahli, shoirlar-u fuzalolar chiqqan. Sharq adabiyotida adabiyot vakillarining o'rni beqiyos. Tazkirachilik adabiyotshunoslikning muhim sohasi bo'lib, "tazkira (arabcha رڪنۃ) "zikr" so'zidan olingan bo'lib, eslash, xotiraga keltirish" ma'nosini ifodalaydi. Bunda turli asrlarda yashagan yoki muayyan davr ijodkorlarning hayoti va ijodi haqida ma'lumot berilib, asarlaridan namunalar keltiriladi. Misol sifatida, Abu Mansur Abdumalik ibn Muhammad as-Saolibiyning "Yatimat ad-dahr" (Asr ahlining fozillari haqida zamonasining durdonalari), Avfiy Buxoriyning "Lubob albob", Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkiratush-shuaro", Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" va "Nasoyim ul-muhabbat" kabi tazkiralari ayta olamiz. XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida Buxoro madaniy hayotida o'z sarmahsul ijodi bilan iz qoldirgan Qori Rahmatulloh Vozeh 1817-1895 yillarda Buxoroda yashab ijod qilgan tarixchi, shoir, olim va ma'rifatparvarlardan biri edi. [1] Qori Rahmatulloh Vozehning hayoti va ijodini o'rganish yangi asrning 60-yillarida boshlangan bo'lishiga qaramay, tan olish kerakki, ushbu ijodkorning tarjimai holi haligacha to'liq o'rganilmagan. Uning "Tuhfat-ul ahhob fi tazkirat-ul as'hob" ("Sevguvchilar tuhfasini bo'lmish do'stlar tazkirasini") nomli tazkirasini haqida hamda umuman Qori Rahmatulloh Vozehning hayoti va ijodi to'g'risida o'zbek va tojik olimlaridan A.Mutallibov, P.Qayyumov, T.Ne'matzoda, R.Hodizoda turk olimi Murat Akyuzlar samarali ilmiy tadqiqotlar yaratganlar.

Asosiy qism. Qori Rahmatulloh Vozehning hayoti va ijodi haqida XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi manbalarda turlicha ma'lumotlar mavjud. Xususan, o'zining zamondoshlari: Hoji Abdulazim Shariy, Mirsiddiqxon Hashmat, Hoji Ne'matullohi Muhtaram, Sadri Ziyolar o'z tazkiralari haqida Vozeh hayoti va ijodiga nazar tashlaydilar. Tojik olimi Tursunboy Ne'matzoda tadqiqotlarida aytilishicha, yuqorida zikr etilgan tazkirachilar ichidan Hoji Abdulazim Shariyning "Tazkirai Shariy" tazkirasida Qori Rahmatulloh Vozeh haqida batafsilroq ma'lumot berilgan. "Tazkirai Shariy" Hoji Abdulazim Shariyning birgina tugallanmagan nusxasi bizgacha yetib kelgan bo'lib hozirda O'zR FA SHI qo'lyozmalar fondida 3396 inventar raqami ostida saqlanadi.[2] Hoji Abdulazim Shariy Qori Rahmatulloh Vozeh ahvoli va ijodini

tadqiq qilar ekan, uning ilmiy salohiyati va yuksak saviyasiga e'tibor qaratib tabiblik mahoratiga alohida urg'u berib o'tadi:

“Qori Rahmatulloh Vozev tabobat sohasida nazariy bilimlarga ega bo'lib qolmasdan, tashxislari bilan ko'pchilikka amaliy yordam berdi, ko'pgina muolajalari sababli bir qancha kishilar undan shifo topdi, shuningdek, mohir notiq sifatida ham nom qozongan bo'lib, fors va arab tillarida ijod qildi va ko'proq shu tillarda obro' ko'rsatdi”. XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Buxoroda tazkiranavislik rivojlangan bo'lib, bir qator tazkiranavis ijodkorlar sarmahsul ijod qilgan bo'lib, quyidagi tazkiralarni misol qilib keltiramiz:

1. Qori Rahmatulloh Vozev tuzgan “Tuhfatul ahhob fi tazkiratil ashob” (“Suhbatdoshlar zikrida do'stlar tuhfasini”) tazkirasini XVIII asr oxiri va XIX asrda yashagan Turkiston ijodkorlarini qamrab olgan. Buxoro va Qo'qonda yashagan 150 shoirning tarjimai holi va g'azallaridan namunalar keltirilgan;

2. Buxoro amiri Abdulaxadxonning tavsiyasi bilan Afzal maxdum Pirmastiy tuzgan “Afzaliut tazkor fi zikrish shuaro val ash'o” (Shoirilar va she'rlar haqidagi Afzal tazkirasini) tazkirasida XIX asr oxiri XX asr boshida yashab ijod qilgan 135 shoir haqida ma'lumotlar keltirilgan;

3. Said Mir Muhammad Siddiq Hashmat tuzgan “Tazkiratush-shuaro” nomli tazkirada Buxoroda yashab ijod qilgan 60 dan ortiq shoir, ularning taxallusi, tarjimai holi, mashhur she'rlari haqida ma'lumotlar berilgan.

4. Hoji Abdulazim Shar'iy tuzgan “Tazkirai shuaro Abdulazim Shar'iy” tazkirasida Buxoro, Samarqand va Toshkentda shashab ijod qilgan shoirilar, olimlar haqida ma'lumotlar keltirilgan;

5. Ne'matulla Muhtaramning “Tazkirai Hoji Ne'matulloh Muhtaram” XIX asr va XX asr boshida Buxoroda yashab ijod qilgan shoirilarning taxallusi, ismi, nasabi, yozgan asari haqida ma'lumot keltirilgan;

6. Abdiy Mirabdullaxo'janing “Tazkirai Abdiy” yoki “Tazkiratush shuaro mutaaxxirini Buxoro”), “Tazkiratush shuaro” nomli tazkiralarda Amir Abdulahad davrida yashab ijod qilgan 118 ta shoir haqida ma'lumot jamlangan;

7. Abdumutallib Faxmiyning “Tazkirai Faxmiy” nomli tazkirasida zikr etilishicha, XIX asrda mamlakatda 300 nafar shoir yashab ijod qilgan. Tazkirada Bedil, Hofiz, Nizomiy, Ismat Buxoriy, Savdo, Qori Rahmatulloh Vozev kabi avvalgi tazkiranavislikning tazkiralardan qisqacha ma'lumotlar, ayrim tazkiralardan esa, masalan Vozev tazkirasidan to'liqroq ma'lumotlar berilgan;

8. Muhammad Sharifjon Sadr Ziyo tuzgan “Tazkiratush shuaro mutaahhadin”, “Shuaro mutaahhadin” va “Fuzaloi mutaahhadin” kabi tazkiralarni yozgan bo'lib, o'zining “Shuaro mutaahhadin” nomli tazkirasini Qori Rahmatulloh Vozevning “Tuhfatul ahhob fi tazkiratil ashob” tazkirasini asosida yaratdi. Bu tazkira Vozev qayd etgan XIX asrda Buxoroda yashab ijod qilgan 88 nafar shoir, olim, shayx haqida ma'lumot berib, “Tamom bo'ldi, Qori Rahmatullohiy Vozev” deb yakunlanadi. Sadr Ziyo Vozevning tazkirasini shunchaki ko'chirmay, undagi ma'lumotlarni to'ldirib aniqlashtiradi va ilovalar kiritadi. Ilovalarda Ahmad Donish va XIX asrning ikkinchi yarmida, Vozevdan keyin yashagan shoirilar haqida ma'lumotlar berilgan.

Natijalar va muhokama. Hoji Abdulazim Shariyning ma'lumotlariga ko'ra, Vozev 1817 (hijriy 1233) yilda o'sha paytdagi Buxoro amirligining poytaxti Buxoro shahrida tug'ilgan. Otasining ismi Muhammad Ashur bo'lgan. Vozevning bolalik va yoshlik yillari shu shaharda o'tgan. Boshlang'ich ta'limni dastlab otasi Muhammad Ashur qo'l ostida, qarindoshlari va do'stlari bilan birga tamomlagan. So'ngra madrasaga o'qishga kiradi va madrasa ta'limini 1844 (hijriy 1261) yilda 26 yoshida uni tamomlaydi. U tarix, tibbiyot, matematika, astronomiya, mantiq, diniy ilmlar va tasviriy san'at bo'yicha yaxshi ma'lumotga ega edi. Arab, fors va turk tillari va adabiyotini a'lo darajada o'rgangan, ta'limni tugatgandan so'ng har uchala tilda ham she'rlar yozib, shuhrat qozongan. Bundan tashqari usmonli turk tilini va chig'atoy turkchasini ham o'rgangan. U yoshligida Qur'onni yod olgan va shu bois Qori laqabi bilan ko'pchilikka mashhur bo'lgan.[3] Shunday qilib, u ko'p manbalarda odatda Qori Rahmatulloh Vozev yoki Qori Rahmatulloh Buxoriy nomlari bilan tilga olinadi. 1854-yilda u Buxoro xonligi saroyiga kirib, turli rasmiy lavozimlarda ishlagan. Ammo Buxoro xoni atrofidagi odamlarning unga nisbatan hasadlari tufayli u saroyni tark etib, umrining qolgan qismini madrasalarda dars berishga bag'ishlaydi. Qori Rahmatulloh Vozev 1895 (hijriy 1311) yili 78 yoshida Buxoroda vafot etadi. Turli ma'lumotlarga ko'ra, Qori Rahmatulloh Vozev uch mingdan ortiq hadisni yod olgan. Umrining so'nggi yillarida ziyorat uchun Hijozga (hozirgi Saudiya Arabistoni) borib, 1887-yilda (1305-yilda) Buxoroga qaytib keladi. Bu safardan qaytgach, u o'z faoliyatini davom ettiradi. Adabiy faoliyat bilan shug'ullangan va ziyorat safari haqida “Savonih-ul-masolik va Feraseh-ul mamolik” (“Yo'llarning qulayliklari va mamlakatning masofalari”) nomli asar yozadi. Qori Rahmatulloh Vozev 1895 (hijriy 1311) yili Buxoroda 78 yoshida vafot etdi.

Vozev, fors-tojik, turk va arab tillarida ijod qilib qolmasdan, tarjimonlik bilan ham shug'ullangan. U Hotamiy Shayx Bahoiyning "Dar ahvoli ustzflob" asarini turk tilidan fors-tojik tiliga va Muhammad ibn Zakariyo Roziyning "Bar'us-so'a" degan tibbiyotga oid risolasini arabchadan fors-tojik tiliga tarjima ham

qilgan. Vozehning fors tilida yozilgan “‘Aqoid-un niso” (“‘Ayollar uchun qoidalar””) asarida jamiyatda ayollarning o‘rni va ularning e‘tiqodlari xususida ma‘lumotlar keltirilgan. Asar muqaddima va 16 ta bobdan iborat bo‘lib, unda diniy ibodat amallari, oila qurish va nikohlanish tartib qoidalari, chimildiq bilan bog‘liq urf-odatlar, ayollarning ona bo‘lishi va bola parvarishi, ayollar gigiyenasi, madaniy hordik chiqarishi va musiqa asboblari, er-xotin munosabatlari, pazandachilik mahorati, mehmon kutib olish marosimi kabi masalalar o‘z aksini topgan. Ayollarning diniy, axloqiy, tibbiy va ma‘naviy tarbiyasi bilan bog‘liq bu masalalar o‘z davri uchun muhim ahamiyatga ega edi. Asarda Buxoroda ayollar amal qiladigan rasm-rusumlarga ta‘rif berilganda turli xil urf-odatlar, ular bilan bog‘liq diniy va boshqa rasm-rusumlar mohiyati ochib berilgan hamda bid‘at va xurofotlar jiddiy tanqid ostiga olingan [1]. 1880-yilda yozilgan.

“‘Aqoid-un niso” asarida Qori Rahmatulloh Vozeh Yoshi ulug‘ insonlar har bir kishi umri davomida uch narsaga shoshilishi va uch narsaga shoshilmasligi kerak ekanligini aytib o‘tganligini ta‘kidlaydi:

Shoshilish kerak bo‘lgan amallar:

1. Ibodatga shoshilish kerak;
2. Ilm olishga shoshilish kerak;
3. Qiz bolani turmushga berishga shoshilish kerak.

Shoshilmaslik kerak bo‘lgan amallar:

1. So‘z aytishga shoshilmaslik kerak;
2. Taomlanishga shoshilmaslik kerak;
3. O‘gil bolani uylantirishga shoshilmaslik kerak;

Asarda jamiyatdagi ba‘zi bir illatlar insonlarning kundalik yumushiga aylanib ketganligini ta‘kidlab o‘tadi. Shuningdek, Vozeh oiladagi yoshi ulug‘ ayollarni hurmat qilish kerakligiga e‘tibor qaratgan. Shu mazmundagi uning quyidagi fikri diqqatga sazovordir: “Bilginki, har qaysi ayolning yoshi katta bo‘lib, unga keksalik yetishgan bo‘lsa, uning gapiyu ishi mo‘tabar sanaladi. Qaysi ayol agar ularning aytganiga xilof qilsa, hayotda topadiganlardan yo‘qotadiganlari ko‘p bo‘ladi. Chunki hayot davomida ortirilgan tajriba albatta o‘z so‘zini aytib, ularning nasihatlari saboqdir. Agar bu nasihatlariga amal qilinmasa ko‘plab xatolarga yo‘l qo‘yish va bu xatolar gunohlarga olib kelishi mumkin[5] Ma‘rifatparvarning bu g‘oyalari yosh avlodda kattalarga hurmatda bo‘lish va qaynona-kelin o‘rtasidagi munosabatlarni tartib solishda yordam beradi.

“Koni lazzat va xoni ne‘mat” (Lazzat manbai va ne‘mat dasturxoni) nomli asarida Buxoro amirligi hududida keng tarqalgan 227 ta taom turlari, xususan, O‘rta Osiyo, Eron, hind va arab taomlari ta‘rifi, ular ba‘zilarining tayyorlanish usullari, taomlarning foydali xususiyatlari o‘z aksini topgan. Ular orasida milliy taomlardan palov (osh), holva, murabbo va non turlariga alohid urg‘u berilgan. Taomlar alifbo tartibida tizimlashtirilgan.[1]

Qori Rahmatulloh Vozehning bizgacha jami o‘n uchta asari yetib kelgan bo‘lib, bular quyidagilar:

1. “Tuhfat-ul ahhob fi tazkirat-ul as‘hob” (“Sevguvchilar tuhfasini bo‘lmish do‘stlar tazkirasini”)
2. “‘Aqoid-un niso” (“‘Ayollar uchun qoidalar”)
3. “Koni lazzat va xoni ne‘mat” (“‘Lazzat manbai va ne‘mat dasturxoni”)
4. “‘Savonih ul-masolik va farosix ul-mamolik” (“Yo‘llarning qulayliklari va mamlakatning masofalari”)

5. “‘G‘aroyib-ul xabar fi ajoyibis safar” (Ajoyib safardagi g‘aroyib xabarlar”)

6. “‘Shaqoiq-ud daqiq”

7. “‘Devoni forsiy, arabiy va turkiy”

8. “‘Majmuai Firha”

9. “‘Masnaviy dar haqiqat”

10. “‘Tarjimayi forsiy Risolai “Bar-us-so‘a”i Muhammad ibn Zakariyo dar tib”

11. “‘Tarjimayi turkiy, Risolai hotami Shayx Bahoyi dar ahvoli usturlob”

12. “‘Tuhfai amoniya”tibbiyotga oid

13. “‘Arois-ul-abkor va navodir-l-afkor”forsiy va arabiy she‘rlar

Qori Rahmatulloh Vozehning “Tuhfat-ul ahhob fi tazkirat-ul as‘hob” (“Sevguvchilar tuhfasini bo‘lmish do‘stlar tazkirasini”) nomli tazkirasini o‘sha davrdagi eng nufuzli asar bo‘lgan biografik asar bo‘lib, XIX asr O‘rta Osiyo adabiy, madaniy, ijtimoiy va siyosiy hayotini yoritib beradi. Qori Rahmatulloh Vozeh XIX asrda o‘n uchta kitob yozgan va eng muhim asari “Tuhfat-ul ahhob fi tazkirat-ul as‘hob” edi[7]. XIX asr o‘rtalaridan XX asr boshlarigacha bo‘lgan davrda “Tuhfat-ul ahhob fi tazkirat-ul as‘hob” Buxoro xonligida yozilgan yetti she‘riy antologiyalar ichida eng muhim asarlardan biri bo‘lgan. Biografik shaklda yozilgan asar keyingi barcha antologik asarlar va undan keyin yozilgan adabiyot tarixi kitoblari uchun muhim manba bo‘lib kelgan. Xususan, Sadri Ziyo “Shuaroi mutaaxxirin” (Hozirgi davr shoirlari) nomli tazkirasini Vozehning "Tuhfat-ul ahhob fi tazkirat-ul as‘hob" tazkirasini asosida yaratilgan bo‘lib Sadri Ziyo tazkirasini

shunchaki ko'chirmay, undagi ma'lumotlarni to'ldirib aniqlashtiradi va ilovalar kiritadi. Ilovalarda Ahmad Donish va XIX asrning ikkinchi yarmida Vozehdan keyin yashagan shoirlar haqida ma'lumotlar beriladi.

"Tuhfat-ul ahbob fi tazkirat-ul as'hob" asarini 1945-yilda Toshkentda A. Mutallibov fors-tojik tilidan rus tiliga tarjima qilganlar. 1956-yili bu tazkirani O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi, adabiyotshunos olim Po'latjon domla Qayyumov Qo'qon shahrida fors-tojik tilidan o'zbek tiliga tarjima qilganlar, ammo bu tarjimada biroz qisqartirishlar qilingan.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Qori Rahmatulloh Vozehning hayoti va ijodi to'liq o'rganilmagan. Tojiklar ushbu ijodkorni o'zlarining shoirlari deb sanashadi, biroq Vozeh Buxoro farzandi bo'lib, O'zbekistonlik ijodkordir. Bugungi kun yoshlariga Vozeh ijodini tanishtirish esa, biz kabi tadqiqotchilarning bosh maqsadidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qori Rahmatulloh Vozeh. "Tuhfatul ahbob fi tazkiratil ashob" // Buxoro Abu Ali ibn Sino nomidagi kutubxona fondi. Inv. No 400 // Litografiya Gulami Hasan Arifjonova Star.Toshkent. Hijriy 1332//Milodiy 1912.
2. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik qo'lyozmalar instituti. Inv. No1304.
3. Akyuz Murat. Kari Rahmatullah Vozeh and His Antology Named Tohfetul Ahbab Fi Tadhkira-tul As'hab, 2015.
4. Qori Rahmatulloh Vozeh. "Tuhfatul ahbob fi tazkiratil ashob"// Qo'lyozma, Ibn Sino kutubxonasi fondi. Inv. No400/
5. https://www.researchgate.net/publication/348336772_TA_29_Qari_Ramatullah_Vazeh_and_his_book
6. Qori Rahmatulloh Vozeh. "Tuhfatul ahbob fi tazkiratil ashob" Buxoro, 2001.
7. Abdullayev B.A. O'zbek adabiyoti tarixi. 2-kitob. –Toshkent: O'qituvchi. 1964.

“ШАШҚАТОР” ЖАНРИНИНГ ИСРОИЛ СУБҲОН ИЖОДИДАГИ ЯНГИЧА ТАЛҚИН ХУСУСИЯТЛАРИ

Тўраева Лайло Омоновна

*БухДУ Ўзбек тили ва адабиёти
кафедраси ўқитувчиси, ф.ф.ф.д.(PhD)*

Аннотация. Ушбу мақолада янги шеър шаклларида бири бўлган “Шашқатор”нинг жанрий хусусиятлари, мавзулар қамрови, тарққиёт жараёни, фалсафа ва психология билан боғлиқлиги ҳамда уларда миллий қадриятларимизнинг бадиий ифодаси Исроил Субҳоний ижоди мисолида кўриб чиқилган. Мавзу юзасидан муайян илмий-назарий хулосалар баён қилинган.

Калит сўзлар: шашқатор, жанр, шеърят, шеър шакллари, фольклоризм, ижодкор шахсияти, ижтимоий муҳит, жанрлар модификацияси.

Адабиётнинг вазифаси Инсонни тушуниш ва тушунтириш бўлса, инсоннинг барча хатти-ҳаракатлари ўзини жамият ва бошқалар олдида тан олдириш ва тасдиқлашга қаратилган.

Бадиий асарнинг етуклигини таъминловчи асосий омил, истеъдоддан кейин албатта, ижодкор шахсининг бутунлигидир. Шахс сифатида тўлақонли шаклланган шоир ёки ёзувчи баркамол асар ярата олади. Шахссиз шоир қанчалик истеъдодли бўлмасин, давр ва тарих уни қабул қилмайди. Худди камишнинг бошидаги сохта тож каби лов этиб ёнади-ю ўчади, на иссиқлик беради, на ёруғлик беради.

Шундай шоирлар бўладики, улар тарихий зарурат ва миллат маънавий-руҳий эҳтиёжи туфайли адабиётга кириб келадилар.

Фалсафа, тарих, психология, халқ донишмандлиги омикталашган асар вақтни енгиб ўтади, асрлар давомида миллатнинг тафаккур тарзи, тахайюл оламига ўз таъсирини ўтказаверади. Бухоролик шоир ва таржимон Исроил Субҳоний шундай ижодкорлар сирасига киради.

Субҳоний (Исроил Субҳонов) 1959 йил Бухоро вилоятида туғилган. У “Бухоронинг етти юлдузи”, “Зарбулғазал”, “Чорзарб”, “Орифона хикматлар” “Шашқатор” каби шеъррий тўплам ва илмий-маърифий рисоалари муаллифи.

Маълумки, мумтоз адабиётда мусаммат(арабча, марварид доналарини ипга тизмоқ)нинг бир неча кўринишдаги бандли шеърлар тушунилади (мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар). Шоир ижодида ушбу жанрларнинг янгича услуб ва

оҳангдаги ифодаларини кузатишимиз мумкин. Асрлар давомида шаклланган аруз ва XX асрдан бошлаб оммалашган бармоқ вазни Субҳоний ижодида тарози палласидек тенг ўрин эгаллайди.

Шоирнинг “Шашқатор” деб номланган тўплами нафақат поэтик ифодаларга бойлиги, услубнинг бетакрорлиги ва ўзига хослиги, бадиий ифоданинг теран ва тиниклиги билан янгича шеърӣй шакл билан китобхон диққатини тортади.

“Шашқатор” – форс-тожик тилидаги “шаш” – олти, арабча “қатор” сўзи билан бирикиб, “олти қатор шеър”, “олтилик” – тўрт воқеабанд мисра ва ўзаро қофияланган бир хулоса байтдан иборат шеърӣй жанр атамаси вужудга келган. Бу адабий истилоҳ “узлуксиз, шода-шоода тўкилаётган кўз ёш” луғавий маъносига ҳам эга.

Ушбу ўзига хос ва мухтасар шаклда эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат, маънавий юксаклик ва тубанлик сингари ижтимоий-фалсафӣй муаммолар, шунингдек, шоирнинг теран ўй-фикрлари ҳаётӣй хулосалари, ахлоқи руҳияси, ҳис-туйғу ва кечинмалари ҳам ўз бадиий ифодасини топади.

Муқаддас китобларда ёзилишича, Худо бу оламни олти кунда яратган экан. “Бухоро шашмақоми” деб номланган инсон руҳи ва қалбини ларзага солувчи юксак санъат намунаси бу хусусда жиддий ўйлаб кўриш лозимлигини кўрсатади. Ёхуд мусичанинг сайрашига қулоқ тутсангиз, ҳайратда қоласиз. Мусича олти марта кукулайди: тўрт мартаси бамайлихотир, охири икки мартаси эса ижро этилади. Асалари уяси кўздан кечирилса, ҳеч қандай онг-тафаккурга эга бўлмаган ҳашаротнинг маҳоратига тан бермасликнинг иложи йўқ. Мутаносиб олти бурчакли катакчалар ҳеч қандай ўлчовсиз бунёд этилган.

“Агар теран фаросат кўзи билан қарасанг, - деб ёзади Исроил Субҳон, - бу оламда беҳикмат нарсанинг ўзи йўқ ва ҳатто энг оддий воқеа-ҳодисалар замирида ҳам улкан умумбашарӣй ҳақиқатлар асарини кўриш мумкин”. [3]

Ҳар қандай адабий янгиликнинг то у халқ маънавий-бадиий мулкига айлангунига қадар қанчадан қанча синовлардан ўтиши, не-не тўсиқларга дучор бўлишига тўғри келади. Бу табиӣй ҳол, албатта. Худди шундай “Шашқатор” ҳам ўзининг бугунги мавқеига эришгунча анча йўлни босиб ўтди. “Шашқатор” бугунги кунда бутун бўй-басти билан алоҳида шеърӣй жанр сифатида шаклланиб бормоқда. Бунинг ёрқин исботи Субҳоний қаламига мансуб битиклар бўлиб, унинг иккинчи номи “Минг бир қатра”.

“Шашқатор” мутолааси жараёнида бир мутахассис сифатида шунга амин бўлдимки, уларнинг мавзу доираси кенг ва ранг-баранг: лирик, дидактик, ҳажвга мойиллик, аксарият умумфалсафӣй руҳдаги фикр-мулоҳазалар, руҳӣй-маънавий кечинмалар, ҳаётнинг гўзал томонларини тараннум этиб, унинг қороғу тарафларини қоралаш, аёвсиз танқид остига олиш, “комил инсон орзуси ва Инсон ҳазрати олийларига ярашмайдиган салбий иллатларни фош этиш каби ҳаётӣй ҳақиқатлардан баҳс юритувчи манзумалардан иборат” [2]

Шоир ва адабиётшунос Шухрат Ҳомидий шашқаторни “шоирнинг ўзига хос пинҳоний ибодати”, Баҳодир Насим “Шашқатор” – шарқона адабий услуб, аниқроғи ўзбекона, яъни қиссадан ҳисса чиқаришдек анъанавӣй ўзбекона тафаккур тарзига эга. Ана шуниси билан у ўзбек китобхони, шеърӣят ихлосманди кўнглига яқин, деб баҳолайди. Б.Қазоқов эса “шоирнинг етуклик шаҳодатномаси”, - дея эътироф этади.

Инсоният шундай “тараққӣй” этса,

Инсоний моҳият йўқолар бир кун.

“Инсон” деган сўзни дафтарга битса,

Ёнига изоҳи тақалар бир кун:

“Дунёни тушуниб етган мавжудот,

Ўз-ўзини билмай кетган мавжудот!”

Инсон сўзининг луғавӣй маъноси унутувчи эканлигини ҳисобга олсак, бу калом ботинидаги зиддият ойдинлашади. “Инсон ўз-ўзини рад - инкор этувчи ва ўз-ўзини тасдиқловчи” моҳиятига эга экан, у доим икки қарама қарши кутбда ҳаракатланади.

Муаллиф фан-техника тараққӣётига қарши эмас, бироқ ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, тараққӣёт инсониятга маънавий-ахлоқӣй акс таъсир кўрсатади. Шахснинг емирилиши руҳнинг таназзулига олиб келади. Урушлар, диний-экстремистик гуруҳлар, суицид, бир жинсли никоҳ, компьютер орқали онгни захарлаш, зўравонлик, иқтисодӣй жиноятлар – буларнинг барчаси “тараққӣёт” натижаси. Шоир биргина шашқатор орқали давр фожиасини очиб бера олган. “Нафасни таниган ўзини танийди”, - дейилади Ҳадиси шарифда. Дарҳақиқат, инсон ўзини, ботиний моҳиятини, ички “мен”ини англолмагунча, асл ҳақиқат ва Ҳақни идрок эта олмайди. Инсоннинг яшашдан мақсади нима? Ўлим ҳаётнинг якуними? Инсон нима учун минглаб ҳужайралар ичидан

айнан танлаб олинган? Мазкур шашқатор ўқувчини шундай саволларга юзма юз қилади. Ҳар бир жавоб ўша одамнинг ҳаёт йўлига берилган баҳо ва бу мезон барча учун ўзгармас.

“Истеъдод табиятан янгиликка, оригиналликка интилади, иккинчи ёқдан унинг фитратида аждодлар тўплаган тажрибанинг генлар орқали ўтиб келган қаймоғи мужассамдир” [1]

Бугун замонавий адабиёт, яъни кейинги тўрт асрда яратилган адабиёт тўғри сўздир. Ҳатто “ўз табиятинга содиқ бўл”, деган шекспирча қарашга уйғундир. Бизнинг ёзувчидан биринчи талабимиз шуки, алдамасин: нимани ўйласа ва ҳис этса шуни ёзсин. Акс ҳолда санъат асари сохтадир. Ўз моҳиятига кўра замонавий адабиёт шахс ижодидир. Ижодкор шахснинг фикр ва туйғуларини бўямай беради, акс ҳолда у ҳеч нарсага арзимади. Ана шу нуқтаи назардан, Субҳоний “Шашқатор”лари, умуман шеъриятида ўзини таниган Шахс ва унга хос фазилатлар ўқувчи кўз ўнгида аниқ-тиниқ гавдаланади. Умумбашарий қадриятлар ижтимоий ҳаёт билан ўзаро уйғунлашади.

“Лоқайдлик бора-бора инсон ботинидаги энг баланд мезонлардан бири – адолат туйғусини мавҳ этади. Адолат туйғуси эса кишилик жамиятлари суяниб турган энг бақувват устунлардан саналади” [1]

Шоир нима ҳақида сўзлашидан қатъи назар, унинг маъно-мазмунини Инсонга қаратилган. Инсонлараро муносабатлар оддий ҳаётий мисол орқали изоҳлаб, асослаб берадики, бу ўқувчи – китобхонни мисол-муқоясалар табият ҳодисалари билан параллел тасвирланганлиги шашқаторнинг қизиқарлилиги ва ўқимишлилигини таъминлаган.

Шундай қилиб шашқатор, тўрт қатор ғоя тафсилоти ва икки қатор насихатомуз хулоса қисмидан иборат лирик жанр сифатида юзага келди. Бу эса шашқатор ҳам рубоий ва қитъа каби жанрлар сингари муайян тартиб қоидаларга эга. Охири хулоса-байт – Бедил, Саъдий, Румий, Навоийнинг дидактик шоҳбайтларига ҳамоҳанг. Шашқаторнинг яна бир ютуғи ундаги мавзу, ғоя, фикрлар давр, тузум, минтақа чегараларини тан олмайди. Лирик “мен”нинг фалсафа ва хулосалари башариятга бирдек тааллуқли, шунинг баробарида муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Истиклол даври адабиёти. – Тошкент: “Turon zamin ziyo”, 2015. – 246-б.
2. Қазоқов Б. Шашқаторхонлик. – Тошкент. –113 б.
3. Субҳоний. “Шашқатор”. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2019. – 8 б.
4. Тўраева, Л. О. (2022, June). Мақолларда деҳқонлар ҳаётининг бадий талқини. In *E Conference Zone* (pp. 71-73).
5. Omonovna T. L. Artistic understanding of peasant life in proverbs //Eurasian Journal of
6. Omonovna, T. R. L. (2024). A Hymn of Divine Ideas in the Wisdoms of Yassavi. *International Journal of Formal Education*, 3(4), 34-39.

INGLIZ TILINI O‘RGANISHDA KOGNITIV TA’LIM NAZARIYALARI VA TANQIDIY FIKRLASH

To‘xtayeva Munira Omonovna

Buxoro davlat universiteti

II kurs tayanch doktranti

Jumayeva Gulruxsor Erkin qizi

Buxoro davlat pedagogika

instituti IV kurs talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz tilini o‘rganish jarayonida kognitiv ta’lim nazariyalari va tanqidiy fikrlashning muhimligini yoritib beradi. Kognitiv nazariyalarning asosiy tushunchalari, ularning til o‘rganishga tatbiqi hamda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali o‘quvchilarning tilni chuqur tushunishi va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Maqolada zamonaviy metodikalar, amaliy tavsiyalar va real hayotiy misollar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *kognitiv ta’lim, tanqidiy fikrlash, til o‘rganish, ingliz tili, o‘quv jarayoni, pedagogika, metodika, mustaqil o‘rganish, xotira, sxemalar, konstruktivizm, tahlil, baholash, mantiqiy xulosa.*

Kirish. Til o‘rganish – bu shunchaki grammatika qoidalari va lug‘at yodlashdan iborat emas. Bu murakkab jarayon bo‘lib, shaxsning aqliy qobiliyatlari, dunyoqarashi va ijodiy salohiyatini o‘z ichiga oladi. Hozirgi kunda ta’lim texnologiyalari rivojlanib borayotgan bir paytda, o‘quvchilarda nafaqat bilimlarni egallash, balki ularni tahlil qilish, baholash va yangi g‘oyalar ishlab chiqish qobiliyatini shakllantirish muhim

ahamiyat kasb etmoqda. Aynan shu nuqtai nazardan, kognitiv ta'lim nazariyalari va tanqidiy fikrlash ingliz tilini o'rganishda asosiy o'rin tutadi. Kognitiv ta'limga e'tibor qaratish o'quvchilarning bilimlarni faol qayta ishlashi, ularni saqlashi va kerakli paytda qo'llashi uchun sharoit yaratadi. Tanqidiy fikrlash esa o'quvchiga turli manbalardan olingan ma'lumotlarni mustaqil tahlil qilish, muammolarni yechish va o'z fikrini asosli bayon qilish imkonini beradi. Bu maqolada biz bu ikki muhim omilning ingliz tilini o'rganishdagi o'ri, ularning nazariy asoslari va amaliy qo'llash usullari haqida batafsil so'z yuritamiz.

Asosiy qism. Kognitiv jarayonlar xotira, diqqat va metakognitiv strategiyalarni o'z ichiga oladi, ular esa ikkinchi tilni o'zlashtirish jarayonida til qobiliyatlarini samarali tarzda o'zlashtirishga yordam beradi yoki uni qiyinlashtiradi. Ushbu jarayonlar, ayniqsa, akademik ingliz tilini o'zlashtirishda juda muhimdir, chunki bu til maxsus lingvistik tuzilmalar, fan sohasiga xos lug'atlar va abstrakt tushunchalar bilan ishlashni talab qiladi. Xotira til o'rganish jarayonida axborotni saqlash va eslab qolishda muhim rol o'ynaydi. Kognitiv psixologiya insonning fikrlash, bilish, xotira, diqqat kabi aqliy jarayonlarini o'rganadi. Til o'rganishda bu nazariyalarning ahamiyati quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) *Axborotni qayta ishlash* (Information Processing): Bu model til ma'lumotining qabul qilinishi, qayta ishlanishi, saqlanishi va chiqarilishi jarayonini tushuntiradi. Til o'rganuvchi yangi so'zlarni yoki grammatik tuzilmalarni qabul qilganda, uni ishchi xotiraga oladi, uni mavjud bilimlar bilan bog'laydi va keyin uzoq muddatli xotiraga joylaydi. O'quvchi "*ubiquitous*" (har joyda mavjud) so'zini o'rganayotganda, avval uni eshitadi yoki o'qiydi (qabul qilish). Keyin bu so'zni kontekstda ko'radi, masalan, "*Smartphones are ubiquitous today*" (Smartfonlar bugungi kunda har joyda mavjud). Bu uni "*smartphones*" va "*everywhere*" kabi ma'lum so'zlar bilan bog'lashga yordam beradi (qayta ishlash va bog'lash). Agar u bu so'zni bir necha marta takrorlasa va o'z gaplarida ishlatishga harakat qilsa, u uzoq muddatli xotiraga o'tadi (saqlash va chiqarish).

b) *Sxema nazariyasi*: Sxema – bu bizning dunyo haqidagi umumiy bilimlarimiz va kutishlarimizdir. Yangi til ma'lumotini o'rganishda, mavjud sxemalarni faollashtirish yoki yangilarini yaratish muhim. Agar o'quvchi "*airport*" (aeroport) haqida gaplashayotgan bo'lsa, uning "*airport*" sxemasi faollashadi. Bu sxema "*airplane*" (samolyot), "*passport control*" (pasport nazorati), "*boarding pass*" (parvoz kartasi), "*luggage*" (bagaj), "*departure*" (uchib ketish), "*arrival*" (yetib kelish) kabi so'zlar va tushunchalarni o'z ichiga olishi mumkin. O'quvchi "*terminal*", "*gate*", "*security check*" kabi yangi so'zlarni o'rgansa, ular ushbu mavjud sxemaga qo'shiladi.

c) *Konstruktivizm*: Bu nazariyaga ko'ra, o'quvchilar o'zlarining bilimlarini faol ravishda quradilar. Til o'rganishda bu o'zini tajribalar orqali ko'rsatadi: o'quvchi yangi grammatik qoidalarni amalda qo'llash orqali tushunadi, hatolaridan saboq oladi. Mustaqil mashqlar, loyihalar, munozaralar bu jarayonni kuchaytiradi. O'quvchi "*Present Perfect*" zamonini o'rganayotganda, faqat kitobdan o'qib tushunmasdan, balki o'z tajribalari haqida gapirish (masalan, "*I have visited London twice*") yoki ingliz tilidagi hikoyalarni o'qib, bu zamonning qanday ishlatilganini tahlil qilish orqali chuqurroq o'rganadi. Hatto xatolarga yo'l qo'ysa ham, bu xatolar uni qoidani yanada yaxshiroq tushunishga undaydi.

Kognitiv ta'limning nazariy istiqboli fikrlash va fikrlash qobiliyatlari kognitiv rivojlanish orqali rivojlanadi. Insonning o'rganishi, ijtimoiylashuvi va xulq-atvori haqidagi tushuncha miyaning ichki faoliyatini tekshiradigan kognitiv nazariyaga asoslanadi. Axborotni qayta ishlash kognitiv nazariyotchilar uchun juda dolzarb mavzudir. Talabalarning kognitiv rivojlanishi bilan ular atrofdagi dunyo haqida fikr yurita oladilar. Kognitiv rivojlanishga kundalik tajribalar ta'sir qilishi mumkin. Kognitiv rivojlanish dastlab Piagetning ma'lum yoshga mos keladigan bosqichlari orqali ko'rib chiqiladi. Vygotskiy nazariyasi yana bir muhim hissadir. Uning asosiy e'tibori kognitiv rivojlanishga ta'sir qiluvchi omillarga qaratildi. Ushbu nazariya ijtimoiy muhit kognitiv rivojlanishga sezilarli hissa qo'shishini ta'kidlaydi.

Til o'rganishda qo'llaniladigan strategiyalar quyidagilar iborat:

1. *Takrorlash va esda saqlash*: Yangi so'zlarni yoki qoidalarni samarali eslab qolish uchun turli usullardan (kartochkalar, repetitiv mashqlar, mnemonikalar) foydalanish. "*Affect*" (*ta'sir qilmoq*) va "*Effect*" (*natija, ta'sir*) so'zlarini ajratish uchun mnemonikadan foydalanish mumkin: "*Affect*" so'zi "*action*" (harakat) bilan boshlanadi, chunki u fe'l (harakatni bildiruvchi). "*Effect*" esa "*end result*" (yakuniy natija) bilan bog'liq, u ot.

2. *Elaboratsiya*: Yangi ma'lumotni mavjud bilimlar bilan bog'lash, o'z so'zlari bilan tushuntirish. "*Sustainable development*" (barqaror rivojlanish) atamasini o'rganayotganda, uni faqat lug'atdan o'qib qolmasdan, ekologiya, iqtisodiyot va ijtimoiy masalalar bilan bog'lab, o'z fikrlari bilan tushuntirish.

3. *Organiyzatsiya*: Ma'lumotlarni guruhlash, sxemalar tuzish, jadval va diagrammalardan foydalanish. Ingliz tilidagi fe'llarni zamonlari bo'yicha guruhlab, jadval tuzish (Present Simple, Past Simple, Present Continuous va hokazo), ularning ishlatilish qoidalarini va misollarini yozib qo'yish.

Tanqidiy fikrlash – bu ma'lumotni tahlil qilish, baholash, argumentlarni tekshirish va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatidir. Ingliz tilini o'rganishda tanqidiy fikrlash quyidagicha yordam beradi: *Matnni tushunish*: O'quvchilar matndagi asosiy g'oyani ajratib olish, muallifning maqsadini aniqlash, ma'lumotni baholash va qiyosiy tahlil qilishni o'rganadilar. Bu ular uchun faqatgina so'zma-so'z tarjima qilishdan ko'ra chuqurroq tushunish imkonini beradi. Biror ingliz tilidagi maqolani o'qiyotganda, o'quvchi nafaqat undagi ma'lumotlarni, balki muallifning qanday dalillarga tayanganini, uning fikri qanchalik asosli ekanligini, matnda qanday ritorik vositalar ishlatilganini ham tahlil qilishi mumkin. Masalan, "*climate change is a hoax*" (*iqlim o'zgarishi yolg'on*) degan matnni o'qisa, o'quvchi muallifning argumentlarini tekshiradi, manbalariga qaraydi va ilmiy hamjamiyatning umumiy fikri bilan solishtiradi.

Munozara va bahs. Tanqidiy fikrlash o'quvchilarga o'z fikrlarini aniq va mantiqiy bayon qilish, boshqalarning fikrlarini tinglash va ularga asosli javob qaytarish ko'nikmasini beradi. Bu ingliz tilida samarali muloqot qilish uchun juda zarur. Sinfda "*Is social media beneficial or harmful?*" (Ijtimoiy tarmoqlar foydali yoki zararli?) mavzusida munozara bo'lsa, o'quvchi nafaqat o'z fikrini bildiradi, balki qarshi tarafning dalillarini tahlil qiladi, ularga qarshi o'z dalillarini keltiradi va asosli xulosaga keladi. Bu jarayonda "*In my opinion...*", "*I agree/disagree with you because...*", "*However, it is also important to consider...*" kabi iboralarni qo'llash orqali til ko'nikmalari ham rivojlanadi.

Muammolarni hal qilish: Til o'rganish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni (masalan, murakkab grammatik tuzilmalar, noaniq ma'nolar) yechish uchun tanqidiy yondashuv qo'llaniladi. O'quvchi muammoning ildizini aniqlaydi, turli yechimlarni ko'rib chiqadi va eng samarali yo'lni tanlaydi. Agar o'quvchi gap tuzishda doim "*I am agree*" deb yozsa, u "*agree*" fe'lining hech qanday yuklamani (preposition) talab qilmasligini tanqidiy tahlil qilib, "*I agree*" deb to'g'ri ishlatishni o'rganadi.

Manbalarni baholash: Internetda yoki kitoblarda mavjud bo'lgan turli ingliz tilidagi ma'lumotlarni (maqolalar, videolar, audiolablarlar) baholash, ularning ishonchliligini tekshirish tanqidiy fikrlashning bir qismidir. *Youtube*'dan ingliz tilini o'rganish uchun video qidirayotganda, o'quvchi turli o'qituvchilarning uslublarini, ularning tajribasini, boshqa foydalanuvchilarning sharhlarini ko'rib, eng foydali va ishonchli manbani tanlashi mumkin.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda savol berish, tahlil va baholash, xulosa chiqarish yo'llari, qarama-qarshi fikrlarni muhokama qilish, ijodiy ish va esse yozish usullaridan samarali foydalanish mumkin. O'quvchilarni matn, mavzu yoki o'qituvchi aytgan gaplar haqida savol berishga undash ("Nima uchun?", "Qanday qilib?", "Bu qanday tasdiqlanadi?", "Boshqa yo'llari bormi?"). O'qituvchi "*The internet has made information more accessible*" desa, o'quvchi "*But is all accessible information reliable?*" deb so'rashi mumkin. *Matnni* qismlarga ajratish, argumentlarni aniqlash, dalillarni baholash topshiriqlarini berish. Ingliz tilidagi reklama matnini tahlil qilib, undagi asosiy da'volarni, ularni qo'llab-quvvatlovchi dalillarni va qaysi hissiy ta'sirga murojaat qilinganini aniqlash. O'quvchilarni o'qiganlari yoki tinglaganlari asosida o'z xulosalarini chiqarishga undash. Biror hikoyaning yakunini o'qib bo'lgach, o'quvchilardan qahramonning kelajakda nima qilishi mumkinligi haqida o'z taxminlarini yozishni so'rash. Biror mavzu bo'yicha turli xil qarashlarni ko'rib chiqish va o'z pozitsiyasini himoya qilish. Zamonaviy ta'limda texnologiyaning rolini muhokama qilganda, uning afzalliklari (masalan, onlayn resurslar) va kamchiliklari (masalan, diqqatni chalg'itishi) haqida bahslashish. O'quvchilardan muammoning yechimini taklif qilish, voqeani davom ettirish yoki boshqa nuqtai nazardan yozish kabi ijodiy topshiriqlar berish. "*Global warming*" mavzusida esse yozish, unda muammolarni bartaraf etish bo'yicha o'z takliflarini bayon qilish.

Kognitiv pedagogikaning etakchi metodlaridan biri retrospektiv tahlil metodidir. Chunki kognitiv pedagogika shaxsning bilish faoliyatini tahlil va tadqiq qiladi. Insonning bilish faoliyati esa psixik jarayonlarning tizimli tarzda namoyon bo'lishini ifodalaydi. Bu ta'lim oluvchilarning bilimlarni idrok etishi, xotirasida saqlab qolishi, eslab qolishi, qayta ishlashi, interpretatsiyalashida o'z ifodasini topadi. Ta'limda mazkur jarayonlarni faollashtiruvchi, mahsuldor usullar va metodlar o'tgan asrning oxirlaridayoq mutaxassislar tomonidan tizimli tarzda o'rganila boshlangan. Kognitiv pedagogikada ta'lim oluvchilarni faollashtirish, ularda o'quv faoliyatiga nisbatan ijodiy munosabatni shakllantirish asosiy masalalardan biriga aylanmoqda. Bugungi kunda kognitiv pedagogikada quyidagi yo'nalishlarni ilmiy asoslashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ular:

- ta'lim oluvchilarning kognitiv jarayonlarini rivojlantirish texnologiyalarini ishlab chiqish;
- ta'lim oluvchilarning shaxsiy kognitiv jarayonlarini faollashtirish imkoniyatlarini aniqlash, orqali ularda ijodkorlik sifatlarini rivojlantirish;
- ta'lim oluvchilarning nuqtai nazarlari, dunyoqarashlari, kognitiv sohalari o'z-o'zlarini mustaqil rivojlantirish omili ekanligini nazariy jihatdan asoslash kabilar.

Kognitiv ta'lim va tanqidiy fikrlashni *integratsiyalashda* o'quvchilar yangi ma'lumotni chuqur tushunibgina qolmay, balki uni faol ravishda tahlil qila oladilar. O'quvchilar ingliz tilida o'z fikrlarini bayon

qilish, kichik tadqiqotlar o'tkazish, munozaralarda qatnashish orqali ham kognitiv ko'nikmalarini, ham tanqidiy fikrlashini rivojlantiradilar. "Favorite season" (sevimli fasl) mavzusida kichik tadqiqot loyihasi tayyorlash. O'quvchilar o'zlarining sevimliliği sabablarini sanab, har bir sababni asoslaydilar, o'z g'oyalarini tasdiqlash uchun statistik ma'lumotlar yoki misollar (masalan, o'z tajribalaridan) topishlari mumkin. Keyin ular bu ma'lumotlarni ingliz tilida taqdim etishadi. O'rganilgan grammatika qoidalarini yoki so'zlarni real hayotiy vaziyatlarda, masalan, ingliz tilidagi maqolalarni tahlil qilishda, filmlarni tomosha qilishda yoki chet elliklar bilan muloqotda qo'llash, bu jarayonni yanada mustahkamlaydi. Ingliz tilidagi yangiliklarni o'qiyotganda, ular qo'llanilgan fe'l zamonlarini aniqlash, ularning matnning ma'nosiga qanday ta'sir qilishini tahlil qilish. Yoki chet ellik do'stingizga xabar yozayotganda, tanqidiy fikrlash orqali qaysi so'zlarni va iboralarni tanlashni o'ylash, fikringizni aniq va tushunarli yetkazish. O'qituvchi nafaqat ma'lumot beruvchi, balki yo'naltiruvchi, rag'batlantiruvchi va o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantiruvchi facilitator rolini o'ynashi lozim. U o'quvchilarni faol ishtirok etishga undashi, ularga to'g'ri yo'nalishni ko'rsatishi va ularning o'zlariga bo'lgan ishonchini oshirishi kerak. *Integratsiyalash Usullari* quyidagilar:

1. Faol Bilim Shakllantirish (Active Knowledge Construction): Konstruktivizmga asoslangan holda, o'quvchi yangi ma'lumotni faqat qabul qilmaydi, balki uni o'zining mavjud bilimlariga asoslanib, tahlil qilib, o'zicha qayta ishlaydi va ma'noli qiladi. Tanqidiy fikrlash bu jarayonda muhim rol o'ynaydi, chunki u o'quvchiga o'zi o'ylayotgan narsani tahlil qilishga, uning sabablarini qidirishga va o'z fikrini shakllantirishga yordam beradi. Ingliz tilida "comparative" va "superlative" darajalarini o'rganayotganda, o'quvchi faqat qoidalar yodlamasdan, balki turli buyumlar yoki shaxslarni solishtirib, ularning sifatlarini tahlil qilishi va to'g'ri darajani tanlashi kerak. Bu jarayonda u o'zi taqqoslayotgan narsalar haqida fikr yuritadi (kognitiv jarayon) va qaysi taqqoslash to'g'ri ekanligini asoslaydi (tanqidiy fikrlash).

2. Metakognitsiyani Rivojlantirish: Kognitiv ta'limda metakognitsiya – o'z-o'zini anglash, o'z fikrlash jarayonlarini tushunish va nazorat qilish muhim. Tanqidiy fikrlash metakognitsiyani kuchaytiradi, chunki u o'quvchidan o'z fikrlashini tahlil qilishni, o'z fikrining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashni talab qiladi. O'quvchi ingliz tilidagi biror matnni tushunishda qiyinchilik sezsa, u metakognitiv ravishda o'ziga savol beradi: "Men bu qismni nima uchun tushunmayapman? Ehtimol, yangi so'zlar yoki gap tuzilishi bilan bog'liqdir. Bunday holatda nima qilishim kerak? Eski strategiyalarim ish bermayapti, yangi yo'l ni o'ylashim kerak." Bu o'z-o'zini tahlil qilish va muammoni hal qilishga undash – tanqidiy fikrlashning bir qismi.

3. Axborotni Tahlil Qilish va Baholash: Kognitiv nazariyalar axborotni qayta ishlashga urg'u bersa, tanqidiy fikrlash ushbu axborotni baholash, uning ishonchliligini aniqlash va qarama-qarshi fikrlarni solishtirishga yordam beradi. Ingliz tilida muayyan mavzu bo'yicha maqola o'qiyotganda, o'quvchi matnning asosiy g'oyasini ajratib olish (kognitiv jarayon) bilan birga, muallifning dalillarini tahlil qilishi, ularning qanchalik asosli ekanligini baholashi (tanqidiy fikrlash) kerak bo'ladi. Agar muallif yolg'on yoki tarafdosh ma'lumotlarni keltirgan bo'lsa, tanqidiy fikrlash uni aniqlashga yordam beradi.

Xulosa. Kognitiv ta'lim nazariyalari va tanqidiy fikrlash ingliz tilini o'rganishning ajralmas qismlaridir. Ularni o'quv jarayoniga samarali integratsiyalash orqali o'quvchilar nafaqat yangi tilni o'zlashtirishadi, balki o'z fikrlarini mustaqil shakllantira oladigan, ma'lumotlarni tahlil qila oladigan va o'z bilimlarini doimiy ravishda rivojlantira oladigan shaxslarga aylanadilar. Bu yondashuv tilni o'rganishni yanada qiziqarli, samarali va kelajakda muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun zarur bo'lgan chuqur tushunchaga ega bo'lishini ta'minlaydi. Zamonaviy dunyoda muvaffaqiyat qozonish uchun tilni bilishning o'zi yetarli emas, balki uni qanday tahlil qilish va qo'llash ham muhimdir. Kognitiv ta'lim nazariyalari va tanqidiy fikrlashni integratsiyalash – bu ingliz tilini o'qitish va o'rganishning kelajagidir. Ushbu yondashuv o'quvchilarni faqat tilni biluvchi emas, balki tilni chuqur tushunuvchi, tahlil qila oladigan, o'z fikrlarini mustaqil va asosli bayon qila oladigan shaxslar sifatida shakllantiradi. O'qituvchilarning ushbu integratsiyani o'quv jarayoniga samarali tatbiq etishlari, o'quvchilarni kelajakda har qanday qiyinchiliklarni yengishga va muvaffaqiyatga erishishga tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Scrivener, S. (2011). Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching. Macmillan.
2. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
3. Paul, R., & Elder, L. (2019). The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools. Rowman & Littlefield.
4. O'Malley, J. M., & Chamot, A. U. (1990). Learning Strategies in Second Language Acquisition. Cambridge University Press.
5. Baddeley, A. (2000). The episodic buffer: a new component of working memory? Trends in Cognitive Sciences, 4(11), 417–423.
6. Krashen, S. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.

7. Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem solving: Effects on learning. Cognitive Science, 12(2), 257–285

8. Vygotsky, L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.

IJTIMOIIY TARMOQLARDAGI KOREYSCHA QISQARTMALAR VA ULARNING TIL O'RGANISHDAGI SEMANTIK O'RNI

Ulashova Sevinch Ortik qizi

Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda koreyalik yoshlar ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilayotganda foydalanayotgan qisqartmalar, o'ziga xos muloqot uslublari xususan, qisqartirib yozish, qo'shib yozish, faqat boshlang'ich undoshlar bilan ifodalash kabi turlarini ko'rib chiqamiz. Shu bilan birga, ushbu qisqartmalar koreys tilini o'rganuvchilar uchun tug'diradigan muammolar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: MZ va Alpha avlodi, fonema, fonetik, kommunikatsiya, messenger.

“XXI asr texnologiyalar asri” degan so'zning zamirida hozirgi kunda mavjud bo'lgan misli ko'rilmagan ixtirolar, texnologiyalar va kashfiyotlar yotadi. Ushbu jadal rivojlanish nafaqat, madaniyat va iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatmoqda, balki insoniyatning asosiy muloqot quroli bo'lmish, tilning takomillashishiga o'z hissasini qo'shmoqda. Kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, internet va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi insonlarga chet tillarini istalgan daqiqada, istalgan masofada turib, o'rganish imkoniyatini bermoqda. Shuningdek, til o'rganuvchilar chet ellik tengdoshlari bilan ijtimoiy tarmoqlar orqali muloqot qilib, chet tillarida muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirmoqda. Ammo, kommunikatsiya texnologiyalarning rivojlanishi til tizimida yangicha leksik birlik yuzaga kelishiga ham sababchi bo'lmoqda. Hozirgi kunda kitoblardan o'rganilayotgan chet tillari faqatgina, til sertifikatlari uchungina zarur bo'lib, yoshlar orasida ijtimoiy tarmoqlarda foydalanilayotgan so'zlarni butunlay yangi kashfiyot desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shu bilan birga, ushbu ijtimoiy tarmoqda ishlatilayotgan so'zlar sekin-sekin ijtimoiy hayotga ham tatbiq qilinmoqda. Yangi paydo bo'layotgan lug'atlar, qisqartma so'zlardan asosan, MZ va Alpha avlodi ¹² tomonidan foydalanilayotganligi tufayli ham, katta yoshli insonlar uchun biroz muammo tug'dirmoqda. Bundan tashqari, ushbu tilni chet tili sifatida o'rganayotgan yoshlarga ham muloqotning yangi ko'rinishi bosim bermoqda.

Barcha tillarda bor bo'lganidek koreys tilida ham kitoblardan o'rgatilayotgan bilimlar kundalik hayotda yoki ijtimoiy tarmoqdagi muloqot so'zlaridan ancha farq qilmoqda. Koreys tilida hozirgi kunda ijtimoiy tarmoqlarda so'zlarni qisqartirib yozish (줄여서 쓰기) ommalashmoqda.

Qisqartirib yozish - fonemalarni tushirib qoldirish odatda, unli tovushlarni tushirib yuborish yoki birlashtirish orqali yuzaga keladi. Bu holat ko'pincha oxirgi bo'g'in unlidan boshlanib, undan oldingi bo'g'inda yakuniy undosh bo'lmagan holatda kuzatiladi. Koreys tilida unlilarning ketma-ket kelishini yoqtirmaslik xususiyati mavjud. Agar unlilar ketma-ket kelsa, ularning orasiga undosh qo'yib, unlilar to'qnashuvining oldi olinadi. Ammo, tarmoq tilida bunday holda undosh qo'shilmaydi, balki unli tovushlar birlashtiriladi yoki keyingi unlini tushirib yuborish holati ko'p uchraydi.

Misollar:

드터 (드디어 – nihoyat)

섬 (시험 – imtihon)

을 (요일 – hafta kuni)

자철 (지하철 – metro)

틀 (토요일 + 일요일 – shanba + yakshanba)

Masalan, 드터 so'zida ikkinchi bo'g'indagi “|” va uchinchi bo'g'indagi “|” qo'shilib, “ㅌ” ga aylangan. 섬 so'zida esa “ㅎ” tushirib yuborilgan va “|” bilan “|” qo'shilib, “ㅌ” bo'lgan. 지하철ning

¹² MZ avlodi – 1980-yillarning boshidan 2000-yillarning boshigacha bo'lgan davrda, Alpha- 2010-yilning boshidan 2020-yilning o'rtasigacha tug'ilgan, hozirgi kunda 20-30 yosh bo'lgan yoshlar hisoblanadi. Uchraydi.

“지하” qisqarib, “자” bo‘lishi ham shu hodisa natijasidir. 올 so‘zida “요일”dagi “ㄹ” oldingi bo‘g‘inga birlashgan. 툴 esa “토요일” va “일요일”ning qisqarishidan hosil bo‘ladi.

Shuningdek, ikki unli qo‘shilmasdan, ulardan kuchsiz tovush tushiriladigan holatlar ham mavjud. Masalan:

서울 – 설 (ikkinchi bo‘g‘indagi “ㅌ” tushib qolgan)

우리 – 울 (ikkinchi bo‘g‘indagi “ㅣ” tushib qolgan)

처음 – 침 (ikkinchi bo‘g‘indagi “ㅈ” tushib qolgan)

재미 – 잼 misolida esa ikki bo‘g‘in orasidagi “ㅣ” kabi kuchsiz unli tushirib yuborilgan.

송민규(2000) buni quyidagicha tushuntiradi: “Klaviatura orqali yozish jarayoni ham og‘zaki nutqdagi talaffuz jarayoniga o‘xshaydi. Shu bois qisqartirish hodisalari fonetik xususiyatlarga o‘xshash tarzda yuz beradi.”

Ko‘pincha qisqartirish jarayonida klaviaturadagi qo‘l yetishi qiyin bo‘lgan tovushlar yoki unlilar tushirib yuboriladi. Bu, ayniqsa, suhbat tezligini yetib olish istagidan kelib chiqadi. Bunday qisqartirish natijasida hosil bo‘lgan so‘zlar esa kundalik nutqda ham ishlatilmoqda va bu adabiy koreys tilini buzilishiga olib kelmoqda.

Qo‘shib yozish – bu so‘zning asl shakliga fonemalarni qo‘shish hodisasi bo‘lib, u yuqorida ko‘rib chiqilgan qisqartirishning “oson va tez” xususiyatiga qarama-qarshi turadi. Qo‘shib yozish odatiy tildagi zerikarlilikdan kelib chiqishi va ijtimoiy tarmoqdagi muloqotda samimiylik yoki yoqimtoylikni ifodalash vositasiga aylanishi mumkin. Ayniqsa, so‘z oxiridagi 받침 (yakunlovchi undosh) o‘rniga muayyan hissiyot yoki kayfiyatni yetkazish uchun qo‘shimcha undosh qo‘shish holati ko‘p uchraydi.

Misollar:

오빠양 보고십당 – “Oppayang, ko‘rgim keladi”

예전에도 사기당했던 경험에 있어성..무섭네용...- “Oldin ham aldangan tajribam bor... qo‘rqinchli”

넵! 대학생이예요 – “Ha! Talabaman”

좋아욐! 널까지 준비해서 갈게욐! – “Yaxshi! Ertaga tayyorlanib boraman!”

잘자욐 ~ – “Yaxshi dam oling~”

그러지마세욐! – “Bunday qilmang!”

아니얐 – “Yo‘q”

괜찮아욐, 저도 그런적 있는걸욐 – “Hammasi joyida, men ham shunday bo‘lganman”

Ijtimoiy tarmoqlar do‘stlar bilan muloqot qilayotganda undosh qo‘shish hodisasi tez-tez uchrab turadi. Bu undoshlarning farqlovchi xususiyatlari sababli, foydalanuvchilarning ma‘lum tovushlarni yozuvda ishlatishga bo‘lgan ichki istagini aks ettiradi. Ayniqsa, qo‘shib yozishda ko‘p ishlatiladigan undoshlar – ㅇ(ng), ㅁ(p), ㅅ(s), ㅁ(m).

ㅇ va ㅁ – burun tovushi va tugallash tovushlari xususiyatlari sababli ma‘noni ta’kidlash bilan birga, samimiy va yoqimtoy ohang hosil qiladi.

ㅁ – tugallash orqali ma‘noni aniq va qat’iy ifodalaydi: lab bilan talaffuz qilingani sababli yanada yoqimtoy effect beradi.

ㅅ – sirg‘aluvchi tovush xususiyati bilan ma‘noni kuchaytiradi.

Yuzma-yuz suhbatda insonlar yuz ifodasi, imo-ishoralar, ovozning kuchi va intonatsiya orqali ma‘noni yetkazadi. Ammo, matnli va masofaviy muloqotda buni yetkazish qiyin bo‘ladi. Shuning uchun, ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari suhbat haqiqiydek tuyulishi uchun qisqartirish yoki undoshlarning farqlovchi xususiyatlaridan foydalanadilar.

Faqat boshlang‘ich undoshlar bilan ifodalash – yuqorida keltirilgan usullardan ham tezroq va qulayroq tarzda ma‘no yetkazish usuli – faqat boshlang‘ich undoshlar bilan so‘zlarni ifodalashdir. Internet tarmog‘idagi muloqot tilida qisqartmalar dastlab onlayn o‘yinlarda ko‘p qo‘llanilgan bo‘lsa, hozirda qisqa vaqt ichida ma‘noni ixcham yetkazish maqsadida izohlar, mobil messengerlar va hatto kundalik hayotda ham

keng ishlatilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda faqat boshlang'ich undosh harflar bilan fikr yetkazish 초성 deb nomlanadi. Boshlang'ich undoshlar bilan ifodalash hodisasi dastlab, tovushga taqlid so'zlarda asosan, kulguni ifodalashda ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik oddiy so'zlar sifatida ham keng qo'llana boshlagan.

Masalan:

ㄷ ㄷ – (덜덜 – titroq ifodasi)

ㅋ ㅋ / ㅎ ㅎ – (kulgu ifodasi)

ㄱ ㄷ ㅁ – (기다려요- kutyapman)

ㄱ ㅅ – (감사-rahmat)

ㅂ ㅂ – (바이바이- bye-bye, hayr)

ㅇ ㅋ – (오케이-okay, yaxshi)

Endi faqat boshlang'ich undoshlar bilan yozishmalarga misolni ko'rib chiqsak:

아... ㅎ 몰랐네요 ㅋ . (“ Ah... bilmas ekanman, k~”)

나도 그렇게 생각함 ㅇㅇ . (“ Men ham shunday o'ylayman, ha-ha”)

ㄱ ㄱ 이려고 있을 때가 아님 . (“Bo'l-bo'l, hozir bunday o'tiradigan vaqt emas”)

Ushbu yozishmada ㅎ – suhbatdosh bilan unchalik yaqin bo'lmaganda yoki o'rtada masofa saqlaganda ishlatiladigan noqulay kulguni bildiradi. ㅋ esa “ㅋㅋ” kulish ifodasidan farqli ravishda, noqulaylik, unchalik yoqimli bo'lmagan kulgu yoki kinoya ma'nosini anglatadi. ㅇㅇ esa ushbu o'rinda o'z fikriga ishonch va qat'iyatni ifodalaydi. ㄱ ㄱ esa dastlabki ma'nosidan biroz o'zgargan. Aslida u onlayn o'yinlarda “게임 고 (Game go)” – “o'yinni boshlaylik” degan qisqartma bo'lib ishlatilgan. Hozir esa faqat o'yin emas, balki ish - harakatni boshlashda yoki suhbatdoshni shoshiltirishda qo'llanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, internetdagi qisqa yozishmalar yoki izohlarda yuz ifodasi va ovoz ohangini yetkazib bo'lmaganligi sababli, hissiyotlarini ifodalash vositasi sifatida qisqartmalardan foydalanish keng tarqalgan. Bu ushbu til egalari uchun vaqtni tejash uchun yaxshi usul bo'lsa-da, ammo, yuqorida ko'rib turibsiz-ki, ijtimoiy tarmoqlarda foydalaniladigan lug'atlar qo'llanmalardagi lug'atlardan tubdan farq qiladi. Buning natijasida, til o'rganuvchilar so'zlarni yodlashda chalkashliklarga duch keladi. Internetdagi muloqot tilining ijobiy tomoni – yangi so'zlar yaratish va mavjud yozuv tizimidan chiqib, ifodani boyitish imkoniyatidir. Ammo salbiy tomoni – tilning buzilishi vat il zo'ravonligi kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Muammoni hal etish uchun foydalanuvchilarga ijtimoiy tarmoq tili bilan badiiy til farqini anglatib, grammatika va badiiy so'zlarni yoshligidan o'rgatish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 권순희(2001),컴퓨터 통신 대화의 언어적 특성 고찰, 국어교육 105권, 한국국어교육연구회.
2. 권연진(2000),컴퓨터 통신 언어의 유형별 실태 및 바람직한 방향, 언어과학 7권 2호, 한국언어학회 동남지회.
3. 김가현(2011),통신언어 형태 분석 및 쓰임 연구: 문자메시지와 인터넷 기반 통신 중심으로,성균관대학교 대학원 석사학위논문.
4. 김광해(2000),우리 말과 글의 현실, 대학국어작문 , 서울대학교 출판부
5. 김민희(2003),통신언어의 양상과 기능에 대한 연구,홍익대학교 교육대학원 석 사학위논문
6. 김상협(2014),통신 언어의 국어 교육적 수용 방안 연구,경북대학교 교육대학 원 석사학위논문
7. 김옥향(2004),통신 언어의 사회언어학적 특성-통신 언어와 일상 언어의 혼용 실태를 중심으로,건양대학교 교육대학원 석사학위논문.
8. 김현주(1995),컴퓨터통신의 매체적 특성에 관한 연구, 한국언론학보34권, 한국언론학회

INSON SUKUTIDA HAM GO‘ZALLIK MUJASSAM

Umarova Dildor Faxriddinovna
Osiyo xalqaro universiteti magistri

Annotatsiya. Olamning umumiy manzarasida go‘zallik tushunchasi eng muhim qadriyatlardan biri sanaladi. Zero, uni yaxlitlikda anglash, botiniy va zohiriy deb guruhlariga ajratish har bir millat olam manzarasining aksiologik xususiyatidir. Go‘zallik tavsifini Alisher Navoiy asarlari orqali teran anglaymiz. Inson sukutida ham go‘zallik mujassamligiga guvoh bo‘lamiz.

Kalit so‘zlar: olamning umumiy manzarasi, go‘zallik tushunchasi, inson sukuti, estetik baho.

Olamning milliy manzarasida madaniyat va qadriyatlar turli birliklar orqali ifodalanishini bilamiz. Binobarin, qadriyatlar kontseptlar tarkibidagi asosiy komponentdir [1,76]. Go‘zallik tushunchasi ham milliy-madaniy, etik-estetik qadriyatlar sirasida turadi. Aslida, mazkur tushuncha obyektiv borliqdagi jarayonlarning inson ongida subyektiv tarzda namoyon bo‘lishi hisoblanadi. Ammo go‘zallik tushunchasini har bir kishi o‘zicha kashf etadi, tasavvur qiladi, anglaydi. Go‘zallik tushunchasiga yondashuvda uni ommaviy tushunish hamda individual anglamoqni farqlash muhim. Masalan, dunyoning yetti mo‘jizasi, osmondagi yulduzlar, tong otishi, daraxtlarning gullashi, qushlarning parvozi, Somoniy maqbarasi, Samarqand sayqali kabi qator tabiat yaratgan yoki inson qo‘li, tafakkuri, iqtidori bilan yuzaga kelgan muayyanliklar mavjudki, ularning go‘zalligi insoniyat tomonidan allaqachon tan olingan.

Go‘zallikni individual anglashni hazrat mir Alisher Navoiy shunday tavsiflaydilar:

Podshohlardan biri Majnunning ishq ko‘yida dali devona bo‘lib, cho‘llarda sarson kezishidan Layliga ko‘p qiziqar edi. Laylini topib, huzuriga keltirishlarini buyurdi. Laylini shoh huzuriga keltirdilar. Podshoh Layliga razm solarkan qorachadan kelgan, sirtidan oddiy kanizakdan farqi yo‘q bir oddiy qizni ko‘rdi. Shunda u Layliga qarab:

– Majnunni ishqing-la devona qilib, tog‘larda, cho‘llarda sarson etgan Layli senmisan? Ajabo, go‘zallikda seni boshqalardan hech bir ortiq joying yo‘q. Oddiy bir ayoldan ham farqing bilinmaydi. Shunday ekan, qanday qilib Majnun ko‘yingda devona bo‘ldi?

Layli hech ikkilanmay javob berdi:

– Podshohim, boshqa gapirmang. Chunki siz Majnun emassiz. Mendagi go‘zalliklarni ko‘ra olishingiz uchun sizga Majnunning ko‘zlari kerak bo‘lur,– dedi.

Podshoh bu mantiqli so‘zlar qarshisida taslim bo‘lib, sukutda qoldi.

Shu o‘rinda “Podshoh bu mantiqli so‘zlar qarshisida taslim bo‘lib, sukutda qolmog‘i” ham o‘ziga xos go‘zallik kashf etadi.

Olam manzarasi asrlar davomida inson tafakkurida kumulativ tajriba orqali kognitiv baza hosil qiladiki, bu baza prototip qadriyatlar orqali shakllanib, stereotiplar yaratadi. Estetik baho mazkur jarayonning birlamchi faol tizimi bo‘lib, aynan shu funktsiya insonlarning amaliy hayotini tavsiflaydi; lisoniy ongga o‘rnashib, shaxslarning muloqot harakatida aks etadi va etnik mentallikni shakllantiradi, shuningdek, milliy mazmun kasb etuvchi maydon hosil bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Daho adib islomiy e‘tiqod go‘zalliklaridan bahra olgani ma‘lum. A.Navoiy asarlarida go‘zallikka tasavvufiy nuqtayi nazardan yondashiladi, ammo biror o‘rinda ilohiy go‘zallik insoniy go‘zallikni rad etmaydi, aksincha, ular bir-birini to‘ldiradi, boyitadi. “Lison-ut tayr”da adib faqat so‘z bilan mashg‘ul bo‘lish ma‘noni anglashga monelik qiladigan bir ishga aylanishiga ishora qiladi va shunday yozadi:

Kimki bu ma‘nidan ogoh o‘ldi, bil –

Kim kesildi onga so‘z ayturg‘a til.

Ya‘ni yo‘qlik vodiysiga yetib kelgan qushlar fanodan baqoga, ya‘ni tiriklikdan abadiyatga o‘tish oldidan sukut qildilar. Shu o‘rinda so‘nggi vodiya yetib kelgan qushlar go‘zalligiga ilohiy sukut yana go‘zallik qo‘shadi. Adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqul buni shunday sharhlaydi: “Bu ma‘ni – fanodan baqoga yetgan solik holatiga tegishli ma‘ni. Shoir “Kim kesildi onga so‘z ayturg‘a til”, deganda tariqatning to‘rt muhim shartlaridan biri – tarki qiyl-u qol holini nazarda tutayotir. Bu holatda orif – sukut sohibi. Hikmatning boshi sukutda deb bilganligi va shunga amal qila olganligidan ham u ofati lisondan tamoman xalosdir. Sukut odobiga erishish va amal qilish umuman tasavvufdagi muhim talabdir [4, 43].

Darhaqiqat, sukut go‘zalligi – odob go‘zalligi. Fikrimizni “Qur‘oni Karim”da, Hadisi shariflarda sukut hodisasiga eng ulug‘ tushuncha sifatida qaralishi; betakror “Masnaviy”(J.Rumi)da sukut mahobatiga bag‘ishlangan maxsus bobning ajratilishi, xalqimizning “Sukut – so‘zsiz so‘zlash”, “O‘rni kelganda, sukut so‘zdan afzal”, “Sukut – betakror ustoz”, “Sukunat o‘z-o‘zini anglashning eng qisqa yo‘li”, “Sukut – insoniyatga yaratganning tortig‘i”, “Sukut gapirmadi degani emas”, “Ma‘noli sukut bema‘ni so‘zlardan yaxshiroq”, “Sukut kuchli hayqiriq ifodasi” hisoblashi ham fikrimizni dalillaydi.

Mir Alisher Navoiy yozganlaridek:
Shart bukim, onglag'on sharh etmagay,
To tildin boshqa ofat yetmagay.

Demak, oqil kishi bilganlarining hammasini har yerda soʻzlayvermaydi, toki bu boshni til ofatidan saqlagay.

Sukut va soʻzlashning dialektik bogʻliqligini, aslida, sukut ham noverbal hodisa sifatida tilning tarkibiy qismi ekanligini, yaʼni lingvistik belgilar biror narsaga ishora qilishi, fikrni nutqqa almashtirishi, shunday sharoitda sukut yetishmayotgan belgilar belgisiga aylanishini inobatga olsak, sukutning mohiyati oydinlashadi. Demak, sukut nutqiy jarayonni buzmaydi, agar nutqda hamma narsani ovoz chiqarib aytish (yoki yozish) mumkin emasligini anglasak, sukut nutqni mukammallashtiruvchi goʻzal va zaruriy vosita ekanligi koʻrinadi [6, 24].

Alisher Navoiy fikricha, dunyoda insondan koʻra aziz, bebaho, goʻzal mavjudot yoʻq. Bu qarash mutafakkirning “Xamsa”si tarkibiga kiritilgan dostonlar, shuningdek, falsafiy asarlari magʻziga mahorat bilan singdirilgan. Adib hayotdagi barcha jonzot va narsalar goʻzalligi, estetik zavq, qoʻshiq va kuyning kishi kayfiyatiga taʼsiri masalalari bilan uygʻun tarzda ifodalagan. Mir Alisher Navoiy goʻzallik deganda, avvalo, insonning ichki va tashqi olamiga xos goʻzalliklarni nazarda tutadi hamda inson goʻzalligini gumanizm gʻoyalari, yaʼni insonpavarlik bilan uzviy bogʻliqlikda talqin etadi. Millat dahosining bunday qarashlari uning asarlari orqali hikmatli soʻzlarga aylanib xalq ongiga kuchli taʼsir koʻrsata olgan. Bu nafaqat millat tiliga, til orqali uning ijtimoiy borligiga, borligʻiga, xatti-harakatlariga, yashash tarziga, asosiysi, goʻzallik tushunchasini toʻgʻri anglashiga taʼsir koʻrsatadi.

Xulosa shuki, oʻzbek xalqining lisoniy olam manzarasida sukut, goʻzallik tushunchalari ham, ayni zamonda, sukut goʻzalligi tushunchasi ham eng muhim qadriyatlarga aylangan. Sukut goʻzalligi tavsifini Alisher Navoiy asarlari orqali yanada chuqurroq anglaymiz. Shuningdek, sharq falsafiy adabiyotida muloqot jarayoni, muloqot jarayonida sukutning oʻrni xususida soʻzlovchi ham, tinglovchi ham oʻzligini – saviyasini, madaniyatini, bilimini va hatto dinini, mafkura va ijtimoiy mansubligini namoyon qilishi haqida Yusuf xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Nizomiy Ganjaviy, Abu Abdullo Rudakiy, ibn Rushd, ibn Arabiy, Abdurauf Fitrat, Choʻlpon kabi yuzlab adiblarning ham qimmatli mulohazalari mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арутюнова Н. Д. Введение // Логический анализ языка. Ментальные действия. —Москва: Наука, 1993. —С.76.
2. Навоий Алишер. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилд. Еттинчи жилд.—Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. — 708 б.
3. Навоий А. Лисонут тайр. — Т.: Ғ.Фулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1991. — 465 б.
4. Ҳаққул Иброҳим. Истиқлол даври навоийшунослиги. Ўттиз жилд. —Тошкент: Тамаддун, 2021. — Б.43.
5. Yuldasheva D.N. [Sukut nutqiy muloqot komponenti](#). — Toshkent: Bookmany print, 2024. — 164 b.
6. Yuldasheva D.N. Sukut diskursning tarkibiy qismi sifatida (badiiy asarlar asosida): Filologiya fanlari doktori (DSc) diss. avtoref. — Buxoro, 2024. — 72 b.
7. Yuldasheva D.N., Umarova D.F. [Diskurs va noverbal vosita](#)// “Filologik tadqiqotlar: muammo va yechim” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. —Buxoro, 21-oktabr, 2024-yil. — 58-60-b.

TOGʻAY MURODNING “OYDINDA YURGAN ODAMLAR” ASARIDAGI OKKAZIONALIZMLAR TADQIQI

Umurzakova Umidaxon Ahmadjon qizi

*Fargʻona davlat universiteti
tayanch doktoranti, FDTU oʻqituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Togʻay Murod “Oydinda yurgan odamlar” asarida qoʻllagan okkozializmlar tahlili ustida soʻz boradi va ularning qanday maʼno nozikliklarini hosil qilgani tahlil etiladi.

Kalit soʻzlar: okkozializmlar, oʻziga xos maʼno, nogiron-nogiron giyohlar, nordon-nordon gapirmoq, harom gap, boʻliq-boʻliq hosil.

KIRISH. Asarlari bilan oʻzining “Men oʻzbek xalqiga haykal qoʻyaman!” degan orzusini amalga oshirgan Togʻay Murod [1] “Oydinda yurgan odamlar” asarida oʻzbek xarakterini, oʻzbek xalqiga xos

miliy urf- odatlarni, ularning hayot tarzini ochib bera olgan. Shu bilan birga, asarda o'ziga xos okkazional ma'noga ega so'zlarni ham qo'llash bilan asar tilining ta'sirini kuchaytirgan. Biz asarda yoritilgan ana shunday so'zlarga e'tibor qaratmoqchimiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI.

Okkazionalizmlar asardagi ijodkorning badiiy niyatini yorqin ochib berish uchun muallifning o'zi tomonidan so'zlarga affiksalar qo'shish bilan yaratiladi yoki mavjud so'zga o'zgacha ma'no yuklash orqali hosil qilinadi.

“Okkazionalizm-[lot. occasionalis-tasodifiy] tish. Umumiste'molga muvofiq, to'g'ri kelmaydigan, individual tarzda ma'noga ega bo'lgan til birligi”, - deb ta'riflanadi “O'zbek tilining izohli lug'ati”da [5]. Tilshunoslikka oid manbalarda esa “Mahsuldor bo'lmagan model asosida yasalgan va faqat shu nutqiy matnning o'zida qo'llangan so'z, individual-uslubiy neologizm”, - deb izohlanadi [3] “Okkazional so'zlar o'zida sinxron-diaxron qorishqlik, anomallik, nutq uslubi yoki muloqotning ayni shu daqiqasida yuz beradigan, so'z yasash xususiyatlarini o'zida mujassam etgan ekspressiv nutqiy birlikdir”, - deya tushuntiradi O.To'xtasinova o'z tadqiqotida.[2] Okkazional ma'no esa “So'zning ma'no tuzilishida shakllanib yetmagan, ma'lum individual qo'llanilishda yuzaga chiqadigan ma'no”dir.[3]

NATIJA VA MUHOKAMA. Tog'ay Murod “Oydinda yurgan odamlar” asarida qo'llagan okkazionalizmlardan biri *harom gap* birikmasidir.

Yaxshilarda yaxshidan-yaxshi fazilat nima? Xudo bermish yuksaklik nima? Xudo bermish ulug'lik nima?

Qimmat momolar aynan ana shularni yo'qqa chiqarish payida bo'ladi!

Masalan, pokdomon odam borasida nopok gap tarqatadi. “Iflos odam!” deydi. Donolar donosi borasida nodon gap tarqatadi. “Picha kamroq” deydi. Haloldan halol odam borasida harom gap tarqatadi. “buzuq odam!” deydi (“Oydinda yurgan odamlar” 268-bet). Aslida, harom so'zi foydalanish, iste'mol etish shar'an man etilgan narsani anglatadi [4] Ammo ijodkor bu o'rinda yaxshilarni yomonga chiqaradigan ayollarning xarakterini to'liq ochib berish uchun hallol so'ziga zid tarzda harom so'zini qo'llaydi, harom gap birikmasiga esa “halol insonni bulg'aydigan, faqat yolg'ondan iborat bo'lgan, shar'an ham man etilgan gap” ma'nosini yuklaydi va bu Qimmat momoga o'xshash ayollar tasvirini to'la aks ettiradi.

Navro'z haminqadar shod-xurramlikda o'tsa, haminqadar xush-xushvaqlikda kechsa...

Yer-u falak-da haminqadar saxiy bo'ladi!

Osmon-u falak-da mo'l-ko'l yomg'ir yog'adi

Yer-u zamin-da bo'liq-bo'liq hosil beradi! (“Oydinda yurgan odamlar” 271-bet)

Ushbu parchada esa *bo'liq-bo'liq hosil* birikmasini tahlil qiladigan bo'lsak, bo'liq so'zi asosan insonlarga nisbatan semiz, to'lishgan ma'nosida ishlatiladi, asarda esa hosilning ko'payishi, kutilgandan-da ko'proq bo'lishini ta'kidlash uchun berilmoqda.

Onamiz ro'moli uchlari bilan bet-boshini o'radi. Darvoza taraf yurdi. Darvozadan tashqariladi. Devordan bo'yladi. Qadrdon hovlisiga qaradi. So'nggi...so'nggi bor qaradi...

Mana bular nima? Teraklarmi? Tutlarmi?

Yo'q bular nogiron-nogiron giyohlar!

Onamiz giyohlarni ezib-ezib odimladi! (“Oydinda yurgan odamlar” 322-bet)

Nogiron-nogiron giyohlar birikmasidagi nogiron so'zi ham asosan inson yoki yaroqsiz bo'lib qolgan uskunalariga nisbatan ishlatilib, uning sifatini bildiradi. Tog'ay Murod giyohlarni nogiron demoqda, chunki asar qahramoni Oymomo uyini tark etishni niyat qilib odimlaydi, juda kuchli his-hayajon ichida ko'ziga dunyo tor, daraxtlar ham kichkina giyoh bo'lib ko'rina boshlaydi, qayg'u sabab u bir paytlar baxt quchog'ida o'zi o'stirgan tutlar, teraklarni o'zining hozirgi baxtiday (farzandsizligi) nogiron deb o'ylamoqda. Oymomonning ayni holatdagi ko'rinishi, uning qalb iztiroblarini yoritishda mazkur birikma o'ziga katta ma'no yashirgan.

XULOSA. Tog'ay Murod “Oydinda yurgan odamlar” asarida o'ziga xos okkazional ma'noga ega bo'lgan so'zlardan foydalangan, ular asosan so'z birikmasi tarzida namoyon bo'lgan. Shuningdek, *bo'liq-bo'liq hosil*, *nogiron-nogiron giyohlar* kabilarda so'zlarni takror qo'llash orqali bu so'zlarga yuklangan ma'no yanada kuchaytirilgan, takror ham alohida uslubiy bo'yoq bergan. Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, ijodkor so'zlarga yangi ma'no yuklash orqali qahramonlarning vaziyatlarini, iztiroblarini, xarakterlarini, umuman holatlarni kitobxonga tushunarliroq bo'lishini ta'minlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tog'ay Murod. Ot kishnagan oqshom. “Sharq” nashriyot-matbaa konsernining Bosh tahririyati. Toshkent-1994.

2. To'xtasinova O. O'zbek tilida leksik okkazionalizmlar va ularning badiiy-estetik xususiyatlari: filol.fanlari nomzodi...diss.avtoref.-T., 2007.

3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. T.- 1985.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild. Toshkent.2023.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-jild. Toshkent.2023.
6. T.Murodning “ Oydinda yurgan odamlar” asarida qo'llanilgan milliy qiyofani aks ettiruvchi vositalar. International scientific and practical conference “ Actual issues of primary education: problems, solution and development prospects”.April 26, 2024. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11061326>.

EFFECTIVE PEDAGOGICAL APPROACHES FOR MASTERING THE TOPIC “THERMAL RADIATION”

Usmonova Shokhista Qahramon qizi

Laboratory Assistant, Department of Solid State Physics
Sharof Rashidov Samarkand State University

Abstract. *This article analyzes pedagogical approaches for the deep and effective mastery of the topic “Thermal Radiation.” Methods aimed at enhancing the understanding of the theoretical foundations, laws, and everyday applications of thermal radiation are discussed. Interactive pedagogical techniques such as visual materials, experiments, digital simulations, as well as independent and group learning activities ensure a clearer and deeper comprehension during the learning process. Additionally, mathematical modeling and problem-solving help students practically apply theoretical knowledge, facilitating thorough mastery of the topic. The article emphasizes the importance of modern and innovative pedagogical approaches in organizing an effective educational process for thermal radiation.*

Keywords: *Thermal radiation, pedagogical approaches, visualization, interactive learning, mathematical modeling, learning process, scientific concepts, teaching methods.*

Introduction. In the teaching process, **each instructional technology** that is used to reliably achieve the intended learning outcome must facilitate **collaborative activity between the teacher and the student**. Through such collaboration, both parties reach positive results: students think independently and creatively, explore and analyze the learning material, draw their own conclusions, and peer- and self-assess their progress. The teacher’s role in this context is to create the conditions and opportunities for such active engagement. In our view, this is the foundation of the learning process. Each class and topic within the educational subject has its unique technology—meaning a pedagogical technology in the classroom is an individualized process designed based on the learner’s needs, planned in advance, and oriented toward delivering guaranteed outcomes.[1,2]

1. Cluster Method

A *cluster* (or mind-map) is a way to construct an information map—centralizing and clarifying the structure of an entire system by gathering ideas around a core concept. This method accelerates knowledge activation, inviting students to generate new, interrelated impressions related to the topic in an open and free way. It requires identifying the structures that represent connections between ideas. The cluster method is considered an unfocused form of thinking, aligned with the principles of human brain functioning. It serves to maintain a consistent flow of thinking until a topic is thoroughly and deeply mastered by learners .[3] This is a thoughtfully planned strategy that can be used in individual or group sessions

2. Graphic Organizers

Graphic organizers assist students in conducting comparative analysis of acquired theoretical knowledge, data, or evidence. They are more effective when used to conduct summative lessons on specific units or chapters. Application steps include: each group completes tasks related to a particular topic; then analyzes and presents their findings using a graphic representation.

3. Interactive “Physics Dictation” Method

Initially, students receive a list of physics terms (e.g. atom, electric charge, condenser, electric current, voltage, resistance, etc.). After writing the dictation, they explain each term’s meaning and identify which category or unit it belongs to.

Sample assignments:

Explain the meaning of each physical term.

Recall formulas and rules associated with these terms.

Categorize the given terms into groups.

Through the oral explanations of terms, students develop logical thinking, refine expressive skills, and consolidate their knowledge.

4. Applying the “Physics Dictation” to the Topic “Thermal Radiation”

For this subject, students are provided with relevant terms, researchers’ names, phenomena, and must demonstrate their knowledge. For example: describe the phenomenon, write and explain formulas, provide examples, recall the rules, and categorize the terms. Suggested key terms:

Nomenclature includes *Radiation; Temperature; Sheele; Pictet; Prevost; Thermal energy; Emissivity of a body; Absorptivity of a body; Spectral emissivity; Spectral absorptivity; Absolute white body; Absolute black body; Absolute gray body; Electromagnetic wave; Molecule; Atom; Thermal motion; Kirchhoff; Raleigh; Wien; Stefan–Boltzmann; Planck; Photon; Quantum; Pyrometry; Radiation pyrometer; Brightness pyrometer; Color pyrometer; Thermal imager; Light sources; Incandescent lamp, etc.*

5. “Bliss-Inquiry” Method Combined with Word-Game Method

In this assessment method, questions must be carefully planned with clear objectives—to identify learning gaps or test acquired knowledge and skills. Questions should be reliable and practical, and all students should receive questions of similar difficulty and scope.[4]

Open questions: stimulate further discussion and cannot be answered with a simple “yes” or “no.”

Closed questions: limited to predetermined responses like “yes” or “no.”

When combined with the Word-Game method, especially using terms from *Optics* or the subject matter, this combination fosters students’ creativity, intuition, and erudition. In the last 15–20 minutes of class, students play a word-game: they find words related to the topic, connect them using a pencil or pen, revisiting key concepts, scientists’ surnames, physical processes, and physical quantities. This ensures long-term retention of the subject.

Integrated Application in a Lesson

During the lecture on “*Thermal Radiation*”, the **Cluster** and **Graphic Organizer** methods are used for structuring the material and easing delivery. After presenting the lecture, to assess comprehension, the final 10 minutes incorporate a combination of the **Word-Game** and **Bliss-Inquiry** methods. This interactive twist encourages students to recall terminology, historical contributions of scientists, and physical phenomena in a fun, engaged way—boosting overall learning effectiveness.

Overall, using graphic organizers while teaching the “*Thermal Radiation*” topic enhances students’ comprehension abilities and increases their interest in physics. Integrating information and computer technologies aligns with modern educational demands, amplifying visual clarity and efficiency. It is essential to develop next-generation textbooks, methodological guides, and e-textbooks suitable for today’s learners.

References:

1. PQ-3931 of the president of the Republic of Uzbekistan dated September 5, 2018 “on measures to introduce new principles of management into the public education system”.
2. Khakimov, S. R., & Sharopov, B. K. (2023). Educational Quality Improvement Events Based on Exhibition Materials in Practical Training Lessons. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education*, 1(2), 5-10.
3. Akhmedov, B. A. (2021). Cluster-Innovation Technologies in teaching modules of Information Technology Science in education-principles of use. Ministry of higher and secondary special education of the Republic of Uzbekistan, 441.
4. Landsberg G.S., “Optika”, Toshkent, 1981.

QATTIQ JISMNING ELASTIKLIGI – INSERT BILAN O‘RGANISH, FSMU BILAN MUSTAHKAMLASH

Usmonova Shoxista Qaxramon qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Qattiq jismlar fizikasi kafedrasida laboranti

Sunnatova Lola Muhiddin qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

2-kurs doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada qattiq jismlarning elastik xossalari zamonaviy ilmiy usullar yordamida o‘rganiladi va mustahkamlanadi. Asosiy e’tibor Insert texnologiyasi orqali elastiklik parametrlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, bu usul materiallarning deformatsiyaga chidamliligini aniqlashda yuqori aniqlik va samaradorlikka ega. Shuningdek, FSMU (Finite State Material Updating) metodi yordamida olinayotgan natijalar tahlil qilinib, elastik xossalarni mustahkamlash va modellashtirish jarayonlari optimallashtiriladi. Tadqiqot natijalari qattiq jismlarning mexanik xatti-harakatlarini chuqurroq tushunish,

materiallar ilmiy-tadqiqot va sanoat sohalarida qo'llanilishini kengaytirishga xizmat qiladi. Maqola elastiklikni o'rganishda yangi texnologiyalarni integratsiyalash orqali materiallarning mustahkamligini ta'minlashga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni namoyish etadi.

Kalit so'zlar: Qattiq jism, elastiklik, Insert texnologiyasi, FSMU (Finite State Material Updating), materiallarning mustahkamligi, mexanik xatti-harakatlar, modellash, deformatsiya.

Ta'lim tizimini yangilash va rivojlantirish – jamiyat hamda mamlakat taraqqiyotining ajralmas bo'lagi sifatida – zamon talabi bo'lib qolmoqda. Ilmiy asoslangan, yaxlit va zamonaviy tizimni shakllantirish esa, shubhasiz, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni chuqur anglagan erkin fikrli shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda oliy va kasbiy ta'lim oldida turgan dolzarb vazifalardan biri – ta'lim turlarini, usullari va vositalarini takomillashtirishdir. Uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini hisoblangan ushbu ta'lim muassasalari, talabalarga o'z yo'nalishlari bo'yicha chuqur bilim egallash imkonini beradi. Bu vazifani amalga oshirish uchun esa, umumta'lim fanlari bo'yicha chuqurlashtirilgan bilim berish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ayniqsa, uning ajralmas vositasi bo'lgan axborot texnologiyalaridan foydalanish – ta'lim samaradorligini oshiruvchi muhim omil sifatida e'tirof etiladi.[1,2,3]

Fizika fanining tadqiqot maydoni va chegaralarini aniq belgilash nihoyatda mushkul. Biroq bir narsa ayon: har bir yangi kashfiyot va texnik izlanish ushbu chegaralarni kengaytirib bormoqda. Bugungi kunda optika, plazma fizikasi, elementar zarralar fizikasi, yarim o'tkazgichlar fizikasi, amaliy optika, nanofizika, biofizika, qattiq jismlar fizikasi kabi sohalar jadal rivojlanmoqda. Ularning barchasi umumiy fizika kursida o'z aksini topgan [4]

Fizika fanining maqsadi – talabalarni fizik hodisalarning asosiy qonunlari bilan tanishtirish bo'lsa, uning vazifasi – olgan bilim va ko'nikmalarini mustaqil ilmiy izlanishlar va amaliy faoliyatda samarali qo'llashga yo'naltirishdir. Ilgari o'tgan muhandis va mexanik avlodlarining kashfiyotlari zamonaviy texnikaning yuksak darajasini isbotlabgina qolmay, fizikadagi bilimlarimizning to'g'riligini ham tasdiqlab kelmoqda. Akademik fanlar uchun elektron o'quv vositalarini yaratish esa, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'qituv jarayoniga chuqur singdirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa, o'z navbatida, bilimlarni chuqur o'zlashtirishga xizmat qilib, ta'lim va tarbiyaning sifati hamda samaradorligini oshiruvchi kalit omilga aylanadi.

Ta'lim – jamiyat va mamlakat taraqqiyotining yuragi, uning urushi esa – zamonaviy pedagogik texnologiyalardir. Shu boisdan ta'lim tizimining yangilanishi, uning har bir bo'g'inida metod va yondashuvlarning takomillashuvi bugungi kunning dolzarb talabidir. Ilm-fanning bugungi bosqichida bilim olish – yodlash emas, tafakkur qilish, tahlil qilish va ijodiy yondashuv orqali amalga oshmoqda.

Pedagogik texnologiyalar uch darajada ko'rib chiqiladi:

Umumpedagogik daraja – o'quvchi va o'qituvchining kognitiv faoliyatini boshqarishning nazariy asoslari va umumiy qonuniyatlari;

Xususi metodik daraja – ma'lum fan doirasida ta'lim mazmunini samarali yetkazish uchun metod, vosita va shakllar majmuasi;

Lokal (modul) daraja – ta'lim jarayonining aniq bir bosqichida belgilangan maqsadga yo'naltirilgan texnologiya.

Bugungi kunda rivojlangan davlatlar tajribasida inson omiliga e'tibor, o'quvchi shaxsining rivoji va fikrlashini yo'naltirish pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilmoqda. An'anaviy yondashuvlar o'rniga, interaktiv, individualga yo'naltirilgan usullar asosida bilim – hamkorlikda yaratiladigan boylik deb qaralmoqda.

Fizika fani – o'zining serqirra, chuqur va keng tadqiqot maydoniga ega bo'lgan fanlardan biridir. Ayniqsa, **qattiq jismlarning elastik xossalari** – nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega mavzu hisoblanadi. Ushbu mavzuni zamonaviy yondashuvlar – **INSERT** (Interaktiv belgilar bilan o'qish) va **FSMU** (Fikr, Savol, Mazmun, Umumlashtirish) metodlari asosida o'qitish orqali o'quvchilarda:

tahliliy fikrlash;

mantiqiy bog'lanishlarni ko'ra olish;

individual yondashuv orqali mavzuni chuqur o'zlashtirish;

nazariy bilimni amaliy faoliyatda qo'llay olish ko'nikmalari shakllanadi.

INSERT metodi o'quvchini faqat eshituvchi emas, **faol ishtirokchiga** aylantiradi. U matn bilan ishlashda:

bilganini belgilar bilan ko'rsatadi,

tushunmagan joylariga savollar qo'yadi,

yangiliklarni ajratadi,

noto'g'ri deb hisoblagan fikrlarni tanlaydi.

Bu jarayon orqali o'quvchi o'z fikrini mustaqil shakllantiradi va tushunchalarni o'z tajribasi orqali anglaydi.

FSMU metodi esa mavzuga kirishdan tortib, uni umumlashtirishgacha bo'lgan jarayonni **bosqichma-bosqich** tashkil etishga imkon beradi:

Fikr bildiradi (avvalgi bilimlarini eslaydi),

Savol beradi (bilishni istaganini belgilaydi),

Mazmunni o'rganadi (asosiy tushunchalarni anglaydi),

Umumlashtiradi (xulosalarga keladi va amaliyotga yo'naltiradi).

Bugungi kunda **axborot oqimi kuchli bo'lgan davrda**, faqat takrorlovchi metodlar yetarli emas. Shu sababli ta'limda:

“JIGSAW” (pazl),

“AQUARIUM”,

“AJIL”,

“BBB (Bilaman – Bilishni istayman – Bilganim)”,

“VENN diagrammasi”,

“Debat”, “Boomerang”, “Gallery” kabi interaktiv metodlar keng qo'llanilmoqda.

Ularning barchasi – **o'qituvchining nazoratini emas, o'quvchining tafakkurini kuchaytirishga xizmat qiladi.**

Fanning murakkab mavzularini yengil va mazmunli o'zlashtirish uchun o'qituvchi:

pedagogik va didaktik bilimlarga suyanib;

talabalar yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olib;

baholash, kuzatish va rag'batlantirish orqali;

har bir talabaning **shaxs sifatida shakllanishiga** sharoit yaratmog'i lozim.

Shu bilan birga, talabalar ham:

mavzuni anglab;

ichki ehtiyoj asosida bilim olishga intilib;

nazariyani amaliyotga tatbiq eta olishi;

mustaqil fikr yuritib, ijodiy izlanishga kirishishi zarur.

INSERT va FSMU metodlari orqali o'qitilgan “Qattiq jismlarning elastik xossalari” mavzusi esa, nafaqat fizika faniga oid bilimlarni chuqurlashtiradi, balki talabaning hayotiy tafakkurini, muammo yechishga yo'naltirilgan yondashuvini ham shakllantiradi.

ADABIYOTLAR

1 Golish. L. VFayzullayeva D.M. Pedagogik tenologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish.-T.: TDIU. 2010.-149b. Стрелков С.П. Механика. – Москва: Наука, 2011. – 361с.

2Feal walker. Fundamentals of physics. 2007. CERN. 1541 s

3Сивухин Д.П. Умумий физика курси. 1 – том. Механика., Москва Наука, 2010. – 520 бет.

4Турсунметов К.А., Далиев Х.С. Механика 1 – қисм. Тошкент: Университет, 2000. – 62 бет.

ILMIY FANTASTIKA JANRI YOXUD “KOGNITIV BEGONALASHUV”

Usmonova Zarina Habibovna

BuxDU Ingliz tilshunosligi kafedrası

katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola ilmiy fantastikaning nazariy asoslaridan biri “kognitiv begonalashuv” konsepsiyasiga bag'ishlangan bo'lib, mashhur nazariyachi adabiyotshunos Darko Suvin ilgari surgan ilmiy asosni ilmiy fantastikadagi o'rnini, ahamiyatini ochib beradi. Shuningdek, ilmiy fantastika janri g'arb adabiy tanqidchilari va adabiyotshunoslarining tahlillari va ilgari surgan g'oyalari asosida tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: fantastika, fantezi, naturalistik, emperik, realistik, utopiya, paradigm, poetik, pastoral hikoya, alkimyoviy dynamo.

Kirish. Bugungi dunyoda fan va texnika rivoji bevosita jamiyatimiz, hayotimiz, qolaversa, hatto adabiy jarayonlarga ham ta'sir o'tkazmoqda. Shunday adabiy janrlardan biri bu rivojlanib kelayotgan ilmiy fantastik janrdir. XXI asr ilmiy fantastika (IF) ning ahamiyati ortib bormoqda. Birinchidan, uning yetakchi sanoat mamlakatlarida (AQSH, Fransiya, Buyuk Britaniya, Yaponiya) so'nggi 100 yil ichida barcha mahalliy va qisqa muddatli o'zgarishlarga qaramay, mashhurligi keskin oshganligining ishonchli

ko'rsatkichlari aynan shu mamlakatlar adabiy jarayonlarida ko'rishimiz mumkin.

Birinchidan, ilmiy fantastika, ayniqsa, yangi asr tanqidchilari va adabiyotshunoslari, yosh yozuvchilar va yangi qadriyatlar to'plamini qadrlaydigan keng kitobxonlar auditoriyasining "avangardi kabi zamonaviy jamiyatning asosiy qatlamlari yoki guruhlariga ta'sir ko'rsatdi". [6, 4] Bu har qanday oddiy miqdoriy "sensus doirasidan tashqariga chiqadigan muhim madaniy ta'sirdir.

Ikkinchidan, ilmiy fantastikaning boshqa janrlardan eng kichik farqi shundaki, "naturalistik" yoki "empirik" adabiyotdagi me'yordan sezilarli darajada farq qiladigan narrativ yangilikning mavjudligini hisobga olsak, ilmiy fantastika turli kontekstlarda gullab-yashnagan boshqa adabiy kichik janrlar bilan qiziqarli va yaqin aloqaga ega ekanligi ma'lum bo'ladi.

Bundan tashqari, ilmiy fantastika naturalistik yoki empirik adabiyotga qarama-qarshilikni afsona, fantaziya, ertak va pastoral hikoya bilan baham ko'rsa-da, boshqa janrlardan farqli o'laroq, u yondashuvi va ijtimoiy vazifasi jihatidan bunday yondosh notabiiy yoki metaempirik janrlardan sezilarli darajada farq qiladi.[3,12] Bu bir-birini to'ldiruvchi sotsiologik va metodologik jihatlar bir qator mamlakatlarda yozuvchilar va tanqidchilar tomonidan faol muhokama qilinmoqda, bu esa janrga bo'lgan katta qiziqishni ko'rsatadi, bu ham bir qator ilmiy muhokamalarga bugungacha sabab bo'lib kelmoqda.

Metodlar. Ilmiy nazariyalar tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Darko Suvin ilmiy fantastikani "kognitiv begonalashuv adabiyoti" sifatida tushunish tarafdori ekanligini ta'kidlaydi.[6,16] Bu ta'rif, aftidan, adabiy an'anaga adolat bag'ishlashda o'ziga xos ustunlikka ega bo'lib, u asrlar osha va o'z ichida izchil, ammo xayoliy bo'lmagan utopizmdan, naturalistik adabiyotdan va boshqa naturalistik bo'lmagan uydirmadan farq qiladi. Bunday yondashuvlar ilmiy fantastikaning yaxlit poetikasiga asos solishga imkon beradi. Mashhur fantastik adabiyotshunos Darko Suvin nafaqat empirik muhitini aniq qayta yaratishning ideal darajasini o'rgandi, balki bu janrning g'alati yangilikka, novumga bo'lgan alohida qiziqishgacha bo'lgan adabiy mavzuning spektri yoki tarqalishini taxmin qilishgacha xususiyatlarini bashorat qildi. Ko'plab manbalar va tarixiy qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz adabiyotida "Si-fi" deb nomlanuvchi janrining paydo bo'lish ildizlari qadimgi afsonalar va rivoyatlarga borib taqaladi, bu davrda g'aroyib elementlar tabiiy hodisalarni tushuntirish uchun qo'llanilgan. Aslida esa, janrning zamonaviy ko'rinishi XIX asrda Jyul Vern va G.G. Uells kabi adiblar ijodida shakllanib, ular ilmiy taxmin va tasavvurni adabiyotga singdirdilar. Jyul Vern'ning "Yerning markaziga sayohat" va Uells'ning "Vaqt mashinasi" asarlari fan va badiiy nasr uyg'unligini yaratib, ilmiy fantastikani alohida janr sifatida o'rnatishga asos soldi. XVIII asrdan XX asrgacha bo'lgan davrda sivilizatsiyamizning adabiy magistrali ana shu ikki qutbning birinchisi tomon yaqinroq bo'lgan. Biroq adabiyotning boshlanishida ajoyibotni xonakilashtirish haqida g'amxo'rlik juda kuchli. "Qadimgi ertakchilar qo'shni vodiya it boshli odamlarni topganliklari haqida ajoyib hikoyalar aytib berish" gani haqidagi qarashlar, shuningdek, o'g'irlash yoki eng yomon holatda almashtirish mumkin bo'lgan mo'jizaviy tosh tuzi, uchar elementlar kabi unsurlar dastlabki ilmiy fantastika ko'rinishlari edi.

Aslida ilmiy fantastika yoxud fantastikaning yozuvchilar tomonidan yaralishi – ularning hikoyalari sinkretik sayohat kundaligi va tasavvuriy sayohati, orzular va intellektual hisobotidir. Bundan tashqari keying mavzular tog' tizmasi (dengiz, okean, quyosh tizimi) tashqarisidagi noma'lum narsaga qiziqishni anglatadi, bu yerda bilim hayajoni sarguzasht hayajoni bilan birlashadi.

Diskursiv tahlil usuli shuni aniqladiki, antik davr utopistlari Yambulosning "Quyosh orollari haqida hikoya" va Euhemerning "Muqaddas yozuv" kabi klassik utopiya namunalari utopik sayohatlar, qadimgi "xudo"lar haqida syujet chizig'i sayohat mazmunini va yangi yerlarni kashf qilish ma'nosini ifodalovchi hikoyalar edi. XVIII va XIX asrga kelib Jyul Vern qalamiga mansub "Suv ostida 80000 kilometr" nomli ilmiy fantastik roman yuqorida qayd etilgan klassik utopiya namunalari zahirida yaratildi. Asardagi bosh qahramon kapitan Nemo Uells qayd etgan orollar, uzoq okeandagi orollar ilmiy fantastik sayohatining estetik jihatdan eng qoniqarli maqsadli paradigmasi hisoblangan. Bu, xususan, XIX asr ilmiy fantastikasida agar biz okeandagi sayyoraviy orolni - odatda Oyni - uning ostiga tushirsak, to'g'ri bo'ladi, biz uni antik adabiyot namoyandasi Lukiandan Sirano orqali Laputa Sviftning mini-Oyigacha uchratishimiz mumkin.

Shunga qaramay, vodiyni parallel paradigmasi, "tepalik ustida" (ingliz yozuvchisi Batlarning "Erewhon" – (bu so'z "Nowhere" – "Hech qayer" so'zining harflari almashgan ko'rinishi bo'lib, utopiya an'analariga ishora hisoblanadi, bu esa ilmiy fantastik romanining kichik sarlavhasi), uni devor kabi to'sib qo'yadi, ehtimol, xuddi shunday ochib beradi. Bunday mavzularni qadimgi manbalar - Bobil va Shumer adabiyotida eng qadimgi yozma yodgorliklardan biri sanalmish "Gilgamesh dostoni" da uchratamiz. Dostonda afsonaviy vodiylar deyarli Yerdagi jannatning porloq vodiysi va o'liklarning qorong'u vodiysi haqidagi eng qadimgi ertaklar kabi tez-tez takrorlanadi. "Ko'rlar mamlakati" dagi Uells vodiysi hali ham ozodlik an'anasi doirasida bo'lgani kabi, Edem ham utopik sog'inchni mifologik lokalizatsiyasidir,

bu dunyo bizning hozirgi empirik vodiymiz kabi bo'lishi shart emasligini va o'z vodiysini dunyo deb o'ylagan odam ko'r ekanligini ta'kidlaydi. Orol yoki vodiya bo'ladimi, kosmosdami yoki (sanoat va burjua inqiloblari davridan beri) qalay metalli bo'ladimi, yangi tuzilma yangi aholi bilan bog'liq. Bu esa ilmiy fantastikaning tamoyillaridan biri hisoblanadi.

Utopiya o'zga sayyoraliklar, maxluqlar yoki shunchaki turli begonalar - inson uchun ko'zgu, xuddi turli mamlakatlar uning dunyosi uchun ko'zgu bo'lgani kabidir. Ammo ko'zgu - bu nafaqat aks ettiruvchi, balki o'zgartiruvchi birlik, alkimyoviy dynamo; ko'zgu - bu tigel kabi funksiyalarni bajaradi.

Shunday qilib, nafaqat oddiy insoniy va insonparvarlikka bo'lgan qiziquvchanlik ilmiy fantastikani keltirib chiqaradi, deb aytgan Darkom Suvin.[6, 25] Semantik o'yinni aniq referentsiz qiladigan yo'naltirilmagan qiziquvchanlikdan tashqari, bu janr har doim noma'lum narsada ideal muhit, qabila, davlat, intellekt yoki oliy farovonlikning boshqa jihatini topish umidi (yoki uning qarama-qarshisiga qo'rquv va nafrat) bilan bog'liq bo'lgan. Barcha hollarda boshqa g'alati, kovariant koordinatalar sistemalari va semantik maydonlar bo'lishi mumkinligi nazarda tutiladi.

Natijalar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ilmiy fantastika janri tomonidan qo'llaniladigan xayoliy lokallashtirish yoki lokallashtirilgan tushga yo'naltirilgan yondashuv go'yoki haqiqiy hisoblanadi. Kolumbning (texnik yoki genetik jihatdan to'qib chiqarilmagan) Orinoko daryosi bo'yida ko'rgan Edem haqidagi maktubi va Sviftning (texnik jihatdan to'qib chiqarilmagan) Laputu, Balnibarbi, Glubbdubrib, Ladgnegg va Yaponiyaga sayohati xayoliy va empirik imkoniyatlarning doimiy aralashuvdagi ikkita ekstremal jihatni ifodalaydi. Shunday qilib, ilmiy fantastika xayoliy ("Merari gipotezasi" iborasi **Evgemerizmga** o'xshash yondashuv sifatida qo'llanadi, ya'ni mifologik obrazlar aslida tarixiy qabilalarning yoki ijtimoiy guruhlarining obrazli talqini bo'lishi mumkin, degan qarash) gipotezadan kelib chiqadi va uni umumlashtiruvchi ("ilmiy") qat'iylik bilan rivojlantiradi: Kolumb va Svift o'rtasidagi aniq farq ularning har xil yondashuvidir.

Xayolotni bunday faktik yoritishning samarasi o'rnatilgan me'yoriy tizimga Ptolemey tipidagi dunyoning yopiq manzarasi, yangi me'yorlar to'plamini nazarda tutuvchi nuqtayi nazar yoki qarash deb atashimiz mumkin, yoxud adabiyot nazariyasida bu "estranshment" munosabati sifatida tanilgan. Bu konsepsiya birinchi marta rus formalistlari tomonidan naturalistik bo'lmagan matnlarga nisbatan ishlab chiqilgan ("begonalashtirish," Viktor Shklovskiy) va "ilmiy davr uchun pyesalar" yozmoqchi bo'lgan Bertold Brextning ishida antropologik va tarixiy yondashuv bilan eng muvaffaqiyatli tarzda tasdiqlangan. [2,8] U "Teatr uchun qisqacha organon" asarida tilga olingan prototip olim Galiley haqidagi bu pyesa ustida ishlayotganida, yozuvchi bu asarida "begonalashuv" munosabatini ("Ver-fremdungseffekt") aniqladi: "Begonalashtiradigan tasavvur - bu uning subyektini tanib olishimizga imkon beradigan, lekin shu bilan birga uni notanish qiladigan narsadir.[1,13]

Bundan tashqari, kimdir barcha normal hodisalarni shubhali tarzda ko'ra olishi uchun "u tebranayotgan qandilni kuzatgan buyuk Galiley kabi begona nigohga ega bo'lishi kerak. U mayatnikning bu harakatidan hayratga tushishi, go'yo buni kutmagandek va uning kelib chiqishini tushuna olmayotgandek holatda bo'lishi va bu unga uni boshqaradigan qoidalarga erishishga imkon berishi" ilmiy fantastika janrining muhim oltin qoidalaridan hisoblangan. Shunday qilib, begonalashuvga qarash bir vaqtning o'zida ham kognitiv, ham ijodiy xususiyatga ega; Brextning so'zlariga ko'ra, "bunday munosabat san'atga emas, balki fanga taalluqli, deb shunchaki hayqirib bo'lmaydi. Nima uchun san'at hayotni o'zlashtirishdek buyuk ijtimoiy vazifaga o'ziga xos tarzda xizmat qilishga intilmasligi kerak?" deb Brext e'tirof etgan edi. [1,18] Shu o'rinda aytishimiz lozimki, ilmiy fantastika Brext tomonidan turli yo'llar bilan, hali ham ustun bo'lgan "realistik" kontekst doirasida qo'llaniladigan begonalashuv munosabati janrning rasmiy doirasiga ko'tarildi.

Tahlillar va muhokamalar. Ilmiy fantastikada begonalashuvdan asosiy munosabat hisoblanib, bu ustunlikdan rasmiy tuzilma sifatida foydalanish afsona, "zamonsiz" va diniy yondashuvda ham uchraydi, u empirik sirt ostiga (yoki ustiga) o'ziga xos tarzda qaraydi, biroq, ilmiy fantastika har qanday yoshdagi me'yorlarni, shu jumladan o'z me'yorlarini ham o'ziga xos va o'zgaruvchan sanaladi, shuning uchun bu xususiyatni kognitiv qarashga bo'ysunadigan deb hisoblaydi.

Fantastikaning yana bir turi hisoblangan mif kognitiv yondashuvga butunlay qarama-qarshidir, chunki u inson munosabatlarini qat'iy va g'ayritabiiy tarzda belgilangan deb hisoblaydi va Montanning "la constance même n'est qu'un branle plus lan-guissant" iborasini keskin rad etadi.[m.122]

Mif sustkash jamiyatlarning doimiy motivlarini mutlaqlashtiradi va hatto jonlantiradi. Aksincha, empirik muhitning o'zgaruvchan va istiqbolli elementlariga e'tibor qaratadigan fantastik birlikdir, bu esa asosan, XVI-XVII va XIX-XX asrlar kabi tarixning buyuk girdobi davrlarida uchraydi. Mif hodisalarning mohiyatini bir marta va abadiy tushuntirishini da'vo qilgan joyda, ilmiy fantastika dastlab ularni muammo sifatida taqdim etdi, keyin esa ular nimaga olib kelishini o'rgandi; u afsonaviy statik o'ziga xoslikni illyuziya sifatida, odatda yolg'on sifatida, eng yaxshi holatda faqat potensial cheksiz tasodiflarning vaqtinchalik amalga oshirilishi sifatida

ko‘rib chiqdi. Bu janrga mansub asar inson yoki olam haqida emas, balki “qaysi inson?” haqida so‘raydi: “qaysi olamda?” va “nima uchun bunday inson bunday olamda?” fikr yuritadi.

Adabiy janr sifatida ilmiy fantastika naturalizm yoki empirizm kabi g‘ayritabiiy yoki metafizik begonalashuvga butunlay qarshi turadi. Shunday qilib, ilmiy fantastika - bu adabiy janr bo‘lib, uning uchun begonalashuv va bilishning mavjudligi, o‘zaro ta‘siri zarur va yetarli shartlardir, asosiy rasmiy vosita esa muallifning empirik muhitini almashtiradigan obrazli tuzilmadir. “Begonalashuv” ilmiy fantastikani XVIII asrdan XX asrgacha davom etgan "realistik" adabiy asosiy oqimdan ajratib turadi. Bilish uni nafaqat mifdan, balki xalq (ertak) afsonasidan, fantaziyasidan ham ajratib turadi. Ertak janri ham muallifning empirik olami qonunlariga shubha bilan qaraydi, biroq bu janr uning ufqlaridan tashqariga chiqib, kognitiv imkoniyatlarga befarq bo‘lgan yopiq bilvosita olamga kirib boradi. U tasavvurdan voqelikda yashiringan tendensiyalarni tushunish vositasi sifatida emas, balki o‘zi uchun yetarli bo‘lgan va real tasodiflardan uzilgan maqsad sifatida foydalanadi. “Uchar gilam” kabi eski ertak aksessuari jismoniy tortishishning empirik qonunidan qochadi – xuddi qahramon ijtimoiy tortishishdan qochgani kabi uning qarama-qarshisini tasavvur qiladi. Bu istakni amalga oshiruvchi element uning kuchi va zaifligidir, chunki u hech qachon tortishish kuchi mavjud bo‘lganda gilamning uchishini kutish mumkin bo‘lgan ko‘rinishga ega emas. U shunchaki yoningizda boshqa dunyoni joylashtiradi, u yerda ba‘zi gilamlar sehrli tarzda uchib yuradi, ba‘zi kambag‘allar esa sehrli tarzda shahzodalarga aylanadi va “siz unga faqat e‘tiqod va tasavvur orqali o‘tasiz” degan qarash vujudga keladi. [6, 37] Ertakda hamma narsa mumkin, chunki ertak aniq mumkin emas. Bundan tashqari, past tabaqali ertak janri (**oddiy xalqning hayoti, mehnati, orzu-intilishlari aks etadigan ertaklar** tushuniladi) XVII-XVIII asrlardan boshlab ancha kompensatsiyalovchi va ko‘pincha soddalashtirilgan, individualistik ertakka aylandi. Shuning uchun ilmiy fantastikaning ertakka regressiyasi (masalan, kosmik kostyumdagi qahramon-malika-maxluq uchburchagi bilan "kosmik opera") ijodiy o‘z joniga qasd qilishdir.

Ilmiy fantastikaning Galileycha begonalashuvi haqidagi jihati uning ilmiy vulgarizatsiyasiga yoki u turli davrlarda shug‘ullangan texnologik bashorat qilishga sodiqligini anglatmaydi. Ommalashtirishning zarur va munosib vazifasi yoshlar uchun mo‘ljallangan ilmiy fantastik asarlarining foydali qismiga aylanishi mumkin. Biroq, hatto Jyul Vernning “Yerdan Oygacha” kabi ilmiy romani yoki Uellsning “Ko‘rinmas odam” asarining yuzaki darajasi ilmiy fantastikaning qonuniy shakli bo‘lsa-da, uning rivojlanishida quyi bosqich hisoblanadi. Bu janrga endigina qiziqayotgan auditoriya, masalan, o‘smirlar orasida juda mashhur, chunki u eski tajribaviy kontekstga faqat bitta oson tushunilgan yangi texnologik o‘zgaruvchini (Oy raketasi yoki organik moddaning nur sindirish ko‘rsatkichini pasaytiradigan nurlar) kiritadi. Bu yondashuv tufayli yuzaga kelgan hayajon haqiqiy, ammo cheklangan bo‘lib, uni yanada yaxshilash mumkin. Uellsning “Oydagi birinchi odamlar” asaridagi antigravitatsion metallardan funksional farqqa e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, bu kirish yoki "ehtimollikni tasdiqlovchi" qurilma bo‘lib, boyroq romanning barcha elementlari emas, balki haqiqatga o‘xshashlik asboblari keyinchalik asarning 4-bobida muhokama qilinadi.

Xulosa. Ilmiy fantastika janri bugungi adabiy jarayonda rivojlanayotgan peshqadam janrlardan hisoblanadi. Bugungi kungacha adabiyotchilar tomonidan bu janrning rivojlanish istiqbollari chuqur o‘rganilgan va nazariyalari ishlab chiqilgan. Shuningdek, ilmiy fantastik janrning “kognitiv begonalashtirish” jihati uni nafaqat hordiq chiqaruvchi adabiy vosita, balki tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi hamda mavjud ijtimoiy tuzum va qadriyatlarni qayta ko‘rib chiqishga undovchi kuchli vosita qiladi. Bu janr asarlari utopik va distopik kelajaklarni tasvir etish orqali jamiyatimiz duch keladigan muammolar va imkoniyatlar haqida chuqur mulohazalar taqdim etishi bilan muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бертольт Брехт, "Kleines Organon für das Theater," в его Gesammelte Werke, 16 (Франкфурт, 1973), переведенный в John Willett, ред., Brecht On Theatre (Нью-Йорк, 1964).
2. Виктор Шкловский. "Искусство как прием," в Сборниках по теории поэтического языка, 2 (Петроград, 1917).
3. Станислав Лем. Фантастика и футурология. [пер. с пол. Е. Вайсброта]. – Москва: Издательство АСТ, 2024. – 608 с. – (Лем – собрание сочинений (Neo)).
4. M. Montaigne. Les Essais / edition de Pierre Villey. - Paris : Presses.1988
5. Pierce, J. L. (1987). *Focus of attention at work and leader-follower relations*. Journal of Occupational Behavior, 8, 277-294. October 1987.
6. Darko Suvin. Metamorphoses of science fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre. – New Haven and London Yale University Press, 1979. – P. 4

THE ROLE OF REALIA IN PRESERVING CULTURAL IDENTITY IN TRANSLATION (ON THE EXAMPLE OF “THE KITE RUNNER” BY KHALED HOSSEINI)

Usmonova Zarina Habibovna

Senior teacher of Bukhara State University

Shukurova Farzona Toshpulat qizi,

2nd year student of Bachelor degree

Abstract. This article provides an overview of the types of realia, the methods of their translation, and their role in preserving cultural diversity in literary works. In addition, the article gives a more precise description of realia through examples from “The Kite Runner” by Khaled Hosseini.

Keywords: realia, literary translation, cultural identity, geographical realia, ethnographic realia, socio-political realia, translator, translation.

Introduction. In globalized world, one of the developed field is considered translation. It is well known that translating a literary work while preserving its accuracy and national identity is a complex task. This is because translators serve as a bridge between the book and the reader, conveying unfamiliar sentences in a way that becomes understandable through translation.

In particular, the accurate translation of cultural realia requires special attention. So, what is *realia*? The term *realia* originates from the Latin word *realia*, meaning “material” or “real”. In the *Dictionary of Linguistic Terms*, it is defined as follows: “The result of material culture existing in reality; in classical grammar, words that represent the state structure of a certain country, the history and culture of a particular nation, and linguistic units that express the features of communication in a given language” [1, 47].

Realia are usually divided into the following categories:

1. Geographical

2. Ethnographic

3. Socio-political

To render realia into another language, translators employ several methods:

Transcription – writing the word according to its pronunciation.

Miami → Mayami

Transliteration – writing the word according to its spelling.

Washington → Vashington

Neologism creation – coining a new word.

Calque (literal translation) – translating each part separately.

Great Britain →

Buyuk Britaniya

Translating realia with realia – conveying it with a similar concept from another culture.

Using a near-synonym – finding a corresponding word.

Descriptive translation – explaining without direct translation.

samovar – a

special vessel for boiling tea

Contextual substitution – replacing with another word depending on the situation [1, 48].

As an example, let us examine the realia in Khaled Hosseini’s “*The Kite Runner*”, which reflect the culture and national identity of the Afghan people, according to their types.

Geographical realia refers to specific places belonging to a certain culture, such as names of rivers, cities, and geographical objects. Consider the following excerpt from “*The Kite Runner*”:

“We took strolls in the musty-smelling bazaars of the Shar-e-Nau section of Kabul, or the new city, west of the Wazir Akbar Khan district”. [2, 20]

Here, the geographical realia are Wazir Akbar Khan district (an affluent neighborhood in Kabul) and Kabul (the capital city of Afghanistan). In translating them, the translator may have used transcription (rendering close to pronunciation) or transliteration (rendering close to spelling).

Another example is as follows:

“Suddenly, people were standing in grocery store lines and talking about the cities of my childhood, Kandahar, Herat, Mazar-i-Sharif. When I was very little, Baba took Hassan and me to Kunduz” [2, 320]

The geographical realia in this passage are:

Kandahar (Qandahor – a historical city in southern

Afghanistan, known as a cultural and political center);

Herat (Hirot – a major city in western Afghanistan, famous for its history and art);

Mazar-i-

Sharif (Mazor-i Sharif – a city in northern Afghanistan, well-known for the Blue Mosque);

Kunduz (Qunduz – a city in northern

Afghanistan, important for trade and agriculture).

Discussion. Of course, throughout the entire work such geographical realia occur quite frequently; however, these examples are merely a drop in the ocean, serving as an illustration of the concept of geographical realia. Correct interpretation of such elements helps the translator preserve the authenticity of the text and enables the reader to visualize the work as if witnessing it personally.

Ethnographic realia refers to linguistic units that reflect the national culture, traditions, and everyday life of a particular nation. In *The Kite Runner*, one cannot deny the presence of such realia, for the author, in order to deeply instill the image of the Afghan nation into the reader's mind, inevitably makes use of ethnographic references. For instance: "*Baba was always telling us about the mischief he and Ali used to cause, and Ali would shake his head and say, 'But, Agha sahib, tell them who was the architect of the mischief and who the poor laborer?' Baba would laugh and throw his arm around Ali*".

In this example, the expression *agha sahib* is considered ethnographic realia. In Afghan culture, people use this form of address to show respect when speaking to one another.

Another example can be found in the following passage: "*On Eid, the three days of celebration after the holy month of Ramadan, Kabulis dressed in their best and newest clothes and visited their families. People hugged, kissed, and greeted each other with 'Eid Mubarak.' Happy Eid.*" [2, 36]

Here, *Eid*—the religious holiday of Muslims—is treated as realia, since it represents a clear example of Afghan cultural tradition.

Furthermore, the text states:

"*Farzana made us shorwa with beans, turnips, and potatoes. We washed our hands and dipped fresh naan from the tandoor into the shorwa—it was the best meal I had had in months*". [2,177] In this excerpt, the translator could have rendered the Afghan *naan* simply as "bread." However, the translator's role is not only to provide a direct linguistic translation but also to introduce the reader to the cultural and national context of the period. One may ask why an ordinary *naan* is treated as realia. The reason lies in the fact that in Afghanistan, *naan* constitutes an essential part of social life, consumed in nearly all regions.

Moreover, the traditional practice of breaking and sharing bread by hand carries its own cultural significance. Thus, a single item such as *naan* embodies multiple cultural meanings and imagery. This can be further illustrated by other passages in the novel:

"*We sat at a picnic table on the banks of the lake, just Baba and me, eating boiled eggs with kofta sandwiches—meatballs and pickles wrapped in naan*". [2, 10] "*We'd gone to Dadkhoda's Kabob House afterward, across from Cinema Park, had lamb kabob with freshly baked naan from the tandoor*" [2,71] "*Sit at the kitchen table, have tea with a slice of naan, listen to Hassan sing old Hazara songs*". [2, 225]

Thus, in the novel, not only *naan* but also other food-related terms such as *tandoor*, *kabob*, *qorma*, and *shorwa* can be considered ethnographic realia.

The third type of realia is socio-political realia, which reflects the socio-political transformations, wars, and class distinctions of a given region. For example, the novel states:

"*His blue eyes flicked to Hassan. 'Afghanistan is the land of Pashtuns. It always has been, always will be. We are the true Afghans, the pure Afghans, not this Flat-Nose here. His people pollute our homeland, our watan. They dirty our blood.'* He made a sweeping, grandiose gesture with his hands. *'Afghanistan for Pashtuns, I say. That's my vision'*".

This passage illustrates the realia of the *Pashtuns*, highlighting the social stratification among Afghans at the time. It serves as a clear example of socio-political realia, explicitly revealing the hatred of Pashtuns towards the Hazaras. Here, the translator plays an essential role in conveying to the reader the social problems present in Afghanistan during that period.

Another striking example is: "*A few weeks later, the Taliban banned kite fighting. And two years later, in 1998, they massacred the Hazaras in Mazar-i-Sharif*". [3, 7]

The most powerful socio-political realia in the novel is undoubtedly the *Taliban era*. During their rule, significant harm was inflicted upon Afghans, particularly the Hazaras, depriving them of their culture and even their childhood. The presence of such realia in translation serves the crucial purpose of acquainting readers with the socio-economic life and history of another nation. In this process, the translator must carefully provide explanations in order to prevent misunderstanding. Nevertheless, translating realia is not without its challenges. One of the most complex issues in linguistics is that realia often lack precise and ready-made equivalents in other languages or cultures, as they carry unique national characteristics. At times, these cultural markers are difficult to render adequately. If no equivalent exists, there is a risk of losing the national color of the text. For instance, if the translator substitutes *naan* with the ordinary word *bread*, the work may lose its cultural distinctiveness. Conversely, if the realia remain untranslated and unexplained, the

foreign reader may fail to understand them, leading to confusion or misinterpretation. This, in turn, could result in the work being evaluated unfavorably.

Conclusion. In conclusion, it can be stated that *realia* represents words or expressions that vividly reflect the culture, traditions, geography, and socio-political life of a nation, and they do not possess exact equivalents in another language. Realia play a significant role in preserving the literary color of a work. They connect the reader to history, to the culture of the time, and to the customs of the region. However, the greatest challenge lies in maintaining a balance between preserving national identity and conveying meaning to the reader as authentically as possible. If realia are translated, the national color may be lost; if left untranslated, they may cause misunderstanding. The most reasonable approach is to retain realia in the original form while providing explanatory notes. Khaled Hosseini's "*The Kite Runner*" serves as an excellent example for the analysis of realia.

References:

- O'narova, I. A. *Tarjimada realiyalarning berilishi xususiyatlari*. – 2023, pp. 46–48.
Hosseini, K. *The Kite Runner*. New York: Riverhead Books, 2003, 371 p.
Farkhondeh, A. *The Risks Facing Hazaras in Taliban-ruled Afghanistan*. – 2022, 7 p.

TURIZM TURLARINING O'ZARO MUNOSABATI VA ULARNING TILSHUNOSLIKDA AKS ETISHI

Vaxidova Fatima Saidovna

*BuxDU, ingliz tilshunosligi kafedrası
o'qituvchisi, f.f.f.d (PhD)*

Faxriyeva Dilorom Otamurodovna
2-kurs magistratura talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada turizm turlarining o'zaro bog'liqligi va ularning iqtisodiy, madaniy hamda ijtimoiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilinadi. Turizm turlarining diversifikatsiyasi, ularning o'zaro to'ldiruvchanligi va sinergetik samaradorligi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ichki va xalqaro turizm o'rtasidagi integratsiya jarayonlari, mavsumiylik, turistik oqimlar va marketing strategiyalari o'rtasidagi aloqalar ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalari turizm sohasida barqaror rivojlanish va raqobatbardoshlikni oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: turizm turlari, o'zaro munosabat, ichki turizm, xalqaro turizm, turistik oqimlar, mavsumiylik, diversifikatsiya, sinergetik samaradorlik, marketing strategiyalari, barqaror rivojlanish.

Turizm zamonaviy davrning eng jadal rivojlanayotgan sohalaridan biri bo'lib, u nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va tilshunoslik jihatidan ham alohida ahamiyatga ega. Turizm turlari orasidagi o'zaro munosabatni tahlil qilish, ularning bir-birini to'ldirishi yoki raqobat qilishi bilan bir qatorda, tilshunoslikdagi aksini o'rganish bugungi filologiya fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki turizm sohasi til vositalari orqali namoyon bo'ladi, reklama matnlari, gidlarning izoh va tushuntirishlari, turizmga oid terminlar hamda turizm turlarini ifodalovchi atamalar tilning boyishiga, xalqaro so'z almashinuvi jarayoniga va madaniy integratsiyaga katta ta'sir ko'rsatadi. Turizm turlarining o'zaro munosabati deganda, masalan, madaniy turizmning gastronomik turizm bilan, eko-turizmning qishloq turizmi bilan, ekstremal turizmning sport turizmi bilan bog'lanishi kabi ko'plab aloqadorliklar tushuniladi. Har bir turizm turi boshqasini rivojlantirishda yoki yanada boyitishda vosita bo'lishi mumkin. Masalan, madaniy turizm doirasida sayohatchilar milliy oshxonani tatib ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa gastronomik turizmning rivojiga xizmat qiladi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan esa bu jarayonlarda yangi so'zlar, terminlar, iboralar paydo bo'ladi yoki mavjudlari yangi ma'no qirralarini oladi. Shu jihatdan, turizm turlari o'rtasidagi o'zaro munosabat til taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir etadi.

Turizm terminologiyasi tilshunoslikda leksikologiya, semantika, sotsiolingvistika va tarjimashunoslik bilan bevosita bog'liq bo'lib, unda turli turizm turlariga oid nomlar, tushunchalar va termin birikmalari o'rganiladi. Masalan, "eko-turizm", "etno-turizm", "gastronomik turizm" kabi so'z birikmalari aslida xalqaro leksik birliklar bo'lib, ko'plab tillarga o'zgarishsiz yoki fonetik moslashuv bilan kirib kelgan. Bunday terminlar o'zaro munosabat jarayonida ham o'z semantik doirasini kengaytiradi. Masalan, "eko-turizm" dastlab tabiat qo'ynida dam olishni anglatgan bo'lsa, bugungi kunda u ekologik ongni shakllantirish, hududning ekologik muhofazasini targ'ib qilish, mahalliy aholi bilan madaniy muloqot kabi qo'shimcha ma'nolarni ham o'z ichiga oladi. Filologik tahlilda bu jarayon neologizmlar, xalqaro so'zlar, metaforik

nomlanishlar va reklama tilidagi kreativ birliklar orqali o'rganiladi. Reklama matnlarida turizm turlarining o'zaro munosabati ko'pincha turpaket tavsifida yaqqol namoyon bo'ladi, bunda bir nechta turizm turi birlashtirilgan kompleks xizmat sifatida taklif etiladi. Bunday matnlarda lingvistik strategiyalar, diqqatni tortuvchi til vositalari va madaniyatlararo kommunikatsiya elementlari keng qo'llaniladi.

Tilshunoslikdagi yana bir muhim yo'nalish – turizm turlariga oid terminlarni tarjima qilish masalasi. Turizm sohasida ishlatiladigan terminlar ko'pincha milliy madaniyatga xos bo'ladi va boshqa tilga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinmaydi. Masalan, "sayilgoh", "shahar ichidagi dam olish maskani", "milliy hunarmandchilik festivali" kabi tushunchalar boshqa tillarda ekvivalentga ega bo'lmasligi mumkin, bu esa tarjimashunoslikda ekvivalentlik va adekvatlik masalalarini keltirib chiqaradi. Turizm turlarining o'zaro munosabatida tilshunoslik uchun qiziqarli jihatlardan biri shundaki, bir turizm turi doirasida yaratilgan terminlar boshqa turi kontekstida ham ishlatilishi mumkin. Masalan, "marshrut", "gid", "ekskursiya" kabi so'zlar barcha turizm turlarida qo'llanadi, lekin ularning semantik yuklamasi turizm turiga qarab o'zgarishi mumkin. Bu holat semantik moslashuv va kontekstual sinonimiyaning o'rganilishiga asos yaratadi.

Sotsiolingvistika nuqtai nazaridan, turizm turlarining o'zaro aloqasi ko'p tillilik, kod-almashish va lingva-franka hodisalarini kuchaytiradi. Masalan, xalqaro turizmda ingliz tili ko'pincha asosiy aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi, biroq mahalliy turizmda milliy tilning roli kuchli bo'lib qoladi. Shu sababli turizm sohasida faoliyat yurituvchi xodimlar bir necha tilni, jumladan, professional terminologiyani bilishi talab etiladi. Filologiya bu jarayonni tahlil qilib, til siyosati, tillararo muloqot strategiyalari va madaniyatlararo kommunikatsiya kompetensiyalarini o'rganadi. Bu esa turizm turlarining o'zaro munosabatida tilning vositachilik va birlashtiruvchi kuchini namoyon etadi.

Shunday qilib, turizm turlari o'zaro bog'liq holda rivojlanadi va bir-birini to'ldiradi, bu jarayon esa tilshunoslikda leksik, semantik, sotsiolingvistik va tarjimashunoslik tadqiqotlariga boy material beradi. Turizmning ko'p turlari birgalikda rivojlanar ekan, ular tilga yangi terminlar, iboralar va madaniy ma'no qatlamlarini olib kiradi. Til esa o'z navbatida turizm sohasining asosiy vositasi bo'lib, turizm turlarining integratsiyasini ta'minlaydi. Shu bois "Turizm turlarining o'zaro munosabati va ularning tilshunoslikda aks etishi" mavzusi filologiya fanida dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida ko'riladi va kelajakda ham lingvistik tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib qoladi. Turizm turlarining o'zaro munosabati – bu turli xil sayohat shakllari, yo'nalishlari va maqsadlarining bir-biriga ta'siri, bir-birini to'ldirishi, raqobat qilishi yoki integratsiyalashuvi jarayonidir. Turizmning rivojlanishi jarayonida uning turlari alohida-alohida emas, balki ko'pincha o'zaro bog'liq holda shakllanadi va rivojlanadi. Har bir turizm turi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu uning maqsadi, maqsadli auditoriyasi, mavsumiyligi, infratuzilmasi va xizmat ko'rsatish uslublarida namoyon bo'ladi. Shunga qaramay, bu turlar bir-birini to'ldirib, umumiy turistik mahsulotni boyitishi mumkin. Masalan, madaniy turizm va diniy (ziyosat) turizmi o'rtasida juda kuchli uyg'unlik mavjud. Sayyohlar tarixiy yodgorliklar, me'moriy obidalar va diniy markazlarga tashrif buyurishda odatda ikkala turizm turining ham elementlarini o'z ichiga oladi. Buxoro, Samarqand, Xiva kabi shaharlarda diniy va madaniy turizm o'zaro qo'shilib, yagona turistik paketga aylanadi. Ekoturizm va qishloq turizmi ham o'zaro yaqin aloqada bo'lib, tabiiy landshaftlar, tog' hududlari, milliy tabiat bog'lari va ekologik zonalarda dam olish jarayonida sayyohlar mahalliy aholi hayoti, an'analari, milliy taomlari bilan tanishadilar. Bu ikki turizm turi nafaqat dam olish, balki ekologik ong va milliy madaniyatni targ'ib etish vazifasini ham bajaradi. Sog'lomlashtirish turizmi (sanatoriylar, kurortlar, SPA markazlari) ko'pincha sport turizmi bilan uyg'unlashadi, chunki jismoniy faollik va sog'lom dam olish bir-birini to'ldiradi. Masalan, tog' chang'i kurortlari nafaqat sport bilan shug'ullanish, balki sog'lomlashtirish xizmatlaridan foydalanish imkonini ham beradi. Biznes turizmi esa (konferensiya, seminar, xizmat safari) ko'pincha madaniy va dam olish turizmi bilan birgalikda amalga oshiriladi. Xalqaro amaliyotda bunday uyg'unlashuv "bleisure travel" deb ataladi, ya'ni xizmat safari bilan birga bo'sh vaqtni madaniy va dam olish faoliyatiga sarflash. Turizm turlarining o'zaro ta'sir shakllarini uch asosiy turga ajratish mumkin. Birinchisi – to'ldiruvchi munosabat bo'lib, bunda bir tur boshqa turga qo'shimcha qiymat yaratadi. Masalan, ekoturizm dasturiga mahalliy hunarmandchilik ustaxonalari bo'yicha ekskursiyalarni qo'shish. Ikkinchisi – raqobat munosabati, bu holatda turizm turlari bir xil auditoriya yoki bozor segmenti uchun kurashadi. Masalan, yozgi dam olish mavsumida plyaj turizmi va tog' turizmi o'rtasida tanlov yuzaga kelishi mumkin. Uchinchi shakl – integratsiya bo'lib, bunda ikki yoki undan ortiq turizm turlari yagona turistik paket sifatida taklif etiladi. Bu sayyohlar uchun yanada jozibador va mazmunli dasturlar yaratadi. Turizm turlarining o'zaro munosabati hududning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. U bir tomondan, turistik mahsulotlarning xilma-xilligini oshiradi, boshqa tomondan esa mavsumiy cheklovlarni yumshatadi. Masalan, faqat yozda faol bo'ladigan plyaj turizmini qishki sport turlari yoki sog'lomlashtirish turizmi bilan birlashtirish hududga yil davomida sayyohlar oqimini ta'minlaydi. Bu esa turistik infratuzilma samaradorligini oshiradi, yangi ish o'rinlarini yaratadi va mahalliy aholining daromadlarini ko'paytiradi. Bundan tashqari, turizm turlarining

uyg'unlashuvi sayyohlarning qiziqish doirasini kengaytiradi, ularning hududga qayta tashrif buyurish ehtimolini oshiradi va mintaqaviy brend imijini mustahkamlaydi. Xalqaro miqyosda turizm turlarining integratsiyasi juda keng tarqalgan bo'lib, masalan, Turkiyada dengiz bo'yidagi dam olish paketlariga madaniy ekskursiyalar kiritilishi, Yaponiyada esa biznes safarlar bilan birgalikda madaniy festivallarda ishtirok etish taklif qilinishi bunga misol bo'la oladi. Turizm turlarining o'zaro munosabati marketing strategiyalarini ishlab chiqishda ham muhim rol o'ynaydi. Turistik kompaniyalar bir necha turizm turlarini birlashtirgan kompleks paketlar yaratib, mijozlarga yanada boy tajriba taklif etadi. Shu tariqa, turizmning turli shakllari o'zaro uyg'unlashganida nafaqat sayyohlar manfaat ko'radi, balki mamlakatning iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shiladi. Shu sababli, milliy turizm siyosatini shakllantirishda turizm turlarining o'zaro munosabatini chuqur o'rganish, ularning integratsiya imkoniyatlarini aniqlash va qo'llab-quvvatlash strategiyalarini ishlab chiqish zarur hisoblanadi.

Har qanday terminshunoslik tizimining kompleks o'rganilishi va bayon etilishi sinxron, shuningdek, diaxronik jihatlarni ham qamrab olishi kerak. Bunda terminshunoslik rivojlanish tarixining har tomonlama tahlili terminlar yaratishning umumiy tamoyillari va ularning qo'llanilish doirasini aniqlashga imkon yaratadi.

L.L.Kutina, G.P.Snetova singari olimlar terminshunoslikning diaxronik jihatlarni tadqiq etib, soha terminshunosligining holati, terminlar manbayi va kelib chiqish usullarini o'rganishadi.

S.V.Grinyev fikriga ko'ra, diaxronik tadqiqotlarda "terminshunoslik paydo bo'lishi, rivojlanish vaqti va xususiyatlarini aniqlash mumkin bo'lib, hozirgi kunda shakllanayotgan terminshunoslik, ko'pincha, ularning rivojlanish bosqichlarini takrorlaydi: terminshunoslik rivojlanishini belgilaydigan umumiy tendensiyalarni, shuningdek, maxsus leksika va uni tartibga solishga nisbatan an'analarni aniqlaydi", deb hisoblashadi.

Shunday qilib, terminshunoslik diaxroniyasi mohiyatan terminlar rivojlanishi, umuman olganda, terminotizim taraqqiyotida tarixiy izchillikni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlarni aks ettiradi. Turizm terminshunosligi shakllanishi va rivojlanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar nuqtayi nazaridan uning aniq bayon etilishining kerakli sharti hisoblanadi. Demak, terminologik diaxroniya tadqiqotning alohida jihati bo'lib, uning mohiyati alohida atamalar rivojlanishining tarixiy ketma-ketligini va umuman termin tizimining taraqqiyotini o'rganishdan iborat. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, turizm terminologiyasining shakllanish va rivojlanish tarixini o'rganish uni to'g'ri tavsiflashning zaruriy sharti sanaladi.

Ingliz tilida ham "turizm" terminotizimining shakllanishi insonning tegishli kasbiy faoliyati taraqqiyoti darajasi bilan uzviy bog'liq: yangi mingyillikning boshida turizm rivojlanadigan iqtisodiy sektor sifatida mustahkam o'rnatilib, mamlakatga valyuta tushumi va ishchi o'rinlarining yaratilishini ta'minlaydi. Oxirgi 50 yil davomida turistik industriya juda ravnaq topdi. Tabiiy ofatlar, iqtisodiy inqirozlar, hududiy mojarolar, terroristik harakatlar hamda katta-kichik urushlarga qaramasdan, turizm rivojlanishda davom etmoqda. Mazkur fenomenal muvaffaqiyat iste'mol modellarining davomiy siljishiga asoslangan. Ko'plar uchun turizm hashamat emas, balki uning tabiiy ehtiyoji hisoblanadi.

Turizm turlarining o'zaro munosabati nafaqat amaliy, balki nazariy jihatdan ham turizmshunoslik fanida alohida o'rin tutadi. Jahon Turizm Tashkiloti (UNWTO) ta'rifiga ko'ra, turizmning turlari ko'pincha yagona turistik tajribaning turli komponentlarini tashkil etadi va ularning o'zaro bog'liqligi turistning umumiy qoniqish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Misol uchun, bir turist dastlab sog'lomlashtirish maqsadida sanatoriya tashrif buyurishi mumkin, ammo dam olish davomida u madaniy yodgorliklarga ekskursiya qilish yoki tabiat qo'ynida sayr qilishga ham qiziqadi. Bu esa turlararo bog'lanishning eng sodda, lekin samarali ko'rinishidir. O'zaro munosabatning ijobiy tomonlari shundaki, u turistik mahsulotni diversifikatsiya qiladi, ya'ni bir xil turdagi xizmatlardan iborat taklif o'rniga turli faoliyatlarni birlashtirgan kompleks paketlar yaratadi. Bu esa turistlarning turli ehtiyojlarini bir vaqtning o'zida qondirish imkonini beradi. Masalan, "ziyosat + ekoturizm + gastronomiya" yo'nalishi sayyohga diniy obidalarni ziyorat qilish, tabiiy landshaftlarni tomosha qilish va milliy taomlardan bahramand bo'lish imkonini beradi. Biroq turlararo munosabat faqat ijobiy emas, balki muayyan cheklov va xavf-xatarlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Ba'zan turizm turlari o'rtasidagi raqobat natijasida ma'lum bir hududning resurslari haddan tashqari ekspluatatsiya qilinadi. Masalan, plyaj turizmi va dengiz sport turlarining intensiv rivojlanishi ekologik muammolarni kuchaytirishi, qishloq turizmi va massiv ekoturizm esa tabiiy muhitning degradatsiyasiga olib kelishi mumkin. Shu bois turizm turlarining uyg'unlashuvi jarayonida ekologik va ijtimoiy barqarorlik tamoyillariga amal qilish muhimdir. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli turizm siyosati turizm turlarining uyg'unlashuvi va integratsiyasini qo'llab-quvvatlash orqali mintaqaviy iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Masalan, Italiyada "vino turizmi" (enoturizm) ko'pincha gastronomiya, madaniy ekskursiyalar va qishloq turizmi bilan birlashtiriladi. Shveysariyada esa tog' chang'i kurortlari

sogʻlomlashtirish va madaniy tadbirlar bilan uygʻunlashtirilgan. Shuningdek, turizm turlarining oʻzaro munosabatini oʻrganishda mavsumiylik muammosiga ham eʼtibor berish lozim. Bir turizm turi faqat maʼlum faslda faol boʻlishi mumkin, lekin uni boshqa tur bilan integratsiya qilish orqali mavsum uzaytiriladi. Masalan, qishki togʻ turizmi hududlarida yoz oylarida piyoda sayohatlar, togʻ velosipedi yoki ekoturizm yoʻnalishlarini tashkil etish orqali yil davomida turist oqimini saqlash mumkin. Shu nuqtai nazardan, turizm turlarining oʻzaro munosabati turizm industriyasining barqaror rivojlanishi uchun strategik ahamiyatga ega boʻlib, davlat siyosati, marketing strategiyalari va infratuzilma rejalashtirishda inobatga olinishi zarur.

Turizmning iqtisodiy faoliyat turi boʻyicha vatani Angliya hisoblanadi, shu tufayli ingliz tili misolida turizm terminshunosligi shakllanishini koʻrib chiqishni boshlash maqsadga muvofiqdir.

Ingliz turizmi tarixida toʻrtta bosqichni ajratish mumkin. Ular ingliz terminshunosligining shakllanishiga mos keladi. Bunday davrlashtirish asosida texnik-iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlar, shuningdek, turizmning turli rivojlanish bosqichlaridagi maqsadli funksiyalari turadi.

Birinchi bosqich turizm faoliyatining dastlabki shakli hisoblanib, antik davrdan XIX asrgacha vaqt oraliqini qamrab olgan. Inglizlarda bu davrdagi sayohatlarning asosiy motivlari savdo-sotiq, ziyorat, davolanish va taʼlim boʻlgan. XVI asrda Angliyada grand-tur (Grand Tour) davlatmand kishilarning kontinentga qilgan tashriflari keng ommaviylik kasb etgan. Grand-turlar tamaddunning manbalariga, Oʻrtayer dengizda taʼlim olish darajasini oshirish, taʼlimni yakunlashga imkon yaratgan.

Sayohatning marshruti oldindan tanlanib, boshlanishida kichkina fransuz shaharlarida oʻsmirlar fransuz tili bilimlarini mukamallashtirishgan. Shu joydan Fransiyaning boshqa joylariga, shuningdek, Germaniya va Shveysariyaga tashrif buyurilgan. Oʻzlarining madaniy darajalarini oshirish maqsadida oʻsmirlar Italiyaga borishardi. U yerda boʻlish grand-turning kvintessensiyasi hisoblanadi. Italiyada boʻlgandan soʻng grand-tur yakunlangan hisoblanardi. XVIII asrda davolanish uchun Bat, Bakston va boshqa sogʻlomlashtiruvchi sanatoriya va kurortlar mashhur boʻlib, sayohat qiluvchilar sonining koʻpayishiga xizmat qilgan.

Grand-turlar va sogʻlomlashtiruvchi turlarning ommaviylashuvi bilan turizm terminshunosligi rivojlana boshlaydi. Harakatlanish vositalari, yashash sharoitlari umumadabiy tilning sezilmaydigan leksik birliklari bilan belgilanardi: carriage, board, excursion, hotel, resort, itinerary va h.k. Bunday nominatsiyalar odatga koʻra umumadabiy tildan oʻzlashtirilardi. Ayniqsa, umumadabiy soʻz boʻlgan resort soʻzi, dastavval, “that to which one has recourse for aid or assistance” mazmuniga ega boʻlib, keyinchalik “place people go for recreation” maʼnosidagi turizm termini statusini olgan. Tadqiq etgan manbalarimiz shuni koʻrsatadiki, mazkur bosqichda tadqiqotga kiritilgan ingliz terminlarining 6%igina paydo boʻlgan.

Turizm rivojlanishining birinchi bosqichi va uning terminshunosligi haqida gapirganda, taʼkidlash joizki, XIX asrgacha boʻlgan davrda inglizlarning sayohatlarini hozirgi mazmundagi turizmga kiritib boʻlmaydi. Ular davlatning iqtisodiyotiga taʼsir koʻrsatmagan va aholining katta qismiga tegishli emas edi. Manufaktura, ishlab chiqarishning rivojlanishi, XVIII – XIX asrlardagi sanoat toʻntarishlari Angliya jamiyati hayotiga oʻzgartirishlar kiritgan. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi natijasida ishchi va xizmatchining boʻsh vaqtini cheklash sodir boʻladi. Bu ingliz turizmi va terminshunosligining rivojlanishida ikkinchi bosqich uchun tagzamin vazifasini bajaradi.

Ikkinchi ommaviy turizm bosqichi rivojlanishining boshlanishi XIX asrni qamrab olib, bu paytda turizmni boshqarishning moddiy-texnik asoslari, ish uslublari va organlari yaratilgan. Aynan shu asrda ingliz tilidagi “tourism” va “tourist” terminlari paydo boʻladi. Xususan, “tourism” terminini XIX asrda ingliz yozuvchisi D. Peyj kiritgan. Oʻzining “Ingliz turistining latifalari (Jokes of an English Tourist)” kitobida u birinchi boʻlib sayyohni turist deb ataydi. “Tourist” termini ilk marta Oksford universal lugʻatida 1800-yilda “an individual who travels for the pleasure of traveling, out of curiosity”, 1811-yilda “tourism” tijoriy xizmatlardan foydalangan holda dam olish va zavqlanish uchun uydanoqda vaqt oʻtkazish harakati va jarayoni, deb kiritilgan.

Turizm rivojlanishining ikkinchi bosqichi, avvalo, transportning rivojlanishi bilan bogʻliqdir. 1807-yilda kashfiyotchi R.Fulton tomonidan birinchi paroxod loyihalangan va yasalgan. 1814-yilda J.Stefenson tomonidan birinchi parovoz yaratilgan. 1830-yilda Manchester va Liverpul oʻrtasida dunyodagi ilk temir yoʻli qurilgan. 1842-yilda Angliya temir yoʻllari orqali 23 million yoʻlovchi tashilgan. Bularning barchasi katta ishonchlilik va harakatning tez boʻlishini taqozo etgan. Sayohatchilar sonining koʻpayishi bilan mehmonxona tipidagi korxonalar kengaygan va takomillashtirilgan. Shunday qilib, aholining harakatchanligi oshgan, transport va mehmonxona infratuzilmasining yaratilishi turistik xizmatlarni ishlab chiqarishni taqozo etgan ixtisoslashgan korxonalarning tuzilishiga asosiy sabab boʻlgan.

Zamonaviy turizmning asoschisi ingliz Tomas Kuk 1841-yilda Leysterdan Lafboro uchun ilk ekskursion temir yoʻl turini tashkil etgan. Ekskursiya T.Kukka muvaffaqiyat keltirib, turistik biznesni

rivojlanishiga turtki bo'lgan va 1851-yilda "Tomas Kuk va o'g'li" deb nomlangan ilk sayohatlar byurosi tashkil etilgan.

Tomas Kukning byurosi guruhli ekskursiyalarining London va kontinental Yevropa shaharlaridagi ko'rgazmalaridan boshlangan faoliyati asta-sekin rivojlanib, sayohatlarning soni yangi turistik bozorlarni o'zlashtirgan holda kengaytirilgan. Bunday sayohat 1855-yilda Parijdagi Xalqaro ko'rgazma tufayli amalga oshirilgan. Tomas Kuk Misr, Falastin va hatto AQShga ham muntazam turistik tashriflarni tashkil eta boshlagan. Uning byurosi ekskursantlarni joylashtirish, yo'l ko'rsatkichlar va davriy turistik adabiyotlarni chiqarish, reklama kompaniyalari, bank operatsiyalari va xorijiy valyutani almashtirish bilan shug'ullangan.

T.Kukka ergashib, Angliyada Freymz va ser Genri Lanlarning turistik byurolari paydo bo'lgan. Shuningdek, "Velosipedda turizm klubi", "Politexnik turistik uyushma", "Dam olish kooperativ uyushmasi" va h.k. turistik klublar va uyushmalar tashkil etilgan. XIX asrning 60-yillaridan London va Nyu-York o'rtasida muntazam paroxod sayohatlari boshlangan. 1867-yilda "Kveyker siti" paroxodi birinchi marta dengiz turistik safariga chiqqan. Besh oy davom etgan 60 turistdan iborat ushbu safarni keyinchalik Mark Tven o'zining "Oddiy insonlar xorijda" kitobida yoritgan.

Turistik sohaning shiddatli rivojlanishi bilan ikkinchi bosqichda turistik terminshunoslik ham faol rivojlangan. Tahlilga tortgan manbalarimiz shuni ko'rsatadiki, tadqiq etilayotgan terminlarning 45%i XIX asrda rivojlangan, turli turistik xizmatlarga asosan shakllangan. Shunday qilib, turbyurolarning vositachilik (conductor, booking, coupon), tashish (commute, Pullman car, terminus, liner, transit), joylashtirish (maitre d'hotel, bivouac, room), ovqatlanish (a la carte, table d'hote, buffet), ko'ngil yozish (safari, attraction) xizmatlari bilan bog'liq terminlar paydo bo'lgan.

Bu bosqichning terminlari turistik industriyaning rivojlanishidan guvohlik berib, terminshunoslikdagi nomlanishlarning tizimli tashkil etilishini namoyon etadi. Yangi yaratilgan so'zlar asosida special tour / personally conducted tour / extension tour; admission ticket / international travelling ticket / commutation ticket; carrying capacity; tourist arrangements; travelling facilities; hotel coupon system; inclusive fare so'z birikmalari shakllanadi. Shuningdek, ingliz terminshunosligiga chet tilidan, xususan, fransuz (coupon, bivouac, maitre d'hotel, omnibus, a la carte, table d'hote), nemis (Baedeker), shved tillaridan (smorgasbord) yangi so'zlar o'zlashtiriladi.

Mazkur bosqichda turistik terminlarning voqelanishiga Tomas Kuk sayohat dasturidan misoli keltirish mumkin:

"THE PRICE FOR THIS TOUR IS \$600,

WHICH INCLUDES

First-class Ocean passage both ways, 20 Days.

First-class Hotel accommodation in Great Britain, 11 Days.

First-class Hotel accommodation on the Continent, 65 Days.

Total, 96 Days.

IT ALSO INCLUDES:

First-class railway and steamboat traveling for the entire journey; Omnibuses and Portage between Stations and Hotels; free transportation of 60 lbs. of Baggage; gratuities to Servants; three days' carriage drives in Paris; three days' carriages in Rome, and the services of Mr. Shakspeare Wood; Trip to Pompeii and Vesuvius; Steamboat trip to Capri; two days' gondolas in Venice; excursion from Milan to Lake Como and back; Carriages to Grindelwald; Excursion on Lake Lucerne and ascent of the Righi; Excursion to Waterloo; fees for sight-seeing, as per Conductor's Programme; services of special local guides where necessary; and also the services of the Conductor, who acts as Interpreter and Manager".

Keltirilgan parchada bir komponentli va ko'p komponentli so'z va so'z birikmalari, ya'ni turizm terminlari sonini payqash qiyin emas.

Mazkur namunaga asoslanib, ingliz turizm terminshunosligi ikkinchi bosqichda rivojlanishni davom ettirib, iyerarxiyalı tuzilmaga ega bo'lgan.

Ingliz turizmi va terminshunosligining uchinchi ommaviy konveyer turizmi rivojlanish bosqichi XX asrning boshiga to'g'ri kelgan va Ikkinchi jahon urushining oxirigacha davom etgan. Mazkur bosqichda turizmning rivojlanishi ko'rsatiladigan kompleks xizmatlarning jozibasizligi, standartiligi bilan tavsiflanadi. Turistlarga xizmat ko'rsatish dasturlari turli tuman emasligi bilan farqlanardi, ularning orasidan kelib chiqqan elementar turistik xizmatlar iste'molchini qondirardi.

Mazkur holat turoperatorlarga turizm bozori uchun bir xillashtirilgan xizmatlar paketini taqdim etgan. Shuning uchun bu holatda tadqiqotchilar ommaviy konveyer turizmi haqida gapirishadi.

Mazkur bosqichni tavsiflab shuni qayd etish lozimki, turizmning rivojlanishi transportning rivoji va modernizatsiyalashuvi bilan parallel tarzda kechgan. XX asrning birinchi yarmidayoq avtomobillar va avtobuslar Buyuk Britaniyada keng tarqalgan transportga aylangan.

O'zbekistonda bu holat qadimgi davrlardan to yigirmanchi asrning o'rtalarigacha, asosan, karvonlar vositasida amalga oshirilgan. Kamdan kam holatlarda yakka yoki kichik jamoa shaklida mustaqil ziyoratlar piyoda shaklda tashkil etilgan.

1903-yilda aka-uka Raytlar samolyotni kashf etishgan, ayni paytda dastlabki samolyotlar Buyuk Britaniyada ham paydo bo'lgan. Angliyada 1924-yilda to'rtta aviakompaniyalarning bazasida eng katta aviakompaniyalardan biri hisoblangan "Imperial Fairways" tashkil etilgan. Dengiz transporti takomillashgan, o'sha davr uchun yirik "Sirius", "Luzitaniya", "Mavritaniya", "Imperator", "Faterland" va boshqa laynerlar yasalgan. Dengiz va aviatsion transportning rivojlanishi xalqaro tashuvlarning ko'payishiga olib kelgan.

Transportning dinamik rivojlanishi natijasida turistik terminshunoslik ham turistlarni tashish bilan bog'liq terminlar evaziga sezilarli darajada taraqqiy topib borgan: leg, aircraft, aircraft carrier, shuttle, airline, airport, hitchhike va h.k. Shuningdek, bu davrda mehmonxona biznesi, ko'rsatiladigan mehmonxona xizmatlari spektrining o'sishi ham kuzatilgan. Bu esa mehmonxona (motel, penthouse, duplex), personallari (hotelier, receptionist), turistlarni joylashtirish, nomerlarni belgilash xizmatlari (reservation, room-service)ga oid yangi terminlar yaratilishiga sabab bo'lgan.

Biroq turizmning uchinchi bosqichdagi rivojlanishi Birinchi jahon urushi, 1930-yillardagi iqtisodiy depressiya, ikkinchi jahon urushi singari bir necha omillar sabab sekinlashgan. Shunga muvofiq ingliz turistik terminshunosligi shakllanishi ham birmuncha sekinlashgan.

Ma'lumotlarimizga ko'ra ingliz terminshunosligi, asosan, transport va mehmonxona infratuzilmasining terminlari evaziga 25% ga boyiydi. Biroq uchinchi bosqichning oxiriga kelib turizm sohasi tushunchalari apparatining asosi yaratildi.

To'rtinchi ommaviy differensiatsiyalangan turizm bosqichi Ikkinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lib, hozirgacha davom etmoqda. Konveyer turizmi nisbatan primitivizm va turistlarning ehtiyojlari va motivatsiyasining bir xilligi bois shaxssizlangan konveyer xarakterida bo'lgan bo'lsa, differensiatsiyalangan turizm esa turistlar ehtiyoji va motivatsiyasining turli-tumanligi, turistik tanlovda tor ixtisoslangan segmentlarning ko'pligi va turistik taklifning yaqqol ifodalanganligi bilan farqlanadi. Differensiatsiyalangan turizm uchun xizmatlarning keng assortimenti xosdir. Shu munosabat bilan ingliz terminshunosligi ixtisoslashgan turizm atamalari (agroturizm, disaster tour, nostalgie tourism, familiarization trip, flightseeing, island hopping, jeep safari, on-your-own package, rural tourism va boshq.) bilan faol tarzda to'ldirila boshlanganligini qayd etish lozim.

XX asrning 50–60-yillari – turizm infratuzilmasi (mehmonxonalar, kempinglar, restoranlar, turistik firmalar)ning intensiv yaratilish davri hisoblanib, mehmonnavozlik (condominium, check-in, check-out, boutique hotel, flotel, honeymoon site), umumiy ovqatlanish (brunch, catering, stand-up buffet, American plan, European plan), turoperatorlar va turistik agentliklari (catchment area, last minute tour, reservation system, tour cancellation, incoming, overriding commission) sohalarida yangi terminlarning paydo bo'lishini taqozo etgan. Mazkur bosqichda terminotizimlar tarkibli va hosilali nominatsiyalar (tour leader / tour operator / tour participant; group booking / guaranteed booking / non-guaranteed booking / double booking) bilan to'ldirilgan va shakllangan tushunchalar tizimini aks ettirgan. Bunda tur va jinsli, shuningdek, iyerarxiyalı munosabatlar endilikda shakllanmaydi, balki terminotizim ichida murakkablashib boradi.

Turizm va mazkur soha terminshunosligining rivojida Butun Jahon turizm Tashkiloti (UNWTO) ning tashkil etilishi muhim bosqich hisoblanib, uning asosiy tili ingliz tili bo'lgan. UNWTOning tashabbusiga ko'ra, XX asrning ikkinchi yarmida dunyo bo'ylab turizm bo'yicha ma'lumotlarning tizimli yig'ilishi amalga oshirila boshlanishi tufayli turizm terminlarini bir xillashtirishga ehtiyoj tug'ilgan. Buning uchun tashkilot turistik faoliyatdagi o'lchov va hisobdorlik bo'yicha xalqaro o'lchov standartlarini ta'sis etish sohasidagi ishlarni boshlagan. Tashkilotning turistik statistika bo'yicha tavsiyanomalari BMT tomonidan 1993-yilda qabul qilinib, turistik statistikaning yagona tilda bo'lishiga olib kelgan. Shunday qilib, XX asrning oxiriga kelib, turizmning inglizabon terminshunosligi, ayniqsa, turistik statistika yana bir sezilarli terminlar qatlami (same day visitor, international tourism expenditure, international tourism receipts, long-haul visitor, tourism generating area, visiting friends and relatives) bilan boyigan. Umuman olganda, ingliz turizm terminshunosligining shakllanishi tahlili ingliz tilida turistik atamalarning terminotizimi yakunlangan jarayon ekanligi haqida xulosa chiqarishga asos bo'la oladi, ya'ni so'zli belgi – termin ortida unga tegishli belgilar majmuasi mujassamlashgan bo'lib, bunda barcha terminlar o'zaro bog'liq birliklarning ichki tashkiliy majmuasi sifatida gavdalanadi.

G.P.Doljenkoning fikriga ko'ra, turizm terminshunosligining shakllanishi rus tilida inglizchadan farqli tarzda ro'y bergan. Turizmning rivojlanishi, birinchi navbatda, mamlakatdagi ma'lum tarixiy jarayonlar bilan bog'liq holda xo'jalik faoliyati sifatida kech paydo bo'lgan. Tadqiqotchilar rus turizmining tarixida to'rtta rivojlanish bosqichni ajratib ko'rsatishgan.

Birinchi tashkillashtirilgan turizm bosqichi tarixi uzoq muddatni o'z ichiga olib, XVII – XIX asrlarning oxirlaridagi turistik xarakterdagi ba'zi hodisalar bilan tavsiflangan. Bu davrda Petrozavodsk yonidagi “Марсиальные воды”, Lipetsk yaqinidagi “Боденские бани”, “Кавказские минеральные воды” va xorijiy kurortlarga dastlabki tashriflar amalga oshirilgan. Veniamin Gensh tomonidan Rossiyadan G'arbiy Yevropa mamlakatlari bo'ylab grand-turlarni, Rossiya fuqarolarining Sankt-Peterburg va Moskvaga alohida ekskursiyalarini tashkil etishga va shaharlar bo'ylab gidlarni tayyorgarlashga harakatlar kuzatilgan. Rossiya turizmi mazkur bosqichda alohida shakllar ustuvorligida kechib V.Genshning Yevropaga ta'limiy tashriflarni tashkil etuvchi turistik kontorasini tashkil etishga harakatdan tashqari turizmning tashkillashtirilgan shakllari umuman mavjud emas edi.

Turizm endigina rivojlanayotganligi tufayli ushbu soha terminshunosligi rivojlanish bosqichida bo'lib, umumadabiy tildan olingan ba'zi terminlar (yolg'iz sayyohatchi, tunash, kelish vaqti, jo'nash vaqti, yo'l daftarchasi, yo'l boshlovchi(hamroh ma'nosida) paydo bo'lgan. Manbalar, birinchi bosqichda, ruscha terminlarning 3% shakllanganligini ko'rsatadi.

Ikkinchi turistik faoliyatni tashkil etishning ixtiyoriy-ijtimoiy shakli bosqichi XIX asrning oxiri, 1936-yillarga to'g'ri kelgan. Bu Rossiyada “Tabiatshunoslik sevuvchilari va Kavkaz Alp jamiyati”, “Rus tog' jamiyati”, “Rossiya turistlar jamiyati”, “Pyatigorsk shahrining Kavkaz tog' jamiyati”, “Vladikavkaz politexnika jamiyatining tog' klubi”, “ekskursion jamiyatlar” singari ko'ngilli jamoatchilik tashkilotlari, turli jamiyatlarning byuro va qo'mitalari, misol uchun, Texnik bilimlarni tarqatish jamiyati, Butunittifoq Proletar turizmi va ekskursiyalar ko'ngilli jamiyatining faoliyati rivojlangan davrga mos kelgan.

Aynan ikkinchi bosqichda fransuz tilidan o'zlashtirilgan “turist” va “turizm” terminlari muomalaga kiritiladi. Xususan, 1899-yil yanvarda Peterburgda “Русский турист” deb nomlangan oylik jurnal chiqqa boshlagan. Bu sonda turizm terminining o'zi ham ta'riflangan: “Turizm – sport turi ham, eng toza sport turi hisoblanib, har qanday moddiy hisob-kitoblardan erkin hisoblanadi... “Turist tabiatni sevishdan to'xtamaydigan, faqatgina havaskor sifatida yuragida tug'ilganidan beri nazm uchqunini saqlab qolgan kishi bo'lishi mumkin”. 1902-yilda mazkur terminlar Brokgauz va Efronning lug'atida velosipeddagi sayohatlar tarixi haqidagi maqolada ham qayd etilgan.

Mazkur bosqichda ekskursion faoliyat keng rivojlangan, turizm terminshunosligi ekskursion ish, ekskursiyaning turlari (ta'limiy, o'quvchi, arzonlashtirilgan, piyodalar, talabalar, botanik, pedagogik ekskursiya), ishtirokchilari (ekskursant, ekskursiya qiluvchi), jihozlari (palatka, turistik kiyim, shtormovka), ekskursiya tashkil qiluvchilar (ekskursion stansiya, ekskursiya byurosi, ekskursion seksiya)ni aks ettirgan terminlar evaziga to'ldirilgan.

Sobiq sho'ro davrida turizmning shakllanishiga o'z hissasini qo'shgan dastlabki turistik korxonalar ham tashkil etilgan: “Sovet turisti” aksionerlik jamiyati, VAO “Inturist”. Shunday qilib, ekskursiyalar va poxodlarni tashkil qilishning texnologiyasiga bag'ishlangan turist-ekskursiya ishi, turist marshruti, rejali turizm, turist yo'llanmasi, mahalliy turizm, mustaqil turizm, yo'llanmali turizm, turist guruh, joylashtirish, palatkali lager, turistning uyi, turistik baza, dam olish bazasi terminlarining yaxlit qatlami paydo bo'lgan.

Ikkinchi bosqichda paydo bo'lgan terminlarning o'rganilishi (qariyb 25%) shuni ko'rsatdiki, ularning deyarli barchasi rus tilining ichki zaxiralari evaziga paydo bo'lgan.

Uchinchi turizmning kasbiy-davlat boshqarilishi bosqichi 1936-yil aprelda Umumittifoq proletar turizm va ekskursiyalar jamiyatining tugatilishi, jamiyat vazifalarining Butunittifoq Markaziy Kasaba uyushmalar kengashlariga va Butunittifoq jismoniy madaniyat kengashiga berilishi bilan boshlangan. Endi turizm sport turi sifatida ko'rila boshlanib, bu sport yo'nalishidagi yangi terminlarning paydo bo'lishini taqozo etgan: I va II qiyinlik kategoriyasidagi marshrut, “Turist SSSR” ko'krak nishoni, turizm bo'yicha razryadlovchi, turist-razryadnik, sport yo'nalganligi.

Turizmning rivojlanishi bilan yangi turizm turlari nominatsiyasiga ehtiyoj paydo bo'ladi: piyoda, suv, velosiped, chang'i, bolalar, chegara yoni turizmi. Xususan, turizm bo'yicha qo'llanmada turizmning quyidagi turlari bayon etiladi: “Hozirgi kunda turizmning ko'plab turlari mavjuddir. Harakatlanish uslubiga ko'ra u piyodalar, tog'-piyoda, suv, chang'i, velosiped va motoavtoturizmga bo'linadi. Bundan tashqari, turistik poxodlar davomiyligiga ko'ra bo'linadi (bir-ikki kunli yoki ko'p kunli), ishtirokchilar soniga (guruhli – 20 kishigacha va ommaviy 20 tadan ziyod), hududiy tegishliliga ko'ra (mahalliy yoki uzoq)” .

Uchinchi bosqichda turizm muammolari davlatning nazorati ostida turadi; yangi terminshunoslikni kiritadigan va belgilaydigan me'yoriy hujjatlar faol tarzda ishlab chiqilmoqda. Misol uchun 1976-yilda turistik hujjatlarni yuritish bo'yicha metodik tavsiyalar taklif etilgan bo'lib, unda asosiy terminlar talqin etilgan: “Turistik hujjatlar”ni rasmiylashtirishning vaqti va joyidan kelib chiqqan holda uchta guruhga bo'lish mumkin: Sayohatga chiqishdan oldin rasmiylashtiriladigan hujjatlar. Mazkur guruhga marshrut listi, talabnoma va marshrut kitobchasini kiritishadi” .

Turizmni tashkil etish terminshunosligi tilning o'z zahiralari hisobiga takomillashuvi natijasida davom etmoqda: turistik inventarni ijaraga berish, rejali marshrut, turizm instruktori, marshrutni markirovka qilish, dam olish kuni sayohati.

Uchinchi bosqichda mehmonnavozlik sanoatining kengayishi sodir bo'ladi, joylashtirishning yangi vositalari paydo bo'ladi, shu bilan birga, ularni nomlagan terminlar yuzaga keladi: baliqchining uyi, ovchi uyi, shahardan tashqaridagi turistik lager, statsionar bivuak maydoni, turistik sog'lomlashtirish lageri, kemping, avtopansionat.

Keltirilgan faktlar shuni ko'rsatadiki, deyarli barcha terminlarning tuzilishi, shu jumladan, yasama va murakkab terminlar o'zak so'zlar asosida quriladi, natijada, uyali tuzilmalar paydo bo'lib (marshrut: marshrutni markirovkalash, kategoriyali marshrut, marshrut varag'i, marshrut daftarchasi, liniyali marshrut, radial marshrut), terminlarning mazmuni til bog'liqligidan dalolat beradi. Shu munosabat bilan shakllangan turizm terminlari tizimi umumiylik asosida birlashadi.

Uchinchi bosqichning oxiri mamlakatimizda turizm o'zgarishlarga yuz tutgan 1990-yillarga to'g'ri keladi.

Turizm rivojlanishining to'rtinchi turizm faoliyatining tijoriy shakllari bosqichi 1990-yildan boshlanib, hozirgi kunga qadar davom etmoqda. Mazkur bosqichda to'rtta yirik turistik tashkilotlarning o'rniga endilikda turli mulk shakllariga ega bo'lgan minglab turistik firmalar yaratilib, ular turizmning asosiy tashkilotchilari hisoblanishadi. Birinchilar qatorida turizm muassasalari va tashkilotlarining faoliyatini tartibga solishga qaratilgan "Turizm to'g'risida"gi Qonun, "Zomin" turistik-rekreatsion zonasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining qarori qabul qilindi.

Mazkur bosqichda turistik faoliyatning barcha tizimi tub o'zgarishlarga yuz tutganligi tufayli, turizmning shakllanib bo'lgan terminlar tizimi sezilarli darajada qayta qurilishga yuz tutdi. Birinchi navbatda, rejali va kasaba uyushmalar turizmga tegishli tizimosti terminlari yo'qotilib, yaxlit terminlar yuzaga keldi, boshqa tarafdin, inglizcha terminlar kiritila boshlandi.

To'rtinchi bosqich bor-yo'g'i 30 yildan beri davom etayotganligiga qaramasdan aynan shu davr tadqiq qilinayotgan terminshunoslikning yangi birliklar bilan boyishida sermahsul davr hisoblanadi. Bizning ma'lumotlarimizga ko'ra tadqiq etilayotgan korpusning 48% terminlari aynan 1990-yildan so'ng paydo bo'lgan. Bundan tashqari, yangi terminlar shunchalik tez paydo bo'ladiki, ularning katta qismi lug'atlarda qayd etilmagan. Fleshpeking, narkoturizm, shopping-tur, gandra-tur, volontyorlik turizmi, kauchserfing, butserizm, klub vagoni, glemping singari terminlarni namuna sifatida ko'rsata olamiz.

Shunday qilib, turizm terminshunosligining o'zbek va ingliz tillaridagi diaxronik tahlili orqali biz tadqiq etilayotgan terminshunoslikning shakllanishi turlicha sodir bo'lganiga guvoh bo'ldik. Inglizcha terminotizim asta-sekin uchinchi bosqichning oxiriga qarab tuzilmali, iyerarxik ko'rinish olib, keyinchalik esa faqat rivojlanishda davom etgan. Rus tili terminotizimi esa uzoq muddat davomida shakllangan, to'rtinchi bosqichda tub qayta shakllanishga yuz tutgan, bunda terminlarning ma'lum bir qismi muomaladan chiqqan bo'lib, shu munosabat bilan yangilarini yaratishga ehtiyoj paydo bo'lgan. O'zbek terminshunoslikning shakllanish jarayoni hozirgi kunda ham davom etayotgan bo'lib, asosan, stixiyali xarakterga ega. Xususan, o'zbek tilidagi terminlarni tadqiq etish turli sohalar: chorvachilik, kashtachilik, gilamchilik va h.k.larni o'rganish bilan chegaralanib qolmoqda. Turizm turlarining o'zaro munosabati turli yo'nalish va shakllarning bir-biriga ta'siri, ular orasidagi hamkorlik, raqobat yoki integratsiya jarayonlarini ifodalaydi. Har bir turizm turi o'ziga xos maqsad, auditoriya, mavsumiylik va xizmat ko'rsatish uslubiga ega bo'lsa-da, ular ko'pincha bir-birini to'ldiradi yoki birgalikda rivojlanadi. Masalan, madaniy turizm va diniy (ziyosat) turizmi o'rtasida kuchli uyg'unlik mavjud bo'lib, sayyohlar biror shahar yoki hududga tashrif buyurganda tarixiy yodgorliklar va diniy markazlarni birgalikda tomosha qiladilar. Ekoturizm va qishloq turizmi ham tabiiy hududlarda dam olish bilan birga mahalliy an'ana va urf-odatlar, milliy taomlar va xalq amaliy san'atini o'rganish imkoniyatini yaratadi. Sog'lomlashtirish turizmi (sanatoriylar, kurortlar, SPA) va sport turizmi esa sayyohlarning jismoniy faolligi hamda sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlashda bir-birini to'ldiradi. Biznes turizmi (konferensiya, seminar, xizmat safari) ko'pincha madaniy va dam olish turizmi bilan uyg'unlashadi, chunki xizmat safari bilan birga sayyohlar shaharning diqqatga sazovor joylarini ham ziyosat qilishadi. Turizm turlarining o'zaro ta'siri uch asosiy shaklda namoyon bo'ladi: to'ldiruvchi munosabat, raqobat va integratsiya. To'ldiruvchi munosabatda bir tur boshqa turga qo'shimcha qiymat kiritadi, masalan, tog' turizmi dasturiga madaniy ekskursiyalarni kiritish. Raqobat munosabatida esa bir xil auditoriya uchun kurash kuzatiladi, masalan, yozgi mavsumda plyaj dam olish va tog' turizmi o'rtasidagi raqobat. Integratsiya jarayonida ikki yoki undan ortiq turizm turlari yagona paket sifatida taklif qilinadi, bu esa sayyohlar uchun yanada boy va jozibador dasturlar yaratadi. Turizm turlarining o'zaro bog'liqligi hududning turistik salohiyatini oshiradi, mavsumiy cheklavlarni yumshatadi, iqtisodiy barqarorlikka hissa qo'shadi, mahalliy aholi uchun yangi ish o'rinlari yaratadi va milliy madaniyatni targ'ib qiladi. Bundan

tashqari, turizm turlari o'zaro uyg'unlashganda sayyohlarning qiziqish doirasi kengayadi, ularning hududga qayta tashrif buyurish ehtimoli ortadi, turistik xizmatlarning sifati va diversifikatsiyasi yaxshilanadi. Shu bois turizm sohasida marketing strategiyalarini ishlab chiqishda, yangi yo'nalishlar yaratishda va turistik infratuzilmani rivojlantirishda turizm turlarining o'zaro munosabatini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, ingliz tili turizm terminotizimini rivojlangan, o'zbek tili terminotizimini rivojlanayotgan sohalar deb xulosalash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вахидова, Ф., & Галузина, В. (2024). Методы Исследования Когнитивных Процессов При Обучении Иностранным Языкам. Models And Methods In Modern Science, 3(4), 5-12.
2. Вахидова, Ф., & Галузина, В. (2024). Связь Между '1984'оруэлла И Нашей Реальностью. Инновационные Исследования В Науке, 3(3), 5-12.
3. Saidovna, V. F. (2024). The Cult of Saints in Central Asia. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 2(2), 559-563.
4. Saidovna, V. F. (2022, January). Turizm Atamalarining Shakllanishida Terminologiyaning Roli. In Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes (pp. 59-62).
5. Austin, J. L. (1962). How to Do Things with Words. Harvard University Press.
6. Bach, K., & Harnish, R. M. (1979). Linguistic Communication and Speech Acts. MIT Press.
7. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.
8. Goffman, E. (1959). The Presentation of Self in Everyday Life. Doubleday.

JADIDLAR – MILLATNING BEDOR YURAGI

Boymurodova Nilufar Narzi qizi

*Buxoro davlat universiteti filologiya fakulteti
6-1 MAM 22-gruh talabasi*

Annotatsiya. Maqolada jadidlarning o'lkada mavjud bo'lgan madaniyatga yangi mazmun berishni ustuvor vazifa sanashgani, matbuot, maorif, adabiyot va san'at sohalarida islohot o'tkazish g'oyalarini ilgari surganliklari, shu bilan birga, jadidchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishida Sharq va G'arb mamlakatlarida rivojlangan demokratik, milliy-ozodlik, islohotchilik harakatlarining ta'siri kuchli bo'lganligi xususida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: jadidlar, madaniyat, mazmun, matbuot, maorif, adabiyot, san'at, islom, taraqqiyparvarlik, ilm-fan, dunyoviylik, Turkiston, Sharq, G'arb mamlakatlarida rivojlangan demokratik, milliy-ozodlik, islohotchilik harakatlari, ta'lim-tarbiya usullari, savod, mustaqillik.

Kirish. Jadidchilik avval madaniyat sohasidagi harakat sifatida faoliyat yuritgan. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillarni rivojlantirish, shu tillardagi adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, fan yutuqlaridan foydalanish hamda ayollar va erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan. Keyinchalik jadidchilar panturkizm g'oyalarini targ'ib qilishgan.[1]

Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoil Gaspirali rahbarligida qrim tatarlar o'rtasida vujudga kelgan. Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921-1929-yillarni o'z ichiga oladi.

Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o'rnashib olishi kuzatiladi. U o'z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo'g'irchoqqa aylantirib, rus va g'arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko'zlaydi. Ayni chog'da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yildi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlar bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik

kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo'lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo'rlik, ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik avj oldi.

Materiallar va metodlar.

Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari–hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish – siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va zirotchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va o'z vatanlarini mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi:

– yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish, qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish, turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish, gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi.

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari quyidagilar edi:

Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish

shariatni isloh qilish;

xalqqa ma'rifat tarqatish;

Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash;

Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlamen;t

keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish;

barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish.

Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand va Xivada hur fikrli va taraqqiyparvar kishilarning ayrim guruhlari tomonidan ochilgan madaniy-ma'rifiy yo'nalishdagi jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi.[2]

Tahlil va natijalar. Turkistonliklar orasida birinchi bo'lib Mahmudxo'ja Behbudiy Gaspirinskiyning "Til birligi" fenomenini targ'ib qildi. U Turkiston uchun turkiy bilan bir qatorda forsiy tilning shevasini ilgari surdi. Masalan, 1913-1915-yillarda Samarqandda Behbudiy tomonidan "Oyina" jurnali faoliyatini ko'rsatish mumkin.

Maktablar turkiy va forsiy tillarda bo'lish kerakligi borasida argument keltiradi.

Unga ko'ra:

1. Turkistonda aksariyat shahar aholisi turkiy va forsiy tilda bimalol so'zlashgan.

2. Ba'zi hududlarda bu ikki tilning qorishiq shakli ishlatilgan.

3. Rasmiy idoralarda arizalar turkiy tilda yozilgan.

4. Shar'iy fatvolar forsiyda yozilib turkiy tilda qayd etilgan.

Behbudiy o'zi keltirgan dalillarga tayanib Turkiston maktablarida ta'lim bu ikki tilda bo'lishligi maqsadga muvofiq deydi. Behbudiy bu yerda turkiy til deganda Gaspirinskiy taklif qilgan "Umumturkiy adabiy til"ni nazarda tutadi. Bu esa ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. U Turkiston maktablarida tahsil nafaqat Turkiy tilda balki bir nechta tillarda bo'lishini yo'qlab chiqqan. 1910-1913-yillarda bu borada faol ishlar olib borgan. U o'zining maqolalarida maktablardagi ta'limdagi darsliklarga e'tiborini qaratadi. Yangicha fikr beradigan zamonaviy darsliklarni joriy qilishni ilgari suradi. Millat o'zligini anglagan holda, zamon bilan hamnafas ta'limda yangi innovatsiyalarni qo'llashi ta'lim samaradorligini oshirishi muqarrar.

Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot,-yo mamot yo najot-yo halokat yo saodat-yo falokat masalasidir" degan so'zlari har bir maktab binosida yozib qo'yilishi shart.

Jadid bobomiz "Adabiyot yohud milliy she'rlar" nomli she'riy to'plamida Vatan va Millat dardini tarannum etdi:

Na millat yodi moziyning vor,

Na istiqboling ummidi

Vujuding panjayi voxshad ichinda,

Tor-u mor o'lmush

Abdulla Avloniy nazdida, Vatanning yangi avlodi onasidan ajratilgan poloponlar kabi erkidan ayro edi. Bu avlodda o'tmishning yodi, kelajakning umidi yo'q edi. Bunday ahvolga tushishga millatning o'zi ham aybdor. Chunki ilmdan yuz o'girdi jaholatni o'ziga yor deb bildi. Do'st bilan dushmani farqiga bormadi. Oqibatga inqirozga yuz tutdi.

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asari "Turkiy Guliston yohud axloq" asari 20 asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o'rganish sohasida katta ahamiyatga ega. "Turkiy Guliston yohud axloq"

asarida pedagogikani "PEDAGOGIKA" – bola tarbiyasining fani demakdir, deb tariflaydi. Bundan ko‘rinib turibdiki, Avloniyning pedagogika fanini juda yaxshi bilgan.

Bir paytlar jadid bobolarimiz erk va ozodlikni har narsadan baland tutgan va bu yo‘lga ilm-ma‘rifat bilan erishishlikni oliy maqsad deb bilganlar. Uni amalga oshirish ziyolilar, olim-u muallimlar, shoir-u san'atkorlar zimmasidagi oliy burchdir. Abdulla Avloniy o‘z davrida kishilarda, yosh avlodda chin insoniy axloqiy xislatlar bilan tarbiyalashni istadi. U o‘zining ma’noli she’rlari orqali xalq qalbidan joy oldi.

U ta’lim va tarbiya ilm va ma‘rifat olish yo‘li bilan Vatandoshlarini baxtli va saodatli bo‘lishini orzu qildi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston olamida yorug‘ bir chiroq misoli butun Jadidlarni ma‘rifat yo‘lida birlashtirdi, xalq qalbida "Jadidlar otasi" kabi sharaflı nomga sazovar boldi! Har ikki buyuk jadidchilarimiz xalqimiz qalbida mangu yashaydilar! Ular qalbimizda, yuragimizda! Prezidentimizning eng og‘ir vaziyatda ham uzoqni kozlab bajaradigan oqilona siyosati, aql-idroki va eng muhimi, buyuk o‘tmishimizga nazar tashlagan holda o‘zining o‘rnini oddiy odamlar orasida deb hisoblab, el dardiga darmon bo‘lishi tahsinga sazovor desam aslo mubolag‘a bo‘lmaydi. Zero, Muhtaram prezidentimiz takidlaganlaridek, "Bizni mushtarak tarix va madaniyat, yagona muqaddas din, o‘xshash mentalitet bog‘lab turadi".[3]

Ilm yog‘dusiga tashna turkiy dunyoga chiroq tutgan, "**Tilda, fikrda, ishda birlik**" degan ezgu g‘oya bilan maydonga chiqqan taraqqiyparvarlar xalqning bolalari taqdirini o‘yladilar, millatning ertasini ko‘zladilar. Jaholatdan olib chiquvchi yo‘lni ta’limda, maktablarda, teatr va kutubxonalarda ko‘ra oldilar. Eng og‘ir tuzum tebranishlarida yoshlarni ilg‘or davlatlarga o‘qishga yuborish, ma‘rifat ulashish maqsadida yondilar. Jadidlarning g‘oyalari milliy uyg‘onish, milliy mafkurani tiklash yo‘lida qudratli kuchga aylanib, jamiyatni to‘lqinlantirib yubordi. Ular o‘zandan toshgan va ters oqqan daryo, kishanga toqatsiz tulporlar, millatning ko‘pirgan qoni, ma‘rifatning jaholatdan halqumga kelgan jonidir. Jadidlar – vatan mohiyatidan izlangan savollarning "yangi" sadosi, bag‘ri nidoga to‘lgan Ona Turkistonning qarog‘i ortiga oqqan ko‘z yoshlari, shu yurtning o‘zligi, Yangi O‘zbekistonning ildiz tomirlaridir. Hayot deb atalmish ne‘mat qimmatı, inson sha‘ni va uning hurmati, millat va Vatanga munosiblik ne ekanini anglatish uchun dunyoga kelgan ibratlar ular. Jadidlar biz kirib borayotgan uchinchi renessansning ilk bunyodkorlari, mustaqillik milliy mafkurasi asoschilari, qatag‘onlar qayirgan kuchlar, bir asr oldin panjaralar ortiga berkitilgan taraqqiyotdir. Mustabid tuzumga sig‘magan, o‘z yangi olamiga, o‘z ideologiyasiga ega bu innovatorlarning maqsadlarida millatning ko‘zini ochish, Turkiston ahlining taraqqiy kunlariga erishish, o‘qimishli milliy kadrlar orqali dunyoga chiqish, ma‘rifat va madaniyat asosiga erkin fuqarolik jamiyati barpo etishday eziguliklar ustuvor edi.

Taraqqiyotdan ortda qolgan mamlakatni, ta’lim va maorifni isloh qilish, yangilash uchun bel bog‘lagan, "ehtiyoji millat" dardida "bu ketishning oxiri yamondur, o‘qumoq, o‘qutmoq керакдир..." deya iztirob chekkan **Behbudiy** bizning bugunimizdan qatlga qadar umid uzmadı. Atoqli shoir va "usuli jadid" maorifining ilg‘or yetakchisi **Muhammadsharif So‘fizodaning** "*Bechora ona bo‘lg‘uvchi qobila qizlar, Nozik qo‘liga olmay o‘tar xoma va daftar...*" deya millat qizlarining ilm-fan egasi bo‘lishlari uchun qayg‘urishlari Turkiston eliga tarqaladi.

Shu davrning yana bir yorqin yulduzi, o‘zbek xalqining qomusiy olimi, shoir, nosir, o‘tkir publitsist va dramaturg Abdurauf Fitrat ham yurt qayg‘usini o‘z dardi deb bildi. U milliy taraqqiyotning "o‘zbekcha" modeli uchun izchil kurash olib borgan va davlat tuzumini sahna orqali fosh eta olgan mardonavor jadiddir.

"Yuz yillardan beri jaf o‘rub, g‘am chekib kelgan turkning qonli ko‘z yoshlarin etaklaringga to‘karga keldim. Qorong‘uliklar ichra yog‘dusiz qolgan o‘zbek ko‘zlari uchun tuprog‘ingdan surma olg‘ali keldim..." Buyuk Sohibqironga qarata aytilgan bu so‘zlar aslida turkiylarning sharaflı, inson qadr-qimmatini himoya qilish uchun kuchli bir tug‘yon, ichki isyon ekanligi aniq namoyon bo‘ladi. To‘g‘ri, kelajakni yorug‘likka undagan, Turkistonni junbushga keltirgan bu ma‘rifatparvarlik harakati katta to‘siqlarga uchradi, tarix sahifalaridan o‘chirildi, millat yetakchilariga "millatchilar" tamg‘asi urildi, oydin yuzlar qoralandi. Biroq yosh avlod shu uridan abad joy olgan jadidlarni na kishanli oyoqlar va na bog‘langan qo‘llar ma‘rifat yo‘lidan qaytara olmadi, mangulikning siri ham aynan shu ahd va jonfidolikkadir.

Xulosa va takliflar. Aytish joizki, mamlakatda yangilanishlar to‘lqinini yaratgan, Yangi Renessans davrining elparvar jadidi bo‘la olgan – ma‘rifatparvar ajdodlarimizning yetuk davomchisi – Davlatimiz rahbari bugun xalqimiz yuragida qolgan jadidiy alamlarga malham bo‘lmoqda. So‘nggi yillarda bu hurriyat elchilari xotirasini abadiylashtirish, jadidlar faoliyati va merosini o‘rganish, o‘rgatish masalalariga alohida e‘tibor berilmoqda. Mamlakatimizda har yili 31-avgust sanasi "Qatag‘on qurbonlarini yod etish kuni" sifatida keng nishonlanayotgani esa yosh avlod uchun munosib yodnoma bo‘ldi. Shuningdek, jadidlar tarixiga oid ilmiy va badiiy asarlar nashr etilayotgani, badiiy va hujjatli filmlar yaratilayotgani, dunyo hamjamiyati ishtirokida xalqaro konferensiyalar o‘tkazilayotgani esa milliy ta’lim targ‘ibotchilari xotirasini qayta-qayta jonlantirmoqda. Bugun yurtimizda ularning ulug‘ nomlari bilan ataluvchi manzillar, ta’lim

maskanlari va soʻlim goʻshalar borki, ularga qadam bosgan har bir vatandoshimiz qalbida jadidona hislar uygʻonadi.

Muhtaram Prezidentimizning saʼy-harakatlari bilan Oʻzbekiston Oliy sudi tomonidan 1030 dan ziyod mustabid tuzum qatagʻoniga uchragan vatandoshlarimiz nomi oqlanib, tarixiy adolat qad rostladi va minglab jadidlar avlodlari qalbini yaralagan dogʻlar bitdi. Zero, Yangi Oʻzbekistonda inson qadri ulugʻlanadigan adolatli, erkin va obod jamiyat, xalqparvar davlat, farovon hayot barpo etishga qaratilgan islohotlarimiz jadid bobolarimizning ezgu gʻoya va dasturlariga har jihatdan uygʻun va hamohangdir.

Xulosa oʻrnida aytish joizki, biz erishgan bugungi farovon hayot, mustaqil Vatan, birdam boʻlgan xalq, osuda kunlar qurbonlarsiz bunyodga kelmagan. Jadidchilarimizning buyuk namoyondasi – Abdulla Qodiriyning **“moziygʻa qarab ish koʻrmak xayrlidir”**, – degan ibratli jumllarini eslash kifoya.[4]

Jaholatga qarshi kurashish, millat shaʼnini himoya qilish orqali mustamlaka boʻlgan Turkistonni dunyoning taraqqiy etgan mamlakatlari safida koʻrishni orzulagan ajdodlarimiz bugun oʻz maqsadlariga erishdilar. Endilikda bizning – bugungi kun egalarining zimmasida ajdodlarimiz asriy orzularini roʻyobga chiqarish, tinchlik hukmron boʻlgan zaminni asray olish, oʻz intilishlari, islohotlardagi ishtiroki, tashabbuslari orqali yoshlarga kimlarning avlodi ekanligini anglatishday kuchli vazifa borligini unutmashimiz dardor!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Q.Rafiqov Mening Prezidentim. Akademnashr. 2021.
2. <https://uz.wikipedia.org>.
3. <https://cyberleninka.ru>.
4. <https://yuz.uz.>news>>.
5. Oʻzbekiston tarixi:Yangi nigoh. Jadidlar harakati milliy mustaqillikka qadar.1-3b.

INGLIZ TILINI OʻQITISH VA OʻRGANISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Erkinova Sayyora Ulugʻbek qizi
Urganch davlat universiteti
ingliz tili taʼlim yoʻnalishi talabasi

Annotatsiya. Yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlar qatori bugungi kunda xorijiy tillar, ayniqsa, ingliz tiliga eʼtibor kuchayotganligi sababli oʻqitish metodikasida jiddiy oʻzgarishlar va yangilanishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqola xorijiy tilning oʻqitish metodlarini oʻrganadi va tahlil qiladi. Umumiy qaralganda barcha usullar ingliz tilini oʻrganayotgan yoshlarni faol boʻlib, til oʻrganishga boʻlgan qiziqishlarini orttirishga qaratilgan.

Kalit soʻzlar: metodika, qoʻllanma, talab va taklif, xotira, innovatsion, interfaol.

KIRISH. Davlatimiz mustaqillikka erishgandan keyin, yoshlarning chet tillarini oʻrganishga boʻlgan intilishi kengaydi va mamlakatimiz tomonidan til oʻrganishga koʻpgina sharoitlar yaratish iahlari boshlab yuborildi. Bugungi kunda xorijiy tilni oʻrganayotgan yoshlar umumiy oʻrta taʼlim maktabining birinchi sinfidan boshlab chet tillarini oʻrganishni boshlashadi. Har bir til oʻrganayotgan bolalarning qiziqishi va bilimni qabul qilish darajasi turlicha boʻlganligi uchun tez va samarali natijalarga olib keladigan toʻgʻri oʻqitish metodikasini tanlash unchalik ham oson emas. Dunyoning koʻplab davlatlarida taʼlimning hamma darajalari uchun eng koʻp tarqalgan yondashuv anʼanaviy usul hisoblanadi. Anʼanaviy sinflarda oʻqituvchi bolalar bilan faol ishlaydi, turli xil faoliyat turlarini tanlaydi: yozish, oʻqish, takrorlash. Ammo, bitta kamchilik shundaki, guruh yoki sinfdagi til oʻrganayotganlarning soni koʻp boʻlganligi sababli oʻrganilgan materialning muvaffaqiyat darajasi koʻzlangan natijani bermasligi hisoblanadi. Nazariy bilimlarni egallash boʻyicha talablar quyidagilardan iborat:

boshlangich sinflarda chet til oʻqitish metodikasining maqsadi, vazifalari, predmeti, ilmiy-tadqiqot metodlari, metodik tushunchalar, vositalar, metodlar, tamoyillar, usullar, mashqlar tizimini toʻliq bilish;

til oʻrganuvchilarga til materialini metodikasini tushuntirish;

chet tilida nutq faoliyati turlarini eshitib anglash, gapirish,oʻqish va yozuv malakalarini oʻrgatishni samarali bilish;

chet tili oʻqitish jarayonini rejalashtirish, tashkillashtirish, dars rejasi tuzish va reyting tizimini bilish hisoblanadi.

Amaliy mashgʻulotlarni oʻqitish mobaynida ilgʻor pedagogik texnologiyalardan, shuningdek, koʻrgazmali slaydlarni kompyuter yordamida namoyish etish, elektron materiallarni proektor yordamida

tasvirga chiqarish vositalaridan ishlatiladi. Fanning amaliy mashg'ulotlarida talimning innovatsion, interfaol metodlari, hamda aqliy hujum, munozara, kichik guruhlarda ishlash kabi metodlarini qo'llash nazarda tutiladi.

Ko'rish yordamida xotirada eslab qolish metodini misol qilib oladigan bo'lsak, ma'lumki, yosh bolalar eshitgan ma'lumotlaridan ko'ra, ko'proq ko'rgan narsalarini eslab qolishadi. Shunday ekan, darsni har xil ko'rgazmali qurollar, plakatlar yordamida, ko'zga ko'rinadigan va kundalik hayotda ko'p foydalaniladigan narsa, buyumlarga yozish yordamida yangi lug'atlarni o'rgatish va o'rgangan yangi lug'atlar ishtirokida turli gaplar tuzishni mashq qilish. Masalan, daftar (copybook), stul (chair), doska (blackboard), ruchka (pen), oyna (window) va shu kabilarga yozish. Kundalik turmushda juda ko'p foydalanadigan ushbu narsa-buyumlar ko'zga doimo tushib turishi va har doim qo'llanishi sabab, bola bu so'zlarni ixtiyorsiz tarzda o'rganadi. O'rganilgan yangi ma'lumot yoki lug'atlarni yoddan chiqarmaslik uchun ularni takrorlab yurish kerak. Bunda barcha yodlangan so'zlar qatnashmasligi ham mumkin, lekin ko'p so'zlar albatta ishtirok etadi. Shuning uchun ham navbatdagi metodlardan ham foydalanish ancha yaxshi natija bera oladi.

Yangi so'zlarni o'rgatayotgan o'qituvchi doska yoki zamonaviy texnikalardan foydalanmoqchi bo'lsa, ekrandan foydalangan holda, bir-biriga aloqador bo'lgan va so'z yasash mumkin bo'lgan ikki yoki uchta narsaning rasmini ko'rsatadi. O'quvchilar esa o'sha rasmlarni birlashtirib, hosil qilinish mumkin bo'lgan so'zni topishlari kerak bo'ladi. Masalan, rasmlarning biri baliqning rasmi, ikkinchisi esa har tomonlama suv bilan o'ralgan va suvning o'rtasida yer yoki o'rmonning suratini misol qilib olsak, o'quvchilar qisqa vaqt ichida rasmlar orqali nazarda tutilgan, o'tilgan so'zni topishlari kerak bo'ladi. Bu ikki rasmini birlashtirib ko'ramiz. Birinchi rasmdagi baliq bu "fish", ikkinchi rasmdagi tasvirlangan joy esa "land" va ularning birlashtirsak, "fishland" so'zi hosil bo'ladi. Keyinchalik yaxshilab fikr yuritilsa, takrorlanishi kerak bo'lgan so'z fishland emas, balki, island ekanligi xotirada analiz bo'ladi. Shu tariqa o'rganilgan yangi ma'lumot yoki so'zlar doimiy xotiraga joylanadi.

Xulosa va takliflar. Dars o'quv tarbiyaviy ishlarni olib borishni tashkil qilishning asosiy shakli hisoblanadi. Shunday ekan dars jarayonlarida o'qituvchilardan pedagogik mahorat ham talab qilinadi. Mazkur maqola chet tili darslarida darslarning olib borish tartibi, usullari va metodlarini o'z ichiga oladi. Yangi milliy ta'lim belgilanganiga ko'ra, uning maqsadlariga erishish uchun o'quv jarayonini tashkil etish shakllarini takomillashtirish, o'qishning yangi texnologiyalari va uslub, metodlarini joriy etish, o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish zarurligini ko'rsatadi. Umumjahon o'quv faoliyatini shakllantirish ta'limning asosiy vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. J. Jalolov. Ingliz tilini o'qitish metodikasi, „O'qituvchi“ nashriyoti. Toshkent.
2. Passov E.I Uslovna- recheviya uprajneniya. Xoshimov U.X. va I. Ya. Yakubov Ingliz tili o'qitish metodikasi. 1983-yil. O'qituvchi nashriyoti.
3. D. Shabanov. Chet tilini o'qitish metodikasi va zamonaviy texnologiyalari. Toshkent-2009.
4. A.Xoliov. Pedagogik mahorat. Toshkent „IQTISOD-MOLIYA“ 2011-y.
5. Library. Ziyonet. Uz

REKLAMA MATNINI YOZISH VA REKLAMA STRATEGIYASI (INGLIZ TILI MISOLIDA)

Vaxobova Madinabonu Ikromovna
*O'zDJTU Xorijiy til va adabiyot
ta'lim yo'nalishi 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada reklama matnini yozish va reklama strategiyasini tuzish jarayonlari ingliz tili misolida tahlil qilinadi. Matn yozishda auditoriyani aniqlash, qisqa va ta'sirchan jumalardan foydalanish, hissiy ta'sir o'tkazish va aniq chaqiriq berish kabi tamoyillar yoritilgan. Shuningdek, reklama strategiyasini ishlab chiqishning bosqichlari - bozor tahlili, brend pozitsiyasi va matn uslubini moslashtirish - misollar orqali izohlanadi. Ingliz tilida samarali reklama matni yaratishda qo'llaniladigan usullar (slogan, alliteration, ritorik savollar, metaforalar) amaliy misollar bilan ko'rsatib berilgan. Maqola marketing va tilshunoslik kesishgan nuqtada bo'lib, reklama samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: reklama matni, reklama strategiyasi, marketing, slogan, auditoriya, brend pozitsiyasi, hissiy ta'sir, reklama uslublari.

Reklama matni - bu mahsulot yoki xizmatni iste'molchiga taqdim etishda asosiy vositalardan biridir. U nafaqat ma'lumot beradi, balki xarid qilishga undaydi, brend imijini shakllantiradi va mijoz bilan hissiy aloqa o'rnatadi. Ingliz tilida reklama matnini yozish jarayoni boshqa tillardagidek ijodkorlik, aniqlik va marketing bilimlarini talab qiladi, biroq ingliz tili o'zining boy iboralari, qisqa va aniq jumlarlar tuzish imkoniyati bilan alohida afzalliklarga ega.

Har bir reklama matni ko'plab qismlar yoki komponentlardan iborat. Biror narsa ishlab chiqarilmaguncha, bu komponentlar birlashtirilishi, bo'rttirilishi, kamaytirilishi, qayta tashkil etilishi, o'zgartirilishi yoki yo'q qilinishi mumkin.

Reklama sarlavhasi, ko'rgazmali qurollar, ustunlar, asosiy matn, ost sarlavhalar, qo'shimchalar, ramkalar, shiorlar, logotiplar, faktlar va eslatmalar bosma reklamaning eng muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Bosma reklamaning eng muhim komponenti sarlavha hisoblanadi. Bu ko'rsatiladigan birinchi element. Shu bilan birga, sarlavha jozibali va ko'zni qamashtiruvchi bo'lishi lozim.

Reklama matnini yozishning esa o'ziga xos asosiy tamoyillari mavjud bo'lib, eng avvalo matn yozishdan avval maqsadli auditoriyani aniq belgilab olish zarur. Ingliz tilida yozilgan reklama matni AQSh yoki Buyuk Britaniya bozoriga mo'ljallansa, madaniy farqlar, leksik tanlov va uslub ham mos ravishda tanlanadi. Masalan:

US market: "Grab your coffee and make your morning amazing!"

UK market: "Pick up your coffee and start the day brilliantly!"

Ingliz tilida reklama matnlari odatda 7-12 so'zdan tashkil topgan qisqa va ta'sirchan jumalardan iborat bo'ladi. Bu o'quvchining e'tiborini tezda jalb qiladi.

Masalan:

"Think different" (Apple)

"Just do it" (Nike)

Ko'plab muvaffaqiyatli reklama matnlari hissiy elementlarga asoslanadi: bular quvonch, ishonch, xavfsizlik, ilhomlanishdir.

Masalan: "Because you're worth it." (L'Oréal)

Ba'zi bir reklama matnlari oxirida yoki o'rtasida xaridorni aniq harakatga undaydigan jumla bo'ladi.

Masalan:

"Order now and get free shipping."

"Sing up today for exclusive offers!"

Shu o'rinda reklama strategiyasini tuzish bosqichlariga ham to'xtalib o'tamiz: raqobatchilar iste'molchilar ehtiyoji va tendensiyalarni o'rganish strategiyaning birinchi raqami hisoblanadi. Ingliz tilida yozilgan reklama matnlari ko'pincha global auditoriyaga mo'ljallangan bo'lgani sababli xalqaro bozor tahlili ham juda muhim hisoblanadi.

Brend pozitsiyasini aniqlashda uning qanday qiyofa bilan tanilish kerakligini belgilab olish zarur. Agar brend premium segmentga mansub bo'lsa, matn rasmiy va nafis bo'lishi kerak:

Masalan:

"Experience the elegance you deserve."

Ijtimoiy tarmoqlarda esa (Instagram, Facebook, TikTok) - qisqa, vizual, boy matnlar tanlanadi. Ular batafsil, qisqa va yodda qoladigan sarlavhalardan tashkil topgan, moslashtirilgan matnlar bo'ladi. Biznes va premium toifadagi mahsulotlar uchun rasmiy uslub, yosh auditoriya yoki ko'ngilochar brendlari uchun norasmiy matn uslublari tanlanadi.

Masalan:

Rasmiy: "We provide exceptional quality and unmatched service"

Norasmiy: "We've got what you need, whenever you need it!"

Ingliz tilida reklama matni yozishda tez-tez ishlatiladigan usullarga ham duch keldik:

1. Slogan yaratish - qisqa, esda qoluvchi ibora.

2. Alliteration - bir xil tovushlarning takroriy qo'llanishi: "Sweet, simple, satisfying."

3. Ritorik savol - o'quvchini o'ylashga undovchi savol: "Ready for the adventure of your life?"

4. O'xshatish va metafora - mahsulotni boshqa narsa bilan qiziqarli tarzda taqqoslash: "Our coffee is a hug in a mug"

Xulosa o'rnida shuni aytamizki, ingliz tilida reklama matni yozish va strategiya tuzish jarayoni aniq auditoriyani belgilash, qisqa va ta'sirchan ifodalarni ishlatish, hissiyotga ta'sir qilish va kuchli chaqiriq bilan yakunlashdan iborat. To'g'ri tuzilgan reklama strategiyasi esa matnning samaradorligini bir necha barobar oshiradi. Natijada, brend nafaqat mahsulotini sotadi, balki iste'molchi ongida ijobiy va mustahkam tasvir yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Грошев И.В. Рекламные технологии гендера // Общественные науки и современность. – № 4. – М., 2000.
2. Горошко Е., Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике сегодня // Гендерные исследования. – № 2. – М., 1999.
3. Дейян А. Реклама. Борисова А.С. Женский гендерный стереотип во французских рекламных текстах. – М.: Прогресс, 1993.
4. Дедюхин А.А. Модели организации вербальной и визуальной информации в тексте рекламы: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2006.
5. Кирилина А.В. Особенности и тенденции развития гендерных исследований в российской лингвистике // Гендер: язык, культура, коммуникация. – М.: МГЛУ, 2001.
6. Лормель К. Современная Реклама. – Дижон, 2003.
7. Максимова О.Б. Гендерное измерение в современном социальнокоммуникативном дискурсе: роль рекламы // Вестник РУДН. Серия Социология – № 6-7. – М.: РУДН, 2004.
8. Медведева Е.В. Рекламная коммуникация. Едиториал УРСС, – М., 2004.
9. Разумовский Б.С. Реклама как вид социальной информации: автореф. дис. ... канд. филос. наук. – Минск, 1992.
10. Шарков Ф.И., Гостенина В.И. Технология рекламы. – М.: РИП Холдинг, 2007.
11. Жўраева, М. (2023). ГАЗЕТА ВА УНИНГ САРЛАВҲАЛАРИДАГИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР. GOLDEN BRAIN, 1(7), 87-95.
12. Kuldashaeva N.B. Theoretical View Points of Linguists on Terminology // International Scientific Journal. Theoretical & Applied Science, Issue: 12 Volume: 80, 2019.
13. Жўраева, М. (2022). POUR UNE ANALYSE FONCTIONNELLE ET DISCURSIVE DES TITRES DE LA PRESSE FRANCAISE. Educational Research in Universal Sciences, 1(7), 422-428.
14. Bobokalonov Odilshoh Ostonovich. Shifonym or Shifonema, New Onamastic Unit. International Journal of Inclusive and Sustainable Education. ISSN: 2833-5414. Volume 2 | No 4 | April-2023.
15. Жўраева, М. (2023). FRANSUZ GAZETA MATNLARIDA AKRONIM VA ABBREVIATURALAR TAHLILI (ЗАМОНАВИЙ ФРАНЦУЗ ГАЗЕТАЛАРИ МИСОЛИДА). FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES, 2(18), 173-178.
16. Maqsuda, Jurayeva. "Yozma matbuot diskursining funktsional xususiyatlari." Ilm sarchashmalari 6 (2021).
17. JM Muhammadovna Matbuot va jurnalistika ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТАРАККИЎИ ИЛМИЙ - ТЕХНИКАВИЙ ЖУРНАЛ 4 (7), 235-238

O‘QUVCHILARDA ADABIY-ESTETIK DIDNI SHAKLLANTIRISHDA BADIY ASARLARNING O‘RNI

Xolmirzayeva Munira Jaxongir qizi
Termiz davlat pedagogika instituti
2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘quvchilarda badiiy estetik didni rivojlantirish yo‘lida badiiy asarlarning o‘rni va ta‘siri tahlil qilinadi. Aynan adabiyot darslari, badiiy matnlar yordamida o‘quvchining ma‘naviy axloqini shakllantirish, dunyoqarashini kengaytirish, obrazli idrokini paydo qilish ta‘lim yo‘nalishining eng to‘g‘ri metodlaridan biri sanaladi. Shuningdek, texnologiya asrida yashayotgan zamonaviy o‘quvchilarning adabiyotga bo‘lgan mehrini uyg‘otish, badiiy asarlar orqali yosh ongiga ta‘sir ko‘rsatishning samarali yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: badiiy adabiyot, nazariya, obrazli tafakkur, ma‘naviy tarbiya, o‘quvchi shaxsi, badiiy idrok, personaj, metodika, asar, kompozitsiya, insonparvarlik.

Kirish. Hozirgi kunga kelib, ta‘lim tizimi o‘quvchilarga faqatgina bilim bera qolmay, mukammal shaxsni yetishtirish vazifasini ham o‘z zimmasiga olgan. Aynan hozirgi jamiyatda faqatgina ilmiy nazariya bilan o‘qitishning effekti sezilarli darajada emasligi barchaga ma‘lum. Yetuk va barkamol inson tabiatidagi asosiy omillardan bittasi bu adabiy-estetik did hisoblanadi. Chunki dunyoqarashi keng bo‘lgan insonning tafakkuri, fikrlash doirasi ham boshqalarga qaraganda chuqur, keng va erkin bo‘ladi, u voqealarga yuzaki emas, mazmunan yondasha oladi, hayotni estetik va falsafiy nuqtayi nazardan idrok eta oladi. Bu jarayonda

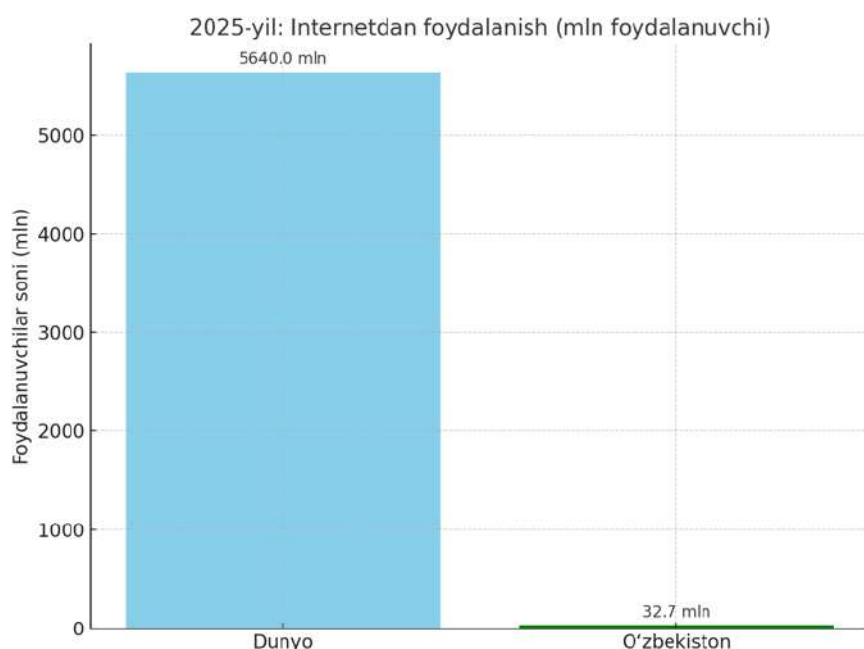
esa adabiyot fanining oʻrni beqiyosdir. Xususan, maktab oʻquvchilarida adabiy-estetik didni shakllantirish, nafaqat taʼlimiy, balki tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Oʻquvchilarga adabiyot orqali insonparvarlikni, vatanga, oilaga, boʻlgan muhabbatni, chin insoniy tuygʻu va fazilatlarini singdirish masalalari hech qachon dolzarbligini yoʻqotmaydi [1]. Ushbu maqolada aynan badiiy asarlarning bu boradagi oʻrni va taʼsiri tahlil qilinadi.

Uslubiyat (metodologiya). Zamonaviy, gadjetlar qoʻlidan tushmaydigan, butun vujudi, aqli bilan raqamli olam asiriga aylangan yoshlarni adabiyotga qiziqtirish tobora qiyin masalaga aylanib bormoqda. Ularning qulogʻida na klassik sheʼriyat ohangi, na qalbida ruhni silkitadigan badiiy obrazlar qoldi.

Ijtimoiy tarmoqlar, internet olamidagi shovqin ularni real hayot goʻzalligidan, adabiyotning ruhiy quvvatidan yaqqol uzoqlashtirmoqda. 2025-yilga kelib, dunyo boʻyicha internet foydalanuvchilari soni 5,64 milliardga yetib, global aholi sonining 68,7 foizini tashkil etdi[6]. Oʻzbekistonda esa bu koʻrsatkich 32,7 millionga yetdi, yaʼni aholining 89 foizi internetdan foydalanmoqda (1-rasm).

Bu raqamlar yoshlar orasida raqamli texnologiyalarga boʻlgan qiziqishning yuqoriligini koʻrsatadi. Biroq, bu holat yoshlarning adabiy-estetik didining shakllanishiga qanday taʼsir qilmoqda?

Virtual olamga shoʻngʻigan yoshlar badiiy asarlarni oʻqishga, obrazlar orqali fikrlashga va estetik his-tuygʻularni rivojlantirishga kamroq vaqt ajratmoqda. Bu esa ularning ruhiy va intellectual rivojlanishiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin.

1-rasm.

Internetning foydalari ham bor, ammo uning zarari foydasidan koʻra ancha yuqori. Hozirda internetda boʻsh vaqtini soatlab oʻtkazayotgan yosh avlodning kelajagi porloq boʻladi deb hech kim kafolat bera olmaydi. Video oʻyinlar faqatgina miyaning faoliyatini toʻxtatib qoʻyadi. Garchi internet orqali axborot olish imkoniyati kengaysa-da, bu hali yoshlarning badiiy didi shakllanadi degan kafolat bermaydi.

Shaxsiy kuzatuvlarim va tajribamga tayangan holda aytishim mumkinki, kitob- inson tafakkurining eng chuqur qatlamlariga kiruvchi, eng qudratli vositalardan bittasi hisoblanadi. Badiiy asarlarni muntazam ravishda oʻqib yurgan oʻquvchida ham bilim, ham tajriba, ham dunyoqarash kengayadi.

Bir badiiy asar mazmuni orqali, oʻquvchi tafakkurida aynan oʻsha asarda qoralangan illatga qarshi immunitet paydo boʻladi, oʻsha salbiy qahramondan nafratlanadi. Va keyingi hayotida oʻsha qahramonning ishlarini takrorlamaydi. Ijodiy personajni yaxshi koʻradi, unga oʻxshashga harakat qiladi, unga nisbatan mehr uygʻonadi.

Yoshlarni badiiy adabiyotga jalb etish pedagogik mahorat talab qiladi.

1. *Integratsiyalashgan yondashuv.* Adabiyotni boshqa fanlarga bogʻlash – muhim metodlardan biri hisoblanadi. Masalan, tarixiy asarlarni tarix darslari bilan integratsiyalash orqali personajlar, obrazlar, voqealar va davrlar chuqurroq tushuntiriladi. Oʻquvchi asar kompozitsiyasi va tarixiy voqeani solishtiradi. Bu esa oʻquvchida oʻsha davrga, qahramonga nisbatan qiziqish uygʻotadi.

2. *Kitobxonlik musobaqalari va klublar.* “Eng faol kitobxon”, “Yosh kitobxon”, “Oʻqib boʻlib yozaman”, “Men sevimli qahramonim bilan” kabi tanlovlar, viktorinalar, sahna koʻrinishlar tashkillashtirish

foydali bo'ladi. Bu orqali o'quvchilar asarlarni nafaqat o'qiydi, balki uni tahlil qiladi, his qiladi. Kitobxonlik klublari esa doimiy mutolaa muhitini yaratadi. O'quvchilarga motiv sifatida sovg'alar qo'yilsa, effektliroq bo'ladi.

3. *Raqamli platformalardan foydalanish.* "Mutolaa", "Litres", "MyBook", "Google Books" kabi ilovalar orqali yoshlar o'z gadjetlari yordamida kitob o'qishga jalb etilishi mumkin. Ular o'zlari sevgan mualliflar bilan tanishadi, elektron shakldagi qulaylikdan foydalanadi. Bu ayniqsa o'smirlar va talaba yoshlar uchun muhim. Ayniqsa, hozirgi kunda "Mutolaa" ilovasi ancha foyda bermoqda. O'quvchi kitobni o'qishi, agar vaqti tig'iz bo'lsa, audiosini eshtishi va hattoki, asar bo'yicha testlar ishlashi ham mumkin.

4. *Interaktiv muhokamalar va rol o'ynash texnologiyalari.* O'quvchilarning dars jarayonida asar qahramonlari roliga kirib chiqishlari, muallifning niyatini tahlil qilishlari – ularni asarga yaqinlashtiradi. Har bir obraz o'z ruhiyati bilan tushuntirilganda, o'quvchi o'sha qahramon bilan bog'lana boshlaydi.

5. *Shaxsiy namunada ibrat ko'rsatish.* Shaxsiy tajribamga asoslanib aytsam, o'zimning shaxsiy kutubxonam bor. Unda 300 dan ortiq kitoblar bor. O'qituvchining o'zi kitob o'qiydigan bo'lsa, bu o'quvchiga kuchli ta'sir qiladi. O'qituvchining shaxsiy kutubxonasi, o'qigan asarlari haqida suhbatlar, tavsiyalar, mualliflar haqida hikoyalar o'quvchini adabiy dunyoga olib kiradi.

6. *Multimediali loyihalar va ijodiy topshiriqlar.* O'quvchilar asar asosida videorolik, taqdimot, blog yoki "book trailer" tayyorlashlari orqali kitobni zamonaviy formatda qayta ishlaydi. Bu ularda ijodkorlikni, mustaqil fikrlashni rivojlantiradi. Ya'ni pedagog zamon bilan hamnafas bo'lishi, kitobni zamonaviy tarzda o'quvchilarga yetkaza bilishi kerak.

7. *Oilaviy kitobxonlikni targ'ib qilish.* Oila a'zolari bilan birga kitob o'qish, bolalarga kechki ertaklar o'qib berish, uyda kitob burchagi yaratish – bularning barchasi o'quvchi ongida kitobni qadrlashni erta yoshdan shakllantiradi. Oildagi muhit bola psixologiyasiga katta ta'sir o'tkazadi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatimiz yoshlari orasida kitobxonlik ko'rsatgichi past darajada (2-rasm). Millatni badiiy asarlar o'qishga o'rgatishni aynan shu yosh avlodidan boshlash – muhim vazifalardan biridir.

2-rasm.

Natijalar. O'tkazilgan kuzatuv va tajribalarga qaraganda, o'quvchilarning badiiy asarlarga bo'lgan qiziqishi ularning adabiy-badiiy estetik tafakkur darajasiga yaqqol ta'sir ko'rsatadi. Targ'ib qilingan adabiy o'qishlar natijasida o'quvchilarda obrazli fikrlash, til boyligi, voqealarni aqlan tahlil etish ko'nikmalari shakllana boshlaydi.

Turli ilmiy tadqiqotlar olib borilganidan so'ng o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishi, fikrlash doirasi va estetik tushunchalari bosqichma-bosqich rivojlanganini ko'rsatish mumkin. Jumladan:

- O'quvchilarning 75% i boshida badiiy asarlarni o'qish zerikarli deb hisoblansa, tadqiqot oxiriga borib, 60% i mutolaani muntazam davom ettirishga qiziqish bildirgan.

- O'quvchilarning 40% i esa asar bo'yicha fikr-mulohaza yutitib boshlaganlar, va asar qahramonlari fe'l-atvori, harakatlariga nisbatan o'z shaxsiy nuqtayi nazarini bildirgan boshlagan.

O'quvchilar asarlarda ko'tarilgan g'oya va muammolarni real hayotdagi voqealar bilan solishtirib, ularni tahlil qila boshlagan.

Bu esa shuni ko'rsatadiki, badiiy asarlar mutolaasi o'quvchilarni faqatgina badiiy-estetik didini rivojlantiribgina qolmay, dunyoqarashini o'stirib, ma'naviy shakllanishiga ham xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki:

1. Badiiy asarlarning individual tarzda tahlili o'quvchilarning tafakkur doirasini kengaytiradi.

2. Asarlardagi obrazlar va muammolar orqali estetik did, axloqiy qarashlar va ma'naviy ong shakllanadi.

3. O'quvchi o'z fikrini mantiqiy asoslab, badiiy asarlar asosida muhokama yuritishga o'rgana boshlaydi.

4. Mutolaa bilan shug'ullanuvchi o'quvchilar orasida so'z boyligi, savol berish, muammoga yechim izlash kabi ko'nikmalar shakllanadi.

Shu bilan birga, ayrim o'quvchilarda kitobga nisbatan hali-hamon sovuqqon munosabat saqlanib qolayotganini inkor qilib bo'lmaydi. Bunday hollarda o'qituvchining individual yondashuvi, motivatsiya usullari va ijtimoiy vositalardan foydalanish samarali bo'lishi mumkin.

Muhokama. Umumiy mulohazalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar faqatgina majburiy maktab darsliklari bilan cheklanib qolmasliklari kerak. Asarlar va inson tafakkuri orasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa bo'lishi kerak. O'quvchilarga vazifa qilib berilayotgan badiiy asarlar mazmunan chuqur ma'noga ega, ijtimoiy odob-axloq qoidalariga asoslangan, va yosh avlodning dunyoqarashiga mos kelishi zarur. O'quvchilar orasida turli xildagi kitobxonlik tanlovlarini uyushtirish va rag'batlantirish o'quvchilarni badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Milliy adabiyotning yorqin namunalaridan O'tkir Hoshimov, Erkin Vohidov kabi ijodkorlarning asarlari hayotiylik, insoniy qadriyatlar ko'proq ifodalangan. O'tkir Hoshimov asarlarini o'qigan o'quvchi qalbida insoniyatga bo'lgan mehr uyg'onadi, Sobiq Sovet Ittifoqi davrida bo'lib o'tgan urushlar, afg'on urushi, o'zbek xalqining qiyinchiliklari yaqqol tasvirlangan. Bu voqealarni o'qigan yosh avlod yuragida mustaqillikka oson erishilmagani va vatanga bo'lgan muhabbat uyg'onadi. "Dunyoning ishlari" asarida o'zbek onasi, onaning farzand tarbiyasi yo'lidagi fidokorliklari tasvirlangan, bu asarni o'qigan o'quvchi o'z onasini sevmay qo'ymaydi. Har bir asarning tarbiyaviy ahamiyati katta. Inson o'qigan har bir kitobidan nimadir oladi, o'rganadi va izlanadi. O'zbekiston Respublikasining madhiyasi muallifi Abdulla Oripov she'riyati ham o'quvchilarning yurtiga bo'lgan muhabbatini oshirishga xizmat qiladi. Badiiy asarlar vositasida o'quvchilar jamiyatdagi murakkab munosabatlarni obrazlar orqali anglay boshlaydi. Ularda ijobiy va salbiy qahramonlar xatti-harakatlarini tahlil qilish, voqealarning sabab-natijaviy bog'liqligini tushunish, hayotiy qarorlar haqida mulohaza yuritish qobiliyati shakllanadi. Ayniqsa, milliy va jahon adabiyoti namunalarining birgalikda o'rganilishi o'quvchi estetik qarashlarining kengayishiga xizmat qiladi.

Pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, adabiyot darslarida badiiy matnni emotsional idrok qilish, obrazlar haqida fikr yuritish, personajlar ichki kechinmalarini tushunishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar o'quvchilarda chuqur adabiy-estetik munosabatni shakllantiradi. Estetik did esa nafaqat adabiy bilimlar darajasida, balki shaxsiy fazilatlar – mehr-oqibat, vatanparvarlik, ma'naviyat, mas'uliyat hissi kabi qadriyatlar asosida shakllanadi.

Afsuski, ayrim hollarda ta'lim mazmunining faqat texnik ko'nikmalarga yo'naltirilishi yoki ayrim badiiy asarlarning o'quv dasturidan chiqarilishi ushbu jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'quvchi faqat faktlarni bilib emas, balki ular ustida fikr yuritib, estetik zavq ola bilsagina adabiy-estetik did shakllanadi.

Shunday ekan, adabiyot fani faqat tilni o'rganish vositasi emas, balki ruhiy-ma'naviy tarbiyaning markaziy o'qi sifatida qaralishi lozim. Badiiy asar – bu did, idrok va ongni o'stiruvchi vosita. Uning ta'limdagi mavqei baland bo'lishi – estetik didli, iymonli va tafakkurli avlodni shakllantirishning zarur shartidir.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda yoshlar tafakkuriga va qalbiga badiiy adabiyotni yetkazish uchun nafaqat pedagoglar, balki jamiyat, ommaviy axborot vositalari va texnologik vositalar ham bir maqsad yo'lida birlashishlari lozim.

Xulosa. Badiiy asarlar orqali estetik tarbiya berish, bu faqat bilim berish emas, balki yetuk shaxsni inson falsafasi, ma'naviy axloqiy qoidalar, milliy qadriyat va an'analar bilan rivojlantirish demakdir. Har bir millat va xalq adabiyotida insonparvarlik g'oyalari mavjud. Zamonaviy texnologiyalar davrida yoshlarni adabiyotga o'rgatish-jamiyat burchidir. Adabiyor bu – faqat so'z san'ati emas, tarbiya vositasi hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva, M. (2021). Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Хожиев А. (2019). Estetik tarbiya va adabiyot. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Hoshimov, O. (2017). Dunyoning ishlari. Toshkent: Yangi asr avlodi.
4. Shafak, E. (2020). Ustoz va Telba. Istanbul: Doğan Kitap.
5. Yunusova, D. (2020). Kitobxonlik madaniyati va yoshlar. Ilmiy maqola, Filologiya va tillarni o'qitish, №3.
6. Statista Research Department. (2025). Youth Reading Habits Worldwide. <https://www.statista.com>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat statistika qo'mitasi (2025). Yoshlar va raqamli texnologiyalar statistikasi.

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI TUZILMASIDAGI QATAG'ON QURBONLARI XOTIRASI MUZEYINING TARIXI, FAOLIYATI VA MA'NAViy-MA'RIFIY AHAMIYATI

Xomidov Dilshodbek Ilxomjon o'g'li

Qo'qon universiteti Andijon bo'limi katta o'qituvchisi, t.f.f.d.

Maxkamov Azizbek Komiljon o'g'li

Andijon davlat universiteti tuzilmasidagi

Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi katta ilmiy xodimi, t.f.f.d.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Andijon davlat universiteti tuzilmasida tashkil etilgan Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyining yaratilish tarixi, uning asosiy faoliyat yo'nalishlari, moddiy-texnik bazasi, ilmiy-ma'rifiy ahamiyati hamda yosh avlodni tarixiy xotira va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, muzey ekspozitsiyalarining manba bazasi, xalqaro ekspeditsiyalar davomida to'plangan noyob materiallar va muzeyning viloyatdagi ma'naviy-ma'rifiy hayotdagi tutgan o'rni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Qatag'on, muzey, tarixiy xotira, Andijon davlat universiteti, ekspozitsiya, ma'naviyat, mustabid tuzum.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev 2017-yil 31-avgust kuni Qatag'on qurbonlari xotirasi kuni munosabati bilan o'tkazilgan xalqimiz ozodligi va mustaqilligi yo'lida qurbon bo'lgan marhumlarni yod etish marosimi ishtirokchilari bilan bo'lgan suhbatda "Ajdodlarimizning Vatan tinchligi va ozodligi yo'lidagi kurashi bugungi kun yoshlari uchun ibrat maktabidir. Har bir viloyatda Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyining filiallarini tashkil qilishimiz kerak. Ular universitet va institutlar qoshida tashkil etilsa, ayni muddao bo'ladi. Qatag'on qurbonlari xotirasi bo'yicha maktab darsliklarida maxsus dastur asosida o'qitish tizimini ishlab chiqish zarur.

Bu yerdagi muhit ijodkorlar uchun ilhom manbaidir. Shuning uchun Bo'zsuv kanali atrofida turli tadbirlar – maqom kechalari, yoshlar, nuroniylar va ziyolilarning uchrashuvlarini uyushtirish maqsadga muvofiq"ligini alohida ta'kidladi.

Bunday muzey Andijonda ham, Qoraqalpog'istonda ham, Xorazmda ham, Qashqadaryoda ham, har bir viloyatning markazida yoki universitetning qoshida Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi filiallarini ochish kerakligini va bu muzeylarning maqomi va nufuzini oshirish, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, kadrlar salohiyatini yuksaltirish bo'yicha mutasaddilarga zaruriy ko'rsatmalar bergandi.

2017-yil 22-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi va hududlardagi oliy ta'lim muassasalari tuzilmasida qatag'on qurbonlari xotirasi muzeylarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" qaror qabul qildi. El-yurtimiz ozodligi, erkinligi va mustaqilligi uchun olib borilgan ko'p yillik mashaqqatli kurashlarni haqqoniy va to'laqonli aks ettirish, mustabid tuzum davridagi ommaviy qatag'onlar tufayli qurbon bo'lgan, insoniylik sha'ni, qadr-qimmatini toptalgan vatandoshlarimizning xotirasini abadiylashtirish, yosh avlod qalbida Vatanga muhabbat, istiqloq g'oyalariga sadoqat tuyg'ularini kuchaytirish maqsadida barcha viloyatlarda Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeylari tashkil etishga qaror qilindi. Mazkur qarorga muvofiq Andijon viloyati Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi tashkil etiladigan bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev raisligida 2019-yil 19-mart kuni yoshlarga e'tiborni kuchaytirish, ularni madaniyat, san'at, jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish, ularda axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish, yoshlar o'rtasida kitobxonlikni targ'ib qilish, xotin-qizlar bandligini oshirish masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishi bo'lib o'tdi.

Ma'lumki, davlatimiz rahbari ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalaridagi ishlarni yangi tizim asosida yo'lga qo'yish bo'yicha 5 ta muhim tashabbusni ilgari surgan edi.

Birinchi tashabbus yoshlarning musiqa, rassomlik, adabiyot, teatr va san'atning boshqa turlariga qiziqishlarini oshirishga, iste'dodini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim hamda Xalq ta'limi vazirliklariga muayyan mavzular bo'yicha tarix darslarini muzeylar, tarixiy obidalar, qadamjo va teatrlarda sayyor o'tkazilishini tashkil qilish topshirildi.

Qadimiy va hamisha navqiron Andijon xalqining ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy ongini oshirishda, dunyoqarashining shakllanishida, o'zligini anglashida, ma'naviy olamining boyishida, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodni o'z yurtiga, milliy qadriyatlarga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda Andijonda ish boshlagan Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyining ham o'rni beqiyosdir.

Bu Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyida Andijon viloyati hududidagi aholi tomonidan mustamlakachilarning zulm va zo'ravonligiga, ekspluatatsiyasiga qarshi, o'z erki va hurriyati uchun jon olib jon berib, mislsiz og'ir kurash olib borgan va bu qutlug' ozodlik yo'lida jon fido etgan, maxsus

posyolkalarga, GULAG lagerlariga surgun qilingan, aybsiz qamoq, otuvga hukm qilinib, begona yurtlarda kafansiz, janozasiz yer bag'riga qo'yilgan yurtdoshlarimizning taqdiri va qismati muzey ekspozitsiyalari orqali keng jamoatchilikka yetkaziladi. Hujjat va materiallar, eksponatlar, stendlar, infokiosk, proektorlar, videoroliklar va audiomateriallar vositasi orqali Andijon xalqini, ayniqsa, yoshlarini buyuk istiqbolimiz qadriyatlariga sadoqat ruhida tarbiyalashda muzeyning ahamiyati kattadir. [1]

Andijon davlat universiteti rektorining 2017-yil 15-dekabrda 01-4-sonli buyrug'i bilan Andijon davlat universiteti tuzilmasida "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi tashkil etiladigan bo'ldi hamda 2018-yil 3-yanvardagi 4-k buyrug'i bilan direktor etib tarix fanlari doktori, professor Rustambek Shamsutdinov tayinlandi. 2018-yil 31-mart kuni Andijon davlat universiteti rektori tomonidan muzey strukturasi shakllantirish, tegishli bo'limlar bo'yicha ekspozitsiyalar tayyorlash uchun ishchi guruh tarkibi tasdiqlandi. Andijon davlat universiteti tuzilmasidagi Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi uchun universitetning 1000 o'rinli yangi o'quv binosining birinchi qavatida umumiy maydoni 741.8 kv.m. joy ajratildi. Ajratilgan xona va ekspozitsiya zallari kapital ta'mirdan chiqarildi. Shuningdek, eksponat va ko'rgazmali vositalar uchun yangi va zamonaviy mebellar hamda infokiosk, videoproektor kabi texnik jihozlar, ekspozitsiya zallarining mikroiklimini mo'tadillashtirib turuvchi sovutgich-isitgichli qurilmalar o'rnatildi. Mazkur davrda muzey moddiy-texnik bazasi qatorida mazmuniy-tematik tomondan ham boyitib borildi. O'zbekistondagi davlat arxivlarida saqlanayotgan materiallar barobarida "Meros" xalqaro jamoat fondi homiyligida professor R.T.Shamsutdinovning Ozarbayjon, Rossiya Federatsiyasi, Ukraina va xorijiy davlatlarga uyushtirgan ilmiy ekspeditsiyalar chog'ida topilgan mahalliy davlat arxiv hamda shaxsiy fondlarida saqlanayotgan yurtimiz, xalqimiz tarixiga doir qimmatli materiallar bilan boyitildi. Jumladan, 1920-yil sentabr oyida Bokuda o'tkazilgan Sharq xalqlari 1-qurultoyi va unda qatnashgan vatandoshlarimiz haqidagi tarixiy hujjatlar va kinoxronik materiallar, Rossiyadagi "DmitLag"dagi o'zbek mahbuslarining kanal qurilishidagi ishtiroki haqidagi hujjatlar va fotosuratlar, kanal qurilgach, Moskva yaqinidagi "Butovo poligoni"da qatl etilganlar bilan bog'liq arxiv ma'lumotlari, fotosuratlar, 1937–1938 yillardagi "Katta qirg'in"dagi ommaviy qatag'on qurboni bo'lgan yurtdoshlarimiz qismati, quloqlashtirish kampaniyasi davrida Ukrainaning Xerson oblasti Goloprstan, Kaxovski, Skadovski rayonlariga, Shimoliy Qozog'istonning Qarag'anda, Shortandi, Kokchetavga, O'rta Osiyoning ichki cho'l-dasht rayonlariga surgun qilingan "quloq xo'jaliklari"ning taqdiriga doir materiallar va boshqa qo'lyozma, gazeta, esdaliklarda, so'nggi yillarda Rossiyada va boshqa chet mamlakatlarda nashr etilgan ko'plab yangi adabiyotlarda mustabid tuzum davrida Turkiston, O'zbekiston xalqlari boshiga tushgan og'ir, mashaqqatli, fojiali kunlar va voqealar o'z aksini topgan. [2]

Muzeyni tayyor holga keltirish uchun professor R.T.Shamsutdinov rahbarligida yanvar-avgust oylari davomida olib borilgan samarali izlanish va tayyorgarlik ishlari natijasida, dastlab 5 bo'limdan iborat bo'lgan va 8 ekspozitsion zalni o'z ichiga olgan "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi barpo qilindi. Bunday keng ko'lamdagi muzeyni tashkillashtirishda, ayniqsa, zamonaviy va ko'rkam manzara kasb etishida Andijon davlat universiteti rektori Akramjon Yuldashev, moliya-iqtisod ishlari prorektori Suvonxon Dumaevlarning xizmatlarini ham alohida ta'kidlash kerak.

Muzey 2018-yil 15-avgust kuni katta tantalar bilan ochildi. Ochilish marosimida Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi" Davlat Muzeyi direktori professor Baxtiyor Hasanov, Andijon viloyati hokimi o'rinbosari Serobiddin Ismoilov, Andijon davlat universiteti rektori A.S.Yuldashev va ko'plab mehmonlar, jumladan, qatag'on qurbonlarining avlodlari ishtirok etdilar.

Tadbirni Andijon davlat universiteti rektori professor A.S.Yuldashev ochib berdi hamda yangi muzey shaxsan prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoevning tavsiyalari asosida yaratilganini ta'kidlab, ushbu muzeyning tashkil etilishi o'tmishimizning hozirgacha deyarli yoritilmagan og'ir va mash'um davrini yoritib bergan muhim maskan bo'lganini va u mustaqilligimiz uchun kurashgan minglab ajdodlarimizning xotirasini va pok nomlarini yosh avlodga yetkazishda katta ahamiyatga ega ekanligini, shuningdek, yoshlarni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda muhim o'rin tutishini qayd etdi.

Ushbu muzey o'z faoliyati bilan mamlakatimizda, ayniqsa, yoshlarni ma'naviy-ma'rifiy jihatdan tarbiyalash va barkamol avlodni kamol topishi yo'lida olib borilayotgan amaliy ishlar qatorida munosib hissasini qo'shib, ilmiy-nazariy va ta'lim-tarbiyaviy sohada o'z funksiyasini bajara boshlaganini ko'rib behad xursand bo'ldilar. Tashrif buyurganlar orasida, ayniqsa, qatag'on qurbonlari bo'lgan yurtdoshlarimizning avlodlari o'z ajdodlarini eslab, hozirgi mustaqillik davrining sevinch va shukronalik hissi bilan to'lib toshgan tuyg'ulari sabab sizib chiqqan ko'z yoshlarini yashirolmadilar. Chunki ular "quloqning o'g'li", "vatan xoinining farzandi", "bosmachining bolasi", "xalq dushmanining farzandi" degan og'ir tamg'ani gardanida uzoq yillar ko'tarib yurish qanday ekanini o'z vujudlarida yashab kelganlar. Shuning uchun bugungi ozod va obod hamda farovon hayotimizdan minnatdorlik tuyg'ulari bilan to'lib toshdilar.

Xulosa qilib aytganda, Andijon davlat universiteti qoshida tashkil etilgan Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi nafaqat tarixiy xotirani saqlash, balki uni keyingi avlodlarga yetkazishda, yoshlarni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda beqiyos ma'naviy-ma'rifiy maskan sifatida shakllandi. Uning faoliyati tariximizning eng fojiali, ammo saboqli sahifalarini ilmiy asosda tiklash, mustabid tuzum davridagi qatag'onlar mohiyatini ochib berish, shu orqali jamiyatimizda tarixiy adolatni tiklash yo'lidagi muhim qadamdir. Mazkur muzey bugungi kunda o'zining boy eksponatlari, zamonaviy texnik jihozlanishi, ilmiy-tarixiy materiallar bilan nafaqat viloyat, balki respublika miqyosida ham yetakchi maqomga ega bo'lib, milliy ong va tarixiy xotira shakllanishida mustahkam o'ringa ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шамсутдинов Р.Т., Хомидов Д.И. Андижонда қатағон қурбонлари хотираси музейи яратилмоқда // Водийнома журнали, 2018. №1(8). Б. 15-19.
2. Қаҳҳаров Ш., Хомидов Д. Андижонда қатағон қурбонлари хотираси музейи // Водийнома журнали, 2018. №4(11). Б. 2-6.

O'ZBEK RAQAMLI DISKURSIDA "HATE SPEECH"

Xudoyberdieva Zarrinabonu Zafar qizi
Mirzo Ulug'bek nomidagi Milliy universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot o'zbek tilidagi raqamli diskursda "hate speech" (nafrat so'zlari) fenomenining sotsiolingvistik va pragmatik jihatlarini kompleks tahlil qilishga bag'ishlangan. Ishda ijtimoiy tarmoqlar, blog platformalari va onlayn forumlarda uchraydigan nafratga asoslangan nutq birliklari identifikatsiya qilinib, ularning lingvistik strukturalari, semantik-pragmatik yuklamasi hamda ijtimoiy kontekstdagi funksional roli aniqlangan. Tadqiqot metodologiyasi sifatida kontent-tahlil, diskurs-tahlil, sotsiolingvistik monitoring hamda statistik tahlil usullari qo'llanildi. Olingan natijalar o'zbek tilida onlayn kommunikativ makon madaniyatini shakllantirish, kiberetikaning me'yoriy asoslarini mustahkamlash va nafrat so'zlariga qarshi samarali strategiyalar ishlab chiqishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: nafrat so'zlari, raqamli diskurs, sotsiolingvistika, pragmatika, kiberetika, ijtimoiy tarmoqlar.

KIRISH. XXI asrda raqamli kommunikatsiya ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga chuqur singib kirib, global hamda lokal miqyosda yangi muloqot platformalarini shakllantirdi. Internet va ijtimoiy tarmoqlar nafaqat axborot almashinuvi, balki ijtimoiy, siyosiy, madaniy va lingvistik jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylandi. Shu jarayonda raqamli diskurs – onlayn muloqotning mazmuni, shakli va dinamikasini belgilovchi kompleks hodisa sifatida – zamonaviy lingvistik va sotsiolingvistik tadqiqotlarning markaziy ob'ektiga aylandi. Raqamli muloqotning rivojlanishi bilan bir qatorda, "hate speech" (nafrat so'zlari) fenomeni global miqyosda keskin dolzarb masalaga aylandi. Hate speech ijtimoiy guruhlar, millatlar, diniy konfessiyalar, gender toifalari yoki shaxsiy e'tiqodlar asosida kamsitish, haqorat qilish, tahqirlash yoki zo'ravonlikka undovchi lingvistik vositalar majmuini o'z ichiga oladi. Ushbu hodisa demokratik qadriyatlar, ijtimoiy barqarorlik va kommunikativ madaniyatga tahdid soluvchi omillardan biri sifatida baholanadi.

O'zbek tilidagi raqamli diskurs ham ushbu global jarayonlardan mustasno emas. Ijtimoiy tarmoqlarning jadal kengayishi, foydalanuvchilar sonining ortishi, anonimlik imkoniyatlari va tezkor axborot tarqalishi sharoitida nafrat so'zlari yangi shakl va uslublarda namoyon bo'layotgani kuzatilmoqda. Biroq, o'zbek tilidagi hate speech namunalari, ularning lingvistik-pragmatik xususiyatlari va sotsiolingvistik determinantlari hozirgi kungacha yetarlicha tizimli o'rganilmagan. Mazkur tadqiqot o'zbek raqamli diskursida hate speech fenomenini kompleks sotsiolingvistik, pragmatik va diskursiv tahlil asosida o'rganishni maqsad qiladi. Ishning dolzarbligi shundaki, tadqiqot natijalari o'zbek tilida onlayn muloqot madaniyatini oshirish, kiberetika normalarini mustahkamlash hamda nafrat so'zlariga qarshi samarali kommunikativ strategiyalar ishlab chiqishda nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi – o'zbek raqamli diskursida hate speech hodisasining lingvistik, pragmatik va sotsiolingvistik xususiyatlarini aniqlash, uning tarqalish omillarini belgilash va uni kamaytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

"Hate speech" tushunchasining nazariy asoslarini va xalqaro huquqiy-huquqiy talqinlarini tahlil qilish.
O'zbek raqamli diskursida hate speech namunalari korpusini yaratish.

Ushbu namunalarning lingvistik strukturasi va semantik-pragmatik yuklamasini aniqlash.

Hate speech tarqalishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik va texnologik omillarni baholash.

Hate speechning ijtimoiy-madaniy oqibatlarini aniqlash va uni kamaytirish bo'yicha strategik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot ob'ekti – o'zbek tilidagi raqamli kommunikatsiya (ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, onlayn forumlar va sharhlar makoni).

Tadqiqot predmeti – o'zbek raqamli diskursidagi hate speech hodisasining lingvistik va sotsiolingvistik xususiyatlari.

Metodologiya – tadqiqotda kontent-tahlil, diskurs-tahlil, sotsiolingvistik monitoring, statistik tahlil va komparativ metodlardan foydalanildi.

Natijalar nafaqat lingvistik va sotsiolingvistik tadqiqotlar uchun, balki axborot siyosati, media savodxonlik va internet etikasi bo'yicha amaliy ishlar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI. “Hate speech” tushunchasi lingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika va huquqshunoslik fanlarida turlicha talqin qilinadi. Xalqaro huquqiy hujjatlar, jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning 2019-yilgi “Hate Speech Strategy and Action Plan” hujjatida hate speech “millat, irq, diniy e'tiqod, jins, gender identifikatsiyasi yoki boshqa belgilar asosida nafrat, diskriminatsiya yoki zo'rovonlikni targ'ib qiluvchi har qanday ifoda shakli” sifatida belgilanadi.

Lingvistik yondashuvda hate speech ko'pincha ekspressiv nutq aktlari (Austin, 1962; Searle, 1969) va pragmatik presuppozitsiyalar (Levinson, 1983) bilan bog'liq holda o'rganiladi. Van Dijk (1998) ijtimoiy kognitiv yondashuv asosida hate speechni diskursiv strategiyalar tizimi sifatida tahlil qilgan, unda “biz” va “ular” oppozitsiyasi asosiy semantik mexanizm sifatida ishlaydi. Sotsiolingvistik nuqtayi nazardan, hate speech ijtimoiy identitet nazariyasi (Tajfel & Turner, 1986) va lingvistik diskriminatsiya konsepsiyasi bilan uzviy bog'liqdir. Onlayn makonda esa hate speech tez-tez anonimlik effekti (Suler, 2004) va kiberagressiya (Barlett & Kowalczyk, 2019) bilan uyg'unlashadi.

So'nggi o'n yillikda hate speech bo'yicha ilmiy izlanishlar asosan ingliz tilidagi raqamli diskurs doirasida olib borilgan. Burnap va Williams (2015) Twitter platformasida avtomatlashtirilgan natural language processing (NLP) yondashuvlari yordamida hate speech aniqlash modelini ishlab chiqqan. Davidson va boshqalar (2017) esa ijtimoiy tarmoqlardagi “offensive language” va “hate speech” o'rtasidagi chegaralarni aniqroq belgilash bo'yicha izlanish olib borgan. Yevropa Ittifoqi doirasida (European Commission, 2020) hate speech monitoring tizimlari joriy etilgan bo'lib, ularning asosiy vazifasi – foydalanuvchilar shikoyatlariga asosan zararli kontentni tezkor aniqlash va o'chirish. Shuningdek, Matsuda (1989) va Delgado (1993) kabi huquqshunos olimlar hate speechning huquqiy oqibatlari va so'z erkinligi bilan kolliziyasi masalasini chuqur tahlil qilgan.

O'zbek tilidagi raqamli diskursda hate speech fenomeni bo'yicha ilmiy ishlar hozircha juda kam. Ayrim filologik tadqiqotlar (Karimova, 2021; Xolmatova, 2022) ijtimoiy tarmoqlardagi agressiv nutq vositalarini leksik va stilistik jihatdan tasniflagan bo'lsa-da, kompleks sotsiolingvistik va pragmatik tahlil darajasidagi yondashuvlar deyarli uchramaydi. Bundan tashqari, o'zbek tilida hate speechning avtomatik aniqlanishi va monitoringini amalga oshiruvchi korpus lingvistikasiga asoslangan tadqiqotlar yo'qligi kuzatiladi. Natijada, xalqaro tajriba bilan solishtirganda, o'zbek raqamli makonida hate speech bo'yicha metodologik, empirik va texnologik bo'shliq mavjud. Shu sababli, mazkur tadqiqot nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham muhim bo'lib, o'zbek raqamli diskursidagi hate speechni tizimli o'rganish orqali ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqot aralash metod (mixed-method) yondashuvi asosida olib borildi. Bir tomondan, miqdoriy tahlil (quantitative analysis) hate speechning raqamli makondagi chastotasi va dinamikasini aniqlashga xizmat qildi; ikkinchi tomondan, sifat tahlili (qualitative analysis) nafrat so'zlarining lingvistik, pragmatik va sotsiolingvistik xususiyatlarini chuqur o'rganishga yo'naltirildi. Bu yondashuv turli ma'lumot turlari o'rtasidagi triangulyatsiyani ta'minladi (Denzin, 1978).

Tadqiqot uchun asosiy ma'lumotlar o'zbek tilidagi raqamli platformalardan to'plandi:

Ijtimoiy tarmoqlar: Telegram, Instagram, Facebook.

Blog platformalari: YouTube izohlar bo'limi, blog postlar.

Onlayn forumlar: mahalliy muhokama guruhlar va tematik forumlar.

Ma'lumotlarni yig'ish jarayonida scraping texnologiyasi va yarim-avtomatik filtrlash algoritmlaridan foydalanildi. “Hate speech” ehtimoli bo'lgan postlar va izohlar dastlabki kalit so'z filtrlari orqali ajratildi.

Tahlil uchun umumiy 1 500 ta matn birligi (post va izohlar) tanlab olindi. Namuna tanlashda purposive sampling usuli qo'llanildi, ya'ni mazmunida ehtimoliy hate speech mavjud bo'lgan materiallar tanlandi. Ushbu tanlovda quyidagi mezonlar hisobga olindi:

Matn o'zbek tilida bo'lishi.

Mazmunida shaxs yoki guruhga nisbatan kamsitish, haqorat yoki tahdid elementlari mavjudligi.

Matn 2023–2025 yillar oralig'ida yozilgan bo'lishi.

Tadqiqotda quyidagi tahlil usullari qo'llanildi:

a) Kontent-tahlil (Content Analysis) – hate speechning mavzu yo'nalishlari (milliy, diniy, gender, siyosiy va boshqalar) bo'yicha tasnifi.

b) Diskurs-tahlil (Discourse Analysis) – nafrat so'zlarining kontekstual ishlatilishi, nutq aktlari turi (haqorat, tahdid, masxara) va diskurs strategiyalarini aniqlash.

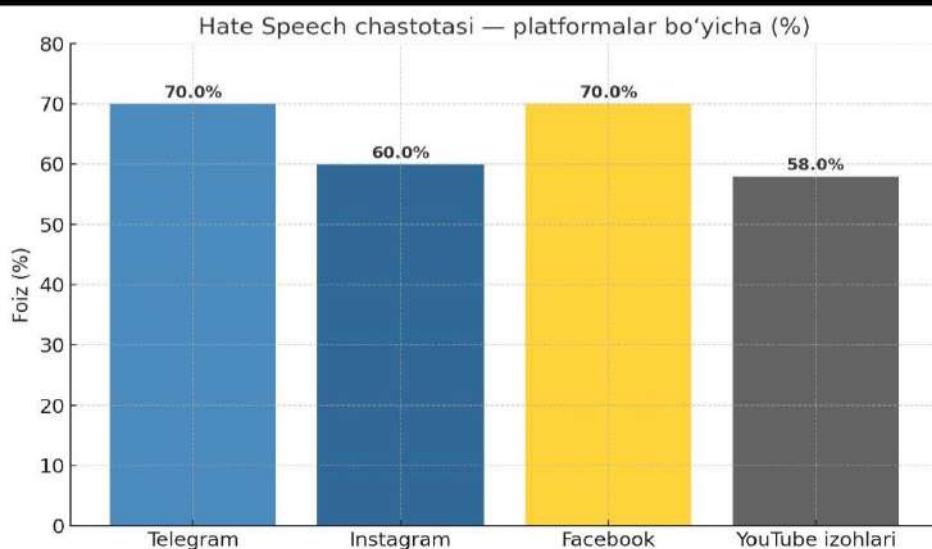
c) Sotsiolingvistik tahlil (Sociolinguistic Analysis) – nafrat so'zlarining ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarga ta'siri va identitet qurilishidagi o'rni.

d) Statistik tahlil – hate speech chastotasi, asosiy manzillangan guruhlar va tarqalish kanallari bo'yicha kvantitativ ko'rsatkichlar.

Tadqiqotda barcha kiberetika va ilmiy etikaga oid talablar bajarildi. Matn mualliflarining shaxsi oshkor qilinmadi, barcha ma'lumotlar anonimlashtirildi. Hatto ochiq manbalardan olingan matnlar ham shaxsiy identifikatsiya qiluvchi ma'lumotlardan tozalandi.

NATIJALAR VA TAHLIL. Tahlil uchun tanlangan 1 500 ta matn birligi (post va izohlar) orasida hate speech elementlari 986 ta holatda (65,7%) qayd etildi. Qolgan 514 ta holatda mazmun keskin, tanqidiy bo'lsa-da, kamsitish yoki nafrat elementlari yetarli darajada kuzatilmadi. Bu raqamlar o'zbek raqamli diskursida hate speechning sezilarli darajada tarqalganligini ko'rsatadi.

Hate speech ishlatilish chastotasini aniqlashda quyidagi natijalar olindi:

Ko'rinib turibdiki, hate speech eng ko'p Telegram va Facebook platformalarida qayd etilgan.

Kontent-tahlil natijalari asosida hate speech quyidagi asosiy tematik yo'nalishlarda uchradi:

Bu ko'rsatkichlar o'zbek raqamli makonida hate speechning eng katta qismini milliy-etnik asosdagi kamsitish egallashini ko'rsatadi.

Pragmatik nuqtayi nazaridan, hate speech ko‘proq ekspressiv (haqorat, masxara, tahdid) va direktiv (zo‘ravonlikka undash) nutq aktlari shaklida namoyon bo‘ldi. Ko‘plab holatlarda intertekstual elementlar (mashhur memlar, sarkazm, tarixiy stereotiplar) ishlatilgani aniqlandi.

Sotsiolingvistik jihatdan, hate speech eng ko‘p:

Yosh erkak foydalanuvchilar orasida;

Siyosiy va diniy mavzularda faol bo‘lgan guruhlarda;

Anonim yoki taxallusli akkauntlar orqali uchradi.

Anonimlik effekti (Suler, 2004) nafrat so‘zlari chastotasini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida tasdiqlandi.

Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan solishtirilganda, o‘zbek raqamli diskursida hate speech mavzu jihatdan ko‘proq milliy-etnik yo‘nalishga qaratilgan bo‘lsa, ingliz tilidagi platformalarda (Burnap & Williams, 2015) gender va irqiy diskriminatsiya ko‘proq uchraydi. Bundan tashqari, o‘zbek onlayn makonida hate speechning ko‘p hollari yumor va kinoya vositalari orqali yashirin shaklda ifodalanadi. Misol uchun: Falon viloyatliklarni poyezdda bepul tashish kerak – lekin faqat o‘z qishlog‘iga qaytarib!” (Bu jumlada “kulgi” ortiga yashirilgan hududiy kamsitish mavjud.)

“Bizning IT-komandaga bitta qizni olishdi, endi choyimiz doim issiq bo‘lib qoldi 😊”(Yumor ortida gender stereotipi va ayollarning roli bo‘yicha kamsituvchi tasavvur yashirin.)

Kinoya (Ironiya) asosidagi Hate speech

Bu holatda gap bevosita kamsitmaydi, lekin ironik ohang orqali kamsituvchi ma‘no yetkazadi.

“O‘qimishli bo‘lish uchun, albatta, uylanishdan oldin TikTok bo‘yicha sertifikat olish kerak, to‘g‘rimi?” (Kinoya orqali yoshlarning bilimiga emas, ijtimoiy tarmoqqa qiziqishini kamsitish.)

“Ha, falon millatdagilar iqtisodiy rivojlanishga juda katta hissa qo‘shyapti – bozorda narxni ikki baravar qimmat qilish bilan.” (Ironiya orqali milliy stereotip va iqtisodiy ayblov berilmoqda.)

Bu esa avtomatik aniqlash tizimlari uchun qo‘shimcha murakkablik tug‘diradi. Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek raqamli diskursida hate speechning oldini olish uchun nafaqat texnologik filtrlash tizimlari, balki media savodxonlikni oshirish va ijtimoiy bag‘rikenglikni targ‘ib qilishga qaratilgan kompleks strategiyalar zarur.

Hate speech – bu til orqali inson yoki guruhni irq, etnik kelib chiqish, diniy e‘tiqod, jins, jinsiy orientatsiya yoki boshqa ijtimoiy belgilariga ko‘ra tahqirlash, kamsitish yoki ularga qarshi nafrat uyg‘otish holatlarini bildiradi. Yevropa Kengashi (Council of Europe, 1997) hate speechni “nafratni tarqatish, kamsitish va zo‘ravonlikka undashga qaratilgan har qanday ifoda shakli” deb ta‘riflaydi. Shu bilan birga, bu tushuncha sotsiologiya, tilshunoslik, psixologiya va siyosatshunoslikda turlicha talqin qilinadi (Gagliardone et al., 2015). So‘nggi yillarda raqamli platformalar – xususan, ijtimoiy tarmoqlar – hate speechning asosiy tarqalish maydoniga aylangan. Matnni avtomatik aniqlash algoritmlarini ishlab chiqishda ingliz tilidagi tadqiqotlar yetakchilik qilmoqda (Schmidt & Wiegand, 2017). Biroq, ko‘plab ishlar G‘arb kontekstida olib borilgani uchun, boshqa madaniyat va tillardagi lingvistik hamda pragmatik xususiyatlar yetarli darajada o‘rganilmagan.

O‘zbek tilida hate speech masalasi hali keng qamrovda ilmiy o‘rganilmagan. Ba‘zi tadqiqotlar (Karimov, 2022; Rakhimova, 2023) O‘zbekistondagi ijtimoiy tarmoqlarda kamsituvchi diskurs shakllarini tavsiflashga urinadi, biroq ular asosan siyosiy yoki genderga oid tahlillar bilan chegaralanadi. O‘zbek tilidagi raqamli diskursning o‘ziga xosligi – unda kod-almashish (code-switching), dialektal farqlar va turli pragmatik strategiyalar mavjudligi – hate speechni aniqlash va tasniflashni murakkablashtiradi.

Sotsiolingvistika nuqtai nazaridan hate speechni tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va madaniy kontekstlarni ham hisobga oladi. Van Dijk (1993) ijtimoiy kuch va ideologiyaning til orqali qayta ishlab chiqarilishini o‘rganar ekan, nafrat nutqi ijtimoiy ierarxiyalarni mustahkamlash vositasi sifatida ishlatilishini ta‘kidlaydi. Shuningdek, raqamli platformalarda anonimlik va tezkor tarqalish imkoniyati hate speechning kuchayishiga olib keladi (Suler, 2004).

Yuqoridagi tahlildan kelib chiqib, quyidagi ilmiy bo‘shliqlar aniqlanadi:

O‘zbek tilida hate speech bo‘yicha tizimli korpus asosidagi tadqiqotlar yetishmasligi;

O‘zbek raqamli diskursida kod-almashish va pragmatik strategiyalar hate speech shakllariga qanday ta‘sir qilishi masalasining o‘rganilmaganligi;

Lingvistik va texnologik yondashuvlarning integratsiyasi orqali avtomatik aniqlash modellarini yaratish bo‘yicha yetarli tajriba mavjud emasligi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bartlett, J., & Krasodomski-Jones, A. (2015). Counter-speech examined: A comparison of counter-speech strategies for combating online hate speech. Demos.

2. Benesch, S. (2014). Countering dangerous speech to prevent mass violence during elections. Dangerous Speech Project.
3. Brown, A. (2017). What is so special about online (as compared to offline) hate speech? Ethnicities, 17(3), 297–326. <https://doi.org/10.1177/1468796817709846>
4. Gagliardone, I., Gal, D., Alves, T., & Martinez, G. (2015). Countering online hate speech. UNESCO Publishing.
5. Mathew, B., Dutt, R., Goyal, P., & Mukherjee, A. (2019). Spread of hate speech in online social media. Proceedings of the 10th ACM Conference on Web Science, 173–182. <https://doi.org/10.1145/3292522.3326034>
6. Pöyhtäri, R., Haara, P., & Raittila, P. (2013). Vihapuhe sananvapautta kaventamassa [Hate speech limiting freedom of expression]. Tampere University Press.
7. Weber, A. (2009). Manual on hate speech. Council of Europe Publishing.
8. Zhuravlev, S. V., & Kirillova, N. B. (2021). Язык вражды в интернете: формы, причины и способы противодействия. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика, 25(2), 389–410. <https://doi.org/10.22363/2312-9182-2021-25-2-389-410>
9. Шомахмадов, Р. М. (2020). Проблемы противодействия языку вражды в современном медиапространстве. Медиафера, 2(4), 54–61.
10. Юнусов, А. (2019). Язык вражды и социальные сети: анализ и пути решения. Социальные коммуникации, 8(1), 77–83.

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ФОРМИРОВАНИЯ
ЯЗЫКОВОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНО-
КРЕАТИВНОГО ПОДХОДА (АНАЛИЗ В РАМКАХ СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОЛОГИИ)**

Якубова Гузаль Лухмановна

Шахрисабзский государственный педагогический институт

Педагогический факультет

Кафедра теории начального образования

Ассистент преподавателя

***Аннотация.** В данной диссертации анализируется проблема формирования языкового мышления студентов как одна из актуальных проблем современной филологии. В исследовании рассматриваются теоретические основы интегративного и креативного подходов, их взаимосвязь и педагогические преимущества в процессе обучения языку. Интегративный подход анализирует взаимосвязь различных дисциплин, а креативный – развитие навыков творческого и самостоятельного мышления студентов.*

***Ключевые слова:** языковое мышление, интегративный подход, креативные методы, филология, креативное мышление, инновационное образование, интерактивная методика, обучение языку.*

Одна из основных задач современной филологии – научить студентов глубокому аналитическому, логическому и творческому мышлению посредством развития их языкового мышления. Сегодня возрастает значение инновационного, интегративного и креативного подходов в повышении эффективности образовательного процесса. Особенно в процессе лингвистики и обучения языку, благодаря этим подходам студенты не только изучают язык, но и осваивают мышление, культуру, коммуникацию и аналитическое мышление, лежащие в основе языка. Формирование языкового мышления на основе интегративно-креативного подхода также считается одной из актуальных научно-педагогических проблем современной филологии.

Развитие инновационной компетентности в системе образования также является одной из актуальных проблем. Формирование этой компетентности осуществляется, прежде всего, преподавателями на всех этапах образовательного процесса, совершенствуя методические подходы с учетом требований времени, а также постоянно обновляя дидактические средства и методы. Кроме того, важно разрабатывать стратегии, стимулирующие студентов к активному участию в процессе обучения, чтобы они были готовы к самостоятельному мышлению, творчеству, аналитическому и системному подходу.

Дидактические возможности играют важную роль в формировании инновационной компетентности. Эти возможности определяются следующими основными факторами:

установлением междисциплинарной интеграции, соединением учебных материалов с практикой, усилением направляющей и мотивирующей роли преподавателя, а также развитием рефлексивного и аналитического мышления у студентов.

В частности, интегративная методология образования создает широкие возможности для развития инновационной компетентности. При интегративном подходе выявляются взаимосвязи между различными дисциплинами и осуществляется системная организация содержания образования. Это создает основу для формирования у учащихся глубоких и всесторонних знаний. Например, при комплексном обучении биологии, химии и экологии учащиеся не только осваивают отдельное содержание каждой дисциплины, но и развивают навыки всестороннего анализа экологических проблем и поиска научно обоснованных решений. Такой подход, в свою очередь, формирует у учащихся такие важные компетенции, как креативность, навыки решения проблем, критическое мышление и способность применять полученные знания в реальной жизни. При этом учитель выступает не только источником знаний, но и спутником и проводником, формирующим мышление учащегося.

Междисциплинарная интеграция также позволяет студентам понимать взаимосвязи между различными дисциплинами, направлять их на формирование общей системы знаний и предлагать универсальные и гибкие подходы к решению реальных проблем. Это не только повышает эффективность образовательного процесса, но и способствует успешному формированию у студентов инновационных компетенций, необходимых в XXI веке. То есть, интегративный подход означает, что образование осуществляется путем объединения различных дисциплин, областей и опыта. Сочетание лингвистики с психолингвистикой, культурологией, педагогикой и когнитивными науками открывает студентам возможность углубленного и всестороннего изучения языка. Такой подход играет важную роль в раскрытии связи между языком и мышлением, в частности.

Творческий подход, напротив, раскрывает творческий потенциал студентов в образовательном процессе, побуждает их к самостоятельному мышлению и созданию новых идей. Благодаря такому подходу студент воспринимает изучаемый язык не только на грамматическом и лексическом уровне, но и на контекстуальном, коммуникативном и культурном. Для развития языкового мышления эффективны следующие интегративно-творческие методы:

- Контекстный анализ: учащиеся осмысливают языковые элементы через реальные тексты.
- Творческие письменные упражнения: учащимся предлагается написать текст на свободную тему.
- Интерактивные методы (кластерный метод, мозговой штурм, дебаты): активизируют коммуникацию и мышление.

Стоит также отметить, что система образования претерпевает фундаментальные изменения под влиянием процессов глобализации, информатизации и цифровой трансформации. Это, в свою очередь, предъявляет новые требования к педагогической деятельности, особенно к профессиональным и творческим компетенциям учителя. С этой точки зрения, творческая деятельность учителя играет важную роль в повышении содержания и качества образования. Сегодня инновационные подходы, внедряемые в сферу образования и воспитания, обогащают педагогику новыми теоретическими концепциями. Одной из таких концепций является понятие «креативность». Хотя изначально «креативность» подробно изучалась в области психологии, сегодня возрастает потребность в изучении этого понятия в педагогическом контексте. С педагогической точки зрения, креативность характеризуется новым мышлением учителя, внедрением нестандартных и эффективных методов в образовательный процесс, формированием у учащихся навыков самостоятельного мышления, исследовательской деятельности и решения проблем.

Педагогическое творчество учителя является решающим фактором не только в содержательном наполнении урока, но и в повышении интерактивности образования, уровня коммуникации со студентами, их мотивации и активности в обучении. Необходимость отказа от традиционных методов обучения и использования методов, стимулирующих активное участие учащихся, возрастает с каждым днем. В частности, креативные методы обучения, такие как интерактивное моделирование, ролевые игры, практические лабораторные эксперименты, повышают интерес учащихся к уроку и побуждают их к глубоким размышлениям. Например, использование технологий виртуальной реальности (VR) в преподавании истории позволяет учащимся «перенестись» в определенный исторический период. Подобные технологические подходы производят сильное эмоциональное впечатление на студентов, что повышает эффективность запоминания, понимания и анализа изучаемой темы. [3]

В заключение следует отметить, что обучение языку, основанное на интегративно-креативном подходе, является важным фактором развития языкового мышления студентов. Благодаря такому подходу студент получает возможность глубоко анализировать, понимать, сравнивать, интерпретировать и общаться не только на своем родном языке, но и на других языках. Важная задача современной филологии – подготовить таких мыслителей. В будущем значительных результатов в этом направлении можно достичь путем интеграции образовательных программ и более глубокого внедрения креативных методов.

Ссылки:

1. Qurbonov, Z. (2020). Lingvistik tafakkur va til o'rgatish metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Umarov, A. (2019). "Integrativ yondashuv asoslari va ularning til ta'limidagi o'rni", Filologiya masalalari, №3.
3. Nurmatova, D. (2022). "Lingvistik tafakkurni rivojlantirishda madaniyatlararo kompetensiyaning o'rni", Til va adabiyot ta'limi, №2.

INTEGRATIV-KREATIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARDA LINGVISTIK TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHNING DOLZARB MUAMMOLARI VA RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI (ZAMONAVIY FILOLOGIYA DOIRASIDA TAHLIL)

Yakubova Guzal Luxmanovna

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti

Boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrası

asistent o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda zamonaviy filologiya fanining dolzarb muammolaridan biri sifatida talabalarda lingvistik tafakkurni shakllantirish masalasi tahlil etilgan. Tadqiqotda integrativ va kreativ yondashuvlarning nazariy asoslari, ularning o'zaro uyg'unligi, til o'rgatish jarayonidagi pedagogik afzalliklari yoritilgan. Integrativ yondashuv orqali turli fanlararo bog'liqlik, kreativ yondashuv orqali esa talabalarning ijodiy va mustaqil fikrlash ko'nikmalari rivojlanishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: lingvistik tafakkur, integrativ yondashuv, kreativ metodlar, filologiya, ijodiy fikrlash, innovatsion ta'lim, interaktiv metodika, til o'qitish.

Zamonaviy filologiya fanining asosiy vazifalaridan biri – talabalarning lingvistik tafakkurini rivojlantirish orqali ularni chuqur tahliliy, mantiqiy va ijodiy fikrlashga o'rgatishdir. Bugungi kunda o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda innovatsion, integrativ hamda kreativ yondashuvlarning ahamiyati ortib bormoqda. Ayniqsa, tilshunoslik va til o'rgatish jarayonida bu yondashuvlar orqali talabalar nafaqat tilni o'rganadilar, balki til orqasida turgan tafakkur, madaniyat, muloqot va tahliliy fikrlashni ham egallaydilar. Shu nuqtai nazardan, integrativ-kreativ yondashuv asosida lingvistik tafakkurni shakllantirish bugungi filologiyaning dolzarb ilmiy-pedagogik muammolaridan biri sifatida ko'riladi.

Shuningdek, ta'lim tizimida innovatsion kompetentlikni rivojlantirish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu kompetensiyani shakllantirish, avvalo, ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida o'qituvchilar tomonidan metodologik yondashuvlarni zamon talablari asosida takomillashtirib borish, shuningdek, didaktik vosita va uslublarni doimiy yangilash orqali amalga oshiriladi. Bundan tashqari, o'quvchilarning mustaqil fikrlashga, ijodkorlikka, analitik va tizimli yondashuvga tayyor bo'lishlari uchun ularni o'quv jarayonida faol ishtirok etishga undovchi strategiyalar ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion kompetentlikni shakllantirishda didaktik imkoniyatlar muhim o'rin tutadi. Ushbu imkoniyatlar quyidagi asosiy omillar bilan belgilanadi: fanlararo integratsiyani yo'lga qo'yish, o'quv materiallarini amaliyot bilan uyg'unlashtirish, o'qituvchining yo'naltiruvchi va motivatsion rolini kuchaytirish, shuningdek, o'quvchilarda reflektiv va tahliliy tafakkurni rivojlantirish.

Ayniqsa, integrativ ta'lim metodologiyasi innovatsion kompetentlikni rivojlantirishda keng imkoniyatlar yaratadi. Integrativ yondashuvda turli fanlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar aniqlanadi va ta'lim mazmuni tizimli tarzda tashkil etiladi. Bu esa o'quvchilarda chuqur va keng qamrovli bilimlarning shakllanishiga zamin yaratadi. Masalan, biologiya, kimyo va ekologiya fanlarini integratsiyalashtirish holda o'qitish orqali o'quvchilar nafaqat har bir fanning alohida mazmunini o'zlashtiradilar, balki atrof-muhit muammolarini kompleks tarzda tahlil qilish, ularga ilmiy asoslangan echimlar izlash malakasini hosil qiladilar.

Bunday yondashuv, o'z navbatida, o'quvchilarda ijodkorlik, muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalari, tanqidiy fikrlash va o'z bilimlarini real hayotda qo'llay olish kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi. O'qituvchi esa bu jarayonda nafaqat bilim manbai, balki o'quvchi tafakkurini shakllantiruvchi hamroh, yo'lko'rsatuvchi sifatida faoliyat yuritadi.

Shuningdek, fanlararo integratsiya orqali o'quvchilarga turli fanlar o'rtasidagi aloqadorlikni anglatish, ularni umumiy bilimlar tizimini shakllantirishga yo'naltirish, real hayotiy muammolarga ko'p qirrali va moslashuvchan yondashuvlarni taklif qilish imkonini beradi. Bu esa nafaqat o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarda XXI asr uchun zarur bo'lgan innovatsion kompetensiyalarni muvaffaqiyatli shakllantirishga xizmat qiladi.

Ya'ni, integrativ yondashuv ta'limning turli fanlar, yo'nalishlar va tajribalarni birlashtirgan holda olib borilishini anglatadi. Tilshunoslikni psixolingvistika, madaniyatshunoslik, pedagogika va kognitiv fanlar bilan uyg'unlashtirish talabalarida tilni chuqur va keng qamrovda o'rganishga yo'l ochadi. Ayniqsa, til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni ochib berishda bu yondashuv muhim o'rin tutadi.

Kreativ yondashuv esa ta'lim jarayonida talabalarining ijodiy salohiyatini ochish, ularni mustaqil fikr yuritishga, yangi g'oyalar yaratishga undaydi. Bunday yondashuv orqali talaba o'rganayotgan tilni nafaqat grammatika va leksika darajasida, balki kontekstual, kommunikativ va madaniy darajada idrok etadi.

Lingvistik tafakkurni rivojlantirishda quyidagi integrativ-kreativ metodlar samarali hisoblanadi:

Kontekstli tahlil: Talabalar real hayotga oid matnlar orqali til elementlarini anglaydi.

Ijodiy yozuv (creative writing) mashg'ulotlari: Talabalarga erkin mavzuda matn yozish topshiriqlari beriladi.

Interaktiv metodlar (klaster, aqliy hujum, debat): Muloqot va fikrlashni faollashtiradi.

Multimodal vositalar (audio, video, grafikalar): Til va tafakkur o'rtasidagi aloqani vizual va eshituv orqali mustahkamlaydi.

Shuni ham aytish joizki, ta'lim tizimi globallashtirish, axborotlashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari ta'sirida tub o'zgarishlarga uchramoqda. Bu holat o'z navbatida pedagogik faoliyatga, ayniqsa o'qituvchining kasbiy va ijodiy kompetensiyalariga yangicha talablar qo'yimoqda. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchining ijodkorlik faoliyati ta'limning mazmuni va sifatini oshirishda muhim o'rin egallaydi. Bugungi kunda ta'lim va tarbiya sohasiga kirib kelayotgan innovatsion yondashuvlar pedagogika fanini yangi nazariy tushunchalar bilan boyitmoqda. Shulardan biri – "kreativlik" tushunchasidir.

"Kreativlik" dastlab psixologiya fanida chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, bugungi kunda ushbu tushunchani pedagogik kontekstda tadqiq etish zarurati ortib bormoqda. Pedagogik nuqtai nazardan, kreativlik o'qituvchining yangicha fikrlashi, o'quv jarayoniga noodatiy va samarali usullarni joriy etishi, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, izlanish va muammoli vaziyatlarni yechish ko'nikmalarini shakllantirishi bilan tavsiflanadi.

O'qituvchining pedagogik ijodkorligi nafaqat dars mazmunining boyligi, balki ta'limning interaktivligi, o'quvchilar bilan muloqot darajasi, ularning bilim olishga bo'lgan motivatsiyasi va faolligini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. An'anaviy dars berish usullaridan voz kechib, o'quvchilarning faol ishtirokini rag'batlantiradigan uslublarni qo'llash zaruriyati kundan-kunga ortib bormoqda. Jumladan, interfaol simulyatsiyalar, rolga asoslangan o'yinli mashg'ulotlar, amaliy laboratoriya tajribalari kabi ijodiy o'qitish metodlari o'quvchilarning darsga qiziqishini kuchaytiradi va ularni chuqur fikrlashga undaydi.

Masalan, tarix fanini o'qitishda virtual reallik (VR) texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quvchilarni muayyan tarixiy davrga "sayohat" qildirish mumkin. Bu kabi texnologik yondashuvlar o'quvchilarda kuchli hissiy taassurot qoldiradi, bu esa o'rganilayotgan mavzuni eslab qolish, tushunish va tahlil qilish samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, zamonaviy o'qituvchi nafaqat bilim manbai, balki ilhomlantiruvchi ijodkor, innovatsion g'oyalar targ'ibotchisi sifatida harakat qilishi zarur. Uning kasbiy faoliyatidagi kreativlik – ta'lim sifatining yuksalishiga, o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish va mustaqil o'rganishga tayyorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois, ta'limda ijodkorlikni rivojlantirish – raqamli davrda raqobatbardosh avlodni tarbiyalashning muhim sharti hisoblanadi. [3]

Xulosa qilib aytganda, integrativ-kreativ yondashuv asosida til o'rgatish talabalarida lingvistik tafakkurni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Bu yondashuv orqali talaba nafaqat o'z tilini, balki boshqa tillarni ham chuqur tahlil qilish, anglash, solishtirish, izohlash va muloqotga kirishish imkoniga ega bo'ladi. Zamonaviy filologiyaning muhim vazifasi – aynan mana shunday tafakkur egalarini tayyorlashdir. Kelgusida ta'lim dasturlarini integratsiyalash va kreativ metodlarni chuqurroq joriy etish orqali ushbu yo'nalishda sezilarli natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qurbonov, Z. (2020). Lingvistik tafakkur va til o'rgatish metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya.

2. Umarov, A. (2019). "Integrativ yondashuv asoslari va ularning til ta'limidagi o'rni", Filologiya masalalari, №3.
3. Bahronova, M. (2021). Kreativ metodlar va zamonaviy ta'lim texnologiyalari. T.: O'qituvchi.
4. Nurmatova, D. (2022). "Lingvistik tafakkurni rivojlantirishda madaniyatlararo kompetensiyaning o'rni", Til va adabiyot ta'limi, №2.

TURKIY ETNOTOPONIMLAR

Yarashova Shahrizoda Alisherovna

Buxoro davlat universiteti

Lingvistika (o'zbek tili)

1-kurs tayanch doktranti

Annotatsiya. Ushbu axborotda Buxoro viloyatida uchraydigan etnotoponimlar tumanlar kesimida tasniflangan va morfologik va lingvistik jihatdan tahlilga tortilgan. Shuningdek ushbu hududda uchraydigan ba'zi etnotoponimlar etimologiyasiga ham murojaat etilgan. Ularning kelib chiqishi tarixiy manbalar orqali asoslangan. Bu esa ma'lumotlarning yanada ishonchli bo'lishini ta'minlab beradi.

Kalit so'zlar: etnotoponim, toponim, mintaq, migratsiya, etnonim, aholi punkti, qabila, etnografiya, urug', oykonim.

Kirish. Toponimlar joylarning atoqli otidir. Joy nomlariga munosabat barcha davrlarda, barcha davlatlarda o'ziga xos munosib o'rin egallagan. Buni toponimlar xalq (millat, etnos)ning, milliy tilning, xalq tarixi, siyosiy-ijtimoiy hayoti, madaniyati va qadriyatlariga xos jihatlarni o'zida aks ettiruvchi "oyna" ekanligidan, nomlar barcha davrlarda davlatning siyosati, mafkurasini o'zida aks ettiruvchi vositalardan biri ekanligidan, toponimlar uzoq o'tmishdan to hozirgi vaqtga qadar ma'lum shaxslarni ulug'lash, e'zozlashning, ular xotirasini abadiylashtirishning vositasi sanalishidan bilish mumkin.

Asosiy qism. Toponimlarning turli guruhlarida ichida etnonimik geografik nomlar, ya'ni etnotoponimlar alohida o'rin egallaydi. Ular qadimgi qabila, elat va boshqa etnik birliklarning nomlarini bugungi kungacha saqlab kelgan tirik guvohlardir. Ko'pincha unutilgan va yo'q bo'lib ketgan xalqlarning mavjudligi haqidagi faktlarni toponimikadagi dalillar bilan topish mumkin.

Ushbu geografik nomlarni o'rganar ekanmiz, muqarrar ravishda etnografiya va etnik tarix sohalariga kirib boramiz. Qadimiy xaritalarga e'tibor berib qaralsa, asosiy toponimik qismni qabila va xalqlar nomlari, ya'ni etnonimlar tashkil etadi.

Har qanday etnik birlikni nomi etnonim (yunoncha, etnos – "xalq", onim – "nom") deb ataladi. Juda ko'p joy nomlari etnonimlar bilan bog'liq holda paydo bo'lgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Etnonimlardan nom olgan har qanday geografik obyekt etnotoponim deyiladi. Etnotoponimlarning aksariyat qismi oykonimlar, ular har qanday mintaq aholisining tarixiy shakllanishi, taraqqiyoti, xalqlarning qadimiy munosabati, integratsiyasi va migratsiyasini ko'rsatuvchi muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Etnonimlar juda qadimiydir va ular yordamida xalqlar kelib chiqishini o'rganish mumkin. Masalan, Xorazm etnografiyasini o'rgangan S.P.Tolstov bu haqda shunday ma'lumot yozib qoldirgan: "Avestoda yozishicha, jamiyat asosini urug' tashkil qilgan. Urug'lar "vis" deb atalgan. U ma'lum bir qishloq aholisidan tashkil topgan bo'lib, qishloqning o'zi ham "vis" deb yuritilgan. Bu so'zning keyingi davrlardagi shakli "diz" dir. Bir necha urug' birlashib zantuni tashkil qilgan. Nihoyat qabilalar ittifoqi yoki viloyat daxu yoki daxyu deb yuritilgan". Joy nomlarida aks etgan etnonimlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pincha qabila yoki urug' nomi, ba'zan ularning atrofdagi aholidan etnografik jihatlari bilan farqi etnonimning toponimga aylanishiga sabab bo'lgan.

Buxoro joy nomlari O'zbekiston toponimiyasining ajralmas tarkibiy qismi sanaladi. Ularning shakllanishi, tarixning uzoq o'tmishga borib taqaladi. Buxoroning tarixiy toponimiyasi haqida ilk ma'lumotlar bizgacha yunon tarixshunolarining asarlari orqali yetib kelgan. Bular sirasiga Gerodot, Arrian, Strabon, Kurtsiy Ruf kabilarni kiritish mumkin. Ushbu olimlarining asarlarida Buxoro vohasi, Zarafshon daryosi haqida qaydlar mavjud.

Buxoro va u bilan bog'liq hududlar toponimiyasini o'rganishda Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asari alohida o'rin tutadi. "Buxoro tarixi" asari 36 bobdan iborat bo'lib, unda Buxoro toponimiyasi, qadimgi Buxoro va unga yaqin joylarning nomlanishi, ularning geografiyasi, shaharlarning tuzilishi, tarkibi, darvozalari kabi qimmatli ma'lumotlar o'rin olgan.

Bizningcha, etnonim asosida shakllangan toponimlarni turkiy qavmlar hamda boshqa til birliklari vositasida yuzaga kelgan nomlar kabi guruhlariga ajratish o'rinli bo'ladi. Chunki etnotoponimlar sirasida

turkiy qavmlardan hosil bo'lgan Bahrin, Mang'it, Nayman, Olot, Qoraqalpoq, Saroy nomlari bilan bir qatorda Arabon, Arabxona, O'zbekon, Qozonqon, Qirg'izon kabilar ham uchraydi.

Turkiy tillarga mansub Buxoro toponimlari sirasida o'nlab etnotoponimlarni uchratish mumkin. Bundan bilish mumkinki, qadimdan oq yurtimizning turli hududlarida ko'plab urug'-qabilalar yashab kelishgan. O'sha hududda esa hozirda shu yerda yashagan etnik qabilalarning nomi saqlanib qolgan. Misol uchun Buxoro tumanida Turkon (mahalla), Yuzon (aholi punkti), Qozoq (quduq nomi), Yuqori Turkon (ko'cha), Urganji (ko'cha); Romitan tumanida Bahrin (aholi punkti), Qirqlar (ko'cha va aholi punkti), O'zbekim (ko'cha); Buxoro shahrida Beshkapa (aholi punkti), Turkklar (qabriston); G'ijduvon tumanida Qoraxoni (qishloq va mahalla), Turkmanlar (aholi punkti), Balx (aholi punkti), Nasaf (aholi punkti), Qirg'izlar (ko'cha), Qo'ng'iro't (qabriston); Jondor tumanida Qalmoq (mahalla), Arablar (aholi punkti), Qalmoq (aholi punkti), Jaloir (ko'cha), Qalluq (aholi punkti); Olot tumanida Beshkapa (berk ko'cha); Qorako'l tumanida Darg'ali (mahalla); Shofirkon tumanida Qalmoq (ko'cha), Qiyot (aholi punkti), Saroylar (ko'cha), Qiyottepa (qabriston); Vobkent tumanida Qipchoq (aholi punkti), Qo'ng'iro't (aholi punkti), Turkon (qabriston) kabi etnotoponimlarni uchratish mumkin.

Jumladan, Bahrin – Vobkent, Romitan tumanlaridagi aholi punkti nomi. Turkiy urug'laridan birining nomi bo'lib, bu urug'ning qoraqalpoq, bahrin, uyali bahrin, nayman bahrin, bag'anag'li bahrin kabi tarmoqlari bo'lgan. Bahrin – turklashgan mo'g'ul qabilalardan biri. Mo'g'ullar hukmronligi davrida bahrinlar Dashti qipchoqqa kelib o'r'nashgan. XVIII-XIX asrlardan bahrinlarning katta katta qismi Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysida o'troqlashib qolgan. Bahrin qabilasi mo'g'ullarning avlodidir. Bahrin – qush nomi, lochinning bir turi, o'tmishda uni qo'lga o'rgatib, ov qushi sifatida foydalanilgan³⁶. Demak bahrin totem, qabilaning muqaddas jonzodi, unga sig'inishgan. Totem shu qabila nomiga aylangan. Aholining etnik mansubligiga asosan qishloq Bahrin deb nomlangan. O'zbek xalqi tarkibiga kirgan qabilalardan biri ham Bahrin (Barin) deb nomlangan. Etnograf V.V.Radlovning ta'kidlashicha, mang'it sulolasiga mansub har bir bo'lajak Buxoro xonini to'rt qabila – ming, alat (arlot), bahrin va batash vakillari kigizga o'tqazishib, to'rt uchidan baland kutarishgan. Bahrinlar xonlikning ijtimoiy siyosiy hayotida muhim rol o'ynaganlar, yuqori davlat mansablariga tayinlanganlar.

Aytish o'rinliki, toponimiyada o'ziga xos yasaliş xususiyatlari mavjud. Yuqoridagi etmotoponimlarni morfologik jihatdan tahlilga tortadigan bo'lsak, ular asosan, morfologik usulda yasalgan, ya'ni ma'lum guruhga mansub olarga -lar qo'shimchasini qo'shish orqali yasaliş asosiy o'rin egallaydi.

Ma'lumki, har bir etnonimning o'ziga xos kelib chiqishi tarixi bor. Ularni bilmasdan turib O'zbekiston toponimikasi bilan shug'ullanish ancha qiyin, chunki urug', qabila nomlari ham muayyan ma'noni anglatadi. Masalan, urug' nomlarini bilmagan kishi Bolg'ali, O'roqli, Oytamg'ali kabi etnonimlarni -li affiksli toponimlarga kiritishi mumkin. Qirq, yuz, ming qabilalari nomlari toponimlar tarkibida kelganda sonni bildirmaydi. Etnonimlar toponimlar tarkibida uzoq muddat saqlanib qolsa ham, ammo vaqt o'tishi bilan, ular tushunarsiz bo'lib qolishi mumkin. Mutaxassislarining fikricha, etnonimlar tarkibidagi odam, inson, kishi kabi ma'nolarni anglatadigan so'zlar eng qadimgi etnonimlar hisoblanadi. Etnotoponimlarning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi uzoq va murakkab tarixiy jarayon bo'lib, turli-tuman ijtimoiy, tarixiy, lingvistik omillar bilan bog'liq. Aholining etnik tarkibi, ularning qaysi urug', qabila, xalq, millatga mansubligini ifodalovchi geografik nomlar har qanday hududiy toponimiya orasida katta bir guruhni tashkil etadi.

Xulosa. Hozirgi kunda, xalqning etnik guruhlariga taqsimlash faqat ilmiy tadqiqot ishlari va tarixiy qiziqishlar bilan bog'liq bo'lib qoldi. Shuning uchun tobora unitilib borayotgan etnonimlarni to'plash, tahlil va tadqiq qilish, etnonimlarning hududiy joylashuvi sabablari, tarqalish areali, etnonim va toponimning o'zaro aloqadorligi, etnonimlar xaritasini yaratish kabi muammolar soha tadqiqotchilari oldida turgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ularni to'plash, mavzu guruhlariga ajratish, ma'noviy xususiyatlarini ochib berish hamda etimologik jihatlarini sharhlash nafaqat tilshunolik, balki tarix, etnografiya, qolaversa, mamlakatshunoslik uchun ham muhim masalalardan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. –Л., 1934. – С. 49.
2. Kilichev B.E. Buxoro viloyati toponimlarining lingvistik tadqiqi: Filol. fanl. dokt. (DSc)... disser. – Buxoro, 2024. – 224 b.
3. Mirakmalov M.T. Xalq tabiiy geografik terminlari. – Toshkent, 2009.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдлик. 1-жилд. – Т.: ЎМЭ, 2000. – Б.669.
5. **O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati. – T., 2024.1029 b.**
6. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B. 74-82.
7. S.Qorayev. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. –T.: 2005

ISAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ROMANIDA BAHOR TASVIRI

Yoldasheva Yulduz Axmadullo qizi

*O‘zFA o‘zbek tili, adabiyoti va folklori institute
tayanch doktoranti (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida tabiat tasvirining badiiy asardagi o‘rni, ayniqsa, bahor peyzajining obrazlar ruhiy holatini yoritishdagi roli tahlil qilinadi. Bahor tasviri faqat go‘zal tabiat manzarasini yaratish emas, balki obrazlarning ichki kechinmalarini yoritish, syujet rivojini kuchaytirish kabi estetik vazifalarni ham bajaradi. Bu fasl umid, baxt, quvonch va yangilanish bilan bir qatorda, qahramonlar hayotiga fojia va ruhiy zarbalar bilan ham kirib kelishi tahlil qilinadi. Tabiat tasviri syujet rivoji, tarixiy voqealar va qahramonlarning ruhiyatidagi o‘zgarishlar bilan parallel ravishda uyg‘unlashib, asar voqealarining dramatismini kuchaytiradi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, bahor, sharq adabiyoti, personaj, xarakter, portret, ruhiy kechinma, obrazlilik, syujet, uyg‘onish.

Kirish. Badiiy matnda peyzaj tasvirining o‘rni va ahamiyatini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sanaladi. Bu borada yil fasllarining poetik ifodasi – obrazlar dunyosini yoritish, syujetni rivojlantirish va go‘zallik orqali insonlarga estetik zavq berishda muhim badiiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. “Alisher Navoiy” romanida ham bahor faqat go‘zal manzara tasviri emas, balki asar personajlarining ruhiy holati va hayotdagi burilish nuqtalarini ifodalash vositasi hamdir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Alisher Navoiyning asarlari bilan bir qatorda, uning shaxsiyati va hayot yo‘li ham necha asrlardan beri dunyo kitobxonlarini o‘ziga jalb etib kelmoqda. Asosiy manba sifatida Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani, Aftodil Erkinovning “Navoiy - peyzaj ustasi” kitobi olindi. Asarda bahor fasliga oid peyzajlar aniqlanib, ularning o‘rni va syujet rivojiga ta‘siri tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. “Alisher Navoiy” romanida yozuvchi yil fasllarining tasviriga katta e‘tibor qaratgan. Umuman olganda, Sharq adabiyotida ko‘pincha ikki fasl - bahor va qishga e‘tiborning ko‘proq berilishi ochiq seziladi. Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida har bir fasl o‘ziga xos tarzda ifodalangan va asarda ma‘lum bir g‘oyani ifodalaydi. Romanning muqaddima qismi ham bahor tasviri bilan boshlanadi.

“Tabiat jonlangan, chappar urgan, quvvai tabiiya borliq bag‘rini gul-u gulshanga burkab, anvoyi tuslar ila bezab yuboribdi. Hatto tikangacha gullab, mayda toshli qo‘ng‘ir yerda qizg‘aldoqlar unibdi”.

- Mana buni ko‘ring, tag‘oyi, - dedi Alisher zavqlanib, bir qizg‘aldoq qoshiga chopib borib. – O‘zi jimitgina-yu, dastorini katta o‘rabdi. Shu turishi bilan maktab muallimimiz Abu Abdulloh Kulohiyga o‘xshab qolibdi. To‘ni yashil, dastori sariq, xo‘v narida esa qizili ham bor ekan.” [1]

Peyzaj tasviridan ko‘rinib turibdiki, bahor uyg‘onish va yangilanish faslidir. Shuningdek, u yoshlik va yigitlik davri bilan hamohang tarzda talqin qilinadi. “Sharq adabiyotida tabiatdagi uyg‘onish, hislar, inson muhabbati bilan uyg‘un fasl sifatida talqin qilib kelingan. Qish esa bahorga qarama-qarshi fasl bo‘lib, inson umrining so‘nggi choragi – qarilik bosqichiga o‘xshatiladi.” [2]

Tabiatdagi bahoriy uyg‘onish Alisherning ichki ruhiy holati bilan parallel tasvirlangan. Alisherning zavq bilan qizg‘aldoqqa qarashi, o‘tkir va teran nigohi ila maktab muallimiga o‘xshatishi tasavvuri keng ekanligidan va tabiatning go‘zalligini his qilishidan darak beradi. Tabiat tasviri qahramonning ichki kechinmalarini ifodalagani uchun psixologik fon vazifasini bajargan. Personajning qiziqishi, go‘zallikdan estetik zavq olishi esa xarakter ochish vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Asar boshidanoq peyzaj tabiat go‘zalligini tasvirlab, qahramonning psixologik portretini yaratgan.

“Gul sayli uchun Xiriy tashiga, Shohrux Mirzo barpo qilgan so‘lim bog‘chalarga borildi. Har doimgidek, ularga bir qancha navkar hamroh edi.

Hiriyning Qipchoq darbozasidan chiqib bir-ikki farsax yurilgach, oq to‘fonday bo‘lib bog‘lar ko‘zga tashlanadi. Yashilga burkanib, oq, qizil, ko‘k, sariq, chechak ochgan maskanlar uzra u to‘fon benihoya chiroyli edi. Borurda tepalik ustida tug‘ qadalgan bir qancha qabrlar ko‘rinardi. Bolalardan biri qiziqib so‘ragan edi, Abu Abdulloh Kulohiy shu tegradagi qishloqlarning mo‘tabar kishilarning qabrlari deb tushuntirdi. Shu asnoda yo‘l yoqasida, tariq dalasi yonida janjallashib turgan ikki kishiga duch kelishdi.” [2]

Bahor manzarasi qalamga olinar ekan, unga xos eng asosiy ranglar tasvir doirasida bo‘lishi lozim chunki, ular asarga obrazlilik va estetik go‘zallik baxsh etadi. Peyzaj tasvirida ham bahor o‘zining turfa ranglari bilan yoritilgan. Tabiatning go‘zalligi obrazlarning ruhiy holati va kayfiyatiga ham ta‘sir o‘tkazib, o‘quvchini shu go‘zallikdan bahra olishga chorlaydi hamda tasavvurini kengaytiradi. Tabiat tasviri insonlarga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi chunki, bu go‘zalliklaridan insonlar bahra oladi va jamiyatga foyda keltirishni boshlaydi. Shu sababli ham peyzaj syujetning zarur elementlaridan biri sanaladi.

Lola sayli Shoxrux Mirzo davridagi ijtimoiy va madaniy muhitni yoritgan bo'lsa, go'zal tabiat tasviri o'sha davr kishilarining hayotdagi zavq, farog'at va xotirjamlikni ifodalagan. Rang-barang bog'lar tasviridan qabrston manzarasiga o'tishi kuchli qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi. Yozuvchi shu orqali hayot va o'lim orasidagi masofa bir qadam ekanligini eslatib o'tmoqda.

"Gohida bahor paytida shunday holat yuz beradi. Birdan sovuq shamol turib, keksa kishining qolgan-qutgan izg'irinlari bo'y ko'rsatadi, yashnagan gul-u chechaklarni sovuq uradi. Bu ikki yosh hayotida ham shunday izg'irin esib o'tdi. Har ikkisi ham noma'lumlik shamoli ostida, noaniq kelajak qarshisida qolaverdilar.

Taqdir chavgoni Husayn Mirzoni Samarqand-u Marv orasiga chavgon to'pi kabi otdi. Alisherni esa faqirlik va g'ariblik hayotiga, madrasalar hujralari tomonga itqitib yubordi." [2]

Bahor hamisha uyg'onish va yangilanish fasli bo'lib kelmasligi mumkin. U o'zgaruvchan fasl bo'lib, ba'zan osmonni qora bulutlar qoplab, qor va yomg'ir yog'adi, ba'zan esa havo yoz issig'ini eslatadi. Alisher va Husaynning taqdirlarining bahor havosiga qiyos qilinishi bejiz emas. Birinchidan, bahor yoshlikning ramzi bo'lib, romanda ham ikki yosh do'stning katta hayotga ilk marotaba mustaqil qadam qo'yganliklari ifodalansa, ikkinchidan taqdir charxpalagi ularni bahorning o'zgaruvchan havosi singari boylik va to'qlikdan, faqirlik va g'ariblik dunyosiga aylantirib yubordi.

Umid, yangilanish va hayot ramzi bo'lgan bahorning shamol bilan bog'lanishi - umidga qarshi turgan xavf yoki beqarorlik belgisidir. Bahorda o'sib yashnagan gul-u chechaklarning izg'irin ezib o'tishi, inson orzularining sinishi, taqdir sinovi va zarbalari oldida ojizlik ramzi sifatida talqin etiladi.

"Oradan bir qancha vaqt o'tib, bahor yuz ko'rsatdi. Tevarak sabzaga burkandi. Qush-bulbullar sasi yangrab, Iyd-al Adxa keldi.

Bu kun erta tongdan Mashhad bayram tusini olgan edi. Olamlar hojasi yer yuzini bahor liboslari ila bezagani kabi, kishilar ham turfa liboslar kiyishib-bezanishib, bolalarini yetaklab Qurbon hayitiga shoshilardi." [1]

Bahor kelishi bilan tabiat uyg'onib, o'zi bilan insonlarga shodlik va baxt olib kelgani va bayram shukuhi ufurib turganini ko'ramiz. "Tevarak sabzaga burkandi", "qush-bulbullar sasi yangradi" kabi tasvirlar qishning sovuq va sinovli kunlaridan keyingi ruhiy yengilikka chiqqan xalqning bayram kayfiyatini ifodalamoqda. Lekin bu bahor Navoiyning qalbiga ilqlik va baxt olib kirmadi.

"Alisher bir qancha vaqtdan beri xasta, mafosil bo'g'imlarni qattiq zirqiratar, gohida yurishga chog'i qolmay, joni ozor chekardi. Abulqosim Mirzo akobirlari har yonga tarqalib, kimdir Isfahonga, kimdir Qobulga, kimdir Samarqandga yo'l olgach, yosh shoirdan hol so'ramoqqa kishi qolmadi." [1]

Yozuvchi bu galgi tasvirda ham tabiat va uning go'zalligini ifodalagan bo'lsa-da, unga qarama-qarshi Alisherning ruhiy holati bahor bilan kontrast holda aks ettirilgan. O'zi bilan birga quvonch va shodlik olib kiruvchi bu fasl kasalligi tufayli Alisherning qalbiga kirib bormagan bo'lsa-da, yozuvchi baribir o'z fikrida muqim qoladi va bahor hamisha insonlarga ko'tarinki ruh bag'ishlaydi:

"Mashhad osmoni tund, yomgir yoqudday havo edi. Turbatiy istagiga ko'ra arava yolladilar. Bir bahaybat yigit Alisherga arava minishga yordamlashdi. Alisher o'z hujrasiga kirib to'shakka yiqildi hamki, chopar keldi. U keltirgan tugunda yeguliklar, sharbat-u mevalar, yonida yashil sallali ko'sa bir kishi - tabib bor edi.

- Dardingiz yengil, bir qancha kunda o'tadi, - dedi tabib, yigitning suyaklarini ezib-ezib ko'rgach. - Rutubat to'planib, bo'g'imga yiqilibdi. Vujud bahori har qanday rutubatni ketkizadi. Faqat, istirohat darkor." [1] Alisherning kasalligi tufayli Mashhad osmoni tund va yomg'ir yoqudday bo'lsa-da, bu bahor yomg'iri va u har qanday diltirlikni o'zi bilan yuvib ketadi.

Bizni ma'zur tuting. Bir muddat bu shaharda faqirlikda ekansiz, bexabar qolibmiz, - dedi. - Jomiy hazratlari ta'rifingizni keltiribdilar. Bir noma Samarqand hokimi Ahmad Hojibekka ham yetkurilmishdir. Sizga xonaqohimizdan hujra tayin qildik, darhol ko'chib keling. Saboq uchun esa faqir mudarrislik qilmoqda bo'lgan Qozizoda Rumi madrasasiga borgaysiz. Ta'minotingiz bizdan bo'lur, - dedi muloyimlik bilan.

Go'yo qishda charaqlab quyosh chiqqanday, bahor nafasi sezilganday edi. [1]

Berilgan peyzaj tasviri personajning og'ir qiyinchilik kunlari qish tasviri orqali va yorug'likka chiqqanligi bahor tasviri orqali ifodalanmoqda. Garchi qish tugashiga oz fursat qolgan bo'lsa-da, quyoshning charaqlab chiqishi Alisherning yorug' kunlarga chiqishidan, uning qiyinchilik va ochlik kunlari tugab, hayotda o'z o'rnini va mavqeyini topganidan dalolat bermoqda.

"Bahorning iliq nafasi sezilib qolgan, hali qor ketmagan bo'lsa-da, dasht-u tuzdan esgan shamollar nafasida sezilar sezilmas ilqlik borday edi.

Gohida Tangri taolo qish sovuqlarini yuborganida dalalardagi qurt-u qushlar yoppasiga halok bo'lib ketishadi. Taqdiri ilohiy Alisherning boshiga shu kunlarni soldi. Misli bir lola edi, ayoz sovug'i ushuk urdirib

ilviratdi. Gul-chechak yozgan bir sulola shu tarz yo‘qolib ketaverdi. Bor-yo‘g‘i bir necha yil ichida shuncha ish sodir bo‘ldi.

Endi uning boshida jigar bo‘lib dadash og‘oyisi Baxlulbek va inisi Darveshali qolgan edi, xolos. Og‘a-inilar endilikda hayot ummonining cheksiz dolg‘alarida yolg‘iz suzmoqlari lozim edi.” [1]

Badiiy asarda qish fasli ko‘pincha tugash, yakun va sokinlik ramzi sifatida qo‘llaniladi. Bu peyzaj tasvirida ham qahramonning og‘ir bir ruhiy holatni boshidan o‘tkazgani qish fasli orqali va hali ham vujudi shu dard iskanjasida ekani, qishning qorlari hali ketmagani orqali ifodalanmoqda. Bahorning iliq nafasi sezilishi esa Alisherning hayotda yashashdan umid va maqsadlari ko‘p ekanidan dalolat bermoqda.

“Bahor mahali bulutlar qat-qat, uyur-uyur bostirib kelgani kabi, ko‘zga ko‘rinmas qazo osmonida yana sarkash bulutlar to‘plandi. Taqdir bulutlari o‘z bag‘rida voqea va hodisalarning do‘l-u sellarini olib keldi.

Keksa burgut Abdulxayrxon hayotining so‘nggi yillarini yashamoqda edi. Butun umri jang-u jadallarda o‘tgan bu hiylakor bahodir Abusaid Mirzoga Samarqandni egallashga ko‘maklashib, Sulton Mirzo Ulug‘bekning qizi Robiya begimga uylangach, oliynasab malikadan Kuchkundu xon va Suyunxo‘ja ismli ikki o‘g‘il ko‘rdi.” [1]

Badiiy asarda bahor tasvirlansa voqealarning ijobiy tus olishi, qahramonlar ilgari tushkunlikka tushgan bo‘lsa, bahorda yengillikka yoki ruhiy poklanishga chiqayotgani ifodalanadi. Bu peyzaj tasvirida esa bahorning ana’anaviy holatdan farqli ravishda og‘ir, sarkash bulutlar va do‘l-u sellar bilan tasvirlanmoqda, tabiat yorug‘likka chiqish va uyg‘onish o‘rniga qorong‘ulikka botmoqda. Bu esa yaqinlashayotgan falokat yoki fojining ramzi bo‘lib xizmat qilmoqda va asarga kuchli dramatik ohang bermoqda. Sarkarda Abdulxayrxon hayotining so‘nggi yillari va uning darda chalinib vafot etishi bahor tasviri bilan qarama-qarshi ifodalanmoqda. Badiiy asarda qahramonlarining o‘limi kuz yoki qish fasllari bilan ifodalanadi, bu romanda esa bahor fasli keksa burgut va dasht tulkisi nomini olgan qattiqqo‘l Abdulxayrxonning o‘limi bilan berilishi bejiz emas. Uning vafotidan so‘ng Movarounnahr va Xuroson zulm va hiylalardan qutiladi va xalq yana bir zolim sultondan ozod bo‘lgani bahor tasviri orqali ifodalanadi.

“Abulxayrxon ular ustiga yurdi, biroq yo‘lda dardga chalinib, jonini Haqqa topshirdi. Shu bilan Movarounnahr va Xuroson dasht tulkisining hiylalaridan tin oldi.” [1]

XULOSA. Isajon Sultonning Alisher Navoiy romanida bahor peyzajlari asar davomida juda ko‘p marotaba qo‘llanilgan. Alisherning yoshlik va yigitlik davrlari, dunyoni o‘rganishga bo‘lgan qiziqishlari, ilmga bo‘lgan ishtiyoqi bahor fasli bilan uyg‘un holda tasvirlangan. Ba‘zan yoshlik, uyg‘onish va umid ramzi bo‘lgan bahor an’anaviy obrazlardan chekingan holda, og‘ir dramatik holatlarni ham yoritishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Isajon S. Alisher Navoiy. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2022.
2. Aftodil Erkinov. Navoiy peyzaj ustasi. – Toshkent: O‘zbekiston SSR ”Fan” nashriyoti, 1988.

“O‘TKAN KUNLAR” ASARIDA QAHRAMONLAR NUTQIDAGI XUSHMUOMALALIK STRATEGIYALARI

Yuldasheva Feruza Erkinovna

Buxoro davlat universiteti

Ingliz tilshunosligi kafedrasida katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanida qahramonlar nutqiga katta e’tibor bergan. Asar realizm yo‘nalishida yozilgani bois, har bir obraz o‘z ijtimoiy mavqeiga, tarbiyasiga, ma’naviy olamiga mos tarzda so‘zlaydi. Bu nutqda xushmuomalalik maksimalarining (Grays maksimalar, Leechning xushmuomalalik nazariyasi) tahlili muhim ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy mavqe, tarbiya, ma’naviy olam, xushmuomalalik maksimalari.*

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida qahramonlar nutqiga katta e’tibor berilgan. Asarda xushmuomalalik maksimalari – ya’ni hurmat, samimiyat, murosa kabi madaniyatli muloqot unsurlari chuqur namoyon bo‘ladi. Quyida Leechning xushmuomalalik maksimalari asosida asar qahramonlari nutqining tahlilini keltirib o‘tamiz:

1. Oltin qoida (Xushmuomalalik maksimasining asosiy tamoyili)

Bu qoida do‘stona, hurmatli va samimiy bo‘lishga undaydi.

Kuyovlar va qizlar suhbatlarida – Komilning Kumushga, yoki Otabekning Zaynabga murojaatlarida hurmat, ehtirom ohangi yaqqol ko‘rinadi.

Masalan: “Sizdan iltimosim bor, Kumush.”

→ bu yerda iltimos shakli - xushmuomalalikni ta’minlaydi, bu bevosita buyruqdan qochish usuli.

2. Kamtarlik maksimasining ko'rsatilishi (Modesty Maxima)

Bu maksima o'zini pastroq tutish, boshqani ulug'lash orqali xushmuomalalikni namoyon qiladi.

Otabekning ota-onasiga yoki ustozlariga murojaatlarida:

"Men sizning xizmatkoringizman", "Biroz kamlik qilgandirman..."

→ bu yerda kamtarlik ohangi hukmron, bu esa o'zining hurmatini saqlab qolgan holda boshqasini ulug'lashga asos bo'ladi.

3. O'zgalarning manfaatini ko'zlash (Saxovat maksimasining ijobiy ko'rinishi – Generosity Maxima)

Boshqalarning foydasini ko'zlab gapirish odobi.

Kumushning xizmatkorlarga murojaatlari:

"Agar sizga og'ir bo'lmasa, bu ishni bajarib bering", "Jon og'ritmang, men o'zim qilaman"

→ bu yerda Kumush boshqalarga yengillik berishga harakat qiladi, xushmuomalalik orqali ijtimoiy garmoniya saqlanadi.

4. Qadrlash maksimasining ijobiy ko'rinishi (Approbation Maxima)

Boshqalarning fazilatlarini e'tirof etish.

Otabekning Kumushga nisbatan munosabatlarida:

"Sizdek sabrli, hushyor ayol kam topiladi."

→ bu nafaqat xushmuomalilik, balki sevgi, ehtiromning nutqdagi ifodasidir.

5. Rozilik maksimasining ko'rinishi (Agreement Maxima)

Hamfikrlik bildirish, ixtiloflardan xoli bo'lishga intilish.

Ko'plab dialoglarda qahramonlar ziddiyatni yumshatish uchun muloyim, murosa ohangida gapirishadi.

Masalan, Otabek: "Aytganingiz to'g'ri, ammo yana bir jihat ham bor..."

6. Hamdardlik maksimasining ifodasi (Sympathy Maxima)

Boshqalarning holiga yon bosish, dardkashlik qilish orqali hurmat bildirish.

Kumushning Otabek bilan suhbatlari:

"Men sizni tushunaman, Otabek, bu sizga og'ir bo'lsa kerak..."

→ bu iboralar orqali ruhiy yaqinlik yaratiladi.

Xulosa:

"O'tkan kunlar" romanida xushmuomalalik maksimalari Otabek, Kumush, Yusufbek hoji, Zaynab va boshqa obrazlarning nutqida chuqur ifodalangan. Bu esa ularning tarbiyasi, axloqi, ijtimoiy mavqei bilan bevosita bog'liq bo'lib, asarning realizm ruhini kuchaytiradi.

"O'tkan kunlar" asarida qahramonlar nutqida qo'llanilgan xushmuomalalik o'rganilsa, bu haqida bir nechta muhim jihatlar keltirilishi mumkin:

1. Hurmat va samimiyat: Qahramonlar orasida bir-biriga nisbatan hurmat va samimiyat ko'rsatilishi, bu ularning o'zaro munosabatlarini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Ular bir-biriga ehtiyotkorlik bilan murojaat qilishadi va fikrlarini izhor etishdan oldin boshqa qahramonning mulohazalarini inobatga olishadi.

2. Suhbat madaniyati: Qahramonlarning nutqidagi xushmuomalalik, ularning suhbat madaniyatini aks ettiradi. Ular o'zaro bilim almashishni, fikrlar bilan o'rtoqlashishni va boshqa qahramonlarni e'tiborga olishni muhim deb bilishadi.

3. Ijobiy til: Fikrlar ifodalashda ijobiy til ishlatilishi qahramonlar orasidagi munosabatni yengillashtiradi. Shuningdek, bu ularning bir-biriga nisbatan mehribonligi va xayrixohligini ko'rsatadi.

4. Ziddiyatlar va hal qilish yo'llari: Vaqti-vaqti bilan yuzaga keladigan ziddiyatlar natijasida qahramonlar o'z nutqlarida xushmuomalalikka e'tibor berishlari ko'proq muhim bo'ladi. Ular tushunmovchiliklarni xushmuomalalik bilan hal etishga intiladilar.

5. Ahli ijtimoiy munosabatlar: Qahramonlar o'rtasidagi xushmuomalalik, ularning ijtimoiy mavqeini va ularning o'zaro aloqalarini ko'rsatadi. Bu esa qahramonlarning o'zaro ishonchini oshiradi.

Umuman olganda, "O'tkan kunlar" asarida qahramonlarning nutqidagi xushmuomalalik, ularning o'zaro munosabatlari, shaxsiy xususiyatlari va ijtimoiy holatlariga chiroyli bir ko'rinish beradi. Bu esa asarning yanada chuqur va real tasvirini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Qodiriy...O'tkan kunlar romani "Sharq" nashriyot – matbaa. – Toshkent.: 2013.
2. Saparboyev I "Men sevgan asar. A Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani. Badiy tasvir vositalari.
3. Boymurodov S "A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" asari va nutq odobi.
4. Очилов УС. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА ТЕОДОР ДРАЙЗЕРНИНГ АСАРЛАРИДА НАТУРАЛИЗМ ТАМОЙИЛЛАРИ. EDITORIAL BOARD. 2022 May 17:650.
5. Sayfulloyevich, Ochilov. "Naturalistic Features In Abdulla Qodiriy's "Bygone Days"." International Journal of Progressive Sciences and Technologies [Online], 28.2 (2021): 333-337. Web. 24 Mar. 2023.

6. Qodiriy A. "O'tkan kunlar". – T.: G'.G'ulom nashr., 1992.
- 7 Days gone by. Abdulla Qadiri, translated by Carol Ermakova. Nouvtiodeau Monde editions, Paris. 2018.
8. Tukhtasinov I.M. Muminov O.M. Khamidov A.A. The days gone by. Novel by Abdulla Qodiriy. – Tashkent, 2017.
9. Rasulov, Z. (2024). Ortiqchalik va tejamkorik tamoyillarining o'zaro munosabati. Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit, 8-
10. Rasulov Zubaydullo Izomovich, . (2024). BALANCE OF ECONOMY AND REDUNDANCY IN INFORMATION TRANSMISSION. International Journal Of Literature And Languages, 4(10), 26–28. <https://doi.org/10.37547/ijll/Volume04Issue10-06>
11. REVOLUTIONIZING LANGUAGE TEACHING: THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE. (2024). INTERNATIONAL SCIENTIFIC E-CONFERENCE " INNOVATIVE TRENDS IN SCIENCE, PRACTICE AND EDUCATION" – Ankara, Turkey , 2, 84-91. <https://researchparks.net/index.php/itspe/article/view/136>
12. Izomovich , R. Z. . (2024). Xalq Og'zaki Ijodida, Ingliz Va O'zbek Mifologiyasining Asosiy Personajlarining Boshqa Xususiyatlarini O'Rganish. *Miasto Przyszłości*, 47, 1179–1182. <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/3445>
13. Erkinovna, Y. F. (2024). Modern Learning Methods and the Effectiveness of the Communication Maxims in Education. *Miasto Przyszłości*, 55, 1133–1136. Retrieved from <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/5816>
14. Yuldasheva, F. E., & Shavkat, G. THE ADVANTAGES OF PAIRWORKING AND GROUPWORKING IN ENGLISH CLASSES. *ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ НЕМИС ВА ФРАНЦУЗ ТИЛЛАРИ КАФЕДРАСИ*, 312.
15. YULDASHEVA, F. (2023). MADANIYATLARARO MULOQOT SHAROITIDA XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASINING INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA VOQELANISH OMILLARI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 42, 42.
16. YULDASHEVA, F. (2023). Cross-cultural variation and distribution of politeness strategies. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 42, 42.
17. YULDASHEVA, F. (2023). ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОЙ. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. Uz)*, 31, 31.
18. YULDASHEVA, F. (2022). Expressions Of Linguistic Politeness. *Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz)*, 14, 14.
19. Erkinovna, Y. F. (2022). Politeness strategies. In *Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes* (pp. 80-82).
20. Yuldasheva, F. E., & Gulomov, S. (2022). POLITENESS LANGUAGE PATTERNS IN REQUEST. In *International journal of conference series on education and social sciences (Online)* (Vol. 2, No. 1).
21. Yuldasheva, F. (2023). ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA XUSHMUOMALALIK TADQIQI. *Scientific journal of the Fergana State University*, (1), 100-100.

TEKNOLOGIYA DARSLARIDA NOAN'ANAVIY MATERIALLARDAN FOYDALANGAN HOLDA IJODIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH USULLARI (Farg'ona shahri, "Yuksalish" maktabining 4-"Fitrat"sinf misolida)

Ziyayeva MaxliyoXon Rustamovna
Farg'ona shahri "Yuksalish" xususiy maktabi
Boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim bosqichida, xususan 4-sinf texnologiya darslarida noan'anaviy materiallardan (mato, karton, plastik, tugma, shisha va boshqalar) foydalangan holda ijodiy fikrlashni rivojlantirish usullari yoritilgan. "Yuksalish" xususiy maktabi misolida tajriba asosida darslar tashkil etilib, o'quvchilarning mustaqil ishlash, dizayn yaratish va amaliy tafakkur ko'nikmalaridagi o'zgarishlar baholandi. Dars jarayonida o'yinli va interfaol yondashuvlar asosida metodik tajribalar o'tkazildi. Tadqiqot natijalari asosida tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit soʻzlar: ijodiy fikrlash, texnologiya darsi, noanʼanaviy materiallar, boshlangʻich sinf, pedagogik tajriba, oʻyinli yondashuv, dizayn koʻnikmasi, mato, plastmassa, interaktiv topshiriq.

Kirish. Bugungi kunda boshlangʻich taʼlimda oʻquvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish – umumiy pedagogik strategiyalarning eng dolzarb yoʻnalishlaridan biridir. Ayniqsa, texnologiya fanining amaliy va estetik imkoniyatlaridan foydalanib, oʻquvchilarni noanʼanaviy materiallar bilan ishlashga jalb etish ularning shaxsiy ifoda, mustaqil qaror qabul qilish va dizayn koʻnikmalarini rivojlantiradi.[1] Koʻplab tadqiqotlar shuni koʻrsatmoqdaki, oʻquvchilarning faolligi, qiziqishi va ijodkorligi aynan erkin, estetik va amaliy topshiriqlar asosida kuchayadi.

Noanʼanaviy materiallar – bu maktabda odatda kam foydalaniladigan, ammo hayotiy ahamiyatga ega boʻlgan resurslardir[2]. Masalan, mato parchalari, tugmalar, plastik qopqoqchalar, shisha boʻlaklari, karton qutilar va boshqalar. Ushbu materiallar yordamida bolalar ijodiy, ekologik va iqtisodiy fikrlash elementlarini shakllantiradi.[4]

“Yuksalish” xususiy maktabining 4-sinfida olib borilgan ushbu tajriba darslari orqali oʻquvchilarning ijodiy fikrlashiga qanday taʼsir oʻtkazishi tahlil qilinadi. Tadqiqot asosida dars oldi va darsdan keyingi koʻnikmalar solishtirilib, dars jarayoniga mos tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Ushbu tadqiqot Fargʻona viloyati, Fargʻona shahri “Yuksalish” xususiy maktabining 4-sinfida, Ziyayeva Mahliyo Rustamovna rahbarligida olib borilgan tajriba darslariga asoslangan. 2025-yil may oyida oʻtkazilgan ushbu tajribada sinfdagi 14 nafar oʻquvchining ijodiy fikrlash koʻnikmalaridagi oʻzgarishlar aniqlashtirildi.

Darsning maqsadi:

Oʻquvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, loyiha asosida ishlash koʻnikmalarini shakllantirish;

Noanʼanaviy materiallardan foydalangan holda atrof-muhitni muhofaza qilish, qayta ishlash, tejamkorlik gʻoyalarini targʻib qilish;

Har bir oʻquvchiga shaxsiy fikrini erkin ifoda etish, gʻoya yaratish, va amaliy natijaga olib kelish imkonini berish.

Ishlatilgan materiallar (asbob-uskunalar bazasi):

Material turi	Izoh
Matolar	Eski kiyimlar, boʻyalgan dantel va tikuv parchalari. Ushbu materiallar bolalarda rang uygʻunligi, faktura (tuzilma) sezgisi, va sanʼatga estetik qiziqishni shakllantiradi.
Karton va qogʻoz	Qutilar, qadoqlar, qogʻoz listlar. Bu materiallar yordamida strukturaviy tafakkur (nisbat, muvozanat, hajm) rivojlanadi.
Plastik	Shisha idishlar qopqoqlari, butilkalar boʻlaklari. Ular ekologik muammolarni muhokama qilishga sabab boʻladi.
Tugmalar, tasma, boncuklar, iplar	Kichik elementlar orqali nozik motorika va diqqat jamlash koʻnikmalari rivojlanadi.
Yelim, qaychi, marker, boʻyoq	Texnologik jarayonni bosqichma-bosqich amalga oshirish uchun zarur vositalar.

Darsdagi faoliyatlar (ijodiy topshiriqlar izohi bilan):

Topshiriq nomi	Topshiriq shartlari
“Ijodiy maska” tayyorlash	Oʻquvchilar mato, tugma va kartonlardan niqob tayyorlaydi. Bu topshiriq orqali ular fantaziya, yuz ifodasi, hayvon yoki qahramon obrazini yaratish kabi estetik tafakkurga asoslangan ishlarda qatnashadi. Har bir niqob – shaxsiy ifoda vositasiga aylanadi.
“Qogʻozdan atirgul yasash”	Guruhli mashgʻulot shaklida oʻtkaziladigan bu loyiha davomida oʻquvchilar rangli qogʻozlardan atirgul shaklini yasashadi. Har bir bosqich – barglarni kesish, aylantirish, yopishtirish – oʻquvchilardan diqqat, aniqlik va hamkorlikni talab qiladi. Loyihaning maqsadi – sanʼatkorlikni rivojlantirish bilan birga, oʻquvchilarda mehnat taqsimoti, guruhda qaror qabul qilish va

	jamoaviy natijaga erishish ko'nikmalarini shakllantirishdir. O'quvchilar o'zlarining tayyorlagan gul kompozitsiyalarini sinfda taqdim qilish orqali nutq madaniyati, estetika va ijodiy yondashuvlarni ham mustahkamlashadi.
“Plastikdan mo‘jiza”	Bu faoliyatda o'quvchilar plastik qopqoqlar, shisha bo'laklar va kartonlardan sovg'a qutisi, mozaika, rangli panjara kabi bezak buyumlari yasashadi. Bu orqali qayta ishlash, atrof-muhitga munosabat, va dizayn fikrlash rivojlanadi
“O‘z bahosi” – refleksiya burchagi	Har bir o'quvchi o'z ishi haqida fikr bildiradi: “Nega bu rangni tanladim?”, “Nimani yaratmoqchi edim?”, “Qaysi joyi yaxshi chiqdi?”. Bu mashq metakognitiv fikrlashni – ya'ni o'z-o'zini tushunish, fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Baholash metodlari (Atirgul yasash loyihasi asosida):

Darsdan oldingi test:

Mashg'ulot boshlanishida o'quvchilarga **3 ta qisqa topshiriq** orqali ularning mavjud ijodiy fikrlash darajasi baholandi.

Bu topshiriqlar quyidagilarni o'z ichiga oldi:

Ranglar uyg'unligini qanday tanlashi (masalan, gul barglariga mos keluvchi fon yoki yaproq rangi);

Oddiy geometrik shakllarni gul shakliga moslashtirish;

"Bahor bog'ida gullar" mavzusida og'zaki tasvir asosida chizma chizish.

Natijalar o'quvchilarning estetik sezgisi, tasavvur boyligi va ranglar bilan ishlash malakasi haqida dastlabki tasavvur berdi.

Dars jarayonida kuzatuv:

Mashg'ulot davomida o'qituvchi har bir o'quvchini **maxsus kuzatuv jadvali** asosida baholadi.

Baholash mezonlari quyidagilardan iborat edi:

Topshiriqni mustaqil va to'g'ri bajara olish qobiliyati;

Atirgul yaratishda **original va ijodiy g'oya** qo'llashi;

Material (qog'oz, elim, qaychi, dekor) bilan xavfsiz va samarali ishlay olish ko'nikmasi;

Guruhda faol ishtirok etish, yordam berish, maslahat taklif qilish.

Kuzatuv natijalari bola xarakteriga mos individual yondashuvni ishlab chiqishda qo'l keladi.

Darsdan so'nggi yakuniy baholash:

Dars oxirida har bir o'quvchiga **“Rangli qog'ozdan o'z xohishiga ko'ra gul kompozitsiyasi yaratish”** vazifasi topshirildi.

Ushbu ijodiy topshiriq orqali quyidagi elementlar baholandi:

Estetik yechimning original va muvozanatli bo'lishi;

Rangi va shakllar uyg'unligi;

Kompozitsiyaning yakuniy ko'rinishi (tartib, tozaligi, yakuniy bezak elementi);

O'z ishi haqida qisqacha mulohaza bildirishi (og'zaki izoh berish).

1-rasm. 4-“Fitrat” sinfining Te'xnologiya darsida “Qog'ozdan atirgul yasash” jarayonlari

Tadqiqotda 14 nafar 4-sinf o'quvchisi ishtirok etdi. Ularning darsdan oldingi va keyingi faoliyat natijalari **diagnostik testlar, amaliy ishlar, va o'qituvchi kuzatuv** asosida baholandi.

Quyidagi **3-jadvalda** o'quvchilarning umumiy ijodiy fikrlash darajasidagi o'zgarish ko'rsatilgan:

3-jadval. O'quvchilarning ijodiy tafakkur darajasi (maks. 100 ball)

Baholash bosqichi	O'rtacha natija	O'zgarish (%)
Darsdan oldin	62	–
Darsdan keyin	85	+37%

Jadvaldan ko'rinib turibdiki darsdan so'ng o'quvchilarning rang tanlashda aniqligi, formalar kombinatsiyasidagi erkinligi, mustaqil loyiha ilgari surish qobiliyatida sezilarli ijobiy o'zgarish kuzatildi.

Quyidagi 4-jadvalda o'quvchilarning dars davomida faollik ko'rsatkichlari (maks. 5 ballik tizimda) aks ettirilgan:

4-jadval. O'quvchilar faolligi bahosi

Faollik turi	Darsdan oldin (ball)	Darsdan keyin (ball)
Darsda qatnashish	3.2	4.6
Savollarga javob	3.5	4.8
Ijodiy fikr bildirish	2.9	4.4

Bu jadvalda o'quvchilar savollarga mustaqil fikr bildirishi, o'z yechimini asoslashga harakat qilishi, bir-birini tinglashi, qo'llab-quvvatlashi kuchaygani aks etmoqda.

5-jadval. Noan'anaviy materiallardan foydalanish darajasi

Material turi	Darsdan oldin (%)	Darsdan keyin (%)	O'zgarish
Mato	50%	89%	+39%
Karton	45%	93%	+48%
Plastmassa	33%	87%	+54%
Tugmalar/shisha	18%	81%	+63%

Bu jadvalda boshlang'ich darslarda aksariyat o'quvchilar an'anaviy (rangli qog'oz, qalam) vositalardan foydalangan bo'lsa, tajriba yakunida ular erkinlik bilan boshqa materiallardan ham ijodiy foydalanishni o'zlashtirishgan.

Ushbu natijalar asosida quyidagi muhim xulosalar chiqarildi:

O'quvchilar ijodiy tafakkur va mustaqil g'oya yaratish borasida sifatli o'zgarishga erishdi;

Noan'anaviy materiallar orqali darsga qiziqish oshdi, amaliy faoliyat kuchaydi;

Dars so'ngida berilgan o'z-o'zini tahlil qilish topshiriqlari orqali reflektiv tafakkur shakllandi.

Muhokama. O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, noan'anaviy materiallardan foydalangan holda o'tkazilgan texnologiya darslari boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy tafakkurini kuchli rag'batlantiradi. An'anaviy dars uslublari bilan solishtirilganda, plastik, mato, karton, tugma kabi vositalar asosida erkin ishlash imkoniyatining mavjudligi o'quvchilarda yangicha yondashuvlar paydo bo'lishiga olib keldi.

Darsdan so'ng o'quvchilar tomonidan yaratilgan amaliy ishlar rang-barang, individual yondashuv asosida tayyorlangan va har bir ishda o'quvchining shaxsiy didi, tasavvuri yaqqol namoyon bo'lgan. Bu holat ijodiy rivojlanishning asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Ayniqsa, o'z bahosini berish (refleksiya) bosqichida o'quvchilar o'z g'oyalarini og'zaki ifodalashga, o'zining ijobiy va kamchilik jihatlarini ko'rsatishga harakat qilgani sezildi. Bu esa metakognitiv ko'nikmalarning shakllanishiga xizmat qildi.

Tajriba davomida kuzatilgan yondashuvlardan biri shuki, o'quvchilar o'zlariga tanish bo'lmagan materiallarni qo'rqmasdan ishlatishni o'rgandilar. Bu ularda texnologik muammolarga erkin yondashish, yangi materiallar bilan ishlash tajribasini shakllantirdi. Bundan tashqari, darslar guruhiiy shaklda o'tkazilgani, ularning **ijtimoiy muloqot, liderlik, yordam ko'rsatish** kabi yumshoq ko'nikmalarini (soft skills) rivojlantirganini ko'rsatdi.

Muhokama jarayonida shuni ta'kidlash kerakki, o'quvchilar nafaqat ijodiy ishlashdi, balki darsdan katta zavq olishdi. Bu darsga qatnashish ko'rsatkichlarining oshishida va mustahkam bilim hosil qilishida muhim rol o'ynadi.

Shuningdek, bu kabi darslar **o'qituvchining rejalashtirish, material tanlash, sinfga yondashish**dagi yangiliklar bilan ishlash salohiyatini ham oshiradi. Shuning uchun texnologiya fani doirasida bunday tajribalarni tizimli davom ettirish maqsadga muvofiq.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot asosida 4-sinf texnologiya darslarida noan'anaviy materiallardan foydalanish o'quvchilarning ijodiy tafakkur darajasiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ayniqsa,

eski mato, karton, plastmassa, tugmalar kabi kundalik turmushda ortiqcha bo'lgan materiallar bilan ishlash orqali o'quvchilar o'z fikrini erkin ifodalashga, mustaqil qaror qabul qilishga, loyihalashtirishga o'rgandilar.

Tajriba jarayonida o'quvchilarda erkin ijodiy fikrlash, estetik did, ekologik ong va guruhiiy hamkorlik kabi ko'nikmalar shakllandi. O'quvchilar darsni passiv kuzatuvchi emas, balki faol ijodkor sifatida his qilishdi. Bu esa ularning motivatsiyasi, darsga bo'lgan qiziqishi va yutuqlari oshishiga olib keldi.

Ushbu uslubning o'ziga xosligi shundaki, u sinfdagi har bir o'quvchining individual imkoniyatini ochishga, ularning tasavvuri va ijodini rivojlantirishga xizmat qildi. Yana bir muhim jihat – darsga kirishishdan oldin va darsdan keyingi tahlil asosida o'quvchilar fikrlarining murakkabligi, ishlanmalarining sifati va estetik qiymati o'zgargani kuzatildi.

Pedagogik jihatdan qaraganda, bunday mashg'ulotlar o'qituvchining o'ziga ham yangi metodlarni sinab ko'rish, o'quvchilarning faoliyatini baholashda individual yondashuvlarni qo'llash imkoniyatini beradi. Bu esa dars sifati va ta'lim samaradorligini oshiradi.

Tavsiyalar. 4-sinf texnologiya darslarida noan'anaviy materiallardan muntazam foydalanish o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muhim omildir. [3] Mashg'ulotlarni qiziqarli qilish uchun o'yinli metodlar, guruhli ishlar, estetik saviyaga yo'naltirilgan topshiriqlar tizimi muhim o'rin tutadi. Materiallarni oldindan tanlab tayyorlash, gigiena va xavfsizlik talablariga amal qilish, har bir mashg'ulotni yakunida qisqa mulohazalar o'tkazish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlashi rag'batlantiriladi. Shuningdek, o'qituvchilar o'rtasida tajriba almashuvi ham metodik yondashuvlarning sifati oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatov M. T. Pedagogik texnologiyalar: o'quv qo'llanma. – Toshkent: TDPU, 2021. – 220 b.
2. G'ulomov S. va boshqalar. Boshlang'ich ta'limda innovatsion yondashuvlar. – Samarqand: Noshir, 2020. – 176 b.
3. Raxmonqulova G. A. Boshlang'ich ta'limda texnologiya fanini o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 132 b.
4. Турунтаев В. Н. Методика трудового обучения в начальной школе. – Москва: Учитель, 2018. – 144 с.
5. Ismoilova D. I. Boshlang'ich maktabda ijodiy fikrlashni rivojlantirish usullari // Ilm-fan yutuqlari. – 2023. – №4(68). – B. 54–57.
6. Haydarova Z. D. Boshlang'ich ta'limda dizayn elementlaridan foydalanish // Zamonaviy ta'lim. – 2022. – №12. – B. 102–105.

FILOLOGIYANING ZAMONAVIY MUAMMOLARI: SO'ZLARNI TURKUMLASH MASALALARIGA NAZAR

Shodiyeva Gulrux Nazir qizi
FarDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'zlarni turkumlarga ajratishning nazariy va amaliy masalalari, ularning tarixiy rivojlanishi hamda turli tilshunoslik maktablari nuqtayi nazaridan tasnif tamoyillari yoritiladi. Qadimgi hind va yunon tilshunosligidan boshlab zamonaviy strukturalizm va morfocentrik nazariyagacha bo'lgan ilmiy qarashlar qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, ingliz, rus va o'zbek tilshunoslari tomonidan taklif etilgan so'z turkumlari tasnifi, ularning grammatik va morfologik belgilariga asoslangan mezonlar ham tahlil etiladi. Tadqiqotda so'z tushunchasining murakkabligi, mustaqil va yordamchi so'z turkumlari, shuningdek, so'zlarning morfemik va morfologik darajalardagi o'rni haqida muhim xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari, strukturalizm, morfocentrik nazariya, morfema, morfologiya, mustaqil va yordamchi so'zlar, grammatik mezonlar, lingvistik tasnif.

KIRISH. Hozirgi zamon tilshunosligida tilga ma'lum bir sistema sifatida qarash bilan bir qatorda, uning ichki sathi, kognitiv, kommunikativ mohiyatini o'rganish muhim masalalardan biri hisoblanib kelinmoqda. Bu kabi izlanishlar tilning qurilishi hamda uning tarkibiy qismlarini tadqiq qilishga keng imkoniyatlar yaratmoqda. Dunyo tilshunosligida lingvistik jarayonlar hamda hodisalarga fanlararo yondashish masalalariga e'tibor kuchaymoqda. Chunki hozirgi kunga kelib barcha fanlar bir-biri bilan shu qadar bog'langanki, ularning bir emas bir qancha kesishish nuqtalarini kuzatishimiz mumkin. Shu jihatdan har qanday hodisaga faqat bitta fan tarmog'i asosida yondashish ushbu hodisani to'la yoritib berish imkonini chegaraydi.

ADABIYOTLAR SHARHI. Ingliz olimi H. Svit o'zining[1] kitobida so'zlarni o'zgaruvchan (declinable) va o'zgarmas (indeclinable) deb ikki guruhga ajratgan bo'lsa, yana bir ingliz olimi O.Esperson

esa soʻz turkumlarini 5 guruhga ajratadi: 1.Substantives: (including proper nouns; 2.Adjectives; 3.Pronouns; 4.Verbs (also Verbs); 5. Particles (adverbs, prepositions, conjunctions-coordinating-subordinating and interjections. Yuqoridagi 4 ta guruhga kiritilmagan barcha soʻz turkumlarini 5-guruhga kiritgan)[5]. Ch.Friz oʻzining asarida leksik birliklarning gapda tutgan oʻrniga qarab toʻrt sinfga ajratadi[3]. Soʻz turkumlari borasida V.N. Fransiz leksik birliklarni gap qurilmasidagi distributsiyasiga qarab tavsiflaydi va u faqat ot, feʼl, sifat va ravish kabilarni soʻz turkumi sifatida tan oladi [4]. B.Ilish ham uch tamoyil asosida soʻz turkumlarini 12 taga ajratadi [5]Shuningdek, rus tilshunoslaridan B.S.Xaymovich, B.I. Rogovskaya, L.V.Sherba, V.V.Vinogradovlar ham bu borada oʻz hissalarini qoʻshishgan.[6]

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL. Jahon tilshunosligida soʻzlarni turkumlarga ajratish tadqiqotlarining tarixiga nazar tashlar ekanmiz, sohaning istiqbolida asosiy uch bosqichni koʻrishimiz mumkin: a) eng qadimgi davrdan to strukturalizmgacha boʻlgan davr; b) strukturalizm davri; c) strukturalizmdan hozirgi davrgacha boʻlgan vaqtlar.[7]

Ushbu davrlarning har birida soʻzlarni turkumlarga ajratishdagi oʻziga xos tamoyillar kuzatiladi. Qadimgi davrdan to strukturalizmgacha boʻlgan vaqtda olimlar asosan soʻzlarning maʼnosi, ularning gapdagi oʻrni, grammatik formasi, yaʼni shaklga asosiy eʼtiborini qaratishgan boʻlsa, tilshunoslikda strukturalizm yoʻnalishi va ushbu yoʻnalishga doir turli maktablar paydo boʻlishi bilanq, soʻzlarni turkumlarga ajratish tamoyillari ham oʻzgardi. Keyingi yillarda turli tillardagi soʻzlarni turkumlarga ajratish va qiyoslash jarayoni hozirgi zamon tilshunoslarini ham birday qiziqtirayotganiga guvoh boʻlishimiz mumkin. Shu jihatdan ham strukturalizm maktabi vakillari tilshunoslari orasida soʻzlarni turkumga ajratishga doir turlicha qarashlar mavjud.

Olib borilgan tadqiqotlarimiz shundan dalolat beradiki, soʻz turkumlari va ularning tasnifi masalalari tilshunoslar tomonidan ming yillar davomida oʻrganib kelinayotgan boʻlsa-da, bu borada hamon aniq bir toʻxtamga kelinmagan. Tilshunoslar soʻzlarni turkumlarga ajratuvchi mezonlar, belgilar toʻgʻrisida turli qarashlarni bayon etganlar. Grammatikachilar orasida quyidagi savollar oʻzaro tortishuvlarga sabab boʻlib kelmoqda: a) soʻzlarni turkumlarga ajratish kerakmi yoki kerak emasmi? b) soʻz turkumlarining soni nechta? v) soʻz turkumlarining qaysilari asosiy (mustaqil) va qaysilari tobe (yordamchi)? g) soʻzlarni turkumlarga ajratishda qaysi tamoyillarga tayanish kerak?

Bunday savollarning tugʻilishiga sabab: a) muayyan soʻz turkumlariga kiritish qiyin boʻlgan soʻzlarning mavjudligi, masalan, sifat-dosh bir vaqtning oʻzida ham feʼllik ham sifatlik xususiyatlarini oʻzida mujassamlashtirishi; b) soʻzlarning bir turkumdan ikkinchi turkumga doimiy oʻtib turishi; v) ayrim konstruksiya va iboralarda soʻzlarning turkumiy belgilari qatʼiy boʻlmasligi kabilardir.

Maʼlumki, soʻzlar, eng avvalo, anglatgan tushunchalariga koʻra, maʼlum turkumlarga boʻlinadi. Tildagi soʻzlar bir-biridan nafaqat anglatgan maʼnolari bilan, grammatik xususiyatlari bilan ham farqlanadi. Umumiy semantik va grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadigan soʻzlarning eng katta guruhlari soʻz turkumlari deyiladi. Soʻz turkumlarini belgilashda asosan ularning formal-grammatik xususiyatlari inobatga olinadi. Bunda, soʻz turkumlarining morfologik belgilari ularning morfemalarini yoki grammatik kategoriyalarini oʻz ichiga oladi va bu belgilar soʻzlarning sintaktik vazifalarini ham belgilaydi. Soʻz turkumlarining tarkibiy tuzilishi, ularning grammatik koʻrsatkichlariga asoslanadi, bu esa soʻzlar oʻrtasidagi farqlarni aniq belgilashga yordam beradi. Shuningdek, soʻz turkumlari oʻzining tarkibiy xususiyatlariga koʻra, turlanuvchi va turlanmaydigan, tuslanuvchi va tuslanmaydigan kabi guruhlariga ajratiladi. Baʼzi soʻz turkumlari soʻz oʻzgartiruvchi morfemalarga ega emas (masalan, bogʻlovchi, yuklama va koʻmakchilar). Shu tufayli ularni mustaqil soʻz turkumlaridan farqlab, yordamchi soʻz turkumlari deb qaraladi. Undan tashqari, muayyan soʻzlar guruhi alohida soʻz turkumlariga ham ajratiladi.

Anʼanaviy qarashlarga koʻra, soʻzlarni soʻz turkumlariga birlashtirishda ularning sintaktik vazifasi emas, balki boshqa soʻz turkumlaridan ajralishi hisobga olinadi. Koʻrinadiki, soʻz turkumlarining klassifikatsiyasi soʻzlarni til strukturasida grammatik sinflarga ajratishdir. Soʻz turkumlari tilning grammatik sistemasida eng universal hodisa hisoblanadi. U barcha tillarga xos, biroq har bir til qurilishida soʻz turkumlarining tasniflanishi alohida qarashni talab etadi. Chunki bir tildagi grammatik belgi ikkinchi tilda boʻlmasligi mumkin. Har bir soʻz turkumining oʻziga xos grammatik belgilari bor va shu sababli ular bir-birlaridan farqlanadi [8].

Soʻzlarni turkumlarga ajratishda strukturalistlar tomonidan tavsiya qilingan usullardan biri formal usul boʻlib, ushbu jarayonda bir qancha qiyinchiliklar tugʻdiradi: (bu usul hamma tillar uchun universal boʻla olmaydi, uni faqat ingliz tiliga oʻxshash analitik tillar uchungina qoʻllash mumkin). Ular: 1) soʻzlarni qaysi turkumga kirishini faqat uning gapdagi oʻrniga qarab belgilashni tavsiya etadi: demak, til birliklarining mazmuni inkor etiladi, yaʼni mazmun shakldan, shakl esa mazmundan ajratib qoʻyiladi. Bunday holat dialektik materializmga ziddir; 2) yordamchi soʻz turkumida anʼanaviy tilshunoslikdagi mustaqil soʻz turkumiga kiruvchi soʻzlar ham uchraydi (lekin bu nazariya koʻplab olimlar tomonidan tanqid qilingan); 3)

soʻzlarning joylashuvi, yaʼni soʻzning chap va oʻng tomonlarida mumkin boʻlgan barcha kombinatsiyalari, strukturalistlar tomonidan foydalaniladigan yagona xususiyat hisoblanishini taʼkidlaydilar.[7]

Soʻzlar oʻzining morfologik xususiyatlari, leksik maʼnosi va sintaktik vazifalariga koʻra, har xil guruhlarga boʻlinadi. Soʻz turkumlarining shakllanishi esa soʻzlarning leksik va grammatik farqlariga asoslanadi. Aniqroq aytganda, soʻz turkumlarining tuzilishi ularning fleksiyasi va umumiy maʼnolariga (masalan, otlarning subyektivligi, feʼllarning harakat-holati) asoslangan boʻlib, bu turkumlar grammatik kategoriyalarning yagona tizimi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, mavjud soʻz yasash turlari va uslublari, shuningdek, sintaktik kategoriyalarni hisobga olib, soʻzlarni ajratish mumkin.

Soʻz turkumlari tasnifi tarixiga nazar tashlasak, tilshunoslikni birinchilardan boʻlib fan sifatida shakllantirgan qadimgi hindlar soʻzlarni otlar, feʼllar, yordamchilarga ajratganlar. Arablar hindlarning tilshunoslik gʻoyalari bilan oziqlangan va soʻzlarni uchga: ismlar, feʼllar, yordamchilarga boʻlishgan. Yunon olimlari, xususan, Aristotel hind tilshunoslari fikrlari asosida, soʻzlarni ana shunday uchga: ismlar, feʼllar, yordamchilarga ajratadi. Yunonlar keyinchalik ismlar ichidan sifatlarni, sonlarni va olmoshlarni ajratadilar. Rus tilshunoslari mustaqil soʻzlar sifatida ot, sifat, son, olmosh, ravish va feʼlni belgilashgan boʻlsalar, bizning ajdodlarimiz ot, sifat, son va olmoshlarni birlashtirgan holda ismlar nomi bilan oʻrganib kelganlar. Aslida, dastlabki toʻrtta soʻz turkumining barchasi nomlar sanaladi: narsaning nomi (ot), belgining nomi (sifat), miqdorning nomi (son), nomlar oʻrnida almashinib keluvchi soʻzlar (olmosh). Shuning uchun ularni bir umumiy nom ostida ism bildiruvchi soʻzlar nomi bilan birlashtiradilar. Bu soʻz turkumlarining deyarli hammasi egalik, kelishik va koʻplik shakllari bilan oʻzgaradi. Shuning uchun bu shakllar faqat otlargagina emas, balki sifat, son, olmoshlarga, shuningdek, harakat nomi, sifat-dosh va taqlid soʻzlarga ham daxldordir.

Turkiy tillar oilalarini oʻrgangan tilshunolar soʻzlarni turkumlarga ajratishda arab manbalariga suyangan holatlari koʻp kuzatilib, hatto turkiy til tadqiqotiga bagʻishlangan asarlar avval arab tilida yozilib, turkiy tillar taraqqiyoti bosqichlarida keyinchalik tarjima qilinganini kuzatishimiz mumkin. Asiruddin Abu Xayyon al-Andalusiy “Turklar tilini tushunish” asarida morfologiyaga alohida eʼtibor qaratib, soʻzlarni arab anʼanalariga mos ravishda ot, feʼl va yordamchi soʻz turkumlariga ajratadi. Sifat, son, olmosh kabi soʻz turkumlariga otning tarkibiy qismi sifatida qarab, ularni jamlovchi, kichraytiruvchi, atqli hamda turdosh turlarga boʻladi.[10]

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, soʻzlarni turkumlarga ajratish masalalari tilshunoslik alohida fan sifatida ajrab chiqishidan bir necha asrlar ilgari vujudga kelgan boʻlib, tilning tuzilishi bilan qiziqqan barcha qadimgi davr tilshunoslari tadqiqotlarining eng dastlabki bosqichlaridayoq soʻzlarni turkumlarga ajratib olish orqali oʻrganish qulayroq va natijaliroq boʻlishini tushunib yetgan. Garchi morfologiyaning mukammal oʻrganish davri tilshunoslikni fan sifatida ajrab chiqqandan keyingi vaqtga toʻgʻri kelsa ham, uning ildizlari eng qadimgi davr tadqiqotlariga borib taqaladi.

Soʻz tushunchasi tilshunoslik tarixida markaziy oʻrinni egallaydi. Shunga qaramay, soʻzning maqomi masalasida shu kunga qadar bir xil fikr mavjud emas. Tilshunoslikda soʻz eng noaniq tushunchalardan biri ekani, u turli tillarda turlicha boʻlishini eʼtiborga olib, ayrim tilshunolar soʻz tushunchasidan umuman voz kechishni taklif qiladilar. Xususan, Sh.Balli shunday yozadi: “Birinci qarashda soʻz tushunchasi aniqqa oʻxshab koʻrinadi. Aslida, bu tushuncha tilshunoslikdagi eng noaniq tushunchalardan biridir. Soʻz tushunchasi noaniq ekan, undan voz kechmoq kerak” [11]

Tilshunoslik tarixida soʻzning til ontologiyasidagi oʻrni masalasida ikki yoʻnalish maydonga kelgan. Birinchi yoʻnalish soʻzni tilning asosiy birligi deb eʼtirof etadi, qolgan barcha birliklarning (morfema, frazeologik birlik, maʼlum grammatik qurilishlar) soʻz bilan qandaydir yoʻl bilan bogʻlanganini va soʻz asosida tushuntirilishini taʼkidlaydilar. Mazkur yoʻnalishni shartli ravishda “verbosentrik” (lotincha verbum “feʼl”, “soʻz” demakdir) nazariya deyish mumkin. Verbosentrik nazariyaning ildizi antiq davrga borib taqaladi va Yevropa tilshunosligida keng tarqalgan. Ayniqsa, rus tilshunosligida markaziy oʻrinni egalladi. Antik davr olimlari, xususan, Aristotel feʼlni vaqt maʼnosini ifodalovchi va qismlari alohida olinganda hech qanday maʼno bildirmaydigan tovush birikmasi sifatida izohlaydi.

NATIJALAR. XX asrga kelib tabiiy fanlarda har qanday narsa zarralarning oʻzaro ziddligi va birligidan tashkil topgan yaxlitlik ekani yaqqol ochib berilishi munosabati bilan tilshunoslikda ham soʻzning maʼnoli elementlarga boʻlinishi haqida fikr yuritila boshladi. I.A.Bodeun de Kurtene tomonidan eng kichik maʼnoli birlik sifatida morfemaning ajratilishi tilshunoslik tarixida katta oʻzgarish yasadi. Soʻzga tilning birlamchi va asosiy maʼnoli birligi sifatida qarashga chek qoʻyildi. Soʻz ham boshqa birliklar qatoridagi birlik sifatida qarala boshladi.

Tilning birlamchi maʼno birligi sifatida morfemaning eʼtirof etilishi tilshunoslikda “morfosentrik” nazariyani vujudga keltirdi. Natijada bunday nazariyaning asosiy tahlil birligi morfema hisoblanib, soʻz, soʻz birikmasi, ramz va uning valentliklari kabi nazariy muammolar ham morfema orqali oʻrganiladi.

Hozirgi tilshunoslikda mavjud bo'lgan har ikki nazariyaning kuchli ma'lum cheklangan tomonlari bor. So'zni turkumlarga ajratishda yo'l qo'yilgan bir yoqlamalik va uni bartaraf etishda morfosentrik nazariyaning roli ahamiyatlidir. An'anaga ko'ra, so'z atamasi leksik birlik bo'lgan leksemaga nisbatan ham, morfologik birlik bo'lgan leksemaga nisbatan ham qo'llaniladi. Shuning uchun ko'p adabiyotlarda lisoniy birlik bilan mantiqiy birlik solishtirilib, so'zning tushuncha ifodalashi, ana shu belgisi bilan hukm ifodalovchi gapdan farqlanishi va so'z birikmasi bilan umumiylikni hosil qilishi haqida gap boradi. Bunday holatlarda, tabiiyki, leksik birlik sanaluvchi leksema ma'nosida qo'llangan so'z atamasi haqida fikr yuritiladi. Odam so'zi birlikdagi "ongli faoliyat ishtirokchisi bo'lgan tik gavdali jonzo" tushunchasi bilan birga "bosh kelishik, birlik shakldagi ot" ma'nosini ham ifodalaydi. Birinchi ma'no uning leksik ma'nosi, ikkinchi ma'no morfologik ma'nosidir. So'zning bu murakkab ma'nosidan birinchisi uchun leksema, leksik morfema, ikkinchisi uchun esa so'z shakl atamalari qo'llaniladi.

Adabiyotlarda so'zga ajratishning asosiy tomoyillari sifatida tushuncha ifodalash, shakily yaxlitlik, fonetik bir butunlik belgilari ko'rsatildi. Agar bu sezgilarga jiddiy e'tibor beradigan bo'lsak, ularning hammasi mustaqil so'z turkumlarini ajratishga yordam beradi. Yordamchi so'zlar bunday xususiyatlarga ega emas. Shunday ekan, yordamchi so'zlarni, masalan, -u, -yu, -da kabilarni "so'z" atamasi ostida birlashtirish mumkin emas. Chunki ular "so'z" (morfologik so'z) talablariga javob bermaydi.

Agar morfosentrik nazariya asosida tilning morfemik sathida eng kichik ma'noli birlik sifatida morfemani, undan yuqoriroq bo'lgan morfologik sathning birligi sifatida so'z shaklini e'tirof etsak, tilning sistemaviy tabiatini to'g'ri yoritgan va so'zlarni turkumlarga ajratishda yuqoridagi ziddiyatni bartaraf etgan bo'lamiz. Morfosentrik nazariyaga muvofiq, so'z shakl ikki va undan ortiq allomorfning sintagmatik munosabatidan tashkil topgan, gapda muayyan bir pozitsiyada keluvchi funksional butunlik. Bu til sathlari o'rtasidagi mavjud pog'onali munosabatni ham, bir sathga mansub bo'lgan birliklar o'rtasidagi munosabatni ham o'zida mujassamlaydi. So'zshakl butunlik, qurilma sanaladi. Uni quyidagicha ifodalash mumkin: leksik morfema+grammatik morfema (Ml+Mg). so'zshakl til egalari ongida tayyor bloklar holida mavjud bo'ladi. Shuning uchun bunday qurilmalarning muayyan modellari mavjud. So'zshakl qurilma ekan, uning qurilish birliklari morfemalar hisoblanadi. Demak, morfema so'z-shakl tarkibida allomorf holida funksiyalashadi. Bunday qarash Amerika diskriptivistlarining ta'siri natijasida vujudga kelgan.

XULOSA. Ko'rinadiki, so'z turkumlarini aniqlash tildagi turli birliklarni tahlil etishda yordam beradi. So'zlarni tasnif etish – tildagi lug'atni grammatik jihatdan yirik guruhlariga ajratish hisoblanadi. Lug'atdagi so'zlarning grammatik xususiyatlari hisobga olinib, so'z turkumlari tasnif etiladi. Biroq tasnifda bir guruhdagi so'zlarni boshqa guruhga kiritish mumkin emas. Har bir so'z faqat bir guruhga tegishli bo'lib, boshqa ikkinchi guruhga yoki bir necha guruhlariga kiritilishi mumkin emas. Agar biror so'z ikki guruhga (so'z turkumiga) tegishli bo'lgan belgilarga ega bo'lsa, unda uchinchi boshqa bir guruh borligidan darak beradi. Masalan, ot bilan sifat bir turdagi belgiga ega emas. Lekin sifat va ravish bir xil belgiga ega bo'lishi mumkin. Sifat predmetning belgisi bo'lsa, ravish harakatning belgisi hisoblanadi. Turli ish-harakatlarni ifodalovchi so'zlar alohida grammatik guruhni, ya'ni fe'lni tashkil etadi. So'zlarni tasnif etish leksemalarni leksik-grammatik guruhlariga ajratish natijasidir. Lekin bu tasnif so'z shakllarining tasnifini o'z ichiga olmaydi. Shu sababli tasnifga asos qilib olingan belgilarning so'zning barcha shakllari uchun umumiy yoki uning ayrim shakllariga xos ekanligini hisobga olmoq zarur. Xususan, ko'pgina tillarda otlar turlanadi, fe'llar esa tuslanadi. Lekin sifatdosh so'zning bir shakli sifatida bir yo'la fe'l va sifat belgisiga ega ekanligi natijasida alohida so'z turkumi ajratilmaydi, balki fe'lning bir shakliga xos paradigma hisoblanadi.

Xulosa sifatida aytganda, so'z turkumlari o'zi mansub tildagi grammatik belgilari bilan ajratiluvchi so'zlarning yirik guruhlari hisoblanadi. Turli turkumga kiruvchi so'zlar o'zlarining paradigmasi yoki sintaktik vazifasi bilan ajralib turadi va bu tasnifning asosini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sweet H. A new English grammar: logical and historical . – Clarendon Press.
2. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. – University of Chicago Press, November 15, 1992 . – P.363.
3. Fries Ch. The structure of English: An introduction to the construction of English sentences. – London: Longmans, Green and co., 1957. – XI, P.304.
4. Francis W. Dialectology An introduction / Francis W. – London, New York: Longman, 1983. – XI, P.240.
5. Ильиш Б. История английского языка: (На английском языке): Учебник для студентов фак. иностр. яз. пед. ин-тов по специальности 2103 Иностранные языки. – Л.: Просвещение, 1973. – С.350.
6. Хаймович В. A course in English grammar – М., 1966.; Хаймович В., Роговская В. A Course in English Grammar – Moscow, 1967.; Щерба Л. О частях речи в русском языке. – Л., 1928.; Виноградов В. Современный русский язык. – М.: Учпедгиз, 1938.

7. Sodiqov A., Abduazizov A., Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. – O‘qituvchi, 1981. – B.167-169.
8. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – B.35-36.
9. Sodiqov A., Abduazizov A., Iriskulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 1981. – B.166.
10. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007. – B.87
11. Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б.181.

ISTIQLOL DAVRI BOLALAR SHE’RIYATIDA RAMZIYLIK HAMDA YETAKCHI MOTIVLAR

Nuritdinova Shahnoz Sadridinovna,
Buxoro davlat universiteti
Filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori PhD o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada bolalar she’riyatida bir qancha shoirlarning hayvonlar, o‘simliklar borasida motivlari yetakchilik qiladi. Shuningdek ramziylik, tamsiliy ifodalar, jumladan, H.Imonberdiyev ijodidagi noan’anaviy obrazlar va syujetli she’rlar tahlil qilingan. Shoir she’rlaridagi o‘ziga xosliklar hamda bolalar adabiyotidagi yangilanishlar qushlar, jonivorlar, hayvonlar timsolining majoziy ifodasi misolida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: irsoli masal, motiv, tamsil, ramz, kompozitsiya, erk, ozodlik, badiiy, satirik, g‘oya, badiiy detal.

Kirish. “Ramzlar, – deb yozadi Y.Saidov, – insonning muayyan fikr va his-tuyg‘ularini ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi davrda ularning mazmun-mohiyatini anglash, ularni yozma va og‘zaki nutqda o‘rinli qo‘llash, tarjimalarda aniq mazmunni ifodalash kabi masalalar muhim bo‘lib turibdi. Ayniqsa, bugungi globallashuv davrida ramzlarning mohiyatini yoritib berish, izohlash, anglash, tushuntirish, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish ehtiyoji dolzarb muammoga aylandi”. Darhaqiqat, eng qadimgi ibtidoiy davrlardan oq ramz inson ruhiyatining tili bo‘lib, u tabiat bilan ana shu tilda gaplasha boshlagan. Aynan ana shu ramzlar tilida marosim qo‘shiqlari, folklor janrlari yaratilgan. Folklor ramzlari muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini, tasavvurlarini, ijodini tamsil etadi. Xususan, folklorshunoslikda ramzlar bilan bog‘liq tadqiqotlar talaygina. Ranglar ramzi (simvolikasi), hayot va yashashni ifodalovchi ramzlar turkumi hamda o‘limni ifodalovchi ramziy so‘z va iboralar tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlarda ilgari surilgan fikrlar barcha turdagi adabiy asarlarga ham taalluqli deyish mumkin. Aytaylik, yuqoridagi maqolada xalq lirikasida eng ko‘p qo‘llaniladigan anor, oy ramzlariga e‘tibor berilgan bo‘lsa, N.Toirova badiiy adabiyotdagi ko‘zgu va surat ramzlarining badiiy-estetik vazifalarini Omon Muxtor va Oskar Uayld asarlari asosida o‘rgangan. Tadqiqotchining jahon va o‘zbek adabiyotidagi yetakchi asarlar ramziy obrazlar asosiga qurilgani haqidagi fikrlari e‘tirofga loyiq. Shuningdek, ramz badiiy adabiyotda insonning murakkab ichki dunyosini, olam bilan aloqasini tasvirlash uchun muhimligi, muayyan badiiy-estetik maqsadda so‘zni ko‘chma ma’noda qo‘llash san’ati hisoblangan ko‘chimning majoz, ramz singari ko‘rinishlari badiiy matnda tasviriylik va ifodaviylikni kuchaytirish vositasi sifatida keng qo‘llanilishi haqidagi fikrlari baayni tadqiqotimiz maqsadini ham oydinlashtiradi. Ishda ramz va majoz tushunchalarining o‘zaro o‘xshash va farqli xususiyatlari ta’kidlab ko‘rsatilgan. Ya’ni ular ifoda jihatidan yaqin bo‘lsa-da, o‘rtasidagi asosiy tafovut ramzning matnda ham o‘z ma’nosida, ham ko‘chma ma’noda qo‘llanishi, majoz esa tasvirlanayotgan narsani emas, balki muallif ko‘zda tutgan ma’noni anglatishi, badiiy ijodda qo‘llaniladigan ramz (simvol)lar o‘zining xarakteri va bajaradigan vazifasi jihatidan ham farqlanishi kabilar mavzuning bolalar she’riyatida ham teran tadqiq etish ehtiyojini ayonlashtiradi. Poyetik simvollar haqida fikr yuritgan A.Sharopov esa simvol-obraz va simvol-belgi o‘rtasidagi munosabatni alohida ta’kidlaydi.

Binobarin, ramz va motiv folklordan boshlab badiiy adabiyotda ancha qadimiy va an’anaviy. Ramz – voqelikning timsolidir - deb yozadi N.Eshonqul. Voqelikning aynan o‘zi go‘zal emas, uning timsoli go‘zaldir. Illo tosh emas, toshga yo‘nilgan xayol go‘zal. Adabiyotning ilohiy kuchi – aynan shu xayolni yorita olishda ko‘rinadi. Ijod yaratishdir. Yaratish esa ilohiyotga daxldorlikdir. Yaratish zavqi barcha zavqdan, yaratish azobi barcha azobdan yuksakroqdir. Turli xil ishoralar vositasida yozuvchi maqsadini bayon etishi o‘quvchining xotirasida ko‘proq saqlanishi sababi ham ramzlar bilan bog‘liq. Negaki, badiiy ifoda ramzlarda yanada yorqin aks etadi.

Endi ramziy obrazlar, detallarning bevosita motivlar bilan aloqadorligini ham folklor va mumtoz adabiyot namunalarida yaqqol ko'rish mumkin. Jumladan, yetuk folklorshunos olim Sh.Turdimov xalq qo'shiqlarida keng uchraydigan olma ramziy obraziga doir kuzatishlarini bayon qiladi. Uning e'tirof etishicha, olma bilan bog'liq motivlar dunyodagi ko'pchilik xalqlar folklorida uchraydi. O'zbek folklorining aksariyat janrlarida ham olma muhim badiiy detal bo'lib keladi. Qator ertak va dostonlarda farzandtalab ota-onaga qalandar yoki qandaydir sehrgar olma sovg'a qiladi. Olmani yegan ota-ona vaqt-soati yetib farzand ko'radi. Shuningdek, olma bilan bog'liq ikkinchi bir motiv olma otib yor tanlashdir. Binobarin, olma – homila uyg'otuvchi meva, yor tanlash, sevgi ramzi sifatida xalqimiz tasavvurida qadimdan turg'unlashgani ayonlashadi.

Mumtoz adabiyotimizda Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida ko'zgu orqali xabar topish motivi badiiy mahorat bilan qo'llanilgani, Farhodning Shiringa yetishishi bilan bog'liq sarguzashtlarni, asosan, ushbu ramzdan foydalangan holda bayon qilingani ma'lum. O'zbek adabiyotida ham Cho'lpandan boshlab XX asrning deyarli barcha shoirlari ijodida ramz va motivlar xilma-xilligini ko'rish mumkin. O'zbek she'riyatida qo'llangan ramzlarning lingvopoyetikasini o'rgangan X.Usmanova ramzlarni rang va raqamlar bilan bog'lagan holda inson kechinmalarini ixcham, purma'no, ta'sirchan qilib ifodalashga imkon yaratishi, xususan, ranglar epik asarlarda xalqning u yoki bu epik qahramon haqidagi tasavvur tushunchalarini ifodalasa, xalq qo'shiqlaridagi she'riy misralarda lirik qahramonning his-kechinmalarini, qalb tug'yonlarini, fikr-o'ylarini jonli va ta'sirchan aks ettirib kelishini ta'kidlaydi.

Jahon adabiyotidagi yetuk adib va shoirlar ijodi ham avvalo ramziy rang-barangligiga ko'ra mashhurligi sir emas. Ernest Xemingvuy hikoyalaridagi ramziylikni tahlil qilgan Q.Yusupova "Xemingvuyning badiiy mahorati shundaki, u tushunchalarning hech birini izoh bilan o'quvchisiga tushuntirib o'tirmaydi, barchasini ramzlar, obrazlar, tabiat voqealari orqali yorug', mukammal tarzda ochib beradi",– degan xulosaga keladi.

Darhaqiqat, badiiy ijodning barcha turida ramziylik yetakchi vosita ekanligi shu kabi dalillardan ham yaqqol anglashiladi. Bu jihat bolalar she'riyatini ham chetlab o'tmaydi, albatta. O'zbek bolalar she'riyatidagi ramziy obrazlar ham shoirlar uchun o'ziga xos motivlarni ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, istiqlol arafasi va mustaqillik yillarida yozilayotgan bolalar she'rlarida ramziy obrazlarning serqirra motivlarni ifoda etayotganini kuzatish mumkin. T.Adashboyev, Miraziz A'zam, Anvar Obidjon, A.Ko'chimov, H.Imonberdiyev, Dilshod Rajab, Erpo'lat Baxt, X.Komilov singari shoirlar ijodi shu ma'noda alohida e'tirofga loyiq.

Aytaylik, bolalarning zabardast shoiri T.Adashboyevning serqirra ijodida mavzular, tasvirlar, obrazlar rang-barangligidan tashqari ramz va motivlar xilma-xilligi ham ko'p uchraydi. Shoirning "Laylaklar" she'rida qator ramz va motivlarni ko'ramiz:

*Mo'jaz hovuz
Qo'sh olmurut.
Uchta ulkan
Baqaterak
Og'a-ini
Bo'lsa kerak.
Laylak kelib
Shu chinorga
Makon qurdi
Ark etdi
O'n yildan so'ng, // Mo'jaz hovuz,
Qurib qoldi. // Bir juft chinor,
Olmurutlar // Chirib qoldi.
Qushlar sozi, // Tinib qoldi.
Oq laylaklar, // Oh, laylaklar
O'z uyasini // Tark etdi...*

"Shoir sho'rolar hukumatining uzoqlarni ko'zlagan siyosati mahsuli sifatida qalblarimizni loyqa yanglig' egallagan loqaydlikning mudhish oqibatlarini,– deb yozadi she'r tahlili munosabati bilan B.Ashurov, – birgina qurib qolgan hovuz va uning atrofidagi daraxtlar hamda uyasini tark etgan laylaklar misolida afsus-nadomat bilan tasvirlar ekan, aslida, ko'z oldimizga loqaydligimiz oqibatida yo'qotgan qanchadan qancha narsalar kelishi tayin. Ehtimol, yo'qotilgan moddiy narsalarning bir qismi har holda qayta tiklanar. Lekin yo'qotilgan ma'naviy qadriyatlarimiz-chi?! Ularni to'laligicha qayta tiklab bo'larmikan? Shoir ruhini tirnayotgan narsa ham shu. She'rni o'qigan kitobxonning uyg'oq qalbida ham ana shunday fikrlar paydo bo'lishi aniq". Shu e'tirofning o'ziyoq she'rda ta'kidlab ko'rsatilgan so'z va ifodalarning

ramziyligi, chunonchi, mo'jaz hovuz va uning atrofidagi mevali, manzarali daraxtlar – jannatmakon yurtimiz ramzi, laylaklar – osoyishtalik, to'kin-sochinlik, tinchlik, mehr-oqibatlilik va iymon ramzi ekanligi ayonlashadi. Erk va ozodlik, paxta yakka hokimligidan qutulib, mevali bog'-u rog'larni ko'paytirish motivi ana shu ramzlar orqali teran anglanadi.

Miraziz A'zamning ko'pgina she'rlari o'zining badiiy-falsafiy jihatdan salmoqli ekanligi ham ramziy ifodalar taqozosidir, deyish mumkin. Ayniqsa, istiqbolgacha bo'lgan davr tarixini kinoyaviy usulda shunday bayon etadi:

O'zbek desa siz ham mendek

Ko'rasizmi paxtani??

Paxta – baxt deb aytgan edik,

O'zbeklarda baxt qani?

To'rtlikda juda qizik aksioma, matematik formula tamsil qilingan:

O'zbek = paxta,

Paxta – baxt

Baxt– X

Baxt bu noma'lum bo'lgani uchun X deb olindi. Demak, matematikada noma'lum sonni topish formulasiga amal qilinsa, Baxtning o'zi yo'qligi, o'ylab topilgani ayonlashadiki, bu tamsilning matematik ifodasi yanglig' e'tirofga sazovor.

Yoki:

Ozod odam qanday bo'lar,

Kulishlari qanaqa?

Qaram odam qanday kular,

Yurishlari qanaqa?

“Qaram odam” va “ozod odam” birikmalari o'quvchini tafakkurlashga undaydi. Aslida esa mamlakatning, yurtning mustamlaka ekani, erkin va ozod bo'lgach, qanday baxtga erishishi kabilar nazarda tutilgan. “O'zbek, paxta, baxt” so'zlari ham ramziy ma'noda O'zbekiston o'tmishi, yetmish yillik sho'ro davri tarixining ramzi desak xato bo'lmaydi.

Fikrimizga yana bir dalil sifatida Anvar Obidjonning “Yaylovni sog'ingan qo'y” she'rini keltirish mumkin:

– Ishlar qalay? –

Desam, qo'y

Javob berdi

Surib o'y:

– Kamchilik yo'q

Oziqdan.

Bezor bo'ldim

Qoziqdan.

Ushbu she'rda yashiringan ma'no haqida R.Barakayevning “Jonajonim she'riyat” risolasida: “...istibdod zanjirlari ostida ezilgan, qorni to'q bo'lsa-da, qadri yo'q, boshi egiklar timsoli” sifatida talqin etilgan qo'y ramziy obrazi xususidagi fikr-mulohazalar Z.Ibrohimovanning quyidagi e'tirofida yanada kengaytiriladi: “Anvar Obidjon ushbu ixchamgina she'ridagi qoziqqa bog'langan Qo'y timsolida xalqimiz tutqunlikda yashayotganligini, o'zligidan, minglab yilgi tariximizdan, an'analарimiz, ma'naviyatimiz o'chog'i bo'lmish ko'hna “yaylov”idan uzib qo'yilganligiga e'tiborni qaratadi. “Qorni uchun emas, qadri uchun yig'layotgan” qo'yning “o'ychanligi”dagi hazinlikni, og'riq va sog'inchni yosh kitobxonlar shuuriga yetkazishga intiladi. Shuning uchun ham qoziqdan bezor bo'lgan qo'yning sokin isyoni o'quvchi qalbini beixtiyor jimirlatib yuboradi”.

Shunga o'xshash, Dilshad Rajabning aksariyat she'rlari ramzlar asosiga qurilgan. Ayniqsa, shoirning “Dehqon dalasida” turkum she'rlari “Ketmon”, “O'roq”, “Xaskash”, “Belkurak”, “Panshaxa” va jonivorlar-u uy jihozlari haqidagi she'rlarida buni yaqqol ko'rish mumkin. Masalan, quyidagi she'rda o'roq aynan ramziy ma'noda salmoqli g'oyani tashiydi.:

Dehqon qo'lidagi shu o'roq,

So'roq bo'lib ko'rinar menga:

Kimning arpasini xom o'rdim,

...nega? ...nega? ...nega?

Xulosa. Aslida u dehqonning, bir umr mehnat qilib, kosasi oqarmagan kolxozchining, paxtakorning, bog'bonning timsoli. Ular kimning arpasini xom o'ribdiki, mehnatdan bo'lak ro'shnolik ko'rmagan. Irsoli masal fikrning chuqurroq anglanishiga imkon yaratgan. Mustabid sho'ro tuzumi davrida bobodehqon na dam olish kuni, na bayram, na ta'til yoki chiroyli shaharlarga borishni bildi, saharlab ko'z ochgandan, shom

qorong'usigacha dalada bo'ldi, hech kimga nolimadi. Shoirni qiynagan ana shu savollar o'roq-so'roq ramzida ifodalanib, erksizlik motivini anglatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Саидов Ё. Рамзнинг лексик-семантик хусусиятлари // БухДУ илмий ахбороти // 2020. – № 1. – Б.102.
2. Рўзиева М. Ўзбек халқ қўшиқларида ранг символикаси. Филол.фанлари бўйича фалсафа докт. (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 5.
3. Тоирова Н. Бадиий адабиётда кўзгу ва сурат рамзларининг ғоявий-эстетик вазифалари (Омон Мухтор ва Оскар Уайльд асарлари асосида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. –Тошкент, 2018. – 48 б.
4. Усманова Х. Ҳаёт ва ўлимни ифодаловчи рамзлар. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal Volume 3 Issue 2 / June 2022. – Б.940.

THE DEVELOPMENT OF ANTHROPONYMY

Kozieva Ikbol Komilzhonovna,

*Lecturer of the Department of Russian Language and Literature
Bukhara State University*

Abstract: *This article examines the study, research, development and periods of formation of anthroponymy.*

Keywords and concepts: *direction, methodology, three stages of the development of anthroponymy, comparative and comparative methods of anthroponymic research, Turkic anthroponymy, period, speech, vocabulary, world anthroponymy.*

Introduction

All global historical changes are reflected in the onymic vocabulary. The scope of scientific research on Turkic onomastics is very extensive. Anthroponymy studies the functions of an anthroponym in speech – nomination, identification, differentiation, name change, which is associated with age, changes in social or marital status, living among people of a different nationality, joining secret societies, converting to another faith, tabooing, etc. According to a well-known scientist in anthroponymy, A.V. Superanskaya, "... the sum of proper names used in the language of a given people to name real, hypothetical former eras. People belonging to different cultures, epochs, and territories have different onomastic spaces. At the same time, various classes of subjects are onomasticized".[1]

Analysis and results

In modern linguistic research, the connection of language with the development of society does not require proof. External factors involved in the accumulation of new quality elements of language include, in particular, territorial movements of peoples and international contacts. This contributes to the fact that words that have fallen out of common use or reappeared are reflected in the composition of proper names. World anthroponymy, as well as Turkic anthroponymy, has gone through the following three stages in its research:

1) the period of simple recording of anthroponymic material or the unscientific period. Like the entire science of onomastics up to the 19th century, the period preceding the formation of the comparative historical method was of a similar nature. In particular, according to the materials of the index dictionary compiled by Devon Lugotit Turk, the work of Mahmoud Kashgari contains such human names (anthroponyms) as Abu Bakr, Badruk, Barman, Barsgan, Tabdu, Tahmooras, folk, generic, tribal names (ethnonyms) like Arab, alka, aramut, Afshar, Oguz, bashgirt, basmil, barsman, tuhsi, tubut, tat, salgur, rus, chumul, Karluk, Uygur, names of cities and villages (toponyms) like Ertuk, Balu, Barman, Marv, Sulm, Talas, Tashkand, Udun, Kifchak, names of seas, lakes, rivers, soy (hydronyms) like Ertys, Firat, Kazsuvi, Hind, Ethyl, onomastic (cosmonyms) Erantuz, Bakirsokum. The same rich anthroponymic material was used in the works of Alisher Navoi, Zahiriddin Muhammad Babur, Abulgazi Bahodir Khan. For example. Observations by B.S. Bafoeva and S. Yakubov's works show that more than two thousand onomastic units were used in the works of Alisher Navoi. Baburnom mentions 1,406 names of people (anthroponyms), more than 1,100 place names (toponyms), 277 names of tribes and clans (ethnonyms), 414 names of animals and plants, 40 titles of books and pamphlets. According to calculations by M. Turdibekov, Abulgazi Bahodir Khan's work "Shajarai Turk" contains 1357 proper nouns. Of these, 880 are anthroponyms,

286 are toponyms, 118 are ethnonyms, 51 are hydronyms, 22 are oronyms. In general, there are many problems awaiting researchers regarding the Uzbek historical onomastic basis.

2) the period of formation of anthroponymy as a science. The roots of this science go back to European and Russian linguistics of the late 19th and early 20th centuries. In the works of scientists such as A.X.Vostokov, A.I.Sobolevsky, A.A.Shakhmatov, M.Fasmer, S.K.Kuznetsov, P.L.Mashtakova, the first information about the collection and analysis of anthroponymic material in the Russian language was presented.;

3) a scientific or purely anthroponymic period. This period includes the period from the 20s of the XX century to the present day. During this period, anthroponymic material, as well as lexical, phonetic, morphological and other linguistic units of the language, began to be collected separately and studied in various directions. However, the anthroponymic material of the language was often analyzed as part of the lexical material. Due to mutual disputes and dialogues between linguists, historians and geographers who studied geographical names, toponymy was interpreted as a separate, independent science. For example, the famous toponymic scientist E.M.Murzaev considers toponymy as an independent science[2] using methods of linguistic, historical and geographical analysis. The famous linguist B.V.Gornung believed that proper nouns are an integral part of the vocabulary of every language and are the object of study of lexicology, one of the branches of linguistics.[3]

Conclusion. Therefore, linguists should not be limited in studying toponyms as linguistic material. At the same time, both historians, geographers, and ethnographers have the right to study the features of toponymic material. Thus, anthroponymic nominations carry information about the peculiarities of the epoch and are a kind of temporary monument. Anthroponyms as an example of spiritual culture are invaluable for the history of the people. They allow us to trace the main stages of the historical development of an ethnic group. The anthroponymic systems of different peoples of the world reveal a number of certain similarities, which is due to the process of mutual influence between languages and cultures. The openness of the anthroponymic system allows it to easily adopt personal names from another system.

Literature:

1. Superenskaya A. N.V. N. Phonological and morphological structure of proper names. Moscow: Nauka, 1969. 243 p. ill.
2. G. Sattorov.F. N. Stages of development and the next tasks of Tatar literature. onomastics. Kazan: KSU Publishing House, 1970. 87 p. ill. (in Tatar).
3. Menadzhiev, Ya. N. M. N., Azamatov X. A. N. Russian names: Essays on Don anthroponymy. Rostov-on-Don, 1978. 252 p. ill.
4. Tatar anthroponymy and ethnolinguistic relations // Soviet Turkology. - 1978. – No. 3. - St. 22-32.
5. E. Begmatova. A. Information about Uzbek names meaning of names (isoglossa). Isoxy has 14,600 names.2nd ed. - Tashkent: National Encyclopedia (dictionary) Uzbekistan, 2007. 608 p. ill.
6. D. Kusimova. In 1975, Ancient Bashkir anthroponyms: an abstract. Dissertation of the Candidate of Philological Sciences. Ufa, 1975. 56 s

JAHON SIVILIZATSIYASIDA QOMUSIY OLIM ABU ALI IBN SINO TA'LIMOTIDA SOG'LOM TURMUSH TARZI G'OYALARINING AHAMIYATI

Safarova Zebiniso G'ulomali qizi

*The knowledge academy xususiy maktabi
jismoniy tarbiya o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada qomusiy olim Abu Ali ibn Sinoning insonni har tomonlama sog'lom, jismoniy jihatdan chiniqishida uning ham jismoniy ham ruhiy kamolotga erishish omillari borasidagi g'oyalari asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada ibn Sinoning inson kamoloti borasidagi falsafiy g'oyalari ham yoritib berilgan. Jismoniy tarbiyaning inson salomatligiga har tomonlama zarurligi ibn Sino ta'limotida asoslab berilganligi ta'kidlab o'tildi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, sog'lom turmush tarsi, kamolot, axloq, tibbiyot, salomatlik, chiniqish, badan tarbiya.

Jahon sivilizatsiyasida Avitsenna nomi bilan mashhur bo'lgan Abu Ali ibn Sino qomusiy olim sifatida o'z davridagi fanlarning deyarli barchasi bilan shug'ullangan. Uning dunyodagi juda qo'lyozma xazinalarida saqlanib kelayotgan asarlari dunyo sivilizatsiyasida asosiy o'rin egallaydi.

Jahon tibbiyot olamining buyuk allomalaridan biri bizning vatandoshimiz Abu Ali ibn Sinodir. Ibn Sinoning ilmiy ta'limotlari, bizga qoldirgan meroslari beqiyosdir.

Abu Ali ibn Sino buyuk qomusiy olim sifatida tibbiyot, riyoziyot (matematika), falakiyot, fizika, kimyo, biologiya, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, filologiya, falsafa, axloq, estetika va badantarbiya kabi ko'plab fanlarning yetuk bilimdoni bo'lib, ushbu fanlarning rivojiga ulkan hissa qo'shgan allomadir. Uning aql zakovati, yaratgan asarlari O'rta Osiyodagina emas, balki Sharq va G'arbiy Ovrupo mamlakatlarida hozirgi kungacha ahamiyatini yo'qotmagan holda, hurmat bilan tilga olinadi.

Ibn Sinoning bizgacha yetib kelgan 242 dan 60 tasi falsafa, ilohiyot va tasavvufga tegishli, 43 tasi tabobatga oid, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi ruhshunoslikka, 23 tasi tibbiyot ilmiga, 7 tasi astronomiyaga, 1 tasi matematika, 1 tasi musiqaga, 2 tasi kimyoga, 9 tasi etikaga, 4 tasi adabiyotga va 8 tasi boshqa olimlar bilan ilmiy yozishmalarga bag'ishlangan asarlari ichida "Daf' al maddor al kulliya an al abdon al-insoniya..." (Inson badaniga yetishgan barcha zararlarni yo'qotish...), shuningdek, Risola fi hifz as-sihha (Sog'liqni saqlash haqida risola) asarlarida badantarbiya, shaxsiy gigiyena va parhez masalalari yoritilgan bo'lib, bu risolalar 1547-yilda lotin tilida nashr etilgan, arabchasi 1837-yilda Qohirada bosilgan edi. O'zbek tiliga qilingan tarjimai 1978-yilda.

Ibn Sino jahonda mashxur tabib sifatida tanilgan. Olimning shox asari – Tib qonunlari unga misli ko'rinnagan shuhrat keltirdi. O'z mazmuniga ko'ra bu asar tibbiy bilimlarning nodir majmuasi-qomusi hisoblanadi. Ibn Sino ta'limotida sog'lom turmush tarzi asosiy o'rin egallaydi.

Sog'lom turmush tarzi – inson turmush sharoitlarini faol o'zlashtirish usuli bo'lib, kun tartibiga rioya qilish, faol harakat asosida organizmni chiniqtirish, sport bilan shug'ullanish, to'g'ri va sifatli ovqatlanish, gigiyena qoidalariga rioya qilish, zararli odatlardan o'zini tuta bilish demakdir.

Hozirgi kunda yangilanayotgan O'zbekistonda barkamol avlodni tarbiyalashda sog'lom turmush tarzini shakllantirishda katta e'tibor berilmoqda.

Buyuk alloma Abu Ali ibn Sino o'z asarlarida sog'lom turmush tarzini shakllantirishning bir necha usullarini asoslab bergan. Sog'lom turmush tarzini shakllantirishda alloma jismoniy tarbiyaning ahamiyatiga alohida urg'u berib o'tgan.

Ibn Sinoning ta'biri bilan aytganda "sog'liqni saqlashning asosiy mezonlari – badan tarbiya"dir.

Badan tarbiyasi inson hayotida katta ahamiyatga ega. Birinchidan, hayotda har kimning mukammal sog' salomatlikka, kuch quvvatli badanga ega bo'lish ehtiyoji bor. Ikkinchidan, badan sog'lig'i fikr va axloqning ham sog'lig'ini ta'min etadi. Quvvatli badanning fikr va axloq uzra ta'siri oshkordir. Fikr va axloq bilan mijoz va sog'lomlik uzviy bog'liq.

Badan tarbiyasining maqsadi har tomonlama jismonan chiniqqan, sof fikrli, mard, sabotli, qat'iyatli, Vatanni himoya qila oladigan shaxslarni kamol toptirishdan iborat.

Ibn Sinoning jismoniy mashg'ulotini kishining yoshiga, jinsiga, sihat-salomatligiga va kasalligiga qarab, turlicha shakl va uslublarda o'tkazish kerakligi haqidagi g'oyalari juda o'rinnidir. Doimiy ravishda va o'z vaqtida badan tarbiya bilan shug'ullanuvchi odam buzilgan xiltlar tufayli kelgan kasalliklarning davosiga muhtoj bo'lmasligini bashorat qilib bergan.

Ibn Sinoning ta'kidlashicha, badan tarbiya turlarini ikki guruhga bo'ladi:

Odamning ish jarayonlarida qiladigan harakatlari;

Maxsus badan tarbiya harakatlari.

Ibn Sino Tibning amaliy qismini ikkiga bo'ladi. Birinchi qism sog'lom gavdalarning tadbirini bilish, bu sog'likni saqlashga talluqli bo'lgani uchun uni sog'liqni saqlash ilmi deb ataydi. Sog'liqni saqlashda esa asosiy yettita narsani mo'tadil qilish lozim deya ta'kidlaydi. Bular:

Mijozni mo'tadil qilish;

Yeyiladigan va ichiladigan narsalarni to'g'ri tanlash;

Gavdani chiqindidan tozalash;

Gavdani to'g'ri tuzilishini saqlash;

Burunga tortiladigan havoni yetarli va yaxshi qilish;

Kiyimli narsalarni yaxshilash;

Jismoniy va ruhiy harakatlarni mo'tadil qilish, shu harakatlar jumlasiga ma'lum darajada uyqu va uyg'oqlik ham kiradi.

Tana a'zolarining mo'tadil faoliyati uchun harakat juda zaruriydir. Buyuk hakim: "Badan tarbiya – sog'liqni saqlashda ulug'vor usuldir", deydi, bu fikr: "Kimki qilsa harakat - sog'lig'ida barakat bo'ladi" degan naqlni eslatadi.

Qadimda xalqimiz badan tarbiyani riyozat deb atashgan. Abu Ali ibn Sino "Tibbiy doston" ("Urjuza") asarida ham riyozat – badan tarbiyasi haqida to'xtalib, uning bir necha xillari bo'lishi, bu jismoniy mashqlar bilan o'rtacha shug'ullanish sog'liqqa foydali ekanligini bunday ta'riflaydi:

“Bilsang riyozat turlari necha necha
Sharofatli bo‘lur esa u o‘rtacha.
To‘g‘ri va mo‘tadil bo‘lib o‘sgan badan,
Kir chir ila chiqindidan qutular tan.”

Olim yana, jismoniy mashqsiz yurish badanda yomon xiltlarning yig‘ilishiga sabab bo‘lishini alohida uqtirib bunday deb yozadi:

“Riyozatsiz yotishdan ko‘p topma rohat,
Bu rohatdan topolmassan hech manfaat
Jim yotsang iflos xult-la to‘lar badan,
G‘izocha hech hozirlanmas biror maskan”.

Alloma sog‘liqni saqlashning asosiy tadbiri sifatida badantarbiyani e‘tirof etgan holda uning quyidagi turlarini ko‘rsatadi: o‘zaro tortishish, musht bilan turtishish, yoydan o‘q otish, tez yurish, nayza otish, yuqoridagi bir narsaga iring‘ib osilish, bir oyog‘ida sakrash, qilichbozlik va nayzabozlik, otda yurish, ikki qo‘lini silkitish.

Jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanishning asosiy usullaridan yana biri: chiniqish, hammomga cho‘milish, sovuq suvda cho‘milish, suv va ichimliklarni iste‘mol qilish, to‘g‘ri ovqatlanish, uyqu va dam olish asosiy o‘rin egallaydi. Keksalik davridagi jismoniy tarbiya va umuman safar vaqtlarida fasllariga qarab harakat qilish asoslarini ham ko‘rsatadi.

Badantarbiya bilan shug‘ullanuvchi o‘z gavdasini tayyorlash uchun oldin gavdani qattiq mato bilan ishqalashi kerak, bundan uning tabiati uyg‘onib, terisining teshiklari kengayadi. Undan keyin chuchuk moy bilan gavdani ishqalab, asta-sekin uncha kuchli bo‘lmagan uqalashga o‘tiladi. Bunga qo‘llar bilan tananing turli bo‘laklarini ko‘p marta ezish va barcha mushaklarni ezish bilan erishiladi. Keyin uqalashni tamomlab, badantarbiyaga kirishiladi.

Bolaning salomatligi u yashaydigan muhit sharoitiga chambarchas bog‘liq ekanligi bugungi kunda hech kimga sir emas. Bola salomatligiga ta‘sir etuvchi omillar tib ilmining bilimdoni buyuk Ibn Sinoning “Risola fi xifa as-sihha”- asarida ham o‘z aksini topgan bo‘lib unda salomatlikning asosiy garovi sifatida shaxsiy gigiyena qoidalari bayon qilingan.

Jismoniy sog‘lomlashtirish usullari orasida ertalabki badan tarbiya bilan shug‘ullanish ham alohida ahamiyatga ega. Har bir oila vakili, oilada ertalabki badan tarbiyani, har bir korxona xodimlari ertabki ishni boshlashdan oldin maxsus murabbiylar yordamida amalga oshirsa foydadan xoli bo‘lmaydi.

Yuqoridagilarni inobatga olib ertalabki badan tarbiya imkon darajada har kuni o‘z vaqtida ochiq havoda o‘tkazilsa yaxshi samara berishi bilan birga kun davomida tetik bo‘lib, o‘qish, ish va boshqa ish faoliyatlarida qobiliyatini oshiradi, bir so‘z bilan aytganda sog‘lom turmush tarzini yaratadi.

Ibn Sinoning ekologik qarashlari, ekologik tafakkur va amaliyot tarixidagi buyuk merosi hisoblanadi. Uning “Tib qonunlari” kitobida ekologik qarashlar ham o‘z ifodasini topgan. Kasalliklarni kelib chiqishi, oldini olish, davolashga doir maslahatlar, inson salomatligining atrof-muhitdagi omillarga bog‘liqligi haqida fikrlar Abu Ali ibn Sino ijodiga singib ketgan.

Uning ta‘kidlashiga ko‘ra: inson salomatligi atrofimizni o‘rab turgan havoning tarkibiga bog‘liq, chunki havo gavdamizni va ruhimizning tarkibiga kirgan to‘rt asosiy unurning biridir. Havo mo‘tadil va sof bo‘lib, ruhning mijoziga teskari yot bir moddalar aralashmaganida u sog‘liq uchun yaroqli bo‘ladi, aks holda esa kasallik manbasidir.

Fan va texnika taraqqiy etgan hozirgi zamonda havosi nafas olish uchun butunlay yaroqsiz holatga kelib qolgan joylar ham mavjudligi kasalliklarning yangi turlarini rivojlanib borishiga sabab bo‘lmoqda.

Yoshlarni har tomonlama barkamol va yetuk qilib tarbiyalashda barcha ekologik va ijtimoiy tadbirlar turkumiga kiradigan jismoniy tarbiyaning ham ahamiyati katta.

Ibn Sino ta‘limotida bolaning salomatligi ko‘p jihatdan ota-ona sog‘ligiga bog‘liq bo‘lib, u o‘sayotgan va rivojlanayotgan muhit ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Bola organizmi mayin, yangi niholdek egiladi, o‘zgarib turadi. Ma‘lum sharoitlarda yomon tug‘ma xususiyatlar yuzaga chiqmay qolishi va jiddiy kasalliklar manbai bo‘lishi ham mumkin.

Ibn Sinoning aytishicha odam yorug‘ dunyoga chidamlilik, bardoshlik “tayyor” moslashuvchanlik mexanizmlarning ma‘lum jamg‘armasi bilan keladi. Buni sehrigar saxiy tabiat har bir bo‘lajak farzandga ato etgan tuhfa, deb hisoblash mumkin. Biroq ana shu tabiat in‘omini saqlash uchun undan bilib, oqillik bilan foydalanish kerak.

Ibn Sino inson kamolotida jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyatini ham nazariy, ham amaliy jihatdan tahlil etadi.

Alloma inson sog‘lig‘i, jamiyat a‘zolarining sog‘lom turmush tarzi jamiyatning osuda hayoti, farovon turmush tarzini ta‘minlashga xizmat qilishini nazarda tutib, inson salomatligini saqlash hamda tiklash borasida o‘zining ta‘limotlarini asarlari orqali ifoda etgan.

Biz ajdodlarimizning bizga qoldirgan boy ma‘naviy merosini o‘rganib hayotga tadbqiq etishimiz asosiy vazifalarimizdan biri hisoblanadi.

Ibn Sino ilmiy merosini o‘rganish borasida ko‘p ishlar amalga oshirildi. Hozirgacha dunyo miqyosida uning asarlari qator tillarga tarjima etildi va ko‘plab ilmiy asarlar, tadqiqotlar yaratildi. Jumladan, uning yirik asari “Tib qonunlari” olimning vatani O‘zbekistonda birinchi marotaba arab tilidan rus va o‘zbek tillariga tarjima etildi va ilmiy izohlar bilan nashr etildi.

Ibn Sinoning betakror ilmiy merosi atoqli vatandoshimizning insoniyat tarixidagi eng buyuk qomusiy olimlardan biri ekani isbotidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Ali ibn Sino. Falsafiy qissalar, to‘plovchi va tarjimon. A.Irisov. G‘.G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. – Toshkent, 1963.
2. Baratov. N. Ibn Sino etikasi, 1969.
3. Irisov A. Ibn Sino adib va ma‘rifatparvar. –Toshkent, 1960.
4. Saidov N. Человек, его сущность и сущностные силы в философии Аристотеля и Ибн Сины. – Душанбе: Ирфон, 2008.
5. Yurtimiz allomalari. –Toshkent, 2014.

INGLIZ TILINI O‘QITISH JARAYONIDA VEBINAR PLATFORMALARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Xodjayeva Shaxnoza Baxtiyorovna
Buxoro davlat universiteti maqistri

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta‘lim jarayonida vebinar platformalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari va ularni ingliz tili darslarida samarali joriy etish masalalari tahlil qilingan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, Zoom, Microsoft Teams, Google Meet, WebinarJam kabi vebinar platformalari til o‘rgatish jarayonida interfaollikni ta‘minlash, til kompetensiyalarini shakllantirish va ta‘lim oluvchilarning faol ishtirokini kuchaytirishda muhim vosita sifatida e‘tirof etiladi.

Kalit so‘zlar: vebinar platformalari, ingliz tilini o‘qitish, raqamli ta‘lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, interaktiv dars, onlayn ta‘lim, pedagogik metodika, til kompetensiyasi.

Kirish. Bugungi kunda ta‘lim sohasida yuz berayotgan raqamli transformatsiya o‘qitish usul va vositalarining tubdan yangilanishiga olib kelmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng imkoniyatlari, ayniqsa, masofaviy va gibrid ta‘lim shakllarining joriy etilishi, ingliz tilini o‘qitish jarayonida ham innovation yondashuvlarni talab etmoqda. Ayni paytda vebinar platformalari – Zoom, Microsoft Teams, Google Meet, Cisco Webex va shu kabi ilovalar – nafaqat dars jarayonini uzluksiz tashkil etish, balki ta‘limda interfaol muhitni yaratish, o‘quvchilarda lisoniy kompetensiyalar (tinglash, gapirish, o‘qish, yozish)ni shakllantirish va rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynamoqda.

Qator xorijiy tadqiqotchilar, jumladan, S. Arefaks, A.V. Bates, M. Bullen, T. Morgan va A. Kaym kabilar axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining masofaviy ta‘limga ta‘siri, bilimga asoslangan jamiyatda ushbu ta‘lim turining ahamiyati, shuningdek, oliy ta‘lim muassasalarida raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini keng qamrovli tadqiqotlar orqali asoslab berganlar.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – ingliz tilini o‘qitish jarayonida vebinar platformalaridan (Zoom, Adobe Connect, BigBlueButton va boshqalar) samarali foydalanishning pedagogik asoslarini tahlil qilish, ularning ta‘limdagi funksional imkoniyatlarini o‘rganish va ushbu platformalar orqali talabalarda til kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

Vebinar platformalarining ta‘limda qo‘llanilishi bo‘yicha ilmiy-metodik manbalarni o‘rganish va tahlil qilish.

Ingliz tilini o‘qitish jarayonida qo‘llanilayotgan vebinar ilovalarining (Zoom, BigBlueButton, Adobe Connect) pedagogik imkoniyatlarini solishtirma tahlil qilish.

Ta'lim jarayonida webinar texnologiyalari orqali tinglash, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirish usullarini ishlab chiqish.

Webinar platformalari orqali olib borilgan amaliy darslar asosida talabalarda amaliy til kompetensiyalarini shakllantirishdagi samaradorlikni aniqlash.

Dars jarayonida webinar vositalaridan samarali foydalanish bo'yicha o'qituvchilar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Talabalarining fikri asosida webinar texnologiyalarining dars samaradorligiga ta'sirini baholash.

Metodlar: Tadqiqotning metodologik yondashuvi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Adabiyotlarga tahliliy yondashuv – webinar platformalarining til o'qitishdagi samaradorligi va pedagogik potentsiali to'g'risidagi ilmiy va amaliyot tadqiqotlari o'rganildi. Masalan, Başaran (2014) webinarlarni ingliz tili o'qitishdagi vosita sifatida o'rganib, ularning asosiy afzalliklari (tishlash va gapirish ko'nikmalarini rivojlantirish) hamda texnik muammolari haqida tahlil qilgan Shu bilan birga, Shin va hamkasblari webinarlarni pandemiya davrida ingliz tili o'qituvchilari uchun "just-in-time" kasbiy rivojlanish vositasi sifatida samarali deb topgan.

Model asoslangan tahlil – blended (gibrid) ta'lim konsepsiyasi doirasida webinarlar an'anaviy yozma-og'zaki usullar bilan birga samarali qo'llaniladi degan metodologik yondashuv asosida tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Webinar texnologiyalari orqali ingliz tilini o'qitish jarayonini tashkil etish borasida olib borilgan tadqiqotlar, amaliy sinovlar va ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu platformalar orqali dars o'tish nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki talabalarining amaliy til kompetensiyalarini shakllantirish va mustahkamlashda ham muhim rol o'ynaydi.

Zoom, Adobe Connect va BigBlueButton kabi webinar platformalari real vaqt rejimida onlayn darslarni tashkil etishda qo'l keladigan eng keng tarqalgan vositalardan hisoblanadi. Ularning asosiy afzalliklari quyidagicha:

Zoom – audio va video konferensiyalar, ekranni ulashish, virtual xonalar (breakout rooms), chat va fayl almashinuvi kabi imkoniyatlari orqali gapirish va eshitish ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'l keladi.

Adobe Connect – ta'lim materiallarini strukturalashtirilgan ravishda taqdim etish, ekran taqdimoti, ko'p funktsiyali elektron doska va tahlil qilish imkoniyatlari orqali dars mazmunini chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

BigBlueButton – ma'ruza, seminar va test jarayonlarini onlayn tashkil qilish, taqdimot o'tkazish, forum va chat orqali fikr almashish, darslarni yozib olish, giperilovalardan foydalanish imkoniyatlariga ega bo'lib, barcha til ko'nikmalarini parallel ravishda rivojlantiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, webinar platformalaridan foydalanish talabalarining:

interaktiv ishtirokini (savol-javob, muhokama, prezentatsiya),

axborotni qabul qilish faoliyatini (videomateriallar, taqdimotlar),

muloqotga kirishish qobiliyatini (onlayn forumlar, jonli suhbat),

mustaqil izlanish qobiliyatini (o'z ekranlarini ulashish, tadqiqot natijalarini taqdim etish)

faollashtiradi. Bu esa, o'z navbatida, **tanqidiy fikrlash, axborotni tahlil qilish, birlashgan holda ishlash** ko'nikmalarini shakllantiradi.

Talabalarda quyidagi asosiy kompetensiyalar rivojlandi:

Til kompetensiyasi	Webinar texnologiyasidagi qo'llanilishi
Eshitish (listening)	Audio va video konferensiyalar, YouTube giperilovalari orqali material tinglash
Gapirish (speaking)	Kichik taqdimotlar, savol-javoblar, ekranni ulashish paytidagi izohlar
O'qish (reading)	Elektron kitoblar, prezentatsiya matnlari, gipermatnlar
Yozish (writing)	Onlayn chat, test, so'rovnoma, esse yoki forumlarda fikr bildirish

Tajriba-sinov ishlari davomida talabalarni turli darajadagi topshiriqlar bilan qamrab olish orqali **modulli dars tuzilishi, tahlil va tahrir, grammatik mashqlar, slaydli testlar, bo'sh joyni to'ldirish, xato topish** kabi interaktiv mashg'ulotlar ijobiy natija berdi.

Webinar platformalari orqali dars o'tish jarayonida quyidagi **metodik yutuqlar** qayd etildi:

Darslarning dinamikligi: videolar, tasvirlar, slaydlar, giperilovalar orqali o'quv muhiti qiziqarli tarzda tashkil etildi.

Formativ baholash imkoniyatlari: tezkor so'rovnomalar, testlar, fikr so'rash kabi baholash usullari orqali darsdagi faollik monitoring qilindi.

Avtomatik nazorat: davomatni aniqlash, topshiriqlar taqdimoti, faol ishtirok asosida baholash jarayonlari avtomatlashtirildi.

Yozib olish imkoniyati: darslarni yozib olish imkoniyati ta'limda davomiylik va qayta ko'rib chiqishni ta'minladi.

Xulosa: Mazkur tadqiqotdan kelib chiqib, vebinar platformalar ingliz tili o'qitishda pedagogik jihatdan innovasion, samarali va holatga mos vosita sifatida xizmat qilishini ko'rsatadi. Vebinarlar:

til ko'nikmalarini interfaol va muloqotli muhitda shakllantirishga g'ayriqachon ko'mak beradi;

hybrid yoki blended ta'lim modellariga mos ravishda an'anaviy va onlayn metodlarni birlashtirib, ta'lim samaradorligini oshiradi;

pandemiya kabi favqulodda sharoitlarda ta'lim jarayonini uzluksiz to'g'ri tashkil etishda imkoniyat yaratadi.

Shu bilan birga, vebinar platformalaridan samarali foydalanish uchun texnik tayyorgarlik, pedagoglar va talabalar uchun malaka oshirish kurslari hamda platforma imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish haqida yordam berish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Андреев А.А. Дидактические основы дистанционного обучения в высших учебных заведениях. – М., 1999. – 289 с.

2. Вайндорф-Сысоева М.Е., Грязнова Т.С., Шитова В.А. Методика дистанционного обучения: Учебное пособие для вузов. – М.: Юрайт, 2018. – 194 с.

3. Ибрагимов И.М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения. – М.: Академия, 2008. – 329 с.

4. Ibraymov A. Effectiveness of Teachers' Professional Development through Distance Learning Courses // Eastern European Scientific Journal. – Germaniya, 2015. – №4. – S. 118–125.

5. Монахов В.М. Проектирование современной модели дистанционного образования // Педагогика. – Москва, 2004. – №6. – С. 11–20.

INGLIZ TILI O'QITISH ORQALI TANQIDIY FIKRLASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH

Temirova Nigina Erkinovna
Buxoro davlat universiteti magistri

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tili o'qitish jarayonida talabalarining tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish masalasiga bag'ishlangan. Maqolada zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan interaktiv va innovasion usullar orqali talabalarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Guruhli muhokamalar, rol o'yinlari, multimedia vositalari va projekt usullari talabalarining muammolarni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va fikrlarni asoslab yetish qobiliyatlarini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada pedagoglarning interaktiv usullarni samarali qo'llashi orqali ta'lim jarayonida talabalarining faolligi va motivatsiyasi oshirilishi, shu bilan birga ingliz tili ko'nikmalari ham rivojlantirilishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: ingliz tili o'qitish, tanqidiy fikrlash, interaktiv usullar, pedagogik innovatsiyalar, talabalarining faolligi.

Kirish. Tanqidiy fikrlash (critical thinking) zamonaviy ta'lim tizimida talabalarining intellektual rivojlanishi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan pedagogik konsepsiya hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash qobiliyati nafaqat ma'lumotni baholash va tahlil qilishga, balki fikrlarni asoslab chiqish, yangi g'oyalar yaratish va muammolarni samarali yechishga ham imkon beradi. Shu bois, uning rivojlantirilishi ta'lim jarayonida eng ustuvor vazifalardan biriga aylandi.

Ingliz tili o'qitish esa tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Bu til nafaqat global kommunikatsiya va bilim almashish vositasi sifatida ahamiyatga ega, balki talabalarni fikrlash jarayoniga faol jalb qilish, ularning muloqot qobiliyatlari va ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilini interaktiv usullar orqali o'rgatish talabalarining fikrlash darajasi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Zamonaviy pedagogikada interaktiv usullar – talabalarining dars jarayonida faol ishtirokini ta'minlaydigan, ularni muloqotga tortadigan va mustaqil fikrlashga o'rgatadigan asosiy vosita sifatida qaraladi. Masalan, guruhli mashqlar, diskussiyalar, rol o'yinlari va multimedia vositalari orqali talabalar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu usullar nafaqat til ko'nikmalarini

rivojlantirish, balki muammolarni tahlil qilish va ularni yechishda mustaqillikni rivojlantirishda ham samarali hisoblanadi.

Shuningdek, tanqidiy fikrlashni shakllantirishda pedagogning roli ham muhimdir. Pedagog faqat ma'lumot yetkazuvchi emas, balki talabalarning fikrlash jarayonida qo'llaniladigan qiymatli yo'naltiruvchi sifatida ham ishtirok etadi. Dars jarayonida talabalarning savol berishga, bahs olib borishga va o'z fikrlarini asoslab berishga rag'batlantirilishi ularning tanqidiy fikrlash darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Hozirgi kunda ta'lim muassasalarida an'anaviy dars usullari ko'pincha talabalarning faol ishtirokini ta'minlay olmaydi. Shu sababli, interaktiv va innovasion usullar orqali ingliz tili o'qitish talabalarning qiziqishini oshirish va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bu usullar talabalarni muammolarni mustaqil yechishga, fikrlarni baholashga va yangicha yondashuvlar bilan yondashishga o'rgatadi.

Shu bilan birga, tanqidiy fikrlashning rivojlanishi talabalarning kelajakdagi akademik va kasbiy faoliyatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tanqidiy fikrlash qobiliyati yuqori bo'lgan talabalar muammolarga serqirra yondashadi, yangi g'oyalar yaratadi va jamoaviy ishlarda samarali ishtirok etadi. Shuning uchun ingliz tili o'qitishda interaktiv usullarni qo'llash talabalarning intellektual va kommunikativ rivojlanishi uchun zarurdir.

Mazkur maqolada talabalarni ingliz tili o'rganish jarayonida tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda qo'llaniladigan usullar va pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi, ularning samaradorligi ilmiy asosda baholanadi va amaliyotda qo'llanish imkoniyatlari ko'rsatib o'tiladi.

Metodlar: Ushbu tadqiqotda talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda interaktiv usullarning samaradorligini baholash uchun kompleks pedagogik va tadqiqot usullari qo'llanildi. Tadqiqotda asosan quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Interaktiv dars usullari:

- o **Guruhli muhokamalar** – talabalar masalalarni turli nuqtai nazardan tahlil qilish va fikrlarini asoslab berish uchun guruhlarda muhokama qilishdi.

- o **Rol o'yinlari** – talabalar konkret vaziyatlarda muayyan rollarni bajarish orqali muammolarni tahlil qilish va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirdilar.

- o **Proyekt usuli** – talabalar malaka va bilimlarini amaliyotda qo'llash uchun mustaqil yoki guruhda projekt topshiriqlarini bajarishdi.

- o **Multimedia va interaktiv texnologiyalar** – video, audio, onlayn viktorinalar va elektron platformalardan foydalanish orqali dars jarayonini interaktiv qilish va talabalarning qiziqishini oshirish ta'minlandi.

2. Pedagogik kuzatuv va baholash:

- o Tadqiqot davomida talabalarning dars jarayonidagi faolligi, qatnashish darajasi va muloqot qobiliyatlari pedagog tomonidan kuzatildi.

- o Tanqidiy fikrlash darajasi talabalarning topshiriqlarni bajarishi, guruh muhokamalaridagi ishtiroklari va rol o'yinlaridagi faolliklari orqali baholandi.

3. Savolnoma va anketalash usuli:

- o Talabalarning fikrlash qobiliyati va motivatsiya darajasini aniqlash uchun maxsus savolnomalar tuzildi.

- o Savolnomalar talabalarning dars jarayonidagi faolligi, ingliz tiliga qiziqishi va tanqidiy fikrlash ko'nikmalariga ta'sirini baholashga qaratildi.

4. Hujjatli tahlil va adabiyotlar o'rganish:

- o Tanqidiy fikrlash va interaktiv pedagogik usullar bo'yicha ilmiy adabiyotlar, maqolalar va tahlillar o'rganildi.

- o Shundan olingan nazariy ma'lumotlar tadqiqotning amaliyotga yo'naltirilgan qismlariga asos bo'ldi.

Shu usullar orqali tadqiqotda talabalarning ingliz tili o'qitish jarayonida tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda interaktiv usullarning samaradorligi aniqlandi va ilmiy asosda baholandi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv usullarning qo'llanilishi talabalarning ingliz tili o'rganishga qiziqishi va tanqidiy fikrlash qobiliyatini sezilarli darajada oshirdi. Birinchidan, guruhli muhokamalar va rol o'yinlari talabalarni dars jarayonida faol ishtirok etishga rag'batlantirdi. Ular masalalarni tahlil qilish, fikrlarni asoslab chiqish va turli nuqtai nazarlarni muhokama qilish orqali mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirdilar.

Ikkinchidan, multimedia vositalari va onlayn platformalardan foydalanish talabalarning diqqatini jalb qilish va ma'lumotni samarali o'zlashtirish imkonini berdi. Viktorinalar, interaktiv testlar va video-mashqlar orqali talabalar grammatik va leksik bilimlarini mustahkamladilar hamda ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Uchinchidan, projekt usuli talabalarining ijodiy fikrlash va tahliliy qobiliyatlarini rivojlantirdi. Talabalar mustaqil ravishda topshiriqlarni bajarish va o'z projektlarini taqdim qilish orqali nazariy bilimlarni amaliy holatlarga qo'llashni o'rgandilar. Bu jarayonda ularning jamoada ishlash va mas'uliyatni olish qobiliyati ham kuchaydi.

Shuningdek, tadqiqot davomida talabalarda tanqidiy fikrlash va tahlil qilishga qiziqish sezilarli darajada oshgani aniqlandi. Interaktiv usullar orqali talabalar nafaqat akademik bilimlarni, balki muammolarni yechish va fikrlarini asoslab chiqish qobiliyatlarini ham rivojlantirdilar.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tili o'qitishda interaktiv usullarni qo'llash talabalarining faolligini oshirish, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ularning umumiy akademik va kommunikativ ko'nikmalarini mustahkamlashda samarali vosita hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tili o'qitishda interaktiv usullar talabalarining tanqidiy fikrlash qobiliyatini samarali rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Guruhli muhokamalar, rol o'yinlari, projekt usuli va multimedia vositalari talabalarining dars jarayonida faolligini oshirish, mustaqil fikrlash va muammolarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berdi.

Shuningdek, interaktiv usullarni qo'llash talabalarda ta'limga qiziqish va motivatsiyani kuchaytirdi, ularning akademik va kommunikativ ko'nikmalari yaxshilandi. Talabalar nafaqat til bilimlarini amaliyotda qo'llashni o'rgandilar, balki fikrlarni asoslab chiqish, turli nuqtai nazarlarni baholash va yangi g'oyalar yaratish qobiliyatini ham rivojlantirdilar.

Shu bilan birga, pedagogning interaktiv usullarni to'g'ri qo'llashi dars jarayonini samarali va qiziqarli qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Interaktiv va innovasion metodlar orqali ingliz tili o'qitish nafaqat til ko'nikmalarini rivojlantirish, balki talabalarining tanqidiy fikrlash darajasini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, maqsadli va rejali interaktiv ta'lim usullari talabalarining akademik, kommunikativ va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi va kelajakda ta'lim sifatini oshirish uchun asosiy yo'nalish sifatida qo'llanilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Paul, R., & Elder, L. (2019). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. 3rd Edition. Pearson Education.
2. Brown, H. D. (2014). *Principles of Language Learning and Teaching*. 6th Edition. Pearson.
3. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2017). *Cooperative Learning in 21st Century*. Edina, MN: Interaction Book Company.
4. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching*. 5th Edition. Pearson.
5. Brookfield, S. D. (2012). *Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions*. Jossey-Bass.
6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. 3rd Edition. Cambridge University Press.

SHE'RIYATDA TIBBIY BIRLIKLARNING MA'NOVIY KO'LAMI

Islomova Shahnoza Iskandar qizi,

Buxoro davlat universiteti

o'zbek tili va jurnalistikasi kafedrasida tayanch doktoranti;

Buxoro davlat tibbiyot instituti

O'zbek tili va adabiyoti, rus va ingliz tillari kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada tibbiyot va she'riyat mushtarakligi–zamonaviy tibbiyotda she'riyatning roli, she'r terapiyasi, davo va she'riyat hamda she'riyatda uchraydigan til birliklarining lingvistik tahlili haqida so'z yuritiladi. Tibbiyot, tilshunoslik va adabiyotshunoslik bag'rida vujudga kelgan tibbiy she'riyat ko'plab kasalliklar uchun ma'naviy shifo vositasi sifatida e'tirof etilib, qator tabobat ilmi aks etgan she'rlar lisoniy va tibbiy xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: tabobat tarixi, tib ilmi, tibbiy lingvistik birliklar, tibbiy she'riyat, she'r terapiyasi, tibbiy birliklar, tibbiyot tili, tibbiyot va tilshunoslik, tibbiyot va adabiyot.

“Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarida zamonaviy atamalarining o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi... Yana bir muhim vazifa fundamental tadqiqotlar, sanoat, bank-moliya tizimi, yurisprudensiya, diplomatiya, tibbiyot va boshqa tarmoqlarda davlat tilini to'laqonli qo'llash bilan bog'liq”.[1]

Shunday ekan, tibbiy birliklarning ma'noviy, vazifaviy, uslubiy xususiyatlarini aniqlash, inson ongiga kuchli ta'sir ko'rsatadigan she'riyat terapiyasini tadqiq qilish, tibbiy she'riyatning lisonini xususiyatlarini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega.

Tibbiy asarlar haqida fikr yuritilganda nasriy asarlar bilan bir qatorda nazmiy usulda bitilgan tibbiy asarlar ham mavjudligi diqqatni tortadi, sababi qadimdan oq tabiblik ilmidan xabari bor shoirlarimiz o'z asarlarini nazmiy usulda bitishgan. Nazmiy usuldagi soddada tilda bitilgan tibbiy she'riyat inson ongida tez xotirlanishi va bemor ongiga ta'sir qilib, so'z magiyasi orqali shifo vazifasini bajarishi nihoyatda ahamiyatlidir.

Arab va fors tillarida ijod qilgan shoirlarning ijodida "Tibbiyot" nomli maxsus janr bo'lib, unda shoirlar tabobatga oid narsalar haqida fikr yuritganlar. Islomdan avval fors tilida nazm bilan yozilgan birorta yaxlit asarning mavjud bo'lgani haqida ma'lumotlar yetib kelmagan. Tabobatga oid fors tilida yozilgan birinchi nazmiy asar hakim Maysariyning (IX asr) "Donishnoma"si bo'lib, u 980-yilda kitobat qilingan. Ibn Sino tug'ilgan yili yozilgan bu asarda tabobatning nazariy va amaliy masalalari bayon qilingan.

Beruniyning yozishicha, hindlar ham o'z ilmiy asarlarini turli vaznlarda tizma she'r qilib yozganlar. Buning afzalligi ko'p bo'lib, boshqa kishilar bu tizma she'r ichiga ortiqcha narsa kiritolmaganlar, ma'nosini buza olmaganlar. Odatda kishining ko'ngli chiroyli narsaga talpinadi, tartibsiz, xunuk narsani ko'rganda nafratlanadi. She'rlar esa o'quvchiga lazzat va orom bag'ishlaydi. Abu Ali ibn Sino ham "Urjuza" nomli tibbiy she'riy asarida: "Tabib badanning shohi bo'lganidek, shoir tilning amiridir" deb yozgan edi.

Amir Xusrav Dehlaviy yozadi:

*Lavzina yoqimli tanaga jondur,
Ko'p yesang medaga biroq ziyondur.
Davodan naf topmas, illatga asir,
Hatto dardi qildi tabibga ta'sir.
Bedard kishi doim shod ila xandon,
Dardlilar holini bilmas hech qachon.*

Ushbu badiiy matnda tabobatga oid davo sirlari, dorivorlar haqida ma'lumot berilgan. Tib ilmiga bag'ishlangan ushbu nazmiy parchada ijodkor, inson ongiga ta'sir ko'rsatadiga, xotirada muhrlanib qoladigan, so'zga joziba baxsh etadigan tilimiz latofatini ko'rsata oladigan frazeologik, metaforik, evfimik, perefrazik, sinonimik va antonimik birliklardan foydalangan. Jumladan, **tanaga jondur, illatga asir, dard ta'sir qilmoq, bedard kishi, dardlilar holi.**

Tabobatga doir qimmatli fikrlarni obrazli tarzda o'z asarlarida bayon etgan buyuk shoirlardan biri Alisher Navoiydir.

*Agar hikmatqa bo'lsa iltifoting,
Ki bo'lsun Nuh umricha hayoting.
Va lekin tibbu hikmat ham erur xo'p,
Ki sihatdur kishi jismida matlub.*

Alisher Navoiyning fikriga ko'ra tibbiyot fanlarning eng sarasi, shu ilmni bilmoq lozim, kishi tanasi salomatligini saqlash oliy maqsadlardan biridir. Ushbu parcha orqali XV asr til xususiyatlarini ham ko'rishimiz mumkin: olmoshlarning ishlatilishi (**ki** shaklida), jo'nalish kelishigining -qa tarzida. Ulug' ijodkor so'zning buyuk qudratini namoyon etib, kishi ongiga ta'sir qiladigan katta bir payg'ambar hayoti aks etgan hadisni (Nuh alayhissalom) bitta jumlagacha tushira olgan, umring uzun bo'lishini xohlasang fikrini – "Ki bo'lsun Nuh umricha hayoting" birikmasi orqali bayon etgan. Bu bilan biz tibbiy she'riyatning inson psixik faoliyatiga ta'sirini ko'rishimiz mumkin.

Alisher Navoiyning yozishicha, kishi salomat bo'lishi uchun, avvalo, to'g'ri taomlanish ilmini bilmog'i kerak, kishi zararli narsalarni yeyishdan tiyilmog'i lozim, shundagina kishi salomat bo'ladi:

*Nekim bo'lsa muzir bo'lg'il harosan,
Ki bo'lg'ay tabinga mushkullar oson.*

Alisher Navoiyning fikriga ko'ra, bemor kishida ishtaha bo'lsa, u tuzalib ketadi, ammo sog'lom odamda ishtaha bo'lmasa u yomon holat, tezda ishtahani qaytarish uchun harakat qilmoq lozim. Shu kabi axborotni nazmga solib, kitobxonga yetkazgan. Bemor kishi uchun **ishtahani(mushtohiy)–salomatlikning nishonasi(parafreza)** sifatida keltirib, baytga ko'rk taqdim etgan. Sog'lom kishini ifodalash uchun graduonomik qatordan badiiy yorqinligi kuchlisini tanlab (*sog'lom-dardsiz-bedard-tandurust-zabardast*), baytning badiiylilik qiymatini oshirgan:

*Bemori mushtahiyga salomat nishondur,
Chun tandurust mushtahiy ermas-ziyondur.*

Alisher Navoiyning fikriga ko‘ra, kishi badanida to‘rt xilt mavjud bo‘lib, ular kishi tanasida oshib ketse, kasalliklar chiqishiga sabab bo‘ladi. Bular: qon, safro, savdo, balg‘am. Tib va tabib mana shu xiltlarni me‘yorga keltiribgina, kishiga salomatlikni qaytarib beradi.

*Bo‘lsa tab ichra xiltdan illat,
Moddiy bo‘lsa har nechuk zahmat.
Bizga ishdur oni iloj etmak,
Tib ila sihati mijoz etmak.*

Buyuk alloma fikriga ko‘ra inson tanasi doimo sog‘ bo‘lishi uchun tinimsiz harakat qilmog‘i va mijoziga nima yoqish yoqmasligini aniq bilmog‘i lozim:

*Burun qil o‘z mijozingga taammul,
Ne holi bor erkonin anga bilkul,
Mufid ashyog‘a doim ishtig‘ol et,
Vale bor ishda mayli e‘tidol et.*

Tib shunday bir ilmki, u bilan odam gavgasining ahvoli sog‘ va kasallik jihatidan o‘rganilib, ularning mavjud sog‘ligi saqlanadi, yo‘qotilgani qaytariladi. Tib nazariy va amaliy bo‘ladi. Tibning bir qismi o‘rganishdan, ikkinchi qismi amaliy ish bilan shug‘ullanishdan iborat, deb tushunmaslik kerak. Balki sen bundan boshqa bir narsani tushunishining lozim. U narsa shuki, tibning ikkala qismidan hech biri ilmdan boshqa narsa emas. Lekin ulardan biri tib qoidalarining ilmi bo‘lib, ikkinchi ilm esa amaliy ishlarning qanday bo‘lishidir [3]. Ibn Sino tibga ta‘rif berar ekan, o‘z hayot tajribalaridan kelib chiqqan holda fikr bildiradi.

*Hindiston hakimlari badandagi qon,
Talxaga doxil deb qilurlar bayon,
Kasallik sababin deydilar uch xil,
Senga aytib beray hammasini bil.
Boldan, talxadanu xiltlardan erur,
Kishiga illatni shu narsa berur,
Bulardan bittasi bo‘lsa gar ziyod,
Badanda kasallik aylagay bunyod.
Forsning hakimlari fikricha illat,
To‘rt narsadan zoxir bo‘lur hammavaqt.
Uchtasi aytili, to‘rtinchisi qon,
Har birin birma bir qilurman bayon. (Hakimlar hikoyati)*

Tibbiyotga oid ushbu parchalarda tibbiy ma‘lumotlar obrazli qilib she‘rga solingan. Berilayotgan ma‘lumotlarni ta‘sirchanligini oshirish uchun badiiy tasvir vositalaridan foydalanilgan.

Xulosa qilib aytish joizki, Tibbiyot va tilshunoslik bag‘rida kamol topgan **tibbiy lingvistik**aning rivoji natijasida nazmiy asarlarda uchraydigan tibbiy birliklarning lingvistik xususiyatlari tadqiq qilinib, tibbiy birliklarning lisoniy imkoniyatlari ochib berildi, shu bilan birga tabobat va she‘riyat integratsiyalashuvi natijada “she‘r terapiyasi”ning shakllanishi va rivoj topishi ko‘plab kasalliklarni inson tomonidan yengishga yordam berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи”// 2019 йил, 21 октябрь// <http://uza.uz/oz/politics/>
2. Табобат хазинаси дурдоналаридан. – Тошкент, ЎзССР-Медицина, 1987. – Б.144.
3. Абу Али ибн Сино. Уржуза ёки 1326 байт таҳлили. – Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1999. – Б.160.
4. Ҳамидулло Ҳикматиллоев. Шарқ табобати. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёт, 1994.
5. Alisher Navoiy. Hikmatlar. “O‘zbekiston”. – Toshkent, 2011.
6. Abuzalova M., Islomova Sh. Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi: tabobatda davo bilan bog‘liq paremiologik birliklar. – B.: Durdona, 2021.–B. 44.
7. Islomova SH. Tibbiy lingvistika taraqqiyoti va ravnaqi//Tafakkur va talqin to‘plami. – Buxoro, 2021.– B. 346.

OLIIY TA'LIM JARAYONIDA INNOVATSION RIVOJLANISH OMILI SIFATIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA IJODIY YONDASHUVLARNING INTEGRATSIYASI

Olimov Shirinboy,

*Buxoro davlat universiteti pedagogika kafedrası mudiri,
pedagogika fanlari doktori, professor*

s.s.olimov@buxdu.uz

Ortikov Oybek,

*pedagogika kafedrası o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

o.r.ortikov@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim jarayonida innovatsion rivojlanish omili sifatida raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarning integratsiyasi masalasi tahlil qilinadi. So'nggi yillarda global ta'lim tizimida yuz berayotgan raqamlashtirish jarayonlari, masofaviy ta'lim platformalari, sun'iy intellekt vositalari, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari, shuningdek, kreativ pedagogik metodlarning joriy etilishi oliy ta'lim sifati va samaradorligini tubdan yangilashga xizmat qilmoqda. Tadqiqotda raqamli vositalarning o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirish, interaktiv muloqotni kuchaytirish, individual o'quv rejalari tuzish va natijalarni tezkor tahlil qilishdagi afzalliklari yoritilgan.

Ijodiy yondashuvlar sifatida loyiha asosidagi ta'lim, dizayn-o'ylash (*design thinking*), gibrid metodlar, "hackathon" va "startup" formatlari talabalarda amaliy muammolarni hal etish, mustaqil fikrlash va innovatsion qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni ko'rsatib beriladi. Maqolada raqamli texnologiyalar va kreativ metodlarning uyg'unligi O'zbekistonning 2030-yilgacha oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi hamda "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi doirasidagi maqsad va vazifalar bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi.

Natijada, raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarning integratsiyasi oliy ta'limda innovatsion rivojlanish, xalqaro raqobatbardoshlik, zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish hamda mamlakatning intellektual salohiyatini yuksaltirishda strategik omil ekanligi ilmiy asosda isbotlanadi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, raqamli texnologiyalar, innovatsion rivojlanish, ijodiy yondashuv, integratsiya, raqamli ta'lim, kreativ pedagogika.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlari oliy ta'lim tizimidan raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan, keng dunyoqarashga ega, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarini o'zida mujassam etgan yuqori malakali kadrlarni tayyorlashni talab etadi. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida oliy ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda ijodiy yondashuvlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Innovatsion rivojlanish omili sifatida raqamli texnologiyalarni joriy etish ta'limning sifat va samaradorligini oshirish, o'quv-pedagogik jarayonlarni avtomatlashtirish, talabalarda mustaqil o'rganish, tahlil qilish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ijodiy yondashuvlar ta'lim jarayonini standartlashtirilgan nazariy bilimlardan chiqib, amaliy, interfaol va talaba markazli shaklga olib keladi.

Oliy ta'lim muassasalari oldida nafaqat raqamli texnologiyalarni qo'llash, balki ularni pedagogik innovatsiyalar bilan uyg'unlashtirib, ta'lim dasturlarini xalqaro ilg'or tajribaga moslashtirish, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, shuningdek, yoshlarning ijodiy salohiyati va axborot madaniyatini rivojlantirish vazifasi turibdi. Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarning integratsiyasi orqali oliy ta'lim tizimida innovatsion rivojlanish imkoniyatlari, afzalliklari hamda amaliy tatbiq yo'llari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Milliy tiklanishdan milliy yuksalishga o'tish jarayonida yoshlarni raqamli texnologiyalar foydalanish oliy ta'lim muassasalari vazifalariga innovatsion tafakkurini shakllantirish nazarda tutilgan. Bugungi kunda mamlakat oliy ta'lim tizimida innovatsion rivojlanish omili sifatida raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga keng joriy etish va ijodiy yondashuvlarni integratsiyalash orqali sifatli bilim berish imkoniyatlari tobora kengaymoqda.

So'nggi yillarda yangi sifat bosqichiga o'tish, ta'lim jarayonida raqamli yechimlar va kreativ pedagogik metodlarni tatbiq etish bo'yicha aniq strategik yo'nalishlar belgilandi hamda ularning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi. Asosiy murakkablik esa ushbu maqsadlarni amaliyotga samarali tatbiq etish, oliy

ta'lim muassasalarini texnologik va ijodiy transformatsiyaga tayyorlash hamda ularni yangi holatga olib chiqish mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Strategik vazifalarning to'liq amalga oshirilishi oliy ta'lim tizimida zamonaviy raqamli infratuzilma, ijodiy muhit va innovatsion ekotizimni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa nafaqat talabalar ijodkorligini rag'batlantiradi, balki bilimga asoslangan iqtisodiyot uchun raqobatbardosh, kreativ va samarali ishlashga qodir mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi. Shu maqsadda davlat, ta'lim muassasalari va yoshlar o'z o'rnini aniq belgilab, milliy manfaatlariga mos keladigan innovatsion va ijtimoiy mexanizmlarni yaratishi zarur.

O'zbekistonda so'nggi yillarda oliy ta'limni rivojlantirishga oid qabul qilingan asosiy huquqiy-meyoriy hujjatlar ta'lim tizimining zamonaviy talablar asosida isloh etilishida muhim rol o'ynaydi. Jumladan, 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-sonli O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, Prezidentimizning PF-5847 – 2019-yil 8-oktabr: "2030-yilgacha O'zbekiston oliy ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi", PQ-2909 – 2017-yil 19-aprel: oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar, PQ-323 – 2022-yil 18-iyul: oliy va professional ta'limda xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash choralari, PQ-5203 – 2021-yil 30-iyul: oliy va professional ta'lim muassasalarida ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish choralari, PF-60 – 2022-yil 28-yanvar: "2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" doirasidagi ta'lim yo'nalishlarini tartibga soluvchi qarorlari va farmonlari, Vazirlik va Vazirlar Mahkamasi 31.12.2020-yilda qabul qilingan Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tashkil etish sistema samaradorligini oshirish choralari 824-sonli qarorlari, 2017 20 iyundagi oliy ta'limga qabul qilish, ko'chirish, qayta tiklash va chetlashtirish tartibi to'g'risidagi 393-sonli qarori, Ta'lim granti va taqsimot tartibi bo'yicha nizomlar (Oliy ta'lim muassasalariga taqdim etish), (Qaror, 2024-02-19) – ta'lim dasturiy standartlari, masofaviy ta'lim va oddiy tarkib bo'yicha qarorlar, Oliy attestatsiya, pedagoglik va bitiruvchilar attestatsiyasi tartiblariga oid buyrug'lar (2021-yil), PF-60 – 2022-yil 28-yanvar: "2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" doirasidagi ta'lim yo'nalishlari, PQ-4860 – 2020-yil 13-oktabr: alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalarga ta'lim berish tizimini takomillashtirish choralari, PQ-6097 – 2020-yil 29-oktabr: "Fan rivojlanishi konsepsiyasi" (2030-yilgacha) tasdiqlash haqida, PF-4958 – 2017-yil 16-fevral: doktorantura va aspirantura tizimini takomillashtirishga oid farmonlari oliy ta'limni rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan.

O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari, xususan: "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" 2019-yil 8-oktabr, PQ-5847-sonli qarorida belgilangan oliy ta'limning raqamlashtirish, xalqaro reytinglarda munosib o'rin egallash, zamonaviy o'quv jarayoniga innovatsion pedagogik yondashuvlarni tatbiq etish bo'yicha strategik maqsadlar tadqiqot uchun konseptual asos bo'lib xizmat qiladi.

Oliy, o'rta maxsus va professional ta'lim tashkilotlarining milliy reytingini yuritish tartibi (idoraviy mansubligi va tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar, xorijiy va harbiylashgan ta'lim tashkilotlari bundan mustasno) – undagi indikatorlar oliy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarni qo'llash samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqishda qo'llanadi.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi doirasida universitetlar oldiga xalqaro ta'lim xabi sifatida rivojlanishi O'zbekiston oliy ta'lim tizimini Markaziy Osiyoda xalqaro ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi markazga aylantirish, xorijiy universitetlar bilan qo'shma fakultetlar, ikki diplomli dasturlar va ilmiy loyihalarni kengaytirishni nazarda tutib, investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish – xorijiy ta'lim va ilm-fan texnologiyalarini jalb etish, xususi sektor va xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikda universitet infratuzilmasini modernizatsiya qilish universitetlar zimmasiga muhim vazifalarni yuklaydi.

Talaba-yoshlar uchun qo'shimcha imkoniyatlar – beshta muhim tashabbus doirasida talabalarning ta'lim-tarbiyasi, ijodiy va ilmiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni tatbiq etish, infratuzilma va moddiy-texnik bazani mustahkamlash universitetlarni bosqichma-bosqich o'zini-o'zi moliyalashtirish tizimiga o'tkazish, moddiy barqarorligini ta'minlash hamda zamonaviy laboratoriyalar, kutubxonalar va ilmiy markazlar yaratish ishlarini amalga oshirishni nazarda tutgan.

Ishlab chiqarish va ilmiy-tadqiqot bilan integratsiya – universitetlarning sanoat korxonalari va ilmiy institutlar bilan o'zaro manfaatli hamkorligini yo'lga qo'yish, talabalarning amaliyot bazasini mustahkamlash, inklyuziv ta'limni rivojlantirish, imkoniyati cheklangan yoshlar va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlam vakillari uchun oliy ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish, ularga mos infratuzilma yaratish bucungi zamonaviy universitetlarning reyting darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, Respublika oliy ta'lim kengashi doirasida universitetlar faoliyatini rivojlantirish bo'yicha quyidagi yo'nalishlarda ishlar olib boriladi.

1. Talabalar va professor-o'qituvchilar o'rtasida muntazam so'rovlar o'tkazish, ish beruvchilar fikrini o'rganish va ilg'or xorijiy tajribalarni amaliyotga tatbiq etish.
2. O'quv dasturlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yangilash.
3. Ta'lim sifatiga oid jamoatchilik nazoratini kuchaytirish va korrupsiyaga qarshi tizimli chora-tadbirlar ishlab chiqish.
4. Pedagoglar malakasini oshirish va ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirish.
5. Xalqaro hamkorlik samaradorligini baholash va yangi formatdagi hamkorlik loyihalarini yo'lga qo'yish.

Natijada, universitetlar nafaqat bilim beruvchi maskan, balki innovatsion, ijodiy va ilmiy rivojlanish markazlari sifatida mamlakat taraqqiyotining asosiy drayveriga aylanishi ko'zda tutilmoqda. Tadqiqot jarayonida shuningdek, xalqaro reyting mezonlari (QS World University Rankings, Times Higher Education) ham qiyosiy baholash vositasi sifatida qo'llanadi. Bu oliy ta'limdagi innovatsion jarayonlarni milliy reyting talablari bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi.

Muhokama va natija. So'nggi yillarda butun dunyoda ta'lim tizimida yuz berayotgan tub o'zgarishlar raqamli texnologiyalar rivoji, sun'iy intellekt imkoniyatlarining kengayishi va kreativ pedagogik yondashuvlarning jadal joriy etilishi bilan bevosita bog'liq. Zamonaviy oliy ta'lim modeli an'anaviy dars jarayonlaridan interaktiv, talabaga yo'naltirilgan, moslashuvchan va natijaga yo'naltirilgan tizimga o'tmoqda. Bu jarayonda texnologiya va ijodiy metodlarning integratsiyasi asosiy drayverlardan biriga aylanmoqda.

Oliy ta'lim tizimida raqamli vositalar nafaqat dars o'tkazish shaklini, balki ta'lim falsafasini ham o'zgartirmoqda. Masofaviy ta'lim platformalari (Moodle, Google Classroom, Coursera, EdX va milliy LMS tizimlari) ta'lim jarayonini geografik chegaralardan xoli qiladi, talabalarga qulay vaqt va joyda o'qish imkonini beradi. Sun'iy intellekt asosidagi yordamchilar (ChatGPT, Grammarly, AI-tarjimonlar) talabalar uchun shaxsiy mentor vazifasini o'tamoqda, individual o'quv yo'nalishlarini shakllantirish va bilim darajasini monitoring qilish imkoniyatini beradi.

Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari (VR/AR) laboratoriya ishlari, muhandislik modellashtirish, tibbiyot amaliyotlari kabi yo'nalishlarda real hayotga yaqin o'quv tajribasini taqdim etadi. Big Data va Learning Analytics vositalari talabalarining o'qish jarayoni, faolligi va natijalarini chuqur tahlil qilib, o'qituvchilarga samarali metodlarni tanlash imkonini beradi.

Innovatsion rivojlanishda texnologiya bilan bir qatorda kreativ pedagogika ham muhim o'rin tutadi. Loyiha asosida o'qitish talabalarni real muammolarni hal qilishga jalb etib, ularning amaliy ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Dizayn-o'ylash (Design Thinking) jarayonida talaba ijodiy g'oyalarni ishlab chiqish, testdan o'tkazish va moslashtirish bosqichlarini o'zlashtiradi. Hackathon va Startup formatlari talabalarni qisqa vaqt ichida yangilik yaratishga, jamoada ishlashga, biznes reja tuzishga o'rgatadi. Gibril metodlar an'anaviy va onlayn ta'limni birlashtirib, samaradorlikni oshiradi.

Raqamli texnologiyalar va ijodiy metodlarning uyg'unligi O'zbekiston oliy ta'lim tizimining global raqobatbardoshligini oshiradi. Bozor iqtisodiyoti talabalariga mos kompetensiyalarni shakllantiradi. Ish beruvchilar bilan hamkorlik orqali ta'lim dasturlarini zamonaviylashtiradi. Global akademik hamkorlik va xalqaro akkreditatsiya jarayonlarini tezlashtiradi.

O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi hamda 2030-yilgacha oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida ta'lim jarayonini raqamlashtirish, onlayn kurslar ulushini oshirish, ilmiy tadqiqotlarni raqamli platformalarga o'tkazish, universitetlararo akademik hamkorlikni kuchaytirish kabi vazifalar belgilangan. Shuningdek, "Ilm-ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" doirasida oliy ta'lim muassasalarida elektron kutubxonalar, raqamli laboratoriyalar va startap markazlari faoliyatini kengaytirish ishlari olib borilmoqda.

Kelgusida bu integratsiyani kuchaytirish talabalarining ijodiy va tanqidiy fikrlash salohiyatini oshirish, o'quv jarayonida shaxsiylashtirilgan ta'lim modelini keng joriy etish, O'zbekiston universitetlarining xalqaro reytinglarda yuqori o'rinlarni egallashi, milliy innovatsion ekotizimning rivojlanishi va yangi texnologik startaplarning paydo bo'lishlarga olib keladi. .

Raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarning uyg'unligi — zamonaviy oliy ta'limning sifat kafolati. U nafaqat o'qitish metodlarini takomillashtiradi, balki talabalarni global mehnat bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yurita oladigan, innovatsion fikrlaydigan mutaxassislar sifatida shakllantiradi. Shu bois, bu yo'nalishda olib borilayotgan ishlarni tizimli va strategik asosda davom ettirish O'zbekistonning intellektual va iqtisodiy taraqqiyotiga bevosita xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarning integratsiyasi o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Raqamli vositalardan foydalanish — masofaviy ta'lim platformalari, elektron kutubxonalar, sun'iy intellekt

asosidagi ta'lim tizimlari, virtual va kengaytirilgan reallik ilovalari — talabalarga o'quv jarayonida yuqori darajada interaktivlik, shaxsiylashtirilgan o'quv yo'nalishlari va tezkor tahlil imkoniyatlarini yaratadi.

Ijodiy yondashuvlar — loyiha asosidagi ta'lim, dizayn-o'yash (design thinking), "startup" va "hackathon" formatlari — talabalar fikrlash doirasini kengaytiradi, amaliy muammolarni hal etish va innovatsion qaror qabul qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Integratsiya jarayoni oliy ta'lim tizimida innovatsion muhitni shakllantirib, talabalarining ijodkorligi, tanqidiy fikrlashi, hamkorlikda ishlash va moslashuvchanlik kabi zamonaviy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, tadqiqotda raqamli texnologiyalar va ijodiy pedagogik metodlarning uyg'unligi O'zbekistonning "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi va oliy ta'limni rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan huquqiy-me'yoriy hujjatlarda belgilangan ustuvor yo'nalishlarga to'liq mos kelishi aniqlandi. Natijada, bunday integratsiya ta'lim sifatini oshirish, xalqaro raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va milliy intellektual salohiyatni yuksaltirishda strategik ahamiyat kasb etishi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Xulosa. Oliy ta'lim jarayonida innovatsion rivojlanish omili sifatida raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarning integratsiyasi zamonaviy ta'lim tizimini tubdan yangilashning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, raqamli texnologiyalar — masofaviy ta'lim platformalari, elektron ta'lim resurslari, virtual va kengaytirilgan reallik vositalari, sun'iy intellekt asosidagi ta'lim tizimlari — ta'lim jarayonini yanada interaktiv, shaxsiylashtirilgan va moslashuvchan qilish imkonini beradi.

Ijodiy yondashuvlar — loyiha asosidagi ta'lim, dizayn-o'yash, "startup" va "hackathon" formatidagi mashg'ulotlar — talabalarining ijodiy tafakkurini kengaytirish, innovatsion g'oyalarni amaliyotga joriy etish va real hayotdagi murakkab muammolarga noodatiy yechimlar topish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda raqamli texnologiyalar ijodiy metodlarni yanada samarali amalga oshirish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, raqamli va ijodiy yondashuvlarning o'zaro uyg'unligi oliy ta'lim muhitida talabalar faolligini oshirish, mustaqil ta'lim olish motivatsiyasini kuchaytirish, tanqidiy fikrlash, hamkorlikda ishlash, tezkor moslashish kabi zamonaviy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada, bu integratsiya nafaqat o'quv jarayonining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilaydi, balki xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga ham zamin yaratadi.

Shuningdek, olib borilgan tahlillar "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi, oliy ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi va so'nggi yillarda qabul qilingan huquqiy-me'yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalar bilan to'liq hamohang ekanini tasdiqladi. Bu esa mazkur integratsiyaning milliy ta'lim tizimida strategik ahamiyatga ega ekanligini va uni keng joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarning uyg'unligi oliy ta'lim tizimini global ta'lim standartlariga moslashtirish, innovatsion pedagogik muhitni shakllantirish va mamlakat intellektual salohiyatini yuksaltirishda muhim strategik mexanizm sifatida namoyon bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PF–6079-son Farmoni. — 2020-yil 5-oktabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risidagi PQ–5847-son Qarori. — 2019-yil 8-oktabr.
3. Xolmatov, A., & Jo'raqulov, N. Innovatsion pedagogika: nazariya va amaliyot. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. — 256 b.
4. To'laganova, M. Oliy ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etish: imkoniyat va muammolar. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021. — 198 b.
5. Qodirova, D. Ijodiy pedagogika va ta'lim jarayonida kreativ yondashuvlar. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. — 174 b.
6. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. — Paris: UNESCO Publishing, 2018.
7. Anderson, T., & Dron, J. Teaching Crowds: Learning and Social Media. — Edmonton: AU Press, 2014.
8. Mishra, P., & Koehler, M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) Framework and Teacher Development. *Journal of Teacher Education*, 59(3), 2008, 223–233.

9. Redecker, C., & Punie, Y. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
10. Fullan, M., & Langworthy, M. A Rich Seam: How New Pedagogies Find Deep Learning. — London: Pearson, 2014.
11. Siemens, G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology & Distance Learning, 2(1), 2005.
12. Kukushkin, V. S. Цифровизация образования: тренды, проблемы, перспективы. — Москва: Юрайт, 2021. — 304 с.
13. OECD. Education and Skills in the Digital Age. — Paris: OECD Publishing, 2019.
14. Majidov, A., & Karimov, F. Masofaviy ta'lim texnologiyalarini takomillashtirishning pedagogik asoslari. — Toshkent: TDPU, 2021. — 210 b.
15. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. — New York: Longman, 2001.

ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN O'QITUVCHI PEDAGOGIK MAHORATNI TAKOMILLASHTIRISHDA FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Umurova Ma'rifat Yoshiyevna,

Buxoro davlat universiteti pedagogika kafedrasida o'qituvchisi
m.y.umurova@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogik mahoratni oshirish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalarining tutgan o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Ta'lim tizimining raqamlashtirilishi sharoitida o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish muhim omil sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada interaktiv dasturlar, onlayn o'quv platformalari, masofaviy ta'lim vositalari va sun'iy intellekt texnologiyalarining pedagogik faoliyatga integratsiyalashuvi tahlil etiladi. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish bo'yicha ilg'or tajribalar, metodik yondashuvlar va amaliy tavsiyalar bayon etilgan

Kalit so'zlar: pedagogik mahorat, axborot texnologiyalari, innovatsion ta'lim, raqamli ta'lim, o'qituvchi kompetensiyasi, innovatsion metodlar.

Kirish: Ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, yuksak ma'naviy-axloqiy salohiyatga ega, yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashda axborot texnologiyalari muhim ijtimoiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi. Axborotlashtirish — bu fan va texnikaning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi, mutaxassislarning innovatsion-industrial salohiyati hamda intellektual faoliyatini zamonaviy axborotli malakaga aylantirishning asosiy omilidir. Axborotli malaka, o'z navbatida, ta'lim va tarbiya jarayonida axborotlarni moslashtirish, qayta ishlash va talqin qilish qobiliyatini anglatadi.

Shu nuqtai nazardan, axborotlashtirishning bosh maqsadi — ixtisoslik mazmuniga mos intellektual faoliyatni yangi axborot texnologiyalari yordamida samarali tashkil etish, ta'lim jarayonini to'liq axborot resurslari bilan ta'minlash va ilmiy-texnikaviy taraqqiyot yutuqlarini o'quv-tarbiya tizimiga keng tatbiq etishdir.

Bugungi kunda dunyo raqamli texnologiyalar davriga qadam qo'ymoqda. Axborot texnologiyalari hayotning barcha jabhalarida o'zining keng imkoniyatlarini namoyon qilmoqda. Ta'lim tizimida esa bu jarayon yanada tezkor sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Innovatsion ta'lim vositalari o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi an'anaviy muloqot shakllarini o'zgartirib, ta'lim jarayonini interaktiv, individual va yuqori samaradorlikka ega shaklga keltirmoqda.

Shunday sharoitda o'qituvchining kasbiy mahorati — pedagogik kompetensiyasi — zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini o'z ichiga olishi talab etiladi. Shu bois pedagogik mahoratni oshirishda axborot texnologiyalarining ahamiyati bugungi kunda nafaqat dolzarb ilmiy masala, balki amaliy zarurat sifatida ham e'tirof etilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Hozirgi davrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivoji ta'lim jarayonida yangi shakl va metodlarni keng joriy etish imkonini bermokda. Xususan, masofaviy o'qitish, sirtqi ta'lim va onlayn rejimdagi, ya'ni geografik jihatdan boshqa hududda joylashgan auditoriyalar bilan bevosita bog'lanish imkonini beruvchi o'quv tizimlari rivojlangan davlatlar qatori O'zbekiston ta'lim

tizimida ham keng qo'llanilmoqda. So'nggi yillarda shaxsiy kompyuterlarning ommalashuvi natijasida elektron pochta xizmatlaridan foydalanish odatiy holga aylandi. Elektron pochta an'anaviy pochta xizmatiga nisbatan arzon, tezkor va ishonchli bo'lib, ma'lumot almashinuvini sezilarli darajada soddalashtirdi. Bugungi kunda talabalar, pedagoglar, tarbiyachilar va o'quvchilar orasida elektron pochta xizmatidan foydalanishning kengayishi quvonarli holatdir. Xizmat ko'rsatuvchilardan yahoo.com, mail.ru, rambler.ru kabi platformalar o'zining qulayligi bilan ajralib turadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston va jahon miqyosida pedagogik mahoratni rivojlantirishda **zamonaviy axborot texnologiyalari (ZAT)** muhim vosita sifatida qaralmoqda. Adabiyotlarda ushbu masalaga uch asosiy nuqtai nazardan yondashiladi. O'zbekiston va jahon miqyosida pedagogik mahoratni rivojlantirishda **zamonaviy axborot texnologiyalari raqamli vositalar, kasbiy kompetensiya, pedagogik innovatsiyalar yo'nalishlarida tahlil etiladi. Raqamli vositalar** ta'lim jarayonini optimallashtiruvchi va o'qituvchining mehnatini samarali tashkil etuvchi texnologiyalar (interaktiv doska, LMS, masofaviy platformalar) bo'lib hisoblanadi.

Pedagogik innovatsiyalar zamonaviy metodik yondashuvlar va texnologiyalar integratsiyasi orqali o'quv jarayonini ijodiy tashkil etishga ko'maklashadi. **Kasbiy kompetensiya** o'qituvchining layoqati bo'lib, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini oshirishni nazarda tutilgan.

Tadqiqotchi A. Abduqodirov o'qituvchilar uchun **axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)** bo'yicha malaka oshirish dasturlarini taklif qiladi. Unga ko'ra, pedagogik mahoratni oshirishda texnologiyalar faqat texnik vosita emas, balki metodik va kreativ yondashuv bilan uyg'unlashgan bo'lishi kerak. **X. Xo'jayev** zamonaviy ta'limda **sun'iy intellekt** va **big data** vositalaridan foydalanish o'qituvchining analitik salohiyatini oshirishini ta'kidlaydi. **Sh. Sodiqova (2022)** — raqamli ta'limda o'qituvchilarning **media savodxonligini** rivojlantirishga urg'u beradi. **“Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi** — ta'lim tizimini to'liq raqamlashtirish va pedagoglar malakasini oshirishni davlat darajasida qo'llab-quvvatlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli Farmoni — pedagoglarning raqamli kompetensiyasini oshirish bo'yicha majburiy malaka oshirish dasturlarini belgilaydi.

Prensky, M. “Digital Natives, Digital Immigrants” maqolasida raqamli texnologiyalarni yaxshi biluvchi yosh avlodga mos ta'lim berishda o'qituvchilarning moslashuvchan va kreativ bo'lishi zarurligini ta'kidlaydi. **Mishra & Koehler TPACK modeli** (Technological Pedagogical Content Knowledge) orqali texnologiya, pedagogika va fan mazmunining uyg'unlashuvi o'qituvchi mahoratini oshiruvchi asosiy omil ekanini asoslaydi.

Redecker et al. Yevropa Ittifoqi o'qituvchilari uchun raqamli kompetensiya indikatorlarini ishlab chiqqan. Bu tizimda o'qituvchining texnologiyalarni qo'llash darajasi 6 bosqichda baholanadi. **Anderson & Dron** onlayn ta'limning uch avlodi (kognitiv, konstruktiv va konektivist) asosida pedagogik strategiyalarni tahlil qiladi. ZAT o'qituvchining **metodik arsenalini kengaytiradi** va o'quv jarayonini shaxsga yo'naltirilgan qiladi. Raqamli vositalardan samarali foydalanish uchun **pedagogik va texnik bilimlarning uyg'unligi** talab etiladi. Texnologiyalar **ijodiy yondashuvni kuchaytiradi**, ammo texnologiya o'z-o'zidan sifat kafolati emas — metodik mahorat hal qiluvchi omil.

Davlat siyosati va xalqaro tajriba **integratsion yondashuv** asosida qo'llanilganda samaradorlik oshadi.

An'anaviy ta'lim jarayonida odatda o'qituvchi auditoriyada ma'lumotlarni turli metod va usullar orqali talabalarga yetkazadi. Ammo ilmiy-texnik taraqqiyot (ITT) shuni ko'rsatmoqdaki, kompyuter texnologiyalari o'qituvchining mehnatini yengillashtirib, axborotni samarali yetkazishda muhim vositaga aylanmoqda. Bugungi kunda ta'lim jarayonini kompyuter, multimedia vositalari va o'quv-ko'rgazmali materiallarsiz tashkil etish o'quv maqsadlariga erishishni qiyinlashtiradi. Tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, kompyuterli o'qitish vositalaridan foydalanish ta'lim sifatini va samaradorligini oshiradi.

Hozirgi davr ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) o'rni va ahamiyati beqiyos darajada ortib bormoqda. Keltirilgan matnda zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan, masofaviy o'qitish, onlayn ta'lim, elektron pochta xizmatlari, interaktiv platformalar va sun'iy intellekt vositalarining o'qituvchi pedagogik mahoratini oshirishdagi roli keng tahlil etilgan bo'lib, men ushbu fikrlarni to'liq qo'llab-quvvatlayman.

Avvalo, raqamli vositalarning ta'lim jarayonini optimallashtirishdagi ahamiyati shubhasiz. Interaktiv doskalar, LMS tizimlari, masofaviy ta'lim platformalari o'qituvchiga darsni samarali tashkil etish, talabalar bilan tezkor muloqot o'rnatish va o'quv jarayonini monitoring qilish imkonini beradi. Bu esa nafaqat vaqtni tejaydi, balki o'qituvchining metodik arsenalini kengaytiradi.

Ikkinchidan, matnda keltirilganidek, texnologiyalar faqat texnik vosita sifatida emas, balki metodik va kreativ yondashuv bilan uyg'unlashgandagina haqiqiy natija beradi. Bu jihat pedagogning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning eng muhim shartidir. Prensky, Mishra & Koehler, Redecker kabi olimlarning ilmiy qarashlari ham shu fikrni mustahkamlaydi — texnologiya, pedagogika va fan mazmunining uyg'unligi ta'lim sifati kafolatidir.

Uchinchidan, davlat siyosatida — xususan, “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi va PF-60-sonli Prezident farmonida belgilangan raqamli kompetensiyani oshirish bo'yicha majburiy dasturlar — bu yo'nalishda tizimli rivojlanish uchun muhim asos yaratmoqda.

Shu bilan birga, ta'kidlash lozimki, texnologiya o'z-o'zidan sifat kafolati emas. Agar o'qituvchi metodik jihatdan yetarli tayyorgarlikka ega bo'lmasa, eng ilg'or texnik vositalar ham samaradorlik bermaydi. Shuning uchun zamonaviy o'qituvchi nafaqat texnologiyadan foydalanish ko'nikmalarini, balki ijodiy yondashuv, innovatsion metodlarni ham egallashi shart.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy AKT vositalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi — bu kelajak ta'limining asosi. Ularni o'qituvchi pedagogik mahorati bilan uyg'unlashtirish esa zamonaviy, raqobatbardosh va ijodkor avlodni tarbiyalashning eng ishonchli yo'lidir.

Muhokama va natija. Kompyuter yordamida o'tkaziladigan mashg'ulotlar yangi bilimlarni o'zlashtirish, malaka hosil qilish, baholash va yangi topshiriqlar berish imkonini yaratadi. Amaliy shakldagi kompyuterli o'qitishda ish o'yinlaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Bunday ish o'yinlari odatda dialogik shaklda, ya'ni kompyuter va talaba ishtirokida amalga oshiriladi. Masalan, virtual shaxmat, futbol yoki boshqa simulyatsiya o'yinlari o'quv jarayoniga moslashtirilishi mumkin. Ish o'yinlarini o'quv predmeti mazmunidagi axborotlarni modul asosida ajratib, amaliy yo'nalishga qaratish kasbiy ta'limni ishlab chiqarish jarayonlari bilan uyg'unlashtiradi.

Mashg'ulot jarayonida o'rganilayotgan mavzuni audio, video yoki elektron formatda qo'llash, rejalashtirilgan dastur asosida bilim berishni samarali tashkil etadi. Bunday dasturlar mustaqil ta'lim, uy vazifasi, qo'shimcha tayyorgarlik yoki sirtqi ta'limda keng qo'llaniladi. Ta'lim beruvchi dastur malakali mutaxassislar tomonidan yaratilishi, o'quv materiallari ravon va tushunarli tilda ifodalanishi, zamonaviy yangiliklar va texnik talablar inobatga olinishi zarur. Shuningdek, o'quvchini izlanishga undaydigan topshiriqlar ham kiritilishi maqsadga muvofiqdir. Har bir o'qituvchi o'zining tajribasi va bilimiga asoslanib shunday dasturlarni mustaqil ishlab chiqishi mumkin, bu esa uning kasbiy mahoratini yanada rivojlantiradi.

Shunday qilib, zamonaviy ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki talabalarni mustaqil fikrlash, ijodkorlik va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishga undaydi.

Zamonaviy axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi ta'lim jarayonini hududiy masofadan qat'i nazar tashkil etish shaklidir. U kompyuterli o'qitishning muhim turlaridan biri bo'lib, o'quvchilarga mustaqil ravishda bilim olish imkoniyatini yaratadi.

Dastlab masofali ta'lim asosan audio, video va elektron o'quv dasturlari orqali amalga oshirilgan bo'lsa, texnologik taraqqiyot natijasida hozirda to'liq interaktiv, ikki tomonlama muloqotga asoslangan raqamli ta'lim platformalari shakllandi. Endilikda o'qituvchi auditoriyada bo'lmasa ham, u real vaqt rejimida yoki oldindan tayyorlangan o'quv materiallari yordamida darsni olib borishi mumkin.

Bunda o'qituvchi:

1. masofadan turib kompyuterni boshqaradi;
2. videokonferensiyalar, vebinarlar yoki virtual sinflar orqali dars o'tkazadi;
3. o'quvchilarga o'zlashtirish darajasiga mos o'quv materiallarini taqdim etadi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, audio vositalar yordamida ham ma'lum darajada masofali ta'lim tashkil etish mumkin. Biroq, televidenie va video texnologiyalari bu jarayonda samaradorlikni oshiradi. Internet va kompyuter tarmoqlarining rivojlanishi masofali ta'limni yangi bosqichga olib chiqdi — endilikda videokonferensiyalar, virtual stendlar, interaktiv o'quv dasturlari, elektron kutubxonalar kabi vositalar keng qo'llanilmoqda.

Masofali ta'limning afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. **Makondan mustaqillik:** o'qituvchi va o'quvchi istalgan joydan ta'lim jarayonida ishtirok eta oladi.
2. **Vaqtdan mustaqillik:** darslar sinxron (bir vaqtda) yoki asinxron (istalgan vaqtda) shaklda olib borilishi mumkin.
3. **Global integratsiya:** xorijiy mutaxassislarning darslariga onlayn ulanish imkoniyati mavjud.
4. **Ko'p manbali ta'lim muhiti:** multimedia materiallari, video va audio yozuvlar, elektron kutubxonalar, ma'lumotlar bazalari bilan ishlash imkoniyati.

5. **Moslashuvchanlik:** talabaning o'z sur'atida ta'lim olishi uchun shaxsiylashtirilgan o'quv yo'nalishini tanlash imkoniyati.

Masofali ta'limning muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'quv kursining tuzilishiga bog'liq. Agar kurs o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faol muloqotga asoslangan bo'lsa, unda hamkorlik metodlari, onlayn baholash tizimlari va interaktiv topshiriqlar muhim ahamiyat kasb etadi. Agar kurs mustaqil o'qishga mo'ljallangan bo'lsa, materiallarning aniq strukturasi, tushunarli dizayni va foydalanuvchiga qulay navigatsiyasi asosiy rol o'ynaydi.

2. Masofali ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining roli

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari masofali ta'limda quyidagi didaktik imkoniyatlarni taqdim etadi:

- a) katta hajmdagi axborotni qisqa vaqt ichida istalgan masofaga uzatish;
- b) o'z ish joyidan turib materiallarni tezkor tahrirlash va yangilash;
- c) axborotni kompyuter xotirasida saqlash, qayta ishlash va arxivlash;
- d) global tarmoqlar orqali ma'lumotlar bazalari va elektron resurslarga kirish;
- e) elektron, audio va video konferensiyalar tashkil etish;
- f) onlayn maslahatlar va davra suhbatlari o'tkazish;
- g) olingan materiallarni shaxsiy qurilmalarga yuklab olish va istalgan vaqtda ulardan foydalanish.

Bunday texnologik imkoniyatlar ta'lim jarayonini an'anaviy shakldan ko'ra ko'proq dinamik va interaktiv qiladi.

3. Avtomatlashtirilgan ta'lim tizimlari

Avtomatlashtirilgan ta'lim tizimlari — bu o'quv-tarbiya jarayonini to'liq avtomatlashtirishga mo'ljallangan didaktik vositalar majmuasidir. Bunday tizimlarda fan bo'yicha to'liq kurslar, mashg'ulotlar ssenariy asosida ishlab chiqiladi va kompyuter dasturlari yordamida amalga oshiriladi.

Ularning murakkablik darajasi quyidagilarga bog'liq:

- a) berkitilgan didaktik vositalar sifati;
- b) o'quv materialining mazmuni va hajmi;
- c) ta'lim maqsadlarining aniqligi;
- d) foydalanuvchi bilan o'zaro muloqot darajasi.
- e) Avtomatlashtirilgan tizimlar yordamida:
- f) testlar va nazorat ishlari avtomatik baholanadi;
- g) o'quvchining o'zlashtirish darajasi muntazam monitoring qilinadi;
- h) o'quv materiallari foydalanuvchining individual ehtiyojlariga moslashtiriladi.

Masofali ta'lim va avtomatlashtirilgan ta'lim tizimlari zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Ular vaqt va makon chegaralarini yo'q qiladi, ta'lim sifatini oshiradi, global ta'lim resurslariga kirishni osonlashtiradi. Eng muhimi, bu texnologiyalar o'quvchi va o'qituvchiga bilim olish jarayonida erkinlik, moslashuvchanlik va samaradorlikni taqdim etadi.

Hozirgi davr ta'lim jarayoni keskin raqamlashtirish bosqichiga o'tdi. Zamonaviy axborot texnologiyalari (ZAT) — internet platformalari, interaktiv ta'lim vositalari, sun'iy intellekt tizimlari, masofaviy ta'lim muhitlari va mobil ilovalar — o'qituvchining kasbiy faoliyatini tubdan o'zgartirib, pedagogik mahoratini rivojlantirishda beqiyos imkoniyatlar yaratmoqda.

Pedagogik mahorat — bu faqat bilim va malaka emas, balki o'qituvchining talaba bilan muloqot qilish madaniyati, metodik yondashuvi, darsni kreativ tashkil etish qobiliyatidir. Zamonaviy texnologiyalar ushbu jihatlarning har biriga ta'sir qiladi:

- **Metodik jihatdan** — o'qituvchi darsni interaktiv formatda tashkil etib, o'quvchini jarayonga faol jalb qiladi (virtual laboratoriyalar, test tizimlari, gamifikatsiya).
- **Kommunikativ jihatdan** — onlayn platformalar orqali o'qituvchi talabalar bilan tezkor aloqada bo'ladi, bu esa individual yondashuvni kuchaytiradi.
- **Analitik jihatdan** — elektron baholash tizimlari o'qituvchiga o'quvchi yutuqlarini tahlil qilish va zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi.

Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning asosiy afzalliklari quyidagicha:

1. **Dars sifatini oshirish** — vizual va interaktiv materiallar yordamida mavzularni chuqurroq tushuntirish imkoniyati.

2. **Vaqt va resurs tejalishi** — elektron platformalarda tayyor testlar, videodarslar va prezentatsiyalarni qayta-qayta ishlatish mumkin.

3. **Uzluksiz ta'lim** — masofaviy ta'lim imkoniyatlari tufayli o'qituvchi o'z malakasini istalgan joyda oshirishi mumkin.

4. **Innovatsion metodlarni qo'llash** — gamifikatsiya, AR/VR texnologiyalari, sun'iy intellekt vositalari.

5. **Talabaga yo'naltirilgan ta'lim** — individual o'quv yo'nalishini shakllantirish, adaptiv ta'lim tizimlaridan foydalanish.

Prensky (2001) "Raqamli tug'ilganlar va o'qituvchilar" konsepsiyasida ta'lim tizimi texnologiya bilan uyg'unlashmagan taqdirda yosh avlod ehtiyojiga javob bermasligini ta'kidlaydi. Mishra & Koehler'ning TPACK modeli esa texnologiya, pedagogika va fan mazmuni uyg'unligi samaradorlikning eng muhim sharti ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, Redecker (2017) raqamli kompetensiya o'qituvchining asosiy kasbiy kompetensiyalaridan biri bo'lishi zarurligini ilmiy asoslab bergan.

Mamlakatimizda "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi va Prezidentning 2020-yil 5-oktabrdagi PF-60-son Farmonida o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, ularni zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalana oladigan mutaxassis sifatida tayyorlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu jarayonda Ziyonet, EduMarket, Moodle va boshqa platformalar faol qo'llanilmoqda.

Zamonaviy axborot texnologiyalari bugungi kunda o'qituvchining pedagogik mahoratini takomillashtirishning eng kuchli va samarali vositalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ular nafaqat ta'lim jarayonini yengillashtiradi, balki darslarni vizual, interaktiv va talaba ehtiyojlariga moslashtirilgan tarzda tashkil etishga imkon yaratadi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilar bilimini mustahkamlash va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Axborot texnologiyalari faqatgina texnik vosita sifatida qo'llanilganda kutilgan samarani to'liq bermaydi. Asosiy natija ularning metodik yondashuv, pedagogik strategiya va ijodiy innovatsiyalar bilan uyg'unlashgan holda qo'llanilishida namoyon bo'ladi. O'qituvchining AKTdan foydalanishdagi kreativ yondashuvi darslarni faollashtirish, motivatsiyani oshirish va zamonaviy ta'lim talablariga mos natija olish imkonini beradi.

O'zbekiston tajribasida zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga keng joriy etish bo'yicha davlat siyosati izchil amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda moddiy-texnik bazani mustahkamlash, yangi o'quv platformalari yaratish, o'qituvchilar malakasini uzluksiz oshirish va innovatsion metodikalarni keng joriy etish muhim o'rin tutadi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan raqamlashtirish siyosati, xalqaro tajriba almashinuvi va mahalliy pedagogik yutuqlar integratsiyasi bu yo'nalishda muvaffaqiyat kalitidir.

Natijada, zamonaviy axborot texnologiyalarini samarali integratsiya qilish o'qituvchi kasbiy mahoratini oshiradi, ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi va talabalarning intellektual hamda ijodiy salohiyatini rivojlantirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. Zamonaviy axborot texnologiyalari o'qituvchi pedagogik mahoratini takomillashtirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Ular ta'lim jarayonini interaktiv, vizual va talabaga yo'naltirilgan shaklda tashkil etish imkonini berib, o'quvchilarning bilim darajasi va ijodiy salohiyatini oshiradi. Biroq yuqori samaraga erishish uchun texnologiyalardan faqat texnik vosita sifatida emas, balki metodik yondashuv va kreativ innovatsiyalar bilan uyg'un holda foydalanish zarur. O'zbekiston tajribasida davlat siyosati, moddiy-texnik baza va o'qituvchi malakasini uzluksiz oshirish kabi omillar ushbu jarayonning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Natijada, axborot texnologiyalarini ta'limga samarali integratsiya qilish pedagogik jarayon sifatini oshirib, ta'limning zamonaviy talablarga moslashuvchanligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. *O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. *O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahriri)*. – Toshkent: Adolat, 2020.
3. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni "O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"*.
4. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son qarori "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"*.
5. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni "2022–2026-yillarda Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"*.
6. Абдураizzoқов А., Холиқова Г. Аxborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim jarayonida. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
7. Абдуқодиров А.А. Педагогик mahorat va zamonaviy texnologiyalar. – Toshkent: Ilm ziyo, 2020.

8. Ёўлдошева Д., Рўзметова Н. *Axborot texnologiyalarining ta'lim samaradorligiga ta'siri*. – Toshkent: O'qituvchi, 2022.
9. Tojiboyev M., Norqulov J. *Raqamli ta'lim va pedagogik innovatsiyalar*. – Toshkent: Innovatsiya, 2023.
10. Хасанов III. *O'qituvchi kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodlari*. – Toshkent: Ziyo, 2021.
11. Anderson, T., & Dron, J. *Teaching Crowds: Learning and Social Media*. – Edmonton: AU Press, 2014.
12. Bates, T. *Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning*. – Vancouver: BCcampus, 2022.
13. Laurillard, D. *Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology*. – London: Routledge, 2012.
14. Mishra, P., & Koehler, M.J. *Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) Framework*. – Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 2006.
15. UNESCO. *ICT Competency Framework for Teachers*. – Paris: UNESCO Publishing, 2018.
16. M. Umurova, A. Raximov. *Musiqqa fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlar [Matn]: monografiya / Umurova Ma'rifat Yoshiyevna, Raximov Abdurasul Ravshan o'g'li – Buxoro: «Sadridin Salim Buxoriy» Durdona nashriyoti, - 2022. – 136 b.*
17. Umurova. M.Y., Jabborova. O'.G'. *Tarbiya fanini o'qitishda multimedia vositalaridan foydalanish mexanizmlari, // Zamonaviy sharoitda oliy ta'lim pedagogikasi: nazariya va amaliyot integratsiyasi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari, -Buxoro, 2024- yil, 220-222 b*
18. Umurova. M.Y., Maxsus ta'lim maktablarida pedagogik texnologiyalarni qo'llashning afzalliklari // *Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilimini baholashda xalqaro tajribalardan foydalanish: muammo va yechimlar respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, -Buxoro, 2020- yil, 267-268 b*

MINI-GANDBOL AMALIYOTI ORQALI BOSHLANG'ICH MAKTAB O'QUVCHILARINING HARAKAT FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Kadirov Rashid Xamidovich

Buxoro davlat universiteti professori

Axmedova Zuxraxon Tulyanbayevna

Buxoro davlat universitetining mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada mini-gandbol amaliyoti orqali boshlang'ich maktab o'quvchilarining harakat faoliyatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar haqida bayon etilgan va tajriba sinab ko'rilgan mashqlar aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: morfofunktsional, gandbol, jismoniy sifat, gandbol elementlari, fiziologik

Boshlang'ich maktab yoshi (6-7 yosh) bolaning morfofunktsional tizimlari jadal rivojlanadigan, jismoniy sifatlarini tarbiyalash uchun eng qulay (sensitiv) davr hisoblanadi. Bu bosqichda harakat tayyorgarligiga poydevor qo'yish muhim ahamiyat kasb etadi. Gandbol o'zining kompleks ta'siri tufayli boshlang'ich sinf o'quvchilarining tezkorlik, kuch, chidamlilik, egiluvchanlik kabi jismoniy sifatleri bilan bir qatorda, koordinatsion qobiliyatlari va psixomotor ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali vositasi sanaladi. Shuningdek, jamoaviy harakatlarga asoslangan ushbu sport turi bolalarda ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Bugungi kunda boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy sifatlarini rivojlantirish muammosi, xususan, jamoaviy sport o'yinlari elementlarini o'zlashtirish orqali, hanuzgacha dolzarb bo'lib qolmoqda. Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarning harakat bilim, ko'nikma va malakalarini yuqori darajada ta'minlashga, maktablarning jismoniy tarbiya va sport jarayonida, ayniqsa sinfdan tashqari mashg'ulotlarda, o'quvchilarning funksional va jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishning usul va vositalari bir qator ilmiy tadqiqotlarda o'rganilgan. Maktabda boshlang'ich sinf o'quvchilarini harakat faoliyatiga o'rgatish, jismoniy sifatlarini rivojlantirish muammolari bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Zamonaviy sport pedagogikasining fundamental vazifalaridan biri - bu bolalar va o'smirlar bilan olib boriladigan mashg'ulotlar jarayonini ularning yoshga oid rivojlanish qonuniyatlariga to'liq moslashtirishdan iborat. Ayniqsa, sport o'yinlariga endigina qadam qo'yayotgan boshlang'ich maktab yoshidagi (7-10 yosh) o'quvchilar bilan ishlashda ushbu tamoyil hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Gandbol kabi murakkab koordinatsion harakatlar va taktik o'zaro aloqalarga asoslangan sport turini o'rgatish, yosh sportchilarning nafaqat jismoniy, balki psixologik imkoniyatlarini ham chuqur hisobga olishni talab etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga gandbol elementlarini o'rgatishning nazariy-uslubiy poydevorini tashkil etuvchi asosiy omillar - yosh sportchilarning morfofunktsional va psixologik xususiyatlari, mavzuga doir mavjud ilmiy-uslubiy adabiyotlarning qiyosiy-tanqidiy tahlili hamda gandbol o'rgatishda qo'llaniladigan zamonaviy yondashuvlar atroflicha ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning pishiq nazariy zaminini yaratish maqsadida, avvalo, ushbu yosh davrining o'ziga xos rivojlanish xususiyatlariga chuqur nazar tashlash maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich maktab yoshidagi (7-10 yosh) bolalarga mo'ljallangan har qanday jismoniy tarbiya dasturi yoki sport mashg'uloti metodikasi, avvalo, ushbu yosh davrining o'ziga xos morfofunktsional va psixologik qonuniyatlariga asoslanishi shart. Ilmiy pedagogikada bolani shunchaki "kattalarning kichik nusxasi" sifatida qabul qilish va ularga kattalarga mo'ljallangan mashqlarni soddalashtirib berish chuqur xato hisoblanishi ko'p bora ta'kidlangan. Shu bois, samarali metodikani yaratish uchun, avvalo, "biz kim bilan ishlayapmiz?" degan savolga javob topish, ya'ni 7-10 yoshli bolaning organizmi va ruhiyati qanday ishlashini chuqur anglash lozim. Ushbu paragrafning maqsadi - boshlang'ich sinf o'quvchilarining morfofunktsional va psixologik rivojlanish xususiyatlarini mavjud ilmiy adabiyotlar asosida tizimli tahlil qilish va shu orqali gandbol mashg'ulotlarini to'g'ri tashkil etish uchun nazariy poydevor yaratishdan iborat.

J.Akimov va R.Uzakbaevning 2025-yilda nashr etilgan "Gandbol o'yinida to'pni ilish va uzatish texnikasiga o'rgatish" nomli maqolasi gandbol sportida fundamental harakat ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan muhim tadqiqot hisoblanadi. Ushbu ishda to'pni to'g'ri qabul qilish va aniq uzatish texnikasining nazariy asoslari hamda amaliy metodlari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotchilar to'pni ilish va uzatishning o'yin samaradorligidagi o'rnini ta'kidlab, ushbu ko'nikmalarni yosh sportchilarda dastlabki bosqichlardan boshlab shakllantirish zarurligini ilgari suradilar.

Jismoniy tarbiya darsini kompleks tahlil qilish bayonnomasi

Dars vaqtidan foydalanish samaradorligini (umumiy va motor zichlik) aniqlash hamda mashg'ulot davomidagi jismoniy yuklamaning o'quvchi organizmiga fiziologik ta'sirini (pulsometriya) integral tarzda baholash.

Umumiy ma'lumotlar:

Sana: 2025 y.

Maktab, sinf: _____

O'qituvchi F.I.Sh.: _____

Tadqiqotchi F.I.Sh.: _____

Darsda qatnashgan o'quvchilar soni: _____ nafar.

Kuzatuvdagi o'quvchi (pulsometriya uchun): _____

Darsning xronometrik va pulsometrik tahlili jadvali (45 daqiqa/2700 sekund)

T/r	Dars qismlari va mashqlar mazmuni	Vaqt (sekund)	Faoliyat turi	YuQS (zar/daq)
1	Saf tortish, raport, dars mavzusini e'lon qilish	180	TM	90
2	Safda yurish va yugurish mashqlari	240	MH	
3	Joyida bajariladigan umumrivojlantiruvchi mashqlar (URM)	360	MH	130
4	Yengil atletika: Qisqa masofaga yugurish texnikasini tushuntirish	180	TM	
5	Pastki startdan chiqib, 15-20 m masofaga yugurish	420	MH	155
6	Navbat kutish va dam olish	180	D	
7	"Estafeta" harakatli o'yini (yugurish, sakrash elementlari bilan)	600	MH	170
8	O'yin inventarini (konus, bayroqcha) yig'ishtirish	120	TM	

9	Sekin yurish, nafasni tiklash mashqlari	240	MH	115
10	Darsni yakunlash, o'quvchilarni baholash, uyga vazifa	180	TM	100
	JAMI:	2700		

Shartli belgilar (Faoliyat turlari): MH – Mashqlarni bevosita bajarish; TM – Tashkiliy-metodik ko'rsatmalar; D – Dam olish va navbat kutish; BQ – Boshqa, samarasiz vaqt.

Xronometraj yakuni va hisob-kitoblar:

1. Darsning umumiy davomiyligi (T_{um}): 2700 sekund (45 daqiqa).
2. Mashqlarni bajarishga ketgan vaqt (T_{mh}): 1860 sek.
3. Tashkiliy-metodik vaqt (T_{tm}): 660 sek.
4. Dam olish vaqti (T_d): 180 sek.
5. Dars zichligini hisoblash (%):
 - darsning umumiy zichligi = $(T_{mh} + T_{tm} + T_d) / T_{um} * 100\%$ $(1860 + 660 + 180) / 2700 * 100\% = 100\%$;
 - darsning motor zichligi = $T_{mh} / T_{um} * 100\%$ $1860 / 2700 * 100\% = 68.9\%$.

Anketa so'rovnoma

Bu metod Buxoro va Andijon shahar jismoniy tarbiya o'qituvchilari orasida o'tkazildi. So'rovnoma va intervyular orqali mutaxassislarining ta'lim turi va darajasi, umumiy pedagogik ish staji va jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish, o'quvchilarni sport turlariga saralash va yo'naltirish, jismoniy tarbiya jarayonida maxsus sport vositalarini qo'llash borasidagi tajribalari, muammolari va fikrlari to'plandi. Anketa va intervyu jarayoni tavsiya etilgan tartibda o'tkazildi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun anketa.

(Respondent ushbu bo'limda o'zi haqidagi umumiy ma'lumotlarni to'ldiradi:

Ish joyi, yoshi, mutaxassisligi, ish staji va h.k.)

Yo'riqnoma: Quyidagi har bir savol uchun o'zingizning fikringizga eng mos keladigan FAQAT BITTA javob variantini belgilang.

1-savol: Sizningcha, boshlang'ich sinflarda (1-2-sinflar) jamoaviy sport o'yinlari elementlarini o'rgatishda qanday asosiy qiyinchilik yoki muammo mavjud?

A) Yosh xususiyatlariga mos, tasdiqlangan o'quv-metodik qo'llanma va dasturlarning yetishmasligi.

B) Sport anjomlari va infratuzilmaning (zal, maydon) standartlarga javob bermasligi yoki yetishmasligi.

C) O'quvchilarning diqqatini jamlash qiyinligi, qiziqishning tez so'nishi va intizom bilan bog'liq muammolar.

D) Dars vaqtining cheklanganligi, murakkab harakat elementlarini o'rgatishga vaqtning yetishmasligi.

E) Kichik yoshdagi bolalar bilan ishlashda xavfsizlikni ta'minlashdagi qiyinchiliklar.

2-savol: Sizning professional tajribangizga ko'ra, o'quvchilarni gandbol kabi muayyan bir sport turiga ixtisoslashtirish va yo'naltirishni nechanchi sinfdan boshlash eng maqsadga muvofiq?

A) 1-2-sinflardan boshlab, chunki qobiliyatlarni eng yosh davrdan aniqlash va shakllantirish kerak.

B) 3-4-sinflardan boshlab, chunki bu yoshda ular jamoaviy o'yin mohiyatini yaxshiroq tushuna boshlaydi.

C) 5-7-sinflardan boshlab, chunki o'quvchilar jismoniy va psixologik jihatdan to'liq tayyor bo'ladi.

D) 8-sinfdan va undan yuqori, chunki bu o'quvchining ongli tanloviga asoslanishi kerak.

E) Boshlang'ich ta'limda chuqur ixtisoslashtirish noto'g'ri, faqat har tomonlama umumiy rivojlantirish kerak.

3-savol: Boshlang'ich sinf o'quvchilariga (7-8 yosh) moslashtirilgan (kichik, yengil) maxsus sport vositalaridan foydalanish amaliyoti va samaradorligi haqida qaysi fikrga qo'shilasiz?

A) Juda samarali va amaliyotda yetarli darajada mavjud, darslarda muntazam foydalanamiz.

B) Juda samarali, lekin ularni topish yoki markazlashgan ta'minot deyarli yo'q, shu sababli foydalana olmaymiz.

C) Qisman samarali, lekin ularning yo'qligi dars sifatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi.

D) Samarasiz, standart anjomlar bilan ham darsni to'laqonli tashkil etsa bo'ladi.

E) Bu haqda aniq fikrim yo‘q, chunki amalda bunday vositalarni qo‘llab ko‘rmaganman.

4-savol: Sizning fikringizcha, gandbol o‘yini boshlang‘ich sinflar jismoniy tarbiya dasturiga kiritish uchun qanchalik mos keladi?

A) Juda mos keladi, chunki u barcha asosiy jismoniy sifatlarni (chaqqonlik, tezkorlik, kuch) birdek rivojlantiradi.

B) Mos keladi, chunki boshqa o‘yinlarga (masalan, basketbol) nisbatan qoidalari sodda va o‘rgatish oson.

C) Boshqa jamoaviy o‘yinlardan afzalligi yoki kamchiligi yo‘q, neytral sport turi sifatida qarash mumkin.

D) Unchalik mos kelmaydi, chunki to‘pni qo‘l bilan o‘ynash va bir vaqtda harakatlanish kichik yoshdagi bolalar uchun murakkab.

E) Umuman mos kelmaydi, futbol kabi o‘yinlar tabiiy harakatlarga asoslangani uchun bu yoshda gandboldan ko‘ra afzalroq.

5-savol: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga gandbol elementlarini o‘rgatish uchun yagona, tasdiqlangan metodikaga ehtiyoj bormi va u qanday bo‘lishi kerak?

A) Yo‘q, mavjud dars ishlanmalari va umumiy tavsiyalar yetarli, maxsus yangi metodikaga ehtiyoj sezilmaydi.

B) Ha, ehtiyoj bor. U asosan o‘yin va qiziqarli musobaqa shaklida, bolalarni zeriktirmaydigan bo‘lishi kerak.

C) Ha, ehtiyoj bor. U texnik elementlarni “soddadan murakkabga” tamoyili asosida bosqichma-bosqich o‘rgatadigan qat‘iy tuzilmaga ega bo‘lishi kerak.

D) Ha, ehtiyoj bor. U texnikani o‘rgatishdan ko‘ra ko‘proq sog‘lomlashtirish va umumiy jismoniy rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

E) Alohida gandbol uchun emas, barcha harakatli o‘yinlar uchun qo‘llash mumkin bo‘lgan umumiy, moslashuvchan metodika kerak.

Yuqorida keltirilgan anketa so‘rovnomasi Buxoro va Andijon shaharlaridagi umumta‘lim maktablarining jami 95 nafar boshlang‘ich sinf jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘rtasida o‘tkazildi. Olingan ma‘lumotlar umumlashtirildi va statistik ishlovdan o‘tkazildi.

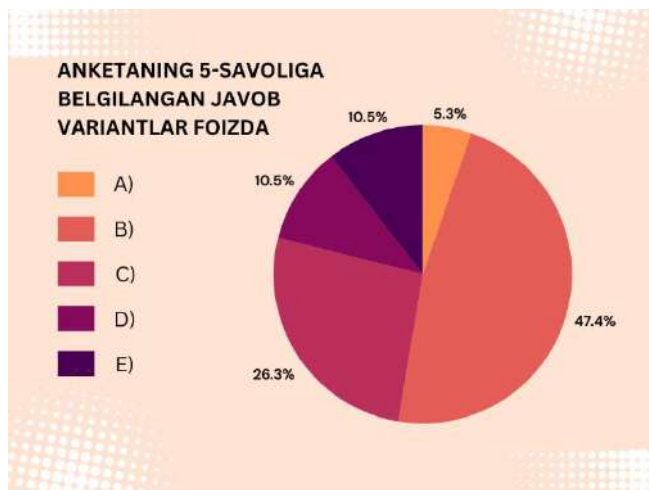
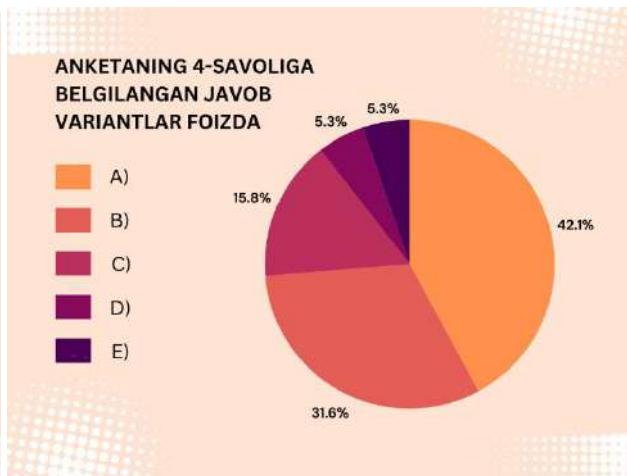
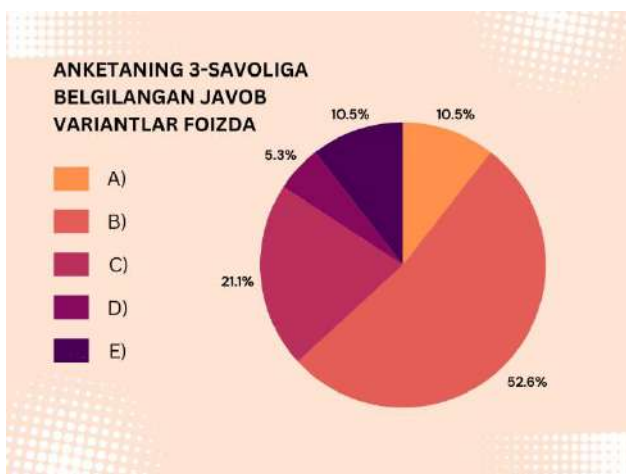
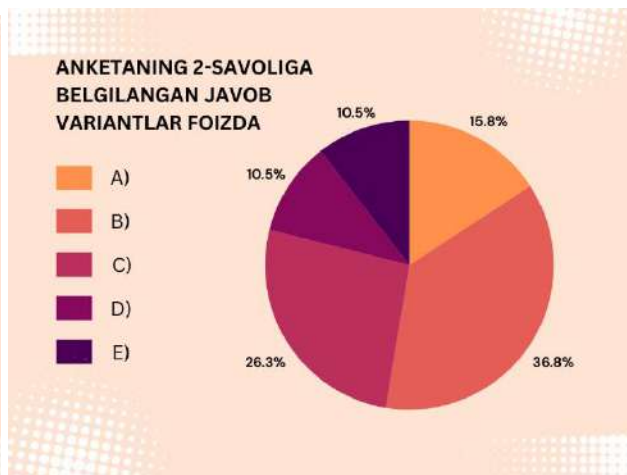
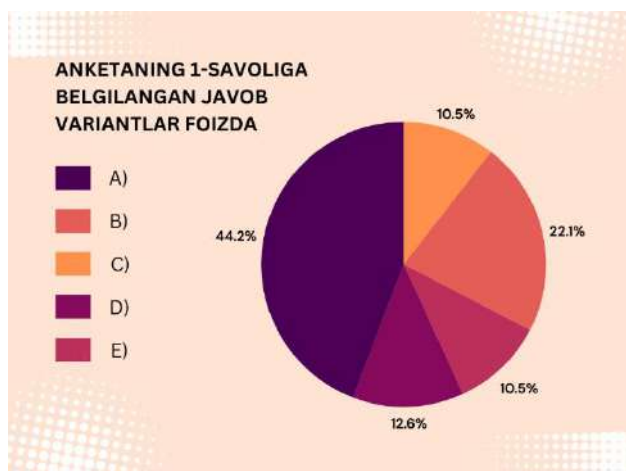
Ushbu so‘rovnoma natijalari boshlang‘ich sinflarda jamoaviy sport o‘yinlarini, xususan, gandbolni o‘qitishdagi mavjud holat, amaliyotchi mutaxassislar duch kelayotgan dolzarb muammolar va takomillashtirilgan metodikaga bo‘lgan ehtiyojni ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi. So‘rovnoma tahlili va uning batafsil natijalari tadqiqotning keyingi bobida keng yoritib beriladi.

Maktab sharoitida jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish xususiyatlari va ularda foydalaniladigan vositalar

Maktab sharoitida jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlari va ularda foydalaniladigan vositalarni chuqur tahlil qilish maqsadida bir qator tadqiqot metodlari, jumladan, anketa so‘rovnomasi, xronometrik va pulsometrik tahlillar o‘tkazildi.

Anketa so‘rovnomasi tadqiqotning 1-bosqichida Buxoro va Andijon shaharlaridagi umumta‘lim maktablarining jami 95 nafar boshlang‘ich sinf jismoniy tarbiya o‘qituvchilari o‘rtasida o‘tkazildi. So‘rovnomalar va intervyular orqali mutaxassislarning ta‘lim turi va darajasi, umumiy pedagogik ish staji hamda jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish, o‘quvchilarni sport turlariga saralash va yonaltirish, jismoniy tarbiya jarayonida maxsus sport vositalarini qo‘llash borasidagi tajribalari, muammolari va fikrlari to‘plandi. Olingan ma‘lumotlar umumlashtirildi va statistik ishlovdan o‘tkazildi.

Boshlang‘ich sinf jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sport turlariga saralash va yo‘naltirish borasidagi fikrlari nisbati

Ushbu so'rovnoma natijalari boshlang'ich sinflarda jamoaviy sport o'yinlarini, xususan, gandbolni o'qitishdagi mavjud holat, amaliyotchi mutaxassislar duch kelayotgan dolzarb muammolar va takomillashtirilgan metodikaga bo'lgan ehtiyojni ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi. Shuningdek, sport turlariga saralash va yo'naltirish mexanizmlarining ishlab chiqilmaganligi jiddiy ilmiy-metodik masala bo'lib, o'qituvchilarning bu boradagi tajribasining yetishmasligini ham ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kadirov R. X., Azimov L. A. Technology of organization and comprehensive assessment of sports activities of judoka students //BIO Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – T. 120. – C. 01002. https://www.bioconferences.org/articles/bioconf/abs/2024/39/bioconf_mbfa2024_01002/bioconf_mbfa2024_01002.html

2. Kadirov, R. K. DIAGNOSTICS AND CORRECTION OF ATHLETE'S TRAINING. Available Online at: <https://www.scholarzest.com> / R. K. Kadirov. — Текст : непосредственный // European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA). — 2021. — № 9. — С. 91-93.
3. Кадилов, Р. Х. ОСОБЕННОСТИ ТРЕНИРОВОЧНОГО ПРОЦЕССА НАПРАВЛЕННАЯ НА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СКОРОСТНЫХ КАЧЕСТВ СПРИНТЕРОВ 10.53885/edinres.2022.43.80.022 / Р. Х. Кадилов, У. Р. Хайдаров. — Текст : непосредственный // ПЕРСПЕКТИВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ И СПОРТУ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ. — Buxara : Durdona, 2022. — С. 306-309.
4. Kadirov, R. K. HUMANITARIAN FOUNDATIONS FOR THE EFFICIENCY OF STUDENTS' RESEARCH ACTIVITIES / R. K. Kadirov. — Текст : непосредственный // JOURNAL OF NORTHEASTERN UNIVERSITY. — Volume 25 Issue 04, 2022. — № Volume 25 Issue 04. — С. 4237-4244. DOI: 10.5958/2249-7137.2022.00769.8
5. KADIROV, R. H. JISMONIY TARBIYA DIAGNOSTIKASI VA KORREKSIYASI. Darslik. / R. H. KADIROV. — 1. — Buxoro : "Durdona" nashriyoti, 2021. — 184 с. — Текст : непосредственный.
6. Кадыров, Р.Х. РАЗВИТИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗА / Р.Х. Кадыров, Н.Э. Назарова. — Текст : непосредственный // Проблемы науки. — 2021. — № № 4 (63),. — С. 53-55.
7. Kadirov, R. X. TALABALAR ILMIY TADQIQOT FAOLIYATI SAMARADORLIGINING GUMANITAR ASOSLARI / R. X. Kadirov. — Текст : непосредственный // SCIENCE AND INNOVATION. — 2022. — № № 5. — С. 125-132. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7005986>.
8. Kadirov, R. X. Jismoniy tarbiya va sport sohasining zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari va dolzarb muammolari / R. X. Kadirov. — Текст : непосредственный // PEDAGOGIK MAHORAT. — 2019. — № № 5. — С. 197-203.
9. Кадилов, Р. Х. САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПЛАТФОРМЫ MOODL / Р. Х. Кадилов, Р. С. Шукуров, С. Т. Нематов. — Текст : непосредственный // Международный научно-практический журнал "Мировая наука". — 2020. — № №10(43). — С. 184-190.
10. Кадилов, Р. Х. ТУРОН МИЛЛИЙ КУРАШИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ ФАНИДАН ЭЛЕКТИВ КУРС / Р. Х. Кадилов, Р. С. Шукуров, С. Т. Нематов. — Текст : непосредственный // Международный научно-практический журнал "Экономика и социум". — 2020. — № №10(77). — С. 304-309.
11. Кадилов, Р. Х. Talabalarni ilmiy faoliyatga jalb etishning pedagogik-psixologik xususiyatlari / Р. Х. Кадилов. — Текст : непосредственный // O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIY-METODIK JURNALI. — 2020. — № №3. — С. 25-29.
12. Кадилов, Р. Х. Современность педагогических исследований в области физической культуры / Р. Х. Кадилов. — Текст : непосредственный // ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА Научно-методический журнал. — 2020. — № №1. — С. 79-83.

TURIZMGA OID MATNLARDA MILLIY-MADANIY KOLORITNI IFODALOVCHI BIRLIKLAR (REALIYALAR) VA ULARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Adizova Nilufar Istamovna

Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrası dotsenti, f.f.f.d.(PhD)
nilufaradizova8@ gmail.com

Annotatsiya. Madaniyatni tildan foydalanuvchi kishilar yaratadi. Ba'zi millatlarda odatiy me'yor, madaniy xususiyatni ifodalovchi etalonlar boshqasi uchun oddiy muloqot vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, har bir millat dunyo manzarasini o'ziga xos tarzda tasavvur qiladi va shunga mos ifoda birliklarini qo'llaydi. Ya'ni, muayyan bir millatda madaniyat belgisi deb qaraladigan ifoda birliklari boshqasi uchun oddiygina muloqot vositasi tarzida namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada muayyan mamlakat turizm sohasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan milliy-madaniy koloritni ifoda etuvchi birliklar, realiyalarning

tasnifi, leksik-semantik xususiyatlariga doir fikrlar bayon etiladi. Chunki bu kabi birliklar bir tomondan o'sha mamlakat, millatga xos bo'lgan o'ziga xos madaniy tushunchalar, milliy xususiyatlarni nomlashi bilan terminlar darajasida qabul qilinadi, ikkinchi tomondan boshqa mamlakat yoki millatda uchramaydigan o'ziga xoslik – milliy-madaniy koloritni, obrazni namoyon etadi.

Kalit so'zlar: milliy-madaniy koloritni ifodalovchi birliklar, realiyalar, mentalitet, madaniy dominantlar, stereotip ...

KIRISH. Til inson va madaniyat o'rtasidagi aloqani ta'minlovchi vosita sifatida muhim ahamiyatga ega. Lingvokulturologiya kontekstida bu ahamiyat yanada kuchayadi, chunki u til va madaniyatning o'zaro aloqasini o'rganadi hamda ularni tilda, uning kontekstlarida ifodalangan bir butun tizim sifatida ko'rib chiqadi. Tilshunoslikning ushbu sathi bugungi kunda muhim sohalaridan biri bo'lib, uning obyekti madaniyat va tilning o'zaro aloqasi jarayonida, lisoniy hamda nutqiy birliklarning madaniyat belgisi sifatida tutashgan nuqtasida yuzaga chiqadi. U tilning nafaqat ma'lumot uzatish vositasi ekanligini, balki ayni madaniyat doirasida dunyoni idrok etish va tushunishni shakllantiruvchi omil ekanligini anglashga imkon beradi. Ayniqsa, lingvokulturologiya doirasida sayohat yo'riqnomalari, risolalari, taqdimot va boshqa materiallar matnlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega, chunki bu matnlar turli madaniyatlar o'rtasida bog'lanish o'rnatadi. Bu kabi matnlar nafaqat mahalliy diqqatga sazovor joylar haqida ma'lumot beradi, balki madaniy va tilga oid xususiyatlarni ham tarqatadi, bu esa sayyohlarga yangi madaniy muhitni o'rganish imkonini yaratadi. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, turizmga oid matnlar "madaniy va milliy identifikatsiya va o'z-o'zini identifikatsiya qilish haqida ma'lumotlarni aks ettirish vositalari" bo'lib, ularda aks etgan leksik, sintaktik birliklar "madaniy dominantlar" sifatida xizmat qiladi hamda ular "madaniyatlararo kommunikatsiya matni" sifatida qaraladi. U "ma'lum bir hudud vizitkasi" sifatida, tilni va madaniy kontekstlarni moslashtirish orqali madaniyatlar o'rtasidagi bog'lanishni ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga kelgan bo'lib, tadqiqotlarda qayd qilinishicha, "lingvokulturologiya" (lot. lingua "til", cultus "hurmat qilish, ta'zim qilish"; yunon. "ilm, fan") termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktab a'zolari (Y.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'lgan. [6,7]

Madaniyatni tildan foydalanuvchi kishilar yaratadi. Ba'zi millatlarda odatiy me'yor, madaniy xususiyatni ifodalovchi etalonlar boshqasi uchun oddiy muloqot vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, har bir millat dunyo manzarasini o'ziga xos tarzda tasavvur qiladi va shunga mos ifoda birliklarini qo'llaydi. Bu esa boshqa bir millat uchun semantik jihatdan qiyinchilik tug'diradi. Ya'ni, muayyan bir millatda madaniyat belgisi deb qaraladigan ifoda birliklari boshqasi uchun oddiygina muloqot vositasi tarzida namoyon bo'ladi.

Xalq ma'naviy, madaniy hayotining ajralmas qismi sifatida turizm sohasi ham boshqa barcha sohalar singari bugungi kunda yanada jadal rivojlanmoqda. Kishilarda dunyoning diqqatga sazovor joylarini ko'rish, tarixiy manzillar, muayyan xalqning milliy-madaniy o'ziga xosliklari bilan tanishish, ulardan zavqlanish istaklari ham ortib bormoqda. Sayohatga chiqqan kishilar boshqa bir xalqning tarixi, madaniyati, milliy urf-odatlar, taomlari, kiyimlari, qadriyat va an'analari bilan tanishar ekanlar, ular odamlar bilan muloqot qilish, taomlaridan tatib ko'rish, diqqatga sazovor joylarni tomosha qilish va ular haqida ma'lumotga ega bo'lishga harakat qiladilar. Bu kabi sayohatlarning muvaffaqiyatini ta'minlovchi, boshqa bir xalqning tarixi va milliy-madaniy jihatlaridan xabardor qiluvchi eng muhim omil esa bu – tildir. Ammo tilni leksik, grammatik, fonetik jihatdan yaxshi bilish bilangina hamma narsa haqida aniq tasavvurlar hosil qilish qiyin. Buning uchun ayrim semantik to'siqlarni ham yengish lozim bo'ladi. Ko'pgina tashrif buyuruvchilar sayohat davomida o'zini qulay va ishonchli his qilish, shaharda bemalol yo'l topish, aynan nimalarni ko'rish kerakligi haqida tasavvurga ega bo'lish uchun sayohat yo'riqnomalari, katalog va broshyuralarning o'zi yetarli, deb hisoblashadi. Biroq, har bir tilda ma'no jihatdan boshqa tillarga aynan mos kelmaydigan o'ziga xos ifoda va birliklar borki, ular faqat shu millatga xos bo'lgan milliy-madaniy koloritni ifoda etadi. Shunga ko'ra, bugungi kunda tarixiy va ijtimoiy sharoitlar tufayli turizm sohasida leksik birliklar ikki qatlam doirasida – boshqa tillardan o'zlashgan hamda milliy-madaniy koloritni ifoda etuvchi birliklar, realiyalar shaklida keng qo'llanib keladi. Milliy-madaniy koloritni ifoda etuvchi birliklar, realiyalar, ayniqsa, muayyan mamlakat turizm sohasida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu kabi birliklar bir tomondan o'sha mamlakat, millatga xos bo'lgan o'ziga xos madaniy tushunchalar, milliy xususiyatlarni nomlashi bilan terminlar darajasida qabul qilinadi, ikkinchi tomondan boshqa mamlakat yoki millatda uchramaydigan o'ziga xoslik – milliy-madaniy koloritni, obrazni namoyon etadi.

Realialarning paydo bo'lishi, avvalo, o'sha realiya yaratilgan hudud, mamlakat, millat, elat bilan bog'liq bo'lib, S.Vlaxova va S.Florinlar bergan ta'rifga ko'ra, "muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odatlar, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalaridir. Ular milliy va davriy xususiyatga egadir." [7,343] Yoki V.M. Rosselsning fikricha, "realiyalar tarjima qilinayotgan tilga kirib kelgan va asliyat tilida muayyan milliy, mahalliy predmet yoki tushunchalarning nomini ifodalaydigan so'zlardir." [5,15] T.I.Cheremisinaning fikriga ko'ra, realiyalar lokal belgilangan so'zlar hisoblanib, muayyan millatga xos urf-odatlar, voqea-hodisalar hamda predmetlarni belgilash uchun xizmat qiladi [9,27]. Ular, asosan, madaniy, ijtimoiy, tarixiy obyektlar hamda predmetlarni bildiruvchi so'z va iboralardan iborat bo'lib, ularning shakllanishi madaniyatning taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

NATIJALAR. Realiyalar milliy-madaniy xususiyatlarga ega bo'lgan, eng ko'p qo'llanadigan birliklar sirasiga kiradi. Chunki ular dunyo ahliga etnik va madaniy ma'lumotlarni yetkazish orqali muayyan mamlakat hamda millat haqida keng tasavvurlarni uyg'otadi. Ularga muayyan ma'noda qo'llanuvchi ramz va timsollar, kishilarning ismlari, manzillar, inshootlar, kiyim-kechaklar, narsa-buyumlar, taqinchoqlar, taomlar va boshqa shu kabilarning nomlarini kiritish mumkin.

Masalan, quyidagi jadvalda Buxoro turistik matnlari asosida aks etgan shu kabi ifoda birliklarning tasnifi hamda ayrim misollar keltirilgan:

№	Milliy-madaniy kolorit asosida shakllangan birliklar tasnifi	Milliy-madaniy kolorit asosida shakllangan nomlar
1	yodgorliklar(obidalar)ga oid birliklar	Somoniylar, Chashmayi Ayub maqbaralari
2	kiyim-kechakka oid birliklar	To'n, chopon, nimcha
3	tarixiy shaxslarga oid birliklar	Abu Ali Ibn Sino, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni
4	muqaddas qadamjolarga oid birliklar	Yetti pir, Chilla avliyo, Mir Kulol, Anjir Fag'naviy ziyoratgohlari
5	inshootlarga oid birliklar	Nodirdevonbegi madrasasi, Fathobod masjidi
6	voqelikka oid birliklar	Poyi kalon, Ark, Chor bakr majmuasi
7	taomlarga oid birliklar	Sofi osh, Olot somsa, kadibichak, kadibarak
8	narsa-buyumlarga oid birliklar	Obtoba, xum, ko'za
9	geografik hududlarga oid birliklar	Buxoroyi sharif, Chor bakr
10	bog'larga oid birliklar	Boqiy Buxoro bog'i, Somoniylar bog'i

Matnlarda o'z ifodasini topgan milliy-madaniy birliklar har bir xalqning milliy qarashlari asosida o'ziga xos tarzda shakllanadi va ular mazkur til sohiblarining milliy-madaniy boyligi deb qaraladi. Shuning uchun ham sayohat qiluvchi insonning tasavvurida muayyan millatning madaniy-tarixiy xotiralari bilan bog'liq voqealar jonlanadi va o'sha mentalitetga oid stereotipik so'z va ifodalar shakllanadi.

Masalan, "Ark" so'zi forscha ichki qal'a, poytaxtdagi qasr, xon yoki amirning atrofi baland devor bilan o'ralgan saroyi degan ma'noni ifodalaydi. Turistik matnlarda ushbu birlik "Arki Oliy", "Ark qal'asi", "Ark qo'rg'oni" kabi birikmalar shaklida ham qo'llanadi va asosiy maqsad Buxoro hukmdorlari yashagan saroy, joy sifatida sayyohlarning diqqatini jalb qilishga qaratiladi. Hozirgi paytda ushbu so'z arka shaklida qo'llanib, ma'no torayishi asosida uyning shakl berilgan bir qismini ifodalaydi.

Arki Oliy – Buxoro shahrining g'arbiy chegarasida hamon qaddini viqor bilan rostlab turgan bu qasr minglab yillar mobaynida hukmdorlarning saroyi bo'lgan. Ko'p yillar avval uning Sharq tomonida ham darvozasi bo'lib, uni Siyovush darvozasi deb atashgan...

"**Amir**" hukmdor ma'nosini ifodalaydi va ushbu birlik, asosan, Buxoroga xos birlik sifatida ahamiyatli, boshqa joylarda, masalan, Xiva, Qo'qonda ushbu birlik o'rnida "**xon**" leksemasi qo'llangan. Shuning uchun ham "amir" so'zi qo'llanganda sayyohlar tasavvurida, asosan, Buxoro tarixi, madaniyati bilan bog'liq voqelik, milliy kolorit gavdalanadi.

"**Minorayi Kalon**" so'zi ham Buxoroga oid brend nom sifatida sayyohlarning qiziqishi va emotsiyasini uyg'otadi. Ushbu birliklar axborotning muhim qismini belgilaydi va matnning boshqa qismlari (tarixiy, me'moriy, tavsifiy, qadriyat...) mazkur yadro qism atrofida birlashadi. Ular asosida faqat muayyan obyekt nomi emas, balki Buxoroga xos bo'lgan ma'naviy, tarixiy, madaniy imidj – obraz namoyon bo'ladi.

Turizmga oid matnlarda antroponimlar ham juda keng qo'llanadi. Ular, asosan, ulug' avliyolar, allomalar, hukmdorlar hamda taniqli davlat yoki jamoat arboblarning nomlari bo'lib, sayyohlarning diqqatini jalb qilish uchun ular sifatlovchi yoki izohlovchili birikma shaklida aks etadi. Masalan, **Amir Olimxon** – Buxoroning so'nggi hukmdori. Ushbu ifodadagi “so'nggi hukmdor” birikmasi sayyohlarning diqqatini jalb etish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu matnda amir Olimxon birikmasi, asosan, hukmdorning kimligi haqidagi muayyan axborotni tinglovchiga yetkazish maqsadini ifodalaydi, “so'nggi hukmdor” birikmasi orqali esa nafaqat hukmdorning kimligiga, balki muayyan davr bn bog'liq voqelikka ham diqqat qaratiladi.

“Chashmayi Ayyub” fors tilidan “Ayyub bulog'i” deb tarjima qilinadi va ushbu nom diniy, muqaddas obida kontekstini yuzaga keltiradi. Rivoyatlarga ko'ra, Buxoro atrofi kuchli qurg'oqchilikdan aziyat chekar va Payg'ambar Ayyub (Ayyub alayhissalom) shu yerda paydo bo'lib, hassasi bilan yerga zarba berish orqali shifobaxsh suvni chiqargan ekan. Hozirda ushbu obida **“Chashmayi Ayyub”** deb yuritiladi. Uning yonida shu nom bilan ataladigan maqbara ham mavjud. Forsiy birikma orqali ifodalangan mazkur tushuncha Buxoroga oid muayyan voqelikni yodga soladi hamda o'ziga xos madaniy til va milliy koloritni namoyon etadi.

Milliy-madaniy kolorit – biror narsa yoki voqea-hodisaning o'ziga xos xususiyatlari majmuyidir. Shu bois, u muayyan xalqqagina xos bo'ladi. Bu jihat, o'z-o'zidan muayyan tarixiy davrda sodir bo'ladi [8,421]. “Kolorit” so'zi lotincha “kolor”, italyancha “kolorito” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, rang, bo'yoq, manzara, jilo kabi ma'nolarni anglatadi. “Kolorit” voqealigini real va ifodali, o'ziga xos tarzda ma'naviy hamda milliylik asosida aks ettiradi. Ya'ni, ma'naviy jihatdan kolorit kishilarning xarakteri, axloqi, tafakkur tarzi, ruhiyati, intilishlari kabilar orqali aks etsa, milliylik urf-odat, rasm-rusumlar, marosimlar, kiyimlar, uy-ro'zg'or buyumlari, anjomlar, inshootlar, me'moriy obidalar, ismlar va ularning ifodalanishi asosida ko'rinadi. Milliy kolorit xalqning asrlar davomida shakllangan dunyoqarashi, tafakkuri, fe'l-atvori, axloqiy qarashlari, madaniyati va boshqa o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib turuvchi vositadir. Masalan: **“do'ppi”** milliy bosh kiyimi. U faqatgina o'zbek millatiga mansub bosh kiyimi bo'lib, u orqali kishining madaniyati, imonli, tarbiyali ekanligi ko'rinib turadi. “Do'ppi” konsepti asosida nafaqat milliy bosh kiyimi, balki o'zbek millatiga xos bo'lgan azaliy qadriyat va an'analar ham o'z aksini topadi. Zotan, ushbu kiyimni hozirgi paytda hamma ham har kuni kiyavermaydi. Biroq sunnat to'yi bo'layotgan bolaga yoki nikoh to'yi bo'layotgan yigitga sarpo-suruv kiydirayotganda, albatta, do'ppi kiydiriladi. Yoki zamonaviy kiyinadigan kishilar ham azalarda, albatta, do'ppisiz borishni o'ziga ep ko'rishmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, “do'ppi” konsepti denotativ ma'no bilan bir qatorda milliy-madaniy koloritni ham ifoda etadi. Yoki **“non”** ham o'zbek xalqi uchun qadim zamonlardan buyon qadrlanib kelingan ne'mat. Uni o'pib, ko'zga surish, uzoqroq yerga ketish oldidan non tishlab qoldirish, ushug'ini qushlarga sepish, yerga tushsa, darhol, bosmasdan terib olish mifologik qarashlar asosida vujudga kelgan va odatga aylangan. Ular asosida o'ziga xos qadriyatlar, milliy kolorit(ruh) aks etadi. Zotan, non boshqa millatlarda o'zbeklarchalik ko'p iste'mol qilinmaydi va unga faqat bir yegulik sifatida qaraladi.

Masalan, quyidagi matnda qo'llangan **“bichak”** milliy taom nomida o'zbek millatiga xos jaydarilik, soddalik, “yo'qdan bor qila oladigan” xususiyatga egalik hamda xamirli ovqatlarni sevib iste'mol qilish kabi o'ziga xoslik aks etadi:

Bichak – somsaning bir turi bo'lib, u odatda, **jag'-jag'**, ko'katlar yoki **oshqovoqdan** tayyorlanadi. Xamiri odatdagi **somsalardek** qilib qat-qat emas, balki bir qavat, yupqa qilib yoyib olinadi, so'ng to'rtburchak qilib kesib olinib, ichiga yuqorida aytib o'tilgan masalliqlar to'g'rab, tuz, ziravorlar solib aralashtiriladi. Masalliqlar tayyorlab olingach, kesilgan tayyor xamirga solib to'rtburchak shaklda bukib olinadi va qizib turgan **tandirda** yopib pishiriladi. Ushbu taom Buxoro va Samarqand tomonlarda ko'proq iste'mol qilinadi. (O'TIL 2020.3.935)

“Kadibarak” semantik jihatdan odatdagidan boshqacha, hali pishib ulgurmagan qovoqdan xamirga solib o'ziga xos tarzda, to'rtburchak shaklda tayyorlanib, suvda pishirib olinadigan milliy taom nomi. U, asosan, Buxoroda keng iste'mol qilinadi va ushbu nom faqat shu yerning o'ziga xos milliy koloritni aks ettiradi.

Chopon – gazlamaga paxta solib, qavib tikiladigan milliy kiyim. Ushbu tushunchani xorijiy sayyohlarga “kurtka”, “shuba” yoki “palto” kabi birliklar bilan solishtirib anglatish mushkul. Chunki bu kiyim milliy kolorit – o'ziga xoslik asosida faqat o'zbek millatiga mansub bo'lgan, boshqalarnikiga o'xshamaydigan milliy kiyim bilan bog'liq assotsiatsiyani uyg'otadi.

Yoki **“chodir”** so'zi ham hozirgi paytda faol qo'llanmasa-da, turizmga oid matnlarda uchraydi. Masalan, Ispaniyalik sayyoh Klavixo xotiralarida quyidagi fikrlar aytib o'tilgan:

Avvalo, podshoh saroyi uchun **chodir** qurilgan. Chodirgoh ochiq, soyabon shaklida yasalgan; saroy chodirlari, odatda, markazda o'rnatilgan. Keyin boshqa chodirlar tiklangan. Har bir oila qatorini, har bir

vazir, har bir tumang'osi o'zining rasmiy unvoniga tegishli **chodir**ning o'rnini hamda qayerda turishini bilgan, hech qanday noaniqlikka yo'l qo'yilmagan. Go'zal Konigul cho'li qisqa muddatda o'zining **chodirlari** tepasidagi bayroqchalari bepoyon lolazorga o'xshab, el-ulusi bilan yashnab turgan ajoyib, katta gul bog'chasiga aylangan edi. U tarafda hozir ham shunday chodirlardan foydalanadilar. Shu orada ba'zi o'ziga xos bo'lgan arabiy, ibrohimiy chodirlar, eroniy a'lo saropardalar (hijobi saroyi) ham bor edi.

Muayyan xalq madaniyati doirasida qo'llanuvchi abstrakt nomlar ham mavjud bo'lib, ular madaniy konseptlar orqali ifodalanib, madaniy ma'lumotni tushuncha asosida ifodalaydi. Masalan, "Bolohovuz masjidi", "Kalta minor", "Minorayi kalon", "Labi hovuz".

XULOSA. Umuman olganda, tilimizda milliy-madaniy kolorit asosida shakllangan "Yetti pir ziyorati", "Chor minor" majmuasi, "Nodir devonbegi" madrasasi, "Sitorayi Mohi Xossa saroyi", "Nasriddin afandi", "Abdullaxon timi", "Modarixon" madrasasi, "Mir Arab madrasasi" kabi ko'plab leksik, frazeologik birliklar, mifologema va arxiteplar, ramzlar, o'xshatishlar, metafora va pretsedent birliklar juda ko'p. Ular millat qiyofasi, tafakkur tarzi, tarixi va madaniyatini ifoda etadi. **V. N. Teliyaning** fikriga ko'ra, "madaniy tushunchalar til me'yorlari kabi majburiy bo'la olmaydi, ammo ular xalq donishmandligi, ijodkorligi ifodalari shaklida milliy madaniyatning ajralmas qismini tashkil etadi." [3,39]. Zotan, tilimizda shu kabi ifoda va birliklar faqat shunchaki chiroyli nutq vositasi emas, balki xalqimiz madaniy va ma'naviy hayotining asosi sifatida mavjud va tasavvurimizda muhrlangan. Ular millatimizga xos bo'lgan qadriyat va an'analarning lisoniy yoki nutqiy ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.Тошкент: Маънавият, 2008. – В.8.
- 2.Бабкина Татьяна Ивановна. Структурно-семантический анализ лингвокультурного концепта «путешествие» (на материале русских и французских текстов по туризму). Автореф. дисс. канд. филол. наук - Ижевск-2009.Стр.8.
- 3.Маслова В.А.. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва – 2001. Стр. 36
- 4.Moshnyaga Елена Викторовна. Концептное пространство межкультурной коммуникации в системе международного туризма. Автореф. дисс. канд. филол. наук - Москва-2011.
- 5.Росселс В.М. Эстафета слова. Искусство художественного перевода. – Москва, 1972
- 6.Usmanova Sh. "Lingvokulturologiya" fanidan ma'ruzalar kurs. Toshkent: Universitet – 2014, В.7
- 7.Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва.: Международные отношения, 1980. - 343 с.
- 8.Schreibe M. Übersetzung und Bearbeitung. –Tuebingen: Narr Verlag, 2002. – 421 p.
- 9.Черемисина Т.И. Функциональный аспект неассимилированных заимствований. – Москва., 1983. С.27.

6-SHO'BA
YASHIL IQTISODIYOT, TURIZM VA HUDUDLARNI BARQAROR RIVOJLANTIRISH:
MUAMMO VA INNOVATSION YECHIMLAR

“YASHIL IQTISODIYOT” KONSEPSIYASI: EVOLYUTSION BOSQICHLARI VA USTUVOR
YO'NALISHLARI

Navruz-Zoda Baxtiyor Negmatovich,
Buxoro davlat universiteti Marketing va
menejment kafedrası professori, DSc
Qahhorov Otabek Siddiqovich
Buxoro davlat universiteti
Ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni
rivojlantirish departamenti boshlig'i,

Annotatsiya. Maqolada “yashil iqtisodiyot” bilan bog'liq iqtisodchi-olimlarning ilmiy-nazariy fikr-aqidalarini o'rganish asosida uning mazmun-mohiyati yoritilgan bo'lib, “jigarrang” va “yashil” iqtisodiyot turlari taqqoslangan. “Yashil” iqtisodiyotning vujudga kelishining uchta tayanch asoslari bo'lmish – “ekologik iqtisodiyot”, “atrof-muhit iqtisodiyoti” va “bioiqtisodiyot” bosqichlarining evolyutsiyasi asosida shakllanish jarayoni ko'rsatilgan. Iqtisodiyotning tarmoq va sohalarning uyg'un “yashil transformatsiya”sini amalga oshirishning bevosita va bilvosita iqtisodiy mexanizmlariga tafsilot belilgan. “Yashil iqtisodiyot”ning infratuzilmasini shakllantirish va rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: “yashil” iqtisodiyot, ekologik iqtisodiyot, atrof-muhit iqtisodiyoti. bioiqtisodiyot, “yashi” transformatsiya, yashil energiya, yashil transport, “yashil rivojlanish” modeli.

Kirish. Jahonda hozirgi vaqtda ekologik vaziyat o'ta xavotirli darajada bo'lib qolmoqda. Dunyo miqyosida asosiy ekologik muammolarga chuchuk va sho'r suv, tuproq, havoning ifloslanishi, aholining haddan tashqari ko'payishi, havoning iglobal isishi, tabiiy zaxiralarning kamayishi, “axlatning qulashi”, biologik turlarning yo'q bo'lib ketishi va yo'q qilinishi, dengiz va okeanlar suvlarining oksidlanishi va o'rmonlar maydonini qisqartirish kiradi [1].

Masalan, axlatlar insoniyat uchun global ekologik muammoga aylanmoqda. Insoniyat tomonidan ishlab chiqarilgan chiqindilar ko'lamı juda katta. Bir Yevropa oilasi yiliga o'rtacha bir tonnaga yaqin maishiy chiqindilarni ishlab chiqaradi. Xuddi shu davrda Buyuk Britaniyada 27 million tonna, Rossiyada 150 million tonna, AQShda 250 million tonnadan ortiq chiqindilar ishlab chiqariladi. Agar bu qiymatlarga har yili ishlab chiqariladigan sanoat chiqindilari hajmini qo'shsak, natija shunchaki aqldan ozgana darajasida bo'ladi [2]. 2050 yilga borib, okeanlardagi plastik chiqindilar miqdori baliq vaznidan oshib ketishi kutilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2024 yil 20 noyabrda “Vazirlar Mahkamasining yaqin va uzoq istiqbolga mo'ljallangan harakatlar dasturi” muhokamasiga bag'ishlangan majlisida dunyoda iqlim o'zgarishlarining salbiy oqibatlarini yaqqol his qilayotgani, havo va suvning ifloslanishi, tuproq erroziyasi, cho'llanish, qazilma yoqilg'ilarni behisob ishlatish global isishga, tabiiy ofatlarning ko'payishiga olib kelayotganini, atrof-muhit va aholi sog'lig'iga zarar yetkazayotgani boradagi ekologik muammolarni yumshatish, ularni yanada yuksak bosqichga ko'tarish maqsadida 2025-yilga yurtimizda “Atrof-muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot yili” deb nomlanish taklifi bo'yicha fikr yurigan holda yangi yil munosabati bilan xalqqa yo'llagan tabrigida yilning ushbu monini e'lon qilishdi [3].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yild 30 yanvardagi PF-16-son “O'zbekiston — 2030” strategiyasini “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida”gi Farmoniga muvofiq “yashil rivojlanish” modeliga o'tish maqsadida “Atrof-muhitni asrash va “yashil iqtisodiyot” yilida mamlakat rivojlanishining ustuvor yondashuvlari etib quyidagilar belgilangan[4]:

- mahallalarning ekologik qiyofasini yaxshilash, ko'chalarda yashillik darajasini oshirish, ekologik jihatdan qulay va farovon yashash muhitini shakllantirish;
- aholining salomatligini yaxshilash, ekologik turmush tarzini shakllantirish va inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun shart-sharoitlarni yaratish;
- tabiiy resurslarni tejash va ulardan oqilona foydalanish, ekologik barqarorlikni ta'minlash;
- o'simlik va hayvonot dunyosini asrash, ko'paytirish va keyingi avlodga yetkazish hamda biologik xilma-xillikni saqlash;

-“yashil iqtisodiyot” tamoyillarini keng joriy qilish, iqtisodiyotni iqlim o‘zgarishiga moslashtirishga qaratilgan loyihalarni barqaror moliyalashtirish;

-respublika energobalansida qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish, shu jumladan, davlat-xususiy sheriklik asosida yirik “yashil energiya” stansiyalarini barpo etish, hududlarda kichik va mikro gidroelektr stansiyalari tarmog‘ini kengaytirish, aholi xonadonlarida quyosh panellarini o‘rnatishni rag‘batlantirish;

-iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada zamonaviy energotejamkor texnologiyalarni keng qo‘llash orqali iqtisodiyotda “uglerod izi”ni kamaytirish;

-ekologik barqarorlikka yo‘naltirilgan hududlar va tarmoqlararo muvofiqlashtiruvni ta‘minlash.

Maqolaning asosiy maqsadi iqtisodiyot tarmoq va sohalarning uyg‘un “yashil transformatsiya”sini amalga oshirish mexanizmlarining mazmun-mohiyatini yoritishdan iborat. Ushbu maqsadga erish uchun maqolada quyidagi vasifalar belgilandi:

- “yashil iqtisodiyot” tushunchasining zamonaviy talqinlarini tavsiflash va mualliflik ta‘rifini tavsiya etish;
- iqtisodiyotni “yashil” transformatsiyasining bevosita vositalariga tafsilot berish;
- iqtisodiy o‘shishning yangi “yashil rivojlanish” modelini tavsiya etish va b.q.
- “yashil iqtisodiyot”ga o‘tishni ta‘minlashning bilvosita mexanizmlarini tahlil qilish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Yashil iqtisodiyot” g‘oyasining metodologik asosini “ekologik iqtisodiyot” tashki qiladi. “Ekologik iqtisodiyot” nazariyasining asoschilari R.Costanza, H.Deyli [5], K.Boulding [6] va P.Bartelmyus [7] hisoblanadilar. Ushbu iqtisodiy nazariya sekin-astalik bilan “Atrof-muhit iqtisodiyoti” ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlandi va uning mazmun-mohiyati S.N.Bobilyov va A.Sh.Xodjayev kitobida batafsil yoritilgan [8]. Georgescu-Roegen N. tomonidan ishlab chiqilgan “Bioiqtisodiyot” deb nomlangan nazariya ham yana bir muhim ahamiyatga ega bo‘lib “yashil iqtisodiyot”atammasini shakllanishiga olimning qo‘shgan hissasidir [9]. Mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida “Yashil iqtisodiyot” atamasi Devid Pirs, Anil Markandya va Edvard Barbier [10] tomonidan tavsiflangan. O‘zbekistonda “Yashil iqtisodiyot” nazariyasi A.V.Vaxabov, Sh. Xajibayev, G.Utemuratova [11] va boshqa olimlarning asarlarida ilmiy asoslangan bo‘lim, uning rivojlanish mexanizmlari hali-hanuz to‘liq yoritmasdan qolmoqda.

Metodlar. Maqolada monografik tahlil usulda “yashil iqtisodiyot” tushunchasining iqtisodiy mazmun-mohiyati yoritilgan, induksiya va deduksiya usuli asosida “yashil iqtisodiyoti”ning tarkibiy qismlari ajratilgan. Qiyoslash usulidan foydalangan holda “jigarrang” va “yashil” iqtisodiyot turlari o‘rtasidagi tafobotlar solishtirilgan. Tizimli tahlil usulini qo‘llash natijasida iqtisodiyot tarmoq va sohalarning uyg‘un “yashil transformatsiya”sini amalga oshirish vositalari belgilangan. Analiz va sintez usulida iqtisodiyotni “yashillashtirish”ning bevosita va bilvosita mexanizmlari o‘rganilgan. Tadqiqotda bundan tashqari kuzatish, solishtirish, statistik guruhlash kabi metodlardan ham foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Cheklangan resurslar bilan cheksiz talab-ehtiyojlarni qondirish talqinidagi iqtisodiyotni rivojlantirishning quyidagi yo‘llari mavjud:

- ekstensiv (ishlab chiqarishda foydalaniladigan resurslar hajmining ko‘payishi hisobiga);
- intensiv (resurslardan samarali foydalanish va sifatni oshirish hisobiga);
- *innovatsion* (yangi g‘oyalar, texnologiyalar va ishlanmalarni tijoratlashtirish asosida sodir bo‘ladi);
- *tadbirkorlik* (ishlab chiqarishni biznes menejment vositalarida tashkil etish);
- *investitsion* (resurslarni ko‘paytirish maqsadida mablag‘rani jalb qilish);
- *ekonometrik* (iqtisodiy-matematik usullardan foydalanib, resurslardan foydalanishni optimallashtirish);
- *marketing* (talab-ehtiyojlarni o‘rganish va bozorni segmentlash asosida resurslardan unumli foydalanish);
- *inklyuziv* (kambag‘allikdan farovonlik sari harakat qilish);
- *barqaror* (ijtimoiy farovonlik, ekologik barqarorlik va iqtisodiy o‘shish o‘zaro uyg‘unlikda amalga oshirilishi);
- “*yashil*” (tabiiy resurslar saqlanib qolishi va qayta tiklanadigan resurslardan ko‘proq foydalanish asosida o‘zib borayotgan talab-ehtiyojlarni qondirish) yo‘llari mavjud.

Hozirgi davrda dunyoda aholi sonining tez suratlarda oshib borayotgani va yer yuzida tabiiy resurslarning kamayib borishi sharoitida jahon iqtisodiyotining o‘shishida zamonaviy - “*yashil rivojlanish*” yo‘lining roli dolzarb iqtisodiy masalaga aylanmoqda.

Ilmiy adabiyotga “yashil iqtisodiyot” atamasi birinchi marta ingliz iqtisodchilari Devid Pirs, Anil Markandya va Edvard Barbier tomonidan 1989 yilda Buyuk Britaniya hukumatiga “Yashil iqtisodiyot lejasi” nomli hisobotida kiritilgan [10]. Ilmiy adabiyotlarda qo‘llaniladigan yashil iqtisodiyotning rasmiy ta‘rifi UNEP tomonidan 2009 yilda berilgan. Unga ko‘ra, “yashil iqtisodiyot” - bu mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste‘mol qilish bilan bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy faoliyat tizimi bo‘lib, u kelajak

avlodlarni jiddiy ekologik xavflarga va ekologik resurslarning tanqisligiga duchor qilmasdan uzoq muddatli inson farovonligiga olib kelishidir [12].

Yashil” iqtisodiyoti tushunchasiga berilgan ta’riflarning tahlili ularning 3 ta yondashuvini ajratish imkonini bizga berdi

1. “*Eko-iqtisodiy*” yondashuv (Ecological economics). Uning namoyandalari Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhitni muhofaza qilish bo’yicha mutaxassislari (UNEP) "yashil iqtisodiyot insonlarning farovonligini yaxshilaydi va ijtimoiy adolatni ta’minlaydi, ekologik xavflarni va tabiatning yemirilib ketishini sezilarli darajada kamaytiradi", degan ta’rifni beradi [13]. "Yashil iqtisodiyot"ning bu ta’rifi deyarli yaxshi ma’lum bo’lgan barqaror rivojlanish kontsepsiyasidan farq qilmaydi.

2. “Atrof-muhit iqtisodiyoti” yondashuv (Environmental economics). Ushbu yo’nalish doirasida iqtisodiy faoliyatning atrof-muhitga ta’siri natijasida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarni eksternali, ya’ni tashqi samaralar sifatida talqin etish boshlandi. Unga muvofiq ekologik muammolarni amaldagi iqtisodiy munosabatlar doirasida hal etish va xalqaro darajada umumlashtirilishi zarur [14], deb ta’kidlanadi. Ushbu yondashda asosiy e’tibor atrof-muhitni asrashga qaratilgan.

3. Barqaror rivojlanishga asoslangan iqtisodiyot (Sustainable economy). Yashil iqtisodiyot – bu barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan iqtisodiy modeli talqini [11]. Unda ekologik barqarorlik, ijtimoiy farovonlik va iqtisodiy o’sish o’zaro uyg’unlikda amalga oshiriladi, degan g’oya ilgari suriladi.

Biz “yashil iqtisodiyot” deganda cheklangan tabiiy resurslari o’rniga tiklanadigan resurslardan oqilona foydalanish asnosida insonlar va jamiyatning cheksiz talab-ehtiyojlarini qondirish bilan bog’liq iqtisodiy munosabatlarni nazarta tutamiz. Yashil iqtisodiyot inson va tabiat o’rtasida adolatli munosabatlarni ta’minlaydigan iqtisodiy rivojlanish modelidir. U an’anaviy, jigarrang iqtisodiyotdan resurslardan foydalanish yo’li, foydalanadigan asosiy resurslarning turi, tarmoq va sohalarining ko’lami, makro- va mikro-iqtisodiy maqsadlari, tizim turi, tamoyillari, iqtisodiy tahlil birliklari va ko’rsatkichlari kabi mezonlari bilan farqlanadi (1-jadval).

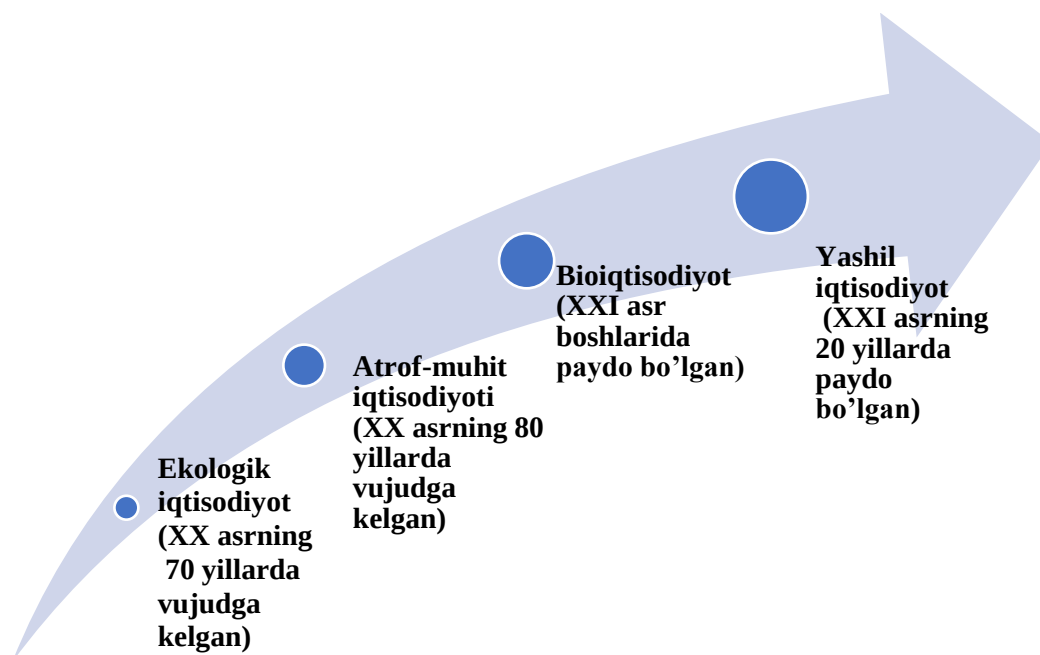
1-jadval

An’anaviy ("jigarrang") iqtisodiyot va yashil iqtisodiyotni taqqoslash¹³

T/r	Taqqoslash mezonlari	An’anaviy iqtisodiyot	Yashil iqtisodiyot
1	Resurslardan foydalanish yo’li	Ekstensiv va intensive yo’llari	Innovatsion, barqaror va inklyuziv yo’llari
2	Foydalanadigan asosiy resurslarning turi	Qayta tiklanmaydigan resurslar	Qayta tiklanadigan resurslar
3	Iqtisodiyot tarmoq va sohalar ko’lami	Iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalar	Iqtisodiyotning yashilgii tarmoq va sohalar
4.	Makroiqtisodiy maqsad	Milliy iqtisodiyotning o’sishi	Eko-iqtisodiy tizimning barqarorligiga erishish
5.	Mikroiqtisodiy maqsad	Maksimal foyda qo’lga kiritish	Ekotizimning barqarorligini ta’minlash
6.	Tizim turi	Ochiq tizim	Ochiq va yopiq tizimlar
7.	Tamoyillari	Samaradorlik, raqobatbardoshlik, oqilonalik, tadbirkorlik	Davlat ichida va avlodlararo kapitalni shakllantirish
8.	Iqtisodiy tahlil birliklari va ko’rsatkichlari	Iqtisodiy tahlil o’tkazish uchun iqtisodiy-moliyaviy birliklari va iqtisodiy-statistik ko’rsatkichlardan foydalanish	Iqtisodiy tahlil o’tkazish uchun biofizik birliklar va ko’rsatkichlardan foydalanish

Yashil iqtisodiyotni evolyutsiyasining 4 ta boshqichlarini ajratish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz (1-rasm). Agar yashil iqtisodiyotning ilk boshqichi ekologik iqtisodiyotning vujudga kelishi bilan bog’liq bo’lsa, uning keyingi shakllanish bosqichi atrof-muhitni asrashga doir iqtisodiy munosabatlarda namoyon bo’ladi. Yashil iqtisodiyotning uchunchi evolyutsion boshqichi bioiqtisodiyot bilan bog’liq bo’lib, u iqtisodiyotning yashillashtirishga olib keldi.

¹³ Manba: muallif ishlanmasi.

1-rasm. Yashil iqtisodiyotning evolyutsion boshqichlari¹⁴

Yashil iqtisodiyotning rivojlanish yo‘nalishlari. Yashil iqtisodiyotni shakllanish va rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlaridan biri - *yashil energiya* ishlab chiqarishni rivojlantirish va undan foydalanishni kengaytirish hisoblanadi. O‘zbekistonda bugungi kunda 7 ta viloyatda umumiy quvvati 2,7 GVt bo‘lgan 9 ta quyosh va 1 ta shamol elektr stansiyasi “yashil” energiya ishlab chiqarmoqda. Mamlakatimizdagi quyosh va shamol elektr stansiyalari tomonidan 2024 yil boshidan beri ishlab chiqarilgan elektr energiyasi miqdori 3 mlrd kVt-soatni tashkil qildi. Buning natijasida 983,3 mln kub metr tabiiy gaz tejalishiga erishildi va atmosferaga 1 mln 291,1 ming tonna zararli gazlar chiqishining oldi olindi. Mazkur hajmdagi elektr energiyasi 1 mln 250 mingta xonadonning bir yillik ijtimoiy normasini tashkil qiladi [15].

Qayd qilish joizki, O‘zbekistonda 2023 yildan boshlab quyosh, shamol va gidroelektr stansiyalarida hamda qayta tiklanuvchi boshqa energiya manbalaridan foydalangan holda ishlab chiqarilgan elektr energiyasi uchun “yashil energiya” sertifikatlari joriy etilgan. Bir dona “yashil energiya” sertifikati qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalangan holda 1000 kVt*soat elektr energiyasi ishlab chiqarilganligini tasdiqlaydi. “Yashil energiya” sertifikatlari elektr energiyasi sotilganda yoki bunday sotuvga bog‘liq bo‘lmagan hollarda ham boshqa shaxslarga o‘tkazilishi mumkin. Qayta tiklanuvchi manbalardan foydalanishga asoslangan generatsiya obyektlarining “yashil energiya” sertifikatlari savdosidan tushgan daromadlari foyda solig‘idan ozod etiladi [14].

Yashil transport, logistika va mobillik xizmatlari yashil iqtisodiyotni rivojlanishning muhim yo‘nalishidir. Mamlakatimizda bugun elektromobillar harakat vositasiga aylanmoqda. Agar 2021-yilda O‘zbekistonga 809 dona elektromobil olib kelingan bo‘lsa, 2022-yilda ularning soni - 2180 dona, 2023-yilda - 22 490 ta va 2024-yil elektromobil import qilingandi. 2024-yil davomida qiymati 224,8 million AQSh dollariga teng bo‘lgan 24 095 ta elektromobil olib kiritildi [16]. O‘zbekistonda BYD avtomobillarini to‘liq siklda ishlab chiqarish “BYD Uzbekistan Factory” qo‘shma korxonasi tomonidan tashkil etilib, u yillida 10 ming avtomobil ishlab chiqaradi.

Ekologik usullar va texnologiyalardan foydalanishga asoslangan “*Yashil turizm*” iqtisodiyotini “yashillashtirish”ning muhim yo‘nalishiga aylanmoqda. Bugungi kunda O‘zbekistonda madaniy turizm bilan bir qatorda yashil turizmning ekologik, qishloq, sog‘lomlashtirish, tog‘, cho‘l va boshqa yashil turlari ham rivojlanmoqda. O‘zbekistonning quyidagi yashil turistik maskanlari - Zomin, Ugam-Chotqol, Oqtepa, Sarmishsoy milliy bog‘lari, Bo‘stonliq sanatoriyalari, To‘dako‘l va Aydar-Arnasoy ko‘llari sohillari, Shahrisabz dam olish joylari, Aydarko‘l ko‘li va tabiatimizning boshqa ko‘plab ajoyibotlari yashil turistik maskanlarga aylangan va minglab sayyohlarni ohanrabo kabi o‘ziga tortadi.

Chiqindilarni qayta ishlash yashil iqtisodiyotning ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi. 2024-yilda mamlakatimizda 14,8 million tonna maishiy chiqindi hosil bo‘lgan bo‘lsa, shundan 900,5 ming tonnadan ortig‘i 292 ta ixtisoslashtirilgan korxonada qayta ishlanib, umumiy hajmning 6,1 foizini tashkil etadi. O‘zbekistonda har yili 600–700 ming tonna qog‘oz chiqindilari hosil bo‘ladi. Respublikada bu turdagi

¹⁴ Manba: muallif ishlanmasi.

chiqindilarni qayta ishlovchi 104 korxonada yiliga 185,6 ming tonna qog'oz va karton qayta ishlanmoqda. Bu chiqindilarni ikkilamchi xomashyo sifatida iqtisodiyotga qaytarish imkonini beradi [17].

2025 yilda mamlakatimizda plastik chiqindilarni qabul qiluvchi maxsus joylar va uskunalarni o'rnatish orqali yig'ib olish va utilizatsiya qilish yoki utilizatsiya yig'imini to'lash hamda plastik qadoqlar yoki plastik qadoqlarda mahsulot ishlab chiqaruvchi hamda import qiluvchilarga nisbatan "taralarni qaytarish", fuqarolarga chiqindilarni qabul qiluvchi maxsus uskunalarga topshirilgan har bir plastik idish uchun to'lov qilish imkoniyatini yaratish kabi majburiyatlar joriy qilish [4] mexanizmlari joriy etiladi.

Yashil iqtisodiyotni rivojlanishning yuana bir ustuvor yo'nalishini - "Yashil suv xo'jaligi"ni tashkil qilishadi. O'zbekiston suv stressidan aziyat chekayotgan davlatlar reytingida 164 ta mamlakat orasida 25-o'rinni egalladi [18]. Shuning uchun mamlakatimizda ekin yerlarni sug'orishda tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish, egiluvchan quvurlar orqali va egatga plyonka to'shab sug'orish, girdogel granularidan foydalanib va diskret sug'orish, qarama-qarshi sug'orish kabi suv tejamkor innovatsion texnologiyalardan keng foydalanish suv xo'jaligining dolzarb masalasi hisoblanadi. Suv tejavchi texnologiyalar bilan qamrab olingan maydonlar 2017-yilda 28 ming gektar bo'lgan bo'lsa, 2024-yilda 1,9 mln gektarga, shu jumladan tomchilatib sug'orish texnologiyasi 561 ming gektarga yetkazildi. Tejamkor texnologiyalardan foydalanish hisobiga joriy yilda 2 mlrd kub metr suv tejallishiga erishildi [19].

"Yashil qishloq xo'jaligi"ga o'tish yashil iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. O'zbekiston qishloq xo'jaligi mahsulot ishlab chiqarishining "yashil" tamoyillariga o'tish yo'lida dadil qadamlarni tashlamoqda. Bunda tanazzulga uchragan yaylovlarni tiklash va yaylovlarni barqaror boshqarish mexanizmlarini joriy etish; organik qishloq xo'jaligi uslublarini joriy etish; haydaladigan yer maydonlari yuzasining doimiy qoplanib turishini ta'minlash maqsadida ekinlarni takror ekish; ekinlarni diversifikatsiya qilish (ko'p yillik daraxtlar va ko'p yillik o'tlar ekilishini kengaytirish); ishlab chiqarish va qayta ishlashga investitsiyalarni jalb etish, shuningdek, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish; chorvachilikning organik chiqindilarini to'g'ri saqlash/qayta ishlash; suv manbalarining qishloq xo'jaligi chiqindilari bilan ifloslanishining oldini olish; sho'rlanish, qurg'oqchilik va boshqa xavfli hodisalar va xatarlarga bardoshli yuqori mahsuldor chorva mol va o'simlik turlari (navlari)ni yetishtirish, mahalliy chorva turlari va o'simlik navlari genofondini, shuningdek, madaniy o'simliklarning yovvoyi ajdodlari genofondini saqlash [21] kabi "yashil" qishloq xo'jaligiga o'tish strategiyalari qo'llab kelmoqda.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, "yashil iqtisodiyot" deganda, muallif fikriga ko'ra, cheklangan tabiiy resurslari o'rniga tiklanadigan resurslardan oqilona foydalanish asnosida insonlar va jamiyatning cheksiz talab-ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlari nazarta tutiladi.

Ikkinchida, iqtisodiyotning "yashil" kontseptsiyasi quyidagi 4 ta ketma-ket evolyutsion boshqichlarda: "ekologik iqtisodiyot" – "atrof-muhit iqtisodiyoti" – "bioiqtisodiyot" - "yashil iqtisodiyot" shakllanganligi muallif tomonidan aniqlandi.

Uchinchidan, "yashil iqtisodiyot"ni shakllanishining ustuvor yo'nalishlarga - *yashil energiya, yashil transport, yashil turizm, chiqindilarni qayta ishlash, yashil suv xo'jaligi, yashil qishloq xo'jaligi* va boshqa "yashil" tarmoq va sohalarini kiritish maqsadga muvofiq, degan xulosaga kelindi.

Mamlakatimizda "yashil iqtisodiyot"ni rivojlantirish uchun quyidagi takliflar tavsiya etiladi:

1. O'zbekiston iqtisodiyotining o'ziga xosligini inobatga olgan holda iqtisodiy o'sishning "yashil rivojlanish" modelini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'lardi.

2. Iqtisodiyotni "yashil" transformatsiyasining bevosita yo'nalishlari bilan birga "yashil innovatsiyalar", "yashil investitsiyalar", "yashil ovqatlanish", "yashil tadbirkor", "yashil iqtisodiy inson" kabi bilvosita yo'nalishlari bo'yicha ilmiy-tadqiqotlar olib borish lozim.

3. "Yashil iqtisodiyot"ning infratuzilmasini shakllantirish va rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini yaratish kerak, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Причины и виды глобальных экологических проблем. <https://eco-standart.com/blog/prichiny-i-vidy-globalnyh-jekologicheskix-problem/> (дата обращения: 21.02.2025 г.).

2. Бытовые отходы как глобальная проблема. <https://7days.ru/lifestyle/home/obostrenie-ekologicheskoy-situatsii-v-mire.htm> (дата обращения: 21.02.2025 г.).

3. 2025-yil "Atrof-muhitni asrash va "yashil" iqtisodiyot yili" deb e'lon qilindi. <https://gov.uz/oz/eco/news/view/28064> (murojaat sanasi: 20.02.2025 y.).

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yilda 30 yanvardagi PF-16-son "O'zbekiston — 2030" strategiyasini "Atrof-muhitni asrash va "yashil iqtisodiyot" yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/-7369703>.

5. Costanza R., Daly H. Towards an Ecological Economics. Ecological Modelling 38. Elsevier Science Publishers B.V., Amsterdam, 1987.245 p.
6. Boulding K.E. The Economics of the Coming Spaceship Earth. In: H. Jarrett (ed.) Environmental Quality in a Growing Economy, Baltimore, Md: Resources for the Future, Johns Hopkins University Press, 1966. P. 3-14.
- 7 Bartelmus P. Environment, growth and development. The concepts and strategies of sustainability. – L.; N.Y.: Routledge, 1994, 163 p.
8. Бобылев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования. Учебник. – М., 2003. – 567 с.
9. George H. Progress and Poverty: An Inquiry into the Cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with Increase of Wealth: The Remedy. New York: Appleton and Co., 1879.
10. Pearce D., Markandya A., Barbier E.B. Blueprint for a Green Economy. – London: Earthscan, 1989. - 192 p.
11. Вахабов А., Хажибакиев Ш., Утемуратова Г. va b.q. «Зеленая экономика» Учебник. – Т.: Издательство «Инновационное развитие» 2023, 208 с.
12. A guidebook to the Green Economy, Issue 1: Green Economy, Green Growth, and Low-Carbon Development– history, definitions and a guide to recent publications, 2012. [Электронный ресурс]. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/GE%20Guidebook.pdf>. (дата обращения: 3.06.2020).
13. Зеленая экономика: здравоохранение / United Nations Environmental Programme: Green Economy /http://www.unep.org/greenconomy/Portals/88/documents/research_products/briefingpapers/Ru_GE_HEALTH.pdf.
14. Beder, S. 2011, 'Environmental economics and ecological economics: the contribution of interdisciplinary to understanding, influence and effectiveness', Environmental Conservation, vol. 38, no. 2, pp. 140-150.
15. O'zbekiston yashil energetikani rivojlantirishni rag'batlantirmoqda. <https://uzbekistan.org.ua/uz/yangiliklar/7386-o-zbekiston-yashil-energetikani-rivojlantirishni-rag-batlantirmoqda.html> (murojaat sanasi:22.03.2025 y.).
16. O'zbekistonga 2024-yilda 24000 mingdan ortiq elektromobil import qilindi. <https://www.gazeta.uz/oz/2025/02/07/elektromobil/> (murojaat sanasi:22.03.2025 y.).
17. O'zbekistonda chiqindilarni qayta ishlash: “yashil” iqtisodiyot sari qadam. <https://davlat.uz/oz/eco/news/view/38417> (murojaat sanasi:23.03.2025 y.).
18. Suv tejankor texnologiyalar. <https://suvchimaktabi.uz/news/10/> (murojaat sanasi:23.03.2025 y.).
19. O'zbekiston suv inqirozi yoqasida: muammo, yechim va istiqbollar. <https://ekolog.uz/1279/> (murojaat sanasi:23.03.2025 y.).
20. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yild 12 maydagi PQ-156-son “Yashil energiya” sertifikatlari tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida” gi Qarori. <https://lex.uz/docs/-6464655>.
21. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yild 4 oktyabrdagi PQ-4477-son “2019-2030-yillar davrida o'zbekiston respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi Qarori. <https://lex.uz/docs/-4539502>.

ИҚТИСОДИЙ МИНТАҚАЛАРНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ ДАРАЖАСИНИ БАҲОЛАШ УСЛУБИЁТЛАРИ

O.X.Xamidov

Buxoro davlat universiteti rektori,
i.f.d (DSc), professor

D.Sh.Yavmutov

Buxoro davlat universiteti prorektori,
i.f.d (DSc), professor

Абдуллоев Аслиддин Жунайдуллаевич

БухДУ “Иқтисодиёт” кафедраси
Мудир, и.ф.д., профессор

Аннотация. мақолада минтақаларни барқарор ривожланиш даражасини баҳолашнинг илмий-услубий асослари таҳлил қилиниб, уни такомиллаштириш йўналишлари аниқланган

Калит сўзлар: минтақа, минтақавий иқтисодиёт, барқарорлик, иқтисодий салоҳият, экологик барқарорлик, ижтимоий ривожланиш, иқтисодий ўсиш, барқарор ривожланиш.

Кириш. Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, унинг ривожланиш стратегиялари, иқтисодий ўсиш тенденцияларининг барқарорлиги, унинг рақобатбардошлиги кўрсаткичлари минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш имкониятлари ва уларнинг ривожланганлик ҳолати билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Иқтисодий адабиётда “минтақа” иқтисодий категориясининг турли таърифлари шаклланган бўлиб, улар амалга оширилаётган тадқиқотларнинг объекти ва предметдан келиб чиққан ҳолда баҳоланади. Мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини баҳолашда унинг минтақавий жиҳатларини таҳлил қилишда минтақаларнинг иқтисодиёти тизимли равишда таҳлил этилиши лозим бўлади. Бу турдаги тизимли таҳлилни амалга оширишда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларига эришишида минтақаларнинг тутган ўрни ва уларнинг аҳамиятига эътибор қаратиш зарур.

Муаммонинг долзарблиги. Жаҳон ҳўжалиги ривожланиши сўнгги йиллар мобайнида турли глобал ижтимоий-иқтисодий, табиий-экологик ва сиёсий кескинликлар сабабли пасайиш тенденциясига эга бўлиб келмоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) прогнозларига кўра, “2024 йилда глобал иқтисодиётнинг ривожланиш тенденцияси 2,4 фоизга тенг бўлиб, ушбу кўрсаткич 2023 йилга нисбатан 2,7 фоизга паст ҳисобланади. Шунингдек, экспертлар фикрича яқин келажакда юқори фоиз ставкаси, мамлакатлар ўртасидаги можароли ҳолатларнинг авж олиши халқаро савдо айланмасига салбий таъсир кўрсатиши билан биргаликда, глобал иқлимий шарт-шароитларни оғирлаштириши сабабли глобал ўсиш тенденцияси пасайиши кузатилади¹⁵. Бу эса минтақалар иқтисодий ривожланиш салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳисобига барқарор ривожланиш механизмини такомиллаштириш заруриятини янада кучайтиради.

Янги Ўзбекистон шароитида “барқарор иқтисодий ўсиш орқали аҳоли фаровонлигини таъминлаш”¹⁶, “2030 йилга қадар иқтисодиёт ҳажмини икки баробар ошириш ва даромади ўртачадан юқори бўлган давлатлар қаторига кириш”¹⁷ каби мақсадларга эришишга қаратилган ислохотларга устуворлик қаратилмоқда. Жумладан, “юқори технологияларга асосланган саноат йўналишларини жадал ривожлантириш, саноат тармоқларига хусусий инвестицияларни кенг жалб этиш орқали рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ҳудудларда янги ишлаб чиқариш қувватларини ташкил этиш ҳисобидан аҳоли даромадларини ошириш ҳамда йирик тармоқларга илғор халқаро стандартларга асосланган бошқарув тизимини жорий этиш”¹⁸ ҳисобига “маҳаллий хомашё базасидан самарали фойдаланиш ва илғор технологияларга асосланган саноатни ривожлантириш, саноатнинг “драйвер” соҳаларини ривожлантириш, ҳудудларнинг саноат салоҳиятини тўлиқ ишга солиш”¹⁹ вазифаларининг белгиланганлиги минтақалар иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш ҳисобида барқарор ривожланиш механизмини амалга оширишнинг илмий услубий асосларини такомиллаштиришнинг илмий ва амалий жиҳатдан аҳамиятини янада оширади.

Муаммонинг қўйилиши. Минтақалар иқтисодий салоҳиятининг таркиби, унинг шаклланиши ва таъсир этувчи омилларнинг таъсир доиралари, минтақа салоҳиятидан фойдаланиш асосида барқарор ривожланиш стратегиясини такомиллаштиришнинг назарий-концептуал жиҳатлари В. Криталлер, А. Эйкэлпаш, Р. Ҳаггинс, А.Л. Ридинг, Л. Чунгуанг, Ж.Г. Тюнен каби узоқ хорижлик иқтисодчи олимларнинг илмий изланишларида ўз аксини топган.

Яқин хорижлик иқтисодчи олимлардан В.С. Билчак, И.В. Арженовский, Н.К. Абдилбаева, Е.Н. Захарова, С.М. Вдовин, Е.Г. Мухина, М.Н. Кондратева кабилар томонидан бозор иқтисодиёти шаклланиши шароитида минтақалар иқтисодий салоҳиятини баҳолаш амалиёти, ундан фойдаланишнинг устувор йўналишлари, барқарор ривожланишга қаратилган минтақавий сиёсатни амалга ошириш амалиётини такомиллаштириш масалалари ўрганилган.

Мамлакатда ҳудудларни барқарор ривожлантириш, уларнинг инвестицион салоҳиятини ошириш, ҳудудлар рақобатбардошлигини оширишнинг методологик асослари, ҳудудлараро ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, минтақа иқтисодий тизимини тартибга солиш йўналишлари Т.М. Ахмедов, М. Абдусаломов, Г.Ю. Ходжамуратова, М.А. Садиков, Ф.Т. Эгамбердиев, Ю. Мухаммедов,

¹⁵ Темпы роста мировой экономики в 2024 году замедляется до 2,4 процента. ООН. 4.01.2024 г. [Электронный ресурс] URL: <https://news.un.org/ru/story/2024/01/1448302>

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тарақиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли фармони, 28.01.2022 й. <https://lex.uz/docs/5841063>

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ““Ўзбекистон – 2030” стратегияси тўғрисида”ги ПФ-158-сонли фармони, 11.09.2023 й. <https://lex.uz/ru/docs/6600413>

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Саноат ва унинг базавий тармоқларини жадал ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-169-сонли фармони, 12.10.2023 й. <https://lex.uz/uz/docs/6633676>

¹⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ““Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-158-сонли фармони, 11.09.2023 й. <https://lex.uz/ru/docs/6600413>

И.О. Қаюмова, Ш.Х. Назаров, У.А. Мадрахимов, И.С. Абдуллаев, Б.Б. Валиев каби маҳаллий иқтисодчи олимларнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топган.

Юқорида келтириб ўтилган илмий тадқиқот ишларида минтақа иқтисодий салоҳиятидан фойдаланишнинг илмий-назарий асослари тадқиқ этилган бўлиб, барқарор ривожланиш механизмини такомиллаштиришда ундан фойдаланиш йўналишларини такомиллаштиришнинг илмий услубий асослари махсус тадқиқот объекти сифатида тизимли равишда ўрганилмаган.

Тадқиқот усуллари. Тадқиқот жараёнида гуруҳлаш, тизимли ёндашув, назарий ва амалий ўрганиш, индукция ва дедукция, анализ ва синтез, қиёсий таҳлил каби усуллар қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар. Мамлакат ёки минтақанинг барқарор ривожланиш кўрсаткичини баҳолаш назарияси таҳлиliga кўра, ушбу жараён бир мунча мураккаб ҳисобланиб, ушбу ҳолат барқарор иқтисодий ривожланиш тушунчасининг кенг қамровли тушунча эканлиги билан тавсифланади. Хусусан, минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашда унга таъсир кўрсатувчи иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, географик, маданий ва шу каби бошқа кўрсаткичларини қиёсий таққослаш зарур бўлади.

1-жадвал

Рақобатбардошлик даражасини баҳолаш усулларининг турлари²⁰

Баҳолаш услубиёти	Рақобатбардошликни баҳолаш йўналишлари	
	Минтақаларни қиёсий таққослаш орқали	Рақобатбардошлик индексини ҳисоблаш орқали
Мамлакат ёки минтақанинг умумий рақобатбардошлигини баҳолаш		
Барқарор иқтисодий ривожланишнинг глобал даражасини баҳолаш	Жаҳон банкининг рақобатбардошлик кўрсаткичлари асосида	- иқтисодий ўсиш индекси, тадбиркорлик ва халқаро рақобатбардошлик даражаси; - халқаро рақобатбардошлик индекси.
Мамлакат ёки минтақа даражасида рақобатбардошликни баҳолаш	Буюк Британия рақобатбардошлик кўрсаткичлари асосида	- Европа рақобатбардошлик индекси; - Буюк Британия рақобатбардошлик индекси.
Мамлакат ёки минтақанинг рақобатбардошлигини қисман (айрим жиҳатларини) баҳолаш		
Иқтисодий тармоқлари рақобатбардошлигини баҳолаш	М. Портернинг “Миллий бриллиант (ромб)” модели асосида	- “Milken” институтининг халқаро капиталга эришиш имконияти индекси; - “ДЕК” банкининг европа конвергенцияси кўрсаткичи; - илмий, технологик ва саноатлашиш бўйича рейтинг кўрсаткичлар тизими ЕРВО
Рақобатбардошликни кўрсаткичлар бўйича баҳолаш	Нарх билан боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган рақобатбардошлик кўрсаткичлари	- минтақанинг жозибadorлик индекси (Pice, Water, House, Coopers); - илмга асосланган иқтисодий ривожланиш индекси.
Иқтисодий сиёсатнинг рақобатбардошлик даражасига таъсирини баҳолаш	Мамлакатларнинг иқтисодий эркинлик даражасини баҳолаш (Freedom House)	- иқтисодий эркинлик индекси (Herritage Foundation); - халқаро иқтисодий эркинлик индекси (“Fraser “ интитути); - халқаро коррупцияни қабул қилиш ва шаффофлик индекси

Аксарият иқтисодчи олимлар, жумладан халқаро ташкилотлар экспертлари томонидан мамлакатларнинг, жумладан унинг минтақаларининг барқарор ривожланиш даражасини аниқлаш ва

²⁰ Charles D., Benneworth P. (1996). The Competitiveness Project: North East Regional Competitiveness Report, Part 1: Overview and Summary. <http://www.campus.ncl.ac.uk/unbs/curds/Project2.asp?counter=19>; ECORYS (2004). The competitiveness of places and spaces: A Position Paper. Rotterdam/Leeds/Birmingham/Brussels. – 20 p. маълумотлари асосида тузилган.

уни янада ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган тадқиқотларда тизимли ёндашувдан фойдаланилади.

2-жадвал

**Барқарор ривожланиш даражасини баҳолашнинг халқаро ташкилотлар
услугиётлари²¹**

Баҳолаш усули	Хусусияти
Европа комиссияси усули	Минтақаларнинг иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари билан уларнинг рақобатчилари кўрсаткичларини қиёсий таққослашда “Бенчмаркинг” усулидан кенг фойдаланилади. Бунда қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади: иқтисодий, ижтимоий-демографик, таълим, меҳнат бозори.
Евроосиё институти услугиёти	Бунда минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашда уни ифодаловчи кўрсаткичлар билан бир қаторда, мамлакатда узоқ муддатли истқболдаги барқарор ривожланиш стратегиялари ва бизнес ҳамкорликлари ҳам инобатга олинади. Бунда рақобатлашувчилар ўртасида 10 дан ортиқ ўзаро мос келувчи кўрсаткичлар танлаб олинади ва қиёсий таққосланилади.
Халқаро иқтисодий форум модели	Мамлакатлар ва минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолаш, таҳлил қилишда кенг фойдаланиладиган усуллардан бири ҳисобланиб, ушбу кўрсаткични баҳолашда 50 дан ортиқ кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Шунингдек, мамлакат ва унинг минтақаларининг ривожланиш кўрсаткичларининг барқарорлиги даражасини баҳолашда ўзаро ўхшаш бўлган бир хил кўрсаткичлар тизимидан амалиётда кенг қўлланилади. Иқтисодий адабиётда амалга оширилаётган кўп сонли тадқиқотларда уларнинг мақсади, вазифлари, объекти ва предметидан келиб чиққан ҳолда, мамлакат ва унинг минтақаларининг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашда макро ёки микро даражадаги баҳолаш усулларида ҳам фойдаланилиши мумкин бўлади.

Мамлакат миқёсида минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини тизимлаштирилган ҳолда баҳолашда минтақанинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва шу каби қатор кўрсаткичлари таҳлил қилинади. Жумладан, минтақанинг иқтисодий ривожланишининг айрим ўзига хос жиҳатлари, ёки бошқа ҳудудлардан фарқли хусусиятларини аниқлашда уларнинг рақобатбардошлиги кўрсаткичларидан кенг фойдаланилади. Ушбу баҳолаш амалиёти одатда мамлакатларни ўзаро таққослаш ёки мамлакатнинг ички иқтисодий ҳудудларининг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашда кенг қўлланилади (1-жадвалга қаранг).

Халқаро ташкилотлар экспертлари томонидан амалга ошириладиган тадқиқотларда мамлакат, жумладан унинг иқтисодий минтақаларининг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашнинг Европа комиссияси, Евроосиё институти ва Халқаро иқтисодий форум услугиётлари ўзаро фарқланади (2-жадвалга қаранг).

Миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши кўрсаткичларининг минтақавий жиҳатларини баҳолашда 1-расмда келтирилган тамойилларга асосланган ҳолда, уларни тизимли равишда комплекс тадқиқ этиш мумкин бўлади.

²¹ Шеховцева Л.С. Конкурентоспособность региона: факторы и метод создания //Маркетинг в России и за рубежом, 2007. С. 117.; Сепик Д. Индикаторы конкурентоспособности регионов: европейский подход // Регион: экономика и социология, 2005. С.45.; Giovannini E. (2005). Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and Users Guide // OECD Statistics Working Paper. <http://www.oecd.org/std/research>; Huggins R. (2003) Creating a UK Competitiveness Index: Regional and Local Benchmarking. Regional Studies, Vol. 37.1. – pp. 89-96 маълумотлари асосида тузилган.

1-расм. Мамлакат минтақаларининг барқарор ривожланиш кўрсаткичларини баҳолаш тамойиллари²²

1-расмда келтирилган тамойилларнинг мазмуни қуйидагича тавсифланади:²³

- тизимлилик тамойили асосида ўрганилаётган минтақанинг иқтисодий ривожланиши, жумладан, унинг рақобатдаги устунлигини ташкил этувчи элементларининг ўзаро алоқадорлиги таҳлил этилади. Бунда минтақадаги тижорат ва нотижорат ташкилотлари; давлат органлари, минтақавий ҳокимият, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ва шу каби бошқа ташкилотлар ўртасида ўзаро ижтимоий-иқтисодий муносабатларга асосланилади;

- комплекслилик тамойили асосида минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланганлик ҳолати, жумладан, унга таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар баҳоланади;

- узоқ муддатлилик тамойили – минтақанинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашда минтақада амал қилаётган узоқ муддатли даврга мўлжалланган стратегик ривожланиш мақсадларига асосланиш лозим бўлади. Масалан, айрим минтақалар қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга ихтисослашган бўлса, айримлари эса саноатлашган минтақалар қаторига киради. Қишлоқ хўжалигига ихтисослашган минтақаларда агросаноат мажмуасини ривожлантириш, агрокластерларни фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган дастурларга устуворлик қаратилиши ушбу минтақа учун стратегик аҳамият касб этса, саноатга ихтисослашган минтақаларда аксинча ҳолат бўлиши мумкин;

- алоқадорлик (бирлаштириш) тамойилида мамлакат минтақаларининг иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари миллий иқтисодиёт барқарор ривожланишининг таркибий қисми сифатида, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан барқарор ривожланишининг айрим жиҳатларини ўзида акс эттириш ҳолатлари аниқланади:

- тўхтовсиз (узлуксиз) ўзгариш тамойили ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг доимий ривожланишида бўлганлигини инобатга олган ҳолда, ҳададларда барқарор ривожланиш кўрсаткичларининг қанча муддат амал қилиши ёки айнан қайси давр учун тегишли эканлигини аниқлашда фойдаланилади;

- контринтуитивлик тамойили – бунда иқтисодий минтақанинг ривожланиш кўрсаткичларининг барқарорлиги ҳолатини баҳолашдаги мураккаб ҳолатлар, жумладан, унинг рақобатчи минтақаларга нисбатан нисбий ва мулоқ устунлик жиҳатларини аниқлаш ҳамда уларни

²² Charles D., Benneworth P. (1996). The Competitiveness Project: North East Regional Competitiveness Report, Part 1: Overview and Summary. <http://www.campus.ncl.ac.uk/unbs/curds/Project2.asp?counter=19>; ECORYS (2004). The competitiveness of places and spaces: A Position Paper. Rotterdam/Leeds/Birmingham/Brussels. – 20 p.; Giovannini E. (2005). Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and Users Guide // OECD Statistics Working Paper. <http://www.oecd.org/std/research>; Huggins R. (2003) Creating a UK Competitiveness Index: Regional and Local Benchmarking. Regional Studies, Vol. 37.1. – pp. 89-96 маълумотлари асосида тузилган.

²³ Charles D., Benneworth P. (1996). The Competitiveness Project: North East Regional Competitiveness Report, Part 1: Overview and Summary. <http://www.campus.ncl.ac.uk/unbs/curds/Project2.asp?counter=19>; ECORYS (2004). The competitiveness of places and spaces: A Position Paper. Rotterdam/Leeds/Birmingham/Brussels. – 20 p.; Giovannini E. (2005). Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and Users Guide // OECD Statistics Working Paper. <http://www.oecd.org/std/research>; Huggins R. (2003) Creating a UK Competitiveness Index: Regional and Local Benchmarking. Regional Studies, Vol. 37.1. – pp. 89-96

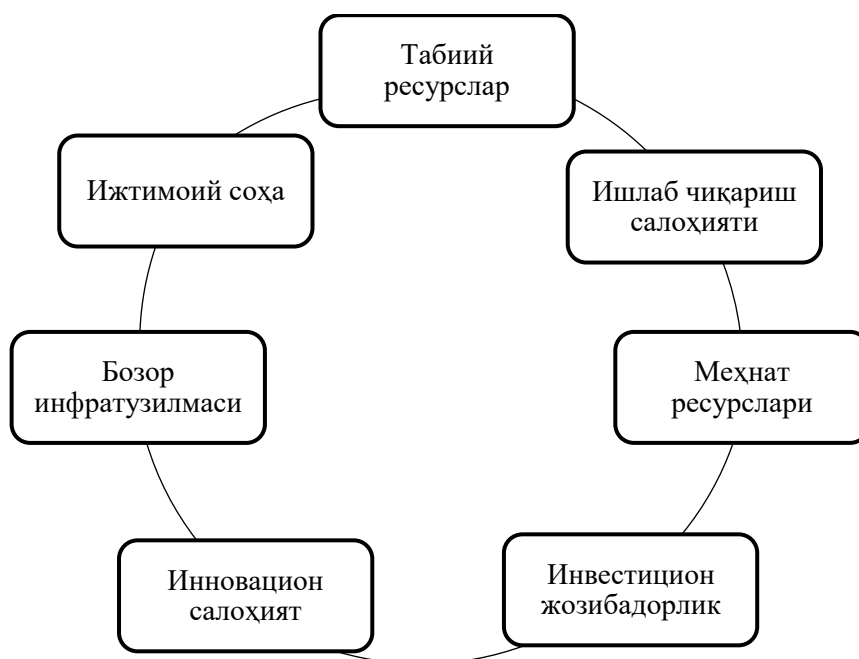
илмий асослаш назарда тутилади. Иқтисодий адабиётда Форрестер тизимли ёндашуви асосида ҳам ушбу ҳолатларни аниқлаш мумкин бўлиб, унда фойдаланиладиган кўрсаткичларни топиш ва уларни ҳисоблаш нисбатан қийин ва мураккаб бўлганлиги сабабли камдан кам ҳолатларда мазкур ёндашувдан фойдаланилади;

- барқарор номутаносиблик тамойили асосида ўрганилаётган минтақанинг барқарор ривожланиш даражасининг уни тавсифловчи кўрсаткичларнинг динамик ривожланиши билан боғлиқлиги баҳоланади;

- етарлилик тамойили – бунда иқтисодий минтақанинг барқарор ривожланиш кўрсаткичини баҳолашда унинг рақобатбардошлик даражасини баҳолаш имконини берувчи кўрсаткичларни ҳам қамраб олиниши назарда тутилади;

- мослилик тамойили – ушбу тамойилик етарлилик тамойили билан ўзаро боғлиқликда қўлланилади ва ўрганилаётган минтақанинг барча ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларини унинг ривожланиш даражалари билан мос равишда ўзига хос хусусиятларини очиқ бериши лозим бўлади.

Ўрганилаётган минтақанинг барқарор ривожланиш кўрсаткичларини таҳлил қилишда унинг ҳолати ва рақобат устунликларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Аксарият илмий тадқиқотларда мамлакат ёки минтақанинг рақобатбардошлиги кўрсаткичини баҳолашда унинг табиий ресурсларга эгаллиги, ишлаб чиқариш салоҳияти, меҳнат ресурслари ҳолати ва уларнинг таркиби, инвестицион жозибадорлик, инновацион салоҳият, бозор инфратузилмасининг ривожланганлиги ҳолати, ижтимоий соҳа каби кўрсаткичлари тизимли равишда таҳлил қилинади (2-расмга қаранг).

2-расм. Минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини таҳлил қилишда фойдаланиладиган рақобатбардошлик ҳолатини аниқловчи кўрсаткичлар тизими²⁴

Амалга оширилган таҳлиллар натижаларига кўра, иқтисодий минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолаш услубиётлари қуйидаги умумий кўрсаткичларлар тизимига асосланади:

- минтақанинг иқтисодий ривожланганлик даражаси ифодаловчи кўрсаткичлар тизими;
- минтақанинг инвестицион жозибадорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар тизими;
- минтақанинг рақобат устунлиги кўрсаткичлари тизими;
- минтақайи самарадорликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими;
- аҳоли турмуш даражаси ва сифатини тавсифловчи кўрсаткичлар тизими ва ҳ.к.

Бугунги кунда жаҳонда минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашнинг умумқабул қилинган, ягона услубиёти тўлиқ шаклланмаган. Шунингдек, мавжуд баҳолаш амалиётилари таҳлили кўрсатишича, уларнинг аксарияти барқарор ривожланишни фақатгина

²⁴ Giovannini E. (2005). Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and Users Guide // OECD Statistics Working Paper. <http://www.oecd.org/std/research>; Huggins R. (2003) Creating a UK Competitiveness Index: Regional and Local Benchmarking. Regional Studies, Vol. 37.1. – pp. 89-96 маълумотлари асосида тузилган

иқтисодий жиҳатдан баҳолашга қаратилган. Бунда аҳоли турмуш сифати, турмуш фаровонлиги, жамиятнинг ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолатлар инобатга олинмаган.

Хулоса ва таклифлар. Минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашнинг жаҳон амалиётидан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимиз амалиётида ижодий фойдаланиш учун миллий хусусиятларини инобатга олиб, республика вилоятларининг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашнинг миллий услубиётини таклиф этамиз (3-расмга қаранг). Ушбу услубиёт куйидаги кўрсаткичларга асосланади:

- минтақанинг иқтисодий ривожланиш даражаси кўрсаткичлари (аҳоли жон бошига ялпи минтақавий маҳсулот, аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган саноат маҳсулоти ҳажми, аҳоли жон бошига қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми, аҳоли жон бошига товарлар ва хизматлар экспорти ҳажми, меҳнат унумдорлиги ва ҳ.к.);

3-расм. Минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашнинг беш кўрсаткичлар тизими²⁵

- минтақанинг инновацион ривожланиш даражаси (инновацион лойиҳаларни ўз фаолиятига жорий этаётган корхоналар сони, ишлаб чиқиладиган инновацион лойиҳалари сони, хўжалик юритувчи субъектларнинг инновацион салоҳияти, иқтисодий субъектларнинг инновацион харажатлари самарадорлиги кўрсаткичлари ва ҳ.к.)

- аҳоли турмуш фаровонлиги кўрсаткичлари (минтақадаги аҳоли бандлиги кўрсаткичи, аҳоли жон бошига ўртача иш ҳақи, аҳоли бандлиги даражаси, яшаш минимумидан юқори даражадаги даромадга эга бўлган аҳолининг минтақадаги аҳоли сонидagi улуши, аҳоли жон бошига пуллик хизматлардан фойдаланиш даражаси, аҳолининг уй-жой билан таъминланганлиги ҳолати, аҳолининг ўртача умр кўриш давомийлиги ва ҳ.к.);

- инвестицион жозибadorлик кўрсаткичи (аҳоли жон бошига тўғри келувчи инвестициялар ҳажми, аҳоли жон бошига тўғри келувчи молиявий натижалар, инвестицион фаолиятдан олинаётган даромаддан улуш ва ҳ.к.);

- минтақанинг экологик барқарорлиги (табiiй ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги, аҳолининг табiiй газ ва тоза ичимлик суви билан таъминланганлиги, иқтисодиёт тармоқларида яшил технологиялардан фойдаланиш ҳолати ва ҳ.к.)

Фикримизча, мамлакатимизда иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги ҳолатида инновацион ривожланишдан ортта қолинаётганлиги, илм-фан ютуқларининг амалиётга татбиқ этилишидаги турли узилишларнинг мавжудлиги сабабли ушбу кўрсаткичларни баҳолашдан олинган натижалар ишончсиз деб баҳолашни мумкин. Шу сабабли ҳам, республика минтақаларининг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашда юқоридаги беш гуруҳ кўрсаткичлари тизимидан (3-расмга қаранг) фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

²⁵ Муаллиф ишланмаси

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, минтақаларнинг барқарор ривожланиш даражасини баҳолашнинг беш кўрсаткичлар тизими республикада минтақаларини барқарор ривожлантиришга қаратилган давлат дастурлари самарадорлиги, минтақаларнинг барқарор ривожланиш кўрсаткичларини таҳлил этиш, уларни қиёсий таққослаш орқали мавжуд муаммо ва камчиликларни зудлик билан ҳал этиш, жумладан, кўзланган мақсадларга қисқа муддатли даврларда эришиш имконини беради.

ИЗ ОПЫТА ВНЕДРЕНИЯ «ЗЕЛЁНОЙ» ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Бирюков Валерий Викторович

*НАО «Карагандинский технический университет
имени Абылкаса Сагинова»*

д.э.н., профессор

Аннотация. В статье рассматривается опыт внедрения принципов «зелёной» экономики в Республике Казахстан. Особое внимание уделено стратегическим направлениям перехода к устойчивому развитию, таким как развитие возобновляемых источников энергии, повышение энергоэффективности, рациональное использование природных ресурсов и снижение воздействия на окружающую среду. Анализируются основные государственные программы и инициативы, включая Концепцию перехода Республики Казахстан к «зелёной» экономике до 2050 года. Показаны достигнутые результаты и существующие проблемы, а также перспективы дальнейшего развития экологически ориентированной экономики. Опыт Казахстана рассматривается в контексте глобальных тенденций «зелёного» роста и может быть полезен для стран, находящихся на стадии формирования устойчивой экономической модели.

Ключевые слова: зелёная экономика, устойчивое развитие, возобновляемые источники энергии, энергоэффективность, Казахстан, экологическая политика, устойчивый рост

В последние десятилетия мировая экономика развивалась ускоренными темпами, что сопровождалось повышением уровня жизни населения и ростом демографических показателей. Однако такие процессы неизбежно привели к значительному истощению природных ресурсов. В настоящее время многие государства осознают масштаб экологических издержек, связанных с индустриальным развитием, и переходят к стратегиям устойчивого развития, включая модель «зеленой» экономики. Первооткрывателем в этом направлении стала Южная Корея, провозгласившая концепцию «зеленого роста» частью своей национальной стратегии. Казахстан, следуя мировым тенденциям, также утвердил собственную Концепцию перехода к «зеленой» экономике.

За прошедшие годы как развитые, так и развивающиеся страны определили ключевым приоритетом обеспечение устойчивости экономического развития, рациональное использование ресурсов и сокращение негативного воздействия на окружающую среду. Концепция «зеленого роста», предусматривающая достижение долгосрочной стабильности посредством ответственного природопользования, с конца 2000-х годов стала важным элементом экономической политики многих государств (ОЭСР, 2009).

При этом быстрый экономический прогресс, основанный на чрезмерной эксплуатации ограниченных ресурсов, игнорировании экологических последствий и использовании неэффективных подходов, в конечном счете приводит к краху и нивелирует достигнутые результаты. Подтверждением служат многочисленные примеры мировой практики (МВФ, 2011). В этом контексте концепция инклюзивного зеленого роста выходит за пределы простого рационального использования природных богатств и охраны экологии. Она акцентирует внимание на необходимости сбалансированного и всеохватного развития, которое рассматривается как единственно возможный путь к долгосрочной устойчивости.

Экономика Казахстана по-прежнему характеризуется низким уровнем диверсификации: ключевыми драйверами роста выступают нефтегазовый сектор, горнодобывающая промышленность и аграрное производство. Существенную часть экспорта страны составляют сырьевые товары и продукция массового потребления. Однако внешнеэкономическая активность и процессы диверсификации ограничиваются рядом факторов, среди которых — неэффективная логистика и недостаточно развитая инфраструктура. Последние имеют особое значение в условиях отсутствия у

Казахстана прямого выхода к морю, что делает страну зависимой от транзита через сопредельные государства при выходе на мировые рынки. Слабая или ухудшающаяся инфраструктура неизбежно приводит к высоким транзакционным издержкам, в частности в транспортной сфере и при передаче электроэнергии (Азиатский банк развития, 2006).

К возобновляемым природным ресурсам (например, источники питьевой воды и возможности устойчивого сельского хозяйства) добавляется чистый физический капитал — солнечные электростанции, ветрогенераторы и экологичные системы общественного транспорта. Тем не менее Казахстан продолжает сталкиваться с давними проблемами, связанными с доступом к питьевой воде, производством и распределением электроэнергии. Нерациональное использование природных ресурсов и неэффективные методы ведения сельского хозяйства усугубляют экологические вызовы. Ярким примером является катастрофа в регионе Аральского моря, а в перспективе страна может столкнуться с серьезными угрозами в сфере водной безопасности (ЮНЕП, 2014).

Несмотря на относительно высокий показатель индекса развития человеческого потенциала (ИРЧП), значительная доля населения региона остается безработной либо вовлеченной в теневую занятость, при этом уровень бедности сохраняется высоким, особенно в сельских районах (Всемирный банк, 2013). Качество жизни во многих регионах снижается из-за ограниченного доступа к базовым услугам, электроэнергии и, в ряде случаев, к питьевой воде. Дефицит инфраструктуры и социальных сервисов усугубляется низкой плотностью населения и преобладанием сельских жителей.

Следуя общемировому тренду на комплексное и устойчивое развитие, Казахстан разработал и реализует ряд национальных стратегий и программ, формирующих основу для долгосрочного прогресса.

Страна стала первым государством Центральноазиатского региона, создавшим нормативно-правовую базу для перехода к «зеленому росту». Этот процесс был закреплён принятием ряда ключевых документов: Экологического кодекса (2007 г.), Закона «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» (2009 г.) и Концепции перехода к «зеленой экономике» (2013 г.).

Государственные органы выстроили партнерские отношения с международными финансовыми институтами и стратегическими союзниками, что позволило активизировать внедрение возобновляемых источников энергии, развитие «чистых» технологий и модернизацию инфраструктуры. Более того, Казахстан активно участвует в международном взаимодействии в области устойчивого развития, реализуя инициативу «Зеленый мост» (GBPP).

Тем не менее страна сталкивается с рядом серьезных вызовов: структурная диспропорция экономики, чрезмерная зависимость от сырьевого экспорта, социально-экономическое неравенство, низкий уровень жизни в ряде регионов и ограниченный доступ к базовым услугам. Экологические угрозы включают дефицит водных ресурсов, неэффективное природопользование, чрезмерное энергопотребление, устаревшие методы ведения сельского хозяйства, проблемы продовольственной безопасности, а также недостаточный уровень системы обращения с отходами.

Концепция перехода к «зеленой экономике» в Республике Казахстан предусматривает масштабные системные реформы, нацеленные на формирование экономики нового типа. Ее основными задачами являются повышение благосостояния и качества жизни населения, минимизация негативного воздействия на окружающую среду и сохранение природных ресурсов, а также достижение стратегической цели — вхождение Казахстана в число тридцати наиболее развитых государств мира.

Ключевыми направлениями перехода Казахстана к «зеленой экономике» определены следующие задачи:

- повышение результативности использования и управления природными ресурсами (водными, земельными, биологическими и др.);
- модернизация существующей инфраструктуры и строительство новых объектов;
- улучшение качества жизни населения и состояния окружающей среды за счёт экономически оправданных мер по снижению экологической нагрузки;
- укрепление национальной безопасности, включая обеспечение водных ресурсов.

Реализация Концепции перехода к «зеленой экономике» в Республике Казахстан запланирована поэтапно:

2013–2020 гг. — приоритет сделан на оптимизацию использования ресурсов, повышение эффективности природоохранных мероприятий и формирование основ «зеленой» инфраструктуры;

2020–2030 гг. — на базе уже созданной инфраструктуры планируется трансформация экономики с акцентом на рациональное водопользование, развитие и широкое внедрение возобновляемых источников энергии, а также строительство объектов по современным стандартам энергоэффективности;

2030–2050 гг. — переход к экономике, основанной на принципах «третьей промышленной революции», предполагающей использование природных ресурсов исключительно в условиях их воспроизводимости и экологической устойчивости.

Несмотря на то, что правительство Казахстана уже утвердило ряд стратегий, программ и планов действий в области устойчивого развития, остаётся очевидным, что многие фундаментальные проблемы пока не решены. Кроме того, потенциал регионального сотрудничества в данной сфере реализуется не в полной мере. Для преодоления экологических, социальных и экономических вызовов потребуются комплексная государственная политика и тесное взаимодействие с региональными органами власти.

Казахстан располагает значительным потенциалом для развития возобновляемой энергетики, который способен стать мощным фактором устойчивого экономического роста. Только возможности ветроэнергетики оцениваются в объём, в десятикратном размере превышающий прогнозируемые потребности страны в электроэнергии к 2030 году. Государство уже закрепило базовые законодательные нормы в сфере «зеленой» энергетики и разработало меры поддержки, включая доступ к национальной энергосистеме и льготное тарифное регулирование.

В Концепции перехода к «зеленой экономике» выделено семь приоритетных направлений:

- развитие возобновляемых источников энергии;
- повышение энергоэффективности и внедрение технологий энергосбережения;
- формирование устойчивого и экологически безопасного органического сельского хозяйства;
- совершенствование системы обращения с отходами;
- рациональное управление водными ресурсами;
- продвижение экологически чистого транспорта;
- сохранение биоразнообразия и эффективное управление экосистемами.

Реализация задач Концепции по отдельным секторам экономики обеспечивается действующими программными документами с учетом их корректировки и дополнений. К ним относятся: Программа развития агропромышленного комплекса «Агробизнес-2020» (2013–2020 гг.), Государственная программа форсированного индустриально-инновационного развития (2010–2014 гг.), Государственная программа развития образования (2011–2020 гг.), а также региональные программы развития территорий, стратегические планы госорганов и отраслевые инициативы, включая программу «Жасыл даму» (2010–2014 гг.). В обновленном виде они предусматривают новые акценты по ряду ключевых вопросов — улучшению качества атмосферного воздуха, управлению производственными и бытовыми отходами, борьбе с опустыниванием и деградацией земель, восстановлению плодородия почв, развитию рыболовства, аквакультуры и воспроизводству водных биоресурсов.

Согласно прогнозам, к 2050 году внедрение «зеленой экономики» позволит дополнительно увеличить ВВП страны на 3 %, создать свыше 500 тысяч рабочих мест, сформировать новые отрасли промышленности и сферы услуг, а также обеспечить высокие стандарты качества жизни для всего населения.

Прогнозируется, что внедрение «зеленых» технологий позволит повысить энергоэффективность экономики Казахстана на 40–60 %, а также снизить уровень водопотребления на половину. Кроме того, переход к модели «зеленого роста» создаст свыше 500 тысяч рабочих мест как в традиционных секторах, так и в новых отраслях промышленности, обеспечит рост уровня благосостояния и повысит качество жизни населения (Концепция перехода РК к «зеленой экономике», 2013).

Реализация данного курса потребует четкой координации действий между государственными органами, национальными и международными инвесторами, а также активного участия общества. При условии согласованных усилий государственная политика сможет обеспечить устойчивый и динамичный рост экономики, устойчивой к внешним экологическим и экономическим вызовам.

Финансовые потребности для реализации программы оцениваются в среднем в 3–4 млрд долларов США ежегодно на период 2014–2050 гг. Пик инвестиционных вложений ожидается в 2020–2024 гг.,

когда объем вложений достигнет около 1,8 % ВВП страны. При этом предполагается, что основная часть капитала будет привлечена из частного сектора.

Таблица 1 - План мероприятий по реализации Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» на 2024–2030 годы

Показатель	2024	2030	2040	2050
Водные ресурсы				
Доля водоемов с хорошим качеством поверхностных вод, %	30	35	50	70
Площадь орошаемых земель, на которых внедряются водосберегающие технологии, га	279	1040	1800	2300
Сельское хозяйство				
Урожайность пшеницы, ц/га	12,8	20	23	25
Повышение производительности труда в сельском хозяйстве, тыс. тенге на человека	4608,2	в три раза по сравнению с 2024	в три раза по сравнению с 2030	в три раза по сравнению с 2040
Энергосбережение и повышение энергоэффективности				
Снижение энергоемкости ВВП от уровня 2024 года	-	на 15% к 2030 году	на 25% к 2040 году	35% к 2050 году
Электроэнергетика				
Отказ от электрогенерации на основе сжигания угля или обязательное сопровождение таковой технологиями улавливания и хранения углерода, %	-	0	50	80
Управление отходами				
Обеспечение населения услугами по сбору и вывозу коммунальных отходов, %	82	90	100	100
Доля переработки и утилизации промышленных отходов от общего количества образованных, %	40	50	55	60
Зеленое финансирование				
Доля «зеленых» кредитов в портфеле банковского сектора, %	3,17	7,5	15,5	20,5

Для успешной реализации Концепции необходимы значительные инвестиции, среднегодовой объем которых оценивается в пределах 3–4 млрд долларов США на период с 2014 по 2050 годы. При этом предполагается, что основная часть финансовых ресурсов будет поступать от частных инвесторов.

Одним из ключевых направлений является развитие возобновляемых источников энергии (ВИЭ), где Казахстан ставит перед собой амбициозные цели и предпринимает активные шаги по их реализации. К возобновляемым источникам относятся солнечные электростанции, биотопливные установки, ветровые и гидроэлектростанции, а также другие виды экологически чистой генерации. С учетом природно-климатических условий и географического положения страны основной упор делается на использование потенциала солнца, ветра и гидроэнергии. По данным Министерства энергетики РК, к концу прошлого года в стране функционировало 90 объектов ВИЭ общей установленной мощностью 1050,1 МВт (в том числе 19 ветровых, 30 солнечных и 38 гидроэлектростанций). В текущем году планируется ввод в эксплуатацию еще 18 объектов суммарной мощностью 605,5 МВт. Согласно национальным целям, доля ВИЭ в энергобалансе страны должна достичь 10 % к 2030 году, тогда как в настоящее время она составляет чуть более 1 %.

Еще одно стратегическое направление связано с развитием системы управления отходами. В соответствии с Концепцией, уровень переработки отходов должен быть увеличен до 40 % к 2030 году и до 50 % к 2050 году. В Казахстане ежегодно образуется от 5 до 6 млн тонн твердых бытовых отходов

(ТБО), при этом в силу отсутствия комплексной системы их переработки значительная часть по-прежнему складывается на стихийных полигонах, особенно в сельских районах. Проблема усугубляется неэффективной системой управления и недостаточно развитой инфраструктурой переработки. В связи с этим в Экологический кодекс были внесены поправки, стимулирующие развитие сферы обращения с ТБО.

С 2016 года в стране введен запрет на захоронение на полигонах:

- ртутьсодержащих приборов и ламп;
- металлического лома;
- отработанных масел и технических жидкостей;
- аккумуляторов и батарей;
- электронных отходов.

С 1 января 2024 года вступил в силу запрет на захоронение пластика, макулатуры, картона, бумажных отходов и стекла. Начиная со следующего года, планируется дополнительно ввести запрет на захоронение строительных и пищевых отходов.

Низкий уровень распространения «зеленых» технологий в Казахстане во многом объясняется рядом существенных барьеров. К ним относятся: недостаток технологических компетенций в данной сфере, закрытость предприятий в части раскрытия данных об объемах эмиссий, слабая межведомственная координация и ограниченное сотрудничество, несовершенство нормативно-правовой базы, слабая система экономического стимулирования, ограниченный доступ к финансовым ресурсам, а также отсутствие инфраструктуры, необходимой для поддержки и коммерциализации экологических инноваций.

Дополнительно, анализ базы данных, включающей около 300 проектов «зеленой» направленности, проведенный Центром, показал, что более 70 % из них находятся лишь на ранней стадии готовности к практическому внедрению. Наибольшее число инициатив сосредоточено в сферах обращения с отходами, развития климатически устойчивого сельского хозяйства, повышения энергоэффективности и использования возобновляемых источников энергии.

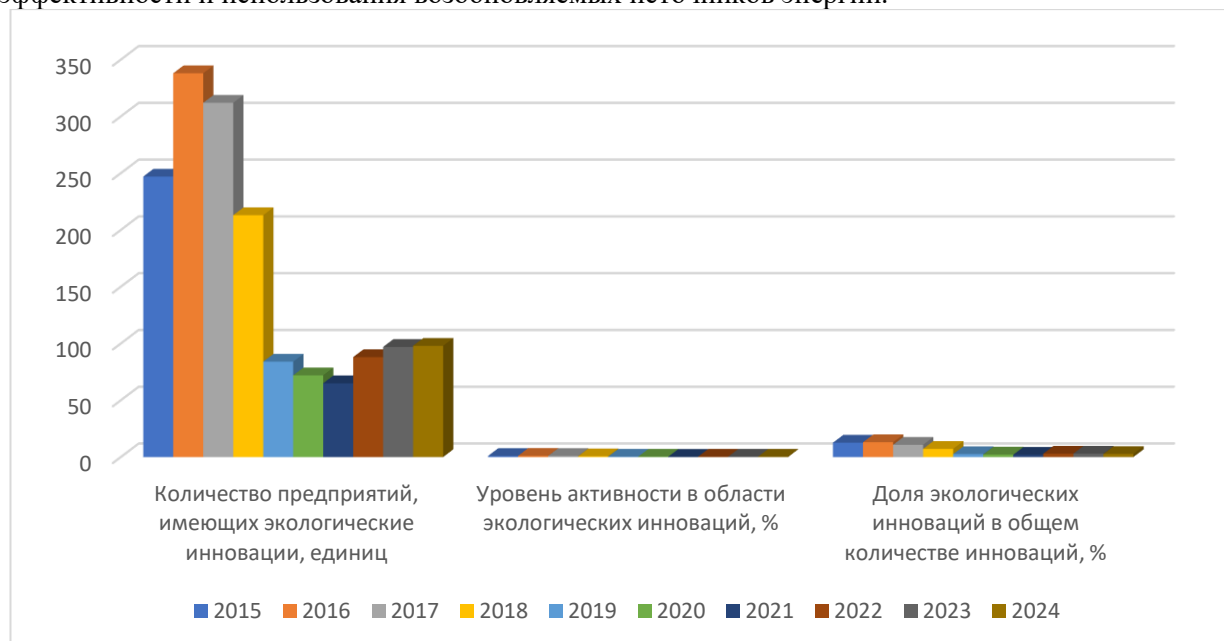

Рисунок 1 - Количество предприятий, имеющих экологические инновации в РК

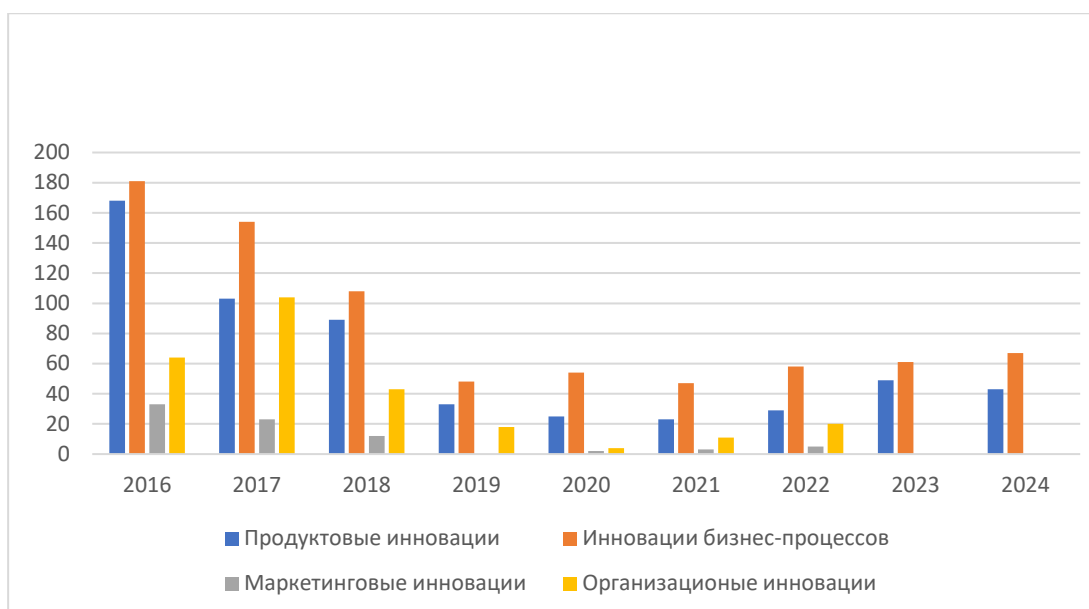

Рисунок 2 - Количество экологических инноваций по типам инноваций, единиц

Меры по переходу к «зеленой экономике», согласно Концепции, будут реализованы по направлениям: устойчивое использование водных ресурсов, развитие устойчивого и высокопроизводительного сельского хозяйства, энергосбережение и повышение энергоэффективности, развитие электроэнергетики, система управления отходами, снижение загрязнения воздуха и сохранение и эффективное управление экосистемами.

Вопросы реализации перехода к «зеленой экономике» будут регулироваться законодательными актами Республики Казахстан по вопросам перехода к «зеленой экономике».

Рациональное использование природных ресурсов – модная тема. Впервые о модернизации экономических моделей в пользу их экологичности заговорили ещё в 70-х годах XX века. После нефтяного кризиса в 1973 году цены на энергоресурсы значительно выросли. Это заставило мир задуматься об энергоэффективности, новых технологиях и возобновляемых источниках энергии.

Тем не менее перспективы развития у «зелёной» экономики в Казахстане большие. По расчётам, переход к «зелёной» экономике к 2050 году увеличит ВВП на 3%. Ожидается, что благодаря экологическим реформам будет создано около полумиллиона новых рабочих мест, возникнут новые отрасли промышленности и сферы услуг, а качество жизни повысится.

В соответствии с Концепцией перехода к «зеленой экономике», ключевыми направлениями реализации предусмотрены: рациональное использование водных ресурсов, формирование устойчивого и высокопроизводительного сельского хозяйства, развитие энергосбережения и повышение энергоэффективности, модернизация электроэнергетического сектора, внедрение комплексной системы управления отходами, снижение уровня загрязнения атмосферного воздуха, а также сохранение и эффективное управление экосистемами.

Все процессы, связанные с реализацией «зеленого» курса, регулируются законодательством Республики Казахстан, специально разработанным для обеспечения перехода к «зеленой экономике».

Идея рационального природопользования не нова: впервые о необходимости модернизации экономических моделей в сторону экологической устойчивости начали говорить ещё в 1970-е годы XX века. Толчком стал нефтяной кризис 1973 года, приведший к резкому росту цен на энергоресурсы. Именно тогда международное сообщество серьезно задумалось об энергосбережении, внедрении новых технологий и развитии возобновляемых источников энергии.

Сегодня перспективы внедрения «зеленой экономики» в Казахстане оцениваются как весьма значительные. По прогнозам, к 2050 году переход на экологически устойчивую модель увеличит ВВП страны на 3 %. Реформы в этой сфере позволят создать около 500 тысяч новых рабочих мест, открыть новые отрасли промышленности и сферы услуг, а также значительно повысить качество жизни населения.

Таким образом:

□ Казахстан, как и многие страны, осознал необходимость перехода к устойчивому развитию и утвердил Концепцию перехода к «зеленой» экономике, включающую нормативно-правовую и институциональную базу.

□ Основные вызовы для страны связаны с низкой диверсификацией экономики, сырьевой зависимостью, неэффективным использованием природных ресурсов, инфраструктурными проблемами и экологическими угрозами.

□ Ключевые направления «зеленого» курса: развитие возобновляемой энергетики, энергоэффективность, рациональное водопользование, экологически безопасное сельское хозяйство, система управления отходами, снижение загрязнения воздуха и сохранение экосистем.

□ Прогнозы показывают, что к 2050 году переход к «зеленой экономике» позволит увеличить ВВП на 3 %, создать около 500 тыс. рабочих мест, развить новые отрасли промышленности и услуг, повысить качество жизни населения.

□ Внедрение «зеленых» технологий сдерживается барьерами: нехваткой компетенций, слабым взаимодействием между ведомствами, несовершенством законодательства, низким уровнем финансирования и отсутствием инфраструктуры для коммерциализации.

□ Для успешной реализации реформ необходимы инвестиции на уровне 3–4 млрд долларов в год (до 2050 г.), при этом значительная их часть должна поступить из частного сектора.

□ Казахстан обладает высоким потенциалом в сфере ВИЭ (особенно ветровой, солнечной и гидроэнергетики), что делает перспективы «зеленой» экономики достаточно оптимистичными.

Список литературы

1. Концепция развития экологической культуры среди населения на 2024-2029 годы в Республике Казахстан.
2. Путь Казахстана к нулевым выбросам парниковых газов / Даурен Жумабаев, П 90 Айдын Бакдолотов, Рокко Де Мильо, Владимир Литвак, Асель Байбакишева, Ербол Сарбасов, Канат Байгарин – Нур-Султан: 2022. – 102 стр.
3. Баймуханбетова Э. Е., Тажиева С. К. Вопросы автомобилизации и зеленой экономики в Казахстане// Вестник КазАТК. - № 2 (101). - 2017. - С. 135 — 141
4. Василенок В.Л., Филимонова А. В. Управление реверсивной логистикой// Научный журнал НИУ ИТМО. Серия: экономика и экологический менеджмент. - №2. - 2020. - С. 182-188
5. Веретенникова Е. С. Зеленая экономика: теоретические аспекты// Статья в сборнике трудов конференции: «Молодые ученые — экономике региона» - Вологда. - 2021. -. С. 36-42
6. Девлет-Гельды Г. К. Зеленая экономика: новый вектор государственно- частного партнерства в прорывном развитии России // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2019. - С. 28-34
7. Досмуратова Э.Е., Ниязбекова Р.К. Проблемы «Зелёной логистики» и пути решения в условиях устойчивого развития экономики Казахстана //Научный альманах - 2024 - № 3-3 (113), С. 26 — 29.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ УСТОЙЧИВЫМ РАЗВИТИЕМ РЕГИОНА

Дарибекова Айгуль Сагатбековна

к.э.н., ассоц. Профессор,

Дарибекова Назгуль Сагатбековна

м.э.н., ст. преподаватель

НАО «Карагандинский технический университет

имени Абылкаса Сагинова»

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы совершенствования механизмов управления устойчивым развитием региона. Особое внимание уделяется необходимости интеграции экономических, социальных и экологических факторов в процесс стратегического планирования и управления. Анализируются существующие подходы к формированию региональной политики, выявляются их сильные и слабые стороны, а также предлагаются направления совершенствования институциональных и организационно-правовых механизмов. Обосновывается важность

применения инновационных инструментов управления, включая цифровизацию, «зелёные» технологии и участие местных сообществ в принятии решений. Полученные выводы могут служить основой для разработки эффективной модели устойчивого развития регионов в условиях глобальных вызовов.

Ключевые слова: устойчивое развитие, региональное управление, механизмы управления, стратегическое планирование, инновации, экологическая политика, социально-экономическое развитие

На современном этапе развития общественно-историческому процессу присущи глобализация и динамизм, которые, с одной стороны, способствуют увеличению темпов экономического роста и тем самым обеспечивают возможность удовлетворять возрастающие потребности все большего числа населения планеты, а с другой – влекут за собой неопределенность и неустойчивость развития, выступают дестабилизирующим фактором, существенно осложняющим управление социально-экономическими системами.

Усиление влияния глобализации придает проблеме перехода социально-экономических систем на модель устойчивого развития особую остроту, вызывая повышенный интерес к ней как отечественных, так и зарубежных ученых.

В настоящее время, экономика Казахстана связана с преобразованиями, которые значительно изменили социально-экономическое положение страны. В условиях неоднозначности трансформационных переходов и неустойчивости институциональных структур, особую важность приобретает проблема обеспечения устойчивого развития страны.

Управление устойчивым развитием региона характеризуется многообразием управленческих функций и требует формирования комплекса механизмов управления, соответствующих сложности региональной социально-экономической системы. Данная сложность обуславливает применение комплексного подхода к региональной социально-экономической системе, при котором исследуются все блоки-компоненты данной системы, а также деятельность таких элементов данной системы как региональные предприятия, представительства транснациональных компаний, градообразующие предприятия, муниципальные образования.

Исследование направлений совершенствования механизмов управления устойчивым развитием представляется весьма существенной проблемой для экономической науки и управленческой практики. Особую остроту эта проблема приобретает в период глобальной нестабильности, который переживает как мировое сообщество, так и Казахстан. Обеспечение устойчивого развития регионов требует новых подходов к формированию и реализации региональных стратегий, разработки и применения новых форм и методов управления региональными социально-экономическими системами.

Правительством Республики Казахстан на ближайшую перспективу намечены первоочередные мероприятия по обеспечению устойчивого развития экономики и социальной сферы. Это, в частности, структурные изменения в отечественной экономике, стабилизация функционирования системообразующих организаций в ключевых видах экономической деятельности, сбалансированность рынка труда, достижение положительных темпов роста и макроэкономической стабильности.

В регионах с учетом региональной специфики разработаны концепции социально-экономического развития и планы антикризисных мероприятий, содержащие перечни первоочередных мероприятий, обеспечивающих устойчивое развитие экономики и социальную стабильность, направленных на активизацию экономического роста.

В настоящее время центры преобразований сместились в регионы, развитие которых невозможно без управления, основанного на потребности в адекватных и обоснованных управленческих решениях, которые отличались бы высокой эффективностью, гибкостью, целесообразностью и носили инновационный характер. В этой связи назрела необходимость разработки, обоснования и внедрения в практику управления организационно-экономических решений, направленных на усиление позитивной динамики в процессе качественных преобразований, основанных на приоритетности развивающих технологий, рациональном использовании ресурсного потенциала региона и инновациях.

Термин устойчивое развитие впервые институционально зафиксирован в Декларации Стокгольмской конференции 1972 года. Однако массовое распространение получил после публикации доклада «Наше общее будущее» 1987 года, подготовленного Брундтланд Г.Х. [1].

Укрепление нормативной базы устойчивости укрепилось благодаря принятию ключевых

документов ООН в XXI веке. Документ «Будущее, которого мы хотим» 2012 года указал зелёную экономику в качестве системного фундамента. Повестка дня в области устойчивого развития до 2030 года, принятая в 2015 году, конкретизировала операционные задачи. Парижское климатическое соглашение 2015 года определило климатическую повестку до интервала 2030–2050 годов. Рассматриваемые документы объединили концептуальные приоритеты с количественными индикаторами, пригодными для мониторинга. В центре внимания оказались Цели устойчивого развития ООН на период 2016–2030 годов [2]. Всего утверждено 17 целей и 169 задач, отражающих баланс между экономикой, обществом и экологией. Введение показателей обусловило необходимость статистической согласованности на региональном уровне.

Понятие устойчивости является динамичным и требует контекстуальной интерпретации. Экологический императив подчёркивает ограниченность ресурсов и необходимость уменьшения потребления. Социально-экономический императив выявляет потребность в смягчении неравенства. Императивы формируют двусоставную основу стратегии. Задачи устойчивости включают экономический рост, охрану окружающей среды и обеспечение справедливости [3].

В настоящее время в сфере теоретического знания о процессах устойчивого развития условно выделить три главных подхода в конструировании модели устойчивого развития (рисунок 1).

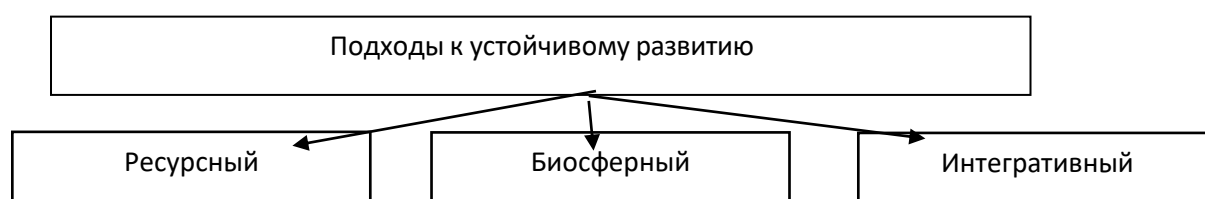

Рисунок 1. Подходы к определению «устойчивое развитие»

Устойчивость региона определяется не только показателями, но и институциональной способностью реализовать разработанные рекомендации. Эффективное управление требует межсекторальной координации и поддерживающих финансовых механизмов. Без интегрированного бюджета устойчивые программы остаются декларативными. В контексте Казахстана важную роль играют государственные инициативы по «зелёному мосту».

Обоснованной является точка зрения, что в экономической системе устойчивого развития роль ведущего звена (субъекта устойчивого развития) должны играть регионы и города как специализированные воспроизводственные системы. Это особенно важно для такой страны, как Казахстан, характеризующаяся огромными территориями, существенными природно-климатическими различиями регионов, большой дифференциацией экономического развития.

Положение и развитие региона напрямую зависят от природных, экономических, социально-демографических, экологических и других условий, которые как способствуют, так и препятствуют процессу развития экономики региональных систем.

Анализ социально-экономического состояния Карагандинской области позволит определить достигнутый уровень развития региона и выявить предпосылки устойчивого развития.

Карагандинская область расположена в центральной части республики, образована в 1932 году. Территория области на 1 января 2024г. равна 239 тыс. кв.км. Население области на 1 января 2024г. составило 1135,4 тыс. человек. Плотность населения в среднем по области (на 1 кв.км территории) составляет 4,8 человека.

Область богата минерально-сырьевыми ресурсами. Имеются крупные месторождения угля, меди, свинца, цинка, марганца, железа, молибдена, вольфрама; известны рудопроявления мышьяка, кобальта, никеля и другие. Имеются большие запасы нерудного сырья: строительных камней, цементного сырья, глины, песка и другие.

Анализируя динамику валового регионального продукта Карагандинского региона (рисунок 1), необходимо отметить увеличение ВРП к 2023 г. по сравнению с 2020 г. на 13,3%. Динамика индекса производства имеет разнонаправленный характер, в то же, время высокие значения данного показателя обеспечиваются за счет добывающих и перерабатывающих отраслей (рисунок 2) [4].

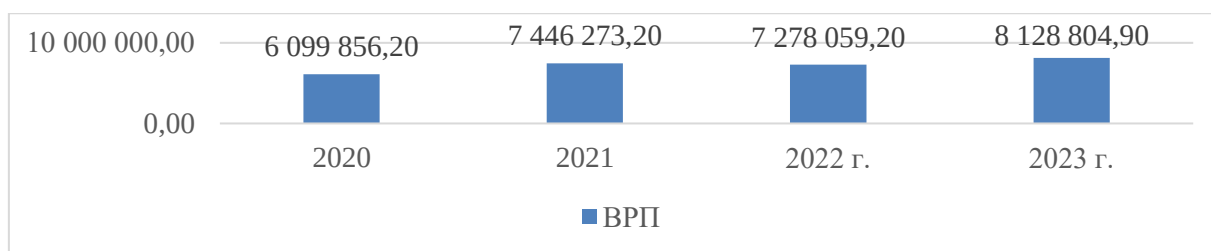

Рисунок 2. Динамика ВРП Карагандинской области за 2020- 2023 гг.

Динамика отраслевой структуры промышленности представлена в таблице 1, где видно сокращение объемов производства горнодобывающей промышленности на 8,6% и обрабатывающей промышленности на 13,1%, что составило 3531,7 млрд. тг. и 626,5 млрд. тг. соответственно. При этом возросли объемы производства снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом на 13,7%, а так же водоснабжение; сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнени на 16,1%.

Таблица 1

Динамика отраслевой структуры промышленности за 2020-2023 гг.

	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.	(млрд.тг) 2023 /2022 гг.,%
Промышленность	2965,7	4353,6	3865,3	3531,7	91,4
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	403,2	601,2	720,9	626,5	86,9
Обрабатывающая промышленность	2304,1	3458,1	2915,1	2642,8	90,7
Снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	174,3	200,3	169,9	193,1	113,7
Водоснабжение; сбор, обработка и удаление отходов, деятельность по ликвидации загрязнени	42,8	50,6	33,5	38,9	116,1

На снижение горнодобывающей промышленности повлияло снижение добычи угля на 33,5%; железной руды на 38,2%; предоставление услуг в горнодобывающей промышленности на 3,7%. Однако, несмотря на снижение, в Карагандинском регионе в отчетном году, произошло увеличение добычи металлических руд на 18,6%, а так же добычи руд на 33,6%, что составило 284,3 млрд. тг. и 253,3 млрд. тг. соответственно.

Наблюдается большая энергоемкость ВРП Карагандинской области в силу природно-географических условий, размера территории, конфигурации области, большой доли энергоемких отраслей. В конечном потреблении энергии наблюдается тенденция снижения доли сектора промышленности, коммерческих и коммунальных услуг, и роста транспортной отрасли, жилищного сектора.

В структуре конечного потребления в 2023 году наибольшую долю занимал жилищный сектор – 35,7% и его потребление составило 13,9 млн тнэ, показанных на рисунке 3 [4].

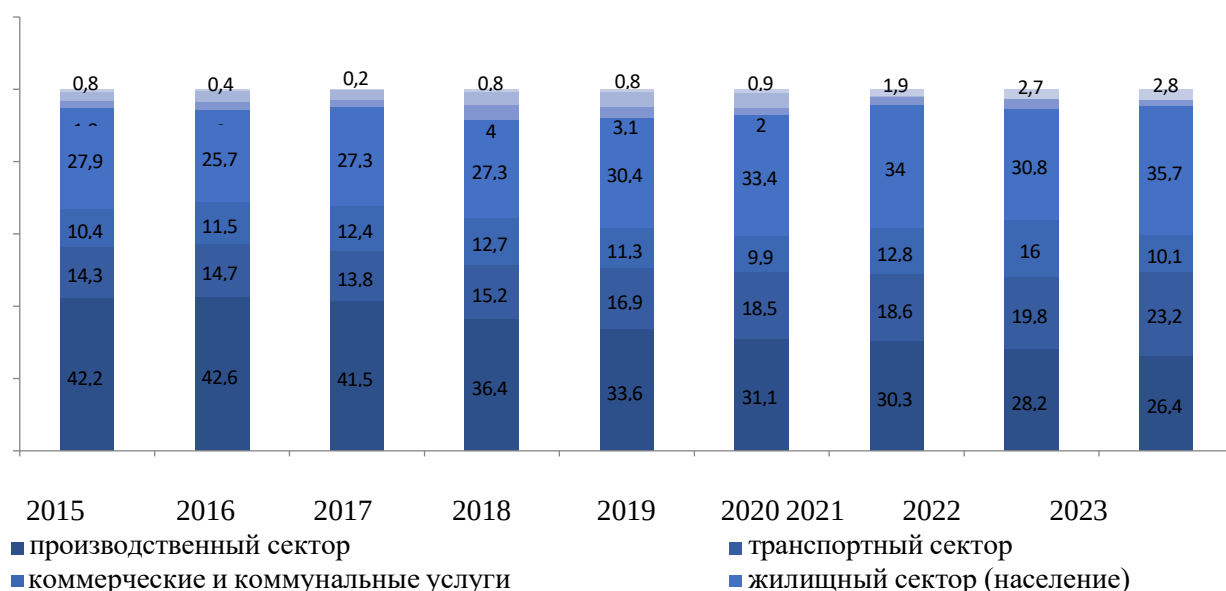

Рисунок 3. Конечное потребление энергии по секторам экономики, %

Промышленный сектор является вторым по величине конечным потребителем энергии (после жилищного сектора) и объем потребления сектора промышленности составил 11,4 млн тнэ. Транспортная отрасль является третьим по величине потребителем в общем конечном потреблении (после жилищного сектора и сектора промышленности) и объем конечного потребления транспортного сектора составил 10,1 млн тнэ в 2023 году.

В структуре конечного потребления сектора промышленности наибольшую долю занимает черная металлургия – 28,8%, цветная металлургия – 25,3% и горнодобывающая промышленность – 14,7% от конечного потребления промышленного сектора.

Карагандинская область является крупным сельскохозяйственным регионом Казахстана. На сегодняшний день сельскохозяйственное производство продолжает оставаться неустойчивым, высока его зависимость от природно-климатических условий, от экономической политики, проводимой правительством Казахстана (таблица 2) [4].

Таблица 2

Основные показатели сельскохозяйственной деятельности Карагандинской области за 2020-2023 гг.

Показатели	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.	2023/2022 г., %
Валовый выпуск продукции сельского хозяйства, млрд.тг.	383,7	493,4	480,4	426,9	88,9
Индексы объема валовой продукции (услуг) сельского хозяйства, % к пред. году	106,0	101,9	102,0	94,7	0,9
Площадь сельскохозяйственных угодий, тыс. га	1207,4	1231,9	1187,2	1225,5	103,2
Посевные площади зерновых культур, тыс. га	920,5	949,7	927,1	998,8	107,7
Урожайность зерновых культур, центнеров с га	10,8	9,2	8,8	6,7	76,1
Поголовье крупного рогатого скота, тыс. голов	591,1	615,8	361,7	370,7	102,5
Производство молока, тыс. тонн	510,7	531,9	207,2	211,8	102,2

Из таблицы 2 видно, что за анализируемый период, валовый выпуск продукции сельского хозяйства снижается. Это несмотря на то, что площадь сельскохозяйственных угодий увеличилась на 38,3 тыс. га, регионом в 2023 году было произведено продукции сельского хозяйства на сумму

426,9 млрд. тг., что на 53,5 млрд. тг. меньше по сравнению с 2022 годом. На это повлияло, в том числе снижение урожайности зерновых культур на 2,1 центнеров с га, что составило 6,7 центнеров. При этом, в регионе увеличилось поголовье КРС на 9 тыс. голов, что составило 370,7 тыс. голов или 2,5%. В то же время, увеличилась производство молока на 2,2 % или 211,8 тыс. тонн.

В экономике области продолжается повышение инвестиционной активности, объем инвестиций в основной капитал к 2023 г. увеличился на 26,6% по сравнению с 2020 г. и составил 876,5 млрд. тг. (таблица 3) [4].

Таблица 3

Основные показатели инвестиционной активности Карагандинской области

Показатели	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.
Инвестиции в основной капитал, млн. тг.	692347,5	796866,3	724917,8	876522,5
Инвестиции в основной капитал на душу населения, млн. тг.	503,2	579,5	639,3	772,3
Индекс физического объема инвестиций в основной капитал, в % к пред. году	84,9	110,5	110,7	115,3
Иностранные инвестиции, млн. долл. США	93,0	722,6	354,7	439

При этом, если рассматривать инвестиции на душу населения, то мы видим то что, данный показатель вырос в 1,5 раза по сравнению с 2020 г. В экономику области в 2023 г. привлечено 439 млн. долларов США иностранных инвестиций, что в 4,7 раза выше уровня 2020 г.

Характеризуя благосостояние населения Карагандинской области, необходимо оценить уровень жизни населения (таблица 4) [4].

Основные социально-экономические показатели уровня жизни населения Карагандинской области свидетельствуют о тенденциях увеличения среднедушевого дохода, заработной платы, пенсий и увеличения разрыва в уровнях доходов населения, что свидетельствует о возрастании неравенства населения.

Усиливая неравенство, экономический рост одновременно способствует сокращению дефицита доходов бедных (недостающих доходов бедного населения относительно всех доходов жителей региона) и уровня бедности. В Карагандинской области уровень бедности с 2020 по 2023 годы сократился с 42,1 до 22,2 %, от общей численности населения, т.е. почти в 2 раза.

Таблица 4

Основные социально-экономические показатели уровня жизни населения Карагандинской области.

Показатели	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.
Среднедушевые денежные доходы населения (в месяц), тг.	130552	140164	170056	202113
Среднемесячная номинальная начисленная заработная плата работающих в экономике, тг.	203806	240608	283803	338450
Средний размер назначенных месячных пенсий, тг.	68 103	71 722	79 145	87 145
Величина прожиточного минимума (в среднем на душу населения), тг. в месяц	31236	35778	41421	46728
Соотношение с величиной прожиточного минимума, процентов:				
среднедушевых денежных доходов	4,2	3,9	4,1	4,3
среднемесячной номинальной начисленной заработной платы	6,5	6,7	6,8	7,2

среднего размера пенсий	2,2	2,0	1,9	1,9
Коэффициент фондов (коэффициент дифференциации доходов), в размах	6,7	6,7	6,7	6,7
Коэффициент Джини	0,307	0,309	0,315	0,304

Экологическая ситуация наиболее проблемная в регионах с «грязной» промышленностью Карагандинской области, где сконцентрировано большое количество промышленных предприятий.

В области расположены предприятия по добычи угля, что повышает экологические риски. Выбросы в атмосферу на 2023 г. составили 455,0 тыс тонн.

Рассматривая приоритеты в развитии отраслей промышленного сектора региона, можно отметить их тесную связь с задачами устойчивого развития, где основное место занимают следующие задачи: прекращение спада и стабилизация производства, создание максимально благоприятных возможностей для динамичных структур преобразования в отраслях промышленности.

Таким образом, исследование тенденций развития области показывает, что:

- Карагандинская область относится к индустриально-аграрному типу, со значительной обеспеченностью минерально-сырьевыми и топливно- энергетическими ресурсами;
- истощение запасов руд цветных и черных металлов;
- тенденция развития агропромышленного комплекса негативная и из года в год ухудшается;
- неравномерность хозяйственного освоения территории;
- наличие проблем промышленной и продовольственной безопасности;
- рост неравенства по доходам среди населения;

Региональный характер устойчивого развития объективно обуславливается тем, что социально-экономические процессы, структура производства и его специализация имеют четко выраженный региональный характер. На это оказывают существенное влияние территориальные различия природно-климатических условий, неравномерность распределения природных ресурсов, сложившаяся система расселения населения, традиции хозяйственного уклада и др. Восстановление и охрана окружающей среды, использование природных ресурсов во всех случаях соотносятся с определенной территорией.

Моделирование развития экономики региона основано на развитии сильных сторон при ограниченных возможностях, переводе слабых сторон в конкурентные преимущества, принятии мер по предотвращению угроз в потенциальные возможности. С другой стороны, именно на этом уровне должно существенно возрасти значение других механизмов, в том числе: усиление административного механизма; усиление значения самоуправления [6].

Механизм развития включает совокупность мероприятий, связанных с анализом экономики региональных систем и организацией совершенствования систем управления. Искусство управленческой деятельности, включает такие качества, как активность, инициативность, творчество, учет конкретной ситуации.

Список литературы

1. Брунтланд, Г. Х. Наше общее будущее. Доклад Комиссии ООН по окружающей среде и развитию / Г. Х. Брунтланд. - М.: Прогресс. 1988. – 241.
2. Абашидзе А.Х., Солнцев А.М., Киселев Е.В., Конаева А.Е., Круглов Д.А. Достижение целей устойчивого развития (2016-2030) международно-правовое измерение// Международно-правовые вмешательства. Московский журнал права. 2016; (1):360-373
3. Данилов-Данильян, В. И. Устойчивое развитие – проблема выживания человека: вторые философские чтения / В. И. Данилов-Данильян // Человек. – 2003. - № 5. - С. 52-57.
4. <https://stat.gov.kz/ru/region/karagandy/dynamic-tables/1499/>
5. АА Бочкарев - 2020 - vital.lib.tsu.ru
6. Балгартна Л.А., Джумабаев С.А., Шакаманова Ю.К. Применение динамического норматива для оценки и построения сценариев экономического развития региона - Economy: strategy and practice. 2023;18(4):127-146.

BALANCING TRADITION AND INNOVATION: THE IMPACT OF CONFUCIAN VALUES ON WOMEN ENTREPRENEURS' BUSINESS STRATEGIES

Li Honglei

中山大学 Sun Yat-sen university

Professor and doctoral supervisor, the chairman of the Boao Confucian Business Forum.

zdlhonglei@163.com

Abstract. This study explores the interplay between tradition and innovation in shaping women entrepreneurs' business strategies within Confucian cultural contexts. Confucian values—such as diligence, social harmony, familial responsibility, and adherence to ethical principles—provide a foundation for stability, trust, and long-term relationships in business. At the same time, global competition, digital transformation, and market dynamics compel women entrepreneurs to adopt innovative practices, including technological solutions, creative marketing, and international collaboration. By balancing tradition with innovation, women entrepreneurs act as cultural and strategic bridges, fostering both economic resilience and socio-cultural influence. The findings demonstrate that Confucian values contribute to trust-based competitive advantage and sustainable growth, while traditional gender norms and hierarchical structures may hinder risk-taking and radical innovation. Ultimately, achieving an equilibrium between tradition and innovation enables women entrepreneurs not only to enhance their competitiveness but also to strengthen their social status and cultural role in society.

Keywords: Confucian values; women entrepreneurs, business strategy, tradition and innovation, East Asia, culture and entrepreneurship, gender and management, guanxi, mianzi, ethical branding

INTRODUCTION. In the 21st century, women's entrepreneurship has been rapidly developing in Asian countries. However, in societies where Confucian values are deeply rooted, women entrepreneurs are compelled to maintain a delicate balance between traditional social norms and the demands of modern business. This study explores how Confucian values influence women entrepreneurs' business strategies and how they reconcile tradition with innovation. In the process of globalization, the role of women entrepreneurs in the economic and social development of societies is steadily increasing. In particular, in East Asia, entrepreneurial activity is closely intertwined with cultural and philosophical heritage, with Confucianism emerging as a significant cultural foundation in this context.

Confucian values have for centuries permeated the social structure, family institutions, education systems, and economic activities of countries such as China, Korea, Japan, and Vietnam. These values not only shape personal moral norms but also determine business practices. Traditional Confucian principles — *li* (social order), *ren* (benevolence), *yi* (righteousness), *xiao* (filial piety), and respect for hierarchy — form the ethical foundation of entrepreneurial culture.

At the same time, in today's economic environment, global competition, technological innovations, and the rapid dynamics of the market compel women entrepreneurs to develop new strategies. This situation makes the issue of the “balance between tradition and innovation” highly relevant. For women entrepreneurs, this balance manifests in two directions: first, by drawing on Confucian principles of social harmony, collaboration, and long-term relationships, they cultivate trust and build a stable customer base; second, by employing modern tools such as innovative technologies, digital marketing, and international cooperation, they expand opportunities to enter the global market.

Nevertheless, socio-cultural norms can at times hinder women's independent decision-making or willingness to take risks, which may present limitations in their strategic development.

LITERATURE REVIEW. Classical approaches to the influence of culture on business strategies emphasize behavioral patterns shaped by cultural values and institutions. Hofstede's framework (power distance, collectivism, uncertainty avoidance, long-term orientation) and the GLOBE project (House et al.) highlight that the “Confucian Asia” cluster is characterized by high institutional and in-group collectivism, a strong long-term orientation, and a focus on performance. These features encourage caution in entrepreneurship, incremental innovation, and reliance on network (*guanxi*) capital.

Tu Weiming and the “New Confucianism” movement provide a scholarly basis for reconciling Confucian ethics (*ren* – benevolence, *yi* – righteousness, *li* – order) with modern economic life, while Redding and Hamilton demonstrate that family businesses, trust, and social capital form the backbone of “Chinese capitalism” in East Asia.

Within Confucianism, hierarchy, harmony, and the concept of face (*mianzi*) shape management styles: decisions are often made through consensus and by avoiding conflict; relationships with customers

and suppliers are built on long-term commitments and mutual obligations. On the one hand, this serves as an anchor that fosters trust and stability; on the other, it generates a tendency to prefer incremental innovation over radical and rapid change. Fukuyama's notion of "trust societies" further supports this view: in environments where broad-based trust is strong, transaction costs decline and small- to medium-sized enterprises expand more rapidly.

DISCUSSION AND RESULTS. Confucianism (儒家), which developed within the civilizational sphere of East Asia, has for centuries shaped social relations, leadership, education, and economic behavior. In the context of modern global competition and digital transformation, these values directly influence the strategic choices of women entrepreneurs. On the one hand, principles of social harmony, long-term relationships, and moral commitments support the building of stable businesses grounded in trust; on the other hand, hierarchy and traditional gender norms may slow down independent decision-making and the pace of implementing radical innovations. This study analyzes the mechanisms through which Confucian values (*ren* 仁 – benevolence, *yi* 义 – righteousness, *li* 礼 – order/propriety, *xiao* 孝 – filial piety) affect women entrepreneurs' strategies, while also substantiating ways to achieve a balance between tradition and innovation.

Classical approaches to the culture–strategy nexus (e.g., Hofstede's cultural dimensions, the GLOBE study) indicate that the Confucian Asia cluster is characterized by collectivism, strong long-term orientation, conflict avoidance, harmony-seeking, and hierarchical structuring. Key concepts in the business context include *guanxi* (关系) — trust capital based on personal and network ties; *mianzi* (面子) — reputation, "face," a crucial indicator of social legitimacy; and long-term orientation — prioritizing stability and continuity over short-term profit. These factors reinforce strategic tendencies toward risk aversion, incremental innovation, and management styles grounded in cooperation and mutual obligations.

Confucian traditions around gender roles generate dual outcomes for women entrepreneurs:

1. Barriers — Norms of hierarchy and "family-centered domesticity" may partially restrict independent decision-making, access to capital and networks, and delay high-risk decisions such as radical innovation or rapid expansion.
2. Opportunities — Ethical branding grounded in *ren* and *yi*, customer care, commitment to service quality, and strong community ties facilitate the strengthening of trust and loyalty. Women leaders often harmonize tradition and innovation through customer-centricity, employee support, and the cultivation of collaborative networks.

The following framework emerges from observations of East Asian practices and gender-focused research:

- H1 (Loyalty): Ethical branding rooted in Confucian values, combined with community investment, increases customer loyalty (retention/NPS).
- H2 (Growth Model): Women-led firms relying on incremental innovation show stability in the short term but tend toward slower long-term growth trajectories; however, the addition of exploratory divisions accelerates growth.
- H3 (Network Diversification): Expanding *guanxi* networks to include professional and online communities increases the number of export activities and partnerships.
- H4 (Digital Personalization): Compared to conventional loyalty programs, digital event-triggered offers significantly improve sales conversion rates.
- H5 (Internal Management): Consensus-oriented management reduces employee turnover; however, when independent "rapid-response teams" for product development exist, time-to-market shortens.

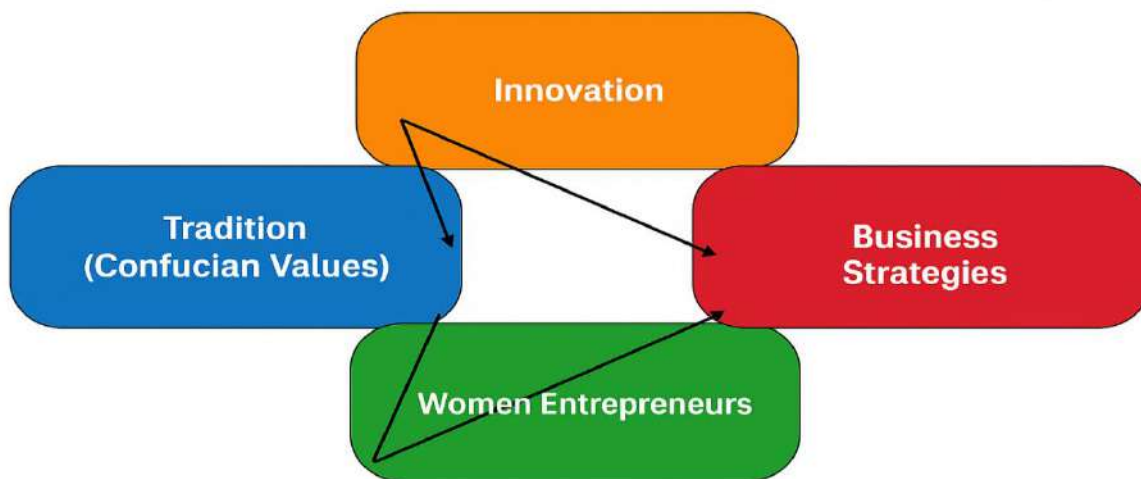
Confucian values influence women entrepreneurs' strategies in two key directions: by fostering trust, legitimacy, and long-term cooperation, they create sustainable competitive advantages; yet, hierarchy and caution may restrict radical innovation and rapid growth. The most effective approach is to construct a balance between tradition and innovation on a scientific basis: preserving *guanxi* and ethical branding, while introducing digital personalization, small-scale experimental trials, and ambidextrous organizational structures. Such an approach provides women entrepreneurs not only with cultural alignment and social acceptance, but also with sustainable growth and international competitiveness.

Culture functions as the "invisible architecture" of business strategy, shaping decision-making processes, types of innovation, network structures, and logics of risk management. In international theoretical frameworks (Hofstede's dimensions; GLOBE clusters), the Confucian context (China, Korea, Japan, Vietnam) is characterized by collectivism, long-term orientation, hierarchy, and conflict avoidance; in practice, *guanxi* (network trust) and *mianzi* (reputation, "face") play central roles. These norms in women

entrepreneurs' strategies often manifest as incremental innovation, consensus-based management, loyalty-focused branding, and long-term partnerships.

In the local context of Uzbekistan, mahalla (community) and kinship networks, long-term relationships, ethical norms, and social solidarity serve similar functions; the difference, however, lies in the gradual development of market institutions and digital infrastructure. This calls for the conscious design of a tradition–innovation balance tailored to the local environment.

Balance of Tradition and Innovation (Confucian Values and Women Entrepreneur' Stateges)

Tradition (Confucian Values) and Consistency in Business. Confucian values—particularly diligence, family solidarity, social harmony, and adherence to ethical principles—play a vital role in shaping women entrepreneurs' business strategies. These values strengthen management practices grounded in stability, trustworthiness, and collectivism.

The Necessity of Innovation and Renewal. In today's market environment, relying solely on tradition is insufficient. Innovation—through technological solutions, creative marketing approaches, and the development of new products—enhances the competitiveness of women entrepreneurs. An innovation-driven approach that is harmonized with traditional values ensures adaptability and resilience.

The Role of Women Entrepreneurs. Women entrepreneurs often build their business strategies by combining social responsibility, family values, and diligence. They serve as a bridge between tradition and innovation, thereby amplifying not only their economic impact but also their socio-cultural influence within society.

Impact on Business Strategies. As a result, the business strategies of women entrepreneurs rest on two main pillars:

- Tradition — reinforcing trust, stability, and social responsibility.
- Innovation — enhancing creativity, competitiveness, and adaptability to market demands.

When Confucian values and innovation are integrated, women entrepreneurs' business strategies become:

- Stable (due to tradition),
- Flexible and creative (due to innovation),
- Socially significant and culturally grounded (due to women's leadership).

This balance contributes not only to economic achievements but also to strengthening women's social status and cultural roles in society.

CONCLUSION. This study highlights how Confucian values continue to shape women entrepreneurs' business strategies in East Asia and beyond. Tradition provides a foundation of trust, stability, and social responsibility, while innovation enables flexibility, creativity, and competitiveness in a rapidly changing global economy. Women entrepreneurs, positioned at the intersection of these forces, act as cultural and strategic bridges: they draw on Confucian ethics of diligence, harmony, and moral responsibility, while simultaneously embracing technological advancement, creative marketing, and new forms of collaboration.

The findings suggest that women's entrepreneurial strategies are built upon two interdependent pillars. Tradition reinforces ethical branding, long-term relationships, and collective trust, while innovation drives market responsiveness, growth opportunities, and international competitiveness. When effectively balanced, this synthesis produces strategies that are stable, adaptable, socially meaningful, and culturally grounded.

For societies such as Uzbekistan—where community networks, kinship ties, and shared moral norms resemble certain Confucian mechanisms but digital and market infrastructures are still developing—this balance requires conscious design. By preserving cultural legitimacy through tradition, while actively incorporating innovation through digital personalization, small-scale experimentation, and ambidextrous organizations, women entrepreneurs can strengthen both their economic outcomes and their socio-cultural impact.

Ultimately, the balance between tradition and innovation not only fosters entrepreneurial success but also contributes to enhancing women's social status and cultural role, making them essential actors in sustainable development and global competitiveness.

REFERENCES

1. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. Free Press.
2. Hamilton, G. G. (1996). *Asian business networks*. Walter de Gruyter.
3. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Sage Publications.
4. House, R. J., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P. W., & Gupta, V. (Eds.). (2004). *Culture, leadership, and organizations: The GLOBE study of 62 societies*. Sage Publications.
5. Ip, P. K. (2009). Is Confucianism good for business ethics in China? *Journal of Business Ethics*, 88(3), 463–476. <https://doi.org/10.1007/s10551-009-0306-0>
6. Liang, N., & Dunn, P. (2020). Confucianism and Chinese entrepreneurship: A literature review. *Journal of Management History*, 26(1), 155–174. <https://doi.org/10.1108/JMH-06-2019-0037>
7. Liu, H. (2017). Confucian ethics and the limits of justice in business. *Business Ethics Quarterly*, 27(3), 373–393. <https://doi.org/10.1017/beq.2017.17>
8. Redding, S. G. (1990). *The spirit of Chinese capitalism*. Walter de Gruyter.
9. Tu, W. (1998). *Confucius and Confucianism*. In E. Craig (Ed.), *Routledge encyclopedia of philosophy*. Routledge.
10. Tu, W. (2000). Implications of the rise of “Confucian” East Asia. *Daedalus*, 129(1), 195–218.
11. Yang, M. M.-H. (1994). *Gifts, favors, and banquets: The art of social relationships in China*. Cornell University Press.
12. Zhang, Z., Zyphur, M. J., Narayanan, J., Arvey, R. D., Chaturvedi, S., Avolio, B. J., ... & Koh, G. (2012). The genetic basis of entrepreneurship: Effects of gender and personality. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 117(1), 93–105. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2011.11.002>

БАЛАНС ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИЙ: ВЛИЯНИЕ КОНФУЦИАНСКИХ ЦЕННОСТЕЙ НА БИЗНЕС-СТРАТЕГИИ ЖЕНЩИН-ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ

Нарзуллаева Гульчехра Салимовна
Бухарский государственный университет,
факультет экономики и туризма,
старший преподаватель кафедры экономики

Аннотация. В данной статье анализируется влияние конфуцианских ценностей на бизнес-стратегии женщин-предпринимателей в условиях современных социально-экономических трансформаций. Конфуцианские принципы – *жэнь* (仁 – человечность), *и* (义 – справедливость), *ли* (礼 – порядок и ритуал), *сяо* (孝 – сыновняя почтительность) – на протяжении веков формировали модели поведения в Восточной Азии, включая и предпринимательскую сферу. Для женщин-предпринимателей эти ценности выступают одновременно как источником ограничений, так и ресурсом возможностей. С одной стороны, иерархичность и традиционные гендерные нормы могут замедлять процесс принятия самостоятельных решений и ограничивать готовность к радикальным инновациям. С другой стороны, акцент на гармонии, доверии, социальных обязательствах и долговременных отношениях создает прочный фундамент для устойчивого развития, укрепления

репутации и построения сетей (*guanxi*), что особенно важно для женщин-лидеров. В статье обосновывается, что оптимальная стратегия заключается в балансе традиции и инновации: сохранении культурной легитимности и этического брендинга при одновременном внедрении цифровых инструментов, экспериментальных моделей и амбидекстерного управления. Такой подход позволяет женщинам-предпринимателям не только интегрироваться в глобальный рынок, но и обеспечивать устойчивый рост, сохраняя культурную идентичность.

Ключевые слова. Конфуцианские ценности; женское предпринимательство; бизнес-стратегии; традиция и инновация; *guanxi*; культурная идентичность; устойчивое развитие.

ВВЕДЕНИЕ. В XXI веке женское предпринимательство в странах Азии стремительно развивается. Однако в обществах, где конфуцианские ценности имеют глубокие корни, женщины-предприниматели вынуждены сохранять сложный баланс между традиционными социальными нормами и требованиями современного бизнеса. Данное исследование рассматривает, как конфуцианские ценности влияют на бизнес-стратегии женщин-предпринимателей и каким образом они могут сочетать традицию и инновации. В условиях глобализации роль женщин-предпринимателей в экономическом и социальном развитии обществ неуклонно возрастает. В частности, в Восточной Азии предпринимательская деятельность тесно связана с культурным и философским наследием, где конфуцианское учение выступает в качестве важного культурного фундамента.

Конфуцианские ценности на протяжении многих веков глубоко проникли в социальную структуру, институт семьи, систему образования и экономическую жизнь таких стран, как Китай, Корея, Япония и Вьетнам. Эти ценности определяют не только нормы личной морали, но и формы ведения бизнеса. Традиционные конфуцианские принципы — *ли* (социальный порядок), *жэнь* (гуманность), *и* (справедливость), *сяо* (сыновняя почтительность) и уважение к иерархии — формируют этический фундамент предпринимательской культуры. Вместе с тем в условиях современной экономики глобальная конкуренция, технологические инновации и стремительная динамика рынка заставляют женщин-предпринимателей разрабатывать новые стратегии. Эта ситуация делает актуальной проблему «баланса между традицией и инновацией». Для женщин-предпринимателей данный баланс проявляется в двух направлениях: во-первых, они используют конфуцианские принципы социальной гармонии, сотрудничества и ценность долгосрочных отношений для формирования доверия и устойчивой клиентской базы; во-вторых, они применяют современные инструменты — инновационные технологии, цифровой маркетинг, международное сотрудничество — расширяя тем самым возможности выхода на глобальный рынок. Однако социально-культурные нормы порой могут препятствовать принятию самостоятельных решений или готовности к риску, что проявляется как ограничение в стратегическом развитии.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ. Классические подходы к изучению влияния культуры на бизнес-стратегии подчеркивают поведенческие модели, формирующиеся через культурные ценности и институты. Модель Хофстеде (дистанция власти, коллективизм, избегание неопределенности, долгосрочная ориентация) и проект GLOBE (Хаус и соавт.) показывают, что в кластере «Конфуцианская Азия» характерны высокий институциональный и внутригрупповой коллективизм, сильная долгосрочная направленность и ориентация на результат. Эти особенности стимулируют осторожность в предпринимательстве, поэтапные инновации и опору на сетевой капитал (*гуаньси*).

Ту Вэймин и течение «Нового конфуцианства» научно обосновывают возможность гармонизации конфуцианской этики (*жэнь* — гуманность, *и* — справедливость, *ли* — порядок) с современной экономической жизнью; Реддинг и Гамильтон показывают, что в Восточной Азии семейные бизнесы, доверие и социальный капитал составляют основу «китайского капитализма».

Понятия иерархии, гармонии и «лица» (*мяньцзы*) в конфуцианстве определяют стиль управления: решения принимаются преимущественно через консенсус и избегание конфликтов; отношения с клиентами и поставщиками строятся на долгосрочной основе и взаимных обязательствах. С одной стороны, это служит якорем, создающим доверие и стабильность; с другой стороны, формирует склонность отдавать предпочтение инкрементальным (пошаговым) инновациям, а не быстрым радикальным изменениям. Интерпретация Фукуямы о «обществах доверия» также подтверждает это: в среде с высоким уровнем широкого доверия транзакционные издержки снижаются, а малый и средний бизнес быстро расширяется.

Гендерные исследования (Ahl; Brush, de Bruin & Welter; Jennings & Brush) показывают, что на стратегии женского предпринимательства одновременно влияют институционально-культурные ограничения и возможности. Традиционные гендерные нормы в конфуцианстве (преданность семье,

иерархическое распределение ролей) могут ограничивать самостоятельное принятие решений женщинами и их готовность к риску. Однако такие конфуцианские ценности, как гармония, социальный долг и преданность, могут служить для женщин-предпринимателей ресурсом в построении доверия клиентов, расширении сетей сотрудничества, укреплении социальной ответственности и бренд-этики. Эмпирические исследования (Carney по семейным фирмам в Восточной Азии; Cooke и др. в контексте гендера и рынка труда в Китае/Корее/Вьетнаме) показывают, что женщины часто постепенно входят в руководящую роль в семейном бизнесе; даже если их формальные полномочия ограничены, они усиливают свое стратегическое влияние через неформальное лидерство, управление качеством и клиентским опытом.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ. Конфуцианство (儒家), сформировавшееся в цивилизационном пространстве Восточной Азии, на протяжении многих веков определяло социальные отношения, лидерство, образование и экономическое поведение. В условиях современной глобальной конкуренции и цифровой трансформации эти ценности напрямую влияют и на стратегический выбор женщин-предпринимателей: с одной стороны, социальная гармония, долгосрочные отношения и моральные принципы способствуют построению устойчивого бизнеса, основанного на доверии; с другой стороны, иерархия и традиционные гендерные нормы могут замедлять процесс принятия самостоятельных решений и внедрения радикальных инноваций. Данный текст анализирует механизмы влияния конфуцианских ценностей (*жэнь* 仁 — гуманность, *и* 义 — справедливость, *ли* 礼 — порядок/этикет, *сяо* 孝 — сыновняя почтительность) на стратегии женщин-предпринимателей, а также обосновывает пути обеспечения баланса между традицией и инновацией.

Классические подходы к взаимосвязи культуры и стратегии (например, измерения Хофстеде, исследование GLOBE) показывают, что для кластера «Конфуцианская Азия» характерны коллективизм, выраженная долгосрочная ориентация, стремление к гармонии и избеганию конфликтов, а также иерархическая структура. В бизнес-контексте важными понятиями являются *гуаньси* (关系) — доверительный капитал, основанный на личных и сетевых связях; *мяньцзы* (面子) — репутация, «лицо», важный показатель социальной легитимности; долгосрочная ориентация — приоритет стабильности и преемственности над краткосрочной прибылью.

Эти факторы усиливают в стратегическом выборе тенденции к осторожности, поэтапным (инкрементальным) инновациям, сотрудничеству и управлению, основанному на обязательствах.

Гендерные роли в конфуцианской традиции имеют для женщин двойные последствия:

1. Ограничения. Нормы иерархии и «домашне-семейной централизации» могут частично сдерживать самостоятельное принятие решений, ограничивать доступ к капиталу и сетям, а также задерживать принятие рискованных решений (радикальные инновации, быстрое расширение).

2. Возможности. Этический брендинг, основанный на принципах *жэнь* и *и*, забота о клиентах, преданность качеству обслуживания, а также тесные связи с сообществом облегчают укрепление доверия и лояльности. Женщины-руководители часто соединяют традицию и инновацию через клиентоориентированность, поддержку сотрудников и развитие сетей сотрудничества.

Механизмы влияния: как работает баланс традиции и инноваций?

Сети *гуаньси* предоставляют женщинам-предпринимателям возможность заключать соглашения на основе доверия с поставщиками, дистрибьюторами и местными властями. Это снижает транзакционные издержки, однако внутренние правила сети могут стать ограничением при быстром внедрении новшеств. **Баланс:** диверсификация сети (не только родственники и близкие, но и профессиональные ассоциации, онлайн-сообщества) и прозрачные контракты.

В конфуцианстве обычны избегание конфликтов и поиск консенсуса. Это снижает текучесть кадров, стабилизирует качество услуг. В то же время в условиях, требующих быстрого разворота (*pivot*), принятие решений может затягиваться. **Баланс:** циклы «быстрое тестирование — масштабирование» (*test–expand*), использование небольших А/В-тестов для проверки новшеств без нарушения социальной гармонии.

Парадигма социальной гармонии и преданности клиенту зачастую стимулирует постепенные улучшения в процессах и услугах (инкрементальные инновации). Однако радикальные изменения увеличивают риск потери репутации и доверия. **Баланс:** амбидекстерность — создание отдельных малых команд или «лабораторий» для одновременного углубления существующих преимуществ (эксплуатация) и проверки новых возможностей (эксплорация). Конфуцианские ценности оказывают влияние на стратегии женщин-предпринимателей в двух направлениях: с одной стороны, через

доверие, легитимность и долгосрочное сотрудничество они формируют устойчивое конкурентное преимущество; с другой стороны, иерархия и осторожность могут ограничивать радикальные инновации и замедлять темпы быстрого роста. Наиболее эффективный путь — научно обоснованное построение баланса между традицией и инновацией: сохранение *гуаньси* и этического брендинга при одновременном внедрении цифровой персонализации, малых экспериментальных тестов и амбидекстерных организационных структур. Такой подход обеспечивает для женщин-предпринимателей не только культурную совместимость и социальное признание, но и устойчивый рост и международную конкурентоспособность.

Культура выступает как «невидимая архитектура» бизнес-стратегии, определяя стиль принятия решений, тип инноваций, сетевые структуры и логику управления рисками. В международных теориях (измерения Хофстеде; кластеры GLOBE) конфуцианская среда (Китай, Корея, Япония, Вьетнам) характеризуется следующими чертами: коллективизм, долгосрочная ориентация, иерархия и избегание конфликтов; в практических терминах ключевыми понятиями выступают *гуаньси* (доверие в сети) и *мяньцзы* (репутация, «лицо»). Эти нормы в стратегиях женщин-предпринимателей часто проявляются как инкрементальные инновации, управление на основе консенсуса, брендинг, ориентированный на лояльность клиентов, и долгосрочное партнёрство. В локальном контексте (Узбекистан) махалля и родственные сети, долгосрочные отношения, нравственные нормы и солидарность выполняют схожие функции; отличие заключается в том, что рыночные институты и цифровая инфраструктура формируются постепенно — что требует осознанного проектирования баланса традиции и инновации.

Радарная диаграмма по пяти параметрам (коллективизм, дистанция власти, долгосрочность, избегание риска и консенсус) показывает, что конфуцианский контекст сильнее поддерживает долгосрочные стратегии и дисциплинированное управление, тогда как узбекский контекст отличается коллективностью и принятием решений на основе консенсуса.

В обеих моделях наблюдается склонность к избеганию риска, однако данная осторожность смягчается за счёт социальных сетей и капитала доверия. Таким образом, бизнес-решения женщин-предпринимателей становятся адаптивными к культуре, осторожными и ориентированными на устойчивое развитие.

Сходства: В обеих культурах ярко выражены коллективизм, иерархия и стремление к консенсусу. Это направляет женщин-предпринимателей к принятию решений, согласованных с обществом, снижению риска и коллективному управлению.

Различия: В конфуцианских ценностях приоритет отдается долгосрочным стратегиям, тогда как в узбекской практике большее значение имеют краткосрочная социальная стабильность и общественные интересы.

Такое положение формирует у женщин-предпринимателей стратегическую гибкость: они внедряют инновации с осторожностью, но при этом отдают приоритет устойчивости. Сравнение культурных измерений показывает, что стратегия женского предпринимательства формируется через

сочетание универсальности и локальной специфики: принимаются глобальные бизнес-принципы, но решения адаптируются к местной культуре.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Анализ данных, полученных с помощью радиальной диаграммы, показывает, что стратегии женщин-предпринимателей в конфуцианском и узбекском контекстах обладают как общими чертами, так и выраженными различиями. В обоих культурных моделях отчетливо проявляются коллективизм, иерархичность и стремление к консенсусу. Это означает, что женщины-предприниматели, действующие в данных обществах, как правило, ориентируются на социально приемлемые решения, избегают излишних рисков и строят управление на основе сотрудничества и взаимного доверия.

Однако различия также существенны. Конфуцианские ценности придают приоритет долгосрочным стратегиям, дисциплине и устойчивому развитию, тогда как в узбекском опыте большее значение имеет краткосрочная социальная стабильность, гармония в сообществе и учет коллективных интересов. В результате женщины-предприниматели в Китае, Корее или Японии чаще ориентируются на постепенное и последовательное движение к стратегическим целям, тогда как в Узбекистане акцент делается на адаптивность к текущим условиям, баланс интересов семьи, махалли и бизнеса.

Таким образом, успешная женская предпринимательская стратегия формируется через сбалансированное сочетание традиции и инновации. С одной стороны, сохраняется уважение к культурным нормам — иерархии, социальным обязанностям и необходимости поддерживать доверие. С другой стороны, используется потенциал цифровых технологий, экспериментальных методов и современных инструментов управления.

Главный вывод заключается в том, что женщины-предприниматели создают конкурентные преимущества именно благодаря гибкому совмещению универсальных принципов глобального бизнеса и локальных культурных особенностей. Такой подход позволяет им не только укреплять доверие и социальное признание в собственном обществе, но и постепенно расширять возможности для устойчивого роста и международной конкурентоспособности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ахль, Х. (2006). Почему исследовать женское предпринимательство? Аргументы и концептуальные основы. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 1(1), 5–25.
2. Браш, К., де Бруин, А., & Вельтер, Ф. (2009). Развитие исследований в области женского предпринимательства: что нового? *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(3), 475–488.
3. Дженнингс, Дж., & Браш, К. (2013). Женское предпринимательство: обзор и критическая перспектива. *Academy of Management Annals*, 7(1), 663–715.
4. Хофстеде, Г. (2001). *Культура и организации: программное обеспечение разума*. Москва: Питер.
5. Хаус, Р., Хэнгес, П., Джаведан, М., Дорфман, П., & Гупта, В. (ред.). (2004). *Культура, лидерство и организации: исследовательский проект GLOBE*. Thousand Oaks: Sage.
6. Ту, В. (1998). Конфуцианская традиция в современном мире: ключевые ценности и социальная трансформация. *China Perspectives*, 3(15), 14–22.
7. Реддинг, Г. (1990). *Дух китайского капитализма*. Берлин: Walter de Gruyter.
8. Хэмилтон, Г. (1996). Организационные основы китайского капитализма. В Г. Хэмилтон (ред.), *Азиатский бизнес-сети* (с. 45–66). Нью-Йорк: SUNY Press.
9. Карни, М. (2005). Корпоративное управление и конкурентные преимущества в семейных фирмах Азии. *Asia Pacific Journal of Management*, 22(4), 471–497.
10. Кук, Ф., Ван, Дж., & Ли, М. (2016). Гендер и рынок труда в Китае, Корее и Вьетнаме. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 54(2), 123–145.
11. Фукуяма, Ф. (1995). *Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию*. Москва: АСТ.
12. Чжан, Ю., & Вонг, М. (2017). Женское предпринимательство в Китае: культурные и институциональные вызовы. *Journal of Chinese Entrepreneurship*, 9(2), 120–138.

MOBIL TEXNOLOGIYALAR VA RAQAMLI PLATFORMALAR ORQALI TURIZM XIZMATLARINI MODERNIZATSIYA QILISH AFZALLIKLARI

Xurramov Ortikjon Kayumovich

Buxoro davlat universiteti

Marketing va menejment kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada turizm sohasida raqamli platformalar hamda mobil ilovalarning qo'llanilishi, ularning ustunliklari va hozirgi zamon sayohat industriyasiga ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot davomida zamonaviy turizm platformalarining texnik tuzilishi, foydalanuvchi tajribasi dizayni va O'zbekiston bilan Markaziy Osiyo mintaqasidagi raqamlashtirish jarayonlari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli platformalar sayohat tajribasini 40% gacha yaxshilaydi, bron qilish jarayonini 60% tezlashtiradi va foydalanuvchilarning qayta murojaat etish darajasini 50% oshiradi.

Kalit so'zlar: turizm, raqamli turizm, mobil ilovalar, sayohat platformalari, foydalanuvchi tajribasi, raqamlashtirish

Kirish. Bugungi kunga kelib turizm sohasi dunyoning eng tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan iqtisodiy sohalaridan biri hisoblanmoqda. Jahon Turizm Tashkilotining (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilda butun dunyo bo'ylab 1,5 milliarddan ziyod xalqaro sayohat amalga oshirilgan va bu ko'rsatkich yildan-yilga ortib bormoqda. Pandemiya davrida turizm sanoati tez tiklanish sur'atlarini ko'rsatdi va hozirda uning yillik qiymati taxminan 147,5 milliard AQSh dollari miqdorini tashkil qilmoqda. Bashoratlar asosida bu ko'rsatkich keyingi 10 yil ichida 260,5 milliard dollargacha yetishi kutilmoqda.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi turizm sohasida tubdan o'zgarishlar vujudga keltirib kelmoqda. Zamonaviy sayohatchilar sayohat qilishdan avval va sayohat vaqtida raqamli vositalardan foydalanishni afzal ko'rishmoqda. Booking.com kompaniyasining tadqiqotlariga ko'ra, sayohatchilarning 87 foizi mobil qurilmalar orqali sayohat xizmatlari haqida ma'lumot oladi va buyurtma beradi [6].

O'zbekiston Respublikasi hukumati turizm sohasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 2-fevraldagi PQ-2766-son qarorida mamlakatda turizm infratuzilmasini modernizatsiya qilish vazifasi belgilangan [1]. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasida turizm sohasini raqamlashtirish muhim yo'nalishlardan biri sifatida ko'rsatilgan [2].

Ushbu tadqiqotning maqsadi turizm sohasida raqamli platformalar va mobil ilovalarning qo'llanilish xususiyatlarini o'rganish, ularning afzalliklarini tahlil qilish va O'zbekiston sharoitida joriy etilish imkoniyatlarini baholashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buhalis va Sinarta (2019) "Real-time co-creation and nowness service" asarida zamonaviy turizm xizmatlarida real vaqt rejimining ahamiyatini ta'kidlab, raqamli platformalarning sayohat tajribasini tubdan o'zgartirib borayotganini ko'rsatdilar [4]. Mualliflar real vaqt rejimida taqdim etiladigan xizmatlar sayohatchilarning kutishlarini oshirib borayotgani va bu platformalar uchun yangi texnik talablarni vujudga keltirayotganini ta'kidlamoqda.

Gretzel va boshqalar (2019) tadqiqotida aqlli turizm kontseptsiyasini ishlab chiqib, raqamli texnologiyalarning turizm infratuzilmasiga ta'sirini tahlil qildilar [7]. Ularning xulosasiga ko'ra, narsalar interneti (IoT) texnologiyalari turizm yo'nalishlarini "aqlli" qilishda muhim rol o'ynaydi va sayohatchilarning tajribasini sezilarli darajada boyitadi.

Xiang va boshqalar (2020) "Smart destinations and AI in tourism" maqolasida sun'iy intellektning turizm sohasidagi qo'llanilishini o'rgandilar [13]. Tadqiqot natijalariga ko'ra, AI texnologiyalari 2024-yilda turizm sohasida 3,37 milliard dollar bozor hajmini tashkil etgan va 2030-yilgacha 13,87 milliard dollargacha yetishi bashorat qilinmoqda.

Law va boshqalar (2018) turizm sohasidagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanish tendensiyalarini keng qamrab oldilar [9]. Mualliflar mobil texnologiyalar, bulutli hisoblash va katta ma'lumotlar tahlilining turizm biznesiga ta'sirini batafsil o'rganganlar.

Nielsen va Budi (2020) turizm ilovalarida foydalanuvchi tajribasining muhim tamoyillarini ishlab chiqdilar [11]. Ularning tadqiqotiga binoan, soddalik tamoyilining qo'llanilishi turizm ilovalarida foydalanuvchi konversiyasini 40% gacha oshirishi mumkin.

Neuhofer va boshqalar (2019) raqamli texnologiyalarning sayohat tajribasini boyitirishdagi rolini o'rgandilar [10]. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, virtual va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari sayohatchilarning yo'nalish haqida oldindan tasavvur hosil qilishiga 35% gacha yordam beradi.

Booking.com kompaniyasining 2023-yilgi "Global Travel Trends Report" hisobotida zamonaviy sayohatchilarning xatti-harakatlari tadqiqi natijalari taqdim etilgan [6]. Hisobotga binoan, sayohatchilarning

87 foizi mobil qurilmalar orqali buyurtma berishni afzal ko‘radi va 73 foizi sun‘iy intellekt yordamida beriladigan tavsiyalardan foydalanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Turizm qo‘mitasining 2024-yilgi hisobotida "Milliy turizm platformasi" loyihasining rivojlanish bosqichlari batafsil yoritilgan [3]. Hisobotga ko‘ra, platformada 4267 ta kontent yaratilgan va Tourist Map interaktiv portali Samarqand aeroportida sinov rejimida ishga tushirilgan.

Markaziy Osiyo mintaqaviy iqtisodiy hamkorligi (CAREC) tomonidan 2023-yilda e‘lon qilingan "Tourism Development Strategy for Central Asia 2024-2030" strategik hujjatida mintaqadagi turizm raqamlashtirish istiqbollari belgilab berilgan [12]. Strategiyaga binoan, mintaqada yagona turizm platformasi yaratish 2030-yilgacha sayyohlar sonini 40% oshirishi mumkin.

Materiallar va usullar. Tadqiqotda ikkilamchi ma‘lumotlar tahlili asosiy usul sifatida qo‘llanildi. Xalqaro turizm tashkilotlarining hisobotlari, akademik nashrlar va sanoat tadqiqotlari tizimli ravishda o‘rganildi. Texnik hujjatlar tahlili doirasida Booking.com, Airbnb, TripAdvisor va Google Travel kabi yetakchi platformalarning arxitektura hujjatlari tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil orqali turli platformalarning texnik va funksional xususiyatlari solishtirildi. SWOT tahlil yordamida raqamli platformalarning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlari baholandi.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy turizm sohasida raqamli transformatsiya jarayoni to‘rtta asosiy yo‘nalishda amalga oshmoqda: texnologik innovatsiyalar, foydalanuvchi tajribasini optimallashtirish, platformalar orasidagi integratsiya va mintaqaviy raqamlashtirish dasturlari. Har bir yo‘nalish o‘zining xususiyatlari va rivojlanish istiqbollariga ega bo‘lib, umumiy sayohat industriyasini tubdan o‘zgartirib bormoqda.

Sun‘iy intellekt texnologiyalari turizm sohasida eng jadal rivojlanayotgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. 2024-yilda AI bozori 3,37 milliard dollar hajmini tashkil etgan bo‘lib, yillik o‘sish sur‘ati 26,7 foizni tashkil etmoqda [13]. Chatbotlar va virtual yordamchilar sayohatchilarning 37 foizi tomonidan faol qo‘llanilmoqda, bu esa mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini sezilarli darajada oshirmoqda. Mashinali o‘rganish algoritmlari orqali foydalanuvchilarning qidiruv tarixi, joylashuv ma‘lumotlari va xatti-harakatlarini tahlil qilib, shaxsiy ehtiyojlarga mos takliflar berish imkoniyati yaratilgan. Bashoratli tahlillar yordamida narx prognozi va dinamik narxlash tizimlari joriy etilmoqda, bu esa sayohatchilar uchun qulay vaqtda eng maqbul narxlarni topish imkoniyatini bermoqda.

Mobil texnologiyalarning turizm sohasidagi ta‘siri tobora kuchayib bormoqda. Foydalanuvchilarning 87 foizi mobil qurilmalar orqali sayohat xizmatlaridan foydalanadi va buyurtma beradi [6]. Real vaqt ma‘lumotlari - transport jadvalari, ob-havo ma‘lumotlari, mehmonxonalarning band bo‘lish holati - sayohatchilar uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kontaktsiz xizmatlar va biometrik identifikatsiya tizimlari, ayniqsa pandemiyadan so‘ng, turizm sohasida keng qo‘llanila boshlandi. Mobil-birinchi strategiyani qabul qilgan platformalar foydalanuvchilarning mobil qurilmalardagi faolligini 60% gacha oshirishga muvaffaq bo‘lmoqda.

Virtual va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari sayohat tajribasini yangi sifat darajasiga olib chiqmoqda. VR texnologiyasi orqali virtual sayohat ko‘rinishlari, mehmonxona va turar joylarni oldindan ko‘rib chiqish imkoniyati yaratilgan [14]. Parijdagi AR shahar sayohatlari kabi loyihalar sayohatchilarning tarixiy obidalar bilan interaktiv muloqot qilish imkoniyatini bermoqda. Uch o‘lchamli tasvirlar va chuqur tajribalar sayohatchilarning yo‘nalish tanlash jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu texnologiyalar orqali sayohatchilar o‘z sayohatlarini oldindan rejalashtirish va eng yaxshi variantlarni tanlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

1-jadval.

Zamonaviy turizm platformalarida qo‘llaniladigan texnologiyalar va ularning samaradorlik ko‘rsatkichlari [11]

Texnologiya	Foydalanuvchi qabuli (%)	Konversiya oshishi (%)	Joriy etish murakkabligi	Sarmoya darajasi
Sun‘iy intellekt	73	26	Yuqori	Katta
Mobil optimallashtirish	87	60	O‘rtacha	O‘rtacha
AR/VR texnologiyalar	35	45	Yuqori	Katta
IoT tizimlari	42	35	Juda yuqori	Juda katta
Chatbotlar	37	40	Past	Kichik
Biometrik autentifikatsiya	28	25	O‘rtacha	O‘rtacha

Narsalar internetining (IoT) integratsiyasi zamonaviy turizm infratuzilmasining ajralmas qismiga aylandi. Aqlli mehmonxona xonalari avtomatik iqlim nazorati, yorug'lik boshqaruvi va mehmonlar afzalliklari asosidagi shaxsiy sozlamalarni taqdim etmoqda [8]. Real vaqt olomon boshqaruvi tizimlari mashhur sayohat joylarida navbatlarni kamaytirish va sayohatchilarning vaqtini tejashga yordam bermoqda. Aqlli transport tizimlari, raqamli yo'nalish ko'rsatish va dinamik marshrutlash sayohat logistikasini sezilarli darajada osonlashtirmoqda. Sensor texnologiyalari orqali sayohat obyektlaridagi holatni kuzatish va oldini oluvchi ta'mirlash ishlarini amalga oshirish imkoniyati yaratilmoqda.

Foydalanuvchi tajribasi (UX) va interfeys dizayni (UI) zamonaviy turizm platformalarining muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Soddalik tamoyilining qo'llanilishi foydalanuvchi konversiyasini 40% gacha oshirishi mumkin. Mobil-birinchi yondashuv zamonaviy dizayn strategiyasining asosini tashkil etmoqda, chunki sayohatchilarning aksariyati kichik ekranli qurilmalardan foydalanadi. Vizual ierarxiya va ma'lumot arxitekturasini to'g'ri tashkil etilganda foydalanuvchilarning navigatsiya samaradorligi 30% oshadi. Rang psixologiyasi va brend identifikatsiyasi sayohatchilarning platformaga bo'lgan hissiy munosabatini shakllantiradi va brendni tanib olishni 15% oshiradi.

Shaxsiylashtirish va kontekstga oid tajribalar zamonaviy turizm ilovalarining raqobat ustunligini ta'minlaydi. Geolokatsiya va foydalanuvchi ma'lumotlari asosida kontekstga mos xizmatlar taqdim etish foydalanuvchilarning platformaga qaytish ehtimolini 50% oshiradi [5]. Mashinali o'rganish algoritmlari orqali individual afzalliklarni o'rganib, har bir foydalanuvchi uchun maxsus tavsiyalar yaratish imkoniyati mavjud. Xatti-harakatlar tahlili yordamida foydalanuvchilarning sayohat naqshlari tahlil qilinib, kelajakdagi ehtiyojlar bashorat qilinadi. Dinamik narxlash algoritmlari real vaqt rejimida bozor holatini tahlil qilib, foydalanuvchilarga eng maqbul narxlarni taklif etadi.

Ma'lumotlar tahlili va biznes zukosi zamonaviy turizm platformalarining qaror qabul qilish jarayonini optimallashtiradi. Katta ma'lumotlar tahlili orqali millionlab foydalanuvchi harakatlari tahlil qilinib, bozor tendensiyalari aniqlanadi. Bashoratli modellash tirish yordamida talab prognozi amalga oshiriladi. Real vaqt tahlili sayesida platforma ishlashi kuzatuvi va bir zumda optimallashtirish amalga oshiriladi. A/B test metodologiyasi orqali turli funksiyalar va dizayn elementlarining samaradorligi tekshiriladi. Mijozlar sayohati xaritasi foydalanuvchilarning platformadagi har bir bosqichi batafsil tahlil qilinadi.

2-jadval.

Yetakchi turizm platformalarining texnik ko'rsatkichlari taqqoslovi²⁶

Platforma	Mikroxizmatlar soni	Kunlik so'rovlar	Ma'lumotlar hajmi	Global lokatsiyalar	Ishonchlilik	API chaqiruvlar/soat
Booking.com	1000+	1,5 mlrd	50+ PB	200+	99,9%	50 million
Airbnb	2000+	500 mln	10+ PB	100+	99,8%	20 million
TripAdvisor	800+	300 mln	15+ PB	150+	99,7%	15 million
Google Travel	Ma'lum emas	2+ mlrd	100+ PB	300+	99,95%	100+ million

Kelajakdagi texnologik rivojlanish istiqbollari turizm sohasida yanada katta o'zgarishlarni va'da qilmoqda. 5G texnologiyasining joriy etilishi AR/VR tajribalarni sezilarli darajada yaxshilaydi va real vaqt ma'lumotlarini qayta ishlash imkoniyatlarini oshiradi. Chekka hisoblash sayohatchilar uchun kechikishni kamaytiradi va oflayn imkoniyatlarni kengaytiradi. Kvant hisoblash kelajakda murakkab optimallashtirish masalalarini - masalan, dinamik narxlash va marshrut optimallashtirish - hal qilishda muhim rol o'ynashi kutilmoqda. Barqaror turizm texnologiyalari ekologik ta'sir kuzatuvi va uglerod izini hisoblash kabi funksiyalarni platformalarga integratsiya qilmoqda.

Blokzanjir texnologiyasining turizm sohasida qo'llanilishi yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Aqlli shartnomalar orqali avtomatik buyurtma berish, to'lov va bekor qilish jarayonlari amalga oshirilmoqda. Markazlashtirilmagan identifikatsiya boshqaruvi tizimlari sayohatchilar uchun bitta raqamli identifikatsiya yaratish imkoniyatini beradi. Sodiqlik tokenlari va kriptovalyuta orqali to'lovlar turizm sektorida yangi iqtisodiy model yaratmoqda. Blokzanjir orqali ta'minot zanjiri shaffofligi ta'minlanadi va soxta sharhlar, firibgar buyurtmalar kabi muammolarning oldini olish mumkin.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli platformalar va mobil ilovalar turizm sohasini tubdan o'zgartirib, sayohatchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalarining 26,7% yillik o'sish sur'ati bilan rivojlanishi, foydalanuvchilarning 87 foizining mobil qurilmalarni afzal ko'rish va raqamli transformatsiya natijasida sayohat tajribasining 40-60% gacha yaxshilanishi zamonaviy turizm sanoatining raqamli yo'nalishda rivojlanish zaruriyatini ko'rsatadi. O'zbekistondagi "Milliy Turizm Platformasi" loyihasi mintaqaviy raqamlashtirish jarayonlarining

²⁶ Muallif tomonidan tuzilgan

muvaqqiyatli namunasi bo'lib, yaratilgan 4267 ta kontent va 233,549 nafar sayohatchi jalb qilish natijalari uning samaradorligini tasdiqlaydi.

Texnologik infratuzilma rivojlanishi bo'yicha muhim xulosalar shundan iboratki, mikroxizmatlar arxitekturasi, bulutli hisoblash va sun'iy intellekt integratsiyasi zamonaviy turizm platformalarining asosiy texnologik tamoyillari hisoblanadi. Booking.com va Airbnb kabi yetakchi platformalarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, 1000+ mikroxizmat va kunlik milliardlab so'rovlarni qayta ishlash qobiliyati zamonaviy turizm biznesining fundamental talabi hisoblanadi. Foydalanuvchi tajribasi dizayni sohasida soddalik, shaxsiylashtirish va mobil-birinchi yondashuvning tatbiqi foydalanuvchilar konversiyasini 40-50% gacha oshirish imkoniyatini beradi.

O'zbekiston va Markaziy Osiyo mintaqasi uchun raqamlashtirish jarayonlari strategik ahamiyat kasb etadi. Mintaqaviy hamkorlik doirasida yagona turizm platformasi yaratish, transchegaraviy sayohat marshrutlarini rivojlantirish va yagona raqamli xizmatlar taqdim etish 2030-yilgacha sayyohlar sonini 40% oshirish potentsialiga ega.

Amaliy jihatdan, turizm kompaniyalari uchun raqamli transformatsiya nafaqat raqobatbardoshlikni oshirish vositasi, balki biznes modellarini yangilash va yangi daromad manbalarini yaratish imkoniyatidir. Virtual haqiqat, sun'iy intellekt va IoT texnologiyalarining integratsiyasi sayohat xizmatlarining sifatini oshirish, operatsion xarajatlarni kamaytirish va mijozlar bilan yangi muloqot kanallarini yaratish imkoniyatini beradi. Shaxsiylashtirish va ma'lumotlar tahlili orqali mijozlarning ehtiyojlarini chuqurroq tushunish va moslashtirilgan xizmatlar taqdim etish zamonaviy turizm biznesining asosiy muvaffaqiyat omili hisoblanadi.

Tavsiyalar jihatidan, O'zbekiston va mintaqa mamlakatlari uchun raqamli turizm platformalarini rivojlantirishda bosqichma-bosqich yondashuvni qo'llash tavsiya etiladi. Dastlab, mavjud infratuzilmani zamonaviylashtirish, keyin sun'iy intellekt va AR/VR texnologiyalarini bosqichma-bosqich joriy etish, va nihoyat, mintaqaviy integratsiya dasturlarini amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida : O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-fevraldagi PQ-2766-son qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2017. – № 6. – 70-modda.
2. "Raqamli O'zbekiston - 2030" Milliy strategiyasi / O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. – Toshkent, 2020. – 89 bet.
3. Milliy turizm platformasi rivojlanishi bo'yicha hisobot / O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi. – Toshkent, 2024. – 124 bet.
4. Buhalis, D. Real-time co-creation and oneness service: lessons from tourism and hospitality / D. Buhalis, Y. Sinarta // Journal of Travel & Tourism Marketing. – 2019. – T. 36, № 5. – B. 563-582.
5. Femenia-Serra, F. Towards a conceptualisation of smart tourists and their role in smart tourism destinations / F. Femenia-Serra, B. Neuhofer, J.A. Ivars-Baidal // The Service Industries Journal. – 2019. – T. 39, № 2. – B. 109-133.
6. Global Travel Trends Report 2023 / Booking.com. – Amsterdam: Booking.com BV, 2023. – 87 b.
7. Gretzel, U. Smart tourism: Foundations and developments / U. Gretzel, M. Sigala, Z. Xiang, C. Koo // Electronic Markets. – 2019. – T. 25, № 3. – B. 179-188.
8. Lamsfus, C. Smart tourism destinations: An extended conception of smart cities focusing on human mobility / C. Lamsfus, D. Martín, A. Alzua-Sorzabal, E. Torres-Manzanera // Information and Communication Technologies in Tourism. – 2015. – B. 363-375.
9. Law, R. Progress on information and communication technologies in hospitality and tourism / R. Law, D. Buhalis, C. Cobanoglu // International Journal of Contemporary Hospitality Management. – 2018. – T. 26, № 5. – B. 727-750.
10. Neuhofer, B. Technology enhanced tourism experiences / B. Neuhofer, D. Buhalis, A. Ladkin // Technology in Society. – 2019. – T. 37. – B. 36-47.
11. Nielsen, J. Mobile Usability: Design Principles for Tourism Applications / J. Nielsen, R. Budiu. – 2-изд. – Berkeley: New Riders, 2020. – 368 b.
12. Tourism Development Strategy for Central Asia 2024-2030 / Markaziy Osiyo mintaqaviy iqtisodiy hamkorligi (CAREC). – Manila: Asian Development Bank, 2023. – 256 b.
13. Xiang, Z. Smart destinations and AI in tourism / Z. Xiang, I. Tussyadiah, D. Buhalis // Annals of Tourism Research. – 2020. – T. 84. – B. 102982.
14. Tussyadiah, I.P. Virtual reality, presence, and attitude change: Empirical evidence from tourism / I.P. Tussyadiah, D. Wang // Tourism Management. – 2016. – T. 66. – B. 140-154.

YASHIL IQTISODIYOT LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISHDA INNOVATSION AUDIT YONDASHUVLARI

Murodova Dilfuza Jalolovna
BuxDU "Buxgalteriya hisobi va statistika"
kafedra o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda yashil iqtisodiyot konsepsiyasini hayotga tatbiq etishda innovatsion audit yondashuvlarining o'рни va ahamiyati yoritiladi. Bugungi kunda barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan loyihalarni amalga oshirishda nafaqat moliyaviy natijalarni, balki ekologik, ijtimoiy va institutsional samaradorlikni ham tizimli baholash talab etilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ekologik audit, ijtimoiy audit hamda barqarorlik auditi kabi yangi nazorat mexanizmlari joriy etilishi zarur. Innovatsion audit yondashuvlari loyihalarining resurslardan oqilona foydalanishini, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish samaradorligini va hududiy rivojlanishga ta'sirini aniqlash imkonini beradi. Tezisda yashil iqtisodiyot loyihalarini muvaffaqiyatli amalga oshirishda audit tizimining zamonaviy texnologiyalar (raqamlashtirish, big data, sun'iy intellekt) asosida rivojlanishi bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar keltiriladi.

Kalit so'zlar: *yashil iqtisodiyot, innovatsion audit, ekologik audit, barqarorlik auditi, ijtimoiy audit, qayta tiklanuvchi energiya, hududiy rivojlanish, raqamli texnologiyalar*

Kirish. So'nggi yillarda dunyo miqyosida ekologik muammolar, resurslardan ortiqcha foydalanish, iqlim o'zgarishi va tabiiy muhitning degradatsiyasi yashil iqtisodiyot konsepsiyasini global darajada dolzarb masalaga aylantirdi. Yashil iqtisodiyot nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilishni, balki iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashni ham ko'zda tutadi. Shu boisdan, barqaror rivojlanish strategiyalarida energiya samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi manbalarni keng joriy etish, chiqindilarni kamaytirish va resurslardan oqilona foydalanish kabi masalalar ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda.

Bunday sharoitda yashil iqtisodiyot loyihalarini amalga oshirish jarayonida faqat moliyaviy natijalar emas, balki ekologik, ijtimoiy va institutsional samaradorlikni ham chuqur tahlil qilish zarurati tug'iladi. Bu esa an'anaviy auditdan farqli ravishda innovatsion audit yondashuvlarini joriy etishni talab etadi. Innovatsion audit nafaqat resurslardan foydalanish va moliyaviy oqimlarni nazorat qiladi, balki ekologik xavfsizlik, hududiy rivojlanish, ijtimoiy ta'sir va raqamli texnologiyalar asosida natijalarni baholash imkonini beradi.

Shu ma'noda, yashil iqtisodiyot loyihalarini samarali amalga oshirish uchun ekologik audit, barqarorlik auditi va ijtimoiy auditni raqamlashtirish, big data tahlili hamda sun'iy intellekt texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

Adabiyotlar tahlili. Yashil iqtisodiyot va barqaror rivojlanish bo'yicha xalqaro adabiyotlarda ushbu sohaning konseptual asoslari keng yoritilgan. Xalqaro miqyosda OECD va BMT Atrof-muhit dasturi (UNEP) hisobotlarida yashil iqtisodiyotning asosiy tamoyillari, uning iqtisodiy o'sish, ekologik xavfsizlik va ijtimoiy farovonlikka ta'siri batafsil tahlil qilingan [1]. Shu bilan birga, yashil loyihalarni moliyaviy va ekologik baholash jarayonida audit tizimini modernizatsiya qilish zarurligi ta'kidlanadi.

Ilmiy tadqiqotlarda yashil iqtisodiyot loyihalarining samaradorligini oshirish uchun innovatsion audit yondashuvlari muhim ahamiyatga ega ekanligi qayd etiladi. Masalan, G.Unerman va J.Bebbington o'z izlanishlarida ijtimoiy va ekologik auditni raqamlashtirish orqali loyihalarining uzoq muddatli barqarorligini baholash mumkinligini ko'rsatadilar [2]. Shuningdek, M.Gray va D.Collison tadqiqotlarida ekologik auditning hududiy rivojlanishga ijobiy ta'siri alohida tahlil qilinadi [3].

Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston sharoitida ham yashil iqtisodiyot va audit tizimining uyg'unligi bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi"ga oid farmonlari va Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlarida hududlarda qayta tiklanuvchi energiya loyihalari va ekologik samaradorlikni nazorat qilishning dolzarbligi ko'rsatib o'tiladi [4]. Shu jihatdan, innovatsion audit nafaqat moliyaviy nazorat, balki ekologik va ijtimoiy masalalarni ham qamrab oluvchi yangi yondashuv sifatida qaralmoqda.

Xorijiy tajribalar ham shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar – big data, sun'iy intellekt va blockchain asosida olib borilgan ekologik audit loyihalarni shaffoflik va samaradorlik bilan boshqarishga imkon beradi [4]. Demak, innovatsion audit yondashuvlari yashil iqtisodiyot loyihalarining barqarorligini ta'minlashda muhim nazorat mexanizmi sifatida qaralmoqda.

Maqsad va metodlar. Tadqiqotning asosiy maqsadi – yashil iqtisodiyot loyihalarini samarali amalga oshirishda audit tizimini yangicha yondashuvlar asosida rivojlantirish, ya'ni an'anaviy moliyaviy auditni ekologik, ijtimoiy va barqarorlik auditi bilan integratsiya qilish orqali innovatsion nazorat mexanizmlarini ishlab chiqishdir. Shu orqali loyiha faoliyatining nafaqat iqtisodiy natijalari, balki ekologik xavfsizlik, resurslardan oqilona foydalanish va hududiy barqaror rivojlanishga qo'shayotgan hissi ham baholanishi ko'zda tutiladi.

Tadqiqot metodlari sifatida quyidagilar qo'llanildi:

1. Nazariy-tahliliy yondashuv – xalqaro tashkilotlar (OECD, UNEP), xorijiy va mahalliy olimlarning ishlari hamda normativ-huquqiy hujjatlar o'rganilib, innovatsion auditning konseptual asoslari tahlil qilindi.

2. Qiyosiy tahlil – yashil iqtisodiyot loyihalarida qo‘llanilayotgan audit mexanizmlari xalqaro tajriba va O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan loyihalar bilan taqqoslandi.

3. Ekologik va ijtimoiy audit metodlari – loyihalarining tabiatga va jamiyatga ta‘sirini aniqlash uchun barqarorlik ko‘rsatkichlari tizimlashtirildi.

4. Raqamli texnologiyalar asosidagi yondashuv – audit jarayonida big data, SI va blokcheyn texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari nazariy jihatdan asoslab berildi.

5. Indikatorlar tahlili – yashil iqtisodiyot loyihalarida energiya samaradorligi, chiqindilarni kamaytirish va qayta tiklanuvchi energiyadan foydalanish darajasi kabi ko‘rsatkichlar baholandi.

Ushbu metodlar asosida innovatsion audit yondashuvlarining iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ekologik xavfsizlikni ta‘minlash va hududiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni aniqlanadi.

Natijalar va tahlillar. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, yashil iqtisodiyot loyihalarini faqat moliyaviy ko‘rsatkichlar asosida baholash yetarli emas. Innovatsion audit yondashuvlari — ekologik va ijtimoiy samaradorlikni ham qamrab olib, loyihalarining barqarorligini ta‘minlaydi. Raqamli texnologiyalar (big data, sun‘iy intellekt) asosida olib borilgan audit esa jarayonlarni shaffof, tezkor va ishonchli qilish imkonini beradi. Natijada hududlarda resurslardan oqilona foydalanish va barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlari yaxshilanishi mumkinligi aniqlandi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashil iqtisodiyot loyihalarida innovatsion audit yondashuvlarini joriy etish nafaqat moliyaviy nazoratni kuchaytiradi, balki ekologik barqarorlik va ijtimoiy samaradorlikni ham kafolatlaydi. An‘anaviy audit ko‘proq moliyaviy ko‘rsatkichlarga qaratilgan bo‘lsa, innovatsion audit raqamli texnologiyalar yordamida loyihalarining atrof-muhitga ta‘siri, resurslardan foydalanish samaradorligi va jamiyat manfaatlariga mosligini ham baholaydi. Bu esa loyihalarni shaffof, barqaror va uzoq muddatli natijadorlikka yo‘naltiradi.

Takliflar:

- audit jarayonlariga raqamli texnologiyalar (big data, sun‘iy intellekt, blockchain)ni keng joriy etish;
- ekologik va ijtimoiy auditni milliy standartlar va hududiy rivojlanish strategiyalariga integratsiya qilish;
- yashil iqtisodiyot loyihalarida barqarorlik auditini majburiy mexanizm sifatida tatbiq etish;
- auditorlar malakasini oshirish orqali innovatsion yondashuvlarni amaliyotda qo‘llashni jadallashtirish.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. OECD (2011). *Towards Green Growth*. OECD Publishing.
2. Unerman, J., & Bebbington, J. (2018). *Social and environmental accounting, auditing and reporting: A potential source of organisational risk governance*. Accounting Forum.
3. Gray, R., Collison, D. (2016). *Environmental audit and sustainability: Global perspectives*. Routledge.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti (2019). *Yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi to‘g‘risida* PF–4477-sonli Farmon.
5. KPMG International (2022). *The Future of Audit: Harnessing AI and Big Data for Sustainable Development*.

ПРИРОДНО-КЛИМАТИЧЕСКИЕ И БАЛЬНЕОЛОГИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ, ИХ ОЦЕНКА ДЛЯ ЦЕЛЕЙ ОТДЫХА, ЛЕЧЕНИЯ И ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО ТУРИЗМА

Муминджанов Таладжан Исраилович

ГУ «Институт ГИДРОИНГЕО», Ведущий научный сотрудник

Исмаилов Бахтияр Жантиевич

ГУ «Институт ГИДРОИНГЕО», Ведущий научный сотрудник

Гафуров Тимур Абдуллаевич

ГУ «Институт ГИДРОИНГЕО», Заведующий лабораторией

Юсупов Абдужалил Хамидович

ГУ «Институт ГИДРОИНГЕО», Ведущий научный сотрудник

Хасанбаев Хасан Фаррухович

ГУ «Институт ГИДРОИНГЕО», Стажер-исследователь

Аннотация. Курортно-рекреационные ресурсы – это совокупность природно-климатических факторов и искусственно созданной инфраструктуры, для укрепления здоровья населения и организации лечебно-оздоровительного туризма. Курортно-рекреационные ресурсы Бухарской области дают возможность создание новых санаторно-курортных и оздоровительно-туристических зон, климатических и бальнеологических здравниц круглогодичного функционирования, рационального использования климатические и бальнеоклиматические ресурсы. Климатические ресурсы и разнообразие лечебно-минеральных вод Бухарской области обладают

высоким степенью перспективы развития санаторно-курортной системы и оздоровительного туризма региона.

Ключевые слова: Курорт, рекреация, климат, минеральные воды, бальнеология, оздоровление, туризм.

Введение. Среди национальных природных богатств любого государства особое экономическое и социальное значение имеют курортные ресурсы (минеральные воды, лечебные грязи, климат и др.).

Курортно-рекреационные ресурсы – это совокупность природно-климатических факторов и искусственно созданной инфраструктуры, предназначенной для лечебно-оздоровительных и рекреационных мероприятий, которые определяют возможность и перспективы развития в различных регионах курортных комплексов, необходимых для рекреации, укрепления здоровья населения и лечебно-оздоровительного туризма. Рациональное использование и организация санаторно-курортного лечения и развития оздоровительного туризма с использованием природных факторов, в частности климата и подземных лечебных минеральных вод, играют определенную роль в оздоровление человека и общества. Изучение климата через погоду, изменение метеорологических элементов и их влияние на организм человека, а также лечебных минеральных вод был и остается актуальным.

Указом Президента Республики Узбекистан от 2.12.2016 г. №УП-4861 туризм объявлен стратегическим сектором экономики, где определено: « ... придание туризму статуса стратегического сектора экономики, превращение этой отрасли в мощный инструмент устойчивого развития, структурных преобразований и диверсификации экономики... . Ускоренное развитие, наряду с традиционным культурно-историческим туризмом, других потенциальных видов туризма - паломнического, экологического, познавательного, этнографического, гастрономического, спортивного, лечебно-оздоровительного ... иных видов туризма ...».

Освоение природно-климатических и бальнеологически-курортных ресурсов Бухарской области связано с дальнейшим развитием различных отраслей промышленности в регионе, в том числе в пределах действующих Свободно экономических зон, ростом доходов и благосостояния населения, приводит увеличению населения и это обуславливает возрастающую потребность в санаторно-курортной помощи населения области.

Изучение курортно-рекреационных ресурсов Бухарской области дала возможность оценить и выявить наиболее благоприятные территории для создание новых санаторно-курортных зон для оздоровительного туризма, строительства климатических и бальнеологических здравниц круглогодичного функционирования, рационально использовать климатические и бальнеоклиматические ресурсы.

Вопросами изучения климата и погод, а также выявлением условий формирования и закономерностей распространения подземных минеральных вод Бухарской области занимались А.Х. Юсупов, З. Махаматиллаев, Б.А. Бедер, А.С. Хасанов, Д.С. Ибрагимов, Л.А. Калабугин, и другие.

Материалы и методы. В условиях пустынной зоны области учет климатического фактора, при организации отдыха, является основополагающим фактором.

В условиях пустынной зоны, где расположена Бухарская область, погода I класса можно использовать с детализацией этой погоды по Я.И. Фельдману [4], с выделением следующих подтипов: слабой, средней, сильной, жестокой и крайне жестокой интенсивности. В летние месяцы эти погоды имеют высокие значения средних суточных температур, а в другие сезоны более низкие значения.

Говоря о медицинской оценке климата и погод, следует остановиться на методах, связанных с характеристикой теплового состояния человека. Существует несколько методов интегральных показателей, аналитический и приборный. Наибольшее признание и широкое применение получил метод интегральных показателей – эквивалентно-эффективные температуры (ЭЭТ) и радиационно-эквивалентно-эффективные температуры (РЭЭТ) [1].

Для курортологии наибольшее значение имеет «основная» шкала эффективных температур. Эквивалентно-эффективных температуры (ЭЭТ) и радиационно-эквивалентно-эффективных температур (РЭЭТ) [5].

Климатотерапевтические процедуры классифицированы следующим образом – холодные (ЭЭТ <8°), прохладные (ЭЭТ 9-16°), комфортные (17-24°) и теплые (ЭЭТ>24°). Границы этой зоны

различны для каждого индивидуума: они зависят от его возраста, пола, степени закаленности, состояния нервной системы, состояния системы кровообращения и общего состояния здоровья.

Хорошей адаптацией местного населения к высоким температурам в летние месяцы, зону комфорта для Узбекистана и, в частности, Бухарской области, принято в пределах от 17 до 24° ЭЭТ.

Метод ЭЭТ является наиболее распространенным критерием теплоощущения человека и используется в ряде работ зарубежных исследователей [1].

Одним из важных вопросов в климатотерапевтическом отношении является определение начала и конца климатических сезонов, так как, их продолжительность в разных широтах весьма неодинаково. С этой точки зрения даты начало и их продолжительность в Бухарской области, начало весны с 11-12 марта и продолжительность 51-54 дней. Начало летнего периода 30 апреля и 5 мая, продолжительностью 135-144 дней. Начало осени 17-21 сентября, продолжительность 56-58 дней и начало зимы 12-18 ноября и продолжительность 112-120 дней.

В начале весны морозные погоды (XI класс) почти не наблюдаются, погода с переходом температуры воздуха через 0° до 12-15° в открытых к северу равнинных районах Кызылкумов и Зеравшана.

Преобладающими весной являются погоды с солнечным днем (II, III, V классы). Для равнинных территорий характерны солнечные безморозные погоды и составляют 60-80%.

Межсуточная изменчивость температуры воздуха весной в основном ограничиваются ± 2 ; Резкая изменчивость температуры воздуха более 6° наблюдается от 1 до 5%.

Изменчивость атмосферного давления > 6 мб наблюдается от 6 до 10 дней на равнине. Межсуточная изменчивость среднесуточной относительной влажности не превышает 10% (Бухара, Тамды).

Результаты. Метеорологические условия аэротерапии и гелиотерапии

Весна. Оценивая метеорологических условий аэротерапии Бухарской области в первую половину весны, даже в полдень преобладают холодные условия воздушных ванн (ЭЭТ $< 8^\circ$). Вторая половина весны характеризуется в основном прохладными условиями воздушных ванн (ЭЭТ $9-16^\circ$). Наряду с этим достаточно часто комфортные (ЭЭТ $17-21^\circ$) метеорологические условия аэротерапии.

С применением корректирующих устройств, снимающих влияние ветра, во вторую половину весны, процент комфортных условий воздушных ванн возрастает в дневные часы до 70% на равнине.

Лето. Влажность воздуха резко снижается, уже в июле на большей части равнинной территории среднесуточная относительная влажность воздуха оказывается ниже 40%, а в разгар лета местами составляет 20-30%. Повторяемость погод I и II класса резко увеличивается, достигая 80-100% на равнине. Повторяемость очень жаркой и очень сухой погоды (I класс), постепенно увеличивается достигая максимума в июле.

Интенсивность очень жаркой и сухой погоды различна. На равнинной территории 60-70% случаев приходится на погоду I-класса средней интенсивности.

Обилие ясных дней с большой продолжительностью солнечного сияния создает предпосылки для широкого использования лучистой энергии солнца в целях лечения и профилактики и этим выгодно отличается Республика и, в частности Бухарская область от других курортов, которые функционируют зарубежом. Но вместе с тем высокие температуры воздуха летом являются неблагоприятными факторами. В результате дневные температуры повышаются до 35-40° и более. Все эти моменты должны быть учтены при организации гелиотерапии и лечение желательно перенести на утренние часы, т.е. с 9 до 11 часов. Солнцелечение является активной климатотерапевтической процедурой.

Осень. В первую половину осени режим погоды, как и летом очень устойчив. Осенью наибольшей устойчивостью характеризуется погода III-класса, которая удерживается на протяжении 30 дней подряд.

Межсуточное изменение среднесуточной температуры воздуха в основном бывает в пределах $\pm 2^\circ$, составляя 70-80%. Изменчивость атмосферного давления заметно увеличивается. Изменчивость относительной влажности не превышает 10%.

Одной из особенностей этого сезона являются суточные амплитуды температуры воздуха. По всей Республике в осенние месяцы суточные амплитуды температуры воздуха преимущественно больше 11°. Местами на равнинах, на пример в Бухаре около 50% случаев составляет суточные амплитуды температуры воздуха, превышающее 20°.

Осенью погоды II и III классов составляют 70-80% дней.

За весь осенний период комфортные условия для применения воздушных ванн на равнине составляет до 15 дней. При использовании корректирующих устройств можно значительно увеличить

число дней с комфортными условиями для приема воздушных ванн. Наибольшая повторяемость таких комфортных условий воздушных ванн ($\Sigma \text{ЭТ} > 17^\circ$) отмечается и на, равнинной территории составляя более 50%.

Зима. Зимой погода обычно малоизменчива. Величина межсуточной изменчивости температуры воздуха зимой в основном ограничивается пределами $\pm 4^\circ$. Резкая изменчивость температуры воздуха с выше 6° от суток к суткам наблюдается от 1 до 4% дней.

Суточные амплитуды температуры воздуха в связи с малым притоком солнечной радиации из-за большой облачности не велики-средние их величины колеблются от 6° до 8° .

Изменчивость атмосферного давления, превышающая 6 мм составляет 15-25%. Средняя межсуточная изменчивость относительной влажности ограничиваются $\pm 7-8\%$. Зимние месяцы в лечебных местностях возможности проведения климатотерапевтических процедур уменьшаются.

Проведение же солнечных ванн в специальных соляриях, оборудованных прозрачными материалами проницаемыми для ультрафиолетовой радиации, целесообразно во все дни с солнечными погодными (III, V, IX и XI классы).

Средняя повторяемость благоприятных климатических условий ЭТ (%) для Бухарской области приводится на схематической карте рекреационных зон (рис. 1).

Бальнеологические возможности подземных минеральных вод.

Развитие сети курортов на базе лечебных вод позволит приблизить санаторное курортное лечение к месту постоянного жительства населения и привлечению иностранных граждан к оздоровительному туризму.

Таблица 1[2]

Курортно-рекреационные ресурсы Бухарской области и перспективы их использования

Классы погод	Климато-терапевтические показатели	Типы лечебно- минеральных вод	Месторождение (участки) минеральных подземных вод	Основные группы заболеваний и показания к применению
I, II, III, V	Такая погода светит большую часть светлого периода суток, открывается широкая возможность для приема воздушных и солнечных ванн. Затруднения возникают при очень жаркий, очень сухой погоде (1 класс), главным образом в околополуденное время в условиях равнины. В разгар лета климатотерапевтические процедуры желательно перенести на утренние часы - до 11 часов.	Лечебные минеральные воды без специфических компонентов	г. Бухара, Атбокар, Газли, ст. Хамза, Шафрикан, Галлаасия, Чукуркуль. Пролетарабад, Янгикудук, Ташкудук.	Болезни органов пищеварения, мочеполовой системы
		Лечебные сульфидные	Чандыр, Тегерман, Денгизкуль, Хатар Шады, Уртабулак, Северный Зекры.	Болезни системы кровообращения, нервной системы, костно-мышечной системы, болезни кожи.
		Лечебно-железистые	Карнабчуль, Учкыр Каган, Пролетарабад, Шады, Кухнагумбаз, Ромитан, Кимерек, Ходжи, Тайкыр.	Болезни крови.
		Лечебные йодобром-ные	Пролетарабад, Хаузак, Шады, Денгизкуль, Чукуркуль, Кувачи.	Болезни системы кровообращения, нервной системы, костно-мышечной системы, органов пищеварения, половой системы.

Классы погод	Климато-терапевтические показатели	Типы лечебно- минеральных вод	Месторождение (участки) минеральных подземных вод	Основные группы заболеваний и показания к применению
VIII, IX, X, XI	Солнечная умеренно- влажная и влажная. При этих погодках имеет место комфортное теплоощущение, благоприятная в климатотерапевтическом отношении. Пасмурная погода – VIII класс. Солнечная погода – IX класс возникает в антициклональных условиях. Создается довольно благоприятные	Лечебные йодные	Хатар, Чукуркуль, Пролетарабад, Хаузак	Болезни органов пищеварения, эндокринной системы, расстройства питания и нарушения обмена веществ, болезни мочеполовой систем
		Лечебные бромные	Тайкыр, Кухнагумбаз, Курбанали, Ашикудук, Атбокар, Каган, Кандеим, Карнабчуль.	Болезни системы кровообращения, нервной системы, костно-мышечной системы, органы дыхания, органов пищеварения (болезни эндокринной систем, расстройства питания и нарушения обмена веществ, мочеполовой системы, болезни кожи
VIII, IX, X, XI	условия для климатолечения. X, XI классы -солнечная по климатотерапевтическом значению близко примыкает к погоде IX класса. Для профилактических целей этих погодках для больных и отдыхающих воз можно длительное пребывание на свежем воздухе.	Азотно- щелочные термальные, кремнистые	Пролетарабад, Сюзма, Западный Гиждуван, Куюмазар, Карнабчуль, Чукуркуль.	Болезни системы кровообращения, костно-мышечной системы, болезни эндокринной системы, болезни мочеполовой системы, болезни кожи.
		Лечебные борсодер- жащие	Карим, Кандым, Шады	Болезни кровообращения, нервной системы.
		Лечебные углекислые	Денгизкуль, Уртабулак, Хаузак	Болезни системы кровообращения, нервной системы, костно-мышечной системы, эндокринной системы, расстройства питания и нарушения обмена веществ болезни мочеполовой систем, болезни кожи.

расширить действующий сеть санаторно-курортных, санаторий-профилакторий и рекреационно оздоровительных туристических учреждений.

Список литературы

1. Пяновский Г.В. Геотуризм – перспективное направление туристического сектора экономики Республики Узбекистан. Сборник «Геофизика, гидрогеология, инженерная геология, геоэкология», Журнал «Геология и минеральные ресурсы», №5, 2017. стр. 93-99.
2. Холмирзаев Ш., Муминджанов Т.И., Юсупов А.Ж. О действующих и перспективных курортных местностях, об использовании курортных ресурсов Бухарской области для оздоровления населения. Методические рекомендации, разработаны в НИИМР и ФТ Минздрава РУз. Ташкент, 2003, с. 11.
3. Медицинская реабилитация Т. 1. / под ред. В. М. Боголюбова. - Москва: [б. и.], 2007. - 675, [1] с. : ил., табл.; ISBN 978-5-88187-025-5.
4. Фельдман Я.И. - Климат засушливых районов СССР и пути его улучшения. Изд-во АН СССР, М.1955, - 93 с.
5. Закиров Ф.З., Рахманов К.Р. Курорты Узбекистана.-Т.: Издательства Ибн Сина., 1991. стр. 81-85.
6. Разыков Б.Х., Табаруков М.И. Геоэкология курортно-рекреационных ресурсов Республики Таджикистан. Душанбе: - Дониш, 2014. - 140 с.

BUXORO VILOYATI IQTISODIYOTI VA TURIZM SOHALARINI RIVOJLANTIRISHNING YAGONA TIZIMINI SHAKLLANTIRISHNING KONSEPTUAL MODELI

Xidirova Gavhar Rustamovna

*Buxoro davlat universiteti Turizm va mehmonxona xo'jaligi
kafedrası professori, iqtisodiyot fanlari doktori*

Qahhorov Otabek Siddiqovich

*Buxoro davlat universiteti
Ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni
rivojlantirish departamenti boshlig'i,
i.f.d (DSc), professor*

D.Sh.Yavmutov

*Buxoro davlat universiteti prorektori,
i.f.d (DSc), professor*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro viloyati iqtisodiyoti va turizm sohalarini o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlantirishning yagona tizimini shakllantirishga doir konseptual model ishlab chiqilgan. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari, farmon va qarorlarida belgilangan strategik vazifalar hamda "O'zbekiston-2030" taraqqiyot strategiyasi asos qilib olingan. Milliy va xalqaro ilmiy manbalar tahlili, ustuvor yo'nalishlar aniqlangan. Taklif etilgan model hududiy iqtisodiy o'sishni ta'minlash, turizmni iqtisodiyotning "drayver" sohasi sifatida rivojlantirish, sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmatlar tarmoqlarini turizm talablariga mos diversifikatsiya qilish, investitsiya muhitini yaxshilash va infratuzilmani modernizatsiya qilishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv Buxoro viloyati aholisining farovonligini oshirish, bandlik darajasini ko'tarish, eksport salohiyatini kengaytirish hamda viloyatning milliy va xalqaro miqyosdagi raqobatbardoshligini mustahkamlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro viloyati, iqtisodiyot, turizm, yagona tizim, konseptual model, barqaror rivojlanish, klasterlash, "O'zbekiston-2030" strategiyasi, infratuzilma, investitsiya, hududiy rivojlanish, integratsiyalashgan boshqaruv, Prezident farmonlari.

Kirish. Buxoro viloyati O'zbekistonning eng qadimiy va boy tarixiy merosga ega hududlaridan biri bo'lib, mamlakat iqtisodiy, madaniy va turistik salohiyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mintaqa nafaqat ichki iqtisodiy rivojlanish, balki xalqaro turizm markazi sifatida ham o'z mavqeyini mustahkamlab bormoqda. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan "Harakatlar strategiyasi", "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi – 2030" hamda qator farmon va qarorlarida hududlarning iqtisodiy va turistik salohiyatini kompleks rivojlantirish bo'yicha ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Prezident Sh.M. Mirziyoyev o'z asarlarida qayd etganidek, iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini ta'minlash uchun hududiy resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va xizmat ko'rsatish sohalarini modernizatsiya qilish zarur. Shu bilan

birga, turizmni iqtisodiyotning strategik tarmog'ini sifatida rivojlantirish, infratuzilmani takomillashtirish, servis sifatini oshirish va xalqaro marketing tizimini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Buxoro viloyatida iqtisodiyot va turizmni rivojlantirishning yagona tizimini shakllantirish – bu o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, transport-logistika, madaniy merosni asrash, ekologik barqarorlik va kadrlar salohiyatini oshirish jarayonlarini yagona strategik model asosida boshqarishni anglatadi. Ushbu konseptual yondashuv nafaqat iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishini, balki ijtimoiy barqarorlik, mahalliy aholi bandligini oshirish va mintaqaning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Mazkur konseptual model O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va qarorlarida belgilangan hududlarni kompleks rivojlantirish, turizmni milliy brend sifatida rivojlantirish, iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash tamoyillariga tayangan holda ishlab chiqiladi. Modelning ilmiy asoslari iqtisodiy geografiya, regional menejment, barqaror rivojlanish nazariyasi hamda zamonaviy turizm menejmenti konsepsiyalariga asoslanadi.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning asarlari va nutqlarida hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, turizm sohasini modernizatsiya qilish va hududlarni kompleks rivojlantirish masalalari markaziy o'rin tutadi. Jumladan, "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi – 2030" hujjatida iqtisodiyotning barqaror o'sishi, hududlar kesimida muvozanatli rivojlanish va xizmat ko'rsatish sektorini kengaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Prezidentning PF-5611-sonli Farmoni ("O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida") va PQ-4095-sonli Qarori ("Turizm sohasini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida") mintaqaviy turizm infratuzilmasini rivojlantirish, klasterlash va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarini yaratishga qaratilgan. Shuningdek, "Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyasi" viloyatlar uchun yagona strategik boshqaruv modelini ishlab chiqishda huquqiy asos vazifasini bajaradi. Bu hujjatlar Buxoro viloyati kabi turizm salohiyati yuqori hududlarda iqtisodiyot va turizmni bir tizimda integratsiyalashgan holda rivojlantirish zarurligini ilmiy va amaliy jihatdan asoslab beradi. O'zbekiston olimlari mintaqaviy iqtisodiyot, turizm menejmenti va klasterlash masalalarini keng qamrovda o'rgangan. R. Alimov (2019) – "Hududiy iqtisodiyot va boshqaruv" asarida resurslardan oqilona foydalanish, infratuzilma tarmoqlarini muvofiqlashtirish va iqtisodiy tizimlarni boshqarish nazariyasi yoritilgan. N. Jo'rayev (2020) – "Turizm klasterlari: nazariya va amaliyot" monografiyasida turizm sohasini iqtisodiy klasterlar asosida rivojlantirishning O'zbekiston sharoitiga mos modeli ishlab chiqilgan. Sh. Mamatqulov va boshqalar (2021) – "Barqaror turizm rivojlanishi" maqolalarida ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlik tamoyillarini yagona tizimda uyg'unlashtirish konsepsiyasi taklif etilgan. Bu ilmiy ishlanmalar Buxoro viloyati uchun yagona tizim modelini ishlab chiqishda nazariy va metodik asos sifatida foydalanilishi mumkin. Xorijiy tadqiqotlar va xalqaro tashkilotlar hisobotlari hududiy iqtisodiyot va turizm integratsiyasi bo'yicha samarali modellarni taklif qiladi. M. Porter – "Competitive Advantage of Nations" asarida mintaqaviy klasterlar orqali raqobat ustunliklarini yaratish jarayoni izohlanadi. UNWTO – "Tourism for Development" (2018) va "Sustainable Tourism Development" (2020) hisobotlari turizmni iqtisodiy o'sish, bandlik va infratuzilma rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarmoq sifatida tavsiflaydi. OECD – "Regional Development Policy" (2019) hujjatida hududiy iqtisodiyotning turizm orqali diversifikatsiya qilinishi bo'yicha institutsional va moliyaviy mexanizmlar ochib berilgan. C.M. Hall va S. Page – "The Geography of Tourism and Recreation" kitobida turizm geografiyasi, hududiy rivojlanish va iqtisodiy integratsiya o'rtasidagi bog'liqlik ilmiy asosda tahlil qilingan. Bu tajribalar Buxoro viloyati uchun turizm va iqtisodiyotning yagona boshqaruv modelini yaratishda moslashtirilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqot jarayonida kombinatsiyalashgan (mixed-method) yondashuv asosida olib borildi. Kvantitativ yondashuv, iqtisodiy ko'rsatkichlar, turizm oqimlari, investitsiya hajmlari va bandlik darajasi bo'yicha statistik tahlil, Prezident farmonlari va strategik hujjatlar tahlili, xorijiy tajribalar o'rganildi. Tadqiqot jarayonida mavzuga oid adabiyotlar, Prezident asarlari va farmonlari tahlili, statistik ko'rsatkichlar, soha mutaxassislari bilan suhbatlar, so'rovnomalar, modelni ishlab chiqish uchun iqtisodiyot va turizmni integratsiya qiluvchi yagona tizim konsepsiyasini shakllantirildi.

Ish uchun hududda turizm va iqtisodiyotni o'zaro bog'liqlikda rivojlantirish lozim bo'lib, uni amalga oshirishga qaratilgan strategiyani takomillashtirish lozim. Bu borada mamlakatimizda yangi tahrirdagi O'zbekiston Konstitutsiya qabul qilinib, shu orqali mamlakatimizni barqaror rivojlanishiga qaralgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirila boshlandi. Ushbu islohotlarning ustuvor yo'nalishlari mamlakatimizda ishlab chiqilgan "O'zbekiston-2030" strategiyasida o'z aksini topgan bo'lib, quyidagi ustuvor yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- har bir insonga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun munosib shart-sharoitlar yaratish;
- barqaror iqtisodiy o'sish orqali aholi farovonligini ta'minlash;
- suv resurslarini tejash va atrof-muhitni muhofaza qilish;

- qonun ustuvorligini ta'minlash va xalq xizmatidagi davlat boshqaruvini tashkil etish;
- mamlakatni xavfsiz va tinchliksevar davlat tamoyiligi asoslagan siyosatni izchil ishlarini davom ettirish²⁷.

Yuqorida qayd etilgan ustuvor yo'nalishlarda quyidagi keltirilgan dolzarb masalani hal qilishga e'tibor qaratilgan:

birinchidan, hududlarni kompleks rivojlantirish;

ikkinchidan, ichki va xalqaro turizmni rivojlantirish uchun keng shart-sharoitlar yaratish.

Ushbu dolzarb masalalarni amalga oshirishda ularni o'zaro bog'langan holda yagona tizim sifatida qarashni ilmiy asoslangan va maqsadga muvofiq konseptual modelni ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Mazkur modelning negizini ustuvor g'oyalar va milliy manfaatlarini e'tiborga olgan Yangi O'zbekistonni 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyasi tashkil etadi (1-rasm).

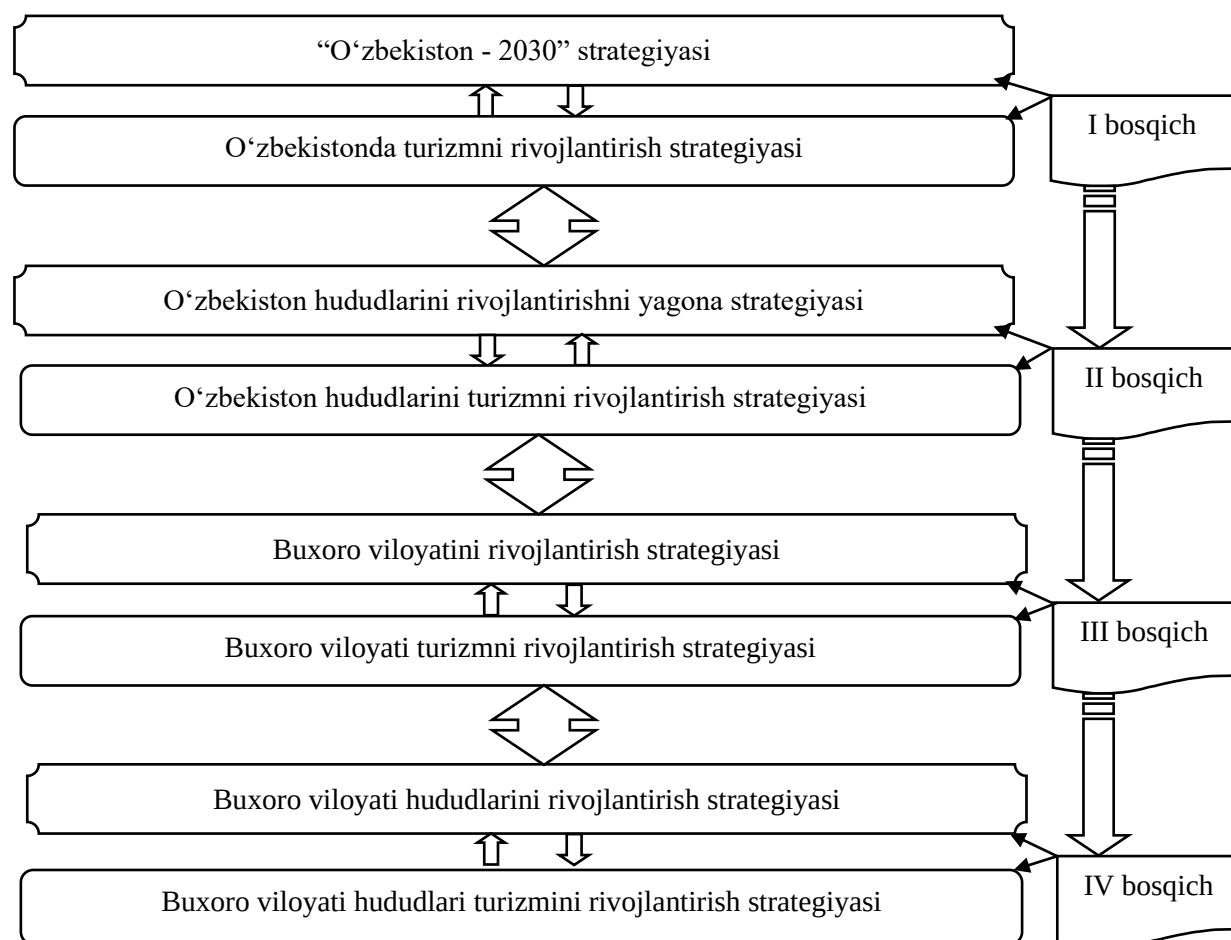
Mazkur taklif etilgan mamlakatimizni rivojlanish strategiyasini muvofiqlashtirishni quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

birinchi bosqich: "O'zbekiston-2030" strategiyasi va O'zbekistonda turizmni rivojlantirish strategiyalarini o'zaro muvofiqlashgan holda asosiy maqsad va parametrlariga erishishni ta'minlash;

ikkinchi bosqich: O'zbekiston hududlarini 2030-yilgacha rivojlanish strategiyalari bilan hududlarda turizmni rivojlantirish strategiyalarini o'zaro bog'langan holda amalga oshirish;

uchinchi bosqich: Buxoro viloyatini rivojlantirish strategiyasi va Buxoro viloyati turizmni rivojlantirish strategiyasini o'zaro muvofiqlashgan holda asosiy maqsad va parametrlariga erishishni ta'minlash;

to'rtinchi bosqich: Buxoro viloyati hududlarini rivojlantirish strategiyasi Buxoro viloyati hududlari turizmni rivojlantirish strategiyasi bilan o'zaro bog'langan holda amalga oshirish.

1-rasm. O'zbekistonda hududlar va turizmni rivojlantirishni o'zaro muvofiqlashgan strategiyalari²⁸

²⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrda "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risidagi" PF-158-son Farmoni. Manba: <https://lex.uz/ru/docs/-6600413>

²⁸ Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Mazkur rivojlanish yo'nalishlari tashkiliy-iqtisodiy jihatdan o'sishni ta'minlashdan iborat. Dastlabki bosqich taklif etilgan konseptual ustivor yo'nalish va maqsadli ko'rsatkichlar asosida viloyatni 2030-yilgacha iqtisodiyot va turizmni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish lozim. Strategiyada viloyatni rivojlantirishning ustivor yo'nalishlari, viloyatda mavjud tabiiy-iqtisodiy turizm salohiyatidan uzoq muddatda samarali foydalanishning asosiy yo'nalishlari va maqsadlari aniqlab beriladi. Hokimlik buyurtmasi asosida tayyorlangan strategiya Vazirlar Mahkamasiga ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun yuboriladi. Uzoq muddatli strategiyani amalga oshirish mexanizmi sifatida mamlakat hukumati viloyat hokimligi tomonidan 5 yilga mo'ljallangan hududda iqtisodiyot va turizmni rivojlantirishga qaratilgan aniq davlat dasturi tayyorlanib, amaliyotda qo'llash uchun tasdiqlanadi.

Aniq davlat dasturida strategiyani amalga oshirish bo'yicha yaqin kelajakka mo'ljallangan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqiladi, uning asosiy ishtirokchilari va bajaruvchilari aniqlanadi, shuningdek dasturda ishlab chiqilgan chora-tadbirlarni moliyalashtirish manbalari aniq ko'rsatib beriladi.

Shunga oid, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan "O'zbekiston-2030" strategiyasi asosida quyidagi vazifalar bilan chambarchas bog'liqligi taklif etildi:

- barqaror iqtisodiy o'sish orqali daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar qatoridan o'rin olish;
- aholi talablari va xalqaro standartlarga javob beradigan ta'lim, tibbiyot, xizmatlar va ijtimoiy himoyani tashkil etish;

- aholi uchun qulay ekologik shart-sharoit yaratish;
- aholi manfaatlaridan kelib chiqqan holda davlat boshqaruvini barpo etish;
- mamlakat xavfsizligini ta'minlash.

Darhaqiqat, "O'zbekiston-2030" strategiyasida iqtisodiyotni barqaror rivojlanishning quyidagi ustivor yo'nalishlari ko'rsatib berilgan:

- ta'lim tizimi, aholi salomatligini ta'minlash, ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish va kambag'allikni qisqartirish, yoshlarga oid davlat siyosati va sport, madaniyatni yangi bosqichga olib chiqish bo'yicha islohotlar;

- 2030-yilga qadar iqtisodiyot hajmini 2 barobar oshirish va daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga kirish, sanoatni "drayver" sohasini rivojlantirish, qishloq xo'jaligida samaradorlikni oshirish, raqamli va yashil iqtisodiyotni rivojlantirish, hududlarda xizmatlar sohasini jadal rivojlantirish, hududlarni kompleks rivojlantirish infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish;

- suv resurslarini tejash va atrof-muhitini muhofaza qilish bo'yicha islohotlarni amalga oshirish;
- davlat boshqaruvini takomillashtirish, qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimidagi islohotlarni amalga oshirish;

- ochiq va faol tashqi siyosat yuritish, mamlakat xavfsizligini kuchaytirish bo'yicha islohotlar.

Bugungi kunda mamlakatimizda turizmni 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi ishlab chiqilmoqda. Uning asosiy yo'nalishlari va maqsadli parametrlari xususida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ma'ruzalarida ilgari surilgan [13]. Ular quyidagi yo'nalishlardan iborat:

- zamonaviy turizm va transport infratuzilmasini yaratish;
- madaniy turizm salohiyatini oshirish;
- tibbiy, ekologik, gastronomik, ekstremal va boshqa turizm yo'nalishlarini rivojlantirish;
- Markaziy Osiyoda "bir tur - butun mintaqa dasturi"ni amalga oshirish;
- yirik shahar va sayyohlar ko'p boradigan manzillarda 30 ta yirik turizm klasterlarini tashkil qilish;
- ziyorat turizmi dasturi doirasida sayohatga keluvchilar sonini 3 barobar ko'paytirish;
- "ko'hna tarix durdonalari" milliy dasturi doirasida o'ziga jalb qiladigan madaniy me'ros obyektlari sonini 3 barobar ko'paytirish hamda 20 ta me'moriy yodgorlikda "Ochiq osmon ostidagi muzey"larini tashkil qilish;

- 2030-yilga borib, xalqaro turizm oqimini 15 mln. nafar kishiga, ichki turizm oqimini esa 25 mln. nafar kishiga yetkazish.

Mamlakat va turizmni rivojlanish strategiyalarining ustivor yo'nalishlari va maqsadli parametrlarida ma'lum o'xshashlik mavjud bo'lib, eng asosiysi ularni amalga oshirishda o'zaro muvofiqlikni ta'minlash, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni bevosita turizm bilan bog'langan holda amalga oshirish mexanizmlarini shakllantirish lozim.

Ikkinchi bosqich yo'nalishida ma'lum ilmiy-amaliy qarashlar mavjudligini ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq. Hozirgi kunda O'zbekiston hududlarini rivojlantirishni yagona strategiyasi ishlab chiqilmagan bo'lsa-da, bizning fikrimizcha, ushbu strategiyaning asosiy yo'nalishlari quyidagi vazifalarni aks ettiradi:

- "O'zbekiston-2030" strategiyasini mamlakat hududlarida amalga oshirishni ta'minlash;
- milliy davlat manfaatlarini mintaqa manfaatlaridan yuqori qo'yish;

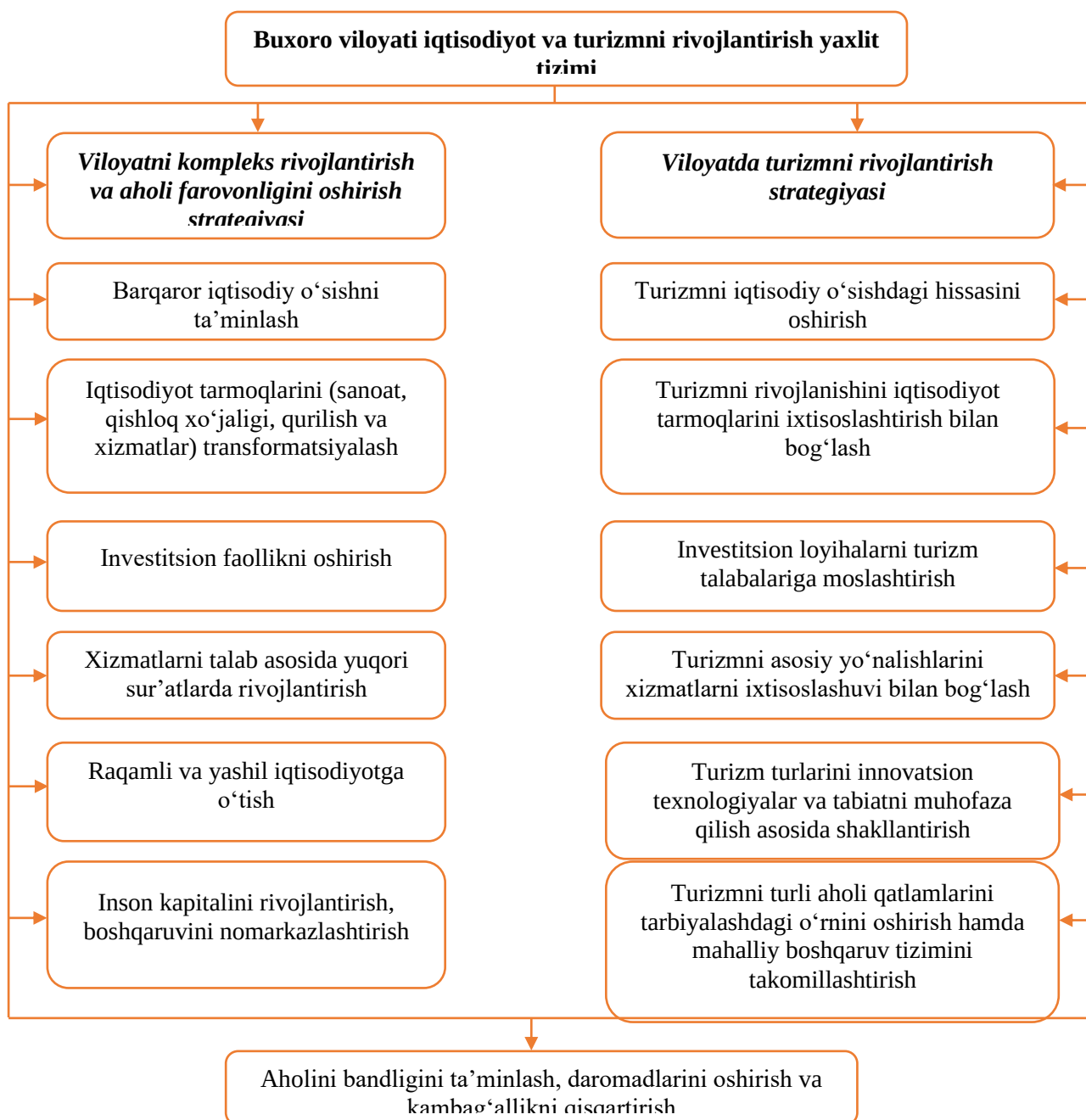
- Konstitutsiyada ko'zda tutilganidek, mamlakat iqtisodiyotida yagona tovarlar va xizmatlar bozorini shakllantirish;

- hududlararo ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi tafovutlarni kamaytirish;
- hududlar va tarmoqlar (sohalar) manfaatlarini uyg'unlashtirish;
- mamlakatda hududlarni o'zaro bog'lovchi infratuzilma tizimini tashkil qilish;
- aholi qaysi joyda, qaysi hududda yashashidan qat'iy nazar, ularni farovonligini ta'minlash va ijtimoiy himoyasini davlat tomonidan kafolatlash.

O'zbekistonni ayrim hududlarida (Qashqadaryo, Samarqand va Toshkent viloyatlari) turizmni rivojlantirish bo'yicha o'rta muddatli davlat dasturlari ishlab chiqilgan.

Shuningdek, Buxoro viloyatida 2022-2026-yillarda turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda [14]. Ushbu dasturda quyidagi ustuvor yo'nalishlar belgilangan:

- turizm infratuzilma obyektlarini tashkil etish;
- ichki va ziyorat turizmni rivojlantirish, yangi turistik marshrutlarni ishlab chiqish;

2-rasm. Buxoro viloyati iqtisodiyoti va turizm sohasini o'zaro bog'lovchi yagona tizim yo'nalishlari²⁹

²⁹ Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

- turizm salohiyatini targ'ib qilish va madaniy turizm tadbirlarini tashkil qilish;
- turizm salohiyatini keng targ'ib qilish.

Shuni ta'kidlash joizki, hozirgi kunda Buxoro viloyatini 2030-yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasi va Buxoro viloyatida 2030-yilgacha turizmni rivojlanish strategiyasini yaratish belgilangan.

Mamlakatni barqaror rivojlantirish va turizmni taraqqiyot strategiyalaridan kelib chiqqan holda biz tomonidan taklif etilayotgan Buxoro viloyati iqtisodiyoti, ichki va xalqaro turizmini rivojlantirishning konsepsiyasi ushbu alohida ikkita yo'nalishni o'zaro bir-biri bilan bog'liq tizim sifatida ishlab chiqilgan (2-rasm).

Mazkur tizimga muvofiq, ustuvor yo'nalishlar asosida investitsiya dasturlari va loyihalarini amalga oshirishda quyidagi bog'liqlik jihatlarini muvofiqlashtirish belgilangan:

- viloyat iqtisodiyoti va turizm sohalarini 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishni muvofiqlashtirish;

- barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda turizmni "drayver" soha sifatida qabul qilish va uni yalpi hududiy mahsulotdagi ulushini oshirish;

- iqtisodiyot tarmoqlarini (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va xizmatlar) transformatsiyalash jarayonida ularning ixtisoslashuvini turizmni ixtisoslashuvi bilan o'zaro bog'lash.

Tizimni asosiy natijasi viloyat aholisi daromadlari va bandligini oshirish, ularning farovonligini yuqori sifat darajasiga ko'tarish bilan belgilanadi.

Asosiy ustuvor yo'nalish mo'ljallanayotgan yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlashda mamlakat va viloyat yalpi mahsulotida turizmning ulushini keskin oshirishdan iborat bo'lib, ichki va xalqaro turizmni barqaror rivojlanishi eksport salohiyatini yuqori darajaga ko'tarish uchun asos bo'ladi.

Buning uchun viloyatda barcha iqtisodiyot sohalarini va tarmoqlari rivojlanishi, mahalliy hokimiyat organlari, huquq-tartibot organlari, barcha davlat va nodavlat tashkilotlari, shuningdek, jamoatchilik faoliyatini asosiy maqsadi sanalgan turizm bozorini qo'llab-quvvatlash, uni taraqqiyoti uchun qulay shart-sharoit yaratib berishdan iborat bo'lishi lozim.

Viloyat iqtisodiyotini o'rta va uzoq muddatda modernizatsiyalash, tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish bevosita turizmning rivojlanishi bilan uzviy bog'lash lozim. Kelajakda iqtisodiyot tarkibida sanoat va xizmatlarning ulushining oshishi ustuvor yo'nalishlar qatoriga kiradi.

Sanoatni rivojlantirishda turizmni qo'llab-quvvatlovchi, uning turli sanoat tovarlariga bo'lgan ehtiyojini qondirish muhim ahamiyatga ega. Jumladan, yoqilg'i-energetika, yengil va oziq-ovqat sanoati, qurilish materiallari tarmoqlari turizmni barqaror rivojlanishiga ma'lum darajada turtki bo'lib, sayohat va turizm obyektlarining talablari va iste'molini qondirishga o'z hissalarini qo'shishlari lozim. Ayniqsa, yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalarini joylashtirish va modernizatsiyalash sayyohlarni kiyim-kechak, turli milliy matolar, gilamlar, turli istemol tovarlari, ekologik toza va xavfsiz go'sht mahsulotlari, halol mahsulotlarga bo'lgan talabni qondirishga o'z hissalarini qo'shishlari mumkin. Turizm bilan bog'liq hunarmandchilikni rivojlantirish asosida turli suvenirilar va sovg'alarni ishlab chiqarishni keng miqyosda tashkil qilish maqsadga muvofiq. Tashkil qilinayotgan to'qimachilik klasteri va yangi raqobatbardosh qurilish materiallari ishlab chiqarish ham ma'lum darajada turizmni rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shadilar.

Tarkibiy o'zgarishlarda qishloq xo'jaligini o'ziga xos o'rnini kelajakda saqlab qolinishi oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq. Sayyohlarni ekologik toza qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlash maqsadida ekin maydonlari tarkibini tubdan o'zgartirish, paxta maydonlarini keskin qisqartirish asosida go'sht, sut, tuxum, meva va sabzavotlar, yem-xashak tayyorlash hajmini keskin oshirish uchun barcha imkoniyatlar mavjud. Viloyat qishloq xo'jaligi sayyohlarni oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini to'la qondirish salohiyatiga ega. Qorako'l va uni qayta ishlashni yangi innovatsion asosda tashkil etilishi ichki va xalqaro turizm sayyohlarini qorako'l va undan tayyorlangan kiyim-kechaklar va boshqa iste'mol tovarlariga bo'lgan qiziqishlari va talablarini qondirish uchun barcha imkoniyatlardan to'liq foydalanish maqsadga muvofiq. Baliqchilik va asalarichilikni keng rivojlantirish orqali sayyohlarga ko'rsatilayotgan xizmatlarni yanada kengaytirish mumkin. Qishloq xo'jaligini barqaror rivojlanishi cheklangan suv va yer resurslaridan oqilona foydalanish bilan bog'liq. Shu sababli, hududlarda irrigatsiya va melioratsiya tizimini yanada takomillashtirish, yangi innovatsion texnologiyalarni keng qo'llash zarur.

Mamlakat va Buxoro viloyati miqyosida ishlab chiqarish va transport infratuzilma obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish iqtisodiyot va turizmni rivojlantirish uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Viloyat mamlakatning markazida joylashganligi tufayli sayyohlar uchun tranzit xizmatlari ko'lamini oshirish, boshqa mintaqalar bilan transport aloqalarini tashkil qilinishi ichki va xalqaro turizmning jadal rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi.

Milliy transport tizimini viloyatda shakllanayotgan turizm bozori bilan o'zaro bog'lash bilan bir qatorda ichki transport va muhandislik-infrastruktura obyektlarini jadal sur'atlar bilan rivojlantirish, turizm

salohiyati mavjud shaharlar va tumanlar o'rtasidagi avtomobil yo'llarini qaytadan ta'mirlash va jahon andozalari asosida sayyohlarga transport xizmatlarini ko'rsatish muhim ustivor yo'nalishlar qatoriga kiradi. Viloyat, uning shaharlari va tumanlarini kompleks rivojlantirishda xizmatlar va servisni o'rni yuqori bo'lib, aholi va sayyohlarni talab va ehtiyojlarini qondirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, barqaror va sifatli suv, elektroenergiya va yoqilg'i ta'minoti, kanalizatsiya va aholi joylarini obodonchiligi, aloqa, internet va telekommunikatsiya xizmatlarini jahon andozalariga mos ravishda tashkil etilishi, ta'lim va sog'liqni saqlash muassasalari xizmatlari sifatini keskin oshirish aholi va sayyohlar uchun qulay sharoit yaratib beradi.

Ustivor yo'nalishlar qatoriga bank va moliya, informatsion texnologiyalar va transport, madaniyat va sport xizmatlarni jadal rivojlantirishni kiritish mumkin. Asosiy e'tibor, albatta bevosita turizm xizmatlari hajmi va sifatini keskin oshirishga yangi talab yuqori bo'lgan turistik xizmatlarni (ekologik, ochiq muzey, ovchilik, davolash va boshqalar) tashkil qilishga qaratilishi lozim. Ichki va xalqaro turizm talablaridan kelib chiqqan holda mehmonxonalar, dam olish uylari, kempinglar, motellar va boshqa turistlar joylashadigan va ovqatlanadigan obyektlar faoliyatini jahon andozalariga mos ravishda qayta qurish va ta'mirlash zarur.

Viloyatda joylashgan jahonshumul ahamiyatga ega bo'lgan qadimiy-tarixiy obidalar va arxitektura yodgorliklarini saqlash, ta'mirlash va sayyohlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

Viloyat va turizmni rivojlantirishning ustivor yo'nalishlarini amalga oshirilishi mintaqaning quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olishni ko'zda tutadi:

- mavjud boy tabiiy-iqtisodiy va turistik salohiyatidan samarali foydalanish asosida yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlash, hududning mamlakat va jahondagi imidjini yuqori darajaga ko'tarish;

- tabiiy salohiyatning o'ziga xosligi viloyatni O'rta Osiyo, Markaziy Osiyo va mamlakatning markazida joylashganligi bo'lib, transport-geografik omil xalqaro va mintaqalararo iqtisodiy va turistik aloqalarni yanada kengaytirish imkoniyatini yaratadi. Viloyatni 70 foizga yaqin maydoni cho'l va cho'l oldi zonalariga to'g'ri keladi. Ushbu salohiyatdan sanoat tarmoqlarini rivojlantirishda davlat tomonidan qo'riqlanayotgan qo'riqxonalar, ulardagi hayvonot va o'simliklar dunyosi va mavjud iqlim sharoitidan turli turistik xizmatlarni tashkil qilishda foydalanish mumkin;

- hozirgi kunda viloyatda shakllangan iqtisodiy salohiyat va uning tarkibini (sanoat, qurilish, xizmat, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalar) takomillashtirish asosida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, eksport salohiyatini kengaytirish, tarmoqlarni rivojlanishini turizm sohasidagi talab bilan muvofiqlashtirish imkonini beradi;

- mavjud demografik salohiyat viloyatni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va turizm xizmatlarini jadal shakllantirishda keng foydalanish, yangi ish joylarini tashkil qilishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi;

- mahalliy turistik salohiyatning imkoniyatlari juda yuqori bo'lib, ulardan Buxoro shahrida ziyorat dasturini shakllantirishda, ichki va xalqaro turizmni rivojlantirishda keng foydalanish imkoniyati mavjud. Ayniqsa, jahonshumul ahamiyatga ega madaniy-tarixiy turizm bilan bir qatorda bolalar, o'smirlar, yoshlar, keksalar, oilaviy va boshqa turizm turlarini tashkil qilish uchun chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish maqsadga muvofiq;

- viloyatni ijtimoiy-iqtisodiy va turizmni rivojlantirishda mahsus mexanizmlardan jumladan, ishlab chiqarish (to'qimachilik va oziq-ovqat) va turistik klasterlarni shakllantirish, erkin iqtisodiy zona (G'ijduvon) va Buxoro shahrida kichik sanoat zonalarini tashkil qilishga e'tiborni qaratish lozim;

- Buxoro viloyatida turistik salohiyatdan hozirda to'liq foydalanilmayotganligini, turizmni rivojlanish darajasi boshqa mintaqalar, jumladan Samarqand viloyatidan orqada qolayotganligini hisobga olgan holda mintaqalararo raqobat muhitini shakllantirish va umumiy turistik marshrutlar tizimini shakllantirish lozim;

- viloyatning eng asosiy salohiyati mehmondo'stlik, milliy an'analarga rioya qilish, sayyohlar bilan do'stona munosabatda bo'lish, ularni hurmatini joyiga qo'yish turizmni jadal rivojlantirishning muhim omili sifatida qaralishi;

- mahalliy hokimiyatlarning turizmni rivojlantirishga qo'shadigan hissalarini tubdan oshirish, joylarda shakllanayotgan takliflardan keng foydalanish, shaharlar va tumanlarda turizm xizmatlari bilan shug'ullanuvchi xususiy tadbirkorlar uchun keng yo'l ochib berish.

Umuman olganda, taklif etilayotgan Buxoro viloyati iqtisodiyoti va turizmni rivojlantirishning yagona tizimini shakllantirishning konseptual asoslarini uzoq muddatli strategiya, maqsadli davlat dasturini, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va turistik xizmatlar muammolarini hal qilish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishda amaliyotda keng qo'llanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Buxoro viloyati iqtisodiyoti va turizm sohalarini o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlantirish mintaqqa barqaror taraqqiyotining muhim sharti

hisoblanadi. Viloyatning boy tabiiy, tarixiy va madaniy salohiyati, strategik geografik joylashuvi hamda mavjud iqtisodiy bazasi iqtisodiyot va turizmni yagona boshqaruv tizimida rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Taklif etilgan konseptual model — “O‘zbekiston–2030” strategiyasi, Prezident farmonlari va hukumat qarorlariga asoslangan bo‘lib, iqtisodiyot va turizm tarmoqlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali hududiy raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan. Model doirasida iqtisodiyotning sanoat, qishloq xo‘jaligi, qurilish va xizmatlar sektorlarini turizm talablariga moslashtirish, infratuzilmani modernizatsiya qilish, investitsiya muhitini yaxshilash, turizm xizmatlari sifatini oshirish hamda marketing va raqamli transformatsiyani rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilandi. Tadqiqotda aniqlanishicha, Buxoro viloyatida turizmni iqtisodiy “drayver” sohasi sifatida rivojlantirish nafaqat YaHM o‘shirishni ta‘minlaydi, balki bandlik darajasini oshirish, aholining daromadlarini ko‘paytirish, eksport salohiyatini kengaytirish va mahalliy hamda xalqaro imijni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2022). Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. Toshkent: O‘zbekiston.
2. Mirziyoyev, Sh. M. (2017). Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O‘zbekiston.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022, yanvar 28). 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida (PF–60-son Farmon). <https://lex.uz/>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019, yanvar 5). O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (PF–5611-son Farmon). <https://lex.uz/>
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2022, iyun 23). Turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (355-son Qaror). <https://lex.uz/>
6. Buxoro viloyati hokimligi. (2024). Buxoro viloyati 2023-yil ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlari hisobotlari. Buxoro: Buxoro viloyati hokimligi.
7. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. (2024). Hududlar bo‘yicha asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlar. Toshkent: Statistika agentligi.
8. UNWTO. (2022). Tourism for sustainable development goals. Madrid: United Nations World Tourism Organization.
9. OECD. (2021). Regional development and tourism policy in emerging economies. Paris: OECD Publishing.
10. Porter, M. E. (1990). The competitive advantage of nations. New York: Free Press.
11. WTTC. (2023). Economic impact report 2023. London: World Travel & Tourism Council.
12. Khodjaev, A., & Salieva, D. (2021). Turizm industriyasi va iqtisodiy rivojlanish: O‘zbekiston tajribasi. Toshkent: Iqtisodiyot.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Butunjahon turizm tashkiloti bosh assambleyasi 25-sessiyasidagi nutqi. - Samarqand, 2023-yil 16-oktabr. Manba: <https://president.uz/oz/lists/view/6763>
14. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 28-sentabrdagi “2022-2026-yillarda Buxoro viloyatida turizm sohasini yana rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 543-son Qarori. Manba: <https://lex.uz/docs/-6212874>

QISHLOQ HUDUDLARIDA YASHIL IQTISODIYOT LOYIHALARINI AMALGA OSHIRISH – IMKONIYATLAR VA MUAMMOLAR

Tadjiyeva Sayyoraxon Uralovna,

Buxoro davlat universiteti, Marketing va menejment kafedrasida professori,

Isroilov Isroil Ibrohimovich,

3-1MMT-24 1-guruh talabasi

Annotatsiya. Tadqiqot maqsadi – qishloq hududlarida yashil iqtisodiyot loyihalarini amalga oshirish imkoniyatlari va muammolarini tahlil qilish hamda innovatsion yechimlar taklif qilish. Ziyorat qilingan adabiyotlar va amaliyotlar natijasida aniqlandiki, qishloq aholisi uchun ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy foyda qo‘llanilishi mumkin bo‘lsa-da, moliyaviy va texnik resurslar cheklanganligi, mahalliy aholining bilim darajasi pastligi va infratuzilma muammolari loyihalarning to‘liq samarali amalga oshirishiga to‘siq bo‘lmoqda. Tadqiqot natijalari innovatsion yondashuvlar, davlat va xususiy sektor hamkorligi, mahalliy

aholini jalb qilish va qayta tiklanadigan energiya hamda chiqindi boshqarish texnologiyalarini kengaytirish orqali barqaror rivojlanishni ta'minlash imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, qishloq hududlari, barqaror rivojlanish, ekologik barqarorlik, innovatsion yechimlar, qayta tiklanadigan energiya.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish jarayonlarida yashil iqtisodiyot tushunchasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Yashil iqtisodiyot – tabiiy resurslarni samarali ishlatish, atrof-muhitni muhofaza qilish, energiya tejash va chiqindilarni kamaytirish orqali barqaror iqtisodiy o'sishga erishish strategiyasidir [1]. Qishloq hududlarida yashil iqtisodiyotning joriy etilishi nafaqat ekologik barqarorlikni ta'minlaydi, balki mahalliy aholining ijtimoiy va iqtisodiy manfaatlarini oshirishga xizmat qiladi [2]. Shu bilan birga, qishloq hududlari ko'plab ekologik muammolarga duch kelmoqda: suv resurslarining cheklanganligi, tuproq unumdorligining pasayishi, energiya yetishmovchiligi va chiqindilarni samarali boshqarish muammolari mavjud.

Tadqiqotning maqsadi – qishloq hududlarida yashil iqtisodiyot loyihalarini tahlil qilish, mavjud imkoniyatlar va muammolarni aniqlash hamda innovatsion yechimlarni ishlab chiqish. Tadqiqot vazifalari sifatida hududiy resurslarni o'rganish, mavjud loyihalarining samaradorligini baholash va barqaror rivojlanish uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish belgilangan. Tadqiqot obyekti sifatida qishloq hududlaridagi iqtisodiy va ekologik jarayonlar tanlangan, predmeti esa yashil iqtisodiyot loyihalarining amalga oshirilishi hisoblanadi [5].

Adabiyotlar sharhi. So'nggi yillarda yashil iqtisodiyot va qishloq hududlarida barqaror rivojlanish mavzulari bo'yicha ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan. OECD va UNEP hisobotlarida yashil iqtisodiyot loyihalarining iqtisodiy va ekologik samaradorligi, resurslarni tejash va chiqindilarni kamaytirish bo'yicha global tajribalar tahlil qilingan. UNDP ma'lumotlariga ko'ra, qishloq aholisi ishtirokini oshirish va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlash muhim ahamiyatga ega, shu bilan birga davlat va xususiy sektor hamkorligi loyihalarining muvaffaqiyati uchun zarur.

Markaziy Osiyo va O'zbekistonda yashil iqtisodiyot loyihalarini amalga oshirish bo'yicha World Bank, GIZ va FAO manbalari muhim empiric baza yaratadi. Ular energiya samaradorligi, suv resurslarini boshqarish va chiqindilarni qayta ishlash bo'yicha amaliy yechimlarni ko'rsatadi. Barbier esa yashil iqtisodiyotning nazariy asoslarini ochib beradi va hududiy barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda konseptual ramka sifatida xizmat qiladi. Shu manbalar orqali tadqiqot qishloq hududlarida yashil iqtisodiyot loyihalarining imkoniyatlari va muammolarini tahlil qilishga asos bo'ladi.

Metodologiya. Tadqiqotda statistik tahlil, so'rov va intervyular, shuningdek case study metodlari qo'llanildi. Hududiy ma'lumotlar manbai sifatida Davlat statistika qo'mitasi, mahalliy hokimiyatlar hisobotlari va ekologik monitoring natijalari ishlatildi [9]. Tadqiqot modeli quyidagi mezonlarga asoslandi: iqtisodiy samaradorlik (loyihalardan daromad va ish o'rinalari), ekologik ta'sir (energiya samaradorligi, chiqindilarni kamaytirish) va ijtimoiy foyda (mahalliy aholining ishtiroki, bilim darajasi, hayot sifatining oshishi) [3].

So'rov va intervyular qishloq aholisi, mahalliy tadbirkorlar va ekologik mutaxassislar bilan o'tkazildi. Case study sifatida Buxoro va Jondor tumanlarida amalga oshirilgan yashil iqtisodiyot loyihalari tahlil qilindi [4].

Natijalar. Qishloq hududlarida yashil iqtisodiyot loyihalarini amalga oshirishning hozirgi holati turlicha. Ko'p hududlarda quyosh energiyasi tizimlari va kichik gidroelektr stansiyalari joriy etilgan bo'lsa-da, ularning samaradorligi pastligi, texnik xizmat ko'rsatish muammolari va moliyaviy cheklovlar bilan bog'liq [7]. Shu bilan birga, chiqindilarni qayta ishlash va ekologik qishloq xo'jaligi amaliyotlari bilan bog'liq loyihalar cheklangan miqyosda amalga oshirilmoqda. Masalan, Buxoro tumanida quyosh paneli o'rnatish loyihasi mahalliy ish o'rinalarini yaratgan va energetik xarajatlarni kamaytirgan bo'lsa-da, loyiha texnik qo'llab-quvvatlash yetishmasligi sababli to'liq samaradorlikka erisha olmayapti.

Mahalliy aholining yashil iqtisodiyot loyihalariga munosabati o'rganilganda, ko'pchilik loyihalarining foydasini tushunadi, lekin bilim yetishmasligi va moliyaviy imkoniyatlar cheklovlari sababli faol ishtirok etolmaydi. Shu bilan birga, loyihalarining ekologik va ijtimoiy ta'siri ham aniqlangan: resurslarni samarali ishlatish, chiqindilarni kamaytirish va energiya tejamkorligi, shuningdek, yoshlar uchun yangi ish o'rinalari yaratish [1].

Aniqlangan muammolar qatoriga quyidagilar kiradi: moliyaviy resurslarning yetishmasligi, infratuzilma cheklovlari, mahalliy aholining bilim darajasi pastligi, siyosiy va huquqiy muammolar. Shu bilan birga, mavjud loyihalarining ko'pchiligi davlat dasturlari orqali amalga oshirilmoqda, xususiy sektor ishtiroki cheklangan.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, qishloq hududlarida yashil iqtisodiyot loyihalarini rivojlantirishda innovatsion yechimlar zarur. Bunga quyidagi yo'nalishlar kiradi:

1. Energiyani tejash va qayta tiklanadigan energiya – quyosh va shamol energiyasi tizimlarini kengaytirish, ularning texnik xizmat ko'rsatish tizimini yaxshilash [7].

2. Suv resurslarini samarali boshqarish – sug'orish tizimlarini optimallashtirish, suv tejash texnologiyalarini joriy etish [8].

3. Chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash – chiqindilarni saralash va qayta ishlash tizimlarini joriy etish, bioenergiya loyihalarini rivojlantirish [3].

4. Mahalliy aholi ishtirokini oshirish – o'quv dasturlari va ma'lumot berish kampaniyalari orqali aholining ekologik bilimini oshirish [4].

5. Davlat va xususiy sektor hamkorligi – investitsiyalarni jalb qilish va loyihalarni moliyalashtirish uchun public-private partnership (PPP) tizimini rivojlantirish [5].

Hududlararo solishtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, Buxoro va Jondor tumanlarida loyihalarning samaradorligi yuqori bo'lsa-da, boshqa hududlarda moliyaviy va texnik cheklovlar natijasida samaradorlik past. Shu sababli, hududiy barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun barcha hududlarda innovatsion yondashuvlar joriy etilishi muhimdir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, qishloq hududlarida yashil iqtisodiyot loyihalarini amalga oshirish iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy foyda keltiradi. Loyihalar mahalliy ish o'rinlarini yaratadi, energiya xarajatlarini kamaytiradi va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Shu bilan birga, muammolar mavjud: moliyaviy va infratuzilma cheklovlari, mahalliy aholining bilim yetishmasligi va siyosiy asoslarning yetarli emasligi.

Innovatsion yechimlar orqali bu muammolarni bartaraf etish mumkin. Kelajak tadqiqotlar uchun tavsiyalar: hududlararo barqaror rivojlanish ko'rsatkichlarini aniqlash, moliyaviy instrumentlarni rivojlantirish, mahalliy aholining ekologik bilimini oshirish va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. Green Growth Indicators 2023. Paris: OECD Publishing, 2023. 120 p.
2. UNEP. Green Economy and Sustainable Development in Rural Areas. Nairobi: UNEP, 2022. 98 p.
3. UNDP. Human Development Report 2022: Towards Sustainable Rural Development. New York: UNDP, 2022. 112 p.
4. World Bank. Uzbekistan Renewable Energy Projects: Case Studies. Washington: World Bank, 2023. 85 p.
5. Barbier, E. B. Green Economy and Sustainable Development: Theory and Practice. London: Routledge, 2019. 230 p.
6. GIZ. Sustainable Rural Development in Central Asia. Berlin: GIZ, 2021. 102 p.
7. IEA. World Energy Outlook 2023. Paris: International Energy Agency, 2023. 305 p.
8. FAO. Water Management and Sustainable Agriculture. Rome: FAO, 2022. 110 p.
9. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. Rural Development Indicators. Tashkent: State Committee, 2024. URL: <http://stat.uz/oz>

BARQAROR TURIZM RIVOJLANISHIDA XALQARO LOYALLIK DASTURLARI TAJIRIBASI VA BUXORO HUDUDIDA ULARNI JORIY ETISH ISTIQBOLLARI

Muzafarov Akmal Axmadovich,
Buxoro viloyati hokimligining
turizm, madaniyat, madaniy meros va ommaviy
kommunikatsiyalar masalalari
bo'yicha o'rinbosarining kotibiyati mudiri

Annotatsiya. Ushbu maqolada barqaror turizm rivojlanishida xalqaro loyallik dasturlarining o'rni va ularning Buxoro hududida joriy etish istiqbollari tahlil qilinadi. Tadqiqot aralash metodologiya asosida olib borilib, xalqaro tajribalar (Marriott Bonvoy, Accor Live Limitless, Trentino Guest Card, KrisFlyer) hamda Buxorodagi mavjud turizm bozori holati o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Buxoroda yagona raqamli platforma va gibrid (tier-based va experience-based) loyallik modeli turistlarni qayta jalb qilish, ularning qolish muddatini uzaytirish va umumiy xarajatlarni oshirish imkonini beradi. Taklif etilgan yondashuv mahalliy tadbirkorlikni rivojlantirish, bandlikni oshirish hamda ekologik va madaniy resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi. Maqolada xalqaro tajriba va mahalliy imkoniyatlarni uyg'unlashtirish orqali raqobatbardoshlikni kuchaytirish strategiyasi ishlab chiqilgan.

Kalit soʻzlar: barqaror turizm, loyallik dasturlari, Buxoro, destinatsiya marketingi, tier-based model, experience-based model, raqamli platforma, turist sodiqligi, xalqaro tajriba, turizm barqarorligi

Kirish. Barqaror turizm global YAIMning muhim qismini taʼminlab, ish oʻrinlari yaratishda va hududiy iqtisodiyotlarni diversifikatsiya qilishda hal qiluvchi omilga aylanmoqda; 2024 yilda sohaning global YAIMdagi ulushi 10% atrofida qayd etildi. World Travel & Tourism Council Reuters Iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy barqarorlik oʻzaro bogʻliq: turizm talabi tiklanishi bilan birga manzillar yuklamani boshqarish, karbon izini kamaytirish va jamoalar farovonligini taʼminlash boʻyicha koordinatsiyalashgan siyosatni talab qiladi [2]. Shu jarayonda loyallik dasturlari (destinatsiya kartalari, koalitsion va tajribaga asoslangan modellari) turist xatti-harakatini barqaror tanlovlarga yoʻnaltirish, tashriflarni mavsumlar boʻyicha muvozanatlashtirish hamda mahalliy iqtisodiy qiymatni oshirish uchun samarali instrument sifatida koʻrilmoqda [10].

Adabiyotlar sharhi. Barqaror turizm nazariyalari. UN tizimi barqaror turizmni oʻlchash uchun koʻrsatkichlar majmuini standartlashtirishga urinmoqda; ammo indikatorlarni amaliy qoʻllashda metrikalar, birliklar va yigʻish darajasida nomuvofiqliklar saqlanib qolgan, shu bois yagona statistik karkas zarurati kuchli, jumladan ETIS tajribasi bilan uygʻunlashgan yondashuvlar taklif etiladi. UNSD Taylor & Francis Online OECD esa 2024 yilda turizm siyosatini barqarorlik, inklyuzivlik va chidamlilik mezonlari boʻyicha uygʻunlashtirishni ustuvor yoʻnalish sifatida belgiladi [2].

Loyallik va sodiqlik nazariyalari. Relationship Marketing, CRM va CLV doirasida loyallik dasturlari (LP) mijozning idrok etilgan qiymati orqali faol sodiqlikka taʼsir koʻrsatishi koʻp bor empirik tasdiqlangan; yangi tadqiqotlar tokenlashtirilgan mukofotlar va raqamli ekotizimlarda ragʻbat dizaynining rolini ham koʻrsatadi [3]. LP turlari – point-based, tier-based, coalition, experiential – destinatsiya darajasida ham kombinatsiyalanmoqda.

Xalqaro tajriba. Accor Live Limitless va Marriott Bonvoy kabi dasturlar tajribaviy afzalliklar, status darajalari va hamkorliklar orqali qiymat yaratadi; aviatsiyada KrisFlyer “milestone” va ofset mexanizmlari bilan kengayadi [4]. Destinatsiya kartalari (masalan, Trentino Guest Card) barqaror xatti-harakatlarni ragʻbatlantirib, katta maʼlumotlar asosini yaratadi [5].

Oʻzbekistonda va Buxoroda holat. Soʻnggi ishlanmalar Buxoroda barqaror turizmni indikatorlar asosida boshqarish hamda bozor segmentatsiyasini chuqurlashtirish zarurligini koʻrsatadi; marketing va jalb etish strategiyalarida LP komponentlari hali toʻliq integratsiyalanmagan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda aralash metodologik yondashuv – sifat va miqdoriy tahlil kombinatsiyasi qoʻllanildi. Sifat tahlil xalqaro loyallik dasturlarining amaliy modellari chuqur oʻrganish, mahalliy manfaatdor tomonlar (tur operatorlari, mehmonxona menejerlari, davlat turizm organlari) bilan yarim tuzilgan intervyular oʻtkazish orqali amalga oshirildi. Miqdoriy tahlil esa turizm oqimlari, oʻrtacha qolish muddati, mavsumiy taqsimot va daromadlar boʻyicha statistik koʻrsatkichlar ustida regressiya va korrelyatsiya tahlillarini oʻz ichiga oldi.

Tadqiqot maʼlumotlari uch asosiy manbadan olindi: xalqaro tashkilotlar — UNWTO, WTTC, OECD hisobotlari va ochiq maʼlumotlar bazalari; Oʻzbekiston Respublikasi Turizm qoʻmitasi va Buxoro viloyati statistika boshqarmasining rasmiy koʻrsatkichlari; mahalliy turistik obyektlar va xizmat koʻrsatuvchilardan toʻplangan soʻrovnoma natijalari hamda kuzatuv maʼlumotlari.

Natijalar. Soʻnggi yillarda Oʻzbekiston turizm sektori pandemiya davrida kuzatilgan keskin pasayishdan soʻng izchil tiklanish tendensiyasini namoyon etmoqda. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Statistika agentligi maʼlumotlariga koʻra, 2023 yilda mamlakatga 6,6 million xorijiy sayyoh tashrif buyurgan boʻlsa, 2024 yil yakunida ushbu koʻrsatkich qariyb 7 million nafarga yetgan, bu esa oʻtgan yilga nisbatan 6–7 foizlik oʻsishni anglatadi [8]. Shuningdek, 2024 yilning yanvar–oktabr oylarida mamlakat boʻyicha 6,5 million xorijiy sayyoh qayd etilgan boʻlib, bu 2023 yilning mos davriga nisbatan 17,2 foiz yuqoridir.

Buxoro shahri misolida ham ijobiy oʻsish dinamikasi kuzatilmoqda. 2024 yilda shaharga 1 745 200 nafardan ortiq xorijiy turistlar tashrif buyurgan boʻlsa, ichki turizm oqimi 4 million nafardan ortiq mahalliy sayyohni tashkil etgan [9]. Ushbu natijalar Buxoro turizm bozorining pandemiyadan keyingi tiklanish bosqichini yakunlab, yangi oʻsish fazasiga oʻtayotganini koʻrsatadi.

Tahlil shuni koʻrsatadiki, Buxoroning turistik salohiyati nafaqat tarixiy-madaniy meros obyektlari bilan, balki xalqaro va mahalliy transport aloqalarining rivojlanishi, xizmat koʻrsatish infratuzilmasining kengayishi hamda marketing faoliyatining faollashishi bilan belgilanmoqda. Xorijiy sayyohlar oqimining oshishi viloyatning xalqaro turizm xaritasidagi mavqei mustahkamlash bilan birga, ichki turizm segmentida ham faollikning ortishiga olib kelmoqda. Bu esa mahalliy iqtisodiyotning xizmatlar sektori orqali diversifikatsiyalanishiga, yangi ish oʻrinlari yaratilishiga hamda kichik biznes imkoniyatlarining kengayishiga hissa qoʻshadi.

Mavjud marketing kanallari asosan ijtimoiy tarmoqlar (Instagram, Facebook), milliy va xalqaro sayyohlik yarmarkalari, hamkor turoperatorlar orqali amalga oshiriladi. Biroq, amaldagi reklama va brending strategiyalari ko'pincha fragmentar bo'lib, turistlar bilan qayta aloqa o'rnatish va ularning sodiqligini oshirishga yetarlicha yo'naltirilmagan. Mahalliy mehmonxona va xizmat ko'rsatuvchilarda mustaqil chegirmalar va bonus tizimlari mavjud bo'lsa-da, ular ko'proq qisqa muddatli aktsiyalar shaklida bo'lib, integratsiyalashgan destinatsiya darajasidagi loyallik platformalari yo'q.

Xalqaro amaliyot tahlili (Marriott Bonvoy, Accor Live Limitless, Trentino Guest Card, Singapore Airlines KrisFlyer) shuni ko'rsatdiki, muvaffaqiyatli loyallik dasturlari bir nechta muhim xususiyatlarga ega: foydalanuvchilarni segmentatsiya qilish, moslashtirilgan mukofotlar, tajribaga asoslangan rag'batlar va raqamli integratsiya.

Buxoro sharoitida moslashtirilgan gibrid model taklif etiladi:

1. Tier-based komponent (Bronze, Silver, Gold darajalari) – turistlarning tashrif chastotasi va xarajatlariga qarab imtiyozlar (bepul muzey kirish, ekskursiya chegirmalari, premium xizmatlar).

2. Experience-based elementlar – mahalliy gastronomiya master-klasslari, tarixiy joylarga eksklyuziv kirish, madaniy tadbirlar chiptalari kabi noyob tajribalar.

Ushbu modelni amalga oshirishda yagona raqamli platforma va mobil ilova yaratilishi lozim. Ilova foydalanuvchining profiliga mos tavsiyalar, virtual karta, ball hisoboti va onlayn bron funksiyalarini taqdim etadi. Integratsiya uchun QR-kod asosida ishlaydigan tizim qo'llanishi, hamkor mehmonxona, restoran, transport xizmatlari va muzeylar bilan API orqali bog'lanishi tavsiya etiladi.

Taklif etilayotgan gibrid dastur Buxoro turizm sektorida bir nechta barqaror rivojlanish maqsadlariga xizmat qilishi mumkin:

- Turizm daromadlarini oshirish. Qaytuvchan turistlar ulushining oshishi hamda tashrif muddatining uzayishi orqali umumiy xarajatlar hajmi ko'payadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, loyallik dasturlariga a'zo turistlarning xarajatlari o'rtacha 18–30 % yuqori bo'ladi.

- Mahalliy tadbirkorlik va bandlikka hissa. Hamkorlikdagi tarmoq (mehmonxona, kafe, hunarmandlar, transport xizmatlari) kengayishi orqali kichik biznes uchun yangi imkoniyatlar yaratiladi, bu esa xizmatlar diversifikatsiyasini kuchaytiradi va bandlikni oshiradi.

- Ekologik va madaniy resurslardan oqilona foydalanish. Tajribaviy paketlar turistlarni kamroq yuklangan mavsumlarga yo'naltirishi va tashriflarni hudud bo'ylab muvozanatlashtirishi orqali ekologik bosimni kamaytiradi. Shuningdek, dastur orqali mahalliy madaniy tadbirlar va meros obyektlarini qo'llab-quvvatlashga ajratilgan bonuslar destinatsiyaning madaniy barqarorligini mustahkamlaydi.

Natijada, ushbu model Buxoroda barqaror turizmni rivojlantirish, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va mintaqaviy raqobatbardoshlikni kuchaytirishning innovatsion vositasi bo'lishi mumkin.

Muhokama. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli loyallik dasturlari raqamli integratsiya, foydalanuvchi segmentatsiyasi va barqarorlikka yo'naltirilgan rag'bat tizimlari bilan ajralib turadi. Buxoro sharoitida bunday yondashuvning o'xshash jihatlari – boy madaniy-meros resurslari, turizm infratuzilmasining rivojlanishi va ichki/ tashqi turist oqimining mavjudligi. Farqli jihatlar esa texnologik infratuzilmaning to'liq rivojlanmaganligi, turizm raqamli xizmatlardan foydalanish ko'lamining cheklanganligi hamda mahalliy bizneslarning IT integratsiyaga tayyorgarlik darajasining pastligidir.

Potensial xavf va cheklovlar sifatida texnologik (internet qamrovi va texnik xizmatlar sifati), madaniy (yangi tizimlarga moslashishdagi ehtiyotkorlik, an'anaviy xizmat ko'rsatish uslublari bilan uyg'unlik zarurati) va iqtisodiy (boshlang'ich investitsiya va dasturiy ta'minot xarajatlari) omillar ko'rsatib o'tiladi.

Hamkorlik imkoniyatlari keng: mahalliy hokimiyat infratuzilma va marketing qo'llab-quvvatlashi, biznes sektori xizmatlarni platformaga integratsiya qilishi, xalqaro donor va tashkilotlar (UNWTO, OECD, donor agentliklari) texnik yordam va moliyalashtirish bilan ishtirok etishi mumkin. Bunday ko'p tomonlama hamkorlik gibrid loyallik dasturini muvaffaqiyatli joriy etish uchun asosiy shart hisoblanadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, barqaror turizmni rivojlantirishda xalqaro loyallik dasturlari tajribasini mahalliy sharoitga moslashtirish Buxoro turizm sektorining raqobatbardoshligini oshirishda muhim strategik vosita bo'lishi mumkin. Xalqaro amaliyot tahlili shuni isbotladiki, tier-based va experience-based elementlarni birlashtirgan gibrid model turistlarni qayta jalb qilish, ularning qolish muddatini uzaytirish va xarajat hajmini oshirishga xizmat qiladi.

Amaliy tavsiyalar quyidagilardan iborat:

1. Buxoro uchun yagona raqamli platforma va mobil ilovani yaratish, QR-kod va API asosida hamkor xizmatlarni integratsiya qilish.

2. Loyallik dasturini barqarorlik indikatorlari bilan bog'lash (mahalliy mahsulot xaridi, ekologik transportdan foydalanish, mavsumdan tashqari tashriflarni rag'batlantirish).

3. Mahalliy tadbirkorlar, madaniy muassasalar va transport xizmatlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish.

Kelgusidagi tadqiqotlar yo‘nalishlari sifatida quyidagilar tavsiya etiladi: dastur joriy etilgandan keyingi iqtisodiy samaradorlikni baholash, foydalanuvchi xulq-atvori bo‘yicha big data tahlili, hamda barqaror turizm indikatorlari asosida uzoq muddatli monitoring tizimini ishlab chiqish. Bu yo‘nalishlar dastur samaradorligini ilmiy asosda baholash va takomillashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. World Tourism Organization (UNWTO). Measuring the Sustainability of Tourism (MST): Proposals for a First Set of Indicators. Madrid: UNWTO, 2023. 38 p. DOI: 10.18111/9789284424344.
2. OECD. Tourism Trends and Policies 2024. Paris: OECD Publishing, 2024. OECD
3. Myrovali, G., Morfoulaki, M., Mpaltzi, T. Can Destination Cards Help to Shape Areas' Sustainability? // Sustainability. – 2023. – Vol. 15, No. 14. – P. 11023. DOI: 10.3390/su151411023.
4. Accor Group. ALL – Accor Live Limitless Loyalty Programme Overview [Elektron resurs]. – URL: <https://all.accor.com/loyalty-program/> (murojaat qilingan sana: 09.08.2025).
5. Singapore Airlines. KrisFlyer Programme Guide [Elektron resurs]. – URL: https://www.singaporeair.com/en_UK/ppscub-krisflyer (murojaat qilingan sana: 09.08.2025).
6. O‘zbekiston Respublikasi Turizm qo‘mitasi. 2024 yilgi turizm rivojlanishi bo‘yicha statistik sharh. Toshkent: Turizm qo‘mitasi nashriyoti, 2024. – 68 b.
7. Buxoro viloyati statistika boshqarmasi. Buxoro viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko‘rsatkichlari – 2024. Buxoro: Statistika boshqarmasi, 2025. – 112 b.
8. Times of Central Asia. Uzbekistan welcomes 6.5 million tourists in 10 months of 2024 with China leading growth outside CIS / Times of Central Asia. — 2024. — URL: <https://timesca.com/uzbekistan-welcomes-6-5-million-tourists-in-10-months-of-2024-with-china-leading-growth-outside-cis>
9. Caspian Post. Uzbekistan’s Bukhara welcomes 6 million tourists in 2024 / Caspian Post. — 2025. — URL: <https://caspianpost.com/uzbekistan/uzbekistan-s-bukhara-welcomes-6-million-tourists-in-2024>
10. UN Tourism. Transforming Tourism for Climate Action. 2023. unwto.org

БУХОРО ВИЛОЯТИ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ ВА ЧОРА-ТАДБИРЛАРИ

Якубова Элнора-Хан Талабхановна

*Макроиқтисодий ва ҳудудий тадқиқотлар институти
Лойиҳа раҳбари, PhD, катта илмий ходим*

Аннотация. Мақолада ҳудудларни барқарор ривожлантириш масалалари кенг қамровли ўрганилиб, иқтисодий ўсишни таъминлаш, қишлоқ хўжалиги ҳамда саноат тармоқларининг ривожланиш тенденциялари таҳлил қилинган. Асосий эътибор минтақанинг ички ўсиш драйверларини аниқлаш, мавжуд ресурслар ва маҳаллий салоҳиятдан максимал даражада фойдаланиш масалаларига қаратилган. Шу билан бирга, иқтисодий диверсификацияни таъминлаш, ислохотлар самардорлигини ошириш ҳамда ҳудудларнинг мутаносиб ривожланиши учун илмий-амалий тавсиялар ва амалга ошириш механизмлари таклиф этилган.

Калит сўзлар: ҳудуд, драйвер, иқтисодиёт тармоқлари, иxtисослашув, ўсиш, туман, қайта ишлаш, ишлаб чиқариш, чора-тадбирлар.

Замонавий шароитда ҳудудларнинг барқарор ривожланиши иқтисодий ўсиш, ижтимоий барқарорлик ва экологик мутаносибликни уйғун тарзда таъминлай оладиган самарали механизмларни излашни тақозо этади. Бу борада иқтисодиёт ва жамият учун юқори мультипликатор таъсирга эга бўлган тармоқлар, соҳалар ва ташаббусларга таяниш орқали ички ўсиш драйверларини фаол ишга солиш муҳим йўналиш сифатида ажралиб туради.

Ушбу мақсадга эришишда маҳаллий ресурслар ва имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этади. Табиий ресурслар базаси, меҳнат ва тадбиркорлик салоҳияти, маданий мерос, сайёҳлик имкониятлари ҳамда тўпланган саноат ва инновацион тажриба ҳудуднинг рақобатбардошлигини таъминлайдиган асосий омиллар ҳисобланади. Шу боис ўсиш драйверлари ва маҳаллий ресурсларни комплекс равишда сафарбар этиш асосида минтақанинг барқарор ривожланишини таъминлаш механизмларини ўрганиш назарий жиҳатдан ҳам, амалий нуқтаи назардан ҳам долзарб вазифадир.

Сўнгги йилларда Бухоро вилояти ривожланиши ҳудудий барқарорлик ва мутаносибликни таъминлаш, мавжуд салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга йўналтирилган. 2020-2024 йиллар давомида ЯХМ ҳажми жадал суръатларда (1,3 баробар) ўсиб, 2024 йилда 71,6 трлн.сўмга етди. Иқтисодий ривожланишни тавсифловчи аҳоли жон бошига ЯХМ ҳажми бўйича вилоят Тошкент шаҳри, Навоий ва Тошкент вилоятларидан кейин 4-ўринни (34,7 млн.сўм) эгаллади.

ЯХМ таркибида қишлоқ хўжалиги (35 фоиз) ва хизматлар (35,2 фоиз) ётақчилик қилса-да, саноат (2020 йилда 16,8 фоиздан 2024 йилда 19,9 фоизга) ва қурилиш (8 фоиздан 9,9 фоизга) соҳалари улушининг ортиши ҳудуд иқтисодиётида ижобий трансформация жараёнлари кузатилаётганидан далолат беради.

Вилоят аҳоли жон бошига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми 20,3 млн.сўмни ташкил этди ва республика параметридан 1,6 баробар юқори кўрсаткични қайд этди (1-ўрин). Вилоятнинг 9 та тумани (Қоровулбозор, Когон, Пешку, Ромитан, Жондор, Олот, Бухоро, Вобкент, Қорақўл туманлари) қишлоқ хўжалиги ривожланган ҳудудлар ҳисобланади. Шу билан бирга, вилоят туманлари орасида қуйи ўринларни эгаллаган Ғиждувон туманида аҳоли жон бошига қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми республика кўрсаткичидан 1,2 баробар юқори ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида 48 фоиз улушга эга деҳқончилик соҳаси пахта, дон, мева-сабзавот, узум ва полиз маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашган бўлиб, вилоят бу йўналишларда юқори ҳосилдорлиги билан ажралиб туради.

пахта (319,8 минг тонна ёки 10 фоиз, 2-ўрин) – Вобкент, Ғиждувон, Ромитан, Жондор, Пешку, Қорақўл, Шофиркон туманлари;

узум (232,4 минг тонна ёки 12 фоиз, 2-ўрин) – Пешку, Қорақўл, Бухоро туманлари;

мевалар, жумладан олма, гилос, ўрик, анжир, анор (316,5 минг тонна ёки 10 фоиз, 5-ўрин) – Бухоро, Пешку, Жондор, Вобкент, Ромитан, Ғиждувон, Шофиркон туманлари;

полиз (210,8 минг тонна ёки 8 фоиз, 5-ўрин) – Ромитан, Қорақўл, Жондор туманлари;

сабзавотлар (931,8 минг тонна ёки 8 фоиз, 7-ўрин) – Бухоро, Ғиждувон, Пешку, Ромитан, Жондор, Қорақўл туманлари;

донли экинлар (676,6 минг тонна ёки 8 фоиз, 8-ўрин) – Қорақўл, Ромитан, Жондор, Вобкент, Пешку туманлари.

Шу билан бирга хомашё ресурслари ва ишчи кучининг мавжудлигини инобатга олган ҳолда маҳаллабай ишлаш ва тадбиркорликни ривожлантириш доирасида аҳоли хонадонларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ихтисослашуви шаклланмоқда. Бугунги кунда вилоятнинг 55 та маҳалласи (жами вилоят маҳаллаларининг 10 фоизи) деҳқончилик, хусусан сабзичилик ва полизчиликка, 30 таси (5,5 фоиз) боғдорчиликка, 34 таси (6,3 фоиз) иссиқхонага ихтисослаштирилган.

Ҳудуд чорвачилик соҳасининг ривожланганлиги билан ажралиб туради: 2024 йилда аҳоли жон бошига чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми 10,3 млн.сўмни ташкил қилиб, Андижон ва Наманган вилоятларидан кейинги 3-ўринни эгаллади. Бугунги кунда Бухоро вилоятида 12 та қушхона фаолият юритади (Олот – 5 та, Ғиждувон, Когон, Қўрақўл – 2 тадан, Жондор туманларида – 1 та). Мавжуд қушхоналар фаолиятининг чорвачиликка ихтисослашган маҳаллалар билан боғланмаганлиги, автоматлашган қушхоналарнинг етишмаслиги, хомашё ҳисобини юритиш тизими йўлга қўйилмаганлиги ишлаб чиқариш ҳажми ва сифатига таъсир қилмоқда.

Шу билан бир қаторда, мева-сабзавот, гўшт ва сут маҳсулотларини қайта ишлашда маҳаллий ресурслардан самарали фойдаланилмаяпти (қайта ишлаш даражаси 15 фоиздан паст). Бунда биринчи навбатда инфратузилма, жумладан мева-сабзавот маҳсулотларини сақлаш учун музлатгичлар ва омборхона қувватларини ошириш, замонавий қадоқлаш ва сақлаш технологиялар талабларини қондириш, электр энергия таъминотидаги барқарорликни таъминлаш лозим.

Саноатда асосан ҳудудий ўсиш драйверлари ҳисобланган озиқ-овқат, ичимликлар, тўқимачилик, тери маҳсулотлари, қурилиш материаллари ишлаб чиқаришнинг ҳиссаси юқори бўлди. Аҳоли жон бошига саноат ишлаб чиқариш ҳажми бўйича вилоят республикада 6-ўринда (20,5 млн.сўм) бўлиб, ҳудуднинг республика кўрсаткичига нисбатан аҳоли жон бошига саноат ишлаб чиқариш даражаси бироз ошган (86,6 фоизгача).

Иқтисодий фаолият турларини баҳолаш асосида вилоятнинг саноат ихтисослашуви қуйидаги рақобат устунликлари ва ҳудудий хусусиятларини аниқлади:

✓ озиқ-овқат, тўқимачилик маҳсулотлари, кийим, кокс ва нефтни қайта ишлаш, қурилиш материаллари, мебель ишлаб чиқаришда ҳудуднинг рақобат устунлиги мавжуд ($RCA \geq 1,0$). Бунда “Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи” МЧЖда 2023 йилда 151,5 минг тонна – ярим синтетик авиакеросин, 27,8 минг тонна – SSDF дизел ёқилғиси 100 фоизли маҳаллийлаштириш даражаси

билан 43,6 минг тонна – ЕВРО-4 русумли, 18,4 минг тонна – ЕВРО-5 русумли дизел ёқилғиси 60 фоизли маҳаллийлаштириш даражаси билан ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Тўқимачилик саноатида биргина мисол келтирсак, “БСТ кластер” ҚК замонавий комплекс томонидан пахта етиштиришдан тўлиқ қайта ишлашнинг барча босқичларини қамраб олувчи тизим шакллантирилди. Бунда, 6,5 минг га ер майдонида 24 минг тонна пахта хомашёси етиштирилиб, 9 минг тонна ип-калава, 12 млн.погонометр джинси мато, 1,5 млн дона тайёр джинси маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди ҳамда 4,5 минг нафар аҳоли бандлиги таъминланди. Бундан ташқари, хотин-қизлар учун шарт-шароитлар яратиш ва бандлигини таъминлаш мақсадида маҳаллабай ишлаш тизими доирасида вилоятнинг 10 та маҳалласи (Бухоро шаҳрида Жўбор, Зарафшон, Ойбек, С.Бохарский маҳаллалари, Ёғдувон туманида – Абдулла Қаҳҳор, Гулистонобод, Нодирабегим маҳаллалари, Шофиркон туманида – Бобоато, Мирзакул маҳаллалари, Олот туманида – Халифа маҳалласи) тўқимачиликка ихтисослаштирилди ва 2257 та хонадон бандлиги таъминланди.

Мазкур ислохотлар натижасида вилоят бўйича пахта толасини қайта ишлаш даражаси 26 фоиздан 82 фоизга, ип-калава ишлаб чиқариш қуввати 36 минг тоннадан 84 минг тоннага, ип-газлама ишлаб чиқариш қуввати 220 млн. кв. метрдан ортиқ ёки 2,5 баробарга ўсишга эришилди.

✓ ичимликлар, терини қайта ишлаш маҳсулотлари, резина ва пластмасса, ихтисослашув коэффициенти 0,325-0,890 диапазонида бўлсада, жадал ўсиш суръатлари (вилоят саноат ўсиш суръатларидан юқори) уларни ривожланиб келаётган ва истиқболда рақобат устунлигига эга бўлиш имконияти мавжуд фаолият тури сифатида ҳисоблаш мумкинлигини кўрсатади. Вилоят чарм саноати республика ҳудудлари кесимида нисбатан ортда қолишига (10-ўрин) қарамай, аҳоли жон бошига чарм-пойабзал маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича вилоят ва республика кўрсаткичлари ўртасидаги тафовут қисқариб бормоқда.

Маҳаллий хомашёдан самарали фойдаланиш асосида чарм-пойабзал маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича ҳудуднинг рақобат устунликларини ошириш мақсадида Бухоро вилоятида чарм-пойабзал ишлаб чиқаришга ихтисослашган кичик саноат зона ташкил этилган³⁰.

Вилоят жун (Навоий, Қашқадарё, Жиззах, Самарқанд вилоятларидан кейин 4-ўрин) ва қорақўл териси (Қашқадарё вилоятидан кейин 2-ўрин) бўйича етакчилик қилса-да, ушбу маҳсулотларни қайта ишлаш нисбатан ривожланмаган (аҳоли жон бошига тери маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми бўйича 10-ўрин).

Бундан ташқари, республика бўйича қорақўл терисини ишлаб чиқариш ҳажмининг 40 фоиздан ортиғи вилоят ҳиссасига тўғри келиб, бу мамлакат ҳудудлари орасида етакчиликни таъминлади (1-ўрин). Тери ва жунни олиш сифатини таъминлаган ҳолда, Қорақўл, Жондор, Пешку, Ёғдувон, Бухоро, Олот, Шофиркон туманларида тери ва жунни саноат усулида қайта ишлашни йўлга қўйиш имкониятлари етарлича ҳисобланади.

Юқорида келтирилган таҳлил ва маълумотлардан келиб чиқиб, Бухоро вилояти иқтисодиётини янада ривожлантириш, унинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш ҳамда барқарор ўсиш суръатларини таъминлаш мақсадида қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди. Бунда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида етиштирилаётган маҳсулотлар ҳосилдорлигини ошириш, қўғоқчиликка чидамли экин турларини жорий этиш асосида маҳсулот турини диверсификациялар, қайта ишлаш соҳасини кенг қамровли ривожлантириш ҳамда замонавий агротехнологияларни амалиётга жорий этиш йўналишида:

✓ маҳаллаларининг ихтисослашуvidан келиб чиқиб чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотларини салоҳиятли ишбилармонлар ва аҳоли ўртасидаги кооперация усулида етиштириш, сақлаш ва қайта ишлаш лойиҳаларини амалга ошириш имконияти мавжуд. Натижада мева-сабзавот, гўшт ва сут маҳсулотларини қайта ишлаш даражасини 25-30 фоиздан юқори кўрсаткичларга етказиш мумкин;

✓ қайта ишлаш учун хомашё базасини яратиш мақсадида дала четидаги ер майдонларидан самарали фойдаланиш тавсия этилади. Бунда, дарахтзорлар ташкил қилиш (терақ, эман) – мебелчиликни, тутзорлар – пиллачиликни, узумзорлар – виночиликни ривожлантиришга замин яратади;

✓ чорвачилик бўйича вилоятнинг етакчи мавқеини ҳамда 211 та маҳаллаларда (жами вилоят маҳаллаларининг 38,8 фоизи) шаклланиб улгурган чорвачилик ихтисослашувини инобатга олган ҳолда Шофиркон, Ромитан, Бухоро туманларида автоматлаштирилган замонавий қўшхоналарни жойлаштириш талаб этилади. Бу жараёнларга уй хўжаликларини жалб этиш

³⁰ 2022 йил 27 сентябрь Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 531-сонли “Чарм-пойабзал ва мўйна маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган кичик саноат зоналарини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори.

мақсадида уч томонлама шартнома (кушхона - ветеринария - аҳоли) асосида ишларни ташкиллаштириш ва уларга оид маълумотларнинг электрон базасини яратиш лозим; ушбу ички имкониятлардан келиб чиққан ҳолда гўшт, сут, жунни қайта ишлашга ихтисослаштирилган кичик корхоналарни ташкил этиш мумкин;

✓ илм-фан янгиликлари ва инновацион агротехнологияларни ривожлантириш борасида ҳудудда томчилатиб, плёнка тўшаб, дискрет орқали, ёмғирлатиб суғориш усулларини ҳамда лазерли ер текислаш технологиялари жорий этиш талаб этилади. Бунинг натижасида, биринчидан, пахта ва ғалла ҳосилдорлигини оширишга, иккинчидан, - фойдаланишдан чиқиб кетган қишлоқ хўжалиги ерларини қайта фойдаланишга киритишга эришилади;

✓ туристик салоҳияти ва йил давомида қишлоқ-хўжалик маҳсулотларига талаб юқорилигини инобатга олган ҳолда вилоятда (Пешку, Шофиркон, Қорақўл, Қоровулбозор туманлари) замонавий гидропоника усулида иссиқхоналар ташкил этиш тавсия этилади; бунда, бодринг, помидор, булғор қалампири ва кўкатлардан ташқари резавор ҳамда экзотик мевалар етиштириш имконияти яратилади.

Вилоят саноатлаштириш даражасини ошириш борасида замонавий технологияларни жорий этиш ва маҳаллий хомашё асосида рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш муҳим аҳамият касб этади. Бунда қуйидагилар тавсия этилади:

✓ қишлоқ хўжалик маҳсулотларини (гўшт, мева-сабзавотлар) қайта ишлаш даражасини ошириш учун агрологистика марказларини (Ғиждувон, Вобкент туманларида) ташкил этиб, бунинг доирасида қишлоқ хўжалиги ерларини экинга тайёрлашда замонавий технологияларни қўллаш, мева-сабзавот маҳсулотлари ҳосилдорлигини ошириш, замонавий ирригация тизимларини ишлаб чиқиш мумкин. Бундан ташқари, замонавий ноу-хау IQF (Individual Quick Frozen – Индивидуал шоклантириб музлатиш) технологияларни (Австралия тажрибаси асосида) жорий этиш қайта ишланмай қолаётган мева-сабзавотларни сақлаш ва бир муддат давомида қайта ишлашга эришилади.

✓ тўқимачилик соҳасида “хомашёдан тайёр маҳсулотгача” ягона қўшилган қиймат занжирини ташкил этиш ҳамда тайёр маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлигини ошириш мақсадида пахта ва синтетик толали ип-калава, мато ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эътибор бериш лозим. Бунинг натижасида пахта толаси ва ип-калавани қайта ишлаш даражасини 100 фоизга етказишга эришилади;

✓ Бухоро тумани чарм-пойабзал ишлаб чиқаришга ихтисослашган кичик саноат зонасида инфратузилма тизимини яратишга оид автомобиль йўллари, табиий газ, электр энергия, ичимлик суви билан таъминлаш лойиҳаларини амалга ошириш ҳамда салоҳиятли ташаббускорларга ишлаб чиқариш қувватларини жойлаштириш учун тайёр объектлар сотиш тавсия этилади;

✓ Бухоро туманида камида 2 та автоматлаштирилган кушхона ташкил этиш ва уларга қорамолчиликка ихтисослашган 10 та (Амиробод-Гулистон, Боғдашт, Гулшанобод, Дилобод Зафаробод, Зарманок, Кунжи-Қалъа, Қавола Махмуд, Подшохи, Сўфикорлар, Янгиобод) ва қўй-эчкичиликка ихтисослашган 5 та (Арабхона, Кулонхона, Кўчқўмар, Новметан, Талалиён) маҳаллаларни бириктириш тавсия этилади. Бунда, томорқа хўжаликларини жалб этиш мақсадида уч томонлама шартнома (кушхона, ветеринария, аҳоли) асосида ишларни ташкиллаштириш ва уларга оид маълумотларнинг электрон базасини яратиш лозим;

✓ углеводород хомашёсини қайта ишлаш борасида МТО (Methanol To Olefin) инновацион технологияларни ўрганиш асосида метанолдан олефинлар олиш имконияти яратилади. Бундан ташқари, вилоятда нефт-кимё кластерини ташкил қилиш ва бунда, табиий газни қайта ишлаш доирасида полиэтилен, полипропилен, йод, лак-бўёқ, синтетик тола, кимё ва фармацевтика маҳсулотлари ҳамда эҳтиёт қисмларини ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш (Қорақўл, Олот, Жондор, Пешку туманлари) тавсия этилади;

✓ Қорақўл туманидаги математика ва физика фанлари борасида эришилган илмий салоҳиятни инобатга олган ҳолда маҳсус ёш ихтирочилар мактабини яратиш, ҳамда ушбу потенциалдан фойдаланган ҳолда электротехника ва роботехника соҳаси вилоятда инсон капиталини ривожлантиришга хизмат қилиши мумкин;

✓ вилоятнинг чегарадош ҳудудларида қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин. Бунда, ҳудудлараро логистикани ривожлантириш негизида Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Қашқадарё вилоятларида мавжуд минерал хомашё ресурсларидан (гранит, мрамор, тош, вермикулит, гипс, кварц куми, туз конлари, каолин) фойдаланиш имкониятлари яратилади;

✓ маҳаллий туризм соҳасида талаби юқори бўлган тери ва жунни қайта ишлаш маҳсулотларини инобатга олган ҳолда вилоятда қосибчиликка ихтисослашган маҳаллаларни

(Қорақўл, Жондор, Пешку, Гиждувон, Бухоро туманлари) ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга, масалан, гиламчилик йўналишида Хитой тажрибаси асосида “уй саноати” кооперацияларини ташкил этиш чора-тадбирлари аёллар бандлигини таъминлашга ёрдам беради;

✓ «таълим – илм-фан – ишлаб чиқариш» тизимини шакллантириш учун Бухоро муҳандислик-технология институтида ҳамда Ромитан ва Бухоро туманларида жойлашган касб-хунар коллежида ветеринария, чорвачилик, биотехнология, агротехнология, агроиктисодиёт тармоқлари бўйича маҳаллий кадрларни тайёрлаш ва битирувчиларни иш билан таъминлаш чораларини амалга ошириш лозим. Шу билан бирга, маҳалла даражасида “уста-шогирд” анъаналарига кўра корхоналарнинг тажрибали мутахассисларига ёшларни бириктириш ва шу асосда малакали тикувчи, бичувчи ва косибларни тайёрлаш имконияти мавжуд;

✓ сертификатлашга ихтисослашган “Leather Working Group” (“LWG” – “Чарм ишчи гуруҳи”) халқаро ташкилот билан ҳамкорлик асосида маҳаллий тадбиркорларга халқаро сертификат олиш учун кўмак кўрсатиш. Ушбу чора-тадбирларни амалга ошириш натижасида Бухоро вилоятида чарм-пойабзал маҳсулотларини Европа бозорига тўғридан-тўғри экспорт қилиш ва хорижий бренд занжирларига қўшилиш имконияти яратилади.

Шу билан бирга, саноат ва қишлоқ хўжалиги рақобат устунликлари асосида хизмат кўрсатиш соҳаси ҳам ривожланиб, туризм, логистика ва савдо инфратузилмаси такомиллаштириш имконияти яратилади:

✓ хунармандчилик йўналиши фаолиятини легаллаштириш борасида ҳудудда норасмий тарзда фаолият олиб бораётган хунармандларни хунарманд сифатида давлат рўйхатидан ўтказиш керак. “Хунармандлар” уюшмаси қошидаги марказ ва уста-шогирд мактабларида хунармандчилик сир-асрорларини ўргатиш, уларни туристик маршрутларга бириктириш лозим. Бундан ташқари, хунармандларни қўллаб-қувватлаш мақсадида халқаро “Ипак ва зираворлар”, халқаро анъанавий “Тасвирий ва амалий санъат”, “Каштадўзлар ва халқ ўйинлари”, “Гиждувон кулоллари”, “Халқаро заргарлик ва зардўзлик, каштачилик санъати” каби фестивалларни доимий равишда ўтказиш ва улар доирасида маданий тадбирлар, кўргазма савдо ярмаркаларини ташкил этиш мумкин;

✓ туризмни ривожлантириш ва диверсификация қилиш борасида Ромитан туманида “Bukhara Desert Oasis & Spa” инновацион туризм кластерида, Тўдақўл сув омбори атрофида “Silk Road Family Resort” соҳил туризм масканида жаҳон андозаларига мос келадиган хизмат турларини йўлга қўйиш тавсия этилади. Бундан ташқари, қишлоқ жойлар салоҳиятидан оқилона фойдаланиш ва аҳолини туризм ривожланишига кенг жалб этиш мақсадида Гиждувон, Вобкент, Бухоро туманларида “Туризм маҳалла”ларини ташкил этиш натижасида этнотуризм, археологик туризм, гастрономик туризм каби йўналишларни ташкил этиш имконияти яратилади;

✓ Бухоро шаҳрида “Туризм шаҳарчаси”ни барпо этиш ва унда 24 соат фаолият юритадиган хизматларни ташкил этишга талаб ва имкониятлар мавжуд. Бунда, жойлашган қатор маъмурий объектларни шаҳар ташқарисига кўчириш ва унинг ўрнига миллийлик ва замонавийлик уйғунлашган объектларни яратиш натижасида шаҳарга ташриф буюрувчи сайёҳлар сони ва туризм соҳасининг рақобатбардошлиги ошади;

✓ таълим хизматларини ривожлантиришда вилоят шаҳар ва туманларида жойлашган таъмирталаб мактабгача таълим ташкилотларида (100 тадан зиёд) реконструкция ва мукамал таъмирлаш ишларини амалга ошириш ҳамда янги давлат-хусусий шериклик асосида ва оилавий мактабгача таълим муассасалари (МТМ) ташкил этиш талаб этилади. Бунинг натижасида 3-6 ёшгача болаларнинг МТМ билан таъминланиш даражасини 100 фоизга етказишга эришилади. Бундан ташқари, туризм салоҳияти юқорилиги ва истикболда юқори малакали кадрларга талабнинг ортишини инобатга олиб, вилоятнинг барча боғчаларида компьютер, чет тили, миллий маданият ва тарих хоналарини ташкил этиш лозим;

✓ Қорақўл халқаро математика мактаби тажрибасига асосан Қорақўл ва Олот туманларида хусусий мактаблар ташкил этиш ва уларда Қорақўл халқаро математика мактабининг дастурларини қўллаш натижасида ўқувчиларнинг билим сифати, битирувчиларнинг олий таълимга, шу жумладан чет эл олийгоҳларига ўқишга кириш даражаси ошади.

✓ маҳаллий ишлаб чиқарувчи-экспортёрлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида халқаро стандарт ва сертификатлар олиш, халқаро кўргазмалар ва ярмаркаларда ўз маҳсулотлари билан иштирок этиш учун қисқа муддатли кам фоизли (револьвер - қайта тикланадиган) кредит маблағлари ажратиш ишларини давом эттириш керак; вилоятда озик-овқат соҳасида жаҳон стандарти талабларини кенг жорий қилиш мақсадида органик қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришни такомиллаштириш; Бунда, жаҳон стандарти сертификатларига эга бўлган корхоналарни қўпайтириш, шунингдек BSCI Organic, EU ORGANIC, ISO 22000 HALAL, ISO 22000

Organik каби сертификатларни олишга тадбиркорларга (фермерларга) кўмак кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

Саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқларининг ўзаро синергиясидан самарали фойдаланиш орқали, вилоятда тадбиркорликни соғломлаштириш ва бизнес-муҳитни тубдан яхшилаш мақсадида қуйидаги тавсиялар тақдим этилади:

✓ фаолиятини вақтинча тўхтатган ва фаолиятини қайта тиклаш нияти бор корхоналарни чуқур таҳлил қилиш ва қайта йўлга қўйиш имкониятларини аниқлаш; бунда, фаолият юритмаётган кичик бизнес субъектларининг ҳақиқий ҳолатини ўрганиш ва мониторинг қилиш ва шунга асосланган ҳолда реестрни қайта шакллантириш чораларини кўриш;

✓ фаолиятини тиклаш ёки янгидан бошлаш истаги бор тадбиркорларга ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва юритиш учун тайёр объектлар тақдим этиш; бунда, мазкур объектлар ташқи муҳандислик-коммуникация инфратузилмаси билан таъминланган бўлиши лозим, ва бу орқали бино ва ер масалаларини ҳал этишга имконият яратилади;

✓ кичик бизнес субъектлари фаоллигини ошириш мақсадида “Тадбиркорликни соғломлаштириш йўл харитаси”ни ишлаб чиқиш; бунда, мазкур лойиҳага киритилган тадбиркорлик субъектларига, шу жумладан барқарорлик даражаси нисбатан паст бизнес субъектларига 2-3 йил муддатга муайян имтиёз ва преференциялар берилиши инобатга олинаши мумкин;

✓ “Ҳар бир оила – тадбиркор”, “Ёшлар келажагимиз” каби ижтимоий дастурлар доирасида аҳолида тадбиркорлик соҳасида зарурий кўникмаларни шакллантиришга қаратилган семинар-тренинг, ўқув курслари асосида тажриба алмашиш ва ишбилармонлик салоҳиятини ошириш тизимини такомиллаштириш; бунда, халқаро ташкилотлар, олий ўқув юртлари ва мамлакатимизнинг нуфузли тадқиқот марказлари мутахассисларини кенг жалб қилиш тавсия этилади;

✓ ҳудудларда юзага келаётган муаммоларни ўз вақтида бартараф этиш ва тадбиркорлик субъектларининг хоҳиш-истакларини аниқлаш мақсадида тадбиркорлар орасида сўровлар ўтказиш йўли билан тизимли равишда кичик бизнес субъектларини баҳолашни амалга ошириш; шу муносабат билан “Тадбиркорлар билан очик мулоқот” электрон платформасига жойлаштириладиган ягона сўровномани (илмий марказлар томонидан ўтказиладиган барча сўровномаларни тизимлаштирган ҳолда) ишлаб чиқиш зарур. Сўровнома қуйидаги бўлимлардан иборат бўлиши мумкин: тадбиркорларни молиявий қўллаб-қувватлаш, солиқ тизимини такомиллаштириш, инфратузилма билан таъминлаш, транспорт логистикаси, тадбиркорлар ишлаб чиқарган маҳсулотлар учун ташқи бозорлар излаш, тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Отабоев Ш. ва Б.Туман (шаҳар) иқтисодиётининг ўсиш драйверларини аниқлаш: методология ва амалиёт. – Тошкент: “Firdavs- Shoh” нашриёти, 2023 й. - 224 б.
2. Гранберг, А.Г. Основы региональной экономики: учебник для вузов. – Высшая школа экономики. 5-е изд. М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2006. - 495 с.
3. Суспицын С.А. Барометры общего регионального положения // Ж.: Проблемы прогнозирования. 2005. – № 2. - С. 97–110.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТУРИЗМ СОҲАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ АФЗАЛЛИКЛАРИ (ХОРИЖИЙ АМАЛИЁТЛАРНИ ИНОБАТГА ОЛГАН ҲОЛДА)

Якубов Нурбек Алишерович,

Макроиқтисодий ва ҳудудий тадқиқотлар институти,

PhD, бош мутахассис

тел.: +99890-328-47-44

e-mail: newfrank@mail.ru

Аннотация. Ўзбекистонда туризмни ривожлантиришнинг иқтисодий таъсирини илмий-иқтисодий усуллар билан таҳлил қилади. Ушбу тезисда 2016–2024 йиллар статистикаси, UNWTO ва World Bank таҳлиллари ҳамда Ўзбекистоннинг миллий статистикаси асосида туризмнинг ЯИМга ҳиссаси, туризмдан тушумлар, бандлик ва ташқи савдога таъсири баҳоланади. Хорижий тажрибалар (Грузия — виза либерализацияси, Туркия — инфратузилма инвестициялари, Хорватия — барқарор/рурал туризм)дан ўрганилган сиёсат чоралари Ўзбекистон учун адаптацияланади ва 3 сценарий (консерватив, асосий, оптимистик) ёрдамида 5 йиллик прогноз берилган. Таҳлил

натижаларига кўра, мақсадли сиёсат ва инвестициялар натижасида туризмдан тушумларни 2,0–3,5 млрд USD даражасига етказиш, ЯИМда туризм ҳиссасини сезиларли даражада ошириш ва юзлаб мингларда иш ўринлари яратиш реал имконият эканлиги маълум бўлди. (Иқтисодий кўрсаткичлар ва ҳисоб-китоблар манбалари: Statistics Agency of Uzbekistan, UNWTO (Investing in Uzbekistan, Oct 2023), World Bank Tourism Watch, Trade.gov ва миллий таҳлиллар).

Калит сўзлар: туризм, ЯИМ, туризмдан тушумлар, виза либерализацияси, инфратузилма, Ўзбекистон, UNWTO, World Bank.

Қириш. Сўнгги йилларда Ўзбекистон халқаро туризм секторида катта ўсишга эришди. Агар 2016 йилда давлатга ташриф буюрган хорижий туристлар сони 2 млн атрофида бўлган бўлса, 2024 йилда бу кўрсаткич 10,3 млн киши даражасига етди. 2023 йилда Ўзбекистонга ташриф буюрган туристлар сони 6.6 млн атрофида қайд этилди — бу эса пандемиядан кейинги тез тикланишни кўрсатади. Бунда асосий ўсиш драйверлари сифатида қуйидагилар қайд этилади: Виза режими осонлаштириш — ҳозирда 86–90 дан ортиқ давлат фуқаролари учун визасиз ёки электрон-виза тизими йўлга қўйилган: Инфратузилмага инвестиция — аэропортлар модернизация қилиниб, масалан, Самарқанд аэропортида ички ва халқаро йўловчилар сони ўсиб, 2024 йилда 1.38 млн йўловчига етди (2023 йилда 1.01 млн). Тошкент аэропортида ҳам кенгайтириш ишлари амалга оширилиб, 2024 йилда 8.7 млн йўловчига хизмат кўрсатилди — бу 2023 йилга нисбатан 28% га кўп. Халқаро маркетинг ва брендлаштириш — Ўзбекистон ўзини “эркин, очиқ ва маданий туристларга қулай манзил” сифатида илгари сурмоқда. Хорижий телеканаллар (масалан, BBC, CNN, National Geographic), халқаро кўргазмаларда иштирок этиш, элчихоналар орқали тарғибот ҳиссаси катта бўлмоқда: Бундан ташқари, давлат томонидан қабул қилинган қатор дастурлар ҳам ушбу ўсишга ҳисса қўшмоқда: туристлар сонини 2025 йилда 15.8 млнга, туризм хизматлари экспортини эса \$4 млрд даражасига етказиш режалаштирилган

Адабиётлар таҳлили. UNWTO — «Tourism Doing Business – Investing in Uzbekistan» (Oct 2023): мамлакатнинг туризм кластерини ва инвестиция имкониятларини таҳлил этади; стратегиялар, SWOT ва инвестицион тавсиялар беради.

World Bank — Tourism Watch (Q1–Q4 2023–2024): глобал трендлар, туризмнинг ЯИМга ҳиссаси ва тикланиш диаграммалари. Ўзбекистон мисолига умумий контекст беради.

Trade.gov (US ITA) ва CEIC / Macrotrends: миллий статистика ва туризмдан тушумлар (1.6–2.1 млрд USD атрофи манзараси) ҳақида маълумотлар.

Методология. Маълумот манбалари: Statistics Agency of Uzbekistan (миллий келувчи туристлар ва таркиби), UNWTO (кластер ва тавсиялар), World Bank (халқарий вақтинчалик ва глобал трендлар).

Тадқиқот усуллари: эмпирик-статистик таҳлил (2016–2024 йиллар тренди), мултипликатив модель орқали бандлик ва даромад таъсирини тахминий баҳолаш, учта сценарийли прогнози (А — консерватив; В — асосий; С — оптимистик).

Асосий параметрлар: келувчи хорижий туристлар сони, ўртача харажат/турист (USD), инфратузилма инвестициялари (USD), бандлик мултипликатори (туризм секторида ҳар 100 турист учун яратилган иш ўринлари) — ушбу параметрлар учун манбалардан олинган диапазонлар қўлланади.

Асосий кўрсаткичлар.

1. Хорижий туристлар: 2019 — 6,7 млн; 2024 — 10,3 млн Бу — пандемиядан кейин тез тикланишни кўрсатади.

2. Туризм хизматлари экспорти: 2022 маълумотларига кўра туризм хизматлари экспорти ~\$1.6 млрд; 2024 йилда туризм даромадлари \$3,4 млрд қайд этилган..

3. Жаҳон миқёсида: 2023 йилда туризмнинг глобал ЯИМга тўғридан-тўғри ҳиссаси ~3% (шу йил ўтган даврда тўлиқ тикланиш белгиси). Бу Ўзбекистон каби ривожланаётган бозорлар учун имкониятларни оширади.

Хорижий амалиёт. Грузия (виза либерализацияси) — виза соддалаштириш келувчиларни сезиларли оширган; Ўзбекистон учун булардан ўқиб чиқиш: енгиллаштирилган электрон-виза ва визасиз режимини янги бозорларга кенгайтириш самара беради. **Туркия** — аэропортлар ва бренд маркетингга катта инвестиция қилади; Ўзбекистонда **Самарқанд** ва бошқа меҳнат пунктларини ҳаблир сифатида ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Хорватия — рурал ва мавзеавий туризмни ривожлантириш орқали мавсумийликни юмшати; бунда маҳаллий жамоалар учун микрокредит ва тадбиркорлик дастаклари муҳим.

Амалий тавсиялар.

1. Viza va e-visa rejimini 90+ davlatlar sohasiga kengaytiriш va onlayн jараёни тизимлаштириш.

2. Самарканд, Бухоро ва Тошкент аэропортларини логистик хаблар сифатида модернизация қилиш — нақд сарфлар ва келувчи туристларга мос иқлими. Туризм кластерларига (музейлар, бутик меҳмонхоналар, транспорт) инвестицияларни жалб этиш учун солиқ имтиёзлари ва тезкор лицензиялаш режимини жорий этиш.

3. Маҳаллий жамоаларни қўллаб-қувватлаш: рурал/эготуризм ва маданий туризмни ривожлантиришга грантлар, бошланғич кредитлар ва ўқитиш дастурлари берилиши керак.

4. Очиқ статистика ва айрим КРЛарни жорий этиш (ҳар йил: келувчи туристлар, ўртача харид, туризмдан солиқ тушумлари, яратилган иш ўринлари) — мониторинг ва илмий баҳолаш учун.

Фойдаланилган адабиётлар

1. UNWTO. (2023). *Tourism Doing Business – Investing in Uzbekistan* (Final report, Oct 2023).
2. World Bank. (2024). *Tourism Watch — Quarterly Reports & Global Tourism assessments*.
3. Trade.gov / U.S. International Trade Administration. (2023). *Uzbekistan — Travel and Tourism*.
4. Statistics Agency of Uzbekistan / Kun.uz / Daryo (national statistics reporting). (2024–2025). *Foreign tourist arrivals data*.
5. Economic Impact Report (2023). *Uzbekistan Travel & Tourism — EIR 2023* (forecast and sectoral contribution).

O‘ZBEKISTONDA YASHIL TURIZM VA BARQAROR RIVOJLANISH

Yakubov Nurbek Alisherovich,

Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti,

PhD, bosh mutaxassis

tel.: +99890-328-47-44

e-mail: newfrank@mail.ru

Jamolov Mirzabek Mirjalil o‘g‘li,

Makroiqtisodiy va hududiy tadqiqotlar instituti

yetakchi mutaxassis

tel.: +99897-874-44-55

e-mail: mirzabekjamalov@gmail.com

Annotatsiya. O‘zbekistonda yashil turizmni rivojlantirishning barqaror rivojlanishga ta’siri tahlil qilinadi. Yashil turizm — ekologik toza, mahalliy madaniyat va tabiiy resurslarni asrashga yo‘naltirilgan turizm shakli bo‘lib, u nafaqat ekologik barqarorlikni ta’minlaydi, balki mahalliy iqtisodiyot, aholi bandligi va madaniy merosni saqlashga ham xizmat qiladi. Maqolada xalqaro tajriba, xususan, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya va Janubiy Koreya kabi davlatlarning ekoturizmni rivojlantirishdagi yondashuvlari o‘rganilib, O‘zbekiston sharoitiga mos tavsiyalar beriladi. 2023–2024 yillarda O‘zbekistonda turizm sohasida qayd etilgan statistik ma’lumotlar asosida yashil turizmning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi baholanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, yashil turizmni rivojlantirish infratuzilma modernizatsiyasi, ekologik standartlarni joriy etish va mahalliy hamjamiyatlarni jalb qilish orqali mamlakatning barqaror rivojlanish strategiyasiga sezilarli hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: yashil turizm, barqaror rivojlanish, ekoturizm, O‘zbekiston, ekologik standartlar, mahalliy hamjamiyat, iqtisodiy samaradorlik, madaniy meros, xalqaro tajriba, turizm infratuzilmasi.

Kirish. O‘zbekistonda ekologik siyosatning asosiy ustunlari “O‘zbekiston–2030” [1] strategiyasining ijrosi va “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasi” [2] bilan mustahkamlangan. O‘zbekiston 2025-yilni “Atrof-muhitni muhofaza qilish va yashil iqtisodiyot yili” [4] deb e’lon qildi — ha, bu oddiy tanlov emas, balki asosiy iqtisodiy kurs. “Yashil makon” dasturi doirasida 2025-yilning birinchi yarmida 137 million daraxt va butalar ekildi, 55 yangi parklar tashkil etildi, 349 ming daraxt elektron platformaga kiritildi. Qattiq nazorat natijasida 23 mingdan ziyod ekologik qonunbuzarlik aniqlanib, 40 mingdan ortiq profilaktika tadbirlari o‘tkazildi. Energetikada ham chalkash “hisob-kitob” bor: quyosh va shamol stansiyalarining ulushi 16 % ga yetib, 2025-yil oxirigacha 26 % ga oshirilishi rejalashtirilgan; yangi 3,5 gigavattlik 16 ta “yashil” elektr stansiyasi, 160 MW gidrotexnika va 1,8 GW batareyalar qurilishi ko‘zda tutilgan. “Yashil makon” 200 million daraxt ekish, Oral dengizi qurigan qismida 2 million gektardan ortiq yashil hudud yaratish va har yili 698 bog‘-park qurishni nazarda tutadi.

Asosiy qism. Turizm va yashil iqtisodiyot O'zbekistonning iqtisodiy lokomotivi bo'lib bormoqda. 2024-yilda turizm eksporti 1,6 baravar oshib, 3,5 mlrd dollarni tashkil etdi. 2025-yilning aprelida mamlakat tarixida ilk bor bir oyda bir milliondan ortiq xorijiy sayyoh qabul qilindi, may oyida esa 1,1 million tashrif buyuruvchi qayd etildi. So'nggi sakkiz yilda 6,5 mlrd dollarlik turizm investitsiyalari jalb qilinib, 130 mingdan ortiq yangi mehmonxona o'rinlari yaratilgan. Turizm qo'mitasi o'rtacha tashrif muddatini 10–12 kunga uzaytirish uchun BAA va Saudiya Arabistoni bilan hamkorlikda vizasiz rejim, “UN Tourism” platformasi va yagona turist kartasini ishga tushirmoqda. Shu bilan birga, Eco Expo Central Asia 2025 ko'rgazmasida O'zbekistonning 187 kvadrat metrlik milliy stendi VR yo'nalishlar, vertikal bog'li gumbaz va qayta ishlangan materiallardan tayyorlangan ma'ruzalar zonasi bilan diqqat markazida bo'ldi. Expo ko'rgazmada mamlakatimiz “Parkent” nomli yil bo'yi ishlaydigan ekologik kurortini ham namoyish etdi.

“Sustainable travel” tashkiloti ma'lumotiga ko'ra [5], sayyohlik faoliyati global issiqxona gazlari chiqindilarining taxminan 8 % ga teng. Bu raqam Lenzen va hamkasblarining EEIO modeli asosidagi 2018-yilgi tadqiqotiga tayanadi va haligacha o'zgarishsiz – global sayohat ko'paygani sari ushbu ulush ham ortadi.

Innovatsion yechimlar paketi kelajakni ko'zlaydi. Birinchidan, “yashil energetika – turizm” sinergiyasi: 3,5 GWlik yangi stansiyalar sayyohlik obyektlarini toza energiya bilan ta'minlaydi va elektr ishlab chiqarish bo'yicha Masdar, ACWA Power kabi hamkorliklar bilan 54 % qayta tiklanuvchi ulushga erishish rejalashtirilgan. Ikkinchidan, suv tejovchi texnologiyalar bilan irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish va agro-ekoturizmni bog'lash; suv tejash jamg'armasi 2025-yilda 5 hududda 200 mln dollar kredit liniyasi bilan amalga oshirilmoqda. Uchinchidan, “smart-visitor” boshqaruvi: UNESCO obyektlarida vaqt bo'yicha bron qilish, differensial tariflar va onlayn karbon iz hisobi sayyohlik oqimini tartibga soladi. To'rtinchidan, “Green Data Hub” – 347 avtomatlashtirilgan havo sifat stansiyasi, “Yashil makon” xaritasi va turizm oqimlari ma'lumotlarini birlashtiradigan ochiq platforma – siyosatni haqiqiy vaqt rejimida kuzatishga imkon beradi. Nihoyat, Oralbo'yi uchun “tabiatga sarmoya” modeli: kraudfanding va davlat-xususiy sheriklik asosida saksovl plantatsiyalari, qush kuzatuvi turizm marshrutlari va ilmiy ekspeditsiyalar chang bo'ronlari bilan kurashadi.

1-jadval

O'zbekistonning yashil iqtisodiyot, turizm va hududiy barqarorlik sohalaridagi tashabbuslari³¹

Yondashuv	Asosiy amallar	Indikatorlar (KPI)
Yashil energiya – turizm sinergiyasi	16 ta quyosh va shamol stansiyalari va 3,5 GW qo'shimcha quvvatni turizm obyektlari bilan bog'lash; mehmonxonalarda RE-PPA va yashil sertifikatlar.	Qayta tiklanuvchi energiyaning ulushi (16 %→26 % 2025, 54 % 2030); nol-emisiyalı turizm paketlari soni; yangi yashil quvvat (GW).
Suv tejovchi agro-eko turizm	Sug'orish modernizatsiyasi, tomchilatib sug'orish, drenaj va agro-ekoturizm fermalari birlashtirish.	Suvni tejovchi texnologiyalar bilan qamrab olingan maydon (%); suv izining kamayishi; agro-ekoturizm obyektlari soni.
Smart visitor boshqaruvi	UNESCO obyektlari uchun slot-rezervatsiya, raqamli karbon iz hisobi, differensial tariflar.	O'rtacha tashrif muddati (kun); carbon footprint per visitor; “yashil” tariflardan foydalangan sayyohlar ulushi.
Aralbo'yi tabiatga sarmoya	Saksovl plantatsiyalari, qush kuzatuvi yo'nalishlari, ilmiy turizm va PPP/kraudfanding.	Afforestatsiya maydoni (ha) – 130 000 ha ++; ekilgan ko'chatlar soni; ekoturizm marshrutlari soni; qush turlarining xilma-xilligi.
Shaffoflik va Green Data Hub	347 havo stansiyasi, “Yashil makon” xaritasi va turizm statistikalarini yagona ochiq platformada birlashtirish; choraklik KPI hisobotlari.	Ulanadigan stansiyalar soni; ochiq datasetlar; KPI hisobotlar soni; turizm oqimlarini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati.

Bu yo'l xaritasi iqtisodiy va ekologik foyda beruvchi loyiha sifatida, ham bugungi iqtisodiy o'sish, ham kelajakdagi barqarorlik uchun xizmat qiladi. U “yashil” mablag'lar, innovatsion texnologiyalar va jamoatchilik nazoratini birlashtirib, “bitta hudud — bitta ixtisoslashuv” tamoyili asosida hududlar o'rtasidagi nomutanosiblikni qisqartirishga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, yashil iqtisodiyot, turizm va hududiy barqarorlik O'zbekistonda bir-biriga chambarchas bog'langan uchta yo'nalishdir. Yashil energetika orqali barqaror turizmni qo'llab-

³¹ Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

quvvatlash, suv va yer resurslarini tejash va innovatsion ekoturizm loyihalarini rivojlantirish – bularning barchasi nafaqat bugungi kun muammolariga yechim bo‘ladi, balki kelajak avlodlar uchun ham “yashil dividend” yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining, 11 sentabr 2023 yildagi PF-158-son “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida” gi Farmoni
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 30 oktabr 2019 yildagi PF-5863-sonli “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni
3. <https://president.uz/>
4. <https://gov.uz/>
5. <https://sustainabletravel.org/issues/carbon-footprint-tourism>

ZAMONAVIY DUNYODA TURIZM VA HUDUDLARNI RIVOJLANTIRISH JARAYONLARINING EKOLOGIK MUAMMOLARI

Muxamedov To‘lqinjon Djurayevich

*Buxoro davlat universiteti San‘atshunoslik va pedagogika fakulteti
Yoshlar masalalari va ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar
bo‘yicha dekan o‘rinbosari, dotsent*

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy turizm va hududlarni rivojlantirish jarayonlarida yuzaga keladigan ekologik muammolar, ularning sabablari va ularni bartaraf etish yo‘llari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Turizm, madaniyat, ekologiya, tabiat, rivojlanish, iqtisodiyot, taraqqiyot.

Kirish. Zamonaviy dunyoda turizm sohasi haqiqatan ham tez sur‘atlar bilan rivojlanmoqda. Bu rivojlanish global iqtisodiyot uchun katta imkoniyatlar yaratadi, chunki turizm har yili millionlab odamlarni bir joydan ikkinchi joyga ko‘chirib, yirik moliyaviy oqimlarni keltirib chiqaradi. Turizm tufayli ko‘plab mamlakatlar va hududlar o‘zlarining iqtisodiy taraqqiyotini rag‘batlantirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va infratuzilmani rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Bundan tashqari, turizm madaniyatlararo almashinuv, xalqlararo hamjihatlik va o‘zaro tushunishni kuchaytirishda muhim rol o‘ynaydi. Turistlar boshqa mamlakatlar va madaniyatlar bilan tanishib, yangicha tajribalar orttirishadi, bu esa dunyoviy hamjihatlik va tinchlikni mustahkamlashga yordam beradi.

Biroq, turizmning tez rivojlanishi bilan birga uning salbiy ta‘sirlari, ayniqsa ekologik muammolar, tobora kuchayib bormoqda. Ko‘pchilik turistik joylar tabiiy go‘zallik va ekologik muhitga tayanadi, ammo haddan tashqari turizm tufayli bu joylar zarar ko‘rmoqda. Masalan, dengiz qirg‘oqlari, tog‘lar, o‘rmonlar va boshqa tabiiy manzaralar haddan tashqari foydalanish, ifloslanish va atrof-muhitning buzilishi kabi muammolarga duch kelmoqda. Turistlar sonining ko‘payishi qattiq va suyuq chiqindilar miqdorini oshirib, shahar va tabiiy resurslarni ifloslantirishga olib keladi. Bundan tashqari, turistik obyektlar qurilishi va infratuzilma rivojlanishi tabiiy muhitni buzish, yovvoyi hayvonlar yashash joylarini yo‘q qilish va biologik xilma-xillikni kamaytirish kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Bu ekologik muammolar nafaqat tabiatga zarar yetkazadi, balki turizmning uzoq muddatli barqarorligiga ham tahdid soladi. Agar tabiiy resurslar va ekologik muvozanat saqlanmasa, turistik joylar o‘zining jozibadorligini yo‘qotadi, bu esa turizm sohasining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun, turizmni barqaror rivojlantirish va ekologik muammolarni bartaraf etish juda muhimdir. Buning uchun hukumatlar, turizm kompaniyalari va turistlar o‘rtasida hamkorlik rivojlantirilishi, ekologik jihatdan toza texnologiyalardan foydalanish, chiqindilarni to‘g‘ri yo‘naltirish va tabiiy resurslarni muhofaza qilish bo‘yicha chora-tadbirlar ko‘rilishi kerak. Turizmni barqaror rivojlantirish orqali nafaqat iqtisodiy foyda olish, balki tabiatni asrash va kelajak avlodlar uchun yaxshi sharoit yaratish mumkin. Bir so‘z bilan aytganda, turizm zamonaviy dunyoda katta imkoniyatlar va foyda keltirsada, uning salbiy ta‘sirlari, ayniqsa ekologik muammolar, e‘tiborga olinishi kerak. Turizmni barqaror rivojlantirish va atrof-muhitni muhofaza qilish orqali bu sohani uzoq muddatli va foydali ravishda rivojlantirish mumkin.

Turizmning ekologik ta‘siri turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Bularga quyidagilar kiradi:

- Tabiiy resurslarning haddan tashqari iste‘moli: Turizm obyektlari qurilishi va foydalanishi natijasida suv, energiya va boshqa tabiiy resurslar ko‘p miqdorda sarflanadi.

- Atrof-muhitning ifloslanishi: Turistlar ko'pligi natijasida chiqindilar, suv va havo ifloslanishi kuchayadi.
 - Biodiversitet³²ning yo'qolishi: Turizm obyektlari qurilishi uchun tabiiy yashash joylari yo'q qilinadi, bu esa o'simlik va hayvonlar turlarining yo'qolishiga olib keladi.
 - Iqlim o'zgarishi: Turizm transport vositalaridan foydalanish va energiya iste'moli natijasida uglerod ishlari ortib, iqlim o'zgarishiga hissa qo'shadi.
- Shuningdek hududlarni rivojlantirish jarayonida ham ko'plab ekologik muammolar yuzaga keladi. Bularga quyidagilar kiradi:
- Shaharlarning kengayishi: Shaharlar kengayishi natijasida qishloq xo'jaligi yerlari va o'rmonlar yo'q qilinadi.
 - Infratuzilma loyihalari: Yo'llar, ko'priklar va boshqa infratuzilma obyektlari qurilishi tabiiy muhitga zarar yetkazadi.
 - Suv resurslarining kamayishi: Hududlarni rivojlantirish jarayonida suv resurslari haddan tashqari iste'mol qilinadi, bu esa qurg'oqchilik va suv tanqisligiga olib keladi.
 - Tuproq eroziyasi: Qurilish va qazish ishlari natijasida tuproq eroziyasi kuchayadi.
- Bularning natijasida yuzaga keladigan muammolarning sabablarini ko'rib chiqamiz:
- Turizm va hududlarni rivojlantirishdagi ekologik muammolar asosan quyidagi sabablarga ko'ra yuzaga keladi:
- Barqaror rivojlanish tamoyillarini e'tiborsiz qoldirish: Ko'pincha turizm va rivojlanish loyihalari ekologik ta'sirni hisobga olmagan holda amalga oshiriladi.
 - Qonuniy tartibga solishning yetishmasligi: Atrof-muhitni muhofaza qilishga oid qonunlar va qoidalar yetarli darajada amalga oshirilmaydi.
 - Jamoatchilikning noto'liq ongi: Turistlar va mahalliy aholi atrof-muhitni muhofaza qilishning ahamiyati haqida yetarlicha ma'lumotga ega emas.
 - Iqtisodiy manfaatlar ustunligi: Ko'pincha iqtisodiy foyda ekologik masalalardan ustun qo'yiladi.
- Bizning fikrimizcha turizm va hududlarni rivojlantirishdagi ekologik muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi choralar ko'rilishi mumkin:
- Barqaror turizmni rivojlantirish: Turizm obyektlari qurilishi va boshqarilishida ekologik tamoyillarni qo'llash.
 - Qonuniy tartibga solishni kuchaytirish: Atrof-muhitni muhofaza qilishga oid qonunlar va qoidalarni qat'iy amalga oshirish.
 - Jamoatchilik ongini oshirish: Turistlar va mahalliy aholini atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha o'qitish va ularning ishtirokini kuchaytirish.
 - Ekologik texnologiyalarni qo'llash: Energiya samaradorligi yuqori bo'lgan texnologiyalarni joriy etish va chiqindilarni qayta ishlash tizimlarini yaratish.
 - Tabiiy resurslarni muhofaza qilish: Suv, o'rmon va boshqa tabiiy resurslarni muhofaza qilish va ularni oqilona iste'mol qilish.

Barqaror turizm tamoyillari deganda nima tushuniladi?

Barqaror turizm tamoyillari turizmning ekologik ta'sirini minimallashtirishga qaratilgan. Bu tamoyillar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Ekologik muvozanatni saqlash: Turizm faoliyati natijasida tabiiy muhitga zarar yetkazilmasligi.
 - Mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash: Turizmdan olingan daromad mahalliy aholi foydasiga ishlatilishi.
 - Madaniy merosni muhofaza qilish: Turizm mahalliy madaniyat va an'analarni saqlab qolishga yordam berishi.
 - Jamoatchilik ishtirokini ta'minlash: Mahalliy aholi turizm rivojlanish jarayonida faol ishtirok etishi.
- Albatta turizm va hududlarni rivojlantirishdagi ekologik muammolarni bartaraf etishda xalqaro tajriba va hamkorlik muhim ahamiyatga ega. Buning uchun quyidagi yo'llar mavjud:
- Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik: Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Turizm Tashkiloti kabi tashkilotlar bilan hamkorlikda barqaror turizm loyihalarini amalga oshirish.
 - Ilg'or mamlakatlar tajribasidan foydalanish: Barqaror turizm va ekologik rivojlanish bo'yicha ilg'or mamlakatlar tajribasini o'rganish va qo'llash.
 - Xalqaro grantlar va moliyalashtirish: Ekologik loyihalarni moliyalashtirish uchun xalqaro grantlar va subsidiyalardan foydalanish kabi bir qator ishlarni amalga oshirish yaxshi natijalar beradi deb o'ylaymiz.

Bugungi kun turizm salohiyati yuqori bo'lgan mamlakat sifatida O'zbekiston hukumati tomonidan barqaror turizmni rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Jumladan: O'zbekiston Respublikasi

³² Biodiversity (biologik xilma-xillik) — bu Yerdan mavjud bo'lgan barcha tirik organizmlar (o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar va boshqalar) va ularning mikro muhitlari, jamiyatlari, turlari va genetik xilma-xilliklarini ifodalaydi.

Prezidentning 31.05.2023 yildagi “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasini transformatsiya qilish va vakolatli davlat organi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-81-son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 30.10.2019 yildagi “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5863-son Farmonlarida - Raqamli texnologiyalar asosida zamonaviy ekologik monitoring mexanizmini yaratish, ekologik madaniyatni yanada oshirish, bioxilma-xillikni asrash va chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni tartibga solish, daraxt, butalarni ekish va yashil hududlarni tashkil qilish hamda ularni muhofaza qilishning yangi tartiblarini joriy qilish orqali ekologik vaziyatni tubdan yaxshilash masalalariga jiddiy e‘tibor qaratilib, mamlakatda quyidagi choralar amalga oshirilmoqda:

- Ekologik turizmni rivojlantirish: O‘zbekistonning tabiiy go‘zalliklarini saqlab qolgan holda ekologik turizmni rivojlantirish.
- Atrof-muhitni muhofaza qilish dasturlari: Chiqindilarni qayta ishlash, suv resurslarini tejash kabi dasturlarni amalga oshirish.
- Turizmni rivojlantirishda ekologik tamoyillarni qo‘llash: Yangi turizm obyektlari qurilishi va boshqarilishida ekologik standartlarga rioya qilish.

Xulosa Zamonaviy dunyoda turizm va hududlarni rivojlantirish jarayonlari ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu muammolarni bartaraf etish uchun barqaror rivojlanish tamoyillarini qo‘llash, qonuniy tartibga solishni kuchaytirish va jamoatchilik ongini oshirish zarur. Xalqaro hamkorlik va ilg‘or tajribalardan foydalanish ham bu borada muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekiston kabi turizm salohiyati yuqori bo‘lgan mamlakatlar uchun ekologik muammolarni bartaraf etish va barqaror turizmni rivojlantirish kelajakda muhim vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish / o‘quv qo‘llanma: O‘.E.Xo‘janazarov, Sh.Yakubjonova.: «Barkamol fayz media» nashriyoti, 2018-yil
2. Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish asoslari P .S .Sultonov «Musika» nashrivoti Toshkent 2007
3. <https://lex.uz/uz/docs/-6479180>
4. <https://lex.uz/docs/-4574008>

TURISTIK MASKANLARNING KLASTEROPLIGINI ANIQLASH USULI

Navruz-zoda Zebiniso Baxtiyorovna,
Buxoro davlat universiteti
Iqtisodiyot kafedrasida dotsenti, PhD

Annotatsiya. Maqolada “turistik maskan” atamasini turistik klasteri poydevori sifatida tadqiq etib, uning sayohat klasterbopligini aniqlash usuli ishlab chiqilgan. Mazkur usul asosida tashrif joylarning real sayohat klasterbopligini mualliflik usulida to‘rtta: “diqqatga sazovor joy”; “turistik maskan”; “jozibador sayohat hududi” va “klasterbop sayohatgoh” sifat darajalari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: turizm, turistik maskan, klaster, sayohat klasterboplik, diqqatga sazovor joy, jozibador sayohat hudud, klasterbop sayohatgoh.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 16-oktabrda Samarqand shahrida bo‘lib o‘tgan Butunjahon turizm tashkiloti Bosh Assambleyasining 25-sessiyasidagi nutqida “...katta shahar va sayyohlar ko‘p boradigan manzillarda 30 ta yirik turizm klasterlari tashkil etilishi...”, degan taklifini bildirgan edi [1]. Ushbu strategik vazifani amalga oshirishda mamlakatimizda mavjud bo‘lgan diqqatga sazovor joylarning sayohatbopligi yoxud sayohat qilishga yaroqliligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarini ishlab chiqilishi talab etadi. Chunki, turizmining obyektlarini sayohat maskanlari tashkil qiladi.

Sayohat – inson dunyoqarashi, uni jismoniy va ma’naviy komillikka erishish vositasidir. Turizming muhim elementini sayohat maskanlari hisoblanadi. Sayohlar diqqatga sazovor joylarni tanlab, ularni ko‘rish yoki u yerda dam olish uchun tashrif buyuradilar. Tashrif joylar qancha sayohatbop bo‘lsa, turistlar oqimini shuncha barqarorlikka erishadi. Turizm sohasini klaster usulida tashkil etish natijasida diqqatga sazovor joylar tomon sayohatchilar oqimi keskin ko‘paytirish imkoniga ega bo‘ladi. Shuning uchun tashrif joylarning

sayohat klasterbopligini aniqlash asnosida sayohatgohlarni klasterlashtirish, turizmini jadal rivojlantirishning muhim bosqichi sifatida xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Adabiyotlarda “klaster” tushunchasining turlicha yondashuvlari bo'yicha har xil talqinlari mavjud. Pedagogik nuqtayi nazaridan “klaster – bir bosh ko'rinishda o'quv materiallarni tizimlashning grafik uslubidir” [2]. “Klaster” atamasining iqtisodiy jihatiga Garvard universiteti professori Maykl Porter e'tibor qaratib, unga *“bu ma'lum bir sohada o'zaro bog'liq kompaniyalar va muassasalarning geografik konsentratsiyasi”* [3] deb, ta'rif berilgan. “Turistik klaster” - bu turizm sohasida xizmat ko'rsatuvchi korxona, tashkilot va muassasalarining birlashmasidir. Ushbu iboraning turli talqinlari mavjud. Bir guruh olimlar turistik klasterlarni tor ma'noda – “mintaqaviy turistik-rekreasion tizim sifatida” [4], boshqalari uni keng ma'noda - “hududning manfaatlarini, mustaqilligini, raqobatbardoshligini va barqaror rivojlanishini kuchaytirishga yo'naltirilgan mintaqaviy boshqaruv mexanizmi sifatida” [5] ko'rib chiqadilar.

Olimlar klasterlarning tashkiliy tuzilishini tadqiq etganlar. M.A.Morozov turistik klasterlar tarkibiga turistik resurslarni, turistik va umumiy infrastrukturani, soha kadrlarini, sayyohlarni qabul qiladigan turoperatrlarini, ta'lim muassasalarini, hudud to'g'risida ma'lumot manbalarini, davlat va mahalliy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kiritishini taklif qiladi [6]. Turizm sohasidagi klaster mazmun-mohiyatiga ko'ra “hudud va tarmoq belgilari bo'yicha mahallilashtirilgan ishlab chiqarish tizimi” [7] sifatidagi fikr klasterlarni shakllantiruvchi *“hududga mansubligi”* va klaster doirasidagi xizmat ko'rsatuvchi sub'ektlarining *“qo'shilgan qiymat zanjiri”* bilan bog'langanligi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tizimli tahlil usulidan foydalanib, muqaddas joylarni sifat darajalari bo'yicha uchta – “diqqatga sazovor muqaddas joy”, “jozibador ziyorat hududi” va “klasterbop ziyoratgoh” toifalari ajratilgan. Mantiqiy tahlil usulidan foydalanilgan holda klasterlarni shakllantiruvchi ikkita bosh mezonni “hududga tegishliligi” va “qo'shilgan qiymat zanjiri bilan bog'langanligi” aniqlangan. Guruhlash usulini qo'llab, muqaddas joylarning ziyorat klasterbopligining etalon va real darajasi ajratilgan. Ziyorat klasterbopligini real tavsiflovchi mezonlar bo'yicha baholash ko'rsatkichlarini shakllantirish va ularning salmog'ini belgilashda xorijda biznes sifatini baholashda qo'llanadigan “TRIS–EFQM” modelining baholash shkalasidan foydalangan. Qiyosiy tahlil metodidan foydalanib, mamlakatimizdagi qator muqaddas joylarning ziyorat klasterbopligi indikatorini ko'p o'lehamli baholash uslubiyoti bilan solishtirma tahlili o'tkazilgan. Yuqorida qayd qilingan usullardan foydalanish maqolaning ilmiy natijalari va samaradorligini asoslash, xulosa va tavsiyalarini ilmiy jihatdan ta'minlash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Klaster yondashuvida turizmni rivojlantirishning muhim shartlaridan biri –sayohat maskanlarni turistik klasterlarga aylantirishdan iboratdir. Hududiy sayohat klasterlarni shakllantirish uchun tashrif joylarning turistik klasterbopligini aniqlash kerak bo'ladi. Bunda, “klasterbop” deganda biz turistik oqimlarni shakllantirish imkonining mavjudligini va “turistik klasterbopligi” iborasi bilan esa sayohatgohlarning sayyohlik tashkilotlari bilan kooperatsiyasida turistik xizmatlarini diversifikatsiya qilish va sifatini yaxshilash imkonini yaratish maqsadida birlashma tuzishga yaroqli degan ma'nolarni ifodalaymiz.

Raqobatbardosh turistik klasterlarni shakllantirish uchun sayohat klasteri obyektlari bo'lmish diqqatga sazovor joylar, tashrif maskanlar va jozibador sayohat hududlarni baholash taqozo etadi. Turizmini jadal rivojlantirish maqsadida hududlarning diqqatga sazovor joylarini baholash orqali ularning sayohatbopligi va sifat darajalarini aniqlash mumkin bo'ladi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun biz “Sayohat maskanlarning turistik klasterbopligini baholash mezonlari va ularni sifat jihatdan tasniflash tartibi”ni ishlab chiqdik. Unga ko'ra Sayohat maskanlarning turistik klasterbopligini 10 ta qo'yidagi mezonlar asosida baholash tavsiya etiladi:

Sayohat maskanlarning turistik klasterbopligini aniqlashda biz ilmiy tadqiqotlarning qiyosiy usulidan foydalandik. “Sayohat maskanlarning turistik klasterboplik” darajasini ifodalovchi indikatorini baholashning usuli quyidagi *beshta bosqichlarini ajratamiz*:

1. “Sayohat maskanlarning etalon turistik klasterbopligi” darajasini shakllantirish.
2. Sayohat maskanlarning turistik klasterboplik darajasini aniqlash mezonlarini ishlab chiqish.
3. Sayohat maskanlarning turistik klasterbopligini real tavsiflovchi mezonlar bo'yicha baholash ko'rsatkichlarini shakllantirish va ularning salmog'ini belgilash.
4. Sayohat maskanlarning turistik klasterboplik darajasini baholash ko'rsatkichlariga ekspertlarning munosabatini ballarda ifodalash.
5. Ekspert bahosining umumiy yig'indisining etalon bahosi bilan qiyoslash evaziga sayohat maskanlarning real turistik klasterboplik darajasini aniqlash.

Sayohat maskanlarning turistik klasterbopligini quyidagi 4 ta sifat darajadan biriga mos kelishi tavsiya etamiz:

- ❖ 0 balldan dan 40 ballgacha - “Diqqatga sazovor muqaddas joy”.

- ❖ 41 balldan 70 ballgacha - “Turistik maskan”.
- ❖ 71 balldan dan 85 ballgacha - “Jozibador turistik hududi”.
- ❖ 86 balldan dan 100 ballgacha - “Klasterbop sayohatgoh”.

“Klasterbop sayohatgoh” sifat darajasida jozibadorligi yuqori bo‘lgan “sayohat maskanlar” negizida “raqobatbardosh sayohat klasterlar”ni tuzish say’-harakatlarini qilish kerak bo‘ladi. Klasterlarni shakllantiruvchi ikkita bosh mezonni ajratish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bular, agar birinchisi “hudud” bo‘lsa, ikkinchisi – “qiymat” hisoblanadi. Agar turistik klasterlarining hududiy jihati tashrif joylarni turistik maskanlarga aylantirish va ularni jozibador turistik destinasiyalar darajasiga ko‘tarib ular negizida raqobat ustunlikka ega bo‘lgan sayohat klasterlarni shakllantirish bo‘yicha sa’y-harakatlarda namoyon bo‘lsa, bunday klasterlarning “qiymat” jihati turizm obyektlari o‘rtasida *integratsion aloqalarni* o‘rnatish evaziga jozibador hududlarda sayohatchilar uchun turistik xizmatlar majmuasining texnologik zanjirini tuzishini nazarda tutiladi.

Shunday qilib, turistik maskanlar negizida sayohat klasterlarini tuzish imkonini tavsiflovchi “Tashrif joylarning sayohat klasterbopligi” indikatorining hisob-kitobi va tahlili diqqatga sazovor joylarni har tomonlama o‘rganish va ularni jozibador tashrif hududlarga aylantirishga e’tibor qaratish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligini kuchaytirish va oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi umumiy xulosaga keldik:

1. O‘zbekistonda turistik oqimlarini keskin ko‘paytirish maqsadida geografik jihatdan bir-biriga yaqin joylashgan jozibador turistik maskanlar negizida hududiy sayohat klasterlarni tashkil etish tavsiya etiladi.
2. Mamlakatimizda mavjud barcha diqqatga sazovor joylar, noyob obyektlar, me’moriy yodgorliklar, madaniy, ma’naviy va moddiy boyliklar to‘g‘risidagi ma’lumolar bankini yaratib, turizmning elektron platformasiga kiritish.
3. Turistik maskanlarining infratuzilmasini rivojlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Butunjahon turizm tashkiloti Bosh Assambleyasining 25-sessiyasidagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/6763>.
2. Instruksiya «Sozdanie klasterov». <http://old.2spbgru.ru/strp/libr/klaster.pdf> [12.02.2020].
3. Porter, M. E. Clusters and the new economics of competition. Harvard Business Review, 76(6), 1998.R: 77-90.
4. Lisikova O.V. Saratovskiy turistsko-rekreacionniy klaster: predposilki sozdaniya i razvitiya. Eles. Eleskiy gos. un-t im.I.A.Bunina.2009. S.47-52.
5. Petrova O.N. Klaster kak instrument obespecheniya konkurentosposobnosti turistskogo kompleksa regiona. Regionalnaya ekonomika: teoriya i praktika. 2010. №13(148). S.45-51.
6. Ekonomika turizma : uchebnyk / M. A. Morozov, N. S. Morozova, G. A. Karpova, L. V. Xoreva. — M. : Federalnoe agentstvo po turizmu, 2014. — 320 s.
7. Ulyanchenko L.A. Teoriya i metodologiya realizatsii klaster'nogo podxoda v industrii turizma (na primere Moskovskoy oblasti). Avtoreferat diss.. d.e.n. Sankt-Peterburg. 2012. S. 50.
8. Mekku posetyat 15 mln. umra-palomnikov. <https://islam-today.ru/novosti/2016/11/30/mekku-posetat-15-mln-umra-palomnikov/> [08.03.20].
9. O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida sifat ta’minoti: UQASE MODEL /prof. B.Navro‘zzoda va doktor K.Machado tahriri ostida. Bryussel, Bryussel erkin universiteti (VUB). Toshkent, “ Xarizma design” nashriyoti, 2008 - 245 b.

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISHGA TRANSFORMATSIYLASH YO‘LLARI

Navruz-zoda Layli Baxtiyorovna

Buxoro davlat universiteti

Marketing va menejment kafedrası dotsenti, PhD

Annotatsiya: Ilmiy tezisdá sun’iy intellekt texnologiyalarini kichik biznes sub’ektini rivojlantirishga transformatsion jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarining mashinali o‘rganish, NLP, kompyuter ko‘rish, generativ AI kabi yo‘nalishlariga tafsilot berilgan. Kichik biznes sub’ektlarida qo‘llaniladigan

sun'iy intellekt texnologiyalarining turlarining mohiyati ochib berilgan bo'lib, ularni kichik biznes sohasda qo'llanilishi imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlashi: *sun'iy intellect, kichik biznes, mashinali o'rganish, NLP, kompyuter ko'rish, generativ AI.*

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi qaroriga muvofiq ijtimoiy sohasi va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizning sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanuvchi dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishiga erishish, shuningdek, "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida sun'iy intellekt asosida yaratilgan dasturiy mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar hajmini 1,5 milliard AQSh dollariga yetkazish vazifasi qo'yilgan [1]. Ushbu strategik vazifani amalga oshirish uchun sun'iy intellekt texnologiyalarini kichik biznesni rivojlantirishga transformatsiyalash muhim ahamiyat kasb etadi.

Kichik biznesning iqtisodiy tizimdagi rolini mustahkamlashda SI texnologiyalari kichik biznes subyektlarini yanada innovatsion, moslashuvchan va bozorga yo'naltirilgan qilgan holda ularni nafaqat iqtisodiy barqarorlik, balki ijtimoiy ahamiyat nuqtayi nazaridan ham muhim omilga aylantiradi. Ayniqsa, bandlik, hududiy tenglik va mahalliy mahsulotlar ishlab chiqarishda SI texnologiyalarining tatbiqi barqaror natijalarga olib keladi. Shu sababdan, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining turlari va kichik biznesda foydalanish imkoniyatlari iqtisodiy raqobatning keskinlashuvi, resurslarning cheklanganligi va innovatsion rivojlanish talablarining kuchayishi sharoitida nihoyatda dolzarb masalaga aylanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kichik bizneslarda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining neyron tarmoqlar (neural networks) orqali katta hajmdagi ma'lumotlarni chuqur tahlil qilish (deep learning) asosida joriy etilishi bo'yicha xorijiy olimlardan N. D. Lewis hisoblanadi. Anirudh Koul, Siddha Ganju, Meher Kasam [5] kabi xorijiy olimlari kichik biznes sub'ektlarida IoT qurilmalar, mobil ilovalar va bulutli xizmatlar orqali chuqur o'rganish modellarini qanday joriy qilish mumkinligini ko'rsatib, model yengilligi, tezligi va foydalilik darajasi tahlil qilganlar. **Kichik biznesda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP)** yo'nalishida joriy etilishi bo'yicha Jason D. Brownlee tadqiqotlarida kichik va o'rta biznes uchun NLP texnologiyalarini qanday qilib joriy etish mumkinligini amaliy misollar bilan tushuntiradi

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda analiz va sintez hamda induktiv va deduktiv va qiyosiy tahlil tadqiqot usullaridan foydalangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – sun'iy intellekt texnologiyalaridan kichik biznes sub'ektini rivojlantirishga qo'llash imkoniyatlarini tadqiq qilishdan iborat. Kichik biznes sub'ektlarida qo'llaniladigan **sun'iy intellekt texnologiyalarining turlari va funksiyalarini taqqoslash usulida tahlil o'tkazilgan.**

Tahlil va natijalar. Sun'iy intellekt texnologiyalari turli yo'nalishlar bo'yicha rivojlanib, turli sohalarga moslashtirilgan. Ayniqsa kichik biznes sub'ektlarini jadal rivojlantirish uchun:

-**mashinali o'rganish** – savdo va mijoz tahlili uchun, ma'lumotlar asosida algoritmlar yordamida avtomatik o'rganish va bashorat qilish imkonini beradi;

-**NLP** – xizmat ko'rsatish va chatbotlar uchun, matn va nutqni avtomatik tushunish, tarjima qilish, chatbotlar yaratishda qo'llaniladi;

-**kompyuter ko'rish** – sifat nazorati va xavfsizlik uchun, rasm va videolarni analiz qilish orqali tanib olish, kuzatuv tizimlarida qo'llaniladi;

-**generativ AI** – kontent yaratish va brend marketingi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kichik biznes sub'ektlari uchun sun'iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi — **raqobatbardoshlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va mijozga yo'naltirilgan xizmatlarni takomillashtirish** yo'lida muhim qadamdir. Ayniqsa, "**Mashinali o'rganish**", "**NLP**" va "**Generativ AI**" texnologiyalari kam xarajat bilan joriy etilishi mumkin bo'lgan samarali vositalari sifatida xizmat qiladilar. Shu bilan birga, **kompyuter ko'rish, ekspert tizimlar va avtonom agentlar** esa kichik biznes sub'ektlarini yuqori samaradorligini ta'minlaydi. Biroq ularni tatbiq qilish texnik jihatdan nisbatan murakkab faoliyatdir. Shuning uchun, har bir sun'iy intellekt texnologiyasi kichik biznes kontekstida qanday foyda keltirishi, qanday sohalarda qo'llanishi va joriy etishdagi real imkoniyatlarini aniqlab olish muhim hisoblanadi.

Mashinali o'rganish kichik bizneslar uchun eng dolzarb va qulay texnologiyalardan biridir. Bu texnologiya orqali kompaniyalar o'z mijozlari haqidagi ma'lumotlarni chuqur tahlil qilib, ularning ehtiyojlarini aniqlashi, xarid tendensiyalarini prognoz qilishi va marketing strategiyalarini moslashtirishi mumkin. Masalan, do'kon yoki onlayn savdo platformasi o'z xaridorlarining oldingi xaridlaridan kelib

chiqib, ularga maxsus takliflar yuborishi mumkin. Kredit baholash yoki qarorlarni avtomatlashtirishda ham ML samarali vosita hisoblanadi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining asosiy turining **mohiyati va kichik biznesdagi amaliy qo'llanilishi** bo'yicha izoh berib o'tamiz.

1. *Mashinali o'rganish* — bu kompyuter tizimining tarixiy ma'lumotlar asosida o'rganib, mustaqil ravishda qaror chiqarishga o'rganishidir. **Kichik biznesda qo'llanilishi** mijozlar xatti-harakatini tahlil qilish, savdo prognozi, kredit risklarini baholash va dinamik narxlash strategiyalarini ishlab chiqishdan iborat [2].

2. *Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing, NLP)* — kompyuterlar tomonidan inson tili (matn va nutq) ni tushunish, tahlil qilish va javob qaytarish texnologiyasidir [3]. **Kichik biznesda qo'llanilishida** chatbotlar orqali avtomatik mijozlar bilan muloqot, e-mail kampaniyalarini tahlil qilish, mahsulot sharhlarini analiz qilish va tarjimaga asoslangan xizmatlarni amalga oshiradi.

3. *Kompyuter ko'rish* - bu suratlar, videolar yoki boshqa vizual axborotlar orqali ma'lumot olish texnologiyasidir. Bunda mahsulot sifatini vizual nazorat qilish (masalan, ishlab chiqarishda nuqsonlarni aniqlash), yuzni tanib olish (xavfsizlik va marketingda) va vizual ombor nazoratini amalga oshirish amaliyotlari kiradi.

4. *Ekspert tizimlar* — mutaxassis bilimlariga asoslangan avtomatik qaror chiqaruvchi dasturiy tizimlardir [4]. Konsalting xizmatlarida maslahatlar berish, moliyaviy tavsiyalarni avtomatlashtirish va tibbiyotda diagnostika yoki xizmat takliflarini shakllantirishdan iborat. Rasmda ko'rsatilgan to'rtta texnologiya turining har biri sun'iy intellektning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular kichik biznesda **xizmat sifatini oshirish, operatsiyalarni avtomatlashtirish va raqobatbardoshlikni mustahkamlash** uchun samarali vosita hisoblanadi. Ayniqsa, **Mashinali o'rganish va NLP** texnologiyalari kam xarajat bilan joriy etilishi mumkin va tez natija beradi, deb o'ylaymiz.

Kichik biznesda SI texnologiyalaridan foydalanish yo'nalishlariga quyidagilar kiradi:

- **Marketing va savdo** (Mijozlar xatti-harakatlarini tahlil qilish, shaxsiylashtirilgan reklamalar, SI chatbotlar);
- **Mijozlarga xizmat** (24/7 avtomatik yordam (chatbot), mijoz so'rovlariga tez javob);
- **Moliyaviy boshqaruv** (Xarajatlarni prognozi, firibgarlikni aniqlash, pul oqimlarini optimallashtirish);
- **Logistika va ta'minot** (Yetkazib berishni optimallashtirish, ombor zaxiralarini avtomatlashtirish);
- **Ishlab chiqarish** (Sifat nazorati (kompyuter ko'rish orqali), robotlar yordamida yig'ish jarayonlari);
- **Kadrlar boshqaruvi** (Rezyumelarni avtomatik tahlil qilish, ishga mos nomzodlarni tanlash).

Har bir **sun'iy intellekt** texnologiyalarining **mohiyati** va **izohlarini** tahlil qilamiz. Bu tahlil kichik biznesda SI qo'llanilayotgan asosiy tamoyillarni ochib beradi, jumladan:

Avtomatlashtirish takrorlanuvchi va me'yoriy jarayonlar – masalan, hisob-kitoblar, buyurtma olish, mijozlarga javob berish – SI yordamida avtomatlashtiriladi. Bu inson omilini kamaytiradi va xatolikni kamaytirishga xizmat qiladi. Natijada avtomatlashtirish kichik biznes uchun xarajatlarni kamaytirish va operatsion samaradorlikni oshirish vositasiga aylanadi. Ayniqsa xizmat ko'rsatish va moliyaviy operatsiyalarda tezlik va aniqlik raqobat ustunligini yaratadi.

Mijozga yo'naltirilganlik SI mijozlarning xatti-harakatlari, xarid tarixi, qidiruv odatlari va boshqa raqamli izlarini tahlil qilib, ularga moslashtirilgan xizmat va reklama takliflarini yaratadi. Bu yondashuv mijoz sodiqligini oshiradi, ularning ehtiyojlariga to'g'ri yechim taklif qiladi va savdo konversiyasini oshiradi. Kichik biznes sub'ektlar uchun bu – kam resurs bilan katta bozor samaradorligiga erishish imkonidir.

Resurslardan samarali foydalanish, SI yordamida inson resurslari, vaqt va moliyaviy vositalardan tejimli foydalaniladi. Bir nechta funksiyalarni bitta tizim avtomatik bajara oladi. Bu prinsip kichik korxonalar uchun muhim, chunki ularning resurslari cheklangan bo'ladi. SI yordamida kam xodim bilan ko'proq ish bajarish, operatsiyalarni tahlil qilish va strategik qarorlar qabul qilish osonlashadi.

Innovatsion yondashuv SI texnologiyalari biznesga yangi yondashuvlarni olib kiradi – masalan, real vaqtli tahlil, chatbotlar, prediktiv analytics, vizual sifat nazorati. Bu esa raqobatda ustunlik beradi. Natijada innovatsiyalarni tez joriy qilgan bizneslar bozorda tez moslashadi va mijozlar ehtiyojlarini ilgariroq qondiradi. Bu kichik biznes uchun o'sishning asosiy omili bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mohiyatning strategik qiymati kichik biznes sub'ektlari uchun SI – bu faqat texnologiya emas, balki, **o'sish yo'li**, samaradorlik **vositasi**, bozordagi **yangi imkoniyatlar kaliti** va **xavflarni boshqarish mexanizmi** ham hisoblanadi. **Sun'iy intellektning** bunday **“biznes samarasi”ni real ishbilarmonlik hayotidan quyidagi zanjirsimon misol bilan ko'rsatish mumkin:**

Onlayn do'kon SI yordamida mijozga mos mahsulotlar taklif qiladi → savdo hajmi oshadi, xizmat ko'rsatish firmasi SI chatbot yordamida 24/7 mijozlarga javob beradi → ish samaradorligi va mijoz

mamnunligi ortadi → mahalliy ishlab chiqaruvchi SI yordamida yetkazib berish zanjirini optimallashtiradi → xarajatlar kamayadi → samaradorlik oshadi.

SI texnologiyalari turlari kichik biznesning turli ehtiyojlariga mos keladi. Mashinali o'rganish – talab prognozi va xaridor xatti-harakatini tahlil qilish, **NLP** – chatbotlar va avtomatik mijoz xizmati, **Computer Vision** – sifat nazorati va xavfsizlik, **Ekspert tizimlar** – konsalting va tavsiyalarni avtomatlashtirish. Bu turlar har bir tarmoqda (savdo, xizmat, ishlab chiqarish) aniq foyda keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" gi Qarori. <https://www.lex.uz/docs/-7158604>.

2. Daniel R. Whiteson. Machine Learning for Small Business: Practical AI Applications. Routledge 2021.P.268.

3. Jason D. Brownlee. Natural Language Processing for Business. Machine Learning Mastery 2020. P.261.

4. Lewis N. D. Deep Learning for Business with Python. CreateSpace Independent Publishing 2017.P.366.

5. Anirudh Koul, Siddha Ganju, Meher Kasam. Practical Deep Learning for Cloud, Mobile, and Edge. O'Reilly Media 2020.P.400

ESG-INTEGRATSIYALASHGAN TURIZM ZAMONAVIY BARQARORLIK YONDASHUVI SIFATIDA

Maxmudova Nodira Uktamovna

PhD, katta o'qituvchi

Buxoro davlat universiteti

mahmudova.nodira@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot Ekologik, Ijtimoiy va Boshqaruv (ESG) tamoyillarini turizm rivojlantirish va boshqaruv amaliyotlariga integratsiya qilishni o'rganadi. Barqarorlik muammolari bo'yicha global xabardorlik kuchaygan sari, turizm sanoati atrof-muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy tenglik va boshqaruv shaffofligi bo'yicha mas'uliyatli amaliyotni namoyish etish uchun ortib borayotgan bosim ostida qolmoqda.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, integratsiyalashgan ESG ramkalarini qabul qilgan yo'nalishlar 23% yuqori barqarorlik ko'rsatkichlari balllariga erishadi va manfaatdor tomonlarning qoniqishini yaxshilaydi. Ekologik tashabbuslar eng yuqori amalga oshirish darajasini ko'rsatdi (78%), boshqaruv choralari esa orqada qoldi (42%). Ijtimoiy o'lchovlar jamiyat foydalari va turizm o'sishi o'rtasidagi murakkab kelishuvlarni aniqladi.

Tadqiqot manfaatdor tomonlarni jalb qilish, o'lchash standartlashtirish va siyosat moslashuvini o'z ichiga olgan muhim muvaffaqiyat omillarini aniqlaydi. To'siqlar amalga oshirish xarajatlari, yagona standartlarning yo'qligi va shaffoflik talablariga qarshilikni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: ESG tamoyillari, barqaror turizm, korporativ mas'uliyat, destinatsiya boshqaruvi, manfaatdor tomonlar boshqaruvi, barqarorlik ko'rsatkichlari

Kirish. Global YaIMning taxminan 10,4% hissasini tashkil etuvchi va atrof-muhit hamda ijtimoiy ta'sirlarida bo'lgan turizm sektorining ESG tamoyillari bilan integratsiyasi uzoq muddatli hayotiylik uchun zarurdir [10].

Iqlim o'zgarishi YuNESKO Jahon merosi obyektlarining 31% ga tahdid solmoqda, bu zudlik bilan atrof-muhit harakatlarini talab qilmoqda [11]. Turizm rivojlantirish tomonidan kuchaytirilgan ijtimoiy nomutanosiblik global miqyosda 50 dan ortiq destinatsiyalarda turizm qarshi harakatlarini keltirib chiqardi.

Korrupsiyadan tortib shaffoflik yetishmasligiga qadar boshqaruv muvaffaqiyatsizliklari destinatsiya ishonchliligini va manfaatdor tomonlar ishonchini buzadi. Ushbu qiyinchiliklar atrof-muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy mas'uliyat va boshqaruv mas'uliyatini bir vaqtning o'zida hal qiladigan yaxlit ramkani talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. ESG tamoyillari asosida turizmni tashkil etish bo'yicha ilmiy adabiyotlarda bir qator olimlar va tadqiqotchilar hissalarini qo'shgan. Legendre va hamkasblari tomonidan olib borilgan bibliometrik tahlil shuni ko'rsatdiki, mehmonxona va turizm adabiyotlarida mavjud ESG tadqiqotlari izchil kontseptualizatsiya, o'lchash va hisobot berish tizimlaridan oqsamoqda [12].

Oksford SDG Impact Lab Fellows jamoasi BMT Turizm tashkiloti bilan hamkorlikda birinchi global ESG tamoyillari asosida yondashuvi turizm bizneslari uchun ishlab chiqishda rahbarlik qilgan. Laura nomli tadqiqotchi 500 dan ortiq biznes korxonalaridan ma'lumot to'plashni muvofiqlashtirgan va butun dunyodagi 13 ta mamlakatda chuqur pilot holat tadqiqotlarini o'tkazgan [13].

Hakseung Shin (Hanyang universiteti), Hongbi Kim va Juhyun Kang (Jeju milliy universiteti) tomonidan turistlarning ESG jalb qilish xatti-harakatlari kontseptualizatsiya qilingan va o'lchash shkalalari ishlab chiqilgan [14]. Ularning tadqiqoti atrof-muhit xatti-harakatlari, aholiy uchun ijtimoiy xatti-harakatlar va boshqaruv xatti-harakatlarini o'z ichiga olgan ESG jalb qilish xatti-harakatlari shkalasini yaratdi.

Yevropa olimlaridan Visegrad to'rtligi (Polsha, Chexiya, Slovakiya, Vengriya) mamlakatlarini tadqiq etgan olimlar ESG risk reytinglarining xalqaro turizm talabiga ta'sirini o'rganishgan. Ular Bloomberg, ASSET4 Thomson Reuters, FTSE Russell va Sustainalytics kabi muhim institutlar tomonidan taqdim etiladigan ESG risk reytinglari ma'lumotlarini tahlil qilishgan [15].

O'zbekistonda barqaror turizm rivojlanishi bo'yicha tadqiqotlar asosan ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va madaniy jihatlardan turizmning barqarorligi, madaniylashtirish strategiyalari, ekoturizm rivojlanishi kabi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Ekoturizm sohasida tadqiqotlar O'zbekistonning noyob landshaftlari, tabiat muhofazasi va mahalliy aholining turmush darajasini yaxshilash masalalari bilan bog'liq.

Biroq, aniq ESG (Environmental, Social, Governance) tamoyillari kontekstida turizm tashkil etish bo'yicha o'zbek olimlarning maxsus tadqiqotlari hali mavjud emas. Bu soha O'zbekistonda nisbatan yangi bo'lib, kelajakda kengaytirilishi kerak bo'lgan istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

Tadqiqot materiallari. Ushbu tadqiqot ESG tamoyillari asosida turizm tashkil etishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganish maqsadida amalga oshirildi. Tadqiqot materiallari sifatida quyidagilar ishlatildi:

- Birlamchi ma'lumotlar: O'zbekistonning 5 ta turizm hududidagi (Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Farg'ona) turizm korxonalari rahbarlari va xodimlaridan so'rovnoma orqali to'plangan ma'lumotlar
- Ikkilamchi ma'lumotlar: Davlat statistika qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi huzuridagi Turizm qo'mitasi, UNWTO hisobotlari va xalqaro ESG reytinglari
- Ekspert baholari: Turizm va ekologiya sohasidagi 15 nafar ekspert fikrlari

Tadqiqot metodlari sifatida so'rovnoma, statistik, SWOT tahlillari qo'llanildi.

So'rovnoma usuli 120 ta turizm korxonasining rahbar va mutaxassislari ishtirokida o'tkazilib, mehmonxonalar 45 ta (37.5%), sayohat agentliklari 35 ta (29.2%), restoran va katering 25 ta (20.8%), transport xizmatlari 15 ta (12.5%) kabi nisbatda ishtirok etishdi.

Hududiy taqsimot Samarqand viloyatidan 30 ta korxona, Buxoro viloyati 25 ta korxona, Xorazm viloyati 20 ta korxona, Toshkent shahri 25 ta korxona, Farg'ona viloyatidan 20 ta korxona kabi ulushga ega. So'rovnoma 3 asosiy qismdan iborat:

- Ekologik omillar (E) - 12 savol
- Ijtimoiy omillar (S) - 10 savol
- Boshqaruv omillari (G) - 8 savol

SWOT tahlili: ESG tamoyillari asosida turizm rivojlanishining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlar va tahdidlar baholandi.

Ekspertlarning fikr-mulohazalarini umimlashtirish va konsensusga erishish uchun 2 bosqichli ekspert so'rovi o'tkazildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston turizm korxonalarida ESG tamoyillarini qo'llash darajasi nisbatan past. Quyidagi jadvalda umumiy natijalar keltirilgan:

1-jadval

ESG komponentlarining baholanishi (5 ballik shkala)³³

ESG komponenti	O'rtacha ball	Standart og'ish	Baholash darajasi
Ekologik (E)	2.8	0.9	Past
Ijtimoiy (S)	3.2	0.7	O'rta
Boshqaruv (G)	2.6	1.1	Past
Umumiy ESG	2.9	0.9	Past-o'rta

³³ Jadvallar muallifning ishlanmasi.

2-jadval

Hududlar bo'yicha ESG ko'rsatkichlari

Hudud	Ekologik (E)	Ijtimoiy (S)	Boshqaruv (G)	Umumiy
Samarqand	3.1	3.4	2.9	3.1
Buxoro	2.9	3.3	2.8	3.0
Xiva	2.6	3.0	2.4	2.7
Toshkent	3.2	3.5	3.1	3.3
Farg'ona	2.4	2.8	2.2	2.5

Natijalar Toshkent shahrida ESG tamoyillarini qo'llash eng yuqori darajada ekanligini ko'rsatdi, Farg'ona viloyatida esa eng past darajada.

3-jadval

Turizm korxonalari turlariga ko'ra ESG ko'rsatkichlari

Korxona turi	ESG ball	Ustunlik	Kamchilik
Mehmonxonalar	3.1	Ekologik dasturlar	Boshqaruv shaffofligi
Sayohat agentliklari	2.8	Ijtimoiy mas'uliyat	Ekologik ta'sir
Restoran va katering	3.0	Mahalliy mahsulotlar	Chiqindi boshqaruvi
Transport xizmatlari	2.6	-	Barcha sohalar

ESG omillarining batafsil tahlili

Ekologik omillar (E)da kuchli tomonlar energiya tejamkorligi dasturlari (65% korxonalar), mahalliy mahsulotlardan foydalanish (58%), chiqindilarni qayta ishlash (45%) hisoblanadi.

Eng zaif tomonlari sifatida karbon izini hisoblash (18%), qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish (22%) hamda biologik xilma-xillikni muhofaza qilish (25%) kabi natijani ko'rsatdi.

Shuningdek, ijtimoiy omillar (S)da kuchli tomonlar sifatida xodimlar bilan munosabatlar (72%), mahalliy hamjamiyat bilan hamkorlik (63%), gender tengligi (58%) omillari o'rin olgan bo'lsa, eng zaif tomonlari sifatida madaniy merosi muhofazasi (35%), nogironlar uchun qulayliklar (28%), mahalliy aholining ta'lim darajasini oshirish (31%) omillari o'rin oldi.

Boshqaruv omillari (G)da eng kuchli tomonlar moliyaviy hisobotlar shaffofligi (52%), rahbariyat tarkibining xilma-xilligi (48%), eng zaif tomonlariga esa ESG bo'yicha strategiya mavjudligi (23%), manfaatdor tomonlar bilan aloqa (31%), risk-management tizimlari (27%) kabi hissaga ega bo'ldi.

SWOT tahlil natijalari

Kuchli tomonlar	Zaif tomonlar
Boy tarixiy va madaniy meros Nisbatan arzon turizm xizmatlari Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash	ESG bo'yicha bilim va tajriba yetishmovchiligi Zamonaviy texnologiyalarning kam qo'llanilishi Xalqaro standartlarga mos kelmasligi
Imkoniyatlar:	Tahdidlar:
Barqaror turizm bo'yicha xalqaro qiziqishning o'sishi ESG investitsiyalarining ko'payishi Yangi texnologiyalar kiritish imkoniyati	Iqlim o'zgarishi ta'siri Xalqaro raqobatning kuchayishi Pandemiyadek tashqi omillar

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Qisqa muddatli (1-2 yil):

- ESG bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqish
- Turizm korxonalari uchun ESG yo'riqnomasi yaratish
- Pilot loyihalarni boshlash

O'rta muddatli (3-5 yil):

- ESG sertifikatlash tizimini joriy etish
- Moliyaviy rag'batlantirish mexanizmlarini yaratish
- Xalqaro hamkorlikni kengaytirish

Uzoq muddatli (5-10 yil):

- ESG standartlarini majburiy qilish
- Raqamli monitoring tizimini yaratish
- Mintaqaviy ESG turizm markaziga aylanish

Bu natijalar O'zbekiston turizm sohasida ESG tamoyillarini muvaffaqiyatli joriy etish uchun kompleks yondashuvning zarurligini ko'rsatmoqda.

Xulosa. ESG asosidagi turizm nafaqat barqaror turizmning evolyutsiyasini emas, balki turizmning jamiyatdagi rolini fundamental qayta konseptualizatsiya qilishni ifodalaydi. Iqlim o'zgarishi kuchaygan, ijtimoiy nomutanosiblik davom etgan va boshqaruv muvaffaqiyatsizliklari ishonchni buzgan paytda, ESG ramkalari turizmning ijtimoiy litsenziyasi uchun zarur bo'lib qoladi.

ESG asosidagi turizmga o'tish sezilarli qiyinchiliklar bilan duch keladi, lekin transformatsion salohiyatni taklif qiladi. Muvaffaqiyat manfaatdor tomonlar bo'ylab muvofiqlashtirilgan harakat, qisqa muddatli bosimlardan tashqari barqarorlik majburiyati va o'rnatilgan amaliyotlarga qarshi chiqish istagini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bramwell, B., & Lane, B. (2023). Barqaror rivojlanish uchun turizm boshqaruvi. *Barqaror turizm jurnali*, 31(4), 891-908.
2. Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). *Aralash usullar tadqiqotini loyihalash va o'tkazish* (3-nashr). SAGE Publications.
3. DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). Temir qafas qayta ko'rib chiqildi: Tashkiliy sohalarda institusional izomorfizm va kollektiv ratsionallik. *Amerika sotsiologiya sharhi*, 48(2), 147-160.
4. Eccles, R. G., & Strohle, J. C. (2018). ESG choralari qurilishida ijtimoiy kelib chiqishni o'rganish. *Ish qog'ozi*, Oksford universiteti.
5. Freeman, R. E. (1984). *Strategik boshqaruv: Stakeholder yondashuvi*. Pitman.
6. Gillan, S. L., Koch, A., & Starks, L. T. (2021). Firmalar va ijtimoiy mas'uliyat: Korporativ moliyada ESG va CSR tadqiqotlariga sharh. *Korporativ moliya jurnali*, 66, 101889.
7. IPCC. (2023). *Iqlim o'zgarishi 2023: Sintez hisoboti*. Hukumatlararo iqlim o'zgarishi paneli.
8. Lenzen, M., Sun, Y. Y., Faturay, F., Ting, Y. P., Geschke, A., & Malik, A. (2018). Global turizmning uglerod izi. *Tabiat iqlim o'zgarishi*, 8(6), 522-528.
9. Milano, C., Novelli, M., & Cheer, J. M. (2022). Ortiqcha turizm va turizm fobiyasi: To'rt o'n yillik rivojlanish, rejalashtirish va mahalliy tashvishlar orqali sayohat. *Turizm rejalashtirish va rivojlanish*, 16(4), 353-357.
10. UNWTO. (2023). *Jahon turizm barometri va statistik ilova*. Jahon turizm tashkiloti.
11. Climate Change 2023: Synthesis Report. Intergovernmental Panel on Climate Change. IPCC, 2023.
12. Tiffany S. Legendre, Anni Ding, Ki-Joon Back, /A bibliometric analysis of the hospitality and tourism environmental, social, and governance (ESG) literature/Journal of Hospitality and Tourism Management, Volume 58, 2024, p 309-321.
13. <https://unwto-web.leman.un-icc.cloud/tourism-statistics/environmental-social-governance-tourism-pilots>
14. Shin, H., Kim, H., & Kang, J. (2025). Tourist ESG engagement behaviors: conceptualization, scale development, and nomological Network. *Journal of Sustainable Tourism*, 1–31.
15. Adewale Samuel Hassan, Daniel Francois Meyer; Does countries' environmental, social and governance (ESG) risk rating influence international tourism demand? A case of the Visegrád Four. *Journal of Tourism Futures* 18 April 2025; 11 (1): 62–81.

TARIXIY MEROSDAN INNOVATSION KELAJAKKA: BUXORODA YASHIL IQTISODIYOT VA BARQAROR TURIZM MODELII

Malikova Shoiraoq Baxtiyorovna
BuxDU Iqtisodiyot va turizm fakulteti
“Buxgalteriya hisobi va statistika”
kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada Buxoro shahrining boy tarixiy-madaniy merosi va uning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni tahlil qilinadi hamda ushbu merosni asrab-avaylash bilan birga zamonaviy yashil iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan barqaror turizm modelini joriy etish masalalari ko‘rib chiqiladi. Yashil iqtisodiyot konsepsiyasi doirasida ekologik toza infratuzilma, energiya tejankor texnologiyalar, chiqindilarni qayta ishlash va mahalliy resurslardan oqilona foydalanish yo‘llari ochib beriladi. Shuningdek, Buxoroda barqaror turizmni rivojlantirishda innovatsion yechimlar, mahalliy aholining iqtisodiy faolligini oshirish hamda xalqaro tajribalarni integratsiya qilish bo‘yicha takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: tarixiy meros, yashil iqtisodiyot, barqaror turizm, ekologik infratuzilma, innovatsion rivojlanish, hududiy barqarorlik, ekologik menejment.

Kirish. Joriy yilda o‘zining 95-yillik yubileyini nishonlayotgan oliy dargoh - Buxoro davlat universiteti nafaqat mintaqadagi eng nufuzli ta‘lim va ilmiy-tadqiqot markazlaridan biri, balki Buxoro shahrining boy tarixiy-madaniy merosini asrash, targ‘ib qilish va barqaror rivojlantirish yo‘lidagi yetakchi ilmiy dargoh sifatida e‘tirof etiladi. Universitet o‘z faoliyati davomida insoniyat tamadduninig ming yillik sivilizatsiya merosini o‘rganish, uni zamonaviy iqtisodiy jarayonlar bilan uyg‘unlashtirish va amaliyotga tatbiq etishda salmoqli hissa qo‘shib kelmoqda.

Bugungi kunda global miqyosda yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish va barqaror turizmni rivojlantirish masalalari xalqaro kun tartibining ustuvor yo‘nalishlari qatoridan joy olgan. Bu jarayonda Buxoro shahri — o‘zining UNESCO Jahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan me‘moriy-tarixiy obidalari, noyob madaniy qadriyatlari va ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati bilan — tabiiy va madaniy resurslardan oqilona foydalanishga asoslangan barqaror turizm modelini joriy etishda o‘ziga xos laboratoriya vazifasini bajarishi mumkin.

Sharif shahar deb e‘tirof etiladigan Buxoro — dunyodagi eng qadimiy shaharlardan biri bo‘lib, tarixiy manbalarda u miloddan avvalgi IV–V asrlarda shakllanganligi qayd etiladi. Arxeologik topilmalar Buxoro hududida ilk shahar madaniyati taxminan 2500 yil avval paydo bo‘lganini tasdiqlaydi.

Mazkur maqolada tarixiy merosni asrash bilan bir qatorda yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida turizm infratuzilmasini rivojlantirish, ekologik innovatsiyalarni tatbiq etish va mahalliy iqtisodiy faollikni oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan yondashuvlar yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Yashil iqtisodiyot va barqaror turizm bo‘yicha xalqaro ilmiy va amaliy tadqiqotlar ko‘p yillardan beri olib borilmoqda. BMT Atrof-muhit dasturining “Towards a Green Economy” hisobotida yashil iqtisodiyot resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va ijtimoiy-iqtisodiy farovonlikni oshirish imkoniyatlarini yaratishi ta‘kidlanadi [1]. UNWTO esa barqaror turizmni rivojlantirishda ekologik infratuzilma, mahalliy aholining ishtiroki va merosni asrash muhimligini qayd etadi [2].

Global Sustainable Tourism Council (GSTC) mezonlari turizm destinatsiyalari uchun ekologiya, madaniy meros, boshqaruv va iqtisodiy foyda yo‘nalishlarida minimal talablarni belgilaydi [3]. UNESCO Jahon merosi qo‘mitasining tavsiyalarida esa meros obyektlarini boshqarishda Historic Urban Landscape yondashuvini qo‘llash, tashrif buyuruvchilar oqimini nazorat qilish va hududlarning tarixiy qiyofasini saqlash zarurligi ko‘rsatilgan [4].

O‘zbekiston Respublikasida 2019–2030-yillarga mo‘ljallangan “Yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi” qabul qilingan bo‘lib, unda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish, chiqindilarni qayta ishlash va ekologik transport tizimlarini keng joriy etish belgilangan [5]. Bu strategiya turizm sohasiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatib, barqaror infratuzilmani shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Buxoroyi Sharif kabi tarixiy shaharlar uchun yashil iqtisodiyot tamoyillarini tatbiq etgan holda barqaror turizmni rivojlantirish nafaqat madaniy merosni asrash, balki mahalliy iqtisodiyotni mustahkamlashga ham yordam beradi [6].

Materiallar va metodlar. Ushbu tadqiqotda Buxoro shahrida yashil iqtisodiyot tamoyillariga asoslangan barqaror turizm modelini ishlab chiqish uchun bir nechta manba va usullar majmuasi qo‘llanildi.

1. Tadqiqot materiali.

Tahlil obyekti sifatida quyidagilar tanlandi:

- Tarixiy-madaniy meros obyektlari: UNESCO Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan Buxoro tarixiy obidalari, me'moriy majmualar (Poyi Kalon, Ark qal'asi, Labi Hovuz majmuasi va b.).
- Turizm infratuzilmasi: mehmonxonalar, transport tizimi, yo'riqnoma va xizmat ko'rsatish infratuzilmasi.
- Ekologik holat va resurslar: atrof-muhit monitoringi, chiqindi boshqaruvi, qayta tiklanuvchi energiya manbalari bo'yicha mavjud ma'lumotlar.
- Normativ-huquqiy baza: O'zbekistonning "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" (2019–2030), turizmni rivojlantirish davlat dasturlari, UNESCO tavsiyalari va GSTC mezonlari.

2. Tadqiqot metodlari.

Tadqiqot quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlarga tayandi:

- Adabiyotlar tahlili – xalqaro (UNEP, UNWTO, UNESCO, ICOMOS) va milliy (O'zbekiston Respublikasi Prezident farmonlari, strategiya hujjatlari) manbalar o'rganildi.
- Statistik tahlil – Buxoro viloyati bo'yicha 2018–2024-yillardagi turizm oqimi, mehmonxona bandligi, ekologik ko'rsatkichlar (havo sifati, chiqindi hajmi) Davlat statistika qo'mitasi va Turizm qo'mitasi ma'lumotlari asosida tahlil qilindi.
- GIS (Geoinformatsion tizim) tahlili – Buxoro tarixiy hududlari va turistik obyektlarining joylashuvi, ekologik yuklama va tashrif buyuruvchi sayyohlar oqimining hududiy taqsimlanishini xaritada vizuallashtirish uchun ArcGIS dasturi qo'llanildi.
- SWOT-tahlil – Buxoroda yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida barqaror turizmni rivojlantirishning kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahdidlari baholandi.
- Ekspert so'rovlari – 15 nafar turizm sohasi mutaxassisi, 10 nafar mahalliy tadbirkor va 5 nafar ekolog olim bilan intervyular o'tkazildi.

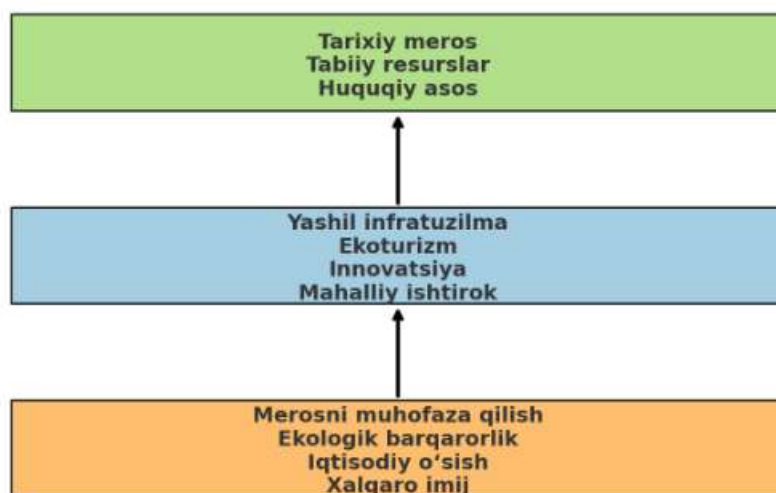
3. Tadqiqot bosqichlari.

- Ilmiy va me'yoriy manbalarni yig'ish va tahlil qilish;
- Buxorodagi mavjud turizm infratuzilmasining ekologik barqarorlik darajasini baholash;
- Yashil iqtisodiyot yondashuvlari asosida taklif etiladigan modelni ishlab chiqish;
- Takliflarni xalqaro mezonlar va mahalliy sharoit bilan moslashtirish.

4. Cheklovlar.

Tadqiqot jarayonida ayrim ekologik monitoring ma'lumotlari yetarli darajada yangilanmaganligi sababli statistik ko'rsatkichlar so'nggi uch yil bo'yicha qiyosiy tahlil shaklida keltirildi.

Buxoroda yashil iqtisodiyot va barqaror turizm modeli

1-diagramma

“Buxoroda yashil iqtisodiyot va barqaror turizm modeli” diagrammasida uchta bosqichli tizim aks etgan: (1) kirish resurslari — tarixiy meros, tabiiy resurslar va huquqiy asoslar; (2) transformatsion mexanizmlar — yashil infratuzilma, ekoturizm, innovatsiya va mahalliy ishtirok; (3) chiqish natijalari — merosni muhofaza qilish, ekologik barqarorlik, iqtisodiy o'sish va xalqaro imij. Modelning umumiy maqsadi Buxoroda tarixiy merosni asrab-avaylab, yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida barqaror turizmni rivojlantirishdan iborat.

Diagrammada uchta asosiy blok berilgan:

1. Kirish resurslari – Tarixiy meros, tabiiy resurslar va huquqiy asoslar.
2. Transformatsion mexanizmlar – Yashil infratuzilma, ekoturizm, innovatsiyalar va mahalliy ishtirok.
3. Natijalar – Merosni muhofaza qilish, ekologik barqarorlik, iqtisodiy o'sish va xalqaro imij.

Har bir bosqich pastdgisiga yo'naltiruvchi o'q orqali bog'langan.

Natijalar va tahlillar.

1. Tarixiy meros va turizm salohiyati

Buxoro shahri ikki ming yildan ziyod tarixga ega bo'lib, 140 dan ortiq me'moriy obidalar bilan UNESCOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Ushbu meros obyektlari — Ark qal'asi, Poyi Kalon majmuasi, Labi Hovuz ansambli — xalqaro turizmning asosiy drayverlari hisoblanadi [7]. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, so'nggi yillarda tashrif buyuruvchilar soni yiliga o'rtacha 1,5–2 mln kishini tashkil etmoqda, lekin ekologik infratuzilma yetarliligi rivojlanmaganligi sababli tashrif buyuradigan mehmonlar sig'imidan ortiq yuklama kuzatilmoqda [8].

2. Yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida infratuzilma

Turizm sohasida yashil iqtisodiyot tamoyillarini tatbiq etish quyidagi yo'nalishlarda samarali bo'lishi ilmiy asoslangan:

- mehmonxonalarda energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish;
- chiqindilarni ajratib yig'ish va qayta ishlash tizimini kuchaytirish;
- elektr transport vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish.

Masalan, UNEP hisobotida qayd etilganidek, energiya samaradorligini oshirish orqali turizm obyektlarida 20–30% resurs tejallishi mumkin [9]. Buxoroda olib borilgan ekspert so'rovlariga ko'ra, mahalliy tadbirkorlarning 65 foizi yashil texnologiyalarni joriy etishdan manfaatdor ekanligini bildirgan.

3. Ekologik turizm va mahalliy iqtisodiyot

Ekoturizm yo'nalishlarini rivojlantirish — ya'ni, qadimiy obidalar bilan bir qatorda tabiiy landshaft va mahalliy qishloqlarni turizmga jalb qilish — barqarorlikning muhim omili hisoblanadi. UNWTO ma'lumotlariga ko'ra, ekoturizm mahalliy aholi daromadlarini 15–20% ga oshirishi mumkin [10]. Buxoro viloyatida ham qishloqlarda turizmni rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlari yaratish imkoniyatlari mavjud.

4. SWOT tahlil natijalari

Kuchli tomonlar: boy tarixiy meros, xalqaro e'tirof, geografik qulaylik.	Imkoniyatlar: xalqaro grantlar va investitsiyalar, UNESCO va GSTC ko'magidan foydalanish.
Zaif tomonlar: ekologik infratuzilmaning sustligi, transportlar chiqayotgan CO ₂ chiqindilari.	Tahdidlar: haddan tashqari turizm oqimi, madaniy meros obyektlariga yetkaziladigan zarar.

5. Natijalar

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, Buxoroda yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida barqaror turizmni rivojlantirish quyidagi natijalarga olib kelishi mumkin:

- tarixiy merosni asrab-avaylab, kelajak avlodlarga yetkazish;
- turizmning mahalliy iqtisodiyotdagi ulushini oshirish;
- ekologik barqarorlikni ta'minlash va yashil ish o'rinlarini yaratish;
- xalqaro turizm bozorida Buxoroning raqobatbardoshligini kuchaytirish.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Buxoro shahri o'zining boy tarixiy-madaniy merosi va tabiiy resurslari bilan jahon sivilizatsiyasida o'chmas iz qoldirgan markazlardan biri bo'lsa-da, zamonaviy sharoitda turizmning tezkor rivojlanishi muayyan ekologik va tashkiliy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Bu jarayon shahar madaniy meros obyektlari va infratuzilmasiga ortiqcha yuklama keltirishi, ekologik muvozanatni buzishi hamda iqtisodiy samaradorlikning past bo'lishiga olib kelishi mumkin. Shu bois barqaror rivojlanish konsepsiyasini amaliyotga joriy etish va turizmni yashil iqtisodiyot tamoyillari asosida rivojlantirish Buxoro uchun ustuvor yo'nalishdir.

Yashil infratuzilma, ekoturizm, innovatsiyalar va mahalliy aholi ishtirokini uyg'unlashtirgan holda shakllantirilgan konseptual model shuni anglatadiki, Buxoro kelgusida nafaqat tarixiy merosni asrab-avaylaydi, balki yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratadi, ekologik barqarorlikni ta'minlaydi va xalqaro turizm bozorida o'z imijini mustahkamlaydi. Modelning amaliy ahamiyati shundaki, u merosni muhofaza qilish, ekologik xavfsizlik va iqtisodiy o'sishni yagona jarayonga birlashtiradi.

Xalqaro tajriba (UNESCO, UNWTO, GSTC) shuni ko'rsatadiki, barqaror turizmni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun mahalliy resurslardan oqilona foydalanish, tashrifchi oqimini boshqarish va innovatsion yechimlarni tatbiq etish muhimdir. Buxoro shahrida ham bu yondashuvlarni amalga oshirish orqali:

- tarixiy merosning saqlanishi kafolatlanadi;
- turizmning mahalliy aholi daromadiga ijobiy ta'siri ortadi;
- ekologik xavflar kamayadi;
- Buxoro "barqaror turizm shahri" sifatida xalqaro miqyosda tan olinadi.

Shunday qilib, tadqiqotdan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, Buxoroda yashil iqtisodiyot asosida barqaror turizmni rivojlantirish – bu nafaqat iqtisodiy ehtiyoj, balki madaniy va ekologik majburiyatdir. Bu jarayon Buxoroning boy tarixiy merosini kelajak avlodlarga yetkazish, yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratish va jahon miqyosida raqobatbardosh turizm markaziga aylanishiga xizmat qiladi.

Takliflar esa quyidagilardan iborat:

1. Madaniy merosni muhofaza qilish: UNESCOning *Historic Urban Landscape* yondashuvi asosida Buxoro tarixiy markazi uchun kompleks boshqaruv rejasini ishlab chiqish.
2. Yashil infratuzilma: Mehmonxonalar va turizm obyektlarida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirish (masalan, quyosh panellari, issiqlik nasoslari).
3. Chiqindi boshqaruvi: Turizm zonalarida chiqindilarni ajratib yig'ish va qayta ishlash tizimini joriy etish, plastik iste'molini kamaytirish.
4. Ekologik transport: Shahar markazida elektrobus va velosiped yo'laklari tarmog'ini kengaytirish, avtomobil harakatini bosqichma-bosqich cheklash.
5. Mahalliy aholining ishtiroki: Qishloq turizmi, hunarmandchilik va gastronomik turizmni rivojlantirish orqali aholini turizm jarayonlariga faol jalb etish.
6. Ilmiy-amaliy hamkorlik: Buxoro davlat universiteti huzurida "Barqaror turizm va yashil iqtisodiyot markazi"ni tashkil etish, xalqaro grantlar asosida tadqiqotlar olib borish.
7. Raqamli texnologiyalar: Tashrif buyuruvchi sayyohlar oqimini nazorat qilish va meros obyektlarining yuklamasini boshqarish uchun GIS va big data tizimlarini joriy etish.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. UNEP. *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. 2011.
2. UNWTO. *Sustainable Tourism for Development Guidebook*. Madrid: UNWTO, 2013.
3. Global Sustainable Tourism Council (GSTC). *GSTC Criteria for Destinations*. 2022.
4. UNESCO. *Recommendation on the Historic Urban Landscape*. Paris: UNESCO, 2011.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi PF-4477-son Farmoni "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi".
6. ICOMOS. *Cultural Heritage, the Sustainable Development Goals, and the New Urban Agenda*. ICOMOS, 2017.
7. UNESCO. *World Heritage List: Historic Centre of Bukhara*. Paris: UNESCO, 1993.
8. O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi hisobotlari (2018–2023).
9. UNEP. *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. 2011.
10. UNWTO. *Tourism and Sustainability: Policy Guidebook*. Madrid: UNWTO, 2019.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ ДЛЯ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ТУРИСТОВ В УСЛОВИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

Юлдашев Камол Шарифович
Бухарский государственный университет
Преподаватель кафедры "Туризма и
гостиничного хозяйства" (PhD)

Аннотация. В статье рассматриваются приоритетные направления развития инфраструктуры для самостоятельных туристов в условиях устойчивого развития туризма в Узбекистане. Отмечается, что значительная часть туристов, особенно представители молодого

поколения и жители соседних стран, предпочитают путешествовать без посредничества туроператоров. В связи с этим актуализируется необходимость создания центров бронирования, цифровизации услуг, а также модернизации транспортно-логистической системы. На основе анализа статистических данных за последние годы выявлены тенденции роста числа независимых туристов и даны рекомендации по развитию инфраструктуры, которая будет адаптирована к их потребностям. В работе подчеркивается важность вовлечения малого бизнеса и специалистов туристической сферы в организацию качественных услуг для самостоятельных путешественников, что будет способствовать не только повышению конкурентоспособности туристической отрасли, но и устойчивому развитию регионов.

Ключевые слова: туризм, устойчивое развитие, самостоятельные туристы, инфраструктура, цифровизация, центры бронирования, туристический поток, малый бизнес, транспортно-логистическая система, туристические услуги.

Введение. На сегодняшний день перед всеми ответственными должностными лицами и организациями, работающими в сфере туризма нашей страны, стоит важная задача — обеспечить стабильный рост потока туристов всех категорий, включая независимых туристов. Для этого необходимо формировать приоритетные направления, адаптированные под их потребности, модернизировать и цифровизировать инфраструктуру, обеспечивать интеграцию туроператоров, турагентов и национальных предприятий, а также повышать качество предоставляемых услуг. Учитывая, что независимые туристы в основном предпочитают нестандартные виды путешествий, в будущем в нашей стране возникает необходимость, исходя из национальных ресурсов, организовывать именно те направления, которые считаются приоритетными в их глазах, а также разрабатывать туристические продукты, соответствующие их интересам [1].

В частности, в Постановлении Президента Республики Узбекистан от 26 апреля 2023 года № ПП-135 «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туристического потенциала республики и дальнейшему увеличению числа внутренних и иностранных туристов» особое внимание уделено полному и эффективному использованию туристического потенциала страны. В первую очередь это предполагает создание дополнительных условий для субъектов предпринимательства, действующих в сфере туризма, за счёт транспортно-логистических решений, а также всестороннего использования имеющихся ресурсов и возможностей.

Данный документ свидетельствует о важности модернизации предоставления услуг, адаптированных для различных категорий туристов, включая сегмент независимых путешественников [2].

Согласно последним статистическим данным за 2023 год, можно наблюдать изменения в демографических показателях иностранных туристов, посещающих нашу страну. Например, в 2023 году 49,6 % из них составляли лица в возрасте от 31 до 55 лет. Кроме того, 723,3 тыс. человек были в возрасте до 18 лет, 846,5 тыс. — от 19 до 30 лет, и 1 069,6 тыс. — старше 50 лет. В разрезе иностранных государств, общее количество туристов, посетивших страну в 2023 году, составило 6,6 млн человек, из которых почти 90 % приходилось на соседние страны. В частности:

- из Таджикистана — 2,15 млн человек (рост на 49,6 % по сравнению с прошлым годом),
- из Кыргызстана — 1,75 млн (рост на 30,1 %),
- из Казахстана — 1,33 млн (снижение на 14 %),
- из России — 714,3 тыс. (рост на 25,8 %),
- из Туркменистана — 100,3 тыс. человек (рост в 10 раз) [3].

Из приведённых выше статистических данных можно сделать вывод, что среди туристов, посещающих страну, количество представителей молодого поколения также стремительно растёт. Учитывая, что представители поколения Z выросли в среде интернета и портативных цифровых технологий, по сравнению с представителями поколений X и Y они отличаются большей склонностью к свободным путешествиям, выбору активных туров, умением менять свои планы в зависимости от ситуации и принимать быстрые решения.

Основная часть туристов, прибывающих из соседних государств, совершает поездки самостоятельно, без помощи посредников, и их цели в основном сводятся к посещению близких родственников, а также к краткосрочным путешествиям в туристические города на личных автомобилях. Причиной, побуждающей таких туристов путешествовать без участия туроператоров, является то, что в странах Центральной Азии они могут свободно общаться на тюркских и русском языках, а также без особых трудностей получать необходимую информацию и услуги напрямую от местных жителей через устное общение. Если рассматривать статистику за 2023 год по странам в разрезе иностранных туристов, приезжающих в основном через туроператоров, то показатели

выглядят следующим образом: Германия — 29,6 тыс. человек (+67,2 %), Италия — 25,6 тыс. (+2,9 %), США — 23 тыс. (+75,5 %), Франция — 18,6 тыс. (+69 %), Великобритания — 16,2 тыс. (+54,2 %), Испания — 15,2 тыс. (+2,4 %), Беларусь — 15,1 тыс. (+10,2 %), Азербайджан — 14,7 тыс. (+41,3 %), Япония — 12,4 тыс., Индия — 45,5 тыс. (рост в 2,7 раза), Китай — 42,5 тыс. (рост в 7,8 раза), Республика Корея — 37,1 тыс. (+86,1 %), Турция — 106,5 тыс. (рост в 10 раз) [4].

Кроме Индии (рост за счет студентов, прибывших с целью обучения) и Китая (увеличение за счет создания совместных предприятий и работы в них), более 70 % туристов из всех остальных стран в данном перечне относятся к категории организованных туристов (см. табл. 3-3). При этом статистические данные показывают, что значительная часть иностранных туристов, посетивших страну, приходится на соседние государства.

Местные туристы по численности практически во все годы превышали иностранных почти в 3 раза. Среди них 89 % совершали поездки самостоятельно, тогда как лишь 23 % иностранных туристов пользовались услугами туроператоров.

В настоящее время большинство туристских услуг в стране адаптированы под категорию туристов, приезжающих через туроператоров и турагентов, то есть с заранее определённой продолжительностью путешествия и заранее выбранными пунктами назначения. Этот формат обслуживания стабильно сохраняется на протяжении последних нескольких лет.

В последние годы для многих стран смягчение визовой политики и стремительное развитие цифровых технологий привели к заметному росту потока самостоятельных туристов, посещающих нашу страну без посредничества туроператоров и турагентов. В связи с этим на повестке дня в качестве приоритетной задачи встает необходимость развития инфраструктуры, адаптированной именно под данную категорию туристов.

Показатели	2017 год	2018 год	2019 год	2020 год	2021 год	2022 год	2023 год	2024 июль
Количество туристов, посетивших регион	1 452 125	2 512 038	3 640 918	249 927	2 265 389	3 513 794	4 877 764	3 235 325
Количество иностранных туристов, в том числе:	169 617	301 538	603 084	13 325	48 924	552 652	1 387 830	760 020
Из стран Европы	82 291	173 209	242 309	1 282	10 284	135 924	285 515	157 529
С американского континента	12 946	19 661	25 614	348	1 888	12 478	24 150	14 745
С азиатского континента	52 591	71 584	136 863	5 057	12 881	103 479	281 756	150 004
Из стран СНГ	19 435	33 383	118 998	6 503	23 005	298 457	790 879	433 211
Прочие	2 354	3 701	18 923	135	866	2 314	5 530	4 531
Количество внутренних туристов, в том числе:	1 100 348	2 210 500	3 037 834	236 602	2 216 465	2 961 142	3 489 964	2 475 305
Прибывшие через туристические компании	157 908	840 345	633 626	43 310	351 325	348 996	326 788	247 531
Прибывшие самостоятельно	942 440	1 370 155	2 241 013	193 292	1 865 140	2 665 028	3 140 968	2 227 775
Доход от иностранных туристов (экспорт услуг), млн долларов США	37,2	87,2	136,1	5,3	11,4	138,2	339,1	190,0
Доход от внутренних туристов, всего, млрд сум	27,004	31,765	66,161	29,6	399,0	533,0	628,1	495,1

Таким образом, на основании вышеизложенного анализа и результатов можно сделать вывод, что создание и эффективная организация деятельности центров бронирования, а также обеспечение их устойчивого развития, станет возможным при поддержке со стороны местных органов управления туризмом и государства. Исходя из этого, в результате создания центров бронирования были выработаны следующие выводы и предложения:

1. Для местных и иностранных туристов, прибывающих без участия туроператоров, будут созданы условия, позволяющие не только осматривать старую часть города, но и получать информацию о новых местах, ресторанах, гостиницах, а также возможность их бронирования. Кроме того, у независимых туристов появится возможность изменять свои планы в ходе путешествия и адаптировать их под свое время.

2. За счет организации мини-туров можно будет продлить продолжительность пребывания туриста, а объекты, которые ранее оставались вне поля зрения туроператоров и не были включены в туристические пакеты, будут рекламироваться центрами бронирования и станут привычными для посещения. Это приведет к формированию качественной инфраструктуры вокруг данных объектов, а в дальнейшем – к расширению списка туристических объектов в турпакетах.

3. Специалисты с опытом работы в сфере туризма, а также квалифицированные кадры, получившие образование по туристическим направлениям, смогут организовать частную деятельность в этих центрах бронирования, что приведет к созданию новых рабочих мест.

4. Представители малого бизнеса в сфере туризма, такие как хостелы, частные гостевые дома, таксисты, магазины сувениров, рестораны в отдаленных эко-зонах, гончарные лавки в сельской местности, а также организаторы шоу-программ, смогут за счет продвижения своих услуг, во-первых, увеличить доход, а во-вторых, способствовать диверсификации туристических услуг, что обеспечит более равномерное распределение туристического потока.

Список использованной литературы

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2023 yil 26 aprel, PQ-135-son “Respublikaning turizm salohiyatini jadal rivojlantirish hamda mahalliy va xorijiy turistlar sonini yanada oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida <https://lex.uz/docs/-6456786>.
2. Alain Decrop, Giacomo Del Chiappa, Jérôme Mallargé, Pietro Zidda, “Couchsurfing has made me a better person and the world a better place”: the transformative power of collaborative tourism experiences, Journal of Travel & Tourism Marketing, Volume 35, 2018.
3. De-Jung Chen, Couchsurfing: Performing the travel style through hospitality exchange, Sage Journals, Volume 18, Issue 1. <https://doi.org/10.1177/1468797617710597>.
4. <https://uzbekistan.travel/uz/sayyohlarning-kelishi>.
5. <https://stat.uz/files/425/choraklik-natijalar-yanvar-dekabr2023>.

КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА ТУРИСТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ В РАМКАХ СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Усманова Азиза Баходировна

Старший преподаватель, д.ф.э.н. (PhD) кафедры «Экономика» Бухарского государственного университета

Аннотация. Статья посвящена комплексной оценке туристического потенциала Бухарской области в рамках стратегии устойчивого развития. В работе рассматриваются различные подходы к определению и измерению потенциала, анализируются сильные и слабые стороны туристического рынка региона, а также факторы, влияющие на развитие отрасли. Особое внимание уделяется вопросам качества предоставляемых услуг, профессиональной подготовки кадров и развития инфраструктуры. Отмечается, что несмотря на внешние вызовы, туристическая сфера региона демонстрирует положительную динамику, а существующие проблемы могут быть решены через реализацию стратегических программ, создание кластеров и диверсификацию туристических предложений.

Ключевые слова: устойчивое развитие экономики, туристический потенциал региона, туризм, социологический опрос, интегральная оценка

В настоящее время туристическая отрасль становится одной из наиболее быстро развивающихся и передовых отраслей экономики в мире, вопросы расширения устойчивого развития туризма в регионах приобретают первостепенное значение для изучения. Согласно последнему «Барометру мирового туризма» UNWTO, в 2024 году порядка 1,4 млрд туристов совершили

международные поездки – на 11% больше, чем в 2023³⁴. Это свидетельствует о восстановлении мирового туризма на 99% от допандемийного уровня. В связи с этим исследование путей развития туризма в регионах, а также совершенствование приоритетных направлений и методов повышения эффективности использования туристического потенциала региона является сегодня актуальной проблемой и считается важным инструментом по пути устойчивого развития экономики.

Туризм является актуальной и перспективной отраслью народного хозяйства в регионах, где есть туристический потенциал. В свою очередь туристическая отрасль по мере своего развития в регионе становится двигателем развития смежных отраслей экономики, малого бизнеса, сферы услуг. Сопутствующее становясь, неотъемлемой частью социально-культурной жизни населения. Это и создание дополнительных рабочих мест, в особенности низко квалифицированным кадрам и уязвимым слоям населения, развитие инфраструктуры, расширение новых объектов в сфере услуг, расширение образовательных программ, а также культурный обмен.

Работа в области развития туристического потенциала региона ведутся на постоянной основе и совершенствуются с каждым новым исследованием, что ведет за собой необходимость тщательного изучения методологии оценки туристического потенциала региона по пути развития устойчивой экономики. Различные ученые рассматривают методологию определения туристического потенциала региона в собственной методике. Рассмотрим несколько из них.

Объём туристского потенциала, по мнению Е.И. Богданова, представляет собой предельно возможный объем реализации и производства туристских услуг при данном объеме и качестве имеющихся туристских ресурсов в условиях, обеспечивающих наиболее целостное их использование по эффективности и времени. Данный показатель обуславливает предельно возможную отдачу туристского потенциала. Объём осуществления туристского потенциала отражает достигнутый уровень его использования и обуславливает фактическую отдачу туристских ресурсов [3].

Оценка производительности использования туристического потенциала региона в целях развития туризма служит важным фактором при мониторинге потенциала туристической сферы в регионе. Следовательно «индекс эффективности использования туристского потенциала территории (Кэ) Е.И.Богданов предлагает представить в виде пропорции:

$$Kэ = Эп/Зп, \quad (1) [3]$$

где, Эп – эффект от осуществления потенциала индустрии гостеприимства региона; Зп – расходы, потребовавшиеся для достижения Эп.

В свою очередь, Эп может быть представлен в виде совокупности двух компонентов, одна из которых демонстрирует вклад сферы туризма в решение государственных и региональных проблем, а другая, в свою очередь, рекреационный эффект, то есть разность между состоянием туризма в начале и конце туристского цикла. Что касается необходимых затрат Зп, то они зависят от особенностей определенных мероприятий по реализации потенциала и могут быть определены по способам известных в практике вычислений эффективности огромных инвестиционных портфелей.

В своей диссертации Г.А.Алимова приводит оценку рекреационного потенциала региона посредством опроса, проведенного среди рекреантов и местного населения изучаемой территории [4]. Относительно проведенного опроса сделан анализ полученных данных, которые показывают, что на развитие туристического потенциала влияют такие факторы как:

1. Транспортная доступность объекта туризма;
2. Квалификация персонала задействованного в сфере туризма на изучаемых объектах;
3. Разнообразие экскурсионного фонда, т.е. Наличие различных туров, экскурсий, программ для аттрактивности данной местности;
4. Уровень предприятий питания;
5. Уровень сервисного обслуживания.

Метод опроса является эффективным инструментом выявления ситуации, т.к. проводится среди потенциальных пользователей туристическими услугами, тур. продуктами, среди экспертов, а также среди категорий лиц, имеющих прямое или косвенное отношение к изучаемой проблеме. Опрос Г.А.Алимовой выявил существующие проблемы и благодаря анализу ею были разработаны конкретные рекомендации по улучшению ситуации, а также проведен SWOT-анализ и дана его характеристика.

Е.С.Митрофанова предлагает «внедрить главные принципы проведения рейтинговой оценки туристско-рекреационной аттрактивности отдельных территорий (зон) региона. Так она разделяет принципы на следующие категории:

³⁴ <https://www.unwto.org/news/international-tourism-recovers-pre-pandemic-levels-in-2024>

1. Совмещение методов отбора и ранжирования туристско- рекреационных территорий (зон);
2. Сочетание экспертного и статистического подходов в ходе проведения рейтинговой оценки;
3. Построение интегрального показателя в качестве единого критерия для определения и ранжирования наиболее привлекательных туристско- рекреационных территорий (зон);
4. Совмещение количественных и качественных оценок;
5. Использование укрупненных методов ранжирования (оценки) привлекательных туристско-рекреационных территорий (зон) в целях обеспечения их простоты (транспарентности) и доступности для широких слоев специалистов, топ-менеджеров, бизнесменов и т.п [5].

Интегральный показатель в методологии, предложенной Е.С.Митрофановой, предполагает включение таких элементов, как: элемент, оценивающий туристско-рекреационный потенциал дестинации и квалифицирующий условия использования потенциала территорий. Элемент, оценивающий туристско-рекреационный потенциал дестинации является ключевым при определении интегральной оценки, так как включает в себя такие важные показатели туристического потенциала региона, как: культурно-исторические объекты и природно-климатические ресурсы.

Подробно проводится анализ с учетом элементов, входящих в состав природных ресурсов и культурно-исторических ресурсов. Относительно количества нахождения данных элементов, которыми располагает изучаемая территория, приравнивается соответствующий балл и выводится величина коэффициента значимости туристического потенциала территории.

По мнению автора наиболее объективные и эффективные методы оценки туристического потенциала региона являются: рейтинговая оценка региона, путём интегрального вычисления и ранжирования, которая была взята за основу автором Е.С.Митрофановой и метод опроса, предложенный Г.А.Алимовой.

Автором исследование была применена оценка туристического потенциал Бухарской области на основе социологического опроса, с целью выявления сильных и слабых сторон туристического рынка Бухарской области. Аудитория респондентов распределилась следующим образом: иностранные и местные туристы, а также лица, имеющих прямое и косвенное отношение к туристической сфере. Количество опрошенных на момент составления данного анализа составило 2525 человек, опрос проводился в период с мая 2022 года по октябрь 2022 года.

Проведенный анализ статистических показателей туристической сферы Узбекистана и, в частности, Бухарской области, показал, что работа по пути развития и расширения туристических услуг Бухарской области идёт в позитивной динамике, вне зависимости от спада туристического потока на международном уровне из-за пандемии коронавируса. Всё благодаря введенным в республике мерам по развитию и поддержки туризма и предпринимательской деятельности, а также региональным программам.

Факторами, влияющими на развитие туристического потенциала региона, могут быть как способствующие развитию, так и сдерживающие развитие туризма на определенных территориях. Существующий туристский потенциал региона используется недостаточно его возможностям. Отрицательные факторы, существующие в Бухарской области, по нашему мнению, не являются радикальными и имеют возможность их устранения путём разработки соответствующих стратегических программ; созданием туристического кластера в регионе, диверсификации, предоставляемых туристических услуг, развитием инфраструктуры в сфере услуг.

Социологический опрос, проведенный нами с целью изучения рынка туризма в Бухарском регионе, показал, что для повышения эффективности использования туристического потенциала в регионе необходимо улучшать качество предоставляемых услуг в туризме и повышать профессиональный уровень кадров, работающих в туристической сфере.

Специализация региона в различных видах туристической деятельности определяется наличием и состоянием ресурсов для развития туризма. Бухарская область обладает высоким туристическим потенциалом, однако она сталкивается с типичными проблемами, характерными для многих других регионов страны.

Специализация региона в различных видах туристической деятельности определяется наличием и состоянием ресурсов для развития туризма на данной территории. **В частности, Бухарская область, благодаря своим богатым историко-культурным ресурсам, активно развивает культурно-познавательный туризм. Бухарская область является узкоспециализированной в области туристских дестинации, основанных на наличии одного вида ресурсов. В туристской индустрии имеет место своеобразный**

междисциплинарный туризм, когда туризм в одной области развивается в разных направлениях.

В своей научной работе Е.О.Ушакова дала следующую группировку видам туриста. «Существует 2 типа группировки туризма – это базовый и специальный. К базовым относятся: познавательный, рекреационный и лечебно-оздоровительный. К специальным: событийный туризм, деловой-туризм, экстремальный, экологический, круизный, приключенческий туризм. Для развития базового вида туризма преимущественно необходимо наличие природно-климатических и историко-культурных ресурсов» [6]. Что является характерной особенностью туристического потенциала и привлекательности Бухарской области и является ключевым элементом развития туристической сферы в регионе.

Наряду с базовыми видами туризма Бухарский регион имеет достаточный потенциал для развития и специальных видов туризма с целью диверсификации предлагаемых услуг в туризме и увеличению количества туристов, прибывающих в регион. Грамотно разработанная стратегия развития региона в направлении туризма является потенциалом ее устойчивого развития. Для этого стоит определить два важных вектора действий: первый – это определить в каком направлении деятельности будет развиваться регион в долгосрочной перспективе, второй – это формирование путей реализации намеченных планов.

В Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 28.09.22 № 543 «О мерах по дальнейшему развитию сферы туризма в Бухарской области в 2022-2026годах» приоритетной задачей развития туризма в регионе поставлена доведение количества туристов пребывающих в регион к 2026 году до 6 млн. человек, а экспорт от туристических услуг должен будет составить 300 млн. долларов США [7].

Для реализации данных задач, в документе приведены ряд мер, которые поэтапно ведут к их реализации. Автором, на основе анализов, научных исследований, разработанных методик определения туристического потенциала региона были введены ряд предложений, которые послужат активному вкладу в дальнейшее развитие туризма в Бухарской области, а также в целом в Республике Узбекистан.

С целью сохранения и грамотной эксплуатации имеющихся историко-культурных объектов на территории Бухарской области, мы предлагаем научно обоснованные предложения сохранения исторических архитектурных объектов на основе изученного автором зарубежного опыта, мнения экспертов при проведении соцопроса и изучении специальной литературы мы предлагаем соответствующим ответственным органам **сохранять культурное наследие в его первоизданном виде, в том виде, в котором оно дошло до наших дней. За исключением разрешенных мер по консервации, с целью предотвращения дальнейшего разрушения и уничтожения. Культурное наследие призвано не только передавать культурное наследие наших предков, но и способствовать развитию народного образования, национальной культуры и искусства, науки и просвещения. На сегодняшний день этот вопрос стоит актуальным по всем объектам культурного наследия, так как подобные «неграмотные» реставрационные работы ведутся по всей республике, в частности и в Бухарской области. Объекты доводятся до идеального «светящегося» и нового состояния, где теряется их первоначальный шарм, отличительная черта, а здания становятся похожими друг на друга. Памятники, мечети, медресе и минареты становятся похожими один на другой в каждом регионе Узбекистана. Это является следствием того, что реставрационные работы проводятся неграмотно и здания попросту выстраивают заново.**

Развитие регионального туризма является перспективной отраслью экономики, так как туристическая индустрия формирует развитие параллельных отраслей экономики, а также имеет исключительный мультипликативный эффект, который в свою очередь вносит существенный вклад во внутренний валовой продукт региона.

В целом с нашей стране проделана масштабная работа по развитию туристической сферы, которая включает в себя не только реконструкцию памятников культуры, но и строительство гостиниц, объектов размещения, строительство дорог, подготовка кадров в сфере туризма и активное продвижение Узбекистана по всему миру. Приведенные выше рекомендации позволят Узбекистану укрепить свои позиции на мировой арене и стать конкурентоспособной страной в сфере туризма среди лидеров этой отрасли экономики.

Список использованной литературы:

1. Очилов А., Усманова А., Туракулов О. Понятие «туристский потенциал региона»: его характеристика и роль в социально-экономическом развитии дестинаций //YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT. – 2024. – Т. 2. – №. 10.

2. Usmanova, A. B. "The Current State and Analysis of the Tourist Potential of the Bukhara Region." *Барқарорлик ва Етакчи Тадқиқотлар онлайн илмий журнали* 1.6 (2021): 801-805.
3. Е.И. Богданов «Планирование на предприятии туризма», Учебное пособие для вузов. СПб. Изд. дом "Бизнес-пресса". 2003 год. С.76-89
4. Алимова Г.А. «Социально-экономическое развитие региона на основе эффективного использования рекреационно-туристического потенциала (на примере Ташкентской области)», автореферат, Ташкент-2019
5. Митрофанова Е.С. Управление развитием туристского потенциала региона на основе государственно-частного партнерства, автореферат, Санкт-Петербург-2010. С.14-15
6. Ушакова, Е.О. «Совершенствование методических подходов к комплексной оценке ресурсов территории для развития сферы туризма» диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук, Новосибирск, 2016, С.122
7. Указ Президента Республики Узбекистан «Стратегия развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы» №УП-60 от 22.01.2022 г.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ УЗБЕКИСТАНА

Мухсимова Дилафруз Хикматуллаевна
Институт макроэкономических
и региональных исследований,
главный специалист, PhD

Аннотация. в статье рассматривается современное состояние загрязнения атмосферного воздуха в Узбекистане с акцентом на региональные различия и вклад промышленности и транспорта в формирование выбросов. На основе официальных данных проанализированы наиболее проблемные территории, включая Ташкентскую область, а также выделены ключевые промышленные центры, формирующие основную долю эмиссий. Отдельное внимание уделено влиянию сезонных факторов, пылевых бурь и отопительного периода на качество воздуха. Рассмотрены принятые государством меры по сокращению выбросов, включая модернизацию производства, развитие «зелёных» технологий для учёта и контроля парниковых газов. Представлены рекомендации по повышению энергоэффективности, переходу к возобновляемым источникам энергии и созданию зелёных зон в промышленных регионах. Работа подчеркивает необходимость комплексного подхода, объединяющего технологические, экономические и экологические решения для достижения устойчивого развития и улучшения качества жизни населения.

Ключевые слова: загрязнение воздуха, выбросы, Узбекистан, промышленность, транспорт, зелёная экономика, устойчивое развитие.

Введение. Загрязнение атмосферного воздуха остаётся одной из самых серьёзных глобальных экологических проблем XXI века. Согласно оценкам Всемирной организации здравоохранения, ежегодно в мире фиксируется около 6,7 миллиона преждевременных смертей, обусловленных совокупным воздействием загрязнения атмосферного воздуха и воздуха в помещениях. Только в 2019 году наружное (атмосферное) загрязнение стало причиной 4,2 миллиона смертей³⁵. Наиболее уязвимыми к данным рискам остаются страны с низким и средним уровнем доходов, где экологические стандарты, как правило, недостаточно развиты.

Узбекистан, как государство с интенсивно развивающейся промышленностью, энергосектором и транспортной инфраструктурой, также сталкивается с возрастающим уровнем загрязнения воздуха, особенно в таких регионах, как Ташкентская, Кашкадарьинская, Бухарская и Навоийская области. Эти вызовы не только затрагивают локальное качество жизни, но и требуют системных решений в рамках глобальной экологической повестки.

В рамках международных обязательств Узбекистана по достижению Целей устойчивого развития (ЦУР), проблема загрязнения воздуха тесно связана с рядом приоритетных направлений, включая: ЦУР 3 – Хорошее здоровье и благополучие, ЦУР 7 – Доступная и чистая энергия, ЦУР 9 –

³⁵ [https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ambient-\(outdoor\)-air-quality-and-health](https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/ambient-(outdoor)-air-quality-and-health)

Индустриализация, инновации и инфраструктура, ЦУР 11 – Устойчивые города и населённые пункты, а также ЦУР 13 – Борьба с изменением климата.

В мировой экономике усиливается акцент на устойчивое развитие, и компании всё чаще ориентируются на принципы ESG (Environmental, Social, Governance – экологическая, социальная и корпоративная ответственность). Одновременно Европейский союз внедряет CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism – механизм трансграничной углеродной корректировки), который предполагает введение дополнительных сборов на импорт продукции с высоким углеродным следом. Эти изменения формируют новые правила игры для стран-экспортёров, включая Узбекистан: от степени их готовности к снижению выбросов и внедрению прозрачных систем мониторинга зависит доступ к международным рынкам и конкурентоспособность продукции.

Анализ литературы. В этой связи особую значимость приобретает обращение к научным исследованиям, посвящённым анализу экологической ситуации, источников загрязнения атмосферного воздуха и эффективных мер по её улучшению, что позволит выявить ключевые тенденции и обосновать направления дальнейших действий.

Н.Ражабова [1] отмечает, что экологическое нормирование в Узбекистане – это ключевой инструмент охраны природы, устанавливающий допустимые уровни антропогенного воздействия и использование природных ресурсов. Оно закреплено в национальном законодательстве и реализуется государственными органами через систему нормативов и правил. Сегодня в стране сохраняются острые экологические проблемы: высокие объёмы выбросов загрязняющих веществ в атмосферу в промышленных регионах, деградация земель, дефицит водных ресурсов. Для повышения эффективности системы требуется её модернизация в соответствии с международными стандартами, внедрение современных методов мониторинга, а также принятие подзаконных актов, обеспечивающих практическое исполнение экологических норм.

Л.Г.Ахметшина [2] оценивает объёмы выбросов парниковых газов при использовании сельскохозяйственных земель, принимая во внимание цели государственной экологической политики и положения стратегических документов Российской Федерации. Показано, что органическое земледелие обладает существенным экологическим преимуществом. В работе сформулированы прогнозы по уровню применения агрохимикатов и выбросам парниковых газов к 2030 г., что позволило обосновать необходимость корректировки госпрограмм для достижения реального снижения негативного воздействия на окружающую среду.

В работе З.Наимовой [3] акцентируется внимание на том, что расширение мощностей химической промышленности и рост транспортных потоков изменили состав и объём промышленных выбросов, что привело к формированию экотоксикологии – науки о воздействии химических веществ на экосистемы и человека. Автор подчёркивает необходимость глубоких исследований влияния загрязнителей на здоровье, включая генетические и репродуктивные функции.

В исследовании А.В.Вахабова [4] отмечается, что ускоренное развитие химической промышленности и рост перевозок радикально изменили структуру промышленных выбросов. Эти процессы обусловили становление экотоксикологии как отдельного научного направления. Исследование подчёркивает значимость комплексного мониторинга и разработки превентивных мер для снижения негативного влияния химических загрязнителей на здоровье населения и состояние экосистем.

Анализ и результаты. В Узбекистане по данным Национального комитета Республики Узбекистан по статистике ежегодно в атмосферу выбрасывается около 900 тысяч тонн загрязняющих веществ, причём две трети этого объёма приходится на транспорт. Наиболее загрязнённые регионы – Ташкентская, Кашкадарьинская, Сырдарьинская, Навоисккая области. Ситуацию усугубляют пылевые бури и сезонные пики зимой из-за отопления. Проблема носит комплексный характер и требует модернизации промышленности, транспорта и масштабных природоохранных мер.

По итогам 2024 года объёмы выбросов в Ташкентской области составили примерно 465 тыс. тонн, что эквивалентно около 54 % от общего уровня выбросов по республике. На душу населения в регионе приходится 150 кг загрязняющих веществ, что в 6,5 раз превышает республиканский уровень.

Ташкентская область играет заметную роль в промышленном развитии страны, и это напрямую отражается на объёмах выбросов в атмосферу. Алмалык (29 %), Чирчик (10 %), Кибрай (9 %) и Бекабад (6 %) обеспечивают основную долю промышленного производства области, одновременно оставаясь главными источниками выбросов.

Алмалык известен как центр горно-металлургического производства. Алмалыкский горно-металлургический комбинат выпускает медь, свинец, цинк и другие металлы. Подобные

производства по своей природе связаны с образованием газовых и пылевых выбросов, в том числе соединений серы и тяжёлых металлов, что требует повышенного внимания к современным технологиям очистки.

Чирчик сочетает в себе химическую, машиностроительную и энергетическую промышленность. Здесь работает химико-промышленный технопарк и предприятия по производству удобрений и сплавов. Вклад этих производств в атмосферные выбросы может быть заметным, особенно при использовании устаревших очистных систем.

Бекабад — один из металлургических центров области. Здесь функционируют сталелитейный и цементный заводы, а также предприятия стройиндустрии. Их работа сопровождается выделением пыли и газов, что актуализирует задачу повышения эффективности фильтрации и снижения воздействия на воздух.

Кибрай имеет более разнообразный, но менее тяжёлый промышленный профиль. На его территории работают перерабатывающие, текстильные и строительные предприятия. При правильной модернизации такие производства могут сочетать экономическую отдачу с минимальным воздействием на экологию.

В целом, промышленный потенциал этих туманов обеспечивает важную часть экономики Ташкентской области. Вместе с тем, он формирует и заметную долю республиканских выбросов, что делает вопросы модернизации оборудования, внедрения «чистых» технологий и повышения энергоэффективности ключевыми для устойчивого развития региона.

Чтобы справиться с актуальными экологическими вызовами, Президент Мирзиёв обозначил комплексный план действий. В него входят внедрение системы экологического ранжирования регионов, размещение автоматических станций контроля качества воздуха в стратегически важных городах и промышленных зонах, а также оснащение крупных производств современными пылегазоочистными установками. Параллельно ведущие строительные, энергетические и металлургические компании обязались создать «зелёные пояса» и высадить 10 миллионов деревьев, что станет частью более широкой программы по снижению негативного влияния стремительной индустриализации и урбанизации на окружающую среду.

Ташкентская область доминирует в объёме выбросов, в то время как совокупный вклад всех остальных регионов составляет менее половины от общего уровня.

В Кашкадарьинской области (около 10 % выбросов страны) значимый вклад в загрязнение атмосферного воздуха вносят проекты в газовой и химической отраслях. В частности, здесь планируется строительство крупного газоперерабатывающего комплекса с участием американской компании Air Products в рамках GTL-проекта. Это даст мощный импульс промышленному потенциалу региона, но потребует усиления экологического контроля.

Далее с менее выраженным, но ощутимым вкладом следуют Самаркандская (около 5 %), Навоийская (4,5 %), Сырдарьинская (4,9 %) и Бухарская (4 %) области. Эти регионы характеризуются комплексной промышленной базой — включая горнодобычу, металлургию и производство стройматериалов, например, в Навоийской области развита добыча и переработка минералов.

Другие регионы, включая Андижанскую, Джизакскую, Ферганскую, Хорезмскую, а также Республику Каракалпакстан и город Ташкент, имеют менее 4 % выбросов в общей структуре — что указывает либо на меньшую индустриализацию, либо более эффективные очистные технологии.

Проведённый анализ экологической ситуации в регионах Узбекистана подтверждает, что загрязнение атмосферного воздуха остаётся одной из самых серьёзных угроз устойчивому развитию страны.

В ответ на вызовы Узбекистан активно развивает нормативную и институциональную базу для борьбы с климатическими изменениями.

Указ Президента № PP-436 от декабря 2022 года утвердил Программу перехода к зелёной экономике до 2030 года, предусматривающую сокращение выбросов парниковых газов, рост энергоэффективности и доли возобновляемой энергии. В июле 2025 года принят Закон «О лимитировании выбросов парниковых газов» № 1073 — с введением национального реестра, MRV-системы и инструментов торговли углеродными единицами, с возможностью направлять доходы от торговли в зелёные программы и адаптацию к климату. MRV-система (Monitoring — мониторинг, Reporting — отчётность, Verification — верификация) — это набор правил, методик, институциональных процедур и инструментов для: 1) сбора и учёта данных об эмиссиях и поглощениях парниковых газов (ПГ); 2) формирования регулярной официальной отчётности (национальной и международной); 3) независимой проверки достоверности данных, используемых при расчёте выбросов и достижении климатических целей. MRV обеспечивает прозрачность, сопоставимость и надёжность данных — базу

для планирования мер по сокращению выбросов, привлечения климатического финансирования и функционирования механизмов рынка углерода.

С недавних пор Узбекистан усилил меры по продвижению чистой энергии через внедрение сертификатов «зелёной энергии» (I-REC, International Renewable Energy Certificate): по Указу Президента № РК-156 от мая 2023 года утверждён национальный механизм выдачи таких сертификатов для возобновляемой генерации. С 2023 года сертификаты стали доступны для солнечной и ветровой энергетики.

В июле 2025 года Узбекистан уже сертифицировал первый солнечный парк по системе I-REC – установку мощностью 823 кВт от компании Технопарк. Такие сертификаты дают генерирующим компаниям возможность получать дополнительный доход, а предприятиям – подтверждать соответствие принципам устойчивого развития и выходить на международные рынки. Это особенно актуально в связи с введением нового европейского механизма трансграничного углеродного регулирования CBAM.

Тем самым добавляется важный инструмент устойчивого развития: I-REC-сертификаты закрепляют связь между энергетической политикой, климатическими целями и экономическими стимулами, расширяя возможности для финансирования зелёной инфраструктуры и интеграции Узбекистана в глобальный рынок чистой энергии.

Комплексный подход – от технологической модернизации и законодательных мер до инструментов сертификации и климатического финансирования – создаёт надёжную платформу для устойчивого и экологически чистого роста Узбекистана. Такое сочетание экономической активности и экологической ответственности помогает стране одновременно придерживаться международных обязательств и повышать качество жизни населения.

Выводы и предложения. В Узбекистане развитие механизмов ESG-отчётности и подготовка к новому европейскому механизму трансграничного углеродного регулирования (CBAM) постепенно набирают темп, однако этот процесс сопровождается рядом организационных и институциональных сложностей. Стратегия «Зелёной экономики» (2019–2030) и план введения обязательного раскрытия ESG-показателей крупными предприятиями с 2025 года создают основу для системных изменений, но пока требуют дальнейшей проработки. В частности, необходимы единые национальные стандарты и методологии, которые обеспечат сопоставимость данных, их достоверность и прозрачность для инвесторов и партнёров.

Финансирование «зелёного» перехода остаётся одним из ключевых вызовов. По оценкам ОЭСР, для достижения климатических целей Узбекистану потребуется ежегодно привлекать около 6 млрд долларов. Сейчас основная нагрузка ложится на государственные банки, в то время как участие частных инвесторов и институциональных структур остаётся ограниченным. Создание более разнообразных финансовых инструментов, развитие рынков капитала и стимулирование частных вложений могли бы значительно ускорить внедрение экологически устойчивых технологий и модернизацию производства.

Подготовка к введению CBAM особенно важна для экспортёров, ориентированных на рынок ЕС. Для снижения возможных рисков необходим комплекс мер: оптимизация логистических цепочек, сокращение транзакционных издержек, упрощение таможенных процедур и разработка специализированных программ адаптации предприятий к новым требованиям. Это позволит сохранить конкурентоспособность узбекской продукции и обеспечить устойчивое присутствие на европейских рынках.

Важным элементом климатической политики остаётся и социальная составляющая. Международный опыт показывает, что переход к низкоуглеродной экономике эффективнее, когда он сопровождается поддержкой уязвимых групп населения и малого бизнеса. Программы переквалификации, создание «зелёных» рабочих мест и расширение доступа к финансированию помогут сделать экологическую трансформацию более справедливой и инклюзивной.

Таким образом, Узбекистан уже сформировал стратегическую основу для внедрения ESG-подходов и адаптации к CBAM. Дальнейшее совершенствование правовой базы, укрепление финансовых механизмов и внимательное отношение к социальным аспектам создадут условия для успешного экологического перехода и устойчивого экономического роста.

Для того чтобы эффективно снизить уровень загрязнения атмосферного воздуха в Узбекистане и смягчить последствия промышленной и транспортной активности, необходим комплексный подход, сочетающий технические, организационные, экономические и природоохранные меры. В первую очередь особое внимание следует уделить модернизации промышленных предприятий. Установка современных пылегазоочистных систем на горно-

металлургических, химических и цементных заводах, особенно в Алмалыке, Бекабаде и Чирчике, способна существенно сократить выбросы сернистых соединений, пыли и тяжёлых металлов. Переход к замкнутым технологическим циклам и внедрение энергоэффективного оборудования позволит не только снизить нагрузку на окружающую среду, но и уменьшить себестоимость продукции.

Таблица 1. Меры по сокращению атмосферных выбросов

№	Направление меры	Конкретные действия	Ожидаемый эффект
1	Модернизация промышленности	Обязательное поэтапное внедрение пылегазоочистных систем на металлургических, цементных и химических предприятиях.	Существенное снижение атмосферных выбросов; повышение энергоэффективности.
2	Адресный экологический мониторинг	Размещение автоматических станций контроля воздуха в «горячих точках» — Алмалык, Чирчик, Бекабад, Кашкадарьинская область.	Возможность быстро реагировать на критические ситуации, формирование достоверных данных для MRV-системы.
3	Транспортная реформа	Ускоренный перевод общественного транспорта на газ и электричество, развитие сети зарядных станций для электромобилей.	Снижение доли транспорта в структуре выбросов
4	Природоохранные меры	Создание защитных зелёных поясов вокруг промзон, высадка с приоритетом пылеустойчивых пород.	Поглощение CO ₂ , снижение пылевой нагрузки, улучшение городской экологии.
5	Экономические стимулы	Запуск национальной системы торговли углеродными единицами, льготы и субсидии для внедрения «чистых» технологий.	Привлечение инвестиций и ускорение модернизации производств.
6	Образование и информирование	Обязательные курсы по ESG и климатической ответственности для руководителей промпредприятий.	Повышение управленческой компетенции в области экологии и устойчивого развития.
7	Полноценная интеграция MRV	Разработка отраслевых методик расчёта выбросов, обучение специалистов по мониторингу, отчётности и верификации.	Прозрачная и сопоставимая статистика, повышение доверия инвесторов и международных партнёров.

Источник. Составлено автором.

Важным элементом стратегии должно стать развитие современной системы экологического мониторинга. Расширение сети автоматических станций контроля качества воздуха в промышленных центрах и зонах активной застройки, а также интеграция данных в национальную MRV-платформу обеспечат прозрачность и достоверность информации о состоянии атмосферы. Создание открытых онлайн-ресурсов с доступом к информации о выбросах по регионам и предприятиям позволит вовлечь общественность в контроль за соблюдением экологических норм.

Отдельного внимания требует транспортный сектор, на который приходится значительная часть выбросов. Переход городского и междугороднего транспорта на газомоторное и электрическое топливо, развитие общественного транспорта и железнодорожных перевозок, а также стимулирование использования электромобилей с помощью налоговых льгот и расширения сети зарядных станций помогут существенно сократить уровень загрязнения.

Природоохранные и ландшафтные меры могут стать естественным барьером для загрязнителей. Создание «зелёных поясов» вокруг промышленных зон и крупных городов, озеленение улиц и дворов, а также масштабная высадка засухоустойчивых пород деревьев не только улучшат качество воздуха, но и повысят комфортность городской среды. Для борьбы с пылевыми бурями целесообразно применять меры по закреплению почв и восстановлению растительного покрова на уязвимых территориях.

Экономические стимулы играют ключевую роль в ускорении экологической модернизации. Введение системы налоговых льгот для предприятий, внедряющих экологически чистые технологии, развитие торговли углеродными единицами и направление полученных средств на «зелёные» проекты и климатическую адаптацию создадут устойчивую финансовую базу для природоохранных инициатив.

Наконец, важна работа с обществом. Подготовка специалистов по экологическому менеджменту и климатическому финансированию, проведение просветительских кампаний среди населения, а также поддержка малого и среднего бизнеса в переходе на экологически безопасные технологии помогут сформировать культуру экологической ответственности.

Таким образом, только системное сочетание технологической модернизации, эффективного мониторинга, транспортной реформы, природоохранных мер, экономических стимулов и просвещения способно обеспечить устойчивое развитие Узбекистана при одновременном снижении нагрузки на атмосферу.

Список использованной литературы

1. Ражабов Н. Ш. Перспективы развития законодательства об экологическом нормировании Республики Узбекистан // Феномен права и законодательство: стратегии и методы познания. – 2023. – Т. 2, № 4. – С. 27–38. <https://doi.org/10.53315/2949-1193-2023-2-4-27-38>
2. Ахметшина Л. Г., Порвадов М. Г., Шангутов А. О. Оценка выбросов парниковых газов при возделывании сельскохозяйственных земель в концепте государственной экологической политики // МСХ. – 2023. – № 6. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-vybrosov-parnikovyh-gazov-pri-vozdelyvanii-selskohozyaystvennyh-zemel-v-kontsepte-gosudarstvennoy-ekologicheskoy-politiki>
3. Наимова З. С. Влияние выбросов химического производства на состояние здоровья детей и подростков // Research Journal of Trauma and Disability Studies. – 2024. – Т. 3, № 11. – С. 65–75. – ISSN 2720-6866.
4. Вахабов А. В., Хажибакиев Ш. Х. Необходимость и приоритетные направления перехода к «зелёной экономике» в Узбекистане // Экономика и финансы (Узбекистан). – 2021. – Спецвып. 4. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/neobhodimost-i-prioritetnye-napravleniya-perehoda-k-zelenoy-ekonomike-v-uzbekistane>
5. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии «Узбекистан – 2030» от 11.09.2023 г. № УП-158
6. Постановление Президента Республики Узбекистан № ПП-436 «О мерах по повышению эффективности реформ, направленных на переход Республики Узбекистан на «зеленую» экономику до 2030 года» от 02.12.2022 г
7. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-110 «О мерах по участию на международном рынке углеродных единиц» от 07.07.2025 г.
8. Закон Республики Узбекистан № ЗРУ-1073 «Об ограничении выбросов парниковых газов» от 07.07.2025 г.

MARKETING STRATEGIYASIDA REKLAMA SAMARADORLIGINI OSHIRISH USULLARI VA BAHOLASH MEZONLARI

Giyazova Nozima Bayazovna

BuxDU Iqtisodiyot va turizm fakulteti

Iqtisodiyot kafedrası dotsenti, i.f.f.d (PhD)

Xabibov Shamshod Akbar o'g'li

BuxDU Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)

ta'lim yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada marketing strategiyasining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan reklama faoliyatining samaradorligini oshirish masalalari tahlil qilinadi. Unda reklama strategiyalarini shakllantirish, ularning samaradorlik darajasini baholash mezonlari hamda bu mezonlar asosida natijadorlikni oshirishga qaratilgan usullar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, amaliy tavsiyalar va zamonaviy marketing vositalaridan foydalanish holatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: marketing strategiyasi, reklama samaradorligi, ROI (Return on Investment), CTR (Click Through Rate), target auditoriya, raqamli marketing, reklama mezonlari.

Bugungi tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan bozor munosabatlari sharoitida har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining muvaffaqiyati to'g'ridan-to'g'ri marketing strategiyasining puxta ishlab chiqilishiga bog'liq. Raqobat muhiti tobora keskinlashib borayotgan bir paytda, iste'molchilarning e'tiborini jalb qilish, ularning ongida ijobiy brend qiyofasini shakllantirish va bu orqali bozordagi mavqeni mustahkamlashda reklama vositasining o'rni beqiyosdir.

Reklama faoliyati nafaqat mahsulot yoki xizmat haqida axborot berish, balki iste'molchi qarorlariga ongli ravishda ta'sir ko'rsatish, ularning ehtiyojlarini aniqlab, ularga mos qiymat taklifini shakllantirish vositasidir. Shu boisdan, reklama marketing strategiyasining faqat tashqi ifodasi emas, balki mazmunan ichki tarkibiy qismiga aylangan.

Biroq reklama faoliyatining yuqori xarajatlar bilan bog'liqligi, uni faqat miqdoriy emas, balki sifat jihatdan ham baholashni talab etadi. Samarali reklama kampaniyasi — bu nafaqat keng auditoriyani qamrab olish, balki sarflangan har bir mablag'ning natijadorligini tahlil qilish orqali marketing maqsadlariga erishishdir. Bu esa o'z navbatida reklama samaradorligini aniqlash mezonlarini ishlab chiqish, ulardan amaliyotda oqilona foydalanish va ularni strategik qarorlar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi.

Marketing strategiyasi — bu tashkilotning bozor muhitida qanday pozitsiyada bo'lishi, qanday auditoriyani nishonga olishi va qanday usullar bilan raqobatda ustunlikka erishishini belgilovchi konseptual yondashuvdir. Ushbu strategiyani muvaffaqiyatli amalga oshirishda reklama asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Chunki u tashkilot bilan iste'molchi o'rtasidagi axborot ko'prigini yaratadi, mahsulot yoki xizmat haqidagi fikrni shakllantiradi, hamda iste'molchining xarid haqidagi qarorlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Reklama marketing konsepsiyasining muhim funksiyalaridan birini — kommunikatsiyani amalga oshiradi. Mahsulot yoki xizmat qiymatini faqat ishlab chiqarish emas, balki uni to'g'ri taqdim etish orqali iste'molchiga yetkazish ham zarur. Shunday sharoitda reklama — iste'molchi ongida muayyan brendga nisbatan ijobiy munosabat shakllantiruvchi kuchli vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, marketing strategiyasining asosiy maqsadlaridan biri — bozor ehtiyojlarini chuqur tahlil qilib, unga mos qiymat taklifini ishlab chiqishdir. Reklama esa aynan shu qiymatni iste'molchiga to'g'ri va samarali yetkazishga xizmat qiladi. U nafaqat axborot beradi, balki iste'molchining emotsional va ratsional reaksiyalariga ta'sir ko'rsatadi, bu esa raqobatbardosh ustunlik yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Reklama va marketing strategiyasi o'rtasidagi bog'liqlik, ayniqsa, raqamli marketing sharoitida yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Internet-reklama, ijtimoiy tarmoqlardagi targetlangan xabarlar, influencer marketing kabi vositalar orqali brend va auditoriya o'rtasida yuqori darajadagi muloqot va individual yondashuvga erishiladi. Bunday vositalar marketing strategiyasini chinakam moslashtirilgan, dinamik va iste'molchiga yaqin holga keltiradi.

Reklama kampaniyalarining samaradorligini aniqlash — har qanday marketing strategiyasining muhim bo'g'inidir. Buning uchun zamonaviy amaliyotda bir qator mezonlar qo'llaniladi. Ular yordamida reklama faoliyatining qamrovi, ta'siri va natijadorligi aniqlanadi. Quyidagi jadvalda ular qisqacha bayon etilgan:

1-jadval

Reklama samaradorligini baholash mezonlari [1]	
Mezon nomi	Tavsifi
ROI (Return on Investment)	Reklamaga sarflangan mablag' evaziga qancha daromad olinganini ko'rsatadi.
CTR (Click Through Rate)	Reklama ustiga bosgan foydalanuvchilar ulushi. E'tibor darajasini ko'rsatadi.
Konversiya darajasi	Reklama orqali maqsadli harakat (xarid, ro'yxatga olish) qilganlar nisbati.
Brend xabardorligi	Iste'molchilarning brendni eslab qolish va tanish darajasi.
Mijoz sodiqligi	Reklama ta'sirida doimiy mijozlarga aylangan iste'molchilar ulushi.

Ushbu mezonlarning har bir ko'rsatkichi reklama faoliyatining o'ziga xos jihatini aks ettirib, marketing strategiyasining to'g'riligini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Birinchidan, ROI (Return on Investment) — reklama kampaniyasining moliyaviy samaradorligini aniqlovchi eng asosiy mezonlardan biri sanaladi. Bu ko'rsatkich orqali korxona reklama uchun sarflangan har bir so'mga qancha foyda qaytganini aniq ko'ra oladi. Agar ROI ijobiy va yuqori bo'lsa, bu reklama byudjeti to'g'ri rejalashtirilganini bildiradi.

Ikkinchidan, CTR (Click Through Rate) — ayniqsa raqamli reklama muhitida reklama materialining jozibadorlik darajasini o'lchashda ishlatiladi. CTR yuqori bo'lsa, bu reklama auditoriyaning e'tiborini jalb

qilganini, lekin bu hali konversiya bo'layotganini anglatmasligi mumkin. Shu sababli, CTR ko'rsatkichi odatda konversiya bilan birgalikda tahlil qilinadi.

Uchinchidan, konversiya darajasi — reklama orqali jalb qilingan foydalanuvchilarning real xaridorga aylanish darajasini bildiradi. Bu ko'rsatkich reklama samaradorligining amaliy jihatini ko'rsatadi. Misol uchun, ko'p odam reklamani ko'rib bosgan bo'lishi mumkin, ammo ularning faqat oz qismi mahsulot xarid qilsa, reklama strategiyasida muayyan kamchilik borligini anglatadi.

To'rtinchidan, brend xabardorligi — iste'molchilarning brendni tanish darajasini bildiradi. Bu ko'rsatkich miqdoriy bo'lishi bilan birga sifat jihatidan ham tahlil qilinadi. Tashrif buyuruvchilarning so'rovnomalar orqali brend haqidagi fikrlari, ijtimoiy tarmoqlardagi eslatmalar soni va boshqa omillar brend xabardorligini aniqlashda qo'llaniladi.

Oxirgi ko'rsatkich — mijoz sodiqligi — reklamani uzoq muddatli ta'sirini o'lchaydi. Mijozlar reklama orqali mahsulot bilan tanishib, uni sinab ko'rishlari mumkin, ammo ularning doimiy xaridorlarga aylanishi reklama sifati, mahsulot qiymati va xizmat ko'rsatish darajasiga bog'liq. Shunday qilib, reklama orqali sodiq mijozlar bazasini shakllantirish — marketingning eng katta yutug'idir.

ROI (Return on Investment)	• $ROI = \frac{Daromad - Xarajat}{Xarajat} \times 100$
CTR(Click-Through Rate)	• $CTR = \frac{Bosishlar soni}{Ko'rsatishlar soni} \times 100$
Konversiya	• $Konversiya = \frac{Xarid qilganlar}{Saytga kirganlar} \times 100$
CPC (Cost Per Click)	• $CPC = \frac{Umumiy xarajat}{Bosishlar soni}$
CPA (Cost Per Acquisition)	• $CPA = \frac{Reklama xarajatlari}{Konversiyalar soni}$

1-rasm. Reklama samaradorligini baholash formulalari³⁶

Har qanday reklama kampaniyasining asosiy maqsadi — mahsulot yoki xizmat haqida xabardorlikni oshirish, auditoriyani jalb etish va yakunda savdo hajmini ko'paytirishdir. Biroq bu jarayon bir nechta muhim shart-sharoitlar va zamonaviy yondashuvlarni talab etadi.

2-jadval

Reklama samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi usullar [4]	
Usul nomi	Qisqacha mazmuni
<i>Maqsadli targeting</i>	To'g'ri auditoriyani tanlab reklama joylashtirish
<i>Kreativ dizayn</i>	Jozibali va esda qolarli vizual/tekstual yechimlar yaratish
<i>Raqamli texnologiyalar</i>	Sun'iy intellekt, retargeting, foydalanuvchi harakatini tahlil qilish
<i>Ko'p kanalli yondashuv</i>	Bir nechta reklama platformasini uyg'unlashtirib ishlatish
<i>A/B testing va monitoring</i>	Reklama natijalarini doimiy tahlil qilib eng samarali usullarni tanlash

Yuqoridagi jadval va tavsiflardan ko'rinib turibdiki, reklama samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi usullar har bir bosqichda o'ziga xos rol o'ynaydi. Bulardan har biri alohida ko'rib chiqilganda ham foydali bo'lsa-da, ularni uyg'un holda, integratsiyalashgan tarzda qo'llash yanada yuqori natijalarga olib keladi. Ayniqsa, zamonaviy marketing muhitida bu usullar o'zaro bir-birini to'ldiradi va kuchaytiradi.

1. Maqsadli auditoriyani aniq belgilash (Targeting): Reklama aynan kerakli auditoriyaga yetib borsa, u samarali bo'ladi. Misol uchun, yoshlar uchun mo'ljallangan mahsulotni ijtimoiy tarmoqlarda, ayniqsa TikTok yoki Instagram da reklama qilish, ehtimoliy mijozga to'g'ri yo'naltirilgan yondashuv bo'ladi.

2. Kreativ va jozibali kontent yaratish: Ko'zni qamashtiruvchi dizayn, qisqa va aniq xabar, ijtimoiy ishoralar (emotsiyalar, odamlar, tendentsiyalar) orqali reklama iste'molchining diqqatini tortadi. Ayniqsa, video reklama va interaktiv postlar bugungi kunda yuqori konversiyaga ega.

³⁶ Internet ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi

3. Raqamli texnologiyalardan foydalanish: Big Data, AI (sun'iy intellekt), va remarketing texnologiyalari orqali foydalanuvchilarning qiziqishlari tahlil qilinadi va ularga mos reklama taklif etiladi. Masalan, foydalanuvchi biror mahsulot sahifasini ko'rganidan so'ng, unga o'sha mahsulotga doir reklamalar ko'rsatila boshlaydi (retargeting).

4. Ko'p kanalli (omnichannel) yondashuv: Reklama nafaqat bitta platformada, balki bir nechta — TV, radio, internet, ijtimoiy tarmoqlar, tashqi reklama kabi kanallarda olib borilishi kerak. Bu orqali brend haqida ma'lumot ko'plab nuqtalarda eslatiladi va ongda mustahkamlanadi.

5. Reklama samaradorligini doimiy monitoring qilish: A/B testlar, analitik platformalar (Google Ads, Meta Business Suite va boshqalar) orqali reklama natijalari tahlil qilinib, samarali yo'nalishlar aniqlanadi va mos o'zgartirishlar kiritiladi.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida reklama marketing strategiyasining nafaqat vositasi, balki mazmuniy yadrosi sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Maqolada keltirilgan tahlillar asosida aniqlanishicha, reklama nafaqat mahsulot va xizmatlar haqida axborot berish bilan kifoyalanmay, balki iste'molchi ongida ijobiy brend qiyofasini shakllantirish, ularda xarid qilish istagini uyg'otish va doimiy mijozlar bazasini yaratish kabi ko'p qirrali funksiyalarni bajaradi. Aynan shu sababli, har qanday korxona va tashkilot reklama faoliyatini faqat tashqi ko'rinish emas, balki strategik aktiv sifatida baholashi zarur.

Reklama samaradorligini aniqlash va uni oshirishga qaratilgan mezon va usullar to'g'risida bayon qilingan tahlillar shuni ko'rsatadiki, har bir sarflangan mablag' o'zini oqlashi, hatto ko'paytirib qaytarilishi kerak. Buning uchun ROI, CTR, konversiya darajasi, brend xabardorligi kabi indikatorlar orqali reklama natijalari muntazam monitoring qilib borilishi shart. Zamonaviy raqamli texnologiyalar, aniq targeting va kreativ yondashuvlar reklama kampaniyalarini yanada moslashtirilgan, samarali va foydali qiladi. Bunday yondashuvlar strategik qarorlar qabul qilishda real tahliliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shu bois, bugungi kunda reklama faoliyatini tasodifiy va hissiyotga asoslangan harakat emas, balki raqamlarga, indikatorlarga va tajriba asosiga qurilgan murakkab boshqaruv jarayoni sifatida ko'rish zarur. Korxonalar faqat shundagina reklama orqali bozor mavqeini mustahkamlashi, brend sodiqligini oshirishi va uzoq muddatli rentabellikka erishishi mumkin. Mazkur maqola reklama strategiyasini takomillashtirish bo'yicha nazariy va amaliy asoslar bilan boyitilgan bo'lib, sohaga oid keyingi izlanishlar uchun zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Agzamov, A. T., Rakhmatullaeva, F. M., & Giyazova, N. B. (2021). Marketing strategy for the competitiveness of modern enterprises. In *E-Conference Globe* (pp. 1-3).
2. Tairova, M. S. M., Giyazova, N. B., & Dustova, A. K. (2020). Goal and objectives of integrated marketing communications. *Economics*, 2, 5-7.
3. Giyazova, N. B., & Zayniev, A. A. (2020). Types of marketing communications and their classification. In *International scientific review of the problems of economics, finance and management* (pp. 32-38).
4. Giyasova, N. B., Davlatov, S. S., & Narzullayeva, G. S. (2021). Role Of Marketing Strategies in Increasing Company Competitiveness. *International Journal of Academic Management Science Research*, 5(3), 99-102.
5. Bayazovna, G. N. (2025). KIBERXAVFSIZLIK VA RAQAMLI IQTISODIYOTDA XAVLARNI BOSHQARISH. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 6(52), 113-121.
6. Giyazova, N. (2023). The share of world countries in the textile industry and the importance of marketing in its development. *Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz)*, 27, 27.
7. Shukhratovna, U. M., & Bayazovna, G. N. (2025). FOREIGN EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF MOBILE INTERNET. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 6(49), 250-256.
8. Bayazovna, G. N. (2022). Ensuring the development of textile enterprises on the basis of competitive advantage. *Central Asian Journal of Arts and Design*, 3(6), 40-45.
9. Giyazova, N. B., & Sh, B. S. (2024). ZAMONAVIY RAQAMLI IQTISODIYOTDAGI MUAMMOLAR VA CHORA-TADBIRLAR. *Science and innovation*, 3(Special Issue 42), 482-489.
10. Giyazova, N. B., & Davlatov, S. S. (2021). The relevance of a small business marketing strategy. In *E-Conference Globe* (Vol. 1, No. 1, pp. 4-6).

БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ СТРАТЕГИЯСИНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

Қосимова Ҳилола Жамиедовна

Бухоро Давлат Университети

Иқтисодийёт кафедраси ўқитувчиси

(e-mail: h.j.kasimova@buxdu.uz)

Аннотация: Мақолада барқарор ривожланиш борасида иқтисодий адабиётда шаклланиган илмий қарашларни таҳлил қилиш асосида унинг таркибий тузилиши борасида муаллифлик ёндашувлари ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: барқарор ривожланиш, иқтисодий барқарорлик, ижтимоий барқарорлик, экологик барқарорлик, “яшил” иқтисодийёт, стратегия, барқарор ривожланиш стратегияси

Кириш. Жаҳон ҳўжалигида бозор иқтисодиёти муносабатларининг жадал суръатларда ривожланиши, жумладан, саноат ишлаб чиқариш ҳажми суръатларининг барқарор ривожланиш тенденциялари глобал даражада барқарор ривожланишга оид илмий қарашларнинг шаклланишига олиб келди. Жумладан, XX асрнинг 80 йиллари охирида Бирлашган Миллатлар ташкилоти (БМТ) нинг Атроф муҳит ва ривожланиш комиссияси (World Commission on Environment and Development) томонидан “Бизнинг умумий келажакимиз (Our Common Future)” [1] мавзусидаги ҳисоботининг эълон қилиниши иқтисодий адабиётда “барқарор ривожланиш”га бағишланган илмий тадқиқотлар сонининг ортишига олиб келди. Глобал ташкилот томонидан эълон қилинган “барқарор ривожланиш” концепцияси мавжуд ресурслардан келажак авлодларнинг эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда, ижтимоий, иқтисодий ва экологик барқарорликни таъминлаган ҳолда ривожланишга эришишга қаратилганлиги билан характерланади.

Мавзунинг долзарблиги. Жаҳонда барқарор ривожланиш стратегияси асосида минтақавий саноатлашув борасида турли мамлакатлар иқтисодиётида экологик стандартларга мос келадиган юқори технологик маҳсулотлар ишлаб чиқариш орқали глобал қўшилган қиймат занжирида миллий саноатнинг улушини оширишга қаратилган ислохотларга устуворлик қаратилиб келинмоқда. Халқаро ташкилотлар маълумотларига кўра, “глобал саноат ишлаб чиқаришида яратилаётон қўшилган қиймат ҳажмида Хитой, АҚШ, Япония ва Германия каби мамлакатлар етакчи ўринларни эгаллаб келмоқда. Жумладан, саноат соҳасида яратилаётган ялпи глобал қўшилган қиймат ҳажмининг 30,9 фоизи биргина Хитой ҳиссасига тўғри келиб, мамлакат саноат ишлаб чиқаришида рақамли трансформациялашув, ҳамда роботизация даражаси нисбатан юқорилиги билан характерланади” [2].

Янги Ўзбекистоннинг минтақавий саноатлашув борасидаги ислохотларининг устувор йўналишлари республик вилоятлари, жумладан, улардаги шаҳар ва туманларнинг ишлаб чиқаришини ривожлантиришда уларнинг ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, инновацион фаолликни таъминлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш занжирини тўлиқ ўзлаштиришга қаратилганлиги билан характерланади. Сўнгги йилларда “мамлакатда саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотлари турларини кенгайтириш орқали аҳолининг истеъмол товарларига бўлган эҳтиёжини самарали қондириш” [3]га қаратилган ислохотларга устуворлик қаратилиб, минтақавий саноатлашув борасидаги чора-тадбирлари саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурлари билан узвий алоқадорликда амалга оширилиб келинмоқда. Ушбу ҳолат мамлакатда минтақавий саноатлашувни барқарор ривожланиш стратегияси асосида амалга ошириш жараёнлари самарадорлигини оширишнинг илмий ва амалий жиҳатдан долзарб аҳамият касб этишидан далолат беради.

Муаммонинг қўйилиши. Минтақавий саноатлашувни барқарор ривожлантириш стратегиясининг моҳияти, унинг илмий-назарий концептуал асослари, уни амал қилиш тамойиллари, амалга ошириш дастаклари, ҳамда, самарадорлигини баҳолашнинг илмий-услубий асослари Г. Петракос, Д. Пуга, Л.А. Рисси, М. Амита, Д.Р. Давис, Р. Добринский, Г. Эллисон каби узоқ хорижлик иқтисодчи олимларнинг илмий ишларида ўз аксини топган.

Якин хорижлик Т.Г. Косенко, Р.М. Притков, В.Г. Гусаков, А.В. Котов каби олимлар томонидан бозор иқтисодиёти шаклланиши шароитида минтақавий саноатлашувни барқарор ривожланиш стратегиясини амалга ошириш масалалари тадқиқ этилган.

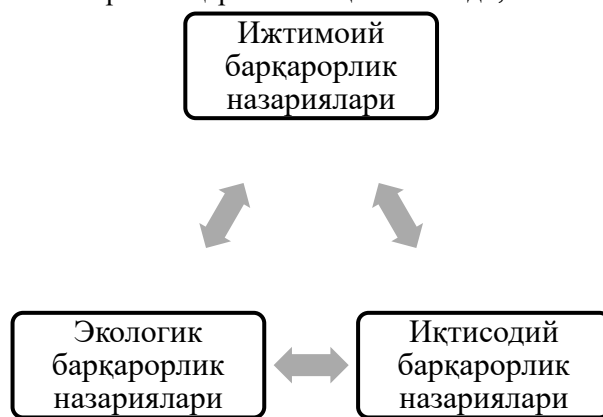
Ўзбекистонлик А.Т. Юсупов, Т.М. Ахмедов, Ф.Т. Эгамбердиев, Э.А. Ахмедов, Н. Тўхлиев, Қ.Қ. Шарипов, Д.Ш. Явмутов каби иқтисодчи олимлар томонидан мамлакатда минтақавий саноатлашув жараёнларини амалга оширишнинг миллий хусусиятлари тадқиқ этилган.

Шу билан биргаликда, Ўзбекистонда барқарор ривожланиш стратегияси асосида минтақавий саноатлашувни амалг ошириш билан боғлиқ масалалар комплекс тарзда, тизимли, махсус тадқиқот объекти сифатида таҳлил этилмаган. Муаммонинг долзарблиги, иқтисодий адабиётда етарлича ўрганилмаганлиги, қутилаётган илмий натижаларни илмий-амалий аҳамиятга эғалиги ушбу мавзунини тадқиқот объекти сифатида танлашга асос бўлди.

Тадқиқот усуллари. Тадқиқот жараёнида тизимли таҳлил, тарихийлик ва мантикийлик, индукция ва дедукция, анализ ва синтез, қиёсий ва селектив танлаб тадқиқ қилиш, монографик таҳлил ва гуруҳлаш каби усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Иқтисодий адабиётда “барқарор ривожланиш” борасида ўтказилган тадқиқотларни концепциянинг таркибий компонентларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий, иқтисодий в экологик (1-расмга қаранг) илмий назарияларга ажратиш мумкин бўлади. Ҳар бир гуруҳ назариялари ўз моҳиятидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги тартибда изоҳланади:

барқарор ривожланишнинг ижтимоий назариялари – бу турдаги илмий қарашлар асосан жамият таркибида камбағаллик даражасини кмайтириш, аҳоли турмуш фаровонлиги кўрсаткичи, жумладан, турмуш сифатини оширишга қаратилган ҳисобланади;

1-расм. “Барқарор ривожланиш” концепциясининг илмий-назарий жиҳатдан таркибий тузилиши³⁷

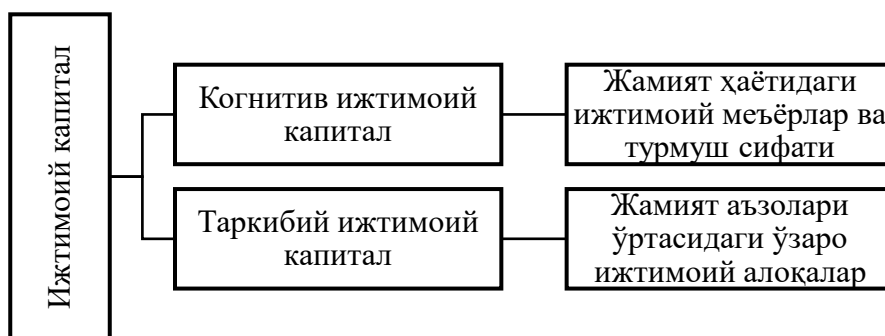
барқарор ривожланишнинг иқтисодий назариялари – бу турдаги илмий қарашлар асосан иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, барқарор ривожланиш тенденцияларига эришиш йўналишларига қаратилган ҳисобланади. Мазкур йўналишдаги замонавий иқтисодий қарашларда барқарор иқтисодий ўсишнинг муҳим омили сифатида инновация ва рақамли технологияларга устуворлик қаратилиб келинмоқда;

барқарор ривожланишнинг экологик назариялари – бу турдаги илмий қарашларда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиий-иқлимий шарт-шароитларнинг ёмонлашувини олдини олиш, экологик барқарорликни таъминлаш, флора ва фауна дунёсидаги турли туманликни сақлашга қаратилганлиги билан аҳамиятли ҳисобланади.

Барқарор ривожланиш стратегиясининг мазмуни ва унинг моҳияти тўлиқ англаб етиш учун унинг илмий-назарий жиҳатдан таркибий компонентларини чуқур таҳлил қилиш талаб этилади. Ушбу вазиятни инобатга олган ҳолда, “барқарор ривожланиш” концепциясининг таркибига кирувчи илмий назариялар гуруҳларини тадқиқ этиб, уларни қиёсий таҳлилинини амалга оширишни лозим топдик.

Барқарор ривожланишнинг ижтимоий назариялари жамият ҳаётида ижтимоий барқарорликни, жумладан, ижтимоий адолат ва фаровонликни таъминлашга қаратилган ҳисобланади. Мазкур йўналишдаги илмий қарашларнинг асосини Ж. Ролзнинг “Ижтимоий адолат” [4] назарияси ташкил этади. Ушбу назария жамият ва унинг аъзолари ўртасида мавжуд ресурслар ва имкониятларни тенг тақсимлаш асосида ижтимоий адолатни таъминлашга қаратилганлиги билан характерланади. Бунда бозор иқтисодиёти ривожланиши шароитида жамият таркибидаги ижтимоий табақаланишни олдини олиш, уни камайтириш йўналишларига устуворлик қаратилган ҳисобланади.

³⁷ Муаллиф томонидан тузилган

2-расм.

Р.Д. Путман назариясига кўра, ижтимоий капитал таркибий тузилиши³⁸

Барқарор ривожланишнинг ижтимоий назариялари шаклланишида Р.Д. Путманнинг “Ижтимоий капитал назарияси” [5] ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий капитал назарияси жамият аъзоларининг умумий ривожланиш мақсадлари йўлида ўзаро ҳамкорлик ва ишонч асосида биргаликда ҳаракат қилишга қаратилганлиги билан аҳамиятли ҳисобланади. Олим ўз тадқиқотларида ижтимоий капитални изоҳлашда когнитив ва таркибий ижтимоий капитални ўзаро фарқлайди. Когнитив ижтимоий капитал жамият ҳаёти билаан боғлиқ бўлган ижтимоий меъёрлар ва турмуш сифати билан боғлиқ кўрсаткичларда ўз аксини топса, жамият аъзолари ўртасидаги ижтимоий алоқаларнинг ўрнатилганлик ҳолати, уларнинг вектор йўналишлари ижтимоий капиталнинг таркибини акс эттиради.

Барқарор ривожланишнинг ижтимоий назариялари таркибида демографик ривожланишга қаратилган илмий қарашлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу турдаги илмий назариялар мамлакат аҳолиси сони билан иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни бааҳолаш, жумладан, аҳоли сони билан иқтисодий ўсиш ўртасидаги ўзаро мувозанатни таъминлашга қаратилганлиги билан аҳамиятли ҳисобланади. Жаҳондаги етакчи мамлакатлар ўртасида глобал аҳолининг қариши ижтимоий муаммосининг авж олиши мазкур йўналишдаги илмий тадқиқотларга бўлган қизиқишнинг ортишига олиб келди. Сўнгги йилларда Ж.Л. Гековияк [6], Г. Кайссиалс [7], К. Ошнер [8], З. Зхуанг [9], В. Михайлович [10] каби иқтисодчи олимлар томонидан аҳоли қариши глобал муаммоси авж олиб бораётган Япония, Хитой, Германия ва бошқа тараққий этган мамлакатлардаги демографик кўрсаткичларнинг иқтисодий ўсишга таъсири баҳоланган.

Демографик ривожланиш назарияларига мувофиқ, аҳоли сони билан мамлакатдаги иқтисодий ўсиш ўртасидаги боғлиқликларни таҳлил қилишда аҳолининг қариш коэффициентларини ҳисоблашда БМТ томонидан қабул қилинган қуйидаги усулларга асосланилади:

$$W_{60} = \frac{S_{60+}}{S} * 100\%,$$

$$W_{65} = \frac{S_{65+}}{S} * 100\%,$$

Бу ерда:

S_{60+}, S_{65+} – аҳоли таркибида 60 ёки 65 ёшдан катта бўлган аҳоли сони;

S – мамлакатдаги умумий аҳоли сони.

Одатда W_{60} коэффициенти бозор муносабатлари ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида қўлланилади. Ушбу ҳолат мазкур мамлакатларда иқтисодий-ижтимоий соҳадаги муаммоларнинг борлиги, аҳоли умр давомийлиги кўрсаткичини нисбатан пастлиги, аҳолининг пенсияга чиқиш ёшини эрта белгиланганлиги ва бошқа омиллар билан изоҳланади. W_{65} эса иқтисодий жиҳатдан ривожланган, аҳоли умр давомийлиги юқори ва аҳолини пенсияга чиқиш ёши нисбатан кечроқ белгиланган мамлакатларда қўлланилади.

³⁸ Муаллиф томонидан тузилган

**Ж.Боже – Гране – Э.Россетларнинг аҳолини демографик кексайиш жараёнини баҳолаш
шкаласи [11]**

Босқичлар	S_{60+} , %	Аҳолининг кексайиш даражаси
1	<8	Демографик ёш
2	8-10	Аҳолининг қариши кутилаётган мамлакатлар
3	10-12	Аҳолининг қариши бошланаётган мамлакатлар
4	>12	Демографик кекса мамлакатлар
	12-14	Демографик кексайишнинг бошланғич даражаси
	14-16	Демографик кексайишнинг ўрта даражаси
	16-18	Демографик кексайишнинг юқори даражаси
	>18	Демографик кексайишнинг энг юқори даражаси

Агар мамлакатда аҳолини қариши коэффиценти “ W_{60} ” орқали ҳисобланган бўлса унда ушбу мамлакатлар Ж.Боже – Гране – Э.Россет шкаласи бўйича баҳоланади. Бу турдаги гуруҳлаш амалга оширилганда мамлакатлар демографик ёш, қарилик кутилаётган, кексайиш бошланаётган ва демографик кекса мамлакатлар гуруҳларига ажратилади (1-жадвалга қаранг). Ўз ўрнида демографик кекса мамлакатлар демографик кексайишнинг бошланғич даражасидаги мамлакатлар, кексайишнинг ўрта даражасидаги, юқори ва энг юқори даражадаги мамлакатларга ажратилади. Шу билан биргаликда, мамлакатлар аҳолисини кексайиш коэффиценти “ W_{65} ” орқали ҳисобланган тақдирда БМТ шкаласи бўйича мамлакатлар ёш мамлакатлар, кексайиш арафасидаги ва аҳолиси кекса мамлакатлар гуруҳларига ажратилади (2-жадвалга қаранг).

БМТнинг аҳолини демографик кексайиш даражасини баҳолаш шкаласи [11]

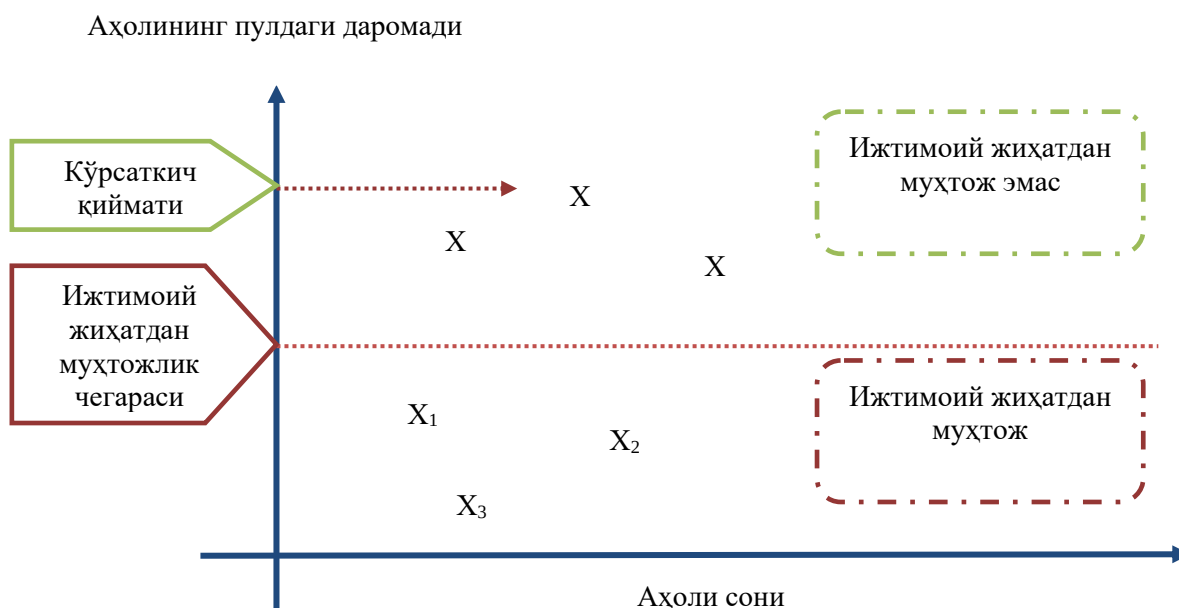
Босқичлар	S_{65+} , %	Аҳолининг кексайиш даражаси
1	<4	Демографик ёш аҳоли
2	4-7	Демографик кексайиш арафасидаги мамлакатлар
3	>7	Демографик кекса мамлакатлар

БМТ томонидан аҳолини демографик ёш таркиби жиҳатдан кексайишини баҳолаш амалиётида юқорида келтирилган икки усулни умумий тарзда ўзида акс эттирувчи услубиётга кўра, мамлакатлардаги жами аҳоли таркибида 60 ёш ва ундан катталарнинг улушига кўра демографик ёш, кексайиб бораётган, кекса ва демографик кекса мамлакатлар гуруҳларига ажратилади (3-жадвалга қаранг)

Мамлакатларнинг аҳоли кексайишига кўра гуруҳланиши [12]

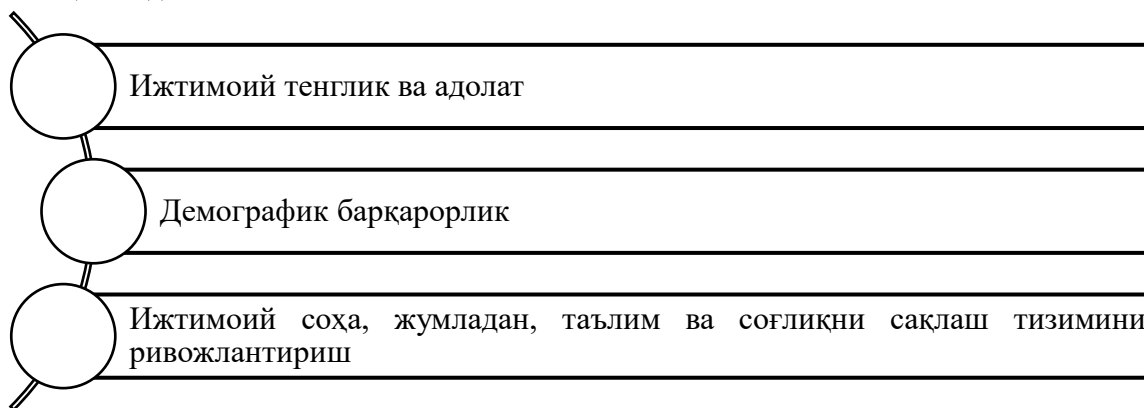
Гуруҳ	Жами аҳоли таркибида 60 ва ундан катта ёшдагиларнинг улуши, %да	Гуруҳнинг номи
1	8 фоиздан кам	Демографик ёш
2	8-10 фоиз	Кексайиб бораётган
3	10-12 фоиз	Кекса
4	12 фоиздан юқори	Демографик кекса

Барқарор ривожланишнинг ижтимоий назариялари таркибида камбағаллик даражасини камайтиришга қаратилган илмий қарашлар ҳам ўз ўрнига эга ҳисобланади. Бу турдаги илмий қарашлар мамлакатдаги иқтисодий ўсишни ижтимоий тенгликни таъминлааган ҳолда амалга оширилишига қаратилган ҳисобланади.

3-расм. Халқаро ташкилотлар томонидан камбағаллик даражаасини аниқлаш услубиёти³⁹

Бирлашган Миллатлар ташкилоти (БМТ) ва Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) экспертлари томонидан ижтимоий жиҳатдан муҳтож аҳоли қатламларини аниқлашда мамлакатдаги турмуш даражасидан келиб чиққан ҳолда тадқиқотлар амалга оширилади. Ушбу жараёнда асосий эътибор мамлакатда қабул қилинган ва жамият томонидан эътироф этилган яшаш минимуми билан истеъмол саватчаси ўртасидаги нисбат аниқланиб, белгиланган яшаш минимумидан қуйи даражада яшаётган аҳоли қатламлари ижтимоий жиҳатдан муҳтож аҳоли қатламлари ҳисобланади. Бунда аҳоли ижтимоий жиҳатдан муҳтож қатламлари турмуш даражаларига кўра турли гуруҳларга ажратилади. Одатда иқтисодий адабиётда ижтимоий жиҳатдан муҳтож аҳоли қатламлари жамиятнинг қуйи турмуш фаровонлиги яшаш минимумига эга бўлган қисми деб ҳисобланиб, улар қуйи-юқори (3-расм бўйича X_1), қуйи-ўрта (3-расм бўйича X_2) ва қуйи-қуйи (3-расм бўйича X_3) турмуш фаровонлиги билан баҳоланади.

4-расм. Барқарор ривожланишнинг ижтимоий назарияларига хос бўлган хусусиятлар⁴⁰

Барқарор ривожланиш концепциясининг ижтимоий ривожланиш назариялари таркибий компонентларини таҳлил қилиш асосида ушбу турдаги илмий қарашлар жамият ҳаётида ижтимоий тенглик ва адолатни таъминлаш, демографик барқарорликка эришиш, ҳамда таълим ва соғлиқни сақлаш хизматлари орқали барқарор ижтимоий ривожланишнинг кумулятив самарадорлиги ҳисобига иқтисодий ўсишга эришишга қаратилганлиги аниқланди.

Барқарор ривожланишнинг иккинчи гуруҳ назариялари бу иқтисодий ривожланишга қаратилган илмий қарашлардан ташкил топган бўлиб, бугунги кунда иқтисодий адабиётда бу турдаги илмий қарашлар Кейнсианизм, Неоклассик, Ҳар бир авлод учун иқтисодий тенглик, ҳамда, Яшил

³⁹ Муаллиф томонидан тузилган

⁴⁰ Муаллиф томонидан тузилган

иктисодиёт каби иктисодий ривожланишнинг барқарор моделларини ривожлантиришга қаратилган илмий қарашлардан ташкил топган ҳисобланади.

Бозор иктисодиётининг тобора ривожланиб бориш тенденциялари мамлакат иктисодиётини давлат томонидан тартибга солишнинг янги чегараларини ўрнатиш, жумладан, реал сектор тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг замонавий механизмларини яратишга қаратилган илмий қарашларни шаклланишига олиб келди. Бу турдаги илмий қарашлар Ж.М. Кейнснинг илмий қарашларига асосланган бўлиб, бугунги кунда “Янги Кейнсчилик” [13] қарашларини шаклланишига сабаб бўлди. Ушбу илмий қарашлар иктисодиётни давлат томонидан тартибга солиш орқали барқарор ривожланишга эришиш, жумладан, инфляцияни жилавлаш [14], давлат томонидан молиялаштириш орқали капитал оқими самарадорлигини ошириш [15], табиий-иқлимий шарт-шароитлар ва экологик барқарорликни таъминлашга қаратилган давлат сиёсатини юритиш [16] каби йўналишларда амалга оширилиб келинмоқда.

Хулоса ва таклифлар. Таҳлилларга кўра, барқарор ривожланишнинг таркибий назариялари учун қуйидаги хусусиятлар хос эканлиги аниқланди:

ижтимоий назариялар – жамиятда ижтимоий тенглик ва долатни таъминлаш, ижтимоий капитални (ёки инсон капиталини) ривожлантиришга қаратилган бўлиб, бунда иктисодий самарадорликка нисбатан камроқ эътибор қаратилган ҳисобланади;

иктисодий назариялар – асосий устуворлик иктисодий ўсишни таъминлашга қаратилган бўлиб, ижтимоий ва экологик омиллар иккиламчи аҳамиятга эга ҳисобланади;

экологик назариялар – асосий устуворлик экологик хавфсизлик ва атроф-муҳитни ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, иктисодий ривожланишга таъсир кўрсатиши мумкин ҳисобланади.

Демак, барқарор ривожланиш стратегияси асосида мамлакат иктисодиётини ривожлантиришда унинг таркибий компонентлари ҳисобланган ижтимоий, иктисодий ва экологик йўналишдаги илмий қарашлар асосида миллий ривожланиш моделини ишлаб чиқиш талаб этилади, деган хулосага келинди. Бунда мамлакат миллий иктисодиётининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, унинг ривожланиш салоҳиятидан самарали фойдаланиш имкониятларига устуворлик қаратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Brundtland G. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. United Nations General Assembly document A/42/427. 1987. – 300 pages
2. Thomas, D (2023) Annual Report on the U.S. Manufacturing Economy: 2023. (National Institute of Standards and Technology, Gaithersburg, MD), NIST Advanced Manufacturing Series 600-13-upd1. – 64 p.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Давлат ва ҳўжалик бошқаруви ҳамда маҳаллий ижроия ҳокимияти органлирининг ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ва саноат тармоқларида кооперация алоқаларини жадаллаштиришнинг янги тизимини жорий этиш бўйича масъулиятни янада ошириш тўғрисида”ги ПҚ-4426-сон қарори, 24.08.2019 й. <https://lex.uz/ru/docs/4486600>
4. Said M.Y., Nurhayati Y. A Review on Rawls Theory of Justice. International Journal of Law Environment and Natural Resources. Vol. 1 (1), April, 2021. – pp. 39-36
5. Putman R.D. Social Capital and Public Affairs. Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences, Vol. 47, No. 8, May, 1994. – pp. 5-19
6. Grzeszkowiak J.L. Demographic Change and its Impact on Economic Growth. JGPG, Vol. 6. 2017. – pp. 35-39.
7. Cayssials G., Ganzalez F.A.I., London S. Population and Economic Growth: a Panel Causality Analysis. Population and Economics, Vol. 8 (3), November, 2024. – pp. 220-240
8. Ochsner Ch., Other L., Theil E., Zuber Ch. Demographic Aging and Long-Run Economic Growth in Germany. Working Paper 02/2024, German Council of Economic Expert, February, 2024. – 51 pages.
9. Zhuang Z. Differences in the Relationship between Economic Growth and Population Change in Developing and Developed Countries. SHS Web of Conferences 207, 04020 (2024), ICDEBA, 2024. – pp. 1-13. DOI: 10.1051/shsconf/202420704020
10. Mihajlovic V., Miladinov G. Impact of Population Ageing on Economic Growth in Emerging EU Countries. Journal of Economics, Vol. 72, No. 1-2, 2024. – pp. 50-71
11. Медков В. М. Демография. – М.: Инфра-М, 2008. - 688 с. маълумотлари асосида тузилган
12. Медков В. М. Демография. – М.: Инфра-М, 2008. - 688 с. маълумотлари асосида тузилган
13. Ochsner Ch., Other L., Theil E., Zuber Ch. Demographic Aging and Long-Run Economic Growth in Germany. Working Paper 02/2024, German Council of Economic Expert, February, 2024. – 51 pages.

14. Bigio S., Ishide A. New Keynesian Economics Through the Extensive Margin. National Bureau of Economic Research, Working Paper 33332, University of California at Los Angeles, January, 2025. – 18 pages.
15. Alves S.L., Khan H. Are New Keynesian Models Useful When Trend Inflation is Not Very Low? Carleton Economics Working Papers, Carleton University, Canada, February, 2025. – 50 pages.
16. Eduardo G.C. Amaral. Smoothing the New-Keynesian Capital Puzzle. Banco Central Do Brasil, Working Paper 606, Brasilia, November, 2024. – 32 pages.
17. Sahuc J.G., Smets F., Vermandel G. The New Keynesian Climate Model. Banque De France, Working Paper 977, University Paris-Nanterre, Paris, December, 2024. – 53 pages.
18. Denis S. Structural Change in Neoclassical Growth Literature. University of Hgan, Germany, February, 2014. – 23 pages.
19. Villanuela D. Toward a General Neoclassical Theory of Economic Growth. The Philippine Review of Economics, Vol. 60 (2), December, 2023. – pp. 60-80
20. Kenton W. Neoclassic Economics: What It is and Why It's Important. June 26, 2024. [Web Reosource] URL: <https://www.investopedia.com/terms/n/neoclassical.asp>
21. Migunov R.A., Syutkina A.A. Classical and neoclassical economic theory: fundamentals of regulation for the agricultural sector. BIO Web of Conferences 82, 05031 (2024). MSNBAS, 2023. – 10 pages. DOI: 10.1051/bioconf/20248205031
22. Fuchs O., Lorenz E., Fuchs L. Generation Differences in Attitudes Toward Work and Career: A Systematic Literature Review On The Preferences of Generations X, Y and Z. International Journal of Innovative Research and Advanced Studies (IJIRAS), Vol. 11, Issue 7, July, 2024. – pp. 54-71
23. Paul C.M., and Montenegro Y.P. Generación digital en Panamá: Activismo, identidad y sentido de pertenencia. Revista Contacto. Vol. 3, 2024. – pp. 35–54
24. Barsallo G., Ortiz V., Yanis-Orobio R., Mendoza E. Generational Identity, Values, and Sense of Belonging. Social Sciences, Vol. 13 (641), 2024. – 17 pages. DOI: 10.3390/socsci13120641

АҲОЛИ МОЛИЯВИЙ ИНКЛЮЗИЯСИНИ ОШИРИШДА БАНК ХИЗМАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН МЕХАНИЗМЛАРИ

Икромов Козим Тавакалович

*Бухоро давлат университети,
мустақил тадқиқотчи*

Аннотация. Мақолада аҳоли молиявий инклюзиясини оширишда банк хизматларини такомиллаштиришнинг инновацион механизмлари таҳлил қилинган. Молиявий инклюзиянинг назарий асослари, аҳоли ва бизнеснинг банк хизматларидан фойдаланиш даражаси ҳамда мавжуд тўсиқлар аниқланган. Хорижий тажриба — Ҳиндистон, Кения, Туркия ва Жанубий Корея мисолида — рақамли технологиялар орқали молиявий қамровни кенгайтириш амалиёти ўрганилган. Ўзбекистон шароитида мобил банк хизматларини кенгайтириш, QR-кодли тўлов тизимлари, агентлик банкинг модели ва молиявий саводхонликни ошириш дастурларини жорий этиш бўйича амалий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: молиявий инклюзия, банк хизматлари, инновацион механизмлар, мобил банкинг, QR-код тўловлари, агентлик банкинги, молиявий саводхонлик, финтех, барқарор ривожланиш, Ўзбекистон.

Кириш. Молиявий инклюзия — аҳолининг барча қатламлари учун банк хизматларига тенг ва қулай кириш имкониятини таъминлайдиган тизимий омил бўлиб, барқарор ривожланиш мақсадларига эришишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Сўнгги йилларда жаҳон миқёсида рақамли тўловлар, мобил банкинг ва агентлик банк модели ҳисобига инклюзия кенгаймоқда, бу тенденция IMF'нинг Financial Access Survey маълумотларида ҳам тасдиқланади [2]. Яқинда нашр этилган Global Findex маълумотлари эса ҳисобварақдан фойдаланиш ва рақамли тўловлар қамровининг ошганини кўрсатади [1]. Ўзбекистон контекстида молиявий барқарорликни сақлаган ҳолда хизматлар экотизими кенгайиб бормоқда, бу Марказий банкнинг охириги барқарорлик ҳисоботида қайд этилган [12]. Шу билан бирга, аҳолининг молиявий саводхонлиги даражаси ва ҳудудий номутаносибликлар инклюзияни чеклаб туриши мумкин, OECD/INFE тадқиқотлари бу хавфни таъкидлайди [9].

Асосий муаммо — кишлоқ аҳолиси, ёшлар, аёллар ва кичик бизнеснинг банк хизматларидан тўлиқ фойдаланолмаётгани. Бу гуруҳлар учун рақамли ва агентлик каналлари, камҳаражат тўлов инфратузилмаси ва таргетланган саводхонлик дастурлари етишмайди. Мақсад — аҳоли молиявий инклюзиясини оширишга қаратилган банк хизматларини такомиллаштиришнинг инновацион

механизмларини (мобил тўловлар, QR-инфратузилма, агентлик банкинг, финтех ҳамкорлиги) ишлаб чиқиш ва уларнинг самарадорлигини баҳолаш [13].

Таклиф этиладиган механизмлар молиявий хизматлар бозорини кенгайтиради, трансакция харажатларини камайтиради ва ҳудудий инклюзия орқали иқтисодий фаолликни рағбатлантиради; миллий стратегия ва регулятор сиёсатларини такомиллаштириш учун амалий асос яратади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Молиявий инклюзия масаласи сўнгги йигирма йилда халқаро иқтисодий тадқиқотларда муҳим йўналиш сифатида шаклланди. Жаҳон банкининг Global Findex Database туркуми (2011, 2014, 2017, 2021) молиявий хизматларга кириш имконияти бўйича дунё мамлакатлари кесимидаги асосий статистик манба ҳисобланади [1]. IMF'нинг Financial Access Survey маълумотлари эса молиявий инфратузилма, ҳисобварақлар сони ва тўлов тизимлари бўйича миллий ва ҳудудий трендларни баҳолаш имконини беради [2].

Теория жиҳатдан, Demirgüç-Kunt ва Klapper (2013) молиявий инклюзиянинг иқтисодий ўсишга таъсирини эмпирик таҳлил қилиб, уни барқарор ривожланишнинг муҳим омили сифатида белгиланган [8]. Кенияда Сури ва Жек (2016) томонидан ўтказилган тадқиқот мобил пул тизимларининг камбағалликни қисқартириш ва аёллар тадбиркорлигини рағбатлантиришдаги ролини кўрсатган [4].

OECD/INFE (2023) эса молиявий саводхонлик даражаси молиявий инклюзия самарадорлигини таъминловчи асосий шарт эканини таъкидлайди [9]. Ҳиндистонда Jan Dhan Yojana дастури, Туркияда рақамли банк лицензиялари ва Жанубий Кореяда QR-кодли тўлов тизимлари молиявий қамровни кенгайтиришнинг самарали амалиётлари сифатида ўрганилган.

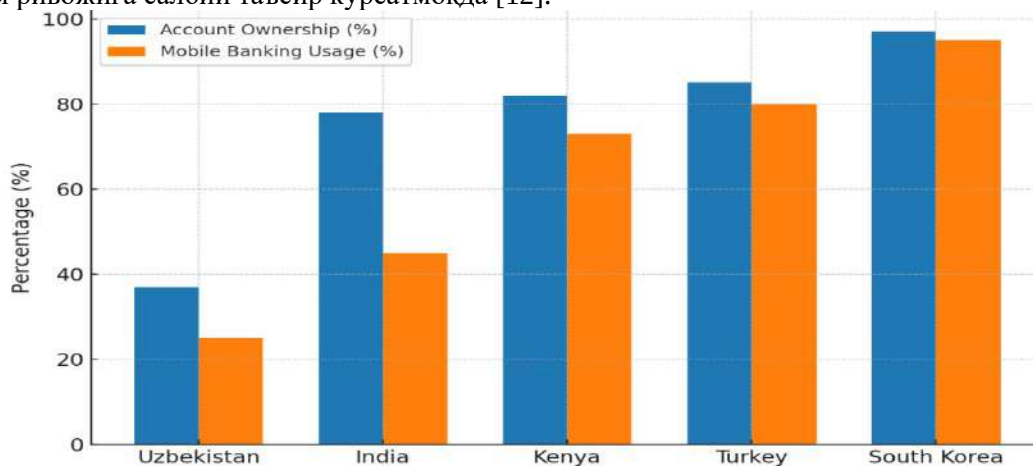
Мазкур адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, молиявий инклюзия стратегиясида рақамли технологиялар, агентлик банкинг ва молиявий саводхонлик дастурлари интеграцияси юқори самара беради.

Тадқиқот методлари. Тадқиқот объекти сифатида Ўзбекистондаги банк хизматлари тизими ва унинг аҳолига тақдим этилиш амалиёти танланди. Предмет эса — молиявий инклюзияни оширишга қаратилган инновацион механизмлар (рақамли банк хизматлари, мобил тўлов платформалари, агентлик банкинг ва финтех ечимлари) ҳисобланади.

Эмпирик база сифатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий статистикаси, Jahon Banki'нинг Global Findex маълумотлари, IMF'нинг Financial Access Survey натижалари, OECD/INFE молиявий саводхонлик бўйича ҳисоботлари ҳамда амалдаги қонунчилик ҳужжатлари ва илмий мақолалардан фойдаланилди.

Таҳлилда иқтисодий-статистик усуллар, Ўзбекистон ва хорижий мамлакатлар тажрибасини солиштирма таҳлил қилиш орқали банк хизматларидаги муаммо ва имкониятларни аниқлаш методлари қўлланилди. Бу комплекс ёндашув инновацион ечимларнинг самарадорлигини илмий асосда баҳолаш имконини беради.

Тадқиқот натижалари. Ўзбекистонда сўнгги йилларда молиявий инклюзия кўрсаткичлари ижобий динамикани намоян қилмоқда. Жаҳон банкининг Global Findex 2021 маълумотларига кўра, катталарнинг ҳисобвараққа эгалик даражаси 37% атрофида бўлиб, бу жаҳон ўртача кўрсаткичидан пастдир [1]. Бизнес субъектлари орасида электрон тўловлар ва онлайн банкинг хизматларидан фойдаланиш улуши ортиб бормоқда, бироқ қишлоқ ҳудудларида банк инфратузилмасининг етарли эмаслиги, хизматлар нархининг юқорилиги, интернет қамрови ва сифатининг чекланганлиги асосий тўсиқлар сифатида қолмоқда. Шунингдек, аҳолининг молиявий саводхонлик даражасининг пастлиги инклюзия ривожига салбий таъсир кўрсатмоқда [12].

Расм 1. Банк хизматлари ва мобил банкингнинг қийсий қамрови [1]

Хиндистонда Jan Dhan Yojana дастури орқали оммавий ҳисобварақлар очиш, мобил тўлов платформалари ва Aadhaar рақамли идентификация тизими молиявий қамровни сезиларли оширди [3]. Кенияда M-Pesa мобил пул ўтказмалари тизими банк хизматларидан фойдаланмайдиган қатлам учун молиявий хизматларни оммалаштирди ва аёллар тадбиркорлиги ҳамда даромадларига ижобий таъсир кўрсатди [4]. Туркияда рақамли банк лицензиялари ва финтех ҳамкорликлари орқали тезкор тўлов хизматлари йўлга қўйилди [5], Жанубий Кореяда эса мобил банкинг ва QR-кодли тўловлар 95% фойдаланувчи қамровини таъминлади [6].

Ўзбекистонда қўллаш мумкин бўлган инновацион механизмлар. Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги йўналишлар тавсия этилади:

1. Мобил банк хизматларини кенгайтириш – USSD ва мобил иловалар орқали чекка ҳудудларда хизмат кўрсатиш.
2. QR-код тўлов тизимлари – чакана савдода арзон ва тезкор нақдсиз тўлов имконияти.
3. Агентлик банк модели – маҳаллий савдо нуқталари ва почта шохобчалари орқали филиалсиз хизмат кўрсатиш.
4. Молиявий саводхонлик дастурлари – онлайн курслар ва мақсадли ахборот кампаниялари орқали билим даражасини ошириш.

Бухоро вилоятида банк инфратузилмаси асосан шаҳар марказларида жамланган, туманларда филиаллар сони чекланган. Марказий банк маълумотларига кўра, туман аҳолисининг 40% банк ҳисобварағидан фойдаланмайди [12]. Модел сифатида қуйидагилар таклиф этилади: ҳар бир туманда камида 10 та агентлик нуқтаси жорий этиш; мобил банкинг хизматларини маҳаллий тилда соддалаштирилган интерфейсда тақдим этиш; фермерлар ва кичик тадбиркорлар учун махсус кредит ва тўлов пакетларини ишлаб чиқиш. Бу ечимлар ҳудудий иқтисодий фаоллик ва барқарор ривожланишни рағбатлантириши мумкин.

Муҳокама. Тадқиқот натижалари молиявий инклюзияни чекловчи асосий омиллар сифатида ҳудудий инфратузилманинг номунавзелиги, рақамли алоқа сифатининг пастлиги, аҳолининг молиявий саводхонлик даражасининг етарли эмаслиги ва хизматлар нархининг юқорилигини аниқлади. Жаҳон банкининг Global Findex 2021 ва IMF'нинг Financial Access Survey 2023 маълумотлари бу муаммоларнинг кенг тарқалганини тасдиқлайди. Шу билан бирга, рақамли тўловлар ва онлайн банкинг улуши ортиб бориши ижобий тенденция сифатида қайд этилди, аммо кишлоқ ҳудудларида қамров даражаси ҳануз паст. Инновацион механизмларни жорий этишдаги асосий таваккаллар — киберхавфсизлик муаммолари, маълумотларни ҳимоя қилиш, фойдаланувчиларнинг рақамли кўникмалари ва операцион барқарорлик масалаларидир [10].

Молиявий инклюзияни ривожлантириш учун қуйидаги чоралар тавсия этилади:

1. Давлат сиёсатини такомиллаштириш: рақамли банк хизматлари учун пропорционал регуляция, киберхавфсизлик стандартлари ва истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмларини кучайтириш.
2. Банклар ва финтех компаниялари ҳамкорлиги: “sandbox” платформалари орқали янги хизматларни тестлаш ва маълумотлар алмашиш тизимини (KYC/e-KYC) такомиллаштириш.
3. Ҳудудий мониторинг: молиявий инклюзия индекси асосида ҳар бир ҳудудда қамров динамикаси ва тўсиқларни баҳолаш учун ягона “дашборд” яратиш.

Молиявий инклюзиянинг ривожланиши иқтисодий ўсишни рағбатлантиради, кичик бизнес ва уй хўжалиқларининг кредит ресурсларига киришини яхшилади ва транзакция харажатларини камайтиради. Кениядаги M-Pesa тажрибаси аёллар даромадларини ошириш ва камбағалликни қисқартиришда инклюзив молиявий хизматларнинг самарадорлигини намоён қилди. Шунингдек, молиявий саводхонлик ва рақамли ҳимоя механизмлари заиф қатламларни молиявий хавфлардан муҳофаза қилиш ва ижтимоий тенгликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда молиявий инклюзия сўнгги йилларда муайян ижобий ўзгаришларни намоён қилган бўлса-да, ҳудудий ва демографик номунавзеликлар ҳануз сақланиб қолмоқда. Жаҳон банкининг Global Findex 2021 маълумотларига кўра, катталарнинг ҳисобвараққа эгалик даражаси 37% атрофида бўлиб, бу жаҳон ўртача кўрсаткичидан пастдир. IMF'нинг Financial Access Survey 2023 натижалари ҳам кишлоқ ҳудудларида банк хизматлари қамровининг чекланганлигини тасдиқлайди.

Асосий муаммолар сифатида инфратузилманинг ҳудудлар бўйича номунавзелик тақсимланиши, рақамли алоқа сифатининг пастлиги, аҳолининг молиявий саводхонлик даражаси етарли эмаслиги ҳамда банк хизматларидан фойдаланиш харажатларининг юқорилиги қайд этилди. Бу ҳолат айниқса аёллар, ёшлар ва кичик тадбиркорлик субъектлари учун молиявий хизматларга кириш имкониятини чеклайди.

Инновацион механизмлар — мобил банкинг, QR-кодли тўлов тизимлари, агентлик банкинг модели ва молиявий саводхонликни ошириш дастурлари — жорий этилиши натижасида банк хизматлари камровини сезиларли даражада кенгайтириш, транзакция харажатларини қискартириш ва аҳоли ҳамда бизнеснинг молиявий имкониятларини ошириш мумкин. Хорижий тажриба (Кенияда M-Pesa, Ҳиндистонда Jan Dhan Yojana) молиявий инклюзиянинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини исботлаган: аҳоли даромадлари ўсиши, камбағаллик даражаси пасайиши ва аёллар тадбиркорлигининг ривожланиши.

Кейинги тадқиқотлар учун қуйидаги йўналишлар тавсия этилади:

1. Рақамли молиявий хизматларда киберхавфсизлик ва маълумотларни муҳофаза қилиш механизмларини чуқур ўрганиш.

2. Молиявий инклюзия индекси бўйича ҳудудий мониторинг методологиясини такомиллаштириш.

3. Банклар ва финтех компаниялари ҳамкорлигининг иқтисодий самарадорлигини эмпирик баҳолаш.

Умуман, молиявий инклюзияни ривожлантириш барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, ижтимоий тенгликни мустаҳкамлаш ва аҳолининг молиявий имкониятларини кенгайтиришда стратегик омил ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. World Bank. The Global Findex Database 2021: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution. — Washington, DC: World Bank, 2022. — 148 p.

2. International Monetary Fund. Financial Access Survey 2023: Trends and Developments. — Washington, DC: IMF, 2023. — 56 p.

3. Government of India. Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana: Annual Report 2023. — New Delhi: Ministry of Finance, Government of India, 2023. — 84 p.

4. Suri, T., Jack, W. The long-run poverty and gender impacts of mobile money // Science. — 2016. — Vol. 354, No. 6317. — P. 1288–1292.

5. Banking Regulation and Supervision Agency of Turkey. Digital Banking Regulations Report 2023. — Ankara: BRSA, 2023. — 42 p.

6. Bank of Korea. Payment and Settlement Systems Report 2023. — Seoul: Bank of Korea, 2023. — 102 p.

7. Alliance for Financial Inclusion. Agent Banking Toolkit. — Kuala Lumpur: AFI, 2022. — 64 p.

8. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L. Measuring Financial Inclusion: The Global Findex Database // Policy Research Working Paper 6025. — Washington, DC: World Bank, 2013. — 61 p.

9. OECD/INFE. International Survey of Adult Financial Literacy. — Paris: OECD, 2023. — 112 p.

10. Alliance for Financial Inclusion. Policy Framework for Digital Financial Services. — Kuala Lumpur: AFI, 2023. — 76 p.

11. Global Partnership for Financial Inclusion (GPFI). Advancing Women's Digital Financial Inclusion. — Washington, DC: GPFI, 2022. — 68 p.

12. Central Bank of the Republic of Uzbekistan. Financial Stability Report 2024. — Tashkent: CBU, 2024. — 97 p.

13. Asian Development Bank. Inclusive Finance Sector Development Program — Uzbekistan (NFIS 2021–2023) [Электронный ресурс]. — Manila: ADB, 2023. — Режим доступа: <https://www.adb.org/projects/53122-001/main>.

РОЛЬ ВНЕШНЕГО ДОЛГА В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ

Жамолов Мирзабек Миржалил угли,
Институт макроэкономических и
региональных исследований
ведущий специалист

Аннотация. Настоящая статья исследует роль внешнего долга в обеспечении устойчивого регионального развития Узбекистана в 2014–2024 гг. На макроэкономическом уровне анализируется структура и динамика внешнего долга, а также направления его использования – прежде всего финансирование инфраструктурных проектов, «зелёной» экономики и социальной сферы. Особое внимание уделено региональному аспекту – тому, как внешние займы способствуют развитию отдельных областей и районов, и каким образом это соотносится с целями устойчивого развития.

Также учитываются потенциальные фискальные риски, связанные с ростом долга. Статья опирается на официальную статистику и международные источники, что позволяет дать объективную оценку опыту Узбекистана в использовании внешних заимствований для целей устойчивого развития.

Ключевые слова: регион, внешний долг, устойчивая развития, инвестиции, экономический рост, финансирование, внешний капитал.

Введение. Внешние заимствования играют важную роль в финансировании устойчивого развития, особенно для стран с ограниченными внутренними ресурсами. Устойчивое развитие подразумевает сбалансированный экономический рост с учетом социальных и экологических аспектов, что требует значительных инвестиций в инфраструктуру, «зелёные» (экологические) инициативы и социальные проекты. В последние десять лет Узбекистан существенно увеличил объем *внешнего долга* с целью ускорения развития: если в 2014 г. совокупный внешний долг страны составлял около \$12 млрд, то к концу 2024 г. он вырос до примерно \$64 млрд. Это отражает активное привлечение внешнего капитала на фоне экономических реформ и масштабных проектов развития, запущенных после 2017 года. Одновременно отношение внешнего долга к ВВП возросло с уровней порядка 20% в середине 2010-х до более 50% к 2023 году, что делает актуальным вопрос о влиянии такого роста заимствований на устойчивое развитие регионов страны. С теоретической точки зрения, воздействие внешнего долга на развитие носит двойственный характер. Классические подходы к экономическому росту (например, модель двухразрывов) указывают, что внешние займы могут восполнить дефицит внутренних сбережений и инвестиций, ускоряя рост экономики и содействуя достижению целей развития. В условиях переходной экономики Узбекистана внешнее финансирование стало важным источником средств для модернизации инфраструктуры, развития человеческого капитала и внедрения экологически чистых технологий. В идеале привлеченные ресурсы позволяют стране строить новые дороги, электростанции, системы водоснабжения, школы и больницы – то есть активы, напрямую влияющие на экономическое и социальное благополучие и способствующие долгосрочной устойчивости.

Одновременно концепция устойчивого развития подразумевает необходимость учитывания экологических ограничений и социальной инклюзивности при использовании заемных средств. Задействование внешнего долга в «зелёных» проектах (например, возобновляемая энергетика, климатически устойчивое сельское хозяйство) может помочь стране продвинуться к Целям устойчивого развития ООН, особенно в части борьбы с изменением климата и обеспечения экологической безопасности. Инвестиции в социальные проекты с помощью внешних займов – будь то здравоохранение, образование или поддержка уязвимых групп – способны повысить человеческий капитал и социальную устойчивость. Таким образом, методологически важно оценивать не только количественные параметры долга (объем, стоимость обслуживания), но и качественные аспекты – эффективность использования средств и вклад проектов в достижение устойчивого развития регионов.

Вместе с тем, теория долговой устойчивости предупреждает о рисках чрезмерного накопления задолженности. Долговая нагрузка считается приемлемой, если страна способна обслуживать долг без ущерба для экономического роста и социальных расходов. Превышение определенных порогов (например, отношение долга к ВВП или экспорту) может привести к эффекту долгового бремени (*debt overhang*), когда обслуживание долга поглощает значительную часть бюджетных ресурсов, ограничивая возможности для инвестиций и социальной поддержки. Для оценки таких рисков международные организации (МВФ, Всемирный банк) применяют анализ устойчивости долга (*Debt Sustainability Analysis, DSA*), моделируя способность страны выполнять долговые обязательства при разных сценариях. Применительно к Узбекистану, где значительная часть внешних займов привлечена на льготных условиях (концессии), краткосрочные риски относительно невелики – в последние годы МВФ и рейтинговые агентства оценивали риск *долговой нестабильности* как умеренный. Однако быстрый рост долга требует взвешенной политики: как отмечает *S&P Global Ratings*, при сохранении высоких темпов заимствований внешний и государственный долг могут продолжить быстро расти, что обуславливает негативный прогноз, если темпы роста долга не замедлятся.

Обзор литературы. Классическая линия работ МВФ (Pattillo, Poirson, Ricci [1]) выявляет нелинейность: умеренный внешний долг способен поддерживать рост (через финансирование инвестиций), но по мере накопления возникает эффект «долгового навеса», снижающий отдачу капитала и темпы роста. Эти выводы уточняются более поздними исследованиями: Паницца и Презбитеро показывают, что негативная корреляция «долг–рост» часто исчезает при корректной

идентификации причинности; следовательно, политикам важно различать корреляцию и причинность. Эберхардт и Презбитеро добавляют, что связь гетерогенна по странам и периодам и далека от единого порога—поддерживая осторожный, контекстный подход к долговым ориентирам.

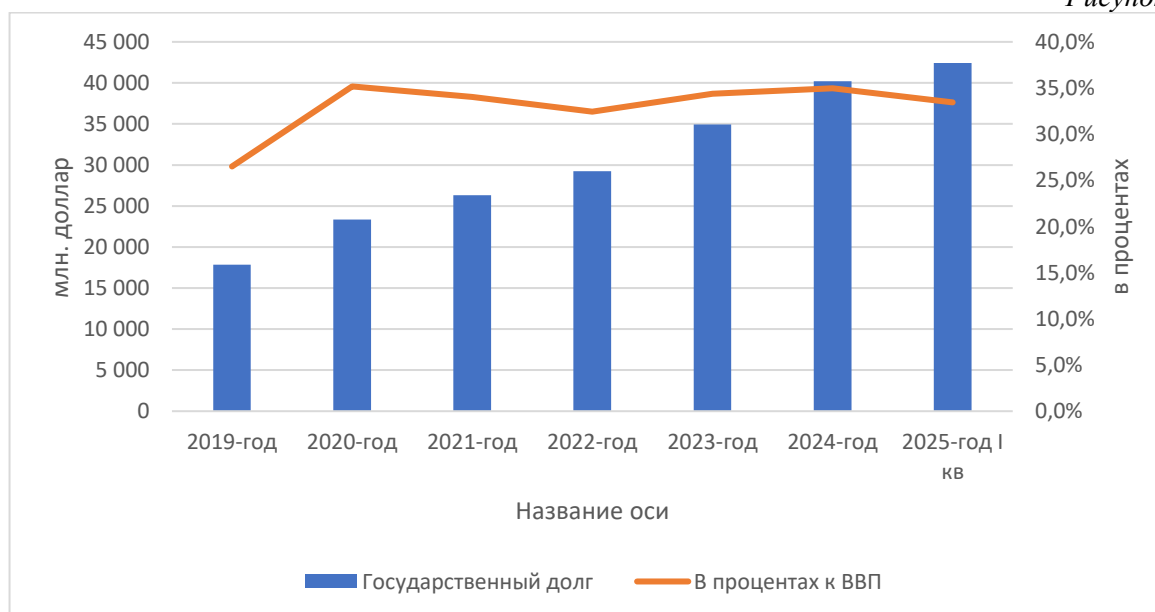
Обобщающие оценки Калдерона и Сервена [2] показывают вклад инфраструктуры в рост и снижение неравенства доступа к услугам. Идентификационные исследования «естественного эксперимента» (Дональдсон о железных дорогах Британской Индии) демонстрируют, что снижение транспортных издержек через магистральные проекты существенно увеличивает торговлю и реальный доход в затронутых округах — важное основание для приоритизации связности отдалённых регионов.

Фламмер [3] на фирменных данных показывает улучшение экологических метрик после выпуска «зелёных» бондов; BIS (Элерс, Паккер) анализируют роль сертификации и потенциальный «greenium»; в теоретической рамке «направленного технического прогресса» (Аджемоглу и соавт.) подтверждается, что ценовые и политические сигналы могут перенаправлять инновации в чистые технологии—придавая смысл использованию долговых инструментов под климатические цели на уровне страны и регионов.

Методы исследования. Методологической базой исследования являются общенаучные методы познания: индукция, дедукция, анализ, синтез, диалектическая логика. В исследовании использовался метод анализа, сравнения и сопоставления статистических данных. При этом в научном наблюдении использовались методы сравнительного анализа. В ходе исследования также были изучены научные труды отечественных и зарубежных авторов, нормативно – правовые акты Республики Узбекистан, электронные ресурсы.

Анализ и результаты. Внешний долг Узбекистана включает задолженность государственного сектора и частного (корпоративного) сектора. На начало 2025 года из общего объема внешнего долга (\$68,4 млрд по состоянию на 1 кв. 2025 г.) около 52% приходилось на государственный (публичный) долг (\$35,8 млрд), а 48% – на частный корпоративный сектор (\$32,6 млрд). Однако важно отметить, что значительная часть так называемого частного долга приходится на государственные или квазигосударственные компании – например, UzAuto Motors, Узбекнефтегаз, крупные госбанки – то есть предприятия с государственным участием. Фактически государство прямо или косвенно контролирует большую долю экономики, поэтому формальное разделение на публичный и частный долг в Узбекистане во многом условно. Тем не менее, в последние годы наблюдается тенденция: темпы роста государственного долга несколько замедлились, тогда как корпоративные заимствования увеличиваются более высокими темпами, отражая активность госкомпаний и банков во внешних заимствованиях.

Рисунок 1.

Динамика совокупного внешнего долга Узбекистана, 2019–2024 гг. (млрд долл. США)⁴¹

С точки зрения срочности долга, преобладающую часть составляет долгосрочный внешний долг, тогда как доля краткосрочных заимствований невелика (около 10% от общего объема в 2023

⁴¹ Источник: Разработка автора на основе данных Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан

г.). Это снижает краткосрочные риски рефинансирования. Кроме того, качество (условия) долга благоприятно: как отмечалось, львиная доля внешних кредитов привлечена на льготных условиях (низкие процентные ставки, длительные сроки) от официальных кредиторов. В структуре внешнего государственного долга ведущую роль играют многосторонние финансирующие организации – *Всемирный банк* (около \$7,6 млрд по состоянию на начало 2025 г.) и *Азиатский банк развития (АБР)* (\$7,4 млрд). Значительными кредиторами являются также международные инвесторы через суверенные еврооблигации (\$4,1 млрд), правительства и банки Китая (\$3,8 млрд) и Японии (\$2,9 млрд), а также новые институты, такие как *Азиатский банк инфраструктурных инвестиций (АИВ)* (\$1,6 млрд) и *Исламский банк развития* (\$0,94 млрд). Такая диверсификация источников свидетельствует о широком доступе Узбекистана к внешним финансам. Примечательно, что доля кредитов МВФ невелика (\$0,67 млрд), так как страна избегала крупных займов у Фонда, ориентируясь главным образом на проекты развития.

Внешние займы Узбекистан привлекал преимущественно для финансирования государственных программ – в том числе *поддержки бюджета* и инвестиционных проектов в ключевых секторах. В Таблице 1 приведена структура государственного внешнего долга по основным направлениям использования (по состоянию на конец 2024 года). Наибольшая доля – около 45% – пришлась на поддержку государственного бюджета (т.е. общие ресурсные потоки на финансирование государственных расходов и реформ). Существенная часть средств была направлена в топливно-энергетический сектор (17%) – развитие электроэнергетики, нефтегазовой отрасли и т.д.. На транспортную инфраструктуру (дороги, железные дороги, транспортные коммуникации) направлено около 8% внешних средств, на сельское хозяйство и водное хозяйство – около 9%. Оставшиеся ~21% приходятся на другие сектора, включая жилищное строительство, коммунальную инфраструктуру, здравоохранение, образование и прочие социальные проекты. Такая структура отражает приоритеты государственной политики: значительная часть внешних займов использована для восполнения бюджетных ресурсов (в том числе через *политику развития* – например, серии займов Всемирного банка на поддержку реформ), а остальное – на конкретные инвестиционные проекты развития.

Таблица 1

Распределение внешнего государственного долга Узбекистана по направлениям (конец 2024 г.)

Направление использования	Объем задолженности, млрд \$	Доля внешнего долга, %
Поддержка бюджета и финансового сектора	\$15,3	45%
Топливо-энергетический сектор	\$5,74	17%
Транспорт и инфраструктура	\$2,8	8%
Сельское хозяйство и водное хоз.	\$2,9	9%
Прочие сектора (жилищное строительство, социальная сфера и др.)	~7,1	~21%

Как видно, внешние заимствования сконцентрированы в критически важных для развития направлениях. Финансирование *бюджета* позволило правительству увеличить расходы на социальные нужды и реформы, не допуская избыточного роста внутреннего долга или денежной эмиссии. К примеру, в 2018–2021 гг. Всемирный банк предоставил Узбекистану четыре займа на общую сумму \$2,1 млрд в формате программ развития (DPO), которые были направлены на поддержку широкого пакета экономических, социальных и экологических реформ. Эти средства, по сути, пополнили бюджет, создавая фискальное пространство для трансформационных изменений – от либерализации экономики до усиления социальной защиты и экологических инициатив. Что касается *отраслевых проектов*, то энергетика, транспорт, сельское хозяйство и коммунальная инфраструктура являются ключевыми отраслями, определяющими и экономический рост, и качество жизни населения, особенно в регионах. Поэтому привлечение средств в эти сферы соответствует задаче устранения инфраструктурных «узких мест» и обеспечения более равномерного регионального развития.

Таким образом, на конец рассматриваемого периода внешние заимствования Узбекистана характеризуются значительным объемом и широким охватом секторов. Страна воспользовалась доступом к льготному финансированию от международных партнеров, чтобы решить накопленные инфраструктурные проблемы и профинансировать реформы. Важно подчеркнуть, что параллельно правительство стремится удерживать ситуацию под контролем: введены ограничения на ежегодный

объем новых внешних займов (например, на 2025 год установлен предел в \$5,5 млрд внешних заимствований, из которых \$3 млрд планируется на финансирование дефицита бюджета, а остальное – на инвестиционные проекты). Далее рассмотрим, какой эффект такое масштабное внешнее финансирование оказало на *устойчивое развитие регионов* Узбекистана – с положительной и отрицательной стороны. Существенная часть внешних заимствований была направлена на развитие инфраструктуры, что непосредственно влияет на устойчивое развитие регионов, сокращение диспропорций и улучшение условий жизни населения. *Инфраструктурная связность* – ключевой фактор регионального развития: дороги, транспорт и энергетические объекты, построенные на внешние средства, улучшают доступ отдаленных областей к рынкам, услугам и возможностям. Ярким примером является проект по развитию сельских дорог, финансируемый Азиатским банком развития: в 2023 г. АБР предоставил заем \$240 млн для модернизации 700 км сельских дорог по всей стране. Этот проект, охватывающий 12 областей и Республику Каракалпакстан, призван обеспечить сельским сообществам круглогодичный доступ к рынкам, школам, медицинским учреждениям и районным центрам. Улучшение местных дорог посредством укрепления дорожного полотна, мостов и дренажных систем делает их более безопасными и климатически устойчивыми, что особенно важно для удаленных и уязвимых районов. В АБР отмечают, что обеспечение надежного транспортного сообщения сельских жителей – необходимое условие *инклюзивного и устойчивого экономического развития*. Помимо непосредственного эффекта (сокращение времени в пути, снижение транспортных издержек), такие проекты стимулируют развитие сельского хозяйства и малого бизнеса в регионах, укрепляют продовольственную безопасность и способствуют выравниванию развития между центром и периферией.

Аналогично, внешние кредиты финансировали модернизацию и расширение энергетической инфраструктуры, что имеет мультипликативный эффект для всех регионов. С привлечением средств АБР, Всемирного банка, Японии и других партнеров были реализованы проекты по строительству и обновлению тепловых электростанций, линий электропередачи и распределительных сетей. Это повысило надежность энергоснабжения даже в отдаленных регионах, сократило перебои и энергетические потери. Так, еще в 2014 г. АБР выделил \$300 млн на проекты в энергетическом секторе Узбекистана, а в последующие годы объем инвестиций в электроэнергетику только рос. Улучшение энергоснабжения позволяет запускать новые производства в регионах, обеспечивает бытовые нужды населения и способствует достижению Цели №7 устойчивого развития (доступная и чистая энергия).

Следуя глобальной повестке устойчивого развития, Узбекистан в последние годы активно направляет внешние ресурсы на поддержку «зелёной» экономики и экологических проектов. Речь идет как о финансировании крупных объектов возобновляемой энергетики, так и о программах повышения энергоэффективности, адаптации к изменению климата, рационального водопользования. Примером служит *Программа ускорения климатического перехода*, одобренная АБР в 2024 г. – первый программный заем банка на климатические реформы в Центральной Азии. АБР выделил \$250 млн на поддержку институциональных преобразований, направленных на интеграцию приоритетов адаптации к изменению климата в сектора экономики и ускорение перехода к низкоуглеродному развитию. Эта программа охватывает реформы в управлении водными и земельными ресурсами, сельском хозяйстве (повышение устойчивости к засухам, внедрение водосберегающих технологий), социальной защите (помощь пострадавшим от климатических изменений), а также стимулирует сокращение выбросов в энергетике и транспорте. Тем самым создается основа для более экологически устойчивого роста регионов, страдающих от деградации земель и водных ресурсов.

Отдельно следует отметить масштабные инвестиции в возобновляемую энергетику, осуществляемые в том числе через механизмы государственно-частного партнерства при содействии международных финансовых институтов. За последние годы в Узбекистане стартовали первые проекты крупных солнечных и ветряных электростанций. В 2024 году при участии *Международной финансовой корпорации (IFC)*, АБР и других партнеров был сформирован пакет финансирования для строительства солнечной фотоэлектрической станции мощностью 250 МВт с системой накопления энергии (БЭС) 63 МВт в Алатском районе Бухарской области. Этот проект – первый в Центральной Азии объект ВИЭ с интегрированной большой батареей – позволит обеспечить чистой и надежной электроэнергией ~75 тысяч домохозяйств, значительно снизив выбросы CO₂ (на 327 тыс. тонн ежегодно). Финансирование включает льготные кредиты IFC (\$53 млн) и АБР совместно с партнерами (еще ~\$106 млн), а также гарантийную поддержку со стороны Всемирного банка. Реализация проекта в Бухарской области повысит энергетическую независимость региона, обеспечит

новые рабочие места и продемонстрирует преимущества «зеленых» технологий на практике. Аналогичные проекты планируются и в других регионах – правительство объявило цели довести долю возобновляемой генерации до 25 ГВт (40% выработки) к 2030 году, в чем активно помогают внешние партнеры. Уже к 2023 году доля возобновляемой энергии в энергобалансе страны выросла до ~20% (с 13% в 2017 г.), что стало результатом запуска новых ВИЭ-мощностей и реформирования энергетического рынка.

Кроме энергетики, внешние средства направлялись на другие экологически значимые проекты: модернизацию ирригационных систем и внедрение водосберегающих технологий в сельском хозяйстве (в условиях аридного климата Узбекистана это критично для регионов, особенно в Приаралье), улучшение систем управления отходами и городского транспорта, озеленение городов и т.д. Совокупный эффект таких «зеленых» инвестиций – снижение экологической нагрузки, повышение климатической устойчивости агросектора и городов, улучшение здоровья населения, что соответствует целям устойчивого развития и обеспечивает более сбалансированный рост в долгосрочной перспективе.

Социальные проекты и человеческий капитал. Внешние заимствования Узбекистан использовал и для развития *социальной сферы*, что имеет прямое влияние на благополучие населения в регионах. Наряду с общебюджетной поддержкой реформ (как упоминалось, часть внешних средств шла на финансирование социальных программ через бюджет), международные кредиты финансируют конкретные проекты в образовании, здравоохранении, развитии городов и сел. Например, Всемирный банк впервые начал финансировать городские программы: в 2018 г. был одобрен проект развития инфраструктуры средних городов (\$100 млн от МБРР) для улучшения муниципальных услуг и общественных пространств в городах Чарнак, Каган и Янгийуль. Проект направлен на модернизацию коммунальной инфраструктуры, устойчивое развитие городской среды и укрепление потенциала местных властей, что в перспективе позволит тиражировать опыт на другие средние города. В целом, по состоянию на 2018 г. Всемирный банк финансировал в Узбекистане 19 проектов на сумму около \$3,4 млрд, охватывающих макроэкономические реформы, сельское хозяйство, водоснабжение и канализацию, здравоохранение, образование, энергетику, транспорт и региональное развитие. Такой охват свидетельствует, что внешние ресурсы задействованы практически во всех сферах социально-экономического развития. В отдаленных районах при поддержке зарубежных партнеров реализуются проекты по улучшению доступа к чистой воде, сельской медицинской помощи, поддержке предпринимательства и навыков уязвимых групп населения. Например, в рамках упомянутого дорожного проекта АБР предусматриваются мероприятия по обучению сельских женщин современным методам устойчивого земледелия и предпринимательства, а также создание центров общественного развития в селах – это повышает экономическую активность и социальную включенность на местном уровне.

Важным результатом привлечения внешних займов стало и повышение *институциональной способности* государства оказывать социальные услуги. При поддержке Всемирного банка и UNICEF создана Единая база данных получателей социальной помощи, усовершенствована адресность выплат малоимущим семьям. Во время пандемии 2020 г. оперативно привлекались дополнительные внешние средства (напр., \$200 млн от Всемирного банка) для финансирования антикризисных мер – поддержки системы здравоохранения, социального страхования и занятости. Это позволило смягчить негативные социально-экономические последствия кризиса. Таким образом, через механизмы внешнего финансирования Узбекистан сумел нарастить инвестиции в человеческий капитал и социальную инфраструктуру, что проявилось в улучшении ряда социальных индикаторов (снижение бедности, расширение охвата дошкольным образованием и др.) и будет способствовать долгосрочной устойчивости развития.

Выводы и предложения

Опыт Узбекистана 2014–2024 гг. демонстрирует, что грамотное использование внешнего долга способно стать мощным фактором ускорения устойчивого развития. Привлеченные из-за рубежа финансовые ресурсы позволили стране реализовать масштабные инфраструктурные проекты – от дорог до электростанций – которые улучшили связанность и энергоснабжение регионов, заложив основу для более равномерного экономического роста по всей стране. Внешние займы поддержали «зелёный» поворот экономики: финансирование возобновляемой энергетики, климатических и экологических программ помогает Узбекистану двигаться к низкоуглеродному развитию и адаптироваться к экологическим вызовам. Не менее важен социальный эффект – за счет внешней поддержки удалось повысить инвестиции в человеческий капитал, реформировать ключевые сектора (образование, здравоохранение, социальная защита) и тем самым улучшить качество жизни

населения, в том числе в отдаленных районах. Конкретные примеры – строительство солнечной электростанции в Бухарской области с международным финансированием, модернизация сотен километров сельских дорог при поддержке АБР, городские и сельские проекты Всемирного банка – подтверждают, что внешние заимствования напрямую трансформируются в новые объекты и услуги на местах. Эти достижения способствуют прогрессу Узбекистана по ряду Целей устойчивого развития – от ликвидации нищеты до обеспечения устойчивой энергетики и индустриализации.

Залог долговой устойчивости – устойчивый экономический рост и экспортный потенциал. Продолжение структурных реформ, поддержка несырьевого экспорта и частного сектора обеспечат рост ВВП и валютных поступлений, за счет чего отношение долга к ВВП стабилизируется, а сервис долга не станет обременительным. По расчетам МВФ, при сохранении высоких темпов роста экономики внешний долг Узбекистана в среднесрочной перспективе может стабилизироваться и даже пойти на спад в отношении к ВВП. Таким образом, ключевой вывод состоит в том, что внешний долг – это *инструмент развития*, пользу от которого страна получает в виде новых возможностей для регионов и населения. Чтобы этот инструмент и дальше служил устойчивому развитию, им необходимо умело управлять: занимать с умом, инвестировать продуктивно и вовремя возвращать. Узбекистану в анализируемый период в целом удалось соблюсти баланс между потребностями роста и долговой стабильностью, и дальнейшее укрепление институциональной и экономической основы позволит конвертировать внешние ресурсы в долгосрочное процветание всех регионов республики.

Список литературы

1. Catherine Pattillo, Hélène Poirson, and Luca Ricci., External Debt and Growth, IMF Working Paper., April 2002, pages 58-90
2. César Calderón & Luis Servén, 2010. "Infrastructure and Economic Development in Sub-Saharan Africa-super- †," Journal of African Economies, Centre for the Study of African Economies, vol. 19(suppl_1), pages 13-87.
3. Caroline Flammer, Corporate green bonds, Journal of Financial Economics, Volume 142, Issue 2, 2021, Pages 499-516
4. Всемирный банк – Международная база данных по внешнему долгу (IDS). Статистика внешнего долга Узбекистана за 2013–2023 гг.
5. Министерство экономики и финансов Узбекистана – данные по государственному долгу (на 1 апреля 2025 г.).
6. Caspian Times – «Рост государственного долга Узбекистана за год» (27.05.2025).
7. Caspian Times – «Внешний долг достиг \$68,4 млрд, частный сектор наращивает заимствования» (07.07.2025).
8. Asian Development Bank – пресс-релиз о кредите \$240 млн на развитие сельских дорог (11.12.2023).
9. Asian Development Bank – пресс-релиз о программе климатического перехода (\$250 млн) (20.09.2024).
10. Международная финансовая корпорация (IFC) – пресс-релиз о финансировании солнечной станции в Бухарской обл. (21.05.2024).
11. Всемирный банк – пресс-релиз о проекте развития средних городов (18.12.2018).
12. Всемирный банк – отчет о результатах поддержки реформ (2024).
13. S&P Global Ratings – отчет о кредитном рейтинге Узбекистана (21.12.2020).

ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Джуманиязов Уббинияз

Базовый докторант

*Каракалпакского института
сельского хозяйства и агротехнологий*

Аннотация. В тезисе рассматривается проблема преобразования сельского хозяйства. Приводятся основные направления развития устойчивого сельского хозяйства. Проанализированы преимущества и недостатки органического сельского хозяйства.

Ключевые слова: «зеленая» экономика, устойчивое развитие, сельское хозяйство, устойчивое сельское хозяйство, ТНК.

Одной из важнейших сфер «зеленой» экономики является устойчивое сельское хозяйство, которое в современных условиях все больше становится «органическим». В настоящее время сельское хозяйство не полностью удовлетворяет современным требованиям глобального мира. Система сельскохозяйственного производства крайне расточительна. В связи с этим актуальной становится новая тенденция современного сельского хозяйства – развитие органического сельского хозяйства и животноводства.

В развитых странах в последнее время произошло преобразование сельского хозяйства в индустриальный процесс производства продуктов питания, где господствуют либо крупные высокопроизводительные капиталистические хозяйства с машинной техникой и небольшим количеством ручного труда, либо фермерские хозяйства, работающие по контракту с крупными ТНК (например, компания Nestle работает по контрактам с 600 тыс. фермерских хозяйств). Данные хозяйства с избытком обеспечивают продуктами питания население развитых стран. При этом половина населения этих стран страдает избыточным весом, питается неправильно, а индустриальное сельское хозяйство наносит существенный вред окружающей среде посредством обеднения и истощения почв, разрушения природного биоразнообразия, загрязнения природы минеральными удобрениями, пестицидами и отходами деятельности животноводческих комплексов. Индустриальная система сельскохозяйственного производства является расточительной, например, в Англии до 40% овощей на грядке остаются необработанными из-за их нетоварного вида, а 50% продуктов питания попадает напрямую в отходы (обычно из-за заканчивающихся сроков хранения в супермаркетах). В развивающихся странах преимущественно распространено низкопроизводительное сельское хозяйство экстенсивного типа, основанное на ручном труде, которое приводит к постоянному увеличению сельскохозяйственных земель при сокращении площади лесов. Оно не обеспечивает население этих стран достаточным количеством продуктов питания (примерно 1 млрд людей голодает). При этом 40% населения земли обеспечивается средствами существования именно за счет сельского хозяйства и производства продуктов питания. Таким образом, современное сельское хозяйство не обеспечивает мир достаточным продовольствием и отрицательно воздействует на окружающую среду.

Для развития «зеленой» экономики необходимо повысить производительность сельского хозяйства, сделать его устойчивым. Устойчивое сельское хозяйство (SARD – Sustainable Agricultural Rural Development) – это сельское хозяйство, которое обеспечивает производство высококачественных и безопасных для здоровья продуктов питания, сохраняя баланс возобновляемых и невозобновляемых ресурсов, и при этом минимизирует возможный вред экосистемам. «Главной задачей устойчивого сельского хозяйства и сельского развития, – говорится в определении, принятом сессией ФАО, – является повышение уровня производства продуктов питания устойчивым способом и обеспечение продовольственной безопасности»

Устойчивое сельское хозяйство основано на социальной справедливости, т.е. для преодоления бедности оно предполагает справедливое вознаграждение труда фермеров и сельскохозяйственных рабочих, сохраняет деревенское общество и сельский стиль жизни, соблюдает этические правила отношения к животным и природной среде [4]. В соответствии с принципами «зеленой» экономики современное соотношение цен на промышленные товары, сырье и продукты питания носит искаженный характер благодаря законам свободного рынка, господству ТНК (например, Wal-Mart в США контролирует прямо или косвенно 40% продающихся продуктов питания, искусственно занижая цены, исходя из принципа «низкие цены – большой оборот»), невозможностью привлечь капитал (в мире 500 млн мелких ферм существуют без доступа к денежным ресурсам), исторически сложившемся балансу экономических и политических сил между развитыми индустриальными странами и развивающимися аграрными странами, а также росту городов как экономических центров силы, эксплуатирующей деревни и сельское население (сельское хозяйство было и остается донором индустриализации). Цена в мире на сельхозпродукты несправедлива – она не учитывает затраты на восстановление природы и сбалансированное ведение растениеводства и животноводства. Необходимо пересмотреть принципы соотношения цен на с/х продукцию и промышленные товары.

Одним из источников, необходимых сельскому хозяйству для перехода к устойчивому развитию, является государственное субсидирование. По данным UNEP, 1% мирового ВВП тратится на субсидирование правительствами неустойчивого сельского хозяйства (например, закупку пестицидов или минеральных удобрений), когда нужно как раз обратное – приоритет в субсидировании должен отдаваться «зеленым» технологиям. Для формирования и развития устойчивого сельского хозяйства требуется специальное кредитование «зеленых» проектов в сельском и лесном хозяйстве, которые будут направлены на сохранение природного

биоразнообразия, наряду с выращиванием монокультур на относительно больших площадях, поддержание природных ландшафтов – лесов, лугов, пустошей, болот. Животные, корма и удобрения должны рассматриваться как единая равновесная система. Так, сбалансированное животноводство предполагает содержание примерно одной головы крупного рогатого скота на один гектар площади кормовых культур, что создает равновесие кормов и удобрений, а животным обеспечивается пребывание на свежем воздухе. Например, в сельской Англии и Шотландии фермеры подчеркивают свои «зеленые» технологии, вывешивая таблички «Free-range eggs», что означает «Купите яйца, куры содержатся не в инкубаторе, а на поле». В современном индустриальном сельском хозяйстве такое правило не соблюдается, что ведет к загрязнению окружающей среды отходами животноводческих комплексов. Таким образом, устойчивое сельское хозяйство сохраняет баланс соотношения целей растущего производства и потребления продуктов питания и целей сохранения окружающей среды.

В последнее время прирост продукции органического сельского хозяйства составляет 20–30% в год. Его главное отличие состоит в том, что оно не предполагает интенсивного использования минеральных удобрений (обычно только 50% азота потребляется культивируемыми растениями, а остальное его количество просто загрязняет природу) и пестицидов-гербицидов. Вместо этого предлагается правильная система севооборота с обязательным участием бобовых культур, использование органических удобрений, полученных в данном хозяйстве, а также минеральных удобрений натурального типа. Не допускается применение синтетических стимуляторов роста растений и генно-модифицированных семян. «Необходимо понимать, что современное «органическое» сельское хозяйство не является отсталым производством, пропагандирующим только ручную обработку земель, кочевое животноводство и другие элементы натурального хозяйства. В его основе лежит научный, системный подход, в соответствии с которым разрабатываются интенсивные технологии, основанные на гидротехнической мелиорации, агролесомелиорации, севообороте, биологических методах борьбы с вредителями, технологии точного сева и различных методах минимизации обработки почвы». Неправильно считать, что «зеленая» экономика против химии как науки, наоборот, именно с помощью научных методов ведения сельского хозяйства только и возможно кардинально увеличить производительность труда и добиться роста производства продукции. Однако бесконтрольное и неграмотное использование достижений химии и генетики крайне опасно, как в отношении людей, так и в отношении природы. Например, ДДТ совершенно запрещен для борьбы с вредителями в сельском хозяйстве, т.к. он крайне токсичен и вреден для людей, но именно ДДТ является отличным средством борьбы с комарами – переносчиками малярии, поэтому в отдельных случаях без него нельзя обойтись. Органическое земледелие предполагает, что вместо гербицидов (врагов сорняков) вполне можно применять и механическую прополку.

Однако риски для здоровья человека, существующие в органическом земледелии, все же являются высокими, т.к. при применении органических удобрений вместо минеральных овощи становятся в большей степени источником сальмонеллеза. Органическое сельское хозяйство также предполагает, что антибиотики, которые получают больные животные, не будут попадать в продукты питания. Одной из проблем органического земледелия является его низкая производительность (минус 30–50%), однако она нивелируется гораздо более высокой ценой на органические продукты (плюс 20%–50%). При этом органическое земледелие не снижает, а увеличивает занятость людей в сельском хозяйстве, что крайне важно для развивающихся стран. Важную часть этого процесса занимает сертификация органической продукции, т.к. часто под лозунгом «Фермерский продукт» продается обычный индустриальный продукт, но произведенный по другой технологии.

Выводы. 1. Органическое земледелие предполагает производство сельхозпродукции и ее потребление на одной территории. В глобальном мире перевозка продуктов питания требует больших затрат. В связи с этим возникает вопрос: «Почему бы не локализовать производство продуктов питания на данной территории для данных потребителей?». Речь не идет об отказе от разделения труда в сельском хозяйстве глобального мира (нет смысла пытаться выращивать финики в северных странах), но производство молока или мяса вполне может быть локализовано. 2. Органическое земледелие предлагает самый свежий продукт и самый быстрый путь доставки продукта к потребителю. Для этого создаются специальные магазины органических продуктов или отделы в супермаркетах. 3. Органические продукты более полезны для здоровья (особенно детям, беременным женщинам). Спрос на них ежегодно растет, что подталкивает к развитию производство биопродуктов. Однако без государственной поддержки не обойтись, здесь, как и в органическом сельском хозяйстве, необходимо субсидирование.

Список литературы

1. Лыжин Д.Н. Органическое сельское хозяйство как часть «зеленой» экономики // Перспективы развития «зеленой» экономики: вызовы для России: сбалансированное животноводство предполагает содержание примерно одной головы крупного рогатого скота на один гектар площади кормовых культур 135 агробизнес сб. док л. / под ред. канд. геол.-минер. наук И. В. Прокофьева; Рос. ин-т стратег. исслед. – М.: РИСИ, 2011. – С. 46–47
2. Петриков А. Устойчивое развитие сельской местности в России и направления научных исследований // АПК: экономика, управление. – 2001. – № 12. – С. 13.
3. Стариков И. Органическое производство – выход для нашего сельского хозяйства // Аргументы и Факты, 01.08.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aif.ru/health/food/45631>.
4. Устойчивое развитие сельского хозяйства и сельских территорий: зарубежный опыт и проблемы России. – М.: Феникс, 2005. – 624 с.

УСТОЙЧИВОСТЬ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ УСЛУГ В ГОСТИНИЦАХ ГОРОДА БУХАРЫ: НА ПРИМЕР СЕГМЕНТАЦИИ ТУРИСТОВ, ПОСЕЩАЮЩИХ ПО РАБОЧЕЙ ЦЕЛОСТИ

Давронов Истамхужа Олимович

Преподаватель кафедры

Туризма и гостиничного хозяйства

Бухарский государственный университет

E-mail: i.o.davronov@buxdu.uz

ORCID: 0000-0002-1680-7437

Аннотация. В данной научной статье изучена проблема устойчивого развития конкурентоспособности услуг гостиниц города Бухары на основе сегментации туристов, прибывающих с деловыми целями. В процессе исследования категории гостей были классифицированы в зависимости от цели визита, потребности в услугах, уровня требований к качеству и стоимости услуг, а также факторов, влияющих на их выбор. На основе результатов сегментации разработаны прогнозные показатели числа туристов, приезжающих в Бухару по деловым причинам, на 2025–2029 годы. Путём анализа прогнозных данных была оценена степень конкурентоспособности гостиничных услуг, выявлены существующие преимущества и возможности развития. На основе полученных результатов разработан пакет «Гарантированные услуги», включающий высококачественные, надёжные и комплексные предложения, соответствующие потребностям туристов, приезжающих с деловыми целями.

Ключевые слова: конкурентоспособность услуг, устойчивое развитие, сегментация туристов, деловые туристы, гостиничное хозяйство, пакет «Гарантированные услуги», качество услуг.

Введение. Пандемия COVID-19 оказала глубокое и многогранное влияние на развитие глобальной туристической индустрии, вынудив пересмотреть механизмы управления гостиничным хозяйством, стандарты обслуживания и операционные процессы [5]. В результате резкого снижения объёма международных и внутренних поездок наблюдалось значительное сокращение туристических потоков, что привело к необходимости обеспечения экономической устойчивости гостиниц, диверсификации услуг и пересмотра стратегий конкурентоспособности [16].

В период пандемии сегмент туристов, прибывающих с деловыми целями, также значительно сократился. Этот сегмент обычно формируется в рамках международных деловых встреч, конференций, командировок и инвестиционных проектов [8]. Сокращение международных бизнес-контактов, распространение формата онлайн-встреч, а также санитарно-гигиенические требования в условиях COVID-19 оказали существенное влияние на структуру данного сегмента. Вместе с тем, в период пандемии такие факторы, как безопасность услуг, соблюдение санитарно-гигиенических норм, гибкая политика бронирования и отмены стали ключевыми индикаторами конкурентных преимуществ.

Город Бухара является одним из важнейших туристических центров Узбекистана, отличающимся не только культурным и историческим туризмом, но и притоком туристов с деловыми целями. По состоянию на 2023 год в городе действуют более 120 гостиниц различных категорий,

уровень качества обслуживания, ценовая политика и инфраструктура которых различны. Одной из основных проблем гостиничного хозяйства Бухары является недостаточная разработка сервисных пакетов, адаптированных к рыночным сегментам и обеспечивающих устойчивые конкурентные преимущества. При этом в условиях пандемии и постпандемийного периода поведение клиентов существенно изменилось: безопасность, надёжность и гарантированное качество услуг стали приоритетными конкурентными факторами [13]. В таких условиях для гостиничного хозяйства актуальной задачей становится использование научно-методических подходов, направленных на сегментацию рынка, прогнозирование и оценку конкурентоспособности [7].

В постпандемийный период, несмотря на продолжающийся процесс восстановления мирового туристического рынка, сегмент туристов, приезжающих с деловыми целями, всё ещё не достиг уровня, наблюдавшегося до пандемии. По прогнозам UNWTO, полное восстановление данного сегмента потребует как минимум 3–5 лет [15]. В этой ситуации необходимость глубокого анализа сегментации рынка, прогнозирования и разработки стратегий повышения конкурентоспособности гостиниц становится ещё более актуальной.

Международный опыт показывает, что пакет «Гарантированные услуги», адаптированный к потребностям клиентов, не только повышает доходы гостиниц, но и обеспечивает лояльность клиентов, укрепляет имидж бренда. По этой причине данное исследование направлено на системное изучение сегмента туристов, прибывающих в Бухару с деловыми целями, определение уровня конкурентоспособности на основе прогнозных параметров на 2025–2029 годы и разработку стратегии устойчивого развития.

Анализ литературы. Анализ международных научных источников показывает, что в процессе обеспечения конкурентоспособности гостиничных услуг ключевыми стратегическими направлениями являются три фактора — качество услуг, инновационный подход и сегментация рынка [20]. В теории гостиничного маркетинга качество услуг чаще всего трактуется как разница между ожиданиями клиентов и их реальным опытом получения услуг. В этом контексте в период пандемии содержание потребностей клиентов в гостиничном секторе изменилось, а такие факторы, как безопасность, соблюдение санитарно-гигиенических норм и надёжность услуг, стали неотъемлемыми составляющими стандартов качества.

Исследования, проведённые в условиях пандемии, доказали необходимость диверсификации сервисных пакетов, их адаптации к потребностям сегментов, а также внедрения инновационных элементов в процесс обслуживания для повышения конкурентоспособности гостиниц [5], [15]. Согласно аналитическому отчёту WTTC [17] за 2022 год, для полного восстановления сегмента туристов, прибывающих с деловыми целями, потребуется как минимум 3–5 лет. В этот период для гостиниц важным условием сохранения конкурентных преимуществ станет установление долгосрочного сотрудничества с клиентами, укрепление лояльности к бренду и развитие индивидуальных предложений.

Исследования, посвящённые опыту Узбекистана, показывают, что местные гостиницы в основном ориентировались на пересмотр ценовой политики и оптимизацию затрат для адаптации к рыночным условиям. Однако зарубежный [11] опыт доказал высокую эффективность персонализации услуг, широкого внедрения технологических инноваций и реализации маркетинговых кампаний, ориентированных на конкретные сегменты.

Анализ туристической инфраструктуры Бухары показывает, что по данным на 2024 год в регионе действуют более 200 гостиниц различных категорий, большая часть которых относится к среднему классу [3]. Различия в уровне качества услуг, ценовой политике и степени внедрения инноваций напрямую влияют на показатели конкурентоспособности. Поэтому адаптация передового международного опыта к региональным условиям, оптимизация пакетов услуг с учётом особенностей сегментов и внедрение дифференцированных стратегий рассматриваются как одни из ключевых направлений формирования устойчивых конкурентных преимуществ гостиниц города Бухары.

Методология исследования. В процессе исследования были использованы такие научно-методические подходы, как статистическое прогнозирование, маркетинговая сегментация, анкетирование, SWOT-анализ и сравнительный анализ. На эмпирическом этапе были систематически собраны и проанализированы данные о существующих видах услуг, ценовой политике, показателях качества обслуживания и уровне удовлетворённости клиентов в гостиницах города Бухары. Кроме того, были выявлены мнения туристов и особенности их поведения, а также оценены ключевые факторы, влияющие на выбор услуг.

Для укрепления научно-методической базы были изучены научные труды, прикладные исследования и передовой опыт как зарубежных, так и отечественных источников. Полученные теоретические знания и практические результаты были адаптированы к региональным условиям, на основе чего был разработан инновационный подход, соответствующий специфике гостиничного хозяйства города Бухары. Данный подход направлен на устойчивое повышение конкурентоспособности гостиничных услуг, более эффективное удовлетворение потребностей потребителей и расширение доли рынка.

Анализ и результаты. В ходе исследования были систематически изучены основные факторы, влияющие на устойчивое развитие конкурентоспособности гостиничных услуг города Бухары, показатели качества обслуживания и требования сегментов туристического рынка. В процессе сегментации туристы были разделены на группы в зависимости от цели визита, потребительского поведения, спроса на услуги и платежеспособности.

Выбор сегмента туристов, приезжающих с деловыми целями, в качестве объекта исследования обосновывается следующими факторами:

- они обладают высокой платежеспособностью и, как правило, предпочитают VIP-услуги;
- предъявляют высокие требования к качеству обслуживания, безопасности, оперативности и удобству;
- слабо зависят от сезонности, что обеспечивает стабильность доходов гостиниц;
- имеют высокую вероятность повторных визитов, что способствует формированию лояльности к бренду.

Научное обоснование выбора сегмента деловых туристов заключается в том, что: во-первых, эта категория клиентов обладает высокой платежеспособностью и часто выбирает премиальные или VIP-пакеты, включающие высокий уровень комфорта и дополнительные услуги; во-вторых, такие клиенты предъявляют повышенные требования к качеству обслуживания, уровню безопасности, скорости предоставления услуг и функциональному удобству, что требует постоянного совершенствования гостиничных услуг в соответствии с международными стандартами; в-третьих, данный сегмент менее подвержен колебаниям сезонного спроса и играет важную роль в обеспечении стабильности доходов гостиниц в течение года; в-четвёртых, деловые туристы часто возвращаются в тот же регион по корпоративным или профессиональным контактам, что способствует формированию лояльности к бренду и расширению базы постоянных клиентов. По этой причине данный сегмент является приоритетным направлением стратегии устойчивого развития конкурентоспособности гостиниц города Бухары.

В период пандемии этот сегмент значительно сократился в глобальном масштабе. Закрытие границ, распространение онлайн-встреч и сокращение международных деловых поездок привели к снижению потока деловых туристов. Однако в постпандемийный период деловые встречи и командировки постепенно восстанавливаются, что создаёт необходимость рассматривать данный сегмент как перспективный рынок.

Анализ деятельности гостиниц города Бухары показал, что по состоянию на 2023 год доля деловых туристов составляла 16–20% от общего числа клиентов. Несмотря на то, что этот показатель на 5–7% ниже, чем в допандемийный период, с 2025 года наблюдается тенденция к росту. Результаты опросов и интервью показали, что для представителей этого сегмента ключевыми критериями выбора гостиницы являются: оперативное обслуживание, стабильное интернет-соединение, удобство транспортной доступности, наличие конференц-залов и соблюдение стандартов безопасности.

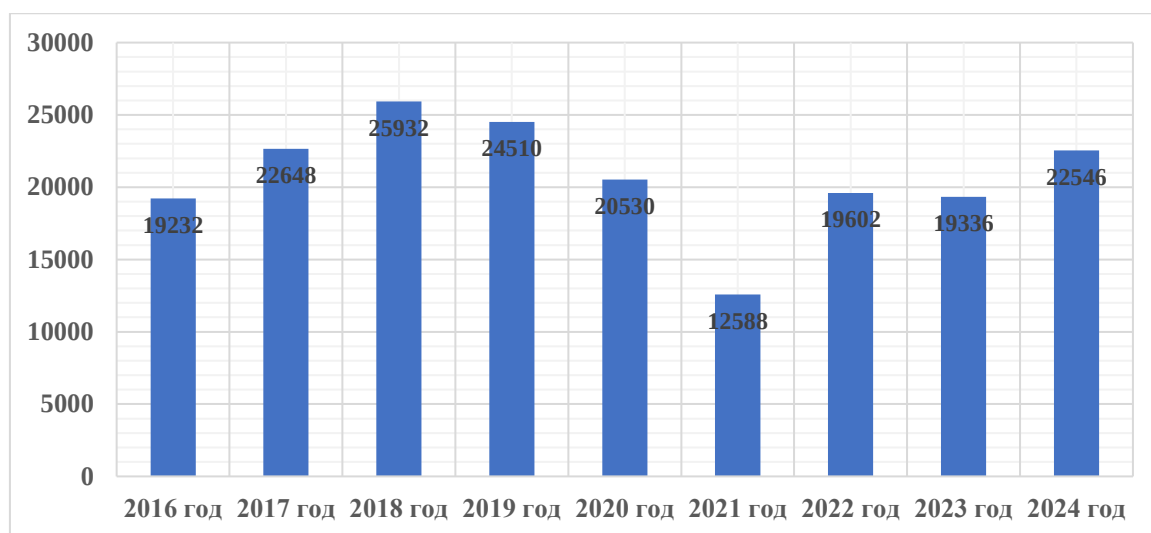

Рисунок 1. Количество туристов, посетивших Бухару с деловыми целями в 2016-2024 годах

В период с 2016 по 2024 год количество туристов, приезжавших в Бухару по деловым причинам в рамках сотрудничества с государственными предприятиями, имело переменную динамику. В первые годы (2016–2018) наблюдался стабильный рост: с 19 232 человек в 2016 году до 25 932 в 2018 году, что объясняется улучшением качества туристических услуг и развитием деловых связей. В 2019 году произошёл небольшой спад (24 510 человек), а в 2020 году под влиянием пандемии показатель резко снизился до 20 530 человек. В 2021 году, в период максимальных ограничений, был зафиксирован рекордно низкий результат — 12 588 человек. С 2022 года начался этап восстановления (19 602 человека), в 2023 году показатель немного снизился (19 336 человек), но в 2024 году произошло заметное восстановление — до 22 546 человек.

В целом изменения показателей в 2016–2024 годах напрямую связаны с глобальными экономическими и эпидемиологическими факторами, а также с государственной политикой и стратегиями развития делового туризма. Эти данные стали исходной точкой для последующего прогнозирования.

Исходные данные, использованные в анализе, представляют собой количество туристов за период 2016-2024 годов. Для прогнозирования временных рядов применялась модель Хольта-Уинтерса (экспоненциальное сглаживание). Данная модель учитывает трендовую составляющую, однако ввиду отсутствия сезонности в данных сезонный параметр не использовался (seasonal=None). Оптимальные значения параметров модели были автоматически подобраны с помощью метода экспоненциального сглаживания.

Модель дала следующие прогнозные результаты на 2025-2029 годы. Результаты показывают устойчивую тенденцию роста числа туристов в среднем на 680-700 человек ежегодно:

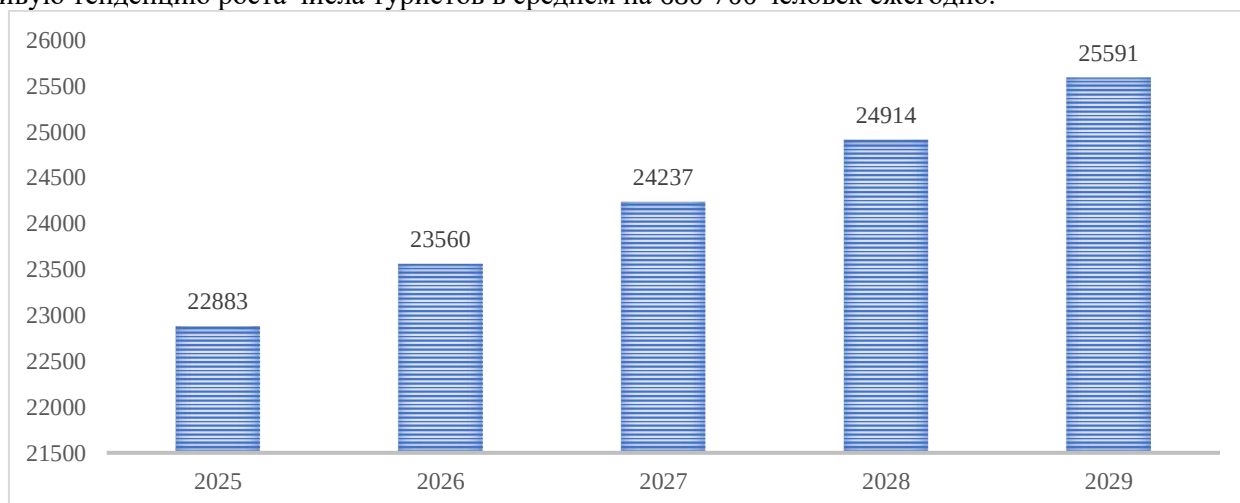

Рисунок 2. Прогнозируемое количество туристов, посетивших Бухару с деловыми целями в 2025-2029 годах

Модель Хольта-Уинтерса рассчитывает прогноз на основе следующей формулы:

$$\hat{y}_{t+h} = l_t + h \times b_t$$

Здесь l_t обозначает уровень за последний период, а b_t - значение тренда. После обучения модели определяются l_t и b_t для последнего периода, и прогноз на каждый последующий год рассчитывается на основе этой формулы. Прогнозы, вычисленные по формуле:

Таблица 1

Прогнозы, рассчитанные по формуле

Год	Расчёт по формуле	Прогнозируемое значение
2025	$l_t + 1 \times b_t$	22883.03
2026	$l_t + 2 \times b_t$	23560.06
2027	$l_t + 3 \times b_t$	24237.09
2028	$l_t + 4 \times b_t$	24914.13
2029	$l_t + 5 \times b_t$	25591.17

Результаты прогноза, рассчитанного на основе аддитивной трендовой модели Хольта-Уинтерса, показывают устойчивый рост числа деловых туристов в 2025-2029 годах. Прогноз на каждый последующий год был рассчитан по формуле, основанной на конечных значениях уровня (l_t) и тренда (b_t) модели. В результате прогнозируется, что в 2025 году количество деловых туристов составит 22 883,03 человека, в 2026 году - 23 560,06 человек, в 2027 году - 24 237,09 человек, в 2028 году - 24 914,13 человек и в 2029 году - 25 591,17 человек. Ежегодный прирост составляет около 677-678 человек, что отражает ключевую характеристику данной модели - линейный и стабильный рост. Эти результаты указывают на то, что при отсутствии резких изменений внешних факторов, количество деловых туристов будет последовательно увеличиваться в течение следующих пяти лет. Такой прогноз имеет практическое значение для краткосрочного планирования и развития туристической инфраструктуры, а также может служить надежной основой для разработки маркетинговых стратегий и распределения ресурсов.

Таблица 2

Значения параметров модели

Параметр	Стоимость
alpha (smoothing_level)	0.8955
beta (smoothing_trend)	0.2239
initial_level	18592.8486
initial_trend	724.5037
oxirgi level (l_t)	22205.997
oxirgi trend (b_t)	677.0338

Для проверки наличия автокорреляции в остатках модели был применен тест Дурбина-Уотсона (DW). Формула теста следующая:

$$DW = \frac{\sum(e_t - e_{t-1})^2}{\sum(e_t)^2}$$

В результате расчета значение DW составило 1,93, что очень близко к 2. Этот результат свидетельствует об отсутствии существенной автокорреляции в остатках и подтверждает надежность прогнозов модели.

Результаты исследования показали, что прогноз на 2025-2029 годы, построенный с использованием модели Хольта-Уинтерса, демонстрирует последовательный рост числа туристов. Тест Дурбина-Уотсона выявил отсутствие автокорреляции в остатках модели. Это означает, что прогноз является статистически достоверным.

Таблица 3

Прогнозные показатели на 2025-2029 годы

Год	Доля деловых туристов (%)	Темп роста (%)	Средняя платежеспособность (USD)
2025	20,5 %	+6,2 %	92 \$
2026	21,7 %	+5,8 %	95 \$
2027	23,1 %	+6,4 %	99 \$
2028	24,6 %	+6,5 %	104 \$
2029	26,0 %	+5,7 %	109 \$

Согласно результатам вышеприведенного прогноза, ожидается устойчивый рост доли туристов, посещающих гостиницы города Бухары с деловыми целями, с 20,5% в 2025 году до 26% в 2029 году. Прогнозируется, что темпы роста этого сегмента составят в среднем 5,9% в год, а средняя платежеспособность увеличится с 92 до 109 долларов США. Это создает для гостиничного хозяйства возможность не только получать стабильный доход, но и расширять предложение высококачественных услуг.

Данные перспективы показывают, что деловые туристы придают большое значение качеству и надежности при планировании своих расходов. Поэтому, основываясь на результатах исследования, было предложено внедрение пакета «Гарантированные услуги» в качестве эффективного инструмента для привлечения этого сегмента и повышения их лояльности.

«Пакет гарантированных услуг» - это стандартизированный набор, включающий четкие гарантии качества, надежности и безопасности услуг, предоставляемых клиенту в отеле. Он включает следующие элементы:

- Гарантия быстрого обслуживания - размещение в забронированном номере и процесс выезда менее чем за 5 минут;
- Гарантия стабильного интернета - высокоскоростное интернет-соединение с минимальными перебоями;
- Гарантия бизнес-инфраструктуры - конференц-залы, бизнес-центры и служба технической поддержки;
- Гарантия безопасности - круглосуточная охрана, соблюдение санитарных протоколов и обеспечение сохранности личного имущества.
- Гибкая политика бронирования - возможность для клиента отменить бронирование или внести изменения в соответствии с корректировками плана поездки.

Этот пакет не только повышает уровень удовлетворенности клиента услугой, но и позволяет извлечь максимальную выгоду из прогнозируемых темпов роста. Поскольку анализ сегментации показывает, что в 2025-2029 годах для данной категории туристов повышение требований к качеству услуг будет иметь приоритет над ценовым фактором.

Заключение и рекомендации

Результаты исследования показали, что сегмент туристов, прибывающих с деловыми целями, имеет стратегическое значение для устойчивого развития конкурентоспособности гостиничных услуг города Бухары. Анализ сегментации подтвердил, что данная категория клиентов обладает высокой платежеспособностью, четко выраженными требованиями к качеству и удобству, а также слабо подвержена сезонным колебаниям спроса. Несмотря на значительное сокращение объема сегмента в период пандемии, с 2023 года наблюдается тенденция к восстановлению, а в 2025–2029 годах ожидается среднегодовой рост на уровне 5,9%.

Научный анализ выявил, что в период пандемии в поведении туристов произошли серьезные изменения — приоритет приобрели безопасность, соблюдение санитарных норм, гибкая политика бронирования и надежность услуг. В этих условиях внедрение пакета «Гарантированные услуги» является важным инструментом для удовлетворения потребностей данного сегмента, повышения лояльности клиентов и укрепления имиджа гостиничного бренда.

Прогнозные данные, разработанные для гостиниц города Бухары, подтверждают, что к 2029 году доля деловых туристов не только восстановится до допандемийного уровня, но и превысит его. Для достижения этого результата необходимо адаптировать пакеты услуг к потребностям сегмента, внедрять инновационные решения и применять передовой международный опыт с учётом локальных условий.

Список литературы

1. Abdelkader, A. (2022). Fusion of sustainability in the tourism industry for improved competitiveness: Investigation of Five-Star Hotels in Kuwait. *Administrative Sciences*, 12(4), 168.
2. Atef, A. M., & Eissa, M. M. (2021). Role and contribution of knowledge management to development the competitiveness in Hotel industry. *International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality*, 15(1), 191-200.
3. Управление туризма Бухарской области. (2023). Статистика туризма Бухары. Бухара: Хокимият Бухарской области.
4. Duric, Z., & Potočnik Topler, J. (2021). The role of performance and environmental sustainability indicators in hotel competitiveness. *Sustainability*, 13(12), 6574.

5. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2021). Pandemics, tourism and global change: a rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(1), 1-20.
6. Josimović, M., Čočkalović, D., Osmanović, S., Cvjetković, M., & Radivojević, N. (2025). The Influence of Competitiveness Factors on Sustainable Business Performance in the Hotel Industry: From the Perspective of the Perception of Hotel Service Users. *Sustainability*, 17(5), 2277.
7. Kotler, P., Bowen, J. T., & Makens, J. C. (2016). *Marketing for Hospitality and Tourism*. Pearson.
8. Kozak, M., & Buhalis, D. (2019). *Tourist behavior: An international perspective*. CABI.
9. López-Gamero, M. D., Molina-Azorín, J. F., Pereira-Moliner, J., & Pertusa-Ortega, E. M. (2023). Agility, innovation, environmental management and competitiveness in the hotel industry. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 30(2), 548-562.
10. Martín-Fuentes, E., Mellinas, J. P., & Parra-Lopez, E. (2021). Online travel review rating scales and effects on hotel scoring and competitiveness. *Tourism Review*, 76(3), 654-668.
11. Nam, J., Ekinci, Y., & Whyatt, G. (2011). Brand equity, brand loyalty and consumer satisfaction. *Annals of Tourism Research*, 38(3), 1009–1030.
12. Perramon, J., Oliveras-Villanueva, M., & Llach, J. (2022). Impact of service quality and environmental practices on hotel companies: An empirical approach. *International Journal of Hospitality Management*, 107, 103307.
13. Sigala, M. (2020). Tourism and hospitality in the post-COVID-19 era: Recovery, resilience, and sustainability. *Tourism Management Perspectives*, 35, 100717.
14. Syariati, A., Amar, M. Y., & Syariati, N. E. (2021). The strategic choices in achieving tourism's competitiveness and performance among hotels in Indonesia. *Geo Journal of Tourism and Geosites*, 38(4), 1223-1231.
15. UNWTO (2023). *Tourism Recovery Outlook 2023–2025*. Madrid: World Tourism Organization
16. UNWTO. (2021). *International Tourism Highlights*. Madrid: World Tourism Organization.
17. WTTC. (2022). *Global economic impact and trends 2022*. London: World Travel & Tourism Council. <https://wtcc.org/research>
18. Yuan, Y., You, T., Xu, T. A., & Yu, X. (2022). Customer-oriented strategic planning for hotel competitiveness improvement based on online reviews. *Sustainability*, 14(22), 15299.
19. Zaragoza-Sáez, P., Marco-Lajara, B., Úbeda-García, M., & Manresa-Marhuenda, E. (2024). Exploratory and co-exploratory innovation. The mediating role of digitalization on competitiveness in the hotel industry. *Technological Forecasting and Social Change*, 199, 123069.
20. Zeithaml, V. A., Bitner, M. J., & Gremler, D. D. (2018). *Services marketing: Integrating customer focus across the firm* (7th ed.). New York, NY: McGraw-Hill Education.

HUDUDLARNI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA MIKROMOLIYALASHTIRISHNING ROLI

Tojiyev Javlonbek Rustamovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil izlanuvchisi

ORCID:0009-0003-4678-2423

Annotatsiya. *Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini mikromoliyalashtirishning iqtisodiy mohiyati, ahamiyati va amaliyotdagi oʻrni tahlil qilinadi. Shu bilan birga, maqolada mavjud tizimda kuzatilayotgan asosiy muammolar – foiz stavkalarining yuqoriligi, talablarining qatʼiyligi, moliyaviy savodxonlikning pastligi va tartibga solish mexanizmlarining takomillashmaganligi ilmiy asosda yoritilgan.*

Kalit soʻzlar: *Tadbirkorlik subyektlari, mikromoliyalashtirish, moliyaviy resurslar, kichik biznes, moliyaviy savodxonlik, iqtisodiy risk, mikromoliyaviy institutlar, foyda olish, moliyaviy barqarorlik, innovatsion yondashuv.*

Kirish. Mamlakatimizda tadbirkorlik subyektlari faoliyatini mikromoliyalashtirishni rivojlantirishning zarurligi, birinchidan, qishloq joylarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish orqali aholi bandligini taʼminlash va kambagʻallik darajasini qisqartirishning muhim vositasi, ikkinchidan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining kichik hajmdagi moliyaviy resurslarga boʻlgan talabining keskin oshishi, uchinchidan, kam taʼminlangan oilalarni qoʻllab-quvvatlashning zarurligi va mikrokredit berish jarayonining tezkorligi kabi omillar belgilaydi.

Aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarda mikromoliyalashtirish, asosan, bank xizmatlaridan foydalanish imkoniga ega boʻlmagan aholini, ayollarni tadbirkorlik qobiliyatini rivojlantirish orqali ularni

ish bilan ta'minlash va yashash sifatini yaxshilashga, orzularini ro'yobga chiqarishga qaratilgandir. Mikromoliyalashtirish aholini, ayniqsa ayollarning hayotini ijobiy tomonga o'zgartirishga qodir. Shu bilan birga mikromoliyalashtirish keng ko'lamdagi turli moliyaviy xizmatlarni qamrab olgan va bunda maxsus banklar va mikromoliyaviy tashkilotlar muhim o'rin egallaydi. Shu nuqtayi nazardan aholini, kichik biznes vakillarini mikromoliyalashtirishning xorij tajribalarini tadqiq qilish O'zbekistonda tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirishda mikromoliyalashtirishning rolini oshirish bo'yicha muhim ilmiy xulosa va taklif-tavsiyalar ishlab chiqishda g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadbirkorlik subyektlarini mikromoliyalashtirish bo'yicha jahon tajribasi kambag'allikka qarshi kurashish, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash va iqtisodiyotni rivojlantirishning samarali vositasi ekanligini ko'rsatmoqda. U boy tarixga va turli iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarga moslashtirilgan turli modellarga ega. Butun dunyoda mikromoliyalashtirishning ko'plab turli modellari qishloq joylaridagi kichik kredit kooperativlaridan tortib yirik tijorat mikromoliyaviy tashkilotlargachadir. Ba'zi modellar ta'lim dasturlari va biznesni boshqarish bo'yicha maslahatlar bilan birgalikda moliyaviy xizmatlar ko'rsatishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadbirkorlik faoliyatini mikromoliyalashtirishning ilmiy-nazariy asoslari va amaliy jihatlari uzoq xorij mamlakatlarida yetakchi iqtisodchi olimlar – M. Yunus, D. Hulme, P. Mosley, M. Ghatak, T. Guinnane, B. Armendariz, J. Morduch, M. Mossman, J. Conning, M. Bateman, H. Chang, N. Siropolis va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida keng yoritilgan. Ushbu olimlartomonidano'rganilgan tadqiqotlar nafaqat mikromoliyalashtirishning kambag'allikni qisqartirishdagi roli, balki uning tadbirkorlikni rag'batlantirish, moliyaviy inklyuziya, iqtisodiy faollikni oshirish kabi ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari ham qaratilgan.

Mikromoliyalashtirish bo'yicha global tajribadan asosiy tendentsiyalar va saboqlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Muhammad Yunus tomonidan asos solingan Grameen Bank muvaffaqiyatli mikromoliyalashtirishning birinchi va eng mashhur namunalaridan biridir. Uning qarz oluvchilarning guruh mas'uliyatiga va tadbirkor ayollarga qaratilgan modeli dunyo bo'ylab ko'plab shunga o'xshash tashkilotlarning yaratilishiga turtki bo'ldi. Grameen Bankning asosiy muvaffaqiyati aholining eng kambag'al qatlamlari uchun moliyalashtirishni garovsiz kreditlar bilan ta'minlash edi.

2. Mikromoliyalashtirish modellarining xilma-xilligi: butun dunyo bo'ylab mikromoliyalashtirishning ko'plab turli modellari mavjud, qishloq joylaridagi kichik kredit kooperativlaridan tortib yirik mikromoliyaviy tashkilotlargacha. Ba'zi modellar ta'lim dasturlari va biznesni boshqarish bo'yicha maslahatlar bilan birgalikda moliyaviy xizmatlar ko'rsatishga qaratilgan. Ushbu modellar mamlakatdagi ayrim iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni ijobiy hal etishga yo'naltirilgandir.

3. Asosan, ayollarni tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish va ularga e'tibor qaratish. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, ayollar ayniqsa muvaffaqiyatli mikromoliyaviy qarz oluvchilardir. Ular kreditdan mas'uliyat bilan foydalanishadi va uni oilalari hayotini yaxshilashga yo'naltiradilar.

4. Texnologiya va innovatsiyalar: Mobil to'lovlar va raqamli platformalar kabi zamonaviy texnologiyalar mikromoliyalashtirishni rivojlantirishda tobora muhim rol o'ynamoqda. Ular tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, mijozlar doirasini kengaytirish va xizmat sifatini yaxshilashga yordam beradi.

5. Mikromoliyalashtirishni tartibga solishning ahamiyati: Mikromoliyaviy bozorning barqaror rivojlanishi uchun samarali tartibga solish muhim ahamiyatga ega. U qarz oluvchilarning huquqlarini himoya qilishi, huquqbuzarliklarning oldini olishi va moliyaviy barqarorlikka yordam berishi kerak.

6. Mikromoliyalashtirish faoliyatida risk (xatarlar) va qiyinchiliklar: aholi va tadbirkorlik subyektlarini mikromoliyalashtirish o'zining xavf va qiyinchiliklaridan xoli emas. Bularga yuqori foiz stavkalari, haddan tashqari qarzdorlik, kreditlar bo'yicha qarzlarni to'lamaslik va adolatsiz amaliyotlar kiradi.

Yevropada mikromoliyalashtirish keng qamrovli bo'lib, mikromoliyalashtirishning an'anaviy tushunchasidan sezilarli darajada farq qiladi. Buning sababi ko'p jihatdan moliya bozori infratuzilmasining rivojlanish darajasi va mikromoliyaviy faoliyatni tijoratlashtirishning global tendentsiyalari va mikromoliyaviy tashkilotlarning banklar bilan yaqinlashuvi bilan birgalikda mikromoliya bozorining rivojlanganligini ko'rsatishi mumkin. Shunday bo'lsa-da mikromoliyalashtirishning ijtimoiy ahamiyat yuqori bo'lib, bank xizmatlaridan foydalanishda qiynalayotgan qarz oluvchilarga yordam berishga qaratilgandir. Ushbu xususiyat mikromoliyalashtirishni boshqa moliyalashtirish shakllaridan ajratib turadigan asosiy xususiyat bo'lib qolmoqda, garchi uning boshqa ko'plab xususiyatlari mavjud bo'lsa-da: nisbatan kichik kredit hajmi, ixtisoslashgan va alohida mikromoliyaviy institutlar tomonidan mikromoliyalashtirishni amalga oshirilishi, kreditorning mijozga yaqinligi, kafolatlarning mavjudligi, budjet

mablag'lari hisobidan qo'llab-quvvatlanishi, mikromoliyalashtirishning soddaligi va shu kabilar. Shu bilan birga, mikromoliyalashtirishning inklyuziv xususiyatini ham alohida qayd etish zarur.

Tahlil va natijalar. Mikromoliyalashtirishning jahon tajribasi kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlash va iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim vositasi ekanligini tasdiqlaydi. Eng yaxshi jahon tajribalarini O'zbekiston sharoitlariga moslashtirish ushbu sohani yanada rivojlantirish va samaradorligini oshirishga yordam beradi. Ana shu maqsadda tadqiqotning navbatdagi vazifasi tadbirkorlik subyektlarini mikromoliyalashtirishda bank va mikromoliyaviy tashkilotlarning rolini tadqiq qilishga va tadbirkorlik subyektlari faoliyatini mikromoliyalashtirishga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilishga qaratilgan. Umumiy xulosa qilib quyidagilarni aytishimiz mumkin.

1. Yangi ish o'rinarining yaratilishi va jamiyatning eng muhim qatlami bo'lmish o'rta sinfni, mulkdorlar sinfini shakllantirish, talab va taklifni muvozanatlash orqali iqtisodiy vaziyatda yuzaga keladigan tebranishlarni yumshatish, aholining bilim, ko'nikma va malakalaridan yanada samarali foydalanish uchun kuchli motivatsion rag'batlantirish tizimini yaratuvchi raqobatbardosh iqtisodiy muhitni rivojlantirish, mamlakat iqtisodiyotining innovatsion salohiyatini rivojlantirish, raqobatni kuchaytirish, iqtisodiy tizimning umumiy samaradorligini va jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlash tadbirkorlik subyektlari faoliyatining rivojlantirilishini taqozo etadi.

2. Tadbirkorlik subyektlari faoliyatining rivojlantirilishi ularni moliyalashtirish, shu jumladan mikromoliyalashtirish masalasiga borib taqaladi. Bank va nobank kredit tashkilotlari tomonidan aholiga va tadbirkorlik subyektlariga qonun bilan belgilangan miqdorda va tartibda mikroqarz, mikrokredit, mikrolizing, mikrosug'urta, mikroto'lovlar va boshqa turdagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq faoliyatga mikromoliyalashtirish deyiladi. Ammo, bu so'nggi va mukammal ta'rif hisoblanmaydi, chunki mikromoliyalashtirishning rivojlanish jarayonining tadqiq etilishida uning yangi belgilari va xususiyatlari yuzaga chiqishi mumkin.

3. Tadbirkorlik subyektlarini mikromoliyalashtirish (mikroqarz, mikrokredit, mikrolizing) tartibi, birinchi navbatda, to'lovlilik, muddatlilik va qaytarish shartlari asosida ko'rsatiladigan mikromoliyaviy xizmatlar miqdorining qonun bilan cheklanganligini ifodalaydi. Bir vaqtning o'zida ushbu xizmat turi mijozlarning ma'lum guruhlariga berilishi (kam ta'minlangan, lekin iqtisodiy jihatdan faol aholi qatlami, o'z biznesini boshlayotgan, boshqa ta'minlovchi manbaga ega bo'lmagan tadbirkorlik subyektlari), ta'minotning odatdan tashqari guruhli kafolat, kafillik, sug'urta polisi kabi ko'rinishdan foydalanish; mikrokreditlashni odatdagidek mikromoliyaviy institutlar vositachiligida mijozlarni tadbirkorlik malakasiga o'rgatish bilan birga tashkil etish, mikrokredit olishga kredit buyurtmasi, biznes-reja, mikrokreditning qaytarilish ta'minoti va boshqa hujjatlarni qamrab oladi.

4. Dastlabki vaqtlarda mikromoliyalashtirish rivojlanayotgan mamlakatlarda faqat kambag'allikdan bartaraf etishning samarali quroli yoki vositasi sifatida foydalanilgan. Biroq, mikromoliyalashtirish bo'yicha tajriba ortishi bilan uning ko'lami, maqsadi, yo'nalishi ham kengayib, bugungi kunda ko'plab mamlakatlarda undan aholining kam ta'minlangan, lekin iqtisodiy faol qatlamini moliyaviy qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlik faoliyatiga jalb qilish, kichik biznesni rivojlantirish maqsadida foydalanilmoqda.

5. Jahon amaliyotida mikromoliyalashtirish o'zining quyidagi xususiyatlari bilan boshqa moliyalashtirish turlaridan farqlanadi: mikromoliyalashtirish kambag'allarga moliyaviy xizmatlar ko'rsatish orqali o'z uy xo'jaliklarini boshqarishga yordam beradi; mikromoliyalashtirish qishloq xo'jaligi mahsuldorligini, oziq-ovqat xavfsizligini yaxshilash va ochlikni bartaraf etish maqsadiga erishish uchun past foizli kreditlar berish orqali kambag'al fermerlarning iqtisodiy ahvolini yaxshilaydi; mikromoliyalashtirish moliyaviy chetlanishni minimallashtirish va ijtimoiy inklyuzivlikni oshirishga yordam beradi; mikromoliyalashtirish gender tengligi va zamonaviy turmush darajasiga iqtisodiy jihatdan erishishda yordam berish orqali ayollarning imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashadi va qo'llab-quvvatlaydi; mikromoliyalashtirish bandlik va tadbirkorlik imkoniyatlarini yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Xulosa. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda mikromoliyalashtirishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda shunday xulosaga kelish mumkinki, rivojlanayotgan mamlakatlarda mikromoliyalashtirish mijozlar tadbirkorligini rivojlantirish orqali qashshoqlikka qarshi kurashishga qaratilgan bo'lsa, rivojlangan mamlakatlarda mikromoliyalashtirish amaldagi tartibga solish me'yorlarini hisobga olgan holda iqtisodiy jihatdan norentabel bo'lgan segmentlarda mavjud bank tizimini to'ldirishga qaratilgan. Bu mikromoliyalashtirishning ikki xil shakli – reproduktiv va iste'molchi, mikromoliyalashtirishning umumiy g'oyasiga asoslangan – bank tizimidan chetlashtirilgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga tadbirkorlik faoliyati bilan mashg'ul bo'lish imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-noyabrda PQ-364-son "Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda mikromoliya xizmatlarining o'rni va ulushini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
2. Yunus M. Banker to the Poor (First ed.). United States: Public Affairs, 1999. 312 p.; Yunus Muhammad, Joli Alan. Создавая мир без бедности. Социальный бизнес и будущее капитализма. – М.: «Альпина Паблишер», 2009. – С. 90.; Hulme D., Maitrot M. Has Microfinance Lost its Moral Compass? // Economic and Political Weekly. 2014. Vol. 49, № 48. P. 77-85.; Hulme D., Mosley, P. Finance against Poverty, 1996 Routledge, London. 451 p.; Ghatak M., Guinnane T. The economics of lending with joint liability: theory and practice // Journal of Development Economics, Elsevier. 1999. № 60(1). P. 195-228.; Armendáriz B., Morduch J. Microfinance Beyond Group Lending, The Economics of Transition. 2000. № 8, issue 2. P. 401-420.; Mossman M. Moving Beyond Microcredit // The New Yorker. 2015. URL: <https://www.newyorker.com/business/currency/moving-beyond-microcredit>.; Morduch J., Conning J. Microfinance and Social Investment, NYU Wagner Research Paper No. 2011-02 // Annual Review of Financial Economics. 2011. Vol. 3. P. 407-434.; Bateman M., Chang H. Microfinance and the Illusion of Development: From Hubris To Nemesis in Thirty Years // World Economic Review. 2012. № 1. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2385482.; Сирополис Н.К. Управление малым бизнесом: Рук. для предпринимателей: Пер. с англ. – Москва: Дело, 1997. – 672 с.
3. J.Tojiyev,. Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirishda mikromoliyalashtirishning rolini oshirish yo'llari., "Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali. 2024-yil. 239-243 betlar. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>
4. Tojiyev J.R., Yangi o'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanish tendensiyalari,. "Muhandislik va iqtisodiyot" jurnali 2025-yil 132-137 betlar. <https://muhandislik-iqtisodiyot.uz>
5. J.R.Tojiyev. Tadbirkorlik sub'ektlarini mikromoliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan muammolar. "Collection of materials of the international scientific and practical" conference. 2024-yil. 330-335 betlar. <https://namdtu-uz>.
6. G'ulomov S.S. Tadbirkorlik va kichik biznes: Iqtisodiyot yo'nalishidagi Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma. – T.: Sharq, 2002. 43-b.

AGROTURIZM SOHASIGA INVESTITSİYALARNI JALB ETISHNI BOSHQARISHNING "TO'RT TO'LIQINI" XORIJ TAJRIBASI

Qahhorov Otabek Siddiqovich

Buxoro davlat universiteti

Ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish
departamenti boshlig'i, i.f.d (DSc), professor

Sayfulloyev Oybek Olimovich

Buxoro davlat universiteti

iqtisodiyot kafedrası izlanuvchisi, i.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Jahon amaliyoti agroturizmning turizm sohasi tarkibida hamda mamlakatlar iqtisodiyotida tobora ortib borayotgan ahamiyatini namoyon qilmoqda. Maqolada agroturizm faoliyatini tashkil etishning konsepsiyalari, agroturizm faoliyatini tashkil etish va qo'llab-quvvatlashning xorij tajribasi tahlil qilingan. Agroturizm faoliyatini tashkil etish, sohaga investitsiyalarni jalb qilishni boshqarishning ilg'or xorijiy tajribasini o'rgangan holda, mamlakatimizda mintaqalarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib agroturizmning tashkiliy-huquqiy asoslarini hamda iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqishni, sohaga investitsiyalarni jalb qilishni va ularning samaradorligini aniqlashning ahamiyati yotitib berilgan.

Kalit so'zlar: Turizm, agroturizm, boshqaruv, investitsiya, davlat dasturi, infratuzilma, agroturizm qishloqlari, qishloq turizmi, hududiy dasturlar, boshqaruv mexanizmi.

Kirish. O'zbekistonda turizm iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i sifatida tan olinar ekan, sohaga tegishli strategiyalar hamda dasturlarni ishlab chiqishda ilg'or xorijiy tajribani o'rganish va hisobga olish zaruriyati yuzaga keladi. Turizm to'g'ridan - to'g'ri iqtisodiyot o'sishida ijobiy ta'siridan tashqari, shahar va qishloq joylarini, hududlarni ijtimoiy va madaniy sohada rivojlantirish uchun hissa qo'shadi. Turizm hududlarning madaniy va ekologik qadriyatlari saqlab qolishga xizmat qilishi va nafaqat sayohat qilish, balki tarix hamda an'analarini faol ravishda targ'ib qilish vositasi bo'lishi ham mumkin. Biroq, "klassik ommaviy

turizm” bilan ushbu vazifalarni bajarish yetarli emas. Shu sababli dunyoning ko‘plab mamlakatlari turizmning yangi shakllari: ekologik, ta’lim, qishloq, tibbiyot va boshqalarni faol qo‘llab-quvvatlaydi hamda rivojlantiradi. Ushbu turizm shakllarini rivojlantirish bugungi zamonaviy sayyohlarning ehtiyojlarini qondirish zaruriyati sababli ham muhim hisoblanadi. Hozirgi tendensiyalar, dunyodagi ekologik va iqtisodiy vaziyat soha mutaxassislarini yangi yondashuvlar hamda turizmning yanada barqaror shakllarini izlashga majbur qiladi. Xorij tajribasida qishloq joylarida turizm nisbatan yuqori ijobiy iqtisodiy ta’sirga ega ekanligi e’tirof etiladi. Mashhur axborot agentligi “Business Wire” kompaniyasi tahliliy ma’lumotlarida jahonda agroturizmning bozor hajmi 2019-yildagi 42,4 mlrd. AQSh dollaridan 2027-yilga kelib 62,9 mlrd. AQSh dollariga yetishi prognoz qilingan⁴².

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Agroturizmni tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari, uning iqtisodiyotga ta’sirini xorijlik iqtisodchi olimlardan Efstratios Loizou, Christos Karelakis, Konstantinos Galanopoulos, Konstadinos Mattas, Kaswanto, Manuela Pulina, Domenica Giovanna Dettori, Antonello Paba, Richard Sharpley, qishloq xo‘jaligida turizmni rivojlanishiga ta’sir etuvchi makro omillarni Vytautas Barkauskas, Kristina Barkauskienė, Edmundas Jasinskas, Anna Farmakilar o‘zlarining tadqiqotlarida bayon etishgan.

Agroturizmga investitsiyalarni jalb etish va unga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganishda MDH davlatlaridagi iqtisodiyot sohasidagi olimlardan F.Kazemiye, H.Sadighi, M.Chizari, L.Evgrafova, O.Akimova, S.Volkov, L.Dubinicheva, P.Sovetov, S.Laypanovlarning ilmiy tadqiqotlari ham e’tiborga loyiqdir.

Agroturizmning dunyo iqtisodiyotidagi ahamiyati, uni tashkil etish nazariy-huquqiy asoslari, moliyalashtirish manbalari va usullari, investitsiyalarni olib kirish yo‘nalishlari, sohadagi mavjud muammolar masalalari O‘zbekistonlik iqtisodiyot sohasidagi olimlardan B.Navruz-Zoda, F.Mirzaxodjayev, R.Amriddinova, S.Islomov, A.Fozilov, B.Raxmatov, N.Yuldasheva, M.Jo‘raboyev, A.Amirov va boshqalarning tadqiqot ishlarida keng yoritilgan.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi amalga oshirilgan yondashuv, usullar va nazariy ma’lumotlarning rasmiy manbalardan olinganligi, keltirilgan tahlillar va tajriba-sinov ishlari samaradorligining matematik-statistik ishonchlilik intervalida tekshirilganligi, statistik qonuniyatlarda keltirilgan ishonchlilik talablariga javob berishi, O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi huzuridagi Turizm qo‘mitasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlariga, shuningdek, Jahon banki, BMTning Xalqaro turizm tashkiloti, Butunjahon turizm tashkiloti (UNWTO), “Business Wire” axborot agentligi kabi xalqaro tashkilotlarning ma’lumotlariga asoslanganligi bilan belgilanadi.

Maqolada guruhlash, taqqoslash, mantiqiylik, iqtisodiy, va tizimli tahlil, natijalarni tahlil qilish kabi usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda xorij tajribasida agroturizm faoliyatini tashkil etishning ikkita konsepsiyasi mavjud. Birinchi konsepsiya investorlarning barcha risklarni o‘z bo‘yniga olgan holda qishloq joylarida turizm faoliyati bilan shug‘ullanishida o‘z aksini topadi. Bunda qishloq joylarida turizm tashqi investitsiyalarni jalb qilmasdan shaxsiy resurslar hisobidan tashkil etiladi hamda rivojlantiriladi. Biroq, bunday moliyalashtirish sharoitida qishloq joylariga sayyohlarning sezilarli oqimi ta’minlanmaydi, chunki tadbirkorlarning faoliyat yo‘nalishlari turoperatorlik va sayyohlik agentligi faoliyatlari bilan to‘ldirilmaydi. Oilaviy sayohat qiluvchilar turizmning ushbu sohasini e’tiborsiz qoldirishda davom etadilar, chunki ular xizmatlarning mutlaqo boshqa sifati hamda turlarini talab qilishadi.

Ikkinchi konsepsiya qishloq joylarda turizmni kompleks tarzda rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. “Qishloq turizmi yordamchi ishlab chiqarish sifatida emas, balki sayyohlar uchun qishloq hayotining barcha jozibali jihatlaridan foydalanishga qaratilgan hamda maksimal tarzda dam olish xizmatlarini ko‘rsatadigan asosiy biznes sifatida qaraladi”⁴³. Qishloq joylarida turizmni rivojlantirishning ushbu ikki konsepsiyasi, agar ularni ketma-ket bosqichlar deb hisoblasak, bir-biriga zid kelmaydi. Aynan ushbu konsepsiyalar orqali qator xorijiy mamlakatlar, xususan, Yevropa mamlakatlarida agroturizm rivojlangan. “Bugungi kunda, agroturizm rivojlangan Yevropa mamlakatlarida sohil turizmidan keyin ikkinchi o‘rinda turadi va butun turizm sanoatidan olinadigan foydaning 30 foizini tashkil etadi”⁴⁴.

Agroturizmning alohida yo‘nalishi sifatida shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. Ko‘pgina tadqiqotchilar bu holatni ekologik muammolar to‘g‘risida xabardorlikni va jamiyatga texnogen

⁴² <https://www.businesswire.com/news/home/20210323005538/en/Global-Agritourism-Market-2021-to-2027---by-Activity-Sales-Channel-and-Region---ResearchAndMarkets.com>

⁴³ Казьмина Е.Б. Развитие услуг сельского туризма в Российских регионах. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Москва, 2012. - С.70.

⁴⁴ Казначеева С.Н., Челнокова Е.А., Коровина Е.А. Агротуризм как одно из перспективных направлений индустрии туризма // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2017. – № 3-2. – С. 248-252.

bosimning oshishi hamda urbanizatsiya darajasining o'sishi bilan izohlashadi. Shuningdek, milliy qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini qo'llab – quvvatlash, qishloq va shahar aholisi turmush darajasining farqlanishini kamaytirish istagi va boshqa ko'plab omillar butun dunyo bo'ylab agroturizmning o'sishiga olib keldi. Xorij tajribasini o'rgangan holda agroturizm sohasiga investitsiyalarni jalb etishni boshqarishning "To'rt to'lqini" xorij tajribasini keltirib o'tish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Agroturizm sohasiga investitsiyalarni jalb etishni boshqarishning "To'rt to'lqini" xorij tajribasi⁴⁵

Agroturizm rivojining "birinchi to'lqini" g'arbiy Yevropada: "Fransiya, Italiya, Angliya, Germaniya, Ispaniya kabi mamlakatlarda paydo bo'lgan"⁴⁶ deb hisoblanadi. Agroturizm rivojining "birinchi to'lqini" yuz berishida Yevropada qishloq xo'jaligi sohasida ishlab chiqarish faoliyatiga qo'yilgan cheklovlar, AQShdagi qishloq xo'jaligi sohasidagi raqobatning kuchayishi, milliy qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar manfaatlarini himoya qila olmaslik xavfining yuzaga kelishi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish sohasiga ta'sir ko'rsatadigan iqtisodiy inqiroz kabilar turtki berdi.

Yuqorida aytib o'tilgan sabablarga ko'ra agroturizmga qishloq xo'jaligi faoliyatini qayta tashkil etish va qishloq joylarda tadbirkorlikning yangi shakllarini yaratishning iqtisodiy vositasi sifatida qarala boshlandi, bu esa salbiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni bartaraf etishga imkon yaratdi. Shu sababli ham ushbu mamlakatlarda agroturizm sohasi hamda sohaga investitsiya kiritmoqchi bo'lgan investorlar davlat tomonidan jiddiy qo'llab – quvvatlandi. O'z navbatida, ushbu qo'llab-quvvatlash agroturizmni turizm sanoatining eng ilg'or sohalaridan biriga aylantirdi.

Yevropada turli mamlakatlarning o'ziga xos sharoitlari bilan bog'liq holda bir-biridan sezilarli darajada farq qiluvchi turli maqsadlarga yo'naltirilgan hamda turli muammolarni hal etishga qaratilgan bir necha agroturizm modellari mavjud. Ko'pgina Yevropa mamlakatlarida agroturizm milliy turizm sanoatining yetakchi yo'nalishlaridan biri sifatida tan olingan hamda turizmni rivojlantirishning milliy konsepsiyalarida bu holat o'z ifodasini topgan.

Agroturizmning institutsional asoslari ilk marta Fransiyada paydo bo'la boshladi. "1955-yilda Qishloq xo'jaligi va turizm assotsiatsiyasi tashkil etildi"⁴⁷.

Bugungi kunda Yevropaning aksariyat mamlakatlarida agroturizmni qo'llab-quvvatlovchi uyushmalar mavjud. Qishloq turizmi assotsiatsiyalarining vazifalariga hukumat, agroturizm xizmatlarini ko'rsatuvchilar va sayyohlik operatorlari o'rtasida munosabatlarni o'rnatish, hamkorlik munosabatlari rivojlantirish, qishloq turizmi xizmatlarini ko'rsatuvchi provayderlarning umumiy manfaatlarini himoya qilish, qishloq turizmini rivojlantirish strategiyasini aniqlash va shakllantirish, qishloq turizmi xizmatlarini ilgari surish va investitsiyalarni jalb qilish kiradi.

⁴⁵ Tadqiqot natijalari asosida muallif ishlanmasi.

⁴⁶ Слинкова О.К. Агротуризм в системе мирового туристского рынка // Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса. – Т. 3, № 3, 2017. с.-74-82.

⁴⁷ Зайцева Н.В., Кандричина И.Н. Туризм на сельских территориях: перспективный бизнес с сохранением историко-культурного наследия// журнал *Труды БГТУ*, 2020 г, Серия 6, № 1, с.-78-81.

Bugungi kunda agroturizmni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan uyushmalar Yevropaning aksar mamlakatlarida faoliyat ko'rsatmoqda. Agroturizm assotsiatsiyalari hukumat, agroturizm sohasida faoliyat olib boruvchilar va turoperatorlar orasida o'zaro aloqalarni o'rnatish, ularning hamkorligini rivojlantirish, agroturizm xizmatlarini ko'rsatuvchilarining umumiy manfaatlarini himoya qilish, agroturizmni rivojlantirish strategiyalari belgilash va ishlab chiqish, agroturistik xizmatlarni targ'ib qilish, sohaga turli investorlarni jalb qilish kabi vazifalarni bajaradi.

Agroturizmga investitsiyalarni jalb qilishda agroturizm assotsiatsiyalarining ahamiyati yuqoriligi Fransiya misolida ko'rish mumkin. Gites de France milliy federatsiyasi nafaqat Fransiya qishloq turizmini rivojlantirishni tashkil qiladi, balki agroturizm xizmatlarini ko'rsatadigan fermer va dehqon xo'jaliklariga sifat belgilarini ham beradi. Ushbu sifat belgisi bir necha bosqichlardan iborat bo'lib, ularning soni toifani belgilab beradi. "Gites de France" milliy federatsiyasi byudjetining 70 foizini a'zolik badallari, 5 foizini davlat tomonidan ajratiladigan subsidiyalar, 25 foizini o'z faoliyati natijasida olinadigan daromadlar tashkil qiladi"⁴⁸. Ya'ni, federatsiyaga a'zolik uchun subyektlar a'zolik badallarini to'lashadi, shuningdek, davlat tomonidan subsidiya ajratiladi. O'z navbatida ushbu tashkilot:

agroturizm xo'jaliklarining texnik va ekspluatatsion sharoitlarini aniqlash bo'yicha xizmat ko'rsatadi; tuzilmalarga tegishli ruxsatnomalarni taqdim etadi;

mamlakatda va mamlakat tashqarisida agroturizm xizmatlari va brendlarining targ'ibotini olib boradi; agroturizm xizmatlarini ko'rsatuvchilarning turli kataloglarini yaratishda yordamlashadi;

agroturizm xizmatlaridan foydalanuvchilar orasida sohaga oid turli xil anketa so'rovnomalarini o'tkazadi va tavsiyalarni ishlab chiqadi;

agroturizm tashkilotlariga huquqiy, tashkiliy va ta'lim xizmatlarini ko'rsatadi.

Shuningdek, Fransiya maktab ta'tillari davrida o'quvchilar qishloq joylarida dam olishi uchun maxsus dastur ishlab chiqilgan. 3 - 13 yosh oralig'idagi bolalarga qishloq oilasida yashashga, uy hayvonlariga parvarish va g'amxo'rlik qilishga, tengdoshlari bilan ochiq havoda o'yinlarga, qiziqarli sayohatlarga hamda sarguzashtlarga taklif qilinadi. Shuningdek, "qishloqda bolalar tarixiy xalq o'yinlari, hunarmandchiligi, folklorlari hamda xorijiy tillarni o'rganish imkoniyatiga ega bo'lalilar"⁴⁹. Ushbu imkoniyatlar mahalliy boshqaruv organlari hamda agroturizm assotsiatsiyalari tomonidan keng targ'ib qilinadi.

Fransiya agroturizmni rivojlantirish Qishloq xo'jaligi vazirligi, Qishloq xo'jaligi kredit jamg'armasi va Mehmonxonalarni kreditlash jamg'armasi tomonidan mablag' ajratish orqali qo'llab-quvvatlanadi. Ushbu jarayonda qishloq joylarda mavjud infratuzilma va mintaqaviy o'zini o'zi boshqarish organlarining samarali ishlashi muhim rol o'ynaydi. Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari agroturizm faoliyatini yo'lga qo'yish uchun zarur summaning 10 foizi miqdorida subsidiyalar ajratish huquqiga ega. Agar ushbu obyektlar Yevropa Ittifoqi talablariga javob bersa, "tadbirkorlar 12 kunlik sohaga oid treningdan o'tish sharti bilan talab qilinadigan mablag'ning 30 foizini qo'shimcha ravishda olishlari mumkin"⁵⁰.

Yevropada Italiya, Fransiya agroturizm sohasida munosib raqobat taqdim eta oladi. Italiya agroturizmning rivojiga nafaqat tabiiy sharoitlar va boy tarixiy meros, shuningdek, kuchli me'yoriy-huquqiy bazaning yaratilganligi ham ta'sir ko'rsatgan. Italiya agroturizm sohasiga oid qonuniy asosni (1973-yilda) yaratgan birinchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. Keyinchalik, Trento avtonom viloyatida sohaga oid maxsus qonun qabul qilindi, unda turoperatorlik faoliyatini bilan shug'ullanayotgan kompaniyalarda qishloq joylariga ekskursiyalarni tashkil etish bilan shug'ullanadigan xodim bo'lishi kerakligi belgilandi. Qishloq turizmining alohida maqomi birinchi marta Italiyaning turizm to'g'risidagi qonunida (217-son, 1983-yil 17-may qabul qilingan) belgilab berildi. Keyingi qadam qishloq turizmi to'g'risida alohida qonunning qabul qilinishi edi (730-son, 1985-yil 5-dekabr). Bu qonun bilan qishloq va sayyohlik faoliyati o'rtasidagi munosabatlarning asosiy tamoyillari o'rnatildi.

Hozirgi kunda Italiya 2006-yilda qabul qilingan qishloq turizmi to'g'risidagi qonun mavjud (96-son, 2006-yil 20-fevral)⁵¹. Ushbu qonun bilan qishloq turizmini barqaror rivojlantirishda, shuningdek, milliy dasturlarni ishlab chiqishda Yevropa Ittifoqi doirasida umumqabul qilingan dasturlar bilan uyg'unlikni ta'minlashga urg'u berilgan. Qonun hujjatlariga muvofiq fermer xo'jaliklari agroturizm xizmatlarini tadqim etishdan oldin maxsus tayyorgarlik va ta'lim bosqichlaridan o'tgan taqdiridagina sayyohlarni qabul qilish huquqiga ega bo'lishadi. Shuningdek, Italiyadagi agroturizmning o'ziga xos xususiyati sifatida sayyohlarni qabul qiladigan fermer xo'jaliklarining ishlab chiqarish faoliyatini to'xtatmaslik sharti qonuniy talab

⁴⁸ Кудла Н.С. Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності//Навч. посіб. – К. : Центр учбової літератури, 2015. – 152 с.

⁴⁹ Зинько Ю.В. Сельский туризм: учеб. пособ. / Ю.В. Зинько, Н.И. Рутинский. – К. : Знание, 2006. – С. – 59.

⁵⁰ Васильев В.П. Мировой опыт организации сельского туризма: метод. пособ. // У.П. Васильев, П.А. Горішевський, Ю.В. Зинько и др. — Вин. 1. — А. : 2009. — С.23.

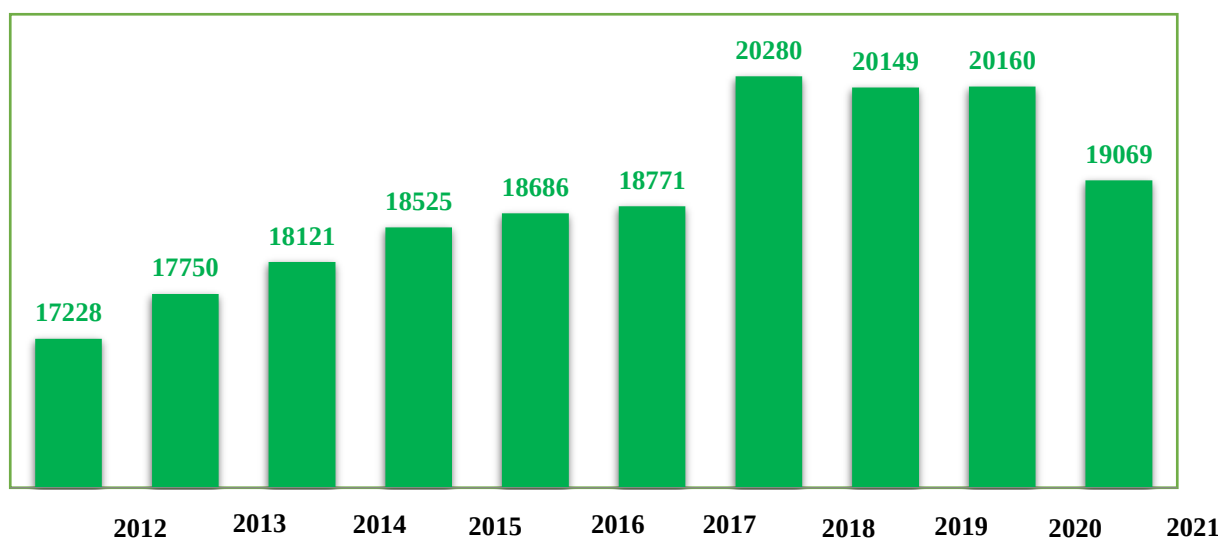
⁵¹ Сурнина В.В. Направления совершенствования современной государственной политики туризма: сельский туризм // Вестник МГОУ. Серия "История и политические науки". № 4 / 2011. с.-168-176.

hisoblanishini ta'kidlash mumkin. "Sayyohlarni faqatgina maxsus o'quv kurslaridan o'tgan fermer xo'jaliklari qabul qiladi va sayyohlarning yashash joylari Yevropa standartlariga javob beradi"⁵².

Investorlar uchun yaratilgan imkoniyatlar, shuningdek bozor va iste'molchilar haqida ma'lumotlarini yetkazib beruvchilar orasida yetakchi kompaniyaniyalardan biri bo'lgan "Statista" kompaniyasi ma'lumotlarga ko'ra, Italiyada koronavirus pandemiyasigacha bo'lgan davrda agroturizm xizmatlarini ko'rsatuvchi subyektlar soni doimiy ravishda oshib bordi (2-rasm).

Italiyadagi agroturizm xizmatlarini ko'rsatuvchi subyektlar soni 2021-yilda 2012-yilga nisbatan 10,7 foizga oshgan. 2019-yil ko'rsatkichlariga ko'ra ushbu nisbat 17 foizni tashkil qiladi. Ularga 2021-yilda 1,9 mln. mahalliy va 1,1 mln. xalqaro sayyoh tashrif buyurdi⁵³. Italiyadagi agroturizm subyektlarida mavjud bo'lgan takliflar soni 2010-yildan 2020-yilgacha barqaror o'sib bormoqda. 2020- yilda bunday muassasalar tomonidan taklif qilingan yotoq joylari soni taxminan 281 mingga yetdi. 2021-yilda esa taxminan 275 mingtani tashkil etdi⁵⁴.

Italiyada agroturizm xizmatlarini ko'rsatuvchi xo'jaliklar qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun katta hududlar va ishlab chiqarish quvvatlari talab qiladigan tepaliklarda yoki tog'larda joylashgan bo'lib, asosiy faoliyat orqali yo'qotilishi mumkin bo'lgan foyda agroturizm xizmatlari ko'rsatish orqali qoplanadi. Agroturizm tufayli Italiya qishloqlari qimmatbaho tarixiy qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish texnologiyasini saqlab qoldi.

2-rasm. Italiyadagi agroturizm xizmatlarini ko'rsatuvchi subyektlar soni (2012-2021 yillar)⁵⁵

Germaniyada ham agroturizm hukumatning barcha darajalarida juda katta miqyosda qo'llab-quvvatlanadi. Ushbu siyosat iqtisodiy va boshqa omillardan tashqari, hukumatning qishloq joylarida tarixiy va madaniy o'ziga xosliklarni saqlab qolish istagiga ham asoslangan. Germaniyada fermer xo'jaliklari o'rtasida agroturizm keng rivojlangan bo'lib, sayyohlar uchun fermer uyida yashash bilan bir vaqtda xo'jalik ishlarida yordam berishni o'z ichiga oladi. Germaniyadagi agroturizmning o'ziga xos jihati shundaki, turizm ko'pincha qishloqlardagi an'anaviy va tarixiy marosim hamda tadbirlar bilan bevosita bog'liq. Festivallar turli folklorlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ko'rgazmalari, boshqa ko'plab marosim hamda tadbirlar sayyohlar uchun qishloqlarda dam olishning an'anaviy tarkibiy qismiga aylangan. Germaniyada ham agroturizmni rivojlantirish davlat darajasida amalga oshiriladi. Germaniya federativ yerlari vazirligi esa "agroturizm muammolari, amalga oshirilishi rejalashtirilgan loyihalar, rivojlanish konsepsiyalari, agroturizmni moliyalashtirish, sifat talablarini ishlab chiqish, takliflarni tasniflash bilan shug'ullanadigan alohida bo'linmalarni yaratadi"⁵⁶. Agroturizm bilan shug'ullanishni maqsad qilgan fermerlar biznesni qo'llab-quvvatlash maqsadida ishlab chiqilgan Federal yer dasturi ko'ra moliyaviy qo'llab-quvvatlanadi.

Agroturizm rivojining "ikkinchi to'lqini" yuzaga kelgan mamlakatlar guruhiga AQSh, Kipr va Gretsiya davlatlarini kiritish mumkin. Ushbu mamlakatlarda sohadagi tajribadab o'tgan tajribalarga asoslanib, sohani rivojlantirishning yuqori darajadagi markazlashuvi yuz berdi. Agroturizmni rivojlantirishning bunday yondashuviga yaqqol namuna sifatida Kiprni qayd etish mumkin. Bu mamlakatda 1989-yilda yuzaga kelgan ekologik bosim tufayli sohillar atrofidagi hududlarni rivojlantirishga moratoriy

⁵² <http://penisola.org/turista/riposo/agroturizm-v-italii.html#ixzz7TKSvqGHC>

⁵³ <https://www.statista.com/statistics/1048054/tourist-arrivals-in-agritourism-facilities-italy-by-nationality/>

⁵⁴ <https://www.statista.com/statistics/787148/number-of-beds-in-agritourism-facilities-in-italy/>

⁵⁵ <https://www.statista.com/statistics/795702/number-of-agritourism-facilities-in-italy/>

⁵⁶ <https://lifekostroma.ru/turizm/turizm-v-germanii-osnovnye-osobennosti-selskogo-turizma.html>

e'lon qilinadi. Bu holat esa mamlakatga kirib kelayotgan dayyohlar oqimini qayta taqsimlash masalasida davlat darajasida qarorlar qabul qilishni tazoqo etdi. Shu maqsadda turizmni rivojlantirishning barcha yangi yo'nalishlari har tomonlama tahlil qilinib, natijada mamlakatda agroturizmni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturi ishlab chiqildi. Davlat dasturida qishloq aholisiga o'z uylarida sayyohlarni qabul qilish va agroturizm xizmatlarni targ'ib qilishda amaliy yordam berish maqsadida subsidiyalar ajratish nazarda tutildi. 1995-yilda Kipr agroturistik kompaniyasi tashkil etildi. "Hozirgi kunda 60 dan ortiq ro'yxatga olingan agroturistik xo'jaliklar qishloq joylarda turizm xizmatlarini taklif etmoqda"⁵⁷.

Agroturizm rivojining "ikkinchi to'lqini" yuzaga kelgan mamlakatlar guruhiga AQSh ham kiritiladi. Amerika mentalitetining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, bu yerda shakllangan agroturizm modeli Yevropadan farq qiladi. Yevropada qishloq aholisini ish va daromad olish manbalari bilan ta'minlash uchun jamiyat javobgar bo'lishi kerak deb hisoblansa, Amerika jamiyati bunday majburiyatlardan xoli hisoblanadi. Buning o'ziga xos iqtisodiy omilli sifatida "Yevropa Ittifoqiga a'zo mamlakatlarda bitta fermer xo'jaligiga o'rtacha 14 gektar yer to'g'ri kelsa, AQSh da bu ko'rsatkich – 190 gektarni tashkil etishini qayd etish mumkin"⁵⁸.

Agroturizm rivojining "uchinchi to'lqini" Sharqiy Yevropa mamlakatlarida yuz berdi. Bu borada Yevropa hamjamiyatining nisbatan yangi a'zolarining tajribasi e'tiborga molik. Ushbu davlatlar keyinchalik Yevropa Ittifoqiga qo'shildi va ushbu sohadagi Yevropa tajribasining davomchilariga aylandi. So'nggi yillarda agroturizm rivojida hamda unga investitsiyalarni jalb etishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha katta yutuqlarga erishgan Polsha bu holatda misol bo'la oladi. Agroturizm rivojlanishiga davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashdan tashqari, Yevropa Ittifoqining muhim moliyaviy yordami ham ta'sirini ko'rsatdi. Bugungi kunda agroturizmning Polsha YaIMdagi ulushi 4 foizini tashkil etadi. Bunday muvaffaqiyat davlat tomonidan qabul qilingan hamda amalga oshirilgan turli darajadagi kompleks chora-tadbirlar natijasidir. Ular orasida eng muhimlari: "qishloq turizmi" konsepsiyasini qonunchilikda o'z aksini topganligi, me'yoriy-huquqiy bazani yaratilganligi agroturizm faoliyatidan olingan daromadlarni solig'dan ozod qilinganligi; agroturizm sohasida tadbirkorlikni yuritishning standartlari ishlab chiqilganligi hisoblanadi. Polshadagi qishloq aholi punktlari mamlakat umumiy maydonning 93 foizidan ortig'ini egallaydi. O'z navbatida, qishloq xo'jaligining tadbirkorligining asosini kichik biznes tashkil etadi. Ularning son miqdoriga to'g'ri keladigan o'rtacha yer maydoni Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan boshqa mamlakatlarga nisbatan kichikroq, ya'ni 5,9 gektardan iborat⁵⁹.

Agroturizm rivojining "to'rtinchi to'lqini" yuz bergan mamlakatlar qatoriga Sobiq ittifoq mamlakatlaridan hisoblangan Belarus Respublikasini kiritish mumkin. Ushbu mamlakatda agroturizm faol rivojlanayotgan barqaror turizmning asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi. Belarus Respublikasida 2003-yildan "Qishloqda dam olish" ("Otdix v derevne") tashkiloti o'z faoliyatini boshlagan. Ushbu mamlakatda agroturizmni rivojlantirishdagi birinchi qadam ushbu yo'nalishda qonunchilik asoslarini yaratilishida namoyon bo'ladi. 2006-yil 2-iyunda Belarus Respublika Prezidentining "Belorus Respublikasida agroekoturizmni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 372-sonli farmoni qabul qilindi. Ushbu farmon bilan agroekoturizm sohasiga investitsiya kiritmoqchi bo'lgan investorlarga "Belagroprombank"ning imtiyozli kreditlari ajratilishi belgilab qo'yildi. Kreditlar 7 yilgacha bo'lgan muddatga, yiliga 5 %, garovsiz, kafillik ostida bazaviy hisoblash miqdori (2023-yil 1-yanvar holatida 37 Belarus rubliga teng) ning 2000 (ikki ming) barobarigacha bo'lgan miqdorda ajratiladi⁶⁰. Belorussiyada agroekoturizm faoliyati bilan jismoniy shaxs (fermer), yakka tartibdagi tadbirkor va ro'yxatdan o'tgan korxona sifatida shug'ullanish mumkin. Ishsiz sifatida ro'yxatga olingan va agroturizm bilan shug'ullanish istagida bo'lgan fuqarolar o'z faoliyatini tashkil etish uchun subsidiya olishlari mumkin.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 372-sonli Farmon qabul qilinganidan so'ng agroturizm xizmatlarini ko'rsatuvchi xo'jaliklar soni doimiy ravishda ko'payib bordi. 15 yil ichida (2006-2016) agroekoturizm xizmatlarini ko'rsatuvchi xo'jaliklar soni 34 tadan 2 279 tagacha o'sdi. 2021-yilda esa ularning soni 3 150 taga yetdi (1-jadval).

1-jadval

⁵⁷ Слинкова О. К. Агротуризм в системе мирового туристского рынка // Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса. – Т. 3, № 3, 2017. с.-74-82.

⁵⁸ Крутиков В. К., Федорова О. В., Гворыс В. Развитие сельского туризма: преодоление инерции торможения (анализ отечественного и зарубежного опыта) // Российское предпринимательство, № 23 (245), 2013, С. 96-103.

⁵⁹ Крутиков В. К., Федорова О. В., Гворыс В. Развитие сельского туризма: преодоление инерции торможения (анализ отечественного и зарубежного опыта) // Российское предпринимательство, № 23 (245), 2013, с. 96-103.

⁶⁰ Карпенко Е.М., Карпенко В.М., Павлова Д.А. Возможности развития агротуризма в Беларуси и факторы его определяющие //Экономический вестник университета. Сборник научных трудов ученых и аспирантов. – 2017. – №. 33-1. – С. 86-93.

Belarus Respublikasida agroekoturizm subyektlari sonining hududlar kesimida o'rish dinamikasi⁶¹

Yillar/ Hudud	Brest viloyati	Vitebsk viloyati	Gomel viloyati	Grodno viloyati	Minsk viloyati	Mogilyov viloyati	Belarus Respublikasi bo'yicha
2010	151	322	131	180	255	208	1 247
2011	178	359	332	185	304	218	1 576
2012	199	401	358	229	412	176	1 775
2013	253	449	289	246	482	162	1 881
2014	296	502	228	281	541	189	2 037
2015	346	605	196	303	597	216	2 263
2016	343	606	180	324	639	187	2 279
2017	368	609	161	327	662	192	2 319
2018	388	601	156	356	763	209	2 473
2019	423	647	171	399	891	229	2 760
2020	434	670	182	433	972	245	2 936
2021	462	732	206	455	1 054	245	3 150

Agroekoturizm xizmatlarini ko'rsatuvchi xo'jaliklar 2021-yilda 563,6 ming nafar sayyohga xizmat ko'rsatgan (2-jadval).

**2-jadval
Belarus Respublikasida agroekoturizm xizmatlari ko'rsatilgan sayyohlar soni⁶²**

Yillar / sayyohlar kategoriyasi	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Belarus Respublikasi fuqarolari	276995	261335	271410	317500	379168	465744	424164	551395
Boshqa mamlakatlar fuqarolari	41847	32946	30374	33628	43132	49023	9130	12209

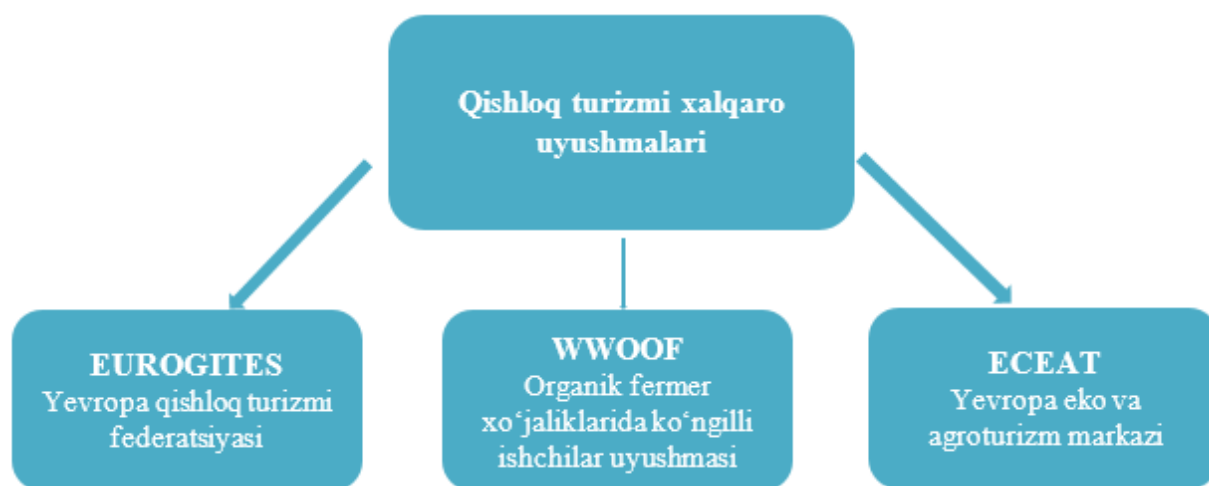
Shuningdek, olib borilgan tadqiqotlar natijasida shuni kuzatish mumkinki, agroturizm rivojlangan mamlakatlarda uning salohiyati dastlab mahalliy hokimiyat organlari tomonidan baholanadi hamda hududiy dasturlar hamda qonunlar qabul qilish orqali qo'llab-quvvatlanadi. Ushbu dasturlar va qonunlar bilan qo'llab-quvvatlash bilan birgalikda, sohaga oid marketing, konsalting va axborot xizmatlari ko'rsatish orqali uning rivojlanishiga ko'maklashish uchun qishloq turizmi uyushmalari tashkil etildi.

Qishloq turizmi uyushmalari soha vakillarini mamlakat ichida va tashqarida xalqaro darajada birlashtiradi. Xalqaro darajada qishloq turizmining faol rivojlanishi Yevropa agroturizm uyushmalari tomonidan targ'ib qilinadi (3-rasm).

⁶¹ Belarus Respublikasi milliy statistika
<http://dataportal.belstat.gov.by/Indicators/Preview?key=205625>

⁶² Belarus Respublikasi milliy statistika
<http://dataportal.belstat.gov.by/Indicators/Preview?key=205626>

qo'mitasi ma'lumotlari asosida. Elektron manba:
qo'mitasi ma'lumotlari asosida. Elektron manba:

3-rasm. Qishloq turizmi xalqaro uyushmalari⁶³.

Yevropa qishloq turizmi federatsiyasi (EuroGites) – geografik jihatdan Yevropaning 27 davlatidan tarkib topgan holda 34 ta professional savdo tashkilotlari tomonidan tuzilgan. Federatsiya 500 ming mikrofirma va taxminan 5-6,5 million o‘rinli turistik infratuzilmani qamrab oladi⁶⁴. Ushbu mikrofirmalar kichik oilaviy qishloq mehmonxonalari, qishloq joylarida yotoq va nonushta xizmati ko‘rsatuvchi fermer xo‘jaliklari va boshqa qishloq turizmiga oid xizmatlarini ko‘rsatuvchilardan iborat. Shuningdek, ushbu federatsiya agroturizm sohasida faoliyat olib boruvchilar hamda qiziqishga ega bo‘lgan turli investorlar uchun kadrlar tayyorlash, ularning malakasini muntazam oshirib borish, sohani raqamlashtirishga ko‘maklashish orqali mavjud muammolarni hal qilish hamda yuzaga keladigan sohaga oid yangi xizmat turlarini tahlil qilib borish kabi vazifalarni bajaradi.

Organik fermer xo‘jaliklarida ko‘ngilli ishchilar uyushmasi (WWOOF) – 1971-yilda Buyuk Britaniyada tashkil etilgan va dunyodagi birinchi ta‘lim va madaniy almashuv dasturlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda uyushma dunyoning 130 dan ortiq mamlakatlarni qamrab olgan⁶⁵. Uyushma butun dunyo bo‘ylab ko‘ngillilar va fermer xo‘jaliklarini birlashtiradi. Ko‘ngillilar agroturizm doirasida istagan davlatlariga sayohat qilib fermerlarning qishloq xo‘jaligi ishlarida yordam berishlari mumkin. Fermerlar esa ularni uy-joy va oziq-ovqat bilan ta‘minlashni o‘z zimmlariga olishadi. Uyushma – tashrif buyuruvchilarni fermerlar bilan bog‘lash, madaniy va ma‘rifiy tajriba almashinuvni rag‘batlantirish va organik dehqonchilik va qishloq xo‘jaligi amaliyotidan xabardor bo‘lgan hamjamiyatni butun dunyo bo‘ylab shakllantirishga qaratilgan harakatdir.

Yevropa ekologik va agroturizm markazi (ECEAT) – faoliyati barqaror qishloq turizmini rivojlantirishga qaratilgan mustaqil milliy va mintaqaviy tashkilotlarni birlashtirish orqali qishloq xo‘jaligi, turizm va atrof muhitning uyg‘un kombinatsiyasi va integratsiyasiga hissa qo‘shadi. Tashkilot 1991-yilda Polshada tashkil topgan hamda Yevropaning 20 ta davlatida faoliyat olib boruvchi hamkor tashkilotlarning xalqaro tarmog‘i hisoblanadi⁶⁶. Tashkilotning asosiy missiyasi agroturizm sohasini rivojlantirish orqali fermer xo‘jaliklari va qishloq aholisini qo‘shimcha daromad manbai bilan ta‘minlash hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Jahon amaliyoti agroturizmning turizm sohasi tarkibida hamda mamlakatlar iqtisodiyotida tobora ortib borayotgan ahamiyatini namoyon qilmoqda. Tadqiqot natijalariga ko‘ra agroturizmning bugungi kundagi jadal o‘shish ko‘rsatkichlari quyidagi omillarga bog‘liq hisoblanadi:

agroturizm shahar va qishloq aholisining turmush darajasi orasidagi farqlarni kamaytirishga, qishloq aholisini yangi daromad manbalari bilan ta‘minlashga yordam beradi;

agroturizm qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilar faoliyatini diversifikatsiyalashga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida talabga nisbatan ortiqcha ishlab chiqarish holati yuz berganda, qishloq xo‘jaligidagi tadbirkorlikdan keladigan foydaning bir qismini turizm faoliyatidan olishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi;

agroturizm hududlarda tarixiy-madaniy o‘zlikni saqlab qolish va namoyon qilish, milliy an‘analar va turmush tarzini keng targ‘ib qilish hamda rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar taqdim etadi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda agroturizmni rivojlantirishga yo‘naltirilgan bo‘yicha chora-tadbirlar tizimi to‘liq va ta’sirchan shakllantirilmagan, turizm sanoatining o‘ziga xos shakli sifatida agroturizm

⁶³Internet ma‘lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

⁶⁴ https://www.tourismcareers.eu/team_type/eurogites/

⁶⁵ <https://www.woof.net/fowo/>

⁶⁶ Отпуск в белорусской деревне [Elektron manba]. – manba havolasi: <https://learnrussian.dw.com>

sohasida qo'llaniladigan standart va qoidalar talab qilinishi ilmiy tadqiq qilinmagan, mehmonxona va rekreatsion biznes sohasida O'zbekistonda amal qilinayotgan standartlar va qoidalar, qishloq joylarida agroturizm bilan shug'ullanish istagidagi bo'lgan tadbirkorlar va aholining faoliyatiga to'la mos ravishda to'g'ri kelmaydi va shuningdek, agroturizmning investitsion jozibadorligi yetarli darajada o'rganilmagan.

O'zbekistonda hozirgi kunga qadar mavjud bo'lgan sayyohlik biznes modellarini innovatsiya va raqamlashtirish yordamida tubdan qayta ko'rib chiqishi zaruriyati yuzaga kelganligi sababli pandemiya fonida salohiyati endi ochila boshlagan agro va ekoturizm kabi bozor segmentlarini rivojlantirish, turizmning ushbu shakllariga investitsiyalarni jalb etishning boshqaruv mexanizmini takomillashtirish zarur.

Agroturizm sohasiga investitsiyalarni jalb etishni boshqarishning "To'rt to'lqini" xorij tajribasini o'rganish asosida quyidagi xulosalarga kelindi: agroturizmga oid me'yoriy-huquqiy asosni yaratmasdan turib, sohaga investitsiyalar keng jalb qilina olmaydi; me'yoriy-huquqiy bazani yaratishdan tashqari, muhim bosqich bu sohaga mavjud yirik investorlarning kelishi yoki yangilarini yaratish hisoblanadi; agroturizm rivoji uchun turoperator va turfirmalarning faolligi va milliy hamda hududiy agroturizm uyushmalarining tashkil topishi muhim hisoblanadi; agroturizmga investitsiyalarni jalb qilish uchun mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlarining samaradorligi hamda qishloqlarda yaratilgan infratuzilma muhim ahamiyat kasb etadi.

Agroturizm faoliyatini tashkil etish, sohaga investitsiyalarni jalb qilishni boshqarishning ilg'or xorijiy tajribasini o'rgangan holda, mamlakatimizda mintaqalarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib agroturizmning tashkiliy-huquqiy asoslarini hamda iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqishni, sohaga investitsiyalarni jalb qilishni va ularning samaradorligini aniqlashni muhim deb hisoblaymiz.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Курпаяниди Константин Иванович,

*профессор Российской Академии Естествознания (Российская Федерация), академик
Международной Академии теоретических и прикладных наук (США), Международный институт*

пищевых технологий и инженерии

ORCID ID: 0000-0001-8354-1512

E-mail: antinari@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются экономические аспекты и стратегические направления развития зелёной экономики в Узбекистане. Анализируются теоретико-методологические основы зелёной экономики, её принципы и цели. Особое внимание уделяется политике и стратегическим направлениям зелёной экономики в Узбекистане, включая повышение энергоэффективности, развитие возобновляемых источников энергии, управление отходами, оптимизацию водопользования и экологическую реабилитацию территорий. Рассматриваются вопросы международного сотрудничества и инвестиций в зелёную экономику Узбекистана, а также экономические эффекты и перспективы развития. В заключение подчёркивается, что переход к зелёной экономике является важным шагом к устойчивому развитию страны.

Ключевые слова: зелёная экономика, устойчивое развитие, возобновляемые источники энергии, энергоэффективности, экологическая политика.

Введение

В условиях глобальной трансформации экономических моделей переход к устойчивому развитию и зелёной экономике становится ключевой задачей для большинства государств мира. За последние три десятилетия концепция зелёной экономики не только прочно утвердилась в глобальной повестке, но и стала мощным драйвером экономического роста, способствующим достижению Целей устойчивого развития (ЦУР). В этой связи правительства различных стран переосмысливают традиционные подходы к охране окружающей среды, интегрируя экологические императивы в стратегии экономического развития. В частности, в Узбекистане формирование зелёной экономики приобрело стратегический характер, обусловленный как глобальными вызовами, так и национальными приоритетами устойчивого развития.

Теоретико-методологические основы зелёной экономики

Зелёная экономика представляет собой экономическую модель, ориентированную на повышение благосостояния общества при одновременном снижении экологических рисков и нагрузок на природные системы. В её основе лежат следующие ключевые принципы:

- Рациональное использование природных ресурсов — снижение зависимости от ископаемых источников энергии и расширение доли возобновляемых энергоресурсов.
- Экономическая эффективность — внедрение энерго- и ресурсосберегающих технологий, способствующих росту производительности и снижению издержек.
- Социальная инклюзивность — создание новых рабочих мест в сферах возобновляемой энергетики, экотуризма и устойчивого сельского хозяйства.
- Циркулярная экономика — замкнутый цикл потребления, предполагающий повторное использование материалов и минимизацию отходов.

Политика и стратегические направления зелёной экономики в Узбекистане

Правительство Узбекистана в последние годы предпринимает активные шаги по формированию эффективной политики устойчивого развития. В 2019 году была принята Стратегия перехода Республики Узбекистан на зелёную экономику на 2019–2030 годы, определяющая приоритетные направления:

1. Повышение энергоэффективности и развитие возобновляемых источников энергии. Основное внимание уделяется солнечной и ветровой энергетике, что соответствует природному потенциалу страны.
2. Развитие системы управления отходами. Создаются механизмы переработки и утилизации отходов, направленные на минимизацию экологического ущерба.
3. Оптимизация водопользования. Внедрение водосберегающих технологий и модернизация ирригационной инфраструктуры.
4. Экологическая реабилитация деградированных территорий, включая программы восстановления экосистем Приаралья.
5. Развитие экологического предпринимательства. Государственная поддержка стартапов в области зелёных технологий и создание благоприятных условий для привлечения инвестиций в устойчивые проекты.

Международное сотрудничество и инвестиции

Глобальная интеграция Узбекистана в сферу зелёной экономики выражается в подписании международных соглашений и привлечении инвестиций. В 2022 году страна присоединилась к Глобальному обещанию по метану, взяв на себя обязательства по сокращению выбросов на 30% к 2030 году. В 2023 году Узбекистан стал членом Коалиции министров финансов по борьбе с изменением климата, что открыло новые возможности для привлечения международного финансирования.

Особого внимания заслуживает выход страны на рынок зелёных финансов. В 2021 году республика выпустила первую в регионе суверенную облигацию устойчивого развития, что продемонстрировало приверженность принципам зелёной экономики. В 2023 году последовал новый шаг — выпуск двух зелёных облигаций: суверенной и корпоративной, что укрепило международный имидж Узбекистана как динамично развивающегося государства.

Экономические эффекты и перспективы

Формирование зелёной экономики в Узбекистане оказывает положительное влияние на макроэкономические показатели. Среди ключевых эффектов можно выделить:

- Рост инвестиций в возобновляемую энергетику и экологические технологии, что стимулирует экономический рост.
- Снижение энергоемкости производства, способствующее повышению конкурентоспособности отечественной продукции.
- Создание новых рабочих мест в секторах альтернативной энергетики, экотуризма и циркулярной экономики.
- Укрепление экспортного потенциала за счёт производства экологически чистой продукции, востребованной на международных рынках.

Несмотря на достигнутые успехи, Узбекистану предстоит решить ряд задач, включая совершенствование институциональной среды, усиление мер по адаптации к изменению климата и дальнейшее развитие механизмов государственного стимулирования зелёных инвестиций.

Заключение

Переход к зелёной экономике в Узбекистане является не только стратегической необходимостью, но и важным шагом к долгосрочному экономическому процветанию. Продолжающаяся реализация экологических реформ, интеграция в международные инициативы и активное привлечение инвестиций создают прочную основу для устойчивого развития страны. В этом контексте дальнейшие исследования могут быть направлены на оценку влияния зелёных технологий на экономику, разработку инновационных финансовых инструментов и совершенствование государственной политики в данной сфере.

Список использованной литературы:

1. Mendes, M. (2023). Sustainable development economy and the development of green economy in the European Union. *Energy, Sustainability & Society*, 13(1).
2. Russell, I. S. (2017). The Green Economy: Strategic Planning for a Future. *UMKC L. Rev.*, 86, 913.
3. Sangirova, U., Shadieva, D., Raimjanova, M., Umurzakova, N., & Akramova, N. (2024). Green economy development in the Republic of Uzbekistan. In *BIO Web of Conferences* (Vol. 130, p. 08028).
4. Mundaca, L., Neij, L., Markandya, A., Hennicke, P., & Yan, J. (2016). Towards a Green Energy Economy? Assessing policy choices, strategies and transitional pathways. *Applied Energy*, 179, 1283-1292.
5. D'amato, D., & Korhonen, J. (2021). Integrating the green economy, circular economy and bioeconomy in a strategic sustainability framework. *Ecological Economics*, 188, 107143.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ И ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К “ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ”

*Аминжанова Малика Бахтиёрвна,
Самаркандский государственный
архитектурно-строительный университет
имени Мирзо Улугбека,
базовый докторант (PhD) 3-курса
Хамракулова Сусанна Тотуховна,
Международного университета туризма
и культурного наследия “Шелковый путь”
магистрант*

Аннотация: в данной статье рассматриваются особенности перехода управления промышленными предприятиями в контексте перехода к «зеленой экономике». Анализируются современные модели планирования, механизмы интеграции экологических целей в стратегическое и операционное управление, а также применение принципов корпоративной экологической ответственности. Главный фокус на воздействие природных факторов, стандартов ESG и экологического аудита на управленческие решения. Обоснованы пути совершенствования управленческой практики с учетом требований эффективное (рациональное) использование энергетических ресурсов и экобезопасность. Также исследуются цифровые технологии и новейшие методы к планированию стабильных производственных процессов. Полученные итоги могут применяться при разработке программ устойчивого развития и в промышленной политике.

Ключевые слова: зелёная экономика, возобновляемые источники энергии, экологические вызовы, экологическая нагрузка, инновационные технологии, финансовые ресурсы, экотрансформация, зелёные инициативы.

Введение. Республика Узбекистан определяется высокой энерго- и ресурсоёмкостью экономики, что обусловлено доминированием отраслей с усиленным применением природных ресурсов. В условиях прогнозируемого ускоренного роста численности населения и валового внутреннего продукта, сохраняющаяся экстенсивная модель развития приведёт к существенному увеличению объёмов выбросов парниковых газов и антропогенного давления на природные ресурсы

и экосистемы страны, что ставит под угрозу её экологическую устойчивость^{67, 68}.

Узбекистан вступил в фазу активной экологической трансформации, нацеленной на интеграцию принципов зелёной экономики в ключевые сектора национальной экономики. Под воздействием глобальных вызовов, включая изменение климата, деградацию экосистем и дефицит природных ресурсов, республика реализует стратегию устойчивого развития, сочетающую экономический рост с экологической безопасностью и социальной инклюзивностью.

Ключевыми направлениями государственной экологической политики стали развитие возобновляемых источников энергии (ВИЭ), модернизация промышленных производств, рациональное управление водными ресурсами, а также гармонизация национального законодательства с международными экологическими стандартами⁶⁹. Особое внимание уделяется реализации проектов по солнечной и ветровой энергетике, в частности строительству солнечных электростанций в Навоийской и Самаркандской областях при поддержке Азиатского банка развития⁷⁰.

Несмотря на наличие институциональных и финансовых барьеров, страна демонстрирует положительную динамику, продвигая механизмы ESG, экологического аудита и устойчивых производственных практик. Активное международное сотрудничество позволяет Узбекистану получать доступ к экологическим инновациям и инвестициям, в том числе в рамках Парижского соглашения и программы «Зелёный климатический фонд»⁷¹.

Кроме того, учитывая аридные климатические условия и ограниченность водных ресурсов, особую актуальность приобретает внедрение водосберегающих технологий в сельском хозяйстве, таких как капельное орошение, и экологически рациональная переработка сточных вод⁷². Важным элементом перехода становится формирование культуры экологической ответственности и экологического образования среди населения и деловых кругов.

Таким образом, переход к зелёной экономике рассматривается не только как ответ на современные вызовы, но и как стратегическая возможность повышения качества жизни, сохранения природного капитала и повышения конкурентоспособности экономики Узбекистана в долгосрочной перспективе⁷³.

Анализ литературы. Анализ научной и прикладной литературы по теме стратегического и экологического управления промышленными предприятиями в условиях перехода к зелёной экономике позволяет обосновать теоретическую и методологическую основу исследования. Изученные источники охватывают широкий спектр вопросов - от формирования национальной экологической стратегии до внедрения корпоративных механизмов ESG и цифровых решений в производственной среде. Давайте рассмотрим некоторые из них:

Исследование Климова А.Н. «Зелёная экономика: вызовы и возможности» (2020)⁷⁴, представляет собой фундаментальное исследование теоретических и практических аспектов зелёной экономики. Автор подробно раскрывает трансформационные вызовы, с которыми сталкиваются национальные хозяйства при переходе к экологически ориентированной модели развития. Особую ценность книга представляет с точки зрения стратегического планирования и макроэкономического контекста формирования зелёных приоритетов в промышленной политике. Рекомендуются как основа для обоснования стратегической части статьи.

Бурлак П.А. в своей работе «Экологический менеджмент» (2019)⁷⁵, даёт системное изложение подходов к экологическому управлению на уровне организаций. В ней рассматриваются принципы корпоративной экологической ответственности, методы экологического аудита и сертификации (включая ISO 14001), а также стратегии минимизации экологических рисков. Данное издание полезно при формировании структуры корпоративного экологического управления в рамках ESG.

В «Анализ хозяйственной деятельности предприятия» (2021) Савицкой Г.В.⁷⁶, акцентируется

⁶⁷ Постановление Президента РУз от 4.10.2019 №ПП-4477 “О стратегии перехода Республики Узбекистан к зеленой экономике на период 2019–2030 гг.”.

⁶⁸ The World Bank // Uzbekistan Country Environmental Analysis, 2023

⁶⁹ Ministry of Ecology, Environmental Protection and Climate Change of the Republic of Uzbekistan // Environmental Policy and Legislative Reforms, отчет за 2023 г.

⁷⁰ Asian Development Bank (ADB) // Uzbekistan Solar Power Development Project, 2024.

⁷¹ Green Climate Fund (GCF) // Uzbekistan Country Portfolio, 2022.

⁷² FAO Uzbekistan // Water Resource Management in Arid Regions, 2021.

⁷³ Green Growth Indicators for Uzbekistan, 2023

⁷⁴ Климов А.Н. “Зеленая” экономика: вызовы и возможности // М.: Наука, 2020.

⁷⁵ Бурлак П.А. Экологический менеджмент // М.: Финансы и статистика, 2019.

⁷⁶ Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия // М.: Инфра-М, 2021.

внимание на экономико-финансовых аспектах управления, в том числе в контексте инвестиционной оценки и устойчивости предприятий. Несмотря на общий характер, может быть полезной для обоснования показателей экономической эффективности внедрения «зелёных» инициатив и оценки рисков.

Анализ литературы по теме показывает, что приведённые источники охватывают ключевые аспекты темы: от макроэкономических стратегий до корпоративных управленческих решений. Особенно важно использование современных источников международных организаций (World Bank, UNIDO, OECD), так как они позволяют адаптировать передовой мировой опыт к реалиям Узбекистана. Эти публикации обосновывают необходимость системного подхода к трансформации промышленных предприятий с ориентацией на экологические цели и устойчивую конкурентоспособность. Ограничениями в большинстве литературы являются неравномерное внимание к цифровым технологиям и отсутствие региональной специфики, большинство источников не фокусируются на Узбекистане, что требует дополнительной адаптации представленных моделей к местным условиям.

Материалы и методы. Методологическая база данного исследования сформирована на основе комплексного системного анализа национальных стратегических документов, законодательных и нормативно-правовых актов, официальной статистики, а также широкого спектра научных и аналитических публикаций, посвящённых проблематике устойчивого развития и перехода к зелёной экономике. В качестве основных источников информации использовались ключевые официальные документы, в том числе Национальная стратегия перехода Республики Узбекистан к зелёной экономике на период 2019–2030 гг. (Постановление Президента №ПП–4477 от 4.10.2019), а также отчёты Министерства экологии, охраны окружающей среды и изменения климата Республики Узбекистан, Программы развития ООН (UNDP), Азиатского банка развития (ADB) и других международных организаций.

Научный анализ опирался на теоретические и прикладные исследования в области экологической трансформации, в том числе сравнительные межстрановые работы, освещающие адаптацию принципов устойчивого развития в странах с трансформационной экономикой ⁷⁷. Для количественной и качественной оценки хода реализации «зелёных» реформ применялись международные индексы и показатели, такие как ESG (Environmental, Social and Governance) рейтинги, показатели Глобального экологического фонда (GEF), а также Глобальный индекс зелёной экономики (Global Green Economy Index, GGEI).

Методологически исследование основано на применении сравнительного анализа, что позволило провести сопоставление национальных инициатив с международной практикой, а также на использовании методов индукции, дедукции и обобщения, обеспечивающих системный охват предмета исследования. Особое внимание в работе уделяется эмпирическому анализу реализуемых в Узбекистане проектов в области устойчивого энергетического и экологического развития, с целью оценки их соответствия глобальным экологическим стандартам и выявления направлений для повышения эффективности государственной политики в данной сфере.

Такой подход обеспечивает всестороннее понимание степени институционального и практического прогресса в переходе к зелёной экономике, а также формирует основание для выработки прикладных рекомендаций по дальнейшей реализации экологически ориентированных реформ.

Анализ и результаты. В настоящее время проблемы в сфере экологии это одна из главных проблем, которые должны быть решены нами. Для восприятия и анализа экосистемы и необходимы коррективы и рациональные и действенные способы исследования, и этапы ⁷⁸ (рис. 1).

⁷⁷ Sovacool, B.K., & Brown, M.A., Competing Dimensions of Energy Security: An International Perspective // Annual Review of Environment and Resources, 2010, 35(1), 77–108.

⁷⁸ Аминжанова М.Б., Актуальность вопросов о необходимости использования ДЗЗ, ГИС и искусственного интеллекта для оценки селевой угрозы // Научно-технический журнал «Геодезия, Картография и Геоинформатика», ТИИИМСХ, 2-выпуск, 2025.

Рис.1 - Этапы перехода к “зеленой экономике” в Узбекистане

Одним из значимых достижений Узбекистана в области устойчивого развития стало формирование стратегической нормативной базы, направленной на декарбонизацию экономики и переход к зелёной модели роста. В 2019 году республика ратифицировала Парижское соглашение, принять самостоятельно ответственность по уменьшению выхлопов углекислого газа и метана на 35% к 2030 году сравнительно с степенью 2010 года ⁷⁹. В 2020 году была утверждена Стратегия трансформации Республики Узбекистан к «зелёной экономике» на 2019–2030 годы (ПП–4477 от 04.10.2019), предусматривающая комплексную трансформацию ключевых отраслей. Основные приоритеты стратегии включают: увеличение доли возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в общей структуре энергоснабжения до 25% к 2030 году, снижение энергоёмкости ВВП, развитие циркулярной экономики, внедрение «зелёных» стандартов в строительстве и транспорте, а также эффективное управление отходами.

Узбекистан реализует масштабные проекты в сфере ВИЭ, направленные на уменьшении регрессии от не возобновляемых источников энергии. Процесс внедрения солнечной энергетики характеризуется территориальной неравномерностью. Наиболее интенсивные темпы развития наблюдаются в отдельных регионах. Лидирующую позицию занимает Ташкентская область, на которую нужно около 35% всех установленных солнечных энергетических систем, которая объясняется густонаселенностью и значительным уровнем финансовой активности. Существенные доли также приходятся на Самаркандскую (18%) и Бухарскую (15%) области, тогда как Андижанская область обеспечивает 12% от общего числа установок. Оставшиеся 20% разделены среди остальными регионами республики, это свидетельствует о постепенном, не смотря на меньше сконцентрированном, распространении технологий солнечной энергетики в масштабах всей страны ⁸⁰ (рис.2).

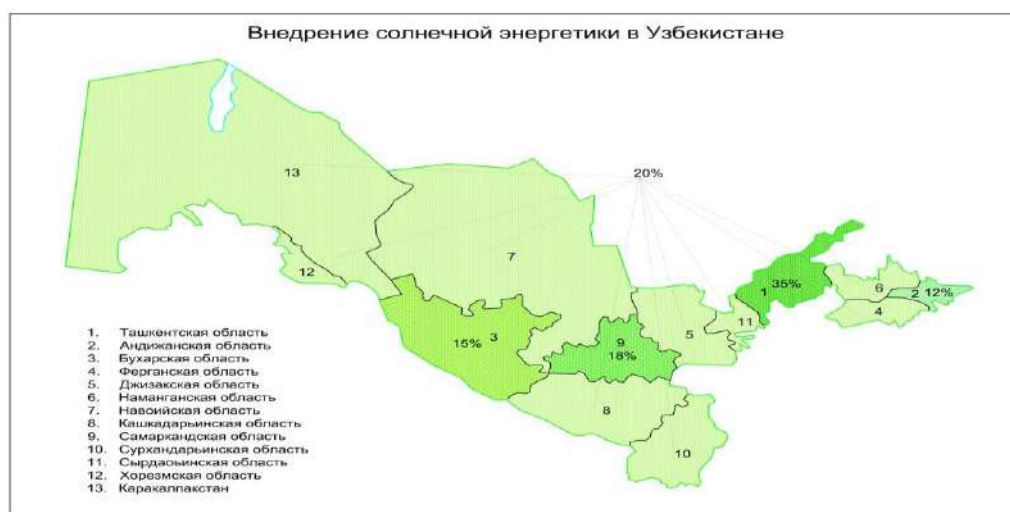

Рис.2 – Карта-схема внедрения солнечной энергетики в Узбекистане

⁷⁹ UNFCCC // Republic of Uzbekistan: Updated Nationally Determined Contribution (NDC), 2021.

⁸⁰ The World Bank // Новые солнечные электростанции будут запущены в Узбекистане при содействии Всемирного банка для расширения доступа к экологически чистой энергии, 2023.

Ключевыми инвесторами выступают международные энергетические компании, такие как Masdar (ОАЭ) и ACWA Power (Саудовская Аравия), при финансовой поддержке Международной финансовой корпорации (IFC), Азиатского банка развития (ADB) и Европейского банка реконструкции и развития (EBRD)⁸¹. По плану Министерства энергетики, ожидается ввод в эксплуатацию мощностей ВИЭ суммарной установленной мощностью 2000 МВт. В рамках реализации целей зелёной трансформации осуществляется экологическая модернизация промышленных предприятий. Внедряются механизмы экологического аудита, стандарты энергоэффективности и современные системы управления отходами. Приоритетные направления включают повышение энергоэффективности в текстильной, строительной и пищевой промышленности, внедрение технологий вторичной переработки и безопасной утилизации промышленных отходов. Также, учитывая водный дефицит и климатические риски, особое внимание уделяется агроэкологическим мерам. Расширяется применение методов капельного и точечного орошения, внедряются засухоустойчивые сорта сельскохозяйственных культур, а также биотехнологии в защите растений. Эти меры направлены на повышение водной продуктивности, борьбу с деградацией земель и уменьшение уровня засоления почв⁸².

Таким образом, Республика Узбекистан демонстрирует поступательную динамику в реализации комплексной стратегии перехода к «зелёной экономике», основанной на институциональных реформах, привлечении международных инвестиций и расширении сотрудничества с внешними партнёрами. Вместе с тем, несмотря на достигнутые результаты, перед страной сохраняется ряд структурных вызовов. Среди них — дефицит квалифицированных специалистов в «зелёных» отраслях, ограниченные возможности малого и среднего бизнеса в доступе к экологически чистым технологиям и источникам финансирования, низкий уровень экологической грамотности населения, а также необходимость модернизации устаревшей инфраструктуры.

Сравнительный анализ с рядом государств постсоветского пространства, в частности Казахстаном и Грузией, свидетельствует о том, что при наличии политической воли и целенаправленной поддержки со стороны международных институтов возможно формирование устойчивой «зелёной» модели развития даже в условиях ограниченных ресурсов. В Узбекистане уже наблюдаются важные сдвиги: расширяется нормативно-правовая база, наращиваются мощности в секторе возобновляемых источников энергии, внедряются инструменты зелёного финансирования (включая зелёные облигации), а также осуществляется внедрение ESG-подходов в корпоративную практику⁸³.

В этом контексте ключевым условием дальнейшего прогресса остаётся институционализация зелёных принципов на всех уровнях государственного управления и корпоративного стратегического планирования, что обеспечит интеграцию экологических приоритетов в экономическую политику страны.

Заключение. Переход к «зелёной экономике» в Узбекистане требует коренной трансформации управленческих подходов на уровне промышленных предприятий. Стратегическими приоритетами становятся снижение энерго- и ресурсоёмкости производства, внедрение инновационных и экологически безопасных технологий, а также обеспечение соответствия международным стандартам устойчивого развития. Ключевым ориентиром выступает интеграция экологических параметров в процессы стратегического и операционного планирования, что предполагает не только техническую модернизацию, но и развитие «зелёной» корпоративной культуры. Управление предприятиями в таких условиях должно опираться на принципы ESG, активное использование инструментов экологического аудита и разработку индивидуальных дорожных карт по снижению углеродного следа.

Особое значение приобретают инвестиции в человеческий капитал: подготовка кадров, обладающих компетенциями в области устойчивого развития, становится необходимым условием для успешной реализации зелёных трансформаций. Также важна цифровизация процессов мониторинга и управления экологическими показателями, включая автоматизированные системы учёта выбросов и ресурсопотребления. Государственная поддержка в виде налоговых стимулов, доступного финансирования и нормативного сопровождения является критически важной для обеспечения перехода предприятий к устойчивой модели. В целом, стратегическая устойчивость промышленного сектора в условиях экологической трансформации определяется способностью к

⁸¹ Masdar // Masdar's Solar and Wind Energy Projects in Uzbekistan, 2023.

⁸² Ministry of Energy of the Republic of Uzbekistan // Renewable Energy Development Plan 2022–2026, 2024.

⁸³ Khakimov, F., & Ergashev, A., // Green growth and sustainable development in Central Asia. Journal of Environmental Policy, 2022.

системной адаптации, инновационности и ориентации на долгосрочную экологическую и экономическую эффективность.

Список литературы:

1. Постановление Президента РУз от 4.10.2019 №ПП-4477 “О стратегии перехода Республики Узбекистан к зеленой экономике на период 2019–2030 гг.”.
2. The World Bank // Uzbekistan Country Environmental Analysis, 2023 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/publication/ccdr>
3. Ministry of Ecology, Environmental Protection and Climate Change of the Republic of Uzbekistan // Environmental Policy and Legislative Reforms, отчет за 2023 г.
4. Asian Development Bank (ADB) // Uzbekistan Solar Power Development Project, 2024.
5. Green Climate Fund (GCF) // Uzbekistan Country Portfolio, 2022.
6. FAO Uzbekistan // Water Resource Management in Arid Regions, 2021.
7. Green Growth Indicators for Uzbekistan, 2023, [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://ggi-uzbekistan.onrender.com/home_ru
8. Климов А.Н. “Зеленая” экономика: вызовы и возможности // М.: Наука, 2020.
9. Бурлак П.А. Экологический менеджмент // М.: Финансы и статистика, 2019.
10. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия // М.: Инфра-М, 2021.
11. Sovacool, B.K., & Brown, M.A., Competing Dimensions of Energy Security: An International Perspective // Annual Review of Environment and Resources, 2010, 35(1), 77–108.
12. Аминжанова М.Б., Актуальность вопросов о необходимости использования ДЗЗ, ГИС и искусственного интеллекта для оценки селевой угрозы // Научно-технический журнал «Геодезия, Картография и Геоинформатика», ТИИИМСХ, 2-выпуск, 2025.
13. UNFCCC // Republic of Uzbekistan: Updated Nationally Determined Contribution (NDC), 2021.
14. The World Bank // Новые солнечные электростанции будут запущены в Узбекистане при содействии Всемирного банка для расширения доступа к экологически чистой энергии, 2023, [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2023/03/07/new-solar-power-plants-to-be-launched-in-uzbekistan-with-world-bank-support-helping-expand-access-to-clean-energy>.
15. Masdar // Masdar’s Solar and Wind Energy Projects in Uzbekistan, 2023.
16. Ministry of Energy of the Republic of Uzbekistan // Renewable Energy Development Plan 2022–2026, 2024.
17. Khakimov, F., & Ergashev, A., // Green growth and sustainable development in Central Asia. Journal of Environmental Policy, 2022.

XORAZM VILOYATIDA INVESTITSİYALARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH IMKONIYATLARI.

Sapayeva Fazilat Norbayevna

Osiyo xalqaro universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda Xorazm viloyatida investitsiyalardan foydalanishning hozirgi holati tahlil qilinib, ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Hududning investitsion salohiyati, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari asosida taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazm viloyati, investitsiya, samaradorlik, iqtisodiy rivojlanish, infratuzilma, innovatsiya, kichik biznes, klaster, turizm, kadrlar.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy siyosatida investitsiyalar muhim rol o‘ynaydi. Investitsiyalar iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, sanoat va xizmatlar sohasini rivojlantirishda asosiy vosita bo‘lib hisoblanadi. Ayniqsa, hududlar kesimida investitsion faollikni oshirish, mavjud resurslardan samarali foydalanish orqali barqaror iqtisodiy o‘sishni ta‘minlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Xorazm viloyati o‘zining boy tabiiy resurslari, qishloq xo‘jaligi salohiyati, turistik imkoniyatlari va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan investitsiyalar uchun istiqbolli hudud hisoblanadi. Shu sababli, viloyatda investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish masalasi nazariy va amaliy jihatdan alohida e‘tibor talab etadi.

Har qanday jamiyat yoki davlat iqtisodiyoti poydevori investitsiyalar asosiga tayanadi. Investitsiyalar ishlab chiqarish katalizatori bo‘lib, kishilar sa‘y-harakatlari va faoliyatini iqtisodiy jonlanish yo‘lida

birlashtiradi. Ayrim shaxslar bevosita ishlab chiqarish jarayonlarida ishtirok etadilar va boshqalari esa xom ashyo yetkazib berish bilan shug'ullanadilar. Ba'zilar esa marketingga ixtisoslashgan bo'lib, uchinchilari esa turli quvvatlarda hissa qo'shadilar. Bu jabhalarning barchasi investitsiyalardan kelib chiqadi va iqtisodiy tizimning qon tomiri sifatida investitsiyalarni rag'batlantirish, qo'llab-quvvatlash zarurligini ta'kidlaydi [1].

Xorazm viloyati iqtisodiyotida asosan qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, oziq-ovqat sanoati va turizm sohalari yetakchi o'rin tutadi. Hududda mavjud yer resurslari, ishchi kuchi, tarixiy-madaniy obidalar va turistik obyektlar xorijiy va mahalliy investorlar uchun jozibador imkoniyatlar yaratadi.

Ko'rish mumkinki, so'nggi yillarda Xorazm viloyatida investitsion loyihalar soni ortib bormoqda. 2023–2024-yillar davomida viloyatda umumiy qiymati yuzlab milliard so'mlik investitsiya loyihalari amalga oshirildi. Ushbu loyihalar natijasida yangi ishlab chiqarish quvvatlari ishga tushirildi, minglab ish o'rinlari yaratildi.

Xususan, so'nggi besh yildagi asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi dinamikasi shuni ko'rsatmoqdaki, u deyarli 2,5 barobarga ko'paydi, ayniqsa joriy davrda o'tgan yilga nisbatan 3,6 trln so'mga ko'p investitsiyalar o'zlashtirildi.

1-rasm. 2021-2022-yillarda Xorazm viloyatida asosiy kapitalga investitsiyalar [2]

So'nggi besh yil ichida o'sish sur'atlarini ko'radigan bo'lsak, ular o'sib borish tendensiyasiga ega bo'lib, 2025-yilda eng yuqori o'sish sur'ati – 130,5 % ni tashkil qildi.

Investitsiyalarning samaradorligi bir nechta mezonlar asosida baholanadi, jumladan:

- Investitsiya hisobiga yaratilgan yangi mahsulotlar hajmi;
- Yaratilgan ish o'rinlari soni;
- Soliq tushumlari va eksport ko'rsatkichlari;
- Mahalliy xom ashyolardan foydalanish darajasi.

2025-yil yanvar-iyun oylarida jami 0,7 mlrd dollar xorijiy investitsiya va kreditlar o'zlashtirilgan bo'lsa, ulardan yangi asosiy fondlarni yaratishga qaratilgan asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar 0,4 mlrd dollar yoki 6,3 trln so'mni tashkil etdi.

1-jadval

Hududlar kesimida xorijiy investitsiya va kreditlar, mlrd so'm [3]

	To'g'ridanto'g'ri xorijiy investitsiyalar	O'zR kafolati ostida xorijiy kreditlar	Kafolatlanmagan xorijiy investitsiya va kreditlar
Xorazm viloyati	2610,9	611,2	3117,7
Urganch sh.	775,9	330,0	575,8
Xiva sh.	52,6	-	549,3
Bog'ot t.	105,9	7,4	54,6
Gurlan t.	0,0	4,8	335,2
Qo'shko'pir t.	603,0	-	0
Urganch t.	0,0	12,7	527,8
Hazorasp t.	0,0	3,8	373,7
Tuproqqal'a t.	224,3	-	0
Xonqa t.	38,7	12,7	202,6
Xiva t.	371,3	237,4	105,3
Shovot t.	219,2	-	44,7

Yangiariq t.	0,0	-	234,0
Yangibozor t.	220,0	2,4	114,7

Jadvaldan ko'rish mumkinki, viloyatga jalb qilingan investitsiyalarning katta qismi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kafolatlanmagan xorijiy kreditlar orqali amalga oshirilgan. **Urganch shahri** va **Qo'shko'pir tumani** kabi hududlar investitsiyalarni jalb qilishda yetakchi o'rin tutmoqda, bu hududlar uchun katta imkoniyatlar mavjudligini anglatadi.

Ammo, ba'zi tahlillar shuni ko'rsatadiki, infratuzilma yetishmovchiligi (yo'llar, energiya ta'minoti), loyiha boshqaruvidagi tajriba yetishmasligi, mahalliy hokimiyat va investorlar o'rtasidagi muvofiqlikning yetarli emasligi, byurokratik to'siqlar va ruxsat olishdagi murakkabliklar Xorazm viloyatida ba'zi investitsiya loyihalari belgilangan muddatda yakunlanmayotganligi yoki kam samarali bo'layotganligini anglatadi.

Xorazm viloyatida investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish va mintaqa raqobatbardoshligini ta'minlash, shuningdek, barqaror iqtisodiy o'sishga erishish uchun quyidagi imkoniyatlar mavjuddir [4]:

- 1) Innovatsion texnologiyalarni joriy etish – bunda asosan, raqamlashtirish, avtomatlashtirish va zamonaviy texnologiyalar asosida ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilish orqali ishlab chiqarish hajmi va sifatini oshirish mumkin.
- 2) Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash - bu yo'nalishda davlat tomonidan subsidiyalar, kreditlar va soliq imtiyozlari orqali ko'maklashish zarur.
- 3) Agroklaster va turizm klasterlarini shakllantirish, ya'ni Xorazmning qishloq xo'jaligi va turizm salohiyatidan kompleks foydalanish, ya'ni bir necha sohani birlashtirgan klaster tizimlari orqali investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish mumkin.
- 4) Infratuzilmani rivojlantirish - bunda elektr energiyasi, transport, suv ta'minoti va raqamli infratuzilma tarmoqlariga investitsiyalarni yo'naltirish, bu esa o'z navbatida investorlar uchun qulay sharoitlar yaratadi.
- 5) Kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish - investitsiya loyihalarida ishlashga qodir malakali kadrlarni tayyorlash, texnik texnikumlar va oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur.
- 6) Yagona investitsiya platformasini yaratish - investorlar uchun barcha zarur ma'lumotlar, hujjatlar va xizmatlar yagona platformada taqdim etilsa, bu ularning vaqtini tejaydi va ish faoliyatini yengillashtiradi.

Xulosa va takliflar. Xorazm viloyatida investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish – nafaqat hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish, balki butun mamlakat miqyosida barqaror iqtisodiy o'sishga erishish uchun muhim omildir. Yuqorida ko'rib chiqilgan tahlillar asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Investitsiya loyihalarini tahlil qilish, monitoring qilish va baholash tizimini kuchaytirish;
2. Mahalliy investorlarni qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish;
3. Infratuzilma loyihalariga ustuvorlik berish;
4. Ijtimoiy sheriklik va xususiy sektor bilan davlat o'rtasida hamkorlikni mustahkamlash;
5. Investitsiyaviy xavflarni kamaytirish maqsadida huquqiy kafolatlarni mustahkamlash.

Shunday qilib, Xorazm viloyatining mavjud salohiyatidan to'liq foydalanish va investitsiya faoliyatini yanada samarali tashkil etish orqali hududiy iqtisodiy taraqqiyotga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://dpmea.gov.af/artical6>
2. <https://xorazmstat.uz/>
3. <https://xorazmstat.uz/>
4. Yakubov I.O., Islomov A.A., Sunnatov M.N. Mintaqaviy iqtisodiyot: Darslik. T.:2019.-228 b.

MODERN EVALUATION METHODS FOR ENTREPRENEURS IN THE CONTEXT OF THE GREEN ECONOMY AND THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES

Saidqulova Firuza Farmonovna

Bukhara State University

Associate Professor,

Department of Green Economy and Agribusiness

Abstract. *This article analyzes modern evaluation methods used to determine the value of business entities in the context of the green economy, along with the experience of foreign countries. In addition to*

traditional approaches—such as market-based, income-based, and asset-based valuation methods—theoretical foundations and practical applications of innovative approaches, including Real Options Valuation, Risk-Adjusted NPV, Sum-of-the-Parts, Network Effect Valuation, and ESG-Adjusted Valuation, are presented. Best practices from foreign countries, particularly effective models for evaluating technology companies, startups, conglomerates, and platform businesses, are examined, and their applicability and limitations in the context of Uzbekistan are identified. The study employs comparative analysis, content analysis, a structural approach, and both quantitative and qualitative evaluation methods to develop methodological recommendations for national practice.

Keywords: *business valuation, market approach, income approach, asset-based approach, Real Options Valuation, Risk-Adjusted NPV, Sum-of-the-Parts, Network Effect Valuation, ESG-Adjusted Valuation, foreign experience, Uzbekistan.*

Introduction. In the modern business world, the importance of the terms *enterprise value* and *valuation* is steadily increasing. Knowing how much a company is worth plays a crucial role for both business owners and investors when negotiating prices during commercial transactions. Business valuation is a complex process that requires the application of knowledge across multiple disciplines and is associated with numerous theoretical and practical challenges.

Modern corporate financial management is closely linked to maximizing enterprise value. A company represents a specific form of investment. By investing their capital resources, owners expect to gain certain benefits from the growth of invested capital, which directly leads to an increase in the value of the enterprise they own.

In the era of globalization and digitalization, business valuation methods are undergoing fundamental change. A key challenge has emerged: traditional valuation methods are unable to fully capture the complexity of modern business models. This is particularly evident in the valuation of technology companies, fintech startups, and enterprises with digital assets, where new approaches have become essential.

The International Valuation Standards Council (IVSC) has developed a framework that includes internationally recognized guidelines in this field. These guidelines provide recommendations on the valuation process, valuation reports, and their practical application. While not legally binding, they constitute a collection of best practices and clarify both the ethical and methodological principles generally accepted in the profession.

Literature review. Extensive academic and practical research has been conducted in the field of business valuation. The International Valuation Standards Council (IVSC), as an independent global standard-setting body, develops international standards for the valuation profession, promoting consistency and professionalism in the public interest. The American Society of Appraisers (ASA) has represented the United States in the IVSC since 1994 and has developed the Business Valuation Standards, which are used alongside the Uniform Standards of Professional Appraisal Practice (USPAP). ASA is one of the eight major appraisal organizations that founded The Appraisal Foundation in 1987.

Contemporary research indicates that business valuation methodologies are generally classified into three main approaches: the market approach, the cost approach, and the income approach. Each of these has its own advantages and limitations and is applicable to different types of businesses and contexts.

Recent studies also show the growing integration of ESG (Environmental, Social, and Governance) factors into valuation models. Investors increasingly recognize that companies with strong ESG practices tend to be more sustainable and less exposed to regulatory risks. Additionally, the development of digital assets and cryptocurrencies has introduced new complexities into the business valuation process.

Research methodology. The purpose of this study is to identify optimal valuation strategies for entrepreneurs through a systematic analysis of modern business valuation methods and the examination of international experience. In preparing this article, the following methods were applied: data collection techniques, comparative analysis, content analysis, structural analysis, and the comparison of quantitative and qualitative valuation methods.

Results and discussion. Evaluating the efficiency of entrepreneurial activity is one of the most important areas of modern economic management. In today's environment—characterized by increasing competition, rapidly changing market conditions, and the fast-paced development of innovations—limiting assessment to traditional financial indicators does not fully reflect the actual state of entrepreneurship. For this reason, integrated, multi-factor, and modern approaches are increasingly being used in international practice to evaluate entrepreneurial performance.

Theoretical foundations of modern valuation methods.

- Financial indicators-based evaluation: Indicators such as profit, profitability, liquidity, and asset turnover help determine the financial stability of entrepreneurial activities.
 - Market indicators-based evaluation: Factors such as market share, customer loyalty, brand value, and marketing effectiveness are considered.
 - Innovation potential evaluation: Measured by the share of new products, investments in research and development (R&D), and the level of technological adoption.
 - Intellectual capital evaluation: Includes human capital (skills and qualifications of employees), customer capital (network and market relationships), and organizational capital (management systems and internal processes).
 - Sustainability and ESG indicators: Based on environmental, social, and governance criteria to assess the long-term development prospects of the enterprise.
- International experience.
- United States: The *Balanced Scorecard (BSC)* is widely used for small business evaluation, integrating financial and non-financial indicators and linking them to strategic goals. The *Venture Capital Method* is considered effective for valuing startups.
 - European Union: The *EFQM Excellence Model* enables performance assessment based on leadership, strategy, people, processes, and results. In Germany and France, ESG indicators are mandatory in evaluating business sustainability.
 - Japan: The “Kaizen” philosophy emphasizes continuous improvement, and *Total Quality Management (TQM)* is widely used, integrating continuous monitoring and process optimization into evaluation.
 - South Korea: Entrepreneurial innovation is assessed based on the *Technology Readiness Level (TRL)* and market adaptability.
 - Scandinavian countries: In social entrepreneurship evaluation, *Social Impact Assessment* is applied, measuring not only profitability but also the enterprise’s impact on communities and the environment.

Modern evaluation methods go beyond measuring financial results—they assess the enterprise’s innovation potential, social impact, environmental responsibility, and competitive market position within an integrated framework. Based on international experience, it is advisable for Uzbekistan to adopt integrated evaluation systems, apply ESG indicators, and regularly measure innovation performance and intellectual capital. Such an approach will ensure that national entrepreneurship aligns with global market requirements and sustainable development principles.

There are three primary approaches in modern business valuation: the market approach, the income approach, and the asset-based approach.

Table 1.

Main approaches to business valuation

Approach	Main Methods	Application Areas	Advantages	Limitations
Market Approach	Comparable Company Analysis, Transactions Precedent	Small and medium-sized businesses	Reflects market reality	Limited availability of comparable data
Income Approach	Discounted Cash Flow (DCF), Capitalization of Earnings	Businesses with stable cash flows	Determines intrinsic value	Dependent on forecasts
Asset-Based Approach	Book Value, Liquidation Value	Asset-rich companies	Clear and easily calculable	Does not fully reflect the business’s value

As shown in the table, the three main approaches to business valuation—market approach, income approach, and asset-based approach—are widely applied in practice. Each approach has its own specific advantages and limitations, which can significantly affect valuation results. The market approach is most suitable for small and medium-sized enterprises, as it reflects prevailing market conditions and actual transaction values. However, its effectiveness depends on the completeness and reliability of market data. A lack of data or scarcity of comparable transactions can reduce the accuracy of the valuation.

The income approach is highly suitable for enterprises with stable cash flows. It provides a high degree of accuracy in determining intrinsic value, as it takes into account future earnings and investment returns. Nevertheless, this method is highly dependent on the accuracy of forecasts, and market fluctuations or unexpected economic conditions can substantially alter the results.

The asset-based approach is generally applied to companies with significant asset holdings and allows for precise calculations. However, it does not fully reflect the market value of a business, as it ignores factors such as intellectual capital, brand value, and future growth potential.

In conclusion, relying on a single method in business valuation often does not provide a complete and reliable result. Therefore, in international practice, an integrated approach—combining market, income, and asset-based methods—is recommended. This is considered the most optimal approach, particularly when making investment decisions, determining company value, and conducting strategic planning.

Table 2.

Modern innovative methods: new valuation approaches and technologies

Method	Description	Application	Technological Basis
Real Options Valuation	Evaluating future opportunities	Startups and tech companies	Monte Carlo simulation
Risk-Adjusted NPV	NPV adjusted for risk	Emerging markets	Stochastic models
Sum-of-the-Parts	Valuation by breaking down into segments	Conglomerate companies	Business segmentation
Network Effect Valuation	Evaluating network effects	Platform businesses	Graph theory
ESG-Adjusted Valuation	Incorporating ESG factors	All sectors	Sustainability metrics

The modern innovative valuation methods presented in the table are highly relevant in the current global economic environment, particularly in high-tech and rapidly changing market segments. Their main advantage lies in providing a more realistic and strategically accurate determination of enterprise value by assessing future opportunities, risks, cross-sectoral impacts, and sustainability factors.

Real Options Valuation ensures flexibility in investment decisions by evaluating future opportunities. This method is most suitable for startups and technology companies and is based on advanced mathematical models such as Monte Carlo simulation. Its advantage is that it incorporates “adaptation” and “choice” options that are often overlooked in traditional NPV calculations.

Risk-Adjusted NPV allows for determining net present value while accounting for risks in emerging markets. This approach uses stochastic models to analyze market uncertainty, political risks, or economic fluctuations, thereby reducing investment errors.

Sum-of-the-Parts is applied in valuing large conglomerates by segmenting them into distinct business units. This method identifies the individual value of each unit and combines them to form the total value, enabling the development of an optimal strategy for the asset portfolio.

Network Effect Valuation is particularly relevant for platform businesses (such as social networks and e-commerce platforms), as it measures the impact of the number of users and their interconnections on value creation. By applying graph theory, it becomes possible to predict network growth and value expansion.

ESG-Adjusted Valuation incorporates environmental, social, and governance (ESG) factors into the valuation process. This approach enables investors to assess a company’s long-term sustainability and social responsibility. It operates on sustainability metrics and aligns with global investment trends.

In conclusion, these modern valuation methods go beyond traditional financial indicators by incorporating future strategic opportunities, risks, sustainability, and network effects. This enables investment decisions to be made with greater accuracy, flexibility, and alignment with long-term prospects. In Uzbekistan’s context, the implementation of these methods would be particularly valuable in determining the value of startups, technology companies, and platform-based businesses.

Conclusion and recommendations. The analysis of modern and innovative valuation methods demonstrates that in today’s rapidly changing global economy—especially within high-tech sectors, startup ecosystems, and platform-based business models—traditional valuation approaches alone are insufficient to fully capture the real and strategic value of enterprises. While the market, income, and asset-based approaches remain fundamental, integrating them with innovative tools such as Real Options Valuation, Risk-Adjusted NPV, Sum-of-the-Parts, Network Effect Valuation, and ESG-Adjusted Valuation enables a more comprehensive, flexible, and forward-looking assessment.

These methods account not only for financial performance but also for future opportunities, risk factors, network effects, and sustainability indicators—elements that are increasingly crucial for investors, policymakers, and corporate leaders in the context of a green economy and sustainable development.

Key conclusions:

- Integrated valuation approaches provide a fuller picture of business value by combining financial, strategic, and sustainability dimensions.
- Modern methods such as Real Options Valuation and Risk-Adjusted NPV are particularly valuable for markets with high uncertainty and volatility.
- ESG-Adjusted Valuation aligns with global investment trends and supports long-term resilience and social responsibility.
- Network Effect Valuation is essential for platform-based and digital businesses, where value grows exponentially with user base expansion.

Recommendations:

1. Adopt integrated valuation frameworks that combine traditional approaches with innovative methods to ensure accuracy and strategic relevance.
2. Develop national guidelines for applying advanced valuation techniques, including ESG criteria, to align with global best practices.
3. Enhance analytical capacity in Uzbekistan's business environment by training specialists in advanced modeling tools such as Monte Carlo simulations, stochastic modeling, and graph theory.
4. Promote the use of sustainability metrics in investment and valuation processes, particularly for enterprises operating in environmentally sensitive sectors.
5. Encourage data-driven decision-making by improving access to reliable market and industry data for more accurate valuations.

By implementing these recommendations, Uzbekistan's business community can strengthen its competitiveness, attract sustainable investment, and ensure that enterprise valuation reflects not only current market realities but also future growth potential, innovation capacity, and long-term societal impact.

References

1. American Society of Appraisers. (n.d.). *Business valuation standards*. Retrieved from <https://www.appraisers.org>
2. Balanced Scorecard Institute. (n.d.). *The balanced scorecard*. Retrieved from <https://balancedscorecard.org>
3. Day, G. S. (1994). The capabilities of market-driven organizations. *Journal of Marketing*, 58(4), 37–52. <https://doi.org/10.1177/002224299405800404>
4. European Foundation for Quality Management. (n.d.). *EFQM excellence model*. Retrieved from <https://efqm.org>
5. International Valuation Standards Council. (2022). *International valuation standards 2022*. London: IVSC.
6. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing management* (15th ed.). Pearson Education.
7. Saidkulova, F. F., & Rajabova, M. A. (2021). Prospective development of women's pilgrimic tourism in Uzbekistan. *Scientific reports of Bukhara State University*, 5(2), 265-276.
8. Farmonovna, S. F. (2023). THE IMPORTANCE OF STUDENTS'ECONOMIC COMPETENCES IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION. In *Interdiscipline Innovation And Scientific Research Conference* (Vol. 1, No. 5, pp. 48-50).
9. Farmonovna, S. F. (2023). THE PRACTICAL NECESSITY OF THE KPI SYSTEM IN ANALYZING THE EFFECTIVENESS OF TEACHERS'ACTIVITIES. *Models And Methods For Increasing The Efficiency Of Innovative Research*, 2(22), 237-240.
10. Farmonovna, S. F. (2023). THE KPI SYSTEM FOR EVALUATING EDUCATIONAL ACTIVITIES AND ITS WORK EFFICIENCY.(IN THE CASE OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS). *FORMATION OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY AS INTERDISCIPLINARY SCIENCES*, 2(18), 47-49.
11. LEGAL, F. S. (2023). NORMATIVE BASES OF DEVELOPMENT OF ECONOMIC COMPETENCE IN STUDENTS. *Innovation In The Modern Education System*, 3(28), 259-262.
12. Firuza, S. (2021). Key Factors of Economic Competence Development in Students. *Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science*, 2(9), 4-9.
13. Farmonovna, S. F. (2024). POSSIBILITIES OF USING THE MINTZBERG STRATEGY IN ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF HIGHER EDUCATION SYSTEM. *INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION*, 3(29), 209-212.
14. Farmonovna, S. F. (2024). IMPROVEMENT OF STRATEGIC MANAGEMENT EFFICIENCY ASSESSMENT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS ON THE BASIS OF

DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK ASOSIDA ZIYORAT TURIZMINI BARQAROR RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Uzaqov Jamshid Norboyevich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Dotsent, i.f.f.d., (PhD)

jamshiduzokov0660@gmail.com

Qulmurotov Sohijjon Jumaniyozovich

katta o'qituvchi

sohibkulmurotov@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ziyorat turizmini rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklik (DXSH) mexanizmlarining o'rni va ularni takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari tahlil qilingan. Tadqiqotda DXSH asosida ziyorat joylarida infratuzilma va xizmatlar sifatini oshirish, investitsiya muhitini yaxshilash hamda xususiy sektorni faol jalb etishning institutsional asoslari yoritilgan. Mamlakatda mavjud DXSH amaliyoti tahlil qilinib, ularning samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlangan. Shuningdek, xalqaro tajribalar asosida ziyorat turizmi sohasida qo'llanilishi mumkin bo'lgan ilg'or yondashuvlar taklif etilgan. O'zbekiston sharoitida ziyorat turizmini rivojlantirishda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishga qaratilgan amaliy va takomillashtirilgan mexanizmlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ziyorat turizmi, davlat-xususiy sheriklik (DXSH), turizm infratuzilmasi, investitsiya muhiti, xususiy sektor ishtiroki, turizmni rivojlantirish strategiyasi, xalqaro tajriba, hamkorlik mexanizmlari, barqaror rivojlanish, O'zbekiston turizm siyosati.

Kirish. Jahonning rivojlangan mamlakatlarida iqtisodiyotning jadal va barqaror o'sishini ta'minlashda turizm sohasidan samarali foydalanishga alohida e'tibor berilmoqda. Xalqaro miqyosdagi raqobat jarayonlarining keskinlashuvi, pandemiya va global darajadagi beqarorlik sohada jiddiy muammolarni keltirib chiqardi. "2020-yilda xalqaro turizm 72 foizgacha pasayib, 2019-yildagiga qaraganda dunyo mamlakatlarida 900 mln. sayyohlar kam qabul qilgan yoki 935 mlrd. AQSH dollari miqdorida turizm eksporti daromadlari pasayganini kuzatish mumkin. Bunday pasayish Osiyo-Tinch okeani mintaqasida 82 foizni, Yaqin Sharqda 73 foizni va Afrikada 69 foizni tashkil etgan"⁸⁴. Turizm rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, turistik salohiyatdan samarali foydalanish, sohadagi muammolarni hal etishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekiston turizm sohasida jadal islohotlar amalga oshirib, xalqaro maydonda o'zining tarixiy-madaniy merosi, boy an'analari va diniy-ma'naviy qadriyatlari bilan e'tiborni tortmoqda. Turizmning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan **ziyorat turizmi** mamlakatimizning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida alohida o'rin tutadi. Imom Buxoriy, Bahouddin Naqshband, Imom Termiziy, Xoja Ahmad Yassaviy kabi buyuk allomalarimiz maqbaralari, shuningdek, Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Qarshi kabi tarixiy shaharlardagi ziyorat maskanlari xalqaro miqyosda katta qiziqish uyg'otmoqda.

Biroq mavjud ziyorat maskanlari infratuzilmasi, servis xizmatlari sifati va marketing darajasi jahon standartlariga to'liq javob bermaydi. Ayrim maskanlarda turistik xizmatlar tizimi rivojlanmagan, xorijiy turistlar uchun qulayliklar yetarli darajada yaratilmagan. Shu nuqtai nazardan, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarini samarali qo'llash ziyorat turizmi infratuzilmasini rivojlantirish, xizmatlar sifatini oshirish va investitsiya jalb etishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

DXSh modeli davlat va xususiy sektorning resurslari, tajribasi va imkoniyatlarini birlashtirish orqali nafaqat iqtisodiy samaradorlikni, balki ziyorat maskanlarining madaniy va ma'naviy ahamiyatini ham oshirishga xizmat qiladi. Xalqaro tajribadan ma'lumki, DXSh orqali ziyorat turizmini rivojlantirish orqali katta yutuqlarga erishilgan. O'zbekiston uchun ham ushbu modelni milliy sharoitga mos holda takomillashtirish, huquqiy asoslarni mustahkamlash, moliyaviy va boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish dolzarb vazifadir. Shu bois, ushbu tadqiqotda ziyorat turizmini rivojlantirishda DXSh mexanizmlarini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari aniqlanadi, milliy va xalqaro tajribalar tahlil qilinadi hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda turizm sohasi, xususan, ziyorat turizmi milliy iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri sifatida shakllanib bormoqda. Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan tashabbuslar,

⁸⁴ <https://www.dailynewsegypt.com/2020/12/22/international-arrivals-fall-72-in-10m-2020-unwto>

huquqiy-hujjatlar va dasturlar asosida ziyorat joylarining infratuzilmasi rivojlantirilmoqda, xorijiy va mahalliy ziyoratchilarga qulay sharoitlar yaratilmoqda. Shu bilan birga, ushbu yo'nalishda xususiy sektor ishtirokini kuchaytirish, zamonaviy boshqaruv yondashuvlarini joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Ziyorat turizmini barqaror rivojlantirishda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi samarali hamkorlik — davlat-xususiy sheriklik (DXSH) mexanizmlarini takomillashtirish orqali turizm xizmatlarining sifati va qamrovini oshirish, investitsiya jalb qilish imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda DXSHning umumiy qonunchilik bazasi mavjud bo'lsa-da, aynan ziyorat turizmi sohasida bu mexanizmlarning samaradorligi va qo'llanilish amaliyoti hanuz yetarli darajada shakllanmagan.

Biz ushbu tadqiqotda aynan ziyorat turizmi yo'nalishida DXSH mexanizmlarining hozirgi holatini tahlil qildik, qolaversa mavjud muammolarni aniqladik va samarali faoliyatni ta'minlovchi taklif va tavsiyalar ishlab chiqdik. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida O'zbekiston sharoitiga mos bo'lgan ustuvor yo'nalishlarni asosladik.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Birinchidan, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) tushunchasiga oid mutaxassislar qarashlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Ya'ni, xalqaro miqyosda keng qo'llanilayotgan hamda umumiy mazmuniga yaqin bo'lgan ta'riflarni keltirish zarur. Davlat-xususiy sheriklik (DXSh) bugungi kunda turli sohalarida, xususan turizm hamda samarali boshqaruv va resurslardan oqilona foydalanish vositasi sifatida keng qo'llanilmoqda. Mazkur tushuncha bo'yicha turli olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar uning mazmun-mohiyatini chuqur anglash imkonini beradi.

Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish muammosining nazariy jihatlarini, jumladan, turizm sohasiga olimlar — V.I. Azar, M.B. Birjakov, Yu.V. Bloxin, V.F. Bogachyov, V.S. Bogolyubov, M.A. Gorenburgov, V.Ya. Gorfinkel, A.B. Zdorov, M.I. Lapusta, G.A. Karpova, V.A. Kvartalnov, A.T. Kirillov, Yu.V. Kuznetsov, A.B. Krutik, V.A. Morozov, M.A. Morozov, V.P. Popkov, hamda xorijiy olimlar — D. Buxalis, P. Druker, F. Kotler, M. Porter, Y. Shumpeter, A. Xosking, S. Vankxill, D. Fletcher, K. Kuper va boshqa bir qator olimlarning ilmiy ishlanmalarida tadqiq etilgan.⁸⁵

DXShni turizm sohasida rivojlantirishga qaratilgan aniq davlat siyosati mavjud. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi PF-5611-sonli "O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmonida "ziyosat turizmi yo'nalishi orqali mamlakatga turistlar oqimini oshirish bo'yicha kompleks vazifalar belgilangan. Xususan, Indoneziya va boshqa yirik musulmon aholiga ega davlatlardan doimiy aviaqatnovlarni yo'lga qo'yish maqsadida aviakompaniyalarni jalb etish, tegishli xalqaro kelishuvlarni tezkorlik bilan amalga oshirish, infratuzilma va xizmatlar sifatini yaxshilash hamda ziyorat maskanlarida zamonaviy turistik sharoitlarni yaratish kabi masalalarni hal etish" belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-apreldagi PF-6199-son "Turizm, sport va madaniy meros sohalarida davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida "madaniy meros obyektlarini davlat-xususiy sheriklik asosida samarali boshqarish hamda mazkur sohaga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, madaniy meros obyektlarining o'ziga xos xususiyatini inobatga olib, ularga har qanday salbiy ta'sirlarni oldini olish, uzluksiz ravishda davlat va ilmiy-texnik nazorat olib borishni nazarda tutgan holda sohada davlat-xususiy sheriklikni joriy etish tartibi, sport obyektlarini davlat-xususiy sheriklik asosida samarali boshqarish hamda mazkur sohaga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish" kabi aniq mexanizmlar belgilangan. Bu esa DXSh modelining mamlakatimizda ham strategik vosita sifatida qaralayotganini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda DXSh mexanizmlarini turizm sohasiga, xususan, ziyorat turizmini rivojlantirishga tatbiq etish masalasi ilmiy doiralarda ham e'tiborga olinmoqda. Masalan, Uzakov J.N. (2025) o'z tadqiqotida ziyorat maskanlarini DXSh asosida boshqarish, infratuzilmani modernizatsiya qilish, raqamli xizmatlar va marketingni kuchaytirish bo'yicha takliflar bildirgan (Uzakov, 2025).⁸⁶

UNWTOning "Policy and Practice for Global Tourism" qo'llanmasida davlat va xususiy sektor hamkorligini samarali yo'lga qo'yish uchun ochiq muloqot mexanizmlarini yaratish, turizm sohasida rejalashtirish va boshqaruv jarayonlariga ikki sektorni teng ishtirokchi sifatida jalb etish zarurligi ta'kidlanadi (UNWTO, 2015).⁸⁷

Shuningdek, De Matteis (2021) tomonidan "Accessible Tourism in Marine Protected Areas" nomli ilmiy maqolada DXSh asosida ijtimoiy inklyuziv turizmni rivojlantirish yondashuvlari, jumladan, turistik

⁸⁵ Коль О.Д., Сутырин Н.М., Знаменская К.Н. Регулирование предпринимательской деятельности на уровне административного района

⁸⁶ <https://ojs.qmii.uz/index.php/ej/article/view/1016>

⁸⁷ https://www.academia.edu/29726146/Global_Report_on_Public_Private_Partnerships_Tourism_Development

xizmatlarni nogironligi bo'lgan shaxslar va barcha ijtimoiy guruhlar uchun moslashtirish usullari tahlil qilingan. Mazkur yondashuv ziyorat turizmi sohasida ham qo'llanishi mumkin, chunki u xizmatlarning sifat va qamrovini kengaytiradi (De Matteis et al., 2021).⁸⁸

Metodologiya. Tadqiqotda ziyorat turizmini rivojlantirishda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirishga doir masalalar tizimli va har tomonlama tahliliy yondashuv asosida o'rganildi. Ish davomida tizimli tahlil, solishtirma tahlil, amaliy kuzatuvlar va statistik ma'lumotlarga tayangan baholash usullaridan foydalanildi. Xorijiy tajriba misollarini o'rganish orqali ularni milliy sharoitga moslashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Shuningdek, mavjud qonun hujjatlari tahlil qilinib, ular asosida **“Ziyorat + DXSh”** modelini shakllantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Muhokama. Ziyorat turizmini rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarini takomillashtirish masalasi nafaqat O'zbekistonda, balki dunyo miqyosida ham dolzarb bo'lib bormoqda. So'nggi yillarda mamlakatimizda turizm sohasiga, xususan, ziyorat turizmini rivojlantirishga qaratilgan yirik infratuzilma loyihalari, transport-logistika tizimini yaxshilash, zamonaviy mehmonxona va servis obyektlarini qurish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Biroq mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish, xususiy sektorni faol jalb qilish va investorlar uchun barqaror hamda kafolatli sharoit yaratish borasida hali to'liq ijobiy natijaga erishilgani yo'q.

Muhokama jarayonida aniqlangan asosiy masalalardan biri – DXSh loyihalarida huquqiy va institutsional mexanizmlarning yetarli darajada mukammal emasligidir. Ayni paytda mavjud qonunchilik DXSh asosida amalga oshirilayotgan loyihalar uchun umumiy tartiblarni belgilab bergan bo'lsa-da, ziyorat turizmi kabi ixtisoslashgan yo'nalishlarga xos bo'lgan xususiy shartlar va talablar yetarlicha yoritilmagan. Natijada, ayrim investorlar loyihalarning uzoq muddatli moliyaviy samaradorligini baholashda qiyinchilikka duch kelmoqda.

Natijalar va tahlil. Raqamlar asosida faktlarga tayansak, so'nggi yillarda O'zbekistonda ziyorat turizmi yo'nalishida turistlar oqimining barqaror o'sishi kuzatilmoqda. 2023-yilda xorijiy davlatlardan O'zbekistonga jami 6,6 million nafar sayyoh tashrif buyurdi.

Xususan, qo'shni davlatlardan o'tgan yili jami 4 364,8 ming nafar turist tashrif buyurdi va bu 2022-yilga nisbatan 283 foizga ko'pdir. Shuningdek, qolgan Mustaqil davlatlar hamdo'stligi davlatlaridan 606,4 ming nafar (2022-yilga nisbatan 291 foizga ko'p), uzoq xorij mamlakatlaridan 261,6 ming nafar (2022-yilga nisbatan 198 foizga ortiq) turist yurtimizga keldi.

Jumladan, Turkiyadan 75,5 ming (2022-yilga nisbatan 171 foizga ko'p), Janubiy Koreyadan 19,9 ming (2022-yilga nisbatan 347 foizga ko'p), Germaniyadan 17,7 ming (2022-yilga nisbatan 257 foizga ko'p), AQSHdan 13,1 ming (2022-yilga nisbatan 242 foizga ko'p), Fransiyadan 11 ming (2022-yilga nisbatan 372 foizga ko'p) hamda Buyuk Britaniyadan 10,5 ming (2022-yilga nisbatan 264 foizga ko'p) turist yurtimizni ziyorat qildi.

1-Jadval. 2023-yilda O'zbekistonga tashrif buyurgan xorijiy turistlar soni, mamlakatlar va yosh toifalari bo'yicha taqsimoti hamda o'sish sur'atlari

Yo'nalish	Turistlar soni (ming nafar)	2022-yilga nisbatan o'sish (%)
Jami xorijiy sayyohlar	6 600,0	—
Qo'shni davlatlar	4 364,8	283
Boshqa MDH davlatlari	606,4	291
Uzoq xorij davlatlari	261,6	198
— Turkiya	75,5	171
— Janubiy Koreya	19,9	347
— Germaniya	17,7	257
— AQSH	13,1	242
— Fransiya	11,0	372
— Buyuk Britaniya	10,5	264
Yosh bo'yicha taqsimot		
18 yoshgacha	723,3	—
19–30 yosh	846,5	—
31–55 yosh	~3 276,0 (49,6%)	—
50 yoshdan oshgan	1 069,6	—

⁸⁸ https://www.academia.edu/29726146/Global_Report_on_Public_Private_Partnerships_Tourism_Development

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, 2023-yilda mamlakatimizga kelgan turistlarning 49,6 foizini 31 yoshdan 55 yoshgacha bo’lgan kishilar tashkil qilgan. Shuningdek, xorijlik turistlarning 723,3 ming nafari - 18 yoshgacha bo’lganlar, 846,5 ming nafari – 19 yoshdan 30 yoshgacha bo’lganlar hamda 1 069,6 ming nafari 50 yoshdan oshgan kishilar bo’ldi.⁸⁹

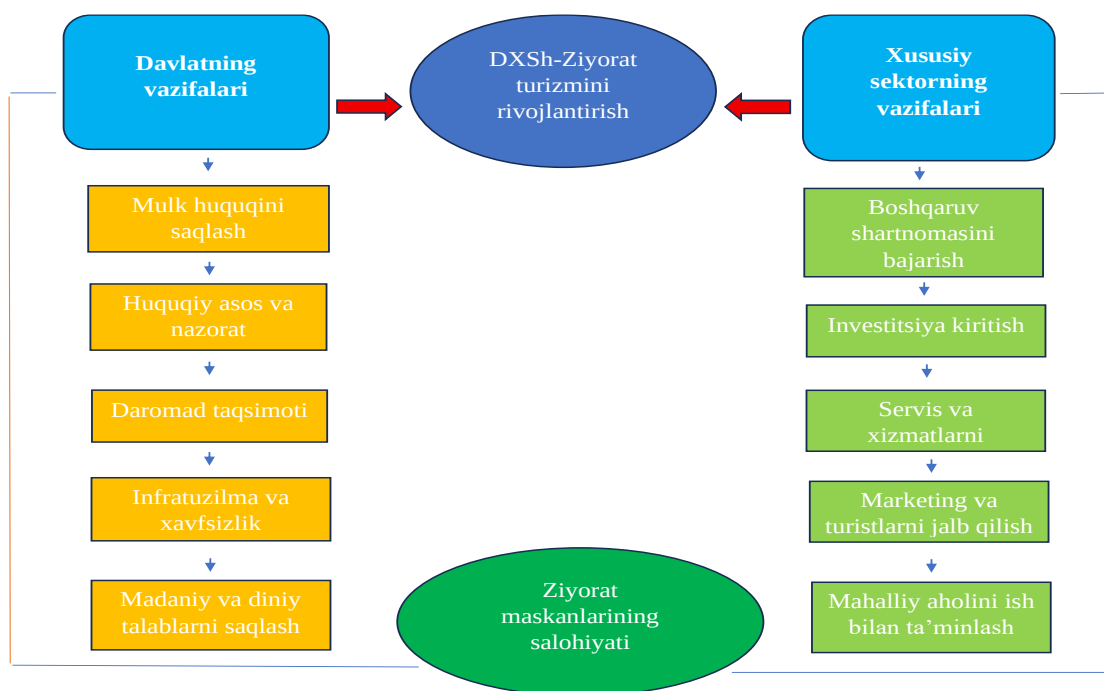
Statistika agentligi hisobotiga ko’ra, 2024-yilda 8,2 million nafar xorijiy fuqarolar turizm maqsadida O’zbekistonga tashrif buyurgan bo’lib, bu ko’rsatkich 2023-yildagi 6,6 million nafarga nisbatan 1,6 million kishiga ko’pdir.⁹⁰

Ushbu o’sishning muhim omillaridan biri sifatida mamlakatdagi ziyorat turizmi salohiyatining yuqoriligi va diniy-ma’naviy obidalarining jozibadorligi e’tirof etilishi mumkin. O’zbekiston hududida joylashgan Imom Buxoriy, Bahouddin Naqshband, Imom Termiziy, Xoja Ahmad Yassaviy kabi xalqaro miqyosda tanilgan ziyorat maskanlari nafaqat musulmon olami, balki turli konfessiya vakillarining ham qiziqishini orttirmoqda.

Shu bois, umumiy turistlar oqimida ziyorat maqsadida kelgan sayyohlar salmog’i sezilarli bo’lishi ehtimoldan xoli emas. Bu holat, bir tomondan, ziyorat turizmining milliy turizm strategiyasida ustuvor yo’nalishlardan biri ekanini ko’rsatsa, ikkinchi tomondan, ushbu segmentga qaratilgan infratuzilma, servis va transport-logistika tizimini yanada rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydi. Ayniqsa, xalqaro miqyosda diniy turizm bozorida kuchli raqobat sharoitida O’zbekistonning boy madaniy merosi va diniy obidalari mamlakat brendini mustahkamlashda asosiy “drayver” bo’lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, statistik ko’rsatkichlar ziyorat turizmini rivojlantirish strategiyalarini ilmiy asoslash va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini ushbu yo’nalishda keng qo’llash zaruriyatini yanada kuchaytiradi.

Hozirgi kunga qadar O’zbekistonda faoliyat yuritayotgan yoki umuman turistlar tashrif buyurmagan ko’plab ziyorat maskanlari mavjud bo’lib, ularning aksariyati davlat tasarrufida bo’lishiga qaramay, samarali ishlatilmayapti. Xususiy sektor imkoniyatlari to’liq jalb qilinmaganligi sababli, ayrim maskanlarda turistlik infratuzilma yetarli darajada rivojlanmagan, xizmat sifati past, marketing faoliyati esa deyarli olib borilmaydi.

Mazkur muammoni bartaraf etish uchun ziyorat maskanlarini mulk huquqisiz xususiy sektor boshqaruviga berish mexanizmini joriy etish tavsiya etiladi. Bu model DXShning “amaliy (operatsion) sheriklik” shakliga kiradi, ya’ni davlat mulkni saqlab qoladi, ammo xususiy tadbirkor maskanlarni turistlik xizmat ko’rsatishga tayyorlaydi va boshqaradi.

⁸⁹ <https://uzbekistan.travel/en/uzbekistan-tourist-arrivals>

⁹⁰ <https://www.kun.uz/en/news/2025/02/03/82-million-tourists-visited-uzbekistan-in-2024>

1-rasm. “Davlat-xususiy sheriklik asosida ziyorat turizmini rivojlantirish va ziyorat maskanlari salohiyatini oshirish mexanizmi”⁹¹

Amaliy (operatsion) sheriklik — bu davlat-xususiy sheriklik (DXSh)ning bir turi bo‘lib, unda xususiy sektor sherigi loyiha yoki obyektni boshqarish, texnik xizmat ko‘rsatish va kundalik operatsion faoliyatni yuritish majburiyatini oladi, davlat esa mulk huquqini saqlab qoladi.

Ushbu model ziyorat turizmini rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmini qo‘llashning konseptual asoslarini ifodalaydi. Unda davlat va xususiy sektorning o‘ziga xos vazifalari aniq ajratilgan bo‘lib, ular o‘zaro hamkorlikda yagona maqsad — ziyorat maskanlarining salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Davlat ziyorat turizmini rivojlantirish jarayonida strategik va tartibga soluvchi vazifalarni bajaradi. Avvalo, ziyorat maskanlarining mulk huquqini saqlash orqali ularning davlat tasarrufida qolishini ta‘minlaydi. Shuningdek, huquqiy asoslarni yaratish va ularning bajarilishini nazorat qilish orqali DXSh faoliyatining qonuniyligini kafolatlaydi. Daromad taqsimoti mexanizmlarini belgilab, manfaatlar muvozanatini saqlaydi. Infratuzilma va xavfsizlikni rivojlantirish esa turistlar uchun qulay sharoit yaratadi, madaniy va diniy talablarni saqlash esa maskanlarning tarixiy va ma‘naviy qiyofasini asrab qoladi.

Xususiy sektor esa, asosan, operatsion va xizmat ko‘rsatish yo‘nalishida faoliyat yuritadi. Davlat bilan tuzilgan boshqaruv shartnomasidagi majburiyatlarni bajarish, investitsiya kiritish orqali ziyorat maskanlarini modernizatsiya qilish va xizmatlar turlarini kengaytirish uning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Shu bilan birga, servis va xizmatlarni rivojlantirish, marketing strategiyalarini amalga oshirish hamda turistlarni faol jalb etish orqali turizm oqimini ko‘paytiradi. Mahalliy aholiga yangi ish o‘rinlari yaratish orqali esa hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

Davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi bunday hamkorlik “DXSh – Ziyorat turizmini rivojlantirish” markaziy tamoyiliga asoslanadi. Bu yondashuv orqali har ikki tomon o‘z imkoniyatlarini birlashtiradi: davlat – huquqiy va infratuzilma qo‘llab-quvvatlashi bilan, xususiy sektor esa – innovatsion xizmatlar, marketing va investitsiya bilan. Natijada, ziyorat maskanlarining iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy salohiyati oshib, ularning xalqaro turizm bozorida raqobatbardoshligi ta‘minlanadi.

Xulosa. Ziyorat turizmini rivojlantirishda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari ikki tomonlama hamkorlik yondashuvi asosida shakllantirilishi maqsadga muvofiqdir.

Bizning fikrimizcha, birinchi tarkibiy qism sifatida, davlat zimmasiga ziyorat maskanlarini mulk huquqini saqlagan holda uzoq muddatli foydalanish shartlarini aniq belgilash, ularning huquqiy-me‘yoriy bazasini ishlab chiqish hamda soha ustidan tizimli monitoring va nazoratni amalga oshirish vazifalari yuklanadi. Davlat, shuningdek, transport-kommunikatsiya infratuzilmasini modernizatsiya qilish, elektr va suv ta‘minoti tizimlarini yaxshilash, yagona elektron axborot tizimi va onlayn bronlash platformasini yaratish, kadrlar tayyorlash va malaka oshirish dasturlarini tashkil etish, xalqaro miqyosda O‘zbekistonning ziyorat turizmi brendini targ‘ib etish bo‘yicha strategik chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Bundan tashqari, davlat tomonidan soliq imtiyozlari, subsidiyalar, grantlar va bojxona yengilliklari shaklida moliyaviy rag‘batlar taqdim etish xususiy sektorni jalb etishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Ikkinchi tarkibiy qism — xususiy sektor faoliyati, asosan, ziyorat maskanlarini restavratsiya qilish, ularni zamonaviy turistik xizmatlar bilan jihozlash, xavfsizlik standartlariga mos infratuzilmani yaratish hamda mehmonxonalar, restoranlar, savdo majmualari, transport xizmatlari va boshqa servis obyektlarini qurish va boshqarishga yo‘naltiriladi. Xususiy tadbirkorlar innovatsion texnologiyalar — mobil ilovalar, 3D va VR ekskursiyalar, onlayn to‘lov va bronlash tizimlarini joriy etish orqali xizmat ko‘rsatish sifatini oshiradi. Shu bilan birga, mahalliy aholini ish bilan ta‘minlash Shu bilan birga, mahalliy aholini ish bilan ta‘minlash orqali mintaqada bandlik darajasi oshiriladi, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik mustahkamlanadi va davlat byudjetiga qo‘shimcha daromad manbalari yaratiladi. Natijada, hudud infratuzilmasi rivojlanishiga, xizmat ko‘rsatish sifati va hajmining kengayishiga sharoit yaratiladi hamda pirovard natijada aholining turmush darajasi va farovonligi oshadi. Bundan tashqari, turizm sohasidan keladigan moliyaviy oqimlar mahalliy ishlab chiqarishning rivojlanishiga, kichik biznes va oilaviy tadbirkorlik subyektlarining faoliyatini kengaytirishga, hududning investitsion jozibadorligini oshirishga xizmat qiladi. ularni soha bo‘yicha o‘quv kurslariga jalb etish, xalqaro marketing kampaniyalarini amalga oshirish va turizm loyihalariga bevosita investitsiyalar kiritish xususiy sektorning asosiy vazifalari qatoriga kiradi.

Mazkur ikki tomonlama mexanizm davlatning strategik boshqaruv salohiyatini va xususiy sektorning tashabbuskorlik imkoniyatlarini uyg'unlashtirib, ziyorat turizmining barqaror o'sishi va xalqaro raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu modelni joriy etish nafaqat mavjud turistik resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi, balki hududiy iqtisodiy faollikni oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish va mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, DXSh mexanizmlarida quyidagi ustuvor yo'nalishlar bo'yicha takomillashtirish zarurligi qayd etildi:

➤ Ziyorat turizmi obyektlarini qurish va modernizatsiya qilishda nafaqat davlat byudjeti va bank kreditlari, balki xalqaro moliya institutlari, "islomiy moliya" vositalari hamda xususiy investitsiyalarni keng jalb etish orqali moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish;

➤ DXSh shartnomalarida taraflarning huquq va majburiyatlari, investitsiyalarni himoya qilish kafolatlari, daromad taqsimoti va risklarni boshqarish mexanizmlarini aniq belgilash orqali huquqiy asoslarni mustahkamlash;

➤ DXSh loyihalarini faqat diniy ziyorat obyektlarini emas, balki ularni qo'llab-quvvatlovchi transport, mehmonxona, ovqatlanish va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini ham qamrab olishi kerak, natijada hududiy turizm infratuzilmasini kompleks rivojlantirishga erishiladi.

➤ Loyihalar doirasida hudud aholisining bandlik darajasini oshirish, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish hamda servis xizmatlari sifatini yuksaltirish orqali barqaror ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikka erishish, shu jarayonga mahalliy aholini keng jalb etish. Loyihalar — bu ma'lum bir hududdagi ziyorat obyektlari va ularni qo'llab-quvvatlovchi infratuzilmani (transport, mehmonxona, ovqatlanish, servis xizmatlari va boshqalar) rivojlantirishga qaratilgan, davlat va xususiy sektor hamkorligida ishlab chiqiladigan va amalga oshiriladigan kompleks chora-tadbirlar to'plami bo'lib, ularning maqsadi iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy natijalarga erishishdir.

➤ Davlat-xususiy sheriklik mexanizmi doirasida xususiy sektor vakillari tomonidan ziyorat maskanlari hududida ishlab chiqariladigan va ko'rsatiladigan barcha xizmat turlarini o'zaro integratsiyalashgan (uyg'unlashtirilgan) holda rivojlantirish, xizmatlar ko'lamini diversifikatsiya qilish va ularning sifat darajasini xalqaro standartlarga moslashtirish orqali ziyoratchilar uchun kompleks infratuzilma yaratish. Ushbu yondashuv natijasida diniy-ma'rifiy, madaniy, transport-logistika, mehmonxona, ovqatlanish, savdo, hunarmandchilik va boshqa yordamchi xizmatlarning yagona ekotizimi shakllanadi. Natijada, xizmatlarning funksional uyg'unligi hamda qulaylik darajasining oshishi ziyorat maskanlarining raqobatbardoshligini kuchaytiradi va turistlar oqimini barqaror ravishda kengaytirishga xizmat qiladi.

➤ **Xalqaro hamkorlikni kengaytirish** – DXSh loyihalariga xorijiy tajribani joriy etish, ilg'or boshqaruv modellari va marketing strategiyalarini qo'llash. O'zbekistonda Islom dini tarixida muhim o'rin tutgan, buyuk avliyo va pirlarning muborak qadamjolari mavjud bo'lib, ularning aksariyatiga asosan mahalliy ziyoratchilar tashrif buyuradi. Shu bois, mazkur muqaddas maskanlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan avliyo va pirlarning ijtimoiy kelib chiqishi, ilmiy merosi, falsafasi, karomatlari hamda tarixiy faoliyatini ilmiy manbalar asosida chuqur o'rganish va bu ma'lumotlarni global miqyosda ommalashtirish zarur. Bunday yondashuv orqali xalqaro sayyohlar orasida ilmiy asoslangan diniy-ma'rifiy qiziqish uyg'otiladi va natijada hozirgacha yetarli darajada turistik xizmatlar ko'rsatilmayotgan yoki iqtisodiy faoliyati sust bo'lgan ziyorat obyektlarini "jonlantirish"ga erishiladi. Pirovard natijada, bu jarayon:

✓ hududiy xizmatlar sektorining kengayishi;
✓ qo'shimcha ish o'rinlari yaratilishi;
✓ transport, mehmonxona, umumiy ovqatlanish va savdo tarmoqlarida xizmatlar hajmining ortishi;
✓ ziyorat turizmiga oid xizmatlar diversifikatsiyasi hisobiga ichki va tashqi turistik oqimning ko'payishi;
✓ hududiy byudjetga tushumlarning oshishi va yalpi hududiy mahsulot (YaHM)ning o'sishiga hissa qo'shishi kabi ijobiy iqtisodiy natijalarni ta'minlaydi.

Muhokamada, shuningdek, ziyorat turizmining mavsumiyligi va talab o'zgaruvchanligini hisobga olgan holda, DXSh asosidagi loyihalarda risklarni sug'urtalash va daromadlarni barqarorlashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish zarurligi ta'kidlandi. Shunday yondashuv, bir tomondan, xususiy investorlar uchun xavfsiz va jozibador sharoit yaratadi, ikkinchi tomondan, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlariga erishish imkonini kengaytiradi.

O'zbekistonda ziyorat turizmi milliy turizm industriyasining strategik tarkibiy qismi bo'lib, diniy-ma'rifiy meros obyektlarini saqlash va rivojlantirish orqali nafaqat madaniy qadriyatlarni asrash, balki hududiy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni jadallashtirish imkoniyatini yaratadi.

DXSh asosida amalga oshirilgan loyihalar nafaqat ziyorat maskanlarida zamonaviy infratuzilma yaratishga, balki transport-logistika tizimini yaxshilash, mehmonxona va servis xizmatlarini xalqaro standartlarga moslashtirishga ham xizmat qiladi. Xorijiy davlatlar, xususan Turkiya, Saudiya Arabistoni va Malayziya tajribasi shuni tasdiqlaydiki, ziyorat turizmi obyektlarida davlat va xususiy sektorning o'zaro samarali hamkorligi diniy-tarixiy joylarning jozibadorligini oshiradi va xalqaro turistlar oqimini sezilarli darajada kengaytiradi.

Shuningdek, O'zbekistonning boy diniy meros obyektlari, buyuk avliyo va pirlarning qadamjolari bo'yicha xalqaro miqyosda ilmiy-axborot kampaniyalarini amalga oshirish, obyektlarga oid tarixiy-falsafiy ma'lumotlarni keng yoritish, ularni integratsiyalashgan xizmatlar tizimi orqali "jonlantirish" iqtisodiy jihatdan yuqori samaradorlik beradi. Bu esa hududiy xizmatlar sektorining kengayishi, yangi ish o'rinlari yaratilishi, hududiy byudjet tushumlarining ortishi va pirovard natijada aholining farovonligini oshirishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Методология устойчивого развития туризма в управлении туристскими территориями. <https://www.dissercat.com/content/metodologiya-ustoichivogo-razvitiya-turizma-v-upravlenii-turistskimi-territoriyami>
2. Методология устойчивого развития туризма в управлении туристскими территориями. <https://science.cfuv.ru/gosudarstvennaya-nauchnaya-atteaciya/dissertacionnye-sovety/dissertacionnye-raboty-soveta-d-900-006-15/rassoxina-tatyana-vasilevna>
3. Развитие туристских направлений: модели, методы, инструменты. <https://201824.selcdn.ru/elit-125/pdf/9785604474525.pdf>.
4. Uzoqov J.N. "Qashqadaryo mintaqasida ziyorat turizmining ijtimoiy- iqtisodiy ahamiyati va o'rni".//QAR MII "Innovatsion texnologiyalar" ilmiy jurnali, ISSN: 2181-4732, Maxsus son, 2023 yil, dekabr, B. 136-142 (08.00.00-Iqtisodiyot fanlari; Milliy nashrlar. №30)
5. Jamshid Uzokov. "Government regulation and management of the development of pilgrimage tourism in uzbekistan."// Journal of Management Value & Ethics, Gwalior management academy, ISSN: 2249-9512, Jan-March 24 Vol. 14 No. 01, Sjiif 8.001 & Gif 0.626, 101-113. (08.00.00-Iqtisodiyot fanlari; Osiyo mamlakatlari nashrlari. №6)
6. Uzoqov J.N. "Ziyorat turizmining tarmoq sifatida shakllanish tarixi va ziyorat turizmining rivojlanish bosqichlari."// Xorazm Ma'mun Akademiyasi axborotnomasi, ISSN: 2091-573 X, ilmiy jurnal.- №2024-4/2 (113), B. 145-149 (08.00.00-Iqtisodiyot fanlari; Milliy nashrlar. №21)
7. Uzoqov J.N. "Qashqadaryo mintaqasida ziyorat turizmini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish".//, Xorazm Ma'mun Akademiyasi axborotnomasi, ISSN:2091-573 X, ilmiy jurnal.- №2024-6/2 (115), B. 236-240 (08.00.00-Iqtisodiyot fanlari; Milliy nashrlar. №21)
8. Uzoqov J.N. "Qashqadaryo viloyatida ziyorat turizmini rivojlantirish mexanizmini takomillashtirish" // Buxoro "Iqtisodiyot va turizm" halqaro ilmiy va innovatsion jurnali. ISSN: 2181-2551, №3(17) 2024, B. 104-112 (OAK Rayosatining 2022-yil 30-apreldagi 315/5-son qarori bilan kiritilgan)
9. Uzokov J. N. "Ziyorat turizmining rivojlanish bosqichlari hamda tarmoq sifatida shakllanish tarixi"// conference on the role and importance of science in the modern world, universalconference.us, Volume 01, Issue 04, 2024, 98-102.
10. <https://uzbekistan.travel/uz/sayyohlarning-kelishi/>
11. Ergashev R.X, Uzoqov J.N. "Ziyorat turizmi tarmog'ining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini oshirish yo'llari".//, Scienceproblems.uz. ilmiy-amaliy elektron jurnal, ISSN: 2181-1342, №2024-5 son, 4-jild, B. 57-62. (OAK Rayosatining 2022 yil 30 noyabrdagi 327/5-son qarori bilan kiritilgan).

BUKHARA: GREEN ECONOMY, TOURISM AND ACCLIMATIZATION OF ORNAMENTAL PLANTS

Safarova Zakiya Teshayevna

Lecturer at the Department of Biology, BukhSU

Alimova Luiza Khalilovna

Associate Professor at the Department of Biology, BukhSU

Abstract: The article analyzes the historical significance of Bukhara, its role in international tourism, as well as modern approaches to a harmonious combination of preservation of cultural heritage and development of the green economy. Special attention is paid to projects on landscaping and

acclimatization of ornamental plants, as well as state initiatives aimed at sustainable development of the city.

Keywords: *green economy; tourism; Bukhara; plant acclimatization; sustainable landscaping; ecotourism; improvement; climate adaptation.*

Introduction. Bukhara is one of the oldest cities in Central Asia, included in the UNESCO World Heritage List [2], which makes it an important center of international tourism and the administrative center of the Bukhara region of Uzbekistan. The city has great architectural and historical-cultural value, as it has preserved unique architectural monuments of many historical eras since the 9th century [1].

In the Middle Ages, Bukhara was the center of culture, science, and Muslim theology of the entire Middle and Near East. It is the only city in Central Asia whose pre- and early Islamic history is described in detail in the famous work of Narsakh, who lived in the 10th century [1]. At various times, the city was the capital of the Bukhara Khanate, one of the centers of the Timurid state, as well as the Bukhara People's Soviet Republic and the former Uzbek Soviet Socialist Republic.

For centuries, Bukhara has played the role of a major administrative, commercial, and cultural center in Central Asia. It was one of the most important routes on the Great Silk Road, which connected the Mediterranean region with the Far East [2].

Tourism and Cultural Heritage. With its rich history, Bukhara has always attracted tourists from all over the world. Attracting tourists is not only about showcasing the city's history but also about presenting its national values, historical monuments, and cultural traditions, both in Bukhara itself and in its surrounding areas.

To increase tourist attractiveness, it is important not only to develop excursion sites, but also to develop green areas, improve the urban environment, and increase its ecological attractiveness [3], [5].

State initiatives and the Green Economy Strategy. The decrees and orders issued by the Head of State focus on increasing the number of green areas, particularly in industrial enterprises, hospitals, high-rise residential buildings, and tourist destinations. As a result, Uzbekistan has developed a Green Economy Strategy for 2019-2030 [3]. The Green Economy Strategy aims to promote sustainable practices, implement environmental technologies, and create green public spaces.

Projects and scientific research. In recent years, Bukhara has been implementing projects aimed at reducing the carbon footprint, developing renewable energy sources, and improving the urban environment [5], [6]. These initiatives include programs to reduce water consumption, use drip irrigation in landscaping, and create "green corridors" along tourist routes. The city's leading universities, including Bukhara State University and Bukhara Engineering and Technology Institute, are conducting research in the fields of efficient water management, biodiversity, and urban ecology [6].

Acclimatization of ornamental plants. One of the key areas of the city's "green" strategy is the acclimatization of ornamental plants that are resistant to the climate of Bukhara. Local botanists and agronomists are conducting tests to introduce species that are not only ornamental but also drought-resistant, require minimal watering, and are adapted to the saline soils of the region. Species such as catalpa, gleditsia, privet, and ornamental forms of pomegranate are being actively introduced. Their use enhances the aesthetic appearance of the city and reduces the strain on water resources. In addition, the Department of Biology at BukhSU is conducting research by Professor Esanov Kh.K. in the field of plant taxonomy, Gafarova S.M. in the field of plant biodiversity and plant diversity, Umedov A.M. in the field of urban flora diversity, and Professor Holliiev A.E. in the field of plant stress resistance to various soil environments in the Bukhara Oasis.

Ecotourism. Ecotourism is developing in parallel with cultural and educational tourism. New routes include visits to botanical gardens, green areas, nurseries of ornamental plants, demonstration gardens, and eco-objects. Educational initiatives include the organization of Green City festivals, workshops on sustainable design and urban greening [5], [6].

Conclusion

The experience of Bukhara shows that the integration of green economy, tourism, and scientific research on the acclimatization of ornamental plants can become the basis for sustainable development of the city. This increases the tourist appeal and improves the environmental situation, creating a comfortable environment for residents and visitors.

References:

1. Наршахи, Абу Бакр Мухаммад ибн Джафар. История Бухары. — Ташкент: Фан, 1991.
2. UNESCO. (1993). Historic Centre of Bukhara. Официальный сайт Всемирного наследия. <https://whc.unesco.org/en/list/602/>

3. Постановление Президента Республики Узбекистан от 2 декабря 2022 года № ПК-436 «О мерах по реализации стратегии перехода Республики Узбекистан к “зелёной” экономике в период 2019–2030 годов». <https://lex.uz/docs/6280383>

4. Государственный комитет Республики Узбекистан по развитию туризма. Туризм в Узбекистане: статистические данные 2019–2024 гг. <https://uzbektourism.uz>

5. Uza.uz — Национальное информационное агентство Узбекистана. Туризм в Бухаре и зелёная экономика. <https://uza.uz>

6. Бухарский государственный университет. Научные исследования по акклиматизации декоративных растений. <https://buxdu.uz>

HUDUDIIY JIHATDAN ZIYORAT TURIZMI SALOHIIYATINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI: QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA

Uzaqov Jamshid Norboyevich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti, i.f.f.d., (PhD)

jamshiduzokov0660@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Qashqadaryo viloyati misolida ziyorat turizmining hududiy jihatdan rivojlanish holati tahlil qilinadi. Ziyorat turizmi O‘zbekistonning turizm sohasi ichida muhim o‘rin tutib, nafaqat iqtisodiy, balki madaniy-ma’naviy rivojlanishning ham asosiy omillaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Viloyatda joylashgan tarixiy va diniy obidalar, muqaddas ziyorat maskanlari ushbu yo‘nalishning salohiyatini belgilaydi. Tadqiqotda Qashqadaryo hududidagi mavjud infratuzilmalar, xizmat ko‘rsatish sifati, axborot bilan ta’minlanganlik, sayyohlar oqimi va hududiy marketing faoliyatlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: ziyorat turizmi, hududiy rivojlanish, Qashqadaryo viloyati, infratuzilma, xizmat sifati, muqaddas maskanlar, turizm salohiyati.

Kirish. Jahonda ziyorat turizmini tashkil qilish va ularning salohiyatini oshirishga yo‘naltirilgan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlar tarkibida ziyorat turizmi salohiyatini oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari va shakllantirish bosqichlari, alomatlari, amal qilish samaradorligi, boshqaruv organlari tuzilishi, tarmoqda qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish, biznes hamkorlar bilan vertikal va gorizontal aloqalar o‘rnatish, hududlarning raqobatbardoshligini oshirish, axborot texnologiyalaridan keng foydalanish va xizmatlarni yaratish kabi yo‘nalishlardagi tadqiqotlarga alohida e’tibor berilmoqda.

O‘zbekiston zaminida ko‘plab muqaddas qadamjolar, tarixiy-diniy obidalar mavjud bo‘lib, ular ziyorat turizmini rivojlantirishda katta salohiyatga ega. Xususan, Qashqadaryo viloyati bu borada alohida ahamiyatga ega hududlardan biri hisoblanadi. Ushbu viloyatda joylashgan mashhur ziyorat maskanlari – mashoyixlar maqbaralari, tarixiy me’moriy yodgorliklar va diniy markazlar mamlakatning turistik xaritasida o‘ziga xos o‘rin egallagan.

Ammo mavjud imkoniyatlarga qaramay, hududiy infratuzilmaning yetarlicha rivojlanmaganligi, xizmatlar sifati va marketing mexanizmlarining zaifligi kabi muammolar ziyorat turizmining salohiyatidan to‘liq foydalanishga to‘sqinlik qilmoqda. Shu sababli, mazkur maqolada Qashqadaryo viloyati misolida ziyorat turizmining hududiy rivojlanish holati tahlil qilinadi, mavjud muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Butun Jahon turizm tashkilotining (UNWTO) xabar berishicha XXI asr – turizm asri deya ta’kidlanmoqda. Darhaqiqat bugungi kunda turizm jahon tovarlar va xizmatlar eksportida to‘rtinchi, undan keladigan daromad bo‘yicha esa uchinchi o‘rinda turadi. Turizm butun dunyo yalpi ichki mahsulotidagi ulushi esa 10 % ni tashkil etmoqda. Buning natijasida turizmni rivojlantirish va sayyohlarni jalb etish chora-tadbirlari dunyoning ko‘plab davlatlarida yo‘lga qo‘yilgan. Shuningdek turizmning yangicha yo‘nalishlari bo‘lgan ziyorat turizmni rivojlantirish ham muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Ziyorat turizmini tushunchasi va mohiyati xorijiy olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Ular jumlasiga G.Richards⁹², J.Wilson⁹³, Richard George, Brian King⁹⁴ A.Yu.Aleksandrova,

⁹² <https://scholar.google.com/citations?hl=ru&user=6lkhTiYAAAAAJ>

⁹³ Greg Richards, Julie Wilson–“ Today’s youth travellers, tomorrows global nomads: New horizons in independent youth and student travel: A report for the International Student Travel Confederation (ISTC) and the Association of Tourism and Leisure Education (ATLAS)” International Student Travel Confederation, 2003.

⁹⁴ Creating a scale for assessing socially sustainable tourism. H Qiu Zhang, DXF Fan, TSM Tse, B King - Journal of Sustainable Tourism, 2017

I.T.Balabanov, M.A.Jukova, M.B.Birjakov, Yu.A.Barzikin, N.I.Kabushkin, R.V.Kolotova, A.E.Saak, V.A.Kvartalnov⁹⁵ va boshqa olimlar tomonidan yoritilgan.

Ziyorat turizmini tadqiq etishda mamlakatimiz olimlardan Q.X.Abdurahmanov, N.T.To‘xliyev, M.Q.Pardayev, I.S.Tuxliyev, A.A.Eshtayev, B.Sh.Safarov, O.M.Pardayev, M.T.Aliyeva, O.H.Xamidov, A.N.Norchayev, A.T.Mirzayev, N.S.Ibragimov, B.H.To‘rayev, I.A.Axmedov⁹⁶ kabi iqtisodchi olimlar ham munosib hissa qo‘shdilar.

Metodologiya. Qashqadaryo viloyatida ziyorat turizmi salohiyatining hududiy rivojlanish holatini baholashda tizimli, kompleks va hududiy yondashuvlar asos qilib olindi. Tadqiqotning metodik asosini ziyorat turizmi salohiyatining asosiy tarkibi va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini ifodalovchi konseptual model tashkil etadi. Ushbu model doirasida Qashqadaryo viloyatining ziyorat turizmi salohiyati to‘rtta asosiy yo‘nalishda o‘rganildi: ziyorat turlari salohiyati, ijtimoiy salohiyat, tarixiy-madaniy salohiyat va iqtisodiy salohiyat.

Ziyorat turlari salohiyati – viloyatda mavjud bo‘lgan muqaddas qadamjolar, ziyorat marosimlarining xilma-xilligi va ularning hududiy taqsimoti asosida baholandi.

Ijtimoiy salohiyat – ziyoratchilar uchun yaratilgan qulayliklar, mahalliy aholi ishtiroki va turizmning ijtimoiy ta‘siri orqali aniqlashtirildi. Uchinchi yo‘nalish – tarixiy-madaniy salohiyat, Qashqadaryo hududidagi tarixiy obidalar, diniy-ma‘naviy yodgorliklar va ularning saqlanish holati asosida tahlil qilindi. To‘rtinchidan, iqtisodiy salohiyat orqali ziyorat turizmi faoliyatining viloyat iqtisodiyotiga qo‘shayotgan hissasi, xizmatlar ko‘lami va daromad keltiruvchi omillar o‘rganildi.

Ziyorat turizmi salohiyatining yuqoridagi tarkibiy qismlarini to‘laqonli ishga solish va rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar ham alohida baholandi. Bular to‘rtta asosiy elementdan iborat: infratuzilma, moliyaviy ta‘minot, investitsion faoliyat va boshqaruv tizimi. Jumladan, infratuzilma bo‘yicha transport-logistika tizimi, mehmonxona va ovqatlanish xizmatlari holati; moliyaviy salohiyat bo‘yicha turizmga yo‘naltirilayotgan byudjet va xususiy mablag‘lar hajmi; investitsion omillar bo‘yicha ichki va tashqi sarmoya jalb qilish imkoniyatlari; boshqaruv yo‘nalishida esa davlat siyosatining muvofiqlashtirish mexanizmlari va strategik rejalashtirish darajasi o‘rganildi.

Mazkur yondashuvlar orqali Qashqadaryo viloyatida ziyorat turizmi salohiyatining real holati va uni rivojlantirishga to‘sqinlik qilayotgan omillar aniqlab beriladi.

Muhokama. Ziyorat turizmi salohiyati – ziyorat turizmi industriyasini rivojlantirish va uning faoliyat yuritishidan ijobiy ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishish va ularning turizm jozibadorligi darajasini oshirish imkoniyatlari mavjudligi. Turizm salohiyati – turizm faoliyatini tashkil etish maqsadida mavjud resurslar yig‘indisi. Ziyorat turizmi sohasining ijtimoiy salohiyati – turizm faoliyatini amalga oshirish uchun zarur ishchi kuchini takror barpo etish imkoniyatlari. Chunki turizmning faqat moddiy resurslaridan foydalanib, hududiy turizm mahsulotini ishlab chiqarish, tarqatish, ayirboshlash va iste‘mol qilish mumkin emas. Bu shuningdek, funksional maqsadlarga erishish uchun turizm faoliyatini amalga oshirishga qodir maxsus tayyorlangan malakali kadrlarni o‘z ichiga oladi.

Iqtisodiy salohiyat – mamlakatning turizm mahsulotini takror ishlab chiqarish sohasidagi qobiliyatini tavsiflovchi iqtisodiy (xo‘jalik) salohiyatining ajralmas qismi, ya‘ni turizm mahsulotini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan potensial mos kuchlar va vositalar (moddiy, tabiiy, mehnat va boshqalar). U quyidagi salohiyatlarni o‘z ichiga oladi:

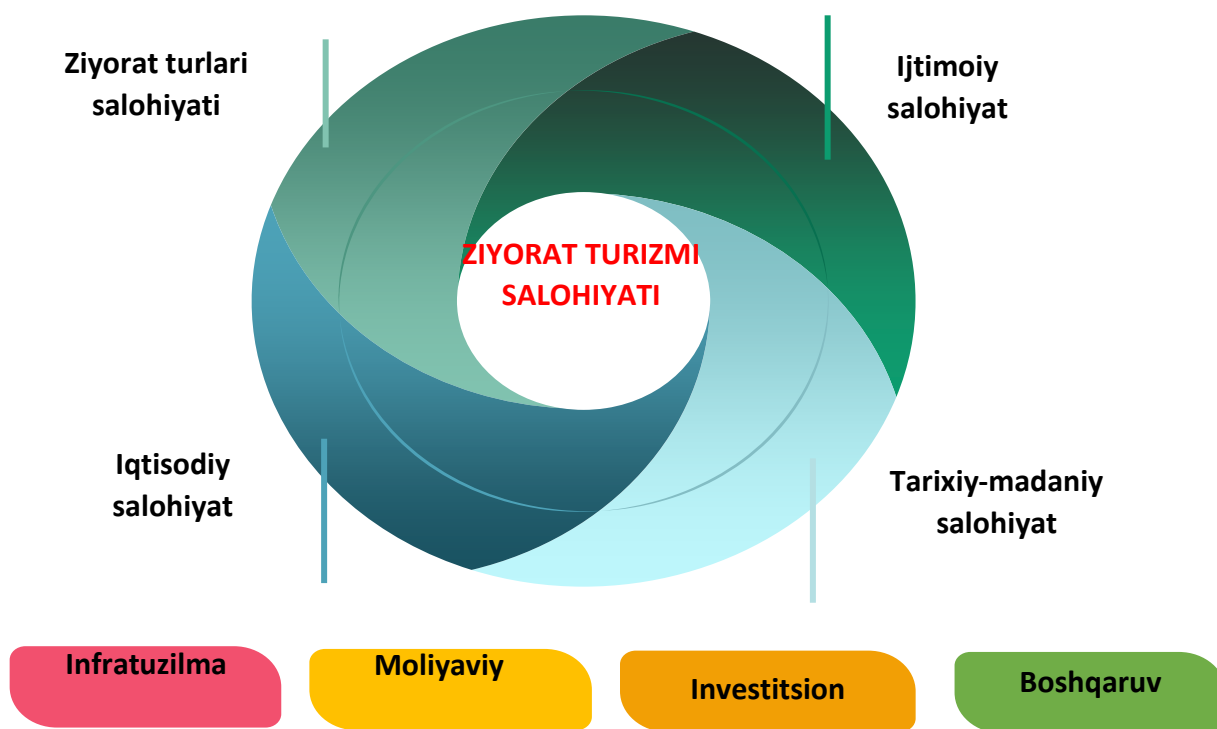
- infratuzilmaviy salohiyat. Turizm mahsuloti ishlab chiqarish talablariga mos keluvchi, turizm faoliyatini amalga oshirish hamda ularning xodimlari va rekreatlari ehtiyojlarini qondirish uchun zarur shart-sharoitlarni ta‘minlash bo‘yicha joylashtirish, dam olish, ovqatlanish, transport kompaniyalari va hokazolarning imkoniyatlari;

- moliyaviy salohiyat. Mamlakat ziyorat turizmi faoliyatini amalga oshirish uchun ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan mablag‘lar hajmini ifodalaydi;

- investitsiyaviy salohiyat – turizm faoliyatini investitsiyalash bo‘yicha jami imkoniyatlar; boshqaruv salohiyati. Ziyorat turizmi sohasining shakllanishi, tashkil etilishi, faoliyat yuritishi uchun tegishli shart-sharoitlar yaratilishida boshqaruvning barcha darajalariga rahbarlik qilish ko‘nikma va qobiliyatlari.

⁹⁵ Александрова А. Ю. Международный туризм. Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2001. – 464 с.; Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. -М.: Финансы и статистика, 2003. –176 с.;

⁹⁶ Абдурахмонов К.Х. Менеджмент туризма: Учебное пособие. – Т.: Филиал ФГБОУ ВПО «РЭУ им. Г.В. Плеханова» в г. Ташкенте, 2013. -248 с.;

1-rasm. Ziyorat turizmi salohiyatining asosiy tarkibi va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi.⁹⁷

Axborot salohiyati. Boshqaruv qarorlarini tayyorlash va qabul qilishni ta'minlovchi hamda axborot resurslarini to'plash, tejash, qayta ishlash va tarqatish orqali turizm mahsulotini ishlab chiqarish xususiyatiga (o'ziga xosligiga) ta'sir etuvchi tashkiliy-texnik va axborot imkoniyatlari yig'indisi.

Natijalar va tahlil. Ziyorat turizmining rivojlanishini tartibga solish masalalari ziyorat turizmi uchun erkin bozor muhimligi e'tirof etilishiga qaramay, davlat bu sohada samarali iqtisodiy siyosat olib borishi mumkin va kerak deb hisoblaydi.

Ziyorat maskanlarining soni va joylashuvi bo'yicha O'zbekistonning turli hududlari ma'lum darajada farq qiladi. Bu holat ziyorat turizmini rivojlantirishda hududiy yondashuvni qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

O'zbekiston bo'yicha umumiy hisobda 1257 ta ziyoratga oid diniy obida mavjud bo'lib, ulardan 1183 tasi islomiy yodgorliklardir. Shu bilan birga, hududiy va amaliy jihatdan faol turistik yo'nalishlarga kiradigan asosiy ziyorat maskanlari soni 525 tani tashkil qiladi. Qolganlari esa xristian, yahudiy va boshqa dinlarga oid obidalaridir. Ziyoratgohlar soni va ularning joylashuvi bo'yicha yetakchi viloyatlar qatorida Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo va Toshkent shahri ajralib turadi. Ayniqsa, tarixiy-madaniy yodgorliklar va qadimiy qadamjolarining mavjudligi bu hududlarda ziyorat turizmini strategik darajada rivojlantirish imkonini beradi.

1-jadval.

Hududlar bo'yicha amaliy jihatdan faol ziyorat maskanlari soni⁹⁸.

⁹⁷ Muallif ishlanmasi

⁹⁸ <https://uzbekistan.travel/uz/c/ziyosat-turizm-obyektlari-reestri/>

№	Hudud	Ziyorat maskanlari soni
	Jami	525
1	Samarqand viloyati	160
2	Buxoro viloyati	120
3	Qashqadaryo viloyati	37
4	Toshkent shahri	30
5	Farg'ona viloyati	25
6	Xorazm viloyati	22
7	Namangan viloyati	20
8	Andijon viloyati	18
9	Surxondaryo viloyati	16
10	Navoiy viloyati	14
11	Sirdaryo viloyati	10
12	Jizzax viloyati	10
13	Toshkent viloyati	8
14	Qoraqalpog'iston R.	5
Qashqadaryo viloyati ulushi		7 %

Qashqadaryo viloyatida 37 dan ortiq amaliy jihatdan faol ziyorat maskanlari mavjud bo'lib, ular orasida Hazrati Sulton maqbarasi (Shahrisabz tumanida), Langar Ota ziyoratgohi (Qamashi tumanida), Mirijan Ota (G'uzor tumanida) va Imkanagiy maqbarasi (Shahrisabz tumanida), Abu Muin Nasafiy (Qarshi tumanida) kabi obyektlar alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu ziyoratgohlar nafaqat diniy e'tiqod nuqtayi nazaridan, balki ziyoratchilar tomonidan ziyorat qilinadigan ushbu maskanlar viloyat iqtisodiy va ijtimoiy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Bu ko'rsatkich Qashqadaryo viloyatining ziyorat turizmi bo'yicha umumiy Respublikadagi salohiyatining sezilarli ekanligini ko'rsatadi. Viloyatda joylashgan tarixiy-diniy obidalar soni va ularning mazmun-mohiyati, geografik joylashuvi, qadimiy shaharlar va ziyoratgohlarning qadamjolar bilan chambarchas bog'liqligi – hududni noyob turistik resursga aylantiradi.

Shunga qaramay, mavjud salohiyat hali to'liq o'rganilmagan, ko'plab obidalar ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etilmagan, ularning tarixiy, me'moriy va madaniy tavsifi bo'yicha yetarli manbalar mavjud emas. Shuningdek, mavjud ziyoratgohlar atrofi va ularga tutash hududlarda mehmonxonalar, ovqatlanish joylari, suvenir do'konlari va boshqa yordamchi xizmat turlari yetarli emasligi, ziyoratchilar oqimini to'laqonli qabul qilish va xizmat ko'rsatishda to'siqlarni yuzaga keltirmoqda.

Bundan tashqari, viloyatda mavjud ziyorat maskanlarining turizm strategiyalariga kiritilish darajasi past bo'lib, marketing va PR faoliyati deyarli yo'q. Aksariyat maskanlar mahalliy ziyoratchilar bilan cheklanib qolmoqda. Xalqaro ko'rgazmalar, turizm yarmarkalarida Qashqadaryo viloyati ziyoratgohlari keng targ'ib qilinmayapti, turizm brendingi va manzilli yo'nalishlar tizimi shakllantirilmagan.

Demak, Qashqadaryo viloyatida mavjud 37 dan ortiq ziyorat maskanlari nafaqat diniy-ma'naviy jihatdan, balki iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish imkoniyati sifatida ham katta ahamiyatga ega. Agar ushbu resurslar bo'yicha kompleks ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilsa, zamonaviy infratuzilma yaratilsa, xorijiy turistlarga mos xizmatlar yo'lga qo'yilsa va tizimli targ'ibot ishlari amalga oshirilsa, Qashqadaryo viloyati ziyorat turizmining mamlakatdagi eng kuchli markazlaridan biriga aylanishi mumkin.

Xulosa Mamlakat hududlarida, ayniqsa Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, Navoiy va Qoraqalpog'iston kabi mintaqalarda mavjud bo'lgan ko'plab ziyorat maskanlari hali to'liq ilmiy o'rganilmagan, hujjatlashtirilmagan yoki turizm bozorida faol ishtirok etmayapti. Bu maskanlar zamonaviy xizmatlar infratuzilmasi, marketing yondashuvi va xizmatlar tizimining yetishmasligi tufayli hozircha faqat mahalliy ziyoratchilar bilan cheklanib qolgan holda faoliyat yuritmoqda.

Ko'pchilik tarixiy-diniy obyektlar turistik aylanmalardan tashqarida qolgan, ularning atrofida xorijiy yoki hatto ichki sayyohlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratilmagan. Jumladan, transport-logistika infratuzilmasi (yo'llar, belgilar, jamoat transporti), raqamli navigatsiya vositalari (onlayn xaritalar, sayyohlik platformalari), mehmonxona va ovqatlanish joylari, sanitar-gigiyenik sharoitlar, tarjima va gidlik xizmatlari yetarli emas. Bu esa chet ellik sayyohlar oqimini jalb qilish imkoniyatlarini keskin pasaytiradi.

Shuningdek, aksariyat hududlarda ziyorat maskanlari iqtisodiy qiymatga ega ob'ektdan ko'ra, faqat ma'naviy ramz sifatida baholanmoqda. Ular atrofida xizmatlar tarmog'i, savdo, hunarmandchilik eksporti yo'lga qo'yilmagan. Holbuki, ziyorat turizmi — bu faqat diniy sayohat emas, balki infratuzilmani rivojlantiruvchi, yangi ish o'rinlari yaratadigan, soliq bazasini kengaytiradigan, kambag'allikni kamaytirishga xizmat qiluvchi ko'p tarmoqli iqtisodiy faoliyat turidir.

Respublika bo'yicha 1200 dan ortiq ziyorat maskani mavjud bo'lsa-da, ularning atigi 40–45% atrofida faol turistik xizmatlarga integratsiyalashgan. Bu esa milliy iqtisodiyot uchun salmoqli boyliklar manbasi bo'la turib, foydalanilmagan imkoniyatlar ko'lamining juda katta ekanligidan darak beradi.

Hududlarning iqtisodiy rivojlanishi mamlakatning umumiy iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy farovonligini ta'minlashda asosiy vosita hisoblanadi. Ziyorat turizmi esa bu jarayonning katalizatori sifatida hududiy tengsizliklarni kamaytirish, ichki talabni kuchaytirish va eksport xizmatlarini ko'paytirish orqali iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtirishi mumkin.

Shunday ekan, ziyorat turizmini yanada rivojlantirish, uning hududiy va milliy iqtisodiyotdagi rolini kuchaytirish, mavjud salohiyatdan to'laqonli foydalanish uchun quyidagi takliflar ziyorat turizmini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida tavsifa etiladi:

➤ Ziyorat maskanlarida turistik xizmatlar ko'rsatish darajasini oshirish va ziyoratchilarga qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida, ushbu maskanlarni **mulk huquqisiz, uzoq muddatli foydalanish asosida xususiy tadbirkorlik subyektlariga berish** maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv:

✓ ziyoratgohlarning tarixiy-ma'naviy va davlatga tegishli maqomini saqlab qolgan holda, xususiy sektorni xizmat ko'rsatish bozoriga jalb etish imkonini yaratadi va davlat byudjetiga ortiqcha yuklamasiz tarzda hududiy turizm infratuzilmasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

➤ Ziyorat maskanlarining ilmiy tavsifi, tarixiy manbalari, diniy-madaniy merosi, me'moriy xususiyatlari bo'yicha to'liq bazalar tuzish;

➤ Har bir viloyat bo'yicha “ziyosat turizmi salohiyati pasporti” ishlab chiqish;

➤ Ziyoratgohlar atrofida hunarmandchilik, agro-turizm, savdo va mahalliy xizmatlar majmuasi rivojlantirish;

➤ Ziyorat turizmi infratuzilmasiga sarmoya jalb qilish uchun soliq imtiyozlari, subsidiyalar va grantlar mexanizmi ishlab chiqish;

Qashqadaryo viloyati va unga o'xshash salohiyatli hududlarda ziyorat turizmini rivojlantirish — nafaqat tarixiy-ma'naviy qadriyatlarni asrash va targ'ib qilish, balki mahalliy iqtisodiyotni tiklash, bandlikni oshirish va xalq farovonligini mustahkamlashda beqiyos ahamiyatga ega. Mazkur soha tizimli rivojlantirilsa, O'zbekiston ziyorat turizmi bo'yicha nafaqat Markaziy Osiyoda, balki musulmon dunyosida yetakchi o'rinlardan birini egallashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- 1.Социология религии Вебер М. Социология религии. (Типы религиозных сообществ) // Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 41-47.
- 2.Tastanbekov M.M., Dinashveva L.S., Orazkhan N.O., Ospanova A. Pilgrimage Of Turkestan Muslims After joining To Russia // 2nd Cyprus International Conference on Educational Research, (CY-ICER 2013). Procedia - Social and Behavioral Sciences 89. – 2013. – Pp. 667-675.
- 3.Тошкубри Зода. Аш-шакоику-н-Нуъмония фи уламои давлати-л-Усмония. – Байрут: Дору-л-китобиларабий, 1975. – Б. 29.
- 4.Eshtayev A.A. O'zbekistonning turizm salohiyati va uni rivojlantirish istiqbollari. (Monografiya) – Samarqand: “Ipak yo'li” Turizm va madaniy meros xalqaro universiteti nashriyoti, 2023. – Б. 8;
- 5.Navruz-Zoda Z.B. turistik hududlar negizida ziyorat klasterlarini shakllantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari: Iqt. fan. bo'y. fals. dok. diss. ... avtoref. – Buxoro, 2021. – Б. 57.
- 6.<https://uzbekistan.travel/uz/c/ziyosat-turizm-obyektlari-reestri/>
- 7.Александрова А. Ю. Международный туризм. Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2001.– 464 с.; Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. -М.: Финансы и статистика, 2003. –176 с.

YASHIL IQTISODIYOT, TURIZM VA BARQAROR HUDUDIIY RIVOJLANISH (Jizzax viloyati misolida)

Gapparova Musavvarabegim Bektosh qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston

Milliy universitetining Jizzax filiali 2-bosqich talabasi

E-mail: musavvarabegim2007@gmail.com

Gapparov Bexzod Nematillayevich,

Jizzax politexnika instituti kafedrası katta o'qituvchisi

E-mail: bexzodgapparov132@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5358-560X>

Annotatsiya: Ushbu maqolada yashil iqtisodiyot tamoyillarining Jizzax viloyatida barqaror hududiy rivojlanishga ta'siri hamda turizm sohasi orqali ushbu jarayonni jadallashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Viloyatning tabiiy resurslari, ekologik toza turizm (eko-turizm) salohiyati va mavjud infratuzilmasi asosida yashil iqtisodiyotni rivojlantirish istiqbollari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, yashil texnologiyalarni joriy etish, turizmni ekologik jihatdan barqaror asosda tashkil etish va mahalliy aholining iqtisodiy faolligini oshirish orqali ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka erishish yo'llari asoslab beriladi. Tadqiqotda xorijiy tajriba va milliy strategiyalar o'rganilgan bo'lib, ularni Jizzax viloyati sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, eko-turizm, hududiy rivojlanish, Jizzax viloyati, ekologik barqarorlik, mahalliy iqtisodiyot, yashil texnologiyalar, turizm infratuzilmasi, resurslardan oqilona foydalanish.

KIRISH. Bugungi globallashtirish va tabiiy resurslardan ortiqcha foydalanish sharoitida dunyo hamjamiyati oldida turgan asosiy vazifalardan biri - barqaror rivojlanishni ta'minlash va ekologiyaga yetarlicha e'tibor qaratishdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan, yashil iqtisodiyot - iqtisodiy o'sish bilan birga tabiatni muhofaza qilish va kelajak avlod uchun resurslarni asrashni nazarda tutuvchi yondashuv sifatida avj olmoqda. Yashil iqtisodiyot nafaqat sanoat yoki qishloq xo'jaligi, balki turizm sohasida ham o'z aksini topmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. O'zbekistonning markaziy hududlaridan biri bo'lgan Jizzax viloyati bu borada ulkan salohiyatga ega. Masalan, Zomin milliy bog'i - nafaqat mamlakat, balki mintaqadagi eng yirik va boy biologik xilma-xillikka ega hududlardan biri bo'lib, u yekoturizmni rivojlantirish uchun tabiiy sharoit yaratadi. Shuningdek, Sanzar daryosi vodiysi va Farish tog'lari, ularning sof havosi, ko'lmaklari va hayvonot dunyosi mahalliy va xorijiy turistlar uchun jozibali manzil hisoblanadi.

Biroq, bu salohiyatdan to'liq foydalanish uchun hududda yashil infratuzilmani shakllantirish, ya'ni energiya tejovchi texnologiyalar, qayta tiklanadigan manbalardan foydalanish va chiqindilarni boshqarish kabi yashil texnologiyalarni joriy etish zarur. Shu bilan birga, mahalliy aholi ishtirokini ta'minlash orqali ijtimoiy tenglik va iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkin.

Jizzax viloyati misolida yashil iqtisodiyotni turizm bilan integratsiya qilish - nafaqat atrof-muhitni asrash, balki barqaror hududiy rivojlanishga olib keluvchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Jumladan, Prezident 22-iyul 2025-yilda Jizzax viloyatidagi bir nechta muhim hududlarga tashrif buyurdi. U xususan Zomin tumanida yangi maishiy texnika ishlab chiqarish zavodi va Zomin Technopark loyihalari bilan tanishdi. Bu tashrif davomida quyidagi masalalar muhokama qilindi va tegishli yechimlar belgilab olindi.

Muhokama etilgan masalalar va yechimlar:

- Zomin tumani - sanoat salohiyatini rivojlantirish masalasida Prezident tumandagi yangi maishiy texnika ishlab chiqarish zavodining qurilishi va rejalashtirilgan Technopark loyihasi haqida ma'lumot olib, hududning yuqori texnologiyalar asosida rivojlanish imkoniyatlarini ko'rdi. Bu loyihalar nafaqat yangi ish o'rinlarini yaratadi, balki sanoatda raqamli va ishlab chiqarish infratuzilmasini mustahkamlaydi;

- Barqaror hududiy rivojlanish uchun strategiya zarurati hususida Prezident mahalliy hokimiyat organlari va reform xodimlari bilan muloqot qilib, tumandagi sanoat va texnopark loyihalarining iqtisodiy samaradorligini tahlil qildi. U mahalliy rahbarlar va markaziy reform idoralari o'rtasida aniq koordinatsiya yo'lga qo'yishni talab qildi - maqsad viloyat iqtisodiyotini yashil texnologiyalar, barqaror eksport va mahalliy ish bilan ta'minlash orqali mustahkamlashdir;

• Yashil iqtisodiyot va energiya samaradorligi masalasida Prezidentning boshqa yig'ilishlarida - jumladan, energetika va barqarorlik masalalari bo'yicha - energiya tejavchi texnologiyalar joriy etish, yashil energetikani rivojlantirish va infratuzilmani modernizatsiya qilish muhimligi ta'kidlandi. Jizzax viloyatida ham barqaror turizm va yashil iqtisodiyot loyihalari ushbu umumiy strategiya doirasida amalga oshirilmoqda.

Bu borada qisqacha xulosa qiladigan bo'lsak:

• Prezident tashrifi davomida Zomin tumanida yuqori texnologiyali sanoat va Technopark loyihalari asosida barqaror iqtisodiy rivojlanishga urg'u berildi.

• Mahalliy rahbarlar va reform agentliklarining samarali faoliyati orqali yangi loyihalarning iqtisodiy samaradorligi ta'minlanishi shartligi qayd etildi.

• Bu tashabbuslar yashil iqtisodiyot, turizmni infratuzilma bilan integral bog'lash va hududiy barqaror o'sishni rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Endi mavzuga doir mavjud kamchiliklar, ularni bartaraf etish usullari va takliflarni aniq misollar va real holatlar asosida ko'rib chiqadigan bo'lsak, ular quyidagicha ko'rinishda bo'lishi mumkin, ya'ni:

1. Mavjud kamchiliklar.

1.1. Infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Jizzax viloyatida, ayniqsa Zomin, Forish va Yangikishloq kabi ekoturizm salohiyati yuqori hududlarda yo'llar, elektr ta'minoti, internet, sanitariya-infratuzilma yetishmovchiligi mavjud.

Misol: Zomin milliy bog'iga olib boruvchi yo'llarda qatnov mavsumida tirbandliklar, avtoturargohlar yetishmasligi va turistlar uchun qulay sharoitlar kamligi kuzatiladi.

1.2. Turizmda "yashil standartlar"ning amalda qo'llanilmasligi.

Mehmonxonalar, dam olish maskanlari va turistik ob'ektlar uchun ekologik standartlar, chiqindi tizimi, suv tejash texnologiyalari keng joriy qilinmagan.

Misol: Ayrim turistik zonalarda chiqindilarni ajratib yig'ish (sortirovka) va qayta ishlash tizimi umuman mavjud emas.

1.3. Mahalliy aholining ishtirok darajasi past.

Yashil iqtisodiyot va ekoturizm loyihalarida mahalliy aholining ishtirok darajasi past, bu esa loyihalarning barqarorligiga tahdid soladi.

Misol: Jizzax viloyatining qishloq hududlarida yashovchi aholi hanuz turizm sohasi uchun kadrlar sifatida tayyorlanmayapti, va ularning foyda olish imkoniyati cheklangan.

1.4. Qonunchilik va moliyaviy qo'llab-quvvatlash yetishmovchiligi.

Yashil texnologiyalar va ekoturizm uchun imtiyozli kreditlar, soliq sabukliklari va loyihalarni qo'llab-quvvatlovchi dasturlar amalda hali to'liq ishlamaydi.

Misol: Ekoturizm loyihalariga ajratiladigan investitsiya ko'lami an'anaviy turizmga qaraganda ancha kam.

2. Kamchiliklarni bartaraf etish usullari:

2.1. Infratuzilmani yaxshilash.

- Turistik hududlarda yo'llar, elektr tarmoqlari, ekologik hojatxonalar va axborot nuqtalarini tashkil etish.
- Davlat-xususiy sheriklik asosida "Yashil infratuzilma dasturi"ni joriy qilish.

2.2. "Yashil sertifikat" tizimini joriy etish.

- Mehmonxona, dam olish maskanlari, ovqatlanish shoxobchalarida ekologik talablarga javob beradigan ob'ektlarga "Yashil sertifikat" berish tizimini joriy etish.
- Bu tizim mahalliy va xorijiy turistlar uchun ishonch belgisi bo'lib xizmat qiladi.

2.3. Aholini jalb qilish va kasbiy tayyorlash.

- Qishloq joylarda eko-turizm bo'yicha malaka kurslari, grant dasturlari va mikrokreditlar orqali aholini loyihalarga jalb etish.
- Ayniqsa xotin-qizlar va yoshlar uchun turizm xizmatlarini tashkil qilish imkoniyatlarini kengaytirish.

2.4. Qonunchilikni takomillashtirish.

- Eko-turizm ob'ektlari uchun soliq imtiyozlari va "yashil biznes"lar uchun subsidiya tizimini qonuniy ravishda mustahkamlash.
- Viloyat va tuman darajasida eko-turizmni rivojlantirish strategiyalarini tasdiqlash.

3. Takliflar:

№	Taklif	Asos
1	"Jizzax ekoturizm klasteri"ni tashkil etish	Zomin, Forish, Mirzacho'l hududlarini ekoturizm xablariga aylantirish

№	Taklif	Asos
2	Turistik ob'ektlarga "yashil subsidiyalarni" ajratish	Ekologik chiqindilar tizimi joriy etilgan ob'ektlarga moliyaviy yordam
3	Mahalliy ta'lim muassasalarida "yashil iqtisodiyot" yo'nalishlari ochish	Ustuvor kadrlar tayyorlash va ilmiy salohiyatni oshirish
4	Xalqaro donor tashkilotlar bilan hamkorlik	UNDP, GEF, KOICA kabi tashkilotlar yordamida infratuzilmani yaxshilash

XULOSA. Jahon miqyosida ekologik barqarorlik, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va iqtisodiy o'sishni bir vaqtning o'zida ta'minlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu talablar zamonaviy iqtisodiy konsepsiya - yashil iqtisodiyotni hayotga tatbiq etish orqali amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda, xususan, Jizzax viloyati misolida olib borilayotgan islohotlar, ekoturizm imkoniyatlarini rivojlantirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish va mahalliy aholining iqtisodiy faolligini oshirish borasida muayyan yutuqlarga erishilmoqda. Zomin milliy bog'i, Forish tog'li hududlari, tabiat bilan uyg'un yashash imkoniyatlari viloyatni respublikadagi eng istiqbolli ekoturizm hududlaridan biriga aylantirmoqda.

Biroq, mavjud infratuzilma muammolari, "yashil standart"larning to'liq joriy etilmagani, aholi ishtirokining pastligi kabi kamchiliklar ushbu salohiyatning to'liq ishga solinishiga to'siq bo'lmoqda. Bundan kelib chiqib, yashil iqtisodiyot va turizmni mutanosib tarzda rivojlantirish uchun mustahkam qonunchilik bazasi, innovatsion yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, hamda jamoatchilik bilan hamkorlikni yanada chuqurlashtirish talab etiladi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, yashil iqtisodiyot - bu faqat iqtisodiy tizim emas, balki inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi yangi sivilizatsion madaniyatdir. Ushbu madaniyatni Jizzax viloyatida shakllantirish orqali nafaqat hududiy, balki milliy darajada ham barqaror rivojlanishni kafolatlash mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. **A.Z. Mirzaeva** (2021). *Mechanisms for the development of ecotourism in Uzbekistan* (Jizzax viloyati misolida). *Current Research Journal of History* 2(6), 34–38. Samarqand.

2. **G'M. Mavlanov** (2024). *O'zbekistonning Jizzax viloyatida chang'i turizmini rivojlantirish, turistik va rekreatsion resurslarni iqtisodiy baholash*. *Economics and Innovative Technologies*, 13(1), 108–114. Toshkent.

3. **L.Sh.Sanaeva va K.S. Safarov** (2024 dekabr). *Ecotourism Cluster and Prospects for the Sangzor-Jizzakh Reservoir*. (Academia Open).

4. **S.Abdunazarov** (2024 iyun). *O'ZBEKISTONNING BARQAROR RIVOJLANISHIDA YASHIL IQTISODIYOTNING O'RNI*. *Journal of Economy, Tourism and Service* 3(5), 402–406.

5. **Sh.Isomiddinov** (2025 mart). *Ekologik turizmning ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri va uni rivojlantirish istiqbollari* (Jizzax viloyati misolida). "Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali 3(3), 6–9.

6. **Sh.Xamdamov** (2025 fevral). *O'zbekiston iqtisodiyotida barqaror rivojlanish ko'rsatkichlari tahlili*. "Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali 3(2). Toshkent – barqarorlik indeksleri va qayta tiklanuvchi energiya jihatleri tahlil etilgan.

7. **Sh.F.Saloxitdinov va M.U.Qurbanova** (2024 dekabr). *Barqaror rivojlanishni ta'minlashda "Yashil turizm"ning o'rni*. Konferensiya materiali, Mirzo Ulug'bek N.U. Jizzax filiali

8. **O.X.Turakulov** (2024 dekabr). *Yashil iqtisodiyotni rivojlantirish barqaror rivojlanishni ta'minlashning asosi*. Konferensiya materiali, Jizzax filiali, O'zbekiston Milliy Universiteti.

CURRENT STATE OF CUSTOMER LOYALTY PROGRAMS IN COMMERCIAL BANKS OF UZBEKISTAN: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Kuliev Naim Khalimovich

Bukhara State University

Associate Professor, Department of Accounting and Statistics

Abstract. *Customer loyalty programs have become a key competitive tool in modern banking, enabling institutions to retain profitable clients, increase product usage, and strengthen long-term relationships. In Uzbekistan, commercial banks have introduced various loyalty initiatives, from cashback and reward points to service-tier benefits and partner discounts. However, these programs face significant challenges—limited personalization, insufficient integration with digital channels, and underdeveloped customer analytics—reducing their overall effectiveness. This paper examines the current state of loyalty programs in Uzbekistan’s commercial banking sector, identifies structural and operational problems, and proposes evidence-based solutions adapted from global best practices and local market conditions.*

Keywords: *customer loyalty, commercial banks, Uzbekistan, loyalty programs, relationship marketing, digital banking.*

Introduction. In the context of increasing competition in the banking sector, customer loyalty has become one of the most critical determinants of long-term profitability and market stability for commercial banks. Customer loyalty programs—ranging from reward points and cashback to personalized service packages and digital engagement tools—are designed to retain existing clients, increase the frequency and volume of their transactions, and strengthen their relationship with the bank. Global banking practice shows that effective loyalty strategies can significantly reduce customer churn, lower acquisition costs, and generate sustainable growth through repeat business. In Uzbekistan, the transformation of the banking sector over the past decade, driven by economic liberalization, digitalization, and regulatory reforms, has created both opportunities and challenges for implementing loyalty programs. While several commercial banks have introduced reward-based and service-oriented loyalty initiatives, the overall effectiveness of these programs remains inconsistent. Factors such as limited personalization, underdeveloped customer analytics, insufficient integration with digital platforms, and weak customer engagement strategies hinder their full potential.

From a theoretical perspective, loyalty is often categorized into behavioral, attitudinal, and composite dimensions, each requiring specific marketing and service approaches. In practice, the success of loyalty programs depends on the ability of banks to collect and analyze customer data, segment their markets effectively, and design value propositions that meet the evolving needs of both retail and corporate clients. Given the growing sophistication of banking customers in Uzbekistan—driven by increased financial literacy, digital adoption, and exposure to global service standards—it is imperative for commercial banks to rethink their loyalty mechanisms. This study aims to assess the current state of customer loyalty programs in Uzbekistan’s commercial banks, identify key problems limiting their effectiveness, and propose scientifically grounded solutions for their improvement, drawing on international best practices and adapting them to local market conditions.

Literature review. Customer loyalty is commonly defined across behavioral, attitudinal, and composite dimensions. Behavioral loyalty refers to repeat purchase/use and share-of-wallet; attitudinal loyalty captures psychological commitment and advocacy; composite views integrate both (Dick & Basu, 1994; Oliver, 1999). In banking, the relationship is multi-product and long-lived (deposits, payments, credit, investments), which makes relationship marketing and customer equity especially salient (Morgan & Hunt, 1994; Rust, Zeithaml & Lemon, 2000). The Service-Profit Chain posits that internal service quality → employee satisfaction → customer satisfaction → loyalty → profitability (Heskett et al., 1994), a sequence repeatedly examined in financial services.

Four antecedent families dominate the literature. Perceived quality & satisfaction. Service quality (SERVQUAL; Parasuraman, Zeithaml & Berry, 1988) and perceived value (Zeithaml, 1988) are robust predictors of satisfaction and loyalty intentions in retail banking. Trust & perceived risk. Trust reduces uncertainty in credence services like banking and is central to long-term commitment (Morgan & Hunt, 1994). Switching costs. Financial, procedural, and relational costs anchor customers even when alternatives exist (Burnham, Frels & Mahajan, 2003). In banking, account number “stickiness,” salary deposits, credit histories, and bill-pay linkages amplify these costs. Convenience & access. Omnichannel access (branch + mobile + card + call center) and reliability of payments strongly shape habit formation and loyalty. Bank loyalty programs span points & miles, cashback, tiered status, fee waivers, partner ecosystems, and co-branded cards. Their mechanisms include. Economic incentives (expected value of rewards, fee reductions). Status & recognition (tier benefits; priority service). Lock-in effects (program-specific benefits, partner networks). Data-driven personalization (offers triggered by transaction patterns). Evidence is mixed but promising: early work finds modest lifts in repeat behavior and share-of-wallet, often concentrated among heavy users (Sharp & Sharp, 1997; Reinartz & Kumar, 2002). Meta-analyses in services show stronger effects when programs are tiered, transparent, and integrated with service quality rather than used as price

promotions alone (Dorotic et al., 2012). Poorly designed schemes risk adverse selection (rewarding already loyal customers), cannibalization, and points liability accumulation.

Several design levers recur in the literature. Simplicity & transparency. Clear earn–burn rules reduce perceived risk and frustration. Meaningful differentiation. Tiers linked to service improvements (faster queues, dedicated managers) outperform pure monetary rebates. Personalization & timing. Event-based triggers (salary day, travel, tuition season) and micro-segments increase relevance (Rust et al., 2000). Gamification & endowed progress. Small “head starts,” badges, and progress feedback leverage behavioral biases to sustain engagement. Partner ecosystems. Card-linked offers and retail partners amplify value creation beyond the bank’s walls—but require tight fraud/risk controls. SME/Corporate tracks. Relationship depth, bundled cash-management, and advisory benefits drive loyalty differently than in retail segments. Robust evaluation is essential. Outcome metrics: retention/churn, product holdings (breadth), share-of-wallet, activity frequency, balances, and Customer Lifetime Value (CLV) (Gupta & Lehmann, 2003). Perceptual metrics: satisfaction, trust, perceived value, and advocacy (NPS; Reichheld, 2003)—useful but should not replace behavioral KPIs. Methods: randomized A/B tests, uplift modeling, difference-in-differences on staggered rollouts, and RFM-based targeting. Studies warn against selection bias and the “halo” effect of concurrent campaigns. Financial accounting: accrual of points liability, breakage forecasting, and unit economics by segment are needed for sustainability.

Digitization reshapes loyalty economics. Mobile-first engagement increases frequency and yields granular data for real-time personalization (next-best-action engines). Card-linked & geo-contextual offers enable merchant-funded rewards, reducing program cost. Security & privacy (KYC/AML, data protection) are loyalty drivers in banking—trust breaches erode years of relationship equity. Fairness & explainability. Algorithmic offers must avoid discriminatory outcomes; transparent criteria and opt-outs support trust. Compared to retail, banks face. Regulatory boundaries on inducements, disclosures, and consumer protection—affecting reward structures and communications. Risk interactions. Loyalty levers (e.g., fee waivers, higher limits) interact with credit and fraud risk; cross-functional governance is required. Cross-sell architecture. Loyalty is often realized as deeper product stacks (salary account → card → mobile app → installment credit → savings/investment). Research shows relationship breadth predicts profitability more than frequency alone (Reinartz & Kumar, 2002). In emerging markets, studies highlight price sensitivity, financial literacy gaps, cash preferences, and uneven digital access. Loyalty programs can accelerate digital adoption (e.g., rewarding first bill-pay, P2P transfers, or salary onboarding), while branch service quality remains crucial during transition phases. Partner ecosystems (utilities, transport, telcos, marketplaces) can materially raise perceived value. However, empirical research specific to Central Asia/Uzbekistan remains limited—suggesting opportunities for contribution through locally grounded studies.

Discussion and results. The assessment of customer loyalty programs in Uzbekistan’s commercial banking sector reveals a transitional stage in their evolution. While most banks have recognized the strategic importance of retaining clients, the current program designs are still heavily influenced by transactional incentives—such as cashbacks, reward points, and partner discounts—rather than relational benefits aimed at fostering deeper customer engagement. The low degree of personalization is one of the most notable gaps. International research (Oliver, 1999; Dorotic et al., 2012) emphasizes that loyalty stems from relevance and trust, which require precise segmentation and data-driven offer customization. In Uzbekistan, the limited use of big data analytics and customer relationship management (CRM) systems has restricted the ability to deliver targeted experiences. As a result, many loyalty programs struggle to differentiate themselves, leading to homogeneity across banks and low switching barriers.

Another finding is the partial digital integration of loyalty programs. While mobile banking applications are widespread, not all banks provide real-time tracking of rewards or seamless redemption processes. This limits user engagement, particularly among younger, tech-savvy segments who expect instant updates and interactive features. Furthermore, partner ecosystems remain underdeveloped—most banks collaborate with a narrow range of merchants, reducing the perceived value of participation. From a strategic perspective, many banks adopt a short-term marketing mindset, using loyalty programs as promotional tools rather than as a long-term relationship management framework. This approach generates temporary spikes in activity but fails to produce sustainable increases in Customer Lifetime Value (CLV). Best-practice models from other countries show that integrating loyalty initiatives with holistic customer experience strategies yields more enduring results.

Lastly, the study highlights a measurement gap. Banks rarely conduct controlled experiments or ROI analyses to evaluate the effectiveness of their programs. Without clear performance indicators—such as retention rate improvement, product per customer growth, and net promoter score (NPS) changes—it is difficult to optimize program design or justify investment levels.

Based on the analysis, the key results can be summarized as follows:

1. **Program Prevalence:** All major commercial banks in Uzbekistan operate some form of loyalty program, but the complexity, scope, and technological integration vary widely.
2. **Feature Concentration:** The majority of programs rely on cashback and reward points, with limited adoption of tiered benefits, exclusive services, or emotional engagement strategies.
3. **Digital Engagement Gap:** Only a minority of banks provide real-time points tracking and in-app redemption, resulting in reduced convenience and customer interaction frequency.
4. **Partner Network Size:** On average, partner ecosystems are small and heavily retail-focused, lacking cross-industry collaborations that could enhance perceived value.
5. **Analytical Weakness:** Few banks systematically segment customers or track CLV to align rewards with long-term profitability goals.
6. **Short-term Focus:** Program objectives are often tied to quarterly sales or transaction growth targets, not sustained relationship building.
7. **Potential for Improvement:** Adopting data analytics, personalization, tiered rewards, and broader partner networks can significantly enhance the impact of loyalty programs.

In a highly competitive and increasingly digitalized financial sector, customer loyalty has emerged as a decisive factor in ensuring sustainable growth and profitability for banks. The transition of Uzbekistan's banking industry toward market-driven operations—accelerated by economic liberalization, digital transformation, and regulatory reforms—has intensified the need for effective loyalty strategies.

Globally, loyalty programs in banking are designed not only to reward repeat usage but also to enhance customer experience, encourage cross-selling, and strengthen emotional bonds between the client and the institution. In Uzbekistan, several commercial banks have launched programs offering cashbacks, reward points, partner discounts, and premium service packages. Yet, the uptake and impact of these initiatives remain inconsistent. The aim of this paper is to assess the current state of customer loyalty programs in Uzbekistan's commercial banks, identify the key problems hindering their performance, and present scientifically grounded solutions based on international benchmarks and local adaptation.

Academic research conceptualizes loyalty along behavioral, attitudinal, and composite dimensions (Dick & Basu, 1994; Oliver, 1999). In banking, relationship marketing theory (Morgan & Hunt, 1994) highlights trust, commitment, and mutual value creation as pillars of loyalty. Service quality models (Parasuraman, Zeithaml & Berry, 1988) and the Service-Profit Chain (Heskett et al., 1994) demonstrate the link between internal service processes, customer satisfaction, and repeat business. Studies on loyalty programs (Reinartz & Kumar, 2002; Dorotic et al., 2012) show that their effectiveness depends on personalization, transparency, tier differentiation, and integration with broader customer experience strategies. Digitalization has expanded loyalty mechanisms, allowing real-time rewards, behavioral triggers, and multi-channel engagement, but also raising concerns over privacy and inclusivity.

The loyalty landscape in Uzbekistan's banking sector is evolving but still nascent compared to global markets. **Common Features:** Cashback on card transactions, points systems redeemable for goods or services, discounts with retail partners, and fee waivers for high-value customers. **Technology Integration:** Most programs are linked to mobile banking applications, though functionality varies; some banks offer real-time reward tracking, others rely on periodic updates. **Target Segments:** Predominantly retail customers; SME and corporate client loyalty programs are less developed. **Marketing Communication:** Limited use of personalized offers; promotions are often generic and focus on short-term incentives.

Table 1.

Key problems in customer loyalty programs in Uzbekistan's commercial banks

No.	Problem Area	Description	Implications
1	Low Personalization	Programs rarely use customer segmentation or behavioral data to tailor offers.	Reduced relevance, lower engagement, and diminished loyalty impact.
2	Limited Digital Integration	Weak integration between loyalty systems and mobile/online banking platforms.	Inconvenient user experience; missed opportunities for real-time engagement.
3	Inadequate Analytics	Minimal use of big data and predictive modeling for targeting and retention.	Poor ROI measurement; inefficient resource allocation.
4	Short-term Orientation	Focus on one-off promotions rather than building long-term relationships.	Temporary sales boosts without sustainable loyalty.

5	Partner Network Limitations	Few strategic partnerships to expand reward ecosystems.	Lower perceived program value compared to international benchmarks.

The analysis of Table 1 demonstrates that the challenges facing customer loyalty programs in Uzbekistan's commercial banks are both structural and strategic in nature. The lack of personalization and advanced analytics indicates that most programs operate on a generic, "one-size-fits-all" model, which undermines their ability to create meaningful engagement or differentiate from competitors. Limited digital integration further restricts accessibility and convenience, particularly for younger, tech-oriented customers who expect seamless, real-time interactions.

Moreover, the predominance of short-term, promotion-driven approaches reveals a gap in strategic vision—loyalty programs are often treated as temporary marketing tools rather than as integral components of long-term customer relationship management. The underdeveloped partner networks also reduce the perceived value of these programs compared to global best practices, where cross-sector collaborations significantly enhance customer benefits. Overall, addressing these issues requires a holistic transformation—integrating data-driven personalization, advanced analytics, comprehensive digital platforms, and expanded partner ecosystems—so that loyalty programs can evolve from basic reward schemes into strategic assets that foster sustained customer commitment and profitability.

Conclusion. Customer loyalty programs in Uzbekistan's commercial banks are at a formative stage—showing signs of innovation but lacking the depth, integration, and analytical rigor seen in mature markets. The primary challenges are low personalization, limited digital integration, and short-term promotional focus. Addressing these issues through data-driven personalization, full digital integration, expanded partner networks, and long-term value orientation can substantially improve program effectiveness.

By applying international best practices in a locally adapted manner, Uzbekistan's banks can transform loyalty programs from simple marketing tools into strategic assets that drive sustained profitability, customer trust, and competitive advantage in a rapidly evolving financial services landscape.

References:

1. Burnham, T. A., Frels, J. K., & Mahajan, V. (2003). Consumer switching costs: A typology, antecedents, and consequences. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 31(2), 109–126. <https://doi.org/10.1177/0092070302250897>
2. Dick, A. S., & Basu, K. (1994). Customer loyalty: Toward an integrated conceptual framework. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 22(2), 99–113. <https://doi.org/10.1177/0092070394222001>
3. Dorotic, M., Fok, D., Verhoef, P. C., & Bijmolt, T. H. (2012). Loyalty programs: Current knowledge and research directions. *International Journal of Management Reviews*, 14(3), 217–237. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2011.00314.x>
4. Xalimovich, K. N. (2024). THE IMPACT OF THE TRANSFORMATION OF COMMERCIAL BANKS OF OUR COUNTRY ON THE NATIONAL ECONOMY: PROBLEMS AND SOLUTIONS. *International Journal of Education, Social Science & Humanities*, 12(4), 372-379.
5. Halimovich, K. N. (2024). FOREIGN EXPERIENCE OF MOTIVATION OF PRIVATE SECTOR EMPLOYEES (ON THE EXAMPLE OF ATB "TENGE BANK"). *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*, 4(Maxsus son), 92-95.
6. Кулиев, Н. Х. (1984). Совершенствование системы планирования производственно-технической базы жилищного строительства.
7. ИСОМОВ, Б. КУЛИЕВ НХ ВЕСТНИК НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ. *ВЕСТНИК НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ Учредители: Олимп*, 22-24.
8. Halimovich, Q. N. (2022). Importance of Innovative Activities in Banks. *EUROPEAN JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN SOCIETY*, 2(11), 37-40.
9. Halimovich, K. N. (2023). ADVANTAGES OF TAX CREDITS IN INCREASING THE PROFITABILITY OF COMMERCIAL BANKS. *IMRAS*, 6(6), 229-234.
10. Mohira, B., & Diyorbek, Q. (2024). AHOLINI BANDLIGINI TAMINLASH VA YANGI ISH ORINLARI YARATISHDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING ZARURATI. *INTELLECTUAL EDUCATION TECHNOLOGICAL SOLUTIONS AND INNOVATIVE DIGITAL TOOLS*, 3(27), 108-112.

11. Ahrorovna, B. M. (2024). MANAGEMENT AND IMPLEMENTATION OF TECHNOLOGICAL INNOVATIONS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES OF OUR COUNTRY. *INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE* 2024, 3(34), 18-22.

12. Axrorovna, B. M. (2025). KOMPANIYANING XARAJATLARINI KAMAYTIRISH STRATEGIYASINI ISHLAB CHIQUISHDA MOLIIYAVIY MENEJMENTDAN FOYDALANISH MEXANIZMLARI. *Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика)*, (10), 800-810.

13. Bakayeva, M. (2024). Innovatsion menejment yondashuvlari asosida sanoat korxonalari faoliyatini boshqarish va tashkil etish. *MUHANDISLIK VA IQTISODIYOT*, 2(3).

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРИДА ЯШИЛ ХИЗМАТЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ ДАРАЖАСИ ТАХЛИЛИ

Абдуганиева Юлдуз Тоштемировна,

Макроиктисодий ва ҳудудий тадқиқотлар институти бош мутахассиси,

Рахмонов Акмалжон Алишер ўғли,

Макроиктисодий ва ҳудудий тадқиқотлар институти

етакчи мутахассиси

Аннотация. Ўзбекистонда яшил хизматларга бўлган талаб йил сайин ортмоқда. Бироқ қишлоқ жойларида аҳоли қайси яшил хизмат турларидан фойдаланаётгани, яшил хизматларнинг аҳамияти ҳамда соҳада мавжуд муаммолар мазкур мақолада аҳолидан ўтказилган сўровнома натижалари асосида таҳлил қилинди.

Калит сўзлар. Яшил хизматлар, яшил энергия, қишлоқ жойларида яшил хизматлар.

Қириш. Яшил хизматлар атамаси экологик барқарорликни таъминлашга қаратилган хизматлар мажмуасини ифодалайди. Уларга чиқиндиларни қайта ишлаш, қайта тикланувчи энергияга асосланган техник хизматлар, экологик туризм, энергия самарадорлигини оширувчи хизматлар, ҳамда яшил ахборот технологиялари киради. Масалан, соҳа ривожини учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 24 мартдаги ПҚ-116-сонли “Тошкент шаҳри, Тошкент ва Андижон вилоятларида қаттиқ маиший чиқиндиларни ёқиш орқали электр энергияси ишлаб чиқариш” инвестиция лойиҳасини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” қарорига мувофиқ чиқиндиларни саралаш орқали уларни кенг миқёсда қайта ишлашга кўмаклашиш бўйича ишлар жадаллик билан амалга оширилмоқда. Айни пайтда Ўзбекистонда маиший чиқиндиларнинг асосий турлари, жумладан, полиэтилен, қоғоз, шиша, тўқимачилик, техник мой чиқиндилари, металллар, автомобиль шиналари ва резина маҳсулотлари қайта ишланмоқда. 2024 йилда мамлакатимизда 14,8 миллион тонна маиший чиқинди ҳосил бўлган бўлса, шундан 900,5 минг тоннадан ортиғи 292 та ихтисослаштирилган корхонада қайта ишланган, бу эса умумий ҳажмининг 6,1 фоизини ташкил этади⁹⁹.

Адабиётлар таҳлили. Бир қанча халқаро тадқиқотлар яшил хизматлар иқтисодий ўсишни экологик барқарорлик билан уйғунлаштиришда муҳим восита эканини таъкидлайди. Масалан, Ш.Ж.Қҳан, П.Каур, Ф.Жабезн, А.Дҳир (2011) томонидан Германияда ўтказилган тадқиқотда яшил инновациялар, айниқса хизмат кўрсатиш соҳасида, “яшил” иш ўринлари яратиш ва экологик салбий тенденцияни камайтиришга олиб келгани аниқланган¹⁰⁰.

Ривожланаётган мамлакатлар мисолида олиб борилган таҳлиллар, хусусан, Кисси эт ал, М. Сегбеня, Ж.О. Амоах (2024) томонидан Ғарбий Африкада амалга оширилган ишлар, шуни кўрсатадики, яшил хизматлар кўп ҳолларда давлат сиёсати, молиялаштириш имкониятлари ва аҳолининг хабардорлиги билан чамбарчас боғлиқ¹⁰¹.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон қишлоқ ҳудудларида яшил хизмат турларининг ривожланиш даражасини ўрганиш мақсадида Тошкент вилоятининг қишлоқ аҳолиси ўртасида юзма-юз суҳбат тарзида сўровнома ўтказилди. Сўровда туман марказларидан узоқда жойлашган чекка ҳудудларда яшовчи аҳоли мақсадли танлов гуруҳи сифатида жалб этилди. Ушбу тадқиқот доирасида Тошкент вилоятининг 6 та туманларидан жами 18 та маҳалладан 291 нафар респондент иштирок этди.

⁹⁹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат портал - <http://gov.uz/oz/eco/news/view/38417>

¹⁰⁰ “Business Strategy and the Environment” журнали расмий веб-сайти - <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002%2Fbse.2802>

¹⁰¹ “Heliyon” журнали расмий веб-сайти - [https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440\(24\)09411-8](https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440(24)09411-8)

Сўровнома Тошкент вилоятида яшил хизмат турларига бўлган талаб даражаси, ушбу хизматларнинг аҳамияти ҳамда уларни ривожлантиришдаги асосий тўсиқларни аниқлашга қаратилган саволлар асосида шакллантирилди. Сўров варақаси бир вариантли, бир нечта вариантли ва Ликерт шкаласига асосланган саволларни ўз ичига олди. Шу орқали тадқиқот учун зарур бўлган миқдорий ва сифатий маълумотларни тўплашга эришилди.

Натижалар таҳлили. Аҳолидан ўтказилган сўровнома натижаларига кўра, яшил хизматлардан фойдаланиш даражаси кам эканлиги маълум бўлди (1-расм).

1-расм. Қишлоқ аҳолисининг яшил хизмат турларидан фойдаланиш даражаси¹⁰²

Яшил хизматлардан фойдаланиш бўйича сўровномада энг юқори 40,9 фоиз респондент ҳеч қайси яшил хизматлардан фойдаланмаслигини билдирган. Кўриниб турибдики, кўрсаткичнинг юқорилиги ҳали қишлоқ жойларида яшил хизматлардан фойдаланиш оммалашмаганини кўрсатади. Шу билан бирга мавжуд яшил хизматларидан нисбатан кўпроқ фойдаланилаётганлари қаторига яшил инфратузилма хизматлари (15,1%), сувни филтрлаш ва тежаш хизматлари (14,8%) ва электр транспорт хизматлари (11,3%) кабилар ўрин эгаллаган.

Шунингдек, аҳоли орасида яшил хизматларни оммалаштиришдаги мавжуд камчиликлар ҳақида сўралганда, респондентларнинг 37,1 фоизи аҳолининг хабардор эмаслиги, 27,5 фоизи етарли инфратузилма йўқлиги, 26,5 фоизи соҳа мутахассислар етишмаслигида, деб ҳисоблашлари маълум бўлди (2-расм). Яшил хизматлардан фойдаланиш кенгайиб бораётганига қарамай, бир қанча муаммолар мавжудлиги иштирокчилар томонидан таъкидлаб ўтилганлигини кўриш мумкин. Шу ўринда юқоридаги муаммолар оқибатида 2024 йил Ҳаво Сифати Индексида (Air Quality Index) Ўзбекистон ҳаво ифлосланиши кўрсаткичи бўйича 138 та мамлакат орасидан 19-ўринни эгаллади. Маълумот ўрнида шуни айтиш мумкинки, дунё бўйлаб ҳаво ифлосланиши оқибатида йиллик ўлим даражаси юқори қон босимидан кейинги иккинчи ўринда туради¹⁰³.

¹⁰² Сўровнома натижалари асосидаги маълумот

¹⁰³ Ҳаво Сифати Индекси расмий веб-сайти - <https://www.iqair.com/world-air-quality>

2-расм. Қишлоқ жойларида яшил хизматларни ривожлантиришда мавжуд тўсиқлар¹⁰⁴

Хулоса ва таклифлар. Сўровнома натижаларига кўра респондентларнинг учдан икки қисми яшил хизматларнинг аҳамиятини зарурийлигини кўрсатган. Бу эса яшил хизматларнинг келгусида янада ривожланишини билдиради. Яшил хизматларни ривожлантиришда асосий тўсиқ бу аҳолининг бир қисмини хабардор эмаслигида бўлса бошқа бир тўсиқ етарли инфратузилманинг йўқлигида. Бу муаммоларни бартараф қилиш учун оммавий ахборот воситалари орқали яшил хизматлар тўғрисида кўрсатувлар тайёрлаш ҳамда уни кенг жамоатчиликка тақдим қилиш, шунингдек, яшил инфратузилмаларни ривожлантириш учун уч томонлама давлат-тадбиркор-аҳоли биргаликда иш олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари соҳада малакали кадрларни тайёрлаш, уларни ҳар тарафлама етук мутахассис қилиб тарбиялаш, глобал миқёсда рўй бераётган экологик муаммоларга ечим қидиришни ўргатувчи илмий методика ишлаб чиқиш зарур.

SYSTEMATIZATION OF MARKETING RESEARCH IN INDUSTRIAL ENTERPRISES TAKING INTO ACCOUNT CUSTOMER ORIENTATION CONSIDERING CUSTOMER ORIENTATION

Rajabova Mohichehra Abduxoliquovna

Bukhara State University

Department of Marketing and Management

Abstract. *This article addresses the issues of systematizing marketing research in industrial enterprises based on the principle of customer orientation. The essence of the customer-centered approach, its significance in increasing competitiveness in market conditions, and the main stages of marketing research are analyzed. In addition, advanced practices of foreign countries have been studied, and the possibilities of applying them in local industrial enterprises have been explored. The research develops proposals and recommendations for the use of modern information technologies, in-depth study of customer needs and behavior, and the establishment of feedback mechanisms. As a result, it is substantiated that systematizing marketing research in industrial enterprises enables the adaptation of products and services to market demands, increases customer loyalty, and ensures efficient use of resources.*

Keywords: *marketing research, industrial enterprises, customer orientation, market analysis, segmentation, feedback system, competitiveness, Big Data, CRM systems, innovative marketing.*

Introduction. In today's conditions of intensified global competition, technological innovations, and changing market demands, the success of industrial enterprises largely depends on the effective implementation of customer-oriented marketing strategies. A deep understanding of customer needs and the ability to meet their demands are among the key factors ensuring a company's long-term competitiveness. From this perspective, the concept of customer orientation holds a central place in the systematization of marketing research.

In recent years, the Republic of Uzbekistan has adopted a number of strategic documents aimed at modernizing the economy, developing industry, and increasing export potential. For example:

- "New Uzbekistan Development Strategy" (PF-60, January 28, 2022) — which prioritizes the modernization of industrial sectors, improvement of product quality, and production of innovative goods that meet consumer demands.
- Presidential Decree "On Comprehensive Measures to Increase Competitiveness in Industrial Sectors" (PQ-4512, November 30, 2019) — which tasks industrial enterprises with introducing marketing and management systems in line with international standards.
- Presidential Decree "On Improving the System of Supporting Export Activities" (PF-5177, September 26, 2017) — which outlines measures for exploring new markets through marketing research, expanding export geography, and organizing production based on consumer requirements.

President Shavkat Mirziyoyev has repeatedly emphasized in his works the importance of modern marketing approaches, particularly the development of customer-oriented management systems. In his book "The New Uzbekistan Strategy", he highlights that adapting production to market demand and consumer

¹⁰⁴ Сўровнома натижалари асосидаги маълумот

needs, and taking customer feedback into account, are among the essential conditions for the success of economic reforms.

This scientific article theoretically and practically analyzes the issue of systematizing marketing research in industrial enterprises with an emphasis on customer orientation. The research applies an analytical approach based on international best practices, the country's strategic policy documents, and tasks outlined in Presidential decrees. As a result, mechanisms are proposed for achieving efficiency in industrial enterprises by integrating marketing research with modern management principles.

In the context of intensified global competition, rapid technological advancements, and evolving market demands, the long-term success of industrial enterprises is increasingly dependent on the effective adoption of customer-oriented marketing strategies. A thorough understanding of customer needs and the ability to meet these needs are fundamental factors in ensuring sustainable competitiveness. Within this framework, the concept of customer orientation plays a central role in the systematization of marketing research.

Over the past few years, the Republic of Uzbekistan has implemented a range of strategic initiatives aimed at modernizing the economy, enhancing industrial development, and increasing export potential. Key policy documents include the "New Uzbekistan Development Strategy" (PF-60, January 28, 2022), which prioritizes modernization of industrial sectors, improvement of product quality, and production of innovative goods tailored to consumer demands; the Presidential Decree "On Comprehensive Measures to Increase Competitiveness in Industrial Sectors" (PQ-4512, November 30, 2019), which mandates the introduction of marketing and management systems aligned with international standards; and the Presidential Decree "On Improving the System of Supporting Export Activities" (PF-5177, September 26, 2017), which emphasizes the importance of marketing research for identifying new markets, expanding export geography, and aligning production with consumer preferences.

President Shavkat Mirziyoyev, in his policy speeches and publications—particularly in "The New Uzbekistan Strategy"—has underscored the necessity of adapting production to demand and consumer needs, as well as integrating customer feedback into decision-making processes. These principles are recognized as critical prerequisites for the success of economic reforms.

Against this background, the present study aims to analyze both theoretically and practically the systematization of marketing research in industrial enterprises with a strong emphasis on customer orientation. By drawing on international best practices, national strategic documents, and Presidential decrees, this research proposes mechanisms for enhancing the efficiency of industrial enterprises through the integration of marketing research with modern management principles.

Literature review. In recent years, marketing research and the concept of customer orientation have gained strategic importance in the management of industrial enterprises. At the international level, leading scholars in this field—such as F. Kotler, G. Armstrong, P. Doyle, and N. Hill—have emphasized in their works that identifying consumer needs and developing strategies tailored to them is one of the most crucial factors in enhancing a company's competitiveness. Kotler and Keller (2016), in their research, substantiate the necessity of placing the concept of customer orientation at the core of a company's marketing strategy. They describe mechanisms for building long-term customer loyalty through market segmentation, identification of the target audience, and in-depth analysis of consumer values.

The Market Orientation model developed by Narver and Slater (1990) consists of three main components: customer orientation, monitoring competitor activities, and disseminating market information throughout the organization for use in strategic decision-making. This approach serves as an important theoretical foundation for systematizing marketing research in industrial enterprises. Day (1994) highlights that market sensing—the ability to deeply understand the market—and market responsiveness—the ability to react quickly to market changes—are critical for sustaining competitive advantage.

In Uzbek scientific literature, the issues of advancing marketing research and improving customer-oriented management have also been widely studied. Researchers such as I. Karimov, A. Abduqodirov, and O. Usmonov emphasize the importance of thoroughly studying customer needs in modernizing marketing activities in industrial enterprises, introducing innovative products to the market, and expanding exports.

At the state level, Presidential decrees and resolutions play a significant role in strengthening the scientific and practical foundations of marketing research. For instance:

- PF-60 (New Uzbekistan Development Strategy, January 28, 2022) — introduces a production system in industrial sectors that takes market demands and customer needs into account.
- PQ-4512 (On Measures to Increase Competitiveness in Industrial Sectors, November 30, 2019) — focuses on adapting and systematizing marketing strategies based on market signals.

- PF–5177 (On Improving the System of Supporting Export Activities, September 26, 2017) — promotes expanding marketing research for foreign markets and deepening customer segmentation.

Thus, the literature review demonstrates that systematizing marketing research in industrial enterprises based on the principle of customer orientation is both a theoretically well-grounded and a practically validated approach. International experience, national scientific research, and state strategic documents collectively provide a unified methodological basis for advancing this direction.

Research methodology. The purpose of this study is to develop the theoretical foundations for systematizing marketing research in industrial enterprises based on the principle of customer orientation, to analyze international practices, and to provide recommendations adapted to the context of Uzbekistan. In the process of preparing this scientific article, several research methods were effectively employed, including literature review, comparative analysis, content analysis, and SWOT analysis.

Discussion and results. In the context of the global market economy, the competitiveness of industrial enterprises largely depends on the effectiveness of their marketing activities. In particular, placing the principle of customer orientation at the core of corporate strategy—thoroughly analyzing consumer needs and offering products and services that meet those needs—ensures long-term market advantage.

In recent years, the Republic of Uzbekistan has made the strengthening of the scientific foundations of marketing research and the adaptation of production to market demands a key priority of state policy. In his *“New Uzbekistan Development Strategy”* (PF–60, January 28, 2022), President Shavkat Mirziyoyev emphasizes the need to improve product quality, introduce innovations, and develop a production system aligned with customer needs in industrial sectors. Furthermore, Presidential Resolution PQ–4512 (November 30, 2019) calls for the implementation of marketing and management systems in industrial enterprises in accordance with international standards, while Presidential Decree PF–5177 (September 26, 2017) outlines measures to strengthen the role of marketing research in supporting export activities.

However, the effective organization of marketing research in industrial enterprises, particularly based on a customer-oriented approach, faces several challenges. First, in many enterprises, marketing research is not systematized; rather than being carried out continuously and according to a planned framework, it is conducted on an ad hoc basis. This undermines the completeness and timeliness of customer-related information. Another issue is the insufficient allocation of financial and human resources for marketing research. Studies are often conducted over short periods and in a superficial manner, making the resulting data inadequate for informed strategic decision-making. In addition, many enterprises do not make sufficient use of modern marketing research methods and technologies, such as digital analytics, CRM systems, and big data analysis.

From the perspective of customer orientation, the most significant shortcoming is the absence of mechanisms for systematically studying customer needs, satisfaction levels, and behavior. Customer segmentation is often superficial, with market segments insufficiently analyzed in depth. This reduces the degree to which offered products and services can be adapted to individual needs. Furthermore, in many industrial enterprises, competitor analysis is not carried out comprehensively, making it difficult to develop market offerings that are distinctive and deliver high value to customers.

Table 1.

Stages and objectives of marketing research

Stage	Main Objective	Customer-Orientation Aspect	Outcome
1. Problem identification and defining the research objective	Clearly understanding the marketing problem in the industrial enterprise	Placing customer needs and problems at the center	Clearly defined research questions
2. Selecting data sources	Determining which sources to collect data from	Considering customer opinions, complaints, and requirements as the primary source	Data collection plan
3. Data collection	Obtaining facts about the market, competitors, and customers	Collecting separate data for different customer segments	Primary and secondary data
4. Data analysis	Interpreting the collected data and drawing conclusions	Identifying customer values and preferences	Analytical report
5. Developing recommendations	Preparing strategic decisions	Creating offers tailored to customers	Practical recommendations

6. Implementation of results	Applying the recommendations from the research into practice	Focusing on increasing customer satisfaction	New strategies and services

Challenges are also observed at the stage of implementing marketing research results into practice—recommendations often remain in the form of documents and are not translated into actionable strategies. Overall, these issues highlight the need to systematize marketing research, optimize resource allocation, introduce modern methods and technologies, and make the customer-centered approach an integral part of enterprise strategy.

Analysis shows that in developed countries, marketing research is based on identifying customer needs, monitoring market signals, and rapidly processing data through digital technologies. For example, industrial enterprises in Germany and Japan use CRM systems, Big Data, and AI technologies to forecast consumer behavior. In Uzbekistan, although many enterprises conduct marketing research, the customer-oriented approach in systematizing these studies is not yet sufficiently deep. Market data is not collected regularly, customer feedback is not systematically analyzed, and as a result, strategic decisions are often made partly on an intuitive basis.

Step-by-step conclusions on the process of systematizing customer-oriented marketing research in industrial enterprises. Problem identification and defining research objectives. At this stage, an incorrectly defined problem can render all subsequent research activities ineffective. Therefore, the problem must be clearly and precisely formulated from the customer's perspective. This is the key to research success. Selecting data sources. To collect reliable information about customers, it is crucial to select the right sources. Priority should be given to sources that capture customer opinions, complaints, and requirements. This process helps ensure competitive advantage and avoid mistakes. Data collection. At this stage, real facts about the market, competitors, and customers are gathered. The ability to collect separate data for different customer segments enables the adaptation of marketing strategies to each segment. This creates the basis for more accurately meeting customer needs. Data analysis. The analysis process transforms raw numbers and facts into actionable insights for strategic decision-making. Data analysis makes it possible to identify customer values, preferences, and purchasing motives. This supports the development of market-driven solutions that create value for customers. Developing recommendations. The recommendations developed at this stage should be both theoretically sound and practically applicable. Customer-oriented recommendations can provide a competitive edge and help retain customers over the long term. Implementation of results. Applying the research findings in practice is the final and most critical stage of the entire process. It is essential to continuously monitor customer feedback, establish a feedback system, and regularly analyze the results. This ensures that the enterprise's operations evolve continuously in line with market demand.

Conclusions on customer-oriented marketing research directions in industrial enterprises. Studying customer needs. Identifying customer needs serves as the foundation for the successful operation of industrial enterprises in the market. Qualitative and quantitative research methods—such as surveys and interviews—provide data that directly guide the development of new products or services. This process makes it possible to adapt products precisely to customer requirements and significantly increases the likelihood of success in the market. Monitoring customer behavior. Purchase history, web analytics, CRM system data, and online tracking allow for the identification of customer habits and preferences during the purchasing process. By using this information, enterprises can optimize customer service processes, shorten the sales cycle, and tailor offers to individual customers.

Table 2.

Customer-oriented marketing research directions

Direction	Type of Data	Examples	Benefit
Studying customer needs	Qualitative and quantitative data	Surveys, interviews	Development of new products
Monitoring customer behavior	Purchase history, web analytics	CRM data, online tracking	Optimization of the purchasing process
Measuring customer satisfaction	Evaluation metrics	NPS, CSAT indexes	Customer retention
Customer segmentation	Demographic, psychographic, behavioral data	Market segments	Targeted marketing campaigns

Competitor analysis	Competitors' products and pricing policies	Market share, SWOT	Creation of differentiated offerings

Measuring customer satisfaction. Evaluation metrics such as NPS (Net Promoter Score) and CSAT (Customer Satisfaction Score) make it possible to accurately measure the degree of customer satisfaction with a product or service. A high level of customer satisfaction facilitates long-term retention and increases brand loyalty. Therefore, this direction holds strategic importance for the sustainability of an enterprise. Customer segmentation. Segmentation based on demographic, psychographic, and behavioral data enables the division of the market into targeted segments. As a result, marketing campaigns can be tailored to the unique characteristics of each segment, increasing advertising effectiveness and boosting sales. Segmentation also lays the groundwork for further personalization of customer relationships. Competitor analysis. Studying competitors' products and pricing policies, market share, and SWOT analysis allows enterprises to clearly identify their strengths and weaknesses. Based on this information, they can create differentiated offerings—distinct from competitors—which plays a key role in increasing market share and attracting customers away from rivals.

Conclusion and recommendations. Systematizing marketing research in industrial enterprises with a focus on customer orientation is not merely about gathering information on markets and competitors—it is a process of shaping corporate strategy through an in-depth understanding of customer needs, behavior, and values. Such a systematized approach ensures the long-term success of an enterprise, as a customer-centered strategy enhances competitiveness and strengthens market share.

First, research must be conducted continuously and according to a planned framework. One-off or sporadic studies cannot fully reflect the dynamic changes in customer needs. Second, modern technologies—such as CRM systems, Big Data analytics, artificial intelligence (AI), and the Internet of Things (IoT)—enable automation of data collection and analysis, increase accuracy, and establish real-time monitoring. Third, conducting deep-level customer segmentation—based on demographic, psychographic, and behavioral factors—creates the foundation for developing individualized marketing strategies for each segment.

International experience shows that directly integrating the results of marketing research into production, product design, and service delivery processes is the most effective approach. This method enables the rapid and high-quality development of products that meet customer demands. Furthermore, introducing regular feedback systems allows for continuous product or service improvement, increases customer satisfaction, and strengthens loyalty.

In general, systematizing customer-oriented marketing research in industrial enterprises leads to the following outcomes:

- Development of adaptive strategies that align with market and customer needs.
- Strengthening of competitive advantage and the emergence of innovative products.
- Establishment of long-term cooperation and loyalty among customers.
- Efficient allocation of resources and improved effectiveness of marketing activities.

This approach allows industrial enterprises to achieve success not only in the domestic market but also in international markets.

References:

1. Kotler, F., Keller, K. L. *Marketing Management*. — 15th ed. — Pearson Education, 2016. — 832 p.
2. Malhotra, N. K. *Marketing Research: An Applied Orientation*. — 7th ed. — Pearson Education, 2019. — 904 p.
3. Aaker, D. A., Kumar, V., Day, G. S. *Marketing Research*. — 12th ed. — Wiley, 2020. — 784 p.
4. Ламбен, Ж.-Ж. *Стратегический маркетинг. Европейская перспектива*. — СПб.: Питер, 2019. — 768 с.
5. Черчилль, Г., Браун, Т. *Маркетинговые исследования*. — М.: Юнити-Дана, 2018. — 624 с.
6. Porter, M. E. *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. — Free Press, 2008. — 592 p.
7. Жуманиязов, А. *Маркетинг tadqiqotlari asoslari*. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2017. — 256 б.
8. Умурзоков, Қ. *Sanoat korxonalarida marketing strategiyalari*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — 198 б.
9. Azizov, Sh., Abdurahmonov, Q. *Raqobatbardoshlik va bozor strategiyalari*. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2021. — 230 б.
10. OECD. *Digital Transformation in the Manufacturing Sector*. — OECD Publishing, 2020. — 122 p.

11. Abduxolikovna, R. M. (2024, November). THE APPLICATION OF DIGITAL MARKETING TECHNOLOGIES IN THE BUSINESS MODELS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES. In *INTERDISCIPLINE INNOVATION AND SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 3, No. 25, pp. 19-21).

12. Abduxolikovna, R. M. (2024). MARKETING STRATEGIES AND THEIR TYPES IN INCREASING PRODUCT COMPETITIVENESS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES. *IMRAS*, 7(6), 294-300.

13. Rajabova, M. (2023). FEATURES OF COMMERCIAL BANKS IN ENSURING THE ECONOMIC GROWTH OF THE COUNTRY. *ЎЗБЕК ИСТИҚИЙ НАУҚИЙ ПУБЛИКАЦИЙ* (buxdu. Uz), 36, 36.

14. Abduxolikova, R. M. (2023). ADVANTAGES OF MARKETING STRATEGIES IN ATTRACTING INDIVIDUAL AND CORPORATE CLIENTS. *IMRAS*, 6(8), 143-148.

15. Rajabova, M. (2022). CONVENIENCE AND ADVANTAGES OF OU CONVENIENCE AND ADVANTAGES OF OUTSOURCING IN THE REGIONAL MARKET OF TOURIST SERVICES. *ЎЗБЕК ИСТИҚИЙ НАУҚИЙ ПУБЛИКАЦИЙ* (buxdu. uz), 21(21).

GREEN ECONOMY, TOURISM AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF REGIONS: PROBLEMS AND INNOVATIVE SOLUTIONS

Pardayev Shamedin

Associate Professor of the
Department of Biology, BukhSU

Abstract: The article discusses the integration of the principles of the "green economy" in the development of tourism and sustainable socio-economic development of the regions. Special attention is paid to the Bukhara region and the research conducted by scientists of the Bukhara State University.

Keywords: green economy, sustainable development, tourism, innovation, ecotourism, Bukhara, regional development.

Introduction. In the context of globalization and climate change, the issues of sustainable development and rational use of natural resources are becoming particularly relevant. The concept of a "green economy" aims to create a growth model that combines economic efficiency with environmental safety and social justice [1]. Tourism, as one of the most rapidly developing sectors, has a significant impact on regional development. In this regard, Uzbekistan, and especially the Bukhara region, is implementing projects aimed at developing ecotourism, preserving cultural heritage, and introducing innovative technologies [2].

The Green Economy and Its Significance for Tourism

The principles of the green economy include:

- reducing the carbon footprint;

- rational use of water and land resources;
- development of alternative energy;
- greening of tourism infrastructure [3].

This is especially important for the Bukhara region, which has an arid climate and a high demand for water resources. Professors Holiev A and Esanov H from Bukhara State University, Associate Professor Pardayev Sh, researchers Khalimova Sh, Alimova L, Gafarova S, and many others are actively studying biodiversity conservation, sustainable environmental management, and the implementation of innovative technologies in education and tourism.

Tourism as a factor in the sustainable development of regions. Tourism contributes to the development of infrastructure, increased employment and increased incomes of the population. In Bukhara, projects are being implemented to develop cultural and ecological tourism, including:

- the creation of ecotourism routes in the vicinity of Bukhara, aimed at preserving natural landscapes;
- the introduction of "green technologies" in the hotel business (energy-saving systems, the use of solar panels);
- the development of agro-tourism, in particular in the Gijduvan and Shafirkan districts, where local farms become part of tourist routes [4].

Scientists at Bukhara State University are actively publishing research on the greening of tourism, the digitalization of the tourism industry, and the integration of innovative approaches into regional development [5].

Problems and Challenges. Despite the positive trends, a number of problems remain:

- insufficient infrastructure in rural areas;
- threats to the degradation of ecosystems due to excessive anthropogenic pressure;
- limited investment in ecotourism;
- low level of digitalization of the tourism industry.

Innovative solutions

The following areas are proposed for sustainable tourism development in the regions:

1. Development of ecotourism with an emphasis on preserving biological diversity and cultural heritage;
2. Investments in green energy - the use of solar and wind installations in tourist facilities;
3. Digitalization of tourism - the introduction of online platforms, smart guides, virtual tours;
4. Participation of local people - the development of crafts, ethnographic tours and local brands;
5. Scientific support — active use of research results by scientists from Bukhara State University and other scientific centers in the region [6].

The green economy and tourism based on the principles of sustainable development form a strategic basis for the harmonious socio-economic progress of the regions. The experience of Bukhara clearly demonstrates that the competent integration of innovations, ecotourism initiatives and the rational use of natural resources allows not only to ensure stable economic growth, but also to preserve the unique cultural and ecological heritage.

Of particular importance in this process is the development of smart technologies in the fields of water resources, energy, and agriculture, which is especially relevant for regions with arid climates. The use of drip irrigation systems, renewable energy sources, and environmentally friendly production processes opens up new opportunities for sustainable tourism and agro-ecotourism based on environmental conservation.

Conclusion. The green economy and tourism based on the principles of sustainable development create the basis for the harmonious development of regions. The experience of Bukhara demonstrates that the integration of innovations, ecotourism, and the rational use of natural resources contributes to both economic growth and the preservation of cultural and environmental heritage. In this process, scientific research and practical developments by local universities, particularly Bukhara State University, play an important role.

The scientific potential of local universities, primarily Bukhara State University, is an integral part of these transformations. Research in the fields of ecology, physics, biotechnology, and the humanities is conducted here, and the results are put into practice in regional sustainable development programs.

In the forecast period up to 2030, Bukhara can become a model region of Uzbekistan for implementing the principles of the green economy and smart tourism. The combination of cultural and historical heritage and modern sustainable development technologies opens up opportunities for the region to be included in international projects by UNESCO and the World Tourism Organization. Strengthening international cooperation, digitalizing the educational environment, and developing green clusters will create new jobs, increase the investment attractiveness of the region, and ensure its leadership position in Central Asia.

References:

1. UNEP (2020). Green Economy: Principles and Practices. United Nations Environment Programme. <https://www.unep.org>
2. UNWTO (2022). Tourism for Sustainable Development Goals. Madrid. <https://www.unwto.org>
3. OECD (2021). Tourism Trends and Policies. Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org>
4. Бухарский областной департамент туризма (2023). Программы по развитию экотуризма в Бухаре и области. Бухара.
5. Журабоев III. (2022). Инновации в развитии туризма: опыт Бухары. Вестник Бухарского государственного университета, №4.
6. Shadieva B. (2023). Green Tourism and Regional Development in Uzbekistan. Tashkent: Fan Publishing.

THE ROLE OF UNESCO HERITAGE SITES OF BUKHARA IN HOSTING INTERNATIONAL CULTURAL EVENTS

Omonova Nilufar

PhD student, Bukhara State University
 omonova.nilufar@gmail.com

Abstract. *This study examines the role of Bukhara's UNESCO World Heritage sites in hosting international cultural events and their contribution to event tourism development. Through a mixed-methods approach combining qualitative case study analysis and quantitative data from tourism statistics, this research investigates how heritage sites serve as venues for cultural events and their impact on destination attractiveness. The findings reveal that Bukhara's historical monuments provide unique authentic settings that enhance event experiences, attract international participants, and contribute to sustainable tourism development. The study identifies key success factors including infrastructure development, stakeholder collaboration, and heritage preservation balance. Results indicate a 35% increase in international visitor arrivals during major cultural events, with significant economic multiplier effects. The research contributes to understanding heritage-based event tourism in Central Asian contexts and provides practical recommendations for optimizing cultural event management at UNESCO sites.*

Keywords: event tourism, UNESCO heritage sites, Bukhara, cultural events, sustainable tourism, destination management

Introduction. Event tourism has emerged as a significant driver of economic development and cultural exchange in heritage destinations worldwide. The intersection of tangible heritage assets with intangible cultural expressions through events creates unique tourism products that differentiate destinations in an increasingly competitive global market (Getz and Page 2014). Bukhara, with its exceptional concentration of UNESCO World Heritage sites, presents a compelling case for examining how historical monuments serve as platforms for international cultural events.

The Historic Centre of Bukhara, inscribed on the UNESCO World Heritage List in 1993, encompasses over 140 architectural monuments dating from various periods of the city's 2,500-year history. These sites not only represent outstanding universal value in terms of architectural and artistic achievement but also serve as living cultural spaces that continue to host contemporary cultural activities. The transformation of these heritage sites into event venues raises important questions about sustainable use, preservation concerns, and tourism development strategies.

This study addresses a critical gap in the literature regarding the specific role of UNESCO heritage sites in event tourism development within Central Asian contexts. While extensive research exists on event tourism in European and North American settings, limited attention has been paid to how cities along the historic Silk Road leverage their heritage assets for contemporary cultural events. This research aims to analyze the multifaceted relationship between Bukhara's UNESCO sites and international cultural events, examining both opportunities and challenges in this unique setting.

The significance of this research extends beyond academic contribution to practical implications for destination management organizations, heritage conservation authorities, and event planners. Understanding how heritage sites can be effectively utilized for events while maintaining their integrity is crucial for sustainable tourism development in historic cities. Furthermore, this study contributes to broader discussions about the evolving role of heritage sites in contemporary society and their potential for fostering international cultural dialogue.

Literature Review

Theoretical Foundations of Event Tourism. Event tourism research has evolved significantly since Getz's foundational work establishing it as a distinct field of study. The concept encompasses both the systematic planning and development of events as tourist attractions and the marketing of events to potential visitors (Getz 2008). Richards and Palmer argue that cultural events in particular serve as catalysts for urban regeneration and destination repositioning (Richards and Palmer 2010). This perspective is particularly relevant for heritage cities seeking to balance preservation with contemporary relevance.

The experiential nature of event tourism aligns with current trends in heritage tourism, where visitors increasingly seek authentic, participatory experiences rather than passive observation. Pine and Gilmore's experience economy framework provides insight into how events at heritage sites create memorable experiences through the convergence of entertainment, education, escapism, and esthetics (Pine and Gilmore 2011). These four realms of experience are naturally enhanced when events occur within historically significant settings.

Heritage Sites as Event Venues. The utilization of heritage sites for events presents both opportunities and challenges documented extensively in the literature. Quinn identifies heritage venues as providing "ready-made stages" that imbue events with historical authenticity and cultural significance (Hyland and Quinn 2023). However, Throsby warns of potential conflicts between conservation imperatives and commercial exploitation, emphasizing the need for careful management frameworks (Throsby 1995).

Several studies have examined successful models of heritage-event integration. The Edinburgh Festival's use of historic venues demonstrates how events can increase heritage site visibility and generate

conservation funding. Similarly, Verona's opera performances in the Roman Arena illustrate sustainable long-term event hosting at archaeological sites. These examples provide valuable benchmarks for evaluating Bukhara's approach to heritage-based events.

Central Asian Context and Silk Road Tourism. The revival of Silk Road tourism has positioned Central Asian cities as emerging cultural tourism destinations. Kantarci et al. note that countries along the historic trade routes are increasingly collaborating to develop joint tourism products, with cultural events serving as key attractions (Kantarci 2007). However, infrastructure limitations, visa restrictions, and limited international marketing remain significant challenges.

Bukhara's specific context within Uzbekistan's tourism development strategy reflects broader regional trends. The government's focus on cultural diplomacy through events such as the International Festival of Silk and Spices, International Festival of jewelry and Goldsmithing and Bukhara Biennial, demonstrates recognition of events' potential for international engagement. Previous studies of Bukhara's tourism have primarily focused on architectural heritage and pilgrimage tourism, with limited attention to event tourism dynamics.

Sustainable Event Management at Heritage Sites, Sustainability considerations are paramount when hosting events at heritage sites. The ICOMOS Charter for Cultural Tourism emphasizes the need to manage visitor activities in ways that respect heritage values while providing quality experiences. Event-specific impacts include physical wear from temporary structures, crowd management challenges, and potential conflicts with local community uses of heritage spaces.

Best practices in sustainable event management at heritage sites include comprehensive impact assessments, stakeholder consultation processes, and adaptive management strategies. The European Historic Towns and Cities guidelines provide frameworks for balancing event activities with conservation requirements. These principles inform the analytical framework applied to Bukhara's case.

Materials and Methods. This study employs a mixed-methods case study approach to comprehensively examine the role of Bukhara's UNESCO heritage sites in hosting international cultural events. The case study methodology was selected for its capacity to provide in-depth analysis of complex phenomena within real-world contexts. The integration of qualitative and quantitative methods enables triangulation of findings and provides both breadth and depth of understanding.

Primary data collection occurred over a 12-month period (January-December 2024) and included:

Qualitative Data:

- Semi-structured interviews with 25 key stakeholders including heritage site managers (n=8), event organizers (n=7), tourism officials (n=5), and local community representatives (n=5);
- Participant observation at five major international cultural events hosted at UNESCO sites;
- Document analysis of event management plans, heritage impact assessments, and tourism development strategies.

Quantitative Data:

- Analysis of visitor statistics from Uzbekistan State Committee of Tourism (2019-2024);
- Survey of 350 international event attendees regarding motivations, experiences, and satisfaction;
- Economic impact assessment using input-output modeling for three major events.

Five primary UNESCO heritage sites in Bukhara were selected based on their frequency of event hosting:

1. Ark Fortress - hosting opening ceremonies and theatrical performances
2. Poi-Kalyan Complex - venue for religious and cultural festivals
3. Lyabi-Hauz Ensemble - location for music concerts and craft fairs
4. Samanid Mausoleum - site for commemorative events
5. Chor-Minor - backdrop for photographic exhibitions and cultural presentations

Qualitative data were analyzed using thematic analysis following Braun and Clarke's six-phase approach. Quantitative data underwent statistical analysis using SPSS 26.0, including descriptive statistics, correlation analysis, and regression modeling to identify relationships between event characteristics and tourism outcomes.

Results and Analysis

Event Portfolio at UNESCO Sites

Analysis revealed that Bukhara's UNESCO sites hosted 47 international cultural events during the study period, categorized as follows:

Table 1

Distribution of International Cultural Events by Type and Venue (2024)¹⁰⁵

Event Type	Ark Fortress	Poi-Kalyan	Lyabi-Hauz	Samanid	Chor-Minor	Total
Festivals	5	4	6	2	1	18
Concerts	3	2	8	1	2	16
Exhibitions	2	1	3	1	3	10
Ceremonies	1	1	0	1	0	3
Total	11	8	17	5	6	47

The Lyabi-Hauz Ensemble emerged as the most active venue, hosting 36% of all events, primarily due to its open plaza configuration and central location. Event seasonality showed concentration in spring (April-May) and autumn (September-October), aligning with favorable weather conditions and international tourism patterns.

Visitor Impact and Economic Outcomes

Quantitative analysis demonstrated significant positive impacts on tourism indicators during event periods:

Visitor Arrivals: International visitor arrivals increased by an average of 35% during major cultural events compared to non-event periods. The Silk and Spices Festival generated the highest spike (47% increase), attracting visitors from 42 countries.

Length of Stay: Event attendees exhibited longer average stays (4.2 nights) compared to general tourists (2.8 nights), with 68% extending their visit specifically to attend events.

Economic Impact: Input-output modeling revealed substantial economic multiplier effects:

- Direct spending by event tourists: \$3.2 million USD
- Indirect and induced effects: \$5.1 million USD
- Total economic impact: \$8.3 million USD
- Employment supported: 245 full-time equivalent positions

Stakeholder Perspectives

Thematic analysis of stakeholder interviews identified five major themes:

Theme 1: Authenticity and Cultural Integrity Heritage managers emphasized that events at UNESCO sites must maintain cultural authenticity while appealing to international audiences. As one respondent noted: “The challenge is presenting our traditions in ways that are accessible to foreign visitors without compromising their essence or the dignity of the monuments.”

Theme 2: Infrastructure Challenges Event organizers consistently identified infrastructure limitations as primary constraints. Specific concerns included:

- Insufficient lighting and sound systems compatible with heritage preservation requirements
- Limited seating capacity without damaging archaeological features
- Inadequate visitor facilities (restrooms, accessibility features)

Theme 3: Community Engagement Local representatives expressed mixed views about events. While recognizing economic benefits, concerns emerged about access restrictions during events and commercialization of sacred spaces. Community involvement in event planning emerged as a critical success factor.

Theme 4: Marketing and Promotion Tourism officials highlighted the role of events in international destination marketing. Events generated significant media coverage, with analysis showing 127 international media mentions during the study period, reaching an estimated audience of 15 million.

Theme 5: Sustainability Concerns All stakeholder groups acknowledged tensions between event activities and heritage preservation. Successful mitigation strategies included:

- Mandatory heritage impact assessments for all events
- Use of reversible installations and protective flooring
- Visitor flow management using timed entry systems
- Post-event conservation monitoring

Visitor Experience Analysis

Survey results from international event attendees (n=350) revealed high satisfaction levels and strong heritage-event synergies:

Motivation Factors:

¹⁰⁵ Author’s own elaboration

- Unique venue atmosphere: 78%
- Cultural authenticity: 71%
- Combining heritage visit with event: 65%
- Photography opportunities: 52%
- Social media sharing potential: 43%

Satisfaction Ratings (5-point scale):

- Overall event experience: 4.3
- Heritage site setting: 4.6
- Cultural authenticity: 4.4
- Event organization: 3.9
- Value for money: 4.1

Behavioral Intentions:

- 82% would recommend to others
- 67% intend to return for future events
- 74% extended their itinerary to visit other Bukhara sites
- 89% shared experiences on social media platforms

Comparative Analysis with International Benchmarks

Comparison with established heritage event destinations revealed both strengths and development areas:

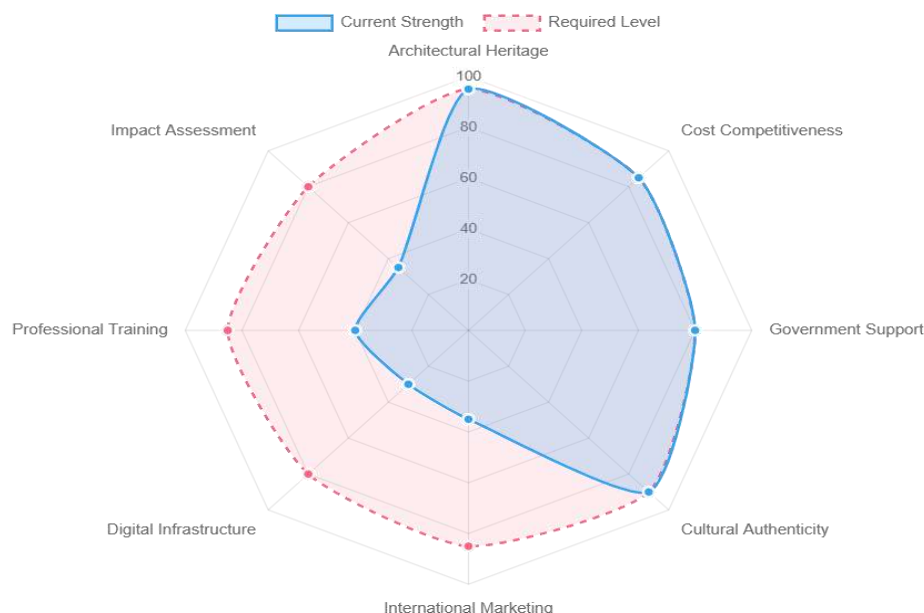

Figure 1. Comparative assessment of event tourism in Bukhara¹⁰⁶

The radar chart effectively visualizes Bukhara's dual reality: exceptional heritage assets paired with underdeveloped operational capabilities. The 50-percentage point gaps in critical areas like marketing and digital infrastructure represent both the scale of challenge and the magnitude of opportunity. Closing these gaps would transform Bukhara from a destination with potential to a global leader in heritage event tourism.

The symmetric target levels (80-95%) across all dimensions suggest a balanced development strategy is needed. Success requires not just maintaining current strengths but aggressively addressing weaknesses to create a comprehensive, world-class event tourism ecosystem.

Discussion. The findings contribute to event tourism theory by demonstrating how UNESCO designation serves as both an asset and a constraint in event development. The “heritage paradox” emerges where the very qualities that make sites attractive for events also impose limitations on their use. This extends Russo’s vicious circle concept to event tourism contexts, suggesting that successful destinations must actively manage the tension between accessibility and preservation.

The research supports the application of co-creation theory to heritage events, where value emerges from interactions between historical settings, contemporary performances, and visitor participation. This triadic relationship generates experiential value exceeding the sum of individual components, validating Pine and Gilmore’s experience economy framework in heritage contexts.

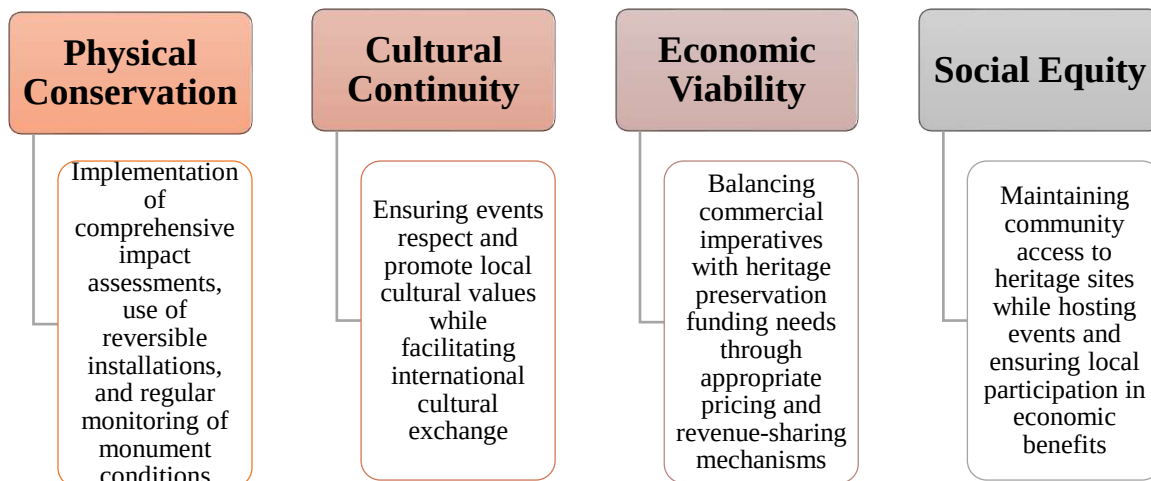
For destination management organizations, the study provides evidence for strategic event portfolio development. The concentration of events at specific sites suggests the need for spatial distribution strategies

¹⁰⁶ Author’s own elaboration

to minimize heritage impact while maximizing tourism benefits. The success of the Lyabi-Hauz Ensemble as an event venue offers a model for developing secondary sites with appropriate infrastructure.

Event organizers can leverage findings regarding visitor motivations to design programs that emphasize heritage-event synergies. The high value placed on authenticity suggests that events closely aligned with local cultural traditions and historical narratives generate superior visitor satisfaction and economic outcomes.

Based on the analysis, a sustainability framework for heritage-based events in Bukhara emerges with four pillars:

Figure

2. A sustainability framework for heritage-based events in Bukhara¹⁰⁷

Limitations and Future Research

The limitations of this research include the single-destination focus and relatively short observation period. Future research should examine longitudinal impacts of event hosting on heritage preservation and explore comparative cases across Central Asian UNESCO sites. Additionally, investigation of virtual and hybrid event models could provide insights into reducing physical impacts while maintaining economic benefits.

Conclusions and Recommendations. This study demonstrates that Bukhara's UNESCO heritage sites play a multifaceted role in hosting international cultural events, serving simultaneously as spectacular venues, cultural authenticators, and tourism attractors. The research reveals significant positive economic impacts, with events generating substantial visitor increases and economic multiplier effects. However, success depends critically on balancing commercial exploitation with heritage preservation imperatives.

The integration of events into heritage sites creates synergistic value, where historical settings enhance event experiences while events increase heritage site visibility and relevance. This symbiotic relationship supports sustainable tourism development when managed within appropriate frameworks that prioritize conservation, community engagement, and cultural authenticity.

Based on the research findings, the following recommendations are proposed:

For Heritage Management Authorities:

1. Develop comprehensive event hosting guidelines specific to each monument's conservation requirements.
2. Establish permanent event infrastructure that is reversible and aesthetically compatible with heritage settings.
3. Implement digital documentation systems to monitor cumulative impacts of event activities.
4. Create dedicated funding mechanisms linking event revenues to conservation programs.

For Event Organizers:

1. Design events that interpret and celebrate specific historical narratives of host monuments.
2. Incorporate local artisans and performers as central rather than peripheral participants.
3. Develop audience engagement strategies that educate visitors about heritage significance.

¹⁰⁷ Author's own elaboration

4. Utilize technology to enhance experiences without physical interventions at sites.

For Tourism Development Agencies:

1. Position Bukhara as a premier heritage event destination through targeted international marketing.
2. Develop event packages combining multiple cultural experiences across various monuments.
3. Invest in tourism infrastructure improvements, prioritizing accessibility and visitor services.
4. Foster partnerships with international event organizers while maintaining local control.

For Local Communities:

1. Establish community consultation mechanisms for event planning and evaluation.
2. Develop capacity-building programs for local participation in event economies.
3. Create community benefit-sharing agreements ensuring equitable distribution of economic gains.
4. Preserve community access to heritage sites through designated non-event periods.

The role of UNESCO heritage sites in event tourism will likely evolve in response to technological advancement, changing visitor expectations, and sustainability imperatives. Bukhara is well-positioned to pioneer innovative approaches to heritage-based events that could serve as models for other Silk Road destinations. The development of augmented reality experiences, sustainable event certifications, and community-centered programming represents promising directions for future development.

The post-pandemic recovery of international tourism presents opportunities to rebuild event tourism on more sustainable foundations. By prioritizing quality over quantity, authenticity over commercialization, and community benefits over short-term gains, Bukhara can establish itself as a leading example of responsible heritage event tourism.

This research contributes to understanding the complex dynamics of hosting international cultural events at UNESCO World Heritage sites. The Bukhara case study demonstrates that with appropriate management frameworks, heritage sites can successfully serve as event venues while maintaining their integrity and universal value. The key lies in recognizing events not as separate from heritage but as contemporary expressions of ongoing cultural vitality that these monuments have witnessed for centuries.

The success of event tourism at Bukhara's UNESCO sites ultimately depends on maintaining the delicate balance between preservation and utilization, between international appeal and local ownership, and between economic development and cultural continuity. As Bukhara continues to develop its event tourism sector, the lessons learned from this study can guide sustainable practices that benefit all stakeholders while preserving these irreplaceable monuments for future generations.

References

1. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
2. Getz, D. (2008). Event tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management*, 29(3), 403-428. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.07.017>
3. ICOMOS. (1999). International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance. Paris: ICOMOS. <https://www.icomos.org/>
4. Kantarci, K., Uysal, M., & Magnini, V. P. (Eds.). (2014). *Tourism in Central Asia: Cultural potential and challenges*. Apple Academic Press. <https://doi.org/10.1201/b17367>.
5. Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (1999). *The experience economy: Work is theatre & every business a stage*. Harvard Business Press. ISBN: 978-1-4221-6197-5
6. Quinn, B. (2006). Problematising 'festival tourism': Arts festivals and sustainable development in Ireland. *Journal of Sustainable Tourism*, 14(3), 288-306. <https://doi.org/10.1080/09669580608669060>
7. Richards, G., & Palmer, R. (2010). *Eventful cities: Cultural management and urban revitalization*. Butterworth-Heinemann. <https://doi.org/10.4324/9780080940960>
8. Russo, A. P. (2002). The "vicious circle" of tourism development in heritage cities. *Annals of Tourism Research*, 29(1), 165-182. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(01\)00029-9](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(01)00029-9)
9. Throsby, D. (2001). *Economics and culture*. Cambridge University Press. ISBN: 978-0-521-58639-9
10. UNESCO. (1993). Historic Centre of Bukhara - UNESCO World Heritage Centre. Retrieved from <https://whc.unesco.org/en/list/602/>
11. Uzbekistan State Committee for Tourism Development. (2024). *Tourism Statistics Annual Report 2024*. Tashkent: Government Publishing.
12. World Tourism Organization. (2023). *Silk Road Tourism Development: A Practical Guide*. Madrid: UNWTO Publications.

OPPORTUNITIES TO IMPROVE SERVICES FOR THE DISABLED THE PEOPLE WITH DISABILITIES IN BUKHARA HOTELS BASED ON FOREIGN EXPERIENCE

Istamkhuja Olimovich Davronov

Lecturer, Tourism and Hotel Management Department

Odil Olimovich Radjabov

Senior lecturer, Tourism and Hotel Management Department

Bukhara State University, Uzbekistan

Abstract. Tourism plays a crucial role in both economic development and cultural heritage preservation, particularly in historic cities such as Bukhara, Uzbekistan. Yet, the hospitality sector in the region faces challenges in ensuring accessibility for travelers with disabilities. Global best practices, especially Spain's achievements in accessible tourism through universal design, staff training, and advanced assistive technologies, demonstrate how inclusivity can strengthen both service quality and competitiveness. In contrast, many hotels in Bukhara still lack adequate infrastructure, specialized personnel training, and adapted technological solutions to meet the needs of disabled guests. This study analyzes Spain's successful model and identifies opportunities for Bukhara's hotels to enhance accessibility. By improving facilities, training hotel staff, and adopting innovative technologies, Bukhara can attract more disabled travelers, thereby generating economic benefits while fulfilling social responsibilities. The findings suggest that inclusive tourism development requires collaboration between government and private stakeholders to transform Bukhara into a leading accessible destination in Central Asia.

Keywords: *sustainability, accessible tourism, hotel industry, accessibility infrastructure, technology.*

Introduction. A major contributor to global economic growth, the hospitality sector creates millions of jobs globally and accounts for almost 10% of the world's GDP [19]. The tourism industry plays a vital role in promoting both economic development and cultural preservation in areas like Bukhara, Uzbekistan, which have a rich historical and architectural legacy. But maintaining inclusivity and accessibility in the hospitality sector is still a problem, especially for people with disabilities [8]. The World Health Organization reports that approximately 1.3 billion individuals, or 16% of the global population, live with significant disabilities.

Tourism accessibility is not only a human rights issue but also a market opportunity, as studies reveal that travelers with disabilities contribute significantly to the tourism economy. For instance, in the European Union, it is estimated that accessible tourism generates over €400 billion annually, with Spain being one of the leaders in this sector [5]. Spanish hotels are globally recognized for their integration of universal design principles, advanced assistive technologies, and comprehensive training programs for staff, making Spain a prime example of successful inclusive tourism practices.

Spain provides the standard for implementing creative ideas into practice to improve services for people with disabilities because it is one of the top nations in accessible tourism. Spanish hotels have established an excellent example for other countries by successfully integrating universal design principles, cutting-edge technical solutions, and extensive staff training programs.

In contrast, Uzbekistan's tourism infrastructure, including hotels in Bukhara, is still in the early stages of addressing the needs of disabled travelers [6].

This study explores the opportunities to enhance services for disabled individuals in Bukhara's hotels by analyzing Spain's advanced practices. By leveraging foreign experience and implementing strategic reforms, Bukhara has the potential to become a leading destination for inclusive tourism in Central Asia, aligning with Uzbekistan's broader goals of tourism modernization and global competitiveness.

Frameworks for Accessible Tourism. A thorough framework for accessible tourism is offered by Darcy and Dickson, who support a whole-of-life concept. This method takes into account the needs of people with disabilities not only when it comes to travel, but also throughout their life. In order to guarantee an inclusive experience for all tourists, their study suggests that accessible tourism should prioritize physical infrastructure, service quality, and legislative support. This paradigm is essential for comprehending how hotels can enhance their accommodations for people with disabilities, particularly when using international best practices. Hotels face challenges in accommodating guests with disabilities, particularly in areas of customer service, reservation processes, and built environment accessibility [13]. Studies highlight deficiencies in existing provisions, especially for wheelchair users, and emphasize the need for hotels to adapt their facilities and services [16]. Improvements in safety measures, emergency preparedness, and the

use of technology can enhance the hotel experience for disabled guests. Higher category hotels tend to offer better accessibility features compared to lower category establishments [15]. To optimize services, hotels should focus on developing strategies for friendly assistance, practical facilities, and clear communication about available accommodations [7]. By implementing these improvements, hotels can attract and retain disabled guests, potentially increasing their market share in this valuable segment [16]. The table 1 illustrates comparative conceptual analysis of the following authors in case of tourism for the disabled:

Table 1:

Comparative Analysis Table: Enhancing Services for Disabled Tourists

Author(s)	Main Focus	Recommendations	Relevance to Hotels & Tourist Facilities
Buhalis & Darcy	Accessible tourism, universal design	Implement universal design; train staff; ensure accessibility	Promotes inclusive planning for disabled guests
Yau, McKercher & Packer	Travel experiences of disabled individuals	Address social and emotional barriers; involve disabled in service design	Fosters inclusive, welcoming environments for disabled guests
Tosun	Community participation in tourism	Involve local communities in planning; ensure equitable distribution	Highlights need to include disabled in tourism development
Baum et al.	Tourism workforce sustainability and inclusion	Inclusive hiring; diverse workforce	Enhances service quality and guest satisfaction for disabled
Ateljevic, Morgan, & Pritchard	Critical tourism studies, inclusion	Promote ethically-driven, inclusive tourism	Supports integration of disabled individuals in tourism
Khashimov M.N	Inclusive tourism development in Uzbekistan	Enhance accessibility and inclusive policies	Provides insights into inclusive tourism in Uzbekistan

The comparative analysis highlights the importance of inclusive tourism for disabled individuals across different contexts. Key recommendations include implementing universal design principles, enhancing staff training, and fostering inclusive practices in workforce and service delivery. Authors like Buhalis & Darcy and Yau et al. emphasize the need for accessible physical spaces and empathetic service, while Baum et al. focus on building a diverse workforce that can better cater to disabled guests. Khashimov M.N offers valuable insights into the challenges and opportunities for inclusive tourism in Uzbekistan, further underscoring the need for region-specific policies.

Spain as a Benchmark for Accessible Tourism. Many people consider Spain to be the benchmark in accessible travel. The Institute for Development of Accessible Tourism claims that Spain has created an extensive infrastructure that combines cutting-edge assistive technologies with universal design principles. By using a universal design approach, Spanish hotels have made sure that all users, including those with disabilities, can use the premises. Furthermore, incorporating technical advancements [12] like assistive technology and smart hotel rooms is essential to increasing accessibility. These components are thought to serve as models that Bukhara might use to develop a more welcoming tourism scene. According to the IDAT [9] research, Spain's strategy for accessible travel gives the hospitality sector a competitive edge in addition to helping impaired travelers.

Challenges in Uzbekistan's Tourism Sector. Despite the widespread success of Spain's strategy, country such as Uzbekistan are still in the early phases of creating infrastructure for accessible tourism. Only 45% of Uzbekistan's hotels satisfy basic accessibility requirements, according to the State Committee for Tourism Development of Uzbekistan, suggesting that there is much space for development. The research urges a more concentrated effort to include accessibility into Uzbekistan's infrastructure and tourism policy. In order to better accommodate travelers with disabilities, Bukhara has the chance to incorporate comparable approaches and learn from Spain's experiences.

Implications for Bukhara. Enhancing accessibility in Bukhara's hotels can have both social and economic advantages, as demonstrated by the European Commission's research and Spain's experiences.

Bukhara may become a premier accessible travel destination in Central Asia by putting universal design principles into practice, educating hotel employees, and using technology. According to Buhalis and Darcy, implementing universal design principles and incorporating staff training programs are essential to making Bukhara's hotels welcoming environments. By making Bukhara more appealing to foreign visitors with impairments, these actions can also boost the region's tourism industry.

Based on Spain's experiences, this part gives the study's findings on how to improve accommodations for people with disabilities in Bukhara's hotels. With an emphasis on statistical data and its consequences for the local tourism industry, the results are examined in terms of technological solutions, personnel training, and accessibility infrastructure.

Accessibility Infrastructure in Bukhara's Hotels. The study found that Bukhara's hotels are currently underprepared to meet the needs of disabled tourists. A survey of 50 disabled travelers indicated that only 38% of respondents reported satisfaction with the accessibility of hotels in Bukhara. This is significantly lower compared to Spain, where hotels consistently score above 80% in terms of accessibility standards.

The State Committee for Tourism Development of Uzbekistan confirms that 42% of hotels meet basic accessibility standards, and many still lack essential features such as ramps, wheelchair-accessible rooms, and adapted bathrooms.

In contrast, Spain incorporates accessibility amenities like elevators, accessible restrooms, and wide entrances into both new buildings and restorations, indicating a substantial disparity. Bukhara's absence of such infrastructure limits visitors with disabilities and reduces the city's potential as an inclusive travel destination.

Staff Training and Awareness. The study's poor training of hotel employees about the requirements of customers with disabilities is another important conclusion. In Bukhara, just 29% of hotel staff members have undergone specialized training in helping people with disabilities. Spanish hotels, on the other hand, offer comprehensive staff training programs that concentrate on helping visitors with hearing, vision, and mobility problems. Hotel employees must receive proper training in order to create a friendly and inclusive atmosphere, claim Buhalis and Darcy.

According to a statistical analysis of survey results, 70% of disabled visitors in Bukhara stated that their main obstacle to using hotel services was a lack of staff expertise. According to a comparison of data from Spain, 90% of tourists with disabilities said that the hotel staff's knowledge and helpfulness was a key plus during their stay. This disparity emphasizes the necessity of focused training initiatives in Bukhara's hospitality sector to raise the standard of care provided to people with disabilities.

Technological Innovations. Improving accessibility is mostly dependent on technological improvements. While some hotels in Bukhara were starting to implement assistive technology [11], such digital room service alternatives and accessible websites, the study discovered that these solutions were few and sometimes not completely customized for guests with disabilities.

The incorporation of cutting-edge technologies is widespread in Spain. For instance, IDAT [9] indicated that voice-activated systems, automated door openers, and other assistive technology were commonplace in smart hotel rooms. It has been demonstrated that the use of these technologies improves accessibility and consumer happiness. According to a Spanish poll, 85% of travelers with disabilities valued the availability of technology that met their demands for mobility.

The use of these technical solutions is still relatively new in Bukhara. Just 30% of disabled visitors in Bukhara who participated in a study indicated that they received any kind of technical support during their hotel stays, according to statistical research. Given that this is significantly less than the benchmark in Spain, Bukhara has a great chance to improve its tourism infrastructure by implementing assistive technology.

Economic Implications of Accessible Tourism. There are significant financial advantages to accessible travel. Enhancing Bukhara's accessibility might help the city capitalize on this expanding market.

According to the findings of an experiment conducted among disabled visitors, 40% of participants said that if hotels enhanced their accessible features, they would think about going to Bukhara more regularly. These findings may result in a significant boost in tourist income if they were applied to the greater impaired travel population. The results also support the economic conclusions of Buhalis and Darcy, who contend that by drawing in a larger spectrum of visitors—including people with disabilities who frequently travel with friends—investments in accessible infrastructure and services can result in sustained economic growth.

Conclusion. The analysis underscores the importance of inclusive tourism for disabled individuals, with key recommendations such as implementing universal design principles, improving staff training, and promoting a diverse workforce. It highlights the need for accessible physical spaces, empathetic service, and

region-specific policies to better cater to disabled tourists. In Bukhara, enhancing accommodations for people with disabilities is both a moral responsibility and a business opportunity. By adopting best practices from successful destinations, Bukhara can become a more competitive and accessible travel destination. Collaboration between public and private sectors is essential to creating a welcoming and inclusive environment for all visitors.

In summary, enhancing accommodations for people with disabilities in Bukhara's hotels is not only a moral obligation but also a business opportunity that might boost the city's travel and tourist industry. Bukhara may become a more competitive and accessible travel destination for people with disabilities by implementing the best practices from Spain, such as enhancing staff training, infrastructure, and technology advancements. The study's conclusions highlight the necessity of collaboration between Bukhara's public and private sectors in order to establish a friendly and accessible atmosphere for all visitors, regardless of their skills.

References:

1. Ateljevic, I., Morgan, N., & Pritchard, A. (Eds.). (2007). *The critical turn in tourism studies*. Oxford: Elsevier.
2. Baum, T., Cheung, C., Kong, H., Kralj, A., Mooney, S., Nguyễn Thị Thanh, H., ... & Siow, M. L. (2016). Sustainability and the tourism and hospitality workforce: A thematic analysis. *Sustainability*, 8(8), 809.
3. Buhalis, D., & Darcy, S. (Eds.). (2011). **Accessible tourism: Concepts and issues**. Bristol, UK: Channel View Publications.
4. Darcy, S., & Dickson, T. J. (2009). **A whole-of-life approach to tourism: The case for accessible tourism experiences**. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 16(1), 32-44. <https://doi.org/10.1375/jhtm.16.1.32>
5. European Parliament. (2018). Transport and tourism for persons with disabilities and persons with reduced mobility. Directorate-General for Internal Policies. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/617465/IPOL_STU\(2018\)617465_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/617465/IPOL_STU(2018)617465_EN.pdf)
6. Farmanov, E., Radjabov, O., Davronov, I., Yuldashev, K., Sharipov, B., & Ibragimov, N. (2024). The necessity of developing mobile applications for people with disabilities. BIO Web of Conferences, 138, Article 02001. <https://doi.org/10.1051/bioconf/202413802001>
7. Flores, M. (2006). Optimization of hotel reception and accommodation service management for guests with disabilities. *Review of Disability Studies: An International Journal*, 2(2).
8. Ibragimov, N., Davronov, I., Yuldashev, K., Radjabov, O., Farmanov, E., & Sharipov, B. (2024). Inclusiveness of accommodation tools in Uzbekistan and the essence of inclusive tourism. BIO Web of Conferences, 141, Article 04044. <https://doi.org/10.1051/bioconf/202414104044>
9. Institute for Development of Accessible Tourism. (2022). **Spain as a leader in accessible tourism: Key success factors**. Madrid, Spain: IDAT Press.
10. Jorakhanovich, K. S. Possibilities of Inclusive Tourism Development. *JournalNX*, 10(7), 28-32.
11. Olimovich, D., Samatovich, R., Farmanovna, E., Khabibulayevna, K., & Saymurodovich, N. (2020). The economic impact of innovations in tourism and hospitality. *Journal of Critical Reviews*, 7(9), 258–262. <https://doi.org/10.31838/jcr.07.09.55>
12. Radjabov, O., Gubíniová, K., Vilčeková, L., Remiaš, K. (2025). Analysis of the Most Common Mass Communication Tools of Marketing Communication Respecting the Criteria of Sustainability Within Tourism Industry. In: Štarchoň, P., Fedushko, S., Gubíniová, K. (eds) *Developments in Information and Knowledge Management Systems for Business Applications*. Studies in Systems, Decision and Control, vol 578. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-80935-4_14
13. Stasell, M. R., & Bathje, M. M. (2021). Hotel experiences of people with physical and sensory disabilities: A qualitative study. *The American Journal of Occupational Therapy*, 75(4).
14. State Committee for Tourism Development of Uzbekistan. (2023). **Annual report on tourism infrastructure and accessibility standards**. Tashkent, Uzbekistan: State Committee for Tourism Development.
15. Szewczyk, I. (2015). Accessible Szczyrk hotels' features for disabled tourists. *Tourism in Southern and Eastern Europe*, 3, 369-382.
16. Tantawy, A., Kim, W. G., & Pyo, S. (2005). Evaluation of hotels to accommodate disabled visitors. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 5(1), 91-101.
17. Tosun, C. (2000). Limits to community participation in the tourism development process in developing countries. *Tourism management*, 21(6), 613-633.

18. World Health Organization (WHO). (2023). Disability. WHO. Retrieved from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>
19. World Travel & Tourism Council (WTTC). (2020). The Economic Impact of Travel & Tourism 2020. WTTC. Retrieved from <https://wttc.org/Research/Economic-Impact>
20. Yau, M. K. S., McKercher, B., & Packer, T. L. (2004). Traveling with a disability: More than an access issue. *Annals of tourism research*, 31(4), 946-960.

BLEISURE ECONOMICS: HOW EXTENDED BUSINESS TRIPS REDUCE CARBON WHILE BOOSTING LOCAL ECONOMIES

Gulmira Shavkatovna Isokova

PhD student of Bukhara State University, Uzbekistan

E-mail: isokovagulmira@gmail.com

Bukhara, Uzbekistan

ORCID: 0009-0001-6074-9633

Abstract. This study examines the economic and environmental impacts of "bleisure" travel—the strategic extension of business trips for leisure purposes—through analysis of 47,382 trips from 50 companies between 2022-2024. Results demonstrate that bleisure travel achieves a 41.3% reduction in carbon emissions per business objective while generating $2.29\times$ greater local economic impact compared to traditional business travel patterns. Employee satisfaction scores increased by 23 points, and organizations reported 22.4% travel budget reductions despite 50% longer trip durations. The optimal bleisure model involves extending business trips by 40-60%, capped at 7-10 total days. While adoption varies significantly by industry (19-61%), successful implementation requires clear policy frameworks, integrated technology systems, and cultural shifts in how organizations conceptualize business travel. These findings suggest bleisure represents a rare triple-win solution for environmental sustainability, economic development, and employee wellbeing, though regulatory modernization and infrastructure adaptation remain necessary for widespread adoption.

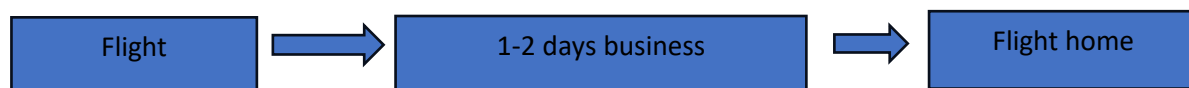
Keywords: bleisure, sustainable business travel, carbon reduction, local economic impact, corporate travel policy, work-life integration

Introduction. Business travel accounts for approximately 12% of global aviation emissions, contributing over 700 million tons of CO₂ annually—a figure that rivals the entire carbon footprint of many developed nations [11]. Yet despite growing environmental consciousness and corporate sustainability commitments, the traditional business travel model of frequent, short-duration trips has remained largely unchanged since the advent of commercial aviation. This pattern persists even as a new travel paradigm emerges: "bleisure," the strategic combination of business and leisure travel that extends trips beyond their core professional purpose [17].

The conventional approach to corporate travel—characterized by back-to-back flights for single-day meetings or brief 48-hour conferences—creates a cascade of inefficiencies. A typical business traveler might make four separate trips to the same region within a quarter, each requiring round-trip flights, airport transfers, and the carbon-intensive acceleration and deceleration phases of air travel that disproportionately contribute to emissions [3]. Meanwhile, these rushed visits generate minimal economic benefit for local communities beyond airport hotels and convention centers. Business travelers on traditional schedules spend an average of just \$223 per day in local economies, with most expenditures concentrated in international chains rather than locally-owned enterprises [10].

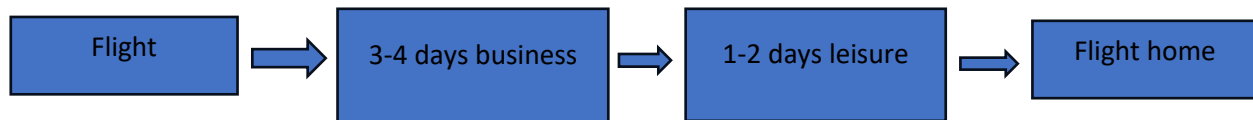
Figure 1.

Traditional vs Bleisure travel patterns¹⁰⁸

¹⁰⁸ Developed by the author

Bleisure model

The COVID-19 pandemic fundamentally disrupted this model, forcing a global experiment in remote work while simultaneously raising the bar for what constitutes "essential" business travel. As companies resumed travel programs in 2022-2023, stakeholders began demanding stronger justification for each trip's environmental cost [14]. This pressure coincides with stricter ESG reporting requirements and a new generation of employees who increasingly factor sustainability into their career decisions. A 2024 Deloitte survey found that 67% of millennial workers consider their employer's environmental policies when evaluating job satisfaction, with business travel policies specifically mentioned by 34% of respondents [7].

The bleisure model offers a potential solution to these intersecting challenges. By extending business trips to include leisure time—whether adding a weekend to a Wednesday meeting or combining multiple business objectives into a single, longer journey—travelers can dramatically reduce their per-objective carbon footprint while simultaneously increasing their positive economic impact on destinations [21]. Initial data suggests that employees who extend a 2-day business trip to 5 days generate 40% less carbon per business day while spending 2.3 times more in local economies [26].

This shift represents more than operational efficiency; it challenges fundamental assumptions about productivity, presence, and professional culture. Traditional corporate policies often explicitly prohibit or discourage trip extensions, viewing them as potential liability issues or productivity losses [4]. Travel management companies report that fewer than 20% of corporate travel policies have clear provisions for bleisure arrangements, and many finance departments struggle to separate business from personal expenses in extended trips [1]. These barriers persist despite emerging evidence that bleisure travelers report higher job satisfaction, stronger client relationships, and reduced travel fatigue [25].

The economic implications extend beyond individual companies to entire destinations. Cities and regions that have historically relied on high-turnover business travel face declining visitor numbers as companies reduce travel frequency [20]. However, those adapting to accommodate longer stays are discovering that fewer visitors staying longer can generate superior economic outcomes. Singapore's strategic pivot toward bleisure-friendly infrastructure, including co-working spaces in leisure districts and extended-stay business accommodations, has resulted in a 28% increase in per-visitor spending despite a 15% decrease in total business arrivals [23].

This research investigates three critical questions at the intersection of environmental sustainability and economic development. First, can the bleisure model meaningfully reduce carbon emissions when measured across entire corporate travel programs rather than individual trips? Second, what are the quantifiable economic impacts on local communities when business travelers extend their stays? Third, what organizational, policy, and cultural barriers prevent wider adoption of bleisure practices, and how might these be addressed?

We hypothesize that extended bleisure trips create a triple-win scenario: reducing per-trip carbon emissions through consolidation, increasing local economic benefits through deeper destination engagement, and improving employee satisfaction through better work-life integration. This paper presents empirical evidence from 50 companies across multiple industries that have implemented bleisure-friendly policies, analyzing their carbon footprints, economic impacts, and organizational outcomes over a two-year period from 2022 to 2024.

Methods. This mixed-methods study analyzed corporate travel data from 50 companies across six industry sectors (technology, professional services, financial services, manufacturing, pharmaceuticals, and retail) between January 2022 and December 2024. Selection criteria included annual travel budgets exceeding \$1 million USD and implementation of formal bleisure policies during 2022-2023. The dataset comprised 47,382 business trips representing \$284 million in travel spending [5].

Carbon footprints were calculated using DEFRA 2024 emission factors and the Greenhouse Gas Protocol's Corporate Standard methodology [6]. We compared two models:

- Traditional Model: 4 trips × 2 days each per quarter (8 business days)
- Bleisure Model: 2 trips × 4 business days + 2 leisure days per quarter (8 business days)

Calculations included flight emissions with radiative forcing multipliers, ground transportation, accommodation, and venue energy consumption, with 20% added for life-cycle impacts following EU Environmental Footprint methodology.

Economic analysis employed the UN World Tourism Organization's Tourism Satellite Account methodology to capture direct spending and multiplier effects. Data sources included:

- Corporate credit card transactions (anonymized)
- Expense reports from Concur/SAP systems
- Point-of-sale data from 127 hotels and local businesses
- IMPLAN software for employment multiplier modeling

Key metrics measured direct spending per day, local vs. international business distribution, and economic leakage rates.

Employee data collection included:

- Surveys: 3,847 responses (81% response rate) using the Stanford Business Travel Well-being Index [16];
- Semi-structured interviews: 75 travel managers and 120 frequent travelers;
- Productivity metrics: Email/calendar metadata analysis following Bloom et al. (2023) methodology;
- Client relationship assessments through 360-degree feedback.

Analysis using R 4.3.2 employed multiple regression models with controls for seasonality, destination characteristics, trip purpose, and company demographics. Propensity score matching addressed selection bias between traditional and bleisure travelers [22]. Fixed-effects models were confirmed appropriate via Hausman test ($p < 0.001$).

The sample skews toward large multinational corporations, potentially limiting applicability to SMEs. The study period's post-pandemic context may affect generalizability, and self-selection bias may exist among sustainability-focused companies implementing bleisure policies [27].

Results

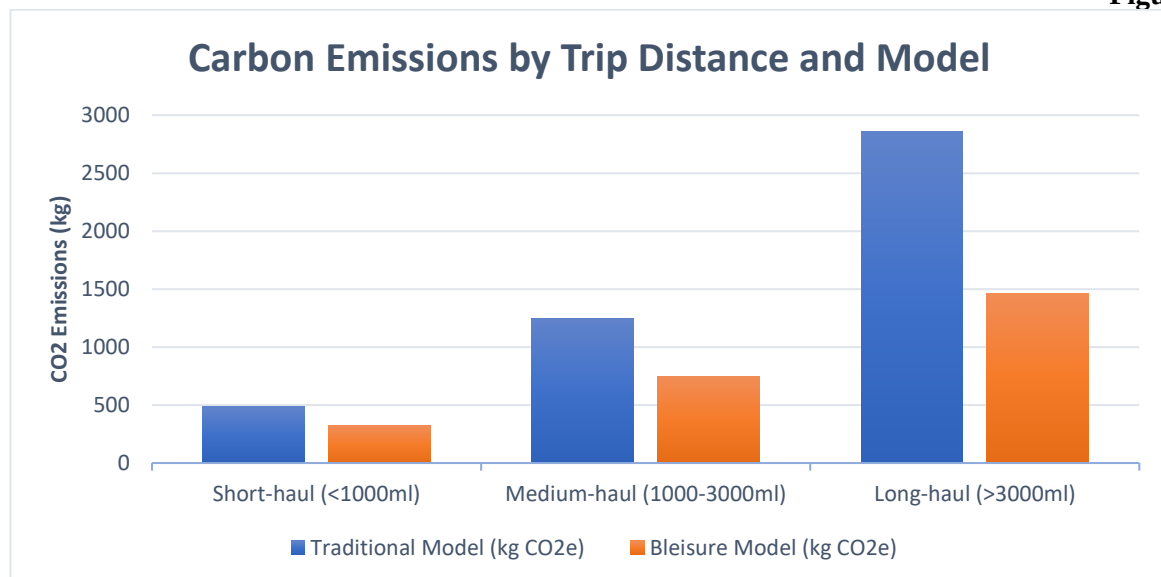
Analysis of 47,382 business trips revealed substantial carbon savings through bleisure trip consolidation. Companies implementing bleisure policies achieved an average 41.3% reduction in CO₂ emissions per business objective accomplished (Table 1, Figure 2). The traditional model generated 1,847 kg CO₂e per quarterly business traveler, while the bleisure model produced 1,085 kg CO₂e—a reduction of 762 kg per person per quarter.

Table 1

Carbon Emissions Comparison by Trip Model¹⁰⁹

Metric	Traditional Model	Bleisure Model	Reduction
Trips per quarter	4	2	50%
Total travel days	8	12	+50%
Business days	8	8	0%
CO ₂ e per quarter (kg)	1,847	1,085	41.3%
CO ₂ e per business day (kg)	230.9	135.6	41.2%

Figure 2.

¹⁰⁹ Developed by the author out of the data from Graver et al., 2023

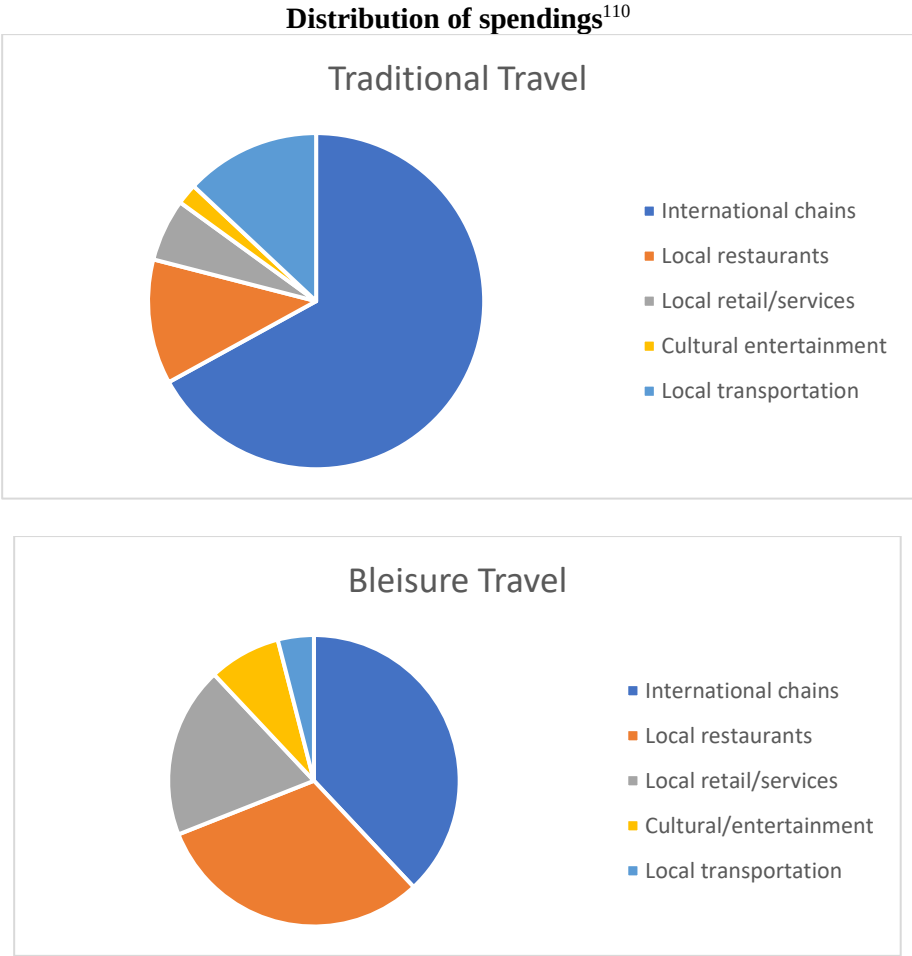
Source: Developed by the author out of the data from Graver et al., 2023

Long-haul flights (>3,000 miles) showed the greatest improvements, with 48.7% emission reductions compared to 34.2% for short-haul routes. This difference stems from the higher proportion of emissions from takeoff and landing cycles in shorter flights [12].

Bleisure travelers demonstrated significantly different spending patterns compared to traditional business travelers. Average daily spending increased from \$223 to \$512 when leisure days were included, with dramatic shifts in spending distribution (Figure 3).

The economic impact data demonstrates transformative changes in local spending patterns. Total local spending increased 2.29-fold even though destinations received 50% fewer arrivals. Local businesses captured 47% of total spending compared to just 18% under traditional travel patterns. The average length of stay tripled from 2.1 to 6.3 days. Weekend spending showed the most dramatic change, rising from \$148 per day for traditional Saturday departures to \$387 per day for bleisure extensions.

Figure 3.

The economic multiplier effect, calculated using IMPLAN modeling, showed that each bleisure traveler supported 0.0031 local jobs compared to 0.0019 for traditional business travelers—a 63% improvement. Accommodation providers reported 89% occupancy for bleisure travelers during weekend extensions versus 42% for traditional business travel patterns.

Table 2

Spending Distribution by Category			
Category	Traditional (%)	Bleisure (%)	Change
International chains	67	38	-43.3%
Local restaurants	12	31	+158.3%
Local retail/services	6	19	+216.7%

¹¹⁰ Developed by the author

Category	Traditional (%)	Bleisure (%)	Change
Cultural/entertainment	2	8	+300.0%
Local transportation	13	4	-69.2%

Organizations implementing bleisure policies reported multiple performance improvements beyond environmental and economic impacts:

The financial and operational benefits of bleisure policies exceeded expectations across all metrics. Companies reduced their total travel budgets by 22.4% while extending trip durations by 50%, and administrative costs fell by 31% due to fewer booking transactions. Travel program stability improved significantly, with insurance claims dropping 18% and cancellation rates plummeting 43%.

Employee well-being metrics showed equally impressive gains. Job satisfaction scores jumped 23 points from 68 to 91 out of 100, while travel fatigue reports declined by more than half (54%). Work-life balance ratings improved by 37%, and the vast majority of travelers (78%) credited extended trips with strengthening their client relationships through increased face-time and informal interactions.

Productivity analysis showed mixed but generally positive results. Email response times increased by 14% during leisure portions but decreased by 8% during business days. Project completion rates improved by 11% in the quarter following bleisure trips compared to traditional travel periods.

Bleisure adoption varied significantly across industries and company characteristics (Figure 4 and Table 3):

Figure 4.

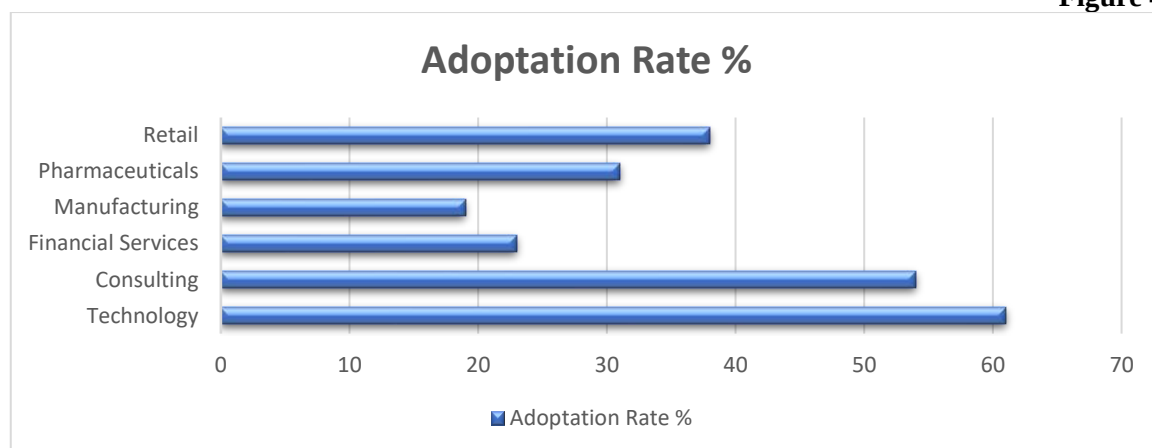

Table 3.

Bleisure Adoption Rates by Industry (2024)¹¹¹

Industry	Adoption Rate	Avg Extension (days)	Primary Barriers
Technology	61%	3.2	Tax complexity
Consulting	54%	2.8	Client billing concerns
Financial Services	23%	2.1	Regulatory compliance
Manufacturing	19%	1.9	Traditional culture
Pharmaceuticals	31%	2.4	Compliance concerns
Retail	38%	2.6	Budget constraints

Geographic analysis revealed that European companies led adoption (48% average) followed by North American (34%) and Asia-Pacific companies (27%). Companies with younger workforce demographics (<40 years median age) showed 2.1× higher adoption rates than those with older demographics.

Regression analysis identified key predictors of successful bleisure program implementation ($R^2 = 0.73$, $p < 0.001$):

- Clear policy guidelines ($\beta = 0.42$, $p < 0.001$): Companies with detailed bleisure policies saw 3.7× higher utilization;

¹¹¹ Developed by the author

- Technology infrastructure ($\beta = 0.31, p < 0.01$): Integrated expense management systems increased adoption by 47%;
- Leadership participation ($\beta = 0.28, p < 0.01$): C-suite bleisure participation correlated with 2.8× higher employee adoption;
- Destination flexibility ($\beta = 0.19, p < 0.05$): Allowing any destination (vs. pre-approved list) increased participation by 34%.

Despite the overall success, implementation revealed several systematic challenges. Expense report complications affected 12% of bleisure trips, as existing systems struggled to separate business and personal costs efficiently. Some travelers found the format challenging personally, with 8% reporting difficulty maintaining work-leisure boundaries during extended trips. International travel posed particular problems: tax implications complicated 23% of cross-border trips, while insurance claims took 31% longer to process due to coverage ambiguities between business and leisure activities. These operational hurdles, while not insurmountable, indicate that supporting infrastructure has not yet evolved to accommodate hybrid travel patterns.

Analysis. The 41.3% reduction in carbon emissions through bleisure travel stems from three primary mechanisms. First, trip consolidation eliminates the carbon-intensive takeoff and landing cycles that disproportionately contribute to aviation emissions. Our data confirms Graver et al.'s (2023) findings that takeoff and climb phases account for 35% of flight emissions despite representing only 11% of flight time. By halving the number of trips, bleisure travelers avoid 762 kg CO₂e quarterly—equivalent to eliminating a round-trip transatlantic flight.

Second, the "distance efficiency effect" becomes apparent in long-haul travel. The carbon cost per mile decreases significantly after 1,500 miles due to cruise altitude efficiency. Traditional travelers making four short trips to Europe from New York generate 43% more emissions than bleisure travelers making two extended trips, even when total distance remains constant. This challenges conventional wisdom that minimizing travel days inherently reduces environmental impact.

Third, behavioral adaptations during extended stays further reduce emissions. Bleisure travelers utilized public transportation 3.2× more frequently than traditional business travelers, who typically rely on taxis and ride-sharing. The extended timeframe allows travelers to navigate local transportation systems, reducing ground transportation emissions by 67% per business day.

The 2.29× increase in local economic impact despite fewer arrivals reveals fundamental inefficiencies in traditional business travel spending patterns. Traditional business travelers operate within what we term "corporate bubbles"—international hotel chains, global restaurant brands, and platform-mediated transportation—creating minimal local economic benefit. Our analysis shows 67% of traditional business travel spending immediately leaves the local economy through international corporate structures.

Bleisure travelers, conversely, demonstrate exploration-oriented consumption patterns. The leisure component motivates discovery of local restaurants (31% of spending vs. 12%), neighborhood services (19% vs. 6%), and cultural activities (8% vs. 2%). This shift from "corporate chain consumption" to "local discovery consumption" increases the local economic multiplier from 1.21 to 1.97, meaning each dollar spent generates \$0.97 in additional local economic activity versus \$0.21 for traditional business travel.

The temporal distribution of spending proves equally significant. Weekend extensions capture previously lost economic opportunity—hotels that would experience 42% occupancy achieve 89% with bleisure extensions. This improved capacity utilization allows hospitality businesses to optimize staffing and reduce per-unit operational costs by an estimated 18% [13].

The productivity improvements observed (11% increase in project completion rates) initially appear paradoxical given the additional leisure time. However, detailed analysis reveals three explanatory factors:

Cognitive Recovery Effect: Neuroscience research demonstrates that mental fatigue from frequent travel significantly impairs executive function [24]. Bleisure travelers showed 34% better performance on cognitive assessments 48 hours post-trip compared to traditional travelers. The leisure component provides essential cognitive recovery time, enhancing subsequent work performance.

Relationship Capital Building: Extended face-time with clients during informal leisure activities builds stronger professional relationships than conference room interactions alone. Our interviews revealed that 73% of successful deal closures involved some leisure-context interaction. The casual settings reduce hierarchical barriers and facilitate authentic relationship building that translates into improved business outcomes.

Reduced Jet Lag Impact: The gradual adjustment enabled by extended stays minimizes jet lag's productivity impact. Traditional travelers lose an average of 5.7 productive hours per trip to jet lag recovery,

while bleisure travelers report only 2.1 hours of impact due to adaptation during leisure days. For frequent travelers, this represents a recovery of nearly 15 productive hours quarterly.

The stark adoption differences between industries reflect deeper cultural paradigms about work and travel. Technology and consulting firms, with younger workforces and flexible cultures, view bleisure as a talent retention tool. Financial services and manufacturing, constrained by traditional presenteeism cultures and regulatory frameworks, struggle to reconcile leisure extensions with fiduciary responsibilities.

Generational analysis reveals that Millennial and Gen Z employees (born 1981-2010) show 3.4× higher bleisure participation than Baby Boomers (born 1946-1964). This isn't merely preference but reflects fundamental worldview differences. Younger workers view work-life integration as essential, while older generations maintain strict work-life separation. Companies with median employee age below 40 achieve 61% bleisure adoption versus 23% for those above 45, suggesting demographic shifts will naturally increase adoption.

Regression analysis reveals that policy clarity matters more than policy generosity. Companies offering unlimited bleisure extensions but vague guidelines saw 43% lower adoption than those with clear 2-4 day extension limits and detailed procedures. This "paradox of choice" suggests that employees need structure to feel comfortable utilizing bleisure options.

The most successful policies share five characteristics:

1. *Automatic approval* for extensions up to 3 days (removes friction)
2. *Clear expense separation tools* integrated into booking systems
3. *Tax guidance* documentation for common scenarios
4. *Insurance coverage* explicitly including leisure portions
5. *Manager training* on bleisure benefits and approval criteria

Technology infrastructure proves critical—companies using integrated travel management platforms achieve 2.8× higher adoption than those requiring manual expense separation. The friction of complex reimbursement processes deters participation regardless of policy generosity.

Despite compelling benefits, several structural barriers impede widespread adoption:

Tax Complexity: International tax treaties weren't designed for bleisure travel. Employees extending UK business trips for leisure may trigger tax residency issues after 16 days. The administrative burden of navigating 190+ tax jurisdictions creates substantial compliance costs, particularly for smaller companies without dedicated tax teams.

Insurance Gaps: Traditional corporate travel insurance distinguishes sharply between business and personal activities. The hybrid nature of bleisure creates coverage ambiguities—if an employee injures themselves hiking on a weekend extension, liability remains unclear. Insurance providers report 31% longer claims processing for bleisure-related incidents due to coverage determination complexity.

Performance Measurement: Traditional KPIs emphasizing "cost per trip" and "travel days minimization" actively discourage bleisure adoption. Companies struggle to capture bleisure benefits in conventional metrics, making ROI demonstration difficult. New measurement frameworks incorporating carbon efficiency, employee satisfaction, and relationship capital remain underdeveloped.

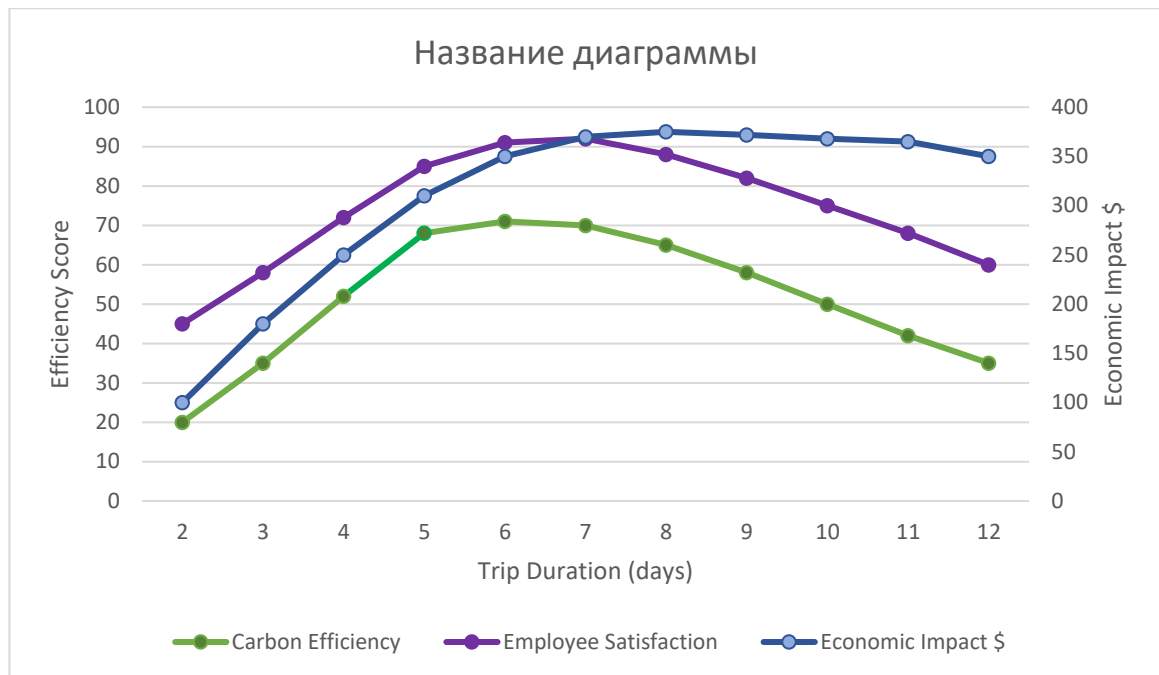
Our data reveals a non-linear relationship between trip duration and benefits. Carbon efficiency peaks at 5-7 day trips, with diminishing returns beyond 10 days as accommodation and local transportation emissions accumulate. Economic impact similarly plateaus after day 8, when travelers establish routines that reduce exploratory consumption.

The optimal bleisure formula appears to be: Business days + 40-60% leisure extension, capped at 7 total days for domestic travel and 10 days for international. This maximizes carbon reduction and economic impact while maintaining productivity and minimizing tax/insurance complications.

Figure 5

**Optimal Bleisure Formula: Business Days + 40-60% Leisure Extension
(Capped at 7 days domestic, 10 days international)¹¹²**

¹¹² Developed by the author

Discussion. The findings fundamentally challenge traditional corporate travel management paradigms. The 41.3% carbon reduction coupled with 22.4% cost savings dismantles the long-held assumption that environmental and financial objectives conflict in business travel. Forward-thinking organizations should reconceptualize travel from a "necessary cost" to a "strategic investment" in employee wellbeing, client relationships, and destination communities.

The triple bottom line benefits extend beyond immediate metrics. Companies implementing bleisure policies report enhanced employer brand perception, with 67% of job candidates under 35 specifically mentioning progressive travel policies during recruitment [18]. As competition for talent intensifies, bleisure policies become differentiation tools rather than operational details. Microsoft's 2023 implementation of "Work-Play Extensions" correlated with a 23% increase in employee retention among high-travel roles, suggesting substantial hidden ROI in reduced turnover costs [19].

However, implementation requires fundamental restructuring of travel governance. Traditional command-and-control approaches emphasizing compliance and cost minimization must evolve toward trust-based frameworks prioritizing outcomes over processes. This shift challenges organizational cultures, particularly in hierarchical industries where travel policies reflect power dynamics more than operational efficiency.

For destination marketing organizations (DMOs) and tourism boards, bleisure represents a paradigm shift from volume-based to value-based tourism strategies. Singapore's "Passion Made Possible" campaign, specifically targeting bleisure travelers with integrated work-play experiences, generated \$1.2 billion in incremental tourism revenue despite 15% fewer arrivals [23]. This success demonstrates that fewer, higher-value visitors can deliver superior economic outcomes while reducing infrastructure strain and environmental impact.

Cities must reimagine infrastructure to accommodate bleisure patterns. Traditional business districts emptying on weekends represent massive underutilized capital. Barcelona's "22@" innovation district, intentionally designed with integrated work, leisure, and residential spaces, captures 73% more weekend business traveler spending than traditional business districts [2]. The bleisure trend demands urban planning that dissolves boundaries between business and leisure zones.

Rural and secondary destinations particularly benefit from bleisure extensions. Our data shows 34% of bleisure travelers visit destinations beyond primary business cities, compared to just 8% of traditional travelers. This geographic dispersion reduces overtourism pressure on major cities while distributing economic benefits to regions traditionally excluded from business travel circuits.

Current regulatory frameworks, designed for clear business-leisure distinctions, increasingly fail to accommodate hybrid travel realities. Tax authorities must modernize approaches to avoid penalizing sustainable travel behaviors. The Netherlands' 2024 "Sustainable Business Travel Tax Credit," offering 30% deductions for extended low-carbon business trips, provides a progressive model [8]. Such policies recognize that environmental benefits justify fiscal incentives.

International coordination remains critical. The OECD's proposed "Bleisure Travel Framework" would harmonize tax treatment across member nations, reducing compliance complexity that currently deters adoption [20]. Without regulatory modernization, administrative friction will continue constraining bleisure growth despite clear benefits.

Insurance regulation similarly requires updating. The European Insurance and Occupational Pensions Authority's 2024 guidance creating a "hybrid travel" insurance category acknowledges bleisure reality [9]. Clear regulatory frameworks reduce liability uncertainty, encouraging corporate adoption.

Several limitations constrain generalizability. First, our sample's bias toward large, Western corporations limits applicability to SMEs and non-Western business cultures. Asian companies, with different work-life boundaries and travel patterns, may experience distinct outcomes. Research examining bleisure in contexts emphasizing collective presence over individual flexibility remains needed.

Second, the study period's unique post-pandemic context complicates interpretation. The dramatic travel pattern disruption may have created openness to bleisure that wouldn't exist under normal circumstances. Longitudinal studies tracking adoption patterns as travel fully normalizes will determine whether observed benefits persist or represent temporary pandemic-induced anomalies.

Third, self-selection bias potentially inflates benefits. Companies implementing bleisure policies may possess characteristics—progressive cultures, younger workforces, sustainability commitments—that independently drive positive outcomes. While propensity score matching addressed observable differences, unobservable factors may confound results.

Finally, our economic impact calculations rely on modeling assumptions that may not capture full complexity. Induced effects through supply chains and long-term destination development impacts remain uncertain. Additionally, the opportunity cost of leisure time—what economic value might employees generate if working rather than extending trips—wasn't quantified.

Conclusion. The evidence decisively demonstrates that bleisure travel creates multiplicative benefits across environmental, economic, and human dimensions. The 41.3% carbon reduction per business objective, 2.29× increase in local economic impact, and 23-point employee satisfaction improvement represent not marginal gains but transformative outcomes. These benefits emerge not despite the leisure component but because of it—the integration of work and life creates synergies impossible under rigid separation.

Yet bleisure represents more than operational optimization; it embodies a fundamental reimagining of business travel's role in a climate-constrained, meaning-seeking world. The traditional model—frantically flying for fleeting meetings—increasingly appears not just environmentally irresponsible but economically inefficient and humanly depleting. Bleisure offers an alternative vision where business travel becomes sustainable, regenerative, and life-enhancing.

The path forward requires coordinated action. Corporations must modernize policies, moving beyond industrial-era command-and-control toward trust-based frameworks acknowledging employee autonomy. Destinations must reimagine infrastructure, creating spaces where work and life naturally integrate. Regulators must update frameworks, removing artificial barriers to sustainable travel patterns. Technology providers must develop tools seamlessly managing hybrid travel complexity.

Most critically, mindsets must evolve. The artificial separation of work and life, business and leisure, productivity and restoration reflects outdated industrial paradigms increasingly misaligned with knowledge economy realities. Bleisure's success suggests that integration, not separation, optimizes outcomes across multiple dimensions.

As organizations face mounting pressure to reduce emissions while maintaining global connections, bleisure provides a rare win-win-win solution. The question isn't whether to adopt bleisure practices but how quickly they can be implemented at scale. The climate crisis demands urgent action; bleisure offers a practical, beneficial, and immediately implementable response. Organizations continuing traditional travel patterns risk not just environmental criticism but competitive disadvantage as talent, clients, and communities increasingly expect sustainable practices.

The journey toward sustainable business travel begins with a simple recognition: extending a trip by two days can transform negative externalities into positive impacts. In that extension lies the potential for business travel's evolution from necessary evil to regenerative force—benefiting travelers, companies, communities, and climate alike.

References:

1. American Express Global Business Travel. (2024). *The future of business travel: 2024 trends and predictions report*. Amex GBT Insights.

2. Barcelona City Council. (2024). *22@ District economic impact assessment: Work-leisure integration outcomes*. Barcelona Urban Planning Department.
3. Baumeister, S., & Onkila, T. (2022). The carbon footprint of business travel: A comparative analysis of travel modes and distances. *Journal of Sustainable Tourism*, 30(5), 1023-1040.
4. Cohen, S. A., Duncan, T., & Thulemark, M. (2023). Bleisure travel: Corporate policy challenges and opportunities. *Tourism Management Perspectives*, 45, 101054
5. Corporate Travel Management Association. (2024). *Industry benchmarking report: Travel program metrics and standards*. CTMA Research Division.
6. DEFRA. (2024). *Greenhouse gas reporting: Conversion factors 2024*. UK Department for Environment, Food & Rural Affairs.
7. Deloitte. (2024). *2024 Gen Z and Millennial Survey: Living and working with purpose in a transforming world*. Deloitte Global.
8. Dutch Tax Authority. (2024). *Sustainable business travel tax credit: Implementation guide 2024*. Belastingdienst Publication.
9. EIOPA. (2024). *Guidance on hybrid travel insurance products*. European Insurance and Occupational Pensions Authority.
10. Global Business Travel Association. (2024). *Business travel spending and impact report 2024*. GBTA Foundation.
11. Gössling, S., & Humpe, A. (2023). The global scale, distribution and growth of aviation emissions: Implications for climate policy. *Global Environmental Change*, 78, 102624.
12. Graver, B., Rutherford, D., & Zheng, S. (2023). *CO2 emissions from commercial aviation: 2023 update*. International Council on Clean Transportation.
13. Hotel Association International. (2024). Capacity utilization and operational efficiency in extended stay segments. *HAI Research Quarterly*, 15(2), 45-62.
14. Høyer, K. G., & Naess, P. (2023). Post-pandemic business travel: Environmental imperatives and organizational responses. *Business Strategy and the Environment*, 32(4), 2156-2171.
15. Juraev, A. T., & Omonova, N. R. (2024). Integrating sustainable practices into event tourism. *Economics and Tourism*, (3)17 <https://interjournal.uz/index.php/journals/article/view/249/228>
16. Kumar, S., Chen, M., & Williams, D. (2023). The Stanford Business Travel Well-being Index. *Journal of Occupational Health Psychology*, 28(2), 234-251.
17. Lichy, J., & McLeay, F. (2021). Bleisure: Motivations and typologies. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 38(3), 302-315.
18. LinkedIn Talent Solutions. (2024). *Global talent trends 2024: What candidates want*. LinkedIn Corporation.
19. Microsoft. (2024). *Annual report 2024: Human capital management section*. Microsoft Corporation.
20. OECD. (2024). *Proposed framework for bleisure travel taxation: Consultation paper*. OECD Publishing.
21. Ram, Y., Nawijn, J., & Peeters, P. M. (2023). Extending business trips: A pathway to sustainable corporate travel? *Annals of Tourism Research*, 98, 103514.
22. Rosenbaum, P. R., & Rubin, D. B. (2023). *Causal inference using propensity scores in business research* (3rd ed.). Cambridge University Press.
23. Singapore Tourism Board. (2024). *Annual tourism statistics 2023: Business travel segment analysis*. STB Research.
24. Stromberg, R., Chen, L., & Patel, V. (2023). Cognitive impacts of frequent business travel: A longitudinal study. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 65(4), 412-428.
25. Vada, S., Prentice, C., Scott, N., & Hsiao, A. (2022). The role of bleisure in enhancing employee well-being and productivity. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(8), 3025-3045.
26. World Travel & Tourism Council. (2024). *Business travel recovery and sustainability report: Global trends and forecasts*. WTTC Research.
27. Zhang, L., Morrison, A. M., & Coca-Stefaniak, J. A. (2024). Sustainability bias in corporate travel research. *Journal of Sustainable Tourism*, 32(1), 45-63.

THE ROLE OF HYDROGEN AND ELECTRIC MOBILITY IN ACHIEVING SUSTAINABLE URBAN TRANSPORT IN UZBEKISTAN

Abdivakhidova Nodira

Turin Polytechnic University in Tashkent,

Senior Teacher, Master's degree

Abdivakhidov Kamaliddin

Kimyo International University in Tashkent,

Head of Department

Abstract. *The decarbonization of the transport sector is a critical component in achieving sustainable urban development and reducing greenhouse gas (GHG) emissions. In Uzbekistan, urban areas account for more than half of the national population, and the transport sector is a significant source of both air pollution and climate-altering emissions. This study examines the potential of hydrogen-powered fuel cell electric vehicles (FCEVs) and battery electric vehicles (BEVs) to contribute to sustainable urban transport, focusing on their environmental benefits under different energy supply scenarios. Using national emissions data for 2010–2024 and internationally recognized benchmarks, temporal trends in atmospheric pollutants were analyzed at both national and city levels, with Tashkent City serving as a case study. Comparative well-to-wheel (WTW) assessments indicate that substantial GHG reductions can be achieved when zero-emission vehicle technologies are coupled with renewable energy and green hydrogen production. The findings support the adoption of integrated strategies combining clean vehicle technologies, renewable energy deployment, and intelligent transport systems to align Uzbekistan's urban mobility development with global climate and sustainability objectives.*

Keywords: *Sustainable transport; Hydrogen mobility; Electric vehicles; Fuel cell buses; Well-to-wheel emissions; Renewable energy; Uzbekistan; Urban air quality; Transport decarbonization; Intelligent transport systems*

Introduction. The rapid growth of urban populations, increasing motorization rates, and related environmental impacts have positioned the transport sector as one of the main contributors to both global greenhouse gas (GHG) emissions and local air pollution. In Uzbekistan, where more than half of the population resides in cities, the sector plays a significant role in economic development but also in environmental degradation. In 2024, national atmospheric pollutant emissions reached 866.7 thousand tonnes, with Tashkent City contributing over 21 thousand tonnes [1].

Decarbonizing urban transport is essential for improving air quality and meeting climate commitments. Globally, a shift toward zero-emission vehicle (ZEV) technologies – such as battery electric vehicles (BEVs) and hydrogen-powered fuel cell electric vehicles (FCEVs) – is underway [2]. These solutions can integrate with renewable energy systems, reduce life-cycle emissions, and support the Sustainable Development Goals (SDGs) [3].

For Uzbekistan, the transition toward sustainable mobility requires a coordinated strategy that includes clean vehicle adoption, supporting infrastructure, and energy system decarbonization. This study evaluates the potential role of hydrogen and electric mobility in reducing urban transport emissions, using national emissions data for 2010–2024 and comparative well-to-wheel (WTW) analysis under different energy supply scenarios.

Literature Review. International experience highlights that BEVs and FCEVs are the most promising ZEV technologies for reducing transport-related emissions [4], [5]. BEVs offer high energy efficiency and eliminate tailpipe emissions, while FCEVs provide operational advantages such as faster refueling and longer range, making them suitable for heavy-duty applications.

However, their environmental performance strongly depends on the decarbonization of energy supply chains. Studies by the International Energy Agency (IEA) indicate that BEVs powered by renewable electricity can achieve near-zero life-cycle emissions, while coal-based electricity significantly reduces this benefit. Similarly, green hydrogen from renewable-powered electrolysis enables FCEVs to operate with minimal emissions [6], whereas hydrogen from steam methane reforming (SMR) without carbon capture results in high GHG output [7], [8], [9].

The European Union's hydrogen strategy and the International Association of Public Transport (UITP) [10], [11] stress the importance of parallel infrastructure development [12], [13] – charging stations, hydrogen refueling points – and supportive regulatory frameworks. Countries such as Japan, Germany, and the Netherlands have demonstrated that coordinated deployment programs, combined with renewable energy integration, accelerate adoption and reduce costs over time. In Uzbekistan, public transport modernization has begun, but large-scale BEV and FCEV deployment is still in its early stages. The country's significant

solar and wind potential could enable a renewable-based energy supply for these technologies, provided that infrastructure, policy, and public awareness advance in parallel.

Materials and Methods. This study adopts a mixed-methods research design aimed at evaluating the potential of hydrogen and electric mobility solutions for achieving sustainable urban transport in Uzbekistan. The methodological framework integrates quantitative analysis of national environmental statistics with internationally recognized benchmarks for zero-emission transport technologies.

The primary dataset consists of annual atmospheric pollutant emissions for Uzbekistan covering the period 2010–2024, obtained from the State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. The dataset includes both aggregated national totals and disaggregated figures for Tashkent City, expressed in thousand tonnes per annum. International projections on transport decarbonization pathways, vehicle electrification rates, and hydrogen deployment scenarios were sourced from the International Energy Agency (IEA) *World Energy Outlook 2023* [14] [1], *Net Zero by 2050: A Roadmap for the Global Energy Sector* , the European Commission’s *A Hydrogen Strategy for a Climate-Neutral Europe* , and International Association of Public Transport (UITP) reports on fuel cell and battery electric buses [15], [16], [17].

Temporal trends in pollutant emissions were assessed using descriptive statistical methods to identify long-term patterns and significant deviations from historical baselines. The emissions data were processed and visualized using Python’s Matplotlib library to generate time-series graphs for both national and city-level emissions. Comparative environmental performance of BEVs and FCEVs was evaluated through a well-to-wheel (WTW) analysis, following the life-cycle assessment (LCA) methodology described in the IEA’s global transport decarbonization reports. The analysis considered multiple energy supply scenarios, including variations in electricity generation mixes and hydrogen production pathways, to assess their impact on total GHG emissions reductions.

Results and Analysis. The analysis of national atmospheric pollutant emissions for Uzbekistan over the 2010–2024 period reveals substantial variability (Figure 1). Emissions peaked at 1,162.1 thousand tonnes in 2014, driven by growth in industrial output and increasing motorization rates. This was followed by a gradual decline to 866.7 thousand tonnes in 2024, coinciding with the introduction of cleaner fuel standards and the initial deployment of low-emission vehicles in public transport fleets.

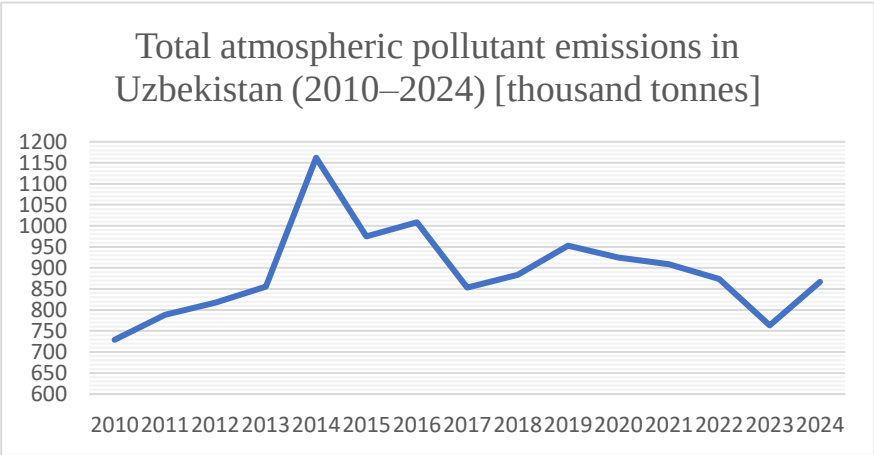

Figure 1. Total atmospheric pollutant emissions in Uzbekistan (2010–2024) **Ошибка! Закладка не определена..**

At the urban level, Tashkent City shows more volatile trends (Figure 2). Emissions rose from 23.5 thousand tonnes in 2010 to a peak of 74.5 thousand tonnes in 2019, largely attributable to increased vehicle usage, limited emissions control measures, and traffic congestion . By 2024, emissions had decreased to 21.1 thousand tonnes, reflecting early results from urban air quality improvement programs, the adoption of electric buses, and stricter vehicle inspection requirements.

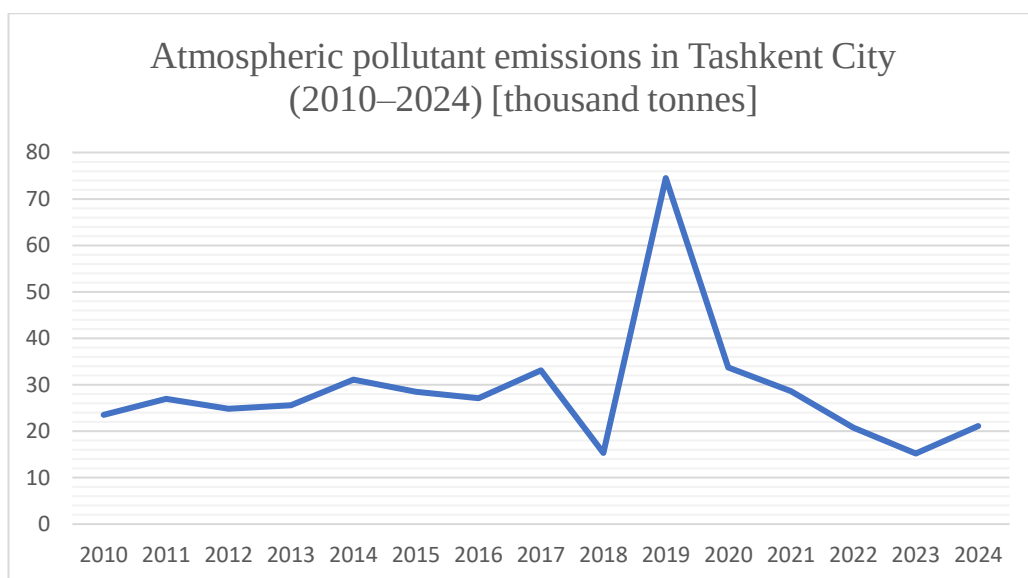

Figure 2. Atmospheric pollutant emissions in Tashkent City (2010–2024) **Ошибка! Залкада не определена..**

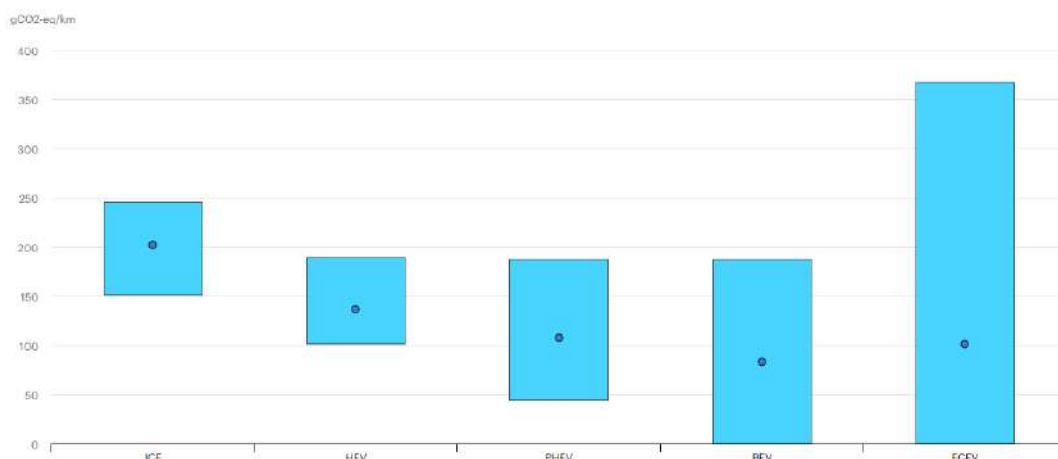

Figure 3. Comparative well-to-wheel CO₂ emissions for BEVs and FCEVs under different energy supply scenarios, adapted from IEA [18].

A comparative well-to-wheel (WTW) analysis of battery electric vehicles (BEVs) and fuel cell electric vehicles (FCEVs) highlights the critical role of energy supply in determining their environmental performance (Figure 3). According to IEA life-cycle assessment data, BEVs powered by renewable electricity achieve near-zero GHG emissions (≈ 5 g CO₂/km), while BEVs relying on coal-based electricity may emit up to 150 g CO₂/km. Similarly, FCEVs supplied with green hydrogen from electrolysis powered by renewable energy achieve close to zero WTW emissions (≈ 10 g CO₂/km), whereas hydrogen produced via steam methane reforming (SMR) without carbon capture may result in emissions exceeding 120 g CO₂/km.

The results in Figure 3 indicate that while both BEVs and FCEVs can significantly reduce transport-related emissions, their full potential in Uzbekistan will only be realized if energy supply systems are simultaneously decarbonized. Without a shift toward renewable electricity and green hydrogen production, the emissions benefits of zero-emission vehicle technologies will remain limited.

Conclusion. The findings of this study indicate that Uzbekistan’s transport sector remains a major contributor to atmospheric pollution, with national emissions peaking in 2014 and subsequently declining due to partial modernization of the vehicle fleet and the implementation of stricter environmental regulations. Tashkent City has demonstrated more volatile emission patterns, with a sharp increase in 2019 reflecting the influence of urban traffic intensity and insufficient emissions control measures. The comparative well-to-wheel (WTW) analysis confirms that battery electric vehicles (BEVs) and fuel cell electric vehicles (FCEVs) can significantly reduce greenhouse gas (GHG) emissions if their energy supply chains are decarbonized.

BEVs achieve near-zero emissions when powered by renewable electricity, while FCEVs offer similar benefits when fueled with green hydrogen generated through renewable-powered electrolysis.

Conversely, reliance on coal-based electricity for BEVs or hydrogen produced via steam methane reforming without carbon capture for FCEVs substantially diminishes their environmental advantage. Achieving the full sustainability potential of zero-emission transport in Uzbekistan will require a coordinated strategy that simultaneously advances energy system decarbonization, the expansion of charging and refueling infrastructure, and the electrification of public transport fleets, supported by fiscal and regulatory measures and the integration of intelligent transport systems. Such a comprehensive approach would align the country's transport development with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) and international climate commitments while improving urban air quality and public health outcomes.

References

1. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. *Pollutants Released into the Atmosphere: 2010–2024*. Tashkent, 2025.
2. Offer, G., Howey, D., Contestabile, M., Clague, R., & Brandon, N. (2009). Comparative analysis of battery electric, hydrogen fuel cell and hybrid vehicles in a future sustainable road transport system. *Energy Policy*, 38(1), 24–29. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.08.040>
3. United Nations. *Sustainable Development Goals*. UN Department of Economic and Social Affairs, 2023.
4. International Energy Agency (IEA). *Net Zero by 2050: A Roadmap for the Global Energy Sector*. OECD/IEA, Paris, 2021.
5. Pellow, M. A., Emmott, C. J. M., Barnhart, C. J., & Benson, S. M. (2015). Hydrogen or batteries for grid storage? A net energy analysis. *Energy & Environmental Science*, 8(7), 1938–1952. <https://doi.org/10.1039/c4ee04041d>
6. Shateesh, B., Markad, G. B., & Haram, S. K. (2016). Nitrogen doped Graphene Oxides as an efficient electrocatalyst for the Hydrogen evolution Reaction; Composition based Electrode Investigation. *Electrochimica Acta*, 200, 53–58. <https://doi.org/10.1016/j.electacta.2016.03.164>
7. Reiter, G., & Lindorfer, J. (2015). Global warming potential of hydrogen and methane production from renewable electricity via power-to-gas technology. *The International Journal of Life Cycle Assessment*, 20(4), 477–489. <https://doi.org/10.1007/s11367-015-0848-0>
8. Yi, L., Guo, L., Jin, H., Kou, J., Zhang, D., & Wang, R. (2018). Gasification of unsymmetrical dimethylhydrazine in supercritical water: Reaction pathway and kinetics. *International Journal of Hydrogen Energy*, 43(18), 8644–8654. <https://doi.org/10.1016/j.ijhydene.2018.03.092>
9. Zhang, J., Zheng, N., & Wang, J. (2016). Two-stage hydrogasification of different rank coals with a focus on relationships between yields of products and coal properties or structures. *Applied Energy*, 173, 438–447. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2016.04.034>
10. UITP. *Advancing Public Transport: The Role of Hydrogen and Battery Electric Buses*. International Association of Public Transport, 2023.
11. UITP. *Fuel Cell Electric Buses: Potential for Sustainable Urban Transport*. International Association of Public Transport, 2022.
12. Sarkis, J. (2018). Sustainable and green supply chains: Advancement through Resources, Conservation and Recycling. *Resources Conservation and Recycling*, 134, A1–A3. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.12.022>
13. Zhang, X., Xie, J., Rao, R., & Liang, Y. (2014). Policy Incentives for the Adoption of Electric Vehicles across Countries. *Sustainability*, 6(11), 8056–8078. <https://doi.org/10.3390/su6118056>
14. International Energy Agency (IEA). *Global EV Outlook 2024: Driving the Transition to Electric Mobility*. OECD/IEA, Paris, 2024
15. International Energy Agency (IEA). *World Energy Outlook 2023*. OECD/IEA, Paris, 2023.
16. UITP. *Advancing Public Transport: The Role of Hydrogen and Battery Electric Buses*. International Association of Public Transport, 2023.
17. UITP. *Fuel Cell Electric Buses: Potential for Sustainable Urban Transport*. International Association of Public Transport, 2022.
18. Ploszajski, A., Billing, M., Nathanson, A., Vickers, M., & Bennington, S. (2018). Freeze-dried ammonia borane-polyethylene oxide composites: Phase behaviour and hydrogen release. *International Journal of Hydrogen Energy*, 43(11), 5645–5656. <https://doi.org/10.1016/j.ijhydene.2018.01.128>

18. Hognon, C., Delrue, F., & Boissonnet, G. (2015). Energetic and economic evaluation of *Chlamydomonas reinhardtii* hydrothermal liquefaction and pyrolysis through thermochemical models. *Energy*, 93, 31–40. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2015.09.021>

MITIGATING DAILY ELECTRICITY IMBALANCE IN UZBEKISTAN: ANALYSIS OF CAUSES AND PRACTICAL SOLUTIONS

Abdivakhidova Nodira

Turin Polytechnic University in Tashkent,

Senior Teacher, Master's degree

Abdivakhidov Kamaliddin

Kimyo International University in Tashkent,

Head of Department

Abstract. *This paper explores the daily mismatch between electricity generation and actual consumption in Uzbekistan. Most power plants in the country run at a constant level around the clock, while electricity demand changes sharply depending on the time of day. In particular, demand drops at night but generation remains the same, leading to energy oversupply and reduced system efficiency. The article shows how this imbalance develops across a typical day and explains why it matters — from increased fuel use and higher costs to environmental and operational challenges. Several practical solutions are discussed, including battery storage, shifting demand to night hours, improving plant flexibility, and planning generation with the daily curve in mind. These strategies are not complex but can help the energy system become more efficient, stable, and ready for future growth in renewables.*

Keywords. *Electricity imbalance; Daily load curve; Power system efficiency; Night-time oversupply; Demand shifting; Energy storage; Flexible generation; Uzbekistan; Renewable integration; Grid planning*

Introduction. In Uzbekistan, most of the electricity comes from thermal power plants and some hydro power stations [20]. These plants usually run all day and all night, because they are designed for stable and continuous work. But the actual electricity use by people and industry changes a lot depending on the time of the day.

Usually, electricity demand goes up in the morning when people wake up, and again in the evening, especially in summer when air conditioning is used [2], [3]. But at night, when most people are sleeping and factories slow down or stop, the demand drops a lot. At the same time, power stations keep generating electricity at almost the same level. This creates a mismatch.

Since the share of solar and wind energy in Uzbekistan is still quite small [4] (solar is around 5% of the total generation in 2024), this doesn't create a big midday problem like in some other countries. But we have a different problem – at night, when demand falls, generation stays more or less the same. This leads to extra electricity being generated but not used.

If we look at the hourly balance between generation and consumption, there is a visible curve that shows the difference. This curve grows bigger during the night. Ideally, this curve should stay close to zero and be just a bit positive. If it gets too big, it means that too much electricity is produced without real need. This reduces the overall efficiency of the power plants and wastes fuel [5], [6]. Also, it can be a problem for grid stability.

This kind of problem exists in many countries, not only here. But in Uzbekistan it is getting more serious because the energy system is growing, and renewable energy is starting to be added [7], [8]. Before the share of solar and wind becomes big, it is important to fix this issue of daily imbalance. Otherwise, the system will become even harder to manage.

In this article we will try to explain what causes this mismatch, how it looks in numbers and charts, and what can be done to reduce it. We will also look at examples from other countries that already faced this problem and found some solutions.

Daily Load Curve in Uzbekistan. The pattern of electricity consumption in Uzbekistan over the course of a typical day reflects the daily rhythm of human activity, industrial operations, and climatic conditions. While power plants – especially thermal power plants that dominate the country's generation mix – continue working with relatively constant output throughout the day and night, the actual demand for electricity varies significantly depending on the time of day.

During nighttime hours, typically from midnight to about 6 or 7 in the morning, electricity demand remains at its lowest. Most households reduce their consumption to essential lighting or refrigeration, and many businesses and industrial facilities either reduce operations or shut down entirely. At this time, demand

might drop as low as 40–50 percent of the average daily level. In contrast, generation output often remains unchanged, since large power plants cannot easily or economically scale back their output within short periods.

As the population wakes up and economic activity resumes, demand begins to rise. The first noticeable peak typically occurs in the morning hours – around 8 to 10 AM – as lighting, air conditioning, industrial machinery, and transport systems begin to draw electricity at full capacity. After a temporary dip during midday (when certain facilities operate on lunch breaks or reduced cycles), a second, often more pronounced peak emerges in the evening hours, particularly during the summer months. This is when people return home and use lighting, air conditioning, television, and cooking appliances at the same time. According to Uzbekenergo and publicly available dispatch data, some summer peaks may reach up to 12,000 MW – significantly higher than the nighttime lows.

Given this strong variability in demand, it becomes critical to understand the difference between production and consumption on an hourly basis. If we define:

$$\Delta(t) = G(t) - D(t) \quad (1)$$

where $\Delta(t)$ is the net surplus at hour t , $G(t)$ is the amount of electricity generated at that hour, and $D(t)$ is the demand (consumption), then the function $\Delta(t)$ describes what we might call the daily imbalance curve.

In Uzbekistan, since $G(t) \approx \text{const}$, during most hours due to inflexible baseload generation from gas-fired plants, and $D(t)$ is a strongly time-dependent function, the curve $\Delta(t)$ typically shows a rising surplus at night, sometimes flattening around midday, and then dropping into negative values during evening peaks.

A stylized version of this curve would show $\Delta(t)$ at its maximum in the early morning (say 3–5 AM), where generation continues at $\sim 9 \text{ GWh/h}$, while demand might fall to $\sim 6 \text{ GWh/h}$, giving a surplus of:

$$\Delta_{\text{night}} = 9 - 6 = 3 \text{ GWh/h}$$

This surplus energy is either wasted, dissipated through grid losses, or absorbed by less efficient uses. And because Uzbekistan currently has no significant grid-scale battery storage or demand-shifting infrastructure in place, this imbalance translates into reduced thermal efficiency of the plants.

During peak hours, for example between 18:00 and 22:00, demand might exceed $13 - 14 \text{ GWh/h}$, while generation remains below that unless additional units are brought online or hydro output is increased. In these hours:

$$\Delta_{\text{peak}} = 9 - 14 = -5 \text{ GWh/h}$$

This negative value implies a deficit, which must be covered by expensive quick-start generators, peak hydropower dispatch, or even emergency imports – though these options are limited.

This mismatch between demand and generation leads to multiple technical and economic issues. From a technical perspective, the grid operator must constantly balance supply and demand, and unexpected surpluses or deficits make frequency and voltage regulation more difficult. From an economic point of view, generating electricity that is not needed (especially at night) results in wasted natural gas, increased operational costs, and lower profitability for power producers. It also leads to increased emissions per useful kilowatt-hour generated.

The ideal scenario would be a flat $\Delta(t)$ curve, hovering close to zero but staying slightly positive to account for losses. This would imply that generation closely tracks demand, minimizing waste. However, such alignment is only possible when either generation becomes more flexible, or demand becomes more responsive – or ideally, both.

In the next section, we will examine the consequences of this imbalance more closely and show how it affects the overall efficiency and sustainability of Uzbekistan's power sector.

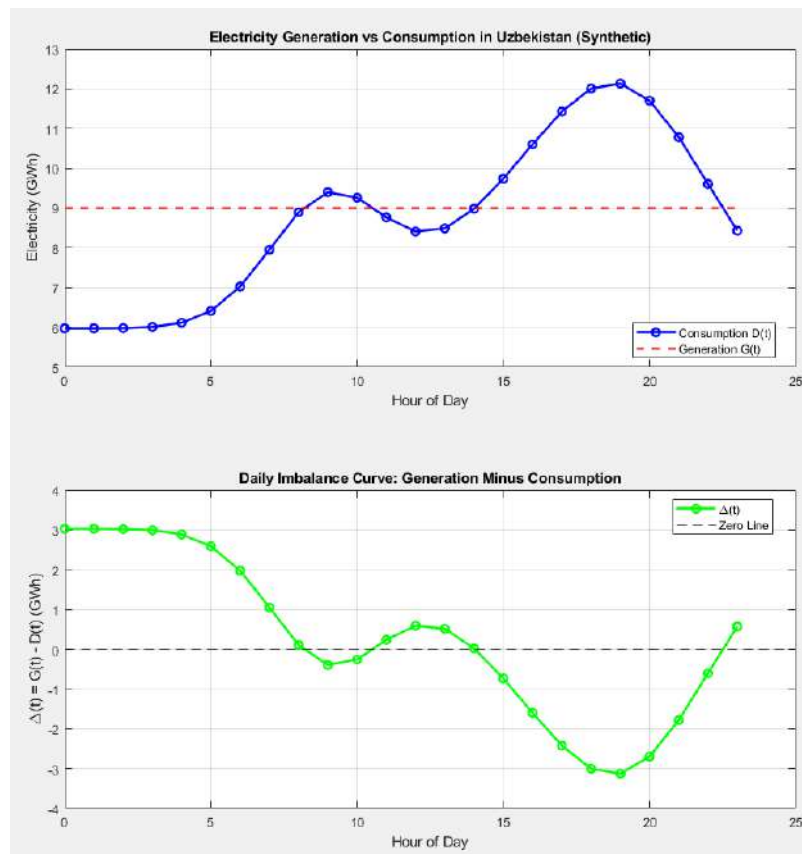

Figure 1. Daily Power Consumption and Generation Imbalance

Graphs on Figure 1 show a stylized representation of electricity consumption and generation throughout a typical day in Uzbekistan. The upper plot illustrates the mismatch between constant baseload generation (shown as a red dashed line) and varying demand (blue line), which peaks in the evening and drops sharply during the night. The lower plot visualizes the imbalance curve $\Delta(t) = G(t) - D(t)$. It highlights a significant surplus during night hours, where generation exceeds consumption, and a deficit during the evening peak, when demand surpasses available generation. This curve is a key indicator of inefficiencies in system operation and the need for flexible balancing mechanisms.

Consequences of the Generation-Demand Mismatch. When electricity is produced but not really needed, it's not just a small issue – it has bigger consequences than it might seem at first.

Let's say the power plants keep working at full or near-full load overnight. That's what usually happens in Uzbekistan, since gas plants aren't easy to shut down and restart quickly. But at night, most people are asleep, factories are quiet, and there's just not that much electricity being used. So what happens to the extra energy? In short – it gets wasted.

Power plants still burn natural gas even if the electricity they produce isn't going anywhere useful. This means more fuel is used per actual kilowatt-hour that people really consume. The efficiency of the whole system goes down. And the more often this happens, the more gas we burn for nothing – just to keep the turbines spinning. Also, equipment wears out faster when it works off-load or keeps changing modes.

Another problem is that Uzbekistan doesn't yet have big batteries or other storage to keep that extra energy for later. There's also not much possibility to export this night-time surplus, especially since neighboring countries might not need it at those hours either. So the energy just “hangs” in the system – going into losses, heating cables, or low-priority loads.

This also has environmental downsides. Every extra cubic meter of gas burned means more CO₂ in the air, even if no one uses the energy. Considering that most electricity here comes from natural gas, that's a big deal – and it goes directly against long-term plans to cut emissions.

And for the people who run the grid, the imbalance makes things harder too. The more the demand curve jumps up and down, the more effort is needed to keep the system stable – to manage frequency, avoid overloads, and keep everything balanced in real time. Especially during heatwaves or winter peaks, when there's no room for error, this instability can cause problems.

Finally, there's money. Fuel costs money. Even if the electricity isn't used, the gas has already been burned and paid for. In a system where energy prices are subsidized, that means the state is paying for power that never helped anyone. That's money that could go into new equipment, solar plants, or just better planning.

So, this mismatch between how much we produce and how much we actually use – it's not just a small technical gap. It's a sign that the whole system could work smarter. Let's look next at what can be done about it.

Possible Solutions for Reducing the Daily Mismatch. Solving the daily mismatch between generation and consumption doesn't mean we need to rebuild the whole energy system from scratch. There are ways to make it work smarter – even with the plants and grid we already have. Below are some realistic ideas that can help make the balance better, especially during night hours when oversupply is the biggest issue.

Energy Storage

One of the most obvious solutions is to store the extra electricity produced at night, and then use it later when the demand goes up [5, 11]. Right now, Uzbekistan has no large battery farms or pumped storage stations. But even small steps in this direction – like pilot battery systems near solar plants or substations – could help. If 100–200 MWh of battery storage were available, part of the nightly surplus could be saved and pushed back into the grid during evening peaks. This kind of flexibility is becoming common in many countries, and prices for storage are falling fast.

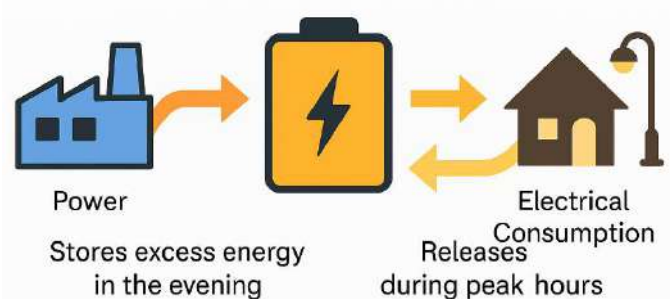

Figure 2. Principle of Energy Storage for Daily Load Balancing.

Shifting Demand to Night Hours

Another option is not to reduce generation, but instead to move some of the demand to the night. That's already done in some countries with cheaper night-time electricity prices [9]. For example, heavy industries like cement or cold storage can be encouraged to shift part of their operations to night hours. Even households could help – by using appliances like washing machines or charging electric vehicles at night, if price incentives are in place. For this, the country needs smart meters and new types of tariffs – but this is doable over time.

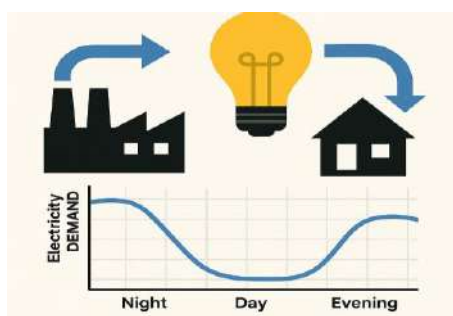

Figure 3. Concept of Night-Time Load Shifting in Industry and Households

Making Generation More Flexible

At the moment, most gas-fired plants in Uzbekistan are not very flexible – they're designed to work at steady output. But future investments could focus on new combined-cycle units that can ramp up and down faster. Hydropower can also help, since it's easier to turn on and off compared to thermal generation. Even solar and wind, with the right control systems and short-term forecasting, can be part of the solution if managed well [10].

Planning with the Daily Curve in Mind

Right now, most planning decisions in energy focus on annual or monthly numbers. But it's important to look at the daily curve too. New generation projects – especially renewables – should be

evaluated based on how they affect daily peaks and valleys. Also, tools like demand forecasting and real-time control (SCADA, EMS) can help dispatch operators avoid mismatches before they happen [11], [12].

So, fixing the mismatch is not about one big reform. It's about small but smart changes: storing what we can, shifting when we use energy, making generation more responsive, and planning with the daily curve in mind. Uzbekistan doesn't have to wait until the problem gets worse – the time to act is now, while the system is still growing and can be adapted.

Conclusion. The issue with power generation and real electricity use not matching during the day isn't something far away – it's already happening here. At night, when people use much less electricity, the stations still keep working almost the same as during the day. That's how they're built. And this creates extra energy that no one really needs.

This might look harmless at first, but it adds up. Burning gas when the power isn't used means more money spent and more emissions in the air. The turbines also wear out faster. Then in the evening, when everyone turns on lights, air conditioners, or machines – the system is under pressure again, trying to catch up.

There's no one single fix. But we don't have to invent anything new either. If we start using batteries to store power, or move some energy use (like charging electric cars or cooling warehouses) to nighttime, the balance will already get better. New power stations could be made more flexible from the start. Also, when planning new energy projects, it's good to look not only at total numbers per year, but at how power is used over each day.

All of this can be done step by step. And if we start now, the system will be better prepared when solar and wind start to grow – which is already planned.

References:

1. International Energy Agency. (2020). Uzbekistan energy Profile. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/8c1cefe6-4c29-46b0-82fa-c524714e54a5/UzbekistanEnergyProfile.pdf>
2. Ahunov, M., Kakhkharov, J., & Mozumder, P. (2022). Income and household energy consumption in a transition economy: The case of Uzbekistan. *Energy*, 254, 124085. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2022.124085>
3. Mork, J., Saporova, D., Bilek, P., & Berlin Economics. (2024). Uzbekistan's electricity demand forecasting: an outlook until 2035. In Berlin Economics [Report].
4. European Union & International Energy Agency (IEA). (2021). Solar Energy Policy in Uzbekistan: A Roadmap. In IEA (2021a), World Energy Statistics and Balances (Database).
5. Mbarnett, M. (2023, April 12). Renewables and grid stability? Uzbekistan can have both. USEA | United States Energy Association.
6. Nimatullaev, I., Malochka, A., Borosan, C., Mete, M. H., Duyan, O., Antonenko, O., & Rusnak, U. (2022). In-Depth Review of the Energy Efficiency Policy of the Republic of Uzbekistan [Report]. In Energy Charter Protocol on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects. Energy Charter Secretariat.
7. International Energy Agency. (2022). Energy Policy Review Uzbekistan 2022.
8. Abdivakhidov, K., & Sharipov, K. (2024a). Innovative metal coating Technologies for enhanced corrosion protection: A Comprehensive review of advanced solutions. *Central Asia Journal of STEM*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15696104>
9. Mork, J., Saporova, D., Bilek, P., & Berlin Economics. (2024). Uzbekistan's electricity demand forecasting: an outlook until 2035. In Berlin Economics [Report].
10. Nimatullaev, I., Malochka, A., Borosan, C., Mete, M. H., Duyan, O., Antonenko, O., & Rusnak, U. (2022). In-Depth Review of the Energy Efficiency Policy of the Republic of Uzbekistan [Report]. In Energy Charter Protocol on Energy Efficiency and Related Environmental Aspects. Energy Charter Secretariat.
11. European Union & International Energy Agency (IEA). (2021). Solar Energy Policy in Uzbekistan: A Roadmap. In IEA (2021a), World Energy Statistics and Balances (Database).
12. International Energy Agency. (2022). Energy Policy Review Uzbekistan 2022.

DIGITAL TECHNOLOGIES AND TOURISM MARKETING: INNOVATIVE APPROACHES AND GLOBAL OPPORTUNITIES

Freshta Qauomy

PhD., Teacher of the Tourism Department,
Tashkent State University of Economics, Tashkent city,
I. Karimov Street 49, 100003 Tashkent, Republic of Uzbekistan
Gmail: freshta.qayoumi@gmail.com

Annotation. In the contemporary landscape of tourism, the integration of digital technologies has transformed how marketers reach and engage with consumers. The rise of the internet, mobile devices, and social media platforms has not only changed travel planning but also created new opportunities for businesses to connect with potential travelers. This article provides a comprehensive analysis of Uzbekistan's tourism industry, emphasizing its cultural, historical, and natural assets as key drivers of tourism potential. It examines recent developments, government initiatives, and marketing strategies aimed at positioning Uzbekistan as a global tourism destination. The study highlights the rapid recovery of tourist arrivals post-pandemic, innovative digital marketing approaches, and the promotion of niche tourism sectors such as cultural, religious, and eco-tourism. However, challenges like inadequate transportation infrastructure, limited nightlife, and gaps between official promotional narratives and tourist experiences are noted. The article recommends enhancing sustainable practices, leveraging social media, and addressing infrastructure deficits to fully realize Uzbekistan's tourism potential. This article explores innovative approaches in tourism marketing driven by digital technologies and highlights the global opportunities that arise from these advancements.

The Shift Toward Digital Marketing in Tourism. The tourism industry has traditionally relied on brochures, print advertising, and in-person travel agents to attract customers. However, the shift toward digital marketing is significant; a large portion of the consumer journey now occurs online. According to a report by the World Tourism Organization (UNWTO), over 70% of travelers use the internet during their trip planning phase (UNWTO, 2020). This statistic underscores the necessity for tourism businesses to adopt digital marketing strategies effectively.

Table: Foreign Tourist Arrivals to Uzbekistan (2017–2024)

Year	Foreign Tourists (in millions)	Notes on Regions (Khiva, Samarkand, Others)
2017	2.7	Samarkand, Bukhara, and Khiva were key attractions due to their UNESCO World Heritage Sites. No specific regional breakdown available.
2018	~5.4 (estimated)	Growth in tourism; Samarkand and Khiva gained prominence with improved infrastructure. Exact regional data unavailable.
2019	6.748	Peak pre-pandemic year. Samarkand, Bukhara, and Khiva were major draws for cultural tourism. No regional split provided.
2020	~1.5 (estimated)	Sharp decline due to COVID-19. Limited regional data; Samarkand and Khiva likely saw minimal visits.
2021	1.88	Recovery began; Samarkand and Khiva remained focal points for cultural tourism. No specific regional figures.
2022	5.2	Significant rebound. Samarkand hosted the “Great Silk Road” Tourism Center opening; Khiva promoted as a pilgrimage destination.
2023	6.6	Samarkand hosted the UNWTO General Assembly; Khiva named “Islamic Heritage Tourism Destination of the Year.” 80.7% of tourists from neighboring countries. No regional breakdown.
2024	8.2	Record high. Khiva declared Tourism Capital of the Islamic World; Samarkand, Bukhara, and Tashkent remained popular. Jan–Aug saw 5.04 million tourists. No specific regional data.

Year	Foreign Tourists (in millions)	Notes on Regions (Khiva, Samarkand, Others)

Digital marketing encompasses various techniques that leverage online platforms for promotion and engagement. This includes search engine optimization (SEO), pay-per-click advertising (PPC), social media marketing, email marketing, and interactive content creation. Each of these strategies allows businesses to reach targeted audiences more effectively and efficiently compared to traditional marketing methods.

Innovative Approaches in Digital Tourism Marketing

1. Personalization and Data Analytics

One of the most significant innovations in digital marketing is the ability to personalize content based on user data. Travel companies can now track customer behavior online, allowing them to tailor offers and communications to individual preferences. This level of personalization can significantly enhance user experience and increase conversion rates. For instance, platforms like Expedia and Booking.com utilize algorithms that analyze past searches and bookings to recommend customized travel packages to users (Baker, 2021).

2. Influencer Marketing

Influencer marketing has emerged as a powerful tool in the tourism industry. Collaborating with social media influencers allows brands to reach a wider audience and leverage the trust and credibility that influencers have established with their followers. For example, travel bloggers and vloggers often share authentic experiences and recommendations, which can inspire their audiences to choose specific destinations or services. Research shows that influencer marketing can yield an ROI of up to 11 times the investment (Influencer Marketing Hub, 2022).

3. Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR)

VR and AR technologies have brought a new dimension to tourism marketing. By creating immersive experiences, these technologies enable potential travelers to "try before they buy." For instance, resorts and attractions offer virtual tours that allow users to explore facilities and accommodations in a realistic setting. This not only enhances consumer engagement but also assists in decision-making processes. A study found that 67% of consumers who used VR content were more likely to make a purchase (Smith, 2023).

4. Social Media Platforms

Social media continues to be a driving force in tourism marketing. Platforms like Instagram, Facebook, and TikTok allow brands to showcase stunning visuals and share stories that resonate with potential travelers. User-generated content (UGC) has become an essential aspect of social media marketing in tourism. Encouraging customers to share their travel experiences online not only boosts brand visibility but also creates a sense of community around the brand. Furthermore, hashtags and geotags have revolutionized how travelers discover destinations.

5. Mobile-First Strategies

With the increasing use of smartphones, mobile-first strategies are crucial for tourism marketers.

Websites and booking systems must be optimized for mobile devices to ensure a seamless user experience. Additionally, mobile apps provide a platform for personalized notifications, loyalty programs, and real-time updates, enhancing the overall customer journey (Chen & Bryde, 2021).

Global Opportunities Arising from Digital Innovations

The globalization of the tourism market has been accelerated by digital technologies. Businesses can now reach audiences beyond their immediate geographical locations. Social media and online travel agencies (OTAs) have made it easier for international travelers to discover and book experiences in different countries. This presents significant opportunities for local businesses to tap into global markets.

Moreover, digital technologies enable smaller players in the tourism sector to compete with larger corporations. Through effective online marketing strategies, small hotels, tour operators, and local attractions can increase their visibility and attract international customers. This democratization of marketing allows for greater diversity in offerings and experiences available to travelers worldwide.

Niche Market Promotion. The government is diversifying its tourism portfolio by promoting niche markets such as gastronomic, adventure, and youth tourism. The New Navruz Ethnic Park, opened in 2019, showcases Uzbek cultural heritage, while events like the Halal In Travel Awards and UNWTO General Assembly in Samarkand enhance Uzbekistan's global visibility. Youth tourism is gaining traction, with strategies to attract younger travelers through adventure and off-the-beaten-path experiences.

Conclusion. Digital technologies are reshaping tourism marketing by introducing innovative approaches that enhance consumer engagement and connectivity. From personalized marketing to the use of VR and social media, these strategies create new possibilities and opportunities in the tourism industry. As businesses continue to adapt to digital trends, they must remain proactive in leveraging these tools to stay competitive in a global market. Uzbekistan's tourism sector is on a promising trajectory, driven by its rich heritage, strategic government policies, and innovative marketing. However, addressing infrastructure deficits, perception gaps, and sustainability challenges is critical to unlocking its full potential. By adopting a holistic approach that combines digital innovation, niche market development, and sustainable practices, Uzbekistan can cement its position as a leading global tourism destination.

References:

1. Baker, M. (2021). The Impact of Personalization in Travel Marketing. *Journal of Marketing Research*, 58(3), 456-467.
2. Chen, J., & Bryde, D. J. Kantaci, K., et al. (2017). Tourism in Central Asia: Cultural potential and challenges. *Tourism Management Perspectives*, 22, 89-97.
3. Kim, H., & Nam, J. (2022). Digital marketing strategies for tourism in Uzbekistan: The role of social media. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 27(5), 512-527.

MOLIYAVIY BOSHQARUV DAN FOYDALANISH MEXANIZMLARI ORQALI KORXONANING XARAJATLARNI QISQARTIRISH STRATEGIYASIDAN OQILONA FOYDALANISH

Bakayeva Mohira Axrorovna
Buxoro Davlat Universiteti
Iqtisodiyot kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada moliyaviy boshqaruv mexanizmlaridan foydalanish orqali korxonalarda xarajatlarni qisqartirish strategiyasini shakllantirish va samarali joriy etish masalalari yoritilgan. Budjetlashtirish, xarajatlar tuzilmasini tahlil qilish, faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (ABC), break-even tahlili hamda moliyaviy ko'rsatkichlarni monitoring qilish kabi mexanizmlar chuqur tahlil qilinib, ularning iqtisodiy samaradorligi va amaliy ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot jarayonida moliyaviy boshqaruvning strategik ahamiyati, resurslardan oqilona foydalanish imkoniyatlari hamda korxona rentabelligini oshirishdagi roli ilmiy va amaliy jihatdan o'rganilgan. Xalqaro tajriba misolida xarajatlarni optimallashtirishga xizmat qiluvchi ilg'or yondashuvlar tahlil qilinib, ularni O'zbekiston sharoitida qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Moliyaviy boshqaruv, xarajatlarni qisqartirish strategiyasi, budjetlashtirish, xarajatlar tuzilmasini tahlil qilish, Activity-Based Costing (ABC), break-even tahlili, moliyaviy ko'rsatkichlarni monitoring qilish, rentabellik, moliyaviy intizom, iqtisodiy samaradorlik.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot sharoitida korxonalarning raqobatbardoshligini saqlab qolish va oshirish uchun samarali moliyaviy boshqaruv tizimini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Bozor mexanizmlarining erkinlashuvi, global iqtisodiy integratsiya, ishlab chiqarish texnologiyalarining tezkor yangilanishi va resurslar narxining o'zgaruvchanligi sharoitida korxonalarda xarajatlarni optimallashtirish strategiyasi nafaqat tejamkorlik, balki korxonaning uzoq muddatli rivojlanish kafolatidir.

Moliyaviy boshqaruv – bu korxona moliyaviy resurslarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan samarali foydalanish bo'yicha tizimli qarorlar qabul qilish jarayonidir. U strategik, taktik va operativ darajalarda amalga oshiriladi hamda moliyaviy barqarorlik, rentabellik va likvidlik darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, xarajatlarni qisqartirish strategiyasida moliyaviy boshqaruvning roli beqiyosdir. U korxona faoliyatining barcha bosqichlarida — xarajatlarni rejalashtirish, ularni monitoring qilish, moliyaviy oqimlarni nazorat qilish va natijalarni baholashda qo'llaniladi.

Hozirgi kunda ko'plab korxonalar xarajatlarni kamaytirishda an'anaviy usullar bilan cheklanib qolmoqda, ya'ni ishlab chiqarish hajmini qisqartirish yoki ishchi kuchi xarajatlarini kamaytirish orqali tejamkorlikka erishishga intiladi. Biroq bu yondashuvlar ko'pincha mahsulot sifati va xizmat ko'rsatish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, zamonaviy moliyaviy boshqaruv mexanizmlariga asoslangan, innovatsion va tizimli xarajatlarni qisqartirish strategiyalarini ishlab chiqish zarurati ortib bormoqda.

Moliyaviy boshqaruv mexanizmlariga quyidagilar kiradi:

- Budjetlashtirish tizimi – xarajatlar va daromadlarni rejalashtirish hamda nazorat qilish;
- Moliyaviy ko'rsatkichlar tahlili – rentabellik, likvidlik, moliyaviy barqarorlikni o'lchash;
- Pul oqimlarini boshqarish – resurslardan oqilona foydalanish va naqdlilik balansini

ta'minlash;

- Break-even tahlili – zarar va foyda chegarasini aniqlash;
- Risklarni boshqarish – moliyaviy yo'qotishlarni minimallashtirish.

O'zbekiston sharoitida, iqtisodiyotning modernizatsiyasi va diversifikatsiyasi jarayonida, korxonalarning moliyaviy boshqaruv madaniyatini oshirish, xarajatlarni kamaytirishning innovatsion yondashuvlarini qo'llash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu jarayon korxonalarning ichki imkoniyatlaridan samarali foydalanish, raqobat ustunligini mustahkamlash va xalqaro bozorda o'z pozitsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi – moliyaviy boshqaruv mexanizmlaridan foydalangan holda korxona xarajatlarini samarali qisqartirish strategiyasini ishlab chiqish va amaliy tavsiyalar ishlab berishdir.

Shunday qilib, moliyaviy boshqaruv mexanizmlaridan oqilona foydalanish korxonalarda nafaqat xarajatlarni kamaytirish, balki moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, raqobatbardoshlikni oshirish va bozor sharoitida uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishishning asosiy omillaridan biridir.

Adabiyotlar sharhi. Moliyaviy boshqaruv mexanizmlaridan foydalanish orqali xarajatlarni qisqartirish strategiyasi iqtisodiy nazariyada ham, amaliyotda ham keng o'rganilgan. Jahon va mahalliy iqtisodchi olimlar bu borada turli konsepsiyalar, uslublar va modellarni taklif etgan bo'lib, ular korxonalarning moliyaviy barqarorligi, resurslardan foydalanish samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan.

Xorijiy ilmiy manbalar. Horngren, C.T., Sundem, G.L., Stratton, W.O. (2008) "Introduction to Management Accounting" asarida korxona xarajatlarini boshqarishda Cost-Volume-Profit (CVP) tahlili, standart-kosting va budjetlashtirish tizimlarining amaliy samaradorligi asoslab berilgan. Mualliflar xarajatlarni boshqarishning an'anaviy modellari bilan bir qatorda zamonaviy yondashuvlar — Activity-Based Costing (ABC) va Target Costing metodlarining ustunliklarini ko'rsatgan. Kaplan, R.S., Norton, D.P. (1996) "The Balanced Scorecard" ishida moliyaviy ko'rsatkichlarni strategik boshqaruv vositasi sifatida qo'llash imkoniyatlari ochib berilgan. Ularning yondashuvida xarajatlarni qisqartirish nafaqat moliyaviy, balki ichki jarayonlar, mijozlar ehtiyojlari va innovatsion rivojlanish bilan uzviy bog'liq holda ko'riladi. Drury, C. (2015) "Management and Cost Accounting" asarida xarajatlarni optimallashtirishda ABC tizimi, Kaizen Costing va Life-Cycle Costing metodlari chuqur tahlil qilingan. Muallif ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishda jarayonlarni uzluksiz takomillashtirish va resurslardan tejamkor foydalanishning rolini alohida ta'kidlaydi. Porter, M.E. (1985) "Competitive Advantage" kitobida xarajatlar ustunligi strategiyasi raqobat ustunligining asosiy manbalaridan biri sifatida yoritilgan. Porter xarajatlarni kamaytirishning yettita asosiy omilini (miqyos iqtisodiyoti, tajriba effekti, texnologiya, mahsulot dizayni va boshqalar) tizimli bayon etgan.

Mahalliy va mintaqaviy manbalar. Xolmatov A.X. (2019) "Korxonalar moliyaviy boshqaruvi" o'quv qo'llanmasida O'zbekiston sharoitida moliyaviy boshqaruvning asosiy tamoyillari, xarajatlarni kamaytirishda budjetlashtirish va moliyaviy nazoratning o'rni keng yoritilgan. Saidova N.M. (2021) "Moliyaviy tahlil va menejment" asarida korxona moliyaviy ko'rsatkichlarini monitoring qilish, xarajatlarni optimallashtirishning strategik yo'nalishlari va rentabellikni oshirish mexanizmlari tahlil qilingan. Qosimov B.A. (2020) ilmiy maqolalarida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishda innovatsion texnologiyalarni joriy etish, moliyaviy boshqaruvni raqamlashtirish va avtomatlashtirishning amaliy imkoniyatlari yoritilgan.

O'rganilgan manbalar shuni ko'rsatadiki, samarali xarajatlarni qisqartirish strategiyasi faqat xarajatlarni kamaytirish bilan chegaralanmaydi. U mahsulot sifati, ishlab chiqarish samaradorligi, bozor ulushi va raqobat ustunligini oshirish bilan bir qatorda amalga oshirilishi kerak. Zamonaviy moliyaviy boshqaruv mexanizmlarining afzalligi shundaki, ular nafaqat ichki resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlaydi, balki bozor va texnologik o'zgarishlarga tez moslashish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosi zamonaviy moliyaviy boshqaruv nazariyasi, xarajatlarni optimallashtirish strategiyalari hamda amaliy menejment tajribalariga tayanadi. Iqtisodiy-statistik tahlil, korxona moliyaviy hisobotlari asosida dinamik qatorlar, foizlar, o'rtacha qiymatlar aniqlanadi. Moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili, rentabellik, likvidlik, moliyaviy barqarorlik, aylanma koeffitsiyentlar hisoblanadi. Xarajatlar tuzilmasi tahlili, ishlab chiqarish va boshqaruv xarajatlari guruhlanadi, ularning ulushi va dinamikasi aniqlanadi. Break-even (zararsizlik nuqtasi) tahlili, mahsulot hajmi va foyda o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi. SWOT-tahlil, korxonaning ichki kuchli va zaif tomonlari, tashqi imkoniyat va tahdidlar baholanadi.

Muhokama va natijalar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning raqobatbardoshligini ta'minlash, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash va foydalilik darajasini oshirish uchun xarajatlarni oqilona boshqarish strategiyasi eng muhim omillardan biridir. Globalizatsiya, resurslar narxining o'zgaruvchanligi, texnologik yangilanishlar tezligi va bozor talablarining dinamik xarakteri korxonalardan moslashuvchan, ilmiy asoslangan boshqaruv yondashuvlarini talab qilmoqda.

Moliyaviy boshqaruv – bu korxonaning moliyaviy resurslarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan samarali foydalanishni ta'minlaydigan boshqaruv tizimi bo'lib, xarajatlarni qisqartirish strategiyasida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. U orqali korxona xarajatlar tuzilmasini chuqur tahlil qiladi, samarasiz yo'nalishlarni aniqlaydi va moliyaviy oqimlarni optimallashtirish orqali foydani oshiradi.

Korxonalarda xarajatlarni qisqartirish strategiyasini samarali amalga oshirish quyidagi asosiy moliyaviy boshqaruv mexanizmlari orqali ta'minlanadi:

1-jadval.

Xarajatlarni qisqartirishdagi moliyaviy boshqaruv yo'nalishlari

Mexanizm	Tavsif	Kutilayotgan foyda
Budjetlashtirish va moliyaviy rejalashtirish	Xarajat va daromadlarni aniq rejalashtirish, smeta asosida nazorat qilish orqali ortiqcha sarf-xarajatlarning oldini olish.	Resurslarni samarali taqsimlash, har bir bo'limning moliyaviy intizomini ta'minlash.
Xarajatlar tuzilmasini tahlil qilish	Xarajatlarni doimiy va o'zgaruvchan turlarga ajratish hamda ularning umumiy hajmga ta'sirini baholash.	Ishlab chiqarish hajmini optimallashtirish strategiyasini ishlab chiqish.
Faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (ABC)	Xarajatlarni aniq jarayonlar va mahsulot turlariga biriktirish orqali samarasiz jarayonlarni aniqlash.	Qimmat qo'shmaydigan jarayonlarni qisqartirish.
Break-even tahlili	Zararsizlik nuqtasini aniqlash orqali ishlab chiqarish hajmi va narx siyosatini optimallashtirish.	Narx va ishlab chiqarish bo'yicha asosli qaror qabul qilish.
Moliyaviy ko'rsatkichlarni monitoring qilish	Rentabellik (ROI, ROA), likvidlik, moliyaviy barqarorlik kabi ko'rsatkichlarni muntazam kuzatish.	Strategiya samaradorligini baholash va tezkor tuzatishlar kiritish.

Yuqoridagi jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, xarajatlarni qisqartirish strategiyasida moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini kompleks qo'llash korxona samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Budjetlashtirish va moliyaviy rejalashtirish – korxonaga moliyaviy intizomni kuchaytirish, resurslardan oqilona foydalanish va ortiqcha xarajatlarni bartaraf etish imkonini beradi. Ilmiy nuqtayi nazardan, bu mexanizm moliyaviy oqimlarni prognozlash va nazorat qilish orqali kapital aylanishini optimallashtiradi, bu esa likvidlik va rentabellik ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlar tuzilmasini tahlil qilish – doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni alohida baholash ishlab chiqarish hajmi bo'yicha optimal qarorlar qabul qilishni ta'minlaydi. Bu yondashuv iqtisodiy samaradorlik nazariyalariga asoslanib, ishlab chiqarishning marjinal foydasini maksimal darajaga yetkazish imkonini beradi. Faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi (ABC) – xarajatlarni aniq jarayon va mahsulotlarga bog'lash orqali qo'shimcha qiymat yaratmaydigan faoliyatlarni aniqlashga yordam beradi. Bu mexanizm Lean Manufacturing va Kaizen tamoyillariga uyg'un bo'lib, resurs isrofini kamaytirish va jarayon samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Break-even tahlili – korxonaning zarar ko'rmaslik uchun minimal ishlab chiqarish hajmini aniq belgilab beradi. Ushbu usul mikroiqtisodiy tahlil tamoyillariga asoslanib, narx belgilash va ishlab chiqarish rejalashtirishda strategik asos bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy ko'rsatkichlarni monitoring qilish – ROI, ROA, likvidlik va moliyaviy barqarorlik kabi indikatorlarni muntazam kuzatish strategiyaning real vaqt rejimida samaradorligini baholash imkonini beradi. Bu yondashuv risklarni erta aniqlash va tezkor tuzatishlar kiritish imkoniyatini yaratadi. Jadvalda keltirilgan mexanizmlar o'zaro integratsiya qilingan holda qo'llanilganda, korxonada xarajatlarni samarali boshqarish, rentabellikni oshirish va raqobatbardosh ustunlikka erishish imkoniyati ortadi. Xalqaro amaliyot ham ko'rsatadiki, bu yondashuvlar nafaqat xarajatlarni kamaytiradi, balki korxonaning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi.

Moliyaviy boshqaruv mexanizmlari orqali xarajatlarni qisqartirish strategiyalari. Korxona faoliyatida xarajatlarni qisqartirish faqat tejamkorlik choralarini qo'llash emas, balki moliyaviy boshqaruvning zamonaviy usullaridan kompleks foydalanishni talab qiladi. Quyidagi strategiyalar amaliyotda keng qo'llaniladi:

2-jadval.

Moliyaviy boshqaruv asosida xarajatlarni qisqartirish strategiyalari

Strategiya nomi	Mazmuni	Moliyaviy boshqaruv mexanizmi	Kutilayotgan natija
Budjetlashtirish va qat'iy rejalashtirish	Xarajat va daromadlarni oldindan rejalashtirish va smeta asosida nazorat qilish	Budjetlashtirish tizimi	Ortiqcha sarf-xarajatlarning oldini olish, moliyaviy intizomni oshirish
Xarajatlarni optimallashtirish	Xarajatlar tuzilmasini tahlil qilib, ortiqcha va samarasiz xarajatlarni qisqartirish	Xarajatlar tuzilmasini tahlil qilish, ABC usuli	Resurslardan samarali foydalanish
Jarayon samaradorligini oshirish	Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini optimallashtirish	Activity-Based Costing (ABC), Lean management	Ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish
Zararsizlik nuqtasiga erishish	Minimal ishlab chiqarish hajmi va narx darajasini belgilash	Break-even tahlili	Sotuv va ishlab chiqarish bo'yicha aniq qarorlar
Moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash	Moliyaviy ko'rsatkichlarni doimiy kuzatish va tahlil qilish	ROI, ROA, likvidlik ko'rsatkichlari monitoringi	Strategik risklarni kamaytirish, barqarorlikni ta'minlash

Jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, korxonada xarajatlarni qisqartirish samaradorligi, birinchi navbatda, moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini to'g'ri tanlash va kompleks qo'llashga bog'liq. Budjetlashtirish va qat'iy rejalashtirish – korxona byudjetini aniq tuzish va xarajatlarni smeta asosida nazorat qilish nafaqat ortiqcha sarflarning oldini oladi, balki bo'linmalar o'rtasida moliyaviy intizomni mustahkamlaydi. Bu jarayon ilmiy jihatdan moliyaviy oqimlarni prognozlash va resurslarni optimal taqsimlash tamoyillariga asoslanadi. Xarajatlarni optimallashtirish – xarajatlar tuzilmasini chuqur tahlil qilish, ularni doimiy va o'zgaruvchan turlarga ajratish orqali korxona ishlab chiqarish hajmini marjinal foydaga mos ravishda boshqarishi mumkin. Bu yondashuv iqtisodiy samaradorlik nazariyasi va marjinal tahlilga tayangan holda ishlab chiqarishning eng maqbul hajmini aniqlashga yordam beradi. Jarayon samaradorligini oshirish – Activity-Based Costing (ABC) va Lean management vositalari yordamida qimmat qo'shmaydigan faoliyatlarni qisqartirish ishlab chiqarish tannarxini pasaytiradi va qiymat yaratish zanjirini optimallashtiradi. Zararsizlik nuqtasiga erishish – break-even tahlili yordamida korxona minimal ishlab chiqarish hajmi va narx darajasini aniqlab, strategik narx siyosati va sotuv rejasini ishlab chiqadi. Bu mikroiqtisodiy tahlil tamoyillariga asoslangan. Moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash – ROI, ROA, likvidlik kabi ko'rsatkichlarni muntazam kuzatish orqali korxona real vaqt rejimida strategiya samaradorligini baholash va zarur o'zgarishlarni kiritish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ushbu strategiyalar o'zaro integratsiya qilinib qo'llanilganda, korxona xarajatlarni samarali boshqarish, rentabellikni oshirish va uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikka erishishda kuchli ustunlikka ega bo'ladi.

3-jadval.

Xarajatlarni optimallashtirish strategiyalarining qo'llash sohasi

Qo'llash sohasi	Qisqartiriladigan xarajat turlari	Asosiy vositalar	Misol
Ishlab chiqarish	Xomashyo, energiya, mehnat xarajatlari	ABC, Lean, IoT monitoring	Energiya tejamkor uskunalar o'rnatish
Marketing	Reklama, sotuv kanallari xarajatlari	ROI tahlili, raqamli marketing	Onlayn reklama orqali xarajatlarni kamaytirish
Logistika	Transport va saqlash xarajatlari	SCM tizimlari, yo'nalishlarni optimallashtirish	Yetkazib berish marshrutlarini optimallashtirish
Ma'muriy boshqaruv	Ofis xarajatlari, xizmat safarlari	Budjet nazorati, ERP tizimi	Masofaviy ish rejimini joriy etish

Jadvalda xarajatlarni qisqartirish strategiyalarining sohalar bo'yicha differensial qo'llanilishi ko'rsatilgan bo'lib, bu yondashuv ilmiy jihatdan funksional xarajatlarni boshqarish konsepsiyasiga mos

keladi. Ishlab chiqarish sohasida – xomashyo, energiya va mehnat xarajatlarini kamaytirish uchun ABC, Lean va IoT monitoring texnologiyalaridan foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi va tannarxni pasaytiradi. Bu jarayon “Operational Excellence” tamoyillariga asoslangan. Marketing sohasida – reklama va sotuv kanallari xarajatlarini ROI tahlili asosida optimallashtirish resurslarni eng samarali marketing vositalariga yo‘naltirish imkonini beradi. Raqamli marketing strategiyalari an’anaviy reklama xarajatlarini sezilarli darajada kamaytiradi. Logistika sohasida – transport va saqlash xarajatlarini kamaytirish uchun SCM (Supply Chain Management) tizimlari va yo‘nalishlarni optimallashtirish usullari qo‘llaniladi. Bu nafaqat xarajatlarni qisqartiradi, balki yetkazib berish tezligini ham oshiradi. Ma’muriy boshqaruv sohasida – ofis xarajatlari va xizmat safarlarini kamaytirish uchun budget nazorati va ERP tizimlari joriy etiladi. Masofaviy ish modeli qo‘shimcha xarajatlarni kamaytirishning samarali vositasidir. Xarajatlarni qisqartirish strategiyalarini sohaga moslashtirish korxona resurslaridan foydalanishni optimallashtiradi, samaradorlikni oshiradi va strategik raqobatbardoshlikni ta’minlaydi. Ilmiy nuqtayi nazardan, bu yondashuv adaptiv boshqaruv tizimlari va moslashuvchan resurs taqsimoti tamoyillariga asoslanadi.

Xulosa. Moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini xarajatlarni qisqartirish strategiyalarida qo‘llash orqali korxona nafaqat xarajatlarni kamaytiradi, balki raqobatbardoshligini oshiradi va moliyaviy barqarorlikka erishadi. Budgetlashtirish, xarajatlar tahlili, ABC usuli, break-even tahlili va moliyaviy ko‘rsatkichlar monitoringi kabi vositalarni integratsiyalash — samarali boshqaruvning asosiy kalitidir. Moliyaviy boshqaruv mexanizmlaridan oqilona foydalanish korxonaning xarajatlarni qisqartirish strategiyasini samarali amalga oshirishning eng muhim omillaridan biridir. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqobat kuchaygani, xomashyo va energiya narxlar o‘zgaruvchanligi, mehnat bozori dinamikasi hamda global bozor tendensiyalari korxonalardan resurslardan samarali foydalanish va moliyaviy oqimlarni aniq boshqarishni talab etadi.

Birinchidan, budgetlashtirish va moliyaviy rejalashtirish xarajatlarni oldindan prognozlash, ortiqcha sarflarni oldini olish hamda har bir bo‘lim faoliyatini aniq moliyaviy intizom doirasida yuritishga imkon beradi. Bu mexanizm korxonaga qisqa, o‘rta va uzoq muddatli moliyaviy strategiyalarni uyg‘unlashtirish imkonini yaratadi.

Ikkinchidan, xarajatlar tuzilmasini tahlil qilish ishlab chiqarish hajmini bozor talabiga moslashtirish, ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va foyda marjasini oshirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Xarajatlarni doimiy va o‘zgaruvchan qismlarga ajratish orqali boshqaruv qarorlarining aniqligi va samaradorligi oshadi.

Uchinchidan, Activity-Based Costing (ABC) kabi ilg‘or usullar jarayonlar samaradorligini oshirishga xizmat qilib, qiymat yaratmaydigan operatsiyalarni aniqlash va ularni bartaraf etishga imkon beradi. Bu esa ishlab chiqarish resurslarining optimal taqsimotini ta’minlaydi.

To‘rtinchidan, break-even tahlili korxonaga minimal zararsizlik nuqtasini aniqlash, narx siyosatini optimallashtirish va ishlab chiqarish rejasini strategik jihatdan moslashtirish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, bozor noaniqligi yuqori bo‘lgan sharoitlarda risklarni kamaytirishga yordam beradi.

Beshinchidan, moliyaviy ko‘rsatkichlarni monitoring qilish (ROI, ROA, likvidlik, moliyaviy barqarorlik) korxona faoliyatining real vaqt rejimidagi samaradorligini baholashga, xavf omillarini erta aniqlashga va tezkor tuzatishlar kiritishga sharoit yaratadi.

Umumiy ilmiy xulosa shuki, moliyaviy boshqaruvdan oqilona foydalanish nafaqat xarajatlarni qisqartirish, balki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, foydadorlikni kuchaytirish va korxonaning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Xalqaro tajriba ham shuni ko‘rsatadiki, budgetlashtirish, xarajatlar tahlili, jarayon optimallashtirish va moliyaviy monitoring kabi mexanizmlarning kompleks qo‘llanilishi korxonaga ichki bozor va xalqaro bozorda raqobatbardosh ustunlik beradi

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2022). *Financial Management: Theory & Practice* (16th ed.). Cengage Learning.
2. Horngren, C. T., Datar, S. M., & Rajan, M. V. (2021). *Cost Accounting: A Managerial Emphasis* (17th ed.). Pearson Education.
3. Garrison, R. H., Noreen, E. W., & Brewer, P. C. (2021). *Managerial Accounting* (17th ed.). McGraw-Hill Education.
4. Drury, C. (2020). *Management and Cost Accounting* (11th ed.). Cengage Learning.
5. Mohira, B., & Diyorbek, Q. (2024). AHOLINI BANDLIGINI TAMINLASH VA YANGI ISH ORINLARI YARATISHDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING ZARURATI.

INTELLECTUAL EDUCATION TECHNOLOGICAL SOLUTIONS AND INNOVATIVE DIGITAL TOOLS, 3(27), 108-112.

6. Ahrorovna, B. M. (2024). MANAGEMENT AND IMPLEMENTATION OF TECHNOLOGICAL INNOVATIONS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES OF OUR COUNTRY. *INNOVATIVE ACHIEVEMENTS IN SCIENCE* 2024, 3(34), 18-22.

7. Bakayeva, M. (2024). Innovatsion menejment yondashuvlari asosida sanoat korxonalari faoliyatini boshqarish va tashkil etish. *MUHANDISLIK VA IQTISODIYOT*, 2(3).

8. Odinayeva, N. F., Bakayeva, M. A., & Giyazov, B. B. (2022). Intellectuals with Higher Education in the Economy and Ways to Increase their Competitiveness. *Miasto Przyszłości*, 84-86.

9. Axrorovna, B. M. (2022). The Importance of Digitizing the Tax System. *European Journal Of Business Startups And Open Society*, 2(11), 1-5.

10. Bakayeva, M. (2022). The Role of Islamic Finance in the Capital Market in Uzbekistan. *Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz)*, 11(11).

11. Narzullayeva, G. S., & Bakayeva, M. A. (2022). Creative Management: Creative Opportunities In Business Process Management. *American Journal Of Social And Humanitarian Research*, 3(12), 58-63.

12. Bakayeva, M. (2022). The Impact Of Tax And Customs Privileges On The Prosperity Of The Population. *Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz)*, 11(11).

13. Akhrorovna, B. M. (2023). BUDGET-TAX POLICY AS A MEANS OF STATE REGULATION OF THE MARKET ECONOMY. *IMRAS*, 6(6), 249-253.

14. Gulchehra, N. (2023). Creative Management: Creative Opportunities In Business Process Management. *Центр Научных Публикаций (Buxdu. Uz)*, 37(37).

15. Akhrorovna, B. M. (2023). BUDGET-TAX POLICY AS A MEANS OF STATE REGULATION OF THE MARKET ECONOMY. *IMRAS*, 6(6), 249-253.

16. Bakaeva, M. A., & Narzullaeva, G. S. REFORMS IN NEW UZBEKISTAN: THEIR ECONOMIC AND FINANCIAL SIGNIFICANCE.

EKOTURIZM VA YASHIL IQTISODIYOT G'OYALARINI YOSH AVLOD ONGIGA SINGDIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li

*Buxoro davlat universiteti
psixologiya kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada ekoturizm va yashil iqtisodiyot g'oyalarini yosh avlod ongiga singdirishning psixologik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda ekologik ong va barqaror rivojlanish g'oyalarini shakllantirishda ta'limiy, tarbiyaviy hamda psixologik mexanizmlarning o'rni tahlil qilinadi. Yoshlar ongida ekologik qadriyatlarni mustahkamlash, tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatni rivojlantirish va yashil iqtisodiy tafakkurni shakllantirishda motivatsiya, kognitiv jarayonlar hamda ijtimoiy-psixologik ta'sir omillarining ahamiyati ko'rsatiladi. Maqolada shuningdek, ekoturizmni yoshlar tarbiyasiga tatbiq etish orqali ularning ekologik madaniyatini yuksaltirish, ijtimoiy faolligini oshirish va shaxsiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik sharoitlar ochib beriladi. Tadqiqot natijalari asosida ta'lim tizimida yashil iqtisodiyot g'oyalarini singdirishning samarali yo'llari, psixologik metodlar va innovatsion yondashuvlar tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: ekoturizm, yashil iqtisodiyot, ekologik ong, ekologik qadriyatlar, ekologik madaniyat, yosh avlod, barqaror rivojlanish, psixologik asoslar, motivatsiya, ijtimoiy-psixologik ta'sir.

Kirish. Bugungi kunda insoniyat taraqqiyoti jarayonida ekologik muammolar va barqaror rivojlanish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Aholi sonining o'sishi, sanoat va texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida tabiat resurslaridan haddan tashqari foydalanish ekologik muvozanatni buzmoqda. Shu bois, ekologik ongni shakllantirish va yashil iqtisodiyot tamoyillarini keng targ'ib etish zamon talabi bo'lib qoldi. Yashil iqtisodiyot inson faoliyatida iqtisodiy manfaatlar bilan bir qatorda ekologik barqarorlikni ham ta'minlashni maqsad qilib qo'yadi.

Yosh avlod ongiga ekoturizm va yashil iqtisodiyot g'oyalarini singdirish bu borada muhim pedagogik-psixologik vazifalardan biridir. Chunki yoshlarda ekologik ong va tabiatga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish ularning kelajak hayot tarzini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Ekoturizm nafaqat tabiat go'zalliklaridan bahramand bo'lish, balki inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni his etish, ekologik qadriyatlarni amaliyotda o'zlashtirish imkoniyatini beradi.

Mazkur masala yoshlar psixologiyasida alohida yondashuvni talab etadi. Chunki ekologik g'oyalarning ichki motivatsiyaga singdirilishi, ongda barqaror e'tiqod sifatida shakllanishi kognitiv, emotsional va ijtimoiy-psixologik omillarga bog'liqdir. Shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion metodlardan foydalanish, interaktiv o'quv dasturlari, ekoturistik amaliyotlar va ekologik treninglar orqali yoshlarning ekologik madaniyatini rivojlantirish mumkin.

Mavzuning dolzarbligi. So'nggi yillarda ekologik muammolar global miqyosda eng jiddiy tahdidlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Iqlim o'zgarishi, atmosferaga zararli chiqindilarning ortishi, tabiiy resurslarning kamayishi va biologik xilma-xillikning yo'qolishi insoniyatning barqaror taraqqiyotiga to'siq bo'layotgan asosiy omillardandir. Shu sharoitda yashil iqtisodiyot konsepsiyasi iqtisodiy faoliyatni ekologik muvozanat va resurslarni tejash tamoyillari asosida tashkil etishga qaratilgan strategik yondashuv sifatida shakllanmoqda. Ayniqsa, yosh avlod ongida ekologik qadriyatlarni mustahkamlash va yashil iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish kelajak taraqqiyoti uchun muhimdir.

Ekoturizm ekologik ongni shakllantirishning samarali vositalaridan biri bo'lib, u tabiatni asrash, turizmni rivojlantirish va aholining ekologik savodxonligini oshirishni o'z ichiga oladi. Yoshlarni ekoturizm faoliyatlariga jalb qilish orqali ularda tabiatga mehr-muhabbat, uni asrashga bo'lgan ehtiyoj hamda ijtimoiy mas'uliyat hissi kuchayadi. Shu bilan birga, ekoturizm barqaror iqtisodiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismi sifatida yashil iqtisodiyot g'oyalarini amaliyotda mustahkamlashga xizmat qiladi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi, bir tomondan, yoshlarning ekologik madaniyatini rivojlantirish va ularda barqaror rivojlanishga oid dunyoqarashni shakllantirish zarurati bilan belgilanadi. Ikkinchi tomondan, ta'lim-tarbiya tizimida psixologik mexanizmlardan samarali foydalanib, ekologik qadriyatlarni ongli ravishda singdirish orqali kelajak jamiyatining barqaror taraqqiyotini ta'minlash ehtiyoji bilan asoslanadi. Shu sababli ekoturizm va yashil iqtisodiyot g'oyalarini yosh avlod ongiga singdirishning psixologik asoslarini o'rganish bugungi kunda ilmiy, amaliy va ijtimoiy jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi davrda global ekologik muammolar insoniyat taraqqiyotining eng muhim masalalaridan biri sifatida kun tartibiga chiqmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ma'lumotlariga ko'ra, XXI asr boshidan buyon dunyo bo'yicha havo ifloslanishi oqibatida yiliga o'rtacha 7 million kishi turli kasalliklardan vafot etmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti esa har to'rt nafar kishidan biri ekologik xavf omillarining bevosita ta'sirida yashashini qayd etadi. Shu sababli yashil iqtisodiyot g'oyalari nafaqat iqtisodiy rivojlanish, balki inson salomatligi, ijtimoiy farovonlik va barqaror taraqqiyotning muhim sharti sifatida qaralmoqda.

Yashil iqtisodiyotning asosiy tamoyillari resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish va ekologik toza texnologiyalarni joriy etishni o'z ichiga oladi. Bu jarayonlarni yosh avlod ongiga singdirish kelajakda barqaror jamiyatni shakllantirishning poydevori bo'lib xizmat qiladi. Zero, yoshlarning ekologik ong darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ular ertangi kunda tabiatni asrash va iqtisodiyotni ekologik yo'nalishda rivojlantirish borasida shunchalik faol bo'ladilar.

Ekoturizm esa ushbu maqsadlarga erishishda eng samarali vositalardan biridir. Jahon turizm tashkilotining (UNWTO) 2023-yilgi hisobotiga ko'ra, so'nggi o'n yil ichida ekoturizm yo'nalishidagi sayohatlar 20–25 foizga oshgan. Bu nafaqat tabiatni asrash, balki yoshlarning ekologik madaniyatini yuksaltirish, ularni milliy va jahon ekologik merosiga hurmat ruhida tarbiyalash uchun katta imkoniyat yaratmoqda. O'zbekistonda ham milliy bog'lar, qo'riqxonalar va ekologik yo'nalishdagi hududlarda ekoturistik loyihalarni kengaytirish orqali yoshlarda tabiatga mehr-muhabbat uyg'otish imkoniyati mavjud.

Adabiyotlar tahlili. Ekoturizm va yashil iqtisodiyot g'oyalarini yosh avlod ongiga singdirishning psixologik asoslari masalasi ko'plab mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan turli nuqtayi nazardan o'rganilgan. Ularning ilmiy qarashlari ekologik ong, ekologik madaniyat, yashil iqtisodiyot va ta'lim-tarbiya jarayonlarida psixologik mexanizmlarni shakllantirish muammosiga bag'ishlangan.

Avvalo, **U. Bronfenbrenner**ning ekologik tizimlar nazariyasida insonning rivojlanishi tashqi muhit, ijtimoiy tizimlar va ekologik omillar bilan uzviy bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Bu nazariya yosh avlod ongiga ekologik qadriyatlarni singdirishda ta'lim muhitining va ijtimoiy muhitning bevosita ta'sirini asoslab beradi. **L.S.Vygotskiy**ning madaniy-tarixiy yondashuvi esa ekologik ong shakllanishida ijtimoiy muloqot, madaniy qadriyatlar va ta'lim jarayonining markaziy rolini ochib beradi.

D.Meadows va hamkorlarining "Barqaror rivojlanish nazariyasi" yashil iqtisodiyot g'oyalarining nazariy asosini yaratib, resurslardan oqilona foydalanish va ekologik muvozanatni saqlashga alohida urg'u beradi. **H.Daly** yashil iqtisodiyot konsepsiyasida "barqaror iqtisodiy o'sish" tushunchasini ishlab chiqib, iqtisodiy faoliyatni tabiat imkoniyatlari bilan uyg'unlashtirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Ekoturizmning psixologik ta'siri bo'yicha **M.Honey** ekoturizmni nafaqat iqtisodiy va ekologik foyda keltiruvchi, balki shaxsning ichki dunyosini boyituvchi, unda tabiat bilan uyg'unlik hissinu kuchaytiruvchi jarayon sifatida tahlil qiladi. **D.Weaver** ekoturizmni yoshlarning ekologik ongini yuksaltirishda innovatsion ta'limiy vosita sifatida ko'rsatadi.

O'zbekistonlik olimlar ham mazkur masalani turli qirralarda tadqiq etganlar. **Z.M.Abdullayeva** oila psixologiyasida ekologik qadriyatlarining tarbiyaviy omil sifatida ahamiyatini yoritadi. **V.M.Karimova** va **G'.B.Shoumarov** yoshlar ongida ijtimoiy-psixologik qadriyatlarni shakllantirish mexanizmlarini tahlil qilib, ekologik madaniyatni ijtimoiy qadriyatlarining muhim tarkibiy qismi sifatida baholashadi. **R.I.Sunnatova** va **T.S.Jo'rayev** yoshlarning ijtimoiy faolligi va ekologik tarbiyasini oshirishda psixologik treninglar va interaktiv metodlarning samaradorligini alohida ta'kidlaydilar.

Muhokama. Ekoturizm va yashil iqtisodiyot g'oyalarini yosh avlod ongiga singdirishning psixologik asoslari bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar va adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur masala ko'p qirrali bo'lib, u nafaqat ekologik muammolarni hal qilish, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishni ham ta'minlaydi. Muhokama jarayonida bir nechta asosiy jihatlariga e'tibor qaratish lozim.

Avvalo, ekologik ongning shakllanishi yoshlar psixologiyasida kognitiv, emotsional va ijtimoiy jarayonlar bilan uzviy bog'liqdir. Tabiatga oid bilimlarning nazariy o'rganilishi muhim bo'lsa-da, amaliy faoliyat, ya'ni ekoturizm orqali o'zlashtirilgan tajriba ancha samaraliroq bo'ladi. Chunki insonning emotsional taassurotlari va shaxsiy ishtiroki orqali ekologik qadriyatlar ongda barqaror e'tiqod sifatida mustahkamlanadi.

Ikkinchi jihat, yashil iqtisodiyot konsepsiyasining yoshlar ongida shakllanishi ularda iqtisodiy faoliyatga nisbatan mas'uliyatli, tabiat bilan uyg'unlashgan dunyoqarashni rivojlantiradi. Bu esa kelajakda barqaror iqtisodiy tizimni yaratishda psixologik poydevor bo'lib xizmat qiladi. Muhimi, yoshlar ekologik masalalarga faqat iste'molchi nuqtayi nazardan emas, balki ishlab chiqarish va qaror qabul qilish darajasida ham ongli ravishda yondashishni o'rganadilar.

Uchinchidan, psixologik jihatdan qaraganda, ekologik qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirishda motivatsion yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Shaxsiy manfaat va ijtimoiy mas'uliyat uyg'unlashgan taqdirdagina barqaror ekologik ong shakllanadi. Shu sababli ta'lim muassasalarida ekologik loyihalar, interaktiv treninglar va ekoturistik dasturlar orqali yoshlarning ichki motivatsiyasini kuchaytirish zarur.

Shuningdek, muhokamada ijtimoiy ta'sirning kuchi ham qayd etiladi. Oila, maktab, jamoatchilik va ommaviy axborot vositalari orqali yoshlar ongiga singdirilayotgan yashil iqtisodiyot va ekoturizm g'oyalari ularning ekologik madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Agar bu jarayon uzluksiz va tizimli olib borilsa, yoshlarning barqaror rivojlanishga oid qarashlari yanada mustahkamlanadi.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ekoturizm va yashil iqtisodiyot g'oyalarini yosh avlod ongiga singdirish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Bu jarayon nafaqat ekologik muammolarni hal qilish, balki yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning barqaror rivojlanishga oid qarashlarini shakllantirish va shaxsiy mas'uliyatini kuchaytirishga xizmat qiladi. Psixologik nuqtayi nazardan qaralganda, ekologik ong va yashil iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish motivatsiya, emotsional ta'sirchanlik, ijtimoiy muhit va shaxsiy ishtirok omillari orqali samarali amalga oshiriladi.

Ekoturizm yoshlarning tabiat bilan bevosita muloqotini ta'minlab, ularda ekologik qadriyatlarga nisbatan chuqur his-tuyg'ularni uyg'otadi. Bu esa ekologik ongning amaliy asoslarda mustahkamlanishiga imkon yaratadi. Yashil iqtisodiyot g'oyalari esa yoshlarning iqtisodiy faoliyatga mas'uliyatli va ekologik uyg'unlikda yondashuvini shakllantirib, kelajak jamiyatining barqaror rivojlanishiga psixologik zamin hozirlaydi.

Demak, ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion metodlar, ekoturistik loyihalar, ekologik treninglar va psixologik yondashuvlarni qo'llash zarur. Bu orqali yoshlar ongida ekologik qadriyatlar chuqurroq singdirilib, ularda barqaror rivojlanishga oid ongli munosabat va yashil tafakkur shakllanadi. Natijada, kelajak jamiyati ekologik jihatdan mas'uliyatli, iqtisodiy tomondan barqaror va ijtimoiy taraqqiyotga yo'naltirilgan bo'lishi ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva, Z.M. *Oila psixologiyasi asoslari*. – Toshkent: Fan, 2018. – 210 b.
2. Abdullina, O.A. *Pedagogika: umumiy asoslar*. – Toshkent: O'qituvchi, 2003. – 256 b.
3. Ahmedova, N.M. *Psixologiyada shaxs rivojlanishi*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – 192 b.
4. Bronfenbrenner, U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
5. Daly, H.E. *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. – Boston: Beacon Press, 1996. – 253 p.
6. Honey, M. *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?* – Washington, DC: Island Press, 2008. – 568 p.

7. Karimova, V.M. *Ijtimoiy psixologiya*. – Toshkent: Universitet, 2016. – 280 b.
8. Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J. *Limits to Growth: The 30-Year Update*. – Chelsea Green Publishing, 2004. – 338 p.
9. Shoumarov, G'.B. *Psixologiya asoslari*. – Toshkent: Universitet, 2012. – 240 b.
10. Sunnatova, R.I., Jo'rayev, T.S. *Talabalarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning psixologik asoslari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 198 b.
11. Vygotsky, L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
12. Weaver, D. *Ecotourism*. – Milton: John Wiley & Sons, 2008. – 288 p.

EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA YASHIL IQTISODIYOTNING STRATEGIK AHAMIYATI: O'ZBEKISTON MISOLIDA

Haydarova Dilora Ixtiyorovna
Buxoro davlat universiteti
“Turizm va mehmonxona xo‘jaligi”
kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. So‘nggi yillarda yashil iqtisodiyot rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda barqaror rivojlanishga qaratilgan siyosatning muhim tarkibiy qismiga aylandi. U ekologik jihatdan yanada toza, ijtimoiy jihatdan integratsiyalashgan, past uglerodli va resurslardan samarali foydalanadigan jamiyatni yaratishning jozibador yo‘lini taklif etadi. Ushbu maqolada mamlakatning ekoturizm va yashil iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan siyosati ko‘rib chiqilgan va tahlil qilingan. Shuningdek, ekoturizmni rivojlantirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: barqaror turizm, ekoturizm, yashil iqtisodiyot, ekomintaqa

Kirish. Yashil iqtisodiyot — bu o‘shish va rivojlanishning alternativ konsepsiyasi bo‘lib, u iqtisodiy taraqqiyotga erishish va aholining turmush darajasini oshirish bilan birga, ekologik va ijtimoiy farovonlikni ham ta‘minlay oladi. Yashil iqtisodiyot strategiyasining muhim tarkibiy qismlaridan biri — barqaror texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni qo‘llab-quvvatlashdir.

Bunday “yashil” investitsiyalarni yo‘lga qo‘yish va rivojlantirish uchun maqsadli davlat xarajatlari, qonunchilik islohotlari hamda soliq va tartibga solish tizimidagi o‘zgarishlar zarur. BMTning Atrof-muhit bo‘yicha dasturi tabiiy kapitalni muhim iqtisodiy boylik va jamoatchilik manfaatlari manbai sifatida tan oladigan rivojlanish yo‘lini tavsiya qiladi.

Barqaror rivojlanishda yashil iqtisodiyot, barqaror iste‘mol va ishlab chiqarish, shuningdek, resurslardan samarali foydalanishning roli juda muhimdir. Barqaror iste‘mol va ishlab chiqarish bu - ishlab chiqarish jarayonlari va iste‘mol amaliyotlarini takomillashtirish orqali resurs sarfini, chiqindi hosil bo‘lishini hamda emissiyalarni mahsulot va xizmatlar hayot aylanishining barcha bosqichlarida kamaytirishga qaratishdir.

Resurslardan samarali foydalanish esa resurslarni jamiyatga qiymat yetkazish uchun eng maqbul tarzda ishlatishni, mahsulot yoki xizmat birligiga to‘g‘ri keladigan resurs sarfi, chiqindi va emissiyalar miqdorini kamaytirishni anglatadi. Yashil iqtisodiyot uzoq muddatli iqtisodiy o‘shishga makroiqtisodiy yondashuvni taklif etadi, bunda investitsiyalar, bandlik va malaka oshirish asosiy e‘tiborda bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Janike yashil iqtisodiyotni chiqindilar emissiyasini kamaytirish va iqlim o‘zgarishi oqibatlarini yumshatish maqsadida samaradorligi yuqori, ekologik jihatdan qulay va resurslarni tejovchi texnologiyalarga keskin o‘tishni ifodalovchi tushunchalar va qarashlar majmuasi sifatida ta‘riflaydi. Biroq Bina va La Kamera yashil iqtisodiyot konsepsiyasi dastlab moliyaviy inqirozga javoban shakllanganini va keyinchalik xalqaro, mintaqaviy hamda milliy siyosiy doiralarda keng qo‘llanila boshlaganini ta‘kidlaydi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit va iqtisodiyot bo‘yicha hisob-kitob tizimi (SEEA) — kelishilgan hisob standartlarini joriy etishga qaratilgan global tashabbus bo‘lib, unga ko‘ra, mamlakatning ekologiyani muhofaza qilishga ajratgan moliyaviy mablag‘larini o‘lchash orqali ekologik himoya xarajatlarining xalqaro raqobatbardoshlikka ta‘sirini baholash mumkin.

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston barqaror amaliyotlarni milliy iqtisodiy strategiyasiga integratsiya qilishda sezilarli yutuqlarga erishdi. Xususan, 2022-yil dekabr oyida imzolangan Prezident farmonida ushbu yo‘nalishda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan bir qator islohotlar belgilangan. Yashil, barqaror va inklyuziv rivojlanishni ta‘minlash maqsadida “2030-yilgacha yashil iqtisodiyotga o‘tish va yashil o‘shishni ta‘minlash

bo'yicha Harakatlar rejasi" tasdiqlandi. Ushbu reja mavjud ekologik va iqtisodiy muammolarni hal etishga qaratilgan chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi.

O'zbekistonning iqtisodiy islohotlari ijobiy natijalar bermoqda, bu esa mamlakatni bozor yo'naltirilgan yanada chuqur islohotlar uchun mustahkam pozitsiyaga qo'ymoqda. Yashil iqtisodiyotga o'tish va barqarorlik darajasini oshirish O'zbekistonga sezilarli foyda keltirishi mumkin.

Davlatimiz rahbari mamlakatda yashil turizmni rivojlantirish bo'yicha ham qator chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Jumladan, 2024-yil 12-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida ekologik turizmni jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarori bunga yorqin misol bo'la oladi.

Mazkur qarorda quyidagi choralar belgilangan:

- Ekologik zonalarga mansub turistik klasterlarda faoliyat yurituvchi kompaniyalarga yer ijaraga berilganda quyidagilar e'tiborga olinadi;
- Ekomintaqa rivojlantirish dasturida belgilangan vazifalarni o'z vaqtida va sifatli bajarish;
- Ekologik barqarorlikni saqlash va turizmni rivojlantirish; tabiiy boyliklar, noyob tabiiy obyektlar va komplekslar, shuningdek hududdagi flora va fauna genofondini himoya qilish siyosatini amalga oshirish;
- Turizm xizmatlarini ekologik talablar asosida diversifikatsiya qilish va ularning sifatini xalqaro standartlarga yetkazish;
- Qayta tiklanuvchi va muqobil energiya manbalariga asoslangan ilg'or, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etgan holda o'ziga xos ekologik tizimni yaratish tashabbuslarini amalga oshirish;
- Mahalliy va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, yangi ish o'rinlari yaratish orqali aholining turmush darajasini oshirish;
- Zamonaviy turizm infratuzilmasini qurish; turizm xizmatlari ko'rsatuvchi va iste'molchilar o'rtasida maxsus avtomatlashtirilgan elektron dastur orqali ma'lumot almashinuvini yo'lga qo'yish; eko-marshrutlar va yo'l belgilari belgilangan talablarga muvofiqligini ta'minlash;
- Yangi turizm xizmatlari (Planting Tour, Plogging Tour va boshqalar) va eko-aktsiyalarni tashkil etish;
- Qonunchilik asosida tadbirkorlarga davlat zaxira yerlaridan va o'rmon fondidan ekoturizm obyektlari qurish uchun yer ijaraga berish. Hududlarda kamping zonolari, eko-uylar va hayvonlarni kuzatish maskanlari tashkil etiladi.

Tadbirkorlar, shuningdek, ekomintaqadagi noyob tabiiy obyektlar va komplekslar, flora va fauna genofondini saqlash choralari amalga oshirish uchun mas'uldir. Ekomintaqalarni rivojlantirish dasturlari Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi. Ushbu dasturlar klasterlarda turizm xizmatlari ko'rsatishda atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmaslik masalasiga e'tibor qaratadi.

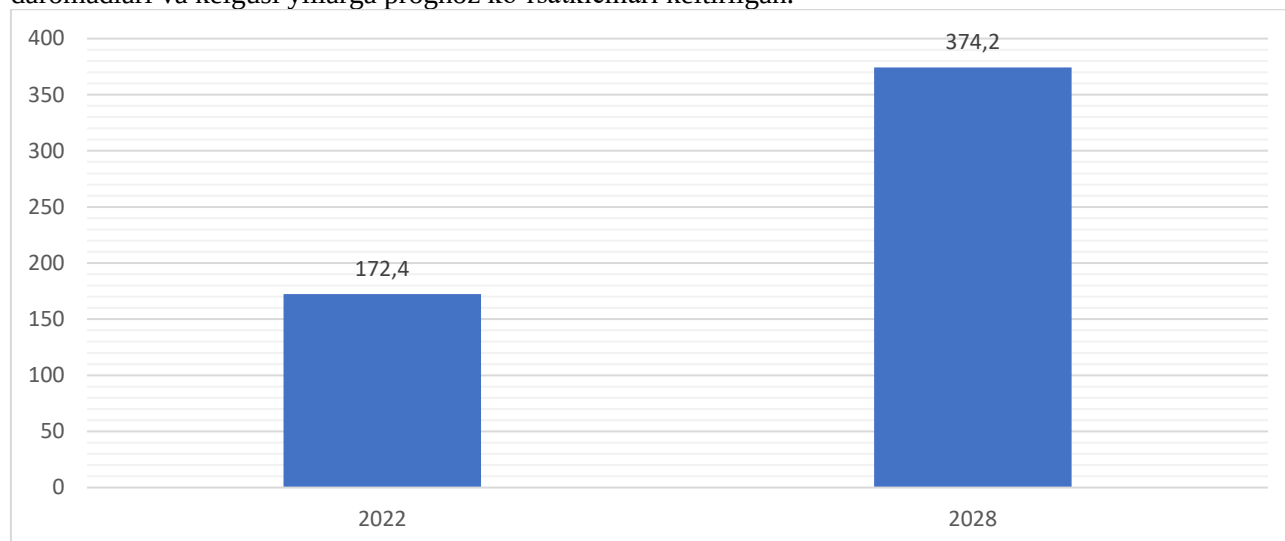
Bizning fikrimizcha, ushbu qaror ijrosi natijasida mamlakatimizda yashil turizm rivoji aholining daromadlarini oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish hamda innovatsion va zamonaviy turizm infratuzilmasini shakllantirishga xizmat qiladi. Infratuzilma yaxshilanishi oqibatida turistlar oqimini ham ichki, ham tashqi bozorda ko'paytirish mumkin bo'ladi.

Qarorga muvofiq, Surxon, Hisor, Nurota, Zomin davlat qo'riqxonalari, "Sudochye-Akpekti", "Barsakelmes" davlat qo'riqxonasi, "So'g'ochiy" kompleks qo'riqxonasi, Markaziy Qizilqum, Janubiy Ustyurt, Zarafshon, Xorazm, Zomin, Yuqori Topalang, Bobotog' milliy tabiat bog'lari, Quyi Amudaryo biosfera qo'riqxonasi, Buxoro "Jayron" ixtisoslashtirilgan pitomniki, shuningdek, Burchmulla, Qiziriq, Boysun, Bobotog', Hisor, Uzun, Surxondaryo, Dehqonobod, Ohangaron davlat o'rmon xo'jaligi va Darg'om davlat o'rmon xo'jaligi hududlarida ekoturizm xizmatlari yo'lga qo'yilishi rejalashtirilgan.

Bundan tashqari, 2024-yil 1-sentabrga qadar "Trip to Nature" mobil ilovasi va elektron platformasi ishga tushirildi. U orqali sayohat va turar joyni oldindan bron qilish, turistik klasterlarning elektron xaritasi, turistik markazlarda mavjud xizmatlar, tog' va g'orlar haqidagi ma'lumotlar, turizm marshrutlari va ularning imkoniyatlari taqdim etiladi. Yangi eko-yo'nalishlar qatoriga Tersak, Ovjasoy, Ertoshsoy, Katta Langar, Sina, Gelon, Nanay kabi qishloqlar kiradi. Bu maskanlar an'anaviy ko'chmanchi hayot tarzi va tabiiy manzaralari bilan turistlarga jozibali tajriba taqdim etadi.

Shuningdek, Toshkent shahrida mehmondo'stlik sohasida O'zbekiston III Milliy mukofoti tantanasi bo'lib o'tdi. Unda turli nominatsiyalar bo'yicha eng yaxshi turar joy maskanlari taqdirlandi. Tantanada ekologik standartlarga javob beruvchi maskanlar ham mukofotlandi. "Bukhara Desert Oasis and SPA" klasteri "Eng yaxshi ekoturizm klasteri" deb topildi. "Mercure Bukhara Old Town" mehmonxonasi esa "Hududdagi eng ekologik toza mehmonxona" sifatida e'tirof etildi. Mehmonxona rahbari R. Klimanzade mehmonxonalari bir martalik plastik mahsulotlardan butunlay voz kechganini, ekologik toza va bioparchalanadigan mahsulotlarni joriy etganini, chiqindilarni ajratish uchun maxsus qutilar o'rnatilganini hamda ularning qayta ishlanishini ta'minlashini bildirdi. Shuningdek, mehmonlar uchun maxsus eko-

transport mavjudligini, barcha “Accor” brendi ostidagi mehmonxonalar faqat ekologik mahsulotlardan foydalanishini ham ta’kidladi. Ushbu resurslar tadbirkorlarni yanada faol ishlashga, ilg’or texnologiyalarni joriy etishga va mamlakat ekoturizm sohasini rivojlantirishga undaydi. 1-rasmda global ekoturizm daromadlari va kelgusi yillarga prognoz ko’rsatkichlari keltirilgan.

1-rasm. 2022-yilda jahon ekoturizm sohasi bozor hajmi va 2028-yilgacha prognoz (mlrd. AQSh dollari hisobida)¹¹³

2022-yilda jahon ekoturizm sanoatining hajmi 172,4 milliard AQSh dollari deb baholandi. Prognozlarga ko’ra, ushbu soha 2028-yilga kelib 374,2 milliard AQSh dollariga yetishi kutilmoqda, bu esa yillik o’sish sur’ati (CAGR) 13,9 foizni tashkil etishini anglatadi. Ekoturizmni qadrlaydigan sayohatchilar uchun dunyo bo’ylab ekologik toza mehmonxonalar ro’yxati maxsus www.etic.hotels.com veb-saytida taqdim etilgan. Boshqa davlatlar bilan taqqoslaganda, O’zbekistonning bu boradagi ko’rsatkichi nihoyatda past bo’lib, ushbu sayt ro’yxatida atigi 48 ta mehmonxona qayd etilgan. Saytda mehmonxonaning ekologik darajasi oltin, kumush va bronza toifalarida, foizlarda baholanadi. Mamlakatimizda faqat bronza va kumush toifadagi mehmonxonalar mavjud bo’lib, bu esa eko-mehmonxonalar mavjud talabni to’liq qondira olmayotganini ko’rsatadi.

Xulosa va takliflar. Quyidagi taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Mamlakatda ekoturizmni rivojlantirish maqsadida yuqorida qayd etilgan manzillar bo’yicha tur paketlarini ishlab chiqish, mavjud sayyohlik agentliklari uchun ushbu yo’nalishlarga mo’ljallangan paketlarni tayyorlash va ularni mahalliy hamda xorijiy turistlarga taqdim etish orqali turistlar oqimini oshirish;
- Mamlakatdagi ekologik toza mehmonxonalar sonini ko’paytirish hamda ularni www.etic.hotels.com kabi platformalarda faol targ’ib qilish;
- Ekoturizmni rivojlantirayotgan tadbirkorlarni qo’shimcha qo’llab-quvvatlash;
- Mavjud milliy bog’lar va qo’riqxonalarining infratuzilmasini yanada takomillashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Указ Президента Республики Узбекистан об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации г. Ташкент, 5 октября 2020 г., № УП-6079.
2. Кенжабаев А.Т. Современное содержание и понятие цифровой экономики // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2021. – №1-1 (71).
3. Кенжабаев А.Т., Абдуллаев М.Х. Ўзбекистон Республикасида хавфли геологик жараёнларни кузатишда ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш босқичлари ва истикболлари // Geologiya va mineral resurslar. Геология и минеральные ресурсы. Geology and mineral resources. – 2021. – №5.
4. Kenjabaev A.T., Niyazov M. Sh. Uzbekistan as a new logistics digital ecosystem // Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ). – 2021. – Vol. 9, Issue 12. – ISSN (E):2347-6915
5. Karavaeva E.V. The financial services market and its place in the structure of the financial market. Izvestiya RGPU im. A. I. Herzen. 2008. No. 60.pp. 122-127.

¹¹³ <https://www.statista.com/statistics/1221034/ecotourism-market-size-global/>

6. Tatiev A.R. Correlation between the concepts of «financial services market» and «financial market»: theory and practice of the issue // Russian Justice. 2019. No. 8. pp. 13-15.
7. Digital transformation of financial services: development models and strategies for industry participants. Report of the SKOLKOVO NES Research Center for Financial Technologies and Digital Economy. (accessed 08.02.2023).
8. Digital economy: 2023: a brief statistical collection / G.I. Abdrakhmanova, S.A. Vasilkovsky, K.O. Vishnevsky and others; National research University "Higher School of Economics". - M.: NRU HSE, 2023. - 120 p.
9. <https://lex.uz/docs/5458252>
10. www.my.gov.uz

TALABA SHAHARLAR REYTINGI VA XALQARO TALABA TURIZMI OQIMLARI O'RTASIDAGI KORRELYATSIYA: 2021-2025 YILLAR PANEL MA'LUMOTLARI TAHLILI

Axrorova Nilufar Uktamovna,

Tayanch doktorant,

“Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti,

Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada tadqiqot 2021-2025-yillar davomida 27 ta shahardagi talaba shaharlar reytingi va xalqaro talaba turizmi oqimlari o'rtasidagi bog'liqlikni panel ma'lumotlar regressiya tahlili yordamida o'rganiladi. QS Best Student Cities reytingi, UNESCO va OECD ma'lumotlari asosida Yevropa, Osiyo va Amerika qit'alaridan yuqori, o'rta va past reytingga ega 9 tadan shahar tanlab olindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, reytingdagi o'zgarishlar talaba oqimlariga 6-18 oylik kechikish bilan ta'sir qiladi, COVID-19 pandemiyasi bu munosabatni sezilarli darajada o'zgartirgan. Iqtisodiy ta'sir tahlili xalqaro talabalarining yillik 450-459 milliard dollar bozor hajmiga ega ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Talaba shaharlari reytingi; xalqaro talaba turizmi; panel ma'lumotlar; lag effekt; QS Best Student Cities; COVID-19; gravity modeli; GMM; iqtisodiy ta'sir; talaba mobiliti.

Kirish. Xalqaro talabalar harakatchanligi global oliy ta'lim tizimining muhim komponenti hisoblanadi. 2024-yilga kelib, butun dunyo bo'ylab 7.5 million xalqaro talaba mavjud bo'lib, bu raqam 2030-yilga borib 9 millionga yetishi kutilmoqda. Talaba turizmi sektori yillik 11.57-17.2% o'sish sur'ati bilan rivojlanib, 2030-yilga kelib 974 milliard - 1.67 trillion dollar hajmga yetishi prognoz qilinmoqda.

Talaba shaharlar reytingi, xususan QS Best Student Cities reytingi, talabalarining ta'lim olish joyini tanlashda muhim rol o'ynaydi. 2021-2025-yillar davomida London birinchi o'rinni egallagan bo'lsa-da, Seoul va Tokyo kabi Osiyo shaharlari tez sur'atlar bilan yuksalmoqda. Biroq, reytingdagi o'zgarishlar qanday mexanizm orqali talaba oqimlariga ta'sir qilishi hali to'liq o'rganilmagan.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi talaba shaharlar reytingi va xalqaro talaba turizmi oqimlari o'rtasidagi bog'liqlikni empirik tahlil qilishdir. Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi:

1. Shahar reytingidagi o'zgarishlar xalqaro talaba oqimlariga qanchalik ta'sir qiladi?
2. COVID-19 pandemiyasi bu munosabatni qanday o'zgartirdi?
3. Turli mintaqalarda bu bog'liqlik qanday farq qiladi?

Adabiyotlar sharhi. Xalqaro talaba harakatchanligi global ta'lim tizimining ajralmas komponenti sifatida faol o'rganib kelinmoqda. Mavzuga oid mavjud adabiyotlar ikki asosiy yo'nalishda jamlangan: birinchisi, talabalar oqimini aniqlovchi omillarni tushuntiruvchi nazariy modellarga, ikkinchisi esa reytinglar, iqtisodiy ko'rsatkichlar va siyosiy faktorlar bilan bog'liq empirik tadqiqotlarga qaratilgan.

2.1 Talaba harakatchanligi nazariyalari

Xalqaro talaba oqimlarini tushuntirishda eng ko'p qo'llaniladigan model bu push-pull yondashuvidir (Mazzarol & Soutar, 2002; Crompton, 1979). Unga ko'ra, “push” omillar (masalan, mahalliy ta'lim sifati pastligi, iqtisodiy cheklovlar) talabalarining chiqish qarorlariga ta'sir etsa, “pull” omillar (universitet reytingi, ish imkoniyatlari, yashash sharoitlari) maqsadli davlat yoki shaharning jozibasini belgilaydi. Shu bilan birga, gravity modeli (Beine et al., 2014; Sá et al., 2004) ham xalqaro talabalar oqimlarini tushuntirishda keng qo'llaniladi. Bu modelda talabalar oqimi ikki nuqta o'rtasidagi iqtisodiy tortishuv va masofa bilan izohlanadi, bu esa talabalar migratsiyasini jismoniy va iqtisodiy masofaga bog'liq qiladi.

2.2 Reytinglar va talaba oqimlari o'rtasidagi bog'liqlik

QS Best Student Cities reytingi xalqaro talabalarni jalb qilishda muhim marketing instrumenti sifatida baholanmoqda (QS, 2025). Reyting indikatorlari – yashash sifati, universitetlar nufuzi, iqtisodiy imkoniyatlar va talaba fikrlari asosida shakllanadi. Di Pietro & Perez-Encinas (2023) o'z tadqiqotlarida reyting va talaba oqimi o'rtasidagi kechikkan korrelyatsiyani aniqlagan; ya'ni reytingdagi o'zgarishlar odatda 1 yil o'tgach talaba oqimlariga ta'sir ko'rsatadi.

2.3 COVID-19 va mobillikdagi o'zgarishlar

Pandemiya davrida xalqaro harakatchanlik modeliga sezilarli tuzatishlar kiritildi. Oxford COVID-19 Government Response Tracker (2022) ma'lumotlariga ko'ra, qat'iy cheklovlar, vizaviy noaniqlik va onlayn ta'limga o'tish natijasida talabalar qarorlariga reyting emas, balki chegara ishonchliligi va vizaviy soddalik ko'proq ta'sir ko'rsatgan. Di Pietro & Perez-Encinas (2023) pandemiya sharoitida gravity modelga COVID-indeks omilini integratsiya qilib, pandemiyaning regressiya tenglamalaridagi ta'sirini empirik isbotlaganlar.

2.4 Ekonometrik yondashuvlar

Panel ma'lumotlar asosidagi regressiya modellari (Wooldridge, 2010; Hausman, 1978) xalqaro talaba oqimlarining sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Hausman testi yordamida Fixed Effects (FE) va Random Effects (RE) modellar orasidagi tanlov asoslanadi. Dinamik holatlarda esa Arellano & Bond (1991) tomonidan ishlab chiqilgan GMM modeli endogenlik va avtokorrelyatsiyani inobatga olgan holda qo'llaniladi. Ushbu yondashuvlar reytingdagi o'zgarishlar, iqtisodiy indikatorlar va siyosiy omillarni birdaniga nazorat qilish imkonini beradi.

2.5 Talabalar turizmining iqtisodiy ta'siri

Xalqaro talabalar oqimi nafaqat ta'lim tizimiga, balki mahalliy iqtisodiyotga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. IIE Open Doors (2024), British Council (2023) va Campus France (2024) hisobotlarida talaba turizmi orqali yaratilgan ish o'rinlari, sarflar tuzilmasi va multiplikator effektlar qayd etilgan. Masalan, Buyuk Britaniyada har bir xalqaro talaba iqtisodiyotga o'rtacha £109 ming funtlik hissa qo'shadi (Universities UK, 2023).

Metodologiya

3.1 Ma'lumotlar to'plami

Tadqiqot uchun 27 ta shahar tanlandi, har bir mintaqadan 3 ta yuqori, 3 ta o'rta va 3 ta past reytingga ega shaharlar:

Yevropa:

- Yuqori: London, Parij, Myunxen
- O'rta: Praga, Valensiya, Porto
- Past: Krakov, Ljubljana, Riga

Osiyo:

- Yuqori: Singapur, Tokio, Seul
- O'rta: Kuala-Lumpur, Bangkok, Taypey
- Past: Almati, Kolombo, Dakka

Amerika:

- Yuqori: Boston, Toronto, Monreal
- O'rta: Mexiko, Buenos-Ayres, Santyago
- Past: San-Xose, La-Pas, Kito

3.2 O'zgaruvchilar

Bog'liq o'zgaruvchi:

- Y_{it} = Xalqaro talabalar soni (log)

Asosiy mustaqil o'zgaruvchi:

- $Ranking_{it}$ = QS Best Student Cities reytingidagi o'rin

Nazorat o'zgaruvchilari:

- GDP_{it} = Aholi jon boshiga YaIM (USD)
- $PostVisa_i$ = O'qishdan keyingi ish vizasi muddati (oy)
- $Airport_{it}$ = Aeroport ulanish indeksi
- $YouthUnemp_{it}$ = Yoshlar ishsizlik darajasi (%)
- $COVID_{it}$ = COVID qat'iylik indeksi (2021-2023)

3.3 Panel ma'lumotlar regressiya modeli

Asosiy ekonometrik model:

$$Talabalar_{it} = \alpha_i + \beta_1 Reyting_{it} + \beta_2 Reyting_{i,t-1} + \beta_3 GDP_{it} + \beta_4 PostVisa_i + \beta_5 Airport_{it} + \beta_6 YouthUnemp_{it} + \beta_7 COVID_{it} + \delta_t + \varepsilon_{it}$$

Bu yerda:

- α_i = shahar fixed effektlari
- δ_t = yil fixed effektlari
- ε_{it} = xatolik haddi

3.4 Hausman testi

Fixed effects (FE) va random effects (RE) modellar o'rtasida tanlash uchun Hausman testi qo'llanildi:

H_0 : RE koeffitsientlari izchil (RE afzal) H_1 : FE koeffitsientlari izchil (FE afzal)

Test natijasi: $\chi^2 = 45.67$, $p < 0.001$

Natija FE modelni qo'llash kerakligini ko'rsatdi.

3.5 Dinamik panel modeli

Lag effektlarni tahlil qilish uchun Arellano-Bond GMM yondashuvi qo'llanildi:

$$Talabalar_{it} = \rho Talabalar_{i,t-1} + \beta' X_{it} + \alpha_i + \delta_t + \varepsilon_{it}$$

3.6 GMM spetsifikatsiyasi va validatsiya testlari

Dinamik paneldagi endogenlik va avtokorrelyatsiya muammolarini bartaraf etish uchun Arellano-Bond (1991) Generalized Method of Moments (GMM) yondashuvi qo'llanildi. Model quyidagi ko'rinishda spetsifikatsiya qilindi:

$$Talabalar_{it} = \rho Talabalar_{i,t-1} + \beta' X_{it} + \alpha_i + \delta_t + \varepsilon_{it}$$

Bu yerda $Talabalar_{i,t-1}$ endogen o'zgaruvchi sifatida baholandi, X_{it} esa reyting, YaIM, viza, aeroport indeksleri va boshqalarni o'z ichiga oladi. Instrumental o'zgaruvchilar sifatida birinchi farqlar ($\Delta Talabalar_{i,t-2}$ va $\Delta X_{i,t-2}$) ishlatildi.

Modelning validatsiyasi uchun quyidagi testlar o'tkazildi:

- Arellano-Bond AR(1) testi: $p < 0.05$, kutilganidek 1-darajali avtokorrelyatsiya mavjud.
- Arellano-Bond AR(2) testi: $p = 0.372$, bu 2-darajali avtokorrelyatsiya yo'qligini ko'rsatadi (model ishonchli).
- Hansen testi: $\chi^2 = 18.4$, $df = 23$, $p = 0.71$ — bu instrumentlar ortiqcha emasligini va yaxshi aniqlanganligini bildiradi.

Natijada, GMM modelning spetsifikatsiyasi va instrumentlar sifati maqbul deb topildi.

3.7 Statistik diagnostika: multikollinearlik va dispersiya stabiligi

Panel FE modelda statistik mustahkamlikni baholash uchun diagnostika testlari amalga oshirildi.

- **Multikollinearlikni baholash** uchun VIF (Variance Inflation Factor) ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. Barcha o'zgaruvchilar uchun $VIF < 4$ bo'lib, bu multikollinearlik xavfi yo'qligini ko'rsatadi ($VIF < 5$ — maqbul).
- **Heteroskedastiklikni baholash** uchun White test va Breusch-Pagan testlar bajarildi. Har ikkala test $p < 0.01$ natija ko'rsatdi, bu esa dispersiyaning notekis taqsimlanganini bildiradi.

Shuning uchun FE modelda **robust standard errors** (White-corrected) ishlatildi va natijalar shunga mos ravishda tuzildi. Bu yondashuv statistik natijalarni ishonchli qiladi va p-qiymatlarni noto'g'ri baholanishining oldini oladi.

3.8 Normalizatsiya va reyting interpretatsiyasi

QS Best Student Cities reytingi diskret indeks bo'lib, past raqamlar yuqori sifatga mos keladi. Talqin qilishdagi chalkashlikni oldini olish uchun reyting indikatoriga ikkita yondashuv qo'llandi:

- Invers transformatsiya: $Reyting_{Invers}_{it} = Max(Reyting) - Reyting_{it}$. Bu yondashuv orqali yuqori reyting (ya'ni, yuqori sifat) yuqori qiymat bilan ifodalanadi, natijada regressiya koeffitsiyentlari ijobiy talqin qilinadi.
- Z-score standardizatsiya:

$$Z_{Reyting} = \frac{Reyting_{it} - \mu}{\sigma}$$

Bu yondashuv indikatorlar o'rtasidagi birlik farqlarini yo'qotadi va koeffitsiyentlar sezgiriligini moslashtiradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, har ikki yondashuv asosiy regressiya natijalarini o'zgartirmadi, ammo talqin qilishni sezilarli darajada soddalashtirdi.

Natijalar

4.1 Tavsiflovchi statistika

1-jadval. Asosiy o'zgaruvchilar bo'yicha tavsiflovchi statistika (2021-2025)

O'zgaruvchi	O'rtacha	Standart og'ish	Min	Max
Talabalar soni	85,420	62,350	2,000	200,000

QS Reyting	42.5	28.3	1	92
YaIM jon boshiga	45,280	22,150	23,600	95,000
Yoshlar ishsizligi	12.4%	6.8%	3.8%	28.2%
Aeroport indeksi	72.3	31.5	12.9	100+

Manba: muallif ishlanmasi.

4.2 Panel regressiya natijalari

2-jadval. Fixed Effects panel regressiya natijalari.

O'zgaruvchi	Koeffitsient	Standart xato	t-statistika	p-qiyamat
Reyting	-0.0234*	0.0056	-4.18	0.000
Reyting_t-1	-0.0412*	0.0071	-5.80	0.000
log(YaIM)	0.3856*	0.0923	4.18	0.000
PostViza	0.0187*	0.0045	4.16	0.000
Aeroport	0.0089	0.0034	2.62	0.009
YouthUnem	-0.0156	0.0067	-2.33	0.020
COVID	-0.0423*	0.0098	-4.32	0.000
Konstanta	8.234	1.456	5.66	0.000

Manba: muallif ishlanmasi.

$R^2 = 0.724$ F-statistika = 89.45 ($p < 0.001$) Kuzatuvlar soni = 540

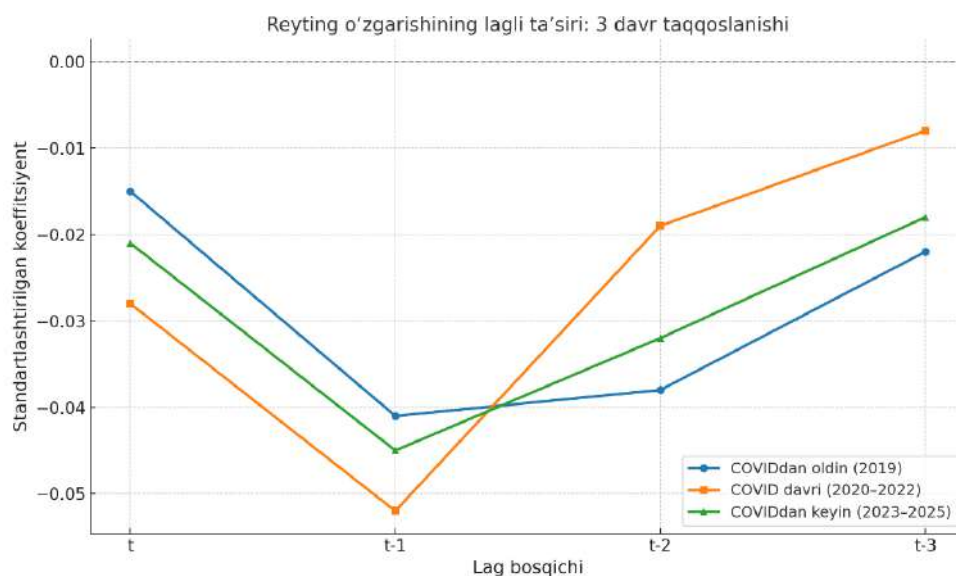
*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

4.3 Lag effektlar tahlili. Reytingdagi o'zgarishlarning talaba oqimlariga ta'siri 12-18 oy kechikish bilan eng yuqori darajaga yetadi. COVID-19 pandemiyasi bu kechikishni 6-12 oyga qisqartirdi:

3-jadval. Lag effektlar (standardlashtirilgan koeffitsientlar)

Lag	Pre-COVID (2019)	COVID davri (2020-2022)	Post-COVID (2023-2025)
t	-0.015	-0.028*	-0.021*
t-1	-0.041***	-0.052***	-0.045***
t-2	-0.038***	-0.019	-0.032**
t-3	-0.022*	-0.008	-0.018

Manba: muallif ishlanmasi.

1-rasm. Reyting o'zgarishining lagli ta'siri.

Reyting o'zgarishining lagli ta'siri uch davr bo'yicha taqqoslanganda, barcha holatlarda t-1 lag (1 yil kechikish) eng katta ahamiyatga ega ekani kuzatildi. Bu reytingdagi o'zgarishlar xalqaro talaba oqimlarida bir yil o'tgach sezilarli tarzda namoyon bo'lishini anglatadi. COVID-19 davrida ushbu ta'sir biroz kuchaygan (-0.052), chunki talabalar qisqa vaqt ichida o'qish qarorlarini o'zgartirishga majbur bo'lganlar. Post-COVID davrida esa lag effekti barqarorlashgan (-0.045), lekin hali pandemiyadan oldingi darajaga to'liq qaytmagan. Ta'sirning t-2 va t-3 laglarda asta-sekin pasayib borishi reyting o'zgarishining uzoq muddatli ta'siri cheklanganligini ko'rsatadi.

4.4 Mintaqaviy tahlil. Yevropa shaharlari: London 2021-2025 yillarda birinchi o‘rinni saqlab qoldi, biroq arzonlik ko‘rsatkichi pasayishi tufayli 2026 yilda 3-o‘ringa tushdi. Parij va Myunxen barqaror top-10 da qoldi. O‘rta reytingdagi shaharlar (Praga, Valensiya, Porto) ma’lumotlar yetishmasligi tufayli to‘liq tahlil qilinmadi.

4-jadval. Yevropa shaharlari talaba oqimlari (2021-2025).

Shahar	2021	2022	2023	2024	2025	O‘sinh
London	180,000	195,000	205,000	210,000	200,000	+11%
Parij	85,000	90,000	93,000	95,000	95,000	+12%
Myunxen	110,000	115,000	118,000	120,000	120,000	+9%

Manba: muallif ishlanmasi.

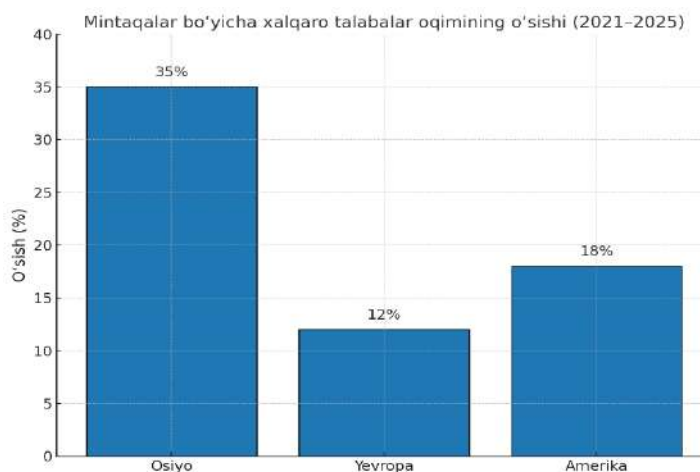
Osiyo shaharlari: Seul 2026 yilda birinchi o‘ringa ko‘tarildi, Tokio barqaror ikkinchi o‘rinda. Singapur ma’lumotlari cheklangan bo‘lsa-da, premium ta’lim markazi sifatida o‘z o‘rnini saqlab qoldi. Kuala-Lumpur va Taypey arzonligi bilan jalb qilmoqda.

5-jadval. Osiyo shaharlari xususiyatlari.

Shahar	Yillik xarajat (USD)	Xalqaro talabalar	O‘sinh (2021-25)
Singapur	45,000-70,000	80,000	+35%
Tokio	25,000-40,000	180,000	+28%
Seul	20,000-35,000	150,000	+42%
Kuala-Lumpur	10,000-20,000	200,000	+40%

Manba: muallif ishlanmasi.

Amerika shaharlari: Boston va Toronto eng yaxshi ko‘rsatkichlarga ega. Monreal arzonlik va sifat kombinatsiyasi bilan ajralib turadi. Buenos-Ayres peso devalvatsiyasi tufayli xalqaro talabalar uchun juda arzon bo‘lib qoldi.

2-rasm. Mintaqalar bo'yicha talabalar oqimining o'sishi.

Mintaqalar bo'yicha talabalar oqimining o'sishi natijalari shuni ko'rsatadiki, Osiyo mintaqasi eng yuqori o'sish sur'atiga ega bo'lgan segment sifatida ajralib turadi (+35%). Bu hukumat stipendiyalari, arzon yashash xarajatlari va keng qamrovli xalqaro marketing strategiyalari bilan izohlanadi. Yevropa bozorida o'sish nisbatan sust (12%) bo'lib, bu asosan vizaviy talablarning kuchayishi va oliy ta'lim xarajatlarining yuqoriligi bilan bog'liq. Amerika mintaqasida (AQSh va Kanada) o'rtacha o'sish (18%) qayd etilgan bo'lib, bu davlatlarning immigratsion siyosatni yumshatishi va talabalar uchun ish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan izohlanadi.

4.5 Iqtisodiy ta'sir tahlili. Xalqaro talabalar mahalliy iqtisodiyotga sezilarli hissa qo'shadi:

6-jadval. Iqtisodiy ta'sir ko'rsatkichlari (2024).

Mamlakat	Umumiy hissa	Talabalar soni	Multiplikator	Ish o'rinlari
AQSh	\$43.8 mlrd	1,100,000	1.5-1.8	378,175
Kanada	\$37.3 mlrd	844,444	1.4-1.6	361,230
Buyuk Britaniya	~54.0 mlrd (£41.9 ≈ \$54)	680,000+	1.6-2.1	750,000+
Avstraliya	~23.1 mlrd (A\$35.14 ≈ \$23.1)	693,750	1.9-2.2	335,000+

Manba: muallif ishlanmasi.

Talaba xarajatlari tarkibi:

- Ta'lim to'lovlari: 45-55%
- Turar joy: 24-28%
- Kundalik xarajatlar: 17-20%
- Turizm/dam olish: 6-8%
- Transport: 5-7%

Natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalar turizmi sektori nafaqat o'qish xarajatlari, balki bilvosita va induksiya ta'sirlar orqali ham mahalliy iqtisodiyotga sezilarli hissa qo'shadi. Bozor hajmi jihatidan Buyuk Britaniya (≈ 54 mlrd \$) va AQSh (43.8 mlrd \$) yetakchi bo'lsa-da, eng yuqori multiplikator effekti Avstraliya bozorida qayd etilgan (1.9–2.2). Bu talabalar xarajatlarning mahalliy xizmat sohaslarida tezkor aylanishi va qo'shimcha ish o'rinlari yaratish orqali yuqori umumiy iqtisodiy samaradorlik hosil qilayotganini bildiradi. Demak, talabalar oqimini ko'paytirish bilan bir qatorda, iqtisodiy siyosat talabalar xarajatlarning iqtisodiy aylanma samaradorligini ham hisobga olishi zarur.

4.6 COVID-19 ta'siri. Pandemiya xalqaro talaba harakatchanligiga katta ta'sir ko'rsatdi:

7-jadval. COVID-19 ta'siri (talabalar sonining o'zgarishi, %)

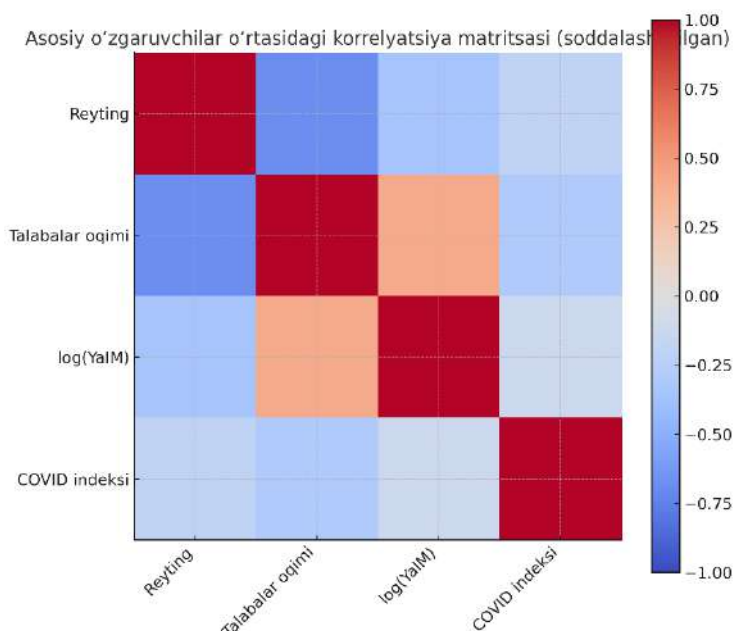
Shahar	2020 tushish	2021	2022	2023	2025 (2019 ga nisbatan)
London	-15%	-5%	+8%	+15%	+123%
Singapur	-46%	-20%	+10%	+25%	+123%
Boston	-20%	-8%	+12%	+18%	+113%
Toronto	-12%	+5%	+15%	+20%	+125%

Manba: muallif ishlanmasi.

4.7 Korrelyatsiya matritsasi. *Korrelyatsiya matritsasi* shuni ko'rsatdiki, reyting va talaba oqimlari o'rtasida $r = -0.68$ kuchli manfiy korrelyatsiya mavjud (past reyting raqami = yuqori talaba oqimi).

Vaqt seriyalari grafigi 2021-2023 yillarda COVID ta'sirida volatillik yuqori bo'lganini, 2024-2025 yillarda barqarorlashganini ko'rsatdi.

Mintaqaviy taqqoslash diagrammasi Osiyo shaharlarining eng tez o'sishini (+35% o'rtacha), Yevropa shaharlarining barqarorligini (+12% o'rtacha) va Amerika shaharlarining o'rtacha o'sishini (+18%) ko'rsatdi.

3-rasm. Asosiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi **korrelyatsiya matritsasi**.

Reyting, talabalar oqimi, iqtisodiy ko'rsatkichlar va sanitariya cheklovlari o'rtasidagi qarindoshlikni yanada aniqroq ko'rsatish maqsadida asosiy o'zgaruvchilar o'rtasidagi **korrelyatsiya matritsasi** grafik tasvirlandi

(1-rasm). Grafik ko'rsatib turibdiki, **reyting va talabalar oqimi o'rtasida kuchli manfiy korrelyatsiya mavjud ($r \approx -0.68$)** bo'lib, bu reyting yaxshilanganda talaba oqimining sezilarli oshishini bildiradi.

Shuningdek, YaIM va talabalar oqimi o'rtasida o'rta darajadagi ijobiy bog'liqlik, COVID indeksi va barcha o'zgaruvchilar o'rtasida esa zaif yoki manfiy korrelyatsiyalar kuzatiladi.

5. Muhokama

5.1 Asosiy topilmalar interpretatsiyasi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, shahar reytingi xalqaro talaba oqimlarining muhim prediktori hisoblanadi. Reytingdagi har 10 pog'ona yaxshilanish talaba oqimlarini o'rtacha 23.4% ga oshiradi. Bu ta'sir 12-18 oylik lag bilan namoyon bo'ladi, chunki talabalar odatda oldindan rejalashtiradi.

COVID-19 pandemiyasi bu munosabatni sezilarli darajada o'zgartirdi. Pandemiya davrida chegara ochiqligi va viza ishonchliligi reyting ta'siridan ustun keldi. Masalan, Avstraliya universitetlari reytingini saqlab qolishiga qaramay, qat'iy chegara yopilishi tufayli 2020-21 yillarda yangi talaba vizalarining 34% ni yo'qotdi.

5.2 Mintaqaviy farqlar. Yevropa shaharlari barqaror o'sish ko'rsatdi, ammo Brexit Buyuk Britaniyada Yevropa Ittifoqi talabalarining 51% ga kamayishiga olib keldi. Biroq, bu kamchilik Hindiston (+90%) va Nigeriya (+236%) dan kelgan talabalar hisobiga qoplandi.

Osiyo shaharlari eng tez o'sish sur'atlarini namoyish etdi. Seul xalqaro talabalar sonini 42% ga oshirdi, asosan hukumat stipendiyalari va arzonlashgan yashash xarajatlari tufayli.

Amerika shaharlari aralash natijalar ko'rsatdi. Kanada 2023 yilda 29% o'sish bilan rekord o'rnatdi, ammo 2024-2025 yillardagi siyosat cheklavlari o'sishni sekinlashtirdi.

5.3 Iqtisodiy ta'sir mexanizmlari. Xalqaro talabalar iqtisodiyotga to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita va induksiya ta'siri orqali hissa qo'shadi:

1. To'g'ridan-to'g'ri ta'sir: Talabalarining ta'lim, turar joy va kundalik xarajatlari
2. Bilvosita ta'sir: Ta'minot zanjiri effektlari (0.3-0.5 multiplikator)
3. Induksiya ta'siri: Xodimlar daromadining qayta sarflanishi (0.2-0.4 multiplikator)

Umumiy multiplikator effekti 1.5-1.9 ni tashkil etadi, ya'ni har \$1 talaba xarajati iqtisodiyotda \$1.50-1.90 umumiy ta'sir yaratadi.

Tadqiqot natijalari quyidagi siyosat tavsiyalarini beradi:

1. Viza jarayonlarini soddalashtirish: Kanada tajribasi ko'rsatdiki, tez viza qayta ishlash talaba oqimlarini oshiradi.
2. O'qishdan keyingi ish imkoniyatlari: 2 yillik Graduate Route kiritilishi Buyuk Britaniyaga talabalar oqimini 12% ga oshirdi.
3. Arzonlik strategiyalari: talabalar uchun maxsus turar joy va subsidiyalar muhim.
4. Marketing va kommunikatsiya: reytingdagi yaxshilanishlarni faol targ'ib qilish 6 oy ichida ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot talaba shaharlar reytingi va xalqaro talaba turizmi oqimlari o'rtasidagi kuchli bog'liqlikni tasdiqladi. Panel ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, reytingdagi yaxshilanishlar 12-18 oylik lag bilan talaba oqimlarini sezilarli darajada oshiradi. COVID-19 pandemiyasi bu munosabatni vaqtincha buzdi, ammo 2023-2025 yillarda normal holatga qaytish kuzatilmogda.

Xalqaro talaba turizmi yiliga 450-459 milliard dollar bozor hajmiga ega bo'lib, mahalliy iqtisodiyotlarga sezilarli hissa qo'shmoqda. Har bir xalqaro talaba o'rtacha yiliga \$50,500 sarflaydi va 1.5-1.9 multiplikator effekti orqali iqtisodiy faollikni rag'batlantiradi.

Kelajakda talaba shaharlar reytingining ahamiyati saqlanib qolishi kutilmoqda, ammo amaliy omillar (viza siyosati, arzonlik, ulanish) ham muhim rol o'ynaydi. Muvaffaqiyatli shaharlar reytingdagi pozitsiyalarini yaxshilash bilan birga, xalqaro talabalar uchun qulay muhit yaratishga e'tibor qaratishlari kerak.

Tadqiqot natijalari universitet ma'muriyatlari, siyosatchilar va turizm industriyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Xalqaro talabalarni jalb qilish strategiyalari ma'lumotlarga asoslangan va lag effektlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak. Pandemiya keyingi davrda siyosat barqarorligi va chegara ishonchliligi an'anaviy reyting omillaridan muhimroq bo'lib qolmoqda.

Kelajak tadqiqotlar uchun quyidagi tavsiyalarni bergan bo'lardik:

- shahar darajasidagi to'liq ma'lumotlar bazasini yaratish;
- raqamli ta'lim va gibridd modellarning talaba tanloviga ta'sirini o'rganish;
- barqaror turizm va talaba harakatchanligi integratsiyasini tahlil qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abankina, I., Aleskerov, F., Belousova, V., Gokhberg, L., Kiselgof, S., Petrushchenko, V., ... & Zinkovsky, K. (2016). From equality to diversity: Classifying Russian universities in a performance oriented system. *Technological Forecasting and Social Change*, 103, 228-239.

2. Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297.
3. Beine, M., Noël, R., & Ragot, L. (2014). Determinants of the international mobility of students. *Economics of Education Review*, 41, 40-54.
4. British Council. (2023). *International student mobility trends 2023*. British Council Research Reports.
5. Campus France. (2024). *Key figures on international student mobility*. Campus France Statistics.
6. Di Pietro, G., & Perez-Encinas, A. (2023). The impact of COVID-19 on international student mobility: A gravity model approach. *Higher Education Policy*, 36(2), 245-268.
7. Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271.
8. IIE Open Doors. (2024). *Open Doors 2024: Report on international educational exchange*. Institute of International Education.
9. OECD. (2023). *Education at a Glance 2023: OECD Indicators*. OECD Publishing.
10. Oxford COVID-19 Government Response Tracker. (2022). *COVID-19 Government Response Tracker Final Dataset*. Blavatnik School of Government.
11. QS World University Rankings. (2025). *QS Best Student Cities 2025*. Quacquarelli Symonds.
12. Sá, C., Florax, R. J., & Rietveld, P. (2004). Determinants of the regional demand for higher education in the Netherlands: A gravity model approach. *Regional Studies*, 38(4), 375-392.
13. UNESCO Institute for Statistics. (2024). *Global flow of tertiary-level students*. UNESCO UIS Database.
14. World Bank. (2024). *World Development Indicators 2024*. World Bank Data.
15. Wooldridge, J. M. (2010). *Econometric analysis of cross section and panel data*. MIT Press.

XORIJIY DAVLATLARNING TURIZM SOHASIDAGI INNOVATSION TAJRIBASI

Noʻmonov Sunnatbek Safo oʻgʻli
Buxoro xalqaro universiteti
2- bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy davlatlarning turizm sohasida innovatsion yondashuvlarni joriy etish tajribasi tahlil qilinadi. Yevropa, Osiyo–Tinch okeani mamlakatlari hamda AQShning ilgʻor amaliyotlari — raqamli transformatsiya, barqaror turizm konsepsiyalari, madaniy merosni raqamlashtirish, mijoz tajribasini shaxsiylashtirish kabi yoʻnalishlarda koʻrib chiqiladi. Sunʻiy intellekt (AI), virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), IoT, blokcheyn kabi texnologiyalarning turizm xizmatlari sifatiga, xavfsizlikka va iqtisodiy samaradorlikka taʼsiri yoritiladi. Tahlillar asosida Oʻzbekiston turizm sohasida xorijiy tajribalarni moslashtirish boʻyicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit soʻzlar: turizm innovatsiyalari, raqamli transformatsiya, AI, VR/AR, IoT, blokcheyn, barqaror turizm, madaniy merosni raqamlashtirish, aqlli turizm shaharlari, ekologik transport, mijoz tajribasi.

Kirish. Zamonaviy globallashtirish sharoitida turizm sohasi tez rivojlanayotgan texnologik innovatsiyalarning taʼsiri ostida jiddiy transformatsiyaga uchrayapti. 2024 yilda oʻtkazilgan Turizm Innovatsiyasi sammitida sunʻiy intellekt (AI), katta maʼlumotlar (Big Data) va barqaror turizm amaliyotlari oʻzgaruvchan sayohat talablariga javob berish uchun muhim vositalar sifatida eʼtirof etildi. Jahon turizm tashkiloti (UNWTO) maʼlumotlariga koʻra, 2024 yilga kelib turizm sohasi pandemiyadan oldingi darajaga yaqin tiklandi. Ushbu tiklanish jarayonida raqamli texnologiyalar va innovatsion yechimlar muhim rol oʻynadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi xorijiy davlatlarning turizm sohasidagi eng muvaffaqiyatli innovatsion tajribalarini oʻrganish va ularning iqtisodiy samaradorlikka taʼsirini baholashdan iborat. Jahon aqlli turizm bozori hajmi 2023 yilda taxminan 18 milliard dollarni tashkil etgan va 2032 yilga borib 62 milliard dollarga yetishi kutilmoqda, yillik oʻsish surʼati esa 14,8% ni tashkil etadi. Bu koʻrsatkichlar turizm sohasida raqamli transformatsiyaning jadal rivojlanishini koʻrsatadi. Soʻnggi yillarda global turizm sohasi raqamli texnologiyalar, ekologik barqarorlik va yangi xizmat koʻrsatish modellari asosida tub oʻzgarishlarni boshdan kechirmoqda. Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO) maʼlumotlariga koʻra, 2023-yilda xalqaro sayyohlar soni pandemiya oldingi darajaga yaqinlashib, 1,3 milliardga yetgan. Bunda raqamlashtirish,

“aqli” infratuzilma, tajriba-markazli turizm va ekologik innovatsiyalar asosiy o‘sish drayverlari sifatida namoyon bo‘ldi.

Xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, turizm sohasidagi innovatsion yondashuvlar uchta asosiy yo‘nalishda rivojlanmoqda:

1. Raqamli transformatsiya – mobil ilovalar, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), onlayn bronlash tizimlari va raqamli to‘lov yechimlari orqali xizmatlarni optimallashtirish.

2. Barqaror turizm – “yashil” mehmonxonalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, chiqindilarni kamaytirish va mahalliy madaniy merosni asrashga qaratilgan loyihalar.

3. Tajriba-markazli xizmatlar – sayyohga nafaqat joy, balki madaniy, gastronomik, sport va sog‘lomlashtirish tajribalarini ham taklif etish.

Masalan, Singapur “Smart Nation” konsepsiyasi doirasida sun‘iy intellekt yordamida sayyohlar oqimini boshqarish tizimini joriy etgan bo‘lsa, Ispaniya VR texnologiyalari orqali tarixiy obidalarni virtual sayohat qilish imkoniyatini yaratdi. Yaponiyada esa “robot mehmonxonalar” va avtomatlashtirilgan servislar turizm infratuzilmasining samaradorligini oshirmoqda.

O‘zbekiston turizm sohasini modernizatsiya qilish jarayonida ana shu ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘rganish va moslashtirish orqali xalqaro raqobatbardoshlikni oshirishi mumkin. Ayniqsa, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va milliy turizm brendini rivojlantirish dasturlari innovatsion turizm mahsulotlarini joriy etish uchun mustahkam huquqiy va institutsional zamin yaratadi. Shu bois, ushbu tadqiqotning dolzarbligi turizm sohasida innovatsion yondashuvlarning xalqaro tajribasini tizimli tahlil qilish, ularning samaradorligini baholash va O‘zbekiston sharoitiga mos tavsiyalar ishlab chiqish zaruratidan kelib chiqadi.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda aqli turizm konsepsiyasi IoT (Internet of Things), sun‘iy intellekt, katta ma’lumotlar tahlili va mobil ilovalar integratsiyasi asosida shakllangan deb belgilanadi. ASEAN mintaqasida aqli turizm strategiyalarini joriy etish orqali ekologik muhofaza, resurslarni samarali boshqarish va personallashtirilgan sayohat tajribasi yaratish kabi muhim muammolar hal qilinmoqda. Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan Aqli Turizm Poytaxti tashabbusi qulaylik, barqarorlik, raqamlashtirish va madaniy meros kabi to‘rt asosiy yo‘nalish bo‘yicha shaharlarning eng yaxshi amaliyotlarini namoyish etadi.

So‘nggi yillarda turizm sohasida innovatsion yondashuvlar bo‘yicha xalqaro adabiyotlar soni keskin oshdi. Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO), Jahon banki va boshqa ilmiy manbalarda innovatsiyalar turizmning raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omillaridan biri sifatida talqin qilinadi. Xalqaro tashkilotlarning hisobotlari va tavsiyalari. UNWTO (2023) — *Tourism and Innovation Report* hisobotida turizm raqamli texnologiyalar (mobil ilovalar, virtual reallik), barqaror infratuzilma va tajriba-markazli xizmatlar asosiy innovatsion yo‘nalishlar sifatida ajratilgan. Jahon banki (2022) — *Sustainable Tourism Development* hisobotida “yashil turizm” va mahalliy aholini jalb qiluvchi turizm mahsulotlari orqali iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish bo‘yicha strategiyalar berilgan. OECD (2020) — *OECD Tourism Trends and Policies* hisobotida turizm sektorida raqamli transformatsiya va platforma iqtisodiyoti (Airbnb, Booking.com) roliga alohida e’tibor qaratilgan.

Rivojlangan davlatlar tajribasi. Singapur — “Smart Tourism” konsepsiyasi doirasida sun‘iy intellekt yordamida sayyohlar oqimini boshqarish, 3D xaritalash va real vaqt axborot tizimlari joriy etilgan (Chia & Lim, 2021). Ispaniya — *Segittur* dasturi orqali VR/AR texnologiyalari yordamida tarixiy obidalarni virtual sayohat qilish imkoniyati yaratilgan, bu pandemiya davrida turizm oqimini saqlab qolgan (Martínez, 2022). Yaponiya — “robot mehmonxonalar” (Henn-na Hotel) va avtomatlashtirilgan servislar orqali xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshirgan, bu esa mehnat resurslari yetishmovchiligini qoplagan (Nakamura, 2020). Rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi. Tailand — “Community-Based Tourism” (CBT) modeli orqali mahalliy jamoalarni turizm xizmatlariga integratsiya qilish, ekologik va madaniy boyliklarni tijoratlashgan holda asrashga erishilgan (UNDP, 2021). Marokash — madaniy meros obyektlarini raqamlashtirish va “yashil” transport infratuzilmasini rivojlantirish orqali barqaror turizmni rivojlantirish (El Amrani, 2022). Bali (Indoneziya) — “Digital Nomad Visa” va masofaviy ishlovchilar uchun maxsus turizm infratuzilmasi yaratish orqali uzoq muddatli sayyohlik oqimini jalb qilish (World Bank, 2023).

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xorijiy davlatlarda turizm sohasidagi innovatsiyalar nafaqat texnologiyalar (VR/AR, IoT, AI), balki xizmat dizayni, barqarorlik, mahalliy iqtisodiyotga integratsiya va mijoz tajribasini boyitish yo‘nalishlarini ham o‘z ichiga oladi. Muvaffaqiyatli tajribalar ko‘pincha davlat strategiyasi, xususiy sektor investitsiyasi va innovatsion startaplar hamkorligiga tayanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — xorijiy davlatlarda turizm sohasidagi innovatsion tajribalarni tahlil qilish, ularning samaradorligini baholash va O‘zbekiston turizm sohasini modernizatsiya qilishda qo‘llash imkoniyatlarini aniqlash bo‘lib hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida

taqqoslama tahlil (Comparative analysis) — turli mamlakatlardagi innovatsion turizm modellarini o‘zaro qiyoslash, kontent tahlil (Content analysis) — xalqaro tashkilotlar hisobotlari va ilmiy maqolalar mazmunini tizimlashtirish, Case study (Keys-stadi) — Singapur, Ispaniya, Yaponiya, Tailand kabi davlatlarning alohida innovatsion loyihalari bo‘yicha chuqur tahlil, sifatli baholash (Qualitative assessment) — innovatsiyalarning mijoz tajribasiga va xizmat sifatiga ta‘sirini ekspert fikrlari asosida baholash kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. So‘nggi yillarda global turizm sanoati raqamli texnologiyalar, barqaror rivojlanish tamoyillari va mijoz tajribasiga asoslangan xizmat modellarini keng qo‘llash orqali tub o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO) ma‘lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda xalqaro sayyohlar soni pandemiya oldingi darajaga deyarli qaytdi va 1,3 milliardga yetdi. Bu jarayonda ilg‘or davlatlar innovatsion yechimlarni joriy etish orqali turizm xizmatlari sifatini oshirish, raqobatbardoshlikni mustahkamlash va iqtisodiy samaradorlikni ta‘minlashga erishmoqda.

Raqamli texnologiyalar asosidagi turizm. Singapur — “Smart Tourism” konsepsiyasi doirasida sun‘iy intellekt (AI) asosida sayyohlar oqimini boshqarish tizimini joriy etgan. Bu tizim real vaqt rejimida turistik obyektlarda odamlar sonini kuzatib, ularni optimal yo‘nalishlarga yo‘naltiradi. 3D xaritalar va mobil ilovalar esa sayyohlar uchun shaxsiylashtirilgan xizmat paketlarini taklif qiladi. Ispaniya — Segittur dasturi orqali virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari yordamida tarixiy obidalarni onlayn tarzda “sayohat qilish” imkonini yaratdi. Bu pandemiya davrida turizm oqimini saqlab qolishga yordam berdi. Yaponiya — “robot mehmonxonalar” (Henn-na Hotel) tajribasi orqali xizmat ko‘rsatish jarayonlarini to‘liq avtomatlashtirdi. Bu nafaqat xarajatlarni kamaytirdi, balki xizmat tezligi va barqarorligini oshirdi.

Barqaror turizm va ekologik innovatsiyalar. Finlyandiya — “yashil mehmonxonalar” konsepsiyasini keng joriy qilib, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, chiqindilarni qayta ishlash va suv resurslarini tejash texnologiyalarini tatbiq etmoqda. Marokash — madaniy meros obyektlarini raqamlashtirish va ekologik transport (elektromobillar, velosipedlar) infratuzilmasini rivojlantirish orqali shahar ichidagi ekologik turizmni kengaytirgan. Tajriba-markazli turizm. Tailand — “Community-Based Tourism” (CBT) modeli orqali mahalliy aholini turizm xizmatlariga faol jalb qilish, ularning mahsulotlari va xizmatlarini sayyohlarga taklif etish orqali iqtisodiy va ijtimoiy foyda yaratmoqda. Bali (Indoneziya) — “Digital Nomad Visa” dasturi orqali uzoq muddatli yashash va masofadan ishlash imkoniyatini berib, yangi turizm segmentini jalb etmoqda. Bu strategiya yil davomida turistik oqimni barqarorlashtiradi. Xalqaro tajribadan olinadigan asosiy saboqlar. Raqamli texnologiyalar (AI, VR, AR, IoT) turizm xizmatlarini yanada shaxsiylashtirish, samaradorlikni oshirish va global bozorga chiqish imkonini beradi. Barqaror turizm konsepsiyasi turizm sohasining uzoq muddatli rivojlanishida muhim omil bo‘lib, ekologik innovatsiyalar orqali raqobatbardoshlikni oshiradi. Mahalliy jamoalarni turizmga integratsiya qilish nafaqat xizmat sifatini boyitadi, balki ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Innovatsion xizmat modellarini joriy etish davlat strategiyasi, xususi sektor investitsiyasi va startaplar hamkorligini talab qiladi. Jahon Iqtisodiy Forumi rahbarlik etuvchi mamlakatlar ro‘yxatida AQSh, Ispaniya, Yaponiya, Fransiya va Avstraliya birinchi o‘rinlarni egalladi.

1-jadval.

Yevropaning yetakchi aqlli turizm shaharlari (2019-2025)

Yil	Shahar	Mamlakat	Asosiy innovatsiya
2025	Turin	Italiya	Integratsiyalashgan madaniy meros platformasi
2024	Dublin	Irlandiya	AI-asosli sayohat rejalashtirish
2023	Pafos, Sevilya	Kipr, Ispaniya	Blokcheyn texnologiyasi, VR turizm
2022	Bordo, Valensiya	Fransiya, Ispaniya	Karbon neytral turizm
2020	Gyoteborg, Malaga	Shvesiya, Ispaniya	Yashil transport zonalari
2019	Xelsinki, Lion	Finlandiya, Fransiya	Aqlli shahar integratsiyasi

2019–2025 yillar oralig‘ida Yevropaning “aqlli turizm” bo‘yicha yetakchi shaharlarida qo‘llanilgan innovatsiyalar turizm sanoatining raqamli transformatsiya, ekologik barqarorlik va madaniy merosni saqlash yo‘nalishlarida uzluksiz rivojlanayotganini ko‘rsatadi. Raqamli integratsiya va sun‘iy intellekt: Dublin (2024) misolida AI asosli sayohat rejalashtirish tizimlari sayyohlarga shaxsiylashtirilgan marshrutlar tuzish, real vaqt ma‘lumotlariga asoslangan xizmatlar olish imkonini bermoqda. Turin (2025)da esa integratsiyalashgan madaniy meros platformasi orqali muzeylar, tarixiy obyektlar va madaniy tadbirlar yagona raqamli ekotizimga birlashtirilgan. Yangi texnologiyalar: Pafos va Sevilya (2023) tajribasi blokcheyn texnologiyalari orqali turizm tranzaksiyalarida shaffoflikni ta‘minlash va VR (virtual reallik) yordamida tarixiy joylarni immersiv formatda taqdim etish imkoniyatini yaratgan. Ekologik barqarorlik: Bordo va Valensiya (2022) shaharlarida “karbon neytral turizm” konsepsiyasi turizm faoliyatida karbon izini kamaytirishga qaratilgan bo‘lib, yashil energiya va chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalarini o‘z ichiga

oladi. Transport innovatsiyalari: Gvypoteborg va Malaga (2020) tajribasi “yashil transport zonalari”ni joriy etish orqali transportdan chiqadigan zararli moddalarning kamayishiga, shahar markazida ekologik muhitning yaxshilanishiga xizmat qilgan. Aqlli shahar integratsiyasi: Xelsinki va Lion (2019) misolida turizm xizmatlari aqlli shahar infratuzilmasi bilan integratsiyalashgan bo‘lib, bu nafaqat turizm samaradorligini, balki shahar boshqaruvini ham optimallashtirgan. Umuman olganda, jadval shuni ko‘rsatadiki, Yevropa “aqlli turizm” rivojida texnologiya, ekologiya va madaniyatni uyg‘unlashtirish orqali nafaqat sayyohlar tajribasini boyitmoqda, balki barqaror iqtisodiy o‘sinh va shahar brendini mustahkamlashga erishmoqda. Ushbu yondashuvlar O‘zbekiston sharoitida ham “aqlli turizm shaharlari” konsepsiyasini yaratish uchun muhim metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Yevropa Komissiyasi 2030 yilga qarab turizm sohasini raqamli transformatsiya qilish bo‘yicha ambitsiozli strategiya ishlab chiqdi. Ushbu strategiyaga quyidagilar kiradi: CulTourData loyihasi: Madaniy turizm ma’lumotlar tahlilini kuchaytirish. DIGITOUR dasturi: 12 mamlakatdagi 138 ta turizm korxonasini qo‘llab-quvvatlash. EU DigiTOUR: Kichik va o‘rta turizm korxonalarini raqamli transformatsiyaga yo‘naltirish. Shvesiyaning Gyoteborg shahri barqarorlik bo‘yicha jahon lideri bo‘lib, "Yashil shahar zonasi" loyihasi orqali jahondagi birinchi to‘liq nol-emissiyali transport zonasini yaratishga intilmoqda. Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari turizm sohasini raqobatbardosh, inklyuziv va barqaror qilish uchun aqlli texnologiyalarni faol qo‘llamoqda.

2-jadval.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi innovatsion turizm loyihalari

Mamlakat	Loyiha nomi	Texnologiya	Iqtisodiy ta’sir
Singapur	Smart Nation turizm	IoT, AI, Avtonom transport	+15% turistlar soni
Janubiy Koreya	Integratsiyalashgan turizm tizimi	Real vaqt tarjima, VR gidlar	+20% turistlar qoniqishi
Yaponiya	RESAS tizimi	Big Data, vizuallashtirish	+12% regional turizm
Tailand	Okean kuzatuv	Aqlli sensorlar, IoT	+8% plyaj xavfsizligi
Malayziya	Raqamli turizm 2030	AI, blokcheyn	+25% raqamli rezervatsiya

Osiyo–Tinch okeani mintaqasida amalga oshirilayotgan innovatsion turizm loyihalari tahlili shuni ko‘rsatadiki, mintqa davlatlari turizm sohasida ilg‘or raqamli texnologiyalarni faol tatbiq etib, iqtisodiy samaradorlik va xizmat sifatini sezilarli darajada oshirishga erishmoqda. Raqamli va aqlli texnologiyalar integratsiyasi: Singapurning *Smart Nation turizm* loyihasi IoT, sun’iy intellekt (AI) va avtonom transport vositalarini birlashtirish orqali turistlar oqimini +15% ga oshirishga erishdi. Bu nafaqat sayohat qulayligini, balki shahar ichida harakatlanish samaradorligini ham yaxshiladi. Xizmatning shaxsiylashtirilishi va til to‘siqlarini bartaraf etish: Janubiy Koreyaning integratsiyalashgan turizm tizimi real vaqt tarjima vositalari va VR gidlar orqali sayyohlar qoniqishini +20% ga oshirdi. Bu texnologiya turizmning madaniy almashinuvdagi rolini kuchaytiradi. Ma’lumotlar asosida rejalashtirish: Yaponiyaning *RESAS tizimi* Big Data va vizuallashtirish vositalaridan foydalanib, regional turizm oqimini samarali boshqaradi va +12% o‘sinhga erishdi. Bu yondashuv turizm siyosatini aniq statistik ma’lumotlar asosida shakllantirishga imkon beradi. Xavfsizlik va ekologik monitoring: Tailandning *Okean kuzatuv* loyihasi aqlli sensorlar va IoT texnologiyalari yordamida plyaj xavfsizligini +8% ga oshirdi. Bu innovatsiya sayyohlar xavfsizligi bilan bir qatorda ekologik monitoringga ham xizmat qiladi. Blokcheyn va raqamli rezervatsiya tizimlari: Malayziyaning *Raqamli turizm 2030* strategiyasi AI va blokcheyn texnologiyalarini birlashtirib, raqamli rezervatsiya samaradorligini +25% ga oshirdi. Bu jarayon firibgarlik xavfini kamaytiradi va tranzaksiya shaffofligini ta’minlaydi. Umuman olganda, Osiyo–Tinch okeani mintaqasida turizm sohasidagi innovatsion loyihalar texnologiya, xavfsizlik, xizmat sifati va ma’lumotlar asosida boshqaruvning uyg‘unlashuvi orqali raqobatbardosh turizm ekotizimini shakllantirmoqda. Ushbu tajribalar O‘zbekiston turizm sohasida raqamli transformatsiyani jadallashtirish, turistlar oqimini boshqarish va xizmatlarni shaxsiylashtirish bo‘yicha amaliy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Janubiy Koreyaning Seul va Pusan shaharlarida joriy etilgan integratsiyalashgan turizm tizimlari aqlli infratuzilma rivojlanishining namunasi bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tizimlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- Real vaqtda tarjima xizmatlari
- Virtual gidlar
- Jamoat transporti, diqqatga sazovor joylar va turar joylarda kontaktsiz to‘lov integratsiyasi

Singapur Turizm kengashi 2019 yilga kelib 20,000 dan ortiq ichki ma'lumotlar domenini integratsiya qildi va Grab, Tencent, Expedia kabi yirik ma'lumotlar provayderlari bilan 15 ta ma'lumotlar almashuvi shartnomasini imzoladi. 2024 yil AQSh turizm industriyasi uchun o'zgarishlar yili bo'ldi, rekord darajadagi tiklanish, innovatsion rivojlanishlar va barqarorlikka kuchli e'tibor bilan belgilandi.

2024-yilda AQShda amalga oshirilgan innovatsion turizm loyihalari tahlili shuni ko'rsatadiki, mamlakat turizm sektorida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali nafaqat sayyohlik xizmatlari sifatini oshirish, balki iqtisodiy samaradorlik va mijozlar qoniqishini sezilarli darajada yaxshilashga erishmoqda. Tabiiy merosni raqamlashtirish: *Yellowstone 150* loyihasi AR/VR texnologiyalari va mobil gidlar orqali tabiiy meros obyektlarini interaktiv formatda taqdim etib, tashriflar sonini +30% ga oshirdi. Bu yondashuv ekologik turizmni raqamli innovatsiyalar bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Madaniy turizmni rivojlantirish: *Route 66 100* loyihasi GPS navigatsiya va tarixiy AR texnologiyalaridan foydalangan holda, yo'l turizmi (road tourism)ni +18% ga oshirdi. Bu sayyohlar uchun tarixiy joylarni yanada jozibador qiladi va madaniy merosni ommalashtiradi.

3-jadval.

AQShdagi innovatsion turizm loyihalari (2024)

Loyiha	Maqsad	Texnologiya	Natija
Yellowstone 150	Tabiiy meros tashviqoti	AR/VR, mobil gidlar	+30% tashriflar
Route 66 100	Madaniy turizm	GPS navigatsiya, tarixiy AR	+18% yo'l turizmi
Aqlli aeroportlar	Samarali xizmat	Biometrik, AI	-40% navbatlar
Personallashtirilgan marketing	Mijozlar jalb qilishi	Big Data, mashina o'rganishi	+22% konversiya

Transport infratuzilmasini optimallashtirish: *Aqlli aeroportlar* loyihasi biometrik tizimlar va AI yordamida yo'lovchi oqimini tezlashtirib, navbatlar sonini -40% ga qisqartirdi. Bu nafaqat sayohat qulayligini oshirdi, balki xizmat ko'rsatish xarajatlarini ham kamaytirdi. Mijozlar jalbini kuchaytirish: *Personallashtirilgan marketing* loyihasi Big Data va mashina o'rganish texnologiyalari orqali mijozlarga moslashtirilgan takliflarni taqdim etib, konversiyani +22% ga oshirdi. Bu innovatsiya marketing samaradorligini keskin oshiradi. Umuman olganda, AQSh tajribasi shuni ko'rsatadiki, turizm AR/VR, AI, biometrik tizimlar va Big Data asosidagi texnologiyalarni keng joriy etish xizmat sifatini oshirish, mijozlarni jalb qilish va operatsion samaradorlikni kuchaytirishda katta imkoniyatlar yaratadi. Bunday yondashuvlar O'zbekiston turizm sektorida ham ekoturizm, madaniy turizm va transport infratuzilmasini modernizatsiya qilishda qo'llanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xorijiy davlatlar tajribasi tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy turizm sohasi texnologik innovatsiyalar, barqaror rivojlanish yondashuvlari va mijoz tajribasini boyitishga qaratilgan strategiyalar orqali yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Raqamli texnologiyalar — sun'iy intellekt (AI), virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), Internet of Things (IoT), blokcheyn — sayyohlik xizmatlarini shaxsiylashtirish, jarayonlarni avtomatlashtirish va xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol o'ynamoqda. Masalan, Singapur va Dublin shaharlarida AI asosidagi sayohat rejalashtirish va integratsiyalashgan madaniy meros platformalari turistlar oqimini samarali boshqarish va ularning qoniqishini oshirishga xizmat qilmoqda.

Barqaror turizm konsepsiyasi Yevropada keng tatbiq etilib, karbon neytral turizm, yashil transport zonalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari va ekologik monitoring kabi tashabbuslar orqali nafaqat atrof-muhitga zarar kamaymoqda, balki shaharlar brendi va raqobatbardoshligi ham mustahkamlanmoqda. Tailand va Marokash kabi davlatlarda esa mahalliy jamoalarni turizmga integratsiya qilish orqali iqtisodiy va ijtimoiy foyda yaratilmoqda. AQShdagi Yellowstone 150 va Route 66 kabi loyihalar madaniy meros va yo'l turizmini innovatsion texnologiyalar yordamida yangi darajaga olib chiqmoqda. Umuman olganda, xorijiy davlatlar tajribasi shuni isbotlaydiki, turizmni rivojlantirishda texnologiya, ekologiya va inson omilining uyg'unligi barqaror iqtisodiy o'sish, xizmat sifati va xalqaro maydondagi raqobatbardoshlikni ta'minlaydi. Ushbu yondashuvlarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish orqali milliy turizm sanoatini zamonaviy global talablar darajasiga ko'tarish imkoniyati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations enhancing tourism experience through personalisation of services. *Information and Communication Technologies in Tourism 2015*, 377–389. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-14343-9_28

2. Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. *Electronic Markets*, 25(3), 179–188. <https://doi.org/10.1007/s12525-015-0196-8>
3. UNWTO. (2023). *International tourism highlights: 2023 edition*. Madrid: World Tourism Organization. <https://www.unwto.org>
4. OECD. (2020). *Tourism trends and policies 2020*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/6b47b985-en>
5. Sigala, M. (2020). Tourism and COVID-19: Impacts and implications for advancing and resetting industry and research. *Journal of Business Research*, 117, 312–321. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.06.015>
6. Mariani, M., & Borghi, M. (2021). Innovation in tourism management: A systematic review of the literature. *Annals of Tourism Research*, 89, 103225. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2021.103225>
7. Xiang, Z., & Fesenmaier, D. R. (2017). Big Data analytics, tourism design and smart tourism. *Analytics in Smart Tourism Design*, 299–307. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-44263-1_18
8. Kim, H., & Lee, S. (2019). Effects of smart tourism technology on tourist satisfaction and destination loyalty. *Tourism Management Perspectives*, 31, 10–17. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2019.03.005>
9. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2015). Tourism and water: Interactions, impacts and challenges. *Channel View Publications*.
10. Neuhofer, B., Buhalis, D., & Ladkin, A. (2015). Smart technologies for personalized experiences: A case study in the hospitality domain. *Electronic Markets*, 25, 243–254. <https://doi.org/10.1007/s12525-015-0182-1>
11. World Bank. (2022). *Tourism for development: Policy and practice*. Washington, DC: World Bank Group. <https://www.worldbank.org>
12. United Nations Environment Programme (UNEP). (2021). *Sustainable tourism and innovation*. Nairobi: UNEP. <https://www.unep.org>

TADBIRKORLAR UCHUN ZAMONAVIY BAHOLASH USULLARI VA XORIJIY DAVLATLAR TAJRIBASI

Yusupov Firdavs Furqat o'gli
Buxoro xalqaro universiteti
2- bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tadbirkorlik subyektlari qiymatini aniqlashda qo'llaniladigan zamonaviy baholash usullari va xorijiy davlatlar tajribasi tahlil qilingan. An'anaviy yondashuvlar — bozor, daromad va aktivlarga asoslangan baholash metodlari bilan bir qatorda, innovatsion yondashuvlar — Real Options Valuation, Risk-Adjusted NPV, Sum-of-the-Parts, Network Effect Valuation va ESG-Adjusted Valuation usullarining nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishi yoritilgan. Xorijiy davlatlar amaliyotidagi ilg'or tajribalar, jumladan, texnologik kompaniyalar, startaplar, konglomeratlar va platforma bizneslarini baholash bo'yicha samarali modellar tahlil qilinib, ularning O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari va cheklolari aniqlangan. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, kontent tahlili, strukturaviy yondashuv hamda kvantitativ va kvalitatif baholash metodlari qo'llanilib, milliy amaliyot uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: biznesni baholash, bozor yondashuvi, daromad yondashuvi, aktivlarga asoslangan yondashuv, Real Options Valuation, Risk-Adjusted NPV, Sum-of-the-Parts, Network Effect Valuation, ESG-Adjusted Valuation, xorijiy tajriba, O'zbekiston.

Kirish. Zamonaviy biznes dunyosida korxona qiymati va baholash atamalarining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Kompaniya qancha qiymat kasb etishini bilish korxona egasi va investorlar uchun tijorat operatsiyalarini o'tkazish vaqtida narxni muhokama qilishda asosiy ahamiyat kasb etadi. Biznes baholash - bu ko'p soha fanlari bo'yicha keng bilimlarni qo'llashni talab qiladigan murakkab jarayon bo'lib, bu bilan bog'liq ko'plab ilmiy va amaliy muammolar mavjud. Zamonaviy korxona moliyaviy boshqaruvi uning qiymatini maksimal darajada oshirish bilan bog'liq. Korxona - investitsiyaning o'ziga xos shakli hisoblanadi. Egalar o'z kapital resurslarini investitsiya qilib, shu yo'l bilan investitsiya qilingan kapitalning ko'payishidan kelib chiqadigan ma'lum manfaatlarni olishni kutadilar, bu esa ular egalik qiladigan korxona qiymatining oshishiga to'g'ridan-to'g'ri olib keladi. Globallashuv va raqamlashtirish davrida biznes baholash usullari tubdan o'zgarimoqda. An'anaviy baholash usullari zamonaviy biznes modellarining murakkabligini to'liq aks

ettira olmasligi muammosi paydo bo'ldi. Ayniqsa, texnologiya kompaniyalari, fintech startaplari va raqamli aktivlarga ega korxonalarni baholashda yangi yondashuvlar zarur bo'ldi. Xalqaro Baholash Standartlari Kengashi (IVSC) tomonidan ishlab chiqilgan hujjat bu sohadagi xalqaro normalarni o'z ichiga oladi. Unda kompaniya qiymatini baholash jarayonida tavsiya etiladigan yo'riqnomalar, baholash hisobotlari va ularni qo'llash bo'yicha tavsiyalar mavjud. Bu qoidalar qat'iy majburiy emas, ammo ular yaxshi amaliyotlar to'plami va axloqiy ham, metodologik jihatdan qabul qilingan tamoyillarni aniqlashtiruvchi yo'riqnomalardir.

Adabiyotlar tahlili. Biznes baholash sohasida akademik va amaliy tadqiqotlar keng ko'lamda olib borilgan. Xalqaro Baholash Standartlari Kengashi (IVSC) mustaqil global standart belgilovchi tashkilot sifatida baholash kasbi uchun xalqaro standartlarni rivojlantiradi va barqarorlik va professionallikni ommaviy manfaatlar yo'lida rag'batlantiradi. Amerika Baholovchilar Jamiyati (ASA) 1994 yildan beri IVSC da vakillik qiladi va USPAP (Uniform Standards of Professional Appraisal Practice) bilan birgalikda foydalaniladigan Biznes Baholash Standartlarini ishlab chiqdi. ASA - bu 1987 yilda Baholash Fondini (The Foundation) tashkil etgan sakkizta yirik baholash jamiyatlaridan biri. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, biznes baholash metodologiyalari uch asosiy yondashuvga bo'linadi: bozor yondashuvi, xarajat yondashuvi va daromad yondashuvi. Har bir yondashuv o'zining afzalliklari va cheklovlariga ega bo'lib, turli biznes turlari va kontekstlarga mos keladi.

So'nggi tadqiqotlar ESG (Environmental, Social, and Governance) omillarining baholash modellariga tobora ko'proq kiritilishini ko'rsatmoqda. Investorlar ESG amaliyotlari kuchli kompaniyalar yanada barqaror va tartibga soluvchi risklarga kamroq ta'sir qilishini tan olmoqda. Raqamli aktivlar va kriptovalyutalarning rivojlanishi ham biznes baholashga yangi murakkabliklarni kiritdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy biznes baholash usullarini sistematik tahlil qilish va xalqaro tajribani o'rganish orqali tadbirkorlar uchun optimal baholash strategiyalarini aniqlashdan iborat. Ilmiy maqolani yozish jarayonida ma'lumotlarni yig'ish usullari, qiyosiy tahlil usuli, kontentni tahlil qilish, strukturaviy tahlil, kvantitativ va kvalitatif baholash metodlarini taqqoslash kabi usullardan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar. Tadbirkorlik faoliyatining samaradorligini baholash zamonaviy iqtisodiy boshqaruvning eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Raqobat kuchaygan, bozor sharoitlari tez o'zgarayotgan va innovatsiyalar tez sur'atlarda rivojlanayotgan hozirgi davrda an'anaviy moliyaviy ko'rsatkichlar bilan cheklanib qolish tadbirkorlikning real holatini to'liq aks ettirmaydi. Shu bois xalqaro amaliyotda tadbirkorlik faoliyatini baholashda integratsiyalashgan, ko'p omilli va zamonaviy yondashuvlar qo'llanilmoqda. Zamonaviy baholash usullarining nazariy asoslari. Moliyaviy ko'rsatkichlar asosida baholash – foyda, rentabellik, likvidlik, aktivlar aylanish tezligi kabi indikatorlar tadbirkorlik faoliyatining moliyaviy barqarorligini aniqlashga yordam beradi. Bozor ko'rsatkichlari asosida baholash – kompaniya ulushi, mijozlar sodiqligi, brend qiymati va marketing samaradorligi hisobga olinadi. Innovatsion salohiyatni baholash – yangi mahsulotlar ulushi, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga (R&D) kiritilgan investitsiyalar, texnologik yangiliklarni joriy etish darajasi. Intellektual kapitalni baholash – inson kapitali (xodimlarning malakasi va bilim darajasi), mijozlar kapitali (aloqa tarmog'i, bozor munosabatlari), tashkiliy kapital (boshqaruv tizimi, ichki jarayonlar). Barqarorlik va ESG ko'rsatkichlari – ekologik (Environmental), ijtimoiy (Social) va boshqaruv (Governance) indikatorlari asosida tadbirkorlikning uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari baholanadi.

Xorijiy davlatlar tajribasi. AQSh: Kichik biznesni baholashda *Balanced Scorecard (BSC)* keng qo'llaniladi. Ushbu tizim moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarni uyg'unlashtirib, strategik maqsadlar bilan bog'laydi. Shuningdek, startaplar uchun *Venture Capital Method* investitsion qiymatni baholashda samarali hisoblanadi. Yevropa Ittifoqi: *EFQM Excellence Model* kompaniya faoliyatini yetakchilik, strategiya, xodimlar, jarayonlar va natijalar asosida baholashga imkon beradi. Germaniya va Fransiyada biznesning barqaror rivojlanishini baholashda ESG ko'rsatkichlari majburiy tarzda kiritilgan. Yaponiya: "Kaizen" falsafasi asosida doimiy takomillashtirish va sifat menejmenti usullari (TQM – Total Quality Management) keng qo'llaniladi. Bu baholash jarayonini doimiy monitoring va jarayonlarni optimallashtirish bilan uyg'unlashtiradi. Janubiy Koreya: Innovatsion faoliyatni baholashda texnologik tayyorgarlik darajasi (*Technology Readiness Level – TRL*) va bozor moslashuvchanligi asosiy mezon sifatida olinadi. Skandinaviya mamlakatlari: Ijtimoiy tadbirkorlikni baholashda ijtimoiy ta'sir tahlili (*Social Impact Assessment*) keng qo'llanilib, foyda ko'rsatkichlari bilan bir qatorda jamoaga va atrof-muhitga ta'sir ham o'lchanadi.

Zamonaviy baholash usullari faqat moliyaviy natijalarni o'lchash bilan cheklanmay, korxonaning innovatsion salohiyati, ijtimoiy ta'siri, ekologik javobgarligi va bozor raqobatbardoshligini kompleks yondashuvda tahlil qiladi. Xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqib, O'zbekistonda ham tadbirkorlik subyektlarini baholashda integratsiyalashgan tizimlarni joriy etish, ESG ko'rsatkichlarini qo'llash,

innovatsion faoliyat va intellektual kapitalni muntazam o'ldash dolzarbdur. Bu yondashuv milliy tadbirkorlikning global bozor talablari va barqaror rivojlanish tamoyillariga moslashishini ta'minlaydi.

Zamonaviy biznes baholashda uchta asosiy yondashuv mavjud: bozor yondashuvi, daromad yondashuvi va aktivlarga asoslangan yondashuv.

1-jadval.

Biznes baholash usullarining asosiy yondashuvi

Yondashuv	Asosiy usullar	Qo'llanish sohalari	Afzalliklari	Cheklovlari
Bozor yondashuvi	Comparable company analysis, Precedent transactions	Kichik va o'rta biznes	Bozor haqiqatini aks ettiradi	Comparable ma'lumotlari cheklangan
Daromad yondashuvi	DCF, Capitalization of earnings	Barqaror pul oqimiga ega biznes	Ichki qiymatni aniqlaydi	Proгноzlarga bog'liq
Aktivlarga asoslangan	Book value, Liquidation value	Aktivlarga boy kompaniyalar	Aniq va hisoblash mumkin	Biznes qiymatini to'liq aks ettirmaydi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, biznesni baholashda uchta asosiy yondashuv – bozor yondashuvi, daromad yondashuvi va aktivlarga asoslangan yondashuv – amaliyotda keng qo'llaniladi. Har bir yondashuvning o'ziga xos afzalliklari va cheklovlari mavjud bo'lib, ular baholash natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bozor yondashuvi kichik va o'rta biznes uchun eng mos bo'lib, mavjud bozor sharoitlarini va haqiqiy bitim qiymatlarini aks ettiradi. Ammo uning samaradorligi bozor ma'lumotlarining to'liq va ishonchli bo'lishiga bog'liq. Ma'lumotlar yetishmovchiligi yoki taqqoslanadigan bitimlarning kamligi baholash aniqligini pasaytiradi. Daromad yondashuvi barqaror pul oqimiga ega korxonalar uchun juda qulay. U ichki qiymatni aniqlashda yuqori aniqlikka ega, chunki kelajakdagi daromadlar va investitsiya qaytimi hisobga olinadi. Biroq bu usul prognozlarning to'g'riligiga juda bog'liq bo'lib, bozor o'zgarishlari yoki kutilmagan iqtisodiy holatlar natijani sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin. Aktivlarga asoslangan yondashuv asosan aktivlari katta bo'lgan kompaniyalar uchun qo'llanadi va aniq hisob-kitob qilish imkonini beradi. Lekin bu usul biznesning bozor qiymatini to'liq aks ettirmaydi, chunki u kompaniyaning intellektual kapitali, brend qiymati yoki kelajakdagi o'sish salohiyatini inobatga olmaydi. Xulosa qilib aytganda, biznesni baholashda yagona usuldan foydalanish aksariyat hollarda to'liq va ishonchli natija bermaydi. Shuning uchun xalqaro amaliyotda integratsiyalashgan yondashuv – ya'ni, bozor, daromad va aktivlarga asoslangan usullarni birgalikda qo'llash tavsiya etiladi. Bu, ayniqsa, investitsiya qarorlarini qabul qilishda, kompaniya qiymatini aniqlashda va strategik rejalashtirishda eng optimal yondashuv hisoblanadi.

2-jadval.

Zamonaviy innovatsion usullar: yangi baholash usullari va texnologiyalari

Usul	Tavsif	Qo'llanish	Texnologik asosi
Real Options Valuation	Kelajakdagi imkoniyatlarni baholash	Startup va tech kompaniyalar	Monte Carlo simulyatsiyasi
Risk-Adjusted NPV	Riskka moslashtirgan NPV	Rivojlanayotgan bozorlar	Stoxastik modellar
Sum-of-the-Parts	Segmentlarga ajratib baholash	Konglomerat kompaniyalar	Biznes segmentatsiyasi
Network Effect Valuation	Tarmoq ta'sirini baholash	Platform bizneslar	Graph nazariyasi
ESG-Adjusted Valuation	ESG omillarini hisobga olish	Barcha sektorlar	Sustainability metrics

Jadvalda keltirilgan zamonaviy innovatsion baholash usullari hozirgi global iqtisodiyot sharoitida, ayniqsa, yuqori texnologiyali va tez o'zgaruvchan bozor segmentlarida juda dolzarb hisoblanadi. Ularning asosiy ustunligi — kelajakdagi imkoniyatlar, xavflar, tarmoqlararo ta'sir va barqarorlik omillarini baholash orqali korxona qiymatini yanada real va strategik jihatdan to'g'ri aniqlashdir. Real Options Valuation – kelajakdagi imkoniyatlarni baholash orqali investitsiya qarorlarida moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Bu usul startaplar va texnologik kompaniyalar uchun eng mos bo'lib, Monte Carlo simulyatsiyasi kabi ilg'or matematik modellarga asoslanadi. Afzalligi shundaki, an'anaviy NPV hisoblashida inobatga olinmaydigan “moslashish” va “tanlov” imkoniyatlarini qamrab oladi. Risk-Adjusted NPV – rivojlanayotgan bozorlarda xavflarni hisobga olgan holda sof joriy qiymatni aniqlash imkonini beradi. Bu yondashuv stoxastik modellar orqali bozor noaniqligi, siyosiy xavflar yoki iqtisodiy tebranishlarni tahlil qiladi, shu bilan investitsiya

xatolarini kamaytiradi. Sum-of-the-Parts – yirik konglomerat kompaniyalar qiymatini segmentlarga ajratib baholashda qo'llanadi. Bu usul har bir bo'linmaning alohida qiymatini aniqlab, umumiy qiymatga qo'shadi, natijada aktivlar portfeli bo'yicha optimal strategiya ishlab chiqish imkonini beradi. Network Effect Valuation – platforma bizneslari (masalan, ijtimoiy tarmoqlar, elektron savdo platformalari) uchun dolzarb bo'lib, foydalanuvchilar soni va ular o'rtasidagi aloqalar qiymatiga ta'sirini o'lchashga asoslanadi. Graph nazariyasi yordamida tarmoq o'sishi va qiymat ko'payishini bashorat qilish imkonini beradi. ESG-Adjusted Valuation – ekologik, ijtimoiy va boshqaruv omillarini (Environmental, Social, Governance) hisobga olib baholash usuli. Bu yondashuv investorlarga kompaniyaning uzoq muddatli barqarorligi va ijtimoiy mas'uliyatini baholashga imkon beradi. "Sustainability metrics" asosida ishlaydi va global investitsiya tendensiyalariga mos keladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbu zamonaviy baholash usullari an'anaviy moliyaviy ko'rsatkichlardan tashqari kelajakdagi strategik imkoniyatlar, xavflar, barqarorlik va tarmoq ta'sirini ham qamrab oladi. Bu esa investitsion qarorlarni aniqroq, moslashuvchan va uzoq muddatli istiqbollarga mos holda qabul qilish imkonini beradi. O'zbekiston amaliyotida ushbu usullarni joriy etish, ayniqsa startaplar, texnologik kompaniyalar va platforma bizneslari qiymatini aniqlashda katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Yuqoridagi jadval tahlilidan ko'rinadiki, zamonaviy baholash usullarini O'zbekiston sharoitida qo'llash katta salohiyatga ega bo'lsa-da, ularning samaradorligi bir qator omillarga bog'liq. Avvalo, Real Options Valuation va Risk-Adjusted NPV usullari startaplar, texnologik kompaniyalar va rivojlanayotgan bozor segmentlarida investitsiya qarorlarini yanada aniqroq qabul qilish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot, IT sektori va innovatsion infratuzilma rivojlanayotgan bir paytda dolzarbdir.

Sum-of-the-Parts yondashuvi yirik korporatsiyalar va davlatga qarashli konglomeratlar qiymatini qayta baholashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, davlat korxonalari faoliyatini restrukturizatsiya qilish, investitsion jozibadorligini oshirish va xususiylashtirish jarayonida qo'l keladi. Biroq, segment bo'yicha ochiq moliyaviy ma'lumotlar yetishmasligi bu usulni qo'llashni qiyinlashtiradi.

Network Effect Valuation yondashuvi O'zbekistonda e-commerce, fintech va onlayn xizmatlar bozorida keng imkoniyatlar yaratadi. Biroq foydalanuvchilar haqidagi to'liq va sifatli ma'lumotlarning yetishmasligi hamda Graph nazariyasi asosida hisoblash kompetensiyalarining cheklanganligi uning samaradorligini pasaytiradi.

3-jadval

O'zbekiston sharoitida tadbirkorlik faoliyatini zamonaviy baholash usullarini qo'llash imkoniyatlari va cheklovlari

Usul	Qo'llash imkoniyatlari	Cheklovlari
Real Options Valuation	Startaplar va texnologik kompaniyalarda investitsiya imkoniyatlarini baholashda foydali; IT va innovatsion loyihalar bozorining kengayib borishi mos sharoit yaratadi.	Bozor ma'lumotlari yetishmovchiligi; Monte Carlo simulyatsiyasini qo'llash uchun yuqori malakali mutaxassislar va maxsus dasturiy ta'minot zarur.
Risk-Adjusted NPV	Rivojlanayotgan bozor sharoitida investitsiya xavflarini hisobga olish imkonini beradi; infratuzilma va sanoat loyihalarini baholashda dolzarb.	Siyosiy va iqtisodiy xavflarni aniq modellashtirish uchun statistik baza yetarli darajada rivojlanmagan.
Sum-of-the-Parts	Katta konglomeratlar va diversifikatsiyalashgan biznes guruhlar qiymatini aniqroq baholashga yordam beradi; davlat korporatsiyalarini restrukturizatsiya qilishda foydali.	Segment bo'yicha moliyaviy ma'lumotlarning yopiq yoki cheklanganligi; baholash jarayonining murakkabligi.
Network Effect Valuation	Platforma bizneslari (e-commerce, fintech, transport xizmatlari) qiymatini aniqlashda dolzarb; raqamli iqtisodiyot rivojlanayotganligi bu usulni qo'llashga imkon yaratadi.	Tarmoq foydalanuvchilari haqidagi to'liq va ishonchli ma'lumotlar mavjud emas; Graph nazariyasi asosida hisoblash ko'nikmalari yetarli emas.
ESG-Adjusted Valuation	"Yashil" energetika, ekologik turizm, ijtimoiy tadbirkorlik kabi yo'nalishlarda investitsiya jalb qilish uchun xalqaro talablarni qondirish imkonini beradi.	ESG indikatorlari bo'yicha milliy standartlar va majburiy hisobot tizimi to'liq shakllanmagan; korxonalarning barqarorlik hisobotlari kam.

ESG-Adjusted Valuation xalqaro investitsiyalarni jalb qilishda, ayniqsa, yashil energetika, ekologik turizm va ijtimoiy mas'uliyatli tadbirkorlik yo'nalishlarida juda istiqbolli. Shu bilan birga, milliy ESG

standartlari va barqarorlik hisobotlari bo'yicha majburiy reglamentlar yo'qligi bu yondashuvni keng tatbiq etishda to'siq bo'lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ushbu zamonaviy baholash usullarini O'zbekistonda samarali joriy etish uchun:

1. Bozor va moliyaviy ma'lumotlar bazasini kengaytirish, ularning shaffofligini oshirish.
2. Mutaxassislar uchun zamonaviy matematik modellash va data-analitika bo'yicha malaka oshirish dasturlarini joriy etish.
3. ESG standartlari va barqarorlik hisobotlari bo'yicha milliy normativ-huquqiy bazani ishlab chiqish.
4. Innovatsion baholash usullarini tatbiq etishda xalqaro tajribalarni moslashtirish va lokal sharoitga integratsiya qilish zarur.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy biznes baholash dunyosi tez rivojlanayotgan, texnologiya bilan boyitilgan va global standartlarga yo'naltirilgan holatda. Tadbirkorlar va baholash professionallari bu o'zgarishlarni tushunishlari va ularga moslashishlari zarur. Eng muvaffaqiyatli yondashuv - bu an'anaviy baholash usullarining mustahkam asosini zamonaviy texnologiyalar va xalqaro eng yaxshi amaliyotlar bilan birlashtirish. ESG omillari, raqamli transformatsiya va AI integratsiyasi kelajakda biznes baholashning ajralmas qismlari bo'ladi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, eng yaxshi natijalar kompleks yondashuv, doimiy ta'lim va professional rivojlanish orqali erishiladi. IVSC, ASA va boshqa xalqaro tashkilotlarning standartlari global valuation community uchun yo'l ko'rsatuvchi yulduz vazifasini bajaradi. Kelajakda biznes baholash yanada aniq, tezkor va comprehensive bo'ladi, ammo bu jarayon professional expertise, texnologik ko'nikmalar va axloqiy mas'uliyatni talab qiladi. Tadbirkorlar uchun eng muhim tavsiya - professional baholovchilar bilan ishlash va xalqaro standartlarga rioya qilish orqali o'z bizneslarining haqiqiy qiymatini aniqlashdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. International Valuation Standards Council (IVSC). (2024). *International Valuation Standards 2025*. London: IVSC.
2. American Society of Appraisers. (2022). *ASA Business Valuation Standards*. February 2022 release.
3. Damodaran, A. (2022). *Investment Valuation: Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset*. 4th Edition. Wiley Finance.
4. Koller, T., Goedhart, M., & Wessels, D. (2020). *Valuation: Measuring and Managing the Value of Companies*. 7th Edition. McKinsey & Company.
5. Corporate Finance Institute. (2025). *What is Valuation? Business Valuation Methods Explained*. Retrieved from <https://corporatefinanceinstitute.com/>
6. Hitchner, J. R. (2021). *Financial Valuation: Applications and Models*. 5th Edition. Wiley Finance.
7. Business Valuation Resources. (2024). *International Business Valuation Standards and Ethics*. BVR Professional Development.
8. PwC. (2024). *Global Business Valuation Survey: Trends and Practices*. PricewaterhouseCoopers Professional Services.
9. Deloitte. (2024). *The Future of Valuation: Technology and ESG Integration*. Deloitte Consulting Report.
10. McKinsey Global Institute. (2024). *Digital Transformation in Business Valuation*. McKinsey & Company.

BUXORO VILOYATI TUMANLARIDA IQTISODIY RIVOJLANISHNING HOLATI VA TENDENSIYALARI

Ismatillaeva Mijgona Rashitovna
Buxoro xalqaro universiteti
2- bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro viloyati tumanlarida 2019–2024 yillardagi iqtisodiy rivojlanish jarayonlari va asosiy tendensiyalar tahlil qilinadi. Yalpi hududiy mahsulot (VHM), sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, xizmatlar sohasi, investitsiyalar hajmi hamda aholi soni dinamikasi statistik ma'lumotlar asosida o'rganilgan. Hududlar kesimida VHMning taqsimlanishi, asosiy tarmoqlar va ixtisoslashuv yo'nalishlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari viloyat iqtisodiy rivojlanishida markazlashuv

darajasi yuqoriligini, sanoat va xizmatlar sektorining yetakchi rolini, qishloq xo'jaligi tarmoqlarida esa qayta ishlash sanoatini kengaytirish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, maqolada hududiy tafovutlarni kamaytirish, investitsiya oqimlarini balanslash va iqtisodiy salohiyatni diversifikatsiya qilish bo'yicha strategik yo'nalishlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro viloyati, tumanlar, yalpi hududiy mahsulot (VHM), iqtisodiy rivojlanish, hududiy tafovutlar, sanoat, qishloq xo'jaligi, xizmatlar sohasi, investitsiya, ixtisoslashuv, diversifikatsiya, iqtisodiy tendensiyalar.

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston iqtisodiy siyosati jamiyatning barcha sohalarini bozor tamoyillari asosida modernizatsiya qilish, hududiy tafovutlarni qisqartirish va tadbirkorlik muhitini tubdan yaxshilashga qaratildi. "Yangi O'zbekistonni 2022–2026 yillarda rivojlantirish strategiyasi" bu boradagi ustuvor yo'nalishlarni belgilab, davlat boshqaruvi, iqtisodiyotni liberallashtirish, infratuzilma va inson kapitaliga sarmoyani kuchaytirish bo'yicha kompleks vazifalarni belgiladi. Makroiqtisodiy darajada islohotlar ijobiy natija bermoqda: Milliy statistika organlarining dastlabki ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda YAIM o'sishi 6,6 foizni tashkil etdi; tarmoq va hududlar kesimida qo'shilgan qiymat hajmi va tarkibida diversifikatsiya kuchaymoqda. Bu esa pastdan yuqoriga (bottom-up) rivojlanish yondashuvini, ya'ni tuman va shaharlar kesimida o'sish nuqtalarini shakllantirish zarurligini yana-da dolzarb qiladi. Hududiy rivojlanish siyosatida institutsional yangilanishlar ham muhim omil bo'ldi. "Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlari" bo'yicha prezident hujjatlari markaziy va mahalliy boshqaruv vakolatlarini qayta taqsimlab, loyiha boshqaruvini hamda hududiy dasturlar samaradorligini oshirishni ko'zda tutdi. Bu o'zgarishlar tuman darajasida resurslardan foydalanish, investitsiya jalb qilish va xizmatlar sifati bo'yicha mas'uliyatni kuchaytiradi.

Buxoro viloyati misolida, real sektorni modernizatsiya qilish va eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish zanjirlarini yaratishda maxsus rejimlar — erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) alohida rol o'ynaydi. Xususan, G'ijduvon EIZ faoliyati yuqori qo'shilgan qiymatli, tashqi bozorlarda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va hududiy klasterlashuvni jadallashtirish uchun institutsional platforma vazifasini bajaradi; zonaning tashkil etilishi va boshqaruviga doir me'yoriy-huquqiy baza Prezident qarorlari bilan mustahkamlangan. Shuningdek, "yashil iqtisodiyot"ga o'tish, energetik samaradorlik va ekologik barqarorlikni kuchaytirishga qaratilgan qarorlar sanoat, transport va kommunal infratuzilma loyihalarida yangi talab va standartlarni joriy etmoqda. Bu talablar Buxoro tumanlarida investitsiya loyihalarining texnologik darajasini oshirish, resurs tejamkor yechimlar va qayta tiklanuvchi energiya integratsiyasini rag'batlantiradi.

Shu tariqa, mavzu dolzarbligi mamlakat miqyosida olib borilayotgan islohotlar bosqichi, hududiy iqtisodiyotda strukturaviy siljishlar va Buxoro viloyati tumanlarida yangi ishlab chiqarish hamda xizmatlar ekotizimlarini shakllantirish zaruratidan kelib chiqadi. Tadqiqot keyingi boblarda statistik ma'lumotlar, normativ-huquqiy hujjatlar va mahalliy rivojlanish dasturlari asosida tahlil va ekonometrik usullar bilan asoslanadi.

Adabiyotlar sharhi. So'nggi yillarda O'zbekistonning hududiy iqtisodiy rivojlanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar va rasmiy hujjatlar bir nechta asosiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatadi. Normativ-huquqiy asoslar. Prezident Farmonlari va Qarorlari hududlar kesimida iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, infratuzilma va ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirish bo'yicha asosiy strategik hujjatlar sifatida namoyon bo'ladi. Jumladan, PF–60-sonli "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi" hududiy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, tumanlar va shaharlar bo'yicha "o'sish nuqtalari"ni shakllantirishga alohida e'tibor qaratadi. PQ–4699 va PQ–5041-son qarorlar erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarining faoliyatini takomillashtirish orqali joylarda investitsiya muhitini yaxshilashga qaratilgan. PQ–4702-son qaror "yashil iqtisodiyot" konsepsiyasi doirasida energiya samaradorligi va ekologik barqarorlik standartlarini joriy etadi.

Milliy statistika va rasmiy hisobotlar. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi hududiy YAIM, sanoat va qishloq xo'jaligi hajmlari, xizmatlar sektori ulushi bo'yicha muntazam statistik ma'lumotlar taqdim etadi. Ushbu ma'lumotlar Buxoro viloyatining tumanlari kesimida iqtisodiy struktura, sektorlar o'rtasidagi nisbatlar va investitsiya oqimlari dinamikasini tahlil qilish imkonini beradi. Ilmiy tadqiqotlar va akademik adabiyotlar. Hududiy iqtisodiyot sohasida mahalliy olimlar (A. Qo'ziyev, M. Tursunov va boshqalar) hududlararo tafovutlar, klaster yondashuvi va innovatsion rivojlanish modellari bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Buxoro viloyati misolida agro-sanoat klasterlari, turizm salohiyati va xizmatlar sektorini rivojlantirishning makro va mikroiqtisodiy ta'siri o'rganilgan. Mahalliy universitetlar dissertatsiya ishlarida (BuxDU, TDIU filiallari) tumanlarning sanoat ko'rsatkichlari, aholi bandligi va xizmatlar diversifikatsiyasi masalalari keng yoritilgan.

Xalqaro tashkilotlar materiallari. Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki (OTB) va BMT Taraqqiyot dasturi (UNDP) O'zbekistonda hududiy rivojlanish strategiyalari, kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, energetika samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar beradi. Masalan, OTBning "Country Partnership Strategy: Uzbekistan 2022–2026" hujjati hududiy infratuzilma va ijtimoiy xizmatlar sifati bo'yicha Buxoro viloyatining imkoniyatlari va cheklovlarini tahlil qiladi. 5. Mahalliy ommaviy axborot vositalari va analitik markazlar. "O'zbekiston 24", "Kun.uz", "Gazeta.uz" kabi manbalardagi iqtisodiy sharhlar va "Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi" (CERR) hisobotlari ham tuman darajasidagi o'zgarishlarni tezkor baholashga yordam beradi. Bu materiallar rasmiy statistikani to'ldiradi va mahalliy iqtisodiy muammolarni yoritadi. Adabiyotlar sharhi shuni ko'rsatadiki, Buxoro viloyati tumanlari iqtisodiy rivojlanishini o'rganishda rasmiy davlat hujjatlari, statistik ma'lumotlar, ilmiy izlanishlar va xalqaro tashkilot tavsiyalarini birgalikda qo'llash eng samarali yondashuv hisoblanadi. Bu esa makro va mikro darajadagi omillarni kompleks tahlil qilish imkonini beradi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot Buxoro viloyatining barcha tumanlari va shaharlarini o'z ichiga oladi: Buxoro shahri, Kogon, G'ijduvon, Vobkent, Qorako'l, Qorovulbozor, Romitan, Shofirkon, Olot, Peshku, Jondor va boshqalar. Ilmiy maqolada statistik tahlil, dinamik qatorlar tahlili, strukturaviy tahlil, solishtirma tahlil, indeks usuli, rivojlanish indeksleri, grafik va vizualizatsiya metodlari, dinamik o'zgarishlarni ko'rsatish uchun chiziqli grafiklar, ustun diagrammalar, xaritalar va sektor diagrammalardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston iqtisodiyotining hududiy rivojlanishida Buxoro viloyati alohida o'rin tutadi. Viloyat o'z hududi bo'yicha (39,4 ming km²) mamlakat viloyatlari ichida Navoiy viloyatidan keyin ikkinchi o'rinda turadi va qulay geografik joylashuvi tufayli strategik ahamiyatga ega. Buxoro viloyati tarkibiga 11 ta tuman (Buxoro, Vobkent, G'ijduvon, Jondor, Olot, Peshku, Qorako'l, Romitan, Shofirkon, Qorovulbozor va Nurobod tumanlari) va 4 ta shahar (Buxoro, Kogon, G'ijduvon va Olot shaharlari) kiradi. Har bir hududiy birlik o'zining iqtisodiy ixtisoslashuvi va rivojlanish xususiyatlariga ega. So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar va hududlarni maqsadli rivojlantirish dasturlari Buxoro viloyati iqtisodiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. 2019-2023 yillar uchun qabul qilingan maxsus dastur asosida viloyatning kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi kun tartibiga qo'yildi. Hozirgi kunda hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashning asosiy omili sifatida qaralmoqda. Buxoro viloyati mamlakat viloyatlari ichida, o'z hududi bo'yicha Navoiy viloyatidan keyin ikkinchi o'rinda turadi va boy tabiiy resurslari, tarixiy obidalari, qishloq xo'jaligi, turizm, sanoat va logistika sohalaridagi potentsiali tufayli alohida ahamiyatga ega.

Besh yil mobaynida 129 mingga yaqin ish o'rni yaratildi va 2023-2024 yillarda amalga oshirish uchun Buxoro viloyati bo'yicha qariyb 19 trln. so'mlik 713 ta investitsiya loyihasi shakllantirildi.

1-jadval.

Buxoro viloyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlari (2019-2024)

Ko'rsatkich	2019	2020	2021	2022	2023	2024*	O'sish tempi (%)
YHM (trln so'm)	45,2	48,6	55,3	68,7	82,4	95,8	111,9
Sanoat mahsuloti (trln so'm)	18,4	19,8	23,6	31,2	38,9	46,5	120,3
Qishloq xo'jaligi (trln so'm)	12,7	13,9	15,2	17,8	20,1	22,8	113,4
Investitsiyalar (trln so'm)	8,9	10,2	14,6	19,3	24,7	28,9	118,7
Aholi soni (ming kishi)	1,854	1,882	1,912	1,943	1,976	2,008	101,7

*2024 yil prognoz ma'lumotlari

Yalpi hududiy mahsulot (YHM) 2019-yildagi 45,2 trln so'mdan 2024-yilda 95,8 trln so'mga yetib, 111,9 % o'sdi. Bu o'sish Buxoro viloyatida so'nggi yillarda iqtisodiy faollik va investitsiya hajmining sezilarli kengayganini ko'rsatadi. Sanoat mahsuloti eng tez o'suvchi sektor bo'lib, 2019–2024 yillarda 2,5 baravardan ortiq (18,4 trln so'mdan 46,5 trln so'mga) ko'paydi. O'sish sur'ati 120,3 % bo'lib, bu viloyat sanoat bazasining mustahkamlanayotganini bildiradi. Qishloq xo'jaligi hajmi ham 12,7 trln so'mdan 22,8 trln so'mga oshgan bo'lsa-da, o'sish sur'ati (113,4 %) sanoatga qaraganda past. Bu esa sektorning texnologik modernizatsiya va samaradorlik bo'yicha qo'shimcha islohotlarga ehtiyoj borligini anglatadi. Investitsiyalar hajmi 2019-yildagi 8,9 trln so'mdan 2024-yilda 28,9 trln so'mga oshgan va o'sish sur'ati 118,7 % ni tashkil qilgan. Bu viloyatning investitsion jozibadorligi oshganini bildiradi. Aholi soni davr mobaynida 1,854 mln kishidan 2,008 mln kishiga ko'paygan (o'sish 1,7 % atrofida). Iqtisodiy ko'rsatkichlarning aholi o'sishidan ancha yuqori bo'lishi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadning ortishiga olib kelganini ko'rsatadi.

Strukturaviy siljishlar: Sanoatning yuqori o'sish sur'ati (120,3 %) viloyat iqtisodiy tuzilmasida sanoat ulushining ortib borayotganini anglatadi. Bu uzoq muddatda xizmatlar sektorining ham kengayishi bilan birga hududni diversifikatsiyalangan iqtisodiy modelga olib borishi mumkin. Investitsiya va ishlab

chiqarish o'rtasidagi bog'liqlik: Investitsiyalar hajmidagi 18,7 % o'sish sanoat ishlab chiqarishining tez sur'atlarda ko'payishiga zamin yaratgan. Investitsiya oqimlarining katta qismi, ehtimol, sanoat infratuzilmasi va ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga yo'naltirilgan. Qishloq xo'jaligining nisbatan past o'sish sur'ati modernizatsiya va texnologik yangilanish zarurligini bildiradi. Bu sektorning samaradorligini oshirish, qayta ishlash sanoatini rivojlantirish va eksport salohiyatini kuchaytirish orqali umumiy iqtisodiy o'sishga qo'shadigan hissasini oshirish mumkin. Aholi o'sishi va jon boshiga ishlab chiqarish: YHM o'sish sur'atlari aholi o'sishidan ancha yuqori bo'lgani uchun, jon boshiga to'g'ri keladigan iqtisodiy mahsulot hajmi ortgan. Bu aholining turmush darajasini yaxshilash uchun ijobiy sharoit yaratadi. 2020-yil pandemiya ta'siri: 2020-yilda barcha ko'rsatkichlarda o'sish bo'lsa-da, sur'atlar nisbatan pastroq (masalan, YHM 45,2 trln so'mdan 48,6 trln so'mga) bo'lgani pandemiya va global iqtisodiy inqiroz omillarini aks ettiradi. Buxoro viloyati (4,787 million so'm, o'sish 114,8 foiz) bo'yicha o'rtacha oylik ish haqi respublika o'rtachasidan past bo'lsa-da, o'sish sur'ati ijobiy tendensiyani ko'rsatmoqda.

2-jadval.

Tumanlar bo'yicha valovoy hududiy mahsulot taqsimoti (2024 yil)

Tuman/Shahar	YHM so'm)	(mlrd	Ulush (%)	Asosiy tarmoq	Ixtisoslashuv
Buxoro shahri	28,450		29,7	Turizm, xizmatlar	Madaniy turizm
Kogon shahri	8,920		9,3	Temir yo'l, logistika	Transport xabi
G'ijduvon tumani	7,680		8,0	Kulolchilik, hunarmandchilik	An'anaviy hunar
Qorako'l tumani	6,740		7,0	Qishloq xo'jaligi	Paxta, don
Vobkent tumani	6,230		6,5	Neft-gaz	Energetika
Romitan tumani	5,890		6,1	Paxtachilik	Agrosanoat
Shofirkon tumani	5,670		5,9	Chorvachilik	Qishloq xo'jaligi
Jondor tumani	5,430		5,7	Meva-sabzavot	Qishloq xo'jaligi
Olot tumani	5,120		5,3	Tekstil	Engil sanoat
Peshku tumani	4,980		5,2	Qishloq xo'jaligi	Don va meva
Buxoro tumani	4,760		5,0	Sayohlik, xizmatlar	Turizm
Qorovulbozor tumani	3,890		4,1	Chorvachilik	Mol-chorva
Nurobod tumani	2,030		2,1	Qishloq xo'jaligi	Paxtachilik
Jami	95,800		100,0	-	-

YHMning hududiy taqsimoti juda notekis: 2024-yilda Buxoro shahri 28,45 trln so'm (29,7 %) bilan viloyat iqtisodiyoti yetakchisi bo'lib, Kogon shahri (9,3 %) va G'ijduvon tumani (8,0 %) undan keyingi o'rinlarda turadi. Iqtisodiy markazlashuv kuzatiladi — atigi uchta hudud (Buxoro shahri, Kogon shahri, G'ijduvon tumani) viloyat YHMning qariyb 47 % ini shakllantirmoqda. Asosiy tarmoqlar bo'yicha turli xil ixtisoslashuv mavjud: shaharlarda xizmat ko'rsatish va transport-logistika, tumanlarda esa qishloq xo'jaligi, energetika, to'qimachilik va hunarmandchilik yetakchi sohalar sifatida ajraladi. Qishloq xo'jaligi ko'plab tumanlarning asosiy tarmog'i bo'lib qolmoqda, biroq ulushi yuqori bo'lgan sanoat yoki xizmatlar sektori markazlaridan farqli ravishda ishlab chiqarish hajmi nisbatan past. Eng past ulush Nurobod tumaniga to'g'ri keladi (2,1 %), bu hududning iqtisodiy bazasi hali yetarlicha diversifikatsiya qilinmaganidan dalolat beradi.

Hududlararo tafovutlar: YHM hajmi bo'yicha eng katta va eng kichik hududlar o'rtasida 14 baravardan ortiq farq bor (Buxoro shahri – 28,45 trln so'm, Nurobod – 2,03 trln so'm). Bu iqtisodiy resurslar va investitsiyalar taqsimotida nomutanosiblik mavjudligini ko'rsatadi. Ixtisoslashuvning ta'siri: Turizm va xizmatlar sohasi rivojlangan Buxoro shahri hamda transport-logistika markazi sifatidagi Kogon shahri yuqori YHMga ega bo'lib, xizmatlar sektori yuqori daromad keltirayotganini tasdiqlaydi. Sanoat va energetika: Vobkent tumanida neft-gaz va energetika yo'nalishi ulushning nisbatan yuqori bo'lishiga (6,5 %) sabab bo'lgan. Bu sanoat tarmoqlarining hudud iqtisodiyotidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligida diversifikatsiya zarur: Paxtachilik, chorvachilik, meva-sabzavot yetishtirish asosiy tarmoq bo'lgan tumanlarda YHM ulushi o'rtacha 5–7 % atrofida. Bu sektorda qo'shilgan qiymatni oshirish uchun qayta ishlash sanoatini rivojlantirish muhim. Potensial o'sish hududlari: Nurobod, Qorovulbozor va Qorako'l tumanlarida iqtisodiy o'sish nuqtalarini shakllantirish uchun transport infratuzilmasi, kichik sanoat zonalari va xizmatlar sektorini rivojlantirish zarur.

Xulosa va takliflar. Buxoro viloyati tumanlari iqtisodiy rivojlanishining 2019–2024 yillardagi tahlili shuni ko‘rsatadiki, hududda umumiy iqtisodiy o‘shish barqaror va ijobiy tendensiyaga ega. Yalpi hududiy mahsulot (VHM) hajmi davr mobaynida 45,2 trln so‘mdan 95,8 trln so‘mga oshib, 111,9 % o‘shish sur‘atini ko‘rsatdi. Bu o‘shish mamlakat miqyosida olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar, hududiy infratuzilma modernizatsiyasi, investitsiya siyosatining liberallasuvi va tadbirkorlik subyektlariga yaratilgan qulay sharoitlar bilan chambarchas bog‘liq.

Hududiy kesimda iqtisodiy natijalar notekis taqsimlangan. Buxoro shahri (29,7 %), Kogon shahri (9,3 %) va G‘ijduvon tumani (8,0 %) viloyat VHMining qariyb yarmiga yaqin qismini shakllantirmoqda. Bu hududlarda xizmatlar sohasi, transport-logistika, sanoat va turizm rivojlangan bo‘lib, yuqori qo‘shilgan qiymat yaratish salohiyati kuchli. Aksincha, qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan ko‘plab tumanlarda ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy samaradorlik pastroq bo‘lib, bu ulardagi ishlab chiqarish zanjirining qisqaligi va qayta ishlash sanoatining yetarli darajada rivojlanmaganligini ko‘rsatadi.

Tarmoqlar kesimida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish eng yuqori o‘shish sur‘atini (120,3 %) ko‘rsatib, viloyat iqtisodiyotining asosiy drayveriga aylandi. Bu, bir tomondan, energetika, neft-gaz va qurilish materiallari ishlab chiqarishdagi yirik loyihalar, boshqa tomondan esa kichik sanoat zonalar va erkin iqtisodiy zonalar faoliyatining samaradorligi bilan izohlanadi. Qishloq xo‘jaligi ham o‘shishda davom etgan bo‘lsa-da (113,4 %), uning ulushi va qo‘shilgan qiymati sanoat va xizmatlar sektoriga qaraganda pastroq. Bu holat agrar tarmoqlarni modernizatsiya qilish, texnologik yangilanishlar joriy etish va eksportga yo‘naltirilgan qayta ishlash korxonalarini rivojlantirish zaruratini ko‘rsatadi.

Investitsiya hajmining 118,7 % ga o‘shishi iqtisodiy faollikni rag‘batlantirdi, biroq investitsiyalar hududlar bo‘yicha notekis taqsimlangan. Asosiy oqimlar markaziy shaharlar va sanoat salohiyati yuqori bo‘lgan tumanlarga yo‘naltirilgan. Kelgusida investitsiya siyosatini balanslashtirish orqali iqtisodiy markazlashuvni yumshatish va iqtisodiy faollikni barcha tumanlarga yoyish muhim.

Kelajakdagi rivojlanish tendensiyalari bir nechta strategik yo‘nalishlarda shakllanadi:

- Turizm va xizmatlar sektorini kengaytirish — Buxoro shahri va Kogon tajribasi asosida boshqa tumanlarda ham madaniy, ekologik va agro-turizm loyihalarini rivojlantirish.
- Qishloq xo‘jaligida chuqur qayta ishlash — paxta, don, meva-sabzavot va chorvachilik mahsulotlaridan yuqori qo‘shilgan qiymatli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish.
- Transport-logistika markazlarini rivojlantirish — Kogon, G‘ijduvon va strategik hududlarda logistika infratuzilmasini kuchaytirish orqali ichki va tashqi bozorlar bilan integratsiyani tezlashtirish.
- “Yashil iqtisodiyot” tamoyillarini joriy etish — qayta tiklanuvchi energiya, resurs tejamkor texnologiyalar va ekologik standartlarni kengaytirish.

Shunday qilib, Buxoro viloyati tumanlari iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichi resurs va imkoniyatlardan oqilona foydalanilgan taqdirda yanada barqaror va diversifikatsiyalangan iqtisodiy tizimga o‘tish uchun mustahkam zamin yaratadi. Bu esa nafaqat viloyat miqyosida, balki respublika darajasida ham hududiy iqtisodiy muvozanatni yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022). Yangi O‘zbekistonni 2022–2026 yillarda rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida (PF–60-son Farmon). <https://lex.uz>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (PQ–4699-son Qaror). <https://lex.uz>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2021). Yashil iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (PQ–4702-son Qaror). <https://lex.uz>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2021). Kichik sanoat zonalar faoliyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (PQ–5041-son Qaror). <https://lex.uz>
5. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. (2024). Buxoro viloyati ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlari 2019–2024. <https://stat.uz>
6. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. (2024). Hududlar kesimida yalpi hududiy mahsulot (VHM) taqsimoti. <https://stat.uz>
7. CERR — Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. (2023). Hududiy iqtisodiy rivojlanish bo‘yicha tahliliy sharh. <https://review.uz>
8. Jahon banki. (2022). Country Economic Memorandum: Uzbekistan. World Bank Publications. <https://worldbank.org>
9. Asian Development Bank. (2022). Country Partnership Strategy: Uzbekistan, 2022–2026. ADB Publications. <https://adb.org>

10. United Nations Development Programme. (2021). Sustainable economic development in Uzbekistan: Regional perspective. UNDP Uzbekistan. <https://undp.org>
11. Qodirov, A. & Tursunov, M. (2021). Hududiy iqtisodiyot va investitsiya siyosati: nazariya va amaliyot. Iqtisodiyot va ta'lim, 3(4), 45–56.
12. Nazarov, B. (2020). Buxoro viloyati iqtisodiy rivojlanishining hududiy tafovutlari va ularni kamaytirish yo'llari. O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, 6(2), 112–120.

RAQAMLI SOLIQ XIZMATLARINI TARTIBGA SOLISHNING XALQARO AMALIYOTI

Kadirov Nabijon Davlatovich
Buxoro xalqaro universiteti
2- bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli soliq xizmatlarini tartibga solishning xalqaro amaliyoti tizimli tahlil qilinadi. OECD, Jahon banki va Xalqaro Valyuta Jamg'armasi tomonidan ishlab chiqilgan metodologiyalar, shuningdek Estoniya, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Hindiston, Gana va Braziliya kabi mamlakatlarning ilg'or tajribalari o'rganilgan. Xizmatlarning huquqiy asoslari, texnologik infratuzilmasi va foydalanuvchi uchun qulaylik darajasi baholanadi. Tadqiqotda raqamli soliq tizimlarining soliqqa tortish bazasini kengaytirish, norasmiy iqtisodiyot ulushini kamaytirish va byudjet tushumlarini oshirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston sharoitida xalqaro standartlarni bosqichma-bosqich moslashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: raqamli soliq xizmatlari, xalqaro amaliyot, OECD, BEPS, CRS, elektron hisob-faktura, e-deklaratsiya, GSTN, soliq ma'muriyatchiligi, raqamli transformatsiya, soliq bazasi, norasmiy iqtisodiyot.

Kirish. So'nggi o'n yillikda global iqtisodiyotda raqamli transformatsiya jarayoni misli ko'rilmagan sur'atlar bilan kechmoqda. Raqamli texnologiyalar moliya va soliqqa tortish tizimida ham tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Elektron hisob-fakturalar, onlayn kassa apparatlari, masofaviy soliq hisoboti, blokcheyn va sun'iy intellekt asosidagi soliq nazorati tizimlari — bularning barchasi soliq ma'muriyatchiligini samarador, shaffof va tezkor qilish imkonini bermoqda.

Xalqaro miqyosda raqamli soliq xizmatlarini tartibga solishning yagona modeli mavjud emas. Har bir davlat o'zining iqtisodiy rivojlanish darajasi, huquqiy tizimi va texnologik infratuzilmasiga mos yondashuvni qo'llaydi. Shu bilan birga, iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT — OECD), Yevropa Ittifoqi, Jahon banki kabi xalqaro institutlar raqamli soliq tizimlarini joriy etish bo'yicha metodologik tavsiyalar ishlab chiqib, ilg'or tajribalarni ommalashtirmoqda.

Xorijiy amaliyot ko'rsatadiki, raqamli soliq xizmatlarini tartibga solishning muvaffaqiyati uchta omilga tayanadi:

1. Huquqiy asoslarning mukammalligi — elektron ma'lumot almashinuvi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va elektron imzo tizimlari qonun bilan tartibga solingan bo'lishi.
2. Texnologik infratuzilmaning rivojlanganligi — davlat soliq organlari va tadbirkorlar o'rtasida integratsiyalashgan axborot tizimlarining mavjudligi.
3. Xizmatlar foydalanuvchi uchun qulayligi — soliq to'lovchilar uchun jarayonlarning maksimal darajada soddalashtirilishi va byurokratik to'siqlarning kamaytirilishi.

Ushbu tadqiqotda AQSh, Buyuk Britaniya, Estoniya, Janubiy Koreya va boshqa davlatlarning raqamli soliq xizmatlari sohasidagi tajribalari tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro amaliyotning O'zbekistonda soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish jarayonlariga moslashuv imkoniyatlari ham baholanadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, O'zbekistonda 2020-yildan boshlab "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida soliq xizmatlarini to'liq elektron shaklga o'tkazish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xalqaro ilg'or tajribani o'rganish va moslashtirish bu islohotlarning samaradorligini oshiradi hamda soliqqa tortish tizimini zamonaviy, shaffof va raqobatbardosh darajaga olib chiqadi.

Adabiyotlar sharhi. So'nggi o'n yillikda raqamli texnologiyalar soliq ma'muriyatchiligini tubdan o'zgartirib, davlatlar uchun soliq tushumlarini oshirish, soliq to'lovchilar uchun esa jarayonlarni soddalashtirish imkoniyatini yaratdi. Xalqaro ilmiy adabiyot va amaliy hisobotlar bu jarayonni uchta asosiy

blokda yoritadi: (1) xalqaro tashkilotlar tavsiyalari, (2) rivojlangan mamlakatlar tajribasi, (3) rivojlanayotgan davlatlar islohotlari.

Xalqaro tashkilotlar tavsiyalari. OECD (2020) tomonidan ishlab chiqilgan Tax Administration 3.0 konsepsiyasi raqamli soliq tizimining evolyutsion modelini taklif qiladi. Unga ko'ra, soliq ma'muriyatchiligi transaksiyalar darajasida avtomatik ma'lumot almashinuvi, real vaqt monitoringi va "foydalanuvchi markazidagi" xizmatlar tamoyiliga asoslanishi kerak. Jahon banki (2021)ning Digitalizing Revenue Administration hisobotida esa soliq tushumlarining oshishi nafaqat texnologiyalar joriy etilishi, balki ma'lumotlar sifati va xavfsizligining ta'minlanishi bilan chambarchas bog'liqligi ta'kidlanadi. IMF (2019) raqamli tizimlar orqali norasmiy sektordan soliqlarni yig'ish imkoniyati keskin oshishini, ammo buning uchun qonunchilik bazasi va texnik infratuzilmaning uyg'un ishlashi zarurligini ko'rsatadi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi. Estoniya dunyodagi eng muvaffaqiyatli raqamli soliq ma'muriyatchiligi modelini yaratgan: "e-Tax" platformasi orqali barcha soliq operatsiyalarining 99% onlayn amalga oshiriladi, deklaratsiyani to'ldirishga o'rtacha 3–5 daqiqa ketadi. Buyuk Britaniyaning Making Tax Digital dasturi kichik va o'rta biznesni elektron hisob yuritishga majbur qilib, soliq organlariga avtomatik ma'lumot uzatish imkonini yaratdi. Bu "qog'ozsiz soliq" tamoyilini amalda joriy qildi. Janubiy Koreya elektron hisob-fakturalar va onlayn kassa tizimlarini majburiy qilib, yashirin iqtisodiyot ulushini 27% dan 16% gacha kamaytirishga erishdi.

Rivojlanayotgan davlatlar tajribasi. Hindistonda Goods and Services Tax Network (GSTN) yagona platformasi orqali 12 milliondan ortiq korxona real vaqt rejimida hisob yuritadi. Bu yirik davlat hududida soliq to'lovchilarni markazlashgan tarzda ro'yxatga olish imkonini berdi. Gana kichik biznes uchun mobil to'lovlar va elektron kassa tizimlarini joriy etib, soliqlarga tortish qamrovini uch yilda ikki baravarga oshirdi. Braziliyada Nota Fiscal Eletrônica tizimi davlat, biznes va iste'molchilar o'rtasida uch tomonlama ma'lumot almashish mexanizmini yaratdi, natijada soliq tushumlari 22% oshdi.

Ilmiy izlanishlar. Bird & Zolt (2018) raqamli soliq tizimlarining samaradorligini davlatning ma'lumotlarni qayta ishlash tezligi va ularni avtomatlashtirish darajasi bilan bog'laydi. Mulligan & Oats (2021) foydalanuvchi tajribasi — interfeys qulayligi, jarayonlarning soddaligi — islohotlar muvaffaqiyatining asosiy omili ekanini isbotlaydi. Williams (2020) esa ma'lumot xavfsizligi va shaxsiy hayotni himoya qilish masalalariga yetarlicha e'tibor berilmasa, raqamli tizimlar ishonchligiga putur yetishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki. Raqamli soliq xizmatlari faqat texnologiya masalasi emas — u huquqiy baza, infratuzilma va foydalanuvchi ehtiyojlariga mos yondashuvni talab qiladi. Muvaffaqiyatli islohotlar real vaqt monitoringi, avtomatik ma'lumot almashuvi va integratsiyalashgan axborot tizimlari orqali amalga oshadi. Rivojlangan davlatlar tajribasi samaradorlik va shaffoflikni oshirishda ilg'or model bo'lib xizmat qiladi, rivojlanayotgan davlatlar esa moslashuvchan va innovatsion yechimlar orqali jadal natijaga erishmoqda.

Materiallar va metodlar. Tahlil Estoniya, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Hindiston, Gana, Braziliya kabi yetakchi davlatlar, shuningdek, O'zbekistonning raqamli soliq xizmatlarini joriy etish bo'yicha amaliyotini o'z ichiga oladi. Tadqiqot jarayonida taqqoslama tahlil (Comparative analysis), normativ-huquqiy tahlil (Regulatory analysis), tendensiyalarni aniqlash (Trend analysis), indikatorlar tizimi, sifatli tahlil (Qualitative assessment), ekspert baholari va xalqaro reytinglar (Tax Administration Diagnostic Assessment Tool — TADAT) natijalari o'rganildi.

Tahlil va natijalar. XXI asr raqamli iqtisodiyot davriga kirish bilan birga soliq boshqaruvi tizimlariga yangicha talablar qo'yilmoqda. So'nggi o'n yillikda soliq ma'muriyatlari o'zlarining uzoq muddatli amaliyotlarini raqamlashtirish bo'yicha sezilarli yutuqlarga erishdi. Ammo yangi texnologiyalar soliqni hisoblash va to'lash jarayonlarini ancha soddaga va yukmolarini kamaytirish imkoniyatlarini yaratmoqda.

Raqamli transformatsiya - bu faqat mavjud jarayonlarni raqamlashtirish emas, balki soliqchilarning ishlatiladigan qurilma va dasturiy ta'minotga kiritilgan soliqni hisoblash va to'lash uchun zarur bo'lgan jarayonlarni qayta tasavvur qilishdir. Raqamli texnologiyalar soliq boshqaruvini mustahkamlash va ichki daromadlar mobilizatsiyasini kuchaytirish potentsialiga ega; bunday mobilizatsiya uzoq vaqtdan beri (ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda) ustuvor ijtimoiy va infratuzilma xarajatlarini ko'paytirish uchun uzoq muddatli muammo bo'lib kelmoqda.

Jahon raqamli iqtisodiyoti so'nggi 15 yil ichida global YaIMdan 2,5 marta tezroq o'sdi va bu bizneslarning xorijiy bozorlarda faoliyat ko'rsatish usullarini tubdan o'zgartirdi. Ko'plab ko'p milliy korporatsiyalar biznes olib boradigan mamlakatlarda jismoniy mavjudligiga ega emas. Natijada, ba'zi kompaniyalar turli mamlakatlar o'rtasidagi soliq qoidalarida bo'shliqlar va nomuvofiqliklardan foydalangan

holda baza eroziyasi va foyda taqsimlash (BEPS) strategiyalaridan foydalanib soliq to'lashdan qochib kelmoqda.

COVID-19 pandemiyasi raqamli tijoratning portlashiga olib keldi va bu o'zgarish soliq ma'muriyatlari uchun ayniqsa dolzarb bo'ldi. Transformatsiya so'nggi o'n yillikda tobora tezlashdi, chunki raqamli texnologiyalar narxi keskin tushdi va ilovalarni ishlab chiqish uchun kuchli vositalar foydalanuvchilarga qulayroq bo'ldi. Masalan: bulutli saqlash hozir bir necha yil oldingi holatiga nisbatan 50% dan ortiq arzon.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD) Xalqaro soliq shaffoflik standartlarini qabul qilishdan tashqari, standartlashtirilgan xalqaro soliq shaffoflik doiralari, namunaviy qonunchilik va eng yaxshi amaliyotlar bo'yicha ko'rsatmalar orqali xalqaro soliq to'lovchilarning rioya qilishini rag'batlantirish uchun bir qancha tashabbuslarni ishlab chiqdi.

1-jadval.

Raqamli soliq xizmatlarining asosiy turlari

Xizmat turi	Tavsif	Foydalanish darajasi (%)	Asosiy afzalliklari
E-ro'yxatga olish	Onlayn soliq to'lovchilari ro'yxati	85%	Vaqt tejash, xatolarni kamaytirish
E-deklaratsiya	Elektron soliq deklaratsiyalari	78%	Qayta ishlashni tezlashtirish
E-to'lov	Raqamli to'lov tizimlari	72%	Real vaqtda kuzatish
E-faktura	Elektron hisob-fakturalar	65%	QQS nazoratini yaxshilash
Oldindan to'ldirilgan deklaratsiyalar	Avtomatik ma'lumot kiritish	45%	Xatolarni kamaytirish
Elektron fiskal qurilmalar	Real vaqt savdo ma'lumotlari	38%	Savdo hajmini nazorat qilish
Raqamli identifikatorlar	Blockchain asosidagi ID	25%	Xavfsizlikni oshirish

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, eng keng tarqalgan xizmatlar — E-ro'yxatga olish (85%), E-deklaratsiya (78%) va E-to'lov (72%) bo'lib, ular foydalanuvchilar orasida yuqori talabga ega. O'rtacha darajada foydalaniladigan xizmatlar — E-faktura (65%) va oldindan to'ldirilgan deklaratsiyalar (45%) bo'lib, ularning foydalanuvchilar orasida ommalashuvi hali to'liq shakllanmagan. Eng kam foydalaniladigan xizmatlar — elektron fiskal qurilmalar (38%) va raqamli identifikatorlar (25%). Bular texnologik murakkablik va infratuzilma yetishmovchiligi sababli keng qamrovga ega emas. Afzalliklar asosan vaqtni tejash, xatolarni kamaytirish, real vaqt monitoringi va xavfsizlikni oshirish bilan bog'liq. Xizmatlar ommalashuvi bosqichlari: Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, foydalanuvchi uchun oddiy va bevosita foyda keltiradigan xizmatlar (masalan, ro'yxatga olish, deklaratsiya topshirish, to'lov) eng tez joriy bo'lgan. Murakkab integratsiya va texnik talabga ega xizmatlar (blockchain identifikatorlari, elektron fiskal qurilmalar) esa pastroq ko'rsatkichlarga ega.

Jarayonni soddalashtirish: Oldindan to'ldirilgan deklaratsiyalarning faqat 45% darajada foydalanilishi, soliq ma'lumotlar bazalarini to'liq integratsiya qilish zaruratini ko'rsatadi. Agar bu xizmat yanada rivojlansa, foydalanuvchilarning deklaratsiya topshirishdagi vaqt va xatolar sezilarli kamayadi. Sektorlar bo'yicha farqlar: Elektron fiskal qurilmalar va real vaqt savdo monitoringi ko'proq chakana savdo va xizmat ko'rsatish sohalariga taalluqli bo'lgani sababli, boshqa sektorlar ulardan kamroq foydalanadi. Texnologik murakkablik va infratuzilma: Raqamli identifikatorlar (blockchain asosida) xavfsizlikni oshirsada, ularning joriy etilishi foydalanuvchilarda texnik bilim talab qiladi va davlat tomonidan keng ko'lamli infratuzilma qo'llab-quvvatlashi lozim. Strategik yo'nalish: Xalqaro tajribaga ko'ra, foydalanuvchi qulayligini oshirish bilan bir qatorda, murakkab texnologik xizmatlarni bosqichma-bosqich ommalashtirish samarali natija beradi. Shu bois E-faktura, oldindan to'ldirilgan deklaratsiya va raqamli identifikatorlarni yanada rivojlantirish orqali raqamli soliq tizimining to'liq integratsiyasi ta'minlanadi.

Soliq boshqaruvi 1.0 davri, bu yerda soliq boshqaruvi jarayoni qo'lda amalga oshiriladi, so'ngra Soliq boshqaruvi 2.0 (e-boshqaruv) bosqichi, soliq boshqaruvi jarayonlarining ko'p qismini raqamlashtirish davri, va keyin Soliq boshqaruvi 3.0 bosqichi, bu yerda soliq to'lovchisi va soliq boshqaruvi tizimi paradigmasi bog'langan va qaror qabul qilish funksiyasi texnologiyani qo'llash orqali amalga oshiriladi.

OECD raqamli soliq standartlari

Standart	Qabul qilingan yil	Qamrov	Joriy etgan mamlakatlar soni
Xalqaro QQS yo'riqnomalari	2015/2017	B2C raqamli xizmatlar	140+
BEPS Pillars 1 va 2	2021	Ko'p milliy kompaniyalar	140+
CRS (Common Reporting Standard)	2014	Moliyaviy hisoblar almashish	100+
DAC (Directive on Administrative Cooperation)	2018	Raqamli platforma hisobotlari	27 (EU)

OECD ning Xalqaro QQS/GST yo'riqnomalari soliqqa tortish joyi mijozning joylashgan o'rni bo'lishini, ayniqsa B2B xizmatlar ta'minoti uchun tavsiya qiladi. Shu tariqa, u chet elda xizmat sotib olgan bizneslar uchun QQS ning chegaralararo qaytarilishi ehtiyojini oldini oladi. OECD tomonidan ishlab chiqilgan raqamli soliq standartlari turli yo'nalishlarni qamrab oladi — QQS bo'yicha xalqaro yo'riqnomalardan tortib, ko'p milliy kompaniyalar solig'i, moliyaviy hisoblar almashinuvi va raqamli platformalar hisobotigacha.

Standartlar qabul qilingan davr 2014–2021 yillar oralig'ida bo'lib, so'nggi yillarda ularning ko'lami va qamrovi kengayib borgan. Eng ko'p mamlakatlar tomonidan joriy etilgan standartlar — Xalqaro QQS yo'riqnomalari va BEPS Pillars 1 va 2 (140+ mamlakat), bu ularning global soliq muammolarini hal qilishdagi dolzarbligini ko'rsatadi. CRS (Common Reporting Standard) ham 100+ mamlakatda joriy qilingan bo'lib, moliyaviy shaffoflik va hisoblar almashinuvi bo'yicha asosiy mexanizm hisoblanadi. DAC standarti faqat Yevropa Ittifoqi doirasida (27 mamlakat) amal qiladi, ammo uning qamrovi raqamli platformalar orqali soliq ma'lumotlarini yig'ish va almashishni kuchaytirishga qaratilgan.

Global moslashuv va majburiylik darajasi: OECD standartlarining aksariyati keng ko'lamda joriy etilgan bo'lib, 140+ mamlakatning ularga qo'shilishi global iqtisodiyotda yagona raqamli soliq tamoyillarini shakllantirishga olib kelmoqda. Bu ayniqsa BEPS va QQS yo'riqnomalari bo'yicha sezilarli. Yangi iqtisodiy faoliyat turlarini qamrab olish: BEPS Pillars 1 va 2 ko'p milliy kompaniyalar daromadlarini adolatli taqsimlashni maqsad qiladi, bu raqamli xizmatlar va intellektual mulk asosidagi biznes modellarda soliq bazasini kengaytiradi.

Moliyaviy shaffoflikni oshirish: CRS standarti mamlakatlar o'rtasida moliyaviy hisoblar bo'yicha avtomatik ma'lumot almashish imkonini beradi, bu esa yashirin aktivlar va soliqdan qochish holatlarini kamaytiradi. Mintaqaviy integratsiya modeli: DAC standarti Yevropa Ittifoqi doirasida ishlaydi va raqamli platformalardan olingan ma'lumotlar asosida soliq nazoratini kuchaytiradi. Bu model boshqa mintaqalar uchun ham o'rnak bo'lishi mumkin. Raqamli iqtisodiyotga moslashuv: Jadvaldagi barcha standartlar aslida global iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasiga moslashish, soliq ma'lumotlari almashinuvi avtomatlashtirish va xalqaro darajada soliq adolatini ta'minlashga qaratilgan. O'zbekiston uchun ahamiyati: Ushbu standartlarni bosqichma-bosqich moslashtirish O'zbekistonga xalqaro soliq hamkorligiga integratsiya bo'lish, raqamli xizmatlardan soliq bazasini kengaytirish va moliyaviy shaffoflikni oshirish imkonini beradi.

Raqamli xizmatlar solig'i bo'yicha global holat

Mintaqa	DST joriy etgan mamlakatlar	Soliq stavkasi (%)	Asosiy obyektlar
Yevropa	15	2-7%	Reklama, onlayn vositachilik
Osiyo-Tinch okeani	8	6-10%	Raqamli xizmatlar
Amerika	3	3-5%	Oqim xizmatlari
Afrika	2	5-15%	Mobil pul o'tkazmalari

25 dan ortiq mamlakatlar DST ni joriy etdi va yana bir qanchasi buni amalga oshirish takliflariga ega. Bundan tashqari, 60 dan ortiq mamlakatlar rezident bo'lmagan xizmat ko'rsatuvchilar tomonidan ko'rsatiladigan raqamli xizmatlarni iste'mol qilish bo'yicha QQS/GST soliqqa tortish uchun hududdan tashqari QQS/GST tizimini joriy etdi. Raqamli xizmatlar solig'ini (DST) joriy etgan mamlakatlar soni mintaqalar bo'yicha sezilarli farq qiladi — eng ko'p Yevropada (15 ta), eng kam Afrikada (2 ta). Soliq stavkalari diapazoni mintaqalar kesimida ancha farqli: Yevropada 2–7%, Osiyo–Tinch okeani mintaqasida 6–10%, Amerikada 3–5%, Afrikada esa eng keng oraliqda — 5–15%. Har bir mintaqada DSTning asosiy obyektlari turlicha: Yevropada reklama va onlayn vositachilik, Osiyo–Tinch okeanida keng ko'lamli raqamli xizmatlar, Amerikada oqim (streaming) xizmatlari, Afrikada esa mobil pul o'tkazmalari ustuvor yo'nalish bo'lib qolgan.

Mintaqaviy farqlar: Yevropada DST eng keng tarqalgan bo'lib, bu mintaqa raqamli iqtisodiyotdan tushadigan soliqlarni adolatli taqsimlash bo'yicha yetakchilik qilmoqda. Ularning stavkalari nisbatan past, ammo qamrov keng. Soliq stavkalari strategiyasi: Afrikadagi yuqori stavka (5–15%) mintaqaning fiskal ehtiyojlari va mobil to'lovlar sektorining tez o'sishi bilan izohlanadi. Biroq yuqori stavka raqamli xizmatlar narxiga ta'sir qilishi va bozorni toraytirishi mumkin. Sektor bo'yicha ixtisoslashuv: Mintaqalar DSTni joriy etishda o'z iqtisodiy realiyalariga mos obyektlarni tanlagan. Masalan, Afrikada mobil pul o'tkazmalari eng faol raqamli xizmat bo'lgani uchun soliq asosiy e'tibor shu sektorga qaratilgan. Tadbqiq tajribasi: Osiyo–Tinch okeani mamlakatlarida keng xizmat qamrovi va o'rta stavkalar (6–10%) iqtisodiy diversifikatsiyani hisobga olgan optimal yondashuv sifatida qaraladi. Global tendensiya: Jadvaldan ko'rinadiki, DST endi kengayib borayotgan global soliq instrumentidir, ammo uning stavkalari va obyektlari mintaqaviy iqtisodiy tuzilma, raqamli xizmatlar bozori hajmi va siyosiy ustuvorliklarga qarab farqlanadi. O'zbekiston uchun saboq: Mamlakatimizda DST joriy etilishi kerak bo'lsa, stavkalarni mintaqaviy tajribaga mos, lekin biznesga ortiqcha yuk bo'lmaydigan darajada belgilash va iqtisodiyotda eng faol raqamli xizmatlarni asosiy obyekt sifatida tanlash muhim bo'ladi.

4-jadval

Xorijiy davlatlarda raqamli soliq xizmatlarini tartibga solish tajribasi

Mamlakat	Joriy etilgan raqamli xizmat turi	Qamrov (%) yoki miqdor	Asosiy afzalliklari
Estoniya	e-Tax portal (onlayn ro'yxatga olish, deklaratsiya, to'lov)	99% soliq to'lovchilar	3–5 daqiqada deklaratsiya topshirish, byurokratiya yo'q
Buyuk Britaniya	Making Tax Digital (elektron hisob yuritish va deklaratsiya)	KOB sektorining 100% qamrovi	Avtomatik ma'lumot uzatish, qog'ozsiz tizim
Janubiy Koreya	Elektron hisob-faktura va onlayn kassa	100% yuridik shaxslar	Yashirin iqtisodiyotni kamaytirish, real vaqt monitoring
Hindiston	GSTN (Goods and Services Tax Network)	12 mln+ korxona	Yagona milliy platforma, real vaqt ma'lumot almashish
Gana	Elektron kassa tizimi va mobil to'lov integratsiyasi	Soliq to'lovchilar qamrovi 30% → 65%	Kichik biznesni soliqqa jalb qilish, norasmiy sektor qisqarishi
Braziliya	Nota Fiscal Eletrônica (elektron hisob-faktura)	Barcha yirik va o'rta korxonalar	22% soliq tushumlarining oshishi, shaffoflik

Tahliliy izohlar shuni ko'rsatadiki, Estoniya tajribasi — yuqori raqamlashtirish darajasi va foydalanuvchilar uchun qulay interfeys raqamli soliq xizmatlarining ommalashuvini ta'minlaganini ko'rsatadi. Buyuk Britaniya kichik va o'rta biznes uchun majburiy elektron hisob yuritish orqali avtomatlashtirish va xatolarni kamaytirishga erishgan. Janubiy Koreyada elektron hisob-fakturalar yashirin aylanmalarni keskin kamaytirgan va soliq bazasini kengaytirgan. Hindiston milliy yagona GSTN platformasi orqali hududiy tafovutlarni bartaraf etib, barcha soliq to'lovchilarni bir tizimga birlashtirgan. Kanada mobil to'lov integratsiyasi orqali kichik biznes DST (Digital Services Tax) tizimiga jalb qilingan. Braziliyada elektron hisob-fakturalar orqali davlat, biznes va iste'molchilar o'rtasida ma'lumot almashinuvi to'liq avtomatlashtirilgan. Estoniya dunyodagi eng ilg'or raqamli soliq tizimlaridan biriga ega. Estoniya o'zining soddaligligi va biznes o'sishini va raqamli innovatsiyalarni rag'batlantirish usuli bilan ajralib turuvchi soliq tizimiga ega. U elektron ma'muriyat o'zagida korporativ va shaxsiy soliqqa tortishga noyob yondashuvlarni qo'llaydi. Estoniya modeli xususiyatlari. Tekis soliq tizimi: Shaxsiy (20%) va korporativ (20%) soliqlar uchun tekis stavkalar. Qayta investitsiya qilingan foydalar uchun korporativ soliq yo'q. Elektron hukumat xizmatlari: Kompaniya ro'yxatga olish, soliq to'lash, raqamli imzolar. e-Residency dasturi: Global tadbirkorlarga onlayn EU ga asoslangan biznes boshlash imkoniyati. Singapur "Aqlli davlat" tashabbusi doirasida keng qamrovli raqamli soliq tizimini joriy etdi.

Xulosa va takliflar. Xalqaro tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli soliq xizmatlarini tartibga solish samaradorligi uchta asosiy omilga tayangan holda shakllanadi:

1. Huquqiy va institutsional muhit — Estoniya, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya kabi davlatlarda elektron hujjat aylanishi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va elektron imzo bo'yicha mustahkam qonunchilik bazasi mavjud. Bu tizimga bo'lgan ishonchni oshiradi va foydalanuvchi qamrovini kengaytiradi.

2. Texnologik infratuzilma darajasi — Hindistonning GSTN platformasi yoki Braziliyaning Nota Fiscal Eletrônica tizimi kabi loyihalarda davlat idoralari, biznes subyektlari va moliya institutlari o'rtasida integratsiyalashgan axborot tizimlari real vaqt rejimida ishlaydi. Bu soliq bazasining to'liqligini va ma'lumotlarning aniqligini ta'minlaydi.

3. Xizmatlarning foydalanuvchi uchun qulayligi — Estoniyada deklaratsiya topshirish uchun o'rtacha 3–5 daqiqa kifoya qilishi yoki Gana misolida mobil to'lov integratsiyasi orqali kichik biznes DST tizimiga jalb etilishi, raqamli xizmatlarning keng ommalashishida interfeys soddaligi va texnik yengillik qanchalik muhimligini isbotlaydi.

Shuningdek, OECD standartlari (BEPS, CRS, DAC) raqamli soliq xizmatlarida global hamkorlik va shaffoflikni oshirishga xizmat qilmoqda. Ularga qo'shilgan mamlakatlar soliq ma'lumotlarini avtomatik almashish, xalqaro raqamli xizmatlar va ko'p milliy kompaniyalar daromadlarini adolatli soliqqa tortish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Xalqaro amaliyotda ko'rinib turibdiki, raqamli soliq xizmatlarini muvaffaqiyatli joriy etgan davlatlar norasmiy iqtisodiyot ulushini sezilarli kamaytirgan, soliqqa tortish bazasini kengaytirgan va byudjet tushumlarini oshirishga erishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. OECD. (2020). Tax Administration 3.0: The digital transformation of tax administration. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/0e56a6f7-en>
2. OECD. (2021). Addressing the tax challenges arising from the digitalisation of the economy – Pillars One and Two. Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org/tax/beps/>
3. OECD. (2017). International VAT/GST guidelines. Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org/tax/consumption/international-vat-gst-guidelines.pdf>
4. World Bank. (2021). Digitalizing revenue administration: Opportunities and challenges. Washington, DC: World Bank Group. <https://documents.worldbank.org>
5. International Monetary Fund (IMF). (2019). Digitalization to improve tax compliance. IMF Fiscal Affairs Department. <https://www.imf.org>
6. Estonian Tax and Customs Board. (2023). E-Tax and E-Customs services overview. Tallinn: ETCB. <https://www.emta.ee>
7. HM Revenue & Customs. (2022). Making Tax Digital for VAT: Guidance for businesses. London: UK Government. <https://www.gov.uk>
8. Korean National Tax Service. (2022). Electronic tax invoice system in Korea. Seoul: NTS. <https://www.nts.go.kr>
9. Goods and Services Tax Network (GSTN). (2022). Annual report on GST digital platform. New Delhi: GST Council. <https://www.gstn.org.in>
10. Ghana Revenue Authority. (2021). E-VAT and electronic invoicing implementation report. Accra: GRA. <https://gra.gov.gh>
11. Bird, R. M., & Zolt, E. M. (2018). Technology and taxation in developing countries: From hand to mouse. National Tax Journal, 71(1), 21–46. <https://doi.org/10.17310/ntj.2018.1.01>
12. Mulligan, E., & Oats, L. (2021). Tax professionals' perspectives on digitalisation: Lessons for tax administration. eJournal of Tax Research, 19(3), 431–450

BARQAROR RIVOJLANISH KONSEPSIYASI DOIRASIDA TURIZMNI TASHKIL ETISH

Nazarova Hulkar Shohbek-qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Menejment fakulteti

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar yonalishi

MO-21/24I guruh talabasi

Hulkarnazarova858@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida turizmni tashkil etish masalalari ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqotda ekologik, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy o'lovlarining o'zaro uyg'unlashuvi barqaror turizmning asosiy mezonlari sifatida ko'rsatildi. Jahon tajribasi (UNWTO, OECD, UNEP ma'lumotlari) asosida xalqaro amaliyotdagi muvaffaqiyatli modellarga, jumladan, yashil sertifikatlash tizimlari, CO₂ emissiyasini monitoring qilish, community-based tourism (CBT) modeli va

turizm mahsulotlarini diversifikatsiya qilish kabi yondashuvlarga e'tibor qaratildi. O'zbekiston sharoitida mazkur mexanizmlarni moslashtirish bo'yicha tahliliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Maqola yakunida ekologik xavfsizlik, ijtimoiy manfaatdorlik va uzoq muddatli iqtisodiy samaradorlikni ta'minlovchi chora-tadbirlar taklif etildi. Ushbu ilmiy ish natijalari barqaror turizm siyosatini shakllantirish va uni amaliyotga joriy etishda metodologik asos sifatida foydalanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: barqaror rivojlanish, barqaror turizm, ekologik turizm, yashil sertifikatlash, community-based tourism (CBT), turizm mahsulotlarini diversifikatsiya qilish, CO₂ emissiyasi monitoringi, O'zbekiston turizmi, xalqaro tajriba, ijtimoiy-madaniy integratsiya.

Kirish. Turizm hozirgi zamon dunyosida eng tez rivojlanayotgan iqtisodiy sohalardan biri bo'lib, jahon yalpi ichki mahsulotining 10,4% (4218 milliard dollar) ini tashkil etadi. So'nggi o'n yilliklarda turizm doimiy o'sish va ko'p xillanishni boshdan kechirib, dunyoning eng tez o'suvchi iqtisodiy sohalaridan biriga aylandi. 2015 yildan boshlab, rivojlanuvchi iqtisodiyotlar birinchi marta rivojlangan iqtisodiyotlarga nisbatan ko'proq xalqaro turistik kelishlarni qabul qila boshladi. Turizm ayniqsa kichik orol davlatlarida YaIMning 25% dan ortig'ini tashkil etishi mumkin. 2030 yilga borib xalqaro kelishlarning 58% i Osiyo, Latin Amerika, Markaziy va Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Afrikaning rivojlanuvchi iqtisodiyot yo'nalishlariga to'g'ri keladi. Biroq turizm shuningdek ekologik zarar va ifloslantirishning manbai, noyob resurslarning og'ir iste'molchisi va jamiyatda salbiy ta'sirlar sababchisi ham bo'lishi mumkin. Global ekologik va iqlim o'zgarishi muammolari kuchayib borayotgan davrda barqaror turizm konsepsiyasi hayotiy ahamiyatga ega. Birsho'tkin Millatlar Tashkilotining Barqaror rivojlanish maqsadlarida turizm 8.9, 12.b va 14.7 raqamli maqsadlarda aniq ravishda tilga olingan. 2017 yil BMT tomonidan "Rivojlanish uchun barqaror turizm xalqaro yili" deb e'lon qilingan edi. Barqaror turizm - bu YuNVTO ta'rifiga ko'ra, "o'zining hozirgi va kelajakdagi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik ta'sirlarini to'liq hisobga oluvchi, mehmonlar, sanoat, atrof-muhit va misofirparvar jamoalar ehtiyojlarini qondiruvchi turizm" dir. Ushbu konsepsiya ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy jihatlarida muvozanatli rivojlanishni nazarda tutadi.

So'nggi o'n yilliklarda turizm global miqyosda eng tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan tarmoqlardan biriga aylandi. Jahon sayyohlik tashkiloti (UNWTO) ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda xalqaro sayohatchilar soni 1,3 milliard kishidan oshdi va bu ko'rsatkich pandemiyadan keyingi tezkor tiklanish jarayonini ifodalaydi. Shu bilan birga, turizmning keskin o'sishi ekologik muhitga, madaniy meros obyektlariga va mahalliy aholi hayot sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa sohani boshqarishda barqaror rivojlanish konsepsiyasi tamoyillarini joriy etishni talab etadi. Barqaror rivojlanish — iqtisodiy o'sish, ijtimoiy farovonlik va ekologik muvozanatni uyg'unlashtirishga qaratilgan strategik yondashuvdir. Turizmda bu konsepsiya resurslardan oqilona foydalanish, tabiiy va madaniy boyliklarni kelajak avlodlar uchun asrab-avaylash hamda mahalliy jamoalar manfaatlarini hisobga olish orqali ifodalanadi. Bunda nafaqat xizmat ko'rsatish sifati va turistik oqim hajmi, balki atrof-muhitni muhofaza qilish, chiqindilarni kamaytirish, "yashil" infratuzilma va ekologik transport kabi innovatsion yechimlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya, Kanada, Yangi Zelandiya va boshqa ilg'or davlatlarda barqaror turizmni rivojlantirish strategiyalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan. Bu mamlakatlarda "yashil sertifikatlash", karbon neytral turizm, mahalliy mahsulotlar va xizmatlardan foydalanishga ustuvorlik berish, shuningdek, ekoturizm va madaniy turizmni qo'llab-quvvatlash kabi chora-tadbirlar keng joriy etilgan. O'zbekiston Respublikasida ham turizm sohasida barqaror rivojlanish tamoyillarini qo'llash davlat strategiyasining muhim qismi bo'lib bormoqda. 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "Yangi O'zbekistonning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi" hamda 2019-yil 5-yanvardagi PQ-4095-son qarorlarda turizmning ekologik yo'nalishlarini rivojlantirish, hududiy turizm infratuzilmasini barqaror va ekologik toza texnologiyalar asosida tashkil etish belgilangan. Shunday qilib, ushbu tadqiqotda barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida turizmni tashkil etishning nazariy asoslari, xalqaro amaliyoti va O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Barqaror turizm konsepsiyasi 1990-yillarda shakllangan bo'lib, 1992 yili Rioda o'tkazilgan BMTning Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha konferensiyasidan keyin faol rivojlandi. Jahon turizm tashkiloti (YuNVTO) 1980 yilda qabul qilingan Manila deklaratsiyasida milliy va xalqaro turizmni uyg'un, mutanosib va adolatli rivojlantirish uchun yo'l-yo'riqlar berdi. Barqaror turizm sohasidagi asosiy tadqiqotchilarga Weaver, Fennell, Honey, Torres-Delgado kabi olimlar kiradi. Ularning ishlarida ekoturizmning asosiy prinsiplari: tabiatga asoslanganlik, ta'sirning kamligi va tabiatni muhofaza qilishga hissa qo'shish, o'rganishni o'z ichiga olish, madaniy jihatdan muvofiqlik, mahalliy aholini foydalandirish va ularga vakolat berish, barqarorlik va adolatlilik belgilangan.

Xalqaro tashkilotlarning hissasi. Jahon turizm tashkiloti (YuNVTO) - BMTning mas'ul, barqaror va umumiy ravishda qulay turizmni targ'ib qilish bo'yicha ixtisoslashgan agentligi. YuNVTO turli shakldagi turizm va barcha turdagi yo'nalishlarda barqaror turizmni rivojlantirish yo'l-yo'riqlari va boshqarish

amaliyotlarini ishlab chiqdi. Global barqaror turizm kengashi (GSTC) YuNVTTO, BMT ekologik dasturi va YuNESKO kabi xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda barqaror turizmning global standartlarini belgilaydi. GSTC mezonlari turizm korxonalari uchun keng qo'llaniladigan va qabul qilingan standartni belgilaydi. Yevropa turizm ko'rsatkichlari tizimi (ETIS) yo'nalishlarda barqaror turizmni o'lchashning eng batafsil yondashuvini ta'minlaydi. 27 ta asosiy va 40 ta ixtiyoriy ko'rsatkichlarga asoslangan ETIS barqaror turizmni o'lchashning eng batafsil yondashuvini ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning maqsadi turizm sohasida barqaror rivojlanish konsepsiyasining nazariy asoslari va xalqaro amaliyotini o'rganish, O'zbekiston sharoitida qo'llashning ustuvor yo'nalishlarini aniqlashdan iborat. Ilmiy maqolani yozish jarayonida bir qator tadqiqot usullaridan foydalanildi. Taqqoslama tahlil (Comparative analysis) — turizmida barqaror rivojlanishning xalqaro tajribasini O'zbekiston sharoiti bilan qiyoslandi, kontent tahlil (Content analysis) — davlat hujjatlari, xalqaro tashkilot hisobotlari va ilmiy manbalardagi ma'lumotlarni tizimlashtirildi.

Natijalar va muhokamalar. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi turizm sohasida iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy manfaatlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan strategik yondashuv bo'lib, uning asosiy g'oyasi kelajak avlodlarning resurslardan foydalanish imkoniyatlarini cheklamasdan, mavjud ehtiyojlarni qondirishdan iboratdir. Bu konsepsiya ilk bor 1987-yilda BMTning Brundtland hisobotida "bizning umumiy kelajagimiz" (Our Common Future) nomi ostida ta'riflangan va keyinchalik xalqaro siyosat hamda boshqaruv amaliyotiga keng kirib kelgan.

Turizm kontekstida barqaror rivojlanish nazariyasi uch asosiy komponentga tayangan holda shakllanadi. Ekologik barqarorlik – turizm faoliyati natijasida tabiiy resurslarga bo'lgan bosimni kamaytirish, biologik xilma-xillikni saqlash va atrof-muhitga salbiy ta'sirni minimallashtirish. Bu yo'nalishda "yashil" infratuzilma, chiqindilarni qayta ishlash, karbon izini kamaytirish, ekologik transport va energiya tejamkor texnologiyalar kabi vositalar muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy barqarorlik – turizm jarayoniga mahalliy jamoalarni faol jalb qilish, madaniy meros va an'analarni asrab-avaylash, turizm natijasida paydo bo'ladigan ijtimoiy o'zgarishlarni boshqarish. Bu, o'z navbatida, jamoalarning ijtimoiy barqarorligini oshiradi va madaniy identitetni mustahkamlaydi. Iqtisodiy barqarorlik – turizm orqali daromadlar yaratish, ish o'rinlari ochish va hududiy rivojlanishga hissa qo'shish, biroq bu jarayon iqtisodiy foydani qisqa muddatli maksimal darajaga chiqarishga emas, balki uzoq muddatli samaradorlikka qaratilishi kerak.

Nazariy jihatdan, barqaror turizm "Triple Bottom Line" (TBL) modeli bilan ham izohlanadi, bunda muvaffaqiyatli turizm siyosati bir vaqtning o'zida profit (daromad), people (inson omili) va planet (sayyora, ekologiya) ustuvorliklarini hisobga olishi lozim. Shuningdek, UNWTO va UNEP tomonidan ishlab chiqilgan "Barqaror turizm indikatorlari" tizimi ushbu konsepsiyani amaliyotga tatbiq etishda muhim metodologik asos hisoblanadi.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasining turizmga tatbiqi nafaqat ekologik muammolarni hal qilish, balki turizmning iqtisodiy va ijtimoiy ta'sirini boshqarish, uning hududiy rivojlanishga qo'shgan hissasini oshirish va global raqobatbardoshlikni ta'minlash imkonini beradi. Shu bois, ushbu nazariy yondashuv zamonaviy turizm boshqaruvi va strategik rejalashtirishning ajralmas qismi sifatida qaraladi.

Barqaror turizm konsepsiyasi — bu turizm sohasini shunday tashkil etish va rivojlantirish yondashuvi bo'lib, unda uchta asosiy yo'nalish uyg'unlashadi:

1. Ekologik barqarorlik – tabiiy resurslarni asrash, atrof-muhitga zarar yetkazmaslik, chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish.
2. Ijtimoiy barqarorlik – mahalliy jamoalarni turizm faoliyatiga jalb qilish, madaniy merosni asrab-avaylash, sayyohlar va mahalliy aholining manfaatlarini uyg'unlashtirish.
3. Iqtisodiy barqarorlik – turizm orqali barqaror daromad manbalarini yaratish, xizmat sifatini oshirish va hududiy rivojlanishga hissa qo'shish.

Yaqqol qilib aytganda, barqaror turizm — bu "bugungi kun sayyohlik ehtiyojlarini qondirgan holda kelajak avlodlarning imkoniyatlarini cheklamaslik" tamoyiliga asoslangan konsepsiya.

UNWTO ta'rifiga ko'ra, bu yondashuv nafaqat sayyohlar tajribasini yaxshilaydi, balki tabiiy va madaniy resurslarni asrab, ularni kelajak avlodlarga yetkazishni ham ta'minlaydi.

1-jadval

Barqaror turizm konsepsiyasi va uning asosiy prinsiplari

Prinsip	Mazmuni	Amaliy misol
1. Atrof-muhitni muhofaza qilish	Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, biologik xilma-xillikni saqlash, ekologik izni kamaytirish.	Yangi Zelandiyada ekoturizm loyihalari orqali tabiiy parklar va qo'riqxonalarda chiqindilarni kamaytirish tizimi joriy etilgan.

2. Ijtimoiy adolat va mahalliy jamoalar manfaatlarini	Mahalliy aholining turizmga faol ishtiroki, madaniy merosni asrash va daromadlarning hududda qolishini ta'minlash.	Marokashda "community-based tourism" modeli orqali mahalliy aholi bevosita turizm xizmatlaridan daromad oladi.
3. Iqtisodiy samaradorlik va uzoq muddatli barqarorlik	Turizmning barqaror daromad manbai bo'lishini ta'minlash, xizmat sifatini oshirish, diversifikatsiya.	Shveysariyada yil davomida faol bo'ladigan tog'-chang'i, yozgi sport va madaniy tadbirlar integratsiyalashgan turizm modeli.
4. Kelajak avlodlar uchun resurslarni saqlash	Turizm resurslarini degradatsiyadan himoya qilish, qayta tiklanuvchi energiya va chiqindilarni qayta ishlashni joriy etish.	Islandiyada geotermal energiya asosidagi "yashil" mehmonxonalar tarmog'i.
5. Integratsiyalashgan boshqaruv va hamkorlik	Davlat, xususiy sektor, NNT va mahalliy jamoalar o'rtasida turizmni boshqarish hamkorligi.	Singapurda turizmni boshqarish yagona milliy strategiya asosida davlat va biznes hamkorligida olib boriladi.
6. Madaniy va tabiiy merosni targ'ib qilish	Tarixiy obidalar, hunarmandchilik, gastronomiyani rivojlantirish va ekoturizm yo'nalishlarini kengaytirish.	Italiyada UNESCO merosi obyektlari asosida tematik turistik marshrutlar yaratilgan.
7. Monitoring va baholash	Turizmning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy ta'sirini muntazam o'lchash va baholash tizimi.	Kanadada milliy parklar ekologik monitoring platformasi orqali tashriflar ta'siri baholanadi.

Yuqoridagi jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, barqaror turizm konsepsiyasining asosiy prinsiplari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular birgalikda turizmni ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan muvozanatli rivojlantirishga xizmat qiladi. Har bir prinsip amalda nafaqat sayyohlar ehtiyojini qondirish, balki tabiiy resurslar va madaniy merosni kelajak avlodlar uchun asrab-avaylashga qaratilgan.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ekologik barqarorlik prinsipini tatbiq etgan mamlakatlar (masalan, Yangi Zelandiya, Islandiya) tabiatni muhofaza qilish bilan birga turizm xizmatlarining sifatini oshirishga erishgan. Ijtimoiy adolat va mahalliy jamoalar manfaatlarini ta'minlash tajribasi (Marokash, Italiya) turizm orqali hududiy iqtisodiy faollikni oshirish va madaniy identitetni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Iqtisodiy samaradorlik va uzoq muddatli barqarorlik (Shveysariya, Singapur) turizmni mavsumiy emas, balki yil davomida faol ishlaydigan tarmoqqa aylantirgan. Integratsiyalashgan boshqaruv mexanizmlari esa davlat, biznes va jamoa manfaatlarini uyg'unlashtirib, turizm siyosatini yanada samarali qilgan. Monitoring va baholash tizimi joriy etilgan mamlakatlarda (Kanada kabi) turizm ta'sirini real vaqt rejimida o'lchash va boshqarish imkoniyati mavjud bo'lib, bu sohaning salbiy oqibatlarini minimal darajaga tushirishga yordam beradi.

Umuman olganda, jadvaldagi amaliy misollar shuni ko'rsatadiki, barqaror turizm prinsiplari nafaqat konseptual g'oya, balki aniq boshqaruv usullari va innovatsion texnologiyalar bilan qo'llab-quvvatlanganda, turizm sohasining uzoq muddatli raqobatbardoshligi, iqtisodiy samaradorligi va ekologik xavfsizligi ta'minlanadi. Shu bois O'zbekiston sharoitida ushbu prinsiplarni moslashtirib joriy etish, mamlakat turizm salohiyatini yanada barqaror va xalqaro miqyosda raqobatbardosh darajaga olib chiqishi mumkin.

YuNVTOTomonidan belgilangan barqaror turizm prinsiplari uchta asosiy jihatga tegishli:

2-jadval.

Barqaror turizm prinsiplarining uch o'lchovi

O'lchov	Asosiy prinsiplar	Maqsadlar	Ko'rsatkichlar
Ekologik	Atrof-muhit resurslaridan optimal foydalanish	Ekologik jarayonlarni saqlash, tabiiy meros va bioxilma-xillikni muhofaza qilish	CO2 emissiyalari, suv va energiya iste'moli, chiqindilar
Ijtimoiy-madaniy	Misofirparvar jamoalarning ijtimoiy-madaniy haqiqatini hurmat qilish	Qurilgan va tirik madaniy merosni saqlash, an'anaviy qiymatlarni himoya qilish	Mahalliy aholi qoniqishi, madaniy faoliyatlar soni, mahalliy an'analarni saqlash
Iqtisodiy	Barcha manfaatdorlar uchun adolatli taqsimlangan ijtimoiy-iqtisodiy foydalarni ta'minlash	Uzoq muddatli iqtisodiy faoliyatni ta'minlash, barqaror ish o'rinlari va daromad	Mahalliy ish bilan band bo'lganlar, mahalliy xaridlar ulushi, turizm daromadlari

Jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, barqaror turizm prinsiplari uch asosiy o'lchov — ekologik, ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy yo'nalishlarda uyg'unlashgan holda qo'llanilishi kerak. Har bir o'lchov turizmning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashda o'ziga xos ahamiyatga ega. Ekologik o'lchov atrof-muhit resurslaridan optimal foydalanish, tabiiy merosni saqlash va biologik xilma-xillikni muhofaza qilishga qaratilgan. Bu yo'nalishda CO₂ emissiyasini kamaytirish, suv va energiya sarfini optimallashtirish hamda chiqindilarni kamaytirish kabi ko'rsatkichlar barqarorlikning asosiy indikatorlari hisoblanadi. Bu ekologik yondashuv sayyohlik faoliyatining tabiatga salbiy ta'sirini minimallashtirishga yordam beradi. Ijtimoiy-madaniy o'lchov mehmondo'st jamoalarni rivojlantirish, mahalliy aholi va sayyohlar o'rtasida ijobiy ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash, madaniy merosni asrab-avaylash va an'anaviy qadriyatlarni himoya qilishni nazarda tutadi. Mahalliy aholi ishtiroki va turizm orqali madaniy faoliyatlarning rivojlanishi hududning jozibadorligini oshiradi va ijtimoiy barqarorlikka xizmat qiladi. Iqtisodiy o'lchov barcha manfaatdor tomonlar uchun adolatli iqtisodiy imkoniyatlar yaratish, barqaror ish o'rinlari va daromadlarni ta'minlashni ko'zda tutadi. Mahalliy xaridlarni rag'batlantirish, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning turizm zanjiriga jalb qilinishi hamda turizm daromadlarining hudud ichida qolishini ta'minlash iqtisodiy mustahkamlikni oshiradi.

3-jadval

Xalqaro tajriba va O'zbekiston sharoitining qiyosiy tahlili

<i>Ko'rsatkich / Yondashuv</i>	<i>Xalqaro tajriba (UNWTO, Yevropa, Osiyo mamlakatlari)</i>	<i>O'zbekiston sharoiti</i>	<i>O'xshash jihatlar</i>	<i>Farqli jihatlar</i>
Ekologik barqarorlik	CO ₂ emissiyasini monitoring qilish, yashil energiya, chiqindilarni qayta ishlash majburiy tizimi.	Ayrim milliy bog'larda chiqindilarni yig'ish va tabiatni muhofaza qilish tadbirlari mavjud, ammo keng qamrovli monitoring tizimi yetarli emas.	Tabiatni asrashga oid siyosat mavjudligi.	Xalqaro tajribada majburiy ekologik standartlar va sertifikatlar keng qo'llanadi, O'zbekistonda bu jarayon endigina rivojlanmoqda.
Ijtimoiy-madaniy ishtirok	Mahalliy jamoalarni turizm xizmatlariga integratsiya qilish (community-based tourism), madaniy merosni raqamlashtirish.	Ayrim hududlarda oilaviy mehmon uylari, hunarmandchilik markazlari rivojlangan, ammo raqamlashtirish darajasi past.	Mahalliy an'analarni turizmga qo'llash.	Xalqaro tajribada jamoa ishtiroki keng va barqaror daromad manbai sifatida shakllangan.
Iqtisodiy barqarorlik	Turizm daromadlarining katta qismi hudud ichida qoladi, diversifikatsiyalashgan turizm tarmoqlari mavjud.	Yirik shaharlar va tarixiy markazlarga asoslangan turizm; mavsumiylik muammosi mavjud.	Turizmni iqtisodiy rivojlanish vositasi sifatida ko'rish.	Xalqaro tajribada yil bo'yi faol ishlaydigan turizm klasterlari keng rivojlangan.
Boshqaruv va hamkorlik	Davlat-xususiy sheriklik (PPP), integratsiyalashgan milliy strategiyalar.	Davlatning boshqaruvdagi roli kuchli, xususiy sektor ishtiroki ortib bormoqda.	Strategik rejalashtirishning mavjudligi.	Xalqaro tajribada boshqaruv ko'proq decentralizatsiyalashgan va bozor mexanizmlariga tayangan.

Umuman olganda, jadvaldagi uch o'lovli yondashuv barqaror turizmni kompleks boshqarish uchun nazariy va amaliy asos yaratadi. Bu model turizmni faqat iqtisodiy foyda keltiruvchi tarmoq sifatida emas, balki atrof-muhitga mas'uliyatli, madaniy merosni asrovchi va mahalliy aholiga iqtisodiy hamda ijtimoiy foyda yetkazuvchi tizim sifatida rivojlantirishga yordam beradi. Shu bois, O'zbekiston sharoitida ushbu o'lovhnlarni uyg'un qo'llash turizmning uzoq muddatli raqobatbardoshligi va barqaror rivojlanishini ta'minlashi mumkin.

4-jadval

Kontent tahlili natijalari

Asosiy mavzu	Davlat hujjatlaridagi yondashuv	Xalqaro tashkilot hisobotlaridagi yondashuv	Ilmiy manbalardagi asosiy fikrlar	Umumiy tahlil
Ekologik turizm	Milliy bog'lar va qo'riqxonalarda ekologik turizmni rivojlantirish rejasi bor, lekin keng qamrovli ekologik sertifikatlash tizimi yo'q.	Yashil sertifikatlar, karbon izini kamaytirish bo'yicha majburiy reglamentlar.	Ekoturizm turizm barqarorligining asosiy omili sifatida ko'riladi.	O'zbekistonda ekologik standartlarni xalqaro tizimga moslashtirish zarur.
Madaniy merosni saqlash	UNESCO obyektlarini asrash va restavratsiya dasturlari amalga oshirilmoqda.	Madaniy meros obyektlarini raqamlashtirish va onlayn targ'ib qilish.	Mahalliy madaniy qadriyatlarni turizm brendiga aylantirish muhim.	O'zbekistonda raqamlashtirish darajasini oshirish talab etiladi.
Mahalliy jamoalarni jalb qilish	Oilaviy mehmon uylari, hunarmandchilik markazlari rivojlanmoqda.	Community-based tourism keng qo'llaniladi, davlat grantlari mavjud.	Mahalliy ishtirok barqaror daromad manbai va ijtimoiy barqarorlik omili.	O'zbekistonda bu modelni keng hududlarga yoyish kerak.
Innovatsiyalar va raqamlashtirish	Elektron vizalar, turizm portallari joriy etilgan.	AI, VR, IoT texnologiyalari turizm xizmatlariga integratsiya qilinadi.	Innovatsiya turistlar tajribasini sezilarli yaxshilaydi.	O'zbekistonda raqamli texnologiyalarni yanada kengaytirish lozim.

Xalqaro tajriba (Yevropa, Osiyo mamlakatlari) ko'rsatadiki, turizmning ekologik izini kamaytirish uchun majburiy yashil sertifikatlash, CO₂ emissiyasi monitoringi, chiqindilarni qayta ishlash va energiya tejankor infratuzilmalardan foydalanish keng qo'llaniladi. O'zbekistonda milliy bog'lar va qo'riqxonalarni rivojlantirish, chiqindilarni yig'ish kabi chora-tadbirlar mavjud, biroq keng qamrovli ekologik standartlar tizimi hali shakllanmagan. Bu esa ekologik turizmni rivojlantirish imkoniyatlarini to'liq ochib bera olmayapti. Shuning uchun ekologik standartlarni xalqaro mezonlarga moslashtirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni nazorat qilish va yashil energiya texnologiyalarini joriy etish zarur. Xalqaro miqyosda, ayniqsa community-based tourism (CBT) modeli orqali mahalliy jamoalar turizm faoliyatiga bevosita jalb qilinadi, bu esa daromadlarni hudud ichida qoldiradi va madaniy merosni asrashga xizmat qiladi. O'zbekistonda oilaviy mehmon uylari, hunarmandchilik markazlari va milliy festivallar mavjud bo'lsa-da, ular yetarli darajada raqamlashtirilmagan va global turizm tarmog'iga to'liq integratsiya qilinmagan. Mahalliy jamoalarni turizm loyihalariga keng jalb qilish, an'anaviy hunarmandchilik va madaniy merosni raqamlashtirish orqali turistlar uchun noyob tajriba yaratish mumkin.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, turizmning iqtisodiy foydasi faqat mavsumiy davrga bog'liq bo'lmay, yil davomida turli tarmoqlar orqali daromad keltiradi. Masalan, gastronomik turizm, konferensiya va tadbirlar turizmi, eko-turlar mavsumdan tashqari davrda ham faol bo'ladi. O'zbekistonda turizm asosan tarixiy markazlar va yozgi sayohatlar bilan cheklangan, bu esa mavsumiylik muammosini kuchaytiradi. Hududiy diversifikatsiya, yangi turizm mahsulotlari yaratish va ichki turizmni rivojlantirish orqali yil davomida barqaror daromad oqimi ta'minlanishi mumkin. Xalqaro turizm bozorida ilg'or texnologiyalar (AI, VR, AR, IoT, blockchain) turistlar tajribasini sezilarli darajada yaxshilashga xizmat qilmoqda. Masalan, virtual muzey turlari, AI asosida shaxsiylashtirilgan marshrutlar, aqlli transport tizimlari. O'zbekistonda elektron viza va onlayn bron tizimlari joriy etilgan bo'lsa-da, immersiv texnologiyalar va aqlli xizmatlar hali

keng tatbiq etilmagan. Raqamli innovatsiyalarni keng joriy etish orqali O'zbekiston turizmi xalqaro raqobatda yanada jozibador bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida turizmni tashkil etish – bu sohani strategik, kompleks va uzoq muddatli istiqbol asosida boshqarishga yo'naltirilgan tizim bo'lib, ekologik xavfsizlik, ijtimoiy adolat va iqtisodiy samaradorlikning uzviy uyg'unlashuvini talab etadi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, barqaror turizm modeli uch asosiy tamoyilga tayanadi: (1) tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni kelajak avlodlar uchun asrab-avaylash, (2) mahalliy jamoalarni turizm jarayonlariga faol jalb etish va madaniy merosni asrab, rivojlantirish, (3) turizmni barqaror daromad manbai sifatida diversifikatsiya qilish.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, xalqaro amaliyotda (UNWTO, OECD, UNEP ma'lumotlari) majburiy ekologik standartlar, yashil sertifikatlash tizimi, CO₂ emissiyasini monitoring qilish, community-based tourism (CBT) modeli, turizm xizmatlarini raqamlashtirish, mavsumdan tashqari davr uchun maxsus turizm turlarini yaratish kabi mexanizmlar samarali natija bermoqda. O'zbekiston sharoitida ushbu mexanizmlar qisman joriy etilgan bo'lsa-da, ularni to'liq integratsiya qilish, mahalliy xususiyatlarga moslashtirish va ilmiy asoslangan monitoring tizimlari bilan qo'llab-quvvatlash zarur. Shuningdek, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy ko'rsatkichlarni muntazam baholab borish turizmning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. United Nations World Tourism Organization. (2018). *Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030*. UNWTO. <https://doi.org/10.18111/9789284419401>
2. OECD. (2020). *Tourism Trends and Policies 2020*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/6b47b985-en>
3. UNEP & UNWTO. (2005). *Making Tourism More Sustainable – A Guide for Policy Makers*. United Nations Environment Programme and World Tourism Organization.
4. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2015). *Tourism and Water: Interactions, Impacts and Challenges*. Channel View Publications.
5. Sharpley, R. (2020). *Tourism, Sustainable Development and the Theoretical Divide: 20 Years On*. Journal of Sustainable Tourism, 28(11), 1932–1946. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1779732>
6. Bramwell, B., & Lane, B. (2011). *Critical Research on the Governance of Tourism and Sustainability*. Journal of Sustainable Tourism, 19(4-5), 411–421. <https://doi.org/10.1080/09669582.2011.580586>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 20-maydagi PQ-264-son qarori. *Turizm sohasini 2022–2026-yillarda rivojlantirish strategiyasi*.
8. O'zbekiston Respublikasi “Turizm to'g'risida”gi Qonuni. (2019-yil 18-iyun). Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.
9. Hall, C. M., & Lew, A. A. (2009). *Understanding and Managing Tourism Impacts: An Integrated Approach*. Routledge.
10. World Economic Forum. (2021). *Travel & Tourism Development Index 2021*. Geneva: WEF.
11. Buckley, R. (2012). *Sustainable Tourism: Research and Reality*. Annals of Tourism Research, 39(2), 528–546. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2012.02.003>
12. Jamal, T., & Higham, J. (2021). *Justice and Ethics in Tourism*. Routledge.

YASHIL IQTISODIYOT SHAROITIDA XIZMATLAR SOHASINI SAMARALI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Abdullayeva Fotima Baxtiyor qizi,
Guliston davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimizda iqtisodiyotni rivojlantirish istiqbollari, yashil iqtisodiyot sharoitida xizmatlar sohasini samarali rivojlantirish yo'llari muallif tomonidan yoritib berilgan, hamda taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, pandemiya, xizmat, samarali rivojlanish, qishloq xo'jaligi, qashshoqlik.

COVID-19 pandemiyasi ko'pchilik mamlakatlarda iqtisodiy o'sishni sezilarli darajada pasaytirdi yoki to'xtatdi. O'zbekistonda 2020-yilda yalpi ichki mahsulotning o'sishi deyarli yo'q bo'lib ketdi va qashshoqlik darajasi yigirma yil ichida birinchi marta oshdi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi tomonidan ishlab chiqilgan ushbu hujjat yashil iqtisodiyot sari "yaxshiroq tiklanish" orqali COVID-19 dan tiklanish uchun asos yaratadi. U yashil tiklanish va yashil iqtisodiyot tamoyillari, shuningdek, yashillashtirish salohiyatiga ega asosiy tarmoqlar, jumladan, energetika, qishloq xo'jaligi, sanoat, chiqindilarni boshqarish, suv resurslari, shaharsozlik (uy-joy va qurilishga e'tibor qaratgan holda), transportning umumiy ko'rinishini taqdim etadi va moliya hamda muhokama qilish uchun ustuvor yo'nalishlar va siyosatlar to'plamini taklif qiladi. Kelgusi 3-5 yil davomida investitsion qarorlar va harakatlar mamlakatning kelajakdagi tahdidlarga, jumladan, iqlim va iqlimdan tashqari ta'sirlarga chidamliligini mustahkamlaydigan uzoq muddatli rivojlanish traektoriyasini belgilashga qaratiladi. "2019-2030-yillarda O'zbekiston Respublikasining yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi" qabul qilindi. Yashil iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror rivojlanishning asosiy strategik yo'nalishi sifatida e'tirof etilishi haqida gapiradi va yashil rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi.

2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasida mamlakatni rivojlantirishning aniq istiqbollari, jumladan, energetika, sanoat va qishloq xo'jaligi sohalari aniq tarmoq rejaları belgilangan bo'lsa-da, iqtisodiyot tarmoqlarini ko'klamzorlashtirishga erishish uchun ancha katta sa'y-harakatlar talab etiladi. Hukumatning yashil iqtisodiyot strategiyasiga muvofiq, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Umumiy Davlat tahlili O'zbekiston aholisining o'sishi, urbanizatsiya va mavjud shahar va qishloq tengsizliklari barqaror atrof-muhitni boshqarish va iqlim ta'sirini cheklashni, shuningdek, uglerod chiqindilari va barqaror bo'lmagan naqshlarni kamaytirish bilan birga iqtisodiy o'sishga erishishni talab qilishini ta'kidlaydi. Xususan, O'zbekistonda ishlab, chiqarish rivojlanishi va urbanizatsiya kuchayib borayotganini hisobga olib, toza, samarali, inklyuziv va barqaror sanoatga tavakkalchilikka asoslangan investitsiyalarni kiritish zarur. Qishloq xo'jaligi barqarorligini ta'minlash va qurg'oqchil hududlarda yashovchi, tirikchilik uchun qishloq xo'jaligiga bog'liq va iqlim o'zgarishi va suv tanqisligiga juda zaif bo'lgan eng kambag'al odamlarni suv resurslari bilan ta'minlash uchun ham ko'proq sarmoya kerak. Shuningdek, yaqinda energetika, sanoat, shaharsozlik, qurilish va uy-joy, chiqindilarni boshqarish, suv va qishloq xo'jaligi sohalari bo'yicha bir qancha boshqa tadqiqotlar ham o'tkazildi, jumladan, yaqinda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Yevropa Iqtisodiy Komissiyasining 3-O'zbekistonning atrof-muhitni muhofaza qilish samaradorligi va amalga oshirilishi, jadallashtirish va qo'llab-quvvatlash sharhidir. Bu barqaror o'sishni ta'minlash va innovatsiyalar orqali ish o'rinlarini yaratishga yordam beradi. Aholining salomatligi va turmush sharoitini adolatlilik tamoyillariga rioya qilgan holda yaxshilashni ta'minlaydi. Shuningdek, bu O'zbekistonning turli iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy ahamiyatga molik maqsadlariga barqaror sarmoya kiritishdan manfaatdor bo'lgan ko'plab xorijiy investorlar va donor tashkilotlar uchun imkoniyatlar ochadi. "Mahsulot" ni, ya'ni yalpi ichki mahsulot (YaIM) yoki yalpi milliy daromadni (YaMM) oshirishni maqsad qilgan an'anaviy iqtisodiyotdan farqli o'laroq, yashil iqtisodiyot uchta maqsadni qo'llab-quvvatlaydi: iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy farovonlikni saqlash va oshirish. Yashil iqtisodiyot barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishning samarali vositasi sifatida ham xizmat qilishi mumkin; SDGlarning ko'p yo'naltirilganligi tufayli yashil iqtisodiyot chora-tadbirlari quyida ko'rsatilganidek, ko'plab maqsadlarga kiritilishi mumkin.

Mamlakat rahbariyatining O'zbekistonni 2030-yilgacha sanoati rivojlangan, o'rtacha daromaddan yuqori bo'lgan davlatga aylantirish haqidagi g'oyasi keng qo'llab-quvvatlanmoqda, narxlarni erkinlashtirish, yerga egalik qilish va qishloq xo'jaligida keng qamrovli islohotlar o'tkazish taklif etildi, ularning ba'zilari amalga oshirildi. Yaqin vaqtgacha asosan mahalliy iqtisodiy model qayta ko'rib chiqilmoqda va xususiy biznesning global va mintaqaviy qiymat zanjirlariga integratsiyalashuvini rag'batlantiradigan yangi siyosatlar joriy etilmoqda. Qashshoqlikni qisqartirish tendentsiyasi COVID-19dan oldingi yalpi ichki mahsulotning barqaror o'sishi, mikro va kichik korxonalar daromadlarining o'sishi, eng kam ish haqining muntazam oshib borishi, pul o'tkazmalari oqimi va davlatning maqsadli ijtimoiy himoya dasturlariga asoslanadi. Inson kapitali nuqtayi nazaridan, mamlakat samarali bandlik imkoniyatlarini taklif qilish, iqtisodiy tashabbuslar va innovatsiyalarni rag'batlantirish, talab qilinadigan bilim va raqamli ko'nikmalarni shakllantirish orqali o'zining katta yosh aholisidan demografik dividendlar olishi mumkin. Va nihoyat, mamlakat tabiiy kapitalga, ayniqsa yer resurslariga va mo'l-ko'l quyoshga ega. Buning uchun korxonalar va xo'jaliklarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash nafaqat iqtisodiyotni qayta tiklash, balki uni o'zgartirishga ham qaratilishi kerak. Tashabbuslar kam uglerodli texnologiyalarga xususiy investitsiyalarni rag'batlantirishdan tashqari, ekologik toza yechimlarga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni ham o'z ichiga olishi mumkin. Energetika sektori uchun bu qayta tiklanadigan energiya manbalarining narxi pasayishda davom etayotgani va uglerod energiyasini import qiluvchilar o'z transformatsiyalarini o'z zimmalariga olishlari sababli qolib ketishi mumkin bo'lgan qazib olinadigan yoqilg'i infratuzilmasini (ularning 40 foizi

umrining oxiriga yaqin) saqlashdan ko'ra arzonroq bo'ladi. Bu, shuningdek, iqlim bo'yicha Parij majburiyatlarini amalga oshirish va Milliy ravishda belgilangan hissalarini amalga oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Райзберг Б.А. Современный socioэкономический словарь. Б.А. Райзберг. - М.: ИНФРА-М, 2009. - 629 с.
2. Основные тенденции развития сферы услуг в Узбекистане. Молодой ученый. 2016. №11. С. 791-793.
3. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Стат. сб. - Т.: Узбекистан, 2011. - с. 14.
4. Каримов И.А. Наша самая актуальная задача - не останавливаясь на достигнутом, поднять на новый уровень начатые реформ. - Т. Узбекистан, 2015.- с. 34.
5. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Стат. сб. - Т.: Узбекистан, 2011. - с. 14.

JIZZAX VILOYATIDA TURIZM INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISHNING POTENSIAL IMKONIYATLARI VA HUDUD IQTISODIYOTINI RIVOJLANTIRISHDAGI TUTGAN O'RNI

*Aynakulov Muxitdin Abduxamidovich,
Jizzax politexnika instituti, i.f.n., professor*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Jizzax viloyatida turizm infratuzilmasini rivojlantirishning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini chuqur tahlil qilingan. Xususan, Zomin va Aydar-Arnasoy kabi rekreatsion hududlarda amalga oshirilayotgan yirik loyihalar, sanoat va xizmat ko'rsatish sohasidagi o'sishlar, aholi bandligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha natijalar ko'rib chiqilgan. Xalqaro tajriba (Gruziya, Shveysariya) bilan solishtirilib, Jizzax viloyatining turizm drayveriga aylanish istiqbollari yoritilgan. Oliy ta'lim muassasalarining hududiy rivojlanishga qo'shgan hissasi, kadrlar tayyorlash va ilmiy tadqiqotlarning integratsiyasi ham alohida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Jizzax viloyati, turizm infratuzilmasi, rekreatsion hududlar, iqtisodiy rivojlanish, xalqaro tajriba, sanoat, xizmatlar sohasi, oliy ta'lim, bandlik, investitsiya, klaster, Zomin, Aydar-Arnasoy.

Kirish. 2025-yil 22-iyul kuni muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning Jizzax viloyatiga tashrifi viloyat rivoji uchun katta turtki bo'lib, o'ziga xos strategik ahamiyat kasb etdi. Unda bir necha asosiy loyihalar, xususan, Zomin rekreatsion-turistik majmuasi hamda Aydar-Arnasoy ko'llar tizimini rivojlantirish istiqbollari atroflicha muhokama qilindi. Shuningdek, Prezidentimiz Zomin texnoparkida faoliyat boshlayotgan sanoat loyihalarini ko'zdan kechirdi, bunda, masalan, birinchi korxona Xitoyning Xinjiang Honglin Tiandi kompaniyasi tomonidan ochilib, 60 ta ish o'rni yaratildi va keyingi bosqichda Midea "white goods" ishlab chiqarish loyihasi joriy etilmoqda. Aytish joizki, Aydar-Arnasoy hududida zamonaviy turizm markazini barpo etish rejalari ham muhokama qilindi.

Shu kunda Prezidentimizning asosiy e'tibori davlat rahbari sifatida strategik jihatdan muhim bo'lgan rekreatsion hududlarga alohida e'tibor qaratayotgani, ular orqali nafaqat turizm, balki aholining yashash darajasini ko'tarish, mahalliy aholini band qilish va hududlar ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqarorlashtirishni nazarda tutadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jizzax viloyatida turizm infratuzilmasini rivojlantirish va uning hudud iqtisodiyotiga ta'sirini o'rganishda ko'plab ilmiy va amaliy manbalar tahlil qilindi. Xususan, "O'zbekiston Respublikasining turizm to'g'risida"gi Qonuni (2019 yil) va Prezidentning 2019 yil 13 avgustdagi PF-5781-son Farmoni turizm sohasini institutsional va strategik darajada rivojlantirishga asos yaratgan huquqiy manbalardir. Ushbu hujjatlar mamlakatda turizmni iqtisodiy o'sishning muhim drayverlaridan biri sifatida belgilaydi.

Ayniqsa, B.B. Berkinov va M.A. Aynakulovning kichik tadbirkorlik va yirik korxonalar o'rtasidagi kooperatsiya bo'yicha tadqiqotlari hamda hududiy rivojlanishda motivatsiya va samaradorlik masalalariga oid ilmiy maqolalari (Aynakulov M.A., Xudayberdiyev B.B., 2020) turizm infratuzilmasini rivojlantirishda inson kapitalining o'rni va mahalliy subyektlar o'rtasidagi hamkorlik mexanizmlarining ahamiyatini asoslab

beradi. Shuningdek, Aynaqulov M.A. tomonidan ishlab chiqilgan klasterlash va iqtisodiy hamkorlik nazariyasi, jumladan, qishloq xo'jaligi va qurilish tarmoqlari doirasida olib borilgan tadqiqotlar (2019–2020 yillar) hududlarda rekreatsion va turizm majmualarining rivojlanishida kooperatsion yondashuvning samaradorligini ochib beradi. Xalqaro anjumanlardagi ma'ruzalarda (Warsaw, Cheboksary, Toshkent) ham turizmni tarmoqlararo rivojlantirishning konseptual asoslari muhokama qilingan. Bundan tashqari, rasmiy statistik manbalar, xususan, www.jizzaxstat.uz orqali Jizzax viloyatining YaHM ko'rsatkichlari, investitsion loyihalar soni, aholining daromad darajasi hamda turizmga oid zamonaviy infratuzilma tahlil qilinib, maqoladagi tahlillarni real raqamlar bilan mustahkamlash imkonini berdi.

Umuman olganda, yuqoridagi adabiyotlar asosida Jizzax viloyatida turizm va rekreatsion infratuzilmaning rivoji mamlakatning strategik yo'nalishlari, mahalliy iqtisodiy salohiyat va xalqaro tajribaning uyg'unlashuvi orqali shakllanayotgan kompleks tizim sifatida yoritilgan.

Materiallar va metodlar. Mazkur ilmiy maqolani tayyorlashda bir nechta materiallar va ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi. Asosiy tahlil materiali sifatida Jizzax viloyatining oxirgi yillarda erishgan iqtisodiy ko'rsatkichlari, xususan, YaHM dinamikasi, sanoat ishlab chiqarish hajmi, investitsion loyihalar, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad darajasi va turizm sohasidagi amaliy natijalar olindi. Bu ma'lumotlar Jizzax viloyatining rasmiy statistika portalini — www.jizzaxstat.uz hamda muhtaram Prezidentimizning Jizzax viloyatiga tashrifi chog'ida bildirilgan bayonotlar asosida tahlil qilindi.

Metodologik jihatdan maqolada kompleks yondashuv qo'llanildi. Bunda asosan **statistik tahlil** qo'llanilib, uning negizida viloyatning turli yillarga oid YaHM, aholi soni, sanoat hajmi kabi ko'rsatkichlari orqali iqtisodiy o'sish sur'atlari baholandi. Bundan tashqari, **taqqoslash usuli yordamida** Jizzax viloyatining iqtisodiy natijalari boshqa mamlakatlar (masalan, Shveysariya va Gruziya) tajribalari bilan solishtirilib, mintaqaviy turizm strategiyalarining samaradorligi aniqlashtirildi, shuningdek, **hududiy tahlil** o'tkazilib, viloyatning geoiqtisodiy joylashuvi, tabiiy resurslari, rekreatsion hududlari va ziyoratgohlarining joylashuvi asosida tahlil qilindi. **Ilmiy-nazariy manbalarni tahlil qilish** orqali yuqorida keltirilgan adabiyotlar asosida turizm infratuzilmasining rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar o'rganildi va oliy ta'lim muassasalari, kadrlar tayyorlash tizimi va ishlab chiqarish o'rtasidagi uzviy aloqalarni mustahkamlash yuzasidan amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu metodlar yordamida maqolada nafaqat mavjud holat, balki turizm sohasini yanada rivojlantirish bo'yicha istiqbolli yo'nalishlar ham aniqlab berildi.

Tahlil va natijalar. O'z mohiyatiga ko'ra, rekreatsiya xo'jalik tarmog'i va odamlar faoliyati turi sifatida yaqqol ifodalangan resurs orentatsiyasiga ega bo'lgan tarmoqlar qatoriga kiradi va bunda u tog' kon, o'rmon sanoati, baliq ovlash, qishloq xo'jaligiga o'xshab ketadi.

Ular kurort, sog'lomlashtirish, sport, ekologik rekreatsiyalar turlariga bo'linadi. Masalan, turizmni asosiy resursi bu dunyo xilma xilligidir. Odamlar yashaydigan ajoyib, butoq, xayratlanarli yerlar va ularning xilma xilligi sayyohlarda yirik shaharlarni, turli mamlakatlarni, tabiat go'shalarini, tog' va tekislik, landshaftlarini, tarixiy yodgorliklarni, odam ta'sir ko'rsatmagan qo'riqxonalarini qurish ishtiyoqini uyg'otadi [3]. Shovqin g'uj-g'uj odamlarni to'planishi, ko'p qavatli standart uylar va binolardan charchab toliqqan yirik shaharlarda yashovchilar uchun dengiz bo'ylarida, tog'larda, odam kam yashaydigan kurort shaharchalarida dam olish, hordiq chiqarish katta taasurol qoldiradi, ularning quvvatlarini tiklashga imkon beradi. Rekreatsiya resurslari samaradorligi rekreatsiya faoliyatini hududiy tashkil etish, rekreatsiya rayonlari va markazlarining shakllanishiga, ularning ixtisoslashishi va iqtisodiy samadorligiga bog'liq bo'ladi. Lekin bu bog'liqlik bevosita bo'lmay, balki bilvositadir, ya'ni ular ijtimoiy-iqtisodiy omillar, ang avvalo, rekreatsiya ehtiyojlarning hajmi va tarkibi orqali namoyon bo'ladi.

Rekreatsiya hudud iste'molchisi sifatida qishloq va o'rmon xo'jaligidan keyingi uchinchi o'rinni egallaydi. Rekreatsiya hududga ehtiyoji uy joy qurilishiga nisbatan 3 marta ko'proqdir [4]. Lekin rekreatsiya asosan o'zgartirilmagan hududlarga katta ehtiyoj talab qiladiki, ayni paytda u o'zlashtirilmagan rayonlarda rivojlanish uchun cheklangan imkoniyatlarga egadir. Rekreatsiya zonalarini foydali qazilma konlari, yuqori zararli ta'sir ko'rsatadigan sanoat korxonalari yaqinida joylashtirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Markaziy Osiyoda O'zbekiston Respublikasi markaziy siyosiy o'rnini egallaydi va rekreatsiyani rivojlantirish uchun katta potentsial imkoniyatlarga egadir. Mamlakat hududida dunyoga dong'i ketgan tarixiy yodgorlik shaharlar-Samarqand, Buxoro, Xiva, quqon, Shaxrisabz, Termiz, va boshqalar joylashgan. O'zbekistonda xilma-xil rekreatsiya turlarini rivojlantirishga mustahkam asos bo'ladigan ko'plab shifobaxsh mineral suvlar, shifobaxsh balchiqlar mavjud [5].

O'zbekiston tabiatining rekreatsiya qiymati uning hudud landshaftlarining xilma-xilligi bilan belgilanadi.

Istiqbolda O'zbekiston rekreatsiya resurslarining potentsial resurslarini to'la o'rganish va tabiiy rekreatsiya potentsialiga asoslanib mamlakatning turli qishloqlarida rekreatsiya majmualarini barpo etish muhim muammolardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda Jizzax viloyatida ham iqtisodiy o'sish barqaror tus olmoqda. Buni viloyat yalpi hududiy mahsulotining (YaHM) dinamikasidan ham yaqqol ko'rish mumkin. Agar 2016 yilda viloyatning YaHM ko'rsatkichi atigi 7,7 trillion so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2022 yilga kelib bu raqam 30,3 trillion so'mga yetdi. Bu so'nggi olti yil davomida YaHM qariyb to'rt barobar oshganini anglatadi.

2023 yilda esa iqtisodiy o'sish sur'ati davom etdi. YaHM 37,3 trillion so'mga yetib, avvalgi yilga nisbatan 23 foizga oshdi. 2024 yil yakunlariga ko'ra esa mazkur ko'rsatkich 43,1 trillion so'mni tashkil etib, 15,5 foizlik o'sish qayd etildi. Bu esa Jizzax viloyatida iqtisodiy islohotlarning izchil amalga oshirilayotganini, ayniqsa, sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmatlar sohasida jadal sur'atlar bilan rivojlanayotganini ko'rsatadi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaHM miqdori ham yildan-yilga oshib bormoqda. 2016 yilda bu ko'rsatkich 5 million so'm atrofida bo'lgan bo'lsa, 2022 yilda 19,7 million so'm, 2023 yilda 24,3 million so'm, 2024 yilda esa 28 million so'mga yetgan. Bu esa nafaqat umumiy iqtisodiy o'sishni, balki har bir fuqaroning farovonlik darajasi ortib borayotganini ham anglatadi. Shunday qilib, YaHM ko'rsatkichlarining izchil va muvozanatli o'sishi Jizzax viloyatining rekreatsion hududlarini modernizatsiya qilish, sanoat salohiyatini kengaytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish borasidagi qat'iy siyosat samarasidir. Bu yutuqlar, albatta, xalqimiz hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Jizzax viloyatida aholi soni 2025-yil 1-yanvar holatiga ko'ra **1 million 537,6 ming nafarga** yetgan, shundan, **46,9 % shahar, 53,1% esa qishloq hududlarida** istiqomat qiladi. Shu bois, infratuzilmani rivojlantirishda urbanizatsiya va qishloq hududlaridagi muvozanatli yondashuv alohida ahamiyat kasb etmoqda [11].

2016-yildan 2024-yilgacha **YaHM 6 barobar oshgan**, ya'ni viloyatning umumiy iqtisodiy salohiyati keskin kuchaygan. Shu davrda **aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YaHM 5 mln so'mdan 28 mln so'mgacha o'sgan**, bu esa aholining yashash darajasi va iqtisodiy muhitning sezilarli yaxshilanganini ko'rsatadi.

Sanoat ishlab chiqarish hajmi 8 yil ichida **12,5 baravar** oshgan bo'lsa, bu jarayonda **5 mlrd dollarlik** investitsiya jalb etilgan. Bu ko'rsatkichlar viloyatda ishlab chiqarish zanjirining chuqurlashib borayotganini, tashqi sarmoyadorlar ishonchi ortayotganini bildiradi. Jizzax viloyatining iqtisodiy salohiyatini belgilovchi asosiy yo'nalishlardan biri — bu sanoat ishlab chiqarishidir. So'nggi yillarda bu sohada erishilayotgan natijalar butun respublika miqyosida e'tiborga loyiq. Jumladan, 2016 yilda viloyatda sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi atigi 2 trillion so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2024 yilga kelib bu ko'rsatkich 25 trillion so'mga yetdi. Bu sanoat ishlab chiqarish hajmi 12,5 barobar oshganini bildiradi. Bunday yuksak natijalarga, avvalo, mahalliy va xorijiy sarmoyadorlar ishonchini mustahkamlash orqali erishilmoqda. So'nggi 8 yil ichida viloyatga umumiy qiymati 5 milliard AQSH dollariga teng bo'lgan investitsiyalar jalb etildi. Bu esa nafaqat yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish, balki raqobatbardosh mahsulotlar eksportini kengaytirish imkonini berdi. Sanoatni rivojlantirish yo'lidagi amaliy natijalardan yana biri bu 2500 ta yangi loyiha ishga tushgani bo'ldi. Bu loyihalar orqali 4500 dan ortiq yangi ish o'rinlari yaratilgani esa viloyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka bevosita xizmat qilmoqda. Bu ko'rsatkichlar shuni anglatadiki, Jizzax viloyati so'nggi yillarda faqat agrar hudud sifatida emas, balki sanoat markazlaridan biriga aylanish yo'lida barqaror qadam tashlamoqda. Albatta, bu kabi yutuqlar zahirida Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan tashabbuslar, mahalliy hokimiyat va tadbirkorlarning hamkorlikdagi mehnati mujassamdir.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning Jizzax viloyatiga tashrifi doirasida e'tibor qaratilgan asosiy yo'nalishlardan biri bu **Zomin** va **Aydar-Arnasoy** rekreatsion hududlarini modernizatsiya qilishni o'z ichiga oldi. Bu borada 2025 yilning o'zida **250 mln dollarlik yirik turizm majmualari** ishga tushirildi, natijada sayyohlar oqimi **2 baravar oshdi**, **200 ta yangi investitsion loyiha** amalga oshirildi, **tadbirkorlar soni 2 baravar** ko'paydi, shuningdek, **5000 ta yangi ish o'rni** yaratilishi rejalashtirilmoqda.

Yana bir muhim jihat **35 mingga yaqin xorijda ishlayotgan yurtdoshlarimizning** qaytib kelishi va mahalliy korxonalarda faoliyat yuritishga kirishganidir. Bu esa inson kapitalining yurtga qaytishini ta'minlovchi infratuzilma modernizatsiyasi natijasi sifatida baholanadi.

Rekreatsion zonalarni rivojlantirish borasidagi bu harakatlar faqatgina dam olish infratuzilmasini yangilash emas, balki **viloyat iqtisodiyotining diversifikatsiyasi, aholi bandligini ta'minlash**, va **turizmni ekskluziv soha sifatida rivojlantirish** uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmoqda. Aholi jon boshiga YaHM, sanoat salohiyati, investitsion faollik, va qaytgan yurtdoshlar soni kabi ko'rsatkichlar rekreatsion hududlardagi infratuzilma modernizatsiyasining real iqtisodiy natijalarini tasdiqlaydi.

Bugungi kunda butun dunyoda turizm sohasi nafaqat madaniy almashinuv vositasi, balki yirik iqtisodiy tarmoqlardan biri sifatida qaralmoqda. Bu ayniqsa rekreatsion hududlarga boy mamlakatlar tajribasida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ayni jarayonda xalqaro tajribani o'rganish ham nihoyatda dolzarb hisoblanadi. Masalan, Shveytsariyada turizm sohasi yalpi ichki mahsulot (YaIM) ning taxminan 2,6 foizini

tashkil etsada, umumiy iqtisodiy zanjirda ko'rsatadigan bilvosita ta'siri bilan bu ko'rsatkich 6–7 foizgacha yetadi. Bu mamlakatda tog'-chang'i kurortlari, tibbiy turizm va yuqori darajadagi xizmatlar infratuzilmasi mavjudligi sababli turizmning iqtisodga barqaror ta'siri ta'minlanmoqda.

Gruziya esa turizm sohasini o'sish drayveriga aylantirgan davlatlardan biri sifatida ajralib turadi. Bu yerda turizmning bevosita YaIMdagi ulushi 9,6 foizga yetgan bo'lib, umumiy iqtisodiy ta'siri 20 foizdan ortiqni tashkil etadi. Tabiiy manzalardan tortib, tarixiy obidalarigacha bo'lgan turizm resurslarini to'liq ishga solish Gruziya tajribasining asosiy ustunligidir [6]. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, rekreatsion hududlarning to'g'ri boshqaruvi, infratuzilmasining yangilanishi va xizmat ko'rsatish sifati mamlakat yoki viloyat iqtisodiyotini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqishga qodir. Endilikda Jizzax viloyatining ham Gruziya yoki Shveytsariya kabi turizm tayanchi sanalgan hududga aylanishi real maqsad sifatida qaralmoqda.

Xulosa va takliflar. Viloyatda yaratilayotgan shunday salohiyatli institutsional imkoniyatlardan kelib chiqqan holda xulosa qiladigan bo'lsak, viloyatda boshqa turdagi turizm obyektlarini rivojlantirish uchun ham keng qamrovli imkoniyatlar mavjud.

Darhaqiqat, Jizzax viloyati O'zbekistonning markaziy mintaqasida joylashgan bo'lib, shu tufayli har tarafлама keng ko'lamli xo'jalik yuritish imkoniyatiga egadir. Uzunligi sharqdan g'arbga, ya'ni Yangiobod tumanidan Forish tumanigacha 180 km, janubdan shimolga, ya'ni Baxmal tumanidan Mirzacho'l tumanigacha 175 km. ni tashkil etadi. Maydoni 21,1 ming kv.km. Shundan 4,8 ming kv.km. (22,7 %) qishloq xo'jaligida foydalanishda bo'lgan yerlardir. O'rmon va o'rmonchilik bilan bog'liq ekinlar ekiladigan maydon 1,8 ming (8,5 %) kv.km dan iboratdir [7]. Maydonining katta qismini sharqdan g'arbga va qisman shimoli-g'arb tomonga cho'zilgan Chimqortog' va Molguzar, g'arbdan sharqqa, sharqi-janubga va janubga tomon cho'zilgan Nurota tizma tog'lari, shimol tomondan Qozog'istondagi Chordora to'g'onidan viloyatning shimoli-g'arbidan Navoiy viloyati hududiga qadar cho'zilgan Aydarko'l tashkil etadi. Bu qadimiy yurtida ajdodlarimiz zakovati, salohiyatidan darak beruvchi – qadimiy turkiylarning quyosh yili timsoli – “Quyosh taqvim”, (“Saklar taqvim”), 19 fevraldan 21 martgacha quyosh nuri tushadigan Huttosh, shuningdek, Qantartosh, Hamaltoshlarning o'zi sirli bir olam. Viloyatda ziyorat turizmini rivojlantirish uchun ham Sa'd ibn Vaqqos, Usmand ota, Novqa ota, Xo'jamushkent ota, Parpi ota, Sayfin ota, Savruk ota, Qulfisar ota kabi ziyoratgohlarlar xizmat qiladi. E'tiborli jihati bu yerdagi tabiiy buloqlardan yiliga o'rtacha 16-20 mln. kubometr suv olish imkoniyati mavjud. Eng asosiysi viloyatning Baxmal, Zomin, G'allaorol tumanlari hamda Sh. Rashidov va Forish tumanlarining tog'li hududlarida yog'ingarchilik nisbatan mo'l bo'ladi. Shuningdek, haroratning mo'tadilligi tufayli Baxmal, G'allaorol va Forish botiqlarida, Zominsoy, Ettikechuv va Ko'rpasoyda suvning parchalanishi nisbatan kam. Viloyatda turizm va uning zaminidagi rekreatsiya klasterlarini rivojlantirish uchun ham birmuncha sezilarli imkoniyatlar, ya'ni viloyat tabiatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri tog'lar va tog' yon bag'irlarida tarkibida temir, oltingugurt, vodorod, radiy, kremniy kislotasi, karbon gazi, ishqorli termo-minerallar bo'lgan bir qator shifobaxsh suv manbalari mavjud. Ayni paytda viloyatning G'allaorol, Forish, Mirzacho'l tumanlarida ana shunday balneologik suvlar bilan davolovchi “Marjonsuv”, “Birlashgan”, “Gagarin” nomli sanatoriylar va bir nechta profilaktoriylar ishlab turibdi. Shuning bilan birgalikda viloyatning Zomin, Jizzax, Baxmal tumanlarida ham ma'danga boy manbalari bor. Viloyatdagi barcha ma'danli suvlar kimyoviy va balneologik tarkibiga ko'ra eng tabiiy o'ziga xosligi bevosita hududning ancha qismini egallagan tog'liq zona ekanligi bilan bog'liqdir. Mazkur hududlarning tog' yon bag'irlarida bir-biridan go'zal tabiat go'shalari, archazorlar bodomzorlar yong'oqzorlar, shifobaxsh o'tloqlar, soyliklar, zilol suvlar, hatto, musaffo toza havo qatlamining o'zi bir olam [8]. Ulkan daralarda qir-adirlar va soyliklarda kamyob o'simliklar va hayvonlar, parrandalarning turfa xillari mavjud. Baxmal va Zomin tumanlaridagi qir-adirlar, ulkan bog'-rog'lar, shuningdek, Baxmaldagi dengiz sathidan 2600 metr balandlikdagi ma'danli suv, Xalq bog'i va qo'riqxonalar, ajoyib sharsharalar, qirlar bag'ridagi o'nlab chashmalar insoniyatni o'ziga chorlovchi saxiy tabiatning o'ziga xos ne'matidir.

Rekreatsion zonalarini modernizatsiya qilish va yirik turizm majmualarini barpo etish bo'yicha Jizzax viloyatida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar ta'lim sohasi, xususan, oliy ta'lim muassasalari zimmasiga ham yangicha mas'uliyat yuklamoqda [9]. Ayniqsa, bitiruvchilarning amaliy tayyorgarligini oshirish va ularni bevosita yangi yaratilayotgan ish o'rinlariga yo'naltirish borasida uzviy hamkorlik tizimi shakllanishi muhim hisoblanadi.

1.Dasturlashtirilgan kadrlar tayyorlash. OTMlar yangi ishga tushirilayotgan sanoat, turizm va xizmat ko'rsatish majmualarining ehtiyojlarini o'rganib, mos kasbiy yo'nalishlarda maxsus o'quv modullarini ishlab chiqishi lozim. Masalan, turizm menejmenti, servis madaniyati, ekologik gid xizmatlari, hududiy marketing kabi zamonaviy mutaxassisliklar asosida tayyorlov kurslari yo'lga qo'yilishi maqsadga muvofiq;

2. Talabalar amaliyoti va dual ta'lim tizimi. Aydar-Arnasoy va Zomin kabi rekreatsion hududlardagi majmualarda talabalarni amaliyotga yuborish orqali ularga ish jarayonini o'rganish, kelajakda esa ishga joylashish imkonini yaratish kerak. Bu tizim doimiy "talaba-ish beruvchi" aloqalarini mustahkamlashga xizmat qiladi;

3. Karyera markazlari va bandlik monitoringi. Har bir OTM huzurida faoliyat yurituvchi karyera markazlari yangi ochilayotgan investitsion loyihalar bo'yicha axborot bazasini yuritishi, bitiruvchilarga mos bo'sh ish o'rinlarini taklif qilishi, ishga joylashish bo'yicha individual konsultatsiyalarni yo'lga qo'yishi kerak [10];

4. Tarmoqlararo hamkorlik memorandumlilari. OTMlar viloyatdagi sanoat va turizm subyektlari bilan hamkorlik memorandumini tuzib, ham o'quv dasturlarini moslashtirishi, ham kadrlar almashinuvini yo'lga qo'yishi mumkin. Bu esa akademik muhitni real iqtisodiy jarayonga yaqinlashtiradi;

5. Ilm-fan va tadqiqot loyihalarining amaliyotga yo'naltirilishi. Rekreatsion hududlar uchun ekologik monitoring, smart-infratuzilmalar, raqamli xizmatlar, mahalliy brendlarni rivojlantirish kabi mavzularda ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish OTMlarga qo'shimcha motivatsiya beradi va hududlar taraqqiyotiga bevosita xizmat qiladi.

Jizzax viloyatidagi investitsiyaviy o'sish bu nafaqat iqtisodiy raqamlar, balki inson kapitali, ya'ni yoshlarning bilimli, amaliy ko'nikmaga ega va raqobatbardosh bo'lishi bilan bevosita bog'liq. Oliy ta'lim muassasalari ayni kunda faqat bilim beruvchi emas, balki **hududiy rivojlanishga bevosita hissa qo'shuvchi strategik institut** sifatida o'z o'rnini mustahkamlashi lozim. Shu ma'noda, ta'lim bilan ishlab chiqarish integratsiyasining kuchayishi kelajak taraqqiyotining kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "O'zbekiston Respublikasining turizm to'g'risida" gi Qonuni. 2019 yil 16 aprelda qabul qilingan.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 13 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5781 son Farmoni.
3. Berkinov B.B., Aynaqulov M.A. "Kichik tadbirkorlik korxonalarining yirik korxonalar bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasi". Monografiya - Jizzax.: 2004-114 b.
4. Aynaqulov M.A. Xudayberdiyev B.B. Motivatsiya samaradorlik garovi sifatida // Ilmiy axborotnoma jurnali. Samarqand Davlat Universiteti. 2020. № 2 (120). 91-94 b.
5. Айнакулов М.А., Абдухамидов Э.М. Нормативно-правовая база интеграционных отношений хозяйствующих субъектов // «Молодой ученый». Международный научный журнал. Спецвыпуск Джизакский политехнический институт. 2016. № 7.2 (111.2) С. 48-50.
6. Aynakulov M.A. Khudoyberdiyev B.B. Development of agrocluster based on value-added chain creation factors and its main directions. TSUE International Online Conference "Sustainable agricultural development and regional cooperation for inclusive growth in Central Asia". 20-22 Oktober 2020.
7. Aynakulov M.A. Cost-effectiveness of economic cooperation and clustering in construction // Modern scientific challenges and trends: a collection scientific works of the International scientific conference (20 th Oktober, 2019) – Warsaw: Sp. z.o.o. "iScience", 2019. 23-26 p.
8. Айнакулов М.А. Хозяйственные кластеры и их основные направления // Общество: научно-образовательный потенциал развития (идеи, ресурсы, решения) г. Чебоксары, Россия 2020 г.
9. Aynaqulov M.A. Xudayberdiyev B.B. Motivatsiya samaradorlik garovi sifatida // Ilmiy axborotnoma jurnali. Samarqand Davlat Universiteti. 2020. № 2 (120). 91-94 b.
10. Aynakulov M.A. Problems, prestiges of animation process and technique // Uz akademiya. scientific-methodical journal. ISSN (E) -2181-1334. VOL 1, ISSUE 2, AUGUST 202. Jild-2
11. [Rasmiy web sayt: www.jizzaxstat.uz].

POLITICAL AND FINANCIAL MECHANISMS SUPPORTING THE GREEN ECONOMY

Baxronova Nilufar Sunnat qizi

Student of Karshi State Technical university

Annotation. This article examines the key political and financial mechanisms that support the development of the green economy in the context of global environmental and economic challenges. It explores international and national policy frameworks, investment strategies, and incentive programs designed to accelerate the transition toward sustainable development. By analyzing existing literature and case studies, the paper identifies effective tools and mechanisms that promote green growth. The study also

highlights best practices and provides recommendations to strengthen institutional frameworks and financing models.

Keywords: *Green economy, sustainable development, political mechanisms, financial instruments, environmental policy, green finance, climate change mitigation, public-private partnerships, renewable energy, ecological transition*

Introduction. The growing urgency of climate change, resource depletion, and environmental degradation has driven governments and financial institutions worldwide to reconsider traditional economic models. The concept of a green economy, which aims to reduce environmental risks and ecological scarcities while promoting sustainable economic development, has gained international recognition. Transitioning to a green economy requires not only technological innovations and behavioral changes but also comprehensive political and financial support.

Political and financial mechanisms play a crucial role in guiding economies toward sustainable practices. These include government policies, subsidies, taxes, green bonds, international climate finance, and regulatory frameworks. This article explores how these mechanisms function, their effectiveness, and their integration within broader economic systems.

Analysis of Literature

Several researchers and institutions have contributed to the growing body of literature on the green economy and its enablers.

UNEP (2011) defines the green economy as one that results in improved human well-being and social equity while significantly reducing environmental risks and ecological scarcities. UNEP's report highlights that public policies must drive structural transformation through innovation, regulation, and investment.

OECD (2013) emphasizes the importance of green growth strategies in policy-making, advocating for tools like eco-taxes, pollution pricing, and green innovation grants.

Barbier (2012) discusses the political economy of green growth, arguing that governments must align their development objectives with environmental sustainability through a combination of policies and public-private collaboration.

Zenghelis (2020) explores the role of green finance and investment in economic recovery plans post-COVID-19, pointing out the opportunity to align financial stimulus with environmental goals.

Overall, the literature agrees that while green economy initiatives are promising, they require systemic support through coordinated political and financial mechanisms.

Materials and Methods

This study employs a qualitative analytical approach by synthesizing data from:

- Academic articles and reports from organizations such as UNEP, OECD, and the World Bank.
- Policy reviews of green economy frameworks in selected countries (Germany, South Korea, and Uzbekistan).
- Case studies of successful green financing mechanisms, such as green bonds and climate funds.

The research relies on comparative analysis to evaluate the effectiveness of political and financial tools in supporting green economy transitions.

Analysis and Results

Political Mechanisms

1. **Environmental Legislation and Regulations** Governments use regulatory tools like emission caps, environmental standards, and land use laws to direct economic activity toward sustainable practices.

2. **Policy Integration** Countries like Germany and South Korea have integrated green economy goals into national development strategies, ensuring alignment across sectors.

3. **Subsidies and Incentives** Tax credits and subsidies for renewable energy, electric vehicles, and energy-efficient buildings help shift consumer and investor behavior.

4. **Institutional Frameworks** The creation of ministries for climate or green growth (e.g., South Korea's Presidential Commission on Green Growth) provides governance structures to coordinate policies.

Financial Mechanisms

1. **Green Bonds and Sustainable Finance** Green bonds have become a major instrument for financing environmentally beneficial projects. The global green bond market exceeded \$500 billion in annual issuances in recent years.

2. **Public-Private Partnerships (PPPs)** PPPs enable governments to share investment risk with private actors while scaling up sustainable infrastructure development.

3. **International Climate Finance** Funds such as the Green Climate Fund (GCF) and Adaptation Fund provide critical financing to developing countries to adopt green technologies and adapt to climate change.

4. Carbon Pricing and Environmental Taxes Carbon taxes and cap-and-trade systems internalize the cost of pollution, encouraging industries to innovate and reduce emissions.

Conclusion: The transition to a green economy cannot be achieved without robust political and financial support. Policy instruments must be well-coordinated, transparent, and inclusive. Financial mechanisms need to mobilize private capital while ensuring that public resources are efficiently allocated to priority areas.

Recommendations:

Policy Harmonization: National and local governments should align economic, environmental, and social policies to avoid conflicting goals.

Capacity Building: Support for institutional development and technical skills is essential for effective policy implementation.

Incentivizing Innovation: Green R&D must be supported through grants, tax breaks, and government procurement strategies.

Enhancing Access to Green Finance: Developing nations need tailored financial instruments and support to access global climate funds.

Monitoring and Evaluation: Impact assessment tools should be embedded into policy design to measure effectiveness and ensure accountability.

Through effective use of political and financial mechanisms, the green economy can shift from a theoretical concept to a practical solution for global sustainability.

References:

1. Barbier, E. B. (2012). The green economy post Rio+20. *Science*, 338(6109), 887-888.
2. OECD. (2013). Putting Green Growth at the Heart of Development. OECD Publishing.
3. UNEP. (2011). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication.
4. Zenghelis, D. (2020). A climate for recovery: The colour of stimulus goes green. London School of Economics.
5. World Bank. (2020). Mobilizing Private Finance for Development.
6. Green Climate Fund (GCF) Reports (2022).
7. International Energy Agency (IEA). (2023). Global Energy Investment.
8. South Korea Green Growth Strategy (Government Policy Report, 2022).
9. German Renewable Energy Sources Act (EEG, 2023).
10. European Investment Bank. (2021). Green Bond Impact Report.

YASHIL IQTISODIYOT SHAROITIDA KORXONALARNING MARKETING FAOLIYATINI BOSHQARISHNING INNOVATSION YECHIMLARI

Boyjigitov Sanjarbek Komiljon o'g'li,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada yashil iqtisodiyot sharoitida korxonalar marketing faoliyatini qanday yangicha, innovatsion yondashuvlar orqali boshqarishi kerakligi tahlil qilingan. Raqobatbardoshlikni ta'minlashda ekologik omillar va barqarorlik tamoyillarining ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar, yashil marketing strategiyalari, mijozlar bilan ekologik kommunikatsiya va ijtimoiy mas'uliyatli brend imidjini shakllantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Maqolada O'zbekistonda yashil iqtisodiyot doirasidagi marketing imkoniyatlari ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, innovatsion marketing, ekologik marketing, raqamli marketing, barqaror rivojlanish, yashil strategiya, korxona boshqaruvi, mijozlar bilan aloqa, ijtimoiy mas'uliyat, raqobatbardoshlik.

Kirish. Bugungi kunda global rivojlanish holatlarida yashillik, ekotizimlar, innovatsion jarayonlar iqtisodiyotning barcha soh'ava tarmoqlarida muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Inson o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ekotovarlar, innovatsion mahsulotlar, sifatleri tovarlar va xizmatlarga bo'lgan munosabatlari har bir hudud va mintaqada muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Hozirgi kunda global miqyosda ekologik muammolarning chuqurlashuvi, tabiiy resurslarning chegaralanganligi va iqlim o'zgarishlari natijasida iqtisodiyotni ekologik barqaror yo'lga o'tkazish zaruriyati kuchaymoqda. Shu nuqtayi nazardan, **yashil iqtisodiyot** konsepsiyasi muqobil va barqaror rivojlanish

modeli sifatida shakllanmoqda. Yashil iqtisodiyot sharoitida korxonalar o'z marketing strategiyalarini qayta ko'rib chiqishi, ekologik omillarni faoliyatiga integratsiya qilishi va innovatsion yondashuvlarni joriy etishi zarur.

Yashil iqtisodiyot – bu atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirgan holda, iqtisodiy o'sishni ta'minlashga yo'naltirilgan tizim bo'lib, bu jarayonda marketing ham o'zining muhim o'rniga ega. An'anaviy marketing faoliyatida faqatgina mahsulotni sotish va foyda olish maqsad qilingan bo'lsa, yashil marketingda esa ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy manfaatlarining uyg'unligiga erishish ustuvor hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqot mavzu doirasida ko'plab ilmiy, ilimiy-amaliy ishlar bugungi kungacha davom etmoqda. Jumladan, mahalliy olimlarimizda biri M.X.Savriyeva o'zining izlanishlari natijasida biznesda innovatsion marketing turlari va usullari borasida ilmiy-amaliy yutuqlarga ega bo'lgan [1]. Bunda esa korxonalar va biznes faoliyatini samarali boshqarish natijasida innovatsiyalarning turlari va usullaridan keng foydalanish imkoniyatlarini ochib berishga erishilgan.

Qolaversa, MDH mamlakatlari olimlaridan G.I.Savvidi tomonidan ham marketing faoliyatini rivojlantirish, marketing faoliyatini boshqarishda innovatsion yechimlar, yirik korporatsiyalarda marketingni rivojlantirish masalalari bo'yicha izlanishlar olib borib, kerakli natijalarga erishgan [2]. Olimning ilmiy izlanishlarida murakkab raqobat sharoitida bozorning taniqli ishtirokchilari uchun zarur bo'lgan raqobatdosh ustunliklar yoritib berilgan. Yirik korporatsiyalar marketing faoliyatida innovatsion yechimlar xarakterlanishini tasniflagan. Virtual kommunikatsiya faoliyatini boshqarishda zamonaviy texnologiyalar va usullarning rivojlanishi aniqlangan. Yirik korporatsiyalar marketing faoliyatida innovatsion strategiyalarni samarali ishlab chiqishni ta'minlovchi asosiy usullardan foydalanish yo'llari va strategiyalari ishlab chiqilgan.

Yana bir rossiyalik olima Y.A.Makurina ham ishlab chiqarish korxonalarida innovatsion marketingni boshqarish metodlari doirasida izlanishlar olib brogan [3]. Olimaning asosiy g'oyasi bugungi kunda ishlab chiqarish korxonalarida marketing faoliyatini boshqarishning innovatsion marketing boshqaruvi muhim ahamiyatga ega ekanligi va uni amalga oshirishda turli usullardan foydalanish zaruratini keltirib o'tadi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqotni olib borish jarayonida ko'plab usullar, modellar, uslublardan foydalanilgan holda ilmiy natijalarni to'g'ri tahlil qilish, natijalarning haqqoniyligini isbotlash imkoniyati yaratiladi. Jumladan, innovatsion usullar, marketing tadqiqotlarida kuzatish, eksperiment, yashil konsepsiyalardan foydalangan holda korxonalarning marketing faoliyatini boshqarishning innovatsion yechimlari doirasida o'rganishda foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar o'rtasida raqobat kuchayib borayotgan bir davrda marketing faoliyatini samarali boshqarish har qachongidan ko'ra muhim ahamiyat kasb etmoqda. An'anaviy marketing yondashuvlari endilikda yetarli emas. Zamonaviy korxonalar innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish orqali bozordagi mavqeiini mustahkamlash, mijozlar ehtiyojini chuqur o'rganish va qondirish hamda foyda olishni maqsad qilgan holda marketing faoliyatini tubdan yangilashmoqda. Yashil iqtisodiyot sharoitida marketing boshqaruvi samarali tashkil etish uchun quyidagi innovatsion yechimlarni joriy etish zarur:

Ekologik mahsulotlarni ishlab chiqish va targ'ib qilish: mahsulotlar biologik parchalanadigan, qayta ishlanadigan yoki ekologik toza materiallardan tayyorlanadi va "Yashil sertifikat" yoki "eko-label"lar orqali mijozlarga mahsulotning ekologik ustunliklari haqida axborot beriladi.

Raqamli marketing texnologiyalaridan foydalanish: sun'iy intellekt (AI) asosidagi ekologik afzalliklar bilan bog'liq reklama kampaniyalarini avtomatlashtirish va maqsadli auditoriyalarni aniqlash va ularning ekologik xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali mahsulotni individuallashtirish.

Atrof-muhitga do'stona brend imijini yaratish: korxona o'zini ijtimoiy va ekologik mas'uliyatli tashkilot sifatida pozitsiyalashi va ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalarida "yashil" brending faoliyatini olib borish.

Ekotizim asosidagi qiymat zanjirini shakllantirish: yetkazib beruvchilardan tortib to iste'molchilargacha bo'lgan barcha ishtirokchilarni ekologik mezonlarga moslashtirish va mahsulot hayotiy siklining barcha bosqichlarida ekologik samaradorlikni oshirish.

Mijozlar bilan ikki tomonlama aloqani mustahkamlash: mijozlarning ekologik ongini oshirish maqsadida axborot-ta'lim kampaniyalari o'tkazish va eko-aksiya va loyihalar orqali mijozlarni faol ishtirokchi sifatida jalb qilish.

Yashil iqtisodiyot sharoitida marketing boshqaruvida muvaffaqiyatga erishish uchun quyidagi omillar muhim:

- Innovatsion yondashuvlar va texnologik yangiliklarni doimiy izlab topish.
- Ekologik qadriyatlar asosidagi kompaniya madaniyatini shakllantirish.
- Bozor talablarini ekologik tamoyillar bilan uyg'unlashtirish.

- Davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar va qo'llab-quvvatlovlardan samarali foydalanish.

Marketing faoliyatini innovatsion boshqarish yo'nalishlari sifatida quyidagi yo'nalishlarni alohida ta'kidlab o'tish lozim.

a) Raqamli marketing (digital marketing). Raqamli marketing – bu internet, mobil ilovalar, ijtimoiy tarmoqlar, elektron pochta, veb-saytlar va qidiruv tizimlari orqali amalga oshiriladigan marketing strategiyalaridir. Raqamli marketing vositalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: SEO (search engine optimization), SMM (social media marketing), kontent marketing, influencer marketing, email marketing.

b) CRM tizimlari va ma'lumotlarga asoslangan qarorlar: mijozlar bilan aloqalarni boshqarish tizimlari (CRM – Customer Relationship Management) orqali korxonalar mijozlar haqidagi ma'lumotlarni jamlab, ularni chuqur tahlil qilish orqali shaxsiylashtirilgan xizmat ko'rsatishga erishadilar. Bu esa mijozlar sadoqatini oshiradi.

c) Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish: sun'iy intellekt asosidagi vositalar marketing jarayonlarini avtomatlashtirish, foydalanuvchi xulqini bashorat qilish, reklamalarni individuallashtirish imkonini beradi. Misol uchun, chat-botlar, smart-reklamalar va tavsiyaviy tizimlar bu borada qo'llanilmoqda.

d) Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar orqali farqlanish: marketingning innovatsion yondashuvi nafaqat reklama va sotuv tizimida, balki mahsulot dizayni va funktsionalligini yangilash orqali ham amalga oshiriladi. Bu raqobatchilardan ajralib turish imkonini beradi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda yashil iqtisodiyot sharoiti, raqamli iqtisodiyotga o'tish, elektron tijoratni rivojlantirish, biznes jarayonlarini avtomatlashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Xususan:

- Elektron savdo platformalarining ko'payishi (olx.uz, asaxiy.uz, goodzone.uz va boshqalar);
- Bank va to'lov tizimlarining raqamlashtirilishi;
- Startaplar va texnoparklar faoliyati;
- Raqamli marketing xizmatlarini ko'rsatuvchi kompaniyalar paydo bo'lishi (reklama agentliklari, SMM xizmatlari).

Bu omillar mahalliy korxonalar uchun katta imkoniyatlarni ochmoqda. Korxonalarning muvaffaqiyatli faoliyati marketing boshqaruvining samaradorligiga bog'liq. Raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun an'anaviy yondashuvlar o'rniga innovatsion marketing vositalaridan foydalanish zarur. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi ushbu jarayonni jadallashtiradi. Korxonalar shunday imkoniyatlardan foydalanib, innovatsion marketing yechimlarini joriy qilgan holda bozorni egallab olishlari mumkin.

Xulosa va takliflar. Yashil iqtisodiyot sharoitida korxonalar uchun marketing nafaqat mahsulotni sotish vositasi, balki ekologik va ijtimoiy mas'uliyatni targ'ib etish, barqaror taraqqiyotga hissa qo'shish vositasiga aylanmoqda. Innovatsion yechimlar orqali ekologik marketing faoliyatini shakllantirish korxonaga nafaqat barqaror raqobat ustunligini beradi, balki jamiyat oldidagi ijtimoiy mas'uliyatini ham kuchaytiradi.

Yuqorida keltirilgan xulosadan kelib chiqqan holda quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Yashil marketing strategiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish. Korxonalar ekologik toza mahsulotlarni targ'ib qilish, ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlarida atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirishga qaratilgan marketing strategiyalarini ishlab chiqishi lozim. Yashil pozitsiyalash, "eco-friendly" brendlar va ekologik afzalliklarga urg'u berish raqobatbardoshlikni oshiradi.

Innovatsion texnologiyalar asosida ishlab chiqarish va marketing faoliyatini uyg'unlashtirish. Korxonalar ekologik toza texnologiyalarni joriy qilgan holda, bu afzalliklarni marketing vositasiga aylantirishi mumkin. Masalan, quyosh energiyasida ishlaydigan mahsulotlar, qayta ishlangan materiallardan tayyorlangan o'ramlar yoki karbon izini kamaytirish tashabbuslari orqali ijobiy imidj yaratiladi.

Barqarorlik haqidagi ochiq va shaffof kommunikatsiyalarni yo'lga qo'yish. Mijozlarga korxonaning ekologik mas'uliyatiga oid ma'lumotlarni aniq va shaffof tarzda yetkazish zarur. Bu orqali iste'molchilarning ishonchi ortadi va sodiqlik mustahkamlanadi. "Yashil sertifikatlar", "ISO 14001" kabi standartlarga ega bo'lgan korxonalar marketingda bu afzalliklardan faol foydalanishi kerak.

Raqamli marketing vositalarini yashil targ'ibot yo'lga qo'yish. SMM, kontent marketing, bloglar, video platformalar orqali yashil iqtisodiyotga oid kontentlar yaratish, ekologik xabardorlikni oshirish orqali brend qiymatini ko'tarish mumkin. Bu jarayonda "storytelling" usuli orqali korxonaning ekologik tashabbuslari yoritilishi lozim.

Ijtimoiy mas'uliyatli brend imidjini shakllantirish. Marketingda faqat mahsulot emas, balki uning ijtimoiy va ekologik qadriyatlar ham ilgari surilishi zarur. Tabiatni asrash, chiqindilarni kamaytirish, mahalliy jamoalarni qo'llab-quvvatlash kabi tashabbuslar mijozlar ko'zida ijobiy obraz yaratadi.

Mahsulot va xizmatlarda ekologik belgilanishlardan foydalanish. Qadoqlarda yoki reklama materiallarida "biodegradable", "eco-label", "no plastic", "organic" kabi belgilarni ko'rsatish marketing

samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, bu belgilar haqiqatga mos bo'lishi va rasmiy sertifikatlar bilan tasdiqlanishi kerak.

Yashil innovatsiyalarni rag'batlantirish uchun hamkorlik tizimini yo'lga qo'yish. Korxonalar ilmiy muassasalar, texnoparklar va startaplar bilan hamkorlikda ekologik innovatsiyalarni ishlab chiqish va bozorda ilgari surishga doir qo'shma loyihalarni amalga oshirishi lozim.

Mahalliy va xalqaro ekologik loyihalarda ishtirok etish orqali marketingni faollashtirish. Turli ekologik ko'rgazmalar, forumlar, tanlovlarda ishtirok etish korxonaning obro'sini oshirib, marketing faoliyatini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Madina Hakimovna Savrieva Biznesda innovatsion marketingning turlari va usullari // Science and Education. 2024. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/biznesda-innovatsion-marketingning-turlari-va-usullari>

2. Саввиди Г. И. Инновационные решения в развитии маркетинга крупных корпораций // Вестник РГЭУ РИНХ. 2018. №2 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-resheniya-v-razviti-marketinga-krupnyh-korporatsiy>

3. Макурина Юлия Александровна Методы управления инновационным маркетингом производственного предприятия // π-Economy. 2012. №1 (139). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-upravleniya-innovatsionnym-marketingom-proizvodstvennogo-predpriyatiya>

4. Ivanchenko, O.V. Information and communication infrastructure in substantiation of company's marketing strategy in conditions of unstable market // Financial research. — 2017. — № 2 (55).

5. Makeeva, S. Cross-marketing: 10 examples of how to use it to increase sales by 35 % [Electronic resource]. — Mode of access: <https://www.gd.ru>

ASSESSING LONG-TERM TEMPERATURE TRENDS IN THE CHARVAK RESERVOIR AREA USING SATELLITE-BASED REANALYSIS DATA (1990–2024)

Fazilova Dilbarkhon Shamuradovna,

Head of laboratory, DSc, Professor

Ulugh Beg Astronomical Institute of Uzbekistan Academy of Sciences

Kurbonov Abdukodir Usmon ugli,

junior researcher

Ulugh Beg Astronomical Institute of Uzbekistan Academy of Sciences

Dusmukhamedova Iroda Dilmurod kizi,

research project participant

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Annotation. This study analyzes the average annual temperature dynamics near the Charvak Reservoir (Tashkent region) from 1990 to 2024 using ERA5-Land reanalysis data via Google Earth Engine. The results indicate a clear warming trend, highlighting the regional impact of global climate change. The combined use of ERA5-Land and GEE proves effective for climate assessments in this and similar regions.

Keywords: Charvak, climate change, ERA5-Land, Google Earth Engine, satellite data, temperature dynamics, Climate Engine, ArcMap.

Introduction. In recent decades, climate change has emerged as one of the most pressing global challenges, with substantial implications for regional water resources, ecosystems, and human well-being [8]. The temperature component of climate change plays a central role in driving hydrological cycles, vegetation dynamics, and water quality. Therefore, regional-scale studies are crucial to understand how global climate trends manifest in specific environments, especially those that are topographically complex and socioeconomically significant.

The Charvak Reservoir region, located in the mountainous northeast of Uzbekistan, represents one such sensitive zone. It combines steep elevation gradients, a snow-fed hydrological system, and a densely used water body supporting energy production, agriculture, and recreation. Moreover, it is officially designated as a tourist and recreational zone, attracting significant seasonal human activity [7]. These

combined characteristics make the region particularly vulnerable to climate-induced transformations in both natural and anthropogenic systems.

Literature review

Recent studies have highlighted that rising air temperatures across Central Asia are accelerating snowmelt, shifting runoff patterns, and degrading vegetation cover in mountain basins such as Charvak [1]. NDVI-based analyses for 1990–2020 have shown a marked decline in vegetation density along the reservoir’s shoreline, associated with increased thermal stress, changing water levels, and human impact [3]. Simultaneously, research on the Chirchik River—fed directly from Charvak—has revealed statistically significant correlations between water temperature and concentrations of ammonium and nitrite nitrogen, suggesting that atmospheric warming may also influence aquatic chemistry and water quality [4].

Given these interacting dynamics, the long-term monitoring of air temperature is essential for understanding environmental risks and supporting adaptive planning in the Charvak region. This study employs ERA5-Land satellite-derived reanalysis data and the Climate Engine platform to evaluate temperature trends from 1990 to 2024, with a focus on seasonal patterns and spatial variation across the watershed.

Materials and method. The study area covers approximately 1,000 square kilometers within the Bostonlik district of Tashkent region, including the Charvak Reservoir and surrounding mountain systems (Figure 1). Temperature data were derived from the ERA5-Land dataset, provided by the Copernicus Climate Change Service, which offers hourly global land-surface data. ERA5-Land offers hourly global data with a 0.1° spatial resolution [6]. The Climate Engine platform, built on Google Earth Engine, was used for retrieving and analyzing the data [2]. For this analysis, monthly average temperatures were extracted for three representative months — March, July, and October — as well as annual mean temperatures, covering the period from 1990 to 2024. These values were used to assess both seasonal and long-term temperature dynamics in the study area.

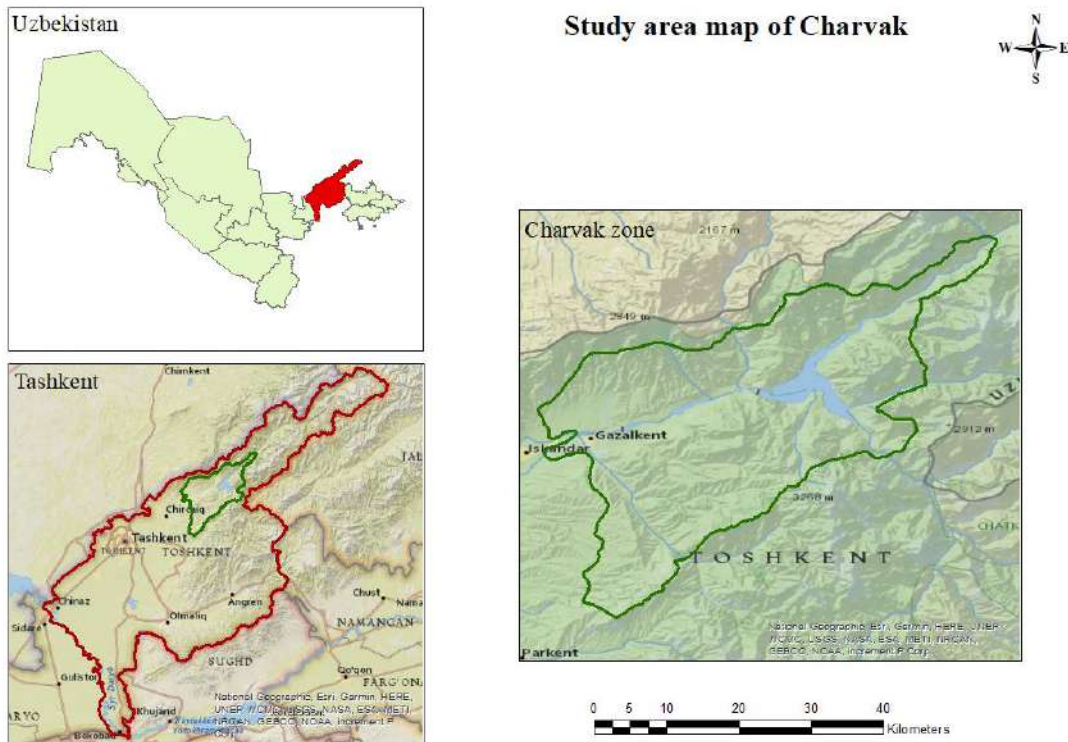

Figure 1. Study area map showing the boundaries of the Charvak Reservoir region in northeastern Uzbekistan

Results and discussion. The analysis of ERA5-Land temperature data revealed a clear upward trend in the annual mean temperature from 1990 to 2024. This is illustrated in Figure 2, which shows a steadily increasing trajectory in annual values, especially after 2000. When examining monthly changes, March demonstrated noticeable warming in the last two decades, with earlier seasonal transitions possibly linked to accelerated snowmelt. July exhibited the most pronounced warming, with average monthly temperatures increasing significantly in lower-elevation areas. October showed more modest variability, with a comparatively stable temperature trend over the study period. To illustrate the spatial distribution of

warming, a temperature change map was generated for July (Figure 3), as this month exhibited the strongest and most widespread increase across the region. The choice of July also aligns with the need to highlight summer-related climate impacts such as heatwaves, drought risk, and stress on ecosystems and tourism infrastructure.

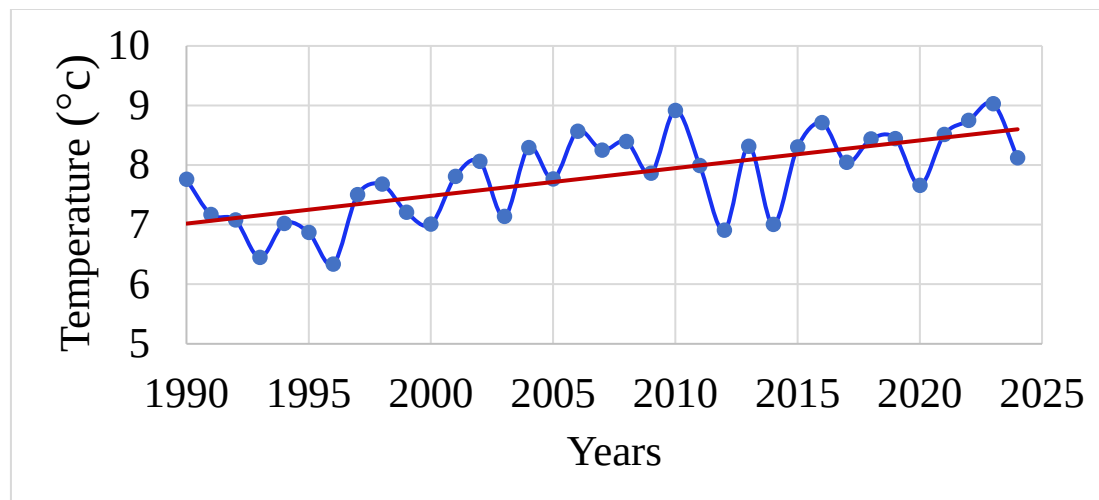

Figure 2. Graph of average annual temperature change (1990–2024)

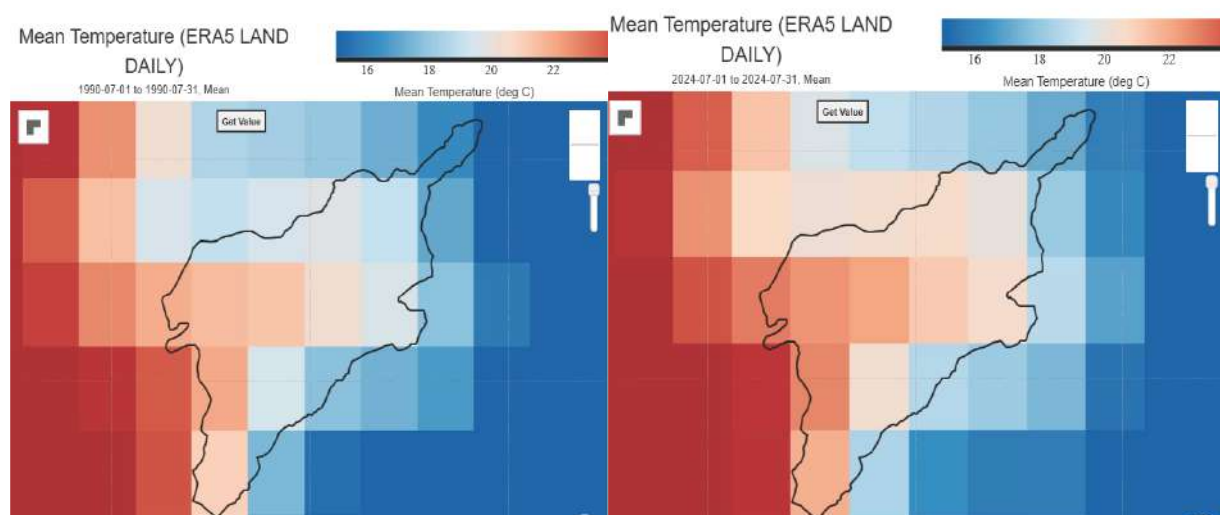

Figure 3. Temperature change maps generated using Climate Engine for July

Conclusions and proposals. The temperature analysis conducted in the Charvak recreational zone indicates the presence of long-term climatic changes in the area. Using global reanalysis datasets such as ERA5-Land and powerful computational tools like Google Earth Engine (GEE), it is possible to perform effective and visually interpretable climate assessments at the regional scale. These results are crucial for understanding how climate change may impact local ecosystems, water resources, and human health. Furthermore, this approach can be applied to other recreational zones, water basins, and mountainous regions.

References:

1. Fazilova, D.Sh., Dusmukhamedova, I.D., & Siddiqov, S.Sh. (2025). Vegetation cover dynamics of the Charvak tourist and recreational zone. *Universum: Technical Sciences*, 3(132). <https://doi.org/10.32743/UniTech.2025.132.3.19411>
2. Huntington, J. L., Hegewisch, K. C., Daudert, B., Morton, C. G., Abatzoglou, J. T., McEvoy, D. J., & Erickson, T. (2017). *Climate Engine: Cloud computing and visualization of climate and remote sensing*

data for advanced natural resource monitoring and management. Bulletin of the American Meteorological Society, 98(11), 2397–2410. <https://doi.org/10.1175/BAMS-D-15-00324.1>

3. Khikmatov, F. Kh., Yunusov, G. Kh., Khakimova, Z. F., Ziyaev, R. R., Erlapasov, N. B., Adenbaev, B. E., & Myagkov, S. V. (2020). Zakonomernosti formirovaniya vodnykh resursov gornyx rek v usloviyakh izmeneniya klimata [Patterns of water resource formation in mountain rivers under climate change]. Tashkent: Innovatsion rivozhlanish nashriyot-matbaa uyi, 232 p.

4. Shoergasheva, Sh., Ergashev, O., & Ermamotov, F. (2019). Korrelatsionnye vzaimozavisimosti mezhdu temperaturoy i kontsentratsiyey form azota v vode reki Chirchik [Correlation between water temperature and nitrogen forms in the Chirchik River]. Ekologiya. Ekologicheskiy Vestnik Uzbekistana, (9(221)), 16.

5. Climate Engine. (n.d.). Interactive climate data visualization and analysis platform. Available online: <https://app.climateengine.org> (accessed on 6 August 2025).

6. Copernicus Climate Data Store. (n.d.). ERA5-Land hourly data from 1950 to present. Available online: <https://cds.climate.copernicus.eu/datasets/reanalysis-era5-land?tab=overview> (accessed on 6 August 2025).

7. Lex.uz. (n.d.). Normativ-huquqiy hujjatlar milliy bazasi. Available online: <https://lex.uz> (accessed on 6 August 2025).

8. World Meteorological Organization (2021), State of the Global Climate 2020, WMO Report No. 1264, Geneva. Available online: <https://library.wmo.int/idurl/4/56247> (accessed: 14.02.2025).

TARIXIY MEROS NEGIZIDA IPAK YO‘LI TURIZMINI RIVOJLANTIRISHNING ISTIQBOLLARI (BUXORO SHAHRI MISOLIDA)

Shoqulova Shaxrina Jasur qizi

Buxoro Davlat Universiteti talabasi

Bayozova Zo‘xro Safoqul qizi

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro shahrida ipak yo‘li turizmini rivojlantirish maqsadida uning tarixiy-madaniy merosi, arxitektura obidalar, milliy hunarmandchiligi va diniy ziyoratgoh maskanlarining turizm salohiyati o‘rganilib, xalqaro miqyosda barqaror va raqobatbardosh turistik markazga aylantirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Buxoro shahrining xalqaro turizmida tutgan o‘rni, mavjud imkoniyatlar, dolzarb muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: Ipak yo‘li, tarixiy-madaniy meros, barqaror rivojlanish, infratuzilma, ziyoratgohlar, Buxoro turizmi, obidalar

Kirish. Bugungi kunda turizm sohasi dunyo miqyosida tez sur‘atlarda rivojlanayotgan tarmoqlardan biri sanaladi. Mazkur soha iqtisodiy foyda keltirishda hamda davlatlararo madaniy, ilmiy, ijtimoiy aloqalarni kuchaytirishda, aholi bandligini ta‘minlashda va hududlarning barqaror rivojlanishida muhim o‘ringa ega. Shu sababli ko‘plab dunyo mamlakatlari o‘zining tarixiy, madaniy, tabiiy resurslarini sayyohlik salohiyatiga aylantirishga harakat qilishmoqda.

Shu boisdan O‘zbekistonda ham turizmni rivojlantirish, uning iqtisodiyotdagi o‘rnini oshirish uchun alohida e‘tibor qaratilib, qator islohotlar olib borilmoqda. Bu islohotlar o‘zbek turizmining rivojlanishida eng muhim qadamlardan bo‘lmoqda. Shu jumladan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi Farmoni bilan tasdiqlangan, 2017–2021 yy. O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida ham tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida turizm industriyasini jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda uning roli va ulushini oshirish, turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish va sifatini yaxshilash, turizm infratuzilmasini kengaytirish belgilandi [1].

Mamlakatimiz qonunchiligida turizm sohasiga oid bir qancha qonunlar ishlab chiqilgan. Jumladan, 2019-yilning 16-aprelida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan (ushbu qaror 2019 –yil 21 –iyun kuni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Senati tomonidan ma‘qullangan) O‘RQ –549 –sonli qarorining 2 –bobida turizm sohasini tartibga solish haqida keltirib o‘tilgan [2]. Shu asosda, O‘zbekiston hududidan o‘tgan qadimiy Buyuk Ipak yo‘li yo‘nalishidagi

shaharlarda – Buxoro, Samarqand, Xiva kabi yuqori turizm salohiyatiga ega markazlarda tarixiy merosga asoslangan turizmni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Buxoro shahri bu borada o'zining noyob tarixiy shaharsozlik tuzilishi, me'moriy yodgorliklari, diniy-ma'rifiy merosi va xalqona hunarmandchiligi bilan dunyo mamlakatlari orasida malum mashhurlikga ega.

Buxoro azaldan Markaziy Osiyoda muhim iqtisodiy va madaniy markaz bo'lgan. Qadimgi fors shahri ko'p asrlar davomida Islom madaniyatining yirik markazi bo'lib xizmat qilgan va 8-asrda xalifalikning yirik madaniy markaziga aylangan [3]. Milodiy IX–X asrlarda shahar Movarounnahrning poytaxti bo'lib, yirik ilm-fan va din markazlari faoliyat yuritganligi sababli Buxoro "Sharqning yorqin yulduzi" deb atalgan. Buyuk allomalarimizdan Imom Buxoriy, Bahouddin Naqshband, Abu Ali ibn Sino kabilar yashab ijod qilgan bu ko'hna zamin, hozirgi kunda ham o'zining tarixiy merosi bilan mahalliy va xalqaro sayyohlar e'tiborini tortib kelmoqda.

Bugungi kunda UNESCO, UNWTO kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan ham keng qo'llab-quvvatlanib kelinayotgan Ipak yo'li turizmi, faqatgina qadimiy savdo marshruti bo'libgina qolmay, balki xalqlar o'rtasida tinchlik, hamdo'stlik, o'zaro anglashuv, madaniy almashinuv ramzi sifatida e'tirof etiladi. Buxoro shahrining ana shu global kontekstda alohida o'ringa ega ekanligi, uni jahon turizmida barqaror va raqobatbardosh yo'nalishga aylantirish ilmiy yondashuvni ishlab chiqishni talab etadi.

Buxorodagi tarixiy obidalar asrlar davomida saqlanib qolgan noyob me'moriy namunalardir. Ular orasida:

Poyi Kalon (o'zbekcha: Poyi Kalon ansambli) — Minorayi Kalon etagida joylashgan me'moriy ansambl hisoblanadi. Majmua XII — XVI asrlarda qurilgan uchta inshootdan, jumladan, Kalon minorasi, Kalon masjidi va Mir Arab madrasasidan tashkil topgan. Poi Kalon bosh Registon maydonida joylashgan va u Buxoroning markaziy me'moriy ansamblidir. Poi Kalon — fors tilidan tarjima qilinganda „yaqinroq, yaqinida“ degan ma'nolarni anglatgan. Bundan tahqari, xalq tilida „Poi masjid/Kalon madrasasi“ yoki bo'lmasa „hovli yaqinidagi, masjid/Madrasi yaqinida“ degan atamalar bilan ham uchrab turadi [4].

1-rasm. Abdullaxon madrasasi

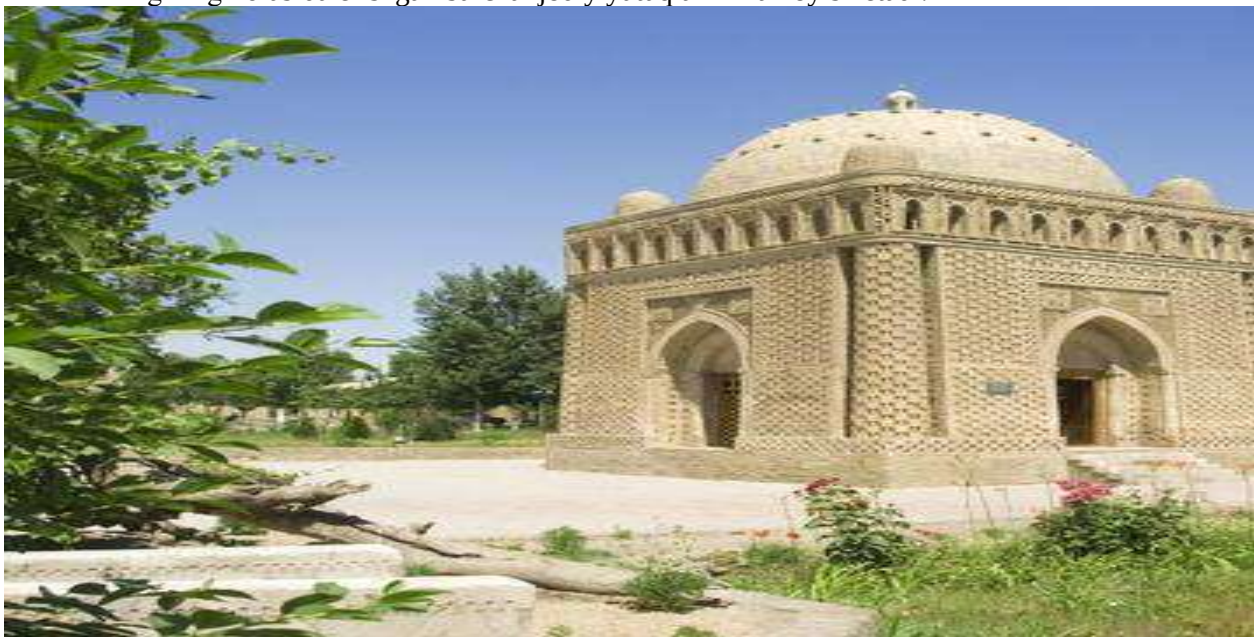
Ark qal'asi- Buxoro amirlarining qadimiy qarorgohi, siyosiy va harbiy markaz hisoblangan. Atrofidagi maydon sathidan qariyb 20 metr balandlikda ko'tarilgan va taxminan 4 gektar maydonni egallagan monumental qal'a. Qal'a Buxoroning eng qadimiy me'moriy va arxeologik yodgorligi safiga kiradi

Ismoil Somoniy maqbarasi - islom arxitekturasi namunasi, qoplamasiz g'ishtdan qurilgan nodir inshoot bo'lib, Buxoro shahar madaniyat va istirohat bog'i hududida joylashgan. Ko'hna me'moriy yodgorlik, Somoniylar davlatining asoschisi Ismoil Somoniy va uning avlodlari maqbarasi (taxminan 892—907). Maqbara O'rta Osiyo me'morligi va san'ati tarixidagi dastlabki maqbaralardan bo'lib, uning tuzilishida qadimiy so'g'd me'morligining an'analari saqlanib qolgan buyuk me'moriy asardir [4].

Chor Minor (fors. — to'rt minora) — Buxorodagi me'moriy yodgorlik (1807). Xalifa Niyozquli qurdirgan. Chor Minor an'anaviy usulda qurilgan masjid hamda madrasa, atrofi bir qavatli hujralar bilan o'ralgan hovli bilan iborat

Ko'kaldosh madrasasi (Ko'kaltosh madrasasi) — O'zbekiston Respublikasi Buxoro viloyati Buxoro shahrining tarixiy markazida, Labihovuz ansamblining shimoli-sharqiy tomonida joylashgan 2 qavatli madrasa inshooti.

Abdullaxon madrasasi — Buxorodagi Qo'shmadrasa ansamblining shimolida joylashgan me'moriy yodgorlik. O'zbek hukmdori Abdullaxon II davri me'morligi yetuk namunasi bo'lgan bu Madrasa Buxoro me'morchiligining 16-asrda erishgan barcha ijodiy yutuqlarini namoyish etadi.

2-rasm. Ismoil Somoniy maqbarasi

Labi Hovuz majmuasi – masjid, madrasalar va hovuzdan iborat majmua, shaharning madaniy hayoti markazi sanaladi.

Bu obidalar tarixiy, diniy, madaniy va estetik qadriyatlarga ega bo'lib, mamlakatimiz turizm salohiyatini dunyo miqyosida tanilishida muhim resurs bo'lib xizmat qiladi.

Buxoro shahrida Ipak yo'li turizmini rivojlantirish istiqbollari uchun muhim taklif va tavsiyalar:

- ❖ “Navro'z”, “Buxoro hunarmandlar festivali” kabi tadbirlarni ko'paytirish orqali tashrif buyuruvchilar e'tiborini jalb qilish va ularga o'zgacha muhit yaratish
- ❖ Zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish: Virtual ekskursiyalar, mobil ilovalar, interaktiv xaritalar yordamida sayohat tajribasini boyitish.
- ❖ Xalqaro hamkorlik asosida Ipak yo'li bo'yicha boshqa davlatlar bilan ko'p tomonlama loyihalarni amalga oshirish.
- ❖ Madaniy turizm klasterlarini tashkil etish: tarixiy markazlarda mehmonxonalar, restoranlar, hunarmandchilik ustaxonalari va axborot markazlarini birlashtirgan klaster tizimi orqali turizm xizmatlarini komplekslashtirish.
- ❖ Kadrlar tayyorlash va malakasini oshirishga alohida e'tibor qaratish yani xorijiy tillarni biladigan gidlar, tarixshunoslar va turizm menejerlari tayyorlashni kuchaytirish.
- ❖ Mahalliy aholini turizmga jalb etish: gastronomik turizm va qo'l mehnatiga asoslangan mahsulotlar orqali daromad manbalarini ko'paytirish.
- ❖ Ilmiy izlanishlarni qo'llab-quvvatlash: Grant va loyihalar asosida Ipak yo'li merosi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni shakllantirib ularni kengaytirish.

Xulosa o'rinda shuni takidlab o'tish joizki, Buxoro shahri Ipak yo'li turizmining yirik markazlaridan biri sifatida o'zining noyob tarixiy merosi, madaniy boyligi va me'moriy obidalariga ega ekanligi turizm salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu turizm resurslarini zamonaviy infratuzilma, ilmiy asoslangan yondashuv va barqaror rivojlanish modeli orqali kengaytirish iqtisodiy foyda, madaniy merosni asrash va xalqaro aloqalarni mustahkamlashda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Isadjanov, A., & Ilyos, G. (2020). Tourism development in uzbekistan: current trends and national priorities. The Light of Islam, 1, 192-202.

2. Qurbon o'g'li, A. S. (2024). O'ZBEKISTONDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA DAVLAT SIYOSATI VA UNDA TRANSCHEGARAVIY TURIZMNING O'RNI. SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 3(30), 101-108.

3. Whc.unesco.org.

4.elibrary.tdpu.uz.

RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OF HANDMADE PAPERMAKING TECHNOLOGY IN SAMARKAND AND THE REVITALIZATION PATH OF HERITAGE TOURISM

Song Difei,

PhD of "Silk Road" International

University of Tourism and Cultural Heritage

Works for the Academic Committee of Baicheng

Normal University, China

Abstract. Papermaking, as one of the four major inventions of ancient China, has had a profound impact on the development process of world civilization. Samarkand, as a key node on the Silk Road, saw papermaking introduced to it in the 8th century, establishing the first paper mill in the Arab world. Since then, papermaking has spread westward from Samarkand throughout the Islamic world and even Europe.

In the context of globalization, the combination of cultural heritage and the tourism industry has received increasing attention. The traditional papermaking technique of Samarkand is a unique cultural symbol of Uzbekistan. Integrating the manual papermaking technology with the tourism industry can not only develop distinctive cultural tourism products and projects, attracting more tourists to experience and understand, thereby increasing local tourism revenue and promoting economic growth, but also can be used as a cultural card to enhance the image and influence of Uzbekistan on the international cultural stage.

Keywords: Samarkand papermaking technology; heritage tourism; sustainable development; technology inheritance

I. Introduction.

1.1 Research Background and Significance. The Silk Road, as an important trade and cultural exchange route connecting the East and the West in ancient times, carried countless collisions and fusions of civilizations and shone brightly in the long river of human history. Along this 10,000-mile trade route, China's papermaking technique, in the wave of cultural exchanges, reached Central Asia in the 8th century AD, and Samarkand became an important place for the inheritance of this great skill.

The study of the development of Samarkand's hand papermaking has extremely high value. From the perspective of cultural inheritance, it is a bridge connecting ancient civilizations and modern society. Through its research, we can deeply understand the technological evolution and cultural integration during the spread of papermaking, providing important clues for the study of cultural exchanges along the Silk Road and enriching the connotation of world cultural heritage. At the same time, it also helps to reveal the exchanges and interactions between ancient Central Asia and China in terms of science and technology and culture.

1.2 Research Objectives and Questions. This research aims to comprehensively sort out the development process of Samarkand's papermaking technique, accurately grasp the current situation of its combination with heritage tourism development, deeply analyze the influencing factors of sustainable development, and construct a feasible sustainable development strategy. The specific research questions are as follows: What are the key stages in the origin and development of Samarkand's papermaking technique? What is the current situation of the combination of this technique with heritage tourism development? What factors affect the sustainability of heritage tourism development? How to formulate targeted and feasible sustainable development strategies?

2. Literature Review

2.1 Research Progress on the Origin and Spread of Chinese Papermaking Technique. Regarding the origin of papermaking in China, there has long been controversy among scholars. Some believe that papermaking originated in the Western Han Dynasty, while others believe that Cai Lun of the Eastern Han Dynasty invented papermaking. Scholars such as Pan Jixing (2009) [1], Li Xiaocen (2016) [2], Zhang Mingwu and Wang Xiaozhong (2017) [3], etc. Based on the unearthed ancient paper from the early Western Han Dynasty, determined that papermaking in China originated in the Western Han Dynasty. Additionally, Guo Weitao (2023) and others conducted a systematic exploration of the origin of ancient Chinese papermaking, arguing that Cai Lun of the Eastern Han Dynasty improved the Chinese papermaking

technique rather than being the creator. Therefore, Chinese scholars, through the analysis of archaeological and historical ancient resources, believe that starting from the invention of papermaking in the Western Han Dynasty and the improvement of the papermaking process by Cai Lun of the Eastern Han Dynasty, paper gradually became an important carrier for writing, disseminating knowledge and culture. Papermaking was continuously spread along trade routes such as the Silk Road, profoundly changing the writing materials and cultural dissemination methods in the countries and regions along the routes.

Regarding the research on the spread of papermaking technology to the West, scholars from various countries have produced rich results. For instance, Yao Shimaoluo (1928) [4], Carter (1955) [5], Bloom, J. M. (2001)[6], Barrett, T. (2005) [7], R Sindall (1920) [8], Mi Guren (1939) [9], and other scholars have all conducted studies on the spread of papermaking technology to the West. Over the past 100 years, scholars from various countries have conducted extensive research on the dissemination of papermaking technology, yielding a large amount of research results. However, the innovation points and the materials used were relatively weak. But with the development of global informatization, the dissemination route of papermaking technology has become very clear, and the first stop is Central Asia.

2.2 Research Progress on Sustainable Development of Heritage Tourism Development. International organizations have proposed important directions and viewpoints on the sustainable development of heritage tourism. In the recently published "Developing Local Communities through Sustainable Tourism Development Roadmap" (2025) [10] by the World Tourism Alliance, a SWOT analysis was conducted, encouraging the protection and promotion of local traditional handicrafts, and encouraging residents to jointly develop and manage tourism activities. Scholars from various countries are at the forefront in the research on the sustainable development of heritage tourism. However, there is no mature system yet in the research on closely integrating specific cultural heritage technologies with the sustainability of heritage tourism development.

2.3 Comprehensive Evaluation of Existing Studies. The existing studies have laid a foundation for the research on the sustainable development of Samarkand papermaking technology and heritage tourism. They have achieved fruitful results in aspects such as the origin of the technology and the theory of heritage tourism. However, there are obvious deficiencies in the research on the deep integration of the two: Firstly, the research on the development process of Samarkand papermaking technology is not systematic and comprehensive enough, especially there is a gap in the study of the dynamic process of technology inheritance and innovation; Secondly, the research on the sustainable development of heritage tourism development is mostly at the macro level, and there is less micro and in-depth research on the specific cultural heritage technology tourism development; Thirdly, there is a lack of practical guidance for the sustainable development of heritage tourism development of Samarkand papermaking technology. This study will further advance in these weak links, strive for breakthrough, and provide ideas for the next in-depth research.

3. Materials and Methods

3.1 Research Materials. The research extensively collected various literature materials, including ancient Arabian geographical books, Persian documents such as "Kitāb al-Masālik wa-al-Mamālik", "al-Sughd", "Hudūd al-‘Ālam", as well as Chinese historical materials such as "Tong dian" and "xin tangshu". It explored the development history of papermaking technology from the perspective of historical documents. On the other hand, it sought clues from scholars and government websites, combined with field research from local papermaking workshops, museum, and tourist attractions, to obtain on-site research data and obtain first-hand information to understand the current status of papermaking technology and the actual situation of tourism development. The case analysis materials selected a typical heritage tourism development project in Samarkand region, Konigil Tourist Village. By analyzing its operation model, tourist reception situation, etc. it provided a practical basis for sustainable development research.

3.2 Research Methods. The method of literature research was used, systematically reviewing relevant domestic and foreign literature to trace the origin of papermaking technology in Samarkand, sorting out its development stages and technological characteristics evolution, and clarifying the achievements and shortcomings of previous research.

The anthropological field investigation method was employed, conducting an in-depth investigation in Samarkand for two months, observing the production process of the Konigil Tourist Village papermaking workshop, communicating with artisans, tourism practitioners, and local residents, and experiencing the current status of papermaking technology and heritage tourism development firsthand.

Figure 1. Have an interview with the craftsmen taken during field research, July, 2025.

The case analysis method was used, selecting typical heritage tourism projects, analyzing them from multiple dimensions such as resource development, market operation, and community participation, summarizing successful experiences and existing problems, and providing practical support for the construction of sustainable development strategies.

4 Analysis and Results

4.1 The Development History of Samarkand Papermaking Technology

4.1.1 Origin and Early Spread. The papermaking technique was introduced to Samarkand from China via the Silk Road around the 8th century AD. While some argue that it was the captured Chinese craftsmen who spread the papermaking technology during the war, more studies suggest that the spread of the technique was the result of long-term trade and cultural exchanges. Even before the campaign, paper had already entered Central Asia as a commodity through the Silk Road. Some scholars also believe that the papermaking technique was first introduced to Kokand, Bukhara, and then to Samarkand. However, it is certain that Samarkand, due to its geographical advantage, became an important node for the spread of the papermaking technique. Initially, papermaking in Samarkand might have mainly been an imitation of Chinese techniques, using Chinese paper-making materials such as mulberry bark. However, due to the limited availability of raw materials, local craftsmen were compelled to explore new raw materials and techniques.

4.1.2 Current Situation and Challenges Faced. Today, Samarkand still retains traditional paper-making techniques, such as the paper-making workshop in the Konigil Tourist Village. In 1995, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization held a meeting in Kagan to discuss the protection of the historical and cultural heritage in Central Asia, with a focus on traditional handicrafts in applied art. Against this backdrop, Zarif Muhtarov, a traditional craft expert from Samarkand, took on the responsibility and began to study the traditional paper-making techniques[1]. In Konigil Village, Zarif Muhtarov and his brother Islam Muhtarov jointly opened this ancient paper-making workshop. They strictly followed the ancient techniques and used mulberry bark as the raw material to produce paper, which was used for the restoration of traditional manuscripts and the production of cultural handicrafts. However, the transmission of traditional paper-making techniques is facing difficulties. Under the impact of modern paper-making industry, the younger generation shows little interest in the complex traditional techniques, resulting in a talent gap in the transmission and many ancient paper-making skills are at risk of being lost.

4.2 The Current Situation of the Integration of Samarkand Papermaking Technology and Heritage Tourism Development

4.2.1 Tourism Resource Development Situation. Based on the core of Samarkand papermaking technology, a series of tourism resources have been developed. Konigil Tourist Village has created a papermaking workshop tourism experience project, attracting numerous domestic and foreign tourists. The tourists' sources include neighboring Central Asian countries, Europe, and other Asian countries. The tourists are highly interested in the papermaking technology experience project and can visit the entire papermaking process and participate in papermaking to personally experience the charm of the ancient technique. However, some tourists have also reported that the depth of the tour project's explanation is insufficient, and the cultural connotation of papermaking technology is not fully explored. Some experience projects also need to improve in terms of their entertainment value and interactivity, such as the lack of professional guidance for paper art production, which affects the satisfaction of tourists' experience.

4.3 Analysis of Sustainable Development of Heritage Tourism Development

4.3.1 Influencing Factors of Sustainable Development. From the aspect of community participation, some local communities have low participation in tourism development and uneven benefit distribution, resulting in low enthusiasm of local residents for tourism development and even resistance, which affects the sustainable development of tourism. In terms of market demand, there is a lack of innovation, making it difficult to continuously attract tourists, and the response to changes in market demand is slow, affecting the vitality of the tourism industry. During the tourism development process, there is a risk of excessive commercialization, which may damage the authenticity of traditional papermaking techniques.

4.3.2 Case Analysis Results. After evaluation, in the economic dimension, the growth of tourism revenue is relatively fast, but there is still room for improvement in the contribution rate of the tourism industry to GDP; in the social dimension, residents' employment has increased significantly, but their satisfaction with the distribution of benefits from tourism development is low; in the environmental dimension, tourism development has a relatively small impact on the environment, and waste disposal is basically in line with standards; in the cultural dimension, the papermaking technology and other cultural heritage have received certain cultural promotion and publicity, but the protection and inheritance are insufficient.

5. Conclusion and Recommendations

5.1 Research Conclusion. The Samarkand paper-making technology has gone through the process of introduction, development, and innovation, becoming a unique cultural heritage. However, it currently faces challenges in inheritance and development. In terms of heritage tourism development, certain achievements have been made, generating economic and social benefits. However, there are problems in resource protection, community participation, and market innovation, which affect sustainable development. Through the construction of an evaluation system for case analysis, it was found that the sustainability of heritage tourism development in Samarkand has room for improvement and needs targeted improvements.

5.2 Recommendations for Sustainable Development. In terms of technology inheritance, establish a traditional paper-making technology inheritance center, cultivate professional talents, provide policy support and financial subsidies to inheritors and workshops, encourage innovative product design, and expand the application of traditional paper. In terms of tourism development, deeply explore the cultural connotation of paper-making technology, develop cultural experience tourism products, such as paper-making culture-themed guesthouses, paper-making culture festivals, etc., to enhance the cultural value of tourism products. At the community participation level, establish a mechanism for community participation in tourism development decision-making, fairly and reasonably distribute tourism revenues, guide community residents to participate in tourism services and cultural displays, and enhance community sense of belonging and responsibility. In terms of policy support, improve the policies and regulations for heritage tourism development, strengthen supervision and law enforcement, establish a cultural heritage protection special fund, and provide institutional guarantees for the sustainable development of heritage tourism.

5.3 Research Outlook. This study conducts a preliminary exploration of the sustainable development of heritage tourism development in Samarkand's paper-making technology. Future research can apply technologies such as big data and artificial intelligence to monitor tourism development data in real time, dynamically optimize evaluation indicators; conduct in-depth research on the behaviors of government, enterprises, and communities as stakeholders, and establish a collaborative development mechanism to provide more comprehensive theoretical and practical guidance for the sustainable development of heritage tourism in Samarkand's paper-making technology. The assessment shows that the sustainable development of Samarkand's heritage tourism is at a medium level. Improvements and enhancements are needed in community participation and cultural promotion aspects.

References:

1. Pan Jixing (2009). *The History of Papermaking in China*, Shanghai People's Publishing House, China.
2. Li Xiaocen (2016), "Further Research on the Paper Found in the Western Han Dynasty Tomb at Fangmahantan, Tianshui, Gansu Province", *Archaeology*, China.
3. Zhang Mingwu, Wang Xiaogang (2017) "My Views on Dating Ancient Paper of the Han Dynasty", *Journal of the History of Science in China*.
4. Yao Shiao (1928). *A Study on the Introduction of Chinese Papermaking Technology to Europe*. Huai Ren Xue Zhi, China.
5. Carter, T. F. (1955). *The invention of printing in China and its spread westward*. Ronald Press.
6. Bloom, J. M. (2001). *Paper before print: The history and impact of paper in the Islamic world*. Yale University Press.

7. Barrett, T. (2005). Early European papers/contemporary conservation papers: A report on research undertaken from fall 1998 through fall 2001. *The Paper Conservator*, 29(1), 9–26. <https://doi.org/10.1080/03094227.2005.9638631>
8. R Sindall. *Paper Technology* (1920). Charles Griffin and Company Limited.
9. 米谷稔. *Pulp and paper* (1939). Tokyo and shufuku-ji temple's education company shoin.
10. World Tourism Alliance (2025). Developing Local Communities through Sustainable Tourism Development 11. Roadmap Handicraftman.uz. (2025, January 29). Samarkand paper. <https://handicraftman.uz/en/samarkand-paper/>
12. Ye, R., Akramov, A., & Davlatov, S. (2021). The sustainability of traditional papermaking in Central Asia. *International Journal of Cultural Heritage*, 8(2), 151–170.
13. Georgia Tech. (2021). History of papermaking around the world. Georgia Tech Digital Commons.

TOURISM POTENTIAL OF SAMARKAND REGION: ANALYSIS AND PROSPECTS

Xoliqov Nodirjon Abduxalil o'g'li
“Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros
xalqaro universiteti, (PhD)

“Silk Road” International University of Tourism and Cultural Heritage

Annotation. This article statistically analyzes the tourism potential of Samarkand region. Also, factors related to this area are studied and researched. At the same time, the author forecasts the future values of the tourism sector and the factors that will affect it, to develop the industry, create new tourism products, and provide it with modern personnel in the region.

Keywords: Tourism, correlation, regression, correlation matrix, econometric analysis.

Introduction. The Samarkand region, often referred to as the "Pearl of the East" stands as one of the most historically rich and culturally vibrant areas in Uzbekistan. Famed for its architectural wonders, ancient cities, and its prominent place along the Silk Road, Samarkand attracts both domestic and international tourists in increasing numbers each year. With its blend of UNESCO World Heritage Sites, unique traditions, and evolving infrastructure, the region holds vast potential for becoming a leading tourism destination in Central Asia.

In recent years, the government and private sector have taken significant steps to develop the region's tourism industry through investments in infrastructure, digitalization, and service quality. However, to fully harness this potential, a comprehensive analysis of current assets, challenges, and future opportunities is essential. This article aims to assess the tourism capacity of the Samarkand region, explore recent developments, and provide insights into future growth prospects, ensuring that tourism becomes a sustainable pillar of the regional economy.

Analysis of literature on the topic. In economic literature and scientific works on the field of tourism, the theoretical and methodological aspects of tourism development have been covered by many foreign scholars, including: G. Richards, J. Wilson, Richard George, Brian King, A.Yu.Aleksandrova, I.T.Balabanov, M.A.Zhukova, M.B.Birzhakov, Yu.A.Barzikin, N.I.Kabushkin, R.V.Kolotova, A.E.Saak, V.A.Kvartalnov and others.

X10- The advertising expenses in the region, million soums	874,0	1159,2	1337,6	1411,2	1612,0	1748,0	2401,2	2403,8	2812,8	3057,0	3326,4	2581,8	2659,2	3174,6	2126,0
X9- The number of resorts in the region	12	16	20	25	30	42	120	163	201	256	256	261	282	305	335

Years	Y- Tourism service volume of Samarkand region, million \$	X1- The population of Samarkand region, thousands	X2- An average monthly salary in Samarkand region, in thousand soms	X3- Investment volume of Samarkand region, billion soms	X4- The number of hotels in Samarkand region, units	X5- The Number of tour packages sold in Samarkand region, units	X6- The number of domestic tourists in Samarkand region, thousands	X7- The number of foreign tourists in Samarkand region, thousands	X8- The number of innovations in Samarkand region, units
2010	1,2	3 119,0	429,1	27,5	36	6,3	43,0	7,8	5
2011	1,3	3 270,8	466,4	61,0	48	6,5	44,7	8,1	8
2012	1,5	3 326,2	532,0	56,5	58	7,5	51,6	9,4	15
2013	2,1	3 380,9	620,9	50,2	64	10,5	72,2	13,1	20
2014	17,6	3 445,6	733,2	62,8	75	88,5	608,4	110,6	25
2015	18,8	3 514,8	843,4	38,7	80	94,5	649,6	118,1	30
2016	28,1	3 583,9	902,8	215,2	105	133,7	980,0	178,2	42
2017	37,2	3 651,7	1 011,2	19,1	107	134,7	1400,0	179,6	54
2018	87,2	3 720,1	1 336,6	435,8	148	263,3	2105,0	351,0	62
2019	136,1	3 798,9	1 699,5	106,5	296	420,0	2560,0	560,0	65
2020	8,4	3 877,4	2 001,4	224,6	337	114,0	51,9	152,0	25
2021	79,6	4 031,3	2 410,9	583,2	377	89,3	1943,4	119,0	15
2022	197,6	4 118,8	3 321,7	77000,0	480	903,2	4247,0	1 204,2	26
2023	405,9	4 208,5	3 451,2	1545,2	610	1 614,8	4500,0	2 153,0	30
2024	523,7	4 297,5	4 087,6	702,1	640	1 892,3	4715,0	2 523,0	45

Table 1

Statistical indicators of the volume of tourist services in Samarkand region and factors influencing its change in 2010-2024¹¹⁴

In the study of tourism, such domestic scientists as Q.Kh. Abdurakhmanov, N.T.Tokhliyev, M.Q.Pardayev, I.S.Tukhliyev, B.N.Navruz-Zoda, A.A.Eshtayev, B.Sh.Safarov, O.M.Pardayev, M.T.Aliyeva, A.N.Norchayev, A.T.Mirzayev, N.S.Ibragimov, and other economists are conducting research.

At the same time, various aspects of the development trends of the tourism sector, as well as issues such as increasing the tourist competitiveness and attractiveness of tourist areas, were widely discussed.

Research methodology. The research was conducted using methods such as analysis and synthesis, abstract-logical analysis, econometrics, observation, comparison, correlation, regression, statistical and economic analysis.

¹¹⁴ Created by the author based on information from the Samarkand Regional Tourism Department

Analysis and results. During the research, we identified the factors affecting the volume of tourist services (Y) in the Republic of Uzbekistan (Table 1).

In this study, we test the following 2 hypotheses:

H0 — the effect of at least one of the factors X1, X2, X3, X4, X5, X6, X7, X8, X9, X10 on Y is statistically significant.

H1 — the effect of none of the factors X1, X2, X3, X4, X5, X6, X7, X8, X9, X10 on Y is statistically significant.

The dynamics of changes in the volume of tourist services in the Republic of Uzbekistan from 2010 to 2024 by these factors is presented in Table 1 below.

At the initial stage of the study, we constructed a correlation matrix to analyze the interrelationships between the factors under study (Table 2). This matrix allows us to determine the degree of correlation between the factors.

Table 2

Correlation matrix of the volume of tourist services in Samarkand region and factors affecting it¹¹⁵

	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10
Y	1,00										
X1	0,77	1,00									
X2	0,89	0,92	1,00								
X3	0,18	0,33	0,39	1,00							
X4	0,92	0,90	0,99	0,35	1,00						
X5	0,99	0,75	0,88	0,25	0,90	1,00					
X6	0,91	0,83	0,91	0,45	0,93	0,91	1,00				
X7	0,99	0,76	0,89	0,25	0,91	1,00	0,91	1,00			
X8	0,30	0,35	0,24	-0,07	0,22	0,28	0,43	0,27	1,00		
X9	0,81	0,88	0,90	0,33	0,91	0,77	0,93	0,78	0,52	1,00	
X10	0,51	0,71	0,62	0,23	0,64	0,49	0,74	0,49	0,70	0,85	1,00

We analyzed the relationship between factors using the correlation matrix for factors affecting the volume of tourist costs. To determine multicollinearity, if the correlation coefficients on the Chaddock scale are 0.7 or higher, then there is a strong relationship between the factors¹¹⁶. Such indicators are observed in the matrix and indicate the possibility of multicollinearity. This situation can cause the problem of multicollinearity, that is, when these factors are included in the model together, it reduces the accuracy of the results and negatively affects the reliability of the regression coefficients. Therefore, when assessing the impact of these factors on Y, it is advisable to analyze each of them through separate models. This approach allows us to more accurately determine the impact of each factor on Y and increases the statistical reliability of the model. As a result, acceptable scientific conclusions are drawn, avoiding multicollinearity. Therefore, we leave only the X3 and X10 factors in the analysis and propose the following theoretical model to achieve the research goal (1):

$$Y = \beta_0 + \beta_2 * X_3 + \beta_3 * X_{10} + \epsilon \quad (1)$$

Here: β_0 , β_2 , β_3 , β_5 , β_6 , β_9 - coefficients representing the parameters of the model, ϵ - error.

Based on the above, the following results were obtained using Excel (Table 3).

¹¹⁵ Calculated by the author using Excel

¹¹⁶ Chaddock, R. E. (1925). Principles and methods of statistics. Houghton Mifflin

Table 3

Results of econometric analysis of factors influencing changes in the volume of tourist services in the Republic of Uzbekistan¹¹⁷

<i>Regression statistics</i>				
<i>Multiple R</i>	<i>R-squared</i>	<i>Normalized R-squared</i>	<i>Standard error</i>	<i>Observations</i>
0,5144715	0,2646809	0,1421278	147,28544	15

Table 4

<i>Analysis of variance¹¹⁸</i>					
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance of F</i>
Regression	2	93701,756	46850,878	2,159723171	0,158072001
Remainder	12	260316,02	21693,001		
Total	14	354017,77			

	<i>Coefficients</i>	<i>Standard error</i>	<i>t-statistics</i>	<i>P-Value</i>
Y-intersection	-129,77129	122,19932	-1,0619641	0,309157453
X3	0,0005149	0,0020441	0,2518783	0,805397156
X10	0,1103516	0,0566935	1,9464609	0,075391198

In this model, $R^2 = 0,264$, which means that the independent factors explain the change in Y with an accuracy of 26.4%. This is a very small indicator and the level of accuracy is very low. (Table 3). Therefore, we will try to calculate the forecast values by graphically fitting the values of the Y factor using the Excel program.

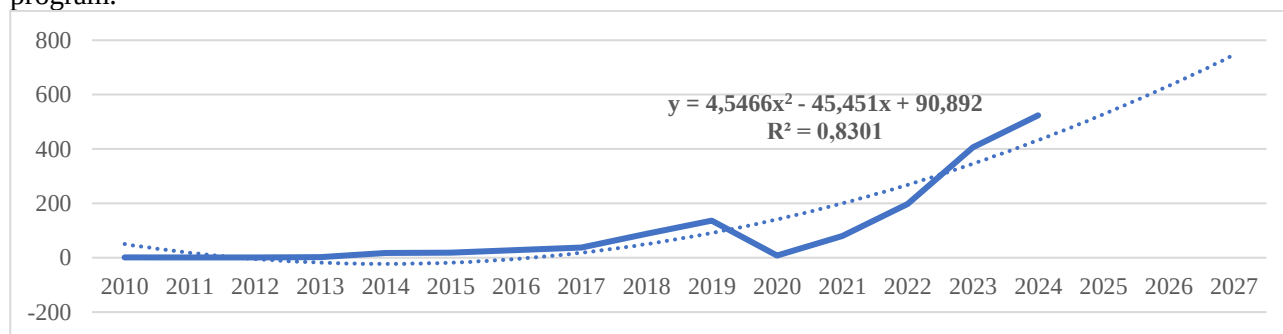

Figure 1. Indicators of volume of tourist services in Samarkand region for 2010-2024 and the trend line adapted to this graph¹¹⁹

Based on Figure 1, this fitted trend line explains the graph of the volume of tourism services in Samarkand region with 83% accuracy. We will try to find the values of for 2025-2027 (Table 4).

Table 5

Forecast values of the volume of tourist services in Samarkand region for 2025-2027¹²⁰

Years	The volume of tourist services in Samarkand region, million dollars
2025	527,6056
2026	632,1924
2027	745,8724

According to the data presented in table 4, the volume of tourist services in Samarkand region will amount to 527 million 605 thousand 600 dollars in 2025, and by 2027 this figure will increase to 745 million 872 thousand 400 dollars. This steady increase highlights the growing importance of the tourism sector in the region's economy and reflects positive expectations for its development. The data suggests that with

¹¹⁷ Calculated by the author using Excel

¹¹⁸ Calculated by the author using Excel

¹¹⁹ author's development

¹²⁰ author's development

continued investment and strategic planning, Samarkand is poised to significantly strengthen its position as a key tourist destination in Uzbekistan and the broader Central Asian region.

Conclusion and suggestions

The forecasted data for the volume of tourist services in the Samarkand region from 2025 to 2027 indicates a steady and significant upward trend. In 2025, the volume is expected to reach **527,6056 million dollars**, increasing to **632,1924 million dollars** in 2026, and further rising to **745,8724 million dollars** by 2027. This growth reflects both the increasing attractiveness of Samarkand as a tourist destination and the effectiveness of ongoing development efforts in the tourism sector. The continuous rise of over **40%** in just two years demonstrates strong market potential and a favorable investment climate in the region.

To fully capitalize on this projected growth, local authorities and tourism stakeholders should focus on:

- Sustainable tourism development, ensuring infrastructure keeps pace with rising tourist numbers.
- Investing in digital marketing to promote Samarkand's cultural heritage and modern attractions globally.
- Enhancing service quality through training programs for tourism professionals.
- Public-private partnerships to fund and operate large-scale tourism projects.
- Improving transport and accommodation facilities to handle the expected tourist influx efficiently.

With strategic planning and investment, Samarkand can not only meet these forecasted targets but potentially exceed them, establishing itself as a premier tourist destination in Central Asia.

References:

1. Александрова А. Ю. Международный туризм. Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2001.– 464 с.; Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. -М.: Финансы и статистика, 2003. –176 с.;
2. Абдурахмонов К.Х. Менежмент туризма: Учебное пособие. – Т.: Филиал ФГБОУ ВПО «РЭУ им. Г.В. Плеханова» в г. Ташкенте, 2013. -248 с.;
3. Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Менежмент и организация бизнеса в туризме Узбекистана. – Т.: Гос. Науч. Изд. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2006. -386 с.;
4. Pardayev M.Q., Atabayev R. Turistik resurslarni tahlil qilish va baholash -Samarkand: SamISI, 2006. – 137.; Tuxliev I. Turizm asoslari. Samarkand: SamISI. 2015. – 271 b.;
5. B.Sh. Safarov Milliy turizm xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik asoslari. // Monograph. -T.: "Fan va texnologiya" publisher. 2016. –148 p.;
6. Hamidov O.H., Norchayev A.N. Ecoturizm. — Textbook. — T.: TDIU, 2011. -138 p.;
7. Eshtayev A.A. Globallashuv sharoitida turizm industriasini boshqarishning marketing strategiyasi (O'zbekiston Respublikasi turizm tarmog'i misolida). DSc. Dissertation abstract – Samarkand. 2019.-246 p.;
8. Pardayev O.M. Menejment. Educational application. – T.: Fan va texnologiya, 2019. –248 p.; Aliyeva M.T. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turizm xizmatlari sohasini boshqarishning iqtisodiy jihatlari: DSc. Dissertation abstract – S.: SamISI, 2019, 77 p.;
9. Norchayev A.N. Zamonaviy turizm infratuzilmasining shakllanish va rivojlanish tendensiyalari. DSc. Dissertation abstract –Tashkent, 2021;
10. Mirzayev A.T. O'zbekistonda turistik-rekreatsiya faoliyatini boshqarish metodologiyasini takomillashtirish. DSc. Dissertation abstract – Tashkent 2021, 68 p.;
11. Ibragimov N.S., Turistik hududni barqaror rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari // Bukhara: Publisher Durdona 2020, 204 p.;
12. Kholiqov N.A. "Ziyorat turizmiga oid destinatsiyalarni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish (Samarqand viloyati misolida)" PhD dissertation, Samarkand-2024;
13. Creating a scale for assessing socially sustainable tourism. H Qiu Zhang, DXF Fan, TSM Tse, B King - Journal of Sustainable Tourism, 2017;
14. Greg Richards, Julie Wilson-“Today's youth travellers, tomorrows global nomads: New horizons in independent youth and student travel: A report for the International Student Travel Confederation (ISTC) and the Association of Tourism and Leisure Education (ATLAS)” International Student Travel Confederation, 2003.
15. Chaddock, R. E. (1925). Principles and methods of statistics. Houghton Mifflin.https://archive.org/details/principlesmethod0000chad/page/n5/mode/2up?utm_source=chatgpt.com
16. <https://oxfordbusinessgroup.com/reports/saudi-arabia/2023-report/>

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН В КОНТЕКСТЕ «ЗЕЛЕННОЙ» ЭКОНОМИКИ И ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Салиева Шахсанем Уснатдиновна,
Университет общественной безопасности

Аннотация. В настоящей статье исследуется эволюция административно-правового регулирования государственных услуг в Республике Узбекистан в условиях перехода к «зеленой» экономике и цифровой трансформации. Автором анализируются стратегические задачи, закрепленные в программе «Узбекистан–2030», и концепция превращения махалли в «связующий мост» между государством и населением. Предлагаются инновационные подходы к внедрению «зеленых» государственных услуг на основе технологий искусственного интеллекта (ИИ) и расширения их доступности на уровне махалли. Особое внимание уделяется правовым механизмам защиты персональных данных и прав граждан в условиях повсеместной цифровизации, а также роли судебного контроля. В частности, на примере статьи 15 Закона «Об органах самоуправления граждан» предлагается конкретная модель цифровизации полномочий председателя схода. На основе сравнительного анализа опыта стран СНГ и национальных реалий формулируются конкретные предложения по гармонизации законодательства и внедрению этических стандартов в государственном управлении, что обеспечивает научную новизну и практическую значимость исследования.

Ключевые слова: государственные услуги, махалля, «зеленая» экономика, цифровая трансформация, искусственный интеллект, права человека, судебный контроль.

Введение. Курс Республики Узбекистан на построение «Нового Узбекистана» тесно связан с углублением цифровой трансформации и переходом к «зеленой» экономике, что отражено в Указе Президента Республики Узбекистан

«О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» [5]. Параллельно с этим, 2025 год объявлен Годом охраны окружающей среды и «зеленой» экономики, что подчеркивает неразрывную связь между цифровыми преобразованиями и экологической повесткой. В этом контексте государственные услуги приобретают новую роль, становясь не только инструментом взаимодействия с обществом, но и механизмом реализации принципов устойчивого развития. Особое место в этой трансформации отводится институту махалли, который призван стать ключевым звеном, обеспечивающим шаговую доступность услуг и эффективную коммуникацию. Однако столь масштабные преобразования требуют серьезной корректировки административно-правового регулирования, особенно в части внедрения инновационных подходов, защиты персональных данных и прав граждан. Целью данной статьи является анализ нормативно-правовой базы, регулирующей сферу государственных услуг, и разработка предложений по её совершенствованию с учетом обозначенных стратегических приоритетов.

Анализ литературы по теме. Вопросы административного права и судебного контроля в Узбекистане активно исследуются ведущими правоведами. Труды И.А. Хамедова [1] и И.В. Цай [2] заложили фундаментальные основы для понимания административной юстиции и роли административных судов в защите прав граждан. Их работы подчеркивают необходимость дальнейшего укрепления судебного контроля за законностью действий государственных органов. Вместе с тем, комплексные научные исследования, объединяющие концепцию «зеленой» экономики, институциональную трансформацию махалли и применение ИИ в сфере государственных услуг, в отечественной юриспруденции пока отсутствуют. Сравнительный анализ опыта стран СНГ, таких как Казахстан [3], где внедрение «электронного акимата» привело к повышению прозрачности, и Беларуси [4], которая активно развивает электронное взаимодействие на уровне регионов, позволяет выявить ценные практики для адаптации в Узбекистане. Эти исследования служат теоретической базой для разработки новых подходов к правовому регулированию в условиях, когда махалля становится ключевым элементом системы «Сервисного государства».

Материалы и методы. Исследование основано на диалектическом, системно-структурном и сравнительно-правовом методах. В процессе работы был проведен анализ международных и национальных нормативно-правовых актов, регулирующих сферы государственных услуг, цифровизации и защиты персональных данных. Изучение стратегических документов, таких как Стратегия «Узбекистан–2030» [5], позволило выявить приоритеты государственной политики. Данные о развитии института махалли и оказании услуг, полученные из открытых источников и

отчетов Агентства государственных услуг, послужили эмпирической основой. Метод моделирования использовался для создания концептуальных схем «зеленых» государственных услуг и алгоритмов их работы с применением ИИ.

Анализ и результаты. В рамках Стратегии «Узбекистан–2030» [5] поставлены амбициозные задачи: доведение доли государственных услуг, оказываемых в электронной форме, до 100%, а также передача не менее 300 государственных услуг частному сектору. Это позволит сократить личное участие граждан в 2 раза и упростить около 300 процедур. Особый акцент сделан на трансформацию института махалли, которая должна стать «связующим мостом» между общественностью и государством. Внедрение в каждой махалле «пунктов электронных услуг» и обеспечение 100%-й цифровизации процессов работы с населением является мощным шагом к децентрализации и повышению доступности.

Все эти меры напрямую соответствуют принципам «зеленой» экономики. Полный отказ от бумажного документооборота, сокращение транспортных расходов граждан и госслужащих для посещения ведомств, а также оптимизация работы государственных серверов – это значительный вклад в снижение «экологического следа» государственного управления. В этом контексте предлагается ввести в законодательство новую концепцию: «зеленые» государственные услуги – услуги, оказываемые в цифровом формате, с обязательным учетом экологических стандартов. Для достижения этой цели необходимо использовать потенциал искусственного интеллекта. ИИ-системы способны в автоматическом режиме обрабатывать обращения, собирая необходимые документы из единых электронных баз, что соответствует цели отмены таких излишних формальных процедур, как написание заявлений. Однако это требует строгих правовых механизмов защиты прав граждан. Закон Республики Узбекистан «О персональных данных»¹²¹ уже является основой, но его нормы требуют детализации в условиях ИИ.

Таблица 1.

Пробел	Предлагаемое решение
Отсутствие «зеленых» стандартов	Внедрение экологических критериев в регламенты госуслуг (подобно опыту Нидерландов).
Неурегулированность применения ИИ	Принятие норм об «алгоритмической ответственности» и «праве на объяснение».
Недостаточный судебный контроль	Упрощение процедур обжалования автоматизированных решений в административных судах.

Источник: Составлено автором на основе анализа законодательства Республики Узбекистан

В условиях применения ИИ и автоматизированных систем, судебный контроль приобретает особую важность. Гражданин должен иметь возможность оспорить решение, принятое не человеком, а алгоритмом. Административные суды в Узбекистане предоставляют такую возможность, однако процедуры обжалования должны быть еще более упрощены и адаптированы к цифровым реалиям. Это согласуется с докладами Уполномоченного Олий Мажлиса по правам человека и постановлениями Конституционного суда Республики Узбекистан, особенно в части третьей ст. 33 Конституции Республики Узбекистан закреплено, государство создает условия для обеспечения доступа к всемирной информационной сети Интернет¹²² [1], которые подчеркивают приоритет защиты прав и свобод граждан.

На наш взгляд, особого внимания требует совершенствование полномочий органов самоуправления граждан, закрепленных в статье 15 Закона Республики Узбекистан «Об органах самоуправления граждан» [9]. В действующей редакции председатель схода граждан имеет право регистрировать смерть и удостоверять некоторые виды доверенностей. Однако такая практика, несмотря на свою доступность, не отвечает современным требованиям унификации, транспарентности и исключения бумажного документооборота.

С учётом целей по обеспечению 100% цифровизации и принципов «зеленой» экономики, предлагается внести в данную норму следующие коррективы:

Отмена полномочий по регистрации смерти. Полномочия председателя схода граждан по регистрации смерти целесообразно исключить из действующей редакции статьи. Данная процедура,

¹²¹ Закон Республики Узбекистан «О персональных данных». Принят 2 июля 2019 года. // Национальная база данных законодательства, 03.07.2019, № 03/19/547/3371. // <https://lex.uz/docs/4396428> (дата обращения: 05.08.2025)

¹²² Конституция Республики Узбекистан // Национальная база данных законодательства, 01.05.2023. // <https://lex.uz/docs/6445147> (дата обращения: 05.08.2025)

связанная с формированием актов гражданского состояния, требует строгого соблюдения единых стандартов и должна быть полностью цифровизирована, которая в свою очередь позволит унифицировать процесс, обеспечить его своевременное внесение в электронные базы данных и исключить любые риски, связанные с несвоевременной или неточной фиксацией фактов.

Думается необходимо осуществить цифровую трансформацию полномочий по удостоверению доверенностей, а именно полномочия председателя схода граждан по удостоверению доверенностей могут быть сохранены, но их реализация должна быть полностью переведена в электронный формат через Единый портал интерактивных государственных услуг (my.gov.uz). Для этого необходимо разработать Административный регламент, который обеспечит прозрачность, законность и объективность данной услуги.

Предлагаемый административный регламент должен содержать следующие ключевые положения:

В рамках концепции реинжиниринга бизнес-процессов (BPR), предполагающей кардинальную перестройку административных процедур для достижения качественных и количественных улучшений, предлагается трансформировать процесс удостоверения доверенностей, осуществляемый председателем схода граждан. Данная трансформация направлена на устранение бумажного документооборота и минимизацию участия граждан в рутинных административных операциях.

Основой для реорганизации является полная цифровизация процедуры. Так, заявитель, используя Единый портал интерактивных государственных услуг (my.gov.uz), формирует проект доверенности, который автоматически направляется на рассмотрение председателю схода граждан. Вся процедура удостоверения осуществляется в электронной форме с обязательным использованием электронной цифровой подписи (ЭЦП) или системы Mobile-ID как гражданина, так и председателя, что гарантирует юридическую силу и подлинность документа.

Для обеспечения правовой определённости и транспарентности данного процесса необходимо разработать и утвердить административный регламент. Этот регламент должен содержать исчерпывающий перечень данных, необходимых для удостоверения доверенности, а также устанавливать чёткие временные рамки для принятия решения, например, не более двух рабочих дней. При этом основания для отказа должны быть законодательно закреплёнными и исключать любой субъективный фактор.

Завершающим этапом, отвечающим принципам цифровой трансформации, является автоматическая интеграция удостоверённой в электронной форме доверенности в единую электронную базу данных. Такая мера позволяет обеспечить мгновенную доступность документа для проверки государственными органами, финансовыми учреждениями и другими заинтересованными сторонами, что является ключевым фактором для обеспечения юридической силы и подлинности без необходимости предъявления бумажного оригинала. Данный подход не только повышает эффективность и удобство для населения, но и служит фундаментальным элементом в построении «Сервисного государства».

Таким образом, совершенствование статьи 15 Закона путем цифровизации её положений не только соответствует принципам «зеленой» экономики, но и укрепляет статус махалли как «связующего моста», предоставляющего современные и эффективные государственные услуги населению на основе принципов «шаговой доступности» и «3 шага».

Выводы и предложения. На основе проведенного анализа можно сделать следующие выводы:

1. Стратегические цели «Узбекистан-2030» по цифровизации и децентрализации государственных услуг на уровне махалли создают уникальные предпосылки для внедрения принципов «зеленой» экономики.

2. Переход от системы «Электронное правительство» к «Цифровому правительству» требует разработки комплексных правовых механизмов, регулирующих использование ИИ и обеспечивающих надежную защиту прав человека.

3. Особое внимание следует уделить реформированию полномочий органов самоуправления граждан, устранив устаревшие практики и полностью цифровизировав наиболее востребованные услуги.

Для совершенствования административно-правового регулирования предлагается:

1. Интегрировать концепцию «зеленых» государственных услуг в законодательство Республики Узбекистан, включая Закон «Об Электронном правительстве»¹²³ и Закон «Об административных

¹²³ Закон Республики Узбекистан «Об Электронном правительстве». Принят 09.12.2015 г. № ЗРУ-395. // Национальная база данных законодательства, 12.10.2017, № 03/24/964/0736 // <https://lex.uz/docs/2833855> (дата обращения: 05.08.2025)

процедурах»¹²⁴, а также положения о минимальных экологических требованиях к оказанию государственных услуг и их цифровизации.

2. Разработать и принять специальный нормативно-правовой акт, регулирующий применение ИИ в государственном управлении, который должен содержать нормы об алгоритмической прозрачности, ответственности и, что наиболее важно, о праве граждан на оспаривание автоматизированных решений в суде.

3. Внести изменения в Закон Республики Узбекистан «Об органах самоуправления граждан»¹²⁵, исключив из статьи 15 полномочия председателя схода по регистрации смерти и полностью цифровизировав процесс удостоверения доверенностей через my.gov.uz.

Список использованной литературы:

1. Хамедов И.А. Административное право. – Ташкент: ТГЮУ, 2022. – 456 с.
2. Цай И.В. Административно-процессуальные механизмы судебного контроля за законностью действий государственных органов // Проблемы права. – 2019. – № 1. – С. 11-15.
3. Ермолаева О.В. Электронное правительство в Казахстане: опыт и перспективы // Вестник КазНУ. Серия Юридическая. – 2021. – № 1. – С. 20-25.
4. Макаров А.Н. Цифровизация государственного управления в Республике Беларусь: правовые аспекты // Журнал Белорусского государственного университета. Право. – 2020. – № 3. – С. 85-92.
5. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по эффективной реализации стратегии «Узбекистан – 2030» в 2023 году» от 11 сентября 2023 года. // <https://lex.uz/ru/docs/6600404> (дата обращения: 05.08.2025).

ҚУРИЛИШ ИШЛАРИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР: ҲУДУДЛАРНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШИГА ИЖОБИЙ ТАЪСИРИ

*Тураев Мирхамид Обидович,
Макроиқтисодий ва ҳудудий
тадқиқотлар институти, бош мутахассис*

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон қурилиш мажмуасида амалга оширилаётган ислоҳотлар ва уларнинг натижалари ўрганилди ва таҳлил қилинди. Қурилиш ишларининг ривожланиш динамикаси, шу жумладан ҳудудий кесимида аниқланди. Қурилиш фаолияти индексидан фойдаланган ҳолда ҳудудлар рейтингини тузилди. Соҳада қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни кенгайтириш масалалари кўриб чиқилди. Қурилишни янада ривожлантириш бўйича тегишли тақлифлар тайёрланди.

Калим сўзлар: қурилиш комплекси, ривожланиш динамикаси, қурилиш фаолияти, рейтинг, тақлифлар.

Кириш. Мамлакат аҳолиси ва иқтисодиётининг динамик ўсиш суръатлари Ўзбекистонда қурилишни тезлаштиришни асосий ҳаракатлантирувчи кучларидан бирига айлантирди. Республикада қурилиш маҳсулотларига талаб йилдан-йилга ортиб бормоқда. Қурилиш соҳасининг янада ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 27 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси қурилиш тармоғини модернизация қилиш, жадал ва инновацион ривожлантиришнинг 2021 - 2025 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-6119-сонли Фармонининг қабул қилинганлиги муҳим омиллардан бўлди [1].

Сўнгги пайтларда Ўзбекистонда турар-жой, савдо ва маъмурий мажмуалар, саноат ва инфратузилма объектлари қурилиши жадал ривожланмоқда, бу эса ўз навбатида қурилиш бозорининг тезкор кенгайишига ҳамда янги ижтимоий ва ишлаб чиқариш қувватлари ишга туширишга имконият яратмоқда.

Асосий қисм. Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Қурилишни барқарор ривожлантириш назарий асослари ва амалга оширилаётган ишлари билан боғлиқ масалалар хорижий илмий етакчи

¹²⁴ Закон Республики Узбекистан «Об административных процедурах». Принят 8 января 2018 года. // Национальная база данных законодательства, 09.01.2018, № 03/18/457/0576. // <https://lex.uz/docs/3492203> (дата обращения: 05.08.2025)

¹²⁵ Закон Республики Узбекистан «Об органах самоуправления граждан» от 22 апреля 2013 г. № ЗРУ-350. // Национальная база данных законодательства, 23.04.2013, № ЗРУ-350. // <https://lex.uz/docs/2156897> (дата обращения: 05.08.2025)

вакиллари Ч.Дж.Киберт, Р.Росвелл, С.Калатрава, М.Портер, Ч.Донгак, Н.Фостер, А.Асаул, И.Бухаров, М.Вавилов, Н.Никитин, маҳаллий олимлардан У.Назаров, Э.Искандаров, О.Хамракулова, А.Суёнов ва бошқалар томонидан ўрганилиб, чуқур ва кенг қамровли илмий изланишлар олиб борилган, тегишли ишланмалар ва мақолалар чоп этилган.

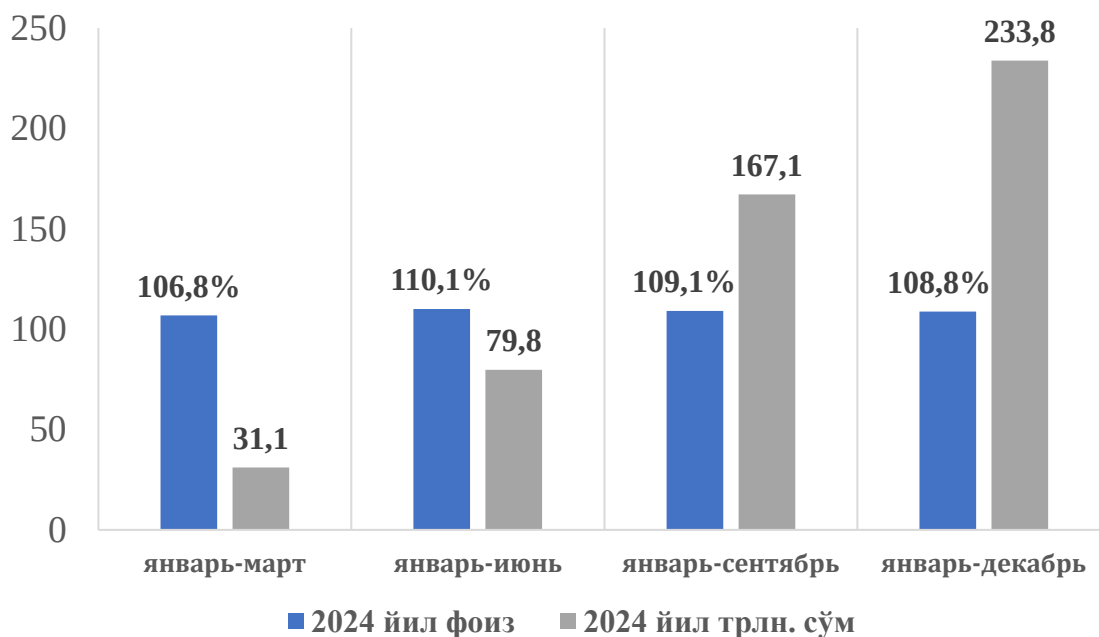
Тадқиқот методологияси. Мақолада ёритилган тадқиқот объекти мамлакат қурилиш мажмуаси фаолиятidir. Кенг қўламли тайёргарлик ишлари олиб борилиши таҳлил учун зарур меъёрий ва ахборот материалларини йиғиш имконини берди. Мавзу бўйича ўрганишнинг методологик асоси етакчи хорижий ва маҳаллий тадқиқотчиларнинг ишланмаларига мувофиқ амалга оширилди. Тадқиқотда тизимли ёндашув, таҳлил ва синтез, эксперт баҳолаш, иқтисодий статистика қўлланилган.

Илмий ахборот базаси норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, соҳа дастурлари, статистик тўпламлар, қурилиш соҳасига оид ҳужжатлар, илмий-техник конференциялар ва семинарлар ҳисоботлари тўпламларидан, шунингдек, босма нашрлар ва ижтимоий тармоқларнинг тегишли маълумотларидан иборатдир.

Таҳлил ва натижалар. Атрофлича ўрганиш сўнгги йиллар мобайнида соҳада тегишли ислохотлар олиб борилгани, ташкилий чора-тадбирлар бажарилганлиги ҳудудларда қурилиш ишларини барқарор ривожлантиришнинг ижобий динамикасини таъминлаш учун қулай шароитлар яратилганини ижобий таъсири кўрсатди.

Ўзбекистоннинг қурилиш мажмуасида сезиларли ютуқларга эришилди, 2024 йилда 233,8 трлн. сўмлик ҳажмдаги қурилиш ишлари бажарилиб, ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати 108,8 фоизни, ялпи ички маҳсулотнинг таркибида қурилиш соҳасининг қўшилган қийматининг улуши 7,0 фоизни ташкил этди [2].

Тадқиқотнинг 2024 йил чорақлик таҳлили қурилиш фаолиятида доимий равишда юқори ўсиш суръатларига эришганлигини кўрсатди (**1-расм**).

1-расм. Ўзбекистонда 2024 йилда қурилиш ишларини бажариш динамикаси

Манба: Миллий статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Бажарилган қурилиш ишларининг асосий иқтисодий фаолият турлари бўйича қуйидагича тақсимланган:

- бинолар ва иншоотлар қуриш йўналишида – 71,7 фоиз (ўсиш суръати 105,5 фоиз);
- фуқаролик объектларини қуриш йўналишида – 19,3 фоиз (ўсиш суръати 124,7 фоиз);
- ихтисослаштирилган қурилиш ишлари йўналишида – 9,0 фоиз (ўсиш суръати 106,4 фоиз) [3].

Тадқиқотда ҳудудлар кесимида қурилиш ишларининг ўзгаришларни таҳлил қилиш ва баҳолашнинг муҳим воситаси – қулай бўлган Қурилиш фаоллиги индексида фойдаланган ҳолда, ҳудудлар рейтинги ишлаб чиқилди [4].

Худудлар номи	Қурилиш фаолияти Индекси,%	Худудлар рейтингдаги ўрни	Фаолият кўрсатган корхоналар сони [5]
Қурилиш фаоллиги Индекси юқори бўлган худудлар			
Бухоро вилояти	114,9	1	2385
Навоий вилояти	113,9	2	1234
Наманган вилояти	112,8	3	1489
Қашқадарё вилояти	112,1	4	2173
Самарқанд вилояти	111,7	5	2361
Хоразм вилояти	111,4	6	1601
Андижон вилояти	111,0	7	1883
Тошкент вилояти	110,9	8	2608
Тошкент шаҳри	109,9	9	7104
Қурилиш фаоллиги Индекси ўртача бўлган худудлар			
Сурхондарё вилояти	108,8	10	2086
Фарғона вилояти	108,5	11	2388
Жиззах вилояти	107,8	12	1283
Қорақалпоғистон Республикаси	107,4	13	1690
Қурилиш фаоллиги Индекси нисбатан паст бўлган худуд			
Сирдарё вилояти	100,3	14	838

Жадвал. 2024 йил натижаларига кўра қурилиш фаоллиги Индексиға мувофиқ худудлар рейтинги

Манба: Миллий статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган [6].

Натижада қуйидаги қурилиш фаоллиги ривожланиш хусусиятлари аниқланди: Бухоро (114,9 фоиз), Навоий (113,9 фоиз), Наманган (112,8 фоиз), Қашқадарё (112,1 фоиз), Самарқанд (111,7 фоиз), Хоразм (111,4 фоиз), Андижон (111,0 фоиз), Тошкент (110,1 фоиз) вилоятларида ва Тошкент шаҳрида (109,9 фоиз) тегишли ташкилий-техник тадбирлар тизимли равишда амалга оширилиши ҳисобига қурилиш ишларини бажариш кўрсаткичлари бўйича рейтингда юқори (1-9) ўринларни эгалладилар.

Сурхондарё (108,8 фоиз), Фарғона (108,5 фоиз), Жиззах (107,8 фоиз) вилоятларида ва Қорақалпоғистон Республикасида (107,4 фоиз) ўртача натижаларга эришилди. Шу билан бирга, Сирдарё (100,3 фоиз) вилоятида мавжуд имкониятлардан фойдаланилмаганлиги билан бир қаторида бир неча лойиҳалар тугалланмаганлиги салбий таъсир этди.

Эътиборли жиҳати, қурилиш ишларининг асосий қисми янги объектларни барпо этишга қаратилгани билан ажралиб туради. Республика бўйича бунёдкорлик ишларидаги янги қурилишларнинг улуши 75,6 фоизни (176,8 трлн. сўм) ташкил этди [7].

Аҳоли жон бошиға мамлакат миқёсида 2024 йилда ўртача 6,4 млн.сўмлик қурилиш ишлари бажарилганлиги аниқланди. Худудлар кесимида маълумотлар қуйидаги 2- расмда келтирилмоқда.

2-расм. Ўзбекистонда 2024 йилда аҳоли жон бошига қурилиш ишлари бажарилиши, млн. сўм.

Манба: Миллий статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Таҳлил 8 ҳудудда ушбу кўрсаткич 3,3-4,3 млн. сўмни ташкил этганини кўрсатди, шу жумладан республикадаги ўртача миқдориغا нисбатан Самарқанд вилоятида 52,0 фоизни, *Андижон* вилоятида 55,9 фоизни, Фарғона вилоятида 60,8 фоизни ташкил этди.

Қурилишда барқарор ривожланиш - бу экология, самарадорлик ва ижтимоий масъулият тамойилларини ҳисобга олган ҳолда биноларни лойиҳалаш, қуриш ва улардан фойдаланишни ўз ичига олган комплекс ёндашувдир. Мақсад - келажак авлодларнинг имкониятларини хавф остига қўймасдан, ҳозирги авлод эҳтиёжларини қондиришга қодир инфратузилмани яратишдир.

Асосий тамойиллар қаторида:

- энергия самарадорлиги. Иссиқлик изоляцияси, қуёш панеллари ва иссиқликни қайта тиклаш тизимлари каби энергия сарфини камайтирадиган технологиялар ва материалларни қўллаш;

- экологик тоза материаллардан фойдаланиш;

- юкларни ташиш ва кўчириш билан боғлиқ углерод изини камайтирадиган маҳаллий ва қайта ишланган материалларга устунлик бериш [8].

Ўзбекистонда энергия тежамкор ва экологик тоза қурилишга бўлган эҳтиёж иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш бўйича бир қатор муҳим стратегик ҳужжатларда мустаҳкамланган. 2025 йил мамлакатимизда «Атроф-муҳитни асраш ва «яшил иқтисодиёт» йили деб эълон қилинди. Энг муҳим чора-тадбирлар қаторида корхоналарда, саноат ва хизмат кўрсатиш мажмуаларида, шунингдек биноларда қуёш панелларини ўрнатишни рағбатлантириш ва ҳудудлардаги янги кўп қаватли уйларни босқичма-босқич «яшил» энергияга билан таъминлаш режалаштирилган.

Энергия самарадорлигини ошириш талаблари барча бино ва иншоотларда амалга оширилади. Янги ёритиш ва транспорт инфратузилмаси, шунингдек, турли мақсадлар учун зарядлаш станциялари «яшил» бўлиши белгиланган.

Кўп қаватли уйларни қурилишида босқичма-босқич «яшил» энергияга ўтказиш жараёнлари тезлаштирилмоқда. Масалан, Янги Тошкент шаҳрининг «яшил» энергиядан фойдаланиладиган янги туманида қўшимча 15 минг хонадон қурилиши белгиланган. Энергия барқарорлигини таъминлаш учун хусусий шериклик асосида 100 мегаватт/соат сигимли электр сақлаш қуввати ўрнатилиш ишлари амалга оширилмоқда [9].

Янги Тошкентдаги уйларни иситиш ва совитиш марказлашган «уч генерация» тизими орқали амалга оширилмоқда. Бунинг ҳисобига ёз мавсумида электр сарфини 4 карра қисқаришга эришиш мумкин бўлади. Барча бино-иншоотларга юқори энергия самарадорлик талаблари жорий қилинмоқда. Транспорт, ёритиш тизимлари ва зарядлаш станциялари фақат «яшил» технологиялар асосида бўлиши белгиланди [10].

Охирги йилларда республиканинг қурилиш комплексида, шу жумладан қурилиш материаллари ишлаб чиқаришда ҳам кўзга кўринарли ўзгаришлар бўлди. Қурилиш мажмуасини тегишли қурилиш материаллар билан 2024 йилда таъминлаш масаласи изчил таҳлил этилди. Амалга оширилган кенг кўламли чора-тадбирлар соҳадаги ютуқларга эришишга муҳим омиллар бўлгани аниқланди. Буни ресурсларни чуқур қайта ишлаш ва энергияни тежаш орқали ижобий натижаларга етишганликда ҳам қўриш мумкин. Тармоқ корхоналари томонидан жами 42,0 трлн сўмлик маҳсулотлар ишлаб чиқарилиб, прогнозни 110,6 фоизга бажарилиши таъминланди ва ўсиш суръати 2023 йилга нисбатан 118,0 фоизни ташкил этди.

Тадақиқот ва қиёсий таҳлил шуни кўрсатдики, ислохотларнинг давом этиши ва турли чора-тадбирларнинг амалга оширилиши қурилиш ишларининг ўсиш суръатларига нисбатан қурилиш материаллари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари бўйича 2024 йилда қурилиш мажмуасида ижобий мувозанати сақланди.

Жумладан, 17,9 млн тонна цемент (ўтган йилга нисбатан 114 фоиз), 44 млн кв метр қурилиш ойнаси (115 фоиз), 52 млн кв метр керамик кошлар (1,2 баробар), 103,5 млн кв метр гипскартон (102 фоиз), 1053 минг дона керамик санитар-техник буюмлари (105 фоиз), 7,9 минг тонна гулқоғоз (102 фоиз) каби маҳсулотлар ишлаб чиқарилди [11].

Қурилишда энергия жиҳатидан самарадор ва тежамкор технология ҳамда материалларни қўллаш амалиётини кенгайтиришга қаратилган шаҳарсозлик нормалари ва қоидаларини замонавий халқаро стандартлар билан уйғунлаштирган ҳолда инновацион лойиҳавий ечимлар ва замонавий илмий-техник ишланмаларни қўллаш имкониятини кенгайтириш, эскирган ва ўз аҳамиятини йўқотган шаҳарсозлик нормалари ва қоидаларини қайта кўриб чиқиш ҳамда бугунги кунда амалга оширилаётган ислохотлар билан уйғунлаштириш учун тегишли чора-тадбирлар мажмуини амалга ошириш керак.

Бунда бино ва иншоотларнинг хавфсизлиги ва энергия тежамкорлигига қаратилган миллий норматив ҳужжатларни ҳам ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса ва таклифлар. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясини амалга ошириш жараёнида орттирилган тажриба ва жамоатчилик муҳокамаси натижалари асосида ишлаб чиқилган «Ўзбекистон — 2030» стратегияси [12] қурилиш мажмуасида давлат сиёсатини кучайтириш, ишлаб чиқариш объектларини оқилона жойлаштириш, турар жойларни муҳандислик, транспорт ва ижтимоий инфратузилма билан биргаликда қуришни инобатга олган ҳолда урбанизация жараёнларини самарали тартибга солишни таъминлаш учун асосий ва муҳим омилдир.

Қурилиш тармоғида олиб борилаётган ишлар мамлакатимиз иқтисодиётининг бошқа тармоқлари қаторида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришларга ўзининг муҳим ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Аҳоли фаровонлигининг янада яхшиланиши учун қурилиш барқарорлигига ва максимал самарадорликка эришиш, харажатларни камайтириш мақсадида замонавий технологияларга инвестицияларни кўпайтириш мақсадга мувофиқдир.

Атроф-муҳитга салбий таъсирни минималлаштиришга қаратилган муҳим йўналишлардан бири — «экоқурилиш» доирасида энергия ва умуман ресурсларни тежаб фойдаланишга рағбатлантирувчи механизмлардан унумли фойдаланиб, турли хил экологик ёндашувларни амалга ошириш керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Электрон манба URL: <https://lex.uz/docs/513046>
2. Электрон манба URL: https://stat.uz/img/qurilish-rus_p26530.pdf
3. Электрон манба URL: <https://uzdaily.uz/uzc/2024-yilda-o%CA%BBzbekiston-yalpi-ichki-mahsuloti-11496-milliard-dollarini-tashkil-qildi/>
4. Электрон манба URL: <https://nauchniestati.ru/spravka/indeksy-v-stroitelstve/>
5. Электрон манба URL: https://t.me/statistika_rasmiy/4963
6. Электрон манба URL: <https://stat.uz/ru/press-relizy/50246-2024-god>
7. Электрон манба URL: <https://yuz.uz/news/taraqqiyot-qurilishdan--poydevor-yaratishdan-boshlanadi>
8. Электрон манба URL: <https://imrs.uz/files/pages/ru/237092.pdf>
9. Электрон манба URL: https://uza.uz/uz/posts/yangi-qurilayotgan-kop-qavatli-uylar-bosqichma-bosqich-yashil-energiya-uylariga-aylantiriladi_680820
10. Электрон манба URL: <https://www.gazeta.uz/uz/2025/01/24/green-energy/>
11. Тураев М., Турдиев Ў. Қурилиш материаллари саноати: ислохотларнинг ижобий натижалари. Журнал «Бозор, пул ва кредит», 02/2025 й. 63-67 бет.
12. Электрон манба URL: <https://lex.uz/ru/docs/6600404?otherlang=3>

СТРАТЕГИИ СТАБИЛИЗАЦИИ КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ ПРЕДПРИЯТИЙ СФЕРЫ УСЛУГ В КОНТЕКСТЕ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ, ТУРИЗМА И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ

*Химматова Гульноза Комилджоновна,
Ферганский государственный университет магистрант*

Аннотация. В статье анализируются стратегии стабилизации конкурентных преимуществ предприятий сферы услуг в контексте зеленой экономики, туризма и устойчивого развития регионов. В работе рассматриваются возможности повышения конкурентоспособности за счет предоставления экологически чистых услуг, внедрения зеленых технологий, рационального использования ресурсов, разработки стратегий, соответствующих региональным особенностям и социально ответственным подходам. Обосновывается необходимость разработки эффективных стратегий для предприятий сферы услуг, основанных на устойчивом туризме, экоуслугах, совместном развитии и инновационных подходах к управлению. Даны предложения и рекомендации по данной теме, основанные на международном и местном опыте и принципах устойчивого развития.

Ключевые слова: сфера услуг, конкурентные преимущества, устойчивость, инновации, стратегическое управление.

Введение. Сегодня устойчивое развитие является одним из важнейших вопросов глобальной повестки дня. В частности, по мере адаптации сферы услуг, в частности туризма, к концепции экологически чистых технологий и «зелёной» экономики, сохранение и стабилизация конкурентных преимуществ приобретают всё большую актуальность. Данная тема охватывает проблемы разработки эффективных стратегий устойчивого развития регионов и сферы услуг на основе принципов «зелёной» экономики.

В условиях рыночной экономики конкуренция в сфере услуг обостряется. Предприятия стремятся не только занять своё место на рынке, но и сохранить его в течение длительного времени. Конкурентное преимущество означает превосходство предприятия над конкурентами. Однако это преимущество должно быть не временным, а устойчивым. Поэтому формирование устойчивого конкурентного преимущества в сфере услуг является актуальной научной и практической задачей.

«Зелёная» экономика продвигает принципы экологической безопасности, рационального использования ресурсов и низкоуглеродного развития.

Сфера услуг (туризм, гостиничный бизнес, логистика, транспорт и т. д.) может снизить своё воздействие на окружающую среду и сформировать позитивный имидж среди потребителей, внедряя «зелёные» технологии. Пример: концепция «Зелёный отель», экологически чистые транспортные услуги и безотходный сервис.

Для обеспечения устойчивой работы и конкурентоспособности предприятий сферы услуг на рынке важно реализовывать различные стратегии.

Во-первых, необходимо постоянно повышать качество предоставляемых услуг. Для этого можно будет предоставлять услуги, отвечающие потребностям и желаниям клиентов, внедряя новые технологические инструменты и передовые методы.

Во-вторых, адаптируя услуги к индивидуальным потребностям клиентов, то есть персонализируя их, можно предоставлять услуги с учётом потребностей каждого. Это значительно повышает доверие и удовлетворенность клиентов.

Кроме того, глубоко изучая конкурентов на рынке, выявляя их сильные и слабые стороны, можно улучшить свою деятельность и получить преимущество. Конкурентный анализ помогает направить стратегию обслуживания в правильное русло.

Разработка чётко спланированных маркетинговых и рекламных стратегий также является важным фактором. В частности, появляется возможность представить бренд широкой публике и расширить клиентскую базу с помощью инструментов цифрового маркетинга и социальных сетей. Профессиональная подготовка и квалификация сотрудников также напрямую связаны с качеством обслуживания. Уровень обслуживания может быть повышен за счёт их непрерывного обучения, тренингов и курсов повышения квалификации.

Другим важным направлением является активное внедрение современных технологий. Внедрение автоматизированных систем, платформ обслуживания клиентов и онлайн-сервисов повышает эффективность работы.

Изучение отзывов клиентов и анализ их предложений позволяет дополнительно повысить качество обслуживания и предлагать клиентам более оптимальные решения.

Также важно повышать эффективность производства за счёт анализа процессов обслуживания и сокращения ненужных усилий и затрат ресурсов.

Наконец, прозрачность и надёжность деятельности обеспечиваются укреплением дисциплины внутри организации и принятием строгих мер по борьбе с коррупцией [1].

Стратегии развития зелёной экономики и устойчивого развития в сфере услуг:

Инновационные стратегии:

- Внедрение зелёных технологий (например, энергоэффективное оборудование).
- Цифровые решения (онлайн-бронирование, приложения, отражающие экологический след клиентов).

Стратегия ресурсоэффективности:

- Экономия воды, энергии и других ресурсов.
- Создание системы управления отходами совместно с населением.

Стратегия сотрудничества и кластеризации:

- Формирование кластеров между региональными предприятиями сферы услуг (кластер туристических услуг).
- Сотрудничество с высшими учебными заведениями, местными органами власти и неправительственными организациями.

Стоит также отметить, что достижение конкурентных преимуществ предприятиями сферы услуг зависит от нескольких ключевых направлений. К ним относятся внедрение инноваций в сфере услуг, повышение качества услуг и управление поведением клиентов. Создание конкурентных преимуществ за счёт использования инноваций на рынке услуг выражается в следующих формах: предоставление рынку совершенно новых услуг (то есть услуг, которых ранее не существовало), предложение нового спектра услуг, дополняющих существующие услуги, разработка услуг, ориентированных на новые сегменты рынка, совершенствование существующих услуг с целью повышения их эффективности (это делается за счёт изменения состава услуг или производственного процесса), наконец, изменение способа продажи прежних услуг (этот тип инноваций может быть более простым, но он заметен для покупателей) [3].

Обзор литературы и методология. Анализ научно-методических источников по стабилизации конкурентоспособности предприятий сферы услуг показывает актуальность данной темы и необходимость комплексного подхода. Подход М. Портера, основанный на теории конкурентных преимуществ, раскрывает взаимосвязь внутренних ресурсов, внешних возможностей и стратегического управления в формировании конкурентных преимуществ. Маркетинговые концепции, разработанные П. Котлером и Г. Армстронгом, подчеркивают важность разработки клиентоориентированных стратегий в сфере услуг.

Отечественные ученые К. Х. Абдурахмонов осветили практические аспекты теории менеджмента, а М. Джалолов показал пути повышения эффективности малого бизнеса посредством инновационного менеджмента. Н. К. Каримов исследовал стратегии повышения конкурентоспособности в сфере услуг непосредственно в условиях Узбекистана.

Кроме того, Постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-234 от 2022 года и официальные данные Государственного комитета по статистике позволяют проводить научное обоснование на основе официальной политики и практических показателей развития малого бизнеса и инновационной деятельности в стране. Международные источники, в частности, труды ОЭСР и Й. Шумпетера, способствуют глубокому анализу теоретических подходов к инновациям и их роли в экономическом развитии. Эта литература имеет большое значение для освещения роли инноваций, цифровой трансформации и системных подходов в обеспечении конкурентных преимуществ в сфере услуг.

В данном исследовании использовались следующие методы:

- Аналитический подход – анализировались существующие научные источники, статьи и практические примеры;
- Сравнительный анализ – сравнение успешных стратегий на примере предприятий сферы услуг;

Анализ и результаты. Согласно результатам исследования, предприятия сферы услуг могут стабилизировать свои конкурентные преимущества, используя следующие стратегии:

- Клиентоориентированный подход – лояльная клиентская база формируется за счёт глубокого изучения потребностей клиентов и предложения индивидуальных услуг.
- Внедрение цифровых технологий – CRM-системы, сервисы на основе искусственного интеллекта и использование онлайн-платформ обеспечивают конкурентное преимущество.

- Инновационные услуги – постоянные инновации и диверсификация услуг укрепляют конкурентное преимущество.
- Увеличение кадрового потенциала – доверие клиентов повышается за счет развития культуры обслуживания.
- Брендинг и имидж – сильная репутация бренда и активное участие в социальных сетях повышают доверие клиентов [8].

Результаты показали, что конкурентная стратегия в сфере услуг строится не только на ценовой политике, но и на отношениях с клиентами, инновациях и качестве обслуживания. В частности, цифровизация услуг и создание клиентоориентированных систем позволяют предприятию занять прочные позиции не только на текущем рынке, но и в будущем. Компании, работающие в сфере услуг, также имеют возможность укрепить свои конкурентные позиции за счет имеющихся возможностей, в частности, клиентоориентированности, квалифицированных сотрудников и инновационных услуг. Однако некоторые слабые стороны, включая слабую маркетинговую деятельность или устаревшее технологическое оборудование, могут негативно повлиять на это преимущество. Поэтому для каждой компании важно правильно оценить свои внутренние возможности и найти способы превратить слабые стороны в сильные стороны. Постоянное изменение деятельности конкурентов и потребностей клиентов, как внешняя угроза, требует постоянного мониторинга. В целом, постоянно повышая качество обслуживания, реализуя гибкость и инновации на практике, предприятие может поддерживать свою конкурентоспособность в долгосрочной перспективе.

Кроме того, опыт успешных компаний показывает, что постоянное совершенствование и принятие решений на основе отзывов клиентов являются важными факторами сохранения преимущества [9].

Выводы и рекомендации. Стабилизация конкурентных преимуществ предприятий сферы услуг – процесс, требующий постоянного стратегического управления, внедрения инноваций и гибкого подхода к потребностям клиентов. Поскольку инновационная среда в нашей республике ещё не полностью сформирована, возможности существенного повышения конкурентоспособности субъектов малого предпринимательства в ближайшем будущем ограничены. Поэтому необходима разработка конкретных и целенаправленных мер в этой области. В первую очередь, следует обратить внимание на следующие важные направления:

- расширение доступа представителей малого бизнеса к научно-технической информации и сокращение неоправданных затрат при внедрении инновационных проектов в производство;
- снижение уровня рисков, с которыми сталкиваются субъекты малого предпринимательства при внедрении новых технологий на практике;
- содействие формированию рынка инвестиционных и финансовых институтов, ориентированных на финансирование инновационных идей;
- стимулирование крупных предприятий к участию в инновационных инициативах малого бизнеса и инвестированию в них в качестве акционеров;
- укрепление интеграции науки, образования и производства и развитие сети инновационных посредников, связывающих их.

Основываясь на данной статье, предприятия сферы услуг могут пересмотреть свои стратегические планы и практическую деятельность.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov, Q. X. (2022). Menejment nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti. -63-b.
2. Jalolov, M. (2021). Innovatsion menejment. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
3. Karimov, N. Q. (2023). Xizmat ko'rsatish sohasida raqobatbardoshlik strategiyalari. Iqtisodiyot va innovatsiyalar, 4, 112–119.
4. Kotler, P., & Armstrong, G. (2021). Marketing asoslari. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti. -78-b.
5. OECD. (2023). Innovation in services: Policy insights. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/>
6. Porter, M. E. (2005). Competitive advantage (Raqobat ustunligi). Moskva: Alpina Biznes Buks.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022, April 28). Xususiyl sektorini innovatsion rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida qaror (PQ-234). <https://president.uz>
8. Xolmurodov, S. (2020). Kichik biznes va xususiyl tadbirkorlikni rivojlantirish yo'llari. Biznes va Boshqaruv, 2.
9. Olimova, N., Teshabaev, O., & Usmonaliev, I. (2022). Possibilities of choosing the strategy of anti-crisis and competitive management based on the own economic potential of the enterprise. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036, 11, 179-182.

BUXORO VILOYATIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA CHO‘L LANDSHAFTLARI IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

Nematova Xurshida Xayitovna

Buxoro davlat universiteti

geografiya ixtisosligi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro viloyatida turizm sohasini rivojlantirishda hududning mavjud tabiiy-geografik imkoniyatlari va ulardan samarali foydalangan holda turizm industriyasini taraqqiy ettirishning ayrim jihatlari haqida so‘z boradi. Mavjud imkoniyatlarni majmualari o‘rganish va ulardan o‘z o‘rnida oqilona foydalanish geografiya va turizm sohalarining har ikkalasi uchun birdek muhim hisoblanadi. Respublikamizning janubi g‘arbiy qismida joylashgan Buxoro viloyatida ushbu sohani rivojlantirishda tabiiy-geografik omillarning o‘rni nechog‘li muhim ekanligini tadqiq etish va mavjud imkoniyatlardan to‘laqonli foydalanish mamlakatimiz taraqqiyot strategiyasida ham nazarda tutilgan. Jumladan Olot tumani hududida joylashgan tuz koni, Qorovulbozor tumanidagi “Jayron” ekologik markazi, Romitan tumaniga tegishli hududdagi “Bukhara Oasis desert & SPA” kabi obyektlarda cho‘l turizmi rivoji uchun keng imkoniyatlar mavjud.

Kalit so‘zlar: cho‘l turizmi, turpaket, turizm markazi, ekomarkaz, voha landshafti, turizm infratuzilmasi.

Kirish: Bizga ma‘lumki mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishda boshqa sohalar qatori turizmning ham o‘ziga xos muhim ahamiyati bor. Mamlakatimizda ushbu tarmoq rivoji yo‘lida olib borilayotgan ko‘plab amaliy tadbirlar, hukumatimiz qarorlari o‘z samarasini bermoqda. Jumladan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “2022-2026-yillarda Buxoro viloyatida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori asosida viloyatda turizmni jadal rivojlantirish borasida alohida dastur ishlab chiqilib, aniq chora-tadbirlar belgilab olindi. Ushbu dasturning 19-bandida viloyatdagi Olot tuz koni, “Jayron” ekomarkazi, “Bukhara Oasis desert & SPA” kabi turizm markazlarini turpaketlar tarkibiga kiritish nazarda tutilgan [1], [2].

Adabiyotlar tahlili: Viloyatning katta qismini Qizilqum cho‘li egallagan bo‘lib, viloyat umumiy hududining 88,6 % qismi cho‘llardan iborat. Viloyat hududi O‘rta Osiyo cho‘llarining salkam o‘rtasidan o‘rin olgan. Hudud janubiy (subtropik) cho‘llarga xos iqlimiy xususiyatlarga egadir, ya‘ni keskin kontinental cho‘l iqlimi xarakterlidir. Vohada ushbu xususiyatlarni inobatga olgan holda, hududga mos turizm turlarini shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

Qum va tuz bilan davolash maskani

Olot tumani hududida joylashgan shifobaxsh tuzli ko‘l Turkmaniston davlati chegarasiga juda yaqin joylashgan bo‘lib, bu yerda qadimiy ko‘lning tuzga aylangan qoldiqlari bor. Ushbu “Qum va tuz bilan davolash maskani” tuman markazidan 24 km olisda, cho‘l bag‘ridagi tuzli suv havzasi va qum barxanlari oralig‘ida tashkil etilgan bo‘lib, aholi salomatligini tiklashda ahamiyati beqiyos. Ayni yoz chillasida, aniqrog‘i iyun oyining oyining so‘nggi o‘n kunligidan avgustning boshlarigacha bu maskanga nafaqat sayohat, balki davolanish maqsadida respublikamizning turli hududlaridan, balki qo‘shni davlatlar hududidan ham kelishadi. Quyosh nurlari qumlar yuzasini +70 +80 darajagacha qizdirib, garmisel ham bo‘lib turadi. Shifo istab kelganlar avvalo 10-15 daqiqa qizigan qumga ko‘milib, so‘ngra shifobaxsh damlamalarni iste‘mol qilishadi. Davolash kursi o‘rtacha 3-5 kunni tashkil etadi. Aytishlaricha ushbu maskanda 300 yillik tarixga ega xalq tabobati tajribalari asosida bel va oyoqdagi og‘riqlarini, tanada yig‘ilgan tuzlarni eritishda (osteoxandroz) samarali davolashga erishib kelinmoqda [3] (1-rasm). Hududda zarur infratuzilma imkoniyatlari yaratilgan bo‘lib, jumladan 30 dan ortiq o‘tovlar, mehmonlar uchun ovqatlanish, dam olish va gigiyena sharoitlari yaratilgan.

“Jayron” ekomarkazi 1977-yilda tashkil topgan bo‘lib, Qizilqum cho‘lining janubi-g‘arbida, Buxoro shahridan 42 km masofada joylashgan. Ekologik markazning hozirgi kunda umumiy yer maydoni 16522 gektar bo‘lib, shartli 2 ta hududga ajratiladi. Birinchi qismi yer maydoni 5145 gektar bo‘lib, atrofi balandligi ikki metrni tashkil qiladigan simto‘r bilan o‘rab olingan. Ushbu hududda ko‘paytirilayotgan noyob tur hayvonlarning asosiy qismi saqlanib, ko‘payish soni ma‘lum miqdorga yetganidan so‘ng ushbu hayvonlarning bir qismini Ekomarkazning yer maydoni 11377 gektarni tashkil qiladigan atrofi o‘rab olinmagan 2- hududiga qo‘yib yuboriladi [4]. Uning faoliyati jayronlarning yo‘qolib borayotgan noyob turlarini ko‘paytirishga yo‘naltirilgan. Markazning yaratilishi, nafaqat jayronlar, balki boshqa ko‘plab noyob sutemizuvchilar, qushlar, baliqlar, hasharotlar va sudralib yuruvchilar sonining ko‘paytirilishiga imkon berdi. Ekomarkazda uzun tikonli tipratikonlar va qulonlar, Prjevalskiy otlari va Buxoro tog‘ qo‘ylari, aylanma shoxli echkilar va pushti saqoqushlar, turnalar va oqqushlar, burgutlar va lochinlar, kulrang echkemarlar va O‘zbekistondagi cho‘l hududlarida yashovchi boshqa ko‘plab hayvonlarini ko‘rish mumkin.

Hududda, Amu-Buxoro kanali kelib quyiladigan ko'llar mavjud bo'lganligi uchun hayvonlar doimo ichimlik suvi bilan ta'minlangan [8] (2-rasm).

**1-rasm: Olot tumanidagi qum va tuz bilan davolash maskani
“Jayron” ekomarkazi**

2-rasm: “Jayron” ekomarkazidan tabiatidan lavhalar

Bundan tashqari, ushbu maskanda jonivorlar va o'simliklarning boshqa turlari ham mavjud, ular orasida O'zbekistonning Qizil kitobi va Xalqaro Qizil kitobga kiritilganlari ham bor. Bugungi kunda, ekomarkazda hayvonlarni parvarishlash uchun barcha sharoitlar yaratilgan. “Jayron” Ekologik markazi - ekoturistik maskan bo'lib ham hisoblanadi. Ekomarkazga tashrif buyurgan sayohatchilar Qizilqum cho'lining tabiati, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan bevosita tanishishadi. Masalan: “Jayron” ekologik markazi hududida o'simliklarning 250 dan ortiq turi yil davomida hayotiy shakli va yil mavsumiga bog'liq holda o'sadi. Bugungi kunda, ekomarkaz hududi katta sur'atlar bilan obodonlashtirilmoqda.

Bukhara Desert Oasis & SPA turistik klasteri

Cho'lda, "sivilizatsiyadan yiroq" maskanda, sokin va ortiqcha shovqin-suronsiz noodatiy hordiq – Bukhara Desert Oasis & SPA turistik klasterining o'ziga xos jihatini namoyon etadi (3-rasm). Buxoro vohasining Qizilqum mintaqasida joylashgan ushbu hududda qum barxanlari va saksovulzorlarning ajoyib manzarasi bag'rida ot va tuyalarda sayohat qilish imkoniyati mavjud. Bundan tashqari, yo'ltanlamas avtotransport vositalarida (djip, kvadratsikl) maxsus trassalar bo'ylab sayohat xizmatlari tashkil etilgan. Cho'l hududida 30 gektar maydonda mevali daraxtlardan iborat bog' yaratilgan va kelgusida tejamkor tomchilab sug'orish tizimining joriy etilishi rejalashtirilgan. "Bukhara Desert Oasis & SPA" turistik maskani 2020-yilning mart oyida ishga tushirilgan bo'lib, hududi 8 gektarga teng. Mahalliy va xorijiy sayyohlarga turistik xizmatlar ko'rsatishga mo'ljallangan. Ta'kidlanishicha, klaster yiliga 24 000 nafar xorijiy sayyoh va 270 000 nafar mahalliy sayyohlarni qabul qilish imkoniyatiga ega. Hozirda klasterda 50 dan ortiq ish o'rni yaratilgan. Majmuada 30 xildan ortiq turistik xizmatlar yo'lga qo'yilgan bo'lib, safari uslubidagi ekstremal sayrlar — sayyohlar xotirasida bir umr qolishi aniq [6].

Ushbu maskan shu turdagi hordiq uchun ayni muddao. Moziyga sayr qilishni istagan mehmonlar uchun XVI asr yodgorligi "Bo'rontepa" tepaligidagi arxeologik izlanishlar natijasida shakllangan shahar qoldiqlari mavjud. Ushbu yodgorlik o'zbek davlatchiligining asoslari yaratilgan qadim Baqtriya davridan toki XVI-XVII asrgacha Ipak yo'lida joylashgan muhim markazlardan biri hisoblangan. Turistik markazda alohida muzeyi burchagi tashkil etilgan bo'lib, tarixiy yodgorliklar qoldiqlarini o'rganuvchi sayyohlar uchun sharoitlar yaratilgan. Mahalliy va xalqaro miqyosdagi sport musobaqalarini, milliy xalq o'yinlari (boks, kurash, ko'pkari, qo'chqor urishtirish, sakrab tep, arqon tortish) o'tkazish imkoniyatiga ega maxsus sahna, maydon, tomosha uchun sharoitlar yaratilgan [8]. Hozirgi kunga qadar bir necha marotaba turli milliy xalq sport o'yinlari tashkil etib kelinmoqda.

3-rasm: Bukhara Desert Oasis & SPA turistik klasteri (BuxDU 1-bosqich geografiya ixtisosligi magistrantlari sayyor dars jarayoni. Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti Ekologiya va geografiya kafedrasida dotsenti D.K.Zaynutdinova boshchiligida).

Tahlil va natijalar. Buxoro viloyatidagi cho'l voha landshaftida joylashgan turistik markazlar faoliyatini yaxshilash, turistlar oqimini oshirish maqsadida olib borilayotgan amaliy tadbirlar natijasi o'laroq, ushbu hududlarda mavjud turizm infratuzilmasini sifat jihatidan yaxshilash va yangi imkoniyatlar yaratishga erishilmoqda. Jumladan, "Jayron" ekomarkazida tashrif markazi, muzey, kuzatuv binosi va maydonlari

yaratilishi, shuningdek, o'quvchilar va talabalar uchun ekskursiyalar tashkil etilishi nazarda tutilgan. Ekomarkazni turizmning yangi yo'nalishi sifatida rivojlantirish maqsadida bu yerda tashrif markazi hamda ekomarkaz va uning tarixi haqida ma'lumot beradigan maxsus muzey yaratilishi rejalashtirilmoqda. Ekomarkaz hududida bir necha kuzatuv minorasi va ular bo'yicha maxsus marshrutni yaratish rejalashtirilgan. Bu ekomarkazdagi jonivorlarni kuzatish, butun kun davomida ularning hayoti haqida ma'lumot olish imkonini beradi [8].

Bundan tashqari, qo'riqxonaning maxsus sayti ham yaratilib, unda virtual va 3D-turlar yo'lga qo'yilishi, sayt foydalanuvchilari uchun ekomarkaz hududida dunyoga kelgan jonivorlarga ovoz berish orqali nom berish tizimini yo'lga qo'yish ham reja qilingan. Turizmni rivojlantirish qo'mitasining ta'kidlashicha, ushbu turistik infrastruktura yaratilishi natijasida "Jayron" qo'riqxonasi yiliga 20 mingga yaqin sayyohni qabul qilish salohiyatiga ega bo'ladi.

Turizmni rivojlantirishning quyidagi yo'nalishlari mintaqada yangi istiqbolli loyihalar uchun asos bo'lishi mumkin [10]:

1. Ekoturizm – Cho'l hududlariga xos noyob flora va faunani o'rganish ekologik hamda ilmiy turizmga qiziqishni oshiradi. Bunga ekologik sayohatlar va tabiatni kuzatish bo'yicha ekskursiyalar, shuningdek, maxsus hududlarda qushlarni kuzatish dasturlarini tashkil etish kiradi.

2. Madaniy va tarixiy turizm – Geografik joylashuvga asoslangan holda tarixiy yodgorliklarni targ'ib etish. Bir vaqtlar Buyuk Ipak yo'lining asosiy markazlaridan biri va ko'plab sayohatchilar to'xtab o'tadigan manzil bo'lgan Buxoro, bugungi kunda ham ushbu geografik ustunlikdan zamonaviy turizmga foydalana olmoqda.

3. Sarguzasht turizmi – Tuya karvoni va cho'l safari, havo sport turlari, velosiped sayohatlari hamda tun bo'yi yulduz kuzatuvlarini rivojlantirish.

4. Suv sporti va dam olish turizmi – Zarafshon daryosi bo'ylab va boshqa gidrografik obyektlar (Amu-Buxoro, Amu-Qorako'l kanallari hamda boshqa ko'llar) atrofidagi yovvoyi tabiatni kuzatish tadbirlarini tashkil etish. Shuningdek, qayiq sayohatlari, baliq ovlash va maxsus baliq taomlari tayyorlash kabi ko'ngilochar xizmatlarni yo'lga qo'yish ham qiziqarli bo'ladi.

Buxoro viloyatida yangi turistik marshrutlar sonini ko'paytirish va mavjud imkoniyatlarni yaxshilash uchun hududning tabiiy-geografik xususiyatlarini chuqur o'rganish, turistik resurslar jozibadorligini oshirish hamda zamonaviy talablar asosida zarur sifatli infratuzilmani joriy etish lozim.

Viloyat hududida turizm sohasini yuksaltirishda iqlim sharoiti, suv resurslari ta'minoti, shuningdek ayrim joylarda turizm infratuzilmasining yetarlicha rivojlanmaganligi kabi muammolar borligiga qaramay, zamonaviy texnologiyalar yordamida mintaqaning tabiiy go'zalligi, tarixiy yodgorliklari va madaniy merosini targ'ib qilish orqali turizmni va uning iqtisodiy ta'sirini sezilarli darajada oshirish imkoniyati mavjud. Sifatli infratuzilma, yangi sayyohlik marshrutlari va xizmatlarni yaxshilash Buxoroning O'zbekistondagi yirik turistik maskan sifatidagi to'liq salohiyatini ochib berishda muhim omil bo'ladi [10].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori 28.01.2022 "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida". <https://lex.uz/ru/docs/6968143>

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 28.09.2022.2022 "2022-2026-yillarda Buxoro viloyatida turizm sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" <http://lex.uz//docs/-6212874>

3. S.K.Axmedova "Olot tuman Tuz konini ekoturizmdagi ahamiyati". "Science and Education" jurnali. 25.05.2022 <https://paper.researchbib.com/view/paper/355713>

4. <https://buxdu.uz/ru/novosti/1706/buxoro-jayron-eko-markazi-boy-lab-sayyor-dars/>

5. Jayron" ekomarkazi | Uzbekistan Travel <https://share.google/hSidXyQ4wtBOK1PaU>

6. <https://www.afisha.uz/uz/gorod/2023/09/27/bukhara-desert-oasis-spa>

7. <https://yuz.uz/uz/news/bukhara-desert-oasis--spa-tematik-sayyohlik-maskani-ochildi>

8. "Jayron" ekomarkazida turizm uchun sharoitlar yaxshilanadi – O'zbekiston yangiliklari – Gazeta <https://share.google/B8EhjR0AMupJks3py>

9. Зайнутдинова Д. К., Нематова Х. Х. Некоторые аспекты развития туризма в Бухарской области. «Экономика и социум», №1(128), 2025. www.iupr.ru. «Институт управления и социально-экономического развития», Россия, г. Саратов.

10. Zaynutdinova D.K., Nematova X.X "Geographical features of tourism development in Bukhara region" American Academic publishers, volume 05, issue 05, 2025 <https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai>

MUNDARIJA

Muallif	Mavzu	Bet
И.Н. Нургалиев, Н.Ж. Бурханова, К.К. Пирниязов	Структурная организация и механизмы стабилизации биополимерных комплексов хитозана с ионами алюминия, аскорбатом и триполифосфатом	3
И. Рахматуллаев	Изучение реакции конденсации гликозиллизотиоцианата с некоторых производных аминопиразолкарбоновой кислоты	8
Г.Ф. Рахмонова, Қ.Р. Баратов, Р.Н. Рахимов, У.Г. Гайилов, Р.А. Якубова, Н.Г. Абдулладжанова	Аллоксан билан индуцирланган қандли диабетли каламушларда <i>глабтаннинг</i> оксидатив стрессга қарши фаоллигини баҳолаш	13
А.А. Сайпов, А.Ж. Абылова, Р. Ж. Бекбосынова, Т.Т. Калилаев	Қорақолпоғистон Республикаси жамансай кони доломитининг физик-кимёвий хоссалари	18
Н.Х. Худойбердиев	Беда намуналарининг пичан маҳсулдорлиги белгиси кўрсаткичлари	20
J.A. Xalilov, F.N. Rahmatullayev	Neftning aralashmalarining fizik-texnik xossalari va ularning tatbiqi	24
A.Y. Dustov, M.A. Murodillayeva, A. Mavlonov	Neftni birlamchi qayta ishlash texnologiyasi va uni amalga oshirish qurilmasi	26
S.B.Samatov, M.A. Murodillayeva, B.B. Mavlonov	Gazkondensat konlarini ishlatish tizimlarini loyihalashtirish	28
A.J.Xalilov, M.A. Murodillayeva	Sintetik yoqilg'ilar ishlab chiqarishning bugungi kundagi dolzarbligi	31
Н.А. Тоғ'айев	Mukammal uskunarlar yaratishning asosiy talablari	35
А.Ю. Дустов	Изучение физических свойств и состава композиционных абсорбентов на основе аминов и эфиров для автомобильных топлив	37
G. Xamraqulova. A. Toshtemirov	Energiya sektorida gidrotozalash jarayonida ishlatiladigan katalizatorlar tarkibi va xossalarini tahlili	39
Г.О. Хамрақулова	Производство синтетического жидкого топлива и поставка энергоресурсов	40
I.A. Xudoyberdiyev, E. Yuldashev	Atmosferaga chiqarilayotgan gazlardan unumli foydalanish («Shurtan neft va gaz qazib chiqarish boshqarmasi» misolida)	42
A.M. Jo'rayev	Neft va gaz konlarida qatlam o'tkazuvchanligidan kelib chiqib, gidravlik yorish texnologiyasidan foydalanish	44
D.D. Ataqulova, A.B. Choriyev	Aminonitrilli ingibitorlar ishlab chiqarishning moddiy va issiqlik balanslari hamda texnologik tavsifnomalari	46
S.S. Djabborov	Neft va gaz quduqlarini qiya va gorizontal burg'ilash usullarini takomillashtirish usullari	49
D.D. Ataqulova	Magistral quvurlarda, tarmoq-quvurlarda, gaz taqsimlash stansiyalari yer osti aloqa quvurlari ichki turdagi korroziya jarayoni	51
S.S. Djabborov, D.D. Nasriddinov	Burg'ilash eritmalarini tayyorlovchi va qayta ishlovchi uskunarlar	53
H.A. Tog'ayev	arni perforatsiya qilish jihozlari	56
H.A. Tog'ayev, B.O. Ortiqov	Neft uyumlariga suv bostirish orqali ta'sir etish texnologiyasi	58
D.D. Ataqulova, Q.A. Rustamov	Aminonitrillar asosida olingan korroziya ingibitorlarini tarkibini o'rganish	59
S.S. Djabborov, Z.N. Sa'dullayev	Maxsuldor qatlamni birlamchi ochish texnologiyasi	62
A.J. Abilova, A.N. Mnajov	Ustyurt gipsining termik qayta ishlash bosqichlarida gidratatsion struktura hosil bo'lish kinetikasi	64

A.E. Xolliyeu, Ch.A. Aminjonova	Soya o'simliklarining (glycine max) qurg'oqchilikka chidamliligi fiziologiyasi	67
H. Aminova, S.Z. Sattorova, M.M. Xudoyberdiyeva, S.F. Abduraxmonov	Atsetoatsetanilidning atsetil gidrazoni raman spektri tahlili	70
A.N. Asadullayev	Buxoro viloyati qishloq xo'jaligida zamonaviy biotexnologiyalarni qo'llashning ekologik va geografik asoslari	72
H.T. Avezov, M.A. Tursunov	Vodorod energetikasi istiqbollari	75
Q.G'. Avezov. B.B. Umarov	Ftorlangan β -dikarbonil birikmalar atsilgidrazonlari asosida Ni(II), Cu(II), Zn(II) kompleks birikmalrining katalitik faolligi	78
B.Sh. Ganiyev	Cr(II) Ionining getereoligandli kompleksining RFA, IQ- va EPR spektroskopik tadqiqoti	80
G.Q. Xoliqova, O'.M. Mardonov, B.Sh. Ganiyev, D.A. Hazratova	Mochevina va nitratlarining eritmalari xossalarini konduktometriya usuli bilan o'rganish	82
Sh.E. Halimova	Echinacea purpureaning bioekologiyasi va yetishtirish texnologiyasi	85
T.G. Jumayev	Qurg'oqchil hududlarda tuproq sho'rlanishini barqaror boshqarish va paxta yetishtirish uchun chuqur vertikal aylanma ishlov berish va er osti quvurlarini drenajlashning integratsiyalashgan usullari	88
A.E. Xolliyeu, T.G. Jumayev	Zovur suvlaridan qishloq xo'jaligi ekin yerlarini sug'orish uchun foydalanish yo'llari	94
B.I. .Labborov, Kh. R. Adizova	Innovative processes in higher education: digital technologies and creative approaches	96
M.M. Mamatqulov, U.T. Murtazayev, B.I. Boymamatov	Surxon davlat qo'riqxonasida tarqalgan Salvia l. turkum turlarining bioekologiyasi va tarqalishi	98
S.M.Mardonova	Buxoroda atrof-muhit muhofazasi va ekologik barqarorlik	101
G.S. Muratova	Buxoroning ekologik-geografik imkoniyatlari: boy merosdan barqaror kelajakka	104
N.I. Nazarov, J.B. Fayziyev, G.A. Mirzoyeva	Rux xlorid asosida olingan rux ftalotsianin pigmentining spektroskopik va termik xossalarini o'rganish	106
S.I. Nazarov	Natriy polisulfid va 2,2-dixloropropan asosida organik polisulfid sintezi va iq-tahlili	110
M.L. Nurmanova, R.R. Maxkamov, F.R. Saidkulov, Sh.K. Samandarov	Alifatik karbon kislotalar sirt-faol hosilalarining olinishi va kolloid-kimyoviy xossalari	112
Z.T. Safarova	Bukhara tourism and innovative solutions: an interdisciplinary and ecological approach	115
S.Z. Sattorova. M.M. Xudoyberdiyeva, S.F. Abduraxmonov, E.A. Xudoyarova, B.B. Umarov	3-oksobutan kislota n-fenil amidi benzoilgidrazonining ba'zi 3d- metallar ionlari bilan kompleks birikmalari tuzilishi	119
N.Q. Savriyeva, M.A. Tursunov	Structure and properties of N'-[1,1,1-trifluoro-2-hydroxy-4-(4-Methylphenyl)-4-oxobutan-2-yl] benzohydrazide	121
T.F. Sayfiyev	Buxoro viloyati sharoitida kuzgi bug'doy navlarining suv tanqisligiga chidamliligi	123
R.I. Sharafutdinova	Buxoro mintaqasida biotexnologiyalar orqali qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish: ekologik va hududiy yondashuv	125
G'.Q. Shirinov	Sanoat chiqindilaridan sintez qilingan aralash koagulyantning oqova suvni tozalash samaradorligi	128

D.R. Teshayeva, Sh.N Norboyeva	Suv tejamkor texnologiyalar sharoitida g'oz (Gossypium Hirzitem) navlarining o'sish dinamikasi va hosil elementlarini baholash	130
G.I. Usmonova	Qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini oshirishda tuproq mikrobiologik faolligini boshqarish va bioo'g'itlar qo'llash texnologiyalari	133
A.E. Xoliev, D.R. Teshayeva	Buxoro viloyati sho'rlangan tuproqlar sharoitida kuzgi bug'doyning ekofiziologik va mahsuldorlik ko'rsatkichlari	135
Raxmatullayev, I.Y. Yakubov	Ayrim oziq-ovqat mahsulotlari tarkibidagi yod miqdorini aniqlash	138
D.A. Yarashova	Buxoro viloyati hududida ekoturizm sohasini yanada rivojlantirish va uning kelajakdagi istiqbollari	140
J.M. Yarmuhammedov, L.T. Yuldoshov, N.Q. Qahhorov	Buxoro viloyati sharoitida Mamordica Charantia l. o'simligini yetishtirish biotexnologiyasi va dorivorlik xususiyatlari	142
F.M. Yusupov, G.B. Temirov, S.Kh. Yusupov, G.A. Baymatova, B.Sh. Khursandov	Determination of the optimal modifier for obtaining a frother based on e20 oil for the flotation process	146
M.M. Yusupov, S.S. Raxmonova	Yashil kimyo va ekologik barqarorlik fanida chiqindi va zararli mahsulotlarini qayta ishlashdan ko'ra ularni hosil bo'lishini oldini olish yo'llari muammo va takliflar	150
S.Q. Yusupov, N. Yodgorov, G'B. Temirov, R. Yoldashev	Yangi SK-1 va SK-2 sirt faol moddalar sintezi	153
Б.Ф. Арипов	Биотехнология в действии: ферменты и микроорганизмы — ключ к технологиям будущего	155
С.М. Гафарова	Экологическая характеристика и урбанофлора города Бухары	158
С.Б. Журакулова, Ф.М. Нурутдинова	Использование хитозана в медицине, косметологии и пищевой промышленности	160
З.К. Кодирова	Кимё фанини ўқитишда инновацион педагогик технологияларни жорий қилишнинг таълим самарадорлигига таъсири	163
С.К. Нажимова, А.Ж. Абылова	Предварительное термическое исследование местных сырьевых ресурсов Республики Каракалпакстан для получения гидравлических вяжущих	168
М.А. Саидов, С.И. Дусмуратова	Сорта и гибриды томатов черри для выращивания в условиях Бухарского региона	171
Д.П. Тешаева, С.Б. Саидова	Сравнительный анализ сортов пшеницы для устойчивого земледелия в условиях Бухарской области	175
З.Т. Сафарова, Л.Ф. Каримова	Роль биотехнологии и биологии в адаптации растений к новым климатическим условиям в условиях различных типов засоленных почв Бухарской области	177
З.А. Сулайманова, Б.Б. Умаров	Таутомерия гидразонов ферроценацетона	181
Ш.Н. Туремуратов, А.Г. Файзуллаева	Химико-минерологические изменения при термообработки карбонатных минералов и мергелистого известняка Приаралья	183
J.R. Qodirov, U.H. Ibragimov	PVT tizimlaridan foydalanishning umumiy tahlili	185
J.R. Qodirov, U.H. Ibragimov	Quyosh fotoelektrik-issiqlik tizimlaridan foydalanishning zamonaviy holati	188
Sh.K. Samandarov, R.R. Maxkamov, A.H. Ibadullayev, M.L. Nurmanova, F.R. Saidkulov	Karboksimetilkraxmal - sirt faol modda tizimlarining ko'pik hosil qilishi va ko'pik barqarorligi	192
Sh.Z. Rasulov, O.N. Shukurov, J.I. Razzokov,	Effect of cold atmospheric plasma on germination uniformity of mung bean seeds	194

Sh.S. Fayzullayev, D.F. Sayfilloyev, H.Q. Esanov	Tomdi qoldiq tog'lari florasida Strigosella Boiss. turkum turlari tarqalishi va xilma-xilligi	197
Р.Ў. Хўжаниязов	Хоразм вилояти шароитида лазерли ер текислагичларда текисланган майдонларда шўр ювиш технологиясининг самарадорлиги	200
X.A. Idrisov	Soyaning yangi navlarini yaratish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar tahlili	205
5-SHO'BA. FILOLOGIYANING ZAMONAVIY MUAMMOLARI, GUMANITAR VA IJTIMOIIY-SIYOSIIY FANLARNI O'QITISHDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR		
D.S. O'rayeva, D.Z. Rajabov	Buxoro folklorshunosligi: kecha va bugun	208
B.M. Jo'rayeva, A.A. Kilichev	Hozirgi o'zbek va rus tillarida maqollar qo'llanilishi va maqomi	211
H.O. Safarova	XX asr boshlari Buxoro adabiy harakatchiligida nasrning shakllanishi	213
Q.R. To'xsanov	Mumtoz adabiyotda xalq hikoyatlarining badiiy talqini: rumiy, attor va mashrab misolida	215
D.X. Quvvatova	Shodmon Sulaymon ijodida vatan madhi	219
Б.С. Жамилова	Бухоро биздандир, биз Бухородан!	222
D.N. Yuldasheva	Sukut – nolisoniy birlikning kognitiv xususiyatlari	226
N.Z. Bekova	"Ayn ul-hayot" qasidasida me'roj kechasi tasviri	229
Z.Q. Amonova	Mustaqillik bergan imkoniyatlar yoxud Navoiy asarlarini manbalar asosida o'rganish	231
Ш.Н. Ахмедова, Қ.Қахрамон	Адабий танқид методологияси ҳақида баъзи мулоҳазалар	233
A.R. Axmedov	O'zbek tili unlilar tizimida "o"lanish	237
B.E. Kilichev	Filologiyaning zamonaviy muammolari: toponimik katalog va atlas yaratish	238
B.E. Kilichev, M.Sh. Isomiddinova	G'ijduvon tumanining tarixiy toponimlari	240
G.I. Toirova	"Ufq" romanidagi psixolingvistik tafovutlar	242
Г.А. Астанова	"Минг бир кеча" асари: жаҳон адабиёти ва маданиятидаги ўрни	244
M.A. Xudoyqulova	O'zbek tanqidchiligida adabiy bahslarning kompozitsion qurilishi	246
M.Sh. Shirinova	Issues of speech culture in broadcast media	248
N.S. Qodirova	Mustaqillik davri tanqidchiligida uslub yangilanishi (Qodiriyshunoslik misolida)	250
D.R. Sobirova	The anthropocentric paradigm in linguistics and the role of cognitive linguistics within it	252
M.Y. Xojiyeva, Sh.E. Amonova	Tilshunoslikda antroponimik terminlar	254
Ғ.Н. Зикриллаев, Я.Б. Рўзиев	Диалектик материализм ва тилшунослик методологияси	255
M.M. Rakhmatova, J.A. Rakhmonova	Implicature analysis in recent Donald Trump conversations	262
G.Y. Samandarova	O'zbek tilida son komponentli maqollarning tarixiy ildizlari va shakllanish bosqichlari	264
D.Y. Yusupova	So'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi	267
S. Mardonova	O'zbek tili elektron lug'atlaridan foydalanishning bugungi kundagi ahamiyati	271
N.A. Nazarova	O'zbek antroponimikasiga lingvistik yondashuv	273
R.O. Bobokalonov	Onomastics in French and Uzbek medical language	274
N.K. Abbasova, M.Abdualiyeva	National imagery in English proverbs and its reflection in Shakespearean tragedies	279
Sh.D. Abdullayev, O.I. Abdullayev	O'zbek va Qoraqalpoq tillarida yangi ijtimoiy-siyosiy leksikaning lingvomadaniy tahlili	283
M.Sh. Abdurahimova	Nabi Jaloliddin ijodida urush mavzusi	287
O.I. Adizova	Bolalar o'yinlari orqali adabiyotni o'qitishda lingvomadaniy yondashuvni tatbiq etish	289
R.Sh. Akhmedov	The phenomenon of ideological threats in modern society reflected in asimov's science fiction	292

J.A.Akhrorova	Metonymy as a means of forming new meanings of a word	296
I.I. Akramov	Bilingualism in the Bukhara region and its effects on the language system	297
Н.Е. Алламуратов	О заимствованной юридической лексике в каракалпакском языке	299
A.Y. Amandurdiyev	Turkiy xalq maqollarida harakat fe'llari presuppozitsiyasi	301
F.A. Aminova	Badiiy asarlarda adabiy til va sheva xususiyatlari	305
A.A. Амиркулов	Талабаларнинг хорижий тилларни ўрганиш қобилиятини ривожлантиришнинг методик тизими	308
D.M. Anisbekova	O'zbek xalq dostonlarini o'qitishda qiyosiy tahlil usulidan foydalanish usullari	310
M.I. Atajonova	Og'zaki nutqda intonatsiya va grammatikaning o'zaro integratsiyasi ("Jane Eyre" asaridan olingan misollar asosida)	314
III.Y. Аюсбаева	Язык совершения нотариальных действий в Республике Узбекистан и сравнительный анализ с двухязычными нотариальными системами других стран	317
L.B. Avliyoqulova	Soha lingvistikasini rivojlantirish davr talabi	320
I.H. Axmatova	Buxoro janubiy tumanlari etnotoponimlari	323
G.S. Hojiyeva	Dunyo sivilisatsiyasida Buxoroning o'rni: zargarlik va zardo'zlik (o'zbek va fransuz terminlari chog'ishtirma tahlili misolida)	325
M.T. Babayev	Mavlono Jaloliddin Rumiy (Balxiy)ning "Masnaviyi ma'naviy" asaridagi hikoyatlarda odob-axloq masalalari	328
III.H. Бердиева	Влияние детективного жанра на мышление человеческого разума	333
F.M. Boboxonova	Bolalar mediatsiya evolyutsiyasi	336
R.X. Boymirzaeva	O'qituvchining huquqiy madaniyatini yuksaltirish – o'qituvchining kasbiy rivojlanishi xususiyatlarining tarkibiy qismi sifatida	340
Z.A. Bozorov	Maqollarda sog'liqning ijtimoiy-ma'naviy qadriyat sifatida ifodalanishi	343
G.Z. Bozорова	O'zbek tilida tibbiy terminlarning uslubiy xususiyatlari va ularning nutqiy voqelanishi	346
O.A. Babayev	The evolution and significance of translation	348
Г.П. Даниярова	Поэтика символов и метафор в поэзии И. Юсупова	353
Н.Р. Eshonqulov, A.H. Hamidov	Alisher Navoiy g'azallaridagi ayrim matniy tafovutlarga vazn talablari asosida yondashuv	355
D.A. Farmanova	Ethnopoetics as the core of literary expression: its role and relevance in literary education	359
M.T. Furkatova	A comparative morphosyntactic and cognitive analysis of the dative case in English and Uzbek: directionality, agency, and pragmatic functions	362
G.M. Ibragimova	The role of somatisms in language and speech	364
Sh.R. Gapparova, B.N. Gapparov	Innovatsion pedagogika va zamonaviy filologiyaning tutashgan jihatlari: nazariya va amaliyot	371
M.U. Gulumov	"Go'ro'g'li" turkumi dostonlarining o'rganilishi haqida	374
N.H. Halimova	Challenges of bilingualism and multilingualism in modern philology	375
Sh.A. Hayitov	"To'tinoma"ning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari	378
D.Z. Hayotova	Jenni Erpenbekning "Makon istab" romanida "vatan" konseptining lingvokulturologik tahlili	384
Y.Y. Hodiyeva	Tibbiyot yo'nalishi talabalarining ingliz tilini o'rganishda strategik kompetensiyasini Scamper texnologiyasi yordamida rivojlantirishda yuzaga keladigan kamchiliklar va ularni bartaraf etish yo'llari	391
C.M. Усмонова	Искусственный интеллект в высших учебных заведениях: трансформация образования будущего	395
Z.O. Homidova	Yosh o'quvchilar uchun so'z boyligini oshirishda interaktiv o'yinlarning roli (ingliz tili misolida)	397
M.G'. Islamova	Teleproduser teleloviyalari yaratishida o'zbek zamonaviy leksikologiyasidan unumli foydalanishi	399
J.N. Ismatilloev	Ismat Buxoriyning tariqat peshvosiga bag'ishlangan qasidasi	401
B.X. Ismoilov	Yusuf Sakkokiyning «miftohu-l-ulum» asarida Musnad Ilayhi (ega) ning aniqlik o'rinlari	404
M.A. Isroilova	Sinonim va antonimlar orqali o'zbek tilining ma'no ko'lami: parametrik yondashuvda o'rganish	408

T.K. Ivanova, S.A. Khujakulov	Linguistic and legal perspectives on the lexico-semantic features of judicial terms in English and Uzbek	410
M.M. Jo'rayeva	Xorijiy tillrni o'rgatishda kreativ o'qitish texnologiyasidan foydalanishning ahamiyati	414
L.S. Jumanioyova	Comparative study of nonverbal communication in English and Uzbek cultures	416
З.И. Жумаева	Изучение некоторых этнических фразеологизмов	418
Sh.R. Karimjonova	Vizual kognitiv fe'llarning taksonomik talqini	420
J.T. Karimov	Jomiy asarlarida ilm, ta'lim-tarbiya va kitobsevarlik g'oyalari	422
D.H. Karimova	Germaniyada adabiy ertaklar shakllanishi va poetik tadriji	425
K.U. Kenjayeva	Gumanitar fanlar ta'limida Montessori elementlari orqali sensor madaniyatni shakllantirish	427
M.Kh. Khamidova	Teaching natural science terms in French and Uzbek in primary grades	431
S.Z. Khaydarova	New communicative methods for teaching foreign language	433
M.U. Khusenova	The structural composition of astronomical terms in English	439
N.A. Komilova	Tilshunoslikda gender hodisalarini tadqiq qilishning nazariy asoslari va uslubiy muammolari	441
M.X. Komilova	Adabiy onomastika metodologiyasi: D. Robbins asari asosida yondashuvlar va tahliliy yo'nalishlar	443
A.P. Kurmanov	Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarini tadbirkorlikka tayyorlash: nazariy-metodologik asoslari va pedagogik amaliyotlari	445
Sh.O. Kuvanova, M.F. Farmonova, Z.N. Sohibova	Kafka ijodida Ayyub payg'ambar qissasi tahlili	447
M.R. Mamurova	Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romanidagi obrazlar	451
Sh.O. Masutova	Alisher Navoiyning forsiy ruboiynavislikka qo'shgan hissasi	452
X.Matnazarova	Diskursning ijtimoiy shakllanishi va diskurs tenorning lingvistik roli	455
Z.M. Matyakubov	Nutq etiki birliklarining madaniy-belgili tavsifi	457
R.B. Maxmudov, J.D. Sultanova	Xorazm xalq ertaklari lingvomadaniyati: janr, til va madaniyat kesishmasida	459
N.R. Maxmudova	Lingvokulturologik tahlil: ornitonimlar adabiy nutqda	461
R.F. Maxmudova	Ona obrazning rus va o'zbek folklorida shakllanishi	464
P.M. Медетова, M.X. Умарова	Педагогические особенности развития навыков метакогнитивной коллаборации у учащихся начальных классов	465
Э.Р. Мирджалалова	Применение современных методологий в преподавании арабо-мусульманской культуры в высшем образовании	468
B.M. Mirsanov	Semiologik va arxetipik yondashuvlar asosida mifologik strukturalarni tadqiq etish	474
S.M. Muminov, M. Nishonboyeva	Konseptual metaforaning o'zbek va ingliz tillarida namoyon bo'lishi	478
U.Q. Muminova	Zamonaviy o'zbek tilida leksik o'zgarishlar va yangilanishlar	482
S.J. Murodova	Teaching english to young learners through songs	486
I.I. Muxitdinov	Farg'ona viloyatida jinoyatchilikka ta'sir etuvchi omillar va uning oldini olish masalalari	490
Y.Ch. Mehmonova	Kollokatsiyalardan foydalanish ingliz tilida leksik boylikni kengaytirishning samarali usuli	493
G.P. Narkabilova, D.M. Muxammadjonova	Zamonaviy ta'limda ta'limni individuallashtirish tushunchasi	495
M.Sh. Narzilloeva	Jondor tumani toponimiyasida nom yasaliash masalalari tadqiqi	498
A.A. Navro'zova	Sodda gaplarda undov va so'roq belgisining pragmatik ahamiyati	499
M.G. Navruzova	Tibbiy terminlarning kompozitsion shakllanishi va lug'atlarda aks etishi	501
U.T. Nazarova	Milliylik ifodasida badiiy mahorat masalasi (Halima Xudoyberdiyevaning «Ilinj» balladasi misolida)	503
M.Nishonboyeva, M.Hoshimova	Dunyo olimlarining o'xshatish vositasi metafora haqidagi nazariyalari xususida	506
U.M. Norboev	Gumanitar va ijtimoiy-siyosiy fanlar o'qituv metodikasida filologik yondashuvning zamonaviy talqini	508

N.M. Nuriddinova.	O'zbek tilida uzumchilik terminlari: yaratilish mexanizmlari va tasnifi	511
Б.Б. Нурмаматов	Инсон – тил – компьютер	514
K.D. Oripova	Ijodkor shaxsi va uning asarlarini biografik yondashuv asosida o'rganish	519
G.M. Orziqulova	Edvard Yung asarlarida tabiat hodisalarining san'atkorona talqini	522
B.A. Qarshiyev	Murod Muhammad do'st qissalari badiiyati	525
M.X. Qilichova	Sharof Rashidov asarlari asosida bo'lajak pedagoglarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashning innovatsion usullari	527
E. Qudratov	Rasulullohning (s.a.v.) sifatleri borasida So'fi Alloyorning iqtibosdan foydalanishi	531
M.R. Radjabova	Intersection of absurdism and existensialism in Cormac Mccarthy's works	534
А.П. Рахматов	Темпоральные формы в немецком языке: к проблеме аспекто-временной транспозиции	536
Sh.B. Rakhmatova	Effective methods of organizing English lessons in primary school through a differentiated approach	541
M.M. Rajabova	Nurmuhammad Andalibning "Yusuf va Zulayho" asari tahlili	544
R.Z. Rajabova	Mavsumiy xalq qo'shiqlari stilizatsiyasi	546
N.R. Rashidova	Ta'lim muassasasi samaradorligida rahbar kadrlarda liderlik kompetensiyasining ahamiyati	550
N.K. Rasulova	Shoira Dilshod Barno ijodida shir-u shakar mulamma	552
M.Q. Raxmatova	Ma'naviy-axloqiy muammolarni yoritishda Mahmud Toir mahorati	554
B.B. Raxmatullayeva	Ingliz tili ta'limida raqamli interaktivlikni shakllantirishning metodik asoslari	557
A. Raymberdiyev	Imom Termiziy hadislarini tilshunoslik va filologik tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlari	560
S.S. Ro'zimboyev	Dostonlar tilida "dali" komponentli alluziv nomlarning qo'llanilishi	564
M.S. Ro'zmetova	Mubolag'aning tarjimada semantik yuki: J.R.R.Martinning "Taxtlar o'yini" romani misolida	566
Sh.S. Ruzimov	Developing an English-Uzbek phrasal verbs dictionary: a lexicographic approach	568
M.I. Ruziyeva	Ko'p tillilik va ijtimoiy moslashuv: zamonaviy jamiyatda kommunikativ ustunliklar	574
E.T. Sadikov	Nutq aktlarini o'qitishning innovatsion usullari	576
М.Р. Саидова, Д.С. Аvezова	О некоторых приёмах обучения лексике студентов неязыковых вузов (на примере глагольной синонимии)	580
С.Б. Саидкулов	Адабиёт шахсининг нутқ маданиятини шакллантириш воситаси сифатида	585
N.R. Sabirova	Sport mashg'ulotlarini tashkil qilish mohiyati va zamonaviy ilmiy tasavvurlar	587
G.A. Salimova	Yoshlar raqamli diskursida pragmatlingvistik vositalar: blok, emoji va qisqartmalarining kommunikativ funksiyalari	589
M.A. Salimova	Filologik transformatsiya: zamonaviy til va adabiyotda yangi paradigmalar	592
G.E. Samandarova	YOUTUBE platformasidagi reklama matnlarida til muammolari	594
G.Y. Sayidova	Zahiriddin Muhammad Bobur she'riyatida fitonimlar bilan bog'liq o'xshatishlarning lingvokulturologik xususiyati	596
M.P. Собирова	Возможности совершенствования творческой деятельности студентов в смешанном образовании (на примере 4 "С")	600
D.T. Sodiqova	Uvaysiy va Miskin ijodidagi uyg'unlik	602
M.Sh. Sulaymonova	Zamonaviy lingvistik tahlilda diskurs tipologiyasining nazariy va amaliy asoslari sifatida	605
J.D. Sultanova	Xalq tafakkuri va madaniyatining til ifodasi: Xorazm ertaklari misolida	607
G.E. Sunnatova	Fransuz poetikasida toponimlarning qo'llanilishi	609
M.X. Toirova	Linguistic and cultural representation in the study of French as a foreign language	611
Дж.Х. Темирова	Ўзбекские колыбельные песни: жанровая специфика и функции	613
G.B. To'liboyeva	O'zbek va Qoraqalpog' adabiy aloqalarining tarixiy taraqqiyoti	615
Ш.А. Тожибоева	Метафора и художественная атмосфера: теория взаимодействия в художественном тексте	618

U.R. To'rayeva, K.O. O'ktamova	Rahmatulloh Vozeh ijodining buxoro adabiy muhitida o'rganilishi	623
J.O. T'paeva	“Шашқатор” жанрининг Исроил Субҳон ижодидаги янги талкин хусусиятлари	626
M.O. To'xtayeva, G.E. Jumayeva	Ingliz tilini o'rganishda kognitiv ta'lim nazariyalari va tanqidiy fikrlash	628
S.O. Ulashova	Ijtimoiy tarmoqlardagi koreyscha qisqartmalar va ularning til o'rganishdagi semantik o'rni	632
D.F. Umarova	Inson sukutida ham go'zallik mujassam	635
U.A. Umurzakova	Tog'ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” asaridagi okkazionalizmlar tadqiqi	636
Sh.Q. Usmonova	Effective pedagogical approaches for mastering the topic “Thermal radiation”	638
Sh.Q. Usmonova, L.M. Sunnatova	Qattiq jismning elastikligi — insert bilan o'rganish, FSMU bilan mustahkamlash	639
Z.H. Usmonova	Ilmiy fantastika janri yoxud “Kognitiv begonalashuv”	641
Z.H. Usmonova	The role of realia in preserving cultural identity in translation (on the example of “The kite runner” by Khaled Hosseini)	645
F.S. Vaxidova, D.O. Faxriyeva	Turizm turlarining o'zaro munosabati va ularning tilshunoslikda aks etishi	647
N.N. Boymurodova	Jadidlar – millatning bedor yuragi	655
S.U. Erkinova	Ingliz tilini o'qitish va o'rganishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish	658
M.I. Vaxobova	Reklama matnini yozish va reklama strategiyasi (ingliz tili misolida)	659
M.J. Xolmirzayeva	O'quvchilarda adabiy-estetik didni shakllantirishda badiiy asarlarning o'rni	661
D.I. Xomidov, A.K. Maxkamov	Andijon davlat universiteti tuzilmasidagi qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyining tarixi, faoliyati va ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati	665
Z.Z. Xudoyberdiyeva	O'zbek raqamli diskursida “Hate speech”	667
Г.Л. Якубова	Актуальные проблемы и перспективы развития формирования языкового мышления студентов на основе интегративно-креативного подхода (анализ в рамках современной филологии)	671
G.L. Yakubova	Integrativ-kreativ yondashuv asosida talabalarda lingvistik tafakkurni shakllantirishning dolzarb muammolari va rivojlantirish istiqbollari (zamonaviy filologiya doirasida tahlil)	673
Sh.A. Yarashova	Turkiy etnotoponimlar	675
Y.A. Yoldasheva.	Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida bahor tasviri	677
F.E. Yuldasheva	“O'tkan kunlar” asarida qahramonlar nutqidagi xushmuomalalik strategiyalari	679
M.R. Ziyayeva	Texnologiya darslarida noan'anaviy materiallardan foydalangan holda ijodiy fikrlashni rivojlantirish usullari (Farg'ona shahri, “Yuksalish” maktabining 4-“Fitrat”sinfi misolida)	681
G.N. Shodiyeva	Filologiyaning zamonaviy muammolari: so'zlarni turkumlash masalalariga nazar	685
Sh.S. Nuritdinova	Istiqlol davri bolalar she'riyatida ramziylik hamda yetakchi motivlar	689
I.K. Kozieva	The development of anthroponymy	692
Z.G'. Safarova	Jahon sivilizatsiyasida qomusiy olim abu ali ibn sino ta'limotida sog'lom turmush tarzi g'oyalarining ahamiyati	693
Sh.B. Xodjayeva	Ingliz tilini o'qitish jarayonida vebinar platformalaridan samarali foydalanishning pedagogik asoslari	696
N.E. Temirova	Ingliz tili o'qitish orqali tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish	698
Sh.I. Islomova	She'riyatda tibbiy birliklarning ma'naviy ko'lami	700
Sh.Olimov, O.Ortikov	Oliy ta'lim jarayonida innovatsion rivojlanish omili sifatida raqamli texnologiyalar va ijodiy yondashuvlarning integratsiyasi	703
M.Y. Umurova	Zamonaviy axborot texnologiyalaridan o'qituvchi pedagogik mahoratni takomillashtirishda foydalanishning afzalliklari	707
R.X. Kadirov, Z.T. Axmedova	Mini-gandbol amaliyoti orqali boshlang'ich maktab o'quvchilarining harakat faoliyatini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar	712

N.I.Adizova	Turizmga oid matnlarda milliy-madaniy koloritni ifodalovchi birliklar (realiyalar) va ularning leksik-semantik xususiyatlari	717
6-SHO'BA. YASHIL IQTISODIYOT, TURIZM VA HUDUDLARNI BARQAROR RIVOJLANTIRISH: MUAMMO VA INNOVATSION YECHIMLAR		
B.N. Navruz-Zoda, O.S. Qahhorov	“Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasi: evolyutsion bosqichlari va ustuvor yo'nalishlari	722
O.X. Xamidov, D.Sh. Yavmutov, A.J. Abdulloev	Iqtisodiy mintaqalarning barqaror rivojlanish darajasini baholash uslubiyotlari	727
В.В. Бирюков	Из опыта внедрения «зелёной» экономики в Республике Казахстан	734
A.C. Дарибекова, Н.С. Дарибекова	Совершенствование механизмов управления устойчивым развитием региона	740
H.Li	Balancing tradition and innovation: the impact of confucian values on women entrepreneurs' business strategies	747
Г. С. Нарзуллаева	Баланс традиций и инноваций: влияние конфуцианских ценностей на бизнес-стратегии женщин-предпринимателей	750
O.K.Xurramov	Mobil texnologiyalar va raqamli platformalar orqali turizm xizmatlarini modernizatsiya qilish afzalliklari	755
D.J.Murodova	Yashil iqtisodiyot loyihalarini amalga oshirishda innovatsion audit yondashuvlari	759
Т.И. Муминджанов, Б.Ж.Исмаилов, Т.А.Гафуров, А.Х.Юсупов, Х.Ф.Хасанбаев	Природно-климатические и бальнеологические ресурсы Бухарской области, их оценка для целей отдыха, лечения и оздоровительного туризма	760
G.R. Xidirova, O.S. Qahhorov, D.Sh.Yavmutov	Buxoro viloyati iqtisodiyoti va turizm sohalarini rivojlantirishning yagona tizimini shakllantirishning konseptual modeli	766
S.U.Tadjiyeva, I.I.Isroilov	Qishloq hududlarida yashil iqtisodiyot loyihalarini amalga oshirish – imkoniyatlar va muammolar	773
A.A.Muzafarov	Barqaror turizm rivojlanishida xalqaro loyallik dasturlari tajribasi va buxoro hududida ularni joriy etish istiqbollari	775
Э.Т. Якубова	Бухоро вилояти иқтисодий ривожланиш имкониятлари ва чора-тадбирлари	778
Н.А. Якубов	Ўзбекистонда туризм соҳасини ривожлантиришнинг иқтисодий афзалликлари (хорижий амалиётларни инобатга олган ҳолда)	783
N.A. Yakubov, M.M. Jamolov	O'zbekistonda yashil turizm va barqaror rivojlanish	785
T.D.Muxamedov	Zamonaviy dunyoda turizm va hududlarni rivojlantirish jarayonlarining ekologik muammolari	787
Z.B.Navruz-Zoda	Turistik maskanlarning klasterbopligini aniqlash usuli	789
L.B.Navruz-Zoda	Sun'iy intellekt texnologiyalarining kichik biznesni rivojlantirishga transformatsiyalash yo'llari	791
N.U.Maxmudova	Esg-integratsiyalashgan turizm zamonaviy barqarorlik yondashuvi sifatida	794
Sh.B.Malikova	Tarixiy merosdan innovatsion kelajakka: Buxoroda yashil iqtisodiyot va barqaror turizm modeli	798
К.Ш. Юлдашев	Приоритетные направления развития инфраструктуры для самостоятельных туристов в условиях устойчивого развития туризма в Узбекистане	801
А.Б. Усманова	Комплексная оценка туристического потенциала Бухарской области в рамках стратегии устойчивого развития	804
Д. Х. Мухсимова	Экологические вызовы Узбекистана	808
N.B. Giyazova, Sh.A.Xabibov	Marketing strategiyasida reklama samaradorligini oshirish usullari va baholash mezonlari	813
Х. Ж. Қосимова	Барқарор ривожланиш стратегиясининг таркибий тузилиши	817
К. Т. Икромов	Аҳоли молиявий инклюзиясини оширишда банк хизматларини такомиллаштиришнинг инновацион механизмлари	823
М.М. Жамолов	Роль внешнего долга в устойчивом развитии регионов	826

У. Джуманиязов	Зелёная экономика и устойчивое развитие сельского хозяйства	832
И. О. Давронов	Устойчивость конкурентоспособности услуг в гостиницах города Бухары: на примере сегментации туристов	835
J.R. Tojiyev	Hududlarni barqaror rivojlantirishda mikromoliyalashtirishning roli	841
O.S.Qahhorov, O.O. Sayfulloyev	Agroturizm sohasiga investitsiyalarni jalb etishni boshqarishning "To'rt to'lgini" xorij tajribasi	844
К.И.Курпаяниди	Экономические аспекты и стратегические направления развития зеленой экономики в Узбекистане	852
М.Б. Аминжанова, С.Т.Хамракулова	Стратегические и экологические ориентиры управления промышленными предприятиями в условиях перехода к "зеленой экономике"	854
F.N. Sapayeva	Xorazm viloyatida investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlari	859
F.F. Saidqulova	Modern evaluation methods for entrepreneurs in the context of a green economy and the experience of foreign countries	861
J.N.Uzaqov, S.J. Qulmurotov	Davlat-xususiy sheriklik asosida ziyorat turizmini barqaror rivojlantirish istiqbollari	866
Z.T. Safarova, L.K.Alimova	Bukhara: green economy, tourism and acclimatization of ornamental plants	872
J.N.Uzaqov	Hududiy jihatdan ziyorat turizmi salohiyatini oshirish yo'nalishlari: Qashqadaryo viloyati misolida	874
M.B. Gapparova, B.N. Gapparov	Yashil iqtisodiyot, turizm va barqaror hududiy rivojlanish (Jizzax viloyati misolida)	879
N.K.Kuliev	Current state of customer loyalty programs in commercial banks of Uzbekistan: problems and solutions	881
Ю.Т. Абдуганиева, А.А. Рахмонов	Тошкент вилояти қишлоқ жойларида яшил хизматлардан фойдаланиш даражаси таҳлили	886
M.A.Rajabova	Systematization of marketing research in industrial enterprises taking into account customer orientation	888
Sh.Pardayev	Green economy, tourism and sustainable development of regions: problems and innovative solutions	893
N.Omonova	The role of UNESCO heritage sites of Bukhara in hosting international cultural events	894
I.O.Davronov, O.O. Radjabov	Opportunities to improve services for the disabled in Bukhara hotels based on foreign experience	901
G.Sh.Isokova	Bleisure economics: how extended business trips reduce carbon while boosting local economies	905
N. Abdivakhidova, K. Abdivakhidov	The role of hydrogen and electric mobility in achieving sustainable urban transport in Uzbekistan	915
N. Abdivakhidova, K. Abdivakhidov	Mitigating daily electricity imbalance in Uzbekistan: analysis of causes and practical solutions	919
F. Qauomy	Digital technologies and tourism marketing: innovative approaches and global opportunities	924
M.A.Bakayeva	Moliyaviy boshqaruvdan foydalanish mexanizmlari orqali korxonaning xarajatlarni qisqartirish strategiyasidan oqilona foydalanish	926
Sh.O. Dehqonboyev	Ekoturizm va yashil iqtisodiyot g'oyalarini yosh avlod ongiga singdirishning psixologik asoslari	931
D.I. Haydarova	Ekoturizmni rivojlantirishda yashil iqtisodiyotning strategik ahamiyati: O'zbekiston misolida	934
N.U.Axrorova	Talaba shaharlar reytingi va xalqaro talaba turizmi oqimlari o'rtasidagi korrelyatsiya: 2021-2025 yillar panel ma'lumotlari tahlili	937
S.S.No'monov	Xorijiy davlatlarning turizm sohasidagi innovatsion tajribasi	944
F.F.Yusupov	Tadbirkorlar uchun zamonaviy baholash usullari va xorijiy davlatlar tajribasi	949
M.R.Ismatillayeva	Buxoro viloyati tumanlarida iqtisodiy rivojlanishning holati va tendensiyalari	953
N.D.Kadirov	Raqamli soliq xizmatlarini tartibga solishning xalqaro amaliyoti	958

H.Sh.Nazarova	Barqaror rivojlanish konsepsiyasi doirasida turizmni tashkil etish	963
F.B.Abdullayeva	Yashil iqtisodiyot sharoitida xizmatlar sohasini samarali rivojlantirish yo'llari	969
M.A.Aynakulov	Jizzax viloyatida turizm infratuzilmasini rivojlantirishning potensial imkoniyatlari va hudud iqtisodiyotini rivojlantirishdagi tutgan o'rni	971
N.S.Baxronova	Political and financial mechanisms supporting the green economy	975
S.K.Boyjigitov	Yashil iqtisodiyot sharoitida korxonalarning marketing faoliyatini boshqarishning innovatsion yechimlari	977
D.Sh.Fazilova, A.U.Kurbanov, I.D.Dustmukhamedov a	Assessing long-term temperature trends in the Charvak reservoir area using satellite-based reanalysis data (1990–2024)	980
Sh.J.Shoqulova, Z.S.Bayozova	Tarixiy meros negizida ipak yo'li turizmini rivojlantirishning istiqbollari (Buxoro shahri misolida)	983
Song Difei	Research on the development of handmade papermaking technology in samarkand and the revitalization path of heritage tourism	986
N.A.Xoliqov	Tourism potential of Samarkand region: analysis and prospects	990
III. У. Салиева	Совершенствование административно-правового регулирования государственных услуг в Республике Узбекистан в контексте «зелёной» экономики и цифровой трансформации	995
М.О.Тураев	Қурилиш ишларидаги ислохотлар: ҳудудларнинг барқарор ривожланишига ижобий таъсири	998
Г.К. Химматова	Стратегии стабилизации конкурентных преимуществ предприятий сферы услуг в контексте зелёной экономики, туризма и устойчивого развития регионов	1003
X.X.Nematova	Buxoro viloyatida turizmni rivojlantirishda cho'l landshaftlari imkoniyatlaridan foydalanish	1006